

अस्य पुनर्मुद्रणाया. सर्वेऽधिकारा एतद्गण्डागारकार्यवाहकाणामयन्ताः स्थापिताः ।

[All Rights Reserved by the Trustees of the Fund]

Printed by Ramchandra Yesu Shedge, at the "Nirnaya-Sagar"
Press, NO 23, Kolbhat Lane, Bombay.

Published by Sheth Naginbhai Gholabhai Javori, for Sheth Devchand Lalbhai
Jain Pustakoddhar Fund, No. 126 Javeri Bazar, Bombay.

श्रेष्ठि देवचन्द्र लाटभार्डे—जैनपुस्तकोदारे—ग्रन्थाङ्कः ५२.

श्रीमदीश्वरविजयश्रीश्वरगिण्योनमश्रीमन्शान्तिचन्द्रविहितवृत्तिपुत्रं

श्रीमज्जम्बूद्वीपप्रज्ञप्तिः ।

(पूर्वभागः)

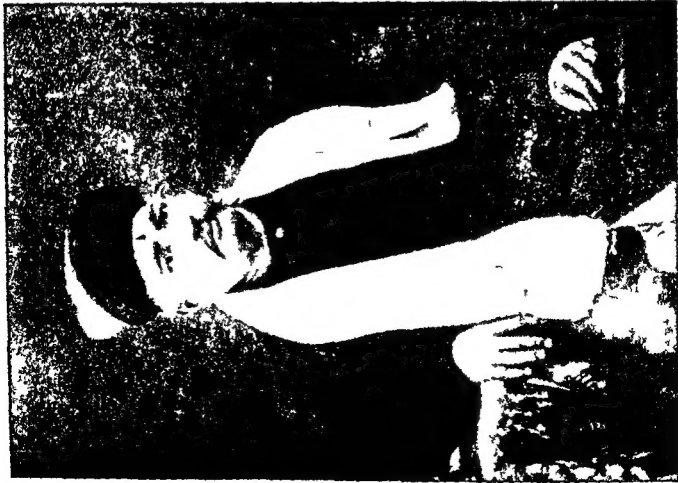
प्रसिद्धिकर्ता—श्रेष्ठि जग्गीनभार्डे घेलाभार्डे जह्वेरी, असैकः कार्यवाहकः ।
इदं पुस्तकं मोक्षमार्गा शाह नगीनभार्डे घेलाभार्डे चह्वेरी आचार इत्यनेन विणयमगरसुदृष्टागारे
कोलभाटवीण्या २३ तमे निलये रामचंद्र येम् डेडगेदाग मुद्रयित्वा प्रकाशितम् ।

श्रीश्रीरमयत २४४६. विक्रमसंवत् १०७६. काइसम् १०२०.

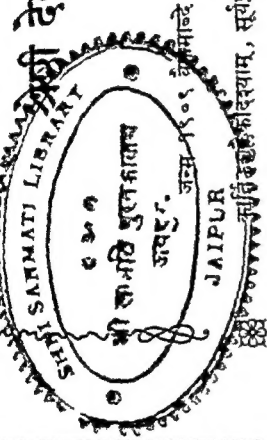
प्रथमपुस्तकपरे प्रतय १०००]

केतनम् रु० ४-०-०

[Rs 4-0-0]

श्री देवचंद लालभाई जव्हेरी.

निर्याणम् १९६० वैशाखमास

वीपकृष्णतृतीयायाम्, मुम्बयाम्

The Late Sheth Devchand Lalbhai Javeri

Born 1853 A D Surat Died 6th January 1906 A D Bombay

The Morning Press Bombay

श्रीमज्जम्बूद्वीपप्रज्ञप्त्युपाङ्गम् ।

जयति जिनः सिद्धार्थनरेन्द्रनन्दनो विजयी । अनुपहृतज्ञानवचाः सुरेन्द्रशतसंव्यमानाङ्गः ॥ १ ॥
सर्वानुयोगसिद्धान् वृद्धान् ग्रणिद्धमेहे महिमकुङ्कान् । प्रवचनकाञ्चननिकपान् सूरीन् श्रीगन्धहस्तिमुखान् ॥ २ ॥
यज्जातवृत्तिमलयजराजिजिनागमरहस्यरसनिवहः । संशयतापमपोहति जयति स सत्योऽत्र मलयगिरिः ॥ ३ ॥

श्रीमद्गुरोर्विजयदानसहस्रभानोः, सिद्धान्तधामधरणात् समवाप्तदीप्तिः ।

यो दुष्पमारजनिजातमपास्तपारं, प्राणाशयद् भरतभूमिगतं तमिस्त्रम् ॥ ४ ॥

दीपः स रत्नमय एव परानपेक्षं, प्रोदीपयन् विशदयन् स्वपदं स्वभाभिः ।
गौरैर्गुणैरिह निदर्शितपूर्वसूरिः, श्रीसूरिहीरविजयो विजयाय वोऽस्तु ॥ ५ ॥ शुभम् ॥
यत्प्रभावादस्मनोऽपि, मम वाणीरसोऽभवत् । ते श्रीसकलचन्द्राख्या, जीयासुर्वचकोत्तमाः ॥ ६ ॥
जम्बूद्वीपादिप्रज्ञेर्दृष्टशास्त्रानुसारतः । प्रमेयरत्नमञ्जूषा, नाम्ना वृत्तिर्विधीयते ॥ ७ ॥

इह तावद्विकटभवाटवीपर्यटनसमापतितशारीराद्यनेकदुःखार्दितो देही अकामनिर्जरायोगतः सञ्जातकर्मलाघवस्तज्जि-
हासया सकलकर्मक्षयलक्षणं परमपदमाकाङ्क्षति, तच्च परमपुरुषार्थत्वेन सम्यग्ज्ञानादिरत्नत्रयगोचरपरमपुरुषकारोपार्ज-
नीयं, स चेष्टसाधनताजातीयज्ञानजन्यः, तच्चासोपदेशमूलकं, आसत्थ परमः केवलालोकावलोकितलोकालोकनिष्कारण-
परोपकारैकप्रवृत्त्यनुभूयमानतीर्थकृन्नामकर्मा पुरुष एव, तदुपदेशश्च गणधरस्थविरादिभिरङ्गोपाङ्गादिशास्त्रेषु प्रपञ्चितः,
तत्र अङ्गानि द्वादश, उपाङ्गान्यपि अङ्गैकदेशप्रपञ्चरूपाणि प्रायः प्रत्यङ्गमैकैकभावात् तावन्त्येव, तत्राङ्गानि आचारा-
ङ्गादीनि प्रतीतानि, तेषामुपाङ्गानि क्रमेणामूनि-आचाराङ्गस्यौपपातिकं १ सूत्रकृदङ्गस्य राजप्रश्रीयं २ स्थानाङ्गस्य
जीवाभिगमः ३ समवायाङ्गस्य प्रज्ञापना ४ भगवत्याः सूर्यप्रज्ञप्तिः ५ ज्ञाताधर्मकथाङ्गस्य जम्बूद्वीपप्रज्ञप्तिः ६ उपास-
कदशाङ्गस्य चैन्द्रप्रज्ञप्तिः ७ अन्तकृदशाङ्गादीनां दृष्टिवादपर्यन्तानां पञ्चानामप्यङ्गानां निरयावलिकाश्रुतस्कन्धगतक-

१ पाक्षिकदृत्तौ महाप्रज्ञापनापि, परमेकार्यता द्वयो (हीर०) २ प्रकीर्णकरूपेति स्थानान्ते (हीर०)

लिपिकादिपञ्चवर्गाः पञ्चोपाद्धानि, तथाहि—अन्तकृद्दशांगस्य कल्पिका ८ अनुत्तरोपपातिकदशाङ्गस्य कल्पावतंसिका ९
 प्रश्नव्याकरणस्य पुष्पिता १० विपाकश्रुतस्य पुष्पचूलिका ११ दृष्टिवादस्य वृष्णिदशा १२ इति । अत्र च उपाङ्गक्रमे
 सामाचार्यादौ कश्चिद्भेदोऽप्यस्ति, अंगानां च मध्ये द्वे आद्ये अङ्गे श्रीशीलांकाचार्यैर्विवृते स्तः, शेषाणि नवाङ्गानि
 श्रीअभयेदेवसूरिपादैर्विवृतानि सन्ति, दृष्टिवादस्तु वीरनिर्वाणात् वर्णसहस्रे व्यवच्छिन्न इति न तद्विवरणप्रयोजनं, उपा-
 ङ्गानां च मध्ये प्रथममुपाङ्गं श्रीअभयेदेवसूरिभिर्विवृतं, राजप्रश्रीयादीनि षट् श्रीमलयगिरिपादैर्विवृतानि, पञ्चोपाङ्गमयी
 निरयावलि का च श्रीचन्द्र [प्रभ] सूरिभिर्विवृता, तत्र प्रस्तुतोपाङ्गस्य वृत्तिः श्रीमलर्यगिरिकृताऽपि संप्रति कालदोषेण
 व्यवच्छिन्ना, इदं च गम्भीरार्थतयाऽतिगहनं तेनानुयोगरहितं मुद्रितराजकीयकमनीयकोशगृहमिव न तदर्थार्थिनां हस्ता-
 पिंसिद्धिकं सञ्जायत इति कल्पितार्थकल्पनकल्पद्रुमायमाणयुगप्रधानसमानसम्प्रतिविजयमानगच्छनायकपरमगुरुश्री-
 हीरविजयसूरीश्वरनिर्देशेन कोशाध्यक्षाज्ञया मेघ्येणेवोन्मुद्रणमिव मया तदनुयोगः प्रारभ्यते, स च चतुर्द्धा—धर्मकथा-
 नुयोग उत्तराध्ययनादिकः गणितानुयोगः सूर्यप्रज्ञस्यादिकः द्रव्यानुयोगः पूर्व्याणि सम्मत्यादिकश्च चरणकरणानुयोगश्च
 आचाराङ्गादिकः, प्रस्तुतशास्त्रस्य क्षेत्रप्ररूपणात्मकत्वात् तस्याश्च गणितसाध्यत्वाद् गणितानुयोगेऽन्तर्भावः, नन्वेवं
 चरणकरणात्मकाचारादिशास्त्राणामिव नास्य मुक्त्यङ्गता, साक्षात् मोक्षमार्गभूतरत्नत्रयानुपदेशकत्वात् इति चेत्, न,

१ समुद्धातपदे परिधिपरिमाणानयन गणित च जम्बूद्वीपप्रज्ञस्यादावनेकशो भावित—नेत्रममास्यटीकतो वा वेदितव्येति जीया० (हीर०)

साक्षादुपदेशकत्वाभावेऽपि तदुपकारितया शेषाणामपि त्रयाणामनुयोगानां मुक्त्यद्भत्वाविरोधात्, तथा चोक्तम्—“चरणपडिवत्तिहेतु धम्मकहा कालि दिक्खमादीया । दविए दंसणसोही दंसणसुद्धस्स चरणं तु ॥ १ ॥” अत्र व्याख्या-

अत्र वृत्तावतिदेशोक्तसमत्युक्तग्रन्थोर्गुपदव्याख्याने आपरिसमाप्ति अत्र व्याख्या इति संकेतो बोध्यः । चरणप्रतिपत्तिहेतुर्धर्मकथानुयोगः काले-गणितानुयोगे दीक्षादीनि व्रतानि, कोऽर्थः?—शुद्धगणितसिद्धे प्रशस्ते काले गृहीतानि प्रशस्तफलानि स्युः, कालश्च ज्योतिश्चाराधीनः, स च जम्बूद्वीपादिक्षेत्राधीनव्यवस्थेनायं कालापरपर्यायो गणितानुयोग इति, द्रव्ये-द्रव्यानुयोगे शुद्धे दर्शनशुद्धिर्भवति, कोऽर्थः?—धर्मास्तिकायादिद्रव्याणां द्रव्यानुयोगतः सिद्धौ सत्यां तदास्तिक्ये प्रतिपन्ने दर्शनशुद्धिर्भवतीति, दर्शनशुद्धस्य चरणानुयोगो भवतीति । इह यद्यपि श्रीमलयगिरिपादानां क च परकृताक्षेपपरिहारप्रभविष्णुवचनरचनाचातुर्यं क च तथाविधसम्प्रदायसाचिव्यं क च तत्तन्निबन्धवन्धुरतानैपुण्यं क कुशाग्रसमः प्रतिभाविभवश्च क च मे तत्तत्पूर्वपक्षोत्तरपक्षरचनास्वकुशलत्वं, क च तादृक्संप्रदायराहित्यं क च कठोरग्रन्थग्रथनकर्मठत्वं क च मुशलाग्रमतित्वमिति महति हेति (तु) संहतिविभेदेऽपि प्रवृत्तिरपि राभसिकी प्रवृत्तिरहो महती धृष्टतावृत्तिः कटरिकठिनः कुण्ठजनहठग्रह इत्युपहासपात्रतामात्रफलतया चन्द्रार्कपकमृगेन्द्रानुयायिनः शृगालस्येव ममानौचितीमञ्चति, तथापि लोहशालाविकीर्णानां लोहसारकणानां चुम्बकाश्मप्रयोगेणैव महता प्रयत्नेन प्रायस्तत्प्राचीनजीवाभिगमादिवृत्तिषु दृष्टानामेव व्याख्यालवानामेकत्र मीलनमनुविचिन्त्य अन्व्याख्यानरूपमेवेदं व्याख्यानं

विधीयत इति नानौचितीलेशोऽपीति सर्वं सुस्थं इति शास्त्रप्रस्तावना ॥

तस्य चानुयोगस्य फलादिद्वारप्ररूपणतः प्रवृत्तिर्भवति, यत उक्तम्—“तस्स फलजोगमंगलसमुदायत्वा तहेव दाराहं । तवभेयनिरुत्तिकमपओयणां च वच्चाहं ॥१॥” इति, तत्र प्रेक्षावतां प्रवृत्तये तस्य—अनुयोगस्य फलमवश्यं वाच्यं, अन्यथाऽस्य निष्फलत्वमाकलय्य व्याख्यातारः श्रोतारश्च कण्टकशाखामर्दन इव नात्र प्रवर्त्तयन्ति, तच्च द्विधा—कर्तुः श्रोतुश्च, एकैकमपि द्विधा—अनन्तरं परम्परं च, तत्र कर्तुरनन्तरं द्वीपसमुद्रादिसंस्थानपरिज्ञानेऽतिपरिकर्मितमतिक्रमेण स्पष्टतया यथासंभवं संस्मरणात् स्वात्मनः सुखेनैव संस्थानविचयाभिधानधर्मध्यानसमवासिर्मन्दमेधसामनुग्रहश्च, श्रोतुः पुनर्जन्तूद्वीपवर्त्तिपदार्थपरिज्ञानं, परम्परं तु द्वयोरपि मुक्त्यवाप्तिः, यदाह—“सर्वज्ञोक्तोपदेशेन, यः सत्त्वानामनुग्रहम् । करोति दुःखतप्तानां, स प्रामोत्यचिराच्छिवम् ॥१॥” तथा—“सम्यग्भावपरिज्ञानाद्विरक्ता भवतो जनाः । क्रियासक्ता ह्यविघ्नेन, गच्छन्ति परमां गतिम् । २॥” ? , तथा योगः—सम्बन्धो वाच्यः, तेन हि ज्ञातेन फलव्यभिचारमनाशङ्कमानाः प्रेक्षावन्तः प्रवर्त्तन्त इति, स द्विधा—उपायोपेयभावलक्षणो गुरुपर्वकमलक्षणश्च, तत्र आद्यस्तर्कानुसारिणः प्रति, अनुयोग उपायोऽर्थोवगमादि चोपेयं, स च फलाभिधानादेवाभिहेतुः, अन्यश्च केवलश्रद्धानुसारिणः प्रति, स चैवम्—अर्थतो भगवता वर्द्धमानस्वामिना जन्तूद्वीपप्रज्ञसिरुका सूत्रतो गणधरैर्द्वादशाक्ष्यामुपनिबद्धा, ततोऽपि मन्दमेधसामनुग्रहाय सातिशय-श्रुतधारिभिः पञ्चादद्वादकृष्य पृथगध्ययनत्वेन व्यवस्थापिता, अमुमेव च सम्बन्धमनुविचिन्त्य सूत्रकृदुपोद्घातमाधास्यति

अथवा 'शास्तुः प्रामाण्ये शास्त्रप्रामाण्य'मिति आद्यसम्बन्धस्यैव प्रामाण्यग्रहार्थमपरसम्बन्धनिरूपणं, न हि विदितपरम-
तत्त्वाः सत्त्वानुग्रहैकप्रवृत्तिमन्तो भगवन्तो जातूपेयानुपयोगि भाषन्ते, भगवत्ताभङ्गादिति, अथवा योगः--अवसरः, ततः
प्रस्तुतोपाङ्गस्य दाने कोऽवसर इति?, उच्यते, उपाङ्गस्याङ्गार्थानुवादकतयाऽङ्गस्य सामीप्येन वर्त्तमानाद्य एवैतदीयाङ्गस्या-
वसरः स एवास्यापीति, तत्रावसरसूचिका इमा गाथाः--“तिवरिसपरियायस्स उ आयारपक्कप्पनाममङ्गयणं । चउवरि-
सस्स य सममं सूअगडं नाम अंगंति ॥ १ ॥ दसकप्पव्ववहारा संवच्छरणगदिक्खियस्सेव । ठाणं समवाओवि अ अंगे ते
अट्ठवासस्स ॥ २ ॥ दसवासस्स विवाहो एगारसवासगस्स य इमे ऊ । खुड्डियविमाणमाई अङ्गयणा पंच नायद्या ॥ ३ ॥
चारसवासस्स तथा अरुणोवायाड पंच अङ्गयणा । तेरसवासस्स तथा उट्ठाणसुयाइया चउरो ॥ ४ ॥ चउदसवासस्स तथा
आसीविसभावणं जिणा विंति ॥ पण्णरसवासगस्स य दिट्ठीविसभावणं तहय ॥ ५ ॥ सोलसवासाईसु य एगुत्तरबुद्धिएसु
जहसंखं । चारणभावणमहसुविणभावणा तेअगनिसग्गा ॥ ६ ॥ एगूणवीसगस्स उ दिट्ठीवाओ दुवालसं अंगं । संपुण-
वीसवरिसो अनुवाई सव्वसुत्तस्स ॥ ७ ॥” इति, अत्र पञ्चवस्तुकसूत्रे दशवर्षपर्यायस्य साधोः भगवत्पद्मप्रदानेऽवसरस्य

३ व० आ० प्र०	४ व० सू०	५ व० १० क० व्य०	६ व० १० क० व्य०	१० व० व्या०	११ व० खुड्डि० ५	१२ व० अरु० ५	१३ व० उर्या० ४	१४ व० आग्नी०	१५ व० दृष्टि०	१६ व० चार०	१७ व० महात्म्य०	१८ व० तेजो०	१९ व० दृष्टियाद्	२० व० सर्वथुत
-----------------	-------------	--------------------	--------------------	----------------	--------------------	-----------------	-------------------	-----------------	------------------	---------------	--------------------	----------------	---------------------	------------------

प्रतिपादनात् पठाङ्गतया ज्ञाताधर्मकथाङ्गस्य प्रदाने तदनन्तरमवसरः, कारणविशेषे गुर्वाज्ञावशादर्थगपि, ततस्तदुपा-
 ङ्गत्वादस्य तदनन्तरमवसर इति संभाव्यते, योगविधानसामाचार्यामपि अङ्गयोगोद्ग्रहणानन्तरमेवोपाङ्गयोगोद्ग्रहनस्य
 विधिप्राप्तत्वादिति २ । तथेदमुपाङ्गमपि प्रायः सकलजन्मवृद्धीपवर्त्तिपदार्थानुशासनाच्छास्त्रं, तस्य च सम्यग्ज्ञानद्वारा
 परमपदप्रापकत्वेन श्रेयोभूतता, अतो मा भूदत्र विघ्न इति तदपोहाय मङ्गलमुपदर्शनीयं, यतः—“बहुविघ्नाइं सेयाइं
 तेण कयमंगलोवयारेहिं । धेत्तवो सो सुमहानिहिब जह वा महाविज्जा ॥ १ ॥” इति, तच्च त्रिविधं—आदिमध्यावसान-
 भेदात्, तत्र आदिमङ्गलं ‘णमो अरिहंताण’ मित्यविघ्नतया शास्त्रस्य परिसमाह्वयार्थं, मध्यमङ्गलं ‘जया णं एक्कमेक्के
 चक्कवट्ठिविजए भगवंतो तित्थगरा समुप्पज्जंति’ति तस्यैव स्थैर्यार्थं, अस्य च द्वितीयाधिकारादिसूत्रस्य त्रिभुवनोद्भूतजिन-
 जन्मकल्याणकसूचकत्वेन परममङ्गलत्वात्, अन्त्यमङ्गलं तु ‘समणे भगवं महावीरे मिहिलाए णगरीए’ इत्यादिनिगमनसूत्रे
 श्रीमन्महावीरनामग्रहणमिति, तस्यैव शिष्यप्रशिक्ष्यादिपरम्परया अव्यवच्छेदार्थं, नन्विदं सम्यग्ज्ञानरूपत्वेन निर्जरार्थ-
 त्वात् अथवा “जो जं पसत्थमतं पुच्छइ तसत्थसंपत्ती” इति निमित्तशास्त्रे द्वीपसमुद्राभिधानग्रहणस्य परममङ्गलत्वेन
 निवेदनादस्य द्वीपप्ररूपणात्मकत्वात् स्वयमेव सर्वात्मना मङ्गलं (लता) किं मङ्गलान्तरोपन्यासेन?, अनवस्थाप्रसङ्गात्,
 मैवं, मङ्गलतया हि परिगृहीतं शास्त्रं मङ्गलमिति व्यवहियते फलदं च भवति, साधुवत्, अन्यथोपहासनमस्कारादेरपि

१ बहुविघ्नानि श्रेयाणि तेन कृतमङ्गलोपचारैः । प्रहीतव्यं स (अनुयोग) सुमहानिधिश्च यथा वा महाविद्या ॥१॥ २ यो य प्रशस्तमर्थं पृच्छति तस्यार्थस्तपति ।

मङ्गलत्वं स्यात्, न हि लोकेऽपि स्वरूपसतां दधिदूर्वादीनां द्रव्यमङ्गलत्वं किन्तु मङ्गलाभिप्रायेण प्रयुक्तानाम्, अन्यथा तद्विषयकदर्शनस्पर्शनादीनां निर्मूलकतापातात्, इह अस्य शास्त्रस्य फलादि निरूपितं तदनुयोगस्य द्रष्टव्यं, तयोः कथ-
ञ्चिदभेदादिति ३ । अथेदानीं समुदायार्थश्चिन्त्यते, तत्र समुदायः सामान्यतः शास्त्रसङ्ग्रहणीयः पिण्डस्तद्रूपोऽर्थो वक्तव्यः, किमुक्तं भवति ?-अथयवविभागनिरपेक्षतया शास्त्रगतं प्रमेय प्रकटनीयं, तच्च वर्द्धमानादिवत् यथार्थनामतो भवति, तत्रैव समुदायार्थपरिसमाप्तेः, न तु पलाशादिवदयथार्थनामतो डित्यादिवदर्थशून्यनामतश्च, प्रस्तुते च जम्बूद्वीपप्रज्ञ-
प्तिरिति नाम्नः कः शब्दार्थ इति ?, उच्यते, जम्बू-सुदर्शनापरनाम्नाऽनाहते देवावासाभूतयोपलक्षितो द्वीपो जम्बूद्वी-
पस्तस्य प्रकर्षेण-निःशेषकुतीर्थिकसार्थगम्ययथावस्थितस्वरूपनिरूपणलक्षणेन ज्ञप्तिः-ज्ञापनं यस्यां ग्रन्थपद्धतौ ज्ञप्ति-
ज्ञानं वा यस्याः सकाशात् सा जम्बूद्वीपप्रज्ञप्तिः, अथवा जम्बूद्वीपं ग्रान्ति-पूरयन्ति स्वस्थित्येति जम्बूद्वीपप्राः जगती-
वर्षवर्षधराद्यास्तेषां ज्ञप्तिर्यस्याः सकाशात् सा जम्बूद्वीपप्रज्ञप्तिरिति सान्वर्थशास्त्रनामप्रतिपादनेन जम्बूद्वीपप्रज्ञप्त्याः
पिण्डार्थो दर्शितः, अत एवाभिधेयशून्यतामाकलयन्तस्तन्तोऽत्र प्रवृत्तौ मा मन्दायन्तामित्यभिधेयसूचापि कृतैव,
नामनिक्षेपचिन्ता तु द्वितीयानुयोगयोजनायां करिष्यत इति समुदायार्थः ४ । तैवानुयोगद्वाराणि वाच्यानि, तथाहि-
प्रस्तुताध्ययनस्य महापुरस्सेव चत्वारि अनुयोगद्वाराणि भवन्ति-उपक्रमो निक्षेपोऽनुगमो नयश्च, तत्र अनुयोजनमनु-
योगः-सूत्रस्यार्थेन सह सम्बन्धनं, अथवाऽनुरूपोऽनुकूलो वा योगो-व्यापारः सूत्रस्यार्थप्रतिपादनरूपोऽनुयोगः, आह

च-“अणुजोक्षणमणुओगो सुअस्स णियण्ण जमभिहेएण । वावरो वा जोगो जो अणुस्सोऽणुक्खलो वा ॥ १ ॥” इति,
यद्वा अर्थपेक्षया अणो-लघोः पश्चाज्जाततया वाऽनुगच्छदाच्यस्य योऽभिधेयो योगो-व्यापारस्तत्समन्वयो वाऽणु-
योगोऽनुयोगो वेति, आह च-“अहेवा जमतवओ धोपपच्छभावेहिं सुअणुं तस्स । अभिधेये वावरो जोगो तेणं च
संबंधो ॥ १ ॥” इति, तस्य द्वाराणीन द्वाराणि-प्रनेयमुरानि, अस्याध्ययनपुरस्यार्थीगिमोपाया इत्यर्थः, पुरदृष्टान्तश्चात्र,
पथा हि अकृतद्वारकं पुरमपुरमेव, कुतैकद्वारमपि दुरधिगमं त्वार्यातिपत्तये च स्यात्, चतुर्भूतद्वारं तु प्रतिद्वारानुगतं
मुराधिगमं कार्यनतिपत्तये च, एवं जम्बूद्वीपप्रजद्वयध्ययनपुरमव्यर्थीधिगमोपायद्वारग्रन्थमजक्यागिमं भवति एक-
द्वारानुगतमपि च दुरधिगमं मप्रभेदचतुर्द्वारानुगतं तु मुराधिगमं कार्यनतिपत्तये च स्यादतः फलेग्रहिद्वीरोपन्यास
इति ५ । तानि च द्वित्रिद्विभेदानि त्वेण भवन्तीति तदेदाः ६ । निरुक्तिस्तु उपक्रमणमुपक्रम इति भावसाधनः
व्याचिख्यासितगात्रस्य समीपानयनेन निक्षेपावमरप्राणं, उपक्रम्यते नाऽनेन गुन्त्यायोगेनेत्युपक्रम इति करणसाधनः,
उपक्रम्यतेऽस्मिन्निति वा शिष्यश्रमणभावे सतीत्युपक्रम इत्यधिकरणमाधनः, उपक्रम्यतेऽस्मादिति वा विनियचिनया-
दित्युपक्रमः इत्यापादानमाधन इति, एवं निक्षेपणं निक्षेप्यतेऽनेनास्मिन्नस्मादिति वा निक्षेपः-उपक्रमानीतव्याचि-

१ अनुतोपामणुगेण पुत्तन् (सूत्रम्) निपदेन भविष्येति । इतस्मात्ते वा जोगो नोऽनुस्सोऽणुक्खो वा ॥ १ ॥ २ पयसा तरेण लोहपयस्समानं
सुमन्तु (अणु) तन् । अभिधेये वावरो नोदन्ते । ता चवन्ता ॥ १ ॥

ख्यासितशास्त्रस्य नामादिभिर्न्यसनमित्यर्थः निक्षेपो न्यासः स्थापनेति पर्यायाः, एवमनुगमनमनुगम्यतेऽनेनास्मिन्नस्मादिति वाऽनुगमः—निक्षिप्तसूत्रस्यानुकूलः परिच्छेदोऽर्थकथनमितियावत्, एवं नयनं नीयतेऽनेनास्मिन्नस्मादिति वा नयः—अनन्तधर्मात्मकस्य वस्तुन एकांशपरिच्छेदः, एकैतेन धर्मेण पुरस्कृतेन वस्त्वङ्गीकार इत्यर्थः ७ । उपक्रमादिद्वाराणामित्थंन्यासे किं प्रयोजनमिति ?, उच्यते, न ह्यनुपक्रान्तमसमीपीभूतं निक्षिप्यते न चानिक्षिप्तं नामादिभिरर्थतोऽनुगम्यते, न चार्थतोऽननुगतं नथैर्विचार्यते इतीदमेव क्रमप्रयोजनं, उक्तं च—“दारुक्रमोऽयमेव उ निक्खिप्पइ जेण नासमीवत्थं । अणुगम्मइ नाणत्थं नाणुगमो नयमयविहूणो ॥ १ ॥”ति ८ । तदेवं फलादीन्युक्तानि, साम्प्रतमनुयोगद्वारभेदभणनपुरस्सरमिदमेवाध्ययनमनुविचिन्त्यते, तत्रोपक्रमो द्विधा—लौकिकः शास्त्रीयश्च, तत्र आद्यः पौढा—नामस्थापनाद्रव्यक्षेत्रकालभावभेदात्, नामस्थापने सुप्रतीते, द्रव्योपक्रमो द्विधा—आगमतो नोआगमतश्च, आगमत उपक्रमशब्दार्थस्य ज्ञाता, तत्र चानुपयुक्तः ‘अनुपयोगो द्रव्य’मिति वचनात्, नोआगमतस्त्रिविधो—ज्ञगरीरभव्यशरीरतद्व्यतिरिक्तभेदात्, तत्र यदुपक्रमशब्दार्थज्ञस्य शरीरं जीवविप्रमुक्तं सिद्धशिलातलादिगतं तद्भूतभावत्वात् ज्ञशरीरद्रव्योपक्रमो, यस्तु बालको नेदानीमुपक्रमशब्दार्थमवबुध्यते अथ चावश्यमायत्यां भोत्स्यते स भाविभावनिबन्धनत्वात् भव्यशरीरद्रव्योपक्रमः, ज्ञशरीरभव्यशरीरव्यतिरिक्तस्त्रिविधः—सचित्तचित्तमिश्रभेदात्, तत्र सचित्तद्रव्योपक्रमो द्विपदचतुष्पदापदोपाधिभेदभिन्नस्त्रिविधः, पुनरेकैको द्विविधः—परिकर्मणि वस्तुविनाशे च, तत्रावस्थितस्यैव द्रव्यस्य गुणविशेषोपापादनं परिकर्म

तस्मिन् परिकर्मणि, सच्चित्तद्विपदद्रव्योपक्रमो यथा मनुष्याणां वर्णकर्णस्कन्धनक्तृह्यादिकरणं, सचित्तचतुष्पदद्रव्यो-
पक्रमो यथा हस्त्यादीनां शिक्षाद्यापादनं सचित्तापदद्रव्योपक्रमो यथा वृक्षादेर्वृक्षायुर्वेदोपदेयाद् वृक्षादिगुणकरणं,
वस्तुविनाशो पुनस्त्रिविधोऽपि सचित्तद्रव्योपक्रमस्तेषामेव मनुष्यादीनां सङ्गादिभिर्विनाशकरणं, अचित्तद्रव्योपक्रमो
द्विविधः—परिकर्मणि वस्तुविनाशे च, तत्र परिकर्मणि यथा पद्मरागमणेः क्षारमृत्पुष्टपाकादिना नैर्मल्यापादनं, वस्तु-
विनाशे च तेषामेव विनाशनं, मिश्रद्रव्योपक्रमोऽपि द्विविधः परिकर्मणि वस्तुविनाशे च, तत्र परिकर्मणि कटकादि-
भूषितपुरुषादिद्रव्यस्य गुणनिशेपकरणं, वस्तुविनाशे विवक्षितपर्यायोच्छेदः, तथा क्षेत्रकालोपक्रमायपि द्विविधः—परि-
कर्मणि वस्तुविनाशे च, तत्र क्षेत्रम्—आकाशं तच्चाभूतं नित्यं चेति न तस्य परिकर्मण्यो विनाशरूपो वा उपक्रमो घटते
तथापि मंचाः क्रोशन्तीत्यादिन्यायादुपचारेण तदाश्रितस्येधुक्षेत्रादेर्ह्लादिभिः परिकर्मं गजवन्धनादिभिस्तु विनाश
इति, एवं कालस्यापि पूर्वोक्तन्यायेन उपक्रमासम्भवेऽपि शंक्रादिच्छायादिभिर्यथार्थपरिज्ञानं स परिकर्मणि कालोप-
क्रमः, यच्च ग्रहनक्षत्रादिचारैरनिष्टफलदायकतया परिणमनं स विनाशे कालोपक्रमः, तथा च लौकिकी चागपि—अमुक्तेन
ग्रहेण नक्षत्रेण वा इत्यमित्यं गच्छता विनाशितः काल इति, भावोपक्रमो द्विधा—आगमतो नोआगमतश्च, आगमत
उपक्रमशब्दार्थस्य जाता तत्र चोपयुक्तः ‘उपयोगो भावनिक्षेप’ इति वचनादिति, नोआगमतो द्विधा—अग्रगस्तः प्रग-
स्तश्च, तत्राद्यो जामातृपरीवक्त्राद्यणविवेच्यामाल्यानामिव संमाराभिवर्धिनाऽध्यवसायेन परभावोपक्रमण्यपः, परश्च

श्रुतादिनिमित्तमाचार्यभावावधारणरूपः, अनेनेहाधिकारः, अथानुयोगाद्गप्रतिपादनाधिकारे गुरुभावोपक्रमाभिधान-
मनर्थकम्, अतदङ्गत्वात्, तदसम्यक्, तस्यायनुयोगाद्गत्वाद्, यद्भाष्यकारः—“गुरुचित्तायत्ताइं वक्खाणंगाइं जेण
सबाइं । तेण जह सुप्पसन्नं होइ तयं तं तथा कज्जं ॥ १ ॥” आह—यद्येवं तर्हि गुरुभावोपक्रम एव दर्शनीयः न शेषाः,
निष्प्रयोजक (न) त्वादिति, न, गुरुचित्तप्रसादनार्थं तेपामप्युपयोगित्वात्, तथाहि—चालग्लानादिसाधून् पथ्यान्नपानादिना
प्रतिजाग्रति वैयावृत्यनिशुके साधौ द्रव्योपक्रमात् गुर्वासनशयनाद्युपभोगिभूतलप्रमार्जनादिना संस्तुवति क्षेत्रोपक्रमात्
भव्यस्य छायालम्बादिना दीक्षादिसमयं सम्यक् साधयति कालोपक्रमाच्च गुरुः प्रसीदति, नामस्थापनोपक्रमौ तु प्रस्तु-
तेऽनुपयोगिनाविति, अथवा उपक्रमसाम्यात् ये केचन संभविन उपक्रमभेदास्ते सर्वेऽपि दर्शनीयाः, यतोऽनुपयो-
गिनिरासेनोपयोगिनि निष्प्रतिपक्षा प्रतिपत्तिरुपजायते, तथा चाप्रस्तुतार्थापाकरणं प्रस्तुतार्थव्याकरणं च नामादि-
न्यासव्याख्यायाः फलमुपवर्णयन्ति महाधियः । उक्तः लौकिक उपक्रमः, अथ शास्त्रीय उच्यते—सोऽपि षोडश, आनु-
पूर्वीनामप्रमाणवक्तव्यतार्थाधिकारसमवतारभेदात्, एतद्व्यक्त्यर्थिना तु अनुयोगद्वारसूत्रं विलोक्यं, ग्रन्थविस्तरभयात्तु
नेह तन्यते, केवलं आनुपूर्व्यादिषु पंचसूपक्रमभेदेषु षष्ठे समवतारभेदे विचार्यमाणे इदमध्ययनं समवतारयेत्, ततश्चा-
नुपूर्व्यादिरुपक्रमः षड्विधोऽप्यभिहितो भवति, तथाहि—दशविधायामप्यानुपूर्व्यामस्याध्ययनस्योत्कीर्तनगणनानुपूर्व्योः

१ गुरुचित्तायत्तानि व्याख्याज्ञानि येन सर्वोणि । तेन यथा तत्प्रसन्नं भवति तत्तथा कार्यम् ॥ १ ॥

समवतारः, तत्रोत्कीर्तनं-संशब्दनं नामकथनमात्रं यथा द्वादशार्द्रोपाङ्गानां मध्ये औपपातिकं राजप्रश्रीयं जीवाभिग-
माध्ययनं प्रज्ञापना सूर्यप्रज्ञप्तिः चन्द्रप्रज्ञप्तिः जम्बूद्वीपप्रज्ञप्तिरित्यादि, गणनं-परिसंख्यानं एकं द्वे त्रीणीत्यादि सा च
गणनानुपूर्वी त्रिधा-पूर्वानुपूर्वी पश्चानुपूर्वी अनानुपूर्वी चेति, तत्र पूर्वानुपूर्व्या इदं पष्ठं पश्चानुपूर्व्या सप्तमं अनानुपूर्व्या
अनियतं, नाम च एकनामादिदशनामपर्यन्तं, तत्र पङ्क्त्यामन्यस्यावतारः, तत्र च पङ्क्ती भावा आदयिकादयो निरुच्यन्ते,
तत्रास्य क्षायोपशमिके भावेऽवतारः, सर्वश्रुतस्य क्षायोपशमिकभावरूपत्वात्, प्रमाणं चतुर्द्धा-द्रव्यक्षेत्रकालभावभेदात्,
तत्रेदमध्ययनं क्षायोपशमिकभावात्मकत्वाद् भावप्रमाणविषयं, तदपि भावप्रमाणं त्रिधा-गुणनयप्रमाणसंख्याभेदात्,
तत्राद्यं जीवाजीवगुणप्रमाणभेदात् द्विधा, तत्र जीवोपयोगरूपत्वाज्जम्बूद्वीपप्रज्ञप्तिरित्यनस्य जीवगुणप्रमाणे समवतारः,
तदपि ज्ञानदर्शनचारित्र्यभेदात् त्रिधा, तत्र बोधात्मकत्वादस्य ज्ञानगुणप्रमाणे, तदपि प्रत्यक्षानुमानोपमानागमभेदाच्च-
तुष्पकारं, तत्रास्य आसोपदेशरूपत्वादागमे, सोऽपि लौकिकलोकोत्तरभेदाद् द्विविधः, तत्र परममुनिप्रणीतत्वेन लोकोत्तरे,
सोऽपि द्विधा-आवश्यकमावश्यकव्यतिरिक्तश्च, तत्रेदमावश्यकव्यतिरिक्तो द्विधा-अङ्गप्रविष्टानङ्ग-
प्रविष्टभेदात्, तत्रेदमनङ्गप्रविष्टे, सोऽपि द्विधा-कालिकोत्कालिकभेदात्, तत्रेदं कालिके, सोऽपि सूत्रार्थोभयभेदात्
त्रिधा, तत्रेदं सूत्रार्थरूपत्वात् तदुभये, सोऽपि आत्मानन्तरपरम्परागमभेदात् त्रिविधः, तत्र चेदं गणभृतां सूत्रत
आत्मागमस्तिष्ठिष्याणामनन्तरागमः तत्प्रतिष्याणां तु परम्परागमः, अर्थतोऽर्हतामात्मागमः गणधराणामनन्तरागमः

ततः परम्परागम इति त्रिष्वप्यागमेष्वस्याध्ययनस्यावतार इति, ननु अङ्गप्रविष्टसूत्रं गणधरप्रणीतमिति भवतु तेषामा-
त्मागमः, इदं तूपाङ्गत्वेनानङ्गप्रविष्टत्वात् स्थविरकृतं, यदाह—“गणधरकयमंगसुअं जं कय थेरोहिं वाहिरं तं तु । निययं
अंगपविहं अणिययसुय वाहिरं तं तु ॥ १॥” ततः कथं गणधराणामात्मागमत्वेन भाव्यते ? उच्यते, गणधरैर्द्विदशाङ्गी-
विरचने परमार्थतस्तदेकदेशरूपोपाङ्गानामपि विरचनमाख्यातमिति तेषामपीदमुपाङ्गं सूत्रत आत्मागम इति न कश्चि-
द्विरोधः, व्यवहारतस्तु स्थविरकृतत्वेनेदमुपाङ्गं स्थविराणामेव सूत्रत आत्मागमः, “सुत्तं थेराण अत्तागमोत्ति” इति
श्रीउत्तराध्ययनवृहद्बृत्तिवचनादिति, अयमेव शास्त्रप्रामाण्यसूचकोऽर्थः पूर्वं गुरुपर्वक्रमरूपमन्त्रन्धावसरे निरूपित इति ।
नयप्रमाणे तु नास्य सम्प्रत्यवतारो, मूढनयत्वात् आगमस्य, उक्तं च—“मूढनइयं सुयं कालियं च (तु)” इत्यादि ।
संख्या नामस्थापनाद्रव्यक्षेत्रकालौपम्यपरिमाणभावभेदात् अष्टप्रकारा, तत्र चास्य परिमाणसंख्यायामवतारः, तत्रापि
कालिकश्रुतपरिमाणसंख्यायां समवतारः, साऽपि द्विधा—सूत्रतोऽर्थतश्च, तत्र सूत्रतः परिमितपरिमाणं (अर्थतोऽनन्ता-
र्थत्वात् सर्वेषां सूत्राणामपरिमाणं) । सम्प्रति वक्तव्यता, सा च त्रिधा—स्वपरोभयसमयवक्तव्यताभेदात्, तत्र स्वसम-
यवक्तव्यतायामस्यावतारः, तथाऽर्थधिकारो वक्तव्यताविशेष एव, स चेह जम्बूद्वीपवक्तव्यतालक्षणः समुदायार्थकथ-
नादेव उक्तः, उक्त उपक्रमः । अय निक्षेपः, स च त्रिधा—ओघनामसूत्रालापकनिष्पन्नभेदात्, तत्रौघो यत् सामान्यमध्य-

१ गणधरकृतमङ्गश्रुत यत् कृत स्थविरेर्वाह्य तच्च । नियतमङ्गप्रविष्टमनियतश्रुत वाह्य तत् ॥ २ अविभागस्थनय श्रुत कालिक ॥ १ ॥

यनादि नाम, तन्निक्षेपोऽनुयोगद्वारादिभ्योऽवसेयः, तत्रेह भावाध्ययनादिनाऽधिकारः, नामनिष्पत्ते तु निक्षेपेऽस्य जम्बू-
द्वीपप्रज्ञप्तिरिति नाम, ततो जम्बूशब्दस्य प्रज्ञप्तिशब्दस्य च निक्षेपो वाच्यः, तत्र जम्बूशब्दस्य नामस्थापनाद्रव्यभाव-
भेदात् चतुर्थी निक्षेपः, तत्र नामजम्बूर्यस्य जम्बूरिति नाम, यथा जम्बूरन्तिमकेवली जम्बूवा अभिधानं वा, स्थापना-
जम्बूर्या जम्बूरिति स्थापना क्रियते यथा चित्रलिखितजम्बूवृक्षादिः, द्रव्यजम्बूद्विधा-आगमतो नोआगमतश्च, आग-
मतस्तदर्थज्ञाताऽनुपयुक्तो, नोआगमतो ज्ञशरीरभव्यशरीरोभयव्यतिरिक्तभेदात् त्रिधा, तत्राद्यौ भेदौ सुप्रतीतौ, उभ-
यव्यतिरिक्तद्रव्यजम्बूरपि त्रिधा-एकभविकवज्रायुष्काभिमुखनामगोत्रजन्तुभेदात्, तत्रैकभविको नाम य एकभवान-
न्तरं जम्बूत्वेनोत्पत्स्यते, वज्रायुष्कस्तु येन जम्बूवायुर्वज्रं, अभिमुखनामगोत्रस्तु यस्य जम्बूवा नामगोत्रकर्मणी अन्तर्मुह-
र्त्तानन्तरमुदयमायास्यत इत्ययं त्रिविधोऽपि भाविभावजम्बूकारणत्वाद्द्रव्यजम्बूरिति, भावजम्बूरपि द्विधा-आगमतो
नोआगमतश्च, तत्रागमतो ज्ञातोपयुक्तः, नोआगमतस्तु जम्बूद्रुम एव जम्बूद्रुमनामगोत्रकर्मणी वेदयन्निति, आह-यथा
अभिमुखजम्बूभावस्य जीवस्य द्रव्यजम्बूत्वं 'भाविनि भूतवदुपचार' इति न्यायात् तथा आसन्नपश्चात्कृतजम्बूभावस्यापि
'भूतपूर्वकस्तद्वदुपचार' इति न्यायात् कथं न द्रव्यजम्बूत्वं निर्दिष्टं?, उच्यते, इदमुपलक्षणं, तेन तस्यापि द्रव्यनिक्षेप
एवान्तर्भावः 'भूतस्य भाविनो वे'त्यादिद्रव्यलक्षणस्य सद्भावात्, अत्रानिर्देशकारण तु श्रीउत्तराध्ययनद्रुमपत्रीयाध्ययन-
निर्युक्तौ श्रीभद्रबाहुस्वामिपादैः द्रुमनिक्षेपेऽविवक्षणं, तत्तुल्यन्यायत्वादस्य निक्षेपस्येति, प्रस्तुते च नोआगमतो भावज-

म्वा अधिकारः । द्वीपोऽपि पूर्ववच्चतुर्द्धा, तत्र नामद्वीपो यस्य द्वीप इति नाम, स्थापनाद्वीपो या द्वीपस्य स्थापना, यथा चित्रलिखितजम्बूद्वीपादिः, द्रव्यद्वीपो द्विधा-आगमतो नोआगमतश्च, तत्र आगमतस्तदर्थज्ञाताऽनुपयुक्तः, नोआगमतस्तु ज्ञशरीरभव्यशरीरद्रव्यद्वीपौ सुबोधौ, तद्द्रव्यतिरिक्तद्रव्यद्वीपो द्विधा-सन्दीनोऽसन्दीनश्च, तत्र यो हि संदीयते-जल-प्लावनात् पक्षमासादाबुदकेन प्लाव्यते स सन्दीनो विपरीतस्त्वसन्दीनः सिंहलद्वीपादिः, भावद्वीपोऽपि द्विधा-आगमतो नोआगमतश्च, तत्रागमतस्तदर्थज्ञानोपयुक्तः, नोआगमतस्तु साधुः, कथमित्याह-यथा हि नदीसमुद्रबहुमध्यप्रदेशे सांयान्त्रिका द्रव्यद्वीपमवाप्याऽऽश्वसन्ति तथा पारातीतसंसारपारावारान्तरचारखेदेमेदस्विनो देहिनः परमपरोपकारैकप्रवृत्तं साधुं समवाप्याऽऽश्वसन्ति अतो भावतः-परमार्थतो द्वीपो भावद्वीप उच्यते, सोऽपि सन्दीनासन्दीनभेदाद् द्विधा, तत्र परीपहोपसर्गाद्यैः क्षोभ्यः सन्दीनः तदितरस्त्वसन्दीनः, अथवा भावद्वीपः सम्यक्त्वं, तच्च प्रतिपातिवादौपशमिकं क्षायोपशमिकं च सन्दीनो भावद्वीपः, क्षायिकं चासन्दीन इति । ननु क्वचित्तत्पर्यायापन्नं वस्तु भावनिक्षेपे निक्षिप्यते यथाऽत्रैव जम्बू-पर्यायमनुभवन् भावजम्बूत्वेन निक्षिप्तः, क्वचित्तदन्यपर्यायापन्नं वस्तु भावनिक्षेपे निक्षिप्यते, यथाऽत्रैव भावद्वीपपर्यायमनुभवन् साधुः सम्यक्त्वं चेति परस्परमुदाहरणवैषम्यं कथं युक्तिमदिति ? अत्रोच्यते, वस्तुगत्या तत्पर्यायाधारतया भवनं भाव इतिकृत्वा तत्पर्यायधार्येव वस्तु भावनिक्षेपे निक्षिप्यते, यत्तु तदन्यद्वस्तु भावनिक्षेपे निक्षिप्यते तत्तदगत- [भावगत] गुणारोपादौपचारिकमिति न दोषः, विवक्षाया विचित्रत्वादिति, प्रसृते च द्विधा गता लवणोदस्य आपो-

ऽस्मादिति अन्वर्थवशाद् द्वीपत्वं, पृथिव्यादिपरिणामरूपत्वाद् द्रव्यद्वीपत्वं, तत्र च द्रव्यद्वीपेनात्राधिकारः, तत्रापि अस-
 न्दीनेनेति, अथेवत्वं नामादिभेदाद् द्वीपश्चतुर्द्धा, नामद्वीपो द्वीप इति नाम नामनामवतोरभेदोपचारात्, स्थापनाद्वीपो
 द्वीपस्य स्थालवलयाद्याकारः, द्रव्यद्वीपो द्वीपारम्भकद्रव्याणि पृथिव्यादीनि, तदात्मकत्वाद् द्वीपानां, यदाह—“जंबुद्वीवे
 गं भंते ! किं पुढविपरिणामे आउपरिणामे जीवपरिणामे पोगलपरिणामे?, गोअमा ! पुढविपरिणामेवि आउपरिणामेवि
 जीवपरिणामेवि पुगलपरिणामेवि” भावद्वीपस्तु स्थालाद्याकृतिमत् स्थालात्मकं सर्वतः समुद्रजलचलयितं क्षेत्रखण्डं,
 एतदनुसारेण तु चतुर्भिरपि द्वीपैरत्राधिकार इत्यलं विस्तरेण । प्रज्ञप्तिरपि नामादिभिश्चतुर्द्धा, तत्र प्रज्ञप्तिरिति नाम
 यथा प्रज्ञप्तिर्विंधादेवी, स्थापनाप्रज्ञप्तिः प्रज्ञप्तिशब्दार्थज्ञसाध्यादिः, (आकृति) द्रव्यप्रज्ञप्तिर्द्विधा—आगमतो नोआगमतश्च,
 तत्रागमतस्तदर्थज्ञाताऽनुपयुक्तः, नोआगमतस्तु ज्ञशरीरभव्यशरीरोभयव्यतिरिक्तद्रव्यप्रज्ञप्तिभेदात् त्रिधा, तत्राद्यौ भेदौ
 सुबोधौ, उभयव्यतिरिक्ता द्रव्यप्रज्ञप्तिर्द्विधा—लौकिकी लोकोत्तरा च, एकैकाऽपि त्रिविधा—सच्चित्ताचित्तमिश्रद्रव्यवि-
 यभेदात्, तत्राद्या—यथा प्रथियासोर्नृपस्य मन्दुरासमानीतहयज्ञापनं द्वितीया तस्यैव रथज्ञापनं तृतीया तस्यैव पर्या-
 णादिपरिस्कृतहयज्ञापनं रथस्य वाऽश्वदियुक्तस्य ज्ञापनं, लोकोत्तरा तु सच्चित्तविषया यथा प्रवाजनाचार्यस्य नवप्र-
 जितं प्रति शाल्यादिसच्चित्तज्ञापनं सैव द्वितीया शस्त्रपरिणतशाल्यादिज्ञापनं सैव तृतीया दुष्पक्कशाल्यादिज्ञापनं चेति,
 अथ भावप्रज्ञप्तिरपि द्विधा—आगमतो नोआगमतश्च, तत्र आगमतस्तदर्थज्ञानोपयुक्तः, नोआगमतस्तु भावप्रज्ञप्तिर्द्वि-

ॐ नमः ॥ णमो अरिहताणं । ते ण कालेणं ते ण समए ण सिहिला णाम णयरी होत्था, रिद्धत्थिमियसमिद्धा वण्णओ, तीसे ण सिहिलाए णयरीए वहिया उत्तरपुरच्छिमे दिसीभाए एत्थ ण माणिभदे णमं चेइए होत्था, वण्णओ । जियसत्तु राया, धारिणी देवी, वण्णओ । ते णं काले ण ते ण समए ण सामी समोसद्धो, परिसा णिग्गया, धम्मो कहिओ, परिसा पडिग्गया (सू० १)

‘णमो अरिहंताण’मित्यादि, अस्य च व्याख्या संहितादिक्रमेण, तत्रास्त्वलितमूत्रगाढः संहिता, सूत्रे चास्त्वलितमूत्र-
गुणोपेते उच्चारिते केचिदर्थो अवगताः प्राज्ञानां भवन्त्यतः संहिता व्याख्याभेदो भवति, अनधिगतार्थोधिगमाय च पदा-
दयो व्याख्याभेदाः प्रवर्तन्त इति, तत्र पदानि नमः अर्हन्वः इति, एवं पदकरणे सूत्रालापकनिष्पन्ननिक्षेपायसरः, तत्र
नमस्कारस्य नामादिभिश्चतुर्द्धा निक्षेपः, तत्र नामनमस्कारो नम इत्यभिधानं, स्थापनानमस्कारो नमस्कारकरणप्रवृत्तस्य
संकोचितकरचरणस्य काष्ठपुस्तचित्रादिगतः साध्यादेराकारः, द्रव्यनमस्कार आगमतो नोआगमतश्च, तत्रागमतस्तदर्थ-
ज्ञाताऽनुपयुक्तः, नोआगमतो ज्ञशरीरभव्यशरीरनमस्कारी प्रतीती, ज्ञशरीरभव्यशरीरव्यतिरिक्तो द्रव्यनमस्कारो निह-
वादीनां, तेषां मिथ्यादृष्टित्वेनाप्रधानत्वात्, सम्यग्दृष्टेरप्यनुपयुक्ततया नमस्कुर्वतो द्रव्यनमस्कारः, राजादेर्द्रव्यार्थं वा
नमस्करणं तस्यैव वा भयादिना द्रमकाठेर्नमस्करणं ब्रह्मेश्वरपुरुषाक्रान्तस्य धनुरादेर्नग्रीभावो वा द्रव्यनमस्कारः, भाव-
नमस्कारोऽपि आगमतो नोआगमतश्च, तत्र आगमतस्तदर्थज्ञातोपयुक्तो, यदा तु मनसोपयुक्तो यच्चनेन नमोऽर्हन्व इति
ब्रवाणः कायेन तु सङ्कोचितकरचरणो नमस्कारं करोति तदा नोआगमतो भावनमस्कारः, अनेन चात्राधिकारः, अथ
अर्हन्-जिनः सोऽपि नामादिर्भेदश्चतुर्द्धा, ते च नामादयो भेदाः—‘‘नामजिणा जिणनामा ठरणजिणा पुण जिणिट्ठ-
डिमाओ । दवजिणा जिणजीवा भावजिणा समवमरणत्था ॥ १ ॥’’ अनया गाथया अगमन्तव्याः, अत्र प्रकारान्तरे-

१ नामजिना जिणनामानि ग्थापनाजिना जिनेन्द्रप्रतिमा पुन । द्रवजिणा जिणजीवा भावजिना गतागमत्था ॥ १ ॥

णापि निक्षेपः सम्भवति परं स निस्तरभयात्रोपदर्शयते, एवमन्येष्वपि सूत्रालापकेषु स्वधिया यथासम्भवं निक्षेपः कार्य इति । उक्तः सूत्रालापकनिष्पन्ननिक्षेपः, पदार्थः पुनरेवं-नम उति नैपातिकं पदं द्रव्यभावसंज्ञार्थः, आह च-‘नैवाइयं पयं दयभावसंज्ञायाम् पयस्यो’ नमः-करचरणमस्तक्रमुपनिधानरूपो नमस्कारो भवत्वित्यर्थः, केन्य इत्याह-‘अहंद्वाः’ अमरवरविनिर्मिताशोकाद्यष्टमहाप्रातिहार्यरूपां पूजामर्हन्तीत्यहंन्तस्तेभ्यः, इह च चतुर्थ्यर्थे षष्ठी प्राकृतशैलीवशात्, अत्र द्रव्यसङ्कोचनं करशिरःपादादिसङ्कोचः, भावसङ्कोचनं तु विशुद्धस्य मनसोऽहंदादिगुणेषु निवेद्यः, तत्र च भङ्गचतुष्कं-द्रव्यसङ्कोचो न भावसङ्कोचो यथा पालकादीनाम् १ भावसङ्कोचो न द्रव्यसङ्कोचो यथाऽनुत्तरमुरादीनां २ द्रव्यसङ्कोचो भावसङ्कोचश्च यथा शाम्बरस्य ३ न द्रव्यसङ्कोच इति भङ्गः शून्यः ४, इह च तृतीयभङ्गस्योपयोगः, भावसङ्कोचप्रधानद्रव्यसङ्कोचरूपत्वात् प्रस्तुतनमस्कारस्य, अनेन च भङ्गलान्तरस्य फलव्यभिचारित्वेनानैकान्तिकत्वात्तदप-हाय तदन्यस्वरूपतयाऽवश्यं भावेनाभिलषितार्थसाधनसमर्थत्वादत्यन्तोपादेयं परमेष्विनमस्कारलक्षण भावमङ्गलमुपात्तं, सत्स्वपि तपःप्रभृतिष्वन्यभावमङ्गलेषु यदस्योपादानं तत् शास्त्रादायस्यैव व्यवहारप्राप्तत्वमिति ज्ञापनार्थः, अत्र च बहुवचनं व्याप्त्यर्थं, तेन सकलनिक्षेपगतजिनपरिग्रहः । अथ पदविग्रहः, स च समस्तपदे सति सम्भवतीत्यत्र नोक्तः । अथ चालनाप्रत्यवस्थाने-नन्वर्हतां परममङ्गलत्वेन नमस्काराभिधानतोऽप्यादौ तदुपादानमुचितमिति, सत्यं, स्वयं मङ्ग-

लभूता अयर्हेन्तः परेषां नमनस्तवननादिर्नवाभीष्टफलदा भवन्तीति ज्ञापनायार्हद्व्योऽपि नमस्कारस्यादाबुपन्यास इति, किञ्च—‘अरिहंताण’मित्यत्र जात्यपेक्षयैकवचनेनापि सर्वार्हतां ग्रहणे सिद्धे बहुवचनेन नामस्थापनाद्रव्यभावाहतां चतुर्णां मपि तुल्यकक्षतया नमस्कार्यत्वस्य ज्ञापितत्वादेकान्ततः स्वमतप्राधान्यवादितया परस्परं विवदमानेषु नामनयादिषु प्रथमतः स्वोत्प्रेक्षितयुक्त्युपदर्शनपुरस्सरं नामनयः प्राह—तथा च प्रयोगः—वस्तुस्वरूपं नाम, तत्प्रत्ययहेतुत्वात्, स्वधर्मवत्, इह यद्यस्य प्रत्ययहेतुस्तत्तस्य धर्मो यथा घटस्य स्वधर्मरूपा घटादयः, यद्यस्य धर्मो न भवति न तत्तस्य प्रत्ययहेतुः, यथा घटस्य धर्माः पटस्य, सम्पद्यते च घटाभिधानाद् घटे सम्प्रत्ययः, तस्मात्तत्तस्य धर्म इति, सिद्धश्च हेतुर्घटशब्दात् पटादिव्यावृत्त्या घटप्रतिपत्तेः प्रतीतत्वात्, किञ्च—लक्ष्यलक्षणसंव्यवहारणामात्मलाभो नामायत्त एव, तत्र लक्ष्यं जीवत्वादि लक्षणमुपयोगः संव्यवहारः प्रेपणाध्येपणादिरिति, तथा यदि नाम्नो वस्तुधर्मत्वं नाम्युपगम्यते तदा संशयादयोऽपि (दय एव) भवेयुः, यदुक्तम्—“संसयविवज्जओ वाऽणग्गवसाओऽह्वा जहिच्चाए । होज्जसत्थे पडिवत्ती न वत्थुधम्मो जया नामं ॥ १ ॥” अत्र व्याख्यालेशः—केनचिद् घटशब्दे समुच्चारिते श्रोतुः किमयमाहेत्येवं मग्नयः अथवा पटप्रतिपत्तिलक्षणो धिक्पर्ययः अथवा न जाने किमप्यनेनोक्तमिति वस्त्यप्रतिपत्तिरूपोऽनध्यवसायः यदिवा यदृच्छयाऽर्थं प्रतिपत्तिः—कदाचिद् घटस्य कदाचित्पटस्येत्यादि, ततोऽवश्यं वस्तुधर्मो नामाभ्युपगमन्नव्यमित्यादि, तदेवं नामनयेन

स्वमते व्यवस्थापिते स्थापनानयः ग्राह-नाश्रो वस्तुसंज्ञामात्ररूपस्य वान्यवाचकभावसम्बन्धमात्रेणैव स्थितत्वाद्बन्तुनोऽति-
दूरत्वं स्थापनायास्तु वस्तुसंस्थानरूपायातादात्म्यसम्बन्धेनानस्थितत्वाद्भावप्रत्यासन्नत्वं, किञ्च-देशान्तरकालान्तरविप्रकृ-
ष्टमपि वस्तु स्थाव्यप्रतिमादौ सन्निदधाति अन्यथा मन्त्रागमे सन्निधापन्यादिमुद्राप्ररूपणानां नैष्कल्यप्रसङ्गः, यथा च
स्थापनेन्द्रः गचीकुलिशादिसाचिब्येन निर्विलम्बं तदेकतानानां भावधियं जनयति न तथा नामेन्द्रः, तस्यानाकारत्वात्,
तस्मात् स्थापनैव प्रधानाऽस्तु, स्थापनानयेनैवमुक्ते द्रव्यनयः स्वाशयमाधिर्भावयति-को हि नाम स्थापनानयस्याकार-
ग्रहो ? यस्मादनादिमदुत्प्रेक्षितपर्यायशृङ्गलाधारस्य मृदादिद्रव्यस्य पूर्वपर्यायमात्रतिरोभावेऽप्रेतनपर्यायमात्राविर्भावल-
क्षणपरिणामव्यतिरेकेण नान्यत् किमप्याकारदर्शनं, किन्तूत्पादव्ययरहितं उत्फणविफणकुण्डलिताहारसमन्वितमर्ष्य-
द्रव्यवन्निर्विकारं द्रव्यमेवास्ति, न ह्यत्र किमप्यपूर्वमुत्पद्यमानं वा विनश्यति (वा) येन विकारः स्यात्, ननु कथमुत्पादा-
दिरहितं द्रव्यं ? यावता सर्प्यादिके द्रव्ये उत्फणविफणादयः पर्याया उत्पद्यमाना निवर्तमानाश्च साक्षादेव दृश्यन्ते
इति चेत्, न, आविर्भावतिरोभावमात्रपरिणामस्य कारणं द्रव्यं, यथा सर्प उत्फणविफणानस्थयोरिति, न ह्यत्रापूर्वं
किञ्चिदुत्पद्यते, किं तर्हि ?, छन्नरूपतया विद्यमानमेवाधिर्भवति, नाप्याविर्भूतं सद् विनश्यति, किन्तु छन्नरूपतया तिरो-
भावमात्रमेवासादयति, एवञ्च सत्याविर्भावतिरोभावमात्र एव कार्योपचारात्कारण(त्व)मस्योपचारिकमेव, तस्मादुत्पादा-
दिरहितं द्रव्यमुच्यत इति, ननु यद्येकस्वभावं निर्धिकारं द्रव्यं तर्ह्यनन्तकालभाविनामनन्तानामप्याविर्भावतिरोभावा-

नामेकहेल्यैव कारणं किमिति न भवतीति ? उच्यते, अचिन्त्यस्य भावः हि द्रव्यं, तैर्नैकस्य भावस्यापि तस्य क्रमेणैवा-
विर्भावतिरोभावमात्रप्रवृत्तिः सर्पादिद्रव्येकस्य भावेऽप्यनुत्फणविफणाद्विपर्यायाणां क्रमशः प्रत्यक्षमिदं त्वानिति, ननु
यद्येवमुत्फणविफणादिबहुत्वात् पूर्ववस्थापरित्यागेन सोऽसरायस्याधिष्ठानादनित्यता द्रव्यस्य किमिति न भवति ? तस्य
उच्यते, वेदान्तरापक्षनटवद् बहुरूपमपि द्रव्यं नित्यमेव, न हि नटो वेदान्तराणि कुर्यादोऽन्यनित्यो भवति, तस्य
स्वयमविकारित्वादिति द्रव्यमेव प्रधानमिति । एवं द्रव्यनयेन स्वमते व्ययस्यापि ते भावनयः प्राह-आवेद्यः पर्यायाप-
रन्नामभ्योऽर्थान्तरभूतं किमपि द्रव्यं नास्ति, किन्तु भाव एव यदिदं दृश्यते विमुक्तं वस्तुनिकुम्भमिति, यतः प्रति-
क्षणं भवनमेवानुभूयते, किमुक्तं भवति ?-भावं ह्येकस्यापत्तिः परम्य तु विपत्तिः, न च भावावच्छिन्नगत्ती हेतुपक्षे, यश्च
हेतुः स एव द्रव्यमिति गान्यं, न हि भावो घटादिरूपशमानो भावान्तरं मृत्पिण्डादिकर्मणं भवेत् किन्तु निरपेक्षमयोग्य-
द्यते, अपेक्षा हि विद्यमानस्यैव भवति, न च मृत्पिण्डादिकाणां हाटे घटादि कार्येणमि, अविद्यमानस्य चापेक्षायां
स्वरविषाणस्यापि तथाभावप्रसङ्गात्, यदित्येतत्पत्तिक्षणात् प्रागपि घटादिरिति, तर्हि किं मृत्पिण्डाद्यपेक्षा ? तस्य मत
एव विद्यमानत्वात्, अथोत्पन्नः सन् घटादिः पश्चात् मृत्पिण्डादिकर्मणं भवति, तन्निर्दिष्टं मृत्पिण्डाद्यपेक्षया दिनशुद्धिप-
र्यालोचनं, यदि हि स्वत एव कथमपि निष्पन्नो घटादिः किं तस्य पश्चात् मृत्पिण्डाद्यपेक्षयेति ? तथा पिनात्रोऽपि
निर्हेतुक एव, मुहुरोपनिपातादिसव्यपेक्षा एव घटादयो पिनात्रागमिन्नतोऽप्यपेक्षा न हि निर्हेतुका इति चेत्, नरं, पिना-

शहेतोरयोगात्, तथाहि-मुद्गरादिना विनाशकाले किं घटादिरेव क्रियते आहोश्चित्तकपालादय उत तुच्छरूपोऽभाव इति त्रयी गतिः ?, तत्र न तावद् घटादिस्तस्य स्वहेतुभूतकुलाद्यादिमामयीत एवोत्पत्तेः, नापि कपालादयस्तत्करणे घटादेस्तदवस्थत्वमसद्भात्, न ह्यन्यकरणे अन्यस्य निवृत्तियुक्तिप्रती, एकनिवृत्तौ शेषभुवनत्रयस्यापि निवृत्तिप्रस-
द्भात्, नापि तुच्छरूपोऽभावः, सरशृङ्गस्येव नीरूपस्य तस्य कर्तुमशक्यत्वात्, करणे वा घटादेस्तदवस्थताप्रसद्भाद्, अन्यकरणेऽन्यनिवृत्त्यसम्भवादिति विनाशे मुद्गरादिकं महकारिकारणमेव न तु तज्जनकं, घटादिस्तु क्षणिकत्वेन निर्हे-
तुकः स्वयमेव निवर्त्तते, तस्माज्जन्मविनाशयोर्न किञ्चित्केनचिदपेक्ष्यते, अपेक्षणीयाभावाच्च न किञ्चित्कस्यचित्कारणं, तथा च सति न किञ्चिद्रव्यं, किन्तु पूर्वापरीभूताः परापरक्षणरूपाः पर्याया एव सन्तीति । अत्र नामादिनयाधिकारे बहु वक्तव्यं तत्तु विशेषावश्यकादवसेयमिति, एवमसम्पूर्णार्थग्राहित्वाद् गजगात्रभिन्नदेशसंस्पर्शने चहुविधविवाद-
मुखरजात्यन्धवृन्दवद्विवदमाने नयवृन्दे मिथ्यादृष्टित्वमुभाव्य तत्तिरस्करणाय सर्वनयसमूहात्मकस्याद्वादसुधारसास्वा-
दरसिकतामनुभवतामयमुद्गारः, तथाहि-लोके यत्किमपि घटपटादिकं वस्तुस्ति तत् सर्वमन्योऽन्यसापेक्षनामादिचतु-
ष्टयात्मकं, न पुनः केवलनाममयं वा केवलाकाररूपं वा केवलद्रव्यताश्लिष्टं वा केवलभावात्मकं वा, यतः एकस्मिन्नपि शचीपत्यादौ इन्द्र इति नाम तदाकारस्तु स्थापना उत्तरावस्थाकारणत्व तु द्रव्यत्वं दिव्यरूपसम्पत्तिकुलिशधारणपर-
मैश्वर्यादिसम्पन्नत्वं तु भाव इति नामादिचतुष्टयमपि प्रतीयते, एतदर्थसंवादका उत्तराध्ययनवृहद्वृत्युक्ताः श्लोका अपि

यथा—“संविन्निष्ठैव सर्वापि, विषयाणां व्यवस्थितिः । संवेदनश्च नामादिविकलं नानुभूयते ॥ १ ॥ तथाहि—घटोऽयमिति नामैतत्, पृथुष्ठादि चाकृतिः । मृद्रव्यं भवनं भावो, घटे दृष्टं चतुष्टयम् ॥ २ ॥ तत्रापि नाम नाकारमाकारो नाम नो विना । तौ विना नाम नान्योऽन्यमुत्तरावपि संस्थितौ ॥ ३ ॥ मयूराण्डरसे यद्गङ्गार्णो नीलादयः स्थिताः । सर्वेऽप्यन्योऽन्यमुन्मिश्रास्तद्वन्नामादयो घटे ॥ ४ ॥” इति, तदेवं सर्वं वस्तु नामादिचतुष्टयात्मकमेव, तेनात्र नामस्थापनाद्रव्यभावार्हन्तश्चत्वारोऽपि नमस्कार्या एवेत्यागतमिति । अत्र कश्चिदग्राह्यनामधेयो भक्षितलशुनपिथुनभूतमुद्गिरति—भवतु नाम वाच्यवाचकभावसम्बन्धेन भावसन्निहितत्वान्नाम्नो उच्यते, तस्या अपि जिनबुद्ध्युत्पादकत्वादिभिर्हेतुभिः सुतरां भावासन्नत्वान्नमस्कार्यत्वमुपपन्नमिति मा मुग्धमुग्धाऽनन्ततीर्थकृदनुज्ञातस्यापनाऽपलापपापपङ्कितानां कलय, कलयसि न किं स्थापनाद्रोणाचार्यमयग्विनयोपनतां जगदतिशायिनीमर्जुनसन्तर्जनीं घनुर्देदसिद्धिं, तथा च प्रतिक्रमणादौ वन्दनकप्रदाने रजोहरणादिकं गुरुचरणतया व्यपदिशसि स्थापनानिक्षेपं चापलपसि अहो वदद्व्याघातस्तव, अपिच—चित्रार्पितनिजजनकवदनमुपानन्द्यां प्रहरते नराय कुप्यसि चित्रन्यस्तकुम्भस्तनीं निधायन् दृष्यसि मिव्यावादं कुंस्तथापि न तृप्यसि, किमपराद्धं तव पुरुषधुरन्धरस्थापनया ?, तथा वदामि सुहृद्भावेन—भावकारणतया द्रव्यमपि स्त्रीकुरु नमस्कार्यतया, अन्यथा पद्मनाभादीन् द्रव्यजिनान् नमस्कुर्वतः द्रव्यनृपं च भावी राजेतिबुद्ध्या उपचरतश्च तवार्द्धनारीश्वरवेपविडम्बना समापतिता, तेन त्यज दिट्टिभमानं

भज श्रीजिनाज्ञा सवद्गुमानं, ततस्तवापि युक्तियुक्तं सर्वेयामर्हन्निक्षेपाणां नमस्कार्यत्वमित्यलं प्रमत्तेन, अथ प्रकृतं प्रस्तु-
मः, उक्तः सूत्रस्पर्शिरुनिर्युत्तन्यनुगमः, तदेवं मद्रलम्बूत्रमधिकृत्य सूत्रानुगमसूत्रालापकनिक्षेपसूत्रस्पर्शिरुनिर्युत्तन्यनुगम-
नया उपदर्जिताः, एवं प्रतिखुत्रं स्वयमनुसरणीयं । अथ यस्यां नगर्यां यस्मिन्नुद्याने यथा भगवान् गौतमस्वामी भग-
वतः श्रीमन्महावीरस्यान्ते पृष्टवान् यथा च तस्मै भगवान् व्यागृणाति स्म तन्नोपोद्घातमुपदिदर्शयितुरिदमाह—‘तेणं’
ति, अस्य व्याख्या—ते इति प्राकृतशैलीचक्रात्तस्मिन्निति द्रष्टव्यं, अस्यायमर्थो—यदा भगवान् विहरति स्म तस्मिन्निति
‘काले’ वर्तमानावसर्पिणीचतुर्थारकविभागरूपे, उभयत्रापि णमिति वाग्यालङ्कारे, अथवा सप्तम्यर्थे तृतीया आरित्वात्,
यदाहुः श्रीहेमसूरिपादाः, स्वप्राकृतलक्षणे—“ओं तृतीयापि दृश्यते—तेणं कालेणं तेणं समएणं, तस्मिन् काले तस्मिन्
ममये इत्यर्थः, (सि० ८-३-१३७)” ‘तेणं समएणं’ति समयोऽवसरवाची, तथा च लोके वक्तारो—नाथाव्येतस्य समयो
वर्त्तते, नास्त्यस्यावसर इत्यर्थः, तस्मिन्निति यस्मिन् समये भगवान् प्रस्तुतां जम्बूद्वीपवक्तव्यतामचकथत् तस्मिन्
समये मियिला नाम नगरी अभवत्, नन्विदानीमपि सा नगरी वर्त्तते ततः कथमुक्तमभवदिति?, उच्यते, वक्ष्यमा-
णवर्णकग्रन्थोक्तविभूतिसमेता तदैवाभवत्, नतु विवक्षितप्रकरणकर्तुः प्रकरणविधानकाले, एतदपि कथमवसेयमिति
चेत्, उच्यते, अयं चावसर्पिणीकालः, अस्यां च प्रतिक्षणं शुभा भावा ढानिमुपगच्छन्ति, एतच्च सुप्रतीतं जिनप्रवचनवे-
दिनामतोऽभवदित्युच्यमानं न विरोधभाक्, सम्प्रति अस्या नगर्यां वर्णकमाह—‘रिद्धतिभियसमिद्ध’ति कृद्धा—भवनैः

पौरजनैश्चातीव वृद्धिमुपागता, 'ऋधूच् वृद्धा'चितियचनात्, लिमिता—स्वयकरचक्रादिममुन्धभयकडोलमालावृद्धि-
 ता, समृद्धा—धनधान्यादिविभूतियुक्ता, ततः पदत्रयस्य कर्मधारयः, 'वणजो'णि ऋड्भिभित्तममृडा इत्यादि औप-
 पातिकोपाङ्गप्रसिद्धः समस्तोऽपि वर्णको द्रष्टव्यः, (उ० सू० १) अत्रान्तिम्बनं तु ग्रन्थगोस्वभयादिति । तस्याः नभिमि-
 पूर्ववत्, मिथिलाया नगर्या बहिस्तात् उत्तरपौरग्त्ये—उत्तरापूरान्तरालस्ये दिग्भाग ईमानकोण इत्यर्थः, अत्र प्रकारो
 मागधभाषानुरोधतः प्रथमैकवचनप्रभः, यथा—'कयरे आगच्छइ दिसरुने' (उत्त० १२-६) इत्यादौ, 'अत्र' अस्मिन्नु-
 त्तरपौरस्त्ये दिग्विभागे माणिभट्टं नाम चैत्यप्रभवत्, चितेः—लेप्यादिनयनस्य भावः कर्म वा धैत्यं, तच्च मंत्रागच्छ-
 त्वादेवताप्रतिप्रिम्बे प्रसिद्धं, ततस्तदाश्रयभूतं यदेवताया गृहं तदप्युपागर्भेत्यमुच्यते, तच्चेद व्यन्तगयतनं द्रष्टव्यं,
 न तु भगवतामर्हतामायतनं. तस्य च चिरानीतमित्यादिर्निर्णयकमत्यरिक्तेपियनखण्डरणकमहित औपपातिकनोऽवनेयः,
 (उ० सू० २) तस्यां मिथिलायां नगर्या जितञ्जुर्नाम राजा, तस्य मकरास्त्रीगुणगारिणी धारिणी नामा देवी, कृता-
 भियेका पट्टराज्ञी इत्यर्थः, उभयत्राप्यभयदिति शेषः, 'वणजो'णि अत्र राज्ञो 'महाराजिनयन्नमदन्ते'त्यादिको रा-
 इयाश्च 'मुकुमालपाणिपाये'त्यादिको वर्णकः प्रयमोगाज्जमिडोऽभि'गान्धयः (उ० सू० ६-७) । अथात्र यज्जानं तदाह—
 'तेणं कालेणं तेणं समणं'ति पूर्ववत्, स्वागीति समर्थरितोपणं पिठोपयमाधिपति तेनात्र श्रीमन्महावीरः ममरमृत
 इत्यर्थः, आत्यन्तिकं स्वाभिदं तस्यैव पिमुत्तपिगोरिति, अत्र च यथा निग्रतिसप्राभिदायोदिगमृद्धा ममन्तिरतो

यथा च श्रमणादिपरिवारेण परिवृतः समवसृतः यथा च समवसरणवर्णनं तथैव पाति रुद्रग्रन्थादवमेयं (उ० सू० १० यावत् २६) । पर्यन्तिर्गता-मिथिलाया नगर्या वास्तव्यो जनः समस्तोऽपि भगवन्तमागतं श्रुत्वा विचिन्दिषया स्वस्मात् स्वस्मात् आश्रयाद्विनिर्गत इत्यर्थः, 'तए गं मिहिलाए णयरीए सिंघाडगे'त्यादिकं 'जाव पंजलिउडा पजुवासंती'ति पर्यन्तमौपपातिकगतमवगन्तव्यं (उ० सू० २७) । तस्याः पर्यदः पुरतो निःशेषजनभाषापरिणामिन्याऽर्द्धमागवभाषया धर्मः कथितः, स चैवं—“अरिथ लोए अरिथ अलोए अरिथ जीवा अरिथ अजीवा”इत्यादि, तथा—“जह जीवा वज्जंती मुच्चंती जहय संकिलिस्संति । जह दुक्खाणं अंतं करेति केई अपडिउज्जा ॥ १ ॥ अट्टदुहट्टियचित्ता जह जीवा दुक्ख-सागरमुच्चंति । जह वेरगमुवगया कम्मममुगं विहाडेति ॥ २ ॥ जह रागेण कडाणं कम्माणं पावओ फलविगागो । जह य परिहीणकम्मा मिद्धा सिद्धालयमुच्चंति ॥ ३ ॥ तहा आइस्सति”ति (उ० सू० ३४) । पर्यत् प्रतिगता-स्वस्थानं गता, प्रतिगमनसूत्रमपि 'तए गं सा महइमहड्डिया परिसा' इत्यादि 'तामेव दिसं पडिगया' इति पर्यन्तं तत् एवोपाद्नादवगन्तव्यमिति (उ० सू० ३५-३६-३७) । अथ पर्यत्प्रतिगमनानन्तरं यज्जातं तदाह—

तेण कालेण तेणं समएणं समणस्स भगवओ महावीरस्स उट्ठे अतेवासी इदभूई णाम अणगारे गोअमगोत्तेण सजुस्सेहे ममचउरस-सठाणे जाव [तिसुत्तो आयादिण पयाहिण करेउ वदर णमंसार वरित्ता णमसित्ता] एउ वगामी (सू० २) कहि णं भते ! जजु-इवी ! केमहालए णं भते ! जंजुदीने २ किंस्सिण ण भते ! जजुदीने ३ किमायास्भावपडोयारे ण भते ! जजुदीने ४ पण्णत्ते ? ,

गीयन्ता । अयण लघुशीरे २ मषगीरगसुक्ष्माणं मयन्भतराण १ सत्रगुहाण २ पटे गेणपूगमठाणमठिण मटे मयन्भतराणमठिण ३ मयन्भतराणमठिण ४ पण लोयणमयगदहसं प्रायामिम्मयेण णिणि लोयणमयम-
 वटे पुक्कसरकणिगामठाणमठिण ५ टे पण्णिणनदमंठाणमठिण ६ पण लोयणमयगदहसं प्रायामिम्मयेण णिणि लोयणमयम-
 एस्माद सोल्म सहरमाड दोणिण य सत्तामीने लोयणमय तिणि न कोमे अट्टापीमं च णुमयं तेरन अंगुलाड अउगुलं च किंचि-
 विमेमाहिय पण्णिणेण पण्णत्ते ॥ (मू० ३)

'तेणं कालेणं'ति तस्मिन् काले-भगवतो धर्मदेशनानुपरमकाले तस्मिन् समये-पर्यन्तप्रतिगमनानन्तरं श्राम्यति-तप-
 स्यति नानाप्रियमिति श्रमणस्तस्य भगः-समग्रैश्वर्यादिलक्षणः सोऽस्यास्मीति भगवान् तस्य 'अरु वीर विक्रान्तो' वीरयति
 कथायान् प्रति विक्रामति स्मेति वीरः महोद्धानो वीरश्च महावीरस्तस्य न्येष्ट-प्रथमः अन्तेनामी-जिप्यः, अनेन पदद्व-
 येन तस्य सकलमनुधिपतिरमाह, इन्द्रभूतिरिति मातापितृकृतनामभेयः 'णाम'न्नि विभक्तिपरिणामेन नाम्नेत्यर्थः,
 अन्तेनामी किल विपश्चया श्रावणेऽपि स्वाद्विलत आह-नास्यागारं-गृहं विग्रत इत्यनगारः, अयं च विगीतगोत्रोऽपि
 स्वादत् आह-गीतगो गोत्रेण, गोतमाद्वयगोत्रात् इत्यर्थः, अयं च तत्कालोचितदेशमानापेक्षया न्यूनाधिकदेशोऽपि
 स्वादिति 'सप्तोत्तेनेधः' सप्तसप्तप्रमाणकायोन्मूत्रायः, मयूरव्यंमकादित्वात् मध्यपदलोपः सहस्रार्जुनग्रन्थत्, अयं च
 लक्षणहीनोऽपि स्वादिति 'सगचतुरन्मः' समाः-शरीरलक्षणज्ञानोक्तप्रमाणामिदं तादृिन्यश्चतस्रोऽश्रयः-ननुर्दिग्विभागो-
 पलक्षिताः शरीरात्रयत्रा यस्य स तथा, अन्ये त्वानुः-मगा अन्यूनाधिमध्यतस्रोऽप्यश्रवो यसेति पूर्वम्, अत्रयश्च

पर्यङ्गामनोपविष्टस्य जानुनोरन्तरं आमनस्य ललाटोपरिभागस्य चान्तरं दक्षिणमङ्गुलस्य जानुनयान्तरं वामस्कन्धस्य दक्षिणजानुनश्चान्तरमिति, यावच्छब्दादिदमनमेयं—“वजारिसहनारायसंघये कणगपुलगनिघनपम्हगोरे उगगतवे ओरा-
ले घोरे घोरगुणे घोरतवस्सी घोरवंभनेरवामी उच्छृङ्खलीरे संखितविउलतेउलेसे चउदमपुगी चउणणीवगण सा-
क्खरसन्निवाई समणस्स भगवओ महावीरस्स अदूरसामंते उदुजाणू अहोमिरे साणकोट्टोवगण मंजमेणं तयसा अप्पाणं
भावेमाणे विहरइ। तण् णंसे भगवं गोअमे जायमहे जायमंसए जायकोऊहए उप्पणसहे ३ मंजायमहे ३ समुप्पणमहे
३ उट्टाए उट्टेइ २ ता जेणेन समणे भगवं महावीरे तेणेव उवागच्छइ २ ता समणं भगवं महावीरं तिवसुत्तो आयाहिणं
पयाहिणं करेइ २ ता वंदउ नमंसइ वंदित्ता नमंसित्ता गद्यामन्ने नाइदूरे सुस्सुसमाणे णमंसमाणे अभिमुहे विणएणं पंज-
लिउडे पजुवासमाणे एवं वयामी’ अत्र व्याख्या—अनन्तरोकविशेषणो हीनसंहननोऽपि स्यादत आह—‘वज्र’त्ति, वज्र-
पभनाराचसंहननः, तत्र नाराचम्—उभयतो मर्कटवन्धः रूपभः—तदुपरि धेष्टनपट्टः कीलिका—अस्थित्रयस्यापि भेदक-
मस्थि एवंरूपं संहननं यस्य स तथा, अयं च निन्द्यवर्णोऽपि स्यादत आह—‘रुणग’त्ति कनकस्य—सुवर्णस्य पुलको-
लवस्तस्य यो निकपः—रूपपट्टके रेखारूपः तद्वत्, तथा ‘पम्ह’त्ति अवयवे समुदायोपचारात् पद्मशब्देन पद्मकेसरा-
ण्युन्यन्ते तद्वद् गौर इति, अयं च विशिष्टचरणरहितोऽपि स्यादत आह—उग्रम्—अप्रधुन्यं तपः—अनशनादि यस्य स
तथा, यदन्येन चिन्तितुमपि न शक्यते तद्विधेन तपसा युक्त इत्यर्थः, तथा दीप्तं—जाज्वल्यमानदहन इव कर्मवनग-

हन् दहनसमर्थतया ज्वलितं तपो-धर्मध्यानादि यस्य स तथा, तथा तप्तं तपो येन स तथा, एवं हि तेन तप्तं तपो येन
सर्वोपययुभानि कर्माणि भस्मात्कृतानीति, तथा महत्-प्रशस्तमाद्योपादिदोषरहितत्वात् तपो यस्य स तथा, तथा उद्धारः-
प्रधानः, अधया 'ओगलो' भीष्मः, उपादिविनेषणविशिष्टतया कर्णतः गार्भस्यानामन्यगस्याना अयानक इत्यर्थः,
तथा घोरो-निर्घृणः, परीपहेन्द्रियादिरिगुणविनाशनमाश्रित्य निर्दय इत्यर्थः, अन्ये तु भ्रातृमन्त्रिगोष्ठं घोरमाहुः, तथा
घोरा-इतरेर्दुरनुचरा गुणा-मूलगुणादयो यस्य स तथा, तथा घोरैर्भगोभिस्त्वप्यम्बी, तथा घोरं-दाकणमन्यमस्वैर्दुरनु-
चरत्वात् यद् ब्रह्मचर्यं तत्र रस्तुं शीलं यस्य स तथा, उद्दृष्टं-उत्तिष्ठनं संस्कारपरित्यागात् गरीरं येन स तथा, महि-
म्ना-शरीरान्तर्गतत्वेन द्रुमनां गता निपुण-विस्तीर्णा अनेकयोननप्रमाणक्षेत्राश्रितपशुमुदहनममर्धेन्यात् मेजोलेभ्या-
विशिष्टतपोजन्यलब्धिविशेषप्रभवा तेनोद्यान्ता यस्य स तथा, चतुर्देन पुराणि विमाने यस्य स तथा, तेन तेषा रवि-
तत्वात् : अनेन तस्य श्रुतकैवल्यलितामाह, स चारपिज्ञानादिरिकलोऽपि स्यादत आह-'चतुर्ज्ञानोत्पन्नः' मतिभ्रुतावधि-
मनःपर्यायरूपज्ञानचतुःकतमग्निन इत्यर्थः, उक्तविशेषणद्वयकृतितोऽपि कतिपय गगमभ्युतः स्यात्त्यापिज्ञानो भवति,
चतुर्दशपूर्वविद्वां पदस्थानगतितत्वेन श्रानात्, अत आह-गर्गं च नैव अपरमग्निगताभ-प्रक्षरमर्थयोगाम्ने ज्ञयन्त्या मग्नि-
यस्य स तथा, किमुक्तं भवति १-न्या काचिज्जगति पदानुपूर्वी यागयानुपूर्वी वा मग्नामग्नि ताः मग्नां अग्नि ज्ञानाति,
अधया श्रव्याणि-पुतिगुणकरीणि अक्षराणि गादत्वेन नितमं रतिनुं नीतमस्वैरि स तथा, एवंतुगर्गिनिष्टो भगवान्

विनयरागिरिव साक्षादितिकृत्वा गिष्यान्नास्त्वाच्च श्रमणस्य भगवतो महावीरस्य अदूरमामन्तेन निहरतीति योगः, तत्र दूरं-विप्रकृष्टं सामन्तं-सनिकृष्टं तत्प्रतिषेधाद् अदूरमामन्तं तत्र, नातिदूरे नातिनिकटे इत्यर्थः, किंविधः मन् तत्र विहरतीति ?-ऊर्ध्वं जानुनी यस्य स तथा, शुद्धपृथिव्यामनवर्जनादौषग्रहिकनिषद्याया अभावाच्चोक्तकुटुकामन इत्यर्थः, अधः-शिरा-नोङ्कं तिर्यग्ना विक्षिप्तदृष्टिः, किन्तु नियतभूभागनियमितदृष्टिरित्यर्थः, ध्यानं धम्मं शुद्धं वा तदेव कोष्ठः-कुशलो ध्यानकोष्ठस्तमुपागतः, यथा हि कोष्ठके धान्यं निक्षिप्तमविग्रसृतं भवति एवं भगवानपि ध्यानतोऽविप्रकीर्णोन्मिद्रयान्तः-करणवृत्तिरित्यर्थः, संयमेन-पयाश्रवनिरोधादिलक्षणेन तपसा-अनगनादिना चशब्दोऽत्र ममुच्यार्थो लुप्तो द्रष्टव्यः, संयमतपसोर्ग्रहणं चानयोः प्रधानमोक्षाद्गत्यख्यापनार्थं, प्राधान्यं च संयमस्य नवकर्मनिपादानहेतुत्वेन तपसश्च पुराण-कर्मनिर्जराहेतुत्वेन, भवति चाभिनवकर्मनिपादानात् पुराणकर्मक्षपणाच्च सरलकर्मक्षयलक्षणो मोक्ष इति, आत्मानं 'भावयन्' वासयन् 'विहरती'ति तिष्ठतीत्यर्थः, ततो ध्यानकोष्ठोपगततया विहरणादनन्तरं, 'ण'मिति वाक्यालङ्कारे, 'से' इति प्रस्तुतपरामर्शार्थः, अनेन गतार्थत्वे यत्पुनर्भगवान् गौतम इत्युपादानं तत्पुनः पुनरुपात्तं पापापनोदकं भगवतो गौतमस्य नामेति सुगृहीतनामधेयत्वमाह, 'जायसेदु' इत्यादि, जातश्रद्धादिविशेषणः सन्नुत्तिष्ठतीति योगः, तत्र जाता-प्रवृत्ता श्रद्धा-दृष्ट्या वक्ष्यमाणार्थतत्त्वज्ञानं प्रति यस्य स तथा, तथा जातः संशयो यस्य स तथा, संशयो नामानवधारितार्थं ज्ञानं, स चैवं-तीर्थान्तररीर्जम्बूद्वीपवक्तव्यताऽन्यथाऽन्यथोपदिश्यते ततः किं तत्त्वमिति संशयः, तथा

जातं कुतूहलं यस्य स तथा, जातौत्सुक्य इत्यर्थः, कथमेनां जन्मूद्गीपवकव्यतां सर्वज्ञो भगवान् प्रज्ञापयिष्यतीति,
 तथा उत्पन्ना-प्रागभूता सती भूता श्रद्धा यस्यासौ, अयं जातश्रद्ध उल्लेखान्तेनास्तु किमर्थमुत्पन्नश्रद्ध इत्यभिधीयते?,
 प्रवृत्तश्रद्धत्वेनैवोत्पन्नश्रद्धत्वस्य लब्धत्वात्, न ह्यनुत्पन्ना श्रद्धा प्रवर्तते इति, अत्रोच्यते, हेतुत्वप्रदर्शनार्थं, हेतुत्वप्र-
 दर्शनं च उचितमेव, वाक्यालङ्कारत्वात्तस्य, यथाहुः-“प्रवृत्तदीपामप्रवृत्तभारकरां, प्रकाशचन्द्रां वुबुधे विभावरीम् ।”
 इह यद्यपि प्रवृत्तदीपत्वादेवाप्रवृत्तभारकरत्वमवगतं तथाप्यप्रवृत्तभारकरत्वं प्रवृत्तदीपत्वादेर्हेतुत्वोपन्यस्तमिति सम्यक्,
 तथा ‘उत्पण्णसंसये उत्पण्णकोउह्णे’ इति प्राग्वत्, तथा ‘संजायसं’ इत्यादिपदपङ्कं प्राग्वत्, नवरमिह संग्रहः प्रक-
 र्पादिवचनो वेदितव्यः, अन्ये त्वाहुः-जातश्रद्धत्वाद्यपेक्षयोत्पन्नश्रद्धत्वादयः समानार्था विवक्षितार्थस्य प्रकर्षप्रतिपादनाय
 स्तुतिमुखेन ग्रन्थकृतोक्ताः, न चैवं पुनरुक्तदोषः, यदाह-“वक्ता हर्षभयादिभिराक्षिप्तमनाः स्तुवंस्तथा निन्दन् । यत्प-
 दमसकृद् ब्रूते तत्पुनरुक्तं न दोषाय ॥१॥” इति, उत्थानमुत्था-ऊर्णं वर्तनं तथा उत्तिष्ठति-उद्धर्तुं भवति, ऊर्द्ध्वंति पाठा-
 न्तरम्, इह ‘उद्धेर्’त्युक्ते क्रियारम्भमात्रमपि प्रतीयते यथा वक्तुमुत्तिष्ठत इति ततस्तद्व्यवच्छेदार्थमुक्तमुच्येति, उपाग-
 च्छतीत्युत्तरक्रियापेक्षया उत्थानक्रियायाः पूर्वकालताभिधानायोत्थायेति कस्याप्रलोचने निर्दिशति, यद्यपि द्वयोः क्रिययोः
 पूर्वोत्तरनिर्देशाभ्यां पूर्वकाल आक्षेपलभ्य एव तथापि भुजानो व्रजति इत्यादौ द्वयोः क्रिययोर्गौगपद्यदर्शनादानन्तर्यसू-
 चनार्थमित्यमुपन्यासः, उत्थानक्रियासव्यपेक्षत्वादुपागमनक्रियाया इति, तथा प्राकृतशैलीवशादव्यवत्वाद्वा ‘येने’ति

यस्मिन्नित्यर्थे द्रष्टव्यं, यस्मिन्नेव दिग्भागे भगवान् महावीरो वर्तते 'तेणेवे'ति तस्मिन्नेव दिग्भागे उपागच्छति, इह वर्त्तमानकालनिर्देशस्तत्कालापेक्षया उपागमनक्रियाया वर्त्तमानत्वात्, परमार्थतत्तूपागतवानिति द्रष्टव्यं, उपागम्य च श्रमणं भगवन्तं महावीरं कर्मताऽऽपन्नं त्रिकृत्यः-त्रीन् वारान् 'आदक्षिणप्रदक्षिणं करोति' आदक्षिणाद्-दक्षिणहस्तादारभ्य प्रदक्षिणः-परितो भ्राम्यतो दक्षिण एव आदक्षिणप्रदक्षिणस्तं करोति, कृत्वा वन्दते-वाचा स्तोति नमस्यति-कायेन प्रणमति, वन्दित्वा नमस्यित्वा च नैवात्यासन्नः-अतिनिकटोऽवग्रहपरिहारात्, अथवा नात्यासन्ने स्थाने वर्त्तमान इति गम्यं, तथा नैवातिदूरे-अतिविप्रकृष्टेऽनौचित्यपरिहारात्, अथवा नातिदूरे स्थाने वर्त्तत इति गम्यं, 'शुश्रूषन्' भगवद्वचनानि श्रोतुमिच्छन् अभि-भगवन्तं लक्ष्मीकृत्य मुखमस्येत्यभिमुखः विनयेन प्रकृष्टः-प्रधानो ललाटतटघटितत्वेनाञ्जलिः-संयुतहस्तमुद्राविशेषः कृतो-विहितो येन स प्राञ्जलिकृतः, आहिताग्नादेराकृतिगणतया कृतशब्दस्य परनिपातः, 'पर्युपासीनः' सेवमानः, अनेन विशेषणकदम्बकेन च श्रवणविधिर्दिशितः, यदाह-"निर्वाविगहापरिवज्जिएहिं गुत्तेहिं पंजलिउडेहिं । भत्तिवहुमाणपुबं उवउत्तेहिं सुणेयबं ॥ १ ॥" 'एवं' वक्ष्यमाणप्रकारेणावादीत्-जम्बूद्वीपवक्तव्यताविषयं प्रश्नमुक्तवान्, जम्बूद्वीपप्रज्ञप्तिमातृकारूपचतुःप्रश्नीं हृदयाभिसंहितां भगवत्पुरतो वाग्योगेन प्रकटीचकारेत्याशयः । ननु गौतमोऽपि चतुर्दशपूर्वधारी सर्वाक्षरसन्निपाती सम्भिन्नश्रोताः सकलप्रज्ञापनीयभावपरिज्ञानकुशलः सूत्र-

१ परिवर्जितनिद्राविकथेशुंसे कृतप्राञ्जलिपुटे । भक्तिवहुमाणपूर्वमुपयुक्तै श्रोतव्यम् ॥ १ ॥

तश्च प्रवचनस्य प्रणेता सर्वज्ञदेवीय एव, उक्तं च—“सखाईएवि भवे साहइ जं वा परो उ पुच्छिजा । न य णं अणा-
इसेसी वियाणई एस छउमत्थो ॥ १ ॥” इति कथं तस्य संशयसम्भवः ? तदभावाच्च कथं पृच्छतीति ?, उच्यते, यद्यपि
भगवान् गौतमो यथोक्तगुणविशिष्टस्तथापि तस्याद्यापि छद्मस्यत्वात् कदाचिदनाभोगोऽपि जायते, यत उक्तम्—“न हि
नामानाभोगश्छद्मस्येह कस्यचिद्भास्ति । ज्ञानावरणीयं हि ज्ञानावरणप्रकृति कर्म ॥ १ ॥” ततोऽनाभोगसम्भवादुपप-
द्यते भगवतो गौतमस्यापि संशयः, न चैतदनापं, यदुक्तमुपासकदशसु आनन्दश्रमणोपासकावधिनिर्णयविषये—“तेणं
भंते ! किं आणंदेणं समणोवासएणं तस्स ठाणस्स आलोइयवं जाव पडिक्कमियवं उदाहु मए ?, तओ णं गोअमाइ समणे
भगवं महावीरे एवं वयासी-गोअमा तुमं चेव णं तस्स ठाणस्स आलोयाहि जाव पडिक्कमाहि, आणंदं च समणोवासयं
एयमढं खामेहि, तए णं समणे भगवं गोअमे समणस्स भगवओ महावीरस्स अंतिए एअमढं विणएणं पडिसुणइ २ ता
तस्स ठाणस्स आलोएइ जाव पडिक्कमइ, आणंदं च समणोवासयं एअमढं खामेइ’त्ति, अथवा भगवानपगतसंशयोऽपि
स्वकीयबोधसंवादार्थमज्ञलोकबोधनार्थं शिष्याणां वा स्ववचसि प्रत्ययोत्पादनार्थं पृच्छति, अथवा इत्थमेव सूत्ररचनाक-
ल्प इति न कश्चिद्विरोधः । किमुक्तवानित्याह—‘कहिं णं’ इति क-कस्मिन् देशे, ‘भंते’त्ति गुरोरामन्त्रणं, अत्र एकारो माग-
धभाषाप्रभवः ततश्च हे भदन्त ! हे सुखकल्याणस्वरूप ! ‘भदुइ’ सुखकल्याणयो’रिति वचनात् प्राकृतशैल्या वा भव-

१ सख्यातीतानपि भवान् रुभयति यद्वा परस्तु पृच्छेत् । न चानतिशयो विजानीयात् एव छमस्य ॥ १ ॥

स्य-संसारस्य भयस्य वा-भीतेरन्तर्हेतुत्वात् भवान्तो भयान्तो हे भवान्त ! वा प्राग्वर्णिता-
न्वर्थको जम्बूद्वीपो नाम द्वीपो वर्त्तत इति शेषः, अनेन जम्बूद्वीपस्य स्थानं पृष्टं १, तथा भदन्त ! किंप्रमाणो महा-
नालयः-आश्रयो व्याप्यक्षेत्ररूपो यस्य स तथा, कियत्प्रमाणमस्य महत्त्वमित्यर्थः, एतेन प्रमाणं पृष्टं २, अथ भदन्त !
किं संस्थानं यस्य स तथा, एतेन संस्थानं पृष्टं ३, तथा भदन्त ! आकारभावः-स्वरूपविशेषः कस्याकारभावस्य प्रत्य-
वतारो यस्य स किमाकारभावप्रत्यवतारः, बहुलग्रहणाद्वैयधिकरण्येऽपि समासः, यद्वा आकारश्च-स्वरूपं भावाश्च-ज-
गतीवर्षवर्षधरास्तद्वर्षवर्षा आकारभावास्तेषां प्रत्यवतारः-अवतरणं आविर्भाव इति यावत् आकारभावप्रत्यवतारः
कः-कीदृग् आकारभावप्रत्यवतारो यस्मिन् स तथा, अनेन जम्बूद्वीपस्वरूपं तद्वत्तत्पदार्थाश्च पृष्टाः ४, इति इन्द्रभूतिना
प्रश्नचतुष्टये कृते प्रतिवचःश्रवणसोत्साहताकरणार्थं जगत्प्रसिद्धगोत्राभिधानेन तमामन्वयं निर्वचनचतुष्टयीं भगवानाह-
गौतमेत्यत्र दीर्घत्वमामन्त्रणप्रभवं तेन हे गौतम ! ‘अयं’ यत्र वयं वसामः, अनेन समयक्षेत्रवर्हिर्वर्त्तिनामसङ्ख्येयानां
जम्बूद्वीपानां व्यवच्छेदः, जम्बूद्वीपो नाम द्वीपः, कथम्भूत इत्याह-‘सर्वद्वीपानां’ धातकीखण्डादीनां ‘सर्वसमुद्राणां’
लवणोदादीनां सर्वात्मना-सामस्त्येन अभ्यन्तरः सकलतिर्गलोकमध्यवर्त्ती सर्वाभ्यन्तर एव सर्वाभ्यन्तरकः स्वार्थे कप्र-
त्ययः, अभ्यन्तरमात्रं धातकीखण्डेऽपि पुष्करवरद्वीपापेक्षयाऽस्ति अतः सर्वशब्दोपादानमिति, अनेन जम्बूद्वीपस्याव-
स्थानमुक्तं १, तथा सर्वेभ्योऽपि-शेषद्वीपसमुद्रेभ्यः क्षुल्लको-लघुः, तथाहि-सर्वे लवणादयः समुद्राः धातकीखण्डादयश्च

द्वीपा जम्बूद्वीपादारभ्य द्विगुणविष्कम्भायामपरिधयः, ततः शेषद्वीपसमुद्रापेक्षयाऽयं लघुरिति, दीर्घत्वं प्राकृतत्वात्,
 अनेन सामान्यतः प्रमाणमभिहितं, विशेषतस्त्वायामादिगतं प्रमाणमग्रे वक्ष्यति, अत्र विशेषप्रमाणमवसरप्राप्तमपि
 यन्नोक्तं तत्सूत्रकाराणां विचित्रा प्रवृत्तिरिति, तथा वृत्तः, स च शुषिरवृत्तोऽपि स्याद् अत आह—‘तैलापूपसंस्थानसं-
 स्थितः’ तैलेन पक्कोऽपूपसैलापूपः, तैलेन हि पक्कोऽपूपः प्रायः परिपूर्णवृत्तो भवति न घृतपक्व इति तैलविशेषणं, तस्यैव
 यत्संस्थानं तेन संस्थितः, अत्र तैलादित्वाहकारस्य द्वित्वं, तथा वृत्तो रथचक्रवालसंस्थानसंस्थितः, रथस्य—अवयवे
 समुदायोपचारात् रथाङ्गस्य चक्रस्य चक्रवालं—मण्डलं तस्यैव संस्थानेन संस्थितः, अथवा चक्रवालं—मण्डलं मण्डलत्व-
 धर्मयोगाच्च रथचक्रमपि रथचक्रवालं शेषं प्राग्वत्, एवं वृत्तः ‘पुष्करकर्णिकासंस्थानसंस्थितः’ पुष्करकर्णिका—पद्मबी-
 जकोशः कमलमध्यभाग इतियावत्, वृत्तः परिपूर्णचन्द्रसंस्थानसंस्थितः प्राग्वत् पदद्वयं भावनीयं, एकैतेन चरितार्थक-
 त्वेऽपि नानादेशजविनेयानां क्षयोपशमवैचित्र्यात् कस्यचित् किञ्चिद्बोधकमित्युपमापदनानात्वं, अत एव प्रत्युपमापदं
 योज्यमानत्वात् वृत्तपदस्य न पौनरुक्त्यशङ्काऽपि, एतेन संस्थानमुक्तं ३ । अथ सामान्यतः प्रागुक्तं प्रमाणं विशेषतो
 निर्वक्तुमाह—एकं योजनशतसहस्रं, प्रमाणाद्गुलनिष्पन्नं योजनलक्षमित्यर्थः ‘आयामविष्कम्भेन’ अत्र च समाहारद्वन्द्व-
 स्तेन क्लीबे एकवद्भावः, आयामविष्कम्भभाभ्यामित्यर्थः, अत्राह परः—जम्बूद्वीपस्य योजनलक्षं प्रमाणमुक्तं तच्च पूर्वप-
 श्चिमयोर्जगतीमूलविष्कम्भसत्कद्वादशद्वादशयोजनक्षेपे चतुर्विंशत्यधिकं भवति, तथा(च) यथोक्तं मानं विरुद्ध्यत इति,

, जम्बूद्वीपजगतीविष्कम्भेन सहैव लक्षं पूरणीयं, लवणसमुद्रजगतीविष्कम्भेन लवणसमुद्रलक्षद्वयं, एवमन्येष्वपि
 द्वीपसमुद्रेषु, अन्यथा समुद्रमानाज्जगतीमानस्य पृथग्भणने मनुष्यक्षेत्रपरिधितिरिक्तः स्यात्, स हि पञ्चचत्वारिंशल्ल-
 क्षप्रमाणक्षेत्रापेक्षयाऽभिधीयते, अयमेवाशयः श्रीअभयदेवसूरिभिः चतुर्धाद्भवत्तौ पञ्चपञ्चाशत्तमे समवाये प्रादुष्कृतो-
 ऽस्तीति, तथा त्रीणि योजनशतसहस्राणि षोडश सहस्राणि द्वे योजनशते सप्तविंशे-सप्तविंशत्यधिके त्रयः क्रोशा अष्टा-
 विंशं-अष्टाविंशत्यधिकं धनुःशतं त्रयोदशाङ्गुलानि अर्द्धाङ्गुलञ्च किञ्चिद्विशेषाधिकमित्येतावान् परिक्षेपेण-परिधिना
 प्रज्ञप्तः । अत्र सप्तविंशमष्टाविंशमित्यादिकाः शब्दाः ‘अधिकं तत्संख्यमस्मिन् शतसहस्रे शतिशदशान्ताया ङ’ इति
 सूत्रेण उपत्यये (श्रीसिद्ध० ७-१-१५४) सप्तविंशत्यधिकमष्टाविंशत्यधिकमित्यर्थः । परिध्यानयनोपायस्त्वयं चूर्णिका-
 रोक्तः-“विक्षम्भवग्गदहगुणकरणी वट्टस्स परिरओ होइ । विक्खंभपायगुणिओ परिरओ तस्स गणियपयं ॥ १ ॥” अत्र
 व्याख्या—जम्बूद्वीपस्य विष्कम्भो—व्यासः, स्थापना यथा १०००००, तद्वर्गः क्रियते ‘तद्वर्गो वर्ग’ इति वचनाल्लक्षं लक्षेण
 गुण्यते, जातं १०००००००००, स च दशगुणः क्रियते, शून्यानि ११, तदनु ‘करणी’ति वर्गमूलमानीयते, तथाहि-
 ‘विषमात्पदतस्त्यक्त्वा वर्गं स्थानच्युतेन मूलेन । द्विगुणेन भजेच्छेपं लब्धं विनिवेशयेत् पङ्क्त्याम् ॥ १ ॥ तद्वर्गं संशो-
 ध्य द्विगुणीकुर्वीत पूर्ववल्लब्धम् । उत्सार्य ततो विभजेच्छेपं द्विगुणीकृतं दलयेत् ॥ २ ॥’ इत्यनेन करणेनानीते वर्ग-
 मूले जातोऽधस्तनच्छेदराशिः ६३२४४७, अत्र सप्तकरूपोऽन्त्योऽङ्को न द्विगुणीकृत इति तद्वर्जं शेषं सर्वमप्यर्द्धीक्रि-

यते, लब्धं योजनानि ३१६२२७, छेदराशिश्च सप्तकेऽपि द्विगुणीकृते जातः ६३२४५४, उपरि शेषांशाः ४८४४७१, एते च योजनस्थानीया इति क्रोशानयनार्थं चतुर्भिर्गुणिताः जाताः १९३७८८४, छेदराशिना भागे लब्धं क्रोशाः ३, शेषं ४०५२२, धनुरानयनाय द्विसहस्रगुणं, जातं ८१०४४०००, छेदराशिना भागे लब्धानि धनूषि १२८, शेषं ८९८८८, पणवत्यङ्गुलमानत्वाच्चतुषोऽङ्गुलानयनार्थं पणवतिगुणं, जातं ८६२९२४८, छेदेन भागे लब्धं अङ्गुलानि १३, शेषं ४०७३४६, अत्र 'व्याख्यातो विशेषप्रतिपत्तिरिति न्यायात् यवादिकम्प्यानीयते, तथाहि—ते ह्यङ्गुलांशा 'अष्टभिर्यवैरङ्गुल'मिति अष्टभिर्गुण्यन्ते, जाताः ३२५८७६८ छेदः स एव लब्धाः यवाः ५, ततोऽप्यष्टगुणने यूका-दयः स्युः, तत्र यूका १, एतत्सर्वमप्यङ्गुलस्य किञ्चिद्विशेषाधिकत्वकथनेन सूत्रकारेणापि सामान्यतः संगृहीतमिति बोध्यं, गणितपदं तत्करणं च सोदाहरणमग्रे भावयिष्यत इति । अथाकारभावप्रत्यवतारविषयकं प्रश्नं निर्वक्तुमाह—

से णं एगाए वइरामईए जगईए सवओ समता सपरिक्खित्ते, सा ण जगई अट्ठ जोयणाइ उट्ठु उच्चत्तेणं मूले वारस जोअणाइं विक्खंभेणं मज्झे अट्ठ जोयणाइं विक्खंभेण उवरि चत्तारि जोअणाइं विक्खंभेणं मूले विच्छिन्ना मज्झे सक्खित्ता उवरि तणुया गोपुच्छसठाणसंठिया सव्ववइरामई अच्छा सण्हा लण्हा घट्ठा मट्ठा गीरया निम्मला निप्पका निक्कंइच्छाया सप्पभा सप्पिरीया सव्वज्जीया पासादीया दरिसणिजा अभिरूवा पडिरूवा, सा ण जगई एणेणं महत्तगवक्खकडएण सव्वओ समता संपरिक्खित्ता, से णं गवक्खकडए अट्ठजोअण उट्ठु उच्चत्तेणं पंच धणुसयाइं विक्खंभेण सव्वरयणामए अच्छे जाव पडिरूवे, तीसे ण जगईए

उष्णिं बहुमज्झदेसभाए एत्थ णं महई एगा पउमवरवेइया पणत्ता, अट्ठजोयण उट्ठु उच्चतेण पच धणुसयाइं विक्खसभेण जगईस-
मिया परिकरेवेण सव्वरयणासई अच्चा जाव पडिस्सवा । तीसे ण पउमवरवेइयाए अयमेयारूवे वण्णावासे पणत्ते, तजहा-वइरा-
मया णेसा एव जहा जीवाभिगमे जाव अट्ठो जाव धुवा णियया सासया जाव णिच्चा ॥ (सूत्र ४)

‘से ण’मिति, सोऽनन्तरोदितायामविष्कम्भपरिक्षेपपरिमाणो जम्बूद्वीपः, णमिति पूर्ववत्, ‘एकया’ एकसंख्यया
अद्वितीयया (वा) ‘वज्रमय्या’ वज्ररत्नात्मिकया ‘जगत्या’ जम्बूद्वीपप्राकाररूपया द्वीपसमुद्रसीमाकारिण्या महानगर-
प्राकारकल्पया सर्वतो दिक्षु समन्ताद्विदिक्षु सम्परिक्षिप्तः—सम्यग्वेष्टितः, प्राकृतत्वादीर्घत्वं वज्रशब्दस्य, सा जगती अष्ट
योजनान्यूर्ध्वोच्चत्वेन, वस्तुनो ह्यनेकधोच्चत्वं ऊर्ध्वस्थितस्यैकं अपरं तिर्यक्स्थितस्य अन्यद् गुणोन्नतिरूपं, तत्रेतरापोहेनो-
र्ध्वस्थितस्य यदुच्चत्वं तदूर्ध्वोच्चत्वमित्यागमे रूढमिति, अत्रानुस्वारः प्राकृतत्वात्, मूले द्वादश योजनानि विष्कम्भेन
मध्येऽष्टौ उपरि चत्वारि, अत एव मूले विष्कम्भमधिकृत्य विस्तीर्णा मध्ये सङ्क्षिप्ता त्रिभागोनत्वात् उपरि तनुका
मूलोपेक्षया त्रिभागमात्रविस्तारभावात्, एतदेवोपमया प्रकटयति—गोपुच्छस्येव संस्थानं तेन संस्थिता, ऊर्ध्वोक्तगो-
पुच्छाकारेति भावः, सर्वात्मना—सामस्त्येन वज्रमयी—वज्ररत्नात्मिका, दीर्घत्वं च प्राकृतशैलीप्रभवं, ‘अच्छा’ आकाश-
स्फटिकवदतिस्वच्छा ‘सण्हा’ श्लक्ष्णा श्लक्ष्णपुद्गलस्कन्धनिष्पन्ना श्लक्ष्णदलनिष्पन्नपटवत्, ‘लण्हा’ मसृणा धुंन्तितपट-
वत्, ‘घट्ठा’ घृष्टा इव घृष्टा खरशाणया पापाणप्रतिमावत्, तथा मृष्टा इव मृष्टा सुकुमारशाणया पापाणप्रतिमावत्,

तथा 'नीरजाः' सहजरजोरहिता, तथा 'निर्मला' आगन्तुकमलरहिता, तथा 'निष्पङ्का' कलङ्कविकला कर्दमरहिता वा,
 तथा निष्कङ्कटा-निष्कवचा निरावरणा छाया-दीप्तिर्यस्याः सा तथा, सप्रभा-स्वरूपतः प्रभावती अथवा स्वेन-
 आत्मना प्रभाति-शोभते प्रकाशते वेति स्वप्रभा, तथा समरीचिका-सकिरणा वस्तुस्तोमप्रकाशकरी इत्यर्थः, तथा
 प्रसादाय-मनःप्रसत्तये हिता तत्कारित्वात् प्रासादीया मनःप्रह्लादकारिणीति भावः, तथा 'दर्शनीया' दर्शनयोग्या यां
 पश्यतश्चक्षुषी श्रमं न गच्छत इति, तथा 'अभिरूपा' अभि-सर्वेषां द्रष्टृणां मनःप्रसादानुकूलतया अभिमुखं रूपं यस्याः
 सा, अत्यन्तकमनीया इति भावः, अत एव प्रतिविशिष्टम्-असाधारणं रूपं यस्याः सा प्रतिरूपा, अथवा प्रतिक्षणं नवं
 नवमिव रूपं यस्याः सा तथा, अथ अत्र सूत्रेऽनुक्तोऽपि वाचयितृणामधिकार्यजिज्ञापयिषया जगत्या इष्टस्थाने विस्ता-
 रानयनोपायः प्रदर्श्यते, तत्र मूले मध्ये उपरि च विष्कम्भपरिमाणं साक्षादेव सूत्रे लभ्यते, अपान्तराले उपरिष्ठा-
 दधोगमनेऽयमुपायः-जगतीशिखरादधो यावदुत्तीर्णं तस्मिन्नेकेन भक्ते सति यल्लब्धं तच्चतुर्भिर्भुतमिष्टस्थाने विस्तारः,
 तथाहि-उपरितनभागाद्योजनमेकं गव्यूताधिकमवतीर्णं ततोऽस्य राशेः एकेन भागे हते लब्धमेकं योजनं गव्यूता-
 धिकं, तच्च योजनचतुष्कयुतं क्रियते, जातानि पञ्च योजनानि गव्यूताधिकानि, एतावांस्तत्र प्रदेशे विष्कम्भः, एवं
 सर्वत्र भाव्यं, सम्प्रति मूलादूर्ध्वगमने विस्तारानयनोपायः-मूलादूर्ध्वगमने यावदूर्ध्वं गतं तस्यैकेन भागे हते यल्लब्धं
 तस्मिन्मूलविस्ताराच्छोधिते यच्छेषं स तत्र योजनादावतिक्रान्ते विस्तारः, तद्यथा-मूलादुत्पत्य योजनमेकं गव्यूतद्व-

याधिकं गतस्ततो योजनस्य गव्यूतद्वयाधिकैकेन भागे हते यल्लब्धं योजनं गव्यूतद्वयाधिकं, एतन्मूलसम्बन्धिनो द्वादशयोजनप्रमाणविस्तारादपनीयते, स्थितानि दश योजनानि गव्यूतद्वयाधिकानि, एतावत्प्रमाणः सार्द्धयोजना-
तिक्रमे विस्तारः, एवं सर्वत्रापि भाव्यं, एवं ऋषभकूटजम्बूशालमलीवृक्षवनगतकूटानामिष्टस्थाने विस्तारानयनार्थमिदमेव
करणं भाव्यं, अथास्यां गवाक्षकटकवर्णनायाह—‘सा’ अनन्तरोदितस्वरूपा ‘जगती ण’मिति प्राग्वत् जगती एकेन महा-
गवाक्षकटकेन—वृहज्जालकसमूहेन सर्वतः सर्वासु दिक्षु समन्तात् सामस्येन संपरिक्षिता व्यासेत्यर्थः, स गवाक्षकटक
ऊर्ध्वोच्चत्वेनार्द्धयोजनं द्वे गव्यूते विष्कम्भेन पञ्च धनुःशतानि, सर्वात्मना रत्नमयः, तथा अच्छः, अत्र यावत्करणात्
प्रागव्यावर्णितं विशेषणपदं ग्राह्यं, इयञ्च गवाक्षश्रेणिर्लवणोदपाश्वं जगतीभित्तिवहुमध्यभागताऽवगन्तव्या, रिरं-
सुदेवविद्याधरवृन्दरमणस्थानं । अथ जगत्युपरिभागवर्णनायाह—‘तस्या’ यथोक्तस्वरूपाया जगत्या ‘उपरि’ उपरितने
तले यो बहुमध्यदेशलक्षणो भागः, भागश्च प्रदेशलक्षणोऽपि स्यात् तत्र च पद्मवरवेदिकाया अवस्थानासम्भवः अतो
देशग्रहणेन महान् भाग इत्यर्थः, स च चतुर्योजनात्मकजगत्युपरितनतलस्य मध्ये पञ्चधनुःशतात्मक इति, सूत्रे
एकारान्तता मागधभापालक्षणानुरोधात्, ‘अत्र’ एतस्मिन् बहुमध्यदेशभागे णमिति प्राग्वत् महती एका पद्मवरवे-
दिका—देवभोगभूमिः प्रज्ञप्ता मया शेषैश्च तीर्थकरैः, सा च ऊर्ध्वोच्चत्वेनार्द्धयोजनं पञ्च धनुःशतानि विष्कम्भेन जगत्याः
समा—समाना जगतीसमा सैव जगतीसमिका परिक्षेपेण—परिरयेण, कोऽर्थः ?—जम्बूद्वीपस्य सर्वतो बलयाकारेण व्यव-

स्थिताया जगत्या यावदुपरितनं तलं चतुर्योजनविस्तारात्मकं तस्माल्लवणदिशि देशोनयोजनद्वये त्यक्ते अर्वाक् यावान् जगतीपरिरयस्तावानस्या अपीति, सर्वरत्नमयी—सामस्त्येन रत्नलब्धिता, 'अच्छा सण्हा' इत्यादिविशेषणकदम्बकं पाठ-
तोऽर्थतश्च प्राग्वत् ॥ अथास्या अतिदेशगर्भवर्णकसूत्रमाह—

तस्याः पद्मवरवेदिकाया 'अय'मिति वक्ष्यमाणतया प्रत्यक्षः स चोच्यमानो न्यूनाधिकोऽपि स्यादिति एतद्रूपः—एतदेव रूपं—स्वरूपं यस्य स तथा 'वर्णावासो' वर्णः—ऋक्षाया यथावस्थितस्वरूपकीर्त्तनं तस्यावासो—निवासो ग्रन्थपद्धतिरूपो वर्ण-
कनिवेश इत्यर्थः, अथवा वर्णव्यासो—वर्णकग्रन्थविस्तरः प्रज्ञप्तः, तद्यथेत्युपदर्शने, 'वइरामये'त्यादि, 'वइरामया नेमा'
इत्यादिक 'एव' मिति अनेन प्रकारेण यथा जीवाभिगमे पद्मवरवेदिकावर्णकविस्तर उक्तः (जीवा. ३ प्र. उ. १ सू. १२६)
तथा बोध्य इति शेषः, स च कियत्पर्यन्त इत्याह—'जाव अट्ठो' इति, यावदर्थः पद्मवरवेदिकाशब्दस्यार्थनिर्वचनं, ततोऽपि
कियत्पर्यन्त इत्याह—'जाव धुवा णियया सासया' इति, पुनस्ततोऽपि कियत्पर्यन्त इत्याह—'जाव णिच्चा' इति, स च समग्र-
पाठोऽयं—'वइरामया नेमा रिट्ठामया पइट्ठामया वेरुलियामया खंभा सुवणमया फलगा लोहियक्खमईओ सूईओ वइरामई
संधी णाणामणिमया कलेवरा णाणामणिमया कलेवरसंघाडा णाणामणिमया रूवा णाणामणिमया रूवसंघाडा अंकामया
पक्खा पक्खवाहाओ य जोइरसामया वंसा वंसकवेल्लुया य रययामईओ पट्टियाओ जायरूवमईओ ओहाडणीओ वइ-
रामईओ उवरिं पुंछणीओ सबसेए रययामए छायेणे, सा णं पउमवरवेइया एगमेगेणं हेमजालेणं एगमेगेणं कणगव-

वखजालेणं एगमेगेणं खिखिणीजालेणं एगमेगेणं घण्टाजालेणं एगमेगेणं मुत्ताजालेणं एगमेगेणं
कणगजालेणं एगमेगेणं रयणजालेणं एगमेगेणं पउमजालेणं सवयरयणामएणं सवओ समंता संपरिक्खत्ता, ते णं जाला
तवणिज्जलंवूसगा सुवण्णपयरगमंडिया णाणामणिरयणहारद्धहारउवसोभियसमुदया ईसिमणमणमसंपत्ता पुद्धारदा-
हिणुत्तरागएहिं वाएहि मंदायं मंदायं एइज्जमाणा एइज्जमाणा पलंवमाणा पलंवमाणा पलंवमाणा ओरालेणं
मणुणेणं मणहरेणं कणमणनिबुद्धकरेणं सदेणं ते पएसे सवओ समंता आपूरेमाणा सिरीए अईव २ उवसोभेमाणा २
चिहंति । तीसे णं पउमवरवेइयाए तत्थ तत्थ देसे तहिं तहिं वहवे हयसंघाडा गरसंघाडा किंनरसंघाडा
किंपुरिससंघाडा महोरगसंघाडा गंधवसंघाडा वसहसंघाडा सवयरयणामया जाव पडिरूवा, एवं पंतीओवि विहीओवि
मिहुणगाइवि ८ । तीसे णं पउमवरवेइयाए तत्थ तत्थ देसे तहिं २ वहुईओ पउमलयाओ नागलयाओ असोगल-
याओ चंपगलयाओ वणलयाओ वासंतीलयाओ अइमुत्तलयाओ कुंदलयाओ सामलयाओ णिच्चं कुसुमियाओ णिच्चं
मउलियाओ णिच्चं लवइयाओ णिच्चं थवइयाओ णिच्चं गुलइयाओ णिच्चं गुच्छिआओ णिच्चं जमलियाओ णिच्चं जुअ-
लियाओ णिच्चं विणमियाओ णिच्चं पणमियाओ णिच्चं सुविभत्तपडि (पिंड) मंजरिवाडिसगधरीओ णिच्चं कुसुमियम-
उलियलवइयथवइयगुलइयगुच्छियजमलिअजुअलियविणमियपणमियसुविभत्तपडि (पिंड) मंजरीवाडिसगधरीओ सव-
रयणामईओ अच्छा जाव पडिरूवा, तीसे णं पउमवरवेइयाए तत्थ तत्थ देसे तहिं २ वहवे अक्खयसोत्थिया पणत्ता

सवयणामया अच्छा जाव पडिरूवा, से केणत्थेणं भंते ! एवं बुच्चइ-पउमवरवेइया (२) ? , गोयमा ! पउमवरवेइयाए
 तत्थ तत्थ देसे तहिं वेइयासु वेइयावाहासु खंभेसु खंभसीसेसु खंभपुडंतरेसु खंभपुडंतरेसु सूईसु
 सूइमुहेसु सूईफलएसु सूईपुडंतरेसु पक्खेसु पक्खवाहासु बहूइं उप्पलाइं पउमाइं कुमुयाइं सुभगाइं सोगंधियाइं
 पौंडरीयाइं (महापौंडरीयाइं) सयवत्ताइं सहस्सवत्ताइं सवयणामयाइं अच्छाइं जाव पडिरूवाइं महावासिकछत्तसमाणाइं
 पणत्ताइं समणाउसो !, से एएणट्ठेणं गोअमा ! एवं बुच्चइ-पउमवरवेइया २, अदुत्तरं च णं गोअमा ! पउमवरवेइया
 सासए णामधेजे पणत्ते । पउमवरवेइया णं भंते ! किं सासया असासया ? , गोअमा ! सिअ सासया सिअ असासया,
 (से केणट्ठेणं ० ? ,) गोअमा दवडयाए सासया वणपज्जेवेहिं गधपज्जेवेहिं रसपज्जेवेहिं फासपज्जेवेहिं असासया, से तेणट्ठेणं
 एवं बुच्चइ-सिय सासया सिय असासया । पउमवरवेइया णं भंते ! कालओ केवचिरं होइ ? , गोअमा ! ण कयाइ णासी
 ण कयाइ ण भवइ ण कयाइ ण भविस्सइ भुविं च भवइ य भविस्सइ य धुवा णियया सासया अक्खया अब्बया अव-
 द्दिआ णिच्चा” इति, अत्र व्याख्या-अनन्तरोक्तायाः पद्मवरवेदिकायाः वज्रमया-वज्ररत्नमया नेमाः, नेमा नाम भूमि-
 भागादूर्ध्वं निष्कामन्तः प्रदेशाः, वज्रशब्दस्य दीर्घत्वं प्राकृतत्वात्, एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यं, तथा रिष्टरत्नमयानि प्रतिष्ठा-
 नानि-मूलपादाः, तथा वैडूर्यरत्नमयाः स्तम्भाः, सुवर्णरूप्यमयानि फलकानि-पद्मवरवेदिकाद्भूतानि, लोहिताक्षरत्न-
 मयः सूचयः-फलकद्वयस्थिरसम्बन्धकारिपादुकास्थानीयाः, वज्रमयाः सन्धयः-सन्धिमेलाः फलकानां, किमुकं भव-

ति ?-यज्जरत्नापूरिताः फलकानां सन्धयः, नानामणिमयानि कलेवराणि-मनुष्यशरीराणि, तथा नानामणिमयाः कले-
वरसद्भाटाः-मनुष्यशरीरयुग्मानि, सद्भाटशब्दो युग्मवाची यथा साधुसद्भाट इति, नानामणिमयानि रूपाणि-हस्त्या-
दीनां रूपाणि, रूपसद्भाटा अपि तथैव, तानि च कानिचिच्छोभार्थं कानिचिद्विनोदार्थं कानिचिच्च दृग्दोषनिवारणार्थं
यथा राजद्वारादिषु हस्त्यादिरूपाणि कम्पमानलम्बकूर्चकवृद्धरूपाणि च क्रियन्ते, तथाऽत्र फलकेषु रत्नमयानि सन्ती-
त्यर्थः, अङ्गो-रत्नविशेषस्तन्मयाः पक्षाः-तदेकदेशाः पक्षवाहवोऽपि तदेकदेशभूता एवाङ्गमय्यः, ज्योतीरसं नाम रत्ने
तन्मया वंशाः-महान्तः, पृष्ठवंशा मध्यवलका इत्यर्थः, महतां पृष्ठवंशानामुभयतस्तिर्यक् स्थाप्यमाना वंशाः कवेळुकानि
प्रतीतानि, अत्र द्वितीयवंशशब्दाद्विभक्तिलोपः प्राकृतत्वात्, अक्रमप्राप्तानामपि कवेळुकानां पृष्ठवंशैर्वंशैश्च सह
यदेकत्र विशेषणे योजनं तत्र ज्योतीरसरत्नमयत्वं हेतुरिति, रजतमय्यः पट्टिकाः-वंशानामुपरि कम्पास्थानीयाः,
जातरूपं-सुवर्णविशेषस्तन्मय्यः अवघाटिन्यः-आच्छादनहेतुकम्योपरिस्थाप्यमानमहाप्रमाणकिलिञ्चस्थानीयाः, वज्रमय्यः
अवघाटिनीनामुपरि पुञ्चन्यो-निविडतराच्छादनहेतुः श्लक्ष्णतरतृणविशेषस्थानीयाः, सर्वभेदं रजतमयं पुञ्चनीनामु-
परि कवेळुकानामध आच्छादनं, सा पद्मवरवेदिका एकैकेन किङ्किणीजालेन किङ्किण्यः-क्षुद्रघण्टिकाः एकैकेन घण्टा-
जालेन-किङ्किण्यपेक्षया किञ्चिन्महत्यो घण्टाः एकैकेन मुक्ताजालेन-मुक्ताफलमयेन दामसमूहेन एकैकेन मणिजालेन-
मणिमयेन दामसमूहेन एकैकेन 'कनकजालेन' कनकं-पीतरूपः सुवर्णविशेषस्तन्मयेन दामसमूहेन एकैकेन रत्नजा-

लेन-रत्नमयदामसमूहेन, अत्र स्थलजाता मणयो जलजातानि रक्षानीति रत्नमणयोर्भेदः, एकैकेन सर्वरत्नमयपद्मात्मकेन
 दामसमूहेन, सर्वतः समन्तादिति प्राग्वत्, संपरिक्षिप्ता, एतानि च दामरूपाणि हेमजालादीनि जालानि लम्बमानानि
 वेदितव्यानि, तथा च आह-‘ते णं जाला’ इति, अत्र पुंस्त्वनिर्देशः प्राकृतत्वात्तेन तानि जालानि तपनीयम्-आरक्तं
 सुवर्णं तन्मयो लम्बूसगो-दान्नामग्निभागे मण्डनविशेषो येषां तानि तथा, पार्श्वतः सामस्येन सुवर्णस्य प्रतरकेण-
 पत्रेण मण्डितानि, अन्तरा अन्तरा लम्बमानहेमपत्रकालङ्कृतानि, तथा नानारूपाणां-जातिभेदेनानेकप्रकाराणां मणीनां
 रत्नानां च ये विचित्रवर्णा हारा-अष्टादशसरिका अर्द्धहारा-नवसरिकास्तैरुपशोभितः समुदायो येषां तानि तथा, ईपत्-
 मनाक् अन्योऽन्यं-परस्परमसम्प्राप्तानि-असंलग्नानि पूर्वापरदक्षिणोत्तरागतैर्वैर्मन्दायं मन्दायमिति-मन्दं मन्दं एज्य-
 मानानि-कम्प्यमानानि “भृशाभीक्ष्ण्याविच्छेदे द्विः प्राक्तमवादे” (श्रीसि० ७-४-७३) रित्यविच्छेदे द्विवचनं यथा
 पचति पचतीत्यत्र, एवमुत्तरत्रापि, ईपत्कम्पनवशात् प्रकर्षत इतस्ततो मनाक्चलनेन लम्बमानानि २, ततः परस्परं
 सम्पर्कवशतः ‘पझंझमाणा पझंझमाणा’ इति शब्दायमानानि २, उदारेण-स्फारेण शब्देनेति योगः, स च स्फार-
 शब्दो मनःप्रतिकूलोऽपि भवति तत आह-‘मनोज्ञेन’ मनोऽनुकूलेन, तच्च मनोऽनुकूलत्वं लेशतोऽपि स्यादत आह-
 ‘मनोहरेण’ मनांसि श्रोतॄणां हरति-आत्मवशं नयतीति मनोहरो, लिहादेराकृतिगणत्वादचप्रत्ययः तेन, तदपि मनो-
 हरत्वं कुत इत्याह-‘कर्णमनोनिवृत्तिकरेण’ ‘निमित्तकारणहेतुषु सर्वासा विभक्तीनां प्रायो दर्शन’मिति वचनात् हेतौ

तृतीया, ततोऽयमर्थः—प्रतिश्रोतुं कर्णयोर्मनसश्च निर्वृत्तिकरः—सुखोत्पादकस्ततो मनोहरस्तेन इत्थंभूतेन शब्देन तान् प्रत्यासन्नान् प्रदेशान् सर्वतः समन्तात् आपूरयन्ति २ शतप्रत्ययान्तस्य श्राविदं रूपम् अत एव ‘श्रिया’ शोभया तर्हि तर्हि’ इति तस्यैव देशस्य तत्र तत्र एकदेशे, एतावता किमुक्तं भवति ?—यत्र देशे एकस्तत्रान्येऽपि विद्यन्त इति, बहवो ह्यसङ्घादा अपि वाच्याः, एते च सर्वे सर्वात्मना रत्नमयाः अच्छा यावत् प्रतिकरूपा इत्यादि सर्वं प्राग्वत्, एते च सर्वेऽपि ह्यसङ्घादादयः सङ्घादाः पुष्पावकीर्णका उक्ताः, सम्प्रत्येपामेव हयादीनां पङ्क्त्यादिप्रतिपादनार्थमाह—
‘एव’मिति, यथाऽमीषां हयादीनामष्टानां सङ्घादा उक्तास्तथा पङ्क्त्योऽपि वीथ्योऽपि मिथुनकानि च वाच्यानि, तानि चैवम्—‘तीसे णं पडमवरवेइयाए तत्थ तत्थ देसे तर्हि २ बहूआओ हयपंतीओ गयपंतीओ’ इत्यादि, नवरमे-
कस्यां दिशि या श्रेणिः सा पङ्क्तिरभिधीयते, उभयोरपि पार्श्वयोरैकैकश्रेणिभावेन यत् श्रेणिद्वयं सा वीथी, एते च वीथीपङ्क्तिसङ्घादा हयादीनां पुरुषाणामुक्ताः, साम्प्रतमेतेपामेव हयादीनां स्त्रीपुरुषयुग्मप्रतिपादनार्थं ‘मिहुणाइ’ इत्यु-
क्तं, उक्तेनैव प्रकारेण हयादीनां मिथुनकानि—स्त्रीपुरुषयुग्मरूपाणि वाच्यानि, यथा ‘तत्थ तत्थ देसे तर्हि तर्हि बहूइं हयमिहुणाइ’ इत्यादि । ‘तीसे णं’ मित्यादि, तस्याः—पद्मवरवेदिकायाः ‘तत्र तत्र देशे तर्हि तर्हि’ इति तस्यैव देशस्य तत्र तत्र एकदेशे अत्रापि ‘तत्थ तत्थ देसे तर्हि तर्हि’ इति वदता यत्रैका लता तत्रान्या अपि बह्व्यो लताः सन्तीति

प्रतिपादितं द्रष्टव्यं, बह्वचः पद्मलताः-पद्मिन्यः नागलताः-नागा द्रुमविशेषास्त एव लतास्तिर्यक्शोखाप्रसराभावात्
 नागलताः, एवमशोकलताः चम्पकलताः 'वणलता' वणा-तरुविशेषा वासन्तिकालताः अतिमुक्कलताः कुन्दलताः
 श्यामलताः, कथंभूता एता इत्याह-'नित्यं' सर्वकालं पट्स्वपि ऋतुष्वित्यर्थः 'कुसुमिताः' कुसुमानि सञ्जातान्यास्विति
 कुसुमिताः, तारकादिदर्शनादितप्रत्ययः, एवं नित्यं मुकुलिताः मुकुलानि नाम-कुड्मलानि कलिका इत्यर्थः, तथा नित्यं
 लवकिताः लव एव लवकः स्वार्थे कः प्रत्ययः स सञ्जात आस्विति लवकिताः, सञ्जातपल्लवलया इत्यर्थः, तथा
 नित्यं स्तवकिताः-सञ्जातपुष्पस्तवकाः, तथा नित्यं गुल्मिताः-सञ्जातगुल्मकाः, गुल्मकं च लतासमूहः, तथा
 नित्यं गुच्छिताः-सञ्जातगुच्छाः, गुच्छश्च पत्रसमूहः, यद्यपि च पुष्पस्तवकयोरभेदो नामकोशेऽधीतस्तथाऽप्यत्र
 पुष्पपत्रकृतौ विशेषो ज्ञेयः, नित्यं यमलिताः, यमलं नाम समानजातीययोर्लतयोर्युग्मं तत्सञ्जातमास्विति यम-
 लिताः, नित्यं युगलिताः, युगलं-सजातीयविजातीययोर्लतयोर्द्वन्द्वं, तथा नित्यं विनमिता नित्यं फलपुष्पादिभारेण
 विशेषेण नमिता-नीचैर्भावं प्रापिताः, तथा नित्यं प्रणमिताः-तेनैव नमयितुमारब्धाः, प्रशब्दस्यादिकर्मार्थत्वात्,
 अन्यथा पूर्वविशेषणादभेदः स्यात्, नित्यं सुविभक्तेत्यादि, सुविभक्तः-सुविच्छित्तिकः प्रतिविशिष्टो मञ्जरीरूपो
 योऽवतंसकस्तद्धराः-तद्धारिण्यः औपपातिकादौ तु 'सुविभक्तपण्डि (पण्ड) मंजरीवडिसगधराओ' इति पाठस्तत्र
 सुविभक्ता-अतिविविक्ताः सुनिष्पन्नतया पिण्ड्यो-लुम्ब्यो मञ्जर्यश्च प्रतीताः, शेषं तथैव, एषः सर्वोऽपि कुसुमि-

तत्वादिको धर्म एकैकस्याः २ लताया उक्तः, साम्प्रतं कासाञ्छिद्यतानां सकलकुसुमितत्वादधर्मप्रतिपादनार्थमाह-
‘णिचं कुसुमिय’त्ति (इत्यादि) नित्यं कुसुमितमुकुलितलवकितगुल्मितगुच्छितयमलितयुगलितविनमित-
प्रणमितसुविभक्तप्रतिमञ्जर्यवतंसकधर्य इति, अर्थस्तु प्राग्वत्, एताश्च सर्वा अपि लताः किंरूपा इत्याह-सर्वात्मना रत्न-
मय्यः, ‘अच्छा सण्हा’ इत्यादिविशेषणानि प्राग्वत् । अत्र तीसे णमित्यादि अक्खयसोत्थियासूत्रं दृश्यते, परं वृत्तिका-
रेण न व्याख्यातमिति न व्याख्यायते । अधुना पद्मवरवेदिकाशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं जिज्ञासुः पृच्छति-सेशब्दोऽथशब्दार्थः
अथ ‘केनार्थेन’ केन कारणेन भदन्त ! एवमुच्यते-पद्मवरवेदिका पद्मवरवेदिकेति, किमुक्तं भवति ?-पद्मवरवेदिके-
त्येवंरूपस्य शब्दस्य तत्र प्रवृत्तौ किं निमित्तमिति एवंमुक्ते भगवानाह-गौतम ! पद्मवरवेदिकायां तत्र तत्र देशे तस्यैव
देशस्य तत्र तत्र एकदेशे वेदिकासु-उपवेशनयोग्यमतत्तवारणरूपासु वेदिकावाहासु-वेदिकापार्श्वेषु वेद्यापुंडंतरेषु इति-
द्वे वेदिके वेदिकापुटं तेषामन्तराणि तेषु, स्तम्भेषु सामान्यतः, स्तम्भवाहासु-स्तम्भपार्श्वेषु, स्तम्भशीर्षेषु (स्तम्भाग्रभागेषु
स्तम्भपुटान्तरेषु)-द्वौ स्तम्भौ स्तम्भपुटं तेषामन्तराणि तेषु, सूचीषु फलकसम्बन्धविधटनाभावहेतुपादुकास्थानीयासु
तासामुपरि इति तात्पर्यार्थः, सूचीमुखेषु-यत्र प्रदेशे सूची फलकं भित्त्वा मध्ये प्रविशति तत्प्रत्यासन्नो देशः सूचीमुखं
तेषु, तथा सूचीफलकेषु-सूचीभिः सम्बन्धिता ये फलकप्रदेशास्तेऽप्युपचारात् सूचीफलकानि तेषु सूचीनामध उपरि

१ अत्र जम्बूद्वीपग्रन्थसिद्धादेशेषु २ वृत्तिकारेण-श्रीमज्जीवाभिगमसूत्रवृत्तिकारेण पूज्यश्रीमलयगिरिणा (जगतीव्याख्यानावसरे) (जीवा सू० १२४-१२५-१२६)

च वर्त्तमानेषु, तथा सूचीपुटान्तरेषु द्वे सूच्यौ सूचीपुटं तेषामन्तरेषु, पक्षाः पक्षवाहा वेदिकैकदेशविशेषाः तेषु बहूनि
 उत्पलानि-गर्दभकानि ईपद्मीलानि वा पद्मानि-सूर्यविकासीनि ईपलम्बेतानि वा, नलिनानि-ईपद्रक्तानि कुमुदानि-चन्द्रवि-
 कासीनि सुभगानि-पद्मविशेषाः, सौगन्धिकानि-कल्हाराणि पुण्डरीकाणि-श्वेतपद्मानि तान्येव महान्ति महापुण्डरीकाणि
 शतपत्राणि-दलशतकलितानि सहस्रपत्राणि-सहस्रदलकलितानि एतौ च पद्मविशेषौ पत्रसङ्ख्याविशेषात् पृथगुपात्तौ,
 सर्वरत्नमयानि चैतानि, अच्छा इत्यादिविशेषणानि प्राग्वत्, महान्ति-महाप्रमाणानि वार्षिकाणि-वर्षिकाले पानी-
 यरक्षणार्थं यानि कृतानि तानि वार्षिकाणि तानि च तानि छत्राणि च २ तत्समानानि प्रज्ञप्तानि, हे श्रमण !-तपःप्रवृत्त !
 हे आयुष्मन् !-प्रशस्तजीवित !, 'से एणण्ठेण'मित्यादि, तदेतेनार्थेन-अन्वर्थेन गौतम ! एवमुच्यते-पद्मवरवेदिका
 पद्मवरवेदिकेति, तेषु तेषु यथोक्तरूपेषु यथोक्तरूपाणि पद्मानि पद्मवरवेदिकाशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तमिति भावः, व्युत्प-
 त्तिश्चैवं-पद्मवरा-पद्मप्रधाना वेदिका पद्मवरवेदिकेति, अथापरञ्च प्रवृत्तिनिमित्तं, किन्तदित्याह-पद्मवरवेदिकायाः
 शाश्वतं नामधेयं प्रज्ञप्तमिति, अयमभिप्रायः-प्रस्तुतपुद्गलप्रचयविशेषे पद्मवरवेदिकेतिशब्दस्य निरुक्तिनिरपेक्षाऽनादि-
 कालीना रूढिः प्रवृत्तिनिमित्तमिति । 'पद्मवरवेदया णं भंने'ति पद्मवरवेदिका शाश्वती उताशाश्वती ?, "प्रत्यये ङी-
 र्णं वा" (श्रीसि० ८-३-३१) इत्यनेन प्राकृतसूत्रेण ङीप्रत्ययस्य वैकल्पिकत्वेन आवन्ततया सूत्रे निर्देशः, किं नित्या उत
 अनित्येतिभावः, भगवानाह-गौतम ! स्याच्छाश्वती स्यादशाश्वती, कथञ्चिद् नित्या कथञ्चिदनित्येत्यर्थः, स्याच्छब्दे

निपातः कथञ्चिदित्येतदर्थवाची, एतदेव सविशेषं जिज्ञासुः पृच्छति—‘से केणहेण’मित्यादि, सेशब्दोऽथशब्दार्थः स च प्रश्ने, केनार्थेन—केन कारणेन भदन्त ! एवमुच्यते—यथा स्याच्छाश्वती स्यादशाश्वतीति, भगवानाह—गौतम ! द्रव्यार्थतया शाश्वती, तत्र द्रव्यं सर्वत्रान्वयि सामान्यमुच्यते द्रवति—गच्छति तान् तान् पर्यायान् विशेषानिति वा द्रव्यमिति व्युत्पत्तेः, द्रव्यमेवार्थः—तात्त्विकः पदार्थः प्रतिज्ञायां यस्य न तु पर्यायाः स द्रव्यार्थः—द्रव्यमात्रास्तित्वप्रतिपादको नयविशेषः तद्भावो द्रव्यार्थता तया—द्रव्यमात्रास्तित्वप्रतिपादकनयाभिप्रायेणेति यावत् शाश्वती, द्रव्यार्थिकनयमत-पर्यालोचनायामुक्तरूपस्य पद्मवरवेदिकाया आकारस्य सदाभावात्, तथा वर्णपर्यायैः—कृष्णादिभिः गन्धपर्यायैः—सुरभ्यादिभिः रसपर्यायैः—तिक्तादिभिः स्पर्शपर्यायैः—कठिनत्वादिभिः अशाश्वती—अनित्या, तेषां वर्णादीनां प्रतिक्षणं कियत्कालानन्तरं वाऽन्यथा अन्यथा भवनात्, अतादवस्थस्य चानित्यत्वात्, न चैवमपि भिन्नाधिकरणे नित्यत्वा-नित्यत्वे, द्रव्यपर्याययोर्भेदाभेदोपगमात्, अन्यथोभयोरप्यसत्त्वापत्तेः, तथाहि—शक्यते वक्तुं परपरिकल्पितं द्रव्यमसत्, पर्यायव्यतिरिक्तत्वात्, बालत्वादिपर्यायशून्यवन्ध्यासुतवत्, तथा परपरिकल्पिताः पर्याया असन्तो, द्रव्यव्यतिरिक्त-त्वात्, वन्ध्यासुतगतबालत्वादिपर्यायवत्, उक्तं च—“द्रव्यं पर्यायवियुतं, पर्याया द्रव्यवर्जिताः । क कदा केन किं-रूपा, दृष्टा मानेन केन वा ? ॥ १ ॥” इति कृतं प्रसङ्गेन, ‘से एणहेण’मित्याद्युपसंहारवाक्यं सुगमं, इह द्रव्यास्ति-कनयवादी स्वमतप्रतिष्ठापनार्थमेवमाह—“नात्यन्तासत उत्पादो नापि सतो विद्यते विनाशो वा ।” “नासतो विद्यते

भावो, नाभावो विद्यते सतः" इति वचनात्, यौ तु दृश्येते प्रतिवस्तु उत्पादविनाशौ तदाविर्भावतिरोभावमात्रं, यथा सर्पस्य उत्फणत्वविफणत्वे, तस्मात् सर्वं वस्तु नित्यमिति, एवं च तन्मतचिन्तायां संशयः—किं घटादिवत् द्रव्यार्थ-तथा शाश्वती उत सकलकालमेवंरूपेति ? ततः संशयापनोदार्थं भूयः पृच्छति—“पञ्चमवरवेइया ण” मित्यादि, पञ्चवरवेदिका णमिति पूर्ववत् भदन्त !—परमकल्याणयोगिन् कियच्चिरं—कियन्तं कालं यावद्भवति, एवंरूपा कियन्तं कालमवतिष्ठते इति, भगवानाह—गौतम ! न कदाचिन्नासीत्, सर्वदैवासीदिति भावः, अनादित्वात्, तथा न कदाचिन्न भवति, सर्वदैव वर्त्तमानकालचिन्तायां भवतीति भावः, सर्वदैव भावात्, तथा न कदाचिन्न भविष्यच्चिन्तायां सर्वदैव भविष्यतीति प्रतिपत्तव्यं, अपर्यवसितत्वात्, तदेवं कालत्रयचिन्तायां नास्तित्वप्रतिषेधं (विधाय) सम्प्रत्यस्तित्वं प्रतिपादयति—“भुवि च” इत्यादि, अभूच्च भवति च भविष्यति चेति, एवं त्रिकालवस्थायित्वात् भुवा मे-र्वादिवत् भुवत्वादेव सदैव स्वस्वरूपेति नियता, नियतत्वादेव च शाश्वती-शाश्वद्भवनस्वभावा शाश्वत्वादेव च सततगङ्गा-सिन्धुप्रवाहप्रवृत्तावपि पौण्डरीक(पद्म)हृद इवानेकपुद्गलविघटनेऽपि तावन्मात्रान्यपुद्गलोच्छटनसम्भवात् अक्षया-न विद्यते क्षयो—यथोक्तस्वरूपाकारपरिभ्रंशो यस्याः सा अक्षयत्वादेवाव्यया—अव्ययशब्दवाच्या, मनागपि स्वरूपचलनस्य जातु-चिदप्यसम्भवात्, अव्ययत्वादेव स्वप्रमाणेऽवस्थिता मानुषोत्तरपर्वताद्बहिः समुद्रवत्, एवं स्वस्वप्रमाणे सदावस्थानेन चिन्त्यमाना नित्या धर्मास्तिकायादिवत् । अथ जगत्या उपरि पद्मवरवेदिकायाः परतो यदस्ति तदावेदयति—

तीसे ण जगईए उल्लिं वाहिं पउमवरवेइयाए एत्थ ण मंहं एगे वणसडे पणत्ते, देसूणाइं दो जोअणाइ विक्खभेण जगईसमए परि-
क्खेवेण वणसडवणओ गेयन्वो (सूत्र ५)

‘तीसे ण’मिति प्राग्वत्, जगत्या उपरि पद्मवरवेदिकायाः बहिः परतो यः प्रदेशस्तत्र, एतस्मिन् णमिति पूर्ववत्, महानेको वनखण्डः प्रज्ञप्तः, अनेकजातीयानामुत्तमानां महीरुहाणां समूहो वनखण्डः, यदुक्तम्—“एगजाइएहिं रुक्खेहिं वणं, अणेगजाइएहिं उत्तमेहिं रुक्खेहिं वणसंडे”इति, स च वनखण्डो देशोने किञ्चिदूने द्वे योजने विष्कम्भतो—विस्तारतः, देवश्चात्र सार्द्धधनुःशतद्वयरूपोऽवगन्तव्यः, तथाहि—चतुर्योजनविस्तृतशिरस्काया जगत्या बहुमध्यभागे पञ्चधनुःशतव्यासा पद्मवरवेदिका, तस्याश्च बहिर्भागे एको वनखण्डोऽपरश्चान्तर्भागे, अतो जगतीमस्तकविस्तारो वेदिकाविस्तारधनुःशतपञ्चकोनोऽर्धोऽक्रियते, ततो यथोक्तं मानं लभ्यत इति, तथा जगतीसम एव जगतीसमकः—जगतीतुल्यः परिक्षेपेण—परिरयेण, वनखण्डवर्णकः सर्वोऽप्यत्र प्रथमोपाङ्गगतो नेतव्यः—स्मृतिपथं प्रापणीयः, स चायं “किण्हे किण्होभासे नीले नीलोभासे हरिए हरिओभासे सीए सीओभासे किञ्चे निद्धोभासे तिबे तिबोभासे किण्हं किण्हच्छाए नीले नीलच्छाए हरिए हरियच्छाए सीए सीअच्छाए निद्धे निद्धच्छाए घणकडियच्छाए रम्मे महामेहणिकुरंवभूए, ते णं पायवा मूलमंतो कंदमंतो खंधमंतो तयामंतो सालमंतो पवालमंतो पुष्पमंतो वीअमंतो अणुपु-
विसुजायरुइलवट्टभावपरिणया एगखंधी अणेगसाहप्पसाहविडिमा अणेगणरवामसुप्पसारियागेज्झघणविउलवट्टखंधा

अच्छिद्दपत्ता अविरलपत्ता अवाईणपत्ता अणईईपत्ता णवहरिअभिसंतपत्तभारंधयारंगंभीरदरि-
 सणिज्जा उवविणिग्गयनवतरुणपत्तपहवकोमलुज्जलचलंतकिसलयसुकुमालपवालसोभियवरंकुरग्गसिहरा णिच्चं कुसुमिया
 णिच्चं मउल्लिआ णिच्चं लवइया णिच्चं थवइया णिच्चं गुलइया णिच्चं गुच्छिया णिच्चं जमलिया णिच्चं जुअलिया णिच्चं
 विणमिया णिच्चं पणमिया णिच्चं कुसुमिअमउलिअलवइअथवइअगुलइअगोच्छिअजमलिअजुअलिअविणमियपणमियसु-
 विभत्तपडिमंजरिवडिंसयधरा सुअवरहिणमयणसलागकोइलकोरगंभिंगारगकोडलकजीवंजीवगणंदीमुहकविलपिंगलक्ख-
 गकारंडवचक्कवायकलहंससारसअणेगसउणगणविरइअसहुन्नइअमहुरसरणाइआ सुरम्मा संपिंडिअदरियभमरमहुअरिपह-
 करपरिलित्तमत्तच्छप्पयकुसुमासवलोलमहुरगुमगुमैतंगुजंतदेसभागा अडिभतरपुष्पफला वाहिरपत्तच्छा पुष्पेहिं फलेहि
 य उच्छन्नपलिच्छन्ना गीरोजया अकंटया साउफला गाणाविहगुच्छगुम्ममंडवगसोहिया विचित्तसुहकेउभूया वाविपु-
 व्खरिणीदीहियासुनिवेशियरम्मजालघरगा पिंडिमनीहारिमसुगंधिसुहसुरभिमणहरं च महया गंधद्धणिं सुअंता सुहसेउके-
 उवहुला अणेगरहजाणजुगसिजिअसंदमाणिआपविमोअणा पासादीया जाव पडिरूवा”इति (उ०सू० ६) अत्र व्याख्या-
 इह प्रायो मध्यमे वयसि वर्त्तमानानि पत्राणि कृष्णानि भवन्ति, ततस्तद्योगाद्वनखण्डोऽपि कृष्णः, न चोपचारमात्रतः
 कृष्ण इति व्यपदिश्यते, किन्तु तथाप्रतिभासनात्, तथा चाह-कृष्णावभासः, यावति भागे कृष्णानि पत्राणि सन्ति
 तावति भागे स वनखण्डोऽतीव कृष्णोऽवभासते-प्रतिभाति द्रष्टृजनलोचनपथ इति कृष्णोऽवभासो यस्य स कृष्णावभासः,

तथा प्रदेशान्तरे नीलपत्रयोगाद्वनखण्डोऽपि नीलः, एवं नीलावभासः, तथा प्रदेशान्तरे हरितो हरितावभासश्च, तत्र नीलो मयूरकण्ठवत् हरितस्तु शुक्रपिच्छवत् हरितालाभ इति वृद्धाः, तथा प्रायो दिनकरकराणामप्रवेशाद्दृक्षाणां पत्राणि शीतानि भवन्ति तद्योगात् वनखण्डोऽपि शीतः, न चासावुपचारमात्रत इत्यत आह-शीतावभास इति, अधोवर्तिव्यन्तरदेव-देवीनां तद्योगशीतवातस्पर्शतः शीतो वनखण्डोऽवभासते, तथा एते कृष्णनीलहरितवर्णा यथास्वं स्वस्मिन् २ स्वरूपेऽ-त्यर्थमुत्कटाः स्निग्धाः भण्यन्ते तीव्राश्च ततस्तद्योगाद्वनखण्डोऽपि स्निग्धस्तीव्रश्चोक्तः, न चैतदुपचारमात्रं किन्तु प्रतिभा-सोऽपि, तत उक्तं-स्निग्धावभासस्तीव्रावभास इति, इह चावभासो भ्रान्तोऽपि स्याद्यथा मरुमरीचिकासु जलावभासस्ततो दीनां तथास्वरूपप्रतिपादनार्थमनुवादपुरस्सरं विशेषणान्तरमाह-‘किण्हे’ इत्यादि, कृष्णो वनखण्डः, कुत इत्याह-कृष्ण-च्छायः, ‘निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां विभक्तीनां प्रायो दर्शन’मिति वचनात् हेतौ प्रथमा, ततोऽयमर्थः-यस्मात् कृष्णा छाया-आकारः सर्वाविसंवादितया तस्यास्ति तस्मात् कृष्णः, एतदुक्तं भवति-सर्वाविसंवादितया तत्र कृष्ण आकार उप-लभ्यते, न च भ्रान्तावभाससम्पादितसत्ताकः सर्वाविसंवादी भवति, ततस्तत्त्ववृत्त्या स कृष्णो न भ्रान्तावभासमात्रव्य-वस्थापित इति, एवं नीलो नीलच्छाय इत्याद्यपि भावनीयं, नवरं शीतः शीतच्छाय इत्यत्र छायाशब्द आतपप्रतिपक्षवस्तु-वाची द्रष्टव्यः, ‘घण’ति इह शरीरस्य मध्यभागे कटिस्ततोऽन्यस्यापि मध्यभागः कटिरिव कटिरित्युच्यते, कटिस्तदमिव

कटितटं घनो-अन्योऽन्यशाखाप्रशाखानुप्रवेशतो निविडा कटितटे-मध्यभागे छाया यस्य(स)घनकटितटच्छायः, मध्यभागे
 निविडतरच्छाय इत्यर्थः, वाचनान्तरे 'घणकडिअकडच्छाप'त्ति पाठे तु कटः सञ्जातोऽस्येति कटितः कटान्तरेणोपर्यो-
 वृत इत्यर्थः कटितश्चासौ कटश्च कटितकटः, घना निविडा कटितकटस्येवाधोभूमौ छाया यस्य स घनकटितकटच्छायः,
 अत एव रम्यो-रमणीयः, तथा महान्-जलभारावनतः प्रावृट्कालभावी यो मेघनिकुरम्बो-मेघसमूहस्तं भूतो-गुणैः
 प्राप्तो महामेघवृन्दोपम इत्यर्थः, 'ते णं पायव'त्ति यत्सम्बन्धी वनखण्डस्ते पादपाः 'मूलमन्त'इत्यादीनि दश पदानि,
 तत्र मूलानि प्रभूतानि दूरावगाढानि च सन्त्येपामिति मूलवन्तः, यानि कन्दस्याधः तानि मूलानि तेषामुपरिवर्तिनः
 कन्दाः स्कन्धः-स्थुडं यतो मूलशाखाः प्रभवन्ति त्वक्-छल्ली शाला-शाखा प्रवालः-पल्लवाङ्कुरः, पत्रपुष्पफलबीजानि
 प्रसिद्धानि, सर्वत्रातिशयने क्वचिद् भूम्नि वा मतुप् प्रत्ययः, 'अणुपुष्पि'त्ति आनुपूर्व्या-मूलादिपरिपाठ्या सुष्ठु जाता
 आनुपूर्वीसुजाताः रुचिराः-स्निग्धतया दीप्यमानच्छविमन्तः तथा वृत्तभावेन परिणता वृत्तभावपरिणताः, किमुक्तं
 भवति ?-एवं नाम सर्वासु दिक्षु विदिक्षु च शाखादिभिः प्रसृता यथा वर्तुलाकृतयो जाता इति, ततः पदत्रयस्य
 कर्मधारयः, तथा ते पादपाः प्रत्येकमेकस्कन्धाः, प्राकृते चास्य स्त्रीत्वमिति एगम्बन्धी इति सूत्रपाठः, अनेकाभिः
 शाखाभिः प्रशाखाभिश्च मध्यभागे विटपो-विस्तारो येषां ते तथा, तथा तिर्यग्बाहुद्वयप्रसारणप्रमाणो व्यामः अनेकैः
 नरव्यामैः-पुरुषव्यामैः सुप्रसारितैरग्राह्यः-अमेयो घनो-निविडो विपुलो-विस्तीर्णः स्कन्धो येषां ते तथा, अच्छिद्राणि

र्मण्डपैकैः-द्राक्षामण्डपैकैः शोभिताः उक्तरूपैर्गुच्छादिभिस्तं संश्रिता इत्यर्थः, तथा 'विचित्तसुहेकेऽभूया' इति विचित्रान् शुभान् केतून्-ध्वजान् प्राप्ताः 'विचित्तसुहेकेऽवहुल' इति पाठान्तरं, तत्र विचित्रैः शुभैः-मङ्गलभूतैः केतुभिः-ध्वजैर्वहुला-व्याप्ताः, तथा वाप्यश्चतुरस्राकारास्ता एव वृत्ताः-पुष्करिण्यः दीर्घिका-ऋजुसारिण्यः, तासु सुष्ठु निवेशितानि रम्याणि जालगृहकाणि यत्र ते तथा, अयमर्थः-यत्र ते वृक्षा आसन् तत्र वाप्यादिषु गवाक्षवन्ति गृहाणि व्यन्तरमिथुनानां जलकेलिकृते बहूनि सन्तीति, पिंडिमनिर्हारिमा-पुद्गलसमूहरूपां दूरदेशगामिनी च सुगन्धि-सद्गन्धिकां शुभ-सुरभिभ्यो गन्धान्तरेभ्यः सकाशान्मनोहरा या सा तथा तां च महता-मोचनप्रकारेण प्राकृतत्वाद्वा द्वितीयाथे तृतीया महतीमित्यर्थः गन्धध्राणि-यावद्भिर्गन्धपुद्गलैर्घ्राणेन्द्रियस्य तृप्तिरुपजायते तावती पुद्गलसंहतिरुपचाराद् गन्धध्राणिरित्युच्यते तां निरन्तरं मुञ्चन्त इत्यर्थः, तथा शुभाः-प्रधानाः सेतवो-मार्गाः आलवालपाल्यो वा केतवो-ध्वजा बहुला-अनेकरूपा येषां ते तथा, रथाः-क्रीडारथादयः यानानि-उक्तवक्ष्यमाणानि शकटादीनि-वाहनानि युग्यानि-गोह्यविषयप्रसिद्धानि द्विहस्तप्रमाणानि चतुरस्रवेदिकायुतानि जम्पानानि शिविकाः-कूटाकारेणाच्छादिताः जम्पानविशेषाः-स्यन्दमानिकाः-पुरुषप्रमाणजम्पानविशेषाः, अनेकेषां रथादीनामधोऽतिविस्तीर्णत्वात् प्रविमोचनं येषु ते तथा, 'पासादीया' इत्यादि प्राग्वत् । अथ वनखण्डस्य भूमिभागवर्णनमाह-

तस्स ण वणसडस्स अंतो बहुसमरमणिज्जे भूमिभागे पणत्ते से जहाणामए आलिगपुक्खरेइ वा जाव णाणाविहपचवण्णेहि मणीहिं

तणेहि उवसोभिए, तजहा—किणहेहि एव वण्णो गधो रसो फासो सद्दो पुक्खरिणीओ पव्वयगा घरगा मडवगा पुढविसिलावट्टया गोयसा !
 गेयबा, तत्थ ण ववहे वाणमतटा देवा य देवीओ य आसयति सयंति [चिट्ठति णिसीअंति तुअट्ठति रमंति ललति कीलवि मोहति]
 पुरापोराणाण सुपरक्कताण सुभाण कट्ठाणाणं कडाण कम्माणं कट्ठाणफलवित्तिविसंसं पक्खुभवमाणा विहरति । वीसे ण जगद्दए
 उल्लि अत्तो पउमवरवेइआए एत्थ ण एगे मह वणसडे पणत्ते, देसूणाइ दो जोआणाइं विक्खमेण वेदियासमएण परिवस्सेवेण
 किणहे जाव तणविहूणे गेअवो (सूत्रं ६)

तस्य णमिति पूर्ववत् वनखण्डस्यान्तःमध्ये बहु-अत्यन्तं समो बहुसमः स चासौ रमणीयश्च स तथा, भूमिभागः
 प्रज्ञप्तः, कीदृश इत्याह—‘से’ इति तत् सकललोकप्रसिद्धं ‘यथे’ति दृष्टान्तोपदर्शने ‘नामे’ति शिष्यामन्त्रणे ‘ए’ इति
 वाक्यालङ्कारे, आलिङ्गो—मुरजो वाद्यविशेषस्तस्य पुष्करं—चर्मपुटकं तत्किलालयन्तसममिति तेनोपमा क्रियते, इतिशब्दाः
 सर्वेऽपि स्वस्वोपमाभूतवस्तुसमाप्तिद्योतकाः, वाशब्दाः समुच्चये, यावच्छब्देन बहुसमत्ववर्णको मणिलक्षणवर्णकश्च ग्राह्य
 इति, स चायं ‘मुङ्गपुक्खरेइ वा सरतलेइ वा करतलेइ वा चंदमंडलेइ वा सूरमंडलेइ वा आयंसमंडलेइ वा उरब्भ-
 चम्मेइ वा वसहचम्मेइ वा वराहचम्मेइ वा सीहचम्मेइ वा वग्घचम्मेइ वा छगलचम्मेइ वा दीवियचम्मेइ वा अणेग-
 संकुकीलगसहस्सवितते आवत्तपच्चावत्तसेट्ठिपसेट्ठिसोत्थियसोवत्थियपूसमाणवद्धमाणगमच्छंडकमगरंडकारमारफुल्ला-
 वलिपउमपत्तसागरतरंगवासंतीपउमलयभत्तिचिच्चेहि सच्छाएहि सप्पभेहिं समिरीइएहिं सउज्जोएहिं’ इति, अत्र व्या-

ख्या—मृदङ्गो लोकप्रतीतो मर्दलस्तस्य पुष्करं मृदङ्गपुष्करं तथा परिपूर्णं—पानीयेन भृतं तडागं—सरस्तस्य तलं—उपरि-
तनो भागः सरस्तलं, अत्र 'व्याख्यातो विशेषप्रतिपत्ति'रिति निर्वातं जलपूर्णं सरो ग्राह्यं, अन्यथा वातोद्भूयमानतयो-
च्चावचजलत्वेन विवक्षितः समभावो न स्यादित्यर्थः, करतलं प्रतीतं, चन्द्रमण्डलं सूर्यमण्डलं च यद्यपि वस्तुगत्या उत्ता-
नीकृतार्धकपित्वाकारपीठप्रासादापेक्षया वृत्तालेखमिति तद्गतो दृश्यमानो भागो न समतलस्तथापि प्रतिभासते समतल
इति तदुपादानं, आदर्शमण्डलं सुप्रसिद्धं 'उरब्धचम्ममेइ वा'इत्यादि, अत्र सर्वत्रापि 'अणेगसंकुकीलगसहस्सवितते'
इति पदं योजनीयं, उरब्ध—ऊरणः वृषभवराहसिंहव्याघ्रछगलाः प्रतीताः द्वीपी—चित्रकः, एतेषां प्रत्येकं चर्म अनेकैः
शङ्कुग्रहणं चित्तं—विततीकृतं ताडितमिति भावः, यथाऽत्यन्तं बहुसमं भवति तथा तस्यापि वनखण्डस्यान्तर्वहुसमो भू-
मिभागः। पुनः कथंभूतं इत्याह—'णाणाविहपंचवणेहिं मणीहिं तणेहिं (मणितणेहिं) उवसोभिण्'इति योगः, नानावि-
धा—जातिभेदान्नानाप्रकारा ये प्रस्रवर्णा मणयस्तृणानि च तरुपशोभितः, कथंभूतैर्मणिभिरित्याह—आवर्त्तादीनि—मणीनां
लक्षणानि, तत्र आवर्त्तः प्रतीतः एकस्यावर्त्तस्य प्रत्यभिमुखः आवर्त्तः प्रत्यावर्त्तः श्रेणिः तथाविधविन्दुजातादेः पङ्क्तिः
तस्याश्च श्रेणेर्या विनिर्गताऽन्या श्रेणिः सा प्रश्रेणिः स्वस्तिकः—प्रतीतः, सौवस्तिकपुष्पमाणवौ च लक्षणविशेषौ लोकात्
प्रत्येतव्यौ, वर्द्धमानकं—शरावसंपुटं मत्स्याण्डकमकराण्डके जलचरविशेषाण्डके प्रसिद्धे, 'जारमारे'ति लक्षणविशेषौ सम्य-

रमणिलक्षणवेदिनो लोकाद्वेदितव्यौ, पुष्पावलिपद्मपत्रसागरतरङ्गवासन्तीलतापद्मलताः प्रतीताः, तासां भक्त्या-विच्छि-
 न्त्या चित्रं-आलेखो येषु ते तथा, किमुक्तं भवति ?-आवर्त्तादिलक्षणोपेतैः तथा सती-शोभना छाया-शोभा येषां ते
 तथा तैः, 'सम्पभेहि' इत्यादि विशेषणत्रयं प्राग्वत्, एवंभूतैः नानाविधैः पञ्चवर्णैः मणिभिस्तृणैश्चोपशोभितः, तद्यथे-
 त्युपदर्शने, कृष्णैः-कृष्णवर्णोपेतैः एवं 'वर्णओ'ति 'एवं' अमुना प्रकारेण शेषोऽपि नीलादिको वर्णो मणितृणविशे-
 षणतया योजनीयो यथा नीलवर्णैर्लोहितवर्णैः हारिद्रवर्णैः शुक्लवर्णैश्चेति, तथा तेषां मणितृणानां गन्धः स्पर्शः शब्दश्च
 नेतव्यः, तथा तस्य वनखण्डस्य भूमिभागे पुष्करिण्यः पर्वतका गृहकाणि मण्डपकाः पृथिवीशिलापट्टकाश्च नेतव्याः-
 बुद्धिपथं प्रापणीयाः, भवन्ति हि सूत्रकाराणां गतेर्वैचित्र्यादीदृशानि लाघवार्थकानि एवं जायते इच्छा इव वणओ
 सेसं जहां' इत्याद्यनेकप्रकारकपदाभिव्यङ्ग्यानि अतिदेशरूपाणि सूत्राणि, यदाह-"कथं देसगहणं कथं भणंति
 निरवसेसां' । उक्तमकमजुत्ताइं कारणवसओ निरुत्ताइं ॥१॥" इति, अत्रैतत्सूत्राभिप्रायाभिव्यक्तये जीवाभिगमादिग्रन्थो-
 क्तः कियान् पाठो लिख्यते, 'तत्थ णं जे ते किण्हा मणी तणा य तेसि णं अयेमेयारूवे वण्णावासे पणत्ते, तं-से जहा-
 णाम ए जीमूतेइ वा अंजणेइ वा खंजणेइ वा कज्जलेइ वा मसीइ वा मसीगुलियाइ वा गवलेइ वा गवलगुलियाइ वा
 भमरेइ वा भमरावलीइ वा भमरपत्तसारेइ वा जंवूफेलेइ वा अद्वारिंदेइ वा परपुट्टेइ वा गएइ वा गयकलभेइ वा किण्ह-

१ कुत्रचिद्देशग्रहणं कुत्रचित् भण्यन्ते निरवशेषाणि । उक्तमकमजुत्ताइं कारणवशतः सूत्राणि ॥ १ ॥

सपेइ वा किण्हेकेसरेइ वा आगासथिगलेइ वा किण्हासोएइ वा किण्हकणवीरेइ वा, भवे एयारूवे?, गोअमा ! णो.इण्ठे समेठ्ठे, ते णं कण्हा मणी तणा थ इत्तो इट्ठतरिया चेव कंतराए चेव मणुणतराए चेव मणामतराए चेव वर्णणं पणत्ता”इति, अत्र व्याख्या-‘तत्थ ण’मित्यादि, तत्र-तेषां पञ्चवर्णानां मणीनां तृणानां च मध्ये णमिति प्राग्वत्, ये ते कृष्णा मणयस्तृणानि च, ये इत्येव सिद्धे ये ते इति वचनं भाषाक्रमार्थं, ‘तेसि णमित्यादि से जहाणामए’ इत्यन्तं च सूत्रं पूर्ववत्, जीमूतो-मेघः, स चेह प्रावृट्प्रारम्भसमये जलपूर्णो वेदितव्यः, तस्यैव प्रायोऽति-कालिमसम्भवात्, इतिशब्द उपमाभूतवस्तुनामपरिसमाप्तिद्योतकः वाशब्द उपमानान्तरापेक्षया समुच्चये, एवं सर्वत्र इतिवाशब्दौ द्रष्टव्यौ, अञ्जनं-सौवीराञ्जनं रत्नविशेषो वा खञ्जनं-दीपकमल्लिकामलः स्नेहाभ्यक्तशकटाक्षधर्पणोद्भवमित्यपरे कज्जलं-दीपशिखापतितं मयी-तदेव कज्जलं ताम्रभाजनादिषु सामग्रीविशेषेण घोलितं मयीगुलिका-घोलितकज्जलगुटिका गवलं-माहिषं शृङ्गं तदपि चापसारितोपरितनत्वगभागं ग्राह्यं, तत्रैव विशिष्टस्य कालिन्नः सम्भवात्, तथा तस्यैव माहि-षशृङ्गस्य निविडतरसारनिर्वर्त्तिता गुटिका गवलगुटिका भ्रमरः-प्रतीतः भ्रमरावली-भ्रमरपङ्क्तिः तथा भ्रमरपत्रसारः-भ्रमरस्य पत्रं-पक्षस्तस्य सारः-तदन्तर्गतो विशिष्टश्यामतोपचितः प्रदेशः जम्बूफलं-प्रतीतं आर्द्रारिष्टः-कोमलकाकः परपुष्टः-कोकिलः गजो गजकलभश्च प्रसिद्धः कृष्णसर्पः-कृष्णवर्णः सर्पजातिविशेषः कृष्णकेसरः-कृष्णवकुलः ‘आका-शथिगगलं’ शरदि मेघमुक्तमाकाशखण्डं, तद्धि कृष्णमतीव प्रतिभातीति तदुपादानं, कृष्णाशोककृष्णकणवीरकृष्णवन्धु-

जीवाः अशोककणवीरबन्धुजीववृक्षभेदाः, अशोकादयो हि पञ्चवर्णा भवन्ति ततः शेषव्युदासार्थं कृष्णग्रहणं, एतावत्युक्ते भगवन्तं गौतमः पृच्छति—‘भवे एयारूवे’ इति भवेत् मणीनां तृणानां च कृष्णो वर्ण एतद्रूपो—जीमूतादिरूपः, काकु-
पाठाच्चास्य प्रश्नसूत्रता वेदितव्या, भगवानाह—गौतम ! नायमर्थः—नायमर्थ उपपन्नो, यदुत—एवंभूतः कृष्णो
वर्णो मणीनां तृणानां च, किन्तु ते कृष्णा मणयस्तृणानि च इतो—जीमूतादेः सकाशादिष्टतरका एव—कृष्णेन वर्णेन
ईप्सिततरका एव, तत्र किञ्चिदकान्तमपि केपाञ्चिदिष्टतरं भवति ततोऽकान्तताव्यवच्छित्यर्थमाह—कान्ततरका एव—
अतिस्निग्धमनोहारिकालिमोपचितया जीमूतादेः कमनीयतरका एव, अत एव मनोज्ञतरका—मनसा ज्ञायन्ते अनुकूल-
तया स्वप्रवृत्तिविषयीक्रियन्ते इति मनोज्ञा—मनोऽनुकूलाः ततः प्रकर्षविवक्षायां तरप्प्रत्ययः, तत्र मनोज्ञमपि किञ्चिन्म-
ध्यमं भवति ततः सर्वोत्कर्षप्रतिपादनार्थमाह—मनआपतरका एव—द्रष्टृणां मनांसि आमुवन्ति आत्मवशतां नयन्तीति
मनआपाः ततः प्रकर्षविवक्षायां तरप्प्रत्ययः, प्राकृतत्वात् पकारस्य मकारे मणामतरा इति भवति, अथवा कोऽपि
शब्दः कस्यापि प्रसिद्धो भवतीति नानादेशजविनियानुग्रहार्थं एकार्षिका एवैते शब्दा इति । ‘तत्थ णं जे ते नीलगा
मणी तणा य तेसि णं अयमेयारूवे वण्णावासे पण्णत्ते तंजहा—से जहा णामए भिंगेइ वा भिंगपत्तेइ वा चासेइ वा
चासपिच्छेइ वा सुएइ वा सुअपिच्छेइ वा नीलीइ वा नीलीभेएइ वा नीलीगुलियाइ वा सामाएइ वा उच्चंतएइ वा वण-
राईइ वा हलधरवसणेइ वा मोरगीवाइ वा पारेवगी वाइ वा अयसिकुसुमेइ वा वाणकुसुमेइ वा अंजणकेसियाकुसु-

मेइ वा णीलुप्पलेइ वा णीलासोएइ वा णीलकणवीरेइ वा भवे एयारूवे !, गोअमा ! णो इण्णट्ठे समट्ठे, ते णं णीला मणी तणा य इत्तो इट्ठतरया चैव कंठतरया चैव मणुण्णतरया चैव मणामतरया चैव वण्णेणं पण्णत्ते'ति, पदयोजना प्राग्वत्, भृङ्गः-कीटविशेषः पक्ष्मलः भृङ्गपत्रं-तस्यैव कीटविशेषस्य पक्ष्म शुकः-कीरः शुकपिच्छं-शुकस्य पत्रं प्रसिद्धं चापः-पक्षिविशेषः चापपिच्छं-तस्यैव पिच्छं नीली-प्रसिद्धा नीलीभेदो-नीलीच्छेदः नीलीगुलिका-नीलीगुट्टिका इयामाको-धान्यविशेषः, प्रज्ञापनायां तु 'सामा'इति पाठः, तत्र इयामा-प्रियद्रुः, उच्चंतगो-दन्तरागः वनराजी-प्रतीता, हलधरो-बलभद्रः तस्य वसनं, तच्च किल नीलं भवति, सर्वदैव बलो गौरशरीरत्वाच्छोभाकारीति नीलमेव वस्त्रं परिधत्ते, मयूरग्रीवापारापतग्रीवाअलसीकुसुमवाणकुसुमानि प्रतीतानि, अञ्जनकेशिका-वनस्पतिविशेषः तस्याः कुसुमं नीलोत्पलं-कुवल्यं नीलाशोकनीलकणवीरनीलवन्धुजीवा अशोकादिबृक्षविशेषाः, 'भवे एयारूवे' इत्यादि प्राग्वत् व्याख्येयं । 'तत्थ णं जे ते लोहिअगा मणी तणा य तेसि णं अयमेयारूवे वण्णावासे पण्णत्ते तं०-से जहा णाम ए ससगरुहिरेइ वा उरब्भरुहिरेइ वा वराहरुहिरेइ वा मणुस्सरुहिरेइ वा वालिंदगोवेइ वा वालदिवायरेइ वा संझब्भरागेइ वा गुंजद्धरागेइ वा जायहिं गुलएइ वा सिलप्पवालेइ वा पवालंकुरेइ वा लोहिअक्खमणीइ वा लक्खारसेइ वा किमिरागकंवेलेइ वा चीणपिट्ठरासीइ वा जासुअणकुसुमेइ वा किंसुअकुसुमेइ वा पालियायकुसुमेइ वा रत्तुप्पलेइ वा रत्तासोएइ वा रत्तकणवीरेइ वा रत्तबंधुजीवेइ वा, भवे एयारूवे ? , गोअमा ! णो इण्णट्ठे समट्ठे, ते णं लोहिअगा मणी

तणा य एत्तो इदतरया चैव कंततरया चैव मणुन्नतरया चैव मणामतरया चैव वण्णेणं पणत्ते'ति, शशकरुधिरं-प्रतीतं,
उरन्नः-ऊरणस्तस्य रुधिरं वराहः-शूकरः तस्य रुधिरं मनुष्यरुधिरं महिरुधिरं च प्रतीतं, एतानि हि शेषरुधिरेभ्यो लोहि-
तवर्णोत्कटानि भवन्ति तेनैयामुपादानं, बालेन्द्रगोपकः-सद्योजात इन्द्रगोपकः, स हि वृद्धः सन् ईपत्पाण्डुरक्तो भवति
ततो बालग्रहणं, इन्द्रगोपकः-प्रावृद्धकालभावी कीटविशेषः बालदिवाकरः-प्रथममुद्गच्छन् सूर्यः, स हि उदये रक्तो भव-
तीति बालपदोपादानं, सन्ध्याभ्ररंगो-वर्षासु सन्ध्यासमयभावी अभ्ररागः गुञ्जा-रक्तिका तस्याः अर्द्धं तस्य रागः गुञ्जा-
र्द्धरागः, गुञ्जाया हि अर्द्धमतिरक्तं भवति अर्द्धमतिकृष्णं अतो गुञ्जार्द्धग्रहणं, जात्यहिङ्गुलको व्यक्तः, शिलाप्रवालं-
प्रवालनामा रत्नविशेषः प्रवालाङ्कुरः-तस्यैवाङ्कुरः, स हि प्रथमोद्गतत्वेनात्यन्तरक्तो भवत्यतस्तदुपादानं, लोहिताक्ष-
मणिर्नाम रत्नविशेषः लाक्षारसः-प्रसिद्धः कृमिरागेण रक्तः कम्बलः कृमिरागकम्बलः चीनपिष्टं-सिन्दूरं तस्य राशिः,
जपाकुसुमकिंशुककुसुमपारिजातकुसुमरक्तोत्पलरक्ताशोकरक्तकणवीररक्तवन्धुजीवाः प्रतीताः, 'भवे एयारूवे' इत्यादि
प्राग्वत् । "तत्थ णं जे ते हालिद्दा मणी तणा य तेसि णं अयमेयारूवे वण्णावासे पणत्ते, तंजहा—से जहा णाम
ए चंपगेइ वा चंपगच्छीइ वा चंपगच्छेएइ वा हालिद्दाइ वा हालिद्दाभेएइ वा हालिद्दागुलियाइ वा हालियालियाइ
वा हरियालियागुलियाइ वा चिउरेइ वा चिउरंगरागेइ वा वरकणगेइ वा वरकणगनिधसेइ वा वरपुरिसवसणेइ वा अल्लइकुसु-
मेइ वा चंपगकुसुमेइ वा कोहंडियाकुसुमेइ वा कोरंटमल्लदामेइ वा तडउडाकुसुमेइ वा घोसाडिंयाकुसुमेइ वा सुवण्णजूहि-

याकुसुमेइ वा सुहिरणिण्याकुसुमेइ वा वीअगकुसुमेइ वा पीयासोएइ वा पीतकणवीरेइ वा पीअवंधुजीवेइ वा, भवे एआ-
रूवे?, गोअमा! णो इणट्ठे समट्ठे, ते णं हालिदा मणी तणा य एत्तो इट्ठतरा चैव जाव वण्णेणं पणत्ता' 'तत्रे' त्यादि पदयोजना
प्राग्वत्, चम्पकः—सामान्यतः सुवर्णचम्पको वृक्षः, चम्पकच्छली—सुवर्णचंपकत्वक् चम्पकभेदः—सुवर्णचम्पकच्छेदः हरिद्रा
व्यक्ता, हरिद्राभेदो-हरिद्राच्छेदः हरिद्रागुलिका-हरिद्रासारनिर्वर्त्तिता गुटिका हरितालिका-पृथिवीविकाररूपा प्रतीता
हरितालिकाभेदो-हरितालिकाच्छेदः हरितालिकागुलिका-हरितालिकासारनिर्वर्त्तिता गुटिका चिकुरो-रागद्रव्यविशेषः,
चिकुराङ्गरागः—चिकुरसंयोगनिमित्तो वस्त्रादौ रागः, वरं—प्रधानं यत् कनकं पीतसुवर्णमित्यर्थः वरकनकं तस्य निर्घर्पः
निकयो वा—कपपट्टके रेखारूपः वरपुरुषो—वासुदेवस्तस्य वसनं—वस्त्रं, तद्धि किल पीतमेव भवतीति तदुपादानं, अल्लकी-
कुसुमं लोकतोऽवसेयं, चम्पककुसुमं सुवर्णचम्पककुसुमं कूष्माण्डिकाकुसुमं-पुंस्फलीपुष्पं, कोरण्टकमाल्यदाम—कोरण्टकः
पुष्पजातिविशेषः स च कण्टासेलिआख्यः सम्भाव्यते तस्य मालायै हितानीति कृत्वा माल्यानि-पुष्पाणि तेषां दाम—माला,
समुदाये हि वर्णौत्कथ्यं भवतीति दामग्रहणं, तडवडा—आउली तस्याः कुसुमं तडवडाकुसुमं, तथा घोषातकीकुसुमं सुव-
र्णयूथिकाकुसुमं च प्रतीतं, सुहिरण्यिका—वनस्पतिविशेषः, वीअको वृक्षविशेषः प्रतीतस्तस्य कुसुमं, पीताशोकादयो व्यक्ताः,
'शेषं पूर्ववत् । "तत्थ णं जे ते सुक्खिआ मणी य तणा य तैसि णं अयेमेयारूवे वण्णावासे पणत्ते, तंजहा—से जहा णाम ए
अंकेइ वा खीरेइ वा खीरपूरेइ वा कौंचावलीइ वा हारावलीइ वा बलायावलीइ वा सारइअवलाहएइ वा धंतधोअरुप्पप-

हेह वा साळिपिटरासीह या कुंदपुण्डरासीह या सुकण्ठिगाळिआह या वेहुणनिर्त्रिआह या विनेह वा
 मुणालेह वा गयदेह वा लवंगदलेह वा पौडरीयदेह वा त्रियुयागमलपुमेह वा सेआकगदीदेह वा
 सेअमंधुजीवेह वा, भवे एयारुवे ? गोअमा ! पो इणहे समहे, ते णं सुकिआ गणी मणा व इत्तो इडलरा केव आअ
 वणणेणं पणणा, "तदथ णं'मित्यादिपदयोजना प्राग्वत्, अङ्को-रत्नविशेषः शङ्खचन्द्री प्रनिर्दो कुनर्क-पुष्पादिशेषः
 दकं-गङ्गाजलादि दकरजः-लवङ्ककणास्ते ह्यतिशुभा अयन्तीत्युपात्ताः, पञ्चिण्डः क्षीरं-मलीवं, क्षीरपूतं
 कथ्यमानामतितापादूर्ध्वं गच्छत् क्षीरं क्रीडावलिहारावलिहंसावलिबलाकाशलयः प्रकटार्थोः, आळिपदोपायानं
 वर्णौत्कट्यप्रतिपादनार्थं, चन्द्रावली-तटागादियु जलमध्ये प्रसिन्धिता चन्द्रपङ्क्तिः, शारदिकयलाहकः-शरत्काळ-
 भावी मेघः ध्मातधीतरुण्यपटः-ध्मातः-अग्निसम्पर्कतोऽतिनिर्मलीकृतो धौतो-भूतिलरपिटतहस्वसम्भार्यनेनातिसेजिको
 रूप्यमयपटः, अन्ये तु व्याचक्षते-ध्मातेन-अग्निसंयोगेन धौतः-शोधितो रूप्यपटः, साळिपिण्डं-साळिपुणं तस्य रत्निकः-
 शुक्ला भवत्यतस्ताराग्निः कुमुदराशिश्च स्पष्टः, छेवाहीनाम-वह्नादिकलिका सा च क्वचिद्देशविशेषे कुण्डल बली बलीव
 पुञ्जः कुन्दपुष्पदुपादानं, 'पेहुणमिजिका' पेहुणं-मयूरपिच्छं तन्मध्यवर्तिनी मिजा सा चातिस्फुरति बहुपञ्चासः,
 विसं-पद्मिनीकन्दः मृणालं-पद्मतन्दुः, शेषा गजदन्तादिका उत्तानार्थः, नवरं सिंदुवारो-निर्गुण्डी तस्य माल्यं-दाब
 शेषं प्राग्वत्, 'भवे एयारुवे'इत्यादि भावितार्थं, तदेवमुक्तं वर्णस्वरूपं, सम्प्रति गन्धस्वरूपप्रतिपादनार्थमाह-"तेसि णं

१७-१९-४६२५ पार-
 १५३-वाचनं मनोहारि तैनिशं-तिनिशदुससम्बन्धि कनकनियु-

भन्ते ! मणीणं तणाण य केरिसए गंधे पणत्ते ? , से जहा० कोट्टपुडाण वा तगरपुडाण वा एलापुडाण वा चोअपुडाण वा चंपगपुडाण वा दमणगपुडाण वा कुंकुमपुडाण वा चंदणपुडाण वा ओसीरपुडाण वा मरुअगपुडाण वा जाइपुडाण वा जूहिआपुडाण वा मल्लिआपुडाण वा ण्हाणमल्लिआपुडाण वा केअइपुडाण वा पाडलपुडाण वा गोमालियापुडाण वा अग-
रुगपुडाण वा लवंगपुडाण वा वासपुडाण वा कप्पूरपुडाण वा अणुवायंसि उन्निभज्जमाणाण वा णिन्निभज्जमाणाण वा कुट्टिज्जमाणाण वा रंचिज्जमाणाण वा उक्किरिज्जमाणाण वा परिभुंजमाणाण वा भंडाओ भंडं साहरिज्जमाणाणं उराला
मणुणा मणोहरा घाणमणनिबुइकरा सबओ समंता गंधा अभिणिस्सवंति, भवे एयारूवे ? , गोअमा ! णो इण्हे
समहे, तेसि णं मणीण य तणाण य इत्तो इट्ठतरए चेव जाव मणामतरए चेव गंधे पणत्ते” तेषां जगतीपद्मवरवेदिका-
वनखण्डस्थानां भदन्त ! मणीनां तृणानां च कीदृशो गन्धः प्रज्ञप्तः ? , भगवानाह-गौतम ! ‘से जहा णाम ए’ इत्यादि,
प्राकृतत्वात् से इति बहुवचनार्थः, ते यथा नाम ‘ए’ इति वाक्यालङ्कारे गन्धा अभिनिःश्रवन्तीति सम्बन्धः, कोष्ठ-
गन्धद्रव्यं तस्य पुटाः कोष्ठपुटाः तेषां, वाशब्दः सर्वत्र समुच्चयार्थः, इह एकस्य पुटस्य प्रायो न तादृशो गन्धः प्रसरति
गन्धद्रव्यस्याल्पत्वात् ततो बहुवचनं, तगरमपि गन्धद्रव्यं एलाः—प्रतीताः चोअं-गन्धद्रव्यं चम्पकदमनककुङ्कुमचन्द-
नोशीरमरुचकजातीयूथिकामल्लिकासानमल्लिकाकेतकीपाटलानवमालिकाअगुरुलवङ्गवासकर्पूराणि प्रतीतानि, नवरमु-
शीरं-वीरणं मूलं, अत्र कचिद् ‘हिरिवेरपुडाण वा’ इति, तत्र ह्रीवेरपुटानां-वालपुटानां स्नानमल्लिका-स्नानयोग्यो

मल्लिकाविशेषः एतेषामनुवाते-आध्यायकविवक्षितपुरुषाणामनुकूलवाते वाति सति उद्भिद्यमानानां-उद्घाट्यमानानां
निर्भिद्यमानानां-नितरां-अतिशयेन भिद्यमानानां 'कोटिज्जमाणाण वा' इति इह पुटैः परिमितानि यानि कोष्ठादिग-
न्धद्रव्याणि तान्यपि परिमेये परिमाणोपचारात् कोष्ठपुटादीनीत्युच्यन्ते तेषां कुट्टयमानानां-उदूपलादिषु कुट्टयमानानां
संचिज्जमाणाण वा इति-श्लक्ष्णखण्डीक्रियमाणानां, एतच्च विशेषणद्वयं कोष्ठादिद्रव्याणामवसेयं, तेषां प्रायः कुट्टनश्ल-
क्ष्णखण्डीकरणसम्भवात्, न तु यूरिकादीनां, तथा उत्कीर्यमाणानां-क्षुरिकादिभिः कोष्ठादिपुटानां कोष्ठादिद्रव्याणां
वा उल्लिख्यमानानां, तथा विकीर्यमाणानां-इतस्ततो विप्रकीर्यमाणानां परिभुज्यमानानां-परिभोगायोपयुज्यमानानां
क्वचित् 'परिभाएज्जमाणाण वा' इति पाठः, तत्र परिभाज्यमानानां-पार्श्ववर्तिभ्यो मनाक् मनाक् दीयमानानां, तथा
भाण्डात्-स्थानादेकस्मादन्यद्भाण्डं-भाजनान्तरं संहियमाणानां, उदाराः-स्फारास्ते चामनोज्ञा अपि भवन्त्यत आह-
मनोज्ञा-मनोऽनुकूलाः तच्च मनोज्ञत्वं कुत इत्याह-मनोज्ञा-मनो हरन्ति-आत्मवशतां नयन्तीति मनोज्ञाः यतस्ततो
मनोज्ञाः, तदपि मनोहरत्वं कुत इत्याह-घ्राणमनोनिर्वृतिकराः-नासासचिवचेतःसुखोत्पादकाः, एवम्भूताः सर्वतः-
दिक्षु समन्ततः-सामस्त्येन गन्धा अभिनिःश्रवन्ति-जिघ्रतामभिमुखं निस्सरन्ति, एवमुक्ते शिष्यः पृच्छति-भवेदेत-
द्रूपः ? , भगवानाह-गौतम ! नायमर्थः समर्थः, तेषां मणीनां तृणानां च इत इष्टतरकश्चैव यावन्मनआपतरकश्चैव गन्धः
प्रज्ञप्त इति । 'तेसि णं भंते ! मणीणं तणाण य केरिसए फासे पणत्ते, से जहा णाम ए आइणगेइ वा रूएइ वा चूरेइ

वा णवणीएइ वा हंसगन्धतूलीइ वा सिरीसकुसुमनिचण्ड वा चालकुमुदपत्तरासीइ वा, भवे एयाख्वे ? गोअमा ! णो
इण्ठे समेठ्ठे, तेसि णं मणीणं तणाण य इत्तो इट्ठतरए चेव जाव फासेणं पणत्ते” तेषां भदन्त ! मणीनां तृणानां च
कीदृशः स्पर्शः प्रज्ञप्तः ? भगवानाह-गौतम ! ‘से जहा णाम ए’इत्यादि, तद्यथा-अजिनकं-चर्ममयं वस्त्रं रूतं—कर्प्पा-
सपक्ष्म बूरो-वनस्पतिविशेषः, नवनीतं—म्रक्ष्णं, हंसगन्धतूली शिरीपकुसुमनिचयश्च प्रकटः, चालानि—अचिरकाल-
जातानि यानि कुमुदपत्राणि तेषां राशिः, कचिद्चालकुसुमपत्रराशिरिति पाठः, ‘भवे एयाख्वे’इत्यादि पूर्ववत्, ‘तेसि णं
याणं घट्टियाणं खोभिआणं उदीरियाणं केरिसए सदे पणत्ते ? गो० ! से जहा णाम ए, सिचिआए वा संदमाणिआए
वा रहस्स वा सच्छत्तस्स सज्झयस्स सघंढायस्स सपडायस्स सतोरणवरस्स सणंदिघोसस्स सखिखिणीअहेमजालपेरंतप-
रिक्खित्तस्स हेमवयचित्तिणिसकणगणिज्जुत्तदारुआगस्स सुपिणद्धारगमंडलधुरागस्स कालायससुकयणेमिजंतकम्मस्स
आइण्णवरतुरगसुसंपत्तस्स कुसलतरहेअसारहिंसुसंपगहियस्स सरसयवत्तीसतोणपरिमंडियस्स सकंढवयंसगस्स
सचावसरपहरणावरणभरिअजोहजुज्झसज्जस्स रायंगणंसि वा अंतेउरंसि वा रम्मंसि वा मणिकुट्टिमत्तलंसि अभिघट्टि-
जमाणस्स जे उराला मणुणा कणमणणिबुद्धिकरा सद्दा सबओ समंता अभिणिस्सरंति, भवे एयाख्वे सिआ ? , णो
इण्ठे समेठ्ठे’ अत्र व्याख्या—तेषां मणीनां तृणानां च भदन्त ! पूर्वापरदक्षिणोत्तरागतैर्वैर्मन्दं मन्दमेजितानां—कम्पि-

तानां तथा व्यंजितानां-विशेषतः कम्पितानां, एतदेव पर्यायशब्देन व्याचष्टे-कम्पितानामिति, तथा चालितानां-
 इतस्ततो विक्षिप्तानां, एतदेव पर्यायेणाह-स्पन्दितानामिति तथा घट्टितानां-परस्परं घर्षयुक्तानां, कथं घट्टिता इत्या-
 ह-शोभितानां-स्वस्थानाञ्चालितानां, स्वस्थानाञ्चालनमपि कुत उत्याह-उदीरितानां-उत्-प्राचल्येनेरितानां-अेरि-
 तानां, कीदृशः शब्दः प्रज्ञप्तः?, भगवानाह-गौतम! स यथानामकः शिविकाया वा स्यन्दमानिकाया वा रथस्य
 वा, तत्र शिविका-जम्पानविशेषरूपा उपरिच्छादिता कोष्ठाकारा, तथा दीर्घो जम्पानविशेषः पुरुषस्य स्वप्रमाणावका-
 शदायी स्यन्दमानिका, अनयोश्च शब्दः पुरुषोत्पाटितयोः क्षुद्रहेमघण्टिकादिचलनवशतो वेदितव्यः, रथश्चेत् रणरथः
 प्रत्येतव्यः न कीडारथः, तस्याग्रेतनविशेषणानामम्भनात्, तस्य च फलकवेदिका यस्मिन् काले ये पुरुषास्तदपेक्षया
 कटिप्रमाणावसेया, तस्य च रथस्य विशेषणान्यभिधत्ते-मच्छत्रस्य मध्यजस्य सघण्टाकस्य-उभयपार्श्ववल्ग्विमहाप्र-
 माणघण्टोपेतस्य सपताकस्य-सलघुध्वजस्य, सतोरणवरस्य-प्रधानतोरणोपेतस्य मनन्दिघोषस्य-द्वादशविधतूर्यनिनादो-
 पेतस्य, द्वादश तूर्याणि च "भंभा १ मकुन्द २ मदल ३ कडव ४ झहरि ५ हुडुक ६ कंमाला ७ । काहल ८ तलिमा
 ९ वंसो १० संतो ११ पणवो १२ अ चारसमो ॥ १ ॥" तथा 'मक्रिङ्किणीकहेमजालपर्यन्तपरिक्षिप्तस्य' सह क्रिङ्कि-
 णीभिः-क्षुद्रघण्टाभिर्वर्त्तन्त इति सक्रिङ्किणीकानि यानि हेमजालानि-हेममयद्रामममूहास्तैः पर्यन्तेषु-चहि.प्रदेगेषु परि-
 क्षिप्तो-व्यासः तस्य, तथा हेमवतं-हिमवत्पर्यवतभावि चित्रं-विचित्रं मनोहारि तैनिगं-तिनिशदुमसम्बन्धि कनकनिशु-

कं-कनकविच्छुरितं कनकपट्टिकासंवलितमित्यर्थः (तत्) तथाविधं दारु-काष्ठं यस्य स तथा तस्य, प्रथमो बहुव्रीहौ कः द्वितीयः स्वार्थिकः, पूर्वस्य च दीर्घत्वं प्राकृतत्वात्, तथा सुष्ठु-अतिशयेन सम्यक् पिनद्धमरकमण्डलं धूश्च यस्य स सुसंपिन्नद्धारकमण्डलधूष्कस्तस्य, तथा कालायसेन-लोहेन सुष्ठु-अतिशयेन कृतं नेमैः-त्राह्यपरिधेर्यन्त्रस्य चारकोपरि फलकचक्रवालस्य कर्म यस्मिन् स कालायससुकृतनेमियन्त्रकर्मा तस्य, आकीर्णा-गुणैर्व्याप्ता ये वराः-प्रधानास्तुरगास्ते सुष्ठु-अतिशयेन सम्यक् प्रयुक्ता-योत्रिता यस्मिन् स तथा तस्य, बहुव्रीहावपि निष्ठान्तस्य परनिपातः प्राकृतत्वात्, तथा सारथिकर्मणि ये कुशलनरास्तेषां मध्ये अतिशयेन छेको-दक्षः सारथिस्तेन सुष्ठु-सम्यक्परिगृहीतस्य, तथा शराणां शतं प्रत्येकं येषु तानि शरशतानि तानि च द्वाविंशत्तूणानि च-त्राणाश्रयाः शरशतद्वाविंशत्तूणानि तैर्मण्डितः, किमु कं भवति ?-एवं नाम तानि द्वाविंशत् शरशतानि तूणानि रथस्य सर्वतः पर्यन्तेष्ववलम्बितानि तस्य रणायोपकल्पितस्यातीव मण्डनाय भवन्तीति, तथा कङ्कटः-कवचं अवतंसः-शिरस्त्राणं ताभ्यां सह वर्त्तते यः स तथा तस्य, सह चापेन ये शरा यानि च कुन्तादीनि प्रहरणानि यानि च खेटकादीन्यावरणानि तैर्भूतः-पूर्णस्तथा योधानां युद्धं तन्निमित्तं सज्जः-प्रगुणीभूतो यः स योधयुद्धसज्जस्ततः पूर्वपदेन कर्मधारयः, तस्य इत्थंभूतस्य राजाङ्गणे वा अन्तःपुरे वा रम्ये वा मणिकुट्टिमतले-मणिवज्रभूमितले अभीक्ष्णं-मुहुर्मुहुर्मणिकोट्टिमतलप्रदेशैः राजाङ्गणादिप्रदेशैर्वा 'अभिघट्टि-ज्जमाणस्से'ति अभिघट्टयमानस्य-वेगेन गच्छतो ये उदारा-मनोज्ञाः कर्णमनोनिर्वृतिकराः सर्वतः समन्तात् शब्दाः

अभिनिस्सरन्ति—श्रोत्राणामभिमुखं निस्सरन्ति, 'भवे एवास्ते भिआ ?' इति स्यात्—रुधगिद्धयेदेतद्रूपस्त्रेयां मणीना
 तृणानां च शब्दः ? , भगवानाह—गोतम ! नाथमर्नः समर्थः, पुनरपि गोतमः प्राह—'मे अक्षणासप वेअच्छियाए
 वीणाए उत्तरमंदामुच्छिआए अंकेसुपइडियाए कुमळणारारिसुयंमगद्धियाए चंदणनारकोणपरिघट्टियाए पन्नमकालम-
 मयंसि मंदं मंदं एडयाए नेडयाए चालियाए पट्टियाए फंदियाए एोभियाए उराला मणुण्णा कणमणणिच्चुत्तरा
 मताओ समंता नहा अभिनिस्सरंति, भवे एवास्ते भिआ ? , जो इण्ठे समंटे" अत्र व्याख्या—न यथानामकः प्रातः
 मन्ध्यायां देवतायाः पुरतो या वादनानोपस्थाप्यते ना किल मण्डपपादिका, तात्रभावे च वागने इति प्रिलाटे—तात्रा-
 भावे भवतीति प्रैतालिही तस्मा प्रैताल्लिस्या वीणाया 'उत्तरमंदामुच्छिआए' इति मूर्च्छनें मूर्च्छां ना गज्जाता अस्या
 इति मूर्च्छिता उत्तरमन्दया—उत्तरमन्दमभिधया गन्धारस्वरगन्तर्गतया गसन्त्या मूर्च्छनेया मूर्च्छिता तस्याः, अयमानयः-
 गन्धारस्वरस्य सप्त मूर्च्छना भवन्ति, तथाहि—'नंदी य तुम्हिमा प्रीमा य चोन्धी य मुरगं'गारा । उत्तरगं'गाराणि अ
 हवर्दं सा पंचमी मुच्छा ॥ १ ॥ सुदृत्तरमायामा लुही सा नियमनो ३ चोत्तरा । उत्तरमं'द्रा य तदा उपेई सा तत्तमी
 मुच्छा ॥ २ ॥" अथ किल्लन्त्या मूर्च्छना १, उच्चने, गन्धारादिस्वरस्वरूपामोचनेन गायतोऽतिमधुरा अन्यान्यस्वर-
 पित्रेया यान् कुर्वन् आत्मां श्रोत्रं मूर्च्छितान् करोति किन्तु म्ययमपि मूर्च्छित इव तान् करोति, यदिया म्ययमपि
 सावान्मूर्च्छां करोति, यदुक्कम्—'अत्रत्तरविमोने उप्पावंतरन मुच्छगा भजिया । क्कपि मुच्छिओ इव हुणए मुच्छं

व सो वृत्ति ॥ १ ॥” गन्धारस्वरान्तर्गतानां च मूर्च्छनानां मध्ये सप्तमी उत्तरमन्दा मूर्च्छना फिलातिप्रकर्षप्राप्ता ततस्त-
दुपादानं, तथा च मुख्यवृत्त्या वादयिता मूर्च्छितो भवति परमभेदोपचाराद्धीणापि मूर्च्छितेत्युक्ता, साऽपि यद्यङ्के
सुप्रतिष्ठिता न भवति ततो न मूर्च्छना प्रकर्षं विदधाति तत आह-अङ्के-उत्सङ्गे स्त्रियाः पुरुषस्य वा सुप्रतिष्ठितायाः
तथा कुशलेन-वादननिपुणेन नरेण नार्या वा सुष्ठु-अतिशयेन सम्यक्प्रगृहीतायाः तथा चन्दनस्य सारो-गर्भस्तेन
निर्मापितो यः कोणो-वादनदण्डः तेन परिघट्टितायाः-संघट्टितायाः प्रत्यूषकालसमये-प्रभातकालसमये, कालश्च वर्णो-
ऽपि स्यादत आह-‘समयेति’ समयश्च सङ्केतोऽपि स्यादत आह-‘काले’ति मंदं मंदं-शनैः शनैः एजितायाः-चन्दन-
सारक्लोणेन मनाक् कम्पितायाः तथा व्येजितायाः-विशेषतः कम्पितायाः, एतदेव पर्यायेण व्याचष्टे-चालितायाः तथा
घट्टितायाः-ऊर्ध्वाधोगच्छता चन्दनसारकोणेन गाढतरं वीणादण्डेन सह तन्व्याः स्पृष्टाया इत्यर्थः, तथा स्पन्दितायाः
नखाग्रेण स्वरविशेषोत्पादनार्थमीपञ्चालितायाः क्षोभिताया-मूर्च्छां प्रापिताया ये उदारा मनोहरा मनोज्ञाः कर्णमनोनि-
वृत्तिकराः सर्वतः समन्ताच्छब्दा अभिनिस्सरन्ति, स्यात्-कथञ्चिद्भवेदेतद्रूपस्तेषां मणीनां तृणानां च शब्दः ?, भग-
वानाह-गौतम ! नायमर्थः समर्थः, पुनरपि गौतमः प्राह-‘से जहाणामए किंनराण वा किंपुरिसाण वा महोरगाण वा
गंधवाण वा भद्दसालवणगयाण वा णंदणवणगयाण वा सोमणसवणगयाण वा पंडगवणगयाण वा महाहिमवंतमलय-
मंदरगिरिगुहासमन्नागयाण वा एगओ सहियाणं संमुहागयाणं समुपविट्ठाणं सन्निविट्ठाणं पमुइयपक्कीलियाणं गीयरइ गं-

धवहरिसिमणाणं गेज्जं पज्जं कत्थं पयवद्धं पायवद्धं उक्खित्तायं पवत्तायं मंदायं रोइयावसाणं सत्तसरसमण्णागयं
 अट्ठरससंपउत्तं इक्कारसालंकारं छद्दोसविप्पमुक्कं अट्ठगुणोववेयं रत्तं तिट्ठाणकरणसुद्धं सकुहरगुंजतंत्रसंतंतीतलताललय-
 गगहसुसंपउत्तं महुरं समं सुललिअं मणोहरमउयरिभियपयसंचारं सुरइं सुणइं वरचारुरूवं दिव्वं णट्ठसज्जं गेयं पगीयाणं,
 भवे एयारूवे सिया !, गो० ! एवंभूए सिआ," अत्र व्याख्या—स यथानामकः किन्नराणां वा किंपुरुषाणां वा
 महोरगाणां वा गन्धर्वाणां वा, वाशब्दाः सर्वेऽपि विकल्पार्थाः, एते किन्नरादयो रत्नप्रभायाः उपरितनयोजनसहस्रव-
 र्त्तिव्यन्तरनिकायाष्टकमध्यगतपञ्चमपष्टसमाष्टमनिकायरूपा व्यन्तरविगोपाः, तेषां कथम्भूतानामित्याह—भद्रशालवन-
 गतानां वा इत्यादि, तत्र मेरोः समन्ततो भूमौ भद्रशालवनं, तत्र प्रथममेखलायां नन्दनवनं, द्वितीयमेखलायां सोम-
 नसवनं, शिरसि चूलिकायाः पार्श्वेषु सर्वतः पण्डकवनं तत्र गतानां, महाहिमवान्—हेमवतश्चेत्रस्योत्तरतः सीमाकारी
 वर्षधरपर्वतस्तस्य, उपलक्षणं चैतत् शेषवर्षधरपर्वतानां मलयपर्वतस्य मन्दरगिरेश्च—मेरुगिरिर्गुहां समन्वागतानां—गुहा-
 प्राप्तानां, वाशब्दा विकल्पार्थाः, एतेषु स्थानेषु प्रायः किन्नरादयः प्रमुदिता भवन्ति, तत एतेषामुपादानं, एकतः—
 एकस्मिन् स्थाने सहितानां—समुदितानां तथा परस्परं सम्मुखागतानां—सम्मुखं स्थिताना नैकोऽपि कस्यापि पृष्ठं दत्त्वा
 स्थित इत्यर्थः, पृष्ठदाने हर्षविधातोत्पत्तेः, तथा सम्यक्—परस्परानावाधया उपविष्टाः—समुपविष्टास्तेषां, तथा सन्निवि-
 ष्टाना—सम्यक्—स्वशरीरानावाधया न तु विपमसंस्थानेन निविष्टास्तेषां, तथा 'प्रमुदितप्रक्रीडितानां' प्रमुदिताः—हर्षगताः

प्रक्रीडिताः—क्रीडितुमारब्धवन्तस्ततो विशेषणसमासः तेषां, तथा गीते रतियेषां ते गीतरतयो गन्धर्वैः कृतं गान्धर्वं-
नाय्यादि तत्र हर्षितमनसः गान्धर्वहर्षितमनसः, ततः पूर्वपदेन विशेषणसमासस्तेषां, 'रागगीत्यादिकं गीतं पदस्वरता-
लावधानात्मकं गान्धर्व'मिति भरतादिशास्त्रवचनात् गद्यादिभेदादप्युच्यते, तत्र गद्यं यत्र स्वरसञ्चारेण गद्यं गीयते
यत्र तु पद्यं-वृत्तादि यद् गीयते तत्पद्यं यत्र कथिकादि गीयते तत् कथ्यं पदवच्चं यदेकाक्षरादि यथा ते ते इत्यादि
पादवच्चं यद्वृत्तादिचतुर्भागात्रे पादे वच्चं उल्लिख्यं प्रथमतः समारभ्यमाणं, अत्र ककारात्पूर्वं दीर्घत्वं प्राकृतत्वात्,
एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यं, प्रवृत्तकं-प्रथमसमारम्भादूर्ध्वमाक्षेपपूर्वकं प्रवर्त्तमानं, तथा मन्दाकं-मध्यभागे सकलमूर्च्छनादि-
गुणोपेतं मन्दं मन्दं सञ्चरन् अथवा मन्दमयते-गच्छति अतिपरिघोलनात्मकत्वात् मन्दायं रोचितावसानं-रोचितं
अवसानं यस्य तत् रोचितावसानं, शनैः शनैः प्रक्षिप्यमाणस्वरं यस्य गेयस्यावसानं तद्रोचितावसानमित्यर्थः, इह हि
पद्यं पादवच्चं चैक एव भेदः, उभयत्रापि वृत्तरूपतानतिक्रमात्, तेन गेयस्याष्टप्रकारताकथनं न विरुद्धमिति, तथा
'सप्तस्वरसमन्वागतं' सप्त स्वराः षड्वादयः, उक्तं च—'सज्जे रिसह गंधारे, मज्जिमे पंचमे सरे। धेवए चैव नेसाए, सरा
सत्त विआहिआ ॥ १ ॥' ते च सप्त स्वराः पुरुषस्य स्त्रिया वा नाभीतः समुद्भवन्ति, 'सत्त सरा नाभीओ' इति
पूर्वमहर्षिवचनात्, तथा अष्टमी रसैः—शृङ्गारादिभिः सम्यक्-प्रकर्षेण युक्तं, तथा एकादशालङ्काराः पूर्वान्तर्गते स्वरप्रा-
भृते सम्यगभिहितास्तानि च पूर्वाणि सम्प्रति व्यवच्छिन्नानि तेन तेभ्यो लेशतो विनिर्गतानि यानि भरतविशाखिल-

प्रभृतीनि तेभ्यो वेदितव्याः, तथा 'पङ्क्तोपविप्रमुक्तं' पङ्क्तिर्विप्रमुक्तं, ते चामी पङ्क्तोपाः—“भीअं १ हुअ २ मुणि-
 च्छं ३ उत्तालं च कमसो मुणेयवं । काकस्सरमणुणामं ६ छहोसा हुंति गेयस्म ॥ १ ॥” अत्र व्याख्या—भीतं—उग्रस्तं,
 किमुक्तं भवति ?—यत् उग्रस्तेन मनसा गीयते तद्वर्मानुत्तत्वाद्भीतमुच्यते, द्रुतं—यत् त्वरितं
 गीयते, त्वरितगाने हि रागतानादिपुष्टिरक्षरव्यक्तिश्च न भवति, 'उप्पिच्छं' श्यामसंयुक्तमिति, पाठान्तरेण 'रहस्सं'ति
 ह्रस्वस्वरं लघुशब्दमित्यर्थः, 'उत्तालं' उत्-प्रावत्येन अतितालं अस्यानतालं वा, तालस्तु कंनिकादिस्वरविशेषः,
 काकस्वरं—श्लक्ष्णाश्रव्यस्वरं अनुनामं—नासिकाविनिर्गतस्वरानुगतमिति, तथा अष्टभिर्गुणैरुपेतं अष्टगुणोपेतं, ते चाष्टामी
 गुणाः—“पुण्णं रत्तं अलंकियं च वत्तं तहेव अविघुट्ठं । महुरं समं मुल्लिअं, अट्ट गुणा हुंति गेयस्म ॥ १ ॥” तत्र यत्
 स्वरकलाभिः पूर्णं गीयते तत् पूर्णं १ गेयरागानुरक्तेन यत् गीयते तद्रक्तं २ अन्योऽन्यस्फुटशुभस्वरविशेषाणां करणा-
 दलङ्घनं ३ अक्षरस्वरस्फुटकरणाद् व्यक्तं ४ विक्रोशनमिव यद्विस्वरं न भवति तदविघुट्ठं ५ मधुरं—मधुरस्वरं कोक्ति-
 लारुतवत् ६ तालवंशस्वरादिसमनुगतं समं ७ स्वरघोलनाप्रकारेण सुषु—अतिशयेन ललतीव यत् मुल्लितं, यद्विना यत्
 श्रोत्रेन्द्रियस्य शब्दस्पर्शनमतीव सूक्ष्ममुत्पादयति सुकुमारमिव (न) प्रतिभासते तत् मुल्लितं ८, एते जष्टी गुणा
 गेयस्य भवन्ति, एतद्विरहितं तु विडम्बनामात्रं तदिति, इदानीमेतंगमेवाष्टानां गुणानां मध्ये कियतो गुणान् अन्यत्र
 प्रतिपिपादयियुराह—‘रत्त’मित्यादि रक्तं—पूर्वोक्तस्वरूपं तथा ‘विस्थानकरणशुद्धं’ त्रीणि स्थानानि—दरःप्रभृतीनि तेषु कर-

णेन-क्रियया शुद्धं त्रिस्थानकरणशुद्धं, तद्यथा-उरःशुद्धं कण्ठशुद्धं शिरोविशुद्धं च, तत्र यद्युरमि स्वरो विनालस्तार्ण्य-
रोविशुद्धं, स एव यदि कण्ठे वर्तितोऽस्फुटितश्च ततः कण्ठविशुद्धं, यदि पुनः शिरसि प्राप्तः मन्त्रानुनासिको भवति
ततः शिरोविशुद्धं अथवा उरःकण्ठशिरस्सु श्लेष्मणा अव्याकुलेषु विशुद्धेषु प्रशस्तेषु यद् गीयते तदुरःकण्ठशिरोविशुद्ध-
त्वात् त्रिस्थानकरणविशुद्धं, तथा सकुहरः-सच्चिद्रो गुज्जन्-गव्दायमानो यो वंशो ये च तन्त्रीतलताललयग्रहास्तैः
सह सुष्ठु-अतिशयेन सम्प्रयुक्तं-अविरुद्धतया प्रवर्तितं, किमुक्तं भवति ?-सकुहरे वंशे गुज्जति तन्त्र्यां च वाद्यमानायां
यद्वंशतन्त्रीस्वरेणाविरुद्धं तत् सकुहरगुज्जद्वंशतन्त्रीसुमम्प्रयुक्तं, तथा परस्पराहतहस्ततालस्वरानुवर्त्तिं यद् गीतं तत्तालसु-
सम्प्रयुक्तं, यत् मुरजकंशिकादीनामातोद्यानानामाहतानां यो ध्वनिर्यश्च नृत्यन्त्या नर्तक्याः पादोत्क्षेपस्तेन समं तत् ताल-
सुसम्प्रयुक्तं, तथा शृङ्गदारुदन्तादिमयो योऽङ्गुलिकोशकस्तेनाहतायास्तन्त्र्याः स्वरप्रकारो लयस्तमनुसरद् गेयं लयसुसं-
युक्तं, तथा प्रथमतो वंशतन्त्र्यादिभिर्भ्यः स्वरो गृहीतस्तत्समेन स्वरेण गीयमानं ग्रहसुसंप्रयुक्तं, तथा मधुरमित्यादि
विशेषणत्रयं प्राग्वत्, अत एव मनोहरं, पुनः कथम्भूतमित्याह-मृदुकं-मृदुना स्वरेण युक्तं न निष्ठुरेण, तथा यत्र
स्वरोऽक्षरेषु घोलनास्वरविशेषेषु च सद्यरन् रागेऽतीव प्रतिभासते स पदसयारो रिभितमुच्यते मृदुरिभितपदेषु-गेय-
निवज्जेषु संचारो यत्र गेये तत् मृदुरिभितपदसंचारं, तथा सुष्ठु-शोभना रतिः श्रोतॄणां यस्मिन् तत् सुरति, सुष्ठु-
शोभना नतिः-अवनामोऽवसाने यस्मिन् तत् सुनति, पर्यन्ते मन्द्रस्वरस्य विधानात्, तथा वरं-प्रधानं विशिष्टचङ्गि-

[illegible]

वका गुञ्जालिकाः, वहूनि केवलकेवलानि पुष्पावकीर्णकानि सरांसि, सूत्रे स्त्रीत्वं प्राकृतत्वात्, वहूनि सरांसि एकपङ्क्त्या व्यवस्थितानि सरःपङ्क्तिः ता वह्वयः सरःपङ्क्तयः, तथा येषु सरस्सु पङ्क्त्या व्यवस्थितेषु एकस्मात् सरसोऽन्यस्मिन् पङ्क्त्यो विलपङ्क्तयः, एताश्च सर्वा अपि कथम्भूता इत्याह-अच्छाः-स्फटिकवद् वहिर्निर्मलप्रदेशाः श्लक्षणाः-श्लक्ष्णपु-
द्गलनिष्पादितवहिःप्रदेशाः रजतमयं-रूप्यमयं कूलं यासां तास्तथा, समं न गर्त्तसद्भावतो विषमं तीरवर्त्तिजलापू-
रितं स्थानं यासां ताः समतीराः, तथा वज्रमयाः पापाणाः यासां तास्तथा, तथा तपनीयं-हेमविशेषस्तन्मयं तलं यासां तास्तथा, तथा 'सुवर्णसुवर्भरजतवालुकाः' इति सुवर्ण-पीतं हेम सुवर्भं-रूप्यविशेषः रजतं-प्रतीतं तन्मय्यो वालुका
यासु ताः सुवर्णसुवर्भरजतवालुकाः, तथा 'स्फटिकपङ्कजसम्बन्धिपटलमयानि प्रत्यवतटानि-तटसमीपवर्त्यभ्युन्नतप्रदेशा यासां तास्तथा, तथा
स्फटिकपङ्कजमयानि-स्फाटिकरत्नसम्बन्धिपटलमयानि प्रत्यवतटानि-तटसमीपवर्त्यभ्युन्नतप्रदेशा यासां तास्तथा, तथा
सुखेनावतारो-जलमध्ये प्रवेशनं यासु ताः स्ववताराः तथा सुखेनोत्तारो-जलाद्बहिर्विनिर्गमनं यासु ताः सुखोत्ताराः,
ततः पूर्वपदेन विशेषणसमासः, तथा नानामणिभिः सुवद्भानि तीर्थानि यासां तास्तथा, अत्र बहुव्रीहावपि कान्तस्य
परनिपातो भार्यादिदर्शनात् प्राकृतशैलीवशाद्वा, 'चाउकोणाओ' इति चत्वारः कोणा यासां ताः तथा, दीर्घत्वं च
'अतः समृद्ध्यादौ वा' (श्रीसि० ८-१-४४) इति सूत्रेण प्राकृतलक्षणवशात्, एतच्च विशेषणं वापीः कूपांश्च प्रति

ब्रह्मं, तेनामेव चतुर्भोजनसम्भवात् न दोषायां, भानुपूर्येण-कमेण शीर्षांशेभ्यश्च-वापस्तेन मृदु-विशयेन यो
 ज्ञातो यमः-केदरो जलस्थानं तव गम्भीरं-भस्मज्वापं शीतलं तत् याम् यः भानुपूर्येण-वापस्तेन मृदु-विशयेन
 कम्, तथा नैच्छानि-जनेनानारितानि परविमृश्यादनि याम् वा तथा, इह विमृश्यादनि-जमृदुपूर्येण-विशयेन
 यमिनीपराणि ब्रह्म्यानि विमृश्यानि-कृश्याः मृश्यानि-यमनादनि, तथा कृश्यान्-जमृदुपूर्येण-विशयेन मृदु-
 ण्ठरीकमहापैण्डरीकजनपगवृक्षाराणां फुलानां-विक्रमजल केदरेः-जिह्व-कं, अर्ध-विश-भृशं, विमृश्यादनि-जमृदु-
 स्त्रिततया निपातः माकृत्यात्, तथा कृशरी-जमृदुपूर्येण-विशयेन मृदु-पूर्येण-विशयेन मृदु-
 ताः तथा, जन्तेन-मृदुपूर्येण-विशयेन मृदु-पूर्येण-विशयेन मृदु-पूर्येण-विशयेन मृदु-
 अनिरेक्षिताः तद्विप्रभृता इत्यर्थे, देशीयपूर्येण-विशयेन मृदु-पूर्येण-विशयेन मृदु-पूर्येण-विशयेन मृदु-
 इत्यन्तरेण चार-पूर्येण-विशयेन मृदु-पूर्येण-विशयेन मृदु-पूर्येण-विशयेन मृदु-पूर्येण-विशयेन मृदु-
 इति, अमन्तो गहराकृत्य ॥ यः नाः यद्विप्रभृता-मृदुपूर्येण-विशयेन मृदु-पूर्येण-विशयेन मृदु-
 मन्तो गमनेन न लो ज्ञाताः, यः पुरांतेन विप्रभृता-मृदुपूर्येण-विशयेन मृदु-पूर्येण-विशयेन मृदु-
 मिति एते एक मनि प्रत्येकं अतन्निवृत्त्यं प्रविशन्ते न विप्रभृता-मृदुपूर्येण-विशयेन मृदु-पूर्येण-विशयेन मृदु-
 नेदिक्या परिजिताः प्रत्येकं २ पत्रपण्डारिणिभा, अविश्रांति, गमनेकलाः क्षान्त तापश्च 'समर्पित' - पत्र-

हासादिपरमासवमिव उदकं यासा ताः तथा, अप्येकिकाः वारुणस्येव-वारुणसमुद्रस्येव उदकं यासां ताः, अप्येकिकाः क्षीरमिवोदकं यासां ताः अप्येकिकाः घृतमिवोदकं यासां ताः अप्येकिकाः क्षोद इव-इक्षुरस इवोदकं यासां ताः अप्येकिकाः अमृतरससमरसं उदकं यासां ताः अमृतरससमरसोदकाः अप्येकिकाः उदकरसेन-स्वाभाविकेन प्रज्ञसाः 'पासाईया' इत्यादि प्राग्वत् । "तसि णं खुडुवाण्डुयाणं वावीणं जाव विलपंतीणं पत्तेयं पत्तेयं चउहिसि चत्तारि तिसोवाणपडिरूवगा पणत्ता, तेसि णं तिसोवाणपडिरूवाणं अयमेयारूवे वण्णावासे पणत्ते, तंजहा-वइरामया णेसा रिट्टामया पइट्टाणा वेरुलियामया-खंभा सुवण्णरूपमया फलगा वइरामया संधी लोहिअक्खमईओ सुईओ पाणामणिमया अवलंवणवाहाओ पासाईया ४" इति, अत्र व्याख्या-तासां धुद्राणां धुद्रिकाणां यावद्विलप-ङ्गीना प्रत्येकं २ चतसृणां दिशां समाहारश्चतुर्दिक् तस्मिंश्चतुर्दिशि, चत्वारि एकैकस्यां दिशि एकैकभावात् त्रिसोपा-नप्रतिरूपकाणि, तथा प्रतिविशिष्टं रूपं येषां तानि प्रतिरूपकाणि, त्रयाणां सोपानानां समाहारः त्रिसोपानं, त्रिसोपा-नानि च तानि प्रतिरूपकाणि चेति विशेषणसमासः, विशेषणस्य परनिपातः प्राकृतत्वात्, तानि प्रज्ञप्तानि, तेषां च त्रिसोपानप्रतिरूपकाणामयं-वक्ष्यमाणः एतद्रूपो वर्णकनिवेशः प्रज्ञप्तः, तद्यथा-वज्ररत्नमया नेमाः-भूमेरूर्ध्वं निष्क्रा-मन्तः प्रदेशाः रिष्टरत्नमयानि प्रतिष्ठानानि-त्रिसोपानमूलपादाः वैडूर्यमयाः सप्तम्भाः सुवर्णरूप्यमयानि फलकानि-त्रिसोपानानाञ्जभूतानि वज्ररत्नमयापूरिताः सन्धयः-फलकद्वयापान्तरालप्रदेशाः लोहिताक्षमय्यः सूचयः-फलकद्वयसम्बन्ध-

विघटनाभानहेतुपादुकास्थानीयाः, नानामणिमया अवलम्ब्यन्ते इति अवलम्ब्यन्ता-जवतरतामुत्तरतामवलम्ब्यन्ते हेतुभूताः,
 अवलम्ब्यन्तवाहातो विनिर्गताः केचिदवयवाः 'अवलम्ब्यन्तवाहाओ' इति अवलम्ब्यन्तवाहा अपि नानामणिमय्यः, अवलम्ब्य-
 नवाहा नाम उभयोः पार्श्वयोः अवलम्ब्यन्ताश्चभूता भित्तयः 'पासाईयाओ' ४ इत्यादि पदचतुष्टयं प्राग्वत् । 'तेमि
 णं तिसोचाणपडिरुवगाणं पुरओ पत्तेयं २ तोरणा पणत्ता" तेसि णं तोरणां अयमेयारुने वण्णावासे पणत्ते, ते
 णं तोरणा णाणामणिमएसु संभेसु उवनिविट्ठंनिविट्ठा विविट्ठमुत्तरोविद्या विविहत्ताराख्योविद्या ईहासिगउत्तमतुरगण-
 गरमगरविट्ठगवालगकिंनररुत्तरभचमरकुंजरवणलयपउमलयभत्तिचित्ता संभुग्गयवरवदवेइयापरिगयाभिरामा विज्जा-
 हरजमलजुअलजंतजुत्ताविव अच्चीमहत्तसमालणीया रुवगसहत्तसकलिया भित्तिसमाणा भित्तिसमाणा चक्खुद्धोअणलेत्ता
 सुहफासा सस्मिरीयरूवा पासाईया ४" इति, अत्र व्याख्या-‘तेसि णं’ मित्यादि, तेषां त्रिसोपानप्रतिरूपकाणां पुरतः
 प्रत्येकं २ तोरणानि प्रज्ञप्तानि, तेषां तोरणानामयमेतद्रूपो वर्णवासो-वर्णकनिवेशः प्रज्ञप्तः, तद्यथा-‘ते णं तोरणा’
 इत्यादि, तानि तोरणानि नानामणिमयानि मणयः-चन्द्रकान्तादयः विविधमणिमयानि नानामणिमयेषु स्तम्भेषु उप-
 निविष्टानि-सामीप्येन स्थितानि, तानि च कदाचिच्चलानि अथवाऽपदपतितानि शङ्कोरेन्, तत जाह-सम्यग्-निश्चलत-
 याऽपदपरिहारेण च निविष्टानि, ततो विशेषणसमाप्तः, विविधानानाविधिविच्छित्तिकलिता मुक्ता-मुक्ताफलानि अन्त-
 राशब्दोऽगृहीतवीप्सोऽपि वीप्सां गमयति, अन्तरा अन्तरा 'ओविद्या' इति आरोपिता यत्र तानि तथा, विविधैस्ता-

रारूपैः-तारिकारूपैरुपचितानि, तोरणेषु हि शोभार्थं तारकानि वध्यन्ते इति प्रतीतं लोकेऽपि, ईहामृगा-वृकाः ऋप-
भा-वृषभाः व्याला-मुजंगाः रुरवो-मृगविशेषाः शरभा-अष्टापदाः चमरा-आटव्यो गावः, वनलता-अशोकलताद्याः
पद्मलताः-पद्मिन्यः, शेषाः प्रतीताः, एतासां भक्त्या-विच्छित्त्या चित्रं-आलेखो येषु तानि तथा, स्तम्भोद्भूतया-स्तम्भो-
परिवर्त्तिन्या वज्ररत्नमय्या वेदिकया परिगतानि-परिकरितानि सन्ति यानि अतिरमणीयानि तानि तथा, विद्याध-
रयोः-विशिष्टशक्तिमत्पुरुषविशेषयोर्यमलं-समश्रेणीकं गुगलं-द्रुणं तेनैव यन्त्रेण संचरिष्णुपुरुषप्रतिमाद्वयरूपेण युक्ता-
नि, आर्पत्वाच्चैवंविधः समासः, तथा अर्चिषां-मणिरत्नप्रभाणां सहस्रैर्मालनीयानि-परिवारणीयानि रूपकसहस्रकलि-
तानि स्पष्टं 'भिसमाणा' इति दीप्यमानानि 'भिम्भिसमाणा' इति अत्यर्थं दीप्यमानानि, तथा चक्षुः कर्तुं लोचने-
अवलोकने लिसतीव-दर्शनीयतातिशयतः श्लिष्यतीव यत्र तानि तथा, 'सुहृफासा' इति शुभस्पर्शानि सश्रीकानि-
सशोभाकानि रूपकाणि यत्र तानि सश्रीकरूपाणि, 'पासाईया' इत्यादि विशेषणचतुष्टयं प्राग्वत्, 'तेसि णं तोरणणं
उप्पि अट्टमंगलगा पणत्ता, सोत्थिय १ सिरिवच्छ २ णंदियावत्त ३ वज्रमाणग ४ भदासण ५ कलस ६ मच्छ ७-
दप्पणा ८ सबरयणाभया अच्छा जाव पडिरूवा," अत्र व्याख्या-तेषां तोरणानामुपरि इत्यादि सुगमं, नवरं 'जाव
पडिरूवा' इति यावत्करणात् घट्टा मट्टा गीरया इत्यादिग्रहः, 'तेसि णं तोरणणं उवरिं किण्हचामरज्झया णीलचामर-
ज्झया लोहियचामरज्झया हालिद्वचामरज्झया सुक्खिलचामरज्झया अच्छा सण्हा रुपपट्टा वईरदंडा जलयामलगंधिया

सुरम्मा पासाईया ४” इति, तेषां तोरणानामुपरि बह्वयः कृष्णश्यामरयुक्ताः ध्वजाः कृष्णश्यामरध्वजाः एवं बहवो नील-
लोहितहारिद्रजुलुश्यामरयुक्ताः ध्वजा राख्याः, कथम्भूता गते गर्वङ्गीत्याह—‘अच्छा मणहा’ इति श्रापं कृत्यमयो
वज्रमयस्य दण्डस्योपरि पट्टो येषां ते तथा, यस्मो—यस्ममयो दण्डो कृत्यागदमध्यासी येषां ते तथा, अलजानासिद—‘पट्ट-
मानासिवामलो न तु कुद्वयगन्धसम्भिन्नो यो गन्धः न विस्तते येषां ते अलजामरगन्धिकाः, ‘अनोङ्गकभ्यग’दिमीक-
प्रत्ययः [श्रीसि० ७-२-६] अत एव सुरम्माः ‘पागादीया’ इत्यादि प्राकृत, ‘तेसि ण तोरणानं उणिं बह्वे छप्पा-
इच्छता पडागादपडागा घंटाजुअला चागरजुअला उपपळट्ठयागा पत्रमहत्तयागा त्ता महुम्मपसहत्तयागा मगरयणासया
अच्छा जाव पडिक्का” तेषां तोरणानामुपरि बह्वनि छत्रातिच्छत्राणि—इत्यानेकपयमिकादेकमंख्याकाद् भवितापीनि
द्विसंख्यानि विमंख्यानि वा छत्राणि छत्रातिच्छत्राणि यद्गगः पताकाभ्योऽतिशायिन्यो शीघ्रेण विस्मरेण च पताकाः
पताकातिपताकाः बह्वनि पण्डायुगन्धानि यद्गनि श्यामरपुगन्धानि बह्व त्तामहत्तयागा—इत्यामहत्तयागा—इत्यामहत्तयागा
एवं पत्रमहत्तयागा बह्वतो ननिनत्तयागा तत्त- गुभागादन्तयागा तत्त- मीगन्धिपकहत्तयागा बह्वः पुगदतीचहत्तयागा बह्वः
शतापहत्तयागा बह्वः तद्गमपरत्तयागा, इत्यपदारीनां श्यामपान आगरन्, एवं च त्तामिच्छत्रादयः गर्वङ्गि मय-
स्मया, ‘जाव पडिक्का’ इति पादपणात् ‘अच्छा मणहा म्भहा’ इत्यादिनिशेयजसदृशकपरिघहः । अथ तेष-
कसूरं तथा—‘तामि णं पडिक्का’ वा पीणं पार विअंरिवाणं त्ता तत्त बह्वे मदि बह्वे इत्यामहत्तया निमद-

पद्मया जगईपद्मया दारुपद्मया दगमंडवगा दगमंचगा दगमालगा दगपासाया उसडा खुड्डा अंदोलगा पक्खंदोलगा
सधरयणामया अच्छा जाव पडिरूवगा” अत्र व्याख्या-तासां क्षुल्लिकानां वापीनां यावद्विलपङ्गीनां अत्र यावत्क-
रणात् पुष्करिण्यादिग्रहः, अपान्तरालेषु तत्र तत्र देशे ‘तहिं तहि’ इति तस्यैव देशस्य तत्र तत्रैकदेशे वहव उत्पात-
पर्वताः-यत्रागत्य वहवो व्यन्तरदेवा देव्यश्च विचित्रक्रीडानिमित्तं वैक्रियशरीरमारचयन्ति नियत्या-नैयत्येन पर्वताः,
क्वचिन्निययपद्मया इति पाठः, तत्र नियताः-सदा भोग्यत्वेनावस्थिताः पर्वताः यत्र व्यन्तरा देवदेव्यो भवधारणी-
येन वैक्रियशरीरेण प्रायः सदा रमन्ते इति भावः, जगतीपर्वताः-पर्वतविशेषाः, दारुपर्वतका-दारुनिर्मापिता इव
पर्वतकाः दकमण्डपकाः-स्फटिकमण्डपकाः एवं दकमञ्चकाः दकमालकाः दकप्रासादाः, एते च दकमण्डपकादयः
केचित् उत्सृता-उच्चा इत्यर्थः, केचित् क्षुल्ला-लघवः क्वचित् खुड्डुखुड्डुगा इति पाठः क्षुल्लक्षुल्लका-अतिलघवः आय-
ताश्च, तथा अन्दोलकाः पक्ष्यन्दोलकाश्च तत्र यत्रागत्य २ मनुष्या आत्मानमन्दोलयंति इति, आन्दोलका इति लोके
प्रसिद्धाः, यत्र तु पक्षिण आगत्यागत्यात्मानमन्दोलयंति ते पक्ष्यन्दोलकाः, ते चान्दोलकाः पक्ष्यन्दोलकाश्च तस्मिन्
वनखण्डे तत्र तत्र प्रदेशे वानमन्तरदेवदेवीक्रीडायोग्या वहवः सन्ति, ते चोत्पातपर्वतादयः कथम्भूता इत्याह-सर्व-
रत्नमया अच्छा इत्यादिविशेषणजातं प्राग्वत् “तेसु णं उप्पायपवएसु जाव पक्खंदोलएसु बहूइं हंसासणाइं कौंचास-
णाइं गरुलासणाइं उण्णयासणाइं पणयासणाइं दीहासणाइं भद्दासणाइं पक्खासणाइं मगरासणाइं पउमासणाइं सीहा-

सणाइं दिसासोवथियामणाइं सवरयणामयाइं अच्छाइं जाव पडिरूच”त्ति, अत्र व्याख्या—तेषु उरपातपर्वतेषु याव-
त्पक्ष्यन्दोलकेषु अत्र यावत्करणात् नियतपर्वतादिपरिग्रहः बहूनि हंसामनानि, तत्र येणामासनानामभोगे हंसा
व्यवस्थिता यथा सिंहासने सिंहास्तानि हंसासनानि, एवं क्रीग्रामनानि गरुडामनानि भाव्यानि, उन्नतासनानि—यान्यु-
च्चासनानि प्रणतासनानि—निम्नासनानि दीर्घासनानि—शय्यारूपाणि भद्रामनानि—येणामभोगे पीठिकावन्धः पद्या-
सनानि—येणामभोगे नानारूपाः पक्षिणः, एवं मकरासनानि सिंहासनानि च भावनीयानि, पद्मामनानि—पद्माका-
राणि आसनानि दिक्सौचस्तिकासनानि—येणामभोगे दिक्सावत्तिका—दिक्प्रधानाः स्मृतिकाः आलिखिताः सन्ति,
अत्र यथाक्रममासनानां संग्राहिका संग्रहणीगाथा—“हंमे कोगे गरुळे उण्णय पणए य दीह भदे य । पक्खे मयेरे
पउमे सीह दिसानोअ वारममे ॥ १ ॥” एतानि सर्वाण्यपि रुच्यम्भूतानीत्याह—“मयरयणामयाइं” इत्यादि प्राग्वत् । अध
गृहकसूत्रं यथा—“तस्स णं वणसंडस्स तत्थ तदय देसे तहि तहि बह्वे आलिघरगा मालिघरगा कयलीघरगा अच्छण-
घरगा पेच्छणघरगा मज्जणघरगा पसाहणघरगा गवभघरगा मोहणघरगा मालघरगा जालघरगा कुमुमघरगा चित्तवरगा
गंधघरगा आर्यमघरगा सवरयणामया अच्छा जाव पडिरूच” इति, अत्र व्याख्या—तस्य वनरण्डस्य मध्ये तत्र
तत्र प्रदेशे तस्यैव प्रदेशस्य तत्र तत्र एकदेशे बहूनि आलिगृहकाणि, आलिः—वनस्पतिविशेषस्तन्मयानि गृहकाणि
आलिगृहकाणि मालिरपि वनस्पतिविशेषः तन्मयानि गृहकाणि मालिगृहकाणि, कदलीगृहकाणि लतागृहकाणि च प्रती-

तानि, 'अच्छणघरगा' इति अवस्थानगृहकाणं येषु यदा तदा वाऽऽगत्य बहवः सुखासिकया अवतिष्ठन्ते, प्रेक्षणक-
गृहकाणि प्रेक्षणकानि विदधति निरीक्ष्यन्ते च, मज्जनगृहकाणि यत्रागत्य स्वेच्छया मज्जनं कुर्वन्ति, प्रसाधनगृहकाणि
यत्रागत्य स्वं परं च मण्डयन्ति, गर्भगृहकाणि-गर्भगृहाकाराणि मोहनं-मैथुनसेवा तत्प्रधानानि गृह-
काणि वासभवनानीति भावः, शालागृहकाणि-पट्टशालाप्रधानानि गृहकाणि जालगृहकाणि-जालयुक्तानि गृहकाणि
कुसुमगृहकाणि-कुसुमप्रकरोपचितानि गृहकाणि चित्रगृहकाणि-चित्रप्रधानानि गृहकाणि गन्धर्वगृहकाणि-गीतनृत्या-
भ्यासयोग्यानि गृहकाणि, आदर्शगृहकाणि-आदर्शमयानीव गृहकाणि, अत्र सूत्रे सर्वत्र ककारः स्वार्थिकोऽवसेयः,
एतानि कथंभूतानीत्याह-'सवरयणामयाइ' इत्यादि प्राग्वत्, 'तेषु णं आलिघरेसुं जाव आयंसघरेसु बहूइ हंसासणाइं
जाव दिसासोवत्थियासणाइं सवरयणामयाइं जाव पडिरूवाइं' इति गतार्थम्, अथ मण्डपकसूत्रं यथा-'तस्स णं
वणसंडस्स तत्थ तत्थ देसे तहिं तहिं बहवे जाइमंडवगा जूहियामंडवगा मल्लियामंडवगा णोमालियामंडवगा वासंती-
मंडवगा दधिवासुयामंडवगा सूरिल्लिमंडवगा तंबोलीमंडवगा णागलियामंडवगा अतिसुत्तयमंडवगा अप्पोआमंडवगा
मालुआमंडवगा सवरयणामया जाव णिच्चं कुसुमिया जाव पडिरूवा' अत्र व्याख्या-'तस्ये'त्यादि पदयोजना सुगमा,
जातिः-मालती तन्मया मण्डपकाः जातिमण्डपकाः, एवं उत्तरत्रापि पदयोजना कार्या, यथिका प्रतीता मल्लिका-
विचकिलः, वनमालिका वासन्ती स्पष्टे, एते च पुष्पप्रधाना वनस्पतयः, दधिवासुका नाम वनस्पतिविशेषः, सूरिल्लिरपि

स एव. माधुली-तागवापी नागो-दुर्मविशेषः म एव स्यात् नान्यथा. इह सत्य निमित्तं अपरविशेषा नास्या प्रमाणता या
 प्रसूता या लभेत्यभिधीयते. अतिमुक्तः-पुण्यप्रदानवद्वयमिति: 'अकरोथा' यमनविशेषोऽयं. मायुक्त-मकारादिव्यक्तव्य
 दृक्कविमेषात्प्रसूता मयकपता मानुकापेक्षकता. गते च कपीयता इत्याह-ममरयनायाया इत्यादि प्राग्वत् । येन नो
 आशयेदयोगोसु ताव मायप्रामेदयोगे महये पुनरिति गीतायकता पल्लवा, अयोगद्वया द्वेनामनमदितया अप्येगद्वया कौश्याय-
 नमंतिता अप्येगद्वया मन्त्रागणमंतिता अयोगद्वया पल्लवागणमंतिता अयोगद्वया पल्लवागणमंतिता अयोगद्वया
 नमंतिता अयोगद्वया भद्रागणमंतिता अयोगद्वया पल्लवागणमंतिता अयोगद्वया पल्लवागणमंतिता अयोगद्वया
 नमंतिता अयोगद्वया वीरगणमंतिता अयोगद्वया विमानो विभवागणमंतिता अयोगे चरते दमययनागणमंतिता निद्रुमोऽयम-
 मंतिता पल्लवा मन्त्रागणो! आद्वयगः अद्वयवर्णीयः दृश्यमाद्वयः मन्त्रागणमया अस्या भाव एतिक्तता. अथ
 द्याकृत्वा-मेव अतिमलद्वयेषु यावत् मायकागणमंतेषु ताव-कस्यात् नृ मुक्तिरिति इह तत्रादिगणकः. कश्च सिद्ध-
 इका प्रसूता. नस्यथा-अपि योऽप्यं एतदे मालागद्वयः दमययनद्वयं मंतिव्य-नोरे अद्वयमंतितागणं गौश्यामं नृ नृ
 तथा, एते कौश्यागणमंतितागणि चारुये, अथ च मन्त्रा निम्नगणकताः तांति विविक्तविमर्शानि विविक्त वायदि च
 वराणि-पथगतानि अद्वयानि आद्वयानि च उक्तं मंतिव्यतः दमययन-विमर्शानि विमर्शानि. कश्चिन् 'मन्त्र-
 मुपद्वयमितिद्रुमोऽयममंतिता' इति भावः, तत्रागरे च ददता इति मन्त्रद्वयमंतिता एतद्वयमंतिता इत्यर्थः.

सुघृष्टा इव सुघृष्टा-अतिशयेन मसृणा इति भावः, विशिष्टसंस्थानसंस्थिताश्च प्रज्ञप्ताः, हे श्रमण ! हे आयुष्मन् !
आईणगोत्यादि सुगममिति । अथ प्रस्तुतसूत्रमनुश्रियते, 'तत्थ ण'मिति अत्र व्याख्या-तत्रैतेषु उत्पातपर्वतादिगतहंसास-
नादिषु यावन्नानारूपसंस्थानसंस्थितपृथिवीशिलापट्टकेषु, णमिति पूर्ववत्, बहवो वनानामन्तरेषु भवाः पृषोदरादि-
त्वान्मागमे वानमन्तरा देवा देव्यश्च यथासुखमासते आश्रयन्ति वाऽऽश्रयणीयं स्तम्भादि शेरते दीर्घकायप्रसारणेन
वर्तन्ते, नतु निद्रां कुर्वन्ति, तेषां देवयोनिकतया निद्राया अभावात्, अत्रोपलक्षणात् 'चिह्न्ती'त्यादिकः पाठो जीवा-
भिगमोक्तो लिखितोऽस्ति, तिष्ठन्ति-ऊर्ध्वस्थानेन वर्तन्ते निपीदन्ति-उपविशन्ति 'तुअहंति'त्ति त्वग्वर्त्तनं कुर्वन्ति वाम-
पार्श्वतः परावृत्त्य दक्षिणपार्श्वेनावतिष्ठन्ते दक्षिणपार्श्वतो वा परावृत्त्य वामपार्श्वेनावतिष्ठन्त इति, रमन्ते-रतिमाव-
ध्नन्ति, तथा ललन्ति-मनईप्सितं यथा भवति तथा वर्तन्ते इति भावः, तथा क्रीडन्ति-यथासुखमितस्ततो गमनविनो-
देन गीतनृत्यादिविनोदेन वाऽवतिष्ठन्ते, तथा मोहन्ति-मैथुनसेवां कुर्वन्ति, इत्येवं 'पुरा पोरणाण'मित्यादि पुरा-पूर्वं
प्रागभवे इति भावः कृतानां कर्मणामिति योगः अत एव पौराणानां सुचीर्णानां-सुचरितानां, इह सुचरितजनितं कर्मापि
कार्ये कारणोपचारात् सुचरितमिति विवक्षितं, ततोऽयं भावार्थः-विशिष्टतथाविधधर्मानुष्ठानविषयाप्रमादकरणक्षान्त्या-
दिसुचरितानामिति, तथा सुपराक्रान्तानां अत्रापि कार्ये कारणोपचारात् सुपराक्रान्तजनितानि कर्माणि सुपराक्रान्तानि
इत्युक्तं भवति, सकलसत्त्वमैत्रीसत्यभाषणपरद्रव्यानपहारसुशीलादिरूपं सुपराक्रमजनितानामिति, अत एव शुभानां-

शुभफलानां इह किञ्चिदशुभफलमपि इन्द्रियमतिविपर्यासात् शुभफलमाभाति ततस्तात्त्विकशुभफलप्रतिपत्त्यर्थमस्यैव पर्यायमाह—कल्याणानां—तत्त्ववृत्त्या तथाविधविशिष्टफलदायिना अथवा कल्याणानां—अनर्थोपगमकारिणां कल्याणं—कल्याणरूपं फलविपाकं ‘पञ्चणुभवमाणा’ प्रत्येकमनुभवन्तो विहरन्ति—आसते । तदेवं पद्मवरवेदिकाया वहिःस्थितवनखण्डवक्तव्यतोक्ता, सम्प्रति तस्या एवार्वाक्स्थितवनखण्डवक्तव्यतामभिधित्सुराह—‘तीसे णं जगईण्’ इत्यादि, तस्या जगत्या उपरि पद्मवरवेदिकाया अन्तर्मध्ये यः प्रदेशः एतस्मिन् महानेको वनखण्डः प्रज्ञप्तः, देशोने द्वे योजने विष्कम्भेन वेदिका—पद्मवरवेदिका तस्याः समकःतुल्यः परिक्षेपेण, अयं भावः—पद्मवरवेदिकाया यावान् (तावान्) अस्यापि, पद्मवरवेदिकावहिःप्रदेशात् अन्तः पञ्चधनुःशतागमने यत् परिक्षेपन्यूनत्वं तन्न विवक्षितमल्पत्वादिति, ‘ऋण्हे’ति कृष्णो यावदितिपदेन च वहिर्वनखण्डवविशेषेण वनखण्डगर्णको ग्राह्यः, नवरं तृणविहीनो ज्ञातव्यः, अत्र तृणजन्यः शब्दोऽपि तृणशब्देनाभिधीयते उपचारादतस्तृणशब्दविहीनो ज्ञातव्यः, उपलक्षणत्वादस्य मणिशब्दविहीनोऽपि, पद्मवरवेदिकान्तरिततया तथाविधः वाताभावतो मणीनां तृणानां चाचलनेन परस्परं संघर्षाभावात् शब्दाभावः, उपपन्नश्चायमर्थः, जीवाभिगमसूत्रवृत्त्योस्तथैव दर्शनादिति । सम्प्रति जम्बूद्वीपस्य द्वारसंख्याप्ररूपणार्थमाह—

जमुदीवस्स ण भत्ते ! दीवस्स कइ दारा पणत्ता, गो० ! चत्तारि दारा प०, त०—विजण् १ वेचयते २ जयते ३ अपराजिण् ४,
एव चत्तारिवि दारा सरायहाणिआ भाणियद्या (सुत्र ७) कहि ण भत्ते ! जमुदीवस्स दीवस्स विजण् णाम द्वारे पणत्ते १, गो०

जलुदीवे दीवे मदरस्स पव्वयस्स पुरत्थिमेण पणयालीस जोयणसहस्सां वीइवइत्ता जलुदीवदीवपुरत्थिमपेरते लवणसमुद्रपुर-
त्थिमद्रस्स पच्चत्थिमेण सीआए महाणईए उल्लि एत्थ ण जलुदीवस्स विजए णाम दारे पणत्ते अट्ट जोयणाइ उट्ट उच्चत्तेण चत्तारि
जोयणाइ विक्खवेमेणं तावइयं चैव पवेसेण, सेए वरकणगथूमियाए, जाव दारस्स वण्णओ जाव रायहाणी । (सूत्र ८) -

अत्र सूत्रे प्रश्ननिर्वचने उभे अपि सुगमे, नवरं पूर्वातः प्रादक्षिण्येन विजयादीनि द्वाराणि ज्ञेयानि, द्वाराणामेव
स्थानविशेषनियमनायाह—‘कहि णं भंते!’ इत्यादि, क भदन्त! जम्बूद्वीपस्य द्वीपस्य विजयमिति प्रसिद्धं ‘नामं’ति
प्राकृतत्वात् विभक्तिपरिणामेन नाम्ना द्वारं प्रज्ञप्तं, भगवानाह—गौतम! जम्बूद्वीपे द्वीपे यो मन्दरपर्वतो—मेरुगिरिः तस्य
‘पुरत्थिमेणं’ति पूर्वस्यां दिशि पञ्चचत्वारिंशतं योजनसहस्राणि व्यतिव्रज्य—अतिक्रम्य जम्बूद्वीपे द्वीपे पौरस्त्यपर्यन्ते
लवणसमुद्रपूर्वार्धस्य ‘पच्चत्थिमेणं’ति पाश्चात्यभागे शीताया महानद्या उपरि यः प्रदेश इति गम्यं, एतस्मिन् जम्बू-
द्वीपस्य द्वीपस्य विजयं नाम्ना द्वारं प्रज्ञप्तम्, अष्टौ योजनान्यूर्ध्वोच्चत्वेन चत्वारि योजनानि विष्कम्भेन—विस्तारेण,
इदं च द्वारविष्कम्भमानं स्थूलन्यायेनोक्तं, सूक्ष्मेक्षिकया तु विभाव्यमानं द्वारशाखाद्वयविष्कम्भसत्क्रोशद्वयप्रक्षेपे
सार्द्धयोजनप्रमाणं भवति, तन्न विवक्षितमिति, ‘तावइयं चैव पवेसेणं’ति तावदेव चत्वारित्यर्थः, योजनानि प्रवेशेन—
भित्तिबाह्यलक्षणेन कथंभूतमित्याह—‘भ्वेतं—भ्वेतवर्णोपेतं बाहुल्येनाङ्कुरलभयत्वात्,’ ‘वरकनकस्तूपिकाकं’ वरकन-
का—वरकनकमयी स्तूपिका—शिखरं यस्य तत् । अथ शेषं द्वारवर्णकं राजधानीवर्णकं चातिदेशेनाह—‘जावे’त्यादि,

यावद् द्वारस्य वर्णको-वर्णनग्रन्थो 'जाव रायहाणी'ति यावद्राजधानीवर्णकश्च जीवाभिगमोपाद्भोक्तो निरवशयो वक्त-
 व्यः, तत्र प्रथमं द्वारवर्णको यथा-'ईहामिगउसभतुरगंणरमगरविहगवालगकिन्नररुत्तरभचमरकुअरवणलयपउमलय-
 भत्तिचित्ते खंभुगयवरवेइयापरिगयाभिरामे विज्जाहरजमलजुअलजंतजुत्ते उव अच्चीमहस्समालणीए, रूवगमहस्स-
 कलिए भिसमाणे भिन्निभसमाणे चक्खुल्लोअणलेसे सुहफासे सस्मिरीयरूवे वण्णओ दारस्स तस्सिमो होड, तंजहा-
 वइरामया नेमा रिट्टामया पडट्टाणा वेरुलिअरुडलखंभे जायरूवोवचियपवरपंचवण्णमणिरयणकुट्टिमतले हंसगम्भ-
 मएलुए गोमेज्जमए इंदकीले लोहिअक्खमईओ दारचेडाओ जोईरसामए उत्तरंगे वेरुलिआमया कवाडा वइरामया
 संधी लोहिअक्खमईओ सूईओ णाणामणिमया समुग्गया वइरामया अगळां अगलपासाया रययामया आवत्तण-
 पेडिया अंकुत्तरपासए निरंतरिए घणकवाडे भित्तीसु चैव भित्तिगुलिया छप्पणा तिण्णि हेंति गोमाणसीओ तत्ति-
 आओ णाणामणिरयणवालरुग्गलीलट्टिअमालभंजिआगे वइरामए कूडे रययामए उस्सेहे मवतवणिज्जमए उल्लोए
 णाणामणिरयणजालंपंजरमणिवंसगलोहियक्खपडिवंसगरयभोभे अंकामया पक्खा पक्खवाहाओ जोईसामयावंमा
 वंसक्खेड्डुया य रययामईओ पट्टिआओ जायरूवमईओ ओहाडणीओ वइरामइओ उवरिपुच्छणीओ सवमेए रययामय-
 च्छाणे अंकामयक्खणकूडतवणिज्जथूभिआए सेए संसतलविमलनिम्मलदधिघणगोत्तीरफेणरयणिगरप्पगामे तिलगरय-
 णडचंदचित्ते णाणामणिदामालंकिए अंतो वाहिं च सण्हे तवणिज्जवालुआपरथडे सुहफासे सस्सिरीअरूने पामाईए ४"

इति, अत्र व्याख्या—‘ईहामिगे’त्यादि विशेषणदशकं पञ्चवरवेदिकागतवापीतोरणाधिकारे व्याख्यातार्थमिति ततोऽव-
सेयं, ‘वण्णो दारस्स तस्सिमो होइ’ इति वर्णको-वर्णकनिवेशो द्वारस्य-विजयाभिधानस्यायं-वक्ष्यमाणो भवति,
तमेवाह—‘तंजहे’त्यादि, तद्यथा—‘वयरामया णेमा’इत्यादि, अत्र च द्वारवर्णनाधिकारे यत्र केवलं विशेषणं तत्र साक्षात्
द्वारस्य विशेषणता यत्र तु विशेष्यसहितं तत्र तस्येति गम्यं, तेन तस्य विजयद्वारस्य वज्रमया नेमा-भूमिभागादूर्ध्व
निष्कामन्तः प्रदेशः रिष्टरत्नमयानि प्रतिष्ठानानि-मूलपादाः वैडूर्याः-वैडूर्यरत्नमयाः रुचिराः स्तम्भाः यस्य तत्तथा,
तथा जातरूपेण-सुवर्णेनोपचितैः-युक्तैः प्रवरं पञ्चवर्णमणिरत्नैः कुट्टिमत्तलं-वज्रभूमितलं यस्य तत्तथा, तथाऽस्य विज-
यद्वारस्य हंसगवर्भरत्नमय एलुको-देहली गोमेदकरत्नमय इन्द्रकीलो-गोपुरकपाटयुगसन्धिनिवेशस्थानं लोहिताख्यं-
पद्मरागाख्यं रत्नं तन्मयौ द्वारपिण्ड्यौ-द्वारशाखे सूत्रे स्वीत्वनिर्देश आर्पत्वात् ज्योतीरसमयं उत्तरङ्गं-द्वारस्योपरि
तिर्यग्व्यवस्थितं काष्ठं वैडूर्यमयौ कपाटौ लोहिताक्षमय्यो-लोहिताक्षरत्नात्मिकाः सूचयः-फलकद्वयसम्बन्धविघटना-
भावहेतुपादुकास्थानीयाः तत्र वज्रमयाः सन्धयः-सन्धिमैलाः फलकानां, किमुक्तं भवति?—वज्ररत्नापूरिताः फलकानां
सन्धयः, तथा नानामणिमयाः समुद्भक्ता इव समुद्भक्ताः-चूलिकागृहाणि, तानि नानामणिमयानि, यत्र न्यस्तौ कपाटौ
निश्चलतया तिष्ठतः, वज्रमया अर्गला अर्गलाप्रासादाः, तत्रार्गलाः प्रतीताः अर्गलाप्रासादा यत्रार्गला नियम्यन्ते,
रजतमयी आवर्त्तनपीठिका, आवर्त्तनपीठिका च यत्रेन्द्रकीलो भवति, तथा अङ्का-अङ्करत्नमया उत्तरपार्श्वी यस्य तत्तथा,

'निरन्तरितघनकपाट'मिति निर्गता अन्तरिका-लघ्वन्तररूपा ययोस्तौ निरन्तरिकौ अत एव घनकपाटौ यस्य तत्तथा
 भित्तिषु चैव भित्तिगुल्या छप्पणा तिणिण ह्येति' इति तस्य द्वारस्थोभयोः पार्श्वयोर्भित्तिषु भित्तिषु गता भित्तिगु-
 लिकाः पीठकसंस्थानीयाः तिस्रः पट्टपद्याशतः-पट्टपद्याशत्रिंशत्प्रमिता भवन्ति, अष्टपद्मधिकं शतमित्यर्थः, तथा गोमा-
 नस्यः-शय्याः तावन्मात्राः-पट्टपद्याशतत्रिंशत्प्रमिताः, नानामणिरत्नमयानि व्यालरूपानि-फणिरूपकाणि, लीलास्थि-
 तशालभञ्जकाश्च-लीलास्थितपुत्रिका यत्र तत्तथा, तथा तस्य द्वारस्य वज्रमयः कूटो-माहभागः रजतमय उत्सेधः,
 शिखरं केवलं, शिखरमत्र तस्यैव माहभागस्य सम्बन्धि द्रष्टव्यं न द्वारस्य, तस्य प्रागेवोक्तत्वात्, मर्वात्मना तपनी-
 यमय 'उद्धोक्तः' उपरिभागः 'नानामणिरयणजालपञ्जरमणिवंशगलोहिताम्रखण्डिवंसगरययभोम्मे' इति मणयो-मणि-
 मया वंशा येषां तानि मणिवंशकानि तथा लोहिताक्षा-लोहिताक्षमयाः प्रतिवंगाः येषां तानि लोहिताक्षप्रतिवंश-
 कानि, तथा रजतमयी भूमिर्वेषां तानि रजतभूमानि, प्राकृतत्वात् समामान्तो मकारस्य च द्वित्वं, मणिवंशकानि लोहि-
 ताक्षप्रतिवंशकानि रजतभूमानि, नानामणिरत्नानि-नानामणिरत्नमयानि जालपञ्जराणि-गवाक्षापरपर्यायाणि यस्मिन्
 द्वारे तत्तथा, पदानामन्यथोपनिपातः प्राकृतत्वात्, 'अङ्कामया पक्सा इत्यत आरभ्य रययामए छाणे' इत्यन्तानि
 पञ्चवरवेदिकावद्भावनीयानि, 'अङ्कामयकणगकूडतवणिज्जथूभिभागै' इति, अङ्कमयं-चाहुल्येनाङ्कुरलमयं पक्षनातादीना-
 मङ्कुरलात्मकत्वात् कनकं-कनकमयं कूटं-महच्छिखरं यस्य तत्तथा, तपनीया-तपनीयमयी स्तूपिका-लघुशिखररूपा

यस्य तत्तथा, ततः पदत्रयस्य पदद्वयमीलनेन २ कर्मधारयः, एतेन यत्प्राक् सामान्येनोत्क्षिप्तं 'सेए वरकणगधूभियागे' इति तदेव प्रपञ्चतो भावितमिति, सम्प्रति तदेव श्वेतत्वमुपसंहारव्याजेन भूय उपदर्शयति-श्वेतं, श्वेतत्वमेवोपमया द्रढ-यति-विमलं-निर्मलं यत् शङ्खतलं-शङ्खस्योपरितनो भागो यश्च निर्मलो दधिघनो-घनीभूतं दधि गोधीरफेनो रजत-निकरश्च-रूप्यराशिस्तद्वत्प्रकाशः-प्रतिमता यस्य तत्तथा, 'तिलगरयणद्धचंदचित्ते' इति तिलकरत्नानि-पुण्ड्रविशेषाः तैरद्धचन्द्रैश्च-अर्द्धचन्द्राकारैः सोपानविशेषैश्चित्रं-चित्रकारि तिलकरत्नार्द्धचन्द्रचित्रं, तथा नानामणयो-नानामणिम-यानि दामानि-मालासैरलङ्कृतं नानामणिदामालङ्कृतं, तथा अन्तर्वहिश्च श्लक्ष्णं-श्लक्ष्णपुद्गलस्कन्धनिर्मापितं तपनी-याः-तपनीयमय्यो वालुकाः-सिकतास्तासां प्रस्तटः-प्रस्तारो यत्र तत्तपनीयवालुकाप्रस्तटं, 'सुह'फास' इत्यादि प्राग्वत् । "विजयस्स णं दारस्स उभओ पासि दुहओ णिसीहियाए दो दो चंदणकलसा पणत्ता, ते चंदणकलसा वरकमलप-इद्धाना सुरभिवरवारिपडिपुण्णा चंदणकयचच्चागा आविद्धकंठेगुणा पउमुप्पलपिहाणा सव्वरयणामया अच्छा सण्हा जाव पडिळ्ळा महया महया महिंदकुंभसमाणा पणत्ता समणाउसो!" अत्र व्याख्या-विजयस्य द्वारस्योभयोः पार्श्व-योरेकैकनैपेधिकीभावेन 'दुहओ'त्ति प्राकृतत्वात् ह्रस्वत्वे द्विधातो-द्विप्रकारायां नैपेधिकां, नैपेधिकी चात्र निपदन-स्थानं, तत्र प्रत्येकं द्वौ द्वौ वन्दनाय कलशौ वन्दनकलशौ-मांगल्यघटौ प्रज्ञसौ, ते च वन्दनकलशा वरकमलं प्रतिष्ठानं-आधारो येषां ते तथा, तथा सुरभिवरवारिपरिपूर्णाः, चन्दनकृतचर्चाकाः-चन्दनकृतोपरागाः, 'आविद्ध-

कण्ठेगुणा' इति आविद्धः-आरोपितः कण्ठे गुणो-रक्तसूत्ररूपो येषां ते तथा, कण्ठेकालवत् सप्तम्या अलुप, तथा
 पञ्चमुत्पलं च यथायोगं पिधानं येषां ते तथा, 'सञ्चरयणामया' इत्यादि प्राग्वत्, 'महया महया' इति अतिशयेन
 महान्तो 'महेन्द्रकुम्भसमानाः' कुम्भानामिन्द्र इन्द्रकुम्भो, राजदन्तादिदर्शनादिन्द्रशब्दस्य पूर्वनिपातः, महांश्चासा-
 विन्द्रकुम्भश्च तस्य समाना महेन्द्रकुम्भसमाना-महाकलशप्रमाणाः यद्वा महीन्द्रो-राजा तदर्थं तस्य सम्बन्धिनो वा
 कुम्भा-अभिषेककलशाः तत्समानाः प्रज्ञप्ताः, हे श्रमण ! हे आयुष्मन् !, 'विजयस्स णं दारस्स उभओपासिं दुहओ
 णिसीहियाए दो णागदंतगा पणत्ता, ते णं णागदंतगा मुत्ताजालंतरुसिअहेमजालगवक्खजालखिखिणीघंटाजा-
 लपरिक्खत्ता अब्भुग्गया अभिनिसिद्धा तिरिअं सुसंपग्गहिया अहेपणगद्धसंठाणसंठिया सच्चवइरामया
 अच्छा जाव पडिरूवा महया २ गयदंतसमाणा पणत्ता समाणाउसो !' विजयस्य द्वारसेत्यादिपदयोजना प्राग्वत्,
 द्वौ द्वौ नागदन्तकौ-नर्कुटिकौ अङ्कुटिकावित्यर्थः प्रज्ञप्तौ, ते च नागदन्तका मुक्ताजालानामन्तरेषु यानि उच्छ्रितानि-
 लम्बमानानि हेमजालानि-हेममया दामसमूहा यानि च गवाक्षजालानि-गवाक्षकृतिरत्नविशेषाः दामसमूहा यानि च किं-
 किणीघण्टाजालानि-धुद्रघण्टासमूहास्तैः परिक्षिप्ताः-सर्वतो व्याप्ताः, अभिमुखमुद्रता अभ्युद्रता-अग्रिमभागे मनागुन्नता
 इति भावः, येन तेषु माल्यदामानि सुस्थितानि भवन्ति, अभिमुखं-वहिर्भागाभिमुखं निष्पृष्टा-निर्गताः अभिनिसृष्टाः
 तिर्यग्-भित्तिप्रदेशैः सुष्ठु-अतिशयेन सम्यग्-मनागप्यचलनेन परिगृहीताः 'अहेपणगद्धरूवा' इति अधः-अधस्तनं

यत् पन्नगस्य-सर्पस्यार्द्धं तस्यैव रूपं-आकारो येषां ते तथा अधःपन्नगार्द्धवदतिसरला दीर्घाश्चेति भावः, एतदेव व्या-
चष्टे-‘पन्नगार्द्धसंस्थानसंस्थिताः’ अधःपन्नगार्द्धसंस्थानसंस्थिताः सर्वात्मना वज्रमयाः ‘अच्छा’ इत्यादि प्राग्वत्, ‘महया
महया’ इति अतिशयेन महान्तो गजदन्तसमानाः-गजदन्ताकाराः प्रज्ञताः, हे श्रमण ! हे आयुष्मन् ! । ‘तेसु णं
णागदंतएसु वहवे किण्हसुत्तवद्धवग्घारिअमहदा-
मकलावा, ते णं दामा तवणिज्जलंबूसगा सुवण्णपयरगमंडिया णाणामणिरयणविविहहारद्धहारउवसोभियसमुदया जाव
सिरीइ अईव उवसोभेमाणा २ चिट्ठंति” अत्र व्याख्या-तेषु च नागदन्तकेषु वहवः कृष्णसूत्रवद्धा ‘वग्घारिअ’ति
अत्रलम्बिताः माल्यदामकलापाः-पुष्पमालासमूहाः, एवं नीललोहितहारिद्रशुक्लसूत्रवद्धा अपि माल्यदामकलापा वाच्याः,
‘ते णं दामा’ इत्यादि, तानि दामानि ‘तवणिज्जलंबूसगा’ इति तपनीयः-तपनीयमयो लम्बूसगो-दान्नामग्रिमभागे
प्राङ्गणे लम्बमानो मण्डनविशेषो गोलकाकृतिर्येषां तानि तपनीयलम्बूसकानि, तथा पार्श्वतः-सामस्त्येन सुवर्णप्रतरकेण-
सुवर्णपत्रकेण मण्डितानि सुवर्णप्रतरकमण्डितानि तथा नानारूपाणा मणीनां रत्नानां च ये विविधा विचित्रवर्णा हारा-
अष्टादशसरिकास्तैरुपशोभितः समुदायो येषां तानि तथा, ‘जाव सिरीए अईव उवसोभेमाणा २ चिट्ठंति’ अत्र यावत्कर-
णात् एवं परिपूर्णः पाठो द्रष्टव्यः-‘ईसिमण्णेणमसंपत्ता पुत्तावरदाहिणुत्तरागएहि वाएहिं मंदायं २ एइज्जमाणा २ पलंब-
माणा २ पझंझमाणा २ उरालेणं मणुण्णेणं मणहरेणं कणमणनिव्वुइकरेणं सदेणं ते पएसे सबओ समंता आपूरेमाणा

२ सिरीए अतीव उवसोभेमाणा २ चिद्वृत्ति” एतच्च पूर्वं पद्मवरदेविकावर्णने व्याख्यातमिति न भूयो व्याख्यायते, “तेसि णं नागदंतगाण उवरि दो दो नागदंतगा पणत्ता, ते णं नागदंतगा मुत्ताजालंतरूसिया मुत्ताजालंतरूसिया तहेव जाव समणा-उसो !, तेसु णं नागदंतएसु बहवे रययामया सिक्या पणत्ता, तेसु णं रययामएसु भिक्खएसु चह्दईओ वेरुलियामईओ धूवघडीओ पणत्ताओ, ताओ णं धूवघडीओ कालागुरुपवरकुंदुरुक्तुरुक्कधूममधमधंतगंधुद्धुआभिरामाओ सुगंधवर-गंधिआओ गंधवट्ठिभूयाओ ओरालेणं मणुणेणं घाणमणनिघुइकरेणं गंधेणं ते पएसे सवओ समंता आपूरेमाणीओ ० सिरीए अईव उवसोभेमाणा २ चिद्वृत्ति” अत्र व्याख्या—तेपां नागदन्तानामुपरि अन्यौ द्वौ द्वौ नागदन्तकौ प्रज्ञसौ, ते च नागदन्तका मुत्ताजालंतरूसिअहेमजालगवक्सजाल इत्यादि प्रागुक्तं सर्वं द्रष्टव्यं, यावद् गजदन्तसमानाः प्रज्ञसाः हे श्रमण ! हे आयुष्मन् !, ‘तेसु णं’मित्यादि तेषु नागदन्तकेषु बहूनि रजतमयानि सिक्कानि प्रज्ञसानि, तेषु रजतमयेषु सिक्ककेषु वाह्यो वैडूर्यमय्यो धूपघट्टः—धूपघट्टिकाः प्रज्ञसाः, ताश्च भूपघट्टिकाः कालागुरुश्च—कृष्णागुरुः प्रवरकुन्दुरुक्तं च—चीडाभिधानो गन्धद्रव्यविशेषः तुरुक्तं च—सिद्धकं धूपश्च—दशाङ्गादिः गन्धद्रव्यसंयोगज इति द्वन्द्वे तेषां सम्बन्धी यो ‘मघमघेत’ति मघमघायमानोऽतिशयवान् उद्भुतः—उत्तमतो गन्धस्तेनाभिरामाः, उद्भुतशब्दस्य परनिपात आर्पित्वात्, सुष्ठु—शोभनो गन्धो येषां ते तथा, समासान्तविधेरनित्यत्वाद्नेदरूपस्य समासान्तस्याभावो यथा सुरभिगन्धेन वारिणेति, ते च ते वरगन्धाश्च—प्रधानचामासेषा गन्धः म आसु अस्तीति सुगन्धवरगन्धगन्धिकाः ‘अतो-

ऽनेकस्वरा'दितीकप्रत्ययः (श्रीसिद्ध०७-२-६) अत एव गन्धवर्त्तिभूताः-सौरभ्यातिशयाद्गन्धद्रव्यगुटिकाकल्पाः उदारेण स्फारेण मनोज्ञेन-मनोऽनुकूलेन, कथं मनोऽनुकूलत्वमत आह-घ्राणमनोनिर्वृतिकरेण गन्धेन तान्-प्रत्यासन्नान् प्रदेशान् आपूरयन्त्यः २ श्रिया अतीव शोभमानाः २ तिष्ठन्ति, "विजयस्स णं दारस्स उभओ पासिं दुहओ निसीहियाए दो दो साल-भंजियाओ पणत्ताओ, ताओ णं सालभंजियाओ लीलट्टियाओ सुपइट्टियाओ सुअलंकियाओ णाणाविहरागवसणाओ रत्तावंगाओ असियकेसीओ मिउविसयपसत्थलक्खणसंवेद्धियगसिरयाओ णाणामल्लपिणद्धाओ मुट्टिगेज्झसुमज्झाओ मेलगजमल्लजुअलवट्टिअअब्भुन्नयपीणरइअसंठियपयोहराओ ईसिं असोगवरपायवसमुट्टियाओ वामहत्थगहियगसालाओ ईसिं अद्धच्छिकडक्खचिट्ठिएहि ल्हसेमाणीओविव चक्खुल्लोअणलेसहिं अणमण्णं खिज्जमाणीओविव पुढवीपरिणामाओ सासयभावमुवगयाओ चंदाणणाओ चंदविलासिणीओ चंदद्धसमणिडालाओ चंदाहियसोमंदसणाओ उक्का इव उज्जोए-माणीओ विज्जुघणमरीचिसूरदिप्पंततेअहिअयरसण्णिगासाओ सिंगारागारचारुवेसाओ पासादीयाओ तेअसा अईव २ उवसोभेमाणीओ चिट्ठति' अत्र व्याख्या-विजयस्य द्वारस्योभयोः पार्श्वयोरेकैकनैपेधिकीभावेन द्विधातो-द्विप्रकारायां नैपेधिक्यां द्वे द्वे शालभञ्जिके-पञ्चाल्यौ प्रज्ञप्ते, ताश्च शालभञ्जिका लीलया-ललिताङ्गनिवेशरूपया स्थिताः लीला-स्थिताः सुष्ठु-मनोज्ञतया प्रतिष्ठिताः सुष्ठु-अतिशयेन रमणीयतया अलंकृताः स्वलंकृताः, तथा 'नानाविह-रागवसणाओ' इति नानाविधो-नानाप्रकारो रागो-रञ्जनं येषां तानि तादृशानि वसनानि-वस्त्राणि संबृततया यासां

तास्तथा, रक्तोऽपाङ्गो-नयनप्रान्तं यासां ताः रक्तापाङ्गाः, अस्ताः-इयामाः केशाः यामां ता अस्ति केशाः मृदवः-
 कोमला विशदा-निर्मलाः प्रशस्तानि-शोभनान्यस्फुटितामृत्यप्रभृतीनि लक्षणानि येषां ते प्रशस्तलक्षणाः, भ्रंशितं-भङ्ग-
 किञ्चिदाकुञ्चितं अग्रं येषां श्लेखरकरणात् ते संवेष्टिताः शिरोजाः-केशाः यामां ता मृदुयिगदयद्रमलक्षणसंवेष्टिता-
 प्रशिरोजाः, नानारूपाणि मालयानि-पुष्पाणि पिनङ्गानि-अविद्धानि यद्योचितस्थानेषु स्थापितानि यामां ता नाना-
 माल्यपिनङ्गाः, निष्ठान्तस्य परनिपातो भार्यादिदर्शनात्, मुष्टिग्राह्यं तनुतरत्वात् गुपु मध्यं-मध्यभागो यामां ता मुष्टि-
 ग्राह्यसुमध्याः, 'अमेलगजमलजुगलवटिअअब्भुण्णयपीणरइअसंठिअपयोहराओ' आणीउः-गेयरकस्तस्य यमलं-मम-
 श्रेणीकं युगलं तद्वद्वर्त्तितौ-वद्वस्वभावायुपचितकठिनभावाविति भावः, अत एवाभ्युन्नतो-नुद्धो पीनरतिदमंस्थितौ-
 पीनरसुखदसंस्थानौ पयोधरौ-स्तनौ यासां तास्तथा, तथा 'ईनिं अनोगपायवसमुट्टियाओ' इति, ईयत्-मनाह अनोक्क-
 वरपादपे समवस्थिता-आश्रिताः तथा वामहस्तेन गृहीतमग्रं गालायाः-गालाया अर्धोदगोक्पादपस्य याभिस्ताः
 वामहस्तगृहीताग्रशासाः, 'ईसिं अद्धच्छिकडक्खचिट्ठिहिं दूसेमाणीओ विवे'ति ईयत्-मनाह अद्धं-तिर्यग्चलिनं
 अक्षि-चक्षुष्येण कटाक्षरूपेण चेष्टितेषु शृङ्गाराविर्भावकक्रियाविशेषेणित्यर्थः तैर्मुष्णन्त्य उव सुरजनमनांसीति गर्भ्यं,
 तथा 'चक्खुओअणलेसेहिं' अन्नमन्नं-परस्परं चक्षुषां लोकेनेन-अपलोकेनेन लेशाः-संश्लेषाः रिद्धमाना उव, किमुक्तं
 भवति?-एवं नाम ताः तिर्यग्चलिताः कटाक्षैः परस्परमवलोकमानाः अवतिष्ठन्ति यथा नृणं परस्परमभाग्यासहननः

तिर्यग्बलिताक्षिकटाक्षैः परस्परं खिद्यन्त इवेति, तथा 'पुढवीपरिणामाओ' इति पृथ्वीपरिणामरूपाः शाश्वतभावमुपगता विजयद्वारवत्, चन्द्राननाः-चन्द्रमुख्यः चन्द्रवन्मनोहरं विलसन्तीत्येवंशीलाश्चन्द्रविलासिन्यः चन्द्रार्द्धेन-अष्टमी-चन्द्रेण समं-सदृशं ललाटं यासां ताः चन्द्रार्द्धसमललाटाः, चन्द्रादप्यधिकं सोमं-सुभगं कान्तिमदर्शनं-आकारो यासां ताः तथा, उल्का इव-गगनाग्निज्वाला इवोद्योतमानाः विद्युतो-मेघवह्नयस्तासां घना-निविडा मरीचयस्तेभ्यो यच्च सूर्यस्य दीप्यमानं घनाद्यनावृतं तेजस्तस्मादधिकतरः सन्निकाशः-प्रकाशो यासां तास्तथा, शृङ्गारो-मण्डनभूषणाटो-पस्तप्रधान आकारो यासां तास्तथा, चारुवेपाः-मनोहरनेपथ्याः, अथवा शृङ्गारस्य-प्रथमरसस्या-गारमिव-गृहमिव चारु वेपो यासां तास्तथा, प्रासादीया इत्यादिपदचतुष्टयं प्राग्वत्, "विजयस्स णं दारस्स उभओ पासिं दुहओ णिसीहियाए दो दो जालकडगा पणत्ता, ते णं जालकडगा सव्वरयणामया अच्छा सण्हा जाव पडिरूवा" विजयस्येत्यादि प्राग्वत्, द्वौ द्वौ जालकटकौ-जालकाकीर्णौ रम्यसंस्थानौ प्रदेशविशेषौ प्रज्ञप्तौ, ते च जालकटकाः सर्वरत्नमयाः-अच्छा' इत्यादि प्राग्वत् । "विजयस्स णं दारस्स उभओपासिं दुहओ णिसीहियाए दो दो घंटाओ पणत्ताओ, तासि णं घंटाणं अयमेयारूवे वण्णावासे पणत्ते, तंजहा-जंवूणयामईओ घंटाओ वइरामईओ लालाओ णाणामणिमया घंटापासगा तवणिज्जमईओ संकलाओ रययामईओ रज्जूओ, ताओ णं घंटाओ ओहस्सराओ मेहस्सराओ हंसस्सराओ कौचस्सराओ सीहस्सराओ दुंदुभिस्सराओ णंदिस्सराओ णंदिघोसाओ मंजुघोसाओ सुस्सराओ

सुस्मरघोमाओ उरालेणं मणुण्णेणं मणहरेणं कणमणनिज्जुद्धरेणं मदेणं जाप चिंत्ति” अक्षरगमनिका प्रागत्, द्वे द्वे घण्टे प्रज्ञसे, ‘तापि णं’ ताया घण्टानामयेतद्रूपो वर्णागमः प्रज्ञस्त; तन्था-जाम्भूनदमथ्यो घण्टा, रत्रमथ्यो लाला. नानामणिमवा घण्टापाथी-वण्टेकदेवविगेथा; तपनीयमथ्यः श्रद्धाला यामु ता जालन्वितामिष्टन्ति, रगत-मथ्यो रज्जरः प्रतीताः ताश्च घण्टा ओयेन-प्रसादेण स्वरो यामां तास्तथा, मेगसंसातिदीर्घः स्वरो यामां तास्तथा, तंम-स्वेव मधुरः स्वरो यामां तास्तथा, एवं क्रोशस्वराः, भिहम्येव प्रभृतदेशलापी स्वरो यामा तास्तथा, एवं दुन्दुभिम्बराः, तन्दिः-द्वादशतूर्यसंघातस्तद्वस्वरो यानां तास्तथा, नन्दिदत्त लोपो-निनादो यामां तास्तथा, मत्तु-प्रियः कर्णेमनः-सुरदायी स्वरो यामां तास्तथा. एवं मन्नुगोथाः, किं चक्षुना?, सुस्वगः सुस्वरघोथाः, अथवा सुदु यत् स्वं-स्वकीयं अनन्तरोक्तं वर्णं श्रद्धालादिकं तेन राजन्ते इति सुस्वगः तथा गोभर्ता स्वरयोर्गो यागा ना, ‘उरालेण’ नित्यादि प्रागत्, “पिजयस्त णं दास्म उगओ पाणिं दुहओ णिगीट्टियाए दो दो रणमाळाओ वज्जत्ताओ, ताओ णं रणमा-लाओ णाणादुगन्थक्किमत्तयपट्टागमाउआओ छप्पयपरिसुलमाणमेगेतनगिरीयाओ पानादीयाओ धु” अत्र जगत्त्वा-पदयोजना प्रागत्, जे द्वे रनमाले मज्जेते, नाथ रनमाला द्रुमाणां नानालतानां न जे पिजज्जयद्दया जतिकोसमत्र इलर्धः पट्टागमोः समाहुज्जा.-नभिन्नाः पट्टपदः गरिसुन्धयानाः मत्तः गोभमानाः पट्टपदपरिसुग्यमानगोभमानाः, अत एव सञ्जीकाः, ततः पूर्वपदेन पिजेयगममानः ‘पामादीया’ इत्यादि प्रागत्, “पिजयम्म णं दास्म उगओ पाणिं

दुहओ णिसीहियाए दो दो पकंठगा पणत्ता ते णं पकंठगा चत्तारि जोअणाइ आयामविक्खंभेणं दो जोअणाइ वाह-
हेणं सबवइरामया अच्छा जाव पडिरूवा” इति, अत्र व्याख्या—पदयोजना प्राग्वत् द्वौ द्वौ प्रकण्ठकौ प्रज्ञसौ, प्रक-
ण्ठको नाम पीठविशेषः, चूर्णौ तु “आदर्शवृत्तौ पर्यन्तावनतप्रदेशौ पीठौ प्रकण्ठा”विति, ते च प्रकण्ठकाः चत्वारि
योजनान्यायामविष्कम्भेन—आयामविष्कम्भाभ्यां द्वे योजने वाहल्येन—पिण्डेन ‘सधवइरामया’ इति सर्वात्मना वज्र-
मयाः ते प्रकण्ठकाः ‘अच्छा’ इत्यादि विशेषणकदम्बकं प्राग्वत्, ‘तेसि णं पकंठगाणं उवारि पत्तेयं पत्तेयं पासायव-
डिंसगा पणत्ता, ते णं पासायवडिंसगा चत्तारि जोयणाइ उच्चं उच्चत्तेणं दो जोयणाइ आयामविक्खंभेणं अब्भुग-
यम्मूसिअपहसिया विविहमणिरयणपंजरुमीलिआ इव मणिकणगथूभिआगा विअसियसयवत्तपोंडरीयतिलगरयणद्धचन्दचित्ता
लिहंतसिहरा जालंतरयणपंजरुमीलिआ इव मणिकणगथूभिआगा विअसियसयवत्तपोंडरीयतिलगरयणद्धचन्दचित्ता
अंतो वाहि च सण्हा तवणिज्जवालुआपत्थडा सुहफासा सस्सिरीयरूवा पासाईया ४” तेषां प्रकण्ठकानामुपरि प्रत्येकं
प्रासादावतंसकाः प्रज्ञसाः, प्रासादावतंसको नाम प्रासादविशेषः, तद्भृत्यत्तिश्चैवं—प्रासादानामवतंसक इव—शेखरक इव
प्रासादावतंसकः, ते च प्रासादावतंसकाः प्रत्येकं चत्वारि योजनान्यूर्द्धोच्चत्वेन द्वे योजने आयामविष्कम्भाभ्यां ‘अब्भु-
गये’त्यादि, अभ्युद्गता—आभिमुख्येन सर्वतो विनिर्गताः उत्सृताः—प्रवलतया सर्वासु दिक्षु प्रसृता या प्रभा तथा सिता
इव—वद्धा इव तिष्ठन्तीति गम्यते, अन्यथा कथमिव तेऽत्युच्चा निरालम्बास्तिष्ठन्तीति भावः, तथा ‘विविहमणिरयण-

[illegible]

लुकास्तासां प्रसूतः—प्रसूतः प्राङ्गणेषु येषां ते तथा, शेषं पूर्ववत्, “तेसि णं पासायवडिसगणं उल्लोआ पउमलयाभ-
त्तिचिच्चा असोगलयाभत्तिचिच्चा चंपगलयाभत्तिचिच्चा चूअलयाभत्तिचिच्चा वणलयाभत्तिचिच्चा वासंतिलयाभत्ति-
चिच्चा सबवणिज्जमया जाव पडिरूवा” तेषां प्रासादावतंसकानामुल्लोकाः—उपरितनभागाः पद्मलताभक्तिचित्राः अ-
शोकलताभक्तिचित्राः चम्पकलताभक्तिचित्राः चूतलताभक्तिचित्राः वनलताभक्तिचित्राः वासन्तिकलताभक्तिचित्राः, अ-
सर्वात्मना तपनीयमयाः ‘अच्छा सण्हा जाव पडिरूवा’ इति विशेषणकदम्बकं प्राग्वत्, “तेसि णं पासायवडिसगणं
अंतो बहुसमरमणिजे भूमिभागे पणत्ते, से जहाणामए आलिंगपुक्खरेइ वा जाव मणीहिं उवसोभिए मणीणं वण्णो
गंधो फासो अ पेअवो”त्ति, तेषां प्रासादावतंसकानामन्तर्वहुसमरमणीयो भूमिभागः प्रज्ञप्तः, ‘से जहाणामए आलिंग-
पुक्खरेइ वा’ इत्यादि समभूमिवर्णनं वर्णपञ्चकसुरभिगन्धशुभस्पर्शवर्णनं च प्राग्वद् ज्ञेयं, “तेसि णं बहुसमरमणिज्जाणं
भूमिभागाणं बहुमज्झदेसभाए पत्तेयं सीहासणाणं अयमेयारूवे वण्णावासे पणत्ते, तंजहा—रययामया सीहा
सोवणिण्या पाया तवणिज्जमया चक्कला गाणामणिमयाइं पायसीसगाइं जंवूणयामयाइं पत्ताइं वइरामया संघी
गाणामणिमयं चेच्चं ते णं सीहासणा ईहामिगउसभ जाव पउमलयाभत्तिचिच्चा, संसारसारोवचिअविचिहमणिरय-
णपायपीडा अत्थरयमिउमसूरगणवतयकुसंतलिच्चेकेसरपच्चत्थुयाभिरामा आईणगरूअवूरनवणीयतूलफासा सुविरइय-
रयत्ताणा ओअविअखोमदुगुलपट्टपडिच्छायणा उवरिं रत्तंसुयसंबुडा सुरम्मा पासाइया ४” इति, ‘तेसि ण’मित्यादि,

तेषां प्रासादावतंसकानामन्तर्वहुसमरमणीयानां भूमिभागानां बहुमध्येदेशभागे प्रत्येकं सिंहासनं प्रज्ञप्तं, तेषां च सिंहा-
सनानामथमेतद्रूपो वर्णावासो-वर्णकनिवेशः प्रज्ञप्तः, तद्यथा-रजतमयाः सिंहाः, वैरुपशोभितानि सिंहासनानि, सोव-
र्णिकाः-सुवर्णमयाः पादाः, तपनीयमयानि चक्रलानि-पादानामधःप्रदेशाः भवन्ति, मुक्तानामणिमयानि पादशीर्षे-
काणि-पादानामुपरितना अवयवविशेषाः, जाम्बूनदमयानि गात्राणि-ईषादीनि वज्रमया-चञ्चुरत्नापूग्निताः सन्धयो-
गात्राणां सन्धिमेलाः नानामणिमयं चेच्च-व्यूतं विशिष्टं दानमित्यर्थः, तानि च सिंहासनानि ईहामृगद्वयभनुरगनरम-
करव्यालकिन्नररुसरभचमरकुञ्जरवनलतापद्मलताभक्तिचित्राणि, तथा सारसारैः-प्रधानप्रधानैर्विविधैर्मणिरत्नैरुपचित्रितैः
पादपीठैः सह यानि तानि तथा, प्राकृतत्वादुपचितशब्दस्यान्तरूपन्यासः, 'अथयमउभमसूरगनवतयकुर्नतलिच्चकेसर-
पचत्थुआभिरामा' इति आस्तरकं-आच्छादनं मृदु येषां मसूरकाणां तान्यास्तरकमृदूनि, विशेषणस्य परनिपातः प्राकृत-
त्वात्, नवा त्वक् येषां ते नवत्वचः कुशान्ता-दर्भपर्यन्ता नवत्वचश्च ते कुशान्ताश्च नवत्वक्कुशान्ता-प्रत्यग्रत्वग्दर्भ-
पर्यन्तरूपा लिङ्गानि-कोमलानि नवशीलानि च केसराणि, क्वचित् सिंहकेसरेतिपाठः तत्र सिंहकेसराणीव केसराणि
मध्ये येषां मसूरकाणां तानि नवत्वक्कुशान्तलिच्चकेसराणि, सिंहकेसरेति पाठपक्षे एकस्य केसरशब्दस्य आकषाधि-
वादिदर्शनाहोपः, आस्तरकमृदुभिर्मसूरकैर्नवत्वक्कुशान्तलिच्चकेसरैः प्रत्यग्रस्तृतानि-आच्छादितानि सन्ति यानि
अभिरामाणि तानि तथा, विशेषणपूर्वापरनिपातो यादृच्छिकः प्राकृतत्वात्, तथा 'आईणगरुअवूरनवनीयवृलफासा'

इति आजिनकं-चर्ममयं वस्त्रं तच्च स्वभावादतिकोमलं स्यात् रूतं-कर्पासपक्ष्म बुरो-वनस्पतिविशेषः नवनीतं-
अक्षणं तूलं-अर्कतूलं तेषामिव स्पर्शो येषां तानि तथा, सुविरचितं रजस्त्राणं प्रत्येकमुपरि येषां तानि तथा, 'ओविअ'ति
परिकर्मितं यत् क्षौमं-दुकूलं कार्पासिकं वस्त्रं तत्प्रतिच्छादनं-रजस्त्राणस्योपरि द्वितीयमाच्छादनं येषां तानि तथा,
'उवरि रत्तंसुअसंबुआ'इति रक्ताशुकेन-अतिरमणीयेन वस्त्रेण संबृतानि-आच्छादितानि रक्तांशुकसंबृतानि, अत एव
सुरम्याणि, 'पासाईया'इत्यादि पदचतुष्टयं प्राग्वत्, "तेसि णं सीहासणाणं उप्पिं विजयदूसे पणत्ते, ते णं विजयदूसा
संखकुंददगरयमयमहिअफेणपुंजसन्निकासा सवयरयणामया अच्छा जाव पडिरूवा" तेषां सिंहासनानामुपरि प्रत्येकं २
प्रतिसिंहासनमैकैकभावात् विजयदूष्यं-वितानकरूपो वस्त्रविशेषः प्रज्ञप्तः, तानि च विजयदूष्याणि शङ्खः प्रतीतः 'कुंदे'ति
कुन्दकुसुमं दकरजः-उदककणाः अमृतस्य-क्षीरोदधिजलस्य मथितस्य यः फेनपुञ्जो-डिण्डीरोत्करस्तत्सन्निकाशानि-
तत्समग्रभाणि, पुनः कथंभूतानीत्याह-"सवयरयणामया" इति सर्वात्मना रत्नमयानि, शेषं प्राग्वत्, "तेसि णं विजयदू-
साणं बहुमज्जेदेसभाए पत्तेयं वइरामया अंकुसा पणत्ता, तेसु णं वइरामएसु अंकुसेसु पत्तेयं २ कुंभिका मुत्ता-
दामा पणत्ता, ते णं कुंभिका मुत्तादामा अन्नेहि चउहि तदद्भुच्चत्तप्पमाणमित्तेहि अद्धकुंभिकेहिं मुत्तादामेहि सबओ
समंता संपरिक्खत्ता, ते णं दामा तवणिज्जलंवूसा सुवण्णपयरगमंडिया जाव चिहंति" तेषां सिंहासनोपरिस्थितानां
विजयदूष्याणां प्रत्येकं २ बहुमध्येदेशभागे अद्भुशा अद्भुशाकारा मुक्तादामावलम्बनाश्रयभूताः प्रज्ञप्ताः, तेषु वज्रमये-

व्यवङ्कुशेषु प्रत्येकं कुम्भाग्रं—मगधदेशप्रसिद्धं कुम्भपरिमाणं मुक्तादामप्रज्ञप्तं, अत्र वृत्त्यनुसारेण ‘कुम्भिके
 मुक्तादामे पणत्ते’ इति पाठः सम्भाव्यते, कुम्भमानं तु उत्तरत्र चर्मरलछत्ररत्नसमुद्गकस्थितस्य चक्रिणो गृहपतिरत्नेन
 धान्यराशिसमर्पणाधिकारे वक्ष्यते, तानि च कुम्भाग्राणि मुक्तादामानि प्रत्येकं प्रत्येकमन्यैश्चतुर्भिः कुम्भाग्रैर्मुक्तादाम-
 भिस्तदर्धोच्चत्वप्रमाणमात्रैः सर्वतः—सर्वासु दिक्षु समन्ततः—सामस्येन संपरिक्षिप्तानि, ‘अद्धकुम्भिकेहि’ इत्यत्र अद्धशब्दः
 सूत्रे दृश्यमानोऽपि वृत्तावव्याख्यातत्वान्न व्याख्यात इति, ‘ते णं दामा’ इत्यादि दामवर्णकसूत्रं पञ्चवरवेदिकादामवर्ण-
 कवद् व्याख्येयं, अत्र सूत्रादर्शेषु क्वचित् ‘तेसि णं पासायवडिसगाणं उप्पि अट्टमंगलगा पणत्ता, सोत्थियसीहासण
 जाव छत्ताइछत्ता’ इति सूत्रं दृश्यते, तद्व्याख्यानं च व्यक्तमिति, ‘विजयस्स णं दारस्स उभओपासिं दुहओणिसीहियाए
 दो दो तोरणा पणत्ता, ते णं तोरणा पाणामणिमया तहेव जाव अट्टमंगलगा झया छत्ताइच्छत्ता, तेसि णं तोरणाणं
 पुरओ दो दो सालभंजिआ पणत्ता जहेव हेट्ठा तहेव, तेसि णं तोरणाणं पुरओ दो दो पागदंतगा पणत्ता, ते णं पाग-
 दंतगा मुत्ताजालंतरुसिअ तहेव, तेसु ण पागदंतएसु वहवे किण्हसुत्तवद्धवघारियमल्लदामकलावा जाव चिद्वत्ति’ सर्वं
 चैतत् सूत्रं प्राग्वत् ज्ञेयं, नवरं नागदन्तकसूत्रे उपरि नागदन्तका न वक्तव्याः अभावादिति, ‘तेसि णं तोरणाणं पुरओ
 दो दो हयसंधाडगा जाव उसहसंधाडगा सवयणामया अच्छा जाव पडिख्वा, एवं पंतीओ वीहीओ मिहुणगा, तेसि णं
 तोरणाणं पुरओ दो दो पउमलयाओ जाव सामलयाओ णिच्चं कुसुमियाओ जाव सवयणामया जाव पडिख्वाओ”

अत्र व्याख्या-तेषां तोरणानां पुरतो द्वौ द्वौ हयसंघाटकौ द्वौ द्वौ गजसंघाटकौ द्वौ द्वौ नरसंघाटकौ द्वौ द्वौ किंपुरुषसं-
घाटकौ द्वौ द्वौ महोरगसंघाटकौ द्वौ द्वौ गन्धर्वसंघाटकौ द्वौ द्वौ वृषभसंघाटकौ, एते च कथंभूता इत्याह-‘सव्यरयणा-
मया अच्छा सण्हा’ इत्यादि प्राग्वत्, एवं पंक्तिवीथीमिथुनकान्यपि प्रत्येकं वाच्यानि, ‘तेसि ण’मित्यादि, तेषां तोरणानां
पुरतो द्वे द्वे पद्मलते यावत्करणात् द्वे द्वे नागलते द्वे द्वे अशोकलते द्वे द्वे चम्पकलते द्वे द्वे चूतलते द्वे द्वे वासन्तीलते
द्वे द्वे कुन्दलते द्वे द्वे अतिमुक्तलते इति परिग्रहः, द्वे द्वे श्यामलते, एताश्च कथंभूता इत्याह-‘निच्चं कुसुमियाओ’ इत्यादि
यावत्करणात् ‘निच्चं मउलियाओ निच्चं लवइयाओ निच्चं थवइयाओ निच्चं गुलइयाओ निच्चं गुच्छियाओ निच्चं जमलि-
याओ निच्चं जुअलियाओ निच्चं विणमियाओ निच्चं पणमियाओ निच्चं सुविभत्तपडिमंजरिवडिंसगधरीओ निच्चं कुसुमियम-
उलियलवइयथवइयगुलइयगोच्छियविणमियपणमियसुविभत्तपडिमंजरिवडिंसगधरीओ’ इति परिगृह्यते, अस्य व्याख्यानं
प्राग्वत्, पुनः कथंभूता इत्याह-‘सव्यरयणामया जाव पडिरूवा’ इति अत्रापि यावत्करणात् ‘अच्छा सण्हा’ इत्यादिवि-
शेषपणकदम्बकपरिग्रहः, स च प्राग्वद्भावनीयः, “तेसि णं तोरणणं पुरओ दो दो वंदनकलसा पन्नत्ता, ते णं वंदणकलसा
वरकमलपइट्ठाणा तहेव सव्यरयणामया जाव पडिरूवा” इति, तेषां तोरणानां पुरतो द्वौ द्वौ वन्दनकलशौ प्रज्ञसौ, वर्ण-
कश्च प्राक्तनो वक्तव्यः, “तेसि णं तोरणणं पुरओ दो दो भिंगारगा पणत्ता वरकमलपइट्ठाणा तहेव सव्यरयणामया
अच्छा जाव पडिरूवा मत्तगयमहामुहागिइसमाणा पणत्ता समणाउसो!” तेषां तोरणानां पुरतो द्वौ द्वौ भृङ्गारकौ कन-

कालुकापरपर्यायौ प्रज्ञसौ, तेषामिव-वन्दनकलशानामिव वर्णको वक्तव्यः, नवरं पर्यन्ते 'मत्तगयमहामुहागिर्इसमाणा
 पणत्ता समणाउसो' इति वक्तव्यं, मत्तो यो गजस्तस्य महद्-अतिविशालं यन्मुखं तस्याकृतिः-आकारस्तत्समानाः
 प्रज्ञसाः हे श्रमण ! हे आयुष्मन् ! "तेसि णं तोरणणं पुरओ दो दो आदंसगा पणत्ता, तेसि णं अयमेयारूवे वण्णा-
 वासे पणत्ते, तंजहा-तवणिज्जमया पगंठगा वेरुलियमया छरुहा वइरामया वारगा णाणामणिमया वलक्खा अंकामया
 मण्डला अणोग्घसिअनिम्मलाए छायाए सबओ चेव समणुवद्धा चंदमंडलपडिनिकासा महया २ अद्धकायसमाणा पणत्ता
 समणाउसो !" तेषां तोरणानां पुरतो द्वौ द्वावादर्शकौ-दर्पणौ प्रज्ञसौ, तेषां चादर्शकानामयमेतद्रूपो वर्णवासः प्रज्ञसः,
 तद्यथा-तपनीयमया प्रकंठका-पीठविशेषाः वैडूर्यमयाः धासकाः-आदर्शगण्डप्रतिवद्धप्रदेशाः, आदर्शगण्डानां मुष्टिग्र-
 हणयोग्याः प्रदेशा इति भावः, वज्रमया वारगा-गंडा इत्यर्थः, नानामणिमया वलक्षाः, वलक्षो नाम शृङ्खलादिरूपमव-
 लम्बनं येन सम्बद्ध आदर्शः सुस्थिरो भवति, तथा अङ्कुरलमयानि मण्डलानि यत्र प्रतिविम्बसंभूतिः, तथा अवधर्षण-
 मवधर्षितं भावे कप्रत्ययः भूत्यादिना निर्मार्जनमित्यर्थः अवधर्षितस्याभावोऽनवधर्षितं तेन निर्मला अनवधर्षितनिर्मला
 तया छाया-कान्त्या समनुवद्धा-युक्ताः, तथा 'चंदमंडलपडिनिकासा' इति चन्द्रमण्डलसदृशाः 'महयामहया' इति
 अतिशयेन महान्तोऽर्द्धकायसमाना-आलोककव्यन्तरादिकायाद्धप्रमाणा इत्यर्थः, "तेसि णं तोरणणं पुरओ दो दो
 वइरनाभा थाला पणत्ता, ते णं अच्छिच्छडियसालितंदुलनहंसंदट्टपडिपुण्णाविव चिद्धंति सबजंवूणयामया अच्छा

जाव पडिरूवा महया महया रहचक्कसमाणा पणत्ता समणाउसो !” तेपा तोरणानां पुरतो द्वे द्वे वज्रमयो नाभिः—मध्य-
भागो ययोस्ते वज्रनाभे स्थाले प्रज्ञप्ते, तानि च स्थालानि तिष्ठन्सीति क्रियायोगः, अच्छा—निर्मलाः शुद्धस्फटिकवत् त्रिच्छ-
द्विताः—त्रीन् वारान् छद्विता—निस्वचिता अत एव ‘नखसंदष्टाः’ नखाः—नखिकाः संदष्टा—मुसलादिभिश्चुम्बिता येषां
ते तथा, अत्र निष्ठान्तस्य परनिपातः भार्योढादिदर्शनात्, अच्छैः त्रिच्छद्वितैः शालितन्दुलैः नखसंदष्टैः परिपूर्णानीव
अच्छत्रिच्छद्वितशालितन्दुलनखसंदष्टपरिपूर्णानि, पृथिवीपरिणामरूपाणि तानि तथा स्थितानि केवलमेवमाकाराणीत्यु-
पमा, तथा चाह—‘सर्वजंबूणयामया’ इति सर्वात्मना जाम्बूनदमयानि ‘अच्छा सण्हा’ इत्यादि प्राग्वत्, ‘महयामहया’
इति अतिशयेन महान्ति रथचक्रसमानानि प्रज्ञप्तानि, हे श्रमण ! हे आयुष्मन् ! “तेसि णं तोरणानं पुरओ दो दो
पाईओ पणत्ताओ, ताओ णं पाईओ अच्छोदगपडिहत्थाओ णाणाविहस्स फलहरिअस्स बहुपडिपुण्णाओ विव चिद्वृत्ति,
सवरयणामईओ जाव पडिरूवाओ, महयामहया गोकलिजचक्कसमाणाओ पणत्ताओ समणाउसो !” तेषां तोरणानां
पुरतो द्वे द्वे पात्र्यौ प्रज्ञप्ते, ताश्च पात्र्योऽच्छेनोदकेन ‘पडिहत्थाओ’ति परिपूर्णाः देशीशब्दोऽयं, ‘णाणाविहस्स फल-
हरिअस्स बहुपडिपुण्णाओ विवे’ति अत्र पष्ठी तृतीयार्थे बहुवचने चैकवचनं प्राकृतत्वात्, नानाविधैः हरितफलैः बहु-
प्रभूतं प्रतिपूर्णा इव तिष्ठन्ति, न खलु तानि फलानि जलं वा किन्तु तथारूपाः शाश्वतभावमुपगताः पृथिवीपरिणामा-
स्तत उपमानमिति, ‘सवरयणामईओ’ इत्यादि प्राग्वत्, ‘महयामहया’ इति अतिशयेन महत्यः, गवां चरणार्थं यद्वंश-

दलमयं महद्भ्राजनं डह्येति प्रसिद्धं तद् गोकलिञ्जमुच्यते, तदेव चक्रं वृत्ताकारत्वात् तत्समानाः प्रज्ञप्ताः हे श्रमण !
 हे आयुष्मन् ! “तेसि णं तोरणणं पुरओ दो दो सुपइट्ठगा पणत्ता, ते णं सुपइट्ठगा सुसब्बोसहिपडिपुण्णा णाणावि-
 हस्स पसाहणगभंडस्स बहुपडिपुण्णाविव चिद्धंति, सधरयणामया अच्छा जाव पडिरूवा” तेषां तोरणानां पुरतो द्वौ
 द्वौ सुप्रतिष्ठकौ-आधारविशेषौ प्रज्ञप्तौ, ते च सुप्रतिष्ठकाः सुसर्वौषधिप्रतिपूर्णा नानाविधैः पञ्चवर्णैः प्रसाधनभाण्डैश्च
 बहुपरिपूर्णा इव तिष्ठन्ति, अत्रापि तृतीयार्थे पष्ठी बहुवचने चैकवचनं प्राकृतत्वात्, उपमानभावना प्राग्वत्, ‘सधरय-
 णामया’ इत्यादि प्राग्वत् “तेसि णं तोरणणं पुरओ दो दो मणोगुलियाओ पणत्ताओ, ताओ णं मणोगुलिआओ सब-
 वेरुलियामईओ जाव पडिरूवाओ, तासु णं मणोगुलियासु वहवे सुवण्णरूपमया फलगा पणत्ता, तेसु णं सुवण्णरूपा-
 मएसु फलएसु वहवे वइरामया णागदंतगा पणत्ता, तेसु णं णागदंतएसु वहवे रययामया सिक्कका पणत्ता” सर्वमे-
 तत् सूत्रं व्याख्यातपूर्वं, नवरं मनोगुलिकाः-पीठिका इति, “तेसु णं रययामएसु सिक्कएसु वहवे वायकरगा पणत्ता,
 ते णं वायकरगा किण्हसुत्तसिक्कगवच्छिआ जाव सुक्खिलसुत्तसिक्कगवच्छिया सबवेरुलियामया अच्छा जाव पडिरूवा”
 इति, तेषु रजतमयेषु शिक्ककेषु वहवो वातकरका जलशून्याः करका इत्यर्थः प्रज्ञप्ताः, ‘ते णं’मित्यादि, ते च वातक-
 रकाः ‘कृष्णसूत्रसिक्कगवच्छिता’ इति आच्छादनं गवच्छः, गवच्छाः सञ्जाता एष्विति गवच्छिताः कृष्णसूत्रैः-कृष्ण-
 सूत्रमयैः गवच्छैरिति गम्यते शिक्ककेषु गवच्छिताः कृष्णसूत्रशिक्कगवच्छिताः, एवं नीलसूत्रशिक्कगवच्छिता इत्या-

श्रीजम्बू-
द्वीपशा-
न्तिचन्द्री-
या वृत्तिः
॥ ५८ ॥

द्यपि भावनीयं, ते च वातकरकाः सर्वात्मना वैदूर्यमयाः, 'अच्छा' इत्यादि प्राग्वत्, 'तेसि णं तोरणणं पुरओ दो चित्ता रयणकरंडगा पणत्ता, से जहा णामए रण्णो चाउरंतचक्कवट्टिस्स चित्ते रयणकरंडगे वेरुलिअमणिफालिअपडलप-
च्चोअडे साए पमाए ते पएसे सबओ समंता ओभासेइ उज्जोवेइ तावेइ पभासेइ एवामेव तेवि चित्ता रयणकरंडगा वेरु-
ल्लिय जाव पभासिंति"त्ति, अत्र व्याख्या—तेषां तोरणानां पुरतो द्वौ द्वौ चित्रौ—चित्रवर्णोपेतौ नानाश्चर्यकरो वा रत्न-
करण्डकौ प्रज्ञप्तौ, एतावेव दृष्टान्तेन भावयति—'से जहा णाम ए' इत्यादि स यथा नाम राज्ञश्चतुरन्तचक्रवर्तिनः चतुर्षु-
दक्षिणोत्तरपूर्वापररूपेषु पृथिवीपर्यन्तेषु चक्रेण वर्त्तितुं शीलं यस्य स चातुरन्तचक्रवर्त्ती तस्य चित्रः—आश्चर्यभूतो नाना-
मणिमयत्वेन नानावर्णो वा 'वेरुलिअमणिफालिअपडलपच्चोअडे'त्ति बाहुल्येन वैदूर्यमणिमयस्तथा स्फाटिकपटलप्रत्यव-
तटः—स्फाटिकपटलमयाच्छादनः स्वकीयया प्रभया तान् प्रवेशान् सर्वतः सर्वासु दिक्षु समन्ततः—सामस्त्येन अवभासय-
ति, एतदेव पर्यायत्रयेण व्याचष्टे—उद्योतयति तापयति प्रभासयति, 'एवमेवे'त्यादि सुगमं, "तेसि णं तोरणणं पुरओ
दो दो हयकंठा पणत्ता जाव उसभकंठा पणत्ता सबे रयणामया जाव पडिळ्वा" तेषां तोरणानां पुरतो द्वौ द्वौ हयक-
ण्ठौ—हयकण्ठप्रमाणौ रत्नविशेषौ प्रज्ञप्तौ, एवं गजनरकिन्नरकिंपुरुपमहोरगगान्धर्ववृषभकण्ठा अपि वाच्याः, तथा चाह-
'सबे रयणामया' इति, सर्वे रत्नमया इति रत्नविशेषरूपाः 'अच्छा' इत्यादि प्राग्वत्, "तेसि णं तोरणणं पुरओ दो दो
पुण्फचंगेरीओ पणत्ताओ, एवं मल्लचुण्णगंधवत्थाभरणसिद्धत्थगलोमहत्थगचंगेरीओ सबरयणामईओ अच्छाओ जाव

विजयद्वार-
वर्णनं सू. ८

॥ ५८ ॥

पडिरूवाओ” इति, तेषां तोरणानां पुरतो द्वे द्वे पुष्पचङ्गेय्यौ प्रज्ञप्ते, एवं माल्यचूर्णगन्धवस्त्राभरणसिद्धार्थकलोमहस्त-
 कचङ्गेय्योऽपि वक्तव्याः, एताश्च सर्वा अपि सर्वात्मना रत्नमयाः ‘अच्छा’ इत्यादि प्राग्वत्, “तेसि णं तोरणानं पुरओ
 दो दो पुष्पपडलग्गं जाव लोमहत्थगपडलग्गं सव्वरथणामयां अच्छां जाव पडिरूवाइ” एवं पुष्पादिचङ्गेरीवत्
 पुष्पादीनामष्टानां पडलकान्यपि द्विद्विसंख्याकानि वाच्यानि, “तेसि णं तोरणानं पुरओ दो दो सीहासणां पणत्ताइ,
 तेसि णं सीहासणाणं अयमेयारूवे वण्णावासे पणत्ते, तेहव जाव पासादीया ४” इति, तेषां तोरणानां पुरतो द्वे द्वे
 सिंहासने प्रज्ञप्ते, तेषां च सिंहासनानां वर्णकः प्रागुक्तो निरवशेषो वक्तव्यो यावद्दामवर्णनं, “तेसि णं तोरणानं पुरओ
 दो दो रूपच्छदा छत्ता पणत्ता, ते णं छत्ता वेरुलियविमलदंडा जंवूणयकणिया वइरसंधी मुत्ताजालपरिगया अट्टसह-
 स्सवरकंचणसलागा ददरमलयसुगंधिसद्वोउयसुरहिंसीयलच्छाया मंगलभत्तिचित्ता चंदागारोवमा” इति, अत्र व्याख्या-
 तेषां तोरणानां पुरतो द्वे द्वे रूप्यच्छदे-रजतमयाच्छादने छत्रे प्रज्ञप्ते, तानि च छत्राणि वैडूर्यरत्नमयविमलदण्डानि
 जाम्बूनदं-सुवर्णं तन्मयी कर्णिका येषां तानि जाम्बूनदकर्णिकानि, तथा वज्रसन्धीनि-वज्ररत्नापूरितदण्डशलाका-
 सन्धीनि मुक्ताजालपरिगतानि अष्टौ सहस्राणि-अष्टसहस्रसंख्याका वरकाश्चनशलाका-वरकाश्चनमय्यः शलाका
 येषु तानि अष्टसहस्रवरकांचनशलाकानि, तथा ‘ददरमलयसुगंधिसद्वोउयसुरहिंसीअलच्छाया’ इति दर्दरः-चीवरा-
 वनद्वंद्वं कुण्डिकादिभाजनमुखं तेन गालिताः तत्र पक्का वा ये मलय इति-मलयोद्भवं श्रीखण्डं तत्सम्बन्धिनः सुगन्धयो

गन्धवासास्तद्वत्सर्वेषु ऋतुषु सुरभिः शीतला च छाया येषां तानि तथा, 'मंगलभत्तिचित्ता' मङ्गलानां-स्वस्तिकादीनां अष्टानां भक्त्या-विच्छित्त्या चित्रं-आलेखो येषां तानि तथा, 'चंदागारोवमा' इति चन्द्राकारः-चन्द्राकृतिः सा उपमा येषां तानि तथा, चन्द्रमण्डलवत् वृत्तानीति भावः, 'तेसि णं तोरणणं पुरओ दो चामराओ पणत्ताओ, ताओ णं चामराओ चंदप्पभवइवेरुलियणाणामणिरयणखचियविचित्तदंडाओ सुहुमरययदीहवालाओ संखंकुंदद-गरयअमयमहिअफेणपुंजसण्णिगासाओ अच्छाओ जाव पडिरूवाओ" तेषां तोरणानां पुरतो द्वे द्वे चामरे प्रज्ञप्ते, सूत्रे चामरशब्दस्य स्त्रीत्वं प्राकृतत्वात्, तानि च चामराणि 'चंदप्पभवइवेरुलियणाणामणिरयणखचिअदंडाओ' इति चन्द्रप्रभः-चन्द्रकान्तो वज्रं वैडूर्यं च प्रतीतं चन्द्रप्रभवज्रवैडूर्याणि शेषाणि च नानामणिरत्नानि खचित्तानि येषु दण्डेषु ते तथा, एवंरूपाश्चित्रा-नानाकारा दण्डा येषां चामराणां तानि तथा, सूक्ष्मा रजतमया दीर्घा वाला येषां तानि तथा, तथा 'संखंकुंददगरयअमयमहिअफेणपुंजसन्निकासाओ' इति शङ्खः-प्रतीतः अङ्को-रत्नविशेषः 'कुंदे'ति कुन्दपुष्पं दकरजः-उदककणाः अमृतमथितफेनपुञ्जाः-क्षीरोदजलमथनसमुत्था फेनपुंजास्तेषामिव सन्निकाशः-प्रभा येषां तानि तथा, 'अच्छाओ' इत्यादि प्राग्वत्, 'तेसि णं तोरणणं पुरओ दो दो तेहसमुग्गया पणत्ता कोट्टसमुग्गा पत्तसमुग्गा चोअसमुग्गा तगरसमुग्गा एलासमुग्गा हरिआलसमुग्गा हिंयुलयसमुग्गा मणोसिलासमुग्गा अंजणसमुग्गा सबरयणामया अच्छा जाव पडिरूवा" तेषां तोरणानां पुरतो द्वौ द्वौ तैलसमुद्गकौ-सुगन्धितैलाधारविशेषौ प्रज्ञप्तौ,

एवं कोष्ठादिसमुद्रका अपि वाच्याः, नवरं कोष्ठ-गन्धद्रव्यविशेषः पत्रं-तमालपत्रादि चोअं-स्यप्राप्तकं गन्धद्रव्यं अञ्जनं-
 सौवीराञ्जनं, अत्र सद्ब्रह्मणिगाथा-“तेहो कोट्ट समुगे पत्ते चोए अ तगर एला य । हरिआले हिगुलाए मणोमिला अंज-
 णसमुगे ॥ १ ॥” इति, एते सर्वेऽपि समुद्रकाः सर्वात्मना रत्नमया इत्यादि प्रापत्, “विजए णं दारे अट्ठमयं चक-
 झयाणं अट्ठसयं सिगझयाणं अट्ठसयं गरुलझयाणं अट्ठमयं विगझयाणं अट्ठमयं छत्तझयाणं अट्ठमयं पिच्छझयाणं
 अट्ठसयं सउणिजझयाणं अट्ठसयं सिंहझयाणं अट्ठसयं वसहझयाणं अट्ठमयं सेआणं चउरिसाणवरनागेकङ्कणं एगामेय
 सपुयावरेणं विजयदारे असीयं केउसहस्सं भवतित्तिमकरायं” अत्र व्याख्या-“तस्मिन् विजयदारे अट्ठयानं-अष्टाधिकं
 शतं चक्रध्वजानां चक्रालेखरूपचिन्होपेतानां ध्वजानां, एव मृगगरुडवृकच्छत्रपिच्छागुनिसिंहदृपभचतुर्दन्तद्वस्तिव्यजा-
 नामपि प्रत्येकमष्टशतमष्टशतं वक्तव्यं, ‘एगामेय मपुयावरेणं’ति एवामेय-अनेन प्रकारेण महं पूवं यस्य येन वा संपूर्णं
 संपूर्णं च तदपरं च २ तेन संपूर्णपरेण पूर्वोपरसमुदायेनेत्यर्थः, विजयदारेऽदीतं-अशीत्यधिकं केतुमहद्वं भवतीत्या-
 ख्यातं, मयाऽन्यैश्च तीर्थकृद्भिरिति शेषः, “विजयस्स णं दारस्स पुरओ णर भोमा पण्णसा, तेमि णं भोमाणं अंतो
 ब्रह्मसमरमणिजा भूमिभागा पण्णसा जाय मणीणं फासो, तेसि णं भोमाणं उणिं उडोआ पउमलया जाव सामलयाभ-
 त्तिचित्ता जाव सयतवणिज्जमया अच्छा जाव पउस्सा, तेमि णं भोमाणं ब्रह्मज्झदेसभाए ते से पंचमे भोमे तस्म णं
 भोमस्स ब्रह्मज्झदेसभाए महं एगे सीहामणे पण्णसे, सीहामणे पण्णसो, विजयदूने जा अंकुसे जाय दामा चिट्ठति”

अत्र व्याख्या-विजयस्य द्वारस्य पुरतो नव भौमानि-विशिष्टानि स्थानानि प्रज्ञप्तानि, तुर्याङ्गे तु 'विजयस्स णं दारस्स एगमेगाए वाहाए णव णव भोमा पणत्ता' इति संख्याशब्दस्य पुरतो वीप्सावचनेन उभयवाहासत्कमीलनेनाष्टादशसंख्या अङ्कतो भौमानां सम्भाव्यते, तत्त्वं तु सातिशयजनगम्यमिति, तेषां च भौमानां भूमिभागः उल्लोकाश्च पूर्ववद्भक्तव्याः, तेषां च भौमानां बहुमध्यदेशभागे यत्पञ्चमं भौमं तस्य बहुमध्यदेशभागे विजयद्वाराधिपविजयदेवयोग्यं सिंहासनं प्रज्ञप्तं, तस्य च सिंहासनस्य वर्णनं विजयदूष्यकुम्भाम्रमुक्तादामवर्णनं च प्राग्वत् 'उत्तरपुरच्छिमेणं एत्थ णं विजयस्स देवस्स चउण्हं सामाणिअसाहस्सीणं चत्तारि भद्दासणसाहस्सीओ पणत्ताओ, तस्स णं सीहासणस्स पुरच्छिमेणं एत्थ णं विजयस्स देवस्स चउण्हं अगमहिसीणं सपरिवाराणं चत्तारि भद्दासणसाहस्सीओ पणत्ताओ, तस्स णं सीहासणस्स दाहिणपुरच्छिमेणं एत्थ णं विजयस्स देवस्स अविंभतरिआए परिसाए अट्ठण्हं देवसाहस्सीणं अट्ठ भद्दासणसाहस्सीओ पणत्ताओ, तस्स णं सीहासणस्स दाहिणेणं एत्थ णं विजयस्स देवस्स मज्झिमियाए परिसाए दसण्हं देवसाहस्सीणं दस भद्दासणसाहस्सीओ पणत्ताओ, तस्स णं सीहासणस्स दाहिणपच्चच्छिमेणं एत्थ णं विजयस्स देवस्स वाहिरियाए परिसाए वारसण्हं देवसाहस्सीणं वारस भद्दासणसाहस्सीओ पणत्ताओ, तस्स णं सीहासणस्स पच्चत्थिमेणं एत्थ णं विजयस्स देवस्स सत्तण्हं अणीआहिवईणं सत्त भद्दासणा पणत्ता, तस्स णं सीहासणस्स पुरच्छिमेणं दाहिणेणं पच्चच्छिमेणं उत्तरेणं एत्थ णं विजयस्स देवस्स सोलसआथरक्खदेवसाहस्सीणं सोलस भद्दासणसाहस्सीओ पण-

त्ताओ, तंजहा-पुरच्छिमेणं चत्तारि साहस्सीओ, एवं चउसुवि जाव उत्तरेणं चत्तारि साहस्सीओ, अवसेसेसु भोमेसु पत्तेय पत्तेयं सीहासनं सपरिवारं पणत्तं” अत्र व्याख्या-तस्य सिंहासनस्य ‘अवरोत्तरेणं’ति अपरोत्तरस्या वायव्यकोणे इत्यर्थः, ‘उत्तरेणं’ति उत्तरस्या दिशि उत्तरपूर्वस्यां च-ईशानकोणे सर्वसङ्कलनया तिसृषु दिक्षु अत्र विजयदेवस्य चतुर्णां समाने-विजयदेवसदृशे आयुर्धुतिविभवादौ भवाः सामानिकास्तेषां ‘साहस्सीणं’ति प्राकृतत्वाद् दीर्घत्वं स्त्रीत्वं च सहस्राणां चत्वारि भद्रासनसहस्राणि प्रज्ञप्तानि, तस्य च सिंहासनस्य पूर्वस्यामत्र विजयदेवस्य चतसृणामग्रमहिषीणां, इह ‘कृताभिषेका देवी महिषी’त्युच्यते, सा च स्वपरिवारभूतानां सर्वसामपि देवीनामग्रा-प्रधाना, ताश्च ता महिष्यश्च अग्रमहिष्यस्तासामग्रमहिषीणां प्रत्येकमेकैकसहस्रसंख्यदेवीपरिवारसहितानां चत्वारि भद्रासनसहस्राणि प्रज्ञप्तानि, तस्य सिंहासनस्य दक्षिणपूर्वस्यामाग्रेभ्यां विदिशीत्यर्थः, अत्र विजयस्य देवस्य अभ्यन्तरपरपद्रूपाणां मष्टानां देवसहस्राणां योग्यान्यष्ट भद्रासनसहस्राणि प्रज्ञप्तानि, तस्य सिंहासनस्य दक्षिणस्या दिशि अत्र विजयदेवस्य मध्यमिकायाः पर्पदो दशानां देवसहस्राणां योग्यानि दश भद्रासनसहस्राणि प्रज्ञप्तानि, तस्य सिंहासनस्य दक्षिणापरस्यां दिशि नैर्ऋत्यां विदिशीत्यर्थः, अत्र विजयदेवस्य बाह्यपर्पदो द्वादशानां देवसहस्राणां योग्यानि द्वादश भद्रासनसहस्राणि प्रज्ञप्तानि, ननु केऽभ्यन्तरमध्यबाह्यपर्पत्का देवाः यैरभ्यन्तरपर्पदादिव्यवहारो भवति?, उच्यते, अभ्यन्तरपर्पत्का देवा आहूता एव स्वामिनोऽन्तिकमायान्ति न त्वनाहूताः, परमगौरवपात्रत्वात्, मध्यमपर्पत्कास्तु आहूता अपि अनाहूता

अपि स्वामिनोऽन्तिकमायान्ति, मध्यमप्रतिपत्तिविषयत्वात्, वाह्यपर्षत्काः पुनरनाहूताः स्वामिनोऽन्तिकमायान्ति, तेषामाकारणलक्षणगौरवानर्हत्वात्, अथवा यथा सहोत्तममतित्वात् पर्यालोच्य विजयदेवः कार्यं विदधाति सा गौरवे पर्यालोचनायां चाल्यन्तमभ्यन्तराऽस्तीत्यभ्यन्तरिका, यस्याः पुरोऽभ्यन्तरपर्षदा सह पर्यालोच्य दृढीकृतं पदं गुणदोषकथनतः प्रपञ्चयति सा गौरवे पर्यालोचनायां च मध्यमे भावेऽस्तीति मध्यमिका, यस्याश्च पुरः प्रथमपर्षदा सह पर्यालोचितं द्वितीयपर्षदा सह प्रपञ्चितं पदमाज्ञाप्रधानः सन्निदं विधेयमिदं न विधेयं वेति प्ररूपयति सा गौरवात्पर्यालोचनाच्च वहिर्भावेऽस्तीति बाह्या, तस्य सिंहासनस्य पश्चिमेन-पश्चिमायां दिशि अत्र विजयस्य देवस्य सप्तानामनीकाधिपतीनां सप्त भद्रासनानि प्रज्ञप्तानि, अथ परिक्षेपान्तरमाह—तस्य सिंहासनस्य पूर्वस्यां दक्षिणस्यां पश्चिमाया उत्तरस्यां एवं चतसृषु दिक्षु अत्र विजयस्य देवस्य षोडशानामात्मरक्षकदेवसहस्राणां योग्यानि षोडश भद्रासनसहस्राणि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा-पूर्वस्यां चत्वारि भद्रासनसहस्राणि, एवं चतसृष्वपि दिक्षु यावदुत्तरस्यां चत्वारि भद्रासनसहस्राणि प्रज्ञप्तानि, ति, एतद् व्याख्यानं साम्प्रतदृश्यमानजीवाभिगमसूत्रवह्वादर्शपाठानुसारि, वृत्तौ तु तस्य सिंहासनस्य सर्वतः—दिक्षु समन्ततः—सामरत्येनेत्यादि व्याख्यानमस्ति, तत्पाठान्तरापेक्षेयति सम्भाव्यते, अवशेषेषु भौमेषु पूर्वापर-ष्टसंक्षेपेषु प्रत्येकं प्रत्येकं सिंहासनं सपरिवारं सामानिकादिदेवयोग्यभद्रासनरूपपरिवारसहितं प्रज्ञप्तं, ‘विजदारस्स उवरिसागारे सोलसविहेहि रयणेहि उवसोभिए, तंजहा—रयणेहि १ वइरेहि २ वेरुलिएहि ३ लोहिअ-

क्वलेहिं ४ मसारगळेहिं ५ हंसगन्धेहिं ६ पुलएहिं ७ सोगंधिएहिं ८ जोइरसेहिं ९ अंकेहिं १० अंजणेहिं ११ रयएहिं १२
 जायरूवेहिं १३ अंजणपुलएहिं १४ फलिहेहिं १५ रिट्टेहिं १६” विजयस्य द्वारस्य उपरितन आकार-उत्तरङ्गादिरूपः,
 षोडशविधैः रत्नैरुपशोभितः, तद्यथा-रत्नैः १ वज्रैः २ वैडूर्यैः ३ लोहिताक्षैः ४ मसारगलैः ५ हंसगर्भैः ६ पुलकैः ७ सौग-
 न्धिकैः ८ ज्योतीरसैः ९ अङ्कैः १० अञ्जनैः ११ रजतैः १२ जातरूपैः १३ अञ्जनपुलकैः १४ स्फटिकैः १५ रिष्टैः १६, तत्र
 रत्नानि सामान्यतः कर्कतनादीनि, वज्रादीनि तु रत्नविशेषाः प्रतीता एव, नवरं रजतं-रूपं जातरूपं-सुवर्णं, एते
 अपि रत्ने एवेति, “विजयस्स णं दारस्स उवरिं अट्टमंगलगा पणत्ता, तंजहा-सोत्थिय सिरिवच्छ जाव दप्पणा सब-
 रयणामया अच्छा जाव पडिरूवा” “विजयस्स णं मित्यादि, विजयस्य द्वारस्योपरि अष्टावष्टौ स्वस्तिकादीनि मङ्गलकानि
 प्रज्ञप्तानि, ‘तद्यथे’त्यादिना तान्येवोपदर्शयति, ‘सद्यरयणामया’ इत्यादि प्राग्वत्, “विजयस्स णं दारस्स उप्पिं बहवे
 किण्हचामरज्झया जाव सद्यरयणामया अच्छा जाव पडिरूवा, विजयस्स णं दारस्स उप्पिं बहवे छत्ताइछत्ता तहेव”
 विजयस्स णं दारस्स उप्पिं बहवे किण्हचामरज्झया” इत्यादि सूत्रपाठः जीवाभिगमसूत्रवह्वादर्शेषु दृष्टत्वाह्निखितोऽस्ति,
 स च पूर्ववद् व्याख्येयः, वृत्तौ तु केनापि हेतुना व्याख्यातो नास्तीति, ‘से केणट्ठेणं भंते ! एवं बुच्चइ विजए दारे २ ?,
 गोयमा ! विजए णं दारे विजए णामं देवे महिड्डिए महज्जुईए महावले महायसे महासोक्खे पलिओवमठिइए परिवसइ,
 से णं तत्थ चउण्हं सामाणियसाहस्सीणं चउण्हं अगमहिस्सीणं सपरिवाराणं तिण्हं परिसाणं सत्तण्हं अणीयाणं सत्तण्हं

अणियाहिवर्णं सोलसणं आयरक्खदेवसाहस्सीणं विजयस्स णं दारस्स विजयाए अ रायहाणीए अन्नोसिं च बहूणं विजयारायहाणीवत्थवाणं देवाणं देवीण य आहेवच्चं पोरेवच्चं सामित्तं भट्ठित्तं महत्तरगतं आणाईसरसेणावच्चं कारेमाणे पालेमाणे महयहयनइगीयवाइयंततीतलतालुडियघणमुइंगपडुप्पवाइयरवेणं दिवाइं भोगभोगाइं भुंजमाणे विहरइ, से तेणेट्ठेणं एवं बुच्चइ विजए दारे २” इति, अथ केनार्थेन भदन्त ! एवमुच्यते-विजयद्वारं विजयद्वारमिति ? भगवानाह-गौतम ! विजये द्वारे विजयो नाम प्राकृतत्वादव्ययत्वाद्वा नामशब्दात्परस्य दावचनस्य लोपस्ततोऽयमर्थः-प्रवाहतः-अनादिकालसन्ततिपतितेन विजय इति नाम्ना देवो महर्द्धिको-महती ऋद्धिः-भवनपरिवारादिका यस्यासौ महर्द्धिकः, ‘महाद्युतिकः’ महती द्युतिः शरीरगता आभरणगता च यस्यासौ महाद्युतिकः, तथा महत् बलं-शारीरः प्राणो यस्य स महाबलः, तथा महत् यशः-ख्यातिर्यस्यासौ महायशः, तथा ‘महेसक्खे’ इति महान् ईश इत्याख्या-प्रसिद्धि-र्यस्यासौ महेशाख्यः, अथवा ईशनं ईशो भावे घञ्प्रत्ययः ऐश्वर्यमित्यर्थः, ‘ईश ऐश्वर्ये’ इति वचनात्, तत ईशं-ऐश्वर्यं आत्मनः ख्याति-अन्तर्भूतण्यर्थतया ख्यापयति-प्रथयति स ईशाख्यः महान् आसीत् इत्याख्या-महेशाख्यः, क्वचिन्महा-सोक्खे इति पाठः, तत्र महत्सौख्यं-प्रभूतसद्वेद्योदयवशाद्यस्य स महासौख्यः, पत्त्योपमस्थितिकः परिवसति, स च तत्र चतसृणां सामानिकसहस्राणां चतसृणामग्रमहिषीणां सपरिवाराणां प्रत्येकमेकैकसहस्रसंख्यपरिवारसहितानां तिसृणामभ्यन्तरमध्यमवाह्यरूपाणां यथाक्रममष्टदशदशदेवसहस्रसहस्राकानां पर्पदां, सप्तानीकानां-हयानीकगजानीकरथानी-

कपदात्यनीकमहिषानीकगन्धर्वानीकनाट्यानीकरूपाणां सप्तानामनीकाधिपतीनां षोडशानामात्मरक्षकसहस्राणां विजयस्य
 द्वारस्य विजयायाश्च राजधान्या अन्येषां च बहूनां विजयरাজधानीवास्तव्यानां देवानां देवीनां च अधिपतेः कर्म आ-
 धिपत्यं रक्षा इत्यर्थः, सा च रक्षा सामान्येनाप्यात्मरक्षकेणैव क्रियते तत आह-पौरपत्यं पुरस्य पतिः पुरपतिः तस्य कर्म
 पौरपत्यं, सर्वेषामग्रेसरत्वमिति भावः, तच्चाग्रेसरत्वं नायकत्वमन्तरेणापि स्वनायकनियुक्तथाविधगृहचिन्तकसामान्य-
 पुरुषस्येव, ततो नायकत्वप्रतिपत्त्यर्थमाह-‘स्वामित्वं’ स्वमस्यास्तीति स्वामी तद्भावः स्वामित्वं नायकत्वमित्यर्थः, तदपि
 च नायकत्वं पौरपत्वमन्तरेणापि भवति यथा मृगयूयाधिपतेर्मृगस्य, तत आह-भर्तृत्वं-पोषकत्वं, ‘डुभृज्’ धारणपोषण-
 यो’रिति वचनात्, अत एव महत्तरकत्वं, महत्तरकत्वं कस्यचिदाज्ञाविकलस्यापि भवति यथा कस्यचिद्वणिजः स्वदास-
 दासीवर्गं प्रति, तत आह-आज्ञया ईश्वरः आज्ञेश्वरः सेनायाः पतिः सेनापतिः आज्ञेश्वरश्चासौ सेनापतिश्च आज्ञेश्वरसे-
 नापतिः तस्य कर्म आज्ञेश्वरसेनापत्यं स्वसैन्यं प्रत्यद्भुतमाज्ञाप्राधान्यमित्यर्थः कारणन् अन्यैर्नियुक्तैः पुरुषैः पालयन् स्वय-
 मेव, महता ‘रवेणे’ति योगः ‘अहय’ति आख्यानकप्रतिबद्धानि यदिवा अहतानि-अव्याहतानि नित्यानुबन्धानीति भावः,
 ये नाख्यगीते नाट्य-नृत्यं गीतं-गानं यानि च वादितानि तन्त्रीतलतालत्रुटितानि, तन्त्री-वीणा तलो-हस्ततलस्तालः-कं-
 शिका त्रुटितानि-शेषतूर्याणि, तथा यश्च घनमृदङ्गो-मेघसहस्रध्वनिर्मुखजः पटुना पुरुषेण प्रवादितस्तत एतेषां द्वन्द्वस्तेषां
 रवेण-नादेन सहकारिभूतेन दिवि भवान् दिव्यान् अतिप्रधानानिति, तथा भोगार्हः भोगाः-शब्दादयो भोगभोगाः, अथवा

भोगेभ्य-औदारिककायभावेभ्योऽतिशयिनो भोगा भोगभोगास्तान् भुञ्जानः-अनुभवन् विहरति-आस्ते, अत्र व्यत्ययः प्राकृतत्वात्, 'से एणट्टेण'मित्यादि, तत एतेनार्थेन गौतम ! एवमुच्यते-विजयं द्वारं विजयं द्वारमिति, विजयाभिधान-देवस्वामिकत्वाद्विजयो देवः स्वामित्वेनास्यास्तीति वा अत्रादित्वादप्रत्यये विजयमिति भावः, देवस्य विजयाभिधानता च यो यः पूर्वद्वाराधिपतिरुपद्यते देवः स स तत्सामानिकादिभिर्देवैः विजयो विजय इत्याह्वयते, तत्स्थितिप्रतिपादके कल्पपुस्तके तथाभिधानात्, "अदुत्तरं च णं गोअमा ! विजयस्स णं दारस्स सासए णामधिज्जे पणत्ते, जं ण कयाइ णासि ण कयाइ णत्थि ण कयाइ ण भविस्सइ जाव अवट्ठिए णिच्चे विजए दारे" अथापरमपि विजयद्वारनामप्रवृत्तौ कारणं गौतम ! विजयस्य द्वारस्य विजयमिति नामधेयं शाश्वतम्-अनादिसिद्धं प्रज्ञप्तं, शेषं सुगमं, एतत्सूत्रं वृत्तावदृष्टव्याख्यानमपि जीवाभिगमसूत्रब्रह्मादर्शेषु दृष्टत्वाह्निखितमस्तीति । एतेन विजयद्वारवर्णकः उक्तः, अथ राजधानीवर्णको यथा-“कहि णं भंते ! विजयस्स देवस्स विजया णामं रायहाणी पणत्ता ?, गोयमा ! विजयस्स दारस्स पुरत्थिमं तिरिअमसंखिज्जे दीवसमुद्धे वीईवइत्ता अण्णंभि जंबुद्वीवे दीवे चारस्स जोयणसहस्साइ ओगाहित्ता, एत्थ णं विजयस्स देवस्स विजया णामं रायहाणी पणत्ता इत्यारभ्य विजए देवे २'इत्यन्तं सूत्रं ज्ञेयं, अत्र प्रश्नसूत्रं सुगमं, निर्वचनसूत्रे विजयद्वारस्य पूर्वस्यां दिशि तिर्य-गसंख्येयान् द्वीपसमुद्रान् व्यतिव्रज्य-अतिक्रम्यान्त्रान्तरे योऽन्यो जम्बूद्वीपोऽधिकृतद्वीपतुल्याभिधानः, अनेन जम्बूद्वी-पानामसंख्येयत्वं सूचयति, तस्मिन् द्वादश योजनसहस्राण्यवगाह्य अत्रान्तरे विजयस्य देवस्य विजया नाम राजधानी प्रज्ञप्ता

मयाऽन्यैश्च तीर्थकुम्भिरित्यादि तावद् वाच्यं-यावन्निर्गमनसूत्रे विजयो देवो २ इति, अत्र च प्रारब्धोऽपि जीवाभिगमो-
क्तविजयानामराजधानीवर्णकः सामस्येन यन्न लिखितस्तद् ग्रन्थविस्तरभयात् तद्व्यमाग्यमकाराजधान्यधिकारे एवंवि-
धवर्णकस्य साक्षाद्विद्यमानत्वेन व्याख्यास्यमानत्वाच्चेति, अत्र प्रस्तुतसूत्रे शेषद्वाराणां मराजधानीकानां स्वरूपकथना-
यातिदेशमाह-‘एवं चत्तारिवी’त्यादि, एवं विजयद्वारप्रकारेण चत्वार्यपि जम्बूद्वीपस्य द्वाराणि सराजधानीकानि भणि-
तव्यानि, ननु विजयद्वारस्य वर्णितत्वात् सूत्रे कथं चतुर्द्वारविषयकोऽतिदेशः समसूत्रिः, उच्यते, अतिदेश्यातिदेश-
प्रतियोगिनोरत्यन्ततुल्यवर्णकत्वप्रतिपादनार्थं, ततश्च यथा विजयद्वारस्य वर्णकस्तथा वैजयन्तजयन्तापराजितद्वाराणा-
मपि यथा चामीयां त्रयाणां तथा विजयद्वारस्यापि, यथा विजयराजधान्या वर्णकस्तथा वैजयन्ताजयन्तापराजि-
ताराजधानीनामपि यथा च तासां तिसृणां तथा विजयाराजधान्या अपीत्यर्थः सिद्धः, अस्ति चायं न्यायः, ‘एते त्रिण-
जिवा पञ्च’इत्यादौ तथा दर्शनात्, अमूनि च द्वाराणि पूर्वदिक्तः प्रादक्षिण्येन नामतो ज्ञेयानि, तथाहि-पूर्वस्यां विजयं
दक्षिणस्यां वैजयन्तं पश्चिमायां जयन्तं उत्तरस्यामपराजितं चेति, अत्र वैजयन्तादिद्वाराणामपि जीवाभिगमत एव प्रश्न-
निर्वचनरूपा आलापका वेदितव्याः, तथाहि-कहि णं भंते ! जंबुद्वीवस्स दीवस्स वैजयंते णामं दारे पणत्ते?, गोअमा !
जंबुद्वीवे दीवे मंदरस्स पद्यस्स दाहिणेणं पणयालीमं जोअणसहस्साइं अवाहाए जंबुद्वीवदीपदाहिणेरेते लउणससमुद्दा-
हिणद्धस्स उत्तरेणं एत्थ णं जंबुद्वीवस्स २ वैजयंते णामं दारे पणत्ते अण्णोअणाइं उतुं उअत्तेणं मयेव मया वत्तयया

जाव णिचे, रायहाणी से दाहिणेणं जाव वेजयंते देवे २' इति, तथा 'कहि णं भंते ! जंबुद्वीवस्स दीवस्स जयंते णामं दारे पणत्ते ? , गोअमा ! जंबुद्वीवे दीवे मंदरस्स पवयस्स पच्चत्थिमेणं पणयालीसं जोअणसहस्साइं अवाहाए जंबुद्वीव-
पच्चत्थिमपेरंते लवणसमुद्धपच्चत्थिमद्धस्स पुरत्थिमेणं सीओआए महाणईए उप्पि एत्थ णं जंबुद्वीवस्स दीवस्स जयंते
णामं दारे पणत्ते, तं चेव से पमाणं, जयंते देवे, पच्चत्थिमेणं से रायहाणी जाव जयंते देवे २" इति, तथा "कहि णं भंते !
जंबुद्वीवस्स २ अपराजिए णामं दारे पणत्ते ? , गो० ! मंदरस्स उत्तरेणं पणयालीसं जोअणसहस्साइं अवाहाए जंबुद्वीवे
दीवे उत्तरपेलंते लवणसमुद्धे उत्तरस्स दाहिणेणं एत्थ णं जंबुद्वीवे दीवे अपराइए णामं दारे पणत्ते, तं चेव पमाणं, राय-
हाणी उत्तरेणं जाव अपराइए देवे २, चउण्हवि अणंमि जंबुद्वीवे' इति, अत्र व्याख्या-क भदन्त ! जम्बूद्वीपस्य २ वैज-
यन्तं नाम द्वारं प्रज्ञप्तं ? , भगवानाह-गौतम ! मन्दरस्य दक्षिणेन-दक्षिणस्यां दिशि पञ्चचत्वारिंशद्योजनसहस्राण्यवा-
धया वाधनं वाधा-आक्रमणमिति न वाधा अवाधा-दूरवर्त्तिवेनानाक्रमणमपान्तरालमित्यर्थः, तथा (या) कृत्वेति
गम्यते, अपान्तराले मुक्त्वा इति भावः, जम्बूद्वीपद्वीपदक्षिणपर्यन्ते लवणसमुद्रदक्षिणाद्धस्योत्तरेण जम्बूद्वीपस्य द्वीपस्य
वैजयन्तं नाम्ना द्वारं प्रज्ञप्तं, अष्टौ योजनान्यूर्ध्वोच्चत्वेनेत्यादिका सैव विजयद्वारसम्बन्धिन्येव सर्वा वक्तव्यता याव-
न्नित्यं वैजयन्तमिति नाम, क भदन्त ! वैजयन्तस्य देवस्य वैजयन्तानाम्नी राजधानी इत्यादि सर्वं प्राग्वत्,
वैजयन्तो देवो वैजयन्तो देव इति, एवं जयन्तापराजितद्वारवक्तव्यतापि वाच्या, नवरं जयन्तद्वारस्य पश्चिमायां दिशि

जयन्ता राजधानी अपराजितद्वारस्य चोत्तरस्यां दिशि अपराजिता राजधानी तिर्यगसंक्षेपान् द्वीपसमुद्रान् व्यतिब्रज्येति वाच्यं । सम्प्रति विजयादिद्वाराणां परस्परमन्तरं प्रतिपिपादयिपुराह—

जलुदीवस्स ण भत्ते ! दीवस्स दारस्स य दारस्स य केवइए अवाहाए अतरे पणत्ते १, गो० ! अउणासीइ जोअणसहस्साइ वावण च जोअणाइं देसूणं च अद्वजोअण दारस्स य २ अवाहाए अतरे पणत्ते,—अउणासीइ सहस्सा वावण चैव जोअणा हुति । ऊणं च अद्वजोअण दारतर जलुदीवस्स ॥ १ ॥ (सूत्र ९)

‘जलुदीवस्स ण’मित्यादि, जम्बूद्वीपस्य, णमिति प्राग्वत्, भदन्त ! द्वीपस्य सम्वन्धिनो द्वारस्य च द्वारस्य च कियत्—किंप्रमाणं ‘अवाहाए अंतरे’ति वाधा—परस्परं संश्लेषतः पीडनं न वाधाऽवाधा तथाऽवाधया यदन्तरं व्यवधानमि-
त्यर्थः प्रज्ञप्तं, इहान्तरशब्दो मध्यविशेषादिष्वर्थेषु वर्तमानो दृष्टस्तत्तद्व्यवच्छेदेन व्यवधानार्थपरिग्रहार्थमवाधाग्रहणं,
अत्र निर्वचनं भगवानाह—गौतम ! एकोनाशीतियोजनसहस्राणि द्विपश्चाद्योजनानि देशेन चार्द्धयोजनं द्वारस्य च
द्वारस्य चावाधया अन्तरं प्रज्ञप्तं, तथाहि—जम्बूद्वीपपरिधिः प्राशिर्दिष्टो योजनानि तिस्रो लक्षाः षोडश सहस्राणि द्वे
शते सप्तविंशत्यधिके ३१६२२७ क्रोशत्रयं ३ अष्टाविंशं धनुःशतं १२८ त्रयोदशाङ्गुलानि १३ एकमर्द्धाङ्गुल १ मिति,
अस्माद् द्वारचतुष्कविस्तारोऽष्टादशयोजनरूपोऽपनीयते, यत एकैकस्य द्वारस्य विस्तारो योजनानि चत्वारि ४ प्रतिद्वारं
द्वारशाखाद्वयविस्तरश्च क्रोशद्वयं २, अस्मिन्श्च द्वारस्य शाखयोश्च परिमाणे चतुर्गुणे जातान्यष्टादश योजनानि १८,

ततस्तदपनयने शेषपरिधिसत्कस्यास्य योजनरूपस्य ३१६२०९ चतुर्भागे लब्धानि योजनानि एकोनाशीतिः सहस्राणि द्विपञ्चाशदधिकानि ७९०५२-क्रोशश्चैकः १, तथा परिधिसत्कस्य क्रोशत्रयस्य धनुःकरणे जातानि धनुषां षट् सहस्राणि ६०००, एषु च परिधिसत्काष्टाविंशत्यधिकधनुःशतस्य क्षेपे जातानि धनुषामेकषष्टिशतान्यष्टाविंशत्यधिकानि ६१२८ ततोऽस्य चतुर्भिर्भागे लब्धानि पञ्चदश शतानि द्वात्रिंशदधिकानि १५३२, यानि च परिधिसत्कत्रयोदश १३ अङ्गुलानि तेषामपि चतुर्भिर्भागे लब्धानि त्रीण्यङ्गुलानि ३, शेषे चैकस्मिन्नङ्गुले यवाः अष्टौ ८ एषु परिधिसत्कयवपञ्चक ५ क्षेपे जातास्त्रयोदश यवाः १३ एषां च चतुर्भिर्भागे लब्धास्त्रयो यवाः ३, शेषे चैकस्मिन् यवे यूकाः अष्टौ ८ आसु परिधिसत्कैकयूकाक्षेपे जाता नव ९ आसां चतुर्भिर्भागे लब्धे द्वे यूके २, शेषस्याल्पत्वान्न विवक्षा, एतच्च सर्वं देशेनमेकं गव्यू-तमिति जातं पूर्वलब्धगव्यूतेन सह देशेनमर्द्धयोजनमिति, इममेवार्थं 'द्विर्वर्द्धं सुवर्द्ध'मिति अवद्धसूत्रतो वद्धसूत्रं लाघ-वरुचिसत्त्वानुग्राहकमिति वा गाथयाऽऽह—'अउनासी'ति, अत्र विभक्तिलोपः प्राकृतत्वात् । अथ चतुर्थप्रश्न एव आका-रभावप्रत्यवताररूपे भरतवर्षस्वरूपं जिज्ञासुः पृच्छति—

कहि ण भंते ! जवुदीवे दीवे भरहे णाम वासे पण्णत्ते ? गो० ! चुल्लहिमंवत्तस्स वासहरपवयस्स दाहिणेण दाहिणलवणसमुदस्स उत्त-रेण पुरत्थिमलवणसमुदस्स पच्चत्थिमेण पच्चत्थिमलवणसमुदस्स पुरत्थिमेण, एत्थ ण जवुदीवे दीवे भरहे णाम वासे पण्णत्ते, खाणुवहुले कटकवहुले विसमवहुले दुग्गवहुले पवयवहुले पवयवहुले उज्जरवहुले णिञ्जरवहुले सङ्खावहुले दरिवहुले णईवहुले दहवहुले रुक्मवहुले

- गुच्छवहुले गुम्भवहुले लयावहुले वल्लीवहुले अडवीवहुले सावयवहुले तणवहुले तक्करवहुले डिम्यवहुले डमरवहुले दुडिम्यवहुले दुका-
लवहुले पासडवहुले किवणवहुले वणीमगवहुले ईतिवहुले मारिवहुले कुवुटिवहुले अणावुटिवहुले रायवहुले रोगंवहुले सकिलेसवहुले
अभिकलणं अभिकलण सस्योहवहुले पार्इणपडीणायए उदीणदाहिणविच्छिण्णे उत्तरओ पलिअं कसंठाणसठिए दाहिणओ घणुपिट्सठिए
तिथा लवणसमुद पुट्टे गगासिधूहि महाणईहि वेअड्डेण य पद्यएण छन्नाभागपविभत्ते जवुदीवदीवणउयसयभागे पचछवीसे जोअणसए
छच्च एणूणवीसइभाए जोअणत्स विक्खभेण । भरहस्स ण वासस्स बहुमज्झदेसभाए एत्थ ण वेअड्डेणाम पद्यए पणत्ते, जे ण भरह
वास दुहा विभयमाणे २ चिट्ठई, त०—दाहिणहुभरहं च (सूत्र १०)

‘कहि णं भंते’त्ति प्रच्छकार्षेक्षया आसन्नत्वेन प्रथमं भरतस्यैव प्रश्नसूत्रं, क भदन्त ! जम्बूद्वीपे द्वीपे भरतं नाम्ना वर्षं प्रज्ञप्तं ? ,
भगवानाह-गौतम ! ‘चुल्लहिमवन्ते’त्यादि, चुल्लशब्दो देवयः शुल्लपर्यायस्तेन शुल्लो-महाहिमवदपेक्षया लघुर्यो हिमवान् वर्षधर-
पर्वतः क्षेत्रसीमाकारी गिरिविशेषस्तस्य दक्षिणेन दक्षिणस्यां दिशि दक्षिणालयलवणसमुद्रस्योत्तरस्यां पौरस्त्यलवणसमुद्रस्य
पश्चिमायां पाश्चात्यलवणसमुद्रस्य पूर्वस्यां दिशि अत्रावकाशे भरतं नाम्ना वर्षं प्रज्ञप्तं, किंचिशिष्टं तदित्याह-स्थाणवः-कीलका ये
छिन्नावशिष्टवनस्पतीनां शुष्कावयवाः दुंठा इति लोकप्रसिद्धाः तैर्वहुलं-प्रचुरं व्याप्तमित्यर्थः अथवा स्थाणवो बहुला यत्र तत्त-
था, एवं सर्वत्र पदयोजना ज्ञेया, तथा कण्टका-वदर्यादिप्रभवाः विषमं-निम्नोन्नतं स्थानं दुर्गं-दुर्गमं स्थानं पर्वताः-क्षुद्रगिरयः
प्रपाता-भृगवो यत्र मुमूर्षवो जना झम्पां ददति अथवा प्रपाता-रात्रिधाट्यः अवझरा-गिरितटादुदकस्याधःपतनानि तान्येव

सदावस्थाधीनि निर्झराः गर्त्ताः-प्रसिद्धाः दय्यो-गुहाः नद्यो द्रहाश्च प्रतीताः वृक्षाः रूक्षा वा-सहकारादयः गुच्छा-वृन्ता-
कीप्रभृतयः गुल्मा-नवमालिकादयः लताः-पद्मलताद्याः वल्यः-कूष्माण्डीप्रमुखाः, अत्र नदीद्रहवृक्षादिवनस्पतीना-
मशुभानुभावजनितानामेव बाहुल्यं बोध्यं, नतु एकान्तसुपमादिकालभावि तथाविधशुभानुभावजनितानां, तेषां प्रायः
प्रज्ञापककालेऽल्पीयस्वात्, अटव्यो-दूरतरजननिवासस्थाना भूमयः श्वापदा-हिंस्रजीवाः स्तेनाः-चौराः तदेव कुर्व-
न्तीति निरुक्तितस्तस्कराः-सर्वदा चौर्यकारिणः डिम्बानि-स्वदेशोत्थविषुवा डमराणि-परराजकृतोपद्रवाः दुर्भिक्षं-भि-
क्षाचराणां भिक्षादुर्लभत्वं, दुष्कालो-धान्यमहार्घतादिना दुष्टः कालः पाखण्डं-पाखण्डजनोत्थापितमिथ्यावादः कृपणाः
प्रतीताः वनीपका-न्याचका इतिः-धान्याद्युपद्रवकारिशालभमूपिकादिः मारिः-मरकः कुत्सिता वृष्टिः कुवृष्टिः कर्पक-
जनानभिलषणीया वृष्टिरित्यर्थः, अनावृष्टिः-वर्षणाभाव इति राजानः-आधिपत्यकर्तारः तद्बाहुल्यं च प्रजानां पीडा-
हेतुरिति रोगाः संक्लेशाश्च व्यक्ताः, अभीक्ष्णं २-पुनः पुनर्दण्डपारुष्यादिना संक्षोभाः-चित्तानवस्थितता प्रजानामिति
शेषः, इदं च सर्वं विशेषणजातं भरतस्य प्रज्ञापकोपेक्षया मध्यमकालीनानुभावमेव व्यावर्णितं, तेनोत्तरसूत्रे एकान्तसुप-
मादावस्य बहुसमरमणीयत्वातिस्निग्धत्वादिकमेकान्तदुष्पमादौ निर्वनस्पतिकत्वाराराजत्वादिकं च वक्ष्यमाणं न विरुध्यते
इति । प्रागेव प्राचीनं, स्वार्थे ईनप्रत्ययः, दिग्विवक्षायां प्राचीनं पूर्वा इत्यर्थः, एवं प्रतीचीनोदीचीने अपि वाच्ये, तेन
पूर्वापरयोर्दिशोरायतं उदीचीदक्षिणयोर्दिशोर्विस्तीर्णं, अथवा प्राचीनप्रतीचीनावयवयोरायतमेवमुत्तरत्रापि, अथ तदेव

संस्थानतो विशिनष्टि—उत्तरस्यां दिशि पर्यङ्कस्येव संस्थितं—संस्थानं यस्य तत्तथा, दक्षिणतो—दक्षिणस्यां दिशि
आरोपितज्यस्य धनुषः—कोदण्डस्य पृष्ठं—पाश्चात्यभागस्तस्येव संस्थितं—संस्थानं यस्य तत्तथा, अत एवास्य धनुःपृष्ठार-
जीवावाहानां सम्भवः, एषां च स्वरूपं स्वस्वावसरे निरूपयिष्यति, त्रिधा—पूर्वकोटिधनुःपृष्ठापरकोटिभिर्लवणसमुद्रं—
क्रमेण पूर्वदक्षिणापरलवणसमुद्रावयवं स्पृष्टं—धातूनामनेकार्थत्वात् प्राप्तं, ग्रामप्राप्त इत्यादिवत् कर्त्तरि क्तप्रत्ययः,
अयमर्थः—पूर्वकोट्या पूर्वलवणसमुद्रं धनुःपृष्ठेन दक्षिणलवणसमुद्रं अपरकोट्या पश्चिमलवणसमुद्रं संस्पृश्य स्थितमिति,
अथेदमेव पट्टसण्डविभजनद्वारा विशिनष्टि—गङ्गासिन्धुभ्यां महानदोभ्यां वैताड्येन च पर्वतेन पट्टसंख्या भागाः पट्टभागा-
स्तैर्विभक्तं, अयमर्थः—अनन्तरोदितैस्त्रिभिर्दक्षिणोत्तरयोः प्रत्येकं सण्डत्रयकरणेन भरतस्य पट्टसण्डानि कृतानीति । अथ
यदि जम्बूद्वीपैकदेशभूत भरतं तर्हि विष्कम्भतः तस्य कतितमे भागे तदित्याह—‘जंबूद्वीपे’त्यादि, जम्बूद्वीपद्वीपस्य—जम्बू-
द्वीपविष्कम्भस्य नवत्यधिकशततमो यो भागस्तस्मिन् इति, अथ नवत्यधिकशततमभागे कियन्ति योजनानीत्याह—‘पञ्च
पट्विंशत्यधिकानि योजनशतानि पट् च योजनस्यैकोनविंशतिभागान्, कोऽर्थः?—यादृशैरेकोनविंशतिभागैः समुदि-
तैर्योजनं भवति तादृशान् पट् भागान् इति, विष्कम्भेन—विस्तारेण शरापरपर्यायेणेति, अत्राङ्कस्थापना यथा—५२६—
 $\frac{1}{39}$, अयं भावः—जम्बूद्वीपविस्तारस्य लक्षयोजनरूपस्य नवत्यधिकशतेन भागे लब्धं ५२६ योजनानि $\frac{1}{39}$, एतावानेव च
भरतविस्तारः, ननु भाजकराशिर्नवत्यधिकशतरूपः पट्टभागास्तु योजनैकोनविंशतिकलारूपा इति विमद्गमिव प्रति-

भाति, उच्यते, गणितनिपुणानां सर्वं सुज्ञानमेव, तथाहि—जम्बूद्वीपव्यासस्य योजनलक्ष १००००० मितस्य नवत्य-
धिकशतभक्तस्यावशिष्टः पट्टिरूपो राशिर्भागदानासमर्थ इति भाज्यभाजकराज्योर्दशभिरपवर्से जाता भाज्यराशौ पट्ट ६
द्रो भागौ हिमवतः, पूर्वक्षेत्रतो द्विगुणत्वात्, चत्वारो हैमवतक्षेत्रस्य, पूर्ववर्षधरतो द्विगुणत्वात्, अष्टौ महाहिमवतः,
पूर्वक्षेत्रतो द्विगुणत्वात्, षोडश हरिवर्षस्य, पूर्ववर्षधरतो द्विगुणत्वात्, द्वात्रिंशद्विगुणत्वात्, पूर्वक्षेत्रतो द्विगुणत्वात्, सर्वे
मिलिताः ६३, एते मेरोर्दक्षिणतस्तयोत्तरतोऽपि ६३ विदेहवर्षं तु ६४ भागाः, सर्वाग्रेण एतैर्भागेर्दक्षिणोत्तरतो जम्बूद्वी-
पयोजनलक्षं पूरितं भवति, तत एतावान् भाजकाङ्कः १९० नवत्यधिकं शतं भागानामिति । अथ यदुक्तं—“गंगासिंधूहिं
महाणईहिं वेयट्टेण य पयएणं छम्भागपविभत्ते” इत्यत्र वैताड्यस्य स्वरूपप्रकरणाय सूत्रमाह—“भरहस्त ण”मित्यादि,
भरतस्य ११स्य बहुमध्यदेशभागे वैजयन्तद्वारात् त्रिकलाधिकसाष्टत्रिंशद्विंशतयोजनातिक्रमे पञ्चाशद्योजनक्षेत्रखण्डे,
अत्र वैताड्यो नाम पर्वतः प्रज्ञप्तः, यो णमिति प्राग्वत् भरतं वर्षं द्विधा विभजन् २, समांशतया चक्रवर्त्तिकाले च
समस्यामिकृतया तथाऽन्यैरपि प्रकारैर्द्वयोरपि तुल्यतायोनार्थमि (र्थं विभजनमि) ति । तत्रादावासन्नत्वेन दक्षिणाङ्ग-
भरतं कान्तीति प्रश्नयति—

ऋदि ण भते ! जंबुद्वीपे धीने द्वाहिणद्वे भरटे णामं नामे पण्णत्ते ?, गो० । वेयट्टस्म पययस्म द्वाहिणेण द्वाहिणलवणसमुद्रस्त

उत्तरेण पुरत्थिमलवणसमुद्रस्स पश्चत्थिमलवणसमुद्रस्स पुरत्थिमेण एत्थ णं जम्बुदीपे धीव्रे दाहिणद्वारहे णामं धामे पण्णत्ते पाईणपडीणायए उदीणदाहिणविच्छिण्णे अद्वचदमठाणसठिणं तिहा लवणसमुद्र पुट्टे, गंगासिन्धुहिं महाणईहिं तिभागपविभत्ते दोणिण अट्ठतीसे जोअणसए तिणिण अ एणूणवीसइभागे जोयणस्स विकरभेणं, तस्म जीवा उत्तरेणं पाईणपडीणायया दुहा लवणसमुद्र पुट्टा पुरत्थिमिहाण कोडीण पुरत्थिमिहा लवणसमुद्र पुट्टा पश्चत्थिमिहा लवणसमुद्र पुट्टा णव जोयणसहस्साइं सत्त य अडयाले जोयणसए दुवाल्स य एणूणवीसइभाग जोयणस्स आयामेणं तीसे धणुपुट्टे दाहिणेणं णव जोयणसहस्साइ सत्तछावट्टे जोयणसए इक्क च एणूणवीसइभागे जोयणस्स किंचिविसेसाहिअं परिस्सरेवेणं पण्णत्ते, दाहिणद्वारहस्स ण भत्ते ! वासस्स केरिसए आयारभावपडोयारे पण्णत्ते १, गो० ! बहुसमरमणिजे भूमिभागे पण्णत्ते, से जहा णामए आलिगपुस्सरेइ वा जाव णाणाविह पश्चवणेहिं मणीहिं तणेहिं उप्पसोमिण, तजहा—कित्तिमेहिं चेव अकित्तिमेहिं चेव, दाहिणद्वारहे णं भत्ते ! वासे मणुयाण केरिसए आयारभावपडोयारे पण्णत्ते २, गोयसा ! ते ण मणुआ बहुसययणा बहुसठाणा बहुउच्चत्तपज्जवा बहुभाउपज्जवा बहुइं वासाइ आउ पालेति, पालित्ता अप्पेगइया णिरयगामी अप्पेगइया तिरियगामी अप्पेगइया मणुयगामी अप्पेगइया देवगामी अप्पेगइया सिज्झति बुज्झति शुभति परिणिनायति सब्बदुस्साणमत करेति (सुत्त ११)

‘कहि णं भत्ते !’ इत्यादि, इदं च सूत्रं पूर्वसूत्रेण समगमतया विवृतप्रायं, नवरं अर्द्धचन्द्रसंस्थानसंस्थितत्वं तु दक्षिण-भरतार्द्धस्य जम्बूद्वीपपट्टादावालेऽलदर्शनाद् व्यक्तमेव, तथा त्रिसंख्या भागास्त्रिभागास्तैः प्रविभक्तं, तत्र पौरस्त्यो भागो

गङ्गाया पूर्वसमुद्रं मिलन्त्या कृतः, पाश्चात्यो भागस्तु सिन्ध्वा पश्चिमसमुद्रं मिलन्त्या कृतः, मध्यमभागस्तु गङ्गासिन्धुभ्यां कृत इति, द्वे अष्टत्रिंशदधिके योजनशते त्रींशैकोनविंशतिभागान् योजनस्य विष्कम्भेन, किमुक्तं भवति ?—पट्टकलाधि-
कपट्टविंशपञ्चगतयोजन ५२६ $\frac{६}{१९}$ भरतविस्तारद्वैताख्यविस्तारे ५० योजनमिते शोधितेऽवशिष्टं चत्वारि योजनशतानि
पट्टसप्तत्यधिकानि पट्ट च कलाः ४७६ $\frac{६}{१९}$, एतदद्धं द्वे योजनानां शते अष्टत्रिंशदधिके तिस्रश्चापराः कलाः २३८ $\frac{३}{१९}$
इत्येवंरूपं यथोक्तं मानं भवति, एतेनास्य शरग्ररूपणा कृता, शरविष्कम्भयोरभेदादिति । अथ जीवासूत्रमाह—‘तस्म जी-
ने’त्यादि, तस्य दक्षिणार्द्धभरतस्य जीवेव जीवा—ऋजूवी सर्वान्तिमप्रदेशपङ्क्तिः, उत्तरेण—उत्तरस्यां मेरुदिशीत्यर्थः, प्राचीने
पूर्वस्या प्रतीचीने—अपरस्यां चाऽऽयता—आयामवती द्विधा लवणसमुद्रं स्पृष्टा—छुप्तवती इदमेवार्थं द्योतयति—‘पुरत्थिमि-
च्छाए’ इति पूर्वया कोट्या—अग्रभागेन पौरस्त्यं लवणसमुद्रावयवं स्पृष्टा पाश्चात्यया कोट्या पाश्चात्यं लवणसमुद्रावयवं
स्पृष्टा, नव योजनसहस्राणि अष्टचत्वारिंशानि—अष्टचत्वारिंशदधिकानि सप्त योजनशतानि द्वादश चैकोनविंशतिभा-
गान् योजनस्यायामेन ९७४८ $\frac{१३}{१९}$, यच्च समवायाद्गसूत्रे—‘दाहिणहुभरहस्र णं जीवा पार्श्वणपडीणायया दुहओ लवण-
समुद्रं पुट्ठा णव जोअणसहस्साइं आयामेण’मित्युक्तं तत्सूचामात्रत्वात् सूत्रस्य शेषविवक्षा न कृता, वृत्तिकारेण
तु अयमवशिष्टराशिरूपो विशेषो गृहीत इति, अत्र सूत्रेऽनुक्तापि जीवानयने करणभावना दर्श्यते, तथाहि—जम्बू-
द्वीपव्यासाद्विचक्षितक्षेत्रेषुः शोध्यते, ततो यज्जातं तत्तेनैवेपुणा गुण्यते, ततः पुनश्चतुर्भिर्गुण्यते, इत्थं ससंस्कारो

राशिर्विवक्षितक्षेत्रस्य जीवावर्ग इत्युच्यते, अस्माच्च मूले गृह्यमाणे यद्विध्यते तज्जीवाफलमानं, तस्य चैकोनविंशत्या
 भागे योजनराशिः शेषश्च कलाराशिः, तत्र जीवादिपरिज्ञानं चेत्पुनरिमाणपरिज्ञानाविनाभावि, तच्च न परिपूर्णयो-
 जनसंख्याङ्कं किन्तु कलाभिः कृत्वा सातिरेकमिति विवक्षितक्षेत्रादेरिषुः सवर्णनाथं कलीक्रियते, स च कलीकृतादेव
 जम्बूद्वीपव्यामात् सुलेन शोधनीय इति मण्डलक्षेत्रव्याप्तोऽपि १ शून्य ५ रूपः कलीकरणार्थैकोनविंशत्या गुण्यते,
 जातः १९ शून्यः ५, ततो दक्षिणभरतार्धयोः साष्टत्रिंशद्द्विशतयोजनमितस्य कलीकृतस्य प्रक्षिप्तोपरितनकलात्रिकस्य
 ४५२५ रूपस्य शोधने जातः १८९५४७५, ततश्च दक्षिणाद्धैपुणा ४५२५ रूपेण गुण्यते जातः, ८५७७०२४३७५,
 अयं चतुर्गुणः ३४३०८०९७५००, एष दक्षिणभरतार्द्धस्य जीवावर्गः, एतस्य वर्गमूलानयनेन लब्धाः कलाः १८५२२४,
 शेषं कलांशः १६७३२४, छेदराशिरधः ३७०४४८, लब्धफलानां १९ भागे योजन ९७४७ कलाः १२, इयं दक्षिण-
 भरतार्द्धजीवा, एवं वैताड्यादिजीवास्वपि भाव्यं, यान्द्वाक्षिणात्यविदेहार्द्धजीवा, एवमुत्तरैरावतार्द्धजीवा यावदुत्तरार्द्ध-
 विदेहजीवापीति । अथ दक्षिणभरतार्द्धस्य धनुःपृष्ठं निरूपयति—‘तीसे धनुपटे’ इत्यादि, तस्याः—अनन्तरोक्ताया
 जीवाया दक्षिणतो—दक्षिणस्यां दिशि लवणद्विशीत्यर्थः धनुःपृष्ठं अधिकारात् दक्षिणभरतार्द्धस्येति, यद्वा प्राकृतत्वा-
 छिद्गव्यत्यये तीसे इति तस्य—दक्षिणार्द्धभरतस्येति व्याख्येयं, नत्र योजनसहस्राणि पद्मपृथ्यधिकानि सप्त च योजन-
 शतानि एकं चैकोनविंशतिभागं योजनस्य किञ्चिद्विशेषाधिकं परिक्षेपेण—परिधिना प्रज्ञप्तं, अत्र करणभावना यथा—

विवक्षितेषौ विवक्षितेषुगुणे पुनः षड्गुणे विवक्षितजीवावर्गयुते च यो राशिः स धनुःपृष्ठवर्ग इति व्यपदिश्यते, तस्माच्च
वर्गमूले लब्धाना कलानां १९ भागे लब्धं योजनानि, अवशिष्टं कलाः, तथाहि-दक्षिणभरतार्द्धेषुकलाः ४५२५, अस्य
वर्गः २०४७५६२५, अयं षड्गुणः १२२८५३७५०, अथ दक्षिणभरतार्द्धस्य जीवावर्गः ३४३०८०९७५००, अनयो-
र्युतिः ३४४३०९५१२५०, धनुःपृष्ठवर्गोऽयं, अस्य वर्गमूले लब्धं कलाः १८५५५५, शेषं कलांशाः २९३२२५, छेदक-
राशिरधस्तात् ३७१२१०, कलानां १९ भागे योजन ९७६६ कलाः १, ये च वर्गमूलावशिष्टाः कलांशास्तद्विवक्षया
च सूत्रकृता कलाया विशेषाधिकत्वमभ्यधाति, आह-एवं जीवाकरणेऽपि वर्गमूलावशिष्टकलांशानां सद्भावात् तत्रा-
प्युक्तकलानां साधिकत्वप्रतिपादनं न्यायप्राप्तं कथं नोक्तमिति?, उच्यते, सूत्रगतेर्वैचित्र्यादविवक्षितत्वात्, 'विवक्षा-
प्रधानानि हि सूत्राणी'ति, एवं वैताड्यादिधनुःपृष्ठेष्वपि भाव्यं, यावदाक्षिणात्यविदेहाद्धधनुःपृष्ठं, एवमुत्तरत उत्तरैराव-
तार्द्धधनुःपृष्ठं यावदुत्तरार्द्धविदेहधनुःपृष्ठमपीति, अत्र च दक्षिणभरतार्द्धं वाहाया असम्भवः । अथ दक्षिणभरतार्द्ध-
स्वरूपं पृच्छन्निदमाह-'दाहिणद्वे'त्यादि, दक्षिणार्द्धभरतस्य भगवन्! कीदृशः आकारस्य-स्वरूपस्य भावाः-पर्याया-
स्तेषां प्रत्यवतारः-ग्रादुर्भावः प्रज्ञप्तः?, कीदृशः प्रस्तुतक्षेत्रस्य स्वरूपविशेष इति भावः, भगवानाह-गौतम! भरतस्य
बहुसमरमणीयो भूमिभागः प्रज्ञप्तः 'से जहाणामए आलिंगपुक्खरेइ वे'त्यादिको बहुसमत्ववर्णकः सर्वोऽपि ग्राह्यः,
यावन्नानाविधपञ्चवर्णैः मणिभिस्तृणैश्चोपशोभितः, तद्यथेत्युपदर्शने, किञ्चिदिष्टैर्मणिभिस्तृणैश्च?—कृत्रिमैः—क्रमेण शिल्पि-

कर्पकादिप्रयोगनिष्पन्नैः अकृत्रिमैः क्रमाद्रक्षणानि संभूतानुससम्भूतैरुपशोभितो दक्षिणार्द्धभरतस्य भूमिभागः, अने-
 नास्य कर्मभूमित्वमभाणि, अन्यथा हैमवताद्यकर्मभूमिष्वपि इदं विशेषणमकथयिष्यदिति, कारी समुच्चयार्थं पय-
 कारावधारणार्थं, अथवा चैवेत्यखण्डमन्त्रार्थं समुच्चयार्थं, अपिचेत्यादियत्, ननु अनेन सूत्रेण कस्यमाणेनोत्तरभर-
 तार्द्धवर्णकसूत्रेण च सह 'खाणुचहुले विसमबहुले कंटगबहुले' इत्यादि सामान्यभरतवर्णकसूत्रं विरुध्यति, न चेते सूत्रे
 अरकविशेषापेक्षे सामान्यभरतसूत्रं तु प्रज्ञापककालापेक्षमिति न विरोध इति गच्छं, मणीनां तृणानां च कृत्रिमत्या-
 कृत्रिमत्वभणनेनानयोरपि प्रज्ञापककालीनत्वस्यैवोचित्यात्, कृत्रिममणितृणानां तत्रैव सम्भवात्, प्रज्ञापककालश्चाव-
 सर्पिण्यां तृतीयारकप्रान्तादारभ्य वर्णगतो न दुष्प्रसारकं यावदिति चेत्, उच्यते, अत्र 'खाणुचहुले विममबहुले' इत्यादि-
 सूत्रस्य बाहुल्यापेक्षयोक्तत्वेन कचिद्देशविशेषे पुरुषविशेषस्य पुण्यफलभोगार्थमुपसर्गयमानं भूमेर्बहुसमरमणीयत्वादिकं
 न विरुध्यति, भोजकवैचित्र्ये भोग्यवैचित्र्यस्य नियतत्वात्, अनेनास्यैकान्तशुभैकान्ताशुभमिश्रलक्षणकालत्रयाधार-
 कत्वमसूचि, एकान्तशुभे हि काले सर्वे क्षेत्रभागाः शुभा एव एकान्ताशुभे हि सर्वे अशुभा एव मिश्रे तु कचिन्शुभाः
 कचिदशुभाः, अत एव पञ्चमारकाद् यावद्भूमिभागवर्णकं बहुसमरमणीयत्वादिकमेव सूत्रकारेणान्यथापि पष्ठेऽरके तु
 एकान्ताशुभे न तथेति सर्वं सुस्थं । अथ तत्रैव मनुष्यस्वरूपं पृच्छति—'दाहिणद्वभरदे'त्यादि प्रश्नमूत्रं प्राप्यत्, निर्वच-
 नसूत्रे भगवानाह—गौतम ! येषां स्वरूपं भवता जिज्ञासितं ते मनुजा बहूनि—यश्चक्रपभनाराचादीनि भंजनानि—यपुई-

ढीकारकारणास्थिनिचयात्मकानि येषां ते तथा, तथा बहूनि-समचतुरस्रादीनि संस्थानानि-विशिष्टावयवरचनात्मकशरी-
राकृतयो येषां ते तथा, बहवो-नानाविधा उच्चत्वस्य-शरीरोच्छ्रयस्य पर्यवाः-पञ्चधनुःशतसप्तहस्तमानादिका विशेषा
येषां ते तथा बहवः आयुषः-पूर्वकोटिर्वपशतादिकाः पर्यवा-विशेषा येषां ते तथा, बहूनि वर्षाणि आयुः पालयन्ति,
पालयित्वा अपिः संभावनायां एके-केचन निरयगतिगामिनः-नरकगतिगन्तारः एवमप्येकके तिर्यगतिगामिनः अप्ये-
कके मनुजगतिगामिनः अप्येकके देवगतिगामिनः अप्येकके सिद्ध्यन्ति-सकलकर्मक्षयकरणेन निष्ठितार्थीभवन्ति बुद्ध्य-
न्ते-केवलालोकेन वस्तुतत्त्वं जानन्ति मुच्यन्ते भवोपग्राहिकर्माशेभ्यः परिनिर्वान्ति-कर्मकृततापविरहाच्छीतीभवन्ति, बुद्ध्य-
किमुक्तं भवति ? —सर्वदुःखानामन्तं कुर्वन्ति, इदं च सर्वं स्वरूपकथनं अरकविशेषापेक्षया नानाजीवनपेक्षय मन्तव्यं,
अन्यथा सुपमासुपमादावनुपपन्नं स्यात् । अथास्य सीमाकारी वैताढ्यगिरिः क्वास्तीति पृच्छति—

कहि ण भंते ! जंबुद्वीवे २ भरहे वासे वेयद्धे णाम पव्वए पणत्ते ? गो० ! उत्तरद्धभरहवासस्स दाहिणेण दाहिणभरहवासस्स
उत्तरेणं पुरत्थिमलवणसमुद्दस्स पच्चत्थिमेण पच्चत्थिमलवणसमुद्दस्स पुरत्थिमेण एत्थ ण जंबुद्वीवे २ भरहे वासे वेअद्धे णामं पव्वए
पणत्ते, पाईणपडीणायए उदीणदाहिणविच्छिण्णे दुहा लवणसमुद्द पुट्ठे पुरत्थिमिह्माए कोडीए पुरत्थिमिह्मा लवणसमुद्दं पुट्ठे पच्चत्थि-
मिह्माए कोडीए पच्चत्थिमिह्मा लवणसमुद्द पुट्ठे, पणवीसं जोयणाइं उद्ध उच्चत्तेण छस्सकोसाइं जोअणाइं उव्वेहेण पण्णास जोअणाइं
विक्खवंमेण ५०, तस्स बाहा पुरत्थिमपच्चत्थिमेण चत्तारि अट्ठासीए जोयणसए सोलस य एण्णवीसइभागे जोअणस्स अद्धभागं

च आयामेण पणत्ता, तस्स जीवा उत्तरेण पाईणपडीणायया दुहा लवणसमुद पुढा पुरत्थिमिहाण कोडीए पुरत्थिमिहा लवणसमुदं
 पुढा पञ्चत्थिमिहाण कोडीण पञ्चत्थिमिहा लवणसमुद पुढा दस जोयणसहस्साइं सत्त य वीसे जोअणसाए दुगालस य एगूणवी-
 सइभागे जोअणस्स आयामेण तीसे घणुपट्टे दाहिणेणं दस जोअणसहस्साइं सत्त य तेआले जोयणसाए पणरस य एगूणवीसइभागे
 जोयणस्स परिकखेवेण रुअगसठाणसंठिए सधरययामए अच्छे सण्हे लट्टे घट्टे मट्टे गीरए णिम्मले णिप्फके णिम्फकडच्छाए सप्प-
 भे समिरीए पासाईए दरसणिज्जे अभिरूवे पडिरूवे । उभओ पासिं दोहिं पउमवरवेइयाहिं दोहिं अ वणसडेहिं सव्वओ समंता सप-
 रिक्खित्ते । ताओ ण पउमवरवेइयाओ अद्वजोयणं उद्ध उअत्तेणं पचधणुसयाइ विक्खेभेण पव्वयसमियाओ आयामेण वण्णओ
 भाणियव्वो । ते ण वणसडा देसूणाइ दो जोअणाइ विक्खेभेण पउमवरवेइयासमगा आयामेण किण्हा किण्होभासा जाव वण्णओ ।
 वेयद्वस्स णं पव्वयस्स पुरन्निछमपञ्चच्छिमेण दो गुहाओ पणत्ताओ, उत्तरदाहिणाययाओ पाईणपडीणवित्थियण्णओ पण्णासं जोअणाइ
 आयामेण दुवालस जोअणाइं विक्खेभेणं अट्ट जोयणाइ उद्ध उअत्तेण वहरामयकयाओहाडिआओ, जमलजुअलकवाडघणदुप्पवेसाओ
 णिञ्चधयारतिभिस्साओ ववगयगहचंदसूरणक्खत्तजोइसपहाओ जाव पडिरूत्ताओ तजहा—तमिसगुहा चेव रडप्पवायगुहा चेव,
 तत्थ ण दो देवा महिद्धीया महज्जुईआ महावला महायसा महासुक्खा महाणुभागा पलिओवमट्ठिईया परिउसति, तंजहा—
 कयमालए चेव णट्टमालए चेव । तेसि ण वणसडाण चटुसमरमणिआओ भूमिभागाओ वेअद्धस्स पव्वयस्स उभओ पासिं दस दस
 जोअणाइ उद्ध उप्पइत्ता एत्थ ण दुवे विजाहरसेदीओ पणत्ताओ पाईणपडीणाययाओ उदीणद्दाहिणविच्छिण्णओ दस दस जोअ-
 णाइं विक्खेभेण पव्वयसमियाओ आयामेणं उभओ पासिं दोहिं पउमवरवेइयाहिं दोहिं णणसडेहिं संपरिउत्तज्जाओ, ताओ णं

पउमवरवेइयाओ अट्ठजोअण उद्ध उच्चत्तेण पञ्च धणुसयाइ विक्खमेण पवयसमियाओ आयामेणं वण्णओ गेयवो, वणसडावि मरमणिज्जे भूमिभागे पण्णत्ते, से जहा णाम ए आलिगपुक्खेरेइ वा जाव णाणाविहपचवण्णेहि मणीहि तणेहिं उवसोमिए, तजहा-
कित्तिमेहिं चेव अकित्तिमेहिं चेव, तत्थ ण दाहिणिह्णाए विज्जाहरसेढीए गगणवल्लभयमोक्त्ता पण्णास विज्जाहरणगरावासा पण्णत्ता,
उत्तरिह्णाए विज्जाहरसेढीए एगं दुसुत्तर विज्जाहरणगरावासा पण्णत्ता, एवमेव सपुच्चावरेण दाहिणिह्णाए
जणजणवया जाव पडिरूवा, तेसु णं विज्जाहरणगरेसु विज्जाहराराणो परिवसति महयाहिमवतमलयमदरमहिंदसारा रायवण्णओ
भाणिअवो । विज्जाहरसेढीण भते ! मणुआण केरिसए आथारभावपडोयारे पण्णत्ते ? गोयमा ! ते ण मणुआ बहुसंघयणा बहुसं-
ठाणा बहुउच्चत्तपज्जवा बहुआउपज्जवा जाव सबहुदुक्खणमंतं करेति, तासि ण विज्जाहरसेढीण बहुसमरमणिज्जाओ भूमिभागाओ
वेअट्ठस्स पवयस्स उभओ पासिं दस दस जोअणाइ उद्ध उपपत्ता एत्थ ण दुवे आभिओगसेढीओ पण्णत्ताओ पाईणपडीणाययाओ
उदीणदाहिणविच्छिण्णाओ दस दस जोअणाइ विक्खभेण पवयसमियाओ आयामेणं उभओ पासिं दोहि पउमवरवेइयाहिं दोहि
अ वणसंडेहिं सपरिक्खित्ताओ वण्णओ दोणह्वि पवयसमियाओ आयामेण, अभिओगसेढीण भंते ! केरिसए आथारभावपडोयारे
पण्णत्ते ? गोअमा ! बहुसमरमणिज्जे भूमिभागे पण्णत्ते जाव तणेहिं उवसोमिए वण्णाइ जाव तणाण सदेत्ति, तासि णं अभि-
ओगसेढीण तत्थ तत्थ देसे ताहिं ताहिं जाव वाणमतारा देवा य देवीओ अ आसयति सयति जाव फलवित्तिविसेस पञ्चणुभवमाणा

विहरति, तासु ण आभिओगसेढीसु सक्कस्स देविदस्स देवरणो सोमजमवरुणेसमणकाइआणं आभिओगाणं देवाणं बहवे भवणा
 पणत्ता, ते ण भवणा वाहि वट्ठा अंतो चउरसा वणओ जाय अच्छरघणसघविकिण्णा जाव पडिरूवा, तत्थ ण सक्कस्स देविदस्स
 देवरणो सोमजमवरुणवेसमणकाइआ बहवे आभिओगा देवा महिद्धीआ महच्चुद्धीआ जाव महासुक्खा पलिओवमट्ठिइया परि-
 संति । तासि ण आभिओगसेढीणं बहुसमरमणिज्जाओ भूमिमागाओ वेयडुस्स पवयस्स उभओ पार्सि पच २ जोयणाइं उद्धं उप्प-
 इत्ता, एत्थ ण वेयडुस्स पवयस्स सिहरतले पणत्ते पाईणपडियायए उदीणदाहिणविच्छिण्णे दम जोअणाइ विस्समेण पवयममे
 आयासेण, से ण इक्काए पउमवरवेइयाए इक्केण वणसडेण सघओ समंता सपरिविरत्ते, पमाण नणगो दोण्हपि, वेयडुस्स ण भते ।
 पवयस्स सिहरतलस्स केरिसाए आगारभावपडोआरे पणत्ते १, गोअसा । बहुसमरमणिजे भूमिभागे पणत्ते मे जहा णाम ए आलि-
 गपुक्खरेइ वा जाव णाणाविहपचवण्णेहिं मणीहिं उवसोमिण जाव यावीओ पुक्खरिणीओ जाव वाणमतरा देवा य देवीओ अ
 आसयति जान भुजमाणा विहरति, जंबुहीवे णं भते । ढीवे भारहे वासे वेअडुपणए कइ कूडा पं० १, गो० । णव कूडा पं०, त०-
 सिद्धाययणकूडे १ दाहिणडुभरहकूडे २ संडण्णवायगुहाकूडे ३ माणिभरहकूडे ४ वेअडुकूडे ५ पुण्णभरहकूडे ६ तिमिसगुहाकूडे
 ७ उत्तरडुभरहकूडे ८ वेसमणकूडे ९ (सूत १२)

‘कहि णं भंते!’ इत्यादि, इदं मायः पूर्वसूत्रेण समगमकत्वात् कण्ठ्यं, नवरं उत्तरार्द्धभरतादक्षिणस्यामित्यादि
 दिक्स्वरूपं गुरुजनदर्शितजम्बूद्वीपपट्टादेः ज्ञेयं, तथा पञ्चविंशतियोजनान्यूर्ध्वोच्चत्वेन षट् सक्रोशानि योजनान्युद्धे-

धेन-भूमिप्रवेशेन, मेरुवर्जसमयक्षेत्रवर्तिगिरीणां निजनिजोत्सेधचतुर्थांशेन भूम्यवगाहस्योक्तत्वात्, योजनपञ्चविंशतेश्च-
तुर्थांशे एतावत् एव लाभात्, तथा पञ्चाशद्योजनानि विष्कम्भेनेति, अत्र प्रस्तावादस्य शरः प्रदर्श्यते, स चाष्टाशी-
त्यधिके द्वे गते योजनानां कलात्रयं च २८८ $\frac{१}{१६}$, अस्य च करणं-दक्षिणभरतार्द्धशरे २३८ $\frac{३}{१६}$ इत्येवंरूपे वैताढ्य-
पृथुत्वे पञ्चाशद् ५० योजनरूपे प्रक्षिप्ते यथोक्तं मानं भवति, आह-दक्षिणभरतार्द्धवदस्यापि विष्कम्भ एव शरोऽस्तु,
मैवं, खण्डमण्डलक्षेत्रे आरोपितज्यधनुराकृतिः प्रादुर्भवति, तत्र चायामपरिज्ञानाय जीवा परिक्षेपप्रकर्षपरिज्ञानाय
धनुःपृष्ठं व्याप्तप्रकर्षपरिज्ञानाय शरः, स च धनुःपृष्ठमध्यमत एवास्य भवति, प्रस्तुतगिरेश्च केवलस्य धनुराकृतेरभा-
वेन धनुःपृष्ठस्याप्यभावात् शरोऽपि न सम्भवति, तेन दक्षिणधनुःपृष्ठेन सहैवास्य धनुःपृष्ठवत्त्वमिति प्राच्यशरमि-
श्रित एवास्य विष्कम्भः शरो भवति, अन्यथा शरव्यतिरिक्तस्थाने न्यूनाधिकत्वेन प्रकृष्टव्याप्तप्राष्ठेरेवानुपपत्तेरित्यलं
प्रनष्टेन, इदमेव शरकरणं दक्षिणविदेहाद्धं यावद् बोध्यम्, एवमुत्तरतोऽपि ऐरावतवैताढ्यतः प्रारभ्योत्तरविदेहाद्धं
चावदिति । अथास्य बोहो आह-‘तस्स वाह’ति तस्य-वैताढ्यस्य वाहा-दक्षिणोत्तरायता वक्रा आकाशप्रदेशपंक्तिः
‘पुरतिमपयतियमेण’ति समाहारात् पूर्वपश्चिमयोरेकैका अष्टाशीत्यधिकानि चत्वारि योजनगतानि षोडश चैकोनविंश-
तिभागान् योजनस्य एकस्यैकोनविंशतिभागस्य चार्ध-अर्धकला, योजनस्याष्टविंशत्तमं भागमित्यर्थः, आयामेन-दैर्घ्येण
प्रज्ञप्ता, धनुराहायास्तु पूर्वतमध्यवर्तिन्याः पूर्वापरायताया मानं क्षेत्रविचारादिभ्योऽन्वसेयं, अन करणं-यथा गुरुध-

नुःपृष्ठाह्यधनुःपृष्ठं विशोध्य शेषस्यार्धे कृते वाहा, यथा गुरुधनुःपृष्ठं वैताल्यसत्कं कलारूपं २०४१३२, अस्माह्यधु-
 धनुःपृष्ठं कलारूपं १८५५५५ शोध्यते जातं १८५७७, अर्द्धे कृते कलाः ९२८८, तासामेकोनविंशत्या भागे योजनानि
 ४८८ कलाः १६ कलार्द्धं चेति, एवं यावदक्षिणविदेहार्द्धवाहा, एवमुत्तरत एरावतवैताल्यवाहा यावदुत्तरविदेहार्द्ध-
 वाहा तावदिदं करणं भावनीयं, अथास्य जीवामाह—‘तस्स जीवे’त्यादि, तस्य—वैताढ्यस्य जीवा ‘उत्तरेणे’त्यादि
 प्रागवत्, नवरं दश योजनसहस्राणि सप्त च विंशानि—विंशत्यधिकानि योजनशतानि द्वादश चैकोनविंशतिभागान्
 योजनस्यायामेनेति, अत्र करणभावना यथा—पूर्वोक्तकरणक्रमेण जम्बूद्वीपव्यासः कलारूपः १९ शून्यः ५, अस्माद्वै-
 ताल्यशरकलानां ५४७५ शोधने जातं १८९४५२५, अस्मिन् वैताल्यशर५४७५गुणे जातं १०३७२५२४३७५,
 तस्मिन् पुनश्चतुर्गुणे जातं ४१४९००९७५००, एष वैताल्यजीवावर्गः, अस्य मूले जातं छेदराशिः ४०७३८२, लब्धं कलाः
 २०३६६१, शेषं कलांशाः ७४०१९, लब्धकलानामेकोनविंशत्या भागे लब्धानि योजनानि १०७२० कलाः $\frac{११}{१९}$, शेषक-
 लांशानां अर्धोभ्यधिकत्वात्, अर्धोभ्यधिके रूपं देयमिति एककलाक्षेपे जाताः कलाः द्वादशेति $\frac{१२}{१९}$, अथास्य धनुः-
 पृष्ठमाह—‘तीसे धणुपुष्टं दाहिणेण’मिति, गतार्थमेतत्, नवरं दश योजनसहस्राणि सप्त च त्रिचत्वारिंशानि—त्रिचत्वा-
 रिंशदधिकानि योजनशतानि पञ्चदश चैकोनविंशतिभागान् योजनस्येति, अत्र करणं यथा वैताल्येयुः कलारूपः ५४७५,
 अस्य वर्गः २९९७५६२५, अयं पङ्गुणः १७९८५३७५०, वैताल्यजीवावर्गश्च ४१४९००९७५०० उभयोर्मिलने

जातं ४१६६९९५१२५० एष वैताढ्यघनुःपृष्ठवर्गः, अस्य मूले छेदराशिः ४०८२६४ लब्धकलाः २०४१३२ शेषक-
लांशाः ७७८२६ लब्धकलानामेकोनविंशत्या भागे लब्धं यथोक्तं मानं १०७४३ ^{१५}/_{१६}, अथ किंविशिष्टोऽसौ वैताढ्य
इत्याह—‘रुअगे’त्यादि, रुचकं—ग्रीवाभरणभेदः तत्संस्थानसंस्थितः सर्वात्मना रजतमयः ‘अच्छे’त्यादिपदकदम्बकं प्राग्वत्,
उभयोः पार्श्वयोर्दक्षिणतः उत्तरतश्च द्वाभ्यां पद्मवरवेदिकाभ्यां द्वाभ्यां च वनखण्डाभ्यां सर्वतः—समन्तात् संपरिक्षिप्तः
अत्र यत्पद्मवरवेदिकाद्वयं तत्पूर्वापरतो जगत्या रुद्धत्वाग्निरवकाशत्वेनैकीभवनासम्भवात्, अन्यथा ‘सद्यो समंता
संपरिक्षिप्ते’ति वचनेनैकैव स्यादिति, ‘ताओ ण’मिति, सर्वं गतार्थं, नवरं पर्वतसमिका आयामेन, वैताढ्य-
समाना आयामेनेत्यर्थः, अथैतद्गतगुहाद्वयप्ररूपणायाह—‘वेयद्धस्स ण’मित्यादि, वैताढ्यस्य पर्वतस्य ‘पुरच्छिमपच्च-
च्छिमेण’ति, अत्र सूत्रे पूर्वस्या दिशः पूज्यत्वात् आर्पत्वाद्वा पुरच्छिमेतिशब्दस्य प्राप्तिपातेऽपि पश्चिमायां पूर्वस्या-
मिति व्याख्येयं, अत्र ग्रन्थे ग्रन्थान्तरे च पश्चिमायां तमिस्रगुहायाः पूर्वस्यां च खण्डप्रपातगुहायाः अभिधानात्,
इह गुहे प्रज्ञेसे, प्राकृतशैल्या च बहुवचनं, उत्तरदक्षिणयोरप्रायते, एतावता य एव वैताढ्यस्य विष्कम्भः स एवानयो-
रायाम इति भावः, प्राचीनप्रतीचीनविस्तीर्णे इत्याद्यर्थतो व्यक्तं, अत्र च उमास्वातिवाचककृतजम्बूद्वीपसमास-
प्रकरणे गुहाया विजयद्वारप्रमाणद्वारेतिविशेषणदर्शनात् चतुर्योजनविस्तृतद्वारा इत्यपि विशेषणं ज्ञेयं, वज्रमचक-
पाटाभ्यामवघाटिते, आच्छादिते इत्यर्थः, एते च द्वे अपि चक्रवर्त्तिकालवर्जं दक्षिणपार्श्वं उत्तरपार्श्वं च प्रत्येकं सदा-

सम्मीलितवज्रमयकपाटयुगले स्यातां, अत एव यमलानि-समस्थितानि युगलानि-द्वयरूपाणि घनानि-निदिच्छद्राणि
कपाटानि तैः दुष्प्रवेशे, तथा नित्यं अन्धकारतमिस्रं, द्वौ तुल्यार्थौ प्रकर्षपरविविधं प्रकृष्टान्धकारं ययोस्ते तथा, विशेषे-
णद्वारा अत्रार्थे हेतुमाह-व्यपगतं ग्रहचन्द्रसूर्यनक्षत्राणां ज्योतिर्यतः स एतादृशः पन्था ययोस्ते तथा, अथवा व्यप-
गता ग्रहादीनां ज्योतिर्यतः अग्नेः प्रभा ययोस्ते तथा यावत्प्रतिरूपे, अत्र यावत्करणात् 'पासाईया' इत्यादि विशेषण-
त्रयं 'अच्छाओ' इत्यादीनि वा विशेषणानि यथासम्भवं ज्ञेयानि, ते गुहे नामतो दर्शयति, तद्यथा-'तमिस्रा गुहा
चैव खण्डप्रपाता गुहा चैव' चैवशब्दौ द्वयोस्तुल्यकक्षताद्योतनार्थौ, तेन पश्चिमभागवर्तिनी तमिस्रा पूर्वभागवर्तिनी
खण्डप्रपाता, इमे द्वे अपि समस्वरूपे वेदितव्ये इति, 'तत्तथा' मित्यादि, सर्वमेतद् विजयदेवसमगमकमिति व्याख्या-
तप्रायं, नवरं कृतमालकस्तमिस्राधिपतिः नृत्तमालकः खण्डप्रपाताधिपतिरिति । अथात्र श्रेणिप्ररूपणायाह-'तेसि णं
वणसंडाण' मित्यादि, तयोर्वैताढ्योभयपार्थ्ववर्तिनोर्भूमिगतयोर्वनखण्डयोर्वहुसमरमणीयाद् भूमिभागादूर्ध्वं वैताढ्य-
गिरेरुभयोः पार्थ्वयोर्दश दश योजनान्युत्पत्य-गत्वा अत्र द्वे विद्याधरश्रेण्यौ-विद्याधराणामाश्रयभूते प्रज्ञप्ते, एका
दक्षिणभागे एका चोत्तरभागे इत्यर्थः, प्रागपरायते उदग्दक्षिणवित्तीर्णं, उभे अपि विष्कम्भेन दश २ योजनानि,
अत एव प्रथममेखलायां वेताढ्यविष्कम्भस्त्रिशद्योजनानि, पर्वतसमिके आयासेन, वैताढ्यवदिमे अपि पूर्वोपरोदधि-
स्पृष्टे इत्यर्थः, तथा प्रत्येकमुभयोः पार्थ्वयोः द्वाभ्या पञ्चत्रवेदिकाभ्यां च वनखण्डाभ्यां संपरिक्षिप्ते, एवमे-

कैकस्यां श्रेण्यां द्वे पद्मवरवेदिके द्वे च वनखण्डे इत्युभयोः श्रेण्योर्मौलने चतस्रः पद्मवरवेदिकाश्चत्वारि वनखण्डानीति ज्ञेयं, संवादी चार्थमर्थः श्रीमलग्नगिरिकृतवृहत्क्षेत्रसमासवृत्त्या, तथा च तत्रोक्तम्—“एकैका च श्रेणिरुभयपार्श्ववर्त्तिभ्यां वैताल्यप्रमाणायामाभ्यां द्वाभ्यां २ पद्मवरवेदिकाभ्यां द्वाभ्यां २ वनखण्डाभ्यां समन्ततः परिक्षिप्ते”ति, शेषं सूत्रं गतार्थमिति, अथ तयोः श्रेण्योः स्वरूपं पृच्छति—‘विज्ञाहरे’त्यादि गतार्थं, नवर अत्र बहुव्यादर्शेषु ‘नाणामणिपंचवण्णेहि मणीहि’ इति पाठो न दृश्यते, परं राजप्रश्नीयसूत्रवृत्त्योर्दृष्टत्वात् सङ्गतत्वाच्च ‘नाणाविहपंचवण्णेहि मणीहि तणेहि’ इति पाठो लिखितोऽस्तीति बोध्यं, अथोभयश्रेण्योर्नगरसङ्ख्यामाह—‘तत्थ णं दाहिणिछाए’इत्यादि, तत्र तयोः श्रेण्योर्मध्ये दक्षिणस्यां विद्याधरश्रेण्यां गगनवल्लभप्रमुखाः पंचाशद्विद्याधरनगरावासाः प्रज्ञप्ताः, ‘व्याख्यातो विशेषप्रतिपत्ति’रिति तेन नगरावासा राजधानीरूपा ज्ञेयाः, स्वस्वदेशप्रतिवद्धाः, यदाह—“ते” दस्योजणपिहुलेहि सेढीसु जम्मुत्तरासु सजणवया । गिरिवरदीहासु कमा खयरपुरा पण्ण सद्दी या ॥ १ ॥” इति, उत्तरस्यां विद्याधरश्रेण्यां रथनूपुरचक्रवालप्रमुखाः षष्टिर्विद्याधरनगरावासाः प्रज्ञप्ताः, दक्षिणश्रेणेः सकाशादस्या अधिकदीर्घत्वात्, ऋषभचरित्रादौ तु दक्षिणश्रेण्यां रथनूपुरचक्रवालं उत्तरश्रेण्यां गगनवल्लभमुकं, तत्त्वं तु सातिशयश्रुतधरगम्यं, अन्योर्मुख्यता च श्रेण्यधिपराजधानीत्वेनेति, ‘एवमेवे’त्युक्तन्यायेनैव सह पूर्वेण यदपरं तत् सपूर्वापरं—संख्यानं तेन दक्षिणस्या-

१ तानि दशयोजनपृथक्त्वयो श्रेण्योर्याभ्येतरयो सजनपदानि । गिरिवरदीर्घयो क्रमात् सचरपुराणि पचाशत् पष्टि ॥ १ ॥

मुत्तरस्यां च विद्याधरश्रेण्यामेकं दशोत्तरं विद्याधरनगरावामगतं भवतीति आख्यातं मया अन्यैश्च तीर्थकरैरिति, श्रेणिद्व-
 यगतपंचाशत्पट्टिसङ्कलने यथोक्तसंख्याभवनार्देपा च दशोत्तरगतसंख्यानगराणां नामानि श्रीहेमाचार्यकृतश्रीऋष-
 भदेवचरित्रादवगन्तव्यानीति, 'ते विजाहरे'त्यादि, तानि विद्याधरनगराणि ऋद्धानि-भवनानिभिर्धृद्धिमुपगतानि स्मि-
 तानि-निर्भयत्वेन स्थिराणि समृद्धानि-धनधान्यादियुक्तानि ततः पदत्रयस्य कर्मधारयः, तथा प्रमुदिता-हृष्टाः प्रमो-
 दवस्तूनां सद्भावाज्जना-नगरीवास्तव्यलोका जानपदाश्च-जनपदभवास्तत्रायाताः सन्तो येषु तानि तथा, यावत्करणात्
 सर्वोऽपि प्रथमोपाङ्गतश्चम्पावर्णको ग्राह्यः(सू.१), स च विस्तरभयान्नेह लिख्यते, अथ क्रियत्पर्यन्तः स ग्राह्य इत्याह-'प-
 डिरूना'इति प्रतिरूपाणि-प्रतिविजिष्ट-असाधारणं रूपं-आकारो येषां तानि तथा तेषु, णमिति प्राग्वत्, विद्याधर-
 नगरेषु विद्याधरराजानः परिवसन्ति, अत्र समासान्तविधेरनित्यत्वान्नादन्तता, कथंभूतास्ते इत्याह-महाहिमवान्-
 हैमवतक्षेत्रस्योत्तरतः सीमाकारी वर्षधरपर्वतः मलयः-पर्वतविशेषः सुप्रतीतो मन्दरो-मेरुः माहेन्द्रः-पर्वतविशेषः,
 शक्रो वा ते इव साराः-प्रधानाः, 'रायवणजो भाणियद्यो'त्ति, जत्रापि सर्वः प्रथमोपाङ्गतो राजवर्णको भणितव्य (सू.६)
 इति 'विजाहरे'सेढी ण'मिति सूत्रं गतार्थं, अथात्रैव वर्तमानामाभियोगश्रेणिं निरूपयति-'तासि (सु) णं'मित्यादि,
 तयोर्विद्याधरश्रेण्योर्वहुसमरमणीयाद्भूमिभागाद् वेताड्यस्य पर्वतस्योभयोः पार्श्वयोर्दश दश योजनान्मूर्ध्वमुत्पत्य अत्र
 द्वे आ-समन्तात् आभिमुख्येन युज्यन्ते-प्रेष्यकर्मणि व्यापार्यन्ते इत्याभियोग्याः-अक्रलोकपालप्रेष्यकर्मकारिणो

व्यन्तरविशेषास्तेषामावासभूते श्रेण्यौ-आभियोग्यश्रेण्यौ प्रज्ञसे, शेषं गतार्थं, नवरं 'वण्णओ दोण्हवि'ति द्वयोरपि जात्यपेक्षया पद्मवरवेदिकावनखण्डयोर्वर्णको वाच्य इति शेषः, तथा 'पवयसमियाओ आयामेणं'ति पर्वतसमिका-
श्रतस्त्रोऽपि पद्मवरवेदिका आयामेन-दैर्घ्येण, अत्र तत्सम्बन्धानि वनखण्डान्यपि पर्वतसमान्यायामेनेति बोध्यं,
'आभिओगे'त्यादि, प्रागधस्तनसूत्रे जगती पद्मवरवेदिका समभूभागमणितृणवर्णादिकं व्यन्तरदेवदेवीक्रीडादिकं च
येनैव गमेन व्यावर्णितं स एवात्र गम इति न पुनर्व्याख्यायते, 'तासि ण'मित्यादि, तासु आभियोग्यश्रेणिषु शक्रस्य-
आसनविशेषस्याधिष्ठाता शक्रस्तस्य दक्षिणाद्धलोकाधिपतेरित्यर्थः, देवेन्द्रस्य-देवाना मध्ये परमैश्वर्ययुक्तस्य देवराज्ञः-
देवेषु कान्त्यादिगुणैरधिकं राजमानस्य सोमः-पूर्वदिकपालो यमो-दक्षिणदिकपालो वरुणः-पश्चिमदिकपालो वैश्र-
मणः-उत्तरदिकपालस्तेषां कायो-निकाय आश्रयणीयत्वेन येषां ते तथा तेषां, शक्रसम्बन्धिसोमादिकपालपरिवार-
भूतानामित्यर्थः, आभियोग्यानां देवानां बहूनि भवनानि प्रज्ञप्तानि, तानि, सूत्रे पुंस्त्वनिर्देशः प्राकृतत्वात्, णमिति
प्राग्वत्, भवनानि बहिर्वृत्तानि-बहिर्वृत्ताकाराणि अन्तः चतुरस्राणि-समचतुरस्राणि 'वण्णओ'ति अत्र भवनानां
वर्णको वाच्यः, स च किंपर्यन्त इत्याह-'जाव अच्छरगणसंघविकिण्ण'ति, ततोऽपि कियत्पर्यन्त इत्याह-'जाव पडिरू-
व'ति, स च प्रज्ञापनास्थानाख्य(सू.४६)द्वितीयपदोक्तः, यथा-'अहे पुक्खरकणिआसंठाणसंठिया उक्किणंतरविउलंगं-
भीरखायपरिहा पागारट्टालयकवाडतोरणपडिदुवारदेसभागा जंतसयग्घिमुसलमुसुंढिपरिवारिआ अउज्झा सयाजया

सयागुत्ता अडयालकोट्टगरइआ अडयालकयवणमाला खेमा सिवा किंकरामरदंडोवरविखआ लाउल्लोइअमहिआ गोसी-
ससरसरत्तचंदणददर(दिण्ण)पंचंगुलितला उवचिअचंदणकलसा चंदणघडसुकयतोरणपडिडुवारदेसभागा आसत्तोसत्त-
विउलवट्टवघारियमल्लदामकलावा पंचवणसरससुरहिमुक्कपुप्फपुंजोवयारकलिया कालागुरुपवरकुंदुरुक्कतुरुक्कधूवमघमधे-
तगंधुडुआभिरामा सुगंधवरगंधिआ गंधवट्टिभूया अच्चरगणसंघसंविकिण्णा दिव्वतुडियसद्वसंपणदिआ सबरयणामया
अच्छा सण्हा लण्हा घट्ठा मट्ठा नीरया णिममला णिप्पंका णिक्कंडच्छाया सण्हा समरीइआ सउज्जोआ पासादीया
दरिसणिज्जा अभिरूवा पडिरूव'त्ति, अत्र व्याख्या—अधस्तनभागे पुष्करकर्णिकासंस्थानसंस्थितानि तथा उत्कीर्णमि-
वोत्कीर्णं अतीव व्यक्तमित्यर्थः उत्कीर्णमन्तरं यासां खातपरिखाणां ता उत्कीर्णान्तराः, किमुक्तं भवति ?—खातानां च
परिखाणां च स्पष्टवैविकत्योन्मीलनार्थमपान्तराले महती पाली समस्तीति उत्कीर्णान्तराः, विपुला—विस्तीर्णा गम्भी-
रा—अलब्धमध्यभागाः खातपरिखायेषां भवनानां परितस्तानि तथा, खातपरिखाणामयं विशेषः—परिखा उपरि विशाला
अधः सङ्कुचिता खातं तूभयत्रापि सममिति, तथा प्राकारेषु—वप्रेषु प्रतिभवनं अट्टालकाः—प्रकारस्योपरिवर्त्यश्रयवि-
शेषाः कपाटानि—प्रतोलीद्वारसत्त्वानि, एतेन प्रतोल्यः सर्वत्र सूचिताः, अन्यथा कपाटानामसम्भवात्, तोरणानि—
प्रतोलीद्वारेषु प्रसिद्धानि प्रतिद्वाराणि—मूलद्वारापान्तरालवर्तिलघुद्वाराणि एतद्द्रूपा देशभागा—देशविशेषा येषु तानि
तथा, चन्त्राणि नानाविधानि शतस्यो—महायष्ट्यो महाशिला वा या उपरिष्टात् पातिताः सत्यः पुरुषाणां अतानि

घ्नन्तीति, मुसलानि-प्रतीतानि मुपण्ड्यः-शस्त्रविशेषास्तैः परिवारितानि-समन्ततो वेष्टितानि, अत एवायोध्यानि-
परैर्योद्धुमशक्यानि अयोध्यत्वादेव 'सदाजयानि' सदा-सर्वकालं जयो येषु तानि सदाजयानि, सर्वकालं जयवन्तीति
भावः, तथा सदा-सर्वकालं गुप्तानि प्रहरणैः पुरूपैश्च योद्धुभिः सर्वतो निरन्तरपरिवारिततया परेपामसहमानानां मनाग-
पि प्रवेशासम्भवात्, तथा अष्टचत्वारिंशद्भेदभिन्नविच्छित्तिकलिताः कोष्ठकाः-अपवरका रचिताः-स्वयमेव रचनां प्राप्ता
येषु तानि तथा, सुखादिदर्शनात् पाक्षिको निष्ठान्तस्य परनिपातः, तथा अष्टचत्वारिंशद्भेदभिन्नविच्छित्तयः कृता वन-
माला येषु तानि तथा, अन्ये त्वभिदधति-अडयाल इति देशीशब्दः प्रशंसावाची, ततोऽयमर्थः-प्रशस्तकोष्ठकरचित्तानि
प्रशस्तकृतवनमालानीति, तथा क्षेमाणि-परकृतोपद्रवरहितानि शिवानि-सदा मद्गलोपेतानि, तथा किङ्कराः-किङ्करभूता
येऽमरास्तैः दण्डैः कृत्वोपरक्षितानि, सर्वतः समन्ततोऽपरक्षितानि, तथा लाङ्गमिव लाङ्गं-छगणादिना भूमैरुपले-
पनमिव 'उल्लोङ्ग्या' उल्लोङ्ग्यमिव उल्लोङ्गं च सेटिकादिना कुड्यादिषु धवलनमिव ताभ्यां महितानीव-पूजितानीव, तथा
गोशीर्षेण-चन्दनविशेषेण सरसेन-रक्तचन्दनेन च दर्दरेण-वहलेन दर्दराभिधानाद्रिजातश्रीखण्डेन वा दत्ताः-न्यस्ताः
पञ्चाङ्गुल्यस्तला-हस्तका येषु तानि तथा, उपचिता-निवेशिता वन्दनकलशा-माङ्गल्यघटा येषु तानि तथा, वन्दन-
घटैः-माङ्गल्यकलशैः सुकृतानि-सुष्टु कृतानि शोभनानीत्यर्थः यानि तोरणानि तानि प्रतिद्वारदेशभागं-द्वारदेशभागे २
येषु तानि तथा, देशभागाश्च देशा एव, तथा आसक्तो भूमौ लग्नो उत्सक्तश्च-उपरि लग्नो विपुलः-अतिविस्तीर्णो वृत्तः-

अतिनिचिततया वर्तुलो वग्धारिअत्ति-प्रलम्बितो मात्यदामकलापः-पुष्पमालाममूहो येषु तानि तथा, पञ्चवर्णाः सरसाः
 सुरभयो ये मुक्ताः-करप्रेरिताः पुष्पपुञ्जास्तैर्य उपचारः-पूजा भूमेस्तेन कलितानि, 'कालागरु' इत्यादि विशेषणत्रयं
 प्राग्वत्, अप्सरोगणानां संघः-समुदायः तेन सम्यग्-रमणीयतया विकीर्णानि-व्याप्तानि, तथा दिव्यानां झुटितानां-
 आतोद्यानां ये शब्दास्तैः सम्यक्-श्रोतृमनोहारितया प्रकर्षेण-सर्वकालं नदितानि-शब्दवन्ति 'सद्ययणामया' इत्यादि
 पदानि प्राग्वत्, 'तत्थ ण' मित्यादि, गतार्थमेतत् । अथ वैताढ्यस्य शिखरतलमाह- 'तासि ण' मित्यादि, तयोः-
 आभियोग्यश्रेण्योर्वहुसमरमणीयाद्भूमिभागद्वैताढ्यस्य पर्वतस्योभयोः पार्श्वयोः पञ्च योजनान्द्यूङ्गमुत्पत्य-गत्वा
 अवान्तरे वैताढ्यस्य पर्वतस्य शिखरतलं प्रज्ञप्तं, 'पाईणे'त्यादि प्राग्वत्, तच्च शिखरतलं एकया पद्मवरवेदिकया तत्प-
 रिवेष्टकभूतेन चैकेन वनखण्डेन सर्वतः समन्तात् संपरिक्षिप्तं, अयं भावः-यथा जगती मध्यभागे पद्मवरवेदिकैकैव
 जगती दिक्षु विदिक्षु वेष्टयित्वा स्थिता तथेयमपि सर्वतः शिखरतलं पर्यन्ते वेष्टयित्वा स्थिता, परमेया आयतचतुरस्राकार-
 शिखरतलसंस्थितत्वेनायतचतुरस्रा वोद्धव्या, अत एवैकसंख्याका, तत्परतो वहिर्वर्त्ति वनखण्डमन्वेकं, न तु वैताढ्य-
 मूलगतपद्मवरवेदिकावने इव दक्षिणोत्तरविभागेन द्वयरूपे इति, श्रीमलयगिरिपादास्तु क्षेत्रविचारवृहद्भूतौ "तन्मध्ये
 पद्मवरवेदिकोभयपार्श्वयोर्वनखण्डा"वित्याहुः, प्रमाणं-विष्णुभायामविषयं, वर्णकथ द्वयोरपि पद्मवरवेदिकावनख-
 ण्डयोः, प्राग्वद्गणितव्य इत्यध्याहार्यं, अथ शिखरतलस्य स्वरूपं पृच्छति- 'वेअद्धरस ण' मित्यादि, एतत्तमं जगतीगत-

पद्मवरवेदिकाया चनखण्डभूमिभागवद् व्याख्येयं, अथास्य कूटवक्तव्यता पृच्छति—‘जंबुद्वीवे ण’मित्यादि, जम्बूद्वीपे णमिति वाक्यालङ्कारे भदन्त! द्वीपे भरते वर्षे वैताढ्यपर्वते कति कूटानि प्रज्ञप्तानि?, भगवानाह—गौतम! नव कूटानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा—सिद्धानि—शाश्वतानि सिद्धानां वा—शाश्वतीनामर्हत्प्रतिमानामायतनं—स्थानं सिद्धायतनं तदाधारभूतं कूटं सिद्धायतनकूटं, दक्षिणार्द्धभरतकूटं, दक्षिणार्द्धभरतकूटं, खण्डप्रपातगुहाधिपदे-
वनिवासभूतं कूटं खण्डप्रपातगुहाकूटं, माणिभद्रनाम्नो देवस्य निवासभूतं कूटं माणिभद्रकूटं, वैताढ्यनाम्नो देवस्य निवासभूतं कूटं वैताढ्यकूटं, पूर्णभद्रनाम्नो देवस्य निवासभूतं कूटं पूर्णभद्रकूटं, अन्यत्र माणिभद्रकूटादनन्तरं पूर्णभद्रकूटं दृश्यते, तमिस्रगुहाधिपदेवस्य निवासभूतं कूटं तमिस्रगुहाकूटं, उत्तरार्द्धभरतनाम्नो देवस्य निवासभूतं कूटं उत्तरार्द्धभरतकूटं, वैश्रमणलोकपालनिवासभूतं कूटं वैश्रमणकूटं, सर्वत्र मध्यपदलोपी समासः। अथ ‘यथोद्देशं निर्देश’ इति प्रथमसिद्धायतनकूटस्थानप्रश्नमाह—

कहि ण भंते! जंबुद्वीवे दीवे भारहे वासे वेअट्ठपव्वए सिद्धायतणकूडे णामं कूडे पणत्ते?, गो०! पुरच्छिमलवणसमुदस्स पच्चच्छिमेणं दाहिणद्धभरहकूडस्स पुरच्छिमेण एत्थ ण जंबुद्वीवे दीवे भारहे वासे वेअट्ठे पव्वए सिद्धायतणकूडे णाम कूडे पणत्ते, छ सक्कोसाइ जोअणाइ उट्ठ उच्चत्तेणं मूले छ सक्कोसाइ जोअणाइ विक्खभेण मज्झे देसूणाइ पच जोअणाइ विम्मसभेण उवरि साइरेगाइं तिणिण जोअणाइ विक्खभेण मूले देसूणाइ चावीस जोअणाइ परिक्खेवेण मज्झे देसूणाइ पण्णरस्स जोअणाइ परिक्खेवेण उवरि

साइरेगाइं णव जोअणाइं परिक्वेवेण, मूले विच्छिण्णे मंज्जे संसित्ते उप्पि तणुण गोपुच्छसठाणसंठिए, सव्वयणामए अच्छे सण्हे
 जाव पडिरूवे । से ण एगाए पउमवरवेइयाए एगेण य वणसडेण सव्वओ समता सपरिसित्ते, पमाणं वणओ दोण्हंप्पि, सिद्धा-
 यतणकूडस्स ण उप्पि बहुसमरमणिज्जे भूमिभागे पण्णत्ते, से जहाणामए आलिंगपुक्खरेइ वा जाव वाणमतारा देवा य जाव विहरंति ।
 तस्स ण बहुसमरमणिज्जस्स भूमिभागस्स बहुमज्जदेसभागे एत्थ ण मह एगे सिद्धाययणे पण्णत्ते कोस आयामेण अट्ठकोस विक्खत्तमेणं
 देसूण कोस उद्ध उच्चत्तेण अणेगतभसयसन्निविट्ठे रभुगययसुकवद्वेइआतोरणवरइअसालभजिअमुसिलिट्ठिविसिट्ठलट्ठसंठिअपम-
 त्थवेरुलिअविमलत्तमे णाणामणिरयणत्तचित्तिअज्जलवहुसमसुविभत्तभूमिभागे ईहामिगतसभतुराणरसगरविहगवालगकिन्नररुत्तसभ-
 चमरकुजरवणलयजावपउमलयभत्तिचित्ते कचणमणिरयणधूमियाए णाणाविहपच० वणओ घटापडागपरिमंडिअगसिहरे धवले
 मरीइकवय विणिम्मुअते लाउल्लोइअमहिए जाव सया, तस्स ण सिद्धायतणस्स तिदिंसि तओ दारा पण्णत्ता, ते ण दारा पच य-
 णुसयाइ उद्ध उच्चत्तेणं अट्ठाइज्जाइ धणुसयाइ विक्खत्तंभेण तावद्वय चेव पवेसेणं सेआवरकणगथूमिआगा दारवणओ जाव
 वणमाला, तस्स ण सिद्धाययणस्स अतो बहुसमरमणिज्जे भूमिभागे पण्णत्ते, से जहाणामए आलिंगपुक्खरेइ वा जाव तस्स ण
 सिद्धाययणस्स ण बहुसमरमणिज्जस्स भूमिभागस्स बहुमज्जदेसभाग एत्थ णं मह एगे देवउट्टए पण्णत्ते पंचधणुसयाइ आयाम-
 विक्खत्तमेण साइरेगाइ पंच धणुसयाइ उद्ध उच्चत्तेण सव्वयणामए, एत्थ णं अट्ठसय जिणपडिमाण जिणुस्महेप्पमाणमित्ताण सन्नि-
 क्खत्त चिट्ठइ एव जाव धूवकुडुच्छुगा । (सूत्रम् १३)

‘कहि ण’मित्यादि कण्ठ्यम्, नवरं दक्षिणार्द्धभरतकूटं ह्यस्मात्पश्चिमदिग्वर्तीति ततः पूर्वणेति, तच्चोच्चत्यादिना

क्रियत्प्रमाणमित्याह—‘छ सकोसाई’ इत्यादि, सक्रोशानि पड्योजनान्युद्धोच्चत्वेन मूले सक्रोशानि पट् योजनानि विष्कम्भेन मध्ये देशानि पञ्च योजनानि, सपादक्रोशनूनानि पञ्च योजनानीत्यर्थः, विष्कम्भेन, उपरि सातिरेकाणि त्रीणि योजनानि, अर्द्धक्रोशाधिकानि त्रीणि योजनानीत्यर्थः, विष्कम्भेनेति, अथास्य शिखरादधोगमनेन विवक्षितस्थाने पृथु-
त्वज्ञानाय करणमुच्यते—शिखरादवपत्य यावद्योजनादिकमतिक्रान्तं तावत्प्रमाणे योजनादिके द्विकेन भक्ते कूटोत्सेधा-
र्द्धयुक्ते च यज्जायते तदिष्टस्थाने विष्कम्भः, तथाहि—शिखरात् किल त्रीणि योजनानि क्रोशार्द्धाधिकान्यवतीर्णः,
ततो योजनत्रयस्य क्रोशार्द्धाधिकस्य द्विकेन भागे लब्धाः पट् क्रोशाः क्रोशस्य च पादः, कूटोत्सेधश्च सक्रोशानि पड्
योजनानि, अस्यार्द्धं योजनत्रयी क्रोशार्द्धाधिका, अस्मिन् पूर्वराशौ प्रक्षिप्ते जातानि सपादक्रोशानि पञ्च योजनानि,
इयान् मध्यदेशे विष्कम्भः, एवमन्यत्रापि प्रदेशे भावनीयं । तथा मूलादूर्ध्वगमने इष्टस्थाने विष्कम्भपरिज्ञानाय करण-
मिदं—मूलादतिक्रान्तयोजनादिके द्विकेन भक्ते लब्धं मूलव्यासाच्छोध्यतेऽवशिष्टमिष्टस्थाने विष्कम्भः, तथाहि—मूलात्
त्रीणि योजनानि क्रोशार्द्धाधिकानि ऊर्ध्वं गतः, अस्य द्विकेन भागे लब्धाः ६ क्रोशाः क्रोशस्य च पादः, एतावान्
मूलव्यासात् शोध्यते, अपं पञ्च योजनानि सपादक्रोशानि, इयान् मध्यभागे विष्कम्भः, एवमन्यत्रापि प्रदेशे
भाव्यं, इमे चारोहावरोहकरणे शेषेषु वैताल्यकूटेषु पञ्चशतिकेषु हिमवदादिकूटेषु सहस्राङ्केषु च हरिस्सहादिकूटेषु
अष्टयोजनिकेषु च ऋषभकूटेष्ववतारणीये, वाचनान्तरोक्तमानापेक्षया तु ऋषभकूटेषु करणं जगतीवदिति । अस्य च

पद्मत्रयेदिकादिवर्णनायाह—‘से ण’मित्यादि व्यक्तं, अथ सिद्धायतनकूटस्योपरि भूभागवर्णनायाह—‘सिद्धायतण’
 इत्यादि प्राग्वत्, अथात्र जिनगृहवर्णनायाह—‘तस्स ण’ मित्यादि, तस्य—बहुसमरमणीयस्य भूमिभागस्य बहुमध्य-
 देशभागे अत्र महदेकं सिद्धाना—शाश्वतीनामर्हत्प्रतिमानामायतनं—स्थानं चैत्यमित्यर्थः प्रज्ञप्तं क्रोशमायामेनाद्भ्रकोशं
 विष्कम्भेन देशोनं क्रोशमूर्द्ध्वोद्यत्वेन, देशश्चात्र पृथधिकपञ्चगतधनूरूप इति, यत उक्तं वीरजयसेहरेत्यादिद्वेषविचा-
 रस्य वृत्तौ—‘ताणुवरि चेइहरा दहदेवीभवणतुल्लपरिमाणा’ इत्यस्या गाथाया व्याख्याने “तेषा वैताद्वयकूटानामुपरि
 चैत्यगृहाणि द्रहदेवीभवनतुल्यपरिमाणानि वर्त्तन्ते, यथा श्रीगृहं क्रोशैकदीर्घं क्रोशार्द्धविस्तारं चत्वारिंशदधिकचतुर्द-
 शशतधनुरुच्च”मिति, तथा अनेकेषु स्तम्भशतेषु संनिविष्टं, तदाधारकत्वेन स्थितमित्यर्थः, तथा स्तम्भेषु उद्भूता—संस्थिता
 सुकृतेव सुकृता निपुणशिल्पिरचितेवेति भावः ततः पदद्वयस्य कर्मधारयः, तादृशी वज्रवेदिका—द्वारगुण्डिकोपरि व-
 ज्ररत्नमयी वेदिका तोरणं च स्तम्भोद्भूतसुकृतं यत्र तत्तथा, तथा वराः—प्रधाना रतिदा—नयनमनःसुखकारिण्यः साल-
 भञ्जिका येषु ते तथा सुश्लिष्टं—सम्बद्धं विशिष्टं—प्रधानं लष्टं—मनोज्ञं संस्थितं—संस्थानं येषां ते तथा ततः पदद्वयकर्म-
 धारये तादृशाः प्रशस्ताः—प्रशंसास्पदीभूता वैडूर्यविमलस्तम्भा यत्र तत्तथा, ततः पूर्वपदेन कर्मधारयः, तथा नानाम-
 णिरत्नानि खचितानि यत्र स नानामणिरत्नखचितः, निष्ठान्तस्य परनिपातः भार्यादिदर्शनात्, तादृश उज्ज्वलो—निर्मलो
 बहुसमः—अत्यन्तसमः सुविभक्तो भूमिभागो यत्र तत्तथा, ‘ईहाभिगे’लादि प्राग्वत् व्याख्येयं, नवरं मरीचिकवचं—किर-

णजालपरिक्षेपं विनिर्मुञ्चत्, तथा लाइअं नाम यद्भूमेर्गोमयादिना उपलेपनं उल्लोइअं-कुड्यानां मालस्य च सेटिका-
दिभिः संमृष्टीकरणं लाउल्लोइअं ताभ्यामिव महितं-पूजितं लाउल्लोइअमहिअं, यथा गोमयादिनोपपल्लितं सेटिकादिना
च धवलीकृतं यद्गद् गृहादि सश्रीकं भवति तथेदमपीति भावः, तथा 'जाव झया' इति अत्र यावत्करणात् वक्ष्य-
माणयमिकाराजधानीप्रकरणगतसिद्धायतनवर्णकेऽतिदिष्टः सुधर्मसभागो वाच्यो, यावत्सिद्धायतनोपरि ध्वजा
उपवर्णिता भवन्ति, यद्यप्यत्र यावत्पदग्राह्ये द्वारवर्णकप्रतिमावर्णकधूपकडुच्छादिकं सर्वमन्तर्भवति तथापि स्थाना-
न्नन्यतार्थं किञ्चित् सूत्रे दर्शयति-'तस्स णं सिद्धायतणस्स' इत्यादि, तस्य-सिद्धायतनस्य तिसृणां दिशां समाहार-
स्त्रिदिक् तस्मिन्, अनुस्वारः प्राकृतत्वात्, पूर्वदक्षिणोत्तरविभागेषु त्रीणि द्वाराणि प्रज्ञप्तानि, तानि द्वाराणि पञ्चधनुः-
शतान्यूर्ध्वोच्चत्वेन अर्धतृतीयानि धनुःशतानि विष्कम्भेन, तावन्मात्रमेव प्रवेशेन, अर्द्धतृतीयानि धनुःशतानीत्यर्थः,
'सेआ चरकणगथूभिआगा' इतिपदोपलक्षितो द्वारवर्णको मन्तव्यो विजयद्वारवद् यावद्द्वन्मालावर्णनम् । अत्रैव
भूभागवर्णनायाह-'तस्स णं मित्यादि सुगमं, 'सिद्धाययणस्स' इत्यादि, तस्य बहुसमरमणीयस्य भूमिभागस्य बहुमध्य-
देशभागे अत्र महानेको देवच्छन्दको-देवोपवेशस्थानं प्रज्ञप्तः, अत्रानुक्तापि आयामविष्कम्भाभ्यां देवच्छन्दकसमाना
उच्चैस्त्वेन तु तदर्द्धमाना मणिपीठिका सम्भाव्यते, अन्यत्र राजप्रश्रीयादिषु देवच्छन्दकाधिकारे तथाविधमणिपी-
ठिकाया दर्शनात् यथा सूर्याभविमाने 'तस्स णं सिद्धायतणस्स बहुमज्झदेसभाए एत्थ णं महं एगा मणिपेडिया पणत्ता

सोलसजोअणाइं आयामविक्रंभेणं अट्ट जोअणाइं उच्चस्तेणं'ति, तथा विजयाराजधान्यामपि 'तस्म णं सिद्धाययणस्स बहुमज्झदेसभाए, एत्थ णं महं एगा मणिपेढिआ पणत्ता दो जोअणाइं आयामविक्रंभेणं जोअणं ब्राह्मणेण मव्वमणिमया अच्छा जाव पडिरूवा' इति, स च देवच्छन्दकः पञ्चधनुःशतान्यायामविक्रंभभाभ्यां मानिरेकाणि माधिकानि पञ्चधनुःशतान्यूर्ध्वोच्चत्वेन सर्वोत्तमा रत्नमयः, तत्र देवच्छन्दकेऽष्टशतं-अष्टोत्तरं शतं जिनप्रतिमानां जिनोत्तमप्रमाणमात्राणां-जिनोत्सेधः-तीर्थंकरशरीरोच्छ्रायः, तस्य च प्रमाणं उत्कृष्टतः पञ्चधनुःशतात्मकं जघन्यतः सप्तहस्तात्मकं इह च पञ्चधनुःशतात्मकं गृह्यते, तदेव मात्रा-प्रमाणं यासां तासया तामां, तथा जगत्स्वाभाव्यात्, देवच्छन्दकस्य चतुर्दिक्षु प्रत्येकं सप्तविंशतिभावेन सन्निक्षिप्तं तिष्ठति, ननु पद्मवरवेदिकादय इव शाश्वतभावरूपा जिनप्रतिमा भवन्तु, परं प्रतिष्ठितत्वाभावेन तासामाराध्यत्वं कथमिति चेत्?, उच्यते, शाश्वतभावा इव शाश्वतभावधर्मा अपि सहजसिद्धा एव भवन्ति, तेन शाश्वतप्रतिमा इव शाश्वतप्रतिमाधर्मा अपि प्रतिष्ठितत्वाग्राध्यतादयः सहजसिद्धा एवेति, किं

१ तत्र जिनोत्तमो जघन्यतः सप्त हस्ता उत्तर्धतः पद्म भगु गणादि, परमिह विंगल्लोकाभितोषं, यदुक्तं "तत्थुमेदमुक्करो गनन्तरा उदुलोअअहलोए । सामयपडिमा वदे पणभणुययमाण तिरिलोए ॥ १ ॥" इति, यच्च गान्धर्वीरोपानष्टो मूर्धोभाविमो जिनप्रतिमागमु मेमधिकुत्ता इह गु पन्नगु शतानि सभाव्यन्ते इति भणितं तत्र सूक्ष्मशया यथात्रोन्नतया उन्नतया अपि उन्नतया प्रितुन्नो, पयोरोचनारोच-देवता भगवत्परीयवर्गरेण तादृक्प्रतिमाना पूजा करणादासगतमिमाभति, न चेति गिल्लोकेऽपि गमान, कतो देवानां चोत्तमरीणं गनुवाना न भस्तादिमरिपत्तिनर्त्तितान्त्वनं नदुनियाप्रमाणवेतेन शरीरेण नाउगतिगन्तोऽपि, (उगयत्रापि वैद्व्यल्लिरिस्तेन, पिअग्गेहे पियायएणा मात्तिनाइयाय धापी) (पिर० इती)

प्रतिष्ठापनान्तरविचारेण ? , ततः शश्वतप्रतिमासु सहजसिद्धमेवाराध्यत्वमिति न किञ्चिदनुपपन्नमिति, अत्र प्रतिमानां उत्सेधाहुलमानेन पञ्चधनुःशतप्रमाणानां प्रमाणाहुलमानेन पञ्चधनुःशतायामविष्कम्भे देवच्छन्दकेऽनवकाशचिन्ता न विधेयेति, अत्र प्रतिमावर्णकसूत्रं एवं—‘जाव ध्रुवकडुच्छुगा’ इति सूत्रेण सूचितं जीवाभिगमाद्युक्तमवसेयं, तच्चेदम्—‘तासि णं जिणपडिमाणं अयमेयारूवे वण्णावासे पण्णत्ते, तेजहा—तवणिज्जमया हत्थतलपायतला अंकामयाइं णक्खाइं अंतोलोहियक्खपडिसेगाइं कणगामया पाया कणगामया गुप्फा कणगामईओ जंघाओ कणगामया जाणू कणगामया ऊरू कणगामईओ गायलट्ठीओ रिट्ठामए मंसू तवणिज्जमईओ णाभीओ रिट्ठामईओ रोमराईओ तवणिज्जमया चुचुआ तवणिज्जमया सिरिवच्छा कणगमईओ जहाओ कणगामईओ गीवाओ सिलप्पचालमया उट्ठा फलिहामया दंता तवणिज्जमईओ जीहाओ तवणिज्जमया तालुआ कणगमईओ णासिगाओ अंतोलोहियक्खपडिसेगाओ अंकामयाइं अच्छीणि अंतोलोहियक्खपडिसेगाइं पुलगामईओ दिट्ठीओ रिट्ठामईओ तारगाओ रिट्ठामयाइं अच्छि-पत्ताइं रिट्ठामईओ भमुहाओ कणगामया कवोला कणगामया सवणा कणगामईओ जिडालपट्ठियाओ वड्ढरामईओ सीसघडीओ तवणिज्जमईओ केसंतकेसभूमिओ रिट्ठामया उवरिमुद्धया, तासि णं जिणपडिमाणं पिट्ठओ पत्तेयं २ छत्तधारपडिमा पण्णत्ता, ताओ णं छत्तधारपडिमाओ हिमरययकुंदिहुप्पगासाइं सकोरंटमल्लदामाइ धवलाइं आयव-त्ताइं सलीलं ओहारेमाणीओ चिट्ठति, तासि णं जिणपडिमाणं उभओपासिं पत्तेअं २ दो दो चामरधारपडिमाओ

पणसाओ. ताओ णं चामरधारपडिमाओ चंदप्पहृद्दरेरुत्थियणाणामणि रुणगरयणाखट्टममहरिरुत्थियणिग्गुज्जत्थि-
 चित्तदंडाओ चिहियाओ संलंकुंददगरयमयमहिअफेणपुंजमन्निक्कासाओ मुहुमग्गयदीहगान्ताओ धवलाओ चामराओ
 सलीलं धारेमाणीओ चिट्ठंति, तासि णं जिणपडिमाणं पुरओ दो दो णागपडिमाओ दो दो जस्सपडिमाओ दो दो
 भूअपडिमाओ दो दो कुंडधारपडिमाओ थिणओणयाओ पायपडिमाओ पंजलिउडाओ मन्निस्सित्ताओ चिट्ठंति
 सबरयणामईओ जन्हाओ सण्हाओ लण्हाओ मझओ नीरयाओ निपंसाओ जार पडिरुत्थानो, तत्थ णं
 जिणपडिमाणं पुरओ अट्टसयं घंटाणं अट्टसयं चंदणकलमाणं एवं भिंगाराणं आचंममाणं थान्नाणं पाईणं सुपट्टुगाणं
 मणोगुलिआणं वातकरगाणं चित्ताणं रयणकरंउगाणं ह्यकंडाणं जाय उमभकंडाणं पुक्कचंगेरीणं जार लोमहत्थचं-
 मेरीणं पुक्कपडलगाणं जार लोमहत्थपडलगाणं" तामां जिनप्रतिमानामयमेनूपो रणंज्यागः प्रज्झः, नद्यथा-
 तपनीयमयानि हस्तलपादतलानि तथा कनकमयाः पादाः तथा कनकमया गुल्फाः अद्भुतमया-अद्भुतलमया जन्त-
 लोहितारुयरत्नप्रतिसेका नरताः, कनकमय्यो जङ्गाः, कनकमयानि जानूनि, कनकमया ऊरवः, कनकमय्यो गात्रयष्टयः,
 तपनीयमया नाभयः रिष्टरत्नमय्यो रोमराजयः, तपनीयमयाधुश्रकाः-स्तनाग्रभागाः, तपनीयमयाः श्रीरत्नाः, तथा
 कनकमय्यो ब्राह्मः, तथा कनकमय्यो ग्रीवा रिष्टरत्नमयानि रमधूर्णि शिलाप्रपातमया-पिदुममया जोंछा रत्नटिकमया
 दरताः तपनीयमय्यो जिह्वाः तपनीयमयानि ताडुकानि कनकमय्यो नाभिका अन्तर्लोहिनाश्चरत्नप्रतिसेका अद्भुतमया-

न्यक्षीणि अन्तर्लोहिताक्षप्रतिसेकानि, रिष्टरत्नमय्योऽक्षिमध्यगतास्तारिकाः रिष्टरत्नमयान्यक्षिपत्राणि-नेत्ररोमाणि रिष्टर-
त्नमय्यो भ्रुवः कनकमयाः कपोलाः कनकमया श्रवणाः कनकमय्यो ललाटपट्टिकाः वज्रमय्यः शीर्षघटिकाः तपनीयमय्यः
केशान्तकेशभूमयः, केशान्तभूमयः केशभूमयश्चेति भावः, रिष्टरत्नमया उपरि मूर्द्धजाः-केशाः, ननु केशरहितशीर्ष-
मुखानां भावजिनानां प्रतिरूपकत्वेन सद्भावस्थापना, जिनानां कुतः केशकूर्चादिसम्भवः?, उच्यते, भावजिनानामपि
अवस्थितकेशादिप्रतिपादनस्य सिद्धान्तसिद्धत्वात्, यदुक्तं श्रीसमवायाङ्गेऽतिशयाधिकारे-“अवद्विअकेसमंसुरोमणहे”
इति, तथा औपपातिकोपाङ्गे-“अवद्विअसुविभत्तच्चित्तमंसू” इति, अवस्थितत्वं च देवमाहात्म्यतः पूर्वोत्पन्नानां केशादीनां
तथैवावस्थानं न तु सर्वथाऽभावत्वं, इत्थमेव शोभातिरेकदर्शनं पुरुषत्वप्रतिपत्तिश्च, तेन प्रस्तुते न तत्प्रतिरूपताव्या-
घातः, नन्वेवं सति अर्चनेन किमालम्ब्य तेषां श्रामण्यावस्था भावनीयेति चेत्?, उच्यते, परिकर्मितरिष्टमणिमय-
तथाविधाल्पकेशादिरमणीयमुखादिस्वरूपमिति, यत्तु श्रीतपागच्छनायकश्रीदेवेन्द्रसूरिशिष्यश्रीधर्मघोषसूरिपादैर्भाष्य-
वृत्तौ भगवतोऽपगतकेशशीर्षमुखनिरीक्षणेन श्रामण्यावस्था सुज्ञानैवेत्यभिदधे तदवद्विष्टुत्वेनाल्पत्वेन चाभावस्य
विवक्षणात् श्रामण्यावस्थाया अप्रतिबन्धकत्वाच्चेति न किमप्यनुपपन्नं, तासां जिनप्रतिमानां पृष्ठत एकैका छत्रधार-
प्रतिमा प्रज्ञप्ता, ताश्च छत्रधारप्रतिमा हिमरजतकुन्देन्दुप्रकाशानि सकोरण्टमाल्यदामानि धवलानि आतपत्राणि-छत्राणि
सलीलं धारयन्त्यस्तिष्ठन्ति, तासां जिनप्रतिमानामुभयोः पार्श्वयोः प्रत्येकं द्वे द्वे चामरधारप्रतिमे प्रज्ञप्ते, ताश्च चामर-

धारप्रतिमाः चन्द्रप्रभः—चन्द्रकान्तो वज्रं—हीरकमणिः धैर्यं च—प्रतीतं तानि शेषाणि च नानामणिश्चानि खचितानि
 येषु दण्डेषु ते तथा, एवंरूपा महार्हस्य—महार्घस्य तपनीयस्य सत्का उज्ज्वला धिषिन्ना दण्डा येषु तानि तथा, 'चिन्ति-
 याओ' इत्यादि प्राग्वत्, नवरं 'चामराओ'स्ति प्राकृतत्वात् स्त्रीत्वं चामराणि गलीलं धाम्यन्त्यो—भीजयन्त्यो भीजय-
 न्यस्तिष्ठन्ति, तासां लिनप्रतिमानां पुरतो द्वे द्वे नागप्रतिमे द्वे द्वे यक्षप्रतिमे द्वे द्वे भूतप्रतिमे द्वे द्वे कुण्डधारप्रतिमे—
 आज्ञाधारप्रतिमे, विनयावनते पादपतिते प्राञ्जलिपुटे सन्निधिसे तिष्ठतः, ताश्च 'सपरयणामर्धओ' इत्यादि प्राग्वत्,
 'तत्थ ण' मित्यादि, तस्मिन् देवच्छन्दके लिनप्रतिमानां पुरतोऽष्टगतं घटानां अष्टगतं गन्दनकण्डानां—मादुल्य-
 घटानां अष्टगतं शृङ्गाराणामष्टशतमादर्शानामष्टगतं स्थालानामष्टगतं मुप्रतिष्ठकानामष्टगतं गङ्गोगुडि-
 कानां—पीठिकाविशेषरूपाणामष्टगतं वातकरकाणामष्टगतं चित्राणां रत्नकण्टकानामष्टगतं त्र्यकण्डानामष्टगतं गजक-
 ण्डानामष्टगतं नरकण्डानामष्टगतं किन्नरकण्डानामष्टगतं किंपुरुषकण्डानामष्टगतं मल्लैरगकण्डानामष्टगतं गन्धर्वकण्डा-
 नामष्टगतं वृषभकण्डानामष्टगतं पुष्पचक्षुरीणामष्टगतं माल्यचक्षुरीणामष्टगतं चूर्णचक्षुरीणामष्टगतं गङ्गाक्षुरीणामष्टगतं
 वस्त्रचक्षुरीणामष्टगतमाभरणचक्षुरीणामष्टगतं सिद्धार्थकचक्षुरीणामष्टगतं लोमहन्तकचक्षुरीणां लोमहन्तका—समूरगिच्छ-
 पुञ्जनिका अष्टगतं पुष्पपटलकानामष्टगतं माल्यपटलकानां मुक्कलानि पुण्याणि ग्रयानि माल्यानि अष्टगतं चूर्णपटल-
 कानामेवं गन्धवस्त्राभरणसिद्धार्थकलोमहन्तकपटलकानामपि प्रत्येकं प्रत्येकमष्टगतं द्रष्टव्यं, अष्टगतं विंशत्यनानामष्टगतं

छत्राणामष्टशतं चामराणामष्टशतं तैलसमुद्भक्तानामष्टशतं चोअकसमुद्भक्तानामष्टशतं तगरसमु-
द्भक्तानामष्टशतमेलासमुद्भक्तानामष्टशतं हरितालसमुद्भक्तानामष्टशतं हिंगुलकसमुद्भक्तानामष्टशतं मनःशिलासमुद्भक्तानाम-
ष्टशतमञ्जनसमुद्भक्तानां, सर्वोण्यप्येतानि तैलादीनि परमसुरभिगन्धोपेतानि द्रष्टव्यानि, अष्टशतं ध्वजानां, अत्र सङ्ग्रहणी-
गाथे—‘वंदणकलसा भिंगारगा य आयंसगा य थाला य । पाईओ सुपइहा मणगुलिया वायकरगा य ॥ १ ॥ चित्ता
रयणकरंडय हयगयनरकंठगा य चंगेरी । पडलगसीहासणछत्त चामरासमुगयझया य ॥ २ ॥’ अष्टशतं धूपकुडुच्छु-
कानां सन्निक्षिप्तं तिष्ठति । उक्ता सिद्धायतनकूटवक्तव्यता, अथ दक्षिणार्द्धभरतकूटस्वरूपं पृच्छन्नाह—

कहि णं भंते ! वेअट्टे पवए दाहिणट्टुभरहकूडे णाम कूडे पणत्ते ? गो० खंडप्पवायकूडस्स पुरच्छिमेण सिद्धाययणकूडस्स पञ्चच्छिमेण
एत्थ ण वेअट्टुपवए दाहिणट्टुभरहकूडे णाम कूडे पणत्ते, सिद्धाययणकूडप्पमाणसरिसे जाव तस्स ण बहुसमरमणिज्जस्स भूमिभागस्स .
वहुमज्जेदेसभाए एत्थ ण मह एगे पासायवडिसए पणत्ते, कोसं उट्टु उच्चत्तेण अट्टकोस विक्खरभेणं अच्चुगयमूसियपहसिए जाव
पासाईए ४, तस्स णं पासायवंडसगस्स बहुमज्जेदेसभाए एत्थ ण मह एगा मणिपेडिआ पणत्ता, पच धणुसयाइं आयामविक्खंभेण
अट्टाइज्जाहि धणुसयाइ वाहहेणं सबमणिमई, तीसे ण मणिपेडिआए उट्ठिप्प सिंहासण पणत्त, सपरिवारं भाणियधं, से केणट्टेण
भंते ! एव उच्चइ—दाहिणट्टुभरहकूडे २ ? गो० । दाहिणट्टुभरहकूडे ण दाहिणट्टुभरहे णाम देवे महिड्डीए जाव पल्लोवमट्टिईए
परिवसइ, से ण तत्थ चउण्ह सामाणिअसाहस्सीण चउण्हं अगमहिसीणं सपरिवाराणं तिण्ह परिसाण सत्तण्हं अणियाणं सत्तण्हं

अणियाहिर्वईण सोलसण्ह अयारक्सदेवसाहस्सीणं दाहिणट्टुभरहकूडस्स दाहिणट्टाण् रायहाणीए अणोसिं वहुणं देवाण य देवीण य जाव विहइ ॥ कहि ण भते ! दाहिणट्टुभरहकूडस्स देवस्स दाहिणट्टा णामं रायहाणी पणत्ता २, गो० ! मंदरस्स पव्वतस्स दक्खिणेण तिरियमसरोज्जदीवसमुदे वीईवइत्ता अयण जवुदीवे दीवे दक्खिणेण वारस जोयणसहस्साइ ओगाहित्ता एत्थ ण दाहिण-ट्टुभरहकूडस्स देवस्स दाहिणट्टुभरहा णाम रायहाणी भाणिअवा जहा विजयस्स देवस्स, एव सव्वकूडा णेयधा जाव वेसमणकूडे परोप्पर पुरच्छिमपच्चत्थिमेण, इमेसि वण्णावासे गाहा—‘मज्जे वेअट्टस्स उ कणयमया तिणि होति कूडा उ । सेसा पव्वयकूडा सव्वे रयणामया होति ॥ १ ॥ माणिभइकूडे १ वेअट्टकूडे २ पुण्णभइकूडे ३ एण तिणि कूडा कणगामया सेसा छप्पि रयणमया, दोण्हं विसरिसणामया देवा कयमालए चेव णट्टमालए चेव, सेसाण छण्हं सरिसणामया—जण्णामया य कूडा तन्नामा रगलु हवन्ति ते देवा । पल्लिओवमट्ठिईया हवन्ति पत्तेअपत्तेयं ॥ १ ॥ रायहाणीओ जवुदीवे दीने मंदरस्स पव्वयस्स दाहिणेण तिरिअं असरोज्जदीवसमुदे वीईवइत्ता अणमि जवुदीवे दीवे वारस जोअणसहस्साइ ओगाहित्ता, एत्थ णं रायहाणीओ भाणिअवाओ विजयरायहाणीसरिसयाओ (सूत्र १४)

‘कहि ण’ मित्यादि, अत्र सर्वापि पदयोजना सुगमा, नवरं प्रासादावतंसकः क्रोशमूर्ध्नोच्चत्वेनार्द्धक्रोशं विष्कम्भेन, अत्र सूत्रेऽनुक्तमप्यर्द्धक्रोशमायामेनेति बोध्यं, ‘सेसेसु अ पासाया कोसुच्चा अद्धकोसपिहुदीहा’ इत्यादिश्रीसोमतिलक-सूरिकृतसिरिनिलयमितिध्वेनविचारवचनात्, श्रीउमास्वातिकृते जम्बूद्वीपसमासे तु प्रासादावतंसकः क्रोशार्द्धक्रोशदै-

नि ज्ञातव्यानि, यत्तत्र वैताड्यप्रकरणे सर्वपर्वतगतकूटज्ञापनं तत्सर्वेषामेकवर्णकत्वेन लाघवार्थं, तथा वैताड्यस्येत्यत्र
 ज्ञात्यपेक्षयैकवचनं तेन सर्वेषामपि वैताड्यानां भरतैरावतमहाविदेहविजयगतानां नवसु कूटेषु सर्वमध्यमानि त्रीणि
 त्रीणि कूटानि कनकमयानि ज्ञातव्यानि, एतदेव वैताड्ये व्यक्त्या दर्शयति—‘माणिभट्ट’ इत्यादि, द्वयोः कूटयोर्विसदृ-
 शानामकौ देवौ स्वामिनौ, तथाथा—कृतमालकश्चैव नृत्तमालकश्चैव, तमिस्त्रगुहाकूटस्य कृतमालः स्वामी खण्डप्रपातगुहा-
 कूटस्य नृत्तमालः स्वामी, श्रेयाणां षण्णां कूटानां सदृक्—कूटनामसदृशं नाम येषां ते सदृशानामका देवाः स्वामिनः, यथा
 दक्षिणार्धभरतकूटस्य दक्षिणार्द्धभरतकूटनामा देवः स्वामी, एवमन्येषामपि भावना कार्या, एनमेवार्थं सविशेषं गाथ-
 याऽऽह—यन्नामकानि कूटानि तन्नामानः खलुनिश्चये भवन्ति देवाः पत्न्योपमस्थितिका भवन्ति, प्रत्येकं २ प्रतिकूटमि-
 त्यर्थः, एतेनाद्याना कूटानां स्वामिन उक्ताः, सिद्धायतनकूटे तु सिद्धायतनस्यैव मुख्यत्वेन तत्स्वामिदेवानभिधानमिति,
 ननु दक्षिणार्द्धभरतकूटानां स्वसदृशानामकदेवाश्रयभूतत्वात् नामान्वर्थः सङ्गच्छते, यथा दक्षिणार्द्धभरतनामदेवस्वामि-
 कत्वादुपचारेण दक्षिणार्द्धभरतनामा देवः स्वामित्वेनास्यासीति अथादित्यादप्रत्यये वा दक्षिणार्द्धभरतं, एवमन्येष्वपि,
 परं खण्डप्रपातगुहाकूटतमिस्त्रगुहाकूटयोः स कथं?, तत्स्वामिनोर्नृत्तमालकृतमालयोर्विसदृशानामकत्वात्, न च खण्ड-
 प्रपातगुहाया उपरिवर्त्ति कूटं खण्डप्रपातगुहाकूटमित्यादिरेवान्वयर्थोऽस्तिवति वाच्यं, अत्र सूत्रे दक्षिणार्द्धभरतकूटवत्
 शेषकूटानामतिदेशात् बृहत्क्षेत्रसमासवृत्तौ “एवं शेषकूटान्यपि स्वस्याधिपतियोगतः प्रष्टुत्तान्यवसेयानी”ति श्रीमल्लयगि-

ण्णत्ते पाईणपडीणायए उदीणदाहिणविच्छिण्णे पलिअंकमठिण दुहा लणममुद पुट्टे पुरन्ठिमिहाए कोडीण पुरच्छिमिह लवणममुद पुट्टे पञ्चच्छिमिहाए जाव पुट्टे गगासिंघूहिं मद्दणईहि तिभागपविभत्ते दोणिण अट्ठीमे जोअणसण तिणिण अ एगूणवीसइभागो जोअणस्स विक्कराभेण, तस्स वाहा पुरच्छिमपञ्चन्ठिमेण अट्ठारस दाणउण जोअणसण सत्त य एगूणवीसइभागो जोअणस्स अट्ठभागं च आयामेणं तस्स जीवा उत्तरेणं पाइणपडीणायया दुहा लवणसमुद पुट्ठा तद्देव जाव चोइस जोअणमहस्साइ चत्तारि अ ण्णहत्तरे जोअणसए छत्र एगूणवीसइभाग जोअणस्स किंचिविसेसूणे आयामेण पणत्ता, तीसे धणुपट्टे दाहिणेणं चोइस जोअणमहस्साइ पच अट्ठावीसे जोअणसए एक्कारस य एगूणवीसइभाग जोअणस्स परिक्खेवेण । उत्तरट्ठुमरहस्स ण भत्ते ! वासस्स केरि-सए आचारपडोयारे पणत्ते ? गोअमा ! वहुसमरमणिजे भूमिभागे पणत्ते, से जहा णामए आलिगपुम्सरेइ वा जाव कित्ति-मेहिं चेव अकित्तिमेहिं चेव, उत्तरट्ठुमरहे णं भत्ते ! वासे मणुआण केरिसए आचारभावपडोयारे पणत्ते ? गोअमा ! ते ण मणुआ बहुसघयणा जाव अप्पेगइआ सिज्जति जाव सधदुम्माणमंत करंति (सूत्र १६)

अथ वैताढ्यनाम्नो निरुक्तं पृच्छति—‘से केणट्टेण’मित्यादि, अत्र प्रश्नसूत्रं प्राग्वत्, उत्तरसूत्रे तु वैताढ्यः पर्वतः, णमिति प्राग्वत्, भारतं वर्यं—भरतक्षेत्रं द्विधा विभजन् २ तिष्ठति, तद्यथा—दक्षिणार्द्धभरतं च उत्तरार्द्धभरतं च, तेन भरत-क्षेत्रस्य द्वे अर्द्धे करोतीति वैताढ्यः पृषोदरादित्वाद्रूपसिद्धिः, अथ प्रकारान्तरेण नामान्वर्थमाह—अथ च वैताढ्यगिरि-कुमारोऽत्र देवो महर्द्धिको यावत्करणात् ‘महर्जुई’ इत्यादिपदसद्ग्रहः पल्योपमस्थितिकः परिवसति, तेन वैताढ्य इति

रिसूरिभिरुक्तत्वाच्चेति चेत्, उच्यते, खण्डप्रपातगुहाधिपस्य कूटं खण्डप्रपातगुहाकूटं, तमिस्रगुहाधिपस्य कूटं तमिस्र-
गुहाकूटमिति स्वामिनो यौगिकनामान्तरापेक्षया अत्राप्यन्वर्थो घटत एव, यदुक्तं तैरेव तत्र—“तृतीये कूटे खण्डप्रपात-
गुहाधिपतिर्देव आधिपत्यं परिपालयति तेन तत् खण्डप्रपातगुहाकूटमित्युच्यते” इति न किमप्यनुपपन्नं, अथ तृती-
यादिकूटाधिपतीनां राजधान्यः क्व सन्तीति प्रश्नसूचकं सूत्रमाह—‘रायहाणीओ’त्ति, अत्र निर्वचनसूत्रम्, ‘जंबुद्वीवे
दीवे’ इत्यादि, जंबूद्वीपे द्वीपे इत्यादि सर्वं व्यक्तम्, नवरं खण्डप्रपातगुहाधिपतेर्देवस्य राजधानी खण्डप्रपात-
गुहाभिधाना माणिभद्रस्य माणिभद्रेत्यादि, सर्वाणि चोक्तवक्ष्यमाणानि कूटानि एकैकवनखण्डपद्मवरवेदिकायुतानि
मन्तव्यानि ।

से कैण्टेण भते ! एवं बुच्चइ वेअड्डु पव्वए वेअड्डु पव्वए ?, गोयमा ! वेअड्डु ण पव्वए भरहं वासं दुहा विभयमाणे २ चिट्ठइ, तजहा-
दाहिणड्डुभरह च उत्तरड्डुभरहं च, वेअड्डुगिरिकुमारे अ इत्थ देवे महिड्डीए जाव पलिओवमट्ठिइए परिवसइ, से तेण्टेण गोयमा ।
एव बुच्चइ—वेअड्डु पव्वए २, अटुत्तर च ण गोअमा ! वेयड्डुस्स पव्वयस्स सासए णामधेल्ले पणत्ते ज ण कयाइ ण आसि ण कयाइ ण
अत्थि ण कयाइ ण भविस्सइ भुवि च भवइ अ भविस्सइ अ धुवे णिआए सासए अक्खए अव्वए अवट्ठिए णिच्चे (सूत्र १५) कहि णं
भंते ! जंबुद्वीवे दीवे उत्तरड्डुभरहं णामं वासे पणत्ते ?, गोअमा ! चुल्लहिमवतस्स वासहरपव्वयस्स दाहिणे णं वेअड्डुस्स पव्वयस्स
उत्तरेण पुरिच्छिमलवणसमुदस्स पक्खिच्छिमेण पक्खिच्छिमलवणसमुदस्स पुरिच्छिमेण एत्थ ण जंबुद्वीवे दीवे उत्तरड्डुभरहे णामं वासे प-

ण्णत्ते पाईणपडीणायाण उदीणदाहिणविच्छिण्णे पलिअऊसंठिण दुहा लणमसुदं पुट्टे पुरच्छिभिहाण कोडीणं पुरच्छिभिहं लणमसुद
 पुट्टे पञ्चच्छिमिहाए जाव पुट्टे गगामिधूहिं महाणदंदिं तिभागपविभत्ते दोणिण अट्ठीसे जोअणमए तिणिण अ एगूणीमठभागे
 जोअणमस विकराभेण, तस्स वाहा पुरच्छिमपञ्चच्छिणेण अट्ठारम वाणउण जोअणसए सत्त य एगूणवीमठभागे जोअणमस अट्ठभागं
 च आयामेण तस्स जीवा उत्तरेण पाइणपडीणायाया दुहा लणमसुद पुट्टा त्तेव जाव चोदस जोअणमहस्सादं चत्तारि अ एगूणदत्तरे
 जोअणसए छत्र एगूणवीसइभाए जोअणस्स किंचिविसेसूणे आयामेण पणत्ता, तीमे धणुपट्टे दाहिणेण चोदस जोअणमठ-
 रस्साइ पच अट्ठावीसे जोअणसए एकारस य एगूणवीसइभाए जोअणस्स परिस्सेणेण । उत्तरदुभरहस्स णं भंते ! वासम्म केरि-
 सए आचारपडोयोरे पणत्ते १, गोअमा ! बहुसमरमणिज्जे भूमिभागे पणत्ते, से जहा णामए आलिगपुक्खमरेद वा जाव क्कित्ति-
 मेहि चेव अक्कित्तिमेहि चेव, उत्तरदुभरेद ण भते ! वासे मणुआण केरिसए आचारभावपडोयोरे पणत्ते २, गोअमा ! ते ण मणुआ
 बहुसघयणा जाव अप्पेगइआ सिज्झंति जाव सघदुग्गणमत करंति (सूत्र १६)

अथ वैताड्यनाम्नो निरुक्तं पृच्छति—‘से केणट्टेण’मित्यादि, अत्र प्रश्नसूत्रं प्राग्वत्, उत्तरसूत्रे तु वैताड्यः पर्वतः, णमिति
 प्राग्वत्, भारतं वपं—भरतक्षेत्रं द्विधा विभजन् २ तिष्ठति, तद्यथा—दक्षिणार्द्धभरतं च उत्तरार्द्धभरतं च, तेन भरत-
 क्षेत्रस्य द्वे अर्द्धे करोतीति वैताड्यः पृथोदरादित्वाद्वूपसिद्धिः, अथ प्रकारान्तरेण नामान्वर्थमाह—अथ च वैताड्यगिरि-
 कुमारोऽत्र देवो महर्द्धिको धावत्करणात् ‘महर्द्धि’ इत्यादिपदसद्ग्रहः पल्योपमस्थितिकः परित्यसति, तेन वैताड्य इति

नामान्वर्थो विजयद्वारवद् ज्ञेयः, सदृशनामकस्वामिकत्वात्, 'अदुत्तरं च ण'मित्यादि प्राग्वत् । अथोत्तरार्द्धभरतवर्ष-
क्रास्तीति प्रश्नसूत्रमाह—'कहि ण'मित्यादि, दक्षिणार्द्धभरतसमगमकत्वेन व्यक्तं, नवरं 'पलिअंक'त्ति पर्यङ्कवत् संस्थितं-
संस्थानं यस्य तत्तथा, द्वे शते अष्टत्रिंशदधिके त्रीशैकोनविंशतिभागान् योजनस्य विष्कम्भेनेति, अस्य शरस्तु प्राच्य-
शरसहितस्वक्षेत्रविस्तारो योजनतः ५२६-६, कलास्तु १०००० । अथास्य बाहे आह—'तस्स बाहा' इत्यादि, तस्योत्त-
रार्द्धभरतस्य बाहा—पूर्वोक्तस्वरूपा पूर्वापरयोर्दिशोरैकैका अष्टादश योजनशतानि द्विनवतियोजनाधिकानि सप्त चैकोन-
विंशतिभागान् योजनस्य अर्द्धभागं चैकोनविंशतितमभागस्य, योजनस्याष्टत्रिंशत्तमभागमित्यर्थः, अत्र करणं यथा—गुरु-
धनुःपृष्ठं कलारूपं २७६०४२ अस्मात् २०४१३१ कलारूपं लघु धनुःपृष्ठं शोध्यते, जातं ७१९११, अर्द्धं कृते जातं कला
३५९५५ कलार्द्धं च, तासां योजनानि १८९२ कलाः ७ कलार्द्धं चेति, एतच्चैकैकस्मिन् पार्श्वे बाहाया आयाममानं ।
अथास्य जीवामाह—'तस्स जीवा उत्तरे ण'मित्यादि, तस्य जीवा—प्रागुक्तस्वरूपा उत्तरेण—क्षुद्रहिमवद्भिरिदिशि प्राची-
नप्रतीचीनायता द्विधा लवणसमुद्रं स्पृष्टा तथैव—दक्षिणार्द्धभरतजीवासूत्रवदेव 'जाव'त्ति 'पच्चत्थिमिहं लवणसमुद्रं पुढे'ति
पर्यन्तं सूत्रं ज्ञेयमिति भावः, 'चउद्दस'त्ति चतुर्दश योजनसहस्राणि चत्वारि चैकसप्तत्यधिकानि योजनशतानि पद्म
चैकोनविंशतिभागान् योजनस्य किञ्चिद्विशेषोपानां आयामेन प्रज्ञप्ता, अत्र करणं यथा—कलीकृतो जम्बूद्वीपव्यासः १९
शून्य ५, इष्टनितः १८९ शून्य ४, इष्टगुणः १८९ शून्यः ८, चतुर्गुणः ७५६ शून्य ८, एष उत्तरभरतार्द्धजीवावर्गः, अस्य

वर्गमूले लब्धाः कलाः २७४९५४, शेषं कलांशाः २९७८८४ छेदः ५४९९०८ लब्धकलानां १९ भागे योजन १४४७१
^५/_{१९} उद्धरितैः शेषकलांशैर्मध्ये प्रक्षिप्तैः पष्ठी कला किञ्चिद्विशेषोना विवक्षितेति । अथास्य धनुःपृष्ठमाह—‘तीसे’ इत्यादि,
तस्या—उत्तरार्द्धभरतजीवाया दक्षिणपार्श्वे धनुःपृष्ठं अर्थादुत्तरार्द्धभरतस्य चतुर्दश योजनसहस्राणि पञ्च शतान्यष्टा-
विंशत्यधिकानि एकादश चैकोनविंशतिभागान् योजनस्य परिक्षेपेण—परिधिना प्रज्ञप्तमिति शेषः, अत्र करणं यथा—
उत्तरार्द्धभरतस्य कलीकृत इषुः १००००, अस्य वर्गः १ शून्य ८, स च पङ्गुणः ६ शून्य ८, सोऽप्युत्तरार्द्धभरतजीवा-
वर्गेण ७५६००००००० इत्येवंरूपेण मिश्रितो जातः ७६२ शून्य ८, एष उत्तरार्द्धभरतस्य जीवावर्गः, अस्य मूले लब्धाः
कलाः २७६०४३, शेषं कलांशाः २६२१५१, छेदराशिः ५५२०२६, कलानामेकोनविंशत्या भागे १४५२८ ^{११}/_{१९}, अत्र
शेषांशानामविवक्षितत्वान्नैकादशकलानां साधिकत्वसूचा, अत्र दक्षिणार्द्धभरतादिक्षेत्रसम्बन्धिगरादिचतुष्कस्य सुखेन
परिज्ञानाय यन्त्रकस्थापना यथा—

क्षेत्र०	शर०	बाहा०	जीवा०	धनुःपृष्ठं
दक्षिणभरतार्द्धं	२३८ योजनभागः $\frac{३}{१९}$	०	९७३८ योज० $\frac{१२}{१९}$	९७६६ योजनभागः $\frac{१०}{१९}$
वैताढ्यपर्वतः	२८८ योजनभागः $\frac{३}{१९}$	४८८ योज० $\frac{१६१}{१९३८}$	१०७२० योज० $\frac{१२}{१९}$	१०७४३ योजनभागः $\frac{१५}{१९}$
उत्तरभरतार्द्धं	५२६ योजनभागः $\frac{५९}{१९१}$	१८९२ योज० $\frac{१०}{१९}$	१४४७१ योज० $\frac{५}{१९}$	१५५२८ योजनभागः $\frac{१२}{१९}$

एषा च शरादीनां करणविधिः प्रसङ्गतोऽत्र दर्शितः, अतः परमुत्तरत्र क्षुद्रहिमवदादिसूत्रेषु स न दर्शयिष्यते विस्तरमयात्, तज्जिज्ञासुना तु क्षेत्रविचारवृत्तितो ज्ञेय इति । अथोत्तरार्द्धभरतस्वरूपं पृच्छति—‘उत्तरभरहस्स ण’मित्यादि व्यक्तं, अत्रैव मनुष्यस्वरूपं पृच्छति—‘उत्तरह्रभरहे’ इत्यादि, इदमपि प्राग्वत्, यावदेकं केचन सर्वदुःखानामन्तं कुर्वन्तीति । नन्वत्रत्यमनुष्याणामर्हदाद्यभावेन मुकत्यङ्गभूतधर्मश्रवणाद्यभावात् कथं मुकत्यवासिसूत्रमौचित्यमञ्चति इति चेत्?, उच्यते, चक्रवर्तिकाले अप्रावृत्तगुहाद्वयावस्थानेन (स्वयं गमनात्) गच्छदागच्छद्विणार्द्धभरतवासिसाध्वादिभ्यो वाऽन्यदाऽपि विद्याधरश्रमणादिभ्यो वा जातिस्मरणादिना वा मुकत्यङ्गावासेर्मुकत्यवासिसूत्रमुचितमेवेति । अथैतत्-क्षेत्रवर्तिकृपभकूटं कासीति पृच्छति—

कहि णं भते ! जलुदीवे दीवे उत्तरह्रभरहे वासे उसभकूडे णामं पव्वए पणत्ते ? , गोअमा ! गगाकुंडस्स पव्वस्थिमेण सिधुलुडस्स पुरच्छिमेण चुल्लहिमवत्तस्स वासहरपव्वथस्स दाहिणिह्ले णितवे, एत्थ ण जलुदीवे दीवे उत्तरह्रभरहे वासे उसहकूडे णाम पव्वए पणत्ते, अट्ठ जीअणाइं उट्ठ उच्चत्तेण, दो जीयणाइं विक्खंभेण मज्झे छ जीअणाइं विक्खंभेण

१ यद्यप्युत्तरभरतार्द्धक्षेत्रे तीर्थकृदाद्यभावेन अनार्यदेशोत्पत्तेन च तत्रत्याना मनुजाना धर्मप्राप्तिसामग्र्यभाव तथापि चैत्यनमस्कारादिप्रयोजनवशेन तत्र-गताना विद्याधरादिसाधूना जिनप्रतिमाना च दर्शनत कर्मणा क्षयोपशमवैचित्र्यात् आर्द्रकुमारादय इव जातजातिस्मृतय चक्रवर्त्यादिकाले च तत्रोत्पन्ना अपीह तीर्थकृदादिसमीपे धर्मश्रवणादिनाऽवाप्तवोधय तथाविधभव्यत्वपरिपाकवशेनावसरेकेवलज्ञानास्तत्रापि सिध्यति यावद्विर्वान्ति नात्र किञ्चिद्वाधक, न चानार्यदेशो-त्पन्नत्वमेव तत्र वाधकमिति वाच्य, आर्द्रकुमारादेथरुवर्त्तित्रीणा च सम्यक्त्वादिप्राप्तिश्रुतेस्तस्यावाधकत्वात् । (श्रीहीर० वृत्तौ०)

उत्तरि चत्तारि जोअणाइं विस्तरभेण, मूले साइरेगाइं पणनीमं जोअणाइं परिस्तेयेणं उवरिं साइरेगाइं दुवालस जोअणाइं परिस्तेयेण, पाठान्तर-मूले चारम जोअणाइं विस्तरभेण मज्जे अट्ठ जोअणाइं निक्ख-भेण उल्लिं चत्तारि जोअणाइं विस्तरभेण मूले साइरेगाइं सत्तत्तीम जोअणाइं परिस्तेयेणं मज्जे साइरेगाइं पणवीस जोअणाइं परिस्तेयेणं उल्लिं साइरेगाइं चारस जोअणाइं परिस्तेयेण, मूले विच्छिण्णे मज्जे सक्खित्ते उल्लिं तणुणं गोपुच्छसंठाणमठिणं सब्बजवूणयामए अच्छे सण्हें जाव पडिरूवें, से णं पणाए पउमनरेइआए तहेव जाव भवण कोम आयामेण अट्ठकोस विस्तरभेण देसऊण कोस उटुं उचत्तेणं, अट्ठो तहेव, उप्पलाणि पउमाणि जाव उसमे अ एत्थ देवे सट्ठिणीए जाव दाहिणेण रायहाणी तहेव मवरस्स पद्यस्स जहा विजयस्स अविसेसिय (सूत्र १७)

‘कहिं ण’मित्यादि, क भदन्त ! जम्बूद्वीपे द्वीपे उत्तरार्द्धभरते वर्षे ऋषभकूटो नाम्ना पर्वतः प्रज्ञप्तः ? भगवानाह-
गौतम ! गङ्गाकुण्डस्य यत्र हिमवतो गङ्गा निपतति तद्गङ्गाकुण्डं तस्य पश्चिमायां, यत्र तु सिन्धुनिपतति तत् सिन्धुकुण्डं तस्य पूर्वस्यां, क्षुल्लहिमवतो वर्षधरस्य दक्षिणालयनितम्बे, सामीपकमस्तम्या नितम्बासन्ने इत्यर्थः, अत्र प्रदेशे जम्बूद्वीपे द्वीपे उत्तरार्द्धभरते वर्षे ऋषभकूटो नाम्ना पर्वतः प्रज्ञप्तः, अष्टयोजनान्यूङ्गोच्चत्वेन द्वे योजने उद्धेधेन-भूमिप्रवेशेन, उच्चत्वचतुर्थांशस्य भूम्यवगाढत्वात्, अष्टानां चतुर्थांशे द्वयोरेव लाभात्, मूलमध्यान्तेषु क्रमादष्ट पट् चत्वारि योजनानि विष्कम्भेन-विस्तरेण उपलक्षणत्वादायामेनापि, समवृत्तस्याग्रामविष्कम्भयोस्तुल्यत्वादिति, तथा मूलमध्यान्तेषु पञ्चविंशतिरष्टादश द्वादश च योजनानि सातिरेकाणि परिक्षेपेण-परिधिना, अथास्य

पाठान्तरं—वाचनाभेदस्तद्गतपरिमाणान्तरमाह—मूले द्वादश योजनानि विष्कम्भेन मध्येऽष्ट योजनानि विष्कम्भेन उपरि चत्वारि योजनानि विष्कम्भेन, अत्रापि विष्कम्भायामतः साधिकत्रिगुणं मूलमध्यान्तपरिधिमानं सूत्रोक्तं सुबोधं । अत्राह परः—एकस्य वस्तुनो विष्कम्भादिपरिमाणे द्वैरूप्यासम्भवेन प्रस्तुतग्रन्थस्य च सातिशयस्थविरप्रणी-
तत्वेन कथं नान्यतरनिर्णयः ? यदेकस्यापि ऋषभकूटपर्वतस्य मूलादावष्टादियोजनविस्तृतत्वादि पुनस्तत्रैवास्य द्वादशा-
दियोजनविस्तृतत्वादीति, सत्यं, जिनभट्टारकाणां सर्वेषां क्षायिकज्ञानवतामेकमेव मतं मूलतः, पश्चात्तु कालान्तरेण
विस्मृत्यादिनाऽयं वाचनाभेदः, यदुक्तं श्रीमलयगिरिसूरिभिर्ज्योतिष्करण्डकवृत्तौ—“इह स्कन्दिलाचार्यप्रवृत्तिपत्तौ
दुष्पमानुभावतो दुर्भिक्षप्रवृत्त्या साधूनां पठनगुणनादिकं सर्वमप्यनेगत्, ततो दुर्भिक्षातिक्रमे सुभिक्षप्रवृत्तौ द्वयोः
संघमेलापकोऽभवत्, तद्यथा—एको बलभ्यामेको मथुरायां, तत्र च सूत्रार्थसंघटने परस्परं वाचनाभेदो जातः, विस्मृत-
योर्हि सूत्रार्थयोः स्मृत्वा २ संघटने भवत्यवश्यं वाचनाभेद” इत्यादि, ततोऽत्रापि दुष्करोऽन्यतरनिर्णयः द्वयोः
पक्षयोरुपस्थितयोरनतिशायिज्ञानिभिरनभिनिविष्टमतिभिः प्रवचनाशातनाभीरुभिः पुण्यपुरुषैरिति न काचिदनुपपत्तिः,
किञ्च—सैद्धान्तिकशिरोमणिपूज्यश्रीजिनभद्रगणिकक्षमाश्रमणप्रणीतक्षेत्रसमाससूत्रे उत्तरमतमेव दर्शितं, यथा—‘सर्वे वि
उसहकूडा उद्विद्धा अदृजोयणे हुंति । वारस अदृ य चउरो मूले मज्जुवरि विच्छिण्णा ॥ १ ॥’ ‘मूले विच्छिण्ण’
इत्यादि शेषवर्णकः प्राग्वत् । अथास्य पद्मवरवेदिकाद्याह—‘से णं एगाए’ इत्यादि, स ऋषभकूटाद्रिकया पद्मवर-

वेदिकया तथैवेति—यथा सिद्धायतनकूटवर्णकः प्रागुक्तस्तथाऽत्रापि वक्तव्य इत्यर्थः, कियत्पर्यन्त इत्याह—यावद्भवनं—
 ऋपभाख्यदेवस्थानं, स चायं 'एगेण य वणसंडेण सबओ समंता संपरिक्खित्ते, उसहकूडस्स णं उप्पि बहुसमरमणिज्जे
 भूमिभागे पणत्ते, से जहा णामए आलिंगपुक्खरेइ वा जाव वाणमंतरा जाव विहरंति, तस्स णं बहुसमरमणिज्जस्स भूमि-
 भागस्स बहुमज्झदेसभागे महं एगे भवणे पणत्ते' इति, अत्र व्याख्या पूर्ववत्, भवनमानं साक्षादेव सूत्रे दर्शयति—क्रोश-
 मायामेनाद्धक्रोशं विष्कम्भेन देशोनं क्रोशं चत्वारिंशदधिकचतुर्दशधनुःशतरूपमूर्द्धोच्चत्वेन, यद्यपि भवनमायामापेक्षया
 किञ्चिच्चूयमानं भवति प्रासादस्तु आयामद्विगुणोच्छ्राय इति श्रीज्ञाताधमकथाद्भवत्त्यादौ भवनप्रासादयोर्विशेषो
 दृश्यते तथाप्यत्र तयोरेकार्थकत्वं ज्ञेयं, श्रीमलयगिरिस्मृतिभिः क्षेत्रसमासवृत्तौ "एतेषां ऋपभकूटानामुपरि प्रत्येकमेकैकः
 प्रासादावतंसकः, ते च प्रासादाः प्रत्येकमेकं क्रोशमायामतोऽर्द्धक्रोशं विष्कम्भतो देशोनं क्रोशमुच्चत्वेन" त्यत्रोक्तभवन-
 नतुल्यप्रमाणतया ऋपभकूटेषु प्रासादानामभिधानादिति, अर्थो नामान्वर्थं ऋपभकूटस्य तथैवेति यथा जीवाभिगमादौ
 यमकादीनां पर्वतानामुक्तस्तथात्रापि औचित्येन वक्तव्यः, तदभिलापसूत्रं तु 'उप्पलाणी'त्यादिना सूचितं तदनुसारेणंदं
 'से केणट्टेणं भंते ! एवं बुच्चइ—उसहकूडपद्यए २ ? गोअमा ! उसहकूडपद्यए खुहुआसु खुहुआसु वावीसु पुक्खरिणीसु
 जाव विलपंतीसु वहूइ उप्पलाइं पउमाइं जाव सहस्सपत्ताइं उसहकूडप्पभाइं उसहकूडवणणाभाइं' इति, अत्र व्याख्या—
 प्रश्नसूत्रं सुगमं, उत्तरसूत्रे ऋपभकूटपर्वते क्षुल्लासु क्षुल्लिकासु वापीषु पुण्कारिणीषु यावद्विलपद्भिषु वहन्त्युत्पलानि पद्मानि

यान्त् नद्वयपत्राणि ऋषभकूटप्रभाणि-ऋषभकूटाकाराणि ऋषभकूटवर्णानि तथा ऋषभकूटवर्णस्यैव आभा-प्रतिभासो
येषां तानि ऋषभकूटावर्णभानि ततस्तानि तदाकारत्वात् तद्वर्णमादृश्याच्च ऋषभकूटानीति प्रसिद्धानि,
तद्योगादेव पूर्वतोऽपि ऋषभकूटः, उभयेषामपि नाम्नामनादिकालप्रवृत्तोऽयं व्यवहार इति नेतेरतराश्रयदोषप्रसङ्गः,
नृगमन्यत्रापि परिभाषनीयं, प्रकारान्तरेणापि नामनिमित्तमाह-‘उभये अ’ इत्यादि, ऋषभश्चात्र देवो महर्द्धिकः, अत्र
यात्तरणात् ‘महर्द्धुर्इण जाव उमहर्द्धुस्म उमहाए रायहाणीए अण्णोसिं च चह्णं देवाण य देवीण य आहेचनं
जाव रिवाइं भोगभोगाइं भुंजमाणे विहरइ, मे एण्णट्ठेणं एवं वुयइ उमहर्द्धुउपपए २’ इति पर्यन्तः सूत्रपाठो ज्ञेयः,
अत्र व्याख्या प्रागत् । ‘दाहिणेणं’ इत्यादि, राजधानी ऋषभदेवस्य ऋषभा नाम्नी मन्दरस्य पर्वतस्य दक्षिणतस्तथैव
तान्या गवा विजयदेवस्य प्रागुक्ता, अविशेषितं-विशेषरहितं, क्रियाविशेषणमेतत्, अस्या विजयायाः राजधान्याश्च
नामनोऽन्तरं न तस्मिन् वर्णैक इति भावः ॥ इति सातिशयधर्मदेवनारामसमुद्रामिन्मयमानेदंयुगीननराधिप-
तिनृकपतिममानश्रीनरसुरत्राणप्रदत्तपाणमसि कर्मजन्तुजाना भयदानशत्रुजयादिकरमोचनम्फुरन्मानप्रदानप्रभृ-
तिरनुमाननाम्प्रनियमानश्रीमत्तपागन्धाधिराजश्रीहीरनिजयसुगीश्वरपदधोपामनाप्रणमहोपाध्यायश्रीमरुल्लव-
न्मगनिजिनोपाध्यायश्रीगान्तिनन्मगणिनिरचितायां जम्बूद्वीपप्रज्ञसिंहजो प्रमेयरत्नमञ्जुगानाश्रयां भरतक्षेत्रस्वरूपनि-
रूपतो नाम ययमो रक्षरकारः ॥ १ ॥ ग्रंथाग्रं ३१६८।२५

अथ द्वितीयो वक्षस्कारः

जंबुद्वीवे णं भंते ! दीवे भारहे नासे कतिविहे काले पणत्ते ?, गो० ! दुविहे काले पणत्ते, तजहा-ओमपिणिकाले अ उस्म-
 पिणिकाले अ, ओसपिणिकाले णं भंते ! कतिविहे पणत्ते ?, गो० !, छविहे पणत्ते, तं०-मुसमसुसमकाले १ सुममाकाले २,
 सुसमदुस्समकाले ३ दुस्समसुसमकाले ४ दुस्समाकाले ५ दुस्समदुस्समाकाले ६, उस्मपिणिकाले णं भंते ! कतिविहे पं० ?,
 गो० ! छविहे पणत्ते, तं०-दुस्समदुस्समाकाले १ जाग मुसमसुसमाकाले ६ । एगमेगस णं भंते ! मुहुत्तरस केनइया उस्मासद्वा
 विआहिआ ?, गोअसा ! असतिज्जाण समगण ममुदयमसिउमभागमेण सा एगा आवलिअत्ति बुभद मगिज्जाओ आमलिआओ
 उसासो संतिज्जाओ आवलिआओ नीसासो 'हट्टस्स अणवगद्धस्स, निरुक्किट्टस्स जंतुणो । एगे उमासनीसासे, एम पाणुत्ति
 बुभई ॥१॥ सत्त पाणूइ से धोवे, सत्त थोवाइं से लेगे । लग्गणं मत्तहत्तरीए, एस मुहुत्तेत्ति आहिण ॥२॥ तिणिण महस्सा सत्त य
 सयाइं तेवत्तारिं च उतासा । एम मुहुत्तो भणिओ मवेहिं अणंतनाणीहिं ॥ ३ ॥ एणं मुहुत्तत्पमाणेणं तीस मुहुत्ता अहोरत्तो
 पणरस अहोरत्ता पक्खो दो पक्खा मासो दो मासा उऊ तिणिण उऊ अयणे दो अयणा मंवउरे पंचसंउरिए जुगे वीस
 जुगाइ वामसए दस वाससयाइं वाससहस्से सय वामसहस्साणं वासमयमहस्से चउरासीइं वाससयमहस्साइं मे गगे पुधगे
 चउरासीइं पुधगसयसहस्साइं से एगे पुध एवं त्रिगुण विगुणं नेअं वुडिए २ अउडे २ अयवे २ हट्टए २ उप्पले २ पउमे २
 णल्लिणे २ अत्थणिउरे २ अउण २ नउण २ पउए २ चूलिया २ सीसपहेल्लिए २ जाव चउरासीइं मीमपहेल्लिअंगमयसहस्साइं
 सा एगा सीसपहेल्लिया एताव ताव गणिण एताव ताव गणिअस्स विमग तेण परं ओमभिण । (सूत्रं १८)

अथ क्षेत्राण्यवस्थितानवस्थितकालभेदेन द्विधा जानन्नन्यत्र साक्षादवसर्पतः शुभान् भावान् वीक्ष्य पारिशेष्यात् संभाव्यमानमनवस्थितकालं हृदि निधाय पृच्छति-‘जंबुद्वीपे णं भंते !’ इत्यादि, जम्बूद्वीपे द्वीपे भरतवर्षे भगवन् ! कतिविधः कालः प्रज्ञप्तः ?, भगवानाह-गौतम ! द्विविधः कालः प्रज्ञप्तः, तद्यथा-अवसर्पति हीयमानारकतयाऽवसर्पयति वा-क्रमेणानुःशरीरादिभावान् हापयतीत्यवसर्पिणी स चासौ कालश्च २, प्रज्ञापकापेक्षया चास्या आदावुपन्यासः, क्षेत्रेषु भरतस्यैव, उत्सर्पति-वर्द्धते आरकापेक्षया वर्द्धयति (वा) क्रमेणानुग्रादीन् भावानित्युत्सर्पिणी स चासौ कालश्च २, चकारद्वयं द्वयोरपि समानारकतासमानपरिमाणतादिज्ञापनार्थं, तदेव प्रश्नयति-‘अवसर्पिणीकालः कतिविधः प्रज्ञप्तः ?, गौतम ! षड्विधः प्रज्ञप्तः, तद्यथा सुष्ठु-शोभनाः समाः-वर्षाणि यस्यां सा सुपमा ‘निर्दुःसुवेः समसूते’ (श्रीसि० १२-३-५६) रिति पत्यं सुपमा चासौ सुपमा च सुपमसुपमा-द्वयोः समानार्थयोः प्रकृष्टार्थवाचकत्वादत्यन्तसुपमा, एकान्तसुखरूपोऽस्या एव प्रथमारक्त इत्यर्थः, स चासौ कालश्चेति, द्वितीयः सुपमाकालः, तृतीयः सुपमदुप्यमा, दुष्टाः समा अस्यामिति दुप्यमा, सुपमा चासौ दुप्यमा च सुपमदुप्यमा सुपमानुभाववहुलाऽल्पदुप्यमानुभावेत्यर्थः, चतुर्थो दुप्यमसुपमा-दुप्यमा चासौ सुपमा च दुप्यमसुपमा, दुप्यमानुभाववहुलाऽल्पसुपमानुभावेत्यर्थः, पञ्चमो दुप्यमा षष्ठो दुप्यमदुप्यमाकालः निरुक्तं तु सुपमसुपमावत्, एवमुत्सर्पिणीसूत्रमपि भाव्यं, परं षडपि काला व्यत्ययेन भाव्याः, यद्वावमर्पिण्यां षष्ठः कालो दुप्यमदुप्यमाख्यः स एवात्र प्रथमो यावत् सुपमसुपमाकालः षष्ठ इति । अथ द्विविधस्यापि कालस्य परिमाणं

जिज्ञासुस्तन्मूलभूतकालविशेषप्रश्नायोपक्रमते—‘एगमेगे’ इत्यादि, एकैकस्य मुहूर्तस्य भगवन् ! कियत् उच्छ्वासाढा-
 उच्छ्वासप्रमितकालविशेषा व्याख्याताः, एकस्मिन् मुहूर्ते कियन्त उच्छ्वासा भवन्ति, उच्छ्वासशब्देनात्रोपलक्षण-
 त्वादुच्छ्वासनिश्वासाः समुदिता गृह्यन्ते, अत्रोत्तरम्—असंख्येयानां समयप्रसिद्धपट्याटिकापाटनदृष्टान्तप्रज्ञापनीयस्व-
 रूपाणां परमनिकृष्टकालविशेषाणां समयानां समुदया—दृन्दानि तेषां याः समितयो—मीलनानि तामां समागमः—मं-
 योग एकीभवनं तेन यत्कालमानं भवतीति गम्यते सा एका जघन्ययुक्तासत्तातकममयप्रमाणा आवलिका इति मंज्ञया
 प्रोच्यते जिनैरिति श्रेयः, यद्यप्यसांव्यवहारिकत्वेन समयावलिके उपेक्ष्य प्रश्नमूत्रे मुहूर्तोच्छ्वासादिपृच्छा तथापि
 केवलप्रज्ञायाः यावदवधिपर्यन्तं धावनानुच्छ्वासादीनां तत्तिरूपणाधीननिरूपणत्वाच्चाचार्यस्य तयोनिरूपणं युक्तिम-
 दिति, नन्वेतदुत्प्लवमानमण्डूकैर्गोकलिभरणं यतः पूर्वसमयमग्नात्रे उत्तरममयस्यानुत्पन्नत्वेनोत्तरममयसम्भावे पूर्वम-
 मयस्य विनष्टत्वेन किमिह ममुदयममितिसमागमः मद्गच्छते येनानर्हानतत्पिण्डात्मकता आवलिकादीनां प्रोन्यते ?,
 अयं हि समुदयादिधर्मो विमात्रस्तिग्धरूक्षगुह्यलादीनां न कालस्येति, सत्यं, यं यं कालत्रिंशत् प्ररूपयितुकामेन प्रज्ञा-
 पक्पुरुषविशेषेण यावन्तो यावन्तः समया एकज्ञानविगयीकृतास्तावन्तस्ते समुदयममितिसमागता उपन्यन्ते, अत
 एवाथर्मौपाधिकः कालो न वास्तव इति न काचिदनुपपत्तिः, सतोया आवलिका उच्छ्वासः—अन्तर्मुखः पवनः
 सक्षेया आवलिका निःश्वासो—वर्हिर्मुखः पवनः, सक्षेयत्वोपपत्तिश्चैवम्—पट्पद्यागदधिकगतद्वयेनावलिकानामेकं ध्रुव-

कभवग्रहणं भवति, तानि च सप्तदश सातिरेकाणि उच्छ्वासनिःश्वासकाल इति । अथ यादृशैरुच्छ्वासैर्मुहूर्तमानं स्यात् तथाऽऽह-हृष्टस्य-पुष्टधातोरनवकल्पस्य-जरसाऽनभिभूतस्य निरुपक्लिष्टस्य-व्याधिना प्राक् साम्प्रतं वाऽनभिभू- तस्य मनुष्यादेरेकः उच्छ्वासेन युक्तो निःश्वासः उच्छ्वासनिःश्वासो य इति गम्यते एष प्राण इत्युच्यते, धातुहानिज- रादिभिरस्वस्यस्य जन्तोरुच्छ्वासनिःश्वासस्त्वरितादिस्वरूपतया न स्वभावस्थो भवत्यतो हृष्टादिविशेषणग्रहणं, सप्त प्राणाः सूत्रे च उक्तं ह्रीवत्यं च प्राकृतत्वात्, उच्छ्वासनिःश्वासा ये इति गम्यते स स्लोक इत्युच्यते, एवं सप्त स्लोका ये स लवः, लवानां सप्तसप्तत्या एषः-अधिकृतो यज्जिज्ञासया तव सम्प्रति प्रश्नावतार इत्यर्थः, मुहूर्त इत्याख्यातः, अथ सप्तमस्तिलवमानतया मामान्येन निरूपितं मुहूर्तमेवोच्छ्वाससप्तया विशेषतो निरूपयितुमाह-‘तिग्णि’ इत्यादि, अस्या भावार्थोऽयं-मप्तभिरुच्छ्वासैः स्लोकः, ते च लवे सप्त, ततो लवः सप्तभिर्गुणितो जाता एकोनपञ्चाशत्, मुहूर्तं च सप्तमस्तिलवा इति सा एकोनपञ्चाशद्वृणितेति जातं मुहूर्तं उच्छ्वासाना मानं, अत्राप्युपलक्षणत्वादुःच्छ्वासनिः- श्वासानां समुद्रितानां मानं ज्ञेयं, संवरनन्तज्ञानिभिरित्यनेन सर्वेषां जिनानामेकवाक्यताज्ञापनेन सदृशज्ञानित्वं सूचितं, न तु नाम्मत्यदर्शनं कृतं, तस्य विश्वासमूलकत्वेन श्रद्धालुं प्रत्यसम्भाव्यमानत्वात्, अथ यदर्थं मुहूर्त्तादिप्रश्नस्तान् मानत्रियेषान् प्रज्ञापयन् द्विविधकालपरिमाणज्ञापनायोपक्रमते-‘एषाणं मुहुत्त’ इत्यादि, एतेन-अनन्तरोदितेन मुहूर्त्त- प्रमाणेन त्रिंशन्मुहूर्त्ता अहोरात्रः पञ्चदशाहोरात्राः पक्षः द्वौ पक्षौ मासः द्वौ मासौ ऋतुः त्रय ऋतवोऽयनं द्वे अयने संव-

त्सरः पञ्चसंवत्सरिकं युगं विंशतिर्युगानि वर्षशतं, विंशतेः पञ्चगुणितायाः शतत्वात्, दश वर्षशतानि वर्षाणां सहस्रं, शतं वर्षसहस्राणां वर्षशतसहस्रं लक्षमित्यर्थः, चतुरशीतिः वर्षशतसहस्राणि यानीति गम्यते तदेकं पूर्वाङ्कं, अतः परं लक्षाणां चतुरशीत्या गुणकारसंख्यास्थानानां सप्तविंशतिसंख्यानां (सद्भावाः), तथाहि-चतुरशीतिः पूर्वोद्गतसहस्राणि यानीति गम्यते तदेकं पूर्वं, पूर्वोद्गताणां चतुरशीत्या गुणितं पूर्वं भवतीति भावः, तद्वर्षमानं चैतत्-“पुष्पसम उ परिमाणं सवरिं खलु हुंति कोडिलकताओ । छप्पणं च सहस्सा नोद्धवा वासकोडीणं ॥ १ ॥” स्थापना ७०५६-००००००००० एवमिति-पूर्वोद्गत्पूर्वन्यायेन संख्यास्थानमुत्तरोत्तरं वृद्धितमित्यादि तद्वृद्धतलक्षणभेदाभ्यां द्विगुणं २-द्विसंख्याङ्कं २ ज्ञातव्यं, अयमाशयः-सूत्रे एकत्वेन निर्दिश्यमानानि १३ संख्यास्थानानि लाघवधप्रानसूत्रे-

१ विगुण विगुण-प्रधान पदान् यथोत्तरं प्रकर्षयथा स्यात्तथा, क्रियाविशेषण, यथा पूर्वाङ्गापेक्षया पूर्वं प्रधानं तथा पूर्वाङ्गापेक्षया वृद्धितात् प्रधानं तदपेक्षया वृद्धितमित्यादि यावच्छीघ्रप्रवृत्तिका नवप्रधानं यदुत्तरपदार्थविगतरात्, यद्वा विगुण-गुणरहितमनारिद्धिखतैतमात्रादेशे विवक्षितयुगानिभायकं न पुनर्योदशयोऽशस्यारसतादिगुणनिष्पन्नं, तथा न यथा पूर्वाङ्कं पूर्वं न तथा वृद्धितादिपरदृष्ट्यामपि गतव्यं, वीज्या, वृद्धितादिपरानामपि बहुनान् प्रत्यस्तार-त्पत्वेऽपि सान्न्वित्वागमानं, ननु अग तावत्परण तत्र कार्यमापेक्षमिति, पूर्वोत्पन्न-कारण पूर्वाङ्कमिति निरुपस्था, पूर्वाङ्कस्य चतुरशीतिरुद्गुणरहितैरेव पूर्वसंख्याया जायमानत्वात् सान्न्वयतेति चेत्, भव, पूर्वपदस्यैव सान्न्वयताया उभावे कथं तद्व्यकरणस्य सान्न्वयतेत्याहुतात्, केचित्तु विगुण विगुणमिति पाठमभ्युपगम्य द्विगुण द्विगुण-द्विभेद द्विभेदसीति वदति, तेषां दसमाहुत यथा-पूर्वाङ्कं पूर्वं चेति द्वौ भेदौ तथा वृद्धितादिषु वृद्धितात् वृद्धितमिति द्वौ भेदौ तत्पत्त्यौ यावच्छीघ्रप्रवृत्तिका चेति, परमेतत्पत्त्यालोचने तानीयमिति । (हीर० वृत्तौ)

नेत्यमाह, न चेदं सूत्रं एषां द्विगुणकारभ्रमजनकं भाव्यं, चतुरशीतिगुणकारस्यानन्तरमेवोक्तत्वात्, अथैषा शब्दसं-
स्कारमात्रं-त्रुटिताङ्गं त्रुटितं १ अडडाङ्गं १ अडडं २ अववाङ्गं अववं ३ ह्रहुकाङ्गं ह्रहुकं ४ उत्पलाङ्गं उत्पलं ५ पद्माङ्गं
पद्मं ६ नलिनाङ्गं नलिनं ७ अर्थनिपूराङ्गं अर्थनिपूरं ८ अयुताङ्गं अयुतं ९ नयुताङ्गं नयुतं १० प्रयुताङ्गं प्रयुतं ११ चूलि-
काङ्गं चूलिकं १२ शीर्षप्रहेलिकाङ्गं यावच्चतुरशीतिशीर्षप्रहेलिकाङ्गशतसहस्राणि यानि सा एका शीर्षप्रहेलिका १३, अस्याः
स्थापना यथा ७५८२६३२५३०.७३०१०२४११५.७९७३५६९९७५.६९६८९६२१८९.६६८४८०८०१८.३२२९६

१ वलभीवाचनानुगतस्तु ज्योतिष्करं डेडन्यथाऽपि दृश्यते, तथाहि-पूर्वाङ्ग १ पूर्वं २ लताङ्ग ३ लता ४ महालताङ्ग ५ महालता ६ नलिनाङ्ग ७ नलिन ८ महान-
लिनाङ्ग ९ महानलिन १० पद्माङ्ग ११ पद्म १२ महापद्माङ्ग १३ महापद्म १४ कमलाङ्ग १५ कमल १६ महाकमलाङ्ग १७ महाकमल १८ कुमुदाङ्ग १९ कुमुद
२० महाकुमुदाङ्ग २१ महाकुमुद २२ त्रुटिताङ्ग २३ त्रुटित २४ महात्रुटिताङ्ग २५ महात्रुटित २६ अटटाङ्ग २७ अटट २८ महाअटटाङ्ग २९ महाअटट ३०
ऊटाङ्ग ३१ ऊह ३२ महोहाङ्ग ३३ महोह ३४ शीर्षप्रहेलिकाङ्ग ३५ शीर्षप्रहेलिका ३६ चेति, न चात्र सम्मोह कर्तव्य, दुर्भिक्षादिदोषेण श्रुतहान्या यस्य यादृश
स्थितियोगीभूत तेन तथा सम्मतीकृत्य लिखित, तस्य लिखनमेक मधुरायामपर च वलभ्यामिति, यदुक्तं ज्योतिष्करडवृत्तायेव “इह स्कदिलचार्यप्रवृत्तौ दुष्पमानु-
भावतो दुर्भिक्षप्रदया साधूना पठनगणनादिक सर्वमप्यनैशत्, ततो दुर्भिक्षातिक्रमे सुभिक्षप्रवृत्तौ द्वयोः सघयोर्भिलापकोऽभवत्, तद्यथा-एको वलभ्या एको मधुरायां,
तत्र सूत्रार्थसघटने परस्पर वाचनाभेदो जात, विस्तृतयोर्हि सूत्रार्थयोः स्थत्वा २ सघटने भवत्यवयव वाचनाभेदो’ इति न काचिदनुपपत्ति, तत्रानुयोगद्वारादिकमि-
दानीं वर्तमान माधुरवाचनानुगत, ज्योतिष्करडसूत्रकर्तो त्वाचार्यो वालभ्य, तत इदं सत्यास्थानप्रतिपादनं वालभ्यवाचनानुगतमिति नास्यानुयोगद्वारप्रतिपादित-
सत्यास्थानीं सह विसदृशालमुपलभ्य विचिकित्सितव्यमिति, तथाऽनुयोगद्वारे प्रयुतनयुतयोः परावृत्तिरप्यस्तीति । (हीर० वृत्तौ)

इति चतुःपञ्चाशदङ्काः अग्रे च चत्वारिंशं शून्यशतं, तदेवं शीर्षप्रहेलिकायां सर्वाण्यमूनि चतुर्णवत्यधिकशतसङ्ख्यान्यङ्क-
स्थानानि भवन्ति, इदं च माथुरवाचनानुगतानुयोगद्वारादिसंख्यास्थानप्रतिपादनं ज्योतिष्करणडप्रकीर्णकेन सह
विसंवदति, परं न विचिकित्सितव्यं, बालभ्यवाचनानुगतत्वात् तस्य, भवति हि वाचनाभेदे सूत्रपाठभेद इति, तत्सं-
वादिशीर्षप्रहेलिकाङ्कस्थापना त्वेवंरूपा ज्ञेया यथा-१८७५५१७९५५.०११२५९५४१९.००९६९९८११४.३९७७०
७९७४६.५४९४२६१९७७.७७७४७६५७२५.७३४५७१८६८१.६. इति सप्ततिरङ्का अग्रे चाशीत्यधिकं शून्यशतं,
तदेवं ज्योतिष्करणडोक्तशीर्षप्रहेलिकायां पञ्चाशदधिकशतद्वयसंख्यान्यङ्कस्थानानि भवन्ति, अत्र तत्त्वं केवलिनो विद-
न्तीति, अनेन चैतावता कालमानेन केषांचिद्रत्नप्रभानारकाणां भवनपतिव्यन्तराणां सुपमदुष्पमारकसंभविनां नरतिरश्चां
च यथासम्भवमायूषि मीयन्ते, एतस्माच्च परतोऽपि सर्पपचतुष्पल्यप्ररूपणागम्यः संख्येयः कालोऽस्ति, किन्त्वनतिशा-
यिनामसंव्यवहार्यत्वान्नोक्तः, एतदेवाह-एतावद्-इयन्मात्रं तावदिति प्रक्रमार्थं कालगणितं, समयतः प्रभृति शीर्षप्रहे-
लिकापर्यन्तं संख्यास्थानमित्यर्थः, एतावान्-शीर्षप्रहेलिकाप्रमेयराशिपरिमाणो गणितस्य विषयो-गणितगोचर आयुः-
स्थित्यादिकालः, कुत इत्याह-ततः परं-शीर्षप्रहेलिकातः परं उपमया निर्वृत्तमौपमिकं, उपमामन्तरेण यत्कालप्रमाण-
मनतिशायिना ग्रहीतुं न शक्यते तदौपमिकमिति भावः, सूत्रे च तृतीया पञ्चम्यर्थे प्राकृतत्वात् । तदेव प्रष्टुमाह-

से किं तं उवमिह^१, २ दुर्विहे पण्णत्ते, तजहा-पलिओवमे^२ अ सागरोवमे^३ अ, से किं त पलिओवमे^४ परूवणं करिस्सामि,

परमाणू दुविहे पणत्ते, तजहा-सुहुमे अ वावहारिए अ, अणंताणं सुहुमपरमाणुपुग्गलणं समुदयसमिइसमागमेण वावहारिए परमाणू णिप्फज्जइ तत्थ णो सत्थ कमइ-‘सत्थेण सुतिक्खेणवि छेतु मित्तु च ज किर’ण सक्का । तं परमाणु सिद्धा वयति आइं पमाणान ॥१॥ वावहारिअपरमाणूण समुदयसमिइसमागमेण सा एगा उत्सण्हसणिहआइ वा सणिहसणिहआइ वा उद्धरेणूइ वा तसरेणूइ वा रहरेणूइ वा वालगेइ वा लिक्खाइ वा जूआइ वा जवमज्जेइ वा उत्सेहगुले इ वा, अट्ट उत्सण्हसणिहआओ सा एगा सण्हसणिहया अट्ट सण्हसणिहआओ सा एगा उद्धरेणू अट्ट उद्धरेणूओ सा एगा तसरेणू अट्ट तसरेणूओ सा एगा रहरेणू अट्ट रहरेणूओ से एगे देवकुरुत्तरकुराण मणुस्साण वालगे अट्ट देवकुरुत्तरकुराण मणुस्साण वालग्गा से एगे हरिवासस्मयवासाण मणुस्साणं वालगे एवं हेमवयहेरणवयाण मणुस्साण पुद्दविदेहअवरविदेहाण मणुस्साण वालग्गा सा एगा लिक्खा अट्ट लिक्खाओ सा एगा जूआ अट्ट जूआओ से एगे जवमज्जे अट्ट जवमज्जा से एगे अगुले एतेणं अगुलप्पमाणेण छ अंगुलाइं पाओ वारस अगुलाइ विहत्थी चजवीसं अगुलाइ रयणी अडयालीस अंगुलाइं कुच्छी छणउइ अगुलाइं से एगे अक्खेइ वा दंडेइ वा धणूइ वा जुगेइ वा मुसलेइ वा णालिआइ वा, एतेण धणुप्पमाणेण दो धणुसहस्साइं गाउअ चत्तारि गाउआइं जोअण, एएण जोअणप्पमाणेण जे पळे जोअण आयामविकखंभेणं जोअण उट्टु उच्चत्तेण त तिगुण सविसेस परिकेखेण, से ण पळे एगाहिअवेदियतेहिअ उक्कोसेण सत्तरत्तरुढाण समट्ठे सण्णिचिए भरिए वालग्गकोडीण । ते ण वालग्गा णो कुत्थेज्जा णो परिविद्धसेज्जा, णो अग्गी डहेज्जा, णो वाए हरेज्जा, णो पूइत्ताए हवमागच्छेज्जा, तओ ण वाससए २ एगमेग वालग्ग अवहाय जावइएणं कालेण से पळे खीणे णीरए णिल्लेवै णिट्ठिए भवइ से त पलिओवमे । एसि पल्लाण कोडाकोडी हवेज्ज दसगुणिआ । त सागरोवमस्स उ एगस्स भवे परीमाण ॥ १ ॥ एएण सागरोवमप्पमाणेणं चत्तारि

सागरोवमकोडाकोडीओ कालो सुसमसुसमा १ तिणि सागरोवमकोडाकोडीओ कालो सुसमा २ दो सागरोवमकोडाकोडीओ कालो सुसमदुस्समा ३ एगा सागरोवमकोडाकोडी वायालीसाण वामसहस्तेहिं ऊणिआ कालो दुस्समसुसमा ४ एकवीस वाससहस्साइं कालो दुस्समा ५ एकवीस वाससहस्साइं कालो दुस्समदुस्समा ६, पुणरवि उस्सप्पिणीए एकवीस वाससहस्साइ कालो दुस्समदुस्समा १ एव पडिलोस णेअव जाव चत्तारि सागरोवमकोडाकोडीओ कालो सुसमसुसमा ६, वससागरोवमकोडाकोडीओ कालो ओसप्पिणी दससागरोवमकोडाकोडीओ कालो उस्सप्पिणी वीसं सागरोवमकोडाकोडीओ कालो ओसप्पिणीउस्सप्पिणी । (सूत्रं १९)

‘से किं तं ओवमिए ?’ इत्यादि, अथ किं तदौपमिकं ? अत्रोत्तरं—औपमिकं द्विविधं प्रज्ञसं, अनेन विधेयनिर्देशस्तेन न पौनरुक्त्याशङ्का, पत्येन वक्ष्यमाणस्वरूपेणोपमा यस्य तत्तथा, दुर्लभपारत्वात् सागरेण—समुद्रेणोपमा यस्य तत्तथा, उभयत्र चकारद्वयं तुल्यकक्षताद्योतनार्थं, तुल्यकक्षता चोभयोरप्यसंख्येयकालत्वसूचनार्थं, अथ किं तत् पत्योपमं ? आचार्यस्तु पत्योपमप्ररूपणां करिष्यामीति, अनेन च क्रियारम्भसूचकवचनेन शिष्यस्य मनःप्रसत्तिः कृता भवति, अन्यथा ‘परमाणू दुर्विहे’ इत्यादिप्रक्रियाक्रमेण दूरसाध्यां पत्योपमप्ररूपणां प्रति सन्दिहानः शिष्योऽनादृतो भवेदिति, गुरोः शिष्यं प्रति वाचनादानेऽयमेव हि विधिः, यतः—“धम्ममइएहिं अइसुंदरेहिं कारणगुणोवणीएहि । पल्लायंतो अ मणं सीसं चोएइ आयरिओ ॥ १ ॥” [धर्ममयैरतिसुन्दरैः उपनीतकारणगुणैः प्रह्लादयंश्च मनः शिष्यं नुदति आचार्यः ॥ १ ॥] परमाणुर्द्विविधः प्रज्ञसः, तद्यथा—सूक्ष्मश्च व्यावहारिकश्च, शस्त्राद्यविषयत्वादिको धर्म

उभयोरपीति समानकक्षताद्योतनार्थं प्रत्येकं चकारः, तत्र सूक्ष्मस्य 'कारणमेव तदन्यं सूक्ष्मो नित्यश्च भवति परमाणुः । एकरसवर्णगन्धो द्विस्पर्शः कार्यलिङ्गश्च ॥ १ ॥" इत्यादिलक्षणलक्षितस्यात्यन्तपरमनिकृष्टतालक्षणं स्वरूपमतिरिच्यापरं वैशेषिकं रूपं न प्रतिपादनीयमस्तीति तं संस्थाप्यापरं स्वरूपतो निरूपयति-अनन्तानां सूक्ष्मपरमाणुरूपपुद्गलानां सम्वन्धिनो ये समुदयाः-त्रिचतुरादिमेलकास्तेषां याः समितयो-बहूनि मीलनानि तासां समागमेन-संयोगेनैकीभावे-नेत्यावत् व्यावहारिकः परमाणुरेको निष्पद्यते, इदमुक्तं भवति-निश्चयनयो हि निर्विभागं सूक्ष्मं पुद्गलं परमाणुमि-च्छति, यस्त्वैतैरनेकैर्जायते तं सांशत्वात् स्कन्धमेव व्यपदिशन्ति, व्यवहारनयस्तु तदनेकसङ्घातनिष्पन्नोऽपि यः शस्त्र-च्छेदाम्निदाहादिविषयो न भवति तमद्यापि तथाविधस्थूलभावाप्रतिपत्तेः परमाणुत्वेन व्यवहरति, ततोऽसौ निश्चयतः स्कन्धोऽपि व्यवहारनयमेतेन व्यावहारिकः परमाणुरुक्तः, अयं च स्कन्धत्वात् काष्ठवत् छेदादिविषयो भवतीति वादिनं प्रत्याह-तत्र शस्त्रं न क्रामति-न सञ्चरति, असिधुरादिधारामासोऽपि स न छिद्येत न च भिद्येतेत्यर्थः, यद्यनन्तैः परमा-णुभिर्निष्पन्नाः काष्ठादयः शस्त्रच्छेदादिविषया दृष्टास्तथाप्यनन्तस्यानन्तमेदत्वात्तावत्प्रमाणेन निष्पन्नोऽद्यापि सूक्ष्मत्वान्न शस्त्रच्छेदादिविषयतामासादयतीति भावः, एतेनाग्निदाह्यता जलाद्रता गङ्गाप्रतिश्रोतोविहन्यमानता जलकोथादिकं मर्ममपि निरस्तं मन्तव्यं, सर्वेषामपि तेषां शस्त्रत्वाविशेषात्, अत्रार्थे प्रमाणमाह-शस्त्रेण सुतीक्ष्णेनापि छेतुं-खड्गा-दिना द्विधा कर्तुं भेतुं-अनेकधा विदारयितुं सूच्यादिना वस्त्रादिवद्वा सच्छिद्रं कर्तुं, वा विकल्पे, यं-पुद्गलादिविशेषं

क्रिलेति निश्चये न शक्ताः, केऽपि पुरुषा इति शेषः, तं व्यावहारिकपरमाणुं सिद्धा इयं मित्रा भगवन्तोऽहंस्त इत्यत्र केवलज्ञाना न तु सिद्धाः सिद्धिगताः, तेषां वचनयोगासम्भवादिति, आदि—प्रथमं प्रमाणानां—यक्ष्यमाणोत्पद्यमानाश्चक्षिण-कादीनामिति, एतेन श्रद्धालून् प्रति आगमप्रमाणमभिहितं, तर्कानुसारिणः प्रति प्रबोधः—अणुपरिमाणं कश्चिद्विश्रान्तं तरतमशब्दवाच्यत्वात् महत्परिमाणयत्, यत्र च विश्रान्तं स परमाणुः, निषेधे यन्मुनः स्थूलताऽपि नोपपद्यते, न च ह्यणुकादि नार्थान्तरमिति वाच्यं, स च सिद्ध्यन् परमनिकृष्टो निरंश एव सिध्येत्, अन्यथाऽन्यस्या मर्त्यपमृतेर्वोस्तुल्य-परिमाणापत्तिश्च, ततः सिद्धः परमाणुः, ननु सिद्ध्यतु सः सूक्ष्मत्वात् न चक्षुराद्यगोचरश्चेति तन्मन्दं, उच्यते, द्विविधो हि णुभिरेको व्यावहारिकः परमाणुरारभ्यते स चक्षुराद्यगोचरः दास्यन्तेदाद्यगोचरश्चेति तन्मन्दं, उच्यते, द्विविधो हि पुद्गलपरिणामः—सूक्ष्मो वादरश्च, तत्र सूक्ष्मपरिणामपरिणतानां पुद्गलानामनिन्द्रियकतामगुरुलघुपर्यायवचं दास्यन्ते-दाद्यविषयमित्यादयो धर्मा भवन्ति, तेन न कायनुपपत्तिः, श्रूयते चागमे पुद्गलानामेवं सूक्ष्मत्वात्सूक्ष्मत्वपरिणामो यथा द्विप्रदेशिकः स्कन्धः एकस्मिन्मभःप्रदेशे माति स एव च द्वयोरपि मातीति मकोचविकारकृतो भेदः, दृश्यते च लोकेऽपि पिङ्गितरुतपुञ्जलोहपिण्डयोः परिमाणभेदः, इत्यलं मिस्त्रेणेति, अथ प्रमाणान्तरलक्षणार्थमाह—अनन्तानां व्यावहारिकपरमाणूनां समुदयसमिति समागमेन या परिमाणमात्रेति गम्यते मेका अतिगमेन स्थगणा स्थगनश्चदणा मेव स्थगनश्चक्षिणका उत्तरप्रमाणापेक्षया उत्त-प्राचल्येन स्थगनश्चक्षिणका उच्छलक्ष्णश्चक्षिणका, इतिरूपदशने ना उत्तरापेक्षया

समुच्चये, एवं श्लक्ष्णश्लक्षिणेति वा इत्यादिष्वपि वाच्यं, एते च श्लक्ष्णश्लक्षिणकादयोऽङ्गुलान्ताः प्रमाणभेदा यथोत्तरम-
ष्टगुणाः सन्तोऽपि प्रत्येकमनन्तपरमाणुकत्वं न व्यभिचरन्त्यतः निर्विशेषितमप्युक्तं—‘सणहसणिहआइ वे’त्यादि, प्राक्तन-
प्रमाणापेक्षयाऽष्टगुणत्वेन स्यौल्यादूर्ध्वरेण्वपेक्षया त्वष्टभागप्रमाणत्वात् श्लक्ष्णश्लक्षिणकेत्युच्यते, स्वतः परतो वा ऊर्ध्वाध-
स्तिर्यक्चलनधर्मो जालप्रविष्टसूर्यप्रभाभिव्यङ्ग्यो रेणुरूध्वरेणुः त्रस्यति—पौरस्त्यादिवायुप्रेरितो गच्छति यो रेणुः स
त्रसरेणुः रथगमनात् रेणुः रथरेणुः वालाग्रलिखादयः प्रतीताः, देवकुरूत्तरकुंरुहरिर्वरम्यकादिनिवासिमानवानां
केशस्थूलताक्रमेण क्षेत्रशुभानुभावहानिर्भावीया यावत्पूर्वविदेहापरविदेहाश्रयमनुग्याणामष्टौ वालाग्राणि एका लिखा,
ता अष्ट यूका, अष्टौ यूका एकं यवमध्यं, अष्टौ यवमध्यानि एकमङ्गुलं, एतेनाङ्गुलप्रमाणेनेति न तु न्यूनाधिकतया,
पङ्ङुलानि पादः—पादस्य मध्यतलप्रदेशः, पादैकदेशत्वात् पादः, अथवा पादो हस्तचतुर्थांशः, द्वादशाङ्गुलानि वितस्तिः
सुखाचवोधार्थमेवमुपन्यासः, लाघवाय तु द्वौ पादौ वितस्तिरिति पर्यवसितोऽर्थः, अन्यथा पादसंज्ञाया नैरर्थक्यापत्तिः,
एवमग्रेऽपि चतुर्विंशतिरङ्गुलानि रत्निरिति सामयिकी परिभाषा, नामकोशादौ तु ‘वङ्गमुष्टिर्हस्तो रत्नि’रिति, अष्टचत्वा-
रिंशदङ्गुलानि कुक्षिः, षण्णवतिरङ्गुलानि एकोऽक्ष इति वा—शकटावयवविशेषः दण्ड इति वा धनुरिति वा युगमिति
वा—योदृरुन्धकाष्ठं मुसलमिति वा नालिका इति वा—यष्टिविशेषः, अत्र च धनुषोपयोगः, संज्ञान्तराणि तु प्रसङ्गतोऽत्र
लिखितानि अन्यत्रोपयोगीनीति, एतेन धनुःप्रमाणेन द्वे धनुःसहस्रे गन्धूतं, चत्वारि गन्धूतानि योजनं, एतेन योजन-

प्रमाणेन यः पत्यो—धान्याश्रयविशेषः स इव सर्वत्र समत्वात्, लुप्तोपमाकः शब्द इति, योजनमायामविष्कम्भाभ्यां
 समवृत्तत्वात् प्रत्येकमुत्सेधाद्भुलनिष्पन्नयोजनं योजनमूर्ध्वोचत्वेन, तद्योजनं त्रिगुणं सविशेषं परिरेण, वृत्तपरिधेः
 किञ्चिद्व्यूनपड्भागाधिकत्रिगुणत्वात्, स पत्य 'एगाहिअवेहिअ'ति पष्ठीवहुवचनलोपादेकाहिकव्याहिकव्याहिकाणा-
 मुत्कर्षतः सप्तरात्रप्ररूढानां—सप्तदिवसोद्गतपर्यन्तानां भृतो वालाग्रकोटीनामिति सम्वन्धः, तत्र मुण्डिते शिरस्येकेनाह्वा
 यावत्प्रमाणा वालाग्रकोटय उत्तिष्ठन्ति ता एकाहिक्यः, द्वाभ्यां तु यास्ता व्याहिक्यः, त्रिभिस्तु व्याहिक्यः, कथंभूत्
 इत्याह—'संमृष्ट' आकर्णपूरितः 'सन्निचितः' प्रचयविशेषान्निविडीकृतः वालानामग्रकोटयः—प्रकृष्टा विभागा इत्यर्थः,
 यद्वा वालाग्रकोटीनामिति वालेषु—विदेहनरवालाद्यपेक्षया सूक्ष्मत्वादिलक्षणोपेततयाऽग्राणि—श्रेष्ठानि वालाग्राणि, कुरुन-
 ररोमाणि तेषां कोटयः अनेकाः—कोटाकोटिप्रमुखाः सप्तयाः "स्त्रीणां शतशो जनयन्ति पुत्रान्" इत्यादिवत्,
 तथा वालाग्रकोटीनामिति तृतीयार्थे पष्ठी यथा मापाणां भृतः कोष्ट इति, तेन वालाग्रकोटीभिर्भूत इति सुसावबोधाऽ-
 क्षरयोजना कार्या इति, वालाग्रसङ्ज्ञानयनोपायस्त्वयं—देवकुरुत्तरकुरुनरवालाग्रतोऽष्टगुणं हरिवर्परम्यकनरवालाग्रमिति,
 यत्रैकं हरिवर्परम्यकनरवालाग्रं तत्र कुरुनरवालाग्राण्यष्ट तिष्ठन्ति, यत्र चैकं हैमवतैहरण्यवतनरवालाग्रं तत्र कुरुनर-
 वालाग्राणि चतुःषष्टिः, एवं विदेहनरवालाग्रे ५१२ लिङ्गायां ४०९६ यूकायां ३२७६८ यवमध्ये २६२१४४ अङ्गुलेऽ-
 ङ्कृतः २०९७१५२, अत्राद्भुलमुत्सेधाद्भुलं ग्राह्यं, आत्माद्भुलस्यानियतत्वात् प्रमाणाद्भुलस्यातिमात्रत्वात्, अत्र सर्वत्र

श्रीजम्बू-
द्वीपशा-
न्तिचन्द्री-
या वृत्तिः
॥ ९५ ॥

पूर्वप्रमाणापेक्षयोत्तरोत्तरप्रमाणस्याष्टाष्टगुणकारेण्यं सङ्ख्या समुत्तिष्ठति, अथायं राशिश्चतुर्विंशतिगुणो
त्यङ्गुलमानत्वादस्य, स चैवं ५०३३१६४८ नामतः पञ्च कोटयस्त्रीणि लक्षाणि एकत्रिंशत्सहस्राणि पद्म शतान्यष्टच-
त्वारिंशदधिकानि, एष राशिश्चतुर्गुणो धनुषि, चतुर्हस्तमानत्वादस्य, अङ्कतः २०१३२६५९२ नामतो विंशतिः कोटय-
स्त्रयोदश लक्षाणि पञ्चविंशतिः सहस्राणि पञ्च शतानि द्विनवत्यधिकानि, अयं द्विसहस्रगुणः क्रोशे, द्विसहस्रमानत्वादस्य,
अङ्कतो यथा-४०२६५३१८४००० नामतः चत्वारिंशत्सहस्राणि द्वे शते पञ्चपष्ट्यधिके कोटीनां एकत्रिंशल्लक्षाणि
चतुरशीतिः सहस्राणि, पुनरयं राशिश्चतुर्गुणो योजने, चतुःक्रोशप्रमाणत्वादस्य, अङ्कतः १६१०६१२७३६००० नामतः एकं
लक्षमेकपष्टिः सहस्राण्येकपष्ट्यधिकानि कोटीनां तथा सप्तविंशतिल्लक्षाणि पद्मत्रिंशत्सहस्राणि, शूचीगणनयैवेदं गणितं बोध्यं,
अयं शूचीराशिरनैनैव गुणितः प्रतरसमचतुरस्रयोजने, शून्या शूचीगुणिताया एव प्रतरत्वात्, अङ्कतः २५९४०७३३८-
५३६५४०५६९६०००० नामतो यथा पञ्चविंशतिः शतानि चतुर्नवत्यधिकानि कोटाकोटिकोटीनां तथा सप्त लक्षाणि
त्रयस्त्रिंशत्सहस्राण्यष्ट शतानि त्रिपञ्चाशदधिकानि कोटाकोटीनां तथा पञ्चपष्टिल्लक्षाणि चत्वारिंशत्सहस्राणि पञ्च शतान्ये-
कोनसप्तत्यधिकानि कोटीनां तथा पष्टिल्लक्षाणि, अयं राशिर्भूयः पूर्वराशिना गुणितो घनरूपो रोमराशिः स्यात्, तथाहि-
अङ्कतः ४१७८०४७६३२५८८१५८४२७७८४५४४२५६००००००० नामतः एकचत्वारिंशत्कोटयोऽष्टसप्ततिल्लक्षाणि
चत्वारि सहस्राणि सप्त शतानि त्रिपष्ट्यधिकानि कोटाकोटिकोटाकोटीनां तथा पञ्चविंशतिल्लक्षण्यष्टाशीतिः सहस्राण्येकं

२वक्षस्कारे
पल्योपम-
प्ररूपणा
सू. १९

॥ ९५ ॥

शतमष्टपञ्चाशदधिकं कोटाकोटिकोटीनां तथा द्विचत्वारिंशल्लक्षाणि सप्तसप्ततिः सहस्राण्यष्ट जनानि पञ्चषष्ट्यारिंशदधि-
 कानि कोटाकोटीनां तथा चतुश्चत्वारिंशल्लक्षाणि पञ्चविंशतिः सहस्राणि षट् शतानि कोटीनामिति, अयं च राशिः सम-
 चतुरस्रधनयोजनप्रमितपल्यगतः समवृत्तधनयोजनप्रमितपल्यगतराश्यपेक्षया कियद्भागान्यधिकलेनाधिकभागपातनार्थं
 सौकुमार्याय स्थूलोपायमाह—अनन्तरोक्तराशेश्चतुर्विंशत्या २४ भागे हते लब्धं १७४०८५३१८०२४५०६६०११५७६८-
 ९३४४००००००० अयं चैकोनविंशत्या १९ गुणितः समवृत्तधनयोजनपल्यगतो राशिर्भवतीति, स बाह्यतो यथा
 ३३३०७५२१०४२४५५५, २५४२१९५०९१५३५०००००० अयमर्थः—यादृशैश्चतुर्विंशत्या भागैः समचतुरस्रध-
 नयोजनप्रमितपल्यगतो रोमराशिर्भवति तादृशैरेकोनविंशत्या भागैः समवृत्तधनयोजनप्रमितपल्यगतो राशिर्भवति, ननु
 चतुर्विंशत्या भागहरणमेकोनविंशत्या गुणनं च किमर्थं ? उच्यते, एकयोजनप्रमाणवृत्तक्षेत्रस्य करणरीत्यागतं योजन-
 त्रयमेकश्च योजनपट्टभागः ३ $\frac{१}{३}$ सवर्णने च जातं १ $\frac{२}{३}$ एतच्च वृत्तपल्यपरिधिषेत्रं, अनेन सह समचतुरस्रपल्यपरिधिषेत्रं
 चतुर्योजनरूपं गुण्यते, स्थापना यथा—१ $\frac{१}{४}$ अनयोः १ $\frac{२}{३}$ समच्छेदे २ $\frac{५}{१२}$ लाघवायं द्वयोरपि छेदापनयने जातं १९-२४
 किमुक्तं भवति—समचतुरस्रपरिधिषेत्रात् वृत्तपरिधिषेत्रं स्थूलवृत्त्या पञ्चभागन्यूनमिति तत्करणार्थोऽयमुपक्रम इति,
 स्थूलवृत्तिश्च योजनपट्टभागस्य किञ्चिदधिकतया अविवक्षणात्, अथ प्रकृतं प्रष्टुमः—ते णमिति प्राग्वत्, तानि
 वालाभाणि न कुल्येशुः—प्रचयविशेषोपाच्छुपिराभायाद्वायोरसम्भवाच्च नामारतां गच्छेयुरित्यर्थः, अतो न परिधिषेत्रेन-

कतिपयपरिशाटनमप्यङ्गीकृत्य न विध्वंसं गच्छेयुः अर्थवशाद्धिभक्तिपरिणाम इति, तानि नाग्निर्देहेत् न वायुरपहरेदतीव निचितत्वादग्निपवनावपि तत्र न क्रमेते इत्यर्थः, तानि च न पूतितया-पूतिभावं कदाचिदागच्छेयुः, न कदाचिद्गुर्गन्धितां प्राप्नुयुरित्यर्थः, अथ केतिकर्तव्यता ? तामेवाह-ततस्तेभ्यो वालाग्रेभ्योऽथवा 'तत' इति तथाविधपल्यभरणानन्तरं वर्षशते २ एकैकं वालाग्रमपहृत्य कालो मीयेत इति शेषः, ततश्च यावता कालेन स पल्यः क्षीणो-वालाग्रकर्षणात् क्षयमुपागतः आकृष्टधान्यकोष्ठागारवत्, तथा (नीरजाः)-निर्गतरजःकल्पसूक्ष्मवालाग्रोऽपकृष्टधान्यरजःकोष्ठागारवत्, निर्लेपोऽत्यन्तसंश्लेषात्तन्मयतागतवालाग्रलेपापहारादपनीतधान्यलेपकोष्ठागारवत्, निष्ठितोऽपनेतव्यद्रव्यापनयनमाश्रित्य निष्ठां गतः विशिष्टप्रयत्नप्रमाजितकोष्ठागारवत्, एकार्थिका वा एते शब्दा अत्यन्तविशुद्धिप्रतिपादनपराः, वाचनान्तरे दृश्यमानं चान्यदपि पदमुक्तानुसारतो व्याख्येयं, तदेतत्पल्योपममिति, इदं च पल्यगतवालाग्राणां सङ्क्षेपैरेव वर्षैस्तदपहारसम्भवात् संख्येयवर्षकोटाकोटीमानं वादरपल्योपमं ज्ञेयं, न चानेनात्र वक्ष्यमाणसुपमसुपमादिकालमानादावधिकारः, परं सूक्ष्मपल्योपमस्वरूपसुखप्रतिपत्तये प्ररूपितमिति ज्ञायते, तेन पूर्वोक्तैकैकवालाग्रमसंख्येयखण्डीकृत्य भूतस्योत्सेधाद्गुल्योजनप्रमाणायामविष्कम्भभावगाहस्य पल्यस्य वर्षशते २ एकैकवालाग्रापहारेण सकलवालाग्रखण्डनिर्लेपनाकालरूपमसङ्ख्येयवर्षकोटीकोटीप्रमाणं सूक्ष्मपल्योपमं, विचित्राकृतिराचार्यस्येति सूत्रकारेणानुक्तमपि स्वयं ज्ञेयं, तेनैव च प्रस्तुतोपयोगः, अन्यथाऽनुयोगद्वारादिभिः सह विरोधप्रसङ्गादिति सर्वं सुस्थं, एवमग्रे सागरोपमेऽपि

ज्ञेयं, अथ सागरोपमस्वरूपं गाथापद्येनाह—‘एएसिं पछाण’मित्यादि, एतेषामनन्तरोदितानां पल्यानामिति पदैकदेशे पदसमुदायोपचारात् पल्योपमानां या दशगुणिता कोटाकोटिर्भवेत् तत्सागरोपमस्यैकस्य भवेत् परिमाणमिति, प्रायः सर्वं कण्ठ्यं, नवरमेतेन सागरोपमप्रमाणेन न न्यूनाधिकेनेत्यर्थः चतस्रः सागरोपमकोटाकोट्यः कालः सुपमसुपमा-प्राग्व्यावर्णितान्वर्था, अयमर्थः—चतुःसागरोपमकोटाकोटीलक्षणः कालः प्रथम आरक इत्युच्यते, ‘त्रायालीस’ति या च सागरोपमकोटाकोट्येका द्विचत्वारिंशत्सहस्रैरुनैवोनिका असौ कालश्चतुर्थोऽरकः, सा दुष्पमासत्कैरेकविंशतिसहस्रैर्दुष्प-मदुष्पमासत्कैरेकविंशतिसहस्रैश्च वर्षाणां पूरणीया, तेन पूर्णा कोटाकोट्येका भवति, अवसर्पिणीकालस्य दशमागरकोटा-कोटी पूरिका भवतीत्यर्थः, एवं प्रतिलोममिति—पश्चानुपूर्व्या ज्ञेयं, अवसर्पिणीयुक्ता उत्सर्पिणी अवसर्पिणीउत्सर्पिणी कालचक्रमित्यर्थः । उक्तं भरते कालस्वरूपं, अथ काले भरतस्वरूपं पृच्छन्नाह—तत्राप्यवसर्पिण्या वर्त्तमानत्वेनादौ सुपमसुपमायां प्रश्नः—

जनुदीवे ण भते दीवे भरहे वासे इमीसे उत्सर्पिणीए सुसमसुसमाए समाए उत्तकट्टपत्ताए भरहस्स वामस्स कैरिसा आयारभाव-पडोयारे होत्था?, गो० । बहुसमरमणिज्जे भूमिभागे होत्था से जह्वाणामए आलिगपुम्परेइ वा जाव गाणामणिपचवण्णेहिं तणेहि य मणीहि य उवसोभिए, तजहा—किण्हेहिं जाव सुम्किण्हेहिं, एव वण्णो गधो फासो सहो अ तणाण य मणीण य भाणिअत्रो, जाव तत्थ णं वहवे मणुस्सा मणुस्सीओ अ आसयति सयति चिट्ठति निम्मीअंति तुअट्ठंति हसति रमति ललति, तीमे ण समाए भरहे

वासे बह्वे उद्दाला कुद्दाला मुद्दाला कयमाला णट्टमाला दंतमाला नागमाला सिगमाला संखमाला सेअमाला णामं दुमगणा पणत्ता,
कुसविकुसविसुद्धरुक्खमूला मूलमतो कदमतो जाव वीअमतो पत्तेहि अ पुत्तेहि अ फलेहि अ उच्छणपडिच्छणा सिरीए अईव २
उवसोभेमाणा चिट्ठति, तीसे णं समाए भरहे वासे तत्थ तत्थ बह्वे भेरुतालवणाइं हेरुतालवणाइं मेरुतालवणाइं पभयालवणाइं
सालवणाइं सरलवणाइं सत्तिवणवणाइं पूअफलिवणाइं खज्जूरीवणाइं णालिरीवणाइं कुसविकुसविसुद्धरुक्खमूलाइं जाव चिट्ठति,
तीसे ण समाए भरहे वासे तत्थ तत्थ बह्वे सेरिआगुम्मा णोमालिआगुम्मा कोरटयगुम्मा वंधुजीवगगुम्मा मणोज्ञगुम्मा वीअगुम्मा
बाणगुम्मा कणइगुम्मा कुजायगुम्मा सिंदुवारगुम्मा भोगरगुम्मा जूहिआगुम्मा मल्लिआगुम्मा वासतिआगुम्मा वत्थुलगुम्मा कत्थु-
लगुम्मा सेवालगुम्मा अगत्थिगुम्मा मगदतिआगुम्मा चपकगुम्मा जातीगुम्मा णवणीइआगुम्मा कुंदगुम्मा महाजाइगुम्मा रम्मा महामेह-
णिकुरवभूआ दसद्धवण कुसुम कुसुमेति जे ण भरहे वासे बहुसमरमणिज्ज भूमिभागं वायविधुअगसाला मुक्कपुप्फज्जोवयारकलिअ
करति, तीसे ण समाए भरहे वासे तत्थ तहिं तहिं बहुइओ पउमलयाओ जाव सामलयाओ णिबं कुसुमिआओ जाव लयावणओ,
तीसे णं समाए भरहे वासे तत्थ २ तहिं २ बहुइओ वणराइओ पणत्ताओ किण्हओ किण्होभासाओ जाव मणोहराओ रयमत्तग-
छप्पयकोरगभिगारगौडलगजीवजीवगनंदीमुहकविलिपिगलक्खगकारडवचक्कायगकलहंसहससारसअणेगसउणगमिहुणविअरिआ-
ओ सइणइयमहुरसरणाइआओ संपिडिअ० णाणाविहगुच्छ० वावीपुक्खरणीदीहिआसु असुणि० विचित्त० अडिभ० साउन्त० णि-
रोगक० सबोउअपुप्फकलसभिद्धाओ विडिभजावपासादीआओ ४, (सूत्र १९)

जम्बूद्वीपे भदन्त ! द्वीपे भरतक्षेत्रेऽस्यामवसर्पिण्या सम्प्रति या वर्त्तमानेति शेषः, सुपमसुपमानादया समाया काल-
विभागलक्षणायां अरके इत्यर्थः, किलक्षणायामित्याह-उत्तमकाष्ठां-प्रकृष्टावस्थां प्राप्तायां, कच्चिदुत्तमदृष्टाए इति
पाठस्तत्रोत्तमा तत्कालापेक्षयोत्कृष्टानर्थान्-वर्णादीन् प्राप्ता उत्तमार्थप्राप्ता तस्यां, भरतस्य वर्षस्य कीदृश आकारभावप्र-
त्यवतारः 'होत्य'ति अभवत्?, सर्वमन्यत् प्राग्व्याख्यातार्थं, नवरमत्र मनुष्योपभोगाधिकारे शयनमुभयथापि सङ्गच्छते
निद्रासहितरहितत्वभेदात्, अथ सविशेषमनुजिघृक्षुणा गुरुणाऽपृष्टमपि शिष्यायोपेददृष्टव्यमिति प्रश्नपद्धतिरहितं
प्रथमारकानुभावजनितभरतभूमिसौभाग्यसूचकं सूत्रचतुर्दशकमाह-'तीसे ण' मित्यादि, तस्यां समायां भरतवर्षे बहव
उद्दालाः कोदालाः मोदालाः कृतमालाः नृत्तमालाः दन्तमालाः नागमालाः शृङ्गमालाः शङ्खमालाः श्वेतमाला नाम
द्रुमगणा-द्रुमजातिविशेषसमूहाः प्रज्ञप्तास्तीर्थकरगणधरैः हे श्रमण ! हे आयुष्मन् !, ते च कथंभूता इत्याह-कुशाः-
दर्भा विकुशा-बल्वजादयस्तृणविशेषास्तैर्विशुद्धं-रहितं वृक्षमूलं-तदधोभागो येषां ते तथा, इह मूलं शाखादीनामपि
आदिमो भागो लक्षणया मोच्यते यथा शाखामूलमित्यादि ततः सकलवृक्षसत्कमूलप्रतिपत्तये वृक्षग्रहणं, मूलमन्तः
कन्दमन्त इति पदद्वयं यावत्पदसङ्ग्राह्यं च जगतीवनगततरुणवद् व्याख्येयं, पत्रैश्च पुष्पैश्च फलैश्च अवच्छन्नप्रतिच्छन्ना
इति प्राग्वत् श्रिया अतीवोपशोभमानास्तिष्ठन्ति-वर्त्तन्ते इति भावः, 'तीसे णं समाए' इत्यादि, तस्यां समायां बहूनि,
सूत्रे पुंस्त्वनिर्देशः प्राकृतत्वात्, भेरुतालादयो वृक्षविशेषाः, कच्चित्प्रभवालवणा इति पाठस्तत्र प्रभवालाः-तरुविशेषाः

श्रीजम्बू-
द्वीपशा-
न्तिचन्द्री-
या वृत्तिः
॥ ९८ ॥

सालः-सर्जः सरलो-देवदारुः सप्तपर्णः प्रतीतस्तेषां वनानि पूगफली-क्रमुकतरुः खर्ज्जरीनालिकेयौ प्रतीते तासां वनानि शेषं प्राग्वत्, 'तीसे णं' इत्यादि, तस्यां समायां बहवः सेरिकागुल्मा नवमालिकागुल्माः कोरण्टकगुल्माः बन्धु-जीवकगुल्माः यत्पुष्पाणि मध्याह्ने विकसन्ति, मनोऽवद्यगुल्माः वीअकगुल्माः बाणगुल्माः करवीरगुल्माः कुब्जगुल्माः सिंदुवारगुल्माः [जातिगुल्माः] मुद्गरगुल्माः यूथिकागुल्माः मल्लिकागुल्माः वासंतिकगुल्माः वस्तुलगुल्माः कस्तुलगुल्माः सेवालगुल्माः अगस्त्यगुल्माः (मगदन्तिकागुल्माः) चम्पकगुल्माः जातिगुल्माः नवनीतिकागुल्माः कुन्दगुल्मा महाजातिगुल्माः, गुल्मा नाम ह्रस्वस्कन्धबहुकाण्डपत्रपुष्पफलोपेताः, एषां च केचित्प्रतीताः केचिद्देशविशेषतोऽवगन्तव्याः, रम्याः महामेघनिकुरम्बभूताः दशार्द्धवर्ण-पञ्चवर्ण कुसुमं-जातावेकवचनं कुसुमसमूहं कुसुमयन्ति-उमादयन्तीति भावः, ये णमिति प्राग्वत् भरते वर्षे इति पष्ठीसप्तम्योरर्थं प्रत्यभेदाद्भरतस्य वर्षस्य बहुसमरमणीयं भूमिभागं यातविधुता-वायुकम्पिता या अग्रशालास्ताभिर्मुक्तो यः पुष्पपुञ्जः स एवोपचारः-पूजा तेन कलितं-युक्तं कुर्वन्तीति । 'तीसे ण'मित्यादि, सर्वमेतत् प्राग्वत्, अथात्रैव वनश्रेणिवर्णनायाह-'तीसे ण'मित्यादि, तत्र तत्र देशे तस्य तस्य देशस्य तत्र २ प्रदेशे बह्व्यो वनराजयः प्रज्ञप्ताः, इहैकानेकजातीयानां वृक्षाणां पङ्क्तयो वनराजयः, ततः पूर्वोक्तसूत्रेभ्योऽस्य भिन्नार्थेतेति न पौनरुक्त्यं, ताश्च कृष्णाः कृष्णावभासा इत्यादि विशेषणजातं प्राग्वत् यावन्मनो-हारिण्यः, यावत्पदसङ्ग्रहश्चायं-'णीलाओ णीलोभासाओ हरिआओ हरिओभासाओ सीआओ सीओभासाओ णिद्धाओ

रवक्षस्कारे
सुपमसुप-
माधिकारः
सू. १९

॥ ९८ ॥

णिद्धोभासाओ तिवाओ तिबोभासाओ किण्हाओ किण्हाओ णीलच्छायाओ णीलाओ णीलच्छायाओ हरिआओ हरिअच्छायाओ
 सीआओ सीअच्छायाओ णिद्धाओ णिद्धच्छायाओ तिवाओ तिबच्छायाओ घणकडिअडच्छायाओ वाचनान्तरे घणकडि-
 अकडच्छायाओ महामेहणिकुरंवभूयाओ रम्माओ' इति, इदं च सूत्रं प्राक् पद्मवरवेदिकावनवर्णनाधिकारे लिखितमपि
 यत्पुनर्लिखितं तदतिदेशदर्शितानां सूत्रे साक्षाद्दर्शितानां च वनवर्णकविशेषणपदानां विभागज्ञापनार्थमिति, सूत्रे कानि-
 चिदेकदेशग्रहणेन कानिचित्सर्वग्रहणेन कानिचित्क्रमेण कानिचिदुत्क्रमेण साक्षाद्विहितानि सन्ति, तेन मा भूद्वाच-
 चितृणां व्यामोह इति सम्यक्पाठज्ञापनाय वृत्तौ पुनर्लिख्यते,—'रयमत्तच्छप्पयकोरगभिं गारकंडलगजीवंजीवगनंदीमुह-
 कविलपिंगलक्खगकारंडवचक्कवायकलहंससारसअणेगसउणगणमिहुणविअरिआओ महुण्णइअमहुसरणादिआओ संपि-
 डिअत्ति-संपिंडिअदरियभमरमहुकरपहकरपरिलितमत्तच्छप्पयकुसुमासवलोलमहुरगुमगुमंतगुंजंतदेसभागाओ, णाणावि-
 हगुच्छत्ति-णाणाविहगुच्छगुम्ममंडवगसोहिआओ, वावीपुक्खरिणीदीहिआसु अ सुणित्ति-वावीपुक्खरिणीदीहिआसु अ
 सुणिवेसिअरम्मजालघरयाओ विचित्तत्ति-विचित्तसुहेकडभूआओ अविंभतत्ति-अविंभतरपुप्फफलाओ वाहिरपत्तोच्छ-
 ण्णाओ पत्तेहि अ पुप्फेहि अ उच्छण्णपरिच्छण्णाओ साउत्ति-साउफलाओ णिरोगकत्ति-णिरोगयाओ, सबोउअपुप्फ-
 लसमिद्धाओ पिंडिमत्ति-पिंडिमनीहारिमं सुगंधिं सुहसुरभिं मणहरं च महया गंधद्वणिं मुअंतीओ जाव पासादीआओ
 इति, व्याख्या प्राग्वत्, नवरं रतमत्ताः—सुरतोन्मादिनो ये पट्टपदाद्या जीवा इत्यादि, एवमेव हि सूत्रकाराः पदैकांश-

प्रहृतः 'एवं जाव तहेव इच्छा इ वणओ सेसं जहा' इत्यादिपदाभिव्यक्तरतिदेशदर्शितविवक्षणीयवाच्याः सूत्रे लाघवं दर्शयति, यत उक्तं निशीथभाष्ये षोडशोद्देशके—“कथइ देसगहणं कथइ भणंति निरवसेसाइं । उक्कमकमजुत्ताइं कारणवसओ निरुत्ताइं ॥ १ ॥” [कुत्रचिदेशग्रहणं कुत्रचित् भण्यन्ते निरवशेषाणि । उक्कमकमयुक्तानि कारणवशतो निरुक्तानि ॥ १ ॥] अथात्र वृक्षाधिकारात् कल्पद्रुमस्वरूपमाह—

तीसे ण समाण भरहे वासे तत्थ तहिं तहिं मत्तंगणाम दुमगणा पणत्ता, जहा से चदल्पभा जाव छणपडिच्छण्णा चिट्ठंति,
एरा जाव अणिगणाणामं दुमगणा पणत्ता (सूत्र० २०)

‘तीसे ण’मित्यादि, तस्यां समायां भरते वर्षे तत्र तत्र देशे—तस्मिन् २ प्रदेशे मत्तं—मदस्तस्याद्गं—कारणं मदिरारूपं येषु ते मत्ताद्गा नाम दुमगणाः प्रज्ञप्ताः, कीदृशस्ते इत्याह—यथा ते चन्द्रप्रभादयो मद्यविधयो बहुप्रकाराः, सूत्रे चैक-
वचनं प्राकृतत्वात्, यावच्छन्नप्रतिच्छन्नास्तिष्ठन्तीति, एवं यावदनशा नाम दुमगणाः प्रज्ञप्ता इति, अत्र सर्वो यावच्छ-
ब्दाभ्या सूचितो मत्ताद्गादिद्रुमवर्णको जीवाभिगमोपादानुसारेण भावनीयः, स चायं ‘जहा से चंदप्पभामणिसिलाग-
वरसीधुवरवारुणिसुजायपत्तपुप्फफलचोअणिज्जाससारवहुदवजुत्तिसंभारकालसंधिआसवा महुमेरगरिद्धाभदुद्धजातिपसन्न-
तहगसताउत्तज्जूरिमुद्दिआसारकाविसायणमुपक्खोअरमवरसुरा वण्णगंधरसफरिसजुत्ता वलवीरिअपरिणामा मज्जविही
चदुप्पगारा तहेव ते मत्तंगवि दुमगणा अणेगचहुविविहवीमसापरिणयाए मज्जविहीए उववेया फलेहिं पुण्णा वीसंदंति

कुसविकुसविमुद्धरुक्लमूला जात्र छन्नपडिच्छन्ना सिरीइ अईव उवसोभेमाणाऽचिद्वृत्ती'ति अत्र व्याख्या-इदं च संकेतवाक्यं
अपरेष्वपि व्याख्यास्यमानकल्पद्रुमसूत्रेषु बोध्यं, चन्द्रस्येव प्रभा-आकारो यस्याः सा चन्द्रप्रभा मणिशिलाकेव मणिशि-
लाका वरं च तत्सीधु च २ वरा चासौ वारुणी च वरवारुणी तथा सुजातानां-सुपरिपाकागतानां पुष्पानां फलानां
चोयस्य-गन्धद्रव्यस्य यो निर्यासो-रसस्तेन साराः तथा बहूनां द्रव्याणामुपबृंहणकानां युक्तयो-मीलनानि तासां सम्भारः-
प्राभृत्यं येषु ते तथा काले-स्वस्योचिते सन्धितदङ्गभूतानां द्रव्याणां सन्धानं योजनमित्यर्थः तस्माज्जायन्ते इति कालस-
न्धिजाः, एवंविधाश्च ते आसवाः, किमुक्तं भवति ?-पद्मादिवासकद्रव्यभेदादनेकप्रकारो ह्यासवः पत्रासवादिरनेन निर्दिष्टो
भवतीति, ततः पदद्वयपदद्वयमीलनेन विशेषणसमासः, मधुमेरकौ मद्यविशेषौ रिष्टाभा-रिष्टरत्नवर्णाभा या शास्त्रान्तरे
जम्बूफलकलिकेति प्रसिद्धा दुग्धजातिः-आस्वादतः क्षीरसदृशी प्रसन्ना-सुराविशेषः तल्लकोऽपि-सुराविशेषः शतायु-
र्नाम या शतवारं शोधितापि स्वस्वरूपं न जहाति सारशब्दस्य प्रत्येकं योजनात् खर्जूरसारनिष्पन्न आसवविशेषः
खर्जूरसारः, मृद्धीका-द्राक्षा तत्सारनिष्पन्न आसवो मृद्धीकासारः कपिशायनं-मद्यविशेषः सुपक्वः-परिपाकागतो यः
क्षोदरसः-इक्षुरसस्तन्निष्पन्ना वरसुरा, एते सर्वेऽपि मद्यविशेषाः पूर्वकाले लोकप्रसिद्धा इदानीमपि शास्त्रान्तरतो लोकतो
वा यथास्वरूपं वेदितव्याः, कथंभूता एते मद्यविशेषा इत्याह-वर्णेन प्रस्तावादतिशायिना एवं गन्धेन रसेन स्पर्शेन च
युक्ता-सहिता बलहेतवो वीर्यपरिणामा येषां ते तथा बहवः प्रकारा जातिभेदेन येषां ते बहुप्रकाराः, तथैवेतिपदं

भिक्षक्रमेण योजनात्, तथास्वरूपेणैव न त्वन्यादृशेन मद्यविधिना-मद्यप्रकारेणोपपेतास्ते मत्ताद्वा अपि दुमगणा इति भावः, अन्यथा दृष्टान्तयोजना न सम्यग्भवतीति, किंविशिष्टेन मद्यविधिनेत्याह-अनेको-व्यक्तिभेदाद्बहु-प्रभूतं यथा स्यात् तथा विविधो जातिभेदतो नानाविध इति भावः, स च केनापि कल्पपालादिना निष्पादितोऽपि सम्भाव्यते तत आह-विस्मयसया-स्वभावेन तथाविधक्षेत्रादिसामग्रीविशेषजनितेन परिणतो न पुनरीश्वरादिना निष्पादित इति, तत पदत्रयस्य पदद्वय २ मीलनेन कर्मधारयः, सूत्रे च स्त्रीत्वनिर्देशः प्राकृतत्वात्, ते च मद्यविधिनोपपेता न तालादि-वृक्षा इनादूरादिषु किन्तु फलादिषु, तथा चाह-फलेषु पूर्णाः मद्यविधिभिरिति गम्यं, सप्तम्यर्थे तृतीया प्राकृतत्वात्, विष्यंदन्ति-श्रवन्ति सामर्थ्यात्तानेवानन्तरोदितान् मद्यविधीन्, कचिद्विसृजन्तीति पाठः, तत्र विकसन्तीति व्याख्येयं, किमुक्तं भवति ?-तेषां फलानि परिपाकागतमद्यविधिभिः पूर्णानि स्फुटित्वा २ तान् मद्यविधीन् मुखन्तीति भावः, तेषां तथैव । अथ द्वितीयकल्पवृक्षजातिस्वरूपमाख्यातुमाह-‘तीसे णं समाए तत्थ २ तहि २ बहवे भिंगंगाणाम् दुमगणा पणत्ता समणाउसो । जहा से वारगघडगकलसकरगककरिपायंचणिउदंकवद्धणिउपदृग्गविट्ठरपारीचसकभिंगा-रकरोडिसरगपत्तीथालणल्लगचवल्लिअअवमददगवारगविचित्तवट्ठगमणिवहगसुत्तिचारुपीणयांकंचणमणिरयणभत्तिचित्ता भायणाविही य बट्ठप्पगारा तहेय ते भिंगंगावि दुमगणा अणेगवहुविहवीससापरिणयाए भायणाविहीए उववेआ फलेहिं पुण्णाविह विसट्ठती’ति तस्यां समायां तत्रेत्यादि प्राग्वत् भृतं-भरणं पूरणमित्यर्थः तत्रादानि-कारणानि, न हि भरण-

क्रिया भरणीयं भाजनं वा विना भवतीति तत्सम्पादकत्वात् वृक्षा अपि भृताङ्गाः प्राकृतत्वाच्च भिंगा उच्यन्ते, यथा
 ते वारको-मरुदेशप्रसिद्धनामा माङ्गल्यघटः घटको-लघुघटः कलशो-महाघटः करकः प्रतीतः कर्करी-स एव विशेषः
 पादकाञ्चनिका-पादधावनयोग्या काञ्चनमयी पात्री उदङ्को-येनोदकमुदच्यते वाङ्मानी-गलतिका, यद्यपि नामकोञ्जो
 करककर्करीवाङ्मानीना न कश्चिद्विशेषस्तथापीह संस्थानादिकृतो विशेषो लोकतोऽवसेय इति, सुप्रतिष्ठकः-पुष्पपात्रविशेषः
 पारी-स्नेहभाण्डं चपकः-सुरापानपात्रं भृङ्गारः-कनकालुपा सरको-मदिरापात्रं पात्रीस्थाले प्रसिद्धे दकवारके-जलघटः,
 विचित्राणि-विविधविचित्रोपेतानि वृत्तकानि-भोजनक्षणोपयोगीनि घृतादिपात्राणि तान्येव मणिप्रधानानि वृत्तकानि
 मणिवृत्तकानि श्रुतिः-चन्दनाद्याधारभूता शेषा विष्टरकरोडिनहृक्चपलितवमदचारुपीनका लोकतो विशिष्टसम्प्रदाया-
 द्वाऽवगम्याः, काञ्चनमणिरत्नानां भक्तयो-विच्छित्तयस्ताभिश्चित्रा भाजनविधयो-भाजनप्रकारा बहुप्रकारा एकैकस्मिन्
 विधाववान्तरानेकभेदभावात् तथैवेति पूर्ववत् ते भृताङ्गा अपि द्रुमगणा 'अणगे'ति पूर्ववत् भाजनविधिनोपेताः फलैः
 पूर्णा इव विकसन्ति, अयमर्थः-तेषां भाजनविधयः फलानीव शोभन्ते, अथवा इवशब्दस्य भिन्नक्रमेण योजना, तेन
 फलैः पूर्णा भाजनविधिना वोपपन्ना दृश्यन्ते इति । अथ तृतीयकल्पवृक्षस्वरूपमाह- 'तीसे णं समाए तत्थ तत्थ देसे तहि
 २ वहवे तुडिअंगा णाम द्रुमगणा पणत्ता समणाउसो !, जहा से आलिङ्गमुङ्गपणवपडहदइरगरडिडिडिमभंभाहोरम्भ-
 कणियखरमुहिमुङ्गदंसंखिअपिरलीवचकपरिवाइणिवंसवेणुघोसविचिमहतिकच्छभिरिगिसिगिआतलतालकंसतालसुसंपड-

स्ता आतोज्जविही निउणंगंधसमयकुसलेहिं फंदिआ तिट्ठाणकरणसुद्धा तहेव ते तुडिअंगावि दुमगणा अणेगवहुविविहवी-
ससापरिणयाए ततविततधणझुसिराए आतोज्जविहीए उववेआ फलेहिं पुण्णाविव विसट्ठति, कुसविकुमजाव चिंदंती'ति,
यथा ते आलिङ्गो नाम यो वादेकेन मुरज आलिङ्ग्य वाद्यते, हृदि धृत्वा वाद्यत इत्यर्थः, मृदङ्गो-लघुमर्दलः पणवो-भाण्ड-
पटहो लघुपटहो वा पटहः स्पष्टः दर्दरिको यस्य चतुर्भिश्चरणैरवस्थानं भुवि स गोधाचर्मविनद्धो वाद्यविशेषः करटी-
सुप्रसिद्धा डिण्डिमः-प्रथमप्रस्तावनासूचकः पणवविशेषः भंभा-ढक्का निःस्वानानीति सम्प्रदायः, होरंभा-महाढक्का
महानिःस्वानानीत्यर्थः कणिता-काचिद्वीणा खरमुखी-काहला मुकुन्दो-मुरजविशेषो योऽतिलीनं प्रायो वाद्यं तं शङ्खिका-
लघुशङ्खरूपा तस्याः स्वरो मनाक् तीक्ष्णो भवति न तु शङ्खस्येवातिगम्भीरः पिरलीवच्चकौ तृणरूपवाद्यविशेषौ परिवादि-
नी-सप्ततन्त्री वीणा वंशः-प्रतीतः वेणुः-वंशविशेषः सुघोषा-वीणाविशेषः विपंचीति-तन्त्री वीणा-महती शततन्त्रिका
सा कच्छपी-भारती वीणा रिगिसिगिका-घर्षमाणवादित्रविशेष इति श्राद्धविधिवृत्तौ, एते कथंभूता इति ?, तल-
एस्तपुटं ताव्याः कांस्यतालाश्च प्रतीताः एतैः सुसंप्रयुक्ताः-सुष्ठु अतिशयेन सम्यग्-यथोक्तनीत्या प्रयुक्ताः-सम्बन्धाः,
यद्यपि हस्तपुटं न कश्चिन्तूर्यविशेषस्तथापि तदुत्थितशब्दप्रतिकृतिः शब्दो लक्ष्यते, एतादृशा आतोद्यविधयः-तूर्यप्रकाराः
निपुणं यथा भवति एवं गन्धर्वमये-नाय्यसमये कुगलास्तैः स्पन्दिता-व्यापारिता इति भावः, पुनः किञ्चिद्विशिष्टा
इत्याह-त्रिपु-आदिमध्यावसानेषु स्थानेषु करणेन-क्रियया यथोक्तवादनक्रियया शुद्धा-अवदाता न पुनरस्थानव्यापार-

णरूपदोषलेशेनापि कलङ्किताः ते त्रुटिताङ्गा अपि दुमगणास्तथैव-तथाप्रकारेण न त्वन्यादृशेन ततं-वीणादिकं चित्तं-
 पटहादिकं धनं-कांस्यतालादिकं शुषिरं-वंशादिकं एतद्रूपेण सामान्यतश्चतुर्विधेन आतोद्यविधिनोपेयताः, शेषं प्राग्वत् ।
 अथ चतुर्थकल्पवृक्षस्वरूपमाह-‘तीसे णं समाए तत्थ तत्थ देसे तहिं २ वहवे दीवसिहाणामं दुमगणा पणत्ता समणा-
 उसो !, जहा से संझाविरागसमए नवनिहिवइणो दीविआचक्कवालविदे पभूयवट्टिपलित्तेहे धणिउज्जलिण तिमिरमइए
 कणगनिगरकुसुमिअपालिआतगवणप्पगासे कंचणमणिरयणविमलंमहरिहतवणिज्जुज्जलविचित्तदंडाहि दीविआहि सहसा
 पज्जालिउस्सप्पिअनिज्जतेअदिप्पंतविमलगहणसमप्पहाहि वितिमिरकरसूरपसरिउज्जोअचिह्निआहिं जालुज्जलयइसिआ-
 भिरामाहिं सोभमाणा तहेव ते दीवसिहावि दुमगणा अणेगवहुविविहवीससापरिणयाए उज्जोअविहीए उववेआ फलेहिं
 पुण्णा कुसविकुस जाव चिदंती’ति, तस्यां समायां दीपशिखा इव दीपशिखास्तत्कार्यकारित्वात्, अन्यथा व्याघातकालटेन
 तत्राग्नेरभावाद्दीपशिखानामप्यसम्भवात्, योजना प्राग्वत्, यथा तत्सन्धारूपो उपरमसमयवर्तित्वेन मन्दो रागस्त-
 त्समये-तदवसरे नवनिधिपतेश्चक्रवर्तिन इव इत्था दीपा दीपिकास्तासां चक्रवालं-सर्वतः परिमण्डलरूपं वृन्दं कीदृगित्याह-
 प्रभृता-भूयस्यः स्थूरा वा वर्तयो-दशा यस्य तत्तथा पर्याप्तः-परिपूर्णः स्नेहः-तैलादिरूपो यस्य तत् तथा धनं-अत्यथ-
 मुज्ज्वलितं अत एव तिमिरमर्दकं, पुनः किंविशिष्टमित्याह-कनकनिकरः-सुवर्णराशिः कुसुमितं च तत्पारिजातकनं
 च-पुष्पितसुरतरुविशेषवनं ततो द्वन्द्वस्तद्वत्प्रकाशः-प्रभा आकारी यस्य तत्तथा, एतावता समुदायविशेषणमुक्तमिदानीं

समुदायममुदायिनोः कथंचित् भेद इति ख्यापयन् समुदायविशेषणमेव विवक्षुः समुदायिविशेषणान्याह-लोकेऽपि वक्तारो भवन्ति 'यदियं जन्ययात्रा महद्भिक्षजनैराकीर्णं'ति 'कंचणे'त्यादि, दीपिकाभिः शोभमानमिति सम्बन्धः, कथंभू-
ताभिर्दीपिकाभिरत आह-काञ्चनमणिरलमयाः विमलाः-स्वाभाविकागन्तुकमलरहिता महार्हा-महोत्सवार्हाः तपनीयं-
मुगूर्णविशेषस्तेनोज्ज्वला-दीप्ताः विचित्रा-विचित्रवर्णा दण्डाः यासां तास्तथा ताभिः सहसा-एककालं प्रज्वालितश्च
ता उत्सर्पिताश्च वर्त्युत्सर्पणेन तथा स्निग्धं-मनोहरं तेजो यासां तास्तथा, दीप्यमानो रजन्यां भास्वान् विमलोऽत्र
भूल्याद्यपगमेन ग्रहगणो-ग्रहसमूहस्तेन समा प्रभा यासां तास्तथा ताभिः, ततः पदद्वय २ मीलेन कर्मधारयः, तथा
वितिमिराः कराः यस्यासौ वितिमिरकरो-निरन्धकारकिरणः स चासौ सूरश्च तस्येव यः प्रसृत उद्योतः-प्रभासमूहस्तेन
चिह्निआहति-देशीपदमेतत् दीप्यमानाभिरित्यर्थः, ज्वाला एव यदुज्ज्वलं प्रहसितं-हासस्तेनाभिरामा-रमणीयास्ताभिः,
अत एव शोभमानं, तथैव ते दीपशिला अपि द्रुमगणा अनेकबहुविधविद्यसापरिणतेनोद्योतविधिनोपपेताः, यथा
दीपशिखा रात्रौ गृहान्तरुद्योतन्ते दिवा वा गृहादां तद्वदेते द्रुमा इत्याशयः, एवं च वक्ष्यमाणज्योतिषिकाख्यद्रुमेभ्यो
विशेष. कृतो भवतीति, शेषं प्राग्वत् । अथ पञ्चमकल्पवृक्षस्वरूपमाह-'तीसे णं समाए तत्थ २ बहवे जोइसिआ
णामं दुमगणा पणत्ता समणाउसो ! जहा से अइरुगयसरथसूरमण्डलपडंतउक्कासहस्सदिपंतविज्जुल्लहुअचहणिद्धम-
जलिअणिद्वंतथोअतत्ततवणिज्जकिंसुआसोअजासुअणकुसुमविमउलिअं पुंजमणिरयणकिरणजच्चहिगुलयणिगररूवाइरगरूवा

तदेव ते जोइसिआवि दुमगणा अणेगवहुविविहवीससापरिणयाए उज्जोअविहीए उववेया सुहलेसा मंदलेसा मंदायवलेसा
कूडा इव ठाणट्टिआ अन्नोन्नसमोगाढाहिं लेसाहि साए पहाए ते पएसे सबओ समंता ओहासँति उज्जोअंति पभा-
संति कुसुम जाव चिहंतीति, अत्र व्याख्या-तस्यां समायां 'तत्थे'त्यादि पूर्ववत्, ज्योतिषिका नाम दुमगणाः प्रज्ञसा
इत्यन्वययोजना, नामान्वर्थस्त्वयं-ज्योतींषि-ज्योतिषिका देवास्त एव ज्योतिषिकाः, अत्र मतान्तरेण स्वार्थे इकप्रत्ययः,
'उणादयोऽव्युत्पन्नानि नामानी'त्यव्युत्पत्तिपक्षाश्रयणादिसुप्रत्ययान्तत्वाभावादिकारलोपाभावश्च सम्भाव्यते, जीवा-
भिगमवृत्तौ ज्योतिषिका इति संस्कारदर्शनात्, तत्रापि प्रधानाप्रधानयोः प्रधानस्यैव ग्रहणं, तेन अत्र ज्योतिषिक-
शब्देन सूर्यो गृह्यते, तत्सदृशप्रकाशकारित्वेन वृक्षा अपि ज्योतिषिकाः, 'ज्योतिर्वह्निदिनेशयोः' इति वचनाद्वा ज्योतिः-
शब्दः सूर्यवाचको वह्निवाचको वा, शेषं स्वार्थिकप्रत्ययादिकं तथैव, ते च किंविशिष्टा इत्याह-यथा ते 'अचिरे'त्या-
दिना 'हुतवह' इत्यन्तेन सम्बन्धः, अचिरोद्भूतं शरत्सूर्यमण्डलं, यथा वा पतदुल्कासहस्रं प्रसिद्धं, यथा वा दीप्य-
मानो विद्युत् यथा वा उद्भूगता ज्वाला यस्य स उज्ज्वालः, तथा निर्द्धूमो-धूमरहितो ज्वलितो-दीप्तो हुतवहो-दहनः,
सूत्रे पदोपन्यासव्यत्ययः प्राकृतत्वात्, ततः सर्वेषामेषां द्वन्द्वः, एते च कथंभूता इत्याह-निर्धर्मतं-नितरामग्निसंयोगेन
(शोधितमलं) यद्धौतं-शोधितं तप्तं च तपनीयं, ये च किञ्चुकाशोकजपाकुसुमानां विमुकुलितानां-विकसितानां पुञ्जा ये
च मणिरत्नकिरणाः यश्च जाल्यहिङ्गुलकनिकरस्तद्रूपेभ्योऽतिरेकेण-अतिशयेन यथायोगं वर्णतः प्रभया च रूपं-स्वरूपं

येषां ते तथा, ततः पूर्णपदेन विशेषणसमासः, तथैव ते ज्योतिषिका अपि द्रुमगणा अनेकवहुविधिविस्त्रसापरिणते-
नोद्द्योतविधिनोपेता यावत्तिष्ठन्तीति सण्टङ्कः, ननु यदि सूर्यमण्डलादिवत्ते प्रकाशकास्ताहिं तद्वत्ते दुर्निरीक्ष्यत्वतीव्रत्व-
जद्रमत्वादिधूमोपेता अपि भवन्तीत्याह-मुरा-सुखकारिणी लेख्या-तेजो येषां ते तथा अत एव मन्दलेख्यास्तथा मन्दा-
तपस्य लेख्या-जनितप्रकाशस्य लेख्या येषां ते तथा, सूर्यानलाद्यातपस्य तेजो यथा दुस्सहं न तथा तेषामित्यर्थः, तथा
कूटानीव-पर्वतादिशृङ्गाणीव स्थानस्थिताः-स्थिरा इति, समयक्षेत्रवह्निर्योज्योतिष्का इव तेऽवभासयन्तीति भावः,
तथाऽन्योऽन्यं-परस्परं समवगाढाभिलेख्याभिः सहिता इति शेषः, किमुक्तं भवति?-यत्र विवक्षिता ज्योतिषिकाख्य-
तरुलेख्या अवगाढा तत्रान्यस्य लेख्याऽवगाढा यत्रान्यतरुलेख्या अवगाढा तत्र विवक्षिततरुलेख्या अवगाढा इति, 'साए
पभाए' इत्यादि, 'पभासन्ती'त्यन्तं सूत्रं विजयद्वारतोरणसम्बन्धिरत्नकरण्डकवर्णने व्याख्यातमिति, 'साए
त्यादि पूर्ववत्, एषां च बहुव्यापी दीपशिखावृक्षप्रकाशापेक्षया तीव्रश्च प्रकाशो भवतीति पूर्वोभ्यो विशेषः। अथ पृष्ठक-
ल्पवृक्षस्वरूपमाह-'तीमे णं समाए तत्थ २ बहवे चित्तंगा णामं दुमगणा पणत्ता समणाउसो !, जहा से पेच्छाघरे
विचित्ते रम्मे वरकुसुमदाममालुज्जले भासंतमुक्कपुफ्फुंजोवयारकलिए विरल्लिअविचित्तमल्लसिरिसमुदयप्पगन्धे गंठिम-
वेडिमपूरिमनंघाउमेण महेणं लेअसिप्पिभिभागरइण्णं सघओ चेव समणुवद्धे पविरल्लंवंतविप्पडट्ठंपंचवण्णेहि कुसुम-
दामेहिं सोभमाणे वणमालकयग्गए चेन दिप्पमाणे, तहेव ते चित्तंगावि दुमगणा अणेगवहुविधिविहवीससापरिणयाए

मल्लविहीए उववेआ कुसविकुसजाव चिट्ठन्ती'ति, तस्या समायामित्यादि प्राग्वत्, नवरं 'चित्तंगा' इति चित्रस्य अनेक-
प्रकारस्य विवक्षाप्राधान्यान्माल्यस्य अंगं-कारणं तत्सम्पादकत्वाद्दृक्षा अपि चित्राङ्गाः, यथा तत्प्रेक्षागृहं विचित्रं-नाना-
चित्रोपेतमत एव रम्यं-रमयति द्रष्टृणां मनांसीति बाहुलकात् कर्त्तरि यप्रत्ययः, किंविजिष्ट इत्याह-वरकुसुमदाम्ना मालाः-
श्रेणयस्ताभिरुज्ज्वलं देदीप्यमानत्वात्, तथा भास्वान्-विकसिततया मनोहरतया च देदीप्यमानो मुक्तो यः पुष्पपु-
ञ्जोपचारस्तेन कलितं, तथा विरहितानि 'तनूयी वित्तारे' इत्यस्य 'तनेस्तडतडवविरल्ला' इत्यनेन विरल्लादेशे कृते क्त-
प्रत्यये च विरहितानि-विरलीकृतानि विचित्राणि यानि माल्यानि-ग्रथितपुष्पमालास्तेषां यः श्रीसमुदयः-शोभाप्रकर्षस्तेन
प्रगल्भं-अतीव परिपुष्टं, तथा ग्रंथिमं-यत्सूत्रेण ग्रथितं वेष्टिमं-यत् पुष्पमुकुटमिवोपर्युपरि शिखराकृत्या मालास्थापनं
पूरिमं-यल्लघुच्छिद्रेषु पुष्पनिवेशेन पूर्यते सङ्घातिमं-यत्पुष्पं पुष्पेण परस्परनालप्रवेशेन संयोज्यते, ततः समाहारद्वन्द्वे
एवंविधेन माल्येन छेकशिल्पिना-परमदक्षिणकलावता विभगरचितेन-विभक्तिपूर्वकं ह्रस्वेन यद्यत्र योग्यं ग्रन्थिमादि
तत्र तेन सर्वतः-सर्वासु दिक्षु समनुवृद्धं, तथा प्रविरलैर्लम्बमानैः, तत्र प्रविरलत्वं मनागप्यसंहतत्वमात्रेण भवति
ततो विप्रकृष्टत्वप्रतिपादनायाह-विप्रकृष्टैः-बृहदन्तरालैः पञ्चवर्णैः, ततः कर्मधारयः, कुसुमदामभिः शोभमानं, वनमाला-
वन्दनमाला कृताऽग्रे-अग्रभागे यस्य तत्तथा, तथाभूतं सदीप्यमानं, तथैव चित्राङ्गा अपि नाम द्रुमगणा अनेकचहुविध-
विविधविस्मसापरिणतेन माल्यविविधिनोपपेताः, 'कुसविकुसविसुद्धमूला' इत्यादि प्राग्वत् । अथ सप्तमकल्पवृक्षस्वरूप-

माह—‘तीसे णं समाए तत्थ २ वहवे तहिं २ चित्तरसा णामं दुमगणा पणणत्ता समणाउसो ! जहा से सुगंधवरकमलसालि-
तंदुलविसिद्धिणि रुवहयदुद्धरद्धे सारयधयगुडखंडमहुमेलिए अइरसे परमण्णे होज्जा उत्तमवण्णगंधमंते अहवा रण्णो चक्क-
वट्टिस्स होज्जा णिउणेहिं सूवपुरिसेहिं सज्जिए चउकप्पसेअसित्ते इव ओदणे कलमसालिणिवृत्तिए विप्पमुक्के सवप्पमिउ-
विसयसगलसित्थे अणेगसालणगसंजुत्ते अहवा पडिपुण्णदब्बुवक्खडे सुसक्खए वण्णगंधरसफरिसजुत्तवलवीरिअपरि-
णामे इंदिअवलपुट्टिविवद्धणे खुप्पिवासामहणे पहाणंगुलकट्ठिअखंडमच्छंडिघउवणीएव मोअगे सण्हसमिइगव्भे हवेज्ज
परमेट्ठगसंजुत्ते तेहेव ते चित्तरसावि दुमगणा अणेगवहुविहविहवीससापरिणयाए भोअणविहीए उववेआ कुसविकुस-
जाव चिट्ठती’ति, तस्यां समायामित्यादि योजना प्राग्वत्, नवरं चित्रो—मधुरादिभेदभिन्नत्वेनानेकप्रकार आस्वादयि-
तृणामाश्चर्यकारी वा रसो येषां ते तथा, यथावत्परमान्नं—पायसं भवेदिति सम्बन्धः, किंविशिष्टमित्याह—ये सुगन्धाः—
प्रवरगन्धोपेताः, समासान्तविधेरनित्यत्वाद्नेद्रूपस्य समासान्तस्याभावो यथा सुरभिगन्धेन वारिणेति, वराः—प्रधाना
दोपरहितक्षेत्रकालादिसामग्रीसम्पादितात्मलाभा इति भावः, कलमशालेः—शालिविशेषस्य तन्दुला—निस्त्वचितकणाः यच्च
विशिष्टं—विशिष्टगवादिसम्बन्धि निरुपहतमिति—पाकादिभिरविनाशितं दुग्धं तै राद्धं—पक्वं, परमकलमशालिभिः परम-
दुग्धेन च यथोचितमात्रपाकेन निष्पादितमित्यर्थः, तथा शारदधृतं गुडः खण्डं मधु वा शर्करापरपर्यायं मेलितं यत्र
तत्तथा, क्तान्तस्य परनिपातः प्राकृतत्वात् सुखादिदर्शनाद्वा, अत एवातिरसमुत्तमवर्णगन्धवत्, यथा वा राज्ञश्च-

क्रवर्त्तिनः ओदन इव भवेदित्यन्वयः, निपुणैः सूपपुलहैः—सूपकारैः सज्जितो—निष्पादितः चत्वारः कल्पा यत्र स चासौ
 सेकश्च चतुष्कल्पसेकस्तेन सिक्तः, रसवतीशास्त्राभिज्ञा हि ओदनेषु सौकुमार्योत्पादनाय सेकविषयांश्चतुरः कल्पान्
 विदधति, स च ओदनः किंविशिष्टः? इत्याह—कलमशालिनिर्वर्त्तितः कलमशालिमय इत्यर्थः, चिपक्को—विशिष्टपरिपा-
 कमागतः सत्राण्यपानि—वाण्यं मुञ्चन्ति मृदूनि—कोमलानि चतुष्कल्पसेकादिना परिकर्मितत्वात् विशदानि सर्वथा तुपा-
 द्विमलापगमात् सकलानि—पूर्णानि स्थितानि यत्र स तथा, अनेकानि शालनकानि—पुष्पफलप्रभृतीनि प्रसिद्धानि तैः
 संयुक्तः, अथवा मोदक इव भवेदिति, किंविशिष्टः? इत्याह—परिपूर्णानि—समस्तानि द्रव्याणि—एलाप्रभृतीनि उपस्कृ-
 तानि—नियुक्तानि यत्र स तथा, निष्ठान्तस्य परनिपातः सुखादिदर्शनात्, सुसंस्कृतो—यथोक्तमात्राग्निपरितापादिना पर-
 मसंस्कारमुपनीतः वर्णगन्धरसस्पर्शाः सामर्थ्यादतिशायिनस्तैर्युक्ता बलवीर्यहेतवश्च परिणामा आयतिकाले यस्य स तथा,
 अतिशायिभिर्वर्णार्थिभिर्वलवीर्यहेतुपरिणामैश्चोपेता इति भावः, तत्र बलं—शारीरं वीर्यं—आन्तरोत्साहः, तथा इन्द्रियाणां
 चक्षुरादीनां बलं—स्वस्वविषयग्रहणपाटवं तस्य पुष्टिः—अतिशायी पोषतां वर्द्धयति, नन्द्यादित्वादनः, तथा क्षुत्पिपा-
 सामथन इति व्यक्तं, तथा प्रधानः कथितो—निष्पक्को गुडस्तादृशं वा खण्डं तादृशी वा मत्स्यण्डी—खण्डशर्करा तादृशं
 वा घृतं तान्युपनीतानि—योजितानि यस्मिन् स तथा, निष्ठान्तस्य परनिपातः सुखादिदर्शनात्, तथा श्लक्षणा—सूक्ष्मा
 त्रिर्विखगालितत्वेन समिता—गोधूमं चूर्णं तदगर्भः—तन्मूलदलनिष्पन्न इति भावः, परमेष्टकं—अत्यन्तवल्गुं तदुपयोगि

द्रव्यं तेन संयुक्तः, एतद्व्यक्तिः सम्प्रदायगम्या, तथैव ते चित्ररसा अपि द्रुमगणाः अनेकवहुविविधविविधविस्त्रसापरिणतेन भोजनविधिर्नोपेता इत्यादि प्राग्वत् । अथाष्टमकल्पवृक्षस्वरूपमाह—‘तीसे णं समोए तत्थ २ वहवे मणिअंगा णामं दुमगणा पणत्ता समणाउसो !, जहा से हारद्धहारवेढणयमउडकुंडलवामुत्तगहेमजालमणिजालकणगजालगसुत्तगउचिअक-डगबुडइयएकावलिकंठसुत्तगमगरिअउरत्थगेविज्जसोणिमुत्तगचूलामणिकणगतिलगफुल्लगसिद्धत्थयकणणवालिसिसूरउसह-चक्कगतलभंगयतुडिअहत्थमालगहरिसयकेऊरवलयपालंउअंगुलिज्जगवलखदीणारमालिआकंचिमेलकलावपयरगपारि-हेरगपायजालघंटिआखिणिरयणोरुजालबुडिअवरणेऊरचलणमालिआकणगणिगलमालिआकंचणमणिरयणभत्तिचित्ता-तहेव ते मणिअंगावि द्रुमगणा अणेगजावभूसणविहीए उववेआ जाव चिहंती’तिं तस्यां समायामित्यादि प्राग्वत्, नवरं मणिमयानि आभरणान्याधेये आधारोपचारान्मणीनि तान्येवाङ्गानि—अवयवा येषां ते मण्यङ्गा भूषणसम्पादका इत्यर्थः, यथा ते हारः—अष्टादशसरिकः अर्द्धहारो—नवसरिकः वेष्टनकः—कर्णाभरणविशेषः मुकुटकुण्डले व्यक्ते वामोत्तकः हेमजालं—सच्छिद्रसुगर्णालङ्कारविशेषः एवं मणिजालकनकजालके अपि, परं कनकजालकस्य हेमजालतो भेदो रूढिगम्यः, सूत्रकं—वैकक्षककृतं सुवर्णसूत्रं उचितकटकानि—योग्यवलयानि क्षुद्रकं—अङ्गुलीयकविशेषः एकावली च—विचित्रमणिक-कृता एकसरिका च कण्ठसूत्रं—प्रसिद्धं मकरिका—मकराकार आभरणविशेषः उरस्थं हृदयाभरणविशेषः ग्रैवेयं—ग्रीवाभर-णविशेषः, अत्र सामान्यविवक्षया ग्रैवेयमिति जीवाभिगमवृत्त्यनुसारेणोक्तं, अन्यथा हेमन्याकरणादावलङ्कारविवक्षायां

श्रैवेयकमिति स्यात्, एवमन्यत्रापि तत्तद्वृत्त्यनुसारेण श्रेयं, श्रोणिसूत्रकं-कटिसूत्रकं चूडामणिर्नाम सकलनृपरत्नसारो
 नरामरेन्द्रमौलिस्थायी अमङ्गलामयप्रमुखदोषहृत् परममङ्गलभूत आभरणविशेषः कनकतिलकं-ललाटाभरणं पुष्पकं-
 पुष्पाकृति ललाटाभरणं सिद्धार्थकं-सर्पप्रमाणस्वर्णकणरचितसुवर्णमणिकमयं कर्णवाली-कर्णोपरितनविभागभूषणवि-
 शेषः शशिसूर्यवृषभाः स्वर्णमयचन्द्रकादिरूपा आभरणविशेषाः चक्रकं-चक्राकारः शिरोभूषणविशेषः तलभङ्गकं झुटि-
 कानि च बाह्याभरणानि, अनयोर्विशेषस्तु आकारकृतः, हस्तमालकं हर्षकं केयूरं-अङ्गदं, पूर्वस्माच्चाकृतिकृतो विशेषः,
 वलयं-कङ्कणं प्रालम्बं-शुम्बनकं अङ्गुलीयकं-मुद्रिका वलङ्कं-रुढिगम्यं दीनारमालिका चन्द्रमालिका सूर्यमालिका-दीना-
 राद्याकृतिमणिकमालाः काञ्चीमेखलाकलापाः-स्त्रीकट्याभरणविशेषाः, विशेषश्चैषां रुढिगम्यः, प्रतरकं-वृत्तप्रतल आभ-
 रणविशेषः पारिहार्यं-वलयविशेषः पादेषु जालाकृतयो घण्टिका-घर्घरिकाः किङ्किण्यः-धुद्रघण्टिकाः रत्नोरुजालं-
 रत्नमयं जङ्घायाः प्रलम्बमानं सङ्कलकं सम्भाव्यते धुद्रिका वराणि नूपुराणि व्यक्तानि चरणमालिका-संस्थानविशेष-
 कृतं पादाभरणं लोके पागडां इति प्रसिद्धं, कनकनिगडः-निगडाकारः पादाभरणविशेषः सौवर्णः सम्भाव्यते, (लोके)
 च कडलां इति प्रसिद्धानि, एतेषां मालिका-श्रेणिः, अत्र च व्याख्यातव्यतिरिक्तं भूषणस्वरूपं लोकतों गम्यं, इत्यादिका
 भूषणविधयो-मण्डनप्रकाराः बहुप्रकारा अवान्तरभेदात्, ते च किंविञ्चिद्वा इत्याह-काञ्चनमणिरत्नभक्तिचित्रा इति
 व्यक्तं, तथैव च-तथा प्रकारेण भूषणविधिनोपपत्तास्ते मण्यङ्गा इति तात्पर्यार्थः, शेषं प्राग्वत् । अथ नवमकल्पवृक्ष-

स्वरूपमाह—‘तीसे णं समाए तत्थ २ वहवे गेहागारा णामं दुमगणा पणत्ता समणाउसो !, जहा से पागारडाल-
यचरिअद्वारगेपुरपासायागासतलमंडवएगसालगविसालगतिसालगचउसालगवभघरमोहणघरवलभीहरचित्तमालयघर-
भत्तिघरवट्तंसचउरंसणंदिआवत्तसंठिआ पंडुरतलमुंडमालहम्मियं अहवणं धवलहरअद्धमागहविब्भमसेलद्धसेलसंठिअ-
कूडागारसुविहिअकोट्टगअणेगधरसरणलेणआवणा विडंगजालविंदणिज्जूअपवरगचंदसालिआरूवविभत्तिकलिआ भवण-
विही बहुविकप्पा तहेव ते गेहागारावि दुमगणा अणेगवहुविहविविहवीससापरिणयाए सुहारुहणसुहोत्ताराए सुहणिकब्ब-
मणपवेसाए दहरसोपाणपंतिकलिआए पइरिक्कसुहविहाराए मणोणुकूलाए भवणविहीए उववेआ जाव चिट्ठी’ति, तस्यां
समायामित्यादि प्राग्वत्, गेहाकारा नाम दुमगणाः प्रज्ञप्ताः, यथा ते प्राकारो-वप्रः अड्डालकः—प्राकारोपरिवत्तर्याश्रय-
विशेषः चरिका-नगरप्राकारान्तरालेऽष्टहस्तप्रमाणो मार्गः द्वारं व्यक्तं, गोपुरं-पुरद्वारं प्रासादो-नरेन्द्राश्रयः आकाश-
तलं-कटाद्यच्छन्नकुट्टिमं मण्डपः-छायाद्यर्थं पटादिमय आश्रयविशेषः एकशालकद्विशालकत्रिशालकचतुःशालकादीनि
भवनानि, नवरं गर्भगृहं-सर्वतोवर्त्तिगृहान्तरं अभ्यन्तरगृहमित्यर्थः, अन्यथोत्तरत्र वक्ष्यमाणेनापवरकेण पौनरुक्त्यं
स्यात्, मोहनगृहं-सुरतगृहं, वलभी-छदिराधारस्तत्प्रधानं गृहं, चित्रशालगृहं-चित्रकर्मवद् गृहं मालकगृहं-द्वितीयभू-
मिकाद्युपरिवर्त्ति गृहं भक्तिः-विच्छित्तिस्तत्प्रधानं गृहं वृत्तं-वर्तुलाकारं व्यस्रं-त्रिकोणं चतुरस्रं-चतुष्कोणं नन्धावर्त्तः-
प्रासादविशेषस्तद्वत्संस्थितानि नन्धावर्त्ताकाराणि गृहाणि पश्चात् द्वन्द्वः, पाण्डुरतलं-सुधामयतलं मुण्डमालहर्म्यं-

उपर्यन्ताच्छादितशिखरादिभागरहितं हर्म्यं, अथवा णमिति प्राग्वत्, धवलगृहं-सौधं अर्द्धमागधविभ्रमाणि-गृहवि-
शेषाः शैलसंस्थितानि-पर्वताकाराणि गृहाणि अर्द्धशैलसंस्थितानि तथैव कूटाकारेण-शिसराकृत्याऽऽड्यानि सुविधि-
कोष्ठकानि-सुसूत्रणापूर्वकरचितोपरितनभागविशेषा अनेकानि गृहाणि सामान्यतः शरणानि-तृणमयानि लयनानि-पर्व-
तनिकुट्टितगृहाणि आपणा-हृष्टाः इत्यादिका भवनविधयो-वास्तुप्रकारा बहुविकल्पा इत्यन्वयः, कथम्भूता इत्याह-
विटण्कः-कपोतपाली जालवृन्दः-गवाक्षसमूहः निर्यूहो-द्वारोपरितनपार्श्वविनिर्गतदारु अपवरकः प्रतीतः चन्द्रशालिका-
शिरोगृहं, एवंरूपाभिर्विभक्तिभिः कलिताः, तथैव भवनविधिनोपपेतास्ते गेहाकारा अपि द्रुमगणास्तिष्ठन्तीति सम्वन्धः,
किंविशिष्टेन विधिनेत्याह-सुखेनारोहणं-ऊर्ध्वगमनं सुखेनावतारः-अथस्तादवतरणं यस्य स तथा सुखेन निष्क्रमणं-
निर्गमः प्रवेशश्च यत्र स तथा, कथमुक्तस्वरूपमित्याह-दर्दरसोपानपङ्क्ति-कलितेन, अत्र हेतौ तृतीया, तथा प्रतिरिक्ते-
एकान्ते सुखो विहारः अवस्थानशयनादिरूपो यत्र स तथा मनोऽनुकूलेनेति व्यक्तं, शेषं प्राग्वत्। अथ दशमकल्पवृक्ष-
स्वरूपमाह-‘तीसे णं समाए तत्थ तत्थ वहवे अणिगणा णामं द्रुमगणा पणत्ता समणाउत्तो !, जहा से आईणगखोम-
तणुलकंवलदुगूलकोसेज्जकालमिगपट्ठअंसुअचीणअंसुअपट्ठा आभरणचित्तमण्हगकल्लणगभिंणीलकज्जलवहुवण्णरत्तपी-
असुक्किहसक्कयमिगलोमहेमप्परल्लगअवरुत्तरसिंधुउसभदामिलवंगकलिंगनलिणतंतुमयभत्तिचित्ता वत्थविही बहुप्पगारा
पवरपट्ठणुगगया वण्णरागकलिआ तहेव ते अणिगणावि द्रुमगणा अणेगवहुविहविहवीससापरिणयाए वत्थविहीए उववे-

आ कुसविकुसजाव चिद्वृत्तीति वाक्ययोजना पूर्ववत्, नामार्थस्तु विचित्रवस्त्रदायित्वात् न विद्यन्ते नग्नास्तत्काली-
नजना येभ्यस्तेऽनग्नाः, यच्च प्राक्तनेषु बहुषु जम्बूद्वीपप्रज्ञप्तिस्त्रादर्शेषु आयाणा इति दृश्यते स लिपिप्रमादः सम्भाव्यते,
प्रस्तुतसूत्रालापकविस्तारोपदर्शके जीवाभिगमे एतादृशस्य पाठस्यादर्शनात्, आजिनकं-चर्ममयं वस्त्रं क्षौमं-सामान्यतः
कार्पासिकं अतसीमयमित्यन्ये, तनुः-शरीरं सुखस्पर्शतया लाति-अनुगृह्णातीति तनुर्लं-तनुसुखादि कम्बलः प्रतीतः
तणुअकम्बल इति पाठे तु तन्तुकः-सूक्ष्मोर्णाकम्बलः दुकूलं-गौडविषयविशिष्टं कार्पासिकं अथवा दुकूलो-वृक्षविशेषस्तस्य
वल्कं गृहीत्वा उद्वृषले जलेन सह कुड्वयित्वा बुसीकृत्य च व्यूयते यत्तद् दुकूलं कौशेयं-त्रसरितन्तुनिष्पन्नं कालमृगपट्टः-
कालमृगचर्म अंशुकचीनांशुकानि नानादेशेषु प्रसिद्धानि दुकूलविशेषरूपाणि, पूर्वोक्तस्यैव वल्कस्य यान्यभ्यन्तरहीरि-
भिर्निष्पाद्यन्ते सूक्ष्मान्तराणि भवन्ति तानि चीनांशुकानि वा पट्टानि-पट्टसूत्रनिष्पन्नानि आभरणैश्चित्राणि-विचित्राणि
आभरणविचित्राणि श्लक्ष्णानि-सूक्ष्मतन्तुनिष्पन्नानि कल्याणकानि-परमवस्त्रलक्षणोपेतानि भृङ्गः-कीटविशेषः स इव
नीलं तथा कज्जलवर्णं बहुवर्णं-विचित्रवर्णं रक्तं पीतं शुक्लं संस्कृतं-परिकर्मितं यन्मृगलोम हेम च तदात्मकं कनकर-
सच्छुरितत्वादिधर्मयोगात् रल्लकः-कम्बलविशेषो जीणादिः पश्चात् इन्द्रः, एते च कथंभूता इत्याह-अपरः-पश्चिमदेशः
उत्तरः-उत्तरदेशः सिन्धुः-देशविशेषः उसभत्ति-सम्प्रदायगम्यं द्रविडवंगकलिङ्गा देशविशेषाः एतेषां सम्बन्धिनस्त-
त्तद्देशोत्पन्नत्वेन ये ते तथा नलिनतन्तवः-सूक्ष्मतन्तवस्तन्मय्यो या भक्तयो-विच्छित्तयो विशिष्टरचनास्ताभिः चित्रा

इत्यादिका वस्त्रविधयो बहुश्रकारा भवेयुर्वरपत्तनं—तत्तत्प्रसिद्धं पत्तन तस्मादुद्गता—विनिर्गता विविधैर्वर्णैः—विविधै रगैर्मञ्जिष्ठारागादिभिः कलितास्तथैव तेऽनन्यका अपि द्रुमगणा अनेकबहुविधविधिसापरिणतेन वस्त्रविधिनोपपत्ता इत्यादि, अत्र चाधिकारे जीवाभिगमसूत्रादर्शे क्वचित् २ किञ्चिदधिकपदमपि दृश्यते तत्तु वृत्तावव्याख्यातं स्वयं पर्या- लोच्यमानमपि च नार्थप्रदमिति न लिखितं, तेन तत् सम्प्रदायादवगन्तव्यं, तमन्तरेण सम्यक् पाठशुद्धेरपि कर्तुमश- क्यत्वादिति । उक्तं सुपमसुपमायां कल्पद्रुमस्वरूपं, अथ तत्कालभाविमनुजस्वरूपं पृच्छन्नाह—

तीसे ण भते ! समाए भरहे वासे मणुआणं केरिसए आयारभावपडोयारे पणत्ते १, गो० । ते णं मणुआ सुपइट्टिअकुम्भचारुचलणा जाव लक्खणवजणगुणोववेळा सुजायसुविभत्तसंगयंगा पासादीआ जाव पडिरूवा । तीसे णं भते ! समाए भरहे वासे मणुईण केरि- सए आगारभावपडोआरे पणत्ते १, गो० । ताओ णं मणुईओ सुजायसङ्गसुंदरीओ पढाणमहिलागुणेहि जुत्ता अइक्कंतविमप्प- माणमउया सुकुमालकुम्भसठिअविमिट्टचलणा उज्जुमउअपीवरसुसाहयंगुलीओ अट्ठुणयरइअतल्लिणतंनसुइणिद्धणक्खा रोमरहिअ- वट्टलट्टसठिअअजहणपसत्थलक्खणअकोणजंघजुअलाओ सुणिम्मिअसुगद्धसुजण्णुमडलसुवद्वमधीओ कयलीअंभाडेरकसंठिअणिद्धण- सुकुमालमउअमसलअविरलसमसहिअसुजायवट्टपीवरणिरतरोरु अट्ठावयवीइअपट्टसठिअपसत्थविच्छिण्णपिहुलसोणी वयणायामप- माणदुगुणिअविसालमसलसुवद्धजहणवरवारिणीओ वज्जविराइअपसत्थलक्खणनिरोदरतिवल्लिअवलिअतणुणजमज्झिमाओ उज्जुअस- सिणणिद्धआइज्जलडहसुजायसुविभत्तकतसोभतरुइलरमणिज्जरोमराई गंगावत्तपयाहिणावत्ततरंगभंगुररविकिरणनरु-

णवोहिअआकोसायंतपउमंगंभीरविअडणाभा अणुब्भडपसत्थपीणकुच्छीओ सणयपासाओ संगयपासाओ सुजायपासाओ मिअमाइ-
अपीणरइअपासाओ अकरडुअरुणगरुअगणिम्मलसुजायणिरुवहयगायलट्ठीओ कचणकलसप्पमाणसमसहिअलट्टुअमेलगजमलजु-
अलवट्ठिअअवुण्णयपीणरइअयपीवरपओहराओ मुअंगअणुपुवतणुअगोपुच्छवट्ठसंहिअणमिअआइजललिअवाहा तवणहाओ मंसलगह-
त्थाओ पीवरकोमलवरगुलीआओ णिद्वपाणिरेहा रविससिसंसचक्कसोत्थियसुविभत्तसुविरइअपाणिलेहाओ पीणुणयकरकक्खवत्थि-
प्पएसा पडिपुण्णगलकपोला चउरगुलसुप्पमाणकडुवरसरिसगीवाओ मसलसंठिअपसत्थहणुगाओ दाडिमपुप्फप्पगासपीवरपलंब-
कुंचिअवराधराओ सुंदरुत्तरोट्ठाओ दहिदगरयचदकुदवांसंतिमउलधवलअच्छिइविमलदसणाओ रत्तुप्पलपत्तमउअसुकुमालतालुजी-
हाओ कणवीरमउलकुडिलअवुग्गयउज्जुतुंगणासाओ सारयणवकमलकुमुअकुवलयविमलदलणिअरसरिसलक्खणपसत्थअजिम्हकं-
तणयणा पत्तलधवलायतआतवलोअणाओ आणामिअचावरुइलकिण्हम्भराइसगयसुजायमुमगाओ अहीणपमाणजुत्तसवणा सुसव-
णाओ पीणमट्ठगंडेहाओ चउरसपसत्थसमणिडालाओ कोमुईरयणिअरविमलपडिपुण्णसोमवयणा छत्तुणयउत्तमगाओ अकविलसु-
सिणिद्धसुगायदीहसिरयाओ छत्त १ ज्ञाय २ जूअ ३ थूम ४ दामणि ५ कमडलु ६ कलस ७ वावि ८ सोत्थिअ ९ पडाग १०
जव ११ मच्छ १२ कुम्म १३ रहवर १४ मगरज्झय १५ अंक १६ थाल १७ अंकुस १८ अट्ठावय १९ सुपइट्ठग २० मयूर
२१ सिरिअमिसेअ २२ तोरण २३ मेइणि २४ उदहि २५ वरभवण २६ गिरि २७ वरआयंस २८ सलीलगय २९ उत्तम ३०
सीह ३१ चामर ३२ उत्तमपसत्थवत्तीसलक्खणधरीओ हससरिसगईओ कोइलमहुरगिरिसुस्सराओ कंता सव्वस्स अणुमयाओ
ववगयवल्लिपल्लिअवंगहुव्वण्णवाहिदोहग्गसोगमुक्का उच्चत्तेण य णराण थोचूणमुस्सिआओ सभावासिगारचारुवेसा संगयगयहसिय-

भणिअचिट्ठिअविलाससलायणिउणजुत्तोवयारकुसला सुंदरयणजह्वयणकरचलणयणयणलावणरुवजोव्वणविलासकलिआं पंदयवण-
विवरचारिणीउव्व अच्छराओ भरहवासमाणुसच्छराओ अन्देरगपेच्छणिजाओ पासार्इआओ जाव पडिरुवाओ, ते ण मणुआ
ओहस्सरा हस्सस्सरा कौचस्सरा णंदिस्सरा सीहस्सरा गदिघोसा सीहयोमा सुसरा सूमरणिग्गोमा छायायोज्जोविअगमंगा वज्जरि-
सहनारायसवयणा समचउरसंठाणसठिआ छविणिगतका अणुलोमयाउव्वेगा करुगहणी कवोयपरिणामा सउणिपोसपिट्ठितरोरुप-
रिणया छद्धणुसहस्समूसिआ, तेसि णं मणुआण वे टप्पणा पिट्ठकरउकसया पणत्ता समणाउसो !, पउमुपलगन्धमरिसणीसास-
सुराभिवयणा, ते णं मणुआ पगईउवसता पगईपयणुकोहमाणमायालोभा मिउमइवमंपत्रा अहीणा भइगा विणीआ अपिन्धो अस-
णिहिंसंचया विडिमतरपरिवसणा जहिन्धिअकामकामिणो (सूत्र २१)

‘तीसे णं भंते !’ इत्यादि, तस्यां समायां भदन्त ! भरतवर्षे मनुजानां प्रक्रमाद् युग्मिनां कीदृशक आकारभावप्रत्य-
वतारः प्रज्ञप्तः ? , भगवानाह—गौतम ! ते मनुजाः सुप्रतिष्ठिताः—सत्प्रतिष्ठानवन्तः सद्गतनिवेशा इत्यर्थः, कूर्मवत्-
कच्छपवदुन्नतत्वेन चारवश्चरणा येषां ते तथा, ननु ‘मानवा मौलितो वर्ण्यो, देवाश्चरणतः पुन’रिति कविसमयान्मनु-
जजन्मिनां युग्मिनां पादादारभ्य वर्णनं कथं युक्तिमदिति, उच्यते, वरेण्यपुण्यप्रकृतिकत्वेन ते देवत्वेनेवाभिमता इति
न काचिदनुपपत्तिरिति, अत्र यावच्छब्दसद्भाह्यं मुद्धसिरया इत्यन्तं, जीवाभिगमादिप्रसिद्धं सूत्रं चैतत् ‘रत्नुपलपत्त-
मउअसुकुमालकोमलतला णगणगरमगरसागरवक्कंरुहरंकलक्लणंकिअचलणा अणुपुगसुमाहयंगुलीया उणयतणुतंब-

श्रीजम्बू-
द्वीपशा-
न्तिचन्द्री-
या वृत्तिः
॥१०९॥

णिद्धणक्खा संठिअसुसिलिद्धगूढगुप्फा एणीकुरुविंदावत्तवट्टाणुपुब्बजंघा समुग्गनिमग्गगूढजाणू गयससणसुजायसणि-
भोरू वरवारणमत्ततुल्लविक्रमविलासिअगई पमुइअवरतुरगसीहवरवट्ठिअकडी वरतुरगसुजायगुज्झदेसा आइण्णहउव
निरुवलेवा साहयसोणंदमुसलदप्पणिगरिअवरकणगच्छरुसरिसवरवइरवलिअमज्झा [झसविहगसुजायपीणकुच्छी] झसो-
अरा सुइकरणा गंगावत्तपयाहिणावत्ततरंगभंगुरविकिरणतरुणवोहिअआकोसायंतपउमंगंभीरविअडणाभा उज्जुअस-
मसंहिअजच्चतणुकसिणणिज्झआदेज्जलउहसूमालमउअरमणिज्जरोमराई संणयपासा संगयपासा सुंदरपासा सुजायपासा
मिअमाइअपीणरइअपासा अकरंदुअकणगरुअणिम्मलसुजायणिरुवहयदेहधारी पसत्थवत्तीसलक्खणधरा कणगसिलाय-
लुज्जलपसत्थसमतलउवइअविच्छिण्णपिहुलवच्छा सिरिवच्छंकिअवच्छा जुअसणिभपीणरइअपीवरपउठसंठिअसुसिलिद्ध-
विसिद्धघणथिरसुवज्जसंधिपुरवरवरफलिहवट्ठिअमुजा भुजगीसरविउलभोगआयाणफलिहउच्छूढदीहवाहू रत्ततलोवइअमउ-
अमंसलसुजायपसत्थलक्खणअच्छिइजालपाणी पीवरकोमलवरंगुलीआ आयंवतलिणसुइरुइलणिद्धणक्खा चंदपाणिलेहा
सूरपाणिलेहा संखपाणिलेहा चक्कपाणिलेहा दिसासोवत्थियपाणिलेहा चंदसूरसंखचक्कदिसासोवत्थिअपाणिलेहा अणेगव-
रलक्खणुत्तमपसत्थसुइरइअपाणिलेहा वरमहिसवराहसीहसहुलउसहणगवरपडिपुण्णविपुलखंधा चउरंगुलसुप्पमाणकंबु-
वरसरिसगीवा मंसलसंठिअपसत्थसहुलविपुलहणुआ अवट्ठिअसुविभत्तचित्तमंसू ओअविसिलिप्पवालिविंवलसणि-
भाधरोद्वा पंडुरससिसगलविमलणिम्मलसंखगोबीरफेणकुंददगरयमुणालिआधवलदंतसेही अखंडदंता अफुडिअदंता

२३धस्कारे
युग्मिस्वस्-
पं सू. २१

॥१०९॥

सुजायदंता अविरलदंता एगदंतसेढीव अणेगदंता हुअवहणिद्धंतघोअतत्तवणिज्जरत्तलतालुजीहा गरुलायतउज्जु-
गणासा अवदालिअपोडरीकणयणा कोआसियधवलपत्तलच्छा आणामिअचावरुइलकिण्हभराइसंठिअसंगयआययसुजा-
यतणुकसिणणिद्धमुअआ अह्नीणपमाणजुत्तसवणा सुस्सवणा पीणमंसलकवोलदेसभागा णिवणसमलट्टमट्टचंदद्धसमणि-
लाडा उडुवइपडिपुण्णसोमवयणा घणणिचिअसुवद्धलक्खणुणयकूडागारणिभपिंडिअगसिरा छत्तागारुत्तमंगदेसा दाडि-
मपुप्फपगासतवणिज्जसरिसणिम्मलसुजायकेसंतभूमी सामलिबोडघणणिचिअच्छोडिअमिउविसयपसत्थसुहुमलक्खणसुगं-
धसुंदरमुअमोअगाभिंगणीलकज्जलपहट्टभमरगणणिद्धणिकुरंवणिचिअपयाहिणावत्तमुद्धसिरया' इति, अत्र व्याख्या—रक्तं-
लोहितमुत्पलपत्रवन्मृदुकं—मार्द्धवगुणोपेतमकर्कशमित्यर्थः तच्चसुकुमारमपि सम्भवति यथा घृष्टमृष्टपापाणप्रतिमा तत
आह—सुकुमालेभ्योऽपि—शिरीषकुसुमादिभ्योऽपि कोमलं—सुकुमालं तलं—पादतलं येषां ते तथा, नगो—गिरिः नगरमक-
रसागरचक्राणि स्पष्टानि अङ्गधरः—चन्द्रः अङ्कः—तस्यैव लाञ्छनं यल्लोके मृगादिव्यपदेशं लभते, एवंपर्यैर्लक्षणैरुक्तवस्त्वा-
कारपरिणताभी रेखाभिरङ्किताश्चलना येषां ते तथा, पूर्वस्या अनु लघव इति गम्यते अनुपूर्वाः, किमुक्तं भवति ?—
पूर्वस्याः पूर्वस्याः उत्तरोत्तरा नयं नखेन हीनाः 'णहं णहेण हीणाओ' इति सामुद्रिकशास्त्रवचनात्, अथवा आनुपू-
र्व्येण—परिपाठ्या वर्द्धमाना हीयमाना वा इति गम्यते, सुसंहता—अविरला अङ्गुल्यः—पादाम्रावयवा येषां ते तथा, अत्रा-
नुपूर्वेणेति विशेषणग्रहणात् पादाङ्गुलीग्रहणं, तासामेव नखं नखेन हीनत्वात्, उन्नता—मध्ये तुङ्गास्तनवः—प्रतलास्ता-

स्वा-रक्ताः स्निग्धाः-स्निग्धकान्तिमन्तो नखाः पादगता इति सामर्थ्यलभ्यं तद्वर्णनाधिकारात् येषां ते तथा, णक्वे-
त्यत्र द्वित्वं सेवादित्वात्, संस्थितौ-सम्यक् स्वप्रमाणतया स्थितौ सुश्लिष्टौ-सुघनौ सुस्थिरावित्यर्थः गूढौ-गुप्तौ मांसल-
त्वादनुपलक्ष्यौ गुल्फौ-घुटिकौ येषां ते तथा, एणी-हरिणी तस्या इह जङ्घा ग्राह्या, कुरुविन्दः-तृणविशेषः वर्त्तं च-
सूत्रवलनकं एतानीव वृत्ते-वर्त्तुले आनुपूर्व्येण-क्रमेण ऊर्ध्वं स्थूले स्थूलतरे इति शेषः जङ्घे येषां ते तथा, औपपाति-
कवृत्तौ तु अन्ये त्वाहुः एण्यः-स्नायवः कुरुविन्दः-कुटिलकाभिधानो रोगविशेषस्ताभिस्यक्ते इत्यपि व्याख्यातमस्ति,
वृत्तेत्यादि तथैव, समुद्रः-समुद्रकाख्यभाजनविशेषस्तस्य तत्पिधानस्य च सन्धिस्तद्वन्निमग्ने गूढे-मांसलत्वादनुपलक्ष्ये
जानुनी येषां ते तथा, क्वचित्समुग [णिमग] गूढजाणू इति पाठस्तत्र समुद्रकस्येव-पक्षिविशेषस्येव निसर्गतो गूढे-स्वभा-
वतो मांसलत्वादनुव्रते न तु शोफादिविकारतः शेषं तथैव, गजस्य-हस्तिनः श्वसनः-शुण्डादण्डः सुजातः-सुनिष्प-
न्नस्तस्य सन्निभा ऊरुर्येषां ते तथा, सुजातशब्दस्य विशेषणस्य परनिपातः प्राकृतत्वात्, मत्तो वरः-प्रधानो भद्रजातीय-
त्वाद्वारणो-हस्ती तस्य विक्रमः-चक्रमणं तद्वद्विलासिता-विलासः सञ्जातोऽस्या इति तारकादित्वादितप्रत्ययः विलास-
वती गतिः-गमनं येषां ते तथा, अत्रापि मत्तशब्दस्य विशेष्यात् परनिपातः प्राकृतत्वात्, प्रमुदितो रोगाद्यभावेनाति-
पुष्टो यौवनप्राप्त इति गम्यते एवंविधो यो वरतुरगः सिंहवरश्च तद्वद्वर्त्तिता-वृत्ता कदीर्येषां ते तथा, वरतुरगस्येव
सुजातः सुगुप्तत्वेन सुनिष्पन्नो गुह्यदेशो येषां ते तथा, आकीर्णहय इव-जात्याश्व इव निरुपलेपाः-निरुपलेपशरीराः,

जाल्याश्वो हि मूत्राद्यनुपलिप्तगान्धो भवतीति, संहृतसौनन्दं नाम ऊर्ध्वीकृतमुखलाकृतिकाष्ठं तच्च मध्ये तनु
 उभयोः पार्श्वयोर्बृहत् अथवा संहृतं-सङ्घिसमध्यं सौनन्दं-रामायुधं मुसलविशेष एव मुसलं सामान्यतः दर्पणशब्देने-
 हावयवे समुदायोपचाराद्वर्पणगण्डो गृह्यते तथा निगरितं-सारीकृतं वरकनकं तस्य त्सरुः-खड्गादिमुष्टिस्तैः सहसं तेषा-
 मिवेत्यर्थः, तथा वरवज्रस्येव-सौधर्मेन्द्रायुधस्येव क्षामो वलितो-वलयः संजाता अत्येति वलितो-वलित्रयोपेतो मध्यो-
 मध्यभागो येषां ते तथा, झपस्येव अनन्तरोक्तस्येवोदरं येषां ते तथा, शुचीनि-पवित्राणि निरुपलेपानीति भावः, करणानि-
 चक्षुरादीनीन्द्रियाणि येषां ते तथा, अत्र च 'पम्हविअडणाभा' इति पदं क्वचिद्वाचनान्तरे प्रसिद्धमपि उत्तरपदेन
 मा पुनरुक्ताभासो भूयादिति न व्याख्यातं, गङ्गाया आवर्त्तकः-पयसां भ्रमः स इव प्रदक्षिणावर्त्तः न तु वामावर्त्तः
 तरङ्गा इव तरङ्गाः तिस्रो वलयस्ताभिर्भङ्गुरा-भुम्भा रविकिरणैः तरुणैः-अभिनवैर्बोधितं-उन्निद्रीकृतं सत् आकोशाद्यमानं
 विकचीभवदित्यर्थः पद्मं तद्वद् गम्भीरा विकटा-विशाला नाभिर्येषां ते तथा, विशेषणस्य परनिपातः प्राग्वत्,
 अस्माच्च निर्देशादनारूप्यपि समासान्तः, ऋजुका-अवका समा न कापि दन्तुरा संहिता-सन्ततिरूपेण स्थिता न त्वपा-
 न्तरालव्यवच्छिन्ना सुजाता-सुजन्मा न तु कालादिर्वगुण्यतो दुर्जन्मा, अत एव जाल्या-प्रधाना तन्वी न तु स्थूरा
 कृष्णा न तु मर्कटवर्णा स्निग्धा-चिकणा आदेया-दर्शनपथमुपगता सती पुनः पुनराकांक्षणीया, उक्तमेव विशेषण-
 द्वारेण समर्थयते-लडहा-सलवणिमा अत आदेया सुकुमारमद्धी-अतिकोमला रमणीया-रम्या रोमराजिर्येषां ते तथा,

सम्यक् अधोऽधः क्रमेण नते पार्श्वे येषां ते तथा, सङ्गते-देहप्रमाणोचिते पार्श्वे येषां ते तथा, अत एव सुन्दरपार्श्वः
सुजातपार्श्व इति पदद्वयं व्यक्तं, तथा मिते-परिमिते मात्रिके-मात्रोपेते एकार्थपदद्वययोगादतीव मात्रान्विते नोचित-
प्रमाणान्यूनधिके पीने-उपचिते रतिदे पार्श्वे येषां ते तथा, अविद्यमानं-मांसलत्वेनानुपलक्ष्यमाणं करण्डकं-पृष्ठवंशा-
स्थिकं यस्य देहस्य सोऽकरण्डुकः, अत्राल्पत्वेनाभावविवक्षणादेवं निर्देशः, अनुदरा कन्येत्यादिवत्, अथवा अकरण्डु-
कमिवेति व्याख्येयं, कनकस्यैव रुचको-रुचिर्यस्य स(तथा) निर्मलः-स्वाभाविकागन्तुकमलरहितः सुजातो-वीजाधाना-
दारभ्य जन्मदोषरहितः निरुपद्रवो-ज्वरादिदंशाद्युपद्रवरहितः एवंविधो यो देहस्तं धारयन्तीत्येवंशीलाः, तथा कनक-
शीलातलवदुज्ज्वलं प्रशस्तं समतलं-अविषमं उपचितं-मांसलं विस्तीर्णमूर्ध्वाधोऽपेक्षया पृथुलं दक्षिणोत्तरतो वक्षः-उरो
येषां ते तथा, श्रीवञ्छो-लाञ्छनविशेषस्तेनाङ्कितं वक्षो येषां ते तथा, गुगसन्निभौ-वृत्तत्वेनायतत्वेन च द्रूपतुल्यौ
पीनौ-मांसलौ रतिदौ-पश्यतां सुभगौ पीवरप्रकोष्ठकौ-अकृशकलाचिकौ, तथा संस्थिताः-संस्थानविशेषवन्तः सुश्रिताः-
सुधनाः विशिष्टाः-प्रधानाः घना-निविडाः स्थिरा-नातिश्रुताः सुवद्धाः-स्नायुभिः सुष्ठु वद्धाः सन्धयः-अस्थिसन्धा-
नानि ययोस्तौ तथा, पुरवरपरिघवत्-महानगरार्गलावद्वर्त्तितौ-वृत्तौ भुजौ येषां ते तथा, ततः पदद्वयद्वयमीलनेन
कर्मधारयः, पुनर्वाहुमेवायामतो विशिनष्टि-भुजगेश्वरो-भुजगराजस्तस्य विपुलो यो भोगः-शरीरं तथा आदीयते-
द्वारस्थगनार्थं गृह्यत इत्यादानः स चासौ परिघः-अर्गला 'उच्छृङ्खल'ति स्वस्थानादवक्षिप्तो निष्काशितो द्वारपृष्ठभागे

दत्त इत्यर्थः, विशेषणव्यस्तता चार्पत्वात्, ततः पूर्वपदेन कर्मधारयः, तद्वद्दीर्घौ बाहू येषां ते तथा, न चात्रानन्तरो-
 क्तविशेषणेन पौनरुक्त्यमाशङ्कनीयं, अत्रायामतादर्शनाय प्रस्तुतविशेषणस्य विशिष्य दर्शनात्, रक्ततली-अरुणावधो-
 भागौ उपचितौ-उन्नतौ औपयिकौ वा-उचितौ अवपतितौ वा-क्रमेण हीयमानोपचयौ मृदुको मांसलौ सुजाताविति
 पदत्रयं प्राग्वत्, प्रशस्तलक्षणौ अच्छिद्रजालौ-अविरलाङ्गुलिसमुदायौ पाणी-हस्तौ येषां ते तथा, पीवरकोमलवरंगुलीआ
 इति व्यक्तं, आताम्रा-ईषद्रक्तास्तलीनाः-प्रतलाः शुचयः-पवित्रा रुचिरा-मनोज्ञाः स्निग्धा-अरुक्षा नखा येषां ते
 तथा, नखशब्दे द्विर्भावस्तु प्राग्वत्, चन्द्र इव चन्द्राकारा पाणिरेखा येषां ते तथा, एवमन्यान्यपि त्रीणि पदानि
 'दिसासोवत्थिअ'त्ति दिक्त्सौवस्तिको-दिक्प्रोक्षकः दिक्प्रधानः स्वस्तिको दक्षिणावर्तः स्वस्तिक इत्यन्ये स पाणौ
 रेखा येषां ते तथा, एतदेवानन्तरोक्तविशेषणपञ्चकं तत्प्रशस्तताप्रकर्षप्रतिपादनाय संग्रहवचनेनाह-'चंदसुरे'ति गतार्थः,
 ननु इयन्येव लक्षणानि तेषां शरीरस्थानीत्याह-अनेकैः-प्रभूतैर्वरैः-प्रधानैर्लक्षणेरुत्तमाः-प्रशंसास्पदीभूताः शुचयः-
 पवित्राः रुचिताः-स्वकर्मणा निष्पादिताः पाणिरेखा येषां ते तथा, वरमहिपः-प्रधानसैरिभः वराहो-वनसूकरः सिंहः-
 केसरी शार्दूलो-व्याघ्रः ऋपभो-गौः नागवरः-प्रधानगजः एयामिव प्रतिपूर्णः-स्वप्रमाणेनाहीनो विपुलो-विस्तीर्णः
 स्कन्धः-अंसदेशो येषां ते तथा, चतुरङ्गुलं-स्वाज्ञापेक्षया चतुरङ्गुलप्रमितं सुष्ठु-शोभनं प्रमाणं यस्याः सा तथा, कम्बु-
 वरसदृशी-उन्नततया वलित्रययोगेन च प्रधानशङ्खसन्निभा प्रीवा येषां ते तथा, विवेकविलाभे तु प्रतिमाया एकादशा-

ङ्गस्थानसङ्ख्यायां 'चतुःपञ्च चतुर्वह्नि' इति श्लोके ग्रीवायाख्यदुलं मानमिति, मांसलं-पुष्टं तथा संस्थितं-संस्थानं तेन प्रशस्तं-सङ्कुचितं कमलाकारत्वात् शार्दूलस्येव-व्याघ्रस्येव विपुलं-विस्तीर्णं हनुकं येषां ते तथा, अवस्थितानि-अवधि-
ष्णूनि सुविभक्तानि-परस्परं शोभमानविभागानि न तु पुनर्मरुजाताभीरस्येव व्यादानमात्रलक्ष्यवदनविवरस्य कूर्चके-
शपुञ्जा इव पुञ्जीभूतानि चित्राणि-अतिरम्यतयाऽद्भुतानि इमश्रूणि-कूर्चकेशा येषां ते तथा, इमश्रूणामभावे षण्डभा-
वप्रतिपत्तिः हीयमानत्वे चैन्द्रलुप्तिकत्ववार्द्धकप्रतिपत्तिः वर्द्धमानत्वे च संस्कारकजनाभावाद्गहनभूतानि तानि स्युरि-
त्यवस्थितत्वं, 'उअविअ'त्ति परिकर्मितं यच्छिलारूपं प्रवालं आयतविट्टुमखण्डमित्यर्थः, न तु मणिकादिरूपं, तस्यैतदु-
पमानानुपपत्तेः विम्बफलं-पक्वगोलहाफलं तयोः सन्निभो रक्तयोजनतमध्यतया अधरोष्ठः-अधस्तनो दन्तच्छदो येषां
ते तथा, पाण्डुरं यच्छशिशकलं-चन्द्रमण्डलखण्डं अकलङ्कश्चन्द्रमण्डलभाग इत्यर्थः विमलानां मध्ये निर्मलश्च यः शङ्खो
गोक्षीरफेनश्च प्रतीतः कुन्दं च-कुन्दकुसुमं दकरजश्च-वाताहतजलकणः मृणालिका च-पद्मिनीमूलं तद्वद्धवला
दन्तश्रेणी-दशनपङ्क्तिर्येषां ते तथा, अखण्डदन्ताः-परिपूर्णदशनाः अस्फुटितदन्ताः-अजर्जरदन्ताः अत एव
सुजातदन्ताः-जन्मदोषरहितदन्ता अविरलदन्ता-निरन्तरालदन्ताः, एकाकारा दन्तश्रेणिर्येषां ते तथा त इव परस्प-
रानुपलक्ष्यमाणदन्तविभागत्वात् अनेके-द्वात्रिंशदन्ता येषां ते तथा, एवं नाम तेऽविरलदन्ता यथाऽनेकदन्ता अपि
सन्तः एकाकारपङ्क्तय इव लक्ष्यन्ते इति भावः, हुतवहेन-अग्निना निर्धर्मातं-निर्दग्धं सत् धौतं-शोधितमलं तप्तं-

सत्तापं तपनीयं-सुवर्णविशेषस्तद्वत्कतलं-लोहितरूपं तालु च-काकुदं जिह्वा च-रसना येषां ते तथा, गरुडस्येव-पक्षि-
राजस्येवायता-दीर्घा क्रज्जी-सरला तुङ्गा-उन्नता न तु मुद्गलजातीयस्येव चिपिटा नासा-नासिका येषां ते तथा, अव-
दालितरविकरैर्विकासितं यत्पुण्डरीकं-भ्रूतं पद्मं तद्वन्नयने येषां ते तथा, 'कोसाइअ'ति 'विकासेः कोआसविसट्टा' (श्रीसि०
९३) विलयनेन कोआसिते-विकसिते धवले च कचिद्देशे पत्रले-पद्मवती अक्षिणी-नेत्रे येषां ते तथा, आनामितं-ईष-
न्नामितमारोपितमिति भावः यश्चापं-धनुस्तद्वद्वचिरे-संस्थानविशेषभावतो रमणीये कृष्णाभ्रराजीव संस्थिते सद्भूते-यथो-
क्तप्रमाणोपपन्ने आयते-दीर्घे सुजाते-सुनिष्पन्ने तनू-तनुके श्लक्ष्णपरिमितवालपंक्त्यात्मकत्वात् कृष्णे-कालिमोपेते स्निग्ध-
च्छाये भ्रुवौ येषां ते तथा, आलीनौ-मस्तकभित्तौ किञ्चिल्लघ्नौ न तु टप्परौ प्रमाणयुक्तौ-स्वप्रमाणोपेतौ श्रवणौ-कर्णौ
येषां ते तथा अत एव सुश्रवणा इति स्पष्टं, अथवा सुषु श्रवणं-शब्दोपलम्भो येषां ते तथा, पीनौ-पुष्टौ यतो मांस-
लौ-उपचितौ कपोललक्षणौ देशभागौ-मुखावयवौ येषां ते तथा, निर्ब्रणं-विस्फोटकादिक्षतरहितं समं-अविषमं लष्टं-
मनोज्ञं मृष्टं-मसृणं चन्द्रार्द्धसमं-अष्टमीचन्द्रसदृशं ललाटं येषां ते तथा, सूत्रे निलाडेति प्राकृतलक्षणवशात्, प्रति-
पूर्णः-पौर्णमासीय उडुपतिः-चन्द्रः स इव सोमं-सश्रीकं वदनं येषां ते तथा, पदव्यत्यये प्राक्तन एव हेतुः, घनवद्-
अयोधनवन्निचितं-निविडं सुवर्द्धं-सुषु स्नायुनर्द्धं लक्षणोन्नतं-प्रशस्तलक्षणं कूटस्य-गिरिशिखिरस्याकारेण निर्भं-सदृशं
पिण्डिकैव-पापाणपिण्डिकैव वर्तुलत्वेन पिण्डिकायमानमग्रशिरः-उष्णीषलक्षणं येषां ते तथा, छत्राकारः-छत्रसदृश-

उत्तमाङ्गरूपो देशो येषां ते तथा, दाडिमपुष्पस्य प्रकाशेन-अरुणिम्ना तथा तपनीयेन च सदृशी निर्मला सुजाता केशा-
न्ते-वालसमीपे केशभूमिः-केगोत्पत्तिस्थानभूता मस्तकत्वग् येषां ते तथा, तथा शाल्मल्या-वृक्षविशेषस्य यद् वीण्डं-
फलं तद्वद् घना-निचिता अतिशयेन निविडाः, छोटिता अपि शुग्मिनां परिज्ञानाभावेन केशपाशाकरणात् परं छोटिता
अपि तथा स्वभावेन शाल्मलीवोडाकारवद् घना निचिता एवावतिष्ठन्ते तेनैतद्विशेषणोपादानं, तथा मृदवः-अखराः
विशदा-निर्मलाः प्रशस्ताः-प्रशंसास्पदीभूताः सूक्ष्माः-श्लक्ष्णाः लक्षणं विद्यते येषां ते लक्षणाः-लक्षणवन्तः अन्त्रा-
दित्वाद्प्रत्ययः सुगन्धाः-परमगन्धोपेताः अत एव सुन्दरास्तथा भुजमोचको-रत्नविशेषः भृङ्गो-नीलकीटः, अस्य
ग्रहणं तु नीलकृष्णयोरैक्यात्, नीलो-मरकतमणिः कज्जलं-प्रतीतं ग्रहृष्टः-पुष्टः भ्रमरगणः, स चात्यन्तकालिमोपेतः
स्यादिति, ते इव स्निग्धाः निकुरम्बभूताः सन्तो निचिता न तु विकीर्णाः-सन्तः संकुञ्चिताः ईपत्कुटिलाः-कुण्डलीभूता
इत्यर्थः, प्रदक्षिणावर्त्ताश्च मूर्द्धनि शिरोजा-वाला येषां ते तथा, इत्येतत्पर्यन्तमतिदेशसूत्रं, अथ मूलसूत्रमनुश्रियते-
लक्षणानि-स्वस्तिकादीनि व्यञ्जनानि-मपीतिलकादीनि गुणाः-क्षान्त्यादयस्तैरुपेताः, सुजातं पूर्ववत्, सुविभक्तं-
अङ्गप्रत्यङ्गानां यथोक्तवैचित्त्यसद्भावात् सङ्गतं-प्रमाणोपपन्नं, न तु पङ्क्तुलिकादिवञ्चूनाधिकमङ्गं-देहो येषां ते
तथा, प्रासादीया इति पदचतुष्कं गतार्थमिति । अथ शुगलधर्मे समानेऽपि मा भूत्पंक्तिभेद इति शुग्मिरूपं पृच्छति-
'तीसे ण' मित्यादि, तस्यां भदन्त ! समयां भरते वर्षे मनुजीनां प्रस्तावाद् शुग्मिनीनां कीदृश आकारभावप्रत्यवतारः

प्रश्नः?, 'गौतमे'त्यादि प्राग्वत्, ता मनुज्यः सुजातानि-यथोक्तप्रमाणोपपेतया शोभनजन्मानि सर्वाण्यङ्गानि-शिरः-
 प्रभृतीनि यामां ताः, अत एव सुन्दर्यश्च-सुन्दराकाराः, अत्र पदद्वय २ स्य कर्मधारयः, तथा प्रधाना ये महिलागुणाः-
 स्त्रीगुणाः प्रियंवदत्वस्वभर्तृचित्तानुवर्त्तकत्वप्रभृतयस्तेर्युक्ताः, अनेनानन्तरोक्तविशेषणद्वयेन सामान्यतो वर्णने कृतेऽपि
 तासां तद्भट्टाणां च प्राचीनदानफलोद्भावनाय विशिष्य वर्णयति-अतिकान्तो-अतिरम्यो तत एव विजिप्रस्वप्रमाणौ-
 स्वशरीरानुसारिप्रमाणौ न न्यूनाधिकमात्रावित्यर्थः, अथवा विसर्पन्तावपि-सश्ररन्तावपि मृदूनां मध्ये सुकुमालौ-
 कूर्मसंस्थितौ-उन्नतत्वेन कच्छपमंस्थानौ विनिष्टौ-मनोज्ञौ चलनौ-पादौ यामां तास्तथा, ऋजवः-सरलाः मृदवः-
 कोमलाः पीवराः-अहृदयमानस्माद्यादिसन्धिकत्वेनोपचिताः सुसंहताः-मुञ्जिलया निर्विचाला इत्यर्थः, अङ्गुल्यः-पादा-
 ङ्गुलयो यासां तास्तथा, अभ्युन्नता-उन्नता रतिदाः-सुखदा द्रष्टृणां अथवा मृगरमणादन्यत्राप्यनुपगङ्गोपवादिमताश्र-
 यणाद्रञ्जिता इव लाक्षारमेन तलिनाः-प्रतलास्ताम्ना-ईषद्रक्ताः शुचयः-पवित्राः स्निग्धाः-चिकणा नखा यासां तास्तथा,
 णक्खेत्यत्र द्विर्भावः प्राग्वत्, रोमग्रहितं-निर्योमकं नृत्तं-नर्सुलं लष्टमंस्थितं-मनोज्ञमंस्थानं, क्रमेणोद्गं स्थूरं स्थूरतर-
 मिति भावः, अजघन्यानि-उत्तुष्टानि प्रशस्तानि लक्षणानि यत्र तत्तथा, एतादृशं अक्रोष्यं-अक्रोष्यमतिमुभगत्वेन
 जंघायुगलं यामां तास्तथा, सुष्ठु नितरां मिते-परिमाणोपेते सुष्ठु-अनुपलक्ष्ये ये ज्ञानुमण्डले तयोः सुमङ्गा इदृश्यायु-
 कत्वाद् सन्धी-सन्धाने यामा ताम्नाया, रुदलीस्तम्भादतिरेकण-अतिशयेन मंस्थितं-मंस्थानं ययोन्ने निर्व्रणे-विम्बो-

टकादिक्षतरहिते सुकुमारमृदुके-अत्यर्थकोमले मांमले-मांसपूर्णो न तु काकजंघायदुर्बले अविरले-परस्परासन्ने ममे
प्रमाणतस्तुल्ये सहिके-क्षमे सुजाते-सुनिष्यन्ने वृत्ते-गुल्ले पीधरे-सोपचये निरन्तरे-परस्परनिर्विदोषे ऊरू-सक्थिनी
यासां तास्तथा, वीतिः-विगतेतिको घुणाद्यक्षत इति भावः एवंविधोऽष्टापदो-द्यूतफलकं, विशेषणव्यत्ययः प्राकृत-
त्वात्, तद्वत् प्रष्टसंस्थिता-प्रधानसंस्थाना प्रशस्ता विस्तीर्णगुथुला-अतिविपुला श्रोणिः-कंठेरप्रभागो यासां तास्तथा,
चदनायामप्रमाणस्य मुखदीर्घत्वस्य च द्वादशाङ्गुलप्रमाणस्य तस्माद् द्विगुणं घटुर्विशत्यङ्गुलं विस्तीर्णं मांसलं-पुष्टं
सुवर्द्धं-अश्लथं जघनवरं-प्रधानकटीपूर्वभागं धारयन्तीत्येवंशीलाः, अत्रापि विशेषणस्य परनिपातः प्राग्वत्, वज्रवद्वि-
राजितं क्षामत्वेन तथा प्रशस्तलक्षणं सामुद्रिकप्रगस्तगुणोपेतं निरुदरं-विकृतोदररहितं अथवा निरुदरं-अल्पत्वेनाभा-
वविवक्षणात् तिस्रो बलयो यत्र तन्निबलिकं तथा बलितं-सजातबलं न च क्षामत्वेन दुर्बलमाशङ्कनीयं, तनु-कृशं
नतं-नम्रं तनुनतमीपन्नम्रमित्यर्थः, ईदृशं मध्यं यासां तास्तथा, स्वार्थं कप्रत्ययः, ऋजुकानां-अवक्राणां समानां-तुल्यानां
न कापि दन्तुराणां संहितानां-संततानां न त्वपान्तराले व्यवच्छिन्नानां जालानां-स्वभावजानां प्रधानानां वा तनूनां-
सूक्ष्माणां कृष्णानां-कालानां न तु मर्कटवर्णानां स्निग्धानां-सतेजस्कानां आदेयानां-दृष्टिसुभगानां 'लडह'ति ललि-
तानां सुजातानां-सुनिष्यन्तानां सुविभक्तानां-सुविचिक्तानां क्रान्तानां-कमनीयानां अत एव शोभमानानां रुचिरम-
णीयानां-अतिमनोहराणां रोम्णां राजिः-आवलीर्यासां तास्तथा, गद्गावत्तेतिपदं प्राग्वत्, अनुद्वदौ-अनुलवणी प्रशस्तौ

पीनौ कुक्षी यासा तास्तथा, सन्नतपाश्वर्धादिविशेषणानि प्राग्वत्, काञ्चनकलशयोरिव प्रमाणं ययोस्तौ तथा, समौ-परस्परं
 तुल्यौ नैको हीनो न एकोऽधिक इति भावः सहितौ-संहतौ अनयोरन्तराले मृणालसूत्रमपि न प्रवेशं लभते इति भावः,
 सुजातौ-जन्मदोषरहितौ लष्टचूचुकामेलकौ-मनोज्ञस्तनमुखशेखरौ यमलौ-समश्रेणीकौ युगलौ-युगलरूपौ वर्त्तितौ-वृत्तौ
 अभ्युन्नतौ-पत्युरभिमुखमुन्नतौ पीनां-पुष्टा रतिं पत्युर्दत्त इति पीनरतिदौ पीवरौ-पुष्टौ पयोधरौ यासां तास्तथा,
 भुजङ्गवदानुपूर्व्येण-क्रमेणाधोऽधोभागे इत्यर्थः तनुकौ अत एव गोपुच्छवद्धृत्तौ समौ-परस्परं तुल्यौ संहितौ-मध्यका-
 यापेक्षयाऽविरलौ नतौ-नम्रौ स्कन्धदेशस्य नतत्वात् आदेयौ-अतिसुभगतयोपादेयौ तलिनौ-मनोज्ञचेष्टाकलितौ बाहू
 यसां तास्तथा, ताम्रनखा इति व्यक्तं, मांसलावग्रहस्तौ-हस्ताग्रभागौ यासां तास्तथा, पीवरेति प्राग्वत्, स्निग्धपाणि-
 रेखा इति व्यक्तं, रविशशिशङ्खचक्रस्वस्तिका एव सुविभक्ताः-सुप्रकटाः सुविरचिताः-सुनिर्मिताः पाणिरेखा यासां
 तास्तथा, पीना-उपचितावयवा उन्नता-अभ्युन्नताः कक्षावक्षोवस्तिप्रदेशा-भुजमूलहृदयगुह्यप्रदेशा यासां तास्तथा,
 परिपूर्णा गलकपोला यासां तास्तथा, चउरहुलेति पूर्ववत्, मांसलेति व्यक्तं दाडिमपुष्पप्रकाशो रक्त इत्यर्थः पीवरः-
 उपचितः, प्रलम्बः-ओष्ठापेक्षया ईषलम्बमानः कुञ्चितः-आकुञ्चितो मनाग् वलित इत्यर्थः वरः-प्रधानोऽधरः-अधस्तनद-
 शनच्छदौ यासां तास्तथा, सुन्दरोत्तरोष्ठा इति कण्ठ्यम्, दधि प्रतीतं दगरज-उदककणश्चन्द्रः प्रतीतः कुंदं-कुन्दकुसुमं वास-
 न्तीमुकुलं-वनस्पतिविशेषकलिका तद्गद्ग धवला जम्बूद्वीपप्रज्ञसिप्रश्रव्याकरणाद्यादर्शेण्वदृष्टोऽपि धवलशब्दो जीवाभिगम-

श्रीजम्बू-
द्वीपशा-
न्तिचन्द्री-
या वृत्तिः
॥११५॥

वृत्तौ दर्शनाद्विहितोऽस्ति अच्छिद्रा-अधिरला विमला-निर्मला दंशना-दन्ता यामां तास्तथा, रक्तोरपल्यद्रक्तं मृदुसु-
कुमारं-अतिकोमलं तालु जिह्वा च यामां तास्तथा, करवीरकलिकावत् नासापुटद्वयस्य योक्तप्रमाणतया संगृताकारतया
वाऽकुटिला-अवका सती अभ्युद्गता-भ्रूद्वयमध्यतो विनिर्गता अत एव ऋज्वी-सरला सती तुजा-उच्चा नतु गमादि-
शृङ्गवद्वका सती तुङ्गेत्यर्थः, एवंविधा नासा यामां तास्तथा, शरदि भनं शारदं नवं कमलं-रनिवोध्यं कुमुदं-चन्द्र-
वोध्यं कुवलयं-तदेव नीलं एषां यो दलनिकरः-पत्रसमूहस्तत्सदृशो लक्षणग्रयस्ते अजिलो-अमन्दे भद्रभागतया निर्वि-
कारचपले इत्यर्थः, कान्ते नयने यासां तास्तथा, एतेन तदीयदशामनञ्जितसुभगत्यमायतलं सहजचपलत्वं चाह,
स्त्रीणामङ्गे हि नयनसौभाग्यमेव परमश्रुत्तराद्गमिति पुनस्तद्विगेयणेन ता विगिनष्टि-पत्रले-पद्मवती न तु रोगविशे-
पाद्गतरोमके कचिद्ववले कर्णान्तवर्तिनी कचिच्चाग्रलोचने यासां तास्तथा, 'आणामिअ'स्ति 'अङ्गीण'विशेषणे प्रारवत्,
पीना मांसलतया नतु कूपाकारा मृष्टा-शुद्धा न तु श्यामच्छायापन्ना गण्डलेखा-कपोलपाली यासां तास्तथा. चतुर्दु अस्त्रेणु-
कोणेषु दक्षिणोत्तरयोः प्रत्येकमूर्द्धाधोभागरूपेषु प्रशस्तमहीनाधिकलक्षणत्वात् समम्-अविषमं ललाटं यासां तास्तथा, कौ-
मुदी-कार्तिकीपौर्णिमा तस्या रजनिकरः-चन्द्रस्तद्वद्विमलं प्रतिपूर्णम्-अहीनं सौम्यं-अक्रूरं न तु वककान्तानामिव भीषणं
वदनं यासां तास्तथा, छत्रोन्नतोत्तमाज्ञा इति प्रतीतं, अकपिला-श्यामाः सुस्निग्धाः-तैलाभावादभ्यङ्गनिरपेक्षतया निसर्ग-
चिकणाः सुगन्धा दीर्घा न तु पुरुषकेशा इव निकुरम्बभूताः नापि धम्मिमहादिपरिणाममापन्नाः संयमविज्ञानाभावात् शिरोजा

यासां तास्तथा, छत्रं १ ध्वजः २ यूषः—स्तम्भविशेषः ३ स्तूपः—पीठं ४ दामिणिस्ति—रूढिगम्यं ५ कमण्डलुः—तापसपानी-
यपात्रं ६ कलशः ७ वापी ८ स्वस्तिकः ९ पताका १० यवो ११ मत्स्यः १२ कूर्मः १३ रथवरः १४ मकरध्वजः—काम-
देवस्तत्संसूचकं सूचनीये सूचकोपचाराल्लक्षणमिति, तच्च सर्वकालमविधवत्वादिसूचकं १५ अङ्कः—चन्द्रविमान्तर्वर्त्ती
इयामावयवः, क्वचिदङ्कस्थाने शुक्र इति दृश्यते १६ स्थालं १७ अङ्गुशः १८ अष्टापदं—धूतफलकं १९ सुप्रतिष्ठकं—
स्थापनकं २० मयूरः २१ श्रियोऽभिषेको—लक्ष्म्या अभिषेकः २२ तोरणं २३ मेदिनी २४ उदधिः २५ वरभवनं—प्रधान-
गृहं २६ गिरि २७ वर्षादर्शो—वरदर्पणः २८ सलीलगजो—लीलावान् गजः २९ ऋषभो—गौः ३० सिंहः ३१ चामरं ३२
एतान्युत्तमानि—प्रधानानि प्रशस्तानि—सामुद्रिकशास्त्रेषु प्रशंसास्पदीभूतानि द्वात्रिंशल्लक्षणानि धरन्ति यास्तास्तथा, हंसस्य
सदृशी गतिर्यासां तास्तथा कोकिलाया आधमञ्जरीसंस्कृतत्वेन पञ्चमस्वरोद्गारमयी या मधुरा गीस्तद्वत् सुष्ठु—शोभनः
स्वरो यासां तास्तथा, कान्ताः—कमनीयाः सर्वस्य तत्प्रत्यासन्नवर्त्तिनो लोकस्यानुमताः—सम्मता न कस्यापि मनागपि
द्वेष्या इति भावः, वलिः—शैथिल्यसमुद्भवश्चर्मविकारः पलितं—पाण्डुरः कचः व्यपगतानि वलिपलितानि याभ्यस्तास्तथा,
तथा विरुद्धमङ्गं व्यङ्गं—विकारवानवयवः दुर्वर्णो—दुष्टशरीरच्छविः व्याधिदौर्भाग्यशोकाः प्रतीताः तैर्मुक्ताः, पश्चाद्विशेषण-
धारयः, उच्चत्वेन च नराणां स्वभर्तृणा स्लोकोनं यथा स्यात्तथोच्छ्रिताः किञ्चिन्नूनत्रिगव्यूतोच्छ्रया इत्यर्थः, न
यगीनमनुष्यपत्न्य इव स्वभर्तुः समोच्चत्वा अधिकोच्चत्वा वा भवेयुः, किमुकं भवति ?—यथा हि सम्प्रति पुरुषस्य

अन्यूनोच्चत्वाया भार्याया योगो लोके उपहासपात्रं स्यात् न तथा तेषां मनुष्याणामिति, तथा स्वभावत एव शृङ्गाररूप-
श्चारुः—प्रधानो वेपो यासां तास्तथा, प्रायो निर्विकारमनस्कत्वेनादृष्टपूर्वकत्वेन च तासां सीमन्तोन्नयनाद्यौपाधिकशृङ्गा-
राभावात्, सङ्गतं-उचितं गतं-गमनं हंसीगमनवत् हसितं—हसनं कपोलविकाशिं प्रेमसन्दर्शि च भणितं—भणनं गम्भीरं
दर्पकोदीपि च चेष्टनं—सकाममङ्गप्रत्यङ्गोपाङ्गदर्शनादि विलासो—नेत्रचेष्टा संलापः—पत्या सह सकामं स्वहृदयप्रत्यर्पणक्षमं
परस्परं सम्भाषणं तत्र निपुणाः, तथा युक्ताः—सङ्गता ये उपचारा—लोकव्यवहारास्तेषु कुशलाः, ततः पदद्वयस्य कर्मधा-
रयः, एवंविधविशेषणाश्च स्वपतिं प्रति द्रष्टव्या नतु परपुरुषं प्रति, तथाविधकालस्वभावात् प्रतनुकामतया परपुरुषं
प्रति तासामभिलाषासम्भवात्, एवं च युग्मिपुरुषाणामपि परस्त्रीः प्रति नाभिलाष इति प्रतिपत्तव्यं, नन्वेवं सति
प्रथमभगवतः सुनन्दापाणिग्रहणं कथमुचितं? मृतेऽपि पुंसि तस्याः परसम्बन्धित्वाविरोधात्, उच्यते, मा ब्रूहि निषिद्ध-
विरुद्धाचरणस्य भगवतः श्रवणाश्रव्यमेनमपवादं, कन्यावस्थाया एव तस्या भगवता पाणिग्रहणकरणात्, यतः—“पढमो
अकालमच्चू तर्हि तालफलेन दारओ पहओ । कण्णा य कुलगरेणं सिट्ठे गहिआ उसभपत्ती ॥ १ ॥” [प्रथमोऽकाल-
मृत्युस्तत्र तालफलेन दारकः प्रहतः । शिष्टे च कन्या कुलकरेण गृहीता ऋषभपत्नी (भविष्यतीति) ॥ १ ॥] एवं तर्हि
सहजातायाः सुमङ्गलायाः पाणिग्रहणं कथं?, सत्यं, तदानीन्तनलोकाचीर्णत्वेन तदानीं तस्या अविरुद्धत्वादिति, पूर्वो-
क्तमेवार्थं सम्पिण्ड्याह—‘सुंदरे’त्यादि व्यक्तमेव, नवरं जघनं—पूर्वकटीभागः, लावण्यं—आकारस्य स्पृहणीयता विलासः—

स्त्रीणां चेष्टाविशेषः, आह च—“स्थानासनगमनानां हस्तश्रूनेत्रकर्मणां चैव । उत्पद्यते विशेषो यः श्र्लष्टः सन्तु विलासः
 स्यात् ॥ १ ॥” नन्दनवनं—मेरोद्धितीयवनं तस्य विवरं—अवकाशो वृक्षरहितभूभागस्तत्र चारिण्य इवाप्सरसो—देव्यः
 भरतवर्षे मानुषरूपा अप्सरसः आश्चर्य—अद्भुतमिति प्रेक्षणीयाः प्रासादीया इत्यादि । सम्प्रति स्त्रीपुंससाधारणेन तत्काल-
 भाविमनुष्यस्वरूपं विवक्षुरिदमाह—‘ते णं मणुआ’ इत्यादि, ते सुपमसुपमाभाविनो मनुष्याः ओघः—प्रवाही स्वरो येषां
 ते तथा, हंसस्येव मधुरः स्वरो येषां ते तथा, कौञ्चस्येवाग्रायासविनिर्गतोऽपि दीर्घदेशव्यापी स्वरो येषां ते तथा, नन्दी—
 द्वादशविधतूर्यसमुदयस्तस्या इव शब्दान्तरतिरोधायी स्वरो येषां ते तथा, नन्द्या इव घोषः—अनुनादो येषां ते तथा,
 सिंहस्येव बलिष्टः स्वरो येषां ते तथा, एवं सिंहघोषाः, उक्तविशेषणानां विशेषणद्वारा हेतुमाचष्टे—सुस्वराः सुस्वरनि-
 र्घोषाः, छाया—प्रभया द्योतितान्यङ्गानि—अवयवा यस्य तदेवंविधमङ्गं—शरीरं येषां ते तथा, मकारोऽलाक्षणिकः,
 वज्रकृष्णभनाराचं नाम सर्वोत्कृष्टमाद्यं संहननं येषां ते तथा, समचतुरस्रं संस्थानं—सर्वोत्कृष्ट आकृतिविशेषस्तेन संस्थिताः,
 छव्यां—त्वचि निरातङ्गाः—नीरोगाः दृढकुष्ठकिलासादित्वगदोपरहितवपुष इत्यर्थः, अथवा छविति छविमन्तः, छविच्छ-
 विमतोरभेदोपचाराद् दीर्घत्वेन मतुब्बलोपाद्वा, यथा मरीचिरित्यत्र मलयगिरीयावश्यकवृत्तौ, उदात्तवर्णसुकुमारत्वचा युक्ता
 इत्यर्थः, पश्चान्निरातङ्गपदेन कर्मधारयः, अनुलोमः—अनुकूलो वायुवेगः—शरीरान्तर्वर्त्ती वातजवो येषां ते तथा, कपोतस्य
 इव गुल्मरहितोदरमध्यप्रदेशाः, सति गुल्मे प्रतिकूलो वायुवेगो भवतीति भावः, कङ्कः—पक्षिविशेषस्तस्येव ग्रहणी—गुदाशयो

नीरोगवर्चस्कृतया येषां ते तथा, कपोतस्येव-पक्षिविशेषस्येव परिणामः-आहारपरिपाको येषां ते तथा, कपोतस्य हि जाठराग्निः पापाणलवानपि जरयतीति लौकिकश्रुतिः एवं तेषामप्यत्याहारग्रहणेऽपि न जातुचिदजीर्णदोषादयः, शकुने-रिव-पक्षिण इव पुरीषोत्सर्गं निर्लेपतया पोसः-अपानदेशो येषां ते तथा, 'पुन उत्सर्गं' पुरीषमुत्सृज्यन्त्यनेनेति व्युत्पत्तेः, तथा पृष्ठं-शरीरपृष्ठभागः अन्तरे-पृष्ठोदरयोरन्तराले पार्श्वे इत्यर्थः ऊरू च-सक्थिनी इति द्वन्द्वः, एतानि परिणतानि-परिनिष्ठिततां गतानि येषां ते तथा, कान्तस्य परनिपातः सुखादिदर्शनात्, ततः पदद्वयस्य २ कर्मधारयः, यथोचित-परिणामेन तानि सज्जातानीत्यर्थः, पङ्धनुःसहस्रोच्छिद्रताः, अत्रापि मकारोऽलाक्षणिकः, उत्सेद्याद्गुलतस्त्रिगव्यूतप्रमाणकाया इत्यर्थः, यच्च युग्मिनीनां किञ्चिदून्त्रिगव्यूतप्रमाणोचत्वमुक्तं तदल्पतया न विवक्षितमिति भावः । अथ तेषां वयुपि पृष्ठकरण्डकसङ्ख्यामाह-'तेसि ण'मित्यादि, तेषां मनुष्याणां द्वे पद्मपयाशदधिके पृष्ठकरण्डुकशते पाठान्तरेण पृष्ठकर-ण्डकशते वा प्रज्ञेसे, पृष्ठकरण्डुकानि च-पृष्ठवंशवर्च्युन्नताः अस्थिखण्डाः पञ्चुलिका इत्यर्थः, हे श्रमणेत्यादि प्राग्वत्, पुनस्तानेव विशिनष्टि-'पउमुण्पल'इत्यादि, ते णमिति पूर्ववत्, मनुजाः पद्मं-कमलमुत्पलं-नीलोत्पलं अथवा पद्मं-पद्मकाभिधानं गन्धद्रव्यं उत्पलं-कुष्ठं तयोर्गन्धेन-परिमलेन सदृशः-समो यो निःश्वासस्तेन सुरभिगन्धि वदनं-येषां ते तथा, प्रकृत्या-स्वभावेनोपशान्ता नतु क्रूराः प्रकृत्या प्रतनवः-अतिमन्दीभूताः क्रोधमानमायालोभा येषां ते तथा, अत एव मृदु-मनोऽं परिणामसुखावहमिति भावः यन्मार्दवं तेन सम्पन्नाः न तु कपटमार्दवोपेताः, आलीना-गुरुज-

नमाश्रिता अनुशासनेऽपि न गुरुषु द्वेषमापद्यन्ते इत्याशयः अथवा आ-समन्तात् सर्वासु क्रियासु लीना-गुप्ता नोत्प-
णचेष्टाकारिण इत्यर्थः, भद्रकाः-कल्याणभगिनः, भद्रगा वा-भद्रहस्तिगतयः, विनीता-वृहत्पुरुषविनयकरणशीला
अथवा विनीता इव-विजितेन्द्रिया इव, अल्पेच्छा-मणिकनकादिप्रतिबन्धरहिताः अत एव न विद्यते मन्निधिः-पर्यु-
षितखाद्यादेः संचयो-धारणं येषां ते तथा, विटपान्तरेषु-शारापान्तरेषु प्रासादाद्याकृतिषु परित्यजनं-आकालमावासो येषां
ते तथा, यथेस्तिमान् कामान्-शब्दादीन् कामयन्ते-अर्थान् भुञ्जते इत्येवंशीला ये ते तथा इति, अत्र च जीमाभिग-
मादिषु युग्मिवर्णनाधिकारे आहारार्थप्रश्नोत्तरसूत्रं दृश्यते, अत्र च कालदोषेण द्रुष्टितं सम्भाव्यते, अत्रैवोत्तरत्र द्वितीय-
तृतीयारकवर्णकसूत्रे आहारार्थसूत्रस्य साक्षाद् दृश्यमानत्वादिति, तेनात्र स्थानाशून्यार्थं जीमाभिगमादिभ्यो लिख्यते—

तेसि नं भते ? गणुजाण केवदकालस्स आहारटे सगुप्पन्द ? गोअमा ! अट्ठमभत्तस्स आहारटे मगुप्पन्द, पुढीपुक्कफआहार नं ते
मणुजा पणत्ता समणाउमो !, तीमे नं भते ! पुढीण केरिस्सए आसाए पणत्ते , गो० ! से जहा जाणए गुलेइ वा रग्गइ मा सक्कताइ वा
मच्छडिआइ वा पप्पउमोअए इ वा भिमेइ ना पुण्णुत्तराइ वा पउत्तराड मा विजयाइ मा महाविजयाइ मा आकायिआइ मा आग्गिआइ मा
आगासफलोवमाइ मा उग्गाइ वा अणोवगाइ वा इमेण अज्जोपगण , भो एज्जास्ते !, जो इणग्गे समेटे, मा नं पुढीं डन्तो इट्ठारिजा
चेव जाव मणागतारिआ चेन आमण्णं पणत्ता । तेमि ण भंते ! पुक्कफज्जणं केरिमाए जाणाए पणत्ते , गोअमा ! से जहा
णामए एणो चाउरत्तनणग्गिस्स कट्ठेण भोजनणाए मयगहम्मनिणहत्ते ण्णेणुणए जाव फायेण उयेए नामापणिजे विमाय-

निजे दिव्यनिजे कृष्णनिजे मयनिजे [त्रिर्यगिन्ने] [निदिजे मधिनिजगापन्ध्यायिजे, भो एजारुने, गो इणमट्टे ममट्टे, तेसि ण पुक्कफलाणं पत्तो इट्ठतराणं चेन जाय तामाणं पण्णत्ते (सूत्र २२)

तेषां भदन्त ! मनुजानां 'केवड्कालस्स' ति सप्तम्यर्थं पृष्ठी क्रियति काले गते भूय आहारार्थः समुत्पद्यते-आहार-लक्षणं प्रयोजनमुपतिष्ठते ? , भगवानाह-हे गौतम ! अष्टमभक्तस्य, अत्रापि सप्तम्यर्थं पृष्ठी, अष्टमभक्तेऽति लान्ते आहारार्थः समुत्पद्यते इति, यद्यपि सरसाहारित्वेनैतावत्कालं तेषां क्षुब्धेदनीयोदयाभावात् स्वत एवाभक्तार्थता न निर्जरायं तपः तथाप्यभक्तार्थत्वसाधर्म्यादष्टमभक्त इति, अष्टमभक्तं चोपवासत्रयस्य मंज्ञा इति, अथैते यदाहारयन्ति तदाह-'पुण्डरीपुण्ड्रे'त्यादि, पृथिवी-भूमिः फलानि च-कल्पतरूणामाहारो येषां ते तथा, एवंविधास्ते मनुजाः प्रज्ञप्ताः हे श्रमणे-त्यादि पूर्ववत् । अधानयोराहारयोर्मध्ये पृथिवीस्वरूपं पृच्छन्नाह-'तीसेण'मित्यादि, तस्याः पृथिव्याः कीदृश आस्वादः प्रज्ञप्तो, यो शुगलधर्मिणामनन्तरपूर्वसूत्रे आहारत्वेनोक्त इत्यध्याहार्यं, भगवानाह-गौतम ! तद्यथा नाम ए इत्यादि प्राग्वत्, गुडः-इक्षुरसक्काथ इति, इति याशब्दौ प्राग्वत्, खण्डं-गुडविकारः शर्करा-काशादिप्रभवा मत्स्येड्डिका-खण्डशर्कराः पुष्पोत्तरापद्मोत्तरे शर्कराभेदावेव, अन्ये तु पर्पटमोदकादयः राद्यविशेषा लोकतोऽवसेयाः, एषां मधुरद्रव्यविशेषाणां स्वामिना निर्दिष्टेषु नामसु एतादृशरमा पृथिवी भवेत् कदाचिदिति विकल्पाखण्डमतिगौतम आह-भवेदेतद्रूपः पृथिव्या आस्वादः ? , स्वाम्याह-गौतम ! नायमर्थः समर्थः, सा पृथिवी इतो-गुडशर्करादेरिष्टतरिका एव, स्वार्थे कमल्ययः,

यावत्करणात्कान्ततरिका चैव प्रियतरिका चैवेति परिग्रहः, मनआपतरिका एव आस्थादेन प्रज्ञप्ता इति, अथ पुष्पफला-
 नामास्वायं पृच्छन्नाह—‘तेसि ण’मित्यादि, तेषां—पुष्पफलानां कल्पद्रुसम्बन्धिनां कीदृशः—क आस्थादः प्रज्ञप्ता, यानि
 पूर्वसूत्रे शुग्मनामाहारत्वेन व्याख्यातानीति गम्यं, भगवानाह—गौतम ! तद्यथा नाम राज्ञः, स च राजा लोके कतिप-
 यदेशाधीशोऽपि स्यादत आह—चतुर्वन्तेषु समुद्रत्रयहिमवत्परिच्छिन्नेषु चक्रेण वस्तिर्तुं गोलमस्येति चतुरन्तचक्रवर्ती,
 ‘अतः समृद्ध्यादौ वे’ (श्रीसि० ८-१-४४) त्यनेन दीर्घत्वं, अनेन वामुदेयतो व्यावृत्तिः कृता, तस्य कल्याणं—एकान्तसु-
 खावहं भोजनजातं—भोजनविशेषः गतसहस्रनिष्पन्नं—लक्षव्ययनिष्पन्नं, वर्णेनातिशायिनेति गम्यते, अन्यथा सामान्यभो-
 जनस्यापि वर्णमात्रवत्ता सम्भवत्येवेति किमाधिक्यवर्णनं ?, उपपेतं—युक्तं, यावदतिशायिना स्पर्शनोपपेतं यावत्
 गन्धेन रसेन चातिशायिनोपपेतं, आस्थादनीयं सामान्येन विश्वादनीयं विगेषतस्तद्रममधिकृत्य दीपनीयं—अग्निमृद्धिकरं
 दीपयति जठराग्निमिति दीपनीयं, बाहुलकात्कर्त्तर्यनीयमत्ययः, एवं दर्पणीयमुत्साहवृद्धिहेतुत्वात्, मदनीयं—मन्मथ-
 जनकत्वात् वृंहणीयं धातूपचयकारित्वात् सर्वाणि इन्द्रियाणि गात्रं च प्रदादयतीति सर्वेन्द्रियगात्रप्रदादनीयं वैशद्यहेतु-
 त्वात्तेषां, एवमुक्तो गौतम आह—भगवन् ! भवेदेतद्रूपस्तेषां पुष्पफलानामास्वादः ?, भगवानाह—गौतम ! नायमर्थः
 समर्थः, तेषां पुष्पफलानामितः—चक्रवर्त्तिभोजनादिष्टतरकादिरेवास्वादः, अत्र कल्याणभोजने सम्प्रदाय एवं—चक्रवर्त्ति-
 सम्बन्धिनीनां पुंड्रुचारिणीनामनातङ्कानां गवां लक्षस्याद्धान्दकमेण पीतगोक्षीरस्य पर्यन्ते यानदेकस्याः गोः सम्बन्धि

अथि, जो चेव नं तिबे पेन्मयथणे समुप्पज्जइ, अथि नं भते ! भरहे वागे अरीइ वा बेरिएइ वा घायगइ ना वहागइ वा पडिणीयइ वा पन्नासिचेइ वा ? , जो इणहे समहे, ववगवेराणुमया नं ते मणुआ पणत्ता समणाउमो ! , अथि नं भंते ! भरहे नामे निताइ वा वयंसाइवा पायएइ वा सघाडिणइ वा सहाइ वा सुहीइ वा सगणइति ना ? , हुंना अथि, जो चेव नं तेभिं मणुआणं तिडे रागवंधणे समुप्पज्जइ, अथि नं भंते ! भरहे नामे आगाहाइ वा धीनाहाइ वा जण्णाइ ना सत्ताइ वा बालीपागाइ वा गितपिउनिनेण्णाइ वा ? , जो इणहे समहे, ववगवआवाह्वीगाहजण्णमुदधालीपाकसितपित्तनिवेइणा नं ते मणुआ पणत्ता समणाउमो ! , अथि नं भंते ! भरहे वासे इंदमहाति वा संकं जागं भूजं अगउं तउगं दहं गदिं रुसयं पयं थूमं चेइयसहाइ ना ? , जो इणहे समहे, ववगममहिमा न ते मणुआ पं, अथि न भते ! भरहे नामे गउयेच्छाइ वा गट्टं उअं महं सुट्ठिअं वेलंजगं कहगं पवगं लामगपेच्छाइ वा ? , जो इणहे समहे, पगगकोउहाइ नं ते मणुआ पणत्ता समणाउमो ! , अथि नं भंते ! भरहे वासे सगडाइ वा रहाइ वा जाणाइ वा जुगं गिहिं यिद्धिं सीअं संदसाणिआइ ना ? जो इणहे समहे, पायचारविहारा न ते मणुआ पं समणाउमो ! , अथि नं भंते ! भरहे नामे गावीइ ना मदिमीइ ना अयाइ वा गल्गाइ वा ? , हुंता अथि, जो चेव नं तेसिं मणुआण परिभोगत्ताए एवमाणच्छंति, अथि न भते ! भरहे नामे आसाइ ना हथिं उट्टं गोणं गवयं उयं गउगं पसयं मिअं वराहं रुकं सरभं जमरं रुंगगोहण्णगाइआ ? , हुता अथि, जो चेव न तेभिं परिभोगत्ताए हवमाणच्छनि, अथि न भते ! भरहे नामे सीहाइ ना वग्गाइ वा विगरीविगअच्छत्तच्छसिजालविडालमुगगकोकंतिवकोलमुगगाइ ना ? , हुना अथि, जो चेव न तेभिं मणुआण आनाइ वा वानाहं ना छत्तिच्छेअं वा उप्पायेति, पगउगइ ना न ते सामगगा पं समणाउमो ! , अथि

'ते ण' मित्यादि, ते भदन्त ! मनुजास्तमन्तरोदितस्वरूपमाहारमाहार्यं क वसतो-कस्मिन्नुपाश्रये उपयन्ति-उपग-
 च्छन्ति ? भगवानाह-गौतम ! वृक्षरूपाणि गृहाणि आलया-आश्रया येषां ते तथा एवंविधास्ते मनुजाः प्रज्ञसाः, हे
 श्रमणेत्यादि पूर्ववत्, अथैते गेहाकारा वृक्षाः किंस्वरूपा इति पृच्छति-'तेसि णं भंते ! रुक्खाण'मित्यादि मश्रुषूत्र-
 पदयोजना सुलभा, आकारभावप्रत्यवतारः प्रागवत्, भगवानाह-गौतम ! ते वृक्षाः कूटं-शिखरं तदाकारसंस्थिताः, प्रेक्षा
 इति पदैकदेशे पदसमुदायोपचारात् प्रेक्षागृहं-नाट्यगृहं, 'इन्द्रान्ते श्रूयमाणं पदं प्रत्येकमभिसम्बध्यते' इति संस्थित-
 शब्दः सर्वत्र योज्यः, तेन प्रेक्षागृहसंस्थिता इति व्याख्येयं प्रेक्षागृहाकारेण संस्थानवन्त इत्यर्थः, एवं छत्रध्वजतोरण-
 स्तूपगोपुरवेदिकाचोष्फालअट्टालकप्रासादहर्म्यगगनाक्षवालाप्रपोतिकावलभीगृहसंस्थिताः, तत्र छत्राद्याः प्रतीताः, गो-
 पुरं-पुरद्वारं वेदिका-उपवेशनयोग्या भूमिः चोष्फालं नाम मत्तगारणं अट्टालकः-प्रागवत् प्रासादो-देवतानां राज्ञां वा
 गृहं उच्छ्रयवहुलो वा प्रासादः ते चोभयेऽपि पर्यन्तशिखराः हर्म्यं-शिखररहितं धनयतां भवनं गवाक्षः-स्पष्टः
 वालाप्रपोतिका नाम जलस्योपरि प्रासादः वलभी-छदिराधारस्तत्प्रधानं गृहं, अत्रायमाश्रयः-केचिद्बुद्ध्याः कूटसंस्थितास्त-
 दन्ये प्रेक्षागृहसंस्थितास्तदपरे छत्रसंस्थिता, एवं सर्वत्र भाव्यं, अन्ये तु अत्र-सुपमसुपमाया भरतमयं बह्व्यो वरभवनं-
 सामान्यतो विगिष्टगृहं तस्येव यद्विशिष्टं संस्थानं तेन संस्थिताः ध्रुवा शीतला छाया येषां ते तथा एवंविधा द्रुमगणाः
 प्रज्ञसाः, हे श्रमणेत्यादि पूर्ववत्, प्रागेहाकारकल्पद्रुमस्वरूपवर्णके उक्तेऽपि एते परमपुण्यप्रकृतिका युग्मिन एतु सौन्द-

यार्थश्रेयस्वाश्रयेषु वसन्तीति ज्ञापनार्थं पुनस्तद्वर्णकसूचारम्भः सार्थक इति, ननु तदा गृह्याणि न सन्ति?, सन्त्यपि वा गृह्याणि धान्यवन्न तेषामुपभोगायायान्तीत्याशङ्कमानः पृच्छति—‘अथि णं’मित्यादि, अस्तीत्यस्य त्यादिप्रतिरूपकाव्यवस्थया यच्चनत्रयसदृशरूपत्वेन सन्तीति व्याख्येयं, सन्ति भदन्त ! तस्यां ममाया भरतवर्षे गेह्यानि वा प्रतीतानि गेहेषु भाव्यतनानि आपतनानि वा—उपभोगार्थमागमनानि, उत्तरयूत्रं तु प्राग्वत्, एतेन तदा मनुष्यादिप्रयोगजन्यगृह्याभावस्तत एव तेषामुपभोगार्थं तत्रापतनाभावश्चोक्त इति, ‘अथि णं भंते ! तीमे’ इत्यादि, उक्तवक्ष्यमाणेषु एषु युग्मि-सूत्रेषु प्रश्नोत्तरालापकयोर्वाक्ययोर्योजना प्राग्वत्, नवरं ग्रामा वृत्त्यावृताः कारणां गम्या वा यावत्करणाजगरादिपरिग्रहः, तत्र नगराणि चतुर्गोपुरोद्गासीनि न विद्यते करो येषु तानि नकराणि वा—कररहितानि, नखादिनिपातनाद्रूप-सिद्धिः, निगमाः—प्रभूतवणिग्मर्गावासाः, प्रांसुप्राकारनिवृद्धानि क्वचिन्नद्यद्विवेष्टितानि वा सेटानि, क्षुल्लकप्राकारवेष्टितानि अभितः पर्वतावृतानि वा कर्षदानि, अर्द्धतृतीयगन्धूतान्तर्ग्रामरहितानि ग्रामपञ्चशत्युपजीव्यानि वा मडम्बानि, पत्तनानि जलस्थलपथयुक्तानि रत्नयोनिरभूतानि वा, सिन्धुवेलावलयितानि द्रोणमुखानि, आकरा—हिरण्याकरादयः, आश्रमाः—ता-पसाश्रयाः, सम्वाधाः—दौलशृङ्गस्थायिनो निवासाः यात्राममागतप्रभूतजननिवेशा वा, राजधान्यो यत्र नगरे पत्तने अन्यत्र वा स्वयं राजा वसति, सन्निवेशा—यत्र सार्थकटकादौ रावासा भवन्ति?, अत्रोत्तरं—नायमर्थः समर्थः, अत्रार्थे विशेषणद्वारा हेतुमाह—यथेप्सितं—इच्छामनतिक्रम्य कामं—अत्यर्थं गामिनो—गमनशीलास्ते मनुजाः, अत्रात्यर्थकथनेन तेषां सर्वदापि स्वा-

तन्व्यमुक्तं, ग्रामनगरादिव्यवस्थायां तु नियताश्रयत्वेन तेषामिच्छानिरोधः स्यात्, जीवाभिगमे तु 'जहोच्छिअकामगामिणो' इत्यस्य स्थाने 'जं नेच्छिअकामगामिणो' इति पाठः, तत्रायमर्थः—यद्—यस्मान्नेप्सितकामगामिनः न इच्छितं—इच्छाविषयीकृतं नेच्छितं, नायं नञ् किन्तु नशब्द इत्यनादेशाभावः, यथा 'नैके द्वेषस्य पर्याया' इत्यत्र, नेच्छितं—इच्छाया अव्ययिणीकृतं कामं—स्वेच्छया गच्छन्तीत्येवंशीला नेच्छितकामगामिनस्ते मनुजा इति, यद्यपि गृहसूत्रेणैवार्थापत्त्या ग्रामाद्यभावः सूचितस्तथाप्यव्युत्पन्नविनेयजनव्युत्पत्त्यर्थमेतत्सूत्रोपन्यासः, 'अतिथिं ण'मित्यादि, अत्रासिः—खड्गः यमुपजीव्य जनः सुखवृत्तिको भवति यद्वा साहचर्यलक्षणया असिशब्देन अत्र अस्युपलब्धताः पुरुषा गृह्यन्ते, एवमग्रेतनविशेषणेष्वपि यथायोगं ज्ञेयं, मयी यदुपजीवनेन लेखककला, कृषिः—कर्मणं वणिक्—पण्याजीवः पणितं—क्रयाणकं वाणिज्यं—सत्यानुत्तमर्पणग्रहणादियु न्यूनाधिकाद्यर्पणमित्यर्थः?, नायमर्थः समर्थः, यतस्ते व्यपगतानि असिमयीकृषिवणिक्पणितवाणिज्यानि येभ्यस्ते तथा मनुजाः प्रज्ञप्ता इति। 'अतिथिं ण'मित्यादि, हिरण्यं—रूप्यमघटितसुवर्णं वा सुवर्णं—घटितं कांस्यं—प्रतीतं द्रव्यं—वस्त्रजातिः मणिः—चन्द्रकान्तादिः मौक्तिकं—व्यक्तं शङ्खो—दक्षिणावर्त्तादिः शिला—गन्धपेपणादिका प्रवालं—प्रतीतं रक्तरत्नानि—पद्मरागादीनि स्वापतेयं—रजतसुवर्णादिद्रव्यं, ननु यदि हिरण्यं रूप्यं तदा रूप्यत्वानौ तत्सम्भवः यदि चाघटितसुवर्णं तदा सुवर्णत्वानौ परं घटितं सुवर्णं तथा ताम्रत्रपुसंयोगजं कांस्यं तथा तन्नुसन्तानसम्भवं द्रव्यं तत्र कथं सम्भवेद्युः?, शिल्पिप्रयोगजन्यत्वात् तेषां, न च तान्यत्रातीतोत्सर्पिणीसत्कनिधानगतानि सम्भवन्तीति वाच्यं,

सादिसपर्यवसितप्रयोगवन्धस्यासन्नेयकालस्थितेरसम्भवात्, एगोरुगोत्तरकुत्सूत्रयोरेतदालापकस्यारुधनप्रसङ्गात्, उच्यते, संहरणप्रवृत्तक्रीडाप्रवृत्तदेवप्रयोगात् तानि सम्भवन्तीति सम्भाव्यते, इहोत्तरं-हन्तेति वाक्यारम्भे कोमलामन्त्रेण वा, अस्ति हिरण्यादिकमिति शेषः, नैव तेषां मनुजानां परिभोग्यतया हृणमिति-कदाचिदागच्छति, 'अतिथि ण' मित्यादि, अस्ति राजा इति वा चक्रवर्त्यादि युवराजो (वा) राज्याह इतिवाचत् ईश्वरो-भोगिकादिः अणिमाद्यष्टविधैश्वर्ययुक्तो वा तलवरः-सन्नुष्टनरपतिप्रदत्तसौवर्णपट्टालद्वृतशिरस्कचौरादिशुद्ध्याधिकारी माउम्बिकः-पूर्वोक्तमउम्बाधिपः कौटुम्बिकः-कतिपयकुटुम्बप्रभुः इभ्यो-यद्रव्यनिचयान्तरितो हस्त्यपि न दृश्यते, इभो-हस्ती तत्प्रमाणं द्रव्यमर्हतीति निरुक्तादिभ्यः, श्रेष्ठी-श्रीदेवताध्यासितसौवर्णपट्टालद्वृतशिराः पुरज्येष्ठो वणिग्विशेषः, सेनापतिः-यदायत्ता नृपेण चतुरङ्गसेना कृता भवति, सार्थवाहो-यो गणिमादि क्रयाणकं गृहीत्वा देशान्तरं गच्छन् सहचारिणामध्यसहायो भवति?, अत्रोत्तरम्-नायमर्थः समर्थः, व्यपगता ऋद्धिर्विभैश्वर्यं सत्कारश्च-सेव्यतालक्षणो येभ्यस्ते तथा, 'अतिथि ण' मित्यादि, दास-आमरणं क्रयक्रीतः गृहदासीपुत्रो वा प्रेज्यः-प्रेयणाहो जना दूतादिः शिष्य-उपाध्यायस्योपासकः शिष्यणीय इत्यर्थः, भृतको-नियतकालमवधिं कृत्वा वेतनेन कर्मकरणाय धृतः दुष्कालादौ निश्चितो वा, भागिको-द्वितीयाद्यंशप्राप्ती, कर्मकरः-छगणपुञ्जाद्यपनेता, अत्राह-नायमर्थः समर्थः, यतस्ते मनुजा व्यपगतमाभियोग्यं-आभियोगिकं कर्म येभ्यस्ते तथा, अत्राभियोग्यशब्दात् कर्मणि यप्रत्यये "व्यज्जनात् पञ्चामान्तस्यायाः स्वरूपे वा" (श्रीसिद्धहे०अ०) इत्यनेनैकस्य यकारस्य

लोप इति । 'अतिथि ण' मित्यादि, माता या प्रसूते पिता यो वीजं निष्पिक्तवान् आता यः सहजातो भगिनी सहजाता भार्या-भोग्या जन्यः पुत्रः जन्या स्त्री दुहिता सुया-पुत्रवधूः, अत्र भगवानाह-हन्तेत्यादि, नैव चः पुनरर्थे तेषां मनुजानां तीव्रं-उत्कटं प्रेमरूपं बन्धनं समुत्पद्यते, तथाविधक्षेत्रस्वभावात् प्रतनुप्रेमबन्धान्ते शुग्मिन इति, ननु चतुर्दशकुटुम्बमनुष्येषु सुयासम्बन्धो यथा आपेक्षिकस्तथा आतृव्यभागिनेयादिसम्बन्धः कथं न सम्भवी ? उच्यते, कुवेरदत्त-कुवेरदत्तास्वकभाववत् सोऽप्युपलक्षणाद् ग्राह्यः, परं स्फुटव्यवहारत्वेनेम एव सम्बन्धाः, 'अतिथि ण' मित्यादि, अरिः-सामान्यतः शत्रुः वैरिणो-जातिनिवर्द्धयैरोपेतः घातको-योऽन्येन घातयति वधकः-स्वयं हन्ता व्यथको वा-चपेटादिना ताडकः प्रत्यनीकः-कार्योपघातकः प्रत्यमित्रो-यः पूर्वं मित्रं भूत्वा पश्चादमित्रो जातः अमित्रसहायो वा ? इहाचार्यः-नान्यमिति, यतो व्यपगतो वैरजन्योऽनुशयः-पश्चात्तापो येभ्यस्ते तथा, वैरं कृत्वा हि तदुत्थफलविपाके पुमाननुशेते इति । 'अतिथि ण' मित्यादि, अत्र मित्रं-क्षेत्रास्पदं वयस्यः-समानवयाः गाढतरस्नेहास्पदं ज्ञातकः-स्वज्ञातीयः यद्वा ज्ञातकः-संवासादिना ज्ञातः सहजपरिचित इत्यर्थः सद्भाटिकः-सहचारी सत्या-समानसादनपानो गाढतमस्नेहास्पदं मुहूर्द-मित्रमेव सकलकालमव्यभिचारि हितोपदेशदायि च सान्नतिकः-सद्गतिमात्रघटितः, हन्तेत्यादि पूर्ववत्, न चैव तेषां मनुजानां तीव्रं रागरूपं बन्धनं समुत्पद्यते । 'अतिथि ण' मित्यादि, अत्र चाह-आहूयन्ते स्वजनास्ताम्बूलदानाय यत्र स आवाहो-विवाहात् पूर्वं ताम्बूलदानोत्सवः विवाहः-परिणायनं यज्ञः-प्रतिदिवसं स्वस्वेष्टदेवतापूजा श्राद्धं-पितृक्रिया

स्थालीपाकः—सम्प्रदायगम्यः मृतपिण्डनिवेदनानि—मृतेभ्यः समशाने तृतीयनवमादिषु दिनेषु पिण्डनिवेदनानि—पिण्डसम-
र्पणानि !, अत्रोत्तरं—नायमर्थः समर्थः, व्यपगतावाहविवाहयज्ञश्राद्धस्थालीपाकमृतपिण्डनिवेदनास्ते मनुजाः । ‘अतिथि-
ण’मित्यादि, इन्द्रः प्रतीतस्तस्य महः—प्रतिनियतदिवसभावी उत्सवः, एवमग्रेऽपि, स्कन्दः—कार्तिकेयः नागो—भवनपति-
विशेषः यक्षभूतौ—व्यन्तरविशेषौ ‘अगड’त्ति अवटः—कूपः तडागः—सरः द्रुहणदीरुक्षपर्वताः प्रतीताः स्तूपः—पीठविशेषः
चैत्यं च—इष्टदेवतायतनं, अत्राह—व्यपगतमहिमानस्ते मनुजाः प्रज्ञप्ताः । ‘अतिथि ण’मित्यादि, नटा—नाटयितारः तेषां
प्रेक्षा—प्रेक्षणकं कौतुकदर्शनोत्सुकजनमेलकः, एवमग्रेऽपि, नृत्यन्ति स्म नृत्ताः—कर्त्तरि क्तः प्रत्ययः नृत्तविधायिनः जल्ला-
वरत्राखेलकाः मल्ला—भुजयुद्धकारिण मौष्टिका—मल्ला एव ये मुष्टिभिः प्रहरन्ति विडम्बका—विडूपाकाः मुखविकारादिभि-
र्जनानां हास्योत्पादकाः कथकाः—सरसकथाकथनेन श्रोतुरसोत्पत्तिकारकाः ह्रवका—ये झम्पादिभिर्गर्तादिकमुत्प्लवन्ते
गर्त्तादिलङ्घनकारिणः इत्यर्थः अथवा तरन्ति नद्यादिकं ये इति लासका—ये रासकान् ददति तेषां प्रेक्षा, उपलक्षणा-
दाह्यायकप्रेक्षादिग्रहः, अत्रोत्तरं—नायमर्थः समर्थः, यतो व्यपगतकुतूहलास्ते मनुजाः प्रज्ञप्ताः । ‘अतिथि ण’मित्यादि,
अत्र शकटानि प्रतीतानि रथाः—क्रीडारथादयः वायन्ते—गम्यन्ते एभिरिति व्युत्पत्त्या यानानि—उक्तवक्ष्यमाणातिरि-
क्तानि गन्ध्यादीनि युग्यं—पुरुषोत्क्षिप्तमाकाशयानं जम्पानमित्यर्थः ‘गिच्छि’त्ति पुरुषद्वयोत्क्षिप्ता डोलिका ‘धिच्छि’त्ति
वेसरादिद्वयविनिर्मितो यानविशेषः शिञ्जिका—प्रतीता स्यन्दमानिका—पुरुषायामप्रमाणः शिञ्जिकाविशेषः, अत्र प्रतिवच-

नायमित्यादि, पादचारेण न तु शकटादिचारेण विहारो-विचरणं येषां ते तथा मनुजा इत्यादि। 'अतिथि' ण'मित्यादि, अत्र
गोमहिष्यजाः स्पष्टाः, एडका-उरञ्जी, आह- 'नो चेवे'त्यादि न च तेषां मनुष्याणां परिभोग्यतया कदाचिदागच्छन्ति,
नैतासां दुग्धादि तेषामुपभोग्यमितियावत्। 'अतिथि' ण'मित्यादि, अत्राश्वः हस्तिनः उष्ट्राः प्रतीताः गोणा-गावः गवयो-
वनगवः अजैडकौ स्पष्टौ प्रश्रया-द्विपुरा आटव्यपशुविशेषाः मृगवराहौ व्यक्तौ रुखो-मृगविशेषाः शरभा-अष्टापदाः
चमरा-अरण्यगवो यासां पुच्छकेशाश्चामरतया भवन्ति शत्ररा-येषामनेकशाले शृङ्गे भवतः कुरङ्गगोकर्णौ मृगभेदौ शृङ्गव-
र्णादिविशेषाश्च सामर्थ्यगम्याः, अत्रोत्तरम्-हन्तेति कोमलामन्त्रणे, सन्ति, न चैव तेषां प्रथमसमाभावानां मनुष्याणां
यथासम्भवमारोहणादिकार्येषूपयुज्यन्ते। अथ नासरप्रश्नसूत्रमाह- 'अतिथि' ण'मित्यादि, अत्र सिंहाः-केसरिणः व्याघ्राः-
प्रतीताः वृका-ईहामृगाः द्वीपिनः-चित्रकाः रुक्षा-अच्छभङ्गाः तरक्षवो-मृगादनाः शृगाला व्यक्ताः चिडाला-मान्जाराः
शुनकाः-श्वानः कोकान्तिका-लोमटका ये रात्रौ को को इत्येवं रचन्ति कोलशुनका-महाशूकराः, अत्रोत्तरम्-सन्ति,
परं नैव तेषां मनुजानां आवाधां वा-र्षपद्मां वा-विशेषेणावाधा छविच्छेदं वा-चर्मकर्तनं उत्पादयन्ति, यतः
प्रकृतिभद्रकास्ते श्वापदगणाः प्रज्ञसाः। 'अतिथि' ण'मित्यादि, अत्र शालयः-कलमादिविशेषाः ग्रीहयः-मामान्यतः गोधूमयवौ
प्रतीतां यत्रयवा-यवविशेषाः 'कल'ति कलायास्त्रिपुटाख्या वृत्तचणका वा मसूरा-मालवादिदेशप्रसिद्धा धान्यविशे-
षा मुद्गमापतिलाः कुलत्याः-चपलकतुल्याश्चिपिटा भवन्ति निष्पावा-वह्नाः 'आलिसंदग'ति चपलकाः अलसी-धान्यं

यस्य तैलं जलमीतलमिति प्रतीतं 'कुसुंभ'ति लट्टाकाणाः यत्पुष्पैर्वस्त्रादिरागः समुत्पाद्यते, कोद्रवाः—प्रतीताः कद्रवः—
पीतनण्डुलाः 'गरग'ति वरद्री धान्यविशेषः सपादलक्षादिषु प्रसिद्धः रालकः—रुद्रविशेष एव, म चायं (विशेषः)
बृहन्निद्राः रुद्ररत्नशिवा रालकः, शणं—त्वक्प्रधाननालो धान्यविशेषः मर्षपाः प्रतीताः मूलकं—शाकविशेषः तस्य
बीजानि, प्राकृतत्वात् रुक्मरलोपमन्धिभ्यां निष्पत्तिः, अत्रोत्तरम्—मन्ति, न च तेषां मनुजानां परिभोग्यतया कदाचि-
दायान्ति कल्पद्रुमगुणफलवाद्याहारकत्वात्तेषामिति, 'अतिथि न'मित्यादि, अत्र गर्त्तो—महती खनुा दरी—मूपिकादिकृता
लक्ष्मी लट्टा अग्रपानः—प्रपातस्थानं यत्र चलन् जनः सप्रकाशेऽपि पतति प्रपातो—भृगुर्यत्र जनः काञ्चित् कामनां कृत्वा
प्रपतति प्रियमं—दुरारोहाचरोहस्थानं विजालं—स्निग्धकर्तृमाविलस्थानं यत्र जनोऽतर्कित एव पतति, नायमर्थः समर्थ
इत्यादि, न मन्तीत्यर्थः, भरतार्यं बहुसमरमणीयो भूमिभागो यतः प्रज्ञप्तः 'से जहा णामए' इत्यादि वर्णकः प्राग्वद्
नेयः। 'अतिथि न'मित्यादि, अत्र स्थानुः—ऊर्ध्वं हाष्ठं कण्टकः—स्पष्टः तृणान्येव कचवरः पत्राण्येव कचवरः, अत्राह—'ने'
त्यादि, यतो व्यपगनस्याणुयावत्पत्रकचवरा मा—सुपमसुपमानास्त्री समा—अरकः प्रज्ञप्ता। 'अतिथि न'मित्यादि, अत्र दंजम-
नारुकालिधाः स्पष्टाः दिङ्गुणा—मत्कुणाः यदाहुः श्रीहेममूरयो देदयां—“मकुणए दिङ्कुण ठंङ्कुणा तहा ठंङ्कणी पिद्दणीए”
इति, पिङ्गुकाः—त्रयदा, अत्रानार्यः—व्यपगतदंजमनकयूकालिधा तथा दिङ्गुणापिङ्गुकोपद्रवधिरहिता, पश्चात् कर्मधारयः,
ज्ञा नमा प्रज्ञप्ता, अत्र सूत्रे व्यपगतेत्यादिविशेषणस्य कर्मधारयं विना व्याख्यानकरणे प्रस्तुतमूलादत्रं विरहिअन्ति

पदं प्रमादापतितमिति ज्ञेयं, तदर्थस्य तत्त्वतो व्यपगतपदेनैवोक्तत्वात् । 'अतिथि' मित्यादि, अत्र अहयः—सामान्यतः सर्पाः अजगराः—महाकायसर्पाः शेषं पूर्ववत्, यतः प्रकृतिभद्रकास्ते व्यालगणाः—सरिसृपजातीयगणाः प्रज्ञप्ता इति । अत्र ग्रहयुद्धसूत्रं जीवाभिगमादिषु साक्षाद् दृष्टमपि एतत्सूत्रादर्शेषु न दृष्टमिति न व्याख्यायामप्यलेखि । 'अतिथि'—मित्यादि, अत्र डिम्बडमरौ पूर्ववत्, कलहो—वचनराटिः घोरो—बहूनामार्त्तानामव्यक्ताक्षरध्वनिकः कलकलः क्षारः—परस्परं मत्सरः वैरं—परस्परमसहमानतया हिंस्यहिंसकताध्यवसायः महायुद्धानि—व्यवस्थाहीना महारणाः महासङ्ग्रामाः—चक्रादिव्यूहरचनोपेततया सव्यवस्था महारणाः महाशस्त्राणि—नागवाणादीनि तेषां निपतनानि—हिंसायुद्धा रिपुमोचनानि, महाशस्त्रत्वं चैतेषामद्भुतविचित्रशक्तिकत्वात्, तथाहि—नागवाणा धनुष्यारोपिता बाणाकारा मुक्ताश्च सन्तो जाज्वल्यमानासह्योल्कादण्डरूपास्ततः परशरीरे सङ्क्रान्ता नागमूर्त्तीभूय पाशत्वमश्रुवते, तामसबाणास्तु सकलरणीर्षीव्यापिमहान्धतमसरूपतया पवनवाणाश्च तथाविधपवनस्वरूपतया वह्निवाणाश्च तादृशवह्निप्रकारेण परिणताः प्रतिवैरिवाहिनीषु विघ्नोत्पादका भवन्ति, एवमन्येष्वपि स्वस्वनामानुसारेण स्वस्वजन्यकार्यमुत्पादयन्ति, उक्तं च—“चित्रं श्रेणिक ! ते बाणा, भवन्ति धनुराश्रिताः । उल्कारूपाश्च गच्छन्तः, शरीरे नागमूर्त्तयः ॥ १ ॥ क्षणं बाणाः क्षणं दण्डाः, क्षणं पाशत्वमागताः । आमरा ह्यस्त्रभेदास्ते, यथाचिन्तितमूर्त्तयः ॥ २ ॥” महापुरुषाः—छत्रपत्यादयेस्तेषां पतनानि—कालधर्मनयनानि, तत एव महारुधिराणि—छत्रपत्यादिसत्करुधिराणि तेषां निपतनानि—प्रवाहरूपतया बहूनानि, अत्रोत्तरम्—

नेत्यादि, यतस्ते व्यपगतो वैरस्यानुबन्धः—सन्तानभावेन प्रवृत्तिर्येभ्यस्ते तथा मनुजाः प्रजप्ताः। ‘अतिथि ण’मित्यादि, अत्र दुष्टा—जनधान्यादीनामुपद्रवहेतुत्वान्नृताः—सत्त्वा उन्दरशलभप्रमुखा इत्यर्थः कुलरोगग्रामरोगमण्डलरोगा यथोत्तरं त्रुस्थानव्यापिनः, ‘पोट्ट’त्ति देश्यत्वाद् उदरं शीर्षं—मस्तकं तद्वेदना कर्णोष्ठाक्षिनखदन्तवेदनाः कण्ठ्याः, कासश्वासो व्यर्का, गोपः—क्षयरोगः दाहः—स्पष्टः अर्शो—गुदादुरः अजीर्णं—व्यक्तं दकोदरं—जलोदरं पाण्डुरोगभगन्दरौ प्रतीतौ एकाहिको—यो ज्वर एकादिनाऽन्तरित आयाति, एवं द्विदिनान्तरितो व्याहिकः त्रिभिर्दिनैरन्तरितस्त्रयाहिकः चतुर्थेन दिनेनान्तरितश्चतुर्थीहिकः इन्द्रग्रहादयस्तु उन्मत्तताहेतवो ज्यन्तरादिदेवकृतोपद्रवाः धनुर्ग्रहः—सम्प्रदायगम्यः मस्तक-
शूलादीनि प्रतीतानि ग्रामे उक्तस्वरूपे मारिः—युगपद्भोगविशेषादिना बहूनां कालधर्मप्राप्तिः, एवमग्रेऽपि, यावत्करणा-
न्नगरमारिप्रभृतिपरिग्रहः, प्राणिक्षयो—गवादिक्षयः जनक्षयो—मनुष्यक्षयो कुलक्षयो—वंशक्षयः, एते च कथम्भूता इत्याह—
व्यमनभूता—जनानामापन्नताः जनार्थोः—पापात्मकाः, अत्र त्रिभक्तिलोपमकारागमौ प्राकृतत्वात्, अत्राह—नैत्यादि,
व्यपगतो रोग—चिरस्थायी कुष्ठारिरातङ्कः—आशुघाती शूलादिर्येभ्यस्ते तथा मनुजाः प्रजप्ताः, हे श्रमण ! हे आयुष्मन् ॥
अयेमां भागस्थितिं पृच्छति,

लीनं गभते ! ननाए भान्ने गसे मणुजण केरुअं काल ठिदे पणत्ता , गोअमा ! जहण्णेण देसूणए निजिण पक्तिओयमाइ उणोमेण
अन्नाए निजिण पक्तिओवनाए, नीने ण भते ! समण भारहे गसे मणुजणं मरीए तेरुअ उगेणेण पणत्ता , गोअमा ! जहण्णेण

तिणिण गाउआइ उक्कोसेण तिणिण गाउआइ, ते णं भते ! मणुआ किसंघयणी पणत्ता ? , गोअमा 'वड्रोसभणारायमंघयणी पणत्ता, तेसि ण भते ! मणुआण सरीरा किसंठिआ पणत्ता ? , गोअमा 'समचउरंससठाणमठिआ, तेसि ण मणुआण देउपण्णा पिट्ठकरइयमया पणत्ता समणाउसो ! , ते णं भंते ! मणुआ कालमासे काल किआ कहिं गच्छन्ति कहिं उवज्जति ? , गो० ! छम्मासावसेमाउआ जुअलगं पसवति, एगूणपण राइदिआइ सारस्सति सगोव्वेति २. ता कासित्ता छीइत्ता जभाइत्ता अक्किट्ठा अबहिआ अपरिआविआ कालमासे काल किआ देवलोएसु उवज्जति, देवलोअपरिगहा ण ते मणुआ पणत्ता, तीसे ण भते ! सभाए भरहे वामे कइविहा मणुस्सा अणुसज्जित्ता ? , गो० ! छघिहा पं०, त०-पग्गहा १ मिअंगघा २ अममा ३ तेजतली ४ सहा ५ सणिचारी ६ (सूत्रं २५)

प्रायः कण्ठ्यं सूत्रमेतत्, नवरं देशोनानि त्रीणि पत्योपमानि स्थितिर्युग्मिनीं प्रतीत्य मन्तव्या, देशश्चात्र पत्योपमासंज्ञेयभागरूपो ज्ञेयो, यदुक्तं जीवाभिगमे देवकुरुत्तरकुरुस्वियमधिकृत्य—“देवकुरुत्तरकुरुअकम्मभूमगमणुस्सिस्तीणीं भंते ! केवइअं कालं ठिई पणत्ता ? , गो० ! देसूणाइं तिणिण पलिओवमाइं पलिओवमस्स असंखेज्जइभागेणं ऊणगाइं, उक्कोसेणं तिणिण पलिओवमाइं” । अथावगाहनां पृच्छन्नाह—“तीसे णं मित्यादि सुगमं, नवरं देशोनास्त्रयः क्रोया अपि युग्मिनीं प्रतीत्य “उच्चत्तेणं णराण थोवोणमूसिआओ” इति वचनात्, यद्यपि ‘छधणुमहस्ममूसिआओ’ इति पूर्वसूत्रेण-तेषामवगाहना लभ्यते तथापि जघन्योत्कृष्टचिरोपविधानार्थं पुनरवगाहनासूत्रारम्भः । ‘ते णं मित्यादि, अत्र किं च तत्सं-ह्वननं चेति कर्मधारयः, पश्चादस्त्यर्थे इन्प्रत्ययः, ‘गौतेमे’त्यादि, वज्रर्पभनाराचसंहननास्ते मनुजा इति, ‘तेसि णं’ मि-

त्यादि सुगमं, नगरं किं संस्थितं—संस्थानं येषां ते तथा, यद्यपि पूर्ववर्णकसूत्रे विशेषणद्वारा एषां संहननादिकमाख्यातं तथापि सर्वेषामपि तत्कालभावनामेकमहंननादिमात्रताख्यापनार्थमस्य सूत्रस्य प्रश्नोत्तरपद्धत्या निर्देशेन न पौनरुक्त्यमाशङ्कनीयं, अत एवाग्रगतं निगुणरूपकसूत्रे 'तेसि णं! भंते मणुआण'मित्यत्र 'केचइआ पिट्ठकरंउकसया पणत्ता?, गोअमा' इति प्रश्न-सूत्रांगोऽध्याहार्य इति 'तेसि ण'मित्यादि, तेषां पुष्टकरण्डकगतानि—पूर्वोक्तस्वरूपाणि क्रियन्ति?, अत्र भगवानाह—द्वे पट्ठ-यायदधिके पुष्टकरण्डकगते प्रज्ञसे इत्यर्थः, 'ते ण'मित्यादि, ते मनुजाः कालस्य—मरणस्य मासो यस्मिन् कालविशेषे अवश्यं कालधर्मः तस्मिन् कालं कृत्वा, मासस्योपलक्षणत्वात् कालदिवने इत्याद्यपि द्रष्टव्यं, क गच्छन्ति—कोत्पद्यन्ते इति प्रश्नद्व-येऽपि 'देमलोणसु उअजंती'लेरुमेवोत्तरं गमनपूर्वकत्वादुत्पादस्योत्पादाभिधाने गमनं सामर्थ्यादिवगतमेवेत्याशयादिति, अथवा गतिर्देवान्तरासिरपि भवतीति क गच्छन्तीत्येतदेव पर्यायेणाचष्टे—'उत्पद्यन्ते' उत्पत्तिधर्माणो भवन्ति, अत एवो-त्पत्ति, एतेषां नादुस्त्रिभागांदां परममायुर्न्याभाचमाह, तच्चैकोनपञ्चाशत् रत्नविद्यान्यहोरात्राणि यावत्, संरक्षन्ति-उचितोपचाररुणतः पालयन्ति—संगोपयन्ति अनाभोगेन हस्तस्वलनकष्टेभ्यः, संरक्ष्य सन्नोष्य च कामित्वा—कामं दिदुःखा अपरितापिताः—स्वतः परतो वाऽनुपजातकायमनःपरितापाः, एतेन तेषां सुखमरणमाह, कालमात्रे कालं

कृत्वौ देवलोकेषु-ईशानान्तसुरलोकेषूपपद्यन्ते, स्वसमहीनायुष्कसुरेष्वेव तदुत्पत्तिसम्भवात्, अत्र कालमास इति
 कथनेन तत्कालभावमनुजानामकालमरणाभावमाह, अपर्याप्तिकान्तमुहूर्त्तकालानन्तरमनपवर्त्तनीयायुष्कत्वात्, अत्राह
 कश्चित्-ननु सर्वथा वर्त्तमानभवायुःकर्मपुद्गलपरिशाटकालस्यैव मरणकालत्वात् कथमकालमरणमुपपद्यते, यद-
 भावो वर्त्तमानसमायां निरूप्यते इति चेत्, सत्यं, द्विधा ह्यायुर्नरतिरश्चां-अपवर्त्तनीयमनपवर्त्तनीयं च, तत्रार्थं बहुका-
 लवेद्यं सत्तथाऽध्यवसाययोगजनितश्लथवन्धनवद्धतयोदीर्णसर्वप्रदेशाग्रमपवर्त्तनाकरणवशादल्पीयःकालेन रज्जुदहन-
 न्यायेन क्लिन्नवासोन्यायेन मुष्टिजलन्यायेन वा युगपद्वेद्यते, इतरत्तु गाढवन्धनवद्धतयाऽनपवर्त्तनायोग्यं क्रमेण वेद्यते,
 तेन बहुषु वर्त्तमानारकोचितमनपवर्त्तनीयमायुः क्रमेणानुभवत्सु सत्सु यदैकस्य कस्यचिदायुःपरिवर्त्तते तदा तस्य लोकैर-
 कालमरणमिति व्यपदिश्यते, 'पठमो अकालमच्चू' इत्यादिवत्, तेनान्यदा अकालमरणस्यापि सम्भवात्तत्तदानीं तन्नि-
 वेध इति न दोष इति। अथ कथं ते देवलोकेषूपपद्यन्ते इत्याह-यतो देवलोको-भवनपत्याद्याश्रयरूपस्तस्य तथाविधकाल-
 स्वभावात् तद्योग्यायुर्वन्धेन परिग्रहः-अङ्गीकारो येषां ते तथा देवलोकागमिन इत्यर्थः, एषां चैकोनपञ्चाशद्विनावधि परि-
 पालने केचिदेवमवस्थामाहुः-सप्तोत्तानशया लिहन्ति दिवसान् स्वाङ्गुष्ठमार्ग्यास्ततः, कौ रिङ्गन्ति पदैस्ततः कलगिरो यान्ति
 रखलभिस्ततः। स्थेयोभिश्च ततः कलागणभृतस्तारुण्यभोगोद्गताः, सप्ताहेन ततो भवन्ति सुदृगादानेऽपि योग्यास्ततः
 ॥ १ ॥ अत्र व्याख्या-आर्याः सप्त दिवसान्-जन्मदिवसादिकान् यावत् उत्तानशयाः सन्तः स्वाङ्गुष्ठं लिहन्ति, ततो

द्वितीयमस्रके पृथिव्यां रिद्धन्ति, ततस्तृतीयस्रके कलगिरो-व्यक्तवाचो भवन्ति, ततश्चतुर्थस्रके स्खलद्भिः पदैर्यान्ति, ततः पञ्चमस्रके स्वेयोभिः-स्थिरैः पदैर्यान्ति, ततः षष्ठमस्रके कलागणभृतो भवन्ति, ततः सप्तमस्रके तारुण्यभोगो-व्रताः भवन्ति केचिच्च मुहगादानेऽपि-सम्यक्त्वग्रहणेऽपि योग्या भवन्तीति क्रमः, इदं चावस्थाकालमानं सुपमायुग-मायामादौ ज्ञेयं, ततः परं किञ्चिदधिकमपि सम्भाव्यते इति, अत्र प्रस्तावाद् कश्चिदाह-अथ तदाऽग्निसंस्कारादेरमा-दुर्भतत्वेन मृतकगरीराणां का गतिरिति १, उच्यते, भारण्डप्रभृतिपक्षिणस्तानि तथाजगत्स्वाभाव्यात् नीडकाष्ठमिवो-त्पाद्य मध्येममुद्रं क्षिपन्ति, यदुक्तं श्रीहैमाचार्यकृत क्रपभचरित्रे-“पुरा हि मृतमिथुनशरीरानि महारसगाः । नीडकाष्ठ-मिरोत्पाद्य, मघश्चिद्विपुलं तु यौ ॥ १ ॥” किञ्चात्र श्लोके अम्बुधावित्युपलक्षणं तेन यथायोगं गङ्गाप्रभृतिनदीष्वपि ते तानि क्षिपन्तीति ज्ञेयं, ननु चोत्कृष्टतोऽपि धनुःपृथक्त्वमानशरीरैस्तैरुत्कृष्टप्रमाणानि तानि कथं सुवहानीत्यत्रापि समा-धीयते-युग्मिगरीराणामम्बुधिरक्षेपस्य महागगकृतत्वेन बहुषु स्थानेषु प्रतिपादनादवसीयते यत् ‘पक्वभी धनुष पुहस्त-’ मित्यत्र सूत्रे आल्लोभया एकत्रचननिर्देशत्वेन कचिद् बहुवचनं व्याख्येयं, तथा च मति पक्षिगरीरमानस्य यथामम्भव-मरुकाक्षेपया वज्रगुत्तरवद्भुतमधनुःपृथक्त्वरूपस्यापि सम्भवात् तत्कालवर्त्तियुग्मिनरहस्यादिशरीरापेक्षया बहुधनुःपृथक्त्व-परिमाणशरीरैर्त्वेन किञ्चिदपि तानि दुर्बहासीति न कायनुपपत्तिरिति सम्भाव्यते, तत्त्वं बहुश्रुतागम्यं, एषं च सूत्रे एकत्रचननिर्देशेऽपि बहुवचनेन व्याख्यानं श्रीमल्लयगिरिणादेरपि श्रीबृहत्संप्रहणिश्रुतौ देवानामाहारोच्छासान्तरकाल-

मानाधिकारे “दस वाससहस्रां समयाई जाव सागरं ऊणं । दिवसमुहुतं पुहुसा आहारुस्सास सेसाणं ॥ १ ॥” इत्यस्या
गाथायां अर्थकथनावसरे कृतमस्तीति सर्वं सुस्थमिति । अथ तदा मनुजानामेकत्थमुत नानात्वमिति प्रश्नयसीह—‘तीसे
ण’मित्यादि, तस्यां समायां भगवन् । भरते वर्षे कतिविधाः—जातिभेदेन कतिप्रकारा मनुष्या अनुपस्कवन्तः—काला-
त्कालान्तरमनुवृत्तवन्तः, सन्ततिभावेन भवन्ति स्मेत्यर्थः, भगवानाह—गीतम् । पञ्चविधाः, तद्यथा—पद्मगन्धाः १ मृग-
गन्धाः २ अममा ३ स्तेजस्तलिनः ४ सहाः ५ शनैश्चारिणः ६, इमे जातिवाचकाः शब्दाः संज्ञाशब्दत्वेन रूढाः, यथा
पूर्वमेकाकाराऽपि मनुष्यजातिस्तृतीयारकप्रान्ते श्रीऋषभदेवेन उग्रभोगराजन्यक्षत्रियभेदैश्चतुर्धा कृता तथाऽत्राप्येवं
पञ्चविधा सा स्वभावत एवास्तीति, यद्यपि श्रीअभयदेवसूरिपादैः पञ्चमाङ्गपष्टशतकसप्तमोद्देशके पदमसमगन्धयः मृगमद-
गन्धयः ममीकाररहितास्तेजश्च तलं च रूपं चेषामस्तीति तेजस्तलिनः सहिष्णवः—समर्थाः शनैः—मन्दमुत्सुकत्वाभावाच्चरन्ती-
त्येवंशीला इत्यन्वर्थता व्याख्यातास्ति, तथापि तथाविधसम्प्रदायाभावात् साधारणव्यञ्जकाभावेन तेनैयां जातिप्रकाराणां
तुर्वोधत्वाजीवाभिगमवृत्तौ सामान्यतो जातिवाचकतया व्याख्यानदर्शनाच्च न विशेषतो व्यक्तिः कृतेति । गतः
प्रथमारकः ॥

तीसे णं समाए चवहिं सागरोवमकोडाकोडीहि काले वीइकते अणतेहिं वण्णपज्जेवेहिं अणतेहिं गंधपज्जेवेहिं रसपज्जेवेहिं
अणतेहिं फासपज्जेवेहिं अणतेहिं संधयणपज्जेवेहिं अणतेहिं उच्चसपज्जेवेहिं अणतेहिं आउपज्जेवेहिं अणतेहिं

गुरुगुणपञ्चोदिति अणुल्लङ्घ्यञोदिति अणतोहि उट्टाणकम्भनलभीरिअपुरिसवारपरफगपञ्चोदिति अणतगुणपरिहाणीण परिहायमाणे
पत्त वा सुसमा नास समाकाले पठिगजिनु समणाउमो ! जयूदीने ण भते ! दीने इमीमे ओसपिणीण सुसमाण समाण उत्तमकट्ट-
गणाण भरहस्स वामस्स केरिसण आगारगवपडोयोरे होत्वा ! गोवमा ! नुममरमणिने भूमिभागे होत्वा, मे जहाणागण
आणिगुस्सरिट्ठा न येन ज सुममसुममाण पुग्रवणिअं, णवर णाणत्तं चउगुणमहम्ममूविआ ण्णे अट्टानीमे पिट्टकरंउरुम्मण छट्ट-
भत्तस्स पागरेटे, चउसट्ठि यइदिआइं सारस्सन्ति, ते पळिओममाद आरु सेम त चेन, तीमे ण समाण चउविहा गणुन्मा अणु-
मन्तिस्सा, तांदा-ए. ला १ पउरजया २ कुमुमा ३ सुममणा ४ (सुत्रं २६)

तस्यां सुप्रमसुप्रमानाभ्यां समायां चतनृपु सागरोपमकोटाकोटीषु काले व्यतिक्रान्ते मति, सूत्रे च तृतीयानिर्देशा
जर्पत्वात्, अथवा चतसृभिः सागरोपमकोटाकोटीभिः काले मिते गणिते वा इति मितदिशब्दाध्याहारेण योजना
कार्यं, अत्र च पक्षे करणे तृतीया ज्ञेया, अत्रान्तरे सुप्रमा नाम्ना समा-कालः प्रतिपन्नान्-लगति स्मेति वाक्यान्तरसूत्र-
योजना, सुप्रमा चोत्तमणिण्यामपि भवेदित्याह-‘अणंतगुणपरिहाण्या परिहीयमाणा हानिमुपगच्छन् २’ सूत्रे च द्विर्वचन-
मनुममयं हानिरिति हानेः पौनःपुन्यज्ञापनार्थं, अथ कालस्य नित्यद्रव्यत्वेन न हानिरुपपद्यते, अन्यथाऽद्वेराद्यं मर्त्यदा
विग्नानुहृत्तांस्तरुमंय तत्र न स्यादित्यत आह-‘अनन्तैर्वर्णपर्यवे’ रित्यादि, वर्णाः-‘अंतपीतररुनीच्छकृष्णभेदात् पत्र,
क्षपिगादयस्तु तत्संयोगजास्ततः श्वेतादेरन्यतरस्य वर्णस्य पर्यवा-बुद्धिकृता निर्विभागा भागाः पुरुगुणश्वेतत्वादयः

सकलजीवराशेरनन्तगुणाधिकास्तैरनन्ता ये गुणा-अनन्तरोक्तस्वरूपा भागास्तेषां परिहाणिः-अपचयस्तथा प्रकारभूतया
 इत्यर्थः, हीयमानः २ सुषमा कालविशेष इति योज्यं, एवमग्रेऽपि योजना कार्या, अथ यथैयामनन्तत्वमनुसमयमनन्त-
 गुणहानिश्च तथा दृश्यते-‘तीसे णं समाए उत्तमकट्टपत्ताए’ इति प्रागुक्तवलात् प्रथमसमये कल्पद्रुमपुष्पफलादिगतो यः
 श्वेतो वर्णः स उत्कृष्टः, तस्य केवलप्रज्ञया छिद्यमाना यदि निर्विभागा भागाः क्रियन्ते तर्हि अनन्ता भवन्ति, तेषां
 मध्यादनन्तभागात्मक एको राशिः प्रथमारकद्वितीयसमये द्रुव्यति, एवं तृतीयादिसमयेऽप्यपि वाच्यं यावत्प्रथमारकान्त्य-
 समयः, एवैव रीतिरचसर्पिणीचरमसमयं यावज्ज्ञेया, अत एव अनन्तगुणपरिहाणयेत्यत्र अनन्तगुणानां परिहाणिरिति षष्ठी-
 तत्पुरुष एव विधेयो न तु अनन्तगुणा चासौ परिहाणिश्चेति कर्मधारयः, गुणशब्दश्च भागपर्यायवचनोऽनुयोगद्वारदृष्टि-
 कृता एकगुणकालकपर्यवविचारे सुस्पष्टमाख्यातोऽस्ति, एवं सति श्वेतवर्णस्यासन्न एव सर्वथोच्छेदः, तथा च सति श्वेतव-
 स्तुनोऽश्वेतत्वप्रसङ्गः, एतच्च जातिपुष्पादिषु प्रत्यक्षविरुद्धं, उच्यते, आगमेऽनन्तकस्यानन्तभेदत्वात् हीयमानभागा-
 नामनन्तकमल्पं ततो मौलराशेर्भागानन्तकं बृहत्तरमवगन्तव्यं, यदि नाम सिद्ध्यत्वपि भव्येषु लोकेषु न तेषामनन्तका-
 लेनापि निर्लेपना आगमेऽभिहिता किं पुनः सर्वजीवेभ्योऽनन्तगुणानामुत्कृष्टवर्णगतभागानां?, न च ते सत्त्वाता एव
 सिद्ध्यन्ति, इमे तु प्रतिसमयमनन्ता हीयन्ते इति महदुष्टान्तवैषम्यमिति वाच्यं, यतस्तत्र यथा सिध्यतां भव्यानां संख्यातता
 तथा सिद्धिकालोऽनन्त एवमत्रापि यथा प्रतिसमयमनन्तानामेषां हीयमानता तथा हानिकालोऽवसर्पिणीप्रमाण एव ततः

परमुत्सर्गिणीप्रथमममयादौ तेनैव क्रमेण वर्द्धन्ते इति सर्वं संध्यक्, एवं पीतादितु वर्णेषु गन्धिरसंस्पृशीषु च चयंसिद्धं-
ब्रमाणमाविरोधेन भावनीयं, तथा अनन्तैः संहननपर्यवर्ति-संहननानि-अस्थिनिचयरचनाविशेषरूपाणि यथाश्रयम-
नाराचकुपभनाराचनाराचार्द्धनाराचकीलिकासेवासंभेदात् यद्, प्रस्तुते चारके आद्यमेव ग्राह्यं कृपभनाराचादीनामि-
भावात्, अन्यथा यथासम्भवं तानि ग्राह्याणि, तत्पर्यया अपि तथैव हापनीयाः, संहननेनैव शरीरे दाढीमुपजायते,
तत्र सर्वोत्कृष्टं सुषगसुगमाद्यसमये, ततः परमनन्तैरनन्तैः पर्यवैः समये २ हीयत इति, तथा संस्थानानि-आकृतिरू-
पाणि समस्तपुरधन्यप्रोद्यसादिदुर्लभकामनमुण्डभेदात् गोडा, तच्च तत्र प्रथमे समये सर्वोत्कृष्टं, ततः परं तथैव हीयत
इति, तथोच्यते-शरीरोत्तमैयस्तत्र तत्र प्रथमे समये त्रिगव्यूतप्रमाणंमुत्कृष्टं, ततः परं तत्प्रमाणतारतम्यरूपाः पर्यवाः
प्रनस्ताः समये २ हीयन्ते. ननु उच्यते हि शरीरस्य स्वावगाढमूलक्षेत्रादुपरितनोपरितननभःप्रदेशायगाहित्वं, तत्पर्यवोच्च
एकद्विप्रतरपगाहित्यादयोऽमग्रातप्रतराधगाहित्वान्ता असम्भवाता एव, अथगाहनाक्षेत्रस्यामग्रातप्रदेशात्मकत्वात्,
तर्हि कथमेवामनन्तत्वं ? कथं चैवेऽनन्तभागपरिक्षाण्या हीयन्ते इति चेद्, उच्यते, प्रथमारके यत् प्रथमममयोत्पन्नानां-
मुत्कृष्टं शरीरोच्चत्वं भवति ततो द्वितीयादिममयोत्पन्नानां यावतामेकनभःप्रतराधगाहित्वञ्चअनपर्यवर्णां हावित्वानन्त-
पुद्गलानन्तकं हीयमानं द्रष्टव्यं, आधारहानायाधेयहमेरावश्यकत्वादिति, तेनोच्चत्वंपर्यवर्णाणामप्यनन्तत्वं सिद्धं, नभःप्रतरा-
रगादस्य पुद्गलोपचयमाधत्वात्, तथा आयुः-जीवितं भवति तत्र प्रथमे समये त्रिगव्यूतप्रमाणंमुत्कृष्टं तदनन्तरं तत्पर्य-

र्यवा अपि अनन्ताः प्रतिसमयं हीयन्ते, ननु पर्याया एवैकसमयोना द्विसमयोना चावदसम्पत्तसम्पत्तौ नोत्कृष्टा स्थितिरेति
 स्थितियानन्तरितम्यरूपा असम्पत्ता एव, आधुःस्थितेरसम्पत्तसम्पत्तौ तस्यैव तत्त्वत्वात्, तर्हि कथं सूत्रेऽनन्तराधुःपर्यवैरित्युक्तं !,
 उच्यते, प्रतिसमयं हीयमानस्थितिस्थानकारणीभूतानि अनन्तानि आयुःकर्मदलिकानि परिहीयन्ते, ततः कारणहानी
 कार्यहानेरावश्यकत्वात्, तानि च भवस्थितिकारणत्वादायुःपर्यवा एव अतस्ते अनन्ता इति, तथा अनन्तैर्गुरुल-
 घुपर्यवैरिति, गुरुलघुद्रव्याणि—वाटरस्कन्धद्रव्याणि औदारिकवैक्रियाहारकतैजसरूपाणि तत्पर्यवाः, तत्र प्रकृते वैक्रिया-
 हारकयोरेनुपयोगस्तेन औदारिकशरीरमाश्रित्योत्कृष्टवर्णादयस्तत्राद्यसमये बोध्याः, ततः परं तथैव हीयन्ते तैजसमा-
 श्रित्य कपोतपरिणामकजाठराग्निरुत्कृष्टस्तत्रादिसमये तद्वनन्तरं मन्दमन्दतरादिवीर्यकत्वरूप इति, तथा अनन्तरगुरु-
 लघुपर्यवैरिति, अगुरुलघुद्रव्याणि सूक्ष्मद्रव्याणि, प्रस्तुते च पीदलिकानि मन्तव्यानि, अन्यथाऽपौद्गलिकानां धर्मास्ति-
 कायादीनामपि पर्यवहानिप्रसङ्गः, तानि च कर्मणमनोभाषादिद्रव्याणि तेषां पर्यवैरनन्तैः, तत्र कर्मणस्य सातवेद-
 नीयशुभनिर्माणसुखरसौभाग्याऽऽदेयादिरूपत्वं बहुस्थित्यनुभागप्रदेशकत्वेन मनोद्रव्यस्य बहुग्रहणासन्निग्धग्रहणप्रति-
 तिग्रहणबहुधारणादिसत्तया भाषाद्रव्यस्योदात्तस्यगम्भीरोपनीतरागत्यप्रतिनाशविधायितादिरूपतया च तत्रादिसमये उत्कृ-
 ष्टता, ततः परं क्रमेणानन्ताः पर्यवा हीयन्ते, अनन्तैरुत्थानादिपर्यवैः, तत्रोत्थानं—ऊर्ध्वं भवंतं कर्म—उर्ध्वेपणावक्षेप-
 णादि गमनादि वा बलं—शरीरः प्राणः वीर्यं—जीवोत्साहः पुरुषाकारः—पौरुषाभिमानः पराक्रमश्च—स एव साधिताभि-

भीमम्-
प्रीपगा-
न्निचन्द्री-
या इति:
॥१२०॥

मतप्रयोजनः, अथवा पुरुषकारः—पुरुषक्रिया सा च प्रायः स्त्रीक्रियातः प्रकर्णवती भवतीति तत्स्य भावेत्वादिति विशेषे-
णेन नृअङ्गं, पराकर्मस्तु—अत्रुविनामनं, तत एते प्राकृतसमये उत्कृष्टास्ततः परं परिपाठ्या तथैव दीयन्ते, तथा
“संपरणं संठाणं उत्तरं आउअं च मणुआणं । अणुमसयं परिहायइ ओसप्पिणीकालदोमेणं ॥ १ ॥ तेहमयमाय-
तेमा ओसतं नटुए अ मणुआणं । कूडतुल्लूडमाणा तेणऽणुमाणेण मयंपि ॥ २ ॥ विममा अज्ज! तुलाओ विममाणि
अ जणएणु माणाणि । विममा रागजुलाइं तेण उ विममाइं वासाइं ॥ ३ ॥ विममेसु अ वामेसुं हुंति असाराइं ओम-
हिःरलाइं । ओमहिदुन्नहेण च आउं परिहायइ णराणं ॥ ४ ॥” इति तण्डुलैवचारिते अवमर्पिणीकालदोषेण हानिरुक्ता
मा चानुलेन दुग्गमामाश्रित्य नेपारकेषु तु यथामम्भवं ज्ञेयेति, ननु नित्यद्रव्यस्यापि कालस्य कथं हानिरिति परकु-
नामम्भरागानुनिवारणार्थं णादिपयवाणां हानिरुक्ता, ते च पुद्गलधर्मास्तर्हि अन्यधर्मैर्हीयमानैर्विवक्षितः कालः कथं
हीयते इति महद्वन्द्वतं, तथा सति वृद्धाया वयोहानौ युवत्या अपि वयोहानिप्रसूता इति चेत्, न, कालस्य कार्य-
तन्नुभावे कारणत्वाद्गीकारात्कायगता धर्माः कारणे उपचर्यन्ते कारणत्वसम्बन्धादिति । अथ प्रस्तुतारकस्य स्वरूप-
प्रताप्याह—‘नेनुदीरे णं भंते!’ इत्यादि प्रायः सूत्रं गतार्थमेव, नगरं केवलं नानात्वं—भेदः, स चायं—चतुर्थनुःमहस्रो-
चिन्ताः होशद्वयोचालो मनुजा इति योगः, मकारोऽलाक्षणिकः, अष्टाविंशत्यधिकं पृष्ठरूपकगतं प्रथमारोचकपृष्ठरूप-
पुरुषानामपमिति यानत् तेषां मनुजानामिति योगः, पष्ठभर्केऽतिक्रान्ते आह्वार्यः समुत्पद्यते इति योगः, सूत्रे मस-

म्यर्थे षष्ठी सूत्रत्वात्, चतुःषष्टिं रात्रिन्दिवानि यावत् संरक्षन्ति, अपत्यानि ते मनुजा इति योगः, तत्र सप्तावस्थाक्रमः पूर्वोक्त एव, नवरं एकैकस्या अवस्थायाः कालमानं नव दिनानि अष्टौ घट्यश्चतुस्त्रिंशत् पलानि सप्तदश चाक्षराणि किञ्चिदधिकानीति, चतुःषष्टेः सप्तभिर्भागे एतावत् एव लाभात्, यच्च पूर्वैर्भ्योऽधिकोऽपत्यसंरक्षणकालस्तत्कालस्य हीयमानत्वेनोत्थानादीना हीयमानत्वाद् भूयसाऽनेहसा व्यक्ताभवनादिति, एवमग्रेऽपि ज्ञेयं, द्वे पत्योपमे आयुस्तेषां मनुजानामिति योगः, एवमन्यत्रापि यथासम्भवमध्याहारेण सूत्राक्षरयोजना कार्या, अन्यत् सर्वं सुयमसुपमोक्तमेवेति, अत्रापि यथोक्तमायुःशरीरोच्छ्रयादिकं सुयमायामादौ ज्ञेयं, ततः परं क्रमेण हीयमानमिति। अथात्र भगवान् स्वयमेवापृष्टानपि मनुष्यभेदानाह—‘तीसे ण’ मित्यादि, अत्रान्वययोजना प्राग्वत्, एकाः १ प्रचुरजङ्घाः २ कुसुमाः ३ सुगमनाः ४ एतेऽपि प्राग्वज्जातिशब्दा ज्ञेयाः, अन्वर्थता चैवं—एकाः-श्रेष्ठाः, संज्ञाशब्दत्वान्न सर्वादित्वं, प्रचुरजङ्घाः—पुष्टजङ्घाः ननु काकजङ्घा इति भावः, कुसुमसदृशत्वात् सौकुमार्यादिगुणयोगेन कुसुमाः, पुंस्यपि कुसुमशब्दः, सुषु—अतिशयेन शमनं—शान्तभावो येषां ते तथा, प्रतनुकषायत्वात्, अत्र पूर्वोक्तपदप्रकारमनुव्याणामभावादेतेऽन्ये जातिभेदाः। गतो द्वितीयारक इति।

तीसे ण समाए तिहिं सागरोपमकोडाकोडीहिं काले वीदृक्कते अणतेहि वण्णपज्जवेहिं जाव अणंतगुणपरिहाणीए परिहायमाणी २
एत्थ णं सुसमदुस्समाणाम समा पडिवज्जिसु समणाउमो! , सा णं समा तिहा विमज्जद—पढमे तिभाए १ मज्झिमे तिभाए २

पञ्चमे तिसाष्ट ३ अंशे पञ्चमे भते । भते, इति भोमपिणी तुममदुर्ममभाष मयाप पदममभिगेसु तिसाष्टसु भरहस्त यामरस केरि-
मय आगारमारपणेअरे पुडा, गोअमा । नहुममरगणिजे भूमिभागे होत्या, मो वेग ममो णेअओ णाणत्तं दो धणुसहमाइं
उडु उबेण, तेमि च मणुगाणं चउमटिपिट्ठं दुगा चउलभत्तस्स आहारलो समुपज्जइ डिं पलिओरमं ण्णुणासीउ राइरिआउ
मारररती मगोवैति, जाय देवलोपपरिगटिआ ण ते मणुआ पणत्ता ममणाउमो !, तीमे ण भते ! ममाप पञ्चमे तिसाष्ट
भरहस्त यामरस केरिसाप आगारमारपणेअरे होत्या, गोअमा । नहुममरगणिजे भूमिभागे होत्या मे जहा णामा आलिगपुम्परे
इ या जाय मज्जोदि उरगोनिण, तन्हा-कित्तिमेदि वेव अभित्तिमेदि वेव, तीमे ण भते ! समाप पञ्चमे तिसाष्टे भरहं तासं मणु-
आप केरिसाप आगारमारपणेअरे होत्या, गोअमा । तेमि मणुआण छविदे संययणे छविदे मंडाणे वणुमयाणि उअं उबेण
उहरेण मरिज्जाणि जागमाणि उबेवेण अमंनिज्जाणि वासाणि आउअ पालत्ता अणेगइया गिरयगामी अपेगइया निरिअगामी
अरेगइया मणुमगामी अणेगइया तेगामी अणेगइया सिज्जति चाय मवदुस्तगगत करेति (मू २७)

ज्याग्या प्राग्वत्, नारं परिहायमाणी इत्यत्र श्रीलिङ्गनिर्देशः ममाविजोपणार्थस्तेन समा काले इति पदद्वयं पृथक्
नन्वयं, अयमेवाशयः सूत्रकृता 'मा णं ममे' लुप्तसूत्रे प्रादुश्चक्रे इति, अयास्या पर विभागप्रदर्शमार्थमाह—'मा णं'—
मित्यादि, ना मुमनदुःखमा नास्ती ममा-तृतीयारकलक्षणा त्रिधा विमन्यते-विभागीक्रियते, तथेया-प्रथमस्तृतीयो
भागः प्रथमश्चिभागः सगुरज्जंगकाष्ठिभावात् पूरणप्रत्यययोः, परममेडपि, अयं मा'—द्वयोः मांगरोपमकोटाकोजोन्मि-

भिर्भागे यदागतं तदेकैकस्य भागस्य प्रमाणं, तच्चैदं-षट्पष्टिः कीटिलक्षाणां षट्पष्टिः कोटिसहस्राणां षट् कौटि-
शतानां षट्पष्टिः कौटीनां षट्पष्टिलक्षाणां षट्पष्टिः सहस्राणां षट् शतानां षट्पष्टिश्च सागरोपमाणा द्वौ च
सागरोपमत्रिभागौ, स्यापना चेयं—६६६६६६६६६६६ इति, अथाद्यभागयोः स्वरूपप्रश्नायाह—‘जंबुद्वीवे
ण’मित्यादि, सर्वं गतार्थं, नानात्वमित्ययं विशेषः—द्वे धनुःसहस्रे ऊर्ध्वोच्चत्वेन क्रोशोच्चा इत्यर्थः; तेषां च
मनुष्याणां चतुःषष्टिः पृष्ठकरण्डुकानि, अष्टविंशत्यधिकशतस्यार्द्धीकरणे एतावत एव लाभात्, चतुर्थभक्तेऽतिक्रान्ते
आहारार्थः समुत्पद्यते, एकदिनान्तरित आहार इत्यर्थः; स्थितिः पल्योपमं, एकोनाशीतिं रात्रिन्दिवानि संरक्षन्ति
सद्भोपयन्ति, अपत्ययुगलंकमित्यर्थः; तत्रावस्थाक्रमस्तथैव, नवरमेकैकस्या अवस्थायाः कालमानं एकादश दिनानि
सप्तदश घट्यः अष्टौ पलानि चतुस्त्रिंशच्चाक्षराणि किञ्चिदधिकानीति, एकोनाशीतैः संसर्भिर्भागे एतावत एव लाभात्,
अस्यां च भिन्नजातिमनुष्याणामनुपञ्जेनां नास्ति, तदा तेपामसंभवादिति संभाव्यते, तत्त्वं तु तत्त्वं विदूश्यं, यत्तु—‘उग्गा
भोगा रायन्न खत्तिआ संगहो भवे चउहा’ इत्युक्तं तदरकान्त्यभागं भावित्वेन नेहाधिक्रियते; नन्वस्याः समायास्त्रिधा
विभजनं किमर्थं?, उच्यते, यथा प्रथमारकादौ त्रिपल्योपमायुपस्त्रिगन्व्यूतोच्छ्रयास्त्रिदिनान्तरितं भोजनं एकोनपञ्चाश-
द्विनानि कृतापत्यसंरक्षणास्ततः क्रमेण कालपरिहाण्या द्वितीयारकादौ द्विपल्योपमायुपो द्विगन्व्यूतोच्छ्रया द्विदिनान्त-
रितभोजनाश्चतुःषष्टिदिनानि कृतापत्यसंरक्षणास्ततोऽपि तथैव परिहाण्या तृतीयारकादौ एकपल्योपमायुपः एकगन्व्यूतो-

च्छ्या एकदिनान्तरितभोजना अशीतिदिनानि कृतापत्यसंरक्षणास्तदनन्तरमपि त्रिधाविभक्ततृतीयारकप्रथमत्रिभाग-
द्वयं यावत्, तथैव नियतपरिहाण्या हीयमाना शुग्मिभनुजा अभूवन्, अन्तिमत्रिभागे तु सा परिहाणिरनियता जातेति
सूचनार्थं त्रिभागकरणं सार्थकमिति सम्भाव्यते, अन्यथा वा यथाऽऽगमसम्प्रदायं त्रिभागकरणे हेतुरवगन्तव्य इति ।
अथ तृतीयारकस्वरूपप्रश्नायाह—‘तीसे ण’ मित्यादि, यदेव दक्षिणाद्धर्भरतस्वरूपप्रतिपादनाधिकारे व्याख्यातं तदत्र
सूत्रे निरवशेषं ग्राह्यं—नवरमत्र कुल्यादिकर्मणि प्रवृत्तानीति कृत्रिमैस्तृणैः कृत्रिमैर्मणिभिरित्युक्तं, अथात्रैव मनुजानां
स्वरूपं पृच्छन्नाह—‘तीसे ण’ मित्यादि, व्याख्या प्राग्वत् । अथ यथास्मिन् जगद्व्यवस्थाऽभूत् तदाह—

तीसे णं समाए पच्छिमे तिभाए पलिओवमट्टभागावसेसे एत्थ णं इमे पण्णरस कुलगरा समुप्पज्जित्था, तजहा—सुमई १ पडिस्सुई
२ सीमकरे ३ सीमंधरे ४ खेमकरे ५ खेमधरे ६ विमलवाहणे ७ चक्खुम ८ जसम ९ अभिचदे १० चंदाभे ११ पसेणई
१२ मरुदेवे १३ णामी १४ उसमे १५ ति । (सूत्र २८)

तस्याः समायाः पाश्चात्ये त्रिभागे—तृतीये त्रिभागे पत्योपमाष्टमभागावशेषे एतस्मिन् समये इमे—वक्ष्यमाणाः पञ्च-
दश कुलकरा—विशिष्टबुद्धयो लोकन्यवस्थाकारिणः कुलकरणशीलाः पुरुषविशेषाः समुद्रपद्यन्ते—समुत्पन्नवन्तः, अत्राह
कश्चित्—आवश्यकनिर्युत्तयादिषु सप्तानां कुलकराणामभिधानादिह पञ्चदशानां तेषामभिधानं कथं यदिवा भवतु

१ न तु स्थानागादौ सप्तैव कुलकरा भणितस्तथाहि—‘जंबुद्वीवे २ भारहे वासे इमीसे ओसप्पिणीए सत्त कुलगरा होत्था, तजहा—पढमित्यविमलवाहण १

नामैतत्, पुण्यपुरुषाणामधिकाधिकवंश्यपुरुषवर्णनस्य न्याय्यत्वात्, परं पल्योपमाष्टभागावशिष्टतावचनं कालस्य सुतरां
वाधते अनुपपत्तेः, तथाहि-पल्योपमं किलासत्कल्पनया चत्वारिंशद्भागं परिकल्प्यते, तस्याष्टमो भागश्चत्वारिंशद्भागाः
पञ्च, तत्राप्याद्यस्य विमलवाहनस्यायुः पल्योपमदशभागस्ततश्चत्वारिंशद्भागास्तदायुषि गताः, शेष एकः पल्यो-
पमस्य चत्वारिंशत्तमः सङ्ख्येयो भागोऽवतिष्ठते, स चक्षुष्मदादीनामसंख्येयपूर्वैर्नाभेः सङ्ख्येयपूर्वैः श्रीऋषभस्वामिन-

१ चमनुम २ जसम ३ चतुल्लमभिचदे ४ । ततो पसेणई ५ पुण मरुदेवे ६ चेय नामी ७ अ ॥ १ ॥ ति, इह तु श्रीऋषभदेवसयुक्ता पचदश भणिता, तेज्वप्यभि-
चद्रप्रसेनजितोरतराले चन्द्राभो भणित, एव च सति कथमन्योन्यं सगतिरिति चेत्, सत्य, कुलकरा हि द्विविधा भवति, कुलकरदृश्येषु नियुक्ता स्वतन्त्रप्रवृत्ताश्च,
तत्र ये विमलवाहनादयो नियुक्तास्ते स्थानागादो भणिता, इह कुलकरकुल कुर्वन्त कुलकरा भवन्त्येव इत्यभिप्रायेणोभयेऽप्युपात्ता, यदुक्त विशेषणवत्या-“सत्त
ये सत्तमठाणादेषु दस कुलगरा दममठाणे । पण्णत्तीए भणिआ पण्णरस जनुहीवस्स ॥ १ ॥ सत्तमगहणेण जे विमलवाहणाई परेण से ण सगहिआ । अणिओत्ति
ट्टिअ ते कुलगरत्तण जेण कयवतो ॥ २ ॥ पण्णरस कुलगरत्तणसामण्णाओत्ति तेऽवि सगहिआ । जत्थ दसण्ह सत्तमगणित्त तत्थ तिगमाहु ॥ ३ ॥” इति, यद्यप्येव
सगति श्रीजिनभद्रगणिक्षमथ्रमणैरभिहिता, पर परमार्थचिन्तायाभेतदभिप्राय सम्यग् नावधीयते, यतो दडनीतावसगतेस्तादवस्थमेव, तथाहि--विमलवा-
हनचक्षुष्मतो काले हेतिरूपा दडनीति १ यशस्विअभिचन्द्रयो कालेऽटपापरात्रिना हेतिरूपा तदितरेषा तु भेतिरूपा दडनीति २ प्रसेनजिनमरुदेवनाभीना कालेऽटपा-
पराधिना हाकाररूपा मध्यापराधिना मकाररूपा उत्तरापरार्धिना च धिक्काररूपा दडनीति ३ श्रीस्थानागसूत्रादो भणिता, इह तु विमलवाहनकाले हकारम-
काररूप नीतिद्वय वक्ष्यति, तत्रात्राभिचन्द्रादनु चद्राभ श्रोक्त, स्थानागादो तु तत्रामापि नास्ति, तथा श्रीस्थानागे सप्तमस्थानकेऽस्तीतानागतयोक्तसर्पिण्यो
सप्त कुलकरा भणिता, दशमस्थानके च दश, तत्र नामामप्यसगतिरित्यादि बहु विचार्यमस्त्यतोऽसगतिहेतुर्वाचनाभेद एव, स च शीर्षप्रहेलिकापर्यंतसहस्राव्या-
द्यावसरे प्रदर्शित । (इति ही० वृत्तो)

श्चतुरशीत्या पूर्वलक्षैः शेषैश्चैकोननवत्या पक्षैः परिपूर्यते, तेन पूर्वेणां सुमत्यादिकुलकराणा महत्तमायुषां कावकाशः?,
उच्यते, आद्यस्य सुमतेस्तावत्पल्यदशमाश आयुः, ततो द्वादश वंश्यान् यावत् पूर्वदर्शितन्यायेनैकस्मिंश्चत्वारिंशत्त-
मेऽवशिष्टभागेऽसङ्ख्येयानि पूर्वाणि तानि च यथोत्तरं हीनहीनानि नाभेस्तु सङ्ख्येयानि पूर्वाणीत्यादि, इत्थं चावि-
रुद्धमिव प्रतिभाति, यत्तु हारिभद्यामात्रशक्यकृतौ “पलिओवमदसमंसो पढमस्साअं तओ असंखिज्जा । ते अणुपुब्बी
हीणा पुब्बा नाभिस्स संखिज्जा ॥ १ ॥” इति गाथाव्याख्याने मतान्तरेण नाभेरसङ्ख्येयपूर्वायुष्कत्वमुक्तं, तत्तु
कुलकरसमानायुष्कत्वेन कुलकरपत्नीनां मरुदेव्या अप्यसंख्यपूर्वायुष्कतापत्तौ मुक्त्यनुपपत्तिरिति तत्रैव दूषितमस्तीति
न कोऽपि परस्परं विरोधः, यच्चावश्यकादिषु विमलवाहनस्य पल्यदशमांशायुष्कत्वं तद्वाचनाभेदादवगन्तव्यं, यच्च
ग्रन्थान्तरे नामपाठभेदः सोऽपि तथैवेत्यत्र सर्वविदः प्रमाणमित्यलं विस्तरेण, अथ प्रस्तुतमुपक्रम्यते—‘तद्यथे’ति
तान् नामतो दर्शयति, सुमतिः १ प्रतिश्रुतिः २ सीमङ्करः ३ सीमङ्करः ४ क्षेमङ्करः ५ क्षेमन्धरः ६ विमलवाहनः ७
चक्षुष्मान् ८ यशस्वी ९ अभिचन्द्रः १० चन्द्राभः ११ प्रसेनजित् १२ मरुदेवः १३ नाभिः १४ ऋषभ १५ इति,
यत्पुनः पद्मचरित्रे चतुर्दशानां कुलकरत्वमभिहितमत्र तु पञ्चदशस्य ऋषभस्यापि तद्भरतक्षेत्रप्रकरणे भरतभर्तुर्भरत-
नाम्नोऽपि महाराजस्य प्ररूपणाप्रक्रमितव्याऽस्तीति ज्ञापनार्थमिति । अथैते कुलकरत्वं कथं कृतवन्त इत्याह—

तत्तथा ण सुमई १ पडिस्सुद २ सीमंकर ३ सीमधर ४ सेमकरा ५ ण एतेसि पंचण्ह कुटगराण द्वाक्रे णाम दण्डणीई होत्या, ते ण

मणुआ हृक्कारेण दडेण हया समाणा लज्जिआ विलज्जिआ वेढ्ढा भीआ तुसिणीआ विणओणया चिद्धन्ति, तत्थ णं सेमधर ६ विम-
लवाहण ७ चक्खुमं ८ जसम ९ अभिचंदाणं १० एतेसि णं पंचण्हं कुलगराण मक्कारे णाम दंडणीई होत्था, ते ण मणुआ मक्कारेण
दडेण हया समाणा जाव चिद्धन्ति, तत्थ ण चंदाभ ११ पसेणइ १२ मरुदेव १३ णाभि १४ उसमाण १५ एतेसि ण पचण्ह कुल-
गराण विक्कारे णाम दंडणीई होत्था, ते ण मणुआ विक्कारेण दडेण हया समाणा जाव चिद्धन्ति (सूत्र २९)

‘तत्थ ण’मित्यादि, तेषु पञ्चदशसु कुलकरेषु मध्ये सुमतिप्रतिश्रुतिसीमंकरसीमन्धरक्षेमङ्गराणामेतेषां पञ्चानां
कुलकराणां हा इत्यधिक्षेपार्थकः शब्दस्तस्य करणं हाकारो नाम दण्डः—अपराधिनामनुशासनं तत्र नीतिः—न्यायोऽ-
भवत्, अत्रायं सम्प्रदायः—पुरा तृतीयारान्ते कालदोषेण व्रतभ्रष्टानामिव यतीनां कल्पद्रुमाणां मन्दायमानेषु स्वदेहा-
वयवेव्विच तेषु मिथुनानां जायमाने ममत्वेऽन्यस्वीकृतं तमन्यस्मिन् गृह्णाति परस्परं जायमाने विवादे सदृशजनकृ-
तपराभवमसहिष्णवः आत्माधिकं सुमतिं स्वामितया ते चक्रुः, स च तेषां तान् विभज्य स्थविरो गोत्रिणां द्रव्यमिव
ददौ, यो यः स्थितिमतिचक्राम तच्छासनाय जातिस्मृत्या नीतिज्ञत्वेन हांकारदण्डनीतिं चकार, तां च प्रतिश्रुत्यादय-
श्चत्वारोऽनुचक्रुरिति, तया च ते कीदृशा अभवन्नित्याह—‘ते ण’मित्यादि, ते मनुजा गमिति प्राग्वत्, हाकारेण दण्डेन
हताः सन्तो लज्जिताः व्रीडिता व्यर्द्धाः—लज्जाप्रकर्षवन्त इत्यर्थः, एते त्रयोऽपि पर्यायशब्दा लज्जाप्रकृष्टताधचना-
योक्ताः भीता-व्यक्तं तूष्णीका—मौनभाजो विनयावन्ता न तूष्णठा इव निस्त्रपा निर्भया जल्पाका अहंशयश्च तिष्ठन्ति,

ते अनेनैव दण्डेन हृतस्वमिवात्मानं मन्यमानाः पुनरपराधस्थाने न प्रवर्तन्त इत्याशयः, अत्र चादृष्टपूर्वशासनानां तेषां दण्डादिघातेभ्योऽप्यतिशायि मर्माविच्छासनमिदमिति हता इति वचनं, अथोत्तरकालवर्तिकुलकरकाले किं सैव दण्ड-
नीतिरन्या वेत्याशङ्कायां समाधत्ते—‘तत्थ ण’मित्यादि, तत्र क्षेमन्धरविमलवाहनचक्षुष्मद्यशस्व्यभिचन्द्राणामेतेषां पञ्चानां कुलकराणां मा इत्यस्य निषेधार्थस्य करणं—अभिधानं माकारो नाम दण्डनीतिरभवत्, शेषं पूर्ववत्, आवश्य-
कादौ तु विमलवाहनचक्षुष्मतोः कुलकरयोर्यां हाकाररूपा दण्डनीतिः यच्चाभिचन्द्रप्रसेनजितोरन्तराले चन्द्राभस्या-
कथनमित्याद्यन्तरं तद्वाचनान्तरेणेति, अयमर्थः—क्रमेणातिसंस्तवादिना जीर्णभीतिकत्वेन हाकारमतिक्रामत्सु अंकुशमिव
गम्भीरवेदिषु गजेषु युग्मिषु क्षेमन्धरः कुलकुञ्जरो ‘दुश्चिकित्से हि चिकित्सान्तरं कार्य’मिति द्वितीयां माकाररूपां दण्ड-
नीतिं चकार, तां च विमलवाहनादयश्चत्वारोऽनुचक्रुः, अत्र सम्प्रदायविदः—महलयपराधपदे माकाररूपां इतरत्र तु पूर्वैव,
श्रीहेमसूरयस्तु ऋपभचरित्रे सप्तकुलकराधिकारे यशस्विवारके दण्डनीतिमाश्रित्य—“आगस्यल्पे नीतिमाद्यां, द्वितीयां
मध्यमे पुनः । महीयसि द्वे अपि (ते), स प्रायुक्लु महामतिः ॥ १ ॥” इत्याहुः । अथ तृतीयकुलकरपञ्चकव्यवस्थामाह—
‘तत्थ ण’मित्यादि, इदं सूत्रं गतार्थं, नवरं विगित्यधिक्षेपार्थ एव तस्य करणं—उच्चारणं धिक्कारः, सम्प्रदायस्त्वयं—
पूर्ववर्ती अतिक्रमस्तु तेषु त्रयामर्यादे इव कामुकेषु चन्द्राभनामा धिक्कारदण्डनीतिं विदधे, तां च प्रसेनजिदादयश्चत्वारोऽ-
नुकृतवन्तः, महलयपराधे धिक्कारो मध्यमजघन्ययोस्तु माकारहाकाराविति, अन्यास्तु परिभाषणाद्या भरतकाले, ‘परि

भासणा उ पढमा मंडलिवंधंमि होइ वीआ य । चारगछविछेआई भरहस्स चउविहा नीई ॥ १ ॥” [परिभाषणा तु प्रथमा मण्डलबन्धे भवति द्वितीया च । चारकं छविच्छेदादि भरतस्य चतुर्विधा नीतिः ॥ १ ॥] इति वचनात्, ऋषभ-
काले इत्यन्ये, अथ पञ्चदशे कुलकरे कुलकरत्वमात्रं चतुर्दशसाधारणमित्यसाधारणपुण्यप्रकृत्युदयजन्मत्रिजगज्जनपूज-
नीयतां प्रचिकटयिष्युर्यथाऽस्मादेव लोके विशिष्टधर्माधर्मसंज्ञाव्यवहाराः प्रावर्तन्त इत्याह—

णाभिस्स णं कुलगरस्स मरुदेवाए भारिआए कुच्छिसि एत्थ ण उसहे णाम अरहा कोसलिए पढमराया पढमजिणे पढमकेवली
पढमतित्थकरे पढमधम्मवरचक्कवट्ठी समुप्पज्जित्थे, तए ण उसभे अरहा कोसलिए वीसं पुवसयसहस्साइ कुमारवासमज्जे वसइ
वसइत्ता तेवट्ठि पुवसयसहस्साइ महारायवासमज्जे वसइ, तेवट्ठि पुवसयसहस्साइ महारायवासमज्जे वसमाणे लेहाइआओ
गणिअप्पहाणाओ सउणरुअप्पज्जवसाणाओ वावत्तर्हि कलाओ चोसट्ठि महिलगुणे सिप्पसयं च कम्माण तिण्णिवि पयाहिआए उवदि-
सइत्ति, उवदिसित्ता पुत्तसयं रज्जसए अभिसिंचइ, अभिसिंचित्ता तेसीइ पुवसयसहस्साइ महारायवासमज्जे वसइ, वसित्ता जे
से गिम्हाणं पढमे मासे पढमे पक्खे चित्तवहुले तस्स ण चित्तवहुलस्स णवमीपक्खेण दिवसस्स पच्छिमे भागे चइत्ता हिरण्णं
चइत्ता सुवण्णं चइत्ता कोस कोट्टागार चइत्ता वलं चइत्ता बाहणं चइत्ता पुरं चइत्ता अतेउर चइत्ता विउलधणकणगरयणमणिमो-
त्तिअसत्तसिलप्पवालरत्तरयणसत्तसारसावड्जं विच्छइत्ति विगोवइत्ता दाय दाइआणं परिभाएत्ता सुदसणाए सीआए सदेव-
मणुआसुराए परिसाए समणुगम्ममाणमगे सप्पिदचक्किअणगलिअमुहमगलिअपूसमाणववद्धमाणगआइक्खगलंसमंसयं टिअगणेहि

तादं इष्टाहिं कताहिं पियाहिं मणुणाहि मणामाहि उरलाहि कलाणाहिं सिवाहिं धन्नाहि मंगलाहिं सस्सिरिआहि हिययगमणि-
ज्जाहि हिययपल्हायणिज्जाइ कणमणणिन्वुईकराहिं अपुणरुत्ताहिं अट्टसइआहिं वग्गुहिं अणवरयं अमिणदता यं अमिणुणंता य एव
वयासी-जय जय नंदा! जय जय मदा! धम्मणे अभीए परीसहोवसग्गाणं सत्तिरमे भयभेरवाणं धम्मं ते अविग्गं भवड-
त्तिकट्ठु अमिणदति अ अमिणुणंति अ । तए ण उसमे अरहा कोसलिण णयणमालासहस्सेहिं पिच्छिज्जमाणे २ एव जाव णिग्ग-
च्छइ जहा उवाइए जाव आउलवोलवहुलं णम करते विणीआए रायहाणीए मज्झमज्जेणं णिग्गच्छइ आसिअसमज्जिअसित्त-
सुइकपुण्णोवयारकलिअं सिद्धत्थवणविउलरायमग्ग करेमाणे हयगयरहपहकरेण पाइक्कचडकरेण यं मंदं २ उद्धतरेणुय करेमाणे २
जेणेन सिद्धत्थवणे उज्जाणे जेणेव असोगवरपायवे तेणेव उवागच्छति २ असोगवरपायवस्स अहे सीअं ठावेइ २ तां सीआओ
पबोरुहइ २ ता सयमेवाभरणालकार ओमुअइ २ ता सयमेव चउहि अट्टाहि लोअं करेइ २ ता छट्टेणं भत्तेण अपणएण
आसाढाहि णक्खत्तेण जोगमुवागएणं उग्गाणं भोगाणं राइन्नाणं खत्तिआणं चउहि सहस्सेहिं सद्धि एग देवदूसमादाय मुडे भवित्ता
अगाराओ अणगरिय पवइए (सूत्र ३०)

‘णाभिस्सं ण’मित्यादि, नाभेः कुलकरस्य मरुदेव्या नाम्ना भार्यायाः कुक्षौ एतेस्मिन् समये ‘उसह’त्ति कृपभः
संयमभारीद्वहनादपम इव कृपभः, वृषभो वेति संस्कारः तत्र वृषभ इव वृषभ इति वा, वृषेण भातीति वा वृषभः,
एवं च सर्वेऽयहन्त कृपभा वृषभा वा इत्युच्यन्ते तेन ऊर्ध्वोर्ध्वपमलाञ्छनत्वेन मातुश्चतुर्दशस्वमेव प्रथमं वृषभदर्शनेन

च ऋषभो वृषभो वेति नाम्ना, कोशलायां-अयोध्यायां भवः कौशलिकः 'भाविनि भूतवदुपचार' इति न्यायादेतद्विशेष-
 पणं, 'अयोध्यास्थोपनाया ऋषभदेवराज्यस्थापनासमये कृतत्वात्, तद्व्यक्तिस्तु भरतक्षेत्रनामान्वर्थकथनावसरे 'धणवई-
 मत्तिनिम्माया' एतत्सूत्रव्याख्यायां दर्शयिष्यते, अर्हन्तश्च पार्श्वनाथादय इव केचिदनुद्धीकृतराजधर्मका अपि स्युरि-
 त्यसौ केन क्रमेणार्हन्नभूदित्याह—प्रथमो राजा, इहावसर्पिण्यां नाभिकुलकरादिष्टयुग्मिमनुजैः शक्रेण च प्रथममभि-
 पिक्तत्वात्, प्रथमजिनः प्रथमो रागादीनां जेता, यद्वा प्रथमो मनःपर्यवज्ञानी राज्यत्यागादनन्तरं द्रव्यतो भावतश्च
 साधुपदवर्तित्वे, अत्रावसर्पिण्यामस्यैव भगवतः प्रथमतस्तद्भवनात्, जिनत्वं चावधिमनःपर्यवकेवलज्ञानिनां स्थानाङ्गे
 सुप्रसिद्धं, अवधिजिनत्वे तु व्याख्यायमानेऽक्रमवद्धं सूत्रमिति, केवलजिनत्वे चोत्तरग्रन्थेन सह पौनरुक्त्यमिति व्याख्यो-
 नासङ्गतिः श्रोतॄणां प्रतिभासेत, प्रथमकेवली-आद्यसर्वज्ञः, केवलित्वे च तीर्थकृन्नामोदयतीत्याह—प्रथमतीर्थकरः—आद्य-
 श्रुतुर्वर्णसङ्ख्यापकः, उदिततीर्थकृन्नामा च कीदृशः स्यादिति—प्रथमो धर्मवरो-धर्मप्रधानश्चक्रवर्ती, यथा चक्रवर्ती सर्व-
 त्राप्रतिहतवीर्येण चक्रेण वर्तते तथाऽयमपीति भावः, समुदपद्यत-समुत्पन्नवानित्यर्थः, अथ यथा भगवान् वयः प्रतिपन्न-
 वान् तथाऽऽह—'तए ण'मित्यादि, ततो जन्मकल्याणकानन्तरमित्यर्थः, ऋषभोऽर्हन् कौशलिकः विंशतिं पूर्वशत-
 सहस्राणि-पूर्वलक्षाणि भावप्रधानत्वाद्भिद्देशस्य कुमारत्वेन-अकृताभिप्रेकराजसुतत्वेन वासः—अवस्थानं तन्मध्ये वसति,
 'कुमारवासमञ्जावसइ' इति पाठे तु कुमारवासमध्यावसति आश्रयतीत्यर्थः, उपित्वा च त्रिपष्टिपूर्वलक्षाणि अत्रापि

भावप्रधानो निर्देश इति महाराजत्वेन-साम्राज्येन वासः-अवस्थानं तन्मध्ये वसति, तत्र वसंश्च कथं प्रजा उपचक्रे
इत्याह-‘तेवष्टि’ इत्यादि, त्रिपष्टिं पूर्वलक्ष्याणि यावत् महाराजवासमध्ये वसन् लिपिविधानादिका गणितं-अङ्गविद्या ध-
र्मकर्मव्यवस्थितौ बहूपकारित्वात् प्रधाना यासु ताः शकुनरुतं-पक्षिभाषितं पर्यवसाने-प्रान्ते यासां तास्तथा, द्वासप्तति-
कलाः, कलनानि कला विज्ञानानीत्यर्थस्ताः कलनीयभेदात् द्वासप्ततिः अर्थात्, प्रायः पुरुषोपयोगिनीः, चतुःपष्टिं महिला-
गुणान्-स्त्रीगुणान्, कर्मणां-जीवनोपायानां मध्ये शिल्पशतं च विज्ञानशतं च कुम्भकारशिल्पादिकं त्रीण्यप्येतानि
वस्तूनि प्रजाहिताय-लोकोपकारायोपदिशति, अपिशब्द एकोपदेशकपुरुषतासूचनार्थः, वर्तमाननिर्देशश्चात्र सर्वेषामाद्य-
तीर्थङ्कराणामवमेवोपदेशविधिरिति ज्ञापनार्थं, यद्यपि कृपिवाणिज्यादयो बहवो जीवनोपायास्तथापि ते पश्चात्काले प्रादु-
र्बभूवुः भगवता तु शिल्पशतमेवोपदिष्टं अत एवाचार्योपदेशजं शिल्पमनाचार्योपदेशजं तु कर्ममिति शिल्पकर्मणोर्विशेष-
मामनन्तीति, श्रीहेमसूरिकृतादिदेवचरित्रे तु-‘तृणहारकाष्ठहारकृपिवाणिज्यकान्यपि । कर्मण्यासूत्रयामास, लोकानां
जीविताकृते ॥ १ ॥’ इत्युक्तमस्ति तदाशयेन तु कर्मणामित्यत्र द्वितीयार्थे पृष्टी ज्ञेया, तथा च कर्मणि जघन्यमध्य-
मोत्कृष्टभेदतस्त्रीण्यप्युपदिशतीत्यपि व्याख्येयं, शिल्पशतं च पृथगेवोपदिशतीति ज्ञेयमिति, अथात्र सूत्रे सङ्क्षेपतः
प्रोक्ता विस्तरतस्तु श्रीराजप्रश्रीयादिसूत्रादर्शेषु दृश्यमाना द्वासप्ततिकलास्तत्पाठोपदर्शनपूर्वकं विव्रियन्ते, यथा-“लेहं
१ गणिअं २ रूवं ३ नट्टं ४ गीअं ५ वाइअं ६ सरगयं ७ पोक्खरगयं ८ समतालं ९ जूअं १० जणवायं ११ पासयं १२

अद्वावयं १३ पोरकचं १४ दगमद्विअं १५ अन्नविहिं १६ पाणविहिं १७ वत्थविहिं १८ विलेवणविहिं १९ सयणविहिं २०
 अज्जं २१ पहेलिअं २२ मागहिअं २३ गाहं २४ गीअं २५ सिलोअं २६ हिरणजुत्तिं २७ सुवणजुत्तिं २८ जुणजुत्तिं
 आभरणविहिं ३० तरुणीपरिकम्मं ३१ इत्थिलक्खणं ३२ पुरिसलक्खणं ३३ हयलक्खणं ३४ गयलक्खणं ३५ गोणल-
 क्खणं ३६ कुक्कुडलक्खणं ३७ छत्तलक्खणं ३८ दंडलक्खणं ३९ असिलक्खणं ४० मणिलक्खणं ४१ कागणिलक्खणं
 ४२ वत्थुविज्जं ४३ खंधावारमाणं ४४ नगरमाणं ४५ चारं ४६ पडिचारं ४७ वूहं ४८ पडिवूहं ४९ चक्कवूहं ५० गरु-
 डवूहं ५१ सगडवूहं ५२ जुज्जं ५३ नियुज्जं ५४ जुद्धातियुज्जं ५५ दिट्ठियुज्जं ५६ मुट्ठियुज्जं ५७ वाहुयुज्जं ५८ लयायुज्जं ५९
 इसत्थं ६० छरुप्पवायं ६१ धणुवेयं ६२ हिरणपागं ६३ सुवणपागं ६४ सुत्तखेडुं ६५ वत्थखेडुं ६६ नालिआखेडुं ६७
 पत्तच्छेज्जं ६८ कडच्छेज्जं ६९ सज्जीवं ७० निज्जीवं ७१ सडणरुअ ७२ मिति, अत्र लेहमित्यादीनि द्वासप्ततिपदानि
 राजप्रश्रीयानुसारेण द्वितीयान्तानि प्रतिभासन्ते इत्यत्रापि व्याख्यायां तथैव दर्शयिष्यन्ते, समवायाङ्गानुसारेण वा
 विभक्त्यन्यत्ययेन प्रथमान्ततया स्वयं योजनीयानीति, तत्र लेखनं लेखः—अक्षरविन्यासस्तद्विषया कला—विज्ञानं लेख-
 एवोच्यते, तं भगवानुपदिशतीति प्रकृते योजनीयं, एवं सर्वत्र योजना कार्या, स च लेखो द्विधा—लिपिविषयभेदात्,
 तत्र लिपिरष्टादशस्थानोक्ता, अथवा लाटादिदेशभेदस्तथाविधविचित्रोपाधिभेदतो वाऽनेकविधेति, तथापि पत्रवलक-
 लकाष्ठदन्तलोहताम्ररजताद्रयोऽक्षराणामाधारास्तथा लेखनोत्तिरणस्यूतव्यूतच्छिन्नभिन्नदग्धसङ्क्रान्तितोऽक्षराणि भव-

न्तीति, विषयापेक्षयाऽप्यनेकधा स्वामिभृत्यपितृपुत्रगुरुशिष्यभार्यापतिशत्रुमित्रादीना लेखविषयाणामनेकत्वात्तथावि-
धप्रयोजनभेदाच्च, अक्षरदोषाद्यैते-‘अतिकाश्यमतिस्थौल्यं, वैषम्यं पङ्क्तिवक्रता । अतुल्यानां च सादृश्यमविभागोऽवय-
वेषु च ॥ १ ॥’ इति १, तथा गणितं-सङ्गानं सङ्कलिताद्यनेकभेदं पाटीप्रसिद्धं २ रूपं-लेप्यशिलासुवर्णमणिवस्त्रचित्रादिषु
रूपनिर्माणं ३ नाट्यं-साभिनयनिरभिनयभेदभिन्नं ताण्डवं ४ गीतं-गन्धर्वकलां गानविज्ञानमित्यर्थः ५ वादितं-वाद्यं
ततविततादिभेदभिन्नं ६ स्वरगतं गीतमूलभूतानां षड्भङ्गपभादिस्वराणां ज्ञानं ७ पुष्करगतं पुष्करं-मृदङ्गमङ्गयादिभेदभिन्नं
तद्विषयकं विज्ञानं, वाद्यान्तर्गतत्वेऽप्यस्य यत्पृथक्कथनं तत्परमसङ्गीताङ्गत्वख्यापनार्थं ८ समतालं-गीतादिमानकालस्तालः
म समोऽन्यूनधिकमात्रिकत्वेन यस्माद् ज्ञायते तत् समतालं विज्ञानं, क्वचित्तालमानमिति पाठः ९ द्यूतं सामान्यतः
प्रतीतं १० जनवादं द्यूतनिशेषं ११ पाशकं-प्रतीतं १२ अष्टापदं-शारिफलकद्यूतं तद्विषयककलां १३ पुरःकाव्यमिति
पुरतः पुरतः काव्यं शीघ्रकवित्वमित्यर्थः १४ ‘दृगमद्विज’मिति दृक्संयुक्तमृत्तिका विवेचकद्रव्यप्रयोगपूर्विका तद्विवे-
चनकलाप्युपचारादृकमृत्तिका तां १५ अन्नविधिं-सूपकारकलां १६ पानविधिं-दृकमृत्तिकाकलया प्रसादितस्य सहज-
निर्मलस्य तत्तत्संस्कारकरणं, अथवा जलपानविधिं गुणदोषविज्ञानमित्यर्थः, यथा ‘अमृतं भोजनस्याङ्गं,
भोजनान्ते जलं विष’मित्यादि, १७ वस्त्रविधिं-वस्त्रस्य परिधानीयादिरूपस्य नवकोणदैविकादिभागयथास्याननिवेशा-
द्विविज्ञानं, वानादिविधिस्तु अनन्तविज्ञानान्तर्गत इति नेह गृह्यते १८ विलेपनविधि-वृक्षकर्तृमादिपरिज्ञानं १९ शय-

नविधिं-शयनं शय्या-पत्यङ्गादिस्तद्विधिः, स चैवं—“कर्माङ्गुलं यवाष्टकमुदरासक्तं तुपैः परित्यक्तम् । अङ्गुलशतं नृपाणां
 महती शय्या जयाय कृता ॥१॥ नवतिः सैव पङ्कना द्वादशहीना त्रिपङ्कहीना च । नृपपुत्रमन्त्रिवलपतिपुरोधसां स्युर्यथास-
 ह्यम् ॥२॥ अर्द्धमतोऽष्टांशोनं विष्कम्भो विशुद्धकर्मणा प्रोक्तः । आयामत्वंशसमः पादोच्छ्रायः सकुप्यशिराः ॥३॥” इत्यादिकं
 विज्ञानं, अथवा शयनं-स्वप्नं तद्विषयको विधिल्लं, यथा ‘पूर्वस्यां शिरः कुर्या’ दित्यादिकं विधिं २० आर्या—सप्तचतुःकलगणा-
 दिव्यवस्थानिवद्धां मात्राच्छन्दोरूपा २१ प्रहेलिकां—गूढाशयपद्यं २२ मागधिकां—छन्दोविशेषं, तल्लक्षणं चेदं—विसर्गमेव दुन्नि
 टगणा समेसु पो दो तओ दुसुवि जत्य । लहुओ कगणो लहुओ कगणो तं मुणह मागहिअं ॥१॥ ति २२ [द्वित्रिचतुःपञ्चपङ्कमा-
 त्रिका गणाः कचटतपसंज्ञाः] गाथां—संस्कृतेतरभाषानिवद्धामार्यामेव २४ गीतिकां पूर्वार्द्धसदृशाऽपराद्धलक्षणामार्यामेव
 २५ श्लोकं—अनुष्टुप्विशेषं २६ हिरण्ययुक्तिं हिरण्यस्य—रूप्यस्य युक्तिं—यथोचितस्थाने योजनं २७ एवं सुवर्णयुक्तिं २८
 चूर्णयुक्तिं—कोष्ठादिसुरभिद्रव्येषु चूर्णीकृतेषु तत्तदुचितद्रव्यमेलनं २९ आभरणविधिं व्यक्तं ३० तरुणीपरिकर्म—युवती-
 नामङ्गसत्क्रियां वर्णादिवृद्धिरूपां ३१ स्त्रीलक्षणपुरुषलक्षणे सामुद्रिकप्रसिद्धे ३२—३३, हयलक्षणं—‘दीर्घग्रीवाक्षिकूट’-
 इत्यादिकमश्वलक्षणविज्ञानं ३४ गजलक्षणं ‘पञ्चोन्नतिः सप्त मृगस्य दैर्घ्यमष्टौ च हस्ताः परिणाहमानम् । एकद्विवृद्धावथ
 मन्दभद्रौ, सङ्कीर्णनागोऽनियतप्रमाणः ॥ १ ॥” इत्यादिकं ज्ञानं ३५ ‘गोणलम्बणं’ति गोजातीयलक्षणं ‘सास्त्राविलरू-
 क्षाक्षयो मूषिकनयनाश्च न शुभदा गावः’ इत्यादिकं ३६ कुर्कुटलक्षणं—‘कुर्कुटजतनुरुहाङ्गुलिस्ताम्रवक्रनखचूलिकः सितः’

इत्यादिकं ३७ छत्रलक्षणं यथा चक्रिणां छत्ररत्नस्य ३८ दण्डलक्षणं-यथातपत्राङ्कुशवेत्रचापवितानकुन्तध्वजचामरा-
णाम् । व्यापीत १ तन्त्री २ मधु ३ कृष्ण ४ वर्णा, वर्णक्रमेणैव हिताय दण्डाः ॥ १ ॥ मन्त्रि १ भू २ धन ३ कुल ४
क्षयावहा रोग ५ मृत्यु ६ जननाश्च पर्वभिः । व्यादिभिर्द्विकविवर्द्धितैः क्रमाद्, द्वादशान्तविरतैः समैः फलम् ॥ २ ॥
यात्राप्रसिद्धिः १ द्विपतां विनाशो २, लाभः ३ प्रभूता वसुधाऽऽगमश्च ४ । वृद्धिः ५ पशूनामभिव्यञ्छितासि ६-
रुधादिष्वयुग्मेषु तदीश्वराणाम् ॥ ३ ॥” इत्यादि ३९ असिलक्षणं ‘अङ्गुलशताङ्गमुत्तम ऊनः स्यात्पञ्चविंशतिं खङ्गः ।
अङ्गुलमानाद्-ज्ञेयो व्रणोऽधुभो विषमपर्वस्थः ॥ १ ॥ अत्र व्याख्या-अङ्गुलशताङ्गमुत्तमः खङ्गः पञ्चविंशत्यङ्गुलानि
ऊनः, अनयोः प्रमाणयोर्मध्यस्थितः पञ्चाशदङ्गुलादूनः पञ्चविंशतेरधिको मध्यमः, अङ्गुलमानाद्-अङ्गुलप्रमाणाद्
यो व्रणो विषमपर्वस्थः-विषमपर्वङ्गुले स्थितः प्रथमतृतीयपञ्चमसप्तमादिष्वङ्गुलेषु स्थितः सः अशुभः, अर्था-
देव समाङ्गुलेषु द्वितीयचतुर्थपष्ठाष्टमादिषु यः स्थितः स शुभः, मिश्रेषु समविषमाङ्गुलेषु मध्यम इत्यादि ४०, मणिलक्षणं
रत्नपरीक्षाग्रन्थोक्तकाकपदमक्षिकापदकेशराहित्यसशर्करतास्वस्ववर्णोचितफलदायित्वादिमणिगुणदोषविज्ञानं ४१ काक-
पी-चक्रिणो रत्नविशेषस्तस्य लक्षणं-विपहरणमानोन्मानादियोगप्रवर्तकत्वादि ४१ वास्तुनो-गृहभूमेर्विद्या वास्तुशा-
स्त्रप्रसिद्धं गुणदोषविज्ञानं ४२ स्कन्धावारस्य मानं-“एकैकैकरथास्त्रध्वाः, पत्तिः पञ्चपदातिका । सेना सेनामुखं
गुल्मो, वाहिनी पृतना चमूः ॥ १ ॥ अनीकिनी च पत्तेः स्यादिभाद्यैस्त्रिगुणैः क्रमात् । दशकिन्योऽधौहिणी’त्यादि

४४ नगरमानं द्वादशयोजनायामनवयोजनव्यासादिपरिज्ञानं, उपलक्षणाच्च कलशादिनिरीक्षणपूर्वकसूत्रन्यासयथास्था-
 नवर्णादिव्यवस्थापरिज्ञानं ४५ चारो-ज्योतिश्चारस्तद्विज्ञानं ४६ प्रतिचारः-प्रतिकूलश्चारो ग्रहाणां वक्रगमनादिस्तत्प-
 रिज्ञानं अथवा प्रतिचरणं प्रतिचारो-रोगिणः प्रतीकारकरणं तद्विज्ञानं ४७ व्यूहं-युयुत्सूनां सैन्यरचनां यथा चक्र-
 व्यूहे चक्राकृतौ तुम्भारकप्रध्यादिषु राजन्यकस्थापनेति ४८, प्रतिव्यूहं-तत्प्रतिद्विन्द्विनां तद्भङ्गोपायप्रवृत्तानां व्यूहं ४९
 सामान्यतो व्यूहान्तर्गतत्वेऽपि प्रधानत्वेन त्रीन् व्यूहविशेषानाह-चक्रव्यूहं-चक्राकृतिसैन्यरचनमित्यर्थः ५०,
 गरुडव्यूहं-गरुडाकृतिसैन्यरचनमित्यर्थः ५१ एवं शकटव्यूहं ५२ युद्धं कुर्कुटानामिव मुण्डामुण्डि शृङ्गिणामिव
 शृङ्गाशृङ्गि युयुत्सया योधयोर्वलग्नं ५३ नियुद्धं महयुद्धं ५४, युद्धातियुद्धं-खड्गादिप्रक्षेपपूर्वकं महायुद्धं यत्र प्रति-
 द्विन्द्विहतानां पुरुषाणां पातः स्यात् ५५ दृष्टियुद्धं-योधप्रतियोधयोश्चक्षुषोर्निर्निर्मेयावस्थानं ५६ मुष्टियुद्धं-योधयोः
 परस्परं मुष्ट्या हननं ५७ बाहुयुद्धं योधप्रतियोधयोः अन्योऽन्यं प्रसारितबाह्वोरेव निनंसया बलानं ५८ लतायुद्धं
 योधयोः यथा लता वृक्षमारोहन्ती आमूलमाशिरस्तं वेवेष्टि तथा यत्र योधः प्रतियोधश(री)रं गाढं निषीड्य भूमौ पतति
 तल्लतायुद्धं ५९ 'इसत्थं'ति प्राकृतशैल्या इषुशास्त्रं नागबाणादिव्याख्यादिसूचकं शास्त्रं ६० 'छरुण्णवायं'ति त्सरुः
 खड्गमुष्टिस्तदवयवयोगात् त्सरुशब्देनात्र खड्ग उच्यते, अवयवे समुदायोपचारः तस्य प्रवादो यत्र शास्त्रे तत्त्सरु-
 प्रवादं, खड्गशिक्षाशास्त्रमित्यर्थः, प्रश्नव्याकरणे तु त्सरुप्रगतमिति पाठः ६१, धनुर्वेदं-धनुःशास्त्रं ६२, हिरण्यपा-

कसुवर्णपाकौ-रजतसिद्धिकनकसिद्धी ६३, ६४, 'सुतखेह'ति सूत्रखेलं-सूत्रक्रीडा, अत्र-खेलशब्दस्य खह इत्यादेशः ६५, एवं वस्त्रखेहमपि ६६, एतत्कलाद्वयं लोकतः प्रत्येतव्यं; 'नालिआखेह'ति नालिकाखेलं द्यूतविशेषं मा भूदिए-
दायविपरीतपाशकनिपातनमिति नालिकया यत्र पाशकः पाल्यते, द्यूतग्रहणे सत्यपि अभिनिवेशनिबन्धनत्वेन नालिका-
खेलं, अग्राधान्यज्ञापनायं भेदेन ग्रहः ६७, पत्रच्छेद्यं अष्टोत्तरशतपत्राणां मध्ये विवक्षितसङ्ख्याकपत्रच्छेदने हस्तलाघवं
६८, कटच्छेद्यं कटवत् क्रमच्छेद्यं वस्तु यत्र विज्ञाने तत्तथा, इदं च व्यूतपटोद्वेष्टनादौ भोजनक्रियादौ चोपयोगि ६९,
'सज्जीवं'ति सज्जीवकरणं मृतधात्वादीनां सहजस्वरूपापादनं ७०, 'निज्जीवं'ति निज्जीवकरणं हेमादिधातुमारणं,
रसेन्द्रस्य मूर्च्छाप्रापणं वा ७१, शकुनरुतं, अत्र शकुनपदं रुतपदं चोपलक्षणं, तेन वसन्तराजाद्युक्तसर्वशकुनसंग्रहः
गतिचेष्टादिरवलादिपरिग्रहश्च ७२, इति द्वासप्ततिः पुरुषकलाः । चतुःषष्टिः स्त्रीकलाश्चेमाः-नृत्य १ औचित्य २ चित्र-
३ वादित्र ४ मन्त्र ५ तन्त्र ६ ज्ञान ७ विज्ञान ८ दम्भ ९ जलस्तम्भ १० गीतमान ११ तालमान १२-
मेघषष्टि ११ फलाकृष्टि १४ आरामरोपण १५ आकारगोपन १६ धर्मविचार १७ शकुनसार १८ क्रियाकल्प-
१९ संस्कृतजल्प २० प्रासादनीति २१ धर्मरीति २२ वर्णिकावृद्धि २३ स्वर्णसिद्धिः २४ सुरभितैलकरण २५-
लीलासंचरण २६ हयगजपरीक्षण २७ पुरुषस्त्रीलक्षण २८ हेमरत्नभेद २९ अष्टादशलपिपरिच्छेद ३० तत्काल-
बुद्धि ३१ वास्तुसिद्धि ३२ कामविक्रिया ३३ वैद्यकक्रिया ३४ कुम्भभ्रम ३५ सारिश्रम ३६ अञ्जनयोग ३७-

चूर्णयोग ३८ हस्तलाघव ३९ वचनपाठव ४० भोज्यविधि ४१ वाणिज्यविधि ४२ मुखमण्डन ४३
 ४४ कथाकथन ४५ पुष्पग्रन्थन ४६ वक्रोक्ति ४७ काव्यशक्ति ४८ स्फारविधिवेष ४९ सर्वभाषाविशेष ५०-
 अभिधानज्ञान ५१ भूषणपरिधान ५२ भृत्योपचार ५३ गृहाचार ५४ व्याकरण ५५ परनिराकरण ५६ रन्धन-
 ५७ केशवन्धन ५८ वीणानाद ५९ वितण्डावाद ६० अङ्गविचार ६१ लोकव्यवहार ६२ अन्त्याक्षरिका ६३-
 प्रश्नप्रहेलिका ६४ इति, अत्रोपलक्षणादुक्तातिरिक्ताः स्त्रीपुरुषकला ग्रन्थान्तरे लोके च प्रसिद्धा ज्ञेयाः, अत्र च यत्पुरु-
 षकलासु स्त्रीकलानां स्त्रीकलासु च पुरुषकलानां साङ्कर्यं तदुभयोपयोगित्वात्, ननु तर्हि 'चोसट्टि महिलागुणे
 इति ग्रन्थविरोधः, उच्यते, न ह्ययं ग्रन्थः स्त्रीमात्रगुणख्यापनपरः, किन्तु स्त्रीस्वरूपप्रतिपादकः, तेन क्वचित्पुरुषगुण-
 त्वेऽपि न विरोधः, कलाद्वयस्योक्तसङ्ख्याकत्वं तु प्रायो बहूपयोगित्वात्, इत्यलं विस्तरेण । शिल्पशतं चेदम्-कुम्भकृ-
 त्छोहकृच्चित्रकृत्तनुवायनापितलक्षणानि पञ्च मूलशिल्पानि तानि च प्रत्येकं विंशतिभेदानीति, तथा चार्षम्-"पंचैव य
 सिप्पाइं घड लोह चित्तणंतकासवए । इक्किक्कस्स य इत्तो वीसं २ भवे भेअ ॥ १ ॥" इति । नन्वत्रैतेषां पञ्चमू-
 लशिल्पानां उत्पत्तौ किं निमित्तमिति ? उच्यते, युग्मिनामामौपध्याहारे मन्दाग्नितायाऽपच्यमाने हुतभुजि प्रक्षिप्य-
 माने तु समकालमेव दह्यमाने युगलिनरैर्विज्ञप्तेन हस्तिस्कन्धारूढेन भगवता प्रथमं घटशिल्पमुपदर्शितं, क्षत्रियाः शस्त्र-
 पाणय एव दुष्टेभ्यः प्रजां रक्षेयुरिति लोहशिल्पं, चित्राङ्गेषु कल्पद्रुमेषु वीज्यमानेषु चित्रकृत्शिल्पं, वस्त्रकल्पद्रुमेषु

हीयमानेषु तन्तुवायशिल्पं, बहुले युग्मिधर्मे पूर्वमवर्द्धिष्णु रोमनखं(अथ वर्धिष्णु)मा मनुजांस्तुदत्विति नापितशिल्पमिति,
श्रीहेमाचार्यकृतऋषभचरित्रे तु गृहादिनिमित्तवर्द्धक्ययस्कारयुग्मरूपं द्वितीयं शिल्पमुक्तं, शेषं तथैवेति, ननु भोग्यस-
त्कर्मण एवार्हन्तो भगवन्तः समुत्पन्नव्याधिप्रतीकारकल्पं स्यादपिरिग्रहं कुर्वते नेतरे ततः किमसौ निरवयैकरुचिर्भ-
गवान् सावधानुबन्धिनि कलाद्युपदर्शने प्रवृत्ते?, उच्यते, समानुभावतो वृत्तिहीनेषु दीनेषु मनुजेषु दुःस्थतां विभाव्य
सञ्जातकरुणैकरसत्वात्, समुत्पन्नविवक्षितरसो हि नान्यरससापेक्षो भवति, वीर इव द्विजस्य चीवरदाने, अथैवं तर्हि
कथमधिकलिप्सोस्तस्य सति सकलेऽंशुके शकलदानं?, सत्यं, भगवतश्चतुर्ज्ञानधरत्वेन तस्य तावन्मात्रस्यैव लाभस्याव-
धारणेनाधिकयोगस्य क्षेमानिर्वाहकत्वदर्शनात्, कथमन्यथा भगवदंसस्थलस्रस्तच्छकलग्रहणेऽपि तदुत्थरिक्थाद्धवि-
भाजकस्तुल्लावायः समाजायत?, किञ्च-कलाद्युपायेन प्राप्तसुखवृत्तिकस्य चौर्यादिव्यसनासक्तिरपि न स्यात्, ननु
भवतु नामोक्तहेतोर्जगद्भर्तुः कलाद्युपदर्शकत्वं परं राजधर्मप्रवर्तकत्वं कथमुचितं?, उच्यते, शिष्टानुग्रहाय दुष्टनि-
ग्रहाय धर्मस्थितिसंग्रहाय च, ते च राज्यस्थितिश्रिया सम्यक् प्रवर्तमानाः क्रमेण परेषां महापुरुषमार्गोपदर्शकतया
चौर्यादिव्यसननिवर्त्सनतो नारकातिथेयीनिवारकतया ऐहिकामुष्मिकसुखसाधकतया च प्रशस्ता एवेति, महापुरुष-

१ श्रीऋगभस सकललोहव्यवहारप्रयतनं प्रजानां हितायमेव, अत एव जिनपूजादिलक्षणाया समानाया अपि क्रियाया जिनमक्षिपरायणाना सम्यग्दृशा
तदतिरेकी नैहिकरुणकामिन्यायार्थिनामैहिकफलसंपत्तिसाम्येऽपि पारत्रिकफलवैषम्यं प्रवचने प्रतीतम् । (इति ही० तृती)

प्रवृत्तिरपि सर्वत्र परार्थत्वव्याप्ता बहुगुणाल्पदोषकार्यकारणविचारणापूर्विकैवेति, युगादौ जगद्व्यवस्था प्रथमेनैव पार्थि-
 वेन विधेयेति जीतमपीति, स्थानाङ्गपञ्चमाध्ययनेऽपि—“धम्मं णं चरमाणस्स पंच णिस्साठाणा पणत्ता, तंजहा—छक्काया
 १ गणो २ राया ३ गाहावई ४ सरीर ५’ मित्याद्यालापकधृत्तौ राज्ञो निश्रामाश्रित्य राजा—नरपतिस्तस्य धर्मसहा-
 यकत्वं दुष्टेभ्यः साधुरक्षणादित्युक्तमस्तीति परमकरुणापरीतचेतसः परमधर्मप्रवर्त्तकस्य ज्ञानत्रययुतस्य भगवतो राज-
 धर्मप्रवर्त्तकत्वे न काप्यनौचिती चेत्तसि चिन्तनीया, युत्तयुपपन्नत्वात्, तद्विस्तरस्तु जिनभवनपंचाशकसूत्रवृत्त्योर्यतना-
 द्वारे व्यक्त्या दर्शितोऽस्तीति तत् एवावसेयो, ग्रन्थगौरवभयादत्र न लिख्यते इति, एतेन ‘राज्यं हि नरकान्तं स्याद्,
 यदि राजा न धार्मिकः’ इत्युक्तिरपि दृढबद्धमूला न कम्पत इति, किञ्च—अत्र तृतीयाकरप्रान्ते राज्यस्थित्युत्पादे धर्म-
 स्थित्युत्पादः पञ्चमारकप्रान्ते च ‘सुअसूरिसंघधम्मो पुवणहे छिज्जिही अगणि सायं । निवविमलवाहणे सुहुममंतिनयधम्म
 मज्झणहे ॥१॥ [श्रुतसूरिसंघधर्माः पूर्वाणहे छेत्यन्ति सायमग्निः । नृपो विमलवाहनः सूक्ष्मो मन्त्री नयधर्मश्च मध्यान्हे ॥१॥]
 इति वचनात् धर्म्मस्थितिर्विच्छेदे राज्यस्थितिर्विच्छेद इत्यपि राज्यस्थितेर्धर्म्मस्थितिहेतुत्वाभिव्यञ्जकत्वमेवेति सर्वं सुस्थ-
 मित्यलं विस्तरेणेति । तदनु भगवान् किं चक्रे इत्याह—‘उवदिसित्ता पुत्तसय’मित्यादि, उपदिश्य कलादिकं पुत्रशतं—
 भरतबाहुबलिप्रमुखं कोसलातक्षशिलादिराज्यशते अभिषिञ्चति—स्थापयति, अत्र शङ्कादिप्रभञ्जनावसानानि भरताष्टनव-
 तिभ्रातृनामानि अन्तर्वाच्यादिषु सुप्रसिद्धानीति न लिखितानि, देशनामानि तु बहून्यप्रतीतानीति । अथ भगवतो दीक्षा-

कल्याणकमाह—‘अभिसिंचिता’इत्यादि, अभिषिच्य ज्येष्ठीति पूर्वलक्षणाणि महान् रागो-लौल्यं यत्र स चासौ वासश्च महारागवासो-गृहवासस्तन्मध्ये वसति गृहिपर्याये तिष्ठतीत्यर्थः, यद्यपि प्रागुक्तव्याधिप्रतीकारन्यायेनैव तीर्थकृतां गृहवासे प्रवर्त्तनं तथापि सामान्यतः स यथोक्त एवेति न दोषः, यद्वा महान् अरागः-अलौल्यं यत्र स चासौ वासश्चेति योजनीयं, यतो भगवदपेक्षया स एवंविध एवेति, एतेन ‘तेवद्वि पुवसयसहस्रां महारायवासमज्जे वसइ’त्ति पूर्वग्रन्थविरोधो नेति, उपित्वा ‘जे से’त्ति यः सः ‘गिमहाणं’ति अपि ग्रीष्मशब्दः स्त्रीलिङ्गो बहुवचनान्तश्च ततो ग्रीष्मस्येत्यर्थः, प्रथमो मासः, यथा ग्रीष्माणां-अवयवे समुदायोपचाराद् ग्रीष्मकालमासानां मध्ये प्रथमो मासः प्रथमः पक्षश्चैत्रवहुलः-चैत्रान्धकारपक्षस्तस्य नवम्यास्तिथेः पक्षो-ग्रहो यस्य, तिथिमेल्पातादिषु तथा दर्शनात्, तिथिपाते तत्कृत्यस्याष्टम्यामेव क्रियमाणत्वात्, स नवमीपक्षः-अष्टमीदिवसस्तत्र, अनेन व्याख्यानेन ‘चित्तवहुलदृमीए’ इत्याद्यागमविरोधो न, वाचनान्तरेण वा नवमीपक्षो-नवमीदिवसः दिवसस्याष्टमीदिवसस्य मध्यंदिनादुत्तरकाले यद्यपि दिवसशब्दस्याद्वोरान्तरवाचकत्वमन्यत्र प्रसिद्धं तथाऽप्यत्र प्रस्तावादिवसो गतो रजनिरजनि इत्यादिवत् सूर्यचारविशिष्टकालविशेषग्रहणं, अन्यथा

१ ‘तेमोदपुव्वे’त्यादि, ज्येष्ठीतिपूर्वगतसहस्राणि महाराजवासमध्ये महाराजनया यो वासस्तस्य मध्ये तदतिरिच्य वसति, न चैव ‘वसमे ण अरहा कोसलिए णीत्त पुव्वसयमहस्साद कुमारावासमज्जे वसइ १ ता तेवद्वि पुव्वसयसहस्साद महारायवासमज्जे वसइ’त्ति अत्रैवान्तरोक्तसूत्रेण सह विरोध शङ्कनीय, यतो ‘गाविणि गूतवपुप्पार’ इति न्यायात् राज्याईकुमाराजन्त कुमारावस्थाऽपि महाराजावस्थैवेति विवक्षया सर्वोपि गृहस्थावस्था महाराजावस्थैव भणिता । (इति ही० वृत्तौ)

दिवसपाश्चात्यभागस्यानुपपत्तेः, त्यक्त्वा हिरण्यं-अघटितं सुवर्णं रजतं वा सुवर्णं-घटितं हेम हेम वा कोशं-भाण्डा-
 गारं कोष्ठागारं-धान्याश्रयगृहं, वलं-चतुरङ्गं वाहनं-वेसरादि पुरान्तःपुरे व्यक्ते विपुलं धनं-गवादि कनकं च-सुवर्णं
 (रमन्ते रड्यन्ते ग्राहका) येभ्यः सङ्क्षणेभ्यस्तानि रत्नानि मणयश्च प्रागवत्, मौक्तिकानि-शुक्लयाकाशादिप्रभवानि,
 शङ्खाश्च-दक्षिणावर्त्ताः ततः पूर्वपदेन कर्मधारयः, शिला-राजपट्टादिस्त्रमाः, प्रवालानि-चिद्रुमाणि रत्नरत्नानि-पद्मरागाः,
 पृथग्ग्रहणमेवा प्राधान्यख्यापनार्थं, उक्तस्वरूपं यत्सत्सारं-सारातिसारं स्वापतेयं-द्रव्यं तत् त्यक्त्वा-ममत्वत्यागेन विच्छ-
 र्द्य-भुनर्ममत्वाकरणेन, कुतो ममत्वत्याग इत्याह-विगोप्य जुगुप्सनीयमेतत् अस्थिरत्वादिति कथनेन, (निश्रं त्याज-
 यित्वा) कथं च निश्रात्याजनमित्याह-‘दायिकाणां’ गोत्रिकाणां ‘दायं’ धनविभागं ‘परिभाज्य’ विभागशो दत्त्वा,
 तदा च निर्नाथपान्थादियाचकानामभावाद् गोत्रिकग्रहणं, तेऽपि च भगवत्प्रेरिता निर्ममास्सन्तः शेषामात्रं जगृहुः;

१ यद्गोत्रिकाणा दान तच्छेषामात्रमेव, न पुनर्याचना, यत्तु यथेप्सित याचमानाना दान तथाचकानामेव नान्येषा, ननु तीर्थरुता पुरस्तादाचने किं बाध-
 कस्मिति चेत्, उच्यते, शिक्षा तावन्निधौ-सर्वसपत्नरी १ खाजीविका २ पौरुषपत्नी ३ चेति, तत्राद्या साधूनामेव, द्वितीया आत्मा विना ह्यनिर्वाहकाणा निर्द्वनाना
 पद्मादीना, तृतीया तद्यतिरिक्ताना, तेन आत्मा विना निर्वाहकरणसमर्थाना गृहस्थाना महापुरुषेभ्योऽपि याचनमनुचितमेव, अत एव श्रीमद्वावीरदानाधिकार-
 सूत्रे ‘दान दायारेहि’ति पदमधिक याचकग्रहणार्थं, तेन याचकाना यथेप्सिततयौचितदान, इतरेषा तु कुलादिक्रमायात वर्धोपनिष्प्राहेणकशेषादिरूपमवसा-
 तव्य, न पुन सकललोकमाधारण, ग्राहकाणा नामग्रहणे इत्यादीनामनुकृतात्, तथा हि-‘तए ण भगव काङ्गाकल्लि जाव मागह्थो पायरासोत्ति, वट्ठण सणाहाण
 य अणाहाण य पथिआण य पथिआण य कोरडिआण य जाव एणा हिरण्णकोडि’ इत्यादि श्रीआवश्यकचूर्णौ । (इति ही० श्रुतौ)

इदमेव हि जगद्गुरोर्जीतं यदिच्छावधि दानं दीयते, तेषां च इयतैव इच्छापूर्तिः, ननु यदीच्छावधिकं प्रभोर्दानं-
तर्हि ऐदंयुगीनो जन एकदिनदेयं संवत्सरदेयं वा एक एव जिघृक्षेत्, इच्छाया अपरिमितत्वात्, सत्यं, प्रभु-
प्रभावेनैतादृशेच्छाया असम्भवात्, सुदर्शनानाम्नां शिबिकायामारूढमिति गम्यं, किंविशिष्टं भगवन्तं?—‘सदेव-
मनुजासुरया’स्वर्गभूयातालवासिजनसहितया ‘पर्यदा’ समुदायेन समनुगम्यमानं, ईदृशं च प्रभुं अग्रे-अग्रभागे शांस्वि-
कादयोऽभिनन्दयन्तोऽभिष्टुवन्तश्च एवं-वक्ष्यमाणमवादिपुरित्यन्वयः, तत्र शांस्विकाः—चन्दनगर्भशङ्खहस्ता माङ्गल्य-
कारिणः शङ्खध्मावा, चाक्रिकाः—चक्रभ्रामकाः, लाङ्गलिका—गलकावलम्बितसुवर्णादिमयहलधारिणो भट्टविशेषाः मुखम-
ङ्गलिकाः—चाटुकारिणः पुष्पमाणवा—मागधाः वर्द्धमानकाः—स्कन्धारोपितनराः आख्यायकाः—शुभाशुभकथकाः लंखा-
वंशभूखेलकाः मङ्खाः—चित्रफलकहस्ताः भिक्षाका—गौरीपुत्रा इति रूढा घाण्टिकाः—घण्टावादकास्तेषां गणाः, सूत्रे च
अर्पत्वात् प्रथमार्थे तृतीया, यथाश्रुतव्याख्याने च शाङ्खिकादिगणैः परिवृतमिति पदं कुलमहत्तरा इति पदं चान्व-
ययोजनार्थमध्याहार्यं स्यात्, साध्याहारव्याख्यातोऽनध्याहारव्याख्यायां लाघवमिति, पञ्चमाङ्गे जमालिचरित्रे
निष्क्रमणमहवर्णने शाङ्खिकादीनां प्रथमान्ततया निर्देश एतस्यैवाशयस्य सूचकः, यदि च ‘प्रायः सूत्राणि सोपस्काराणि
भवन्ती’ति न्यायोऽनुस्मियते तदा साध्याहारव्याख्यानेऽप्यदोषः, ताभिः—विवक्षिताभिरित्यर्थः चाग्निभरभिनन्दयन्त-
श्चाभिष्टुवन्तश्चेति योजना, विवक्षितत्वमेवाह—इष्यन्ते स्मेतीष्टास्ताभिः, प्रयोजनवशादिष्टमपि किञ्चित्स्वरूपतः

कान्तं स्यादकान्तं चेत्यत आह—‘कान्ताभिः’ कमनीयशब्दाभिः ‘प्रियाभिः’ प्रियार्थाभिः मनसा ज्ञायन्ते सुन्दर-
 तथा यास्ता मनोज्ञा भावतः सुन्दरा इत्यर्थः ताभिः मनसा अगम्यन्ते—गम्यन्ते पुनः पुनः या सुन्दरत्वातिशयात्ता
 मनोऽमास्ताभिः उदाराभिः—शब्दतोऽर्थतश्च ‘कल्याणाभिः’ कल्याणाप्तिसूचकाभिः ‘शिवाभिः’ निरुपद्रवाभिः शब्दा-
 र्थदूषणोज्झिताभिरित्यर्थः ‘धन्याभिः’ धनलम्बिकाभिः ‘मङ्गल्याभिः’ मङ्गले—अनर्थप्रतिघाते साध्वीभिः सश्रीकाभिः—
 अनुप्रासाद्यलङ्कारोपेतत्वात् सशोभाभिः ‘हृदयगमनीयाभिः’ अर्थप्राकट्यचातुरीसचिवत्वात् सुबोधाभिः, ‘हृदयप्र-
 लहादनीयाभिः’ हृदयगतकोपशोकादिग्रन्थिविद्रावणीभिः, उभयत्र कर्त्तर्यनद्र प्रत्ययः, कर्णमनोनिर्वृतिकरीभिः अपुन-
 रुकाभिरिति च स्पष्टं, अर्थशतानि यासु सन्ति ता अर्थशतिकास्ताभिः अथवा अर्थानां—इष्टकार्याणां शतानि याभ्यस्ता
 अर्थशतास्ता एवार्थशतिकाः, स्वार्थ इकप्रत्ययः, अनवरतं—विश्रामाभावात् ‘अभिनन्दयन्तश्च’ जय जीवेत्यादिभग्ननतः
 समृद्धिमन्तं भगवन्तमाचक्षाणाः अभिष्टुवन्तश्च भगवन्तमेवेति, किमवादिषुरित्याह—‘जय जये’ति भक्तिसम्भ्रमे द्विर्व-
 चनं, नन्दति—समृद्धो भवतीति नन्दः तस्यामन्त्रणमिदं, इह च दीर्घत्वं प्राकृतत्वात्, अथवा जय त्वं जगन्नन्द !—
 जगत्समृद्धिकर ? जय जय भद्र ?—प्राग्वत्, नवरं भद्रः—कल्याणवान् कल्याणकारी वा, कथमाशासते स्म इत्याह—
 धर्मर्मेण—करणभूतेन न त्वभिमानलज्जादिना अभीतो भवपरीसहोपसर्गेभ्यः, प्राकृतत्वात् पञ्चम्यर्थे पष्ठी, परीपहोप-
 सर्गाणां जेता भवेत्यर्थः, तथा क्षान्त्या न त्वसामर्थ्यादिना क्षम—सोढा भव, ‘भयं’ आकस्मिकं ‘भैरवं’ सिंहादिसमुत्थं

तयोः, प्राकृतत्वात्पदव्यत्यये भैरवभयानां वा-भयङ्करभयानां क्षान्ता भव इत्यर्थः, नानावक्तृणां नानाविधवाग्भङ्गीति न पूर्वविशेषणान्तःपातेन पौनरुक्त्यं, धर्मे-प्रस्तुते चारित्रधर्मे अविघ्नं-विघ्नाभावस्ते-तव भवतु इतिकृत्वा धातूनामनेकार्थ-त्वादुच्चार्य पुनः पुनरभिनन्दयन्ति चाभिष्टुवन्ति चेति, अथ येन प्रकारेण निर्गच्छति तमेवाह-—‘तए ण’मित्यादि, ‘ततः’ तदनन्तरं ऋषभोऽहं कौशलिको नयनमालासहस्रैः श्रेणिस्थितभगवद्दिदक्षामात्रया व्यापृतनागरनेत्रवृन्दैः प्रेक्ष्यमाणः २-पुनः पुनरवलोक्यमानः, आभीक्ष्ण्ये द्विर्वचनं सर्वं, एवं सर्वत्र तावद्वक्तव्यं यावन्निर्गच्छति-‘यथौपपातिके’ एवं यथा प्रथमोपाङ्गे चम्पातो भंभासारसुतस्य निर्गम उक्तस्तथाऽत्र वाच्यो, वाचनान्तरेण यावदाकुलवोलबहुलं नभः कुर्वन्निति पर्यन्ते इति, तत्र च यो विशेषस्तमाह-—विनीता राजधान्या मध्यमध्येन-मध्यभागेन इत्यर्थः निर्गच्छति, ‘सुखं सुखेने’ त्यादिवन्मध्यमध्येनेति निपातः, औपपातिकगमश्चायं-‘हियमालासहस्सेहिं अभिणंदिज्जमाणे २ मणोरह-मालासहस्सेहिं विच्छिप्पमाणे २ वयणमालासहस्सेहिं अभिथुबमाणे २ कंतिरूवसोहगगुणेहिं पत्थिज्जमाणे २ अंगुलिमालासहस्सेहिं दाइज्जमाणे २ दाहिणहत्थेणं वहूणं णरणारीसहस्साणं अंजलिमालासहस्साइं पडिच्छमाणे २ मंजुमंजुणा घोसेणं पडिबुज्जेमाणे २ भवणपतिसहस्साइं समइच्छमाणे २ तंतीतालुडिअगीअवाइअरेवेणं महुरेण य मणहरेणं जयसहुगघोसविसएणं मंजुमंजुणा घोसेणं पडिबुज्जेमाणे २ कंदरगिरिविवरकुहरगिरिवरपासाउद्धघणभवण-देवकुलसिंघाडगतिगचउक्कचच्चरआरामुज्जाणकाणसहापवापएसदेसभागे पडिंसुआसयसंकुलं करेते हयहेसिअहत्थिगु-

लगुलाइअरहघणघणाइयसद्दमीसिएणं महया कलकलवेणं जणस्स महरेण पूरयंतो मुगंधवरकुमुमचुण्णउविस्वामरे-
णुकविलं नभं करेते, कालागुरुकुंदुरुकुरुकधूवनिघहेण जीवयोगमिय यामयंते समंतओ खुभिअचक्कवालं पउरजण-
वालउच्छपमुइअतुरिअपहाविअविउलं'न्ति, आउलपदमारभ्य निर्गच्छति पदपर्यगंतं तु मूत्रे माभादेयास्ति, अत्र व्यास्या-
हृदयमालासहस्रैः—जनमनःसमूहैरभिनन्धमानः २—समृद्धिमुपनीयमानो २ जय जीव नन्देत्याद्याशीर्दिनिन, मनोरथ-
मालामहस्रैः—एतस्यैवाशापरा भवाम इत्यादिजनविकल्पैर्विदेशेण स्पृश्यमानः २ इत्यर्थः वटनमालासहस्रैर्वचनमाला-
सहस्रैर्वा अभिष्टूयमानं २ कान्त्यादिगुणैर्हेतुभिः प्रार्थ्यमानो २ भर्तृतया म्बामितया वा स्त्रीपुरुषजनैरभिलष्यमाणः २
अंगुलिमालासहस्रैर्दृश्यमानः २ दक्षिणहस्तेन चह्नां नरनारीमहन्नाणा अञ्जलिमालाः—संयुतकरमुद्राविशेषवृन्दानि प्रती-
च्छन् २—गृह्णन् २, किमुक्तं भवति ?—त्रैलोक्यनाथेनापि प्रमुणा पौराणामस्माकमञ्जलिरूपा भक्तिर्मनस्यवतारितेति
दक्षिणहस्तदर्शनं तथा महाप्रमोदाय भवतीति कुर्वन्, मञ्जुमज्जुना—अतिक्रमलेन घोषेण—स्वरेण प्रतिपृच्छन् २—प्रश्नयन्
२ प्रणमतां स्वरूपादिवार्ताः, भवनानां—विनीतानगरीगृहाणां पद्म्या—ममश्रेणिस्थित्या महन्नाणि न तु पुण्यायकीर्ण-
स्थित्या, समतिक्रामन् २, तन्त्रीतलतालाः प्रसिद्धाः, झुटितानि—जेषवाद्यानि तेषां वादितं—वादनं, प्राकृतत्वात्पटव्य-
त्ययः गीतं च तयो रयेण यद्वा तन्त्यादीनां झुटितान्तानां गीते—गीतमध्ये यद्वादितं—वादनं तेन यो रयः—शब्दमेन
मधुरेण—मनोहरेण तथा जयशब्दस्य उद्घोषः—उद्घोषणं विशदः—स्पष्टतया प्रतिभाममानं यत्र तेन मञ्जुमज्जुना घोषेण

पौरजनरवेण च प्रतिबुद्धमानः २-सावधानीभवन् २ कन्दराणि-दर्यः गिरीणां 'विवरकुहराणि' गुहाः पर्वतान्तराणि च गिरिवराः-प्रधानपर्वताः प्रासादाः-सप्तभूमिकादयः ऊर्ध्वघनभवानि-उच्चाविरलगेहानि देवकुलानि-प्रतीतानि शृङ्गाटकं-त्रिकोणस्थानं त्रिकं-यत्र रथ्यात्रयं मिलति चतुष्कं-यत्र रथ्याचतुष्टयं चत्वरं-बहुमार्गा आरामाः-पुष्पजातिप्रधानवनखण्डाः उद्यानानि-पुष्पादिमद्भृक्षयुक्तानि काननानि-नगरासन्नानि सभा-आस्थायिकाः प्रपा-जलदानस्थानं एतेषां ये प्रदेशदेशरूपा भागास्तान्, तत्र प्रदेशा-लघुतरा भागा देशास्तु लघवः प्रतिश्रुतः-प्रतिशब्दास्तेषां शतसहस्राणि-लक्षास्तैः सङ्कुलान् कुर्वन्, अत्र बहुवचनार्थे एकवचनं प्राकृतत्वात्, हयानां हेपितेन-हेपारवरूपेण हस्तिनां गुलगुलायितरूपेण, रथानां घनघनायितेन-घणघणायितरूपेण शब्देन मिश्रितेन जनस्य महता कलकलरवेण आनन्दशब्दत्वान्मधुरेण-अक्रूरेण पूरयन् २, अत्र नभ इति उत्तरग्रन्थवर्तिना पदेन योगः, सुगन्धानां वरकुसुमानां चूर्णानां च उद्वेधः-उर्ध्वगतो वासरेणुः-वासकं रजस्तेन कपिलं नभः कुर्वन् कालागुरुः-कृष्णागुरुः कुंदुरुकः-चीडाभिधं द्रव्यं तुरुष्कं-सिब्हकं धूपश्च-दशाङ्गादिगन्धद्रव्यसंयोगजः एषां निवहेन जीवलोकं वासयन्निव, अत्रोत्प्रेक्षा तु जीवलोकवासनस्यावास्तवत्वेन, सर्वतः क्षुभितानि-साश्चर्यतया ससम्भ्रमाणि चक्रवालानि-जनमण्डलानि यत्र निर्गमे तद्यथा भवतीत्येवं निर्गच्छतीति, प्रचुरजनाश्च अथवा पौरजनाश्च बालवृद्धाश्च ये प्रमुदितास्त्वरितप्रधाविताश्च-शीघ्रं गच्छन्तस्तेषां व्याकुलाकुलानां-अतिव्याकुलानां यो बोलः-शब्दः स बहुलो यत्र तत्तथा, एवंभूतं नभः कुर्वन्, विशेषणानां

व्यस्तथा निपातः प्राकृतत्वादिति, निर्गत्य च यत्रागच्छति तदाह—‘आसि’इत्यादि, आसिक्तं—ईपत् सिक्तं गन्धो-
 दकादिना प्रमार्जितं कचवरशोधनेन सिक्तं—तेनैव विशेषतोऽत एव शुचिकं—पवित्रं पुष्पर्य उपचारः—पूजा तेन कलितं-
 युक्तं, इदं च विशेषणं प्रमार्जितासिक्तशुचिकमित्येवं दृश्यं, प्रमार्जिताद्यनन्तरभावित्वाच्छुचिकत्वस्य, एवंविधं सिद्धा-
 र्थवनविपुलराजमार्गं कुर्वन्, तथा हयगजरथानां ‘पहूकरे’ति देशीशब्दोऽयं समूहवाची तेन हयादिसेनयेत्यर्थः,
 तथा पदातीनां चटकरेण वृन्देन च मन्दं २—यथा भवति तथा, क्रियाविशेषणं, यथा हयादिसेना पाश्चात्या समेति
 तथा २ बहुतरवहुतमकमित्यर्थः, उद्धतरेणुकं—ऊर्ध्वगतरजस्कं कुर्वन्, यत्रैव सिद्धार्थवनमुद्यानं यत्रैवाशोकवरपादप-
 स्तत्रैवोपागच्छतीति । उपागत्य यत्करोति तदाह—उपागत्याशोकवरपादपस्याधः शिविकां स्थापयति, स्थापयित्वा च
 शिबिकायाः प्रत्यवरोहति, अवतरतीत्यर्थः, प्रत्यवरुह्य च स्वयमेवाभरणालङ्कारान्, तत्राभरणानि—मुकुटानीति (दीनि)
 अलङ्कारान्—वस्त्रादीन्, सूत्रे एकवचनं प्राकृतत्वात्, आभरणानि च अलङ्काराश्चेति समाहारद्वन्द्वकरणाद्वा, अव-
 मुञ्चति—त्यजति, कुलमहत्तरिकाया हंसलक्षणपटे अवमुच्य च स्वयमेव चतसृभिः ‘अट्टाहि’ति मुष्टिभिः करणभूता-
 भिलुञ्चनीयकेशानां पञ्चमभागलुञ्चिकाभिरित्यर्थः, लोचं करोति, अपराङ्गालङ्कारादिमोचनपूर्वकमेव शिरोऽलङ्कारादि-
 मोचनं विधिक्रमायेति पर्यन्ते मस्तकालङ्कारकेशमोचनं, तीर्थकृतां पञ्चमुष्टिलोचसम्भवेऽपि अस्य भगवतश्चतुर्मुष्टिक-
 लोचगोचरः श्रीहेमाचार्यकृतऋषभचरित्राद्यभिप्रायोऽयं—‘प्रथममेकया मुष्ट्या सशुक्रूर्चयोर्लोचं तिसृभिश्च शिरोलोचं

कृते एकां मुष्टिमवशिष्यमाणां पवनान्दोलितां कनकावदातयोः प्रभुस्कन्धयोरुपरि लुठन्तीं मरकतोपमानमाविभ्रतीं परम-
रमणीयां वीक्ष्य प्रमोदमानेन शक्रेण भगवन् ! मय्यनुग्रहं विधाय ध्रियतामियमित्थमेवेति विज्ञप्ते भगवतापि सा तथैव
रक्षितेति, 'न ह्येकान्तभक्तानां याञ्जामनुग्रहीतारः खण्डयन्ती'ति, अत एवेदानीमपि श्रीऋषभमूर्त्तौ स्कन्धोपरि वह्निरिका
क्रियन्ते इति, लुञ्चिताश्च केशाः शक्रेण हंसलक्षणपटे क्षीरोदधौ क्षिप्ता इति, पष्ठेन-भक्तेन उपवासद्वयरूपेण अपानकेन-
चतुर्विधाहारेण 'आपाढाभि'रित्यत्र 'ते लुम्बे' (श्रीसिद्ध. ० अ. ३ पा. २ सू. १०८) त्यनेन उत्तरपदलोपे उत्तरापाढाभिर्वचनवै-
षम्यमार्पित्वात्, नक्षत्रेण योगमुपागतेनार्थाच्चन्द्रेणेति गम्यं, उग्राणां-अनेनैव प्रभुणा आरक्षकत्वेन नियुक्तानां भोगानां-
गुरुत्वेन व्यवहृतानां राजन्यानां-वयस्यतया व्यवस्थापितानां क्षत्रियाणां-शेषप्रकृतितया विकल्पितानां चतुर्भिः पुरुषस-
हस्रैः सार्द्धं, एते च बन्धुभिः सुहृद्भिर्भरतेन च निषिद्धा अपि कृतज्ञत्वेन स्वाम्युपकारं स्मरन्तः स्वामिविरहभीरवो वान्तान्न
इव राज्यसुखे विमुखा यत्स्वामिनाऽनुष्ठेयं तदस्माभिरपीति कृतनिश्चयाः स्वामिनमनुगच्छन्ति स्म, एकं देवदूष्यं शक्रेण
वामस्कन्धे जीतमित्यर्पितं उपादाय, न तु रजोहरणादिकं लिङ्गं कल्पातीतत्वाज्जिनेन्द्राणां, मुण्डो द्रव्यतः शिरःकूर्चलो-
चनेन भावतः कोपाद्यपासनेन भूत्वा अगाराद्-गृहवासान्निष्क्रम्येति गम्यं, अनगारितां-अगारी-गृही असंयतस्तत्प्र-
तिषेधादनगारी-संयतस्तद्भावस्तत्ता तां साधुतामित्यर्थः प्रव्रजितः-प्रगतः प्राप्त इतियावत्, अथवा विभक्तिपरि-
णामादनगारितया-निर्ग्रन्थतया प्रव्रजितः-प्रव्रज्यां प्रतिपन्नः । अथ प्रभोश्चीवरधारित्वकालमाह—

उसमे ण अरहा कोसलिए सबच्छर साहिअं चीवरधारी होत्था, तेण पर अचेलए । जप्पभिइ च ण उसमे अरहा कोसलिए मुडे
 भविता अगाराओ अणगारिय पवइए तप्पभिइं च ण उसमे अरहा कोमलिए णिअ बोमट्टकाण चिअत्तदेहे जे केइ उवसग्गा
 उप्पज्जति त०—दिआ वा जाव पडिलोमा वा अणुलोमा वा, तत्थ पडिलोमा वेत्तेण वा जाव कसेण वा काए आउट्टेज्जा
 अणुलोमा व देज्ज वा जाव पज्जुवासेज्ज वा ते (उप्पन्न) सब्बे सम्म सहइ जाव अहिआसेइ, तए ण से भगव समणे जाए ईरिआसमिए
 जाव पारिट्ठावणिआसमिए मणसमिए वयसमिए कायसमिए मणगुत्ते जाव गुत्तवभयारी अकोहे जाव अलोहे सते पसते उवसते
 परिणिवुडे छिण्णसोए निरुवलेवे सखसिव निरजणे जअरुण व जायरूवे आदरिसपडिभागे इव पागडभावे कुम्भो इव
 गुत्तिदिए पुक्खरपत्तमिव निरुवलेवे गगणमिव निरालवणे अणिले इव सोमदसणे सूरु इव तेअसी विहग
 इव अपडिवद्धगामी सागरो इव गभीरे- मंदरो इव अकपे पुढवीषिव सब्बफासविसहे जीवो विव अपडिहयगइत्ति ।
 णत्थि ण तस्स भगवंतस्स कत्थइ पडिवधे, से पडिवधे चउव्विहे भवति, तजहा-द्वओ रिअत्तओ कालओ भावओ, द्वओ इह
 खलु माया मे पिया मे भाया मे भगिणी मे जाव संगंथसथुआ मे हिरण मे सुवण मे जाव उवगरण मे, अहवा समामओ
 सच्चित्ते वा अचित्ते वा मीसए वा दव्वजाए सेव तस्स ण भवइ, खित्तओ गमे वा णरे वा अरणे वा खेत्ते वा खले वा गेहे वा
 अगणे वा एव तस्स ण भवइ, कालओ थोवे वा लवे वा मुहुत्ते वा अहोरेत्ते वा पक्खे वा मासे वा उऊए वा अयणे वा सबच्छरे
 वा अन्नयरे वा दीहकालपडिवधे एव तस्स ण भवइ, भावओ कोहे वा जाव लोहे वा भए वा हासे वा एव तस्स ण भवइ,
 से ण भगव वासावासवज्ज हेमतगिम्हासु गामे एगराइए णरे पचराइए ववगयहाससोगअरइभयपरित्तसे णिम्ममे णिरहकारे

लहुभूए अगथे वासीतच्छणे अदुहे चदणानुलेवणे अरत्ते लेहुमि कचणंमि अ समे इह लोए अपडिवद्धे जीवियमरणे निरवकले ससारपारगामी कम्मसगणिगघायणट्ठाए अन्मुट्टिए विहरइ । तस्स ण भगवंतस्स एतेण विहारेण विहरमाणस्स एगे वाससहस्से विइक्कते समाणे पुरिमतालस्स नगरस्स वहिआ सगड्मुहसि उज्जाणसि निगगेहवरपायवस्स अहे क्षाणतरिआए वट्टमाणस्स फग्गुणवहुलस्स इक्कारसीए पुव्वण्हकालसमयसि अट्टमेण भत्तेण अपाणएण उत्तरासाढाणक्खत्तेण जोगमुवागएण अणुत्तरेण नाणेण जाव चरित्तेण अणुत्तरेण तवेण वलेण वीरिएण आलएण विहारेण भावणाए खतीए गुत्तीए मुत्तीए तुट्ठीए अज्जेवेण मइवेण लाघवेण सुचरिअसोवचिअफलनिवाणमग्गेण अप्पाण भावेमाणस्स अणते अणुत्तरे निवाचाए गिरावरणे कसिणे पडिपुण्णे केवलवरनाणदंसणे समुप्पण्णे जिणे जाए केवली सवन्न सब्बदरिस्सी सणेरइअतिरिअनरामरस्स लोगस्स पज्जे जाणइ पासइ, तजहा—आगइ गइ ठिइ उववाय भुत्त कड पडिसेविअ आवीकम्मं रहोकम्मं त त कालं मणवयकाये जोगे एवमादी जीवाणवि सबभावे मोक्खमग्गस्स विसुद्वतराए भावे जाणमाणे पासमाणे एस खलु मोक्खमग्गे मम अण्णेसि च जीवाण हियसुहणिस्सेसकरे सब्बदुक्खविमोक्खणे परमसुहसमाणे भविस्सइ । तते ण से भगव समणाण निग्गथाण य निग्गंथीण य पच महवयाइ सभावणाइ छच जीवणिकाए धम्म देसमाणे विहरति, तजहा—पुढविकाइए भावणाग्गेणं पंच महवयाइ सभावणाइ भाणिअवाइति । उसभस्स ण अरहओ कोसल्लिअस्स चउरासी गणा गणहरा होत्था, उसभस्स ण अरहओ कोसल्लिअस्स उसभसेणपामोक्खाओ चुलसीइ समणसाहस्सीओ उक्कोसिआ समणसपया होत्था, उसभस्स ण वंभीसुदरीपामोक्खाओ तिणिण अज्जिआसयसाहस्सीओ उक्कोसिआ अज्जिआसपया होत्था, उसभस्स ण० सेज्जसपामोक्खाओ तिणिण समणेवासगसयसाहस्सीओ पच य साहस्मीओ उक्को-

सिआ समणोवासंगसंपया होत्था, उसभस्स ण० सुभइपापोक्खाओ पच समणोवासिआसयसाहस्सीओ चउपण्णं च सहस्सा उक्कोसिआ समणोवासिआसपया होत्था, उसभस्स ण अरहओ कोसलजिअस्स अजिण्ण ज्जिणसकासाण सव्वक्खरमन्निवाईणं जिणो विव अवितह वागरमाणाण चत्तारि चउइसपुवीसहस्सा अट्ठमा य सया उक्कोसिआ चउइसपुवीसपया होत्था, उसभस्स ण० णव ओहिणाणिसहस्सा उक्कोसिआ०, उसभस्स ण० वीस ज्जिणसहस्सा वीस वेउविअसहस्सा छच्च सया उक्कोसिआ० बारम विउल-मईसहस्सा छच्च सया पण्णासा बारस चाईसहस्सा छच्च सया पण्णासा, उसभस्स ण० गइकहाणाण टिउकहाणाण आगमेसि-भइाण वावीस अणुत्तरोववाईआण सहस्सा णव य सया, उसभस्स ण० वीस समणसहस्सा सिद्धा, चत्तालीम अज्जिआमहस्सा सिद्धा सट्ठि अतेवासीसहस्सा सिद्धा, अरहओ ण उसभस्स वहवे अतेवासी अणगारा भगवतो अप्पेगइआ मासपरिआया जहा उववाइए सव्वओ अणगारवणओ जाव उट्ठजाणू अहोसिरा झाणकोटोवगया सज्जेण तवसा अप्पणं भावेमाणा विहरति, अरहओ ण उसभस्स डुविहा अंतकरभूमी होत्था, तजहा—जुगंतकरभूमी अ परिआयतकरभूमी य, जुगतकरभूमी जाव असरेज्जाइ पुरिस्सजुगाइ, परिआयंतकरभूमी अतोमुहुत्तपरिआए अतमकासी (सूत्र ३१)

‘उसभे ण’मित्यादि, ऋषभोऽहं कौशलिकः साधिकं समासमित्यर्थः, संवत्सरं—वर्षं यावद् वस्त्रधारी अभवत्ततः परमचेलकः, अत्र ये^२ केचन लिपिप्रमादादादर्शेण्विदमधिकमित्याहुस्तैरावश्यकचूर्णिगतश्रीऋषभदेवदेवदूष्याधिकारेऽय-

१ सक्को अ लक्खमुल्ल सुरइस ठवइ सव्वज्जिणत्तन्धे । वीरस्स वरिसमहिअ सयावि सेसाण तस्स ठित्ति॥१॥ति प्रन्यान्तरवचनादधिक सभाव्यते (इति हीर० इत्ते) ।

मेवालापको द्रष्टव्यः, आमण्यानन्तरं कथं प्रभुः प्रववृते इत्याह—‘जगपभिर्दं च ण’मित्यादि, यतःप्रभृति ऋषभोऽहं
कौशलिकः प्रव्रजितस्ततःप्रभृति नित्यं व्युत्सृष्टकायः परिकर्मवर्जनात् त्यक्तदेहः परीषहादिसहनात् ये केचिदुपसर्गा उत्प-
द्यन्ते, तद्यथा—दिव्या—देवकृता वाशब्दः समुच्चये यावत्करणात् ‘माणुसा वा तिरिक्खजोणिआ वा’ इति पदग्रहः,
प्रतिलोमाः—प्रतिकूलतया वेद्यमाना अनुलोमाः—अनुकूलतया वेद्यमानाः, वाशब्दः पूर्ववत्, तत्र प्रतिलोमा वेत्रेण—
जलवंशेन यावच्छब्दात् ‘तयाए वा छियाए वा लयाए वा’ इति, तत्र त्वचया—सनादिकया छिवया—श्लक्षण्या लोह-
कुश्या लतया—कम्बया कपेण—चर्मदण्डेन, वाशब्दः प्राग्वत्, कश्चिदुष्टात्मा कार्ये ‘विवक्षातः कारकाणी’त्याधारविव-
क्षायां सप्तमी आकुट्टयेत् ताडयेदित्यर्थः, अनुलोमास्तु ‘वंदेज वा’ यावत्करणात् ‘पूएज्जा वा सक्कारेज्जा वा सम्मा-
णेज्जा वा कल्लाणं मंगलं देवयं चेइयं’ इति, वन्देत वा स्तुतिकरणेन पूजयेद्वा पुष्पादिभिः सत्कुर्याद्वा वस्त्रादिभिः
सन्मानयेद्वा अभ्युत्थानादिभिः कल्याणं भद्रकारित्वात् मङ्गलं अनर्थप्रतिघातित्वात् देवतां—इष्टदेवतामिव चैत्यं—
इष्टदेवताप्रतिमामिव पर्युपासीत वा—सेवेतेति, तान् प्रतिलोमानुलोमभेदभिन्नान् उपसर्गान् सम्यक् सहते भया-
भावेन, यावत्करणात् ‘खमइ तितिक्खइ’त्ति क्षमते क्रोधाभावेन तितिक्षते दैन्यानवलम्बनेन अध्यासयति अविचल-
कायतयेति । अथ भगवतः श्रमणावस्थां वर्णयन्नाह—‘तए णं से’ इत्यादि, ततः स भगवान् श्रमणो—मुनिर्जातः,
किंलक्षण इत्याह—ईर्यायां—गमनागमनादौ समितः—सम्यक् प्रवृत्तः उपयुक्त इत्यर्थः, यावत्पदात् ‘भासासमिए एस-

णासमिह आयाणभंडमत्तनिकखेवणासमिह उच्चारपासवणखेलजल्लसिंघाण'त्ति, अग्नेतनपदं तु साक्षादेवास्ति, भायायां-
निरवद्यभाषणे समितः एषणाया-पिण्डविशुद्धौ आधाकर्मादिदोषरहितभिक्षाग्रहणे समितः भाण्डमात्रस्य-उपकरण-
मात्रस्योपादाने-ग्रहणे निक्षेपणायां च-मोचने समितः प्रत्युपेक्षणादिकसुन्दरचेष्टया सहित इत्यर्थः, सूत्रे व्यस्ततया पदनि-
र्देशार्पित्वात्, अथवा आदानेन सह भाण्डमात्रस्य निक्षेपणेति समासयोजना, उच्चारः-पुरीषं प्रश्रवणं-मूत्रं खेलः-कफः
सिंधानो-नासिकामलः जल्लः-शरीरमलः एषां परि-सर्वैः प्रकारैः स्थापनं-अपुनर्ग्रहणतया न्यासः परित्याग इत्यर्थः तत्र
भवा पारिष्ठापनिकी, तत्र सुन्दरचेष्टा क्रिया इत्यर्थः, तस्यां समितः-उपयुक्तः, "प्रत्यये डीर्नवा" (श्रीसिद्ध. अ. ८ पा. ३ सू. ३१)
इति प्राकृतसूत्रेण स्त्रीलक्षणो ङीप्रत्ययो विकल्पनीयः, यथा 'ईरियावहिआए विराहणाए' इत्यत्र, एतच्चान्त्यसमितिद्वयं
भगवतो भाण्डसिद्धानाद्यसम्भवेऽपि नामाखण्डनार्थमुक्तमिति वादरेक्षिकया प्रतिभाति, सूक्ष्मेक्षिकया तु यथा वस्त्रैपणाया
असम्भवेऽपि सर्वथा एषणासमितेर्भगवतोऽसम्भवो न, आहारादौ तस्या उपयोगात्, तथाऽन्यभाण्डासम्भवेऽपि देवदूष्य-
सम्बन्धिनी चतुर्थसमितिर्भवत्येव, दृश्यते च श्रीवीरस्य द्विजदाने देवदूष्यादाननिक्षेपौ, एवं श्लेष्माद्यभावेऽपि नीहार-
प्रवृत्तौ पञ्चमीसमितिरपीत्यलं प्रसङ्गेन, तथा मनःसमितः-कुशलमनोयोगप्रवर्तकः वचःसमितः-कुशलवाग्योगप्रवर्तकः,
भाषासमित इत्युक्तेऽपि यद्वचःसमित इत्युक्तं तद् द्वितीयसमितावत्यादरनिरूपणार्थं करणत्रयशुद्धिसूत्रे सङ्ख्यापूरणार्थं

१ सूत्रपाठस्य गृहस्थानामपि पारिष्ठापनिकाकारस्येवाखण्डतैव युक्तेति न दोष (इति हीर० वृत्तौ) ।

च, कायसमितः-प्रशस्तकायव्यापारवान्, मनोगुप्तः-अकुशलमनोयोगरोधकः यावत्पदात् 'वयगुप्ते कायगुप्ते गुप्ते गु-
प्तिदि'ति वागुप्तः-अकुशलवाग्योगनिरोधकः कायगुप्तः-अकुशलकाययोगनिरोधकः, एवं च सत्प्रवृत्तिरूपाः समित-
योऽसत्प्रवृत्तिनिरोधरूपास्तु गुप्तय इति, अत एव गुप्तः सर्वथा संवृतत्वात्, तत्रैव विशेषणद्वारा हेतुमाह-गुप्तेन्द्रियः
शब्दादिष्विन्द्रियार्थेष्वरक्तद्विष्टतया प्रवर्तनात्, तथा गुप्तिभिर्वसत्यादिभिर्यत्पूर्वकं रक्षितं गुप्तं ब्रह्म-मैथुनविरति-
रूपं चरतीत्येवंशीलः, तथा अक्रोधः यावत्करणात् 'अमाणे अमाए' इति पदद्वयं ग्राह्यं, व्यक्तं च, अलोभः, अत्र सर्वत्र
स्वल्पार्थे नञ् ग्राह्यः, तेन स्वल्पक्रोधादिभिरित्यर्थः, अन्यथा सूक्ष्मसम्परायगुणस्थानकावधि लोभोदयस्योपशान्तमोहा-
वधि च चतुर्णामपि क्रोधादीनां सत्तायाः सम्भवे तदभावासम्भवात्, कुत एवंविध इत्याह-श्रान्तो-भवन्नमणतः
प्रस्वान्तः-प्रकृष्टचित्तः उपसर्गाद्यापातेऽपि धीरचित्तत्वात् उपशान्त इति व्यक्तं अत एव परिनिवृतः सकलसन्ता-
पवर्जितत्वात्, छिन्नश्रोताः-छिन्नसंसारप्रवाहः छिन्नशोको वा निरुपलेपो-द्रव्यभावमलरहितः, अथ सोपमानैश्चतुर्द-
शविशेषणैर्भगवन्तं विशिनष्टि-'शङ्खमिवे'त्यत्र प्राकृतशैल्या क्लीवभावस्तेन शङ्ख इव निर्गतमञ्जनमिवाञ्जनं-कर्म जीवमा-
लिन्यहेतुत्वात् यस्मात् स तथा, जात्यकनकमिव-पोडशवर्णककाञ्चनमिव जातं रूपं-स्वरूपं रागादिकुद्रव्यविरहाद्यस्य
स तथा, आदर्शे-दर्पणे प्रतिभागः-प्रतिविम्बः स इव प्रकटभावः, अयमर्थः-आदर्शे प्रतिविम्बितस्य वस्तुनो यथा
यथावदुपलभ्यमानस्वभावा नयनमुखादिधर्मा उपलभ्यन्ते तथा स्वामिन्यपि यथास्थितो मनःपरिणाम उपलभ्यते,

न तु शठवद्दर्शितावहित्थ इति, कूर्मवद् गुप्तेन्द्रियः, कच्छपो हि कन्धरापादलक्षणावयवपञ्चकेन गुप्तो भवति एवमय-
मपीन्द्रियपञ्चकेन, पूर्वोक्तं गुप्तेन्द्रियत्वं दृष्टान्तद्वारा सुबोधमिति न पौनरुक्त्यं, पुष्करपत्रमिव निरुपलेपः, पङ्कजल-
कल्पस्वजनविषयस्नेहरहित इत्यर्थः, गगनमिव निरालम्बनः—कुलग्रामनगरादिनिश्चरहितः अनिल इव—वायुरिव निरालयो-
वसतिप्रतिबन्धवन्ध्यः, यथोचितं सततविहारित्वात्, अयमत्राशयः—यथा वायुः सर्वत्र संचरिष्णुत्वेनानियतवासी तथा
प्रभुरपीति, चन्द्र इव सौम्यदर्शनः—अरौद्रमूर्तिः, सूर इव तेजस्वी परतीर्थिकतेजोऽपहारित्वात्, विहगः—पक्षी स इवा-
प्रतिवज्रतया गच्छतीत्येवंशीलः स तथा, किमुक्तं भवति?—स्थलचरजलचरौ स्थलजलनिश्चितगमनौ न तथा विहगः
स्वावयवभूतपक्षसापेक्षगामित्वात्, तेन विहगवदयं प्रभुरनेकेष्वनार्थदेशेषु कर्मक्षयसाहायककारिषु परानपेक्षः स्वशक्त्या
विहरतीति, सागर इव गम्भीरः—परैरलब्धमध्यो निरुपमज्ञानवत्त्वेऽपि रहःकृतपरदुश्चरितानामपरिस्त्रावित्वात्
हर्षशोकादिकारणसम्भावेषु तद्विकारादर्शनाद्वा, मन्दर इव अकम्पः, स्वप्रतिज्ञातेषु तपःसंयमेषु दृढाशयत्वेन
प्रवर्तनात्, पृथ्वीव सर्वान् स्पर्शाननुकूलेतरान् विपहते यः स तथा, जीव इवाप्रतिहतगतिः—अस्खलितगतिः,
यथा हि जीवस्य कटकुल्यादिभिर्न गतिः प्रतिहन्यते तथा केनापि परपाखण्डिना आर्थानार्थदेशेषु सञ्चरतः
प्रभौरपि, अथ मा भवन्तु दुर्ज्ञेयस्य प्रभोः परे गतिविघातकाः परं स्वप्रतिबन्धेनापि गतिर्विहन्यते इत्याह—
‘गतिथ न’ मित्यादि, नास्ति तस्य भगवतः कुत्रचित् प्रतिबन्धः—अयं ममास्याहमित्याशयबन्धरूपः, अयमेव हि

संसारशब्दव्यपदेश्यः, यदुच्चे—“अयं ममेति संसारो, नाहं न मम निर्वृतिः। चतुर्भिरक्षरैर्वन्धः, पञ्चभिः परमं पदम्॥१॥”
स च द्रव्यतः—द्रव्यं प्रतीत्यं “ल्यब्लोपात् पञ्चमी”, एवं क्षेत्रत इत्याद्यपि, तत्र द्रव्यत इति व्याख्येयपदपरामर्शार्थं
तेन न पौनरुक्त्यं, इह लोके खलुर्वाक्यालङ्कारे माता मम पिता ममेत्यादि, यावत्करणात् ‘भज्जा मे पुत्ता मे धूआ मे
मे णत्ता मे सुण्हा मे सहिसयण’ति भार्यापुत्रौ प्रसिद्धौ धूआ—पुत्री नप्ता—पुत्रपुत्रः स्तुषा—पुत्रभार्या सखा—मित्रं
स्वजनः—पितृव्यादिः सग्रन्थः—स्वजनस्यापि स्वजनः पितृव्यपुत्रशालादिः संस्तुतो—भूयोदर्शनेन परिचितः, एषां च
जीवपर्यायत्वाद् द्रव्यत्वं, कथञ्चित् पर्यायपर्यायिणोरभेदोपचारात्, हिरण्यं मे सुवर्णं मे, यावच्छब्दात् ‘कंसं मे
दूसं मे धणं मे’ इत्यादि प्रकरणं उपकरणं—उक्तव्यतिरिक्तं, अयं च यावत्पदसंग्रहोऽदृष्टमूलकत्वेन मयैव सिद्धान्तशैल्या
प्राकृतीकृत्य स्थानाशून्यतार्थं लिखितोऽस्ति तेन सैद्धान्तिकैरेतन्मूलपाठगोपनायामुद्यमः कार्यः, प्रकारान्तरेण द्रव्य-
प्रतिबन्धमाह—अथेवेति—प्रकारान्तरे, उक्तरीत्या प्रतिव्यक्ति कथनस्याशक्यत्वेन सङ्क्षेपत उच्यते इति शेषः, सच्चित्ते-
द्विपदादौ अचित्ते—हिरण्यादौ मिश्रे—हिरण्यालङ्कृतद्विपदादौ, द्रव्यजाते—द्रव्यप्रकारे वा समुच्चये स—प्रतिबन्धस्तस्य—
प्रभोरेवमिति—ममेदमित्याशयबन्धेन न भवति ‘स्वित्तो’ इत्यादि प्रायो व्यक्तमिदं, नवरं क्षेत्रं—धान्यजन्यभूमिः
खलं—धान्यमेलनपचनादिस्थंडिलं एवं—उक्तरीत्या आशयबन्धस्तस्य प्रभोर्न भवति, ‘कालो’ इत्यादि, कालतः स्तोके—
सप्तप्राणमाने लवे—सप्तस्तोकमाने मुहूर्त्ते—सप्तसप्ततिलवमाने अहोरात्रे—त्रिंशन्मुहूर्त्तमाने पक्षे—पञ्चदशाहोरात्रमाने मासे—

पक्षद्वयमाने ऋतौ-मासद्वयमाने अयने-ऋतुत्रयमाने संवत्सरे-अयनद्वयमाने अन्यतरस्मिन् वा दीर्घकाले-वर्षशतादौ प्रतिबन्धः एवं-उक्तप्रकारेण तस्य न भवति, अयमृतुरनुकूलो ममायं च प्रतिकूलो ममेति मतिर्न तस्य, यथा श्रीमतां शीतर्तुरनुकूलतया प्रतिबन्धं विधत्ते निर्जनाना तु उष्णर्तुः, 'भावओ' इत्यादि, कण्ठ्यमेतत्, नवरं कदाग्रहवशात् क्रोधादीन् न त्यजामीति धीर्न तस्येत्यर्थः, एतच्च सूत्रमुपलक्षणभूतं तेनानुक्तानां सर्वेषामपि पापस्थानाना ग्रहः, अथ कथं भगवान् विहरति स्मेत्याह-—'से ण' मित्यादि, स भगवान् वर्षासु-प्रावट्काले वासः-अवस्थानं तद्वर्जं, तेन विनेत्यर्थः, हेमन्ताः-शीतकालमासाः ग्रीष्मा-उष्णकालमासास्तेषु ग्रामे-अल्पीयसि सन्निवेशे एका रात्रिर्वासमानतया यस्य स एकरात्रिकः एकदिनवासीत्यर्थः, नगरे-गरीयसि सन्निवेशे पञ्च रात्रयो वासमानतया यस्य स तथा, पञ्चदिनवासीति

१ न चैन 'ग्रामे एगराइए' इत्यादि प्रवचनवहेन साधूनामपि मुरयट्तिरियमेव भविष्यतीति शक्यीय, यत-सा मूर्धन्यैव निधिसूत्रपाठोऽभिग्रहविज्ञेयवत एवावसातव्य, औपपातिकट्टतौ तथैव व्याख्यानात्, अत एव सामान्यत साधूना विहारे विनिग्रताऽप्यागमे प्रसीता, तथाहि-'एगाद पचाह मास न जहासमाहीए'ति श्रीनिशीयभाष्ये, अन्य व्याख्या-'पडिमापडिवण्णाण एगाह पचहो अहालदे । जिणमुत्तान मासो निक्कारणओ अ थेराण ॥ १ ॥' पडिमापडिवण्णाण एगाहो अहालदिवाण पचाहो जिणत्ति-जिणकप्पियाण मुद्धत्ति-मुद्धपारिहारिआण, मुद्धगद्धण पच्छित्तान्नपारिहारिअनिसेहणत्थ, थेराण च, एतेसि मान कप्पविहारै, निन्वाघाए-कारणाभावे, वाघाए पुण थेरकप्पिआ ऊण अहरित्त ता मास अच्छति, 'ऊणाहरित्तमासा एव थेराण अट्ठ णायदन्ना । इअरे अट्ठ पिह-रिउ नियमा चत्तारि अच्छति ॥ १ ॥' एव ऊणा अहरित्ता थेराण अट्ठ मासा णायन्वा, इअरे णाम पडिमापडिवण्णा १ अहालीया २ विमुद्धपारिहारिआ ३ जिणकप्पिआ ४ य जहाविहारेण अट्ठ विहरिऊण वासारत्तिआ चत्तरो मासा सव्ने एगयित्ते अच्छति (इति ही० ट्ठो ।

भावः, यथा दिनशब्दोऽहोरात्रवाची तथा रात्रिशब्दोऽप्यहोरात्रवाचीति, ननु तर्हि दिनशब्द एव कथं नोपात्तः?, उच्यते, निशाविहारस्यासंयमहेतुत्वेन चतुर्ज्ञानिनोऽपि तीर्थकरा अवगृहीतायां वसतावेव वासतेष्व्यां [रात्रौ] वसन्तीति वृद्धान्नायः, 'व्यपगतहास्यशोकरतिभयपरित्रासः' तत्रारतिः—मनसोऽनौत्सुक्यमुद्वेगफलकरतिः—तदभावः परित्रासः—आकस्मिकं भयं शेषं व्यक्तं, निर्गतो ममेतिशब्दो यस्मात् स तथा, किमुक्तं भवति?—प्रभोर्ममेत्यभिलाषेनाभिलाष्यं नास्तीति, पृथ्येकवचनान्तस्यासच्छब्दस्यानुकरणशब्दत्वान्ममेत्यस्य साधुता, निरहंकारः—अहमितिकरणमहङ्कारः स निर्गतो यस्मात्स तथा, लघुभूत ऊर्ध्वगतिकत्वात्, अत एवाग्रन्थो—वाह्याभ्यन्तरपरिग्रहरहितः, वास्यासूत्रधारशस्त्रविशेषेण यत्तत्तत्क्षणं—त्वच उत्खननं तत्राद्विष्टः—अद्वेषवान्, चन्दनानुलेपनेऽरक्तः—अरागवान्, लेष्टौ—दृषदि काञ्चने च समः, उपेक्षणीयत्वेनोभयत्र साम्यभाक्, इहलोके-वर्त्तमानभवे मनुष्यलोके परलोके—देवभवादौ तत्राप्रतिबद्धः तत्रत्यसुखनिष्पत्तिवात् जीवितमरणयोर्निरवकांक्षः—इन्द्रनरेन्द्रादिपूजाप्राप्तौ जीविते दुर्विपहपरीषहाप्तौ च मरणे निःस्पृहः, संसारपारागामीति व्यक्तं, कर्मणां सङ्गः—अनादिकालीनो जीवप्रदेशैः सह सम्बन्धस्तस्य निर्घातनं—विश्लेषणं तदर्थमभ्युत्थित—उद्यतो विहरति । अथ ज्ञानकल्याणकवर्णनायाह—'तस्स ण'मित्यादि, 'तस्य' भगवतः 'एतेन' अनन्तरोक्तेन विहारेण विहरत एकस्मिन् वर्षसहस्रे व्यतिक्रान्ते सति पुरिमतालस्य नगरस्य वहिः शकटमुखे उद्याने न्यग्रोधवरपादपस्याधो 'ध्यानान्तरिके'ति अन्तरस्य—विच्छेदस्य करणमन्तरिका स्त्रीलिङ्गशब्दः अथवा अन्तरमेवा-

न्तर्यं, भेषजादित्वात् स्वार्थे यण् प्रत्ययस्ततः स्त्रीत्वविवक्षायां डीप्रत्यये आन्तरी आन्तर्वैवान्तरीका ध्यानस्यान्तरिकाध्या-
 नान्तरिका-आरब्धध्यानस्य समाप्तिरपूर्वस्यानारम्भणमित्यर्थः अतस्तस्यां वर्त्तमानस्य, कोऽर्थः?—पृथक्त्ववितर्कं सविचारं
 १ एकत्ववितर्कमविचारं २ सूक्ष्मक्रियमप्रतिपाति ३ व्युच्छिन्नक्रियमनिवर्त्ति ४ इति चतुश्चरणत्मकस्य शुक्लध्यानस्य
 चरणद्वये ध्याते चरमचरणद्वयमप्रतिपन्नस्येति, योगनिरोधरूपध्यानस्य चतुर्दशगुणस्थानवर्त्तिनि केवलिन्येव सम्भवात्,
 फाल्गुनबहुलस्यैकादश्यां पूर्वाह्निकालरूपो यः समयः—अवसरस्तस्मिन् अष्टमेन भक्तेन—आगमभाष्योपवासत्रयलक्षणे-
 नापानकेन—जलवर्जितेनोत्तरापाढानक्षत्रे चन्द्रेण सहेति गम्यं योगमुपागते सति, उभयत्र णं वाक्यालङ्कारे, अथवा
 आर्षत्वात् सप्तम्यर्थे तृतीया, अनुत्तरेणेति—क्षपकश्रेणिप्रतिपन्नत्वेन केवलासन्नत्वेन परमविशुद्धिपदप्राप्तत्वेन न विद्यते
 उत्तरं—प्रधानमग्रवर्त्ति वा छाद्वास्थिकज्ञानं यस्मात्तत्तथा, तेन ज्ञानेन—तत्त्वावबोधरूपेण, एवं यावच्छब्दात् दर्शनेन
 क्षायिकभावापन्नेन सम्यक्त्वेन चारित्र्येण—विरतिपरिणामरूपेण क्षायिकभावापन्नेनैव 'तपसे'ति व्यक्तं 'बलेन' संहन-
 नोत्थप्राणेन 'वीर्येण' मानसोत्साहेन 'आलयेन' निर्दोषवसत्या 'विहारेण' गोचरचर्याद्विहिण्डनलक्षणेन 'भावनया'
 महाव्रतसम्बन्धिन्या मनोगुह्यादिरूपया पदार्थानामनित्यत्वादिविन्तनरूपया वा 'क्षान्त्या' क्रोधनिग्रहेण 'गुह्या'
 प्राग्व्याख्यातस्वरूपया 'मुक्त्या' निर्लोभतया 'तुष्ट्या' इच्छानिवृत्त्या 'आर्जवेन' मायानिग्रहेण 'मार्दवेन' माननिग्रहेण
 'लाघवेन' क्रियासु दक्षभावेन, भावे कप्रत्ययविधानात्, सोपचितं—सोपचयं पुष्टमितियावत् एतादृशेन प्रस्तावाभिर्वा-

णमार्गसम्बन्धिनैव सुचरितेन-सदाचरणेन फलं-प्रक्रमान्मुक्तिलक्षणं यस्मात् एवंविधो यो निर्वाणमार्गः-असाधारण-
रत्नत्रयरूपस्तेनात्मानं भावयतः केवलवरज्ञानदर्शनं समुत्पन्नमित्यन्वयः, तत्रानन्तमविनाशित्वात् अनुत्तरं सर्वो-
त्तमत्वात् निर्व्याघातं कटकुड्यादिभिरप्रतिहतत्वात् निरावरणं क्षायिकत्वात् कृत्स्नं सकलार्थग्राहकत्वात् प्रतिपू-
नं सकलस्वांशकलितत्वात् पूर्णचन्द्रवत् केवलं-असहायं 'णद्वंसि उ छाउमत्थि ए णाणे' [नष्टे छाद्व्यस्थिके ज्ञान एव]
इति वचनात्, परं-प्रधानं ज्ञानं च दर्शनं चेति समाहारद्वन्द्वे एकवद्भावः ततः पूर्वपदाभ्यां कर्मधारयः, तत्र सामा-
न्यविशेषोभयात्मके ज्ञेयवस्तुनि ज्ञानं विशेषावबोधरूपं दर्शनं सामान्यावबोधरूपमिति, अत्रायमाशयः-दूरादेव ताल-
तमालादिकं तरुनिकरं विशिष्टव्यक्तिरूपतयाऽनवधारितमवलोकयतः पुरुषस्य सामान्येन वृक्षमात्रप्रतीतिजनकं यदप-
रिस्फुटं किमपि रूपं चकास्ति तद्दर्शनं 'निर्विशेषं विशेषाणां ग्रहो दर्शन'मिति वचनात्, यत्पुनस्तस्यैव प्रत्यासीदतस्ता-
लतमालादिव्यक्तिरूपतयाऽवधारितं तमेव तरुसमूहमुत्पश्यतो विशिष्टव्यक्तिप्रतीतिजनकं परिस्फुटं रूपमाभाति
तज्ज्ञानं, ननु भवतु नाम इत्थमनुभवसिद्धे ज्ञाने छद्मस्थानां विशेषग्रहकता दर्शने च सामान्यग्राहकता, परं केव-
लिनो ज्ञानक्षणे सामान्यांशाग्रहणादर्शनेन च विशेषांशाग्रहणाभावाद् द्वयोरपि सर्वार्थविषयत्वं विरुध्यते, उच्यते, ज्ञान-
क्षणे हि केवलानां ज्ञाने यावद्विशेषान् गृह्णति सति सामान्यं प्रतिभातमेव, अशेषविशेषराशिरूपत्वात् सामान्यस्य,
दर्शनक्षणे च दर्शने सामान्यं गृह्णति सति यावद्विशेषाः प्रतिभाता एव, विशेषानालिङ्गितस्य सामान्यस्याभावात्,

अत एव 'निर्विशेषं विशेषाणां ग्रहो दर्शनं'मित्युक्तमनन्तरोक्तग्रन्थे, कोऽर्थः ?-ज्ञाने प्रधानभावेन विशेषा गौणभावेन सामान्यं दर्शने प्रधानभावेन सामान्यं गौणभावेन विशेषा इति विशेषः । समुत्पन्नं-सम्यक्-क्षायिकत्वेनावरणदेश-स्याप्यभावात् उत्पन्नं, प्रादुर्भूतमित्यर्थः, उत्पन्नेकेवलस्य यद्भवतः स्वरूपं तत्प्रकटयति-'जिणे जाए'इत्यादि, जिने-रागादिजेता, केवलं-श्रुतज्ञानाद्यसहायकं ज्ञानमस्यास्तीति केवली, अत एव सर्वज्ञो-विशेषांशपुरस्कारेण सर्वज्ञाता सर्वदर्शी-सामान्यांशपुरस्कारेण सर्वज्ञाता, नन्वर्हतां केवलज्ञानकेवलदर्शनावरणयोः क्षीणमोहान्त्यसमय एव क्षीणत्वेन युगपदुत्पत्तिकत्वेनोपयोगस्वभावात् कमप्रवृत्तौ च सिद्धायां 'सबन्नू सबदरिसी' इति सूत्रं यथा ज्ञानप्राथम्य-सूचकमुपन्यस्तं तथा सबदरिसी सबन्नू इत्येवं दर्शनप्राथम्यसूचकं किं न ? तुल्यन्यायत्वात्, नैवं, 'सबाओ लब्बीओ सागारोवउत्तस्स उववज्जंति, णो अणागारोवउत्तस्स' [सर्वा लब्धयः साकारोपयुक्तस्योत्पद्यन्ते नानाकारोपयुक्तस्य] इत्यागमादुत्पत्तिक्रमेण सर्वदा जिनानां प्रथमे समये ज्ञानं ततो द्वितीये दर्शनं भवतीति ज्ञापनार्थत्वादित्यमुपन्यासस्येति, छद्मस्थाना तु प्रथमे समये दर्शनं द्वितीये ज्ञानमिति प्रसङ्गाद्बोध्यं । उक्तविशेषणद्वयमेव विशिनष्टि-सन्नैरयि-

१ अवसस्त्वाचकतया हेयोऽत्राथ समयशब्दः, छद्मस्थाना समयेनोपयोगाभावात्, अत एव 'चयमाणे न याणइ' त्यागम, अत एव च 'जाणइ पासइ'-त्यवधिग्याख्याया नन्द्यामपि अवसरपरतयेव समयशब्दव्याख्याऽविरुद्धा, स्पष्ट च स्थानोक्ते दशमस्थानादौ व्याख्याप्रज्ञप्तौ च समयस्याविपयत्वं छद्मस्थस्य द्रुमपत्रीये 'समय गोयम ! मा पमायए' इत्यत्र च ।

कार्तिर्यग्नरामरस्य पञ्चास्तिकायात्मकक्षेत्रखण्डस्य उपलक्षणाद् लोकस्य अलोकस्यापि—नभःप्रदेशमात्रात्मकक्षेत्रविशेषस्य पर्यायान्—क्रमभाविस्वरूपविशेषान् जानाति केवलज्ञानेन पश्यति केवलदर्शनेन, पर्यायानित्युक्ते द्वयमपि ग्राह्यं, नहि पर्याया द्रव्यवियुता भवेयुर्द्रव्यं वा पर्यायवियुतं, तेनाधेयमाधारमाक्षिपतीति, अन्यथा आधेयत्वस्यैवानुपपत्तेः, यथाऽऽकाशस्य, न हि आकाशं कायवतिष्ठते तस्याधारमात्ररूपस्यैव सिद्धान्ते भणनात्, अथवा सामान्यत उक्तं पर्यायाणां ज्ञानं व्यक्त्या निरूपयन्नाह—तद्यथा—‘आगतिं’ यतः स्थानादागच्छन्ति विवक्षितं स्थानं जीवाः ‘गतिं’ यत्र मृत्वोत्पद्यन्ते ‘स्थितिं’ कायस्थितिभवस्थितिरूपां ‘व्यवर्तनं’ देवलोकादेवानां मनुष्यतिर्यक्षव्यतरणं ‘उपपत्तं’ देवनारकजन्मस्थानं भुक्तं—अशनादि प्रतिसेवितं—मैथुनादि आविःकर्म—प्रकटकार्यं रहःकर्म—प्रच्छन्नकृतं, ‘तं तं कालं’ति प्राकृतत्वात् सप्तम्यर्थे द्वितीया तस्मिन् २ काले, वीप्सायां द्विर्वचनं, मनोवचःकायान् योगान्—करणत्रयव्यापारान् एवमादीन्, जीवानामपि सर्वभावान्, जीवधर्मनित्यर्थः, अजीवानामपि सर्वभावान्—रूपाधिधर्मान् मोक्षमार्गस्य—रत्नत्रयरूपस्य विशुद्धतरकान्—प्रकर्षकोटिप्राप्तान् कर्मक्षयहेतून् भावान्—ज्ञानाचारादीन् जानन् पश्यन् विचरतीति गम्यं, कथं च जानन् पश्यन् विचरतीत्याह—एषः—अनन्तरं वक्ष्यमाणो धर्मः खलु अवधारणे मोक्षमार्गः, सिद्धिसाधकत्वेन मम—देशकस्यान्येषां च—श्रोतृणां हितं—कल्याणं पथ्यभोजनवदित्यर्थः सुखं—अनुकूलवेद्यं पिपासोः शीतलजलपानवत् निःश्रेयसं—मोक्षस्तत्करः—उक्तानां हितादीनां कारक इति, सर्वदुःखविमोक्षण

[मोक्षेण क्षेपे मोक्षयति मोचयतीति] इति व्यक्तं, परमसुखं-आत्यन्तिकसुखं समापयतीति व्युत्पत्तिवशात् परमसुख-समाननः 'समापेः समाणः' (श्रीसिद्ध० अ० पा०) इति प्राकृतसूत्रेण समानादेशे अनटि प्रत्यये रूपसिद्धिः, निःश्रेयसेत्यत्र यकारलोपः प्राकृतत्वात्, भविष्यतीति, अथ उत्पन्नेकेवलज्ञानो भगवान् यथा धर्मं प्रादुश्चकार तथा आह--'तते ण'मित्यादि, ततः स भगवान् श्रमणाना निर्ग्रन्थाना निर्ग्रन्थीनां च पञ्च महाव्रतानि-सर्वप्राणातिपातविरमणादीनि सभावनाकानि-ईर्यासमित्यादिस्वभावनोपेतानि 'पट् च जीवनिकायान्-पृथिव्यादित्रसान्तान् इत्येवंरूपं धर्मं उपदिशन् विहरतीति सम्बन्धः, यच्च धर्मे प्रक्रान्तव्ये पट्जीवनिकायकथनमुपक्रान्तं तज्जीवपरिज्ञानमन्तरेण व्रतपालनासम्भव इति ज्ञापनार्थं, नन्वयं नियमः प्रथमव्रते सम्भवेत् मृषावादविरमणादीनां तु भाषाविभागादिज्ञानाधीनत्वात् न सम्भवेदिति, उच्यते, शेषव्रतानामपि प्राणातिपातविरमणव्रतस्य रक्षकत्वेन नियुक्तत्वात्, महावनस्य वृत्तिवृक्षवत्, तथाहि-मृषाभाषामभाषमाणो ह्यभ्याख्यानादिविरतो न कुलवध्वादीन् अदत्तमनाददानो धनस्वामिनं सच्चित्तजलफलादिकं च मैथुनविरतो नवलक्षपञ्चेन्द्रियादीन् परिग्रहविरतः शुक्तिकस्तूरीमृगादींश्च नातिपातयेदिति, अथैतदेव किञ्चिद्व्यवल्या विवृणोति, तद्यथा-पृथिवीकायिकान् जीवान् उपदिशन् विहरतीति सम्बन्धः, लाघवार्थकत्वेन सूत्रप्रवृत्तेर्देशग्रहणात् पूर्णोऽप्यालापको वाच्यः, स चायं-'आउक्काइए तेउक्काइए वाउक्काइए वणस्सइक्काइए तसकाइए'स्ति व्यक्तं, तथा पञ्च महाव्रतानि सभावनाकानि 'भावनागमेन' श्रीआचाराङ्गद्वितीयश्रुतस्कन्धगतभावनाख्याध्ययनगतपाठेन भणित-

व्यानि, अत्र च सूत्रे यदुद्देशे प्रथमं 'पंच महव्याङ्' इत्याद्युक्तं निर्देशे तु व्यत्ययेन 'तं०-पुढविकाइए' इत्यादि, तत्कथमिति नाशङ्कनीयं, यतः पश्चादुद्दिष्टानामपि पङ्कजीवनिकायानां प्रस्तुतोपाङ्गे स्वल्पवक्तव्यतया प्रथमं प्ररूपणाया युक्त्युपपन्नत्वात्, सूचीकटाहन्यायोऽत्रानुसरणीयो, 'विचित्रा सूत्राणां कृतिराचार्यस्य' इति न्यायेन वा स्वत एवेति ज्ञेयं, ननु गृहिधर्मसंविद्यपाक्षिकधर्मावपि भगवता देशनीयौ मोक्षाङ्गत्वात्, यदुक्तम्—'सावज्जोगपरिवज्जणाउ सधुत्तमो जईधम्मो । वीओ सावगधम्मो तइओ संविगगपक्खपहो ॥ १ ॥ [सावद्ययोगपरिवर्जनात् सर्वोत्तम एव यतिधर्मः । द्वितीयः श्रावकधर्मस्तृतीयः संविग्रपक्षपथः ॥ १ ॥] इति, तत्कथमत्र तौ नोक्तौ?, उच्यते, सर्वसावद्य-वर्जकत्वेन देशनायां यतिधर्मस्य प्रथमं देशनीयत्वादत्यासन्नमोक्षपथत्वात् श्रमणसङ्घस्य प्रथमं व्यवस्थापनीयत्वाच्च प्राधान्यख्यापनार्थं प्रथममुपन्यासः, ततो 'व्याख्यातो विशेषार्थप्रतिपत्तिरितिन्यायादेतत्पुच्छभूतौ तावपि धर्मौ भगवता प्ररूपिताविति ज्ञेयं, भगवत्प्ररूपणामन्तरेणान्येषां तत्तद्ग्रन्थेषु तयोः प्ररूपणानुपपत्तेरित्यलं प्रसङ्गेनेति । अथावन्ध्य-शक्तिकवचनगुणप्रतिबुद्धस्य प्रभुपरिकरभूतस्य संघस्य सङ्ख्यामाह—'उसभस्स ण'मित्यादि, सुगमं, नवरं 'जस्स जावइआ गणहरा तस्स तावइआ गणा' [जावइआ जस्स गणा तावइआ गणहरा तस्स । यस्य यावन्तो गणास्तावन्तो गणधरास्तस्य] इति वचनाद् गणाः सूत्रे साक्षादनिर्दिष्टा अपि तावन्त एव बोध्याः, क्वचिज्जीर्णप्रस्तुतसूत्रादर्शे 'चउ-रासीतिं गणा गणहरा होत्था' इत्यपि पाठो दृश्यते, तत्र तु चतुरशीतिपदस्योभयत्र योजनेन व्याख्या सुवोदैवेति, गणश्चै-

कवाचनाचारयतिसमुदायस्तं धरन्तीति गणधराः, वाचनादिभिर्ज्ञानादिसम्पदां सम्पादकत्वेन गणाधारभूता इति भावः, 'होत्या' इति अभवत्, 'उसभस्स ण' मित्यादि, ऋषभसेनप्रमुखानि चतुरशीतिः श्रमणसहस्राणि एषा उत्कर्षः—उत्कृष्ट-भागस्तत्र भवा उत्कर्षिकी 'प्रत्यये डीर्वा' (श्रीसिद्ध० अ० ९ पा० सू०) इत्यनेन डोविकल्पे रूपसिद्धिः, ऋषभस्य श्रमणसम्पदभवत्, अत्र वाक्यान्तरत्वेन श्रमणशब्दस्य न पौनरुक्त्यं, एवं सर्वत्र योज्यं, 'उसहस्स ण' मित्यादि, प्रायः कण्ठ्यानि, नवरं चतुर्दशपूर्विसूत्रे 'अजिनानां' छद्मस्थानां 'सब्वस्यरसन्निवाइणं' ति सर्वेषामक्षराणां—अकारादीनां सन्निपाता—ह्यादि-संयोगा अनन्तत्वादनन्ता अपि ज्ञेयतया विद्यन्ते येषां ते तथा, जिनतुल्यत्वे हेतुमाह—'जिणो विव अवितह' मित्यादि; जिन इवावितथं—यथार्थं व्यागृणतां—व्याकुर्वाणानां, केवलिश्रुतकेवलिनोः प्रज्ञापनायां तुल्यत्वात्, चत्वारि सहस्राणि अर्द्धाष्टमानि च शतानि एषा औत्कर्षिकी चतुर्दशपूर्विसम्पदभवत्, 'विउच्चिअ' ति वैक्रियलब्धिमन्तः, शेषं स्पष्टं, विपुलमतयो—मनःपर्यवज्ञानविशेषवन्तः द्वादश विपुलमतिः सहस्राणि अधिकारात्तेषामेव पद्मशतानि पञ्चाशच्चेत्येवं सर्वत्र योज्यं, वादिनो—वादिलब्धिमन्तः परप्रवादुकनिग्रहसमर्थाः, 'उसभस्स ण' मित्यादि, गतौ—देवगतिरूपायां कल्याणं येषां प्रायः सातोदयत्वात्तेषां, तथा स्थितौ—देवायूरूपाया कल्याणं येषां ते तथा, अप्रवीचारमुखस्वस्वामि-

१ ये श्रमणसहस्रा आसन् ते श्रमणपर्यवदुःखदुःश्रमवदिति स्वरूपा वान्मयान्तरता । २ परं ते (श्रुतकेवलिनो)ऽन्यत्रगवर्तिर्गता यदागम —'सत्ताइएणि भवे' (इति श्रीहीर० उक्ती) ।

कत्वात्, आगमिष्यद्भद्रं येषां ते आगामिभवे सैत्स्यमानत्वात् ते तथा तेषां, 'अनुत्तरोपपातिकानां' पञ्चानुत्तरलव-
 सप्तमदेवविशेषाणां द्वाविंशतिः सहस्राणि नव च शतानि, 'उसभस्स ण'मित्यादि, सुगमं, नवरं श्रमणार्थिकासङ्घा-
 द्यमीलने अन्तेवासिसङ्घा सम्पद्यते, अथ भगवतः श्रमणवर्णकसूत्रमाह—'अरहंता ण'मित्यादि, अर्हतः ऋषभस्य
 बहवोऽन्तेवासिनः—शिष्यास्ते च गृहिणोऽपि स्युरित्यनगाराः भगवन्तः पूज्या अपिः समुच्चये एकका-एके अन्ये
 केचिदपीत्यर्थः मासं यावत् पर्यायः—चारित्रपालनं येषां ते तथा, यथौपपातिके सर्वोऽनगारवर्णकस्तथाऽत्रापि वाच्यः,
 कियद्यावदित्याह—ऊर्ध्वं जानुनी येषां ते ऊर्ध्वजानवः शुद्धपृथिव्यासनवर्जनादौपग्रहिकनिपद्याया अभावाच्चोत्कटु-
 कासना इत्यर्थः, अधःशिरसो—अधोमुखाः नोङ्क्रीं तिर्यग्वा चिक्षिप्तदृष्टयः ध्यानरूपो यः कोष्ठः—कुसूलस्तमुपागताः—तत्र
 प्रविष्टाः, यथाहि—कोष्ठके धान्यं प्रक्षिप्तं न विप्रसृतं भवति एवं तेऽनगारा विषयेष्वविप्रसृतेन्द्रियाः स्युरिति, संयमेन—
 संवररूपेण तपसा—अनशनादिना, चः समुच्चयार्थो गम्यः, संयमतपोग्रहणं चानयोः प्रधानमोक्षाद्भक्त्यापनार्थं,
 प्रधानत्वं च संयमस्य नवकर्मानुपादानहेतुत्वेन तपसश्च पुराणकर्मनिर्जरणहेतुत्वेन, भवति चाभिनवकर्मानुपादा-
 नात् पुराणकर्मक्षपणाच्च सकलकर्मक्षयलक्षणो मोक्ष इति, आत्मानं भावयन्तो—वासयन्तो विहरन्ति, तिष्ठन्तीत्यर्थः,

१ गतिशब्देन मनुष्यगतेर्जीवापगम स्थितिशब्देन देवभवो जीवित चाप्याचस्यु श्रीहीरसूरय । २ विजयादिविमानोत्पत्तिमता (श्रीहीर०पूतौ) नहि सर्वेऽपि
 अनुत्तरोपपातिका लवसप्तमा एव, यद्यपि लवसप्तमा अनुत्तरोपपातिका एव तथापि नैति तथाविधा इति नियमः, अप्रमत्तसयतस्येव तत्रोत्पत्तौ नियमनात् ।

अत्र यावत्पदसंग्राह्यः 'अप्येगइया दोमासपरिआया' इत्यादिकः औपपातिकग्रन्थो विस्तरभयान्न लिखित इत्यवसेयं, अथ ऋषभस्वामिनः केवलोत्पत्त्यनन्तरं भव्यानां कियता कालेन सिद्धिगमनं प्रवृत्तं कियन्तं कालं यावदनुवृत्तं चेत्याह— 'अरहओ ण'मित्यादि, ऋषभस्य द्विविधा अन्तं भवस्य कुर्वन्तीति अन्तकरा—मुक्तिगामिनस्तेषां भूमिः—कालः कालस्य चाधारत्वेन कारणत्वाद् भूमित्वेन व्यपदेशः, तद्यथा—युगानि—पञ्चवर्षमानानि कालविशेषाः लोकप्रसिद्धानि वा कृतयुगादीनि तानि च क्रमवर्त्तीनीति तत्साधर्म्याद्ये क्रमवर्त्तिनो गुरुशिष्यप्रशिष्यादिरूपाः पुरुषास्तेऽपि साध्यवसानलक्षणयाऽभेदप्रतिपत्त्या युगानि—पट्टपद्धतिपुरुषा इत्यर्थः तैः प्रमिता अन्तकरभूमिर्युगान्तकरभूमिरिति, पर्यायः—तीर्थकृतः केवलित्वकालस्तदपेक्षयाऽन्तकरभूमिः, कोऽर्थः ?—ऋषभस्य इयति केवलपर्यायकालेऽतिक्रान्ते मुक्तिगमनं प्रवृत्तमिति, तत्र युगान्तकरभूमिर्यावदसङ्ख्यातानि पुरुषाः—पट्टाधिरूढास्ते युगानि—पूर्वोक्तयुक्त्या पुरुषाः पुरुषयुगानि, समर्थपदत्वात् समासः, नैरन्तर्ये द्वितीया, ऋषभात् प्रभृति श्रीअजितदेवतीर्थं यावत् श्रीऋषभपट्टपरम्परारूढा असङ्ख्याताः सिद्धाः न तावन्तं कालं मुक्तिगमनविरह इत्यर्थः, यस्तु आदित्ययशःप्रभृतीनां ऋषभदेववंशजानां नृपाणां चतुर्दशलक्षप्रमितानां क्रमेण प्रथमतः सिद्धिगमनं तत एकस्य सर्वार्थसिद्धप्रस्तटगमनमित्याद्यनेकरीत्या अजितजिनपितरं मर्यादीकृत्य

१ ये त्वन्तरान्तरा मुक्तियायिनस्ते युगशब्दे नापेक्षिता छत्रम्यगुरुशिष्यादिव्यवहिनत्वेन (श्रीहीर० वृत्तौ) । २ लक्षणा हि द्विविधा साध्यवसाना सारोपा च अत्र त्वाया प्राणा ।

नन्दीसूत्रवृत्तिचूणिंसिद्धदंडिकादियु सर्वार्थसिद्धप्रस्तटगमनव्यवहितः सिद्धिगम उक्तः स कोशलापट्टपतीन् प्रतीत्या-
वमातव्योऽयं पुण्डरीकगणधरादीन् प्रतीत्येति विशेषः, तथा पर्यायान्तकरभूमिरेषा अन्तर्मुहूर्त्तं यावत्केवलज्ञानस्य
पर्यायो यस्य स तथा, एवंविधे ऋपभे सति अन्तं-भवान्तमकार्पीद्-अकरोत् नार्वाक् कश्चिदपीति, यतो भगवदम्बा
मरुदेया प्रथमः सिद्धः, सा तु भगवत्केवलोत्पत्त्यनन्तरमन्तमुहूर्त्तैव सिद्धेति । अथ जन्मकल्याणकादिनक्षत्राणयाह—
उत्सभे ण अरहा पचउत्तरासाढे अभीइल्ले होत्थो, तजहा-उत्तरासाढाहिं चुए चइत्ता गन्भ वक्कते उत्तरासाढाहिं जाए उत्तरासा-
ढाहिं रायाभिमेअ पत्ते उत्तरामाढाहिं मुडे भवित्ता अगाराओ अणगारिय पद्यइए उत्तरासाढाहिं अणते जाव समुत्पण्णे, अभी-
इणा परिणिव्बुए (सूत्र ३२)

‘उत्सभे णं मित्तादि, ऋपभोऽहं पञ्चसु-व्यवनजन्मराज्याभिपेक्षदीक्षानलक्षणेऽपि वस्तुषु उत्तरापाढानक्षत्रं चन्द्रेण
भुज्यमानं यस्य स तथा अभिजिन्नक्षत्रं पष्ठे-निर्वाणलक्षणे वस्तुनि यस्य यद्वा अभिजिन्नक्षत्रे पष्ठं निर्वाणलक्षणं वस्तु
यस्य स तथा, उक्तमेवार्थं भावयति, तद्यथा-उत्तरापाढाभिर्भुते चन्द्रे इति शेषः, सूत्रे बहुवचनं प्राकृतशैल्या,
एवमग्रेऽपि, च्युतः-सर्वार्थसिद्धनाम्नो महाविमानान्निर्गत इत्यर्थः, च्युत्वा गर्भं व्युत्क्रान्तः मरुदेवायाः कुक्षाववतीर्ण-
वानित्यर्थः १, जातो-गर्भवासान्निष्क्रान्तः २, राज्याभिपेक्षं प्राप्तः ३, मुण्डो भूत्वा-अगारं भूत्वा अनगारितां-
साधुता प्रमजितः प्राप्त इत्यर्थः, पञ्चमी चात्र कथञ्चलोपजन्या ४, अनन्तं यावत् केवलज्ञानं समुत्पन्नं ५, यावत्पद-

संग्रहः पूर्ववत्, अभीविना युते चन्द्रे परिनिर्धृतः—सिद्धिं गतः ६, ननु अस्मादेव विभागसूत्रबलादादिदेवस्य पदकल्याणकी समापद्यमाना दुर्निवारति चेत्, न, तदेव हि कल्याणकं यत्रासनप्रकम्पप्रयुक्तावधयः सकलसुरासुरेन्द्राजीतमिति विधित्सवो युगपत् ससम्भ्रमा उपतिष्ठन्ते, न ह्ययं पष्ठकल्याणकत्वेन भवता निरूप्यमानो राज्याभिषेकस्तादृशस्तेन वीरस्य गर्भापहार इव नायं कल्याणकं, अनन्तरोक्तलक्षणायोगात्, न च तर्हि निरर्थकमस्य कल्याणकाधिकारे पठनमिति वाच्यं, प्रथमतीर्थशराज्याभिषेकस्य जीतमिति शक्रेण क्रियमाणस्य देवकार्यत्वलक्षणसाधर्म्येण समाननक्षत्रजाततया च प्रसङ्गेन तत्पठनस्यापि सार्थकत्वात्, तेन समाननक्षत्रजातत्वे सत्यपि कल्याणकत्वाभावेनानियतवक्तव्यतया क्वचिद्राज्याभिषेकस्याकथनेऽपि न दोषः, अत एव दशाश्रुतस्कन्धाष्टमाध्ययने पर्युपणाकल्पे श्रीभद्रबाहुस्वामिपादाः ‘तेणं कालेणं तेणं समएणं उसभे अरहा कोसलिए चउउत्तरासाहे अभीइपंचमे होत्था,’ इति पञ्चकल्याणकनक्षत्रप्रतिपादकमेव सूत्रं ववन्धिरे, न तु राज्याभिषेकनक्षत्राभिधायकमपीति, न च प्रस्तुतव्याख्यानस्यानागमिकत्वं भावनीयं, आचाराङ्गभावनाध्ययने श्रीवीरकल्याणकसूत्रस्यैवमेव व्याख्यातत्वात् । अथ भगवतः शरीरसम्पदं शरीरप्रमाणं च वर्णयन्नाह—

उसभे णं अरहा कोसलिए वज्जरिसहनारायसघयणे समचउरससठाणसठिए पच धणुसयाइं उद्ध उच्चतेणं होत्था । उसभे ण अरहा वीसं पुवसयसहस्साइ कुमारावासमज्जे वसित्ता तेवहिं पुवमयसहस्साइ महारज्जवासमज्जे वसित्ता तेसीइं पुवमयमहस्साइ

अगारवासमज्जे वसित्ता मुडे भवित्ता अगाराओ अणगारियं पवइए, उसभे ण अरहा एगं वाससहस्सं छउमत्थपरिआय पाउ-
णित्ता एग पुब्वमयसहस्स वाससहस्सूण केवलपरिआय पाउणित्ता एग पुब्वसयसहस्स बहुपडिपुण्ण सामण्णपरिआयं पाउणित्ता
चउरासीइ पुब्वसयसहस्साइ सवाउअ पालइत्ता जे से हेमताण तबे मासे पचमे पक्खे माहवहुले, तस्स ण माहवहुलस्स तेरसी-
पक्खेण दसहि अणगारमहस्सेहि साद्धं सपरिवुडे अट्ठावयसेलसिहरसि चोइसमेण भत्तेण अपाणएण सपलिकणिसण्णे पुब्वण्ह-
कालसमयसि अभीइणा णक्खत्तेण जोगमुवागएण सुसमदूसमाए समाए एगूणवउईहिं पक्खेहिं सेसेहिं कालगए वीइक्कते जाव सबहु-
क्खपहीणे । ज समय च ण उसभे अरहा कोसलिए कालगए वीइक्कते समुज्जाए छिण्णजाइजरामरणवधेणे सिद्धे बुद्धे जाव सबहु-
स्त्वप्पहीणे त समय च ण सकस्स देविंदस्स देवरण्णे आसणे चलिए, ताए ण से सक्के देविंदे देवराया आसण चलिए पासह-
पासित्ता ओहिं पउजइ २ ता भयव तित्थयर ओहिणा आभोएइ २ ता एव वयासी-परिणिवुए खलु जवुदीवे दीवे भरहे वासे
उसहे अरहा कोसलिए, त जीअमेअ तीअप्पुप्पणमणागायणं सक्काण देविदाण देवराईण तित्थगराण परिनिव्वाणमहिम करेत्ताए,
त गच्छामि ण अहपि भगवतो तित्थगरस्स परिनिव्वाणमहिम करेमिक्किट्ठु वदइ णमसइ २ ता चउरासीईए सामाणिअसाह-
स्सीहिं तागचीसाए तायचीसएहिं चउहिं लोगपालेहिं जाव चउहिं चइरासीईहिं आयरक्खदेवसाहस्सीहिं अण्णेहि अ वहुहि सोह-
म्मरुप्पवासीहिं वेमाणिहिं देवेहिं देवीहि अ साद्धं सपरिवुडे ताए उक्किट्ठाए जाव तिरिअमसंखेजाण दीवसमुदाण मज्झमज्जेण
जेणेव अट्ठावयपव्वए जेणेव भगवओ तित्थगरस्स सरीए तेणेव उगागच्छइ उवागच्छित्ता विमणे णिराणदे असुपुण्णयणे तित्थ-
यरसरीयर तिक्खुत्तो आयाहिण पयाहिण करेइ २ ता णच्चासण्णे णाइदूरे सुत्सुसमाणे जाव पज्जुवासइ । तेणं कालेण तेणं

समएण ईसाणे देविंदे देवराया उत्तरद्वलोगाहिवई अट्टावीसविमाणसयसहस्ताहिवई सूलपणी वसहवाहणे सुरिंटे 'अयरवरवत्थधरे
जाव विउलाई भोगभोगाइ भुजमाणे विहरइ, तए ण तस्स ईसाणस्स देविंदस्स देवरणो आसणं चलइ, तए ण से ईसाणे जाव
देवराया आसण चलिअं पासइ २ ता ओहिं पउजइ २ ता भगव तित्थगर ओहिणा आभोएइ २ ता जहा सक्के निअगपरि-
वारेण भाणेअन्वो जाव पज्जुवासइ, एव सन्वे देविंदा जाव अक्खुए णिअगपरिवारेण आणेअन्वा, एव जाव भवणवासीण इदा
वाणमताराण सोलस जोइसिआण दोणि निअगपरिवारा णेअन्वा । तए ण सक्के देविंदे देवराया बह्वे भवणवइवाणमतरोइ-
सवेमाणिए देवे एवं वयासी-खिप्पामेव भो देवाणुप्पिआ ! णदणवणाओ सरसाइ गोसीसवरचदणकट्टाइ साहरइ २ ता तओ
चिइगाओ रएह-एग भगवओ तित्थगरस्स एग गणधराण एग अवसेसाणं अणगराण । तए ण ते भवणवइजाववेमाणि-
आ देवा णदणवणाओ सरसाइ गोसीसवरचदणकट्टाई साहरति २ ता तओ चिइगाओ रएति, एग भगवओ तित्थगरस्स एग गणह-
राण एगं अवसेसाण अणगराण, तए ण से सक्के देविंदे देवराया आभिओगे देवे सइवेइ २ ता एव वयासी-खिप्पामेव भो
देवाणुप्पिआ ! खीरोदगसमुदाओ खीरोदग साहरइ, तए णं ते आभिओगा देवा खीरोदगसमुदाओ खीरोदग साहरति, तए ण
से सक्के देविंदे देवराया तित्थगरसरीरा ग्हाणेति २ ता सरसेण गोसीसवरचदणेण अणुलिपइ २ ता हंसलक्खणं
पडसाढयं णिअसेइ २ ता सवालकारविभूसिअ करेति, तए ण ते भवणवइ जाव वेमाणिआ गणहरसरीराइ अणगरसरीरा-
इं पि खीरोदगेण ग्हावंति २ ता सरसेण गोसीसवरचदणेणं अणुलिपति २ ता अहताइं दिवाइ देवदूसुअलाइं णिअसति २ ता
सवालकारविभूसिआइं करेति, तए णं से सक्के देविंदे देवराया ते बह्वे भवणवइ जाव वेमाणिए देवे एवं वयासी-खिप्पामेव भो

देवाणुप्पिआ ! ईहामिगडसभतुरयजाववणलयभत्तिचित्ताओ तओ सिवियाओ विउव्वह, एग भगवओ तित्थगरस्स एगं गणहराणं एग अवसेसाणं अणगाराण, तए ण ते वहवे भवणवइ जाव वेमाणिआ तओ सिवियाओ विउव्वति, एग भगवओ तित्थगरस्स एग गण-हराणं एगं अवसेसाण अणगाराण, तए ण से सक्के देविदे देवराया विमणे निराणदे अंसुपुण्णयणे भगवओ तित्थगरस्स विण्डु-जम्मजराभरणस्स सरीरग सीअ आरुहेति २ चिइगाए ठवेइ, तए ण ते वहवे भवणवइ जाव वेमाणिआ देवा गणहराणं अणगाराण य विण्डुजम्मजराभरण सरीरग सीअ आरुहेति २ ता चिइगाए ठवेति, तए ण से सक्के देविदे देवराया अगिकुमारे देवे सद्दा-वेइ २ ता एव वयासी-खिप्पामेव भो देवाणुप्पिया ! तित्थगरचिइगाए जाव अणगारचिइगां विउव्वह २ ता एअमा-णत्तिअ पच्चप्पिणह, तए णं ते अगिकुमारा देवा विमणा निराणदा अंसुपुण्णयणा तित्थगरचिइगाए जाव अणगारचिइगाए अ अगणिकाय विउव्वति, तए ण से सक्के देविदे देवराया वाउकुमारे देवे सद्दावेइ २ ता एवं वयासी-रिप्पामेव भो देवाणुप्पिया ! तित्थ-गरचिइगाए जाव अणगारचिइगाए अ वाउकाय विउव्वह २ ता अगणिकायं उज्जालेह तित्थगरसरीरग गणहरसरीरगइ अणगार-सरीरगइ च झामेह, तए ण ते वाउकुमारा देवा विमणा निराणदा अंसुपुण्णयणा तित्थगरचिइगाए जाव विउव्वति अगणिकायं उज्जालेति तित्थगरसरीरग जाव अणगारसरीरगाणि अ झामेति, तए णं से सक्के देविदे देवराया ते वहवे भवणवइ जाव वेमा-णिए देवे एव वयासी-रिप्पामेव भो देवाणुप्पिया ! तित्थगरचिइगाए जाव अणगारचिइगाए अगुरुतुरुक्कयमधुं च कुभगसो अ भारगसो ज साहरह, तए ण ते भवणवइ जाव तित्थगर जाव भारगसो अ साहरति, तए ण से सक्के देविदे देवराया मेहकुमारे देवे सद्दावेइ ३ ता एव वयासी-खिप्पामेव भो देवाणुप्पिया ! तित्थगरचिइग जाव अणगारचिइग च खीरोदगेण

णिष्ठावेह, तए ण ते मेहकुमारा देवा तित्थगरचिदगं जाव णिष्ठावेति, तए ण से सक्के देविदे देवराया भगवओ तित्थगरस्स उव-
 रिह दाहिणं सकह गेण्हइ ईसाणे देविदे देवराया उवरिल्ल वाम सकह गेण्हइ, चमरे असुरिदे असुरराया हिट्ठिल्ल दाहिण सकह
 गेण्हइ वली वइरोअणिदे वइरोअणराया हिट्ठिल्ल वाम सकह गेण्हइ, अवसेमा भवणवइ जाव वेमाणिआ देवा जहारिह अवसेसाइ
 अगमगाइ, केई जिणभत्तीए केई जीअमेअतिकहु केई धम्मोत्तिकहु गेण्हति, तए णं से सक्के देविदे देवराया वइवे भवणवइ जाव
 वेमाणिए देवे जहारिह एवं वयासी-खिप्पामेव भो देवाणुप्पिआ ! सवयणाए महइमहालए तओ चेइअथूमे करेह, एगं
 भगवओ तित्थगरस्स चिइगाए एग गणहरचिइगाए एग अवसेसाणं अणगाराण चिइगाए, तए णं ते वइवे जाव करेति, तए णं
 ते वइवे भवणवइ जाव वेमाणिआ देवा तित्थगरस्स परिणिघाणमहिम करेति २ ता जेणेव नदीसरवरे वीवे तेणेव उवागच्छन्ति
 तए ण से सक्के देविदे देवराया पुरच्छिमिल्ले अजणगपवए अट्ठाहिअ महामहिम करेति, तए णं सक्कस्म देविदस्स ० चत्तारि लोगपाला
 चउसु दहिसुहगपवएसु अट्ठाहिय महामहिम करेति, ईसाणे देविदे देवराया उत्तरिल्ले अजणगे अट्ठाहिअ तस्स लोगपाला चउसु
 दहिसुहगेसु अट्ठाहिअं चमरो अ दाहिणिल्ले अजणगे तस्स लोगपाला दहिसुहगपवएसु वली पक्खिमिल्ले अजणगे तस्स लोगपाला
 दहिसुहगेसु, तए ण ते वइवे भवणवइवाणमतर जाव अट्ठाहिआओ महामहिमाओ करेति करित्ता तेणेव साइ २ विमाणाइ जेणेव
 साइ २ भवणाइ जेणेव साओ २ सभाओ सुहम्माओ जेणेव सगा २ माणवगा चेइअसंभा तेणेव उवागच्छति २ ता वइरामएसु
 गोलवट्टसमुगाएसु जिणसकहाओ पक्सवन्ति २ अगगेहिं वरेहिं महेहि अ गधेहि अ अब्बेति २ विवलाइ भोगभोगाइ भुंजमाणा
 विहरंति (सूत्र ३३)

‘उसमे ण’मित्यादि कण्ठ्यं, अथ ऋषभस्य कौमारे राज्ये गृहित्वे च यावान् कालः प्रागुक्तस्तं संग्रह रूपतयाऽभिधातुमाह—‘उसमे ण’मित्यादि, व्यक्तं । अथ छाद्मस्थ्यादिपर्यायाभिधानपुरस्सरं निर्वाणकल्याणकमाह—‘उसमे ण’—एकं पूर्वलक्षं ऋषभोऽर्हन् एकं वर्षसहस्रं छाद्मस्थपर्यायं प्राप्य पूरयित्वेत्यर्थः एकं पूर्वलक्षं वर्षसहस्रानां केवलपर्यायं प्राप्य यित्वा—उपभुज्य हेमन्तानां—शीतकालमासानां मध्ये यस्तृतीयो मासः पक्षो माघबहुलो—माघमासकृष्णपक्षः तस्य माघबहुलस्य त्रयोदशीपक्षे—त्रयोदशीदिने विभक्त्यत्ययः प्राकृतत्वात् दशभिरनगारसहस्रैः सार्द्धं संपरिवृतः अष्टापदशैलशिखरे चतुर्दशेन भक्तेन—उपवासपट्केनापानकेन—पानीयाहाररहितेन संपर्यङ्कनिपणः—सम्यक् पर्यङ्केन—पद्मासनेन निपणः—उपविष्टः, न तूर्ध्वदमादिरिति भावः, पूर्वार्हकालसमये अभिजिन्नक्षत्रेण योगमुपागतेनार्थाच्चन्द्रेण सुषमदुष्पमाया एकोननवत्या पक्षेषु शेषेषु, अत्रापि विभक्त्यत्ययः पूर्ववत् प्राकृतत्वात्, सप्तम्यर्थे तृतीया, कालं गतो—मरणधर्मं प्राप्तः व्यतिक्रान्तः संसारात् यावच्छब्दात् ‘समुज्जाए छिन्नजाइजरा मरणबंधणे सिद्धे बुद्धे मुत्ते अंतगडे परिणिबुडे’ इति संग्रहः, तत्र सम्यग्—अपुनरावृत्त्या ऊर्ध्व—लोकामलक्षणं स्थानं यातः—प्राप्तो न पुनः सुगतादिवदवतारी, यतस्तद्वचः—“ज्ञानिनो धर्मतीर्थस्य, कर्तारः परमं पदम् । गत्वाऽगच्छन्ति भूयोऽपि, भवं तीर्थनिकारतः ॥ १ ॥” इति, छिन्नं जाल्यादीनां बन्धनं—बन्धनहेतुभूतं कर्म येन स तथा सिद्धो—निष्ठितार्थः बुद्धो—ज्ञाततत्त्वः मुक्तो

भवोपग्राहिकमांशेभ्यः अन्तकृत्स्नर्वदुःखानां परिनिर्वृतः—समन्ताच्छीतीभूतः कर्मकृतसकलसन्तापविरहात् सर्वाणि शरीरादीनि दुःखानि प्रहीणानि यस्य स तथा । अथ भगवति निर्वृते यद्वेवकृत्यं तदाह—‘जं समयं च ण’मित्यादि, यस्मिन् समये सप्तम्यर्थे द्वितीया एवं तच्छब्दवाक्येऽपि, अवधिना ज्ञानेनाभोगयति—उपयुनक्ति, शेषं सुगमं, उपयुज्य एवमवादीत्, किमित्याह—‘परिणिव्वुए’ इत्यादि, परिनिर्वृतः खलुरिति वाक्यालङ्कारे जम्बूद्वीपे द्वीपे भरते वर्षे ऋषभोऽर्हन् कौशलिकस्तत्—तस्माद्धेतोः जीतं—कल्पः आचारः एतद्—वक्ष्यमाणं वर्तते अतीतप्रत्युत्पन्नानागतानां—अतीतवर्तमानानागतानां ‘शक्राणां’ आसनविशेषाधिष्ठातृणा देवानां मध्ये ‘इन्द्राणां’ परमैश्वर्ययुक्ताना देवानां देवेभ्यः (वा) राज्ञाकान्त्यादिगुणैरधिकं राजमानानां तीर्थकराणां परिनिर्वाणमहिमां कर्तुं तद्गच्छामि णमिति प्राग्वत् अहमपि भगवत्स्तीर्थकरस्य परिनिर्वाणमहिमा करोमीतिकृत्वा भगवन्तं निर्वृतं वन्दते—स्तुतिं करोति नमस्यति प्रणमति, यच्च जीव-

१ एवमुक्तविशेषणकदम्बकेन शकस्य भगवति तीव्ररागवत्ता धर्मनीतिज्ञत्व च सूचित, ननु ज्ञानादिशून्यस्यापि तीर्थरुच्छरीरस्य यद्वदनादिपर्युपासनपर्यन्तं भणितं तच्छकस्य जीतमेव न पुनर्दर्मनीतिरिति चेत्, मैव, स्थापनाजिनस्यापि वदनादेर्धर्मनीतावनतर्भावापत्ते, इष्टापत्तिरेवेति चेत्, मैव, स्थापनाजिनाराधनस्याच्छिन्नपरम्परागतत्वादागमसम्मतत्वात् शुक्तिक्षमत्वाच्च, तत्रागमस्तावत् ‘कुलगणसघचेद्वष्ट्रे निज्वरद्वी वेत्तावच अणिस्सिञ्ज दनविह बहुविह वा करेद’ इत्यादि बहुप्रतीत एव, शुक्तिस्तु—प्रवचने यदाराध्य तन्नामादिचतुर्द्धापि यथासम्भव विधिनाऽऽराध्य, तत्र ज्ञानादिमत्त्वमेकस्यैव भावजिनस्य, शेषाणि नामादीनि तच्छून्यान्येव, तस्मादा-राध्यत्वे ज्ञानादिमत्त्व न नियामक, किंनु ज्ञानादिप्रसूतिदेतुत्वमेव, तथा च यथा तीर्थरुद्धर्शनात्तीर्थकरपरिज्ञान तथा जिनप्रतिमादर्शनादपि, एतच्च प्रतिमाप्रतिपद-

१ तीर्थकरशरीरमिन्द्रवन्द्यं तदिन्द्रस्य सम्यग्दृष्टित्वेन नामस्थापनाद्रव्यभावाहता वन्दनीयत्वेन श्रद्धानादिति प्रदित्वा नमस्यित्वा च किं चक्रे इत्याह—‘चतुरासीर्द’ इत्यादि, चतुरशीत्या सामानिकानां प्रभुत्वमन्तरेण वपुर्धुतिस्थित्यादिभिः शक्रतुल्यानां सहस्रैः त्रयस्त्रिंशता त्रायस्त्रिंशकैः—गुरुस्थानीयैर्देवैः चतुर्भिर्लोकपालैः—सोमयमकुर्वेरसंज्ञैः यावत्पदात् ‘अद्वहिं अगमहिंसीहिं सपरिवाराहिं तिहिं परिसाहिं सत्तहि अणीएहि’ति, अत्र व्याख्या—हिष्योऽष्टौ पद्मा १ शिवा २ शची ३ अञ्जु ४ अमला ५ अप्सरा ६ नवमिका ७ रोहिणी ९, एताभिः षोडश- २ देवीपरिवारयुताभिः तिसृभिः पर्यङ्गिः—वाह्यमध्याभ्यन्तररूपाभिः सप्तभिरनीकैर्हय १ गज २ रथ ३ सुभट ४— भ ५ गन्धर्व ६ नाट्य ७ रूपैः सप्तभिः अनीकाधिपतिभिः चतसृभिश्चतुरशीतिभिश्चतुर्दिशं प्रत्येकं चतुरशीति- रक्षकसम्भावात् पद्मत्रिंशत्सहस्राधिकलक्षत्रयप्रमितैरङ्गरक्षकदेवसहस्रैः अन्यैश्च बहुभिः सौधर्मकल्पवासिभिर्दे-

स्यापि सम्मत, बलौ जम्बूद्वीपालेख्यकपट्टक दृष्ट्वा जम्बूद्वीपस्यैव सस्यानादे परिज्ञान न पुनरंशुशादे, एव जिगप्रतिमादावपि भाव्य, अत एव समयसरणेऽर्हदुपनयम-
र्हदपरिज्ञानहेतव एव सुरैर्विधीयत इति जेनप्रयचने प्रतीतमेव, तथा च सिद्ध श्रीऋषभदेवशरीरकदर्शनमपि यावत्श्रीऋषभदेवव्यतिरुत्सृज्यतिपरिज्ञानहेतु, तद्विषय
च ज्ञान महानिर्जराहेतुरित्यागमे प्रतीत । किं च-तीर्थरुच्छरीरस्यार्चादिक तीर्थरूपविषयकपरमरोगेणैव सम्भवति, अत एव भगवता तीर्थरुता दग्ना अपि प्रतिमा-
सिद्ध शक्रादय पूजयन्तीत्यत्रैवाग्रे वक्ष्यते, ननु तथाविध शरीर नामादिषु नान्तर्भवतीति कथमाराध्यमिति चेत्, भयं, नोआगमतो प्रशरीरभव्यशरीरतद्व्यतिरि-
क्तद्रव्यतीर्थकरत्वेन ब्रव्येऽन्तर्भावात्, अत शक्रस्याप्याराध्यमिति शक्रेण पर्युपास्यमानमासीदिति । इति ही० द्यूतौ

वैदेवीभिश्च सार्द्धं संपरिवृतः तथा-देवजनप्रसिद्धया उत्कृष्टया-प्रशस्तविहायोगतिष्कृष्टतमत्वात्, यावत्पदाब् 'तुरि-
 आए चवलाए चंडाए जयणाए उज्जुआए सिग्घाए दिबाए देवगईए वीईवयमाणे २'त्ति, अत्र व्याख्या-त्वरितया
 मानसौत्सुक्यात् चपलया कायतः चण्डया क्रोधाविष्टयेव श्रमासंवेदनात् जवनया परमोत्कृष्टवेगवत्वात्, अत्र च
 समयप्रसिद्धाश्चण्डादिगतयो न ग्राह्याः, तासां प्रतिक्रमं संख्यातयोजनप्रमाणक्षेत्रातिक्रमणात्, तेनैतानि पदानि देवग-
 तिविशेषणतया योज्यानि, देवास्तु तथाभवस्वभावादचिन्त्यसामर्थ्यतोऽत्यन्तशीघ्रा एव चलन्तीति, अन्यथा जिनज-
 न्मादिषु महिमानिमित्तं तत्रैव दिवसे झटित्येवात्यन्तदूरे कल्पादिभ्यः सुराः कथमागच्छेयुरिति?, उद्धृतया उद्धृतस्य
 दिगन्तव्यापिनो रजस इव या गतिः सा तथा, अत एव निरन्तरं शीघ्रत्वयोगाच्छीघ्रया दिव्यया-देवोचितया देवगत्या
 व्यतिव्रजन् २, सम्भ्रमे द्विर्वचनं, तिर्यगसङ्ख्येयाना द्वीपसमुद्राणां मध्यमध्येन-मध्यभागेन यत्रैनाष्टापदः पर्वतः यत्रैव
 भगवत्तत्तीर्थकरस्य शरीरकं तत्रैवोपागच्छति, अत्र सर्वत्रातीतनिर्देशे कर्त्तव्ये वर्त्तमाननिर्देशस्त्रिकालमाविष्यपि तीर्थकरेण्ये-
 तन्न्यायप्रदर्शनार्थ इति, न हि निर्हेतुका ग्रन्थकाराणां प्रवृत्तिरिति, उपागत्य च तत्र यत्करोति तदाह-'उपागच्छिता' इत्यादि,
 उपागत्य विमनाः-शोकाकुलमनाः अश्रुपूर्णनयनस्तीर्थकरशरीरकं त्रिकृत्यः आदक्षिणप्रदक्षिणं करोतीति प्राग्वत्, नात्यासन्ने
 नातिदूरे शुश्रूषन्निव तस्मिन्नप्यवसरे भक्त्याविष्टतया भगवद्भजनश्रवणेच्छाया अनिवृत्तेः, यावत्पदात् 'णमंसमाणे अभि-
 मुहे विणएणं पंजलिउडे पज्जुवासइ'त्ति परिग्रहः, अत्र व्याख्या--नमस्यन् पञ्चाङ्गप्रणामादिना अभि-भगवन्तं लक्ष्मीकृत्य

मुखं यस्य स तथा विनयेन-आन्तरवहुमानेन प्राञ्जलिकृत इति प्राग्वत् पर्युपास्ते-सेवते इति, अथ द्वितीयेन्द्रवक्तव्य-
तामाह—‘तेषां कालेण’मित्यादि, सर्वं स्पष्टं, नवरं अरजांसि-निर्मलानि यान्यम्बरवस्त्राणि-स्वच्छतया आकाशकल्पानि
वसन्तानि तानि धरतीति यावत्करणात् ‘आलङ्कारमालमण्डे णवहेमचारुचित्तचंचलकुण्डलविलिहिज्जमाणगळे महिद्धीए
महज्जुईए महाबले महायसे महाणुभावे महासुक्खे भासुरवोदीपलंववणमालधरे ईसाणकप्पे ईसाणवडैसए विमाणे सुह-
म्माए सभाए ईसाणंसि सिंहासणंसि से णं अट्ठावीसाए विमाणावाससयसाहस्सीणं असीईए सामाणिअसाहस्सीणं तायत्ती-
साए तायत्तीसगाणं चउण्हं लोगपालाणं अट्ठण्ह अगमहिस्सीणं सपरिवाराणं तिण्हं परिसाणं सत्तण्हं अणीआणं सत्तण्हं
अणीआहिवईणं चउण्हं असीईणं आयरक्खदेवसाहस्सीणं अण्णेसिं च ईसाणकप्पवासीणं देवाणं देवीण य आहेवच्चं
पोरेवच्चं सामित्तं भट्टित्तं महत्तरगतं आणाईसरसेणावच्चं कारेमाणे पालेमाणे महयाहयणट्ठगीअवाइअतंतीतलताल-
तुडिअघणमुईगपडुपडहवाइअरवेणं’ इति संग्रहः, सर्वं स्पष्टं, नवरं आलङ्कितौ-यथास्थानं स्थापितौ मालामुकुटौ
येन स तथा, नवाभ्यामिव हेममयाभ्या चारुभ्यां चित्रकृद्भ्यां चञ्चलाभ्यां-इतस्ततश्चलद्भ्यां कुण्डलाभ्यां विलिख्यमानौ
गळौ यस्य स तथेति, ‘तए ण’मित्यादि, यथा शक्रः सौधर्मैन्द्रो निजकपरिवारेण सह तथा भणितव्य ईशानेन्द्रः,
यावत्पर्युपास्ते इत्यन्तं वाच्य इत्यर्थः, ‘एवं सबे’ इत्यादि, एवं-शक्रन्यायेन सर्वे देवेन्द्रा वैमानिकाः अत एव याव-
दच्युत इत्युत्तरसूत्रं संवदति, निजकपरिवारेण-आत्मीयात्मीयसामानिकादिपरिवारेण सहानेतव्या-भगवच्छरीरान्तिकं

प्रापणीया ग्रन्थवाचकेनेत्यर्थः, ग्रन्थापेक्षया वेदं सूत्रं योजनीयं, एवं वैमानिकप्रकारेण यावद् भवनवासिनां-दक्षिणोत्तरभवनपतीनामिन्द्रा विंशतिरित्यर्थः, अत्र यावच्छब्दो न गर्भगतसंग्रहसूचकः सङ्ग्राह्यपदाभावात्, किन्तु सजातीयभवनपतिसूचकः, वानमन्तराणां-व्यन्तराणां योडशेन्द्राः-कालादयः, ननु स्थानाद्भादिषु द्वात्रिंशद्व्यन्तरेन्द्रा अभिहिताः, इह तु कथं योडशः?, उच्यते, मूलभेदभूतास्तु योडश महर्द्धिकाः कालादय उपात्ताः तदवान्तरभेदभूतास्तु योडश अणपत्नीद्रादयोऽल्पार्द्धिकत्वात् नेह विवक्षिताः, अस्ति हि एषाऽपि सूत्रकृन्प्रवृत्तिर्विचित्रा यदन्यत्र प्रसिद्धा अपि भावाः कुतश्चिदाशयविशेषात् स्वसूत्रे सूत्रकारो न निवध्नाति, यथा प्रतिवासुदेवा अन्यत्रावश्यकनिर्युक्त्यादिषु उत्तमपुरुषत्वेन प्रसिद्धा अपि चतुर्थार्द्धे चतुष्पञ्चाशत्तमसमवाये नोक्ताः “भरहेरवएसु णं वासेसु एगमेगाए ओसप्पिणीए चउवणं चउवणं (महापुरिसा) उप्पजिंसु वा ३ तं०-चउवीसं तित्थयरा वारस चक्कचट्ठी नव वलदेवा नव वासुदेवा” इति, परमुपलक्षणात् तेऽपि ग्राह्याः। ज्योतिष्काणां द्वौ चन्द्रौ सूर्यौ, जात्याश्रयणात्, व्यक्त्या तु तेऽसम्भवाताः, निजकपरिवाराः-सहवर्त्तिस्वपरिकराः नेतव्याः। ततः शक्रः किं करोतीत्याह—‘तए ण’मित्यादि, ततः शक्रो देवन्द्रो देवराजः तान् बहून् भवनपत्यादीन् देवान् एवमवादीत्-क्षिप्रमेव-निर्विलम्बमेव भो देवाना मिया !-देवान्-स्वामिनोऽनुकूलाचरणेन अनुग्रीणन्ति इति देवानुमियाः नन्दनवनात् सरसानि स्निग्धानि ननु रूक्षाणि गोशीर्षं गोशीर्षनाम्ना वरचन्दनं तस्य काष्ठानि संहृत-प्रापयत संहृत्य च तिस्रःचितीः कारयत-एका भगवतस्तीर्थ-

करस्य एकां गणधराणां एकामवशेषाणामनगराणामिति । 'तए ण'मित्यादि, स्पष्टं, अत्रायं आवश्यकवृत्त्याद्यु-
क्तश्चित्तरचनदिग्विभागः—नन्दनवनानीतचन्दनदारुभिर्भगवतः प्राच्यां वृत्ता चित्ता गणधराणामपाच्यां व्यस्त्रां शेषसा-
धूनां प्रतीच्यां चतुरस्त्रां सुराश्चक्रुरिति, नन्वावश्यकादाविधाकूणां द्वितीया चित्तोक्ता इह तु गणधराणा कथमिति ?,
उच्यते, अत्र प्रधानतया गणधराणामुपादानेऽप्युपलक्षणाद् गणधरप्रभृतीनामिधाकूणां द्वितीया चित्ता ज्ञेयेति न
काऽप्याशङ्का, ततश्चित्तरचनानन्तरं शक्रः किं करोतीत्याह—'तए ण'मित्यादि, स्पष्टं, ततः क्षीरोदकसंहरणानन्तरं स
शक्रः किं करोतीति दर्शयति—'तए ण'मित्यादि, ततः शक्रस्तीर्थकरशरीरकं क्षीरोदकेन स्नपयति स्नपयित्वा गोशीर्षवर-
चन्दनेनानुलिम्पति अनुलिप्य हंसलक्षणो हंसविशदत्वात् शाटको—वस्त्रमात्रं स च पृथुलः पट इत्यभिधीयते तं
हंसनामकं पटशाटकं निवासयति, परिधापयतीत्यर्थः, परिधाप्य च सर्वालङ्कारविभूषितं करोति, 'तए ण'मित्यादि,
ततस्ते भवनपत्यादयो देवा गणधराणामनगराणां च शरीराणि तथैव चक्रुः, अहतानि—अखण्डितानि दिव्यानि-
वर्याणि देवदूष्ययुगलानि निवासयन्ति, शेषं व्यक्तं, 'तए ण'मित्यादि, ततः शक्रो भवनपत्यादीनेवमवादीत्—क्षिप्रमेव
भो देवानुप्रिया ! ईहामृगादिभक्तिचित्रास्तिष्ठः शिविका विकुर्वत, विकुर्वन् इति सौत्रो धातुस्तस्माद्रूपसिद्धिः, शेषं
स्पष्टं, 'तए ण'मित्यादि, ततः शक्रो भगवच्छरीरं शिविकायामारोहयति महद्द्व्यां च चित्तिकास्थाने नीत्वा चित्ति-
कायां स्थापयति शेषं स्पष्टं, 'तए ण'मित्यादि, ततः स शक्रोऽप्रिकुमारान् देवान् शब्दयति—आमन्त्रयति

शब्दापयित्वा एवमवादीत्—भो अग्निकुमारा ! देवास्तीर्थकरचितिकायां . गणधरचितिकायामनगारचितिकायां 'अग्नि-
 कायं विकुर्वत विकुर्वित्वा एतामाज्ञसिकां—आज्ञां प्रत्यर्पयत, शेषं व्यक्तं, 'तए णं अग्निकुमारा देवा' इत्यादि, व्याख्या-
 तप्रायमेव, 'तए णं से सके' इत्यादि, एतत्सूत्रद्वयमपि व्यक्तं, उज्ज्वालयत—दीपयत तीर्थकरशरीरकं यावदनगरशरी-
 रकाणि च ध्मापयत—स्ववर्णत्याजेन वर्णान्तरमापादयत, अग्निसंस्कृतानि कुरुतेति, 'तए णं' मित्यादि, ततः स शक्रो
 भवनपत्यादिदेवानेवमवादीत्—भो देवानुप्रियास्तीर्थकरचितिकायां यावदनगरचितिकायां च अगुरुं तुरुक्कं—सिलहकं
 घृतं मधु च एतानि द्रव्याणि कुम्भाग्रशः—अनेककुम्भपरिमाणानि भाराग्रशः—अनेकविंशतितुलापरिमाणानि अथवा
 पुरुषोत्क्षेपणीयो भारः सोऽग्रं—परिमाणं येषां ते भाराग्रशः ते बहुशो भाराग्रशः संहरतेति प्राग्वत्, अथ मांसादिषु
 ध्मापितेषु अस्थिव्यवशिष्टेषु शक्रः किं चक्रे इत्याह—'तए णं' मित्यादि, स्पष्टं, नवरं धीरोदकेन—क्षीरसमुद्रानीतजलेन
 निर्वापयत, विध्यापयतेत्यर्थः, अथास्थिवक्तव्यतामाह—'तए णं' मित्यादि, ततश्चितिकानिर्वापणादनु भगवत्स्तीर्थ-
 करस्योपरितनं दक्षिणं संक्थि दाढामित्यर्थः शक्रो गृह्णाति ऊर्ध्वलोकासित्वात् दक्षिणलोकाद्धीविपत्वाच्च, ईशा-

१ अयं भाव—जिगद्व्यादिकं लिङ्गं इवाराध्य, जिनस्यधिवस्तुत्वात्, जिनप्रतिमावत्—जिनस्यापितीर्थाद्वा, तथा च येषां जिगभक्तिस्तेषां तद्व्यपिद्व्या
 दो भक्तिः, अन्यथा तथा भस्त्रसम्भवात्, न ह्यसिन्नस्याहतिं दद्यान्नामादि न शुल्का मोरगानस्तन्मक्तिं वा कुतश्च कोऽपि तेनापि दष्टं श्रुतो ग, तेन दष्टो भक्ति-
 जिनभक्तिरेव, ननु जिनप्रतिमायान्नाञ्जिनाहनिमस्येन जिनस्यतीहेतुत्वात् तीर्थेण च तीर्थं नरन्मापितत्वात् सर्वगुणानामाभ्युदात्तं तीर्थं नृनोऽपि नमस्तरणी-

नेन्द्रः उपरितनं वामं, ऊर्ध्वलोकवासित्वात् उत्तरलोकाद्धाधिपतित्वाच्च, चमरश्चासुरेन्द्रोऽसुरराजोऽधस्तनं दक्षिणं सक्थि गृह्णाति, अधोलोकवासित्वात् दक्षिणश्रेणिपतित्वाच्च, बलिः दक्षिणत्यासुरेभ्यः सकाशाद् वि इति विशिष्टं रोचनं-दीपनं दीप्तिरितियावत् वेपामस्ति ते वैरोचनाः, स्वार्थेऽण्, ओदीच्यासुराः, दक्षिणात्येभ्यः औत्तराहाणा-मधिकपुण्यप्रकृतिकत्वात्, तेषामिन्द्रः, एवं वैरोचनराजोऽपि अधस्तनं वामं सक्थि गृह्णाति, अधोलोकवासित्वात् उत्तरश्रेण्यधिपत्वाच्च, अवशेषा भवनपतयो यावत्करणात् व्यन्तरा ज्योतिष्काश्च ग्राह्याः, वैमानिका देवा यथाहं-यथामहर्द्धिकं अवशेषाणि अद्भानि-भुजाद्यस्थानि उपाद्भानि-अद्भसमीपवर्त्तानि अद्भुल्याद्यस्थानि गृह्णन्तीति योगः, अयं भावः-सनत्कुमाराद्यष्टाविंशतिरिन्द्रा अवशिष्टानष्टाविंशतिदन्तान् अन्येऽवशिष्टा इन्द्रा अद्भोपाद्भास्थानीति, ननु देवानां तद्ग्रहणे क आशय इत्याह--केचिज्जिनभक्त्या जिने निर्वृते जिनसक्थि जिनवदाराध्यमिति, केचिज्जीत-

यत्नाद्य युक्तमेवाराधनं, वस्तुगत्या जिनाराधनत्वादेव, पर दद्यादाराधनं कथं जिनभक्तिरिति चेत्, उच्यते, यथैकमेव हारिवशकुल इदं श्रीनेमिनायकुलमित्यादिरूपेण श्रीनेमिनायोपलक्षितं महाफलं भवति, न तथेदं श्रीरुणवासुदेवकुलमित्यादिना रुष्णवासुदेवोपलक्षितमपि, एव दद्यापि श्रीऋषभदेवसत्त्वधिनीत्यादित्येकरनामोपलक्षिता श्रवणपयमवतीर्णापि महाफलहेतुः किमप्युन तत्पूजनादिकमपि ? किं च-अतिमास्तावतीर्थं नृत्स्यारुतिमानमेव न पुनः शरीरं तदवयवो वा, दद्याद्गुसाक्षाच्छरीरावयव एव, इयं दद्याद् श्रीऋषभदेवसत्त्वधिनीत्येयरूपेण स्वयं चित्समाना भूयमाणा वा महानिर्जराहेतुरितिकृत्वा स्वयमेव सम्यग् विचारयतो नाशका-गन्धोऽपि, तेन केपाचित् सम्यग्दृशा तदस्व्यादिग्रहणं पूजनं च जिनभक्त्यैवेति सिद्धम् । इति द्वी० वृत्तौ

मिति पुरातनैरिदमाचीर्णमित्यस्माभिरपीदे कर्तव्यमिति, केचिद्धर्मः—पुण्यमितिकृत्वा, अत्र ग्रन्थान्तरप्रसिद्धोऽयमपि हेतुः—‘पूअंति अ पइदिअहं अह कोइ पराभवं जइ करेज्जा । तो पक्खालिअ ताओ सल्लेण करेति नियरक्खं ॥ १ ॥’ [पूजयन्ति च प्रतिदिवसं अथ कोऽपि पराभवं यदि कुर्यात् । तर्हि प्रक्षाल्य तानि सल्लेन कुर्वन्ति निजरक्षाम् ॥ १॥] सौधर्मेन्द्रशानेन्द्रयोः परस्परं सवैरयोस्तच्छटादानेन वैरोपशमोऽपि इत्यादिको ज्ञेयः, तथा ‘व्याख्यातो विशेषार्थ-प्रतिपत्तिः’ अतो विद्याधरनराधिताभस्म शेषामिव गृह्णन्ति, सर्वोपद्रवविद्रावणमितिकृत्वा, आस्तां त्रिजगदाराध्यानां तीर्थकृतां, योगभृच्चक्रवर्तिनामपि देवाः सक्विग्रहणं कुर्वन्तीति ॥ अथ तत्र विद्याधरादिभिरहंपूर्विकया भस्मनि गृहीते अखातायामेव गर्त्ताया जातायां मा भूत्तत्र पामरजनकृताशातनाप्रसङ्गः सातत्येन तीर्थप्रवृत्तिश्च भूयादिति स्तूपविधिमाह—‘तए ण’मित्यादि, सर्वं स्पष्टं, नवरं सर्वात्मना रत्नमयान्—अन्तर्वहिरपि रत्नखचितान् महातिमहतः—अतिविस्तीर्णान्, आलप्रत्ययः स्वार्थिकः प्राकृतप्रभवः, त्रीन् चैत्यस्तूपान् चैत्याः—चित्ताल्हादकाः स्तूपाश्चैत्यस्तूपास्तान् कुरुत चित्तात्रयक्षितिष्वित्यर्थः, आज्ञाकरणसूत्रे ततस्ते वहवो भवनपत्यादयो देवास्तथैव कुर्वन्ति, ननु यथाऽऽज्ञाकरणसूत्रे यावत्करणेन सूत्रकृतो लाघवसूचा तथा पूर्वसूत्रेऽपि कथं न लाघवचिन्ता कृता ?, उच्यते, विचित्रत्वात् सूत्रप्रवृत्तेरिति, ‘तए ण’मित्यादि, ततस्ते वहवो भवनपत्यादयो देवास्तेषु स्तूपेषु यथोचितं तीर्थकरणस्य परिनिर्वाणमहिमां कुर्वन्ति, कृत्वा च यत्रैवाकाशखण्डे नन्दीश्वरवरो द्वीपस्तत्रैवोपागच्छन्ति, ततः स शक्रः पौरस्त्ये अञ्ज-

नकपर्वते अष्टाहिकां-अष्टानामह्नां-दिवसानां समाहरोऽष्टाहं तदस्ति यस्यां महिमायां सा अष्टाहिका तां महामहिमां करोति, ततः शक्रस्य चत्वारो लोकपालाः सोमयमवरुणवैश्रमणनामानस्तत्पार्श्ववर्त्तिषु चतुर्षु दधिमुखपर्वतेषु अष्टाहिकां महामहिमां कुर्वन्ति, नन्वत्र नन्दीश्वरवरादिशब्दानां कोऽन्वर्थ इति ?, उच्यते, नन्द्या-पर्वतपुष्करिणीप्रमुख-पदार्थसार्थसमुद्भूतात्यद्भुतसमृद्ध्या ईश्वरः-स्फातिमान्नन्दीश्वरः स एव मनुष्यद्वीपापेक्षया बहुतरसिद्धायतनादिसद्भावेन वरो नन्दीश्वरवरः, तथा अञ्जनरत्नमयत्वादञ्जनास्ततः स्वार्थे कप्रत्ययः यद्वा कृष्णवर्णत्वेनाञ्जनतुल्या इत्यञ्जनकाः, उपमाने कप्रत्ययः, तथा दधिवदुज्ज्वलवर्णं मुखं-शिखरं रजतमयत्वाद् येषां ते तथा, बहुव्रीहौ कप्रत्ययः, अथेशनेन्द्रस्य नन्दीश्वरा-वतारवक्तव्यतामाह-—‘ईसाण’ति ईशानो देवेन्द्र औत्तराहे अञ्जनके अष्टाहिका तस्य लोकपाला औत्तराहाञ्जनकपरिवार-केषु चतुर्षु दधिमुखकेषु अष्टाहिकां, चमरश्च दाक्षिणालेऽञ्जनके तस्य लोकपाला दधिमुखकपर्वतेषु चलीन्द्रः पाश्चात्येऽ-ञ्जनके तस्य लोकपाला दधिमुखकेषु, ततस्ते बहवो भवनपत्यादयो देवा अष्टाहिकाः महामहिमा-महोत्सवभूताः कुर्व-न्तीति, बहुवचनं चात्राष्टाहिकानां सौधर्मेन्द्रादिभिः पृथक् २ क्रियमाणत्वात्, ‘करिता’इत्यादि अथाष्टाहिका महा-महिमाः कृत्वा यत्रैव लोकदेशे स्वानि २-स्वसम्बन्धीनि २ विमानानि यत्रैव स्वानि २ भवनानि-निवासप्रासादाः यत्रैव स्वाः २ सभाः-सुधर्माः यत्रैव स्वकाः २-स्वसम्बन्धिनी २ माणवकनामानश्चैत्यस्तम्भाश्चैत्यशब्दार्थः प्राग्वत् तत्रैवोपागच्छन्ति उपागत्य च वज्रमयेषु गोलकेषु समुद्रकेषु-वृत्तभाजनविशेषेषु जिनसक्थीनि प्रक्षिपन्तीति, सक्थिपदमुपलक्षणपरं तेन

दशनाद्यपि यथार्हं प्रक्षिपन्तीति, अत्र ज्ञाताधर्मकथाक्लोक्तमहिनाथनिर्वाणमहिमाधिकारगतसूत्रवृत्त्यनुसारेण माणव-
कस्तम्भाद्रुत्तसमुद्गकानवतार्यं सिंहासने निवेश्य तन्मध्यवर्तीनि जिनसकथीन्यपूजन्, इयभजिनसक्थि च तत्र
प्राक्षिपन्निति ज्ञेयं, प्रक्षिप्य च अग्नैः—प्रत्यग्रैर्वैर्माल्यैश्च गन्धैश्चार्चयन्ति, अर्चयित्वा च विपुलान्—भोगोचितान् भोगान्
भुञ्जाना विहरन्ति—आसत इति, अत्राह परः—ननु चारित्रादिगुणविकलस्य भगवच्छरीरस्य पूजनादिकं पूर्वमपि समान्त-
व्रणमिव बाधते, तदनु इदं जिनसकथ्याविपूजनं 'क्षते क्षार इव' सुतरां बाधते, मैवं वादीः, नामस्थापनाद्रव्यजिनानां
भावजिनस्येव वन्दनीयत्वात्, तदा भगवच्छरीरस्य च द्रव्यजिनरूपत्वात्, सकथ्यादीनां च तदवयवत्वाद् भावजि-
नादभेदेन वन्दनीयत्वमेव, अन्यथा गर्भतयोत्पन्नमात्रस्य भगवतः 'समणे भगवं महावीरे' इत्याद्यभिलाषेन सूत्रकृतां
सूत्ररचना शक्राणां शक्रस्तवप्रयोगादिकं च नोचितीमञ्चेदिति, अत एव जिनसकथ्याद्याशातनाभीरवो हि देवास्तत्र
कामासेवनादौ न प्रवर्तन्ते, इति गतस्तृतीयारकः । अथ चतुर्थारकस्वरूपं निरूप्यते—

तीसे णं समाए दोहि सागरोवमकोडाकोडीहिं काले वीइक्कंते अणंतेहिं वणपज्जेवेहिं तहेव जाव' अणंतेहिं उट्टाणकम्म जाव परिहा-
यमाणे २ एत्थ णं दूसमसुसमाणमं समा काले पडिवल्लिसु समणाउसो !, तीसे णं भंते ! समाए भरहस्स वासस्स केरिसए
आगारभावपडोआरे पण्णत्ते ? , गोअमा ! बहुसमरमणिज्जे भूसिभागे पण्णत्ते, से जहणामए आलिंगपुक्खरेइ वा जाव मणीहिं उवसो-
मिंए, तंजहा—कत्तिमेहिं चेव अकत्तिमेहिं चेव, तीसे ण भंते ! समाए भरहे मणुआणं केरिसए आयारभावपडोयोरे पं० २, गोअमा !

तेसिं मणुआणं छविहे संघणे छविहे संठाणे वहुइ धणूइ उद्वं उच्चत्तेण जहण्णेण अतोमुहुत्त उक्कोसेणं पुव्वकोडीआउअं पालेति २
त्ता अप्पेगइआ गिरयगामी जाव देवगामी अप्पेगइया सिञ्जति जुञ्जति जाव सव्वदुक्खाणमत करेति, तीसे णं समाण तओ वंसा
समुपपज्जित्था, तजहा—अरहत्तवसे चक्खवट्ठिवसे दसारवसे, तीसे ण समाण तेवीस तित्थयरा इक्कास चक्खवट्ठी णव वलदेवा णव
वासुदेवा समुपपज्जित्था । (सूत्र ३४) तीसे ण समाए एक्काए मागरोवमकोडाकोडीए वागालीसाण वाससहस्सेहि ऊणिआए काले
वीइक्कते अणत्तेहिं वण्णपज्जेहिं तहेव जाव परिहाणीए परिहायमाणे २ एत्थ ण दूसमाणांम समा काले पडिवज्जिस्सइ समणा-
उसो ! तीसे णं भंते ! समाए भरहस्स वासस्स केरिमाण आगारभावपडोआरे भविस्सइ ? गोअमा ! बहुसमरमणिज्जे भूमि-
भागे भविस्सइ से जहाणांमए आलिगपुग्गरेइ वा मुइगपुक्खरेइ वा जाव णाणामणिपंचवण्णेहिं कत्तिमेहिं चेय अफत्तिमेहिं चेव,
तीसे ण भंते ! समाए भरहस्स वासस्स मणुआण केरिसाण आयारभावपडोआरे पणत्ते १, गो० ! तेसिं मणुआणं छविहे संघणे छविहे
संठाणे वहुइओ रयणीओ उद्व उच्चत्तेण जहण्णेणं अतोमुहुत्त उक्कोसेण साइरेणं वाससय आउअं पालेति २ ता अप्पेगइआ गिर-
यगामी जाव सव्वदुक्खाणमत करेति, तीसे णं समाए पच्छिमे तिभागे गणधम्मसे पासडधम्मसे रायधम्मसे जायतेए धम्मचरणे अ वोच्छि-
ज्जिस्सइ । (सूत्र ३५) तीसे ण समाए एकवीसाए वाससहस्सेहिं काले विइक्कते अणत्तेहिं वण्णपज्जेहिं गध० रस० फासपज्जेहिं जाव
परिहायमाणे २ एत्थ ण दूसमदूसमाणांम समाकाले पडिवज्जिस्सइ समणाउसो ! तीसे ण भंते ! समाए उत्तमकट्टपत्ताए भरहस्स
वासस्स केरिसाण आयारभावपडोआरे भविस्सइ ? गोअमा ! काले भविस्सइ हाहाभूए भमाभूए कोलाहलभूए समाणुभावेण य
खरफरुसधूलिमइला दुविसहा वाउला भयंकरा य वाया सवट्ठगा य वाइति, इह अभिक्खण २ धूमाहिंति अ दिसा समता

रउस्सला रेणुकलुसतमपडलणिलोआ समयलुस्सयाण ण अहिअं चंदा मीअं गोन्निच्छिंति अहिअं सुरिआ तविस्संति, अदुत्तरं
 च ण गोअमा ! अभिक्खणं अरसमेहा विरसमेहा सारमेहा सत्तमेहा असिमेहा विज्जुमेहा विरागेहा अजवणिजोवगा याहिरोग-
 वेदणोदीरणपरिणामसलिला अमणुणपाणिअगा चंडागिलपहत्तित्थयाराणिगतापउर वास वासिद्धिंति, जेणं भरहे वाते गागा-
 गरणगरखेडकच्चउमडंवदोणगुहपट्टणासमगय जणवय चउप्पयगवेलणं गह्यरे पत्तिस्संवे गामारणपयारणिरए तने अ पाणे ब्रह्मप-
 यारे रुक्खगुच्छगुम्भालयवल्लिपवालंकुरसादीणं तणयणस्सइकादण ओसहीओ अ विद्धंरोहिंति पययगिरिडोंगरुत्थलमट्टिमादीणं अ
 वेअट्टगिरिवज्जे विरावेहिंति, सलिलविलविसमगत्तणिणुणयाणि अ गंगागिंधुगजाइ सगीकरेहिंति, तीरो ण भंते ! ममाणं भरहसं
 वासस्स भूमीणं केरिसए आगारभावपडोआरे भविस्सइ, गोयमा ! भूमी भविस्सइ धंगालगूआ गुम्पुरभूआ छारिअभूआ ततक-
 वेह्ठअभूआ तत्तसमजोइभूआ धूलिवहुला रेणुवहुला पकवहुला चलणिगहुला वान्णं धरणिगोअराणं सत्ताणं दुम्भिकमा
 यावि भविस्सइ । तीसे ण भंते ! ममाणं भरहे वासे मणुआणं केरिसए आयारभावपडोआरे भविस्सइ, गोयमा ! मणुआ भविस्संति
 दुरूवा दुवण्णा दुग्धा दुरसा दुफासा अणिट्ठा अकता अपिआ अयुमा अमणुआ हीणस्सरा धीणस्सरा जणिट्ठस्सरा अकंत-
 स्सरा अपिअस्सरा अमणामस्सरा अमणुणस्सरा अणादेजयणपभायाता णिहज्जा कूडकउकककवधेवरनिरया मज्जायातिक्कमपहणा
 अकलणिच्चुज्जुया गुरुणिओगविणयरहिआ य विकलरूपा परूढणदकेसमंसुरोगा काला गयरक्कगगमावण्णा फुट्टमिसा कप्पिअपलि-
 अकेसा वहुणदारुणिमपिणद्धुदुदसणिजरूवा सकुडिअवलीतरगपरिदेडिअंगमंगा जगपरिणयव येरगणरा पविरलपरिमिट्ठिअदंतमेदी उन्म-
 दधडमुहा विसमणयणवंकणासा वंकवली विगयभेसणमुहा वहुविकिट्ठिमसिन्धमकुडिअकमच्छरी चित्तलंगमंगा रुच्छपसराभिभूआ

खरतिक्कणक्कंइअविकयतणू टोलगतिविस्मसंधिवधणा उक्कडुअट्टिअविभसदुच्चलकुसघयणकुप्पमाणकुसंठिआ कुरुवा कुट्टा-
णासणकुसेज्जकुभेइणो असुइणो अणेगवाहिपीलिअंगमंगा रालंतविच्चमलगई गिरुच्छाहा सत्तपरिवज्जिता विगयचेट्टा नट्टतेआ अभि-
करणं सीउणहररफरुसवायविच्चडिअमलिणपसुरओगुडिअगमगा बहुकोइमाणमायालोभा बहुमोहा असुभदुक्खभागी ओसणं
धम्मसाणसम्मत्तपरिमट्टा उक्कोसेण रयणिप्पमाणमेत्ता सोलसवीसइवासपरमाउसो बहुपुत्तणुपरियालपणयवहुला गगासिंधूओ महा-
णईओ वेअट्टु च पक्कयं नीसाए वावत्तरिं णिगोअवीअं चीअमेत्ता विलवासिणो मणुआ भविस्सति, ते णं भते ! मणुआ किमाहारिस्सति ?
गोअमा ! तेण कालेण तेण समएण गगासिंधूओ महाणईओ रहपहमित्तवित्तराओ अक्खसोअप्पमाणमेत्तं जलं वोज्झिहिंति, सेविअ ण जले
बहुमच्छकच्छभाइणो, णो चेव ण आजवहुले भविस्सइ, तए ण ते मणुआ सूरुगमणमुहुत्तसि अ सूरुत्थमणमुहुत्तसि अ निलेहितो णि-
द्धाइस्सति विले० ता मच्छकच्छमे थलाइ गाहेहिंति मच्छकच्छमे थलाइ गाहेत्ता सीआतवत्तेहिं मच्छकच्छमेहिं इक्कवीसं वाससहस्साइ
वित्तिं रुप्पेमाणा विहरिस्सति । ते ण भते ! मणुआ णिस्सीला णिवया णिगुणा णिम्मरा णिप्पक्खनाणपोसहोववासा ओसणं मसाहारा
मच्छाहारा खुट्टाहारा कुणिमाहारा कालमासे कालं किआ कहिं गच्छिहिंति कहिं उववज्जिहिंति ? गो० ! ओसणं णरगतिरिक्खजोणि-
एसुं उववज्जिहिंति । तीसे ण भंते ! समाए सीहा वग्घा विगा दीविया अच्छा तरस्ता परस्सरा सरभसियालविरालसुणगा कोलसुणगा
ससगा चित्ता चिल्लगा ओसणं मंसाहारा मच्छाहारा रोदाहारा कुणिमाहारा कालमासे कालं किआ कहिं गच्छिहिंति कहिं
उवज्जिहिंति ? गो० ! ओसणं णरगतिरिक्खजोणिएसुं उववज्जिहिंति, ते ण भंते ! ठंका कका पीलगा मग्गुगा सिही ओसणं
मंसाहारा जाव कहिं गच्छिहिंति कहिं उववज्जिहिंति ? गोअमा ! ओसणं णरगतिरिक्खजोणिएसु जाव उववज्जिहिंति (सूत्र ३६)

'तीसे ण' मित्यादि, तस्यां अनन्तरवर्णितायां समाया द्वाभ्यां सागरकोटाकोटीभ्यां—द्वे सागरोपमकोटाकोटी इत्येवं प्रकारेण काले व्यतिक्रान्ते अनन्तैर्वर्णपर्यवैस्तथैव द्वितीयारकप्रतिपत्तिक्रमवद्देश्यं यावदनन्तैरुत्थानवलवीर्यपुरुषकारपरा-क्रमैरनन्तगुणपरिहाण्या हीयमानोऽत्रान्तरे दुष्पमसुपमानाम्ना समा—कालः प्रत्यपद्यत हे श्रमण ! हे आयुष्मन् !, अथ पूर्वारकवद्भरतस्वरूपं प्रष्टुमाह—'तीसे ण'मित्यादि, अथ तत्र मनुष्यस्वरूपप्रश्नमाह—'तीसे ण'मित्यादि, इदं च सूत्रद्वयमपि प्रायः पूर्वसूत्रसदृशगमकत्वात् सुगमं, नवरं जघन्येनान्तर्मुहूर्तमायुस्तत्कालीनमनुष्या उत्कृष्टं पूर्वको-टिमायुः पालयन्ति, पालयित्वा च पञ्चस्वपि गतिष्वतिथीभवन्ति, अथ पूर्वसमाप्तौ विशेषमाह—'तीसे ण' मित्यादि, तस्यां समायां त्रयो वंशा इव वंशाः—प्रवाहाः आवलिका इत्येकार्थाः न तु सन्तानरूपाः परम्पराः, परस्परं पितृपुत्र-पौत्रप्रपौत्रादिव्यवहाराभावात्, समुदपद्यन्त, तद्यथा—अर्हद्वंशः चक्रवर्तिवंशः दशार्हाणां—वलदेववासुदेवानां वंशः, यदत्र दशारशब्देन द्वयोः कथनं तदुत्तरसूत्रचलादेव, अन्यथा दशार्हशब्देन वासुदेवा एव प्रतिपाद्या भवन्ति, 'अहयं च दसाराण'मिति वचनात्, यत्तु प्रतिवासुदेववंशो नोक्तस्तत्र प्रायोऽज्ञानुयायीन्युपाङ्गानीति स्थानाद्दे वंशत्रयस्यैव प्ररूपणात्, येन हेतुना तत्रैवं निर्देशस्तत्रायं बृहन्नाथः—प्रतिवासुदेवानां वासुदेववध्यत्वेन पुरुषोत्तमत्वाविवक्षणात्, एनमेवार्थं व्यनक्ति—तस्यां समाया त्रयोविंशतिस्तीर्थकराः एकादश चक्रवर्तिनः ऋषभभरतयोस्तृतीयारके भवनात् नव वलदेवा नव वासुदेवाः ज्येष्ठवन्धुत्वात् प्रथमं वलदेवग्रहणं उपलक्षणात् प्रतिवासुदेववंशोऽपि ग्राह्यः, समुद-

पद्यन्त, गतश्चतुर्थोऽरकः, अथ पञ्चमः—‘तीसे ण’मित्यादि, तस्या समायां एकया सागरोपमकोटाकोट्या द्विच-
त्वारिंशद्वर्षसहस्रैरुनितया—ऊनीभूतया, अनयैव प्रत्येकमेकविंशतिसहस्रवर्षप्रमाणयोः पञ्चमपष्ठारकयोः पूरणात्, काले
व्यतिक्रान्तेऽनन्तैर्वर्णादिपर्यवैस्तथैव यावत् परिहाण्या परिहीयमाणा २, अत्र समये दुष्पमानान्ना समा-कालः प्रति-
पत्स्यते, वक्तुरपेक्षया भविष्यत्कालप्रयोगः, अथात्र भरतस्य स्वरूपं पृच्छन्नाह—‘तीसे णं भंते ! समाए भरह’इत्यादि,
सर्वं प्राग्व्याख्यातार्थं, नवरं भविष्यतीति प्रयोगः पृच्छकापेक्षया, अत्र भूर्मेवहुसमरमणीयत्वादिकं चतुर्थारकतो हीय-
मानं २ नितरां हीनं ज्ञातव्यं, ननु ‘खाणुवहुले कण्टकवहुले विसमचहुले’ इत्यादिनाऽधस्तनसूत्रेण लोकप्रसिद्धेन च
विरुध्यते, मैवं अविचारितचतुरं चिन्तये, यतोऽत्र बहुलशब्देन स्थाण्वादिवाहुल्यं चिन्तितं, न च पष्ठारक इवैका-
न्तिकत्वं, तेन च क्वचिद् गङ्गातटादौ आरामादौ वैताल्यगिरिनिकुञ्जादौ वा बहुसमरमणीयत्वादिकमुपलभ्यत एवेति न
विरोधः, अथ तत्र मनुजस्वरूपं प्रष्टुकाम आह—‘तीसे ण’मित्यादि, पूर्वं व्याख्यातार्थमेतत्, नवरं बह्व्यो रत्नयो-
हस्ताः सप्तहस्तोच्छ्रयत्वात् तेषां, यद्यपि नामकोशे वज्रमुष्टिको हस्तो रत्निरुक्तस्तथापि समयपरिभाषया पूर्ण इति, ते
मनुजा जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त उत्कर्षेण सातिरेकं त्रिंशदधिकं वर्षशतमायुः पालयन्ति, अग्रेयका नैरयिकगतिगामिनः
यावत् सर्वदुःखानामन्तं कुर्वन्ति, अत्र चान्तक्रिया चतुर्थारकजातपुरुषजातमपेक्ष्य तस्यैव पञ्चमसमायां सिद्धिमा-
नत्वाजम्बूस्वामिन इव, न च संहरणं प्रतीत्येदं भावनीयम्, तथा च सति प्रथमपष्ठारकादावपि एतत्सूत्रपाठ उपलभ्येत

एवेति, आह—अत्र पालयन्ति अन्तं कुर्वन्ति इत्यादौ भविष्यत्कालप्रयोगे कथं वर्त्तमाननिर्देशः?, उच्यते, सर्वास्वप्य-
 वसर्पिणीषु पञ्चमसमासु इदमेव स्वरूपमिति नित्यप्रवृत्तवर्त्तमानकाले वर्त्तमानप्रयोगः, यथा द्वे सागरोपमे शक्यो राज्यं
 कुरुते इत्यादौ, तर्हि दुःषमासमा कालः प्रतिपत्स्यते इत्यादिप्रयोगः कथमिति चेत्, उच्यते, प्रज्ञापकपुरुषापेक्षयैत-
 त्प्रयोगस्यापि साधुत्वात्, पुनरपि तस्यां किं किं वृत्तमित्याह—‘तीसे ण’मित्यादि, तस्या दुष्पमानाद्व्याः समायाः
 पश्चिमे त्रिभागे वर्षसहस्रसप्तकप्रमाणेऽतिक्रामति सति न तु अवशिष्टे तथा सति एकविंशतिसहस्रवर्षप्रमाणश्रीवीर-
 तीर्थस्याव्युच्छित्तिकालस्यापूर्तेः गणः—समुदायो निजज्ञातिरितियावत् तस्य धर्मः—स्वस्वप्रवर्त्तितो व्यवहारो विवाहा-
 दिक्कः पाखण्डाः—शाक्यादयस्तेषां धर्मः प्रतीत एव राजधर्मो—निग्रहानुग्रहादिः जाततेजाः—अग्निः, स हि नातिस्निग्धे
 सुपमसुपमादौ नातिरूक्षे दुष्पमदुष्पमादौ चोत्पद्यत इति, चकारादग्निहेतुको व्यवहारो रन्धनादिरपि, चरणधर्मः—चारि-
 त्रधर्मः, चशब्दाद् गच्छव्यवहारश्च, अत्र धर्मपदव्यत्ययः प्राकृतत्वात्, व्युच्छेत्स्यति—विच्छेदं प्राप्स्यसि, सम्यक्त्व-
 धर्मस्तु केषाञ्चित्सम्भवत्यपि, बिलवासिनां हि अतिक्लिष्टत्वेन चारित्राभावः, अत एवाह प्रज्ञया—‘ओसणं धम्मसन्न-
 पब्बम्हा’ इति, ओसन्नमिति प्रायोग्रहणात् क्वचित्सम्यक्त्वं प्राप्यतेऽपीति भावः, गतः पञ्चम आरः ॥ अथ पष्ठारक
 उपक्रम्यते—‘तीसे ण’मित्यादि, तस्यां समायां एकविंशत्या वर्षसहस्रैः प्रमिते काले व्यतिक्रान्ते अनन्तैर्वर्षैरेवं
 गन्धस्पशंपर्वैर्यावत् परिहीयमाणः २, दुष्पमादुष्पमा नाम्ना समा कालः प्रतिपत्स्यते हे श्रमण! हे आयुष्मन्!, अथ

तत्र भरतस्वरूपश्रायाह—‘तीसे ण’मित्यादि, तस्यां समायामुत्तमकाष्ठाप्राप्तायां उत्तमावस्थागतायामित्यर्थः परमक-
ष्टप्राप्तायां वा, भरतस्य कीदृशः—कः आकारभावस्य—आकृतिलक्षणपर्यायस्य प्रत्यवतारः—अवतरणं आकारभावप्रत्यवतारः
प्रज्ञप्तः?, भगवानाह—गौतमेत्यामन्वय वक्ष्यमाणविशिष्टः कालो भविष्यति, कीदृश इत्याह—‘हाहाभूता’ हाहा इत्ये-
तस्य शब्दस्य दुःखार्तलोकेन करणं हाहोच्यते तद्भूतः—प्राप्तो यः कालः स हाहाभूतः, भाम्भा इत्यस्य दुःखार्तगवा-
दिभिः करणं भग्भोच्यते तद्भूतो यः स भग्भाभूतः, द्वावप्यनुकरणशब्दाविमौ, भग्भा वा भेरी सा चान्तः शून्या
ततो भग्भेव यः कालो जनक्षयात्तच्छून्यः स भग्भाभूत इत्युच्यते, कोलाहल इहार्तशकुनसमूहध्वनिः तं भूतः—प्राप्तः,
कोलाहलभूतः समानुभावेन—कालविशेषसामर्थ्येन च, चकारोऽत्र वाच्यान्तरदर्शनार्थः, णमित्यलङ्कारे, खरपरुषाः—
अत्यन्तकठोरा धूल्या च मलिना ये वातास्ते तथा दुर्विपहाः—दुस्सहाः व्याकुला असमञ्जसा इत्यर्थः भयङ्कराः, चः
विशेषणसमुच्चयसूचकः, वास्यन्तीत्यनेन सम्बन्धः, संवर्त्तकाश्च—तृणकाष्ठादीनामपहारका वातविशेषाश्च तेऽपि वास्यन्तीति,
इहास्मिन् काले अभीक्ष्णं—पुनः पुनर्धूमायिष्यन्ते च—धूममुद्गमिष्यन्ति दिशः, किम्भूतास्ता इत्याह—समन्तात्—
सर्वतो रजस्वला—रज्जोयुक्ताः, अत एव रेणुना—रजसा कलुषा—मलिनास्तथा तमःपटलेन—अन्धकारवृन्देन निरालोका—
निरस्तप्रकाशा निरस्तदृष्टिप्रसरा वा, ततः पदद्वयकर्मधारयः, समयरूक्षतया च कालरूक्षतया चेत्यर्थः, अधिकं अहितं
वा अपथ्यं चन्द्राः शीतं हिमं मोक्षयन्ति—स्रक्षयन्ति तथैव सूर्यास्तप्यन्ति, तापं मोक्षयन्तीत्यर्थः, कालरौक्ष्येण शरीर-

रौक्ष्यं तस्माच्चाधिकशीतोष्णपराभव इति, अथ पुनस्तत्स्वरूपं भगवान् स्वयमेवाह—‘अदुत्तर’मित्यादि, अथापरं च हे गौतम ! अभीक्ष्णं—पुनः पुनः अरसा—मनोत्तरसवर्जितजला ये मेघास्ते तथा विरसा—विरुद्धरसा ये मेघास्ते तथा, एतदेवाभिव्यज्यते—क्षारमेघाः—सर्जादिक्षारसमानजलोपेतमेघाः खान्नमेघाः—करीपसमानरसजलोपेतमेघाः ‘स्रष्टुमेहे’ति क्वचिद् दृश्यते तन्नाम्लजला मेघाः अग्निमेघा अग्निवद्वाहकारिजला इत्यर्थः विद्युत्प्रधाना एव जलवर्जिता इत्यर्थः विद्युन्निपातवन्तो वा विद्युन्निपातकार्यकारिजलनिपातवन्तो वा मेघाः विषमेघाः—जनमरणहेतुजलाः अत्र असणिमेहा इत्यपि पदं क्वचिद् दृश्यते तन्नायमर्थः—करकादिनिपातवन्तः पर्वतादिदारणसमर्थजलत्वेन वा वज्रमेघाः अयापनीयं—न यापनाप्रयोजकमुदकं येषां ते तथा, असमाधानकारिजला इत्यर्थः, क्वचिद्—‘अपिवणिज्जोदगा’ इति तन्नापातव्यजला इत्यर्थः एतदेव व्यनक्ति—‘व्याधिरोगवेदनोदीरणापरिणामसलिलाः’ व्याधयः—स्थिराः कुष्ठादयो रोगाः—सद्योघातिनः शूलादयस्तदुत्थाया वेदनाया उदीरणा—अप्राप्तसमये उदयप्रापणं सैव परिणामः—परिपाको यस्य सलिलस्य तत्तथा, तदेवंविधं सलिलं येषां ते तथा, अत एवामनोज्ञपानीयकाः चण्डानिलेन ग्रहतानां—आच्छोटितानां तीक्ष्णानां—वेगवतीनां धाराणा निपातः स प्रचुरो यत्र वर्षे स तथा तं, वर्षं वर्षिष्यन्ति करिष्यन्तीत्यर्थः, ग्रन्थान्तरे तु एते क्षारमेघादयो वर्षशतो नैकविंशतिवर्षसहस्रप्रमाणदुष्प्रमाकालातिक्रमे वर्षिष्यन्तीति, अथ तेन वर्षणेनारसमेघादयः किं करिष्यन्तीत्याह—‘जेणं भरहे’त्यादि, येन वर्षणेन करणभूतेन पूर्वोक्तविशेषणा मेघा विध्वंसयिष्यन्तीति सम्बन्धः, भरतवर्षे ग्रामाद्या

आश्रमान्ताः प्राग्व्याख्यातास्तत्र गतं जनपदं-मनुयलोकं तथा चतुष्पदा-महिष्यादयो गोशब्देन गोजातीया एलका-
उरश्चास्तान् तथा खचरान्-वैताल्यवासिनो विद्याधरान् तथा पक्षिसंधान् तथा ग्रामारण्ययोर्यः प्रचारस्तत्र निर-
तान्-आसक्तान् त्रसांश्च प्राणान्-द्वीन्द्रियादीन् बहुप्रकारान् तथा वृक्षान्-आम्नादीन् गुच्छान्-वृन्ताकीप्रभृतीन्
गुल्मान्-नवमालिकादीन् लता-अशोकलताद्याः वल्लीः-वालुङ्क्यादिकाः प्रवालान्-पल्लवान् अबुरान्-शाल्यादिवी-
जसूचीः इत्यादीन् तृणचनस्पतिकायिकान्-वाटरवनस्पतिकायिकानां तैरुपघातासम्भवात्,
तथा औषधीश्च-शाल्यादिकाः चोऽभ्युच्चये, 'पवण' इत्यादि यद्यपि पर्वतादयोऽन्यत्रैकार्थतया रूढास्तथाऽपीह विशेषो
दृश्यः, तथाहि-पर्वतननाद्-उत्सवविस्तारणात् पर्वताः-क्रीडापर्वताः उज्जयन्तवैभारादयः गृणन्ति-शब्दायन्ते जनं
निवासभूतत्वेनेति गिरयः गोपालगिरिचित्रकूटप्रभृतयः दुर्गानि-शिलावृन्दानि चोरवृन्दानि वा सन्त्येषु इत्यस्यर्थे
प्रत्ययः दुर्गराः-शिलोच्चयमात्ररूपाः उन्नतानि-स्थलानि धूल्युच्छयरूपाणि 'भट्टि'ति भ्राष्ट्राः पांस्वादिवर्जिता भूमयः
तत एतेषां द्वन्द्वस्ते आदिर्येषां ते तथा तान्, आदिशब्दात् प्रासादशिखरादिपरिग्रहः, मकारोऽलाक्षणिक्, चशब्दो
मेघानां क्रियान्तरद्योतकः, विद्रावयिष्यन्तीति क्रियायोगः, अत्रार्थेऽपवादसूत्रमाह-वैताल्यगिरिवर्जान् पर्वतादीनित्यर्थः,
शाश्वतत्वेन तस्याविध्वंसात्, उपलक्षणाद् ऋषभकूटं शाश्वतप्रायश्रीशत्रुञ्जयगिरिप्रभृतींश्च वर्जयित्वा, तथा सलिल-
विलानि-भूनिर्झराः विषमगर्त्ताश्च-दुष्पूरश्चभ्राणि, कचिहुर्गपदमपि दृश्यते, तत्र दुर्गाणि च-खातवलयप्राकारादि-

दुर्गमाणि निम्नानि च तान्युन्नतानि च निम्नोन्नतानि—उच्चावचानीत्यर्थः, तानि च कर्मभूतानि शाश्वत-
 नदीत्वाद् गङ्गासिन्धुवर्जानि समीकरिष्यन्ति । अथ तत्र भरतभूमिस्वरूपप्रश्नाह—‘तीसे ण’मित्यादि, तस्यां भदन्त !
 समायां भरतस्य भूमेः कीदृशक आकारभावप्रत्यवतारः भविष्यति?, भगवानाह—गौतम ! भूमी भविष्यति, अद्भार-
 भूता—ज्वालारहितवह्निपिण्डरूपा मुर्मुर्भूता—विरलाम्बिकरूपा क्षारिकभूता—भस्मरूपा तप्तकवेष्टुकभूता—ग्रहिप्रतप्तक-
 वेष्टुकरूपा ‘तप्तसमज्योतिर्भूता’ तप्तेन भावे कप्रत्ययविधानात् तापेन समा—तुल्या ज्योतिषा—वह्निना भूता—जाता या
 सा तथा, पदव्यत्यय एव समासश्च प्राकृतत्वात्, धूलिचहुलेत्यादौ धूलिः—पांशुः रेणुः—वायुका पङ्कः—कईमः पनकः—प्रतलः
 कईमः चलनप्रमाणकईमश्चलनीत्युच्यते, अत एव वहूनां धरणिगोचराणां सत्त्वानां दुःखेन नितरां क्रमः—
 क्रमणं यस्यां सा दुर्निष्क्रमा, दुरतिक्रमणीयेत्यर्थः, चः समुच्चये, अपिशब्देन दुर्निपदादिपरिग्रहः, अत्र वहूनामि-
 त्यादितः प्रारभ्य भिन्नवाक्यत्वेनोत्तरसूत्रवर्तिना भविष्यतिपदेन न पौनरुक्त्यं । अथ तत्र मनुष्यस्वरूपं पृच्छति—
 ‘तीसे ण’मित्यादि, प्रश्नसूत्रं प्राग्वत्, निर्वचनसूत्रे गौतम ! मनुजा भविष्यन्ति, कीदृशा इत्याह—दूरूपा—दुःस्वभावाः
 दुर्धर्माः—कुत्सितवर्णाः, एवं दुर्गन्धाः दूरसाः—रोहिण्यादिवत् कुत्सितरसोपेताः दुःस्पर्शाः—कर्कशादिकुत्सितस्पशाः
 अनिष्टा—अनिच्छाविषयाः, अनिष्टमपि किञ्चित्कमनीयं स्यादित्यत आह—अकान्ताः—अकमनीयाः, अकान्तमपि किञ्चि-
 त्कारणवशात् प्रीतये स्यादतोऽप्रिया—अप्रीतिहेतवः, अप्रियत्वं च तेषां कुत इत्याह—अशुभा—अशोभनभावरूपत्वात्,

अशुभत्वं च विशेषत आह—न मनसा—अन्तःसंवेदनेन शुभतया ज्ञायन्ते इत्यमनोज्ञाः, अमनोज्ञतयाऽनुभूतमपि स्मृतिदशायां दशविशेषेण किञ्चिन्मनोज्ञं स्यादत आह—‘अमनोऽमाः’ न मनसा अम्यन्ते—गम्यन्ते पुनः स्मृत्या इत्यमनोमाः एकार्थिका वा एते शब्दा अनिष्टताप्रकर्षवाचका इति, मूर्त्या अनिष्टादिविशेषणोपेता अपि केचिद् दुम्बा इव सुस्वराः स्युरित्याह—हीनो—ग्लानस्येव स्वरो येषां ते तथा, दीनो दुःखितस्येव स्वरो येषां ते तथा, अनिष्टादिशब्दा उक्तार्था एवात्र स्वरेण योजनीयाः, ‘अनादेयवचनप्रत्याजाताः’ अनादेयं—असुभगत्वाद् अग्राह्यं वचनं—वचः प्रत्याजातं च—जन्म येषां ते तथा, निर्लज्जाः व्यक्तं, कूटं—भ्रान्तिजनकद्रव्यं कपटं—परवञ्चनाय वेपान्तरकरणं कलहः—प्रतीतः वधो—हस्तादिभिस्ताडनं वन्धो—रज्जुभिः संयमनं वैरं—प्रतीतं तेषु निरस्ताः, मर्यादातिक्रमे प्रधाना—मुख्याः, अकार्ये नित्योद्यताः, गुरुणां—मात्रादिकानां नियोगः—आज्ञा तत्र यो विनयः—ओमित्यादिरूपस्तेन रहिताः, चः पूर्ववत्, विकलं—असम्पूर्णं काणचतुरङ्गुलिकादिस्वभावत्वाद्वपं येषां ते तथा, प्ररूढा—गर्तासूकराणामिवाजन्मसंस्काराभावात् वृद्धिं गता नखाः केशाः इमश्रूणि रोमाणि च येषां ते तथा, कालाः—कृतान्तसदृशाः क्रूरप्रकृतिवात् कृष्णा वा खरपरुषाः—स्पर्शतोऽतीव कठोराः श्यामवर्णा—नीलीकुण्डे निक्षिप्तोत्क्षिप्ता इव, ततः कर्मधारयः, कचिद् ध्यामवर्णा इत्यपि पदं दृश्यते, तत्रानुज्वलवर्णा इत्यर्थः, स्फुटितशिरसः—स्फुटितानीव स्फुटितानि राजिमत्त्वात् शिरांसि—मस्तकानि येषां ते तथा, कपिलाः केचन पलिताश्च—शुक्लाः केचन केशा येषां ते तथा, बहुल्लायुभिः—प्रचुरस्तसाभिः संपिनद्धं—वज्रमत एव दुःखेन

दर्शनीयं रूपं येषां ते तथा, सङ्कुटितं-सङ्कुचितं वल्यो-निर्मासत्वन्विकारास्ता एव तदनुरूपाकारत्वात् तरङ्गा-वीच-
 यस्तैः परिवेष्टितानि अङ्गानि-अवयवा यत्र तदेवंविधमङ्गं-शरीरं येषां ते तथा, के इवेत्याह-जरापरिणता इव, स्थवि-
 रनरा इवेत्यर्थः, स्थविराश्चान्यथापि व्यपदिश्यन्ते इति जरापरिणतग्रहणं, प्रविरला सान्तरालत्वेन परिशदिता च दन्तानां
 केषाञ्चित्पतितत्वेन दन्तश्रेणियेषां ते तथा, उद्भटं-विकरालं घटकमुखमिव मुखं तुच्छदशनच्छदत्वाद्येषां ते
 तथा, क्वचित्तु उब्भडघाडामुहा इति पाठः, तत्र उद्भटे-स्पष्टे घाटामुखे-कुकाटिकावदने येषां ते तथा, विषमे नयने
 येषां ते तथा, वक्रा नासा येषां ते तथा, ततः पदद्वयस्य कर्मधारयः, वक्रं पाठान्तरेण व्यङ्गं सलाञ्छनं वलिभि-
 र्विकृतं च-वीभत्सं भीषणं-भयजनकं मुखं येषां ते तथा, दड्ढकिटिभसिध्मानि-क्षुद्रकुष्ठविशेषास्तत्प्रधाना स्फुटिता परुषा च
 छविः-शरीरत्वग्येषां ते तथा, अत एव चित्रलाङ्गाः-कर्तुरावयवशरीराः कच्छूः-पामा तथा कसरैश्च खसरैरभिभूता-
 व्याप्ता ये ते तथा, अत एव खरतीक्ष्णनखानां-कठिनतीव्रनखानां कण्डूयितेन-खर्जकुरणेन विकृता-कृतव्रणा तनुः-
 शरीरं येषां ते तथा, टोलाकृतयः-अप्रशस्ताकाराः, क्वचित् टोलागइत्ति पाठस्तत्र टोलगतयः-उट्टादिसमप्रचाराः,
 तथा विषमाणि दीर्घह्रस्वभावेन सन्धिरूपाणि बन्धनानि येषां ते विषमसन्धिवन्धनाः, तथा उत्कटुकानि-यथास्थान-
 मनिविष्टानि अस्थिकानि-कीकसानि विभक्तानीव च-दृश्यमानान्तराणीव येषां ते तथा, अत्र विशेषणपदव्यत्ययः
 प्राग्वत्, अथवा उत्कुटुकस्थितास्तथास्वभावत्वात् विभक्ताश्च-भोजनविशेषरहिता ये ते तथा, 'दुर्वला' बलहीनाः

‘कुसंहनना’ सेवार्त्तसंहननाः ‘कुप्रमाणाः’ प्रमाणहीनाः ‘कुसंस्थिताः’ दुःसंस्थानास्तत एषां टोलाकृत्यादिपदाना कर्म-
धारयः, अत एव ‘कुरूपाः’ कुमूर्त्तयः तथा कुस्थानासनाः—कुत्सिताश्रयोपवेशनाः कुशय्याः—कुत्सितशयनाः कुभो-
जिनो—दुर्भोजनास्ततः एभिः पदैः कर्मधारयः, अशुचयः—स्नानब्रह्मचर्यादिवर्जिताः अश्रुतयो वा—शास्त्रवर्जिताः अनेक-
व्याधिपरिपीडिताङ्गाः स्खलन्ती विह्वला च वा—अर्दवितर्दा गतिर्येषां ते तथा, निरुत्साहाः सत्त्वपरिवर्जिताः विकृतचेष्टा
नष्टतेजसः स्पष्टानि, अभीक्ष्णं शीतोष्णखरपरुषवार्तविज्झडिअं—मिश्रितं पांसुरूपेण रजसा न तु
पौष्परजसाऽवगुण्ठितानि—उद्धूलितान्यङ्गानि—अवयवा यस्य एतादृशमङ्गं येषां ते तथा, बहुक्रोधमानमायालोभाः बहु-
मोहाः न विद्यते शुभं—अनुकूलवेद्यं कर्म येषां ते तथा, अत एव दुःखभागिनः, ततः कर्मधारयः, अथवा दुःखानु-
बन्धिदुःखभागिनः, ‘ओसण्णं’ति बाहुल्येन धर्मसंज्ञा—धर्मश्रद्धा सम्यक्त्वं च ताभ्यां परिभ्रष्टाः, बाहुल्यग्रहणेन
यथा सम्यग्दृष्टित्वमेषां कदाचित् सम्भवति तथाऽधस्तनग्रन्थे व्याख्यातं, उत्कर्षेण रत्नेः—हस्तस्य यच्चतुर्विंशत्यङ्गुल-
लक्षणं प्रमाणं तेन मात्रा—परिमाणं येषां ते तथा, इह कदाचित्पोडश वर्षाणि कदाचिच्च विंशतिवर्षाणि परममायुर्येषां
ते तथा, श्रीवीरचरित्रे तु ‘पोडश स्त्रीणां वर्षाणि विंशतिः पुसां परमायु’रिति, वहूनां पुत्राणा नष्टृणां—पौत्राणां यः
परिवारस्तस्य प्रणयः—स्नेहः स बहुलो येषां ते तथा, अनेनाल्पायुष्केऽपि बहूपत्यता तेषामुक्ता, अल्पेनापि कालेन
यौवनसद्भावादिति, ननु तदानीं गृहाद्यभावेन क्व ते वसन्तीत्याह—गङ्गामिन्धू महानद्यौ वैताढ्यं च पर्वतं निश्रां

कृत्वा 'बावत्तरि'ति द्वासप्ततिः स्थानविशेषाश्रिता निगोदाः—कुटुम्बानि, द्विसप्ततिसङ्ख्या चैवं—वैताढ्यादर्वाङ्गं गङ्गाया-
 स्तदद्वये नवनवविलसम्भवादष्टादश, एवं सिन्ध्वा अपि अष्टादश, एषु च दक्षिणार्द्धभरतमनुजा वसन्ति, वैताढ्यात्
 परतो गङ्गातदद्वयेऽष्टादश, एवं तत्रापि सिन्धुतदद्वये अष्टादश, एषु चोत्तरार्द्धभरतवासिनो मनुजा वसन्ति, बीजमिव
 बीजं भविष्यतां जनसमूहानां हेतुत्वात् बीजस्येव मात्रा—परिमाणं येषां ते तथा, स्वल्पाः स्वरूपत इत्यर्थः, विलवा-
 सिनो मनुजा भविष्यन्तीति पुनः सूत्रं निगमनवाक्यत्वेन न पुनरुक्तमवसातव्यं, अथ तेपामाहारस्वरूपं पृच्छन्नाह—
 'ते णं भंते ! मणुआ' इत्यादि, ते भगवन् ! मनुजाः किमाहरिष्यन्ति ?—किं भोक्ष्यन्ते, भगवानाह—गौतम ! तस्मिन्,
 काले—एकान्तदुष्यमालक्षणे तस्मिन् समये—पष्ठारकप्रान्त्यरूपे गङ्गासिन्धू महानद्यौ रथपथः—शकटचक्रद्वयप्रमितो
 मार्गस्तेन मात्रा—परिमाणं यस्य स तादृशो विस्तरः—प्रवाहव्यासो ययोस्ते तथा, अर्धं—चक्रनाभिर्क्षेप्यकाष्ठं तत्र स्रोतो—
 धुरः प्रवेशरन्ध्रं तदेव प्रमाणं तेन मात्रा—अवगाहना यस्य तत्तथाविधं जलं वक्ष्यतः, इयत्प्रमाणे न गम्भीरं जलं धरि-
 ब्यत इत्यर्थः, ननु ध्रुवहिमवतोऽरकव्यवस्थाराहित्येन तद्गतपद्मद्रहनिर्गतयोरनयोः प्रवाहस्य नैयत्येनोक्तरूपौ (प्रवाहौ)
 कथं सङ्गच्छेते ?, उच्यते, गङ्गाप्रपातकुण्डनिर्गमादनन्तरं क्रमेण कालानुभावजनितभरतभूमिगततापवशादपरजलशेषे
 समुद्रप्रवेशे तयोरुक्तमात्रावशेषजलवाहित्वमिति न काप्यनुपपत्तिरिति, तदपि च जलं बहुमत्स्यकच्छपाकीर्णं न चैव
 अबबहुलं—बहुपकायं सजातीयापरापूकायपिण्डबहुलमित्यर्थः, ततस्ते मनुजाः सुरोद्गमनमुहृत्ते सुरास्तमयनमुहृत्ते च,

यकारलोपोऽत्र प्राकृतत्वात्, चकारौ परस्परं समुच्चयार्थो, विलेभ्यो निर्द्धाविष्यन्ति-शीघ्रया गत्या निर्गमिष्यन्ति, मुहूर्त्तात्परतोऽतितापातिशीतयोरसहनीयत्वात्, विलेभ्यो निर्द्धाव्य मत्स्यकच्छपान् स्थलानि-तटभूमीः णिगन्तत्वाद् द्विकर्मकत्वं ग्राहयिष्यन्ति-प्रापयिष्यन्ति, ग्राहयित्वा च शीतातपतप्तैः रात्रौ शीतेन दिवा आतपेन तप्तैः-रसशोषं प्रापि-तैराहारयोग्यतां प्रापितैरित्यर्थः, अतिसरसानां तज्जठराग्निनाऽपरिपाच्यमानत्वाद् मत्स्यकच्छपैरेकविंशतिं वर्षसहस्राणि यावद्धृत्तिं-आजीविकां कल्पयन्तो-विदधाना विहरिष्यन्ति । अथ तेषां गतिस्वरूपं पृच्छन्नाह-‘ते ण’मित्यादि, ते मनुजा भगवन् ! निश्शीला-गताचाराः निर्वृता-महाव्रताणुव्रतविकलाः निर्गुणा-उत्तरगुणविकलाः निर्मर्यादाः-अविद्यमानकुलादिमर्यादाः निष्प्रत्याख्यानपौषधोपवासा-असत्पौरुष्यादिनियमा अविद्यमानाष्टम्यादिपर्वोपवासाश्चेत्यर्थः, ‘ओसणं’ प्रायो मांसाहाराः, कथमित्याह-मत्स्याहारा यतः, तथा ‘क्षौद्राहाराः’ मधुभोजिनः क्षीणं वा-तुच्छावशिष्टं-तुच्छधान्यादिकं आहारो येषां ते तथा, इदं विशेषणं सूषपन्नमेव, पूर्वविशेषणे प्रायोग्रहणात्, केषुचिदादर्शेषु अत्र गङ्गाहारा इति दृश्यते, स लिपिप्रमाद एव सम्भाव्यते, पञ्चमाङ्गे सप्तमशते षष्ठोद्देशे दुष्पमदुष्पमावर्णनेऽदृश्यमानत्वात्, अथवा यथासम्प्रदायमेतत्पदं व्याख्येयं, कुणपः-शवस्तद्रसोऽपि वसादिः कुणपस्तदाहाराः, ‘कालमासे’ इत्यादिकं प्राग्वत्, निर्वचनसूत्रमपि प्राग्वत्, नवरं ‘ओसणं’मिति ग्रहणात् कश्चित् क्षुद्राहारवान् देवलोकगाम्यपि अक्लिष्टाध्यवसायात्, अथ ये तदानीं क्षीणावशेषाश्चतुष्पदास्तेषां का गतिरिति पृच्छति-‘तीसे ण’मित्यादि, तस्यां

भगवन् ! समायां चतुष्पदाः—सिंहादयः प्राग्व्याख्यातार्थाः श्वापंदाः प्रायो मांसाहारादिविशेषणविशिष्टाः ॥ गमि-
व्यन्ति क्व उत्पत्स्यन्ते ?, भगवानाह—गौतम ! प्रायः नरकतिर्यग्योनिकेभ्यो उत्पत्स्यन्ते, प्रायोग्रहणात् कश्चिदमांसादी
देवयोनावपि, नवरं चिह्नलगा—नाखरविशेषा इति, अथ तदानीं तत्पक्षिगतिं प्रश्नयति—‘ते ण’मित्यादि, कण्ठयं, नवरं
ते णमिति क्षीणावशिष्टा ये पक्षिण इति यच्छब्दबलाद् ग्राह्यं, ढङ्काः—काकविशेषाः कङ्काः—दीर्घपादाः पिलकाः—
रूढिगम्याः महुका—जलवायसाः शिखिनो—मयूरा इति, गतः पष्ठारकः, तेन चावसर्प्यण्यपि गता ॥ साम्प्रतं प्रागुद्दि-
ष्टामुत्सर्पिणी निरूपयितुकामस्तत्प्रतिपादनकालप्रतिपादनपूर्वकं तत्प्रथमारकस्वरूपमाह—

तीसे ण समाए इक्कीसाए वाससहस्सेहिं काले वीइक्कंते आगमिस्साए उस्सप्पिणीए सावणवहुलपडिवए अभीइण-
क्खन्ते चोइसपढमसमये अणंतेहि वण्णपज्जेविहिं जाव अणंतगुणपरिवद्धीए परिवुट्ठेमाणे २ एत्थ ण दूसमदूसमाणाम समा काले
पडिवज्जिस्सइ समणाउसो ! । तीसे ण भते ! समाए भरहस्स वासस्स केरिसए आगारभावपडोओरे भविस्सइ^१, गोअमा ! काले
भविस्सइ हाहाभूए भंभाभूए एवं सो चेव दूसमदूसमावेढओ णेअव्वो, तीसे ण समाए एकवीसाए वाससहस्सेहिं काले विइक्कंते अणतेहिं
वण्णपज्जेविहिं जाव अणंतगुणपरिवुद्धीए परिवट्ठेमाणे २ एत्थ णं दूसमाणामं समा काले पडिवज्जिस्सइ समणाउसो ! (सूत्रं—३७)

‘तीसे ण’मित्यादि, तस्यां समायामवसर्पिणीदुष्पमदुष्पमानादयां एकविंशत्या वर्षसहस्रैः प्रमिते काले व्यतिक्रान्ते
आगमिष्यन्त्यामुत्सर्पिण्यां श्रावणमासस्य बहुलप्रतिपदि—कृष्णप्रतिपदि पूर्वोवसर्पिण्याः आपादपूर्णिमापर्यन्तसमये

पर्यवसानत्वात् चालवनाग्निकरणे कृष्णप्रतिपत्तिश्चादिमार्धेऽस्यैव सद्भावात्, अभीचिनक्षत्रे चन्द्रेण योगमुपागते, चतुर्दशानां कालविशेषाणां प्रथमसमये-प्रारम्भक्षणेऽनन्तैर्त्रिपर्यवधानन्तगुणपरिवृद्ध्या परिवर्द्धमानः परिवर्द्धमानः अत्रान्तरे दुष्पमदुष्पमानास्त्रा समा कालः प्रतिपत्स्यते हे श्रमण ! हे आयुष्मन् ! इति, वर्णादीनां वृद्धिश्च येनैव क्रमेण पूर्वमवसर्पिण्यरकेषु हानिरुक्ता तथैवात्र वाच्या, चतुर्दशकालविशेषा पुनः निःश्वासादुश्वासाद्वा गण्यन्ते, समयस्य निर्विभागकालत्वेनाद्यन्तव्यवहाराभावादावलिकायाश्चाव्यवहारार्थत्वेनोपेक्षा, तत्र निःश्वासः उच्छ्वासी वा १ प्राणः २, स्तोकः ३, लवः ४, मुहूर्त ५, अहोरात्रं ६, पक्षः ७, मासः ८, ऋतुः ९, अयनं १०, संवत्सरः ११, युगं १२, करणं १३, नक्षत्रं १४, इति, एतेषां चतुर्दशानां मध्ये पञ्चानां सूत्रे साक्षादुक्तानां अपरेषां चोपलक्षणसङ्गृहीतानां प्रथमसमये, कोऽर्थः ?-य एव हि एतेषां चतुर्दशानां कालविशेषाणां प्रथमः समयः स एवोत्सर्पिणीप्रथमारकप्रथमसमयः, अवसर्पिणीसत्कानामेषां द्वितीयापाढापाँर्णमासीचरमसमय एव पर्यवसानात्, इदमुक्तं भवति ?-अवसर्पिण्यादौ महाकाले प्रथमतः प्रवर्तमाने सर्वेऽपि तदवान्तरभूताः कालविशेषाः प्रथमत एव युगपत्प्रवर्तन्ते तदनु स्वस्वप्रमाणसमाप्तौ समाप्नुवन्ति, तथैव पुनः प्रवर्तन्ते पुनः परिसमाप्नुवन्ति यावन्महाकालपरिसमाप्तिरिति, यद्यपि ग्रन्थान्तरे ऋतोरपाढादित्वेन कथनादुत्सर्पिण्याश्च श्रावणादित्वेन अस्य प्रथमसमयो न सङ्गच्छते ऋत्वर्द्धस्य गतत्वात् तथापि प्रावृद्ध-श्रावणादिर्वर्षारान्नोऽन्वयुजादिः शरन्मार्गशीर्षादिर्हेमन्तो माघादिर्वसन्तश्चैत्रादिर्ग्रीष्मो ज्येष्ठादिरित्यादिभगवतीवृत्तिव-

चनात् श्रावणादित्वपक्षाश्रयणेन समाधेयमिति न दोषः, किञ्चेदं सूत्रं गम्भीरं ग्रन्थान्तरे च व्यक्त्यानुपलभ्यमानभार्यार्थकं तेनान्यथाप्यागमाविरोधेन मध्यस्थैः बहुश्रुतैः परिभाषनीयमिति । अथोत्रकालस्वरूपं पृच्छति—‘तीसे ण’मित्यादि, सर्वं सुगमं, नवरं दुष्पमदुष्पमायाः अवसर्पिणीपष्ठारकस्य वेष्टको-वर्णको नेतव्यः—प्रापणीयस्तत्समानत्वान्दस्याः । गतः उत्सर्पिण्यां प्रथम आरः, अथ द्वितीयारकस्वरूपं वर्णयति—‘तीसे ण’मित्यादि, सर्वं सुगमं, नवरं उत्सर्पिणीद्वितीयारक इत्यर्थः, अथावसर्पिणीदुष्पमातोऽस्या विशेषमाह—

तेणं कालेण तेण समएणं पुक्खलसंवट्टए णामं महामेहे पाउब्भविस्सइ भरहप्पमाणमित्ते आयामेणं तदणुरूव च णं विक्खंमवाहल्लेण, तए ण से पुक्खलसंवट्टए महामेहे खिप्पामेव पतणतणाइस्सइ खिप्पामेव पविज्जुआइस्सइ खिप्पामेव पविज्जुआइत्ता खिप्पामेव जुगसुसलमुट्ठिप्पमाणमित्ताहिं धाराहिं ओत्रमेधं सत्तरत्तं वास वासिस्सइ, जेणं भरहरस्स वासस्स भूमिभागं इगालभूअ सुम्भुरभूअ छारिअभूअ तत्तकवेद्दुगभूअं तत्तसमजोइभूअं णिवाविस्सतित्ति, तंसि च णं पुक्खलसंवट्टगंसि महामेहसि सत्तरत्तं णिवतित्तंसि समाणसि एत्थ ण रीरमेहे णाम महामेहे पाउब्भविस्सइ भरहप्पमाणमेत्ते आयामेणं तदणुरूवं च णं विक्खंमवाहल्लेण, तए णं से रीरमेहे णामं महामेहे खिप्पामेव पतणतणाइस्सइ जाव खिप्पामेव जुगसुसलमुट्ठि जाव सत्तरत्त वाम वासिस्सइ, जेण भरहवासस्स भूमीए वण्ण गध रस्स फास च जणइस्सइ, तसि च ण रीरमेहसि सत्तरत्त णिवतित्तंसि समाणसि इत्थ णं धयमेहे णाम महामेहे पाउब्भविस्सइ, भरहप्पमाणमेत्ते आयामेणं, तदणुरूवं च ण विक्खंमवाहल्लेण,

तए ण से घयमेहे महामेहे खिल्लमेव पतणतणाइस्सइ जाव वासं वासिस्सइ, जेण भरहस्स वासस्स भूमीए सिणेहभाव जणइस्सइ, तसिं च णं घयमेहंसि सत्तरत्त णिवतितसि समाणसि एत्थ ण अमयमेहे णाम महामेहे पाउब्भविस्सइ भरहप्पमाणमित्त आया-
मेण जाव वास वासिस्सइ, जे ण भरहे वासे रुक्खगुच्छगुम्भलववल्लितणपव्वगहरितगओसहिपवालंकुरमाईए तणवणस्सइकाइए जणइस्सइ, तसिं च णं अमयमेहंसि सत्तरत्त णिवतितंसि समाणसि एत्थ णं रसमेहे णामं महामेहे पाउब्भविस्सइ भरहप्पमा-
णमित्ते आयामेणं जाव वासं वासिस्सइ, जेणं तेसिं वहुण रुम्भगुच्छगुम्भलववल्लितणपव्वगहरितओसहिपवालंकुरमादीणं तित्त कडु-
अकमायअविलमहुरे पंचविहे रसविसेसे जणइस्सइ, तए णं भरहे वासे भविस्सइ परुडरुक्खगुच्छगुम्भलववल्लितणपव्वयगहरिअ-
ओसहिए, उवचियतयपत्तपवालंकुरपुष्फलसमुइए सुहोवभोगे आवि भविस्सइ (सूत्र ३८)

‘ते ण’मित्यादि, तस्मिन् काले-उत्सर्पिण्या द्वितीयारकलक्षणे तस्मिन् समये-तस्यैव प्रथमसमये, पुष्कलं-सर्वं
अधुमानुभावरूपं भरतभूरौक्ष्यदाहादिकं प्रशस्तस्वोदकेन संवर्तयति-नाशयतीति पुष्कलसंवर्तकः स च पर्जन्यप्रभृतिमे-
घत्रयापेक्षया महान् मेघो-दशवर्षसहस्रावधि एकेन वर्षेन भूमेर्भावुकत्वात् महामेघः प्रादुर्भव्यति-प्रकटीभवि-
ष्यति, भरतक्षेत्रप्रमाणेन साधिकैकसप्तचतुःशताधिकचतुर्दशयोजनसहस्ररूपेण १४४७१ मात्रा-प्रमाणं यस्य स
तथा, केन?-आयोमेन-दीर्घभावेन, अयं भावः-पूर्वसमुद्रादारभ्य पश्चिमसमुद्रं यावत् तस्य वार्दलकं व्याप्तं भविष्य-
तीत्यर्थः, तदनुरूपश्च-तस्य भरतक्षेत्रस्यानुरूपः-सदृशः, सूत्रे च लिङ्गव्यत्ययः प्राकृतत्वात्, क्रियाविशेषणं वा, केने-

त्याह—विष्कम्भबाहल्येन, अत्र समाहारद्वन्द्वशब्दादेकवद्भावः, कोऽर्थः?—यावान् व्यासो भरतक्षेत्रस्य उपस्थाने पञ्च-
 शतयोजनानि पद्मविंशतिर्योजनानि पद्मं च कला योजनैकविंशतिभागरूपाः तदतिरिक्तस्थाने तु अनियततया तथाऽस्यपि
 विष्कम्भः, बाहल्यं तु यावता जलभारेण यावदवगाढभरतक्षेत्रतप्तभूमिमाद्रोऽकृत्य तापः उपशाम्यते तावज्जलदलनि-
 पन्नमेव ग्राह्यमिति, अथ स प्रादुर्भूतः सन् यत्करिष्यति तदाह—‘तए ग’मित्यादि, ततश्च स-पु’कलसंवर्त्तकमेघः
 क्षिप्रमेव—उन्नमनकाल एव ‘पतनतणाइस्सई’ति अनुकरणवचनमेतत् प्रकरणं सन्नितं करिष्यति, गज्जि’यतीत्यर्थः,
 तथा च कृत्वा क्षिप्रमेव युगं—रथावयवविशेषः मुसलं—प्रतीतं मुष्टिः—पिण्डताडुलिकः पाणिः एषां यत्प्रमाणमायाम-
 बाहल्यादिभिस्तेन मात्रा यामां ताभिः, इयता प्रमाणेन दीर्घाभिः—स्थूलाभिरित्यर्थः धाराभिः ओधेन—सामान्येन
 सर्वत्र निविंशेणेन मेघो यत्र तं तथाविधं सप्तरात्रं—सप्ताहोरात्रान् वर्षं वर्णयति करिष्यतीत्यर्थः, ‘जे ग’मिति पूर्ववत्
 भरतस्य वर्षस्य—क्षेत्रस्य भूमिभागं जङ्गारभूतं मुर्गुरभूतं धारिकभूतं तप्तकवेहुकभूतं तप्तसमज्योतिर्भूतं निर्वापयिष्यति
 स पुष्करसंवर्त्तको महामेघः, अथ द्वितीयमेघवक्तव्यतामाह—‘तंसि च ग’मित्यादि, तस्मिंश्च चशब्दो वाक्यान्तरमा-
 रम्भार्थः, पुष्कलसंवर्त्तके महामेघे सप्तरात्रं यावन्निपतिते सति—निर्भरं वृष्टे सति अत्रान्तरे क्षीरमेघो नामतो महामेघः
 प्रादुर्भविष्यति, शेषं ‘भरते’त्यादि प्राग्वत्, अथ स प्रादुर्भवन् किं करिष्यतीत्याह—‘तए ग’मित्यादि, अत्र वासि-
 स्सइति पर्यन्तं प्राग्वत्, यो मेघो भरतस्य भूम्या वर्षं गन्धं रसं स्पर्शं च जनयिष्यति, अत्र वर्णोदयः शुभा एव ग्राह्याः,

येभ्यो लोकोऽनुकूलं वेदयते, अशुभवर्णादयः प्राक्कालानुभावजनिता वर्तन्त एवेति, ननु यदि शुभवर्णादीन् जनयति तदा तरुपत्रादिषु नीलो वर्णो जम्बुफलादिषु कृष्णः मरिचादिषु कटुको रसः कारवेष्ठादिषु तिक्तः चणकादिषु रूक्षः स्पर्शः सुवर्णादिषु गुरुः क्रकचादिषु खरः इत्यादयोऽशुभवर्णादयः कथं सम्भवेयुरिति?, उच्यते, अशुभपरिणामा अश्वे-
तेऽनुकूलवेद्यतया शुभा एव, यथा मरिचादिगतः कटुकरसादिः प्रतिकूलवेद्यतया शुभोऽप्यशुभ एव, यथा कुष्ठादिगतः श्वेतवर्णादिरिति, अथ तृतीयमेघवक्रव्यतामाह—‘तंसि’ इत्यादि, तस्मिन् क्षीरमेघे सप्तरात्रं निपतिते सति अत्रान्तरे घृतवत् स्निग्धो मेघो घृतमेघो नान्ना महामेघः प्रादुर्भविष्यतीत्यादि सर्वं प्राग्वत्, अथ स प्रादुर्भूतः किं करिष्यती-
त्याह—‘तए ण’मित्यादि, सर्वं प्राग्वत्, नवरं यो घृतमेघो भरतभूमेः स्नेहभावं—स्निग्धतां जनयिष्यतीति, अथ चतु-
र्थमेघवक्रव्यतामाह—‘तंसि’ इत्यादि, तस्मिन् घृतमेघे सप्तरात्रं निपतिते सति अत्र—प्रस्तावेऽमृतमेघो यथार्थनामा महा-
मेघः प्रादुर्भविष्यति यावद्वर्षिष्यति इति पर्यन्तं पूर्ववत्, यो मेघो भरते वर्षे वृक्षा गुच्छा गुल्मा लता वह्नयः तृणानि प्रतीतानि पर्वगा-इक्ष्वादयः हरितानि—दूर्वादीनि औषधयः—शाल्यादयः प्रवालाः—पल्लवाः अङ्कुराः—शाल्यादिवीज-
सूचयः इत्यादीन् तृणवनस्पतिकायिकान्—चादरवनस्पतिकायिकान् जनयिष्यतीति। अथ पञ्चममेघस्वरूपवक्रव्यता-
माह—‘तंसि च ण’मित्यादि, व्यक्तं, परं रसजनको मेघो रसमेघः, यो रसमेघस्तेषाममृतमेघोत्पन्नाना बहूनां वृक्षाद्यङ्कु-
रान्तानां वनस्पतीनां तिक्तो निम्बादिगतः कपायो विभीतकामलकादिगतः अम्बोऽम्लिकाद्याश्रितः

मधुरः शर्कराद्याश्रितः, एतान् पञ्चविधान् रसविशेषान् जनयिष्यति, लवणरसस्य मधुरादिसंसर्गजत्वाद् तदभेदेन
विवक्षणात्, सम्भाव्यते च तत्र माधुर्यादिसंसर्गः सर्वरसानां लवणप्रक्षेप एव स्वादुत्वोत्पत्तेः तेन न पृथग्विर्देशः, एषां
च पञ्चानां मेधानां क्रमेणैवं प्रयोजनं सूत्र उक्तमपि स्पष्टीकरणाय पुनर्लिख्यते—आद्यस्य भरतभूमेर्दोषयामः द्विती-
यस्य तस्या एव शुभवर्णगन्धादिजनकत्वं तृतीयस्य तस्या एव स्निग्धताजनकत्वं न चात्र क्षीरमेघेनैव शुभवर्णगन्ध-
रसस्पर्शसम्पत्तौ भूमिस्निग्धतासम्पत्तिरिति वाच्यं, स्निग्धताधिक्यसम्पादकत्वात् तस्य, नहि यादृशी घृते स्निग्धता
तादृशी क्षीरे दृश्यत इत्यनुभव एवात्र साक्षी, चतुर्थस्य तस्या वनस्पतिजनकत्वं, पञ्चमस्य वनस्पतिषु स्वस्वयोग्यरस-
विशेषजनकत्वं, यद्यप्यमृतमेघतो वनस्पतिसम्भवे वर्णादिसम्पत्तौ तत्तद्व्यापारित्वात् रसस्यापि सम्यक्तिसत्तादेव युक्ति-
मती तथापि स्वस्वयोग्यरसविशेषान् सम्पादयितुं रसमेघ एव प्रभुरिति, तदा च यादृशं भरतं भावि तथा चाह—
‘तए नं भरहे वासे’ इत्यादि, ततः उक्तस्वरूपपञ्चमेघवर्षणानन्तरं णमिति पूर्ववत् भारतं वयं भविष्यति, कीदृश-
मित्याह—प्ररूढा—उद्धता वृक्षा गुच्छा गुल्मा लता बह्वयस्तृणानि पर्वजा हरितानि औषधश्च यत्र तत्तथा, अत्र समासे
कप्रत्ययः, एतेन वनस्पतिसत्ताऽभिहिता, उपचितानि—पुष्टिमुपगतानि त्वक्पत्रप्रवालपद्मवाङ्कुरपुष्पफलानि समुद्दि-
तानि—सम्यक् प्रकारेण उदयं प्राप्तानि यत्र तत्तथा कान्तस्य परनिपातः प्राकृतत्वात्, एतेन वनस्पतिषु पुष्पफलानां
रीतिर्दिशिता, अत एव सुखोपभोग्यं—सुखेनासेवनीयं भविष्यति, अत्र वाक्यान्तरयोञ्जनार्थमुपास्य भविष्यतिपदस्य

न पौनरुक्त्यं भावनीयमिति । अथ तत्कालीना मनुजास्तादृशं भरतं दृष्ट्वा यत् करिष्यंति तदाह—

तए न ते मणुआ भरहं वास परुढरुक्सगुच्छगुम्मलयवह्निपद्यहरिओसहीय उवचितयपत्तपवालपह्वकुरपुक्फलसमुइअं सुहोवभोग जाय २ चावि पासिहिति पासित्ता विलेहितो गिद्धाइस्सति गिद्धाइत्ता हट्टुट्टा अणमण मद्दाविस्सति २ ता एव वदिस्सति—जाते न देवाणुप्पिआ ! भरहे वासे परुढरुक्सगुच्छगुम्मलयवह्निपद्यहरिअजाव सुहोवभोगे, त जे न देवाणुप्पिआ ! अम्ह केइ अज्जप्पमिह असुभ कुणिम आहार आहारिस्सइ से न अणेगाहिं छायाहिं वज्जिज्जेत्तिक्कहु सठिइ ठवेस्सति २ ता भरहे वासे सुहसुहेण अभिरममाणा २ विहरिस्सति (सूत्र ३९) तीसे न भते ! समाए भरहस्स वासस्स केरिस्सए आथारभावपडोओरे भविस्सइ ?, गो० ! बहुसमरमणिजे भूमिभागे भविस्सइ जाव कित्तिमेहिं चेव अकित्तिमेहिं चेव, तीसे न भते ! समाए मणुआणं केरिस्सए आथारभावपडोओरे भविस्सइ ?, गोअमा ! तेसि न मणुआण छविहे सघयणे छविहे सठाणे व्हईओ रयणीओ उट्टु उच्चत्तेण जहण्णेण अतोमुहुत्त उक्कोसेण साइरेण वाससय आउअ पालेहिंति २ ता अप्पेगइआ गिरयगामी जाव अप्पेगइआ देव-गामी, न सिञ्जति । तीसे न समाए एकवीसाए वाससहस्सेहिं काले वीइक्कते अणतेहिं वणपज्जेहिं जाव परिवेट्टुमाणे २ एत्थ न दुसमसूममाणांम समा काले पडिवज्जिस्सइ समणाउसो ! तीसे न भते ! समाए भरहस्स वासस्स केरिस्सए आथारभावप-डोओरे भविस्सइ ?, गोअमा ! बहुसमरमणिजे जाव अकित्तिमेहिं चेव, तेसि न भते ! मणुआण केरिस्सए आथारभावपडोओरे भवि-स्सइ ?, गो० ! तेसि न मणुआण छविहे सघयणे छविहे मठाणे व्हई धणूइ उट्ट उच्चत्तेण जहण्णेण अतोमुहुत्त उक्कोसेण पुन-कोडीआउअं पालिहिंति २ ता अप्पेगइआ गिरयगामी जाव अत करेहिंति, तीसे न समाए तओ वमा ममुत्तजिस्सति, त—

२ नक्षस्सारे
मांसवर्जन-
व्यवस्था सू-
३९ शेषो-
त्सर्पिणीव-
र्णनं सू ४०

तित्थगरवसे चक्रवर्त्तिवसे दसारवसे, तीसे ण समाए तेवीस तित्थगरा ग्गारस चफाट्ठी णव वलदेवा णव चायुदेवा समुपजिस्सति,
तीसे ण समाए मागरोवमकोडाकोडीए वायालीमाए वामसहस्सेहिं ऊणिआण काले वीइक्कते अणतेहिं वण्णपज्जेवेहिं जाव अणत-
गुणपरिखुट्ठीए परिखुट्ठेमाणे २ एत्थ ण सुममदूममाणामं समा काले पडिवजिस्सइ समणाउसो !, सा ण समा तिहा विभजि-
स्सइ, पढमे तिभागे मज्झिमे तिभागे पच्छिमे तिभागे, तीसे ण भते ! समाए पढमे तिभाए भरहम्स वासस्स केरिस्सए आयारभावपडो-
आरे भविस्सइ ? गोअसा ! बहुससरमणिले जाव भविस्सइ, मणुआण जा वेव ओसपिणीए पच्छिमे तिभागे वत्तञ्चया सा भाणि-
अब्बा, कुलगरवज्जा उसभसामिवज्जा, अण्णे पठन्ति-तीमे ण समाए पढमे तिभाए इमे पणरस कुलगरा समुपजिस्सन्ति तजहा-
सुमई जात्र उसमे, सेस त चेव, दडणीईओ पडिलोमाओ णेअब्बाओ, तीसे ण समाए पढमे तिभाए रायधम्मे जाव धम्मचरणे
अ वोच्छिज्जिस्सइ, तीमे ण समाए मज्झिमपच्छिमेसु तिभागेषु जात्र पढममज्झिमेसु वत्तन्त्या ओसपिणीए सा भाणिअब्बा,
सुसमा तहेव सुसमासुसमावि तहेव जाव छविज्हा मणुम्सा अणुमज्जिस्सति जाव सण्णिचारी (सूत्रं ४०)

‘तए ण’मित्यादि, ततस्ते मनुजा भरतवर्षं यावत्सुखोपभोग्यं चापि द्रक्ष्यन्ति, दृष्ट्वा विलेभ्यो निर्द्धाविष्यन्ति-
निर्गमिष्यन्ति, निर्द्धाव्य दृष्ट्वा-आनन्दितास्तुष्टाः-सन्तोषमुपगताः पश्चात् कर्मधारयः अन्योऽन्यं शब्दयिष्यन्ति,
शब्दयित्वा च एवं वदिष्यन्तीति, अथ ते किं वदिष्यन्तीत्याह-‘जाते ण’मित्यादि, जातं भो देवानुप्रिया ! भरतं
वर्षं प्ररूढवृक्षं यावत् सुखोपभोग्यं तस्माद् ये देवानुप्रिया ! अस्माकं-असज्जातीयानां कश्चिदद्यप्रभृति अशुभं
कुणिमं-मासमाहारमाहारयिष्यति स पुरुषोऽनेकाभिदद्याभिः, इत्थंभागे तृतीया, मह भोजनादिपद्भिर्निपण्णानां

यादृच्छायाः शरीरसम्बन्धिन्यस्ताभिर्वर्जनीयः, अयमर्थः—आस्तां तेषामस्पृश्यानां शरीरस्पर्शः तच्छरीरच्छायास्पर्शोऽपि वर्जनीयः, क्वचिद्वर्ज इति सूत्रपाठे तु वर्ज्यो वर्जनीय इत्यर्थः, इतिकृत्वा संस्थितिं—मर्यादा स्थापयिष्यन्ति, स्थापयित्वा च भरते वर्षं सुखंसुखेनाभिरममाणाः २—सुखेन क्रीडन्तो २ विहरिष्यन्ति—प्रवर्त्तिष्यन्त इति । अथ भरतभूमिस्वरूपं पृच्छति—‘तीमे ण’मित्यादि सर्वं पूर्ववत्, ननु कुत्रिममण्यादिकरणं तदानीं तन्मनुजानामसम्भवि शिल्पोपदेशकाचार्याभावाद्, उच्यते, द्वितीयारे पुरादिनिवेशराजनीतिव्यवस्थादिकृज्जातिस्मारकादिपुरुषविशेषद्वारा वा क्षेत्राधिष्ठायकदेवप्रयोगेण वा कालानुभावजनितनैपुण्येन वा तस्य सुसम्भवत्वात्, कथमन्यथाऽत्रैव ग्रन्थे प्रस्तुतारकमाश्रित्य पुष्करसंवर्त्तकादिपञ्चमहामेघवृष्ट्यानन्तरं वृक्षादिभिरौषध्यादिभिश्च भासुरायां सञ्जातायां भरतभूम्यां तत्कालीनमनुजा विलेभ्यो निर्गत्य मांसादिभक्षणनियममर्यादां विधास्यन्ति तल्लोपकं च पक्तेर्वहिः करिष्यन्तीत्यर्थाभिधायकं प्रागुक्तं सूत्रं सङ्गच्छत इति । अथ मनुजस्वरूपमाह—‘तीसे ण’मित्यादि, सर्वं अवसर्पिणीदुग्गममारकमनुजस्वरूपवद् भावनीयं, नवरं न सिद्ध्यन्ति—सकलकर्मक्षयलक्षणां सिद्धिं न प्राप्नुवन्ति, चरणधर्मप्रवृत्त्यभावात्, अत्र भविष्यन्निर्देशे प्राप्ते वर्त्तमाननिर्देशः पूर्वयुक्तिः समाधेयः । इत्युत्सर्पिण्यां द्वितीयारकः । ‘तीसे णं समाए एकवीसाए वास’ इत्यादि, तस्यां समाया दुग्गमानाभ्यां एकविंशत्या वर्षसहस्रैः काले व्यतिक्रान्ते अनन्तैर्वर्णपर्यवर्त्यावत्परिवर्द्धमानः २ अत्रावसरे दुग्गमसुपमानान्ना समा काल उत्सर्पिणीतृतीयारकः प्रतिपत्स्यते हे श्रमणेत्यादि प्राग्वत्, ‘तीसे

ण'मित्यादि, सर्वं प्राग्वत्, अवसर्पिणीचतुर्थारकसहस्रत्वमुत्सर्पिणीतृतीयारकस्येति तत्साहस्रं प्रकटयन्माह—'तीसे
 ण'मित्यादि, प्रायः प्राग्व्याख्यातायं तीर्थङ्करास्त्रयोविंशतिः पद्मनाभादयः चतुर्विंशतितमस्य भद्रकृष्णाम्नश्चतुर्थारके उत्प-
 त्समानत्वात्, एकादश चक्रवर्त्तिनो भरतादयो वीरचरित्रे तु दीर्घदन्तादयः द्वादशस्यारिष्ठनाम्नश्चतुर्थारके एव
 भावित्यात्, नव बलदेवा जयन्तादयः, नव वासुदेवा नन्दादयः, यस्तु तिलकादयः प्रतिविण्वो नेहोक्तास्तत्र पूर्वोक्त
 एव हेतुरवसातव्यः, समुत्पत्स्यन्ते । गतस्तृतीयारक उत्सर्पिण्यामथ चतुर्थः—'तीसे ण'मित्यादि, तस्या समायां सागरो-
 पमकोटाकोट्या द्विचत्वारिंशता वर्षसहस्रैरूनितया काले व्यतिक्रान्ते अनन्तैर्वर्णपर्यवर्द्धमानोऽत्र प्रस्तावे मुपम-
 दुष्पमानान्ना समा कालः उत्सर्पिणीचतुर्थारकलक्षणः प्रतिपत्स्यते, 'सा ण'मित्यादि 'सा' समा त्रिधा विभक्ष्यति—
 विभागं प्राप्स्यति, प्रथमस्त्रिभागः मध्यमस्त्रिभागः पश्चिमस्त्रिभागश्चेति, तत्राद्यत्रिभागस्वरूपमाह—'तीसे ण'मित्यादि,
 तस्यां समायां भदन्त ! प्रथमे त्रिभागे भरतस्य वर्षस्य कीदृशक आकारभावप्रत्यवतारो भविष्यति?, गौतम ! बहुस-
 मरमणीयो यावद्भविष्यति, यावत्करणात् पूर्णोऽपि भूमिवर्णकगमो ग्राह्यः, मनुजप्रश्नमपि मनसिकृत्य भगवान्
 स्वयमेवाह—'मणुआण'मित्यादि, मनुजानां तत्कालीनानां या अवमर्षिण्यान्तृतीयारकस्य पश्चिमत्रिभागे वक्तव्यता
 सा अत्रापि भणितव्या, अत्रैवापवादसूत्रमाह—कीदृशी च सा वक्तव्यतेत्याह—कुलकरान् वर्जयतीति कुलकरवर्जा,
 'वृजैण् वर्जने' इत्यस्याचि प्रत्यये रूपमिद्धिः, एवं ऋग्भस्वामिवर्जाः, एवं ऋग्भस्वामिवर्जानां ढण्डनीत्यादी-

नामिव ऋपभस्वामिसम्पाद्यानां चान्नपाकादिप्रक्रियाशिल्पकलोपदर्शनादीनामिवोत्सर्पिण्यामपि द्वितीयारकभाविकुलक-
रप्रवर्तितानां तेषां तदानीमनुवर्त्तिष्यमाणत्वेन तत्प्रतिपादकपुरुषकथनप्रयोजनाभावात् यथा अवसर्पिणीतृतीयारक-
तृतीयभागे कुलकराणां स्वरूपं ऋपभस्वामिस्वरूपं च प्राक् प्ररूपितं तथा नात्र यत्तव्यमिति भावः, अथवा ऋपभ-
स्वामिवर्ज्येत्यत्र ऋपभस्वामिअभिलापवर्ज्येति तात्पर्यं, तेन ऋपभस्वाम्यभिलापं वर्ज्यित्वा भद्रकृत्तीर्थकृतोऽभिलापः कार्य-
इत्यागतं, उत्सर्पिणीचरमतीर्थकरस्य प्रायोऽवसर्पिणीप्रथमतीर्थकृतसमानशीलत्वात्, अन्यथोत्सर्पिणीचतुर्विंशतित-
मतीर्थकृतः क सम्भवः स्यादिति संशयादयोऽपि स्यात्, कलाद्युपदर्शनस्य तु अर्थादेव निषेधप्राप्ते तद्विषयकोऽभिलाप-
एव नास्तीति, अत्र कुलकरविषयकं वाचनाभेदमाह—‘अण्णे पठति’ति, अन्ये आचार्याः पठन्ति—तस्याः समायाः
प्रथमे त्रिभागे इमे—वक्ष्यमाणाः पञ्चदश कुलकराः समुत्पत्स्यन्ते, तद्यथा—सुमतिर्यावत् ऋपभः, क्वचित्संसुई इति पाठस्तत्र
सम्मतिः, उकारस्तु ‘स्वराणां स्वरा’ (श्रीसिद्ध० ८-४-सू० २३८) इत्यनेन सूत्रेण प्राकृतशैलीप्रभवः, यद्वा संमुचिरिति,
यावच्छब्दात्पूर्वोक्ताः प्रतिश्रुतिप्रमुखा एव ग्राह्याः, वाचनान्तरानुसारेण यत्कुलकरसम्भवो निरूपितस्तद्व्यतिरिक्तं शेषं
पञ्च २ पुरुषपर्वसम्पाद्यमाननवदण्डनीत्यादिकं तदेव पूर्वोक्तमेवावसेयं, अत्रैव दण्डनीतिकमविशेषस्वरूपमाह—
दण्डनीतयः कुलकरसम्पाद्या हाकारादयः प्रतिलोमाः—पश्चानुपूर्व्या जाता नेतव्याः—प्रापणीयाः बुद्धिपथमिति शेषः,
प्रथमपञ्चकस्य धिक्कारादयः उत्कृष्टमध्यमजघन्यापराधिनां यथाह तिस्रः द्वितीयपञ्चकस्य कालानुभावेनोत्कृष्टापराध-

विधुराणां मध्यमजघन्यापराधयोर्माकारहाकाररूपे द्वे तृतीयपञ्चमस्य पूर्वापराधद्वयविधुराणां जघन्येऽपराधे हाकारल-
क्षणा प्रथमेति, अत्र दण्डनीतय इत्युपलक्षणं तेन शरीरायुष्कप्रमाणादिकमपि यथासम्भवं प्रतिलोमतया ज्ञेयमिति,
वाचनान्तरसूत्रस्यायं भावः—अत्र व्यवच्छिन्ने राजधर्मे कालानुभावेन प्रतनु २ कपायाः शास्तारो नोग्रस्तेजस्कं दण्डं
करिष्यन्ति नापि शासनीयास्तदुचितमपराधं करिष्यन्ति ततोऽरिष्ठनामकचक्रवर्तिमन्तानीयाः पञ्चदश कुलकराः
भविष्यन्ति शेषाश्च तत्कृतमर्यादापालकाः क्रमेण च सर्वेऽप्यहमिन्द्रनरत्वं प्रपत्स्यन्ते, अत्र च ऋषभनामा कुलकरो
न तु ऋषभस्वामिनामा तीर्थकृत्, तत्स्थानीयस्य भद्रकृतस्तीर्थकृतः प्रमृतारकस्यैकोनवर्तौ पक्षेष्वातिक्रान्तेषु उत्प-
त्स्यमानत्वेनागमेऽभिहितत्वादिति, किञ्च स्थानाङ्गसप्तमे स्थानके सप्त कुलकरा उक्तास्तत्र सुमतिनामापि नोक्तं, दश-
मे तु सीमङ्गरादयो दशोक्तास्तत्र सुमतिनामोक्तं, परं प्रान्ते न, समवायाद्दे तु सप्त तथैव, दश तु विमलवाहनादयः
सुमतिपर्यन्ता उक्ताः, स्थानाङ्गनवमस्थानके च सुमतिपुत्रत्वेन पद्मनाभोत्पत्तिरुक्ता तथा प्रस्तुतग्रन्थे द्वितीयारके
कुलकरा मूलत एव नोक्ताश्चतुर्थारके तु मतान्तरेण सुमत्यादयः पञ्चदशोक्तास्तेन कुलकरानाश्रित्य भिन्न २ नामता-
व्यस्तनामतान्यूनधिकनामतारूपसूत्रपाठदर्शनेन व्यामोहो न कार्यो, वाचनाभेदजनितत्वात् तस्य, भवति हि वाच-
नाभेदे पाठभेदस्तत्त्वं तु केवललग्न्यमिति । अथात्रैव त्रिभागे किं व्युच्छेदं यास्यतीति दर्शयन्नाह—‘तीसे ण’-
मित्यादि, तस्यां समायां प्रथमे त्रिभागे राजधर्मो यावद्धर्मचरणं च वुच्छेत्स्यति, यावत्करणात् गणधर्मः पाख-

श्रीजम्बू-
द्वीपज्ञा-
न्तिचन्द्री-
या इतिः
॥१७८॥

ण्डधम्मोऽग्निधर्मश्चेति, अथ शेषद्विभागवक्तव्यतामाह—‘तीसे ण’मित्यादि, तस्याः समाया मध्यमपश्चिमयोस्त्रिभागयो-
र्या, प्रथममध्यमयोरित्यत्र यथासम्भवमर्थयोजनाया औचित्येन मध्यमप्रथमयोरित्यवसेयं, अन्यथा शुद्धमतिलोभ्याभा-
वादर्थानुपपत्तिः स्यादिति, अवसर्पिण्यां वक्तव्यता सा भणितव्या, गतश्चतुर्थारक इति, अथ पञ्चमपष्ठावतिदेशेनाह—
‘सुसमा’ इत्यादि, सुपमा—पञ्चमसमालक्षणः कालस्तथैव—अवसर्पिणीद्वितीयारकवदिति, सुपमसुपमा—पष्ठारकः सोऽपि
तथैव—अवसर्पिणीप्रथमारकसदृश इत्यर्थः, कियत्पर्यन्तमत्र ज्ञेयमित्याह—यावत्पट्टविधा मनुष्या अनुसक्षयन्ति—संतत्या
अनुवर्तिष्यन्ति यावच्छनैश्चारिणः यावत्पदात् पद्मगन्धादयः पूर्वोक्ता एव ग्राह्याः । गतौ पञ्चमपष्ठौ, तद्गमने
चोत्सर्पिणी गता, तस्यां च गतायामवसर्पिण्युत्सर्पिणीरूपं कालचक्रमपि गतम् ।

इति सातिशयधर्मदेशनारससमुल्लासविसयमानेदंयुगीननराधिपतिचक्रवर्त्तिसमानश्रीअकञ्चरसुर-
ब्राणप्रदत्तपाण्मासिकसर्वजन्तुजाताभयदानशुभ्रयादिकरमोचनस्फुरन्मानप्रदानप्रभृतिवह्नुमानयु-
गप्रधानोपमानसाम्प्रतविजयमानश्रीमत्तपागच्छाधिराजश्रीहीरविजयसूरीश्वरपद्मोपासना-
प्रवणमहोपाध्यायश्रीसकलचन्द्रगणिशिष्योपाध्यायश्रीशान्तिचन्द्रगणिविरचितायां
जम्बूद्वीपप्रज्ञासिधृत्तौ प्रमेयरत्नमत्सूपानाफ्र्यां भरतक्षेत्रस्वरूपवर्णनमस्तावनागताव-
सर्पिण्युत्सर्पिणीद्वयरूपकालचक्रवर्णनो नाम द्वितीयो वक्षस्कारः ॥

वक्षस्कार-
मांसवर्जन-
व्यवस्था सू-
३९ शेषो-
त्सर्पिणीव-
र्णनं सू.४०

॥१७८॥

अथ तृतीयो वक्षस्कारः ॥ ३ ॥

अथ वर्ण्यमानस्यैतद्वर्णस्य नाम्नः प्रवृत्तिनिमित्तं पिपृच्छिपुराह—

से केणट्टेणं भंते ! एव बुद्धई—भरहे वासे २, गोअमा ! भरहे ण वासे वेअद्वस्स पद्यम्म दाहिणेण चोदसुत्तर जोअणनय प्गस्स य एरण्वीसइभाए जोअणस्स अवाहाए लवणसगुदस्स उत्तरेणं चोदसुत्तर जोअणमय एकारम्म य एरण्वीसइभाए जोअणस्स अवाहाए गगाए महाणइए पञ्चत्थिमेण सिधूए महाणइए दाहिणद्धभरहम्मज्झिहतिभागस्स बहम्मज्झदेसभाए एत्थ ण विणीआणाम रायहाणी पणत्ता, पाईणपडीणायथा उदीणदाहिणविच्छिन्ना दुवालसजोअणायामा णवजोअणविच्छिन्ना धणवइमतिणिम्माया चामीयरपागारा गाणामणिपच्चवण्णकविमीसगपरिमडिआभिरामा अलकापुरीसकागा पमुदयपक्खीलिआ पक्कय देवलोगभूआ रिद्विह्थिमिअम्ममिद्धा पमुदअजणजाणयथा जाव पडिरूवा (सूत्रम् ४१)

अथ—सम्पूर्णभरतक्षेत्रस्वरूपकथनानन्तरं केनार्थेन भागवन् ! एवमुच्यते—भरतं वर्षं २, द्विर्वचनं प्राग्वत्, भगवानाह—गौतम ! भरते वर्षे वैताड्यस्य पर्वतस्य दक्षिणेन चतुर्दशाधिकं योजनशतमेकादश चैकोनविंशतिभागान् योजनस्यावाधया—अपान्तरालं कृत्वा तथा लवणसमुद्रस्योत्तरेण, दक्षिणलवणसमुद्रस्योत्तरेणेत्यर्थः, पूर्वापरसमुद्रयोर्योर्गङ्गासि-

न्युभ्यां व्यवहितत्वान्न तद्विवक्षा, गङ्गाया महानद्याः पश्चिमायां सिन्ध्या महानद्याः पूर्वस्यां दक्षिणार्द्धभरतस्य मध्यम-
तृतीयभागस्य बहुमध्यदेशभागे, अत्र-एतादृशे क्षेत्रे विनीता-अयोध्यानाम्नी राजधानी-राजनिवासनगरी प्रज्ञप्ता मयाऽ
न्यैश्च तीर्थकृद्भिरिति, साधिकचतुर्दशाधिकयोजनशताङ्गुलैस्तप्तौ त्वयमुत्पत्तिः-भरतक्षेत्रं ५०० योजनानि २६ योज-
नानि पट् ६ कला योजनैकोनविंशतिभागरूपा विस्तृतं, अस्मात् ५० योजनानि वैताढ्यगिरिव्यासः शोध्यते, जातं
४७६ $\frac{६}{३९}$ कलाः, दक्षिणोत्तरभरतार्द्धयोर्विभजनयैतस्यार्द्धं २३८ $\frac{३}{१९}$ कलाः, इयतो दक्षिणार्द्धभरतव्यासात् 'उदीणदा-
हिणविच्छिण्णा' इत्यादिवक्ष्यमाणवचनाद्विनीताया विस्तररूपाणि नव योजनानि शोध्यन्ते, जातं २२९ $\frac{३}{१९}$ कलाः,
अस्य च मध्यभागेन नगरीत्यर्द्धकरणे ११४ योजनानि अवशिष्टस्यैकस्य योजनस्यैकोनविंशतिभागेषु कलात्रयक्षेपे
जाताः २२ तदर्द्धं ११ कला इति, तामेव विशेषणैर्विशिनष्टि-'पार्श्वपण्डिणायया' इत्यादि पूर्वोपरयोर्दिशोरायता,
उत्तरदक्षिणयोर्विस्तीर्णा, द्वादशयोजनायामा नवयोजनविस्तीर्णा धनपतिमत्या-उत्तरदिक्पालबुद्ध्या निर्माता-निर्मि-
तेत्यर्थः, निपुणशिल्पिविरचितस्यातिसुन्दरत्वात्, यथा च धनपतिना निर्मिता तद् ग्रन्थान्तरानुसारेण किञ्चिद् व्यक्ति-
पूर्वकमुपदर्श्यते, "श्रीविभो राज्यसमये, शक्रदेशान्नावां पुरीम् । धनदः स्थापयामास, रत्नचामीकरोत्करैः ॥ १ ॥
द्वादशयोजनायामा, नवयोजनविस्तृता । अष्टद्वारमहाशाला, साऽभवत्तोरणोज्ज्वला ॥ २ ॥ धनुषां द्वादशशतान्युच्चै-
स्त्वेऽष्टशतं तले । व्यायामे गतमेकं स, व्यधाद्वप्रं सखातिकं ॥ ३ ॥ सौवर्णस्य च तस्यार्द्धं, कपिशोर्पावलिर्वभौ । मणि-

जाऽमरशैलस्थनक्षत्रालिरिवोद्भूता ॥ ४ ॥ चतुरस्त्राश्च त्र्यस्त्राश्च, वृत्ताश्च स्वस्तिकास्तथा । मन्दाराः सर्वतोभद्रा, एकभूमा
 द्विभूमिकाः ॥ ५ ॥ त्रिभूमाद्याः सप्तभूमं, यावत्सामान्यभूभुजाम् । प्रासादाः कोटिशस्तत्राभूवन् रत्नसुवर्णजाः ॥ ६ ॥
 युग्मं ॥ दिदयैशान्यां सप्तभूमं, चतुरस्रं हिरण्यमयम् । सप्तप्रखातिकं चक्रे, प्रासादं नाभिभूपतेः ॥ ७ ॥ दिदयैन्द्र्यां सर्वतो-
 भद्रं, सप्तभूमं महोन्नतम् । वर्तुलं भरतेशस्य, प्रासादं धनदोऽकरोत् ॥ ८ ॥ आग्नेय्यां भरतस्यैव, सौधं बाहुबलैरभूत् ।
 शेषाणां च कुमारणामन्तरा ह्यभवन् तयोः ॥ ९ ॥ तस्यान्तरादिदेवस्य, चैकविंशतिभूमिकम् । त्रैलोक्यविभ्रमं नाम,
 प्रासादं रत्नराजिभिः ॥ १० ॥ सद्भ्रप्रखातिकं रम्यं, सुवर्णकलशावृतम् । चञ्चद्भ्रजपटव्याजान्नृत्यन्तं निर्ममे हरिः ॥
 ॥ ११ ॥ युग्मम् । अष्टोत्तरसहस्रेण, मणिजालैरसौ बभौ । तावत्सङ्ख्यमुखैर्भूरि, ब्रुवाणमिव तद्यशः ॥ १२ ॥ कल्प-
 द्रुमैर्वृताः सर्वेऽभूवन् सेमहयौकसः । सप्राकारा बृहद्भासःपताकामालभारिणः ॥ १३ ॥ सुधर्मसदृशी चारु, रत्नम-
 व्यभवत्पुरी । युगादिदेवप्रासादात्, सभा सर्वप्रभाभिधा ॥ १४ ॥ चतुर्दिक्षु विराजन्ते, मणितोरणमालिकाः । पञ्चव-
 र्णप्रभाङ्कूरपूरण्डम्बरिताम्बराः ॥ १५ ॥ अष्टोत्तरसहस्रेण, मणिविम्बैर्विभूषितम् । गव्यूतिद्वयमुत्तुङ्गं, मणिरत्नहिरण्यमयम्
 ॥ १६ ॥ नानाभूमिगवाक्षाढ्यं, विचित्रमणिवेदिकम् । प्रासादं जगदीशस्य, व्याघ्रदः पुरान्तरा ॥ १७ ॥ युग्मम् - ।
 सामन्तमण्डलीकानां, नन्द्यावर्त्तादयः शुभाः । प्रासादा निर्मितास्तत्र, विचित्रा विश्वकर्मणा ॥ १८ ॥ अष्टोत्तरसहस्रं
 तु, जिनानां भवनान्यभुः । उच्चैर्ध्वजाग्रसंशुब्धतीक्ष्णांशुतुरगाण्यथ ॥ १९ ॥ चतुष्पथप्रतिबद्धा, चतुरशीतिरुच्चकैः ।

प्रासादाश्चार्हतां रम्या, हिरण्यकलशैर्वभुः ॥ २० ॥ सौधानि हिरण्यरत्नमयान्युच्चैः सुमेरुवत् । कौवेय्यां सपताकानि,
चक्रे स व्यवहारिणाम् ॥ २१ ॥ दक्षिणस्यां क्षत्रियाणां, सौधानि विविधानि च । अभूवन् सास्त्रागाराणि, तेजांस्यवनि-
वासिनाम् ॥ २२ ॥ तद्वप्रान्तश्चतुर्दिक्षु, पौराणां सौधकोटयः । व्यराजन्त द्युसद्यानसमानविशदश्रियः ॥ २३ ॥
सामान्यकारुकाणां च, बहिः प्राकारतोऽभवत् । कोटिसहस्राश्चतुर्दिक्षु, गृहाः सर्वधनाश्रयाः ॥ २४ ॥ अपाच्यां च
प्रतीच्यां च, कारुकाणां वसुगृहाः । एकभूमिमुखाह्यस्त्रास्त्रिभूमिं यावदुच्छ्रिताः ॥ २५ ॥ अहोरात्रेण निर्माय, तां
पुरीं धनदोऽकिरत् । हिरण्यरत्नधान्यानि, वासांस्याभरणानि च ॥ २६ ॥ सरांसि वापीकूपादीन्, दीर्घिका देवताल-
यान् । अन्यच्च सर्वं तत्राहोरात्रेण धनदोऽकरोत् ॥ २७ ॥ विपिनानि चतुर्दिक्षु, सिद्धार्थश्रीनिवासके । पुष्पाकारं
नन्दनं चाभवन् भूयांसि चान्यतः ॥ २८ ॥ प्रत्येकं हेमचैल्यानि, जिनानां तत्र रेजिरे । पवनाहृतपुष्पालिपूजितानि
द्रुमैरपि ॥ २९ ॥ प्राच्यामष्टापदोऽपाच्यां महाशैलो महोन्नतः । प्रतीच्यां सुरशैलस्तु, कौवेय्यामुदयाचलः ॥ ३० ॥
तत्रैवमभवन् शैलाः, कल्पवृक्षालिमालिताः । मणिरत्नाकराः प्रोच्चैर्जिनावासपवित्रिताः ॥ ३१ ॥ शक्राज्ञया रत्नमयी-
मयोध्यापरनामतः । विनीता सुरराजस्य, पुरीमिव स निर्ममे ॥ ३२ ॥ यद्वास्तव्यजना देवे, गुरौ धर्मे च सादराः ।
स्यैर्वादिभिर्गुणैर्गुक्ताः, सत्यशौचदयान्विताः ॥ ३३ ॥ कलाकलापकुशलाः, सत्सङ्गतिरताः सदा । विशदाः शान्त-
सद्भावा, अहमिन्द्रा महोदयाः ॥ ३४ ॥ युग्मम् । तत्पुर्यामृपभः स्वामी, सुरासुरनराचिंतः । जगत्सृष्टिकरो राज्यं,

पाति विश्वस्य रञ्जनात् ॥ ३५ ॥ अन्वयोध्यमिह क्षेत्रपुराण्यासन् समन्ततः । विश्वस्यट्टिशिल्पिवृन्दघटितानि तदुक्तिभिः ॥ ३६ ॥” इति, सङ्क्षेपेण त्वेतत्स्वरूपं सूत्रकारोऽप्याह—‘चामीअरपागारे’त्यादि, चामीकरप्राकारा नानामणिकपिशीर्षपरिमण्डिता अभिरामा अलकापुरी—लौकिकशास्त्रे धनदपुरी तत्संकाशा—तत्सन्निभा प्रमुदितजनयोगाग्नगर्भ्यपि ‘तात्स्थ्यात् तद्व्यपदेश’ इति न्यायात् प्रमुदिता तथा प्रक्रीडिताः—क्रीडितुमारब्धवन्तः क्रीडावन्त इत्यर्थः तादृशा ये जनास्तद्यो-गान्नगर्भ्यपि प्रक्रीडिता, पश्चाद्विशेषणसमासः, प्रत्यक्षं—प्रत्यक्षप्रमाणेन तस्यानुमानाद्याधिकेन विशेषप्रकाशकत्वात् तज्जन्यज्ञानस्य सकलप्रतिपत्तुणां विप्रतिपत्त्यविषयत्वात्, देवलोकभूता—स्वर्गलोकसमाना, ‘ऋद्धस्तिमितसमृद्धे’त्याद्विविशेषणानि प्राग्वत्, इतिः परिसमाप्तौ, नवरं प्रमुदितजनजानपदेति विशेषणं प्रमुदितप्रक्रीडितेति विशेषणस्य हेतुतयोपन्यस्तं तेन न पौनरुक्त्यमाशङ्कनीयं । नन्वेवं प्रस्तुतक्षेत्रस्य नामप्रवृत्तिः कथं जातेत्याह—

तत्थ ण विणीआए रायहाणीए भरेहे णाम राया चाउरतचफमट्ठी समुप्पजित्था, महया हिमवंतमहत्तमलयमंदर जाव रज पसासे-
माणे विहरइ । विहूओ गमो रायवण्णगरस इमो, तत्थ असंसेलकालवासंतरेण उप्पजाए जससी उत्तमे अमिजाए सत्तवीरिअ-
परक्कमगुणे पसत्थवण्णसरसारसघयणतणुगुद्विधारणमेह्वासठाणसीलपगई पहाणगारवच्छायागइए अणेगवयणप्पहाणे तेअआउअ-
लवीरिअजुत्ते अहुसिरघणणिविअलोहसकलणारायवइरउसहसंवयणेदेहधारी झस १ जुग २ भिंगार ३ वट्टमाणग ४ मइमाणग—
५ सख ६ छत्त ७ वीअणि ८ पडाग ९ चक्क १० णंगल ११ मुसल १२ रह १३ सोत्थिअ १४ अकुस १५ चदा १६ इअ—

१७ अग्नि १८ जूय १९ सागर २० इन्दुज्य २१ पुहवि २२ पडम २३ कुंजर २४ सीहासण २५ षंड २६ कुम्भ २७-
गिरिवर २८ तुरगवर २९ वरमउड ३० कुंडल ३१ गदावत्त ३२ धणु ३३ कौत ३४ गागर ३५ भवणविमाण ३६-
लवच्छे देसलेत्तसुविभत्तदेहधारी तरुणरविरस्सिवोहिअवरकमलविबुद्धगन्भवणो ह्यपोसणकोससण्णिभपसत्थपिट्ठतणिरुवलेवे पड-
मुप्पलकुंदजाइजूहियवरचंपगणागुप्फसारंगतुल्लगधी छत्तीसाअहिअपसत्थपस्थिवगुणेहि जुत्ते अबोच्छिण्णातपत्ते पागडउभयजोणी वि-
सुद्धणिअगकुलगयणपुण्णचदे चदे इव सोमयाए णयणमण्णिन्वुईकरे अक्खोभे सागरो व थिमिए धणवइव भोगसमुदयसइवयाए
समरे अपराइए परमविक्रमगुणे अमरवइसमाणसरिसरूवे मणुअवई भरइचक्कवट्टी भरइ भुंजइ पण्णट्टसत्तू (सूत्रं ४२)

‘तथ ण’मित्यादि, तत्र विनीतायां राजधान्यां भरतो नाम राजा, स च सामन्तादिरपि स्यादत आह—चक्रवर्त्ती
स च वासुदेवोऽपि स्यादतश्चत्वारोऽन्ताः—पूर्वापरदक्षिणसमुद्रास्त्रयः चतुर्थो हिमवान् इत्येवंस्वरूपास्ते वरयतयाऽस्य
सन्तीति चातुरन्तः पश्चाच्चक्रवर्त्तिपदेन कर्मधारयः समुदपद्यत, महाहिमवान्—हैमवतहरिवर्षक्षेत्रयोर्विभाजकः कुल-
प्रथमोपाद्गतः समग्नो राजवर्णको ग्राह्यः कियत्पर्यन्त इत्याह—राज्यं प्रशासयन्—पालयन् विहरतीति, नन्वेवमपि
शाश्वती भरतनामप्रवृत्तिः कथं ?, तदभावे च ‘सेत्त’मित्यादि वक्ष्यमाणं निगमनमप्यसम्भवीत्याशङ्क्या प्रकारान्त-

रेण तत्तत्कालभाविभरतनामचक्रवर्त्युद्देशेन राजवर्णनमाह—‘विद्वओ गमो’ इत्यादि, द्वितीयो गमः—पाठविशेषोप-
 लक्षितो ग्रन्थो राजवर्णकस्यायं, ‘तत्र’ तस्यां विनीताया, असङ्ख्येयः कालो यैर्वैस्तानि वर्षाणि असङ्ख्येयानीत्यर्थः,
 तेषामन्तरालेन—विचालेन, अयमर्थः—प्रवचने हि कालस्यासङ्ख्येयता अमङ्ख्येरेव च वर्षैर्व्यवह्रियते, अन्वया समया-
 पेक्षयाऽसङ्ख्येयत्वे ऐदंयुगीनमनुष्याणामसङ्ख्येयायुष्कत्वव्यवहारप्रसङ्गः, तेनासङ्ख्येयवर्षात्मकासङ्ख्येयकाले गते एक-
 स्माद् भरतचक्रवर्त्तिनोऽपरो भरतचक्रवर्त्ती यतः प्रकृतक्षेत्रस्य भरतेति नाम प्रवर्त्तते स उत्पद्यते इति क्रियाकारक-
 सम्बन्धः, वर्त्तमाननिर्देशः प्राग्वत्, आवश्यकचूर्णौ तु “तत्थ य संयिज्जकालवासाउए” इति पाठः, तत्र च—भरते
 सङ्ख्यातकालवर्षाणि आयुर्यस्य स सङ्ख्यातकालवर्षायुष्कः, तेनास्य युगिममनुष्यत्वव्यवहारो व्यापाकृतो द्रष्टव्यः तेषाम-
 सङ्ख्यातवर्षायुष्कत्वादिति, ननु भरतचक्रिणोऽसङ्ख्यातकालेऽतीयुपि सगरचक्रयादिभिरिदं सूत्रं व्यभिचारि, तेषां
 भरतनामकत्वाभावात्, उच्यते, नहीदं सूत्रमसङ्ख्येयकालवर्षान्तरेण सकलकालवर्त्तिनि चक्रवर्त्तिमण्डले नियमेन
 भरतनामकचक्रवर्त्तिसम्भवसूचकं किन्तु कदाचित्तत्सम्भवसूचकं, यथा आगामिन्यामुत्सर्पिण्यां भरताख्यः प्रथ-
 मचक्री, यत आह—‘भरहे अ दीहदंते अ, गूढदंते अ सुद्धदंते अ । सिरिअंदे सिरिभूई, सिरिसोमे अ सत्तमे ॥ १ ॥’
 इत्यादिसमवायाद्गतीर्थोद्धारप्रकीर्णकादौ, स च कीदृश इत्याह—‘यशस्वी’ति व्यक्तं, उत्तमः शलाकापुरुषत्वात्,
 अभिजातः—कुलीनः श्रीऋषभादिवंश्यत्वात् सत्त्वं—साहसं वीर्यं—आन्तरं वलं पराक्रमः—शत्रुविनासनशक्तिरेते गुणा

यस्य, एतेन राजन्योचितसर्वीतिशायिगुणवत्त्वमाह, प्रशस्ताः-तत्कालीनजनोपेक्षया श्लाघनीयाः वर्णः-शरीरच्छवि-
स्वरो-ध्वनिः सारः-शुभपदगुणोपचयजन्यो धातुविशेषः शरीरदार्ढ्यहेतुः संहननं-अस्थिनिचयरूपं तनुकं-शरीरं
बुद्धिः-औत्पत्त्यादिका धारणा-अनुभूतार्थवासनाया अविच्युतिः मेधा-हेयोपादेयधीः संस्थानं-यथास्थानमङ्गोपाङ्ग-
विन्यासः शीलं-आचारः प्रकृतिः-सहजं ततो द्वन्द्वे, प्रशस्ता वर्णोदयोऽर्था यस्य स तथा, भवन्ति च विशिष्टाः वर्ण-
स्वरादयः आज्ञैश्वर्यादिप्रधानफलदाः, प्रधाना-अनन्यवर्तिनो गौरवादयोऽर्था यस्य स तथा, तत्र गौरवं-महासाम-
न्तादिकृताभ्युत्थानादिप्रतिपत्तिः छाया-शरीरशोभा गतिः-सञ्चरणमिति, अनेकेषु-विविधप्रकारेषु वचनेषु-वक्तव्येषु
प्रधानो-मुख्यः, अनेकधावचनप्रकारश्चायं निजशासनप्रवर्तनादौ “आदौ तावन्मधुरं मध्ये रूक्षं ततः परं कटुकम् ।
भोजनविधिमिव विबुधाः स्वकार्यसिद्धौ वदन्ति वचः ॥ १ ॥” अथवा “सत्यं मित्रैः प्रियं स्त्रीभिरलीकमधुरं द्विपा ।
अनुकूलं च सत्यं च, वक्तव्यं स्वामिना सह ॥ २ ॥” इति, तेजः-परासहनीयः पुण्यः प्रतापः अभेदोपचारेण तद्वान्
‘तेजसां हि न वयः समीक्ष्यते’ इत्यादिवत्, आयुर्वलं-पुरुषायुषं तद् यावद्वीर्यं तेन श्रुतः, तेन जरारोगादिनोपहत-
वीर्यत्वं नास्येति भावः, पुरुषायुषं च तदानीन्तनकाले प्राकृतजनानां पूर्वकोटिसद्भावेऽयस्य त्रुटिताङ्गप्रमाणं वोद्धव्यं,
नरेवस्यैतावत् एवायुषः सिद्धान्ते भणनात्, एतेन भेदः पूर्वविशेषणादस्येति, अशुणिरं-निश्छिद्रं अत एव घननि-
चितं-निर्वर्भरभृतं यल्लोहशृङ्गलं तदिव नाराचवज्रजपभं प्रसिद्ध्या वज्रकृपभनाराचं संहननं यत्र तं तथाविधं देहं

धरन्तीत्येवंशीलः, क्षयो-मीनः १ युगं-शकटाद्गविशेषः २ भृङ्गारो-जलभाजनविशेषः ३ वर्द्धमानकं ४ भद्रासनं ५
 शङ्खो-दक्षिणावर्त्तः ६ छत्रं-प्रतीतं ७ व्यजनं-पदैकदेशे पदसमुदायोपचाराद् व्यालव्यजनं अथवा 'ते लुग्वा' (श्रीसि-
 ङ्ग ० अ. ३ पा. २ सू. १०८) इत्यनेन वालपदलोपः, चामरं आर्पत्वात् स्त्रीत्वं तेन व्यजनीतिनिर्देशः ८ पताका ९ चक्रं १०
 लाङ्गूलं ११ मुशलं १२ रथः १३ स्वस्तिकं १४ अङ्गुशः १५ चन्द्र १६ आदित्या १७ ग्रयः प्रतीताः १८ यूपो-यज्ञस्तम्भः
 १९ सागरः-समुद्रः २० इन्द्रध्वज २१ पृथ्वी २२ पद्म २३ कुञ्जराः २४ कण्ठ्याः, सिंहासनं-सिंहाङ्कितं नृपासनं २५
 दण्ड २६ कूर्म २७ गिरिवर २८ तुरगवर २९ मुकुट ३० कुण्डलानि ३१ व्यक्तानि, नन्धावर्त्तः-प्रतिदिग् नवकोणकः ३२
 स्वस्तिकः धनुःकुन्तौ व्यक्तौ ३३-३४ गागरः स्त्रीपरिधानविशेषः ३५ भवनं-भवनपतिदेवावासः विमानं-वैमानिक-
 देवावासः ३६ एतेषां इन्द्रः, तत एतानि प्रशस्तानि-माद्गल्यानि सुविभक्तानि-अतिशयेन विचिक्तानि यान्यनेकानि-
 अधिकसहस्रप्रमाणानि लक्षणानि तैश्चित्रो-विस्मयकरः करचरणयोर्देशभागो यस्य स तथा, अत्र पदव्यत्ययः प्राकृत-
 त्वात्, तीर्थकृतमिव चक्रिणामप्यष्टाधिसहस्रलक्षणानि सिद्धान्तसिद्धानि, यदाह निशीथचूर्णौ-‘पागयमणुआणं
 वत्तीसं लक्खणानि अट्ठसयं वलदेववासुदेवाणं अट्ठसहस्सं चक्कवट्ठितित्थगराणं’ति, ऊर्ध्वं मुखं भूमेरुद्गच्छतामकुरा-
 णामिव येषा तानि ऊर्ध्वमुखानि यानि लोमानि तेषां जालं-समूहो यत्र स तथा, अनेन च श्रीवत्साकारव्यक्तिर्दिशिता,
 अन्यथाऽधोमुखैस्तेः श्रीवत्साकारानुद्भवः स्यात्, सुकुमालस्निग्धानि-नवनीतपिण्डादिद्रव्याणि तानीव मृदुकानि आव-

सैः-चिकुरसंस्थानविशेषैः प्रशस्तानि-मङ्गल्यानि दक्षिणावर्त्तनीत्यर्थः यानि लोमानि तैर्विरचितो यः श्रीवंत्सो-महा-
पुरुषाणां वक्षोऽन्तर्वर्त्ती अभ्युन्नतोऽवयवस्ततः पूर्वपदेन कर्मधारयस्तेन छन्नं-आच्छादितं विपुलं वक्षो यस्य स तथा,
देशे-कोशलदेशादौ क्षेत्रे-तदेकदेशभूतविनीतानगर्ण्यादौ सुविभक्तो-यथास्थानविनिविष्टावयवो यो देहस्तं धरतीत्ये-
वंशीलः, तत्कालावच्छेदेन भरतक्षेत्रे न भरतचक्रितोऽपरः सुन्दरराज्ञ इत्यर्थः, तरुणस्य-उद्वच्छतो रवेर्यै रश्मयः-किरणा-
स्तैर्वोद्धितं-विकासितं यद्भरकमलं-प्रधानसरोजं हेमाम्बुजमित्यर्थस्तस्य विबुधो-विकस्वरो यो गर्भो-मध्यभागस्तद्वद्वर्णः-
शरीरच्छविर्यस्य स तथा, हयपोसनं-‘पुस उत्सर्गे’ इति धातोरनटि हयापानं तदेव कोश इव कोशः सुगुप्तत्वात्
तत्सन्निभः प्रशस्तः पृष्ठस्य-पृष्ठभागस्यान्तः-चरमभागोऽपानं तत्र निरुपलेपो लेपरहीतपुरीषकत्वात्, पद्मं प्रतीतं
उत्पलं-कुष्ठं कुन्दजातियूधिकाः प्रतीताः वरचम्पको-राजचम्पकः नागपुष्पं-नागकेसरकुसुमं सारङ्गानि-प्रधानदलानि
अथवा पदैकदेशे पदसमुदायग्रहणात् सारङ्गशब्देन सारङ्गमदः-कस्तूरी इन्द्रे कृते एतेषां तुल्यो गन्धः-शरीरपरिमलो
यस्य स तथा, तद्धितलक्षणादिप्रत्ययात् रूपसिद्धिः, पद्मत्रिंशता अधिकप्रशस्तैः पार्थिवगुणैर्युक्तः, ते चेमे-‘अन्यद्भो १
लक्षणापूर्णा २, रूपसम्पत्तिभूतनुः ३। अमदो ४ जगदोजस्वी ५, यशस्वी ६ च कृपालुहृत् ७ ॥ १ ॥ कलासु कृ-
तकर्मा ८ च, शुद्धराजकुलोद्भवः ९। वृद्धानुग १० स्त्रिशक्ति ११ च, प्रजारागी १२ प्रजागुरुः १३ ॥ २ ॥ समर्थनः

१ ते विरचित अलङ्कृतो य भीवत्स विप्रप्रतिमाया प्रविद्धो यदोऽन्तः सुप्रमाणोऽतर्भागलक्षप्रदेशविशेषेन छन्नं (इति द्वी० वृत्ती)

पुमर्थानां, त्रयाणां सममात्रया १४ । कोशयान् १५ सत्यसन्धश्च १६, चरहंग १७ दूरमश्वद्ग १८ ॥ ३ ॥ आसिद्धि-
 कर्मोद्योगी १९ च, प्रवीणः शस्त्र २० शास्त्रयोः २१ । निग्रहा २२ नुग्रहपरो २३, निर्द्वयं दुष्टशिष्टयोः २४ ॥ ४ ॥
 उपाथार्जितराज्यश्री २५ दर्शनशीण्डो २६ ध्रुवजयी २७ । न्यायप्रियो २८ न्यायवेत्ता २९, व्यसनाना व्यपासकः
 ३० ॥ ५ ॥ अवार्थवीर्यो ३१ गाम्भीर्यो ३२ दार्य ३३ चातुर्यभूषितः ३४ । प्रणामावधिकक्रोध ३५ स्तात्त्विकः
 सात्त्विको नृपः ३६ ॥ ६ ॥ एते पाठसिद्धार्याः, नवरमौदार्यं—दाक्षिण्यं, तेन दानशीर्णउतागुणादस्य भेदः, यद्यप्येते-
 पामेव मध्यवर्तिनः केचन गुणाः सूत्रकृता साक्षात् पूर्वसूत्रे उक्ता उत्तरसूत्रे च वक्ष्यन्ते तथापि षट्त्रिंशत्संख्यामेताना-
 र्धमत्र ते उक्ता इति न दोषः, उपलक्षणाच्च मानोन्मानादिदृष्टिकृत्यभक्तयत्सलत्वादयोऽन्येऽपि उक्तातिरिक्ता प्राप्या
 इति, अव्यवच्छिन्नं—अपरण्डितमातपत्रं—छत्रं यस्य न तथा, एतेन पितृपितामहक्रमागतराज्यभोकेति सूचितं, अथवा
 संयमकालादवर्णां न केनापि बलीयमा रिपुणा तस्य प्रभुत्वमाच्छिन्नमिति, प्रकटे—विशदाप्रदाततया जगत्प्रतीति उभय-
 योन्यौ—मातृपितृरूपे यस्य स तथा, अत एव विशुद्धं—निष्कलङ्कं यस्मिजककुलं तदेव गगनं तत्र पूर्णचन्द्रः—चन्द्र इव
 सोमतया—मृदुस्वभावेन नयनमनसोनिर्भृतिकरः आल्लादक इत्यर्थः, अशोभो—भयरहितः मागरः—प्रसात्रात् शीरममु-
 द्रादिः स इव स्तिमितः—स्थिराध्विन्ताकलोलवर्जितो न पुनर्येतावमरार्थद्विष्णुकलोलप्रणोद इवास्थिरगम्भमाय इत्यर्थः,
 धनपतिरिव—कुपेर इव भोगस्य समुदयः—सम्यगुदयस्तेन महत् तद्—विद्यमानं द्रव्यं यस्य स भोगसमुदयस्तद्रव्यस्य

भावस्तत्ता तथा, भोगोपयोगिभोगाङ्गसमृद्ध इत्यर्थः, समरे-संग्रामे अपराजितो-भङ्गमप्राप्तः परमविक्रमगुणः व्यक्तं, अमरपतेः समानं सदृशमत्यर्थतुल्यं रूपं यस्य स तथा मनुजपतिः-नरपतिर्भरतचक्रवर्त्ती उत्पद्यते इति तु प्राग्यो-जितमेव, अथोत्पन्नः सन् किं कुरुते इत्याह--‘भरहे’त्यादि, अनन्तरसूत्रे एव दर्शितस्वरूपो भरतचक्रवर्त्ती भरतं भुङ्क्ते-शास्तीति, प्रनष्टशत्रुरिति व्यक्तं, अत इदं भरतक्षेत्रमुच्यते इति निगमनमग्रे वक्ष्यते । अथ प्रस्तुतभरतस्य दिग्विजयादिवक्तव्यतामाह--

तए ण तरस भरहस्स रण्णो अण्णया कयाह् आउहघरसालाए दिव्वे चक्रयणे समुप्पज्जित्था, तए ण से आउहघरिए भरहस्स रण्णो आउहघरसालाए दिव्व चक्रयण समुप्पण पासइ पासित्ता हट्टुह चित्तमाणंदिए नदिए पीइमणे परमसोमणस्सिए हरिसवस-प्रिसप्पमाणहिआए जेणमेव दिव्वे चक्रयणे तेणामेव उवागच्छइ २ ता तिव्वुच्चो आयाहिणपयाहिण करेइ २ ता करयल जाव फट्ठु चक्रयणस्स पणाम करेइ २ ता आउहघरसालाओ पडिणिक्खमइ २ ता जेणमेव वाहिरिआ उवट्ठाणसाला जेणामेव भरहे राया तेणामेव उवागच्छइ २ ता करयल जाव जएण विजएण वट्ठावेइ २ एव वयासी-एव खलु देवाणुप्पिआणं आउहघर-सालाए दिव्वे चक्रयणे समुप्पणने त एअण्ण देवाणुप्पिआण पिअट्ठयाए पिअ गिवएमो पिअं भे भवउ, तते ण से भरहे राया तरस आउहघरिअस्स अतिए एअमट्ठ सोचा गिसम्म हट्ट जाव सोमणस्सिए विअसिअवरकमलयणवयणे पयलिअवरकडगटुहिअ-केऊरमउट्टुडलहारिआयतरइअवच्छे पालवपलवमाणचोलतभूसणघरे ससभम तुरिअ चवलं णरिंदे सीद्दासणाओ अन्नुट्ठेइ २ ता पायपीडाओ पच्चोनहइ २ ता पाउआओ ओमुअइ २ ता एगसाडिअ उत्तरामगं करेइ २ ता अंजलिमउलिअगहत्थे चक्रयणा-

भियुहे मत्तहपयाइ अणुगच्छइ २ ता वामं जाणु अंनेइ २ ता दाहिणं जाणुं धरणितलंमि णिहट्टु करयलजाअंजलिं रुट्टु चक्खयणस्स
 पणाम करेइ २ ता तस्स आउहवरिअस्स अणुमालिअं मउज्वन ओमोअ दलइ २ ता त्रिउल तीमिआरिह पीइदाणं दलइ २ ता
 सक्कोरेइ सम्माणेइ २ ता पडिविसजेइ २ ता सीहासणारगए पुरत्यामियुहे सणिमण्णे । ताए ण मे भग्गे गया कोट्टुविअपु-
 रिसे सदावेइ २ ता एव वयासी-खिप्पामेव भो देवाणुप्पिआ ! विणीअ रायदाणिं मज्झिमतरवाहिरिअ असिअसमनिअसित्तमुइगगत्थ-
 तरवीहिअ मचाइमंचकलिअ णाणादिइरागमणऊसिअयपउगाइपउगमउअं लाउल्लोइअमहिअं गोमीसमरसरत्तचदणकलम
 चदणघडयुकयजावगधुनुआमिराम सुगधवरगधिअ गंगत्रट्ठिगूअं करेइ कारवेत्ता करेत्ता कारवेत्ता य एअमाणत्तिअं पञ्चप्पिणह । तए
 ण ते कोट्टुविअपुरिसा मरेहेण रण्णा एव दुत्ता इट्ठं करत्तल जाव एव मामिति जाणाए विणएण वयण पडियुणति २ ता भरहस्म
 अतिआजो पडिणिस्समति २ ता विणीअं रायदाणिं जाव करेत्ता कारवेत्ता य तमाणत्तिअं पञ्चप्पिणति । तए ण से भग्गे राया
 जेणेन मज्जणघरे तेणेव उवागन्ठइ २ ता मज्जणार अणुपपिसइ २ ता समुत्तजालाकुल्लामिरागे विचित्तमणिरयणकुट्टिमत्तले
 रमणिजे पहाणमउवसि णाणामणिरयणभत्तिचित्तमि पहाणपीडमि सुहणिमण्णे सुहोदणहिं गगोउणहिं पुण्णोदणहिं सुब्रोदणहिं अ
 पुण्णे कल्लाणगपवरमज्जणविहीणं मज्जिणं तत्थ कोउजसगहिं बहुविदेहिं काउणगपरमज्जणावमाणे पण्डलमुकुमालगयकामाउअल्ल-
 हिअगे सरससुराहिनोमीमचदणालित्तगत्ते अहयसुमहधूसरयणमुसवडे सुइमालाणगविलेउणे आनिद्धमणिसुवण्णे ऋषिअहा-
 ररुद्धारतिमरिअपालनपलनमाणकडियुत्तमुकयसोहे णिगद्धोयिज्जगंगुलिज्जगल्लिअगयल्लिअकयाभरणे णाणामणि रुउगवुडिअयं-
 मिअभूए अदिअसरिसरीणं कुडलउज्जोइउगाण्णे मउउत्तिसिरए हारोत्ययमुकयवन्ठे पालंयपलंयमाणमुकयपटउत्तरिजे सुदिजापिगल-

गुलीए गाणामणिक्कणगविसलमहरिंहिण्डोअविअमिसिसिंसितविरइअसुसिलिडविसिटुलट्टसंठिअपसत्थआविद्धवीरवलए, किं बहु-
णा?, कापरुस्सए चैव अलंकिअविभूसिए गरिंदे सकोरट जावं चंडचामेवालीइओ मंगेलजयजयसदकयालोए अणेगणोणाय-
मदंडणायगजावदूअसंधिवाल सद्धिं संपरिबुडे धवलमहामहेणिगए इवं जाव ससिब पियदसणे गरवई धूवपुण्णगधमंहहत्थगए मंज-
णघराओ पडिणिक्कत्तमई २ त्ता जेणेव आउहघरसाला जेणेव चंकरयणे तेणांमेव पहरेश्थ गमणाए । तए णं तस्स भंरहस्स रण्णे
वहवे ईसरपभिइओ अप्पेगइआ पउमहत्थगया अप्पेगइया उप्पलहत्थगया जौव अप्पेगइआ सयसंहस्सपत्तहत्थगया भंरहं रायण
पिट्ठओ २ अणुगच्छंति । तए ण तस्स भरहस्स रण्णे वहूईओ-‘बुल्ला चिल्लाइ वामणिवडभीओ वच्चरी वडसिआओ । जोणिअ-
पंहविआओ ईसिणिअथारुक्किणिआओ ॥ १ ॥ लंसिअलउसिअदमिलीसिहलि तह आरवीपुलिदी अ । पक्कणि वहलि मुरुडी सय-
सीओ पारसीओ अ ॥ २ ॥ अप्पेगइया वदणकलसहत्थगयाओ चगेरीपुण्णपडलहत्थगयाओ भिगारआदसथालपासिपुडट्टगवाय-
करगरयणकरडुण्णचगेरीमहवणचुण्णगंधहत्थगयाओ वत्थआभरणलोमहत्थयचगेरीपुण्णपडलहत्थगयाओ जावं लोमहत्थगयाओ
अप्पेगइआओ सीहासणहत्थगयाओ छत्तचामरहत्थगयाओ तिल्लसमुंगयहत्थगयाओ-‘तेल्ले कोट्टसमुंगे पत्ते चोए अ तंगरमेला य ।
हरिआले हिगुलए मणोसिला सासवसमुगे ॥ १ ॥ अप्पेगइआओ तालिअंतहत्थगयाओ अत्थे० धूवकडुच्छुअहत्थगयाओ भंरहं
रायाणं पिट्ठओ २ अणुगच्छति, तए णं से भरहे राया सविट्ठीए सबजुहए सबबलेणं सद्यसमुदेयण सद्यारेण सद्यविभूसाए
सद्यविभूईए सबनत्थपुण्णगधमल्लालंकारविभूमाणं सबबुडिअसदसणिणाएणं महया इट्ठीए जावं महया वरबुडिअजमममगप-
वाइएण संखपणवपटहभेरिल्लहरिगरसुहिमुजरजुइगदुडुहिनिगोसणाइणं जेणेव आउहंयरसाला तेणेव उवागच्छइ उवागच्छिता

आलोए चक्रयणस्स पणामं करेइ २ ता जेणेव चक्रयणे तेणेव उपांगच्छइ २ ता लोमहत्थयं पगमुंसइ २ ता चक्रयण पमजइ २
 ता दिवाए उदगधाराए अन्मुकरेइ २ ता सरसेण गोमीसचंदणेण अणुलिंपइ २ ता अगोहि वरेहि गवेहि महेहि अ अभिणंद
 पुष्फारुहण मङ्गगधवणणचुण्णवत्थारुहण आमरणारुहणं करेइ २ ता अच्छेहि सण्हेहि रययागणहि अच्छरमातदुलेहि
 चक्रयणस्स पुरओ अट्टमगलए आलिइइ त०—सोत्थिय सिरिवच्छ गदिआवत्त वट्टमाणग भद्दासण मच्छ कलस इप्पण अट्टम-
 गलए आलिहिता काऊण करेइ उवयारति, कि ते १, पाडलमट्ठिअनपगअसोगणुणागचूअमंजरिणम्मालिअम्मल्लतिलंगकणीरकुंद-
 कोज्जयकोरटयपत्तमणयवरसुरदिमुगधगविअस्स कयगहगहिअकरयलपम्भट्टविप्पमुक्कस्स इमद्वणस्स कुमुमणिगरस्स तत्थ
 चित्त जाणुस्सेहप्पमाणमित्त ओहिनिगर करेत्ता चटप्पभवइरेकरुलिअविमलज्जं कचणमणिरयणमत्तिचित्त कालागुरुपवरकुंदुरुक्कतुरुक्क-
 धूवगधुत्तमाणुविद्ध च धूमवट्ठि विणिग्गुअंत वेरुलिअमयं कडुच्छुअं पगगेत्तु पयते धूयं दठइ २ ता सत्तट्टपाइ पओमक्कड २ ता
 वामं जाणुं अचैइ जाव पणामं करेइ २ ता आउधरसालाओ पडिणिम्ममइ २ मिता जेणेव वाहिरिआ उवट्टाणमाला जेणेव मीहासणे
 तेणेव उवगच्छइ २ ता सीहामणवरगए पुरत्थाभिमुहे मणिप्सेणीओ मद्धाने २ ता अट्टारग सेणिप्सेणीओ मद्धाने २ ता एवं वयामी-
 खिप्पामेव भो देवाणुप्पिआ ! उरसुक उण्णर उक्किट्ठं अदिलं अमिज्ज अमटप्पमेस अज्जकोज्जं अयस्सिं गणिआवरणाड्ढाकलिअं
 अणेगतालायराणुचरिअ अणुदुअमुइंग अमिलायमट्ठ्ठामं पमुइअपणीलिअमपुरजणजाणवयं निजयेज्जअं चक्रयणस्स अट्टाहिअ
 महामहिम करेइ २ ता ममेअमाणत्तिअं तिप्पामेव पणणिणइ, तण्णं ताओ अट्टारस सेणिप्सेणीओ मरहेण रत्ता एव वुत्ताओ

समाणीओ हृद्वाओ जाव विणएण पडिसुणेंति २ ता भरहस्स रणो अंतिआओ पडिणिक्खमेन्ति २ ता उस्सुक्क उकर जाव
करेंति अ कारवेति अ २ ता जेणेव भरेहे राया तेणेव उवागच्छति २ ता जाव तमाणत्तिअ पच्चप्पिणति (सूत्र ४३)
'तए ण'मित्यादि, ततो-माण्डलिकत्वप्राप्तेरनन्तरं तस्य भरतस्य राज्ञोऽन्यदा कदाचित् माण्डलिकत्वं भुञ्जानस्य
वर्षसहस्रे गते इत्यर्थः, आयुधगृहशालायां दिव्यं चक्ररत्नं समुदपद्यत, 'तए णं से' इत्यादि, ततः-चक्ररत्नोत्पत्तेरनन्तरं
सः-आयुधगृहिको यो भरतेन राज्ञा आयुधाध्यक्षः कृतोऽस्तीति गम्यं भरतस्य राज्ञः आयुधगृहशालायां दिव्यं चक्ररत्नं
समुत्पन्नं पश्यति, दृष्ट्वा च हृष्टतुष्टं-अत्यर्थं तुष्टं हृष्टं वा-अहो मया इदमपूर्वं दृष्टमिति विस्मितं तुष्टं-सुष्ठु ज्ञातं
यन्मयैव प्रथममिदमपूर्वं दृष्टं यन्निवेदनेन स्वस्वामी प्रीतिपात्रं करिष्यति इति सन्तोषमापन्नं चित्तं यत्र तद् यथा
भवति तथा आनन्दितः-प्रमोदं प्राप्तः यद्वा हृष्टतुष्टः-अतीव तुष्टः तथा चित्तेन आनन्दितः मकारः प्राकृतत्वात्
अलाक्षणिकः ततः कर्मधारयः नन्दितो-मुखसौमतादिभावैः समृद्धिमुपागतः प्रीतिः-प्रीणनं मनसि यस्य स तथा
चक्ररत्ने बहुमानपरायण इत्यर्थः परमं सौमनस्यं-सौमनस्कत्वं जातमस्येति परमसौमनस्यितः, एतदेव व्यनक्ति-हर्षव-
नेन विसर्पद्-गल्लसद् हृदयं यस्य स तथा, प्रमोदप्रकर्षप्रतिपादनार्थत्वाच्चैतानि विशेषणानि पुनरुक्ततया दृष्टानि, यतः
'वक्का हर्ष'ति [वक्का हर्षभयादिभिराक्षिप्तमनाः स्तुबन् तथा निन्दन् । यत् पदमसकृत् ब्रूयात् तत् पुनरुक्तं न दोषाय
॥ १ ॥] यत्रैव तद्विव्यं चक्ररत्नं तत्रैवोपागच्छति, उपागत्य च त्रिकृत्वः-त्रीन् चारान् आदक्षिणप्रदक्षिणं-दक्षिणहस्ता-

दारभ्य प्रदक्षिणं करोति, त्रिः प्रदक्षिणयतीत्यर्थः, तथा कृत्वा च 'करतल'ति अत्र यावत्पदात् 'करयलपरिगहिअं
 दसणहं सिरसावत्तं मत्थए अंजलि'ति, अत्र व्याख्या-करतलाभ्यां परिगृहीतः-आत्तस्ते दश करद्वयसम्बन्धिनो नखाः
 समुदित्ता यत्र तं शिरसि-मस्तके आवर्त्तः-आवर्त्तनं प्रादक्षिण्येन परिभ्रमणं यस्य तं शिरसाऽप्राप्तमित्यन्ये मस्तके अञ्जलि-
 मुकुलितकमलाकारकरद्वयरूपं कृत्वा चकरत्तस्य प्रणामं करोति, कृत्वा च आयुधगृहशालातः प्रतिनिष्क्रामति-निर्याति,
 प्रतिनिष्क्रम्य च यत्रैव वाहिरिका-आभ्यन्तरिकापेक्षया चाह्या उपस्थानशाला-आस्थानमण्डपो यत्रैव च भरतो राजा
 तत्रैवोपागच्छति, उपागत्य च 'करतल जाव'ति पूर्ववत् जयेन-परानभिभवनीयत्वरूपेण विजयेन-परेषामसहमाना-
 नामभिभावकत्वरूपेण वर्द्धयति-जयविजयाभ्यां त्वं वर्द्धयस्वेत्याशिपं प्रयुङ्क्ते वर्द्धयित्वा चैवमवादीत्, किं तदित्याह-
 'एवं सलु'इत्यादि, इत्यमेव यदुच्यते मया, न च विपर्ययादिना यदन्यथा भवति, यदेवानुप्रियाणां-राजपादानां आयु-
 धगृहशालायां दिव्यं चक्ररत्नं समुत्पन्नं तदेव तत् णमिति प्राग्वत् देवानुप्रियाणा प्रियार्थतायै-प्रीत्यर्थं प्रियं-इष्टं निवे-
 दयामः 'एतत्' प्रियनिवेदनं प्रियं 'भे' भवतां भवतु, ततो भरतः किं चक्रे इत्याह-'तते ण'मित्यादि, ततः स भरतो
 राजा तस्यायुधगृहस्य समीपे एनमर्थं श्रुत्वा-आकर्ण्य कर्णाभ्या निशम्य-अवधार्य हृदयेन तुष्टो यावत्सौमनस्यितः
 प्राग्वत्, प्रमोदातिरेकाद्ये ये भावा भरतस्य संवृत्तास्तान् विशेषणद्वारेणाह-विकसितकमलवन्नयनवदने यस्य स
 तथा प्रचलितानि-चकरत्नोत्पत्तिश्रवणजनितसम्भ्रमातरेकात् कम्पितानि वरकरके-प्रधानवलये त्रुटिके-चाहुरक्षकौ

१ जय सामान्यत उपद्रवादिविषय विजय स एव विशिष्टतर प्रबलपरदलमर्दनसमुत्पन्न (इति टी० उक्तौ)

केयूरे-त्राहोरेव भूषणविशेषौ मुकुटं कुण्डले च यस्य स तथा, सिंहावलोकनन्यायेन प्रचलितशब्दो ग्राह्यः तेन प्रच-
लितहारेण विराजद्रतिदं च वक्षो यस्य स तथा, पश्चात् पदद्वयस्य कर्मधारयः, प्रलम्बमानः सम्भ्रमादेव प्रालम्बो-
ज्जुम्भनकं यस्य स तथा, घोलद्-दोलायमानं भूषणं-उक्तातिरिक्तं धरति यः स तथा, ततः पदद्वयस्य कर्मधारयः
अत्र पदविपर्यय आर्पत्वात्, ससम्भ्रमं-सादरं त्वरितं-मानसौत्सुक्यं यथा स्यात्तथा चपलंकार्यौत्सुक्यं यथा स्यात्
तथा नरेन्द्रो-भरतः सिंहासनादभ्युत्तिष्ठति अभ्युत्थाय च पादपीठात्-पदासनात् प्रत्यवरोहति-अवतरति प्रत्यव-
रुह्य च-अवतीर्य पादुके-पादत्राणे अवमुञ्चति भक्त्यतिशयात् अवमुच्य च एकः शाटो यत्र स तथा, तद्धितलक्षण
इकप्रत्ययः अखण्डंशाटकमय इत्यर्थः एतादृशमुत्तरासङ्गो-वक्षसि तिर्यग्विस्तारितवस्त्रविशेषस्तं करोति कृत्वा च अञ्ज-
लिना मुकुलितौ-कुङ्कुमलाकारीकृतावग्रहस्तौ-हस्ताग्रभागी येन स तथा, चक्ररत्नाभिमुखः सप्त वा अष्टौ वा पदानि,
अनूपसर्गस्य सन्निधियाचकत्वादनुगच्छसि-आसन्नो भवति, दृष्टश्चानुशब्दप्रयोगः सन्निधौ, यथा 'अनुनदि शुश्रुचिरे
चिरं रुतानि' इति, पदाना सङ्ख्याविकल्पदर्शनमेतादृशभाषाव्यवहारस्य लोके दृश्यमानत्वात्, अनुगत्य च त्रामं जानुं
आकुञ्चयति-ऊर्ध्वं करोतीत्यर्थः, दक्षिणं जानुं धरणीतले निहत्य-निवेश्य 'करतले'त्यादि विशेषणजातं प्राग्वत् अञ्जलिं
कृत्वा चक्ररत्नस्य प्रणामं करोति, कृत्वा च तस्याधुगृहिकस्य 'यथामालितं' यथाधारितं यथापरिहितमित्यर्थः, इदं च
विशेषणं दानरसातिशयादानं निर्विलम्बेन देयमिति ख्यापनार्थं, यदाह-“सव्यपाणिगतमप्यपसव्यप्रापणावधि न

देयविलम्बः । न ध्रुवत्वनियमः किल लक्ष्म्यास्तद्विलम्बनविधौ न चिवेकः ॥१॥ अविलम्बितदानगुणात् समुज्ज्वलं मानवो
 यशो लभते । प्रथमं प्रकाशदानाद्विशदः पक्षोऽपरः कृष्णः ॥२॥” अवमुच्यते—परिधीयते यस्सोऽवमोचकः—आभरणं,
 मुकुटवर्ज—मुकुटमन्तरेणेत्यर्थः, अत्र ‘उतोऽन्मुकुलादिष्वि’ (श्रीसिद्ध-अ. ८ पा. १ सू. १०७) त्युकारस्याकारः तस्य राजचि-
 न्हालङ्कारत्वेनादेयत्वात्, न कार्ष्णयादिना नै ददातीति, एतेनान्यमनुष्याणां मौलिवेष्टनस्य राजचिन्हत्वमभ्युपग-
 च्छन्तो ये केचन जिनगृहाद्यभिगमविधौ मौलिवेष्टनमपाकुर्वन्ति ते अशुभदर्शनत्वादपशकुनमितीवाभ्युपगच्छता आग-
 मोक्तविध्यनुष्ठानजन्यफलेन दूरतो मुक्ता इति बोध्यं, दत्त्वा चान्यत् किं करोतीत्याह—विपुलं जीवितार्ह—आजीवि-
 कायोग्यं प्रीतिदानं ददाति, सत्कारयति वस्त्रादिना सन्मानयति वचनबहुमानेन, सत्कृत्य सन्मान्य च प्रतिविसर्जय-
 ति—स्वस्थानगमनतो ज्ञापयति, प्रतिविसर्ज्य च सिंहासनवरगतः पूर्वाभिमुखः सन्निपण्णः—उपविष्ट इति । अब भरतो
 यत्कृतवान् तदाह—‘तए ण’मित्यादि, निगदसिद्धं, किमवादीदित्याह—‘खिप्पामेव’त्ति, क्षिप्रमेव भो देवानुप्रिया ।
 चिनीतां राजधानीं सहाभ्यन्तरेण—नगरमध्यभागेन बाहिरिका—नगरबहिर्भागो यत्र तत्तथा, क्रियाविशेषणं, आसिका—
 ईषत्सिका गन्धोदकच्छटकदानात् सम्मार्जिता—कचवरशोधनात् सिक्ता जलेनात एव शुचिका संमृष्टा—विषमभूमि-
 भञ्जनाद् रथ्या—राजमार्गोऽन्तरवीथी च—अवान्तरमार्गो यस्यां सा तथा, इदं च विशेषणं योजनाया विचित्रत्वात्
 सम्मृष्टसम्मार्जितसिक्तासिक्ताशुचिकरथ्यान्तरवीथिकामित्येवं दृश्यं सम्मृष्टाद्यनन्तरभावित्वाच्छुचिकत्वस्य, मंचा—माल-

काः प्रेक्षणकद्रष्टृजनोपवेशननिमित्तं अतिमध्याः-तेषामप्युपरि ये तैः कलिता ता नानाविधो रागो-रञ्जनं येषु तानि कौसुम्भमाञ्जिष्टादिरूपाणि वसतानि-वस्त्राणि येषु तादृशा ये ऊर्ध्वीकृता-उच्छ्रिता ध्वजाः-सिंहरुडादिरूपकोपलक्षिता बृहत्पट्टरूपाः पताकाश्च-तदितररूपा अतिपताकाः-तदुपरिवर्त्तिन्यस्ताभिर्मण्डितां, अत्र च 'लाउल्लोइय' इत्यादिको 'गंधवट्टिमुअ'मित्यन्तो विनीतासमारचनवर्णकः प्रागभियोग्यदेवभवनवर्णके व्याख्यात इति न व्याख्यायते, ईदृशविशेषणविशिष्टां कुरुत स्वयं कारयत परैः कृत्वा कारयित्वा च एतामाज्ञप्तिं-आज्ञां प्रत्यर्पयत, ततस्ते किं कुर्वन्तीत्याह—'तए ण'मित्यादि, ततो-भरताज्ञानन्तरं कौटुम्बिकाः-अधिकारिणः पुरुषाः भरतेन राज्ञा एवमुक्ताः सन्तो हृष्टाः करतलेत्यारभ्य यावत्पदग्राह्यं पूर्ववत्, एवं स्वामिन् ! यथाऽऽद्युष्मत्पादा आदिशन्ति तथेत्यर्थः, इति कृत्वा-इति प्रतिवचनेनेत्यर्थः, आज्ञायाः-स्वामिशासनस्योक्तलक्षणेन नियमेन, अत्र च 'आणाए विणएण'मिति एकदेशग्रहणेन पूर्णोऽभ्युपगमालापको ग्राह्यः, अंशेनांशी गृह्यते, इति 'वयणं पडिसुणंति'ति वचनं प्रतिशृण्वन्ति अङ्गीकुर्वन्तीति, ततस्ते किं कुर्वन्तीत्याह-'पडिसुणिता'इत्यादि, प्रतिश्रुत्य तस्यान्तिकात् प्रतिनिष्क्रमन्ति प्रतिनिष्क्रम्य च विनीतां राजधानी यावत्पदेनानन्तरोक्तसकलविशेषणविशिष्टा कृत्वा कारयित्वा च तामाज्ञप्तिं भरतस्य प्रत्यर्पयन्ति । अथ भरतः किं चक्रे इत्याह—'तए णं से भरहे'इत्यादि, ततः स भरतो राजा यत्रैव मज्जनघरं तत्रैवोपागच्छति, उपागत्य च मज्जनगृहं अनुप्रविशति, अनुप्रविश्य च समुत्केन-मुक्ताफलयुतेन जालेन-गवाक्षेणाकुलो-व्याप्तोऽभिरामश्च यस्त-

स्मिन्, विचित्रमणिरत्नमयकुट्टिमतलं—वद्धभूमिका यत्र स तथा तस्मिन्, अत एव समभूमिकत्वात् रमणीये स्नान-
 मण्डपे, नानाप्रकाराणां मणीना रत्नानां च भक्तयो—यथोचित्येन रचनास्ताभिर्विचित्रैः स्नानपीठैः—स्नानयोग्ये आसने
 सुखेन निपण्णः—उपविष्टस्सन् शुभोदकैः—तीर्थोदकैः सुलोदकैर्वा—नात्युष्णैर्नातिशीतैरित्यर्थः गन्धोदकैः—चन्दनादिरन-
 मिश्रैः पुष्पोदकैः—कुसुमवासितैः शुद्धोदकैश्च—स्वाभाविकैस्तीर्थान्यजलाशयै(यजलै)रित्यर्थः, 'मज्जिए'ति उत्तरसूत्र-
 स्थपदेन सह सम्बन्धः, एतेन कान्तिजननश्रमज(ह)ननादिगुणार्थं मज्जनमुक्तं, अथारिष्टविघातार्थमाह—पुनः कल्याण-
 कारिप्रचरमज्जनस्य—विरुद्धग्रहपीडानिवृत्त्यर्थकविहितौपध्यादिस्नानस्य विधिना 'दुमस्सजौत् शुद्धौ' इत्यस्य शुद्ध्यर्थकत्वेन
 स्नानार्थकत्वान्मज्जितः—स्नपितोऽन्तःपुरवृद्धाभिरिति गम्यं, कैर्मज्जित इत्याह—तत्र—स्नानावसरे कौतुकाना—रक्षादीना
 शतैर्यद्वा कौतूहलिकजनैः स्वसेवासम्यक्प्रयोगार्थं दर्श्यमानैः कौतुकशतैः—भाण्डचेष्टादिकुतूहलैर्वहुविधैः—अनेकप्रकारैः,
 अत्र करणे तृतीयेति, अथ स्नानोत्तरविधिमाह—'कल्लाणग'इत्यादि, कल्याणकप्रचरमज्जनावसाने स्नानानन्तरमित्यर्थः
 पक्षमलया—पक्षमवत्या अत एव सुकुमालया गन्धप्रधानया कपायेण—पीतरक्तवर्णाश्रयरत्ननीयवस्तुना रक्ता कापायिकी
 तथा कपायरकया शाटिकयेत्यर्थः रुक्षितं—निर्लेपतामापादितं अङ्गं यस्य स तथा, सरससुरभिगोर्पचन्दनानुलि-
 प्तगात्रः, अहतं—मलमूपिकादिभिरनुपद्रुतं प्रत्यग्रमित्यर्थः सुमहार्घं—बहुमूल्यं यद्दूष्यत्वं—प्रधानवस्त्रं तत्सुसंबृतं—सुष्ठु
 परिहितं येन स तथा, अनेनादौ वस्त्रालङ्कार उक्तः, अत्र च वस्त्रसूत्रं पूर्वं योजनीयं चन्दनसूत्रं पश्चात्, क्रमप्राधा-

न्याख्यानस्य, न हि स्नानोत्थित एव चन्दनेन वपुर्विलिम्पतीति विधिक्रमः, शुचिनी-पवित्रे मालावर्णकविलेपने-
पुष्पस्रग्मण्डनकारिकुंकुमादिविलेपने यस्य स तथा, अनेन पुष्पालङ्कारमाह, अधस्तनसूत्रे वपुःसौगन्ध्यार्थमेव विलेपन-
मभिहितं अत्र तु वपुर्मण्डनाद्येति विशेषः, आविद्धानि-परिहितानि मणिसुवर्णानि येन स तथा, एतेनास्य रजतरीरी-
मयाद्यलङ्कारनिषेधः सूचितः, मणिस्वर्णालङ्कारानेव विशेषत आह—कल्पितो-यथास्थानं विन्यस्तो हारः—अष्टादशसरि-
कोऽर्द्धहारी-नवसरिकस्त्रिसरिकं च प्रतीतं येन स तथा प्रलम्बमानः प्रालम्बो-झुम्बनकं यस्य स तथा, सूत्रे च पदव्य-
त्ययः प्राकृतत्वात्, कटिसूत्रेण-कव्याभरणेन सुष्ठु कृता शोभा यस्य स तथा, अत्र पदत्रयस्य कर्मधारयः अथवा
कल्पितहारदिभिः सुकृता शोभा यस्य स तथा, पिनद्धानि-वद्धानि त्रैवेयकाणि-कण्ठाभरणानि अङ्गुलीयकानि-
अङ्गुल्याभरणानि येन स तथा, अनेनाभरणालङ्कार उक्तः, तथा ललिते-सुकुमालेऽङ्गके-मूर्द्धादौ ललितानि-शोभा-
वन्ति कचानां-केशानां आभरणानि-पुष्पादीनि यस्य स तथा, अनेन केशालङ्कार उक्तः, अथ सिंहावलोकनन्यायेन
पुनरप्याभरणालङ्कारं वर्णयन्नाह—नानामणीनां कटकत्रुटिकैः-हस्तवाहाभरणविशेषैर्वहुत्वात् स्तम्भिताविव स्तम्भितौ
मुजौ यस्य स तथा, अधिकसश्रीक इति स्पष्टं, कुण्डलाभ्यामुद्द्योतितं आननं-मुखं यस्य स तथा मुकुटदीप्तशिरस्कः
स्पष्टं, हारेणावस्तृतं-आच्छादितं तेनैव हेतुना प्रेक्षकजनानां सुकृतरतिकं वक्षो यस्य स तथा, प्रलम्बेन-दीर्घेण प्रलम्ब-
मानेन-दोलायमानेन मुकुतेन-सुष्ठु निर्मितेन पटेन-वस्त्रेण उत्तरीयं-उत्तरासन्नो यस्य स तथा, प्राकृतत्वात् पूर्वपदस्य

दीर्घत्वं, मुद्रिकाभिः—साक्षराङ्गुलीयकैः पिङ्गला अङ्गुल्यो यस्य स तथा, बहुव्रीहिलक्षणः कः प्रत्ययः, नानामणिमयं
 विमलं महार्धं—बहुमूल्यं निपुणेन शिल्पिना 'ओअविअ'ति परिकर्मितं 'मिमिमिसेत'ति दीप्यमानं विरचितं—
 निर्गमितं सुश्लिष्टं—सुसन्धि विशिष्टं—अन्येभ्यो विशेषवत् लटं—मनोहरं संस्थितं—संस्थानं यस्य तत्, पश्चात् पूर्वपदैः
 कर्मधारयः, एवंविधं प्रशस्तं आविर्द्धं—परिहितं वीरवलयं येन स तथा, अन्योऽपि यः (दि) कश्चिद्वीरव्रतधारी तदाऽसौ
 मा विजित्य मोचयत्वेतद्वलयमिति स्पर्द्धयन् (यत्) परिदधाति तद्वीरवलयमित्युच्यते, किं बहुना ? वणिंतेनेति शेषः,
 'कप्परुक्स्वए चैव'ति अत्र चैवशब्द इवार्थे तेन कल्पवृक्षक इवालङ्कृतो विभूषितश्च, तत्रालङ्कृतो दलादिभिर्विभूषितः
 फलपुष्पादिभिः कल्पवृक्षो राजा तु मुकुटादिभिरलङ्कृतो विभूषितस्तु वस्त्रादिभिरिति, नरेन्द्रः 'सकोरंट जाव'ति
 अत्र यावत्करणात् 'सकोरंटमल्लदामेणं छत्तेणं धरिजामणेण'मिति ग्राह्यं, तत्र सकोरण्डानि—कोरण्डाभिधानकुसुमस्त-
 वक्वन्ति, कोरण्डपुष्पाणि हि पीतवर्णानि मालान्ते गोभार्थं दीयन्ते, मालार्थे हितानि माल्यानि—पुष्पाणीत्यर्थः,
 तेषां दामानि—माला यत्र तत्तथा, एवंविधेन छत्रेण ध्रियमाणेन शिरसि, विराजमान इति गम्यं, चतुर्णां—अग्रतः पृष्ठतः
 पार्श्वयोश्च वीज्यमानत्वाच्चतुःसतगाङ्गानां चामराणां वालैर्वीजितमग्नं यस्येति, मङ्गलभूतो जयशब्दो जनेन कृत
 आलोकै—दर्शने यस्य स तथा, अनेके गणनायका—मल्लादिगणमुख्याः दण्डनायकाः—तन्त्रपालाः यावत्पदात् 'ईसरत-
 लवरमाडं'त्रिकोडुं विअमंति महामंति गणगदोवारिअअमच्चचेडपीढमद्वणगरणिगमसेट्टिसेणावइमत्थवाह' इति द्रष्टव्यं,

अत्र व्याख्या-तत्र राजानो-माण्डलिकाः ईश्वरा-युवराजानो मतान्तरेण आणमाद्यैश्वर्ययुक्ताः तलवराः-परितुष्टु-
पदत्तपट्टवन्धविभूषिता राजस्थानीयाः माडम्बिकाः-छिन्नमडम्बाधिपाः कौटुम्बिकाः-कतिपयकुटुम्बप्रभवोऽवलगकाः
मन्त्रिणः-प्रतीताः महामन्त्रिणो-मन्त्रिमण्डलप्रधानाः गणका-गणितज्ञा भाण्डागारिका वा दौवारिकाः-प्रतीहाराः
अमात्या-राज्याधिष्ठायकाः चेटाः-पादमूलिका दासा वा पीठमर्दा-आस्थाने आसन्नासन्नसेवकाः वयस्या इत्यर्थः
वेदयाचार्या वा नगरं-तास्थ्यात्तद्व्यपदेशेन नगरनिवासिप्रकृतयः निगमाः-कारणिका वणिजो वा श्रेष्ठिनः-श्रीदेवता-
ध्यासितसौवर्णपट्टभूषितोत्तमाङ्गाः अथवा नगराणां निगमानां च-वणिग्वासानां श्रेष्ठिनो-महत्तराः सेनापतयः-चतु-
रङ्गसैन्यनायकाः सार्यवाहाः-सार्यनायकाः दूता अन्येषां राज्यं गत्वा राजादेशनिवेदकाः सन्धिपाला-राज्यसन्धिर-
क्षकाः, एषां द्वन्द्वस्ततस्तैः, अत्र तृतीयावहुवचनलोपो द्रष्टव्यः, सार्द्धं-सह न केवलं तत्सहितत्वमेव अपि तु तैः समिति
समन्तात् परिवृतः-परिकरित इति, नरपतिर्मज्जनगृहात् प्रतिनिष्क्रामतीति सम्बन्धः, किम्भूतः?-प्रियदर्शनः, क इव
धवलमहामेघः-शरन्मेघस्तस्मान्निर्गत इव, अत्र यावत्पदात् 'गहगणदिप्यन्तरिक्षतारागण मज्जे' इति संग्रहः, तेन
शशिपदाग्रस्य इवगन्दी ग्रहगणेत विगेषणेन योज्यः, ततोऽयमर्थः सम्पन्न उपमानिर्वाहाय-यथा चन्द्रः शरदभ्र-
पटलनिर्गत इव ग्रहगणाना दीप्यमानः कक्षाणां-शोभमाननक्षत्राणां तारागणस्य च मध्ये वर्तमान इव प्रियदर्शनो भवति
तथा भरतोऽपि सुधाधवलान्मज्जनगृहान्निर्गतोऽनेकगणनायकादिपरिवारमध्ये वर्तमानः प्रियदर्शनोऽभवत्, पुनः

कीदृशो नृपतिः प्रतिनिष्कामतीत्याह—धूपपुष्पगन्धमाल्यानि पूजोपकरणानि हस्तगतानि यस्य स तथा, तत्र धूपो-
 दशाङ्गादिः पुष्पाणि—प्रकीर्णकुसुमानि गन्धा—वासाः माल्यानि—ग्रथितपुष्पाणीति, प्रतिनिष्कम्य च किं कृतवानि-
 त्याह—‘जेणेव’इत्यादि, यत्रैवायुधगृहशाला यत्रैव च चक्ररत्नं तत्रैव प्रधारितवान् गमनाय गन्तुं प्रावर्तत इत्यर्थः ।
 अथ भरतगमनानन्तरं यथा तदनुचराश्चक्रुस्तथाऽऽह—‘तए ण’मित्यादि, ततो—भरतागमनादनु तस्य भरतस्य राज्ञो
 बहव ईश्वरप्रभृतयः यावत्पदसंभ्राह्यास्तलचरप्रभृतयः पूर्ववत् अपित्राढार्ये एके केचन पद्महस्तगताः एके केचन उत्पलह-
 स्तगताः, एवं सर्वाण्यपि विशेषणानि वाच्यानि, यावत्पदात् ‘अपेगइआ कुमुअहत्यगया अपेगइया नलिणहत्यगया
 अपेगइया सोगन्धिअहत्यगया अपेगइया पुंडरीयहत्यगया अपेगइआ सहस्सपत्तहत्यगया’ इति संग्रहः, अत्र व्याख्या
 प्राग्वत्, नवरं भरतं राजानं पृष्ठतः पृष्ठतोऽनुगच्छन्ति, पृष्ठे २ परिपाठ्या चलन्तीत्यर्थः, सर्वेषामपि सामन्तानामेकैव
 वैनयिकी गतिरिति ख्यापनार्थं वीप्साया द्विवचनं, न केवलं सामन्तनृपा एव भरतमनुजग्मुः, किन्तु किङ्करीजनोऽपी-
 त्याह—‘तए ण’मित्यादि, ततः सामन्तनृपाणुगमनानन्तरं तस्य भरतस्य राज्ञः सम्बन्धिन्यो बह्व्यो दास्यो भरतं
 राजानं पृष्ठतोऽनुगच्छन्तीति सम्बन्धः, कास्ता इत्याह—कुब्जाः—कुब्जिका वक्रजङ्घा इत्यर्थः चिलात्यः—चिलातेदोगो-
 त्पन्नाः वामनिका—अत्यन्तदृस्वदेहा द्रंस्वोन्नतहृदयकोष्ठा वा वडभिका—महडकोष्ठा वक्राधःकाया वा इत्यर्थः त्रवर्ग्यो—
 त्रवर्गदेशोत्पन्नाः वकुशिकाः—वकुशदेशजाः जोनिक्यो—जोनकनामकदेशजाः पल्हविकाः—पल्हवदेशजाः ईसेणिआ या-

रुक्मिणीआओत्ति देशद्वयभवाः ईसिनिकाः थारुकिनिकाः, लासिकयो-लासकदेशजाः लकुशिकयो-लकुशदेशजाः द्रवि-
ड्यो-द्रविडदेशजाः सिंहल्यः-सिंहलदेशजाः आरव्यः-आरवदेशजाः पुलिन्द्याः-पुलिन्ददेशजाः पक्कण्यः-पक्कणदेशजाः द्रवि-
वहल्यो-वहल्लिदेशजाः मुरुण्ड्यो-मुरुण्डदेशजाः शवर्यः-शवरदेशजाः पारसीकाः-पारसदेशजाः, अत्र चिलात्याद-
योऽष्टादश पूर्वोक्तरीत्या तत्तद्देशोद्भवत्वेन तत्तन्नामिका ज्ञेयाः, कुब्जादयस्तु तिस्रो विशेषणभूताः, अथ यथाप्रकारे-
णोपकरणेन ता अनुययुस्तथा चाह-अप्येकिका वन्दनकलशा-मङ्गल्यघटा हस्तगता यासां तास्तथा, एवं भृङ्गारा-
दिहस्तगता अपि वाच्याः, तद्व्याख्यानं तु प्राग्वत्, नवरं पुष्पचङ्गेरीत आरम्य मालादिपदविशेषितास्तच्चङ्गेर्यो ज्ञातव्याः,
लोमहस्तकचङ्गेरी तु साक्षादुपात्ताऽस्ति, अन्यास्तु लाघवार्थकत्वेन सूत्रे साक्षान्नोक्ताः, आद्यन्तग्रहणेन मध्यग्रहणस्य
स्वयमेव लभ्यमानत्वात्, एवं पुष्पपटलहस्तगता माल्यादिपटलहस्तगताश्च वाच्याः, अप्येकिकाः सिंहासनहस्तगताः
अप्येकिकाः छत्रचामरहस्तगताः तथा अप्येकिकाः तैलसमुद्राः-तैलभाजनविशेषास्तद्धस्तगताः एवं कोष्ठसमुद्रकहस्तगता
यावत्सर्पसमुद्रकहस्तगताः, अत्र समुद्रकसंग्रहमाह-‘तेल्ले कोठसमुग्गे’ इति सूत्रोक्ताः, एतदर्थस्तु राजप्रश्नीयवृत्तितोऽ-
वगन्तव्यः, अप्येकिकास्तालवृन्तहस्तगताः-व्यञ्जनपाणयः अप्येकिका धूपकुण्डलुकहस्तगता इति, अथ यथा समृद्ध्या
भरत आयुधशालागृहं प्राप तामाह-‘तए ण’मित्यादि, ततः स भरतो राजा यत्रैवायुधगृहशाला तत्रैवोपागच्छतीति
सम्बन्धः, किम्भूत इत्याह-सर्वज्ज्ञा-ममस्तया आभरणादिरूपया लक्ष्म्या युक्त इति गम्यं, एवमन्यान्यपि पदानि

योजनायानि, नवरं युतिः—मेलः परस्परमुचितपदार्थानां तथा बलेन—सैन्येन समुदयेन—परिवारादिसमुदयेन आद-
 रेण—प्रयत्नेन आयुधरत्नभक्त्युत्थबहुमानेन विभूषया—उचितनेपथ्यादिशोभया विभूत्या—विच्छेदेन एवंविधविस्तारेण,
 उक्तमेव विभूषा व्यक्त्याऽऽह—‘सधपुष्पे’त्यादि, अत्र पुष्पादिपदानि प्राग्वत्, नवरं अलङ्कारो—मुकुटादिरेतद्रूपया
 सर्वेषां त्रुटितानां—तूर्याणां यः शब्दो—ध्वनिर्यश्च स सङ्गतो निनादः—प्रतिध्वनिस्तेन, अत्र शब्दसन्निनादयोः समाहार-
 इन्द्रः, अथ ‘सर्वमनेन भाजनस्थं घृतं पीत’मिति लोकोक्तेः प्रसिद्धत्वात् सर्वशब्देनाल्पीयोऽपि निर्दिष्टं भवेत्ततश्च न
 तथा विभूतिर्वर्णिता भवतीत्याशङ्कमानं प्रत्याह—‘महया इहीए’इत्यादि, योजना तु प्राग्वदेव, यावत्शब्दात् महायु-
 त्यादिपरिग्रहः, महता—बृहता वरत्रुटिताना—निःस्वानादीना तूर्याणा यमकसमकं—युगपत्प्रवादितं—भावे क्तप्रत्ययविधा-
 नात् प्रवादनं ध्वनितमित्यर्थस्तेन, शङ्खः—प्रतीतः पणवो—भाण्डपटहो लघुपटह इत्यन्ये पटहस्त्वेतद्विपरीतः भेरी—
 ढक्का झङ्गरी—चतुरङ्गुलनालिः करटिसहशी बलयाकारा खरमुही—काहला मुरजो—महामर्दलः मृदङ्गो—लघुमर्दलः
 दुन्दुभिः—देववाद्यं, एषां निर्घोषनादितेन, तत्र निर्घोषो—महाध्वनिर्नादितं च प्रतिरवः, एकवद्भावादेकवचनं, पूर्ववि-
 शेषणं तूर्यसामान्यविषयमिदं तु तद्यत्किंसूचकमित्यनयोर्भेदः, आयुधगृहशालाप्राप्त्यनन्तरं विधिमाह—‘उवागच्छित्ता’
 इत्यादि, तत्रोपागत्य आलोके—दर्शनमात्र एव चक्ररत्नस्य प्रणामं करोति, क्षत्रियैरायुधवरस्य प्रत्यक्षदेवतात्वेन सङ्कल्प-
 नात्, यत्रैव चक्ररत्नं तत्रैवोपागच्छति, लोमहस्तकं—प्रमार्जनिकां परामृशति—हस्तेन स्पृशति गृह्णातीत्यर्थः, परामृदय

च चक्ररत्नं प्रमार्जयति, यद्यपि न तादृशे रत्ने रजःसम्भवस्तथापि भक्तजनस्य विनयप्रक्रियाज्ञापनार्थमयमुपन्यासः, प्रमार्ज्यं च दिव्ययोदकधारया अभ्युक्षति-सिञ्चति स्नपयतीत्यर्थः अभ्युक्ष्य च सरसेन गोशीर्षचन्दनेनानुलिम्पति, अनु-
लिप्य च अग्रैः-अपरिभुक्तैरभिनवैर्वर्गन्धमाल्यैश्चार्चयति, एतदेव व्यक्त्या दर्शयति-पुष्पारोपणं माल्यारोपणं वर्णा-
रोपणं चूर्णारोपणं वत्तारोपणं आभरणारोपणं करोति, कृत्वा च अच्छैः-अमलैः श्लक्ष्णैः-अतिप्रतलैः श्वेतैः-रजत-
मयैरत एव अच्छो रसो येषां ते अच्छरसाः, प्रत्यासन्नवस्तुप्रतिविम्बाधारभूता इवातिनिर्मला इति भावः, एतादृशैस्त-
ण्डुलैः, अत्र पूर्वपदस्य दीर्घान्तता प्राकृतत्वात्, स्वस्तिकादयोऽष्टाष्टमङ्गलकानि-मङ्गल्यवस्तूनि आलिखति-विन्य-
स्यति, अत्र चाष्टाष्टेति वीप्सावचनात् प्रत्येकमष्टावृत्तिं ज्ञेयं, यद्वा अष्टेति सप्तयाशब्दः अष्टमङ्गलकानीति चाखण्डः
संज्ञाशब्दः, अष्टानामपि मङ्गलकानां, अथोक्तानां भेद मङ्गलकानां व्यक्तितो नामानि कथयन् पुनर्विध्यन्तरमाह-
'तद्यथा-स्वस्तिक'मित्यादि, व्याख्या तु प्राग्गत, अत्र द्वितीयालोपः प्राकृतत्वात्, इमान्यष्टमङ्गलकानि आलिख्य-
आकारकरणेन कृत्वा-अन्तर्वर्णकादिभरणेन पूर्णानि कृत्वेत्यर्थः, करोति उपचारं-उचितसेवामिति, तमेव व्यनक्ति-किन्ते
इति तद्यथेत्यर्थं, तेन विवक्षित उपचारः उपन्यस्त इत्यर्थः, पाटलं-पाटलपुष्पं मल्लिका-विचकिलपुष्पं, यल्लोके वेलि
इति प्रसिद्धं, चम्पकाशोकपुन्नागाः प्रतीताः चूतमञ्जरी-आश्वमञ्जरी वकुलः-कैसरी यः स्त्रीमुखसीधुसिक्तो विकसति
तत्पुष्पं, तिलको यः स्त्रीकटाक्षनिरीक्षितो विकसति तत्पुष्पं, कणनीरं कुन्दं च प्रतीते, कुब्जकं-कूजो इति नाम्ना वृक्ष-

विशेषस्तत्पुष्पं, कोरुण्टकं प्राग्वत्, पत्राणि-मरुवकपत्रादीनि दमनकः-स्पष्टः एतैर्वरसुरभिः-अत्यन्तसुरभिः तथा
 सुगन्धाः-शोभनचूर्णास्तेषां गन्धो यत्र स तथा, तद्धितलक्षणा इकप्रत्ययः, पश्चाद्विशेषणद्वयस्य कर्मधारयस्तस्य, तथा
 कचग्रहो-मैथुनसंरम्भे मुखचुम्बनाद्यर्थं युवत्याः पञ्चाङ्गुलिभिः केशेषु ग्रहणं तद्व्यायेन गृहीतस्तथा तदनन्तरं करतला-
 द्विप्रमुक्तः सन् प्रश्नः, प्राकृतत्वात् पदव्यत्ययः, ततः पूर्वपदेन कर्मधारयस्तस्य, दशार्द्धवर्णस्य-पञ्चवर्णस्य कुसुमनि-
 करस्य-पुष्पराशेः तत्र-चक्ररत्नपरिकरभूमौ चित्र-आश्चर्यकारिणं जानूत्सेधप्रमाणेन-जानुं यावदुच्चत्वप्रमाणं प्रमाणो-
 पेतपुरुषस्य चतुरङ्गुलचरणचतुर्विंशत्यङ्गुलजहोच्चत्वमीलनेनाष्टाविंशत्यङ्गुलरूपं तेन समाना मात्रा यस्य स तथा तं, अव-
 धिना-मर्यादया निरुक्तं-विस्तारं कृत्वा चन्द्रप्रभाः-चन्द्रकान्ता वज्राणि-हीरका वैडूर्याणि-वालवायजानि तन्मयो
 विमलो दण्डो यस्य स तथा तं काञ्चनमणिरत्नाना भक्तयो-विच्छित्तयो रचनास्ताभिश्चित्रं, कृष्णागुरुः प्रतीतः कुन्दुरुक्कः-
 चीडा तुरुक्कः-सिंहकस्तेषां यो धूपो गन्धोत्तमः-सौरभ्योत्कृष्टः, अत्र विशेषणपरनिपातः, प्राकृतत्वात्, तेनानुविद्धा-
 मिश्रा व्याप्तेत्यर्थः तां चशब्दो विशेषणसमुच्चये स च व्यवहितसम्बन्धः, तेन धूमवर्तितं च-धूमश्रेणि विनिर्मुञ्चन्तं, वैडूर्य-
 मयं-केवलवैडूर्यरत्नघटितं स्यालकस्थगनकाद्यवयवेषु दण्डवच्चन्द्रकान्तादिरत्नमयत्वे तु अङ्गारधूमसंसर्गजनिता विच्छा-
 यता प्रादुर्भवेत्, 'कडुञ्चुकं' धूपाधानकं 'प्रगृह्य' गृहीत्वा 'प्रयतः' आद्रियमाणो धूपं दहति, धूपं दग्ध्वा च प्रमार्ज-
 नादिकारणविशेषेण सन्निवीयमानमपि चक्ररत्नं अत्यासन्नतया मा आशातितं भूयादिति सप्ताष्टपदानि प्रत्यपसर्पति-

पश्चादपसरति प्रत्यपसर्प्य च वामं जानुं अञ्चति यावत्करणाद् 'दाहिणं जाणुं धरणिअलंसि निहट्ठु करयलपरिग्गहिअं दसनहं सिरसावत्तं मत्थए अंजलिं कट्ठु' इति संग्रहः, व्याख्या च पूर्ववत्, प्रणामं करोति-समीहितार्थसम्पादकमिहे-दमिति बुद्ध्या ग्रीतः प्रणमति, प्रणामं कृत्वा च आयुधगृहशालातः प्रतिनिष्क्रामति-निर्गच्छतीति, 'पडिणिक्खमिन्ता' इत्यादि, प्रतिनिष्क्रम्य च यत्रैव बाह्या उपस्थानशाला यत्रैव सिंहासनं तत्रैवोपागच्छति उपागत्य च सिंहासनवरगतः पूर्वार्धभिमुखः सन्निपीदति-उपविशति, संनिपद्य च अष्टादश श्रेणीः-कुम्भकारादिप्रकृतीः प्रश्रेणीस्तदवान्तरभेदान् शब्दयति शब्दयित्वा चैवमवादीदिति, अष्टादश श्रेण्यश्वेमाः-“कुम्भार १ पट्टइल्ला २ सुवण्णकारा य ३ सूवकारा य ४ । गंधवा ५ कासवगा ६ मालाकारा य ७ कच्छकरा ८ ॥१॥ तंवोलिआ ९ य एए नवप्पयारा य नारुआ भणिआ ।

१ अष्टादश श्रेणिप्रश्रेणी -अष्टादशसख्याकान् संदेशयिन्तानियुक्ततन्त्रपालाद्यधिकारिविशेषान् शब्दापयति-आहयति, यत्तु केचित् 'सूधार-इति गाथात्रयमा-लोस्य एत एवाष्टादश श्रेणिप्रश्रेण्य इति विकल्पयन्ति तत्र सम्भवति, यतो राज्याभिषेकावसरे देवादीनामिव श्रेणिप्रश्रेणीनामप्यभिषेकाधिकार वक्ष्यते, तत्र च कारु-नाम्ना प्रवेगस्याप्यसम्भवं इति (इति हीनृतौ) अनेद समवास्पद-यदा हि मज्जनगृहात् निर्जंगम चक्री तदैव वभूत् सार्धं तन्त्रपालाया इति न तेषामाकारणीय-ता, न न ग्रामकौटुम्भिकानां प्रदूषणं तेषामपि मज्जनगृहात् सदैव चक्रिणा निर्गमात्, तथा च प्रजानियुक्ता ये ग्रामाग्रेसरा स्वस्यशास्त्रीयाधिकारपरास्तेऽत्र श्रेणिप्र-श्रेणिशब्देन गृह्यन्ते, कारुणावादीनामपि प्रजाननत्वात् करगृह्यशादीनां तत्सामलेनापि स्थापनात् युक्तमत्र प्रजानाग्रेसराणां श्रेणिप्रश्रेणिवाच्यानामाज्ञान-अभियेकेऽपि च तन्त्रपालानां सदा सहवसित्वाभावात् मागधतीर्थमाधनाद्युत्सवावसरे तदाहानासभावात्, अभियेकधैतेषां सूपकाराभिषेकादन्विति साधवा-हायाय पश्चादभिषिचियुश्चक्रिण तेभ्य इति च तन्त्रपालना नोचिताऽऽसा ॥

अहं णं णवण्यारो कारुअवणो पवक्खामि ॥२॥ चम्मयरु १ जंतपीलग २ गंछिअ ३ छिंपाय ४ कंसकारे ५ य । सीवग
 ६ गुआर ७ भिह्ला ८ धीवर ९ वण्णाइ अट्टदस ॥ ३ ॥” चित्रकारादयस्तु एतेष्वेवान्तर्भवन्ति, अथ पौरान् प्रति
 किमर्थादीदित्याह—‘स्त्रियामेव’त्ति क्षिप्रमेव भो देवानुप्रियाश्चक्रत्स्याष्टाना अह्ना समाहारोऽष्टाहं तदस्ति यस्यां
 महिमायां सा अष्टाहिका तां महामहिमा कुरुतेत्यन्वयः, कृत्वा च मम एतामाज्ञसिकां क्षिप्रमेव प्रत्यर्पयतेति, अथ
 क्रमेण विशेषणानि व्याकरोति—कीदृशी ?—उन्मुक्तं शुल्कं—विक्रेतव्यभाण्डं प्रति राजदेयं द्रव्यं यस्यां सा तथा तां, एवमु-
 त्करां उत्कृष्टां च, तत्र करो गवादीन् प्रति प्रतिवर्षं राजदेयं द्रव्यं, कृष्टं तु—कृपणं लभ्यग्रहणायाकर्षणं, अदेयां—
 विक्रयनिषेधेन अविद्यमानदातव्या, न केनापि कस्यापि देयमित्यर्थः, अमेयां—क्रयविक्रयनिषेधादेव अविद्यमानमातव्या,
 अभटप्रवेशा—अविद्यमानो भटानां—राजपुरुषाणामाज्ञादायिनां प्रवेशः कुडुम्बिगृहेषु यस्यां सा तथा तां, दण्डलभ्यं द्रव्यं
 दण्डः कुदण्डेन निर्वृत्तं कुदण्डिमं—राजद्रव्यं तन्नास्ति यस्या सा तथा तां, तत्र दण्डो यथापराधं राजग्राह्यं द्रव्यं कुदण्डस्तु
 कारणिकाना मज्ञाद्यपराधात् महत्यप्यपराधिनोऽपराधे अल्पं राजग्राह्यं द्रव्यं, अधरिमं—न विद्यते धरिमं—ऋणद्रव्यं
 यस्यां सा तथा ता, उत्तमर्णाधमर्णाभ्यां परस्परं तद्रूपाण्यर्थं न धिवदनीयं किन्तु असत्पार्श्वे द्युम्नं गृहीत्वा ऋणं सुत्कल-
 नीयमित्यर्थः, गणिकावरैः—विलासिनीप्रधानैर्नाटकीयैः—नाटकप्रतिवद्भूपतैः कलिता या सा तथा तां, अनेके ये ताला-
 चराः—प्रेक्षाकारिविशेषपात्तैरनुचरिता—आसेचितां, ‘अनुद्धृतां’ आनुरूप्येण यथामार्दङ्गिकविधि उद्धृता—यादनार्थमु-

त्क्षिप्ता मृदद्वा यस्यां सा तथा तां, अम्लानानि मात्यदामानि-पुष्पमाला यस्यां सा तथा तां, म्लानाः पुष्पमाला उत्सार्य
नवा नवा आरोपणीया इत्यर्थः, प्रमुदिता-हृष्टाः प्रक्रीडिताः-क्रीडितुमारब्धाः सपुरजना-अयोध्यावासिजनसहिताः
जनपदाः-कोशलदेशवासिनो जना यत्र सा तथा तां, विजयवैजयिकी-अतिशयेन विजयो विजयविजयः स प्रयो-
जनं यस्या सा तथा तां, इदमायुधरत्नं सम्यगाराधितं मदभिप्रेतं महाविजयं साधयतीत्यर्थः, 'प्रत्यये ङीर्वा' इति (श्री-
सिद्ध० अ. ८ पा. ३ सू. ३१) प्राकृतसूत्रेण ङीर्विकल्पस्तेन विजयवैजयन्ती साऽस्यास्तीति विजयवैजयन्तं चकरण्यस्सत्ति
पाठस्तत्र विजयसूचिका वैजयन्तीति विजयवैजयन्ती साऽस्यास्तीति विजयवैजयन्तं विजयग्रहणे किमपि परं
न मत्त उत्कृष्टमिति ध्वजवन्धं विधत्ते इत्यर्थः एतादृशं यच्चक्ररत्नं तस्याष्टाहिकामिति प्राग्वदिति । अथ श्रेणिप्रश्रेणयो
यच्चक्रुस्तदाह-'तए ण'मित्यादि सर्वं पाठसिद्धं । अथाष्टाहिकामहामहिमापरिसमास्यनन्तरं किमभूदित्याह—

तए ण से दिन्वे चकरणे अट्टाहिआए महामहिमाए निवत्ताए समाणीए आजह्वरसालाओ पडिणिक्खमइ २ ता अतल्लिक्खप-
डिवण्णे जक्खसहस्ससपरियुडे दिव्वतुडिअसदसण्णिणाएण आपूरेते चेव अवतल विणीआए रायहाणीए मज्झमज्जेण णिगच्छइ
२.त्ता गगाए महाणईए दाहिणिज्जे ण कूले ण पुरत्थिम दिस्सि मागहत्तिथाभिमुह पयाते आवि होत्था, तए ण से भरहे राया त दिव्व
चकरणं गगाए महाणईए दाहिणिज्जेण कूलेण पुरत्थिम दिस्सि मागहत्तिथाभिमुह पयात पासइ २ ता हट्टुट्ट जान हियए कोडु-
विअपुरिमे सदावेइ २ ता एव वयासी-त्तिप्पामेव भो देवाणुप्पिआ ! आभिसेक्क हत्थिरयणं पडिक्खेह हयगयरहपवरजोहक-

लिअ चाउरंगिणिं सेणं सण्णाहेह, एतमाणत्तिअ पञ्चपिणह, तए णं ते कोडुंविअ जाव पञ्चपिणत्ति, तए ण से भग्गे राया
 जेणेव मज्जणघरे तेणेन उवागच्छइ २ ता मज्जणघर अणुपविसइ २ ता समुत्तजालाभिरामे तहेव जाव धउलमहाभेद्वणिग्गण इम
 ससिन्ध पियदसणे गरवई मज्जणगराओ पड्डिणिस्समइ २ ता हयगयरहपवरपाएणमडचडगरपहकरसकुलाए मेणाए पड्डिअकित्ती
 जेणेव वाहिरिआ उवट्ठाणमाला लेणेन आमिसेके हत्थिरयणे तेणेन उवागच्छइ २ ता अज्जगिरिकडगमणिग्गण गयवइ गरवई
 डुरुठे । तए ण से भरह्माहिने गरिठे हारोत्थए सुकयरदयनच्छे कुंउलउज्जोइआणणे मउडवित्तसिरए गरसीहे गरवई गरिठे गरव-
 सेहे मरुअरायवसभकपे अरुभहिअरायतेअलच्छीण दिप्पमाणे पसत्यमंगलमण्हिं सयुत्तमाणे जयसइरुयालोए हत्थिग्रघनरगण
 सकोरटमहदमेण छत्तेण धरिजमाणेण सेअवरचासराहिं उहुच्च्यमाणीहिं २ जस्ससहस्ससपरिबुहे वेसमणे चेव धणवई असरवइम-
 णिभाइ इट्ठीए पड्डिअकित्ती गंगाए महाणईए दाहिणिछे ण कूले ण गामागरणगरसेउरुच्चडमउंनदोगुहपट्टणानमसनाहसहस्समडिअं
 थिसिअसेरणीअ नमुह अभिजिणमाणे २ अग्गाइ वराइ रयणाइ पड्डिच्छमाणे २ त विव चकरयणं अणुगच्छमाणे २ जोअणंत-
 आहि वसहीहिं वसमाणे २ जेणेव मागहत्तिरे तेणेन उवागच्छइ २ ता मागहत्तित्यस्त अदूरमाते दुमालमजोयणायामं णज्जो-
 अणविच्छिण्ण वरणगरसरिच्छ विजयत्तधानारनिवेसं करेइ २ ता वट्ठरयण मदावेइ सइवदत्ता ण नयासी-रिपामेन भो
 देवाणुप्पिआ ! मम आवासं पोसहमाल च करेहिं करेत्ता ममेअमाणत्तिअ पञ्चपिणत्ति, तए णं से नट्ठरयणे भग्गेण रण्णा
 एम बुत्ते समणे हट्ठबुट्ठचित्तमाणदिए पीइमणे जाव अंजलि कट्ट एम मामी तदत्तिआणाए त्रिणण वयण पड्डिमुणेइ २ ता भरह्मस्स
 रण्णे आनसह पोसहसाल च करेइ २ ता एअमाणत्तिअ रिपामेन पञ्चपिणत्ति, तए ण से भग्गे राया आमिसेकाओ हत्थिरय-

णाओ पबोरुहइ २ ता जेणेव पोसहसाला तेणेव उवागच्छइ २ ता पोसहसालं अणुपविसइ २ ता पोसहसाल पमज्जइ २ ता दन्भसधारग सथरइ २ ता दन्भसंथारगं ठुरूहइ २ ता मागहतित्यकुमारस्स देवस्स अट्टमभत्तं पणिण्हइ २ ता पोसहसालाणं पडिजागरमाणे २ विहरइ । तए ण से भरहे राया अट्टमभत्तसि परिणममाणसि पोसहसालाओ पडिणिस्समइ २ ता जेणेव बहिरिआ उवट्ठाणसाला तेणेव उवागच्छइ २ ता कोडुविअपुरिसे सद्धवेइ २ ता एव वयासी-रिप्पासेव भो देवाणुप्पिआ ह्यग-यरहपवरजोहकलिअ चाउरगिणि सेणं सण्णोहेह चाउघट आसरह पडिकप्पेहत्तिकट्ठु मज्जणघर अणुपविसइ २ ता समुत्त तहेव जाव धवलमदमेहणिग्गए जाव मज्जणघराओ पडिणिक्खमइ २ ता ह्यगयरहपवरवाहण जाव सेणावइ पडिअकिन्ती जेणेव बाहिरिआ उवट्ठाणसाला जेणेव चाउघटे आसरहे तेणेव उवागच्छइ २ ता चाउघट आसरह ठुरूढे (सूत्र-४४)

‘तए णं से’इत्यादि, ततस्तद्विज्रं चक्रत्वं अष्टाहिकायां महामहिमायां निर्वृतायां-जातायां सत्यां आयुधगृहशालातः प्रतिनिष्क्रामति, प्रतिनिष्क्रम्य च अन्तरिक्षं प्रतिपन्नं-नभः प्राप्तं, यक्षसहस्रसंपरिवृतं-चक्रधरचतुर्दशरत्नानां प्रत्येकं देवमहत्त्वाधिष्ठितत्वात्, दिव्यत्रुटितशब्दसन्निनादेन पूर्वव्याख्यातेन आपूरयदिवाम्बरतलं-शब्दाद्वितं नभः कुर्वदिवेत्यर्थः, विनीतायाः राजधान्याः मध्यमध्येन मध्यभागेनेत्यर्थः निर्गच्छति, निर्गत्य च गङ्गानान्द्रया महानद्या दक्षिणात्ये कूले उभयत्र णंशब्दो वाक्यालंकारे समुद्रपार्श्ववृत्तिनि तटे इत्यर्थः, अयं भावः-विनीतासमश्रेणौ हि

प्राच्यां वहन्ती गङ्गा मागधतीर्थस्थाने पूर्वसमुद्रं प्रविशति, इदमपि मागधतीर्थससाधयिषया पूर्वा दिशं यियासुः
 अनुनदीतटमेव गच्छति, तच्च तटं दक्षिणदिग्वर्त्तित्वेन दक्षिणात्यमिति व्यवह्रियते, अत एव दक्षिणात्येन कूलेन
 पूर्वा दिश मागधतीर्थाभिमुखं प्रयातं—चलितं चाप्यभवत्, एतच्च प्रयाणप्रथमदिने यावत् क्षेत्रमतिक्रम्य स्थितं तावद्
 योजनमिति व्यवह्रियते, तच्च प्रमाणाद्गुलनिष्पन्नतया भरतचक्रिणः स्कन्धावारः स्वशक्त्यैव निर्वहति, अन्येषां तु
 दिव्यशक्त्या इति वृद्धाः, ततः किं जातमित्याह—‘तए ण’मित्यादि, उक्तार्थप्रायं, किमवादीदित्याह—‘खिप्पामेव’न्ति
 क्षिप्रमेव भो देवानुप्रिया ! आभिषेक्यं—अभिषेकयोग्यं हस्तिरत्नं पट्टहस्तिनमिति भावः प्रतिकल्पयत—सज्जीकुरुत,
 हयगजरथप्रवरयोधकलितां चतुरङ्गिनीं, अत्र चतुःशब्दस्याऽऽत्वं प्राकृतसूत्रेण, उत्कैरेवाङ्गैश्चतुःप्रकारा सेनां सन्नाहयत—
 सन्नद्धां कुरुत, शेषं प्राग्वत्, ‘तए ण’मित्यादि, अत्र यावत्शब्दात् ‘पुरिसा भरहेणं’ रणणा एवं बुत्ता समाणा
 हट्टुहत्तमाणांदिआ’ इति ग्राह्यं, इदं चाभ्युपगमसूत्रमिश्रमाज्ञाकरणसूत्रं स्पष्टमिति, अथ भरतो दिग्यान्नायियासया
 यं विधिमकार्षीत् तमाह—‘तए ण’मित्यादि, स्नानसूत्रं पूर्ववत्, ‘हये’त्यादि, हयगजरथाः प्रवरानि वाहनानि—
 वेसरादीनि भटा—योद्धारस्तेषां चङगरपहकरत्ति—विस्तारवृन्दं, इदं च देशीशब्दद्वयं, तेन संकुलया—व्याप्तया सेनया
 सार्द्धमिति शेषः, प्रथितकीर्त्तिर्भरतो यत्रैव बाह्योपस्थानशाला यत्रैव आभिषेक्यं हस्तिरत्नं तत्रैवोपागच्छति उपागत्य
 च अञ्जनगिरेः कटको—नितम्बभागस्तस्मिन्निभमेतावत्प्रमाणमुच्चत्वेनेत्यर्थः गजपतिं—राजकुञ्जरं नरपतिर्दुरुद्धे इति—

श्रीजम्बू-
द्वीपशा-
न्तिचन्द्री-
या इति:
॥१९६॥

आरूढ इति । आरूढश्च कीदृशया ऋद्ध्या चकरल्लोपदर्शितं स्थानं याति तदाह—‘तए ण’मित्यादि, ततः स भरता-
धिपो—भरतक्षेत्रपतिः स च भरताधिपदेवोऽप्यतो नरेन्द्रः प्रस्तावाट्टपभसूनुः चक्री इत्यर्थः, एतेनास्यैवालापकस्योत्तर-
सूत्रे नरिदेत्तिपदेन न पौनरुक्त्यमिति, ‘हारोत्थये’त्यादि विशेषणत्रयं प्राग्वत्, नरसिंहः सूरत्वात्, नरपतिः स्वामि-
त्वात्, नरेन्द्रः परमैश्वर्ययोगात्, नरवृषभः स्वीकृतकुल्यभरनिर्वाहकत्वात्, ‘भरुद्राजवृषभकलयो’ मरुतो—देवा व्यन्त-
रादयस्तेषां राजानः—सन्निहितादय इन्द्रास्तेषां मध्ये वृषभा—मुख्याः सौधमेन्द्रादयस्तत्कल्पः—तत्सदृश इत्यर्थः, अभ्य-
धिकराजतेजोलक्ष्म्या दीप्यमान इति स्पष्टं, प्रशस्तैर्मङ्गलशतैः—मङ्गलसूचकवचनैः कृत्वा स्तूयमानो वन्दिभिरिति
शेषः, ‘जयसदृकयालोए’ इति प्राग्वत्, हस्तिस्कन्धवरं गतः—प्राप्तः, केन सहेत्याह—‘सकोरण्टमाल्यदाम्ना छत्रेण
अग्रमाणेन सह, कोऽयः ?—यदा नृपो हस्तिस्कन्धगतो भवति तदा छत्रमपि हस्तिस्कन्धगतमेव ध्रियते, अन्यथा
छत्रधरणस्यासङ्गतत्वात्, एवं श्वेतवारचामरैरुद्धूयमानैः—वीज्यमानैः सह इति, तेन गयवई णरवई दुरुढे इति पूर्वसूत्रेण
सहास्य भेदः, अधिकार्थप्रस्तावनार्थकत्वादस्य वक्षाणां—देवविशेषाणां सहस्राभ्यां संपरिवृतः, चक्रवर्त्तिशरीरस्य व्यन्त-
रदेवसहस्रद्वयाधिष्ठितत्वात्, ‘वेसमणे चेव धणवई’ति वैश्रमण इव धनपतिः अमरपतेः सन्निभया ऋद्ध्या प्रथितकी-
र्त्तिर्गङ्गाया महानद्या दाक्षिणाल्यकूले उभयत्र णंशब्दो प्राग्वत् अथवा सप्तम्यर्थे तृतीया ग्रामाकरादीनां—प्राक्प्रथमा-
रकवर्णने युग्मिवर्णनाधिकारे उक्तस्वरूपाणां सहस्रैर्मण्डितां तदानीं वासवहुलत्वाद्भरतभूमेः स्तिमितमेदिनीकां प्रस्तु-

श्वक्षस्कारे
सचक्रस्य
मागधी-
भगमनं मू.
४४

॥१९६॥

तनूपस्य प्रजाप्रियत्वात् स्तिमिता—निर्भयत्वेन स्थिरा मेदिनी—मेदिन्याश्रितजनो यस्यां सा तथा तां, बहुश्रीहिलक्षणः कप्रत्ययः, अत्र मेदिनीशब्देन 'तात्स्थ्यात्तबुव्यपदेश' इति न्यायात्तन्निवासी जनो लक्ष्यते, एवंविधां वसुधां अभिजयन् २—तत्रत्याधिपवशीकरणेन स्ववशे कुर्वन् २ इत्यर्थः, अश्याणि वराणि—अत्यन्तमुत्कृष्टानि रत्नानि—तत्तज्जातिप्रधान-वस्तूनि आज्ञावशंवदीकृततत्तद्देशाधिपादिप्राभृतीकृतानि प्रतीच्छन् २—गृणहन् २ तद्विव्यं चक्ररत्नमनुगच्छन्, चक्ररत्न-गत्यद्विमतमार्गेण चलन्नित्यर्थः, योजनं—चतुःकोशात्मकं तदन्तरिताभिर्वसतिभिर्विश्रामैर्वसन् २, अयमर्थः—एकस्माद्विश्रामा-द्योजनं गत्वा परं विश्राममुपादत्ते इति, यत्रैव मागधतीर्थं तत्रैवोपागच्छति, तत्रोपागतः सन् किं चकारेत्याह—'उवा-गच्छित्ता' इत्यादि, उपागत्य च मागधतीर्थस्य दूरं च—विप्रकृष्टं सामन्तं च—आसन्नं दूरसामन्तं ततोऽन्यत्र, नातिदूरे नात्या-सन्न इत्याशयः, द्वादशयोजनायामं नवयोजनविस्तीर्णं वरनगरसदृशं विजययुक्तः स्कन्धावारः—सैन्यं तस्य निवेश—स्थापना करोति, कृत्वा च वर्द्धकिरलं—सूत्रधारमुख्यं शब्दयति, शब्दयित्वा च एवमवादीदिति, किमवादीदित्याह—'स्थिप्पामेव' इति क्षिप्रमेव भो देवानुप्रिय ! मम कृते आवासं पौषधशाला च, तत्र पौषधं—पर्वदिनानुष्ठेयं तप उपवासादिः तदर्थं शाला—गृहविशेषः तां कुरु, कृत्वा मम एतामाज्ञसिका प्रत्यर्पयेति । 'तए ण'मित्यादि, स्पष्टं, नवरं 'आवसहं' आवासमिति, अथ भरतः किं चक्रे इत्याह—'तए ण'मित्यादि, ततः स भरतो राजा आभिषेक्याद् हस्तिरत्नात् प्रत्यवरोहति, प्रत्यवरुह्य च यत्रैव पौषधशाला तत्रैवोपागच्छति उपागत्य च पौषधशालामनुप्रविशति, अनुप्रविश्य च पौषधशाला प्रमार्जयति, प्रमार्ज्य

च दवर्भसंस्तारकं संस्तृणाति, संस्तीर्य च दवर्भसंस्तारकं दुरुहति-आरोहति, आरुह्य च मागधतीर्थकुमारनाम्नो देवस्य माध-
नायेति शेषः, अथवा चतुर्थ्यर्थे पष्ठी, तेन मागधतीर्थकुमाराय देवाय, अष्टमभक्तं समयपरिभाषयोपवासत्रयमुच्यते,
यद्वा अष्टमभक्तमिति सान्वयं नाम, तच्चैवं-एकैकस्मिन् दिने द्विवारभोजनौचित्येन दिनत्रयस्य पण्णां भक्तानामुत्त-
रपारणकदिनयोरेकैकस्य भक्तस्य च त्यागेनाष्टमं भक्तं त्याज्यं यत्र तथा, प्रगृह्णाति, अनेनाहारपौषधमुक्तं, प्रगृह्य च पौषध-
शालायां 'पौषधिकः' पौषधवान्, पौषधं नामेहाभिमते देवतासाधनार्थकव्रतविशेषोऽभिग्रह इतियावत्, नत्वेकादश-
व्रतरूपसद्व्रतः सांसारिककार्यचिन्तनानौचित्यात्, नन्वेवमेकादशव्रतिकोचितानि तद्व्रतो ब्रह्मचर्यचिनुष्ठानानि सूत्रे कथमु-
पात्तानि?, उच्यते, ऐहिकार्थसिद्धिरपि संवरानुष्ठानपूर्विकैव भवतीत्युपायोपेयभावदर्शनार्थं, अभयकुमारमन्त्रिश्रीवि-
जयराजधम्मिल्लादीनामिव, अत एव परमजागरूकपुण्यप्रकृतिकाः संकल्पमात्रेण सिसाधयिपितसुरसाधनसिद्धिनिश्चयं
जानाना जिनचक्रिणोऽतिसातोदयिनः कष्टानुष्ठानेऽष्टमादौ नोपतिष्ठन्ते, किन्तु मागधतीर्थाधिपादिः सुरः प्रभुणा हृदि
चिन्तितः सन् गृहीतप्राभृतकः सहस्रैव सेवार्थमभ्युपैति, यदाहुः श्रीहेमचन्द्रसूरिपादाः श्रीशान्तिनाथचरित्रे-“ततो
मागधतीर्थाभिमुखं सिंहासनोत्तमे । जिगीपुरप्यनावद्धविकारो न्यपदत् प्रभुः ॥१॥ ततो द्वादशयोजन्या, तस्थुषो माग-
धेशितुः । सिंहासनं तदा सद्यः, खञ्जपादमिवाचलत् ॥२॥” इत्यादि, यत्तु श्रामण्ये जगद्गुरवो दुर्विपहपरिपहादीन्,
सहन्ते तत्कर्मक्षयार्थमिति, अनेनैव साधर्म्येण पौषधशब्दप्रवृत्तिरपि, यथा चास्य पौषधव्रतेन साधर्म्यं तथा चाह-

ब्रह्मचारी-मैथुनपरित्यागी, अनेन ब्रह्मचर्यपौषधमुक्तं, उन्मुक्तमणिमुवर्णः-त्यक्तमणिमुवर्णः, व्यपगतानि माला-
 वर्णकविलेपनानि यस्मात् स तथा, वर्णकं-चन्दनं, अनेन पदद्वयेन शरीरसत्कारपौषधमुक्तं, निक्षिप्तं-हस्ततो विमुक्तं
 शस्त्रं-क्षुरिकादि मुसलं च येन स तथा, अनेनेष्टदेवताचिन्तनरूपमेकं व्यापारं मुक्त्वाऽपरव्यापारत्यागरूपं पौषधमुक्तं,
 दन्तसंस्कारोपगत इति व्यक्तं, एकः आन्तरव्यक्तरागादिसहायवियोगात् अद्वितीयस्तथाविधपदात्यादिसहायविरहात्,
 अष्टमभक्तं प्रतिजामात् २-पालयन् २ विहरति-आस्ते इति । 'तए ण'मित्यादि, ततः स भरतो राजाऽष्टमभक्ते परि-
 णमति-पूर्यमाणे, परिपूर्णप्राये, इत्यर्थः; अत्र वर्त्तमाननिर्देशः आसन्नातीतत्वात् 'सत्सामीप्ये' (श्रीसिद्ध ० अ. ५ पा. ४ सू. १)
 इत्यनेन, पौषधशालातः प्रतिनिष्क्रामति, प्रतिनिष्क्रम्य च यत्रैव बाह्योपस्थानशाला तत्रैवोपागच्छति, उपागत्य च कौटु-
 म्बिकपुरुषान् शब्दयति, शब्दयित्वा चैवमवादीत्-क्षिप्रमेव भो देवानुप्रिया ! हयगजरथप्रवरयोधकलितां चतुर-
 द्विनीं सेनां सन्नाहयत, चतस्रो घण्टादलत्रिकैकदिशि तत्सद्भावात् अवलम्बिता यत्र स तथा तं, चकारः समुच्चये,
 स चाश्वरथमित्यत्र योजनीयः, अश्ववहनीयो रथोऽश्वरथो नियुक्तोभयपार्श्वतुरङ्गमो रथ इत्यर्थः; अनेनास्य सांभ्रा-
 मिकरथत्वमाह, तं प्रतिकल्पयत-सजीकुरुत इतिकृत्वा-कथयित्वा आदिश्येत्यर्थः; मज्जनगृहमनुप्रविशतीति, 'अणुप-
 प्रविशति' इत्यादि, अनुप्रविश्य च मज्जनगृहं समुक्ताजालाकुलाभिरामे इत्यादि, तथैव प्रागुक्तास्थानाधिकारगमन-
 दित्यर्थः; यावद् धवलमहामेघनिर्गतो यावन्मज्जनगृहात्प्रतिनिष्क्रामति, प्रतिनिष्क्रम्य च हयगजरथप्रवरवाहनयावत्प-

दात् 'भडचडगरपहगरसंकुल'ति ग्राह्यं, 'सेगाए(वई)पहिअफिती'इत्यादि प्राग्वत्, अत्र निष्ठितवैपथ्यस्य सतो मागध-
तीर्थमभिवियासोर्भरतस्य यत् स्नानं तदुत्तरकालभाविवलिकर्मोद्यर्थ, यदाह श्रीहेमचन्द्रसूरिपादाः आदिनाथचरित्रे-
“राजा सर्वार्थनिष्णातस्ततो बलिविधिं व्यधात् । यथाविधि विधिज्ञा हि, विसरन्ति विधिं न हि ॥ १ ॥” इति, अत्र
च सूत्रेऽनुक्तमपि बलिकर्म “व्याख्यातो विशेषप्रतिपत्ति”रिति न्यायेन ग्राह्यमिति ॥ अथ कृतस्नानादिविधिर्भरतो
यच्चक्रे तदाह—

तए ण से भरहे राया चाउगघटं आसरह दुलुढे समणे ह्यगयरहपवरजोहकलिआए सट्ठि सपरिवुडे महयाभडचउगरपहगरवदपरि-
कित्तत्ते चफारयणेदिसिअमगे अणेगरायवरसहस्साणुआयमगे महया उफिट्ठसीहणायवोलकलकलरेवेण पक्खुभिअमहासमुद्धरव-
भूअपिब करेमाणे २ पुरत्थिमदिसाभिमुहे मागहतित्थेण लवणसमुद्ध ओगाहर जाव से रहवरस्स कुप्परा उल्ला, तए ण से भरहे राया
तुरगे निगिण्हई २ ता रह ठवेइ २ ता धणु परामुसइ, तए ण त अद्धरुगयवालचन्दइधणुसकाम वरमहिसदरिअदप्पिअदढ-
घणसिगरइअसार उरगवरपवरगणलपवरपरहुअभमरकुलणीलिणिद्वधंतधोअपट्ट णिउणोविअमिसिभिधंतमणिरयणघटिआजालपरि-
कित्तत्त तडितरुणफिरणतवणिज्जवद्वचिध दहरमलयगिरिसिहरकेसरचामरवालदूचदचिध कालहरिअरत्तपीअसुफिद्धवहुण्हारुणिंसिं-
णद्वजीनं जीविअत्तकरणं चलजीव धणू गहिऊण से णरई उसु च वरवइरकोडिअ वइरसारतोंड कंचणमणिक्कणगरयणधोइट्टसु-
कयपुस अणेगमणिरयणविहिहसुविरइयनामचिध वइसाह ठाईऊण ठाण आयत्तकणायत्तं च काऊण उसुमुदार इमाइ वयणाइ तत्त्व भाणिअ

से णरवई—हदि सुणतु भवंतो वाहिरओ सलु सरस्स जे देवा । णागासुरा सुवण्णा तेसिं सु णमो पणिवयाभि ॥ १ ॥ हदि सुणंतु
 भवतो अर्द्धिभतरओ सरस्स जे देवा । णागासुरा सुवण्णा सबे मे ते विसयवासी ॥ २ ॥ इतिकट्टु उसु णिसिरडत्ति—‘परिगरणि-
 गरिअमज्झो वाडडुअसोभमाणकोसेल्लो । चित्तेण सोभए धणुवरेण इदोद्य पच्चम्प ॥ ३ ॥ त चचलायमाण पंचमिचटोवम महाचाव ।
 छज्जइ वामे हत्ये णरवड्ढणो तमि विजयमि ॥ ४ ॥ तए ण से सरे भरहेण रण्णा णिसट्ठे समाने रिप्पामेव दुवालस लोअणाइं
 गता मागहतित्थाधिपतिस्स देवस्स भवणसि निवइए, तए णं से मागहतित्थाहिवई देवे भवणसि सर णिवइअं पासइ २ ता आसु-
 रुत्ते रुट्ठे चडिक्किए कुविए मिसिमिसेमाणे तिबलिअं भिजडि णिडाले साहरइ २ ता एव वयासी—केस ण भो एस अपत्थिअ-
 पत्थाए दुरतपंतलक्खणे हीणपुण्णचाउइसे हिरिसिरिपरिवल्लिए जे ण मम इमाए एआणुरूवाए दिवाए देविद्वीए दिवाए देवजुईए दिव्वेण
 दिवाणुभावेण लद्धाए पत्ताए अभिसमण्णागयाए उप्पि अपुस्सुए भवणंसि सर णिसिरइत्तिकट्टु सीहासणाओ अब्बुट्ठेइ २ ता जेणेव
 से णामाहयके सरे तेणेव उवागच्छइ २ ता त णामाहयक सर गेण्हइ णामकं अणुप्पवाएइ णामक अणुप्पवाएमाणस्स इमे एआ-
 रुवे अब्बमत्थिए चित्तिए पत्थिए मणोगए संकप्पे समुप्पज्जित्था—उप्पण्णे सल्लु भो ! जवुदीवे दीवे भरहे वासे भरहे णाम राया
 चाउरतचक्खवट्ठी त जीअमेअ तीअपणुप्पणमणागयाण मागहतित्थकुमाराण देवाण राईणमुवत्थाणीअं करेत्तए, तं गच्छामि णं
 अहपि भरहस्स रण्णो उवत्थाणीअ करेमिक्किट्टु एव सपेहेइ सपेहेत्ता हार मउडं कुडलाणि अं कंडगाणि अ तुडिआणि अ वत्थाणि
 अ आभरणाणि अ सर च णामाहयक मागहतित्थोदग च गेण्हइ णिणिहत्ता ताए उक्किट्ठाए तुरिआए चवलाए जयणाए सीहाए
 सिग्घाए उट्ठुआए दिवाए देवगईए वीईवयमाणे २ जेणेव भरहे राया तेणेव उवागच्छइ २ ता अतल्लिक्खपडिवण्णे सारिस्सिणीआइं

पचवण्णाइ वत्थाइ पनर परिटिए करणलपरिगहिअ दमणइ सिर जाय अजळि कट्टु भरु राय नण्ण विजण्ण वट्ठोइ २ ता एव
वयासी—अभिजिण णं देवाणुप्पिणहिं केवलकण्णे भरहे वामे पुरच्छिमेणं मागहत्तिमेराणं त अहण्ण देवाणुप्पिआण विमरासी अहण्णं
देवाणुप्पिआणं आणत्तीककरे अहण्ण देवाणुप्पिआण पुरच्छिमिद्वे अत्तवाले त पडिउंटु ण देवाणुप्पिआ ! मम इमेआरु पीडाण-
तिकट्टु हार मउड कुडलाणि अ कडगाणि अ जाय मागहत्तियोद्दग च उवणेइ, ताए ण से भरहे राया मागहत्तिउमारस्स देवस्स
इमेयारुत्त पीडाण पडिच्छइ २ ता मागहत्तिथकुमार देव सफारेइ सम्माणेइ २ ता पडिविसज्जेइ, ताए ण से भरहे
राया रह परावत्तेइ २ ता मागहत्तियेणं लणसमुदाओ पञ्चुत्तरइ २ ता जेणेव निजयरथावारणिनेमे जेणेव वाहिरिआ
उवट्ठाणमाला तेणेव उवागच्छइ २ ता तुरए णिगिण्हइ २ ता रह ठवेइ २ रहाओ पच्चोरुहति २ ता जेणेव गज्जणघरे तेणेव
उवागच्छति २ मज्जणघर अणुपविसइ २ ता जाय ससिध पिअदंसणे णरवइ मज्जणराओ पडिणिक्खमइ २ ता जेणेव
भोअणमडेवे तेणेव उवागच्छइ २ ता भोअणमडवसि मुह्सासणवरगण अट्टमभत्त पारेइ २ ता भोअणमडवाओ पडिणिक्खमइ
२ ता जेणेव वाहिरिआ उवट्ठाणमाला जेणेव सीहासणे तेणेव उवागच्छइ २ ता सीहासणवरगण पुरत्थाभिमुहे णिसीअइ २ ता
अट्टारस्स सेणिप्पसेणीओ सद्दवेइ २ ता एव वयासी—विप्पामेव भो ! देवाणुप्पिया उस्सुम्फ उफार जाव मागहत्तिथकुमारस्स
देवस्स अट्ठाहिअ महामहिम करेइ २ ता मम एअमाणत्तिअ पच्चप्पिण्ह, ताए ण ताओ अट्टारस्स सेणिप्पसेणीओ भरहेण रण्णा एव
उत्ताओ समाणीओ हट्ट जाव करेति २ ता एअमाणत्तिअ पच्चप्पिणति, ताए णं से दिधे चफरयणे वट्ठारामयतुने लोहिअस्सामया-
रण जंवूणयेमीए णाणामणिखुरप्पथालपरिण मणिमुत्ताजालभूसिण सणदिघोमे सविखिणीए दिव्वे तरुणरविमडलणिमे णाणा-

मणिरयणघटिआजालपरिक्वित्ते सबोउअसुरभिकुसुमआसत्तमद्गमो अतलिक्खपडिवण्णे जम्बमहस्ससंपरियुडे दिव्वतुडिअस-
 द्मणिणादेणं पूरेते चेव अवरत्तल णामेण य सुदसणे णरवइस्स पढमे चकारणे मागहतिथकुमारस्स देवस्स अट्ठाहिआण महाम-
 हिमाए णिव्रत्ताए समाणीए आउहधरसालाओ पडिणिस्समइ २ ता दाहिणपअट्ठियम दिमि वरगमत्तिथामिमुहे पयाण यावि
 होत्था (सूत्रं ४५)

‘तए ण’मित्यादि, ततः स भरतो राजा चतुर्घण्टमश्वरथमारूढः सन् हयगजरथप्रवरयोधकलितया, अर्थात् सेनया
 इति गम्यं, सार्द्धं संपरियुतो ‘महया’ इति महाभटानां चङगरत्ति-विस्तारवन्तः ‘पहगरत्ति’ समूहास्तेषां यद्वृन्दं-
 समूहो विस्तारवत्समूह इत्यर्थः, तेन परिक्षिप्तः-परिकरितः चक्रत्वादंगितमार्गः, अनेकेषां राजवराणां-आवृद्ध-
 मुकुटराज्ञां सहस्रैरनुयातः-अनुगतो मार्गः-पृष्ठं यस्य स तथा, महता-तारतरेण उत्कृष्टिः-आनन्दध्वनिः सिंहनादः-
 प्रतीतः बोलो-वर्णव्यक्तिरहितो ध्वनिः कलकलश्च-तदितरो ध्वनिस्तल्लक्षणो यो रयस्तेन प्रक्षुभितो-महावायुवशादु-
 त्कल्लोलो यो महासमुद्रस्तस्त्वं ‘भूड् प्राप्ता’विति सौत्रो धातुरिति वचनाद् भूतं-प्राप्तमिव दिग्मण्डलमिति गम्यते
 कुर्ध्वन्नपि चशब्दोऽत्र इवादेशो ज्ञातव्यः, पूर्वदिगभिमुखो मागधनाम्ना तीर्थेन-घट्टेन लवणसमुद्रमवगाहते-प्रविशति,
 किंयदवगाहते इत्याह-यावत् ‘से’ तस्य रथवरस्य कूर्पराविव कूर्परो कूर्परकारत्वात् पिञ्जनके इति प्रसिद्धौ रथावयवौ
 आद्रौ स्यातां, अत एव सूत्रवलादन्यत्र एतदासन्नभूतो रथचक्रनाभिरूपोऽवयवो विवक्ष्यते, यदाह-“रथाङ्गनाभि-
 द्वयसं, गत्वा जलनिर्धेर्जलम् । रथस्तस्यौ रथाग्रस्थसारथिस्खलितैर्हयैः ॥ १ ॥” इति, ‘तए ण’मित्यादि, ततः स भरतो

राजा तुरगान् निगृह्णाति, अत्र तुरगाविति द्विवचनेन ह्यद्विके व्याख्यायमाने सूत्रार्थसिद्धौ सत्यामपि वरदामसूत्रे हयचतुष्टयस्य वक्ष्यमाणत्वात् बहुवचनेन व्याख्या, निगृह्य च रथं स्थापयति, स्थापयित्वा च धनुः परामृशति-स्पृशति, अथ यादृशं पराममर्शं तादृशं धनुर्वर्णयन्नाह-‘तए ण’मित्यादि, ततो-धनुःपरामर्शानन्तरं स नरपतिरिमानि-वक्ष्यमाणानि वचनानि ‘भाणीअ’त्ति अभाणीदिति सम्बन्धः, किं कृत्वेत्याह-धनुर्गृहीत्वा, किंलक्षणमित्याह-तत्-प्रसिद्धं अचिरोद्गतो यो बालचन्द्रः-शुक्लपक्षद्वितीयाचन्द्रस्तेन यत्तु उत्तरसूत्रे पंचमिचंदोवममिति तदारोपितगुणस्यातिवक्रताज्ञापनार्थमिति, इन्द्रधनुषा च वक्रतया सनिकाशं-सदृशं यत्तत्तथा, हस्तः-दर्पितो द्वयोः समानार्थयोरतिशयवाचकत्वेन सञ्जातदर्पार्तिशयो यो वरमहिपः-प्रधानसेरिभो विशेषणपरनिपातः प्राकृतत्वात् तस्य दृढानि-निविड-पुद्गलनिष्पन्नानि अत एव घनानि-निच्छिद्राणि यानि शृङ्गायाणि ते रचितं सारं च यत्तत्तथा, उरगवरो-भुजगवरः प्रवरगवलं-वरमहिपश्चन्द्रं प्रवरपरमृतो-वरकोकिलो भ्रमरकुलं-मधुकरनिकरो नीली-गुलिका एतानीव स्निग्धं-काल-कान्तिमत्-ध्मातमिव ध्मातं च-तेजसा ज्वलद्भौतमिव धौतं च-निर्मलं पृष्ठं-पृष्ठभागो यस्य तत्तथा, निपुणेन शिल्पिना ओपिताना-उज्ज्वालितानां ‘मिसिमिसित’त्ति देदीप्यमानानां मणिरत्नघण्टिकानां यज्जालं तेन परिक्षिप्तं-वेष्टितं यत्तत्तथा तडिदिव-विद्युदिव तरुणाः-प्रत्यग्राः किरणा यस्य तत्तथा, एवंविधस्य तपनीयस्य सम्बन्धीनि वद्धानि चिह्नानि-लाञ्छनानि यत्र तत्तथा, दर्दरमलयाभिधौ यौ गिरी तथोर्यानि शिखराणि तत्सम्बन्धिनो ये केसराः-सिंहस्क-

न्धकेशाः चामरवालाः—चमरपुच्छकेशाः, एषां चोक्तगिरिद्वयसत्कानामतिसुन्दरत्वेनोपादानं, अर्द्धचन्द्राश्च—खण्डच-
 न्द्रप्रतिविम्बानि चित्ररूपाणि एतादृशानि चिन्हानि यत्र तत्तथा, यस्य धनुषि सिंहकेसराः वध्यन्ते स महान् शूर
 इति शौर्यातिशयव्यापनार्थं, चमरवालवन्धनं अर्द्धचन्द्रप्रतिविम्बरूपं च शोभातिशयार्थमिति, कालादिवर्णा याः
 ‘णहारुणि’ति स्नायवः शरीरान्तर्धर्मास्ताभिः सम्पिनद्धा—चद्धा जीवा—प्रत्यक्षा यस्य तत्तथा, जीवितान्तकरणं शत्रूणा-
 मिति गम्यं, ईदृशधनुर्मुक्तो वाणोऽवश्यं रिपुजयीत्यर्थः, चलजीवमिति विशेषणं त्वेतद्वर्णकवृत्तौ पष्ठाङ्गे श्रीअभयदेव-
 सूरिभिर्न व्याख्यातमिति न व्याख्यायते, यदि च भूयस्सु जम्बूद्वीपप्रज्ञसिसूत्रादर्शेषु दृश्यमानत्वाद् व्याख्यातं विलो-
 क्यते तदा टणकारकरणक्षणे चला—चञ्चला जीवा यस्य तत्तथा, पुनः किंकृत्येत्याह—‘उसुं च’ति इषुं च गृहीत्वा, तमेव
 विशिनष्टि—वरवज्रमय्यौ कोट्यौ—उभयप्रान्तौ यस्य स तथा, बहुव्रीहिलक्षणः कप्रत्ययः, वरवज्रवत् सारं—अभेद्यत्वे-
 नाभङ्गुरं तुण्डं—मुखविभागो भङ्गीरूपो यस्य स तथा तं, काञ्चनवद्धा मणयः—चन्द्रकान्ताद्या कनकवद्भानि रत्नानि—
 कर्कतनादीनि प्रदेशविशेषे यस्य स धौत इव धौतो निर्मलत्वात् इष्टो—धानुष्काणामभिमतः सुकृतो—निपुणशिल्पिना
 निर्मितः पुंलः—पृष्ठभागो यस्य स तथा तं, अनेकैर्मणिरत्नैर्विविधं—नानाप्रकारं सुविरचितं नामचिन्हं—निजनामचर्णपङ्क्ति-
 रूपं यत्र स तथा तं, पुनरपि किं कृत्येत्याह—वैशाखं—वैशाखनामकं स्थानं—पादन्यासविशेषरूपं स्थित्वा—कृत्वा, वैशाख-
 स्थानकं चैवं—‘पादौ सविस्तरौ कार्यौ, समहस्तप्रमाणतः । वैशाखस्थानके वत्स !, कूटलक्ष्यस्य वेधने ॥ १ ॥’ इति,

भूयोऽपि किं कृत्येत्याह—इषुमुदारं—उद्भटं आयतं—प्रयत्नवद् यथा भवत्येव कणं यावदायतं—आकृष्टं कृत्वा इमानि वचनान्यभाषीदिति, अन्यययोजनं तु पूर्वमेव कृतं, कानि तानि वचनानीत्याह—हंदि इति सत्ये, तेन यथाशयं वदामीत्यर्थः, अथवा हंदीति सम्बोधने, शृण्वन्तु भवन्तः, शरस्य—मत्प्रयुक्तस्य बहिस्तात्—त्वग्भागे ये देवा अधिष्ठायाकास्त्वग्दार्ढ्यादिकारिणस्ते इत्यर्थः, खलु वाक्यालङ्कारे, ते के इत्याह—नागा असुराः सुपर्णा—गरुडकुमाराः तेभ्यः खुः—निश्चये नमोऽस्तु विभक्तिपरिणामात् तान् प्रणिपतामि—नमस्करोमि, नम इत्यनेन गतार्थत्वेऽपि प्रणिपतामीति पुनर्वचनं भक्त्यतिशयख्यापनार्थं, अनेन शरप्रयोगाय साहाय्यकर्तृणां बहिर्भागवातिनां देवानां सम्बोधनमुक्तं, अथाभ्यन्तरभागवर्तिदेवानां सम्बोधनायाह—हन्दीति प्राग्वत्, नवरं अभ्यन्तरतो गर्भभागे शरस्य येऽधिष्ठायाकास्तद्दार्ढ्यादिकारिण इत्यर्थः, तेऽत्र सम्बोध्या इत्यर्थः, सर्वे ते देवा मम विषयवासिनो—मम देशवासिन इत्यर्थः, सूत्रे चैकवचनं प्राकृतत्वात्, इदं च वचनं सर्वे एते देवा मदाज्ञावशंवदत्वेन मदिष्टस्य शरप्रयोगस्य साहायकं करिष्यन्तीत्याशयेनेति, यथाऽग्रादिचरिश्चादौ शरस्य पुंल्लभरूपं देवाधिष्ठातव्यं स्थानद्वयमधिकमुक्तमस्ति तत्तयोः शरे प्राधान्यख्यापनार्थं, ननु यद्येते देवा आज्ञावशंवदास्ताहिं नमस्कार्यत्वमनुपपन्नं, उच्यते, क्षत्रियाणां शस्त्रस्य नमस्कार्यत्वे व्यवहारदर्शनात् चक्ररत्नस्येव, तेन तदधिष्ठातृणामपि स्वाभिमतकृत्यसाधकत्वेन नमस्कार्यत्वं नानुपपन्नमिति, इतिकृत्वा—निर्वैद्य इषुं निसृजति—मुञ्चति । अथ भरतस्यैतत्प्रस्ताववर्णनाय पद्यद्वयमाह—‘परिगर’न्ति परिकरेण—मल्लकच्छत्रवन्धेन युज्जोचित-

वस्त्रबन्धविशेषेत्यर्थः, निगडितं—सुवज्रं मध्यं यस्य स तथा, वातेन—प्रस्तावात् समुद्रवातेनोद्धृतं—उत्क्षिप्तं शोभमानं
 कौशेयं—वस्त्रविशेषो यस्य स तथा, चित्रेण धनुर्वरेण शोभते स भरत इत्यध्याहारः, इन्द्र इव प्रत्यक्षं—साक्षात्तत्प्रागुक्त-
 स्वरूपं महाचापं चञ्चलायमानं—सौदामिनीयमानं कान्तिझात्कारेणेत्यर्थः, आरोपितगुणत्वेन पञ्चमीचन्द्रोपमं ‘छज्जइ’ति
 राजते ‘राजेरगच्छजसहरीहरहा’इति (श्रीसिद्ध० ८-४-१००) प्राकृतसूत्रेण रूपसिद्धिः, वामहस्ते नरपतेरिति, तस्मिन्
 विजये—मागधतीर्थेशसाधने इति । ‘तए णं’इत्यादि, ततः स शरो भरतेन राज्ञा निसृष्टः सन् क्षिप्रमेव द्वादश योज-
 नानि गत्वा मागधतीर्थधिपतेर्देवस्य भवने निपतितः, ततः किं वृत्तमित्याह—‘तए णं’मित्यादि, ततः स मागधपति-
 देवो भवने अर्थात् स्वकीये शरं निपतितं पश्यति दृष्ट्वा च आशु—शीघ्रं रसः—कोधोदयाद्विमूढः, ‘रूप लुप च विमोहने’
 इति वचनात्, स्फुरितकोपलिङ्गो वा, रुष्टः—उदितक्रोधः चाण्डिक्यतः—सञ्जातचाण्डिक्यः, प्रकटितरौद्ररूप इत्यर्थः,
 कुपितः—प्रवृद्धकोपोदयः, ‘मिसिमिसेमाणे’ति क्रोधाग्निना दीप्यमान इव, एकार्थिका वृते शब्दाः कोपप्रकर्षप्रतिपाद-
 नार्थमुक्ताः, त्रिवल्किां—तिस्रो वलयः—प्रकोपोत्थललाटेस्वारूपा यस्या सा तथा ता भृकुटिं—कोपविकृतभ्रूरूपां संह-
 रति—निवेशयति, संहृत्य च एवमवादीत्, किमवादीदित्याह—‘केस णं’मित्यादि, केसत्ति—कः अज्ञातकुलशीलसहज-
 त्वादनिर्दिष्टनामकः सकारः प्राकृतशैलीभवः ‘मणसा वयसा कायसा’ इत्यादिवत् णमिति प्राग्वत् भो इति सम्बो-
 धने देवानां एषः—वाणप्रयोक्ता अप्रार्थितं—केनाप्यमनोरथगोचरीकृतं प्रस्तावात् मरणं तस्य प्रार्थको—अभिलाषी, अय-

मर्थः—यो मया सह युयुत्सुः स मुमूर्षुरेवेति, दुरन्तानि—दुष्टावसानानि प्रान्तानि—तुच्छानि लक्षणानि यस्य स तथा, हीनायां पुण्यचतुर्दश्यां जातो हीनपुण्यचातुर्दशः, तत्र चतुर्दशी किल तिथिर्जन्माश्रिता पुण्या पवित्रा शुभा इति यावत् भवति, सा च पूर्णाऽत्यन्तभाग्यवतो जन्मनि भवति अत आक्रोशता इत्यमुक्तं, कचिद् ‘भिन्नपुण्यचातुर्दशे’ति, तत्र भिन्ना-परतिथिसङ्गमेन भेदं प्राप्ता या पुण्यचतुर्दशी तस्यां जात इति, ह्रिया—लज्जया श्रिया—शोभया च परिवर्जितः यो णमिति पूर्ववत् मम अस्याः—प्रत्यक्षानुभूयमानायाः एतद्रूपायाः एतदेव न समयान्तरे भङ्गुरत्वादिरूपान्तरभाक् रूपं—स्वरूपं यस्याः सा तथा तस्या दिव्यायाः—स्वर्गसम्भवा याः प्रधानाया वा देवानामृद्धिः—श्रीर्भवन्नरत्नादिसम्पत् तस्याः, एवं सर्वत्र, नवरं द्युतिः—दीप्तिः शरीराभरणादिसम्पत् तस्याः द्युतिर्वा—इष्टपरिवारादिसंयोगलक्षणा तस्याः दिव्येन—प्रधानेन देवानुभावेन—भाग्यमहिम्नाऽथवा दिव्येन—देवसम्बन्धिनानुभावेन—अचिन्त्यवैक्रियादिकरणमहिम्ना सह ‘पिता पुत्रेण सहागत’ इत्यादिवत्, लब्धाया—जन्मान्तरार्जितायाः प्राप्ताया—इदानीमुपस्थितायाः अभिसमन्यागतायाः—भोग्यतां गतायाः उपरि आत्मना उत्सुको—मनसोत्कण्ठुलः परसम्पत्त्यभिलाषी पदव्यत्ययादुत्सुकात्मा वा भवने निरुजति, इतिकृत्वा सिंहासनादभ्युत्तिष्ठतीति । उत्थानानन्तरं यत्कर्तव्यं तदाह—‘जेणेव से णा’इत्यादि, यत्रैव स नामरूपोऽहतः—अखण्डितः अङ्कः—चिन्हं यत्र स तथा नामाङ्क इत्यर्थः, एवंविधः शरस्तत्रैवोपागच्छति, तं नामाहताङ्कं शरं गृह्णाति नामकं अनुप्रवाचयति—वर्णानुपूर्वीक्रमेण पठति, नामकमनुप्रवाचयतोऽयं—वक्ष्यमाण एतद्रूपो—वक्ष्यमाणस्वरूपः आत्मन्यधि

अध्यात्म तत्र भव आध्यात्मिकः आत्मविषय इत्यर्थः, सङ्कल्पश्च द्विधा—ध्यानात्मकः चिन्तात्मकश्च, तत्र आद्यः स्थिरा-
 ध्यवसायलक्षणस्तथाविधदृढसंहननादिगुणोपेतानां द्वितीयश्चलाध्यवसायलक्षणस्तदितरेषामिति, तयोर्मध्येऽयं चिन्तितः—
 चिन्तारूपश्चेतसोऽनवस्थितत्वात्, स चानभिलाषात्मकोऽपि स्यादित्यत आह—प्रार्थितः—प्रार्थनाविषयः, अयं मम
 मनोरथः फलेग्रहिर्भूयादित्यभिलाषात्मक इत्यर्थः, मनोगतो—मनस्येव यो गतो न बहिर्वचनेन प्रकाशित इति, सङ्कल्पः
 समुदपद्यत, तेमेवाह—उत्पन्नः खलुः—निश्चये भो इत्यामन्त्रणे विचाराभिमुख्यकरणाय स्यात्मन एव, तेनेह मागधकु-
 मारेति योज्यं, जम्बूद्वीपे द्वीपे भरते वर्षे भरतो नाम राजा चातुरन्तचक्रवर्ती तत्—तस्माज्जीतमेतत् अतीतप्रत्युत्पन्ना-
 नागतानां 'मागधतीर्थकुमाराणां'मिति मागधतीर्थस्याधिपतिः कुमारो मागधतीर्थकुमारः मध्यपदलोपेन समासः,
 कुमारपदवाच्यत्वं चास्य नागकुमारराजातीयत्वात्, तन्नामकानां देवानां राज्ञां—नरदेवानां उपस्थानिकं—प्राभृतं कर्तुं
 तद् गच्छामि णमिति प्राग्वत् अहमपि भरतस्य राज्ञ उपस्थानिकं करोमि, इतिकृत्वा—इति मनसिकृत्य एवं—यद्य-
 माणं निजर्द्धिसारं संप्रेक्षते—पर्यालोचयति, ततः किं करोतीत्याह—'संप्रेक्षेत्ता' इत्यादि, संप्रेक्ष्य च हारादीनि प्रतीतानि
 चकारः सर्वत्र समुच्चये शरं च भरतस्य प्रत्यर्पणाय नामाहृतं नामाहृताङ्कमिति निर्देशो कर्त्तव्ये लाघवार्थमित्थमुप-
 न्यासः यद्वा नाम आहृतं—लक्षणया लिखित यत्र स तथा तं मागधतीर्थोदकं च राज्याभिषेकोपयोगि एतानि गृह्णा-
 तीति सम्बन्धः, तदनन्तरं किं विदधे इत्याह—'गिणिहृत्ता ताए उकिट्टाए'इत्यादि, गृहीत्वा च तथा दिव्यया देव-

गत्या गत्यालापकव्याख्या प्राग्वत् नगरं विहत्या-सिगतिममानया अतिमहता यन्त्रेनारब्धत्वात्, यत्र पूर्वं नृपभ-
देवनिर्वाणकल्याणात्रिकारे गत्यालापककथनं यात्येदेन अत्र च तत्कथनं निगरेण तद्विषयत्वात् सूत्रकारप्रवृत्ते-
रिति मन्तव्यं, यत्रैव भरतो राजा तत्रैवोपागच्छति उपागता चान्तरिक्षमतिपत्रो-नभोगतो देवानामभूमिचारित्यात्
सर्किङ्किणीकानि-धुद्रघण्टिकाभिः सह गतानि पद्मवर्णानि च उरसाणि प्रनरं विधिपूर्वकं यथा स्वात् तथा परिहितः-
परिहितवान्, यथा पद्मवर्णानि उखाणि परिहितवान् तथा किङ्किणीरपीत्यर्थः, किमुक्तं भवति?—किङ्किणीप्रहणेन तस्य
नटादियोग्यवेपथारित्यदर्शनेन भृशं तस्य भरते भक्तिः प्रकटिता, अथवा किङ्किणीममुत्यशब्देन सर्वजनसमक्षं से-
कोऽस्मि न तु छन्नमिति ज्ञापनार्थं तत्परिहित उपागतः, अथवा सर्किङ्किणीकानि-यद्धकिङ्किणीकानि, तद्वन्धश्च शोभा-
तिशयार्थं, करतलपरिगृहीतं दशनसं शिरमात्रं मल्लकेऽज्जलि कृत्वा भरतं गजानं जगेन विजयेन वर्द्धयति, वर्द्ध-
यित्वा चैवमवादीत्, अत्र प्राग्वद् व्याख्यानमिति । किमवादीदित्याह—‘अभिजिण् ण मित्यादि, अभिजितं-आज्ञावशं-
वदीकृतं देवानुमित्रैः-वन्द्यपादैः केवलरूपं-नम्पूर्णत्वात् केनलज्ञानसदृशं भरतं वयं-भरतक्षेत्रं पूर्वस्या मागधतीर्थ-
मर्यादया-मागधतीर्थं यावत्, तदहं देवानुमित्राणां विषयवासी-देववासी अत एवाहं देवानुमित्राणामाज्ञासिद्धिरः-
आज्ञाकारी सेवकः, अहं देवानुमित्राणां पौरस्त्यः-पूर्वदिक्ममन्वन्धी अन्तं-त्यदादेश्यदेगसम्पन्निधनं पालयति-रक्षयति
उपद्रवादिभ्य इत्यन्तपालः पूर्वदिग्देशलोकानां देवादिकृतसमस्तोपद्रवनिवारक इत्यर्थः, ‘अहणं देवानुमित्राणां’

इत्यादिपदानां भिन्नभिन्नप्रकारेण योजनीयत्वाद् न पौनरुक्त्यं, तत्प्रतीच्छन्तु—गृह्णन्तु देवानुप्रिया ! मम इदम्—अद्यत
 उपनीतं एतद्रूपं प्रत्यक्षानुभूयमानस्वरूपं प्रीतिदानं—सन्तोषदानं प्राभृतरूपमित्यर्थः, इतिकृत्वा—विज्ञप्य हारादिकमुप-
 नयति—प्राभृतीकरोतीति, 'तए ण'मित्यादि, ततः स भरतो राजा मागधतीर्थकुमारनाम्नो देवस्य इदमेतद्रूपं प्रीतिदानं
 तत्प्रीत्युत्पादनार्थमलुब्धतया प्रतीच्छति—गृह्णाति, प्रतीष्य च मागधतीर्थकुमारं देवं सत्कारयति यस्मादिना सन्मान-
 यति तदुचितप्रतिपत्त्या सत्कार्यं सन्मान्य च प्रतिविसर्जयति—स्वस्थानगमनायानुमन्यते । अथ तदुत्तरकर्त्तव्यमाह—
 'तए णं से भरहे राया रह'मित्यादि, ततः स भरतो राजा रथं परावर्त्तयति—भरतवर्गभिमुखं करोति, परावर्त्त्य च
 मागधतीर्थेन लवणसमुद्रात् प्रत्यवतरति प्रत्यवतीर्य च यत्रैव विजयस्कन्धावारनिवेशो यत्रैव च—यास्या उपस्थान-
 शाला तत्रैवोपागच्छति उपागत्य च तुरगान् निगृह्णाति निगृह्य च रथं स्थापयति स्थापयित्वा च रथात् प्रत्यवरोहति
 प्रत्यवरुह्य च यत्रैव मज्जनगृहं तत्रैवोपागच्छति उपागत्य च मज्जनगृहमनुप्रविशति अनुप्रविश्य 'जाव'न्ति यावत्करणात्
 संपूर्णः स्नानालापको वाच्यः 'ससिद्ध पिअदंसणे'इति विशेषणं यावत्, स च प्राग्वत्, नरपतिर्मज्जनगृहात् प्रतिनिष्क्रामति
 प्रतिनिष्क्रम्य च यत्रैव भोजनमण्डपस्तत्रैवोपागच्छति उपागत्य च भोजनमण्डपे सुखासनवरागतः समष्टमभक्तं पारयति
 पारयित्वा च भोजनमण्डपात् प्रतिनिष्क्रामति प्रतिनिष्क्रम्य च यत्रैव बाह्योपस्थानशाला यत्रैव च सिंहासनं तत्रैवो-
 पागच्छति उपागत्य च यावत्सिंहासनवरागतः पूर्वाभिमुखो निरीदति निरय च अष्टादश श्रेणिप्रश्रेणीः शब्दयति शब्द-

यित्वा चैवमवादीदिति, अत्र सूत्रे यावच्छब्दो लिपिप्रमादापतित एव दृश्यते, संग्राहरूपदाभानात्, अन्यत्र तद्गमा-
दावदृश्यमानत्वाच्चेति, अथ किमवादीदित्याह—‘यिप्पामेवे’ति, सप्तं प्राग्वत्, यथा राजाज्ञां पौरा निदधुस्तथा चाह—
‘तए ण’मित्यादि, व्यक्तं, ततो मागधतीर्थकुमारदेवविजयाष्टाहिकमहामहिमानन्तरं चक्ररत्नं क्रीडशं कृ च मयचारे-
त्याह—‘तए ण’मित्यादि, ततस्तद्विव्यं चक्ररत्नं नञ्मयं तुभ्यं—अरकनिर्देशस्थानं यत्र तत्तथा, लोहिताक्षररत्नमया
अरका यत्र तत्तथा, जाम्बूनदं—पीतमुत्तुर्णं तन्मयो नेभिः—धारा यत्र तत्तथा, नानामणिमयं अन्तः क्षुरमाकारत्वात्
क्षुरप्ररूपं स्थालं—अन्तःपरिधिरूपं तेन परिगतं यत्तत्तथा, मणिमुक्ताजालाभ्या भूयितं, नन्दिः—भम्भामृदनादिद्विदश-
विधसूर्यसमुदायस्तस्य घोषक्तेन सहगतं यत्तत्तथा, सकिङ्किणीकं—क्षुद्रघण्टिकाभिः सहितं, दिव्यमिति विशेषणस्य प्रागु-
क्तेऽपि प्रशस्ततातिशयख्यानार्थं पुनर्वचनं, तरुणरविमण्डलनिभं नानामणिरलघण्टिकाजालेन परिक्षिप्तं—सर्वतो व्याप्तं,
‘सबोउअ’इत्यादि विशेषणचतुष्टयं प्राग्वत् नाम्ना च सुदर्शनं नरपतेः—चक्रिणः प्रथमं—प्रधानं सर्वरत्नेषु तस्य मुख्य-
त्वाद्देरिविजये सर्वत्रामोघशक्तिकत्वाच्च चक्ररत्नं, प्रथमशब्दस्य ‘पढमे चंदयोगे’ इत्यादां प्रधानार्थकत्वेन प्रयोगदर्श-
नान्नेदमसद्गतिभाग व्याख्यानमिति, मागधतीर्थकुमारस्य देवस्य अष्टाहिक्तायां महामहिमायां निवृत्ताया सत्या आयुध-
गृहशालातः प्रतिनिष्क्रामति प्रतिनिष्क्रम्य च दक्षिणपश्चिमां दिशं—नैर्दितां निदिशं प्रतीति शेषः, वरदामतीर्था-
भिमुखं प्रयातं—चलितं चाप्यभवत्, अयं भावः—शुद्धपूर्वास्थितस्य शुद्धदक्षिणवर्तिवरदामतीर्थं नजतः आग्नेय्या

विदिशागमने—प्रतीचीदिशागमने वक्रः पन्थाः तेनैवमुक्तं, यच्च ऋषभचरित्रे—“दक्षिणस्यां वरदामतीथ प्रति ययौ ततः । चक्रं तच्चक्रवर्त्ती च, धातुं प्रादिरिवान्वगाद् ॥ १ ॥” इत्युक्तं तन्मूलजिगमिपितदिग्विवक्षणात्, यच्चात्र चक्र-
रत्नस्य पूर्वतः दक्षिणदिशि गमनं तत्सृष्टिक्रमेण दिग्विजयसाधनार्थम् ।

तए ण से भरहे राया त दिव्वं चक्करयण दाहिणपच्चत्थिम दिसिं वरदामतित्थाभिमुह पयात चावि पासइ २ ता हट्टुट्ट० कोडु-
विअपुरिसे सदावेइ २ ता एव वयासी—खिप्पामेव भो देवाणुप्पिआ ! ह्यगयरह पवर चाउरगिणि सेणं सण्णाहेह आभिसेक्क
हत्थिरयण पडिक्केहत्तिकट्टु मज्जनघर अणुपविसइ २ ता तेणेव कमेण जाव धवलमहामेहगिगए जाव सेअवरचामराहि उट्टुव-
माणीहि २ माइअवरफलपवरपरिगररेडयवरवम्मकवयमाढीसहस्सकलिए उक्कडवरमउडतिरीडपडागझयेजयतिचामरचलत्त-
छत्तधयार कलिए असिसेवणिखगचावणारायकणयकप्पणिसूलउडडिंभिमालधणुहतोणसरपहरेणेहि अ कालणीलरुहिरपीअसु-
क्किल्लअणेगच्चिंघसयसणिविट्ठे अफ्फोडिअसीहणायेछलिअहयेहसिअहत्थिगुलुगुलाइअणेगरहसयसहस्सघणवणेंतणीहम्ममाणसइसहि-
एण जमगसमगमभाहोरभकिणितलरसुहिमुगुदंसंखिअपरिलिचक्कगपरिवाइणिवंसवेणुवीपचिमहति रुच्छभिरिगिसिगिअकलतालकसता-
लकरधाणुत्थिदेण महता सइसणिणादेण सयलमवि जीवलोग पूरयते वलवाहणसमुदएण एवं जक्कसहस्सपरिवुडे वेसमणे चेव वणउई
अमरपतिसणिभाइ इट्ठीए पहिअकिन्ती गामागरणगररेडकउड तहेव सेसं जाव विजयरधाचारणिवेस करेइ २ ता वद्धइरयणं
सदावेइ २ ता एव वयासी—खिप्पामेव भो देवाणुप्पिआ ! मम आवसहं पोसहसालं च करेहि, ममेअमाणत्तिअ पञ्चप्पिणाहि (सूत्र ४६)

‘तए ण’मित्यादि, ततः स भरतो राजा तद्विजं चकारत्वं उधिणपश्चिमा दिजं प्रति नरदामनीयोभिनुगं प्रयानं चापि पश्यति, दद्या च हृदुदुत्ति आलापकादिपदरुदेअग्रहणात् सम्पूर्णालोको आयः, न चायं—‘हृदुउच्चित्तमा-
णंदिण’ इत्यादिकः प्रागुक्त एव, कोटुम्बिरूपरूपान् शब्दयति शब्दयति शब्दयति शब्दयति शब्दयति—‘सिप्पा-
मेव’ति प्राग्व्याख्यातार्यं, अत्र लाघवायमेतिदेशवाक्येनाह—‘तेनेव रुमेण’मितादि, तेनेव रुमेण—पूर्वोक्तज्ञानाधि-
कारसूत्रपरिपाठ्या तावद् वाच्यं यावद् ‘धयलमहमेहणिगण’ इत्यादि निगमनसूत्रं, तदनु यानच्छेत्तरचामरैरुद्धयमान-
रित्यन्तं राजकुजराधिरोहणसूत्रं वाच्यमिति, अथ यथाभूतो भरतो वरदामतीर्थं प्राप्तो यथा च तन स्कन्गावारनि-
वेशमकरोत्तथाऽऽह, अत्र च सूत्रे वाक्यद्वयं, तन चादिव्याक्ये तदेव सेसमित्यतिदेशपदेन सूचिते ग्रन्थे ‘तेणेव नरदाम-
त्तित्थे तेणेव उवागच्छद्’ इत्यनेनान्यययोजना कार्या, सा धैवम्—न भरतो यौव वरदामतीर्थं तनैवोपागच्छतीति,
द्वितीयवाक्ये च विजयस्कन्धावारनिवेशं करोड इत्यनेनेति, किंलक्षण इत्याह—‘माइय’ति हस्तपाशितं वरफलकं—प्रधा-
नसेटकं येस्ते तथा प्रवरः परिकरः—प्रगाढगात्रिकावन्धः रोटकं च येपा ते तथा, फलकं दारुमयं रोटकं च वंशश-
लाकादिमयमिति न पौनरुक्त्यं, वरयर्मकचचमाह्वयः—मन्नाह्वययोपा येपा ते तथा, एपा च विशेषस्तत्कलाकुगलेभ्यो
वेदितव्यः, यथा वर्म्म लोहकुतूहलिकामयं इत्यादि, ततः पदत्रयकर्मधारयः, तेभ सहस्रैः—वृन्दवृन्दैः कलितो य. स
तथा, राज्ञा हि प्रयाणसमये शुक्रान्नाना सह सशरणस्यावश्यकत्वात्, उत्कटयराणि—उन्नतप्रतराणि मुकुटानि प्रतीतानि

किरीटानि-तान्येव शिखरत्रयोपेतानि पताका-लघुपटरूपा ध्वजा-बृहत्पटरूपा वैजयन्त्या-पार्श्वतो लघुपताकिण्डय-
 युकाः पताका एव, चामराणि चलन्ति छत्राणि तेषां सम्बन्धि यवन्धकारं-छाया रूपं तेन कलितः, अत्रान्धकारश-
 ङ्गान्तसमासपदाम्रे आर्पित्वात् तृतीयैकवचनलोपो द्रष्टव्यः कलित इति च पृथगेव तेन वक्ष्यमाणानन्तरसूत्रे कलित-
 शब्दो योजनीयोऽन्यथा तत्स्थवकारस्य नैरर्थ्यक्यापत्तेः, यद्वा अत्र समस्तोऽपि कलितशब्दश्चकारणबलोदेव तत्रापि
 योजनीय इति, प्रस्तुतविशेषणस्यायं भावार्थः-चलतश्चक्रिणो मुकुटादिका तत्सैम्यस्य च छत्रव्यतिरिक्ता सामग्री तथा
 अस्ति यथाऽध्वनि मनागपि आतप्लेशो नास्तीति, अत्र भरतसैन्यसम्बद्धा छाया भरतस्य विशेषणत्वेन सम्बद्ध्यते,
 सैन्यकृतो जयः स्वामिन्येवेति व्ययहारदर्शनात्, पुनर्भरतमेव विशिनष्टि-अगधः-स्रग्भविशेषाः भिष्यन्ते सीसकगु-
 टिका अभिरिति क्षेपिण्यो-हृथनालिरिति लोकप्रसिद्धा लङ्गाः सामान्यतः बापाः-कोदण्डाः नारायाः-मर्यलोह-
 बाणाः कणका-बाणविशेषाः कल्पन्यः-कृपाण्यः शूलानि-प्रतीतानि त्रकुटाः-प्रतीताः भित्तिरपाद्या-हस्तक्षेत्र्याः महा-
 फला दीर्घा आयुधविशेषाः धनुषि-यंशमययाणासनानि किरातजनप्राधानि तूणा-तूणीराः अदाः-सामान्यतो बाणाः
 इत्यादिभिः प्रहरणैः, अत्र चकारेण पूर्वविशेषणस्थः समस्तोऽसमस्तो वा कलितशब्दो योग्यः, तेन तैः संयुक्त इति,
 दिग्बिजयोद्यतानां राक्षसां हि राक्षानि सेनामहवर्णीनि भवन्तीति ज्ञापितं, कथमुक्तप्रहरणैः कलित इत्याह-“काले-
 त्यादि, अत्र रुधिरशब्दो रणार्थः तेन काकनीलरक्तपीतशृङ्गानि जातितः पञ्चवर्णीनि व्यक्तितरनु तद्व्यागतरभेदादने-

करूपाणि यानि चिह्नशतानि तानि सन्निविष्टानि येषु तद्यथा स्यात्तथेति क्रियाविशेषणतया नोध्यं, कोऽर्थः ?—राज्ञा हि
शस्त्राध्यक्षास्तत्तज्जातीयतत्तद्देशीयशस्त्राणां निर्विलम्बं परिज्ञानाय शस्त्रकोशेषु उक्तरूपाणि चिह्नानि निवेद्यन्ति ग्रन्थेषु
च तत्तद्वर्णमयान् केशान् कुर्वन्तीत्यर्थः, अथ तूर्यसामग्रीकथनद्वारा भरतमेव विप्रिनष्टि—आस्फोटितं—करास्फोटिरूपं
सिंहनादः—सिंहस्यैव शब्दकरणं ‘छेलिज’ इति सेदितं ह्येतत्करणं सीतकारकरणं न्येत्येपितं—तुरगमशब्दः हस्तिगुलुगुला-
यितं—गजगज्जितं अनेकानि यानि रथशतमहस्याणि तेषां ‘घणघणेत’ इति अनुकरणशब्दतया निहन्यमानानामभ्याना
च तोत्रादिजशब्दास्तैः सहितेन तया यमकममकं—युगपत् भग्भा—ठफा ठोरभा—महाठफा इत्यादि तूर्यपदव्याख्या प्रागु-
क्तञ्चुडिताद्रकल्पद्रुमाधिकारतो ज्ञेया नचरं कलो—मधुरस्तालो—धनवाद्यविशेषः कंसताल—प्रसिद्धा करध्मानं—परस्परं
हस्तताडनं एतेभ्य उदितः—उत्पन्नो यस्तेन महता शब्दसन्निनादेन सकलमपि जीवलोकं—ब्रह्माण्डं पूरयन्, नलं—
चतुरङ्गसैन्यं वाहनं—शिविकादि एतयोः क्रमेण समुदयो—वृद्धिर्यस्य स तथा, गमिति वाक्यालङ्कारे, अथवा बलवाह-
नयोः समुदयेन युक्त इति गम्यं, एवमुक्तेन प्रहारेण भरतचक्रविशेषणत्वेनेत्यर्थः, मागधतीर्थप्रकरणोक्तानि यक्षसह-
स्रसम्परिवृत इत्यादीनि विशेषणानि ग्राह्याणि, तत्र सूत्रे साक्षाद्विहितानीति, अथ प्रथमवाक्ये अन लिखितानि ‘तेहेव-
सेस’मित्यतिदेशपदेन सूचितानि च विशेषणानि वाचयितृणां सौकुमार्यायैकीकृत्य लिख्यन्ते, यथा—‘जकलसहस्रसं-
परिवृडे वेसमणे चेव धणवई अमरवई सण्णिभाए इदीण पहिअकिती गामागरणगरसेउकव्वडमउंचदोणमुहपट्टणा-

समसंवाहसहस्समंडिअं धिमिअमेइणीअं वसुहं अभिजिणमाणे २ अग्गाइं वराइं रयणाइं पडिच्छमाणे २ तं दिवं चक्क-
रयणं अणुगच्छमाणे २ जोअणंतरिआहिं वसहीहिं वसमाणे २ जेणेव वरदामतिथे तेणेव उवागच्छइ'त्ति व्याख्या च
प्राग्वत्, अथ द्वितीयवाक्येऽपि अत्रोक्तविशेषणसहितो यावत्पदसूचितो ग्रन्थो लिख्यते यथा—'उवागच्छित्ता वरदा-
मतिथस्स अदूरसामंते दुवालसजोअणायामं णवजोअणविच्छिण्णं वरणगरसरिच्छं विजयखंधावारणिवेसं करेइ'त्ति
प्राग्वत्, अथ ततः किं चक्रे इत्याह—'करित्ता'इत्यादि, सर्वमुक्तार्थ । अथ राजाऽऽज्ञप्त्यनन्तरं कीदृग् वर्द्धकिरत्वं
कीदृशं च वैनयिकमाचचारेत्याह—

तए णं से आसमदोणमुहगामपट्टणपुरवरखधावारगिहावणविभागकुसले एगासीतिपेदसु सव्वेसु चेव वत्थूसु णेगगुणजाणए पडिए
विहिण्णू पणयालीसाए देवयाण वत्थुपरिच्छाए णेमिपासेसु भत्तसालासु कोट्टणिषु अ वासघरेसु अ विभागकुसले छेजे वेज्जे अ
दाणकम्मे पहाणदुद्धी जलयाणं भूमियाण य भायणे नलथलगुहासु जतेसु परिहासु अ कालनाणे तहेव सेइ वत्थुप्पएसे पहाणे
गब्भिणिकण्णरुक्खवाह्विबेडिअगुणदोसविआणए गुणेइ सोलसपासायकरणकुसले चउसट्ठिविरुप्पवित्थियमई णदावत्ते य चद्धमाणे
सोत्थिअरुअग तह सव्वओभइसणिवेसे अ बहुविसेसे उइडिअदेवकोट्टदारुगिरिसायवाहणविभागकुसले—इअ तस्स बहुगुणदे
थवईरयणे णरिंदचदस्स । तवसजमनिबिडि किं करवाणीतुवट्टाई ॥१॥ सो देवकम्मविहिणा रयावार णरिंदनयणेण । आवसहभवणक-
लिअ करेइ सव्व मुहुत्तेण ॥२॥ करेत्ता पवरपोसहघर करेइ २ ता जेणेव भरेहे राया जाव एतमाणत्तिअ खिपामेव पच्चप्पिणइ, सेसं

तदेव जात्र मज्जणघराओ पडिणिक्कसमइ २ ता जेणेव वाहिरिआ उवट्ठाणमाला जेणेउ चाउघंटे आसरहे तेणेउ उवागच्छइ (सूत्र ४७)
‘तए ण’मित्यादि, ततस्तद्वर्द्धकिरत्नमहं किं करवाणि आदिशन्तु देवानुप्रिया इतिकर्तव्यमित्युदित्वोपतिष्ठते,
राजानमिति शेषः, राज्ञ आसन्नमायातीत्यर्थः, इत्यन्वययोजनमग्रेतनपदैः सह कार्यं, कीदृशं तद्वर्द्धकिरत्नमित्याह—
आश्रमादयः प्राग्व्याख्यातार्थाः नवरं स्कन्धाचारगृहापणाः प्रतीताः एतेषां विभागे-विभजने उचितस्थाने तदवयव-
निवेशने कुशलम्, अथवा-‘पुरभवनग्रामाणां ये कोणास्तेषु निवमतां दोषाः । श्वपचादयोऽन्यजातास्तेष्वेव विवृद्धि-
मायान्ति ॥१॥’ इत्यादियोगयायोगस्थानविभागज्ञं, एकाशीतिः पदानि-विभागाः प्रतिदैवतं विभक्तव्यवास्तुक्षेत्रलण्डा-
नीतियावत् तानि यत्र तानि तथा एवंविधेषु वास्तुषु-गृहभूमिषु सर्वेषु चैव-चतुःषष्टिपदशतपदरूपेषु वास्तुषु,
चैवशब्दः समुच्चये, स च वास्त्वन्तरपरिग्रहार्थः, अनेकेषां गुणानामुपलक्षणाद् दोषाणां च ज्ञायकं, पण्डा जाता अस्येति
तारकादित्वादिते पण्डितं-सातिशयबुद्धिमत्, अथ यदि वास्तुक्षेत्रस्यैकाशील्याद्या विभागास्तर्हि तावतां विभागानां
विभाजकास्तावत्यो देवता भविष्यन्तीत्याशङ्क्याह-विधिज्ञं-पञ्चचत्वारिंशतो देवतानां उचितस्थाननिवेशनार्थनादिवि-
धिज्ञमित्यर्थः । अथ यथा पञ्चचत्वारिंशतोऽपि देवानामेकाशील्यादिपदवास्तुन्यासस्तथा तच्छिल्पिशास्त्रानुसारेण
दर्शयते, यथा स्थापना—

श्रीजम्बू-
द्वीपशा-
न्तिचन्द्री-
या वृत्तिः
॥२०८॥

नभः ८ । अग्निः ९ पूषा १० य वितथो ११, गृहक्षत १२ यमौ १३ ततः ॥ २ ॥ गन्धर्वो १४ भृङ्गराज १५ अ,
मृगः १६ पितृगण १७ स्तथा । दौवारिकोऽथ १८ सुग्रीव १९ पुष्पदन्तौ २० जलाधिपः २१ ॥ ३ ॥ असुरः २२
शोष २३ यक्षमाणौ २४, रोगो २५ऽहि २६ मुख्य २७ एव च । भत्वाट २८ सोम २९ गिरय ३० स्तथा बाह्येऽदिति-
३१ दितिः ३२ ॥ ४ ॥ आपो ३३ ऽपवत्सा ३४ वीशेऽन्तः, सावित्रः ३५ सविता ३६ ऽग्निगौ । इन्द्र ३७ इन्द्रजयो-
३८ ऽन्यस्मिन्, वायौ रुद्र ३९ अ रुद्रराट् ४० ॥ ५ ॥ मध्ये ब्रह्मा ४१ ऽस्य चत्वारो, देवाः प्राच्यादिदिगताः ।
अर्धमाख्यो ४२ विवस्वां ४३ अ, मैत्रः ४४ पृथ्वीधरः ४५ क्रमात् ॥ ६ ॥ ईशकोणादितो बाह्ये, वरकी १ च विदा-
रिका २ । पूतना ३ पापा ४ राक्षस्यो, हेतुकाद्याश्च निष्पदाः ॥ ७ ॥ चतुःषष्टिपदैर्वास्तु, मध्ये ब्रह्मा चतुष्पदः । अर्य-
माद्याश्चतुर्भागा, द्विद्वंशा मध्यकोणगाः ॥ ८ ॥ वहिः कोणेज्वर्द्धभागाः, शेषा एकपदाः सुराः । एकाशीतिपदे ब्रह्मा,
॥ १० ॥ अर्यमाद्यास्तु वस्वंशाः, शेषाः स्युः पूर्ववास्तुवत् । हेमरत्नाक्षताद्यैस्तु, वास्तुक्षेत्राकृतिं लिखेत् ॥ ११ ॥ अभ्यर्च्य
पुष्पगन्धाढ्यैर्वलिदध्याज्यमोदनम् । दद्यात् सुरेभ्यः सोङ्कारैर्नमोऽन्तैर्नामभिः पृथक् ॥ १२ ॥ वास्त्वारंभे प्रवेशे वा,
श्रीतिपदस्य स्थापनाविधिर्यं—“एकाशीतिविभागे दश २ पूर्वोत्तरायता रेखाः । अंतस्त्रयोदश सुरा द्वात्रिंशद्वाह्यकोष्ठस्थाः

इवक्षस्कारे
वास्तुनिवे-
शविधिः
स. ४७

॥२०८॥

॥ १ ॥” इति । अथ प्रकृतं प्रस्तूयते—‘वस्तुपरिच्छाए’ति, अत्र चशब्दोऽध्याहार्यस्तेन वास्तुपरीक्षायां च विधिज्ञ-
मिति योज्यं, “गृहमध्ये हस्तमितं खात्वा परिपूरितं पुनः श्वभ्रम् । यद्यूनमनिष्टं तत् समे समं धन्यमधिकं चेत् ॥१॥”
इत्यादि, अथवा वास्तूना परिच्छेदे-आच्छादनं-कटकम्वादिभिरावरणं तत्र विधिज्ञं यथार्हकटकम्वादिविनियोजनात्, तथा
नेमिपार्श्वेषु-सम्प्रदायगम्येषु भक्तशालासु-रसवतीशालासु कोट्टनीषु-कोट्टं-दुर्गं स्थायिराजसत्कं नयन्ति-प्रापयन्ति
यायिराज्ञामिति व्युत्पत्त्या कोट्टन्यः-याः कोट्टग्रहणाय प्रतिकोट्टभित्तय उत्थाप्यन्ते तासु, चशब्दः समुच्चये, तथा वासगृ-
हेषु-शयनगृहेषु विभागकुशलं-यथौचित्येन विभाजकं, चः समुच्चये, तथा छेद्यं-छेदनाहं काष्ठादि वेध्यं-वेधनाहं तदेव
चः समुच्चये दानकर्म-अङ्कनार्थं गिरिकरक्तसूत्रेण रेखादानं तत्र प्रधानबुद्धिः, तथा जलगानां-जलगतानां भूमिकानां
जलोत्तरणार्थकपद्याकरणाय भाजनं-यथौचित्येन विभाजकं, चः समुच्चये, उन्मत्तानिमत्तानद्याद्युत्तरे तस्यैतादृशसामर्थ्यस्य
सुप्रतीतत्वात्, जलस्थलयोः सम्बन्धिनीषु गुहास्विव गुहासु सुरङ्गास्वित्यर्थः तथा यन्त्रेषु-घटीयन्त्रादिषु परिखासु-प्रती-
तासु, चः पूर्ववत् कालज्ञाने-चिकीर्षितवास्तुप्रशस्ताप्रशस्तलक्षणपरिज्ञाने, “वैशाखे श्रावणे मार्गे, फाल्गुने क्रियते गृहम् ।
शेषमासेषु न पुनः, पौषो वाराहसम्मतः ॥ १ ॥” इत्यादिकं, तथैवेति वाच्यान्तरसंग्रहे शब्दे-शब्दशास्त्रे सर्वकलाव्यु-
त्पत्तरेतन्मूलकत्वात् वास्तुप्रदेशे-गृहक्षेत्रैकदेशे “ऐशान्या देवगृहं महानसं चापि कार्यमाप्नेयम् । नैर्ऋत्यां भाण्डो-
पस्करोऽर्धधान्यानि मारुत्याम् ॥ १ ॥” इत्यादिगृहावयवविभागे शास्त्रोक्तविधिविधाने प्रधानं-मुख्यं गर्भिण्यो-जात-

गन्भी डोडकिता वल्यः फलाभिमुखवद्ध्य इत्यर्थः कन्या इव कन्याः—अफला अधना दूरफला वा वह्न्यः वृक्षाश्च वास्तुक्षेत्रप्ररूढा वह्निवेष्टितानि—भावे कप्रत्ययविधानात् वह्निवेष्टनानि—वास्तुक्षेत्रोद्गतवृक्षेष्वारोहणानि एतेषां ये गुण-
दोषास्तेषां विज्ञायकं—विशेषज्ञं, ते चेमे—“गर्भिणीवह्निर्वस्तुप्ररूढा आसन्नफलदा, कन्या च सा तत्रैव नामन्नफला,
वृक्षाश्च लक्षवटाश्चतुर्विधवराः प्रशस्ताः आसन्नाः रुण्टकिनो रिपुभयदा” इत्यादि, प्रशस्तद्रुमकाष्ठं वा गृहादि प्रशस्तं,
वह्निवेष्टितानि प्रशस्तवह्निसम्बन्धीनि प्रशस्तानि गृहमहीषु न चाप्रशस्तवह्निसम्बन्धीनि, एतमेवार्थमाह वराहः—“शस्त्रौ-
पधिद्रुमलतामधुरा सुगन्धा, स्निग्धा समा न शुषिरा च मही नृपाणाम् । अप्यध्वनि श्रमविनोदमुपागतानां, धत्ते श्रियं
किमुत शाश्वतमन्दिरेषु ? ॥ १ ॥” पुनस्तदेव विशेषयन्नाह—गुणाढ्यः—प्रज्ञाधारणावृद्धिहस्तलाघवादिगुणवान् षोडश
प्रासादाः—सान्तनस्वस्तिकादयो भूपतिगृहाणि तेषां करणे कुशलः, चतुःपष्टिविकल्पाः गृहाणां वास्तुप्रसिद्धाः तत्र चिस्त-
ता—अमूढा मतिर्यस्य स तथा, विकल्पानां चतुःपष्टिरेवं—प्रमोदविजयादीनि षोडश गृहाणि पूर्वद्वाराणि स्वस्तनादीनि
षोडश दक्षिणद्वाराणि धनदादीनि षोडश उत्तरद्वाराणि दुर्भगादीनि षोडश पश्चिमद्वाराणि सर्वमीलने चतुःपष्टिरिति,
नन्धावर्त्तं—गृहविशेषे एवमग्रेतनविशेषणेष्वपि, चः समुच्चये, वर्द्धमाने स्वस्तिके रुचके तथा सर्वतोभद्रसन्निवेशे च बहु-
विशेषः—प्रकारो ज्ञेयतया कर्त्तव्यतया च यस्य तत् तथा, सूत्रे च क्वचित् सप्तमीलोपः प्राकृतत्वात्, नन्धावर्त्तादि-
गृहविशेषस्त्वयं वराहोक्तः—“नन्धावर्त्तमलिन्दैः शालाकुब्जात् प्रदक्षिणान्तगतैः । द्वारं पश्चिममस्मिन् विहाय शेषाणि

कार्याणि ॥ १ ॥ द्वारालिंदोऽन्तगतः प्रदक्षिणोऽन्यः शुभस्ततश्चान्यः । तद्वच्च वर्द्धमाने द्वारं तु न दक्षिणं कार्यम् ॥ २ ॥
 अपरान्तगतोऽलिन्दः प्रागन्तगतौ तदुत्थितौ चान्यौ । तदवधिविधृतश्चान्यः प्राग्द्वारं स्वस्तिकं शुभदम् ॥ ३ ॥ अप्रति-
 पिद्धालिन्दं समन्ततो वास्तु सर्वतोभद्रम् । नृपविबुधसमूहानां कार्यं द्वारैश्चतुर्भिरपि ॥ ४ ॥” पुनस्तदेव विशिनष्टि-
 ऊर्चं दण्डे भव उद्दण्डिकः, भवार्थे इकः, अर्थात् ध्वजः, देवाः-इन्द्रादिप्रतिमाः कोष्ठः-उपरितनगृहं धान्यकोष्ठो
 वा दारूणि-वास्तूचितकाष्ठानि गिरयो-दुर्गादिकरणार्थं जनावासयोग्याः पर्वताः खातानि-पुष्करिण्यादिकानि बाह-
 नानि-शिविकादीनि एतेषां विभागे कुशलं, ध्वजविभागस्त्वेवं-“दण्डः प्रकाशे प्रासादे, प्रासादकरसङ्ख्यया । सान्धकारे
 पुनः कार्यो, मध्यप्रासादमानतः ॥ १ ॥” शेषं तत्तदग्रन्येभ्योऽवसेयं, इत्युक्तप्रकारेण बहुगुणाढ्यं तस्य नरेन्द्रचन्द्र-
 स्य-भरतचक्रिणः स्थपतिरलं-वर्द्धकिरलं तपःसंयमाभ्या करणभूताभ्या निर्विष्टं-लब्धमिति, किं करवाणीत्यादि तु
 प्राग्योजितमेव, अथोपस्थितः सन् वर्द्धकिर्यदकरोत्तदाह-“सो देव”इत्यादि, स-वर्द्धकिः देवकर्मविधिना-देवकृत्य-
 प्रकारेण चिन्तितमात्रकार्यकरणरूपेणेत्यर्थः स्कन्धाधारं नरेन्द्रवचनेन आवासा-राज्ञां गृहाणि भवनानीतरेषा तैः कलितं
 करोति सर्वं मुहूर्त्तेन निर्विलम्बमित्यर्थः, कृत्वा च प्रवरपौषधगृहं करोति, कृत्वा च भरतो राजा यावत्पदात् ‘तेणेव
 उवागच्छइ २ ता’ इति ग्राह्यम्, एतामाज्ञसिका क्षिप्रमेव प्रत्यर्पयति, ‘सेसं तहेवे’त्यादि सर्वं प्राग्वत् ।

उवागच्छिता तते ण तं घसणितलगमणलहु ततो बहुलम्भरणपमल हिमवतकंदरगिनायसंनद्धिअधित्तिणिसदलिअ जवू-

णयसुकयकूवर कणयदंडियार पुलयवरिदणीलसासगपवालफलिहवरयणलेट्टुमणिविदुमविभूसिअं अडयालीसारइयतवणिज्जपट्टसंग-
हिअजुत्ततुव पयसिअपसिअनिम्मिअनपट्टपट्टपरिणिट्ठिअ विसिट्ठलट्ठणजलोहवद्धम्म हरिपहरणयणमरिसचक्कं कफेयणइङ्गी-
लसासगसुममाहिअवद्धजालकडग पसत्थविच्छिण्णसमधुर पुरवर च गुत्त सुकिरणतवणिज्जजुत्तकलिअ ककटयणिज्जुत्तकप्पण
पहरणाणुजायं खेडगरुणगधणुमडलगवरसत्तिअततोभरमरसयत्तीसतोणपरिमडिअ कणगरयणचित्तं जुत्त हलीसुह्वलागगयदत-
चंदमोत्तिअतणसोल्लिअकुंदकुडयवरसिदुवारकदलनरेफेणणिगरहारकासपगासधवलेहि अमरमणपवणजङ्गणचलसिग्घगामीहि चउहि
चामराकणगविभूसिअगेहि तुरगेहि सच्छत्त सज्झय सघट सपडाग सुकयमंधिकम्म सुसमाहिअसमरकणगगभीरतुल्लघोसं वरकुप्पर
सुचक्क वरनेमीमडल वरधारातोंड वरवइरवद्धतुन वरकचणभूसिअ वरायरिअणिम्मिअं वरतुरगसपउत्त वरसारहिसुसपग्गहिअ
वरपुरिसे वरमहारह दुरुळे आरुळे पवररयणपरिमडिअ कणयट्ठिट्ठिणीजालसोभिअं अउज्झं सोआमणिकणगतविअपंकयजासुअण-
जलणजलिअसुअतोंडरागं गुजद्धवधुजीवगरत्तहिगुलगणिगरसिदूरुइलकुमपरेवयचलणयणकोइलदसणावरणरइतातिरेगरत्तासो-
गकणगेकेसुअगयतालुसुरिंदगोवगसमणपपास विवफलसिलप्पवालउट्ठितसूरसरिस सवोउअसुरहिकुसुमआसत्तमद्दनामं ऊसिअसेअ-
ज्झय महाभेहरसिअगभीरणिद्धघोस सत्तुहियकपण पभाए अ सस्सिरीअ णामेण पुहविजियलभति विस्सुत लोगविस्सुतज-
सोऽहय चाउघट आसरह पोसहिए णरवई दुरुळे, तए ण से भरहे राया चाउघटं आसरहं दुरुळे समाणे सेस तहेव दाहि-
णासिसुहे वरदामतित्थेण लवणसमुद ओगाहइ जाव से रहवरस कुप्परा उल्ला जाव पीइदाण से, णवरिं चूडामाणिं च दिव उर-
त्थगेविज्जग सोणिअसुत्तग कडगाणि अ तुडिआणि अ जाव दाहिणिह्ने अतवाले जाव अट्ठाहिअ महामहिम करेति २ ता एअमाण-

स्तिअ पचपिणति, तए ण मे दिवो चकारणे वरदासत्तिथहुमारस्म देवस्म अट्ठाहिआण सद्दामहिमाण निवत्ताण सभाणीण जाउट्ट-
घरसालाओ पडिणिस्समइ २ ता अतल्लिस्सपडिणणे जाव पूरते चेव अन्नस्तल उत्तरपण्णियम दिंसि पभामतित्थाभिमुहे
पयाते यावि होत्था, तए ण से भरहे राया त विव चकारण ताप उत्तरपण्हिसं दिमि तहेव जाव पण्हियमदिग्गभिमुहे पभा-
सत्तिथेण लवणम्मसुइ ओगाहेइ २ ता जाप से रहन्नस्म कुण्णरा उग जाप पीइण से णार माळं मउडं गुत्ताजालं हेमजालं
कडगाणि अ तुडिआणि अ अभरणणि अ मर च णामाहयक पभामतिलोउग च णिण्हइ २ ता जाप पण्हियमेण पभासत्तिथ-
मेराए अहण्ण देवाणुप्पिआण विमययामी जाव पण्हियमिहे अत्ताले, मेम तहेव जाव अट्ठाहिआ निघत्ता । (सूत्र ४९)

‘उवागच्छित्ता तते ण’मित्यादि, उपागत्य च णमिति प्राग्वत् तं प्रसिद्धं वरपुरुषो-भरतचक्री वरमहारथं आरूढ-
इति सम्बन्धः, कीदृशमित्याह-धरणितालगमने लघुं-शीघ्रं शीघ्रगामिनमित्यर्थः, कीदृशो वरपुरुष इत्याह-ततः-सर्वत्र
जयसम्भावनाजनितप्रमोदरसपुलकिततया विस्तीर्णः प्रफुल्लद्दय इत्यर्थः, अथ पुना रथं विशिनष्टि-बहुलक्षणप्रशस्तं
हिमवतः-धुद्रहिमवद्भिरेः निर्वातानि-यातरहितानि यानि कन्दरान्तराणि-दरीमध्यानि तत्र संवर्द्धिताश्चित्रा-त्रिवि-
धास्तिनिशा-रथद्रुमास्त एव दलिकानि-दारुणि यस्य तं, सूत्रे च पदव्यत्ययः आपत्त्यात्, जाम्बूनदसुवर्णमयं मुकृतं-
सुवर्णितं कूर्वरं-युगन्धरं यत्र तं, कनकदण्डिकाः-कनकमयलघुदण्डरूपाः अरा यत्र तं, पुलकानि वरेन्द्रनीलानि सास-
कानि रत्नविशेषाः प्रवालानि स्फटिकवररत्नानि च प्रतीतानि लेष्टव्यो-विजातिरत्नानि मणयः-चन्द्रकान्ताद्याः विद्रुमः-

प्रवालविशेषः अनयोश्च वर्णादितारतम्यकृतो विशेषो बोध्यः तैर्विभूयितं, रचिताः प्रतिदिशं द्वादश २ सद्भावात् अष्टाचत्वारिंशदरा यत्र ते तथा, विशेषणस्य परनिपातः प्राकृतत्वात्, तपनीयपट्टै-रक्तस्वर्णमयपट्टकैर्लोके महलू इति प्रसिद्धैः संगृहीतै-दृढीकृते तथा युक्ते-उचिते नातिलघुनी नातिमहती इत्यर्थः ततः पदत्रयस्य कर्मधारयः एतादृशे तुभ्ये यस्य स तथा तं, प्रघर्षिताः-प्रकर्षेण घृष्टाः प्रसिताः-प्रकर्षेण वद्धाः ईदृशा निर्मिता-निवेशिताः नवाः-अजीर्णाः पट्टाः-पट्टिका यत्र तत्तथाविधं यत्पृष्ठं-चक्रपरिधिरूपं यल्लोके पूठी इति प्रसिद्धं तत्परिनिष्ठितं-सुनिष्पन्नं कार्यनिर्वाह-कत्वेन यस्य स तं, अत्र पदव्यत्ययः प्राकृतत्वात्, विशिष्टलष्टे-अतिमनोज्ञे नवे-सद्यस्के लोहवर्धे-अयश्चर्मरज्जुके तयोः कर्म-कार्यं यत्र स तं, अयमर्थः-तत्र रथे येऽवयवास्ते लोहवर्धाभ्यां वद्धा इति, हरिः-वासुदेवस्तस्य प्रहरणरत्नं-चक्रं 'चक्रमुसलजोही'ति वचनात् तत्सदृशे चक्रे यस्य स तं, कर्केतनेन्द्रनीलशस्यकरूपरत्नत्रयमयं सुषु-सम्यग् आहितं-निवेशितं कृतसुन्दरसंस्थानमित्यर्थः ईदृशं वद्धं जालकटकं-जालकसमूहो यत्र स तथा तं, अयं भावः-रथगुप्तौ जाल-कपदवाच्या सच्छिद्ररचनाविशिष्टा अवयवविशेषा वहवस्तत्र शोभां जनयन्तीति, तथा प्रशस्ता विस्तीर्णा समा-अवका-धूर्यत्र स तं, पुरमिव गुप्तं समन्ततः कृतवरूथं, रथे हि प्रायः सर्वतो लोहादिमयी आवृत्तिर्भवति, पुरवरदृष्टान्तकथने-नायमर्थः सम्पन्नः-यथा पुरं गोपुरभागपरित्यागेन समन्ततो वप्रगुप्तं भवति तथाऽयमप्यारोहस्थानसारथिस्थाने विहाय गुप्त इति, सुकिरणं-शोभमानकान्तिकं यत्तपनीयं-रक्तं सुवर्णं तन्मयं योत्कं तेन कलितं, योक्त्रेण हि वोढुस्कन्धे युगं

वक्ष्यत इति, अत्र च एतत्सूत्रादर्शेषु 'तवणिज्जालकलिअ'मिति पाठोऽशुद्ध एव सम्भाव्यते, आवश्यकचूर्णौ अस्वेव
 पाठस्य दर्शनात्, कंकटकाः—सन्नाहास्तेषां नियुक्ता—स्थापिता कल्पना—रचना यत्र स तथा तं, यथाशोभं तत्र सन्नाहाः
 स्थापिताः सन्तीति भावः, तथा प्रहरणैरनुयातं—भृतमित्यर्थः, एतदेव व्यक्तित आह—खेटकानि प्रतीतानि कणका—
 चाणविशेषाः धनूपि मण्डलाग्राः—तरवारयः वरशक्तयः—त्रिशूलानि कुन्ता—भट्टाः तोमराश्च—चाणविशेषाः शराणां
 शतानि येषु तादृशा ये द्वात्रिंशत्तूणा—भस्त्रकास्तैः परिमण्डितं—समन्ततः शोभितं कनकरत्नचित्रं, तथा युक्तं तुरगैरि-
 त्यनेन सम्बद्ध्यते, किविशिष्टैरित्याह—हलीमुखं रूढिगम्यमिति चलाको—वक्रः गजदन्तचन्द्रौ प्रतीतौ मौक्तिकं—मुक्ता-
 फलं तणसोल्लिअत्ति—मल्लिकापुष्पं कुन्दं—श्वेतः पुष्पविशेषः कुटजपुष्पाणि—वरसिन्दुवाराणि निर्गुण्डीपुष्पाणि
 कन्दलानि—कन्दलवृक्षविशेषपुष्पाणि वरफेननिकरो हारो—मुक्ताकलापः काशाः—तृणविशेषास्तेषां प्रकाशः—औज्ज्वल्यं
 तद्वद्भवलैः अमरा—देवा मनांसि—चित्तानि पवनो—वायुस्तान् वेगेन जयतीति अमरमनःपवनजयिनः, अत एव च—
 पलशीघ्र—अतिशीघ्रं गामिनो—गमनशीलाः, ततः पदद्वयकर्मधारयः, तैश्चतुर्भिः—चतुःसप्तारैः तथा चामरैः कनकैश्च
 भूषितमङ्गं येषां ते तथा तैः, चामरस्य स्त्रीत्वं आर्पत्वात्, अथ पुनर्यं विशिनष्टि—सच्छत्रं सध्वजं सघण्टं सपता-
 कमिति प्राग्वत्, सुकृतं—सुष्ठु निर्मित सन्धिकर्म—सन्धिकर्म—सन्धिकर्म—सन्धिकर्म—सन्धिकर्म—सन्धिकर्म—सन्धिकर्म—
 यः समरकणकः—संश्रामनाद्यविशेषस्तस्य वीराणां वीररसोत्पादकत्वेन तुल्यो गम्भीरो घोषः—चीत्काररूपो ध्वनिर्धस्य

स तं, पदव्यत्ययः प्राकृतत्वात्, वरे कूर्परे पिञ्जनके इति प्रसिद्धे यस्य स तं, सुचक्रं वरनेमीमण्डलं-प्रधानचक्रधा-
रावृतं वरे-शोभमाने धूसुन्दे-धूर्वाकूर्परे यस्य स तं, वरवज्रैर्वद्धे तुवे यस्य स तं, वरकाञ्चनभूषितं, वराचार्यः-प्रधान-
शिल्पी तेन निर्मितं वरतुरगैः सम्प्रयुक्तं वरसारथिना सुषु संगृहीतं स्वायत्तीकृतमिति, इह च चक्रादीनां पुनर्वचनं
रथावयवेषु प्रधानताख्यापनार्थं, 'वरपुरिसे' इत्यादि तु पूर्वं योजितं, 'दुरुद्धे आरुद्धे' इत्यत्र समानार्थकं पदद्वयोपा-
दानं सुखारूढताज्ञापनार्थं, अथवा दुरुद्धे इत्यस्य सौत्रशब्दस्य विवरणरूपोऽयमारूढशब्द इति, अथार्थान्तरारम्भार्थं
पुनरुक्तिर्न दोषायेति उक्तमेवार्थं नामप्रकटनाय रथस्यारोहकालप्रकटनाय चाह- 'पवररणपरिमंडिभ' मित्यादि,
प्रवररत्नपरिमण्डितं कनककिङ्किणीजालशोभितं, अयोध्यमनभिभवनीयमित्यर्थः, सौदामिनी-विद्युत्, तप्तं यत्कनकं
तच्चानलोत्तीर्णं रक्तवर्णं भवतीति तप्तशब्देन विशेषितं पङ्कजं-कमलं तच्च सामान्यतो रक्तं वर्ण्यते 'जासुअण' न्ति
जपाकुसुमं ज्वलितज्वलनो-दीप्ताग्निः अत्र पदविपर्यासः प्राकृतशैलीभवः शुक्लस्य तुण्डं-मुखं एतेपामिव रागो-रक्तता
यस्य स तं, गुञ्जार्द्ध-रक्तिकारागभागः वन्धुजीवकं-द्विप्रहरविकाशिपुष्पं रक्तः-संमर्दितो हिङ्गुलकनिकरः सिन्दूर-
प्रतीतं रुचिरं कुङ्कुमं-जात्यघुसृणं पारापतचलनः प्रतीतः कोकिलनयने पदव्यत्ययः आर्पत्वात् दशनावरणं-अधरोष्ठं
तच्च सामुद्रिकेऽत्यरुणं व्यावर्ण्यते इति रतिदो-मनोहरोऽतिरक्तः-अधिकारुणोऽशोकतरुः ईदृशं च कनकं किंशुकं-
पलाशपुष्पं तथा गजतालु सुरेन्द्रगोपको-त्रर्पासु रक्तवर्णः क्षुद्रजन्तुविशेष एभिः समा-सदृशा प्रभा-छविर्व्यस्य तथा

एवंविधः प्रकाशः—तेजःप्रसरो यस्य स तं, विम्बफलं—गोलहकं 'सिलप्पवालं'ति अत्र अश्लीलशब्द इव श्रियं लातीति कृफि-
 डादित्वाहृत्ये श्लीलं एवंविधं यत्प्रवालं श्लीलप्रवालं—परिकर्मितविद्रुमः शिलाप्रवालं वा विद्रुमः उत्तिष्ठत्सूरः—उद्गच्छत्सूर्य-
 स्तेषां सदृशं सर्वर्तुकानि—पटुतुभवानि सुरभीणि कुसुमानि—अग्रथितपुष्पाणि माल्यदामानि च—अग्रथितपुष्पाणि यत्र स तं,
 उच्छ्रितः—ऊर्ध्वीकृतः श्वेतध्वजो यत्र स तं, महामेघस्य यद्रसितं—गर्जितं तद्वद् गम्भीरः स्निग्धो घोषो यस्य स तं, शत्रुहृदयक-
 म्पनं, प्रभाते च—अष्टमतपःपारणकदिनमुखे चतुर्घण्टमश्वरथं पौषधिकः—आसन्नपारितपौषधव्रतो नरपतिरारूढ इति सम्ब्र-
 न्धः, सश्रीकं नाम्ना पृथ्वीविजयलाभमिति विश्रुत, अत्रारूढः पुरुषो भूविजयं लभते इति सान्त्वर्थनामकमित्यर्थः, कीदृशो नर-
 पतिरित्याह—लोकविश्रुतयशाः, अहतं—क्वचिदप्यवयवेऽखण्डितं सर्वत्रास्वलितप्रचारं वा रथमित्यर्थः। रथारोहानन्तरं भरतः
 किं चक्रे इत्याह—'तए ण'मित्यादि, ततः स भरतो राजा चतुर्घण्टमश्वरथमारूढः सन् शेषं तथैवेति, कियत्पर्यन्तमित्याह—
 'जाव दाहिणाभिमुहे' इत्यादि, शेषं सूत्रं मागधतीर्थगमानुसारं ज्ञेयं, अथोक्तं यावद्दक्षिणाभिमुखो वरदामतीर्थेन
 वरदामनाम्नाऽवतरणमार्गेण लवणसमुद्रमवगाहते, 'सेसं तेहेव'ति वचनात् 'ह्यगयरहपवरजोहकलिआए सद्धिं संपरि-
 बुडे' महया भडचडगरपहगरवंदपरिखिते चक्करयणेदेसिअमगो अणेगरायवरमहस्साणुआयमगे महया उक्किट्सीह-
 णायवोलकलकरवेणं पक्खुभिअमहासमुदरवभूअंपिव करेमाणे २' इत्यन्तं सूत्रं दृश्यं, कियद्दूरं लवणसमुद्रमवगाहते
 इत्याह—यावत्तस्य रथवरस्य कूर्परवाद्रौ भवतः, अत्र यावच्छब्दो न संग्राह्यपदसंग्राहकः किन्तु जलवगाहप्रमाण-

सूचनार्थः, 'जाव पीडदाणं'ति, अत्रापि मागधेद्वसाधनाधिकारोक्तं सूत्रं तावद्वक्तव्यं यावत्प्रीतदान, 'से' तस्य तीर्थार्थ-
धिपसुरस्य प्रीतिदानशब्देनोपचारात् प्रीतिदानार्थकविवक्षितचूडामण्यादि वस्तूच्यते, अत्र तु 'जाव दाहिणिह्ले अं-
तवाले'इति सूत्रस्याग्रतो न्यासान्यथानुपपत्त्या तस्य ग्रहणं ज्ञेयं, न तु दानं, तस्य 'जाव अट्टाहिअं महामहिमं करेति'त्ति
सूत्रस्य यावच्छब्देन गृहीतत्वात्, तेनायमर्थः—प्रीतिदाननिमित्तकचूडामण्यादिवस्तुग्रहणप्रतिपादकसूत्रं यावद्वक्तव्यमिति,
तत्रायं पिण्डार्थः—तुरगनिग्रहरथस्थापनधनुःपरमर्शशरमोक्षकोपोत्पादकोपापनोदनिजिह्वासारसंप्रेक्षणप्रीतिदानसूत्राणि
मागधतीर्थसूत्राधिकारवद् ज्ञेयानीति, नवरमयं विशेषः प्रीतिदाने चूडामणिं च दिव्यं—मनोहरं सर्वविपापहारि शिरोभूष-
णविशेषं उरस्थः—त्रक्षोभूषणविशेषं त्रैवेयकं—ग्रीवाभरणं श्रोणिसूत्रकं—कटिमेखलां कटकानि—च त्रुटिकानि च, कियदूरं
वक्तव्यमित्याह—'यावदाहिणिह्ले अंतवाले' इति यावदाक्षिणात्योऽहमन्तपाल इति, प्रीतिवाक्यप्राभृतोपदौकनभरत-
कृततत्स्वीकरणदेवसन्माननविसर्जनरथपरावृत्तिस्कन्धावारप्रत्यागमनमज्जनगृहगमनस्नानभोजनकरणश्रेणिप्रश्रेणिशब्द-
नादिप्रतिपादकसूत्रं वक्तव्यम्, किमन्तमित्याह—'अट्टाहिअं महामहिमं करेति' अष्टादश श्रेणिप्रश्रेणयोऽष्टाहिकां
महामहिमां प्रकुर्वन्ति, एतामाज्ञसिकां प्रत्यर्पयन्तीति । अथ प्रभासतीर्थाधिपसाधनायोपक्रमते—'तए ण'मित्यादि,
सर्वं प्राग्वत्, नवरं उत्तरपश्चिमां—वायवी दिशं शुद्धदक्षिणवर्त्तिनो वरदामतीर्थतः शुद्धपश्चिमावर्त्तिनि प्रभासे गम-
नाय इत्थमेव पथः सरलत्वात्, अन्यथा वरदामतः पश्चिमागमने अनुवारिधिवेलं गमनेन प्रभासतीर्थप्राप्तिर्दूरेण स्या-

दिति, प्रभासनामतीर्थं यत्र सिन्धुनदी समुद्रं प्रविशति, अथ तादृक् चक्ररत्नं दृष्ट्वा यश्चपश्चक्रे तदाह—‘तए ण’मित्यादि,
सर्वं पूर्ववत्, परं प्रीतिदाने विशेषः, तमेव च सूत्रे दर्शयति—‘णवरि’त्ति नवरं मालां—रत्नमालां मौलिं—मुकुटं मुक्ता-
जालं—दिव्यमौक्तिकराशिं हेमजालं—कनकराशिमिति, ‘सेसं तहेव’त्ति शेषं—उक्तातिरिक्तं प्रीतिदानोपढौकनस्वीकरण-
सुरसन्माननविसर्जनादि तथैव—मागधसुराधिकार इव वक्तव्यं, आवश्यकचूर्णौ तु वरदामप्रभाससुरयोः प्रीतिदानं
व्याख्यासेनोक्तमिति । अथ सिन्धुदेवीसाधनाधिकारमाह—

तए ण से दिव्वे चक्करयणे पभासतित्थकुमारस्स देवस्स अट्टाहिआए महामहिमाए णिद्धत्ताए समाणीए आउहघरसालाओ पडिणि-
कसमइ २ ता जाव पूरैते चैव अंवरतल सिंधूए महाणइए दाहिणिह्णेण कूलेणं पुरचिठम दिमिं सिंधुदेवीभवणाभिमुहे पयाते
आवि होत्था । तए ण से भरहे राया त दिव्व चक्करयण सिंधूए महाणइए दाहिणिह्णेण कूलेण पुरत्थिमं दिसिं सिंधुदेवीभवणाभि-
मुह पयात पासइ २ ता हट्टतुडचित्त तहेव जाव जेणेवं सिंधूए देवीए भवण तेणेव उवागच्छइ २ ता सिंधूए देवीए भवणस्स अट्टरसामते
दुवालसजोअणायामं णवजोयणविच्छिण्ण वरणगरमारिच्छ विजयसधावारणिवेसं करेइ जाव सिंधुदेवीए अट्टममत्त पणिण्हइ २
ता पोसहसालाए पोमहिए वमयारी जाव दब्बसथारोवगए अट्टमभत्तिण सिंधुदेविं मणसि करेमाणे चिट्ठइ । तए ण तस्स भरहरस
रण्णो अट्टमभत्तसि परिणममाणसि सिंधूए देवीए आसण चलइ, तए ण सा सिंधुदेवी आसण चलिअ पासइ २ ता ओहिं पउजइ २
ता भरह रायं ओहिणा आभोणइ २ ता इमे एआरूवे अब्भत्तिए चित्तिए पत्थिए मणेगए सक्खे समुप्पज्जित्था—उप्पण्णे सल्लु
भो जवुदीवे दीवे भरहे वासे भरहे णाम राया चाउरतचक्खवट्ठी, तं जीअमेअ तीअपज्जुपणमणागयाण सिंधूण देवीण भरहाण राइण

उवत्थाणिअ कोत्तए, तं गच्छामि ण अहपि भरहस्स रण्णो उवत्थाणिअ कोमिस्सि कट्ठु कुंभट्टसहस्सं रयणचित्तं णाणामणिकणगर-
यणभत्तिचित्ताणि अ दुवे कणगभद्दासणाणि य कडगाणि अ बुडिआणि अ जाव आभरणाणि अ गेण्हइ २ ता ताए उक्किट्ठाण जाव
एवं वयासी-अभिजिए ण देवाणुप्पिएहि केउलकप्पे भरहे वासे-अहण्ण देवाणुप्पिआण विसयवासिणी अहण्ण देवाणुप्पिआण
आणत्तिकिकरी त पडिन्छुतु णं देवाणुप्पिआ ! मम इम इम एआरुव पीइटाणत्तिकट्ठु कुंभट्टसहस्स रयणचित्तं णाणामणिकणग-
कडगाणि अ जाव सो चैव गमो जाव पडिविसजेइ, तए ण से भरहे राया पोसहसालाओ पडिणिक्खमइ २ ता जेणेव मज्ज-
णघरे तेणेव उवागच्छइ २ ता ण्हाए कयवलिकम्ममे जाव जेणेव भोअणमड्वे तेणेव उवागच्छइ २ ता भोअणमड्वसि सुहासण-
वरगए अट्टमभत्त परियादियइ २ ता जाव सीहासणवरगए पुरत्थाभिमुहे णिसीअइ २ ता अट्टारस सेणिएसेणीओ सद्दवेइ २ ता
जाव अट्टाहिआए महामहिमाए तमाणत्तिअं पच्चप्पिणत्ति । (सूत्रम् ५०)

‘तए ण’मित्यादि, व्यक्तार्थं, नवरं पूर्वां दिशमित्यत्र पश्चिमदिश्वर्त्तिनः प्रभासतीर्थत आगच्छन् वैताड्यगिरिकु-
मारदेवसिसाधयिष्या तद्वासकूटाभिमुखं थियायुः प्रथमतः अनुपूर्वमेव याति, एतच्च दिग्विभागज्ञानं जम्बूद्वीपपट्टा-
दावालेख्यदर्शनाद् गुरुजनसंदर्शितात् सुबोधं, सिन्धुदेवीगृहाभिमुखं च चक्ररत्नं प्रयातं, ननु सिन्धुदेवीभवनं अत्रैव
सूत्रे उत्तरभरतार्द्धमध्यमखण्डे सिन्धुकुण्डे सिन्धुद्वीपे वक्ष्यते तत्कथमत्र तत्सम्भवः?, उच्यते, महर्द्धिकदेवीनां मूल-
स्थानादन्यत्रापि भवनादिसम्भवो नानुपपन्नो यथा सौधर्मेन्द्राद्यग्रसहिपीणा सौधर्मादिदेवलोके विमानसद्भावेऽपि

नन्दीश्वरे कुण्डले वा राजधान्यः, यथा वाऽस्या एव देव्या असङ्ख्यतमे द्वीपे राजधानी सिन्धुवार्त्तनकूटे च प्रासा-
दावतंसक इति, एवं सिन्धुद्वीपे सिन्धुदेवीभवनसद्भावेऽपि अत एव सूत्रवलादत्रापि तदस्तीति ज्ञायते, तथा च सति
‘सिन्धूए देवीए भवणस्स अदूरसामंते’ इत्यादिकं ‘खंधावारनिवेसं करेइ’ इत्यन्तं वक्ष्यमाणसूत्रमप्युपपद्यतेऽन्यथा
तदपि विघटतेति । तदनु भरतः किं कृतवानित्याह—‘तए ण’मित्यादि, सुबोधं ‘जाव सिधूए’इत्यादि, अत्र याव-
त्करणात् वर्द्धकिरत्नशब्दापनपौषधशालाविधापनादि सर्वं ग्राह्यं, तेन पौषधशालाया सिन्धुदेव्याः साधनायेति । शेषः
अष्टमभक्तं प्रगृह्णाति प्रगृह्य च पौषधिकः—पूर्वव्याख्यातपौषधव्रतवान् अत एव ब्रह्मचारी ‘जाव दम्भसंथारोवगए’
इत्यादि यावद्दम्भसंस्तारकोपगतः, अत्र यावत्करणात् उन्मुक्तमणिसुवर्णं इत्यादि सर्वं पूर्वोक्तं ग्राह्यं, अष्टमभक्तिकः—
कृताष्टमतपाः सिन्धुदेवी मनसि कुर्वन्—ध्यायंस्तिष्ठति । ‘तए ण’मित्यादि, ततस्तस्य भरतस्य राज्ञोऽष्टमभक्तं परिण-
मति—परिपूर्णप्राये जायमाने सिन्ध्वा देव्या आसनं चलति, ततः सा सिन्धुदेवी आसनं चलितं पश्यति दृष्ट्वा अवाधिं
प्रयुनक्ति प्रयुज्य च भरतं राजानं अवधिना आभोगयति—उपशुङ्क्ते आभोग्य च स्थितायास्तस्या इत्यध्याहार्यं अय-
मेतद्रूपः आध्यात्मिकश्चिन्तितः प्रार्थितो मनोगतः संकल्पः समुदपद्यत इत्थमेवान्वयसङ्गतिः स्यात् अन्यथा भिन्न-
कर्तृकयोः क्रिययोः क्त्वाप्रत्ययप्रयोगानुपपत्तिः स्यात्, भिन्नकर्तृकता चैवं—सिन्धुदेवी आभोगयित्री सङ्कल्पश्च समुत्पा-
दकः, इयं च सिन्धुदेवी आसनकम्पनाद्दत्तोपयोगा सती स्मृतजातीया स्वत एवानुकूलाशया संजज्ञे, तेन न शरप्रमो-

क्षणाद्यत्र वक्तव्यं, एवं च कर्मचक्रिणां वैताढ्यसुरादीनां साधनेऽपि लिनचक्रिणां तु सर्वत्र दिग्विजययात्रायां शरप्र-
मोक्षणादिकमन्तरेणैव प्रवृत्तिः यतस्तत्र तेषां तथैव साध्यसिद्धिरिति, स च कः सङ्कल्प इत्याह—‘उष्पण्णे’ति उत्पन्नः
खलुः—निश्चये जम्बूद्वीपनाम्नि द्वीपे भरतनामनि वर्षे—क्षेत्रे भरतो नाम राजा चतुरन्तचक्रवर्त्ती तल्लीतमेतत्—आचार
एयः अतीतवर्त्तमानानागतानां सिन्धुनाम्नीनां देवीनां भरतानां राज्ञां, अत्र बहुवचनं कालत्रयवर्त्तिनां चक्रयर्द्धचक्रिणां
परिग्रहार्थं, उपस्थानिकं—प्राभृतं कर्तुं वर्त्तते इति, तद् गच्छामि णमिति प्राग्वत्, अहमपि भरतस्य राज्ञ उपस्थानिकं
करोमीति, चिन्तितं हि कार्यं कृतमेव फलदं भवतीत्याह—‘इतिकट्टु’इत्यादि, इतिकृत्वा—चिन्तयित्वा कुम्भानाम-
द्योत्तरं सहस्रं रत्नचित्रं नानामणिकनकरत्नानां भक्तिः—विविधरचना तथा चित्रे च द्वे कनकभद्रासने ऋषभचरित्रे
तु रत्नभद्रासने उक्ते कटकानि च त्रुटिकानि च यावदाभरणानि च गृह्णाति, गृहीत्वा च तथोत्कृष्टयेत्यादि यावदेव-
मवादीदिति, अत्र यावत्पदसंग्रहो व्यक्तः, किमवादीदित्याह—‘अभिजिण् ण’मित्यादि, अभिजितं देवानुप्रियैः—श्रीमद्भिः
केवलकल्पं—परिपूर्णं भरतं वर्षं तेनाहं देवानुप्रियाणां विषयवासिनी—देशवास्तव्या अहं देवानुप्रियाणामाज्ञसिद्धिरी-
आज्ञासेविका तत् प्रतीच्छन्तु—गृह्णन्तु देवानुप्रियाः ! ममेदमेतद्रूपं प्रीतिदानमिति, अत्र णं सर्वत्र प्राग्वत्, इति-
कृत्वा कुम्भायाधिकसहस्रं रत्नचित्रं नानामणिकनकरत्नभक्तिचित्रे वा द्वेकनकभद्रासने कटकानि च यावत् स एव
मागधसुरगमोऽत्रानुमर्त्तव्यः तावद्यावत्प्रतिविसर्जयति । तत उत्तरविधिमाह—‘तए ण मि’त्यादि, सर्वं प्राग्वत्, नवरं

तावद् वक्तव्यं यावत्ताः श्रेणिप्रश्रेणयोऽष्टाहिकाया महामहिमायास्तामाज्ञसिकां प्रत्यर्पयन्ति यथाऽष्टाहिकोत्सवः कृत इति । अथ वैताड्यसुरसाधनमाह—

तए न से दिव्वे चक्करयणे सिधूए देवीए अट्टाहियाए महामहिमाए णिवत्ताए समाणीए आलहधरमालाओ तहेव जाव उत्तरपुरिच्छिम दिसिं वेअट्टपवयाभिमुहे पयाए आवि होत्था, तए न से भरहे राया जाव जेणेव वेअट्टपवण जेणेव वेअट्टस्स पव्वयस्स दाहिणिह्हे णितवे तेणेव उवागच्छइ २ ता वेअट्टस्स पव्वयस्स दाहिणिह्हे णितवे दुवालसजोअणायास णजोअणविच्छिण्णं वरणगरसरिच्छं विज- यसंधावारनिवेस करेइ २ ता जाव वेअट्टगिरिकुमारस्स देवस्स अट्टमभत्त पणिण्हइ २ ता पोसहसालाए जाव अट्टमभत्तिए वेअट्ट- गिरिकुमार देव मणसि करेमाणे २ चिट्ठइ, तए न तस्स भरहस्स रणो अट्टमभत्तसि परिणममाणसि वेअट्टगिरिकुमारस्स देवस्स आसणं चलइ, एव सिंधुगमो णेअव्वो, पीइदाण आभिसेक्क रयणालंकार कडगाणि अ तुडिआणि अ वत्थाणि अ आभरणाणि अ गेण्हइ २ ता ताए उक्किट्टाए जाव अट्टाहिअं जाव पच्चप्पिणति । तए णं से दिव्वे चक्करयणे अट्टाहियाए महामहिमाए णिवत्ताए समाणीए जाव पच्चत्थिम दिसिं तिमिसगुहाभिमुहे पयाए आवि होत्था, तए न से भरहे राया त दिव्वं चक्करयण जाव पच्चत्थिम दिसिं तिमिसगुहाभिमुहं पयातं पासइ २ ता हट्टुट्टचित्तजावतिमिसगुहाए अदूरसामंते दुवालसजोअणायासं णवजोअणविच्छिण्णं जाव कयमालस्स देवस्स अट्टमभत्त पणिण्हइ २ ता पोसहसालाए पोसहिए वभयारी जाव कयमालं देव मणसि करेमाणे २ चिट्ठइ, तए न तस्स भरहस्स रणो अट्टमभत्तमि परिणममाणसि कयमालस्स देवस्स आसण चलइ तहेव जाव वेअट्टगिरिकुमारस्स

णवरं पीडदाणं इत्थीरयणस्स तिलगचोइस्स भंडालंकार कडगाणि अ जाव आभरणणि अ गेण्हइ २ ता ताए उक्किट्ठाए जाव सक्कारेइ सम्माणेइ २ ता पडिविसलेइ जाव भोअणमंडवे, तहेव महामहिमा कयमालस्स पच्चप्पिणति (सूत्रं ५१)

‘तए ण’मित्यादि, प्राग्व्याख्यातार्थ, नवरं उत्तरपूर्वा दिशमिति—ईशानकोणं चक्ररत्नं वैताढ्यपर्वताभिमुखं प्रयातं चाप्यभवत्, अयमर्थः—सिन्धुदेवीभवन्तो वैताढ्यसुरसाधनार्थं वैताढ्यसुरावासभूतं वैताढ्यकूटं गच्छतः ईशानदिश्येव ऋजुः पन्थाः, ‘तए ण’मित्यादि, उक्तप्रायं सर्वं नवरं वैताढ्यपर्वतस्य दाक्षिणात्ये—दक्षिणार्द्धभरतपार्श्ववर्त्तिनि नितम्बे इति, ततस्तस्य भरतस्य राज्ञोऽष्टमभक्ते परिणमति वैताढ्यगिरौ कुमार इव क्रीडाकारित्वात् वैताढ्यगिरिकुमारस्तस्य देवस्यासनं चलति, एवं सिन्धुदेव्याः गमः—सदृशपाठो नेतव्यः—स्मृतिपथं प्रापणीयः, परं सिन्धुदेवीस्थाने वैताढ्यगिरिकुमारस्तस्य देवस्यासनं चलति, एवं सिन्धुदेव्याः गमः—सदृशपाठो नेतव्यः—स्मृतिपथं प्रापणीयः, परं सिन्धुदेवीस्थाने वैताढ्यगिरिकुमारदेव इति वाच्यं, यच्च सिन्धुदेव्या अतिदेशकथनं तद्वाणव्यापारणमन्तरेणैवायमपि साध्य इति सादृश्यख्यापनार्थमिति, प्रीतिदानं आभिषेक्यं—अभिषेकयोग्यं राजपरिधेयमित्यर्थः, रत्नालङ्कारं—मुकुटमिति आद्यशकचूर्णौ तथैव दर्शनात्, शेषं तथैव यावच्छब्दाभ्यां ग्राह्यं, तत्र प्रथमो यावच्छब्दः उक्तातिरिक्तविशेषणसहितां गतिं प्रीतिवाक्यं प्राभृतोपनयनग्रहणे सुरसन्माननविसर्जने स्नानभोजने श्रेणिश्रेण्यामन्त्रणं सूचयति, द्वितीयस्तु अष्टाहिकादेशदानकरणे इति । अथ तस्मिन्नागुहाधिपकृतमालसुरसाधनार्थमुपक्रमते—‘तए ण’मित्यादि, ततस्तद्विव्यं चक्ररत्नं

अष्टाहिकायां महामहिमायां निवृत्तायां सत्या अर्थद्वैताढ्यगिरिकुमारस्य देवस्य यावत् पश्चिमादिशं तस्मिन्नागुहाभि-
 मुखं प्रयातं चाप्यभवत्, वैताढ्यगिरिकुमारसाधनस्थानस्य तस्मिन्नायाः पश्चिमावर्तित्वात्, 'तए'ण'मित्यादि, सर्वं प्राग्वत्,
 प्रीतिदानेऽत्र विशेषः, स चायं-स्त्रीरत्नस्य कृते तिलकं-ललाटाभरणं रत्नमयं चतुर्दशं यत्र तत्तिलकचतुर्दशं ईदृशं
 भाण्डालङ्कारं-प्राकृतत्वाद्दलङ्कारशब्दस्य परनिपाते अलङ्कारभाण्डं आभरणकर्ण्डुकमित्यर्थः, चतुर्दशाभरणानि चैवम्-
 "हार १ झहार २ इग ३ कणय ४ रयण ५ मुत्तावली ६ उ केऊरे ७ । कडए ८ तुडिए ९ मुहा १० कुंडल ११
 उरसुत्त १२ चूलमणि १३ तिलयं १४ ॥ १ ॥" ति, कटकानि च, अत्र कटकादीनि स्त्रीपुरुषसाधारणानीति न पीनरु-
 त्त्यमित्यादि तावद् वक्तव्यं यावद् भोजनमण्डपे भोजनं, तदैव-मागधसुरस्येव महामहिमा अष्टाहिका कृतमालस्य
 प्रत्यर्पयन्त्याज्ञां श्रेणिप्रश्रेणय इति ।

तए'णं से भरहे राया कयमालस्म अष्टादिगाए महामहिमाए गिन्ताए समानीए मुरेण सेणाद सदोइ २ ता एव वयानी-
 गच्छाहि ण भो देवाणुपिआ । सिंधूए महान्दए पगस्थिभिद्ध गिन्तुः नग्भिभुमागगिरिभेरागं समविसमगिन्नुडाणि अ ओअनेदि
 ओअवेत्ता अगाद वराद रयणाद पडिच्छाहि अगाद० पडिच्छिता गमेअमाणत्तिअं पगपिणाहि, तते णं मे येणावर्दे वलस्स येआ भरहे
 वामसि विसुअजसे महाएलपरकमे महएया ओअंसी तेअलत्तणजुते मिल्सुभासासिमारए चित्तचारुभासी भरहे चामंसि जि-
 क्कुनुडाण निण्णाण य दुग्गमाण य दुप्पेमाण य विआणए अत्थसत्त्वकुमले रयण सेणावर्दे मुरेणे भरहेणं रण्णा ए'णं तुत्ते ममाणे

दृढदृढचित्तमाणांदिह जाय करयलपरिगहिअ दमणह सिरसावत्तं मत्थए अंजलि कट्टु एवं सामी ! तहत्ति आणाए विणएणं वयण
पडियुणेइ २ ता भरहस्स रण्णो अतिआओ पडिणिम्पमइ २ ता जेणेव .सए आवासे'तेणेव उवागच्छइ २ ता कोडुविअपुरिसे
सद्दावेइ २ ता एवं वयासी-रिप्पमेव भो देवाणुप्पिआ ! आभिसेक्क हत्थिरयण पडिक्कपेह हयगयरहपवर जाव चाउरगिणिं सेण
सण्णाहेहत्तिकट्टु जेणेव मज्जनघरे तेणेव उवागच्छइ २ ता मज्जनघर अणुपविसइ २ ता ण्हाए कयवलिकम्मे कयकोउअमंगलपा-
यच्छित्ते सन्नद्वद्ववम्मिअक्कवए उप्पीलिअसरासणपट्टिए पिण्डुरेविज्जवद्वआविद्विविमलवरचिंधपट्टे गहिआउहप्पहरेण अणेगग-
नायगवंडनायगजावसाद्वि संपरिवुडे सकोरटमल्लदामेणं छत्तेण धरिज्जमाणेण मगलजयसइकयालोए मज्जनघराओ पडिणिक्खमइ
२ ता जेणेव वाहिरिआ उवट्ठाणसाला जेणेव आभिसेक्के हत्थिरयणे तेणेव उवागच्छइ २ ता आभिसेक्क हत्थिरयण दुरूहे !
तएण से सुसेणे सेणावई हत्थिरयधवरगए सकोरटमल्लदामेण छत्तेणं धरिज्जमाणेण हयगयरहपवरजोहकलिआए चाउरगिणीए सेणाए
साद्वि संपरिवुडे महयाभडचडगरपहगरवदपरिक्खित्ते महयाउक्किट्टिसीहणायवोलकलकलसदेण समुइरवभूयंपिव करेमाणे २
सविद्धीए सवज्जुईए सव्ववलेणं जाव निग्घोसनाइएण जेणेव सिंधू महाणई तेणेव उवागच्छइ २ ता चम्मरयणं परासुसइ,
तएणं त सिरिवच्छसरिसरुव सुत्ततारद्वचंचित्त अयलमकंपं अभेज्जकवयं जतं सलिलासु सागरेसु अ उत्तरणं दिव्व
चम्मरयण सणसत्तरसाइं सव्वधण्णाइ जत्थ रोहत्ति एगदिवसेण वाविआइ, वासं णाऊण चक्कवट्टिणा परासुट्टे दिव्वे चम्मरयणे दुवा-
लस जोअणाइं तिरिअं पविट्थरइ तत्थ साहिआइ, तए णं से दिव्वे चम्मरयणे सुसेणसेणावइणा परासुट्टे समाणे खिप्पामेव णावा-
भूए जाए आवि होत्था, तए ण से सुसेणे मेणावई ससधाचारवलाहणे णावाभूय चम्मरयण दुरूहइ २ ता सिंधु महाणइ विमल-

जलतुंगवीचि गावाभूएणं चंमरयेणं सबलवाहणे ससेणे समुत्तिण्णे, तज्जो महाणईमुत्तरित्तु सिंधुं अप्पडिहयसासणे अ सेणावई कहिचि
गामागरणगरपवयाणि खेडकब्बडमंडवाणि पट्टणाणि सिहलए वव्वरए अ सव्व च अगलोअं बलायालोअं च परमरम्म जवण-
दीव च पवरमणिरयणगकोसागारससिद्ध आरवके रोमके अ अलसडविसयवासी अ पिकसुरे कालमुहे जोणए अ उत्तरवेअद्धसं-
सिआओ अ मेच्छजाई बहुप्पगारा दाहिणअवरेण जाव सिंधुसागरंतोत्ति सव्वपवरकच्छ च ओअवेऊण पडिणिअत्तो बहुसमरम-
णिज्जे अ भूमिभागे तस्स कच्छस्स सुहणिसण्णे, ताहे ते जणवयाण णगराण पट्टणाण य जे अ तहिं सामिआ पभूआ आगर-
पती अ मंडलपती अ पट्टणपती अ सव्वे घेत्तूण पाहुडाई आभरणाणि भूसणाणि रयणाणि य वत्याणि अ महारिहाणि अण्णं च ज
वरिद्ध रायारिह जं च इच्छिअव्व एअं सेणावइस्स उव्वणेंति मत्थयकयजलिपुडा, पुणरवि काऊण अजलिं मत्थयमि पणया तुव्वे
अन्हेंडत्थ सामिआ देवयंव सरणागया मो तुव्वम विसयवासिणोत्ति विजयं जपमाणा सेणावइणा जहारिहं ठविअ पूइअ विसज्जिआ
णिअत्ता सगाणि णगराणि पट्टणाणि अणुपविट्ठा, ताहे सेणावई सविणओ घेत्तूण पाहुडाइ आभरणाणि भूसणाणि रयणाणि य
पुणरवि तं सिंधुणामघेज्ज उत्तिण्णे अणहसासनवले, तहेव भरहस्स रण्णे णिवेइत्ता य अपिणित्ता य पाहुडाइ मक्कारि-
असम्माणिए सहारिसे विसज्जिए सगं पडमडवमइगए, तते ण सुसेणे सेणावई ण्हाए कयवलिकम्मे कयकोउअमगलपायच्छित्ते जिमि-
अभुत्तुत्तरागए समाणे जाव सरसगोसीसचदणुकिरत्तगायसरीरे जल्पि पासायवरगए फुट्टमाणेहि मुइगमत्थएहि वत्तीसइवद्धेहि
णाडएहिं वरतरुणीसपउत्तेहिं उव्वणच्चिज्जमाणे २ उव्वलालि (लमि) जमाणे २ महयाहयणट्टगीअवाइअंततीतळता-
लतुडिअघणमुइगपडुप्पवाइअरेवण इहे सइफरिसरसरुवगधे पचविहे माणुस्सए कामभोगे भुजमाणे विहरइ (सूत्र ५२)

‘तए ण’मित्यादि, निगदसिद्धं, नवरं सुयेणनामानं सेनापतिं-सेनानीरत्नमिति, किमवादीदित्याह—‘गच्छाहि ण’-मित्यादि, गच्छ भो देवानुप्रिय ! सिन्ध्वा महानद्याः पाश्चात्यं-पश्चिमदिग्वर्तिनं निष्कुटं-कोणवर्त्तिभरतक्षेत्रखण्डरूपं, एतेन पूर्वदिग्वर्त्तिभरतक्षेत्रखण्डनिषेधः कृतो बोध्यः, इदं च कैर्विभाजकैर्विभक्तमित्याह-पूर्वस्यां दक्षिणस्यां च सिन्धुर्नदी पश्चिमायां सागरः-पश्चिमसमुद्रः उत्तरस्यां गिरिवैताल्यः एतैः कृता मर्यादा-विभागरूपा तथा सहितं, एभिः कृतविभागमित्यर्थः, अनेन द्वितीयपाश्चात्यनिष्कुटात् विशेषो दर्शितः, तत्रापि समानि च-समभूभागवर्त्तीनि विषमाणि च-दुर्गभूमिकानि निष्कुटानि च-अवान्तरक्षेत्रखण्डरूपाणि ततो इन्द्रस्तानि च-‘ओअवेहि’ति साधय अस्मदाज्ञाप्रवर्त्तनेनास्मद्वशान् कुरु, अनेन कथनेन ग्रथमसिन्धुनिष्कुटसाधनेऽल्पीयसोऽपि भूभागस्य साधने न गजनिमीलिका विधेयेति ज्ञापितं, एवमेवाखण्डपट्टखण्डक्षितिपतित्वप्राप्तेः, ‘ओअवेत्ता’ साधयित्वा अद्याणि-सद्यस्कानि वराणि-प्रधानानि रत्नानि-स्वस्वजाताबुल्लुष्टवस्तूनि प्रतीच्छ-गृहाण, प्रतीप्य च ममैतामाज्ञसिकां प्रत्यर्पयेति, ततः सुयेणो यथा चक्रे तथाऽऽह--‘तते ण’मित्यादि, ततो भरताज्ञानंतरं स सुयेणः एवं स्वामिंस्तथेत्याज्ञया विनयेन वचनं प्रतिश्रृणोति इति पर्यन्तपदयोजना, व्याख्या त्वस्य प्राग्वत्, किंभूतः सुयेणः ?-सेना-हस्त्यादिस्कन्धस्तद्रूपस्य वलस्य नेता-प्रभुः स्वातन्त्र्येण प्रवर्त्तकः भरते वर्षे विश्रुतयशाः महतः-अतुच्छस्य वलस्य-सैन्यस्य प्रक्रमात् भरतचक्रवर्त्तिसम्बन्धिनः पराक्रमो यस्मात् तथा, दृष्टं हि वलवति प्रभौ वलं वलवद्भवतीति, एतेन ‘ओअंभी’ति पदे न प्रौनरुक्त्वं, महात्मा-

उदात्तस्वभावः ओजस्वी—आत्मना वीर्याधिकः तेजसा शारीरेण लक्षणैश्च—सत्त्वादिभिर्भुक्तः, म्लेच्छभाषासु—पारसी आ-
रवीप्रमुखासु विशारदः—पण्डितः, तत्तन्म्लेच्छदेशभाषाज्ञो हि तत्तद्देशीयम्लेच्छान् सामदानादिवाक्यैर्वोढुं समर्थो भवति,
अत एव चित्रं—विविधं चारु—अग्राम्यतादिगुणोपेतं भाषत इत्येवंशीलः, भरतक्षेत्रे निष्कुटानां निम्नानां च—गम्भीर-
स्थानानां दुर्गमाना च—दुःखेन गन्तुं शक्यानां दुष्प्रवेद्यानां—दुःखेन प्रवेष्टुं शक्यानां भूभागानां विज्ञायकस्तत्र तद्वा-
सीव प्रचारचतुरः, अत एवैनां योग्यता विभाव्यैतादृशे शासने नियुक्तः, अर्थशास्त्रं—नीतिशास्त्रादि तत्र कुशलः रत्नं सेना-
पतिः—सैन्येशेषु मुख्यः, भरतेन राज्ञा एवमुक्तः सन् हृष्टतुष्टेत्यादि प्राग्वत्, ततः स किं करोतीत्याह—‘पडिसुणेत्ता’
इत्यादि, सर्वं चैतत् पाठसिद्धं, नवरं सुपेणविशेषणं सन्नद्धं शरीरारोपणात् वद्धं कसावन्धनतः वर्म्म—लोहकत्तलादि-
रूपं सज्जातमस्येति वर्म्मितं ईदृशं कवचं—तनुत्राणं यस्य स तथा, उत्पीडिता—गाढं गुणारोपणाद् दृढीकृता शरास-
नपट्टिका—धनुर्दण्डो येन स तथा, पिनद्धं त्रैवेयं—ग्रीवात्राणं ग्रीवाभरणं वा येन स तथा वद्धो—ग्रन्थिदानेन आविद्धः
परिहितो मूर्द्धाविष्टनेन विमलवरचिह्नपट्टो—त्रीरातिवीरतासूचकवस्त्रविशेषो येन स तथा, पश्चात्पदद्वयस्य कर्मधारयः,
गृहीतान्यायुधानि प्रहरणानि च येन स तथा, आयुधप्रहरणयोस्तु क्षेत्राक्षेप्यकृतो विशेषो बोध्यः, तत्र क्षेत्र्यानि चाणा-
दीनि अक्षेप्यानि खट्वादीनि अथवा गृहीतानि आयुधानि प्रहरणाय येन स तथेति । ‘तए ण’मित्यादि, प्राग्व्या-
ख्यातार्थं, नवरं वाक्ययोजनायां ततः सुपेणश्चर्म्मर्भलं परामृशति—स्पृशति, इत्यन्तं सम्बन्ध इति, एतत्प्रस्तावाच्चर्म्म-

रत्नवर्णनमाह—‘तएणं त’मित्यादि, तच्चर्मरत्नं उक्तविशेषणविशिष्टं भवतीत्यन्वयः, ततो-विस्तीर्णो विस्तृतनामक इत्यर्थः एवंविधः इनः-स्वामी चक्रवर्त्तिरूपो यस्य तत्तत्तेन, यस्य हस्तस्पर्शतः इच्छया वा विस्तृणाति स स्वामीत्यर्थः, श्रीवत्ससदृशं-श्रीवत्साकारं रूपं यस्य तत्तथा, नन्वस्य श्रीवत्साकारत्वे चत्वारोऽपि प्रान्ताः समविपमा भवन्ति तथा चास्य किरातकृतवृष्ट्युपद्रवनिवारणार्थं तिर्यग्विस्तृतेन वृत्ताकारेण छत्ररत्नेन सह कथं सङ्घटना स्यादिति?, उच्यते, स्वतः श्रीवत्साकारमपि सहस्रेदेवाधिष्ठितत्वाद्यथावसरं चिन्तिताकारमेव भवतीति न काप्यनुपपत्तिः, मुक्तानां-मौक्तिकानां ताराणां-तारकाणां अर्द्धचन्द्राणा चित्राणि-आलेख्यानि यत्र तत्तथा, अचलं अकम्पं-द्वौ सदृशार्थकौ शब्दावतिशयसूचकावित्यत्यन्तदृढपरिणामं चक्रिसकलसैन्याक्रान्तत्वेऽपि न मनागपि कम्पते, अभेद्यं-दुर्भेदं कवचमिवाभेद्यकवचं लुप्तोपमा, वज्रपद्मरमिव दुर्भेदमित्याशयः, सलिलासु-नदीषु सागरेषु चोत्तरणयन्त्रं पारगमनोपायभूतं दिव्यं-देवकृतप्रातिहार्यं चर्मरत्नं-चर्मसु प्रधानं, अनलजलादिभिरनुपघातवीर्यत्वात्, यत्र शणं-शणधान्यं सप्तदशं-सप्तदशसङ्ख्यापूरकं येषु तानि शणसप्तदशानि सर्वधान्यानि रोहन्ते-जायन्ते एकदिवसेनोप्तानि, अयं सम्प्रदायः-गृहपतिरत्नेनासिंश्चर्मणि धान्यानि सूर्योदये उप्यन्ते अस्तमनसमये च लूयन्ते इति, सप्तदश धान्यानि त्विमानि, “सालि १ जव २ वीहि ३ कुदव ४ रालय ५ तिल ६ मुग ७ मास ८ चवल ९ चिणा १० । तूअरि ११ मसूरि १२ कुलत्था १३ गोहुम १४ णिप्फाव १५ अयसि १६ सणा १७ ॥ १ ॥” प्रायो बहूपयोगिनीमानीतीयन्त्युक्तानि, अन्यत्र चतु-

वैशतिरप्युक्तानि, लोके च क्षुद्रधान्यानि बहून्यपि, पुनरस्यैव गुणान्तरमाह—यपं—जलदृष्टिं ज्ञात्वा चक्रवर्तिना परा-
 मृष्टं दिव्यं चर्मरत्नं द्वादशयोजनानि तिर्यक् प्रविस्तृणाति—उज्जते, तत्रोत्तरभरतमध्यखण्डवर्त्तिकिरातकृतमेयोपद्रवनिशा-
 रणादिकार्ये साधिकानि—किञ्चिदधिकानि, ननु द्वादशयोजनावधि तस्थुषश्चक्रिस्कन्धानारस्यावकाशाय द्वादशयोजन-
 प्रमाणमेवेदं विस्तृतं युज्यते किमधिकविस्तारेण?, उच्यते, चर्मच्छत्रयोरन्तरालपूरणायोपयुज्यते साधिकविस्तार इति,
 यच्चात्र प्रकरणाद् यच्छब्देनैव विशेष्यप्राप्ती सूत्रे पुनरपि दिव्ये चर्मरयणे इति ग्रहणं तदालापकान्तरव्यवधानेन
 विस्मरणशीलस्य विनेयस्य सारणार्थं, अथ प्रकृतं प्रस्तूयते—‘तए ण’मित्यादि, ततस्तद्विद्यं चर्मरत्नं मुपेणमेनापतिना
 परामृष्टं—स्पृष्टं तत् क्षिप्रमेव—निर्विलम्बमेव नौभूतं—महानद्युत्ताराय नौतुल्यं जातं चाप्यभवत्, नानाकारेण जातमि-
 मित्यर्थः, ‘तए ण’मित्यादि, ततः—चर्मरत्ननौभवनानन्तरं मुपेणः सेनापतिः—मेनानीः स्क्रन्धाचारस्य—सैन्यस्य ये
 बलवाहने—हस्त्यादिचतुरङ्गशिविकादिरूपे ताभ्यां सह वर्त्तते यः सः स्क्रन्धाचारबलवाहनः नौभूतं चर्मरत्नमारोहति,
 सिन्धुमहानदीं विमलजलस्य तुङ्गा—अत्युच्चा वीचयः—कञ्जोला यस्यां सा तथा तां नौभूतेन चर्मरत्नेन बलवाहनाभ्यां
 सह वर्त्तते यः सः सवलवाहनः, एवं सशसनो—भरतानासहितः समुत्तीर्ण इति । ‘तथो महाण्ड’न्ति तत इति कया-
 न्तरप्रस्तावनाया महानदीं सिन्धुमुत्तीर्ण्यप्रतिहृतासनः—अखण्डिताः सेनानीः क्वचिद् ग्रामाकरनगरपर्यतान्
 सूत्रे क्लीबत्वं प्राकृतत्वात्, खेडेत्यादि, सिन्हावलोकनन्यायेन क्वचिच्छब्दोऽत्रापि ग्राह्यत्वेन क्वचित् रोटमड्भ्यानि क्वचि-

त्पत्तनानि तथा सिंहलकान्-सिंहलदेशोद्भवान् वर्वरकाश्च वर्वरदेशोद्भवान्, सर्वं च अङ्गलोकं वलावलोकं च पर-
मरम्यं, इमे च द्वे अपि म्लेच्छजातीयजनाश्रयभूते स्थाने, यवनद्वीपं-द्वीपविशेषं, अत्र चकाराः समुच्चयार्थाः एवम-
ग्रेऽपि, त्रयाणामप्यमीषां साधारणविशेषणमाह—प्रवरमणिरत्नकनकाना कोशागाराणि-भाण्डागाराणि तैः समृद्धं-भृशं
भृतं, आरवकान्-आरवदेशोद्भवान् रोमकांश्च-रोमकदेशोद्भवान् अलसण्डविषयवासिनश्च पिकबुरान् कालमु-
खान् जोनकांश्च-म्लेच्छविशेषान् 'ओअवेऊण'ति पदेन योगः, अथैतैः साधितैरशेषमपि निष्कुटं साधितमुत नेत्याह-
उत्तरः-उत्तरदिग्वर्त्ती वैताढ्यः, इदं हि दक्षिणसिन्धुनिष्कुटान्तेन, अस्माद्वैताढ्य उत्तरस्यां दिशि वर्त्तते इत्यर्थः, तं
संश्रिताः-तदुत्पत्तिकायां स्थिताश्च म्लेच्छजातीर्वहुप्रकाराः उक्तव्यतिरिक्ता इत्यर्थः, अत्र सूत्रे क्वचिद् विभक्तिव्यत्ययः
प्राकृतत्वात्, दक्षिणापरेण-नैर्ऋतकोणेन यावत् सिन्धुसागरान्त इति-सिन्धुनदीसङ्गतः सागरः सिन्धुसागरः मध्यप-
दलोपे साधुः स एवान्तः-पर्यवसानं तावदवधि इत्याशयः, सर्वप्रवरं कच्छं च-कच्छदेशं 'ओअवेऊण'ति साधयित्वा
स्वाधीनं कृत्वा प्रतिनिवृत्तः-पश्चाद्वलितो बहुसमरमणीये च भूमिभागे तस्य कच्छदेशस्य सुखेन निपण्णः-सुस्थस्तस्थौ,
स सुपेण इति प्रकरणाह्वयते, ततः किं जातमित्याह—'ताहे ते जणवयाण'इत्यादि, 'ताहे' तस्मिन् काले ते इति—
तच्छब्दस्योत्तरवाक्ये 'सबे धेत्तूणे'त्यत्र योजनीयत्वेन व्यवहितः सम्बन्धः आर्पत्वात् जनपदानां-देशानां नगराणां
पत्तनानां च प्रतीतानां ये च 'तहिं' तत्र निष्कुटे स्वामिकाः-चक्रवर्त्तिसुपेणसेनान्योरपेक्षया अल्पपिङ्गकत्वेनाज्ञातस्वा-

मिन इत्यज्ञातार्थे कमल्ययः, ये च प्रभृता-ब्रह्मवः आकराः-स्वर्णाद्युत्पत्तिभुवस्तेषां पतयः मण्डलपतयो-देशकार्यनि-
 युक्ताः पत्तनपतयश्च, ते गृहीत्वा प्राभृतानि-उपायनानि आभरणानि-अद्भुतपरिधेयानि भूषणानि-उपाद्भुतपरिधेयानि
 रत्नानि च वस्त्राणि च महार्घाणि च-बहुमूल्यानि अन्यच्च यद्भरिष्ठं-प्रधानं वस्तु हस्तिरथादिकं राजार्हं-राजप्राभृत-
 योग्यं यच्च एष्टव्यं-अभिलषणीयं एतत्सर्वं पूर्वोक्तं सेनापतेरुपनयन्ति-उपढौकयन्ति मस्तककृताञ्जलिपुटाः, ततस्ते किं
 कृतवन्त इत्याह-‘पुणरवि’इत्यादि, ते-तत्रत्यस्वामिनः प्राभृतोपनयनोत्तरकाले प्रकृताञ्जलिपरित्यागाभिव्यर्त्तनायसरे
 पुनरपि मस्तकेऽञ्जलिं कृत्वा प्रणता-नम्रत्वमुपागताः यूयमस्माकमत्र स्वामिनः प्राकृतत्वात् स्वार्थं कप्रत्ययस्तेन देव-
 तामिव शरणागताः स्मो वयं शुष्माकं विषयवासिन इति विजयसूचकं वचो जल्पन्तः सेनापतिना यथार्हं-यथौचित्येन
 स्थापिताः-नगराद्याधिपत्यादिपूर्वकार्येषु नियोजिताः पूजिता वस्त्रादिभिः विसर्जिताः-स्वस्थानगमनायानुज्ञाताः नि-
 वृत्ताः-प्रत्यावृत्ताः सन्तः स्वकानि निजानि नगराणि पत्तनानि चानुप्रविष्टाः । विसर्जनानन्तरं सेनापतिर्यच्चकार तदाह-
 ‘तोहे सेणावर्ह’इत्यादि, तस्मिन् काले सेनापतिः सविनयोऽन्तर्धृतस्वामिभक्तिको गृहीत्वा प्राभृतानि आभरणानि
 भूषणानि रत्नानि च पुनरपि तां सिन्धुनामधेया महानदीमुत्तीर्णः अणहशब्दोऽक्षतपर्यायो देदयस्तेनाणहं-अक्षतं कचि-
 दप्यखण्डितं शासनं-आज्ञा वलं च यस्य स तथा, तथैव यथा २ स्वयं साधयामास तथा २ भरतस्य राज्ञो निवेदयति
 २ त्वा प्राभृतानि अर्पयित्वा च अत्र स्थित इति गम्यं, अन्यथा कत्वान्तपदेन सह सद्गतिर्न स्यात्, ततः प्रभुणा सत्का-

रितो वस्त्रादिभिः सन्मानितो बहुमानवचनादिभिः सहर्षः प्रासप्रभुसत्कारत्वात् विस्पष्टः—स्वस्थानगमनार्थमनुज्ञातः स्वकं—निजं पटमंडपं—दिव्यपटकृतमण्डपं मध्यपदलोपी समासः पटमण्डपोपलक्षितं प्रासादं वा अतिगतः—प्राविशत्, अथ स्वकावासप्रविष्टो यथा सुषेणो विललास तथा चाह—‘तते ण’मित्यादि, ततः स सुषेणः सेनापतिः ‘णहाए’ इत्यादि प्राग्वत्, जिमितो—भुक्तवान् राजभोजनविधिना मुत्तयुत्तरं—भोजनोत्तरकाले आगतः सन् उपवेशनस्थाने इति गम्यं, अत्र यावत्पदादिदं दृश्यं—‘आयंते चोक्खे परमसुईभूए’ इति, अत्र व्याख्या—आचान्तः—शुद्धोदकयोगेन कृतहस्तमुखशौचः चोक्षो—लेपसिक्थ्वाद्यपनयनेन अत एव परमशुचीभूतः—अत्यर्थं पावनीभूतः, इदं च पदत्रयं योजनायाः क्रमप्राधान्येन मुत्तरागए समाणे इति पदात् पूर्वं योज्यं, इत्थमेव शिष्टजनक्रमस्य दृश्यमानत्वात्, अन्यथा मुत्तयुत्तरकाले आचमनादिकं पामराणामिव जुगुप्सापात्रं स्यात्, पुनः सेनापतिं विशिनष्टि—सरसेन गोक्षीर्यचन्दनेनोक्षिता—सिक्ताः गात्रे—शरीरे भवा गात्राः—शरीरावयवा वक्षःप्रभृतयो यत्र तदेवंविधं शरीरं यस्य स तथा, अत्र यच्चन्दनेन सेचनमुक्तं तन्मार्गश्रमोत्थवपुस्तापव्यपोहाय, सिक्तं हि चन्दनमद्भुलितापविरहितत्वादतिशीतलस्पर्शं भवतीति, ‘उष्णि’ति उपरि प्रासादवरस्य सूत्रे च लुप्तविभक्तितया निर्देश आपत्त्वात् गतः—प्राप्तः स्फुटद्भिरिव—अतिरभसास्फालनवशाद्विदलद्भिरिव मृदद्भानां—मर्दलानां मस्तकानीव मस्तकानि—उपरितनभागा उभयपार्श्वे चर्मोपनद्धपुटानीति तैरुपनृत्यमान इत्यादि योज्यं, अत्र करणे तृतीया, तथा द्वात्रिंशताऽभिनेतव्यप्रकारैः राजप्रश्रीयोपाङ्गसूत्रनिवृत्तैः पात्रैर्वा

वद्धैः-उपसम्पन्नैर्नाटकैः प्रतीतैर्वरतरुणीभिः-सुभगाभिः स्त्रीभिः श्रुजंगरागेषु परममोहनत्वेन तासामेवोपयोगात्,
 सप्रयुक्तैः-प्रारब्धैरुपनृत्यमानो-नृत्यविषयीक्रियमाणस्तदभिनयपुरस्सरं नर्तनात्, उपगीयमानस्तदगुणगानात्, उपल-
 भ्यमानस्तदीप्तितार्थसम्पादनात्, महता इति विशेषणं प्राग्वत् इष्टान्-इच्छाविषयीकृतान् शब्दस्पर्शरसस्वगन्धान्
 पञ्चविधान् मानुष्यकान्-मनुष्यसम्बन्धिनः कामभोगान्-कामांश्च भोगांश्च इति प्राप्तसंज्ञकान्, तत्र शब्दरूपे कागौ
 स्पर्शरसगन्धा भोगा इति समयपरिभाषा, भुञ्जानः-अनुभवन् विहरतीति । अथ तमिस्रागुहाद्वारोद्घाटनायोपक्रमते ।

तए नं से भरहै राया अण्णया कयई खुसेण सेणावइं सदावेइ २ ता एवं वयासी-गच्छ नं विपपमेव भो देवाणुपिआ ! सिमि-
 सगुहाए दाहिणिहस्स दुवारस्स कवाडे विहाडेहि २ ता मम एअमाणत्तिअ पक्खपिणाहिंति, ताए नं से खुसेणे मेणावई भरहेणं २ ता
 ण्णा एवं तुत्ते समाणे हट्टुट्टुचित्तमाणंदिण जाव करालपरिगहिअं सिरसावत्त मत्ताए अंजलिं ऋट्टु जाव पडिमुणेइ २ ता
 भरहस्स एणो अंतिगओ पडिणिक्करामइ २ ता जेणेन मए आवामे जेणेव पोसहसाला तेणेव उगागच्छइ २ ता दम्ममथारा
 सयइ जाव कामालस्सा देवस्स अट्टुगभत्तं पणिण्हइ पोसाहसालाए पोमहिण वगयारी जाव अट्टुगभत्तंसि परिणममाणंमि पोस-
 हसालाओ पडिणिक्करामइ २ ता जेणेन मत्तापधरे तेणेव उगागच्छइ २ ता प्हाण कयवलिक्कमे कयहोउअमंगलपायच्छित्ते सुख-
 ण्णावेसाइं मंगलाइं तत्थाइं परर परिणिण भण्णपत्तमपधर गालंकिरासीरे भूणुण्णमंगमहत्तयगए मज्जणघराओ पडिणिक्करामइ २
 ता जेणेव तितिसगुहाए रात्रिणिहरस्स दुवारस्स कवाडा तेणेन पद्दारेत्ता गगणाए, ताए नं तस्म खुसेणस्स मेणावदस्स वद्धे राईस्स-

श्रीजम्बू-
द्वीपशा-
न्तिचन्द्री-
या वृत्तिः
॥२२२॥

रतलवरमाडविअ जाव सत्थवाहप्पभियओ अप्पेगइआ उप्पलहत्यगया जाव सुसेणं सेणावइं पिट्ठओ २ अणुगच्छति, तए णं तस्स सुसेणस्स सेणावइस्स वहुईओ खुज्जाओ चिलाइआओ जाव इगिअचित्थिअपत्थिअविआणिआउ गिउणकुसलाओ विणीआओ अप्पे-
गइआओ कलसहत्यगयाओ जाव अणुगच्छंतीति । तए ण से सुसेणे सेणावई सन्विद्धीए सन्वजुई जाव णिगघोसणाइएण जेणेव तिमिसगुहाए दाहिणिहस्स दुवारस्स कवाडा तेणेव उवागच्छइरत्ता आलोए पणामं करेइरत्ता लोमहत्यगं परासुसइरत्ता तिमिसगु-
हाए दाहिणिहस्स दुवारस्स कवाडे लोमहत्येणं पमजइ २ ता दिव्वाए उदगाधाराए अवमुक्खेइ २ ता सरसेणं गोसीसचदणेणं पंचगुलितले चच्चए दलइ २ ता अगेहि वरोहिं गंधेहि अ मेल्लेहि अ अच्चिणेइ २ ता पुप्फारुहण जाव वत्थारुहणं करेइ २ ता आसत्तोसत्तविपुलवट्ट जाव करेइ २ ता अच्छेहिं सण्हेहिं रययामएहि अच्छरसातंडुलेहि तिमिस्सगुहाए दाहिणिहस्स दुवारस्स
कवाडाण पुरओ अट्टमगलए आलिइइ त०—सोत्थिय सिरिवच्छ जाव कयगहगहिअकरयलपब्भट्टचदप्पभवइरेकलिअविमलदंडं जाव धूव दलयइ २ ता वाम जाणु अचेइ २ ता करयल जाव मत्थए अंजलिं कट्ठु कवाडाण पणाम करेइ २ ता दडरयण परासुसइ, तए ण तं दडरयण पंचलइअ वइरसारमइअ विणासणं सब्बमसुसेणणा खंधावारे णरवइस्स गड्ढुरिविसमपब्भारणि-
रिवरपचायाण समीकरण सत्तिकर सुभकर हितकर रणो हिअइच्छिअमणोरहपूरुगं दिवमप्पडिहय दडरयण गहाय सत्तट्ट पयाइं पच्चोसकइ पच्चोसक्कित्ता तिमिस्सगुहाए दाहिणिहस्स दुवारस्स कवाडे दडरयणेण महया २ सदेण तिव्वुत्तो आउडेइ, तए णं तिमिसगुहाए दाहिणिहस्स दुवारस्स कवाडा सुसेणसेणावइणा दडरयणेण महया २ सदेणं तिव्वुत्तो आउडिआ समाणा महया २ स-
देणं कौचारव करेमाणा सरसरस्स सगाइं २ ठाणाइ पच्चोसक्कित्ता, तए ण से सुसेणे सेणावई तिमिसगुहाए दाहिणिहस्स

३ वक्षस्कारे
सुषेणेन
तिमिश्रगु-
हादक्षिण-
कपाटोद्वा-
टः सू. ५३

॥२२२॥

दुवारस्स कवाडे विहाडेइ २ ता जेणेव भरहे राया तेणेव उवागच्छइ २ सा जाव भरहं रायं करयलपरिगहिअं जएणं विज-
एण वद्धावेइ २ ता एवं वयासी-विहाडिआ णं देवाणुप्पिआ ! तिमिसगुहाए दाहिणिस्स दुवारस्स कवाडा एअणं देवाणुप्पि-
आण पिअ निवेएसो पिअं भे भवड, तए ण से भरहे राया सुसेणस्स सेणावइस्स अतिए एअमट्ट सोळा निसम्म हट्टुट्टच्चित्तमाणदिए
जाव हिअए सुसेणं सेणावइं सक्कारेइ सम्माणेइ सक्कारित्ता सम्माणित्ता कोडुविअपुरिसे सइवेइ २ ता एवं वयासी-खिण्णमेव
भो देवाणुप्पिआ ! आमिसेक्क हत्थिरयण पडिकपेह ह्यगयरहपवर तहेव जाव अजणगिरिकूडसण्णिमं गयवर णरवई दूरुडे (सूत्रं-५३)

‘तए णं से भरहे राया अणया’इत्यादि, एतच्च निगदसिद्धं, सम्वन्धसन्तत्यव्युच्छित्त्यर्थं संस्कारमात्रेण विव्रियते,
ततः स भरतो राजा अन्यदा कदाचित् सुसेणं सेनापतिं शब्दयति-आकारयति, शब्दयित्वा चैवमवादीत्-गच्छ
क्षिप्रमेव भो देवानुप्रिय ! तमिस्सागुहाया दाक्षिणात्यस्य द्वारस्य कपाटौ विघाटय-सम्बद्धौ वियोजय उद्घाटयेति-
यावत्, ममैतामाज्ञसिकां प्रत्यर्पय, ‘तए ण’मित्यादि, अत्र भरताज्ञाप्रतिश्रवणादिकं मज्जनगृहप्रतिनिष्क्रमणान्तं
प्राग्वह्याख्येयं, नवरं यत्रैव तमिस्सागुहाया दाक्षिणात्यस्य द्वारस्य कपाटौ तत्रैव गमनाय प्रधारितवान्-गमनसङ्कल्प-
मकरोत्, ‘तए ण’मित्यादि, ततस्तमिस्सागुहागमनसङ्कल्पकरणानन्तरं तस्य सुषेणस्य बहवो राजेश्वरादयो जनाः सुषेणं
सेनापतिं पृष्ठतोऽनुगच्छन्ति, सर्वं चात्र भरतस्य चक्ररत्नाच्चां चिकीर्षोरिव वाच्यं, एवं चेटीसूत्रमपि पूर्ववदेव, नवरं
किंलक्षणाश्चेत्यः ?-इद्विज्ञेन-नयनादिचेष्टयैव आस्तां कथनादिभिः चिन्तितं-प्रभुणा मनसि संकल्पितं यद्यत्प्रार्थितं तत्तत्

जानन्ति यास्ताः तथा निपुणकुशलाः-अत्यन्तकुशलाः तथा विनीता-आज्ञाकारिण्यः अप्येकका वन्दनकलशहस्ता-
गता इत्यादि, 'तए ण'मित्यादि, ततस्तमिद्वागुहाभिमुखचलनानन्तरं स सुपेणः सेनापतिः सर्वेन्द्र्यां सर्वयुक्त्या सर्व-
द्युत्या वा यावन्निर्घोषनादितेन यत्रैव तमिद्वागुहाया दाक्षिणात्यस्य द्वारस्य कपाटौ तत्रैवोपागच्छति, उपागत्य च
आलोके-दर्शने प्रणामं करोति, तदनु सर्वं चक्ररत्नपूजायामिव वाच्यं, यावदन्ते पुनरपि कपाटयोः प्रणामं करोति,
नमनीयवस्तुन उपचारे क्रियमाणे आदावन्ते च प्रणामस्य शिष्टव्यवहारौचित्यात्, प्रणामं कृत्वा च दण्डरत्नं परामृ-
शति, अथावसरागतं दण्डरत्नस्वरूपं निरूपयन् कथां प्रवध्नाति-'तए ण'मित्यादि, ततो-दण्डरत्नपरामर्शानन्तरं तद्व-
ण्डरत्नं-दण्डेषु दण्डजातीयेषु रत्नं-उत्कृष्टं अप्रतिहतं-क्वचिदपि प्रतिघातमनापन्नं दण्डनामकं रत्नं गृहीत्वा सप्ताष्ट-
पदानि मलयवष्पकृते-अपसर्प्यतीत्यनेन सम्वन्धः, अथ कीदृशं तदित्याह-रत्नमय्यः पञ्चलतिकाः-कत्तलिकारूपा अवयवा
यत्र तत्तथा, वज्ररत्नस्य यत्सारं-प्रधानद्रव्यं तन्मयं तदलिकमित्यर्थः, विनाशनं सर्वशत्रुसेनानां, नरपतेः स्कन्धावारे
प्रस्तावाद् गन्तुं प्रवृत्ते सति गर्त्तादीनि प्राग्भारान्तपदानि प्राग्वत् गिरयः-पर्वताः, अत्र विशेषणानभिधानेऽपि प्रस्ता-
वाद् गिरिशन्देन क्षुद्रगिरयो ग्राह्याः, ये सञ्चरतः सैन्यस्य विघ्नकराः यात्रोन्मुखानां राज्ञां त एवोच्छेद्याः, महागिरयस्तु
तेषामपि संरक्षणीया एव, प्रपाता-गच्छज्जनस्खलनहेतवः पापाणाः भृगवो वा तेषां समीकरणं समभागापादकमित्यर्थः,
शान्तिकरं-उपद्रवोपशामकं, ननु यद्युपद्रवोपशामकं तर्हि सति दण्डरत्ने सगरसुतानां ज्वलनप्रभनागाधिपकृतोपद्रवो

न कथमुपशशामेति, उच्यते, सोपक्रमोपद्रवविद्रावण एव तस्य सामर्थ्यात्, अनुपक्रमोपद्रवरतु सर्वथाऽनपासनीय
एव, अन्यथा विजयमाने वीरदेवे कुशिष्यमुक्ता तेजोलेश्या मुनश्चप्रसर्वानुभृती अनगारी कथं भस्मतां निनाय?, अत
एवावश्यंभाविनो भावा महानुभावैरपि नापनेतुं शक्या इति, शुभकर—कल्याणकरं हितकरं—उत्कैरेत्र गुणैरुपकारि
राज्ञः—चक्रवर्त्तिनो हृदयेऽस्मितमनोरथपूरकं गुहाकपाटोद्घाटनादिकार्यकरणसमर्थन्यात् दिव्यं यशसहस्राधिष्ठितमित्यर्थः,
अत्र सेनापतेः सप्ताष्टपदापसरणं प्रजिहीर्षोर्गजस्येव दृढप्रहारदानायाधिकप्रहारकरणार्थमिति, प्रत्यञ्चञ्चकणादनु किं
चक्रे इत्याह—‘पचोसकिन्ता’ इत्यादि, प्रत्यनप्वन्वय च तस्मिन्नागुहाया दाक्षिणात्यस्य द्वारस्य कपाटौ दण्डरत्नेन महता
२ शब्देन त्रिकृत्वः—त्रीन् वारान् आकुट्टयति—ताडयति, अत्र इत्थंभावे तृतीया, यथा महान् शब्द उत्पद्यते तथा-
प्रकारेण ताडयतीत्यर्थः, अत्र गुहाकपाटोद्घाटनसमये द्वादशयोजनावधिसेनानीरत्नतुरगापसरणप्रवादस्तु आवश्यरू-
टिप्पनके निराकृतोऽस्ति, यथा—“यश्चात्र द्वादशयोजनानि तुरगारूढः सेनापतिः शीघ्रमपसरतीत्यादिप्रवादः सोऽजा-
गामिक इव लक्ष्यते, क्वचिदप्यनुपलभ्यमानत्वादिति,” ततः किं जातमित्याह—‘तए ण’ मित्यादि, ततः—ताडना-
दनु तस्मिन्नागुहाया दाक्षिणात्यस्य द्वारस्य कपाटौ सुयेणसेनापतिना दण्डरत्नेन महता २ शब्देनाकुट्टितौ सन्तौ महता
२ शब्देन दीर्घतरनिनादिनः क्रौंचस्येव बहुव्यापित्वाद् वानुनादित्वाच्च य आरयः—गण्डस्तं कुर्वाणौ ‘सरसरस्स’ति
अनुकरणशब्दस्तेन तादृशं शब्दं कुर्वाणौ कपाटावित्यर्थः स्वके २—स्वस्त्रीये २ स्यानेऽग्रदृग्भभृततोऽनुकृष्टे यत्रागतान-

चलतया तिष्ठत इति ते यावत् प्रत्यवाज्वल्किपातां-प्रत्यपससर्पणुः, 'तए ण'मित्यादि, इदं च सूत्रमावश्यकचूर्णौ वर्द्ध-
मानसूरिकृतादिचरित्रे च न दृश्यते, ततोऽनन्तरपूर्वसूत्र एव कपाटोद्घाटनमभिहितं, यदि चैतत्सूत्रादशानुसारेणेदं
सूत्रमवश्यं व्याख्येयं तदा पूर्वसूत्रे सगाइं २ ठाणाइं इत्यत्रार्पत्वात् पञ्चमी व्याख्येया तेन स्वकाभ्यां २ स्थानाभ्यां
कपाटद्वयसम्मीलनास्पदाभ्यां प्रत्यवस्तृताविति-किञ्चिद्विकसितावित्यर्थः तेन विघाटनार्थकमिदं न पुनरुक्तमिति, ततः-
कपाटप्रत्यपसर्पणादनु स सुपेणः सेनापतिः तमिस्सागुहाया दाक्षिणात्यस्य द्वारस्य कपाटौ विघाटयति-उद्घाटयति,
ततः किं कृतमित्याह-'विहाडेत्ता' इत्यादि, प्रायः प्राग् व्याख्यातार्थं, नवरं विघाटितौ देवानुप्रियाः ! तमिस्सागुहाया
दाक्षिणात्यस्य द्वारस्य कपाटौ एतद्देवानुप्रियाणां प्रियं निवेदयामः, अत्र निवेदकस्य सेनानीरत्नस्यैकत्वात् क्रियायां
एकवचनस्यौचित्ये यन्निवेदयाम इत्यत्र बहुवचनं तत्सपरिकरस्याप्यात्मनो निवेदकत्वख्यापनार्थं तच्च बहूनामेकवाक्य-
त्वेन प्रत्ययोत्पादनार्थं, एतत् प्रियं-इष्टं मे-भवतां भवतु, ततो भरतः किं चक्रे इत्याह-'तए ण'मित्यादि, व्यक्तं,
गजारूढः सन् यन्नृपतिश्चक्रे तदाह-

तए णं से भरहे राया मणिरयणं परामुसइ तोतं चडरगुलप्पमाणमित्त च अणगघ तंसिअ छलसं अणोवमजुइं दिव्व मणिरयणपति-
सम वेरुलिअं सब्भूअकतं जेण य मुद्धागणण दुक्ख ण किंचि जाव हवइ आरोगे अ सब्बकालं तेरिच्छिअदेवमाणुसकया य
उवसग्गा सन्वे ण करेति तस्स दुक्खं, सगामेऽवि असत्थवज्झो होइ णरो मणिवर धरंतो ठिअजोवणकेसअवट्ठिअण्हो हवइ अ

सबभयविष्पमुक्को, तं मणिरयण गहाय से णरवई हथिरयणस्स दाहिणिहाए कुंभीए णिक्खिरवद्द, तए णं से भरहाहिंवे णरिंदि
 हारोत्थए सुकयरइअवच्छे जाव अमरवइसण्णिभाए इद्रीए पहिअकित्ती मणिरयणकडज्जोए चक्करयणदेसिअमणे अणेगरायसहस्सा-
 णुआयमणे महायाउक्किट्ठसीहणायबोलकलकलरवेण समुदरवभूअपिव करेमाणे २ जेणेव तिमिसगुहाए दाहिणिह्ले दुवारे तेणेव
 उवागच्छइ २ ता तिमिसगुह दाहिणिह्लेणं दुवारेणं अईइ ससिख मेहंधयारनिवह । तए ण से भरहे राया छत्तलं दुवालसंसिअ
 अट्टकण्णिअ अहिगरणिसंठिअ अट्टसोवण्णिअ कागणिरयण परासुसइत्ति । तए ण त चउरगुलपमाणमित्त अट्टसुवणं च विस-
 हरण अउल चउरससठाणसंठिअं समतल माणुम्माणजोगा जतो लोणे चरति सबजणपणवगा, ण इव चंदो ण इव तत्थ सूरे
 ण इव अग्गी ण इव तत्थ मणिणो तिमिर णासंति अधयारे जत्थ तय दिव भावजुत्तं दुवालसजोअणाइ तस्स लेमाउ विवद्धति
 तिमिरणिगरपडिसेहिआओ, रत्तिं च सबकाल खधावारे करेइ आलोअं दिवमभूअं जस्स पभावेण चक्कवट्ठी, तिमिसगुह अत्तीति
 सेणसहिए अमिजेत्तु वितिअमद्वभरहं रायवरे कागणिं गहाय तिमिसगुहाए पुरच्छिमिह्लपत्थिमिह्लेसुं कडएसुं जोअणतरिआइं
 पंचधणुसयविक्खंभाइ जोअणुज्जोअकराइ चक्केमीसठिआइ चदमंडलपडिणिकासाइ एगूणपणं मंडलाइ आलिहमाणे २ अणुप-
 विसइ, तए णं सा तिमिसगुहा भरहेण रणा तेहि जोअणंतरिण्हिं जाव जोअणुज्जोअकरेहिं एगूणपणाए मंडलेहिं आलिहिज्ज-
 माणेहिं २ खिप्पामेव आलोगभूआ उज्जोअभूआ दिवसभूआ जाया यावि होत्था (सूत्रं-५४)

‘तए णं से भरहे राया मणिरयण’मित्यादि, ततः स भरतो राजा मणिरत्नं परामृशति, किंविशिष्टं इत्याह—

‘तोत’मिति सम्प्रदायगम्यं चतुरङ्गुलप्रमाणा मात्रा दैर्घ्येण यस्य तत्तथा, चशब्दाद् व्यङ्गुलपृथुलमिति ग्राह्यं, यदाह—
“चतुरंगुलो दुःखं गुलपिहुलो अ मणी”इति, अनार्धितं—अमूल्यं न केनापि तस्यार्धः, कर्तुं शक्यते इत्यर्थः तिस्रोऽ-
स्रयः—कोटयो यत्र तत्तथा, ईदृशं सत् पङ्क्तिं—पङ्क्तिकोटिकं, लोकेऽपि प्रायो वैङ्कर्यस्य मृदङ्गाकारत्वेन प्रसिद्धत्वान्मध्ये
उन्नतवृत्तत्वेनान्तरितस्य सहजसिद्धस्योभयान्तवर्त्तिनोऽस्मिन्नयस्य सत्त्वात्, अत्राह—पङ्क्तिमित्यनेनैव सिद्धे त्र्यस्रपङ्-
क्तिमिति किमर्थं?, उच्यते, उभयोरन्तयोर्निरन्तरकोटिपङ्क्तिभवेनेनापि पङ्क्तिता सम्भवति तत्तत्तद्व्यवच्छेदार्थं त्र्यस्रं
सत् पङ्क्तिमित्युक्तं, तथा अनुपमद्युति दिव्यं मणिरत्नेषु—पूर्वोक्तेषु पतिसमं सर्वोत्कृष्टत्वात्, वैङ्कर्यं वैङ्कर्यजातीयमित्यर्थः,
सर्वेषां भूताना कान्तं—काम्यं, इदमेव गुणान्तरकथनेन वर्णयन्नाह—‘जेण यं मुद्धागएण’मित्यादि, येन मूर्द्धगतेन—
शिरोधृतेन हेतुभूतेन न किञ्चिद् दुःखं जायते आरोग्यं च सर्वकालं भवति, तिर्यङ्देवमनुष्यकृताः चशब्दस्य व्यवहि-
तसम्बन्धादुपसर्गाश्च सर्वे न कुर्वन्ति तस्य दुःखं, संग्रामेऽपि च—बहुविरोधिसमरे आस्तामल्पविरोधिसमरे अशस्त्रवध्यः,
अत्र न शस्त्रवध्योऽशस्त्रवध्य इति, नजसमासो वा, ‘अः स्वल्पार्थेऽप्यभावेऽपी’त्यनेकार्थवचनात् अ इति पृथगेव नजस-
मानार्थनिपातो वा शेषस्तेन न शस्त्रैर्वध्यो भवति, नरो मणिवरं धरन् स्थितं—विनश्वरभावमप्राप्तं यौवनं यस्य स तथा,
स्थायियौवन इत्यर्थः, कैशैः सहावस्थिता—अवर्जिष्णवो नखा यस्य स तथा, पश्चात् पदद्वयस्य कर्मधारयः, भवति
च सर्वभयविप्रमुक्तः, अत्र ‘सर्वं भाजनस्थं जलं पीत’मित्यादाविव एकदेशेऽपि सर्वशब्दप्रयोगस्य सुप्रसिद्धत्वाद्देवम-

नुष्यादिप्रतिपक्षोत्थं भयमिह ज्ञेयं, अन्यथाऽश्लोकादिभयानि महतामेव भवेयुरिति, अथैतद् गृहीत्वा नृपतिर्यश्चकार
 तदाह—‘तं मणि’न्ति तन्मणिरत्नं गृहीत्वा स नरपतिर्भरतो हस्तिरत्नस्य दाक्षिणाले कुम्भे निक्षिपति—निवध्नाति,
 ‘कुम्भीए’ इत्यत्र स्त्रीत्वं प्राकृतत्वात्, ‘तए ण’मित्यादि, ततः स भरताधिपो नरेन्द्रो हारावस्तुतेत्यादिविशेषणकदम्बकं
 प्राग्वत् मणिरत्नकृतोद्योतश्चक्रत्वेदेशितमार्गो यावत् समुद्रवभूतामिव गुहामिति गम्यं कुर्वन् २ यत्रैव तमिस्त्रा-
 गुहाया दाक्षिणालं द्वारं तत्रैवोपागच्छति, उपागत्य च तमिस्त्रागुहा दाक्षिणालेन द्वारेणालेति—प्रविशति, शशीव मे-
 घान्धकारनिघहं । प्रवेशानन्तरं यत्कृत्यं तदाह—‘तए ण’मित्यादि, ततः स भरतो राजा काकणीरत्नं परामृशतीत्यु-
 त्तरेण सम्बन्धः, किंविशिष्टमित्याह—चत्वारि चतसृषु दिक्षु द्वे तूर्ध्वमधश्चेत्येवं पद्मसङ्ख्याङ्कानि तलानि यत्र तत्तथा,
 तानि चात्र मध्यखण्डरूपाणि, यैर्भूमावविषमतया तिष्ठन्तीति, द्वादश अध उपरि तिर्यक् चतसृष्वपि दिक्षु प्रत्येकं चत-
 सृणामश्रीणां भावात् अश्रयः—कोटयो यत्र तत्तथा, कर्णिकाः—कोणाः यत्र अश्रित्रयं मिलति तेषां चाध उपरि
 प्रत्येकं चतुर्णां सद्भावादष्टकर्णिकं, अधिकरणिः—सुवर्णकारोपकरणं तद्वत् संस्थितं—संस्थानं यस्य तत्तथा, तत्सदृश-
 कारं समचतुरस्रत्वात्, आकृतिस्वरूपं निरूप्यास्य तौल्यमानमाह—अष्टसुवर्णा मानमस्येत्यष्टसौवर्णिकं, तत्र सुवर्ण-
 मानमिदं—‘चत्वारि मधुरतृणफलान्येकः श्वेतसर्पपः षोडश श्वेतसर्पपा एकं धान्यमापफलं द्वे धान्यमापफले एका गुञ्जा
 पञ्च गुञ्जा एकः कर्ममायकः षोडश कर्ममायकाः एक सुवर्ण’ इति, एतादृशैरष्टभिः सुवर्णैः काकणीरत्नं निष्पद्यते इति,

अत्र चाधिकारे “एतानि च मधुरतृणफलादीनि भरतचक्रवर्तिकालसम्भवीन्येव गृह्यन्ते, अन्यथा कालभेदेन तद्वैषम्य-
सम्भवे काकणीरत्नं सर्वचक्रिणां तुल्यं न स्यात्, तुल्यं चेप्यते तदि”त्येतस्मादनुयोगद्वारवृत्तिवचनात् एतद्देशीयादेव
स्थानाङ्गवृत्तिवचनात्, “चउरंगुलो मणी पुण तस्सङ्गं चेव होइ विच्छिण्णो । चउरंगुलप्पमाणा सुवण्णवरकागणी
नेया ॥ १ ॥ इहाङ्गुलं—प्रमाणाङ्गुलमवगन्तव्यं, सर्वचक्रवर्त्तिनामपि काकण्यादिरत्नानां तुल्यप्रमाणत्वादिति” मलय-
गिरिकृतवृहत्संग्रहणीबृहद्वृत्तिवचनाच्च केचनास्य प्रमाणाङ्गुलनिष्पन्नत्वं, केचिच्च “एगमेगस्स णं रण्णो चाउरंतचक्क-
वट्टिणो अट्टसोवणिणए कागणिरयणे छत्तले दुवालसंसिए अट्टकणिणए अहिगरणिसंठाणसंठिए पणत्ते, एगमेगा कोडी
उस्सेहंगुलविक्खंम्भा तं समणस्स भगवओ महावीरस्स अङ्गुलं” इत्यनुयोगद्वारसूत्रवलादुत्सेधाङ्गुलनिष्पन्नत्वं, केऽपि
च एतानि सप्तैकेन्द्रियरत्नानि सर्वचक्रवर्त्तिनामात्माङ्गुलेन ज्ञेयानि, शेषाणि तु सप्त पञ्चेन्द्रियरत्नानि तत्कालीनपुरुषो-
चितमानानीति प्रवचनसारोद्धारवृत्तिवलादात्माङ्गुलनिष्पन्नत्वमाहुः, अत्र च पक्षत्रये तत्त्वनिर्णयः सर्वविद्वेद्यः, अत्र
तु बहु वक्तव्यं तत्तु ग्रन्थगौरवभिया नोच्यते इति । अस्य परामर्शनन्तरं यच्चके तदाह—“तए ण’मित्यादि, ततः-
परामर्शनन्तरं तत्काकणीरत्नं राजवरो गृहीत्वा यावदेकोनपञ्चाशतं मण्डलान्यालिखन्नालिखन् अनुप्रविशतीत्युत्तरेण
सम्बन्धः, कथम्भूतमित्याह—चतुरङ्गुलप्रमाणमात्रं, अस्यैकैका अश्विश्चतुरङ्गुलप्रमाणविष्कम्भा द्वादशाप्यश्रयः प्रत्येकं
चतुरङ्गुलप्रमाणा भवन्तीत्यर्थः, अस्य समचतुरस्रत्वादायामो विष्कम्भश्च प्रत्येकं चतुरङ्गुलप्रमाण इत्युक्तं भवति, यैवास्मि-

रूढीकृता आयामं प्रतिपद्यते सेव तिर्यग्व्यवस्थापिता विष्कम्भभाग् भवतीत्यायामविष्कम्भभयोरैकतरनिर्णयेऽध्यपर-
 निर्णयः स्यादेवेति सूत्रे विष्कम्भस्यैव ग्रहणं, तद्ग्रहणे चायामोऽपि गृहीत एव, समचतुरस्रत्वात्तस्येति, तदेवं सर्वत-
 श्चतुरङ्गुलप्रमाणमिदं सिद्धं, यत्तु 'तस्स णं एगमेगा कोडी उस्सेहंगुलविकलंभा तं च समणस्स भगवओ महावीरस्स
 अद्धंगुलं, इत्यनुयोगद्वारसूत्रे उक्तं तन्मतान्तरमवसेयं, तथाऽष्टभिः सुवर्णेनिष्पन्नमष्टसुवर्णं, अष्टसुवर्णमूलद्रव्येण
 निष्पन्नमित्यर्थः, चकारो विशेषणसमुच्चये सर्वत्र, तथा विपं जङ्गमादिभेदभिन्नं तस्य हरणं, स्वर्णाष्टगुणानां मध्ये विप-
 हरणस्य प्रसिद्धत्वात्, अस्य च तथाविधस्वर्णमयत्वादिति, अतुलं-तुलारहितमनन्यसदृशमित्यर्थः, चतुरस्रसंस्थानसं-
 स्थितमिति तु विशेषणं पूर्वोक्ताधिकरणिदृष्टान्तेन भाव्यमिति, ननु अधिकरणिदृष्टान्ते भाव्यमाने नास्य पूर्वोक्ता चतुरं-
 गुलतोपपद्येत अधिकरणेरधः संकुचितत्वेन विपमचतुरस्रत्वादित्याह—'समतल'मिति, समानि न न्यूनाधिकानि
 तलानि पडपि यस्य तत्तथा, अथैतदेव यच्छब्दगर्भिभतवाक्यद्वारा विशिनष्टि—यतः काकणीरत्नात् मानोन्मान [प्रमा-
 ण] योगाः—एते मानविशेषव्यवहारा लोके चरन्ति प्रवर्तन्ते इत्यर्थः, तत्र मानं धान्यमानं सेतिकाकुडवादि, रसमानं
 चतुःषष्टिकादि, उन्मानं कर्षपलादि खण्डगुडादिद्रव्यमानहेतुः, उपलक्षणात् सुवर्णादिमानहेतुः प्रतिमानमपि ग्राह्यं
 गुञ्जादि, किंविशिष्टास्ते व्यवहाराः?—सर्वजनानां—अधमर्णोत्तमर्णानां प्रज्ञापका—मेयद्रव्याणामियत्तानिर्णायकाः, अय-
 माशयो—यथा सम्प्रति आसजनकृतनिर्णयाङ्गं कुडवाद्विमानं जनप्रत्यायकं व्यवहारप्रवर्तकं च भवति तद्वच्चक्रवर्तिकाले

कारणिकपुरुषैः काकणीरक्षाङ्कितं तत्तादृशं भवेदित्यर्थः, यच्छब्दगठभेदेन माहात्म्यान्तरमाह—नापि चन्द्रः
तत्र तिमिरं नाशयतीति योजनीयं, न वा सूर्यः, अत्र इयं क्यालङ्कारे एषं सर्वत्र, न वाऽभिदीपादिगतः न वा मणय-
स्तत्र तिमिरं नाशयन्ति, प्रकाशं कर्तुमलंभूष्णव इत्यर्थः, यत्रान्धकारे अन्धकारयुक्तत्वेनाभेदोपचारात् अन्धकार-
मत्रास्तीति अत्रादित्वादप्रत्ययविधानाद्वा अन्धकारवतिगिरिगुहादौ तक्त-काकणीरखं दिव्यं-प्रभावयुक्तं तिमिरं
नाशयति, अथ यदीदं प्रकाशयति तदा कियत् क्षेत्रं प्रकाशयतीत्याह—द्वादश योजनानि तस्य लेदयाः—प्रभा विवर्द्धन्ते,
अमन्दाः सत्यः प्रकाशयन्तीत्यर्थः, किंविशिष्टा लेदयाः?—तिमिरनिकरप्रतिषेधिकास्तमिस्रादिगुहायाः पूर्वापरतो द्वादश-
योजनविस्तारयोस्तासां प्रसरणात् 'रन्ति च'ति प्रथमान्तयच्छब्दाध्याहारार्थवशाद्विभक्तिपरिमाणाच्च यद्रखं रात्रौ
चो वाक्यान्तरारम्भार्थः सर्वकालं स्कन्धादौ दिवससदृशं, यथा दियमे आलाकस्तथा रात्रावपीत्यर्थः, आलोकं करोति,
यस्य प्रभावेण चक्रवर्त्ती तमिस्रां गुहां अत्येति—प्रविशति सैन्यसहितो द्वितीयमर्द्धभरतमभिजेतुं उत्तरभरतं वशीकर्त्तु-
मित्यर्थः, न चात्रान्तरा यच्छब्दगठिभितवाक्यावतारेण वाक्यान्तरप्रवेशो नाम सूत्रद्रूपणमिति वाच्यं, आर्पत्वात्
तस्यादुष्टत्वेन शिष्टव्यवहारात्, यथा आपे छन्दस्सु वर्णाद्याधिक्यादावपि न छन्दोऽष्टत्वदोषो महापुरुषोपपत्त्येनार्च्य-
त्वात् तथैव शिष्टव्यवहारात्, राजवरो—भरतः 'कागणि'ति पैदकदेशे पदसमुदायोपचारात् काकणीरखं गृहीत्वा—लात्वा
तमिस्रागुहायाः पौरस्त्यपाश्चात्ययोः कटकयोः—भित्तयोः प्राकृतत्वाद् द्विवचने बहुवचनं, योजनान्तरितानि प्रमाणांगुल-

निष्पक्षयोजनमपान्तराले मुक्तरा कृतानीत्यर्थः, अत्रगाहनापेक्षयोत्पेधांगुलनिष्पक्षपञ्चधनुःशतमानविष्कम्भाणि, वृत्तत्वाद्
 विष्कम्भग्रहणेनायामोऽपि तावानेवावगन्तव्यः, उत्पेधांगुलप्रमीयमाणावगाहनाकेन चक्रिणा हस्तात्तत्काकणीरस्तेन क्रिय-
 माणत्वान्मण्डलानां, अयं च मण्डलावगाहः स्वस्वप्रकार्ययोजनमध्ये एव गण्यते, अन्यथा ४९ मण्डलानामवगाहो विण्डी-
 क्रियमाणे गुहाभित्तिरोरायाम उक्त प्रमाणाधिकप्रमाणः प्रसज्येतेति, अत एव च योजनोद्योतकराणि—योजनमात्रक्षेत्रप्रका-
 शकानि, यावन्मण्डलान्तरालं तावन्मण्डलप्रकाश्यं गुहाभित्तिक्षेत्रमित्यर्थः, चक्रस्य नेमिः—परिधिस्तत्संस्थानानि वृत्ता-
 नीत्यर्थः तथा चन्द्रमण्डलस्य प्रतिनिकागानि—भास्वरत्वेन सदृशानि, एकोनपञ्चाशत् मण्डलानि—वृत्तद्विरण्यरेत्वारू-
 पाणि, काकणीरबुस्य सुवर्णमयत्वात्, आलिखन् २—विन्यस्यन् २ अनुप्रविशति गुहामिति प्रकरणाद् ज्ञेयं, वीप्साव-
 चनमाभीक्ष्ण्यद्योतनार्थं, मण्डलालिखनक्रमध्वार्यं—गुहायां प्रविशन् भरतः पाश्चात्यपान्थजनप्रकाशकरणाय दक्षिणद्वारे
 पूर्वदिक्कपाटे प्रथमं योजनं मुक्त्वा प्रथमं मण्डलमालिखति, ततो गोमूत्रिकान्यायेनोत्तरतः पश्चिमदिक्कपाटतोऽङ्गु-
 तृतीययोजनादौ द्वितीयमण्डलमालिखति, ततस्तेन न्यायेन पूर्वदिक्कपाटतोऽङ्गु चतुर्थयोजनादौ तृतीयं, ततः पश्चिम-
 दिग्भित्तौ पञ्चमयोजनादौ चतुर्थं ततः पूर्वदिग्भित्तौ षष्ठयोजनादौ पञ्चमं ततः पश्चिमदिग्भित्तौ सप्तमयोजनादौ षष्ठं
 ततः पूर्वदिग्भित्तौ अष्टमयोजनादौ सप्तमं एवं तावद् वाच्यं यावदष्टमत्वारिंशत्सप्तममुत्तरदिग्द्वारसत्काशश्चिमदिक्कपाटे
 प्रथमयोजनादौ एकोनपञ्चाशत्तमं चोत्तरदिग्द्वारसत्कपूर्वदिक्कपाटे द्वितीययोजनादानालिखति, एवमेकस्यां भित्तौ पञ्च-

तोडके तृतीयान्मंडलाद्योजनं मुक्त्वा पञ्चमं, ततस्तत्सम्मुखं पश्चिमदिक्पाटतोडुके षष्ठं, पुनस्तावतैवान्तरालेन पूर्वदि-
ग्भिक्तौ सप्तमं, ततस्तत्सम्मुखं पश्चिमदिग्भिक्तौ अष्टमं, ततः पूर्वदिग्भिक्तौ सप्तमान्मंडलाद्योजनान्तरे नवमं, ततः पश्चि-
मभिक्तौ अष्टमात् तावतैवान्तरालेन दशममित्येवं पूर्वभिक्तौ पश्चिमभिक्तौ च मंडलान्यालिखंस्तावद् गच्छति यावच्चर-
ममष्टनवतितमं मंडलमुत्तरद्वारसत्कपश्चिमदिक्पाटे, एवं चैकैकस्यां भित्तावेकोनपञ्चाशत् मंडलानि उभयमीलने चाष्ट-
नवतिरिति, अत्र चोभयोः पक्षयोर्मध्ये आद्यः आद्यश्चकट्टहृत्तिटिप्पनकप्रवचनसारोद्धारबृहद्वृत्त्यादायुक्तो द्वितीयस्तु
मलयगिरिकृतक्षेत्रविचारवृत्त्यादाविति । अथ प्रकृतं प्रस्तूयते—‘तए ण’मित्यादि, ततो—मंडलालिखनानन्तरं सा
तमिस्रागुहा भरतेन राज्ञा तैर्योजनान्तरितैर्यावद्योजनोद्योतकरैरेकोनपञ्चाशता मंडलैरालिख्यमानैः क्षिप्रमेवालोके-
सौरप्रकाशं भूता—प्राप्ता, एवमुद्योतं—चान्द्रप्रकाशं भूता, किं बहुना?, दिवसभूता—दिनसहशी जाता चाप्यभवत्,
चः समुच्चये, अपिः सम्भावनायां, तेन नेयं गुहा मंडलप्रकाशपूर्णा किन्तु सम्भाव्यते आलोकभूता, एवमग्रेतनपद-
द्वयमपि, क्वचिद्विवसभूत इत्यस्य स्थाने दीवसयभूया इति पाठस्तत्र दीपशतानि भूतेति व्याख्येयं, अथान्तर्गुहं वर्त-
मानयोः परपरं जिगमिषूणा प्रतिबन्धकभूतयोरुन्मत्तानिमग्नानामकनद्योः स्वरूपं प्ररूपयितुकामः प्राह—

सीसे णं तिमिसगुहाए बहुमज्झदेसमाए एत्थ ण उम्मगणिमग्गजलाओ णाम दुवे महाणईओ पणत्ताओ, जाओ णं तिमिसगुहाए
पुरच्छिमिहाओ भित्तिकडगाओ पवूडाओ समाणीओ पच्चलियेण सिंधुं महाणइ समयेति, से केणट्टेण भते ! एव वुव्वइ उमग्ग-

णिमगजलाओ महाणईओ ? गोअमा ! जण उम्मगजलाण महाणईण तण मा पत्त मा कट्ठा वा सफर मा आये मा हत्थी मा रोह वा जोहे मा मणुस्से वा पस्मिण्णत्त तण उम्मगजलागहाणई तिस्सुत्तो आहुणिअ २ एणंते शल्लसि एउइ, जण णिमग्गजलाण महाणईण तण वा पत्त मा कट्ठा वा सफर वा जाण मणुस्से मा पस्मिण्णत्त तण णिमगजलागहाणई तिस्सुत्तो आहुणिअ २ अतो जलसि णिमज्जायेइ, से तेणट्ठेण गोअमा ! एण चुगइ-उम्मगणिमगजलाओ महाणईओ, तए ण मे भरहे राया चकारयणत्तेसिअमग्गे अणेगराय ० महया उक्किट्ठसीहणाय जाव करेमाणे २ सिंभूण महाणईण पुरच्छिभिद्धे ण कूटे ण जेणेव उम्मगजला महाणई तेणेव उवागच्छइ २ ता वद्धइरण सद्धाने २ ता एणं ययासी-तिप्पामेव भो देवाणुप्पिआ ! उम्मगणिमगजलासु महाणईसु अणेगरभमयमणिविट्ठे अयलमक्के अभेल्लवए मालवणवाहाण सघरणामए सुहसकमे करेहि करेत्ता मम एअमाणत्तिअ तिप्पामेव पबष्णिणाहि, तण ण मे वट्ठइरणे भरहेण रण्णा एण तुत्तं समाणे हट्ठवट्ठचित्तमाणदिण जाण विणएण पडिस्सुणेइ २ ता तिप्पामेव उम्मगणिमगजलासु महाणईसु अणेगरभमयसणिविट्ठे जाव सुहसकमे करेइ २ ता जेणेव भरहे राया तेणेव उवागच्छइ २ ता जाण एअमात्तिअ पबष्णिणइ, तण णं मे भरहे राया सरथावारवले उम्मगणिमगजलाओ महाणईओ तेहि अणेगरभमयसणिविट्ठेहि जाव सुहसकमेहि उत्तरइ, तण ण तीगे तिग्गिस्सगुहाण उत्तरिहस्स दुवारस्स क्वा-ज सयमेव महया २ कौचारव करेमाणा सरसरस्सगाइ २ ठाणाइ पयोसकित्था (सूत्र ५५)

‘तीसे ण’मिलादि, तस्यास्तस्मिन्नागुहायाः बहुमध्यदेशभागे दक्षिणद्वारतस्तोषुकसमेनैकविंशतियोजनेभ्यः परतः

उत्तरद्वारतस्तोडुकसमेनैकविंशतियोजनेभ्योऽर्वाक् च उन्मग्नजलानिमग्नजलानाश्रयौ महानद्यौ प्रजज्ञे, ये तमिन्नागुहायाः
पौरस्त्यात् भित्ति कटकाद्-भित्तिप्रदेशात् प्रव्यूढे निर्गते-सत्यौ पाश्चात्येन कटकेन विभिन्नेन सिन्धुमहानदीं समासुतः
प्रविशत इत्यर्थः, नित्यप्रवृत्तत्वाद्धर्त्तमानानिर्देशः, अथानयोरन्वर्थं पृच्छन्नाह-‘से केणद्वेण’मित्यादि, अथ केनार्थेन
भदन्त ! एवमुच्यते उन्मग्नजलनिमग्नजले महानद्यौ ? गौतम ! यत् णमिति प्राग्वत् उन्मग्नजलाया महानद्या तृणं
वा पत्रं वा काष्ठं वा शर्करा वा-दृप्तलण्डः, अत्र प्राकृतत्वाद्धिद्रव्यत्ययः, अश्वो वा हस्ती वा रथो वा योयो वा-
सुभटः सेनायाः प्रकरणाच्चतुर्णां सेनाज्ञाना कथनं मनुष्यो वा प्रक्षिप्यते तत् तृणादिकं उन्मग्नजला महानदी त्रिकु-
त्वः-त्रीन् वारान् आधूय २-अमयित्वा २ जलेन सदाऽऽहत्याहत्येत्यर्थः एकान्ते-जलप्रदेशाद्वाहीयसि स्थाने निर्जल-
प्रदेशे ‘एडेइ’ति छर्दयति, तीरे प्रक्षिपतीत्यर्थः, तुम्बीफलमिन् गिला उन्मग्नजले उन्मज्जतीत्यर्थः, अत एवोन्मज्जति
शिलादिकमस्मादिति उन्मग्नं, ‘कृद् बहुल’मिति वचनात् अपादाने कप्रत्ययः, उन्मग्नं जलं यस्यां सा तथा, अथ द्विती-
याया नामान्वर्थः-तत्पूर्वोक्तं वस्तुजातं निमग्नजला महानदी त्रिकुत्वः जाधूयाधूय अन्तर्जलं किं ? मज्जयति शिलेव
तुम्बीफलं निमग्नजले निमज्जतीत्यर्थः, अत एव निमज्जयत्यस्मिन् तृणादिकमखिलं वस्तुजातमिति निमग्नं, बहुलव-
चनादधिकरणे कप्रत्ययः, निमग्नं जलं यस्यां सा तथा, अथैतन्निगमयति-‘से तेणद्वेण’मित्यादि, सुगमं, अनयोश्च यथा-
क्रममुन्मज्जकत्वे निमज्जकत्वे वस्तुस्वभाव एव शरणं, तस्य चातर्कणीयत्वात्, इमे च द्वे अपि त्रियोजनविस्तरे गुहाविस्ता-

रायामे अन्योऽन्यं द्वियोजनान्तरे वोध्ये, अनयोर्यथा गुह्यमध्यदेशवर्तित्वं तथा सुखावबोधाय स्थापनया दर्शयते, यथा—
 □ ४ १७ | ३|२|३| १७ ४ □
 □ ४ १७ □

पौरस्त्ये कूले—पूर्वतटे उभयत्रापि णंशब्दो वाक्यालङ्कारे, अयमर्थः—तस्मिन्नाया अधो वहन्ती सिन्धुस्तस्मिन्नापूर्वकटकमधीकृत्यैवेति, उन्मग्नाऽपि पूर्वकटकास्त्रिगताऽस्तीत्युभयोरैकस्थानतासूचनार्थकमिदं सूत्रं, यत्रैवोन्मग्नाजला महानदी तत्रैवोपागच्छति, उपागत्य च वर्द्धकिरलं शब्दयति शब्दयित्वा चैवमवादीदिति, यदवादीत् तदाह—‘सिष्णामेव’ति क्षिप्रमेव भो देवानुप्रिय ! उन्मग्निमग्नाजलयोर्महानद्योः अनेकानि स्तम्भशतानि तेषु सन्निविष्टौ—सुसंस्थितौ अत एवाचलौ महाचलाक्रान्तत्वेऽपि न स्वस्थानाच्चलतः अकम्प्रौ—दृढौ, सकम्पसेतुबन्धे तु तितीर्षणां सशङ्कं चलनं स्यादिति दृढतरनिर्माणवित्यर्थः, अथवा अचलो—गिरिस्तद्वत् अकम्प्रौ, मकारोऽलाक्षणिकः, अभेद्यकवचाविवाभेद्यकवचौ अभेद्यसन्नाहाविति, जलादिभ्यो न भेदं यात इत्यर्थः, नन्वनन्तरोक्तविशेषणाभ्यामुत्तरतां तदुपरि पातशङ्का न स्यात्तथापि उभयपार्श्वयोर्जलपातशङ्का नापनीता भवतीत्याह—सालम्बने—उपरि गच्छतामवलम्बनभूतेन दृढतरभित्तिरूपेणालम्बनेन सहिते वाहे—उभयपार्श्वौ ययोस्तौ तथा, सर्वात्मना रत्नमयौ आदिदेवचरित्रप्रवचनसारोद्धारवृत्त्योस्तु क्रमेण पाषाणमयकाष्ठमयौ तावुकौ स्त इति, तथा सुखेन संक्रमः—पादविक्षेपो यत्र तौ तथा, ईदृशौ संक्रमौ—सेतू कुरुष्व कृत्वा च मामेतामाज्ञप्तिकां क्षिप्रमेव प्रत्यर्पयेति । अथ स

किं प्रकारेण—‘तए ण’मित्यादि, अनुवादसूत्रत्वात् सर्वं प्राग्वत्, ननु उन्मग्नजलजलस्योन्मग्नकत्वस्वभावत्वेन
 कथं तत्र संक्रमार्धकशिलास्तम्भादिन्यासः सुस्थितो भवति?, स च दीर्घपट्टशालाकारो न च जलोपरिकाष्ठादिमयः
 सम्भवति, तस्यासारत्वेन भारासहत्वात्, उच्यते, वर्द्धकिरलकृतत्वेन दिव्यशक्तेरचिन्यशक्तिकत्वात्, अनेन चा चक्रि-
 राण्यपरिसमाप्तेः सर्वोऽपि लोक उत्तरति, गुहा च तावन्तं कालमपावृतैवास्ते मण्डलान्यपि तथैव तिष्ठन्ति, उपरते
 तु चक्रिणि सर्वमुपरमत इति प्रयचनसारोद्धारदृत्तेरभिप्रायः, त्रिपटीयाजितचरित्रे तु “उद्घाटितं गुहाद्वारं, गुहान्त-
 मण्डलानि च । तावत्तान्यपि तिष्ठन्ति, यावज्जीवति चक्रभृत् ॥ १ ॥” इत्युक्तमस्ति । ‘तए ण’मित्यादि, ततः स भरतो
 राजा स्कन्धाचाररूपवलसहितस्ताभ्यां सङ्क्रमाभ्यां उन्मग्ननिमग्नजले महानद्यौ उत्तरति—परपारं गच्छति, एवं उत्तरतो
 गच्छति राजराजे उत्तरद्वारे यजातं तदाह—‘तए ण’मित्यादि, ततो—नद्यतिक्रमणानन्तरं तस्यास्तमिन्नागुहाया उत्तरा-
 हस्य द्वारस्य कपाटौ स्वयमेव सेनानीदण्डरत्नाघातमन्तरेणेत्यर्थः महया २ इति सूत्रदेशेन पूर्वसूत्रस्मरणं तेन महया
 २ सद्देणमिति बोध्यं कौञ्चारवं कुर्वाणौ सरस्सरन्ति कुर्वन्तौ च स्वके स्वके स्थाने प्रत्यवाण्वत्किपाता व्याख्या तु
 प्राग्वत्, ननु यदि दाक्षिणात्यद्वारकपाटौ सेनापतिप्रयोगपूर्वकमुद्घटेते तथा इमावपि कथं न तथा?, उच्यते, एकशः
 सेनापतिसत्यापितकपाटोद्घाटनविधिसन्नुष्टगुहाधिपसुरानुकूलाशयेन द्वितीयपक्षकपाटौ स्वयमेवोद्घटेते इति ॥ अथो-
 त्तरभरतार्द्धविजयं विवक्षुस्तत्रत्यविजेतव्यजनस्वरूपमाह—

तेषां कालेण तेण समएण उत्तरट्ठभरहे वासे वरुवे आवाडाणाम चिलाया परिमंति अट्ठा दित्ता वित्ता विच्छिण्णविउलभवणमय-
णासणजाणवाहणाइत्ता बहुधणवहुजायरुवरयया आओगपओगसपउत्ता विन्दुट्ठिपउरभत्तपाणा वहुदामीदसगोमहिसगवेलग-
त्तभूआ वहुजणस्स अपरिभूआ सूरा धीरा विफता विच्छिण्णविउलवलवाहणा वहुसु समरमपराणसु लद्धलप्ता यावि होत्वा, तए णं
तेसिमावाडचिलायाण अण्णया कयाई विमयसि वहुइ उप्पाइअसयाइ पाउभवित्था, तजहा—अकाले गज्जिअ अकाले विज्जुआ अकाले
पायवा पुष्फति अभिस्सणं २ आगासे देवयाओ णव्वति, तए ण ते आनाडचिलाया विमयसि वहुइ उप्पाइअसयाइ पाउभूगाइ
पासति पासित्ता अण्णमण सदावेति २ ता एव वयासी—एव सल्ल देवाणुप्पिआ ! अम्ह विसयसि वहुइ उप्पाइअसयाइ पाउभूगाइ
तजहा—अकाले गज्जिअ अकाले विज्जुआ अकाले पायवा पुष्फति अभिस्सण २ आगासे देवयाओ णव्वति, त ए णज्जइ ण देवा-
णुप्पिआ ! अम्ह विसयस्स के मन्ने उव्वहे भविस्सईत्तिकट्ठु ओहयमणसकप्पा चित्तसोगसागर पविट्ठा करयल पल्हत्थमुहा अट्ठुशा-
णोउगया भूमिगयदिट्ठिआ ह्मिआयंति, तए णं से भरहे राया चकारयणेइसिअमग्गे जाव समुइवरभूअ पिव करेमाणे २ तिमिस-
गुहाओ उत्तरिहेण दोरेण णीति ससिध मेहधयारणिवहा, तए ण ते आवाडचिलाया भरहस्स रण्णे अगणीअ एजमाण पासति
२ ता आसुरुत्ता रुट्ठा चडिक्किआ कुविआ भिसिभिन्नेमाणा अण्णमणं सदावेति २ ता एवं वयासी—एस ण देवाणुप्पिआ ! केइ
अप्पत्थिअपत्थए दुरतपंतलम्पणे हीणपुण्णचाउइसे हिरिसिपरिवज्जिए जे ण अम्ह विसयस्स उव्वरिं विरिएण ह्वमागच्छइ
त तहा ण घत्तामो देवाणुप्पिआ ! जहा णं एस अम्ह विसयस्स उव्वरिं विरिएण णो हन्ममागच्छइत्तिट्ठु अण्णमणस्स अतिए ए-
अमट्ठं पडिसुणेति २ ता सण्णद्ववद्वम्मियकवआ उप्पीलिअसरासणपट्ठिआ पिणद्वगेविजा वद्वआविद्ववीमलवरच्चिधपट्ठा

गहिआडहपहरणा जेणेव भरहस्स रण्णो अग्गाणीअं तेणेव उवागच्छंति २ ता भरहस्स रण्णो अग्गाणीएण सद्धिं संपलग्गा यावि होत्या, तए ण ते आवाडचिलाया भरहस्स रण्णो अग्गाणीअं हयमहिअपवरवीरघाइअविवडिअधिअध्वपडाग किच्छप्पा- णोवगय दिसोदिसि पडिसेहिंति । (सूत्र ५६)

‘तेणं कालेणं तेणं समएणं’मित्यादि, तस्मिन् काले—तृतीयाश्रकप्रान्ते तस्मिन् समये—यत्र भरत उत्तरभरताद्धवि- जिगीपया तमिस्वातो निर्याति, उत्तरार्धभरतनाम्नि वर्षे—क्षेत्रे आपाता इति नाम्ना किराताः परिवसन्ति, आढ्या—धनिनः दृष्टा—दर्पवन्तः वित्ताः—तज्जातीयेषु प्रसिद्धाः विस्तीर्णविपुलानि—अतिविपुलानि भवनानि येषां ते तथा शयनासनानि प्रतीतानि यानानि—रथादीनि वाहनानि—अश्वदीनि आकीर्णानि—गुणवन्ति येषां ते तथा, ततः पदद्वयस्य कर्मधारयः, बहु—प्रभूतं धनं—गणिमधरिममेयपरिच्छेद्यभेदात् चतुर्विधं येषां ते तथा, बहु—बहुनी जातरूपरजते—स्वर्णरूप्ये येषां ते तथा ततः पदद्वयस्य कर्मधारयः, आयोगो—द्विगुणादिवृद्ध्यर्थं प्रदानं प्रयोगश्च कलान्तरं तौ संप्रयुक्तौ—व्यापारितौ यैस्ते तथा, विच्छर्दिते—त्यक्ते बहुजनभोजनदानेनावशिष्टोच्छिष्टसम्भवात् सञ्जातविच्छर्दे वा—सविस्तारे बहुप्रकारत्वात् प्रचुरे—प्रभूते भक्त्याने—अन्नपानीये येषां ते तथा, बहवो दासीदासाः गोमहिषाश्च प्रतीताः गवेलका—उरन्नाः एते प्रभूता येषां ते तथा, ततः पदद्वयस्य कर्मधारयः, बहुजनेनापरिभूताः, सूत्रे पष्ठी आर्पित्वात्, सूरः प्रतिज्ञातनिर्वहणे दाने वा वीराः संग्रामे विक्रान्ता—भूमण्डलाक्रमणसमर्था विस्तीर्णविपुले—अतिविपुले बलवाहने—सैन्यगवादिके दुःखानाकुलत्वात् येषां ते तथा, बहुषु समरेषु—सम्परायेषु, अनेन चातिभयानकत्वं सूचितं, समररूपेषु संपरायेषु—युद्धेषु लब्धलक्षा—अमोघहस्ताश्चाप्य-

भवन्, सामान्यतो युद्धेषु च वल्गनादिरूपेषु केचन लब्धलक्षा भवेयुः परं तद्व्यवच्छेदाय समरेष्वित्युक्तं, अथ यत्तेषां मंडले जातं तदाह—‘तए ण’मित्यादि, तत इति—कथान्तरप्रवन्धे तेषामापातकिरातानां अन्यदा कदाचित्—चक्रव-
र्त्यागमनकालात्पूर्वं, अत्र तेषामित्येतावतैवोक्तेन प्रकरणाद् विशेष्यमासौ यदापातकिरातानामित्युक्तं तद्विस्मरणाशीलानां
विनेयानां व्युत्पादनायेति, विषये—देशे बहूनि औत्पातिकशतानि—उत्पातसत्कशतानि, अरिष्वसूचकनिमित्तशतानीत्यर्थः,
प्रादुरभूवन्—प्रकटीचभूतुः, तद्यथा—अकाले प्रावृद्ध कालव्यतिरिक्तकाले गर्जितं अकाले विद्युतः अकाले—स्वस्वपुष्पकालव्य-
तिरिक्तकाले पादयाः पुण्यन्ति अभीक्ष्णं २—पुनः २ आकाशे देवता—भूतविशेषा नृत्यन्ति, अथ ते किं चकुरित्याह—
‘तए ण’मित्यादि, ततः—उत्पातभवनानन्तरं ते आपातकिराता विषये बहूनि औत्पातिकशतानि प्रादुर्भूतानि पश्यन्ति,
दृष्ट्वा चान्योऽन्यं शब्दयन्ति—आकारयन्ति, शब्दयित्वा चैवमवादिषुः, किमवादिषुः कीदृशाश्च तेऽभूवन्मित्याह—‘एवं
खलु’इत्यादि, एवं—वक्ष्यमाणप्रकारेण खलुर्निश्चये देवानुप्रिया—ऋजुस्वभावा अस्माकं विषये बहूनि औत्पातिकशतानि
प्रादुर्भूतानि, तद्यथा—अकाले गर्जितं इत्यादि प्राग्वत्, तन्न ज्ञायते देवानुप्रिया! अस्माकं विषयस्य को मन्ये इति
वितर्कार्थं निपातः, तेन मन्ये इति सम्भावयामः उपद्रवो भविष्यति इतिकृत्वा अपहृतमनःसंकल्पा—विमनस्काः
चिन्तया—राज्यभ्रंशनापहारादिचिन्तनेन यः शोक एव दुष्पारत्वात् सागरस्तत्र प्रविष्टाः करतले पर्यस्तं—निवेशितं
मुखं वैस्ते तथा आर्त्तध्यानोपगताः भूमिमतदृष्टिका ध्यायन्ति, आपतिते सङ्कटे किं कर्त्तव्यमिति चिन्तयन्तीति, अथ

प्रस्तूयमानं भरतस्य चरितमाह—‘तए ण’मित्यादि, ततस्तेषामुत्पातचिन्तनानन्तरं स भरतो राजा चक्रलादेशित-
 मार्गो यावत् समुद्रवभूतामिव गुहां कुर्वन् २ तमिस्रागुहातः औत्तराहेण द्वारेण निरेति—निर्याति शशीव मेघान्ध-
 कारमिवहात् । ‘तए ण’मित्यादि, ततो गुहातो निर्गमानन्तरं ते आपातकिराता भरतस्य राज्ञः अग्रानीकं—सेन्याग्रभागं
 ‘एज्जमाणंति इयत्, आगच्छत् पश्यति दृष्ट्वा च आसुरुत्ता इत्यादि पदपंषकं प्राग्वत् अन्योऽन्यं शब्दयन्ति शब्द-
 यित्वा चैवमवादिपुरिति, किमवादिपुरित्याह—‘तए ण’मित्यादि, एष देवानुप्रियाः ! कश्चिदज्ञातनामकोऽप्रार्थितप्रार्थ-
 काद्विशेषणविशिष्टो वर्त्तते योऽस्माकं विषयस्य—देशस्योपरि वीर्येणात्मशक्त्या ‘हृव्वं’ति शीघ्रमागच्छति, तत्तस्मा-
 त्तथा णमिति—इमं भरतराजानमित्यर्थः ‘घत्तामो’त्ति क्षिपामो दिशो दिशि विकीर्णसैन्यं कुर्मः इत्यर्थः, यथा एषोऽस्माकं
 विषयस्योपरि वीर्येण नो शीघ्रमागच्छेत्, सूत्रे सप्तम्यर्थं वर्त्तमानानिर्देशः प्राकृतत्वात्, एतस्मिन् समये किं जात-
 मित्याह—‘इतिकट्टु’इत्यादि, इति—अनन्तरोदितं कृत्वा—विचिन्त्यान्योऽन्यस्यान्तिके एतमर्थं प्रतिशृण्वन्ति—ओमिति
 प्रतिपद्यन्ते, प्रतिश्रुत्य च सप्तद्वन्द्वेत्यादिपदानि प्राग्वत् यत्रैव भरतस्य राज्ञोऽग्रानीकं तत्रैवोपागच्छन्ति, उपागत्य
 च भरतस्य राज्ञोऽग्रानीकेन सार्धं संप्रलम्बाश्चाप्यभूवन्, योद्धुमिति शेषः, युद्धाय प्रवृत्ता इत्यर्थः, अथ ते किं कुर्वन्ती-
 त्माह—‘तए णं ते आवाडचिलाया’इत्यादि, ततो युद्धप्रवृत्त्यनन्तरं ते आपातकिराता भरतस्य राज्ञोऽग्रानीकं हताः
 केचन प्राणत्याजनेन मथिताः केचन मानमथनेन प्रहरदनेन प्रवरवीराः—प्रधानयोधा यत्र तत्तथा

पदव्यत्ययः प्राकृतत्वात्, विपतिताः—स्वस्थानतो अष्टाश्विह्रप्रधाना ध्वजा—गरुडध्वजादयः पताकाश्च—तदितरध्वजा
यत्र तत्तथा ततः पदद्वयस्य कर्मधारयः, कृच्छ्रेण—महता कष्टेन प्राणान् उपगतं—प्राप्तं कथमपि धृतप्राणमितियावत्,
दिशः सकाशादपरदिशि—स्वाभिमतदिक्त्वाजनेनापरस्यां दिशि प्रक्षिप्य इति शेषः प्रतिषेधयन्ति—युद्धाग्निरवर्त्तयन्ती-
त्यर्थः ॥ इतो भरतसैन्ये किं जातमित्याह—

तए ण से मेणावलस्म णेआ वेढो जाव भरहस्स रण्णो अग्गाणीअ आवाडचिलाएहिं हयमहियपरवीर जाव विमो विस पडिसे-
हिअं पासइ २ ता आसुरुत्ते रुट्टे चडिक्किए कुविण मिसिमिसेमाणे कमलामेल आसरयण दुरुहइ २ ता तए ण तं असीइमगुल-
मूमिज णवणउइमगुलपरिणाह अट्टमयमगुलमायतं वत्तीसमगुलमूसिअसिर चउरगुलकन्नाग वीसइअगुलवाहाग चउरगुलजाणूक
सोलगअंगुलजघाग चउरगुलमूसिअरुर सुत्तोलीसवत्तवलिअमज्झ ईसि अगुलपणयपट्ट मणयपट्ट सगयपट्ट सुजायपट्ट पमत्थपट्ट
विसिट्ठपट्ट एणीनाणुणययित्थययपट्ट वित्तलयकसणिवायअकेल्लणपहारपरिवज्जिअग तन्नणिज्जयासगाहिलाण वरकणगसुकुअध्याम-
गविचित्रयणर जुपास कचणमणिक्कणगपररणणाविहधटिआजालमुत्तिआजालणहिं परिमडियेण पट्टेण मोममाणेण सोभमाण
क्केयणइइनीलमरगममारगट्टगुहमडणरइअ आविड्ढमाणिसुत्तगविभूमिय कणगामयपउममुकयतिलक देवमइविकप्पिअं मुर-
रिंवाहणजोगावय सुत्तुन दूउजमाणपचचारुनामगमेलग धरेत्त अणञ्चवाह जभेलणयण कोकासिअवहलपत्तलच्छ सयाउरण-
नरक्कणगतपिउतरणिज्जतालुजीहामय मिरिआमिसेअण्येण पोकरारपत्तमिग मल्लिधिदुअ अचंचल चचलमरीर चोक्कमचरण-

परिखायगोविच हिलीयमाणं २ सुरवल्लनचपुडेहिं धरणिअल अभिहणमाण २ नेपि अ चलणे जमगमसगं सुहाओ विणिगमंतं
 व सिग्घयाए गुलाणततुउदगमवि गिस्ताण पफमत जाइकुलरुवजयपसत्थचारमारतगरिसुद्धलसराण सुकुल्लणम्भं भेतामिभद-
 यविणीअ अणुअतणुअसुकुमाललोमनिद्धच्छविं युजायअमरमाणपणगगलचरणनलमिग्घगांधं उविमिण रातिग्घमाए सुमीमतिग्घ
 पक्कसयविणीय उदग्गहुतवहपासाणपसुकइमससव रमनालुउहुतउकडगविग्घमपडभारगिरिन्गीमुलंधणपिअणित्थाराणाममत्थ उचउ-
 पाडिय इडयातिं अणसुपातिं अकालतालु च कालहेसिं जिअनिहग्घमेग्घ जिअपरिन्तं उग्घचानीअं मत्तिआणिं सुग्घपचसुग्घणको-
 मल मणाभिराम कमलामेल णामेण आसुरयण सेणावई कमेण समभिरुद्धे कुवल्लयदलमामल च रयणिग्घमडल्लनिभ मनुजणवि-
 णासण कणगरयणदड णवमलिअसुक्कसुरदिग्घांधं णाणामणिलयभत्तिचित्त च पडोतसिमिमिसित्तिस्सग्घाग्घ दिग्घ रसगरयणं लोके
 अणोवमाण त च पुणो वमरुम्भसिग्घट्टिट्तकालायसविपुल्लोहट्टउकारवडभेदक जाव मग्घयअपडिद्वयं हि पुण देहेसु तग्घमाण
 -पण्णासगुलदीहो सोलस से अगुलाइ विन्निट्ठणो । अद्धगुल्लसोणीको जेद्वपमाणो असी भणिओ ॥ १ ॥ असिरयण णरउदस्म
 हत्थाओ त गहिऊण जेणेग्घ आवाडचिन्नाया तेणेव उनागच्छइ २ ता आवाडचिन्नाएदि मद्धिं मपल्लगे आवि होत्था ॥ तए ण से
 सुसेणे सेणावइ ते आवाडचिन्नाए हयमहिअग्घरवीरघाइअजावविमोदिमिं पडिमेहेइ (मूत्र ५७)

'तए ण'मित्यादि, ततः—स्वसैन्यप्रतिपेधनादनन्तरं सेनावल्लस्य—मेनारूपस्य बलस्य नेता—स्वामी वेष्टकः—यन्तु-
 विषयवर्णकोऽत्र सेनानीसत्कः संपूर्णः पूर्वोक्तो ग्राह्यः यावद् भरतस्य राज्ञोऽग्रानीकं आपातभिरातैर्वीरवत्प्रतिपेधितं

पश्यति दृष्ट्वा च आशुरुप्तादिविशेषणविशिष्टः कमलापीडं कमलामेलं वा नामाश्वरत्नमारोहति, अथ प्रस्तावागतं तद्वर्ण-
नमाह—‘तए णं तं असीइमंगुलमूसिअं इत्यारभ्य सेणावई कमेण समभिरूढे’ इत्येतदन्तेन सूत्रेण, पदयोजना तत इति
क्रियाक्रमसूचकं वचनं तं प्रसिद्धगुणं नाम्ना कमलामेलं अश्वरत्नं सेनापतिः क्रमेण—सन्नाहादिपरिधानविधिना सम-
भिरूढ—आरूढः, किंविशिष्टमित्याह—अशीत्यङ्गुलानि उच्छ्रितं, अंगुलं चात्र मानविशेषः, नवनवत्यंगुलानि—एको-
नशतांगुलप्रमाणः परिणाहो—मध्यपरिधिर्यस्य तत्तथा, अष्टोत्तरशतांगुलानि आयतं—दीर्घं, सर्वत्र मकारोऽलाक्षणिकः,
तुरगाणां तुङ्गत्वं खुरतः प्रारभ्य कर्णावधि परिणाहः पृष्ठपाश्वोदरान्तरावधि आयामो मुखादापुच्छमूलं, यदाह परासरः—
“मुखादापेचकं दैर्घ्यं, पृष्ठपाश्वोदरान्तरात् । आनाह उच्छ्रयः पादाद्, विज्ञेयो यावदासनम् ॥ १ ॥” तत्रोच्चत्वस-
त्त्वामेलनाय साक्षादेव सूत्रकृदाह—‘वत्तीस’मित्यादि, द्वात्रिंशदंगुलोच्छ्रितशिरस्कं चतुरंगुलप्रमाणकर्णकं, ह्रस्वकर्णत्वस्य
जात्यतुरगलक्षणत्वात्, अनेन कर्णयौवनत्वमभिहितं शंकुकर्णत्वात्, हयानां यौवनपाते वनिता-
स्तनयोरिव अनयोः पातः स्यात्, दीर्घत्वं चार्पित्वात्, अत्र योजनायाः क्रमप्राधान्येन पूर्वं कर्णविशेषणं ज्ञेयं पश्चा-
च्छिरसः, अश्वश्रवसो मूर्धं उच्चतरत्वात्, विंशत्यङ्गुलप्रमाणा बाहा—शिरोभागाधोवर्त्ती जानुनोरुपरिवर्त्ती प्राक्चरण-
भागो यस्य तत्तथा, चतुरंगुलप्रमाणं जानु—बाहुजंघासंधिरूपोऽवयवो यस्य तत्तथा, तथा षोडशांगुलप्रमाणा जंघा-
जान्वधोवर्त्ती खुरावधिरवयवो यस्य तत्तथा, चतुरंगुलोच्छ्रिताः खुराः—पादतलरूपा अवयवा यस्य तत्तथा, एषामवयवा-

नामुच्चत्वमीलने सर्वसंख्या पूर्वोक्ता अशीलंगुलरूपा, मकारः सर्वत्रालाक्षणिकः, यत्तु श्रेष्ठाश्चमानमाश्रित्य लौकिकपा-
 रासरग्रन्थे 'जघन्यमध्यश्रेष्ठानामभ्यानामायतिर्भवेत् । अंगुलानां शतं द्वीनं, विंशत्या दशभिस्त्रिभिः ॥ १ ॥ परिणाहोऽ-
 ङ्गुलानि स्यात्, मसतिः सप्तसप्ततिः । एकाशीतिः समामेन, त्रिविधं स्याद् यथाक्रमम् ॥ २ ॥ तथा षष्टिश्चतुःषष्टि-
 रष्टषष्टिः समुच्छ्रयः । द्विपयसप्तकयुता, विंशतिः स्यान्मुसायतिः ॥ ३ ॥" इत्यत्र सप्तनवत्यंगुलान्यायतिः एकाशीत्यं-
 गुलानि परिणाहः अष्टपथंगुलानि समुच्छ्रयः सप्तविंशत्यंगुलानि मुसायतिरित्युक्तमस्ति तदपरश्रेष्ठहयानाश्रित्य न तु
 हयरत्नमाश्रित्य, दृष्टश्चायं विशेषः पुरुषोत्तमे प्रामाण्ये तत्त्वं सामुद्रिकं उत्तमपुरुषाणामष्टोत्तरशतांगुलान्युत्तमैः उत्तमोत्तमानां तु
 विंशत्युत्तरशतांगुलानि, अनेनास्य प्रमाणोपेतत्वं सूचितं, सम्प्रत्यययवेणु लक्षणोपेतत्वं सूचयति-मुक्तोलीनाम अथ
 उपरि च सङ्कीर्णां मध्ये त्वीपद्विशाला कोष्ठिना तद्वत् संगृह्य संवृत्तं-सम्यग्गर्तुलं बलितं-बलनस्वभावं न तु स्वव्यं मध्यं यस्य
 तत्तथा परिणाहस्य मध्यपरिधिरूपस्यानैव चिन्त्यमानतादुचितेयमुपमा, र्त्तुपदंगुलं यामत् प्रणतं-नन्तुमारब्धं अति-
 प्रणतस्योपवेष्टुर्दुःसावहत्वात् पृष्ठं-पर्याणस्यानं यस्य तत्तथा आरोहकसुरावहपृष्ठकमित्यर्थः, सम्यग्-अधोऽधः क्रमेण
 नतं पृष्ठं यस्य तत्तथा, सद्गत-देहप्रमाणोचितं पृष्ठं यस्य तत्तथा, मुजातं-जन्मदोषरहितं पृष्ठं यस्य तत्तथा, प्रग्रस्तं-
 शालिहोत्रलक्षणानुसारि पृष्ठं यस्य तत्तथा, किं बहुना?, विशिष्टपृष्ठं-प्रधानपृष्ठमितियावत्, उक्तं पृष्ठे पर्याणस्यान-
 वर्णनं, अथ तत्रैवावशिष्टभागं विगिनष्टि-एणी-हरिणी तस्या जानुवदुन्नतं उभयपार्श्वयोर्विस्तृतं च चरमभागे स्तब्धं-

सुहृदं पृष्ठं यस्य तत्तथा, वेत्त्री-जलवंशः लता-कम्वा कशा-चर्मदण्डस्तेषां निपातैस्तथा अंकेल्लणप्रहारैः-तर्जनकवि-
शेषाघातैश्च परिवर्जितं अश्ववारमनोऽनुकूलचारित्वात् अङ्गं यस्य तत्तथा, तपनीयमयाः स्थासका-दर्पणाकारा अश्व-
लङ्कारविशेषा यत्र तदेवंविधं अहिलाणं-मुखसंयमनविशेषो यस्य तत्तथा, वरकनकमयानि सुष्ठु-शोभनानि पुष्पाणि
स्थासकाश्च तैर्विचित्रा रत्नमयी रज्जुः पार्श्वयोः-पृष्ठोदरान्तवर्त्यवयवविशेषयोर्यस्य तत्तथा, वध्यन्ते हि पट्टिकाः पर्याणहृदी-
करणार्थमश्वानामुभयोः पार्श्वयोरिति, काञ्चनयुतमणिमयानि केवलकनकमयानि च प्रतरकाणि-पत्रिकाभिधानभूषणानि
अन्तरान्तरा येषु तानि तथाभूतानि नानाविधानि घण्टिकाजालानि मौक्तिकजालकानि च तैः परिमण्डितेन पृष्ठेन शोभमा-
नेन शोभमानं कर्केतनादिरत्नमयं मुखमण्डनार्थं रचितं आविद्धमाणिक्यं-प्रीतमाणिक्यं सूत्रकं-हयमुखभूषणविशेषस्तेन
विभूषितं कनकमयपद्मेन सुष्ठु कृतं तिलकं यस्य तत्तथा, देवमत्या-स्वर्गिचातुर्येण विविधप्रकारेण कल्पितं-सज्जितं
सुरवरेन्द्रवाहनम्-उच्चैःश्रवा हयस्तस्य योग्या-मण्डलीकरणाभ्यासस्तस्या 'व्रज गता' वित्यस्याच्चप्रत्यये व्रजं-प्रापकं, ये
गत्यर्थास्ते ग्राह्यार्था इति वचनात् अयं भावः-यादृशं खुरलीश्रममुच्चैःश्रवाः करोति तादृशमयमपि, अत्र पृष्ठार्थं द्वितीया
प्राकृतत्वात्, तथा सुरूपं-सुन्दरं द्रवन्ति-इतस्ततो दोलायमानानि सहजचञ्चलाङ्गत्वाद् गलभालमौलिकर्णद्वयमूलविनिवे-
शितत्वेन पञ्चसङ्गाकानि यानि चारूणि चामराणि तेषां मेलक-एकस्मिन् मूर्द्धनि सङ्गमस्तं धरद्-बहत्, चामरा इत्यत्र
स्त्रीनिर्देशः समयसिद्ध एव, गौडमतेन वा चामरा इत्यावन्तः शब्दः, अत्रापीडशब्दे व्याख्यायमाने मूर्द्धालंकार एवोक्तो

भवति, न तु कर्णाद्यलङ्कारः, दृश्यन्ते च लोके एकं नामरं मुखनिष्कारभूतं नामरञ्चरं च कर्णाद्यलङ्कारभूतं यत्क. च भाष्य-
 लङ्कारभूतं एकं च कंठालङ्कारभूतमिति, तेन यथोक्तव्याख्यानमेव गृह्यते, अथ देवमर्त्तनीवकानिनामरविशेषोपपत्तिविशेष-
 उच्चैःश्रवानाम शक्रहयोऽपि स्यादित्याह—अनञ्चराह—अनञ्चरादी भिन्नवादाः भिन्नाः इति अत्रात्मनश्च 'अनञ्चरादी' इति
 मिति पाठे तु अदञ्चं—अरि ग्रहतीति अदञ्चपादसत्त्वं, अभेदे—दोषादित्याह तत्पदेकं पदे नयने मन्त्रं तत्पदा, यत्नं मन्त्रं
 कोकासिते—विकसिते ग्रहले—हृदे अनञ्चपादित्याह पत्रले—पञ्चपादनी न च पञ्चदशमिनामन्त्रादोपपत्तिं चोक्त्या नमो
 तत्तया, मदावरणे—शोभार्थं दंशमशकादिरक्षार्थं वा प्रच्छादनपदे तत्पदाकानि—तत्पदाकानि मन्त्रं मन्त्रं मन्त्रं
 व्यूतप्रच्छादनपदमित्यर्थः, तत्तत्पनीयं तद्वदग्रे तात्पर्येण तत्तत्पनीयं तत्तत्पनीयं तत्तत्पनीयं तत्तत्पनीयं तत्तत्पनीयं
 कर्मधारयः, श्रीकाया—लक्ष्म्या अभियेकः—अभियेकं तत्तत्पनीयं तत्तत्पनीयं तत्तत्पनीयं तत्तत्पनीयं तत्तत्पनीयं
 ठान्तरे तु सिरिमातिमेप्रयोगमिति दृश्यते, तत्तत्पनीयं तत्तत्पनीयं तत्तत्पनीयं तत्तत्पनीयं तत्तत्पनीयं
 मिव—कमलदलमिव मल्लिख्य विन्द्यो मन नदेवंधिं, कोऽर्थः?—यथा मूलद्वयं तत्तत्पनीयं तत्तत्पनीयं
 युतं भवति तथेदमपि सलिलं—पानीयं त्रानयमित्यर्थः तस्य त्रिदशः—अत्रान्येभ्यः, तत्तत्पनीयं तत्तत्पनीयं तत्तत्पनीयं
 सूचितं, लोकेऽपि प्रसिद्धमेतत् गुणेऽस्य पानीयमिति, अत्रं च तत्तत्पनीयं तत्तत्पनीयं तत्तत्पनीयं तत्तत्पनीयं
 गरीरं जातिश्चभावात्, अथ यदि च अत्रादन्मदादमेप्रयमनुपि स्वाद्वयत्वं को वाद्वयत्वं तत्तत्पनीयं तत्तत्पनीयं

श्वरको-धाटिभिक्षाचरः परिव्राजको-मस्करी ततश्चरकसहितः परिव्राजकश्चरकपरिव्राजकः, प्रथमा द्वितीयार्थे, तेन चरक-
परिव्राजकमिव प्राकृतशैल्या अकारप्रश्लेषादभिलीयमानं २-अशुचिसंसर्गशङ्कया आत्मानं संवृण्वन्तं २, आभीक्ष्ण्ये
चात्र द्विर्वचनं, एवमग्रेऽपि भाव्यं, अथास्य क्रियाविशेषैर्जात्यत्वं लक्षयति-खुरप्रधानश्चरणाः खुरचरणास्तेषां चच्छपुटाः-
आघातविशेषास्तैर्धरणितलमभिघ्नदभिघ्नद्, ननु भूतलविलिखनं सामान्यतः पुंस इवाश्वस्यापलक्षणमिति, न, एतस्य
लक्षणत्वेन शालिहोत्रे प्रतिपादनाद्, यतः “खुरैः खनेद्यः पृथिवीमश्वो लोकोत्तरः स्मृत” इति, अश्ववारप्रयोगनर्त्तितो
हि हयोऽग्नपादावुदस्यति, तत्रास्य शक्तिं विशेषणद्वारेण दर्शयति-द्वावपि च चरणौ यमकसमकं-युगपत् मुखाद्वि-
निर्गमदिव-निस्सारयदिव, कोऽर्थः?—इदमग्नपादादूर्ध्वं नयत्तथा मुखान्तिकं प्रापयति यथा जन उत्प्रेक्षते-इमौ मुखा-
द्विनिर्गमयति, पुनः क्रियान्तरदर्शनैर्नैतद्विशिनष्टि-शीघ्रतया-लाघवविशेषेण मृणालं-पद्मनालं तस्य तन्तुः-सूत्राका-
रोऽवयवविशेषः स च उदकं च ते अपि निश्राय-अवलंब्य आस्तामन्यदू दुर्गादिकं प्रकामत्-सञ्चरत्, अयमर्थः-
यथा अन्येषां सञ्चरिष्णूनां मृणालतंतूदके पादावष्टम्भके न भवतः तथा नास्येति, सूत्रे चैकवचनमार्पत्वात्,
तथा जातिः-मातृपक्षः कुलं-पितृपक्षः रूपं-सदाकारसंस्थानं तेषां प्रत्ययो-विश्वासो धेभ्यस्ते च ते प्रशस्ताः प्रदक्षिणा-
वहत्वात् शुभस्थानस्थितत्वाच्च ये द्वादशावर्त्तास्ते यत्र तत्तथा, बहुव्रीहिलक्षणः कप्रत्ययः, विशुद्धानि-दोषामिश्रितानि
लक्षणानि अश्वशास्त्रप्रसिद्धानि यस्य तत्तथा, ततः पदद्वयस्य कर्मधारयः, द्वादशावर्त्ताश्च इमे वराहोक्ताः-“ये प्रपाण-

गलकर्णसंस्थिताः, पृष्ठमध्यनयनोपरिस्थिताः । ओष्ठसक्थिभुजकुक्षिपार्श्वगास्ते ललाटसहिताः सुशोभनाः ॥ ११ ॥”
 अत्र वृत्तिलेशः—प्रपाणं—उत्तरोष्ठतलं गलः—कण्ठः यत्र स्थित आवर्त्तो देवमणिनामा हयानां महालक्षणतया प्रसिद्धः
 कर्णौ—प्रतीतौ एतेषु स्थानेषु संस्थिताः तथा पृष्ठं—पर्याणस्थानं मध्यं प्रतीतं नयने अपि तथैव तदुपरि स्थिताः, तथा
 ओष्ठौ प्रतीतौ सक्थितौ—पाश्चात्यपादयोर्जानूपरिभागः भुजौ—प्राक्पादयोर्जानूपरिभागः कुक्षिः—अत्र वामो दक्षिण-
 कुक्ष्यावर्त्तस्य गहितत्वात् पार्श्वौ प्रसिद्धौ तद्गताः ललाटं—प्रतीतं तदावर्त्तेन सहिताः, अत्र कर्णनयनादिस्थानानां द्विस-
 ह्रयाकत्वेऽपि जाल्यपेक्षया द्वादशैव स्थानानि, स्थानभेदानुसारेण स्थानिभेदा अपि द्वादशैवेति, तथा सुकुलप्रसूतं—
 हयशास्त्रोक्तक्षत्रियाश्वपितृकं मेधावि—स्वामिपदसंज्ञादिप्राप्तार्थधारकं भद्रकं—अदुष्टं विनीतं—स्वामीष्टकारित्वात् अणु-
 कतनुकानां—अतिसूक्ष्माणां सुकुमालानां लोम्नां स्निग्धा छविर्यत्र तत्तथा, सुष्ठु यातं—गमनं यस्य तत्तथा, अमरमनःपवन-
 गरुडाः प्रतीताः तान् वेगाधिक्येन जयतीति अमरमनःपवनगरुडजयि, अत एव चपलशीघ्रगामि च—अतिशीघ्र-
 गतिकं पश्चात्पदद्वयकर्मधारयः क्षान्त्या—क्रोधाभावेन न त्वसामर्थ्येन या क्षमा तथा ऋपिमिव—अनगरमिव, क्षमा-
 प्रधानत्वात्तस्य, न चरणैर्लत्तादायकं न च मुखेन दशकं न च पुच्छाघातकरमिति, सुशिष्यमिव प्रत्यक्षताविनीतं, अत्र
 ताकारः प्राकृतशैलीभवस्तेन प्रत्यक्षविनीतं, उदकं हुतवहः—अग्निः पापाणः पांसू—रेणुः कर्दमः सशर्करं—सलघूपलखण्डं
 स्थानं सवालुकं—अत्र स्वार्थे इल्लप्रत्ययः बहुलसिकताकणं स्थानं तटं—नदीतटं कटको—गिरिनितम्बः विपमप्राग्भारौ

प्राग्वद् गिरिदर्यः प्रतीतास्तासु लंघनं-अतिक्रमणं प्रेरणं-आरुढस्य पुंसोऽभिमुखदर्शनधावनाविना संज्ञाकरणपूर्वकं प्रवर्त्तनं
निस्तारणा-तत्पारप्रापणा तत्र समर्थ, न चण्डैः-उग्रैः सुभटैः रणे पातितं दण्डवत् पततीत्येवंशीलं दण्डपाति अतर्कि-
तमेव प्रतिपक्षस्कन्धावारे पतनशीलं, अनेनास्योत्पतनस्वभावोऽपि सूचितः, मार्गादिखेदमेदस्यपि नाशु पातयतीत्ये-
वंशीलमनश्रुपाति, तथा अकालतालु-अद्रयामतालुकं, पूर्वं रक्ततालुत्वे वर्णितेऽपि यत्पुनरकालतालु इति विशेषणं
तत्तालुनः द्रयामत्वमतितरामपलक्षणमिति तन्निषेधख्यापनार्थं, चः समुच्चये, काले-अराजकानां राजनिर्णयार्थके अधि-
वासनादिके समये हेपते-शब्दायतीत्येवंशीलं कालहेपि, जिता निद्रा-आलस्यं येन तत् जितनिद्रं त्यक्तालस्यमित्यर्थः,
कार्येण्वप्रमादित्वात्, यथाश्रुतार्थं व्याख्यायमाने हयशास्त्रविरोधः-तथाहि-“सदैव निद्रावशगा, निद्राच्छे-
दस्य सम्भवः । जायते सद्गरे प्राप्ते, कर्करस्य च भक्षणे ॥ १ ॥” इति, यद्वा जितनिद्रत्वं समरावसरप्राप्तत्वादभ्वरक्तत्वे-
नाल्पनिद्राकत्वाच्च, तथा गर्वपकं-भूत्रपुरीषोत्सर्गादौ उचितानुचितस्थानान्वेषकं, जितपरीषहं-शीतातपाद्यातुरत्वेऽपि
असिद्धं, जात्या प्रधाना जातिः-मातृपक्षस्तत्र भवं जात्यजातीयं निर्दोषमातृकमित्यर्थः, निर्दोषपितृकत्वं तु प्रागुक्तं, ईदृ-
ग्गुणयुक्तो हि समये स्वामिने न दुह्यति मातृमुखावगतस्वकाणत्वव्यतिकरप्रकुपितचिन्तितस्वामिद्रोहककिशोरवत्,
मह्यः-विचकिलकुसुमं तद्वच्छुभ्रः अश्लेष्मलत्वेनानाविलमपूतिगन्धि च घ्राणं-प्रोथो यस्य तत्तथा, ईकारः प्राकृतशै-
लीभवः, ततः पूर्वपदेन कर्मधारयः, शुकपत्रवत्-शुकपिच्छवत् सुष्ठु वर्णो यस्य तत्तथा, कोमलं च कायेन, ततः पदद्व-

यस्य कर्मधारयसमासः, मनोऽभिरामं 'कमलामेलं' नामेण 'मित्यादि' प्राग्वन् व्याख्येयमिति । ततः न किं कृतवानि-
 त्याह—'कुबलय' इत्यादि, तदभिरामं नरपतेर्हस्ताद् 'गृहीत्या' न मेनानीर्ब्रूवापातकिरातास्तत्रैवोपागच्छति, उपागत्य
 चापातकिरातैः सार्द्धं सम्प्रलम्भाप्यभूद्योदुमिति शेषः, तच्छब्दवाक्यं यच्छब्दवाक्यमेवेत्यत इत्यादिपते यदिति,
 यत् किंविशिष्टमित्याह—कुबलयदलश्यामलं नीलोत्पलदलसदृशमित्यर्थः, चः ममुञ्चये, रजनिकमण्डलं—चन्द्रविम्बं
 यत् किंविशिष्टमित्याह—कुबलयदलश्यामलं नीलोत्पलदलसदृशमित्यर्थः, अथवा रजनिकमण्डल-
 तस्य निभं—सदृशं परिभ्राज्यमाणं यद्वर्तुलिततेजस्कलेन चन्द्रमण्डलाकारं दृश्यते इत्यर्थः, अथवा नयमालिकानामकं
 निभं मुखे इति शेषः, शत्रुजनविनाशनं, कनकरत्नमयो दण्डो—हस्तप्रहणयोग्यो मुष्टियस्य तत्तथा, नयमालिकानामकं
 यत्पुष्पं तद्वत् सुरभिगन्धो यस्य तत्तथा, नानामणिमय्यो लता—ग्रहयाकारचित्राणि तामां भक्तयो—विविधरचना-
 स्ताभिश्चित्रं—आश्चर्यकृतं, चः विशेषणसमुच्चये, प्रयोता—शान्तोत्तरेण निष्किरीकृता अत एव 'भिमिभिमिति' नि
 दीप्यमाना तीक्ष्णा धारा यस्य तत्तथा, दिव्यं सङ्कर्षं—स्फूर्जतिप्रधानं लोकेऽनुपमानं अनन्यसदृशत्वात्, तच्च पुनर्ब-
 हुगुणमस्तीति शेषः, कीदृशं?—यंगा—वेणवः रुक्षा—वृक्षाः शृङ्गाणि मष्टिपादीनां प्रस्थानि प्रमीतानि दृग्भा इत्यादीनां
 कालायसं—लोहं विपुलोहदण्डकश्च—वरयज्ञं दीरकजातीयं तेषां भेदकं, अत्र वञ्चकधनेन दुर्भेद्यानामपि भेदकत्वं
 कथितं, किं बहुना?—यावत्सर्वत्राप्रतिहनं, दुर्भेदपि वस्तुनि अमोघशक्तमित्यर्थः, किं पुनर्जङ्गमानां—पगणां पशुमनु-
 प्यादीनां देहेषु, अत्र यावच्छब्दो न मंप्राहः किन्तु भेदकशक्तिप्रकर्षोक्तयेऽवधिबन्धनः, अथ तस्य मानमाह—'यथा-

शदङ्गुलानि दीर्घो यः षोडशांगुलानि विस्तीर्णः अर्द्धांगुलप्रमाणा श्रोणिः—त्राहल्यं पिण्डो यस्य स तथा, ज्येष्ठं—उत्कृष्टं प्रमाणं यस्य स तथा, एवंविधः सोऽसिर्भजितः, यदन्यत्रासेद्धात्रिंशदंगुलप्रमाणत्वं श्रूयते तन्मध्यममानापेक्षया, यदाह वराहः—“अंगुलशतार्द्धमुत्तम ऊनः स्यात्पञ्चविंशतिः खड्गः ।” एतयोः सङ्ख्ययोर्मध्ये मध्यम इति, उत्तरवाक्ययोजना तु प्राक् कृता, अथ सेन्येशायोधनादनन्तरं किं जातमित्याह—‘तए ण’मित्यादि, ततः आयोधनादनन्तरं स सुयेणः सेनापतिस्तानापातकिरातान् हतमथितेत्यादिविशेषणविशिष्टान् यावत्करणात् विहडिअविंध्ययपडागे किच्छप्पा-
णोवगए इति ग्राह्यं, दिशो दिशि प्रतिपेधयति । अथ ते किं कुर्वन्तीत्याह—

तए णं ते आवाडचिलाया सुसेणसेणावइणा हयमहिआ जाव पडिसेहिया समाना भीआ तत्था वहिआ उव्विगा सजायमया अत्थामा अनला अवीरिआ अपुरिमकारपरक्कमा अधारणिज्जमितिक्कु अणेगाइ जोअणाइ अवक्कमंति २ ता म्मयओ मिलयति २ ता जेणेव सिंघू मद्दाणइ तेणेव उवागच्छति २ ता वालुआसथारए सथरेंति २ ता वालुआसथारए दुरुहंति २ ता अट्टमभ-
त्ताइ पणिण्हति २ ता वालुआसंथारोवगया उत्ताणगा अवसणा अट्टमभत्तिआ जे तेसिं कुलदेवया मेहमुहाणामं णागकुमाग देवा ते मणमी करेमाणा २ चिट्ठति । तए ण तेसिमावाडचिलायाण अट्टमभत्तसि परिणमाणसि मेहमुहाणं णागकुमाराणं देवाणं आस-
णाइ चलति, तए ण ते मेहमुहा णागकुमारा देवा आमणाइं चलिआइं पासति २ ता ओहिं पउजति २ ता आवाडचिलाए ओहिणा आभोणति २ ता अण्णमण सदावति २ ता एवं नयासी—एव सलु देवाणुपिआ ! जवुदीने दीवे उत्तरद्वभरहे वासे आवाडचि-

लाया सिंधूए महाणईए वाळुआसंथारोवगया उत्ताणगा अवसणा अट्टमभत्तिआ अम्हे कुलदेवए मेहमुहे नागकुमारो देवे मणमी
 करेमाणा २ चिट्ठंति, तं सेअं सखु देवाणुप्पिआ ! अम्ह आवाडचिलायणं अतिए पाउअमवित्तणत्तिकट्टु अण्णमण्णस्स अंतिए गअ-
 मट्ट पडिसुणेति पडिसुणेत्ता ताए उअिट्ठाए तुरिआए जाव वीत्तिवमाणा २ जेणेव जंजुदीवे दीवे उत्तरद्वमरहे वासे जेणेव मिंधू
 महाणई जेणेव आवाडचिलाया तेणेव उवागच्छति २ ता अंतलिक्खपडिवण्णा माहिरिणिआइ पंचवण्णाइ वत्थाइ पवर परिहिआ
 ते आवाडचिलाए एव वयासी-इं भो आवाडचिलाया ! जण तुअे देवाणुप्पिआ ! वाळुआमंथारोवगया उत्ताणगा अवमणा अट्ट-
 मभत्तिआ अम्हे कुलदेवए मेहमुहे नागकुमारो देवे मणसी करेमाणा २ चिट्ठह तए णं अम्हे मेहमुहा नागकुमारा देवा तुअं
 कुलदेवया तुम्ह अंतिअण्ण पाउअभूआ, त वट्ठ ण देवाणुप्पिआ ! किं करेमो केव भे मणमाइए, तए ण ते आवाडचिलाया मेह-
 मुहाणं नागकुमाराण देवाण अंतिए गअमट्टं मोआ णिमम्म हट्ठतुट्ठचित्तमाणंदिआ जाव हिअया उट्ठाए उट्ठन्ति २ ता जेणेव
 मेहमुहा नागकुमारा देवा तेणेव उवागच्छंति २ ता करयलपरिगहिंयं जाव मत्थए अंजलिं कट्टु मेहमुहे नागकुमारो देवे जण्ण
 विजएणं वद्धावेंति २ ता एवं वयासी-एम ण देवाणुप्पिआ ! केइ अपत्थिअपत्थए दुरतंपंतलस्सणे जात्र हिरिसिरिपरिवज्जिण-
 जे णं अम्हं विसयस्स उवरिं विरिएण हवमागच्छइ, तं तहा ण वत्तेइ देवाणुप्पिआ ! जहा णं एस्स अम्हं विमयस्स उवरिं विरि-
 एण णो हवमागच्छइ, तए णं ते मेहमुहा नागकुमारा देवा ते आवाडचिलाए एव वयासी-एम ण भो देवाणुप्पिआ ! भरहे णामं
 राया चाउरतचक्खट्ठी महिद्धीए महज्जुईए जाव महासोक्खे, णो सखु एस्स सक्को केणइ देवेण वा दाणवेण वा किण्णरेण वा किंयु-
 रिसेण वा महोरगेण वा गंधवेण वा सत्थप्पओगेण वा अग्निप्पओगेण वा उदवित्तए पडिसेहित्तए वा, तहाविअ

णं मुञ्चं पिअट्टयाए भरहस्स रणो उवसगा करेमोत्तिकट्टु तोसिं आवाडधिलायाण अतिआओ अवक्कमन्ति २ ता वेउविअसमुग्घाण्णं सम्मोहणति २ ता मेहाणीअं विउव्वंति २ ता लेणेव भरहस्स रणो विजयक्खंधावारणिवेसे तेणेव उवागच्छंति २ ता उप्पि विजयक्खंधावारणिवेसस्स खिप्पामेव पत्तणुतणायंति खिप्पामेव विज्जुयायन्ति २ ता सिण्णमेव जुगमुसलमुट्ठिप्पमाणमेत्ताहि धाराहि ओघमेन सत्तरत्त वासं वासिउं पवत्ता यावि होत्था । (सूत्रं ५८)

‘तए ण’मित्यादि, ततस्ते आपातकिराताः सुपेणसेनापतिना हतमथिता यावत्प्रतिपेधिताः सन्तो भीता-भयाकुलाः त्रस्ता-नष्टाः व्यथिताः-प्रहारार्हिताः उद्विग्नाः-अथ पुनर्नर्त्तनं साद्धं युद्ध्यामहे इत्यपुनःकरणाशयवन्तः, ईदृशाः कुत इत्याह-सज्जातभयाः-सम्यक् प्राप्तभयाः अस्थामानः-सामान्यतः शक्तिविकलाः अवलाः-शारीरशक्तिविकलाः पुरुष-कारः-पुरुषाभिमानः स एव निष्पादितस्वप्रयोजनः पराक्रमस्ताभ्यां रहिताः आधारणीयं-धारयितुमशक्यं परवलमिति-कृत्वा अनेकानि योजनान्यपक्रामन्ति-अपसरन्ति पलायन्ते इत्यर्थः, ततः किं कुर्वन्तीत्याह-‘अवक्कमित्ता’इत्यादि, अपक्रम्य ते आपातकिराता एकतः-एकस्मिन् स्थाने मेलयन्ति मेलापकं कुर्वन्तीत्यर्थः, मेलयित्वा च यत्रैव सिन्धुर्म-हानदी तत्रैवोपागच्छन्ति, उपागत्य च वालुकासंस्तरकान् संस्तृणन्ति-सिकताकणमयान् संस्तरान् कुर्वन्ति, संस्तीर्य च वालुकासंस्तरकानारोहन्ति, आरुह्य चाष्टमभक्तं प्रगृह्णन्ति, प्रगृह्य च वालुकासंस्तारोपगता उत्तानकाः-अर्धमुखगायिनः अवसना-निर्वस्त्राः, एवं च परमातापनाकष्टमनुभवन्त इत्युक्तं, अष्टमभक्तिका-दिनत्रयमनाहारिणः,

[illegible]

किमवादिषुरित्याह—‘हं भो !’ इत्यादि, हं भो ! इति सम्बोधने आपातकिराताः यत् णं वाक्यालङ्कारे सर्वत्र यूयं देवानुप्रिया ! वालुकासंस्तरकोपगता यावदष्टमभक्तिका अस्मान् कुलदेवता मेघमुखान् नागकुमारान् देवान् मनसि कुर्वाणा २ स्तिष्ठत, ततो वयं मेघमुखा नागकुमारा देवा युष्माकं कुलदेवताः सन्तो युष्माकमन्तिकं प्रादुर्भूताः तद्दत्त देवानुप्रियाः ! किं कुर्मः—किं कार्यं विदध्मः किं आचेष्टामहे—कां चेष्टां कुर्मः—कस्मिन् व्यापारे प्रवर्त्तामहे किं वा भे—भवतां मनःस्वादितं—मनोऽभीष्टमिति कुलदैवतप्रश्नानन्तरं ते यदचेष्टन्त तदाह—‘तए ण’मित्यादि, ततस्ते आपातकिराता मेघमुखानां नागकुमाराणां देवानामन्तिके एतमर्थं श्रुत्वा निश्चय्य च ‘हृदुहे’त्यादि प्राग्वत् उत्थानं गच्छन्ति, उपागत्य च ‘करयले’त्यादि प्राग्वत्, मेघमुखान् नागकुमारान् देवान् जयेन विजयेन वर्द्धयन्ति, मर्धयित्वा चैवमवादिषुरिति, यदवादिषुस्तदाह—‘एस ण’मित्यादि, देवानुप्रिया ! एष कश्चिदप्रार्थितप्रार्थकादिविशेषो णविशिष्टो अस्मद्देशोपर्यागच्छति, तेन तथा प्रकारेण णमिति—एनं घत्तेह—प्रक्षिपत यथा पुनर्नर्थातीति पिण्डार्थः, अथ यन्मेघमुखा ऊचुस्तदाह—‘तए ण’मित्यादि, व्यक्तं, किमवोचुस्ते इत्याह—‘एस ण’मित्यादि, हे देवानुप्रिया ! एष भरतो नाम राजा चतुरंतचक्रवर्त्ती महर्द्धिको महाद्युतिको यावन्महासौख्यः नो खलु एष भरतः शक्यः केनचिद्देवेन वा—वैमानिकेन दानवेन वा—भवनवासिना किन्नरेणेत्यादि पदचतुष्कं व्यन्तरविशेषत्राचकं तेन वा शस्त्रप्रयोगेण

वा अग्निप्रयोगेण वा मन्त्रप्रयोगेण वा, त्रयाणामप्युत्तरोत्तरवलाधिकता ज्ञेया, शस्त्रेभ्योऽग्निस्तस्मान्मन्त्रो बलाधिक इति, उपद्रवयितुं वा-उपद्रवं कर्तुं प्रतिषेधयितुं वा-युष्मदेशाक्रमणरूपपापकर्मतो नियत्तयितुमिति, सर्वत्र वागबन्धः समुच्चयार्थः, तथापि-इत्थं दुस्साधे कार्ये सत्यपि युष्माकं प्रियार्थतायै-प्रीत्यर्थं भरतस्य राज्ञ उपसर्गं कुर्म इतिकृत्वा-तेषामापातकिरातानामन्तिकादपक्रामन्ति-यान्ति निस्सरन्तीत्यर्थः इति प्रतिज्ञातवन्तः, ततः किं कृतवन्त इत्याह-
 'अवक्कमित्ता वेडविअसमुग्घाएण'मित्यादि, अपक्रम्य च-ब्रजित्वा वैक्रियसमुद्घातेन-उत्तरवैक्रियार्थकप्रयत्नविशेषेण समवगच्छन्ति-आत्मप्रदेशान् विक्षिपन्ति शरीराद् बहिर्विक्शिरन्तीत्यर्थः समवहत्य च तैरात्मप्रदेशैर्गृहीतैः पुद्गलैर्भेदानीकं-अभ्रपटलकं विकुर्वन्ति विकुर्वन् च यत्रैव भरतस्य विजयस्कन्धावारनिवेशस्तत्रैवोपगच्छन्ति उपागत्य च विजयस्कन्धावारनिवेशस्योपरि क्षिप्रमेवेत्यादि सर्वं पुष्कलसंवर्त्तकमेघाधिकार इव वाच्यं यावद्वर्णितुं प्रवृत्ताश्चाप्यभवंस्ते देवा इति । इति व्यतिकरे यद्भरताधिपः करोति तदाह-

तए नं से भरहे राया उर्पि विजयक्खधावारस्स जुगमुमलयुट्ठिप्पमाणभेत्ताहि धाराहि ओघमेघ सत्तरत्त वास वासमाणं पासइ २
 ता चम्मरयण परामुसइ, तए ण त सिरिवन्छसरिसरूवं वेढो भाणिअवो जाव दुवालसजोअणाइ तिरिअ पवित्थरइ तत्थ साहि-
 आइ, तए ण से भरहे राया सखंधावारवले बम्मरयणं दुरूइ २ ता दिव्य छत्तरयणं परामुसइ, तए ण पात्रणउत्तइत्तस्सकचण-
 सलागपरिमडिअं महरिइ अउज्ज गिबणमुपसत्थविसिठ्ठलकचणमुपुट्ठइ मिउराययवट्टलट्टअरविंदरुणिअसमाणारून वत्थियपरसे

अ पंजरविदाअं विविहभत्तिचित्त मणिमुत्तंपवालतत्तवणिजपंचवणिअधोअरयणरूवरइयं रयणमरीईसमोप्पणाकप्पकारसणुरंजि-
ण्हियं रायलच्छिचिंअञ्जुणसुवण्णपंडुरपक्खथुअपट्टदेसभाग तदेव तवणिजपट्टधम्मंतपरिगयं अहिअसस्सिरीअं सारयरयणिअरविम-
लपडिपुण्णचदमंडलसमाणरूव णरिदवामप्पमाणपगइवित्थिड कुमुदसंडधवल रण्णो सचारिम विमाण सूरातववायवुट्ठिदोसाण य
सयकर तवगुणेहिं लद्ध-अहय बहुगुणदाणं उऊण विवरीअसुहकयच्छाय । छत्तरयणं पहाण सुदुहं अप्पपुण्णाणं ॥१॥ पमा-
णराईण तवगुणाण फलेगेदसभाग विमाणवासेवि दुह्हतरं वगघारिअमह्दामकलावं सारयधवलब्भरययणिगरप्पगासं दिव्वं छत्तर-
यणं मदिवइस्स धरणिअलपुण्णदो । तए ण से दिव्वे छत्तरयणे भरहेण रण्णा परामुट्ठे समाणे खिप्पामेव दुवालस जोअणाइ पवि-
त्यरद साहिआद तिरिअ (सूत्र ५९)

‘तए ण’मित्यादि, ततो-दिव्यवर्षानन्तरं स भरतो राजा स्वसैन्ये उक्तप्रकारेण सप्तरात्रिप्रमाणकालेन वर्षं वर्षन्तं-
मेघघृष्टिं जायमानां पश्यति दृष्ट्वा च चर्मरत्नं परामृशति, अत्रावसरागतं चर्मरत्नवर्णकसूत्रमतिदिशन्नाह-‘तए ण’मित्यादि,
मवं पूर्ववत्, ‘तए ण’मित्यादि कण्ठ्यं, अथेदं छत्ररत्नं कीदृशमिति जिज्ञासूनां तत्स्वरूपप्रकटनायाह-‘तए ण’मित्यादि,
तत इति प्रस्तावनावाक्योपन्यासे, छत्ररत्नं महीपतेः-भरतस्य धरणितलस्य पूर्णचन्द्र इव पूर्णचन्द्रो वर्त्तते इति योगः,
किंविशिष्टः?-नचनवतिमहद्यप्रमाणाभिः काञ्चनमयशलाकाभिः परिमण्डितं महार्घं-बहुमूल्यं अथवा महान्-चक्रवर्त्ती तस्य
अर्ह-योग्यं अयोध्यं-अयोधनीयं अस्मिन् दृष्टे न हि प्रतिभटानां शस्त्रमुत्तिष्ठते इति भावः, निर्वणः-छिद्रग्रन्थ्यादिदोष-

रहितः सुप्रशस्तो-लक्षणोपेतत्वात् विगिहलष्टः-अतिमनोशः अथवा विशिष्टः-अतिभारतया एकदण्डेन गुर्यहयात् प्रतिप्र-
रहितः ईदृशश्च यो लष्टः काग्रनमयः सुपुष्टोऽतिभारसहत्वात् दण्डो यत्र तस्यथा, मृदु-सुकुमालं मृष्टमृष्टत्वात् रात्रं-
ण्डसहितः ईदृशश्च यो लष्टः काग्रनमयः सुपुष्टोऽतिभारसहत्वात् दण्डो यत्र तस्यथा, मृदु-सुकुमालं मृष्टमृष्टत्वात् रात्रं-
रूप्यसम्पन्निध वृत्तं लष्टं यदरविन्दं तस्य कर्णिका-बीजकोशस्तेन ममानं श्वेतत्वाद्दृत्तत्वाच्च रूपं-आकारो यस्य तस्यथा, त्रिविधा-
वस्तिप्रदेशो नाम छत्रमध्यभागवर्त्ती दण्डप्रक्षेपस्थानरूपसूत्र, चः समुच्चये, पञ्जरेण-पञ्जराकारेण विराजितं, त्रिविधा-
भिर्भक्तिभिः-विच्छिन्तिभी रचनाप्रकारैश्चिन्नं-चित्रकर्म यत्र तत्तथा, एतदेव विशिष्याह-मणयः-प्राग्व्यावर्णिनस्व-
रूपाः मुक्ताप्रवाले प्रतीते तसं-मूर्तेर्त्तीर्णं यत्तपनीयं-रक्तसुगणं पञ्चार्णिकानि, मूरे मलर्थाय एकप्रत्ययः, धौतानि-
शाणोत्तारेण दीप्तिमन्ति कृतानि रत्नानि प्राग्व्यावर्णिनस्वरूपाणा-मभारचना रत्नदानात्, मकारोऽलाक्षणि कः स्वायं
माकारा यत्र तत्तथा, पदव्यत्ययः प्राकृतत्वात्, तथा रत्नानां मरीचिसमर्पणा रत्नदानात्, यथोचितस्थानं तेन प्रत्यनस्तृतः-आच्छादितः गत्तप-
रिणः परिकर्मकारिण इत्यर्थः तैरनुसम्प्रदायक्रमं रजितं, यथोचितस्थानं तेन प्रत्यनस्तृतः-आच्छादितः गत्तप-
इलेकौ प्रत्ययौ प्राकृतशैलीभवौ, राजलक्ष्मीचिह्नं अर्जुनाभिधानं यत्ताण्डुरस्वर्णं तेन प्रत्यनस्तृतः-आच्छादितः गत्तप-
भागो यस्य पट्टस्तेन परिगतं-परिवेष्टितं, चतुर्वर्ग्यि प्रान्तेषु रक्तमुगर्णपट्टा योजिताः मन्तीति, पद-ग्रन्थः पूर्ववत्, ततो
नीयं तस्य पट्टस्तेन परिगतं-परिवेष्टितं, चतुर्वर्ग्यि प्रान्तेषु रक्तमुगर्णपट्टा योजिताः मन्तीति, पद-ग्रन्थः पूर्ववत्, ततो
अत एवाधिकसश्रीकं शारदः-शरत्कालमत्को रत्ननिकरः-चन्द्रस्तद्धिर्मलं-निर्मलं प्रतिपूर्णचन्द्रमण्डलसमानकल्पं ततो

विशेषणसमासः, नरेन्द्रः-प्रस्तावाद् भरतस्तस्य व्यायामः-तिर्यक्प्रसारितोभयबाहुप्रमाणो मानविशेषस्तेन प्रमाणेन प्रकृत्या-स्वभावेन विस्तृतं, यत्तु चक्रिपरामृष्टं साधिकद्वादशयोजनानि विस्तृणाति तदस्य कारणिको विस्तार इति सूचितं, कुमुदानि-चन्द्रविकाशीनि तेषां खण्डं-वनं तद्वज्रवलं राज्ञो-भरतस्य 'संचारिम'न्ति सञ्चरणशीलं जङ्गमं विमानं आश्रयिणां सुखायहत्वात्, सूरतपवातवृष्टयः प्रतीतास्तासां ये दोषास्तेषां क्षयकरं यद्वा सूरतपवातवृष्टीनां दोषाणां च-विपादिजन्यानां क्षयकरं, एतच्छत्रच्छायसमाश्रितानां हि विपादिदोषा अपि न प्रभवन्तीति विशेषः, तपो-गुणैः-पूर्वजन्माचीर्णतपोगुणमहिम्ना लब्धं भरतेनेति शेषः, अथ गाथाचन्धेन विशेषणान्याह विचित्रत्वात्सूत्रकार-प्रवृत्तेः, अहतं-न केनापि योधमन्येन रणे खण्डितमित्यर्थः, वहूना गुणानां-ऐश्वर्यादीनां दानं यस्य तत्तथा, ऋतूनां-हेमन्तादीनां विपरीता अथवा आर्पत्वात् पृथग्र्थं पञ्चमीव्याख्यानेन ऋतुभ्यो विपरीता उष्णर्तो शीता शीतर्तो उष्णा अत एव कृतमुला छाया यस्य, सूत्रे कान्तस्य परनिपातो 'जातिकालसुखादेर्नवा' (श्रीसिद्ध० अ०३ पा० १-सू० १५२) इत्यनेन विकल्पविधानात्, छत्रेण रत्नं-उत्कृष्टं प्रधानं छत्रगुणोपेतत्वात्, सुदुर्लभमल्पपुण्यानामिति, प्रमाणराज्ञां-स्वस्वकालोचितशरीरप्रमाणोपेतराज्ञा अष्टसहस्रलक्षणलक्षितत्वात् प्रमाणीभूतराज्ञां वा-यद्खण्डाधिपत्वेन सर्वराज-मम्मतत्वात्, एतेन वासुदेवादिव्युदासस्तेषां त्रिखण्डभोक्तृत्वात्, चक्रवर्तिना तपोगुणानां-सुचरितविशेषाणां फलानां एकदेशभागरूपं, सूत्रे ह्रीवल्लिङ्गनिर्देशः प्राकृतत्वात्, कोऽर्थः?-चक्राधिपपूर्वाजिततपसां फल-सर्वस्य नवनिधानचतुर्द-

शरत्लादिषु विभक्तं, तेन तदेकदेशभूतमिदं छत्ररत्नं विमानवासेऽपि-देवत्वेऽपि दुर्लभतरं, तत्र चक्रवर्तित्व-
स्यासम्भवात्, 'वर्गधारिअ'ति प्रलम्बितो लम्बतयाऽवलम्बितो माल्यदानां-पुष्पमालानां कलापः-समूहो यत्र तत्तथा,
समन्ततः पुष्पमालावेष्टितमिति भावः, शारदानि-शरत्कालभावीनि धवलान्यभ्राणि-वार्दलानि शारदश्च रजनिकरः-
चन्द्रः तद्वत्प्रकाशो-भास्वरत्वजनित उद्योतो यस्य तत्तथा, दिव्यं-सहस्रदेवाधिष्ठितं शेषपदयोजना प्राक् कृतैवास्ति,
अथ प्रकृतम्--'तए ण'मित्यादि, ततस्तदिव्यं छत्ररत्नं भरतेन राजा परामृष्टं-स्पृष्टं सत्क्षिप्रमेव चर्मरत्नयत् द्वादश-
योजनानि साधिकानि तिर्यक् प्रविस्तृणाति, साधिकत्वं चात्र परिपूर्णचर्मरत्नपिधायकत्वेन, अन्यथा किरातकृतवृष्ट्यु-
पद्रवः स्वसैन्यस्य दुर्वारः स्यादिति ॥ अथ छत्ररत्नप्रविस्तरणानन्तरं यच्चक्रे तदाह--

तए णं से भरहे राया छत्तरयण सधावारसुवर्णि ठवेइ २ ता मणिरयण परामुमइ वेढो जाव छत्तरयणम्म वहियभागंसि ठवेइ, तस्म
य अणतिवरं चारुरूव सिलणिहिअत्थमंतमेत्तसालिजवगोहूमयुग्गमामतिलकुलत्थमट्टिगनिप्फाचणगगोदवकोत्थुभरिक्कुवगरालगज-
णेगधण्णावरणहारिअगअङ्गमूलगहलिइलाअतउसतुव गालिगकविट्ठअंवअनिलिअसवणिप्फायग सुउसले गाहावइरयणेत्ति सच्चजणी-
सुअगुणे । तए ण से गाहावइरयणे भरहस्स रण्णो तद्विसप्पइणणिप्फाअपूइआण सधधण्णाण अणेगार कुंभम्महस्साइ उचट्ठेत्ति,
तए ण से भरहे राया चम्मरयणसमारुढे छत्तरयणममोच्छन्ने मणिरयणकउज्जोए समुग्गयभूएण सुहंसुहेण मत्तरत्तं परिवसइ--
'णवि से खुहा ण विलिअ णेव भय णेण विज्जए दुक्कत । भरहाहिवस्स रण्णो सधावारस्सवि तहेअ ॥ १ ॥ (सूत्र ६०)

‘तए ण’मित्यादि, ततः स भरतः छत्ररत्नं स्कन्धावारस्योपरि स्थापयति स्थापयित्वा च मणिरत्नं परामृशति, ‘वेढो जाव’ति अत्र मणिरत्नस्य वेष्टको-वर्णको यावदिति सम्पूर्णो वक्तव्यः पूर्वोक्तः, स च ‘तोतं चउरंगुलप्पमाण’-मित्यादिकः, परामृश्य च चर्मरत्नछत्ररत्नसम्पुटमिलननिरुद्धसूर्यचन्द्राद्यालोके सैन्येऽहर्निशमुद्योतार्थं छत्ररत्नस्य वस्तिभागे मणिरत्नं स्थापयति, ननु एवं सति सकलसैन्यावरोधः समजनि, तथा च तत्र कथं भोजनादिविधिरित्याशङ्कमानं प्रत्याह—‘तस्स य अणतिवर’मित्यादि, तस्य भरतस्य राज्ञः चो वाच्यान्तरद्योतनार्थः गृहपतिरत्नं-कौटुम्बिकरत्नमस्तीति गम्यते, किंविशिष्टं?—इति-अमुना प्रकारेण सर्वजनेषु विश्रुता गुणा यस्य तत्तथा, इतीति किं?—न विद्यते अतिवरं-अतिप्रधानं वस्तु अपरं यस्मात्तत्तथा, चारुरूपमिति व्यक्तं, तथा शिला इव शिला अतिस्थिरत्वेन चर्मरत्नं तत्र निहितमात्राणां-उत्समात्राणां न तु लौकिकप्रसिद्धभूमिखेदनप्रभृतिकर्मसापेक्षाणां ‘अत्थमंत’ति अर्थवतां-प्रयोजनवतां भक्षणाद्यर्हणामित्यर्थः शाल्यादीनां निष्पादकं, यद्वा शिलानिहितानां प्रात इति गम्यं शाल्यादीनां अत्थमंतमेतत्तत्ति-अस्तमयति मित्रे-सूर्ये सायमित्यर्थः निष्पादकं, संवादी चायमप्यर्थः, यदुक्तं श्रीहेमाचार्यकृते ऋषभचरित्रे—‘चर्मरत्ने च सुषेत्र, इवोप्सानि दिवामुखे । सायं धान्यान्यजायन्त, गृहिरत्नप्रभावतः ॥ १ ॥’ इत्यादि, उभयत्र व्याख्यानं पदानां व्यत्ययेन निर्देशः प्राकृतत्वात्, तत्र शालयः-कलमाद्याः यवा-हयप्रियाः गोधूमा मुद्गा मापास्तिलाः कुलत्थाः प्रतीताः पट्टिकाः पट्टहोरात्रैः परिपच्यमानास्तन्दुलाः निष्पावा-वह्नाः चणकाः कोद्रवाः प्रतीताः ‘कोट्थुंभरि’ति

कुस्तुम्भय्यो-धान्यककणाः कङ्गवो-बृहच्चिरस्काः 'वरग'ति वरदाः रालका-अल्पशिरस्काः उपलक्षणात् ममूराद-
 योऽन्येऽपि धान्यभेदा ग्राह्याः, अनेकानि धान्या इति-धान्यापत्राणि वरणो-वनस्पतिष्विधेयस्तपत्राणि एतत्प्रभृतीनि
 यानि हरितकानि पत्रशकानि मेघनादवास्तुलकादीनि, पूर्वं च कुस्तुंबरीशब्देन धान्यभेदः संगृहीतः इदानीं तत्पत्राणां
 भक्ष्यत्वेन पत्रशालेषु संग्रह इति न पौनरुक्त्यं, 'अलुगमूलगहलिद्'ति आर्द्रकहरिद्रे प्रतीते, एते च मूरणकन्टाद्युपलक्षणभूते,
 मूलकं-हस्तिदन्तकं, इदं च गृञ्जनादिमूलकोपलक्षणं, एतेन कन्दमूलशोके कथिते, अथ फलशकानामाह-अलादु-
 तुम्बं त्रपुपं-चिर्भटजातीयं तुम्बकलिङ्गकपित्थामाम्लिकाः प्रतीताः, इदमपि फलशकोपलक्षणं तेन जीवन्त्यादिपरिमहः,
 अलादुतुम्बयोर्लम्बत्ववृत्तत्वकृतो भेदः, स च तज्जातीयबीजकृत इति जनप्रसिद्धिः, मर्दशब्देन चोक्तातिरिक्तशका-
 दीनां ग्रहः, ननु यदि गृहपतिरक्षमचिरक्रियया मन्त्रसंस्क्रियया धान्यादिकं निपादयति तर्हि किं चर्मरत्ने बीजवप-
 नेन ? तस्मिन्पेक्षतयैव तत् निष्पादयतु, तस्य दिव्यशक्तित्वात्, उच्यते, इतरकारणकलापमंगघटनपूर्वकत्वेनैव कारणस्य
 कार्यजनकत्वनियमात्, अन्यथा सूर्यपाकरसवतीकारा नलादयः सूर्यविद्यामहिम्ना रमवतीं परिपचन्तोऽपि तन्तुलमुप-
 शाकवेपवारादिसामग्रीर्नपि क्षेरमिति, अत एव सुकुलं-अतिनिपुणं निजकार्यविधावतिनिपुणं श्रेयं प्राप्योजितं, अयो-
 क्कगुणयोगि गृहपतिरत्नं यदवसरोचितं चकार तदाह-—'तए ण'मित्यादि, ततः चर्मरत्नञ्चरत्नसम्पुटमंगघटनानन्तरं
 तद् गृहपतिरत्नं भरतस्य राज्ञः स एव दिवमस्तद्विवसः-उपस्थानदिवमस्तस्मिन् प्रकीर्णकानां-उत्सानां निष्पादितानां-

परिपाकदशा प्रापितानां पूतानां-निर्वुसीकृतानां सर्वधान्यानामनेकानि 'कुम्भसहस्राणि' कुम्भानां राशिरूपमानविशेषाणां सहस्राणि उपस्थापयति-उपढौकयति प्राभृतीकरोतीत्यर्थः, कुम्भमानं त्वेवमनुयोगद्वारसूत्रोक्तं—“दो असईओ पसई दो पसईओ सेइआ चत्तारि सेइआओ कुडओ चत्तारि कुडया पत्थो चत्तारि पत्थया आढयं चत्तारि आढया दोणो सडिं आढयाइं जहणए कुंभे असीति आढयाइं मज्झिमए कुंभे आढयसयं उक्कोसए कुंभे”ति, अत्र व्याख्या-अत्राशतिः-अवाङ्मुखहस्ततलरूपा मुष्टिरित्यर्थः तत्प्रमाणं धान्यमप्यशतिरेवोच्यते, तद्वत्प्रसृतिः-नावाकारतया व्यवस्थापिता प्राञ्जलकरतलरूपोन्यते, द्वे प्रसृती सेतिका-मगधदेशप्रसिद्धो मानविशेषो, न तु इह प्रसिद्धा, तस्याः प्रस्थचतुर्गुणत्वात्, चतस्रः सेतिकाः कुडवः-पल्लिकासमानो माप्यविशेषः, चत्वारः कुडवाः प्रस्थो माणकसमानं माप्यं, चत्वारः प्रस्थाः आढकः-सेतिकाप्रमाणः चत्वार आढका द्रोणः-चतुःसेतिकाप्रमाणः पष्ट्या आढकैः पञ्चदशभिर्द्रौणैरित्यर्थः जघन्यः अशीत्या आढकैर्विंशत्या द्रौणैरित्यर्थः मध्यमः कुम्भः तथा आढकानां शतेन पञ्चविंशत्या द्रौणैरित्यर्थः उत्कृष्टः कुम्भ इति, अत्र च 'सवधण्णाणं'ति सूत्रमुपलक्षणपरं तेनान्यदपि यत्सैन्यस्य भोजनोपयोगि तत् सर्वमुपनयति, एतं सति तत्र भरतः कथं क्रियत्कालं च स्थितवानित्याह—‘तए ण'मित्यादि, ततो-गृहपतिरल्लकृतधान्योपस्थापनानन्तरं स भरतः चर्मरलारुढश्छत्ररत्नेन समवच्छन्नः-आच्छादितो मणिरल्लकृतोद्योतः समुद्रकसम्पुटं भूत इव-प्राप्त इव सुखंसुखेनेत्यर्थः सप्तरात्रं-सप्त दिनानि यावत्परिवसति, एतदेव व्यक्तीकुर्वन्नाह—‘णवि से खुहा ण’

इत्यादि, न से-तस्य भरताधिपस्य राज्ञः क्षुद्-बुभुक्षा अपिशब्दः पद्यबन्धत्वेन पादपूरणार्थं एवकारार्थो वा न व्यलीकं-वैलक्ष्यं-दैन्यमित्यर्थः, नैव भयं नैव विद्यते दुःखं, इयमेव गाथा श्रीवर्द्धमानसुरिकृत ऋषभचरित्रे तु एवं-
'णवि से खुहा णवि तिसा णेव भयं' शेषं प्राग्वत्, 'संधे'त्यादि, स्कन्धावारस्यापि तथैव, यथा भरतस्य न क्षुदादि-
तथा सैन्यस्यापि नेत्यर्थः ॥ ततः किं जातमित्याह—

तए ण तस्स भरहस्स रण्णो सत्तरत्तसि परिणममाणंसि इमेआरूवे अट्ठभत्थिण चित्तिण परिणं मणोगणं सकप्पे समुप्पज्जित्था--कैम
णं भो ! अपत्थिअपत्थए दुरत्तपंतलक्खणे जाव परिवज्जिणं जे ण मम इमाण एआणुरूवाए जाव असिसमणगायाए उट्ठिप विजयसथा-
वारस्स जुगमुसलमुट्ठि जाव वासं वासइ । तए ण तरस्स भरहस्स रण्णो इमेआरूव अट्ठभत्थिअं चित्तियं पत्थिअं मणोगयं सरूप्प
समुप्पण जाणित्ता सोलस देवसहस्सा सण्णज्झिउ पवत्ता याविहोत्था, तए ण ते देवा सण्णद्ववद्वनम्भिमरुवया जाव गहिआउ-
हप्पहरणा जेणेव ते मेहमुहा णागकुमारा देवा तेणेव उवागच्छति २ ता मेहमुहे णागकुमार देवे एव वयासी-हं भो ! मेहमुहा
णागकुमारा 'देवा अपत्थिअपत्थया जाव परिवज्जिआ किण्ण तुट्ठिम ण याणह भरह राय चाउरतचक्कनट्ठिं महिद्धिअ जाव उह्वित्ताण
वा पडिसेहिताए वा तहावि ण तुट्ठे भरहस्स रण्णो विजयसथावारस्स उट्ठिप जुगमुसलमुट्ठिपमाणसित्ताहिं धाराहि ओवमेघं
सत्तरत्त वास वासह, त एवमवि गते इत्तो गिप्पामेव अयणमह अहव ण अज्ज पासह चित्त जीवलोग, तए ण ते मेहमुहा णागकु-
मारा देवा तेहिं देवेहिं एव तुत्ता समाणा भीआ तत्था वहिआ उव्विग्गा सज्जायभया मेघानीक पडिमाहरति २ ता जेणेव आनाउ-

चिलाया तेणेव उवागच्छंति २ ता आवाडचिलाए एव वयासी-एम णं देवाणुप्पिआ ! भरहे राया महिद्धीण जाव णो रलु
एस सणा केणइ देणेण वा जाव अगिण्णओगेण वा जाव उवदवित्तए वा जाव पडिसेहित्तए वा तहावि अ ण ते अम्हेहिं देवाणुप्पिआ !
तुब्भ पिअट्ठयाण भरहस्स रण्णो उवसगे काए, त गच्छह ण तुब्भे देवाणुप्पिआ ! ण्हाया कयवलिकम्मा कयकोउअमंगलपाय-
च्छित्ता उदपडसाडगा ओचूलगणिअच्छा अगांइ वराइ रयणांइ गहाय पजलिउडा पायवडिआ भरह रायाणं सरण उव्वेह, पणि-
वदअवच्छला रलु उत्तमपुरिमा णत्थि भे भरहस्स रण्णो अंतिआओ भयमितिकट्ठु, एवं वदित्ता जामेव दिसिं पाउब्भूआ तामेव
दिनिं पट्ठिगया । तए णं ते आवाडचिलाया मेहमुहेहिं णागकुमारेहि देवेहिं एव तुत्ता समाणा उट्ठाए उट्ठेति २ ता ण्हाया कयवलि-
कम्मा कयकोउअमंगलपायच्छित्ता उदपडसाडगा ओचूलगणिअच्छा अगांइ वराइ रयणांइ गहाय जेणेव भरहे राया तेणेव
उवागच्छति २ ता करयलपरिगहिअ जान मत्थए अंजलिं कट्ठु भरह राय जएणं विजाएणं वट्ठावित्ति २ ता अगाट्ठ वराइ
रयणाइ उय्णेति २ ता णं वयासी-“वसुहर गुणहर जयहर, हिरिसिरीधीकित्तिधारकणदिद । लक्खणसहस्सधारक रायमिद णे
चिर धारे ॥ १ ॥ हयवद गयवद णरवद णवणिहिवद भरहवासपढमवई । वत्तीसजणवयसहस्सराय सामी चिर जीव ॥ २ ॥
पढमणरीमर ईसर हिअईसर महिलिआमहस्साण । देवसयसाहसीसर चोहसरणीसर जयमी ॥ ३ ॥ सागरगिरिभेराग उत्तर-
वाईणमभिजिअ तुमए । ता अम्हे देवाणुप्पिअस्म विसण परिवसामो ॥ ४ ॥ अहो ण देवाणुप्पिआण इट्ठी जुई जसे वत्ते धीरिण
पुरिमकारपरक्कमे दिव्वा देवजुई दिवे देवाणुभावे लत्ते पत्ते असिसमण्णागए, तं दिट्ठा ण देवाणुप्पिआण इट्ठी एव वेव जाव

त्तिकट्टु पज्जलिउडा पायवडिआ भरह राय सरणं उव्हित्ति । तण्ण से भग्गे राया लेअि आवाळ्ळियायाण अग्गाइ वराइ रयणाइ पडिच्छत्ति २ ता ते आवाळ्ळियाए एव वयासी-गच्छठ ण भो तुळ्ळे मम आहुअयापरिगग्हिया णिअया णिकविग्गा मुरंसुहेणं परिवसह, णत्थि मे कत्तोवि भयमत्थित्तिकट्टु मक्कारेइ मग्माणेइ सक्कारेता मग्माणेसा पडिविमज्जेइ । तण्ण से भग्गे राया सुसेण सेणावइ सहावेइ २ ता एव वयासी-गच्छाहि ण भो देवाणुप्पिआ ! सोअपि मिणू मग्गाणंए पक्खियम णिस्सुदं ममित्तुमागर-गिरिमेराणं समनिसमणिस्सुउाणि अ ओअवेहि २ ता अग्गाइ वराइ रयणाइ पडिच्छाहि २ ता मम एअमाणत्तिअं म्पिपमेव पक्खिप्पिणाहि जहा दाहिणिहस्स ओयवण तहा सव्व भाणिअव जात पणणुभवमाणा विहरति (सूत्र ६१)

‘तए णं तस्स भरहस्स रण्णो सत्तरत्त’मित्यादि, ततः समुत्तकभूततयाऽवस्थानानन्तरं तस्य भरतस्य राज्ञः सप्त-
रात्रे परिणमति सति अयमेतद्रूपो यावत्सङ्कल्पः समुदपद्यत, तमेव प्रादुर्भावयन्नाह-‘केस ण’मित्यादि, कः एष भोः
सैनिकाः अप्रार्थितप्रार्थकार्थविशेषणविशिष्टो यो मम अस्यामेतद्रूपायां यावद्विव्यायां देवानामिव ऋद्धिर्देवस्य या-राज्ञ
ऋद्धिर्देवस्त्वस्यां सत्यां एवं दिव्यायां देवद्युतो दिव्येन देवानुभावेन देवानुभागेन वा देवानामिव योऽनुभागेऽनुभावो
वा-प्रभावस्तेन सह लब्धायां-प्राप्तायामभिममन्यागतायां सत्यां उपरि रक्न्धावारस्य ‘जुगमुमलमुट्टिजाव’स्ति जुगमु-
सलमुष्टिप्रमाणमात्राभिधाराभिर्वपं वर्धति-वृष्टिं करोति, अत्र किरातगृह्याणामेव केययिदयमुपद्रवोपक्रम इति मामा-
न्यतो ज्ञानेऽपि ‘मानधनानां प्रभूणां गर्वगर्भिता गिरस्त्वंकारेकारयद्गुला एव भवेयु’रिति क एव इत्यादिक आको-

शस्तत्र एकवचननिर्देशः यथा उपस्थितेऽपि बहुषु नैरिषु न को वृत्तं यो मातृपतिष्ठते इत्यादी, इति भूपतिभावं परि-
भाव्य यक्षा यक्षकुम्भदाह—‘तए, ण’मित्यादि, ततश्च—उक्तचिन्ताममुत्पत्त्यनन्तरं भरतदेशेमेतादृशं यातमनूत्यं
समुत्पन्नं ज्ञात्वा चतुर्दशरत्नाधिष्ठायकंदवचनहस्ताणि चतुर्दश द्वे महस्त्रे स्वाप्ताधिष्ठानदेवभूते इत्येवं पौंडरीकदेवमहस्याः
यद्यपि स्त्रीरत्नस्य वैताद्वयसाधने मग्नस्यमानत्वेन रत्नानां त्रयोदशमहत्त्वा एव सम्भवेयुमन्यापि सामान्यत एतद्वचन-
नमिति, सन्ननुं प्रवृत्ताश्चाप्यभयन्—युगायोजना अभूततित्यर्थः, कथमित्याह—‘तए, ण’मित्यादि, अनुगादसूत्रत्या-
त्प्राग्वत्, किमवोचुस्ते भरतस्य सन्निहिता देवा इत्याह—हं भो! मेघमुगा इत्यादि प्राग्वत्, किमिति प्रश्ने न जानीयेत्यन-
काकुपाठेन व्याख्येयं, तेन न जानीय किं यूयं?, अपि तु जानीय, भरतं राजानं चतुरन्तचक्रवर्तिनं यदेव न कश्चि-
दपि देवदानवादिभिः शस्त्रप्रयोगादिभिरुपद्रवयितुं वा प्रतिषेधयितुं वा शक्यते इति, अज्ञानपूर्विका हि प्रवृत्तिर्मह-
तेऽनर्थाय प्रवर्त्तकस्य न बाहं बालिशभायोदावनाय च भवेदिति भाषयन्तस्ते यथा उत्तराग्न्यमागुल्लयाऽऽह—तथापि—
जगत्यजयं जानन्तोऽपीत्यर्थः यूयं भरतस्य राज्ञो विजयस्कन्धावारस्योपरि यावद्वर्णं वर्णत तत्—तस्मादेवमविमृष्टका-
रिताया मत्यामपि गते—अतीते कार्ये किं बहु अधिक्षिपामः?, तस्य क्रियान्तरापादनेन संस्कारानर्हत्वात्, इतः क्षिप्र-
मेवापक्रामत—मत्कुणा इवापयात, अवयेति विरूपान्तरे यदि नापक्रामत तर्हि अद्य—माग्नतमेव परयत चिन्तं जीय-
लोकं—वर्त्तमानभवादन्त्यं भवं शुचिबीकायिकादिकं, अपमृत्युं प्राप्तुमेत्यर्थः, क्रियादेशेऽत्र पञ्चमीप्रयोगः, ननु निरुपक्र-

मायुषां देवानामपमृत्योरसम्भवात् सबाधमिदं वचनं, उच्यते, सूत्राणां विचित्रत्वेन भयसूत्रत्वेन विवक्षणाञ्च दोषः ।
 'तए ण'मित्यादि, सर्वं प्राग्वत्, नवरं मेधानीकं प्रतिसंहरन्ति-घनघटामपहरन्ति, वृष्ट्युपरमे च ततः सम्पुटाश्चक्रि-
 सैन्यं निर्गच्छदुपलभ्य लौकिकैरुक्तं ब्रह्मणा सृष्टमिदमण्डकं तत इयं जगतः प्रसृतिरित्येवं सर्वत्र प्रवादोऽभूस्ततोऽपि च
 ब्रह्माण्डपुराणं नाम शास्त्रमभूदिति प्रसङ्गाद्बोध्यमिति, अथ यदुक्तमेवं वयासिस्ति तत्र किमवादियुरित्याह—'तए ण'—
 मित्यादि, हे देवानुप्रिया ! एष भरतो राजा महर्द्धिको यावन्नो खलु एष शक्यते देवादिभिरस्त्रप्रयोगादिभिर्यार्यावन्नि-
 वेधयितुं तथापि अस्माभिर्देवानुप्रिया ! युष्माकं प्रीत्यर्थं भरतस्य राज्ञ उपसर्गः कृतः, तद्वच्छत देवानुप्रिया ! यूयं स्नाना-
 दिविशेषणाः आद्रौ—सद्यःस्नानवशाज्जलक्लिन्नौ पटशाटकी—उत्सरीयपरिधाने येषां ते तथा, एतेन सेवाविधायविलम्बः
 सूचितः, अवचूलकं—अधोमुखाखलं मुक्तलाखलं यथा भवत्येवं नियत्यं येषां ते तथा, एतेन परिहितयस्त्रचन्धनकाला-
 वध्यपि न विलम्बो विधेय इति सूचितं, अथवाऽनेनावद्धकच्छत्वं सूचितं, तदुपदर्शनेन स्वदेन्यं दर्शितमिति, बद्धक-
 च्छत्वदर्शने हि उत्कटत्वसम्भावनाया जनप्रसिद्धत्वात्, अश्याणि वराणि रत्नानि गृहीत्वा प्राञ्जलिकृताः—कृतप्राञ्जलयः
 पादपतिताः—चरणन्यस्तमौलयो भरतं राजानं शरणमुपेत—यात प्रणिपतितवत्सलाः—प्रणम्रजनहितकारिणः खलु उत्त-
 मपुरुषाः, नास्ति भे—भवतां भरतस्य राज्ञोऽन्तिकाद्रयमिति कृत्वा इति उदित्वेत्यर्थः यस्या दिशः प्रादुर्भूतास्तामेव
 दिशं प्रति गता इति । अथ भग्नेच्छा यच्चकुस्तदाह—'तए ण'मित्यादि, सर्वं गतार्थं, नवरं रत्नान्युपनयन्ति—

श्रीजम्बू-
द्वीपशा-
न्तिचन्द्री-
या वृत्तिः

॥२४७॥

प्राभृतीकुर्वन्तीत्यर्थः, अथ यदुक्तं 'एवं वयासि'ति तत्र किमवादिपुरित्याह--'वसुहर' इत्यादि, हे वसुधर !-द्रव्यधर
पद्मखण्डवर्त्तिद्रव्यपते इतियावत्, अथवा तेजोधर गुणधर-गुणवान् जयधर-विद्वेषिभिरधर्पणीय ! ह्रीः-लज्जा श्रीः-
लक्ष्मीधृतिः-सन्तोषः कीर्त्तिः-वर्णवादः एतेषा धारक नरेन्द्रलक्षणसहस्राणां-अनेकलक्षणानां धारक णो-अस्माकं
राज्यमिदं चिरं धारय-पालय इत्यर्थः, अस्मद्देशाधिपतिर्भव चिरकालं यावदिति प्रथमगार्थः । 'हयवइ गयवइ'
इत्यादि, हे हयपते ! गजपते ! हे नरपते ! नवनिधिपते ! हे भरतवर्षप्रथमपते ! द्वात्रिंशज्जनपदमहस्राणां-देशसह-
स्राणां ये राजानस्तेषां स्वामिन् ! चिरं जीव २ इति द्वितीयगार्थः । 'पढमणसरीसर ईसर'इत्यादि, हे प्रथमनरेश्वर !
हे ऐश्वर्यधर ! हे महिलिकासहस्राणां-चतुःषष्टिस्त्रीसहस्राणां हृदयेश्वर-प्राणवल्लभ देवशतसहस्राणां-रत्नाधिष्ठातृ-
सागरः-पूर्वापरदक्षिणाख्यः समुद्रः गिरिः-क्षुद्रहिमाचलस्तयोर्मर्यादा-अवधिर्यत्र तत्तथा, उक्तदिक्त्रये समुद्राव-
धिकमुत्तरतो हिमाचलावधिकं, उत्तरापाचीनं-उत्तरार्द्धदक्षिणार्द्धभरतं परिपूर्णभरतमित्यर्थः, त्वयाऽभिजितं, यदत्र
भरतस्य हिमवद्गिरिपर्यन्तता व्याख्याता तदवश्यं साधयिष्यमाणत्वेन 'भाविनि भूतवदुपचार' इति न्यायात्, अन्यथा
नवनिधिपते ! चतुर्दशरत्नेश्वर इत्यादिविशेषणानामप्यनुपपत्तिः, नवनिधीनां तथा सम्पूणचतुर्दशरत्नानामर्थैव सम्पत्स्यमा-
नत्वात्, ता-तस्माद् वयं देवानुप्रियस्य विषये परिवसामः, शुष्माकं प्रजारूपाः स्म इत्यर्थः, इति चतुर्थगार्थः ।

३ वसुहर्कार
आपातकि-
रातसाधनं
र. ६१

॥२४७॥

तथा अहो इति आश्चर्यं देवानुप्रियाणां ऋद्धिर्द्युतिर्यतो बलं श्रीर्यं पुरणकारः पराक्रमः एतेषा व्याख्यानं प्राप्यत्,
 ऋद्ध्यादीन्याश्चर्यकारीणि कुत इत्याह—दिव्या—मर्यादकृष्टा देवस्येय द्युतिः, एवं दिव्यो देवानुभावो देवानुभागे वा लब्धः—
 प्राप्तः अभिसमन्वागतो देवपादेरित्यध्याहार्यं, परतः श्रुतेऽणि गुणातिशये आश्चर्योत्पत्तिः स्यात् दृष्टं तु सुतरामित्या-
 शयेनाह—तद् दृष्टा देवानुप्रियाणां ऋद्धिः—मस्पत्, बहु.प्रत्यक्षेणानुभूतेत्यर्थः, श्रवणतो दर्शनेत्यातिमंयादकृतात्,
 एवं चैवेति उक्तन्यायेन दृष्टा देवानुप्रियाणा द्युतिः, एवं यशोबलादिकमपि दृष्टमित्यादि वाच्यं, यावदभिसमन्वा-
 गत इति पदं, यावत्पदसंग्रहस्तु 'इही जसे बले वीरिए' इत्यादिकोऽनन्तरोक्तं पृथ, तत्क्षमयामो देवानुप्रिया वयं, मानु-
 शयाशयत्वात् स्वबालचेष्टितं क्षमन्ता देवानुप्रियाः!, क्षन्तुमर्हन्ति—भस्मा रुसुं योग्या भवन्ति देवानुप्रियाः मेक्षाश्रय-
 त्वात्, अत्र प्राकृतत्वाद्वर्तमानार्थं पश्यमी, 'णाइ'ति नैन आइ इति निपातोऽवधारणे भूय एतंकरणतार्थे मस्पत्स्या-
 मह इति शेषः, अत्र ताकारः प्राकृतशैलीभनः, इति कृत्वा प्राजुलिकृताः पाठपतिता भगते गजानं शरणमुपगमन्ति,
 अथ प्रसादाभिमुपभरतकृत्यमाह—'तए णं से भरहे राया तेमिं आटाउचिलागण'मित्यादि, नतः स भरतो राया
 तेषामापातकिरातानामन्यानि वराणि रत्नानि प्रतीच्छति—गृह्णाति प्रतीच्छति च तानापातकिरातानंगमयादीत्—गच्छन्
 भो ! देवानुप्रियाः यूयं स्वस्थानमिति शेषः, मम वाहुच्छागया परिगृहीताः—ग्रीहीताः मया शिरणि रत्नाभूताः निर्भया
 निरुद्धिभ्याः—उद्धेगरहिताः सुयंमुखेन परियसत, अत्र 'छायायां दो कान्ती या' इत्यनेन (श्रीसिद्धदेव ३०८ या० १५०२५९)

सूत्रेण वैकल्पिकविधित्वाद्न हकारत्वं, नास्ति भे-भवतां कुतोऽपि भयमिति कृत्वा सत्कारयति सन्मानयति सत्कृत्य सन्मान्य च प्रतिविसर्जयति-स्वस्थानगमनायातिदिशति । अथ किरातसाधनोत्तरकालं नरेन्दुः किं चक्रे इत्याह—
'तए णं से भरहे राया सुसेण' इत्यादि, ततः-किरातसाधनानन्तरं भरतः सुपेण सेनापतिं शब्दयति, शब्दयित्वा च एवमवादीत्-गच्छ भो देवानुप्रिय ! द्वितीयं अपिः समुच्चये पूर्वसाधितनिष्कुटापेक्षया सिन्ध्वा महानद्याः पश्चिमं-पश्चिमभागवर्त्तिं निष्कुटं-प्राग्व्यावर्णितस्वरूपं सिन्धुः नदी सागरः-पश्चिमाग्निः उत्तरतः धुल्लहिमवद्विरिर्दक्षिणतो वैताड्यगिरिश्च तैर्मर्यादा यस्य तत्तथा, एतैः कृतविभागमित्यर्थः, शेषं प्राग्वत्, लाघवार्थमतिदेशसूत्रमाह—'जहा दाहिणिह' इत्यादि, यथा दाक्षिणात्यस्य सिन्धुनिष्कुटस्य ओअवर्णं-साधनं तथा सर्वं भणितव्यं, तावद्वक्तव्यं यावत्से-नानीर्भरतविसृष्टः पञ्चविधान् कामभोगान् प्रत्यनुभवन् विहरति ॥ अथ तदनन्तरं किं जातमित्याह—

तए ण दिव्वे चक्करणे अणण्या कयाइ आउहघरसालओ पडिणिक्खमइ २ ता अतल्लिक्खपडिणणे जाव उत्तरपुरच्छिम दिसिं
धुल्लहिमवतपव्वयाभिमुहे पयाते आवि होत्था, तए ण से भरहे राया त दिव्व चक्करण जाव धुल्लहिमवतवासहरपव्वयस्स अदूरसामं-
ते दुवालसजोअणायाम जाव धुल्लहिमवतगिरिक्खमारस्स देवस्स अट्टमभत्तं पणिहइ, तहेव जहा मागहत्थिस्स जाव समुदरव-
भूअपिब करेमाणे २ उत्तरदिसाभिमुहे लेणेव धुल्लहिमवतवासहरपव्वए तेणेव एवागच्छइ २ ता धुल्लहिमवतवासहरपव्वय तिक्खुत्तो
रहसिरेण फसइ फसित्ता तरए णिणिहइ णिणिहत्ता तहेव जाव आयतक्कणायत च काऊण उसुमुदार इमाणि वयणाणि तत्थ

भाणीअ से णरवई जाव सवे मे ते विसयवासिस्सिकट्टु उद्धं वेहास उमु णिसिरइ परिगणियारिमज्जो जाव तए णं से सेरे मरहेण
रण्णा उहु वेहाम णिसहे समणे स्सिप्पासेव वावत्तारि जोअणाइ गंता चुल्लहिमवतगिरिउमारस्स देउस्स मेराए णिवइए, तए णं से चुल्लहि-
मवतगिरिकुमारे देवे मेराए सर णिवइअ पासइ २ ता आसुरुत्ते रुहे जाव पीइइराण मवोसहिं च मालं गोमीसचदण कडगणि
जाव द्होदग च गेण्हइ २ ता ताए उक्किट्ठाए जाव उत्तरेण चुल्लहिमवतगिरिमेराए अहणं देवाणुप्पिआण विमयवासी जाव
अहण देवाणुप्पिआण उत्तरिहे अतवाले जाव पडिविसजेइ (सूत्र ६२)

‘तए णं दिवे चकरणे’ इत्यादि, ततः—औत्तराहसिंधुनिष्कुटसाधनानन्तरं तद्विव्यं चक्ररत्नं अन्यदा कदाचित् आयु-
धगृहशालातः प्रतिनिष्क्रामति प्रतिनिष्क्रम्य च अंतरिक्षप्रतिपन्नं यावत्पदात् ‘जक्समहस्ससंपरिवुडे दिघलुडिअसइसणि-
णाएणं पूरेन्ते चेव अंवरतल’मिति, उत्तरपूर्वस्या दिशि—ईशाने कोणे धुद्रहिमवत्पर्वताभिमुखं प्रयातं चाप्यभवत्,
ततः—शिविरनिवेशात् धुद्रहिमवद्विरिमध्यं गियासोः उत्तरपूर्वायां चलनमेव ऋजुमार्गः, ततो नरेन्दुर्यत्कृतवांस्तदाह—
‘तए णं से मरहे राया तं दिव्यं चकरणं’मित्यादि, ततः स भरतस्तद्विव्यं चक्ररत्नं अभिधुद्रहिमवद्विरि प्रयातं दृष्ट्वा
कौटम्बिकपुरयाज्ञापनं हस्तिरत्नप्रतिकल्पनं सेनासन्नाहनं स्नानविधानं हस्तिरत्नारोहणं मार्गागतपुरनगरदेशाधिपवञ्ची-
करणं तत्प्राभृतस्वीकरणं चक्ररत्नानुगमनं योजनान्तरितवसतिवसनं च करोतीत्यादिपिण्डार्थः प्रथमयावत्पदग्राह्यः,
अत्र यावत्पदसंग्राह्यसूत्रलिखने बहुविस्तरः स्यादिति तदुपेक्षा, ततः धुल्लहिमवद्विरिसमीपे द्वादशयोजनान्यामं अत्र

यावच्छब्दान्नवयोजनविस्तीर्णादिविशेषविशिष्टं स्कन्धावारं निवेशयति, वर्द्धकिरलं शब्दयति पौषधशाला विधापयति पौषधं च करोतीत्यादि ज्ञेयं, भुद्रहिमवद्विरिकुमारस्य देवस्य साधनायेति शेषः, कियत्पर्यन्त इत्याह—यावत्समुद्रवभूत-
मिव कुर्वाणः कुर्वाण इति, अत्र 'तदेव'ति पदवाच्यमष्टमभक्तप्रतिजागरणं तत्समापनं कौटुम्बिकाज्ञापनं सेनासन्नाहनं
अश्वरथप्रतिकल्पनं स्नानविधानं अश्वरथारोहणं चक्ररत्नमार्गानुगमनं च करोतीत्यादि ज्ञेयं, सैन्यसमुत्थकलकलरवेण
समुद्रवभूतमिव पृथिवीमण्डलं कुर्वन् २ उत्तरदिगभिमुखो यत्रैव च भुद्रहिमवद्वर्षधरपर्वतः तत्रैवोपागच्छति उपागत्य
च भुल्लहिमवद्वर्षधरपर्वतं त्रिकूटः—त्रीन् वारान् रथगिरसा—रथाग्रभागेन काकमुखेनेत्यर्थः स्पृशति, अतिवेगप्रवृत्तस्य
वेगिवस्तुनः पुरस्थप्रतिवन्धकभित्त्यादिसंघटने त्रिस्ताडनेन वेगपातदर्शनादत्र त्रिरित्युक्तं, स्पृष्ट्वा च तुरगान् निगृ-
ह्णाति—वेगप्रवृत्तान् वाजिनो रक्षति, तदनु वृत्तं यत्तदाह—'णिगिणिहृत्ता'इत्यादि, तुरगांश्चतुरोऽपि निगृह्य च तथैव-
मागधतीर्याधिकाखवद्वक्तव्यं, कियद्दूरं यावदित्याह—यावदायतकर्णायतं च कृत्वा इषुमुदारमिति, अत्र 'तदेव'ति वच-
नात् रथस्थापनं धनुर्ग्रहणं अग्रहणं च वक्तव्यं, ततस्तं शरं तथाविधं कृत्वा तत्र इमानि वचनान्यभाणीत् स नरपतिरत्र
यावत्पदेन 'हंदि सुणंतु भवंतो' इत्यादि गाथाद्वयं वाच्यं सर्वे मे ते विसयवासीतिपर्यन्तं इति कृत्वा—इत्युच्चार्य ऊर्ध्व-
उपरि, एतच्च शुभपर्यायं स्यात् यथोर्ध्वलोकः शुभलोक इत्यादि अत उक्तं विहायसि—आकाशे भुद्रहिमवद्विरिकु-
मारस्य तत्रावाससम्भवात् इषुं निसृजति, 'परिगरणिगरिअमज्झो जाव'ति अत्रावसरे चाणमोक्षप्रकरणाधीतं 'परिग-

रणिगरिअमज्झो' इत्यादिपदोपलक्षितं यावच्छब्देन परिपूर्णं गाथाद्वयं वाच्यमिति । ततः किं जातमित्याह—'तए ण से' इत्यादि, ततः स शरो भरतेन राज्ञा ऊर्ध्वं विहायसि निस्पृष्टः सन् क्षिप्रमेव द्विसप्ततिं योजनानि यावद् गत्वा क्षुद्र-हिमचद्विरिकुमारस्य देवस्य मर्यादायामुचितस्थाने निपतति, 'तए ण' मित्यादि, ततः स क्षुद्रहिमवद्विरिकुमारो देवो निज-मर्यादायां शरं निपतितं पश्यति, दृष्ट्वा च आसुरस्तो रुष्ट इत्यादिविशेषणविशिष्टो यावत्करणात् भ्रुकुटिं करोति अधिक्षिपति शरं गृह्णाति नाम च वाचयतीत्यादि ग्राह्यं, प्रीतिदानं सर्वोपधीः—फलपाकान्तवनस्पतिविशेषान् राज्या-भिपेकादिकार्योपयोगिनः मालां—कल्पद्रुमपुष्पमालां गोशीर्षचन्दनं च—हिमवत्कुञ्जभवं कटकानि यावत्पदात् त्रुटितानि वस्त्राणि आभरणानि शरं च नामाङ्कमिति ग्राह्यं, द्रहोदकं च—पद्मद्रहोदकं गृह्णाति, गृहीत्वा च तयोत्कृष्टयाऽत्र याव-त्पदात् देवगत्या व्यतिव्रजति—भरतान्तिकमुपसर्पति विज्ञपयति चेति ज्ञेयं, उत्तरस्या क्षुद्रहिमवतो गिरेर्मर्यादायां अहं देवानुप्रियाणां विषयवासी यावत्पदात् अहं देवानुपिआणत्तीकिंकरे इति ग्राह्यं, अहं देवानुप्रियाणां औत्तरा-हो लोकपालः, अत्र यावत्पदात् प्रीतिदानमुपनयति तद् भरतः प्रतीच्छति, देवं सत्कारयति सन्मानयतीति ग्राह्यं, तथा कृत्वा च प्रतिविसर्जयति, अथाधिकोत्साहादष्टमभक्तं तपस्तीरयित्वा कृतपारणक एवावधिप्राप्तदिग्विजयाङ्कं कर्तुंकामः श्रीऋषभभूः ऋषभकूटगमनायोपक्रमते—

तए णं से भरहे राया तुरए णिणिण्हइ २ ता रहं परावत्तेइ २ ता जेणेव उसहकूडे तेणेव उवागच्छइ २ ता उमहकूड पज्जय

तिक्खुत्तो रहसिरेणं फुसइ २ ता तुरए निगिण्हइ २ ता रह ठवेइ २ ता छत्तलं दुवालमंसिअं अट्टकणिअं अहिगरणिसडिअं
सोवणिअ कागणिस्यणं परामुमइ २ ता उसभकूडस्स पव्वयस्स पुरत्थिमिल्लसि कडगसि णामगं आउडेइ-ओसप्पिणीइमीसे
तइआएँ समाइ पच्छिमे भाए । अहमसि चक्कवट्ठी भरहो इअ नामधिल्लेणं ॥ १ ॥ अहमसि पढमराया अह्य भरहहिबो णरव-
रिंदो । णत्थि मह पडिसत्तू जिअ मए भारह चासं ॥ २ ॥” इतिकट्ट णामगं आउडेइ णामग आउडित्ता रह परावत्तेइ २ ता
जेणेव विजयसधावारणिवेसे जेणेव वाहिरिआ उवट्टाणसाला तेणेव उवागच्छइ २ ता जाव चुल्लहिमवत्तिगिरिकुमारस्स देवस्स
अट्टाहिआए महामहिमाए णिब्बत्ताए समाणीए आउहघरसालाओ पडिणिक्खमइ २ ता जाव दाहिणिं दिसिं वेअद्वपव्वयाभि-
मुहे पयाते आवि होत्था (सूत्र ६३)

‘तए ण’मित्यादि, ततो-हिमवत्साधनानन्तरं स भरतो राजा तुरगान् निगृह्णाति-दक्षिणपार्श्वस्थहयावाकर्षति
वामपार्श्वस्थहयौ पुरस्करोति, निगृह्य च रथं परावर्त्तयति परावर्त्थं च यत्रैवर्षभकूटं तत्रैवोपागच्छति उपागत्य च
ऋषभकूटं पर्वतं त्रिकृत्यो रथशीर्षेण स्पृशति, स्पृष्ट्वा च रथं स्थापयति स्थापयित्वा च पद्मतलं द्वादशाक्षिकं अष्टक-
र्णिकं अधिकरणिसंस्थितं सौवर्णिकं-स्वर्णमयमष्टसुवर्णमयत्वात् काकणीरलं परामृशति, एतेषां पदानां व्याख्यानं
प्राग्वत्, परामृश्य च ऋषभकूटस्य पर्वतस्य पौरस्ये कटके नामैव नामकं स्वार्थे कप्रत्ययः ‘आउडेइ’ति आजुडति
सम्बन्धं करोति लिखतीत्यर्थः, कथं लिखतीत्याह-‘ओसप्पिणि’इत्यादि, अवसर्पिण्याः, अत्र पष्ठीलोपः प्राकृतत्वात्,

अस्या तृतीयायाः समाधाः—तृतीयादकस्य पश्चिमभागे तृतीये भागे इत्यर्थः, अहमस्मि चक्रवर्ती भरत इति नामधेयेन-
नाम्ना ॥ १ ॥ अहमस्मि प्रथमराजा—प्रधानराजा, प्रथमशब्दस्य प्रधानपर्यायत्वाच्चा 'पठमे चण्डजो' इत्यादौ, एतद्-
व्याख्यानेन ऋषभे प्रथमराजत्वं नागमेन सह विरुध्यते, अहं भरताधिपः—भरतक्षेत्राधिपः नरवराः—सामन्तादयस्ते-
षामिन्द्रः नास्ति मम प्रतिशत्रुः—प्रतिपक्षः जितं मया भारतं वर्षमिति कृत्वा नामकं 'आउडेइ'ति लिखति, अस्य
सूत्रस्य निगमार्थकत्वात् पौनरुक्त्यं, अथ कृतकृत्यो यद् व्यवस्यति तदाह—'णामगं आउडित्ता' इत्यादि, नामकं
लिखित्वा रथं परावर्त्तयति परावर्त्त्य च यत्रैव विजयस्कन्धावाशनिवेशो यत्रैव च बाह्योपस्थानशाला तत्रैवोपगच्छति
उपागत्य च अत्र यावत्पदात् तुरगाग्निगृह्णाति रथं स्थापयति ततः प्रत्यवरोहति मज्जनगृहं प्रविशति स्नाति ततः
प्रतिनिष्क्रामति भुङ्क्ते बाह्योपस्थानशालायां सिंहासने उपविशति श्रेणीप्रश्रेणीः शब्दापयति धुल्लहिमवद्भिरिबुम्भारदेव-
स्याष्टाहिकाकरणं सन्दिशति ताश्च कुर्वन्ति आज्ञां च प्रत्यर्पयन्तीति ग्राह्यं, ततस्तद्विव्यं चक्ररत्नं धुल्लहिमवद्भिरिकु-
मारस्य देवस्याष्टाहिकायां महामहिमायां निवृत्तायां सत्यामायुधगृहशालातः प्रतिनिष्क्रामति प्रतिनिष्क्रम्य च यावच्छ-
ब्दादन्तरिक्षप्रतिपन्नादिविशेषणग्रहः, दक्षिणां दिशमुद्दिश्य वैताड्यपर्वताभिमुखं प्रयातं चाप्यभवत् ।

तएव ण से भरहे राया त दिव्व चक्रयण जाव वेअद्धस्स पब्बयस्स उत्तरिछे णित्तंवे तेणेव उवागच्छइ २ ता वेअद्धस्स पब्बयस्स
उत्तरिछे णित्तंवे दुवालसजोयणायाम जाव पोसहसाल अणुपविसद जाव णमिविणसीण विज्जाहराईण अट्टमभत्तं पगिण्हइ २ ता

पोसहसालाए जाव णमिविणमिविज्जाहरायाणो मणसी करेमाणे २ चिट्ठइ, तए ण तस्स भरहस्स रण्णो अट्टमभत्तसि परिणम-
माणसि णमिविणमीविज्जाहरायाणो दिव्वाए मईए चोइअमई अणमणस्स अंतिअं पाउम्भवति २ ता एवं वयासी-उप्पण्णे
खलु भो देवाणुप्पिआ ! जवुदीवे दीवे भरहे वासे भरहे राया चाउरतचक्कवट्ठी तं जीअमेअ तीअपच्चुप्पणमणागायाण विज्जाहरा-
ईण चक्कवट्ठीण उवत्थाणिअ करेत्ताए, तं गच्छामो ण देवाणुप्पिआ ! अम्हेवि भरहस्स रण्णो उवत्थाणिअ करेमो इति कट्ठ विणमी
णाऊण चक्कवट्ठि दिवाए मईए चोइअमई माणुम्माणप्पमाणजुत्तं तेअरिस्स रुवलक्खणजुत्त ठिअजुवणकेसवट्ठिअणहं सव्वरोगणासाणे
वलक्करि इच्छिअसीउण्हफासजुत्तं-तिसु तणुअं तिसु तव तिवलीगतिउण्णय तिगभीरं । तिसु काल तिसु सेअं तिआयतं तिसु अ
विच्छिण्णं ॥ १ ॥ समसरीर भरहे वासमि सव्वमहिलप्पहाण सुंदरयणजघणवरकरचलणयणसिरसिजदसणजणहिअयरमणमण-
हरि सिगारागार जाव जुत्तोवयारकुसलं अमरवहूण सुरूव रुवेण अणुहरंतीं सुभइ भइमि जोव्वणे वट्टमाणि इत्थीरयण णमी अ र-
यणाणि य कडगाणि य तुडिआणि अ गेण्हइ २ ता ताए उक्किट्ठाए तुरिआए जाव उट्ठूआए विज्जाहरगईए जेणेव भरहे राया तेणेव
उवागच्छति २ ता अंतलिक्खपडिवण्णा सत्तिरिणीयाइं जाव जएणं विजण्णं वट्ठावेति २ ता एवं वयासी-अभिजिए ण देवाणु-
प्पिआ ! जाव अम्हे देवाणुप्पिआण आणत्तिकिकरा इतिकट्ठु त पडिच्छलु ण देवाणुप्पिआ ! अम्हं इम जाव विणमी इत्थीरयणं
णमी रयणाणि समप्पेइ । तए ण से भरहे राया जाव पडिविसजेइ २ ता पोसहसालाओ पडिणिकसमइ २ ता मज्जणघर अणुप-
विसइ २ ता भोजणमंडवे जाव नमिविनमीण विज्जाहराराइणं अट्ठाहिअमहामहिमा, तए णं से दिव्वे चक्करयणे आउहघरसालाओ

ज्ञानं तत्सौधर्मेशानदेवीनां मनःप्रविचारिदेवानां कामानुपकमनोज्ञानमिव दिव्यानुभावादवगन्तव्यं, अन्यथा तासा-
मपि स्वविमानचूलिकाध्वजादिमात्रविषयकावधिमतीनां तद्भिरसाज्ञानासम्भवेन सुरतानुकूलचेष्टोन्मुखत्वं न सम्भवेदिति,
एतादृशावन्योऽन्यस्यान्तिकं प्रादुर्भवतः, प्रादुर्भूय च एवमवादिपातां, किमवादिपातामित्याह—‘उपपण्णे खलु’ इत्यादि,
उत्पन्नः खलुः—अवधारणे भो देवानुप्रिया! जम्बूद्वीपे द्वीपे भरतवर्षे भरतनामा राजा चतुरन्तचक्रवर्त्ती तस्माज्जी-
तमेतत्—कल्प एषोऽतीतवर्त्तमानानागतानां विद्याधराज्ञां चक्रवर्त्तिनामुपस्थानिकं—प्राभृतं कर्तुं, तद् गच्छामो देवानु-
प्रिया! वयमपि भरतस्य राज्ञ उपस्थानिकं कुर्म ‘इति कटु’ इत्यादि इति कृत्वा—इति अन्योऽन्यं भणित्वा विनमिरु-
त्तरश्रेण्यधिपतिः सुभद्रां नाम्ना स्त्रीरत्नं नमिश्च दक्षिणश्रेण्यधिपती रत्नानि कटकानि त्रुटिकानि च गृह्णातीत्यन्वयः,
अथ कीदृशः सन् विनमिः किं कृत्वा सुभद्रां कन्यारत्नं गृह्णातीत्याह—‘दिव्यया मत्या नोदितमतिः सन् चक्रवर्त्तिनं
ज्ञात्वा, अत्रानन्तरोक्तसूत्रतश्चक्रवर्त्तित्वे लब्धेऽपि यत् पाऊण चक्रवर्त्तिमित्याद्युक्तं तत् सुभद्रा स्त्रीरत्नमस्यैवोप-
योगीति योग्यताख्यापनार्थं, किंलक्षणां सुभद्रामित्याह—‘मानोन्मानप्रमाणयुक्तां, तत्र मानं—जलद्रोणप्रमाणता उन्मानं—
तुलारोपितस्यार्द्धभारप्रमाणता यश्च स्वमुखानि नव समुच्छ्रितः स प्रमाणोपेतः स्यात्, अयमर्थः—जलपूर्णायां पुरुषप्र-
माणादीपदतिरिक्तायां सहत्यां कुण्डिकायां प्रवेशितो यः पुरुषः सारपुद्गलोलोपचितो जलस्य द्रोणं त्रिटङ्कसौवर्णिकगण-
नापेक्षया द्वात्रिंशत्सेरप्रमाणं निष्काशयति जलद्रोणोनां वा तां पूरयति स मानोपेतः, तथा सारपुद्गलोलोपचितत्वादेव

यस्तुलायामारोपितः सन्नद्धंभारं पलसहस्रात्मकं तुलयति स उन्मानोपेतः, तथा यद्यस्यात्मीयमङ्गुलं तेनाङ्गुलेन द्वादशाङ्गुलानि मुखं प्रमाणयुक् अनेन च मुखप्रमाणेन नव मुखानि पुरुषः प्रमाणयुक्तः स्यात्, प्रत्येकं द्वादशाङ्गुलैर्नवभिर्मुखै-
रष्टोत्तरशतमङ्गुलानां सम्पद्यते, ततश्चैतावदुच्छ्रयः पुरुषः प्रमाणयुक्तः स्यात्, एवं सुभद्राऽपि मानोन्मानप्रमाणयुक्ता,
तथा तेजस्विनीं व्यक्तं रूपं—सुन्दराकारो लक्षणानि च—छत्रादीनि तैर्युक्ता, स्थितमविनाशित्वाद्यौवनं यस्याः सा तथा,
केशवदवस्थिता—अवर्द्धिष्णवो नखा यस्याः सा तथा, ततः पदद्वयकर्मधारये तां, अयं भावः—भुजमूलादिरोमाण्य-
जह्द्रोमस्वभावान्येव तस्याः स्युरिति, अन्यथा तत्केशपाशस्य प्रलम्बतया व्याख्यानं उत्तरसूत्रे करिष्यमाणं नोपपद्येत,
सर्वरोगनाशनीं, तदीयस्पर्शमहिम्ना सर्वे रोगा नश्यन्तीति, तथा वलकरीं सम्भोगतो बलवृद्धिकरीं नापरपुरन्धीणामि-
वास्याः परिभोगे परिभोक्तुर्वलक्षय इति भावः, ननु यदि श्रूयते समये हस्तस्पृष्टाश्वग्लानिदर्शनेन स्त्रीरत्नस्य स्वकामुक-
पुरुषविभीषिकोत्पादनं तर्हि कथमेतदुपपद्यते?, उच्यते, चक्रवर्तिनमेवापेक्ष्यैतद्विशेषणद्वयस्य व्याख्यानात्, यत्तु
सत्यपि स्त्रीरत्ने ब्रह्मदत्तचक्रभृतो दाहानुपशमः तत्र समाधानमधस्तनग्रन्थे दण्डवर्णनव्याख्यातोऽवसेयं, ईदृशिता-
ऋतुविपरीतत्वेनेच्छागोचरीकृता ये शीतोष्णस्पर्शास्त्रैर्युक्ता उष्णतौ शीतस्पर्शां शीततौ उष्णस्पर्शां मध्यमत्तौ मध्यम-

१ तस्या स्पर्श चक्रवर्तिन सर्वदोषमाशक इत्यर्थं, न चैवमन्तरामये दाघज्वरोपगते ब्रह्मदत्तचक्रवर्तिनि व्यभिचार, प्रत्यासनमृत्लोन्मदानौ तत्स्पृशेयसहने
सामर्थ्याभावात् अवश्यमाशिवस्तुत्वान्न (ही० उक्तौ)

स्पदर्शमिति भावः, त्रिषु स्थानेषु-मध्येदरतनुलक्षणेऽनुकां-रुगां तनुमध्या-तनूदरी तन्वद्रीतिकविप्रसिद्धेः, ननु मामु-
द्विकेऽन्यान्यपि दन्तत्वगादीनि तनूनि कथितानि तथा च सति कथं तनूनां त्रिमयाकृता युज्यते इति?, उच्यते,
विचित्रत्वात् कविरुचेस्त्रिकसङ्गाविशिष्टानुप्रासभासुरं चन्दं निवधना ग्रन्थकारेण स्त्रीपुंससाधारणानि यानि त्रिक-
रूपाणि लक्षणानि तानि तथैव निवद्धानि, यानि तु व्यधिकसङ्ख्याकानि तेभ्योऽत्र रत्नप्रस्तावात् केवलं स्त्रीजात्युचि-
तानि लक्षणानि समुच्चित्यानुप्रासाभद्रार्थं त्रिकरूपत्वेन निवद्धानि तेन नेहापरग्रन्थविरोधः, अत एव दन्तत्वगादीनि
तनून्यपि तस्या अत्र न विवक्षितानीति, एवमुत्तरत्रापि भाव्यं, त्रिषु-दृगन्ताधरयोनिलक्षणेऽनु स्थानेषु ताद्यां-रत्नां,
दृगन्तरक्तत्वं हि स्त्रीणां दृक्चुम्बने पुरुषस्यातीव मनोहरं भवतीति, त्रयो वलयो-मध्यवर्तिरेत्यारूपा यस्याः सा तथा
तां, अत्र द्वितीयैकवचनलोपः प्राकृतत्वात्, त्रिवलीकृत्यं स्त्रीणामतिप्रशस्यं पुंसां तु तथाविधं न, यदाह-“अस्त्रान्तं
स्त्रीभोगिनमाचार्यं बहुसुतं यथासङ्ख्यम् । एकद्वित्रिचतुर्भिर्विद्यान्तृपं त्ववलिम् ॥ १ ॥” तथा त्रिषु-स्तनजघन-
योनिलक्षणेऽनु उन्नतां त्रिषु-नाभिसत्त्वस्वरूपेषु गम्भीरां त्रिषु-रोमराजीचूचुककनीनिकारूपेष्ववयवेषु कृष्णां त्रिषु-
दन्तस्मितचक्षुर्लक्षणेऽनु श्वेतां त्रिषु-वेणीचाहुलतालोचनेषु आयता-प्रलम्बां त्रिषु-श्रोणिचक्रजघनस्थलीनितम्बविम्बेषु
विस्तीर्णां समशरीरां समचतुरस्रसंस्थानत्वात्, भरते वर्णे सर्वमहिलाप्रधानां, सुन्दरं स्तनजघनवरकरचलननयनं यस्याः
सा तथा तां, शिरसिजाः-केशाः दशना-दन्तास्तैर्जनहृदयरमणी-द्रष्टृलोकचिक्ताक्रीडाहेतुकं अत एव मनोहरीं पश्चात्

पदद्वयस्य कर्मधारयः, 'सिद्धारागारे'त्यत्र यावत्पदात् सिद्धारागारचारुवेसं संगयगयहसिअभणिअचिद्धिअविलाससल-
 लिअसंलावनिउण इति संग्रहः, शृङ्गारस्य-प्रथमरसस्यागारं-गृहमिव चारुवेपो यस्याः सा तथा तां सङ्गता-उचिता
 गतहसितभणितचेष्टितविलासा यस्याः सा तथा, तत्र गतं-गमनं हसितं-भणितं-व्राणी चेष्टितं च-अपुरुषचेष्टा
 विलासो-नेत्रचेष्टा तथा सह ललितेन-प्रसन्नतया ये संलापाः-परस्परभाषणलक्षणास्तेषु निपुणा या सा तथा, तथा युक्ताः-
 सङ्गताः ये उपचारा-लोकज्यवहारस्तेषु कुशला या सा तथा, ततः पदत्रयकर्मधारयः तां, अमरवधूनां सुरूपं-सौन्दर्यं
 रूपेणानुहरन्ती-अनुकुर्वती भद्रे-कल्याणकारिणि यौवने वर्त्तमानां, शेषं तु प्राग्योजितार्थं, 'गिणिहता'इत्यादि, गृहीत्वा
 तयोत्कृष्टया त्वरितया यावदुद्धूतया विद्याधरगत्या यत्रैव भरतो राजा तत्रैवोपागच्छतः, उपागत्य चान्तरिक्षप्रतिपन्नौ
 सकिंकिणीकानि यावत्पदात् पञ्चवर्णानि वस्त्राणि प्रवरपरिहितौ इत्यादि जयेन विजयेन वर्द्धयतः वर्द्धयित्वा चैवम-
 वादिपातां-अभजितं देवानुप्रियैः यावत्तशब्दात् सर्वं मागधगमवद्वाच्यं, नवरमुत्तरेणं बुद्धहिमवंतमेराए इति 'अम्हे
 णं देवानुप्पिआणं विसयवासिणो'त्ति आवां देवानुप्रियाणां आज्ञासिक्किंकरावितिकृत्वा तत्प्रतीच्छन्तु देवानुप्रिया !
 अस्माकमिदं यावच्छब्दादेतद्रूपं प्रीतिदानमितिकृत्वा विनमिः स्त्रीरत्नं नमिश्च रत्नानि समर्पयति । अथ भरतो यदका-
 र्णोत्तदाह—'तए ण'मित्यादि, ततः स भरतो राजा यावच्छब्दात् प्रीतिदानग्रहणसत्कारणादि ग्राह्यं, प्रतिविसर्जयति
 प्रतिविसृज्य च पौषधशालातः प्रतिनिष्क्रामति प्रतिनिष्क्राम्य च मज्जनगृहमनुप्रविशति अनुप्रविश्य च स्नानविधिः

पूर्णेऽत्र वाच्यः ततो भोजनमण्डपे पारणं वाच्यं, यावच्छब्दादत्र श्रेणिप्रश्रेणिशब्दनं अष्टाहिकाकरणाज्ञापनमिति, ततस्ता नमिविनम्योर्विद्याधराज्ञोरष्टाहिकां महामहिमा कुर्वन्तीति शेषः, आज्ञां च प्रत्यर्पयन्तीति प्रसङ्गाद् बोध्यमिति, अथ दिग्विजयपरमाङ्गभूतस्य चक्ररत्नस्य को व्यतिकर इत्याह—‘तए ण’मित्यादि, ततो—नमिविनमिखचरेन्द्रसाधना-
नन्तरं तद्विव्यं चक्ररत्नमायुधगृहशालातः प्रतिनिष्कामतीत्यादिकं प्राग्वत्, नवरमुत्तरपौरस्त्यां दिशम्—ईशानदिशं, वैता-
ल्यतो गङ्गादेवीभवनाभिमुखं गच्छतः ईशानकोणगमनस्य ऋजुमार्गत्वात्, अत्र निर्णेतुकामेन जम्बूद्वीपालेख्यं द्रष्टव्यं,
गङ्गादेवीभवनाभिमुखं प्रयातं चाप्यभवत्, सैव सर्वा सिन्धुदेवीवक्तव्यता गङ्गाभिलोपेन ज्ञेया यावत्प्रीतिदानमिति
गम्यं, नवरं तत्रायं विशेषः—रत्नविचित्रं कुम्भाष्टाधिरुसहस्रं, नानामणिकनकरत्नमयी, भक्तिः—विच्छित्तिस्तया विचित्रे
च द्वे कनकसिंहासने, शेषं प्राभृतग्रहणसन्मानदानादिकं तथैव, यावद्दृष्टाहिका महिमेति, यच्च ऋषभकूटतः प्रत्यावृत्तो
न गङ्गां साधयामास तद्वैताढ्यवर्त्तिविद्याधराणामनात्मसात्करणेन परिपूर्णोत्तरखण्डस्यासाधितत्वात् कथं गङ्गानिष्कु-
टसाधनायोपक्रमते इत्यवसेयं, यच्चास्य गङ्गादेवीभवने भोगेन वर्षसहस्रातिवाहनं श्रूयते तत्प्रस्तुतसूत्रे चूर्णौ चानु-
क्रमपि ऋषभचरित्रादवसेयम् ॥ अथाग्रतो दिग्यात्रामाह—

तए ण से दिव्वे चक्रयणे गंगाए देवीए अट्टाहियाए महामहिमाए निव्वत्ताए समाणीए आउहघरसालाओ पडिणिकसलमइरत्ता
जाव गगाए महाणईए पञ्चत्थिमिद्वेणं कूलेण दाहिणदिसि खडप्पवाययगुहाभिमुदे पयाए आवि होत्था, तते णं से भरहे राया जाव

जेणेव खडप्पवायगुहा तेणेव उवागच्छइ २ ता सखा कयमालकवत्तवया गेअखा णवरि णट्टमालगे देवे पीतिदानं से आलंकारि-
 अभड कडगाणि अ सेस सब तहेव जाव अट्टाहिआ महाम० । तए ण से भरहे राया णट्टमालगस्स देवस्स अट्टाहिआए म०
 णिच्चिताए समाणीए सुसेण सेणावइ सदावेइ २ ता जाव सिधुगमो गेअब्बो, जाव गंगाए महाणईए पुरत्थिमिल्लं णिक्खुड सगगा-
 सागरगिरिमेराग समविसमणिक्खुडाणि अ ओअवेइ २ ता अग्गाणि वराणि रयणाणि पडिच्छइ २ ता जेणेव गगा महाणई तेणेव
 उवागच्छइ २ ता दोअपि सक्खधावारवले गगामहाणई विमलजलतुगवीइ णावाभूएण चम्मरयणेणं उत्तरइ २ ता जेणेव भरहस्स
 रण्णो विजयखधावारणिवेसे जेणेव वाहिरिआ उवट्ठाणसाला तेणेव उवागच्छइ २ ता अभिसेकाओ हत्थिरयणाओ पच्चोरुहइ २
 ता अग्गाइ वराइ रयणाइं गहाय जेणेव भरहे राया तेणेव उवागच्छइ २ ता करयलपरिगहिअ जाव अजलिं कट्टु भरह रायं
 जएण विजएण वद्धावेइ २ ता अग्गाइ वराइ रयणाइ उवणेइ । तए ण से भरहे राया सुसेणस्स सेणावइस्स अग्गाइ
 वराइ रयणाइ पडिच्छइ २ ता सुसेण सेणावइ सक्कारेइ सम्माणेइ २ ता पडिविसज्जेइ, तए ण से सुसेणे सेणावई भरहस्स रण्णो
 सेसपि तेहेव जाव विहरइ, तए ण से भरहे राया अण्णया कयाइ सुसेणं सेणावइरयण सदावेइ २ ता एव वयासी—गच्छण भो
 देवाणुप्पिआ ! खडगप्पवायगुहाए उत्तरिहस्स दुवारस्स कवाडे विहाडेहि २ ता जहा तिमिसगुहाए तहा भाणिअब्बं जाव पिअ भे
 भवउ सेस तेहेव जाव भरहो उत्तरिल्लेण दुवारेण अईइ, ससिच्च मेहधयारनिवह तेहेव पविसतो मडलाइ आलिहइ, तीसे ण खंड-
 गप्पवायगुहाए बहुमज्झदेसभाए जाव उम्मगगणिमगजलाओ णास दुवे महाणईओ तेहेव णवर पच्चत्थिमिल्लाओ कडगाओ पयूढाओ
 समाणीओ पुरत्थिमेण गग महाणइ समप्पेति, सेस तेहेव णवरि पच्चत्थिमिल्लेणं कूलेणं गंगाए सकमवत्तवया तेहेवत्ति, तए ण

खण्डगोपवायगुहाय दाहिणिहस्तस दुवारस्स कवाडा सयमेव महया २ कौचारवं करेमाणा २ सरसरस्सगाह ठाणाइ पओसकित्था, तए णं से भरहे राया चक्रयणदेसियमगे जाव खण्डगोपवायगुहाओ दक्खिणिहणे दोरेण णीणेइ ससिब्ब मेहययारनिवहाओ (सूत्र ६५)
‘तए ण’मित्यादि, ततो—गङ्गादेवीसाधनानन्तरं तद्विव्यं चक्ररत्नं गङ्गाया देव्या अष्टाहिकायां महिमायां निवृत्तायां सत्यामाधुधगृहशालातः प्रतिनिष्क्रामति यावत्पदादन्तरिक्षप्रतिपन्नपदादिपरिग्रहः गङ्गाया महानद्याः पश्चिमे कुले दक्षिणदिशि खण्डप्रपातगुहाभिमुखं प्रयातं चाप्यभवत्, ततः स भरतो राजा चक्ररत्नं पश्यतीत्यादिकं तावद्वक्तव्यं यावत्खण्डप्रपातगुहायामगच्छतीति पिण्डार्थः, सर्वा कृतमालवक्तव्यता—तस्मिन्नागुहाधिपसुरवक्तव्यता नेतव्या—ज्ञात-व्येत्यर्थः, नवरं नाट्यमालको नृत्तमालको वा देवो गुहाधिपः प्रीतिदानं ‘से’ तस्य आलङ्कारिकभाण्डं—आभरणभृत-भाजनं कटकानि च शेषं—उक्तविशेषातिरिक्तं सर्वं तैथैव—सत्कारसन्मानादिकं कृतमालदेवतावद्वक्तव्यं यावदष्टा-हिका, अथ दक्षिणात्यगङ्गानिष्कुटसाधनाधिकारमाह—‘तए ण’मित्यादि, ततः—खण्डप्रपातगुहापतिसाधनानन्तरं स भरतो राजा नाट्यमालकस्य देवस्याष्टाहिकायां पूर्णायां सुषेणं सेनापतिं शब्दयति, शब्दयित्वा च ‘जाव सिन्धुगमो’ति यावत्परिपूर्णः ‘एवं वयासी—गच्छाहि णं भो देवाणुप्पिआ ! सिन्धुए’इत्यादिकः सिन्धुगमः—सिन्धुनदीनिष्कुटसाधन-पाठो गङ्गाभिलाषेण नेतव्यः यावद् गङ्गाया महानद्याः पौरस्त्यं निष्कुटं—गङ्गायाः पश्चिमतो वहन्त्या सागरेण पूर्वतः परिक्षेपकारिणा गिरिभ्या दक्षिणतो वैताल्वेन उत्तरतो लघुहिमवता कृता या मर्यादा—व्यवस्था तथा सह वर्तते यत्त-

तथा, अन्यत्सर्वं प्राग्वत् सूत्रतो व्याख्यातश्च गङ्गागमेन परिभाषनीयं, अथ नात्रमालदेवस्य वशीकरणप्रयोजनमाह—
 ‘तए ण’मित्यादि, ततो—गङ्गानिक्षुटसाधनानन्तरं स भरतः सुपेणं सेनापतिरलं शब्दयति शब्दयित्वा चैवमवादीदि-
 त्यादिकं अत्र गुहाकपाटोद्घाटनाज्ञापनादिकं एकोनपञ्चाशन्मण्डलालेखनान्तं सर्वं तस्मिन्नागुहायामिव ज्ञेयं, अत्र यो
 विशेषस्तन्निरूपणार्थमाह—‘तीसे ण’मित्यादि, तस्याः—खण्डप्रपातगुहायाः बहुमध्येदेशभागे यावत्पदात् ‘एतद् ण’
 मिति पदमात्रमवसेयं, उन्मशजलानिमग्नजले नाम्ना द्वे महानद्यौ स्तः, तथैव—तस्मिन्नागुहागतोन्मग्नानिमग्नानदी-
 गमेन ज्ञातव्ये, नवरं खण्डप्रपातगुहायाः पाश्चात्यकटकात् प्रव्यूढे सत्यौ पूर्वेण गङ्गां महानदी समाभुतः—प्रविशतः,
 शेषं विस्तारायामोद्धेधान्तरादिकं तथैव—तस्मिन्नागतनदीद्वयप्रकारेणावसेयं, नवरं गङ्गायाः पाश्चात्यकूले संक्रमवक्तव्यता-
 सेतुकरणाज्ञादानतद्विधानोत्तरणादिकं ज्ञेयं, तथैव—प्रागवद् ज्ञेयमिति, अथैतस्मिन्नवरे दक्षिणतो यज्जातं तदाह—
 ‘तए ण’मित्यादि, प्राग्व्याख्यातार्थं, अथोद्घाटितयोर्गुहादक्षिणद्वारकपाटयोः प्रयोजनमाह—‘तए ण’मित्यादि, ततः—
 कपाटोद्घाटनानन्तरं स भरतो राज्ञा चक्ररत्नदेशितमार्गः यावत्करणात् ‘अणेगरायवरसहस्साणुआयमगे महया
 उक्किट्ठीसीहणायवोलकलकरवेणं पक्खुभिअमहासमुदरवभूअंपिव करेमाणे’ इति पदानां परिग्रहः, खण्डप्रपातगुहातो
 दक्षिणद्वारेण निरेति शशीव मेहान्धकारनिवहात्, प्राग्व्याख्यातं, ननु चक्रिणां तस्मिन्नाय प्रवेशः खण्डप्रपातया
 निर्गमः किंकारणिकः?, खण्डप्रपातया प्रवेशस्तस्मिन्नाय निर्गमोऽस्तु, प्रवेशनिर्गमरूपस्य कार्यस्योभयत्र तुल्यत्वात्, उच्यते,

तमिस्रया प्रवेशे खण्डप्रपातानिर्गमे च सृष्टिः, तथा च क्रियमाणस्य तस्य प्रशस्तोदकत्वात्, अन्यच्च खण्डप्रपातया प्रवेशे आसन्नोपस्थीयमान ऋपभकूटे चतुर्दिक्पर्यन्तसाधनमन्तरेण नामन्यासोऽपि न स्यादिति ॥ अथ दक्षिणभरताद्धी-
गतो भरतो यच्चक्रे तदाह—

तए नं से भरहे राया गगाए महाणईए पच्चत्थिमिल्ले कूले दुवालसजोअणायामं णवजोअणविच्छिण्णं जाव विजयक्खधावारणिवेस
करेइ, अवसिठ्ठ त चेव जाव निहिरयणाण अट्ठमभत्त पणिण्हइ, तए णं से भरहे राया पोसहसालाए जाव निहिरयणे मणस्सि करे-
माणे करेमाणे चिट्ठइत्ति, तस्स य अपरिमिअरत्तरयणा धुअमक्खयमन्वया सदेवा लोकोपचयकरा उवगया णव गिहिओ लोगवि-
सुअजसा, तजहा—“नेसप्पे १ पडुआए २ पिंगलए २ सन्वरयण ४ महपडमे ५ । काले ६ अ महाकाले ७ माणवगे महा-
निही ८ सरे ९ ॥ १ ॥ णेसप्पमि णिवेसा गामागणगरपट्टणाणं च । दोणमुहमडवाणं सधावारावणगिहाण ॥ १ ॥ गणिअस्स
य उप्पत्ती माणुम्माणस्स ज पमाणं च । वणणस्स य वीआण य उप्पत्ती पडुए भणिआ ॥ २ ॥ सन्वा आभरणविही पुरिसाणं
जा य होइ महिलाण । आसाण य हत्थीण य पिंगलगणिहिमि सा भणिआ ॥ ३ ॥ रयणाइ सन्वरयणे चउदसवि वराइ चक्क-
वट्ठिस्स । उप्पज्जते एगिदिआइ पच्चिदिआइ च ॥ ४ ॥ वत्याण य उप्पत्ती णिप्फत्ती चेव सबभत्तीण । रंगाण य धोव्वाण य
सन्वाएसा महापडमे ॥ ५ ॥ काले कालणाण सव्वपुराणं च तिसुवि वसेसु । सिप्पसयं कम्माणि अ तिणिण पयाए हिअकराणि
॥ ६ ॥ लोहस्स य उप्पत्ती होइ महाकालि आगराणं च । रुप्पस्स सुवणणस्स य मणिमुत्तसिलप्पवालाणं ॥ ७ ॥ जोहाण य उप्पत्ती

आवरणानं च पहरणानं च । सन्वा य जुद्धणीई माणवगे दंडणीई अ ॥८॥ णट्टविही णाडगविही रुक्खस्स य चउत्तिवहस्स उप्पत्ती ।
 ससे महाणिहिमी तुडिअगाण च सन्वेसि ॥ ९ ॥ चक्कट्टपइट्ठाणा अट्टस्सेहा य णव य विक्खभा । वारसदीहा मजूससटिआ
 जण्हुवीइ सुदे ॥ १० ॥ वेरुलिअमणिकवाडा कणगमया विविहरयणपडिण्णा । ससिमूरचकलकयण अणुसमवयणोववत्ती या
 ॥ ११ ॥ पलिओवमट्ठिईआ णिहिसरिणामा य तत्थ सल्ल देवा । जेसि ते आवासा अकिज्जा ओहियच्चा य ॥ १२ ॥ एए णव
 णिहिरयणा पभूयधणरयणसचयसमिद्धा । जे वसमुपगच्छति भरहाविवचकवट्ठीण ॥ १३ ॥ तए ण से भरहे राया अट्टम-
 भत्तसि परिणममाणंसि पोसहसालाओ पडिणिक्खमइ, एव मज्जणघरपेवसो जाव सेणिपसेणिसदावणया जाव णिहिरयणानं अट्टा-
 हिअ महामहिम करेइ, तए ण से भरहे राया णिहिरयणान अट्टाहिआए महामहिमाए णिन्वत्ताए समाणीए सुसेण सेणावइरयण
 सदावेइ २ ता एव वयासी—गच्छण भो देवाणुप्पिआ ! गगामहाणईए पुररियमिल्ल णिक्खुड दुच्चपि सगगासागरनिरिमेरागं
 समविसमणिक्खुडाणि अ ओअवेहि २ ता एअमाणत्तिअ पच्चप्पिणाहिति । तए ण से सुसेणे त चेअ पुन्ववणिअ भाणिअन्व
 जाव ओअवित्ता तमाणत्तिअ पच्चप्पिणइ पडिविसजेइ जाव भोगभोगाइ भुजमाणे विहरइ । तए णं से दिन्वे चक्करयणे अन्नया कयाइ
 आडहरसालाओ पडिणिम्बमइ २ ता अतलिकखपडिवण्णे जक्खसहस्ससंपरिवुडे दिन्वतुडिअ जाव आपूरेते चेव विजयम्प-
 धावारणिवेस मज्झमज्जेण णिगच्छइ दाहिणपच्चत्थिम दिसिं विणीअ रायहाणं अभिमुहे पयाए आवि होत्था । तए णं से भरहे
 राया जाव पासइ २ ता इट्ठुट्ठ जाव कोडुविअपुरिसे सदावेइ २ ता एव वयासी—रिप्पामेव भो देवाणुप्पिआ ! आभिसेक्क जाव
 पच्चप्पिणत्ति (सूत्र ६६)

‘तए ण’मित्यादि, ततो-गुहानिर्गमानन्तरं स भरतो राजा गङ्गाया महानद्याः पश्चिमे कूले द्वादशयोजनायामं नवयोजनविस्तीर्णं यावत्पदात् ‘वरणगरसरिच्छं’ इति ग्राह्यं, विजयस्कन्धावारनिवेशं करोति, अवशिष्टं-वर्द्धकि-रत्नशब्दाज्ञापनादिकं तदेव-यन्मागधदेवसाधनावसरे उक्तमिति, यावच्छब्दात्पौपधशालादर्भसंस्तरकसंस्तरणादि ज्ञेयं, निधिरत्नानामष्टमभक्तं प्रगृह्णाति, ततः स भरतो राजा पौपधशालायां यावत्पदात् ‘पोसहि’ इत्यादिकं ‘एगे अवीए’ इत्यन्तं पदकदम्बकं ग्राह्यं, निधिरत्नानि मनसि कुर्वन् २ तिष्ठति, इत्थमनुतिष्ठतस्तस्य किं जातमित्याह-‘तस्य य’ इत्यादि, तस्य-भरतस्य चशब्दोऽर्थान्तरारम्भे नव निधयः उपागता-उपस्थिता इत्यन्वयः, किंभूताः?-अपरिमितानि रक्तानि उपलक्षणादनेकवर्णानि रत्नानि येषु ते तथा, इदं च विशेषणं तन्मतापेक्षया बोध्यं यन्मते निधिष्वनन्तरमेव वक्ष्यमाणाः पदार्थाः साक्षादेवोत्पद्यन्ते इति, अयमर्थः-एकेषां मते नवसु निधिषु कल्पपुस्तकानि शाश्वतानि सन्ति, तेषु च विश्वस्थितिराख्यायते, केषांचित्तु मते कल्पपुस्तकप्रतिपाद्याः अर्थाः साक्षादेव तत्रोत्पद्यन्ते इति, एनयोरपर-मतापेक्षया अपरिमिए इत्यादि विशेषणमिति, तथा ध्रुवास्तथाविधपुस्तकैर्विशिष्टरूपस्वरूपस्यापरिहाणेः अक्षयाः अवय-विद्रव्यस्यापरिहाणेः अव्ययास्तदारम्भकप्रदेशापरिहाणेः, अत्र प्रदेशापरिहाणियुक्तिः समयसंवादिनी पद्मवरवेदिका-व्याख्यासमये निरूपितेति ततोऽवसेया, अत्र पदद्वये मकारोऽलाक्षणिकः, ततः पदत्रयकर्मधारयः, सदेवा अधि-ष्टायकदेवकृतसान्निध्या इति भावः लोकोपचयङ्कराः, अत्र नवा खितकृदन्ते ‘रात्रे’ (श्रीसि० अ० ६ पा० ४ सू० ११०)

रिति सूत्रे योगविभागेन व्याख्याने तीर्थकरादिशब्दवत् साधुत्वं ज्ञेयं, यद्वा 'देवंनागमुवण्णकिन्नरगणस्सम्भूअ-
 भावच्चिए' इत्यादिवदार्पत्वादनुस्वारे लोकोपचयकराः-श्रुतिकल्पकल्पपुस्तकप्रतिपादनेन लोकानां पुष्टिकारकाः लोक-
 विख्यातयशस्का इति, अथ नामतस्तानुपदर्शयति-तद्यथेत्युपदर्शने नैमर्पस्य देवविशेषस्यायं नैमर्पः, एवमग्रेऽपि
 भाव्यं, अथ यत्र निधौ यदाख्यायते तदाह-—'णेसण्ण'मित्यादि, नैमर्पनामनि निधौ निवेशाः-व्यापनानि स्थापनवि-
 धयो ग्रामादीनां गृहपर्यन्ताना व्याख्यायन्ते, तत्र ग्रामो-वृत्त्यावृतः आकरो-यत्र लवणाद्युत्पद्यते नगरं-राजधानी
 पत्तनं-रत्नयोनिद्रोणमुखं-जलस्थलनिर्गमप्रवेशं मडग्वं-अर्द्धतृतीयगव्यूतान्तर्ग्रामरहितं रक्तधातारः-कटकं आपणो-
 हट्टः, गृहं-भवनं उपलक्षणात् सेटकवर्षटादिग्रहः १ ॥ अथ द्वितीयनिधानवक्तव्यतामाह-—'गणिअस्स'इत्यादि,
 गणितस्य-सङ्ख्याप्रधानतया व्यवहर्त्तव्यस्य दीनारादेः नालिकेरादेर्वा चशब्दात् परिच्छेद्यधनस्य मौक्तिकादेरुत्पत्ति-
 प्रकारः तथा मानं-सेतिकादि तद्विषयं यत्तदपि मानमेव धान्यादि मेयमिति भावः, तथा उन्मानं-तुलाकर्थादि तद्विषयं
 यत्तदप्युन्मानं खण्डगुडादि धरिमजातीयं धनमित्यर्थः, ततः समाहारद्वन्द्वस्तस्य च यत्प्रमाणं लिङ्गविपरिणामेन तत्पा-
 ण्डुके भणितमिति सम्बन्धः, धान्यस्य-शाल्यादेर्वाजानां च-वापयोग्यधान्यानामुत्पत्तिः पाण्डुके निधौ भणिता २ ॥
 अथ तृतीयनिधिस्वरूपं निरूप्यते-—'सब्बा आभरण'इत्यादि, सर्वं आभरणविधिर्यः पुरुषाणां यश्च महिलाणां तथाऽ-
 श्वानां हस्तिनां च स यथौचित्येन पिद्मलकनिधौ भणितः लिङ्गविपरिणामः प्राकृततंत्रीलीभयः ३ ॥ अथ चतुर्थनिधिः-

‘रयणादं’ इत्यादि, रत्नानि चतुर्दशपि वराणि चक्रवर्त्तिनश्चक्रादीनि सप्तैकेन्द्रियाणि सेनापत्यादीनि च सप्त पञ्चेन्द्रियाणि सर्वरत्नाख्ये महानिधायुत्पद्यन्ते, तदुत्पत्तिः तत्र व्यावर्ण्यत इत्यर्थः, अन्ये त्वेवमाहुः—उत्पद्यन्ते एतत्प्रभावात् स्फातिमद्भवन्तीत्यर्थः ४ ॥ अथ पञ्चमो निधिः—‘वत्थाण य’ इत्यादि, सर्वेषां वस्त्राणां च या उत्पत्तिस्तथा सर्वविभक्तीनां—वस्त्रगतसर्वरचनानां रत्नानां च—मञ्जिष्ठाकृमिरागकुसुम्भादीनां ‘धोव्वाण य’ ति सर्वेषां प्रक्षालनविधीनां च या निष्पत्तिः सर्वा एषा महापद्मनिधौ ५ ॥ अथ षष्ठो निधिः—‘काले कालण्णाण’ मित्यादि, कालनामनि निधौ कालज्ञानं—सकलज्योतिःशास्त्रानुबन्धि ज्ञानं तथा जगति त्रयो वंशाः वंशः प्रवाहः आवलिका इत्येकार्थाः, तद्यथा—तीर्थकरवंशश्चक्रवर्त्तिवंशो बलदेववासुदेववंशश्च तेषु त्रिष्वपि वंशेषु यद्भावं यच्च पुराणमतीतमुपलक्षणमेतद्वर्त्तमानं शुभाशुभं तत्सर्वमत्रास्ति, इतो महानिधितो ज्ञायत इत्यर्थः, शिल्पशतं—विज्ञानशतं घटलोहचित्रवस्त्रनापित्तशिल्पानां शुभाहितकराणि निर्वाहाम्युदयहेतुत्वात् एतत्सर्वमत्राभिधीयते ६ ॥ अथ सप्तमो निधिः—‘लोहस्स य’ इत्यादि, लोहस्य च नानाविधस्योत्पत्तिर्भवति महाकाले निधौ, तत्र तदुत्पत्तिराख्यायते इत्यर्थः, तथा रूपस्य सुवर्णस्य च मणीनां—चन्द्रकान्तादीनां मुक्तानां—मुक्ताफलानां शिलानां—स्फटिकादीनां प्रवालानां च सम्बन्धिनां आकराणामुत्पत्तिर्भवति, महाकाले निधाविति योगः ॥ ७ ॥ अथाष्टमः—‘जोहाण य’ इत्यादि, जोधानां—सूरपुरुषाणां चशब्दात्, कातराणा-

मुत्पत्तिरभिधीयते, यथा योधत्वं कातरत्वं च जायते तथाऽत्राभिधीयते इत्यर्थः, तथा आवरणानां च-खेट-
 कानां सन्नाहानां वा ग्रहरणानां-अस्यादीनां च सर्वा च शुद्धनीतिः-व्यूहरचनादिलक्षणा सर्वापि च दण्डेनोपलक्षि-
 ता नीतिर्दण्डनीतिः-सामादिश्रुतुर्विधा माणवकनाम्नि निधायभिधीयते, ततः प्रवर्तत इति भावः ८ ॥ अथ नवमः-
 'णट्टविही णाडयविही' इत्यादि, सर्वोऽपि नृत्यविधिः-नाट्यकरणप्रकारः सर्वोऽपि च नाटकविधिः-अभिनेयप्रबन्ध-
 प्रपञ्चनप्रकारः तथा चतुर्विधस्य काव्यस्य ग्रन्थस्य-धर्मोर्ध्वकामं ३ मोक्ष ४ लक्षणपुरुषार्थनिवद्धस्याथवा संस्कृत १-
 प्राकृता २ पञ्चश ३ संकीर्ण ४ भाषानिवद्धस्य गद्य १ पद्य २ गेय ३ चौर्ण ४ पदवद्धस्य वा उत्पत्तिः-
 निष्पत्तिस्तद्विधिः, तत्राद्यं काव्यचतुष्कं प्रतीतं, द्वितीयचतुष्के संस्कृतप्राकृते सुबोधे अपञ्चशः-तत्तद्देशेषु शुद्धं भाषितं
 सङ्कीर्णभाषा-शौरसेन्यादिः, तृतीयचतुष्के गद्यं-अच्छन्दोवद्धं शस्त्रपरिज्ञाध्ययनवत् पद्यं-छन्दोवद्धं विमुत्तयध्यय-
 नवत् गेयं-गन्धर्व्या रीत्या वद्धं गानयोग्यं चौर्णं-बाहुलकविधिवहुलं गमपाठवहुलं निपातवहुलं निपाताव्ययवहुलं
 ब्रह्मचर्याध्ययनपदवत्, अत्र चेतरीयैर्गद्यपद्यान्तर्भावोऽपि यत्पृथगुपादानं तद्गानधर्माध्ययनविधिशिष्टतया विशेषणविव-
 क्षणार्थं, शंखे महानिधौ, तथा वृतिताङ्गानां च-तूर्याङ्गानां सर्वेषां वा तथातयावाद्यभेदमिन्नानामुत्पत्तिः शङ्खे महानिधा-
 विति ९ ॥ अथ नवानामपि निधीनां साधारणं स्वरूपमाह- 'चक्रट्ट' इत्यादि, प्रत्येकमष्टसु चक्रेषु प्रतिष्ठानं-अवस्थानं
 येषां ते तथा, यत्र यत्र वाह्यन्ते तत्र तत्राष्टचक्रप्रतिष्ठिता एव वहन्ति, प्राकृतत्वादष्टशब्दस्य परनिपातः, अष्टौ योज-

नानि उत्सेधः—उच्चैस्त्वं येषां ते तथा, नव च योजनानीति गम्यते विष्कम्भेन—विस्तारेण नवयोजनविस्तारा इत्यर्थः, द्वादशयोजनदीर्घाः मंजूपावत्संस्थिताः, जाह्नव्या—गङ्गाया मुखे यत्र समुद्रं गङ्गां प्रविशति तत्र सन्तीत्यर्थः, ‘इत्युच्यते वयं गङ्गामुखमागधवासिनः । आगतास्त्वां महाभाग !, त्वद्भागेन वशीकृताः ॥ १ ॥’ इति त्रिपटीयचरित्रोक्तः, चक्रयुत्पत्तिकाले च भरतविजयानन्तरं चक्रिणा सह पातालमार्गेण भाग्यवत्पुरुषाणां हि पदाधःस्थितयो निधय इति चक्रिपुरमनुयान्ति, तथा वैडूर्यमणिमयानि कपाटानि येषां ते तथा, मयद्रप्रत्ययस्य वृत्त्या उक्तार्थता, कनकमयाः—सौवर्णाः विविधरत्नप्रतिपूर्णाः शशिसूरचक्राकाराणि लक्षणानि—चिह्नानि येषां ते तथा, प्रथमावहुवचनलोपः प्राकृतत्वात्, अनुरूपा समा—अविपमा वदनोपपत्तिः—द्वारघटना येषां ते तथा, पल्योपमस्थितिका निधिसदृशमानः खलु, तत्र च निधिषु ते देवा येषां देवाना त एव निधयः आवासाः—आश्रयाः, किंभूताः—अक्रेया—अक्रयणीयाः, किमर्थमित्याह—आधिपत्याय—आधिपत्यनिमित्तं, कोऽर्थः ?—तेषामाधिपत्यार्थी कश्चित्कथेन—मूल्यदानादिरूपेण तान् न लभते इति, किन्तु पूर्वसुचरितमहिम्नैवेत्यर्थः, एते नव निधयः प्रभूतधनरत्नसंचयसमृद्धाः ये भरताधिपानां—पट्टखण्डभरतक्षेत्राधिपानां चक्रवर्तिनां वंशमुपगच्छन्ति—वश्यतां यान्ति, एतेन वासुदेवानां चक्रवर्तिवेऽप्येतद्विशेषणव्युदासः, निधिप्रकरणे चात्र स्थानाद्गवचनसरोद्धारादिवृत्तिगतानि बहूनि पाठान्तराणि ग्रन्थविस्तरभयादुपेक्ष्यैतत्सूत्रादर्शदृष्ट एव पाठो व्याख्यातः । अथ सिद्धनिधानो भरतो यच्चक्रे तदाह—‘तए ण’मित्यादि व्यक्तं, अथ पट्टखण्डदत्तदृष्टिभरतो यथो-

त्सहते तथाऽऽह—‘तए ण’मित्यादि, इदमपि प्रायो व्यक्तं, नवरं गङ्गाया महानद्याः पौरस्त्यं निष्कुटमित्युक्ते उदीचीनमपि
 स्यादिति द्वितीयमित्युक्तं, अवशिष्टे न अस्यैव प्राप्तापसरत्वात्, गङ्गायाः पश्चिमतो वहन्त्याः सागराभ्यां—प्राच्यापा-
 न्याभ्यां गिरिणा—वैताढ्येनोत्तरवर्तिना कृता या मर्यादा—क्षेत्रविभागस्तथा सह वर्तते यत्तत्तथा, अथ सुपेणो यच्चक्रे
 तदाह—‘तए ण’मित्यादि, ततः—स्वाम्याज्ञस्थानन्तरं सुपेणस्तं निष्कुटं साधयतीत्यादि, तदेव पूर्ववर्णितं—दाक्षिणात्य-
 सिन्धुनिष्कुटवर्णितं भणितव्यम्, कियत्पर्यन्तमित्याह—यावन्निष्कुटं साधयित्वा तामाज्ञसिकां प्रत्यर्पयति, प्रतिचिसृष्टो
 यावद् भोगभोगान् भुञ्जानो विहरति ॥ अथ साधिताखण्डपट्टखण्डे भरते सति यच्चक्रमुपचक्रमे तदाह—
 ‘तए ण’मित्यादि, ततो—गङ्गादक्षिणनिष्कुटविजयानन्तरं तद् दिव्यं चक्ररत्नं अन्यदा कदाचिदायुधगृहात् प्रतिनि-
 ष्क्रामति, विशेषणैकदेशा अत्राशेषविशेषणस्मारणार्थं तेनान्तरिक्षप्रतिपन्नं यक्षसहस्रसंपरिवृतं दिव्यवृटितसन्निनादे-
 नाऽऽपूरयदिवाभ्वरतलं विजयस्कन्धावारनिवेशं मध्यमध्येन—विजयस्कन्धावारस्य मध्यभागेन निर्गच्छति, दक्षिणपश्चिमां
 दिशि—नैर्ऋती विदिशं प्रति चिनीतां राजधानी लक्षीकृत्याभिमुखं प्रयातं चाभ्यभवत्, अयं भावः—खण्डप्रपातगुहा-
 सन्नस्कन्धावारनिवेशाद् विनीतां जिगमिषोर्नैर्ऋत्यभिमुखगमनं लाघवायेति भावः, अथाभिविनीतं प्रस्थिते चक्रे भरतः
 किं चक्रे इत्याह—‘तए ण’मित्यादि, ततः—चक्रप्रस्थानादनन्तरं स भरतो राजा तद्विव्यं चक्ररत्नमित्यादि यावत्प्रस्थयति
 दृष्ट्वा च हृष्टतुष्टादिविशेषणः कौटुम्बिकपुरूपान् शब्दयति शब्दयति शब्दमेव भो देवानुप्रिया ! आभिप्रेक्ष्य

यावत्करणात् हस्तिरत्नं प्रतिकल्पयत सेना सन्नाहयत ते च सर्वं कुर्वन्ति आज्ञां च प्रत्यर्पयन्ति ॥ अथोक्तमेवार्थं
द्विविजयकालाद्यधिकार्थविवक्षया विस्तरवाचनया चाह—

तए नं से भरहे राया अजिअरल्लो णिजिअसत्तू उप्पणसमत्तरयणे चकरयणप्पहाणे णवणिहिबई समिद्वकोसे वत्तीसरायवरसहस्सा-
णुआयमगे सट्ठीए वरिससहस्सेहि केवलकप्प भरहं वासं ओयवेइ ओअवेत्ता कोडुवियपुरिसे सदावेइ२ ता एव वयासी—तिप्पामेव
भो देवाणुप्पिआ ! आभिसेकं हत्थिरयणं इयगयरह तहेव अंजणगिरिकूडसण्णिभ गयवइ णरवई दुरुडे । तए णं तस्स भरहस्स
रण्णो आभिसेकं हत्थिरयणं दुरुढस्स समाणस्स इमे अट्ठमगलगा पुरओ अहाणुपुब्बीए संपट्ठिआ, तंजहा—सोत्थिअसिरिव-
च्छजाव दप्पणे, तयणंतरं च ण पुण्णकलसभिंगार दिव्वा य छत्तपडागा जाव सपट्ठिआ, तयणंतर च वेरुलिअमिसंतविमल-
दढं जाव अहाणुपुब्बीए सपट्ठिअं, तयणंतरं च ण सत्त एगिंदिरयणा पुरओ अहाणुपुब्बीए संपत्थिआ, २०—चक्करयणे १ छत्त-
रयणे २ चम्मरयणे ३ दडरयणे ४ असिरयणे ५ मणिरयणे ६ कागणिरयणे ७, तयणतर च ण णव महाणिहिओ पुरओ अहाणु-
पुब्बीए सपट्ठिआ, तजहा—णेसप्पे पंडुयए जाव संखे, तयणंतर च ण सोलस देवसहस्सा पुरओ अहाणुपुब्बीए संपट्ठिआ, तयणंतरं
च णं वत्तीसं रायवरसहस्सा अहाणुपुब्बीए संपट्ठिआ, तयणंतर च णं सेणावइरयणे पुरओ अहाणुपुब्बीए संपट्ठिए, एव गाहावइरयणे
वट्ठइरयणे पुरोहिअरयणे, तयनंतर च णं इत्थिरयणे पुरओ अहाणुपुब्बीए० तयणंतर च णं वत्तीसं उटुकछाणिआ सहस्सा पुरओ
अहाणुपुब्बीए० तयणंतरं च णं वत्तीस जणवयकछाणिआसहस्सा पुरओ अहाणुपुब्बीए तयणंतरं च णं वत्तीसं वत्तीसद्वद्वा णा-

डगसहस्सा पुरओ अहाणुपुञ्चीए० तयणंतरं च णं तिण्णि सट्ठा सूअसया पुरओ अहाणुपुञ्चीए० तयणंतरं च ण अट्ठागम मेणिअसे-
 नीओ पुरओ० तयणतरं च ण चउरासीदं आससयसहस्सा पुरओ० तयणतरं च णं चउरासीदं इत्थिमयसहस्सा पुरओ अहाणुपुञ्चीए०
 तयणंतरं च ण छण्णउई मणुस्सकोदीओ पुरओ अहाणुपुञ्चीए संपट्ठिआ, तयणंतरं च ण बहवे राईसरत्तलवर जाव मत्थवाहण-
 भिईओ पुरओ अहाणुपुञ्चीइ संपट्ठिआ तयणंतरं च ण बहवे असिग्गाहा लट्ठिग्गाहा कुंतग्गाहा चावग्गाहा चामग्गाहा . पामग्गाहा
 फलग्गाहा परसुग्गाहा पोत्थयग्गाहा वीणग्गाहा कूअग्गाहा दडफग्गाहा धीविअग्गाहा सग्गहि मग्गहि रुवेहि, णं वेमेहि चिंचेहि निओएहि
 सपदिं २ वत्थेहि पुरओ अहाणुपुञ्चीए सपत्थिआ, तयणंतरं च णं बहवे दंडिणो मुट्ठिओ सिहडिणो जडिणो सिच्छिणो हासकारगा
 रोक्ककारगा दवकारगा चाउकारगा कंदपिआ कुकुइआ मोहरिआ गाता य धीवता य (वायता) तथता च हसता य रंमता य
 कीलता य सारंमता य सारंमता य जावंता य रावंता य सोभंता य मोभावता य आलोपंता य अयजयमंदं च पंअजनाणा पुरओ
 अहाणुपुञ्चीए सपट्ठिआ, एव उववाइअग्गेण जाव तस्स रण्णो पुरओ महजामा आसयरा उअओ पामि जागा जागभरा पिट्ठओ रहा
 रट्ठसगेनी अहाणुपुञ्चीए सपट्ठिआ इति । तणं णं मे भरहादिवे णरिदे हारोत्ताण सुकयरइअवच्छे जाव अमरवइसण्णिभाण
 इद्धीए पडिअकित्ती चक्करणदेसिअमग्गे अणेगारावयरमहस्साणुआयमग्गे जाअ मणुइरवमूअपिअ करंमाने २ सच्चिद्धीए मच्च-
 ज्जुईए जाव गिगोसणादयरणेणं गामागरणगरयेडकअडमउअ जाव जोअणत्तरिआहि वसहीहि वसमाणे २ जेणेअ निणीआ राय-
 हाणी तेणेअ उजागच्छइ उवागच्छिता विणीआए रागहाणीए अदूरतामते दुवालसजोअणायाम भवजोएणविच्छिणं जाअ संजावा-
 रणिवेअं करेइ २ ता वद्धइरयणं सदावेइ २ ता जाव पोअहसालं अणुपविमद २ ता विणीआए रायहाणीए अट्ठमअच पणिण्डइ

२ ता जाव अट्टमभत्त पडिजागरमाणे २ विहरइ । तए णं से भरहे राया अट्टमभत्तसि परिणममाणसि पोसहसालाओ पडिणि-
कसमइ २ ता कोडुविअपुरिसे सदावेइ २ ता तेहव जाव अजाणगिरिकूडसणिभ गयवइं णरवई दूरुडे त चेव सव्व जहा हेडा
णवरिं णव म्हाणहिओ चत्तारि सेणाओ ण पविसति सेसो सो चेव गमो जाव णिग्घोसणाइएणं विणीआए रायहाणीए मज्झ-
मज्जेण जेणेव सए गिहे जेणेव भवणवरवडिसगपडिडुवारे तेणेव पहारेत्थ गमणाए, तए ण तस्स भरहस्स रण्णो विणीअं रायहाणिं
मज्झमज्जेणं अणुपविसमाणस्स अप्पेगइआ देवा विणीअं रायहाणिं सब्भंतरवाहिरिअ आसिअसम्मज्जिओवलित्त करेति
अप्पेगइआ मंचाइमचकल्लिअं करेति, एवं सेसेसुवि पएसु, अप्पेगइआ णाणाविहरागवसणुस्सिसयधयपडागामंडितंभूमिअं
अप्पेगइआ लाउल्लोइअमहिअं करेति, अप्पेगइआ जाव गधवट्ठिभूअं करेति, अप्पेगइआ हिरणवास वासिंति सुवण्णरयणवइर-
आभरणवासं वासेति, तए ण तस्स भरहस्स रण्णो विणीअं रायहाणिं मज्झमज्जेणं अणुपविसमाणस्स सिंघाडग जाव महापहेसु
वहवे अत्थत्थिआ कामत्थिआ भोगत्थिआ लाभत्थिआ इद्विसिआ किच्चिसिआ कारोडिआ कारवाहिआ सखिया चक्किआ णंग-
लिआ सुहमगलिआ पूसमाणया वद्धमाणया लखमाणया लखमाणया ताहिं ओरालाहिं इट्ठाहिं कंताहिं पिआहिं मणुत्राहिं मणमाहिं सिवाहिं
यणाहिं मगल्लाहिं सस्सिरीआहिं हिअयमणिज्जाहिं हिअयपत्थायणिज्जाहिं वग्गूहिं अणुवरयं अमिणदता य अमिथुणंता य एवं
वयासी—जय जय गंदा ! जय जय भद्दा ! भदं ते अजिअं जिआहिं जिअ पाल्याहिं जिअमज्जे वसाहिं इंदो विव देवाणं चंदो
विव ताराणं चमरो विव असुराण धरणे विव नागाण वहूइ पुवसयसहस्साइ वहूइओ पुवकोडीओ वहूइओ पुवकोडाकोडीओ
विणीआए रायहाणीए चुल्लिमवतंगिरिसागरमेरागस्स य केवलकप्पस्स भरहस्स वासस्स गागागरणगरखेडकच्चडमंडवदोणसुहप-

दृणासमसणिवेसेसु सम्मं पयापालणोवज्जिअलद्धजसे महया जाव आहेवञ्च पोरेवञ्च जाव विहराहित्तिकट्टु जयजयसइ पउजति, तए
 णं से भरहे राया णयणमालासहस्सेहिं पिच्छिज्जमाणे २ वयणमालासहस्सेहिं अभियुव्वमाणे २ हिअयमालासहस्सेहिं उण्णदिज्जमाणे २
 मणोरहमालासहस्सेहिं विच्छिप्पमाणे २ कतिरुवसोहगगुणेहिं पिच्छिज्जमाणे २ अंगुलिमालासहस्सेहिं दाइज्जमाणे २ दाहिणहत्थेणं
 बहूण णरणारीसहस्साण अंजलिमालासहस्साइ पडिच्छेमाणे २ भवणपतीसहस्साइ समइच्छुमाणे २ ततीतल्लुडिअगीअवाइअरवेणं
 मधुरेण मणहरेण मज्जुमज्जुणा घोसेण अपडिवुज्जमाणे २ जेणेव सए गिहे जेणेव सए भवणवरवडिसयदुवारे तेणेव उवागच्छइ २ त्ता
 आमिसेक्कं हत्थिरयण ठवेइ २ त्ता आमिसेक्काओ हत्थिरयणाओ पक्कोरुहइ २ त्ता सोलस देवसहस्से सक्कारेइ सम्माणेइ २ त्ता वत्तीसं
 रायसहस्से सक्कारेइ सम्माणेइ २ त्ता सेणावइरयण सक्कारेइ सम्माणेइ २ त्ता एव गाहावइरयण वट्ठइरयण पुरोहियरयण सक्कारेइ सम्माणेइ
 २ त्ता तिण्णि सट्ठे सूअसए सक्कारेइ सम्माणेइ २ त्ता अट्टारस सेणिप्पसेणीओ सक्कारेइ सम्माणेइ २ त्ता अण्णेवि बह्वे राईसर जाव
 सत्थवाहप्पमिईओ सक्कारेइ सम्माणेइ २ त्ता पडिविसज्जेइ, इत्थीरयणेणं वत्तीसाए उडुकल्लाणिआसहस्सेहिं वत्तीसाए जणवयकल्ला-
 णिआसहस्सेहिं वत्तीसाए वत्तीसइवट्ठेहिं णाडयसहस्सेहिं सट्ठि संपरिवुडे भवणवरवडिसंगं अईइ जहा कुवेरो व देवराया कैलास-
 सिहरिसिंगभूअति, तए णं से भरहे राया मित्तणाइणिअगसयणसवधिपरिअण पञ्चुवेक्खइ २ त्ता जेणेव मज्जणघरे तेणेव उवाग-
 च्छइ २ त्ता जाव मज्जणघराओ पडिणिक्खमइ २ त्ता जेणेव भोअणमंडवे तेणेव उवागच्छइ २ त्ता भोअणमंडवसि सुहासणवरगए
 अट्टमभत्तं पारेइ २ त्ता उर्णि पासायवरगए फुट्टमाणेहिं सुइंगमत्थएहिं वत्तीसइवट्ठेहिं णाडाएहिं उवललिज्जमाणे २ उवणच्चिज्जमाणे २
 उवगिज्जमाणे २ महया जाव मुंजमाणे विहरइ (सूत्रम् ६७)

‘तए ण’मित्यादि, ततः स भरतो राजा अर्जितराज्यो-लब्धराज्यो निर्जितशत्रुरूपन्नसमस्तरत्नस्तत्रापि चक्ररत्नप्रधानो नवनिधिपतिः समृद्धकोशः-सम्पन्नभाण्डागारः द्वात्रिंशद्राजवरसहस्रैरनुयातमार्गः पष्ठ्या वर्षसहस्रैः केवलकल्पं-परिपूर्णं भरतवर्षं साधयित्वा कौटुम्बिकपुरुषान् शब्दयति शब्दयित्वा चैवमवादीत्-क्षिप्रमेव भो देवानुप्रिया ! आभिषेक्यं-‘हत्थि’त्ति हस्तिवर्णकस्मारणं ‘हयगयरह’त्ति सेनासन्नाहनस्मारणं तथैव पूर्ववत् स्नानविधिभूषणविधिसैन्योप-स्थितिहस्तिरत्नोपागमनानि वाच्यानि, अञ्जनगिरिशृङ्गसदृशं गजपतिं नरपतिरारूढवान् । अथ प्रस्थिते नरपतौ के पुरतः के पृष्ठतः के पार्श्वतश्च प्रस्थितवन्त इत्याह-‘तए ण’मित्यादि, ततस्तस्य भरतस्य राज्ञः आभिषेक्यं हस्ति-रत्नमारूढस्य सतः इमान्यष्टाष्टमङ्गलकानि पुरतो यथानुपूर्व्या-यथाक्रमं संप्रस्थितानि-चलितानि, तद्यथा-स्वस्तिकश्रीव-त्सयावत्पदात् पूर्वोक्तमङ्गलकानि ग्राह्यानि, यद्यप्येकाधिकारप्रतिबद्धत्वेनाखण्डस्याधिकारसूत्रस्य लिखनं युक्तिमत्तथापि सूत्रभूयिष्ठत्वेन वृत्तिर्दूरगता वाचयितृणां सम्मोहाय स्यादिति प्रत्येकालापकं वृत्तिलिख्यते इति, ‘तयणंतरं च ण’मित्यादि तदनन्तरं च पूर्णजलभृतं ‘कलशभृद्गारं’कलशः-प्रतीतः भृद्गारः-कनकालुका ततः समाहारादेकवद्भावः, इदं च जलपूर्ण-त्वेन मूर्त्तिमद् ज्ञेयं, तेनालेख्यरूपाष्टमङ्गलान्तर्गतकलशादयं कलशो भिन्नः, दिव्येव दिव्या-प्रधाना चः समुच्चये स च व्यवहितसम्बन्धः छत्रविशिष्टा पताका च यावत्पदात् ‘सचामरा दंसणरइअ आलोअदरिसणिज्जा वाउञ्छुअविजयेवेजयंती अब्भुस्सिआ गगणतलमणुलिहंती पुरओ अहाणुपुव्वीए’ इति ग्राह्यं, अत्र व्याख्या-सचामरा-चामरयुक्ता दर्शने-प्रस्थातु-

ईष्टिपथे रचिता मङ्गल्यत्वात् अत एवालोके-बहिःप्रस्थानभाविति शकुनानुकूल्यालोके दर्शनीया-द्रष्टुं योग्या, ततो
 विशेषणसमासः, काऽसावित्याह-यातोद्धूता विजयसूचिका वैजयन्ती-पार्श्वतो लघुपताकाद्वययुक्तः पताकाविशेषः प्राप्तवत्
 उच्छ्रिता-उच्चा गगनतलमनुल्लिखन्ती अत्युच्चतया एते च कलशादयः पदार्थाः पुरतो यथानुपूर्व्या संप्रस्थिता इति,
 'तए ण'मित्यादि, ततो वैङ्कर्यमयो'भिसंत'त्ति दीप्यमानो विमलो दण्डो यस्मिंस्तत्तथा, यावत्पदात् पलम्बं कोरण्टमल्लदा-
 मोधसोहिअं चन्दमंडलनिभं समूसिअं विमलं आयवत्तं पवरं सिंहासनं च मणिरयणपायपीठं सपाउआजोगसमाउत्तं
 बहुकिंकरकम्मकरपुरिसयायत्तपरिक्खिअं पुरओ अहाणुपुब्बीए संपट्ठिअं'ति, अत्र व्याख्या-प्रलम्बेन कोरण्टाभिधा-
 नवृक्षस्य माल्यदान्ना-पुष्पमालयोपशोभितं चन्द्रमण्डलनिभं समुच्छ्रितं-ऊर्ध्वीकृतं विमलमातपत्रं-छत्रं प्रवरं सिंहासनं
 च मणिरत्नमयं पादपीठं-पदासनं यस्मिंस्तत्तथा, स्वः-स्वकीयो राजसत्क इत्यर्थः पादुकायोगः-पादरक्षणयुगं तेन
 समायुक्तं, बहवः किङ्कराः-प्रतिकर्म पृच्छाकारिणः कर्मकराः-ततोऽन्यथाविधास्ते च ते पुरुषाश्चेति समासः पादार्त-
 पदातिसमूहस्यैः परिक्षिप्तं-सर्वतो वेष्टितं तैर्धृतत्वादेव पुरतो यथानुपूर्व्या संप्रस्थितं, 'तए ण'मित्यादि, ततः सप्त एके-
 न्द्रियरत्नानि पृथिवीपरिणामरूपाणि पुरतः संप्रस्थितानि, तद्यथा-चक्ररत्नादीनि प्रागभिहितस्वरूपाणि, चक्ररत्नस्य च
 एकेन्द्रियरत्नाखण्डसूत्रपाठादेवात्र भग्नं, तस्य मार्गदर्शकत्वेन सर्वतः पुरः संचरणीयत्वाद्, अत्र च गत्यानन्तर्यस्य वक्तु-
 मुपक्रान्तत्वादिति, 'तयणंतरं च णं णव महाणिहिओ पुरओ' इत्यादि, ततो नव महानिधयोऽग्रतः प्रस्थिताः पाता-

लमार्गेणेति गम्यं, अन्यथा तेषां निधिव्यवहार एव न सङ्गच्छते, तद्यथा-नैसर्ग्यः पाण्डुको यावच्छङ्खः सर्वं प्राग्वत्, उक्ता स्थावराणां पुरतो गतिः किङ्करजनधृतत्वेन दिव्यानुभावेन वा, अथ जङ्गमानां गतेरवसर इति 'तयणंतरं च णं सोलस देव' इत्यादि, ततः षोडश देवसहस्राः पुरतो यथानुपूर्व्यां संप्रस्थिताः, 'तयणंतरं च णं वत्तीस'मित्यादि, व्यक्तं- 'तए ण'मित्यादि, व्यक्तं, नवरं पुरोहितरत्नं-शान्तिकर्मकृत्, रणे प्रहारार्दितानां मणिरत्नजलच्छटया वेदनोपशामकं, हस्त्यश्वरत्नगमनं तु हस्त्यश्वसेनया सहैव विवक्ष्यते तेन नात्र कथनं, 'तए ण'मित्यादि, ततो द्वात्रिंशत् ऋतुकल्याणिकाः-ऋतुषु पदस्वपि कल्याणिकाः-ऋतुविपरीतस्पर्शत्वेन सुखस्पर्शाः अथवाऽमृतकन्यात्वेन सदा कल्याणकारिण्यः न तु 'चन्द्रगुप्तसहायपर्वतभूपतिपाणिगृहीतमात्रप्राणहारिनन्दनृपनन्दिनीवद्विषकन्यारूपास्तासां सहस्राः पुरतः प्रस्थि- प्रकृतिमहिम्ना राजकुलोत्पत्तिवद् यथोक्तलक्षणगुणसम्भवात् जनपदाग्रणीकन्यानामग्रेतनसूत्रेणाभिधानाच्च तासां सहस्राः पुरतो यथानुपूर्व्यां-यथाज्येष्ठलघुपर्यायं संप्रस्थिताः, तथा द्वात्रिंशत् 'जणवय'स्ति जनपदाग्रणीनां देशमु- ख्यानां कल्याणिकानां सहस्राः अग्रे तथैव, अत्र पदैकदेशे पदसमुदायोपचाराज्जनपदग्रहणेन जनपदाग्रण्यो ज्ञेयाः, न चैवं स्वमतिकल्पितमिति वाच्यं, 'तावतीभिर्जनपदाग्रणीकन्याभिरावृतः' इति श्रीऋषभचरित्रे साम्मत्यदर्शनात्, तदनन्तरं द्वात्रिंशत् द्वात्रिंशता पात्रैः-अभिनेतव्यप्रकारैर्वद्धाः-संयुक्ता नाटकसहस्राः पुरतो यथानुपूर्व्यां

प्रथमं प्रथमोढापितृप्राभृतीकृतनाटकं ततस्तदनन्तरोढानाटकमिति क्रमेण सम्प्रस्थिताः, एतेषां चोक्तसङ्ख्याकता द्वात्रिं-
 शता राजवरसहस्रैः स्वस्वकन्यापाणिग्रहणकारणे प्रत्येकं करमोचनसमयसमर्पितैकैकनाटकसद्भावात्, 'तयणंतरं च
 णं तिणिण सट्ठा सूयसया' इत्यादि ततः त्रीणि सूयानां पूर्ववदुपचारात् सूयकाराणां शतानि पद्यानि-पद्यधिकानि वर्य-
 दिवसेषु प्रत्येकमेकैकस्य रसवतीवारकदानात्, ततः कुम्भकाराद्या अष्टादश श्रेणयः तदवान्तरभेदाः प्रश्रेणयः ततः चतुर-
 शीतिरश्वशतसहस्राः ततश्चतुरशीतिर्हस्तिशतसहस्राः ततः पणवतिर्मनुष्याणां पदातीनां कोट्यः पुरतः प्रस्थिताः,
 'तयणंतरं च ण'मित्यादि, ततो वहवो राजेश्वरतलवराः यावत्पदात् मांडविअकोडुविचं इत्यादिपरिग्रहः सार्थवाह-
 प्रभृतयः पुरतः सम्प्रस्थिताः अर्थः प्राग्वत्, 'तयणंतरं च ण'मित्यादि, ततो वहवोऽसिः-खड्गः स एव यष्टिः-दण्डोऽ-
 सियष्टिस्तद्भाहाः-तद्ग्राहिणः अथवा असिश्च यष्टिश्चेति द्वन्द्वे तद्ग्राहिण इति, एवमग्रेऽपि यथासम्भवमक्षरयोजना
 कार्या, नवरं कुन्ताश्चामराणि च प्रतीतानि पाशा-द्युतोपकरणानि उन्नस्ताश्चादिवन्धनानि वा फलकानि- सम्पुटक-
 फलकानि खेटकानि वा अवष्टम्भानि वा द्यूतोपकरणानि वा पुस्तकानि-शुभाशुभपरिज्ञानहेतुशास्त्रपत्रसमुदायरूपाणि
 वीणाग्राहा व्यक्तं, कुतपः-तैलादिभाजनं, हडप्फो-द्रुमादिभाजनं ताम्बूलार्थं पूगफलादिभाजनं वा, पीढगगाहा दीवि-
 अगगाहा इति पदद्वयं सूत्रे दृश्यमानमपि संग्रहगाथायामदृष्टत्वेन न लिखितं, तद्व्याख्यानं त्वेवं-पीठं-आसन-
 विशेषः दीपिका च प्रतीतेति, स्वकैः-स्वकीयैः २ रूपैः-आकारैः एवं स्वकीयैः २ इत्यर्थः वैपैः-वस्त्रालङ्काररूपैः चिह्नैः-

अभिज्ञानैः नियोगैः-व्यापारैः स्वकीयैर्नैपथ्यैः-आभरणैः सहिता इति, अवद्धसूत्रे च पदानि न्यूनाधिकान्यपि लिपि-
प्रमादात् सम्भवेयुरिति तन्नियमार्थं संग्रहगाथा सूत्रबद्धा कचिदादर्शे दृश्यते, यथा “असिलट्टिकुतचावे चामरपासे
अ फलगपोत्थे अ । धीणाकूवगाहे ततो य हडण्फगाहे अ ॥ १ ॥” ‘तय ण’मित्यादि, ततो वहवो दण्डिनो-
दण्डधारिणः मुण्डिनः-अपनीतशिरोजाः शिखण्डिनः-शिखाधारिणः जटिनो-जटाधारिणः पिच्छिनो-मयूरादिपि-
च्छवाहिनः हास्यकारका इति व्यक्तं खेडुं-द्यूतविशेषस्तत्कारकाः द्रवकारकाः-केलिकराः चाटुकारकाः-प्रियवादिनः
कान्दर्पिकाः-कामप्रधानकेलिकारिणः कुक्कुडआ इति-कौतुक्यकारिणो भाण्डाः, मोहिरिआ इति-मुखरा वाचाला
असम्बद्धप्रेलापिन इति यावत्, गायन्तश्च गेयानि वादयन्तश्च वादित्राणि नृत्यन्तश्च हसन्तश्च रममाणश्च अक्षा-
दिभिः क्रीडयन्तश्च कामक्रीडया शासयन्तश्च-परेषां गानादीनि शिक्षयन्तः श्रावयन्तश्च-इदं चेदं च परत् परारि
भविष्यतीत्येवंभूतवचांसि श्रवणविषयीकारयन्तः जल्पन्तश्च-शुभवाक्यानि रावयन्तश्च शब्दान् कारयन्तः स्वजल्पि-
तान्यनुवादयन्त इत्यर्थः शोभमानाश्च-स्वयं शोभयन्तः परान् आलोकमानाश्च-राजराजस्यावलोकनं कुर्वन्तः जयज-
यशब्दं च प्रयुज्जानाः पुरतो यथानुपूर्व्या पूर्वोक्तपाठक्रमेण सम्प्रस्थिताः, इह गमे कचिदादर्शे न्यूनाधिकान्यपि पदानि
दृश्यन्ते इति, एवमुक्तक्रमेण औपपातिक्रमेण-प्रथमोपाद्गतपाठेन तावद् वक्तव्यं यावत्तस्य राज्ञः पुरतो महाश्वाः-
बृहत्सुरहाः अश्वधरा-अश्वधारकपुरुषाश्च उभयतो-भरतोपवाह्यगजरत्नस्य द्वयोः पार्श्वयोर्नागा-गजा नागधरा-गज-

धारकपुरुषाश्च, पृष्ठतो रथाः रथसङ्कोली-रथसमुदायः, देवयोऽयं शब्दः, चः समुच्चये, आनुपूर्व्या सम्प्रस्थिताः, अत्र
 यावत्पदसंग्रहार्थं-सर्वर्णकसेनाङ्गानि, तत्राश्वाः-‘तयणंतरं च णं तरमहिहायणाणं हरिमेलापमउलमहिअच्छाणं चंचुच्चि-
 अल्लिअपुलिअचलचवलचंचलगईणं लंघणवगगणधावणघोरणतिवइजइणसिक्खियगईणं ललंतलामगललायवरभूसणाणं
 मुहभंडगओचूलगथासगअहिलाणचामरणडपरिमण्डिअकडीणं किंकरवरतरुणपरिगहिआ अट्टसयं वरतुरगाणं पुरओ
 अहाणुपुपिए संपट्टिअं’ति तदनन्तरं ‘तरमहिहायणाणं’ति तरो-येगो वलं वा तथा ‘मल्ल मल्लि धारणे’ ततश्च तरोमल्ली-
 तरोधारको वेगादिकृत् हावनः-संवत्सरो वर्त्तते येषां ते तथा यौवनवन्त इत्यर्थः, अतस्तेषां वरतुरद्गाणामिति योगः,
 ‘वरमल्लिभासणाणं’ति क्वचित्पाठः तत्र प्रधानमाल्यवतामत एव दीप्तिमतां चेत्यर्थः, हरिमेला-वनरपतिविशेषस्तस्या
 मुकुलं-कुङ्कुमलं मल्लिका च-विचकिलस्तद्वक्षिणी येषां तथा तेषां ते शुक्लाक्ष्णामित्यर्थः, ‘चंचुच्चियं’ति प्राकृतत्वेन
 चंचुरितं-कुटिलगमनं अथवा चंचुः-शुकचंचुस्तद्वक्तयेत्यर्थः उचितं-उचितकरणं पादस्योत्पादनं चंचुचितं च
 तच्चलितं च-विलासवद्गतिः पुलितं च-गतिविशेषः प्रसिद्ध एव एवरूपा चलो-वायुराशुगत्वात् तद्वच्चपलचञ्चला-
 अतीव चपला गतिर्येषां ते तथा तेषां, शिक्षितं-अभ्यस्तं लंघनं-गतीदेरतिक्रमणं वलानं-उत्कूर्ध्वनं धावनं-शीघ्रगमनं
 घोरणं-गतिचातुर्यं तथा त्रिपदी-भूमौ पदत्रयस्योन्नमनं वा जयिनी-गत्यन्तरजयनशीला गतिश्च येषां
 ते तथा तेषां, पदव्यत्ययः प्राकृतत्वात्, ललन्ति-दोलायमानानि लामन्ति-आर्पत्वाद् रम्याणि गललातानि-रुण्ठे

न्यस्तानि वरभूषणानि येषां ते तथा तेषां, तथा मुखभाण्डकं-मुखाभरणं अवबूलाः-प्रलम्बगुच्छाः स्थासका-दर्पणा-
कारा अश्वालङ्काराः अहिलाणं-मुखसंयमनं एतान्येषां सन्तीति मुखभाण्डकावचूलस्थासकाहिलाणाः मत्वर्थीयलोपदर्श-
नादेवं प्रयोगः, तथा चमरीगण्डैः-चामरदण्डैः परिमण्डिता कटिर्येषां ते तथा ततः कर्मधारयस्तेषां, किङ्करभूता ये
वरतरुणा-वरयुवपुरुषास्तैः परिगृहीतानां दवरकितानामित्यर्थः, अष्टोत्तरं शतं वरतुरगाणां पुरतो यथानुपूर्व्या सम्प्र-
स्थितं । अथेभाः-‘तयणंतरं च णं ईसिदंताणं ईसिमत्ताणं ईसितुंगाणं ईसिउच्छंगउन्नयविसालधवलदंताणं कंचणको-
सीपविट्टदन्तानां कंचणमणिरयणभूसिआणं वरपुरिसारोहगसंपउत्ताणं गयाणं अट्टसयं पुरओ अहाणुपुधीए संपत्थिअं’ति
ईषद्दान्तानां-मनाग्राहितशिक्षाणां गजानामिति योगः ईषन्मत्तानां यौवनारम्भवर्त्तित्वात् ईषत्तुङ्गानां-उच्चानां तस्मा-
देव उच्छद्ग इवोत्सद्गः-पृष्ठदेशः ईषदुत्सद्गे उन्नता विशालाश्च यौवनारम्भवर्त्तित्वादेव ते च ते धवलदन्ताश्चेति समा-
सोऽतस्तेषां, काञ्चनकोशी-सुवर्णखोला तस्यां प्रविष्टा दन्ताः अर्थाद् विषाणाख्या येषां ते तथा तेषां, काञ्चनमणिरत्न-
भूषितानामिति व्यक्तं, वरपुरुषा-ये आरोहका निपादिनस्तैः सम्प्रयुक्तानां-सज्जितानां गजानां-गजकलभानामष्टोत्तरं
शतं पुरतो यथानुपूर्व्या सम्प्रस्थितं । अथ रथाः-‘तयणंतरं च णं सछत्ताणं सज्जयाणं सघंटाणं सपडागाणं सत्तोरण-
वराणं सनंदिघोसाणं सखिंखिणीजालपरिक्खित्ताणं हेमवयचित्तिणिसकणणिजुत्तदारुगाणं कालायससुकयणेभिजंतक-
म्माणं सुसिलिद्धवत्तमण्डलधुराणं आइण्णवरतुरगसुसंपउत्ताणं कुसलणरच्छेअसारहिसुसंपगहिआणं वत्तीसतोणपरि-

मंदिआणं सकंकडवैसगाणं सचावसरपहरणावरणभरिअजुअसजाणं अट्टसयं रहाणं पुरओ' अहाणुपुवीए संपट्ठिअं' इति, उक्तार्थं चेदं प्राक् पद्मघरवेदिकाधिकारगतरथवर्णने, नवरमत्र विशेषणानां बहुवचननिर्देशः कार्यः, ततः उक्त-विशेषणानां रधानामष्टसंतं पुरतो यथानुपूर्व्यां सम्प्रस्थितं । अथ पदातयः—'तयणंतरं च णं असिमत्तिकुंततोमरसूखल-उडभिंडमालधणुपाणिसज्जं पाइसाणीअं पुरओ अहाणुपुवीए संपट्ठिअं'ति, ततः पदात्यनीकं पुरतः सम्प्रस्थितं, कीदृ-शमित्याह—अस्यादीनि पाणो हस्ते यस्य तत्तथा, सज्जं च मड्ग्रामादिस्थाभिकार्ये, तत्रास्यादीनि प्रसिद्धानि, नवरं शक्तिः—त्रिगूलं शूलं तु एकशूलं 'लउड'स्ति लकुटो भिन्दिपालः प्रागुक्तस्वरूप इति । अथ भरतः प्रस्थितः सन् पथि यद्यत् कुर्वन् यत्रागच्छति तदाह—'तए ण'मित्यादि, ततः स भरताधिपो नरेन्द्रो हारावस्तुतसुकुतरतिदवक्षा यावदमरपतिसन्निभया ऋक्ष्या प्रथितकीर्त्तिश्चक्रकोपदिष्टमार्गोऽनेकगजवरसहस्रानुयातमार्गो यात्रत्समुद्रवभृतामिव मेदिनीं कुर्वन् २ सर्वज्ञां सर्वश्रुत्या यावन्निर्घोषनादितेन युक्त इति गम्यं, ग्रामाकरनगरखेटकर्वटमडम्बयात्रापदात् द्रोणमुखपत्तनाश्रमसम्प्राधसहस्रमण्डितां स्तिमितमेदिनीकां वसुधामभिजयन् २ अश्याणि—चराणि रत्नानि प्रतीच्छन् २ तद्विन्ध्यं चक्ररक्षमनुगच्छन् २ योजनान्तरिताभिर्वसतिभिर्वसन् २ यत्रैव विनीता राजधानी तत्रैवोपागच्छति तत्रागतः सन् यदकरोत्तदाह—'उवागच्छिता'इत्यादि, व्यक्तं, नवरं विनीताया राजधान्या अष्टमभक्तमित्यत्र विनी-ताधिष्ठायकदेवसाधनाय विनीतां राजधानीं मनसि कुर्वन् २ अष्टमं परिसमापयतीत्यर्थः, नन्विदमष्टमानुष्ठानमनर्थकं

वासनगर्थाश्चक्रवर्तिनां पूर्वमेव वक्ष्यत्वात्, उच्यते, निरुपसर्गेण वासस्थैर्यार्थमिति, यदाह—‘निरुवसगगपच्चयत्थं विणीअं रायहाणिं मणसी करमाणे २ अट्टमभत्तं पणिण्हइ’ इति प्राकृतकृपभचरित्रे, अथाष्टमभक्तसमाप्त्यनन्तरं भरतो यच्चक्रे तदाह—‘तए ण’मित्यादि, स्पष्टं, ‘तदेव’ति पदसंग्रहश्चाभिप्रेक्यगजसज्जनगृहमज्जनादिरूपः, अथ विनीताप्रवेशवर्णके लाघवायातिदेशमाह—‘तं चेव सब’मित्यादि, तदेव सर्वं वाच्यं यथा हेट्ठा—अधस्तनसूत्रे विनीतां प्रत्यागमने वर्णनं तथाऽत्रापि प्रवेशे वाच्यमित्यर्थः, अत्र विशेषमाह—नवरं महानिधयो नव न प्रविशन्ति, तेषां मध्ये एकैकस्य विनीताप्रमाणत्वात् कुतस्तेषां तत्रावकाशः?, चतस्रः सेना अपि न प्रविशन्ति, शेषः स एव गमः—पाठो वक्तव्यः, कियत्पर्यन्तमित्याह—यावन्निर्घोपनादितेन युक्तो विनीताया राजधान्या मध्यमध्येन—मध्यभागेन यत्रैव स्वकं गृहं यत्रैव च भवनवरावतंसकस्य—प्रधानतरगृहस्य प्रतिद्वारं—बाह्यद्वारं तत्रैव गमनाय प्रधारितवान्—चिन्तितवान्, प्रवृत्तवानित्यर्थः, प्रविशति चक्रिण्याभियोगिकसुरा यथा २ वासभवनं परिक्कुर्वन्ति तथाऽह—‘तए ण’मित्यादि, ततस्तस्य भरतस्य राज्ञो विनीतां राजधानीं मध्यभागेन प्रविशतः अपि—वाढं एकै केचन देवा विनीतां साम्यन्तरवाहिरिकां आसिक्तसम्मार्जितोपलिप्तां कुर्वन्ति, अप्येकके तां मञ्चातिमञ्चकलितां कुर्वन्ति, अप्येकके नानाविधरागवसनोच्छ्रितध्वजपताकामण्डितां अप्येकके लाइउल्लोइअमहितां कुर्वन्ति, अप्येकके गोशीर्षसरसरक्तचन्दनदर्दरदत्तपञ्चाङ्गुलितलेत्यादिविशेषणां कुर्वन्ति, कियद्यावदित्याह—यावद् गन्धवर्त्तिभूतां कुर्वन्ति, अमीषां विशेषणानामर्थः

प्राग्वत्, अन्येकैके हिरण्यवर्षं वर्षन्ति—रूप्यस्याघटितसुवर्णस्य वा वर्षं वर्षन्ति, एवं सुवर्णवर्षं रत्नवर्षं वज्रवर्षं आभर-
 णवर्षं वर्षन्ति, वज्राणि—हीरकाणि, पुनः प्रविशतो राज्ञो यदभूत्तदाह—‘तए ण’मित्यादि, ततस्तस्य भरतस्य राज्ञो
 विनीतां राजधानीं मध्यमध्येनानुप्रविशतः शृङ्गाटकादिषु यावच्छब्दादत्र त्रिकचतुष्कादिग्रहः महापथपर्यन्तेषु स्थानेषु
 बहवोऽर्थार्थिप्रभृतयस्ताभिरुदारादिविशेषणविशिष्टाभिर्वाग्भिरभिनन्दयन्तश्चाभिष्टुवन्तश्च एवमवादिपुरिति सम्बन्धः, तत्र
 शृङ्गाटकादिव्याख्या प्राग्वत्, अर्थार्थिनो—द्रव्यार्थिनः कामार्थिनो—मनोज्ञशब्दरूपार्थिनः भोगार्थिनो—मनोज्ञगन्धर-
 सस्पशार्थिनः लाभार्थिनो—भोजनमात्रादिप्राप्त्यर्थिनः ऋद्धिं—गवादिस्पन्दं इच्छन्त्येपयन्ति वा ऋद्धयेयाः स्वार्थिकैक-
 प्रत्ययविधानात् ऋद्धयेपिकाः किल्बिषिकाः—परविदूषकत्वेन पापव्यवहारिणो भाण्डादयः कारोटिकाः—कापालिकाः
 ताम्बूलस्थगीवाहका वा करं—राजदेयं द्रव्यं वहन्तीत्येवंशीलाः कारवाहिनस्त एव कारवाहिकाः कारवाधिता वा शांखि-
 कादयः शब्दाः श्रीकृष्णभक्तिमग्नमहाधिकारे व्याख्याता इति ततो व्याख्येया इति, अय ते किमवादिषुरित्याह—‘जय
 जय नन्दा!’ इत्यादि पदद्वयं प्राग्वत्, भद्रं ते—तुभ्यं भूयादिति शेषः, अजितं प्रतिरिपुं जय जितं—आज्ञावशंवदं पालय,
 जितमध्ये—आज्ञावशंवदमध्ये वस—तिष्ठ विनीतपरिजनपरिवृतो भूया इत्यर्थः, इन्द्र इव देवानां—वैमानिकानां मध्ये ऐश्वर्य-
 भूत्, चन्द्र इव ताराणां—ज्योतिष्काणां चमर इवासुराणां दाक्षिणात्यानामित्यर्थः, एवं धरण इव नागानामित्यत्रापि ज्ञेयं,
 अन्यथा सामान्यतोऽसुराणामित्युक्ते वलीन्द्रस्य नागानामित्युक्ते च भूतानन्दस्योपमानत्वेनोपन्यासो युक्तिमान् स्यात्,

दाक्षिणात्येभ्य उदीच्यानामधिकतेजस्कत्वात्, बहूनि शतसहस्राणि यावद् बह्वीः पूर्वकोटीः बह्वीः पूर्वकोटीकोटीः विनी-
ताया राजधान्याः क्षुल्लहिमवद्भिरिसागरमर्यादाकस्य केवलकल्पस्य भरतवर्षस्य ग्रामाकरनगरखेटकर्वटमडम्बद्रोणमुख-
पत्तनाश्रमसन्निवेशेषु सम्यक् प्रजापालनेनोपाजितं—सल्लब्धं निजभुजवीर्याजितं, न तु नमुचिनेव सेवाद्युपायलब्धं
यशो येन स तथा, 'महया जाव'ति यावत्पदात् 'हयणट्टगीअवाइअतंतीतलतालतुडिअघणमुइंगपडुप्पवाइअरवेणं
विउलाइं भोगभोगांइं भुंजमाणे' इति संग्रहः, आधिपत्यं पौरपत्यं अत्रापि यावत्पदात् 'सामित्तं भट्टित्तं महत्तरगतं
आणाईसरसेणावच्चं कारेमाणे पालेमाणे'ति ग्राह्यं, अत्र व्याख्या प्राग्वत्, विचर इति कृत्वा जयजयशब्दं प्रयुज्जन्ति ।
अथ विनीतां प्रविष्टः सन् भरतः किं कुर्वन् काजगामेत्याह—'तए णं से भरहे राया णयणमालासहस्सेहिं पिण्ठि-
ज्जमाणे २' इत्यादि, ततः स भरतो राजा नयनमालासहस्रैः प्रेक्ष्यमाण २ इत्यादिविशेषणपदानि श्रीऋषभनिष्क्रमण-
महाधिकारे व्याख्यातानीति ततो ज्ञेयानि, नवरं 'अंगुलिमालासहस्सेहिं दाइज्जमाणे २' इत्यत्र जनपदागतानां जनानां
पौरजनैरङ्गुलिमालासहस्रैर्दर्शयमान इत्यपि, यत्रैव स्वं गृहं—पित्र्यः प्रासादः यत्रैव च भवनवरावतंसकं—जगद्धर्तिवा-
सगृहशेखरभूतं राजयोग्यं वासगृहमित्यर्थः तस्य प्रतिद्वारं तत्रैवोपागच्छति, ततः किं करोतीत्याह—'उवागच्छित्ता'
इत्यादि, उपागत्य आभिषेक्यं हस्तिरत्नं स्थापयति स्थापयित्वा च तस्मात्प्रत्यवरोहति, प्रत्यवरुह्य च विसर्जनीयजनो
हि विसर्जनावसरेऽवश्यं सत्कार्यं इति विधिज्ञो भरतः षोडश देवसहस्रान् सत्कारयति सन्मानयति, ततो द्वात्रिंशत्

राजसहस्रान्, ततः सेनापतिरङ्गगृहपतिरस्त्रादीनि त्रीणि सत्कारयति सन्मानयति, ततः त्रीणि पद्धानि-पञ्चधिकानि सूपशतानि-रसवतीकारशतानि, ततः अष्टादश श्रेणिप्रश्रेणीः ततः अन्यानपि बहून् राजेश्वरतलवरादीन् सत्कारयति सन्मानयति सत्कार्यं सन्मान्य च पूर्णे उत्सवेषु तिथीनिच प्रतिविसर्जयति, अथ यात्रपरिच्छदो राजा यथा वासगृहं प्रविवेश तथाऽऽह-‘इत्थीरयणेण’मित्यादि, स्त्रीरत्नेन-सुभद्रया द्वात्रिंशता ऋतुकल्याणिकासहस्रैर्द्वात्रिंशता जनपदकल्याणिकासहस्रैः द्वात्रिंशता द्वात्रिंशद्द्वैर्नाटकसहस्रैः सार्द्धं संपरिवृतो भवनवरावतंसकमतीति-प्रविशति, प्राकरणिकत्वादनुक्तोऽपि भरतः कर्त्ता गम्यतेऽत्र वाक्ये, यथा कुबेरो-देवराजा धनदो-लोकपालः कैलासं-स्फटिकाचलं, किलक्षणं ?-भवनवरावतंसकं शिखरिशृङ्गं-गिरिशिखरं तद्भूतं-तत्सहस्रमुच्चतनेत्यर्थः, लौकिकव्यवहारानुसारेणायं दृष्टान्तः, अन्यथा कुबेरस्य सौधमर्मावतंसकनाम्न इन्द्रकविमानादुत्तरतो बल्युविमाने वासस्य श्रूयमाणत्वादागमेन सह विरुद्ध्यते ॥ प्रविरय यच्चके तदाह-

तए न तस्स भरहस्स रण्णो अण्णया कयाइ रज्जधुर चित्तेमाणस्स इमेआरूवे जाव ममुप्पज्जित्था, अभिजिए णं मए गिअगवळ-वीरिअपुरिसक्कारपरफण्णमेण चुल्लहिमवंतगिरिसागरमेराए केउलफण्णे भरहे वासे, तं सेअं गळु मे अत्ताणं महया रात्राभिनेएणं अभिसेएण अभिसिंचावित्तणत्तिकट्ठु एन सपेहेति २ ता कएँ पाउपभाए जाव जलत्ते जेणेव मज्जणवरे जाव पडिणिस्समइ २ ता जेणेव वाहिरिआ उवट्ठाणसाला जेणेव सीहासणे तेणेव उयागच्छइ २ ता सीहामणपरराए पुरत्थाभिमुहे गिसीअति निसीइत्ता

सोलस देवसहरसे वत्तीस रायवरसहरसे सेणावहरयणे जाव पुरोहियरयणे तिणिण सट्ठे सूअए अट्टारस सेणिणपसेणीओ अण्णे अ वहवे राईसरतलवर जाव सत्थवाहप्पमिअओ सदावेइ २ ता एव वयासी—अभिजिए णं देवाणुप्पिआ ! मए णिअगवलवीरिअ जाव केवलकप्पे भरहे वासे तं तुब्बे णं देवाणुप्पिआ ! ममं महयारायामिसेअ विअरह, तए ण से सोलस देवसहरसा जावप्पमि-इओ भरहेण रण्णा एव बुत्ता समाणा हट्ठुट्ठकरयल मत्थए अजलिं कट्ठु भरहस्स रण्णो एअमट्ठ सम्म विणएण पडिसुणेति, तए णं से भरहे राया जेणेव पोसहसाला तेणेव उवागच्छइ २ ता जाव अट्ठमभत्तिए पडिजागरमाणे विहरइ, तए ण से भरहे राया अट्ठमभत्तसि परिणममाणसि अभिओगिए देवे सदावेइ २ ता एव वयासी—खिप्पामेव भो पेवाणुप्पिआ ! विणीआए राय हाणीए उत्तरपुरच्छिमे विसीभाए एगं महं अमिसेअमण्डव विज्जवेइ २ ता मम एअमाणत्तिअ पच्चप्पिणह, तए ण ते आभिओगा देवा भरहेण रण्णा एव बुत्ता समाणा हट्ठुट्ठा जाव एवं सामित्ति आणाए विणएण वयण पडिसुणेंति पडिसुणित्ता विणीआए रायहाणीए उत्तरपुरत्थिमं विसीभाग अवक्कमति २ ता वेउव्विअसमुग्वाएण समोहणति २ ता सखिज्जाइ जोअणाइ इंदं णिसिरति, तज्जहा-रयणाण जाव रिट्ठाण अहावायेर पुगले परिसाडेति २ ता अहासुहुमे पुगले परिआदिअंति २ ता दुच्चं विउव्वियससुग्वायेण जाव समोहणति २ ता बहुसमरमणिज भूमिभाग विज्वंति से जहाणामए आलिंगपुक्खरेइ वा० तस्स णं बहुसमरमणिजस्स भूमिभागस्स बहुमज्झदेसभाए एत्थ ण महं एगं अमिसेअमण्डव विज्वंति अणेगलभसयसणिविट्ठं जाव गंधवट्ठिभूअं पेच्छाघरसं-भूविणणगोत्ति, तस्स णं अमिसेअमंडवस्स बहुमज्झदेसभाए एत्थ ण महं एगं अमिसेअपेठ विउव्वति अच्छ सण्ह, तस्स ण अमि-सेअपेठस्स तिदिसिं तओ तिसोवाणपडिरूवए विउव्वति, तेसिं णं तिसोवाणपडिरूवगाण अयमेआरूवे वण्णावासे पणत्ते जाव

तोरणा, तस्स ण अभिसेअपेढस्स बहुसमरमणिज्जे भूमिभागे पण्णत्ते, तस्स णं बहुसमरमणिज्जस्स भूमिभागस्स बहुमज्झदसभाए
 एत्थ ण मह एग सीहासण विउव्वंति, तस्स ण सीहासणस्स अयमेआरुवे गण्णागसे पण्णत्ते चात्र दामाण्णं समत्तति । तए णं
 ते देवा अभिसेअमडव विउव्वति २ ता जेणेव भरहे राया जान पञ्चपिणति, तए ण से भरहे राया आसिओगणं देवाण अंतंग
 एअमट्ट सोचा णिसम्म हट्टुट्ट जाव पोसहसालाओ पडिणिक्कमइ २ ता कोडुविअपुरिसे मइवेइ २ ता एवं वयामी-रिप्पा-
 मेव भो देवाणुप्पिआ ! आभिसेकं हत्थिरयण पडिक्केइ २ ता हयगय जाव सण्णाहेत्ता एअमाणत्तिअं पञ्चपिणह जाव पञ्चपि-
 णंति, तए णं से भरहे राया मज्जनघर अणुपविसइ जाव अजणगिरिक्कडसणिम गयवडं गयवडं दूरुडे, तए णं तस्स भरहस्स रण्णो
 आभिसेक हत्थिरयणं दूरुडस्स समाणस्स इमे अट्टमंगलगा जो चेय गमो विणीअ पविसमाणस्स सो चेय णिम्मममाणस्सवि
 जाव अपपडिबुद्धमाणे विणीअ रायहाणि मज्झमज्जेणं णिगच्छइ २ ता जेणेव विणीआए रायहाणीए उत्तरपुरत्थिमे विसीभाए
 अभिसेअमंडवे तेणेव उवागच्छइ २ ता अभिसेअमडवदुवारे अभिसेक हत्थिरयणं ठवेइ २ ता आभिसेकाओ हत्थिरयणाओ
 पञ्चोरुइ २ ता इत्थीरयणेण वत्तीमाए उडुक्काणिआसहस्सेहिं वत्तीसाए जणयक्काणिआसहस्सेहिं वत्तीसाए वत्तीसइवद्धेहिं
 णाडगसहस्सेहिं सद्धिं सपरिबुडे अभिसेअमडवं अणुपविसइ २ ता जेणेव अभिसेअपेढे तेणेव उवागच्छइ २ ता अभिसेअपेढं अणु-
 प्पदाहिणीकरेमाणे २ पुरत्थिमिहेण तिसोवाणपडिरुवण दूरुइ २ ता जेणेव सीदासणे तेणेव उवागच्छइ २ ता पुरत्थाभिमुहे
 सणिणसणेत्ति । तए णं तस्स भरहस्स रण्णो वत्तीस रायसहस्सा जेणेव अभिसेअमण्डवे तेणेव उवागच्छंति २ ता अभिसेअमंडव
 अणुपविसति २ ता अभिसेअपेढं अणुप्पयाहिणीकरेमाणा २ उत्तरिहेण तिसोवाणपडिरुवणं जेणेव राया तेणेव उवागच्छंति

२ ता करयल जाव अंजलिं कटु भरह रायाणं जएणं विजएण वट्ठावेति २ ता भरहस्स रणो णक्खसणो णाइदूरे सुत्सुसमाणा जाव पज्जुवासंति, तए ण तस्स भरहस्स रणो सेणावइरयणे जाव सत्थवाहप्पमिड्ढो तेऽवि तह चेव णवर दाहिणिहेणं तिसोवा-
णपडिरुवएणं जाव पज्जुवासंति, तए णं से भरहे राया आमिओगे देवे सदावेइ २ एव वयासी-खिप्पामेव भो देवाणुप्पिआ !
ममं महत्थ महग्घ महरिह महारायाअमिसेअं उवट्ठवेह, तए णं ते आमिओयिआ देवा भरहेण रणा एव तुत्ता समाणा इट्ठु-
ट्ठचित्ता जाव उत्तरपुरत्थिमं दिसीभागं अवक्कमंति अवक्कमित्ता वेउज्जिअसमुग्घाएणं समोहणति, एवं जहा विजयस्स तहा इत्थपि
जाव पडगवणे एगओ मिलायति एगओ मिलाइत्ता जेणेव दाहिणद्धभरहे वासे जेणेव विणीआ रायहाणी तेणेव उवागच्छति २ ता
विणीअं रायहाणिं अणुप्पयाहिणीकरेमाणा २ जेणेव अभिसेअमंडवे जेणेव भरहे राया तेणेव उवागच्छति २ ता त महत्थं
महग्घ महरिह महारायामिसेअ उवट्ठवेति, तए ण तं भरहं रायाण वत्तीसं रायसहस्सा सोभणसि तिहिकरणदिवसणक्खत्तमुहु-
त्तसि उत्तरपोट्टवयाविजयसि तेहि सामाविएहि अ उत्तरवेउज्जिएहि अ वरकमलपइट्ठाणेहिं सुरमिववारिपडिपुणेहि जाव महया
महया रायामिसेएणं अभिसिचति, अभिसेओ जहा विजयस्स, अभिसिचित्ता पत्तेअ २ जाव अंजलि कटु ताहिं इट्ठाहिं जहा
पविसतस्स भणिआ जाव विहराहितिकटु जयजयसइं पडंजति । तए ण तं भरहं रायाणं सेणावइरयणे जाव पुरोहियरयणे
तिणिण अ सट्ठा सूअसया अट्ठारस सेणिप्पसेणीओ अण्णे अ बहवे जाव सत्थवाहप्पमिड्ढो एवं चेव अभिसिचति तेहि वरकमल-
पइट्ठाणेहिं तेहेव जाव अभिथुणंति अ सोलस देवसहस्सा एव चेव णवर पम्हसुकुमालाए जाव मउडं पिणद्धेति, तयणंतं च णं
दइरमलयसुगंधिएहिं गंधेहिं गायाइ अब्भुक्खेति दिव्व च सुमणोदामं पिणद्धेति, कि बहुणा ? गट्ठिमवेडिम जाव विभूसिअं

करेति, तए ण से भरहे राया महया २ रायाभिमेणं अभिमिणि समाणे कोडुबिअपुरिसे सारोद २ सा एव वयामी-स्विया-
 मेव भो देवाणुपिआ ! हृदिगयवरगया विणीयाए रायहाणीण सिपाइगतिगयवरगया जाव महाकण्ठेगु महया २ मरेणं उभो-
 सेमाणा २ उस्सुक्क उक्कर उकिट्ट अरिअ अभिअं अन्धकपेसं अदुद्धुद्धिमं जाव मगुरजणवय दुबालमयवन्धकिरिं पभोअं
 घोमेह २ ममेअमाणत्तिअ पञ्चपिणहन्ति. तए ण ते कोडुबिअपुरिया भरहेण रण्णा एव उप्पा ममाणा हट्टुहविण्णानंदिया
 पीइमणा हरिसवसविसप्पमाणादिया विणण्ण तयणं पडिगुणं २ सा जिण्णमेव हृदिगयवरगया जाव बोमंति २ सा उभमा-
 णत्तिअ पञ्चपिणति, तए ण से भरहे राया महया २ रायाभिमेणं अभिमिणि समाणे मीहामणाभो अन्नुट्टे २ सा इभिरयणेजं
 जाव णाडगसहस्सेहिं सद्धिं सपरिवुडे अभिगेअपेअभो पुग्हियमिद्वेण तिगोराणपट्टिरुण्णं पबोदहइ २ सा अभिमेअनंइयाओ
 पडिणिक्करामइ २ सा जेणेव आभितेके हृदिगयणे तेणेव उवागच्छइ २ सा अजगिदिदुद्धमणिम गयवइ जाव दूकटे, तए णं
 तस्सं भरहस्स रण्णे वत्तीम रायमहस्सा अभिमेअपेअओ उज्जिणं तिगोराणपट्टिरुण्णं पबोदहइ, तए ण तस्स भर-
 हस्स रण्णे तेणावइरयणे जाव सत्ताहाएवभिईओ मभिमेअपेअओ दान्तिगिटेण तिगोराणपट्टिरुण्णं पबोदहइ, एण णं मग्ग
 भरहस्स रण्णे आभिनेकं हृदिगयणं दूरुक्कम ममाणमा इमे अट्टमगल्लमा पुग्गओ जाव मयिआ, ओउबिअ अइगण्णमाएव
 गमो पटमो कुवेगवसणो गो चेए दहंति एमो सक्कारवट्ठो जेअओ जाव कुवेरोए देवराया पैअणं सिमिगिदिगमूअति । तए णं
 से भरहे राया मज्जणत्तं अनुपविगर २ सा जाव भोजगंगंइमि गुहागयराण अट्टमभए पारेइ २ सा योएणमंइयाओ वत्ति-
 णिक्करामइ २ सा अपि पासायराण पुट्टमाणेहिं दुइंगमत्तएहिं जाव पुंएमाणे विहरइ, तए णं से भरहे राया दूयागमंअ-

च्छरिअसि पमोअंसि णिवत्तंसि समानंसि जेणेव मज्जणघरे तेणेव उवागच्छइ २ ता जाव मज्जणघराओ पडिणिकलमइ २ ता जेणेव वाहिरिआ उवट्ठाणसाला जाव सीहासणवरगए पुरत्याभिमुहे णिसीअइ २ ता सोलस देवसहस्से सक्कोरेइ सम्माणेइ २ ता पडिविसजेइ २ ता वत्तीस रायवरसहस्सा सक्कोरेइ सम्माणेइ २ ता सेणवइरण सक्कोरेइ सम्माणेइ २ ता जाव पुरोहियरण सक्कोरेइ सम्माणेइ २ ता एव तिणिण सट्ठे सूआरसए अट्ठारस सेणिप्पसेणीओ सक्कोरेइ सम्माणेइ २ ता अण्णे अ बहवे राईसरत-लवर जाव सत्थवाहप्पभिइओ सक्कोरेइ सम्माणेइ २ ता पडिविसजेति २ ता उप्पि पासायवरगए जाव विहरइ (सूत्र ६८)

‘तए ण’मित्यादि, ततः स भरतो राजा मित्राणि-सुहृदः ज्ञातयः-सजातीयाः निजकाः-मातापितृभ्रात्रादयः स्वजनाः-पितृव्यादयः सम्बन्धिनः-श्वशुरादयः परिजनो-दासादिः, एकवद्भावे कृते द्वितीया, प्रत्युपेक्षते-कुशलप्रश्नादि-भिरापृच्छ्य २ संभाषत इत्यर्थः, अथवा चिरमदृष्टत्वेन मित्रादीनुत्कण्ठुलतया पश्यति-स्नेहदृशा विलोकयति, प्रत्युपेक्ष्य निष्कामतीत्यादि प्राग्वत् । अत्र च बाहुवल्यादिनवनवतिभ्रातराख्यानामात्मसात्करणपूर्वकं चक्ररत्नस्यायुधशालायां प्रवेशनमन्यत्र प्रसिद्धमपि सूत्रकारेण नोक्तमिति नोच्यते इति, एवं विहरतस्तस्य यदुदपद्यत तदाह-‘तए ण’मित्यादि, ततः तस्य भरतस्य राज्यधुरं चिन्तयतोऽन्यदा कदाचिदयमेतद्रूपः-उक्तविशेषणविशिष्टः सङ्कल्पः समुदपद्यत, स च कः सङ्कल्प इत्याह-‘अभिजिए ण’मित्यादि, अभिजितं मया निजकवलवीर्यपुरुषकारपरक्रमेण क्षुल्लहिमवद्गिरिसा-

गरमर्यादया केवलकल्पं भरतं वर्यं तच्छ्रेयः खलु ममात्मानं महाराज्याभिपेक्षणाभिपेक्षयितुं—अभिपेक्षं कारयितुं इति
 कृत्वा—भरतं जितमिति विचार्य एवं सम्प्रेक्षते—राज्याभिपेक्षं विचारयति, अथैतद्विचारोत्तरकालीनकार्यमाह—‘संपेक्षित्वा’
 इत्यादि, व्यक्तं, सिंहासने निषद्य यच्चक्रे तदाह—‘निसीइत्ता’ इत्यादि, कण्ठ्यं, किमवादीदित्याह—‘अभिजिष्णु’
 मित्यादि, अभिजितं मया देवानुप्रिया ! निजकवलवीर्यपुरुषकारपरक्रमेण क्षुद्रहिमवद्भिरिसागरमर्यादया केवलकल्पं
 भरतं वर्यं तद्युयं देवानुप्रिया ! मम महाराज्याभिपेक्षं चितरत दत्त कुरुतेत्यर्थः, आवश्यकचूर्णर्यादौ तु भक्त्या सुर-
 नरास्तं महाराज्याभिपेक्षाय विज्ञपयामासुर्भरतश्च तदनुमेने, अस्ति हि अयं विधेयजनव्यवहारो यत्प्रभूणां समयसेवा-
 विधौ ते स्वयमेवोपतिष्ठन्ते, सत्यप्येवंविधे कल्पे यद्भरतस्यात्रानुचरसुरादीनामभिपेक्षज्ञापनमुक्तं तद् गम्भीरार्थिकत्वा-
 दस्मादृशां मन्दमेधसामनाकलनीयमिति । अथ यथा ते अङ्गीचक्रुस्तथाह—‘तए ण’ मित्यादि, ततस्ते षोडश देवसहस्राः
 यावत्शब्दात् द्वात्रिंशद्राजसहस्रादिपरिग्रहः यावद्वाजेश्वरतलवरादिसार्यवाहप्रभृतयः इति, भरतेन राज्ञा इत्युक्ताः
 सन्तो ‘हृष्टुष्टु’ति इहैकदेशदर्शनमपि पूर्णतदधिकारसूत्रदर्शकं तेन हृष्टुष्टुचित्तमाणंदिआ इत्यादिपदानि ज्ञेयानि,
 करतलपरिगृहीतं दशनखं शिरस्यावर्तं मस्तके अञ्जलिं कृत्वा भरतस्य राज्ञः एतं—अनन्तरोदितमर्थं सम्यग्—विनयेन
 प्रतिशृण्वन्ति—अङ्गीकुर्वन्ति, अथ ‘जलाह्वधात्मलाभा कृपिर्जलेनैव वर्द्धत’ इति ज्ञातात्तपसाऽऽप्तं राज्यं तपसैवाभिन-
 न्दतीति चेतसि चिन्तयन् भरतो यदुपचक्रमे तदाह—‘तए ण’ मित्यादि, प्राग्वत्, ‘तए णं से भरहे’ इत्यादि, ततः

स भरतोऽष्टमभक्ते परिणमति सति आभियोग्यान् देवान् शब्दयति शब्दयित्वा च एवमवादीत्, किमवादीदित्याह-
'खिप्पामेव'त्ति क्षिप्रमेव भो देवानुप्रिया ! विनीताया राजधान्या उत्तरपौरस्त्ये दिग्भागे ईशानकोणे इत्यर्थः तस्यात्यन्त-
प्रशस्तत्वात्, अभिषेकाय मण्डपः अभिषेकमण्डपस्तं विकुर्वत विकुर्वन् च मम एतामाज्ञासिं प्रत्यर्पयत, 'तए ण'मित्यादि,
ततस्ते आभियोग्या देवा भरतेन राज्ञा एवमुक्ताः सन्तो हृष्टपुष्टादिपदानि प्राग्वत् एवं स्वामिन् ! यथैव यूयमादिशत
आज्ञया-स्वामिपदानामनुसारेण कुर्म इत्येवंरूपेण विनयेन वचनं प्रतिशृण्वन्ति-अभ्युपगच्छन्ति, 'पडिसुणिता'
इत्यादि, प्रतिश्रुत्य च विनीताया राजधान्या उत्तरपौरस्त्यं दिग्भागमपक्रामन्ति-गच्छन्ति, अपक्रम्य च वैक्रियसमुद्-
घातेन-उत्तरवैक्रियकरणार्थकप्रयत्नविशेषेण समवघ्नन्ति-आत्मप्रदेशान् दूरतो विक्षिपन्ति, तत्स्वरूपमेव व्यनक्ति-
सङ्घेयानि योजनानि दण्ड इव दण्डः-ऊर्ध्वाधआयतः शरीरवाहल्यो जीवप्रदेशस्तं निसृजन्ति-शरीराद्धहिर्निष्काश-
यन्ति निसृज्य च तथाविधान् पुद्गलान् आददते इति, एतदेव दर्शयति, तद्यथा-रत्नानां-कर्केतनादीनां याव-
त्पदात् 'वइराणं वेरुलिआणं लोहिअक्खाणं मसारगल्लाणं हंसगब्भाणं पुलयाणं सोगन्धिआणं जोईरसाणं अंजणाणं
अंजणपुलयाणं जायरूवाणं अंकाणं फलिहाण'मिति संग्रहः, रिष्टाणमिति साक्षादुपात्तं, एतेषां सम्बन्धिनो यथावाद-
रान्-असारान् पुद्गलान् परिशातयन्ति-त्यजन्ति यथासूक्ष्मान्-सारान् पुद्गलान् पर्याददते-गृह्णन्ति पर्यादाय च
चिकीर्षितनिर्माणार्थं द्वितीयमपि वारं वैक्रियसमुद्घातेन समवघ्नन्ति, समवहत्य च बहुसरमरमणीयं भूमिभागं विकु-

र्धन्ति, तद्यथा—‘से जहा गामए आलिगपुक्खरे इवा’ इत्यादि, सूत्रतोऽर्थतश्च प्राग्वत्, ननु रत्नादीनां पुद्गला औदा-
 रिक्तास्ते च वैक्रियसमुद्धाने कथं ग्रहणार्हाः?, उच्यते, इह रत्नादिग्रहणं पुद्गलानां सारतामात्रप्रतिपादनार्थं, न तु
 तदीयपुद्गलग्रहणार्थं, ततो रत्नादीनामिवेति द्रष्टव्यं, अथवा औदारिका अपि ते गृहीताः सन्तो वैक्रियतया परिण-
 मन्ते, पुद्गलानां तत्तत्सामग्रीवशात्तथातथापरिणमनभावादतो न कश्चिद्दोष इति, पूर्ववैक्रियसमुद्घातस्य जीवप्रयत्न-
 रूपत्वेन क्रमक्रममन्दमन्दतरभावापन्नत्वेन क्षीणशक्तिकत्वात् इष्टकार्यासिद्धेः, अथ समभूभागे ते यच्चक्रुस्तदाह—
 ‘तस्स ण’मित्यादि, तस्य बहुसमरमणीयस्य भूमिभागस्य बहुमध्यदेशभागे अत्र महान्तमेकमभिपेकमण्डपं विकुर्वन्ति
 अनेकस्तम्भशतसन्निविष्टं यावत्पदात् राजप्रश्रीयोपाद्गतसूर्याभदेवयानविमानवर्णको ग्राह्यः, स च कियत्पर्यन्तमि-
 त्याह—यावद् गन्धवर्त्तिभूतमिति विशेषणं, अत एव सूत्रकृदेव साक्षादाह—प्रेक्षागृहमण्डपवर्णको ग्राह्य इति, एतत्सूत्र-
 व्याख्ये सिद्धायतनादिवर्णके प्राग्दर्शिते इति नेहोच्येते, ‘तस्स ण’मित्यादि, तस्याभिपेकमण्डपस्य बहुमध्यदेशभागे
 अत्र—अस्मिन् देशे महान्तमेकमभिपेकपीठं विकुर्वन्ति अच्छं अस्तरजरूत्वात् श्लक्ष्णं सूक्ष्मपुद्गलनिर्मितत्वात्,
 ‘तस्स ण’मित्यादि, वापीत्रिमोपानप्रतिरूपकवर्णकवदत्र वर्णव्यासो ज्ञेयः यावत्तोरणवर्णनं । अथाभिपेकपीठभूमिवर्ण-
 नादि प्रतिपादयन्नाह—‘तस्स ण’मित्यादि, तस्याभिपेकपीठस्य बहुसमरमणीयो भूमिभागः प्रज्ञप्तः, तस्य समभूभागस्य
 मध्ये एकं महत् सिंहासनं विकुर्वन्ति तस्य वर्णकव्यासो विजयेदेवसिंहासनस्येव ज्ञेयः यावद्द्वान्नां वर्णको यत्र तद्वाम-

वर्णकं सम्पूर्णं समस्तं सूत्रं वाच्यमिति शेषः, एनमेवार्थं निगमयन्नाह—‘तए ण’मित्यादि, ततो—भरताज्ञानन्तरं ते देवा उक्तविशेषणविशिष्टमभिषेकमण्डपं विकुर्वन्ति विकुर्वन् च यत्रैव भरतो राजा यावत्पदात् ‘तेणेव उवागच्छन्ति २ एअमाणत्तिअं’ इति ग्राह्यं, ‘तए ण’मित्यादि, व्यक्तं, अथैतत्समयोचितं भरतकृत्यमाह—‘तए ण’मित्यादि, प्राग्वत्, ‘तए ण’मिति ततस्तस्य भरतस्य राज्ञः आभिषेक्यं हस्तिरत्नमारूढस्य सत इमान्यष्टावष्टौ मङ्गलैकानि पुरतः सम्प्रस्थितानीति शेषः, अथ ग्रन्थलाघवार्थमतिदिशति—य एव गमो विनीतां प्रविशतः स एव तस्य निष्कामतोऽपि भरतस्य, कियदन्तमित्याह—यावदप्रतिबुध्यन् २ विनीतां राजधानीं मध्यमध्येन निर्गच्छति, शेषं व्यक्तं, ततः किं चक्रे इत्याह—‘पचोरुहिता इत्थीरयणेण’मित्यादि, ततः स भरतो राजा स्त्रीरत्नेन सुभद्रया द्वात्रिंशता ऋतुकल्याणिकासहस्रैः द्वात्रिंशता जनपदकल्याणिकासहस्रैः द्वात्रिंशता द्वात्रिंशद्भैरवैर्नाटकसहस्रैः साङ्गं संपरिवृतोऽभिषेकमण्डपमनुप्रविशति अनुप्रविश्य च यत्रैवाभिषेकपीठं तत्रैवोपागच्छति उपागत्य चाभिषेकपीठमनुप्रदक्षिणीकुर्वन् २ ‘स्वामिदृष्टे भक्तजनः प्रमोदतेतरा’मिति आभियोगिकसुरमनस्तुष्ट्युत्पादनहेतोरित्थमेव सृष्टिक्रमाच्च पौरस्त्येन त्रिसोपानकंप्रतिरूपकेण आरोहति, आरुह्य च यत्रैवं सिंहासनं तत्रैवोपागच्छति उपागत्य च पूर्वाभिमुखः सन्निपण्णः—सम्यग् यथौचित्येनोपविष्टः, अथानुचरा राजादयो यथोपचेरुस्तथाऽऽह—‘तए ण’मित्यादि, ततस्तस्य भरतस्य राज्ञो द्वात्रिंशद्राजसहस्राणि यत्रैवाभिषेकमण्डपः—तत्रैवोपागच्छतीत्यादि व्यक्तं, नवममभिषेकपीठं अनुप्रदक्षिणीकुर्वन्तः २ उत्तरत आरोहतां प्रदक्षिणाकरणे-

नैव सृष्टिक्रमस्य जायमानत्वात्, 'तए ण'मित्यादि पाठसिद्धं, तए ण'मित्यादि ततः स भरतो राजा आभियोग्यान्
 देवान् शब्दयित्वा एवमवादीत्—क्षिप्रमेव भो देवानुप्रिया! मम महान् अर्थो—मणिकनकरत्नादिक उपयुज्यमानो
 यस्मिन् स तथा ते महान् अर्थः—पूजा यत्र स तथा ते महं—उत्सवमर्हतीति महार्हस्तं महाराज्याभियेकमुपस्थापयत—
 सम्पादयत, आज्ञासास्ते यच्चकुस्तदाह—'तए ण'मित्यादि, ततः—आज्ञप्त्यनन्तरं ते आभियोग्या देवा भरतेन राजा एव-
 मुक्ताः सन्तो हृष्टपुष्टचित्तेत्यादिरानन्दालापको ग्राह्यः यावत्पदात् 'करयलपरिगहिजं दसणहं सिरसावत्तं मत्थए अंजलिं
 कट्टु एवं देवो तहत्ति आणाए विणएणं वयणं पडिसुणेंति २ ता' इति ग्राह्यं, व्याख्या च प्राग्वत्, अत्रोतिदेशसू-
 त्रमाह—एवं—इत्थंप्रकारमभियेकसूत्रं यथा विजयस्य—जम्बूद्वीपविजयद्वाराधिपदेवस्य तृतीयोपादे उक्तं तथाऽत्रापि ज्ञेय-
 मिति, अत्र च सर्वाभियेकसामग्री वक्तव्या, सा चोत्तरत्र जिनजन्माधिकारे वदयते, तत्र तत्सूत्रस्य साक्षाद्देशितत्वात्,
 तथापि स्थानाशून्यार्थं तथाशब्दसूचितसंग्रहदर्शनार्थं किञ्चिल्लिख्यते, तदपि लाघयार्थं संस्कृतरूपमेव युक्तमिति
 तथैव दृश्यते, अष्टसहस्रं मौवर्णिककलशानां तथा रूप्यमयकलशानां तथा मणिमयकलशानामित्याद्यष्टजातीयकलशानां
 एवं भृङ्गाराणां आदर्शानां स्थालानां पात्रीणां सुप्रतिष्ठानां मनोगुलिकानां वातकरकाणां चित्ररत्नकरण्डकानां पुष्पचन्द्रे-
 रीणां यावलोमहस्तकचन्द्रेरीणां पुष्पपटलकानां यावलोमहस्तपटलकानां सिंहामनानां छत्राणां चामराणां समुद्रकानां
 ध्वजानां धूपकुड्युकानां प्रत्येकमष्टसहस्रं विकुर्वन्ति विकुर्वन् च स्वाभाविकान् वैक्रियांश्चैतान् पदार्थान् गृहीत्वा

क्षीरोदे उदकमुत्पलादीनि च गृह्णन्ति, पुष्करोदे तथैव, ततो भरतैरावतयोर्मगधादितीर्थत्रये उदकं मृदं च ततस्तयो-
र्महानदीपूदकं मृदं च ततः क्षुल्लहिमाद्रौ सर्वतूवरसर्वपुष्पादीनि, ततः पद्मद्रहपुण्डरीकद्रहयोरुदकमुत्पलादीनि च, एवं
प्रतिवर्षं महानद्योरुदकं मृदं च प्रतिवर्षधरं च सर्वतूवरसर्वपुष्पादीनि च द्रहेषु च उदकोत्पलादीनि वृत्तवैताल्येषु च
सर्वतूवरादीनि विजयेषु तीर्थोदकं मृदं च वक्षस्कारगिरिषु सर्वतूवरादीन् तथा अन्तरनदीषु उदकं मृदं च, ततो मेरौ
भद्रशालवने सर्वतूवरादीन् ततो नन्दनवने सर्वतूवरादीन् सरसं च गोशीर्षचन्दनं ततः सौमनसवने सर्वतूवरादीन्
सरसं च गोशीर्षचन्दनं दिव्यं च सुमनोदाम ततः पण्डकवने सर्वतूवरपुष्पगन्धादीन् गृह्णन्ति, गृहीत्वा चैकतः
एकत्र मिलन्ति, एकत्र मिलित्वा यत्रैव दक्षिणार्द्धभरतवर्षं यत्रैव च विनीता राजधानी तत्रैवोपागच्छन्ति, उपागत्य च
विनीतां राजधानीमनुप्रदक्षिणीकुर्वन्तः २ यत्रैवाभियेकमण्डपो यत्रैव च भरतो राजा तत्रैवोपागच्छन्ति उपागत्य च
तत् पूर्वोक्तं महार्थं महार्हं महार्हं महाराज्याभियेकोपयोगिक्षीरोदकाद्युपस्करमुपस्थापयन्ति-उपढौकयन्ति । अथोत्तरकृ-
त्यमार्हं—‘तए ग’मित्यादि, ततस्तं भरतं राजानं द्वात्रिंशद्राजसहस्राणि शोभने-निर्दोषगुणपोषे ‘तिथिकरणदिचस-
नक्षत्रमुहूर्ते’ तिथ्यादिपदानां समाहारद्वन्द्वस्ततः सप्तम्येकवचनं, तत्र तिथिः-रिक्तार्केन्दुदग्धादिदुष्टतिथिभ्यो भिन्ना
तिथिः करणं-विविष्टिदिवसो दुर्दिनग्रहणोत्पातदिनादिभ्यो भिन्नदिवसः नक्षत्रं-राज्याभियेकोपयोगि श्रुत्यादित्रयोदश-
नक्षत्राणामन्यतरत्, यदाह-“अभिपिक्तौ महीपालः, श्रुतिज्येष्ठालघुभुवैः । मृगानुराधापौष्णैश्च, चिरं जास्ति वसुन्ध-

राम् ॥ १ ॥ "इति, मुहूर्तः—अभियेकोक्तनक्षत्रगमानन्दैव इति, गर्भव विनागमाह—उत्तरप्रोष्ठपदा—उत्तरभद्रपदा नक्षत्रं
 तस्य विजयो नाम मुहूर्तः—अभिजिदाह्वय. क्षणसम्मिन्, जयं भावः—मुहूर्तापरपर्यायः पञ्चदशक्षणालम्बके विरमेऽष्टम-
 क्षणः. तद्वक्षणं चेदं ज्योतिःजात्रप्रसिद्धं—“द्वौ यामौ घटिकाहीनौ, द्वौ यामौ घटिकाहिनां । विजयो नाम योगोऽयं.
 सर्वकार्यप्रसाधकः ॥ १ ॥” ततमैः पूर्वोक्तैः स्वाभाविकैरुत्तरार्धैश्च नरकमन्त्रे आश्रयभूते प्रतिष्ठानं—स्थितिर्यथा ते
 तथा तैः सुरभिरवारिप्रतिपूर्णेः. अत्र ‘चंद्रणक्षराचपट्टिं आपिच्छंतेऽगुणं पञ्चगुणलपिहानेति कस्यच्यपरिगृह्णति
 अट्टमहर्मेणं तोरणिजकलमाणं जात्र अट्टमहर्मेणं भोमेज्जाण’मित्यादिहो ग्रन्थो गायत्र्यदनयात्र उच्यते निनन-
 न्माभियेकप्रकरणे व्याख्यास्यते तत्रास्य माध्याह्निकेतिहात्, वास्यतद्दलयं च हरणक्षियाधिभागो दृश्यते, उक्तप्रियोप-
 णविशिष्टैः कलशैः सर्वोदकमर्चमृत्सर्वाधिप्रभृतिनस्तुभिर्येकता २—गरीयसा २ राग्याभियेकेणाभियोगान्ति, अभियेको
 यथा विजयस्य जीवाभियोगोपादे उक्तमथाज्ज नोक्तव्यः, अभियस्य ७ प्रत्येकं २ प्रतिद्वयं यात्रपरात् ‘करयन्त्रारि-
 मगहित्रं सिरमात्रं मत्थप’ इति प्राण्यं, अंजलिं कुर्या ताभिरिष्टाभिः अत्रापि ‘कंताति जात्र रगतिं अभिणंदता य
 अभिगुणंता य एवं तयानी—जय २ गंदा जय जय भद्रा ! भद्रं ते अजिभं जिगाहि’ इत्यादिहो ग्रन्थस्तथा प्राणो यथा
 विनीतां प्रविशतो भरतस्वार्थार्थिप्रसुरयाचकजनैर्गशीरित्यर्थार् गम्यं भणितं, विरत्पर्यन्तमित्याह—यायद्विरेनि-
 कृता जय २ अचंद्रं प्रयुजन्ति, नन्वन सुवेदभिरैकमूत्रं जीवाभियोगतमिजयदेवगिरे हस्तुवानिदेवेनोक्तं, नान्प्रतीन-

तदीयादर्शेषु च 'अट्टसएणं सोवणिणअकलसाण'मित्यादि दृश्यते, अत्र च वृत्तौ 'अट्टसहस्सेणं सोवणिणअकलसाण'मित्यादि दर्शितं तत्कथमनयोर्न विरोधः?, उच्यते, जीवाभिगमवृत्तौ तानेव विभागतो दर्शयति, अट्टसहस्त्रेण सौवर्णिकानां कलशानामट्टसहस्त्रेण रूप्यमयानां कलशानां अट्टसहस्त्रेण मणिमयानामित्यादिपाठाग्रयेनात्र लिखितत्वान्न दोषः, यदि चात्र कलशानामष्टोत्तरशतसङ्ख्या स्यात्तदा तत्रैव सर्वसङ्ख्या अष्टभिः सहस्रैरित्युत्तरग्रन्थोऽपि नोपपद्येत, किं च-दृश्यमान-तत्सूत्रे विकुर्वणाधिकारे अट्टसहस्त्रं सोवणिणअकलसाणं जाव भोमेज्जाणमित्यादि, अभिषेकक्षणे तु अट्टसएणं सोवणिण-अकलसाणमित्यादीत्यपि विचार्य । अथ शेषपरिच्छेदाभिषेकवक्तव्यतामाह—'तए ण'मित्यादि, ततो-द्वात्रिंशद्राज-सहस्राभिषेकानन्तरं भरतं राजानं सेनापतिरत्नं यावत्पदात् गाहावइरयणे वहुइरयणे इति ग्राह्यं, गृहपतिवर्द्धकिंपु-रोहितरत्नानि त्रीणि च पट्टानि-पट्टाधिकानि सूपशतानि अष्टादश श्रेणिप्रश्रेणयः अन्ये च बहवो यावच्छब्दात् राजे-श्वरादिपरिग्रहः, ततो राजेश्वरतलवरमाडम्बिअकौटुम्बिकेभ्यश्चेष्टिसेनापतिसार्थवाहप्रभृतय एवमेव-राजानं द्वा-भिषिच्छन्ति, तैर्वरकमलप्रतिष्ठानैस्तथैव कलशविशेषणादिकं ज्ञेयं, यावदभिनन्दन्ति अभिषुवन्ति च, ततः षोडशदे-वसहस्राः एवमेव-उत्कन्यायेनाभिषिच्छन्ति, यत्तु आभियोगिकसुराणां चरमोऽभिषेकः तद्भरतस्य मनुष्येन्द्रत्वेन मनु-ष्याधिकारान्मनुष्यकृताभिषेकानन्तरभावित्वेनेति बोध्यं, यद्वा देवानां चिन्तितमात्रतदात्वसिद्धिकारकत्वेन पर्यन्ते तथाविधोत्कृष्टाभिषेकविधानार्थमिति, ऋषभचरित्रादौ तु पूर्वमपि देवानामभिषेकोऽभिहित इति, अत्र यो विशेषस्त-

माह—‘णवर’मिति, अयं विशेषः—आभियोगिकसुराणामपरेभ्योऽभिषेचकेभ्यः पक्षमलया—पक्षमलया सुकुमारया च अत्र
 यावत्पदग्राह्यमिदं ‘गन्धकासाइआए गायान् लूहेति सरसगोसीसचन्दणेणं गायान् अणुलिंपति २ त्ता नासाणीसास-
 वायवोज्ञं चक्खुहरं घणफरिसजुत्तं हयलालापेलवाइरेगं धवलं कणगलदअंतकम्मं आगासफलिहसरिसण्भं अहयं
 दिव्वं देवदूसजुअलं णिअंसावैति २ त्ता हारं पिणद्धेति २ त्ता एवं अद्धहारं एगावलं मुत्तावलं रयणावलं पालम्भं
 अंगयाइं तुडिआइं कडयाइं दसमुहिआणंतगं कडिसुत्तगं वेअच्छगसुत्तगं मुरयिं कंठमुरविं कुण्डलाइं चूडामणिं चित्त-
 रयणुकुंडं’ति, अत्र व्याख्या—गन्धकायापिकया—सुरभिगन्धकपायद्रव्यंपरिकर्मितया लघुगाटिकया इति गम्यं, गात्रा-
 णि—भरतशरीरावयवान् रूक्षयन्ति, रूक्षयित्वा च सरसेन गोशीर्षचन्दनेन गात्राण्यनुलिम्पन्ति, अनुलिप्य च देवदू-
 प्ययुगलं निवासयन्ति—परिधापयन्तीति योगः, कयम्भूतमित्याह—नासिकानिःश्वासनातेन वाह्यं—दूरापनेयं श्लक्ष्णतर-
 मित्यर्थः, अयमर्थः—आस्तां महावातः नासावातोऽपि स्ववलेन तद्ब्रह्मयुगलं अन्यत्र प्रापयति, चक्षुर्हरं रूपातिशयत्वात्
 अधवा चक्षुर्द्धरं—चक्षुरोधकं घनत्वात्, अतिशायिना वर्णेन स्पर्शनं च युक्तं हयलालो—अश्वमुखजलं तस्मादपि पेलवं—
 कोमलमतिरेकेण—अतिशयेन अतिविशिष्टमुदुत्वलघुत्वगुणोपेतमिति भावः धवलं प्रतीतं कनकेन खचितानि—विच्छु-
 रितानि अन्तकर्मणि—अखलर्योर्वानलक्षणानि यस्य तत् तथा आकाशस्फटिको नाम—अतिस्वच्छस्फटिकविशेषस्तत्स-
 दृशप्रभं अहतं दिव्यं निवास्य च हारं पिनहन्ति—ते देवाश्चक्रिणः कण्ठपीठे वसन्ति, ‘एव’मिति एतेनाभिलापेनाद्ध-

हारादीनि वाच्यानि यावन्मुकुटमिति, तत्र हारार्द्धहारौ प्रतीतौ, एकावली प्राग्वत्, मुक्तावली-मुक्ताफलमयी कनका-
वली-कनकमणिमयी रत्नावली-रत्नमयी प्रालम्बः-तपनीयमयो विचित्रमणिरत्नभक्तिचित्र आत्मप्रमाण आभरण-
विशेषः अङ्गदे त्रुटिके च प्राग्वत् कटके प्रसिद्धे दशमुद्रिकानन्तकं-हस्तांगुलिमुद्रादशकं कटिसूत्रकं-पुरुषकट्याभरणं
वैकक्ष्यसूत्रकं-उत्तरासङ्गं परिधानीयं-शृङ्खलकं मुरवी-मृदङ्गाकारमाभरणं कण्ठमुरवी-कण्ठासन्नं तदेव कुण्डले व्यक्ते
चूडामणिः प्राग्वत् चित्ररत्नोत्कटं-विचित्ररत्नोपेतं मुकुटं व्यक्तं । 'तथणंतरं च णं ददरमलय' इत्यादि, तदनन्तरं ददर्न-
मलयसम्बन्धिनो ये सुगन्धाः-शोभनचासास्तेषां गन्धः-शुभपरिमलो येषु ते तथा तैर्गन्धैः-काश्मीरकपूरकस्तूरीप्र-
भृतिगन्धवद्भ्यः प्रकरणाद्रसभावमापादितैरभ्युक्षन्ति-सिञ्चन्ति ते देवा भरतं, कोऽर्थः ?-अनेकसुरभिद्रव्यमिश्रधुसु-
णरसच्छटकान् कुर्वन्ति, भरतवाससीति भावः, क्वचित् 'सुगन्धगन्धिर्गन्धिं गन्धेहिं मुकुडंति' इति पाठस्तत्र भृकुडंतीति-
उद्धूलयन्ति, गन्धैः सुरभिचूर्णैः-सुरभिचूर्णं भरतोपरि क्षिपन्ति दिव्यं चः समुच्चये सुमनोदाम-कुसुममालां पिनह्यन्ति-
किञ्चिदुना ? उक्तेनेति गम्यं, 'गुण्डिमवेष्टिम' यावत्पदात् 'पूरिमसंघादमेणं चउविहेणं मङ्गेणं कपुरुक्खयंपिव समलं-
क्रिय' इति ग्राह्यं, अत्र व्याख्या-ग्रन्थनं ग्रन्थस्तेन निर्वृतं ग्रन्थिमं, भावादिमप्रत्ययः, यत् सूत्रादिना ग्रन्थ्यते तद् ग्रन्थि-
ममिति भावः, ग्रन्थितं सद्देश्यते यत्तद् वेष्टिमं, यथा पुष्पलंबूसको गेन्दुक इत्यर्थः, पूरिमं येन वंशगलाकादिमयपञ्च-
रादि पूर्यते संघातिमं यत्परस्परतो नालं संघाल्यते, एवंविधेन चतुर्विधेन कल्पवृक्षमिवालङ्कृतविभूषितं भरत-

चक्रिणं कुर्वन्ति ते देवाः । अथ कृताभियेको यच्चक्रे तदाह—‘तए ण’मित्यादि, ततः स भरतो राजा महता २ अति-
शाधिना राज्याभियेकेणाभियिक्तः सन् कौटुम्बिकपुरुषान् शब्दयति शब्दयित्वा चैवमवादीत्, तदेवाह—क्षिप्रमेव भो
देवानुप्रिया ! यूयं हस्तिस्कन्धवरगताः विनीतायाः राजधान्याः शुद्राटकत्रिकचतुर्कचत्तरादिषु प्राग्व्याख्यातेषु आस्पदेषु
महता २ शब्देनोद्घोषयन्तो—जल्पन्तो जल्पन्तः, अत्र शत्रन्तस्यापि अविचक्षणान्न कर्मनिर्देशः, आभीक्ष्ण्ये द्विवचनं, उ-
च्छुल्कं यावद् द्वादश संवत्सराः कालो मानं यस्यातीति द्वादशसंवत्सरिकस्तं प्रमोदहेतुत्वात् प्रमोदः—उत्सवस्तं घोषयत
घोषयित्वा च ममैतामाज्ञसिकां प्रत्यर्पयत, उच्छुल्कादिपदव्याख्या प्राग्वत्, अथ ते आज्ञसाः यथा प्रवृत्तवन्तस्तथाऽऽह—
‘तए ण’मिति, ततस्ते कौटुम्बिकपुरुषा भरतेन राज्ञा एवमुक्ताः सन्तो हृष्टतृप्तचित्तानन्दिताः ‘हरिसप्तस’त्ति हर्षवश-
विसर्पद्भृदयाः विनयेन वचनं प्रतिशृण्वन्ति प्रतिश्रुत्य च क्षिप्रमेव हस्तिस्कन्धवरगताः यावत्पदात् ‘विणीआए राय-
हाणीए सिंघाडगतिगे’त्यादि ग्राह्यं, किंवदंतमित्याह—यावद् घोषयन्ति २ ता च एतामाज्ञसिका प्रत्यर्पयन्ति ॥ अथ
भरतः किं चक्रे इत्याह—‘तए ण’मिति, ततः स भरतो राजा महता २ राज्याभियेकेणाभियिक्तः सन् सिंहामनादभ्यु-
त्तिष्ठति अभ्युत्थाय च स्त्रीरत्नेन यावत् ‘वत्तीमाए उडुकुड्ढाणिआसहस्तेहि वत्तीमाए जणवयकड्ढाणिआसहस्तेहि
वत्तीसाए वत्तीसइवद्धेहि’ इति ग्राह्यं, द्वात्रिंशता द्वात्रिंशद्भैर्नादकसहस्रैः माज्जं संपरिवृतोऽभियेकपीठात् पौरस्त्वेन
त्रिसोपानप्रतिरूपकेण प्रत्यवरोहति प्रत्यवरुह्य चाभियेकमण्डपात् प्रतिनिष्क्रामति प्रतिनिष्क्रम्य च यत्रैवाभियेक्यं

हस्तिरत्नं तत्रैवोपागच्छति उपागत्य चाञ्जनगिरिकूटसन्निभं गजपतिं यावच्छब्दात् नरवइति ग्राह्यं, नरपतिरारूढः, तदनु अनुचरजनो यथाऽनुवृत्तत्वांस्तथाह—‘तए ण’मित्यादि, व्यक्तं, अथ यया युक्त्या चक्री विनीतां प्रविवेश तामाह—‘तए ण’मित्यादि, ततस्तस्य भरतस्य राज्ञ आभिषेक्यं हस्तिरत्नमारूढस्य सत इमान्यष्टाष्टमङ्गलकानि पुरतो यावच्छब्दाद्यथानुपूर्व्यां संप्रस्थितानि, अत्र ग्रन्थविस्तरभयादतिदेशमाह—योऽपि चातिगच्छतो—विनीतां प्रविशतः क्रमः—परिपाटी प्रथमोऽधस्तनसूत्रोक्तो भरतविनीताप्रवेशवर्णकः कुबेरदृष्टान्तभावितसूत्रावसानः स एव क्रम इहापि सत्कारवि-रहितो नेतव्यः, अयं भावः—पूर्वं प्रवेशे षोडशदेवसहस्रद्वात्रिंशद्राजसहस्रादीनां सत्कारो यथा विहितस्तथा नात्रेति, अस्य च द्वादशवार्षिकप्रमोदनिर्वर्तनोत्तरकाल एवावसरप्राप्तत्वात्। अथ गृहागमनानन्तरं यो विधिस्तमाह—‘तए णं से भरहे राया मज्जणघर’मित्यादि, निगदसिद्धं प्राग् बहुशो निगदितत्वात्, एवं च प्रतिदिनं नवं २ राज्याभिषेकम-होत्सवं कारयतस्तस्य द्वादश वर्षाण्यतिक्रान्तानि, ग्रंथजयमाहात्म्यादौ तु ‘राज्याभिषेकोत्सवस्थाने राज्याभिषेक एव द्वादशवार्षिकोऽभिहित इति, अथ तदुत्तरकाले यत्कृत्यं तदाह—“तए णं’मित्यादि प्राग्वत् ॥ ननु सुभूमचक्रवर्तिनः पृथुरामहतक्षत्रियदाढाभृतस्थालमेव चक्ररत्नतया परिणतमिति श्रुतेश्चक्ररत्नानामनियतोत्पत्तिस्थानकत्वं ज्ञायते, तेन प्रस्तुतप्रकरणे तेषां कोत्पत्तिरित्याशङ्क्याह—अथ चतुर्दशरत्नाधिपतेर्भरतस्य यानि रत्नानि यत्रोदपद्यंत तत्तथाऽऽह—

भरद्वाज रण्णो चक्ररयणे १ दडरयणे २ असिरयणे ३ छत्तरयणे ४ एते णं चत्तारि पणिंदियरयणे आउद्धरमालाए समुप्पण्णा,

श्वशस्कारे
भरतस्य
चक्रवर्ति-
त्वाभिषेकः
छ. ६८

॥२७६॥

चम्बरयणे १ मणिरयणे २ कागजिरयणे ३ णव य महाणिहो ११ ण विरित्तमसि समुत्पण्णा, सेणावहरयणे १ गाश्रावहरयणे २
 वद्धहरयणे ३ पुरोहिअरयणे ४ एण ण चत्तारि मणुअरयणा विणीआए रायहाणीए समुत्पण्णा, आसरयणे १ दन्तिवरयणे २
 एण ण दुबे पच्चिदिअरयणा वेअस्सगिरिपायमूले समुत्पण्णा, मुभवा इन्धीरयणे उत्तरिआए सिआहरसंतीए समुत्पण्णे (मूत्र ६८)
 'भरहस्स रण्णे' इत्यादि, भरतस्य राज्ञश्चाकादीनि चत्थारि एकेन्द्रियरत्नानि आयुधसालायां समुत्पन्नानि-लब्धस-
 ताकानि जातानि एवमुत्तरसूत्रेऽपि बोध्यं, तेन चर्म्मरत्नादीनि नम महानिधयश्च एतानि श्रीगृहे-भाण्डागारे समुत्प-
 न्नानि-लब्धसत्ताकानि जातानीत्यर्थः, इत्थं च निधयः शान्धतभायरूपाः कथमुत्पद्यन्ते इत्याशङ्का निरस्ता, ननु इदं
 सूत्रं 'पादाभःस्थितयस्तस्य, नचापि निधयोऽनिशम् । हेमाञ्जानीय वृषभप्रभोर्धिहरतोऽभनन् ॥ १ ॥' इति क्रयभच-
 रित्रवचनेन अत्रैव पूर्वसूत्रेण च सह कथं न विरुध्यते ?, उच्यते, राज्ञां यत्र तत्र स्थितमपि कोशद्रव्यं कोश एव
 कथ्यत इति लौकिकव्यवहारस्य सुप्रसिद्धत्वात् न दोषः, सेनागत्यादिमनुजरत्नानि चत्थारि विनीताया समुत्पन्नानि,
 अम्बरबहुस्तिरस्त्रे एते द्वे पञ्चेन्द्रियतिर्यगुरस्त्रे वेताङ्गगिरिः पादमूले-मूलभूसौ समुत्पन्ने, सुभद्रानाम स्त्रीरक्षं उत्तरस्यां
 विद्याधरत्रेण्यां समुत्पन्नं ॥ अथ पट्टसण्डं पालयंश्चक्री यथा प्रवच्यते तथाह-

तए णं से भरहे राया चउइस्सण्हं रयगाण णवण्हं मठाणिदीणं सोउवण्हं देवमादस्सीणं बभीमाए रावसहस्मानं बसीमाए उटु-
 कळणिआसहस्माणं बसीमाए अणवयकळणिआयहस्माण बसीसाए बसीमइवद्वाण गाडगसहस्माणं निण्हं सट्ठीणं सूयारनगाणं
 अट्टारसण्हं मेणिपसेणीणं चउरासीइए आयसयसहस्माण चउरासीइए वृत्तिसयबहस्माणं चउरासीइए रहसयमइस्स्याण उण्वयउइए

मणुस्सकोडीण वावत्तरीए पुरवरसहस्साणं वत्तीसाए जणवयसहस्साणं छण्णउइए गामकोडीणं णवणउइए दोणमुहसहस्साण अहं-
यालीसाए पट्टणसहस्साणं चउवीसाए कच्चडसहस्साणं चउवीसाए मडंवसहस्साणं वीसाए आगरसहस्साणं सोलसण्हं
खेडसहस्साणं चउदसण्हं सवाहसहस्साण छप्पण्णाए अंतरोदगाण एगणपण्णाए कुरज्जाण विणीआए रायहाणीए चुल्लहिमवतगि-
रिसागुरमेरागस्स केवलकप्पस्स भरहस्स वासस्स अण्णेसिं च वहुण राईसरतलवर जाव सत्थवाहप्पभिईण ओहिवच्चं पोरेवच्चं
भट्टित्त सामित्त महत्तरगत आणार्ईसरसेणावच्च कारेमाणे पालेमाणे ओहयणिहएसु कंटएसु उट्टिअमलिएसु सन्वसत्तुसु णिलिएसु
भरहाहिचै णरिंदे वरचदणचच्चिअगे वरहारइअवच्छे वरमउडविसिट्टए वरवत्थभूसणधरे सन्वोउअसुरहिळुसुमवरमल्लसोमि-
असिरे वरणाडगनाडइज्जवरइत्थिगुम्म सट्ठि सपरिवुडे सबोसहिसव्वरणसन्वसमिइसमग्गे संपुण्णमणोरेहे हयामित्तमाणमहणे
पुच्चकयतवप्पभावनिविट्टसचिअफेले भुजइ माणुस्सए सुहे भरहे णामधेजेत्ति (सूत्रं ६९)

‘तए ण’मिति, ततः—पट्खण्डभरतसाधनानन्तरं स भरतो राजा चतुर्दशरत्नादीनां सार्धवाहप्रभृत्यन्तानामाधिप-
त्यादिकं कारयन् पालयन् मानुष्यकानि सुखानि भुङ्क्ते इत्यन्वयः, सर्वं प्राग्वत् व्याख्यातार्थं, नवरं पट्पञ्चाशतोऽन्तरो-
दकानां—जलान्तर्वर्तिसन्निवेशविशेषाणां न तु समयप्रसिद्धयुग्मिमनुजाश्रयभूतानां पट्पञ्चाशदन्तरद्वीपानां तेषु कस्या-
प्याधिपत्यस्यासम्भवात्, एकोनपञ्चाशतः कुराज्यानां—भिह्मादिराज्यानामिति, केषु सत्सु सुखानि भुङ्क्ते इत्याह—उपह-
तेषु—विनाशितेषु निहतेषु च—अपहृतसर्वसमृद्धिषु कण्टकेषु—गोत्रजवैरिषु उद्धृतेषु—देशाभिर्वासितेषु मर्दितेषु च—मान-
म्लानि प्रापितेषु सर्वशत्रुषु—अगोत्रजवैरिषु, एतत्सर्वं कुतो भवतीत्याह—निर्जितेषु—भग्नबलेषु सर्वशत्रुषु उक्तद्विप्रकारे-

वैरिषु अत्र सर्वशत्रुष्विति पदं देहलीप्रदीपन्यायेनोभयत्र योज्यं, कीदृशो भरत इत्याह—भरताधिपो नरेन्द्रः चर्चितं-समण्डनं कृतमङ्गं यस्य स तथा, वरहारेण रतिदं-द्रष्टृणां नयनमुखकारि वक्षो यस्य स तथा, वरमुकुटविशिष्टकः, चूर्णो तु 'वरमण्डाविद्धए' इति, तत्र आविद्धं परिहितं वरमुकुटं अनेन स तथा, प्राकृतन्यात् पदव्यत्ययः, वरवस्त्रभूषणधरः सर्वतुक्तसुरभिकुसुमानां माल्यैः-मालाभिः शोभितगिरस्कः वरनाटकानि-पात्रादिममुदायरूपाणि नाटकीयानि च-नाटकप्रतिबद्धपात्राणि वरस्त्रीणां-प्रधानस्त्रीणां गुल्मं-अव्यक्तायवविभागवृन्दं तेन तृतीयालोप आर्पत्वात् साङ्गं सम्परिवृतः सर्वोपध्यः-पुनर्नवाद्याः सर्वरत्नानि-कर्कतनादीनि सर्वसमितयः-अभ्यन्तरादिपर्यदस्ताभिः समग्रः-सम्पूर्णैः, अत एव सम्पूर्णमनोरथः हतानां-पुमर्थनयभ्रष्टत्वेन जीवन्मृतानां अभिवाणा-शत्रूणां मानमथनः, कीदृशानि सुखानि भुङ्क्ते इत्याह—पूर्वकृततपःप्रभावस्य निविष्टसंचितस्य-निकाचिततया संचितस्य तस्यैव भुवफलत्वात्, परनिपातः पदस्यार्पत्वात्, फलानि-फलभूतानि, कीदृशो भरतो?—भरते-अस्मिन् क्षेत्रे प्रथमभरताधिपत्वेन प्रसिद्धं नामधेयं-नाम यस्य स तथा, विज्ञेय्यपदं तु 'तए णं से भरहे राया' इत्यत्रैवोक्तं, अनेनैकवाक्ये द्विविशेष्यपदं कथमित्याशङ्का निरस्ता ॥ अथास्य नरदेवस्य धर्मदेवत्वप्रामासिमूलमाह—

तए णं से भरहे राया अण्णया कयाद् जेणेय मन्णवरे तेणेय उमागच्छड २ ता ताप मस्सिच्च पिअदमणे णरन्द मन्णराग्गो पडिणिस्समइ २ ता जेणेय आरुंसघरे जेणेय सीहामणे तेणेय उमागच्छड २ ता सीहासणत्तराण पुत्थाभिमुदे णिसीअइ २ ता आदंमघरंसि अत्ताण देहमाणे २ चिट्ठइ, तए ण तस्म भरहस्स रण्णे गुभेणं परिणामेण पमत्थेहि अत्तममाणेहि लेमाहि विमुत्त-

माणीहिं २ ईहापोहमगणगवेसणं करेमाणस्स तथावरिज्जाणं कम्माणं खाएणं कम्मरयविकिरणकरं अपुव्वकरणं पविट्टस्स अणते अणु-
त्तरे निव्वाघाए निरावरणे कसिणे पडिपुण्णे केवलवरनाणदसणे समुप्पण्णे, ताए ण से भरहे केवली सयमेवाभरणालंकार ओमुअइ
२ ता सयमेव पंचमुट्ठिअं लोअं करेइ २ ता आयसघराओ पडिणिक्खमइ २ ता अंतेउरमज्झमज्झेणं णिगच्छइ २ ता दसहिं
रायवरसहस्सेहिं सद्धि संपरिवुडे विणीअं रायहाणिं मज्झमज्झेणं णिगच्छइ २ ता मज्झदेसे सुहंसुहेणं विहरइ २ ता जेणेव अट्टा-
वए पव्वते तेणेव उवागच्छइ २ ता अट्टावयं पव्वयं सणिअ २ दुरुहइ २ ता मेघघणसणिक्कासं देवसणिवायं पुढविसिलावट्टयं
पडिलेहेइ २ ता संलेहणाइसणाइसिए भत्तपाणपडिआइक्खिए पाओवगए काल अणवकंखमाणे २ विहरइ, ताए ण से भरहे
केवली सत्तत्तहिं पुव्वसयसहस्साइं कुमारवासमज्झे वसित्ता एग वाससहस्सं मडलिअरायमज्झे वसित्ता छ पुव्वसयसहस्साइं वासस-
हस्सूणगाइ महारायमज्झे वसित्ता तेसीइ पुव्वसयसहस्साइ अगारवासमज्झे वसित्ता एगं पुव्वसयसहस्स देसूणग केवलिपरिआयं
पाडणित्ता तमेव बहुपडिपुण्ण सामन्नपरिआयं पाडणित्ता चउरासीइ पुव्वसयसहस्साइ सव्वाउअं पाडणित्ता मासिएण भत्तेण अपा-
णएण सवणेण णक्खत्तेण जोगमुवागएणं खीणे वेअणिज्जे आउए णामे गोए कालगए वीइक्कते समुज्जाए छिण्णजाइजराभरणवन्धणे
सिद्धे बुद्धे सुत्ते परिणिन्वुडे अंतगडे सव्वदुक्खपहीणे ॥ इति भरतचक्रिचरितं (सूत्र ७०)

‘ताए ण’मित्यादि, ततो-वर्षसहस्रो नपद्पूर्वलक्षावधिसाम्राज्यानुभवानन्तरं स भरतो राजा अन्यदा कदाचिद्यत्रैव
मज्जनगृहं तत्रैवोपागच्छति उपागत्य च यावच्छरीव प्रियदर्शनो नरपतिर्मज्जनगृहात् प्रतिनिष्क्रामति प्रतिनिष्क्रम्य च
स्वपसौन्दर्यदर्शनार्थं यत्रैवादर्शनगृहं यत्रैव च सिंहासनं तत्रैवोपागच्छति उपागत्य च सिंहासनवरगतः पूर्वाभिमुखो

निषीदति निषद्य चादर्शगृहे आत्मानं प्रेक्षमाणः २-तत्र प्रतिविम्बितं सर्वोद्भस्वरूपं पश्यन् पश्यन् प्रतिविम्बितं-आस्ते, अत्र
 च 'व्याख्यातो विशेषप्रतिपत्ति'रित्ययं सम्प्रदायो बोध्यः, तद्यथा-'तत्र च प्रेक्षमाणस्य, स्वं वपुर्भरतेशितुः । अङ्गुल्या
 एकतमस्या, निपताङ्गुलीयकम् ॥ १ ॥ तदङ्गुल्या गलितमध्यङ्गुलीयं महीपतिः । नाज्ञासीद्वर्हिणो वर्हभाराद्वर्हमिवै-
 ककम् ॥ २ ॥ वपुः पश्यन् क्रमेणोक्षाचक्रे तां चत्रयनूर्मिकाम् । अङ्गुली गलितज्योत्स्नां, दिवा शशिकलामिव ॥ ३ ॥
 अहो विशोभा किमसावङ्गुलीति विचिन्तयन् । ददर्श पतितं भूमावङ्गुलीयं नरेश्वरः ॥ ४ ॥ किमन्यान्यपि विशोभान्य-
 ज्ञान्याभरणैर्विना । इति मोक्तुं स आरेभे, भूषणान्यपराण्यपि ॥५॥' इति, एवं प्रवृत्तस्य तस्य किमजनीत्याह-'तए ण-'
 मित्यादि, ततो-वपुर्न्यस्तभूषणमोचनानन्तरं तस्य भरतस्य राज्ञः शुभेन परिणामेन "अन्तःक्लिन्नस्य विष्टाद्यैर्मलैः
 स्रोतोभवैर्वर्हिः । चिन्त्यमानं किमप्यस्य, शरीरस्य न शोभनम् ॥ १ ॥ इदं शरीरं कर्पूरकस्तूरीप्रभृतीन्यपि । द्रुपयत्येव
 पाथोदपयांसूपरभूरिव ॥ २ ॥ यत्प्रातः संस्कृतं धान्यं, तन्मध्याह्ने विनश्यति । तदीयरसनृपन्ने, काये का नाम
 सारता ? ॥३॥" इति शरीरासारत्वभावनारूपया जीवपरिणत्या प्रशस्तैरध्यवसानैः-उक्तस्वरूपैर्मनःपरिणामैः लेख्याभिः-
 शुक्लादिद्रव्योपहितजीवपरिणतिरूपाभिर्विशुद्ध्यन्तीभिः-उत्तरोत्तरविशुद्धिमापद्यमानाभिर्निरावरणवपुर्वै-
 रूप्यविषयकमीहापोहमार्गाणागवेपणं कुर्वतस्तदावरणीयानां-केवलज्ञानदर्शननिबन्धकानां चतुर्णां धातिकर्मणां क्षयेण-
 सर्वथा जीवप्रदेशेभ्यः तदीयपुद्गलपरिशादनेन प्राग्व्याख्यातानुत्तरादिविशेषविशिष्टं केवलज्ञानदर्शनमुत्पन्नमिति,

कीदृशमित्याह—कर्मरजसां विकिरणकरं—विक्षेपकरं, कीदृशस्य भरतस्य ?—अपूर्वकरणं—अनादौ संसारेऽप्राप्तपूर्वं ध्यानं शुक्लध्यानं प्रविष्टस्य प्राप्तस्येत्यर्थः, अत्र च ईहादिपदेषु समाहारद्वन्द्वः, तत्रावग्रहपूर्वकत्वादीहादीनां प्रथमं तदुल्लेखः, तथाहि—अये ! इह निरलंकारे वपुषि शोभा न दृश्यते इत्यवग्रहः, यथा दूरस्थपुरोवर्तिनि वस्तुनि किमिदमिति भावः, अथ सा शोभा औपाधिकी वा नैसर्गिकी वा इत्यवग्रहीतार्थाभिमुखा मतिचेष्टा पर्यालोचनरूपा ईहा, यथा तत्रैव स्थाणुर्वा पुरुषो वा, नन्विद्यं संशयाकारतया संशय एव, स च कथमुत्तरकालभाविस्मयमिश्रयापर-पर्यायस्यापोहस्य हेतुर्भवति, विरुद्धकोट्यवगाहित्वादिति ?, उच्यते, उक्तटकोटिकसंशयरूपत्वेनास्याः सम्भावनारूपाया निश्चयकारणत्वस्याविरुद्धत्वात्, इयमौपाधिक्येव न नैसर्गिकी बाह्यवस्तुसंसर्गजन्यत्वस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात् इति ईहित-विशेषनिर्णयरूपोऽपोहः, यथा तत्रैव स्थाणुरेवायं न पुरुष इति, अस्याः प्रकर्षोपकर्षौ बाह्यवस्तुप्रकर्षोपकर्षानुविधायिनावि-त्यन्वयधर्मालोचनं मार्गणा यथा स्थाणौ निश्चेतव्य इह बह्युत्सर्पणादयो धर्माः सम्भवन्ति, स्वाभाविकत्वे उत्तान-दृशां भारभूतस्याभरणस्य वपुषि धारणबुद्धिर्न स्यादिति गवेपणं, यथा तत्रैव इह शिरःकण्डूयनादयः पुरुषधर्मा न दृश्यन्ते इति, अत्र चेहादीनन्तरेण हानोपादानबुद्धिर्न स्यादिति तद्ग्रहणम् ॥ अथोत्पन्नेकेवलः किं करोतीत्याह—‘तए ण’मित्यादि, ततः—केवलज्ञानानन्तरं स भरतः आसनप्रकम्पावधिना शक्रेण केवलिन ! द्रव्यलिङ्गं प्रपद्यस्व यथाऽहं वन्दे विदधे च निष्क्रमणोत्सवमित्युक्तः सन् स्वयमेवाभरणभूतमलङ्कारं वस्त्रमाल्यरूपमवमुञ्चति—त्यजति, अत्र भूषणा-

लङ्कारस्य पूर्वं त्यक्त्वात् केशालङ्कारस्य च तित्यक्ष्यमाणत्वात् परिशेषात् वस्त्रमाल्यालङ्कारयोरवग्रहः, स्वयमेव पञ्चमुष्टिकं लोचं करोति कृत्वा च उपलक्षणात् सन्निहितदेवतयाऽर्पितं साधुलिङ्गं गृहीत्वा चेति गम्यं, ततः शक्रवन्दिताः सन् आदर्शगृहात् प्रतिनिष्क्रामति प्रतिनिष्क्रम्य च अन्तःपुरमध्यमध्येन निर्गच्छति निर्गत्य च दशमी राजसहस्रैः सार्द्धं संपरिवृतो विनीताया राजधान्या मध्यमध्येन निर्गच्छति निर्गत्य च मध्येदेशे-कोशलदेशस्य मध्ये सुखंसुखेन विहरति । तदनु किं विधत्ते इत्याह—‘विहरित्ता जेणेव अट्ठावण’ इत्यादि, विहत्य च यत्रैवाष्टापदः पर्वतस्तत्रैवोपागच्छति, उपागत्य चाष्टापदं पर्वतं शनैः २ सुविहितगत्या ‘द्वदवस्स न गच्छिज्जा’ इति वचनात् आरोहति आरुह्य च घनमेघसन्निकाशं-सान्द्रजलदश्यामं पदव्यत्ययः प्राकृतत्वात् देवानां सन्निपातः-आगमनं रम्यत्वात् यत्र स तथा तं, पृथिवीशिलापट्टकः-आसनविशेषस्तं प्रतिलेखयति, केवलित्वे सत्यपि व्यवहारप्रमाणीकरणार्थं दृष्ट्या निर्भालयति, प्रतिलिख्य च सिंहावलोकनन्यायेनात्रापि आरोहतीति बोध्यं, संलिख्यते-कृशीक्रियते शरीरकपायाद्यनयेति संल्लेखना-तपोविशेषलक्षणा तस्या जोषणा-सेवना तया जुष्टः-सेवितो झूपितो वा-क्षपितः यः स तथा, प्रत्याख्याते भक्त्याने येन स तथा, कान्तस्य परनिपातः प्राकृतत्वात्, ‘पादोपगतः’ पादो-दृक्षस्य भूगतो मूलभागस्तस्यैवाप्रकम्पतयोपगतम्-अवस्थानं यस्य स तथा, कालं-मरणमनवकांक्षन्-अवाञ्छन्, उपलक्षणाज्जीवितमप्यवाञ्छन्, अरक्तद्विष्टत्वाद्विहरति, अथ स भरतो यस्मिन् पर्याये यावन्तं कालमतिवाह्य निर्वधृते तथाह—‘तए ण’मित्यादि, ततः स भरतः केवली सप्तसप्तति

पूर्वशतसहस्राणि कुमारवासमध्ये—कुमारभावे उपित्वा भरतप्रसवानन्तरमेतावन्तं कालं ऋषभस्वामिनो राज्यपरिपालनात्, एकं वर्षसहस्रं माण्डलिकराजा—एकदेशाधिपतिः भावप्रधानत्वान्निर्देशस्य माण्डलिकत्वं तन्मध्ये उपित्वा पद्मपूर्वसहस्राणि वर्षसहस्रोपानि महाराजमध्ये—चक्रवर्त्तित्वे उपित्वा त्र्यशीतिं पूर्वशतसहस्राणि अगारवासमध्ये गृहित्वे इत्यर्थः उपित्वा एकं पूर्वशतसहस्रं अन्तर्मुहूर्त्तानं केवलपर्यायं प्राप्य—पूरयित्वा गृहित्वे एव भावचारित्रप्रतिपत्त्यनन्तरमन्तर्मुहूर्त्तेन केवलोत्पत्तेः, तदेव पूर्वशतसहस्रं बहुप्रतिपूर्णं—सम्पूर्णं, तेनान्तर्मुहूर्त्तेनाधिकमित्यर्थः, भावचारित्रस्यात्र विवक्षा न तु द्रव्यचारित्रस्य तस्य केवलानन्तरं प्रतिपत्तेः, श्रामण्यपर्यायं—यतित्वं प्राप्य चतुरशीतिं पूर्वशतसहस्राणि सर्वायुः परिपूर्णं मासिकेन भक्तेन—मासोपवासैरित्यर्थः अपानकेन—पानकाहारवर्जितेन श्रवणेन नक्षत्रेण योगमुपागतेन चन्द्रेण सहेति गम्यं, क्षीणे वेदनीये आयुषि नास्ति गोत्रे च भवोपग्राहिकर्मचतुष्टयक्षये इत्यर्थः, ‘कालगण’ इत्यादि पदानि ग्राग्वत्, इतिशब्दोऽधिकारपरिसमाप्तिद्योतकः, स चायं—‘से केण्ठेणं भंते! एवं बुच्चइ भरहे वासे २’ इति सूत्रेण नामान्वर्थं पृच्छतो गौतमस्य प्रतिवचनाय ‘तत्थ णं विणीआए रायहाणीए भरहे णामं राया चाउरंतचक्क-बही समुप्पज्जित्था’ इत्यादिसूत्रैर्भरतचरित्रं प्रपञ्चितं, तच्च परिसमाप्तमित्यर्थः, तेन भरतः स्वामित्वेनास्यास्तीत्यभ्यादित्वाद्प्रत्यय इति निरुक्तवशाद् भरतं क्षेत्रमिति तात्पर्यार्थः । अथ प्रकारान्तरेण नामान्वर्थमाह—

भरहे ज इत्थ देवे महिड्डीए महज्जुईए जाव पलिओबमहिईए परिवसइ, से एण्ठेणं गोअमा ! एव बुच्चइ भरहे वासे २ इति ।

अदुत्तर च णं गो० ! भरहरस वासस्त सासण णामधिजे पणसे ज ण कयाइ ण आसि ण कयाइ णत्थि ण कयाइ ण भविस्सइ भुवि
च भवइ अ भविस्सइ अ भुवे णिअए सासण अक्खण अक्खण अक्खण अक्खण (सूत्र-७१)

भरतश्चात्र देवो महाद्विको महाद्युतिको याचतपदात् 'महायसे' इत्यादि पदकदम्बकं ग्राह्यं, पत्योपमस्थितिकः परि-
वसति तद् भरतेति नाम, एतेनार्थेन गौतम ! एवमुच्यते भरतं वयं २, निरुक्तं तु प्राग्वत् ॥ एकं यौगिकयुक्त्या नाम,
अथ तदेव रूढ्या दर्शयति—'अदुत्तर'मिति, अथापरं चः समुच्चये णं वाक्यालङ्कारे गौतम ! भरतस्य वर्यस्य शाश्वतं
नामधेयं निनिर्मितकमनादिसिद्धत्वादेवलोकादिवत् प्रज्ञप्तं, शाश्वतत्वमेव व्यक्त्या दर्शयति—यन्न कदाचिन्नासीदि-
त्यादि प्राग्वत्, एतेन भरतनाम्नश्चक्रिणो देवाश्च भरतवर्पनाम प्रवृत्तं भरतवर्पाच्च तयोर्नाम भरतं स्वकीयेनास्यास्तीति
निरुक्तवशेन प्राग्वत्तैत्यन्योऽन्याश्रयदोषो दुर्निवार इति वचनीयता निरस्ता ॥

इति सातिशयधर्मदेशनारससमुद्धासबिम्बयमानेऽयुगीननराधिपतिचक्रवर्तिसमानअकञ्चरसुरव्राणप्रदत्त-
बाणमासिकसर्वजन्तुजाताभयदानशत्रुञ्जयादिकरमोषनस्फुरन्मानप्रदानप्रभृतिषट्पदानयुगप्रधानोपमानसाम्प्र-
तविजयमानश्रीमत्तपागच्छाधिराजश्रीहीरविलयसुरीश्वरपट्टपद्मोपासनाप्रवणमहोपाध्यायश्रीसकलचन्द्र-
गणिशिष्योपाध्यायश्रीशान्तिचन्द्रगणिविरचितायां जम्बूद्वीपप्रज्ञसिद्धौ प्रमेयरत्नमञ्जूपानाश्रया
भरतक्षेत्रप्रवृत्तिनिमित्ताविर्भावकभरतचक्रवर्तितवर्णनो नाम तृतीयो वक्षस्कारः ॥ ३ ॥

१ इति भरतक्षेत्रवक्ष्यतातिबद्धः प्रथमोऽधिकारः (इति० ही० ह्यो ।)

अथ चतुर्थवक्षस्कारः ॥ ४ ॥

अथ क्षुल्लहिमवद्गिरवसरः—

कहि णं भते ! जम्बुदीवे २ चुल्लहिमवते णाम वासहरपव्वए पणत्ते ? , गोअमा ! हेमवयस्स वासस्स दाहिणेणं भरहस्स वासस्स उत्तरेणं पुरत्थिमलवणसमुदस्स पच्चत्थिमेण पच्चत्थिमलवणसमुदस्स पुरत्थिमेणं एत्थ णं जम्बुदीवे दीवे चुल्लहिमवते णामं वासहरपव्वए पणत्ते, पाईणपडीणायए उदीणदाहिणविच्छिण्णे दुहा लवणसमुदं पुट्टे पुरत्थिमिहाए कोडीए पुरत्थिमिह लवणसमुद पुट्टे पच्चत्थिमिहाए कोडीए पच्चत्थिमिह लवणसमुद पुट्टे, एग जोअणसय उद्वं उच्चतेण पणवीस जोअणाइ उवेहेण एगं जोअणसहस्मं वावण च जोअणाइ दुवालस य एगूणवीसइ भाए जोअणस्स विक्खभेणति, तस्स वाहा पुरत्थिमपच्चत्थिमेणं पच जोअणसहरसाइ तिणि अ पणसे जोअणसए पणरस य एगूणवीसइ भाए जोअणस्स अद्रभागं च आयमेण, तस्स जीवा उत्तरेण पाईणपडिणायया जाव पच्चत्थिमिहाए कोडीए पच्चत्थिमिह लवणसमुद पुट्टा चउव्वीसं जोअणसहस्साइ णव य वत्तीसे जोअणसए अद्रभागं च किंचिविसेसूणा आयमेण पणत्ता, तीसे धणुपट्टे दाहिणेणं पणवीस जोअणसहस्साइं दोणि अ तीसे जोअणसए चत्तारि अ एगूणवीसइ भाए जोअणस्स परिवसेवेण पणत्ते, रुअगसठाणसठिण सव्वक्कणगामए अच्छे सण्हे तहेव जाव पडिरुवे

उभयो पादौ पञ्चगवरेणोद्दिष्टौ अ वणमहेहि मपदिक्खित्ते तुण्ठणि पमाण पण्णगोत्ति । चुट्टहिमवन्तस्म वामहरण-
व्ययस्म उत्तरि यत्तुमगरमणिजे भूमिभागे पण्णत्ते से जाहा णानए आल्लिगपुक्कमरेइ वा जाय ग्रहेने वागगंतए देवा य देवीओ
अ आसयति जाय विहरति (सूत्रं-७२)

‘कहिण’मित्यादि, क भदन्त ! जम्बूद्वीपे द्वीपे शुद्धः शुद्धो वा—महाहिमवदपेक्षया लघुहिमवान् शुद्धहिमवान् शुद्धहिम-
वान् (वा) नाम्ना वर्षधरः—पर्वतः प्रज्ञप्तः ? वर्षे—उभयपार्श्वस्थिते द्वे क्षेत्रे धरतीति वर्षधरः, क्षेत्रद्वयमीमांकारी गिरिरित्यर्थः,
स चासौ पर्वतश्च वर्षधरपर्वतः आख्यातस्तीर्थरुद्रिरिति, ग्रंथं सुगमं, नगरं एकं योजनगतं ऊर्ध्वोचत्वेन पंचविंशतियों-
जनानि उद्देशेन—भूगतत्वेन, उच्चत्वचतुर्भागस्यैव भूगतत्वात्, एकं योजनमहस्रं द्विपग्रागच्च योजनानि द्वादश चैको-
नविंशतिभागान् योजनस्य विष्कम्भेन, अस्योपपत्तिस्तु द्विगुणितजम्बूद्वीपव्यामस्य नगलधिकृतं भागहरणे भवति,
शुद्धहिमवतो भरताद् द्विगुणत्वात्, अतः च करणप्रतिभरतवर्षविष्कम्भ इव ज्ञेयः, अथास्य वाहो आह—‘तस्म वाहा’
इत्यादि, तस्य—शुद्धहिमवतो नाहं प्रत्येकं पूर्णश्रमयोः पंच योजनमहस्याणि त्रीणि च योजनगतानि पंचाशदधिकानि
पंचदश च योजनस्यैकोनविंशतिभागान् एकस्य योजनेकोनविंशतितमभागस्याहुं च यावदायामेन प्रज्ञप्ते, सूत्रं च वच-
नव्यत्ययः प्राकृतत्वात्, स्थापना यथा—योजन ५३५० तत्र १५; अस्य व्याख्यानं वैताद्व्याग्निकारमुक्तो ज्ञेयं, प्रायः

१ मुद्राणाम् लघुगुणद्वयं अस्ति तदा ३५३१० ई०, १४५२८ ई०, १०००१ ई० ई०=११५० ई०

समसूत्रत्वात् । अथैतस्य जीवामाह—‘तस्स जीवा’ इत्यादि, तस्य—धुद्रहिमवतो जीवा उत्तरतो ग्राह्या, मार्चीनप्रतीची-
नायता, जाव पञ्चत्थिमिह्याए इत्यादि प्राग्वत्, यावत्पदात् पुरत्थिमिह्याए कोडीए पुरत्थिमिह्यं लवणसमुद्रं पुट्टा इति
ग्राह्यं, आयामेन चतुर्विंशतियोजनसहस्राणि नव च द्वात्रिंशदधिकानि योजनशतानि अर्द्धभागं च—कलार्द्धं प्रज्ञप्ता
किञ्चिद्विशेषोना किञ्चिदूना इत्यर्थः, किञ्चिदूनत्वं चास्या आनयनाय वर्गमूले कृते शेषोपरितनरादयपेक्षया द्रष्टव्यं,
अथास्याः परिधिमाह—‘तीसे’ इत्यादि, तस्याः धुद्रहिमवजीवायाः धनुःपृष्ठं दक्षिणतो—दक्षिणपार्श्वे पञ्चविंशतिः योजन-
सहस्राणि द्वे च त्रिंशदधिके योजनशते चतुरश्र एकोनविंशतिभागान् परिक्षेपेण—परिधिना प्रज्ञप्तं, यच्चात्र
‘तीसे’ इतिशब्देन जीवा निर्देशस्तत्स्वजीवोपेक्षया स्वस्वधनुःपृष्ठस्य यथोक्तमानतोपपत्त्यर्थं, अन्यथा न्यूनाधिक-
मानसम्भवात्, अथ पर्वतं विशेषणैर्विशिनष्टि—‘रुअग’ इत्यादि, रुचकसंस्थानसंस्थितः सर्वकनकमय इत्यादि प्राग्वत्,
नवरं द्वयोरपि पद्मवरवेदिकावनखण्डयोः प्रमाणं वर्णकश्च ज्ञातव्याविति शेषः । अथास्य शिखरस्वरूपमाह—‘बुह-
हिमवंत’मित्यादि, प्राग्व्याख्यातार्थं, नवरं बहुसमत्वं चात्र नदीस्थानादन्यत्र ज्ञेयं, अन्यथा नदीश्रोतसां संसर-
णमेव न स्यात् ।

तस्स णं बहुसमरमणिज्जस्स भूमिभागस्स बहुमज्झदेसभाए इत्थ णं इक्के मह पडमइहे णामं इहे पणत्ते पाईणपडिणायए उदीण-
दाहिणविच्छिण्णे इक्क जोअणसहस्स आयामेणं पंच जोअणसयाइं विक्खमेण ‘दस जोअणाइं उव्वेहेण अच्छे सण्हे’-सययामयकूले

जाव पासाईए जाव पडिरूवेत्ति, से ण एगाए पउमवरवेइआए एणेण य वणसडेणं सव्वओ समता सपरिवित्तत्ते वेइआवणसउ-
 वणओ भाणिअव्वोत्ति, तस्स ण पउमदइहस्स चउहिमि चत्तारि तिमोवाणपडिरूवगा पणत्ता, वण्णावामो भाणिअव्वोत्ति ।
 तेसि णं तिसोवाणपडिरूवगाण पुरओ पत्तेअं २ तोरेणा पणत्ता, ते ण तोरेणा गाणामणिमया, तस्स ण पउमदइहस्स वहुमज्झवेस-
 भाए एत्थ मह एगे पउमे पणत्ते, जोअणं आयामविक्रमेण अट्ठजोअण वाहहेण दस जोअणाइ उव्वेहेण दो कोमे ऊसिए जल-
 ताओ साइरेगाइ दसजोअणाइं सव्वगेण पणत्ता, से ण एगाए जगईए सव्वओ समता सपरिवित्तत्ते जम्बुद्वीवजगड्ढप्पमाणा
 गवक्करुडएवि तह चैव पमाणेति, तस्म णं पउमस्स अयमेआरुणे वण्णावसे प०, त०-वइरामया मूला रिट्टामए कइ वेरुलिआमए
 णाले वेरुलिआमया वाहिरपत्ता जम्बूणयामया अडिभतरपत्ता तवणिज्जमया केमरा णाणामणिमया पोत्तरत्थिभाया कणगामई
 कणिगा, सा णं अट्ठजोयण आयामविक्रमेण कोम वाहहेण सव्वकणगामई अच्छा, तीमे ण कणिआए उट्ठि वहुसमरमणिजे
 भूमिभागे पणत्ते, से जहा णामए आलिग०, तस्स ण वहुसमरमणिज्जस्म भूमिभागस्स वहुमज्झवेसभाए, एत्थ ण मह एगे भवणे
 प० कोस आयामेण अट्ठकोस विक्रमेण देसूण कोस उट्ठ उच्चत्तेण अणेगरभसयसणिविट्ठे पामाईए दरिसणिजे, तस्स णं
 भवणस्स तिदिमिं तओ दारा प०, ते ण दारा पच्चघणुसयाइ उट्ठ उच्चत्तेण अट्ठाइज्जाइ धणुसयाइ विक्रमेण तावतिअ चैव
 पवेसेण सेआवरकणगथूमिआ जाव वणमालाओ नेअघाओ, तस्स ण भवणस्स अतो वहुसमरमणिजे भूमिभागे पणत्ते से जहा-
 णामए आलिग०, तस्स ण वहुमज्झवेसभाए एत्थ ण महई एगा मणिपेडिआ पं०, सा ण मणिपेडिआ पचयणुसयाइ आयामवि-
 क्रमेण अट्ठाइज्जाइ धणुसयाइ वाहहेण सव्वमणिमई अच्छा, तीसे ण मणिपेडिआए उट्ठि एत्थ णं महं एगे सयणिजे पणत्ते मय-

णिज्जवण्णओ भाणिज्जवो । से ण पउमे अण्णेण अट्टसएणं पउमाणं तदहुच्चत्तपमाणमिच्चाणं सव्वओ समता संपक्खित्ते, ते ण पउमा अद्धजोअणं आयामविक्खउभेणं कोस वाहहेण दसजोअणाइ उव्वेहेण कोस असिया जलताओ साइरेगाइ दसजोअणाइं उच्चत्तेण, तेसि ण पउमाण अयमेआरूवे वण्णावासे पण्णत्ते, तज्जहा-वइरामया मूला जाव कणगामई कणिआ, सा ण कणिआ कोसं आयामेणं अद्धकोसं वाहहेण सव्वकणगामई अन्हा इति, तीसे ण कणिआए उप्पि बहुसमरमणिजे जाव मणीहिं उव्वसोमिइ, तस्स ण पउमस्स अवरुत्तरेण उत्तरेण उत्तरपुरत्थिमेण एत्थ ण सिरीए देवीए चउण्ह सामाणिअसाहस्सीण चत्तारि पउमसाहस्सीओ पण्णत्ताओ, तस्स णं पउमस्स पुरत्थिमेण एत्थ ण सिरीए देवीए चउण्हं महत्तरिआण चत्तारि पउमा प०, तस्स ण पउमस्स दाहिणपुरत्थिमेण सिरीए देवीए अड्ढिभतरिआए परिसाए अट्टण्हं देवसाहस्सीण अट्ट पउमसाहस्सीओ पण्णत्ताओ, दाहिणेण मज्झि-मपरिसाए दसण्ह देवसाहस्सीण दस पउमसाहस्सीओ पण्णत्ताओ, दाहिणपच्चत्थिमेणं वाहिरिआए परिसाए वारसण्हं देवसाहस्सीण वारस पउमसाहस्सीओ पण्णत्ताओ, पच्चत्थिमेणं सत्तण्हं अणिआहिर्वड्ढणं सत्त पउमा पण्णत्ता, तस्स ण पउमस्स चउद्धिसिं सव्वओ समंता इत्थ ण सिरीए देवीए सोलसण्हं आयरम्भदेवसाहस्सीण सोलम पउमसाहस्सीओ पण्णत्ताओ, से ण तीहिं पउमपरिक्खे-वेहिं सव्वओ नमता सपरिक्खित्तत्ते त०-अड्ढिभतरकेण मज्झिमण्णं वाहिरण्णं, अड्ढिभतरए पउमपरिक्खेवे वत्तीसं पउमपरिक्खे-स्सीओ पण्णत्ताओ मज्झिमए पउमपरिक्खेवे चत्तालीस पउमसयसाहस्सीओ पण्णत्ताओ वाहिरए पउमपरिक्खेवे अड्डयालीस पउम-सयसाहस्सीओ पण्णत्ताओ, एवामेव सपुब्बावरेण तिहिं पउमपरिक्खेवेहिं एगा पउमकोडी वीस च पउमसयसाहस्सीओ भव-तीति अक्खराय । मे केणट्ठेण भत्ते । एणं बुभइ-पउमइहे २१, गोअमा ! पउमइहे ण तत्थ २ देसे तदिं २ वरुने उप्पलाइं जाव

सयसहस्सपत्ताइ पउमइहप्पभाइ पउमइहवण्णाभाइ सिरी अ इत्थ देवी महिस्सीआ जाव पलिओमट्ठिइआ परिवमइ, से ण्णट्ठेणं जाव अटुत्तर च णं गोअमा' पउमइहस्स सासणं णागब्बेजे पणत्ते ण कयाइ णामि न० (सूत्र ७३)

अर्थतन्मध्यवर्तिह्रदस्वरूपनिरूपणायाह—‘तस्स ण’मित्यादि, तस्य—क्षुद्रहिमवतो बहुसमरमणीयस्य भूमिभागस्य बहुमध्यदेशभागे अत्रावकाशे एको महान् पद्मद्रहो नाम द्रहः पद्मद्रहो नाम द्रहः पद्मद्रहो नाम प्रज्ञप्तः, पूर्वापरायत उत्तरदक्षिणविस्तीर्णः एकं योजनसहस्रमायामेन पंच योजनशतानि विष्कम्भेन दश योजनान्युद्धेन—उण्डत्वेन अच्छोऽनाविलजलत्वात्, श्लक्ष्णः सारवज्रादिमयत्वात्, रजतमयकूल इति व्यक्तं, अत्र यावत्करणात् इदं द्रष्टव्यं—‘समतीरे वइरामयपासाणे तवणिज्जतले सुवण्णसुब्भरययामयवालुए वेरुलिअमणिफालिअं पडलपच्चोअडे सुहोयारे सुहत्तारे णाणामणितित्थसुवद्धे चाउक्कोणे अणुपुणसुजायवप्पगंभीरसीअलजले संछन्नपत्तभिसमुणाले चहुउप्पलकुमुअमुभगसोगंधिअपुंडरीअसयवत्तफुल्लकेसरोवचिए छप्पयपरिभुज्जमाणकमले अच्छविमलसलिलपुण्णे परिहत्थभमंतमच्छकच्चभअणेगसउणमिहुणपरिअरिए’ इति, पासादीए अत्र यावत्पदात् ‘दरिसणिज्जे अभिरुवे’ इति, एतद्व्याख्या तु जगत्युपरिगतवाप्यादिवर्णकाधिकारतो ज्ञेयेति, ‘से ण’मित्यादि, स पद्मद्रहः एकया पद्मचरवेदिकया एकेन च वनखण्डेन सर्वतः समन्तात् संपरिक्षिप्तः, वेदिकावनखण्डवर्णको भणितव्यः, प्राग्वदित्यर्थः, ‘तस्स ण’मित्यादि व्यक्तं, ‘तेसि ण’मित्यादि, सर्वं प्राग्वत्, नवरं णाणामणिमेवति वर्णकैकदेशेन पूर्णस्तोरणवर्णको ग्राह्यः, अत्र पद्मस्वरूपमाह—‘तस्स ण’-

मित्यादि, तस्य-पद्मद्रहस्य बहुमध्यदेशभागः अत्रान्तरे महदेकं पद्मं प्रज्ञप्तं, एकं योजनमायामतो विष्कम्भतश्च अर्द्ध-
योजनं ब्राह्म्येन-पिण्डेन दश योजनान्युद्धेधेन-जलावगाहेन द्वौ कोशाबुच्छितं जलान्तात्-जलपर्यन्तात्, एवं सातिरे-
काणि दश योजनानि सर्वाणि प्रज्ञप्तानि, जलावगाहोपरितनभागसत्कमलमानमीलने एतावत एव सम्भवात् ।
'से ण'मित्यादि, तत्पद्ममेकया जगत्या-प्राकारकल्पया सर्वतः समन्तात् संपरिक्षिप्तं, सा च जगती जम्बूद्वीपजगतीप्र-
माणा वेदितव्या, एतच्च प्रमाणं जलादुपरिष्ठाद् ज्ञेयं, दशयोजनात्मकजलावगाहप्रमाणस्याविवक्षितत्वात्, गवाक्ष-
कटकोऽपि-जालकसमूहोऽपि तथैव प्रमाणेन उच्चत्वेनार्द्धयोजनं पञ्चधनुःशतानि विष्कम्भेनेत्यर्थः । अथ पद्मवर्णक-
माह-'तस्स'त्ति तस्य-पद्मस्यायमेतद्रूपो वर्णव्यासः प्रज्ञप्तः, तद्यथा-वज्रमयानि मूलानि-कन्दादधस्तिर्यग्निर्गतजटा-
समूहावयवरूपाणि अरिष्टरत्नमयः कन्दो-मूलनालमध्यवर्ती ग्रन्थिः वैडूर्यमयं नालं-कन्दोपरि मध्यवर्त्यवयवः वैडूर्य-
मयानि चाक्षपत्राणि, अत्रायं विशेषो बृहदक्षेत्रविचारवृत्त्यादौ-ब्राह्म्यानि चत्वारि चत्वारि वैडूर्यमयानि शेषाणि तु रक्त-
सुवर्णमयानि, जम्बूनदं-ईषद्रक्तस्वर्णं तन्मयान्यभ्यन्तरपत्राणि, सिरिनिलयमिति क्षेत्रविचारवृत्तौ तु पीतस्वर्णमयान्यु-
त्तानि, तपनीयमयानि-रक्तस्वर्णमयानि केसराणि-कर्णिकायाः परितोऽवयवाः नानामणिमयाः पुष्करास्थिभागाः-
कमलबीजविभागाः कनकमयी कर्णिका-बीजकोशः, अथ कर्णिकामानायाह-—"सा ण'मित्यादि, सा-कर्णिका अर्द्ध-
योजनमायामेन विष्कम्भेन च कोशं ब्राह्म्येन-पिण्डेन सर्वात्मना कनकमयी, अत एव कनकमयीति पूर्वविशेषणेना-

वयवविभागेऽपि कनकमयत्वं स्यादित्याशङ्का निरस्ता, 'अच्छा' इत्येकदेशेन सण्हा इत्यादिपदान्यपि ज्ञेयानि, तेषां व्याख्या च प्राग्वत् । 'तीसे ण'मित्यादि, एतानि सर्वाण्यपि निगदसिद्धानि, शयनीयवर्णकश्चायं जीवाभिगमोक्तः—
'तस्स णं देवसयणिज्जस्स अयमेआरूवे वण्णावासे पं०, तंजहा—णाणामणिमया पडिपाया सोवणिणआ पाया णाणा-
मणिमयाइं पायसीसगाइं जम्बूणयामयाइं गत्ताइं वइरामया संधी णाणामणिमए चिच्चे रययामई तूली लोहिअक्खा-
मया चिच्चोअणा तवणिज्जमईओ गंडोवहाणियाओ' इति 'से णं सयणिजे सालिगणवट्टिए उभओचिच्चोअणे उभओ
उण्णए मज्जेणयगम्भीरे गंगापुलिणवालुआउहालसालिसए ओअविअलोमदुगुलपट्टपडिच्छायणे आइणगरूअवूरणवणी-
अतूलतुल्लफासे सुविरइअरयत्ताणे रत्तंसुअसंबुडे सुरम्मे पासादीए ४'इति, अत्र व्याख्या—तस्य देवशयनीयस्यायमे-
तद्द्रूपो वर्णव्यासः प्रज्ञप्तः, तद्यथा—नानामणिमयाः प्रतिपादाः, मूलपादानां प्रतिविशिष्टोपष्टम्भकरणाय पादाः प्रति-
पादाः, सौवर्णिकाः—सुवर्णमयाः पादाः—मूलपादाः, जाम्बूनदमयानि गात्राणि—ईपादीनि, वज्रमया—वज्ररत्नपूरिताः
सन्धयः, 'नानामणिमए चिच्चे'इति चिच्चं नाम व्यूतं विशिष्टं वानमित्यर्थः, रजतमयी तूली लोहिताक्षमयानि चिच्चो-
अणा इति—उपधानकानि उच्छीर्षकाणीति यावत्, तपनीयमय्यो गण्डोपधानिकाः गृहमसूरकाणीत्यर्थः तच्छयनीयं
सह आलिङ्गनवर्त्या—शरीरप्रमाणेनोपधानेन यत्तत्तथा, उभयतः—उभौ शिरोऽन्तपादान्तावाश्चित्य चिच्चोअणे—
उपधाने यत्र तत्तथा, उभयत उन्नतं मध्ये नतं च तत् नद्यत्वात् गम्भीरं च महत्त्वात् तत्तथा, गङ्गापुलिनवालु-

कायाः अवदालो-विदलनं पादादिन्यासे अधोगमनमिति तेन सालिसे इति-सदृशकं यत्तत्तथा, तथा 'ओअविज'त्ति विशिष्टं परिकर्मितं क्षौमं-कार्पासिकं दुक्कलं-वस्त्रं तदेव पट्टः स प्रतिच्छादनं-आच्छादनं यस्य तत्तथा, 'आईणगे'-
त्यादि, प्राग्वत्, सुविरचितं रजस्त्राणं-आच्छादनविशेषोऽपरिभोगवस्थायां यत्र तत्तथा, रक्कांशुकेन-मशकदंशादि-
निवारणार्थकमशकगृहाभिधानवस्त्रविशेषेण संवृतं, अत एव सुरम्यं, 'पासादीए'इत्यादि पदचतुष्कं प्राग्वत् । अथास्य
प्रथमपरिक्षेपमाह--'से ण'मित्यादि, तत्पद्ममन्येनाष्टशतेन पद्मानां 'तदर्द्धोच्चत्वप्रमाणमात्राणां' तस्य-मूलपद्मप्रमाण-
स्यार्द्ध-अर्द्धरूपा उच्चत्वे-उच्छेये प्रमाणे च-आयामविस्तारवाहल्यरूपे मात्रा-प्रमाणं येषां तानि तथा तेषां, सर्वतः
समन्तात् संपरिक्षिप्तं, अत्र जलोपरितनभागे उच्चत्वस्य व्यवहारप्राप्तस्य विवक्षणादर्द्धप्रमाणं सम्भवत्यन्यथा जलाव-
गाहसहितोच्चत्वविवक्षायामुत्तरसूत्रे सातिरेकपञ्चयोजनानि इति वक्तव्यं स्यात् सामान्यतः, उक्तमेव मानं व्यनक्ति--
'ते ण'मित्यादि, प्रागुक्तप्रायं, एषां वर्णकमाह--'तेसि ण'मित्यादि, व्यक्तं, 'सा ण'मित्यादि, इदमपि व्यक्तं, 'तीसे ण'-
परिक्षेपमाह--'तस्स ण'मित्यादि, तस्य-मूलपद्मस्यापरोत्तरस्यां-वायव्यकोणे उत्तरस्यां उत्तरपूर्वस्यां-ईशानकोणे च
सर्वसङ्कलनया तिसृषु दिक्षु अत्रान्तरे अत्रिया देव्याश्चतुर्णां सामानिकसहस्राणां चत्वारि पद्मसहस्राणि प्रज्ञप्तानि, तस्य
पद्मस्य पूर्वस्यां दिशि अत्र अत्रियाश्चतसृणां महत्तरिकाणां चत्वारि पद्मानि प्रज्ञप्तानि, अत्र प्राग्व्यावर्णितविजयदेव-

सिंहासनपरिवारानुसारेण पार्यद्यादिपद्मसूत्राणि वक्तव्यानि, सुगमत्वाच्च न विव्रियन्ते, यावत्पश्चिमायां सप्तानीकाधि-
पतीनां सप्त पद्मानि । अथ तृतीयपद्मपरिक्षेपसमयः—‘तस्स ण’मित्यादि, तस्य मुख्यपद्मस्य चतसृणां दिशां समाहार-
श्चतुर्दिक् तस्मिन् चतुर्दिशि सर्वतः समन्तात्, अत्रान्तरे श्रिया देव्याः षोडशानामारमरक्षकदेयसहस्राणां षोडश पद्म-
सहस्राणि, तथाहि—चत्वारि पूर्वस्यां चत्वारि दक्षिणस्यां एवं पश्चिमोत्तरयोः । अधोक्तव्यतिरिक्ताः अन्येऽपि त्रयः
परिवेपाः सन्तीत्याह—‘से णं पउमे’इत्यादि, तत्पद्मं त्रिभिरुक्तव्यतिरिक्तैः पद्मपरिक्षेपैः सर्वतः समन्तात् सम्परिब्रिंशं,
तद्यथा—अभ्यन्तरकेण—अभ्यन्तरभवेन मध्यमकेन—मध्यभवेन बाहिरकेण—बहिर्भवेन, एतदेव व्यनक्ति—अभ्यन्तरपद्म-
परिक्षेपे द्वाविंशत्पद्मानां शतसहस्राणि—लक्षाणि मध्यमके चत्वारिंशत्पद्मलक्षाणि बाह्येऽष्टचत्वारिंशत्पद्मलक्षाणि प्रज्ञ-
प्तानि, इदं च पद्मपरिक्षेपत्रिकं आभियोगिकदेवमन्वन्धि बोध्यं, अत एव भिन्नत्रिकख्यापनपरं सूत्रं निर्दिष्टं, अन्यथा
सूत्रकृत् चतुर्थपद्ममपष्टपरिक्षेपाः इत्येवाकथयिष्यत्, ननु तर्हि आभियोगिकजातीयानामेक एवात्सरक्षकाणामिव
वाच्यः, उच्यते, उच्चमध्यनीचकार्यनियोज्यत्वेनाभियोगिकानां भिन्नत्वेन परिक्षेपस्यापि भिन्नत्वात्, अथ परिक्षेपत्रि-
कस्य पद्मसर्वाग्रमाह—‘एउमेव’इत्यादि, एवमेव—उक्तन्यायेन सपूर्वापरेण—सपूर्वापरममुदायेन त्रिभिः पद्मपरिक्षेपैरेका
पद्मकोटी विंशतिश्च पद्मलक्षाणि भवन्तीत्याख्यातं मयाऽन्यैश्च तीर्थकृद्भिः, नक्षत्रानयनं च स्वयमभ्यूह्यं, षण्णां पद्मपरिक्षे-
पाणां मुख्यपद्मेन सह मीलने सैव सङ्ग्रा पद्माशतसहस्रैकशतविंशत्यधिका ज्ञातव्या, स्थापना यथा—१२०५०१२०, ननु

कमलानि कमलिन्याः पुष्परूपाणि भवन्ति, मूलं कन्दश्च कमलिन्या एव भवतः, नतु कमलस्य, तत्कथमत्र मूलकन्दानुक्तौ?, उच्यते, कमलान्यत्र न वनस्पतिपरिणामानि, किन्तु पृथिवीकायपरिणामरूपाः कमलाकारवृक्षास्तेन तेषामिमौ न विरु-
द्धानि, अत्राद्यपरिक्षेपपद्मानां मूलपद्मादर्द्धमानं सूत्रकृता साक्षादुक्तं, उत्तरोत्तरपरिक्षेपपद्मानां तु पूर्वपरिक्षेपपद्मे-
भ्योऽर्द्धार्द्धमानता युक्तिः सद्गच्छते विजयग्रासादपंकेरिव, अन्यथाऽल्पार्द्धिकमहर्द्धिकेदेवानामाश्रयतारतम्यं चतुर्थादिम-
हापरिक्षेपपद्मानामयकाशः शोभमानस्थितिकत्वं च न सम्भवेत्, अर्द्धार्द्धमानता चैवम्—मूलपद्मं योजनप्रमाणं आद्ये
परिक्षेपे पद्मानि द्विकोशमानानि द्वितीये कोशमानानि चतुर्थे पञ्चधनुःशतमानानि पञ्चमे सार्द्ध-
द्विशतधनुर्मानानि षष्ठे सपादशतधनुर्मानानि, तथा मूलपद्मापेक्षया सर्वपरिक्षेपेषु जलादुच्चयभागोऽप्यर्द्धार्द्धिकमेण ज्ञेयः,
यथा मूलपद्मं जलात् कोशद्वयमुच्चये आद्ये परिक्षेपे कोश उच्चयः द्वितीये कोशाद्धं तृतीये कोशचतुर्थांशः चतुर्थे
कोशाष्टांशः पञ्चमे कोशपोडशांशः षष्ठे कोशद्वात्रिंशांश इति, एवमेव मूलपद्मापेक्षया परिक्षेपपद्माना बाह्व्यमप्यर्द्धार्-
द्धिकमेण वाच्यं । ननु षट् परिक्षेपा इति विचार्य, योजनात्मना सहस्रत्रयात्मकस्य धनुरात्मना द्विकोटिद्विचत्वारिंशद्द-
क्षप्रमाणस्य द्रह्परमपरिधेः षष्ठपरिक्षेपपद्माना षट्कोटिधनुःक्षेत्रमातव्यानां एकया पंक्त्या कथमवकाशः सम्भवति? एवं
प्रथमपरिक्षेपवर्जं शेषपरिक्षेपाणामपि तत्परिधिमानपद्माने परिभाव्य वाच्यं, उच्यते, षट् परिक्षेपा इत्यत्र षड्जातीयाः
परिक्षेपा इति ग्राह्यं, आद्या मूलपद्माद्धमाना जातिः द्वितीया तत्पादमाना तृतीया तदष्टमभागमाना चतुर्थी तत्पौड-

शभागमाना पञ्चमी तद्द्वात्रिंशत्तमभागमाना षष्ठी तच्चतुःषष्टितमभागमाना, ततश्च तत्परिधिर्क्षेत्रपरिक्षेपपद्मसङ्ख्या
 पद्मविस्तारान् परिभाव्य यत्र यावत्यः पञ्चयः सम्भवन्ति गणितज्ञेन करणीयास्तत्र तावतीभिः पञ्क्तिभिरेक एव परि-
 क्षेपो ज्ञेयः, पद्मानामेकजातीयत्वात्, किमुक्तं भवति ?—महापरिक्षेप एकया पञ्चया न सम्माति, इह परिधिर्क्षेत्रस्या-
 ल्पत्वात्, पद्मानां च बहुत्वात्, ततः पञ्क्तिभिः पद्मानि पूरणीयानि, एवं परिक्षेपः पूर्णो भवति, द्रहपरिधिश्च प्रति-
 परिक्षेपं भिन्नमानकत्वात् सपद्मपरिक्षेपो भिन्न एव लक्ष्यते इति, न च द्रहक्षेत्रस्याल्पत्वमिति वाच्यं, अत्र गणितप-
 दक्षेत्रस्य पञ्चलक्षयोजनप्रमाणत्वात्, सहस्रयोजनप्रमाणायामस्य पञ्चशतयोजनविष्कम्भेन गुणने एतावत् एव लाभात्,
 पद्मावगाढक्षेत्रं तु सर्वसङ्ख्या विंशतिः सहस्राणि पञ्चाधिकानि योजनानां षोडशभागीकृतस्य योजनस्य त्रयोदश
 भागाः, २००५^{१३}/_{१६} तथाहि—मूलपद्मावगाढो योजनमेकं जगती द्वादश योजनानि मूले पृथुरिति, जगतीपूर्वापरभाग-
 सत्कमूलव्यासयोर्मिलनेन पञ्चविंशतियोजनानीति, तथा तत्परिधौ प्रथमः परिक्षेपोऽष्टोत्तरशतपद्मानां तदवगाढक्षेत्रं
 सप्तविंशतियोजनानि, अर्द्धयोजनप्रमाणत्वेन तेषामेकस्मिन् योजने चतुर्णामवकाशाच्चतुर्भिरष्टोत्तरशते भक्ते एताव-
 तामेव लाभात्, ननु योजनार्द्धमानवतां तावतां चतुःपञ्चाशद् योजनानि सम्भवेयुरिति, सत्यं, क्षेत्रबहुत्वादेकपञ्चन्या
 व्यवस्थितत्वेन प्रत्येकं योजनचतुर्धाशावगाहकत्वेन च उक्तसङ्ख्यैव समुचिता, अत्र पद्मरुद्धक्षेत्रस्यैव भणनादिति, तथा
 द्वितीयः परिक्षेप एकादशाधिकचतुस्त्रिंशत्सहस्राणां, तदवगाढक्षेत्रं द्वे सहस्रे पञ्चविंशत्यधिकं शतं च योजनाना एका-

दश च भागा योजनस्य षोडशभागीकृतस्य २१२५ $\frac{१}{६}$, उपपत्तिस्तु योजनपादप्रमाणत्वादिमानि षोडश मान्तीति ३४०११ इत्ययं परिक्षेपपद्मराशिः षोडशभिर्भज्यते, आगच्छत्यनन्तरोक्तो राशिः, अस्यां च परिक्षेपजातौ पंक्तयः सूत्रोक्तस्वस्व-दिशि निवेशनीयपद्मनिवेशनेन विषमवृत्ताः सम्भाव्यन्ते, पद्मानां विषमसङ्ख्याकत्वादिति, अथ तृतीयः परिक्षेपः षोडशसहस्रपद्मानां तदवगाहक्षेत्रं द्वे शते पञ्चाशदधिके योजनानां २५०, उपपत्तिस्तु अमूनि योजनाष्टमभागप्रमाणत्वा-द्योजने चतुःषष्टिर्मान्तीति चतुःषष्ट्या १६००० प्रमाणः पद्मराशिर्भज्यते, उपलिष्टे चायं राशिः, अत्र च पंक्तयः सम्-वृत्ता एव निवेशनीयाः, यथेच्छं चतुर्दिक्षु पद्मानां निवेशनादिति, अथ चतुर्थः परिक्षेपो-द्वात्रिंशल्लक्षपद्मानां तदवगा-हक्षेत्रं द्वादश सहस्राणि पञ्चशताधिकानि योजनानां १२५००, आनयनोपायस्तु एषां योजनषोडशभागप्रमाणत्वा-द्योजने २५६ मान्तीति षट्पञ्चाशदधिकशतद्वयेन ३२०००० इत्ययं पद्मराशिर्भज्यते, ततो यथोक्तो रात्रिरायातीति, अथ पञ्चमः परिक्षेपः चत्वारिंशल्लक्षपद्मानां, तदवगाहक्षेत्रं त्रीणि सहस्राणि नव शतानि च षडधिकानि योजनानां चत्वार-श्च षोडशभागा योजनस्य ३९०६ $\frac{१}{६}$, उपपत्तिस्तु एषां योजनद्वात्रिंशत्तमांशप्रमाणत्वादमूनि योजने १०२४ मान्तीति चतुर्विंशत्यधिकसहस्रेण ४००००० रूपकस्य पद्मराशेर्भागहरेण प्राप्यते यथोक्तराशिरिति, अथ षष्ठः परिक्षेपः-अष्ट-चत्वारिंशल्लक्षं पद्मानां, तदवगाहक्षेत्रं एकादश शतानि एकसप्तत्यधिकानि योजनानां चतुर्दश च षोडशभागाः योजनस्य ११७१ $\frac{१}{६}$, उपपत्तिश्चात्र-अमीषां योजनचतुःषष्टितमांशप्रमाणत्वाद्योजने ४००६ मान्तीति षण्णवत्यधिकचतुःस-

हस्ते ४८०००००० रित्यस्य पञ्चराशेर्भागहरणात् यथोक्तो राशिरुपपद्यते इति पूर्वापरपञ्चक्षेत्रयोजनमीलनेन च पूर्वोक्तं
 सर्वाग्रं सम्पद्यते, परिक्षेपाभ्यात्र वृत्ताकारेण बोद्ध्याः क्षेत्रस्य बहुलत्वात् सम्भवन्तीति, पञ्चयश्चात्र द्रहक्षेत्रस्यायतचतुर-
 स्त्रयेन आश्रमायिस्तारयोर्धिवमत्येऽनि पञ्चशतयोजनार्थादयैव कर्त्तव्या, ततः परं व्याससत्कपञ्चशतयोजनानां पर्यव-
 शितत्वात्, शोभमानाभ्योक्तरीत्येन भवन्तीति । निम्न-इयानि पञ्चानि शाश्वतानि पार्थिवपरिणामरूपत्वात्, वानस्प-
 ताभ्यानि भूतानि तत्त्वोत्पद्यन्ते, यथाहुः श्रीउपगम्यातिषाङ्गकाद्याः शोभजजम्बूद्वीपसमासप्रकरणे—“नीलोत्पलपुण्डरी-
 कवातपद्मरोमनिभकानितुल्यपञ्चित” इति, जम्बूधा भीमप्रक्षालिगाद्याः श्रीदेवतासमर्पितानुपमेयमहापद्मानयनेन पुरिका-
 पुङ्गवै कर्ण विजयवज्रनगभातनागकर्णरिति । एतानि च न शाश्वतानि, तत्त्वश्रीदेवतादिभिरवचीयमानत्वात्, यदुद्धुः,
 श्रीवृषभनन्दराशोपज्ञपरिशिष्टार्थेणि—“सदा च नैवपूगार्थमपचित्यैकममुजम् । श्रीदेव्या देवतागारं, यान्त्या
 वृषभैरेवेयम् ॥ १ ॥” इति, वज्रयमानस्तगोकोऽर्थः कर्णं प्रत्येत्यगः, वज्रयते, इदमेव द्वितीयपरिक्षेपसूत्रं प्रत्यायकं,
 तथाहि—जनैकान्नायिकचतुस्त्रिंशत्पञ्चमकगदगि उत्पत्तिदि मायगितत्र्यानि, तानि च क्रोशमानानि एकपञ्चया च
 तन्नाश्वतारो ऽग्रेत नदा द्वितीयपञ्चपरिगिरेकाक्ष्णिकपञ्चस्त्रिंशत्पञ्चमकोशपगणः ग्यात्, स च तदा स्याद् यदा
 भूतज्ञेवाश्रमाभ्यासौ साधिकायद्विविधवतिशतपगणौ स्यातां, तौ भरतुने न यता, नेन यथागम्यं गंक्तिभिर्द्वितीयपरिक्षेप-
 पञ्चजातिः पूरणीरेति तत्त्वार्थः, एतमभ्यपरिक्षेपेऽप्यनि यथासम्भवे भावना कार्येति, यथ कथमायमर्थः सिद्धान्ततां प्रापित

वत्तणकूडे आवत्ता समाणी पञ्च तेवीसे जोअणसए तिणिण अ एणूणवीसइभाण जोअणस दाहिणासिमुही पञ्चणणं गता महया
 यडमुहपवत्तण मुत्तावलिहारसंडिएण माइरेगजोअणसइण्ण पवाएण पवडइ, गगा महाणई जओ पवडइ इत्थ णं मह एगा
 जिन्निभया पण्णत्ता, सा ण जिन्निभा अट्ठजोअण आयामेण छ सकोसाइ जोअणाइ विक्खंमेण अट्ठकोस दाहणेण मगरमुहविउट्ठस-
 ठाणसठिआ सद्धवइरामठे अच्छा सण्हा, गगा महाणई जत्थ पवडइ एत्थ ण मह एगे गगपवाए कुंडे णाम कुंडे पणत्ते साट्ठि जोअणाइ
 आयामविक्रयमेण णउअ जोअणसय किंचिविसेसाहिअ परिक्रयेवेणं, दस जोअणाइ उव्वेहेण अच्छे सण्हे रययामयकूले समतीरे
 वइरामयपासाणे वइरतले सुवण्णसुभरययामयवालुआए वेरुलिअमणिफालिअपडलपच्चोअडे सुहोआरे सुहोत्तारे णाणामणितित्थ-
 सुवच्छे वट्ठे अणुपुव्वसुजायवपंगभीरसीअलजले सछणपत्तभिसमुणाले बहुउप्पलकुमुअणलिणसुभगसोगधिअपोंडरीअमहापोंड-
 रीअसयपत्तसहस्सपत्तसयसहस्सपत्तपफुल्लकैसरोवचिए छप्पयमहुयरपरिमुज्जमानकमले अच्छविमलपत्थसलिले पुण्णे पडिह-
 त्थममन्तसच्छकच्छभअणेगसउणगणसिहुणपविअरियसदुन्नइअ महुरसरणाइए पासाईए । से णं एगाए पउमवरवेइयाए एगेण य
 वणसण्ठेणं सवओ समता सपरिक्खित्ते वेइआवणसडगाणं पउमाण वण्णओ भाणिअव्वो, तस्स ण गगपवायकुडरस तिट्ठिं
 तओ तिसोवाणपडिरुवगा ५०, तजहा-पुरत्थिमेण दाहिणेण पच्चत्थिमेण, तेसि ण तिसोवाणपडिरुवगाण अयमेयारूवे वण्णावासे
 पण्णत्ते, तजहा-वइरामया णेम्मा रिट्ठामया पइट्ठाणा वेरुलिआमया संभा सुवण्णरूपमया फलया लोहिक्खमईओ सईओ वयरा-
 मया सधी णाणामणिमया आलवणा आलवणवाहाओत्ति, तेसि ण तिसोवाणपडिरुवगाण पुरओ पत्तेअ पत्तेअ तोरणा पण्णत्ता,
 ते ण तोरणा णाणामणिमया णाणामणिमएसु संभेसु उवणिविट्ठसनिविट्ठा विविहमुत्ततोवइआ विविहतारारूवोवचिआ ईहासिअउसह-

महाणई पवहे छ सकोसाइ जोअणाइ विक्खतभेण अट्ठकोस उव्वेहेण तयणंतर च ण माथाए २ परिवट्ठमाणी २ मुहे वासट्ठि
जोअणाई अट्ठजोअण च विक्खतभेणं सकोस जोअण उव्वेहेण उभओ पासं दोहिं पउमवरवेदआहिं दोहिं वणसडेहिं संपरि-
क्खत्ता वेदआवणसडवणओ भाणिअव्वो, एव सिधूएवि णेअव्व जाव तस्स ण पउमइहस्स पञ्चत्थिमिहेण तोरणेण सिधुआव-
त्तणकूडे दाहिणाभिमुही सिधुपवायकुडं सिधुदीवो अट्ठो सो चेव जान अहेतिमिसगुहाए वेअट्ठपव्वय दालइत्ता पञ्चत्थिमाभिमुही
आवत्ता समाणा चोदससलिला अहे जगइ पञ्चत्थिमेण लवणसमुद जाव समयेइ, सेस त चेवत्ति । तस्स ण पउमइहस्स उत्तरिहेण
तोरणेण रोहिअसा महाणई पवूढा समाणी दोणिण छावत्तरे जोअणसए छच्च एगूणवीसइभाए जोअणरस उत्तराभिमुही पव्वएण गता
महया घडसुहपवत्तिएण मुत्तावलिहारसठिएण सादेरेगजोअणसइएण पवाएणं पवडइ, रोहिअसाणाम महाणई जओ पवडइ एत्थ
ण मह एगा जिन्निभा पणत्ता, सा ण जिन्निभा जोअण.आयामेण अट्ठतेरसजोअणाइ विक्खभेण कोस चाइहेण मगरमुह-
विउट्ठसठाणसठिआ सव्ववइरामई अच्छा, रोहिअमा महाणई जहिं पवडइ एत्थ ण मह एगे रोहिअसापवायकुण्डे णाम कुण्डे
पणत्ते सवीस जोअणसय आयामविक्खतभेणं तिणिण असीए जोअणसए किच्चिविसेसूणे परिस्सेवेण, दसजोअणाइ उव्वेहेण अन्हे
कुडवणओ जाव तोरणा, तस्स ण रोहिअसावायकुडस्स वहुमज्झदेसभाए एत्थ ण मह एगो रोहिअसा णाम दीवे पणत्ते
सोलस जोअणाइ आयामविक्खभेण साइरेगाइ पण्णास जोयणाइ परिक्खेवेण दो कोसे असीए जलत्ताओ सव्वरयणामए अच्छे
सण्हे सेस त चेव जाव भवण अट्ठो अ भाणिअव्वोत्ति, तस्स ण रोहिअंसपवायकुडस्स उत्तरिहेण तोरणेण रोहिअंसा महाणई
पवूढा समाणी हेमवयं वासं एल्लेमाणी २ चउदसहिं सलिलासहस्सेहिं आपूरेमाणी २ सद्दावइवट्ठवेअट्ठपव्वय अट्ठजोअणेणं

असंपत्ता समाणी पशत्याभिगुही आवत्ता समाणी हेमयय वास दुहा विभयमाणी २ अट्टावीसाण सलिलागहस्मेहिं समग्गा अहे
जगद गल्लत्ता पगत्थिमेण लणसमुदं ममपेइ, रोहिअसा ण पवहे अद्धतेरसजोअणाड विस्सभेण केम उव्वेडेण तयणनर च
ण मायाण २ परिवद्धमाणी २ मुहगूले पणीस जोअणमय विस्सभेण अट्टाडज्जाइं जोअणाड उव्वेडेण उभओ पासिं दोहिं पंडमवर-
वेडआहिं रोहिं अ यजमंडेहिं सपरिस्सित्ता (मूत्र ७४)

‘तस्स ण’मित्यादि, तस्य-पद्मद्रहस्य पौरस्त्येन तोरणेन गङ्गा नाम्नी महानदी-स्वपरिवारभूतचतुर्दशसहस्रनदी-
सम्पदुपेतत्वेन स्वतन्त्रतया समुद्रगामित्वेन च प्रकृष्टा नदी, एवं सिन्ध्यादिष्वपि ज्ञेयं, प्रव्यूढा-निर्गता सती पूर्वोभि-
मुत्ती पय योजनशतानि पर्वतोपरीत्यर्थः अथवा णमिति प्राग्वत् पर्वते गत्वा गङ्गावर्त्तननाम्नि कूटे, अत्र सामीप्ये
रासमी वटे गावः सुगेरते इत्यादिवत्, गङ्गावर्त्तनकूटस्याधस्तादावृत्ता सती प्रत्यावृत्त्येत्यर्थः, पद्मयोजनशतानि त्रयो-
विंशत्याधिकानि त्रींश्वेकोनविंशतिभागान् योजनस्य दक्षिणाभिमुखी पर्वतेन गत्वा महान् यो घटस्तन्मुखादिव प्रवृ-
त्तिः-निर्गमो यस्य स तथा तेन, अयमर्थः-यथा घटमुखाज्जलौघो निर्यन् युभित्तिशब्दायमानो बलीयांश्च निर्याति
तथाऽयमपीति, मुक्ताग्रलीनां-मुक्तासरीणा यो हारस्तत्पंस्थितेन तत्पंस्थानेनेत्यर्थः सातिरंकं योजनशतं क्षुद्रहिमवच्छि-
न्नरत्नलान्नागभ्य दशयोजनोद्वेधप्रपातकुण्डं यावज्जारापातात् मानमत्येति सातिरेकयोजनशतिकृत्तेन तथा प्रपातेन-
प्रपतज्जलौघेन, अत्र करणे तृतीया, प्रपतति-प्रपातकुण्डं प्राप्नोतीत्यर्थः, दक्षिणाभिमुखगमनपद्मयोजनशतादिसमूहस्य

त्वेवम्—हिमवद्गिरिव्यासात् योजन १०५२ कला १२ रूपात् गङ्गाप्रवाहव्यासे योजन ६ क्रोश १ प्रमिते शोधिते
 शेषं १०४६ क्रोशे तु पादोनं कलापञ्चकं तत्कलाद्वादशकात् शोध्यं ततः शेषाः सप्त सपादाः कलाः, गङ्गाप्रवाहः
 पर्वतस्य मध्यभागेन पद्मद्रहद्विनिर्याति तेनास्या दक्षिणाभिमुखगङ्गाप्रवाहो नगिरिव्यासार्द्धस्य गन्तव्यत्वेन गङ्गाव्या-
 सोनो गिरिव्यासः योजन १०४६ कलासपादसप्त ७ रूपोऽर्द्धीक्रियते जातं यथोक्तं योजन ५२३ कला ३, यद्यप्यत्र
 कलात्रिकं किञ्चित्समधिकार्द्धयुक्तमायाति तथाऽप्यल्पत्वान्न विवक्षितमिति । अथ जिह्विकाया अवसरः—‘गङ्गामहा-
 णई जञो पवडइ इत्थ णं’मित्यादि, गङ्गा महानदी यतः स्थानात् प्रपतति अत्रान्तरे महती एका जिह्विका प्रणा-
 लापरपर्याया प्रज्ञप्ता, ‘सा णं’इत्यादि, सा जिह्विका अर्द्धयोजनमायामेन पट् सक्रोशानि योजनानि चिक्कम्भेन गङ्गा-
 मूलव्यासस्य मातव्यत्वात् अर्द्धक्रोशं बाहल्येन—पिण्डेन विवृतं—प्रसारितं यन्मकरमुखं—जलचरविशेषमुखं तत्संस्था-
 नसंस्थिता विशेषणस्य परनिपातः प्राग्वत् सर्वात्मना वज्रमयी इत्यादि कण्ठ्यं । अथ प्रपातकुण्डस्वरूपमाह—‘गंगा
 महाणई’इत्यादि, गङ्गा महानदी यत्र प्रपतति अत्रान्तरे महदेकं गङ्गाप्रपातकुण्डं नाम यथार्थनामकं कुण्डं प्रज्ञप्तं,
 पण्डिं योजनान्यायामविक्कम्भाभ्यां, अत्र करणविभावनायां ‘मूले पण्णासं जोअणवित्थारो ५० उवरि सट्ठी ६०’ इति
 विशेषोऽस्ति, श्रीउमास्वातिवाचककृतजम्बूद्वीपसमाससूत्रादावपि तथैव, इत्थं च कुण्डस्य यथार्थनामतोपपत्तिरपि
 भवति, एवमन्येष्वपि यथायोगं ज्ञेयमिति, तथा नवतं—नवत्यधिकं योजनशतं किञ्चिद्विजोपाधिकं परिक्षेपेण, श्रीजिन-

भद्रगणिश्रमाश्रमणपादाः स्वोपज्ञध्वेनविचारसूत्रे-‘आयामो विक्संभो सट्टि कुंडस्स जोअणा हुंति । नउअसयं किंच्छूणं परिही दमजोअणोगाहो ॥ १ ॥’ इत्युच्युः, तद्वृत्तावपि श्रीमलयगिरिपादालयैव, करणरीत्याऽपि तथैवागच्छति, तेन प्रस्तुतसूत्रं गम्भीरायं बहुश्रुतेर्विचार्य नास्मादृशां मन्दमेधसां सतिप्रवेश इति, यद्वा प्रस्तुतसूत्रं पद्मवरवेदिकामहित-
कृणुपरिधिविचक्षया प्रवृत्तमिति सम्भाव्यते, तेन न दोषः, तत्त्वं तु कैवल्यगम्यमिति, दश योजनान्युद्धेधेन-उण्डवेन अच्युतं-स्फटिकचद्वहिर्निर्मलप्रदेशं श्लक्ष्णं-श्लक्ष्णपुत्रुगलनिष्पादितनहिःप्रदेशं रजतामयं-रूप्यमयं कूलं यस्य तत्तथा मम न गर्तामद्रभायतो विषमं तीरवर्त्तिजलापूरितं स्थानं यस्मिन् तत्तथा, वज्रमयाः पापाणाः भित्तिवन्धनाय यस्य तत्त्वं न ना, वज्रमयं तलं यस्य तत्तथा, सुवर्णं-पीतहंम सुवर्भं-रूप्यविशेषः रजतं प्रतीतं तन्मय्यो वालुका यस्मिन् तत्तथा, धैर्यमणिमयानि स्फटिकरत्नमन्त्रिधपटलमयानि प्रत्यवतटानि-तदसमीपवर्त्यभ्युगतप्रदेशा यस्य तत्तथा, सुरेनाव-
तागो-जलमध्ये प्रवेगनं यस्मिन् तत्तथा सुरोनोत्तारो-जलमध्याद् बहिर्विनिर्गमनं यस्मिन् तत्तथा, ततः पूर्वपदविशेष-
पणनमामः, तथा नानामणिभिः सुवद्धं तीर्थं यत्र तत्तथा, अत्र बहुनीहावपि कान्तस्य परनिपातो भार्योदिदर्शनात् प्राकृतगैलीप्रगाढा, तथा दृप्तं-वर्त्तुलं आनुपूर्व्येण-क्रमेण नीचैर्नर्चिस्तरभावरूपेण सुदु-अतिशयेन यो जातो वप्रः-
केदानीं जलस्थानं तत्र गम्भीरं-जलब्धस्ताधं जलं यस्मिन् तत्तथा संलज्जानि-जलेनान्तरितानि पत्रविममृणालानि यस्मिन् तत्तथा, अत्र विममृणालनाहचर्यात् पत्राणि-पत्रिनीपत्राणि द्रष्टव्यानि विमानि-कन्दाः मृणालानि-पत्रगालानि,

बहूनामुत्पलकुमुदनलिनसुभगसौगन्धिकपुण्डरीकमहापुण्डरीकशतपत्रसहस्रपत्रशतसहस्रपत्राणां प्रफुल्लाना—विकस्वराणां
 केसरैः—किञ्जल्करूपशोभितं—भृतं, विशेषणस्य व्यस्ततया निपातः प्राकृतत्वात्, पट्टपदैः—भ्रमरैः परिभुज्यमानानि कम-
 लानि उपलक्षणमेतत् कुमुदादीनि यस्मिन् तत्तथा, अच्छेन—स्वरूपतः स्फटिकवत् शुद्धेन विमलेन—आगन्तुकमलरहि-
 तेन पथ्येन—आरोग्यकरणेन सलिलेन पूर्णं, तथा पडिहत्था—अतिप्रभूताः देशीशब्दोऽयं भ्रमन्तो मत्स्यकच्छपा यत्र
 तत्तथा, अनेकशकुनिमिथुनकानां प्रविचरितं—इतस्ततो गमनं यत्र तत्तथा ततः पूर्वपदेन विशेषणसमासः, तथा शब्दो-
 न्नतिकं—उन्नतशब्दकं सारसादिजलचररुतापेक्षया मधुरस्वरं च हंसभ्रमरादिकूजितापेक्षया एवंविधं नादितं—विलपितं
 यत्र तत्तथा, अत्र च यत् कानिचिद्विशेषणानि प्रस्तुतसूत्रदृश्यमानादशापेक्षया व्यस्ततया लिखितानि सन्ति तज्जीवाभि-
 गमवाप्यादिवर्णकसूत्रस्य बहुसमानगमकतया तदनुसारेणेति बोध्यं, एवमन्यत्रापि, 'पासाईए'त्ति, अनेन 'पासाईए दरि-
 सणिजे अभिरूवे पडिरूवे' इति पदचतुष्टयं ग्राह्यं, तच्च प्राग्वत् । अथात्र पद्मवरवेदिकादिवर्णनायाह—'से णं' इत्यादि,
 व्यक्तं, अत्र सुखावतारोत्तारौ कथं भवत इत्याह—'तरस णं'मित्यादि, तस्य गद्गाप्रपातकुण्डस्य त्रिदिशि—दिक्त्रये वक्ष्य-
 माणलक्षणे त्रीणि सोपानप्रतिरूपकाणि प्रज्ञप्तानि, एतद्व्याख्या प्राग्वत्, शेषं व्यक्तं, 'तेसि णं'मित्यादि, व्यक्तं, जग-
 तीवर्णकतुल्यत्वात्, नवरं आलम्बनाः—अवतारोत्तारयोरालम्बनहेतुभूताः अवलम्बनवाहावयवाः, अवलम्बनवाहा नाम—
 द्वयोः पार्श्वयोरेवलम्बनाश्रयभूता भित्तयः, 'तेसि णं'मित्यादि, तेषां त्रिसोपानप्रतिरूपकाणां पुरतः प्रत्येकं २ तोर-

णानि प्रजप्तानि तानि तोरणानि नानामणिमयेषु स्तम्भेषु उपनिविष्टानि-सामीप्येन स्थितानि तानि च कदाचिच्चलानि स्थानचर्यानीत्यर्थः अथवा अपदपतितानि भवेयुरिति सन्निविष्टानि-सम्यग् निश्चलतया अपदपरिहारेण च निविष्टानि, ततो विशेषणसमासः, विविधा-नानाविच्छित्तिकलिता मुक्ताः-मुक्ताफलानि अन्तराशब्दोऽगृहीतवीप्सोऽपि सामर्थ्याद्धीप्सां गमयति, अन्तरान्तरा ओअविआ-आरोपितानि यत्र तानि तथा विविधैस्तारारूपैः-तारिकारूपैरुपचितानि, तोरणेषु हि शोभायं तारिका निवध्यन्ते इति प्रतीतं लोकेऽपि, ईहामृगाः-वृकाः कृपभा-वृषभाः व्याला-भुजगाः रुरवो-मृगविशेषाः गरभा-अष्टपदाः चमरा-आटव्या गावः वनलता-अशोकादिलताः प्रतीताः पद्मलताः-पद्मिन्यः शेषं प्रतीतं, एतासा भक्तयो-विच्छित्तयस्ताभिश्चित्राणि, स्तम्भोद्धतया-स्तम्भोपरिवर्तिन्या वज्रवेदिकया परिगतानि-परिकरितानि सन्ति यानि अभिरामाणि-अभिरमणीयानि तानि तथा, विद्याधरयोः-विजिष्टशक्तिमत्पुरुष-विशेषयोर्धर्मलं-समर्थेणीकं युगलं-द्वन्द्वं तेनैव यन्त्रेण-सञ्चरिण्युपप्रतिमाद्वयरूपेण युक्तानि, आर्पत्वाच्चैवंविधः समासः, अथवा प्राकृतत्वेन तृतीयालोपात् विद्याधरयमलगुलेनेवेति, शेषं पूर्ववत्, अर्चियां-मणिरत्नप्रभाणां सहस्रैर्मालिनीयानि-परिवारणीयानि रूपकसहस्रकलितानीति स्पष्टं, भृगं-अत्यर्थं मानं-प्रमाणं येषां तानि तथा, 'भिम्बि-समाणा'न्ति 'भानेभिन्' (श्रीसिद्ध० अ० ८ पा० ४ सू० २०३) इत्यनेन भिमादेगे प्रकृतार्थप्रत्यये च रूपसिद्धिः, अत्यर्थं देदीप्यमानानि लोकरुने सति चक्षुर्यो लेखः-श्लेषो यत्र तानि त्रिपदो बहुव्रीहिः, पदविपर्ययः प्राकृतत्वात्,

शेषं सुबोधं, नवरं घण्टावलेर्वा वशेन चलिताया मधुरो मनोहरश्च स्वरो येषु तानि तथा, 'तेसि ण'मित्यादि, अस्य व्याख्या प्राग्वत्, 'तेसि ण'मित्यादि, तेषां तोरणानामुपरि बहवः कृष्णचामरध्वजाः एवं नीलचामरध्वजादयोऽपि वाच्याः, ते च सर्वेऽपि कथंभूता इत्याह—अच्छा—आकाशस्फटिकवदतिनिर्मलाः, श्लक्ष्णपद्मगलस्कन्धनिर्मापिताः, रूढ्यमयो वज्रमयस्य दण्डस्योपरि पट्टो येषां ते तथा, वज्रमयो दण्डो रूढ्यपद्ममध्यवर्त्तो येषां ते तथा, जलजानामिव जलजकुसुमानां पद्मादीनामिवामलो न तु कुद्रव्यगन्धसन्निधौ यो गन्धः स विद्यते येषां ते जलजामलगन्धिकाः, 'अतोऽनेकस्वरा' (श्रीसिद्ध० अ० ७ पा० २ सू० ६) दितीकप्रत्ययः, अत एव सुरम्याः, पासाईआ इत्यादि प्राग्वत्, 'तेसि ण'मित्यादि, अस्य व्याख्या प्राग्वत्। अथ गङ्गाद्वीपवक्तव्यतामाह—'तस्स गङ्गप्पवाय'इत्यादि, तस्य गङ्गाप्रपात-कुण्डस्य बहुमध्यदेशभागेऽत्र महानेको गङ्गादेव्यावासभूतो द्वीपो गङ्गाद्वीप इति नाम्ना द्वीपः प्रज्ञप्तः, मध्यलोपी समासात् साधुः, अष्टौ योजनान्यायामविष्कम्भेन सातिरेकाणि पञ्चविंशतिं योजनानि परिक्षेपेण द्वौ क्रौशौ यावदुच्छित्तौ जलान्तात्—जलपर्यन्तात् सर्वतोर्वर्त्तिजलस्य जलानावृतस्य क्षेत्रस्य द्वीपव्यवहारात्, शेषं व्यक्तं, 'से ण'मित्यादि, स गङ्गा-द्वीप एकया पद्मवरवेदिकया एकेन वनखण्डेन सर्वतः समन्तात् सम्परिक्षिप्तः, वर्णकश्च भणितव्यो जगतीपद्मवरवेदि-कावदिति, अथ तत्र यद्यदस्ति तदाह—'गंगादीवस्स ण'मित्यादि, गङ्गाद्वीपस्योपरि बहुसमरमणीयो भूमिभागः प्रज्ञप्तः,

तस्य बहुमध्यदेशभागे अत्रान्तरे गङ्गाया देव्या सहदेकं भवनं प्रज्ञप्तं, आयामादिविभागादिकं शय्यावर्णकपर्यन्तं सूत्रं सञ्चालयानं श्रीभवनानुसारेण ज्ञेयं, अथ नामान्वर्थं पृच्छति—‘से केणेट्रेण’मित्यादि, व्यक्तं, अथ गङ्गा यथा यत्र समुप-
सर्पतितयाऽऽह—‘तस्स ण’मित्यादि, तस्य गङ्गाप्रपातकुण्डस्य दक्षिणालयेन तोरणेन प्रव्यूढा—निर्गता सती गङ्गामहा-
नदी उत्तरार्द्धभरतवर्षं इयूती २—गच्छन्ती २ सप्तभिः मलिलानां—नदीना सहस्रैरापूर्यमाणा २—स्त्रियमाणा अधः खण्ड-
प्रपातगुहाया वैताड्यपर्वतं दारयित्वा—भित्त्वा दक्षिणार्द्धभरतवर्षस्य बहुमध्येदेशभागं
गता पूर्वाभिमुती आवृत्ता सती चतुर्दशभिः सलिलासहस्रैः समग्रा—संपूर्णा आपूर्यमाणा इत्यर्थः अधोभागे जगती-
जम्बूद्वीपमाकारं दारयित्वा पूर्वेण लवणसमुद्रं समुपसर्पति—अवतरतीत्यर्थः, अथास्या एव प्रवहमुखयोः पृथुत्वोद्बुधैश्चो-
दशयति—‘गंगा ण’मित्यादि, गङ्गा महानदी प्रवहे यतः स्थानात् नदी वोढुं प्रवर्तते स प्रवहः पद्मद्रहात्तोरेणाग्नि-
र्गस इत्यर्थः, तत्र पद्म सक्रोशानि योजनानि विष्कम्भेन, तथा क्रोशार्द्धमुद्ग्रेधेन, महानदीनां सर्वत्रोद्ग्रेधस्य स्वव्यासप-
द्यागतमभागरूपत्वात्, अस्तीति शेषः, ‘तदनन्तर’मिति पद्मद्रहत्तोरेणीयव्यासादनन्तरं एतेन यावत् क्षेत्रं स व्या-
मोऽनुरुत्तमान्तक्षेत्रादनन्तरं गङ्गाप्रपातकुण्डनिर्गमादनन्तरमित्यर्थः, एतेन च योऽन्यत्र प्रवहशब्देन मकरमुखप्रणा-
लनिर्गमः प्रपातकुण्डनिर्गमो वाऽभिहितः स नेति, श्रीअभयदेवमृगिपादैः समवायान्नृतौ श्रीमलयगिरिपादैश्च बृह-

तक्षेत्रसमासवृत्तौ पञ्चद्रहत्तोरणनिर्गमपरत्वेनैव व्याख्यानात्, एवमुद्देशेऽपि ज्ञेयं, मात्रया २-क्रमेण २-प्रतियोजनं
 समुदितयोरुभयोः पार्श्वयोर्धनुर्दशकवृद्ध्या प्रतिपार्श्वं धनुःपञ्चकवृद्धेत्यर्थः परिवर्द्धमाना २ मुखे-समुद्रमवेशे द्वापष्टि
 योजनानि अर्द्धयोजनं च विष्कम्भेन, प्रवहमानान्मुखमानस्य दशगुणत्वात्, सक्रोशं योजनमुद्देशेन सार्द्धद्वापष्टियोजन-
 प्रमाणमुखव्यासस्य पञ्चाशत्तमभागे एतावत् एव लाभात्, उभयोः पार्श्वयोः द्वाभ्यां पञ्चवरवेदिकाभ्यां वनखण्डाभ्यां च
 सम्परिक्षिप्ता गङ्गैत्यर्थः, प्रतियोजनधनुर्दशकवृद्धिस्वेवम्—मुखव्यासात् प्रवहव्यासेऽपनीतेऽवशिष्टे धनूरूपे कृते सरि-
 दायामेन भक्ते लब्धं इष्टप्रदेशगतयोजनसङ्ख्यया गुण्यते यावत् स्यात्तावत्युभयपार्श्वयोर्वृद्धिर्वाच्या, तथाहि—गङ्गायाः
 प्रवहे व्यासः योजन ६ क्रोश १ मुखे तु योजन ६२ क्रोश २, तत्र मुखव्यासात् प्रवहव्यासेऽपनीते जातं योजन ५६
 क्रोश १, योजनानां च क्रोशकरणाय चतुर्भिर्गुणने उपरितनैकक्रोशप्रक्षेपे च जातः २२५ क्रोशे च धनुषां सहस्रद्वय-
 मिति सहस्रद्वयेन गुण्यन्ते जातानि धनूंषि ४५००००, ततः पञ्चचत्वारिंशता सहस्रैर्भज्यन्ते लब्धानि १० धनूंषि एकेन
 गुण्यन्ते जातानि १०, 'एकेन गुणितं तदेव भवती'ति न्यायात्, एतावती च समुदितयोरुभयोः पार्श्वयोः प्रवहादेक-

१ यत्तु 'छन्नोपेण सक्रोश'मिति क्षेत्रसमासाया व्याख्यानयता श्रीमल्लयगिरिसूरिणा 'प्रवहे-पञ्चलदादिनिर्गमे पट्टयोजनानि सक्रोशानि गगानवा विस्तार' इति
 भणितं तत् मकरमुलजिह्वायां विनिगम यावत् अवशिष्टेण विवक्षणात्, अन्यथा 'गङ्गासिधू ण महाणईवो पणवीस गाउयाद्—तथा गंगासिधू ण महाणईवो
 प्रवहे साइरेणं चलवीस कोसे वित्थरेण पणत्तावो'ति समवायात्तेन सह विरोध स्यात् (ही० वृत्तौ) ।

स्मिन् योजने गते जलवृद्धिः, अथ मूलाद्योजनद्वयान्ते यदा वृद्धिर्जातुमिष्यते तदा दश धनूपि द्विकेन गुण्यन्ते जातानि २० एतावती प्रवहादुभयपार्श्वयोजनद्विकान्ते वृद्धिः स्यात्, अस्याश्चाद्धं १०, एतावत्येकपार्श्वं वृद्धिः, एवं सर्वत्र भाव्यं । अथ गङ्गायामादीन्यन्यत्रावतारयति—‘एवं सिंधु’ इत्यादि, एवं सिन्ध्या अपि स्वरूपं नैतव्यं यावत्तस्य पद्मद्रहस्य पाश्चात्येन तोरणेन सिन्धुमहानदी निर्गता सती पश्चिमाभिमुखी पश्चयोजनशतानि पर्वतेन गत्वा सिन्ध्या-वर्त्तनकूटे आवृत्ता सती पश्चयोजनशतानि त्रयोविंशत्यधिकानि त्रींशैकोनविंशतिभागान् दक्षिणाभिमुखी पर्वतेन गत्वा महता घटमुखप्रवृत्तिकेन यावत्प्रपातेन प्रपतति, सिन्धुमहानदी यतः प्रपतति अत्र महती जिह्विका वाच्या, सिन्धु-महानदी यत्र प्रपतति तत्र सिन्धुप्रपातकुण्डं वाच्यं, तन्मध्ये सिन्धुद्वीपो वाच्योऽर्थः स एव यथा गङ्गाद्वीपप्रभाणि गङ्गाद्वीपपर्णाभानि पद्मानि तथा सिन्धुद्वीपप्रभाणि सिन्धुद्वीपवर्णाभानि पद्मानि सिन्धुद्वीप इत्युच्यते, अत्र यावत्पर्वन्तं सूत्रं वाच्यं तथाह—‘यामदभस्तमित्रागुहाया इत्यादि, अत्र यावत्करणादिदं—‘तस्म णं सिन्धुपपायकुण्डस्म’ दक्षिण-लेगं तोरणेन सिन्धुमहानदी पट्टा समानी उत्तररुद्धभरह्वामं एजेमानी २ ससिलामहर्सेहि आपूरेमानी २’ इति मंत्रहः, अधन्तमित्रागुहाया वैताड्यपर्वतं दारयित्वा ‘देवदर्शनाद्देशस्मरण’मिति ‘दाहिणरुद्धभरह्वामसस्म बहुमज्जदेमभागं गता’ इति पदानि बोध्यानि, पश्चिमाभिमुखी आवृत्ता सती चतुर्दशभिः मलिलासहस्रैः समग्रा-पूर्णा जगतीमघो दारयित्वा पश्चिमायां लयणनमुद्रं समुपमर्षति, शेषं—उक्तातिरिक्तं प्रवहमुत्तमानादि तदेव—गङ्गामानममानमेव ज्ञेयम्, अथ पद्म-

द्रहनिर्गततृतीयनदीस्वरूपमाह—‘तस्स ण’मित्यादि, व्यक्तं नवरं द्वे पट्सप्तत्यधिके योजनशते पट् च एकोनविंशति-
 भागान् योजनस्य एतावती भुवं उत्तराभिमुखी—हैमवतक्षेत्राभिमुखी पर्वतेन गत्वा, अत्रोपपत्तिः—हिमवद्व्यासाद्ग-
 हव्यासेऽपनीते शेषहिमवद्व्यासेऽर्द्धीकृते एतावत एव लाभात्, ननु गङ्गाया दक्षिणाभिमुखं गिरिगमनं पञ्च
 योजनशतानि २३ योजनानि कलात्रिकं च समधिकमिति, अस्यास्तु पट्सप्तत्यधिके द्वे शते पट् च कलाः किमित्ये-
 तावदन्तरं?, उच्यते, गङ्गायाः गिरिमध्यवर्त्तिना पूर्वदिक्तोरणेन निर्गतायाः पञ्चशतयोजनपूर्वाभिमुखगमनानन्तरं दक्षि-
 णादिग्गामिन्याः स्वव्यासरहितगिरिव्यासार्द्धगामित्वं, एवं सिन्ध्वा अपि पञ्चशतयोजनपश्चिमाभिमुखगमनादनु, अस्या-
 स्तु उत्तरदिक्तोरणेन निर्गतायाः उत्तरगामिन्या द्रहव्यासशुद्धगिरिव्यासार्द्धगामित्वमिति भेदः। अथास्या जिह्वा-
 कामाह—‘रोहिअं’इत्यादि, व्यक्तं, नवरं आयामे योजनं विष्कम्भमानेऽर्द्धत्रयोदशानि योजनानि—सार्द्धद्वादशयोज-
 नानि बाहल्ये क्रोशं, गङ्गाजिह्विकाया अस्या द्विगुणत्वात्। अथ कुण्डस्वरूपमाह—‘रोहिअंसा’इत्यादि, मायः प्रक-
 टार्थं, परमायामविष्कम्भयोर्विशत्यधिकं, गङ्गाप्रपातकुण्डादस्य द्विगुणत्वात्, अथात्र द्वीपमाह—‘तस्स ण’मित्यादि,
 प्रकटार्थं, ‘से केणट्ठेणं भन्ते! एवं बुच्चइ रोहिअंसादीवे २’ इत्याद्यभिलापेन ज्ञेयः, सम्प्रत्यस्या येन तोरणेन निर्गमो
 यस्य च क्षेत्रस्य स्पर्शना यावांश्च नदीपरिवारो यत्र च संक्रमस्तथाऽऽह—‘तस्स ण’मित्यादि, तस्य—रोहितांशाप्रपातकु-
 ण्डस्य औत्तरांशे तोरणेन रोहितांशा प्रव्यूढा—निर्गता सती हैमवतं वर्षं इयूती २—गच्छन्ती २ चतुर्दशभिः

किञ्चित्तिसेसूणं परिक्खेवेणं उल्लिप्पं सत्तदङ्गणउए जोअणसए किञ्चित्तिसेसूणे परिस्सेवेण, मूले विच्छिण्णे मज्झे सत्तिस्से उल्लिप्पं तणुए
 गोपुच्छसठाणसठिए सधरयणामए अच्छे, से ण एगाए पउमवरेइआए एगेण य णमसेण सउआ समता सपरिस्मित्ते सिद्धाय-
 णस्स कूडस्स ण उल्लिप्पं बहुसमरमणिजे भूमिभागे पणत्ते जाव तस्म ण बहुसमरमणिस्स भूमिभागस्स बहुमज्जेसभाए एत्य
 ण मह एगे सिद्धायणे पणत्ते पणाम जोअणाइ आयामेण पणीस जोअणाइ विस्समेण छत्तीम जोअणाउ उद्व उच्चत्तेण जाव
 जिणपडिमावण्णओ भाणिअव्वो। कहि ण भन्ते ! चुल्लहिमवन्ते वासहरपन्नए चुल्लहिमवन्तकूटे नाम कूटे पणत्ते १, गो० ! भरहकूडस्स
 पुरत्थिमेण सिद्धायणकूडस्स पञ्चत्थिमेण, एत्य ण चुल्लहिमवन्ते वामहरपन्नए चुल्लहिमवन्तकूटे णाम कूटे पणत्ते, एव जो चेव
 सिद्धायणकूडस्स उच्चत्तिक्खरभपरिस्सेवो जाव बहुसमरमणिस्स भूमिभागस्स बहुमज्जेसभाए एत्य ण मह एगे पासायवडैसए
 पणत्ते वासट्ठि जोअणाइ अद्वजोअण च उच्चत्तेण इयातीसं जोअणाउं कोमं च विस्समेण अन्धुगयभूसिअपहसिए विन विविहमणि-
 रयणभत्तिचित्ते वाउअुअधिजयवेजयतीपडागच्छत्ताइच्छत्तकल्लिए तुगे गगणतलममिलयमाणमिहरे जालतररयणपजरुस्मील्लिए
 मणिरयणथूमिआए विअसिअसयवत्तपुडरीअतिलयरणउच्चचित्ते णाणामणिमयदामालकिए अतो वहि च सण्हवइरतणजिरुइ-
 लंअल्लुगापत्थडे सुहफासे सत्तिरीअरूवे पासाईए जाव पडिल्ले, तस्म णं पासायवडैसगस्स अतो बहुसमरमणिजे भूमिभागे प०
 जाव सीहासण सपरिवार, से केणेट्ठेण भन्ते ! एव वुजइ चुल्लहिमवन्तकूटे २, गो० ! चुल्लहिमवन्ते णाम देवे महिद्धीए जाव
 परिवसइ, कहि ण भन्ते ! चुल्लहिमवन्तगिरिखुमारस्स देवस्स चुल्लहिमवन्ता णाम रायहाणी प० १, गो० ! चुल्लहिमवन्तकूडस्स
 दक्खिण्णेणं तिरियमसरोजे दीवसमुदे धीइवत्ता अण्ण जम्बुद्वीवं २ इत्तिण्णेणं चारम जोअणसहस्साइ ओगाहिता इत्य ण चुल्लहि-

માત્ર મધ્ય વિરિક્તમાત્રમ એમને મુદિતમરના જાનં મયહાતી ૧૦, મારત્ય તોયજમદગ્ન્યાદં આયામતિમંગલે, ત્વા મિત્યમગમ્યહા-
 નીતરિત્તા મિતિમરના, ત્વા આસેનામદિ તુ ત્વા ત્વાત્તયા જેવલા, આયામતિમરનામરિત્તેપામાયદેરાઓ મીહામળવરિત્તે
 એ-૧ દેરાત્ત યં મીતિત્ત ય મારહાતીત્તે એમત્તઓ, વત્તુ દેરા તુદિતમરના ૧ મારહ ૦ હેમાત ૨ પેમમત્તદેમુ ૪, એમુ
 દેરાત્તઓ, એ દેમદેત્તે મને ! ત્વા ત્વા તુદિતમરને તામદ્દપત્ત ૨, મો ૦ ! મારહિતમરનાત્તયદ્દમત્ત ત્વાત્તિત્ત આત્તમુ.
 ત્વાદેદિતિત્તમરિત્તે ત્વા પદ્મ મિત્ત મુદ્દિતમર પેર દ્વમત્તમ ત્વા જોમત્તમ ત્વા, તુદિતમરને ૨ દ્વા રેરે મહિત્તિત્ત ત્વા
 વત્તિત્તેમરમદ્દિત્ત પેમત્તમદ, એ ત્વાત્તે મો ૦ ! ત્વા ત્વા—તુદિતમરને વામદ્દમત્ત ૨, ત્વાત્તે વા જં મો ૦ ! તુદિતમર-
 ત્વા ત્વા ત્વા ત્વાત્તે વત્તે ત્વા ત્વા ત્વા ત્વા (ત્વા ૨૫)

‘त्रुमिगमन्ते न’ नित्यादि, अथक, नतरं निश्चायकान् दृष्टं ध्रुवदिमादिरिक्तगारदेरदृष्टं भगवाभिपदेशकृष्टं, उग्रादे-
वीपुसांरसीपटे तु पदपद्यानमृदिह तु भारीरेगीरगेमध्यगननेरीकृष्टे, गतादेरीकृष्टं श्रोत्रेगीकृष्टं रोहितांशादेरीकृष्टं निम्बु-
क्षेरीकृष्टं हंससर्पेमासुरकृष्टं श्रमगजोक्तापदकृष्ट । अथ नेतामेव स्थानादिमन्त्रमाह—‘हृदि न’ मित्यादि, क. भद-
र ! ‘द्रुमिगमन्ते’ भगवतेने लिङ्गायतनकृष्टं नाम कृष्टं प्रजसं?, ‘गोतमे’त्यादि नियन्त्रां उक्तं, नपर पत्रयोपानयनान्नु-
दनेन मूले पत्रयोपानयनानि निरुक्त्वेन नये योजि च योजनगतानि पत्रगन्तानि—पत्रगन्तव्यधिसानि विपश्यन्नेन
उपरि अलङ्करीयानि योपानयनानि निरुक्त्वेन मूले पक्षं योपानयनं पत्र पक्षमीत्यपि हानि योपानयनानि किञ्चि-

द्विशेषाधिकानि किञ्चिदधिकानीत्यर्थः, मध्ये एकं योजनसहस्रं एकं पडशीत्यधिकं योजनशतं किञ्चिद्विशेषेण किञ्चि-
 दूनमित्यर्थः, अयं भावः—एकं सहस्रमेकं शतं पञ्चाशीतियोजनानि पूर्णानि शेषं च क्रोशत्रिकं धनुषामष्टशतानि त्रयो-
 विंशत्यधिकानि इति किञ्चित्पडशीतितमं योजनं विवक्षितमिति, तथा उपरि सप्त योजनशतानि एकनवत्यधिकानि
 किञ्चिदूनानि परिक्षेपेण, अत्राप्ययं भावः—सप्त शतानि नवतियोजनानि पूर्णानि, शेषं क्रोशद्विकं धनुषां सप्त शतानि
 पञ्चविंशत्यधिकानीति किञ्चिद्विशेषेण एकनवतितमं योजनं विवक्षितं, परिक्षेपेणैति सर्वत्र ग्राह्यं, शेषं स्पष्टं ॥ अथात्र
 पद्मवरवेदिकाद्याह—‘से ण’मित्यादि प्रकटं, अत्र यदस्ति तत्कथनायोपक्रमे—‘सिद्धाययण’मित्यादि, निगदसिद्धं,
 नवरं प्रथमयावत्पदेन वैताल्यगतसिद्धायतनकूटस्येवात्र वर्णको ग्राह्यः, द्वितीयेन तद्गतसिद्धायतनादिवर्णक इति ॥
 अथात्रैव क्षुद्रहिमवद्विरिकूटवक्तव्यमाह—‘कहि ण’मित्यादि, क भदन्त ! क्षुद्रहिमवति वर्षाधरपर्वते क्षुद्रहिमवत्कूटं
 नाम कूटं प्रज्ञप्तम्?, ‘गौतमे’त्यादि उत्तरसूत्रं प्राग्वत्, नवरं ‘एवं जो चेवे’त्यादि अतिदेशसूत्रे ‘एवं’मित्युक्तप्रकारेण
 य एव सिद्धायतनकूटस्योच्चत्वविष्कम्भाभ्यां युक्तः परिक्षेपः उच्चत्वविष्कम्भपरिक्षेपः, मध्यपदलोपी समासः, स एव इहापि
 हिमवत्कूटे बोध्य इत्यर्थः, इदं च वचनं उपलक्षणभूतं तेन पद्मवरवेदिकादिवर्णनं समभूभिभागवर्णनं च ज्ञेयं, किय-
 त्पर्यन्तमित्याह—यावद्बहुसमरमणीयस्य भूमिभागस्य बहुमध्यदेशभागे अत्रान्तरे महानेकः प्रासादावतंसकः प्रज्ञप्तः,
 प्रासादानां—आयामाद्विगुणोच्छ्रितवास्तुविशेषाणामवतंसक इव—शेखरक इव प्रासादावतंसकः प्रधानप्रासाद इत्यर्थः, स च

प्रागादो दागदि यो नान्यद्वयौ च न उच्यतेन एहविंशद् योजनानि क्रोधं च विरुद्धमेव समचतुरश्रत्वादस्यागम्यन्ता
मूरुता न हुता, तत्र हेतुर्गैताद्यहूतगतमागदाधिकारं निरूपित उति ततो ज्ञेयः, कीदृश इत्याह-अभ्युपगता-आभि-
सुगतेन नोतो निर्गता उत्सृता-प्रचलतया नवीनु दिक्षु प्रयुता यद्वा अन्धे-आकाशे उद्गता उत्सृता-प्रचलतया
नानगिरयं प्रयुता एवंविधा या प्रभा तथा नित इत-नद इत निष्ठनीति गम्यते, अन्यथा कथमिह सोऽल्युद्यमि-
रालम्बितमनीति भागः, नत्र हि उत्प्रेक्षया उं सूचितं भवति-ऊर्ध्वमधनियेह जायततया याः प्रागादप्रभाताः किञ्च
मन्त्रास्मान्भिरुत इति, यदि ता प्रालयेन प्रभापटलनया प्रलम्बित इत-प्रक्षेपेण दम्बित इति, विमिश्र-अनेकप्रकारा ये
द्वयो-तानुसृष्टिमा विनयः-अभ्युदयल्लतंगूनिहा वैजयन्तीनामयो याः पताका. अथवा विनया इति वैजयन्तीना
पार्श्वे इति उच्यते नत्रभावा वैजयन्त्य-पताकासा एव विजयमतिता वैजयन्त्यः उतानिच्छताणि-उपर्युपरि-
विजयमनापानि नः रुजिः-तुतः उच्यन्तेन नार्जुनापट्टियोजनमगणन्यात्, अत एव गगनतमभिदृग्गयद-अनुपि-
विजयते इत्यत एव, मन्त्रानि-जालमसि गृहभिनिपु लोके यानि प्रवीतानि नदन्नेषु विजिह्वोभानिमित्तं मन्त्रानि
रुता वा यस्मिन् न तथा, येषु वाप विनविशेषः प्राहन्तान्, पत्रागदुर्मूर्तिज इत-गृहिकुन उच्यते, यथा किमपि
रम्भु रितरित्ययमन्त्रानुरितयोसद्विः कृत्तन्यन्तमस्मिन्विद्वज्भिरु भवति एतं नोदति प्रागादायत्तंनरु इति भागः, अथवा

जालान्तरगतरत्नपञ्जरै—रत्नसमुदायविशेषैः उन्मीलित इव उन्मिषितलोचन इवेत्यर्थः, माणकनकमयस्तूपिकाक इति प्रतीतं, विकसितानि—विकस्वराणि गतपत्राणि पुण्डरीकाणि च—कमलविशेषाः द्वारादिषु तैश्चित्रो—नानारूप आश्चर्यवान् वा, नानामणिमयदामालङ्कृत इति व्यक्तं, अन्तर्बहिश्च श्लक्ष्णो—मसृणः स्निग्ध इत्यर्थः, तपनीयस्य—रक्तसुवर्णस्य रुचिरा या वालुका—कणिकास्तासां प्रसूतः—प्रतरः प्राङ्गणेषु यस्य स तथा, शेषं पूर्ववत्, 'तस्स ण'मित्यादि, व्यक्तं, अथास्य नामान्वर्थं व्याचिख्यासुराह—'से केणट्टेण'मित्यादि, अथ केनार्थेन भदन्त ! एवमुच्यते—धुद्रहिमवत्कूटं २?, गौतम ! धुद्रहिमवन्नामा देवो महार्द्धिको यावत् अत्र परिवसति तेन 'धुद्रहिमवन्तकूट'मिति धुद्रहिमवत्कूटं, अत्र च सूत्रेऽह-
 टमपि 'से तेणट्टेणं चुल्लहिमवन्तकूडे २' इत्येतद्रूपं सूत्रं बोध्यं, अन्यथोपपत्तिश्चात्र दक्षिणार्द्धभरतकूटस्यैव ज्ञेयेति । अथास्य राजधानीवक्तव्यमाह—'कहि ण'मित्यादि, उत्तानार्थं, धुल्लहिमवती धुद्रहिमवती वा राजधानी 'एव'मित्युक्त-
 प्रकारेण यथौचित्येनेति, 'एव'मित्यादि, एवमिति—धुद्रहिमवत्कूटद्वयार्थेनावगोपाणामपि भरतकूटादीनां वक्तव्यता नेतव्या, आयामविष्कम्भपरिक्षेपाः अत्रोपलक्षणादुच्चत्वमपि तथा प्राप्तादास्तथैव, देवताः अत्र देवताशब्दो देवजाति-
 वाची तेन भरतादयो देवा इलादेवीप्रमुखा देव्यश्च ततो द्वन्द्वे ताः, तथा सिंहासनं परिवारोऽर्थश्च स्वस्वनामसम्बन्धी तथा देवानां देवीनां च राजधान्यो नेतव्या इति, चतुर्षु धुल्लहिमवदादिकूटेषु देवा अधिपाः शेषेषु देवता—देव्यः, तत्र इलादेवीसुरादेव्यो षट्पञ्चाशद्विक्रुमारीगणान्तर्वर्त्तिन्यो ज्ञेये एषां च कूटानां व्यवस्था पूर्वं २ पूर्वस्यामुत्तरमुत्तरम-

जोअणसए दस य एगूणवीसइभाए जोअणस्स परिकेदेवेण, हेमवयस्स ण भन्ते ! वासस्स केरिसए आयास्मावपडोआरे पण्णत्ते ; गो० ! बहुसमरमणिजे भूमिभागे पण्णत्ते, एव तदअसमाणुभावो णेअवोत्ति (सूत्र ७६)

‘कहि ण’मित्यादि, क भदन्त ! जम्बूद्वीपे द्वीपे हेमवतं नाम वर्षं प्रज्ञप्तम् ? , गौतम ! महाहिमवतो वर्षधरपर्वतस्य ‘दक्खिणो’त्यादि, व्यक्तं, अत्रान्तरे जम्बूद्वीपे द्वीपे हेमवतनाम वर्षं प्रज्ञप्तमित्यादि सर्वं प्राग्वत्, नवरं पत्यङ्कसंस्थानसंस्थितं आयतचतुरस्रत्वात्, तथा द्वे योजनसहस्रे एकं च पञ्चोत्तरं योजनशतं पञ्च चैकोनविंशतिभागान् योजनस्य यावद्विष्कम्भेन, क्षुद्रहिमवद्विरिविष्कम्भादस्य द्विगुणविष्कम्भ इत्यर्थः, अथास्य बाहाद्याह—‘तस्स बाहा’इत्यादि, व्यक्तं, ‘तस्स जीवा उत्तरेण’मित्यादि, प्राग्वत्, सप्तत्रिंशद् योजनसहस्राणि पद् चतुःसप्ततानि योजनशतानि षोडश कलाः किञ्चिद्दूना आयामेनेति, ‘तस्स धणु’मित्यादि, तस्य धनुःपृष्ठमष्टत्रिंशद् योजनसहस्राणि सप्त च चत्वारिंशानि—चत्वारिंशदधिकानि योजनशतानि दश च एकोनविंशतिभागान् योजनस्य परिक्षेपेणेति, अथ कीदृशमस्य स्वरूपमित्याह—‘हेमवयस्स ण’मित्यादि, व्याख्यातप्रायं, नवरं ‘एव’मिति उक्तप्रकारेण तृतीयसमा—सुपमदुष्पमारकस्तस्यानुभावः—स्वभावः स्वरूपमितियावत् नेतव्यः—स्मृतिपथं प्रापणीय इत्यर्थः ॥ अथात्र क्षेत्रविभागकारिगिरिस्वरूपं निर्दिशति—

कहि णं भन्ते ! हेमवए वासे सदावई णां वट्टेअद्धपव्वए पण्णत्ते ? , गोअमा ! रोहिआए महाणईए पच्चच्छिमेणं रोहिअसाए

जनप्रमाणविस्तारस्य हैमवतस्य मध्यवर्ती योजनसहस्रमान एष गिरिः कथं क्षेत्रं द्विधा विभजति?, उच्यते, प्रस्तुत-
क्षेत्रव्यासो हि उभयोः पार्श्वयोः रोहितारोहिताशाभ्यां नदीभ्यां रुद्धः मध्यतस्त्वनेन, अथ नदीरुद्धक्षेत्रं वर्जयित्वाऽव-
शिष्टक्षेत्रमसौ द्विधा करोतीत्यस्मिन्नन्वर्थयती वैताड्यशब्दप्रवृत्तिरिति, एवं शेषेष्वपि वृत्तवैताड्येषु स्वस्वक्षेत्रस्वस्वनदी-
नामभिलापेन भाव्यं, दिग्विभागनियमनं सुलभमिति न व्याख्यायते, एकं योजनसहस्रमूर्ध्वोच्चत्वेन अर्द्धतृतीयानि
योजनशतान्युद्धेधेन सर्वत्र समः—तुल्योऽधोमध्योर्ध्वदेशेषु सहस्रसहस्रविस्तारकत्वात्, अत एव पल्यङ्गसंस्थानसंस्थितः,
पल्यङ्गश्च—ललाटदेशप्रसिद्धो वंशदलेन निर्मापितो धान्याधारकोष्ठकः, एकं योजनसहस्रमायामविष्कम्भाभ्यां त्रीणि योजन-
सहस्राणि एकं च द्वापष्ट्यधिकं योजनशतं किञ्चिद्विशेषेण करणवशादागतेन सूत्रानिर्दिष्टेन राशिना अधिकं परिक्षेपेण
प्रज्ञप्तं, सर्वात्मना रत्नमयः, केचन रजतमयान् वृत्तवैताड्यानाहुः परं तेषामनेन ग्रन्थेन सह विरुद्धत्वमिति । अथात्र
पद्मवरवेदिकाद्याह—‘से ण’मित्यादि, व्यक्तं, ‘सद्भावइस्स ण’मित्यादि, व्यक्तं ॥ अथ नामार्थं निरूपयन्नाह—
‘से केणट्ठेणं भन्ते !’ इत्यादि, प्रागुक्तपद्मभकूटप्रकरणवद् व्याख्येयं, नवरं ऋपभकूटप्रकरणे ऋपभकूटप्रभैः ऋपभ-
कूटवर्णैरुत्पल्लादिभिर्ऋपभकूटनामनिरुक्तिर्दर्शिता अत्र तु शब्दापातिप्रभैः शब्दापातिवर्णैः उत्पल्लादिभिः शब्दापाति-
वृत्तवैताड्यनामनिरुक्तिर्दृष्टव्या, शब्दापाती चात्र देवो महर्द्धिको यावन्महानुभात्रः पल्योपमस्थितिकः परिवसति, अथ
शब्दापातिदेवमेव विशिनष्टि—‘से णं तत्थ’ इत्यादि, स—शब्दापाती देवस्तत्र—प्रस्तुतगिरौ चतुर्णां सामानिकसहस्राणा

य एगूणीसइभाए जोअणस्स उत्तराभियुही पञ्चएण गता महया घउमुट्ठपवत्तिण गुत्तावल्लारसठिण मादेरगुजोअणमइण्णं
पवाएण पवडइ, हरिकता महानई जओ पवडइ एत्थ ण मह एया लिब्भिया पं० दो जोअणाइ आयामेण पणवीस जोअणाइ ति-
क्खमेण अद्ध जोअण वाहणेणं मगरमुहविउट्ठसठाणसठिआ सञ्चरयणाभई अच्छा, हरिकता ण महानई जहिं पवडइ एत्थ णं
मह एगे हरिकत्तप्पवायकुंडे णाम कुंडे पणत्ते दोणि अ चत्ताले जोअणसण आयामविक्रमभेण मत्तअउण्टे जोअणमण परिक्रमेवेण
अच्छे एन कुण्डनत्तन्वया सत्त्वा नेयन्ता जाव तोरणा, तस्म ण हरिकत्तप्पवायकुण्डस्स बहुमज्झमेममाण एत्थ ण मह एगे हरिकत-
दीवे णाम दीवे प० वत्तीस जोअणाइ आयामविक्रमभेण एगुत्तर जोअणमण परिक्रमेवेण दो केत्से कसिए जलताओ सञ्चरयणासण
अच्छे, से ण एगाए पडमवरवेइआए एणेण य वणसडेणं जाव सपरितित्ते वणओ भाणिअब्बोत्ति, पमाण च मण्णिजं च अट्ठो
अ भाणिअब्बो । तस्स ण हरिकत्तप्पवायकुण्डस्स उत्तरिद्वेण तोरणेण जाव पट्टा समानी हरिवस्स नास गल्लेमाणी २ विअडावड
वट्टवेअं जोअणेण असपत्ता पच्चत्याभियुही आयत्ता समानी हरियासं दुता विभयमाणी २ छप्पणाण सलिलासहस्सेहि समग्गा अहे
जगं दलइत्ता पच्चत्थिमेण लवणममुद समप्पेइ, हरिकता ण महानई पवेइ पणवीस जोअणाइ विक्रमभेण अट्टजोअण उणेहेण
तयणत्तर च ण मायाए २ परिवट्टमाणी २ मुहमूले अट्टाइनाइ जोअणसयाह विन्ममभेण पच्च जोअणाइ उज्जेहेण, उमओ पाप्पि
दोहिं पडमवरवेइआहि नेहि अ वणसडेहिं सपरितित्ता (सूत्र ८०)

‘महाहि’ इत्यादि प्रायः पद्मद्रहसूत्रानुसारेण व्याख्येयं । अथैतद्वक्षिणद्वारनिर्गतां नदीं निर्दिशन्नाह—‘तस्म ण’ मि-

हेम-प्रकाशयति, ततो हेम नित्ययोगि प्रशस्यं वाऽस्यास्तीति हेमवत् हेमवदेव हेमवतम्, प्रज्ञादेराकृतिगणतया 'प्रज्ञा-
दिभ्यः' (श्रीसिद्ध० अ० ७-पा० २ सू० १६५) इति स्वार्थेऽण् प्रत्ययः, हेमवतश्चात्र देवो महर्जिकः पल्योपमस्थि-
तिकः परिवसति, तेन तद्योगाद्धेमवतमिति व्यपदिश्यते, हेमवतो देवः स्वामित्वेनास्यास्तीत्यत्रादित्वादप्रत्यये वा ॥
अथास्यैवोत्तरतः सीमाकारी यो वर्षधरगिरिस्तं विवक्षुराह—

कहि ण भन्ते ! जम्बुद्वीवे २ महाहिमवन्ते णमं वासहरपव्वए प० १, गो० ! हरिवासस्स दाहिणेण हेमवयस्स वासस्स उत्तरेण
पुरत्थिमलवणसमुद्दस्स पच्चत्थिमेणं पच्चत्थिमलवणसमुद्दस्स पुरत्थिमेण, एत्थ ण जम्बुद्वीवे द्वीवे महाहिमवते णमं वासहरपव्वए पण्णत्ते,
पाईणपडीणायए उदीणदाहिणविच्छिण्णे पलियकसठाणसठिए दुहा लवणसमुद्द पुट्टे पुरत्थिमिह्माए कोडीए जाव पुट्टे पच्चत्थिमिह्माए
कोडीए पच्चत्थिमिह्मा लवणसमुद्दं पुट्टे दो जोअणसयाइ उद्ध उच्चत्तेण पण्णास जोअणाइ उब्बेहेणं चत्तारि जोअणमहस्साइं दोणिण अ
दसुत्तरे जोअणसए दस य एगूणकीसइभाए जोअणस्स विक्कभेण, तस्स वाहा पुरत्थिमपच्चत्थिमेणं णव जोअणसहस्साइ दोणिण
अ छावत्तरे जोअणसए णव य एगूणवीसइभाए जोअणस्स अद्धभाग च आयामेण, तस्स जीवा उत्तरेणं पाईणपडीणायया
दुहा लवणसमुद्द पुट्टा पुरत्थिमिह्माए कोडीए पुरत्थिमिह्मा लवणसमुद्दं पुट्टा पच्चत्थिमिह्माए जाव पुट्टा तेवण्ण जोअणसहस्साइं
नव य एगतीसे जोअणसए छच्च एगूणवीसइभाए जोअणस्स किंचिविसेसाहिण आयामेणं, तस्स धणुं दाहिणेणं सत्तावण्ण
जोअणसहस्साइं दोणिण अ तेणउए जोअणसए दस य एगूणवीसइभाए जोअणस्स परिक्खेवेणं, रुअगसठाणसठिए सबरय-

उमद्वहस्स दक्खिणिह्णेण तोरणेण रोहिआ महाणई पवूढा समाणी सोलस पंचुत्तरे जोअणसए पंच य एगणवीसइभाए जोअणस्स दाहिणाभिमुही पवएण गता महया वडमुहपवित्तिएण मुत्तावल्लिहारसठिएण साइरेगदोजोअणसइएण पवाएण पवडइ, रोहिआ ण महाणई जओ पवडइ एत्थ ण मह एगा जिन्निआ जोअण आयामेण अद्धतेरसजोअणाइ विक्खभेण कोस बाह्णेण मगरमुहविड्डसठाणसठिआ सन्धवइरामई अच्छा, रोहिआ णं महाणई जहिं पवडइ एत्थ ण मह एगे रोहिअप्पवा-यकुंडे णाम कुंडे प० सवीस जोअणसय आयामविक्खभेणं पणत्त तिण्णि असीण जोअणसए किंचिविसेसूणे परिक्खेवेण दस जोअणाइ उन्वेहेणं अच्छे सण्हे सो चैव वण्णओ, वद्धरतले वट्टे समतीरे जाव तोरणा, तस्स ण रोहिअप्पवायकुण्डस्स वट्टमज्झ-देसभाए एत्थ ण मह एगे रोहिअदीवे णाम दीवे पणत्ते, सोलस जोअणाइ आयामविक्खभेण साइरेगाइं पण्णास जोअणाइं परिक्खेवेण दो कोसे ऊसिए जलत्ताओ सन्धवइरामए अच्छे, से ण एगाए पउमवरवेइआए एगेण य वणसंडेण सन्धओ समता सपरिक्खत्ते, रोहिअदीवस्स णं दीवस्स उरिं वडुसमरमणिज्जे भूमिभागे पणत्ते, तस्स ण वडुसमरमणिजस्स भूमिभागस्स वडुस-ज्झदेसभाए एत्थ ण मह एगे भवणे पणत्ते, कोस आयामेणं सेस त चैव पमाण च अट्ठो अ भाणिअन्वो । तस्स णं रोहिअप्प-वायकुण्डस्स दक्खिणिह्णेण तोरणेणं रोहिआ महाणई पवूढा समाणी हेमवय वास एल्लेमाणी २ सद्भावइ वट्टेअद्धपव्वय अट्ठ-जोअणेण असपत्ता पुरत्थाभिमुही आवत्ता समाणी हेमवय वास दुहा विभयमाणी २ अट्ठावीसाए सलिलासहस्सेहिं समगा अहे जगइं दालइत्ता पुरत्थिमेण लवणसमुदं समप्पेइ रोहिआ णं जहा रोहिअसा तहा पवाहे अ मुहे अ भाणिअन्वा इति जाव सपरिक्खत्ता । तस्स ण महापउमद्वहस्स उत्तरिह्णेण तोरणेण हरिंक्ता महाणई पवूढा समाणी सोलस पंचुत्तरे जोअणसए पंच

त्यादि, तस्य महापद्मद्रहस्य दाक्षिणात्येन तोरणेन रोहिता महानदी प्रव्यूढा—निर्गता सती पौडश पञ्चोत्तराणि योजन-
 शतानि पञ्च चैकोनविंशतिभागान् योजनस्य दक्षिणाभिमुखी पर्वतेन गत्वा महता घटमुखप्रवृत्तिकेन मुक्तावल्लिहारसं-
 स्थितेन सातिरेकद्वियोजनशतिकेन, सातिरेकत्वं च रोहिताप्रपातकुण्डोद्वेधापेक्षया बोध्यं, प्रपातेन प्रपतति, पौडशेत्यादि-
 सङ्ख्यानयनं तु चतुःसहस्रद्विशतदशयोजनतदेकोनविंशतिभागात्मक [भागदश] काद्विरिव्यासात् सहस्रयोजनात्मके द्रष्ट-
 व्यासेऽपनीते सत्यर्द्धीकृताद्भवति, अन्यत् सर्वं रोहितांशागमेन वाच्यं, अथ सा यतः प्रपतति तदास्पदं दर्शयति—
 ‘रोहिआ ण’मित्यादि, प्राग्वत्, अथ यत्र प्रपतति तदाह—‘रोहिआ ण’मित्यादि, प्राग्व्याख्यातप्रायं, नवरं सविंशतिकं
 योजनशतं गङ्गाप्रपातकुण्डतो द्विगुणायामविष्कम्भत्वात्, त्रीणि योजनशतानि अशीत्यधिकानि किञ्चिद्विशेषोनानि,
 ऊनत्वं करणेन यो० ३७९ क्रोशः १ कियद्धनुरधिकस्तेन किञ्चिद्दूनाऽशीतिरुक्ता इत्यर्थः, परिक्षेपेणेति । अधुनाऽस्य
 द्वीपवक्तव्यमाह—‘तस्स ण’मित्यादि व्यक्तं, नवरं गङ्गाद्वीपतो द्विगुणायामविष्कम्भत्वात् पौडश योजनानि रोहिता-
 द्वीपप्रमाणमित्यर्थः, ‘से ण’मित्यादि, सुगमं, ‘रोहिअदीव’इत्यादि, सुगमं, नवरं शेषं विष्कम्भादिकं प्रमाणं तदेव, कोऽर्थः ?—
 अर्द्धक्रोशं विष्कम्भेन देशेनक्रोशमुच्चत्वेनेति, चशब्दाद्रोहितादेवीशयनादिवर्णकोऽपि, अर्थश्च ‘से केणेट्ठेणं भन्ते ।
 रोहिअदीवे’इत्यादि, सूत्रावगम्यः, सम्प्रति यथेयं लवणगामिनी तथाऽऽह—‘तरसे’त्यादि, तस्य—रोहिताप्रपातकुण्डस्य
 दाक्षिणात्येन तोरणेन द्वारेणेत्यर्थः रोहिता महानदी प्रव्यूढा—निर्गता सती हैमवतं वर्षं आगच्छन्ती २ हैमवतक्षेत्राभि-

मुरगायान्तीत्यर्थः अन्दापातनामानं वृत्तैर्नाञ्जयर्पितमर्ज्योत्तनेन त्रैलोक्येनागम्याता-अगमंभूषा इतिश्रुतेत्यर्थः
पुनर्भिन्नगुणो पाण्डवा मर्तो ईश्वरं तं द्विषा विभजन्ती २-द्विभागं पुनर्नी ३ अष्टाविंशत्या मल्लिङ्गानहसैः समग्रा-गुणो,
भरतनदीवो दिगुजनदीपारितागतात्, त्रयोभागे त्रगती-अमृशीषकोटं वारयिता पुंभागेन नानावसमुद्रं नमुपमप्येति,
मर्दिनापीत्यर्थः, अत्र नापयानं रोहितांशतिद्वेजेन रोहितायकव्यमाह-‘भेदिता जन्ति, अतिदेवसूक्तसाक्षेय प्रारान् ।
‘तथास्माद्रूपरगानिनीय नदी कान्तरीत्यांस्याह-‘तस्मै न’मिति व्यक्तं, ‘दरिंता’ इत्यादि लक्षणं, अत्र ‘ज्वरय-
त्वात्तद्वै’ति पाठो ब्रह्मदेवदेवोऽपि लिपिप्रमादवापत्तिन एव सम्भाव्यते, दृढत्वंरपिचारादिदु नवीना विविक्ताना
वस्त्वस्त्वैर्नैव गगनात्, अञ्जयाना प्रागो वस्त्वस्त्वैर्नैवोपपत्त्येव, ‘दरिंता’ व’नित्यादि, न्यक्तं, नयं इतिस्त्रिंश-
द्वत्तत्पुनर्दे इत्येवमन्ते तत्पारिगच्छति पायामपिहृन्भाव्या नम योजनगतानि एतेनपश्चात्ति-एतेनपश्चात्ति
वर्त्तिना इति, ‘तस्या न’नित्यादि, दूरतं प्राह नूतानुमेण त्रैलोक्यं, नयं विवृतायानि नूतंतातं योजनना-
मन्त्राणां अधिमेनानुत्पन्नं न ही इतिपुं नाम अत्र तत्समाणासत्त्वं द्रिषा विभजन्ता २ वरुणवाग्ना नदीमद्वयः
वस्त्रा-परिपुर्णो, ईश्वरत्वेननदीपो दिगुजनदीपारितागतात्, पश्चिमेव भागेन तत्रागोऽतिमुक्ति । सम्मन्त्राणाः पचा-
द्वि विभजनातिपत्त्या-‘दरिंता’ इत्यादि, विमान्ता नानदी प्रदे-अत्रनिगेन पञ्चविंशतिपोत्तानि विष्-
अत्रैव वरुणोऽनुदेवोऽपि वस्त्रा-परिपुर्णं व मायया ३-एतेन २ प्रतिपोजनं मनुजैवपोत्तानोः पञ्चविंशतिपोत्तानं-

वृद्ध्या, प्रतिपार्श्वं धनुर्विंशतिवृद्धेत्यर्थः, परिवर्द्धमाना २ मुखमूले-समुद्रप्रवेशेऽर्द्धतृतीयानि योजनगतानि विष्कम्भेन पञ्चयोजनान्युद्धेधेन, उभयोः पार्श्वयोर्द्धाभ्यां पद्मवरवेदिकाभ्यां द्वाभ्यां च वनखण्डाभ्यां सम्परिक्षिप्ता ॥ अथैतस्य कूटवक्तव्यमाह—

महाहिमवन्ते णं भन्ते । वासहरपञ्चए कइ कूडा पं० १, गो० ! अट्ट कूडा प०, तं०—सिद्धाययणकूडे १ महाहिमवन्तकूडे २ हेमवयकूडे ३ रोहिअकूडे ४ हिरिकूडे ५ हरिकंतकूडे ६ हरिवासकूडे ७ वेरुलिअकूडे ८, एव चुल्लहिमवंतकूडाणं जा चेव वत्तब्बया सच्चेव गेअब्बा, से केणट्टेणं भन्ते ! एव बुच्चइ महाहिमवते वासहरपञ्चए २ १, गोअमा ! महाहिमवते ण वासहरपञ्चए चुल्लहिमवतं वासहरपञ्चय पणिहाय आयासुच्चत्तुणेहविक्रमम्भपरिस्सेवेण महत्तराए चेव दीहतराए चेव, महाहिमवते अं इत्थ देवे महिद्धीए जाव पलिओवमट्ठिइए परिवसइ (सूत्र ८१)

‘महाहिमवन्ते’ति, महाहिमवति वर्षधरपर्वते भगवन् ! कति कूटानि ?, गौतमेत्यादि सूत्रं सुगमं, कूटानां नामार्थस्त्वयं—सिद्धायनकूटं महाहिमवदधिष्ठातृकूटं हैमवतपतिकूटं रोहितानदीसुरीकूटं हरीकान्तानदीसुरीकूटं हरिवर्षपतिकूटं वैडूर्यकूटं तु तद्रत्नमयत्वात् तत्स्वामिकत्वाच्चेति, ‘एव’मिति कूटानामुच्चत्वादि सिद्धायतनप्रासादानां च मानादि तत्स्वामिनां च यथारूपं महर्द्धिकत्वं यत्र च राजधान्यस्तत्सर्वं अत्रापि वाच्यं, केवलं नामविपर्ययस एव देवानां तद्भराजधानीनां चेति । साम्प्रतं महाहिमवतो नामार्थं निरूपयन्नाह—‘से केणट्टेण’मित्यादि, व्यक्तं नवरमुत्त-

वासे वासे विअडावई णाम वट्टवेअद्धपव्वए पण्णत्ते?, गो० । हरीए महाणईए पच्चत्थियमेणं हरिकंताए महाणईए पुरत्थियमेणं हरि-
वासस्त २ बहुमज्झदेसभाए एत्थ णं विअडावई णाम वट्टवेअद्धपव्वए पण्णत्ते, एव जो चेव सदावइस्स विम्भउच्चतुव्वेहपरि-
क्खेत्तसठाण वण्णावासो अ सो चेव विअडावइस्सवि भाणिअव्वो, णवरं अरुणो देवो पउमाइं जाा विअडानइवण्णाभाड अरुणे
अ इत्थ देवे महिद्धीए एव जाव दाहिणेण रायहाणी णेअव्वा, से केणट्टेण भन्ते । एव बुचइ-हरिवासे हरिवासे?, गोअमा । हरि-
वासे ण वासे मणुआ अरुणा अरुणो भासा सेआ ण सरसदलसणिणकासा हरिवासे अ इत्थ देवे महिद्धीए जाा पलिओवमट्ठिइए
परिवसइ, से तेणट्टेण गोअमा । एव बुचइ (सूत्र ८२)

‘कहि णं भन्ते ! जम्बुदीपे २’ इत्यादि, व्यक्तं, नवरं अष्टौ योजनसहस्राणि चत्वारि च योजनशतानि एकविंश-
त्यधिकानि एकं चैकोनविंशतितमं भागं योजनस्य विष्कम्भेन, महाहिमवतो द्विगुणविष्कम्भकत्वादिति । अधुनाऽस्य
वाहादित्रयमाह—‘तरस वाहा’ इत्यादि, ‘तस्स जीवा’ इत्यादि, ‘तस्स धणु’ मित्यादि, सूत्रत्रयमपि व्यक्तं ॥ अथास्य
स्वरूपं पिपृच्छिपुराह—‘हरिवास’ इत्यादि, हरिवर्षस्य वर्षस्य भगवन् ! कीदृश आकारभावप्रत्यवतारः प्रज्ञप्तः?,
गौतम ! बहुसमरमणीयो भूमिभागः प्रज्ञप्तः, अत्रातिदेशवाक्यमाह—यावन्मणिभिस्तुणैश्चोपशोभितः, एवं मणीनां दृणा-
नां च वर्णो गन्धः स्पर्शः शब्दश्च भणितव्यः, पद्मचरवेदिकानुसारेणेत्यर्थः, अत्र जलाशयस्वरूपं निरूपयन्नाह—‘हरि-
वासे ण’ मित्यादि, क्षेत्रस्य सरसत्वेन तत्र तत्र देशप्रदेशेषु क्षुद्रिकादयो जलाशया अस्वाता एव सन्तीत्यर्थः, अत्रैकदे-

अप्रहणेन सर्वोऽपि वाप्यादिजलागयालापने प्राप्यः, अत्र कालनिर्णयार्थमाह—‘एवं लो मुममाणं इत्यादि, एवं-
उक्तप्रकारेण वर्ण्यमाने तस्मिन् तेषं यः युगमाया—अवन्तर्निष्णीद्वितीयारकस्यानुभारः न दृशापरिजेषः—नन्पूर्णे नरक्यः,
सूत्रं व्यक्तं, उत्तरसूत्रे हरितो—हरिमल्लिङ्गाया महानयाः पश्चिमाया हरितान्नाया महानयाः पूर्वस्थां हरिर्नरस्य २ ननुमध्व-
देशभागे अत्रान्तरं विकटापातिनामा दृत्तवृत्ताद्यव्यतः प्रवृत्तः, अन निगमयं प्राध्वार्थमतिदेगसूत्रमाह—एवं विह-
टापातिवृत्तवृत्ताद्यवर्णने क्रियमाणं य एव गव्दापातिनो विहृत्तभोचलोद्धेधपरिक्षेपमंस्थानाना णव्ययानो—णवृत्त-
ग्रन्थविम्बरः चकारात्तत्रत्यग्रामादतत्सगामिराजधान्यादिनंम्राह, विकटापातिप्रभाणि विकटापातिनर्णभानि च तेन निरु-
टापातीति नाम, अरुणध्यात्र देव आधिपत्यं परिपालयति तेन तद्योगादपि तथा नाम प्रसिद्धम्, आह—वित्तदृजनामह-
देवाद्विकटापातीति नाम कथमुपपद्यते?, उच्यते, अरुणो विकटापातिपतिरिति तत्कल्पपुस्तकादिषु आख्यायते, मामा-
निकादीनामप्यनेनैव नाम्ना प्रसिद्ध इति सामर्थ्याद्विकटापातीति, मुस्थितलवणोदाधिपतेगांतमाधिपतिताः गौतमद्वीप-
इव, दृढरक्षेत्रविचारादिषु हेरण्यवते विकटापाती हरियं गन्धापातीत्युक्तं, तच्च तु केवलियम्भं, एवं यागदक्षिणस्थां दिशि
मेरो राजधानी नेतव्या, अथ हरिवर्षनामार्थं विपृच्छिपुराह—‘से केणट्टेणं इत्यादि, प्रशसुन सुगमं, उत्तरसूत्रे हरियं
२ केचन मनुजा अरुणा—रक्तगर्णाः, अरुणं च चीनविद्यादिकं आसन्नवस्तूनि अरुणप्रकाशं न कुरुते अभास्वरत्वाद्

इमे च न तथा इत्याह—अरुणावभासा इति, केचन श्वेताः णं पूर्ववत् अक्षदलानि—शङ्खखण्डास्ते हि अतिश्वेताः स्युस्तेषां सन्निकाशाः—सदृशाः तेन तद्योगाद्धरिवर्पं क्षेत्रगुच्यते, कोऽर्थः?—हरिशब्देन सूर्यश्चन्द्रश्च तत्र केचन मनुष्याः सूर्य इवारुणा अरुणावभासाः, सूर्यश्चात्र रक्तवर्णप्रस्तावादुद्गच्छन् गृह्यते, केचन चन्द्र इव श्वेता इति, हरय इव हरयो मनुष्याः, साध्यवसानलक्षणयाऽभेदप्रतिपत्तिः, ततस्तद्योगात् क्षेत्रं हरय इति व्यपदिश्यते, हरयश्च तद्वर्पं च हरिवर्पं, यदा च मनुष्ययोगात् हरिशब्दः क्षेत्रे वर्तते तदा स्वभावाद्वहुवचनान्तः प्रयुज्यते, यदाह तत्त्वार्थमूलटी-काकृद् गन्धहस्ती—“हरयो विदेहाश्च पञ्चालादितुल्या” इति, यदिवा हरिवर्पनामा अत्र देव आधिपत्यं परिपालयति तेन तद्योगादपि हरिवर्पं ॥ अथानन्तरोक्तं क्षेत्रं निषधादक्षिणस्यामुक्तं तर्हि स निषधः क्वास्तीति पृच्छति—

कहि ण भन्ते ! जम्बुद्वीपे २ णिसहे णाम वासहरपव्वण पणत्ते ? गोप्पमा ! महाविदेहस्म वासस्म दम्पिरेण हरिवासस्म उत्तरेण पुरत्थिमलवणसमुहस्म पच्चत्थिमेण पच्चत्थिमलाणममुहस्म पुरत्थिमेण एत्थ णं जम्बुद्वीपे द्वीपे णिसहे णाम वामहरपव्वण पणत्ते, पार्द्वणपडीणायण उद्वीणदाहिणविच्छिण्णे दुदा लवणसगुरु पुटे पुरत्थिमिहाण जान पुटे चत्तारि जोयणसयाइ उद्व उच्चत्तेण चत्तारि गाउअसयाइ उव्वेहेण सोलस जोअणसहस्माइ अट्ट य नायाले जोअणसए दोणि य एगुणवीमइभाण जोअणस्म विक्खस्मभेण, तस्म दाहा पुरत्थिमपच्चत्थिमेण धीस जोअणसहस्माइ एग च पणट्ट जोअणमय दुणि अ एगुणीसइभाण जोअणस्म अद्भभाग च आयाभेण, तस्स जीना उत्तरेण जान चउणवद्वजोअणमय दुणि अ एगुणवीमइभाण

जोअणस्म आगामेनति, तस्म भयु गहिणेणं एणं तोअणनगहम्म नउदिमं च चोअणनगहम्मां तिज्जि अ उगाले तोअणनग ए
य एण्णपीसउयाण जोअणन्म परिहनेणेति नगसउाणसहिण सगवमिन्मए अन्ते. उअणो पाणि दोहि पउमारेउआदि
दोहि अ उणसेहेलिं लाण सपरिणिगते, णिमहम्म ण तानहुरपउयन्म उदि पउममरमणिने भूणिभागे पउने जाय आनयति
सयति, तस्म ण उदुमसमगिन्नास्म भूमिभागम्म उदुमज्जेइमभाण एतथ ण सणं एणे तिगिछिदे ज्ञान उहे वणत्ते, पारिणपपी-
णायण उदीणदलिणरिच्छिउणे चत्वारि जोअणमहम्माइ आगामेण ओ जोअणमहम्माइ तिसरग्गेणं दग जोअणाइ उन्नेहेणं अन्ते
सण्हे खययामयइहे, तस्म ण तिगिन्निउहम्म चउदिमि चत्वारि तिसोवाणपण्डित्त्वा पं० एणं ता आगमरिक्कन्मविहूणा
जा चेव महापउमइइस्म चत्तागा सा चेव तिगिछिदहम्माइ चत्तजया न चेव पउमगह्पमाण अट्ठो जाग तिगिछिरण्णाइ, सिइ
अ इत्थ उदी पलिओरमहिउंआ परिमद, मे तेण्हेणं गोयमा' एउगइ तिगिछिदे तिगिछिदे (मू० ८३)

‘कहि ण’मित्तादि, प्रश्नसूत्रं व्यक्तं, उत्तरसूत्रे महाविदेहस्य वर्षस्य दक्षिणत्वां त्रिवर्षस्योत्तरस्या पौरस्त्यलयणोदस्य
पश्चिमाया पश्चिमत्ववणसमुद्रस्य पूर्वस्यां अत्रान्तरे जम्बूद्वीपे द्वीपे निपथो नाम वर्षधरपर्वतः प्रज्ञप्तः, प्राचीनप्रतीचीने-
त्यादि प्राग्वत्, चत्वारि योजनशतान्यूर्ध्वोच्चत्वेन चत्वारि गव्यूतशतान्युद्धेधेन-भूगवेशेन मेरुपर्वतसमयक्षेत्रगिरीणां
स्वोच्चत्वचतुर्धांशेनोद्धेधत्वात्, षोडश योजनसहस्राणि द्विचत्वारिंशानि-द्विचत्वारिंशदधिकानि अष्टौ च योजनगतानि
द्वौ च एकोनविंशतिभागौ योजनस्य विष्कम्भेन, महाहिमवतो द्वियुगविष्कम्भमानत्वात्, अथ चाहादिसूत्रत्रयमाह-

‘तस्स वाहा’इत्यादि, ‘तस्स जीवा’इत्यादि, अत्र यावत्पदात् पाईणपडीणायथा दुहओ लवणसमुदं पुट्ठा पुरत्थिमि-
 छाए लवणसमुदं जाव पुट्ठा इति ग्राह्यं, ‘तस्स धणु’मित्यादि सर्वं पूर्वसूत्रानुसारेण व्याख्येयं । अत्र निपधमेव विधे-
 पणैविंशिनष्टि—‘रुअग’इत्यादि, अत्र यावत्पदात् सव्वओ समंता इति ग्राह्यं, शेषं प्राग्वत् । अथास्य देवकीडायो-
 ग्यत्वं वर्णयन्नाह—‘णिसह’इत्यादि, अत्र यावत्पदात् आलिङ्गपुष्करादिपदकदम्बकं बोध्यं । अथ इदवक्तव्यावसरः—
 ‘तस्स ण’मित्यादि, तस्य बहुसमरमणीयस्य भूमिभागस्य बहुमध्येदेशभागेऽत्रान्तरे महानेकः तिगिंछिः—पौष्परजस्त-
 त्प्रधानो द्रहस्तिगिंछिद्रहो नाम द्रहः प्रज्ञसः, प्राकृते पुष्परजःशब्दस्य ‘तिगिंछि’ इति निपातः देशीशब्दो वा, अन्यत्
 सर्वं प्रागनुसारेणेति, अथास्यातिदेशसूत्रेण सोपानादिवर्णनायाह—‘तस्स ण’मित्यादि, तस्य—तिगिंछिद्रहस्य चतुर्दिक्षु
 चत्वारि त्रिसोपानप्रतिरूपकाणि प्रज्ञसानि, एवमित्थंप्रकारेण इदवर्णके क्रियमाणे यावच्छब्दोऽत्र कार्त्तवाच्यव्ययं
 तेन यावत्परिपूर्णां यैव महापद्मद्रहस्य वक्तव्यता आयामविष्कम्भविहीना सैव तिगिंछिद्रहस्य वक्तव्यता, एतदेव
 व्यक्त्या आचष्टे—‘तं चेव’इत्यादि, तदेव—महापद्मद्रहगतमेव पद्मानां—धृतिदेवीकमलानां प्रमाणं—एककोटिविंशतिल-
 क्षपञ्चाशत्सहस्रैकशतविंशतिरूपं, अन्यथाऽत्र पद्मानामायामविष्कम्भरूपप्रमाणस्य महापद्मद्रहगतपद्मेभ्यो द्विगुणत्वेन
 विरोधापातात्, द्रहस्य च प्रमाणमुद्वेधरूपं बोध्यं, आयामविष्कम्भयोः पृथगुक्तत्वादिति, अर्थः तिगिंछिद्रहस्य वाच्यः,

स चैवं 'से केणट्टेण भन्ते ! एवं बुच्चइ-तिगिंछिदहे २' इत्यादि प्राक्सूत्रानुसारेण वाच्यं यावत् तिगिंछिद्रहवर्णाभानि उत्पलादीनि धृतिश्चात्राधिपत्यं परिपालयति 'से तेणट्टेण' इत्यादि प्राग्वत् ॥ अथास्माद्या दक्षिणेन नदी प्रवहति तामाह—

धवक्षस्कारे
सनदीकति-
गिंछिद्रह-
वर्णनं
सू. ८४

तस्स णं तिगिंछिद्रहस्स दक्खिणिट्ठेण तोरणेण हरिमहाणइं पवूढा समाणी सत्त जोअणसहस्साइं चत्तारि अ एक्कीसे जोअणसाए एणं च एगूणवीसइभाग जोअणस्स दाहिणाभिमुढी पव्वएण गंता महया घडमुहुपवित्तिएण जाव साइरेगचउजोअणसइएणं पवाएणं पवडइ, एव जा चैव हरिकन्ताए वत्तव्वया सा चैव हरीएवि णेअब्बा, जिट्ठिअए कुंडस्स दीवस्स भवणम्म त चैव पमाण अट्ठोऽवि भाणिअब्बो जाव अहे जगइ ढालइत्ता छापणाए सलिलासहस्सेहि समगा पुरत्थिम लवणसमुद्द समत्तेइ, तं चैव पवहे अ मुहमूले अ पमाण उद्येहो अ जो हगिकन्ताए जाव वणसडसपरिक्खित्ता, तस्स ण तिगिंछिद्रहस्स उत्तरिट्ठेण तोरणेण सीओआ महाणइं पवूढा समाणी सत्त जोअणसहस्साइ चत्तारि अ एगवीसे जोअणसाए एग च एगूणवीसइभाग जोअणस्स उत्तरा-भिमुढी पव्वएण गता महया घडमुहुपवित्तिएण जाव साइरेगचउजोअणसइएणं पवाएण पवडइ, सीओआ णं महाणइं जओ पव-डइ एत्थ ण मह एग जिट्ठिअ पणत्ता चत्तारि जोअणाइं आयामेण पणास जोअणाइ विक्खम्भेण जोअण वाहट्ठेण मगरमु-हविउट्टसठाणसठिआ सबवइरामइं अट्ठा, सीओआ णं महाणइं जहिं पवडइ एत्थ ण मह एगो सीओअप्पवायकुण्डे णामं कुण्डे पणत्ते चत्तारि असीए जोअणसाए आयामविक्खम्भेण पणरसअट्टारे जोअणसाए किच्चिविसेसूणे परिक्खेवेण अट्ठे एव कुडव-त्तव्वया णेअब्बा जाव तोरणा । तस्म ण सीओअप्पवायकुण्डस्स वहुमज्झदेमभाए एत्थ ण मट्ट एगे सीओअदीचे णाम दीवे पणत्ते

चउसट्ठिं जोअणाइं आयामविस्सम्भेण दोण्णि विउत्तरे जोअणसण परिस्सेवेणं दो कोसे ऊसिण जलताओ सव्ववइरामए अच्चे
 सेस तमेव वेइयावणसंडभूमिभागभवणमयणिज्जअट्ठो भाणिअवो, तस्स ण सीओअपवायकुण्डस्स उत्तरिहेण तोरणेण सीओआ
 महाणईं पवूढा समाणी देवकुरु ण्जेमाणा २ चित्तविचिच्छूडे पवाए निसडदेवकुरुसुलसविज्जुप्पभदहे अ दुहा विमयमाणी
 २ चउरासीए सलिलासहस्सेहिं आपूरेमाणी २ भइसालवण एजेमाणी २ मइर पव्वय दोहिं जोअणेहिं असपत्ता पञ्चत्थिमासि-
 मुद्धी आवत्ता समाणी अहे विज्जुप्पभ वस्सारपव्वय ढारइत्ता मन्दरस्स पव्वयस्स पञ्चत्थिमेण अवरविदेह वास दुहा विभय-
 माणी २ एग्गेगाओ चक्कवट्ठिविजयाओ अट्ठवीसाण २ सलिलासहस्सेहिं आपूरेमाणी २ पञ्चहिं मलिलासयसहस्सेहिं दुतीसाए
 अ सलिलामहस्सेहिं समग्गा अहे जयतस्स ढारस्स जगइ ढालइत्ता पञ्चत्थिमेण लवणसमुहं समपेति, मीओआ ण महाणईं पवहे
 पण्णास जोअणाइ विक्खरम्भेण जोअण उव्वेहेण, तयणतर च ण मायाए २ परिवट्ठमाणी २ मुहमूले पञ्च जोअणसयाइ विक्खर-
 म्भेण दस जोअणाइ उव्वेहेण उभओपासिं दोहिं पउमवरवेइआहिं दोहि अ वणसडेहिं सपरिस्सित्ता ॥ णिमहे णं भन्ते । वास-
 हरपव्वए ण कति कूडा पणत्ता १, गोयमा ! णव कूडा पणत्ता, तजहा—सिन्नायणकूडे १ णिसडकूडे २ हरिवामकूडे ३
 पुव्वविदेहकूडे ४ हरिकूडे ५ धिइकूडे ६ सीओआकूडे ७ अवरविदेहकूडे ८ रुअगकूडे ९ जो चेव चुल्लहिमवंतकूडाणं उच्चत्ति-
 क्खरम्भपरिक्खेवो पुव्ववणिणओ रायहाणी अ संचेव इहपि णेअव्वा, से केणट्ठेण भन्ते ! एवं चुअइ णिसहे वासहरपव्वए २१,
 गोअमा ! णिसहे ण वासहरपव्वए चहने कूडा णिसहसठाणसठिआ उममसठाणसठिआ, णिमहे अ इत्थ देवे महिद्धीए जाव
 पलिओवमट्ठिं परिवसइ, से तेणट्ठेण गोअमा ! एवं चुअइ णिमहे वासहरपव्वए २ (सूत्र ८४)

‘तस्स ण’मित्यादि तस्य तिगिच्छिद्रहस्य दाक्षिणात्येन तोरणेन हरिनाम्नी हरिसलिलाऽपरपर्याया महानदी प्रव्यूढा सती सप्तयोजनसहस्राणि चत्वारि च योजनशतानि एकविंशानि—एकविंशत्यधिकानि एकं च एकोनविंशतिभागं योजनस्य दक्षिणाभिमुखी पर्वतेन गत्वा इत्यादि प्राग्वत्, गिरिगन्तव्योपपत्तिस्तु षोडशसहस्राष्टशतद्वाचत्वारिंशद्योजन-प्रमाणान्निपथव्यासाद् द्विसहस्रयोजनप्रमाणे इदं व्यासेऽपनीते शेषेऽर्द्धीकृते भवतीति । निगमयन्नतिदेशसूत्रमाह—
‘एव’मित्यादि, ‘एव’मित्युक्तप्रकारेण यैव हरिकान्ताया वक्तव्यता सैव हरितोऽपि महानद्या नेतव्या, जिब्हिहकाया हरि-कुण्डस्य हरिद्वीपस्य भवनस्य च तदेव प्रमाणं हरिकान्ताप्रकरणोक्तमवसेयं, अर्थोऽपि हरिद्वीपनाम्नो वाच्यः, अत्र यावत्पदवाच्यं साक्षाद्विखितं च सर्वं हरिकान्ताप्रकरण इव ज्ञेयं ॥ अथास्माद्या उत्तरेण नदी प्रवहति तामाह—‘तस्स णं तिगिच्छिद्रह’इत्यादि, व्यक्तं, गिरिगन्तव्यं तु हरिन्नद्या इवावसेयं, अथास्या जिब्हिहकास्वरूपमाह—‘सीओआ’इत्यादि, उत्तानार्थं, नवरमायामेन चत्वारि योजनानि, हरिन्नदीजिब्हिहकाद्विगुणत्वात्, पञ्चाशद् योजनानि विष्कम्भेन हरिन्न-दीप्रवहतो द्विगुणस्य सीतोदाप्रवहस्य मातव्यत्वात्, एवं बाहल्यमपि पूर्वजिब्हिहकातो द्विगुणमवसेयम्, अथ कुण्ड-स्वरूपमाह—‘सीओआ णं महाणई जहि’इत्यादि, ‘एत्थ ण’मित्यादि, अत्र कुण्डस्य योजनसङ्ख्या हरिकुण्डतो द्वैगुण्ये-नोपपादनीया । अथ सीतोदाद्वीपस्वरूपमाह—‘तस्स ण’मित्यादि, अत्र सीतोदाद्वीपः आयामविष्कम्भाभ्यां चतुःष-ष्टियोजनानि पूर्वनदीद्वीपतो द्विगुणायामविष्कम्भत्वात्, अधिके द्वे शते परिक्षेपेण, अत्र सूत्रेऽनुक्तमपि करणवशात्

किञ्चित्साधिकत्वं ज्ञेयं, द्वौ क्रौशौ जलादुत्थितः सर्ववज्रमयः अच्छः श्रेष्ठमुक्तातिरिक्तं गङ्गाद्वीपप्रकरणोक्तमवसेयं, तच्च
 विनेयस्मारणार्थं नामतो निर्दिशति—वेदिकावनखण्डभूमिभागभवनशयनीयानि वाच्यानि, अत्र सूत्रे विभक्तिलोपः
 प्राकृतत्वात्, अर्थश्च शीतोदाद्वीपस्य गङ्गाद्वीपवत् भणितव्य इति । अथ यथेयं पयोधिमुपयाति तथाह—‘तस्स णं
 सीओअप्पवाय’ इत्यादि, तस्य शीतोदाप्रापातकुण्डस्य औत्तराहेण तोरणेन शीतोदा महानदी प्रव्यूढा सती देवकुरुन्
 इयूती २—गच्छन्ती २, अत्र सूत्रे एकवचनं आकारान्तत्वं च प्राकृतत्वात्, चित्रविचित्रकूटौ पर्वतौ पूर्वापरकूलव-
 र्त्तिनौ निपथ १ देवकुरु २ सूर ३ सुलस ४ विद्युत्प्रभ ५ द्रहाश्च द्विधा विभजन्ती २—तन्मध्ये वहन्ती २, अत्रेयं
 विभागयोजना—चित्रविचित्रकूटपर्वतयोर्मध्ये वहनेन चित्रकूटं पर्वतं पूर्वतः कृत्वा विचित्रकूटं च पश्चिमतः कृत्वा
 देवकुरुषु वहन्ती इति, द्रहाश्च पञ्चापि समश्रेणिवर्त्तिन एकैकरूपान् द्विभागीकरणेन वहन्तीति, अत्रान्तराले देवकुरु-
 वर्त्तिभिश्चतुरशीत्या सलिलासहस्रैरारूप्यमाणा २ भद्रशालवनं—मेरुप्रथमवनं इयूती २ मन्दरं पर्वतं द्वाभ्यां योजनाभ्या-
 मसम्प्राप्ता, शीतोदामेवोरष्टौ क्रोशा अन्तरालमित्यर्थः, ततः पश्चिमाभिमुत्ती परावृत्ता सती विद्युत्प्रभं वक्षस्कारपर्वतं
 नैर्ऋतकोणगतकुरुगोपकगिरिमधो दारयित्वा मन्दरस्य पर्वतस्य पश्चिमेनापरविदेहवर्ष—पश्चिमविदेहं द्विधा विभ-
 जन्ती २, एकैकस्माच्चकवर्त्तिविजयादष्टाविंशत्या २ नदीसहस्रैरारूप्यमाणा २ तथाहि—अस्या दक्षिणकूलगतविजया-
 ष्टके द्वे द्वे महानद्यौ गङ्गासिन्धुनाम्नी चतुर्दश २ सहस्रनदीपरिवारे उत्तरकूलवर्त्तिविजयाष्टके च द्वे द्वे महानद्यौ

रक्तारक्तवतीनाम्नी तावत्परिवारे स्त इति प्रतिविजयमष्टाविंशतिनदीसहस्राणि, अथ सर्वांग्रेणास्या नदीपरिवारं विशेषण-
द्वारेणाह-पञ्चभिर्नदीलक्षैर्द्वात्रिंशता च नदीसहस्रैः समग्रा-परिपूर्णा, तथाहि-अस्या उभयकूलवर्त्तिविजयबोडशकेऽष्टा-
विंशतिर्नदीसहस्राणीत्यष्टाविंशतिसहस्राणि योडशभिर्गुण्यन्ते, जातं चतुर्लक्षण्यष्टचत्वारिंशत्सहस्राणि, अत्र राशौ कुरु-
गत ८४ सहस्रनदीप्रक्षेपे जातं यथोक्तं मानमिति, अधो जयन्तस्य द्वारस्य-पश्चिमदिग्वर्त्तिजम्बूद्वीपद्वारस्य जगतीं
दारयित्वा पश्चिमेन-पश्चिमभागेन लवणसमुद्रं समुपसर्पतीति ॥ अधुनाऽस्या विष्कम्भमाद्याह-‘सीओआ’इत्यादि,
शीतोदा महानदी प्रवहे-हृदनिर्गमे पञ्चाशद्योजनानि विष्कम्भेन, हरिन्नदीप्रवहादस्याः प्रवहस्य द्विगुणत्वात्,
योजनमुद्वेधेन-उण्डत्वेन, पञ्चाशद्योजनानां पञ्चाशता भागे एकस्यैव लाभात्, तदनन्तरं मात्रया २-क्रमेण २
प्रतियोजनं समुदितयोरुभयोः पार्श्वयोरशीतिधनुर्वृद्ध्या, प्रतिपार्श्वं चत्वारिंशद्भुव्वेत्यर्थः, परिवर्द्धमाना २ मुखमूले-
समुद्रप्रवेशे पञ्च योजनशतानि निष्कम्भेन प्रवहविष्कम्भापेक्षया मुखविष्कम्भस्य दशगुणत्वात्, दशयोजनान्युद्वेधेन,
आद्याप्रवहोद्वेधापेक्षयाऽस्य दशगुणत्वात्, शेषं व्यक्तं ॥ अथ निषधे कूटवक्तव्यमाह-‘णिसढे ण’मित्यादि,

१ यथा सीतोदाया उत्तरकूलविजयेषु रक्तारक्तवत्यौ दक्षिणकूलकाये च गङ्गासिन्धू तथा न शीताया किन्तु उत्तरतो गङ्गासिन्धू दक्षिणत इतरे इति (ही०दृत्तौ) २
‘गगादिसीतोदापर्यन्तनदीना जलप्रवेशनिमित्तं समुद्रोऽपि तत्र तत्र प्रदेशे अनादिजगत्स्थित्या यावज्जलप्रवेशोचितप्रणालयुक्तं सम्भाव्यते अतो न किञ्चिदनुप-
पन्न (ही० दृत्तौ) । तेन योजनसहस्रनिम्रत्वे कथं शीतोदाया समुद्रे प्रवेश इति नाशङ्क्य ।

सिद्धायतनकूटं निपथवर्षधराधिपवासकूटं हरिवर्षक्षेत्रपतिकूटं पूर्वविदेहपतिकूटं हरिसलिलानदीसुरीकूटं घृतिः—तिग्नि-
छिद्रहसुरी तस्याः कूटं शीतोदानदीसुरीकूटं अपरविदेहपतिकूटं रुचकः—चक्रवालगिरिविशेषस्तदधिपतिकूटं, अत्र
वक्तव्येऽतिदेशसूत्रमाह—‘जो चैव’ इत्यादि, य एव क्षुद्रहिमवति कूटानामुच्चत्वविष्कम्भाभ्यां सहितः परिक्षेपः उच्चत्व-
विष्कम्भपरिक्षेपः, चशब्दात् कूटवर्णकः पूर्ववर्णितः—अधस्तनग्रन्थोक्तः स एव इहापि ज्ञातव्यः, तथाहि—पञ्चयो-
जनशतान्नुच्चत्वं मूलविष्कम्भश्चेत्यादि, राजधानी च सैव इहापि नेतव्या, अत्र लिङ्गत्रिपरिणामेनार्थयोजना इति,
कोऽर्थः ?—यथा क्षुद्रहिमवद्गिरिकूटस्य दक्षिणेन तिर्यगसङ्ख्येयान् द्वीपसमुद्रान् व्यतित्रज्यान्यस्मिन् जम्बूद्वीपे
क्षुद्रहिमवती नाम्नी राजधानी तथा इहापि निपथा नाम राजधानीति, अधुनाऽस्य नामार्थं प्रश्रयन्नाह—‘से केणेट्टेण’—
मित्यादि, व्यक्तं, नवरं निपथे वर्षधरपर्वते बहूनि कूटानि निपथसंस्थानसंस्थितानि, तत्र नितरा सहते स्कन्धे पृष्ठे वा
समारोपितं भारमिति निपथो—वृषभः पृषोदरादित्वादिएरूपसिद्धिः तत्संस्थानसंस्थितानि, एतदेव पर्यायान्तरेणाह—
वृषभसंस्थितानि, निपथश्चात्र देव आधिपत्यं परिपालयति, तेन निपथाकारकूटयोगान्निपथदेवयोगाद्वा निपथ इति
व्यवह्रियते इति ॥ अथ यन्निपथसूत्रे ‘महाविदेहस्त वासस्त दक्खिणेण’ मित्युक्तं तत् किं महाविदेहमित्याह—

कहि णं भन्ते ! जम्बुद्वीवे दीवे महाविदेहे णाम वासे पण्णत्ते १, गोअमा ! णीलवन्तस्स वासहरपञ्चयस्स दम्पिणेणं गिसहस्स
वासहरपञ्चयस्स उत्तरेणं पुरत्थिमलवणममुद्दस्स पक्कत्थिमेण पक्कत्थिमलवणममुद्दस्स पुरत्थिमेण एत्थ णं जम्बुद्वीवे २ महाविदेहे णाम

वासे पणन्ते, पाईणपडीणायए उदीणदाहिणविच्छिण्णे पलिअंकसंठाणसठिए दुहा लवणसमुदं पुट्टे पुरस्थिम जाव पुट्टे पञ्चस्थि-
मिह्राए कोडीए पञ्चस्थिमिल्ल जाव पुट्टे तिचीस जोअणसहरसाइं छच्च चुलसीए जोअणसए चत्तारि अ एगूणवीसइभाए जोअणस्स
विक्खम्भेणति, तस्स बाहा पुरस्थिमपञ्चस्थिमेणं तेचीस जोअणसहरसाइं सत्त य सत्तसट्ठे जोअणसए सत्त य एगूणवीसइभाए जोअ-
णस्स आयामेणति, तस्स जीवा बहुमज्झदेसभाए पाईणपडीणायया दुहा लवणसमुद पुट्टा पुरस्थिमिह्राए कोडीए पुरस्थिमिल्ल
जाव पुट्टा एवं पञ्चस्थिमिह्राए जाव पुट्टा, एग जोयणसयसहरस्स आयामेणति, तस्स धणु उभओ पासि उत्तरदाहिणेण एग जोय-
णसयसहरस्स अट्ठावण जोअणसहरसाइ एग च तेरसुत्तर जोअणसय सोलस य एगूणवीसइभागे जोयणस्स किंचिविसेसाहिए
परिक्खेवेणंति, महाविदेहे ण वासे चउव्विहे चउप्पडोआरे पणन्ते, तजहा—पुव्वविदेहे १ अवरविदेहे २ देवकुरा ३ उत्तरकुरा ४,
महाविदेहेहस्स ण भन्ते ! वासस्स केरिसए आगारभावपडोआरे पणन्ते ? , गौअमा ! बहुसमरमणिजे भूमिभागे पणन्ते जाव किस्ति-
मेहिं चैव अक्खित्तिमेहिं चैव । महाविदेहे णं भन्ते ! वासे मणुआणं केरिसए आयारभावपडोआरे पणन्ते १, तेसि ण मणुआण
छव्विहे सवयणे छव्विहे सठाणे पञ्चधणुसयाइ उट्ठ उच्चत्तेण जहण्णेण अतोमुहुत्त उक्कोसेण पुव्वकोडीआउअं पालेन्ति पालेत्ता
अप्पेगइआ णिरयगामी जाव अप्पेगइआ सिज्झति जाव अत करेन्ति । से केणट्ठेण भन्ते ! एवं उच्चइ—महाविदेहे वासे २१,
गौअमा ! महाविदेहे ण वासे भरहेरवयहेमवयहेरणवयहरिवासरम्मगवासेहिंतो आयामविक्खम्भसठाणपरिणाहेणं विच्छिण्ण-
तराए चैव विपुलतराए चैव मंहततराए चैव सुप्पमाणतराए चैव महाविदेहा य इत्थ मणूसा परिवसति, महाविदेहे अ इत्थ देवे

महिद्वीए जाव पलिओवमट्टिए परिवसइ, से तेणट्टेण गोअमा ! एव बुच्चइ-महाविदेदे वासे २, अटुत्तर च णं गोअमा ! महा-
विदेहस्स वासस्स सासए णामेधेजे पणत्ते, ज ण कयाइ णासि ३ (सूत्र ८५)

‘कहि ण’मित्यादि, क भदन्त ! इत्यादि सूत्रं स्वयं योज्यं, नवरं महाविदेहं नाम वर्ष-चतुर्थं क्षेत्रं प्रज्ञप्तं ? गौतम !
नीलवतो वर्षधरपर्वतस्य चतुर्थस्य क्षेत्रविभागकारिणो दक्षिणेनेत्यर्थः ‘णिसहस्स’ इत्यादि व्यक्तं, नवरं पल्यङ्गसंस्था-
नसंस्थितमायतचतुरस्रत्वात्, विस्तारेण त्रयस्त्रिंशद्वयोजनसहस्राणि पद् च योजनशतानि चतुरशीत्यधिकानि चतुरश्चै-
कोनविंशतिभागान् योजनस्य विष्कम्भेन, निषधविष्कम्भाद् द्विगुणविष्कम्भकत्वात्, अथ बाहादिसूत्रत्रयमाह—
‘तस्स बाहा’ इत्यादि, तस्य महाविदेहस्य वर्षस्य पूर्वापरभागेन बाहा प्रत्येकं त्रयस्त्रिंशद्वयोजनसहस्राणि सप्त च योजन-
शतानि सप्तपट्याऽधिकानि सप्त च एकोनविंशतिभागान् योजनस्य आयामेनेति, ननु “महया धणुपट्ठाओ डहरागं
सोहिआहि धणुपट्ठं । जं तत्थ हवइ सेसं तस्सद्धे णिद्धिसे बाहं ॥ १ ॥” इति वचनात् महतो धनुःपुष्पाद् विदेहानां
दक्षिणाद्धस्योत्तराद्धस्य च सम्बन्धिनो लक्षमेकमष्टपञ्चाशत्सहस्राणि शतमेकं त्रयोदशाधिकं योजनानां षोडश च
कलाः सार्द्धाः योजन १५८११३ कलाः १६ कलाद्धं चेत्येवंपरिणामालुघु धनुःपुष्टं निषधादिसम्बन्धि लक्षमेकं चतुर्विं-
शतिसहस्राणि त्रीणि शतानि पद्चत्वारिंशदधिकानि योजनानां नव च कला योजन १२४३४६ कला ९ इत्येवंप-
रिमाणं शोधय, ततश्च त्रेपमिदं त्रयस्त्रिंशत्सहस्राणि सप्त शतानि सप्तपट्यधिकानि योजनानां सप्त च कलाः सार्द्धाः

योजनानां ३३७६७ कला ७ कलादं च, एषामर्द्धं षोडश योजनमहस्त्राणि अष्टौ शतानि त्र्यशीत्यधिकानि योजनानां त्रयोदश च कलाः सपादाः इत्येवंरूपा वाहा विदेहानां सम्भवति, अत्र तु त्रयस्त्रिंशत्सहस्रादिरूपा उक्ता तत्किमिति ? उच्यते, सर्वत्र वैताढ्यादिषु पूर्ववाहा अपरवाहा च यावती दक्षिणतस्तावती उत्तरतोऽपि परं व्यवहितत्वेन सा सम्मी-
ल्य नोक्ता, इयं तु सम्मिलितत्वात् समील्यैवोक्ता सूत्रे दक्षिणवाहाप्रमाणैवोत्तरवाहेत्येनमर्थं बोधयितुमिति । अथास्य जीवामाह—‘तस्स जीवा’ इत्यादि, तस्य विदेहस्य जीवा बहुमध्येदेशभागे विदेहमध्ये इत्यर्थः, अन्येषां तु वर्षवर्ष-
धराणां चरमप्रदेशपङ्क्तिर्जीवा अस्य तु मध्यप्रदेशपङ्क्तिरित्यर्थः, इयमेव च जम्बूद्वीपमध्यं अत एव चायामेन लक्षयो-
जनमाना, मध्यमात्परतस्तु जम्बूद्वीपस्य सर्वत्र दक्षिणत उत्तरतो वा लक्षादयूनन्यूनमानत्वात्, अथास्य धनुःपृष्ठमाह—
‘तस्स धणुं’ इत्यादि, तस्य विदेहस्योभयोः पार्श्वयोः एतदेव विवृणोति—‘उत्तरदाहिणेणं’ति उत्तरपार्श्वे दक्षिणपार्श्वे
वा एकं योजनलक्षं अष्टपञ्चाशच्च योजनसहस्राणि एकं च योजनशतं त्रयोदशोत्तरं षोडश चैकोनविंशतिभागान्
योजनस्य किञ्चिद्विशेषाधिकान् परिक्षेपेण, यच्चान्यत्र सार्द्धाः षोडश कला उक्तास्तत्र किञ्चिद्विशेषाधिकरूपदेन संगृ-
हीतं, उद्धरितकलांशस्तु न विवक्षिता इति, अत्राधिकार्थसूचनार्थं करणान्तरं दृश्यते—जम्बूद्वीपपरिधिस्तिस्त्रो लक्षाः
षोडश सहस्राणि द्वे शते सप्तविंशत्यधिके योजनानां क्रोशत्रयमष्टाविंशं धनुःशतं त्रयोदशांगुलान्येकमर्द्धांगुलं योजन
३१६२२७ क्रोश ३ धनूपि १२८ अंगुल १३ अर्द्धांगुलं ३, तत्र योजनराशिरर्द्धाङ्गिक्रियते, लब्धमेकं लक्षमष्टापञ्चाशत्स-

हस्त्राणि शतमेकं त्रयोदशाधिकं योजन १५८११३, यत्त्वेकं योजनं शेषं तत्कलाः क्रियन्ते लब्धाः एकोनविंशतिः
क्रोशत्रवे च लब्धाः सपादाश्चतुर्दश कलाः उभयमीलने जाताः सपादास्त्रयस्त्रिंशत् कलाः तासामर्द्धं लब्धाः सार्द्धाः
पोडश कलाः, यश्च कलाया अष्टमो भागोऽधिक उद्धरति यानि च धनुषामर्द्धं लब्धानि चतुःषष्टिर्धनूपि यानि च
सार्द्धत्रयोदशांगुलानामर्द्धं पादोनानि सप्तांगुलानि तदेतत्सर्वमल्पत्वान्न विवक्षितमिति ॥ अधुना विदेहवर्षस्य भेदास्त्रि-
रूपयन्नाह—‘महाविदेहे ण’मित्यादि, महाविदेहं वर्षं चतुर्विधं—चतुष्प्रकारं पूर्वविदेहाद्यन्यतरस्य महाविदेहत्वेन व्यप-
दिश्यमानत्वात्, अत एव चतुर्षु—पूर्वापरविदेहे देवकुरुत्तरकुरुर्षुषु क्षेत्रविशेषेषु मत्स्यवतारः—समवतारो विचारणी-
यत्वेन यस्य तत्तथा, चतुर्विधस्य पर्यायो वाऽयं, तत्र पूर्वविदेहो यो मेरोर्जम्बूद्वीपगतः प्राग्विदेहः, एवं पश्चिमतः सोऽप-
रविदेहः दक्षिणतो देवकुरुनामा विदेहः उत्तरतस्तु उत्तरकुरुनामा विदेहः, ननु पूर्वापरविदेहयोः समानक्षेत्रानुभावक-
त्वेन महाविदेहव्यपदेश्यताऽस्तु, देवकुरुत्तरकुरुणां त्वकर्मभूमिकत्वेन कथं महाविदेहत्वेन व्यपदेशः?, उच्यते, प्रस्तुत-
क्षेत्रयोर्भरताद्यपेक्षया महाभोगत्वात् महाकायमनुष्ययोगित्वान्महाविदेहे देवाधिष्ठेयत्वाच्च महाविदेहवाच्यता समुचितै-
वेति सर्वं सुस्थं । अथास्य स्वरूपं वर्णयितुमाह—‘महाविदेह’इत्यादि, प्राग्वत्, अत्र यावत्करणात् ‘आलिङ्गपुष्करे
इ वा जाव णाणाविहपञ्चवर्णेहि मणीहिं तणेहि अ उवसोभिए’इति, सम्प्रत्यत्र मनुजस्वरूपमाह—‘महाविदेहे ण’-
मित्यादि, प्राग्वत्, आभ्यां सूत्राभ्यामस्य कर्मभूमित्वमभाणि अन्यथा कर्षकादिप्रवृत्ताना तृणादीनां कृत्रिमत्वं तद्वर्ष-

जातानां च मनुष्याणां पञ्चमगतिगामित्वं न स्यात्, अथास्य नामार्थं प्रश्रयश्नाह—‘से केणट्टेण’मित्यादि, प्राग्वत्, प्रश्रसूत्रं सुगमं, उत्तरसूत्रे—गौतम ! महाविदेहो वर्ष भरतैरावतहैमवतहैरण्यहरिवर्षरम्यकवर्षेभ्यः आथामविष्कम्भसंस्थान-परिणाहेन, समाहारादेकवद्भावः, तत्रायामादित्रिकं प्रतीतं, परिणाहः—परिधिः, अत्र च व्यस्ततया विशेषणनिर्देशेऽपि योजना यथासम्भवं भवतीत्यायामेन महत्तरं क एव लक्षप्रमाणजीवाकृत्वात्, तथा विष्कम्भेन विस्तीर्णतरक एव साधिकचतुरशीतिपद्मशताधिकत्रयस्त्रिंशद्योजनसहस्रप्रमाणत्वात्, तथा संस्थानेन पल्यङ्गुरूपेण विपुलतरक एव पार्श्वद्व-र्धेऽपीपयोस्तुल्यप्रमाणत्वात्, हैमवतादीनां पल्यङ्गुसंस्थितत्वेऽपि पूर्वजगतीकोणानां संवृतत्वेन पूर्वापरपयोर्वैपम्यादिति, तथा परिणाहेन सुप्रमाणतरक एव, एतच्छनुःपृष्ठस्य जम्बूद्वीपपरिध्यर्द्धमानत्वादिति, अत एव महान्—अतिशयेन विकृ-ष्टो—गरीयान् देहः—शरीरमाभोग इतियावत् येषां ते महाविदेहाः, अथवा महान्—अतिशयेन विकृष्टो—गरीयान् देहः—शरीरं कलेवरं येषां ते तथा, ईदृशास्तत्रत्या मनुष्याः, तथाहि—तत्र विजयेषु सर्वदा पञ्चधनुःशतोच्छ्रया देवकुरुत्तर-कुरुषु त्रिगव्यूतोच्छ्रयाः ततो महाविदेहमनुष्ययोगादिदमपि क्षेत्रं महाविदेहाः, महाविदेहश्च शब्दः स्वभावाद् बहुवच-नान्त एव, एतच्च प्रागेवोक्तं, ततो बहुवचनेन व्यवह्रियते, दृश्यते च क्विदेकवचनान्तोऽपि, तदपि प्रमाणं, पूर्वम-हर्षिभिस्तथाप्रयोगकरणात्, अथवा महाविदेहनामा देवोऽत्राधिपत्यं परिपालयति, तेन तद्योगादपि महाविदेह इति, शेषं प्राग्वत् ॥ सम्प्रत्युत्तरकुरूर्वक्तुकामस्तदुपयोगित्वेन प्रथमं गन्धमादनवक्षस्कारगिरिप्रश्नमाह—

कहि ण भन्ते ! महाविदेहे वासे गन्धमायणे णाम वक्खारपव्वए पणत्ते^१, गोअमा ! गीलवन्तरस वासहरपव्वयस्स दाहिणेण
 मदरस्स पव्वयस्स उत्तरपच्चत्थिमेण गंधिलावइस्स विजयस्स पुरन्धिमेण उत्तरकुराए पच्चत्थिमेण एत्थ णं महाविदेहे वासे गन्ध-
 मायणे णाम वक्खारपव्वए पणत्ते उत्तरदाहिणाए पाईणपडीणविन्धिण्णे तीस जोअणसहस्साइं दुण्णि अ णउत्तरे जोअणसए
 छच्च य एरण्वीसइभाए जोअणस्स आयमेणं गीलवंतवासहरपव्वयतेण चत्तारि जोअणसयाइ उद्वं उच्चत्तेणं चत्तारि गाउअसयाइ
 उव्वेहेणं पच्च जोअणसयाइं विक्खलम्भेण तयणतर च ण मायाए २ उस्सेहुव्वेहरिवद्वीए परिवद्वमाणे २ विक्खलम्भपरिहाणीए परि-
 हायमाणे २ मंदरपव्वयंतेण पच्च जोअणसयाइ उद्वं उच्चत्तेण पच्च गाउअसयाइ उव्वेहेणं अगुलस्स असरिज्जइभागं विक्खलम्भेणं
 पणत्ते गयदन्तसठाणसठिए सव्वरणामए अच्छे, उभओ पासि दोहि पउमवरवेइआहि दोहि अ वणसेडोहि सव्वओ समन्ता
 सपदिक्खित्ते, गन्धमायणस्स ण वक्खारपव्वयस्स उरिपि वहुसमरमणिज्जे भूमिभागे जाव आसयन्ति । गन्धमायणे ण वक्खार-
 पव्वए कति कूडा पणत्ता^२, गो० ! सत्त कूडा, तंजहा—सिद्धायणकूडे १ गन्धमायणकूडे २ गंधिलावईकूडे ३ उत्तरकूरुकूडे ४
 फलिहकूडे ५ लोहियक्खरकूडे ६ आणदकूडे ७ । कहि णं भन्ते ! गधमायणे वक्खारपव्वए सिद्धायणकूडे णाम कूडे पणत्ते^३,
 गोअमा ! मदरस्स पव्वयस्स उत्तरपच्चत्थिमेण गधमायणकूडस्स दाहिणपुरत्थिमेण, एत्थ णं गधमायणे वक्खारपव्वए सिद्धायणकूडे
 णामं कूडे पणत्ते, ज चेव चुल्लहिमवन्ते सिद्धायणकूडस्स पमाणं तं चेव एएसिं सव्वेसिं भाणिअन्नं, एव चेव विदिमाहि तिणिण
 कूडा भाणिअव्वा, चउत्थेत तिअस्स उत्तरपच्चत्थिमेणं पच्चमस्स ताहिणेण, सेसा उ उत्तरदाहिणेण, फलिहलोहिअक्खेसु भोगकर-
 भोगवईओ देवयाओ सेसेसु सरिस्सणामया देवा, छसुवि पासायवईसगा रायहाणीओ विदिसासु, से केणट्टेणं भन्ते ! एवं वुबुइ

गधमायणे वक्खारपव्वए २, गो० ! गधमायणस्स ण वक्खारपव्वयस्स गंधे से जहा णामए कोट्टपुडाण वा जाव पीसिज्जमा-
णाण वा उक्किरिज्जमाणाण वा विकिरिज्जमाणाण वा परिमुज्जमाणाण वा जाव ओराला मणुणा जाव गधा अभिणिस्सवन्ति, भवे
एआख्वे?, णो इणहे समहे, गधमायणस्स ण इत्तो इट्ठतराए चेव जाव गंधे पणत्ते, से एएणहेण गोअमा ! एव बुद्धइ गधमा-
यणे वक्खारपव्वए २, गधमायणे अ इत्थ देवे महिद्धीए परिवसइ, अटुत्तर च ण सासए णामधिल्ले इति । (सूत्रं ८६) कहि ण भन्ते !
महाविदेहे वासे उत्तरकुरा णाम कुरा प०, गो० ! मदरस्स पव्वयरस उत्तरेण णीलवन्तरस्स वासहरपव्वयस्स दक्खिणेण गन्धमा-
यणस्स वक्खारपव्वयस्स पुरत्थिमेणं मालवन्तस्स वक्खारपव्वयस्स पच्चत्थिमेण एत्थ ण उत्तरकुरा णाम कुरा पणत्ता पाईणप-
डीणायया उदीणदाहिणविन्निष्ठणा अट्टचदसठाणसठिआ इक्कारस जोअणसहस्साइ अट्ट य वायाले जोअणसए दोणिण अ एगूण-
वीसइभाए जोअणस्स विक्खम्भेणति, तीसे जीवा उत्तरेण पाईणपडीणायया दुहा वक्खारपव्वयं पुट्ठा, तंजहा-पुरत्थिमिल्लाए
कोडीए पुरत्थिमिल्लं वक्खारपव्वय पुट्ठा एवं पच्चत्थिमिल्लाए जाव पच्चत्थिमिल्ल वक्खारपव्वय पुट्ठा, तेवणं जोअणसहस्साइं आया-
मेणन्ति, तीसे ण धणु दाहिणेण सट्ठि जोअणसहस्साइ चत्तारि अ अट्टारसे जोअणसए दुवालस य एगूणवीसइभाए जोअणस्स
परिक्खेवेण, उत्तरकुराए णं भन्ते ! कुराए केरिसए आयारभावपडोआरे पणत्ते, गोयमा ! बहुसमरमणिल्ले भूमिभागे
पणत्ते, एवं पुव्ववणिज्जा जक्खेव सुसमसुसमावत्तव्वया सच्चेव णेअव्वा जाव पडमगधा १ मिअगधा २ अममा ३ सहा ४
तेतली ५ सर्णिचारी ६ (सूत्र ८७)

'कहि ण'मित्यादि, क भदन्त ! महाविदेहे वर्षे गन्धमादनो नाम वक्षसि-मध्ये स्वगोप्यं क्षेत्रं द्वौ संभूय कुर्वन्तीति वक्षस्काराः, तज्जातीयोऽयमिति वक्षस्कारपर्वतो गजदन्तापरपर्यायः प्रज्ञप्तः ?, गौतम ! नीलवज्रान्नो वर्षधरपर्वतस्य दक्षिणभागेन मन्दरस्य पर्वतस्य-मेरोरुत्तरपश्चिमेन-उत्तरस्याः पश्चिमायाश्च अन्तरालवर्तिना दिग्विभागेन वायव्यकोणे इत्यर्थः, गन्धिलावत्याः-शीतोदोत्तरकूलवर्तिनोऽष्टमविजयस्य पूर्वेण उत्तरकुरूणां-सर्वोत्कृष्टभोगभूमिक्षेत्रस्य पश्चिमेन अत्रान्तरे महाविदेहे वर्षे गन्धमादनो नाम वक्षस्कारपर्वतः प्रज्ञप्तः, उत्तरदक्षिणयोरायतः प्राचीनप्रतीचीनयोः-पूर्वपश्चिमयोर्दिशोः विस्तीर्णः, त्रिशद्वयोजनसहस्राणि द्वे च नवोत्तरे योजनशते पद् च एकोनविंशतिभागान् योजनस्यायामेन, अत्र यद्यपि वर्षधराद्रिसम्बद्धमूलानां वक्षस्कारगिरीणां साधिकैकादशाष्टशतद्विचत्वारिंशद्योजनप्रमाणकुरुक्षेत्रान्तर्वर्तिनामेतानामायामो न सम्पद्यते तथाऽप्येषां वक्रभावपरिणतत्वेन बहुतरक्षेत्रावगाहित्वात् सम्भवतीति, नीलवज्रपर्वधरसमीपे चत्वारि योजनशतानि ऊर्ध्वोच्चत्वेन चत्वारि गन्यूतशतानि उद्वेधेन पञ्चयोजनशतानि विष्कम्भेन, तदनन्तरं मात्रया २-क्रमेण क्रमेणोत्सेधोद्वेधयोः-उच्चत्वोण्डत्वयोः परिवृद्ध्या परिवर्द्धमानः २ विष्कम्भपरिहाण्या परिहीयमाणः २ मन्दरपर्वतस्य-मेरोरन्ते-समीपे पञ्चयोजनशतान्यूर्ध्वोच्चत्वेन पञ्चगन्यूतिशतानि उद्वेधेन अंगुलस्यासंख्यभागं विष्कम्भेन प्रज्ञप्तः, गजदन्तस्य यत्संस्थानं-प्रारम्भे नीचत्वमन्ते उच्चत्वमित्येवंरूपं तेन संस्थितः, सर्वोत्तमा रत्नमयः, श्रीउमास्वातिवाचककुतम्बूद्रीपसमासप्रकरणे तु कनकमय इति, शेषं प्राग्बत, अथास्य भूमिसौ-

भाग्यमावेदयति—‘गन्धमायण’इत्यादि, गन्धमादनस्य वक्षस्कारपर्वतस्योपरि बहुसमरमणीयो भूमिभागः प्रज्ञप्तः, अत्र यावत्पदाद्वैताढ्याद्रिशिखरतलवर्णकगतं सर्वं बोध्यं । सम्प्रत्यत्र कूटवक्तव्यतामाह—‘गन्धमायण’इत्यादि, व्यक्तं, नवरं स्फटिककूटं स्फटिकरत्नमयत्वात् लोहिताक्षकूटं लोहितरत्नवर्णत्वात्, आनन्दनाम्नो देवस्य कूटमानन्दकूटं । ननु यथा वैताढ्यादिषु सिद्धायतनादिकूटव्यवस्था पूर्वापरायतत्वेन तद्वदत्रापि उत कश्चिद्विशेष इत्याह—‘कहि णं भन्ते !’इत्यादि, व्यक्तं, नवरं यथा वैताढ्यादिषु सिद्धायतनकूटं समुद्रासन्नं पूर्वेण ततः क्रमेण शेषाणि स्थितानि तथाऽत्र मन्दरासन्नं सिद्धायतनकूटं मन्दरादुत्तरपश्चिमायां वायव्यां दिशि गन्धमादनकूटस्य तु दक्षिणपूर्वस्यां—आग्नेय्यामस्ति, यदेव क्षुद्र-हिमवति सिद्धायतनकूटस्य प्रमाणं तदेवैतेषां सर्वेषां सिद्धायतनादिकूटानां भणितव्यं, अर्थाद् वर्णनमपि तद्वदेवेति, व्यवस्था तु शेषकूटानामत्र भिन्नप्रकारेणेति मनसिकृत्याह—‘एवं चेव’इत्यादि, एवं चेवेत्येवं—सिद्धायतनानुसारेण विदि-धु-वायव्यकोणेषु त्रीणि कूटानि सिद्धायतनादीनि भणितव्यानि, उक्तवक्तव्यानां मिश्रितनिर्देशस्तु ‘एवं चत्तारिवि दारा भाणिअवा’ इति सूत्रविवरणोक्तयुक्त्या समाधेयः, अयमर्थः—मेरुत उत्तरपश्चिमाया सिद्धायतनकूटं, तस्मादुत्तर-पश्चिमायां गन्धमादनकूटं तस्माच्च गन्धिलावतीकूटमुत्तरपश्चिमायामिति, अत्र तिस्रो वायव्यो दिशः समुदिता चिव-क्षिता इति बहुत्वेन निर्देशः, चतुर्थमुत्तरकुरुकूटं तृतीयस्य गन्धिलावतीकूटस्योत्तरपश्चिमायां पञ्चमस्य स्फटिककूटस्य दक्षिणतः, ननु यथा तृतीयाद् गन्धिलावतीकूटाच्चतुर्थं उत्तरकुरुकूटमुत्तरपश्चिमायां चतुर्थाच्च तृतीयं दक्षिणपूर्वस्या

तथा पञ्चमात् स्फटिककूटात् कथं दक्षिणपूर्वस्यां चतुर्थं कूटं न सङ्गच्छते?, उच्यते, पर्वतस्य वक्रत्वेन चतुर्थकूटत
 एव दक्षिणपूर्वां प्रति चलनात् पञ्चमाच्चतुर्थं दक्षिणस्यामिति, शेषाणि स्फटिककूटादीनि त्रीणि- उत्तरदक्षिणश्रे-
 णिन्यवस्थया स्थितानि, कोऽर्थः?—पंचमं चतुर्थस्योत्तरतः पष्ठस्य दक्षिणतः पष्ठं पंचमस्योत्तरतः सप्तमस्य दक्षि-
 णतः सप्तमं पष्ठस्योत्तरत इति परस्परमुत्तरदक्षिणभाव इति, अत्र पंचशतयोजनविस्ताराण्यपि कूटानि यत्
 क्रमहीयमानेऽपि प्रस्तुतगिरिक्षेत्रे मान्ति तत्र सहस्राङ्गकूटरीतिर्ज्ञेया, अथैषामेवाधिष्ठातृस्वरूपं निरूपयति—'फलि-
 हलोहिअक्खे'इत्यादि, स्फटिककूटलोहिताक्षकूटयोः पंचमपष्ठयोर्भोगङ्गराभोगवत्यौ द्वे देवते—दिक्कुमार्यौ वसतः,
 शेषेषु कूटसदृशनामका देवाः, पट्टस्वपि प्रासादावतंसकाः स्वस्वाधिपतिवासयोग्याः, एषां च राजधान्योऽसङ्ख्याततमे
 जम्बूद्वीपे विदिक्षु उत्तरपश्चिमासु । सम्प्रति नामार्थं पिपृच्छिपुराह—'से केणेट्टेणं'इत्यादि प्रश्नसूत्रं सुगमं, उत्तरसूत्रे
 गन्धमादनस्य वक्षस्कारपर्वतस्य गन्धः स यथा नाम कोष्ठपुटानां यावत्पदात् तगरपुटादीनां संग्रहः पिप्यमाणानां वा-
 संचूर्ण्यमानानां उत्कीर्यमाणानां वा विकीर्यमाणानां वा परिभुज्यमानानां वा यावत्पदात् भाण्डात् भाण्डान्तरं वा
 संक्षिप्यमाणानामिति, उदारा—मनोज्ञाः यावत्पदात् गन्धा इति कर्तृपदं, अभिनिःस्रवन्ति, एवमुक्तं शिष्यः पृच्छति—
 भवेदेतद्भूपो गन्धमादनस्य गन्ध इति?, भगवानाह—नाग्रमर्थः समर्थः, गन्धमादनस्य इतो—भवदुक्ताद् गन्धादिदृतरक
 एव यावत्करणात् कान्ततरक एवेत्यादिपदग्रहः, निगमनवाक्ये तेनार्थेन गौतम एवमुच्यते, गन्धेन स्वयं माद्यतीव

मदयति वा तन्निवासिदेवदेवीनां मनांसि इति गन्धमादनः, 'कृद्बहुल' (श्रीसिद्ध० अ० ५ पा० १ सू० २) मिति वचनात् कर्त्तर्यनट्प्रत्ययः, 'घञ्युपसर्गस्य वे' (श्रीसिद्ध० अ० ३ पा० २ सू० ८६) त्यत्र बहुलाधिकारादतिशायितादिवत् मकाराकारस्य दीर्घत्वमिति, गन्धमादननामा चात्र देवो महर्द्धिकः परिवसति, तेन तद्योगादिति नाम, अन्यत् सर्वं प्राग्वत् ॥ अथ यासामुपयोगित्वेन गन्धमादनो निरूपितस्ता उत्तरकुरुः निरूपयति—'कहि ण'मित्यादि, क भदन्त ! महाविदेहे वर्षे उत्तरकुरवो नाम्ना कुरवः प्रज्ञप्ताः, गौतम ! मन्दरस्य पर्वतस्योत्तरतो नीलवतो वर्षधरपर्वतस्य दक्षिणतो गन्धमादनस्य वक्षस्कारपर्वतस्य पूर्वतो वक्षमाणस्वरूपस्य माल्यवतः पश्चिमतः अत्रान्तरे उत्तरकुरवो नाम्ना कुरवः प्रज्ञप्ताः, प्राक्पश्चिमायता उत्तरदक्षिणाविस्तीर्णाः अर्द्धचन्द्राकारा एकादशयोजनसहस्राण्यष्टौ शतानि द्वाचत्वारिंशदधिकानि द्वौ चैकोनविंशतिभागौ योजनस्य विष्कम्भेन, अत्रोपपत्तिर्यथा महाविदेहविष्कम्भात् ३३६८४ कला ४ इत्येवंरूपात् मेरुविष्कम्भेऽपनीते शेषस्यार्द्धे कृते उक्ताङ्कुराणि स्यात्, ननु वर्षवर्षधरादीनां क्रमव्यवस्था प्रज्ञापकापेक्षयाऽस्ति यथा प्रज्ञापकासङ्गं भरतं ततो हिमवानित्यादि, ततो विदेहकथनानन्तरं क्रमप्राप्ता देवकुरुर्विमुच्य कथमुत्तरकुरुणां निरूपणं?, उच्यते, चतुर्दिग्मुखे विदेहे प्रायः सर्वं प्रादक्षिण्येन व्यवस्थाप्यमानं समये श्रूयते, तेन प्रथमत उत्तरकुरुकथनं भरतपार्श्वस्थौ विद्युत्प्रभमौमनसौ विहाय गन्धमादनमाल्यवद्वक्षस्कारप्ररूपणं भरतासन्नविजयान् विहाय कच्छमहाकच्छादिविजयकथनं चेति, अथैतासां जीवामाह—'तीमे'इत्यादि, तासामुत्तरकुरुणां, सूत्रे एकवचनं प्राकृतत्वात्,

जीवा-उत्तरतो नीलवद्वर्षधरासन्ना कुरुचरमप्रदेशश्रेणिः पूर्वापरायता द्विधा पूर्वपश्चिमभागाभ्यां वक्षस्कारपर्वतं स्पृष्टा,
एतदेव विवृणोति, तद्यथा-पौरस्त्यया कोट्या पौरस्त्यं वक्षस्कारपर्वतं माल्यवन्तं स्पृष्टा पाश्चात्यया पाश्चात्यं गन्धमा-
दननामानं वक्षस्कारपर्वतं स्पृष्टा, त्रिपञ्चाशद्योजनसहस्राणि आयामेन, तत्कथमिति?, उच्यते, मेरोः पूर्वस्यां दिशि
भद्रशालवनमायामतो द्वाविंशतियोजनसहस्राणि एवं पश्चिमायामपि, उभयमीलने जातं चतुश्चत्वारिंशत्सहस्राणि मेरु-
विष्कम्भे दशसहस्रयोजनात्मके प्रक्षिप्ते जातं चतुष्पञ्चाशद्योजनसहस्राणि, एकैकस्य वक्षस्कारगिरिर्वर्षधरसमीपे पृथुत्वं
पञ्च योजनशतानि ततो द्वयोर्वक्षस्कारगिर्योः पृथुत्वपरिमाणं योजनसहस्रं तत्पूर्वराशेरपनीयते, जातः पूर्वराशिस्त्रि-
पञ्चाशद्योजनसहस्राणीति । अथैतासां धनुःपृष्ठमाह--‘तीसे णं धणुं दाहिणेण’मित्यादि, तासां धनुःपृष्ठं दक्षिणतो
मेर्वासन्न इत्यर्थः, पट्टियोजनसहस्राणि चत्वारि च योजनशतानि अष्टादशानि-अष्टादशाधिकानि द्वादश चैकोनविंशति-
भागान् योजनस्य परिक्षेपेण, तथाहि--एकैकवक्षस्कारगिरिरायामस्त्रिशद्योजनसहस्राणि द्वे च नवोत्तरे षट् च कलाः,
ततो द्वयोर्वक्षस्कारयोर्मिलने यथोक्तं मानमिति, अथैतासां स्वरूपप्ररूपणायाह--‘उत्तरकुराए ण’मित्यादि, उत्तरकु-
रूणां भदन्त ! कीदृश आकारभावप्रत्यवतारः-स्वरूपाविर्भावः प्रज्ञप्तः?, गौतम ! बहुसमरमणीयो भूमिभागः प्रज्ञप्तः,
एवमुक्तन्यायेन पूर्वं भरतप्रकरणे वर्णिता या एव सुपमसुपमायाः आधारकस्य वक्तव्यता सैव निरवशेषा नेतव्या,

कियत्पर्यन्तमित्याह—यावत्पद्मप्रकाराः पद्मगन्धादयो मनुष्यास्तावदिति ॥ उक्तोत्तरकुरुवक्तव्यताऽथ तद्वर्तिनौ यम-
कपर्वतौ प्ररूपयति—

कहि ण भन्ते ! उत्तरकुराए जमगाणाम दुवे पव्वया पणत्ता ^१, गोअमा ! णीलवंतस्स वासहरपव्वयस्स दक्खिणिहाओ
चरिमन्ताओ अट्ठजोअणसए चोत्तीसे चत्तारि अ सत्तभाए जोअणस्स अवाहाए सीआए महाणईए उभओ कूले एत्थ ण
जमगाणाम दुवे पव्वया पणत्ता, जोअणसहस्सं उट्ठं उच्चत्तेण अट्ठाइज्जाइ जोअणसयाइ उव्वेहेण मूले एग जोअणसहरस
आयामविक्खम्भेण मज्झे अट्ठट्ठमाणि जोअणसयाइ आयामविक्खम्भेण उवारि पच जोअणसयाइ आयामविक्खम्भेण मूले तिणि
जोअणसहस्साइ एग च वावट्ठ जोअणसय किंचिविसेसाहिअ परिवेवेण मज्झे दो जोअणसहस्साइ तिणि वावत्तरे
जोअणसए किंचिविसेसाहिए परिवेवेण उवारि एग जोअणसहस्स पच्च य एकासीए जोअणसए किंचिविसेसाहिए परि-
क्खेवेण मूले विच्छिण्णा मज्झे संखित्ता उप्पि तणुआ जमगसठाणसठिआ सव्वकणगामया अच्छा सण्हा पत्तेअं २ पउमवरवेइ-
आपरिक्खित्ता पत्तेअ २ वणसडपरिक्खित्ता, ताओ णं पउमवरवेइआओ दो गाऊआइ उट्ठ उच्चत्तेणं पच्च धणुमयाइ विक्ख-
म्भेण, वेइआवणसण्डवणओ भाणिअव्वो, तेसि णं जमगपव्वयाणं उप्पि बहुसमरमणिज्जे भूमिभागे पणत्ते, जाव तस्स णं
वहुममरमणिज्जत्त भूमिभागत्त बहुमज्झदेसमाए एत्थ ण दुवे पासायवडैसगा ५०, ते ण पासायवडैसगा वावट्ठि जोअणाइं
अट्ठजोअण च उट्ठ उच्चत्तेणं इक्कतीस जोअणाइ कोस च आयामविक्खम्भेण पासायवणओ भाणिअव्वो, सीहामणा सपरिवारा
जाव एत्थ ण जमगाणं देवाण सोलसण्ह आयरक्खदेवसाहस्मीणं सोलस भइासणसाहस्सीओ पणत्ताओ, से केणट्ठेण भन्ते !

एव बुद्धि जमगा पन्वया २, गोअमा ! जमगपवएसु ण तत्थ २ देसे तहि २ बहवे खुडाखुडियासु वावीसु जाव विलपति-
 यासु बहवे उप्पलाइ जाव जमगवणाभाइ जमगा य इत्थ दुवे देवा महिद्धीया, ते ण तत्थ चउण्ह सामाणिअसाहस्सीण जाव
 भुञ्जमाणा विहरति, से तेणट्ठेण गो० ! एव बुद्धि—जमगपवया २, अदुत्तर च णं सासए णामधिल्ले जाव जमगपवया २ ।
 कहि ण भन्ते ! जमगाणं देवाण जमिगाओ रायहाणीओ पणत्ताओ, गोअमा ! जम्बुदीवे दीवे मन्दरस्स पन्वयस्स उत्तरेणं
 अणंसि जम्बुदीवे २ वारस्स जोअणसहस्साइ ओगाहिता एत्थ ण जमगाण देवाणं जमिगाओ रायहाणीओ पणत्ताओ वारस्स
 जोअणसहरसाइं आयामविक्रमभेण सत्तत्तीस जोअणसहस्साइ णव य अडयाले जोअणसए किचिविसेसाहिए परिकसेवेण, पत्तेअं
 २ पायारपरिक्रित्ता, ते ण पागारा सत्तत्तीस जोअणाइ अद्धजोअण च उद्ध उच्चत्तेण मूले अद्धत्तेरस जोअणाइ विक्रमभेण
 मज्जे छ सकोसाइ जोअणाइ विक्रमभेण उवरिं तिणिण सअद्धकोसाइ जोअणाइ विक्रमभेण मूले विच्छिण्णा मज्जे सखित्ता उप्पि
 तणुआ वाहिं वट्ठा असो चउरंसा सबरयणमया अच्छा, ते ण पागारा णाणामणिपच्चवणेहिं कविस्सीसएहिं उवसोहिआ, तं-
 जहा—किण्हेहिं जाव सुक्खिहेहिं, ते ण कविस्सीसगा अद्धकोस आयामेण देसूण अद्धकोसं उद्धं उच्चत्तेण पच्च धणुसयाइ वाह्हेण
 सव्वमणिमया अच्छा, जमिगाणं रायहाणीण एगमेगाए वाहाए पणवीस पणवीस दारसय पणत्तं, ते ण दारा वावट्ठिं जोअणाइ
 अद्धजोअणं च उद्धं उच्चत्तेण इक्कीतीस जोअणाइं कोस च विक्रमभेणं तावइअं चेव पवेसेण, सेआ वरकणगथूमिआगा एव राय-
 प्पसेणइज्जविमाणवत्तव्याए दारवणओ जाव अट्ठमंगलाइंति, जमियाण रायहाणीणं चउदिसिं पच्चपच्च जोअणसए अवाहाए
 चत्तारि वणसण्डा पणत्ता, तंजहा—असोगवणे १ सत्तिवणवणे २ चंपगवणे २ चूअवणे ४, ते णं वणसंडा साइरेगाइं वारसजोअण-

साहस्साद आयामेणं पञ्च जोअणसयाइं विक्खम्भेणं पत्तेअं २ पागारपरिक्खित्ता किण्हा वणसण्डवण्णओ भूमीओ पासायवडसगा य भाणिअन्वा, जमिगाण रायहाणीणं अतो बहुसमरमणिजे भूमिभागे पणत्ते वण्णगोत्ति, तेसि ण बहुसमरमणिज्जाणं भूमिभागाणं बहुमज्झदेसभाए एत्थ ण दुवे उवयारियालयणा पणत्ता, वारस जोअणसयाइ आयामविक्खम्भेण तिणिण जोअणसहस्साइं सत्त य पञ्चाणउए जोअणसए परिक्वेवेण अद्धकोसं च चाहहेण सन्वजवूणयामया अच्छा, पत्तेअ पत्तेअ पउमवरवेइआपरिक्खित्ता, पत्तेअ पत्तेअं वणसडवण्णओ भाणिअन्वो, तिसोवाणपडिरुवगा तोरणचउद्धिसिं भूमिभागा य भाणिअन्वत्ति, तस्स णं बहुमज्झदेसभाए एत्थ ण एगे पासायवडसए पणत्ते वाचाट्ठिं जोअणाइं अद्धजोअण च उद्वं उच्चत्तेण इक्कतीस जोअणाइं कोस च आयामविक्खम्भेणं वण्णओ उहोआ भूमिभागा सीहासणा सपरिवारा, एवं पासायपंतीओ (एत्थ पढमापती ते ण पासायवेडिसगा) एकतीस जोअणाइ कोसं च उद्वं उच्चत्तेणं साइरेगाइ अद्धसोलसजोअणाइ आयामविक्खम्भेण विइअपासायपती ते ण पासायवडसया साइरेगाइं अद्धसोलसजोअणाइ उद्ध उच्चत्तेणं साइरेगाइं अद्धट्टमाइ जोअणाइ आयामविक्खम्भेण तइअपासायपती ते ण पासायवडसया साइरेगाइ अद्धट्टमाइ जोअणाइ उद्ध उच्चत्तेणं साइरेगाइ अद्धुजोअणाइ आयामविक्खम्भेण वण्णओ सीहासणा सपरिवारा, तेसि ण मूलपासायवडिसयाण उत्तरपुरच्छिमे दिसीभाए एत्थ ण जमगाणं देवाण सहाओ सुहम्माओ पणत्ताओ, अद्धतेरस जोअणाइं आयामेण छस्सकोसाइ जोअणाइ विक्खम्भेणं णव जोअणाइ उद्वं उच्चत्तेण अणेगखम्भसयसण्णिविट्ठा सभावण्णओ, तासिण सभाण सुहम्माणं तिदिंसिं तओ दारा पणत्ता, ते णं दारा दो जोअणाइ उद्ध उच्चत्तेण जोअणं विक्खम्भेणं तावदअ चैव पवेसेण, सेआ वण्णओ जाव वणमाला, तेसि ण दाराणं पुरओ पत्तेअं २ तओ सुहमंडवा पणत्ता, ते णं सुहमंडवा

[illegible]

सहस्साइ आयामेणं पञ्च जोअणसयाइं विक्खम्भेणं पत्तेअं २ पागारपरिक्खित्ता किण्हा वणसण्डवण्णओ भूमीओ पासायवडंसगा य भाणिअव्वा, जमिगाण रायहाणीणं अतो बहुसमरमणिज्जे भूमिभागे पण्णत्ते वण्णगोत्ति, तेसि णं बहुसमरमणिज्जाण भूमिभागणं बहुमज्झदेसभाए एत्थ ण दुवे उवयारियालयणा पण्णत्ता, वारस जोअणसयाइं आयामविक्खम्भेणं तिणिण जोअणसहस्साइं सत्त य पञ्चाणउए जोअणसाए परिक्खेवेण अट्ठकोसं च वाहल्लेण सन्वजवूणयामया अच्छा, पत्तेअ पत्तेअं पडमवरवेइआपरिक्खित्ता, पत्तेअ पत्तेअं वणसडवण्णओ भाणिअव्वो, तिसोवाणपडिरूवगा तोरणचउदिसिं भूमिभागा य भाणिअव्वत्ति, तस्स ण बहुमज्झदेसभाए एत्थ ण एगे पासायवडंसए पण्णत्ते वावाट्ठं जोअणाइ अट्ठजोअण च उट्ठ उच्चत्तेण इक्कतीस जोअणाइ कोस च आयामविक्खम्भेण वण्णओ उट्ठोआ भूमिभागा सीहासणा सपरिवारा, एवं पासायपतीओ (एत्थ पढमापती ते ण पासायवेडिसगा) एक्कतीस जोअणाइ कोस च उट्ठं उच्चत्तेणं साइरेगाइ अट्ठसोलसजोअणाइ आयामविक्खम्भेण विइअपासायपती ते ण पासायवडंसया साइरेगाइं अट्ठसोलसजोअणाइ उट्ठ उच्चत्तेण साइरेगाइं अट्ठमाइ जोअणाइ आयामविक्खम्भेण तइअपासायपती ते ण पासायवडंसया साइरेगाइ अट्ठमाइं जोअणाइ उट्ठ उच्चत्तेण साइरेगाइ अट्ठजोअणाइ आयामविक्खम्भेण वण्णओ सीहासणा सपरिवारा, तेसि ण मूलपासायवडिसयाण उत्तरपुरच्छिमे दिसीभाए एत्थ ण जमगाण देवाण सहाओ सुहम्माओ पण्णत्ताओ, अट्ठतेरस जोअणाइ आयामेण छस्सकोसाइं जोअणाइ विक्खम्भेणं णव जोअणाइं उट्ठ उच्चत्तेण अणेगरम्भमयसणिविट्ठा सभावण्णओ, तासिण सभाण सुहम्माण तिदिसिं तओ दारा पण्णत्ता, ते ण दारा दो जोअणाइ उट्ठ उच्चत्तेण जोअणं विक्खम्भेणं तावइअं चेन पवेसेण, सेआ वण्णओ जाव वणमाला, तेसि णं दाराणं पुरओ पत्तेअं २ तओ सुहमंडवा पण्णत्ता, ते णं सुहमंडवा

अद्वत्तेरसजोअणाइं आयामेणं छस्सकोसाइ जोअणाइ विक्खम्भेण साइरेगाइं दो जोअणाइं उद्व उच्चतेण जाव दारा भूमिभागा
 यत्ति, पेच्छाघरमडवाण त चेव पमाण भूमिभागो मणिपेडिआओत्ति, ताओ ण मणिपेडिआओ जोअण आयामविकखम्भेण
 अद्वजोअण वाहहेण सव्वमणिमईआ सीहासणा भाणिअव्वा, तेसि ण पेच्छाघरमडवाणं पुरओ मणिपेडिआओ पणत्ताओ, ताओ
 णं मणिपेडिआओ दो जोअणाइं आयामविकखम्भेण जोअणं वाहहेण सव्वमणिमईओ, तासि ण उल्लि पत्तेअं २ तओ थूभा, ते ण थूभा
 दो जोअणाइ उद्व उच्चतेणं दो जोअणाइं आयामविकखम्भेण सेआ सरत्तल जाव अट्टमगलया, तेसि ण थूभाण चडडिंसि
 चत्तारि मणिपेडिआओ पणत्ताओ, ताओ ण मणिपेडिआओ जोअणं आयामविकखम्भेण अद्वजोअणं वाहहेणं, जिणपडिमाओ
 वत्तन्वाओ, चेइअरुक्खाणं मणिपेडिआओ दो जोअणाइ आयामविकखम्भेण जोअण वाहहेणं चेइअरुक्खवण्णओत्ति, तेसि ण
 चेइअरुक्खाणं पुरओ ताओ मणिपेडिआओ पणत्ताओ, ताओ ण मणिपेडिआओ जोयण आयामविकखम्भेणं अद्वजोअणं वाहहेणं,
 तासि ण उल्लि पत्तेअं २ महिंदइया पणत्ता, ते णं अद्वट्टमाइं जोअणाइ उद्व उच्चतेणं अद्वकोस उव्वेहेण अद्वकोस वाहहेण
 वइरामयवट्ट वण्णओ वेइआवणसडतिसोवाणतोरेणा य भाणिअव्वा, तासि ण सभाणं सुहम्माणं छच्चमणोगुलिआसाहस्सीओ पण्ण-
 साओ, तजहा-पुरत्थिमेणं दो साहस्सीओ पणत्ताओ पच्चत्थिमेणं दो साहस्सीओ दक्खिणेण एगा साहस्सी उत्तरेण एगा जाव
 दामा चिद्वत्ति, एवं गोमाणसिमाओ, णवर धूवघडिआओत्ति, तासि ण सुहम्माण सभाणं अंतो बहुसमरमणिजे भूमिभागे
 पणत्ते, मणिपेडिआ दो जोअणाइं आयामविकखम्भेणं जोअणं वाहहेण, तासि ण मणिपेडिआणं उल्लि माणवए चेइअखम्भे महिं-
 दइयप्पमाणे उवरिं छक्कोसे ओगाहिता देढा छक्कोसे वज्जिता जिणसकहाओ पणत्ताओत्ति, माणवगस्स पुव्वेण सीहासणां सप-

रिवारा पञ्चस्थिमेणं सयणिज्जवणओ, सयणिज्जाण उत्तरपुरत्थिमे दिसिभाए खुडुगमहिंदज्झया मणिपेठिआविहूणा महिंदज्झय-
प्पमाणा, तेसिं अवरेणं चोप्फाला पहरणकोसा, तत्थ ण वहवे फलिहरयणापामुक्खा जाव चिट्ठंति, सुहम्माणं जल्पि अट्टमंग-
लगा, तासिं णं उत्तरपुरत्थिमेण सिद्धाययणा एस चैव जिणघराणवि गमेत्ति, णवर इमं णाणत्तं—एतेसिं णं बहुमज्झदेसभाए
पत्तेअं २ मणिपेठिआओ दो जोअणाइ आयामविकल्मभेण जोअण वाहल्लेणं, तासिं जल्पि पत्तेअं २ देवच्छंदया पणत्ता, दो
जोअणाइ आयामविकल्मभेणं साइरेगाइ दो जोअणाइ उद्ध उच्चत्तेणं सव्वरयणाभया जिणपडिमा वण्णओ जाव धूवकडु-
च्छुगा, एव अवसेसाणवि सभाणं जाव उववायसभाए सयणिज्ज हरओ अ, अमिसेअसभाए बहु अमिसेक्के भंडे, अलंकारिअ-
सभाए बहु अलंकारिअभडे चिट्ठइ, ववसायसभासु पुत्थययणा, णंदा पुक्करिणीओ, वलिपेढा दो जोअणाइ आयामविकल्मभेणं
जोअणं वाहल्लेण जावत्ति,—उववाओ सकण्णो अमिसेअविहूसणा य ववसाओ । अच्चणिअसुधम्मगमो जहा य परिचाराणाइद्वी ॥ १ ॥
जानइयसि पमाणसि हुंति जमगाओ णीलवताओ । तावइअमन्तर सलु जमगदहाणं दहाण च ॥ २ ॥ (सूत्रं ८८)

‘कहि ण’मित्यादि, क भदन्त ! उत्तरकुरुषु यमकौ नाम द्वौ पर्वतौ प्रज्ञसौ ?, गौतम ! नीलवतो वर्षधरपर्वतस्य
दाक्षिणात्याच्चरमान्तात् इत्यत्र दाक्षिणात्यं चरमान्तं आरभ्येति ज्ञेयं, वयवलोपे पञ्चमी, दाक्षिणात्याच्चरमान्तादा-
रभ्यार्वाक् दक्षिणाभिमुखमित्यर्थः, अष्टौ योजनशतानि चतुस्त्रिंशदधिकानि चतुरश्र सप्तभागान् योजनस्यावाधया-
अपान्तराले कृत्वेति शेषः शीताया महानद्या उभयोः कूलयोः एकः पूर्वकूले एकः पश्चिमकूले इत्यर्थः, अत्रान्तरे

यमकौ नाम द्वौ पर्वतौ प्रज्ञसौ, एकं योजनसहस्रमूर्ध्वोच्चत्वेन अर्द्धतृतीयानि योजनशतान्युद्धेधेन उच्छ्रयचतुर्थांशस्य भूम्य-
वगाहात् मूले योजनसहस्रमायामविष्कम्भाभ्या वृत्ताकारत्वात् मध्ये—भूतलतः पञ्चयोजनशतातिक्रमेऽर्द्धाष्टमानि योज-
नशतानि आयामविष्कम्भाभ्यां उपरि—सहस्रयोजनातिक्रमे पञ्चयोजनशतान्यायामविष्कम्भाभ्यां मूले त्रीणि योजनस-
हस्राणि एकं च योजनशतं द्वापष्टयधिकं किञ्चिद्विशेषाधिकं कियत्कलमित्यर्थः, परिक्षेपेण, एवं मध्यपरिधिरुपरितन-
परिधिश्च स्वयमभ्यूह्यौ, मूले विस्तीर्णौ मध्ये संक्षिप्तावुपरि तनुकौ यमकौ—यमलजातौ आतरौ तयोर्यत्संस्थानं तेन सं-
स्थितौ, परस्परं सहशसंस्थानावित्यर्थः, अथवा यमका नाम शकुनिविशेषास्तत्संस्थानसंस्थितौ, संस्थानं चानयोर्मूलतः
प्रारभ्य संक्षिप्तसंक्षिप्तप्रमाणत्वेन गोपुच्छस्येव बोध्यं, सर्वात्मना कनकमयौ शेषं व्यक्तं, अष्टशताद्यङ्कोत्पत्तिरेवं—नीलव-
द्दर्पधरस्य यमकयोश्च प्रथमं यमकयोः प्रथमह्रदस्य च द्वितीयं प्रथमह्रदस्य द्वितीयह्रदस्य च तृतीयं द्वितीयह्रदस्य तृती-
यह्रदस्य च चतुर्थं तृतीयह्रदस्य चतुर्थह्रदस्य पंचमह्रदस्य च पष्ठं पंचमह्रदस्य वक्षस्कारगिरि-
पर्यन्तस्य च सप्तमं एतानि च सप्ताप्यन्तराणि समप्रमाणानि, ततश्च कुरुविष्कम्भात् योजन ११८४२ कला २ इत्येवं-
रूपात् योजनसहस्रायामयोर्यमकयोः योजनसहस्रमेकं तावत्प्रमाणायामानां पंचानां हृदानां च योजनसहस्रमे(कै)कं
उभयमीलने योजनसहस्रपट्कं शोध्यते शोध्यते च जातं योजन ५८४२ कला २ ततः सप्तभिर्भागे हृते ८३४ ४,
यच्चावशिष्टं कुरुसत्कं कलाद्वयं तदल्पत्वान्न विवक्षितमिति । अत्रैवानन्तरोक्तेदिक्कानखण्डप्रमाणाद्याह—‘ताओ

ण'मित्यादि, व्यक्तं, सम्प्रत्येतयोर्यदस्ति तदाह—'तेसि ण'मित्यादि, तयोर्यमकपर्वतरूपरि बहुसंस्मरणीयो भूमिभागः प्रज्ञप्तः, अत्र पूर्वोक्त. सर्वो भूभागवर्णक उन्नेतव्यः, कियत्पर्यन्त इत्याह—यावत्तयोर्वहुसंस्मरणीयस्य भूभागस्य बहुमध्यदेशभागे द्वौ प्रासादावतंसकौ प्रज्ञप्तौ, अथ तयोरुच्चत्वाद्याह—'ते ण'मित्यादि, निर्वक्षेपं विजयदेवप्रासादसिंहासनादिव्यवस्थितसूत्रवद्धक्तव्यं, नवरं यमकदेवाभिलापेनेति, अथानयोनार्नामार्थं प्रश्नयन्नाह—'से केणठेण'मित्यादि, अत्र यावत्पदात् कुमुदादीनि वाच्यानि, तथा यमकप्रभाणीति परिग्रहः, तत्र यमको—यमकपर्वतस्तत्प्रभाणि तदाकाराणीत्यर्थः, तथा यमकवर्णाभानि—यमकवर्णसदृशवर्णानीत्यर्थः, यद्विवा यमकाभिधानौ द्वौ देवौ महद्भिकौ अत्र परितस्तस्तेन यमकाविति शेषं प्राग्वत्, अथानयो राजधानीप्रश्नावसरः—'कहि ण'मित्यादि, कं भदन्त ! यमकयोर्देवयोर्यमिके नाम राजधान्यौ प्रज्ञप्ते ? गौतम ! जम्बूद्वीपे द्वीपे मन्दरस्य पर्वतस्योत्तरेणान्यस्मिन् जम्बूद्वीपे द्वीपे द्वादशयोजनसहस्राण्यवगाह्यान्त्रान्तरे यमकयोर्देवयोर्यमिके नाम राजधान्यौ प्रज्ञप्ते, द्वादशयोजनसहस्राण्यायामविष्कम्भाभ्यां सप्तत्रिंशद्योजनसहस्राणि नव च योजनशतानि अष्टचत्वारिंशदधिकानि किञ्चिद्विशेषाधिकानि परिक्षेपेण, ग्रन्थकं २ द्वे अपि प्राकारपरिक्षेपे, कीदृशौ तौ प्राकाराविति तत्स्वरूपमाह—'ते णं पागारा'इत्यादि, तौ प्राकारौ सप्तत्रिंशद्योजनानि योजनार्द्धसहितानि ऊर्ध्वोच्चत्वेन मूले अर्द्धं त्रयोदशं योजनं येषु तान्यर्द्धत्रयोदशानि योजनानि विष्कम्भेन

मध्ये षट् सक्रोशानि योजनानि विष्कम्भेन, मूलविष्कम्भतो मध्यविष्कम्भस्यार्द्धमानत्वात्, उपरि त्रीणि सार्द्धक्रोशानि
 योजनानि विष्कम्भेनास्यापि मध्यविष्कम्भतोऽर्द्धमानत्वात्, अत एव मूले विस्तीर्णावित्यादि पदत्रयं विवृतप्रायं, बहि-
 र्वृत्तौ अनुपलक्ष्यमाणकोणत्वात् अन्तश्चतुरश्रौ उपलक्ष्यमाणकोणत्वात् शेषं प्राग्वत्, अथानयोः कपिशिर्षकवर्णक-
 माह—‘ते णं पागारा णाणामणि’ इत्यादि, तौ प्राकारौ नानामणीनां पद्मरागस्फटिकमरकताञ्जनादीनां पंचप्रकारा वर्णा
 येषु तानि तथा तैः कपिशिर्षकैः—प्राकाराग्रैरुपशोभितौ, एतदेव विवृतोति तद्यथा—कृष्णैर्यावच्छृङ्खैरिति, अथैतेषां कपि-
 शिर्षकाणामुच्चत्वाद्विमानमाह—‘ते ण’मित्यादि, निगदसिद्धं, अथानयोः कियन्ति द्वाराणीत्याह—‘जमिर्गण’मित्यादि,
 यमिकयो राजधान्योरैकैकस्यां बाहायां पार्श्वे पंचविंशत्यधिकं च द्वाराद्वारं प्रज्ञप्तं, तानि द्वाराणि द्वापष्टयोजनानि
 अर्द्धयोजनं च ऊर्ध्वोच्चत्वेन एकात्रिंशद्योजनानि क्रोशं च विष्कम्भेन तावदेव प्रवेशेन भूतानि वरकनैकैरपि कानि,
 लार्धवार्थमतिदेशेनाह—एवं राजप्रश्रीये यद्विमानं सूर्याभेनामकं तस्य वक्तव्यतायां यो द्वारवर्णकः स इहापि ग्राह्यः,
 कियत्पर्यन्तमित्याह—यार्चदष्टाष्टमङ्गलकानि, अत्रातिदिष्टमपि सूत्रं न लिखितं, विजयद्वारप्रकरणं सूत्रतोऽर्थतश्च लिखि-
 तत्वात् अतिदिष्टत्वस्योभयत्रापि साम्याच्चेति, अथानयोर्विहिर्भागे वनखण्डवक्तव्यमाह—‘जमिर्गण’मित्यादि, यमि-
 कयो राजधान्योश्चतुर्दिशि चतसृणां दिशां समाहारश्चतुर्दिक् तस्मिन्तथा, पूर्वोदिष्वित्यर्थः, पंचपंचयोजनशतान्यवा-
 धार्या अपान्तराले कृत्वेति गम्यते चत्वारि वनखण्डानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा—अशोकवनं सप्तपर्णवनं चम्पकवनं आम्रवनमिति,

अथैतेषामायामाद्याह—‘ते णं वणसण्डा’इत्यादि, ते च वनखण्डाः सातिरेकाणि द्वादशयोजनसहस्राणि आयामेन पञ्चयोजनशतानि विष्कम्भेन प्रत्येकं २ प्राकारैः परिक्षिप्ताः, कृष्णा इतिपदोपलक्षितो जम्बूद्वीपपद्मचरवेदिकाप्रकरणलिखितः पूर्णो वनखण्डवर्णको भूमयः प्रासादावतंसकाश्च भणितव्याः, भूमयश्चैवम्—‘तेसि णं वडसंडाणं अंतो बहुसरमणिज्जा भूमिभागा पणत्ता, से जहाणामए आलिंगपुक्खरेइ वा जाव पाणाविहपंचवणेहिं तणेहिं मणीहि अउवसोभिआ’इति, प्रासादसूत्रमन्येवं ‘तेसि णं वणसंडाणं बहुमज्झदेसभाए पत्तेअं २ पासायवडंसए पणत्ते, ते णं पासायवडंसया वावट्ठिं जोअणाइं अद्धजोअणं च उद्धं उच्चत्तेणं इक्कतीसं जोअणाइं कोसं च विक्खम्भेणं अब्भुग्गयमूसिअपहसिआ इव, तहेव बहुसरमणिज्जे भूमिभागे उल्लोओ सीहासणा सपरिवारा, तत्थ णं चत्तारि देवा महिद्धीआ जाव पलिओवमट्ठिइआ परिवसंति तं०—असोए सत्तिवणे चंपए चूए’ इति, अत्राशोकवनप्रासादेऽशोकनामा देवः, एवं त्रिष्वपि तत्तन्नामानो देवाः परिवसन्तीत्यर्थः, अथानयोरन्तर्भागवर्णकमाह—‘जमिगाण’मित्यादि, यमिकयो राजधान्योरन्तर्मध्यभागे बहुसरमणीयो भूमिभागः प्रज्ञप्तः, वर्णक इतिसूत्रगतपदेन ‘आलिंगपुक्खरेइ वा जाव पंचवणेहिं मणीहिं उवसोभिए वणसंडविहुणो जाव बहवे देवा य देवीओ अ आसयंति जाव विहरंती’त्यन्तो ग्राह्यः, अत्र च उपकारिकालयनसूत्रमादर्शेष्वदृश्यमानमपि राजप्रश्रीयसूर्याभविमानवर्णके जीवाभिगमे विजयाराजधानीवर्णके च दृश्यमानत्वात् ‘तिणिण जोअणसहस्ताइं सत्त य पंचाणउए जोअणसए परिकखेवेण’मित्यादिसूत्रस्यान्य-

धानुपपत्तेश्च जीवाभिगमतो लिख्यते, आदर्शेष्वदृश्यमानत्वं च लेखकवैगुण्यादेवेति, तद्यथा—‘तेसि ण’मित्यादि,
 तेषां च बहुसमरमणीयानां भूमिभागानां बहुमध्यदेशभागे अत्रान्तरे द्वे उपकारिकालयने प्रज्ञप्ते, उपकरोति-उपष्ट-
 भ्नाति प्रासादावतंसकानित्युपकारिका-राजधानीप्रभुसत्कप्रासादावतंसकादीनां पीठिका, अन्यत्र त्वियमुपकार्योपकारि-
 केतिप्रसिद्धा, उक्तं च-“गृहस्थानं स्मृतं राज्ञामुपकार्योपकारिके”ति सा लयनमिव-गृहमिव ते च प्रतिराजधानि भवत
 इति द्वे उक्ते, द्वादशयोजनशतानि आयामविष्कम्भाभ्यां त्रीणि योजनसहस्राणि सप्त च योजनशतानि पञ्चनवत्य-
 धिकानि परिक्षेपेण, अर्द्धकोशं-धनुःसहस्रपरिमाणं बाहल्येन सर्वात्मना जाम्बूनदमये अच्छे प्रत्येकं २ प्रत्युपकारि-
 कालयनं पद्मवरवेदिकापरिक्षिप्ते प्रत्येकं २ वनखण्डवर्णको भणितव्यः, स च जगतीगतपद्मवरवेदिकास्थवनखण्डानु-
 सारेणेति, त्रिसोपानप्रतिरूपकाणि-आरोहावरोहमार्गास्तानि चतुर्दिशि-पूर्वादिविधु ज्ञेयानि तोरणानि चतुर्दिशि भूमि-
 भागश्चोपकारिकालयनमध्यगतो भणितव्यः, तत्सूत्राणि जीवाभिगमोपाङ्गगतानि क्रमेणैवं-“से णं वणसंडे देसूणां
 दो जोअणां चक्कवालविकखंभेणं उवयारिआलयणसमए परिकखेवेणं तेसि णं उवयारिआलयणाणं चउद्विसिं चत्तारि
 तिसोवाणपडिरूवगा पणत्ता, वण्णओ, तेसि णं तिसोवाणपडिरूवगाणं पुरओ पत्तेअं २ तोरणा पणत्ता, वण्णओ,
 तेसि णं उवयारियालयणाणं उप्पि बहुसमरमणिजे भूमिभागे पणत्ते जाव मणीहि उवसोभिए’इति, अत्र व्याख्या
 सुगमा, अथ यमकदेवयोर्मूलप्रासादस्वरूपमाह-“तस्स ण’मित्यादि, तस्योपकारिकालयनस्य बहुमध्यदेशभागे अत्रा-

न्तरे एकः प्रासादावतंसकः प्रज्ञप्तः द्वापष्टिं योजनान्यर्द्धयोजनं च ऊर्ध्वोच्चत्वेन एकत्रिंशद्योजनानि क्रोशं चायामवि-
र्कम्भाभ्यां वर्णको विजयप्रासादस्येव र्वीच्यः, उल्लोकौ-उपरिभागौ भूमिभागौ-अर्धोभागौ सिंहासने सपरिवारे-सोममनि-
कादिपरिवारभद्रासनव्यवस्थासहिते, यच्चात्र उपकारिकालयस्य प्रासादावतंसकस्य चैकवचनेन विवेक्षा उल्लोकिभूमि-
भागसिंहासनानां च द्विवचनेन विवेक्षा तत्सूत्रकाराणां विचित्रप्रवृत्तिकर्त्तादिति, अथोस्य परिवारप्रासादप्ररूपणामीह-
'एवं प्रासायंपतीओ' इत्यादि, एवं-मूलप्रासादार्थतंसकानुसारेण परिवारप्रासादपङ्क्तयो ज्ञातव्या जीवाभिगमतः, पङ्क्त-
यश्चात्र मूलप्रासादतश्चतुर्दिषु पद्मानासिवं परिक्षेपरूपा' अवगन्तव्योः, न पुनः सूचिभ्रंशरूपाः, तत्र प्रथमप्रासादप-
क्षिपाठः पूर्वः-से णं पासायवडसए अण्णेहि चउहि तदंहुच्चत्तपमाणमिस्सेहि पासायवडसएहि सबओ समन्तो सपरि-
विस्सत्ते' सं प्रासादावतंसकोऽन्यैश्चतुर्भिः प्रासादावतंसकैस्तदंद्वाच्चत्वप्रमाणमात्रैः, अत्रोच्चत्वशब्देनोत्सहो गृह्यते प्रमाण-
शब्देने च विष्कम्भायामौ, तेन मूलप्रासादापेक्षया अर्धोच्चत्वविष्कम्भायामैरित्यर्थः, सर्वतः समन्तोत् सपर्यरिक्षिप्ताः,
एपायुंस्सत्तादिकं तु साक्षात् सूत्रकृदेवाह-एकत्रिंशद्योजनानि क्रोशं चोच्चत्वेन, सार्द्धद्वापष्टियोजनानामर्द्ध एतावत्
एवं लोभात्, सातिरेकाणि-अर्द्धक्रोशाधिकानि अर्द्धपोडशानि सार्द्धपञ्चदशयोजनानि विष्कम्भायामाभ्यामिति, अथ
द्वितीयप्रासादपंक्तिः, तत्पाठश्चैवम्-ते णं पासायवडसया अण्णेहि चउहि तदंहुच्चत्तपमाणमिस्सेहि पासायवडसएहि
सबओ समन्तो सपरिविस्सत्ता' इति, ते प्रथमपंक्तिगताश्चत्वारः प्रासीदाः प्रत्येकमन्यैश्चतुर्भिस्तदंद्वाच्चत्वविष्कम्भायामै-

मूलप्रासादापेक्षया चतुर्भागप्रमाणैः प्रासादैः परिक्षिप्ताः, अत एवैते षोडश प्रासादाः सर्वसङ्ख्यया स्युः, एषामुच्च-
 त्वादिकं तु साक्षादेव सूत्रकृदाह—ते प्रासादाः सातिरेकाणि—अर्द्धक्रोशाधिकानि सार्द्धपञ्चदशयोजनान्युच्चत्वेन सातिरे-
 काणि—क्रोशचतुर्थांशाधिकानि अर्द्धाष्टमयोजनान्यायामविष्कम्भाम्भ्यामिति, अथ तृतीया पंक्तिः, तत्सूत्रमेवम्—ते ण
 प्रासायवर्डसया अर्णोहि चण्हि तददुच्चसर्पमाणमिच्छेहि प्रासायवर्डसएहि सवओ समन्ता सपरिक्खत्ता ते द्वितीयप-
 रिधिस्थाः षोडश प्रासादाः प्रत्येकमन्यैश्चतुर्भिस्तदूर्द्धाच्चत्वविष्कम्भायाममूलप्रासादापेक्षयाऽष्टांशप्रमाणोच्चत्वविष्कम्भा-
 यामैः सर्वतः समन्तात् संपरिक्षिप्ताः, अत एवैते तृतीयपंक्तिगताश्चतुःषष्टिप्रासादाः, एतेषामुच्चत्वादिप्रमाणं सूत्र-
 कृदाह—ते चतुःषष्टिरपि प्रासादाः सातिरेकाण्यर्द्धाष्टमयोजनान्युच्चत्वेन सातिरेकत्वं च प्राग्वत्, अधुष्टानि—अर्द्धतृती-
 यानि सातिरेकाणि सार्द्धक्रोशाष्टांशाधिकानि विष्कम्भायाम्भ्यां, एषां सर्वेषां वर्णकः सिंहासनानि च सपरिवाराणि
 प्राग्वत् । अत्र च पंक्तिप्रासादेषु सिंहासनं प्रत्येकमेकैकं, मूलप्रासादे तु मूलसिंहासनं सिंहासनपरिवारोपेतमित्यादि
 क्षेत्रसमासवृत्तौ श्रीमलयगिरिपादाः तथा प्रथमतृतीयपञ्चममूलप्रासादे परिवारे भद्रासनानि द्वितीयपङ्क्तौ च परिवारे
 पद्मासनानि इति जीवाभिगमोपाङ्गे इत्यादि विसंवादसमाधानं बहुश्रुतगम्यम्, यद्यपि जीवाभिगमे विजयदेवप्रकरणे तथा
 श्रीभगवत्सङ्गवृत्तौ चमरप्रकरणे प्रासादपंक्तिचतुष्कं तथाप्यत्र यमकाधिकारे पंक्तित्रयं बोध्यं, पंक्तित्रयप्रासादसंग्रह-

श्वैवम्—

सं
१४
५
सं
२५

मूलप्रासादेन सह सर्वसंख्यया पञ्चाशीतिः प्रासादाः ८५, अथात्र सभापञ्चकं प्रपंचयितुकामः सुधर्मा-
निरूपयति—‘तेसि ण’मित्यादि, तयोर्मूलप्रासादावतंसकयोरुत्तरपूर्वस्यां—ईशानकोणेऽत्रैतस्मिन् भागे
यमकयोर्देवयोर्योग्रे सुधर्मे नाम सभे प्रज्ञसे, सुधर्माशब्दार्थस्तु सुष्ठु—शोभनो धर्मो—देवानां माणवकस्तम्भवर्ति-
जिनसक्थ्याग्रातनाभीरुक्त्वेन देवाङ्गनाभोगविरतिपरिणामरूपो यस्यां सा तथा, वस्तुतस्तु सुष्ठु—शोभनो धर्मो—
राजधर्मः समन्तुनिर्मन्तुनिग्रहानुग्रहस्वरूपो यस्यां सा तथा, ते चार्द्धत्रयोदशयोजनान्यायामेन सक्कोशानि पद-
योजनानि विष्कम्भेन नवयोजनान्यूर्ध्वोच्चत्वेन, अत्र लाघवार्थं सभावर्णकसूत्रमतिदिशति, अनेकस्तम्भशतसन्निविष्टे
इत्यादिपदसूचितः सभावर्णको जीवाभिगमोक्तो ज्ञेयः, स चैवं—‘अणेगलम्भसयसणिविट्ठाओ अब्भुगगयसुकयवइर-
वेइआतोरणवरइअसालभंजिआसुसिलिड्विसिट्ठसंठिअपसत्थवेरुलिअविमलखंभाओ णाणामणिकणगरयणखचिअउज्जा-
लवहुममसुविभत्तभूमिभागाओ ईहामिगउसभतुरगणरमगरविहगवालगाकिंनररुमरभचमरकुञ्जरचणलयपउमलयभत्ति-
चित्ताओ संभुगयवइरवेइआपरिगयाभिरामाओ विज्जाहरजमलजुअलजंतजुत्ताओविअच्चीसहस्समालणीआओ
रुवगसहस्सकलिआओ भिसमाणीओ भिन्धिसमाणीओ चक्खुहोअणलेसाओ सुहफासाओ सस्सिरीअरूवाओ कंचणम-
णिरयणधूमिआगाओ णाणाविहंपंचवणणघंटापडागपरिमंडिअगगसिहराओ धवलाओ मरीइकवयविणिम्मुअंतीओ

लाउल्लोइअमहिआओ गोसीससरससुरभिरत्तचन्दणदहरदिण्णपंचंगुलितलाओ उवचिअचन्दणकलसाओ च्चन्दणघड-
 सुक्यतोरणपडिडुवारदेसभागाओ आसत्तोसत्तविउलवट्टवघघारिअमल्लदामकलावाओ पंचवण्णसरससुरहिमुक्कपुण्णफुंजोव-
 यारकलिआओ कालागुरुपवरकुंदुरुक्कतुरुक्कधूवड्झंतमघमघेतगन्धुआभिरामाओ सुगंधवरगंधिआओ गन्धवट्टिभू-
 आओ अच्छरगणसंघविकिण्णाओ दिव्वतुडिअसहसंपणदिआओ सबरयणामईओ अच्छाओ जाव पडिरूवाओ इति, अत्र
 व्याख्या तु सिद्धायतनतोरणादिवर्णकेषु उल्लवृत्तिन्यायेन सुलभेति न पुनरुच्यते नवरं अप्सरोगणानां—अप्सरःपरिवा-
 राणां यः संघः—समुदायस्तेन सम्यक्—रमणीयतया विकीर्णा—आकीर्णा दिव्यानां द्रुटिताना—आतोद्यानां ये शब्दास्तैः सम्यक्
 श्रोत्रमनोहारितया प्रकर्षेण नदिता—शब्दवती, शेषं प्राग्वत्, अथास्यां कति द्वाराणीत्याह—‘तासि णं सभाण’मित्यादि,
 तयोः सभयोः सुधर्मयोस्त्रिदिशि त्रीणि द्वाराणि प्रज्ञप्तानि, पश्चिमायां द्वाराभावात्, तानि द्वाराणि प्रत्येकं द्वे योजने
 ऊर्ध्वोच्चत्वेन योजनमेकं विष्कम्भेन तावदेव—योजनमेकं प्रवेशेन, श्वेता इत्यादि पदेन सूचितः परिपूर्णो द्वारवर्णको
 वाच्यो यावद्भनमाला, अथ मुखमण्डपादिपट्टनिरूपणायाह—‘तेसि णं दाराण’मित्यादि, तेषां द्वाराणां पुरतः प्रत्येकं
 २ त्रयो मुखमण्डपाः प्रज्ञप्ताः, सभाद्वाराग्रवर्त्तिनो मण्डपा इत्यर्थः, ते च मण्डपा अर्द्धत्रयोदशयोजनान्यायामेन पद्
 सक्रोशानि योजनानि विष्कम्भेन सातिरेके द्वे योजने ऊर्ध्वोच्चत्वेन, एतेषामपि ‘अणेगखंभसयसणिचिद्वा’इत्यादि
 वर्णनं सुधर्मासभा इव निरवशेषं द्रष्टव्यं, यावद् द्वाराणां भूमिभागानां च वर्णनं, यद्यप्यत्र द्वारान्तमेव सभावर्णनं

तदतिदेशेन मुखमण्डपसूत्रेऽपि तावन्मात्रमेवायंति तथापि जीवाभिगमादियु मुखमण्डपवर्णके भूमिभागवर्णकस्य दृष्ट-
त्वात् अत्रातिदेशः, अथ प्रेक्षासमण्डपवर्णकं लार्थवादह—‘प्रेक्षाधरमण्डवाणि’मित्यादि, प्रेक्षागृहमण्डपानि—रङ्गम-
ण्डपानां तदेवं—मुखमण्डपयोक्तमेव प्रमाणं, भूमिभाग इतिपदेन सर्वे द्वारादिकभूमिभागपर्यन्तं वाच्यं, एषु च मणिपी-
ठिका वाच्याः, एतावदर्थसूचकमिदं सूत्रम्—‘तेसि’णं मुखमण्डवाणं पुराओ पत्तेअं २ पेच्छाधरमण्डवा पण्णत्ता, ते णं
पेच्छाधरमण्डवा अद्धत्तेरसजोअणीइ आधामेणं जावि दो जाणिणंइ उद्धं उच्चत्तेणं जाव मणिफासो, तेसि णं बहुमज्झ-
देसभाए पत्तेअं २ वइरामेया अक्खंइया पण्णत्ता, तेसि णं बहुमज्झदेसभाए पत्तेअं २ मणिपेठिआओ पण्णत्ताओत्ति
उक्तप्रायं नवरसक्षपाटः—चतुरस्राकारी मणिपीठिकाधरविशेषः, अस्याः प्रमोणाद्यर्थमाह—‘ताओ’णं मणिपेठिआओ
जोअणं आगोमविकसंभेणं अद्धजोअणं वाहल्लेणं सर्वमणिमण्डिओ सीहासणा भाणिअवो इति, अत्र सिंहासनाणि भणि-
तथ्यानि सपरिवाराणीत्यर्थः, शेषं व्यक्तम्, अर्थः स्तूपधरः—‘तेसि’णं मित्यादि, तेषां प्रेक्षागृहमण्डपानां पुरतो
मणिपीठिकाः, अत्र बहुवचनं न प्राकृतशैलीभवं यथा द्विवचनस्थानं बहुवचनं हर्था पीथा इत्यदिषु, किन्तु बहुव-
चिवक्षार्थं, तेनात्र तिसृषु प्रेक्षागृहमण्डपद्वारिदिषु एकैकसंज्ञायां तिस्रो ग्राह्याः, अर्थेन जीवाभिगमादियु तथा
दर्शनात्, अथैतासां मानमाह—‘ताओ’णं मित्यादि, कण्ठ्यं, यद्येवंतसूत्रादिषु जोअणं आयामविकसंभेणं अद्धजो-
अणं वाहल्लेणं इति पाठो दृश्यते तथापि जीवाभिगमपठदृष्ट्वेन राजप्रश्रीयदियु प्रेक्षासमण्डपमणिपीठिकातः स्तूपमणि-

पीठिकायां द्विगुणमानत्वेन दृष्टत्वाच्चायं सम्यक् पाठः सम्भाव्यते, आदिशेषु लिपिप्रमादस्तु सुप्रसिद्ध एव, अथ स्तूप-
 वर्णनायाह—‘तासि’ण’मित्यादि, ‘तासां’ मणिपीठिकानामुपरि प्रत्येकं २ स्तूपाः प्रज्ञप्ताः, जीवाभिगमादौ तु चैत्यस्तूपा
 इति, द्वे योजने ऊर्ध्वोच्चत्वेन द्वे योजने आयामविष्कम्भभ्यां व्याख्यासौ विशेषप्रतिपत्तिरिति देशेन द्वे योजने
 आयामविष्कम्भभ्यां ग्राह्ये, अन्यथा मणिपीठिकास्तूपयोरभिद एव स्यात्, जीवाभिगमादौ तु सातिरेकं द्वे योजने
 उच्चत्वमित्यर्थः, ते च भवेताः, भवेत्तत्त्वमेवोपमया द्रढयति—‘संसदल’स्ति यावत्करणात् ‘संसदलविमलनिम्मलदधि-
 घर्णगोखीरफेणरयनिअरप्पगासा’ सधरेयेणामया अच्चा जावं पडिरूवा’ इति प्राग्वत्, कियहरे ग्राह्यमित्याह—यावद-
 द्वाष्टमङ्गलकानीति । अथ तच्चतुर्दिशि यदस्ति तदाह—‘तासि’णं’थुभाणं’मित्यादि, तेषां स्तूपानां प्रत्येकं चतुर्दिक्षु
 चतस्रो मणिपीठिकाः प्रज्ञप्ताः, ताश्च मणिपीठिकाः योजनमायामविष्कम्भेन अर्द्धयोजनं बाहल्येन, अत्र जिनप्रतिमा
 वक्तव्याः, तत्सूत्रं चेदम्—‘तासि’णं’मणिपेढिआणं’ उप्पि’पत्तेअं’पत्तेअं’ चत्तारि’ जिनपडिमोओ जिणुस्सेहप्पमाणमि-
 ताओ’ पलिकंसणिसणणाओ थूभाभिमुहीओ सणिविस्सत्ताओ’ चिद्धति, तंजहा—उसभा’ वद्धमाणा’ चन्दोणणा
 वारिसेणा’ इति, एतद्वर्णनादिकं चैताढ्ये सिद्धायतनाधिकारे प्रागुक्तं, गताः स्तूपाः, ‘चेइअरुक्खाणं’मित्यादि, व्यक्तम्,
 अत्र चैत्यवृक्षवर्णको जीवाभिगमोक्तो वाच्यः, स चायम्—‘तेसि’ण’चेइअरुक्खाणं’ अयमेअरूवे वण्णावासे पण्णत्ते,
 तं०—वइरमूलरययसुपइद्धिअविडिमा रिद्धामयकंदवेरुअरुइलखंधा’ सुजायवर्जायरूवपढमविसलिसाला’णाणामणि-

श्रीजम्बू-
द्वीपशा-
न्तिचन्द्री-
या वृत्तिः
॥३२४॥

रयणविविहसाहृषसाहवेरुलिअपत्तवणिज्जपत्तवेटा जम्बूणयरत्तमउअसुकुमालपवालपल्लववरं कुरधरा विचित्तमणिरय-
णसुरभिकुसुमफलभरणमिअसाला सच्छाया सप्पभा सस्सिरीआ सउज्जोआ अमयरससमरसफला अहिअमणनयणणि-
वुइकरा पासादीआ जाव पडिरूवा ४'इति, अत्र व्याख्या-तेषां चैत्यवृक्षाणामयमेतद्रूपो वर्णावासः प्रज्ञसस्तद्यथा-
वज्ररत्नमयानि मूलानि येषां ते वज्रमूलाः तथा रजता-रजतमयी सुप्रतिष्ठिता विडिमा-बहुमध्यदेशभागे ऊर्ध्ववि-
निर्गता शाखा येषां ते तथा ततः पूर्वपदेन कर्मधारयः, रिष्ठरत्नमयः कन्दो येषां ते तथा तथा वैडूर्यरत्नमयो रुचिरः
स्कन्धो येषां ते तथा ततः पूर्वपदेन कर्मधारयः, सुजातं-मूलद्रव्यशुद्धं वरं-प्रधानं यजातरूपं-रूप्यं तदात्मिकाः
प्रथमिका-मूलभूता विशालाः शाखाः-शाखा येषां ते तथा, नानामणिरत्नात्मिका विविधाः शाखा-मूलशाखाविनि-
र्गतशाखाः प्रशाखाः-शाखाविनिर्गतशाखा येषां ते तथा, तथा वैडूर्याणि-वैडूर्यमयानि पत्राणि येषां ते तथा, तथा
तपनीयानि-तपनीयमयानि पत्रवृन्तानि येषां ते तथा, ततः पूर्ववत् पदद्वयपदद्वयमीलनेन कर्मधारयः, जाम्बू-
नदा-जाम्बूनदनामकसुवर्णविशेषमया रक्तवर्णा मृदुसुकुमारा-अत्यन्तकोमलाः प्रवाला-ईपदुन्मीलितपत्रभावरूपाः
पल्लवा-जातपूर्णप्रथमपत्रभावरूपा वरांकुराः-प्रथममुद्भिद्यमानास्तान् धरन्ति ये ते तथा, विचित्रमणिरत्नमयानि सुर-
भीणि कुसुमानि फलानि च तेषां भरेण नमिता-नामं ग्राहिताः शाखा येषां ते तथा, सती-शोभना ह्याया येषां ते
सच्छायाः, एवं सत्प्रभाः अत एव सश्रीकाः तथा सोद्द्योताः मणिरत्नानामुद्द्योतभावात्, अमृतरससमरसानि

४वक्षस्कारे
यमकर्पव्रत
वर्णनं
सू. ८८

॥३२४॥

फलानि येषां ते तथा, अधिकं नयनमनोनिर्वृतिकरा; शेषं प्राग्वत्, 'ते णं चेइअरुक्खा अन्नेहि बहूहि तिलयल-
 वयच्छतोवगसिरीससत्तिवणलोद्दधवचंदणीवकुडयकयंवपणसतालतमालपिअंगुपारावयरायरुक्खनन्दिरुक्खेहि
 सव्वओ समन्ता संपरिक्खत्ता' इति, ते चैत्यवृक्षा अन्यैर्वहुभिस्त्रिलवगच्छत्रोपगशिरीपसप्तपर्णदधिपर्णलोद्दधवचन्द-
 ननीपकुटजकदम्बपनसतालतमालप्रियालप्रियंगुपारापतराजवृक्षनन्दिवृक्षैः सर्वतः समन्तात् सम्परिक्षिप्ताः, एते च
 वृक्षाः केचिन्नामकोशतः केचिल्लोकतश्चावगन्तव्याः, 'ते णं तिलया जाव नंदिरुक्खा मूलवन्तो कंदवन्तो जाव सुरम्मा'
 ते च तिलकादयो वृक्षा मूलवन्तः कन्दवन्त इत्यादि वृक्षवर्णनं प्रथमोपाद्गतोऽवसेयं यावत्सुरम्या इति, 'ते णं तिलया
 जाव नन्दिरुक्खा अन्नाहिं बहूहि पउमलयाहि जाव सामलयाहि सव्वओ समन्ता संपरिक्खत्ता' ते च तिलकादयो
 वृक्षाः अन्याभिर्वहूभिः पद्मलताभिर्यावच्छायामलताभिः सर्वतः समन्तात् सम्परिक्षिप्ताः, यावच्छब्दादत्र नागलता-
 चम्पकलताद्या ग्रहणीयाः, 'ताओ णं पउमलयाओ जाव सामलयाओ निच्चं कुसुमिआओ जाव पडिरुवाओ' ताश्च
 पद्मलताद्या नित्यं कुसुमिता इत्यादि लतावर्णनं यावत्प्रतिरूपाः, 'तेसि णं चेइअरुक्खाणं उप्पि अट्टमंगलया बहवे
 झया छत्ताइच्छत्ता,' तेषां चैत्यवृक्षाणामुपरि अष्टावष्टौ मङ्गलकानि बहवः कृष्णचामरध्वजाः छत्रातिच्छत्राणी-
 त्यादि चैत्यस्तूपकवद्भक्तव्यं । गताश्चैत्यवृक्षाः, अथ महेन्द्रध्वजावसरः--'तेसि णं चेइअरुक्खाण'मित्यादि, तेषां चैत्य-
 वृक्षाणां पुरतस्त्रिस्तो मणिपीठिकाः प्रज्ञप्ताः, ताश्च मणिपीठिकाः योजनमायामविष्कम्भमाभ्या अर्द्धयोजनं बाह्वयेन,

‘तासि णं उण्णिं पत्तेअं’ इत्यादि, तासां मणिपीठिकानामुपरि प्रत्येकं २ महेन्द्रध्वजाः प्रज्ञप्ताः, ते चार्द्धाष्टमानि—सार्द्ध-
सप्तयोजनानि ऊर्ध्वोच्चत्वेन अर्द्धकोशं—धनुःसहस्रमुद्धेधेन—उण्डत्वेन तदेव वाहल्येन, ‘वइरामयवट्ट’ इति पदोपल-
क्षितः परिपूर्णो जीवाभिगमाद्युक्तवर्णको ग्राह्यः, स चायम्—‘वइरामयवट्टलठ्ठसंठिअसुसिलिट्टपरिघट्टमट्टसुपइट्ठिआ अणे-
गवरपच्चवणकुडभीसहस्रपरिमण्डिआभिरामा वाउड्डुअविजयेजयन्तीपडागाछत्ताइच्छत्तकलिआ तुंगा गगणतलमभि-
लंघमाणसिहरा पासादीआ जाव पडिरूवा’ इति, अत्र व्याख्या—वज्रमयाः तथा वृत्तं—वर्तुलं लष्टं—मनोज्ञं संस्थितं—
तथा मृष्टाः—सुकुमारशाणया पापाणप्रतिमेव तथा सुप्रतिष्ठिताः—मनागव्यचलनात् तथा अनेकैर्वरैः—प्रधानैः पञ्चवर्णैः
कुटभीनां—लघुपताकानां सहस्रैः परिमण्डिताः सन्तोऽभिरामाः शेषं प्राग्वत्, ‘तेसि णं महिंदज्झयाणं उण्णिं अट्टद्वम-
इलया मया छत्ताइछत्ता’ इत्यादि सर्वं तोरणवर्णक इव वाच्यं जीवाभिगमत इति । उक्ता महेन्द्रध्वजाः, अथ पुष्क-
रिण्यः ताश्च ‘वेइआवणसंड’ इत्यादिपर्यन्तसूत्रेण संगृह्यते, तथाहि—‘तेसि णं महिंदज्झयाणं पुरओ त्तिदिसिं तओ
णंदा पुक्खरिणीओ पणत्ताओ अद्धतेरसजोअणाइं आयामेणं छस्सकोसाइं जोअणाइं विक्खम्भेणं दसजोअणाइं उवे-
हेणं अच्छाओ सण्हाओ पुक्खरिणीवण्णओ पत्तेअं २ पउमवरवेइआपरिक्खित्ताओ पत्तेअं २ वणसण्डपरिक्खित्ताओ
वण्णओ’ तथा ‘तासि णं णन्दापुक्खरिणीणं पत्तेअं २ त्तिदिसिं तओ तिसोवाणपटिरूवा पणत्ता, तेसि णं तिसो-

वाणपडिरूवगाणं वण्णओ तोरणवण्णओ अ भाणिअवो जाव छत्ताइछत्ताइ' इति, अत्र जगतीगतपुष्करिणीवत् सर्वं वाच्यं, अथ सुधर्मसभायां यदस्ति तदाह—'तासि ण'मित्यादि, तयोः सभयोः सुधर्मयोः षट् मनोगुलिकानां—पीठिकानां सहस्राणि प्रज्ञप्तानि, तथाहि—पूर्वस्यां द्वे सहस्रे पश्चिमायां द्वे सहस्रे दक्षिणस्यामेकं सहस्रं उत्तरस्यामेकं सहस्रं, 'जाव दामा' इत्यत्र यावत्पदादिदं ग्राह्यम्—'तासु णं मणोगुलिआसु वहवे सुवण्णरुप्पमया फलगा पणत्ता, तेसि णं सुवण्णरुप्पमएसु फलगेसु वहवे वइरामया णागदन्तगा पणत्ता, तेसु णं वइरामएसु नागदन्तेसु वहवे किण्हसुत्तवगधारि-अमल्लदामकलावा जाव सुक्खिलसुत्तवगधारिअमल्लदामकलावा, ते णं दामा तवणिज्जलंवूसगा चिद्धंति'ति सर्वं विजयद्वारव-द्वाच्यम्, अनन्तरोक्तं गोमानसिकासूत्रेऽतिदिशति—'एवं गोमाणसिआओ'इत्यादि, एवं—मनोगुलिकान्यायेन गोमानस्यः—शय्यारूपाः स्थानविशेषा वाच्याः, नवरं दामस्थाने धूपवर्णको वाच्यः, अथास्या एव भूभागवर्णकमाह—'तासि ण'मित्यादि, तयोः सुधर्मयोः सभयोः अन्तर्वहुसमरमणीयो भूमिभागः प्रज्ञप्तः, अत्र मणिवर्णादयो वाच्याः, उल्लोकाः पद्मलतादयोऽपि च चित्ररूपाः, अत्र विशेषतो यद्वक्तव्यं तदाह—'मणिपेठिआ'इत्यादि, अत्र सुधर्मयोर्मध्यभागे प्रत्येकं मणिपीठिका वाच्या, द्वे योजने आयामविष्कम्भाभ्यां योजनं बाह्व्येन, 'तासि ण'मित्यादि, तयोर्मणिपीठिकयोरुपरि प्रत्येकं माणवकनानि चैत्य-स्तम्भे महेन्द्रध्वजसमाने प्रमाणतोऽर्द्धाष्टमयोजनप्रमाण इत्यर्थः वर्णकतोऽपि महेन्द्रध्वजवत्, उपरि षट् क्रोशान् अवगाह्य उपरितनपट्क्रोशान् वर्जयित्वेत्यर्थः अधस्तादपि षट् क्रोशान् वर्जयित्वा मध्येऽर्धपञ्चमेपु योजनेषु इति गम्यं, जिनसक्थीनि,

व्यन्तरजातीयानां जिनदंष्ट्राग्रहणेऽनधिकृतत्वात्, सौधमैशानचमरवलीन्द्राणामेव तदग्रहणात्, प्रज्ञप्तानीति, शेषो वर्णकश्चात्र जीवाभिगमोक्तो ज्ञेयः, स चायं—‘तस्स णं माणवगचेइअस्स खम्भस्स उवरिं छक्कोसे ओगाहिता हिट्ठावि छक्कोसे वज्जित्ता मज्जे अद्धपच्चमेसु जोअणेसु एत्थ णं वहवे सुवण्णरुपमया फलगा पणत्ता, तेसु णं वहवे वइरामया णागदन्तगा पणत्ता, तेसु णं वहवे रययामया सिक्कगा पणत्ता, तेसु णं वहवे वइरामया गोलयवट्टसमुग्गया पणत्ता, तेसु णं वहवे जिणसकाहाओ सणिणखित्ताओ चिट्ठन्ति, जाओ णं जमगाणं देवाणं अन्नेसिं च वहूणं वाणमन्तराणं देवाण य देवीण य अच्चणिज्जाओ वंदणिज्जाओ पूयणिज्जाओ सक्कारणिज्जाओ सम्माणणिज्जाओ कल्लाणं मंगलं देवयं चेइअं पज्जुवासणिज्जाओ’ इति, अत्र व्याख्या—‘तस्स णमित्याद्याभ्य वज्जित्ता’ इति पर्यन्तं प्रायः प्रस्तुतसूत्रे साक्षाद् दृष्टत्वादन्तरमेव व्याख्यातं, मध्येऽर्द्धपच्चमेसु योजनेषु अवशिष्टयोजनेष्वित्यर्थः, अत्रान्तरे वहूनि सुवर्णरूपमयानि फलकानि प्रज्ञप्तानि, तेषु फलकेषु वहवो वज्रमया नागदन्तकाः प्रज्ञप्ताः, तेषु नागदन्तकेषु वहूनि रजतमयानि शिख्यकानि प्रज्ञप्तानि, तेषु शिख्यकेषु वहवो वज्रमया गोलको-वृत्तोपलस्तद्वद् वृत्ताः समुद्रकाः-प्रसिद्धाः प्रज्ञप्ताः, तेषु समुद्रकेषु वहूनि जिनसक्थीनि सन्निक्षिप्तानि तिष्ठन्ति, यानि यमकयोर्देवयोः अन्येषां च वहूनां यमकराजधानीवास्तव्यानां वानमन्तराणां देवानां देवीनां च अर्चनीयानि चन्दनादिना वन्दनीयानि स्तुत्यादिना पूजनीयानि पुष्पादिना सत्कारणीयानि वस्त्रादिना सन्माननीयानि बहुमानकरणतः कल्याणं मङ्गलं दैवतं चैत्यमिति पर्युपासनीयानीति, एतदान-

शातनाभीरुतयैव तत्र देवा देवयुवतिभिर्न सम्भोगादिकमाद्रियन्ते नापि भित्रदेवादिभिर्होस्यक्रीडादिपराः स्युरिति,
 ननु जिनगृहादिषु जिनप्रतिमानां देवानामर्चनीयत्वादिकमाशातनात्यागश्च युक्तौ, तासां सद्भावस्थापनारूपत्वेनाराध्य-
 तासङ्कल्पप्रादुर्भावसम्भवात्, न तथा जिनदंष्ट्रादिषु, तेन कथं तौ घटेते?, पूज्यानामङ्गानि पूज्या इव पूज्यानीति
 सङ्कल्पस्यात्रापि प्रादुर्भावात् पूज्यत्वं महावैरोपशमकगुणवत्त्वेन च, अस्मिन्नर्थं पूज्यश्रीरत्नशेखरसूरीन्द्रोपज्ञाद्ध-
 विधिवृत्तिसम्मतिः, तथाहि परीक्षाप्राप्तनिर्लोभतागुणं रत्नसारकुमारं प्रति चन्द्रशेखरवचः—“हरिसेनानीर्हरिणैर्गमे-
 व्यनिमिषाग्रणीः । युक्तमेव तव श्लाघां, कुरुते, सुरसाक्षिकम् ॥ १ ॥ वक्ति स्म विसयस्मेरः, कुमारः स सुराग्रणीः ।
 मामश्लाघ्यं श्लाघते किं?, सोऽप्युवाच शृणु ब्रूवे ॥ २ ॥ नव्योत्पन्नतयाऽन्यर्हि, सौधर्मेशानशक्रयोः । विवादोऽभूद्विमानार्थं,
 हर्म्यार्थमिव हर्मिणोः ॥ ३ ॥ विमानलक्षा द्वात्रिंशत्तथाऽष्टाविंशतिः कमात् । सन्त्येतयोस्तथाऽप्येतौ, विवेदेते स्म धिग्
 भवम् ॥ ४ ॥ तयोरिवोर्वीश्वरयोर्विमाननर्द्धिप्रलुब्धयोः । नियुद्धादिमहायुद्धान्यप्यभूवन्ननेकशः ॥ ५ ॥ निवार्यते हि कल-
 हस्तिरश्वां तरसा नरैः । नराणां च नराधीशैर्नराधीशां सुरैः क्वचित् ॥ ६ ॥ सुराणां च सुराधीशैः, सुराधीशां पुनः
 कथम् । केन वा स निवार्येत, वज्राग्निरिव दुःशमः? ॥ ७ ॥ युगम् । माणवकाल्यस्तम्भस्याहं दंष्ट्राशान्तिवारिणा ।
 आधिव्याधिमहादोषमहावैरनिवारिणा ॥ ८ ॥ कियत्कालव्यतिक्रान्तौ, सिक्तौ महत्तरैः सुरैः । बभूवतुः प्रगान्तौ तौ,
 किं वा सिध्येन्न तज्जलात् ॥ ९ ॥ युगम् । ततस्तयोर्मिथस्त्यक्तवैरयोः सचिवैर्द्वयोः । प्रोचे पूर्वव्यवस्थैवं, सुधियां

समये हि गीः ॥ १० ॥ सा चैवम्--दक्षिणस्यां विमाना ये, सौधर्मेयस्य तेऽखिलाः । उत्तरस्यां तु ते सर्वेऽपीशा-
नेन्द्रस्य सत्तया ॥ ११ ॥ पूर्वस्यामपरस्यां च, वृत्ताः सर्वे विमानकाः । त्रयोदशापीन्द्रकाश्च, स्युः सौधर्मसुरेशितुः
॥ १२ ॥ पूर्वापरदिशोरुत्तराश्चतुराश्च ते पुनः । सौधर्माधिपतेरुद्धा, अर्द्धा ईशानचक्रिणः ॥ १३ ॥ सनत्कुमारमा-
हेन्द्रेऽप्येव एव भवेत् क्रमः । वृत्ता एव हि सर्वत्र, स्युर्विमानेन्द्रकाः पुनः ॥ १४ ॥ इत्थं व्यवस्थया चेतःस्वास्थ्य-
मास्थाय सुस्थिरौ । विमत्सरौ ग्रीतिपरौ, जज्ञाते तौ सुरेश्वरौ ॥ १५ ॥” इति अथ प्रकृतं प्रस्तूयते-‘माणवगस्स’ इत्यादि,
माणवकस्य चैत्यस्तम्भस्य पूर्व्यां पूर्व्यां दिशि सुधर्मायामेव सभायां सिंहासने सपरिवारे स्तः, यमकदेवयोः
प्रत्येकमेकैकसद्भानात्, तस्मादेव पश्चिमायां दिशि शयनीये वर्णकश्च तदीयः श्रीदेवीवर्णनाधिकारे उक्तः, शयनी-
ययोरुत्तरपूर्व्यां दिशि ध्रुवकमहेन्द्रध्वजौ स्तः, तौ च मानतो महेन्द्रध्वजप्रमाणौ, सार्द्धसप्तयोजनप्रमाणाबुच्च-
त्वेनार्द्धक्रोशमुद्धेन-चाहत्याभ्यामित्यर्थः, ननु यदीमौ प्रागुक्तमहेन्द्रध्वजतुल्यौ तदा किमिमौ ध्रुवकेन विशेषे-
पितौ ?, उच्यते, मणिपीठिकाविहीनौ, अत एव ध्रुवौ, कोऽर्थः ?-द्वियोजनप्रमाणमणिपीठिकोपरिस्थितत्वेन पूर्वं
महान्तो महेन्द्रध्वजास्तदपेक्षया इमौ च ध्रुवावित्यर्थादागतमिति, तयोः ध्रुवमहेन्द्रध्वजयोरैकैकराजधानी-
मन्त्रन्धिनोरपरेण पश्चिमायां चोपालो नाम प्रहरणक्रोशः-प्रहरणभाण्डागारं, तत्र बहूनि परिघरत्नप्रमुखाणि
यावत्पदात् प्रहरणरत्नानि सन्निक्षिप्तानि तिष्ठन्ति, ‘सुहम्माण’मित्यादि, सुधर्मयोरुपर्यष्टाष्टमङ्गलकानि इत्यादि

तावद् वक्तव्यं यावद् बहवः सहस्रपत्रहस्तकाः सर्वरत्नमया इत्यादि । सुधर्मसभातः परं किमस्तीत्याह—‘तासि ण’—
 मित्यादि, तयोः सुधर्मसभयोरुत्तरपूर्वस्यां दिशि द्वे सिद्धायतने प्रज्ज्ञे इति शेषः, प्रतिसभमेकैकसद्भावादिति, अत्र
 लाघवार्थमतिदेशमाह—एष एव—सुधर्मासभोक्त एव जिनगृहाणामपि गमः—पाठोऽवगन्तव्यः, स चायम्—‘ते णं सिद्धा-
 ययणा अद्धतेरसजोअणाइं आयामेणं छस्सकोसाइं विक्खम्भेणं णव जोअणाइं उद्धं उच्चत्तेणं अणेगखम्भसयसणिणविद्वा’
 इत्यादि, यथा सुधर्मायास्त्रीणि पूर्वदक्षिणोत्तरवर्त्तानि द्वाराणि तेषां पुरतो मुखमण्डपाः तेषां च पुरतः प्रेक्षामण्डपाः
 तेषां पुरतः स्तूपाः तेषां पुरतश्चैत्यवृक्षाः तेषां पुरतो महेन्द्रध्वजाः तेषां पुरतो नन्दापुष्करिण्य उक्तास्तदनु सभायां
 पद्म मनोगुलिकासहस्राणि पद्म गोमानसीसहस्राण्युक्तानि एवमनेनैव क्रमेण सर्वं वाच्यम्, अत्र च सुधर्मातो यो विशेष-
 पस्तमाह—‘णवरं इमं णाणत्तं’ इत्यादि व्यक्तम्, अथ सुधर्मासभोक्तमेव सभावतुष्केऽतिदिशन्नाह—‘एवं अवसेसाणवि’
 इत्यादि, एवं सुधर्मान्यायेन अवशिष्टानामुपपातसभादीनां वर्णनं ज्ञेयं, कियत्पर्यन्तमित्याह—यावदुपपातसभायां—
 उत्पित्सुदेवोत्पत्त्युपलक्षितसभायां शयनीयं वर्णनीयं तच्च प्राग्वत्, तथा हृदश्च वक्तव्यो नन्दापुष्करिणीमानः, स चोत्पन्नदेवस्य
 शुचित्वजलक्रीडादिहेतुः, ततोऽभिपेक्षसभायां—अभिनयोत्पन्नदेवाभिपेक्षमहोत्सवस्थानभूतायां बहु आभिपेक्ष्यं—अभि-
 पेक्षयोग्यं भाण्डं वाच्यं, तथा अलङ्कारसभायां—अभिपिक्तसुरभूषणपरिधानस्थानरूपायां सुबहु अलङ्कारिकभाण्डं—अल-
 ङ्कारयोग्यं भाण्डं तिष्ठति, व्यवसायसभयोः—अलङ्कृतसुरशुभाध्यवसायानुचिन्तनस्थानरूपयोः पुस्तकरत्ने ततो बलिपीठे

अर्चनिकोत्तरकालं नवोत्पन्नसुरयोर्वलिविसर्जनपीठे द्वे योजने आयामविष्कम्भाभ्यां योजनं बाह्व्येन यावत्पदात् 'सद्य-
रयणामया अच्छा पासाईआ ४' ततो नन्दाभिधाने पुष्करिण्यौ वलिक्षेपोत्तरकालं सुधर्मासभां जिगमिपतोरभिनयो-
त्पन्नसुरयोर्हस्तपादप्रक्षालनहेतुभूते, अत एव सूत्रे प्रथमोक्ते अपि नन्दापुष्करिण्यौ प्रयोजनक्रमवशात् पश्चाद् व्याख्याते
क्रमप्राधान्याद् व्याख्यानस्य, अथ यथा सुधर्मासभातः उत्तरपूर्वस्यां दिशि सिद्धायतनं तथा तस्योत्तरपूर्वस्यां दिशि
उपपातसभा, एवं पूर्वस्मात् पूर्वस्मात् परं परमुत्तरपूर्वस्यां वाच्यं यावद्दलिपीठादुत्तरपूर्वस्यां नन्दा पुष्करिणीति, अत्र
च 'जमिगाओ रायहाणीओ' इत्यादिसूत्रेषु द्विवचनेन, 'तासिं जाव उणिं माणवए चेइअखम्भे' इत्यादिसूत्रेष्वेक-
वचनेन निर्देशः सूत्रकाराणां प्रवृत्तिवैचित्र्यादिति ॥ वर्णिते यमिकाभिधे राजधान्यौ, अथानयोरधिपयोर्यमकदेवयो-
रुत्पत्त्यादिस्वरूपाख्यानाय विस्तरारुचिः सूत्रकृत् संग्रहगाथामाह—'उववाओ संकण्णो' इत्यादि, उपपातो—यमकयो-
र्देवयोरुत्पत्तिर्वाच्या, ततः उत्पन्नयोः सुरयोः शुभव्यवसायचिन्तनरूपः सङ्कल्पः, ततोऽभिप्रेकः—इन्द्राभिप्रेकः, ततः
विभूषणा—अलङ्कारसभायामलङ्कारपरिधानं, ततो व्यवसायः—पुस्तकरलोद्घाटनरूपः, ततः अर्चनिका—सिद्धायतनाद्यर्चा,
ततः सुधर्मायां गमनं, यथा च परिवारणा—परिवारकरणं स्वस्वोक्तदिशि परिवारस्थापनं यथा यमकयोर्देवयोः सिंहासनयोः
परितो वामभागे चतुःसहस्रमामानिक्रमद्रामनस्थापनं सैव ऋद्धिः—सम्पत् रूपनिष्पत्तिस्तु 'णिज् बहुलं नाम्नः कृगादियु'
(श्रीसिद्ध० अ०३ पा०४ सू०४२) इत्यनेन करणार्थे 'णिवेत्त्यासथग्रहद्वन्द्वेनरनः' (श्रीसिद्ध० अ०५ पा०३ सू०१११)

इत्यनेन चानप्रत्यये स्त्रीलिङ्गीय आप्रत्यये साधुः तथा वाच्यं 'जीवाभिगमादिभ्यः । अथ यमकौ द्रहाश्च यावता अन्तरेण परस्परं स्थितास्तन्निर्णेतुमाह—'जाघइयं' इत्यादि, यावति प्रमाणे—अन्तरमाने नीलवतो यमकौ भवतः खलु—निश्चितं तावदन्तरं योजनसप्तभागचतुर्भागाभ्यधिकचतुस्त्रिंशदधिकाष्टशतयोजनरूपं यमकद्रहयोर्द्रहाणां च बोध्यमिति शेषः, उपपत्तिस्तु प्राग्वत् ॥ अथ येषां द्रदानामन्तरमानमन्तरमुक्तं तान् स्वरूपतो निर्दिशति—

कहि ण भन्ते ! उत्तरकूराए णीलवन्तद्देहं णाम द्देहं पणत्ते १, गोअमा ! जमगाण दम्भिणिल्लुओ चरिमन्ताओ अट्टसण् चोत्तीसे चत्तारि अ सत्तभाए जोअणस्म अनाहाए सीआए महाणईए बहुमज्झदेसभाए एत्थ ण णीलवन्तद्देहं णाम द्देहं पणत्ते दाहिणउत्तरायण पाईणपडीणविच्छिण्णे जहेय पउमद्देहं तहेय वण्णओ णेअव्वो, णाणत्त दोहिं पउमवरदेव्वाहिं दोहि य वणसडेहिं सपरिक्खत्ते, णीलवन्ते णाम णागकुमारे देवे सेस त चेव णेअव्वं, णीलवन्तद्देहस्स पुग्गावरे पासे दम २ जोअणाइ अनाहाए एत्थ ण वीस कचणगपध्या पणत्ता, एग जोयणसयं उट्ठ उच्चत्तेण—मूलमि जोअणसय पणत्तरि जोअणाइं मज्झमि । उवरितले कचणा पण्णास जोअणा हुति ॥ १ ॥ मूलमि तिण्णि सोले सत्तत्तीसाइ दुण्णि मज्झमि । अट्ठावण च सयं उवरितले परिरओ होइ ॥ २ ॥ पढमित्थ नीलवन्तो ? वित्तिओ उत्तरकुरू २ मुणेअव्वो । चंदद्देहोत्थ तइओ ३ एरावय ४ मालवन्तो अ ५ ॥ ३ ॥ एव वण्णओ अट्ठो पमाण पलिओवमट्ठिआ देवा (सूत्र ८९)

‘कहि ण’मित्यादि, क भदन्त ! उत्तरकुरू २ नीलवद्द्रहो नाम द्रहः प्रज्ञप्तः १, गौतम ! यमकयोर्दक्षिण्या चर-

मान्तादष्ट शतानि चतुस्त्रिंशदधिकानि चत्वारि च सप्तभागान् योजनस्य अवाधया कृत्वा इति गम्यं, अपान्तराले मुक्त्वेति भावः, शीताया महानद्या बहुमध्यदेशभागेऽत्रान्तरे नीलवद्द्रहो नाम द्रहः प्रज्ञप्तः, दक्षिणोत्तरायतः प्राचीनप्रती-
चीनविस्तीर्णः, पद्मद्रहश्च प्रागपरायतः उदग्दक्षिणपृथुरिति पृथग्विशेषणं, यथैव पद्मद्रहे वर्णकस्तथैव नेतव्यः, नानात्वमिति विशेषोऽयं, द्वाभ्यां पद्मवरवेदिकाभ्यां द्वाभ्यां च वनखण्डाभ्यां सम्परिक्षिप्तः, अयं भावः—पद्मद्रह एकया पद्मवरवेदिकया एकेन च वनखण्डेन परिक्षिप्तः, अयं तु प्रविशन्त्या निर्यान्त्या च शीतया महानद्या द्विभागीकृतत्वेनोभयोः पार्श्वयोर्वर्त्ति-
नीभ्यां वेदिकाभ्यां युक्त इति सम्यक्, अर्थश्च नीलवद्वर्षधरनिभानि तत्र तत्र प्रदेशेषु शतपत्रादीनि सन्ति अथवा नीलव-
न्नामा नागकुमारो देवोऽत्राधिपतिरिति नीलवान् इद इति, शेषं पद्मादिकं तदेव नेतव्यं, पद्मद्रह इव पद्मानसङ्ख्या-
परिक्षेपादिकं ज्ञातव्यमित्यर्थः ॥ अथ काञ्चनगिरिव्यवस्थामाह—‘णीलवन्त’ इत्यादि, नीलवद्द्रहस्य पूर्वपरपार्श्वयोः
प्रत्येकं दशदशयोजनान्यवाधया कृत्वेति गम्यं, अपान्तराले मुक्त्वेति भावः, अत्रान्तरे दक्षिणोत्तरश्रेण्या परस्परं मूले
सम्बद्धाः अन्यथा शतयोजनविस्ताराणामेषां सहस्रयोजनमाने द्रहायामेऽवकाशासम्भव इति, विंशतिः काञ्चनकपर्वताः
प्रज्ञप्ताः, एकं योजनशतमूर्ध्वोच्चत्वेन, गाथाद्वयेनैतेषां विष्कम्भपरिक्षेपावाह—मूले योजनशतं मध्ये—मूलतः पञ्चाश-
द्योजनोर्ध्वगमने पञ्चसप्ततिर्योजनानि उपरितने—शिखरतले पञ्चाशद्योजनानि विस्तारेण भवंति काञ्चनकाभिधाः पर्वताः
॥ १ ॥ मूले त्रीणि योजनशतानि पौडशाधिकानि मध्ये द्वे योजनशते सप्तत्रिंशदधिके अष्टपञ्चाशदधिकयोजनशतं

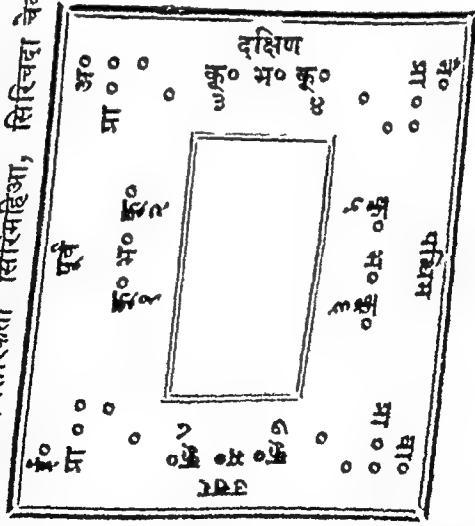
उपरितले परिरयः—परिधिरिति ॥२॥ इह च मूले परिधौ मध्यपरिधौ च किञ्चिद्विशेषाधिकत्वं गाथाबन्धानुलोभ्यादनुक्रम-
स्यवसेयं ॥ अथ सङ्ख्याक्रमेण पञ्चानामपि हृदानां नामान्याह—‘पठमित्थ’ इत्यादि, प्रथमो नीलवान् द्वितीय उत्तर-
कुरुक्षेत्रीत्यः चन्द्रद्रहोऽत्र तृतीयः ऐरावतश्चतुर्थः पञ्चमो माल्यवांश्च, अथानन्तरोक्तानां काञ्चनाद्रीणां एषां च द्रहादीनां
स्वरूपप्ररूपणाय लाघवार्थमेकमेव सूत्रमाह—‘एवं वण्णओ’ इत्यादि, एवं—उक्तन्यायेन नीलवद्द्रह्न्यायेनेत्यर्थः उत्तरकु-
रुहदादीनामपि ज्ञेयः पञ्चवरवेदिकावनखण्डत्रिसोपानप्रतिरूपकतोरणमूलपद्माटोत्तरशतपद्मपरिचारपद्मशेषपद्मपरि-
क्षेपत्रयवक्तव्यतापि, तथैवार्थः—उत्तरकुर्वाद्रिद्रहनामान्वर्थः उत्तरकुरुहद्रभोत्तरकुरुहदाकारोत्पलादियोगादुत्तरकुरुह-
वस्वामिकत्वाच्चोत्तरकुरुहद इति, चन्द्रहृदप्रभाणि—चन्द्रहृदाकाराणि चन्द्रहृदवर्णानि चन्द्रश्चात्र देवः स्वामीति चन्द्र-
हृदः, ऐरावतं—उत्तरपार्श्ववर्तिभरतक्षेत्रप्रतिरूपकक्षेत्रविशेषस्तत्प्रभाणि—तदाकाराणि, आरोपितज्यधनुराकाराणीत्यर्थः,
उत्पलादीनि ऐरावतश्चात्र देवः प्रभुरित्यैरावतः, माल्यवद्रक्षस्कारनिभोत्पलादियोगान्माल्यवद्देवस्वामिकत्वाच्च माल्यव-
द्रहद इति, प्रमाणं च सहस्रं योजनान्यायामस्तदङ्गं विष्कम्भ इत्यादिकं, पत्योपमस्थितिकाश्चात्र देवाः परिवसन्ति,
तत्राद्यस्य नागेन्द्र उक्तः, शेषाणां व्यन्तरेन्द्राः, काञ्चनाद्रीणां च वर्णको यमकाद्विवद्वाच्यः, अर्थश्च काञ्चनवर्णोत्पला-
दियोगात् काञ्चनाभिधेदेवस्वामिकत्वाच्च काञ्चनाद्रयः, प्रमाणं योजनशतोच्चत्वं मूले योजनशतं विस्तार इत्यादिकं
उत्तरकुरुहदादिशेषद्रहपार्श्ववर्तिकञ्चनाचलोपेक्षयेदं बोध्यं, अथवा प्रमाणं प्रतिहृदं विंशतिः प्रतिपार्श्वं दश सर्वस-

इत्थया शतमित्यादिकं पत्योपमस्थितिकाश्चात्र द्रेवा इति राजधान्यश्चेतेयामत्रानुक्ता अपि यमकदेवराजधानीव-
द्वाच्याः परं तत्तदभिलाषेनेति ॥ अथ यन्नाम्ना इदं जम्बूद्वीपं ख्यातं ता सुदर्शनानाम्नी जम्बू विवश्रुतदधिष्ठानमाह—

कहि ण भन्ते ! उत्तरकुराण २ जम्बूपेढे णाम पेढे पणत्ते, गोअमा ! णीलान्तस्स वासहरपवयस्स दक्खिणेणं मन्दस्स उत्त-
रेणं मालवन्तस्स वक्खारपवयस्स पच्चत्थिमेण सीआए महाण्डेए पुरत्थिमिहे कूले एत्थ णं उत्तरकुराए कुराण जम्बूपेढे णाम पेढे
पणत्ते, पच्च जोअणसयाइ आयामविस्सलम्भेण पणरस्स एफासीयाइं जोअणसयाइ किच्चिविसेमाहिआइ परिकत्तेवेणं, बहुमञ्ज-
देसभाए वारस्स जोअणाइ वाह्हेण तयगन्तर च ण मायाए २ पदेसपरिहणीए २ सञ्जेसु णं चरिमपेरतेसु दो दो गाऊआइ
वाह्हेण सञ्जजम्बूणयामए अच्छे, से ण एगाए पउमवरदेइआए एगेण य वणसडेण सञ्जओ समन्ता सपरिकियत्ते दुण्हंवि
वणओ, तस्स णं जम्बूपेढस्स चउर्दिस ए चत्तारि तिसोवाणपडिरूवगा पणत्ता वणओ जाव तोरणाइ, तस्स ण जम्बूपेढस्स
वहुमञ्जदेसभाए एत्थ ण मणिपेडिआ पणत्ता अट्टजोअणाइ आयामविस्सलम्भेणं चत्तारि जोअणाइ वाह्हेण, तीसे ण मणिपेडि-
आए उर्दि एत्थ णं जम्बूमुदमणा पणत्ता, अट्ट जोअणाइ उच्चत्तेण अट्टजोअग उच्चत्तेण, तीसे ण खयो दो जोअणाइ उच्च
उच्चत्तेण अट्टजोअण वाह्हेण, तीसे ण साला छ जोअणाइं उच्च उच्चत्तेण बहुमञ्जदेसभाए अट्ट जोअणाइ आयामविस्सलम्भेणं साइरेगाइ
अट्ट जोअणाइ सञ्जगेण, तीसे ण अयमेआरूत्ते वण्णावासे प०—उहरामया मूठा रययमुपइट्ठिअविडिमा जाय अहिअमणगिन्नु-
इरुरी पासार्इआ दरिमणिजा०, जणूए ण मुदसणाए चउर्दिसि चत्तारि साला प०, तेसि ण सालाणं बहुमञ्जदेसभाए एत्थ णं

सिद्धाययणे पणत्ते, कोसं आयामेणं अट्ठकोसं विस्वम्भेणं देसूणग कोस उट्ठ उच्चत्तेणं अणेगरम्भसयसणिविट्ठे जाव दारा पञ्चधणुसयाइं उट्ठ उच्चत्तेण जाव वणमालाओ मणिपेडिआ पञ्चधणुसयाइ आयामविक्खम्भेण अट्ठाइज्जाइं धणुसयाइ वाहल्लेणं, तीसे ण मणिपेडिआए एप्पि देवच्छन्दए पञ्चधणुसयाइं आयामविक्खम्भेण सादरेगाइं पञ्चधणुसयाइं उट्ठ उच्चत्तेणं, जिणपडिमाव-
ण्णओ णेअव्वोत्ति । तत्थ ण जे से पुरत्थिमिल्ले साले एत्थ ण भवणे पणत्ते, कोस आयामेण एवमेव णवरमित्थ सयणिज्ज सेसेसु पासायवडेंसया सीहासणा य सपरिवारा इति । जम्बू ण वारसहिं पउमवरदेइआहिं सन्वओ समन्ता सपरिक्खत्ता, वेइआणं वण्णओ, जम्बू ण अण्णेणं अट्ठसएण जम्बूणं तदट्ठच्चत्ताण सन्वओ समन्ता संपरिक्खत्ता, तासि ण वण्णओ, ताओ णं जम्बू छहिं पउमवरदेइआहिं सपरिक्खत्ता, जम्बूए ण सुदसणाए उत्तरपुरत्थिमेणं उत्तरेण उत्तरपच्चत्थिमेण एत्थ ण अणाडिअस्स देवस्स चउण्ह सामाणिअसाहस्सीणं चत्तारि जम्बूसोहस्सीओ पण्णत्ताओ, तीसे ण पुरत्थिमेण चउण्हं अगमहिंसीणं चत्तारि जम्बूओ पण्णत्ताओ, -दक्खिणपुरत्थिमे दक्खिणेण तह अवरदक्खिणेण च । अट्ठ दस वारसेव य भवन्ति जम्बूसोहस्साइ ॥ १ ॥
अणिआहिवाण पच्चत्थिमेण सत्तेव होति जम्बूओ । सोलस साहस्सीओ चउदिसिं आयरकराणं ॥ २ ॥ जम्बूए णं तिहिं सइएहिं वणसडेहिं सन्वओ समन्ता सपरिक्खत्ता, जम्बूए णं पुरत्थिमेण पण्णासं जोअणाइं पढमं वणसंड ओगाहित्ता एत्थ ण भवणे पणत्ते कोसं आयामेणं सो चेव वण्णओ सयणिज्ज च, एव सेसासुवि दिसासु भवणा, जम्बूए णं उत्तरपुरत्थिमेण पढमं वण-
सण्हं पण्णासं जोअणाइ ओगाहित्ता एत्थ णं चत्तारि पुक्खरिणीओ पण्णत्ताओ, तंजहा-पउमा १ पउमप्पभा २ कुमुदा ३ कुमुदप्पभा ४, ताओ ण कोस आयामेण अट्ठकोसं विक्खम्भेणं पञ्चधणुसयाइं उन्वेहेण वण्णओ तासि ण मज्जे पासायवडेंसगा कोसं

आयामेणं अद्धकोसं विक्कतम्भेणं देसूणं कोसं उद्धं उच्चत्तेणं वण्णओ सीद्दामणा सपरिवारा, एवं सेसासु विदिसासु, गाहा-पडमा पउमप्पभा चेव, कुसुदा कुमुदप्पहा । उप्पलगुम्मा णलिणा, उप्पला उप्पलुजला ॥ १ ॥ भिंगा भिंगप्पभा चेव, अंजणा कज्जल-
त्पभा । सिरिकता सिरिमहिआ, सिरिचदा चेव सिरिनिलया ॥ २ ॥ जम्बूए ण पुरत्थिमिहस्स भवणस्स उत्तरेण उत्तरपुरत्थि-

मिहस्स पासायवडंसगस्स दक्खिणेणं एत्थ ण कूडे पणत्ते अट्ठ जोअणाइं उद्धं उच्चत्तेण दो जोअणाइं उच्चत्तेणं मूले अट्ठ जोअणाइं आयामविक्कतम्भेणं बहुमज्झदे-
सभाए छ जोअणाइ आयामविक्कतम्भेणं उवरिं चत्तारि जोअणाइं आयामविक्कत-
म्भेण-पणवीसट्ठारस्स वारसेव मूले अ मज्झि उवरिं च । सविसेसाइ परिओ
कूडस्स इमस्स वोद्धव्वो ॥ १ ॥ मूले विच्छिण्णे मज्झे सत्तिस्से उवरिं तणुए
सव्वरुणगामए अच्छे वेइआवणसडवण्णओ, एव सेसावि कूडा इति । जम्बूए णं
सुदमणाए दुवालस णामवेज्जा पं०, तं०-सुदंसणा १ अमोहा २ य, सुप्पलुद्धा ३
जमोहरा ४ । विदेहजम्बू ५ सोमणसा ६, गिअया ७ गिअमडिआ ८
॥ १ ॥ सुभदा य ९ विमाला य १०, सुजाया ११ सुमणा १२ विआ ।
सुदंमणाए जम्बूए, णामपेज्जा दुवालस ॥ २ ॥ जम्बूए ण अट्ठमंगला०,

से केण्टेण भन्ते ! एवं बुद्धि-जम्बू सुदंसणा २ ? , गोअमा ! जम्बूण ण सुदमणाए अणाढिए णाम जम्बुदीवाहिवई परिवम्भइ महिद्धीए, से णं तस्य चउण्ह सागणिअमाहस्सीण जाव आयरक्खदेवसाहस्सीणं, जम्बुदीवस्स ण दीवस्स जम्बूए सुदंसणाए अणाढिआए रायहाणीए अण्णसिं च बहूणं देवाण य देवीण य जाव विहरइ, से तेण्टेण गो० ! एव बुद्धि, अदुरुत्तरा ण च णं गोअमा ! जम्बूसुदंसणा जाव सुविं च ३ धुवा णिअआ सासया अक्खया जाव अवट्ठिआ । कहि णं भन्ते ! अणाढिअस्स देवस्स अणाढिआ णामं रायहाणी पणत्ता ? , गोअमा ! जम्बुदीवे मन्दरस्स पव्वयस्स उत्तरेण ज चैव पुव्व-वणिअ जसिगापमाण तं चैव णेअव्व, जाव उववाओ अभिसेओ अ निरवसेसोत्ति (सूत्र ९०)

‘कहि ण’मित्यादि, क भदन्त ! उत्तरकुरुषु जम्बूपीठं नाम पीठं प्रज्ञप्तं ? , निर्वचनसूत्रे गौतमेत्यामन्त्रणं गम्यं, नील-वतो वर्षधरपर्वतस्य दक्षिणेन मन्दरस्य पर्वतस्योत्तरेण माल्यवतो वक्षस्कारपर्वतस्य गजदन्तापरपर्यायस्य पश्चिमेन-पश्चिमायां शीताया महानद्याः पूर्वकूले-शीताद्विभागीकृतोत्तरकुरुपूर्वाङ्गे तत्रापि मध्यभागे अत्रान्तरे उत्तरकुरुषु कुरुषु जम्बूपीठं नाम पीठं प्रज्ञप्तं, पञ्चयोजनशतान्यायामविष्कम्भेन योजनानां पञ्चदशशतान्येकाशीत्यधिकानि किञ्चिद्विशेषाधिकानि परिक्षेपेण बहुमध्यदेशभागे विवक्षितदिक्प्रान्तादर्धतृतीयशतयोजनातिक्रमे इत्यर्थः, बाहल्येन द्वादश योजनानि, तदनन्तरं मात्रया २-क्रमेण २ प्रदेशपरिहाण्या परिहीयमाणः २ ‘सव्वेसु’त्ति प्राकृतत्वात् पञ्चम्यर्थे सप्तमी तेन सर्वेभ्यश्चरसप्रान्तेषु मध्यतोऽर्द्धतृतीययोजनशततिक्रमे इत्यर्थः, द्वौ क्रौशौ बाहल्येन, सर्वात्मना जाम्बूनद-

मयं, 'अच्छ'मित्यादि, 'से णं एगाए पडम'इत्यादि, तदिति अनन्तरोक्तं जम्बूपीठं एकया पद्मवरवेदिकया एकेन च वनखण्डेन सर्वतः समन्तात् सम्परिक्षिप्तमिति शेषः, इयोरपि पद्मवरवेदिकावनखण्डयोर्वर्णकः स्मर्त्तव्यः प्राकृतनः । तच्च जघन्यतोऽपि चरमान्ते द्विक्रोशोच्चं कथं सुखारोहावरोहमित्याशङ्क्याह—'तस्स ण'मित्यादि, तस्य जम्बूपीठस्य चतुर्दिशि एतानि दिशामोपलक्षितानि चत्वारि त्रिसोपानप्रतिरूपकाणि प्रज्ञप्तानि, एतानि च त्रीणि मिलितानि द्विक्रोशो-
च्चाणि भवन्ति क्रोशविस्तीर्णानि अत एव प्रान्ते द्विक्रोशवाहल्यात् पीठात् उत्तरतामवतरतां च सुखावहद्वारभूतानि वर्णकश्च तावद्भक्तव्यो यावत् तोरणानि, 'तस्स ण'मित्यादि, व्यक्तं, 'तीसे ण'मित्यादि, तस्या मणिपीठिकाया उपरि अत्र जम्बूः सुदर्शनानाम्नी प्रज्ञप्ता, अष्ट योजनान्यूर्ध्वोच्चत्वेन अर्द्धयोजनमुद्धेधेन—भूप्रवेशेन, अथास्या एवोच्चत्वस्याष्ट योजनानि विभागतो द्वाभ्यां सूत्राभ्यां दर्शयति—'तीसे ण'मित्यादि, तस्या जम्बूः स्कन्धः—कन्दादुपरितनः शाखाप्रभवपर्यन्तोऽवयवो द्वे योजने ऊर्ध्वोच्चत्वेनार्द्धयोजनं वाहल्येन—पिण्डेन तस्याः शाला विडिमापरपर्याया दिक्-प्रसृता शाला—मध्यभागप्रभवा ऊर्ध्वगता शाला षड् योजनान्यूर्ध्वोच्चत्वेन, तथा बहुमध्यदेशभागे प्रकरणाजम्बूरिति गम्यम्, अष्टौ योजनान्याग्रामविष्कम्भाभ्यां तान्येवास्याः स्कन्धोपरितनभागाच्चतसृष्वपि दिक्षु प्रत्येकमेकैका शाला निर्गता ताश्च क्रोशोनानि चत्वारि योजनानि, तेन पूर्वापरशाखादौर्ध्वस्कन्धवाहल्यसम्बन्ध्यर्द्धयोजनमीलनेनोक्तसङ्ख्यानयनं, बहुमध्यदेशभागश्चात्र व्यावहारिको ग्राह्यः, वृक्षादीनां शाखाप्रभवस्थाने मध्यदेशस्य लोकैर्व्यवहियमाण-

त्वात्, पुरुषस्य कटिभाग इव, अन्यथा विडिमाया द्वियोजनातिक्रमे निश्चयप्राप्तस्य मध्यभागस्य ग्रहणे पूर्वापरशा-
 खाद्वयविस्तारस्य ग्रहणसम्भवः विषमश्रेणिकत्वात्, अथवा बहुमध्यदेशभागः शाखानामिति गम्यते, कोऽर्थः?—यतश्च-
 तुर्दिक्शाखामध्यभागस्तस्मिन्नित्यर्थः, अष्टयोजनानयनं तु तर्पेव, उच्चत्वेन तु सर्वाश्रेण—सर्वसङ्ख्यया कन्दस्कन्धवि-
 डिमापरिमाणमीलने सातिरेकाण्यष्टौ योजनानीति, अथास्या वर्णकमाह—‘तीसे ण’मित्यादि, तस्या जम्बवा अयमे-
 तद्गुणो वर्णावासः प्रज्ञप्तः, वज्रमयानि मूलानि यस्याः सा वज्रमयमूला तथा रजता—रजतमयी सुप्रतिष्ठिता विडिमा—
 बहुमध्यदेशभागे ऊर्ध्वविनिर्गता शाखा यस्याः सा रजतसुप्रतिष्ठितविडिमा, ततः पदद्वयकर्मधारयः, यावत्पदात्
 चैत्यवृक्षवर्णकः सर्वोऽप्यत्र वाच्यः, कियत्पर्यन्तमित्याह—अधिकमनोनिर्वृतिकरी प्रासादीया दर्शनीया इत्यादि। अथा-
 स्याः शाखाव्यक्तिमाह—‘जंबू ए ण’मित्यादि, जम्बवाः सुदर्शनायाः चतुर्दिशि चतस्रः शालाः—शालाः प्रज्ञप्ताः, तासां
 शालानां बहुमध्यदेशभागे उपरितनविडिमाशालायामित्यध्याहार्यं जीवाभिगमे तथा दर्शनात्, शेषं सुलभं वैताढ्य-
 सिद्धकूटगतसिद्धायतनप्रकरणतो ज्ञेयमित्यर्थः, अत्र पूर्वशालादौ यत्र यदस्ति तत्र तद्वक्तुमाह—‘तत्थ ण’मित्यादि,
 तत्र—तासु चतसृषु शालासु या सा पौरस्त्या शाला सूत्रे प्राकृतत्वात् पुंस्त्वनिर्देशः अत्र भवनं प्रज्ञप्तं क्रोशमाश्रमेन
 ‘एवमेवे’ति सिद्धायतनवदिति, अर्द्धक्रोशं विष्कम्भेन देशोनं क्रोशमुच्चत्वेनेति प्रमाणं द्वारादिवर्णकश्च वाच्यः, नवरमत्र
 शयनीयं वाच्यं, शेषासु दाक्षिणात्यादिशालासु प्रत्येकमेकैकभावेन त्रयः प्रासादावतंसकाः सिंहासनानि सपरिवाराणि

च बोद्धव्यानि तेषां प्रमाणं च भवनवत्, तत्र खेदापनोदाय भवनेषु शयनीयानि प्रासादेषु त्वास्थानसभा इति, ननु भवनानि विषमायामविष्कम्भानि पद्मद्रहदिमूलपद्मभवनादिषु तथा दर्शनात् प्रासादास्तु समायामविष्कम्भाः दीर्घवै-
ताढ्यकूटगतेषु वृत्तवैताढ्यगतेषु विजयादिराजधानीगतेषु अन्येष्वपि विमानादिगतेषु च प्रासादेषु समचतुरस्रत्वेन समाया-
मविष्कम्भत्वस्य सिद्धान्तसिद्धत्वात् तत्कथमत्र प्रासादानां भवनतुल्यप्रमाणता घटते?, उच्यते, 'ते पासाया कोसं
समूसिआ अद्धकोसविच्छिण्णा' इत्यस्य पूज्यश्रीजिनभद्रगणिक्षमाश्रमणोपज्ञक्षेत्रविचारगार्थाद्धस्य वृत्तौ-ते प्रासादाः
क्रोशमेकं देशेनमिति शेषः समुच्छ्रिता-उच्चाः क्रोशाद्धं-अर्द्धक्रोशं विस्तीर्णाः परिपूर्णमेकं क्रोशं दीर्घा इति श्रीमल-
यगिरिपादाः तथा जम्बूद्वीपसमासप्रकरणे 'प्राच्ये शाले भवनं इतरेषु प्रासादाः मध्ये सिद्धायतनं सर्वाणि विज-
याद्धमानानी'ति श्रीउमास्वातिवाचकपादाः तथा तपागच्छाधिराजपूज्यश्रीसोमतिलकसूरिकृतनव्यबृहत्क्षेत्रविचार-
सत्कायाः 'पासाया सेसदिसासालासु वेअद्धगिरिगयव तओ' इत्यस्या गाथाया अवचूर्णौ-“शेषासु तिसृषु शाखासु
प्रत्येकमेकैकभावेन तत्र त्रयः प्रासादाः-आस्थानोचितानि मन्दिराणि देशेनं क्रोशमुच्चाः क्रोशाद्धं विस्तीर्णाः पूर्ण
क्रोशं दीर्घाः” इति श्रीगुणरत्नसूरिपादाः यदाहुः तदाश्रयेन प्रस्तुतोपाद्भस्योत्तरत्र जम्बूपरिक्षेपकनवापीपरिगतप्रासा-
दप्रमाणसूत्रानुसारेण च इत्येवं निश्चिनुमो जम्बूप्रकरणप्रासादा विषमायामविष्कम्भा इति, यत्तु श्रीजीवाभिगमसूत्र-
वृत्तौ 'क्रोशमेकमूर्ध्वमुच्चैस्त्वेन अर्द्धक्रोशं विष्कम्भेने'त्युक्तं तद्गम्भीराशयं न विद्मः । अथास्याः पद्मवरवेदिकादिस्वरू-

पमाह—‘जंबू ण’मित्यादि, जम्बूद्वादशभिः पद्मवरवेदिकाभिः—प्राकारविशेषरूपाभिः सर्वतः समन्तात् सम्परिक्षिप्ता, वेदिकानां वर्णकः प्राग्वत्, इमाश्च मूलजम्बू परिवृत्य स्थिता ज्ञातव्याः, या तु पीठपरिवेष्टिका सा तु प्रागेवोक्ता । अथास्याः प्रथमपरिक्षेपमाह—‘जंबू ण’मित्यादि, जम्बूः णमिति वाक्यालङ्कारे अन्येनाष्टशतेन—अष्टोत्तरशतेन जम्बू-बृक्षाणां ‘तदर्द्धोच्चत्वानां’ तस्या मूलजम्बूवाः अर्द्धप्रमाणमुच्चत्वं यासां तास्तथा तासां सर्वतः समन्तात् सम्परिक्षिप्ता उपलक्षणं चैतत् तेनोद्देशायामविस्तारा अपि अर्द्धप्रमाणा ज्ञेयाः, तथाहि—ता अष्टाधिकशतसङ्ख्या जम्बूवः प्रत्येकं चत्वारि योजनान्युच्चैस्त्वेन क्रोशमेकमवगाहेन एकं योजनमुच्चः स्कन्धः त्रीणि योजनानि विडिमा सर्वांग्रेणोच्चैस्त्वेन सार्तिरेकानि चत्वारि योजनानि तत्रैकका शाखा अर्द्धक्रोशहीने द्वे योजने दीर्घा क्रोशपृथुत्वः स्कन्ध इति भवन्ति सर्वसंख्यया आशामविष्कम्भतश्चत्वारि योजनानि, आसु चानादृतदेवस्याभरणादि तिष्ठति, एतासां वर्णकज्ञापनायाह—‘तासि णं वर्णजो’ति तासां च वर्णको मूलजम्बूसदृश एवेति, अथासां यावत्पथः पद्मवरवेदिकास्ता आह—‘ताओ ण’मित्यादि, उत्तानार्थं, नवरं प्रतिजम्बूदृक्षं पद् पद् प्रतिजम्बूदृक्षं इत्यर्थः, एतासु च १०८ जम्बूषु अत्र सूत्रे जीवा-भिगमे बृहत्क्षेत्रविचारादौ सूत्रकृद्भिः वृत्तिकृद्भिश्च जिनभवनभवनप्रासादचिन्ता कापि न चक्रे वहवोऽपि च बहु-श्रुताः श्राद्धप्रतिक्रमणसूत्रचूर्णिणकारादयो मूलजम्बूदृक्षगततत्प्रथमवनखण्डगतकूटाष्टकजिनभवनैः सह सप्तदशोत्तरं शतं जिनभवनानां मन्यमानाः इहाप्येकैकं सिद्धायतनं पूर्वोक्तमानं मेनिरे ततोऽत्र तत्त्वं केवलिनो विदुरिति । सम्प्रति

शेषान् परिक्षेपान् वक्तुं सूत्रचतुष्टयमाह—‘जंबूए ण’मित्यादि, जम्ब्याः सुदर्शनायाः उत्तरपूर्वस्या—ईशानकोणे उत्तरस्यामुत्तरपश्चिमायां—चायव्यकोणे अत्रान्तरे दिक्त्रयेऽपीत्यर्थः अनाहतनाम्नो—जम्बूद्वीपाधिपतेर्देवस्य चतुर्णां सामानिकसहस्राणां चत्वारि जम्बूसहस्राणि प्रज्ञप्तानि, ‘तीसे ण’मित्यादि, कण्ठ्यं, गाथावन्धेन पार्षद्यदेवजम्बूराह—‘दक्षिण’इत्यादि, दक्षिणपौरस्त्ये—आग्नेयकोणे दक्षिणस्यां अपरदक्षिणस्यां—नैर्ऋतकोणे चः समुचये एतासु तिसृषु दिक्षु यथासंख्यं । अष्ट दश द्वादश जम्बूनां सहस्राणि भवन्ति, एवोऽवधारणे तेन नाधिकानि न न्यूनानीत्यर्थः, चः प्राग्वत्, अनीकाधिपजम्बूस्तृतीयपरिक्षेपजम्बूश्च गाथावन्धेनाह—‘अणिथाहिवाण’इत्यादि, अनीकाधिपानां—गजादिकटकाधीनानां सप्तानां सप्तव जम्बूः पश्चिमायां भवन्ति, द्वितीयः परिक्षेपः पूर्णः ॥ अथ तृतीयमाह—आत्सरक्षकाणामनाहतदेवसामानिकचतुर्गुणानां षोडशसहस्राणां जम्बूः एकैकदिक्षु चतुःसहस्रसद्भावात् षोडश सहस्राणि भवन्ति, यत्रापि चानयोः परिक्षेपयोर्जम्बूनामुच्चत्वादिप्रमाणं न पूर्वाचार्यैश्चिन्तितं तथापि पद्महृदपद्मपरिक्षेपन्यायेन पूर्वपूर्वपरिक्षेपजम्ब्वपेक्षयोस्तरोत्तरपरिक्षेपजम्ब्वोऽर्द्धमाना ज्ञातव्याः, अत्राप्येकैकस्मिन् परिक्षेपे एकैकस्यां पक्षौ क्रियमाणानां क्षेत्रसाङ्कीर्ण्येनानवकाशदोषस्तथैवोद्भावनीयस्तेन परिक्षेपजातयस्तिस्त्रस्तयैव वाच्याः, सम्प्रत्यस्या एव त्रयत्रय-परिक्षेपान् वक्तुमाह—‘जंबूए ण’मित्यादि, सा चैवंपरिवारेति गम्यं, त्रिभिः जतिकैः—योजनत्रयप्रमाणवर्धनखण्डैः सर्वतः सम्परिक्षिप्ताः, तद्यथा—अभ्यन्तरेण मध्यमेन बाह्येनेति, अथात्र यदस्ति तदाह—‘जंबूए ण’मित्यादि, जम्ब्याः सय-

रिचारायाः पूर्वेण पञ्चाशद्योजनानि प्रथमवनखण्डमवगाह्यात्रान्तरे भवनं प्रज्ञप्तं, क्रोशमायामेन, उच्चत्वादिकथनाया-
 तिदेशमाह—स एव मूलजम्बूपूर्वशाखागतभवनसम्बन्धी वर्णको ज्ञेयः, शयनीयं चानाहतयोग्यं, एवं शेषास्वपि दक्षि-
 णादिदिक्षु स्वस्वदिशि पञ्चाशद्योजनान्यवगाह्याद्ये वने भवनानि वाच्यानि, अथात्र वने वापीस्वरूपमाह—‘जंबूए णं
 उत्तरे’त्यादि, जम्बवाः उत्तरपौरस्त्ये दिग्भागे प्रथमं वनखण्डं पञ्चाशद्योजनान्यवगाह्यात्रान्तरे चतस्रः पुष्करिण्यः
 प्रज्ञप्ताः, एताश्च न सूचीश्रेण्या व्यवस्थिताः किन्तु स्वविदिगतप्रासादं परिक्षिप्य स्थिताः, तेन प्रादक्षिण्येन तन्नामा-
 न्येवं—पद्मा पूर्वस्यां पद्मप्रभा दक्षिणस्यां कुमुदा पश्चिमायां कुमुदप्रभा उत्तरस्यां, एवं दक्षिणपूर्वादिविदिगतवापीष्वपि
 वाच्यं, ताश्च क्रोशमायामेन अर्द्धक्रोशं विष्कम्भेन पञ्चधनुःशतान्युद्धेनेति । अथात्र वापीमध्यगतप्रासादस्वरूपमाह—
 ‘तासि ण’मित्यादि, तासां वापीना चतसृणा मध्ये प्रासादावतंसकाः प्रज्ञप्ताः, बहुवचनं च उक्तवक्ष्यमाणानां वापीनां
 प्रासादापेक्षया द्रष्टव्यं, तेन प्रतिवापीचतुष्कमेकैकप्रासादभावेन चत्वारः प्रासादाः, एवं निर्देशो लाघवाय, क्रोशमा-
 यामेनार्द्धक्रोशं विष्कम्भेन देशेन क्रोशमुच्चत्वेन, वर्णको मूलजम्बूदक्षिणशाखागतप्रासादवद् ज्ञेयः, एषु चानाहत-
 देवस्य क्रीडार्थं सिंहासनानि सपरिवाराणि वाच्यानि, जीवाभिगमे त्यपरिवाराणि, एवं शेषासु दक्षिणपूर्वादेषु विदिक्षु
 वाप्यः प्रासादाश्च वक्तव्याः, एतासां नामदर्शनाय गाथाद्वयं, पद्मादयः प्रागुक्ताः पुनः पद्यबन्धवद्धत्वेन संगृहीता
 इति न पुनरुक्तिः, एताश्च सर्वा अपि सत्रिसोपानचतुर्द्वाराः पद्मवरवेदिकावनखण्डयुक्ताश्च बोध्याः, अथ दक्षिणपू-

र्वस्यां उत्पलगुल्मा पूर्वस्यां नलिना दक्षिणस्यां उत्पलोज्ज्वला पश्चिमायां उत्पला उत्तरस्यां तथा अपरदक्षिणस्यां
भृङ्गा भृङ्गप्रभा अञ्जना कज्जलप्रभा तथा अपरोत्तरस्यां श्रीकान्ता श्रीमहिता श्रीचन्द्रा श्रीनिलया, चैवशब्दः प्राग्वत्,
अथास्य वनस्य मध्यवर्तीनि कूटानि स्वरूपतो लक्षयति—‘जंबू ए णं’ इत्यादि, जम्ब्वा अस्मिन्नेव प्रथमे वनखण्डे पौर-
स्त्यस्य भवनस्य उत्तरस्यां उत्तरपौरस्त्यस्य—ईशानकोणसक्तस्य प्रासादावतंसकस्य दक्षिणस्यां अत्रान्तरे कूटं प्रज्ञप्तं
अष्टौ योजनान्यूर्ध्वोच्चत्वेन द्वे योजने उद्वेधेन, वृत्तत्वेन य एव विष्कम्भ इति, मूलेऽष्ट योजनान्या-
यामविष्कम्भाभ्यां बहुमध्यदेशभागे, भूमितश्चतुर्षु योजनेषु गतेष्वित्यर्थः, षड् योजनान्यायामविष्कम्भाभ्यां, उपरि-
निखरभागे चत्वारि योजनान्यायामविष्कम्भाभ्यां, अधामीयां परिधिकथनाय पद्यमाह—‘पणवीसे’ त्यादिकं, सर्वं प्रथम-
पाठगतकृष्णकूटामिलापानुसारेण वाच्यं, नवरं पञ्चविंशतिं योजनानि सविशेषाणि किञ्चिदधिकानि मूले परिरय
इत्यादि यथासंख्यं योज्यम्, जिनभद्रगणिक्षमाश्रमणैस्तु ‘अट्टसहस्रकूटसरिसा सबे जम्बूणयामया भणिआ’ । इत्यस्यां
गाथायामुपभक्तदसमत्वेन भणितत्वात् द्वादश योजनानि अष्टौ मध्ये चैत्यूचे, तत्त्वं तु बहुश्रुतगम्यं, एषु च प्रत्येकं
जिनगृहमेकैकं विडिमागतजिनगृहतुल्यमिति, अथ शेषकूटवक्तव्यतामतिदेशेनाह—‘एवं सेसावि कूडा’ इति, एवमुक्त-
रीत्या वर्णप्रमाणपरिध्याद्यपेक्षया शेषाण्यपि सप्त कूटानि बोध्यानि, स्यान्निभागस्त्वयं तेषां, तथाहि—पूर्वदिग्भाविनो
भवनस्य दक्षिणतो दक्षिणपूर्वदिग्भाविनः प्रासादावतंसकस्योत्तरतो द्वितीयं कूटं तथा दक्षिणदिग्भाविनो भवनस्य

पूर्वतो दक्षिणपूर्वदिग्भाविनः प्रासादावतंसकस्य पश्चिमायां तृतीयं तथा दक्षिणदिग्भाविनो भवनस्य पश्चिमायां दक्षि-
 णापरदिग्भाविनः प्रासादावतंसकस्य पूर्वतश्चतुर्थं तथा पश्चिमदिग्भाविनो भवनस्य दक्षिणतो दक्षिणापरदिग्भाविनः
 प्रासादावतंसकस्योत्तरतः पञ्चमं तथा पश्चिमदिग्भाविनो भवनस्योत्तरतः उत्तरपश्चिमदिग्भाविनः प्रासादावतंसकस्य
 दक्षिणतः षष्ठं तथा उत्तरदिग्भाविनो भवनस्य पश्चिमायां उत्तरपश्चिमदिग्भाविनः प्रासादावतंसकस्य पूर्वतः सप्तमं
 तथा उत्तरदिग्भाविनो भवनस्य पूर्वतः उत्तरपूर्वदिग्भाविनः प्रासादावतंसकस्य अपरतोऽष्टममिति, अत्रैषां स्थापनां
 यथा यन्त्रे तथा विलोकनीया, अथ जम्बवा नामोत्कीर्तनमाह—‘जंबू ए ण’मित्यादि, जम्बवाः सुदर्शनायाः द्वादश नाम-
 धेयानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा—सुष्टु—शोभनं नयनमनसोरानन्दकत्वेन दर्शनं यस्याः सा तथा, अमोघा—सफला, इयं हि
 स्वस्वामिभावेन प्रतिपन्ना सती जम्बूद्वीपाधिपत्यं जनयति, तदन्तरेण तद्विषयस्य स्वामिभावस्यैवायोगात्, सुष्टु—अति-
 शयेन प्रबुद्धा—उत्फुल्ला उत्फुल्लफुल्लयोगादियमभ्युत्फुल्ला, सकलभुवनव्यापकं यशो धरतीति यशोधरा, ‘लिहादित्वादच्,’
 जम्बूद्वीपो ह्यनया जम्बवा भुवनत्रयेऽपि विदितमहिमा ततः सम्पन्न यथोक्तयशोधारित्वमस्याः, विदेहेषु जम्बूः विदेह-
 जम्बूर्विदेहान्तर्गतोत्तरकुरुकृतनिवासत्वात्, सौमनस्यहेतुत्वात् सौमनस्या, न हि तां पश्यतः कस्यापि मनो दुष्टं भवति,
 नियता सर्वकालमवस्थिता शाश्वतत्वात् नित्यमण्डिता सदा भूषणभूषितत्वात्, सुभद्रा—शोभनकल्याणभाजिनी, न ह्यस्याः
 कदाचिदुपद्रवसम्भवो महर्द्धिकेनाश्रितत्वात्, चः समुच्चये, विशाला—विस्तीर्णा, चः पूर्ववत्, आयामविष्कम्भाभ्यामु-

नत्वेन चाष्ट्योजनममाणत्वात्, शोभनं जातं-जन्म यस्याः सा सुजाता, विशुद्धमणिस्तनूत्तममूलद्रव्यजनिततया
जन्मदोषरहितेति भावः, शोभनं मनो वस्याः मन्त्राशाद्भवति सा गुमनाः, अपि चेति समुच्चये, अत्र जीयाभिगमादिषु
विदेहपञ्चादीनां सुदर्शनीदीनां च नाम्ना व्यत्यासेन पाठो दृश्यते तत्रापि न कश्चिद्विरोध इति, 'जंबू' णं अट्टमंग-
लगा' इति उपसर्गं, उपलक्षणाद् ध्वजच्छत्रादिसूत्राणि वाच्यानीति, सम्प्रति सुदर्शनाशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं पिण्डिचतुरिदमाह-
'से तेणेट्टेण'मित्यादि, प्रश्नः प्रतीतः, उत्तरसूत्रे गौतम ! जम्भ्यां सुदर्शनायामनादतो नाम जम्बूद्वीपाधिपतिर्न
आहता-आदरविषयीकृताः शेषजम्बूद्वीपगता देवा येनात्मनोऽनन्यमदृशं महद्भिन्नत्वमीक्षमाणेन सोऽनादृत इति
यथार्थ्यनामा परिरन्ति, महद्भिन्न इत्यादि प्राग्वत्, स च चतुर्णां नामानि कर्महन्त्राणां यावदात्मरक्षकमहन्त्राणां जम्बू-
द्वीपस्य जम्भ्याः सुदर्शनायाः अनादृतनाश्या राजधान्या अन्येषां च बहूनां देवानां देवीनां नानाहन्ताराज-
धानीपालव्यानामागिपत्यं पालयन् यावद्विहरति, तदेतेनार्थेन एवमुच्यते-जंबूसुदर्शनेति, कोऽर्थः? -अनादृतदेवस्य
महत्त्वमात्मनि महद्भिन्नत्वदर्शनमत्रकृतावास्येति, सुष्ठु-शोभनमतिशयेन वा दर्शनं-विचारणमनन्तरोक्तमर्थं चिन्त-
नमिति यावत् अनादृतदेवस्य यस्याः मन्त्रागात् सा सुदर्शना इति, यद्यप्यनादृता राजधानीप्रश्नोत्तरसूत्रे सुदर्शना-
शब्दप्रवृत्तिनिमित्तप्रश्नोत्तरसूत्रनिगमनमूयान्तर्गते बहुभाष्येण दृष्टे तथापि 'मे तेणेट्टेण'मित्यादि निगमनसूत्रमुत्तर-
सूत्रानन्तरमेव यावद्विगमव्यामोहाय सूत्रपाठेऽस्माभिरिति व्याख्यातं च, उत्तरसूत्रानन्तरं निगमनसूत्रस्यैव योक्ति-

कत्वादिति, अथापरं गौतम ! यावच्छब्दालम्ब्याः सुदर्शनाया एतच्छाश्वतं नामधेयं प्रज्ञप्तं, यन्न कदाचिन्नासीदित्यादिकं ग्राह्यं, नान्नः शाश्वतत्वं दर्शितम्, अथ प्रस्तुतवस्तुनः शाश्वतत्वमस्ति नवेत्याशङ्क्यं परिहरन्नाह—‘जंबुसुदंशणा’ इत्यादि, व्याख्याऽस्य प्राग्वत्, अथ प्रस्तावादस्य राजधानीं विवक्षुराह—‘कहि णं भन्ते ! अणाडिअस्स’ इत्यादि, गतार्थ, नवरं यदेव प्राग्वर्णितं यमिकाराजधानीप्रमाणं तदेव नेतव्यं यावदनाहतदेवस्योपपातोऽभिपेक्ष्य निरवशेषो वक्तव्य इति शेषः ॥ अथोत्तरकुरुनामार्थं पिपृच्छिपु रिदमाह—

से केणट्ठेणं भन्ते ! एव बुच्चइ उत्तरकुरा २१, गोअमा ! उत्तरकुराए उत्तरकुरूणामं देवे परिवसइ महिद्वीए जाव पलिओवमट्ठिइए, से तेणट्ठेणं गोअमा ! एवं बुच्चइ उत्तरकुरा २, अटुत्तरं च णति जाव सासए । कहि णं भन्ते ! महाविदेहे वासे मालवंते णाम वक्खारपन्वए पणत्ते १, गो० ! मंदरस्स पन्वयस्स उत्तरपुरत्थिमेणं णीलवत्तस्स वासहरपन्वयस्स दाहिणेणं उत्तरकुराए पुरत्थिमेणं वच्छस्स चक्खवट्ठिविजयस्स पच्चत्थिमेण एत्थ णं महाविदेहे वासे मालवंते णाम वक्खारपन्वए पणत्ते उत्तरदाहिणायए पाईणपडीणविच्छिण्णे ज चेव गधमायणस्स पमाण विक्खम्भो अ णवरमिम णाणत्त सन्वेवेरुलिआसए अवसिट्ठ तं चेव जाव गोअमा ! नव कूडा पणत्ता, तंजहा—सिद्धाययणकूडे० सिद्धे य मालवन्ते उत्तरकुरु कच्छसागरे रयए । सीओय पुण्णभदे हरिस्सहे चेव वोद्वन्वे ॥ १ ॥ कहि णं भन्ते ! मालवन्ते वक्खारपन्वए सिद्धाययणकूडे णामं कूडे पणत्ते १, गोअमा ! मन्दरस्स पन्वयस्स उत्तरपुरत्थिमेण मालवंतस्स कूडस्स दाहिणपच्चत्थिमेण एत्थ णं सिद्धाययणे कूडे पणत्ते पच जोअणसयाइं उट्ठं उच्चत्तेणं अवसिट्ठं तं चेव जाव

रायदाणी, एतं मालान्तरस कूडस्त उत्तरकुरुकुडस्त, एत चत्तारि कूडा दिसादि पमाणेहि नेअद्या, कूडमरिमणामया
देता, तदि नं भन्ते ! मालवन्ते मागरकूडे नामं कूडे पणत्ते, गोअमा ! कच्छकूडस्त उत्तरपुरल्लिमेणं रययकूडस्त वस्त्रिमेणं
पत्थ ण मागरकूडे णाम कूडे पणत्ते, पच्च जोअणसयाइ उच्च उज्जेणं अवमिद्ध तं चेव सुभोगा देवी रायदाणी उत्तरपुरल्लिमेणं
रययकूडे भोगमालिणी उभी रायदाणी उत्तरपुरल्लिमेण, अवमिद्धा कूडा उत्तरदाहिणेण नेअन्वा पक्केण पमाणेणं (सूत्रं ९१)
'से केणट्टेण'मित्यादि, प्रतीतं, नवरं उत्तरकुरुनामाऽत्र देवः परिवसति, तेनेमा उत्तरकुरुव इत्यर्थः, अथ यस्मादु-

त्तरकुरुवः पश्चिमायामुक्तास्तं माल्यवन्तं नाम द्वितीयं गजदन्ताकारगिरिं प्ररूपयति—'कहि ण'मित्यादि, प्रश्नसूत्रं सुगमं,
उत्तरसूत्रं—गौतम ! मन्दरस्य पर्वतस्य उत्तरपारस्त्ये—ईशानकोणे नीलवतो वर्षधरपर्वतस्य दक्षिणस्यामुत्तरकुरुणां पूर्वस्यां
कच्छनामश्चक्रयत्तिविजयस्य पश्चिमायामत्रान्तरे महाविदेहेषु माल्यवन्नाम्ना वक्षस्कारपर्वतः प्रजस्र इति शेषः, पूर्वदक्षि-
णयोरावतः पूर्वपश्चिमयोर्विस्तीर्णः, किं बहुना विस्तरेण ? यदेव गन्धमादनस्य पूर्वोक्तवक्षस्कारगिरिः प्रमाणं पिक्कम्मश्च
तदेव ज्ञातव्यमिति शेषः, नगरमिदं नानात्वं—अयं विजयेण, यदेव गन्धमादनस्य पूर्वोक्तवक्षस्कारगिरिः प्रमाणं पिक्कम्मश्च
मित्याह—'जाप'त्ति, सुलभं, नवरं उत्तरसूत्रे उक्तमपि सिद्धायतनकूटं यत्पुनरुच्यते 'मिद्धे य माल्यवन्ते' इति तद् गाय-
त्र्येण सर्वमंग्रहायेति, मिज्जायतनकूटं चः पादपूर्णे माल्यवत्कूटं प्रस्तुतवज्रस्कागधिपतिवानकूटं उत्तरकुरुकूटं—
उत्तरकुरुन्देवकूटं कच्छकूटं—कच्छविजयाधिपकूटं मागरकूटं रजतकूटं, इदं चान्यत्र रुक्ममिति प्रमिदं, गीताकूटं—शी-

तासरित्सुरीकूटं, पदैकदेशो पदसमुदायोपचार इति सिद्धिः, चः समुच्चये, पूर्णभद्रनाम्नो व्यन्तरेणस्य कूटं पूर्णभद्रकूटम्,
 हरिस्सहनाम्न उत्तरश्रेणिपतिविद्युत्कुमारेन्द्रस्य कूटं हरिस्सहकूटं, चैवशब्दः पूर्ववत्, सम्प्रत्यमीयां स्थानप्ररूपणायाह—
 ‘कहि ण’मित्यादि, प्रश्नः प्रतीतः, उत्तरसूत्रे मन्दरस्य पर्वतस्य उत्तरपूर्वस्यां—ईशानकोणे प्रत्यासन्नमाल्यवत्कूटस्य
 दक्षिणपश्चिमायां नैर्ऋतकोणे, अत्र सिद्धायतनकूटं प्रज्ञप्तमिति गम्यं, पश्च योजनशतान्यूर्ध्वोच्चत्वेन अवशिष्टं मूलविष्क-
 म्भादिकं वक्तव्यं तदेव गन्धमादनसिद्धायतनकूटवदेव वाच्यं, याचद्राजधानी भणितव्या स्यात्, अयमर्थः—सिद्धाय-
 तनकूटवर्णके सामान्यतः कूटवर्णकसूत्रं विशेषतः सिद्धायतनादिवर्णकसूत्रं च द्वयमपि वाच्यं, तत्र सिद्धायतनकूटे
 राजधानीसूत्रं न सङ्गच्छते इति राजधानीसूत्रं विहाय तदधस्तनसूत्रं वाच्यमिति, अत्र यावच्छब्दो न संग्राहकः किन्त्व-
 वधिमात्रसूचकः, यथा ‘आसमुद्रक्षितीशाना’मित्यत्र समुद्रं विहाय क्षितीशत्वं वर्णितमिति, लाघवार्थमत्रातिदेशमाह—
 ‘एवं मालवन्तस्स’ इत्यादि, एवं सिद्धायतनकूटरीत्या माल्यवत्कूटस्य उत्तरकुरुकूटस्य कच्छकूटस्य वक्तव्यं, ज्ञेयमिति
 गम्यं, अर्थतानि किं परस्परं स्थानादिना तुल्यानि उतातुल्यानीत्याह—एतानि सिद्धायतनकूटसहितानि चत्वारि परस्परं
 दिग्भरीशानविदिग्रूपाभिः प्रमाणैश्च नेतव्यानि, तुल्यानीति शेषः, अयमर्थः—प्रथमं सिद्धायतनकूटं मेरोरुत्तरपूर्वस्या
 दिशि ततस्तस्य दिशि द्वितीयं माल्यवत्कूटं ततस्तस्यामेव दिशि तृतीयमुत्तरकुरुकूटं ततोऽयस्यां दिशि कच्छकूटं,
 एतानि चत्वार्यपि कूटानि विदिग्भावीनि मानतो हिमवत्कूटप्रमाणानीति, कूटसदृशमामकाश्चात्र देवाः, अत्र ‘यावत्स-

स्मयं विधिप्राप्तिरिति न्यायात् मिद्धकूटवर्जेषु त्रिषु कूटेषु कूटनामका देवा इति बोध्यं, मिद्धायतनकूटे तु सिद्धा-
यतनं, अन्यथा—“छमयति कूटेषु तथा चूलाचत नगतस्तु जिणभवणा। भणिआ जम्बुदीवे मंदवया मेम ठाणेयु॥१॥”
इति स्तोपतक्षेत्रविचारे रत्नगेतरसूरिवचो विरोधनापद्येतेति, अथावशिष्टकूटस्वरूपमाह—“कहि ण’मित्यादि, प्रश्नयूयं
सुगमम्, उत्तरसूत्रे ऋच्छकूटस्य चतुर्थस्योत्तरपूर्वस्थां रजतकूटस्य दक्षिणस्यामग्रान्तरे सागरकूटं नाम कूटं प्रजघं, पञ्च-
योजनग्रतान्यूर्ध्वोत्तरेण अश्विष्टं मूलविष्कम्भादिकं तदेव, अत्र सुभोगानाम्नी दिपुमागी देवी अस्या राजधानी
भैरोरुत्तरपूर्वस्थां, रजतकूटं षष्ठं पूर्वसाधुत्तरस्थां अत्र भोगमालिनी दिक्कुमारी गुरी राजधानी उत्तरपूर्वस्थां, अवशिष्टानि
शीताकूटादीनि उत्तरदक्षिणस्थां नेतव्यानि, कोऽर्थः?—पूर्वसाधुत्तरस्था २ उत्तरोत्तरमुत्तरस्था २ उत्तरमाधुत्तरस्मात्पूर्व २ दक्षि-
णस्थां २ इत्यर्थः, एतेन तुल्येन प्रमाणेन सर्वेषामपि द्विमवत्कूटप्रमाणत्वात् । अथ नवमं महत्साधुमिति पृथग्विदेषुमाह—

कहि ण भन्ते! मायान्ते हरिम्पदद्वे पाप ह्वे पणत्ते, गोत्रमा! पुण्यभरम्म उत्तरेण गीटरान्नाम्म परिगणेणं एव णं हरिम्प-
दद्वे पापं द्वे पणत्ते, एव गोत्रमाहम्म उद्ध उबत्तेणं जगपमाणेणं नेज्जं, मायहागी उत्तरेण जगनेज्जं वीरे अगगि
जम्बुदीवे वीरे उत्तरेण पारम जंअगमहरमाद नोगादिआ एव णं हरिम्पदम्म देवम्म हरिम्पदणागं रागहागी पणत्ता, पार-
वर्गद्वे नेअगमहरमाद पापमपरिपणत्तेज ने गोत्रमयवमहरमादं पणत्ति ण महत्साधुत्तर उत्तरीमे जोत्रागमं परिपत्तेरेणं मेमं
एव चामावत्ता रायहापीए तत्र पणत्तं माणिपत्तं, गरिदीए नरत्तुंए, मे केणद्वे भन्ते! एव पुण्ण मायान्ते समयार-

पृष्ठ २१, गोअभा । मात्तयन्ते ण पस्सपपण मत्थ तत्थ देमे तडि २ यद्दे नेरिआगुम्भा गोमज्जिआगुम्भा तप मगदन्ति-
 आगुम्भा, ते ण गुम्भा दमद्वणं कुमुनं कुमुनेनि, ने ण त मालान्तस्स पस्सपपण मत्थ तत्थ देमे तडि २ यद्दे नेरिआगुम्भा गोमज्जिआगुम्भा तप मगदन्ति-
 अमसालागुम्भपुत्तुजोत्तराकडिअ हरेति, मालांते अ इत्थ देने मदिनीण तप पडिओमडिङ्ग पडिअन्त, ते देवेद्वेणं गोत्र-
 मा । एवं पुण्ड, अत्तुत्तर न णं तार जिमे (सू १२)

‘कहि ण’मित्यादि, क भदन्त ! मात्तयति चक्षुस्कारगिरां हरिस्महहूटं नाम हूटं प्रज्ञप्तम्?, गातम ! पूर्णभद्र-
 स्योत्तरस्यां नीलमतो र्गधर्पर्वतस्य दक्षिणस्यां अत्रान्तरे हरिस्महहूटं नाम हूटं प्रज्ञप्तं, एकं योजनसहस्रमूर्ध्वोच्चत्वेन
 अवशिष्टं यमरुगिरिप्रमाणेन नेतव्यं, तच्चेदम्—‘अद्वादजाटं जोअणनयाटं उवेहेणं मूले एगं जोअणमहम्मं आयाम-
 विक्करम्भेण’मित्यादि, आह परः—५०० योजनपृथुगजदन्ते १००० योजनपृथु इदं कथमिति, उच्यते, अनेन गज-
 दन्तस्य ५०० योजनानि यद्भानि ५०० योजनानि पुनर्गजदन्ताद्द्विराकांशं ततो न रुद्धिदोष इति, अस्य चाधिप-
 स्वापरराजधानीतो दिग्प्रमाणार्थविशेष इति तां विप्रधुराह—‘रायहाणी’इत्यादि. राजधानी उत्तरस्यामिति, एतदेव
 चिबृणोति—‘असंसेजदीये’त्तिपदं स्मारकं तेन ‘मन्दरस्य पवयस्त उत्तरेणं तिरिअगतंसेजाटं दीचममुदाटं नीरेमइना’
 इति ग्राह्यम्, अन्यस्मिन् नम्बूद्रीपे द्वीपे उत्तरस्यां द्वादशयोजनमहस्राण्यवगाढ्य अत्रान्तरे हरिस्महहूटस्य हरिस्म-
 हताम्नी राजधानी प्रज्ञप्ता चतुरशीतियोजनमहस्राण्यायामनिष्कभाम्यां द्वे योजनलब्धे पञ्चपट्टिं च योजनमहस्राणि

एदं च द्वात्रिंशदधिकानि योजनशतानि परिक्षेपेण, शेषं यथा चमरचयायाः—चमरेन्द्रराजधान्याः प्रमाणं भणितं भगवत्सङ्गे तथा प्रमाणं ग्रामादादीनां भणितव्यमिति, 'महिद्धीए महल्लुर्दए' इति मूनेणास्य नामनिसित्तविगके प्रश्न-
निर्यत्तने सूचिते, ते चैवं—'से केणट्टेणं भन्ते ! एवं बुच्चउ हरिस्महकूडे २१, गोअमा ! हरिस्महकूडे बहुवे उप्पलादं पउमाउं हरिस्महकूटनमाण्णादं जाय हरिस्महे णामं देवे अ इत्थ महिद्धीए जाय परिवमइ, से तेणट्टेणं जाय अउत्तरं च णं गोअमा ! जाय नामए णामधेजे' इति, अथास्य चक्षरकारस्य नामार्थं प्रश्नयति—'से केणट्टेणं'मित्यादि, प्रश्नार्थः प्रागत्, उत्तरमूत्रे गौतम ! माल्यवति वक्षरकारपर्वते तत्र तत्र देशे—स्थाने तस्मिन् तस्मिन् प्रदेशे—देशैकदेशे इत्यर्थः रहतः नरिकागुल्माः नममालिकागुल्माः यावन्मगदन्तिकागुल्माः मन्तीति शेषः, ते गुल्माः क्षेत्रानुभागतः मदेय पञ्चार्णं कुषुमं कुसुमयन्ति—जनयन्ति इत्यर्थः, ते गुल्मास्तं माल्यवतो वक्षरकारपर्वतस्य गुरुमरमणिज्जं भूमिभागं यातगिपुतानशानामुत्तपुष्पपुञ्जोपचारकलितं कुर्वन्ति, एतदर्थः प्रागत्, ततो माल्यं—पुष्पं नित्यमस्यास्मीति माल्ययान् माल्ययान्नाम्ना देरञ्चान महद्भिको यावत्पल्योपमस्यितिकः तेन तद्योगादयमपि माल्ययान्, 'अथापरं चे'त्यादि, प्राग्वत् ॥

इदं द्विविधा रिदेहाः, तद्यथा—पूर्वप्रदेहा अपरप्रिदेहाश्च, तत्र ये मेरोः प्राहु ते पूर्वप्रिदेहाः ते च प्रीतया महा-
नया दक्षिणोत्तरभागान्यां द्विधा विभक्ताः, एवं ये मेरोः पश्चिमायां ते अपरप्रिदेहानेऽपि तंया शोनोटया द्विधा विभक्ताः, एवं रिदेहाना चत्वारो भागाः दीशिताः, नमत्तमीशु विजयवन्तरारादिव्ययस्थालाप्रयार्थं पिण्डार्थगत्या

सूत्रकृद्वीथिव्यमाणरीत्या बोधनीयानां दुर्वोधा इति विसरतो निरूप्यते, तत्रैकस्मिन् भागे यथायोगं माल्ययदा-
देर्गजदन्ताकारवक्षस्कारगिरिः समीपे एको पिजयः तथा चत्वारः सरलवक्षस्कारास्त्रिष्वश्रान्तनद्यः, एषा मसानां वस्तु-
नामन्तराणि षट्, सर्वत्राप्यन्तराणि रूपोन्नति भवन्ति तथाऽत्र, प्रतीतमेतच्चतसृणामद्रुथीनामप्यन्तरालानि त्रीणी-
ति, ततोऽन्तरे २ एकैकसम्भावात् षट् पिजयाः, एते चत्वारो वक्षस्कारादय एकैकान्तरनद्याऽन्तरितामृतश्चतुर्णाम्नी-
णामन्तरे सम्भवत्यन्तरनदीत्रयमिति व्यवस्था स्वयमवमतव्या, तथा वनमुत्तमपथीकृत्यैको विजय इति प्रतिविभागं
सिद्ध्वा अष्टौ पिजयाः चत्वारो वक्षस्कारास्त्रिष्वोऽन्तरनद्यो वनमुत्तं चैकमिति, इगमत्र भायना-पूर्वविदेहेषु माल्यवनो
गजदन्तपर्वतस्य पूर्वतः शीताया उत्तरत एको पिजयः, ततः पूर्वस्यां प्रथमो वक्षस्कारः ततोऽपि पूर्वस्यां द्वितीयो विजयः
ततोऽपि पूर्वस्या प्रथमान्तरनदी, जनेन क्रमेण तृतीयो पिजयः द्वितीयो वक्षस्कारः चतुर्थो विजयः द्वितीयान्तरनदी
पञ्चमो विजयः तृतीयो वक्षस्कारः षष्ठो विजयः तृतीयान्तरनदी नवमो विजयः चतुर्थो वक्षस्कारः अष्टमो विजयः
ततश्चैकं वनमुत्तं जगत्यासन्नं, एवं शीताया दक्षिणतोऽपि सीमनमगजदन्तपर्वतस्य पूर्वतोऽयमेव पिजयादिक्रमो वाच्यः,
तथा पश्चिमविदेहेषु शीतोदाया दक्षिणतो विपुलमस्य पश्चिमतोऽप्ययमेव क्रमः, तथा शीतोदाया उत्तमोऽपि गन्त-
मादनस्य पश्चिमत इति । अथ प्रादक्षिणेन निरूपणंऽयमेव हि आद्य इति, प्रथमपिभागमुत्ते कच्छपिजयं त्रिवधुराह—

कहि नं भन्ते ! जन्तुक्षीरे क्षीरे महाविदेहं वासे कन्देणानं रिजण पणत्ते, गोत्रमा ! मीजाण मदान्णं उत्तरेणं णीलितस्स
 यान्दग्गवत्तस्स इस्सिणेण सिज्जहूत्तस्स वस्सगारपपास्स पञ्चिमेण माळानस्स वस्सगारपप्पयस्स पुग्गियेणं प्लव ण जम्भुक्षीरे
 २ महाविदेहे वासे कन्दे णाम रिजण पणत्ते उत्तरगहिणाण पार्श्वेणपपीणपिच्छिणो पलिअकसंठाणसंठिण गंगासिंघुहिं महा-
 जईहिं मेग्गेण १ पज्जणं छम्भाणपविधत्ते मोल्ल जोज्जणमहस्साइ पंच य चाणत्त जोज्जणसण रोणि ज एग्गुगीमइमाण जोज-
 जणम पायमेण दो जोज्जणमहस्साइ रोणि ज तेरमुत्तरे जोज्जणमणं हिचिवियेम्मेले विस्सम्भेणत्ति । कच्छस्स ण रिजयस्स अमुम-
 ज्जवेममाण एग्ग नं वेअत्ते णाम पजण पणत्ते, जं नं कच्छ रिजयं दुहा रिजयमागे २ विट्ठ, गंगा—इहिणद्धकच्छ
 न उत्तरकच्छं वेपि, कदि ण भन्ते ! जन्तुक्षीरे क्षीरे महाविदेहे वासे कन्देणानं रिजण पणत्ते, गोत्रमा ! वेअस्स
 पप्पयस्स दाहिणेण मीजाण महाज्जणं उत्तरेण रिज्जहूत्तस्स वस्सगारपप्पयस्स पञ्चिमेणं मात्तस्स वस्सगारपप्पयस्स पुग्गियेणं
 एत्त ण जन्तुक्षीरे क्षीरे महाविदेहे वासे दाहिणकच्छे वासे दाहिणद्धकच्छे वासे रिजण पणत्ते, गोत्रमा ! वेअस्स
 म्माइ रोणि १ ज्जणत्तरे जोज्जणमणं एअं य एग्गुगीमइमाणं जोज्जणम आयायेण दो जोज्जणमहस्साइ रोणि ज तेरमुत्तरे
 जोज्जणमणं हिचिवियेम्मेले विस्सम्भेणं पञ्चिअं कसंठाणसंठिण, दाहिणद्धकच्छस्स नं भन्ते ! रिजयस्स केस्सिण ज्जणमाय-
 जेआरे पज्जणे, गोत्रमा ! यदुममस्सज्जिजे भुत्तिमागे पणत्ते, ज्जहा—ज्जह दत्तिमेहिं वेप ज्जहिमेहिं वेप, दाहिणद्धकच्छे
 न भन्ते ! रिजण मज्जुजाण केस्सिण ज्जणमाय-जोआरे पणत्ते, गोत्रमा ! वेस्सि य मज्जुजाण छविदेहे यज्जणे ता मज्ज-
 दुग्गयाननं दरेपि । यदि ण भन्ते ! जन्तुक्षीरे क्षीरे महाविदेहे वासे कन्दे रिजण वेत्तद्ध ज्ञानं पज्जण, गोत्रमा ! दाहिणद्ध-

कच्छविजयस उत्तरेण उत्तरद्वकच्छस दक्षिणेनं चित्तहूडस पश्चिमिणेण मालवन्तस पश्चिमिणेण पुरगिमिणेण पल्लव ण कच्छे
 रिज्जए वेअदे णामं पणए पणत्ते, तज्जाहा—मार्दणवीणायण उदीगदक्षिणविन्निउण्णे दुद्धारकमारपणए पुटे—पुरगिमिआए कोडीण
 जाव दोहिवि पुट्टे भरहदेअज्जमरिमण जयरं दो वादाओ लीग वणुण्ठ च ण सामय, पित्तारिकस्वम्भमरिमे जायामेणं, चित्त्वम्भो
 उअतं उअेहो तहेव च विजाहरमणिजोगसेदीचो तहेय, णार वणपणं २ विजाहरणरायागा प०, आभिजोगमेडीण उत्त-
 रिद्याओ सेडीओ मीआण ईगाणरम मेगाओ मगरमणि, कूजा—‘सिउे १ कच्छे २ गंडग ३ मागी ४ वेअद्ध ५ पुण्ण ६ विमि-
 सगुहा ७ । कच्छे ८ वेअमणे वा ९ वेअदे होति कूजाइ ॥ १ ॥ कदि णं भन्ते’ जम्बुदीपे २ महाविदे तसे उत्तरद्वकच्छे
 णाम रिणए पणत्ते, गोअमा ! येयद्वम्य पणयस उत्तरेणं णीलान्तस मामहरपणयस दक्षिणेणं मालवन्तस वारवारपणयस
 पुरस्थिणेण चित्तहूडस पस्वारपणयस पश्चिमिणेणं पल्लव णं जम्बुदीपे दीपे जाग सिस्तन्ति, तहेय वेअजं मन्त्र कदि णं भन्ते !
 जम्बुदीपे दीपे महाविदे तसे उत्तरद्वकच्छे विजाए भिणुंउे णामं पुटे पणत्ते ? गोअमा ! मालान्तस वारवारपणयस पुर-
 स्थिमेणं उत्तमकूडस पश्चिमिणेणं णीलान्तस वारवारपणयस दक्षिणिदे जिने पल्लव ण जम्बुदीपे दीपे महाविदे तसे उत्तर-
 द्वकच्छविजए सिधुहुंउे णामं कुंउे पणत्ते, नदि जोगाणि जायामपिस्वम्भेणं जाप भाण त्थो रायदाणी ज वेअज्जा, भरह-
 सिधुहुंउतरिसं मज्जं वेअज्जं, जाप तम्म णं भिणुकुण्डस दक्षिणिदेनं तोरणेण भिणुमदानं पणूज ममाणी उत्तरद्वकच्छविजए
 मज्जेमाणी २ नत्तादि सल्लिआमहस्सेदि आपूरेमाणी २ अदे विमिसगुहाए वेअज्जपणं मालयित्ता दक्षिणद्वकच्छरियं एमेमाणी
 २ चोदमदि सल्लिआमहस्सेदि मगरगा गदिणेणं भीय नदागदं मगरगेर, भिणुमदानं पणदे ज भूले ज भरहविजुमरिना पमाणेनं

जात रोहि पतन्तेति मपरित्तिता । कदि न भन्ते ! उत्तरद्वकच्छविजाए उमभहुते नाम पव्वाए पणत्ते, गोअमा ! सिपुहं-
 उम्मा पुरत्तिमेणं मगाहुण्डत्त पणत्तिमेण णीळान्तत्त वामहरपव्वयम्म ददिजिहे निवत्ते णत्थ णं उत्तरद्वकच्छविजा उमभहुते
 नाम पव्वाए पणत्ते, इह पोषणाद उड्ड उवत्तेण त तेर पमाणं जान रागक्षणी मे णरं उत्तरेणं भाजिअज्जा । कदि न भन्ते !
 उत्तरद्वकच्छे विण्ण मगाहुण्डे णानं पुण्ड पणत्ते, गोअमा ! चिनरुदुम्म रम्मारापव्वयम्म पणत्तिमेण उमभहुत्तम् पव्वयम्म
 पुरत्तिमे । णीळान्तम् वामहरपव्वयम्म ददिजिहे निवत्ते णत्थ ण उत्तरद्वकच्छे मगाहुण्डे णाम हुण्डे पणत्ते मदि पोअगादं
 भागवत्तिस्सम्भेणं तेषा ण्डा मिथू ण वामसेण य सवदित्तिता । से केण्डेण भन्ते ! ण पुअद कच्छे विण्ण कच्छे विण्ण,
 गोअमा ! कच्छे विण्ण वेरत्तम् पव्वयम्म ददिजेणं मीआए मक्षुण्ण उवत्तेण मगाए मदाण्णं पव्वयमेण मिथू मदाण्णं
 पुरत्तिमेणं ददिगउच्छविणम्मा रउमसेणभाए, णत्थ ण मेमाणं रागक्षणी पं० विणीआरायद्वानीमस्सि भाजिअज्जा,
 साथ न मेमाण रागक्षणीए कच्छे णाम राग मगुवत्तद, मग्गा क्षिप्तम् ण मयं भग्गेअणं भाजिअज्जां तिसम्मगगणं
 मेण मग्गा भाजिअज्जां ण भुण्ण माणुस्सम्भ सुदे, दच्छयान्तेये अ कच्छे द्वाय मे मक्षणीं जान पत्तिओमसदिणं परिस्सद,
 मे ण्ण्डेण गोपमा ! एव पुअद कच्छे विण्ण कच्छे विण्ण णत्ते विण्ण णत्ते विण्ण (म्मां ९३)

'रुद्रि नं भन्ते'ति क मन्त्रः । उन्मूर्द्धीषे श्रीं महाविदेहे यै कञ्चो नाम रित्रयः प्रजस्रः ? , गौतम ! श्रीताया मन्त्राणां उत्तरस्यां नीलानो वर्षाशर्पमनस्य दक्षिणस्यां चित्तुटनरुद्रागम्कारावितस्य पश्चिमायां मान्यमतो गगद-
न्नाश्वारपञ्जरशर्पमनस्य पूर्वस्यां अयान्तरे महाविदेहे यै कञ्चो नाम चकाराक्षिरेनञ्चभूविभागस्यो रित्रयः

प्रज्ञप्तः, सर्वात्मना विजेतव्यश्चास्तिनामिति विजयः अनादिप्रगल्भनिपतितेयं संज्ञा तेनेदमन्यर्थमात्रदर्शनं न तु
 साक्षात्प्रवृत्तिनिमित्तोपदर्शनमिति, उत्तरदक्षिणाभ्यामायतः पूर्वोपरविस्मीर्णः पत्यङ्गमंस्थानमंस्थितः आयतचतुरस्र-
 त्वात्, गङ्गासिन्धुभ्यां महानदीभ्यां नैताद्वयेन च पर्वतेन गङ्गाभागप्रविभक्तः पट्स्वण्डीकृत इत्यर्थः, एवमन्येऽपि
 विजया भाव्याः, परं शीताया उदीच्याः कच्छादयः शीतोदाया याम्याः पक्ष्मादयो गङ्गासिन्धुभ्यां योढा
 कुताः, शीताया याम्या वच्छादयः शीनोदाया उदीच्या वप्रादयो रक्षाकपतीभ्यामिति, उत्तरदक्षिणायनेति
 विवृणोति-पोऽश योजनसहस्राणि पञ्चयोजनगतानि द्विनवत्यधिकानि द्वी चैकोनविंशतिभागौ योजनस्यायामेन,
 अत्रोपपत्तिर्यथा-विदेहप्रितारात् योजन ३२६८४ कला ८ रूपात् शीतायाः शीतोदाया वा विष्कम्भो योजन ५००
 रूपः शोध्यते, नेपस्यार्धे लभ्यते यथोक्तं मानं, इह यद्यपि शीनायाः शीतोदाया वा समुद्रप्रदेशे एव पञ्चयोजनयो-
 जनप्रमाणो विष्कम्भोऽन्यत्र तु हीनो हीनतरत्वापि कच्छादिधिजयमभीषे उभयकूलवर्षिणो रमणप्रदेशावधिकृत्य
 पञ्चयोजनगतप्रमाणो विष्कम्भः प्राप्यत इति, प्राचीनप्रतीचीनेति विवृणोति-द्वे योजनगतं त्रयो-
 दशोत्तरे किञ्चिद्दूने, अत्राप्युपपत्तिर्यथा-इह महापिदेहेषु रेचकुल्लत्तगुरुमेरुभट्टशालवनपक्ष्मकारपर्वताङ्गतरनदीवनमु-
 ख्यतिरेकेणान्यत्र मर्वन विजयाः, ते च पूर्वोत्तरपितृताम्बुन्यभिस्तागाः, तत्रैकस्मिन् दक्षिणभागे उत्तरभागे वाऽष्टौ
 वक्षस्कारगिरयः, एरुल्लस्य पृथुलं पंचयोजनगतानि, मर्वनक्षस्कारपृथुलमीलने नत्वारि योजनमल्लग्राणि, जन्तरनप्रश्च

भद्र ऐकैकस्यान्तरनया प्रिकम्भः पंचविंशं योजनगतं ततः सर्वान्तरनदीपश्रुत्यभीलने जातानि सप्त शतानि पंचा-
शदधिकानि ७५०, द्वे च वनगुले एकैकस्य वनमुग्नस्य पृथुत्वमेकैकविंशच्छतानि द्वारिगल्यधिकानि २९२२, उभय-
पृथुत्वाभीलने जातानि अष्टापन्नाशच्छतानि ननु अत्वारिजदधिकानि ५८४४, मेरुपृथुत्वं दशनहस्त्राणि १००००, पुरो-
परनद्रशालवनयोगायामधपुध्वत्वारिजतलहस्त्राणि ४४०००, सर्वभीलने जातानि चतुःषष्टिमहस्त्राणि पंचशतानि चतुर्न-
वत्यधिकानि ६४५९४, एतजान्मूढीपविनारात् गोध्यते, गोधिते च सन्ति जातं श्रेणं पंचत्रिंशत्सहस्त्राणि चत्वारि
शतानि पञ्चशराणि ३५४०६, एकैकसिंघ दक्षिणे उत्तरे वा भागे विजयाः पोटुग, ततः पोटुगभिर्भागे द्वे तल्लगानि
द्वारिगतिगतानि किंिद्वुनयोदगाधिकानि २२१३, त्रयोदशस्य योजनस्य पोटुगानुर्दशभागत्मात्मकत्वात्, एता-
यने एकैकस्य विजयस्य सिक्कम्भः । अयं च भरतयद्वैताद्वयेन द्विभाकृत इति तत्र नं विप्रपुराद—‘कच्छरम जगित्यादि,
तच्छ्रुत्य त्वापस्य रनुमध्यदेशभागे देवायः परमतः प्रवृत्तः, यः कच्छं विजयं द्विधा विभजंरन्निप्रति, नथथा-रन्नि-
प्रादेकच्छं योजनार्देकच्छं च, जगद्वेदो उभयोन्मुखकवतायोतनायो । दक्षिणादेकच्छं स्थानतः पृच्छताद—‘कस्त्रि ज—’
नित्यादि, क भरन्त ! जन्मद्वये द्वौगे महाविदेनान्नि यौ दक्षिणादेकच्छो नाम विजयः प्रजमः ?, गौनम ! देवाश्च-
परंराय दक्षिणत्वा शीतारा मक्षनया उत्तरस्यां विप्रहृष्टस्य राजन्कारपर्येतस्य पश्चिमायां मान्यवतो यश्चकारपर्येतस्य
पूर्येणां अगस्त्यरे जन्मद्वये द्वौगे यामद् दक्षिणादेकच्छो नाम विजयः प्रवृत्तः, उत्तरेत्यादिभिर्नेपणद्वयं प्राग्भद्र बोधं,

अष्टौ योजनसहस्राणि द्वे च एकसप्तत्युत्तरे योजनशते एकं चैकोनविंशतिभागं योजनस्यायामेन, एतदङ्गोत्पत्तिश्च षोड-
 शसहस्रपञ्चशतद्विनवतियोजनकलाद्वयरूपात् कच्छविजयमानात् पंचाशद्वयोजनप्रमाणे वैताड्यव्यासेऽपनीते ततोऽ)-
 र्द्धीकृते भवति, शेषं प्रागवद् अयं च कर्मभूमिरूपोऽकर्मभूमिरूपो वेति निर्णेतुमाह—‘दाहिणः’ इत्यादि, दक्षिणार्द्ध-
 भरतप्रकरण इत्येदं निर्विशेषं व्याख्येयं, अत्र मनुजस्वरूपं पृच्छति—‘दाहिणः’ इत्यादि, कण्ठ्यं, अथास्य सीमाकारिणं वैताड्य
 इति नाम्ना प्रतीतं गिरिं स्थानतः पृच्छति—‘कहि ण’ मित्यादि, स्पष्टं, नवरं द्विधा वक्षस्कारपर्वतो—माल्यवच्चित्रकूटव-
 क्षस्कारौ स्पष्टः, इदमेव समर्थयति—पूर्वया कोट्या यावत्करणात् ‘पुरत्विमिहं वक्खारपघयं पच्चत्विमिह्याए कोडीए
 पच्चत्विमिहं वक्खारपघयं’ इति बोध्यं, तेन पौरस्त्यं वक्षस्कारं—चित्रकूटं नामानं पाश्चात्यया कोट्या पाश्चात्यं वक्ष-
 स्कारं—माल्यवन्तं, अत एव द्वाभ्यां कोटिभ्यां स्पष्टः, भरतवैताड्यसदृशकः रजतमयत्वात् रुचकसंस्थानसंस्थितत्वाच्च,
 नवरं द्वे वाहे जीवा धनुःपृष्ठं च न कर्तव्यमवक्षेत्रवर्तित्वात्, उन्मन्नभागश्च न भरतवैताड्यसदृश इत्याह—विजयस्य
 कच्छादेर्यो विष्कम्भः—किंचिदूनत्रयोदशाधिकद्वाविंशतिशतयोजनरूपत्वेन सदृश आयामेन, कोऽर्थः?—विजयस्य यो
 विष्कम्भभागः सोऽस्यायामविभाग इति, विष्कम्भः—पंचाशद्वयोजनरूपः, उच्चत्वं—पंचविंशतियोजनरूपं उद्धेधः—पंचविं-
 शतिकोशात्मकस्तथैव—भरतवैताड्यवदेत्यर्थः, उच्चत्वस्य प्रथमदशयोजनातिक्रमे विद्याधरश्रेण्या तथैव, नवरमिति
 विशेषः पंचपंचाशत् २ विद्याधरनगरावासाः प्रज्ञप्ताः, एकैकस्या श्रेणौ—दक्षिणश्रेणौ उत्तरश्रेणौ वा, भरतवैताड्ये तु

दक्षिणतः पश्चादुत्तरतस्तु पट्टिनगराणीति भेदः, आभियोग्यश्रेणी तथेवेति गम्यं, कोऽर्थः?—विद्यापरश्रेणिभ्यामुक्तं
द्वययोजनातिक्रमे दक्षिणोत्तरभेदेन द्वे भरतः, अत्रानिष्ठागतत्वं सर्वैतादृशाभियोग्यश्रेणिविशेषमाह—उत्तरदि हस्याः
आभियोग्यश्रेणयः गीताया नदानद्या ईगानस्य—द्वितीयकल्पेन्द्रस्य जेपाः—शीतादक्षिणस्याः शक्रस्य—आद्यकल्पेन्द्रस्य,
किमुक्तं भवति?—गीताया उत्तरदिशि ये निजयन्तादृशास्तेषु चा आभियोग्यश्रेणयो दक्षिणगा वा उत्तरगा वा ताः
तयोः गौचर्मन्त्रस्थेति, यदुच्यते चान विजयमस्तिनर्वयतादृश्यश्रेण्यपेक्षया द्रष्टव्यं, अथ कृटानि यत्तज्ज्यानीति तदुदे-
नमाह—‘कृटा’इति, व्यक्तम्, अथ तज्जगान्याह—‘मिद्वे’इत्यादि, पूर्णस्यां प्रथमं सिद्धायतनकूटं, ततः पश्चिमदिगम-
रगम्येनाग्नयद्यायि कृटानि गच्छन्ति, तद्यथा—द्वितीयं दक्षिणकच्छार्द्रकूटं, तृतीयं गण्डप्रपातगुहाकूटं चतुर्थं
माणीति पट्टेन्द्रेने गदमगुदायोगचारात् माणिभद्रकूटं शोयं व्यक्तं, परं विजयन्तादृशेषु मण्यनि द्वितीयाष्टमकूटे
म्यस्वदभिगोशरादेविजयनननामके यथा द्वितीयं दक्षिणकच्छार्द्रकूटं अष्टममुत्तरकच्छार्द्रकूटं इत्यगलि भरतयतादृश-
कूटनमनानमनीति । अथोत्तरार्द्रकच्छं प्रश्नयति—‘कृदि गं नित्यादि, व्यक्तं, तथैव दक्षिणार्द्रकच्छादृश्यं गायलिग-
जगनीति. तथैतदन्तर्यस्तिन्धुगुण्डं चकव्यमित्याह—‘कृदि गं नित्यादि, व्यक्तं, परं नित्यः—कृटकः, लाघवागर्थम-
तिरेक्षमाह—‘भरतनिन्धुगुण्डनरिमं मयं जेजगं’ इत्यादि, मयं गतार्थं, गद्गागमेन व्याख्यातत्वात्, तथैव कृष्णक-
टरकव्यमाह—‘कृदि गं नित्यादि, प्राग्वत्, अथ गद्गागुण्डप्रक्षानार्थमाह—‘कृदि गं नित्यादि, विष्णुगुण्डगमो निर्दि-

शेषः सर्वोऽपि वाच्यः, परं ततो गङ्गानदी खण्डप्रपातगुहाया अघो वैताङ्गं विभिद्य दक्षिणे भागे शीतां समुपसर्पतीति,
 ननु भरते नदीमुख्यत्वेन गङ्गामुपवर्ण्य सिन्धुरुपवर्ण्य मा वर्ण्यते इति कथं व्यत्ययः?, उच्यते,
 इह माल्यवद्धक्षस्कारतो विजयप्ररूपणायाः प्रक्रान्तत्वेन तदासन्नत्वात् सिन्धुकुण्डस्य प्रथमं सिन्धुप्ररूपणा ततो गङ्गाया
 इति । अथ केनार्थेन भदन्त ! एवमुच्यते कच्छो विजयः कच्छो विजयः?, गौतम ! कच्छे विजये वैताङ्गस्य दक्षि-
 णस्यां शीताया महानद्या उत्तरस्यां गङ्गायाः महानद्याः पश्चिमायां सिन्धोर्महानद्याः पूर्वस्यां दक्षिणाद्धेकच्छविजयस्य
 बहुमध्यदेशभागे-मध्यखण्डेऽत्रान्तरे क्षेमानाम्ना राजधानी प्रज्ञप्ता, विनीताराजधानीसदृशी भणितव्या, विनीता-
 वर्णकः सर्वोऽप्यत्र वाच्य इत्यर्थः, तत्र क्षेमायां राजधान्यां कच्छो नाम-राजा षक्रवर्त्ती समुत्पद्यते, कोऽर्थः?—यस्तत्र
 पट्टखण्डभोक्ता समुत्पद्यते स तत्र लोकैः 'कच्छ' इति व्यवह्रियते, अत्र उत्तमाननिर्देशेन सर्वदापि यथासम्भवं षक्र-
 वर्त्त्युत्पत्तिः सूचिता, न तु भरत इव चक्रमर्त्युत्पत्तौ काठनियम इति, 'महयाहिमवन्ते'त्यादिकः सर्वो ग्रन्थो वाच्यः
 यावत्सर्वं भरतस्य क्षेत्रस्य ओअवर्णमिति—साधनं स्वायत्तीकरणं भरतस्य चक्रिण इति शेषः, निष्क्रमणं-प्रव्रज्याप्रात-
 पत्तिस्तद्वर्जं भणितव्यं, भरतचक्रिणा सर्वविरतिर्गृहीता कच्छचक्रिणस्तु तद्ग्रहणेऽनियम इति, क्रियत्पर्यन्तमित्याह—
 यावद् भुङ्क्ते मानुष्यकानि सुरानि, अथवा कच्छनामधेयश्चान कच्छे विजये देवः पत्न्योपमस्थितिकः परिवसति
 तेनार्थेन गौतम ! एवमुच्यते-कच्छराजस्वामि रूत्वात् कच्छदेवाधिष्ठितत्वाच्च कच्छविजयः २ इति, यावन्नित्य इत्यन्त-

स्काराणां च तुल्यायामत्वात्, तेन तत्करणं प्राग्देव, विष्कम्भे तु पत्र योजनगतानीति विशेषतेन, ननु तानि कथ-
मिति, उच्यते, जम्बूद्वीपपरिमाणविष्कम्भात् पणवतिसहस्रेषु अधितेषु अवशिष्टानि चत्वारि सहस्राणि एकस्मिन्
दक्षिणभागे उत्तरे वाऽष्टौ वक्षस्कारगिरयस्ततोऽष्टभिर्भज्यन्ते, ततः समद्यते वक्षस्काराणां प्रत्येकं पूर्वोक्तो विष्कम्भः,
इह हि विदेहेषु विजयान्तरनदीमुखवनमेवादिव्यतिरेकेणान्यत्र सर्वत्र वक्षस्कारगिरयस्ते पूर्वापरिस्वृताः सर्वत्र तुल्य-
विस्तारास्ततोऽस्य करणस्यावकाशः, तत्र विजययोऽत्रकपृथुत्वं पञ्चत्रिंशत्सहस्राणि चत्वारि शतानि षडुत्तराणि ३५४०६,
अन्तरनदीपट्टकपृथुत्वं सप्त शतानि पञ्चागढधिकानि ७५० मेरुविष्कम्भपूर्वापरभद्रशालयनायामपरिमाणं चतुःपञ्चाश-
त्सहस्राणि ५४००० मुरावनद्वयपृथुत्वमष्टापयागच्छतानि चतुश्चत्वारिंशदधिकानि ५८४४, सर्वमीलने जातानि पण-
वतिसहस्राणि ९६००० इति, तथा नीलवद्वर्धपरपर्वतसमीपे चत्वारि योजनशतान्यूर्ध्वोच्चत्वेन चत्वारि गव्यूतगतानि
उद्धेनेन तदनन्तरं च मात्रया २-क्रमेण २ उत्सेधोद्धेधपरिचुद्धा परिवर्द्धमानः २, यत्र यामदुस्यत्वं तत्र तच्चतुर्थभाग उद्धेध
इति द्वाभ्यां प्रकाराभ्यामधिकतरोऽभवन्नित्यर्थः, शीतामहानद्यन्ते पंचयोजनशतान्यूर्ध्वोच्चत्वेन पंचगव्यूतगतान्युद्धेधेन,
अत एवाश्वरुन्धसंस्थानमस्थितः प्रथमतोऽनुत्पत्त्यात् क्रमेणान्ते तुल्यत्वात्, सर्वरत्नमयः, शेषं प्राग्वत् । अथास्य शिर-
रसौभारमयमावेदयति—‘चित्तकूटस्य ण’मित्यादि, व्यक्तं, अथात्र कूटसद्व्याथं पृच्छति—‘चित्तकूट’इत्यादि, पदयोजना
मुलभा, भानार्थस्वयम्—परस्परमेतानि चत्वार्यपि कूटानि उत्तरदक्षिणभागेन समानि—तुल्यानीत्यर्थः, तथाहि—प्रथमं

मिच्छायतनकूटं द्वितीयस्य चित्रकूटस्य दक्षिणस्यां चित्रकूटं च मिच्छायतनकूटस्योत्तरस्यां, एवं प्राक्तनं प्राक्तनं अमेत-
नाद् अमेतनादक्षिणस्या अमेतनममेतनं प्राक्तनात् २ उत्तरस्यां ज्ञेयं, तद्विं शीतानीलवतोः कस्यां द्विदि श्मानीत्याह-
प्रथमकं गीताया उत्तरतः चतुर्थकं नीलानी उर्ध्वपर्यंतस्य दक्षिणत इति, सूत्रपाठोक्तक्रमव्यात् द्वितीयं चित्रनामकं
प्रथमादनुत्तरं ज्ञेयं, तृतीयं कच्छनामकं चतुर्थादुर्ध्वं ज्ञेयमिति, चित्रकूटादिषु वक्षरकारेभ्यो गूढनामनिर्देशे पूर्वेषां
सम्प्रदाय-नर्गोनाद्यं सिद्धायतनकूटं मद्धानदीनभीपतो गण्यमानत्वाद् द्वितीयं स्वसारक्षरकारनामकं तृतीयं पाश्चात्य-
विजयनामकं चतुर्थं प्राच्यविजयनामकमिति, अथास्य नामार्थं प्ररूपयति-‘एतद्य ण’मित्यादि, अत्र चित्रकूटनामा
देवः परितनति चयोगाच्चित्रकूट इति नाम, जस्य राजधानी मेगेरुसन्तः गीताया उत्तरदिग्भाविबद्धरकाराभियतित्वात्,
परममेतनेपनि वक्षरकारेण यथानुसंगं वाच्यमिति ॥ गतः प्रथमो वक्षरकारः, अधुना द्वितीयविजयप्रश्नारम्भः-

कदि नं भयो! अनुशीतो क्षीो मशिरिदे वासे सुरच्छे जामं रिजद पन्जले, गोनाम! नीजण मपानर्दण रभरेण जीनर-
ः जस्य गान्धरारण्यम श्रद्धिमेज गालाई मशान्दं पञ्चयिनेनं चित्तहृन्म वान्तराजनामस्य पुरस्मिनेनं पत्न्य ण चम्पुलीरे
क्षीरे मशिरिदे वासे सुरच्छे जामं रिजद पन्जले, उपर्यदिनायग गेदेर गन्ते विनाग तदेत मुकुटे रिण, जगदे क्षेत्रगुम
रादन्तरी सुरच्छे सपा मपुराजद गेदेर ननं । कदि न मन्ते! कनुरीतं २ मशान्दिदे वासे गालावर्जदे वान्तेप, गो
सुरच्छे रागण्य पुरस्मिनेनं उपर्यदुग्म रिणस्य पञ्चयिनेन जीलवज्यमम वान्धरारण्यमम श्रद्धिमेज पन्ध जं चम्पु-

रीवे दीवे महाविदेहे वासे गाहावइकुडे णामं कुण्डे पणत्ते, जहेव रोहिअंमारुण्डे तेहेव जाव गाहावइदीवे भवणे, तस्स णं गाहावइस्स
 कुण्डस्स दाहिणिहेण तोरणेण गाहावइं महाणइं पडूडा समानीं सुकच्छमहाकच्छविअणं दुडा विषयमाणीं २ अट्ठावीसाणं भलि-
 लामहरसेहिं समग्गा दाहिणेणं सीअं महाणइं समत्पेइ, गाहावइं णं महाणठं पवहे अ मुहे अ मत्त्वत्थ समा पणवीस जोअणसयं
 विक्कयम्भेणं अउइआइं लोअणाइ उव्वेहेणं उभओ पासिंदोहि अ पउमपरवेइआहिं दोहि अ वणमण्णेहिं जाव दुण्डवि वण्णओ
 इति । कहि णं भन्ते ! महाविदेहे वासे महाकच्छे णामं विज्जे पणत्ते !, गोअमा ! णीलवन्तस्स वासहरपव्वयस्स दाहिणेणं
 सीआणं महाणइं उत्तरेण पम्भूइस्स वस्सहारपव्वयम्स पवत्तिमेण गाहावइं महाणइं पुरत्तिमेणं एत्थ णं महाविदेहे वासे
 महाकच्छे णामं विज्ज पणत्ते, सेस जहा कच्छविजयस्स जाव महाकच्छे इत्थ वेवे महिदीणं अट्ठो अ भाणिअंओ ।
 कहि णं भन्ते ! महाविदेहे वासे पम्भूइ णाम वस्सहारपव्वय पणत्ते !, गोअमा ! णीलवन्तस्स वत्तिमेणं सीआणं महाणइं
 उत्तरेणं महाकच्छस्स पुरत्तिमेणं कच्छावइं पवत्तिमेणं एत्थ णं महाविदेहे वासे पम्भूइ णामं वस्सहारपव्वय पणत्ते, उत्तरदा-
 हिणायणं पाईणपडीणविन्दिण्णे सेस जहा चित्तूइस्स जाव आसगन्ति, पम्भूइ चत्तारि कूडा पं० तं०-मिद्धायणकूडे पम्भू-
 कूडे महाकच्छकूडे कच्छावइं एव जाव अट्ठो, पम्भूइ इत्थ वेवे महद्विणं पत्तिजोसमिदिणं पत्तिवमइ, से तेणद्वेणं गोयमा !
 एव बुअइ । कहि णं भन्ते ! महाविदेहे वासे कच्छगावती णाम विज्ज पं० ? , गो० ! णीलवन्तस्स दाहिणेणं मीजाणं महाणइं
 उत्तरेण दहावतीणं महाणइं पवत्तिमेण पम्भूइस्स पुरत्तिमेणं एत्थ ण महाविदेहे वासे कच्छगावती णामं विज्ज पं० उत्तरदा-
 हिणायणं पाईणपडीणविन्दिण्णे सेस जहा कच्छस्स विज्जस्स जाव कच्छगावइं अ इत्थ वेवे, कहि णं भन्ते ! महाविदेहे वासे

રક્ષાપદે કુલે ગામ કુલે વગરે, ગોવત્સા ! ગામગમ તિત્તમ પચ્ચિયેન તત્તગારેન તિત્તમ પુચ્ચિયેન ગોવત્સામ
સન્નિયે તિત્તે દત્ત નં મહાપિરે વામે રક્ષાપદે કુલે ગામ કુલે ૫૦ મેમ તત્ત ગામપદે કુલમ તત્ત તિત્તે, તમ નં રક્ષા-
પદે કુલમ પચ્ચિયેન તોરેન રક્ષાપદે મહાપદે વૃક્ષ મમત્તી કલ્યાણે પાતે તિત્તે તુલ તિત્તમગી ર ગચ્ચિયેન શ્રીમ
મમત્તે મમ વેડ, મેમ તત્ત ગાદારેન । કલિ ન મન્ને ! મહાપિરે તમે આતે ગામ તિત્ત વગરે, ગોવત્સા !
લીલ્લત્તમ ગામદરગમ્મ વચ્ચિયેન શ્રીમત્ત મહાપદે તત્તેન તલિત્તમ તમત્તવત્તમ પચ્ચિયેન રક્ષાપદે
મમત્તેન વચ્ચિયેન । તત્ત નં મહાપિરે તમે આતે ગામ તિત્ત વગરે, મેમ તત્ત કલ્લમ તિત્તમ દત્ત ।
તલ્લત્તમ તિત્તમ પચ્ચિયેન ગામ તિત્તમ તિત્તમ તુલિયેન તત્ત ન મહાપિરે તમે તલિયેન શ્રીમત્ત કુલેન
તત્તે, તલ્લત્તિત્તમ વૃક્ષમ ગોવત્સામ મેમ તત્ત તિત્તમ તત્ત તિત્તમ તત્ત તલિયેન તમ તમત્તવત્તમ
વૃક્ષ, ગોવત્સા ! વગરે તત્ત તત્ત તિત્તમ તત્ત ગામત્તિ, તલિયેન ત મન્ને ! તત્ત તત્ત
મમત્ત તત્તે તત્તે । કલિ ન મન્ને ! મહાપિરે તમે તત્ત તલિયેન તલિયેન તમત્તે, તમ તત્ત વૃક્ષમત્તમ
ગોવત્ત તત્તેન તલિયેન તુલિયેન, તલ્લત્તેન પચ્ચિયેન તત્ત તિત્ત વગરે, તત્ત તલ્લત્તમ તિત્ત
તત્ત તલિયેન તત્ત તલ્લત્તે રક્ષાપદે વૃક્ષમ, મેમ તલ્લત્તે । તલિયેન તલિયેન તલિયેન તલિયેન
તલિયેન તલિયેન, ગોવત્સા ! મંત્રાત્તમ તુલિયેન પુનઃતિત્તમ તલિયેન ગોવત્સમ તલિયેન તલિયે, તત્ત નં તલ-

वई जान कुण्डे पणत्ते तं चेय गाहागइणउपमाण जाय भंगलात्तपुस्सलात्तविजये दुहा अभयमाणी २ अयसेस त चेय ज चेय गाहा-
 वईण । कटि णं भन्ते ! महाविदेहे वासे पुस्सलायत्ते णाम विजाण पणत्ते १, गोअमा ! णीलअन्तस्स दाहिणेणं सीआण उत्तरेणं पंक्कअण्डे
 पुरथियेणेणं एवमेलम्म वस्सरापरअयस्स पवथियेणेण, एत्थ ण पुस्सलायत्ते णामं विजाण पणत्ते जहा इअउविजाण तहा भाणिअअं
 जाव पुस्सले अ इत्थ देवे महिट्ठिण पलिओमाट्ठिण परिअसइ, से णणट्ठेणं० कट्ठिण भन्ते ! महाविदेहे वासे एगसेले णामं अस्समा-
 रपअण पं० १, गो० ! पुस्सलायत्तचक्कवट्ठिविजयस्स पुरथियेणेण पोस्सलातीनक्कट्ठिविजयस्स पवथियेणेणं णीलअन्तस्स इक्खियेणेणं
 सीआण उत्तरेण, एत्थ ण एगसेले णाम वस्सरापरअण पणत्ते णित्तकूढगणेण नेअवो चाय देवा आमअन्ति, चत्तारि दूअ, तं०-
 सिद्धाययणकूडे एगसेलकूडे पुस्सलायत्तकूडे पुस्सलायई कूडे, कूआण तं चेय पक्कसइअं परिमाण जाय एगसेले अ देवे महिट्ठिण ।
 कटि ण भन्ते ! महाविदेहे वासे पुस्सलायई णाम चक्कट्ठिविजाण पणत्ते १, गोअमा !, णीलअन्तस्स इक्खियेणेण सीआण उत्तरेणं
 उत्तरिहस्स सीआणुहवणस्स पवथियेणेण एगसेलस्स वस्सरापरअयस्स पुरथियेणेण, एत्थ ण महाविदेहे वासे पुस्सलायई णामं विजाण
 पणत्ते, उत्तरदाहिणाथए एवं जहा कच्छविजयस्स जाव पुस्सलायई अ इत्थ देवे परिअसइ, एणट्ठेणं० । कट्ठिण भन्ते ! महा-
 विदेहे वासे सीआण महाणईण उत्तरिदे गीआमुदणने णामं वणे पं० १, गोअमा ! णीलअन्तस्स इक्खियेणेण सीआण उत्तरेण पुरथिय-
 मलवणसगुहस्स पवथियेणेण पुस्सलायत्तचक्कट्ठिविजयस्स पुरथियेणेण, एत्थ ण सीआमुदणने णाम अणे पणत्ते उत्तरदाहिणायए
 पार्दणपंडीणमिण्ठिणे मोलमगोअणमएस्साइ पक्क य पाणअण लोअणमण दोणि अ एण्णमीमइमाण लोअणस्स जायमेणं
 सीआण महाणईण अन्तेणं दो लोअणसइस्साइ नय य नायीसे लोअणसए विस्सन्तेण तणन्तरं च णं मायाए २ परिदायमाणे २

जीवन्मृत्यागदृष्टत्वात्तेन त्वं पृथुवीर्यभागं लोकात्म विभवेनेति, से न एवाप पात्रगरोद्भाप एतेन य यत्रमण्डेण
नगरिदित्तिं पञ्चओ मीमांसुएवमन् जार देवा आमगन्ति, एवं उत्तरिदं पास समन । विजया मणिभा । रायहाणीभो
इमाजो—सोता १ नोनपुस २ वेन, रिटा ३ रिट्टपुग ४ गहा । गगी ५ संजुमा ६ अपिज, दोमती ७ पुडदीगिणी ८ ॥ १ ॥
सोत्त निन्तारगेतीओ तादृभाओ अभिओमेतीओ नमओ इमाओ ईयाणम्, मजेमु विण्णुसु कन्तातत्रया जार गट्टो
रायओ मरिगतामता विण्णुसु नोत्तमणं रत्ताएवत्तत्रया पार वूडा चत्तारि ३ पारमणं पण्णं गाहापद-
वत्तत्रया पार अभओ पाभि दोत्ति पञ्चमवरोद्भापि रत्तमण्डेदि अ पण्णओ (सूतं १५)

‘कहि णं नित्यादि, नरे सुगमं कन्तुल्यवक्तव्यत्वात्, नरं रोमपुग राजधानी सुरुच्छस्तर राग चक्रस्ती ममु-
तायने, विजयमाधनारिकं नथेन नथे वक्तव्यमिति शेषः । उक्तः सुरुच्छः, अथ प्रथमान्तरनयनरः—‘कहि णं
मन्ते’ इत्यादि, क नदन् । जम्भरीणे द्वीपे महाविदेहे तं प्राहावत्या अन्तरनथाः पुण्डं—प्रभाम्यानं प्राहाकनी-
पुण्डनाम पुण्डं प्रजसन् । गोतम ! सुरुच्छस्य विजयस्य पूर्व्यां महाकच्छस्य विजयस्य पश्चिमायां नीलवतो वर्ष-
पर्वतस्य दक्षिणाले निनगे, अत्र—नाभीपिण्डेऽधिरूपे मधुमी तेन निनगानमीपे उत्पद्यते, अत्र जम्भरीणे द्वीपे महा-
विदेहे तं प्राहावीपुण्डं प्रजसं, यथैव रोहितांगपुण्डं तथेदमपि विनत्यधिरूपतयोऽनायामपि कम्भमिल्यादि-
रीया ज्ञेयं, किञ्चान्येनानि याद—यादू प्राहावतो द्वीपं भानं वेति, उपपन्नं वेतन्, तेनार्थेन गृह्यमपि भावनीयम्,

तथाहि—‘से केणेट्ठेणं भन्ते ! एवं बुच्चइ गाहावर्द्धं दीवे ? गोअमा ! गाहावर्द्धं दीवे णं बहइ उप्पलाइं
 जाव सहस्रपत्ताइं गाहावर्द्धं दीवमसण्णभाइं ममण्णणाइं’ इत्यादि, अगाम्माद्या नदी प्रवहति तामाह—‘तस्म णं मित्यादि
 व्यक्तं, नवरं ग्राहाः—तन्नुनामानो जलचरा महाकायाः मन्त्यस्यामिति ग्राहाप्रती, मनुष्यप्रत्यये मस्य वन्वे इीप्रत्यये
 रूपसिद्धिः दीर्घत्वं चाराकृतिगणत्यात् ‘जनलिरादिवहुस्वरगरादीनां मता’ (श्रीसिद्ध. ० अ० ३ पा० २ सू० ७८) वित्य-
 नेन, महानदी प्रव्यूहा नती मुरुच्छमहाकच्छौ विजयां द्विधा विभजन्ती २ अष्टाविंशत्या नदीसदृशैः समग्रा—महिना
 दक्षिणेन भागेन—मेरोर्दक्षिणदिशि शीतां महानदीं समुपनर्ति, अथास्य पिङ्गरुग्भादिक्रमाह—‘गाहावर्द्धं णं मित्यादि,
 ग्राहावती महानदी प्रवहे—ग्राहानतीकुण्डनिर्गमे मुने—गीताप्रदेशे च सर्वेन मुत्तमवयवयोरन्यत्रापि स्थाने समा—सम-
 विस्तरोद्बेधा, एतदेव दर्शयति—पंचविंशत्यधिकं योजनगतं पिङ्गरुग्मेन, अर्द्धवृत्तीयानि योजनान्युद्देशेन, सपादशन-
 योजनाना पंचाशत्तमभागे पृथ्वा एव लाभात्, पृथुत्वं च प्रागत्, तथाहि—महानिर्देशे तु कुरुमेरुभद्रशालविनयवज्र-
 स्कारमुत्तमव्यतिरेकेणान्यत्र गर्वचान्तरनयः, ताद्य पूर्वापरविरुद्धतास्तु च विस्तारप्रमाणाल्लन एव तत्करणावकाशः,
 तत्र मेरुविष्कम्भपूर्वापरभद्रगालयनायामप्रमाणं चतुःपंचाशत्सहस्राणि त्रिजय १६ पृथुत्वं पंचविंशत्सहस्राणि चतुः-
 शतानि पञ्चुत्तराणि वक्षस्कार ८ पृथुत्वं चत्वारि सहस्राणि मुराननद्य २ पृथुत्वं ५८४४, सर्वमीलनेन नवनवतिसह-
 स्राणि दे शते पंचाशदधिके, एतज्जम्बूद्वीपपिङ्गरुग्मलक्षान्त्रोध्यते शोधिते च जातं सप्तशतानि पंचाशदशानि, एतच्च

द्वितीये इत्येते वा भागेऽन्तरगतः पठ नन्वीति यद्विभिन्नाने कः प्रत्येकमन्तरतरीनामुक्तो विद्वत्तः उचि, आया-
नस्य विजयानामप्रमाणमित्यतस्तस्मादन्तरतरीगुणत्वाना नमायामकृत्वात्, ननु 'आयया नल्लिया भो मायुमल्लोभि
मंति ॥ ३० ॥ एतयात्मीन सारम्भा आयायो होत नरचरिजाणं' इति उचनान् कथमितं मन्त्रे? इत्यने,
इदं पठनं भगवतादिनासायं, तेन यथा तत्र नदीनारत्यान्तरितानुपत्तापुरात्वर्यं होतारुहरणमाश्रयणीयं तया-
ऽगमि, नर भीमल्यनिरिपादाः क्षेममगानरुनौ जंघुर्गिषाधिकारे एताश्च प्राङ्गानीप्रमुत्ता नयः नर्भो अपि न वि-
हन्त्याद्विनिर्मेयीनामोतोदायाः प्रोक्ते च तुल्यप्रमाणविद्वत्प्रोक्तेषा उच्युत्वा यत्पुनर्भातक्षीनपुनरुक्तग्रांथिहा-
म्योनेदीनां द्वितीये द्विगुणित्वारं ज्ञापयानयन्तः प्रोक्तुः यथा तन्मदीये गेहिनां गार्गेदिनागुणी दृष्टाव्यव्यवृत्तानां
प्राङ्गारत्यादीनां च द्वादशानानन्तरनदीनां नार्गेण चोदयानां नदीनां प्राङ्गारिद्वम्भा द्वादशयोजनानि मादोनि
उक्तेषः प्रोक्तेषु ननु प्रोक्ते प्राङ्गारत्यादीनां च सदानदीप्रदेशे विद्वत्प्रोक्ते योजन १०५ इत्येते योजन २ योजन २
इति तत्र पार्थिवरिरोधि, यत्नर्भैरुक्तः "आत्तुल्यनिर्माणेन प्रत्ययोनोर्दिशोऽभिहित" इति हतं न नमस्तिन्नम्,
एतन्मन्त्रोऽपि तुल्यनिर्माणरात्रिप्रायो उच्योने रत्ने, उभयत्रापि नचं तु नर्भित्ते विद्वन्नि, किंच-आसा मयैर
ननरितान्त्रो नाममरतुल्यमनुकृता, नयादि-आसां विद्वत्प्रमाणं उभयपार्थिवनिर्माणे विजययोरपि विद्वत्प्र-
माणं न्यादिप्रमाणं न नमस्तिन्नम् इत्यमिति, प्रोक्ते प्रत्ययत्वाद- "तदि नमिन्यादि,

स्पष्टं, नवरं यावत्पदात् 'तत्थ णं अरिद्वाए रायहाणीए महाकच्छे णामं गया समुप्पज्जाइ, महया हिमवन्त जाव सघं
 भरहोअवणं भाणिअणं, णिक्खमणवज्जं सेमं भाणिअणं, जाव भुंजइ माणुस्सए सुहे, महाकच्छणामधंजे' इति ग्राह्यं,
 ईदृशेनाभिलापेनार्थो महाकच्छगन्दस्य भणितव्यः । सम्प्रति ब्रह्मकूटप्रश्नः—'कहि ण'मित्यादि, सर्वं व्यक्तं, ब्रह्मकू-
 टनामा द्वितीयो वक्षस्कारः चित्रकूटातिदेशेन यावत्पदादायामसूत्रादिकं भूमिरमणीयसूत्रान्तं च सर्वं वाच्यम् । अथात्र
 कूटवक्तव्यतामाह—'ब्रह्मकूडे चत्तारि कूडा' इत्यादि, व्यक्तं, नवरं एवं चित्रकूटवक्षस्कारकूटन्यायेन वाच्यं, यावत्क-
 रणात् समा उत्तरदाहिणेणं परुपरंतीत्यादि ग्राह्यं, अर्थो—ब्रह्मकूटशब्दार्थः, 'मे केणेट्ठेणं भन्ते ! एवं चुचइ—ब्रह्मकूडे
 २' इत्यालापकेन उल्लेख्यः, ब्रह्मकूटनामा देवश्चात्र पल्योपमस्थितिकः परिवसति, तदेतनार्येनेति सुगमं । अथ चतुर्थ-
 विजयः—'कहि ण'मित्यादि, व्यक्तं, परं द्रहावत्याः अन्तरनद्याः पश्चिमायां कच्छगावतीविजयः कच्छा एव कच्छकाः—
 मातुकाकच्छादयः सन्त्यस्यामतिशायिन इति 'अनजिरे'ति सूत्रे (श्रीसि० अ० ३ पा० २ सू० ७८) अरादीनामाकृतिगणत्वेन
 सिद्धिः, शेषं प्राग्वत्, अथायमनन्तरोक्तो विजयो यस्याः पश्चिमायां तामन्तरनदीं लक्षयितुमाह—'कहि ण'मित्यादि,
 प्रश्नसूत्रं व्यक्तं, उत्तरसूत्रे आवर्तनाम्नः पूर्वदिग्वर्तिनो विजयस्य पश्चिमाया कच्छावत्या विजयस्य पूर्वस्यां यावद् द्रहावती-
 कुण्डं नाम कुण्डं प्रज्ञप्तं शेषं यथा ग्राहावतीकुण्डस्य स्वरूपाख्यानं ग्राहावतीद्वीपरिमाणभवनवर्णकनामार्थकथनमसुत्रं
 तथा ज्ञेयं, नवरं द्रहावतीद्वीपो द्रहावतीदेवीभवनं द्रहावतीप्रभपद्मादियोगाद् द्रहावतीति नामार्थः समाधिगम्यः, द्रहा-

प्रगाढचन्द्रावयः सन्त्यस्यामिति द्वाद्यती माधनिका प्राग्वत्, अथ यथेयं महानदीं ममुपैति तथाऽऽह—‘तस्मिन्’मित्यादि,
उक्तप्राग्वत्, अथ पञ्चमो विजयः—‘कहि ण’मित्यादि, अक्षम्, अथ तृतीयो वक्षस्कारः—‘कहि ण’मित्यादि, मृत्तममपि व्यक्तं,
नारं द्वितीयसूत्रे हूटानि पञ्चनक्तिकानि—पञ्चदातप्रमाणानीति, अथ षडो विजयः—‘कहि ण’मित्यादि, मृष्टं, पञ्चात्त्या-
मृणीयान्तरनशा इति, अथ तृतीयान्तरनद्यनगरः—‘कहि ण’मित्यादि, प्रायः प्राग्वत्, नारं षडोऽतिग्रमेनारत्यला-
मिति पञ्चात्ती प्राग्वद्गमिष्टिः, अथ सप्तमविजयानगरः—‘कहि ण’मित्यादि व्यक्तं, अथ चतुर्थोऽक्षस्कारः—‘कहि ण’-
मित्यादि, नरं मृष्टं, नारं पुनरुत्तमार्तः सप्तमो विजयः न एव चक्रातिविजेनयतेन चक्रातिविजय इत्युच्यते, एतं
पुनरुत्तमानीचक्रातिविजयोऽपि पेशः, नम्यत्पष्टमो विजयः—‘कहि णं’ भन्ते ! महापिंडे’इत्यादि, प्रकटार्थं,
नारं भीमराजस्य श्रीनामज्ञानया मुगतस्य—अनन्तरसूत्रे वक्ष्यमाणव्यल्पस्य श्रीनामज्ञानदीनीटारूपमभ्यर्त्तिसुख-
रसनस्य पश्चिमावसित्यर्थः, नविणात्वाच्चीनामुत्पन्नानादां नायव्यां स्यादिति अनंतरतः प्रकृण्विति, अमानन्तरमेवोक्तं
श्रीनामज्ञानं नारयणाह—‘कहि ण’मित्यादि, क भन्त ! महापिंडे पं श्रीनाया सप्तमया अनन्तरिगर्त्तिस्रीनायाः
सूत्रे—चतुर्थसूत्रे न श्रीनामुत्पन्नं नाम यत् प्रकृतम्, अथ श्रीनामुत्पन्नेन श्रीनोऽज्ञानमुत्पद्य अन्तरत्येन न
वशिष्टानां श्रीनामुत्पन्नं निरक्तं, नयादि—नयादि मुगतानि—पुनं श्रीनामीत्यतोमेधे १ द्वितीयं श्रीनामिदमयोः २
तृतीयं श्रीनामिदमयोः ३ चतुर्थं श्रीनोऽज्ञानोदरतोः ४ एवमपि आगम्य श्रीनाम इत्येव दर्शयान्, गौतम !

नीलवतो दक्षिणस्यां शीताया उत्तरस्यां पौरस्त्यलवणममुद्रस्य पश्चिमायां पुक्कलावनी शक्रवर्त्ति विजयस्य पृथ्व्यां अत्रान्तरे
 शीता मुखवनं नाम त्वं प्रजसम्, उत्तरदक्षिणायेत्यादि विशेषानि विजयवद्राच्यानि, इह विजयवधस्कारगिर्यन्तरनद्यः
 सर्वत्र तुल्यविस्ताराः चनमुरानि तु नियधममीपे नीलनत्तमीपे चान्यविष्कम्भानि शीताशीतोद्गोभयहूलपांश्च तु पृथुवि-
 ष्कम्भानि जगत्पुनरोधात्, तथाहि—पूर्वस्यामपरस्यां च द्विजि निगशीलवतो वाऽऽरभ्य जगती वक्राया शीतां शीतोदा
 वा प्राप्ता, जगतीमंस्पर्शान्तीनि च मुरानानि, ततस्तदनुरोधाद् दर्शयति—शीतामहानद्यन्ते द्वे योजनमहस्ते नय च द्वाविं-
 शत्यधिकानि योजनगतानि विष्कम्भेन, अत्रोपपत्तिः प्राग्वत्, विजयवधस्काराद्यन्तर्गदीमेन्पृथुत्वपूर्वापरभद्रशालवनाना-
 याममीलने जातानि ९४१५६, अस्य रात्रेर्गम्बूढीपपरिमाणात् शोधने शेषं ५८४४, अस्य शीताशीतोद्गयोरेकस्मिन् दक्षिणे
 उत्तरे वा भागे द्वे मुराने इति द्वाभ्यां भागे द्वे आगतानि द्वाविंशत्यधितान्येकोनविंशजो जनशतानि २९२२,
 अत्र च तेवीने इति पात्रोऽधुना; एतच्च पृथुत्वपरिमाणं न सर्वत्र शीताशीतोद्गयोर्मुताप्रत्यामनावेतत्तरणावकाशाद्देव
 महाविदेहवर्षस्य सर्वोत्कृष्टविस्तारलाभादित्याह—तदनन्तरं च मात्रया २—अंशेनांशेन परिशीयमानं २—एगनिमुपगच्छद्
 नीलवद्धर्षधरपर्वतान्ते एकमेकोनविंशतिभागं योजनस्य विष्कम्भेन, एकां कला यावत्पुलेनेत्यर्थः, 'कालान्ननोज्योसा'-
 (श्रीसिद्ध० अ० २ पा० २ सू० ४२) चित्तनेन द्वितीया, अन करणं—मुरानानां सर्वलघुविष्कम्भो वर्षधरपार्श्वं ततो
 वर्षधरजीवात् इदं करणं समुत्तिष्ठति, तथाहि—प्रसृते नीलपञ्जीग चतुर्नवतिमन्त्राणि जननेह पद्मप्रागदधिकं योज-

नराशिः ४८४८१८२४, कलाद्वयमपि २९२२ अनेन गुण्यते जातः कलाराशिः ५८४४, ततो योजनराशौ ४८४८-
१८२४ मवर्णिते जातं ९२११५४६५६ ततः कलाराशिः ५८४४ द्वे जातं ९२११६०५०० ततोऽस्य मुखवनाया-
मेन १६५९२ सवर्णितेन कलाद्वययुक्तेन ३१५२५० भागे हते लब्ध इष्टस्थाने २९२२ योजनरूपो विक्रम्भः, एव-
मन्यत्रापि भावनीयम् । अथास्य पद्मरवेदिकादिवर्णनायाह—‘से णं एगाणं पट०’ इत्यादि, नन्मुखरनमेकया पद्म-
वरवेदिकया एकेन च वनराण्डेन समरित्तिसम् । अथ शीतामुरावनस्य वर्णनो वाच्यः—‘किण्ठे किण्ठोभासे’ इत्यादि,
कः किञ्चत्पर्यन्तमित्याह—यादेवता आगते गेरते इत्यादि, अत्र विजयदिशि पद्मवरवेदिका गोपिका लवणदिशि तु
जगत्वेव गोपिका इत्येका, इयं च पद्मरवेदिका जगतीनन्मुखावनव्याम परान्तर्लिना, यत्र तु वनव्यामः कलाप्रमा-
णस्तत्र विजयव्यामं रुणद्धीति तात्पर्यं, अन्यथा विजयादिभिर्जनद्वीपग्य परिपूर्णलवपूनाभयतो जगत्वादेः कावकाशः
स्वात्, अत एवाह—“अविवक्षितज्जल जगद् सयेदवणमुत्तुचवफणिगुल्लं । गुणतीमग्वदुधीमं गदंति गिरिधंति
एगकला ॥ १ ॥” [विवक्षित्वा जगती मरेदिकावनमुखश्चतुःरगुलं । एकोनविंशच्छतानि द्वाविंशत्यधिकानि नदी-
पार्श्वं गिरिपार्श्वं एका कला ॥ १ ॥] इति, अथोपगंहरमाह—‘एवं उत्तरिहं’ इत्यादि, एवं—विजयादिस्वर्यनेन उत्तरदि-
ग्वास्ति पार्श्वं समासम्, प्राच्यमिति शेषः, प्राह चतुर्विभागतयोद्विष्टस्य पिदेहक्षेत्रस्य प्राच्योत्तरपार्श्वं विजयादिकथना-
पेक्षया पूर्णं निर्दिष्टमित्यर्थः । अथ प्रतिविजयमेकैका राजधानी निर्दिष्टमाह—‘विजया’ इत्यादि, विजया मणिताः,

अत्र च भणितानामपि विजयानां यत्पुनर्भगनमुक्तं तद्राजधानीनिरूपणार्थं, राजधान्यश्रेष्ठाः पद्यवन्देन संगृह्णाति, कच्छविजयतः क्रमेण नामतो ज्ञेयाः, क्षेमा १ क्षेमपुरा २ अरिष्ठा ३ अरिष्ठपुरा ४ तथा सद्मी ५ मंजूषा ६ अपि चेति समुच्चये औपधी ७ पुंडरीकिणी ८ इति, एताः ग्रीताया औदीच्यानां विजयानां दक्षिणार्द्धमध्यमखण्डेषु वेदितव्याः, अथैषु श्रेणिस्वरूपमाह—‘सोलस विजाह्रसेदीजो’ इत्यादि, उक्तेष्वष्टसु विजयेषु षोडश विद्याधरश्रेणयो वाच्याः, प्रतिवैताढ्यं श्रेणिद्वयद्वयसम्भवात्, आसु च विद्याधरश्रेणिषु प्रत्येकं दक्षिणोत्तरपार्श्वयोः पञ्चपद्याशन्नगराणि वाच्यानि, उभयत्रापि वैताढ्यस्य समभूमिकत्वात्, तावत्यः आभियोग्यश्रेण्यो वाच्याः षोडश इत्यर्थः, सर्वाभ्येमा अभियोग्य-श्रेण्य ईशानेन्द्रस्य मेरुतः उत्तरदिग्वर्त्तित्वात्, अत्र च विद्याधरश्रेणिसूत्रं आदर्शान्तरेष्वदृष्टमपि प्रस्तावादाभियो-ग्यश्रेणिसङ्गत्यनुपपत्तेश्च प्राकृतशैल्या संस्कृत्य मया लिखितमस्तीति बहुश्रुतैर्मयि सूत्राशातना न चिन्तनीयेति, उत्तर-त्रापि सूत्रकारेण संग्रहगाथायामाभियोग्यश्रेणिसंग्रहो विद्याधरश्रेणिमंग्रहपूर्वकमेव वदयते । अथ शेषविजयवक्षस्कारा-दीनां स्वरूपप्ररूपणाय लाघवाशयेनातिदेशसूत्रमाह—‘सर्वेषु’ इत्यादि, सर्वेषु विजयेषु कच्छवक्तव्यता ज्ञेया, याव-दर्थो—विजयानां नाम निरुक्तं, तथा विजयेषु विजयसदृशनामका राजानो ज्ञेयाः, तथा षोडशवक्षस्कारपर्वतानां चित्र-कूटवक्तव्यता ज्ञेया यावच्चत्वारि २ कूटानि व्यावर्णितानि भवन्ति, तथा द्वादशानां नदीनां—अन्तरनदीनामित्यर्थः

ग्राहावतीवक्तव्यता ज्ञेया यावदुभयोः पार्श्वयोर्द्राभ्यां पद्मवरवेदिकाभ्यां द्वाभ्यां वनखण्डाभ्या च सम्परिक्षिप्ता वर्ण-
कश्चेति । अथ द्वितीयं विदेहविभागं निर्देष्टुमाह---

कहि णं भन्ते ! जम्बुद्वीवे दीपे महाविदेहे वान्से सीआण महाणईण दाहिणिन्ने मीयागुहवणे णाम वणे पणत्ते ? एव जह चैव
उत्तरिह सीआगुहवण तह चैव दाहिणपि भाणिअव्व, णवर णिसहम्म तसहरपज्जयम्म उत्तरेण सीआण महाणईण दाहिणेण पुर-
रियमलवणसमुदस्स पच्चरियेणं वण्टस्स विजयस्स पुररियेणं एत्थ ण जम्बुद्वीपे दीपे महाविदेहे वान्से मीआण महाणईण दाहि-
णिन्ने सीआगुहाणे णाम वणे पं० उत्तरदाहिणावण तहेन मच्चं णवरं णिमाह तामहरपज्जयत्तेणं एगमेगुणरीमडभाग जोअणस्स
विक्खम्भेण किण्हे किण्होमासे जाण महया गन्धराणीं मुअत्ते जाव आसयन्नि उमओ पाप्पि देहि पडमवरयेद जाहि वणव्व-
णओ इति । कहि णं भन्ते ! जम्बुद्वीपे दीपे महाविदेहे वान्से तच्छे णामं रिचए पणत्ते ? गोअप्पा ! णिसहम्म वानहरप-
ज्जयस्स उत्तरेणं सीआण महाणईण दाहिणेण दाहिणिणस्स सीआगुहवणस्स पच्चरियेणं तिउडस्स वग्गसारपयस्स पुररियेणं
एत्थ णं जम्बुद्वीपे दीपे महाविदेहे वान्से वण्टे णामं रिजए पणत्ते तं धेय वमणं सुमीमा गयहाणी १, तिउडे वग्गसारपज्जय-
सुवच्छे रिजए कुण्डला रायहाणी २, तत्तजला णईं महाणन्ते रिचए अपगलिआ रायहाणी ३, वेम्मणण्टे वग्गसारपज्जय-
वच्छावईं विजए पमरुरा रायहाणी ४, सत्तजला णईं रम्मे विजए अंकावईं रायहाणी ५, अजणे तग्गसारपवण रम्मे रिजए
पम्हावईं, रायहाणी ६, उम्मत्तजला महाणन्ते रमणिन्ने विजए सुभा रायहाणी ७, मात्तजणे तग्गसारपज्जय मंगलावईं रिजए रय-

णसचया रायहाणीति ८, एव जह चैव सीआण महाणईण उत्तर पास तह चैव दक्खिणिछ भाणिअव्वं, दाहिणिछमीआमुहव-
णाइ, इमे वक्खारकूडा तं०-तिउडे १ वेसमणकूडे २ अंजणे ३ मायजणे ४, [णईउ तत्तजला १ मत्तजला २ उम्मत्तजला
३,] विजया तं०-वच्छे सुवच्छे महावच्छे चउत्थे वच्छगावई । रम्मे रम्मए चैव, रमणिजे मगलावई ॥ १ ॥ रायहाणीओ,
तेजहा-सुसीमा कुण्डला चैव, अवराइअ पइंकरा । अकावई पम्हावई सुभा रयणसचया ॥ २ ॥ वच्छस्स विजयस्स णिसहे
दाहिणेण सीआ उत्तरेण दाहिणिछसीदामुहवणे पुरत्थियेण तिउडे पच्चत्थियेण सुसीमा रायहाणी पमाणं त चैवेति, वच्छाणतर
तिउडे तओ सुवच्छे विजए एएण कमेण तत्तजला णई महावच्छे विजए वेसमणकूडे वक्खारपव्वए वच्छावई विजए मत्तजला णई
रम्मे विजए अंजणे वक्खारपव्वए रम्मए विजए उम्मत्तजला णई रमणिजे विजए मायजणे वक्खारपव्वए मगलावई विजए (सूत्रं ९६)

‘कहि ण’मित्यादि, क भदन्त ! जम्बूद्वीपे द्वीपे महाविदेहे वर्षे शीतामहानद्या दक्षिणालयं शीतामुखवनं शीतानि-
पधमध्यवर्त्तात्यर्थः अतिदेशसूत्रत्वेनोत्तरसूत्रं स्वयं भाव्यं, परं वच्छस्य विजयस्य-विदेहद्वितीयभागाद्यविजयस्य पूर्वत
इति । अथ द्वितीये महाविदेहविभागे विजयादिव्यवस्थामाह—‘कहि ण’मित्यादि, प्रश्नः सुलभः, उत्तरसूत्रे निपधस्य
वर्षधरपर्वतस्योत्तरस्यां शीताया महानद्या दक्षिणस्यां दक्षिणालयस्य शीतामुखवनस्य पश्चिमतः त्रिकूटस्य वक्षस्कारपर्व-
तस्य पूर्वस्यां अत्रान्तरे जम्बूद्वीपे महाविदेहे वर्षे वत्सो विजयः प्रज्ञप्तः, सुसीमा राजधानी विजयविभाजकश्च त्रिकू-
टनामा वक्षस्कारपर्वतः १ सुवच्छो विजयः कुण्डला राजधानी तप्तजलाऽन्तरगदी २ महावत्सो विजयः अपराजिता

राजधानी वैश्रमणकूटो माम वक्षस्काराद्रिः ३, वत्सावती विजयः प्रभङ्गरा राजधानी मत्तजला नदी ४, रम्यो विजयः
 अङ्गावती राजधानी अञ्जनो वक्षस्कारः ५, रम्यको विजयः पद्मावती राजपूः उन्मत्तजला महानदी ६ रमणीयो विजयः
 शुभा राजपूः मातञ्जनो वक्षस्काराद्रिः ७, मङ्गलावती विजयः रत्नमन्त्रया नगरी ८, सुलभसूत्रे शब्दमंस्कार एव
 विवरणमिति, इमाश्च राजधान्यः शीतादक्षिणदिग्भवि राजधानीत्वेन विजयानामुत्तरार्द्धमध्यमखण्डेषु ज्ञेयाः, अथ
 विजयादीनां व्यासादिसाम्ये दर्शितेऽपि केनचित्प्रकारेण न पार्थव्योः परस्परं भेदो भविष्यतीत्याशङ्कानिवृत्त्यर्थमाह—
 ‘एवं जह’ इत्यादि, एवं—प्रागुक्तप्रकारेण यथैव शीताया महानद्या उत्तरं पार्थं प्राच्यमिति शेषः तथैव दाक्षिणात्यं
 पार्थ्वमिति शेषः भणितव्यं, अत्र विशेषणद्वारेण संग्रहमाह, किंविशिष्टमिदं पार्थ्वम्?—दाक्षिणात्यशीतामुलवनमादौ
 यत्र तद् दाक्षिणात्यशीतामुलवनादि, अनेन यथा प्रथमविभागस्य कच्छविजय आदिरुक्तस्तथा द्वितीयविभागस्य दाक्षि-
 णाल्यशीतामुलवनमादिरुक्तमिति, तथा इमे वक्ष्यमाणा वक्षस्कारकूटाः, कूटगण्डेनात्र कूटान्येषां मन्तीत्यन्त्रा-
 दित्यादप्रत्यये कूटाः—पर्वताः, तद्यथा—त्रिकूटेत्यादि, विजयानां राजधानीनां च संग्रहाय पद्यमेककं, इमानि च संग्रह-
 सूत्राणि सुखमतिपत्तिहेतुभूतानीति न पुनरुक्तिर्विभाव्या, अथ पूर्वसूत्राह्वयेऽपि वत्मविजयदिप्रियमे विचित्रत्वात् सूत्र-
 प्रवृत्ते रीत्यन्तरमाह—‘वच्छस्स’ इत्यादि, वत्सस्य विजयस्य निषयो दक्षिणेन तथा तस्यैव शीता उत्तरेणेत्यादि स्पष्टं, न
 चैवं निषधादयो लक्ष्याः लक्षणं वत्सविजय इति वाच्यं, लक्ष्यलक्षणभावस्य कामचारात्, प्रस्तुते च प्रकरणबलात्

वत्स एव लक्ष्यत इति, सुसीमा राजधानी प्रमाणं तदेव—अयोध्यासम्बन्धेन, प्रमाणाभिधानाय राजधान्याः पुनरुप-
न्यासेन न पुनरुक्तिदोषः, अथैषां विजयादीनां स्थानक्रमदर्शनायाह—‘वच्छाण’मित्यादि, सुगमं, नवरं वत्सानन्तरं
त्रिकूटः पश्चिमत इति बोध्यं, अन्यथा पूर्वतो दाक्षिणात्यशीतामुखवनस्य प्रतिपत्तिः स्यादित्युक्तो द्वितीयो विदेहवि-
भागः । अथ क्रमायातं गजदन्तगिरिं सौमनसारुखं लक्षयितुमाह—

कहि ण भन्ते ! जम्बुद्वीवे दीवे महाविदेहे वासे सोमणसे णाम वक्खारपव्वए पणत्ते ? गो० णिसहस्स वासहरपव्वयस्स उत्तरेण
मन्दरन्त्स पव्वयस्स दाहिणपुरत्थिमेण मगलान्दविजयस्स पच्चत्थिमेण देवकुराए पुरत्थिमेण एत्थ ण जम्बुद्वीवे २ महाविदेहे वासे
सोमणसे णाम वक्खारपव्वए पणत्ते उत्तरदाहिणाए पाईणपडीणविच्छिण्णे जहा मालवन्ते वक्खारपव्वए तहा णवर सञ्चर-
ययामए अन्हे जाव पडिल्ले, णिसहवासहरपव्वयतेण चत्तारि जोअणसयाइ उट्ठं उक्खतेण चत्तारि गाऊअसयाइं उव्वेहेण सेस
तहेव सञ्चं णवर अट्ठो से गोअमा ! सोमणसे णं वक्खारपव्वए वहवे देवा य देवीओ अ सोमा सुमणा सोमणसे अ इत्थ देवे
सहिद्धीए जाव परिवसड से णणट्ठेण गोअमा ! जाव णिच्चे । सोमणसे वक्खारपव्वए कइ कूडा प० ? गो० ! सत्त कूडा
प०, त०—सिद्धे १ सोमणसे २ विअ बोद्धव्वे मगलान्दइद्धे ३ । देवकुरु ४ विमल ५ कंचण ६ वसिठ्ठकूडे ७ अ बोद्धव्वे
॥ १ ॥ एवं सञ्चै पञ्चसडआ कूडा, एएसिं पुच्छा दिसिविदिमाए भाणिअञ्चा जहा गन्धमायणस्स, विमलकञ्चणकूडेसु णवरिं
देवराओ सुवन्हा वन्गमिच्चा य अवसिद्धेसु कूटेषु सरिमणामया देवा रायदाणीओ दस्सियेणत्ति । कहि ण भन्ते ! महाविदेहे

वासे देवकुराणामं कुरा पणत्ताः, गोजमा ! मन्दरस्म पव्वयस्म दाहिणेणं निमहरस्म वासहरपव्वयणम उत्तरेणं विज्जुणहरस्म
 वत्तयारपव्वयस्स पुरत्थिमेण सोमणसवत्तयारपव्वयस्स पव्वयिमेण पत्थ ण महाविदेहे वासे देवकुराणाम कुरा पणत्ता पाईणप-
 डीणायया उदीणदाहिणविच्छिण्णा दक्खरस्म जोअणसहस्साइ अट्ठ य वायाले जोअणसण दुण्णि अ परणवीसइभाण जोअणस्स
 विस्सम्भेणं जहा उत्तरकुराए वत्तव्वया जाअ अणुमज्जमाणा परहगन्था मिअगन्था अगमा सहा तेतली मणिचारीणि ६ । (सूत्र ९७)
 कहि णं भन्ते ! देवकुराण चित्तविचित्त कूडाणाम दुजे पव्वया ५०, गो० !, निमहरस्म वामहरपव्वयस्म उत्तरिह्ठाओ चरिमंताओ
 अट्ठचोत्तीसे जोअणमण चत्तारि अ सत्तभाए जोअणस्म अवाहाण सीओआए मद्धान्दणं पुरत्थिमपव्वयिमेण उभओकूले पत्थ णं
 चित्तविचित्तकूडा णाम दुवे पव्वया ५०, एणं जम्बेव जमगपययाण मञ्चेअ, एणमि गगहाणीओ दस्मिणेणनि (सूत्र ९८) । कहि णं
 भन्ते ! देवकुराए २ णिसडइहे णाम दहे पणत्ते, गो० ! तेमि चित्तविचित्तकूडाणं पययाण उत्तरिह्ठाओ चरिमन्ताओ अट्ठचो-
 तीसे जोअणसण चत्तारि अ सत्तभाए जोअणस्म अवाहाण सीओआए महाण्दणं यत्थुमअदेमभाए पत्थ ण निमहरहे णामं दहे
 पणत्ते, एणं जम्बेअ नीलवंतउत्तरकुराचन्देरावगमालंवाण वत्तया मञ्चेअ निमहरहे कुरागूरुमुलमविज्जुणभाणं णेअवा, राय-
 हाणीओ दक्खिणेणति । (सूत्र ९९)

'कहि ण'मित्यादि, क भदन्तेत्यादिप्रश्नः सुलभः, उत्तरसूत्रे निपथस्य वर्णधरपर्वतस्य उत्तरस्यां मन्दरस्य पर्वतस्य
 पूर्वदक्षिणस्यां—आग्नेयकोणे मद्दलावतीविजयस्य पश्चिमायां देवकुरूणां पूर्वस्यां यावत् सोमनसो वक्षस्कारपर्वतः प्रजतः

इत्यादि सर्वं माल्यवद्गजदन्तानुसारेण भाव्यं, यत्तु सप्रपञ्चं प्रथमं व्याख्याते गन्धमादनेऽतिदेशयितव्ये माल्यवतोऽ-
तिदेशनं तदस्यासन्नवर्त्तित्वेन सूत्रकारशैलीवैचित्र्यज्ञापनार्थं, नवरं सर्वात्मना रजतमयोऽयं माल्यवांस्तु नीलमणिमयः,
अयं च निषधवर्षधरपर्वतान्ते चत्वारि योजनशतान्यूर्ध्वोच्चत्वेन चत्वारि गव्यूतिशतान्युद्धेधेन माल्यवांस्तु नीलवत्स-
मीपे इति विशेषः, अर्थे च विशेषमाह—‘से केणट्टेण’मित्यादि, प्राग्वत्, भगवानाह—गौतम ! सौमनसवक्षस्कारपर्वते
बहवो देवा देव्यश्च सौम्याः कायकुचेष्टाया अभावात् सुमनसो—मनःकालुष्याभावात् परिवसन्ति, ततः सुमनसा-
मयमावास इति सौमनसः, सौमनसनामा चात्र देवो महर्द्धिकः परिवसति तेन तद्योगात् सौमनस इति, ‘से एएण-
ट्टेण’मित्यादि, प्राग्वत्, ‘सौमनसे’ इति प्रायः सूत्रं व्यक्तं, नवरमेवा कूदानां पृच्छेति—प्रश्नसूत्ररूपा दिशि विदिशि
च भणितव्या, ‘कहि णं भन्ते ! सोमणसे वक्खारपघए सिद्धाययणकूडे णामं कूडे पणत्ते’ इत्यादिरूपा, यथा
गन्धमादनस्य—प्रथमवक्षस्कारगिरेः सप्तानां कूदानां दिग्विदग्धकव्यता तथाऽत्रापि, अत्र चामन्नत्वेन प्रागतिदे-
शितोऽपि माल्यवान्नवकूदाश्रयत्वेन कूदाधिकारे उपेक्षित इति, कूदानां दिग्विदग्धकव्यता यथा—मेरोः प्रत्यासन्नं
दक्षिणपूर्वस्यां दिशि सिद्धायतनकूटं तस्य दक्षिणपूर्वस्या दिशि द्वितीयं सौमनसकूटं, तस्यापि दक्षिणपूर्वस्यां
दिशि तृतीयं मङ्गलावतीकूटं, इमानि त्रीणि कूदानि विदिग्भावीनि मङ्गलावतीकूटस्य दक्षिणपूर्वस्यां पञ्चमवि-
मलकूटस्योत्तरस्यां चतुर्थं देवकुरुकूटं, तस्य दक्षिणतः पञ्चमं विमलकूटं, तस्यापि दक्षिणतः षष्ठं काञ्चनकूटं, अस्यापि च

दक्षिणतो निषधस्योत्तरेण सप्तमं वासिष्ठकूटं, सर्वाणि रत्नमयानि परिमाणतो हिमवत्कूटतुल्यानि प्रासादादिकं सर्वं
 तद्वत्, विमलकूटे सुव्रत्सा देवी काञ्चनकूटे वत्समित्रा अवशिष्टेषु कूटेषु कूटसदृशानामानो देवाः, तेषां राजधान्यो
 मेरोर्दक्षिणत इति । इदानीं देवकुरवः—‘कहि णं भन्ते !’ इत्यादि, क भदन्त ! महाविदेहे वर्षे देवकुरवो नाम कुरवः
 प्रज्ञप्ताः १, गौतम ! मन्दरगिरेर्दक्षिणतो निषधाद्रेरुत्तरतो विद्युत्प्रभवश्चकाराद्रैर्नरुतकोणस्थगजदन्ताकारगिरिः पूर्वतः
 सौमनसवक्षस्काराद्रेः पश्चिमायां अत्रान्तरे देवकुरवो नाम कुरवः प्रज्ञप्ताः, अपं प्राग्वत्, इमाश्चोत्तरकुरुणां यमल-
 जातका इवेति तदतिदेशमाह—यथोत्तरकुरुणां वक्तव्यता, किं दूरमित्याह—यात्रदनुसञ्जन्तः—सन्तानेनानुवर्त्तमानाः
 सन्ति, वर्त्तमाननिर्देशः कालत्रयेऽप्येतेषां सत्ताप्रतिपादनार्थं, आह—के ते इत्याह—पद्मगन्धाः १ मृगगन्धा २ अमसाः
 ३ सहाः ४ नेजस्तलिनः ५ शनैश्चारिणः ६, एते मनुष्यजातिभेदाः, एतद्व्याख्यानं प्राक् सुपमसुपमावर्णनतो ज्ञेयं ।
 अथैतासूत्तरकुरुतुल्यवक्तव्यत्वेन यमकावित्र चित्रविचित्रकूटौ पर्वतौ स्यान्तः पृच्छति—‘कहि णं भन्ते ! देवकुराए
 चित्तविचित्रकूडा’ इत्यादि, व्यक्तं, नवर एवं—उक्तन्यायेन यैव यमकपर्वतयोर्वक्तव्यता इति शेषः सर्वतयोश्चित्रवि-
 चित्रकूटयोः एतदधिपतिचित्रविचित्रदेवयो राजधान्यौ दक्षिणेति, अथ इदपञ्चकस्वरूपमाह—‘कहि ण’मित्यादि,
 एवमुक्तालापकानुसारेण यैव नीलवदुत्तरकुरुचन्द्रैरात्रतमालयवतां पद्मानां द्रहाणां उत्तरकुरुषु वक्तव्यता सैव निषध-

देवकुरुसूरसुलसविद्युत्प्रभनामकानां नेतव्या, एतदीयाधिपसुराणां राजधान्यो मेरुतो दक्षिणेनेति शेषः । अथैतासु जम्बूपीठतुल्यं वृक्षपीठं क्वास्तीति पृच्छन्नाह—

कहि णं भन्ते ! देवकुराए २ कूडसामलिपेढे णाम पेढे पणत्ते ? गोअमा ! मन्दरस्स पद्यस्स दाहिणपच्चत्थिमेण णिसहस्स वासहर-
पव्वयस्स उत्तरेणं विज्जुप्पभस्स वक्खारपव्वयस्स पुरत्थिमेणं सीओआए महाणईए पच्चत्थिमेण देवकुरुपच्चत्थिमद्वस्स बहुमज्झा-
देसभाए एत्थ ण देवकुराए कुराए कूडसामली पेढे णाम पेढे पं०, एवं जञ्चेव जम्बूए सुदमणाए वत्तव्वया सञ्चेव सामलीएवि
भाणिअव्वा णामविहूणा गरलदेवे रायहाणी दक्खिणणेणं अवसिद्धं त चेव जाव देवकुरु अ इत्थ देवे पलिओवमट्ठिण परिवसइ,
से तेणट्ठेणं गो० ! एव वुच्चइ देवकुरा २, अदुत्तर च णं देवकुराए० (सूत्र १००) कहि ण भन्ते ! जम्बुद्वीवे २ महाविदेहे वासे
विज्जुप्पभे णाम वक्खारपव्वए पन्नत्ते ? गो० ! णिसहस्स वासहरपव्वयस्स उत्तरेण मन्दरस्स पव्वयस्स दाहिणपच्चत्थिमेण देवकुरु-
राए पच्चत्थिमेण पम्भस्स विजयस्स पुरत्थिमेण, एत्थ ण जम्बुद्वीवे २ महाविदेहे वासे विज्जुप्पभे वक्खारपव्वए पं०, उत्तरमा-
हिणाए एव जहा मालवन्ते णमरि सवतवणिजमए अन्ते जाव देवा आसयन्ति । विज्जुप्पभे णं भन्ते ! वक्खारपव्वए रुद्ध
कूडा पं० ? गो० ! नन कूडा पं०, तं०—सिद्धाययणकूडे विज्जुप्पभकूडे देवकुरुकूडे पम्भकूडे कणगकूडे सोवत्थिअकूडे सीओआ-
कूडे सयज्जलकूडे हरिकूडे । सिद्धे अ विज्जुप्पभे देवकुरु पम्भकणगसोवत्थी । मीओआ य मयजलहरिकूडे चेव वोद्धन्ते ॥ १ ॥
एए हरिकूडवज्जा पव्वसइजा णेअव्वा, एणमि कूटाण पुन्हा विसिक्खित्तिसाओ णेअव्वाओ जहा मालवन्नस्स हरिम्महकूडे तह चेव

हरिकूडे रायहाणी जह चेव दाहिणेण चमरचचा रायहाणी तह नेअव्वा, कणगसोवथिअकूडेसु वारिसेणवलाहयाओ दो देव-
याओ अवसिट्टेसु कूडेसु कूडसरिसणामया देवा रायहाणीओ दाहिणेण, से केणट्टेण भन्ते ! एव बुच्चइ-विज्जुप्पभे वक्खारपव्वए
२१, गोअमा ! विज्जुप्पभे ण वक्खारपव्वए विज्जुमिव सव्वओ समन्ता ओभासेइ उज्जोवेइ पभासइ विज्जुप्पभे य इत्थ देवे
पलिओवमट्ठिइ जाव परिवसइ, से एण्णट्टेण गोअमा ! एव बुच्चइ विज्जुप्पभे २, अटुत्तर च ण जाव णिच्चे (सूत्रं १०१)

‘कहि ण’मित्यादि, प्रश्नसूत्रं प्राग्वत्, नवरं कूटाकारा-शिखराकारा शालमली तस्याः पीठं, उत्तरसूत्रे मन्दरस्य
पर्वतस्य दक्षिणपश्चिमायां-नैर्ऋतकोणे निपधस्योत्तरस्यां विद्युत्प्रभवक्षस्कारस्य पूर्वतः शीतोदाया महानद्याः पश्चिमायां
देवकुरूणां शीतयोत्तरकुरूणामिव शीतोदया द्विधाकृतानां पश्चिमाङ्गस्य बहुमध्येदेशभागे अत्र-प्रज्ञापक निर्दिष्टदेशे
देवकूरुषु कूटशाल्मल्याः कूटशाल्मलीपीठं प्रज्ञप्तम्, एवमुक्तसूत्रानुसारेण यैव जम्ब्याः सुदर्शनाया वक्तव्यता सैव शा-
ल्मल्या अपि भणितव्या, अत्र विशेषमाह-नामभिः प्राग्व्यावर्णितैर्द्वादशभिर्जम्बूनामभिर्विहीना, इह शाल्मलीना-
मानि न सन्तीत्यर्थः, तथा अनादृतस्थाने गरुडदेवोऽत्र, गरुडो-गरुडजातीयो वेणुदेवनामा मतान्तरेण गरुडवेगनामा
वा देवः, राजधान्यस्य मेरुतो दक्षिणस्यां, तथा सूत्रेऽनुक्तमपीदं बोध्यं-अस्य पीठं कूटानि च प्रासादभवनान्तरालव-
र्तीनि रजतमयानि जम्बूवृक्षस्य तु स्वर्णमयानि, अपि चायं शाल्मलीवृक्षो यदा तदा वा सुपर्णकुमाराधिपवेणुदेववेणु-
दालिक्रीडास्थानं, तथा चाह सूत्रकृतान्नचूर्णिकृत् शाल्मलीवृक्षनक्तव्यतावसरे-“तत्थ वेणुदेवे वेणुदाली अ वसइ”

तयोर्हि तत् क्रीडास्थान"मिति, अवशिष्टं तदेव-जम्बूप्रकरणप्रोक्तमेव यो विशेषः स दर्शित इत्यर्थः, कियत्पर्यन्तमित्याह—यावद्देवकुरुर्नाम्ना देवोऽत्र परिवसति, तेनार्थेन देवकुरवो देवकुरवः, अथापरमित्यादि प्राग्वत् ॥ अथ चतुर्थवक्षस्कारावसरः—'कहि ण'मित्यादि, सर्वं स्पष्टं, माल्यवदतिदेशेन वाच्यत्वात् नवरमयं सर्वात्मना रक्तसुवर्णमयः, अथात्र कूटवक्तव्यतामाह—'विज्जुप्पभे'इत्यादि, ग्रन्थसूत्रं व्यक्तं, उत्तरसूत्रे सिद्धायतनकूटं विद्युत्प्रभववक्षस्कारनाम्ना कूटं देवकुरुर्नाम्ना कूटं पक्षमविजयकूटं कनककूटं सौवस्तिककूटं शीतोदाकूटं शतज्वलकूटं हरिनाम्नो दक्षिणश्रेण्यधिविपुत्कुमारन्द्रस्य कूटं हरिकूटं, उक्तमेव संग्रहगाथयाऽऽह—'सिद्धे अ विज्जुनामे'इत्यादि, एतानि हरिकूटा (दी) नि पञ्चशक्तिकानि ज्ञातव्यानि, एतेषां कूटानां 'कहि णं भन्ते ! विज्जुप्पभे वक्खारपव्वए सिद्धाययणकूडे णामं कूडे पण्णत्ते ?' इत्येवंरूपायां पृच्छायां दिशो विदिशश्च ज्ञेयाः, यथायोगमवस्थित्याधारतया वाच्या इत्यर्थः, तथाहि—मेरोर्दक्षिणपञ्चिमायां दिशि मेरोरासन्नमाद्यं सिद्धायतनकूटं तस्य दक्षिणपञ्चिमायां दिशि बिद्युत्प्रभकूटं ततोऽपि तस्यां दिशि तृतीयं देयकूरकूटं तस्यापि तस्यामेव दिशि चतुर्थं पक्षमकूटं एतानि चत्वारि कूटानि विदिग्भावीनि, चतुर्थस्य दक्षिणपञ्चिमायां पष्ठस्य कूटस्योत्तरतः पञ्चमं कनककूटं तस्य दक्षिणतः पष्ठं सौवस्तिककूटं तस्यापि दक्षिणतः सप्तमं जीतोदाकूटं तस्यापि दक्षिणतोऽष्टमं शतज्वलकूटं, नवमस्य सविशेषत्वेन हरिस्तहातिदेशमाह—यथा माल्यवद्वक्षस्कारस्य हरिस्मद्वकूटं तथैव हरिकूटं त्रौद्धव्यं सहस्रयोजनोच्चं अर्द्धतृतीयग्रतान्यवगाढं मूले सहस्रयोजनानि पृथु इत्यादि, तथा

पृथुस्वविषयकावाक्षेपपरिहारी तथैव वाच्यौ, नवरमष्टमतो दक्षिणतः इदं निगधासप्तमित्यर्थः, हरिस्सप्तकूटं वृक्षरतो
 नीलवदासन्नं, अस्य राजधानी यथैव दक्षिणेन चमरचञ्चा राजधानी तथैव ज्ञेया, कनकसीयस्तिककूटयोर्वीरिवेणमल्ला-
 हके विष्णुमार्यौ द्वे देवते, अवशिष्टेषु विद्युत्प्रभादिषु कूटेषु कूटसङ्गनामानो देवा देव्यश्च राजधान्यो दक्षिणेन, यद्य-
 प्युत्तरकुरुक्षस्कारयोर्यथायोगं सिद्धहरिस्महकूटवर्जकूटाधिपराजधान्यो यथाक्रमं वायव्यामैशान्यां च प्रागभिहिता-
 स्तथा देवकुरुक्षस्कारयोर्यथायोगं सिद्धहरिकूटवर्जकूटाधिपराजधान्यो यथारूममाग्र्य्यां नैर्ऋत्यां च वक्तुमुचितास्तथापि
 प्रस्तुतसूत्रसम्बन्धियावदादर्शेषु पूज्यश्रीमलयगिरिकूटक्षेत्रविचारतृप्तौ च तथादर्शनाभावात् अस्माभिरपि राजधान्यो
 दक्षिणेनेत्यलेखि । अथास्य नामनिमित्तं पिपृच्छिपुराह—‘से केणट्टेण’ मित्यादि, उत्तरसूत्रे विद्युत्प्रभो यक्षस्कारपर्वतो
 विद्युदिव रक्तस्वर्णमयत्वात् सर्वतः समन्तादवभासते द्रष्टृणां चक्षुषि प्रतिभाति यदयं विद्युत्प्रकाश इति, एतदेव
 दृढयति—भास्वरत्वादासन्नं वस्तु द्योतयति, स्वयं च प्रभासते—शोभते, तेन विद्युदिव प्रभातीति विद्युत्प्रभः, विद्युत्प्रभ-
 आत्र देवः परिव्रमति तेन विद्युत्प्रभः, शेषं प्राग्वत् ॥ अथ महाविदेहस्य दाक्षिणात्यपश्चिमनामानं तृतीयं विभागं
 वक्तुं तद्गतविजयादीनाह—

पदं पद्मे विजण अस्मपुरा रायहाणी अंकारदं वपरारपज्जण १, सुपम्मे निजण मीहपुरा रायहाणी मीरोहा महाणदं २, महापम्मे विजण
 महापुरा रायहाणी पम्मावदं वपरारपज्जण ३, पम्मावदं निजण विजयपुरा रायहाणी मीअत्तोआ महाणदं ४, सले विजण अवरारज्जा

रायहाणी आसीविसे वक्सारपव्वए ५, कुमुदे विजए अरजा रायहाणी अंतोवाहिणी महाणई ६, नलिणे विजए असोगा रायहाणी सुहावहे वक्सारपव्वए ७, नलिणावई विजए वीयसोगा रायहाणी ८ दाहिणिजे सीओआसुहवणसडे, उत्तरिहेवि एमेव भाणिअब्बे जहा सीआए, वप्पे विजए विजया रायहाणी चन्दे वक्सारपव्वए १, सुवप्पे विजए जयन्ती रायहाणी ओम्मिमालिणी णई २, महावप्पे विजए जयन्ती रायहाणी सूरें वक्सारपव्वए ३, वप्पावई विजए अपराइआ रायहाणी केणमालिणी णई ४, वग्गू विजए चक्कपुरा रायहाणी णागे वक्सारपव्वए ५, सुवग्गू विजए रग्गपुरा रायहाणी गभीरमालिणी अंतरणई ६, गन्धिले विजए अवज्झा रायहाणी देवे वक्सारपव्वए ७, गधिलावई विजए अओज्झा रायहाणी ८, एव मन्दरस्स पव्वयस्स पच्चथिमिलं पास भाणिअब्बं तत्तं ताव सीओआए णईए इक्खिणिजे ण कूले इमे विजया, त-पम्हे सुपम्हे महापम्हे, चउत्थे पम्हगावई । सरे कुमुए नलिणे, अट्टमे नलिणावई ॥ १ ॥ इमाओ रायहाणीओ, तं०—आसपुरा सीहपुरा महापुरा चेन हवइ विजयपुग । अवराइआ य अरया असोग तह वीअमोगा य ॥ २ ॥ इमे वक्सारा, तजहा—अके पम्हे आमीविसे सुहावहे एय इत्थ परिवाडीए दो दो विजया कू-डमरिसणामया भाणिअब्बा दिमा विदिसाओ अ भाणिअब्बाओ, सीओआसुहवण च भाणिअब्बं सीओआए दाहिणिजं उत्तरिजं च, सीओआए उत्तरिहे पासे इमे विजया, तजहा—वप्पे सुवप्पे महावप्पे चउत्थे वण्णयानई । वग्गू अ सुवग्गू अ, गधिले गधिलावई ॥ १ ॥ रायहाणीओ इमाओ तनहा—विजया वेजयन्ती जयन्ती अपराजिआ । चक्कपुरा रग्गपुरा हवइ अवज्झा अउज्झा य ॥ २ ॥ इमे वक्सारा तंनहा—चन्दपव्वए १ सूरपव्वए २ नागपव्वए ३ देवपव्वए ४, इमाओ णईओ सीओआए महाणईए दाहिणिजे कूले—नीरोआ सीरुमोआ अतराहाहिणीओ णईओ ३, उम्मिमालिणी १ केणमालिणी २ गभीरमालिणी ३ उत्तरिअविजयाणन्नरा-

उत्ति, इत्थ परिवाडीए दो दो कूडा विजयसरिसणामथा भाणिजब्बा, इमे दो दो कूडा अवट्टिआ तंजहा—मिद्धाययणकूडे पव्वयसरि-
सणामकूडे (सूत्र १०२)

‘एवं पम्हे विजए’इत्यादि, स्पष्टेऽप्यत्र लिपिप्रमादाद् भ्रम इति तन्निरासाय शब्दसंस्कारमात्रेण लिख्यते—पक्ष्मो
विजयः अश्वपुरी राजधानी, सूत्रे चाकारः आर्यत्वात्, एवमग्रेऽपि, अङ्गावती वक्षस्कारपर्वतः सुपक्ष्मो विजयः सिंह-
पुरा राजधानी क्षीरोदा अन्तरनदी २, महापक्ष्मो विजयः महापुरी राजपूः पक्ष्मावती वक्षस्कारः ३, पक्ष्मावती
विजयः विजयपुरी राजधानी शीतस्नोता महानदी ४, शंखो विजयः अपराजिता नगरी आशीविषो वक्षस्कारः ५,
कुमुदो विजयः अरजपूः अन्तर्वाहिनी नदी ६ नलिनो विजयः अशोका पृः सुखावहो वक्षस्कारः, नलिनावती विजयः
सलिलावतीति पर्यायः, वीतशोका राजधानी ८ दाक्षिणात्यं शीतोदामुखवनखण्डमिति । अथ चतुर्थविभागवसरः—
‘उत्तरिह्ले’इत्यादि, एवमेवोक्तन्यायेनैव दाक्षिणात्यशीतामुखवनानुसारेणोत्तरदिग्भाविशीतोदामुखवनखण्डे भणितव्यं,
यथा शीतायाः औत्तराहमुखवनं व्याख्यातं तथा व्याख्येयमित्यर्थः, चतुर्थविभागविजयादयस्त्वमे—वप्रो विजयो
विजया राजधानी चन्द्रो वक्षस्कारपर्वतः १, सुवप्रो विजयो वैजयन्ती राजधानी और्मिमालिनी नदी २, महा-
वप्रो विजयो जयन्ती राजधानी सूरु वक्षस्कारपर्वतः ३, वप्रावती विजयोऽपराजिता राजधानी फेनमालिनी नदी
४, वल्गुर्विजयश्चक्रपुरा राजधानी नागो वक्षस्कारः ५, सुवल्गुर्विजयः खट्वपुरी राजधानी गम्भीरमालिनी अन्तर-

नदी, गम्भीरं जलं मलते-धारयतीति गम्भीरमालिनी, एवं और्मिमालिनी फेनमालिनीति ६, गन्धिलो विजयोऽवध्या राजधानी देवो वक्षस्कारः ७, गन्धिलावती विजयोऽयोध्या राजधानी ८, एवं-उक्ताभिलापेन शीतोदाकृतविभाग-द्वयगतविजयादिरूपणेनेत्यर्थः मन्दरस्य पाश्चात्यं पार्श्वं भणितव्यमिति, अथात्र संग्रहमाह-‘तत्थ ताव सीओआ’ इत्यादि, विवृतप्रायं, नवरं तत्र संग्रहे विवक्षितव्ये तावदिति भाषाक्रमे अङ्केति पदैकदेशे पदसमुदायोपचारात् अङ्कावती, ‘एवं पम्हेति’ पक्षमावतीति, अथ द्वात्रिंशतोऽपि विजयानां नामानयनोपायमाह-‘एवं इत्थ परिवाडी’ इत्यादि, एवम्-उक्तरीत्या अत्र-परिपाठ्यां विभागचतुष्टयगतविजयानुपूर्व्या द्वौ विजयौ कूटसद्वक्षस्कारौ भणितव्यौ, स्वस्वविजयविभेदकवक्षस्कारगिरितृतीयचतुर्थकूटसद्वक्षनामकावित्यर्थः, तथाहि-चित्रकूटवक्षस्कारे कूटचतुष्टयमध्ये आद्यं सिद्धायतनकूटं ततः स्ववक्षस्कारनामकं ततस्तृतीयं कच्छनामकं चतुर्थं सुकच्छनामकं तेन कच्छसुकच्छविजया-वित्यर्थः, एवं सर्वत्र भावनीयमिति, दिशः-प्राच्याद्याः विपरीतदिशो विदिशश्च भणितव्याः, यथा प्राच्याः प्रतीची उदीच्याश्चापाची, एवं दिग्विदिग्नियमः कार्यः, तथाहि-कच्छो विजयः शीताया महानद्याः उत्तरस्यां नीलयतो वर्य-धरस्य दक्षिणस्यां चित्रकूटसरलवक्षस्कारपर्वतस्य पश्चिमायां माल्यवतो गजदन्ताकारवक्षस्कारपर्वतस्य पूर्वस्यामिति, एवं सुकच्छादिषु विजयेष्वपि स्वस्वदिश्यवस्त्वनुसारेण तत्तद्दिग्नियमः कार्यः, एवं शीतोदामुखवनं च भणितव्यं, तद्विभागतो दर्शयति-शीतोदायाः दक्षिणात्यं चोत्तराहं चेति, अथ चतुर्थविभागगतविजयादिसंग्रहः-‘सीओआए’

इत्यादि, सम्प्रत्यनुक्तपूर्वं पाश्चात्यविभागद्वयगतान्तरनदीसंग्रहमाह—‘सीओआ’ इत्यादि, प्राग्बत, नवरं ‘उत्तररिहवि-
 जयाण’ इति औत्तराहविजयानां, ‘अंतराउ’ति अन्तरनद्यः ‘ते लुग्वा’ (श्रीसिद्ध० अ० ३ पा० २ सू० १०८)
 इत्यनेन उत्तरपदलोपः, यत्तु पूर्वविभागे विजयादिसंग्रहः प्राच्यविभागद्वयेऽन्तरनदीसंग्रहश्च नोक्तस्तत्र सूत्रकाराणां
 प्रवृत्तिविचित्र्यं हेतुर्व्यवच्छिन्नसूत्रता वेति । अत्र सरलवक्षस्कारकूटेषु नामव्यवस्थोपायमाह—‘इदं परिवादीए’
 इत्यादि, अत्र परिपाठ्या अर्धाद्वक्षस्कारानुपूर्व्यां द्वौ द्वौ विजयसदृशनामकौ भणितव्यौ, अयं भावः—प्रतिवक्षस्कारं
 चत्वारि २ कूटानि, तत्राद्यद्वयं नियतं, तच्च सूत्रकार एव व्यक्तीकरिष्यतीति, अपरं च द्वयमनियतं तत्र यो यो वक्षस्का-
 रगिरिष्यौ यौ विजयौ विभजति तन्मध्ये यो यः पाश्चात्यो विजयस्तन्नामकं तस्मिन् वक्षस्कारे तृतीयं कूटं, यो यश्चाग्निमो
 विजयस्तन्नामकं चतुर्थं कूटं, द्वौ द्वौ चावस्थितौ कूटौ, तद्यथा—एकं सिद्धायतनकूटं द्वितीयं पर्वतसदृशनामकं कूटं,
 वक्षस्कारसदृशनामकमित्यर्थः, कस्मिन्नपि वक्षस्कारे इमे नाम्नी न व्यभिचरत इत्यवस्थितौ, ननु सिद्धायतनकूटसम्ब-
 स्थितमिति युक्तं, पर्वतसदृशनामकं तु भिन्न २ वक्षस्कारनामानुयायित्वेन कथमवस्थितमिति?, उच्यते, पर्वतसदृशनाम-
 कत्वेन धर्मेणास्यावस्थितत्वं, एतादृशधर्मस्य सर्वेष्वपि वक्षस्कारद्वितीयकूटेषु अव्यभिचारात्, न च तर्हि अपरकूट-
 द्वयस्य विजयसमनामकत्वेन धर्मेणावस्थितत्वं भवतु, उक्तधर्मस्य सर्वत्राव्यभिचारात् इति वाच्यम्, विजयसमनामकस्य

धर्मस्य द्वयोः कूटयोः साधारण्येनान्यतरानिश्चयेन झटिति नामव्यवहारानुपपत्तेरिति । सम्प्रति महाविदेहवर्षस्य
पूर्वापरविभागकारिणं मेरुं पृच्छन्नाह--

कहि ण भन्ते ! जम्बुद्वीवे २ महाविदेहे वासे मन्दरे णामं पव्वए पणत्ते ? गोअमा ! उत्तरकुराण देवकुराण उत्तरेण पुव्व-
विदेहस्स वासस्स पच्चस्थिमेणं अवरविदेहस्स वासस्स पुरस्थिमेणं जम्बुद्वीवस्स बहुमज्झडेमभाए एत्थ णं जम्बुद्वीवे दीवे मन्दरेणामं
पव्वए पणत्ते, णवणउत्तिजोअणसहस्साइं उद्धं उच्चत्तेणं एग जोअणसहरस उव्वेहेण मूले दसजोअणसहस्साइ णवइं च जोअणाइ
दस य एगारसभाए जोअणस्स विक्खम्भेण, धरणिअले दस जोअणसहस्साइं विक्खम्भेण तयणन्तर च ण मायाए २ परिहायमाणे
परिहायमाणे उवरितले एगं जोअणसहरस विक्खम्भेण मूले एकत्तीसं जोअणसहस्साइ णव य दसुत्तरे जोअणसए तिणिण अ एगा-
रसभाए जोअणस्स परिकत्तेवेण धरणिअले एकत्तीस जोअणसहस्साइं छच्च तेवीसे जोअणसए परिकत्तेवेणं उवरितले तिणिण
जोअणमहस्साइं एगं च चावट जोअणसय किचिविसेसाहिअं परिकत्तेवेण मूले विन्टिण्णे मज्जे सत्तित्ते उवरिं तणुए गोपुच्छस-
ठाणसठिणं सघरयणामए अच्छे सण्हेत्ति । से ण एगाए पउमवरेइआए एगेण य वणसडेण सव्वओ ममन्ता सपरिम्मिते वण-
ओत्ति, मन्दरे ण भन्ते ! पव्वए कइ वणा पं० ? गो० ! चत्तारि वणा प०, तं०-भइसालवणे १ णन्टणवणे २ सोमणसवणे ३ पडगवणे
४, कहि णं भन्ते ! मन्दरे पव्वए भइसालवणे णाम वणे पं० ? गोअमा ! वरणिअले एत्थ ण मन्दरे पव्वए भइसालवणे णामं
वणे पणत्ते पाईणपडीणायाए उदीणदाहिणविच्छिण्णे सोमणसविज्जुप्पहगंधमायणमालवतेहिं वक्खारपव्वणहिं सीआसीओआहि
अ मदाणईहिं अट्टभागपविभत्ते मन्दरम्म पन्नयस्स पुरत्थिमपच्चत्थिमेणं वावीस जोअणसहस्साइं आयामेणं उत्तरदाहिणेण

अद्वाइज्जाइ अद्वाइज्जाइ जोअणसयाइ विक्खम्भेणंति, से ण एगाए पउमवरवेइयाए एगेण य वणसडेण सव्वओ समन्ता सपरि-
 क्रियन्ते दुण्हवि वण्णओ भाणिअव्वो किण्हे किण्हेभासे जाव देवा आसयन्ति मयन्ति, मन्दरस्स णं पव्वयस्स पुरत्थिमेण भइसा-
 लवण पण्णास जोअणाइ ओगाहिता एत्थ णं मह एगे सिद्धाययणे पण्णत्ते पण्णास जोअणाइ आयामेणं पणवीस जोअणाइं विक्ख-
 म्भेणं छत्तीस जोअणाइ उद्ध उच्चत्तेण अणेगयस्समयमण्णिविट्ठे वण्णओ, तस्स ण सिद्धाययणस्स तिदिस्सि तओ दारा ५०, ते ण
 दारा अट्ठ जोअणाइं उद्ध उच्चत्तेण चत्तारि जोअणाइ विस्सम्भेणं तानइय चेव पवेसेणं सेआ वररुणगश्रुमिआगा जाव वणसा-
 लाओ भूमिभागो अ भाणिअव्वो, तस्स णं बहुमज्झदेसभाए एत्थ णं मह एगा मणिपेडिया पण्णत्ता अट्ठजोअणाइ आयामविक्ख-
 म्भेण चत्तारि जोअणाइं वाहहेणं सव्वयणामई अच्छा, तीसे ण मणिपेडिआए उन्नरिं देवच्छन्दए अट्ठजोअणाइं आयामविस्स-
 म्भेण साइरेगाइं अट्ठजोअणाइ उद्ध उन्नत्तेणं जाव जिणपडिमावण्णओ देवच्छन्दगस्स जाव धूवकडुच्छुआणं इति । मन्दरस्स णं
 पव्वयस्स दाहिणेण भइसालवण पण्णास एवं चउद्धिस्सिपि मन्दरस्स भइसालवणे चत्तारि सिद्धाययणा भाणिअवा, मन्दरस्स णं
 पव्वयस्स उत्तरपुरत्थिमेणं भइसालवण पण्णास जोअणाइ ओगाहिता एत्थ ण चत्तारि णन्दापुस्सरिणीओ पण्णत्ताओ, तं०-पउमा
 १ पउमएपमा २ चेव, कुमुदा ३ कुमुदएपमा ४, ताओ णं पुक्खरिणीओ पण्णासं जोअणाइ आयामेणं पणवीस जोअणाइ विक्ख-
 म्भेणं दसजोअणाइं उव्वेहेणं वण्णओ वेइआवणसडाणं भाणिअव्वो, चउद्धिस्सि तोरणा जाव तासि णं पुम्भरिणीण बहुमज्झदेसभाए
 एत्थ णं मह एगे ईसाणत्स दोर्बदस्स देवरणो पासायवडिंसए पण्णत्ते पञ्चजोअणसयाइ उद्ध उच्चत्तेण अद्वाइज्जाइ जोअणमयाइं
 विक्खम्भेण, अट्ठभुगयमूसिय एवं सपरिवारो पासायवडिंसओ भाणिअव्वो, मन्दरस्स णं एवं दाहिणपुरत्थिमेणं पुक्खरिणीओ उप्पल-

गुम्माणलिणा उपपला उपपलुजला तं चैव पमाणं मज्झे पासायवडिसओ सक्कस्स सपरिवारो तेणं चैव पमाणेणं दाहिणपक्खत्थिमे-
णवि पुक्खरिणीओ भिंगा भिंगनिभा चैव, अजणा अंजणप्पमा । पासायवडिसओ सक्कस्स सीहासणं सपरिवार, उत्तरपुरत्थिमेणं
पुक्खरिणीओ-सिरिकंता १ सिरिचन्दा २ सिरिमहिआ ३ चैव सिरिणिलया ४ । पासायवडिसओ ईसाणस्स सीहासणं सपरि-
वारंति । मन्दरे ण भन्ते ! पव्वए भइसालवणे कइ दिसाहत्थिकूडा प० १, गो० ! अट्ट दिसाहत्थिकूडा पणत्ता, तजहा-पउमुत्तरे
१ नीलवन्ते २ सुहत्थी ३ अजणागिरी ४ । कुमुदे अ ६ पलासे अ ६, वडिसे ७ रोअणागिरी ८ ॥ १ ॥ कहि णं भन्ते !
मन्दरे पव्वए भइसालवणे पउमुत्तरे णांमं दिसाहत्थिकूडे प० १, गोअमा ! मन्दरस्स पव्वयस्स उत्तरपुरत्थिमेणं पुरत्थिमिह्वाए
सीआए उत्तरेण एत्थ णं पउमुत्तरेणास्म दिसाहत्थिकूडे पणत्ते पक्खजोअणसयाइं उद्ध उच्चतेणं पक्खगाउअसयाइं उव्वहेणं एव विक्ख-
म्भपरिक्खेवो भाणिअवो चुल्लहिमवन्तसरिसो, पासायाण य त चैव पउमुत्तरो देवो रायहाणी उत्तरपुरत्थिमेणं १ । एवं नीलवन्त-
दिसाहत्थिकूडे मन्दरस्स दाहिणपुरत्थिमेणं पुरत्थिमिह्वाए मीआए दक्खिणेण एअस्मवि नीलवन्तो देवो रायहाणी दाहिणपुरत्थिमेणं
२, एव सुहत्थिदिमाहत्थिकूडे मन्दरस्स दाहिणपुरत्थिमेणं दक्खिणिह्वाए सीओआए पुरत्थिमेण एअस्सवि सुहत्थी देवो रायहाणी
दाहिणपुरत्थिमेण ३, एव चैव अजणागिरिदिसाहत्थिकूडे मन्दरस्स दाहिणपक्खत्थिमेण दक्खिणिह्वाए सीओआए पक्खत्थिमेणं, एअ-
स्सवि अंजणागिरी देवो रायहाणी दाहिणपक्खत्थिमेण ४, एवं कुमुदे विदिसाहत्थिकूडे मन्दरस्स दाहिणपक्खत्थिमेणं पक्खत्थिमिह्वाए
सीओआए दक्खिणेण एअस्सवि कुमुदो देवो रायहाणी दाहिणपक्खत्थिमेण ५, एव पलासे विदिसाहत्थिकूडे मन्दरस्स उत्तरपक्ख-
त्थिमेण पक्खत्थिमिह्वाए सीओआए उत्तरेण एअस्सवि पलासो देवो रायहाणी उत्तरपक्खत्थिमेण ६, एवं वडिसे विदिसाहत्थिकूडे

मन्दरस्स उत्तरपश्चिम्येण उत्तरिह्माऽसीआए महान्णईए पञ्चत्थिमेणं एअस्सवि वड्ढेत्तो देवो रायहाणी उत्तरपश्चत्थिमेणं, एअं
रोअणागिरी विसाहत्थिकूडे मंदरस्स उत्तरपुरत्थिमेणं उत्तरिह्माऽसीआए पुरत्थिमेण एयस्सवि रोअणागिरी देवो रायहाणी
उत्तरपुरत्थिमेणं (सूत्रं १०३)

‘कहि ण’मित्यादि, प्रश्नः प्राग्वत्, उत्तरसूत्रे गौतम ! उत्तरकुरूणां दक्षिणस्यां देवकुरूणां उत्तरस्यां पूर्वविदेहस्य वर्षस्य
पश्चिमायां पश्चिममहाविदेहस्य वर्षस्य पूर्वस्यां जम्बूद्वीपस्य द्वीपस्य बहुमध्यदेशभागे, अत्रान्तरे जम्बूद्वीपे द्वीपे मन्दरो
नाम पर्वतः प्रज्ञप्तः, नयनवतियोजनसहस्राणि ऊर्ध्वोच्चत्वेन एकं योजनसहस्रमुद्वेधेन सर्वायेण पूर्णं लक्षमित्यर्थः; वक्ष्य-
माणचूलासत्कानि चत्वारिंशद्योजनानि त्वधिकानि, उच्छ्रयचतुर्धाशो भूम्यवगाहस्तु मेरुवर्जपर्वतेषु ज्ञेय इति, मूले—कन्दे-
दशयोजनसहस्राणि नवतिं च योजनानि दश चैकादशभागान् योजनस्य विष्कम्भेन १००९० अंशाः १०, एकाद-
शरूपेण छेदेन क्रमादपचीयमानविष्कम्भोऽसौ धरणीतले समे भागे दशयोजनसहस्राणि विष्कम्भेन, मूलतो योजन-
सहस्रमूर्द्धगमने मूलगतानि नवतियोजनानि दश च एकादशभागा योजनस्य तुत्रुडुरित्यर्थः; तदनन्तरं मात्रया २ ऊर्ध्व-
गमने—उच्चत्वस्य योजनैकादशांशवृद्ध्या विष्कम्भस्य योजनैकादशांशवृद्ध्या योजनसहस्रमुद्वेधेन विष्कम्भैक-
योजनहानिः एवमेकादशयोजनशतवृद्ध्या योजनशतहानिः तथा एकादशयोजनसहस्रवृद्ध्या योजनसहस्रहानिनिरित्येवं-
रूपेण परिमाणेन परिहीयमाणः २ उपरितले—शिरोभागे यत्र चूलिकाया उद्भवस्तत्र एकं योजनसहस्रं विष्कम्भेन, समभू-

श्रीजम्बू-
द्वीपशा-
न्तिचन्द्री-
या वृत्तिः
॥३६१॥

तलतो नवचवतिवोजनसहस्रगुणधूर्वगन्त्रे पृथुत्वमनन्वयोजनसहस्राणि शुशुदुरित्यर्थः, अथास्व परिधिः—मूले एक-
त्रिंशद्योजनसहस्राणि यत्र च सप्तानि दशोत्तराणि त्रीधैकादशभागान् वोजनस्य वरिशेषेण, अरब्धितले एकत्रिं-
शद्योजनसहस्राणि यद् च अयोर्विषत्यधिकानि योजनस्यतानि वरिशेषेण उपरितले त्रीणि वोजनसहस्राणि एकं
च द्वाप्त्यधिकं योजनशतं किञ्चिद्विशेषाधिकं वरिशेषेण, अथाद्यपरिवर्धितं मूले विष्कम्भस्य सच्छेदत्वाद्विष-
ममिति दर्यते—मूले च विष्कम्भो दसयोजनसहस्राणि नवत्यधिकानि दश चैकादशभागा वोजनस्य १००९० $\frac{१०}{११}$ तत्र
योजनराशौ त्रैकदशभागकरणार्थमेकादशभिर्गुणिते उपरितनवदशभागक्षेपे च जाता एकादशभाग लक्षमेकादश च
सहस्राणि १११००० ततोऽस्य राशेर्वर्गकरणे जातं एकको द्विकस्त्रिको द्विकः एककः षट् च सन्त्वानि
१२३३२१००००० ततोऽस्य दशभिर्गुणने जातानि सप्त सन्त्वानि १२३३२१०००००० अथास्व वर्गमूलानयने
लक्षस्त्रिकः पञ्चक एककः सन्वमेकको द्विकः ३५१०१२ अथास्व योजनकरणार्थं ११ भागः लक्षं योजन
३१९१० अंश २, शेषं ५७५८५६।७०२०२४, अर्द्धाभ्यधिकत्वाद्रूपे दत्ते अंशाः ३, समभूतलगतपरिधावधि ३१६२२
योजनानि अवशिष्टांशानामर्द्धाभ्यधिकत्वाद्रूपे दत्ते त्रयोविंशतियोजनानि, शिखरपरिधौ चार्द्धतो न्यूनत्वादंशानां सूत्रे
किञ्चिदधिकत्वं न्यवेदि, अत एव मूले विस्तीर्णो मध्ये संक्षिप्तः उपरि तदुक्तः ऊर्ध्वं मेसलाद्वयविवक्षया उदस्तयोपुच्छा-
कारेण संक्षिप्तः सर्वात्मना रक्तवर्णः, इदं च प्राग्बोवचनं, अन्यथा कालः तत्रयविवेचने आशङ्क्यण्डस्य पृथग्पुस्तकशर्करा-

ध्रुवशस्कारे
मेरुपर्वतः
सू. १०३

॥३६१॥

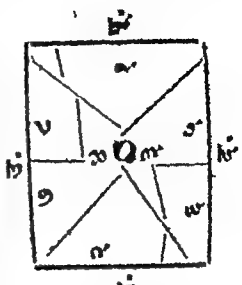
वज्रमन्त्रं तृतीयकण्ठे जाब्जूलदन्तवत् ॥ भस्मिन्मन्त्रं विलगच्छि, शेषं प्राग्वत् । अथात्र त्र्यम्बरवेदिकाद्याह—
 'से णं एषाण्' इत्यादि, व्यंकं, अत्र चारोहेऽवरोहे ॥ इष्टस्थाने विस्तारादिकरणानि सूत्रेऽनुकान्यपि उत्तरग्रन्थे बहुप-
 योगानीति दर्शयन्ते—तत्र कन्दादारोहे करणमिदं—ऊर्ध्वगतस्य यत्र योजनादौ विस्तारजिज्ञासा तस्मिन् योजनादिके
 एकादशभिर्भक्ते यल्लब्धं तस्मिन् कन्दविस्तारादपनीते यदवशिष्टं स तत्र प्रदेशे मेरुव्यासः, तथाहि—कन्दाद्योजनल-
 क्षमूर्ध्वगतस्ततो योजनलक्षं प्रियते तस्मिन्नेकादशभिर्भक्ते लब्धानि नवत्यधिकानि योजनानां दश चैका-
 दशभागा योजनस्य अस्मिन् कन्दव्यासात् दशयोजनसहस्राणि नवत्यधिकानि दश चैकादशभागा योजनस्येत्येवं-
 परिमाणादपनीयते शेषं योजनसहस्रं, एतावानत्र प्रदेशे मेरूपरितले व्यासः, अथवा योजनसहस्रमारूढस्ततो योजन-
 सहस्रे एकादशभिर्भक्ते लब्धानि नवतियोजनानि दश चैकादशभागा योजनस्य अस्मिन् पूर्वोक्तात् कन्दव्यासाच्छोधिते
 शेषं दशयोजनसहस्राणि एवमन्यत्रापि भाव्यं । अथ शिखरादवरोहे करणं, यथा मेरुशिखरादवपत्य यत्र योजनादौ
 विष्कम्भजिज्ञासा तस्मिन् योजनादिके एकादशभिर्भक्ते यल्लब्धं तत्सहितं तत्र प्रदेशे मेरुव्यासमानं, यथा शिखरा-
 द्योजनलक्षमवतीर्णस्ततो लक्षे एकादशभिर्भक्ते लब्धानि नवत्यधिकानि दश चैकादशभागाः अस्मिन्
 योजनसहस्रप्रक्षेपे जातानि १००९० $\frac{1}{10}$ इवान् कन्दे व्यासः, अथवा शिखराश्रवणवतियोजनसहस्राण्यवतीर्णस्तत्से-
 षामेकादशभिर्भक्ते हते लब्धानि नवसहस्राणि तानि सहस्रसहितानि जातानि दशसहस्राणि एतावान् धरणीतले

विस्तारः, एवमन्यत्रापि, अथ मेरौ मूलादरोहे मौलितोऽवरोहे च विष्कम्भविषयकहानिवृद्धिज्ञानार्थं करणमिदं—उपरि-
तनाधस्तनयोर्विस्तारयोर्विच्छेपे कृते तयोर्मध्यवर्तिना पर्वतोच्छ्रयेण भक्ते यलब्धं सा हानिर्वृद्धिश्च, तथाहि—उपरितने
विस्तारे योजनसहस्रं अधस्तनायोजन १००९० $\frac{१०}{११}$ इत्येवंरूपाच्छोधिते शेषं ९०९० $\frac{१०}{११}$ सर्वर्णनार्थं योजनराशिमैका-
दशगुणीकृत्य अधस्तना दश भागाः प्रक्षेप्याः जातं $\frac{१०००००}{११}$ अस्य च भजनार्थं मध्यवर्त्तिनि पर्वतोच्छ्रये १०००००
इत्येवंरूपे एकादशगुणे कृते जातं $\frac{१००००००}{११}$ अत्र छेदराशेरेकादशगुणत्वाद्भागप्राप्तौ उभयोर्लक्षणापवर्त्ते कृते जातं

$\frac{१०००००००}{११}$ इयती प्रतियोजनं हानिर्वृद्धिश्च, तथा इदमेव लब्धमर्द्धकार्यं एककस्यार्द्धासम्भवात् छेद एव द्विगुणीक्रियते
जातं $\frac{१००००००००}{११}$ इयं मेरोरेकस्मिन् पार्श्वे वृद्धिर्हानिश्चेति । अयोच्चत्वपरिज्ञानाय करणमिदं—मेरोर्यत्र भूतलादौ प्रदेशे यो
यावान् विस्तारः तस्मिन् मूलविस्ताराच्छोधिते यच्छेपं तदेकादशभिर्गुणितं सत् यावद् भवति तावत्प्रमाण उत्सेधः,
तथाहि—शिखरव्यासो योजनसहस्रं तस्मिन् कन्दव्यासात् पूर्वोक्ताच्छोधिते शेषं नवतिसहस्राणि नवत्यधिकानि दश
चैकादशभागा योजनस्येतदात्मकं योजनराशेरेकादशभिर्गुण्यते जातं ९९९९० ये च दशैकादशभागास्तेऽपि
एकादशभिर्गुण्यन्ते जातं ११० तस्यैकादशभिर्भागे हते लब्धानि दश योजनानि पूर्वराशौ प्रक्षिप्यन्ते जातं योजनानां
लक्षं, एतावदधोविस्तारोपरितनविस्तारयोरन्तरे उच्चत्वं, एवं मध्यभागादावप्युच्चत्वपरिमाणं भावनीयमिति । नन्विह कस्मा-

देकादशलक्षणः छेदः कस्माद्वा तेन शेषं गुण्यते?, उच्यते, एकादशानां योजनानामन्ते एकं योजनं एकादशानां योजनशतानामन्ते एकं योजनशतं एकादशाना योजनसहस्रानामन्ते एकं योजनसहस्रं ब्रुवति तत एकादशलक्षणः छेदः, तेनोच्चत्वपरिज्ञानाय विस्तारशेषं गुण्यते, अन्यथा योजनानां दशसहस्राणि नवत्यधिकानि दश चैकादशभागा योजनस्येत्येवंविस्तारात् कन्दादारोहणे धरणीतले नवतियोजनानि दश चैकादशभागाः कथं ब्रुव्युरिति, ननु भेखलाद्वये प्रत्येकं परितः पञ्चयोजनशतविस्तारयोर्नन्दनसौमनसवनयोः सद्भावात् प्रत्येकं योजनसहस्रस्य युगपत् त्रुटिः ततः किमित्येकादशभागपरिहाणिः?, उच्यते, कर्णगत्या समाधेयमिति, का च कर्णगतिरिति चेत्, उच्यते, कन्दादारभ्य शिखरं यावदेकान्तऋजुरूपायां दवरिकायां दत्तायां यदपान्तराले कापि कियदाकाशं तत्सर्वं कर्णगत्या मेरोराभाव्यमिति मेरुतया परिकल्प्य गणितज्ञाः सर्वत्रैकादशभागपरिहाणिं परिवर्णयन्ति, अयं चार्थः श्रीजिनभद्रगणिक्षमाश्रमणपूज्यैरपि विशेषणवत्यां लवणोदधिघनगणितनिरूपणावसरे दृष्टान्तद्वारेण ज्ञापित एवेति ॥ सम्प्रत्येतद्गतवनखण्डवक्तव्यतामाह—‘मन्दरे ण’मित्यादि, प्रश्नसूत्रं व्यक्तं, उत्तरसूत्रे चत्वारि वनानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा—भद्राः—सद्भूमिजातत्वेत सरलाः शालाः साला वा—तरुशाखा यस्मिन् तत् भद्रशालं भद्रशालं वा, अथवा भद्राः शाला—वृक्षा यत्र तद् भद्रशालं नन्दयति—आनन्दयति देवादीनिति नन्दनं सुमनसां—देवानामिदं सौमनसं देवोपभोग्यभूमिकासनादिमत्त्वात् पण्डते—गच्छति जिनजन्माभिपेकस्थानत्वेन सर्ववनेष्वतिशायितामिति णकप्रत्यये पण्डकं, इमानि चत्वा-

स्वस्थाने मेरुं परिक्षिप्य स्थितानि, आद्यवनं स्थानतः पृच्छति—‘कहिं न’मित्यादि, प्रश्नः प्राग्वत्, निर्वचनसूत्रे गौतम ! धरणीतलेऽत्र मेरौ भद्रशालवनं प्रज्ञप्तं, प्राचीनेत्यादि प्राग्वत्, सौमनसविद्युत्प्रभगन्धमादनमाल्यवस्त्रिर्वक्ष-
स्कारपूर्वतैः शीताशीतोदाभ्यां च महानदीभ्यामष्टभागप्रविभक्तं—अष्टधाकृतं, तद्यथा—एको भागो मेरोः पूर्वतः १
द्वितीयोऽपरतः २ तृतीयो विद्युत्प्रभसौमनसमध्ये दक्षिणतः ३ चतुर्थो गन्धमादनमाल्यवन्मध्ये उत्तरतः ४ तथा
शीतोदया उत्तरतो गच्छन्त्या दक्षिणखण्डं पूर्वपश्चिमविभागेन द्विधा कृतं ततो लब्धः पञ्चमो भागः ५ तथा पश्चिमतो
गच्छन्त्या पश्चिमखण्डं दक्षिणोत्तरविभागेन द्विधा कृतं ततो लब्धः षष्ठो भागः ६ तथा शीतया महानद्या दक्षिणाभिमुखं
गच्छन्त्या उत्तरखण्डं पूर्वपश्चिमभागेन द्विधा कृतं ततो लब्धः सप्तमो भागः ७ तथा पूर्वतो गच्छन्त्या पूर्वखण्डं

दक्षिणोत्तरविभागेन द्विधा कृतं ततो लब्धोऽष्टमो भागः ८, स्थापना यथा— ।
मन्दरख पूर्वतः पश्चिमतश्च द्वाविंशतिं २ योजनसहस्राण्यायामेन, कथमिति चेत्, उच्यते, कुरु-
जीया त्रिपञ्चाशद्योजनसहस्राणि ५३०००, एकैकस्यां च वक्षस्कारगिरिर्मूले पृथुत्वं पञ्चयोजन-
प-
प्रतानि ततो द्वयोः शैलयोर्मूले पृथुत्वपरिमाणं योजनसहस्रं तस्मिन् पूर्वराशौ प्रथिसे जातानि
पञ्चपञ्चाशद् योजनसहस्राणि ५४०००, तस्मान्मेरुव्यासे शोधिते मेरुं पञ्चपञ्चाशद्विंशत्योजन-

सहस्राणि ४४००० तेषामर्धे द्वाविंशतिर्योजनसहस्राणि २२००० पूर्वतः पश्चिमतश्च भवन्ति, अथवेदमुपपत्त्यन्तरं—शीतावनमुलं २९२२ योजनानि अन्तरनदीषट् ७५० योजनानि वक्षस्काराष्टकं ४००० योजनानि विजयपोडशकपृथुल्यं ३५४०६ योजनानि शीतोदावनमुलं २९२२ योजनानि एतेषां विस्तारसर्वाग्रमीलने षट्चत्वारिंशद् योजनसहस्राणि एतच्च लक्षप्रमाण-महाविदेहजीवायाः शोध्यते शेषं चतुःपञ्चाशद् योजनसहस्राणि एतावद्भद्रशालवनक्षेत्रं तच्च मेरुसहितमिति धरणीतलस-त्कदशयोजनसहस्रशोधने शेषं चतुश्चत्वारिंशद् योजनसहस्राणि तस्यार्धे एकैकपार्श्वे द्वाविंशतिर्योजनसहस्राणीति, उत्त-रतो दक्षिणतश्चार्द्धतृतीयानि योजनशतानि विष्कम्भेन, दक्षिणत उत्तरतश्च तद्भद्रशालवनमर्द्धतृतीययोजनशतानि यावद् देवकुरुत्तरकुरुषु प्रविष्टमित्यर्थः, अत एव देवकुरुमेरुत्तरकुरुव्यासरुद्धे विदेहव्यासे क्व भद्रशालवनाकाश इति प्रश्नो दूरापास्त इति । अथैतद्वर्णनानातिदेशावाह—‘से णं एगाए’ इत्यादि, प्राग्वत्, अथात्र सिद्धायतनादिवक्तव्यमाह—‘मन्दरस्स’ इत्यादि, मेरोः पूर्वतः पञ्चाशद्योजनानि भद्रशालवनमवगाह्य—अतिक्रम्यात्रान्तरे महदेकं सिद्धायतनं प्रज्ञप्तं, पञ्चाशद्योजनान्यायामेन पञ्चविंशतिर्योजनानि विष्कम्भेन षट्त्रिंशद्योजनानि ऊर्ध्वोच्चत्वेन अनेकस्तम्भशतसन्निविष्टे-त्यादिकः सूत्रतोऽर्थतश्च वर्णकः प्रागुक्तो ग्राह्यः । अथात्र द्वारादिवर्णकसूत्राण्याह—‘तस्स णं’मित्यादि, प्राग्वत्, ‘तस्स’ चि, ‘तीसे णं’मित्यादि, सूत्रद्वयं व्यक्तं । अधोक्षरीतिमवशिष्टसिद्धायतनेषु दर्शयति—‘मन्दरस्स’ इत्यादि, मन्दरस्य पर्वतस्य दक्षिणतो भद्रशालवनं पञ्चाशद्योजनान्यवगाह्येत्याद्यालापको ग्राह्यः, एवं चतुर्दिक्ष्वपि मन्दरस्य भद्रशालवने

चत्वारि सिद्धायतनानि भणितव्यानि, यच्च त्रिष्वतिदेष्टव्येषु चत्वार्यतिदिष्टानि तत्र जम्बूद्वीपद्वारवर्णके 'एवं चत्वारिवि-
दारा भाणिअद्या' इत्येतत्सूत्रव्याख्यानमनुसरणीयम् । अथैतद्गतपुष्करिण्यो वक्तव्याः--'मन्दरस्स' इत्यादि, सुगमं,
अथासां प्रमाणाद्याह--'ताओ ण'मित्यादि, भेरोरीशान्यां दिशि भद्रशालवनं पञ्चाशद्योजनान्यवगाह्यात्रान्तरे चत-
स्रो नन्दा-नन्दाभिधानाः शाश्वताः पुष्करिण्यः प्रज्ञप्ताः, आसा च प्रादक्षिण्येन नामानि पद्मा पद्मप्रभा कुमुदा कुमु-
दप्रभा चैवः समुच्चये ताश्च पुष्करिण्यः पञ्चाशद्योजनान्यायामेन पंचविंशतिं योजनानि विष्कम्भेन दशयोजनान्यु-
द्वेधेन-उण्डत्वेन वर्णको वेदिकावनखण्डाना भणितव्यः प्राग्बत्, यावच्चतुर्दिशि तोरणानि । अथैतासां मध्ये यदस्ति
तदाह--'तासि ण'मित्यादि, तासां पुष्करिणीनां बहुमध्यदेशभागे अत्रान्तरे महानेकः ईशानदेवेन्द्रस्य देवराज्ञः प्रासा-
दावतंसकः प्रज्ञप्तः, कोऽर्थः?--तं प्रासादं चतस्रः पुष्करिण्यः परिक्षिप्य स्थिता इति, पञ्चयोजनशतान्युर्ध्वोच्चत्वेन
अर्द्धतृतीयानि योजनशतानि विष्कम्भेन समचतुरस्रत्वादायामेनापि, 'अम्भुगगयमूसिअ' इत्यादि प्रासादानां वर्णनं
प्राग्बत्, एवमुक्ताभिलाषानुसारेण सपरिवारः--ईशानेन्द्रयोग्यशयनीयसिंहासनादिपरिवारयुक्तः प्रासादावतंसको भणि-
तव्यः, अथ प्रादक्षिण्येन शेषविदिगतपुष्करिण्यादिप्ररूपणायाह--'मन्दरस्स' इत्यादि, भेरोः एवमितिपदमुक्ताति-
देशार्थं तेन 'भद्रशालवनं पण्णासं जोअणाइं ओगाहिता' इत्यादि ग्राह्यं, नवरं दक्षिणपूर्वस्यामिति--आग्नेय्या दिशी-
त्यर्थः, ताश्चोत्पलगुल्मादयः पूर्वक्रमेण तदेव प्रमाणं--ईशानविदिगतप्रासादप्रमाणेनेत्यर्थः, दक्षिणपश्चिमायामपि--नैर्ऋत्यां

विदिशि पुष्करिण्यो भृङ्गाद्याः प्रादक्षिणेन ज्ञेयाः, प्रासादावतंसकः शक्रस्य सिंहासनं सपरिवारं, उत्तरपश्चिमाया-
 वायव्यां विदिशि पुष्करिण्यः श्रीकान्ताद्याः प्रासादावतंसकः ईशानस्य सिंहासनं सपरिवारं, अत्र उत्तरदिक्सम्बद्धत्वेन
 ऐशानवायव्यप्रासादौ ईशानेन्द्रसत्कौ दक्षिणदिक्सम्बद्धत्वेन आग्नेयनैर्ऋतप्रासादौ शकेन्द्रसत्काविति । सम्प्रति दिग्ग-
 जकूटवक्कव्यतामाह—‘मन्दरेणं भन्ते ! पञ्चण्ड इत्यादि, प्रश्नसूत्रे दिक्षु-ऐशान्यादिविदिक्प्रभृतिषु, हस्त्याकाराणि
 कूटानि दिग्हस्तिकूटानि, कूटशब्दवाच्यानामप्येषां पर्वतत्वव्यवहारः ऋषभकूटप्रकरण इव ज्ञेयः, स्थानाङ्गोऽष्टमस्थाने
 तु पूर्वादिषु दिक्षु हस्त्याकाराणि कूटानीति, उत्तरसूत्रे पद्मोत्तरेति श्लोकः, पद्मोत्तरः नीलवान् सुहस्ती अञ्जनागिरिः
 ‘अञ्जनादीनां गिरा’ (श्रीसिद्ध० अ० ३ पा० २ सू०) वित्यादिना दीर्घः, कुमुदः पलाशः अवतंसः रोचनागिरिः,
 अन्यत्र रोहणागिरिः, अत्रापि दीर्घत्वं प्राग्वत्, अर्ध्यां दिग्बन्धवस्थां पृच्छन्नाह—‘कहि ण’मित्यादि, क भदन्त !
 मेरौ भद्रशालवने पद्मोत्तरो नाम दिग्हस्तिकूटः प्रज्ञप्तः, गौतम ! मन्दरस्यैशान्यां पौरस्त्यायाः—मेरुतः पूर्वदि-
 ग्वर्त्तिन्याः शीताया उत्तरस्यां, अनेनोत्तरदिग्वर्त्तिन्याः शीताया व्यवच्छेदः कृतः, अत्रान्तरे पद्मोत्तरो नाम दिग्ह-
 स्तिकूटः प्रज्ञप्तः, ऐशानवापीचतुष्कमध्यस्थप्रासादप्राच्यजिनभवनचयोरन्तरालवर्त्तित्यर्थः, अत एव दिग्हस्तिकूटा अपि
 मेरुतः पञ्चाशद्योजनातिक्रम एव भवन्ति, प्रासादजिनभवनसमश्रेणिस्थितत्वात्, पञ्चयोजनशतान्युर्ध्वोच्चत्वेन पञ्च-
 गव्यूतशतान्युद्धेधेन एवमुच्चत्वन्यायेन विष्कम्भः, अत्र विभक्तिलोपः प्राकृतत्वात्, परिक्षेपश्च भणितव्यः, तथाहि—

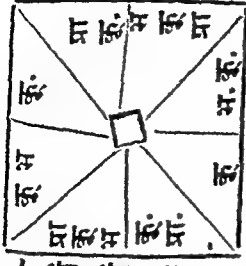
मूले पञ्चयोजनशतानि मध्ये त्रीणि योजनशतानि पञ्चसप्तत्यधिकानि उपरि अर्द्धतृतीयानि योजनशतानीत्येवंरूपी विष्कम्भः, तथा मूले पञ्चदशयोजनशतानि एकाशीत्यधिकानि मध्ये एकादशयोजनशतानि षडशीत्यधिकानि किञ्चिदूनानि उपरि सप्तयोजनशतान्येकनवत्यधिकानि किञ्चिदूनानीति परिक्षेपः प्रासादानां च एतद्वासिदेवसत्त्वानां तदेव प्रमाणमिति गम्यं यत् धुद्रहिमवत्कूटपतिप्रासादस्येति, अत्र बहुवचननिर्देशो वक्ष्यमाणदिग्गृहस्तिकूटवत्तिप्रासादेष्वपि समानप्रमाणसूचनार्थं, पद्मोत्तरोऽत्र देवः, तस्य राजधानी उत्तरपूर्वस्यां उक्तविदिग्गृहस्तिकूटाधिपत्वादस्येति, अथ शेषेषु उक्तन्यायं प्रदक्षिणाक्रमेण दर्शयन्नाह—‘एवं नीलवन्त’ इत्यादि, व्यक्तं, नवरं एवमिति—पद्मोत्तरन्यायेन नीलवन्नाम्ना दिग्गृहस्तिकूटः २ मन्दरस्य दक्षिणपूर्वस्यां पौरस्त्यायाः शीतोदायाः दक्षिणस्यां, ततोऽयं प्राच्यजिनभवनाग्नेयप्रासादयोर्मध्ये ज्ञेयः, एतस्यापि नीलवान् देवः प्रभुस्तस्य राजधानी दक्षिणपूर्वस्यामिति, ‘एवं सुहृत्वि’ इत्यादि, नवरं दक्षिणा-
 त्वाद्या—मेरुतो दक्षिणदिग्गृहस्तिकूटः ३, आग्नेयप्रासाददक्षिणात्यजिनभवनमध्यवर्त्तत्यर्थः, एतस्यापि सुहृत्ती देवः राजधानी
 तस्य दक्षिणपूर्वस्यां, नीलवत्सुहृत्तिनोरकस्यामेव दिशि राजधानीत्यर्थः, एवं समविदिग्गृहस्तिकूटाधिप-
 नोरकस्यां विदिशि राजधानीद्वयं २ अग्रेऽपि भाव्यं, ‘एवं चैव’ इत्यादि, व्यक्तं, नवरं दक्षिणात्यजिनगृहनेर्ऋतप्रा-
 सादबोर्वध्ये इत्यर्थः ४, ‘एव’मित्यादि, व्यक्तं, नवरं पाश्चात्यायाः—पश्चिमाभिमुखं बहन्त्याः शीतोदाया दक्षिणस्या-

४ वक्ष्यन्ते
 मेरुपर्वतः
 सू. १०३

॥३६५॥

मिति, भैरवतप्रासादपाश्चात्त्यजिनभवनयोर्मध्यवर्तीत्यर्थः, 'एष'मिति, व्यक्तं, पाश्चात्त्यजिनभवनवायव्यप्रासादयोरन्तरे
 इत्यर्थः, 'एवं बह्वेसे विदिताहृत्थिकूडे' इत्यादि, गतार्थ, नवरं औत्तराह्याः—मेरुतः उत्तरदिग्वर्त्तिन्याः शीतायाः पश्चि-
 मतः, अनेन पूर्वदिग्वर्त्तिन्याः शीतायाः व्यवच्छेदः कृतः, वायव्यप्रासादौत्तराहभवनयोर्मध्यवर्तीत्यर्थः 'एवं रोअणा-
 गिरी दिसाहृत्थिकूडे' इत्यादि व्यक्तं, नवरं औत्तराह्याः—शीतायाः पूर्वतः औत्तराह्यजिनभवनैशानप्रासादयोरन्तराले
 इत्यर्थः, एषु च बहुभिः पूर्वार्थाः शाश्वतजिनभवनसूत्रेषु जिनभवनान्युच्यन्ते इह तु सूत्रकृता नोक्तानि तेन
 तत्त्वं केवलिनो विदन्ति, अत एवोक्तं रत्नशेखरसूत्रिभिः स्वोपज्ञक्षेत्रविचारे—“करिकूडकुण्डनइदहकुरुकंचणजमलसम-
 विअहुंसु । जिणभवणविसंवाओ जो तं जाणंति गीअत्था ॥ १ ॥” इति, [हस्तिक्कूडकुण्डनदीड्रहकुरुकाञ्चनयमकवृत्त-
 वैताड्येषु । यो जिनभवनविसंवादस्तं गीतार्था जानन्ति ॥ १ ॥]” अर्थायां वापीचतुष्कप्रासादानां जिनभवनानां करिकू-
 टानां च स्थाननियमनेऽयं वृद्धानां सम्प्रदायः, तथाहि—भद्रशालवने हि मेरोश्चतस्रोऽपि दिशो नदीद्वयप्रवाहः रुद्धाः,
 अतो दिक्ष्वेव भवनानि न भवन्ति, किन्तु नदीतटनिकटस्थानि भवनानि गजदन्तनिकटस्थाः प्रासादा भवनप्रासा-
 दान्तरालेष्वष्टसु करिकूटाः, अत एव विशेषतो दृश्यन्ते—मेरोरुत्तरपूर्वस्यामुत्तरकुरूणां वहिः शीताया उत्तरदिग्भागे
 पश्चाशद्वयोजनेभ्यः परः प्रासादः तत्परिक्षेपिण्यश्चतस्रो वाप्यः, एवं शेषेष्वपि प्रासादेषु ज्ञेयं, मेरोः पूर्वस्यां शीतायाः
 दक्षिणतः ५० योजनेभ्यः परं सिद्धायतनं, मेरोर्दक्षिणपूर्वस्यां ५० योजनातिक्रमे देवकुरूणां वहिः शीताया दक्षिणत

एव प्रासादः मेरोर्दक्षिणतः ५० योजनान्यवगाह्य देवकुरूणां मध्ये शीतोदायाः पूर्वतः सिद्धायतनं, मेरो-
रपरदक्षिणतः ५० योजनान्यवगाह्य देवकुरूणां वहिः शीतोदाया दक्षिणतः प्रासादः मेरोः पश्चिमायां
५० योजनानतिक्रमे शीतोदाया उत्तरतः सिद्धायतनं मेरोरपरोत्तरस्यां ५० योजनान्यवगाह्योत्तरकुरूणां
वहिः शीतोदाया उत्तरत एव प्रासादः, मेरोरुत्तरतः पञ्चाशद्वयोजनेभ्यः उत्तरकुरूणां मध्ये शीतायाः
पश्चिमतः सिद्धायतनमिति, एतेषां चाष्टस्वन्तरेष्वष्टौ कूटा इति, अत्र सुखावबोधाय स्थापना यथा—

कहि ण भन्ते! मन्दरे पर्वए णदणवणे णामं वणे पणत्ते, गो०! भद्रसालवणस्स बहुसमरमणिज्जाओ भूमिभागाओ पञ्चजोअण-
सयाइ उद्धं उप्पहत्ता एत्थ णं मन्दरे पर्वए णन्दणवणे णामं वणे पणत्ते पञ्चजोअणसयाइ चक्रवालविकल्भमेणं वट्टे वलयाकार-
सठाणसठिए जे ण मन्दर पर्वयं सव्वओ समन्ता सपरिकिरत्ताणं चिट्ठइत्ति णवजोअणसहस्साइ णव य चउप्पणे जोअणसए
छेगारसभाए जोअणस्स बाहिं गिरिविक्खम्भो एगत्तीस जोअणसहस्साइ चत्तारि अ अउणासीए जोअणसए किंचिविसेसा-
हिए बाहिं गिरिपरिएण अट्ठ जोअणसहस्साइ णव य चउप्पणे जोअणसए छेगारसभाए जोअणस्स अंतो गिरिविक्खम्भो अट्ठा-
वीसं जोअणसहस्साइ तिणि य सोलसुत्तरे जोअणसए अट्ठ य इक्कारसभाए जोअणस्स अंतो गिरिपरिएणं, से णं एगाए पउम-
वरवेइआए एगेण य वणसठेणं सबओ समन्ता सपरिकिस्सत्ते वणओ जाव देवा आसयन्ति, मंदरस्स णं पव्वयस्स पुरत्थिमेणं
एत्थ ण महं एगे सिद्धाययणे ५० एवं चउदिस्सि चत्तारि सिद्धाययणा विदिसासु पुक्खरिणीओ त चेव पमाणं सिद्धाययणाणं

पुस्तकरीणीं च पासाश्वडिम्बगा तद् चेव राकेमाणान् तेणं चेव पमाणेणं, गंदणवणे गं भन्ते ! कद कूडा प० ? गोअमा !
 णव कूडा पणत्ता, तज्जहा—गन्दणवणकूडे १ मन्दरकूडे २ गिमलकूडे ३ हिमयकूडे ४ रयकूडे ५ कअकूडे ६ सागरचित्तकूडे
 ७ वडरकूडे ८ बलकूडे ९ । कदि ण भन्ते ! गन्दणवणे गंदणवणकूडे णाम कूडे प० ? गोअमा ! मन्दरस्स पञ्चयस्स पुरत्थि-
 मिट्टिसिद्धायणस्स उत्तरेण उत्तरपुरत्थिमिदस्स पामायवडंसयस्स द्धिम्यणेणं, मत्थ ण गन्दणवणे गदणवणे णामं कूडे पणत्ते
 पञ्चसद्वआ कूडा पुञ्चयणिगआ भाणिगब्बा, देवी मेहुंहरा रायहाणी विदिसाएनि १, गत्ताहिं चेव पुञ्चाभिलोयेणं गेअब्बा इमे
 कूडा इमाहिं विसाहिं पुरत्थिमिदस्स भवणस्स द्धिणेण द्धिणपुरत्थिमिदस्स पामायवडंसगस्स उत्तरेणं मन्दरे कूडे गेहवडं
 रायहाणी पुञ्चेणं २ दक्खिमणिह्ठम्भ भवणस्स पुरत्थिणेण द्धिणपुरत्थिमिदस्स पामायवडंसगस्स पञ्चत्थिमेणं णिम्बे कूडे सुमेहा
 देवी रायहाणी द्धिम्यणेण ३ दम्मिरणिदस्स भवणस्स पञ्चत्थिमेण द्धिम्यणपञ्चत्थिमिदस्स पामायवडंसगस्स पुरत्थिमेणं इमेवए
 कूडे हेमगालिनी देवी रायहाणी द्धिम्यणेणं ४ पञ्चत्थिमिदस्स भवणस्स द्धिम्यणेणं द्धिणपञ्चत्थिमिदस्स पामायवडंसगस्स उत्तरेणं
 रयए कूडे सुवन्धा देवी रायहाणी पञ्चत्थिमेण ५ पञ्चत्थिमिदस्स भवणस्स उत्तरेण उत्तरपञ्चत्थिमिदस्स पामायवडंसगस्स द्धिम्य-
 णेण रुअगे कूडे वच्छमिन्ना देवी रायहाणी पञ्चत्थिमेणं ६ उत्तरिदस्स भवणस्स पञ्चत्थिमेण उत्तरपञ्चत्थिमिदस्स पामायवडं-
 सगस्स पुरत्थिमेणं सागरचित्ते कूडे वडरसेणा देवी रायहाणी उत्तरेणं ७ उत्तरिदस्स भवणस्स पुरत्थिमेण उत्तरपुरत्थिमिदस्स पासा-
 यवडंसगस्स पञ्चत्थिमेणं वडरकूडे नत्ताहया देवी रायहाणी उत्तरेणं ८, कदि गं भन्ते ! गन्दणवणे बलकूडे णाम कूडे पणत्ते ?

गोअमा' मन्दरस्त पव्वयस्स उत्तरपुरत्थिमेणं एत्थ णं गन्दणवणे बलकूडे णामं कूडे प०, एवं जं चेव हरिस्सहकूडस्स पमाणं रायहाणी अ तं चेव बलकूडस्सवि, णवर बलो देवो रायहाणी उत्तरपुरत्थिमेणंति (सूत्र १०४)

अथ द्वितीयवनं पृच्छन्नाह—'कहि ण'मित्यादि, प्रश्नः प्रतीतः, उत्तरसूत्रे गौतम ! भद्रशालवनस्य बहुसमरमणी-
याद्भूमिभागात् पञ्चयोजनशतान्यूर्ध्वमुत्पत्त्य-गत्वाऽग्रतो वर्द्धिष्णाविति गम्यं मन्दरे पर्वते एतस्मिन् प्रदेशे नन्दन-
वनं नाम वनं प्रज्ञप्तं, पञ्चयोजनशतानि 'चक्रवालविष्कम्भेन' चक्रवालं-विशेषस्य सामान्येऽनुप्रवेशात् समचक्रवालं
तस्य यो विष्कम्भः-स्वपरिक्षेपस्य सर्वतः समप्रमाणतया विष्कम्भस्तेन, अनेन विपमचक्रवालादिविष्कम्भनिरासः, अत
एव वृत्तं, तच्च मोदकादिवत् घनमपि स्यादत आह-वलयाकारं-मध्येशुषिरं यत् संस्थानं तेन संस्थितं, इदमेव द्योत-
यति-यन्मन्दरं पर्वतं सर्वतः समन्तात् संपरिक्षिप्य-वेष्टयित्वा तेष्ठति । अथ मेरोर्वहिर्विष्कम्भादिमानमाह—'णवजो-
अण'इत्यादि, मेखलाविभागे हि गिरीणां बाह्याभ्यन्तररूपं विष्कम्भद्वयं भवति, तत्र मेरो बाह्यविष्कम्भोऽयं-नवयो-
जनसहस्राणि नव शतानि चतुष्पञ्चाशदधिकानि पट्टं चैकादशभागा योजनस्य, तथाहि—मेरोरुर्ध्वमेकस्मिन् योजने गते
विष्कम्भसम्बन्धी एक एकादशभागो योजनस्य गतो लभ्यते इति प्रागुक्तं ततोऽत्र त्रैराशिकं-यद्येकयोजनारोहे मेरो-
रुपरि न्यासस्यापचयः सर्वचैकादशो भागो योजनस्यैको लभ्यते ततः पञ्चशतयोजनारोहे कोऽपचयो लभ्यते ? लब्धानि
४५ योजनानि $\frac{5}{11}$ एतत् समभूतलगतव्यासात् दशयोजनसहस्ररूपात् त्यज्यते जातं यथोक्तं मानं, एतच्च नन्दनव-

नस्य बहिः पूर्वापरयोरुत्तरदक्षिणयोर्वा अन्तयोः सम्भवति, अतो नन्दनवनाद्बहिर्वर्तित्वेन बाह्यो गिरिविष्कम्भः, तथा एकत्रिंशद्योजनसहस्राणि चत्वारि शतानि एकोनाशीत्यधिकानि किञ्चिद्विशेषाधिकानि इत्ययं बाह्यो गिरिपरिरयो मेरु-परिधिरित्यर्थः, णमिति वाक्यालङ्कारे अन्तर्गिरिविष्कम्भो नन्दनवनादर्वाक् यो गिरिविस्तारः सोऽष्टयोजनसहस्राणि नव च योजनशतानि चतुष्पञ्चाशदधिकानि षट् च एकादशभागा योजनस्येत्येतावत्प्रमाणः, अयं च बाह्यगिरिवि-ष्कम्भे सहस्रोने यथोक्तः स्यात्, तथा अष्टाविंशतियोजनसहस्राणि त्रीणि च योजनशतानि षोडशाधिकानि अष्ट चैकादशभागा योजनस्येतावत्प्रमाणोऽन्तर्गिरिपरिरय इति, णमिति प्राग्वत् । अथात्र पद्मवरवेदिकाद्याह—‘से णं एगाए पउम’ इत्यादि, व्यक्तं, अथात्र सिद्धायतनादियत्कव्यमारभ्यते—‘मन्दरस्स ण’मित्यादि, मन्दरस्य पूर्वस्यां अत्र-नन्दने पञ्चाशद्योजनातिक्रमे महदेकं सिद्धायतनं प्रज्ञप्तम्, एवमिति—भद्रशालवनानुसारेण चतसृषु दिक्षु चत्वारि सिद्धायतनानि विदिक्षु पुष्करिण्यः, तदेव प्रमाणं भिद्धायतनानां पुष्करिणीनां च यद्भद्रशाले उक्तं प्रासादावतंसका-स्तथैव शक्रेशानयोर्वाच्याः यथा भद्रशाले दक्षिणदिक्सम्बद्धविदिग्वर्त्तिनः प्रासादाः शक्रस्य तथोत्तरदिक्सम्बद्धविदि-ग्वर्त्तिनस्तु ईशानेन्द्रस्य तेनैव प्रमाणेन—पञ्चयोजनशतोच्चत्वादिनेति, अत्र च पुष्करिणीनां नामानि सूत्रकारालिखित-त्वाद्धिपिप्रमादाद्वा आदर्शेषु न दृश्यन्ते इति तत्रैशान्यादिप्रासादक्रमादिमानि नामानि द्रष्टव्यानि पूज्यप्रणीतक्षेत्र-विचारतः—नन्दोत्तरा १ नन्दा २ सुनन्दा ३ नन्दि वर्द्धना ४ तथा नन्दिपेणा १ अमोधा २ गोस्तूपा ३ सुदर्शना ४ तथा

भद्रा १ विशाला २ कुमुदा ३ पुण्डरीकिणी ४ तथा विजया १ वैजयन्ती २ अपराजिता ३ जयन्ती ४ इति, कूटान्यपि मेरुतस्तावत्येवान्तरे सिद्धायतनप्रासादावतंसकमध्यवर्त्तिनि ज्ञातव्यानि, तत्र यो विशेषस्तमाह—‘णन्दणवणे ण’मित्यादि, व्यक्तं, भद्रशालेऽष्टौ कूटानि इह तु नव ततः सङ्ख्यया नामभिश्च विशेषः, तेष्वर्थां स्थानतः पृच्छति—‘कहि ण’-मित्यादि, क भदन्त! नन्दनवने नन्दनवनकूटं नाम कूटं प्रज्ञप्तम्?, गौतम! मन्दरस्य पर्वतस्य सम्बन्धिनः पौरस्त्य-सिद्धायतनस्योत्तरतः उत्तरपौरस्त्ये—ईशानदिग्वर्त्तिनः प्रासादावतंसकस्य दक्षिणेन एतस्मिन् प्रदेशे नन्दनवनकूटं नाम कूटं प्रज्ञप्तं, अत्रापि मेरुतः पञ्चाशद्योजनानातिक्रम एव क्षेत्रनियमो बोध्यः, अन्यथाऽस्य प्रासादभवनयोरन्तरालवर्त्तित्वं न स्यात्, अथ लाघवार्थमुक्तस्य वक्ष्यमाणानां च कूटानां साधारणमतिदिशति—पञ्चशतिकानि कूटानि पूर्वं विदिग्हस्तिक्कूटप्रकरणे वर्णितानि उच्चत्वव्यासपरिधिर्वर्णसंस्थानराजधानीदिगादिभिः तान्यत्र भणितव्यानीति शेषः, सदृशगमत्वात्, अत्र देवी मेघङ्करा नाम्नी अस्य राजधानी विदिशि अस्य पद्मोत्तरकूटस्थानीयत्वेन राजधानीविदिगुत्तरपूर्वा ग्राह्या, अथ शेषकूटानां तद्देवीनां तद्राजधानीनां च का व्यवस्था इत्याह—‘एआहि’इत्यादि, एताभिर्देवीभिश्चशब्दाद् राजधानीभिरनन्तरसूत्रे वक्ष्यमाणाभिः सह पूर्वाभिलापेन नन्दनवनकूटसत्कसूत्रगमेन नेतव्यानि इमानि वक्ष्यमाणानि कूटानि इमाभिर्यक्ष्यमाणाभिर्दिग्भिः, एतदेव दर्शयति—‘पुरत्थिमिहस्स’इत्यादि, इदं च सर्वं भद्रशालवनगमसदृशं तेन तदनुसारेण व्याख्येयं, विशेषश्चात्रायं—पञ्चशतिके नन्दनवने मेरुतः पञ्चाशद्योजनान्तरे स्थितानि पञ्चशतिकानि

कूटानि किञ्चिन्मेखलातो बहिराकाशे स्थितानि बोध्यानि बलकूटवत्, एतत्कूटवासिन्यश्च देव्योऽष्टौ दिक्कुमार्यः, अत्र नवमं कूटं सहस्राङ्गमिति पृथक् पृच्छति—‘कहि ण’मित्यादि, क भदन्त ! नन्दनयने बलकूटं नाम कूटं प्रज्ञसम् ? गौतम ! मेरोरीशानविदिशि नन्दनवनं अत्रान्तरे बलकूटं नाम कूटं प्रज्ञसं, अयमर्थः—मेरुतः पञ्चाशद्योजनानातिक्रमे ईशानकूणे ऐशानप्रासादस्ततोऽपीशानकोणे बलकूटं, महत्तमवस्तुनो विदिशोऽपि महत्तमत्वात्, एवमनेनाभिलापेन यदेव हरिस्तहकूटस्य—माल्यवद्वक्षस्कारगिरिर्नवमकूटस्य प्रमाणं सहस्रयोजनरूपं, यथा चाल्पेऽपि स्वाधारक्षेत्रे महतोऽप्यस्यावकाशः या च राजधानी चतुरशीतियोजनसहस्रप्रमाणा तदेव सर्वं बलकूटस्यापि नवरमत्र बलो देवस्तत्र तु हरिस्तहनामा । अथ तृतीयवनोपक्रमः—

कहि ण भन्ते ! मन्दरए पव्वए सोमणसवणे णामं वणे प० ? , गोअमा ! णन्दणवणरस चहुममरसणिजाओ भूसिभागाओ अद्धते-
 वट्ठि जोअणसहरसाइ उट्ठ उप्पइत्ता एत्थ ण मन्दरे पव्वए सोमणसवणे णामं वणे पण्णे पञ्चजोयणसयाइं चक्कवालविक्रमभेण
 वेट्ठे बलयाकारसंठाणसठिणे जे ण मन्दर पव्वयं सब्बओ समन्ता सपरिविक्खत्ताणं चिट्ठइ, चत्तारि जोअणसहरसाइ दुण्णि य
 वावत्तरे जोअणसए अट्ठ य इक्कारसभाए जोअणस्स वाहिं गिरिविक्खत्तम्भेणं तेरस्स जोअणसहरसाइं पञ्च य एक्कारे जोअणसए
 छब्ब इक्कारसभाए जोअणस्स वाहिं गिरिपरिरएणं तिण्णि जोअणसहरसाइं दुण्णि अ वावत्तरे जोअणसए अट्ठ य इक्कारसभाए जोय-
 णस्स अतो गिरिविक्खत्तम्भेणं दस जोअणसहरसाइं तिण्णि अ अउणापण्णे जोअणसए तिण्णि अ इक्कारसभाए जोअणस्स अतो गिरि-

परिरणति । मे ण एगाण पञ्चमरवेरजाण एगेण ग वणसंडेणं मघओ ममन्ता सपरिवित्तत्ते वणणओ किण्हे किण्होभासे जाव आम-
यन्ति एवं कुटाना मत्तेण णट्ठणवणात्तव्वया भाणियव्वया, तं चेव ओगाहिज्जा जात्र पामायनडंसगा सक्कीसाणाणाति (सूत्रं १०५)
'कहि ण'मित्यादि, रु भदन्न ! मेरौ सौमनसवनं नाम वनं प्रज्ञप्तम् ? गौतम ! नन्दनवनस्य बहुसमरमणीयाद्-
भूमिभागादर्द्धत्रिपटि सार्द्धद्वापटिरित्यर्थः योजनसहस्राण्यूर्ध्वमुत्पत्त्यात्रान्तरे मन्दरपर्वते सौमनमवनं नाम वनं
प्रज्ञप्तं, पञ्चयोजनगतानि चक्रवालविष्कम्भेनेत्यादिपदानि प्राग्वत्, यन्मन्दरं पर्वतं सर्वतः समन्तात् सम्परिक्षिप्य
तिष्ठति, एतच्च कियता विष्कम्भेन कियता च परिक्षेपेणेत्याह—'चत्तारी'त्यादि, प्रथममेखलायामिव द्वितीयमेखला-
यामपि विष्कम्भद्वयं बाल्यं, तत्र वहिर्गिरिविष्कम्भेन चत्वारि योजनमहस्त्राणि द्वे च योजनगते द्विमसत्यधिके अष्टौ
भस्त्रादशभागा योजनस्य, एतदुपपत्तिरेवं—धरणीतलात् सौमनमं यावद् गमने मेरुच्छूयस्य व ३ सहस्रयोजनान्यति-
क्रान्तानि एषां भस्त्रादशभिर्भागं लब्धं ५७२७^१/_{११}, अस्मिन् रागौ धरणीतलगतमेरुव्यासाद्दशमहस्रयोजनप्रमाणाच्छोभिते-
जानं ययोनं मानमिति, वहिर्गिरिपरिरयेण त्रयोदश योजनमहस्त्राणि पञ्चयोजनगतानि एकादशानि—एकादशानि
त्रयोदशभागा योजनस्य, तदाऽन्तर्गिरिविष्कम्भेन त्रीणि योजनमहस्त्राणि द्वे द्वायोजनस्य अधिके योजनगतानि
पत्नीने ययोनं मानं, प्रन्तर्गिरिपरिरयेण तु दश महस्रयोजनानि त्रीणि च योजनगतानि एकोनगणाश्च अधिकानि चत्वार-

श्रैकादशभागा योजनस्येति । अथास्य वर्णकसूत्रं—‘से णं एगा’ इत्यादि, व्यक्तं, नवरं एवमुक्ताभिलाषेन कूटवर्ज्यां सेव नन्दनवनवक्तव्यता भणितव्या, कियत्पर्यन्तमित्याह—तदेव मेरुतः पञ्चाशद्योजनरूपं क्षेत्रमवगाह्य यावत्प्रासादावतंसकाः शक्रेशानयोरिति, वापीनामानि त्विमानि तेनैव क्रमेण, सुमनाः १ सौमनसा २ सौमनांसा सौमनस्या वा ३ मनोरमा ४ तथा उत्तरकुरुः १ देवकुरुः २ वारियेणा ३ सरस्वती ४ तथा विशाला १ माघभद्रा २ अभयसेना ३ रोहिणी ४ तथा भद्रोत्तरा १ भद्रा २ सुभद्रा ३ भद्रावती भद्रवती वा ४ । अथ चतुर्थं वनं—

कहि णं भन्ते ! मन्दरपव्वए पडगवणे णाम वणे प० १, गो० । सोमणसवणस्स बहुसमरमणिजाओ भूमिभागाओ छत्तीस जोअणसहस्साइ उद्धं उप्पइत्ता एत्थ ण मन्दरे पव्वए सिहरत्तेले पडगवणे णाम वणे पणत्ते, चत्तारि चउणडए जोयणसए चक्कं बालविक्खम्भेण वट्टे वलयाकारसठाणसठिए, जे ण मंदरचूलिअं सव्वओ समन्ता सपरिक्खित्ताणं चिट्ठइ तिणिण जोअणसहस्साइ एगं च वावट्ठ जोअणसयं किचिविसेनाहिअ परिक्वेवेणं, से णं एगाए पउमवरवेइआए एणेण य वणसडेणं जाव किण्हे देवा आसयन्ति, पडगवणस्स बहुमज्झेइसभाए एत्थ णं मंदरचूलिआ णाम चूलिआ पणत्ता चत्तालीसं जोअणाइं उद्धं उच्चत्तेणं मूले वारस जोअणाइं विक्खम्भेण मज्झे अट्ठ जोअणाइं विक्खम्भेणं उल्लि चत्तारि जोअणाइं विक्खम्भेणं मूले साइरेगाइं सत्तत्तीसं जोअणाइं परिक्वेवेणं मज्झे साइरेगाइं पणवीस जोअणाइं परिक्वेवेणं उल्लि माइरेगाइ वारस जोअणाइ परिक्वेवेणं मूले विच्छिण्णा मज्झे ससित्ता उल्लि तणुआ गोपुच्छसठाणसठिआ सव्वेरुलिआमइं अच्छा सा णं एगाए पउमवरवेइआए जाव

अपरिभ्रिता इति त्रिंशद् यदुसमरसगणिते भूमिभागे ज्ञात मित्राययणं यदुसमन्तरेयभाग कोसं आयागेण भद्रकोसं विरलस्येण
देनूनां कोस इदं उक्तं जनेगन्तव्यमय ज्ञात पूरकलुट्टाणां गन्तरचूलाणां न पुनरित्येवं पदगणनं पण्णाम ज्ञेयानां
जोषादिना एतत् न मद् एवे गगणे ५० एत ज्ञेयं मोक्षणसे पुनर्वणिगो गगो भगणं पुनरिणीं पासायवर्द्धयमाणं स सो
देव लेख्यो ता नकीसागरैर्मगा तेनं चेत् परिमाणं (मूत्रं १०६)

‘रुद्धि न’मित्यादि, प्रश्नः प्रतीतः, उत्तरसूत्रे मौसमसवनस्य चतुसमरमणीयाद् भूमिभागादूर्ध्वं पदत्रिंशद् योजन-
मात्राणि उत्पत्य तत्र देगे मन्दरे पर्यते गिरतरतले-मौलिभागे पण्डकनं नाम ननं प्रज्ञप्तं, चत्वारि योजनशतानि
चतुर्नालयिकानि चक्रालविष्कम्भेन, एतदुपपत्तिस्तु महस्रयोजनप्रमाणाच्छिरव्यामानमध्यस्थितचूलिकासमूहव्यासे
द्वादशयोजनप्रमाणे ओषितेऽगशिष्टेऽर्धोऽकृते यथोक्तमानं, यत्पण्डकनं मन्दरचूलिकां मर्गतः समन्तात् गमपरिश्रित्य
तिष्ठति, यथा मन्दननं मेतं सर्वतः समन्तात् मगरिनिय स्थितं तथेदं मेरुचूलिकामिति, त्रीणि योजन-
मात्राणि एकं च द्वापटं-द्वापटद्वयधिकं योजनगतं किञ्चिद्विदोषाधिकं परिश्रेपेति, अथास्य र्णकमाह—
‘मे पं’ इत्यादि, व्यक्तं, या च पण्डकनमभिप्राय स्थिता सा क चूलिकेत्याह—‘पण्डगणे’ति पण्डकनस्य
मण्ये द्रयोधक्रालविष्कम्भयोर्विचाले अत्रान्तरे मन्दरस्य-मेरोच्चूलिका-गिह्वा इव मन्दरचूलिका नाम चूलिका
प्रज्ञप्ता, चत्वारिंशत् योजनान्यूर्ध्वोच्चत्वेन मूले द्वादश योजनानीत्यादिमूत्रं प्रापत्, केवलं सर्वोत्पत्ता यैद्वयमयी

नीलवर्णत्वात् । साम्प्रतं सूत्रेऽनुक्तोऽपि वाचयितृणामपूर्वार्धजिज्ञापयिषया चूलिकाया इष्टस्थाने विष्कम्भपरि-
 ज्ञानाय प्रसङ्गगत्योपायो लिख्यते, यथा तत्राधोमुखगमने करणमिदं—चूलिकायास्सर्वोपरितनभागादवपत्य यत्र
 योजनादावतिक्रान्ते विष्कम्भजिज्ञासा तस्मिन्नतिक्रान्तयोजनादिके पञ्चभिर्भक्ते लब्धराशिश्चतुर्भिर्युतस्तत्र व्यासः स्यात्,
 तत्र उपरितलाद्विंशतियोजनान्यवतीर्णस्ततो विंशतिर्ध्रियते तस्याः पञ्चभिर्भागे लब्धाश्चत्वारः ते चतुर्भिः सहिताः
 अष्टौ एतावानुपरितलाद्विंशतियोजनातिक्रमे विष्कम्भः, एवमन्यत्रापि भावनीयं, यदा तूर्ध्वमुखगत्या विष्कम्भजिज्ञासा
 तदाऽयमुपायः—चूलिकाया मूलादुत्पत्य यत्र योजनादौ विष्कम्भजिज्ञासा तस्मिन्नतिक्रान्तयोजनादिके पञ्चभिर्भक्ते यल्लब्धं
 तावत्प्रमाणे मूलविष्कम्भभादपनीते अवशिष्टं तत्र विष्कम्भः, तथाहि—मूलात्किल विंशतियोजनान्यूर्ध्वं गतस्ततो विंशति-
 ध्रियते तस्याः पञ्चभिर्भागे लब्धानि चत्वारि योजनानि तानि मूलविष्कम्भाद् द्वादशयोजनप्रमाणादपनीयते शेषाण्यष्टौ
 एतावान् मूलादूर्ध्वं विंशतियोजनातिक्रमे विष्कम्भः, एवमन्यत्रापि भावनीयं, यथा मेरौ एकादशभिर्शैरेकोऽंशः एका-
 दशभिर्योजनैरेकं योजनं व्यासस्य चीयते तथाऽस्यां पञ्चभिर्शैरेकोऽंशः पञ्चभिर्योजनैरेकं योजनं व्यास-
 स्येति तात्पर्यार्थः, अत्र बीजं—द्वादशयोजनप्रमाणाच्चूलाव्यासादारोहे चत्वारिंशद्योजनेषु गतेषु अष्टौ योजनानि द्रुष्यन्ति
 अवरोहे च तान्येव वर्द्धन्ते तत्सैराशिकस्थापना । ४०।८।१ । मध्यराशावन्यराशिना गुणिते एकेन गुणितं तदेव
 भवतीति जाता अष्टौ अस्य राशेश्चत्वारिंशता भजने भागाप्राप्तौ द्वयो राश्योरष्टभिरपवर्ते जातं $\frac{१}{५}$ । अथास्य वर्णक-

सूत्रम्—‘सा षं एगाए पउमयर जावं’इत्यादि, प्राग्वत्, अथास्यां बहुसमरमणीयभूमिभागवर्णनं सिद्धायतनवर्णनं चातिदेशेनाह—‘उर्षिं बहुसम’इत्यादि, अस्याश्चलिकाया उपरि बहुसमरमणीयो भूमिभागः प्रज्ञप्तः, स च यावत्पद-
करणात् ‘से जहा णामए आर्णिगपुक्खरे इ वा’ इत्यादिको ग्राह्यः, तथा तस्य बहुमध्यदेशभागे सिद्धायतनं वाच्यं,
कोशमायामेनार्द्धक्रोशं विक्रम्येन देशोनं कोशमुच्चत्वेन अनेकस्तम्भशतसन्निविष्टमित्यादिकः सिद्धायतनवर्णको वाच्यो
यावद्ध्रुवकङ्कुशुकानामष्टोत्तरं शतमिति, अथ प्रस्तुतवने भवनप्रासादादिवक्तव्यगोचरं सूत्रं—‘मन्दरचूलिआ’इत्यादि,
मन्दरचूलिकायाः पूर्वतः पण्डकवनं पञ्चाशद्योजनान्यवगाह्य अत्रान्तरे महदेकं भवनं—सिद्धायतनं प्रज्ञप्तं, एवमुक्ताभि-
लापेन च एव सौमनसवने पूर्ववर्णितो—नन्दनवनप्रस्तावोक्तो गमः कूटवर्जः सिद्धायतनादिव्यवस्थाधायकः सहशा-
लापकः पाठः स एवात्रापि भवनानां पुष्करिणीनां प्रासादावतंसकानां च ज्ञातव्यः, यावच्छ्लेकेशानप्रासादावतंसकास्ते-
नैव प्रमाणेनेति, अत्र वापीनामानि प्रागुक्तयुक्तया सूत्रेऽदृष्टान्यपि ग्रन्थान्तरतो लिख्यन्ते, तद्यथा—ऐशानप्रासादे पूर्वा-
दिक्रमेण पुण्ड्रा १ पुण्ड्रप्रभा २ सुरक्का ३ रक्कावती ४ आग्नेयप्रासादे क्षीररसा १ इक्षुरसा २ अमृतरसा ३ वारुणी
४ नैर्ऋतप्रासादे शंखोत्तरा १ शङ्खा २ शङ्खावर्त्ता ३ बलाहका ४ वायव्यप्रासादे पुष्पोत्तरा १ पुष्पवती २ सुपुष्पा ३
पुष्पमालिनी ४ चेति । अथात्राभिप्रेकशिलावक्तव्यतामाह—

पण्डकवणे ण भन्ते । वणे कइ अभिसेअसिलाओ पणत्ताओ ?, गोअसा । चत्तारि अभिसेअसिलाओ प०, त०—पंडुसिला १

पण्डुकवलसिला २ रत्तसिला ३ रत्तकम्बलसिलेति ४ । कहि ण भन्ते । पण्डगवणे पण्डुसिलाणाम सिला पणत्ता^१, गोअमा ! मन्द-
 रचूलिआए पुरत्थिमेण पडगवणपुरत्थिमपेरते, एत्थ ण पडगवणे पडुसिला णामं सिला पणत्ता उत्तरदाहिणायया पार्हणपडीणवि-
 च्छिण्णा अद्धचन्दसठाणसठिआ पचजोअणसयाइ आयामेण अद्धाइजाइ जोअणसयाइ विकल्मभेण चत्तारि जोअणाइ बाह्णेण
 सब्बकणगामई अच्छा वेइअवणसडेण सव्वओ समन्ता संपरिकिरत्ता वण्णओ, तीसे णं पण्डुसिलाए च्चडदिसिं चत्तारि तिसोवण-
 पडिरुवगा पणत्ता जाव तोरणा वण्णओ, तीसे ण पण्डुसिलाए उरिप बहुसमरमणिज्जे भूमिभागे पणत्ते जाव देवा आसयन्ति,
 तस्स ण बहुसमरमणिज्जस्स भूमिभागस्स बहुमज्झदेसभाए उत्तरदाहिणेणं एत्थ ण दुवे सीहासणा पणत्ता पञ्च धणुसयाइ आया-
 मविकल्मभेण अद्धाइजाइ धणुसयाइ बाह्णेण सीहासणवण्णओ भाणिअव्वो विजयदूसवजोत्ति । तत्थ णं जे से उत्तरिले सीहा-
 सणे तत्थ ण बहूहि भवणवइवाणमन्तरजोइसिअवेमाणिएहि देवेहि देवीहि अ कच्छाइआ तित्थयरा अभिसिच्चन्ति, तत्थ ण
 जे से दाहिणिस्से सीहासणे तत्थ ण बहूहि भवणं जाव वेमाणिएहि देवेहि देवीहि अ वच्छाइआ तित्थयरा अभिसिच्चन्ति । कहि
 ण भन्ते ! पण्डगवणे पण्डुकवलसिलाणाम सिला पणत्ता^१, गोअमा ! मन्दरचूलिआए दक्खिणेणं पण्डगवणदाहिणपेरते, एत्थ
 णं पडगवणे पण्डुकवलसिलाणाम सिला पणत्ता, पार्हणपडीणायया उत्तरदाहिणविच्छिण्णा एव तं चेव पमाणं वेत्तव्वया य भाणि-
 अवा जाव तस्स ण बहुसमरमणिज्जस्स भूमिभागस्स बहुमज्झदेसभाए एत्थ णं मह एगे सीहासणे प० त चेव सीहासणप्पमाणं
 तत्थ ण बहूहि भवणवइ जाव भारहगा तित्थयरा अहिसिच्चन्ति, कहि ण भन्ते ! पण्डगवणे रत्तसिला णामं सिला प०^१,
 गो० । मन्दरचूलिआए पञ्चत्थिमेण पण्डगवणपञ्चत्थिमपेरते, एत्थ णं पण्डगवणे रत्तसिला णामं सिला पणत्ता उत्तरदाहिणायया

पार्श्वपट्टीणविच्छिन्ना जाव त चेव पमाणं सन्वत्तवणिज्जमर्हं अच्छा उत्तरदाहिणेणं एत्थ णं दुवे सीहासणा पण्णत्ता, तत्थ णं जे से दाहिणिह्मे सीहासणे तत्थ ण बह्वहि भवण० पम्माइआ तित्थयरा अहिसिच्चन्ति, तत्थ णं जे से उत्तरिह्मे सीहासणे तत्थ णं बह्वहि भवण जाव वप्पाइआ तित्थयरा अहिसिच्चन्ति, कहि णं भन्ते ! पण्टगवणे रत्तकंवलसिल्ला णाम सिल्ला पण्णत्ता, गोअम्मा ! मंदरचूलिआए उत्तरेण पडगावणउत्तरचरिमंते एत्थ ण पंडगावणे रत्तकंवलसिल्ला णाम सिल्ला पण्णत्ता, पार्श्वपट्टीणायया उट्ठीण-
दाहिणविच्छिन्ना सन्वत्तवणिज्जमर्हं अच्छा जाव मज्झदेसभाए सीहासणं, तत्थ णं बह्वहि भवणवइ जाव देवेहि देवीहि अ ए-
सवयगा तित्थयरा अहिसिच्चन्ति (सूत्र १०७)

पण्डकवने भदन्त ! कति अभियेकाय—जिनजन्मस्त्रात्राय शिलाः अभियेकशिलाः प्रज्ञप्ताः?, गौतम ! चतस्रोऽभियेक-
शिलाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—पाण्डुशिला १ पाण्डुकम्बलशिला २ रक्तशिला ३ रक्तकम्बलशिला ४ अन्यत्र तु पाण्डुकम्बला
१ अतिपाण्डुकम्बला २ रक्तकम्बला ३ अतिरक्तकम्बलेति ४ नामान्तराणीति । सम्प्रति प्रथमायाः स्थानं पृच्छति—
‘कहि ण’ सिल्लादि, प्रश्नः प्रतीतः, उत्तरसूत्रे मन्दरचूलिकायाः पूर्वतः पण्डकवनपूर्वपर्यन्ते पाण्डुशिला नाम शिला प्रज्ञप्ता,
उत्तरतो दक्षिणतश्चायता पूर्वतोऽपरतश्च विस्तृता अर्द्धचन्द्रसंस्थानसंस्थिता पञ्चयोजनशतान्यायामेन—मुखविभागेन
अर्द्धवृत्तीयानि योजनशतानि विक्रमभेन—मध्यभागेन, अर्द्धचन्द्राकारक्षेत्राणामेवमेव परमव्याससम्भवात्, अत एवास्याः
परमव्यासः शरत्वेन लम्बो जीवात्वेन परिक्षेपो धनुःपृष्ठत्वेन तत्करणरीत्या आनेतव्या, तथा चत्वारि योजनानि बाह-

न्येन—पिण्डेन सर्वात्मना कनकमयी प्रस्तावादजुनसुवर्णमयी अच्छा वेदिकावनखण्डेन सर्वतः समन्तात् सम्परि-
 क्षिप्ता, वक्रता च बालिकासत्वा सरलता तु स्वस्वदिक्रक्षेत्राभिमुखा, वर्णकश्च वेदिकावनखण्डयोर्वक्तव्यः, चतुर्योजनो-
 च्छिता च शिला दुरारोहा आरोहकाणामित्याह—‘तीसे ण’मित्यादि, तस्यां शिलायां चतुर्दिशि चत्वारि त्रिसोपानप्र-
 तिरूपकाणि प्रज्ञप्ताणि, तेषां च वर्णको वाच्यो यावत्तोरणानि । अथास्या भूमिसौभाग्यमावेदयन्नाह—‘तीसे ण’मित्यादि,
 तस्याः—पाण्डुशिलायाः उपरि बहुसमरमणीयो भूमिभागः प्रज्ञप्तः यावदेवा आसते शेरते इत्यादि, अथान्नाभिपेकास-
 नवर्णनायाह—‘तरस ण’मित्यादि, तस्य बहुसमरमणीयस्य भूमिभागस्य बहुमध्यदेशभागे उत्तरतो दक्षिणतश्च अन्ना-
 न्तरे द्वे अभिपेकसिंहासने—जिनजन्माभिपेकाय पीठे प्रज्ञप्ते पंचधनुःशतान्यायामविष्कम्भभान्यां अर्द्धतृतीयानि धनुःश-
 तानि बाह्वयेन उच्चत्वेनेत्यर्थः, अत्र च सिंहासनवर्णको भणितव्यः, स च विजयदुष्यवर्जः—उपरिभागे विजयनामक-
 चन्द्रोदयवर्णनारहित इत्यर्थः, शिलासिंहासनानामनाच्छादितदेशे स्थितत्वात्, अत्र च सिंहासनानामायामविष्कम्भ-
 योरुत्पत्त्येन समचतुरस्रतोका, नन्वत्रैकेनैव सिंहासनेनाभिपेके सिद्धे किमर्थं सिंहासनद्वयमित्याह—‘तत्थ ण’-
 मित्यादि, तत्र—तयोः सिंहासनयोर्मध्ये ‘से’ इति भापालङ्कारे यदात्तराहं सिंहासनं तत्र बहुभिर्भवनपतिव्यन्तरज्योति-
 ष्कवैमानिकेर्देवदेवीभिश्च कच्छादिविजयाष्टकजातास्तीर्थकराः अभिपिच्यन्ते—जन्मोत्सवार्थं स्त्रप्यन्ते, यत्तु दाक्षिणात्यं
 सिंहासनं तत्र वच्छादिका इति, अत्रायमर्थः—एषा हि शिला पूर्वदिग्मुखा एतदिगभिमुखं च क्षेत्रं पूर्वमहाविदेहाख्यं

तत्र च युगपज्जगद्गुरुयुगं जन्मभाग् भवति तत्र शीतोत्तरदिग्वर्त्तिविजयजातो जगद्गुरुत्तरदिग्वर्त्तिनि सिंहासनेऽ-
भिपिच्यते, तस्या एव दक्षिणदिग्वर्त्तिविजयजातो जगद्गुरुर्दक्षिणदिग्वर्त्तिनीति । इदानीं द्वितीयशिलाप्रश्नावतारः-
'कहि ण'मित्यादि, प्रश्नः प्रतीतः, उत्तरसूत्रे मेरुचूलिकाया दक्षिणतः पण्डकवनदाक्षिणात्यपर्यन्ते पाण्डुकन्वला नाम्नी
शिला प्रज्ञप्ता, प्राक्पश्चिमायता उत्तरदक्षिणविस्तीर्णा, आद्या तु प्राक्पश्चिमविस्तीर्णा उत्तरदक्षिणायतेत्येतद्विशेषणद्वयं
विहायान्यत् प्रागुक्तमतिदिशति-एवमेवोकाभिलाषेन तदेव प्रमाणं शिलायाः पञ्चयोजनशतायामादिकं वक्तव्यता
चाजुनस्वर्णवर्णादिका भणितव्या यावत्तस्य बहुसमरमणीयस्य भूमिभागस्य बहुमध्येदेशभागेऽत्रान्तरे महदेकं सिंहासनं
प्रज्ञप्तं तदेव पञ्चधनुःशतादिकं सिंहासनप्रमाणमुच्चत्वादौ ज्ञेयं, तत्र बहुभिर्भवनपत्यादिभिर्देवैर्भारतका-भरतक्षेत्रो-
त्पन्नास्तीर्यकृतोऽभिपिच्यन्ते, ननु पूर्वशिलायां सिंहासनद्वयं अत्र तु एकं सिंहासनं किमिति?, उच्यते, एषा हि शिला
दक्षिणदिगभिमुखा तद्दिगभिमुखं च क्षेत्रं भारताख्यं तत्र कैककालमेक एव तीर्थकृदुत्पद्यते इति तदभिपेकानुरोधे-
नैकत्वं सिंहासनस्येति । अथ तृतीयशिला-'कहि ण'मित्यादि, इदं च सूत्रं पूर्वशिलानामेन बोध्यं, केवलं वर्णतः
सर्वारम्भना तपनीयमयी रक्तवर्णत्वात्, सिंहासनद्वित्वभावनया त्वेवं-एषा पश्चिमाभिमुखा तद्दिगभिमुखं च क्षेत्रं पश्चिम-
महाविदेहाख्यं शीतोदादक्षिणोत्तररूपभागद्वयात्मकं, तत्र च प्रतिविभागमेकैकजिनजन्मसम्भवाद्युगपज्जिनद्वयमुत्पद्यते,
तत्र दाक्षिणात्ये सिंहासने दक्षिणभागगतपक्षमादिविजयाष्टकजाता जिनाः क्लृप्यन्ते औत्तराहे च उत्तरभागगतवप्रादि-

विजयाष्टकजाता इति, सम्प्रति चतुर्थी शिला—‘कहि ण’मित्यादि, प्रश्नः प्राग्वत्, उत्तरसूत्रे सर्व द्वितीयशिलानु-
सारेण वाच्यं, वर्णतश्च सर्वतपनीयमयी, श्रीपूज्यैस्तु सर्वा अर्जुनस्वर्णवर्णा उक्ता इति, ‘ऐरावतका’ इति ऐरावतक्षे-
त्रभवाः, सिंहासनस्यैकत्वं भरतक्षेत्रोक्तश्रुतया वाच्यम् ॥ अथ मेरौ काण्डसङ्ख्यां जिज्ञासुर्गौतमः पृच्छति—

मन्दरस्स ण भन्ते । पव्वयस्स कइ कण्डा पणत्ता ? , गोयमा । तओ कडा पणत्ता, तजहा—हिडिह्हे कंडे मज्झिह्हे कण्डे उव-
रिह्हे कण्डे, मन्दरस्स ण भन्ते । पव्वयस्स हिडिह्हे कण्डे कतिविह्हे पणत्ते ? , गोअमा । चवन्निवह्हे पणत्ते, तजहा—पुढवी १ उवले
२ वइरे ३ सकरा ४, मज्झिमिह्हे ण भन्ते । कण्डे कतिविह्हे प० ? , गोअमा । चवन्निवह्हे पणत्ते, तजहा—अके १ फलिह्हे २ जाय-
रुवे ३ रयए ४, उवरिह्हे कण्डे कतिविह्हे पणत्ते ? , गोअमा । एगागारे पणत्ते सव्वजम्बूणयामए, मन्दरस्स ण भन्ते । पव्वयस्स
हेडिह्हे कण्डे केवइअ वाह्हेण प० ? , गोयमा । एग जोअणसहस्स वाह्हेण पणत्ते, मज्झिमिह्हे कण्डे पुच्छा, गोअमा । तेवहिं
जोअणसहस्साइ वाह्हेणं प०, उवरिह्हे पुच्छा, गोयमा । छत्तीस जोअणसहस्साइ वाह्हेणं प०, एवामेव सपुब्बावरेणं मन्दरे
पव्वए एग जोअणसयसहस्स सव्वगणेण पणत्ते । (सूत्रं १०८)

‘मन्दरस्स ण’मित्यादि, मेरौर्भदन्त ! पर्वतस्य कति काण्डानि प्रज्ञप्तानि ? , काण्डं नाम विशिष्टपरिणामानुगतो
विच्छेदः पर्वतक्षेत्रविभाग इतिवावत्, गौतम ! त्रीणि काण्डानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा—अधस्तनं काण्डं मध्यमं काण्डं
उपरितनं काण्डं, अथ प्रथमं काण्डं कतिप्रकारमिति पृच्छति—‘मन्दरस्स’इत्यादि, प्रश्नः प्रतीतः, निर्वचनसूत्रे पृथ्वी-

श्रीजम्बु-
द्वीपशा-
न्विचन्द्री-
या वृत्तिः

॥३७४॥

सूक्तिका उपल्लाः—प्रापाणाः वज्राणि—हीरकाः शर्कराः—कर्करिकाः एतन्मयः कन्दो मन्दरस्य, एतदेव हि प्रथमं काण्डं सहस्रयोजनप्रमाणं, ननु प्रथमकाण्डस्य चतुष्प्रकारत्वात् तदीययोजनसहस्रस्य षतुर्विभजने एकैकप्रकारस्य योजनसहस्रचतुर्थांशप्रमाणक्षेत्रता स्यात् तथा च सति विशिष्टपरिणामानुगतविच्छेदरूपत्वात् त एव काण्डसङ्ख्यां क्रयं न वर्धयन्तीति?, उच्यते, क्वचित्पृथ्वीवहुलं क्वचिदुपलवहुलं क्वचिद् वज्रवहुलं क्वचिच्छर्करावहुलं, इदमुक्तं भवति—उक्तचतुष्टयमन्तरेणान्यत् किमप्यङ्गरत्नादिकं न तदारम्भकमिति अतो नैयत्येन पृथिव्यादिरूपविभागाभावात् काण्डसङ्ख्यावर्धनावकाश इति, मध्यकाण्डगतवस्तुपृच्छार्थमाह—‘मल्लिमिहो’इत्यादि, अङ्गरत्नानि—स्फटिकरत्नानि जातरूपं—सुवर्णं रजतं—रुध्रम्, अन्नापीयं भावना—क्वचिदङ्कवहुलमित्यादि, अथ तृतीयं काण्डं—‘उवरिलो’इत्यादि, प्रश्नो व्यक्तः, उत्तरसूत्रे एकाकारं—भेदरहितं सर्वात्मना जाम्बूनदं—रक्तसुवर्णं तन्मयमिति । काण्डपरिमाणद्वारा मेरुपरिमाणमाह—‘मन्दरसस ण’मित्यादि, भगवन्! मन्दरस्याधस्तनं काण्डं कियद्वाहल्येन—उच्चत्वेन प्रज्ञप्तम्?, गौतम! एकं योजनसहस्रं वाहल्येन प्रज्ञप्तं, मध्यमकाण्डे पृच्छा—प्रश्नपद्धतिर्वाच्या, सा च ‘मन्दरसस णं भन्ते! पृथ्वरसस मल्लिमिहो काण्डे केवद्वयं वाहल्लेणं पणत्ते?’इत्यादिरूपा स्वयम्भूत्या, गौतम! त्रिपष्टिं योजनसहस्राणि वाहल्येन प्रज्ञप्तम्, अग्नेन भद्रशालवनं नन्दनवनं सौमनसवनं द्वे अन्तरे चैतत् सर्वं मध्यमकाण्डे अन्तर्भूतमिति, यत्तु समवायाद्धे अष्टत्रिंशत्तमे समवाये ‘द्वितीयकाण्डविभागोऽष्टत्रिंशत्सहस्रयोजनान्युच्चत्वेन भवती’त्युक्तं तन्मतान्तरेणेति, एवमुप-

ध्वक्षरकारे
मेरुकाण्डा-
नि स्र. १०८

॥३७४॥

रितने काण्डे पृच्छा ज्ञेया, पदत्रिंशद्योजनसहस्राणि बाह्व्येन प्रज्ञप्तम्, एवमुक्तरीत्या 'समुच्चावरेण' पूर्वापरमीक्षनेन मन्दरपर्वतः एकं योजनशतसहस्रं सर्वाधेण—सर्वसंख्यया प्रज्ञप्तः, ननु चत्वारिंशद्योजनप्रमाणा शिरःस्था चूलिका मेरु-प्रमाणमध्ये कथं न कथिता?, उच्यते, क्षेत्रचूलात्वेन तस्याः अगणनात्, पुरुषोच्छ्रयगणने शिरोगतकेशपादास्वेति, इयं च सूत्रजयी एकार्थप्रतिबद्धत्वेन समुदितैवालेखि । अथ मेरोः समयप्रसिद्धानि षोडश नामानि प्रक्षयिजुमाह—
मन्दरस्य षं भन्ते । पञ्चयस्स कति णामधेजा पणत्ता?, गोअमा । सोलस णामधेजा पणत्ता, वज्रहा—मन्दर १ मेरु २ मणो-
रस ३ सुदस्य ४ सयपमे अ ५ गिरिराया ६ । रयणोच्चय ७ सिलोच्चय ८ मन्त्रे लोगस ९ णामी च १० ॥ १ ॥ अच्ये
अ ११ सूरिआवसे १२, सूरिआवरणे १३ तिआ । वत्तमे १४ अ दिआदीअ १५, बड्ढेसि १६ अ सोलसे ॥ २ ॥ से केण्डेणं
भन्ते । एव बुबह मन्दरे पव्वए २?, गोअमा । मन्दरे पव्वए मन्दरे णाम देवे परिवसह महिद्धीए जाव पलिओवमडिइए, से
तेण्डेण गोअमा । एव बुबह मन्दरे पव्वए २ अटुत्तर व चैवति । (सूत्रं १०९)

‘मन्दरस्य षं मित्यादि, मन्दरस्य पर्वतस्य भगवन् । कति नामधेयानि—नामानि प्रज्ञप्तानि?, नौतम ! षोडश नाम-
धेयानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा—‘मन्दरे’त्यादि गाथाद्वयं, मन्दरदेवयोगात् मन्दरः?, एवं मेरुदेवयोगात् मेरुरिति, नन्वेवं
मेरोः स्वामिद्वयमापद्येत्येति चेत्, उच्यते, एकस्यापि देवस्य नामद्वयं सम्भवतीति न काप्याशङ्का, निर्णीतिस्तु बहुश्रुत-
गम्येति २, तथा मनांसि देवानामप्यतिसुरूपतया रमयतीति मनोरमः ३, तथा सुष्ठु—शोभनं जाम्बूनदमयतया रत्न-

बहुलतया च मनोनिर्वृतिकरं दर्शनं यस्यासौ सुदर्शनः ४, तथा रत्नबहुलतया स्वयमादित्यादिनिरपेक्षा प्रभा-प्रकाशो
यस्यासौ स्वयम्प्रभः ५, चः समुच्चये, तथा सर्वेषामपि गिरीणामुच्चत्वेन तीर्थकरजन्माभिपेकाश्रयतया च राजा गिरि-
राजः ६, तथा रत्नानां नानाविधानामुत्-प्राक्त्वेन चयः-उपचयो यत्र स रत्नोच्चयः ७, तथा शिलानां-पाण्डुशिला-
दीनामूर्ध्व-शिरस उपरि चयः-सम्भवो यत्र स शिलोच्चयः ८, तथा लोकस्य मध्यं, अस्य सकललोकमध्यवर्तित्वात्,
नन्वत्र लोकशब्देन चतुर्दशरज्ज्वात्मकलोके व्याख्यातव्ये 'धम्ममाइ लोगमज्झं जोअणअरसंखकोडीहिं' इति वचनात्,
समभूतलाद्रत्नप्रभाया असंख्याताभिर्योजनकोटीभिरतिक्रान्ताभिलोकमध्यं तत्र च मेरोरसम्भवेन वाधितं व्याख्यानं,
अथ लोकशब्देन त्रिर्गलोकस्तस्याप्यष्टादशशतयोजनप्रमाणोच्चस्यासिन्नेवान्तर्लीनत्वात् कुतस्तरामस्य लोकमध्यवर्ति-
त्वमिति चेत्, उच्यते, त्रिर्गलोके त्रिर्गभागस्य स्थालाकारैकरज्जुप्रमाणायामविक्रमस्तथात्र लोकशब्देन विवक्षणात्-
तस्य मध्यं, मेरुः दन्तमध्यवर्तित्यर्थः, अस्मात् सर्वतोऽप्यलोकस्य पञ्चसहस्रोनार्द्धरज्जुप्रमाणेन दूरव्यवहितत्वात्, अत
एवोपलक्षणादलोकस्याप्यसौ मध्यं अस्मात् सर्वतोऽप्यलोकस्थानन्तयोजनप्रमाणत्वात् ९, एवं 'नाभी यंति अत्र
च देहलीप्रदीपन्यायेन लोकशब्दस्य संयोजनात् लोकनाभिः, अत्र भावना तु उक्तन्यायेनैव १०, चः समु-
च्चये, अथ श्लोकद्वन्द्वेन 'अच्छे' इत्यादि, अच्छः-मुनिर्मलः जाम्बूनदरत्नबहुलत्वात्, चतुर्धाङ्गे षोडशसमवाये तु अर्द्धे
इति पाठः, तत्र अनेन ह्यन्तरितः सूर्यादिरस्त इत्यभिधीयते, इदं च पूर्वापरमहाविदेहापेक्षया ज्ञेयं, अतोऽयमपि कारणे

कार्योपचारादस्त इति ११, तथा सूर्या उपलक्षणमेतत्तेन चन्द्रादयश्च प्रदक्षिणमावर्त्तन्ति यस्य स सूर्यावर्त्तः १२, तथा सूर्येऽरुपलक्षणमेतत् चन्द्रग्रहनक्षत्रादिभिश्च समन्ताद् भ्रमणशीलैराधियते स-वेष्टयते स्मेति सूर्यावरणः 'कुद्बहुल' (श्री-सिद्ध ० ६-१-११५ । १-२) मिति वचनात् कर्मण्यनदप्रत्ययः १३, इतिशब्दो नामसमाधौ चः समुच्चये, तथा उत्तमो गिरिषु सर्वतोऽप्यधिकसमुन्नतत्वात्, समवायाङ्गे तु उत्तर इति पाठः, तत्र उत्तरतः-उत्तरदिग्वर्त्ती सर्वेभ्यो भरतादिवर्षेभ्य इति, यदाह—“सर्वेषामुत्तरो मेरु”रिति, ननु भरतादिभ्यः उत्तरदिग्वर्त्तित्वं जम्बूद्वीपपट्टादौ विलो-कनेन सुज्ञेयं ऐरावतादिभ्यः कथमुत्तरदिग्वर्त्तित्वं?, उच्यते, यत्क्षेत्रीयाणां यस्यां दिशि सूर्योदयः तत्क्षेत्रीयाणां सा पूर्वति सर्वेषां सम्प्रदायः, तेन तदनुसारेण तत्तत्क्षेत्रेषु पूर्वदिग्व्यवहारं जम्बूद्वीपपट्टादौ गुरुहस्तकलातः परिभा-व्यैरावतादिभ्योऽप्यस्योत्तरदिग्वर्त्तित्वमवसेयं १४, चः समुच्चये, दिशामादिः-प्रभवो दिगादिः, तथाहि-रुचकादिश्रा-विदिशां च प्रभवो रुचकश्चाष्टप्रदेशात्मको मेरुमध्यवर्त्ती ततो मेरुरपि दिगादिरित्युच्यते १५, तथाऽवतंसः-शेखरः गिरीणां श्रेष्ठ इत्यर्थः १६, चः पूर्ववत्, अस्यायार्थस्य निगमनमाह-इति षोडशः । अथ यदुक्तं-षोडशसु नामसु मन्दरेति मुख्यं नाम तन्निदानं पिपुच्छिपुराह-‘से केषट्टेण’मित्यादि, व्यक्तम् ॥ उक्ता महाविदेहाः अथ तत्परतो-वर्त्तिनं नीलवन्तं नाम गिरिं पिपुच्छिपुराह—

कहि षं भन्ते ! जम्बुद्वीवे दीवे णीलवन्ते णाम वासस्तप्यन्वप पण्णत्ते !, गोयमा ! महाविदेहस्त वासस्त उत्तरेणं रम्मगवासस्त

दक्षिणेषु पुरथिमिहलवणसमुद्रस्य पञ्चत्थिमेण पञ्चत्थिमलवणसमुद्रस्य पुरत्थिमेणं एत्थ ण जम्बुद्वीवे २ णीलवन्ते णामं वासहर-
पव्वए पण्णत्ते पार्हेणपडीणायए उदीणदाहिणविच्छिण्णे णिसहवत्तव्वया णीलवन्तस्स भाणिअव्वा, णवरं जीवा दाहिणेणं धणु
उत्तरेण एत्थ ण केसरिहो, दाहिणेण सीआ महाणर्ह पवूढा समाणी उत्तरक्कुरु एज्जेमाणी २ जमागपव्वए णीलवन्तत्तरक्कुरुवन्दे-
रावतमालवन्तद्दे अ दुहा विभयमाणी २ चउरासीए सलिलासहस्सेहि आपूरेमाणी २ भद्रसालवणं एज्जेमाणी २ मन्दर पव्वयं
दोहि जोअणेहि असपत्ता पुरत्थामिसुही आवत्ता समाणी अहे मालवन्तक्खारपव्वय दालयित्ता मन्दरस्स पव्वयस्स पुरत्थिमेणं
पुव्वविदेहवास दुहा विभयमाणी २ एगमेगाओ चक्कवाट्टिविजयाओ अट्टावीसाए २ सलिलासहस्सेहि आपूरेमाणी २ पञ्चाहि
सलिलासयसहस्सेहि वत्तीसाए अ सलिलासहस्सेहि समग्गा अहे विजयस्स दारस्स जगह दालइत्ता पुरत्थिमेण लवणसमुद्रं
समप्वेइ, अवसिट्ठ त वैवत्ति । एव णारिकंतावि उत्तरामिसुही पेअव्वा, णवरमिम णाणत्त गन्धावइवट्ठवेअद्धपव्वय जोअणेणं
असपत्ता पञ्चत्थामिसुही आवत्ता समाणी अवसिट्ठं त वैव पव्वहे अ सुहे अ जहा हरिकन्तासलिला इति । णीलवन्ते ण भन्ते ।
वासहरपव्वए कइ कूडा पण्णत्ता, गोअमा । नव कूडा प०, तंजहा-सिद्धाययणकूडे०, सिद्धे १ णीले २ पुव्वविदेहे ३ सीआ
य ४ कित्ति ५ णारी अ ६ । अवरविदेहे ७ रत्तमाकूडे ८ छवदसणे वैव ९ ॥ १ ॥ सव्वे एए कूडा पञ्चसइआ रायहाणीउ
उत्तरेण । से केण्डेण भन्ते । एव तुच्चह-णीलवन्ते वासहरपव्वए २, गोअमा । णीले णील्लोभासे णीलवन्ते अ इत्थ देवे माहि-
द्वीए जाव परिवसइ सव्वेवरलिआमए णीलवन्ते जाव णिच्चेति (सूत्र ११०)

‘कहि ण’मित्यादि, क भद्रन्त ! जम्बूद्वीपे द्वीपे नीलवान्नाम्ना वर्षधरपर्वतः प्रज्ञप्तः^१, उत्तरसूत्रं व्यंके, नवरं रम्ब-
कक्षेत्रं महाविदेहेभ्यः परं युग्मिममनुजाश्रयभूतमस्ति तस्य दक्षिणतः, अयं च निपधवन्धुरिति तत्साम्येन लाघवं दर्श-
यति—‘णिसह’इत्यादि, निपधवकव्यता नीलवतोऽपि मणितव्या, नवरमस्य जीवा—परम आयामो दक्षिणतः, उत्तरतः
क्रमेण जगत्या वक्तवेन न्यूनतरत्वात्, धनुःपृष्ठमुत्तरतः, अत्र केसरिद्रहो नाम द्रहः, अस्माच्च शीता महानदी प्रव्यूढा
सती उत्तरकुरुन् इयती २—परिगच्छन्ती २ यमकपर्वतो नीलवदुत्तरकुरुचन्द्रैरावतमाल्यवन्नामकान् पञ्चापि द्रहांश्च
द्विधा विभजन्ती २ चतुरशीत्या सलिलासहस्रैरार्यमाणा २ भद्रशालवनमिषती २—आगच्छन्ती २ मन्दरं पर्वतं द्वाभ्यां
योजनाभ्यामसम्प्राप्ता पूर्वाभिमुखी परावृत्ता सती माल्यवद्वक्षस्कारपर्वतमधो विदार्य मेरोः पूर्वस्थां पूर्वमहाविदेहं
द्विधा विभजन्ती २ एकैकस्माच्चकवर्तिविजयादष्टाविंशत्या २ सलिलासहस्रैरार्यमाणा २ आत्मना सह पञ्चभिर्नदी-
लक्षैर्द्वाविंशता च सहस्रैः सम्प्रा अधो विजयस्य द्वारस्य जगती विदार्य पूर्वस्या लवणसमुद्रमुपैति, अवशिष्टं प्रवहव्या-
सोण्डत्वादिकं तदेवेति—निपधनिर्गतशीतोदाप्रकरणोक्तमेव, अधास्मादेवोत्तरतः प्रवृत्तां नारीकान्तामतिदिशति—‘एवं
नारीकंता’इत्यादि, एवमुक्तन्यायेन नारीकान्ताऽपि उत्तराभिमुखी नेतव्या, कोऽर्थः ?—यथा नीलवति केसरिद्रहाद्
दक्षिणाभिमुखी शीता निर्गता तथा नारीकान्ताऽप्युत्तराभिमुखी निर्गता, तर्हि अस्याः समुद्रप्रवेष्टोऽपि तद्वदेवेत्याश-
ङ्कमानमाह—नवरमिदं नानात्वं गन्धापातिनं द्रुतवैताड्यपर्वतं योजनेनासम्प्राप्ता पश्चिमाभिमुखी आवृत्ता सती इत्यादि-

कमवशिष्टं सर्वं तदेव हरिकान्तासलिलावद् भाव्यं, तथा—‘रम्यगवासं’ दुहा विभयमणी २ छप्पणाय सलिला-
संह्रस्तेहिं समगा अहे जगईं दालइ २ सा पच्चथिमेषं लवणसमुद् समर्पेइ’ति, अत्र चावशिष्टपदसंग्रहे प्रवहमुख-
व्यासादिकं न चिन्तितं, समुद्रप्रवेशावधिकसैवालापकस्य दर्शनात्, तेन तत् पृथगाह—प्रवहे च मुखे च यथा हरिकान्ता-
सलिला, तथाहि—प्रवहे २५ योजनाति विक्रम्भेन अर्द्धयोजनमुद्धेन मुखे २५० योजनाति विक्रम्भेन ५ योजना-
प्रज्ञसानि १, गौतम ! नव कूटानि प्रज्ञसानि, तद्यथा—सिद्धायतनकूटं, अत्र नवानामप्येकत्र संग्रहायेवं गाथा—‘सिद्धे’ति
सिद्धकूटं—सिद्धायतनकूटं, तच्च पूर्वदिशि समुद्रासन्नं, ततो नीलवत्कूटं—नीलवद्वक्षस्काराधिपकूटं, पूर्वविदेहाधिपकूटं
शीताकूटं—शीतासुरीकूटं, चः समुच्चये, कीर्तिकूटं—केसरिद्रहसुरीकूटं नारीकूटं—नारीकान्तानदीसुरीकूटं, चः पूर्ववत्,
अपरविदेहकूटं—अपरविदेहाधिपकूटं रम्यककूटं—रम्यकक्षेत्राधिपकूटं उपदर्शानकूटं—उपदर्शाननामकं कूटं, एतानि च
कूटानि हिमवत्कूटवत् पञ्चशतिकाति—पञ्चशतयोजनप्रमाणानि वाच्यानि वकव्यताडपि तद्वत्, कूटाधिपानां राजधान-
न्यो मेरोरुत्तरस्याम् । अथास्य नामनिबन्धनं पृच्छथाह—‘से केणट्टेण’इत्यादि, प्रश्नः प्रापवत्, उत्तरसूत्रे चतुर्थो वर्ष-
धरगिरिर्नालो—नीलवर्णवान् नीलावभासो—नीलमकाशः आसन्नं वस्त्वन्यदपि नीलवर्णमयं करोति तेन, नीलवर्णयोगा-

श्रीलवान्, नीलवांश्चात्र महर्द्धिको देवः पत्योपमस्थितिको यावत्परिवसति तेन तद्योगाद्वा नीलवान्, अथवा असौ सर्ववैद्वर्यरत्नमयस्तेन वैद्वर्यरत्नपर्यायकनीलमणियोगाश्रीलः शीघ्रं प्रागवत् । अथ पञ्चमं वर्णं प्रश्नयन्नाह—

कहि णं भन्ते ! जम्बुदीवे २ रम्मए णाम वासे पणत्ते ? , गो० नीलवन्तरस उत्तरेण रुप्पिरस दक्खिण्णेणं पुरत्थिमलवणससुहस्स पञ्चत्थिमेण पञ्चत्थिमलवणससुहस्स पुरत्थिमेणं एवं जह च्वेव हरिवास त्ह च्वेव रम्मयं वास भाणिअव्व, णवर दक्खिण्णेण जीवा उत्तरेण धणु अवसेस त च्वेव । कहि ण भन्ते ! रम्मए वासे गन्धावर्हणाम वट्टवेअद्धपव्वए पणत्ते ? , गोअमा ! णरकन्ताए पञ्चत्थिमेण पारीकन्ताए पुरत्थिमेण रम्मगवासस्स वट्टुमज्झदेसभाए एत्थ णं गन्धावर्हणाम वट्टवेअद्धे पव्वए पणत्ते, ज च्वेव विअ-
डावहस्स त च्वेव गन्धावहस्सवि वत्तव्व, अट्ठो बह्वे उप्पलाह जाव गन्धावर्हवण्णाह गन्धावहप्पभाह पचमे अ इत्थ देवे महिद्धीए जाव पलिओवमट्ठिहए परिवसह, रायहाणी उत्तरेणन्ति । से केणट्ठेण भन्ते ! एव दुच्चइ रम्मए वासे २ ? , गोअमा ! रम्मगवासे ण रम्मै रम्मए रमणिज्जे रम्मए अ इत्थ देवे जाव परिवसह, से तेणट्ठेण० । कहि ण भन्ते ! जम्बुदीवे २ रुप्पी णामं वासहर-
पव्वए पणत्ते ? , गोअमा ? रम्मगवासस्स उत्तरेण हेरणवयवासस्स दक्खिण्णेण पुरत्थिमलवणससुहस्स पञ्चत्थिमेण पञ्चत्थिमलव-
णससुहस्स पुरत्थिमेण एत्थ ण जम्बुदीवे दीवे रुप्पी णाम वासहरपव्वए पणत्ते पार्हणपढीणायए उदीणदाहिणविच्छिण्णे, एवं जा च्वेव महाहिमवन्तवत्तव्वया सा च्वेव रुप्पिरसवि, णवर दाहिण्णेणं जीवा उत्तरेण धणु अवसेस तं च्वेव महापुण्डरीए दहे णरक-
न्ता णदी दक्खिण्णेणं णेअव्वा जहा रोहिआ पुरत्थिमेणं गच्छह, रुप्पकूला उत्तरेणं णेअव्वा जहा हरिकन्ता पञ्चत्थिमेण गच्छह,

श्रीजम्बू-
दीपशा-
नितचन्दी-
या वृत्तिः

॥३७८॥

अवसेसं तं त्वेवसि । रक्षिमि णं भन्ते । वासहरपव्वए कइ कूडा पं० १, गो० अट्ट कूडा पं० तं०-सिद्धे १ रूपी २ रम्मगा ३
परकन्ता ४ लुद्धि ५ रूपकूला ६ ६ । हेरणवय ७ मणिकंचण ८ अट्ट य रक्षिमि कूडाइ ॥ १ ॥ सव्वेवि एए पच्चसइआ रायहाणीओ
उत्तरेणं । स्से केणट्ठेण भन्ते । एवं लुच्चइ रूपी वासहरपव्वए २ १, गोअमा । रूपीणामवासहरपव्वए रूपी रूपपट्ठे रूपी-
भासे सव्वरूपामए रूपी अ इत्थ देवे पलिओवमट्ठिइए परिवसइ, स्से एएणट्ठेणं गोअमा । एवं लुच्चइति । कहि ण भन्ते । जम्बु-
दीवे २ हेरणवए णाम वासे पण्णत्ते १, गो० । रूपिस्स उत्तरेणं सिहरिस्स दक्खिणेण पुरत्थिमलवणसमुद्दस्स पच्चत्थिमेणं पच्चत्थि-
मलवणसमुद्दस्स पुरत्थिमेण एत्थ णं जम्बुदीवे दीवे हिरणवए वासे पण्णत्ते, एव जह चेव हेमवय तह चेव हेरणवयमि भाणि-
अव्व, णवर जीवा दाहिणेण उत्तरेण धणुं अवसिट्ठं तं चेवसि । कहि ण भन्ते । हेरणवए वासे मालवन्तपरिआए णाम वट्ठवे-
अद्वपव्वए प० १, गो० । सुवण्णकूलाए पच्चत्थिमेण रूपकूलाए पुरत्थिमेणं एत्थ णं हेरणवयस्स वासस्स वहुमज्झदेसभाए मालवन्त-
परिआए णाम वट्ठवेअट्ठे प० जह चेव सदावइ तह चेव मालवन्तपरिआएवि, अट्ठो उपपलाइं पडुमाइ मालवन्तपभाइं मालवन्तवण्णाइं
मालवन्तवण्णासाइं प्रभासे अ इत्थ देवे महिद्धीए पलिओवमट्ठिइए परिवसइ, से एएणट्ठेण०, रायहाणी उत्तरेणत्ति । से केणट्ठेणं भन्ते ।
एवं लुच्चइ-हेरणवए वासे २ १, गोअमा । हेरणवए णं वासे रूपीसिहरीहिं वासहरपव्वएहिं लुहओ समन्नगट्ठे णिच्चं हिरण दलइ णिच्च
हिरणं सुंचइ णिच्चं हिरण पगासइ हेरणवए अ इत्थ देवे परिवसइ से एएणट्ठेणत्ति । कहि ण भन्ते । जम्बुदीवे दीवे सिहरी णाम
वासहरपव्वए पण्णत्ते १, गोअमा । हेरणवयस्स उत्तरेण एरावयस्स दाहिणेणं पुरत्थिमलवणसमुद्दस्स पच्चत्थिमेण पच्चत्थिमलवणसमु-
द्दस्स पुरत्थिमेणं, एवं जह चेव लुहहिमन्नवो रइ चेव सिहरीवि णवर जीवा दाहिणेण धणु उत्तरेण अवसिट्ठं तं चेव पुण्डरीए दइ

सुवण्णकूला महाणर्हं दाहिणेण णेअब्बा जहा रोहिअसा पुरत्थिमेणं गच्छइ, एव जह चेव गंगासिन्धूओ तह चेव रत्तारत्तवईओ णेअब्बाओ पुरत्थिमेण रत्ता पच्चत्थिमेण रत्तवई अवसिट्ठं त चेव, [अवसेस भाणिअव्वति] । सिहरिम्मि णं भन्ते । वासहरपव्वए कइ कूडा पण्णत्ता २, गो ० । इक्कारस कूडा प ० त ०—सिद्धाययणकूडे १ सिहरिकूडे २ हेरणवयकूडे ३ सुवण्णकूलाकूडे ४ सुरोदेवीकूडे ५ रत्ताकूडे ६ लच्छीकूडे ७ रत्तवईकूडे ८ इलादेवीकूडे ९ एरवयकूडे १० तिमिच्छिलकूडे ११, एव सव्वेवि कूडा पचसइआ रायहाणीओ उत्तरेणं । से केणट्टेणं भन्ते । एवमुच्चइ सिहरिवासहरपव्वए २, गोअमा । सिहरिसि वासहरपव्वए वहवे कूडा सिहरिसठाण-सठिआ सव्वरयणामया सिहरी अ इत्थ देवे जाव परिवसइ, से तेणट्टेण ० । कहि णं भन्ते । जन्नुदीवे दीवे एरावए णाम वासे पण्णत्ते २, गोअमा । सिहरिस्स उत्तरेण उत्तरलवणसमुदस्स दक्खिणेण पुरत्थिमलवणसमुदस्स पच्चत्थिमेण पच्चत्थिमलवणसमुदस्स पुर-त्थिमेणं, एत्थ ण जन्नुदीवे दीवे एरावए णाम वासे पण्णत्ते, राणुवहुले कटकवहुले एव जक्खेव भरहस्स वत्तव्वया सव्वेव सबा निरवसेसा णेअब्बा सओअव्वणा सणिक्खमणा सपरितिव्वाणा णवर एरावओ चक्कवट्ठी एरावओ देवो, 'से तेणट्टेण एरावए वासे २ । (सूत्रं १११)

प्रश्नः प्रतीतः, उत्तरसूत्रे नीलवत उत्तरस्यां रुक्मिणो—वक्ष्यमाणस्य पञ्चमवर्षधराद्रोर्दक्षिणस्यां एवं यथैव हरिवर्ष तथैव रम्यकं वर्ष यश्च विशेषः स नवरमित्यादिना सूत्रेण साक्षादाह—'दक्खिणेणं जीवे'त्यादि, न्वकम्, अथ यदुक्तं नारीकान्ता नदी रम्यकवर्ष गच्छन्ती गन्धापातिनं वृत्तवैताल्यं योजनेनासम्प्राप्तेति, तदेव गन्धापाती क्वास्तीति पृच्छति—'कहि ण'मित्यादि, क भदन्त ! रम्यके वर्षे गन्धापाती नाम वृत्तवैताल्यपर्वतः. प्रज्ञप्तः?, गौतम ! नरका-

न्तायां महानद्याः पश्चिमायां नारीकान्तायाः पूर्वस्यां रम्यकवर्पस्य बहुमध्यदेशभागे अत्रान्तरे गन्धापाती नाम वृत्त-
वैताढ्यः प्रज्ञसः, यदेव विकटापातिनो हरिवर्षक्षेत्रस्थितवृत्तवैताढ्यस्योच्चत्वादिकं तदेव गन्धापातिनोऽपि वक्तव्यं, यच्च
सविस्तरं निरूपितस्य अद्वापातिनोऽतिदेशं विहाय विकटापातिनोऽतिदेशः कृतस्तत्र तुल्यक्षेत्रस्थितिकत्वं हेतुः, अत्र
यो विशेषस्तमाह—अर्थस्त्वयं—वक्ष्यमाणो बह्वन्युत्पलानि यावद् गन्धापातिवर्णानि—तृतीयवृत्तवैताढ्यवर्णानि गन्धापा-
तिवर्णसदृशानीत्यर्थः रक्तवर्णत्वात् गन्धापातिप्रभाणि—गन्धापातिवृत्तवैताढ्याकाराणि सर्वत्र समत्वात् तेन तद्वर्ण-
त्वात् तदाकारत्वाच्च गन्धापातीनीत्युच्यन्ते, पद्मश्चान्न देवो महर्द्विकः पत्न्योपमस्थितिकः परिवसति, तेन तद्वर्ण-
सत्त्वामिकत्वाच्च गन्धापातीति, यथा च विसदृशनामकस्वामिकत्वेन नामान्वर्थोपपत्तिस्तथा प्रागभिहितं, अस्याधिपस्य
रम्यकं वर्ष २१, गौतम ! रम्यकं वर्षं रम्यते—क्रीड्यते नानाकल्पद्रुमैः स्वर्णमणिखचितैश्च तैस्तैः प्रदेशैरतिरमणीयतया
रतिविपयता नीयते इति रम्यं रम्यमेव रम्यकं रमणीयं च त्रीण्येकार्थिकानि रम्यतातिशयप्रतिपादकानि, रम्यकश्चान्न
देवो यावत् परिवसति तेन तद् रम्यकमिति व्यवहियते । अथ पञ्चमो वर्षधरः—‘कहि णं भन्ते !’ क भदन्त !
जम्बूद्वीपे द्वीपे रुक्मी नाम वर्षधरपर्वतः प्रज्ञसः १, गौतम ! रम्यकवर्पस्य उत्तरस्या वक्ष्यमाणहैरण्यवतक्षेत्रस्य दक्षि-
णस्यां पूर्वलवणसमुद्रस्य पश्चिमाया पश्चिमलवणसमुद्रस्य पूर्वस्यां अत्रान्तरे जम्बूद्वीपे द्वीपे रुक्मीनाम्ना पञ्चमो वर्षधरः

प्रज्ञप्तः प्राचीनप्रतीचीनायतः उत्तरदक्षिणयोर्विस्तीर्णः, एवमुक्तानुसारेण यैव महाहिमवद्वर्षधरवक्तव्यता सैव रुक्मि-
 णोऽपि परं दक्षिणतो जीवा उत्तरस्यां धनुःपट्टं अवशेषं—व्यासादिकं तदेव—द्वितीयवर्षधरप्रकरणोक्तमेव, इयोः परस्परं
 समानत्वात्, महापुण्डरीकोऽत्र द्रहो महापद्मद्रहतुल्यः, अस्माच्च निर्गता दक्षिणतोरणेन नरकान्ता महानदी नेतव्या,
 अत्र च का नदी निदर्शनीयेत्याह—‘जहा रोहिय’ति यथा रोहिता ‘पुरथिमेषं गच्छइ’ति पूर्वेषु गच्छति समुद्रमिति
 शेषः, यथा रोहिता मटाहिमवतो महापद्मद्रहतो दक्षिणेन प्रव्यूढा सती पूर्वसमुद्रं गच्छति तथैषाऽपि प्रस्तुतवर्षधरा-
 इक्षिणेन निर्गता पूर्वोणाधिमुपसर्पतीति भावः, रूप्यकूला उत्तरेण—उत्तरतोरणेन निर्गता नेतव्या, यथा हरिकान्ता
 हरिवर्षक्षेत्रवाहिनी महानदी ‘गच्छइ’ति पश्चिमाधिं गच्छति, अथ नरकान्तायाः समानक्षेत्रवर्त्तित्वेन
 हरिकान्तायाः रूप्यकूलायास्तु रोहिताया अतिदेशो वक्तुमुचित इत्याह—अवशेषं—गिरिगन्तव्यमुखमूलव्याससरित्-
 सम्यदादिकं वक्तव्यं तदेवेति—समानक्षेत्रवर्त्तित्तरित्यकरणोक्तमेव, तच्च नरकान्ताया हरिकान्ताप्रकरणोक्तं रूप्यकूला-
 यास्तु रोहिताप्रकरणोक्तं, यत्तु नरकान्ताया अतुल्यक्षेत्रवर्त्तित्त्वा रोहितया सह रूप्यकूलायास्तु हरिकान्ताया सहाति-
 देशकथनं तत्र समानदिग्निर्गतत्वं समानदिग्गामित्वं च हेतुः । अथात्र कूटवक्तव्यमाह—‘रुपिमि ण’मित्यादि,
 रुक्मिणि पर्वते भगवन् ! कति कूटानि प्रज्ञप्तानि ?, गौतम ! अष्ट कूटानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा—प्रथमं समुद्रदिशि सिद्धा-
 यतनकूटं ततो रुक्मिकूटं—पञ्चमवर्षधरपतिकूटं रम्यकूटं—रम्यक्षेत्राधिपदेवकूटं नरकान्तानदीदेवीकूटं बुद्धिकूटं—

महापुण्डरीकद्रहसुरीकूटं रूष्यकूलानदीसुरीकूटं हैरण्यवतकूटं-हैरण्यवतक्षेत्राधिपदेवकूटमणिकाञ्चनकूटं, एतानि प्राग्प-
रायतश्रेण्या व्यवस्थितानि पञ्चशक्तिकानि सर्वाण्यपि, राजधान्यः कूटाधिपदेवानामुत्तरस्यां । सम्प्रत्यस्य नामनिर्दानं
पर्यनुयुक्ते—‘से केषेट्टेण’मित्यादि, अथ केनार्थेन भदन्त ! एवमुच्यते—रुक्मी वर्षधरपर्वतः २ इति ?, गौतम ! रुक्मी
वर्षधरपर्वतो रुक्मं—रूष्यं शब्दानामनेकार्थत्वात् तदस्यातीति रुक्मी एष सर्वदा रूष्यमयः शाश्वतिक इति नित्य-
योगे इन् प्रत्ययः, ‘रूष्यावभासो’ रूष्यमिव सर्वतोऽवभासः—प्रकाशो भास्वरत्वेन यस्यासौ तथा, एतदेव व्याचष्टे—
सर्वार्तमना रूष्यमय इति, रुक्मी चात्र देवस्ततस्तन्मयत्वात् तत्त्वामिकत्वाच्च रुक्मीति व्यपदिश्यते । अथ पष्ठं वर्ष
विभावयितुमाह—‘कहि ण’मित्यादि, क भदन्त ! जम्बूद्वीपे हैरण्यवतं नाम वर्षं मन्त्रधम् ?, गौतम ! रुक्मिणो वर्षध-
रस्तोत्तरस्या शिखरिणो वक्ष्यमाणवर्षधरस्य दक्षिणस्यां ‘पुरदिधमे’त्यादि प्राग्वत् अत्रान्तरे जम्बूद्वीपे द्वीपे हैरण्यव-
तनाम वर्षं मन्त्रधम्, एवमुक्ताभिलाषेन यदैव हैमवतं तदैव हैरण्यवतमपि भणितव्यं, ‘नवर’मित्यादि पाठसिद्धं, अव-
शिष्टं—व्यासादिकं तदेव—हैरण्यवतवर्षप्रकरणोक्तमेवेति । अथ माल्यवत्पर्यायो वृत्तवैताड्यः क्वासीति पृच्छति—‘कहि
ण’मित्यादि, क भदन्त ! हैरण्यवतवर्षे माल्यवत्पर्यायो नाम वृत्तवैताड्यपर्वतः मन्त्रधः ?, गौतम ! सुवर्णकूलाया
अत्रैव क्षेत्रे पूर्वगागमिमहानद्याः पश्चिमतो रूष्यकूलायाः अत्रैव पश्चिमगागमिमहानद्याः पूर्वतः हैरण्यवतस्य वर्षस्य बहुम-
ध्यदेशभागेऽत्रान्तरे माल्यवत्पर्यायो नाम वृत्तवैताड्यपर्वतः मन्त्रधः, यदैव शब्दापाती तदैव माल्यवत्पर्यायः, विशेषेण-

स्वर्थे इति तमाह—अर्थोऽयं उत्पलानि—पद्मानि उपलक्षणात् शतपत्रादिग्रहः माल्यवत्प्रभाणि माल्यवद्दण्णीनि माल्यवद्दण्णीभानीति प्राग्वत्, प्रभासश्चात्र देवः पत्न्योपमस्थितिकः परिवसति 'से तेणट्टेण'मित्यादि निगमनसूत्रं प्राग्वत्, राजधानी तस्योत्तरस्यां शब्दापातितरतु दक्षिणस्यां मेरोरिति, अथ हैरण्यवतनाम्नोऽर्थव्यक्तये पृच्छति—'से केणट्टेण'मित्यादि, अथ केनार्थेन भदन्त ! एवमुच्यते—हैरण्यवतं वर्ध हैरण्यवतं वर्धमिति ?, गौतम ! हैरण्यवतं वर्ध रुक्मिशिखरिभ्यां वर्धधरपर्वताभ्यां द्विधातः—उभयोर्दक्षिणोत्तरपार्श्वयोः समुपगृहं—समालिङ्गितं, कृतसीमाकमित्यर्थः, अथ कथमाभ्यां समालिङ्गितत्वेनास्य हैरण्यवतमिति नाम सिद्धं ?, उच्यते, रुक्मी शिखरी च द्वावप्येतौ पर्वतौ यथाक्रमं रूप्यसुवर्णमयौ यच्च यन्मयं तत्र तद्विद्यते हैरण्यशब्देन सुवर्णं रूप्यमपि च ततो हैरण्यं—सुवर्णं विद्यते यस्यासौ हैरण्यवान्—शिखरी हैरण्यं—रूप्यं विद्यते यस्यासौ हैरण्यवान्—रुक्मी द्वयोः हैरण्यवतोरिदं हैरण्यवतम्, यदिवा हैरण्यं जनेभ्यः आसनप्रदानादिना प्रयच्छति अथवा दर्शनमनोहारितया तत्र तत्र प्रदेशे हैरण्यं जनेभ्यः प्रकाशयति, तथाहि—बहवस्तत्र मिथुनकमनुष्याणामुपवेशनशयनादिरूपोपभोगयोग्या हैरण्यमयाः शिलापट्टकाः सन्ति पर्यन्ति च ते मनुष्यास्तत्र तत्र प्रदेशे मनोहारिणो हैरण्यमयान्निवेशान् ततो हैरण्यं प्रशस्यं प्रभूतं नित्ययोगि वाऽस्यास्तीति हैरण्यवत् तदेव हैरण्यवतं, स्वार्थेऽण्प्रत्ययः, यदिवा हैरण्यवतनामात्र देवः पत्न्योपमस्थितिकः आधिपत्यं परिपालयति तेनैतत्स्वामिकत्वाद्धैरण्यवतम् । अथ पृष्ठवर्धधरावसरः—'कहि ण'मित्यादि, क भदन्त ! जम्बूद्वीपे द्वीपे शिखरीनामवर्ध-

श्रीजम्बू-
द्वीपशा-
न्तिचन्द्री-
या वृत्तिः
॥११५॥

वृत्तौ दर्शनाद्विहितोऽस्ति अच्छिद्रा-अधिरला विमला-निर्मला दंशना-दन्ता यामां तास्तथा, रक्तोरपल्यद्रक्तं मृदुसु-
कुमारं-अतिकोमलं तालु जिह्वा च यामां तास्तथा, करवीरकलिकावत् नासापुटद्वयस्य योक्तप्रमाणतया संगृताकारतया
वाऽकुटिला-अवका सती अभुङ्गता-भ्रूद्वयमध्यतो विनिर्गता अत एव ऋज्वी-सरला सती तुजा-उच्चा नतु गमादि-
वोध्यं कुवलयं-तदेव नीलं एषां यो दलनिकरः-पत्रसमूहस्तत्सदृशो लक्षणग्रयस्ते अजिलो-अमन्दे भद्रभागतया निर्वि-
कारचपले इत्यर्थः, कान्ते नयने यासां तास्तथा, एतेन तदीयदशामनञ्जितसुभगत्यमायतलं सहजचपलत्वं चाह,
स्त्रीणामङ्गे हि नयनसौभाग्यमेव परमश्रुत्तराद्गमिति पुनस्तद्विगेयणेन ता विगिनष्टि-पत्रले-पद्मवती न तु रोगविशे-
पाद्गतरोमके कचिद्ववले कर्णान्तवर्तिनी कचिच्चाग्रलोचने यासां तास्तथा, 'आणामिअ'स्ति 'अङ्गीण'विशेषणे प्रारवत्,
पीना मांसलतया नतु कूपाकारा मृष्टा-शुद्धा न तु श्यामच्छायापन्ना गण्डलेखा-कपोलपाली यासां तास्तथा. चतुर्दु अस्त्रेणु-
कोणेषु दक्षिणोत्तरयोः प्रत्येकमूर्द्धाधोभागरूपेषु प्रशस्तमहीनाधिकलक्षणत्वात् समम्-अविषमं ललाटं यासां तास्तथा, कौ-
मुदी-कार्तिकीपौर्णिमा तस्या रजनिकरः-चन्द्रस्तद्वद्विमलं प्रतिपूर्णम्-अहीनं सौम्यं-अक्रूरं न तु वककान्तानामिव भीषणं
वदनं यासां तास्तथा, छत्रोन्नतोत्तमाज्ञा इति प्रतीतं, अकपिला-श्यामाः सुस्निग्धाः-तैलाभावादभ्यङ्गनिरपेक्षतया निसर्ग-
चिकणाः सुगन्धा दीर्घा न तु पुरुषकेशा इव निकुरम्बभूताः नापि धम्मिमहादिपरिणाममापन्नाः संयमविज्ञानाभावात् शिरोजा

यासां तास्तथा, छत्रं १ ध्वजः २ यूषः—स्तम्भविशेषः ३ स्तूपः—पीठं ४ दामिणिस्ति—रूढिगम्यं ५ कमण्डलुः—तापसपानी-
यपात्रं ६ कलशः ७ वापी ८ स्वस्तिकः ९ पताका १० यवो ११ मत्स्यः १२ कूर्मः १३ रथवरः १४ मकरध्वजः—काम-
देवस्तत्संसूचकं सूचनीये सूचकोपचाराल्लक्षणमिति, तच्च सर्वकालमविधवत्वादिसूचकं १५ अङ्कः—चन्द्रविम्बान्तर्वर्ती
इयामावयवः, क्वचिदङ्कस्थाने शुक्र इति दृश्यते १६ स्थालं १७ अङ्गुशः १८ अष्टापदं—द्युतफलकं १९ सुप्रतिष्ठकं—
स्थापनकं २० मयूरः २१ श्रियोऽभिषेको—लक्ष्म्या अभिषेकः २२ तोरणं २३ मेदिनी २४ उदधिः २५ वरभवनं—प्रधान-
गृहं २६ गिरि २७ वर्षादर्शो—वरदर्पणः २८ सलीलगजो—लीलावान् गजः २९ ऋषभो—गौः ३० सिंहः ३१ चामरं ३२
एतान्युत्तमानि—प्रधानानि प्रशस्तानि—सामुद्रिकशास्त्रेषु प्रशंसास्पदीभूतानि द्वात्रिंशल्लक्षणानि धरन्ति यास्तास्तथा, हंसस्य
सदृशी गतिर्यासां तास्तथा कोकिलाया आधमञ्जरीसंस्कृतत्वेन पञ्चमस्वरोद्गारमयी या मधुरा गीस्तद्वत् सुष्ठु—शोभनः
स्वरो यासां तास्तथा, कान्ताः—कमनीयाः सर्वस्य तत्प्रत्यासन्नवर्तिनो लोकस्यानुमताः—सम्मता न कस्यापि मनागपि
द्वेष्या इति भावः, वलिः—शैथिल्यसमुद्भवश्चर्मविकारः पलितं—पाण्डुरः कचः व्यपगतानि वलिपलितानि याभ्यस्तास्तथा,
तथा विरुद्धमङ्गं व्यङ्गं—विकारवानवयवः दुर्वर्णो—दुष्टशरीरच्छविः व्याधिरौर्भाग्यशोकाः प्रतीताः तैर्मुक्ताः, पश्चाद्विशेषण-
धारयः, उच्चत्वेन च नराणां स्वभर्तृणां स्लोकोनं यथा स्यात्तथोच्छ्रिताः किञ्चिन्नूनत्रिगव्यूतोच्छ्रया इत्यर्थः, न
यगीनमनुष्यपत्न्य इव स्वभर्तुः समोच्चत्वा अधिकोच्चत्वा वा भवेयुः, किमुक्तं भवति ?—यथा हि सम्प्रति पुरुषस्य

अन्यूनोच्चत्वाया भार्याया योगो लोके उपहासपात्रं स्यात् न तथा तेषां मनुष्याणामिति, तथा स्वभावत एव शृङ्गाररूप-
श्चारुः—प्रधानो वेपो यासां तास्तथा, प्रायो निर्विकारमनस्कत्वेनादृष्टपूर्वकत्वेन च तासां सीमन्तोन्नयनाद्यौपाधिकशृङ्गा-
राभावात्, सङ्गतं—उचितं गतं—गमनं हंसीगमनवत् हसितं—हसनं कपोलविकाशिं प्रेमसन्दर्शि च भणितं—भणनं गम्भीरं
दर्पकोदीपि च चेष्टनं—सकाममङ्गप्रत्यङ्गोपाङ्गदर्शनादि विलासो—नेत्रचेष्टा संलापः—पत्या सह सकामं स्वहृदयप्रत्यर्पणक्षमं
परस्परं सम्भाषणं तत्र निपुणाः, तथा युक्ताः—सङ्गता ये उपचारा—लोकव्यवहारास्तेषु कुशलाः, ततः पदद्वयस्य कर्मधा-
रयः, एवंविधविशेषणाश्च स्वपतिं प्रति द्रष्टव्या नतु परपुरुषं प्रति, तथाविधकालस्वभावात् प्रतनुकामतया परपुरुषं
प्रति तासामभिलाषासम्भवात्, एवं च युग्मिपुरुषाणामपि परस्त्रीः प्रति नाभिलाष इति प्रतिपत्तव्यं, नन्वेवं सति
प्रथमभगवतः सुनन्दापाणिग्रहणं कथमुचितं? मृतेऽपि पुंसि तस्याः परसम्बन्धित्वाविरोधात्, उच्यते, मा ब्रूहि निषिद्ध-
विरुद्धाचरणस्य भगवतः श्रवणाश्रव्यमेनमपवादं, कन्यावस्थाया एव तस्या भगवता पाणिग्रहणकरणात्, यतः—“पढमो
अकालमच्चू तर्हि तालफलेण दारओ पहओ । कण्णा य कुलगरेणं सिट्ठे गहिआ उसभपत्ती ॥ १ ॥” [प्रथमोऽकाल-
मृत्युस्तत्र तालफलेन दारकः प्रहतः । शिष्टे च कन्या कुलकरेण गृहीता ऋषभपत्नी (भविष्यतीति) ॥ १ ॥] एवं तर्हि
सहजातायाः सुमङ्गलायाः पाणिग्रहणं कथं?, सत्यं, तदानीन्तनलोकाचीर्णत्वेन तदानीं तस्या अविरुद्धत्वादिति, पूर्वो-
क्तमेवार्थं सम्पिण्ड्याह—‘सुंदरे’त्यादि व्यक्तमेव, नवरं जघनं—पूर्वकटीभागः, लावण्यं—आकारस्य स्पृहणीयता विलासः—

स्त्रीणां चेष्टाविशेषः, आह च—“स्थानासनगमनानां हस्तश्रूनेत्रकर्मणां चैव । उत्पद्यते विशेषो यः श्र्लष्टः सन्तु विलासः
 स्यात् ॥ १ ॥” नन्दनवनं—मेरोद्धितीयवनं तस्य विवरं—अवकाशो वृक्षरहितभूभागस्तत्र चारिण्य इवाप्सरसो—देव्यः
 भरतवर्षे मानुषरूपा अप्सरसः आश्चर्यं—अद्भुतमिति प्रेक्षणीयाः प्रासादीया इत्यादि । सम्प्रति स्त्रीपुंससाधारणेन तत्काल-
 भाविमनुष्यस्वरूपं विवक्षुरिदमाह—‘ते णं मणुआ’ इत्यादि, ते सुपमसुपमाभाविनो मनुष्याः ओघः—प्रवाही स्वरो येषां
 ते तथा, हंसस्येव मधुरः स्वरो येषां ते तथा, कौञ्चस्येवाग्रायासविनिर्गतोऽपि दीर्घदेशव्यापी स्वरो येषां ते तथा, नन्दी—
 द्वादशविधतूर्यसमुदयस्तस्या इव शब्दान्तरतिरोधायी स्वरो येषां ते तथा, नन्द्या इव घोषः—अनुनादो येषां ते तथा,
 सिंहस्येव बलिष्टः स्वरो येषां ते तथा, एवं सिंहघोषाः, उक्तविशेषणानां विशेषणद्वारा हेतुमाचष्टे—सुस्वराः सुस्वरनि-
 र्घोषाः, छाया—प्रभया द्योतितान्यङ्गानि—अवयवा यस्य तदेवंविधमङ्गं—शरीरं येषां ते तथा, मकारोऽलाक्षणीकः,
 वज्रकृष्भनाराचं नाम सर्वोत्कृष्टमाद्यं संहननं येषां ते तथा, समचतुरस्रं संस्थानं—सर्वोत्कृष्ट आकृतिविशेषस्तेन संस्थिताः,
 छव्यां—त्वचि निरातङ्गाः—नीरोगाः दृढकुष्ठकिलासादित्वगदोपरहितवपुष इत्यर्थः, अथवा छविति छविमन्तः, छविच्छ-
 विमतोरभेदोपचाराद् दीर्घत्वेन मतुब्बलोपाद्वा, यथा मरीचिरित्यत्र मलयगिरीयावश्यकवृत्तौ, उदात्तवर्णसुकुमारत्वचा युक्ता
 इत्यर्थः, पश्चान्निरातङ्गपदेन कर्मधारयः, अनुलोमः—अनुकूलो वायुवेगः—शरीरान्तर्वर्त्ती वातजवो येषां ते तथा, कपोतस्य
 इव गुल्मरहितोदरमध्यप्रदेशाः, सति गुल्मे प्रतिकूलो वायुवेगो भवतीति भावः, कङ्कः—पक्षिविशेषस्तस्येव ग्रहणी—गुदाशयो

नीरोगवर्चस्कृतया येषां ते तथा, कपोतस्येव-पक्षिविशेषस्येव परिणामः-आहारपरिपाको येषां ते तथा, कपोतस्य हि जाठराग्निः पापाणलवानपि जरयतीति लौकिकश्रुतिः एवं तेषामप्यत्याहारग्रहणेऽपि न जातुचिदजीर्णदोषादयः, शकुने-
रिव-पक्षिण इव पुरीषोत्सर्गं निर्लेपतया पोसः-अपानदेशो येषां ते तथा, 'पुन उत्सर्गं' पुरीषमुत्सृजन्त्यनेनेति व्युत्पत्तेः, तथा पृष्ठं-शरीरपृष्ठभागः अन्तरे-पृष्ठोदरयोरन्तराले पार्श्वे इत्यर्थः ऊरू च-सक्थिनी इति द्वन्द्वः, एतानि परिणतानि-
परिनिष्ठिततां गतानि येषां ते तथा, कान्तस्य परनिपातः सुखादिदर्शनात्, ततः पदद्वयस्य २ कर्मधारयः, यथोचित-
परिणामेन तानि सज्जातानीत्यर्थः, पङ्धनुःसहस्रोच्छिद्रताः, अत्रापि मकारोऽलाक्षणिकः, उत्सेधाद्गुलतस्त्रिगव्यूतप्रमाणकाया
इत्यर्थः, यच्च युग्मिनीनां किञ्चिदून्त्रिगव्यूतप्रमाणोचत्वमुक्तं तदल्पतया न विवक्षितमिति भावः । अथ तेषां वयुपि
पृष्ठकरण्डकसङ्ख्यामाह-'तेसि ण'मित्यादि, तेषां मनुष्याणां द्वे पद्मपयाशदधिके पृष्ठकरण्डुकशते पाठान्तरेण पृष्ठकर-
ण्डकशते वा प्रज्ञेसे, पृष्ठकरण्डुकानि च-पृष्ठवंशवर्च्युन्नताः अस्थिखण्डाः पञ्चुलिका इत्यर्थः, हे श्रमणेत्यादि प्राग्वत्,
पुनस्तानेव विशिनष्टि-'पउमुण्पल'इत्यादि, ते णमिति पूर्ववत्, मनुजाः पद्मं-कमलमुत्पलं-नीलोत्पलं अथवा पद्मं-
पद्मकाभिधानं गन्धद्रव्यं उत्पलं-कुष्ठं तयोर्गन्धेन-परिमलेन सदृशः-समो यो निःश्वासस्तेन सुरभिगन्धि वदनं-येषां
ते तथा, प्रकृत्या-स्वभावेनोपशान्ता नतु क्रूराः प्रकृत्या प्रतनवः-अतिमन्दीभूताः क्रोधमानमायालोभा येषां ते तथा,
अत एव मृदु-मनोऽं परिणामसुखावहमिति भावः यन्मार्दवं तेन सम्पन्नाः न तु कपटमार्दवोपेताः, आलीना-गुरुज-

नमाश्रिता अनुशासनेऽपि न गुरुषु द्वेषमापद्यन्ते इत्याशयः अथवा आ-समन्तात् सर्वासु क्रियासु लीना-गुप्ता नोत्प-
णचेष्टाकारिण इत्यर्थः, भद्रकाः-कल्याणभगिनः, भद्रगा वा-भद्रहस्तिगतयः, विनीता-वृहत्पुरुषविनयकरणशीला
अथवा विनीता इव-विजितेन्द्रिया इव, अल्पेच्छा-मणिकनकादिप्रतिबन्धरहिताः अत एव न विद्यते मन्निधिः-पर्यु-
षितखाद्यादेः संचयो-धारणं येषां ते तथा, विटपान्तरेषु-शारापान्तरेषु प्रासादाद्याकृतिषु परित्यजनं-आकालमावासो येषां
ते तथा, यथेप्सितान् कामान्-शब्दादीन् कामयन्ते-अर्थान् भुञ्जते इत्येवंशीला ये ते तथा इति, अत्र च जीमाभिग-
मादिषु युग्मिवर्णनाधिकारे आहारार्थप्रश्नोत्तरसूत्रं दृश्यते, अत्र च कालदोषेण द्रुष्टितं सम्भाव्यते, अत्रैवोत्तरत्र द्वितीय-
तृतीयारकवर्णकसूत्रे आहारार्थसूत्रस्य साक्षाद् दृश्यमानत्वादिति, तेनात्र स्थानाशून्यार्थं जीमाभिगमादिभ्यो लिख्यते—

तेसि नं भते १ गणुजाण केवदकलत्स आहारटे सगुप्पन्द १, गोअमा १ अट्ठमभत्तस्स आहारटे मगुप्पन्द, पुट्ठीपुक्कफआहार नं ते
मणुजा पणत्ता समणाउमो १, तीमे नं भते १ पुट्ठीण केरिस्सए आसाए पणत्ते १, गो ० १ से जहा जाणए गुल्लेइ वा रग्गइ मा सक्कटाइ वा
मच्छडिआइ वा पप्पउमोअए १ वा भिमेइ ना पुण्हत्तराइ वा पउत्तराड मा विजयाइ मा महाविजयाइ मा आकायिआइ मा आग्गिमाइ मा
आगासफलोवमाइ मा उग्गाइ वा जणोवगाइ वा इमेण जज्जोपगाण १, भो एज्जास्से १, जो इणग्गे समेटे, मा नं पुट्ठी डन्नो इट्ठारिजा
चेव जाव मणासतरिआ चेन आममाणं पणत्ता । तेमि ण भंते १ पुक्कफज्जणं केरिमाए जाणाए पणत्ते १, गोअमा १ से जहा
णामए एणो चाउरत्तनणग्गिस्स कट्ठेण भोजजणाए मयगहम्मनिण्हत्ते ण्णेणुणए जाण फायेण उयेए नामापणिज्जे विमाय-

णिजे दिप्पणिजे कप्पणिजे मयणिजे [निग्गणिज्जे] तिणिजे मणिज्जिग्गामपण्णायणिजे, भो एज्जस्सो, भो एज्जमट्ठे ममट्ठे, तेसि ण पुक्ककण्णं एत्तो इट्ठतराण् चेय जाय तामाण् पण्णत्ते (सूत्र २२)

तेषां भदन्त ! मनुजानां 'केवड्कालस्स' ति सप्तम्यर्थं पृथी क्रियति काले गते भूय आहारार्थः समुत्पद्यते-आहार-लक्षणं प्रयोजनमुपतिष्ठते ?, भगवानाह-हे गौतम ! अष्टमभक्तस्य, अत्रापि सप्तम्यर्थं पृथी, अष्टमभक्तेऽतिरान्ते आहारार्थः समुत्पद्यते इति, यद्यपि सरसाहारित्वेनैतावत्कालं तेषां क्षुब्धेदनीयोदयाभावात् स्वत एवाभक्तार्थता न निर्जरायं तपः तथाप्यभक्तार्थत्वसाधर्म्यादष्टमभक्त इति, अष्टमभक्तं चोपवासत्रयस्य मंज्ञा इति, अर्थेते यदाहारयन्ति तदाह-'पुण्डरीपुण्फे'त्यादि, पृथिवी-भूमिः फलानि च-कल्पतरूणामाहारो येषां ते तथा, एवंविधास्ते मनुजाः प्रज्ञप्ताः हे श्रमणे-त्यादि पूर्ववत् । अधानयोराहारयोर्मध्ये पृथिवीस्वरूपं पृच्छन्नाह-'तीसेण'मित्यादि, तस्याः पृथिव्याः कीदृश आस्वादः प्रज्ञप्तो, यो शुगलधर्मिणामनन्तरपूर्वसूत्रे आहारत्वेनोक्त इत्यध्याहार्यं, भगवानाह-गौतम ! तद्यथा नाम ए इत्यादि प्राग्वत्, गुडः-इक्षुरसक्काथ इति, इतिवाशब्दो प्राग्वत्, खण्डं-गुडविकारः शर्करा-काशादिप्रभवा मत्स्यंडिका-खण्डशर्कराः पुष्पोत्तरापद्मोत्तरे शर्कराभेदावेव, अन्ये तु पर्पटमोदकादयः राद्यविशेषा लोकतोऽवसेयाः, एषां मधुरद्रव्यविशेषाणां स्वामिना निर्दिष्टेषु नामसु एतादृशरमा पृथिवी भवेत् कदाचिदिति विकल्पाखण्डमतिगौतम आह-भवेदेतद्रूपः पृथिव्या आस्वादः ?, स्वाम्याह-गौतम ! नायमर्थः समर्थः, सा पृथिवी इतो-गुडशर्करादेरिष्टतरिका एव, स्वार्थे कमल्ययः,

यावत्करणात्कान्ततरिका चैव प्रियतरिका चैवेति परिग्रहः, मनआपतरिका एव आस्थादेन प्रज्ञप्ता इति, अथ पुष्पफला-
 नामास्वायं पृच्छन्नाह—‘तेसि ण’मित्यादि, तेषां-पुष्पफलानां कल्पद्रुसम्बन्धिनां कीदृशः—क आस्वादः प्रज्ञप्तो, यानि
 पूर्वसूत्रे शुग्मनामाहारत्वेन व्याख्यातानीति गम्यं, भगवानाह—गौतम ! तद्यथा नाम राज्ञः, स च राजा लोके कतिप-
 यदेशाधीशोऽपि स्यादत आह—चतुर्बन्तेषु समुद्रत्रयहिमवत्परिच्छिन्नेषु चक्रेण वर्त्तिनुं गोलमस्येति चतुरन्तचक्रवर्त्ती,
 ‘अतः समृद्ध्यादौ वे’ (श्रीसि० ८-१-४४) त्यनेन दीर्घत्वं, अनेन वासुदेवतो व्यावृत्तिः कृता, तस्य कल्याणं—एकान्तसु-
 खावहं भोजनजातं—भोजनविशेषः गतसहस्रनिष्पन्नं—लक्षव्ययनिष्पन्नं, वर्णेनातिशायिनेति गम्यते, अन्यथा सामान्यभो-
 जनस्यापि वर्णमात्रवत्ता सम्भवत्येवेति किमाधिक्यवर्णनं ?, उपपेतं—युक्तं, यावदतिशायिना स्पर्शनोपपेतं यावत्
 गन्धेन रसेन चातिशायिनोपपेतं, आस्वादनीयं सामान्येन विश्वादनीयं विगेषतस्तद्रममधिकृत्य दीपनीयं—अग्निमृद्धिकरं
 दीपयति जठराग्निमिति दीपनीयं, बाहुलकात्कर्त्तव्यनीयमत्ययः, एवं दर्पणीयमुत्साहवृद्धिहेतुत्वात्, मदनीयं—मन्मथ-
 जनकत्वात् वृंहणीयं धातूपचयकारित्वात् सर्वाणि इन्द्रियाणि गात्रं च प्रदादयतीति सर्वेन्द्रियगात्रप्रदादनीयं वैशद्यहेतु-
 त्वात्तेषां, एवमुक्तो गौतम आह—भगवन् ! भवेदेतद्रूपस्तेषां पुष्पफलानामास्वादः ?, भगवानाह—गौतम ! नायमर्थः
 समर्थः, तेषां पुष्पफलानामितः—चक्रवर्त्तिभोजनादिष्टतरकादिरेवास्वादः, अत्र कल्याणभोजने सम्प्रदाय एवं—चक्रवर्त्ति-
 सम्बन्धिनीनां पुंड्रुचरिणीनामनातङ्गानां गवां लक्षस्याद्भार्त्तकमेण पीतगोक्षीरस्य पर्यन्ते यावदेकस्याः गोः सम्बन्धि

यत् क्षीरं तद्राज्जलमशालिपरमाद्यल्पमेकमंस्कारकद्रव्यसम्मिश्रं कल्याणभोजनमिति प्रसिद्धं, चक्रिणं स्त्रीरत्नं च
विना अन्यस्य भोक्तुर्दुर्जरं महदुन्मादकं चेति ॥ अर्धते उक्तस्वरूपमाहारमाहार्यं क वसन्तीति पृच्छति—

ते न भते ! मणुया तमाहारमाहारेणा कहिं वमहिं उंति , गोपमा ! कन्तगेहाग्या न ते मणुया पण्णत्ता ममगाउमो ! तेमि नं
भते ! कन्तमाण केरिन्ण आगारभाउपजोओर पण्णत्ते , गोउमा ! दूउगाउमंठिआ वेउउउउउउउउगुगोउररेउउआउोएकालग-
अट्टालगपानायहस्मिअगाक्खउालगपोइआउभीरस्मठिआ अलग्गे इत्य कुरेये परमण्णमिमिदुंगंठाणसठिआ दुगगा मुरसीउ-
लच्छाया पण्णत्ता समणाउमो ! (सूत्र २३) अत्थि न भते तीमे समण भरेहे मने गेहाइ ग गेहागाइ ग , गोउमा ! गो इण्णे
समेटे, कन्तगेहालया न ते मणुआ पण्णत्ता समणाउमो !, अत्थि न भते ! तीमे समण भरेहे मने गागाइ वा जाइ मणिवेत्ताइ वा ,
गोयमा ! गो इण्णे समेटे, जहिञ्चिअकामगासिणो न ते मणुआ पण्णत्ता, अत्थि न भते ! उमीइ ना मसीइ ग हिंसीइ ता वणिणत्ति ग
पणिणत्ति वा वाणिजेइ वा , गो इण्णे समेटे, ववगयअमिमिमिवणिअणिआणिआ न ते मणुआ पण्णत्ता समणाउमो !,
अत्थि न भते ! हिरण्णेइ वा सुवण्णेइ वा कमेइ वा दूमेइ वा मणिमोतिअगयविलप्पताउत्तरयणत्ताइओइ वा , हंता अत्थि, गो
चेव नं तेमि मणुआण परिभोगत्ताण हणमागच्छइ ! अत्थि न भते ! भरेहे रायाइवा जुआया इ वा ईयत्तलारमाउत्तिआकोदुपिअइउ-
सेट्टिमेणावइसत्थवाहाइ ग , गोयमा ! गो इण्णे समेटे, ववगयइदुमकांता न ते मणुआ, अत्थि न भते ! भरेहे वासे दासेइ ग
पेसेइ वा सिस्सेइ वा भयेगेइ वा भाउहणइ वा कम्मयरइ ग , गो इण्णे समेटे, ववगयआसिओगा न ते मणुआ पण्णत्ता समणा-
उमो !, अत्थि न भते ! तीमे समण भरेहे वागे मायाइ वा पियाइ वा भाउ भगिणि भन्ता पुत्त भूआ सुण्णत्ता , हंता

अथि, जो चेव नं तिबे पेन्मयथणे समुप्पज्जइ, अथि नं भते ! भरहे वागे अरीइ वा बेरिएइ वा घायगइ ना वहागइ वा पडिणीयइ वा पन्नासिचेइ वा ? , जो इणहे समहे, ववगवेराणुमया नं ते मणुआ पणत्ता समणाउमो ! , अथि नं भंते ! भरहे नामे निताइ वा वयंसाइवा पायएइ वा सघाडिणइ वा सहाइ वा सुहीइ वा सगणइति ना ? , हुंना अथि, जो चेव नं तेभिं मणुआणं तिडे रागवंधणे समुप्पज्जइ, अथि नं भंते ! भरहे नामे आगाहाइ वा धीनाहाइ वा जण्णाइ ना सत्ताइ वा बालीपागाइ वा गितपिउनिनेण्णाइ वा ? , जो इणहे समहे, ववगवआवाह्वीगाहजण्णमुदधालीपाकसितपित्तनिवेइणा नं ते मणुआ पणत्ता समणाउमो ! , अथि नं भंते ! भरहे वासे इंदमहाति वा संठं जागं भूजं अगउं तउगं दहं णदिं रुसयं पयं थूमं चेइयसहाइ ना ? , जो इणहे समहे, ववगममहिमा न ते मणुआ पं, अथि न भते ! भरहे नामे णउयेच्छाइ वा णटं उअं महं सुट्ठिअं वेलंजगं कहगं पवगं लामगेपेच्छाइ वा ? , जो इणहे समहे, पगगकोउहाइ नं ते मणुआ पणत्ता समणाउमो ! , अथि नं भंते ! भरहे वासे सगडाइ वा रहाइ वा जाणाइ वा जुगं गिहिं यिद्धिं सीअं संदसाणिआइ ना ? जो इणहे समहे, पायचारविहारा न ते मणुआ पं समणाउमो ! , अथि नं भंते ! भरहे नामे गावीइ ना महिमीइ ना अयाइ वा गल्गाइ वा ? , हुंता अथि, जो चेव नं तेसिं मणुआण परिभोगत्ताण एवमागच्छंति, अथि न भते ! भरहे नामे आसाइ ना हथिं उट्ठं गोणं गवयं उयं लउगं पसयं मिअं वराहं रुकं सरभं जमरं रुंगगेहज्जगाइआ ? , हुता अथि, जो चेव न तेभिं परिभोगत्ताण हवमागन्तुनि, अथि न भते ! भरहे नामे सीहाइ ना वग्गाइ वा विगरीविगजन्तच्छसिजालविडालमुगगकोकंतिवकोलमुगगाइ ना ? , हुना अथि, जो चेव न तेभिं मणुआण आनाइ वा वानाहं ना छत्तिच्छेअं वा उप्पावैति, पगउगइ ना न ते सामगगा पं समणाउमो ! , अथि

'ते ण' मित्यादि, ते भदन्त ! मनुजास्तमन्तरोदितस्वरूपमाहारमाहार्यं क वसतो-कस्मिन्नुपाश्रये उपयन्ति-उपग-
 च्छन्ति ? भगवानाह-गौतम ! वृक्षरूपाणि गृहाणि आलया-आश्रया येषां ते तथा एवंविधास्ते मनुजाः प्रज्ञसाः, हे
 श्रमणेत्यादि पूर्ववत्, अथैते गेहाकारा वृक्षाः किंस्वरूपा इति पृच्छति-'तेसि णं भंते ! रुक्खाण'मित्यादि मश्रुषूत्र-
 पदयोजना सुलभा, आकारभावप्रत्यवतारः प्रागवत्, भगवानाह-गौतम ! ते वृक्षाः कूटं-शिखरं तदाकारसंस्थिताः, प्रेक्षा
 इति पदैकदेशे पदसमुदायोपचारात् प्रेक्षागृहं-नाट्यगृहं, 'इन्द्रान्ते श्रूयमाणं पदं प्रत्येकमभिसम्बध्यते' इति संस्थित-
 शब्दः सर्वत्र योज्यः, तेन प्रेक्षागृहसंस्थिता इति व्याख्येयं प्रेक्षागृहाकारेण संस्थानवन्त इत्यर्थः, एवं छत्रध्वजतोरण-
 स्तूपगोपुरवेदिकाचोष्फालअट्टालकप्रासादहर्म्यगगनाक्षवालाप्रपोतिकावलभीगृहसंस्थिताः, तत्र छत्राद्याः प्रतीताः, गो-
 पुरं-पुरद्वारं वेदिका-उपवेशनयोग्या भूमिः चोष्फालं नाम मत्तगारणं अट्टालकः-प्रागवत् प्रासादो-देवतानां राज्ञां वा
 गृहं उच्छ्रयवहुलो वा प्रासादः ते चोभयेऽपि पर्यन्तशिखराः हर्म्यं-शिखररहितं धनयतां भवनं गवाक्षः-स्पष्टः
 वालाप्रपोतिका नाम जलस्योपरि प्रासादः वलभी-छदिराधारस्तत्प्रधानं गृहं, अत्रायमाश्रयः-केचिद्बुद्ध्याः कूटसंस्थितास्त-
 दन्ये प्रेक्षागृहसंस्थितास्तदपरे छत्रसंस्थिता, एवं सर्वत्र भाव्यं, अन्ये तु अत्र-सुपमसुपमाया भरतमयं बह्व्यो वरभवनं-
 सामान्यतो विगिष्टगृहं तस्येव यद्विशिष्टं संस्थानं तेन संस्थिताः ध्रुवा शीतला छाया येषां ते तथा एवंविधा द्रुमगणाः
 प्रज्ञसाः, हे श्रमणेत्यादि पूर्ववत्, प्रागेहाकारकल्पद्रुमस्वरूपवर्णके उक्तेऽपि एते परमपुण्यप्रकृतिका युग्मिन एतु सौन्द-

यार्थश्रेयस्वाश्रयेषु वसन्तीति ज्ञापनार्थं पुनस्तद्वर्णकसूचारम्भः सार्थक इति, ननु तदा गृह्याणि न सन्ति?, सन्त्यपि वा गृह्याणि धान्यवन्न तेषामुपभोगायायान्तीत्याशङ्कमानः पृच्छति—‘अथि णं’मित्यादि, अस्तीत्यस्य त्यादिप्रतिरूपकाव्य-
यस्य वचनत्रयसदृशरूपत्वेन सन्तीति व्याख्येयं, सन्ति भदन्त ! तस्यां ममाया भरतवर्षे गेह्यानि वा प्रतीतानि गेहेषु
आयसतनानि आपतनानि वा—उपभोगार्थमागमनानि, उत्तरयूत्रं तु प्राग्वत्, एतेन तदा मनुष्यादिप्रयोगजन्यगृहा-
भावस्तत एव तेषामुपभोगार्थं तत्रापतनाभावश्चोक्त इति, ‘अथि णं भंते ! तीमे’ इत्यादि, उक्तवक्ष्यमाणेषु एषु युग्मि-
सूत्रेषु प्रश्नोत्तरालापकयोर्वाक्ययोर्योजना प्राग्वत्, नवरं ग्रामा वृत्त्यावृताः कारणां गम्या वा यावत्करणाजगरादिपरि-
ग्रहः, तत्र नगराणि चतुर्गोपुरोद्गासीनि न विद्यते करो येषु तानि नकराणि वा—कररहितानि, नखादिनिपातनाद्रूप-
सिद्धिः, निगमाः—प्रभूतवणिग्गर्वावासाः, प्रांसुप्राकारनिवृद्धानि क्वचिन्नद्यद्विवेष्टितानि वा सेटानि, क्षुल्लकप्राकारवेष्टितानि
अभितः पर्वतावृतानि वा कर्षदानी, अर्द्धतृतीयगन्धूतान्तर्ग्रामरहितानि ग्रामपञ्चशत्युपजीव्यानि वा मडम्बानि, पत्तनानि
जलस्थलपथयुक्तानि रत्नयोनिरभूतानि वा, सिन्धुवेलावलयितानि द्रोणमुखानि, आकरा—हिरण्याकरादयः, आश्रमाः—ता-
पसाश्रयाः, सम्वाधाः—दौलशृङ्गस्थायिनो निवासाः यात्राममागतप्रभूतजननिवेशा वा, राजधान्यो यत्र नगरे पत्तने अन्यत्र
वा स्वयं राजा वसति, सन्निवेशा—यत्र सार्थकटकादौ रावासा भवन्ति?, अत्रोत्तरं—नायमर्थः समर्थः, अत्रार्थे विशेषणद्वारा
हेतुमाह—यथेप्सितं—इच्छामनतिक्रम्य कामं—अत्यर्थं गामिनो—गमनशीलास्ते मनुजाः, अत्रात्यर्थकथनेन तेषां सर्वदापि स्वा-

तन्व्यमुक्तं, ग्रामनगरादिव्यवस्थायां तु नियताश्रयत्वेन तेषामिच्छानिरोधः स्यात्, जीवाभिगमे तु 'जहोच्छिअकामगामिणो' इत्यस्य स्थाने 'जं नेच्छिअकामगामिणो' इति पाठः, तत्रायमर्थः—यद्—यस्मान्नेप्सितकामगामिनः न इच्छितं—इच्छाविषयीकृतं नेच्छितं, नायं नञ् किन्तु नशब्द इत्यनादेशाभावः, यथा 'नैके द्वेषस्य पर्याया' इत्यत्र, नेच्छितं—इच्छाया अव्ययिणीकृतं कामं—स्वेच्छया गच्छन्तीत्येवंशीला नेच्छितकामगामिनस्ते मनुजा इति, यद्यपि गृहसूत्रेणैवार्थापत्त्या ग्रामाद्यभावः सूचितस्तथाप्यव्युत्पन्नविनेयजनव्युत्पत्त्यर्थमेतत्सूत्रोपन्यासः, 'अतिथिं ण'मित्यादि, अत्रासिः—खड्गः यमुपजीव्य जनः सुखवृत्तिको भवति यद्वा साहचर्यलक्षणया असिशब्देन अत्र अस्युपलब्धताः पुरुषा गृह्यन्ते, एवमग्रेतनविशेषणेष्वपि यथायोगं ज्ञेयं, मयी यदुपजीवनेन लेखककला, कृपिः—कर्पणं वणिक्—पण्याजीवः पणितं—क्रयाणकं वाणिज्यं—सत्यानुत्तमर्पणग्रहणादियु न्यूनाधिकाद्यर्पणमित्यर्थः?, नायमर्थः समर्थः, यतस्ते व्यपगतानि असिमयीकृपिवणिक्पणितवाणिज्यानि येभ्यस्ते तथा मनुजाः प्रज्ञप्ता इति। 'अतिथिं ण'मित्यादि, हिरण्यं—रूप्यमघटितसुवर्णं वा सुवर्णं—घटितं कांस्यं—प्रतीतं द्रव्यं—वस्त्रजातिः मणिः—चन्द्रकान्तादिः मौक्तिकं—व्यक्तं शङ्खो—दक्षिणावर्त्तादिः शिला—गन्धपेपणादिका प्रवालं—प्रतीतं रत्नरत्नानि—पद्मरागादीनि स्वापतेयं—रजतसुवर्णादिद्रव्यं, ननु यदि हिरण्यं रूप्यं तदा रूप्यत्वानौ तत्सम्भवः यदि चाघटितसुवर्णं तदा सुवर्णत्वानौ परं घटितं सुवर्णं तथा ताम्रत्रपुसंयोगजं कांस्यं तथा तन्नुसन्तानसम्भवं द्रव्यं तत्र कथं सम्भवेद्युः?, शिल्पिप्रयोगजन्यत्वात् तेषां, न च तान्यत्रातीतोत्सर्पिणीसत्कनिधानगतानि सम्भवन्तीति वाच्यं,

सादिसपर्यवसितप्रयोगवन्धस्यासन्नेयकालस्थितेरसम्भवात्, एगोरुगोत्तरकुत्सूत्रयोरेतदालापकस्यारुधनप्रसङ्गात्, उच्यते, संहरणप्रवृत्तक्रीडाप्रवृत्तदेवप्रयोगात् तानि सम्भवन्तीति सम्भाव्यते, इहोत्तरं-हन्तेति वाक्यारम्भे कोमलामन्त्रेण वा, अस्ति हिरण्यादिकमिति शेषः, नैव तेषां मनुजानां परिभोग्यतया हृणमिति-कदाचिदागच्छति, 'अतिथिं ण' मित्यादि, अस्ति राजा इति वा चक्रवर्त्यादि युवराजो (वा) राज्याह इति वाच्यत् ईश्वरो-भोगिकादिः अणिमाद्यष्टविधैश्वर्ययुक्तो वा तलवरः-सन्तुष्टनरपतिप्रदत्तसौवर्णपट्टालद्वृत्तशिरस्कचौरादिशुद्ध्याधिकारी माउम्बिकः-पूर्वोक्तमउम्बाधिपः कौटुम्बिकः-कतिपयकुटुम्बप्रभुः इभ्यो-यद्रव्यनिचयान्तरितो हस्त्यपि न दृश्यते, इभो-हस्ती तत्प्रमाणं द्रव्यमर्हतीति निरुक्तादिभ्यः, श्रेष्ठी-श्रीदेवताध्यासितसौवर्णपट्टालद्वृत्तशिराः पुरज्येष्ठो वणिग्विशेषः, सेनापतिः-यदायत्ता नृपेण चतुरङ्गसेना कृता भवति, सार्थवाहो-यो गणिमादि क्रयाणकं गृहीत्वा देशान्तरं गच्छन् सहचारिणामध्यसहायो भवति?, अत्रोत्तरम्-नायमर्थः समर्थः, व्यपगता ऋद्धिर्विभैश्वर्यं सत्कारश्च-सेव्यतालक्षणो येभ्यस्ते तथा, 'अतिथिं ण' मित्यादि, दास-आमरणं क्रयक्रीतः गृहदासीपुत्रो वा प्रेज्यः-प्रेयणाहो जना दूतादिः शिष्य-उपाध्यायस्योपासकः शिष्यणीय इत्यर्थः, भृतको-नियतकालमवधिं कृत्वा वेतनेन कर्मकरणाय धृतः दुष्कालादौ निश्चितो वा, भागिको-द्वितीयाद्यंशप्राप्ती, कर्मकरः-छगणपुञ्जाद्यपनेता, अत्राह-नायमर्थः समर्थः, यतस्ते मनुजा व्यपगतमाभियोग्यं-आभियोगिकं कर्म येभ्यस्ते तथा, अत्राभियोग्यशब्दात् कर्मणि यप्रत्यये "व्यज्जनात् पञ्चामान्तस्यायाः स्वरूपे वा" (श्रीसिद्धहे० अ०) इत्यनेनैकस्य यकारस्य

लोप इति । 'अतिथि ण' मित्यादि, माता या प्रसूते पिता यो वीजं निष्पिक्तवान् भ्राता यः सहजातो भगिनी सहजाता भार्या-भोग्या जन्यः पुत्रः जन्या स्त्री दुहिता सुया-पुत्रवधूः, अत्र भगवानाह-हन्तेत्यादि, नैव चः पुनरर्थं तेषां मनुजानां तीव्रं-उत्कटं प्रेमरूपं बन्धनं समुत्पद्यते, तथापि धैर्यस्वभावात् प्रतनुप्रेमबन्धास्ते युग्मिन इति, ननु चतुर्दशकुटुम्बमनुष्येषु सुयासम्बन्धो यथा आपेक्षिकस्तथा भ्रातृव्यभागिनेयादिसम्बन्धः कथं न सम्भवी?, उच्यते, कुवेरदत्त-कुवेरदत्तास्वकभाववत् सोऽप्युपलक्षणाद् ग्राह्यः, परं स्फुटव्यवहारत्वेनेम एव सम्बन्धाः, 'अतिथि ण' मित्यादि, अरिः-सामान्यतः शत्रुः वैरिको-जातिनिवर्द्धयैरोपेतः घातको-योऽन्येन घातयति वधकः-स्वयं हन्ता व्यथको वा-चपेटादिना ताडकः प्रत्यनीकः-कार्योपघातकः प्रत्यमित्रो-यः पूर्वं मित्रं भूत्वा पश्चादमित्रो जातः अमित्रसहायो वा?, इहाचार्यः-नायमिति, यतो व्यपगतो वैरजन्योऽनुशयः-पश्चात्तापो येभ्यस्ते तथा, वैरं कृत्वा हि तदुत्थफलविपाके पुमाननुशोते इति । 'अतिथि ण' मित्यादि, अत्र मित्रं-स्नेहास्पदं वयस्यः-समानवयाः गाढतरस्नेहास्पदं ज्ञातकः-स्वज्ञातीयः यद्वा ज्ञातकः-संवासादिना ज्ञातः सहजपरिचित इत्यर्थः सद्गाटिकः-सहचारी सत्या-समानसादनपानो गाढतमस्नेहास्पदं मुहृद्-मित्रमेव सकलकालमव्यभिचारि हितोपदेशदायि च सान्नतिकः-सद्गतिमात्रघटितः, हन्तेत्यादि पूर्ववत्, न चैत्र तेषां मनुजानां तीव्रं रागरूपं बन्धनं समुत्पद्यते । 'अतिथि ण' मित्यादि, अत्र चाह-आह्वयन्ते स्वजनास्ताम्बूलदानाय यत्र स आवाहो-चिवाहात् पूर्वं ताम्बूलदानोत्सवः विवाहः-परिणायनं यज्ञः-ग्रतिदिवसं स्वस्वेष्टदेवतापूजा श्राद्धं-पितृक्रिया

स्थालीपाकः—सम्प्रदायगम्यः मृतपिण्डनिवेदनानि—मृतेभ्यः समशाने तृतीयनवमादिषु दिनेषु पिण्डनिवेदनानि—पिण्डसम-
र्पणानि !, अत्रोत्तरं—नायमर्थः समर्थः, व्यपगतावाहविवाहयज्ञश्राद्धस्थालीपाकमृतपिण्डनिवेदनास्ते मनुजाः । ‘अतिथि-
ण’मित्यादि, इन्द्रः प्रतीतस्तस्य महः—प्रतिनियतदिवसभावी उत्सवः, एवमग्रेऽपि, स्कन्दः—कार्तिकेयः नागो—भवनपति-
विशेषः यक्षभूतौ—व्यन्तरविशेषौ ‘अगड’त्ति अवटः—कूपः तडागः—सरः द्रुहणदीरुक्षपर्वताः प्रतीताः स्तूपः—पीठविशेषः
चैत्यं च—इष्टदेवतायतनं, अत्राह—व्यपगतमहिमानस्ते मनुजाः प्रज्ञप्ताः । ‘अतिथि ण’मित्यादि, नटा—नाटयितारः तेषां
प्रेक्षा—प्रेक्षणकं कौतुकदर्शनोत्सुकजनमेलकः, एवमग्रेऽपि, नृत्यन्ति स्म नृत्ताः—कर्त्तरि क्तः प्रत्ययः नृत्तविधायिनः जल्ला-
वरत्राखेलकाः मल्ला—भुजयुद्धकारिण मौष्टिका—मल्ला एव ये मुष्टिभिः प्रहरन्ति विडम्बका—विडूपाकाः मुखविकारादिभि-
र्जनानां हास्योत्पादकाः कथकाः—सरसकथाकथनेन श्रोतुरसोत्पत्तिकारकाः ह्रवका—ये झम्पादिभिर्गर्तादिकमुत्प्लवन्ते
गर्त्तादिलङ्घनकारिणः इत्यर्थः अथवा तरन्ति नद्यादिकं ये इति लासका—ये रासकान् ददति तेषां प्रेक्षा, उपलक्षणा-
दाह्यायकप्रेक्षादिग्रहः, अत्रोत्तरं—नायमर्थः समर्थः, यतो व्यपगतकुतूहलास्ते मनुजाः प्रज्ञप्ताः । ‘अतिथि ण’मित्यादि,
अत्र शकटानि प्रतीतानि रथाः—क्रीडारथादयः वायन्ते—गम्यन्ते एभिरिति व्युत्पत्त्या यानानि—उक्तवक्ष्यमाणातिरि-
क्तानि गन्ध्यादीनि युग्यं—पुरुषोत्क्षिप्तमाकाशयानं जम्पानमित्यर्थः ‘गिच्छि’त्ति पुरुषद्वयोत्क्षिप्ता डोलिका ‘धिच्छि’त्ति
वेसरादिद्वयविनिर्मितो यानविशेषः शिञ्जिका—प्रतीता स्यन्दमानिका—पुरुषायामप्रमाणः शिञ्जिकाविशेषः, अत्र प्रतिवच-

नायमित्यादि, पादचारेण न तु शकटादिचारेण विहारो-विचरणं येषां ते तथा मनुजा इत्यादि। 'अतिथि' ण'मित्यादि, अत्र
गोमहिष्यजाः स्पष्टाः, एडका-उरञ्जी, आह-'नो चेवे'त्यादि न च तेषां मनुष्याणां परिभोग्यतया कदाचिदागच्छन्ति,
नैतासां दुग्धादि तेषामुपभोग्यमितियावत्। 'अतिथि' ण'मित्यादि, अत्राश्वाः हस्तिनः उष्ट्राः प्रतीताः गोणा-गावः गवयो-
वनगवः अजैडकौ स्पष्टौ प्रश्रया-द्विपुरा आटव्यपशुविशेषाः मृगवराहौ व्यक्तौ रुखो-मृगविशेषाः शरभा-अष्टापदाः
चमरा-अरण्यगवो यासां पुच्छकेशाश्चामरतया भवन्ति शत्ररा-येषामनेकशाले शृङ्गे भवतः कुरङ्गगोकर्णौ मृगभेदौ शृङ्गव-
र्णादिविशेषाश्च सामर्थ्यगम्याः, अत्रोत्तरम्-हन्तेति कोमलामन्त्रणे, सन्ति, न चैव तेषां प्रथमसमाभावानां मनुष्याणां
यथासम्भवमारोहणादिकार्येषूपयुज्यन्ते। अथ नासरप्रश्नसूत्रमाह-'अतिथि' ण'मित्यादि, अत्र सिंहाः-केसरिणः व्याघ्राः-
प्रतीताः वृका-ईहामृगाः द्वीपिनः-चित्रकाः रुक्षा-अच्छभङ्गाः तरक्षवो-मृगादनाः शृगाला व्यक्ताः चिडाला-मान्जाराः
शुनकाः-श्वानः कोकान्तिका-लोमटका ये रात्रौ को को इत्येवं रचन्ति कोलशुनका-महाशूकराः, अत्रोत्तरम्-सन्ति,
परं नैव तेषां मनुजानां आवाधां वा-र्षपद्मां वा-विशेषेणावाधा छविच्छेदं वा-चर्मकर्तनं उत्पादयन्ति, यतः
प्रकृतिभद्रकास्ते श्वापदगणाः प्रज्ञसाः। 'अतिथि' ण'मित्यादि, अत्र शालयः-कलमादिविशेषाः ग्रीहयः-मामान्यतः गोधूमयवौ
प्रतीतां यत्रयवा-यवविशेषाः 'कल'ति कलायास्त्रिपुटाख्या वृत्तचणका वा मसूरा-मालवादिदेशप्रसिद्धा धान्यविशे-
षा मुद्गमापतिलाः कुलत्याः-चपलकतुल्याश्चिपिटा भवन्ति निष्पावा-वह्नाः 'आलिसंदग'ति चपलकाः अलसी-धान्यं

यस्य तैलं जलमीतलमिति प्रतीतं 'कुसुंभ'ति लट्टाकाणाः यत्पुष्पैर्वस्त्रादिरागः समुत्पाद्यते, कोद्रवाः—प्रतीताः कद्रवः—
पीतनण्डुलाः 'गरग'ति वरद्री धान्यविशेषः सपादलक्षादिषु प्रसिद्धः रालकः—रुद्रविशेष एव, म चायं (विशेषः)
बृहन्निद्राः रुद्ररत्नशिवा रालकः, शणं—त्वक्प्रधाननालो धान्यविशेषः मर्षपाः प्रतीताः मूलकं—शाकविशेषः तस्य
रीजानि, प्राकृतत्वात् रुक्मरलोपमन्धिभ्यां निष्पत्तिः, अत्रोत्तरम्—मन्ति, न च तेषां मनुजानां परिभोग्यतया कदाचि-
दायान्ति कल्पद्रुमगुणफलवाद्याहारकत्वात्तेषामिति, 'अतिथि न'मित्यादि, अत्र गर्त्तो—महती खनुा दरी—मूपिकादिकृता
लक्ष्मी लट्टा अग्रपानः—प्रपातस्थानं यत्र चलन् जनः सप्रकाशेऽपि पतति प्रपातो—भृगुर्यत्र जनः काञ्चित् कामनां कृत्वा
प्रपतति प्रियमं—दुरारोहाचरोहस्थानं विजालं—स्निग्धकर्तृमाविलस्थानं यत्र जनोऽतर्कित एव पतति, नायमर्थः समर्थ
इत्यादि, न मन्तीत्यर्थः, भरतार्यं बहुसमरमणीयो भूमिभागो यतः प्रज्ञप्तः 'से जहा णामए' इत्यादि वर्णकः प्राग्वद्
नेयः। 'अतिथि न'मित्यादि, अत्र स्थानुः—ऊर्ध्वं हाष्ठं कण्टकः—स्पष्टः तृणान्येव कचवरः पत्राण्येव कचवरः, अत्राह—'ने'
त्यादि, यतो व्यपगनस्याणुयावत्पत्रकचवरा मा—सुपमसुपमानास्त्री समा—अरकः प्रज्ञप्ता। 'अतिथि न'मित्यादि, अत्र दंजम-
नारुकालिधाः स्पष्टाः दिङ्गुणा—मत्कुणाः यदाहुः श्रीहेममूरयो देदयां—“मकुणए दिङ्गुण ठङ्गुणा तहा ठङ्गणी पिहणीए”
इति, पिङ्गुकाः—त्रयदा, अत्रानार्यः—व्यपगतदंजमनकयूकालिधा तथा दिङ्गुणापिङ्गुकोपद्रवधिरहिता, पश्चात् कर्मधारयः,
ज्ञा नमा प्रज्ञप्ता, अत्र सूत्रे व्यपगतेत्यादिविशेषणस्य कर्मधारयं विना व्याख्यानकरणे प्रस्तुतमूलादत्रं विरहिअन्ति

पदं प्रमादापतितमिति ज्ञेयं, तदर्थस्य तत्त्वतो व्यपगतपदेनैवोक्तत्वात् । 'अतिथि' मित्यादि, अत्र अहयः—सामान्यतः
 सर्पाः अजगराः—महाकायसर्पाः शेषं पूर्ववत्, यतः प्रकृतिभद्रकास्ते व्यालगणाः—सरिसृपजातीयगणाः प्रज्ञप्ता इति ।
 अत्र ग्रहयुद्धसूत्रं जीवाभिगमादिषु साक्षाद् दृष्टमपि एतत्सूत्रादर्शेषु न दृष्टमिति न व्याख्यायामप्यलेखि । 'अतिथि'—
 मित्यादि, अत्र डिम्बडमरौ पूर्ववत्, कलहो—वचनराटिः घोरो—बहूनामार्त्तानामव्यक्ताक्षरध्वनिकः कलकलः क्षारः—
 परस्परं मत्सरः वैरं—परस्परमसहमानतया हिंस्यहिंसकताध्यवसायः महायुद्धानि—व्यवस्थाहीना महारणाः महासङ्ग्रामाः—
 चक्रादिव्यूहरचनोपेततया सव्यवस्था महारणाः महाशस्त्राणि—नागवाणादीनि तेषां निपतनानि—हिंसायुद्धा रिपुमोच-
 नानि, महाशस्त्रत्वं चैतेषामद्भुतविचित्रशक्तिकत्वात्, तथाहि—नागवाणा धनुष्यारोपिता बाणाकारा मुक्ताश्च सन्तो
 जाज्वल्यमानासह्योल्कादण्डरूपास्ततः परशरीरे सङ्क्रान्ता नागमूर्त्तीभूय पाशत्वमश्रुवते, तामसबाणास्तु सकलरणीर्षीव्या-
 पिमहान्धतमसरूपतया पवनवाणाश्च तथाविधपवनस्वरूपतया वह्निवाणाश्च तादृशवह्निप्रकारेण परिणताः प्रतिवैरिवाहि-
 नीषु विघ्नोत्पादका भवन्ति, एवमन्येष्वपि स्वस्वनामानुसारेण स्वस्वजन्यकार्यमुत्पादयन्ति, उक्तं च—“चित्रं श्रेणिक ! ते
 बाणा, भवन्ति धनुराश्रिताः । उल्कारूपाश्च गच्छन्तः, शरीरे नागमूर्त्तयः ॥ १ ॥ क्षणं बाणाः क्षणं दण्डाः, क्षणं
 पाशत्वमागताः । आमरा ह्यस्त्रभेदास्ते, यथाचिन्तितमूर्त्तयः ॥ २ ॥” महापुरुषाः—छत्रपत्यादयेस्तेषां पतनानि—कालधर्मन-
 यनानि, तत एव महारुधिराणि—छत्रपत्यादिसत्करुधिराणि तेषां निपतनानि—प्रवाहरूपतया बहूनानि, अत्रोत्तरम्—

नेत्यादि, यतस्ते व्यपगतो वैरस्यानुबन्धः—सन्तानभावेन प्रवृत्तिर्येभ्यस्ते तथा मनुजाः प्रजप्ताः। ‘अतिथि ण’मित्यादि, अत्र दुष्टा—जनधान्यादीनामुपद्रवहेतुत्वान्नृताः—सत्त्वा उन्दरश्लभप्रमुखा इत्यर्थः कुलरोगग्रामरोगमण्डलरोगा यथोत्तरं त्रुस्थानव्यापिनः, ‘पोट्ट’त्ति देश्यत्वाद् उदरं शीर्षं—मस्तकं तद्वेदना कर्णोष्ठाक्षिनखदन्तवेदनाः कण्ठ्याः, कासश्वासो व्यर्का, गोपः—क्षयरोगः दाहः—स्पष्टः अर्शो—गुदादुरः अजीर्णं—व्यक्तं दकोदरं—जलोदरं पाण्डुरोगभगन्दरौ प्रतीतौ एकाहिको—यो ज्वर एकादिनाऽन्तरित आयाति, एवं द्विदिनान्तरितो व्याहिकः त्रिभिर्दिनैरन्तरितस्त्रयाहिकः चतुर्थेन दिनेनान्तरितश्चतुर्थीहिकः इन्द्रग्रहादयस्तु उन्मत्तताहेतवो ज्यन्तरादिदेवकृतोपद्रवाः धनुर्ग्रहः—सम्प्रदायगम्यः मस्तक-
शूलादीनि प्रतीतानि ग्रामे उक्तस्वरूपे मारिः—युगपद्भोगविशेषादिना बहूनां कालधर्मप्राप्तिः, एवमग्रेऽपि, यावत्करणा-
न्नगरमारिप्रभृतिपरिग्रहः, प्राणिक्षयो—गवादिक्षयः जनक्षयो—मनुष्यक्षयो कुलक्षयो—वंशक्षयः, एते च कथम्भूता इत्याह—
व्यमनभूता—जनानामापन्नताः जनार्थोः—पापात्मकाः, अत्र निभक्तिलोपमकारागमौ प्राकृतत्वात्, अत्राह—नैत्यादि,
व्यपगतो रोग—चिरस्थायी कुष्ठारिरातङ्कः—आशुघाती शूलादिर्येभ्यस्ते तथा मनुजाः प्रजप्ताः, हे श्रमण ! हे आयुष्मन् ॥
अर्धमां भागस्थितिं पृच्छति,

लीनं गभते ! ननाए भान्ने गसे मणुजण केरुअं काल ठिंदे पणत्ता , गोअमा ! जहण्णेण देसूणए निजिण पक्तिओयमाइ उणोमेण
अन्नाए निजिण पक्तिओवनाए, नीने ण भते ! समण भारहे गसे मणुजणं मरीए तेरुअ उग्गेण पणत्ता , गोअमा ! जहण्णेण

तिणिण गाउआइ उक्कोसेण तिणिण गाउआइ, ते णं भते ! मणुआ किसंघयणी पणत्ता ? , गोअमा 'वड्रोसभणारायमंघयणी पणत्ता, तेसि ण भते ! मणुआण सरीरा किसंठिआ पणत्ता ? , गोअमा 'समचउरंससठाणमठिआ, तेसि ण मणुआण देउपण्णा पिट्ठकरइयमया पणत्ता समणाउसो ! , ते णं भंते ! मणुआ कालमासे काल किआ कहिं गच्छन्ति कहिं उवज्जति ? , गो० ! छम्मासावसेमाउआ जुअलगं पसवति, एगूणपण राइदिआइ सारस्सति सगोव्वेति २. ता कासित्ता छीइत्ता जभाइत्ता अक्किट्ठा अबहिआ अपरिआविआ कालमासे काल किआ देवलोएसु उवज्जति, देवलोअपरिगहा ण ते मणुआ पणत्ता, तीसे ण भते ! सभाए भरहे वामे कइविहा मणुस्सा अणुसज्जित्ता ? , गो० ! छघिहा पं०, त०-पग्गहा १ मिअंगघा २ अममा ३ तेजतली ४ सहा ५ सणिचारी ६ (सूत्रं २५)

प्रायः कण्ठ्यं सूत्रमेतत्, नवरं देशोनानि त्रीणि पत्योपमानि स्थितिर्युग्मिनीं प्रतीत्य मन्तव्या, देशश्चात्र पत्योपमासंज्ञेयभागरूपो ज्ञेयो, यदुक्तं जीवाभिगमे देवकुरुत्तरकुरुस्वियमधिकृत्य—“देवकुरुत्तरकुरुअकम्मभूमगमणुस्सिस्तीणीं भंते ! केवइअं कालं ठिई पणत्ता ? , गो० ! देसूणाइं तिणिण पलिओवमाइं पलिओवमस्स असंखेज्जइभागेणं ऊणगाइं, उक्कोसेणं तिणिण पलिओवमाइं” । अथावगाहनां पृच्छन्नाह—“तीसे णं मित्यादि सुगमं, नवरं देशोनास्त्रयः क्रोया अपि युग्मिनीं प्रतीत्य “उच्चत्तेणं णराण थोवोणमूसिआओ” इति वचनात्, यद्यपि ‘छधणुमहस्ममूसिआओ’ इति पूर्वसूत्रेण-तेषामवगाहना लभ्यते तथापि जघन्योत्कृष्टचिरोपविधानार्थं पुनरवगाहनासूत्रारम्भः । ‘ते णं मित्यादि, अत्र किं च तत्सं-ह्वननं चेति कर्मधारयः, पश्चादस्त्यर्थे इन्प्रत्ययः, ‘गौतेमे’त्यादि, वज्रर्पभनाराचसंहननास्ते मनुजा इति, ‘तेसि णं’ मि-

त्यादि सुगमं, नगरं किं संस्थितं—संस्थानं येषां ते तथा, यद्यपि पूर्ववर्णकसूत्रे विशेषणद्वारा एषां संहननादिकमाख्यातं तथापि सर्वेषामपि तत्कालभाविनामेकमंहननादिमात्रताख्यापनार्थमस्य सूत्रस्य प्रश्नोत्तरपद्धत्या निर्देशेन न पौनरुक्त्यमाशङ्कनीयं, अत एवाग्रगतं निगुणरूपकसूत्रे 'तेसि णं! भंते मणुआण'मित्यत्र 'केवइआ पिट्ठकरं उकसया पणत्ता?', गोअमा' इति प्रश्न-सूत्रांगोऽध्याहार्य इति 'तेसि ण'मित्यादि, तेषां पुष्टकरण्डकगतानि—पूर्वोक्तस्वरूपाणि क्रियन्ति?, अत्र भगवानाह—द्वे पट्ठ-यात्रादधिके पुष्टकरण्डकगते प्रज्ञते इत्यर्थः, 'ते ण'मित्यादि, ते मनुजाः कालस्य—मरणस्य मासो यस्मिन् कालविशेषे अवश्यं कालधर्मः तस्मिन् कालं कृत्वा, मासस्योपलक्षणत्वात् कालदिवने इत्याद्यपि द्रष्टव्यं, क गच्छन्ति—कोत्पद्यन्ते इति प्रश्न-ध्वेषपि 'देमलोणसु उवज्जंती' लेखमेवोत्तरं गमनपूर्वकत्वादुत्पादस्योत्पादाभिधाने गमनं सामर्थ्यादिवगतमेवेत्याशयादिति, अथवा गतिर्देवान्तरासिरपि भवतीति क गच्छन्तीत्येतदेव पर्यायेणाचष्टे—'उत्पद्यन्ते' उत्पत्तिधर्माणो भवन्ति, अत एवो-त्पत्ति, एतेषां नादुस्त्रिभागांदां परममायुर्वर्णन्याभावमाह, तच्चैकोनपञ्चाशतं रात्रिदिवान्यहोरात्राणि यावत्, संरक्षन्ति-उचितोपचाररुणतः पालयन्ति—संगोपयन्ति अनाभोगेन हस्तस्पर्शनकष्टेभ्यः, संरक्ष्य सन्नोष्य च कामित्वा—कामं दिशुः ना अपरितापिताः—स्वतः परतो वाऽनुपजातकायमनःपरितापाः, एतेन तेषां सुखमरणमाह, कालमात्रे कालं

कृत्वा देवलोकेषु—ईशानान्तसुरलोकेषूपपद्यन्ते, स्वसमहीनायुष्कसुरेष्वेव तदुत्पत्तिसम्भवात्, अत्र कालमास इति
 कथनेन तत्कालभावमनुजानामकालमरणाभावमाह, अपर्याप्तकान्तमुहूर्त्तकालानन्तरमनपवर्त्तनीयायुष्कत्वात्, अत्राह
 कश्चित्—ननु सर्वथा वर्त्तमानभवायुःकर्मपुद्गलपरिशाटकालस्यैव मरणकालत्वात् कथमकालमरणमुपपद्यते, यद-
 भावो वर्त्तमानसमायां निरूप्यते इति चेत्, सत्यं, द्विधा ह्यायुर्नरतिरश्चां—अपवर्त्तनीयमनपवर्त्तनीयं च, तत्राद्यं बहुका-
 लवेद्यं सत्तथाऽध्यवसाययोगजनितश्लथवन्धनवद्धतयोदीर्णसर्वप्रदेशाग्रमपवर्त्तनाकरणवशादद्वीयःकालेन रज्जुदहन-
 न्यायेन क्लिन्नवासोन्यायेन मुष्टिजलन्यायेन वा युगपद्वेद्यते, इतरत्तु गाढवन्धनवद्धतयाऽनपवर्त्तनायोग्यं क्रमेण वेद्यते,
 तेन बहुषु वर्त्तमानारकोचितमनपवर्त्तनीयमायुः क्रमेणानुभवत्सु सत्सु यदैकस्य कस्यचिदायुःपरिवर्त्तते तदा तस्य लोकैर-
 कालमरणमिति व्यपदिश्यते, 'पढमो अकालमच्चू' इत्यादिवत्, तेनान्यदा अकालमरणस्यापि सम्भवात्तत्तदानीं तन्नि-
 पेध इति न दोष इति। अथ कथं ते देवलोकेषूपपद्यन्ते इत्याह—यतो देवलोको—भवनपत्याद्याश्रयरूपस्तस्य तथाविधकाल-
 स्वभावात् तद्योग्यायुर्वन्धेन परिग्रहः—अङ्गीकारो येषां ते तथा देवलोकगामिन इत्यर्थः, एषां चैकोनपञ्चाशद्विनावधि परि-
 पालने केचिदेवमवस्थामाहुः—सप्तोत्तानशया लिहन्ति दिवसान् स्वाङ्गुष्ठमार्यास्ततः, कौ रिद्धन्ति पदैस्ततः कलगिरो यान्ति
 रखलञ्चिस्ततः। स्थयोभिश्च ततः कलगणभृतस्तारुण्यभोगोद्गताः, सप्ताहेन ततो भवन्ति सुहृगादानेऽपि योग्यास्ततः
 ॥ १ ॥ अत्र व्याख्या—आर्याः सप्त दिवसान्—जन्मदिवसादिकान् यावत् उत्तानशयाः सन्तः स्वाङ्गुष्ठं लिहन्ति, ततो

द्वितीयमस्रके पृथिव्यां रिद्धिन्ति, ततस्तृतीयस्रके कलगिरो-व्यक्तवाचो भवन्ति, ततश्चतुर्थस्रके स्खलद्भिः पदैर्यान्ति, ततः पञ्चमस्रके स्थैरैः पदैर्यान्ति, ततः षष्ठमस्रके कलागणभृतो भवन्ति, ततः सप्तमस्रके तारुण्यभोगो-
व्रताः भवन्ति केचिच्च मुहगादानेऽपि-सम्यक्त्वग्रहणेऽपि योग्या भवन्तीति क्रमः, इदं चावस्थाकालमानं सुपमायुग-
मायामादौ ज्ञेयं, ततः परं किञ्चिदधिकमपि सम्भाव्यते इति, अत्र प्रस्तावाद् कश्चिदाह-अथ तदाऽग्निसंस्कारादेरमा-
युर्भूतत्वेन मृतकगरीराणां का गतिरिति १, उच्यते, भारण्डप्रभृतिपक्षिणस्तानि तथाजगत्स्वाभाव्यात् नीडकाष्ठमिवो-
त्पाद्य मध्येममुद्रं क्षिपन्ति, यदुक्तं श्रीहैमाचार्यकृत ऋषभचरित्रे-“पुरा हि मृतमिथुनशरीरानि महारसगाः । नीडकाष्ठ-
मिरोत्पाद्य, मघश्चिद्विपुलं तु यौ ॥ १ ॥” किञ्चात्र श्लोके अम्बुधावित्युपलक्षणं तेन यथायोगं गङ्गाप्रभृतिनदीष्वपि ते
तानि क्षिपन्तीति ज्ञेयं, ननु चोत्कृष्टतोऽपि धनुःपृथक्त्वमानशरीरैस्तैरुत्कृष्टप्रमाणानि तानि कथं सुवहानीत्यत्रापि समा-
धीयते-युग्मिदरीराणामम्बुधिसेपस्य महागगकृतत्वेन बहुषु स्थानेषु प्रतिपादनादवसीयते यत् ‘पक्वभी धनुष पुहस्त-’
मित्यत्र सूत्रे जाल्योभया एकत्रचननिर्देशत्वेन कचिद् बहुवचनं व्याख्येयं, तथा च मति पक्षिगरीरमानस्य यथामम्भव-
मरुकापेभया वज्रगुत्तरवहुतमधनुःपृथक्त्वरूपस्यापि सम्भवात् तत्कालवर्त्तियुग्मिनरहस्यादिशरीरापेक्षया बहुधनुःपृथक्त्व-
परिमाणशरीरैर्त्वेन किञ्चिदपि तानि दुर्वेष्टासीति न कायनुपपत्तिरिति सम्भाव्यते, तत्त्वं बहुश्रुतागम्यं, एषं च सूत्रे
एकत्रचननिर्देशेऽपि बहुवचनेन व्याख्यानं श्रीमल्लयगिरिणादेरपि श्रीबृहत्संप्रहणिश्रुतौ देवानामाहारोच्छासान्तरकाल-

मानाधिकारे “दस वाससहस्रां समयाई जाव सागरं ऊणं । दिवसमुहुतं पुहुसा आहारुस्सास सेसाणं ॥ १ ॥” इत्यस्या
गाथायां अर्थकथनावसरे कृतमस्तीति सर्वं सुस्थमिति । अथ तदा मनुजानामेकत्थमुत नानात्वमिति प्रश्नयसीह—‘तीसे
ण’मित्यादि, तस्यां समायां भगवन् । भरते वर्षे कतिविधाः—जातिभेदेन कतिप्रकारा मनुष्या अनुपस्कवन्तः—काला-
त्कालान्तरमनुवृत्तवन्तः, सन्ततिभावेन भवन्ति स्मेत्यर्थः, भगवानाह—गीतम् । पञ्चविधाः, तद्यथा—पद्मगन्धाः १ मृग-
गन्धाः २ अममा ३ स्तेजस्तलिनः ४ सहाः ५ शनैश्चारिणः ६, इमे जातिवाचकाः शब्दाः संज्ञाशब्दत्वेन रूढाः, यथा
पूर्वमेकाकाराऽपि मनुष्यजातिस्तृतीयारकप्रान्ते श्रीऋषभदेवेन उग्रभोगराजन्यक्षत्रियभेदैश्चतुर्धा कृता तथाऽत्राप्येवं
पञ्चविधा सा स्वभावत एवास्तीति, यद्यपि श्रीअभयदेवसूरिपादैः पञ्चमाङ्गपष्टशतकसप्तमोद्देशके पदमसमगन्धयः मृगमद-
गन्धयः ममीकाररहितास्तेजश्च तलं च रूपं चेषामस्तीति तेजस्तलिनः सहिष्णवः—समर्थाः शनैः—मन्दमुत्सुकत्वाभावाच्चरन्ती-
त्येवंशीला इत्यन्वर्थता व्याख्यातास्ति, तथापि तथाविधसम्प्रदायाभावात् साधारणव्यञ्जकाभावेन तेनैयां जातिप्रकाराणां
तुर्वोधत्वाजीवाभिगमवृत्तौ सामान्यतो जातिवाचकतया व्याख्यानदर्शनाच्च न विशेषतो व्यक्तिः कृतेति । गतः
प्रथमारकः ॥

तीसे णं समाए चवहिं सागरोवमकोडाकोडीहि काले वीइकते अणतेहिं वण्णपज्जेवेहिं अणतेहिं गंधपज्जेवेहिं रसपज्जेवेहिं
अणतेहिं फासपज्जेवेहिं अणतेहिं संधयणपज्जेवेहिं अणतेहिं उच्चसपज्जेवेहिं अणतेहिं आउपज्जेवेहिं अणतेहिं

गुरुगुणपञ्चोदिति अणुल्लङ्घ्यञोदिति अणतोहि उट्टाणकम्भनलभीरिअपुरिसवारपरफगपञ्चोदिति अणतगुणपरिहाणीण परिहायमाणे
पत्त वा सुसमा नास समाकाले पठिगजिनु समणाउमो ! जयूदीने ण भते ! दीने इमीमे ओसपिणीण सुसमाण समाण उत्तमकट्ट-
गणाण भरहस्स वामस्स केरिसण आगारगामपडोयोरे होत्वा ! गोवमा ! ननुममरमणिने भूमिभागे होत्वा, मे जहाणागण
आणिगुस्सरिट्ठा न येन ज सुसमसुसमाण पुग्रवणिअं, णवर णाणत्तं चउगुणमहस्समूविआ ण्णे अट्टानीमे पिट्टकरंउरुम्भण छट्ट-
भत्तस्स पागरेटे, चउसट्ठि यइदिआइं सारस्सन्ति, ते पळिओममाद आरु सेम त चेन, तीमे ण समाण चउविहा गणुन्मा अणु-
मन्तिस्सा, तांदा-ए. ला १ पउरजया २ कुसुमा ३ सुममणा ४ (सुत्रं २६)

तस्यां सुप्रसमुत्तमानाद्यां समायां चतनृपु सागरोपमकोटाकोटीषु काले व्यतिक्रान्ते मति, सूत्रे च तृतीयानिर्देशा
जर्पत्वात्, अथवा चतसृभिः सागरोपमकोटाकोटीभिः काले मिते गणिते वा इति मितदिशब्दाध्याहारेण योजना
कार्यं, अत्र च पक्षे करणे तृतीया ज्ञेया, अत्रान्तरे सुप्रमा नाम्ना समा-कालः प्रतिपन्नान्-लगति स्मेति वाक्यान्तरसूत्र-
योजना, सुप्रमा चोत्तमणिण्यामपि भवेदित्याह-‘अणंतगुणपरिहाण्या परिहीयमाणा हानिमुपगच्छन् २’ सूत्रे च द्विर्वचन-
मनुममयं हानिरिति हानेः पौनःपुन्यज्ञापनार्थं, अथ कालस्य नित्यद्रव्यत्वेन न हानिरुपपद्यते, अन्यथाऽद्वेराद्यं मर्त्यदा
विग्नमुद्धत्तान्मरुमयं तत्र न स्यादित्यत आह-‘अनन्तैर्वर्णपर्यवे’ रित्यादि, वर्णाः-‘अंतपीतरकनीच्छकृष्णभेदात् पत्र,
क्षपिगादयस्तु तत्संयोगजास्ततः श्वेतादेरन्यतरस्य वर्णस्य पर्यवा-बुद्धिकृता निर्विभागा भागाः पुरुगुणश्वेतत्वादयः

सकलजीवराशेरनन्तगुणाधिकास्तेऽनन्ता ये गुणा-अनन्तरोक्तस्वरूपा भागास्तेषां परिहाणिः-अपचयस्तथा प्रकारभूतया
 इत्यर्थः, हीयमानः २ सुषमा कालविशेष इति योज्यं, एवमग्रेऽपि योजना कार्या, अथ यथैयामनन्तत्वमनुसमयमनन्त-
 गुणहानिश्च तथा दृश्यते-‘तीसे णं समाए उत्तमकट्टपत्ताए’ इति प्रागुक्तवलात् प्रथमसमये कल्पद्रुमपुष्पफलादिगतो यः
 श्वेतो वर्णः स उत्कृष्टः, तस्य केवलप्रज्ञया छिद्यमाना यदि निर्विभागा भागाः क्रियन्ते तर्हि अनन्ता भवन्ति, तेषां
 मध्यादनन्तभागात्मक एको राशिः प्रथमारकद्वितीयसमये द्रुव्यति, एवं तृतीयादिसमयेऽप्यपि वाच्यं यावत्प्रथमारकान्त्य-
 समयः, एवैव रीतिरचसर्पिणीचरमसमयं यावज्ज्ञेया, अत एव अनन्तगुणपरिहाणयेत्यत्र अनन्तगुणानां परिहाणिरिति षष्ठी-
 तत्पुरुष एव विधेयो न तु अनन्तगुणा चासौ परिहाणिश्चेति कर्मधारयः, गुणशब्दश्च भागपर्यायवचनोऽनुयोगद्वारदृष्टि-
 कृता एकगुणकालकपर्यवविचारे सुस्पष्टमाख्यातोऽस्ति, एवं सति श्वेतवर्णस्यासन्न एव सर्वथोच्छेदः, तथा च सति श्वेतव-
 स्तुनोऽश्वेतत्वप्रसङ्गः, एतच्च जातिपुष्पादिषु प्रत्यक्षविरुद्धं, उच्यते, आगमेऽनन्तकस्यानन्तभेदत्वात् हीयमानभागा-
 नामनन्तकमल्पं ततो मौलराशेर्भागानन्तकं बृहत्तरमवगन्तव्यं, यदि नाम सिद्ध्यत्वपि भव्येषु लोकेषु न तेषामनन्तका-
 लेनापि निर्लेपना आगमेऽभिहिता किं पुनः सर्वजीवेभ्योऽनन्तगुणानामुत्कृष्टवर्णगतभागानां?, न च ते सत्त्वाता एव
 सिद्ध्यन्ति, इमे तु प्रतिसमयमनन्ता हीयन्ते इति महदुष्टान्तवैषम्यमिति वाच्यं, यतस्तत्र यथा सिध्यतां भव्यानां संख्यातता
 तथा सिद्धिकालोऽनन्त एवमत्रापि यथा प्रतिसमयमनन्तानामेषां हीयमानता तथा हानिकालोऽवसर्पिणीप्रमाण एव ततः

परमुत्सर्गिणीप्रथमममयादौ तेनैव क्रमेण वर्द्धन्ते इति सर्वं संध्यक्, एवं पीतादियु वर्णेषु गन्धिरसंस्पृशीषु च चयंसंस्पर्श-
बभाममाविरोधेन भावनीयं, तथा अनन्तैः संहननपर्यवर्ति-संहननानि-अस्थिनिचयरचनाविशेषरूपाणि वज्रक्रयम-
नाराचक्रपभनाराचनाराचार्द्धनाराचकीलिकासेवासंभेदात् पद्मं प्रस्तुते चारके आद्यमेव ग्राह्यं क्रयभनाराचादीनामि-
भावात्, अन्यथा यथासम्भवं तानि ग्राह्याणि, तत्पर्यया अपि तथैव हापनीयाः, संहननेनैव शरीरे दाढ्यमुपजायते,
तच्च सर्वोत्कृष्टं सुषगसुगमाद्यसमये, ततः परमनन्तैरनन्तैः पर्यवैः समये २ हीयत इति, तथा संस्थानानि-आकृतिरू-
पाणि समस्तपुरधन्यप्रोद्यसादिदुर्लभकामनमुण्डभेदात् गोडा, तच्च तत्र प्रथमे समये सर्वोत्कृष्टं, ततः परं तथैव हीयत
इति, तथोच्यते-शरीरोत्प्रेषस्तत्र तत्र प्रथमे समये त्रिगव्यूतप्रमाणंमुत्कृष्टं, ततः परं तत्प्रमाणतारतम्यरूपाः पर्यवाः
प्रनस्ताः समये २ हीयन्ते. ननु उच्यते हि शरीरस्य स्वावगाढमूलक्षेत्रादुपरितनोपरितननभःप्रदेशायगाहित्वं, तत्पर्यवोच्च
एकद्विप्रतरपगाहित्यादयोऽमग्रातप्रतराधगाहित्वान्ता असंक्राता एव, अचगाहनाक्षेत्रस्यामग्रातप्रदेशात्मकत्वात्,
तर्हि कथमेवमनन्तत्वं ? कथं चैवेऽनन्तभागपरिक्षाण्या हीयन्ते इति चेद्, उच्यते, प्रथमारके यत् प्रथमममयोत्पन्नानां
मुत्कृष्टं शरीरोच्यत्वं भवति ततो द्वितीयादिममयोत्पन्नानां यावतामेकनभःप्रतरावगाहित्वञ्चअनपर्यवर्णां हावित्वानन्तं
पुनरुत्पन्नन्तकं हीयमानं द्रष्टव्यं, आधारहानायाधेयहमेरावस्यकत्वादिति, तेनोच्चत्वंपर्यवर्णाणामप्यनन्तत्वं सिद्धं, नभःप्रतरा-
वगादस्य पुनरुत्पन्नपमाधत्वात्, तथा आयुः-जीवितं भवति तत्र प्रथमे समये त्रिगव्यूतप्रमाणंमुत्कृष्टं तदनन्तरं तत्पर्य-

र्यवा अपि अनन्ताः प्रतिसमयं हीयन्ते, ननु पर्याया एवैकसमयोना द्विसमयोना चावदसम्पत्तिसमयौ नोत्कृष्टा स्थितिरेति
 स्थितियानन्तरितम्यरूपा असम्पत्ता एव, आधुःस्थितेरसम्पत्तिसमयात्मकत्वात्, तर्हि कथं सूत्रेऽनन्तराधुःपर्यवैरित्युक्तं !,
 उच्यते, प्रतिसमयं हीयमानस्थितिस्थानकारणीभूतानि अनन्तानि आयुःकर्मदलिकानि परिहीयन्ते, ततः कारणहानी
 कार्यहानेरावश्यकत्वात्, तानि च भवस्थितिकारणत्वादायुःपर्यवा एव अतस्ते अनन्ता इति, तथा अनन्तैर्गुरुल-
 घुपर्यवैरिति, गुरुलघुद्रव्याणि—वाटरस्कन्धद्रव्याणि औदारिकवैक्रियाहारकतैजसरूपाणि तत्पर्यवाः, तत्र प्रकृते वैक्रिया-
 हारकयोरनुपयोगस्तेन औदारिकशरीरमाश्रित्योत्कृष्टवर्णादयस्तत्राद्यसमये बोध्याः, ततः परं तथैव हीयन्ते तैजसमा-
 श्रित्य कपोतपरिणामकजाठराग्निरुत्कृष्टस्तत्रादिसमये तद्वनन्तरं मन्दमन्दतरादिवीर्यकत्वरूप इति, तथा अनन्तरगुरु-
 लघुपर्यवैरिति, अगुरुलघुद्रव्याणि सूक्ष्मद्रव्याणि, प्रस्तुते च पीदलिकानि मन्तव्यानि, अन्यथाऽपौद्गलिकानां धर्मास्ति-
 कायादीनामपि पर्यवहानिप्रसङ्गः, तानि च कर्मणमनोभाषादिद्रव्याणि तेषां पर्यवैरनन्तैः, तत्र कर्मणस्य सातवेद-
 नीयशुभनिर्माणसुखरसौभाग्याऽऽदेयादिरूपत्वं बहुस्थित्यनुभागप्रदेशकत्वेन मनोद्रव्यस्य बहुग्रहणासन्निग्धग्रहणमृति-
 तिग्रहणबहुधारणादिसत्तया भाषाद्रव्यस्योदात्तस्यगम्भीरोपनीतरागत्यप्रतिनाशविधायितादिरूपतया च तत्रादिसमये उत्कृ-
 ष्टता, ततः परं क्रमेणानन्ताः पर्यवा हीयन्ते, अनन्तैरुत्थानादिपर्यवैः, तत्रोत्थानं—ऊर्ध्वं भवंतं कर्म—उर्ध्वेपणावक्षेप-
 णादि गमनादि वा बलं—शरीरः प्राणः वीर्यं—जीवोत्साहः पुरुषाकारः—पौरुषाभिमानः पराक्रमश्च—स एव साधिताभि-

भीमम्-
प्रीपगा-
न्निचन्द्री-
या इति:
॥१२०॥

मतप्रयोजनः, अथवा पुरुषकारः—पुरुषक्रिया सा च प्रायः स्त्रीक्रियातः प्रकर्णवती भवतीति तत्स्य भावेत्वादिति विशेषे-
णेन नृअङ्गं, पराकर्मस्तु—अत्रुविनामनं, तत एते प्राकृतसमये उत्कृष्टास्ततः परं परिपाठ्या तथैव दीयन्ते, तथा
“संपरणं संठाणं उत्तरं आउअं च मणुआणं । अणुमसयं परिहायइ ओसप्पिणीकालदोमेणं ॥ १ ॥ तेहमयमाय-
तेमा ओसतं नटुए अ मणुआणं । कूडतुल्लूडमाणा तेणऽणुमाणेण मयंपि ॥ २ ॥ विममा अज्ज! तुलाओ विममाणि
अ जणएणु माणाणि । विममा रागजुलाइं तेण उ विममाइं वासाइं ॥ ३ ॥ विममेसु अ वामेसुं हुंति असाराइं ओम-
हिःरलाइं । ओमहिदुन्नहेण च आउं परिहायइ णराणं ॥ ४ ॥” इति तण्डुलैवचारिके अवमर्पिणीकालदोषेण हानिरुक्ता
मा चानुलेन दुग्गमामाश्रित्य नेपारकेषु तु यथामम्भवं ज्ञेयेति, ननु नित्यद्रव्यस्यापि कालस्य कथं हानिरिति परकु-
नामम्भरागानुनिवारणार्थं णदिक्कयवाणां हानिरुक्ता, ते च पुद्गलधर्मास्तर्हि अन्यधर्महीयमानैर्विवक्षितः कालः कथं
हीयते इति महद्वन्द्वतं, तथा सति वृद्धाया वयोहानौ युवत्या अपि वयोहानिप्रसूता इति चेत्, न, कालस्य कार्य-
तन्तुमात्रे कारणत्वाद्गीकारात्कायगता धर्माः कारणे उपचर्यन्ते कारणत्वसम्बन्धादिति । अथ प्रस्तुतारकस्य स्वरूप-
प्रतापनाह—‘नेनुदीरे णं भंते!’ इत्यादि प्रायः सूत्रं गतार्थमेव, नगरं केवलं नानात्वं—भेदः, स चायं—चतुर्थनुःमहस्रो-
चिन्ताः होशद्वयोचालो मनुजा इति योगः, मकारोऽलाक्षणिकः, अष्टाविंशत्यधिकं पृष्ठरूपकगतं प्रथमारोचकपृष्ठरूप-
पुरुषानामपेक्षितियानत् तेषां मनुजानामिति योगः, पष्ठभर्केऽतिक्रान्ते आह्वारार्थः समुत्पद्यते इति योगः, सूत्रे मत्त-

म्यर्थे षष्ठी सूत्रत्वात्, चतुःषष्टिं रात्रिन्दिवानि यावत् संरक्षन्ति, अपत्यानि ते मनुजा इति योगः, तत्र सप्तावस्थाक्रमः पूर्वोक्त एव, नवरं एकैकस्या अवस्थायाः कालमानं नव दिनानि अष्टौ घट्यश्चतुस्त्रिंशत् पलानि सप्तदश चाक्षराणि किञ्चिदधिकानीति, चतुःषष्टेः सप्तभिर्भागे एतावत् एव लाभात्, यच्च पूर्वैर्म्योऽधिकोऽपत्यसंरक्षणकालस्तत्कालस्य हीयमानत्वेनोत्थानादीना हीयमानत्वाद् भूयसाऽनेहसा व्यक्ताभवनादिति, एवमग्रेऽपि ज्ञेयं, द्वे पत्योपमे आयुस्तेषां मनुजानामिति योगः, एवमन्यत्रापि यथासम्भवमध्याहारेण सूत्राक्षरयोजना कार्या, अन्यत् सर्वं सुप्तमसुप्तमोक्तमेवेति, अत्रापि यथोक्तमायुःशरीरोच्छ्रयादिकं सुप्तमायामादौ ज्ञेयं, ततः परं क्रमेण हीयमानमिति। अथात्र भगवान् स्वयमेवापृष्टानपि मनुष्यभेदानाह—‘तीसे ण’ मित्यादि, अत्रान्वययोजना प्राग्वत्, एकाः १ प्रचुरजङ्घाः २ कुसुमाः ३ सुगमनाः ४ एतेऽपि प्राग्वज्जातिशब्दा ज्ञेयाः, अन्वर्थता चैवं—एकाः श्रेष्ठाः, संज्ञाशब्दत्वाच्च सर्वादित्वं, प्रचुरजङ्घाः—पुष्टजङ्घाः ननु काकजङ्घा इति भावः, कुसुमसदृशत्वात् सौकुमार्यादिगुणयोगेन कुसुमाः, पुंस्यपि कुसुमशब्दः, सुप्तु—अतिशयेन शमनं—शान्तभावो येषां ते तथा, प्रतनुकषायत्वात्, अत्र पूर्वोक्तपदप्रकारमनुप्याणामभावादेतेऽन्ये जातिभेदाः। गतो द्वितीयारक इति।

तीसे ण समाए तिहिं सागरोपमकोडाकोडीहिं काले वीदृक्कते अणतेहि वण्णपज्जवेहिं जाव अणंतगुणपरिहाणीए परिहायमाणी २
एत्थ णं सुसमदुस्समाणाम समा पडिवज्जिसु समणाउम्यो! , सा णं समा तिहा विमज्जद—पढमे तिभाए १ मज्झिमे तिभाए २

पञ्चमे तिस्राष्ट्रं चतुर्थे न भते । श्वेत, श्वेतीने प्रोमपिणीण तुममदुम्भमाष्ट्रं मयाष्ट्रं पदमममिमेसु तिस्राष्ट्रं भरहस्तं यामरस केरि-
मय आगारमारपणेअरे पुत्ता, गोअमा । नहुममरगणिजे भूमिमागे होत्या, मो वेग ममो नेअत्रो नाणत्तं दो धणुसहमाष्ट्रं
उद्धु चनेण, तेमि च मणुणाणं चउमट्टिपिट्ठं दुगा चउलभत्तस्स आहारलो समुपत्ताद डिं पलिओरमं ण्णुणासीउ राइरिआउ
मारररती मगोवैति, ना चैरलोणपरिगट्टिआ ण ते मणुआ पणत्ता ममणाउमो !, तीमे ण भते ! ममाष्ट्रं पञ्चमे तिस्राष्ट्रं
भरहस्तं यामरस केरिसष्ट्रं आगारमारपणेअरे होत्या, गोअमा । नहुममरसमिजे भूमिमागे होत्या मे जहा णामाष्ट्रं आलिगपुम्भरे
इ या ना मलोदि उरगोनिण, तन्हा-कित्तिमेदि चैव अभित्तिमेदि चैव, तीमे ण भते ! ममाष्ट्रं पञ्चमे तिस्राष्ट्रं भते । तसे मणु-
आ केरिसष्ट्रं आगारमारपणेअरे होत्या, गोअमा । तेमि मणुआण छविदे संययणे छविदे मंडाणे चहुणि चणुमयाणि उंउं उनेण
चहुणेला मरिज्जाणि चामाणि उनेणेण अमंनिज्जाणि वासाणि आउता पाल्ति पालित्ता अणेगइया गिरयगामी अणेगइया निरिअगामी
अनेगइया मणुमगामी तनेगइया तेगामी अणेगइया सिज्जति ना मवदुस्तणगत करेति (सू. २७)

ज्यास्या प्राग्वत्, नारं परिहायमाणी इत्यत्र श्रीलिङ्गनिर्देशः ममाविजोपणार्थस्तेन समा काले इति पदद्वयं पृथक्
नन्वयं, अयमेवाशयः सूत्रकृता 'मा णं ममे' लुप्तमूत्रे प्रादुश्चक्रे इति, अयास्या एव विभागप्रदर्शमाध्याह्न—'मा णं'—
मित्यादि, ना मुमनदुःयमा नास्ती ममा-तृतीयारकलक्षणा त्रिधा विमन्यते-विभागीक्रियते, तथेया-प्रथमस्तृतीयो
भागः प्रथमश्चिभागः मयूरज्यंगकाष्ठिश्चात् पूरणप्रत्यययोः, एवमप्येवमि, अयं मा'—द्वयोः मांगरोपमकोटाकोजोन्मि-

भिर्भागे यदागतं तदेकैकस्य भागस्य प्रमाणं, तच्चैदं-षट्षपष्टिः कोटिलक्षाणां षट्षपष्टिः कोटिसहस्राणां षट्षपष्टिः कोटिशतानां षट्षपष्टिः सहस्राणां षट्षपष्टिः शतानां षट्षपष्टिः सहस्राणां षट्षपष्टिः सागरोपमत्रिभागौ, स्यापना चेयं—६६६६६६६६६६६६ इति, अथाद्यभागयोः स्वरूपप्रश्नोयाह—‘जंबुद्वीवे ण’मित्यादि, सर्वं गतार्थं, नानात्वमित्ययं विशेषः—द्वे धनुःसहस्रे ऊर्ध्वोच्चत्वेन कोशोच्चा इत्यर्थः; तेषां च मनुष्याणां चतुःषष्टिः पृष्ठकरण्डुकानि, अष्टाविंशल्यधिकशतस्याद्धीकरणे एतावत एव लाभात्, चतुर्थभक्तेऽतिक्रान्ते आहारार्थः समुत्पद्यते, एकदिनान्तरित आहार इत्यर्थः; स्थितिः पल्योपमं, एकोनाशीतिं रात्रिन्दिवानि संरक्षन्ति सङ्गोपयन्ति, अपत्ययुगलंकमित्यर्थः; तत्रावस्थाक्रमस्तथैव, नवरमेकैकस्या अवस्थायाः कालमानं एकादश दिनानि सप्तदश घट्यः अष्टौ पलानि चतुस्त्रिंशच्चाक्षराणि किञ्चिदधिकानीति, एकोनाशीतेः सप्तभिर्भागे एतावत एव लाभात्, अस्यां च भिन्नजातिमनुष्याणामनुपञ्जनं नास्ति, तदा तेपामसंभवादिति संभाव्यते, तत्त्वं तु तत्त्वविद्दर्शय, यत्तु—“उरगा भोगा रायन्न खत्तिआ संगहो भवे चउहा” इत्युक्तं तदरकान्त्यभागंभावित्वेन नेहाधिक्रियते; नन्वस्याः समायास्त्रिधा विभजनं किमर्थं?, उच्यते, यथा प्रथमारकादौ त्रिपल्योपमायुपस्त्रिगन्व्यूतोच्छ्रयास्त्रिदिनान्तरितंभोजनं एकोनपञ्चाशद्दिनानि कृतापत्यंसंरक्षणास्ततः क्रमेण कालपरिहाण्या द्वितीयारकादौ द्विपल्योपमायुपो द्विगन्व्यूतोच्छ्रया द्विदिनान्तरितंभोजनाश्चतुःषष्टिदिनानि कृतापत्यसंरक्षणास्ततोऽपि तथैव परिहाण्या तृतीयारकादौ एकपल्योपमायुपः एकगन्व्यूतो-

च्छ्या एकदिनान्तरितभोजना अशीतिदिनानि कृतापत्यसंरक्षणास्तदनन्तरमपि त्रिधाविभक्ततृतीयारकप्रथमत्रिभाग-
द्वयं यावत्, तथैव नियतपरिहाण्या हीयमाना शुग्मिमनुजा अभूवन्, अन्तिमत्रिभागे तु सा परिहाणिरनियता जातेति
सूचनार्थं त्रिभागकरणं सार्थकमिति सम्भाव्यते, अन्यथा वा यथाऽऽगमसम्प्रदायं त्रिभागकरणे हेतुरवगन्तव्य इति ।
अथ तृतीयारकस्वरूपप्रश्नायाह—‘तीसे ण’ मित्यादि, यदेव दक्षिणाद्धर्भरतस्वरूपप्रतिपादनाधिकारे व्याख्यातं तदत्र
सूत्रे निरवशेषं ग्राह्यं—नवरमत्र कुल्यादिकर्मणि प्रवृत्तानीति कृत्रिमैस्तृणैः कृत्रिमैर्मणिभिरित्युक्तं, अथात्रैव मनुजानां
स्वरूपं पृच्छन्नाह—‘तीसे ण’ मित्यादि, व्याख्या प्राग्वत् । अथ यथास्मिन् जगद्व्यवस्थाऽभूत् तदाह—

तीसे णं समाए पच्छिमे तिभाए पलिओवमट्टभागावसेसे एत्थ णं इमे पण्णरस कुलगरा समुत्पज्जित्था, तजहा—सुमई १ पडिस्सुई
२ सीमकरे ३ सीमंधरे ४ खेमकरे ५ खेमधरे ६ विमलवाहणे ७ चक्खुम ८ जसम ९ अभिचदे १० चंदाभे ११ पसेणई
१२ मरुदेवे १३ णामी १४ उसमे १५ ति । (सूत्र २८)

तस्याः समायाः पाश्चात्ये त्रिभागे—तृतीये त्रिभागे पत्योपमाष्टमभागावशेषे एतस्मिन् समये इमे—वक्ष्यमाणाः पञ्च-
दश कुलकरा—विशिष्टबुद्धयो लोकन्यवस्थाकारिणः कुलकरणशीलाः पुरुषविशेषाः समुद्पद्यन्ते—समुत्पन्नवन्तः, अत्राह
कश्चित्—आवश्यकनिर्युत्तयादिषु सप्तानां कुलकराणामभिधानादिह पञ्चदशानां तेषामभिधानं कथं यदिवा भवतु

१ न तु स्थानागादौ सप्तैव कुलकरा भणितस्तथाहि—‘जंबुद्वीवे २ भारहे वासे इमीसे ओसप्पिणीए सत्त कुलगरा होत्था, तजहा—पढमित्यविमलवाहण १

नामैतत्, पुण्यपुरुषाणामधिकाधिकवंश्यपुरुषवर्णनस्य न्याय्यत्वात्, परं पल्योपमाष्टभागावशिष्टतावचनं कालस्य सुतरां
वाधते अनुपपत्तेः, तथाहि-पल्योपमं किलासत्कल्पनया चत्वारिंशद्भागं परिकल्प्यते, तस्याष्टमो भागश्चत्वारिंशद्भागाः
पञ्च, तत्राप्याद्यस्य विमलवाहनस्यायुः पल्योपमदशभागस्ततश्चत्वारिंशद्भागास्तदायुषि गताः, शेष एकः पल्यो-
पमस्य चत्वारिंशत्तमः सङ्ख्येयो भागोऽवतिष्ठते, स चक्षुष्मदादीनामसंख्येयपूर्वैर्नाभेः सङ्ख्येयपूर्वैः श्रीऋषभस्वामिन-

१ चक्षुषम् २ जसम् ३ चतुष्टयमभिचदे ४ । ततो पसेणई ५ पुण मरुदेवे ६ चेय नामी ७ अ ॥ १ ॥ ति, इह तु श्रीऋषभदेवस्युक्ता पचदश भणिता, तेज्वप्यभि-
चदप्रसेनजितोरतराले चन्द्राभो भणित, एव च सति कथमन्योन्यं सगतिरिति चेत्, सत्य, कुलकरा हि द्विविधा भवति, कुलकरदृष्टयेषु नियुक्ता स्वतन्त्रप्रवृत्ताश्च,
तत्र ये विमलवाहनादयो नियुक्तास्ते स्थानागादो भणिता, इह कुलकरकुल कुर्वन्त कुलकरा भवन्त्येव इत्यभिप्रायेणोभयेऽप्युपात्ता, यदुक्त विशेषणवत्या-“सत्त
ये सत्तमठाणादेषु दस कुलगरा दम्भठाणे । पण्णत्तीए भणिआ पण्णरस जनुहीवस्स ॥ १ ॥ सत्तमगहणेण जे विमलवाहणाई परेण से ण सगहिआ । अणिओत्ति
ट्टिअ ते कुलगरत्तण जेण कयवतो ॥ २ ॥ पण्णरस कुलगरत्तणसामण्णाओत्ति तेऽवि सगहिआ । जत्थ दसण्ह सत्तमगणित्त तत्थ तिगमाहु ॥ ३ ॥” इति, यद्यप्येव
सगति श्रीजिनभद्रगणिक्षमार्थमणैरभिहिता, पर परमार्थचिन्तायाभेतदभिप्राय सम्यग् नावधीयते, यतो दडनीतावसगतेस्तादवस्थमेव, तथाहि--विमलवा-
हनचक्षुष्मतो काले हेतिरूपा दडनीति १ यशस्विअभिचन्द्रयो कालेऽटपापरात्रिना हेतिरूपा तदितरेषा तु भेतिरूपा दडनीति २ प्रसेनजिनमरुदेवनाभीना कालेऽटपा-
पराधिना हाकाररूपा मध्यापराधिना मकाररूपा उत्तरापरधिना च धिक्काररूपा दडनीति ३ श्रीस्थानागसूत्रादो भणिता, इह तु विमलवाहनकाले हकारम-
काररूप नीतिद्वय वक्ष्यति, तत्रात्राभिचन्द्रादनु चद्राभ श्रोक्त, स्थानागादो तु तत्रामापि नास्ति, तथा श्रीस्थानागे सप्तमस्थानकेऽस्तीतानागतयोक्तसर्पिण्यो
सप्त कुलकरा भणिता, दशमस्थानके च दश, तत्र नामामप्यसगतिरित्यादि बहु विचार्यमस्त्यतोऽसगतिहेतुर्वाचनाभेद एव, स च शीर्षप्रहेलिकापर्यंतसहस्राव्या-
द्यावसरे प्रदर्शित । (इति ही० वृत्तो)

श्चतुरशीत्या पूर्वलक्षैः शेषैश्चैकोननवत्या पक्षैः परिपूर्यते, तेन पूर्वेणां सुमत्यादिकुलकराणा महत्तमायुषां कावकाशः?,
उच्यते, आद्यस्य सुमतेस्तावत्पल्यदशमाश आयुः, ततो द्वादश वंश्यान् यावत् पूर्वदर्शितन्यायेनैकस्मिंश्चत्वारिंशत्त-
मेऽवशिष्टभागेऽसङ्ख्येयानि पूर्वाणि तानि च यथोत्तरं हीनहीनानि नाभेस्तु सङ्ख्येयानि पूर्वाणीत्यादि, इत्थं चावि-
रुद्धमिव प्रतिभाति, यत्तु हारिभद्यामात्रशक्यकृतौ “पलिओवमदसमंसो पढमस्साअं तओ असंखिज्जा । ते अणुपुब्बी
हीणा पुब्बा नाभिस्स संखिज्जा ॥ १ ॥” इति गाथाव्याख्याने मतान्तरेण नाभेरसङ्ख्येयपूर्वायुष्कत्वमुक्तं, तत्तु
कुलकरसमानायुष्कत्वेन कुलकरपत्नीनां मरुदेव्या अप्यसंख्यपूर्वायुष्कतापत्तौ मुक्त्यनुपपत्तिरिति तत्रैव दूषितमस्तीति
न कोऽपि परस्परं विरोधः, यच्चावश्यकादिषु विमलवाहनस्य पल्यदशमांशायुष्कत्वं तद्वाचनाभेदादवगन्तव्यं, यच्च
ग्रन्थान्तरे नामपाठभेदः सोऽपि तथैवेत्यत्र सर्वविदः प्रमाणमित्यलं विस्तरेण, अथ प्रस्तुतमुपक्रम्यते—‘तद्यथे’ति
तान् नामतो दर्शयति, सुमतिः १ प्रतिश्रुतिः २ सीमङ्करः ३ सीमङ्करः ४ क्षेमङ्करः ५ क्षेमन्धरः ६ विमलवाहनः ७
चक्षुष्मान् ८ यशस्वी ९ अभिचन्द्रः १० चन्द्राभः ११ प्रसेनजित् १२ मरुदेवः १३ नाभिः १४ ऋषभ १५ इति,
यत्पुनः पद्मचरित्रे चतुर्दशानां कुलकरत्वमभिहितमत्र तु पञ्चदशस्य ऋषभस्यापि तद्भरतक्षेत्रप्रकरणे भरतभर्तुर्भरत-
नाम्नोऽपि महाराजस्य प्ररूपणाप्रक्रमितव्याऽस्तीति ज्ञापनार्थमिति । अथैते कुलकरत्वं कथं कृतवन्त इत्याह—

तत्तथा ण सुमई १ पडिसुद २ सीमंकर ३ सीमधर ४ सेमकरा ५ ण एत्तेसि पंचण्ह कुटगराण द्वाक्रे णाम दण्डणीई होल्या, ते ण

मणुष्या हृद्कारेण दंडेण हया समाणा लज्जिआ विलज्जिआ वेढ्ढा भीआ तुसिणीआ विणओणया चिद्धंति, तत्त्र णं सेमधर ६ विम-
लवाहण ७ चक्रबुमं ८ जसम ९ अभिचंदाणं १० एतेसि णं पंचण्हं कुलगराण मक्कारे णाम दंडणीई होत्था, ते ण मणुआ मक्कारेण
दंडेण हया समाणां जाव चिद्धति, तत्त्र ण चंदाभ ११ पसेणइ १२ मरुदेव १३ णाभि १४ उसमाण १५ एतेसि ण पंचण्ह कुल-
गराण विक्कारे णाम दंडणीई होत्था, ते ण मणुआ विक्कारेण दंडेण हया समाणा जाव चिद्धति (सूत्र २९)

‘तत्त्र ण’मित्यादि, तेषु पञ्चदशसु कुलकरेषु मध्ये सुमतिप्रतिश्रुतिसीमंकरसीमन्धस्सैमङ्कराणामेतेषां पञ्चानां
कुलकराणां हा इत्यधिक्षेपार्थकः शब्दस्तस्य करणं हाकारो नाम दण्डः—अपराधिनामनुशासनं तत्र नीतिः—न्यायोऽ-
भवत्, अत्रायं सम्प्रदायः—पुरा तृतीयारान्ते कालदोषेण व्रतभ्रष्टानामिव चतीनां कल्पद्रुमाणां मन्दायमानेषु स्वदेहा-
वयवेष्विव तेषु मिथुनानां जायमाने ममत्वेऽन्यस्वीकृतं तमन्यस्मिन् गृह्णाति परस्परं जायमाने विवादे सदृशजनकृ-
तपराभवमसहिष्णवः आत्माधिकं सुमतिं स्वामितया ते चक्रुः, स च तेषां तान् विभज्य स्थविरो गोत्रिणां द्रव्यमिव
ददौ, यो यः स्थितिमतिचक्राम तच्छासनाय जातिस्मृत्या नीतिज्ञत्वेन हांकारदण्डनीतिं चकार, तां च प्रतिश्रुत्यादय-
श्चत्वारोऽनुचक्रुरिति, तया च ते कीदृशा अभवन्नित्याह—‘ते ण’मित्यादि, ते मनुजा णमिति प्राग्वत्, हाकारेण दण्डेन
हताः सन्तो लज्जिताः व्रीडिता व्यर्द्धाः—लज्जाप्रकर्षवन्त इत्यर्थः, एते त्रयोऽपि पर्यायशब्दा लज्जाप्रकृष्टतायचना-
योक्ताः भीता-व्यक्तं तूष्णीका—मौनभाजो विनयावनता न तूष्णठा इव निरुपा निर्भया जल्पका अहंयवश्च तिष्ठन्ति,

ते अनेनैव दण्डेन हृतस्वमिवात्मानं मन्यमानाः पुनरपराधस्थाने न प्रवर्तन्त इत्याशयः, अत्र चादृष्टपूर्वशासनानां तेषां दण्डादिघातेभ्योऽप्यतिशायि मर्माविच्छासनमिदमिति हता इति वचनं, अथोत्तरकालवर्तिकुलकरकाले किं सैव दण्ड-
नीतिरन्या वेत्याशङ्कायां समाधत्ते—‘तत्थ ण’मित्यादि, तत्र क्षेमन्धरविमलवाहनचक्षुष्मद्यशस्व्यभिचन्द्राणामेतेषां पञ्चानां कुलकराणां मा इत्यस्य निषेधार्थस्य करणं—अभिधानं माकारो नाम दण्डनीतिरभवत्, शेषं पूर्ववत्, आवश्य-
कादौ तु विमलवाहनचक्षुष्मतोः कुलकरयोर्यां हाकाररूपा दण्डनीतिः यच्चाभिचन्द्रप्रसेनजितोरन्तराले चन्द्राभस्या-
कथनमित्याद्यन्तरं तद्वाचनान्तरेणेति, अयमर्थः—क्रमेणातिसंस्तवादिना जीर्णभीतिकत्वेन हाकारमतिक्रामत्सु अंकुशमिव
गम्भीरवेदिषु गजेषु युग्मिषु क्षेमन्धरः कुलकुञ्जरो ‘दुश्चिकित्से हि चिकित्सान्तरं कार्य’मिति द्वितीयां माकाररूपां दण्ड-
नीतिं चकार, तां च विमलवाहनादयश्चत्वारोऽनुचक्रुः, अत्र सम्प्रदायविदः—महलयपराधपदे माकाररूपां इतरत्र तु पूर्वैव,
श्रीहेमसूरयस्तु ऋपभचरित्रे सप्तकुलकराधिकारे यशस्विवारके दण्डनीतिमाश्रित्य—“आगस्यल्पे नीतिमाद्यां, द्वितीयां
मध्यमे पुनः । महीयसि द्वे अपि (ते), स प्रायुक्लु महामतिः ॥ १ ॥” इत्याहुः । अथ तृतीयकुलकरपञ्चकव्यवस्थामाह—
‘तत्थ ण’मित्यादि, इदं सूत्रं गतार्थं, नवरं विगित्यधिक्षेपार्थ एव तस्य करणं—उच्चारणं धिक्कारः, सम्प्रदायस्त्वयं—
पूर्ववर्ती अतिक्रमस्तु तेषु त्रयामर्यादे इव कामुकेषु चन्द्राभनामा धिक्कारदण्डनीतिं विदधे, तां च प्रसेनजिदादयश्चत्वारोऽ-
नुकृतवन्तः, महलयपराधे धिक्कारो मध्यमजघन्ययोस्तु माकारहाकाराविति, अन्यास्तु परिभाषणाद्या भरतकाले, ‘परि

भासणा उ पढमा मंडलिवंधंमि होइ वीआ य । चारगछविछेआई भरहस्स चउविहा नीई ॥ १ ॥” [परिभाषणा तु प्रथमा मण्डलबन्धे भवति द्वितीया च । चारकं छविच्छेदादि भरतस्य चतुर्विधा नीतिः ॥ १ ॥] इति वचनात्, ऋषभ-
काले इत्यन्ये, अथ पञ्चदशे कुलकरे कुलकरत्वमात्रं चतुर्दशसाधारणमित्यसाधारणपुण्यप्रकृत्युदयजन्मत्रिजगज्जनपूज-
नीयतां प्रचिकदयिषुर्यथाऽस्मादेव लोके विशिष्टधर्माधर्मसंज्ञाव्यवहाराः प्रावर्तन्त इत्याह—

णामिस्स णं कुलगरस्स मरुदेवाए भारिआए कुर्छिसि एत्थ ण उसहे णाम अरहा कोसलिए पढमराया पढमजिणे पढमकेवली
पढमतित्थकरे पढमधम्मवरचक्खवट्ठी समुप्पज्जित्थे, तए ण उसभे अरहा कोसलिए वीसं पुवसयसहस्साइ कुमारवासमज्जे वसइ
वसइत्ता तेवट्ठि पुवसयसहस्साइ महारायवासमज्जे वसइ, तेवट्ठि पुवसयसहस्साइ महारायवासमज्जे वसमाणे लेहाइआओ
गणिअप्पहाणाओ सउणरुअपज्जवसाणाओ वावत्तर्हि कलाओ चोसट्ठि महिलगुणे सिप्पसयं च कम्माण तिण्णिवि पयाहिआए उवदि-
सइत्ति, उवदिसित्ता पुत्तसयं रज्जसए अमिसिंचइ, अमिसिंचित्ता तेसीइ पुवसयसहस्साइ महारायवासमज्जे वसइ, वसित्ता जे
से गिन्हाणं पढमे मासे पढमे पक्खे चित्तवहुले तस्स ण चित्तवहुलस्स णवमीपक्खेण दिवसस्स पच्छिमे भागे चइत्ता हिरण्णं
चइत्ता सुवण्णं चइत्ता कोस कोट्टागार चइत्ता वलं चइत्ता बाहणं चइत्ता पुरं चइत्ता अतेउर चइत्ता विउलधणकणगरयणमणिमो-
त्तिअसत्तसिलप्पवालरत्तरयणसतसारसावड्ढं विच्छइयित्ता विगोवइत्ता दाय दाइआणं परिभाएत्ता सुदसणाए सीआए सदेव-
मणुआसुराए परिसाए समणुगम्ममाणमगे सप्पिदचक्खिअणगलिअमुहमगलिअपूसमाणववद्धमाणगआइक्खगलंसमंसयं पटिअगणेहिं

तादं इष्टाहिं कताहिं पियाहिं मणुणाहि मणामाहि उरलाहि कछाणाहिं सिवाहिं धन्नाहि मंगलाहिं सस्सिरिआहि हिययगमणि-
ज्जाहि हिययपल्हायणिज्जाइ कणमणणिन्वुईकराहिं अपुणरुत्ताहिं अट्टसइआहिं वग्गुहिं अणवरयं अमिणदता यं अमिथुणंता य एव
वयासी-जय जय नंदा! जय जय मदा! धम्मणे अभीए परीसहोवसगाणं सत्तिरमे भयभेरवाणं धम्मं ते अविघं भवड-
त्तिकट्ठु असिणदति अ अमिथुणंति अ । तए ण उसमे अरहा कोसलिण णयणमालासहस्सेहिं पिच्छिज्जमाणे २ एव जाव णिगं-
चठइ जहा उवाइए जाव आउलवोलवहुलं णम करते विणीआए रायहाणीए मज्झमज्जेणं णिगच्छइ आसिअसंमज्जिअसित्त-
सुइकपुण्णोवयारकलिअं सिद्धत्थवणविउलरायमगग करेमाणे हयगयरहपहकरेण पाइक्कचंडकरेण यं मंदं २ उद्धतरेणुय करेमाणे २
जेणेन सिद्धत्थवणे उज्जाणे जेणेव असोगवरपायवे तेणेव उवागच्छति २ असोगवरपायवस्स अहे सीअं ठावेइ २ तां सीआओ
पबोरुहइ २ ता सयमेवाभरणालकार ओमुअइ २ ता सयमेव चउहि अट्टाहि लोअं करेइ २ ता छट्टेणं भत्तेण अपणएण
आसाढाहि णक्खत्तेण जोगमुवागएणं उग्गाणं भोगाणं राइन्नाणं खत्तिआणं चउहिं सहस्सेहिं सद्धि एग देवदूसमादाय मुडे भवित्ता
अगाराओ अणगरिय पवइए (सूत्र ३०)

‘णाभिस्सं ण’मित्यादि, नाभेः कुलकरस्य मरुदेव्या नाम्ना भार्यायाः कुक्षौ एतेस्मिन् समये ‘उसह’त्ति कृपभः
संयमभारीद्वहनादपम इव कृपभः, वृषभो वेति संस्कारः तत्र वृषभ इव वृषभ इति वा, वृषेण भातीति वा वृषभः,
एवं च सर्वेऽयहन्त कृपभा वृषभा वा इत्युच्यन्ते तेन ऊर्ध्वोर्ध्वपमलाञ्छनत्वेन मातुश्चतुर्दशस्वमेव प्रथमं वृषभदर्शनेन

च ऋषभो वृषभो वेति नाम्ना, कोशलायां-अयोध्यायां भवः कौशलिकः 'भाविनि भूतवदुपचार' इति न्यायादेतद्विशेष-
 पणं, 'अयोध्यास्थोपनाया ऋषभदेवराज्यस्थापनासमये कृतत्वात्, तद्व्यक्तिस्तु भरतक्षेत्रनामान्वर्थकथनावसरे 'धणवई-
 मत्तिनिम्माया' एतत्सूत्रव्याख्यायां दर्शयिष्यते, अर्हन्तश्च पार्श्वनाथादय इव केचिदनुद्धीकृतराजधर्मका अपि स्युरि-
 त्यसौ केन क्रमेणार्हन्नभूदित्याह—प्रथमो राजा, इहावसर्पिण्यां नाभिकुलकरादिष्टयुग्मिमनुजैः शक्रेण च प्रथममभि-
 पिक्तत्वात्, प्रथमजिनः प्रथमो रागादीनां जेता, यद्वा प्रथमो मनःपर्यवज्ञानी राज्यत्यागादनन्तरं द्रव्यतो भावतश्च
 साधुपदवर्तित्वे, अत्रावसर्पिण्यामस्यैव भगवतः प्रथमतस्तद्भवनात्, जिनत्वं चावधिमनःपर्यवकेवलज्ञानिनां स्थानाङ्गे
 सुप्रसिद्धं, अवधिजिनत्वे तु व्याख्यायमानेऽक्रमवद्धं सूत्रमिति, केवलजिनत्वे चोत्तरग्रन्थेन सह पौनरुक्त्यमिति व्याख्यो-
 नासङ्गतिः श्रोतॄणां प्रतिभासेत, प्रथमकेवली-आद्यसर्वज्ञः, केवलित्वे च तीर्थकृन्नामोदयतीत्याह—प्रथमतीर्थकरः—आद्य-
 श्रुतुर्वर्णसङ्ख्यापकः, उदिततीर्थकृन्नामा च कीदृशः स्यादिति—प्रथमो धर्मवरो-धर्मप्रधानश्चक्रवर्ती, यथा चक्रवर्ती सर्व-
 त्राप्रतिहतवीर्येण चक्रेण वर्तते तथाऽयमपीति भावः, समुदपद्यत-समुत्पन्नवानित्यर्थः, अथ यथा भगवान् वयः प्रतिपन्न-
 वान् तथाऽऽह—'तए ण'मित्यादि, ततो जन्मकल्याणकानन्तरमित्यर्थः, ऋषभोऽर्हन् कौशलिकः विंशतिं पूर्वशत-
 सहस्राणि-पूर्वलक्षाणि भावप्रधानत्वाद्भिद्देशस्य कुमारत्वेन-अकृताभिप्रेकराजसुतत्वेन वासः—अवस्थानं तन्मध्ये वसति,
 'कुमारवासमञ्जावसइ' इति पाठे तु कुमारवासमध्यावसति आश्रयतीत्यर्थः, उपित्वा च त्रिपष्टिपूर्वलक्षाणि अत्रापि

भावप्रधानो निर्देश इति महाराजत्वेन-साम्राज्येन वासः-अवस्थानं तन्मध्ये वसति, तत्र वसंश्च कथं प्रजा उपचक्रे
इत्याह-‘तेवष्टि’ इत्यादि, त्रिपष्टिं पूर्वलक्षानि यावत् महाराजवासमध्ये वसन् लिपिविधानादिका गणितं-अङ्गविद्या ध-
र्मकर्मव्यवस्थितौ बहूपकारित्वात् प्रधाना यासु ताः शकुनरुतं-पक्षिभाषितं पर्यवसाने-प्रान्ते यासां तास्तथा, द्वासप्तति-
कलाः, कलनानि कला विज्ञानानीत्यर्थस्ताः कलनीयभेदात् द्वासप्ततिः अर्थात्, प्रायः पुरुषोपयोगिनीः, चतुःपष्टिं महिला-
गुणान्-स्त्रीगुणान्, कर्मणां-जीवनोपायानां मध्ये शिल्पशतं च विज्ञानशतं च कुम्भकारशिल्पादिकं त्रीण्यप्येतानि
वस्तूनि प्रजाहिताय-लोकोपकारायोपदिशति, अपिशब्द एकोपदेशकपुरुषतासूचनार्थः, वर्तमाननिर्देशश्चात्र सर्वेषामाद्य-
तीर्थङ्कराणामवमेवोपदेशविधिरिति ज्ञापनार्थं, यद्यपि कृपिवाणिज्यादयो बहवो जीवनोपायास्तथापि ते पश्चात्काले प्रादु-
र्बभूवुः भगवता तु शिल्पशतमेवोपदिष्टं अत एवाचार्योपदेशजं शिल्पमनाचार्योपदेशजं तु कर्ममिति शिल्पकर्मणोर्विशेष-
मामनन्तीति, श्रीहेमसूरिकृतादिदेवचरित्रे तु-‘तृणहारकाष्ठहारकृपिवाणिज्यकान्यपि । कर्मण्यासूत्रयामास, लोकानां
जीविताकृते ॥ १ ॥’ इत्युक्तमस्ति तदाशयेन तु कर्मणामित्यत्र द्वितीयार्थे पृष्टी ज्ञेया, तथा च कर्मणि जघन्यमध्य-
मोत्कृष्टभेदतस्त्रीण्यप्युपदिशतीत्यपि व्याख्येयं, शिल्पशतं च पृथगेवोपदिशतीति ज्ञेयमिति, अथात्र सूत्रे सङ्क्षेपतः
प्रोक्ता विस्तरतस्तु श्रीराजप्रश्रीयादिसूत्रादर्शेषु दृश्यमाना द्वासप्ततिकलास्तत्पाठोपदर्शनपूर्वकं विव्रियन्ते, यथा-“लेहं
१ गणिअं २ रूवं ३ नट्टं ४ गीअं ५ वाइअं ६ सरगयं ७ पोक्खरगयं ८ समतालं ९ जूअं १० जणवायं ११ पासयं १२

अद्वावयं १३ पोरकचं १४ दगमद्विअं १५ अन्नविहिं १६ पाणविहिं १७ वत्थविहिं १८ विलेवणविहिं १९ सयणविहिं २०
 अज्जं २१ पहेलिअं २२ मागहिअं २३ गाहं २४ गीअं २५ सिलोअं २६ हिरणजुत्तिं २७ सुवणजुत्तिं २८ जुणजुत्तिं
 आभरणविहिं ३० तरुणीपरिकम्मं ३१ इत्थिलक्खणं ३२ पुरिसलक्खणं ३३ हयलक्खणं ३४ गयलक्खणं ३५ गोणल-
 क्खणं ३६ कुक्कुडलक्खणं ३७ छत्तलक्खणं ३८ दंडलक्खणं ३९ असिलक्खणं ४० मणिलक्खणं ४१ कागणिलक्खणं
 ४२ वत्थुविज्जं ४३ खंधावारमाणं ४४ नगरमाणं ४५ चारं ४६ पडिचारं ४७ वूहं ४८ पडिवूहं ४९ चक्कवूहं ५० गरु-
 डवूहं ५१ सगडवूहं ५२ जुज्जं ५३ नियुज्जं ५४ जुद्धातियुज्जं ५५ दिट्ठियुज्जं ५६ मुट्ठियुज्जं ५७ वाहुयुज्जं ५८ लयायुज्जं ५९
 इसत्थं ६० छरुप्पवायं ६१ धणुवेयं ६२ हिरणपागं ६३ सुवणपागं ६४ सुत्तखेडुं ६५ वत्थखेडुं ६६ नालिआखेडुं ६७
 पत्तच्छेज्जं ६८ कडच्छेज्जं ६९ सज्जीवं ७० निज्जीवं ७१ सउणरुअ ७२ मिति, अत्र लेहमित्यादीनि द्वासप्ततिपदानि
 राजप्रश्रीयानुसारेण द्वितीयान्तानि प्रतिभासन्ते इत्यत्रापि व्याख्यायां तथैव दर्शयिष्यन्ते, समवायाङ्गानुसारेण वा
 विभक्त्यन्यत्ययेन प्रथमान्ततया स्वयं योजनीयानीति, तत्र लेखनं लेखः—अक्षरविन्यासस्तद्विषया कला—विज्ञानं लेख-
 एवोच्यते, तं भगवानुपदिशतीति प्रकृते योजनीयं, एवं सर्वत्र योजना कार्या, स च लेखो द्विधा—लिपिविषयभेदात्,
 तत्र लिपिरष्टादशस्थानोक्ता, अथवा लाटादिदेशभेदस्तथाविधविचित्रोपाधिभेदतो वाऽनेकविधेति, तथापि पत्रवलक-
 लकाष्ठदन्तलोहताम्ररजताद्रयोऽक्षराणामाधारास्तथा लेखनोत्किरणस्यूतव्यूतच्छिन्नभिन्नदग्धसङ्क्रान्तितोऽक्षराणि भव-

न्तीति, विषयापेक्षयाऽप्यनेकधा स्वामिभृत्यपितृपुत्रगुरुशिष्यभार्यापतिशत्रुमित्रादीना लेखविषयाणामनेकत्वात्तथावि-
धप्रयोजनभेदाच्च, अक्षरदोषाद्यैते-‘अतिकाश्यमतिस्थौल्यं, वैपस्यं पङ्क्तिवक्रता । अतुल्यानां च सादृश्यमविभागोऽवय-
वेषु च ॥ १ ॥’ इति १, तथा गणितं-सङ्गानं सङ्कलिताद्यनेकभेदं पाटीप्रसिद्धं २ रूपं-लेप्यशिलासुवर्णमणिवस्त्रचित्रादिषु
रूपनिर्माणं ३ नाट्यं-साभिनयनिरभिनयभेदभिन्नं ताण्डवं ४ गीतं-गन्धर्वकलां गानविज्ञानमित्यर्थः ५ वादितं-वाद्यं
ततविततादिभेदभिन्नं ६ स्वरगतं गीतमूलभूतानां षड्भङ्गपभादिस्वराणां ज्ञानं ७ पुष्करगतं पुष्करं-मृदङ्गमङ्गयादिभेदभिन्नं
तद्विषयकं विज्ञानं, वाद्यान्तर्गतत्वेऽप्यस्य यत्पृथक्कथनं तत्परमसङ्गीताङ्गत्वख्यापनार्थं ८ समतालं-गीतादिमानकालस्तालः
म समोऽन्यूनधिकमात्रिकत्वेन यस्माद् ज्ञायते तत् समतालं विज्ञानं, क्वचित्तालमानमिति पाठः ९ द्यूतं सामान्यतः
प्रतीतं १० जनवादं द्यूतनिशेषं ११ पाशकं-प्रतीतं १२ अष्टापदं-शारिफलकद्यूतं तद्विषयककलां १३ पुरःकाव्यमिति
पुरतः पुरतः काव्यं शीघ्रकवित्वमित्यर्थः १४ ‘दग्मद्विज’मिति दकसंयुक्तमृत्तिका विवेचकद्रव्यप्रयोगपूर्विका तद्विवे-
चनकलाप्युपचारादकमृत्तिका तां १५ अन्नविधिं-सूपकारकलां १६ पानविधिं-दकमृत्तिकाकलया प्रसादितस्य सहज-
निर्मलस्य तत्तत्संस्कारकरणं, अथवा जलपानविधिं गुणदोषविज्ञानमित्यर्थः, यथा ‘अमृतं भोजनस्याङ्गं,
भोजनान्ते जलं विष’मित्यादि, १७ वस्त्रविधिं-वस्त्रस्य परिधानीयादिरूपस्य नवकोणदैविकादिभागयथास्याननिवेशा-
द्विविज्ञानं, वानादिविधिस्तु अनन्तविज्ञानान्तर्गत इति नेह गृह्यते १८ विलेपनविधि-वृक्षकर्तृमादिपरिज्ञानं १९ शय-

नविधिं-शयनं शय्या-पत्यङ्गादिस्तद्विधिः, स चैवं—“कर्माङ्गुलं यवाष्टकमुदरासक्तं तुपैः परित्यक्तम् । अङ्गुलशतं नृपाणां
 महती शय्या जयाय कृता ॥१॥ नवतिः सैव पङ्कना द्वादशहीना त्रिपङ्कहीना च । नृपपुत्रमन्त्रिवलपतिपुरोधसां स्युर्यथास-
 ह्यम् ॥२॥ अर्द्धमतोऽष्टांशोनं विष्कम्भो विशुद्धकर्मणा प्रोक्तः । आयामत्वंशसमः पादोच्छ्रायः सकुप्यशिराः ॥३॥” इत्यादिकं
 विज्ञानं, अथवा शयनं-स्वप्नं तद्विषयको विधिल्लं, यथा ‘पूर्वस्यां शिरः कुर्या’ दित्यादिकं विधिं २० आर्या—सप्तचतुःकलगणा-
 दिव्यवस्थानिवद्धां मात्राच्छन्दोरूपा २१ प्रहेलिकां—गूढाशयपद्यं २२ मागधिकां—छन्दोविशेषं, तल्लक्षणं चेदं—विसर्गमेव दुन्नि
 टगणा समेसु पो दो तओ दुसुवि जत्य । लहुओ कगणो लहुओ कगणो तं मुणह मागहिअं ॥१॥ ति२२ [द्वित्रिचतुःपञ्चपङ्कमा-
 त्रिका गणाः कचटतपसंज्ञाः] गाथां—संस्कृतेतरभाषानिवद्धामार्यामेव २४ गीतिकां पूर्वार्द्धसदृशाऽपराद्धलक्षणामार्यामेव
 २५ श्लोकं—अनुष्टुप्विशेषं २६ हिरण्ययुक्तिं हिरण्यस्य—रूप्यस्य युक्तिं—यथोचितस्थाने योजनं २७ एवं सुवर्णयुक्तिं २८
 चूर्णयुक्तिं—कोष्ठादिसुरभिद्रव्येषु चूर्णीकृतेषु तत्तदुचितद्रव्यमेलनं २९ आभरणविधिं व्यक्तं ३० तरुणीपरिकर्म—युवती-
 नामङ्गसत्क्रियां वर्णादिवृद्धिरूपां ३१ स्त्रीलक्षणपुरुषलक्षणे सामुद्रिकप्रसिद्धे ३२—३३, हयलक्षणं—‘दीर्घग्रीवाक्षिकूट’-
 इत्यादिकमश्वलक्षणविज्ञानं ३४ गजलक्षणं ‘पञ्चोन्नतिः सप्त मृगस्य दैर्घ्यमष्टौ च हस्ताः परिणाहमानम् । एकद्विवृद्धावथ
 मन्दभद्रौ, सङ्कीर्णनागोऽनियतप्रमाणः ॥ १ ॥” इत्यादिकं ज्ञानं ३५ ‘गोणलम्बणं’ति गोजातीयलक्षणं ‘सास्त्राविलरू-
 क्षाक्षयो मूषिकनयनाश्च न शुभदा गावः’ इत्यादिकं ३६ कुर्कुटलक्षणं—‘कुर्कुटजतनुरुहाङ्गुलिस्ताम्रवक्रनखचूलिकः सितः’

इत्यादिकं ३७ छत्रलक्षणं यथा चक्रिणां छत्ररत्नस्य ३८ दण्डलक्षणं-यथातपत्राङ्कुशवेत्रचापवितानकुन्तध्वजचामरा-
णाम् । व्यापीत १ तन्त्री २ मधु ३ कृष्ण ४ वर्णा, वर्णक्रमेणैव हिताय दण्डाः ॥ १ ॥ मन्त्रि १ भू २ धन ३ कुल ४
क्षयावहा रोग ५ मृत्यु ६ जननाश्च पर्वभिः । व्यादिभिर्द्विकविवर्द्धितैः क्रमाद्, द्वादशान्तविरतैः समैः फलम् ॥ २ ॥
यात्राप्रसिद्धिः १ द्विपतां विनाशो २, लाभः ३ प्रभूता वसुधाऽऽगमश्च ४ । वृद्धिः ५ पशूनामभिव्यञ्छितासि ६-
रुधादिष्वयुग्मेषु तदीश्वराणाम् ॥ ३ ॥” इत्यादि ३९ असिलक्षणं ‘अङ्गुलशताङ्गमुत्तम ऊनः स्यात्पञ्चविंशतिं खङ्गः ।
अङ्गुलमानाद्-ज्ञेयो व्रणोऽधुभो विषमपर्वस्थः ॥ १ ॥ अत्र व्याख्या-अङ्गुलशताङ्गमुत्तमः खङ्गः पञ्चविंशत्यङ्गुलानि
ऊनः, अनयोः प्रमाणयोर्मध्यस्थितः पञ्चाशदङ्गुलादूनः पञ्चविंशतेरधिको मध्यमः, अङ्गुलमानाद्-अङ्गुलप्रमाणाद्
यो व्रणो विषमपर्वस्थः-विषमपर्वङ्गुले स्थितः प्रथमतृतीयपञ्चमसप्तमादिष्वङ्गुलेषु स्थितः सः अशुभः, अर्था-
देव समाङ्गुलेषु द्वितीयचतुर्थपष्ठाष्टमादिषु यः स्थितः स शुभः, मिश्रेषु समविषमाङ्गुलेषु मध्यम इत्यादि ४०, मणिलक्षणं
रत्नपरीक्षाग्रन्थोक्तकाकपदमक्षिकापदकेशराहित्यसशर्करतास्वस्ववर्णोचितफलदायित्वादिमणिगुणदोषविज्ञानं ४१ काक-
पी-चक्रिणो रत्नविशेषस्तस्य लक्षणं-विपहरणमानोन्मानादियोगप्रवर्तकत्वादि ४१ वास्तुनो-गृहभूमेर्विद्या वास्तुशा-
स्त्रप्रसिद्धं गुणदोषविज्ञानं ४२ स्कन्धावारस्य मानं-“एकैकैकरथास्त्रध्वाः, पत्तिः पञ्चपदातिका । सेना सेनामुखं
गुल्मो, वाहिनी पृतना चमूः ॥ १ ॥ अनीकिनी च पत्तेः स्यादिभाद्यैस्त्रिगुणैः क्रमात् । दशकिन्योऽधौहिणी’त्यादि

४४ नगरमानं द्वादशयोजनायामनवयोजनव्यासादिपरिज्ञानं, उपलक्षणाच्च कलशादिनिरीक्षणपूर्वकसूत्रन्यासयथास्था-
 नवर्णादिव्यवस्थापरिज्ञानं ४५ चारो-ज्योतिश्चारस्तद्विज्ञानं ४६ प्रतिचारः-प्रतिकूलश्चारो ग्रहाणां वक्रगमनादिस्तत्प-
 रिज्ञानं अथवा प्रतिचरणं प्रतिचारो-रोगिणः प्रतीकारकरणं तद्विज्ञानं ४७ व्यूहं-युयुत्सूनां सैन्यरचनां यथा चक्र-
 व्यूहे चक्राकृतौ तुम्भारकप्रध्यादिषु राजन्यकस्थापनेति ४८, प्रतिव्यूहं-तत्प्रतिद्विन्द्विनां तद्भङ्गोपायप्रवृत्तानां व्यूहं ४९
 सामान्यतो व्यूहान्तर्गतत्वेऽपि प्रधानत्वेन त्रीन् व्यूहविशेषानाह-चक्रव्यूहं-चक्राकृतिसैन्यरचनमित्यर्थः ५०,
 गरुडव्यूहं-गरुडाकृतिसैन्यरचनमित्यर्थः ५१ एवं शकटव्यूहं ५२ युद्धं कुर्कुटानामिव मुण्डामुण्डि शृङ्गिणामिव
 शृङ्गाशृङ्गि युयुत्सया योधयोर्वलग्नं ५३ नियुद्धं महयुद्धं ५४, युद्धातियुद्धं-खड्गादिप्रक्षेपपूर्वकं महायुद्धं यत्र प्रति-
 द्विन्द्विहतानां पुरुषाणां पातः स्यात् ५५ दृष्टियुद्धं-योधप्रतियोधयोश्चक्षुषोर्निर्निर्मेयावस्थानं ५६ मुष्टियुद्धं-योधयोः
 परस्परं मुष्ट्या हननं ५७ बाहुयुद्धं योधप्रतियोधयोः अन्योऽन्यं प्रसारितबाह्वोरेव निनंसया बलानं ५८ लतायुद्धं
 योधयोः यथा लता वृक्षमारोहन्ती आमूलमाशिरस्तं वेवेष्टि तथा यत्र योधः प्रतियोधश(री)रं गाढं निपीड्य भूमौ पतति
 तल्लतायुद्धं ५९ 'इसत्थं'ति प्राकृतशैल्या इषुशास्त्रं नागबाणादिव्याख्यादिसूचकं शास्त्रं ६० 'छरुण्णवायं'ति त्सरुः
 खड्गमुष्टिस्तदवयवयोगात् त्सरुशब्देनात्र खड्ग उच्यते, अवयवे समुदायोपचारः तस्य प्रवादो यत्र शास्त्रे तत्त्सरु-
 प्रवादं, खड्गशिक्षाशास्त्रमित्यर्थः, प्रश्नव्याकरणे तु त्सरुप्रगतमिति पाठः ६१, धनुर्वेदं-धनुःशास्त्रं ६२, हिरण्यपा-

कसुवर्णपाकौ-रजतसिद्धिकनकसिद्धी ६३, ६४, 'सुतखेह'ति सूत्रखेलं-सूत्रक्रीडा, अत्र-खेलशब्दस्य खह इत्यादेशः ६५, एवं वस्त्रखेहमपि ६६, एतत्कलाद्वयं लोकतः प्रत्येतव्यं; 'नालिआखेह'ति नालिकाखेलं द्यूतविशेषं मा भूदिए-
दायविपरीतपाशकनिपातनमिति नालिकया यत्र पाशकः पाल्यते, द्यूतग्रहणे सत्यपि अभिनिवेशनिबन्धनत्वेन नालिका-
खेलं, अग्राधान्यज्ञापनायं भेदेन ग्रहः ६७, पत्रच्छेद्यं अष्टोत्तरशतपत्राणां मध्ये विवक्षितसङ्ख्याकपत्रच्छेदने हस्तलाघवं
६८, कटच्छेद्यं कटवत् क्रमच्छेद्यं वस्तु यत्र विज्ञाने तत्तथा, इदं च व्यूतपटोद्वेष्टनादौ भोजनक्रियादौ चोपयोगि ६९,
'सज्जीवं'ति सज्जीवकरणं मृतधात्वादीनां सहजस्वरूपापादनं ७०, 'निज्जीवं'ति निज्जीवकरणं हेमादिधातुमारणं,
रसेन्द्रस्य मूर्च्छाप्रापणं वा ७१, शकुनरुतं, अत्र शकुनपदं रुतपदं चोपलक्षणं, तेन वसन्तराजाद्युक्तसर्वशकुनसंग्रहः
गतिचेष्टादिरवलादिपरिग्रहश्च ७२, इति द्वासप्ततिः पुरुषकलाः । चतुःषष्टिः स्त्रीकलाश्चेमाः-नृत्य १ औचित्य २ चित्र-
३ वादित्र ४ मन्त्र ५ तन्त्र ६ ज्ञान ७ विज्ञान ८ दम्भ ९ जलस्तम्भ १० गीतमान ११ तालमान १२-
मेघघृष्टि ११ फलाकृष्टि १४ आरामरोपण १५ आकारगोपन १६ धर्मविचार १७ शकुनसार १८ क्रियाकल्प-
१९ संस्कृतजल्प २० प्रासादनीति २१ धर्मरीति २२ वर्णिकावृद्धि २३ स्वर्णसिद्धिः २४ सुरभितैलकरण २५-
लीलासंचरण २६ हयगजपरीक्षण २७ पुरुषस्त्रीलक्षण २८ हेमरत्नभेद २९ अष्टादशलपिपरिच्छेद ३० तत्काल-
बुद्धि ३१ वास्तुसिद्धि ३२ कामविक्रिया ३३ वैद्यकक्रिया ३४ कुम्भभ्रम ३५ सारिश्रम ३६ अञ्जनयोग ३७-

चूर्णयोग ३८ हस्तलाघव ३९ वचनपाठव ४० भोज्यविधि ४१ वाणिज्यविधि ४२ मुखमण्डन ४३
 ४४ कथाकथन ४५ पुष्पग्रन्थन ४६ वक्रोक्ति ४७ काव्यशक्ति ४८ स्फारविधिवेष ४९ सर्वभाषाविशेष ५०-
 अभिधानज्ञान ५१ भूषणपरिधान ५२ भृत्योपचार ५३ गृहाचार ५४ व्याकरण ५५ परनिराकरण ५६ रन्धन-
 ५७ केशवन्धन ५८ वीणानाद ५९ वितण्डावाद ६० अङ्गविचार ६१ लोकव्यवहार ६२ अन्त्याक्षरिका ६३-
 प्रश्नप्रहेलिका ६४ इति, अत्रोपलक्षणादुक्तातिरिक्ताः स्त्रीपुरुषकला ग्रन्थान्तरे लोके च प्रसिद्धा ज्ञेयाः, अत्र च यत्पुरु-
 षकलासु स्त्रीकलानां स्त्रीकलासु च पुरुषकलानां साङ्कर्यं तदुभयोपयोगित्वात्, ननु तर्हि 'चोसट्टि महिलागुणे
 इति ग्रन्थविरोधः, उच्यते, न ह्ययं ग्रन्थः स्त्रीमात्रगुणख्यापनपरः, किन्तु स्त्रीस्वरूपप्रतिपादकः, तेन क्वचित्पुरुषगुण-
 त्वेऽपि न विरोधः, कलाद्वयस्योक्तसङ्ख्याकत्वं तु प्रायो बहूपयोगित्वात्, इत्यलं विस्तरेण । शिल्पशतं चेदम्-कुम्भकृ-
 त्छोहकृच्चित्रकृत्तनुवायनापितलक्षणानि पञ्च मूलशिल्पानि तानि च प्रत्येकं विंशतिभेदानीति, तथा चार्षम्-"पंचैव य
 सिप्पाइं घड लोह चित्तणंतकासवए । इक्किक्कस्स य इत्तो वीसं २ भवे भेअ ॥ १ ॥" इति । नन्वत्रैतेषां पञ्चमू-
 लशिल्पानां उत्पत्तौ किं निमित्तमिति ?, उच्यते, युग्मिनामामौपध्याहारे मन्दाग्नितायाऽपच्यमाने हुतभुजि प्रक्षिप्य-
 माने तु समकालमेव दह्यमाने युगलिनरैर्विज्ञप्तेन हस्तिस्कन्धारूढेन भगवता प्रथमं घटशिल्पमुपदर्शितं, क्षत्रियाः शस्त्र-
 पाणय एव दुष्टेभ्यः प्रजां रक्षेयुरिति लोहशिल्पं, चित्राङ्गेषु कल्पद्रुमेषु हीयमानेषु चित्रकृत्शिल्पं, वस्त्रकल्पद्रुमेषु

हीयमानेषु तन्तुवायशिल्पं, बहुले युग्मिधर्मे पूर्वमवर्द्धिष्णु रोमनखं(अथ वर्धिष्णु)मा मनुजांस्तुदत्विति नापितशिल्पमिति,
श्रीहेमाचार्यकृतऋषभचरित्रे तु गृहादिनिमित्तवर्द्धक्ययस्कारयुग्मरूपं द्वितीयं शिल्पमुक्तं, शेषं तथैवेति, ननु भोग्यस-
त्कर्मण एवार्हन्तो भगवन्तः समुत्पन्नव्याधिप्रतीकारकल्पं स्यादपिरिग्रहं कुर्वते नेतरे ततः किमसौ निरवयैकरुचिर्भ-
गवान् सावद्यानुबन्धिनि कलाद्युपदर्शने प्रवृत्ते?, उच्यते, समानुभावतो वृत्तिहीनेषु दीनेषु मनुजेषु दुःस्थतां विभाव्य
सञ्जातकरुणैकरसत्वात्, समुत्पन्नविवक्षितरसो हि नान्यरससापेक्षो भवति, वीर इव द्विजस्य चीवरदाने, अथैवं तर्हि
कथमधिकलिप्सोस्तस्य सति सकलेऽंशुके शकलदानं?, सत्यं, भगवतश्चतुर्ज्ञानधरत्वेन तस्य तावन्मात्रस्यैव लाभस्याव-
धारणेनाधिकयोगस्य क्षेमानिर्वाहकत्वदर्शनात्, कथमन्यथा भगवदंसस्थलस्रस्तच्छकलग्रहणेऽपि तदुत्थरिक्थाद्धवि-
भाजकस्तुल्लावायः समाजायत?, किञ्च-कलाद्युपायेन प्राप्तसुखवृत्तिकस्य चौर्यादिव्यसनासक्तिरपि न स्यात्, ननु
भवतु नामोक्तहेतोर्जगद्भर्तुः कलाद्युपदर्शकत्वं परं राजधर्मप्रवर्तकत्वं कथमुचितं?, उच्यते, शिष्टानुग्रहाय दुष्टनि-
ग्रहाय धर्मस्थितिसंग्रहाय च, ते च राज्यस्थितिश्रिया सम्यक् प्रवर्तमानाः क्रमेण परेषां महापुरुषमार्गोपदर्शकतया
चौर्यादिव्यसननिवर्त्सनतो नारकातिथेयीनिवारकतया ऐहिकामुष्मिकसुखसाधकतया च प्रशस्ता एवेति, महापुरुष-

१ श्रीऋगभक्त सत्कलोलोऽव्ययहासप्रयतनं प्रजानां हितायमेव, अत एव जिनपूजादिलक्षणाया समानाया अपि क्रियाया जिनमक्षिपरायणाना सम्यग्दृशा
तदतिरेकी नैहिकरुणकामिन्यायार्थिनामैहिकफलसंपत्तिसाम्येऽपि पारत्रिकफलवैषम्यं प्रवचने प्रतीतम् । (इति ही० तृती)

प्रवृत्तिरपि सर्वत्र परार्थत्वव्याप्ता बहुगुणाल्पदोषकार्यकारणविचारणापूर्विकैवेति, युगादौ जगद्व्यवस्था प्रथमेनैव पार्थि-
 वेन विधेयेति जीतमपीति, स्थानाङ्गपञ्चमाध्ययनेऽपि—“धम्मं णं चरमाणस्स पंच णिस्साठाणा पणत्ता, तंजहा—छक्काया
 १ गणो २ राया ३ गाहावई ४ सरीर ५’ मित्याद्यालापकधृत्तौ राज्ञो निश्रामाश्रित्य राजा—नरपतिस्तस्य धर्मसहा-
 यकत्वं दुष्टेभ्यः साधुरक्षणादित्युक्तमस्तीति परमकरुणापरीतचेतसः परमधर्मप्रवर्त्तकस्य ज्ञानत्रययुतस्य भगवतो राज-
 धर्मप्रवर्त्तकत्वे न काप्यनौचिती चेत्तसि चिन्तनीया, युत्तयुपपन्नत्वात्, तद्विस्तरस्तु जिनभवनपंचाशकसूत्रवृत्त्योर्यतना-
 द्वारे व्यक्त्या दर्शितोऽस्तीति तत् एवावसेयो, ग्रन्थगौरवभयादत्र न लिख्यते इति, एतेन ‘राज्यं हि नरकान्तं स्याद्,
 यदि राजा न धार्मिकः’ इत्युक्तिरपि दृढबद्धमूला न कम्पत इति, किञ्च—अत्र तृतीयाकरप्रान्ते राज्यस्थित्युत्पादे धर्म-
 स्थित्युत्पादः पञ्चमारकप्रान्ते च ‘सुअसूरिसंघधम्मो पुवणहे छिज्जिही अगणि सायं । निवविमलवाहणे सुहुममंतिनयधम्म
 मज्झणहे ॥१॥ [श्रुतसूरिसंघधर्माः पूर्वाणहे छेत्यन्ति सायमग्निः । नृपो विमलवाहनः सूक्ष्मो मन्त्री नयधर्मश्च मध्यान्हे ॥१॥]
 इति वचनात् धर्मस्थितिबिच्छेदे राज्यस्थितिबिच्छेद इत्यपि राज्यस्थितेर्धम्मस्थितिहेतुत्वाभिव्यञ्जकत्वमेवेति सर्वं सुस्थ-
 मित्यलं विस्तरेणेति । तदनु भगवान् किं चक्रे इत्याह—‘उवदिसित्ता पुत्तसय’मित्यादि, उपदिश्य कलादिकं पुत्रशतं—
 भरतबाहुबलिप्रमुखं कोसलातक्षशिलादिराज्यशते अभिषिञ्चति—स्थापयति, अत्र शङ्कादिप्रभञ्जनावसानानि भरताष्टनव-
 तिभ्रातृनामानि अन्तर्वाच्यादिषु सुप्रसिद्धानीति न लिखितानि, देशनामानि तु बहून्यप्रतीतानीति । अथ भगवतो दीक्षा-

कल्याणकमाह—‘अभिसिंचिता’इत्यादि, अभिषिच्य ज्येष्ठीति पूर्वलक्षाणि महान् रागो-लौल्यं यत्र स चासौ वासश्च महारागवासो-गृहवासस्तन्मध्ये वसति गृहिपर्याये तिष्ठतीत्यर्थः, यद्यपि प्रागुक्तव्याधिप्रतीकारन्यायेनैव तीर्थकृतां गृहवासे प्रवर्त्तनं तथापि सामान्यतः स यथोक्त एवेति न दोषः, यद्वा महान् अरागः-अलौल्यं यत्र स चासौ वासश्चेति योजनीयं, यतो भगवदपेक्षया स एवंविध एवेति, एतेन ‘तेवद्वि पुवसयसहस्रां महारायवासमज्जे वसइ’त्ति पूर्वग्रन्थविरोधो नेति, उपित्वा ‘जे से’त्ति यः सः ‘गिमहाणं’ति अपि ग्रीष्मशब्दः स्त्रीलिङ्गो बहुवचनान्तश्च ततो ग्रीष्मस्येत्यर्थः, प्रथमो मासः, यथा ग्रीष्मणां-अवयवे समुदायोपचाराद् ग्रीष्मकालमासानां मध्ये प्रथमो मासः प्रथमः पक्षश्चैत्रवहुलः-चैत्रान्धकारपक्षस्तस्य नवम्यास्तिथेः पक्षो-ग्रहो यस्य, तिथिमेल्पातादिषु तथा दर्शनात्, तिथिपाते तत्कृत्यस्याष्टम्यामेव क्रियमाणत्वात्, स नवमीपक्षः-अष्टमीदिवसस्तत्र, अनेन व्याख्यानेन ‘चित्तवहुलदृमीए’ इत्याद्यागमविरोधो न, वाचनान्तरेण वा नवमीपक्षो-नवमीदिवसः दिवसस्याष्टमीदिवसस्य मध्यंदिनादुत्तरकाले यद्यपि दिवसशब्दस्याद्धोरात्रवाचकत्वमन्यत्र प्रसिद्धं तथाऽप्यत्र प्रस्तावादिवसो गतो रजनिरजनि इत्यादिवत् सूर्यचारविशिष्टकालविशेषग्रहणं, अन्यथा

१ ‘तेमीदपुव्वे’त्यादि, ज्येष्ठीतिपूर्वगतसहस्राणि महाराजवासमध्ये महाराजनया यो वासस्तस्य मध्ये तदतिरिच्य वसति, न चैव ‘वसमे ण अरहा कोसलिण्ण पुव्वसयसहस्साइ कुमारावासमज्जे वसइ १ ता तेवद्वि पुव्वसयसहस्साइ महारायवासमज्जे वसइ’त्ति अत्रैवान्तरोक्तसूत्रेण सह विरोध शङ्कनीय, यतो ‘गाविणि गूतवपुप्पार’ इति न्यायात् राज्याईकुमाराजन्त कुमारावस्थाऽपि महाराजावस्थैवेति विवक्षया सर्वोपि गृहस्थावस्था महाराजावस्थैव भणिता । (इति ही० वृत्ती)

दिवसपाश्चात्यभागस्यानुपपत्तेः, त्यक्त्वा हिरण्यं-अघटितं सुवर्णं रजतं वा सुवर्णं-घटितं हेम हेम वा कोशं-भाण्डा-
गारं कोष्ठागारं-धान्याश्रयगृहं, वलं-चतुरङ्गं वाहनं-वेसरादि पुरान्तःपुरे व्यक्ते विपुलं धनं-गवादि कनकं च-सुवर्णं
(रसन्ते रड्यन्ते ग्राहका) येभ्यः सहस्रक्षणेभ्यस्तानि रत्नानि मणयश्च प्रागवत्, मौक्तिकानि-शुक्लयाकाशादिप्रभवानि,
शङ्खाश्च-दक्षिणावर्त्ताः ततः पूर्वपदेन कर्मधारयः, शिला-राजपट्टादिस्त्रमाः, प्रवालानि-चिद्रुमाणि रत्नरत्नानि-पद्मरागाः,
पृथग्ग्रहणमेषा प्राधान्यव्यापनार्थं, उक्तस्वरूपं यत्सत्सारं-सारातिसारं स्वापतेयं-द्रव्यं तत् त्यक्त्वा-ममत्वत्यागेन विच्छ-
र्द्य-मुनर्ममत्वाकरणेन, कुतो ममत्वत्याग इत्याह-विगोप्य जुगुप्सनीयमेतत् अस्थिरत्वादिति कथनेन, (निश्रं त्याज-
यित्वा) कथं च निश्रात्याजनमित्याह-‘दायिकाणां’ गोत्रिकाणां ‘दायं’ धनविभागं ‘परिभाज्य’ विभागशो दत्त्वा,
तदा च निर्नाथपान्थादियाचकानामभावाद् गोत्रिकग्रहणं, तेऽपि च भगवत्प्रेरिता निर्ममास्सन्तः शेषामात्रं जगृहुः;

१ यद्गोत्रिकाणा दान तच्छेषामात्रमेव, न पुनर्याचना, यत्तु यथेप्सित याचमानाना दान तथाचकानामेव नान्येषा, ननु तीर्थरुता पुरस्ताद्याचने किं बाध-
कमिति चेत्, उच्यते, भिक्षा तावन्निधा-सर्वसपत्करी १ आजीविका २ पौरुषपत्नी ३ चेति, तत्राद्या साधूनामेव, द्वितीया याज्ञा विना ह्यनिर्वाहकाणा निर्द्वाना
पद्मवादीना, तृतीया तद्वतिरिक्ताना, तेन याज्ञा विना निर्वाहकरणसमर्थाना गृहस्थाना महापुरुषेभ्योऽपि याचनमनुचितमेव, अत एव श्रीमहावीरदानाधिकार-
सूत्रे ‘दान दायारेहि’ति पदमधिक याचकग्रहणार्थं, तेन याचकाना यथेप्सिततयोचितदान, इतरेषा तु कुलादिकमायात बर्धोपनिष्प्राहेणकशेषादिरूपमवस्ता-
तव्य, न पुन सकललोकमाधारण, ग्राहकाणा नामग्रहणे इत्यादीनामनुकृत्वात्, तथा हि-‘तए ण भगव कल्लकल्लि जाव मागहओ पायरासोत्ति, वहूण सणाहाण
य अण्णाहाण य पथिआण य पहिआण य कोरडिआण य जाव एणा हिरण्णकोडि’ इत्यादि श्रीआवश्यकचूर्णौ । (इति ही० श्रुतौ)

इदमेव हि जगद्गुरोर्जीतं यदिच्छावधि दानं दीयते, तेषां च इयतैव इच्छापूर्तिः, ननु यदीच्छावधिकं प्रभोर्दानं-
तर्हि ऐदंयुगीनो जन एकदिनदेयं संवत्सरदेयं वा एक एव जिघृक्षेत्, इच्छाया अपरिमितत्वात्, सत्यं, प्रभु-
प्रभावेनैतादृशेच्छाया असम्भवात्, सुदर्शनानाम्नां शिबिकायामारूढमिति गम्यं, किंविशिष्टं भगवन्तं?—‘सदेव-
मनुजासुरया’स्वर्गभूयातालवासिजनसहितया ‘पर्यदा’ समुदायेन समनुगम्यमानं, ईदृशं च प्रभुं अग्रे-अग्रभागे शांस्वि-
कादयोऽभिनन्दयन्तोऽभिष्टुवन्तश्च एवं-वक्ष्यमाणमवादिपुरित्यन्वयः, तत्र शांस्विकाः—चन्दनगर्भशङ्खहस्ता माङ्गल्य-
कारिणः शङ्खध्मावा, चाक्रिकाः—चक्रभ्रामकाः, लाङ्गलिका—गलकावलम्बितसुवर्णादिमयहलधारिणो भट्टविशेषाः मुखम-
ङ्गलिकाः—चाटुकारिणः पुष्पमाणवा—मागधाः वर्द्धमानकाः—स्कन्धारोपितनराः आख्यायकाः—शुभाशुभकथकाः लंखा-
वंशभ्यस्त्रेलकाः मङ्गाः—चित्रफलकहस्ताः भिक्षाका—गौरीपुत्रा इति रूढा घाण्टिकाः—घण्टावादकास्तेषां गणाः, सूत्रे च
अर्पत्वात् प्रथमार्थे तृतीया, यथाश्रुतव्याख्याने च शाङ्गिकादिगणैः परिवृतमिति पदं कुलमहत्तरा इति पदं चान्व-
ययोजनार्थमध्याहार्यं स्यात्, साध्याहारव्याख्यातोऽनध्याहारव्याख्यायां लाघवमिति, पञ्चमाङ्गे जमालिचरित्रे
निष्क्रमणमहवर्णने शाङ्गिकादीनां प्रथमान्ततया निर्देश एतस्यैवाशयस्य सूचकः, यदि च ‘प्रायः सूत्राणि सोपस्काराणि
भवन्ती’ति न्यायोऽनुस्मियते तदा साध्याहारव्याख्यानेऽप्यदोषः, ताभिः—विवक्षिताभिरित्यर्थः चाग्निभरभिनन्दयन्त-
श्चाभिष्टुवन्तश्चेति योजना, विवक्षितत्वमेवाह—इष्यन्ते स्मेतीष्टास्ताभिः, प्रयोजनवशादिष्टमपि किञ्चित्स्वरूपतः

कान्तं स्यादकान्तं चेत्यत आह—‘कान्ताभिः’ कमनीयशब्दाभिः ‘प्रियाभिः’ प्रियार्थाभिः मनसा ज्ञायन्ते सुन्दर-
 तथा यास्ता मनोज्ञा भावतः सुन्दरा इत्यर्थः ताभिः मनसा अगम्यन्ते—गम्यन्ते पुनः पुनः या सुन्दरत्वातिशयात्ता
 मनोऽमास्ताभिः उदाराभिः—शब्दतोऽर्थतश्च ‘कल्याणाभिः’ कल्याणसिसूचकाभिः ‘शिवाभिः’ निरुपद्रवाभिः शब्दा-
 र्थदूषणोज्झिताभिरित्यर्थः ‘धन्याभिः’ धनलम्बिकाभिः ‘मङ्गल्याभिः’ मङ्गले—अनर्थप्रतिघाते साध्वीभिः सश्रीकाभिः—
 अनुप्रासाद्यलङ्कारोपेतत्वात् सशोभाभिः ‘हृदयगमनीयाभिः’ अर्थप्राकट्यचातुरीसचिवत्वात् सुवोधाभिः, ‘हृदयप्र-
 लहादनीयाभिः’ हृदयगतकोपशोकादिग्रन्थिविद्रावणीभिः, उभयत्र कर्त्तर्यनद्र प्रत्ययः, कर्णमनोनिर्वृतिकरीभिः अपुन-
 रुकाभिरिति च स्पष्टं, अर्थशतानि यासु सन्ति ता अर्थशतिकास्ताभिः अथवा अर्थानां—इष्टकार्याणां शतानि याभ्यस्ता
 अर्थशतास्ता एवार्थशतिकाः, स्वार्थ इकप्रत्ययः, अनवरतं—विश्रामाभावात् ‘अभिनन्दयन्तश्च’ जय जीवेत्यादिभग्ननतः
 समृद्धिमन्तं भगवन्तमाचक्षाणाः अभिष्टुवन्तश्च भगवन्तमेवेति, किमवादिषुरित्याह—‘जय जये’ति भक्तिसम्भ्रमे द्विर्व-
 चनं, नन्दति—समृद्धो भवतीति नन्दः तस्यामन्त्रणमिदं, इह च दीर्घत्वं प्राकृतत्वात्, अथवा जय त्वं जगन्नन्द !—
 जगत्समृद्धिकर ? जय जय भद्र ?—प्राग्वत्, नवरं भद्रः—कल्याणवान् कल्याणकारी वा, कथमाशासते स्म इत्याह—
 धर्मर्मेण—करणभूतेन न त्वभिमानलज्जादिना अभीतो भवपरीसहोपसर्गेभ्यः, प्राकृतत्वात् पञ्चम्यर्थे पष्ठी, परीपहोप-
 सर्गाणां जेता भवेत्यर्थः, तथा क्षान्त्या न त्वसामर्थ्यादिना क्षम—सोढा भव, ‘भयं’ आकस्मिकं ‘भैरवं’ सिंहादिसमुत्थं

तयोः, प्राकृतत्वात्पदव्यत्यये भैरवभयानां वा—भयङ्करभयानां क्षान्ता भव इत्यर्थः, नानावक्तृणां नानाविधवाग्भङ्गीति न पूर्वविशेषणान्तःपातेन पौनरुक्त्यं, धर्मे—प्रस्तुते चारित्रधर्मे अविघ्नं—विघ्नाभावस्ते—तव भवतु इतिकृत्वा धातूनामनेकार्थत्वादुच्चार्य पुनः पुनरभिनन्दयन्ति चाभिप्लवन्ति चेति, अथ येन प्रकारेण निर्गच्छति तमेवाह—‘तए ण’मित्यादि, ‘ततः’ तदनन्तरं ऋषभोऽहं कौशलिको नयनमालासहस्रैः श्रेणिस्थितभगवद्विदक्षामात्रया व्यापृतनागरनेत्रवृन्दैः प्रेक्ष्यमाणः २—पुनः पुनरवलोक्यमानः, आभीक्ष्ण्ये द्विर्वचनं सर्व, एवं सर्वत्र तावद्वक्तव्यं यावन्निर्गच्छति—‘यथौपपातिके’ एवं यथा प्रथमोपाङ्गे चम्पातो भंभासारसुतस्य निर्गम उक्तस्तथाऽत्र वाच्यो, वाचनान्तरेण यावदाकुलवोलबहुलं नभः कुर्वन्निति पर्यन्ते इति, तत्र च यो विशेषस्तमाह—विनीता राजधान्या मध्यमध्येन—मध्यभागेन इत्यर्थः निर्गच्छति, ‘सुखं सुखेने’ त्यादिवन्मध्यमध्येनेति निपातः, औपपातिकगमश्चायं—‘हिययमालासहस्सेहिं अभिणंदिज्जमाणे २ मणोरह-मालासहस्सेहिं विच्छिप्पमाणे २ वयणमालासहस्सेहिं अभिथुबमाणे २ कंतिरूवसोहग्गुणेहिं पत्थिज्जमाणे २ अंगुलिमालासहस्सेहिं दाइज्जमाणे २ दाहिणहत्येणं वहूणं णरणारीसहस्साणं अंजलिमालासहस्साइं पडिच्छमाणे २ मंजुमंजुणा घोसेणं पडिबुज्जेमाणे २ भवणपंतिसहस्साइं समइच्छमाणे २ तंतीतालतुडिअगीअवाइअरवेणं महुरेण य मणहरेणं जयसहुग्घोसविसएणं मंजुमंजुणा घोसेणं पडिबुज्जेमाणे २ कंदरगिरिविवरकुहरगिरिवरपासाउद्धघणभवण-देवकुलसिंघाडगतिगचक्कचच्चरआरामुज्जाणकाणसहापवापएसदेसभागे पडिंसुआसयसंकुलं करेते हयहेसिअहत्थिगु-

लगुलाइअरहघणघणाइयसद्मीसिएणं महया कलकलवेणं जणस्स महरेण पूरयंतो मुगंधवरकुमुमचुण्णउविस्वामरे-
णुकविलं नभं करेते, कालागुरुकुंदुरुकुरुकधूवनिघहेण जीवयोगमिय यामयंते समंतओ खुभिअचक्कवालं पउरजण-
वालउच्छपमुइअतुरिअपहाविअविउलं'न्ति, आउलपदमारभ्य निर्गच्छति पदपर्यगंतं तु मूत्रे माआदेयास्ति, अत्र व्यास्या-
हृदयमालासहस्रैः—जनमनःसमूहैरभिनन्धमानः २—समृद्धिमुपनीयमानो २ जय जीव नन्देत्याद्यादीदनिन, मनोरथ-
मालामहस्रैः—एतस्यैवाशापरा भवाम इत्यादिजनविकल्पैर्विदेशेण स्पृश्यमानः २ इत्यर्थः वटनमालासहस्रैर्वचनमाला-
सहस्रैर्वा अभिष्टूयमानं २ कान्त्यादिगुणैर्हेतुभिः प्रार्थ्यमानो २ भर्तृतया म्वामितया वा स्त्रीपुरुषजनैरभिलष्यमाणः २
अंगुलिमालासहस्रैर्दृश्यमानः २ दक्षिणहस्तेन चह्नां नरनारीमहन्नाणा अञ्जलिमालाः—संयुतकरमुद्राविशेषवृन्दानि प्रती-
च्छन् २—गृह्णन् २, किमुक्तं भवति ?—त्रैलोक्यनाथेनापि प्रमुणा पौराणामस्माकमञ्जलिरूपा भक्तिर्मनस्यवतारितेति
दक्षिणहस्तदर्शनं तथा महाप्रमोदाय भवतीति कुर्वन्, मञ्जुमज्जुना—अतिक्रमलेन घोषेण—स्वरेण प्रतिपृच्छन् २—प्रश्नयन्
२ प्रणमतां स्वरूपादिवार्ताः, भवनानां—विनीतानगरीगृहाणां पद्म्या—ममश्रेणिस्थित्या महन्नाणि न तु पुण्यायकीर्ण-
स्थित्या, समतिक्रामन् २, तन्त्रीतलतालाः प्रसिद्धाः, झुटितानि—जेषवाद्यानि तेषां वादितं—वादनं, प्राकृतत्वात्पटव्य-
त्ययः गीतं च तयो रयेण यद्वा तन्त्यादीनां झुटितान्तानां गीते—गीतमध्ये यद्वादितं—वादनं तेन यो रयः—शब्दमेन
मधुरेण—मनोहरेण तथा जयशब्दस्य उद्घोषः—उद्घोषणं विशदः—स्पष्टतया प्रतिभाममानं यत्र तेन मञ्जुमज्जुना घोषेण

पौरजनरवेण च प्रतिबुद्धमानः २-सावधानीभवन् २ कन्दराणि-दर्यः गिरीणां 'विवरकुहराणि' गुहाः पर्वतान्तराणि च गिरिवराः-प्रधानपर्वताः प्रासादाः-सप्तभूमिकादयः ऊर्ध्वघनभवानि-उच्चाविरलगेहानि देवकुलानि-प्रतीतानि शृङ्गाटकं-त्रिकोणस्थानं त्रिकं-यत्र रथ्यात्रयं मिलति चतुष्कं-यत्र रथ्याचतुष्टयं चत्वरं-बहुमार्गा आरामाः-पुष्पजातिप्रधानवनखण्डाः उद्यानानि-पुष्पादिमहृक्षयुक्तानि काननानि-नगरासन्नानि सभा-आस्थायिकाः प्रपा-जलदानस्थानं एतेषां ये प्रदेशदेशरूपा भागास्तान्, तत्र प्रदेशा-लघुतरा भागा देशास्तु लघवः प्रतिश्रुतः-प्रतिशब्दास्तेषां शतसहस्राणि-लक्षास्तैः सङ्कुलान् कुर्वन्, अत्र बहुवचनार्थे एकवचनं प्राकृतत्वात्, हयानां हेपितेन-हेपारवरूपेण हस्तिनां गुलगुलायितरूपेण, रथानां घनघनायितेन-घणघणायितरूपेण शब्देन मिश्रितेन जनस्य महता कलकलरवेण आनन्दशब्दत्वान्मधुरेण-अक्रूरेण पूरयन् २, अत्र नभ इति उत्तरग्रन्थवर्तिना पदेन योगः, सुगन्धानां वरकुसुमानां चूर्णानां च उद्वेधः-उर्ध्वगतो वासरेणुः-वासकं रजस्तेन कपिलं नभः कुर्वन् कालागुरुः-कृष्णागुरुः कुंदुरुकः-चीडाभिधं द्रव्यं तुरुष्कं-सिब्हकं धूपश्च-दशाङ्गादिगन्धद्रव्यसंयोगजः एषां निवहेन जीवलोके वासयन्निव, अत्रोत्प्रेक्षा तु जीवलोकावासनस्यावास्तवत्वेन, सर्वतः क्षुभितानि-साश्चर्यतया ससम्भ्रमाणि चक्रवालानि-जनमण्डलानि यत्र निर्गमे तद्यथा भवतीत्येवं निर्गच्छतीति, प्रचुरजनाश्च अथवा पौरजनाश्च बालवृद्धाश्च ये प्रमुदितास्त्वरितप्रधाविताश्च-शीघ्रं गच्छन्तस्तेषां व्याकुलाकुलानां-अतिव्याकुलानां यो बोलः-शब्दः स बहुलो यत्र तत्तथा, एवंभूतं नभः कुर्वन्, विशेषणानां

व्यस्तथा निपातः प्राकृतत्वादिति, निर्गत्य च यत्रागच्छति तदाह—‘आसि’इत्यादि, आसिक्तं—ईपत् सिक्तं गन्धो-
 दकादिना प्रमार्जितं कचवरशोधनेन सिक्तं—तेनैव विशेषतोऽत एव शुचिकं—पवित्रं पुष्पर्य उपचारः—पूजा तेन कलितं-
 युक्तं, इदं च विशेषणं प्रमार्जितासिक्तशुचिकमित्येवं दृश्यं, प्रमार्जिताद्यनन्तरभावित्वाच्छुचिकत्वस्य, एवंविधं सिद्धा-
 र्थवनविपुलराजमार्गं कुर्वन्, तथा हयगजरथानां ‘पहूकरे’ति देशीशब्दोऽयं समूहवाची तेन हयादिसेनयेत्यर्थः,
 तथा पदातीनां चटकरेण वृन्देन च मन्दं २—यथा भवति तथा, क्रियाविशेषणं, यथा हयादिसेना पाश्चात्या समेति
 तथा २ बहुतरवहुतमकमित्यर्थः, उद्धतरेणुकं—ऊर्ध्वगतरजस्कं कुर्वन्, यत्रैव सिद्धार्थवनमुद्यानं यत्रैवाशोकवरपादप-
 स्तत्रैवोपागच्छतीति । उपागत्य यत्करोति तदाह—उपागत्याशोकवरपादपस्याधः शिविकां स्थापयति, स्थापयित्वा च
 शिबिकायाः प्रत्यवरोहति, अवतरतीत्यर्थः, प्रत्यवरुह्य च स्वयमेवाभरणालङ्कारान्, तत्राभरणानि—मुकुटानीति (दीनि)
 अलङ्कारान्—वस्त्रादीन्, सूत्रे एकवचनं प्राकृतत्वात्, आभरणानि च अलङ्काराश्चेति समाहारद्वन्द्वकरणाद्वा, अव-
 मुञ्चति—त्यजति, कुलमहत्तरिकाया हंसलक्षणपटे अवमुच्य च स्वयमेव चतसृभिः ‘अट्टाहि’ति मुष्टिभिः करणभूता-
 भिलुञ्चनीयकेशानां पञ्चमभागलुञ्चिकाभिरित्यर्थः, लोचं करोति, अपराङ्गालङ्कारादिमोचनपूर्वकमेव शिरोऽलङ्कारादि-
 मोचनं विधिक्रमायेति पर्यन्ते मस्तकालङ्कारकेशमोचनं, तीर्थकृतां पञ्चमुष्टिलोचसम्भवेऽपि अस्य भगवतश्चतुर्मुष्टिक-
 लोचगोचरः श्रीहेमाचार्यकृतऋषभचरित्राद्यभिप्रायोऽयं—‘प्रथममेकया मुष्ट्या सशुक्रूर्चयोर्लोचं तिसृभिश्च शिरोलोचं

कृते एकां मुष्टिमवशिष्यमाणां पवनान्दोलितां कनकावदातयोः प्रभुस्कन्धयोरुपरि लुठन्तीं मरकतोपमानमाविभ्रतीं परम-
रमणीयां वीक्ष्य प्रमोदमानेन शक्रेण भगवन् ! मय्यनुग्रहं विधाय ध्रियतामियमित्थमेवेति विज्ञप्ते भगवतापि सा तथैव
रक्षितेति, 'न ह्येकान्तभक्तानां याञ्जामनुग्रहीतारः खण्डयन्ती'ति, अत एवेदानीमपि श्रीक्रपभमूर्त्तौ स्कन्धोपरि वह्निरिका
क्रियन्ते इति, लुञ्चिताश्च केशाः शक्रेण हंसलक्षणपटे क्षीरोदधौ क्षिप्ता इति, पष्ठेन-भक्तेन उपवासद्वयरूपेण अपानकेन-
चतुर्विधाहारेण 'आपाढाभि'रित्यत्र 'ते लुम्बे' (श्रीसिद्ध. ० अ. ३ पा. २ सू. १०८) त्यनेन उत्तरपदलोपे उत्तरापाढाभिर्वचनवै-
षम्यमार्पित्वात्, नक्षत्रेण योगमुपागतेनार्थाच्चन्द्रेणेति गम्यं, उग्राणां-अनेनैव प्रभुणा आरक्षकत्वेन नियुक्तानां भोगानां-
गुरुत्वेन व्यवहृतानां राजन्यानां-वयस्यतया व्यवस्थापितानां क्षत्रियाणां-शेषप्रकृतितया विकल्पितानां चतुर्भिः पुरुषस-
हस्रैः सार्द्धं, एते च बन्धुभिः सुहृद्भिर्भरतेन च निषिद्धा अपि कृतज्ञत्वेन स्वाम्युपकारं स्मरन्तः स्वामिविरहभीरवो वान्तान्न
इव राज्यसुखे विमुखा यत्स्वामिनाऽनुष्ठेयं तदस्माभिरपीति कृतनिश्चयाः स्वामिनमनुगच्छन्ति स्म, एकं देवदूष्यं शक्रेण
वामस्कन्धे जीतमित्यर्पितं उपादाय, न तु रजोहरणादिकं लिङ्गं कल्पातीतत्वाज्जिनेन्द्राणां, मुण्डो द्रव्यतः शिरःकूर्चलो-
चनेन भावतः कोपाद्यपासनेन भूत्वा अगाराद्-गृहवासान्निष्क्रम्येति गम्यं, अनगारितां-अगारी-गृही असंयतस्तत्प्र-
तिषेधादनगारी-संयतस्तद्भावस्तत्ता तां साधुतामित्यर्थः प्रव्रजितः-प्रगतः प्राप्त इतियावत्, अथवा विभक्तिपरि-
णामादनगारितया-निर्ग्रन्थतया प्रव्रजितः-प्रव्रज्यां प्रतिपन्नः । अथ प्रभोश्चीवरधारित्वकालमाह—

उसमे ण अरहा कोसलिए सबच्छर साहिअं चीवरधारी होत्था, तेण पर अचेलए । जप्पभिइ च ण उसमे अरहा कोसलिए मुडे
 भविता अगाराओ अणगारिय पवइए तप्पभिइं च ण उसमे अरहा कोमलिए णिअ बोमट्टकाण चिअत्तदेहे जे केइ उवसग्गा
 उप्पज्जति त०—दिआ वा जाव पडिलोमा वा अणुलोमा वा, तत्थ पडिलोमा वेत्तेण वा जाव कसेण वा काए आउट्टेज्जा
 अणुलोमा व देज्ज वा जाव पज्जुवासेज्ज वा ते (उप्पन्न) सब्बे सम्म सहइ जाव अहिआसेइ, तए ण से भगव समणे जाए ईरिआसमिए
 जाव पारिट्ठावणिआसमिए मणसमिए वयसमिए कायसमिए मणगुत्ते जाव गुत्तवभयारी अकोहे जाव अलोहे सते पसते उवसते
 परिणिवुडे छिण्णसोए निरुवलेवे सखसिव निरजणे जअरुण व जायरूवे आदरिसपडिभागे इव पागडभावे कुम्भो इव
 गुत्तिदिए पुक्खरपत्तमिव निरुवलेवे गगणमिव निरालवणे अणिले इव सोमदसणे सूरु इव तेअसी विहग
 इव अपडिवद्धगामी सागरो इव मंदरो इव अकपे पुढवीषिव सब्बफासविसहे जीवो विव अपडिहयगइत्ति ।
 णत्थि ण तस्स भगवंतस्स कत्थइ पडिवधे, से पडिवधे चउव्विहे भवति, तजहा—द्वओ रिअत्तओ कालओ भावओ, द्वओ इह
 खलु माया मे पिया मे भाया मे भगिणी मे जाव संगंथसथुआ मे हिरण मे सुवण मे जाव उवगरण मे, अहवा समामओ
 सच्चित्ते वा अचित्ते वा मीसए वा दव्वजाए सेव तस्स ण भवइ, खित्तओ गमे वा णरे वा अरणे वा खेत्ते वा खले वा गेहे वा
 अगणे वा एव तस्स ण भवइ, कालओ थोवे वा लवे वा मुहुत्ते वा अहोरेत्ते वा पक्खे वा मासे वा उऊए वा अयणे वा सबच्छरे
 वा अन्नयरे वा दीहकालपडिवधे एव तस्स ण भवइ, भावओ कोहे वा जाव लोहे वा भए वा हासे वा एव तस्स ण भवइ,
 से ण भगव वासावासवज्ज हेमतगिम्हासु गामे एगराइए णरे पचराइए ववगयहाससोगअरइभयपरित्तसे णिम्ममे णिरहकारे

लहुभूए अगथे वासीतच्छणे अदुहे चदणानुलेवणे अरत्ते लेहुमि कचणंमि अ समे इह लोए अपडिवद्धे जीवियमरणे निरवकले ससारपारगामी कम्मसगणिगघायणट्ठाए अन्मुट्टिए विहरइ । तस्स ण भगवंतस्स एतेण विहारेण विहरमाणस्स एगे वाससहस्से विइक्कते समाणे पुरिमतालस्स नगरस्स वहिआ सगडमुहसि उज्जाणसि निगगेहवरपायवस्स अहे क्षाणतरिआए वट्टमाणस्स फग्गुणवहुलस्स इक्कारसीए पुव्वण्हकालसमयसि अट्टमेण भत्तेण अपाणएण उत्तरासाढाणक्खत्तेण जोगमुवागएण अणुत्तरेण नाणेण जाव चरित्तेण अणुत्तरेण तवेण वलेण वीरिएण आलएण विहारेण भावणाए खतीए गुत्तीए मुत्तीए तुट्ठीए अज्जेवणे मइवेण लाघवेण सुचरिअसोवचिअफलनिवाणमग्गेण अप्पाण भावेमाणस्स अणते अणुत्तरे निवाचाए गिरावरणे कसिणे पडिपुण्णे केवलवरनाणदंसणे समुप्पण्णे जिणे जाए केवली सवन्न सब्बदरिस्सी सणेरइअतिरिअनरामरस्स लोगस्स पज्जे जाणइ पासइ, तजहा—आगइ गइ ठिइ उववाय भुत्त कड पडिसेविअ आवीकम्मं रहोकम्मं त त कालं मणवयकाये जोगे एवमादी जीवाणवि सबभावे जीवाणवि सबभावे अजीवाणविसक्करे सब्बदुक्खविमोक्खणे परमसुहसमाणे भविस्सइ । तते ण से भगव समणाण निगथाण य निगंथीण य पच महवयाइ सभावणाइ छच जीवणिकाए धम्म देसमाणे विहरति, तजहा—पुढविकाइए भावणाग्गेणं पंच महवयाइ सभावणाइ भाणिअवाइति । उसभस्स ण अरहओ कोसल्लिअस्स चउरासी गणा गणहरा होत्था, उसभस्स ण अरहओ कोसल्लिअस्स उसभसेणपामोक्खाओ चुलसीइ समणसाहस्सीओ उक्कोसिआ समणसपया होत्था, उसभस्स ण वंभीसुदरीपामोक्खाओ तिणि अज्जिआसयसाहस्सीओ उक्कोसिआ अज्जिआसपया होत्था, उसभस्स ण० सेज्जसपामोक्खाओ तिणि समणेवासगसयसाहस्सीओ पच य साहस्मीओ उक्को-

सिआ समणोवासंगसंपया होत्था, उसभस्स ण० सुभइपापोक्खाओ पच समणोवासिआसयसाहस्सीओ चउपण्णं च सहस्सा उक्कोसिआ समणोवासिआसपया होत्था, उसभस्स ण अरहओ कोसलजिअस्स अजिण्णजिणसकासाण सव्वक्खरमन्निवाईणं जिणो विव अवितह वागरमाणण चत्तारि चउइसपुवीसहस्सा अट्ठमा य सया उक्कोसिआ चउइसपुवीसपया होत्था, उसभस्स ण० णव ओहिणणिसहस्सा उक्कोसिआ०, उसभस्स ण० वीस जिणसहस्सा वीस वेउविअसहस्सा छच्च सया उक्कोसिआ० बारम विउलमईसहस्सा छच्च सया पण्णासा बारस चईसहस्सा छच्च सया पण्णासा, उसभस्स ण० गइकहाणाण टिउकहाणाण आगमेसिभइण वावीस अणुत्तरोववाईआण सहस्सा णव य सया, उसभस्स ण० वीस समणसहस्सा सिद्धा, चत्तालीम अज्झिआमहस्सा सिद्धा सट्ठि अतेवासीसहस्सा सिद्धा, अरहओ ण उसभस्स वहवे अतेवासी अणगारा भगवतो अप्पेगइआ मासपरिआया जहा उववाइए सव्वओ अणगारवणओ जाव उट्ठजाणू अहोसिरा झाणकोटोवगया सज्जेण तवसा अप्पणं भावेमाणा विहरति, अरहओ ण उसभस्स डुविहा अंतकरभूमी होत्था, तजहा—जुगंतकरभूमी अ परिआयतकरभूमी य, जुगंतकरभूमी जाव असरेज्जाइ पुरिस्सजुगाइ, परिआयंतकरभूमी अतोमुहुत्तपरिआए अतमकासी (सूत्र ३१)

‘उसभे ण’मित्यादि, ऋषभोऽहं कौशलिकः साधिकं समासमित्यर्थः, संवत्सरं—वर्षं यावद् वस्त्रधारी अभवत्ततः परमचेतकः, अत्र ये^२ केचन लिपिप्रमादादादर्शेण्विदमधिकमित्याहुस्तैरावश्यकचूर्णिगतश्रीऋषभदेवदेवदूष्याधिकारेऽय-

१ सक्को अ लक्खमुल्ल सुरइस ठवइ सव्वजिणत्तन्धे । वीरस्स वरिसमहिअ सयावि सेसाण तस्स ठित्ति॥१॥ति प्रन्यान्तरवचनादधिक सभाव्यते (इति हीर० इत्ते) ।

मेवालापको द्रष्टव्यः, आमण्यानन्तरं कथं प्रभुः प्रववृते इत्याह—‘जगपभिर्दं च ण’मित्यादि, यतःप्रभृति ऋषभोऽहं
कौशलिकः प्रव्रजितस्ततःप्रभृति नित्यं व्युत्सृष्टकायः परिकर्मवर्जनात् त्यक्तदेहः परीषहादिसहनात् ये केचिदुपसर्गा उत्प-
द्यन्ते, तद्यथा—दिव्या—देवकृता वाशब्दः समुच्चये यावत्करणात् ‘माणुसा वा तिरिक्खजोणिआ वा’ इति पदग्रहः,
प्रतिलोमाः—प्रतिकूलतया वेद्यमाना अनुलोमाः—अनुकूलतया वेद्यमानाः, वाशब्दः पूर्ववत्, तत्र प्रतिलोमा वेत्तण-
जलवंशेन यावच्छब्दात् ‘तयाए वा छियाए वा लयाए वा’ इति, तत्र त्वचया—सनादिकया छिवया—श्लक्षण्या लोह-
कुश्या लतया—कम्बया कपेण—चर्मदण्डेन, वाशब्दः प्राग्वत्, कश्चिदुष्टात्मा कार्ये ‘विवक्षातः कारकाणी’त्याधारविव-
क्षायां सप्तमी आकुट्टयेत् ताडयेदित्यर्थः, अनुलोमास्तु ‘वंदेज वा’ यावत्करणात् ‘पूएज्जा वा सक्कारेज्जा वा सम्मा-
णेज्जा वा कल्लाणं मंगलं देवयं चेइयं’ इति, वन्देत वा स्तुतिकरणेन पूजयेद्वा पुष्पादिभिः सत्कुर्याद्वा वस्त्रादिभिः
सन्मानयेद्वा अभ्युत्थानादिभिः कल्याणं भद्रकारित्वात् मङ्गलं अनर्थप्रतिघातित्वात् देवतां—इष्टदेवतामिव चैत्यं—
इष्टदेवताप्रतिमामिव पर्युपासीत वा—सेवेतेति, तान् प्रतिलोमानुलोमभेदभिन्नान् उपसर्गान् सम्यक् सहते भया-
भावेन, यावत्करणात् ‘खमइ तितिक्खइ’त्ति क्षमते क्रोधाभावेन तितिक्षते दैन्यानवलम्बनेन अध्यासयति अविचल-
कायतयेति । अथ भगवतः श्रमणावस्थां वर्णयन्नाह—‘तए णं से’ इत्यादि, ततः स भगवान् श्रमणो—मुनिर्जातः,
किंलक्षण इत्याह—ईर्यायां—गमनागमनादौ समितः—सम्यक् प्रवृत्तः उपयुक्त इत्यर्थः, यावत्पदात् ‘भासासमिए एस-

णासमिष्ट आयाणभंडमत्तनिकलेवणासमिष्ट उच्चारपासवणखेलजल्लसिंघाण'ति, अंग्रेतनपदं तु साक्षादेवास्ति, भाषायां-
निरवद्यभाषणे समितः एषणाया-पिण्डविशुद्धौ आधाकर्मादिदोषरहितभिक्षाग्रहणे समितः भाण्डमात्रस्य-उपकरण-
मात्रस्योपादाने-ग्रहणे निक्षेपणायां च-मोचने समितः प्रत्युपेक्षणादिकसुन्दरचेष्टया सहित इत्यर्थः, सूत्रे व्यस्ततया पदनि-
र्देशार्पित्वात्, अथवा आदानेन सह भाण्डमात्रस्य निक्षेपणेति समासयोजना, उच्चारः-पुरीषं प्रश्रवणं-मूत्रं खेलः-कफः
सिंघानो-नासिकामलः जल्लः-शरीरमलः एषां परि-सर्वैः प्रकारैः स्थापनं-अपुनर्ग्रहणतया न्यासः परित्याग इत्यर्थः तत्र
भवा पारिष्ठापनिकी, तत्र सुन्दरचेष्टा क्रिया इत्यर्थः, तस्यां समितः-उपयुक्तः, "प्रत्यये डीर्नवा" (श्रीसिद्ध. अ. ८ पा. ३ सू. ३१)
इति प्राकृतसूत्रेण स्त्रीलक्षणो ङीप्रत्ययो विकल्पनीयः, यथा 'ईरियावहिआए विराहणाए' इत्यत्र, एतच्चान्त्यसमितिद्वयं
भगवतो भाण्डसिद्धानाद्यसम्भवेऽपि नामाखण्डनार्थमुक्तमिति वादरेक्षिकया प्रतिभाति, सूक्ष्मेक्षिकया तु यथा वस्त्रैपणाया
असम्भवेऽपि सर्वथा एषणासमितेर्भगवतोऽसम्भवो न, आहारादौ तस्या उपयोगात्, तथाऽन्यभाण्डासम्भवेऽपि देवदूष्य-
सम्बन्धिनी चतुर्थसमितिर्भवत्येव, दृश्यते च श्रीवीरस्य द्विजदाने देवदूष्यादाननिक्षेपौ, एवं श्लेष्माद्यभावेऽपि नीहार-
प्रवृत्तौ पञ्चमीसमितिरपीत्यलं प्रसङ्गेन, तथा मनःसमितः-कुशलमनोयोगप्रवर्तकः वचःसमितः-कुशलवाग्योगप्रवर्तकः,
भाषासमित इत्युक्तेऽपि यद्वचःसमित इत्युक्तं तद् द्वितीयसमितावत्यादरनिरूपणार्थं करणत्रयशुद्धिसूत्रे सङ्ख्यापूरणार्थं

१ सूत्रपाठस्य गृहस्थानामपि पारिष्ठापनिकाकारस्येवायण्डतैव युक्तेति न दोष (इति हीर० वृत्तौ) ।

च, कायसमितः-प्रशस्तकायव्यापारवान्, मनोगुप्तः-अकुशलमनोयोगरोधकः यावत्पदात् 'वयगुत्ते कायगुत्ते गुत्ते गु-
त्तिदि'ति वागुप्तः-अकुशलवाग्योगनिरोधकः कायगुप्तः-अकुशलकाययोगनिरोधकः, एवं च सत्प्रवृत्तिरूपाः समित-
योऽसत्प्रवृत्तिनिरोधरूपास्तु गुप्तय इति, अत एव गुप्तः सर्वथा संवृतत्वात्, तत्रैव विशेषणद्वारा हेतुमाह-गुप्तेन्द्रियः
शब्दादिष्विन्द्रियार्थेष्वरक्तद्विष्टतया प्रवर्तनात्, तथा गुप्तिभिर्वसत्यादिभिर्यत्पूर्वकं रक्षितं गुप्तं ब्रह्म-मैथुनविरति-
रूपं चरतीत्येवंशीलः, तथा अक्रोधः यावत्करणात् 'अमाणे अमाए' इति पदद्वयं ग्राह्यं, व्यक्तं च, अलोभः, अत्र सर्वत्र
स्वल्पार्थे नञ् ग्राह्यः, तेन स्वल्पक्रोधादिभिरित्यर्थः, अन्यथा सूक्ष्मसम्परायगुणस्थानकावधि लोभोदयस्योपशान्तमोहा-
वधि च चतुर्णामपि क्रोधादीनां सत्तायाः सम्भवे तदभावासम्भवात्, कुत एवंविध इत्याह-श्रान्तो-भवन्नमणतः
प्रस्वान्तः-प्रकृष्टचित्तः उपसर्गाद्यापातेऽपि धीरचित्तत्वात् उपशान्त इति व्यक्तं अत एव परिनिवृतः सकलसन्ता-
पवर्जितत्वात्, छिन्नश्रोताः-छिन्नसंसारप्रवाहः छिन्नशोको वा निरुपलेपो-द्रव्यभावमलरहितः, अथ सोपमानैश्चतुर्द-
शविशेषणैर्भगवन्तं विशिनष्टि-'शङ्खमिवे'त्यत्र प्राकृतशैल्या क्लीवभावस्तेन शङ्ख इव निर्गतमञ्जनमिवाञ्जनं-कर्म जीवमा-
लिन्यहेतुत्वात् यस्मात् स तथा, जात्यकनकमिव-पोडशवर्णककाञ्चनमिव जातं रूपं-स्वरूपं रागादिकुद्रव्यविरहाद्यस्य
स तथा, आदर्शे-दर्पणे प्रतिभागः-प्रतिविम्बः स इव प्रकटभावः, अयमर्थः-आदर्शे प्रतिविम्बितस्य वस्तुनो यथा
यथावदुपलभ्यमानस्वभावा नयनमुखादिधर्मा उपलभ्यन्ते तथा स्वामिन्यपि यथास्थितो मनःपरिणाम उपलभ्यते,

न तु शठवद्वर्शितावहित्थ इति, कूर्मवद् गुप्तेन्द्रियः, कच्छपो हि कन्धरापादलक्षणावयवपञ्चकेन गुप्तो भवति एवमय-
मपीन्द्रियपञ्चकेन, पूर्वोक्तं गुप्तेन्द्रियत्वं दृष्टान्तद्वारा सुबोधमिति न पौनरुक्त्यं, पुष्करपत्रमिव निरुपलेपः, पङ्कजल-
कल्पस्वजनविषयस्नेहरहित इत्यर्थः, गगनमिव निरालम्बनः—कुलग्रामनगरादिनिश्चारहितः अनिल इव—वायुरिव निरालयो-
वसतिप्रतिबन्धवन्ध्यः, यथोचितं सततविहारित्वात्, अयमत्राशयः—यथा वायुः सर्वत्र संचरिष्णुत्वेनानियतवासी तथा
प्रभुरपीति, चन्द्र इव सौम्यदर्शनः—अरौद्रमूर्तिः, सूर इव तेजस्वी परतीर्थिकतेजोऽपहारित्वात्, विहगः—पक्षी स इवा-
प्रतिवज्रतया गच्छतीत्येवंशीलः स तथा, किमुक्तं भवति?—स्थलचरजलचरौ स्थलजलनिश्रितगमनौ न तथा विहगः
स्वावयवभूतपक्षसापेक्षगामित्वात्, तेन विहगवदयं प्रभुरनेकेष्वनार्यदेशेषु कर्मक्षयसाहायककारिषु परानपेक्षः स्वशक्त्या
विहरतीति, सागर इव गम्भीरः—परैरलब्धमध्ये निरुपमज्ञानवत्त्वेऽपि रहःकृतपरदुश्चरितानामपरिस्त्रावित्वात्
हर्षशोकादिकारणसम्भावोऽपि तद्विकारादर्शनाद्वा, मन्दर इव अकम्पः, स्वप्रतिज्ञातेषु तपःसंयमेषु दृढाशयत्वेन
प्रवर्त्तनात्, पृथ्वीव सर्वान् स्पर्शाननुकूलतरान् विपहते यः स तथा, जीव इवाप्रतिहतगतिः—अस्थलितगतिः,
यथा हि जीवस्य कटकुल्यादिभिर्न गतिः प्रतिहन्यते तथा केनापि परपाखण्डिना आर्यानार्यदेशेषु सञ्चरतः
प्रभौरपि, अथ मा भवन्तु दुर्जर्पस्य प्रभोः परे गतिविघातकाः परं स्वप्रतिबन्धेनापि गतिर्विहन्यते इत्याह—
‘गतिं न’ मित्यादि, नास्ति तस्य भगवतः कुत्रचित् प्रतिबन्धः—अयं ममास्याहमित्याशयबन्धरूपः, अयमेव हि

संसारशब्दव्यपदेश्यः, यदुच्चे—“अयं ममेति संसारो, नाहं न मम निर्वृतिः। चतुर्भिरक्षरैर्वन्धः, पञ्चभिः परमं पदम्॥१॥”
स च द्रव्यतः—द्रव्यं प्रतीत्यं “ल्यब्लोपात् पञ्चमी”, एवं क्षेत्रत इत्याद्यपि, तत्र द्रव्यत इति व्याख्येयपदपरामर्शार्थं
तेन न पौनरुक्त्यं, इह लोके खलुर्वाक्यालङ्कारे माता मम पिता ममेत्यादि, यावत्करणात् ‘भज्जा मे पुत्ता मे धूआ मे
मे णत्ता मे सुण्हा मे सहिसयण’ति भार्यापुत्रौ प्रसिद्धौ धूआ—पुत्री नप्ता—पुत्रपुत्रः स्तुषा—पुत्रभार्या सखा—मित्रं
स्वजनः—पितृव्यादिः सग्रन्थः—स्वजनस्यापि स्वजनः पितृव्यपुत्रशालादिः संस्तुतो—भूयोदर्शनेन परिचितः, एषां च
जीवपर्यायत्वाद् द्रव्यत्वं, कथञ्चित् पर्यायपर्यायिणोरभेदोपचारात्, हिरण्यं मे सुवर्णं मे, यावच्छब्दात् ‘कंसं मे
दूसं मे धणं मे’ इत्यादि प्रकरणं उपकरणं—उक्तव्यतिरिक्तं, अयं च यावत्पदसंग्रहोऽदृष्टमूलकत्वेन मयैव सिद्धान्तशैल्या
प्राकृतीकृत्य स्थानाशून्यतार्थं लिखितोऽस्ति तेन सैद्धान्तिकैरेतन्मूलपाठगोपणायामुद्यमः कार्यः, प्रकारान्तरेण द्रव्य-
प्रतिबन्धमाह—अथेवेति—प्रकारान्तरे, उक्तरीत्या प्रतिव्यक्ति कथनस्याशक्यत्वेन सङ्क्षेपत उच्यते इति शेषः, सच्चित्ते-
द्विपदादौ अचित्ते—हिरण्यादौ मिश्रे—हिरण्यालङ्कृतद्विपदादौ, द्रव्यजाते—द्रव्यप्रकारे वा समुच्चये स—प्रतिबन्धस्तस्य—
प्रभोरेवमिति—ममेदमित्याशयबन्धेन न भवति ‘स्वित्तो’ इत्यादि प्रायो व्यक्तमिदं, नवरं क्षेत्रं—धान्यजन्यभूमिः
खलं—धान्यमेलनपचनादिस्थंडिलं एवं—उक्तरीत्या आशयबन्धस्तस्य प्रभोर्न भवति, ‘कालो’ इत्यादि, कालतः स्तोके—
सप्तप्राणमाने लवे—सप्तस्तोकमाने मुहूर्त्ते—सप्तसप्ततिलवमाने अहोरात्रे—त्रिंशन्मुहूर्त्तमाने पक्षे—पञ्चदशाहोरात्रमाने मासे—

पक्षद्वयमाने ऋतौ-मासद्वयमाने अयने-ऋतुत्रयमाने संवत्सरे-अयनद्वयमाने अन्यतरस्मिन् वा दीर्घकाले-वर्षशतादौ प्रतिबन्धः एवं-उक्तप्रकारेण तस्य न भवति, अयमृतुरनुकूलो ममायं च प्रतिकूलो ममेति मतिर्न तस्य, यथा श्रीमतां शीतर्तुरनुकूलतया प्रतिबन्धं विधत्ते निर्जनाना तु उष्णर्तुः, 'भावओ' इत्यादि, कण्ठ्यमेतत्, नवरं कदाग्रहवशात् क्रोधादीन् न त्यजामीति धीर्न तस्येत्यर्थः, एतच्च सूत्रमुपलक्षणभूतं तेनानुक्तानां सर्वेषामपि पापस्थानाना ग्रहः, अथ कथं भगवान् विहरति स्मेत्याह-—'से ण' मित्यादि, स भगवान् वर्षासु-प्रावट्काले वासः-अवस्थानं तद्वर्जं, तेन विनेत्यर्थः, हेमन्ताः-शीतकालमासाः ग्रीष्मा-उष्णकालमासास्तेषु ग्रामे-अल्पीयसि सन्निवेशे एका रात्रिर्वासमानतया यस्य स एकरात्रिकः एकदिनवासीत्यर्थः, नगरे-गरीयसि सन्निवेशे पञ्च रात्रयो वासमानतया यस्य स तथा, पञ्चदिनवासीति

१ न चैन 'ग्रामे एगराइए' इत्यादि प्रवचनवहेन साधूनामपि मुरयट्तिरियमेव भविष्यतीति शक्यीय, यत-सा मूर्धन्यैव निधिसूत्रपाठोऽभिग्रहविज्ञेयवत एवावसातव्य, औपपातिकट्टतौ तथैव व्याख्यानात्, अत एव सामान्यत साधूना विहारे विनिग्रताऽप्यागमे प्रसीता, तथाहि-'एगाद पचाह मास न जहासमाहीए'ति श्रीनिशीयभाष्ये, अम्य व्याख्या-'पडिमापडिवण्णाण एगाह पचहो अहालदे । जिणमुत्ताण मासो निक्कारणओ अ थेराण ॥ १ ॥' पडिमापडिवण्णाण एगाहो अहालदिवाण पचाहो जिणत्ति-जिणकप्पियाण मुद्धत्ति-मुद्धपारिहारिआण, मुद्धगद्धण पच्छित्तान्नपारिहारिअनिसेहणत्थ, थेराण च, एतेसि मान कप्पविहारे, निन्वाघाए-कारणाभावे, वाघाए पुण थेरकप्पिआ ऊण अहरित्त ता मास अच्छति, 'ऊणाहरित्तमासा एव थेराण अट्ठ णायदन्ना । इअरे अट्ठ पिह-रिउ नियमा चत्तारि अच्छति ॥ १ ॥' एव ऊणा अहरित्ता थेराण अट्ठ मासा णायन्वा, इअरे णाम पडिमापडिवण्णा १ अहालीया २ विमुद्धपारिहारिआ ३ जिणकप्पिआ ४ य जहाविहारेण अट्ठ विहरिऊण वासारत्तिआ चत्तरो मासा सव्ने एगयित्ते अच्छति (इति ही० ट्ठो ।

भावः, यथा दिनशब्दोऽहोरात्रवाची तथा रात्रिशब्दोऽप्यहोरात्रवाचीति, ननु तर्हि दिनशब्द एव कथं नोपात्तः?, उच्यते, निशाविहारस्यासंयमहेतुत्वेन चतुर्ज्ञानिनोऽपि तीर्थकरा अवगृहीतायां वसतावेव वासतेष्यां [रात्रौ] वसन्तीति वृद्धान्नायः, 'व्यपगतहास्यशोकरतिभयपरित्रासः' तत्रारतिः-मनसोऽनौत्सुक्यमुद्वेगफलकरतिः-तदभावः परित्रासः-आकस्मिकं भयं शेषं व्यक्तं, निर्गतो ममेतिशब्दो यस्मात् स तथा, किमुक्तं भवति?-प्रभोर्ममेत्यभिलाषेनाभिलाष्यं नास्तीति, पृथ्येकवचनान्तस्यासच्छब्दस्यानुकरणशब्दत्वान्ममेत्यस्य साधुता, निरहंकारः-अहमितिकरणमहङ्कारः स निर्गतो यस्मात्स तथा, लघुभूत ऊर्ध्वगतिकत्वात्, अत एवाग्रन्थो-वाह्याभ्यन्तरपरिग्रहरहितः, वास्यासूत्रधारशस्त्रविशेषेण यत्तत्तत्क्षणं-त्वच उत्खननं तत्राद्विष्टः-अद्वेषवान्, चन्दनानुलेपनेऽरक्तः-अरागवान्, लेष्टौ-दृषदि काञ्चने च समः, उपेक्षणीयत्वेनोभयत्र साम्यभाक्, इहलोके-वर्तमानभवे मनुष्यलोके परलोके-देवभवादौ तत्राप्रतिबद्धः तत्रत्यसुखनिष्पत्तिवात् जीवितमरणयोर्निरवकांक्षः-इन्द्रनरेन्द्रादिपूजाप्राप्तौ जीविते दुर्विपहपरीषहाप्तौ च मरणे निःस्पृहः, संसारपारागामीति व्यक्तं, कर्मणां सङ्गः-अनादिकालीनो जीवप्रदेशैः सह सम्बन्धस्तस्य निर्घातनं-विश्लेषणं तदर्थमभ्युत्थित-उद्यतो विहरति । अथ ज्ञानकल्याणकवर्णनायाह-—'तस्स ण'मित्यादि, 'तस्य' भगवतः 'एतेन' अनन्तरोक्तेन विहारेण विहरत एकस्मिन् वर्षसहस्रे व्यतिक्रान्ते सति पुरिमतालस्य नगरस्य वहिः शकटमुखे उद्याने न्यग्रोधवरपादपस्याधो 'ध्यानान्तरिके'ति अन्तरस्य-विच्छेदस्य करणमन्तरिका स्त्रीलिङ्गशब्दः अथवा अन्तरमेवा-

न्तर्यं, भेषजादित्वात् स्वार्थे यण् प्रत्ययस्ततः स्त्रीत्वविवक्षायां ङीप्रत्यये आन्तरी आन्तर्ध्वान्तरिका ध्यानस्यान्तरिकाध्या-
 नान्तरिका-आरब्धध्यानस्य समाप्तिरपूर्वस्यानारम्भणमित्यर्थः अतस्तस्यां वर्त्तमानस्य, कोऽर्थः?—पृथक्त्ववितर्कं सविचारं
 १ एकत्ववितर्कमविचारं २ सूक्ष्मक्रियमप्रतिपाति ३ व्युच्छिन्नक्रियमनिवर्त्ति ४ इति चतुश्चरणात्मकस्य शुक्लध्यानस्य
 चरणद्वये ध्याते चरमचरणद्वयमप्रतिपन्नस्येति, योगनिरोधरूपध्यानस्य चतुर्दशगुणस्थानवर्त्तिनि केवलिन्येव सम्भवात्,
 फाल्गुनबहुलस्यैकादश्यां पूर्वाह्निकालरूपो यः समयः—अवसरस्तस्मिन् अष्टमेन भक्तेन—आगमभाषयोपवासत्रयलक्षणे-
 नापानकेन—जलवर्जितेनोत्तराषाढानक्षत्रे चन्द्रेण सहेति गम्यं योगमुपागते सति, उभयत्र णं वाक्यालङ्कारे, अथवा
 आर्षत्वात् सप्तम्यर्थे तृतीया, अनुत्तरेणेति—क्षपकश्रेणिप्रतिपन्नत्वेन केवलासन्नत्वेन परमविशुद्धिपदप्राप्तत्वेन न विद्यते
 उत्तरं—प्रधानमग्रवर्त्ति वा छाक्वास्थिकज्ञानं यस्मात्तत्तथा, तेन ज्ञानेन—तत्त्वावबोधरूपेण, एवं यावच्छब्दात् दर्शनेन
 क्षायिकभावापन्नेन सम्यक्त्वेन चारित्र्येण—विरतिपरिणामरूपेण क्षायिकभावापन्नेनैव 'तपसे'ति व्यक्तं 'वलेन' संहन-
 नोत्थप्राणेन 'वीर्येण' मानसोत्साहेन 'आलयेन' निर्दोषवसत्या 'विहारेण' गोचरचर्याद्विहिण्डनलक्षणेन 'भावनया'
 महाव्रतसम्बन्धिन्या मनोगुह्यादिरूपया पदार्थानामनित्यत्वादचिन्तनरूपया वा 'क्षान्त्या' क्रोधनिग्रहेण 'गुह्या'
 प्राग्व्याख्यातस्वरूपया 'मुक्त्या' निर्लोभतया 'तुष्ट्या' इच्छानिवृत्त्या 'आर्जवेन' मायानिग्रहेण 'मार्देवेन' माननिग्रहेण
 'लाघवेन' क्रियासु दक्षभावेन, भावे कप्रत्ययविधानात्, सोपचितं—सोपचयं पुष्टमितियावत् एतादृशेन प्रस्तावाभिर्वा-

णमार्गसम्बन्धिनैव सुचरितेन-सदाचरणेन फलं-प्रक्रमान्मुक्तिलक्षणं यस्मात् एवंविधो यो निर्वाणमार्गः-असाधारण-
रत्नत्रयरूपस्तेनात्मानं भावयतः केवलवरज्ञानदर्शनं समुत्पन्नमित्यन्वयः, तत्रानन्तमविनाशित्वात् अनुत्तरं सर्वो-
त्तमत्वात् निर्व्याघातं कटकुड्यादिभिरप्रतिहतत्वात् निरावरणं क्षायिकत्वात् कृत्स्नं सकलार्थग्राहकत्वात् प्रतिपू-
नं सकलस्वांशकलितत्वात् पूर्णचन्द्रवत् केवलं-असहायं 'णद्वंसि उ छाउमत्थि ए णाणे' [नष्टे छाद्व्यस्थिके ज्ञान एव]
इति वचनात्, परं-प्रधानं ज्ञानं च दर्शनं चेति समाहारद्वन्द्वे एकवद्भावः ततः पूर्वपदाभ्यां कर्मधारयः, तत्र सामा-
न्यविशेषोभयात्मके ज्ञेयवस्तुनि ज्ञानं विशेषावबोधरूपं दर्शनं सामान्यावबोधरूपमिति, अत्रायमाशयः-दूरादेव ताल-
तमालादिकं तरुनिकरं विशिष्टव्यक्तिरूपतयाऽनवधारितमवलोकयतः पुरुषस्य सामान्येन वृक्षमात्रप्रतीतिजनकं यदप-
रिस्फुटं किमपि रूपं चकास्ति तद्दर्शनं 'निर्विशेषं विशेषाणां ग्रहो दर्शन'मिति वचनात्, यत्पुनस्तस्यैव प्रत्यासीदतस्ता-
लतमालादिव्यक्तिरूपतयाऽवधारितं तमेव तरुसमूहमुत्पश्यतो विशिष्टव्यक्तिप्रतीतिजनकं परिस्फुटं रूपमाभाति
तज्ज्ञानं, ननु भवतु नाम इत्थमनुभवसिद्धे ज्ञाने छद्मस्थानां विशेषग्रहकता दर्शने च सामान्यग्राहकता, परं केव-
लिनो ज्ञानक्षणे सामान्यांशाग्रहणादर्शनेन च विशेषांशाग्रहणाभावाद् द्वयोरपि सर्वार्थविषयत्वं विरुध्यते, उच्यते, ज्ञान-
क्षणे हि केवलानां ज्ञाने यावद्विशेषान् गृह्णति सति सामान्यं प्रतिभातमेव, अशेषविशेषराशिरूपत्वात् सामान्यस्य,
दर्शनक्षणे च दर्शने सामान्यं गृह्णति सति यावद्विशेषाः प्रतिभाता एव, विशेषानालिङ्गितस्य सामान्यस्याभावात्,

अत एव 'निर्विशेषं विशेषाणां ग्रहो दर्शनं'मित्युक्तमनन्तरोक्तग्रन्थे, कोऽर्थः ?-ज्ञाने प्रधानभावेन विशेषा गौणभावेन सामान्यं दर्शने प्रधानभावेन सामान्यं गौणभावेन विशेषा इति विशेषः । समुत्पन्नं-सम्यक्-क्षायिकत्वेनावरणदेश-स्याप्यभावात् उत्पन्नं, प्रादुर्भूतमित्यर्थः, उत्पन्नकेवलस्य यद्भवतः स्वरूपं तत्प्रकटयति-'जिणे जाए'इत्यादि, जिने-रागादिजेता, केवलं-श्रुतज्ञानाद्यसहायकं ज्ञानमस्यास्तीति केवली, अत एव सर्वज्ञो-विशेषांशपुरस्कारेण सर्वज्ञाता सर्वदर्शी-सामान्यांशपुरस्कारेण सर्वज्ञाता, नन्वहतां केवलज्ञानकेवलदर्शनावरणयोः क्षीणमोहान्त्यसमय एव क्षीणत्वेन युगपदुत्पत्तिकत्वेनोपयोगस्वभावात् कमप्रवृत्तौ च सिद्धायां 'सबन्नु सबदरिसी' इति सूत्रं यथा ज्ञानप्राथम्य-सूचकमुपन्यस्तं तथा सबदरिसी सबन्नु इत्येवं दर्शनप्राथम्यसूचकं किं न ? तुल्यन्यायत्वात्, नैवं, 'सबाओ लब्धीओ सागारोवउत्तस्स उववज्जंति, णो अणागारोवउत्तस्स' [सर्वा लब्धयः साकारोपयुक्तस्योत्पद्यन्ते नानाकारोपयुक्तस्य] इत्यागमादुत्पत्तिक्रमेण सर्वदा जिनानां प्रथमे समये ज्ञानं ततो द्वितीये दर्शनं भवतीति ज्ञापनार्थत्वादित्यमुपन्यासस्येति, छद्मस्थाना तु प्रथमे समये दर्शनं द्वितीये ज्ञानमिति प्रसङ्गाद्बोध्यं । उक्तविशेषणद्वयमेव विशिनष्टि-सन्नैरयि-

१ अवसस्त्वाचकतया हेयोऽत्राथ समयशब्दः, छद्मस्थाना समयेनोपयोगाभावात्, अत एव 'चयमाणे न याणइ' त्यागम, अत एव च 'जाणइ पासइ'-त्यवधिग्याख्याया नन्द्यामपि अवसरपरतयेव समयशब्दव्याख्याऽविरुद्धा, स्पष्ट च स्थानोक्ते दशमस्थानादौ व्याख्याप्रज्ञप्तौ च समयस्याविपयत्वं छद्मस्थस्य द्रुमपत्रीये 'समय गोयम ! मा पमायए' इत्यत्र च ।

कार्तिर्यग्नरामस्य पञ्चास्तिकायात्मकक्षेत्रखण्डस्य उपलक्षणाद् लोकस्य अलोकस्यापि—नभःप्रदेशमात्रात्मकक्षेत्रविशेषस्य पर्यायान्—क्रमभाविस्वरूपविशेषान् जानाति केवलज्ञानेन पश्यति केवलदर्शनेन, पर्यायानित्युक्ते द्वयमपि ग्राह्यं, नहि पर्याया द्रव्यवियुता भवेयुर्द्रव्यं वा पर्यायवियुतं, तेनाधेयमाधारमाक्षिपतीति, अन्यथा आधेयत्वस्यैवानुपपत्तेः, यथाऽऽकाशस्य, न हि आकाशं कायवतिष्ठते तस्याधारमात्ररूपस्यैव सिद्धान्ते भणनात्, अथवा सामान्यत उक्तं पर्यायाणां ज्ञानं व्यक्त्या निरूपयन्नाह—तद्यथा—‘आगतिं’ यतः स्थानादागच्छन्ति विवक्षितं स्थानं जीवाः ‘गतिं’ यत्र मृत्वोत्पद्यन्ते ‘स्थितिं’ कायस्थितिभवस्थितिरूपां ‘व्यवनं’ देवलोकाद्देवानां मनुष्यतिर्यक्षवतरणं ‘उपपातं’ देवनारकजन्मस्थानं भुक्तं—अशनादि प्रतिसेवितं—मैथुनादि आविःकर्म—प्रकटकार्यं रहःकर्म—प्रच्छन्नकृतं, ‘तं तं कालं’ति प्राकृतत्वात् सप्तम्यर्थे द्वितीया तस्मिन् २ काले, वीप्सायां द्विर्वचनं, मनोवचःकायान् योगान्—करणत्रयव्यापारान् एवमादीन्, जीवानामपि सर्वभावान्, जीवधर्मनित्यर्थः, अजीवानामपि सर्वभावान्—रूपाधिर्मान् मोक्षमार्गस्य—रत्नत्रयरूपस्य विशुद्धतरकान्—प्रकर्षकोटिप्राप्तान् कर्मक्षयहेतून् भावान्—ज्ञानाचारादीन् जानन् पश्यन् विचरतीति गम्यं, कथं च जानन् पश्यन् विचरतीत्याह—एषः—अनन्तरं वक्ष्यमाणो धर्मः खलु अवधारणे मोक्षमार्गः, सिद्धिसाधकत्वेन मम—देशकस्यान्येषां च—श्रोतृणां हितं—कल्याणं पथ्यभोजनवदित्यर्थः सुखं—अनुकूलवेद्यं पिपासोः शीतलजलपानवत् निःश्रेयसं—मोक्षस्तत्करः—उक्तानां हितादीनां कारक इति, सर्वदुःखविमोक्षण

[मोक्षेण क्षेपे मोक्षयति मोचयतीति] इति व्यक्तं, परमसुखं-आत्यन्तिकसुखं समापयतीति व्युत्पत्तिवशात् परमसुख-समाननः 'समापेः समाणः' (श्रीसिद्ध० अ० पा०) इति प्राकृतसूत्रेण समानादेशे अनटि प्रत्यये रूपसिद्धिः, निःश्रेयसेत्यत्र यकारलोपः प्राकृतत्वात्, भविष्यतीति, अथ उत्पन्नकेवलज्ञानो भगवान् यथा धर्मं प्रादुश्चकार तथा आह--'तते ण'मित्यादि, ततः स भगवान् श्रमणाना निर्ग्रन्थाना निर्ग्रन्थीनां च पञ्च महाव्रतानि-सर्वप्राणातिपातविरमणादीनि सभावनाकानि-ईर्यासमित्यादिस्वभावनोपेतानि 'पट्टं च जीवनिकायान्-पृथिव्यादित्रसान्तान् इत्येवंरूपं धर्मं उपदिशन् विहरतीति सम्बन्धः, यच्च धर्मे प्रक्रान्तव्ये पट्टजीवनिकायकथनमुपक्रान्तं तज्जीवपरिज्ञानमन्तरेण व्रतपालनासम्भव इति ज्ञापनार्थं, नन्वयं नियमः प्रथमव्रते सम्भवेत् मृषावादविरमणादीनां तु भाषाविभागादिज्ञानाधीनत्वात् न सम्भवेदिति, उच्यते, शेषव्रतानामपि प्राणातिपातविरमणव्रतस्य रक्षकत्वेन नियुक्तत्वात्, महावनस्य वृत्तिवृक्षवत्, तथाहि-मृषाभाषामभाषमाणो ह्यभ्याख्यानादिविरतो न कुलवध्वादीन् अदत्तमनाददानो धनस्वामिनं सच्चित्तजलफलादिकं च मैथुनविरतो नवलक्षपञ्चेन्द्रियादीन् परिग्रहविरतः शुक्तिकस्तूरीमृगादींश्च नातिपातयेदिति, अथैतदेव किञ्चिद्व्यवल्या विवृणोति, तद्यथा-पृथिवीकायिकान् जीवान् उपदिशन् विहरतीति सम्बन्धः, लाघवार्थकत्वेन सूत्रप्रवृत्तेर्देशग्रहणात् पूर्णोऽप्यालापको वाच्यः, स चायं-'आउक्काइए तेउक्काइए वाउक्काइए वणस्सइक्काइए तसकाइए'स्ति व्यक्तं, तथा पञ्च महाव्रतानि सभावनाकानि 'भावनागमेन' श्रीआचाराङ्गद्वितीयश्रुतस्कन्धगतभावनाख्याध्ययनगतपाठेन भणित-

व्यानि, अत्र च सूत्रे यदुद्देशे प्रथमं 'पंच महव्याङ्' इत्याद्युक्तं निर्देशे तु व्यत्ययेन 'तं०-पुढविकाइए' इत्यादि, तत्कथमिति नाशङ्कनीयं, यतः पश्चादुद्दिष्टानामपि पङ्कजीवनिकायानां प्रस्तुतोपाङ्गे स्वल्पवक्तव्यतया प्रथमं प्ररूपणाया युक्त्युपपन्नत्वात्, सूचीकटाहन्यायोऽत्रानुसरणीयो, 'विचित्रा सूत्राणां कृतिराचार्यस्य' इति न्यायेन वा स्वत एवेति ज्ञेयं, ननु गृहिधर्मसंविद्यपाक्षिकधर्मावपि भगवता देशनीयौ मोक्षाङ्गत्वात्, यदुक्तम्—'सावज्जोगपरिवज्जणाउ सधुत्तमो जईधम्मो । वीओ सावगधम्मो तइओ संविगगपक्खपहो ॥ १ ॥ [सावद्ययोगपरिवर्जनात् सर्वोत्तम एव यतिधर्मः । द्वितीयः श्रावकधर्मस्तृतीयः संविग्रपक्षपथः ॥ १ ॥] इति, तत्कथमत्र तौ नोक्तौ?, उच्यते, सर्वसावद्य-वर्जकत्वेन देशनायां यतिधर्मस्य प्रथमं देशनीयत्वादत्यासन्नमोक्षपथत्वात् श्रमणसङ्घस्य प्रथमं व्यवस्थापनीयत्वाच्च प्राधान्यख्यापनार्थं प्रथममुपन्यासः, ततो 'व्याख्यातो विशेषार्थप्रतिपत्ति' रितिन्यायादेतत्पुच्छभूतौ तावपि धर्मौ भगवता प्ररूपिताविति ज्ञेयं, भगवत्प्ररूपणामन्तरेणान्येषां तत्तद्ग्रन्थेषु तयोः प्ररूपणानुपपत्तेरित्यलं प्रसङ्गेनेति । अथावन्ध्य-शक्तिकवचनगुणप्रतिबुद्धस्य प्रभुपरिकरभूतस्य संघस्य सङ्ख्यामाह—'उसभस्स ण'मित्यादि, सुगमं, नवरं 'जस्स जाव-इआ गणहरा तस्स तावइआ गणा' [जावइआ जस्स गणा तावइआ गणहरा तस्स । यस्य यावन्तो गणास्तावन्तो गणधरास्तस्य] इति वचनाद् गणाः सूत्रे साक्षादनिर्दिष्टा अपि तावन्त एव बोध्याः, क्वचिज्जीर्णप्रस्तुतसूत्रादर्शे 'चउ-रासीतिं गणा गणहरा होत्था' इत्यपि पाठो दृश्यते, तत्र तु चतुरशीतिपदस्योभयत्र योजनेन व्याख्या सुवोधैवेति, गणश्चै-

कवाचनाचारयतिसमुदायस्तं धरन्तीति गणधराः, वाचनादिभिर्ज्ञानादिसम्पदां सम्पादकत्वेन गणाधारभूता इति भावः, 'होत्या' इति अभवत्, 'उसभस्स ण' मित्यादि, ऋषभसेनप्रमुखानि चतुरशीतिः श्रमणसहस्राणि एषा उत्कर्षः—उत्कृष्ट-भागस्तत्र भवा उत्कर्षिकी 'प्रत्यये डीर्वा' (श्रीसिद्ध० अ० ९ पा० सू०) इत्यनेन डोविकल्पे रूपसिद्धिः, ऋषभस्य श्रमणसम्पदभवत्, अत्र वाक्यान्तरत्वेन श्रमणशब्दस्य न पौनरुक्त्यं, एवं सर्वत्र योज्यं, 'उसहस्स ण' मित्यादि, प्रायः कण्ठ्यानि, नवरं चतुर्दशपूर्विसूत्रे 'अजिनानां' छद्मस्थानां 'सब्वस्सरसन्निवाइणं' ति सर्वेषामक्षराणां—अकारादीनां सन्निपाता—ह्यादि-संयोगा अनन्तत्वादनन्ता अपि ज्ञेयतया विद्यन्ते येषां ते तथा, जिनतुल्यत्वे हेतुमाह—'जिणो विव अवितह' मित्यादि; जिन इवावितथं—यथार्थं व्यागृणतां—व्याकुर्वाणानां, केवलिश्रुतकेवलिनोः प्रज्ञापनायां तुल्यत्वात्, चत्वारि सहस्राणि अर्द्धाष्टमानि च शतानि एषा औत्कर्षिकी चतुर्दशपूर्विसम्पदभवत्, 'विउच्चिअ' ति वैक्रियलब्धिमन्तः, शेषं स्पष्टं, विपुलमतयो—मनःपर्यवज्ञानविशेषवन्तः द्वादश विपुलमतिः सहस्राणि अधिकारात्तेषामेव पद्मशतानि पञ्चाशच्चेत्येवं सर्वत्र योज्यं, वादिनो—वादिलब्धिमन्तः परप्रवादुकनिग्रहसमर्थाः, 'उसभस्स ण' मित्यादि, गतौ—देवगतिरूपायां कल्याणं येषां प्रायः सातोदयत्वात्तेषां, तथा स्थितौ—देवायूरूपाया कल्याणं येषां ते तथा, अप्रवीचारमुखस्वस्वामि-

१ ये श्रमणसहस्रा आसन् ते श्रमणपर्यवदुःखदुःश्रमवदिति स्वरूपा वान्मयान्तरता । २ परं ते (श्रुतकेवलिनो) उन्मत्तप्रभवनिर्गता यदागम —'सत्ताइएणि भवे' (इति श्रीहीर० उक्ती) ।

कत्वात्, आगमिष्यद्भद्रं येषां ते आगामिभवे सैत्स्यमानत्वात् ते तथा तेषां, 'अनुत्तरोपपातिकानां' पञ्चानुत्तरलव-
सप्तमदेवविशेषाणां द्वाविंशतिः सहस्राणि नव च शतानि, 'उसभस्स ण'मित्यादि, सुगमं, नवरं श्रमणार्थिकासङ्घा-
द्वयमीलने अन्तेवासिसङ्घा सम्पद्यते, अथ भगवतः श्रमणवर्णकसूत्रमाह—'अरहंता ण'मित्यादि, अर्हतः ऋषभस्य
बहवोऽन्तेवासिनः—शिष्यास्ते च गृहिणोऽपि स्युरित्यनगाराः भगवन्तः पूज्या अपिः समुच्चये एकका-एके अन्ये
केचिदपीत्यर्थः मासं यावत् पर्यायः—चारित्रपालनं येषां ते तथा, यथौपपातिके सर्वोऽनगारवर्णकस्तथाऽत्रापि वाच्यः,
कियद्यावदित्याह—ऊर्ध्वं जानुनी येषां ते ऊर्ध्वजानवः शुद्धपृथिव्यासनवर्जनादौपग्रहिकनिपद्याया अभावाच्चोत्कटु-
कासना इत्यर्थः, अधःशिरसो—अधोमुखाः नोङ्क्रीं तिर्यग्वा विक्षिप्तदृष्टयः ध्यानरूपो यः कोष्ठः—कुसूलस्तमुपागताः—तत्र
प्रविष्टाः, यथाहि—कोष्ठके धान्यं प्रक्षिप्तं न विप्रसृतं भवति एवं तेऽनगारा विषयेष्वविप्रसृतेन्द्रियाः स्युरिति, संयमेन—
संवररूपेण तपसा—अनशनादिना, चः समुच्चयार्थो गम्यः, संयमतपोग्रहणं चानयोः प्रधानमोक्षाद्भक्त्यापनार्थं,
प्रधानत्वं च संयमस्य नवकर्मानुपादानहेतुत्वेन तपसश्च पुराणकर्मनिर्जरणहेतुत्वेन, भवति चाभिनवकर्मानुपादा-
नात् पुराणकर्मक्षपणाच्च सकलकर्मक्षयलक्षणो मोक्ष इति, आत्मानं भावयन्तो—वासयन्तो विहरन्ति, तिष्ठन्तीत्यर्थः,

१ गतिशब्देन मनुष्यगतेर्जीवापगम स्थितिशब्देन देवभवो जीवित चाप्याचस्यु श्रीहीरसूरय । २ विजयादिविमानोत्पत्तिमता (श्रीहीर०पूतौ) नहि सर्वेऽपि
अनुत्तरोपपातिका लवसप्तमा एव, यद्यपि लवसप्तमा अनुत्तरोपपातिका एव तथापि नैति तथाविधा इति नियमः, अप्रमत्तसयतस्येव तत्रोत्पत्तौ नियमनात् ।

अत्र यावत्पदसंग्राह्यः 'अप्येगइया दोमासपरिआया' इत्यादिकः औपपातिकग्रन्थो विस्तरभयान्न लिखित इत्यवसेयं, अथ ऋषभस्वामिनः केवलोत्पत्त्यनन्तरं भव्यानां कियता कालेन सिद्धिगमनं प्रवृत्तं कियन्तं कालं यावदनुवृत्तं चेत्याह— 'अरहओ ण'मित्यादि, ऋषभस्य द्विविधा अन्तं भवस्य कुर्वन्तीति अन्तकरा—मुक्तिगामिनस्तेषां भूमिः—कालः कालस्य चाधारत्वेन कारणत्वाद् भूमित्वेन व्यपदेशः, तद्यथा—युगानि—पञ्चवर्षमानानि कालविशेषाः लोकप्रसिद्धानि वा कृतयुगादीनि तानि च क्रमवर्त्तीनीति तत्साधर्म्याद्ये क्रमवर्त्तिनो गुरुशिष्यप्रशिष्यादिरूपाः पुरुषास्तेऽपि साध्यवसानलक्षणयाऽभेदप्रतिपत्त्या युगानि—पट्टपद्भतिपुरुषा इत्यर्थः तैः प्रमिता अन्तकरभूमिर्युगान्तकरभूमिरिति, पर्यायः—तीर्थकृतः केवलित्वकालस्तदपेक्षयाऽन्तकरभूमिः, कोऽर्थः ?—ऋषभस्य इयति केवलपर्यायकालेऽतिक्रान्ते मुक्तिगमनं प्रवृत्तमिति, तत्र युगान्तकरभूमिर्यावदसङ्ख्यातानि पुरुषाः—पट्टाधिरूढास्ते युगानि—पूर्वोक्तयुक्त्या पुरुषाः पुरुषयुगानि, समर्थपदत्वात् समासः, नैरन्तर्ये द्वितीया, ऋषभात् प्रभृति श्रीअजितदेवतीर्थं यावत् श्रीऋषभपट्टपरम्परारूढा असङ्ख्याताः सिद्धाः न तावन्तं कालं मुक्तिगमनविरह इत्यर्थः, यस्तु आदित्ययशःप्रभृतीनां ऋषभदेववंशजानां नृपाणां चतुर्दशलक्षप्रमितानां क्रमेण प्रथमतः सिद्धिगमनं तत एकस्य सर्वार्थसिद्धप्रस्तटगमनमित्याद्यनेकरीत्या अजितजिनपितरं मर्यादीकृत्य

१ ये त्वन्तरान्तरा मुक्तियायिनस्ते युगशब्दे नापेक्षिता छत्रम्यगुरुशिष्यादिव्यवहिनत्वेन (श्रीहीर० वृत्तौ) । २ लक्षणा हि द्विविधा साध्यवसाना सारोपा च अत्र त्वाया प्राणा ।

नन्दीसूत्रवृत्तिचूणिंसिद्धदंडिकादियु सर्वार्थसिद्धप्रस्तटगमनव्यवहितः सिद्धिगम उक्तः स कोशलापट्टपतीन् प्रतीत्या-
वमातव्योऽयं पुण्डरीकगणधरादीन् प्रतीत्येति विशेषः, तथा पर्यायान्तकरभूमिरेषा अन्तर्मुहूर्तं यावत्केवलज्ञानस्य
पर्यायो यस्य स तथा, एवंविधे ऋपभे सति अन्तं-भवान्तमकार्पीद्-अकरोत् नार्वाक् कश्चिदपीति, यतो भगवदम्बा
मरुदेया प्रथमः सिद्धः, सा तु भगवत्केवलोत्पत्त्यनन्तरमन्तमुहूर्तैव सिद्धेति । अथ जन्मकल्याणकादिनक्षत्राणयाह—
उत्सभे ण अरहा पचउत्तरासाढे अभीइल्ले होत्थो, तजहा-उत्तरासाढाहिं चुए चइत्ता गन्भ वक्कते उत्तरासाढाहिं जाए उत्तरासा-
ढाहिं रायाभिमेअ पत्ते उत्तरामाढाहिं मुडे भवित्ता अगाराओ अणगारिय पद्यइए उत्तरासाढाहिं अणते जाव समुत्पण्णे, अभी-
इणा परिणिव्बुए (सूत्र ३२)

‘उत्सभे णं मित्तादि, ऋपभोऽहं पञ्चसु-व्यवनजन्मराज्याभिपेक्षदीक्षानलक्षणेऽपि वस्तुषु उत्तरापाढानक्षत्रं चन्द्रेण
भुज्यमानं यस्य स तथा अभिजितक्षत्रं पष्ठे-निर्वाणलक्षणे वस्तुनि यस्य यद्वा अभिजितक्षत्रे पष्ठं निर्वाणलक्षणं वस्तु
यस्य स तथा, उक्तमेवार्थं भावयति, तद्यथा-उत्तरापाढाभिर्भुते चन्द्रे इति शेषः, सूत्रे बहुवचनं प्राकृतशैल्या,
एवमग्रेऽपि, च्युतः-सर्वार्थसिद्धनाम्नो महाविमानान्निर्गत इत्यर्थः, च्युत्वा गर्भं व्युत्क्रान्तः मरुदेवायाः कुक्षाववतीर्ण-
वानित्यर्थः १, जातो-गर्भवासान्निष्क्रान्तः २, राज्याभिपेक्षं प्राप्तः ३, मुण्डो भूत्वा-अगारं भूत्वा अनगारितां-
साधुता प्रमजितः प्राप्त इत्यर्थः, पञ्चमी चात्र क्यवलोपजन्या ४, अनन्तं यावत् केवलज्ञानं समुत्पन्नं ५, यावत्पद-

संग्रहः पूर्ववत्, अभीविना युते चन्द्रे परिनिर्धृतः—सिद्धिं गतः ६, ननु अस्मादेव विभागसूत्रबलादादिदेवस्य पट्टक-
ल्याणकी समापद्यमाना दुर्निवारति चेत्, न, तदेव हि कल्याणकं यत्रासनप्रकम्पप्रयुक्तावधयः सकलसुरासुरेन्द्रा-
जीतमिति विधित्सवो युगपत् ससम्भ्रमा उपतिष्ठन्ते, न ह्ययं पट्टकल्याणकत्वेन भवता निरूप्यमानो राज्याभिषेकस्ता-
दृशस्तेन वीरस्य गर्भापहार इव नायं कल्याणकं, अनन्तरोक्तलक्षणायोगात्, न च तर्हि निरर्थकमस्य कल्याणकाधि-
कारे पठनमिति वाच्यं, प्रथमतीर्थशराज्याभिषेकस्य जीतमिति शक्रेण क्रियमाणस्य देवकार्यत्वलक्षणसाधर्म्येण समा-
ननक्षत्रजाततया च प्रसङ्गेन तत्पठनस्यापि सार्थकत्वात्, तेन समाननक्षत्रजातत्वे सत्यपि कल्याणकत्वाभावेनानिय-
तवक्तव्यतया क्वचिद्राज्याभिषेकस्याकथनेऽपि न दोषः, अत एव दशाश्रुतस्कन्धाष्टमाध्ययने पर्युपणाकल्पे श्रीभद्रवा-
हुस्वामिपादाः ‘तेणं कालेणं तेणं समएणं उसभे अरहा कोसलिए चउउत्तरासाढे अभीइपंचमे होत्था,” इति पञ्च-
कल्याणकनक्षत्रप्रतिपादकमेव सूत्रं ववन्धिरे, न तु राज्याभिषेकनक्षत्राभिधायकमपीति, न च प्रस्तुतव्याख्यानस्या-
नागामिकत्वं भावनीयं, आचाराङ्गभावनाध्ययने श्रीवीरकल्याणकसूत्रस्यैवमेव व्याख्यातत्वात् । अथ भगवतः
शरीरसम्पदं शरीरप्रमाणं च वर्णयन्नाह—

उसभे णं अरहा कोसलिए वज्जरिसह्नारायसघयणे समचउरससठाणसठिए पच धणुसयाइं उद्ध उच्चतेणं होत्था । उसभे ण अरहा
वीसं पुव्वसयसहस्साइ कुमारावासमज्जे वसित्ता तेवाहिं पुव्वमयसहस्साइ महारज्जवासमज्जे वसित्ता तेसीइं पुव्वमयमहस्साइ

अगारवासमज्जे वसित्ता मुडे भवित्ता अगाराओ अणगारियं पवइए, उसभे ण अरहा एगं वाससहस्सं छउमत्थपरिआय पाउ-
णित्ता एग पुब्वमयसहस्स वाससहस्सूण केवलपरिआय पाउणित्ता एग पुब्वसयसहस्स बहुपडिपुण्ण सामण्णपरिआयं पाउणित्ता
चउरासीइ पुब्वसयसहस्साइ सवाउअ पालइत्ता जे से हेमताण तबे मासे पचमे पक्खे माहवहुले, तस्स ण माहवहुलस्स तेरसी-
पक्खेण दसहि अणगारमहस्सेहि साद्धं सपरिवुडे अट्ठावयसेलसिहरसि चोइसमेण भत्तेण अपाणएण सपलिकणिसण्णे पुब्वण्ह-
कालसमयसि अभीइणा णक्खत्तेण जोगमुवागएण सुसमदूसमाए समाए एगूणवउईहिं पक्खेहिं सेसेहिं कालगए वीइक्कते जाव सबहु-
क्खपहीणे । ज समय च ण उसभे अरहा कोसलिए कालगए वीइक्कते समुज्जाए छिण्णजाइजरामरणवधेणे सिद्धे बुद्धे जाव सबहु-
स्खप्पहीणे त समय च ण सकस्स देविंदस्स देवरण्णे आसणे चलिए, ताए ण से सक्के देविंदे देवराया आसण चलिए पासहु-
पासित्ता ओहिं पउजइ २ ता भयव तित्थयर ओहिणा आभोएइ २ ता एव वयासी-परिणिवुए खलु जवुदीवे दीवे भरहे वासे
उसहे अरहा कोसलिए, त जीअमेअ तीअप्पुप्पणमणागायणं सक्काण देविदाण देवराईण तित्थगराण परिनिव्वाणमहिम करेत्ताए,
त गच्छामि ण अहपि भगवतो तित्थगरस्स परिनिव्वाणमहिम करेमिक्किट्ठु वदइ णमसइ २ ता चउरासीईए सामाणिअसाह-
स्सीहिं तागचीसाए तायचीसएहिं चउहिं लोगपालेहिं जाव चउहिं चइरासीईहिं आयरक्खदेवसाहस्सीहिं अण्णेहि अ वहुहि सोह-
म्मरुप्पवासीहिं वेमाणिहिं देवेहिं देवीहि अ साद्धं सपरिवुडे ताए उक्किट्ठाए जाव तिरिअमसंखेजाण दीवसमुदाण मज्झमज्जेण
जेणेव अट्ठावयपव्वए जेणेव भगवओ तित्थगरस्स सरीए तेणेव उगागच्छइ उवागच्छित्ता विमणे णिराणदे असुपुण्णयणे तित्थ-
यरसरीयर तिक्खुत्तो आयाहिण पयाहिण करेइ २ ता णच्चासण्णे णाइदूरे सुत्सुसमाणे जाव पज्जुवासइ । तेणं कालेण तेणं

समएण ईसाणे देविंदे देवराया उत्तरद्वलोगाहिवई अट्टावीसविमाणसयसहस्ताहिवई सूलपणी वसहवाहणे सुरिंटे 'अयरवरवत्थधरे
जाव विउलाई भोगभोगाइ भुजमाणे विहरइ, तए ण तस्स ईसाणस्स देविंदस्स देवरणो आसणं चलइ, तए ण से ईसाणे जाव
देवराया आसण चलिअं पासइ २ ता ओहिं पउजइ २ ता भगव तित्थगर ओहिणा आभोएइ २ ता जहा सक्के निअगपरि-
वारेण भाणेअन्वो जाव पज्जुवासइ, एव सन्वे देविंदा जाव अत्तुए णिअगपरिवारेण आणेअन्वा, एव जाव भवणवासीण इदा
वाणमताराण सोलस जोइसिआण दोणि निअगपरिवारा णेअन्वा । तए ण सक्के देविंदे देवराया बह्वे भवणवइवाणमतर्जोइ-
सवेमाणिए देवे एवं वयासी-खिप्पामेव भो देवाणुप्पिआ ! णदणवणाओ सरसाइ गोसीसवरचदणकट्टाइ साहरइ २ ता तओ
चिइगाओ रएह-एग भगवओ तित्थगरस्स एग गणधराण एग अवसेसाणं अणगराण । तए ण ते भवणवइजाववेमाणि-
आ देवा णदणवणाओ सरसाइ गोसीसवरचदणकट्टाई साहरति २ ता तओ चिइगाओ रएति, एग भगवओ तित्थगरस्स एग गणह-
राण एगं अवसेसाण अणगराण, तए ण से सक्के देविंदे देवराया आभिओगे देवे सइवेइ २ ता एव वयासी-खिप्पामेव भो
देवाणुप्पिआ ! खीरोदगसमुदाओ खीरोदग साहरइ, तए णं ते आभिओगा देवा खीरोदगसमुदाओ खीरोदग साहरति, तए ण
से सक्के देविंदे देवराया तित्थगरसरीरा खीरोदगेण ण्हणेति २ ता सरसेण गोसीसवरचदणेण अणुलिपइ २ ता हंसलक्खणं
पडसाढयं णिअसेइ २ ता सवालकारविभूसिअ करंति, तए ण ते भवणवइ जाव वेमाणिआ गणहरसरीराइ अणगरसरीरागा-
इं पि खीरोदगेण ण्हवंति २ ता सरसेण गोसीसवरचदणेणं अणुलिपति २ ता अहताइं दिवाइ देवदूसुअलाइं णिअसति २ ता
सवालकारविभूसिआइं करंति, तए णं से सक्के देविंदे देवराया ते बह्वे भवणवइ जाव वेमाणिए देवे एवं वयासी-खिप्पामेव भो

देवाणुप्पिआ ! ईहामिगडसभतुरयजाववणलयभत्तिचित्ताओ तओ सिवियाओ विउव्वह, एग भगवओ तित्थगरस्स एगं गणहराणं एग अवसेसाणं अणगांराण, तए ण ते वहवे भवणवइ जाव वेमाणिआ तओ सिवियाओ विउव्वति, एग भगवओ तित्थगरस्स एग गण-हराणं एगं अवसेसाण अणगांराण, तए ण से सक्के देविदे देवराया विमणे निराणदे अंसुपुण्णयणे भगवओ तित्थगरस्स विण्डु-जम्मजराभरणस्स सरीरग सीअ आरुहेति २ चिइगाए ठवेइ, तए ण ते वहवे भवणवइ जाव वेमाणिआ देवा गणहराणं अणगांराण य विण्डुजम्मजराभरण सरीरग सीअ आरुहेति २ त्ता चिइगाए ठवेति, तए ण से सक्के देविदे देवराया अगिक्कुमारे देवे सद्दा-वेइ २ त्ता एव वयासी-खिप्पामेव भो देवाणुप्पिया ! तित्थगरचिइगाए जाव अणगिकायं विउव्वह २ त्ता एअमा-णत्तिअ पच्चप्पिणह, तए णं ते अगिक्कुमारा देवा विमणा निराणदा अंसुपुण्णयणा तित्थगरचिइगाए जाव अणगरचिइगाए अ अगणिकाय विउव्वति, तए ण से सक्के देविदे देवराया वाउकुमारे देवे सद्दावेइ २ त्ता एवं वयासी-रिप्पामेव भो देवाणुप्पिया ! तित्थ-गरचिइगाए जाव अणगरचिइगाए अ वाउकाय विउव्वह २ त्ता अगणिकायं उज्जालेह तित्थगरसरीरग गणहरसरीरगइ अणगर-सरीरगइ च झामेह, तए ण ते वाउकुमारा देवा विमणा निराणदा अंसुपुण्णयणा तित्थगरचिइगाए जाव विउव्वति अगणिकायं उज्जालेति तित्थगरसरीरग जाव अणगरसरीरगाणि अ झामेति, तए णं से सक्के देविदे देवराया ते वहवे भवणवइ जाव वेमा-णिए देवे एव वयासी-रिप्पामेव भो देवाणुप्पिया ! तित्थगरचिइगाए जाव अणगरचिइगाए अगुरुतुरुक्कयमधुं च कुभगसो अ भारगसो ज साहरह, तए ण ते भवणवइ जाव तित्थगर जाव भारगसो अ साहरति, तए ण से सक्के देविदे देवराया मेहकुमारे देवे सद्दावेइ ३ त्ता एव वयासी-खिप्पामेव भो देवाणुप्पिया ! तित्थगरचिइग जाव अणगरचिइग च खीरोदगेण

णिष्ठावेह, तए ण ते मेहकुमारा देवा तित्थगरचिदगं जाव णिष्ठावेति, तए ण से सक्के देविदे देवराया भगवओ तित्थगरस्स उव-
 रिह दाहिणं सकह गेण्हइ ईसाणे देविदे देवराया उवरिह वाम सकह गेण्हइ, चमरे असुरिदे असुरराया हिट्ठिल दाहिण सकह
 गेण्हइ वली वइरोअणिदे वइरोअणराया हिट्ठिल वाम सकह गेण्हइ, अवसेमा भवणवइ जाव वेमाणिआ देवा जहारिह अवसेसाइ
 अगमगाइ, केई जिणभत्तीए केई जीअसेअतिकहु केई धम्मोत्तिकहु गेण्हति, तए णं से सक्के देविदे देवराया वहवे भवणवइ जाव
 वेमाणिए देवे जहारिह एवं वयासी-खिप्पामेव भो देवाणुप्पिआ ! सवयणाए महइमहालए तओ चेइअथूमे करेह, एगं
 भगवओ तित्थगरस्स चिइगाए एग गणहरचिइगाए एग अवसेसाणं अणगाराण चिइगाए, तए णं ते वहवे जाव करेति, तए णं
 ते वहवे भवणवइ जाव वेमाणिआ देवा तित्थगरस्स परिणिघाणमहिम करेति २ ता जेणेव नदीसखरे वीवे तेणेव उवागच्छन्ति
 तए ण से सक्के देविदे देवराया पुरच्छिमिले अजणगपवए अट्टाहिअ महामहिम करेति, तए णं सक्कस्म देविदस्स ० चत्तारि लोगपाला
 चउसु दहिसुहगपवएसु अट्टाहिय महामहिम करेति, ईसाणे देविदे देवराया उत्तरिले अजणगे अट्टाहिअ तस्स लोगपाला चउसु
 दहिसुहगेसु अट्टाहिअं चमरो अ दाहिणिले अजणगे तस्स लोगपाला दहिसुहगपवएसु वली पक्खिमिले अजणगे तस्स लोगपाला
 दहिसुहगेसु, तए ण ते वहवे भवणवइवाणमतए जाव अट्टाहिआओ महामहिमाओ करेति करित्ता तेणेव साइ २ विमाणाइ जेणेव
 साइ २ भवणाइ जेणेव साओ २ सभाओ सुहम्माओ जेणेव सगा २ माणवगा चेइअसंभा तेणेव उवागच्छति २ ता वइरामएसु
 गोलवट्टसमुगएसु जिणसकहाओ पक्खिरवन्ति २ अगगेहिं वरेहिं महेहि अ गधेहि अ अब्बेति २ विउलाइ भोगभोगाइ भुंजमाणा
 विहरन्ति (सूत्र ३३)

‘उसमे ण’मित्यादि कण्ठ्यं, अथ ऋषभस्य कौमारे राज्ये गृहित्वे च यावान् कालः प्रागुक्तस्तं संग्रह रूपतयाऽभिधातुमाह—‘उसमे ण’मित्यादि, व्यक्तं । अथ छाद्मस्थ्यादिपर्यायाभिधानपुरस्सरं निर्वाणकल्याणकमाह—‘उसमे ण’—एकं पूर्वलक्षं ऋषभोऽर्हन् एकं वर्षसहस्रं छाद्मस्थपर्यायं प्राप्य पूरयित्वेत्यर्थः एकं पूर्वलक्षं वर्षसहस्रानां केवलपर्यायं प्राप्य यित्वा—उपभुज्य हेमन्तानां—शीतकालमासानां मध्ये यस्तृतीयो मासः पक्षो माघबहुलो—माघमासकृष्णपक्षः तस्य माघबहुलस्य त्रयोदशीपक्षे—त्रयोदशीदिने विभक्त्यत्ययः प्राकृतत्वात् दशभिरनगारसहस्रैः सार्द्धं संपरिवृतः अष्टापदशैलशिखरे चतुर्दशेन भक्तेन—उपवासपट्केनापानकेन—पानीयाहाररहितेन संपर्यङ्कनिपणः—सम्यक् पर्यङ्केन—पद्मासनेन निपणः—उपविष्टः, न तूर्ध्वदमादिरिति भावः, पूर्वार्हकालसमये अभिजिन्नक्षत्रेण योगमुपागतेनार्थोच्चन्द्रेण सुषमदुष्पमाया एकोननवत्या पक्षेषु शेषेषु, अत्रापि विभक्त्यत्ययः पूर्ववत् प्राकृतत्वात्, सप्तम्यर्थे तृतीया, कालं गतो—मरणधर्मं प्राप्तः व्यतिक्रान्तः संसारात् यावच्छब्दात् ‘समुज्जाए छिन्नजाइजरा मरणबंधणे सिद्धे बुद्धे मुत्ते अंतगडे परिणिबुडे’ इति संग्रहः, तत्र सम्यग्—अपुनरावृत्त्या ऊर्ध्व—लोकामलक्षणं स्थानं यातः—प्राप्तो न पुनः सुगतादिवदवतारी, यतस्तद्वचः—“ज्ञानिनो धर्मतीर्थस्य, कर्तारः परमं पदम् । गत्वाऽगच्छन्ति भूयोऽपि, भवं तीर्थनिकारतः ॥ १ ॥” इति, छिन्नं जाल्यादीनां बन्धनं—बन्धनहेतुभूतं कर्म येन स तथा सिद्धो—निष्ठितार्थः बुद्धो—ज्ञाततत्त्वः मुक्तो

भवोपग्राहिकमांशेभ्यः अन्तकृत्स्नर्वदुःखानां परिनिर्वृतः—समन्ताच्छीतीभूतः कर्मकृतसकलसन्तापविरहात् सर्वाणि शरीरादीनि दुःखानि प्रहीणानि यस्य स तथा । अथ भगवति निर्वृते यद्वेवकृत्यं तदाह—‘जं समयं च ण’मित्यादि, यस्मिन् समये सप्तम्यर्थे द्वितीया एवं तच्छब्दवाक्येऽपि, अवधिना ज्ञानेनाभोगयति—उपयुनक्ति, शेषं सुगमं, उपयुज्य एवमवादीत्, किमित्याह—‘परिणिव्वुए’ इत्यादि, परिनिर्वृतः खलुरिति वाक्यालङ्कारे जम्बूद्वीपे द्वीपे भरते वर्षे ऋषभोऽर्हन् कौशलिकस्तत्—तस्माद्धेतोः जीतं—कल्पः आचारः एतद्—वक्ष्यमाणं वर्तते अतीतप्रत्युत्पन्नानागतानां—अतीतवर्तमानानागतानां ‘शक्राणां’ आसनविशेषाधिष्ठातृणा देवानां मध्ये ‘इन्द्राणां’ परमैश्वर्ययुक्ताना देवानां देवेभ्यः (वा) राज्ञाकान्त्यादिगुणैरधिकं राजमानानां तीर्थकराणां परिनिर्वाणमहिमां कर्तुं तद्गच्छामि णमिति प्राग्वत् अहमपि भगवत्स्तीर्थकरस्य परिनिर्वाणमहिमा करोमीतिकृत्वा भगवन्तं निर्वृतं वन्दते—स्तुतिं करोति नमस्यति प्रणमति, यच्च जीव-

१ एवमुक्तविशेषणकदम्बकेन शकस्य भगवति तीव्ररागवत्ता धर्मनीतिज्ञत्व च सूचित, ननु ज्ञानादिशून्यस्यापि तीर्थरुच्छरीरस्य यद्वदनादिपर्युपासनपर्यंत भणितं तच्छकस्य जीतमेव न पुनर्दर्मनीतिरिति चेत्, मैव, स्थापनाजिनस्यापि वदनादेर्धर्मनीतावनतर्भावापत्ते, इष्टापत्तिरेवेति चेत्, मैव, स्थापनाजिनाराधनस्याच्छिन्नपरम्परागतत्वादागमसम्मतत्वात् युक्तिक्रमत्वाच्च, तत्रागमस्तावत् ‘कुलगणसघचेद्वेष्टे निज्वरद्वी वेष्वावच अणिस्सिज दनविह बहुविह वा करेद’ इत्यादि बहुप्रतीत एव, युक्तिस्तु—प्रवचने यदाराध्य तन्नामादिचतुर्द्धापि यथासम्भव विधिनाऽऽराध्य, तत्र ज्ञानादिमत्त्वमेकस्यैव भावजिनस्य, शेषाणि नामादीनि तच्छून्यान्येव, तस्मादाराध्यत्वे ज्ञानादिमत्त्व न नियामक, किंनु ज्ञानादिप्रसूतिदेतुत्वमेव, तथा च यथा तीर्थरुद्धर्शनात्तीर्थकरपरिज्ञान तथा जिनप्रतिमादर्शनादपि, एतच्च प्रतिमाप्रतिपद-

१ तीर्थकरशरीरमिन्द्रवन्द्यं तदिन्द्रस्य सम्यग्दृष्टित्वेन नामस्थापनाद्रव्यभावाहता वन्दनीयत्वेन श्रद्धानादिति प्रदित्वा नमस्यित्वा च किं चक्रे इत्याह—‘चतुरासीर्द’ इत्यादि, चतुरशीत्या सामानिकानां प्रभुत्वमन्तरेण वपु-
द्युतिस्थित्यादिभिः शक्रतुल्यानां सहस्रैः त्रयस्त्रिंशता त्रायस्त्रिंशकैः—गुरुस्थानीयैर्देवैः चतुर्भिलोकपालैः—सोमयम-
कुर्वेरसंज्ञैः यावत्पदात् ‘अट्टहिं अगमहिंसीहिं सपरिवाराहिं तिहिं परिसाहिं सत्तहि अणीएहि’ति, अत्र व्याख्या-
हिष्योऽष्टौ पद्मा १ शिवा २ शची ३ अञ्जु ४ अमला ५ अप्सरा ६ नवमिका ७ रोहिणी ९, एताभिः षोडश-
२ देवीपरिवारयुताभिः तिसृभिः पर्यङ्गिः—वाह्यमध्याभ्यन्तररूपाभिः सप्तभिरनीकैर्हय १ गज २ रथ ३ सुभट ४—
भ ५ गन्धर्व ६ नाट्य ७ रूपैः सप्तभिः अनीकाधिपतिभिः चतसृभिश्चतुरशीतिभिश्चतुर्दिशं प्रत्येकं चतुरशीति-
रक्षकसम्भावात् पद्मत्रिंशत्सहस्राधिकलक्षत्रयप्रमितैरङ्गरक्षकदेवसहस्रैः अन्यैश्च बहुभिः सौधर्मकल्पवासिभिर्दे-

स्यापि सम्मत, बबो जम्बूद्वीपालेख्यकपट्टक दृष्ट्वा जम्बूद्वीपस्यैव सस्यानादे परिज्ञान न पुनश्चादे, एव जिगप्रतिमादावपि भाव्य, अत एव समयसरणेऽर्हदुपनयम-
र्हदपरिज्ञानहेतव एव सुरैर्विधीयत इति जेनप्रयचने प्रतीतमेव, तथा च सिद्ध श्रीऋषभदेवशरीरकदर्शनमपि यावत्श्रीऋषभदेवव्यतिरुत्सृज्यतिपरिज्ञानहेतु, तद्विषय
च ज्ञान महानिर्जराहेतुरित्यागमे प्रतीत । किं च-तीर्थरुच्छरीरस्यार्चादिक तीर्थरूपविषयकपरमरोगेणैव सम्भवति, अत एव भगवता तीर्थरुता दग्ना अपि प्रतिमा-
सिद्ध शक्रादय पूजयन्तीत्यत्रैवाग्रे वक्ष्यते, ननु तथाविध शरीर नामादिषु नान्तर्भवतीति कथमाराध्यमिति चेत्, भयं, नोआगमतो ज्ञशरीरभव्यशरीरतद्व्यतिरि-
क्तद्रव्यतीर्थकरत्वेन ब्रव्येऽन्तर्भावात्, अत शक्रस्याप्याराध्यमिति शक्येण पशुपास्यमानमासीदिति । इति ही० द्युतौ

वैदेवीभिश्च सार्द्धं संपरिवृतः तथा-देवजनप्रसिद्धया उत्कृष्टया-प्रशस्तविहायोगतिष्कृष्टतमत्वात्, यावत्पदाब् 'तुरि-
 आए चवलाए चंडाए जयणाए उज्जुआए सिग्घाए दिबाए देवगईए वीईवयमाणे २'त्ति, अत्र व्याख्या-त्वरितया
 मानसौत्सुक्यात् चपलया कायतः चण्डया क्रोधाविष्टयेव श्रमासंवेदनात् जवनया परमोत्कृष्टवेगवत्वात्, अत्र च
 समयप्रसिद्धाश्चण्डादिगतयो न ग्राह्याः, तासां प्रतिक्रमं संख्यातयोजनप्रमाणक्षेत्रातिक्रमणात्, तेनैतानि पदानि देवग-
 तिविशेषणतया योज्यानि, देवास्तु तथाभवस्वभावादचिन्त्यसामर्थ्यतोऽत्यन्तशीघ्रा एव चलन्तीति, अन्यथा जिनज-
 न्मादिषु महिमानिमित्तं तत्रैव दिवसे झटित्येवात्यन्तदूरे कल्पादिभ्यः सुराः कथमागच्छेयुरिति?, उद्धृतया उद्धृतस्य
 दिगन्तव्यापिनो रजस इव या गतिः सा तथा, अत एव निरन्तरं शीघ्रत्वयोगाच्छीघ्रया दिव्यया-देवोचितया देवगत्या
 व्यतिव्रजन् २, सम्भ्रमे द्विर्वचनं, तिर्यगसङ्ख्येयाना द्वीपसमुद्राणां मध्यमध्येन-मध्यभागेन यत्रैनाष्टापदः पर्वतः यत्रैव
 भगवत्तत्तीर्थकरस्य शरीरकं तत्रैवोपागच्छति, अत्र सर्वत्रातीतनिर्देशे कर्त्तव्ये वर्त्तमाननिर्देशस्त्रिकालमाविष्यपि तीर्थकरेण्ये-
 तन्न्यायप्रदर्शनार्थ इति, न हि निर्हेतुका ग्रन्थकाराणां प्रवृत्तिरिति, उपागत्य च तत्र यत्करोति तदाह-'उपागच्छिता'इत्यादि,
 उपागत्य विमनाः-शोकाकुलमनाः अश्रुपूर्णनयनस्तीर्थकरशरीरकं त्रिकृत्यः आदक्षिणप्रदक्षिणं करोतीति प्राग्वत्, नात्यासन्ने
 नातिदूरे शुश्रूषन्निव तस्मिन्नप्यवसरे भक्त्याविष्टतया भगवद्भजनश्रवणेच्छाया अनिवृत्तेः, यावत्पदात् 'णमंसमाणे अभि-
 मुहे विणएणं पंजलिउडे पज्जुवासइ'त्ति परिग्रहः, अत्र व्याख्या--नमस्यन् पञ्चाङ्गप्रणामादिना अभि-भगवन्तं लक्षीकृत्य

मुखं यस्य स तथा विनयेन-आन्तरवहुमानेन प्राञ्जलिकृत इति प्राग्वत् पर्युपास्ते-सेवते इति, अथ द्वितीयेन्द्रवक्तव्य-
तामाह—‘तेषां कालेण’मित्यादि, सर्वं स्पष्टं, नवरं अरजांसि-निर्मलानि यान्यम्बरवस्त्राणि-स्वच्छतया आकाशकल्पानि
वसन्तानि तानि धरतीति यावत्करणात् ‘आलङ्कारमालमण्डे णवहेमचारुचित्तचंचलकुण्डलविलिहिज्जमाणगळे महिद्धीए
महज्जुईए महाबले महायसे महाणुभावे महासुक्खे भासुरवोदीपलंववणमालधरे ईसाणकप्पे ईसाणवडैसए विमाणे सुह-
म्माए सभाए ईसाणंसि सिंहासणंसि से णं अट्ठावीसाए विमाणावाससयसाहस्सीणं असीईए सामाणिअसाहस्सीणं तायत्ती-
साए तायत्तीसगाणं चउण्हं लोगपालाणं अट्ठण्ह अगमहिस्सीणं सपरिवाराणं तिण्हं परिसाणं सत्तण्हं अणीआणं सत्तण्हं
अणीआहिवईणं चउण्हं असीईणं आयरक्खदेवसाहस्सीणं अण्णेसिं च ईसाणकप्पवासीणं देवाणं देवीण य आहेवच्चं
पोरेवच्चं सामित्तं भट्ठित्तं महत्तरगतं आणाईसरसेणावच्चं कारेमाणे पालेमाणे महयाहयणट्ठगीअवाइअतंतीतलताल-
तुडिअघणमुङ्गपडुपडहवाइअरवेणं’ इति संग्रहः, सर्वं स्पष्टं, नवरं आलङ्कितौ-यथास्थानं स्थापितौ मालामुकुटौ
येन स तथा, नवाभ्यामिव हेममयाभ्या चारुभ्यां चित्रकृद्भ्यां चञ्चलाभ्यां-इतस्ततश्चलद्भ्यां कुण्डलाभ्यां विलिख्यमानौ
गळौ यस्य स तथेति, ‘तए ण’मित्यादि, यथा शक्रः सौधर्मैन्द्रो निजकपरिवारेण सह तथा भणितव्य ईशानेन्द्रः,
यावत्पर्युपास्ते इत्यन्तं वाच्य इत्यर्थः, ‘एवं सबे’ इत्यादि, एवं-शक्रन्यायेन सर्वे देवेन्द्रा वैमानिकाः अत एव याव-
दच्युत इत्युत्तरसूत्रं संवदति, निजकपरिवारेण-आत्मीयात्मीयसामानिकादिपरिवारेण सहानेतव्या-भगवच्छरीरान्तिकं

प्रापणीया ग्रन्थवाचकेनेत्यर्थः, ग्रन्थापेक्षया वेदं सूत्रं योजनीयं, एवं वैमानिकप्रकारेण यावद् भवनवासिनां—दक्षिणो-
 त्तरभवनपतीनामिन्द्रा विंशतिरित्यर्थः, अत्र यावच्छब्दो न गर्भगतसंग्रहसूचकः सङ्ग्राह्यपदाभावात्, किन्तु सजा-
 तीयभवनपतिसूचकः, वानमन्तराणां—व्यन्तराणां षोडशेन्द्राः—कालादयः, ननु स्थानाद्गादिषु द्वात्रिंशद्व्यन्तरेन्द्रा अभि-
 हिताः, इह तु कथं षोडशः?, उच्यते, मूलभेदभूतास्तु षोडश महर्द्धिकाः कालादय उपात्ताः तदवान्तरभेदभूतास्तु
 षोडश अणपत्रीद्वादयोऽल्पर्द्धिकत्वात् नेह विवक्षिताः, अस्ति हि एषाऽपि सूत्रकृन्मवृत्तिर्विचित्रा यदन्यत्र प्रसिद्धा अपि
 भावाः कुतश्चिदाशयविशेषात् स्वसूत्रे सूत्रकारो न निबध्नाति, यथा प्रतिवासुदेवा अन्यत्रावश्यकनिर्युत्तयादिषु
 उत्तमपुरुषत्वेन प्रसिद्धा अपि चतुर्थीङ्गे चतुष्पञ्चाशत्तमसमाये नोक्ताः “भरेहरवसु णं वासेसु एगमेगाए ओसप्पिणीए
 चउवणं चउवणं (महापुरिसा) उप्पजिंसुवा ३ तं०—चउवीसं तित्थयरा वारस चक्कवट्ठी नव वलदेवा नव वासु-
 देवा” इति, परमुपलक्षणात् तेऽपि ग्राह्याः। ज्योतिष्काणा द्वौ चन्द्रौ सूर्यौ, जात्याश्रयणात्, व्यक्त्या तु तेऽसम्भवाताः,
 निजकपरिवाराः—सहवर्त्तिस्वपरिकराः नेतव्याः। ततः शक्रः किं करोतीत्याह—‘तए ण’मित्यादि, ततः शक्रो
 देवन्द्रो देवराजः तान् बहून् भवनपत्यादीन् देवान् एवमवादीत्—क्षिप्रमेव—निर्विलम्बमेव भो देवाना प्रिया !—
 देवान्—स्वामिनोऽनुकूलाचरणेन अनुप्रीणन्ति इति देवानुप्रियाः नन्दनवनात् सरसानि स्निग्धानि नतु रूक्षाणि
 गोशीर्षं गोशीर्षनाम्ना वरचन्दनं तस्य काष्ठानि संहृत—प्रापयत संहृत्य च तिस्रःचितीः कारयत—एका भगवतस्तीर्थ-

करस्य एकां गणधराणां एकामवशेषाणामनगराणामिति । 'तए ण'मित्यादि, स्पष्टं, अत्रायं आवश्यकवृत्त्याद्यु-
क्तश्चित्तरचनदिग्विभागः—नन्दनवनानीतचन्दनदारुभिर्भगवतः प्राच्यां वृत्ता चित्तां गणधराणामपाच्यां व्यस्त्रां शेषसा-
धूनां प्रतीच्यां चतुरस्त्रां सुराश्चक्रुरिति, नन्वावश्यकादाविधाकूणां द्वितीया चित्तोक्ता इह तु गणधराणा कथमिति ?,
उच्यते, अत्र प्रधानतया गणधराणामुपादानेऽप्युपलक्षणाद् गणधरप्रभृतीनामिधाकूणां द्वितीया चित्ता ज्ञेयेति न
काऽप्याशङ्का, ततश्चित्तरचनानन्तरं शक्रः किं करोतीत्याह—'तए ण'मित्यादि, स्पष्टं, ततः क्षीरोदकसंहरणानन्तरं स
शक्रः किं करोतीति दर्शयति—'तए ण'मित्यादि, ततः शक्रस्तीर्थकरशरीरकं क्षीरोदकेन स्नपयति स्नपयित्वा गोशीर्षवर-
चन्दनेनानुलिम्पति अनुलिप्य हंसलक्षणो हंसविशदत्वात् शाटको—वस्त्रमात्रं स च पृथुलः पट इत्यभिधीयते तं
हंसनामकं पटशाटकं निवासयति, परिधापयतीत्यर्थः, परिधाप्य च सर्वालङ्कारविभूषितं करोति, 'तए ण'मित्यादि,
ततस्ते भवनपत्यादयो देवा गणधराणामनगराणां च शरीराणि तथैव चक्रुः, अहतानि—अखण्डितानि दिव्यानि-
वर्याणि देवदूष्ययुगलानि निवासयन्ति, शेषं व्यक्तं, 'तए ण'मित्यादि, ततः शक्रो भवनपत्यादीनेवमवादीत्—क्षिप्रमेव
भो देवानुप्रिया ! ईहामृगादिभक्तिचित्रास्तिष्ठः शिविका विकुर्वत, विकुर्वन् इति सौत्रो धातुस्तस्माद्रूपसिद्धिः, शेषं
स्पष्टं, 'तए ण'मित्यादि, ततः शक्रो भगवच्छरीरं शिविकायामारोहयति महद्द्व्यां च चित्तिकास्थाने नीत्वा चित्ति-
कायां स्थापयति शेषं स्पष्टं, 'तए ण'मित्यादि, ततः स शक्रोऽप्रिकुमारान् देवान् शब्दयति—आमन्त्रयति

शब्दापयित्वा एवमवादीत्—भो अग्निकुमारा ! देवास्तीर्थकरचितिकायां . गणधरचितिकायामनगारचितिकायां 'अग्नि-
 कायं विकुर्वत विकुर्वित्वा एतामाज्ञसिकां—आज्ञां प्रत्यर्पयत, शेषं व्यक्तं, 'तए णं अग्निकुमारा देवा' इत्यादि, व्याख्या-
 तप्रायमेव, 'तए णं से सके' इत्यादि, एतत्सूत्रद्वयमपि व्यक्तं, उज्ज्वालयत—दीपयत तीर्थकरशरीरकं यावदनगरशरी-
 रकाणि च ध्मापयत—स्ववर्णत्याजनेन वर्णान्तरमापादयत, अग्निसंस्कृतानि कुरुतेति, 'तए णं' मित्यादि, ततः स शक्रो
 भवनपत्यादिदेवानेवमवादीत्—भो देवानुप्रियास्तीर्थकरचितिकायां यावदनगरचितिकायां च अगुरुं तुरुक्कं—सिलहकं
 घृतं मधु च एतानि द्रव्याणि कुम्भाग्रशः—अनेककुम्भपरिमाणानि भाराग्रशः—अनेकविंशतितुलापरिमाणानि अथवा
 पुरुषोत्क्षेपणीयो भारः सोऽग्रं—परिमाणं येषां ते भाराग्रशः ते बहुशो भाराग्रशः संहरतेति प्राग्वत्, अथ मांसादिषु
 ध्मापितेषु अस्थिव्यवशिष्टेषु शक्रः किं चक्रे इत्याह—'तए णं' मित्यादि, स्पष्टं, नवरं धीरोदकेन—क्षीरसमुद्रानीतजलेन
 निर्वापयत, विध्यापयतेत्यर्थः, अथास्थिवक्तव्यतामाह—'तए णं' मित्यादि, ततश्चितिकानिर्वापणादनु भगवतस्तीर्थ-
 करस्योपरितनं दक्षिणं संक्थि दाढामित्यर्थः शक्रो गृह्णाति ऊर्ध्वलोकासित्वात् दक्षिणलोकाद्धीविपत्वाच्च, ईशा-

१ अयं भाव—जिगद्व्यादिकं लिङ्गं इवाराध्य, जिनस्यधिवस्तुत्वात्, जिनप्रतिगावत्—जिनस्यापिततीर्थाद्वा, तथा च येषां जिगभक्तिस्तेषां तदप्यपिद्व्या-
 दौ भक्तिः, अन्यथा तथा भस्त्रसम्भवात्, न ह्यसिन्नस्याहतिं दद्यान्नामादि न शुल्का मोरगानस्तन्मक्तिं वा कुतश्च कोऽपि तेनापि दष्टं श्रुनो ग, तेन द्व्याभक्ति-
 र्जिनभक्तिरेव, ननु जिनप्रतिमायान्नाञ्जिनाहनिमस्येन जिनस्यतीर्हेतुत्वात् तीर्थेण च तीर्थं नरन्मापितत्वात् सर्वगुणानामाभ्युदात्तं तीर्थं नृनोऽपि नमस्तरणी-

नेन्द्रः उपरितनं वामं, ऊर्ध्वलोकवासित्वात् उत्तरलोकाद्धाधिपतित्वाच्च, चमरश्चासुरेन्द्रोऽसुरराजोऽधस्तनं दक्षिणं सक्थि गृह्णाति, अधोलोकवासित्वात् दक्षिणश्रेणिपतित्वाच्च, बलिः दक्षिणत्यासुरेभ्यः सकाशाद् वि इति विशिष्टं रोचनं-दीपनं दीप्तिरितियावत् वेपामस्ति ते वैरोचनाः, स्वार्थेऽण्, ओदीच्यासुराः, दक्षिणात्येभ्यः औत्तराहाणा-मधिकपुण्यप्रकृतिकत्वात्, तेषामिन्द्रः, एवं वैरोचनराजोऽपि अधस्तनं वामं सक्थि गृह्णाति, अधोलोकवासित्वात् उत्तरश्रेण्यधिपत्वाच्च, अवशेषा भवनपतयो यावत्करणात् व्यन्तरा ज्योतिष्काश्च ग्राह्याः, वैमानिका देवा यथाहं-यथामहर्द्धिकं अवशेषाणि अद्भानि-भुजाद्यस्थानि उपाद्भानि-अङ्गसमीपवर्त्तानि अङ्गुल्याद्यस्थानि गृह्णन्तीति योगः, अयं भावः-सनत्कुमाराद्यष्टाविंशतिरिन्द्रा अवशिष्टानष्टाविंशतिदन्तान् अन्येऽवशिष्टा इन्द्रा अङ्गोपाद्भास्थानीति, ननु देवानां तद्ग्रहणे क आशय इत्याह--केचिज्जिनभक्त्या जिने निर्वृते जिनसक्थि जिनवदाराध्यमिति, केचिज्जीत-

यत्नात् युक्तमेवाराधनं, वस्तुगत्या जिनाराधनत्वादेव, पर दद्यादाराधनं कथं जिनभक्तिरिति चेत्, उच्यते, यथैकमेव हारिवशकुल इदं श्रीनेमिनायकुलमित्यादिरूपेण श्रीनेमिनायोपलक्षितं महाफलं भवति, न तथेदं श्रीरुणवासुदेवकुलमित्यादिना रुष्णवासुदेवोपलक्षितमपि, एव दद्यापि श्रीऋषभदेवसक्थिनीत्यादित्येकरनामोपलक्षिता श्रवणपयमवतीर्णापि महाफलहेतुः किमप्युन तस्मैनादिकमपि ? किं च-अतिमास्तावतीर्थं नृत्स्यारुतिमानमेव न पुनः शरीरं तदवयवो वा, दद्याद्गुसाक्षाच्छरीरावयव एव, इयं दद्याद् श्रीऋषभदेवसक्थिनीत्येयरूपेण स्वयं चित्समाना भूयमाणा वा महानिर्जराहेतुरितिकृत्वा स्वयमेव सम्यग् विचारयतो नाशका-गन्धोऽपि, तेन केषांचित् सम्यग्दृशा तदस्व्यादिग्रहणं पूजनं च जिनभक्त्यैवेति सिद्धम् । इति द्वी० वृत्तौ

मिति पुरातनैरिद्माचीर्णमित्यस्माभिरपीदे कर्त्तव्यमिति, केचिद्धर्मः—पुण्यमितिकृत्वा, अत्र ग्रन्थान्तरप्रसिद्धोऽयमपि
 हेतुः—‘पूअंति अ पइदिअहं अह कोइ पराभवं जइ करेज्जा । तो पक्खालिअ ताओ सल्लेण करेति नियरक्खं ॥ १ ॥’
 [पूजयन्ति च प्रतिदिवसं अथ कोऽपि पराभवं यदि कुर्यात् । तर्हि प्रक्षाल्य तानि सल्लेन कुर्वन्ति निजरक्षाम् ॥ १॥]
 सौधर्मेन्द्रशानेन्द्रयोः परस्परं सवैरयोस्तच्छटादानेन वैरोपशमोऽपि इत्यादिको ज्ञेयः, तथा ‘व्याख्यातो विशेषार्थ-
 प्रतिपत्तिः’ अतो विद्याधरनराश्रिताभस्म शेषामिव गृह्णन्ति, सर्वोपद्रवविद्रावणमितिकृत्वा, आस्तां त्रिजगदाराध्यानां
 तीर्थकृतां, योगभृच्चक्रवर्तिनामपि देवाः सक्विग्रहणं कुर्वन्तीति ॥ अथ तत्र विद्याधरादिभिरहंपूर्विक्या भस्मनि गृहीते
 अखातायामेव गर्त्ताया जातायां मा भूत्तत्र पामरजनकृताशातनाप्रसङ्गः सातत्येन तीर्थप्रवृत्तिश्च भूयादिति स्तूपवि-
 धिमाह—‘तए ण’मित्यादि, सर्वं स्पष्टं, नवरं सर्वात्मना रत्नमयान्—अन्तर्वहिरपि रत्नलवचिदान् महातिमहतः—
 अतिविस्तीर्णान्, आलप्रत्ययः स्वार्थिकः प्राकृतप्रभवः, त्रीन् चैत्यस्तूपान् चैत्याः—चित्ताल्हादकाः स्तूपाश्चैत्यस्तूपा-
 स्तान् कुरुत चित्तात्रयक्षितिष्वित्यर्थः, आज्ञाकरणसूत्रे ततस्ते वहवो भवनपत्यादयो देवास्तथैव कुर्वन्ति, ननु
 यथाऽऽज्ञाकरणसूत्रे यावत्करणेन सूत्रकृतो लाघवसूचा तथा पूर्वसूत्रेऽपि कथं न लाघवचिन्ता कृता ?, उच्यते, विचि-
 त्रत्वात् सूत्रप्रवृत्तेरिति, ‘तए ण’मित्यादि, ततस्ते वहवो भवनपत्यादयो देवास्तेषु स्तूपेषु यथोचितं तीर्थकरणस्य परि-
 निर्वाणमहिमां कुर्वन्ति, कृत्वा च यत्रैवाकाशखण्डे नन्दीश्वरवरो द्वीपस्तत्रैवोपागच्छन्ति, ततः स शक्रः पौरस्त्ये अञ्ज-

नकपर्वते अष्टाहिकां-अष्टानामह्नां-दिवसानां समाहरोऽष्टाहं तदस्ति यस्यां महिमायां सा अष्टाहिका तां महामहिमां करोति, ततः शक्रस्य चत्वारो लोकपालाः सोमयमवरुणवैश्रमणनामानस्तत्पार्श्ववर्त्तिषु चतुर्षु दधिमुखपर्वतेषु अष्टाहिकां महामहिमां कुर्वन्ति, नन्वत्र नन्दीश्वरवरादिशब्दानां कोऽन्वर्थ इति ?, उच्यते, नन्द्या-पर्वतपुष्करिणीप्रमुख-पदार्थसार्थसमुद्भूतात्यद्भुतसमृद्ध्या ईश्वरः-स्फातिमान्नन्दीश्वरः स एव मनुष्यद्वीपापेक्षया बहुतरसिद्धायतनादिसद्भावेन वरो नन्दीश्वरवरः, तथा अञ्जनरत्नमयत्वादञ्जनास्ततः स्वार्थे कप्रत्ययः यद्वा कृष्णवर्णत्वेनाञ्जनतुल्या इत्यञ्जनकाः, उपमाने कप्रत्ययः, तथा दधिवदुज्ज्वलवर्णं मुखं-शिखरं रजतमयत्वाद् येषां ते तथा, बहुव्रीहौ कप्रत्ययः, अथेशानेन्द्रस्य नन्दीश्वरा-वतारवक्तव्यतामाह-—‘ईसाण’ति ईशानो देवेन्द्र औत्तराहे अञ्जनके अष्टाहिका तस्य लोकपाला औत्तराहाञ्जनकपरिवार-केषु चतुर्षु दधिमुखकेषु अष्टाहिकां, चमरश्च दक्षिणालेऽञ्जनके तस्य लोकपाला दधिमुखकपर्वतेषु चलीन्द्रः पाश्चात्येऽ-ञ्जनके तस्य लोकपाला दधिमुखकेषु, ततस्ते बहवो भवनपत्यादयो देवा अष्टाहिकाः महामहिमा-महोत्सवभूताः कुर्वन्तीति, बहुवचनं चात्राष्टाहिकानां सौधर्मेन्द्रादिभिः पृथक् २ क्रियमाणत्वात्, ‘करिता’इत्यादि अथाष्टाहिका महा-महिमाः कृत्वा यत्रैव लोकदेशे स्वानि २-स्वसम्बन्धीनि २ विमानानि यत्रैव स्वानि २ भवनानि-निवासप्रासादाः यत्रैव स्वाः २ सभाः-सुधर्माः यत्रैव स्वकाः २-स्वसम्बन्धिनी २ माणवकनामानश्चैत्यस्तम्भाश्चैत्यशब्दार्थः प्राग्वत् तत्रैवोपागच्छन्ति उपागत्य च वज्रमयेषु गोलकेषु समुद्रकेषु-वृत्तभाजनविशेषेषु जिनसक्थीनि प्रक्षिपन्तीति, सक्थिपदमुपलक्षणपरं तेन

दशनाद्यपि यथार्हं प्रक्षिपन्तीति, अत्र ज्ञाताधर्मकथाक्लेशोक्तमहिमाधिकारगतसूत्रवृत्त्यनुसारेण माणव-
 कस्तम्भाद्रुत्तसमुद्गकानवतार्यं सिंहासने निवेश्य तन्मध्यवर्तीनि जिनसकथीन्यपूजन्, वृषभजिनसक्थि च तत्र
 प्राक्षिपन्निति ज्ञेयं, प्रक्षिप्य च अग्नैः—प्रत्यग्रैर्वैर्माल्यैश्च गन्धैश्चार्चयन्ति, अर्चयित्वा च विपुलान्—भोगोचितान् भोगान्
 भुञ्जाना विहरन्ति—आसत इति, अत्राह परः—ननु चारित्रादिगुणविकलस्य भगवच्छरीरस्य पूजनादिकं पूर्वमपि समान्त-
 र्र्णमिव बाधते, तदनु इदं जिनसकथ्याविपूजनं 'क्षते क्षार इव' सुतरां बाधते, भवं वादीः, नामस्थापनाद्रव्यजिनानां
 भावजिनस्येव वन्दनीयत्वात्, तदा भगवच्छरीरस्य च द्रव्यजिनरूपत्वात्, सकथ्यादीनां च तदवयवत्वाद् भावजि-
 नादभेदेन वन्दनीयत्वमेव, अन्यथा गर्भतयोत्पन्नमात्रस्य भगवतः 'समणे भगवं महावीरे' इत्याद्यभिलाषेन सूत्रकृतां
 सूत्ररचना शक्राणां शक्रस्तवप्रयोगादिकं च नोचितीमञ्चेदिति, अत एव जिनसकथ्याद्याशातनाभीरवो हि देवास्तत्र
 कामासेवनादौ न प्रवर्त्तन्ते, इति गतस्तृतीयारकः । अथ चतुर्थारकस्वरूपं निरूप्यते—

तीसे णं समाए दोहि सागरोवमकोडाकोडीहिं काले वीइक्कंते अणंतेहिं वणपज्जवेहिं तहेव जाव अणंतेहिं उट्टाणकम्म जाव परिहा-
 यमाणे २ एत्थ णं दूसमसुसमाणमं समा काले पडिवल्लिसु समणाउसो !, तीसे णं भंते ! समाए भरहस्स वासस्स केरिसए
 आगारभावपडोआरे पणन्ते ? , गोअमा ! बहुसमरमणिज्जे भूमिभागे पणन्ते, से जहणामए आलिंगपुक्खरेइ वा जाव मणीहिं उवसो-
 भिए, तंजहा—कत्तिमेहिं चेव अकत्तिमेहिं चेव, तीसे ण भंते ! समाए भरहे मणुआणं केरिसए आयारभावपडोयोरे पं० १, गोअमा !

तेसिं मणुआणं छविहे संघणे छविहे संठाणे वहुइ धण्डं उदं उबत्तेण जहण्णेण अतोमुहुत्त उक्कोसेणं पुव्वकोडीआउअं पालेति २
त्ता अप्पेगइआ गिरयगामी जाव देवगामी अप्पेगइया सिञ्जति जुज्झति जाव सव्वदुक्खाणमत करेति, तीसे णं समाण तओ वंसा
समुपपज्जित्था, तजहा—अरहत्तवसे चक्खवट्ठिवसे दसारवसे, तीसे ण समाण तेवीस तित्थयरा इक्कास चक्खवट्ठी णव वलदेवा णव
वासुदेवा समुपपज्जित्था । (सूत्र ३४) तीसे ण समाए एक्काए मागरोवमकोडाकोडीए वागालीसाण वाससहस्सेहि ऊणिआए काले
वीइक्कते अणत्तेहिं वण्णपज्जेहिं तहेव जाव परिहाणीए परिहायमाणे २ एत्थ ण दूसमाणाम समा काले पडिवज्जिस्सइ समणा-
उसो ! तीसे णं भंते ! समाए भरहस्स वासस्स केरिमाण आगारभावपडोआरे भविस्सइ ? गोअमा ! बहुसमरमणिज्जे भूमि-
भागे भविस्सइ से जहाणामए आलिगपुम्भरेइ वा मुइगपुक्खरेइ वा जाव जाणामणिपंचवण्णेहिं कत्तिमेहिं चेय अकत्तिमेहिं चेव,
तीसे ण भंते ! समाए भरहस्स वासस्स मणुआण केरिसाण आयारभावपडोआरे पणत्ते १, गो० ! तेसिं मणुआणं छविहे संघणे छविहे
संठाणे वहुइओ रयणीओ उद्व उबत्तेण जहण्णेणं अतोमुहुत्त उक्कोसेण साइरेणं वाससय आउअं पालेति २ ता अप्पेगइआ गिर-
यगामी जाव सव्वदुक्खाणमत करेति, तीसे णं समाए पच्छिमे तिभागे गणधम्मसे पासडधम्मसे रायधम्मसे जायतेए धम्मचरणे अ वोच्छि-
ज्जिस्सइ । (सूत्र ३५) तीसे ण समाए एकवीसाए वाससहस्सेहिं काले विइक्कते अणत्तेहिं वण्णपज्जेहिं गध० रस० फासपज्जेहिं जाव
परिहायमाणे २ एत्थ ण दूसमदूसमाणाम समाकाले पडिवज्जिस्सइ समणाउसो ! तीसे ण भंते ! समाए उत्तमकट्टपत्ताए भरहस्स
वासस्स केरिसाण आयारभावपडोआरे भविस्सइ ? गोअमा ! काले भविस्सइ हाहाभूए भमाभूए कोलाहलभूए समाणुभावेण य
सरफरुसधूलिमइला दुविसहा वाउला भयंकरा य वाया सवट्ठगा य वाइति, इह अभिक्खण २ धूमाहिंति अ दिसा समता

रउस्सला रेणुकलुसतमपडलणिलोआ समयलुस्सयाण ण अहिअं चंदा मीअं गोच्छिहिति अहिअं सूरिआ तविस्संति, अदुत्तरं
 व ण गोअमा ! अमिक्खणं अरसमेहा विरसमेहा सारमेहा सत्तमेहा असिमेहा विज्जुमेहा विराभेहा अजवणिज्जोवगा याहिरोग-
 वेदणोदीरणपरिणामसलिला अमणुणपाणिअगा चंडानिलपहत्तिक्खयाराणिआतपउर वास वासिहिति, जेणं भरेहे वाते गागा-
 गरणगरखेडकच्चउमडंवदोणगुहपट्टणासमगय जणवय चउप्पयगवेलणं गह्यरे पत्तिस्संवे गामारणपयारणिरए तमे अ पाणे बहुप्प-
 यारे रुक्कगुच्छगुम्भालयवल्लिपवालंकुरमादीणं तणयणस्सइकादण ओसहीओ अ विद्धंसेहिति पययगिरिओंगरुत्थलभट्टिमादीणं अ
 वेअट्टगिरिवज्जे विरावेहिति, सलिलविलविसमगत्तणिणुणयाणि अ गंगागिंधुयजाइ सगीकरेहिति, तीरो ण भंते ! ममाणं भरउरगं
 वासस्स भूमीणं केरिसणं आगारभावपडोआरे भविस्सइ, गोयमा ! भूमी भविस्सइ इंगालशूआ गुम्पुरभूआ छारिअभूआ ततक-
 वेह्हुअभूआ तत्तसमजोइभूआ धूलिवहुला रेणुवहुला पकवहुला चलणिगहुला वान्णं धरणिगोअराणं सत्ताणं दुम्भिकमा
 यावि भविस्सइ । तीसे ण भते ! समाणं भरेहे वासे गणुआणं केरिसणं आगारभावपडोआरे भविस्सइ, गोयमा ! गणुआ भविस्संति
 दुरूवा दुवण्णा दुग्धा दुरसा दुफासा अणिट्ठा अकता अपिआ अमुभा अमणुआ हीणस्सरा धीणस्सरा अणिट्ठस्सरा अकंत-
 स्सरा अपिअस्सरा अमणामस्सरा अमणुणस्सरा अणादेजयणपभायाता णिहज्जा कूडकउडकउदवधेरनिरया भज्जायातिक्कमपद्दणा
 अकलणिच्चुज्जुया गुरुणिओगविणयरहिआ य विकलरूपा परूढणइकेसमंसुरोमा काला गयरक्कमगमावण्णा फुट्टिमिरा कप्पिअपलि-
 अकेसा वहुण्हारुणिमपिणद्धुइदस्सणिजरूवा सकुडिअवलीतरगपरिदेडिअंगमंगा जगपरिणयव येरगणरा पविरलपरिमिट्ठिअदंतमेदी उम्म-
 दधडमुहा विसमणयणवंकणासा वंकवली विगयभेसणमुहा वहुविक्किट्ठिभसिअमफुडिअकमच्छी चित्तलंगमंगा रुच्छयस्सराभिभूआ

खरतिक्कणक्कंङ्ङइअविकयतणू टोलगतिविस्मसंधिवधणा उक्कडुअट्टिअविभसदुच्चलकुसघयणकुप्पमाणकुसंठिआ कुरुवा कुट्टा-
णासणकुसेज्जकुभेइणो असुइणो अणेगवाहिपीलिअंगमंगा रालंतविच्चमलगई गिरुच्छाहा सत्तपरिवज्जिता विगयचेट्टा नट्टतेआ अभि-
करणं सीउणहररफरुसवायविच्चडिअमलिणपसुरओगुडिअगमगा बहुकोइमाणमायालोभा बहुमोहा असुभदुक्खभागी ओसणं
धम्मसाणसम्मत्तपरिमट्टा उक्कोसेण रयणिप्पमाणमेत्ता सोलसवीसइवासपरमाउसो बहुपुत्तणुपरियालपणयवहुला गगासिंधूओ महा-
णईओ वेअट्टु च पक्कयं नीसाए वावत्तरिं णिगोअवीअं चीअमेत्ता विलवासिणो मणुआ भविस्सति, ते णं भते ! मणुआ किमाहारिस्सति ?
गोअमा ! तेण कालेण तेण समएण गगासिंधूओ महाणईओ रहपहमित्तवित्तराओ अक्खसोअप्पमाणमेत्तं जलं वोज्झिहिंति, सेविअ ण जले
बहुमच्छरुच्छभाइणो, णो चेव ण आउवहुले भविस्सइ, तए ण ते मणुआ सूरुगमणमुहुत्तसि अ सूरुत्थमणमुहुत्तसि अ निलेहितो णि-
द्धाइस्सति विले० ता मच्छकच्छमे थलाइ गाहेहिंति मच्छकच्छमे थलाइ गाहेत्ता सीआतवत्तेहिं मच्छकच्छमेहिं इक्कवीसं वाससहस्साइ
वित्तिं रुप्पेमाणा विहरिस्सति । ते ण भते ! मणुआ णिस्सीला णिवया णिरगुणा णिम्मरा णिप्पक्खनाणपोसहोववासा ओसणं मसाहारा
मच्छाहारा खुट्टाहारा कुणिमाहारा कालमासे कालं किआ कहिं गच्छिहिंति कहिं उववज्जिहिंति ? गो० ! ओसणं णरगतिरिक्खजोणि-
एसुं उववज्जिहिंति । तीसे ण भंते ! समाए सीहा वग्घा विगा दीविया अच्छा तरस्सा परस्सरा सरभसियालविरालसुणगा कोलसुणगा
ससगा चित्ता चिल्लगा ओसणं मंसाहारा मच्छाहारा रोदाहारा कुणिमाहारा कालमासे कालं किआ कहिं गच्छिहिंति कहिं
उवज्जिहिंति ? गो० ! ओसणं णरगतिरिक्खजोणिएसुं उववज्जिहिंति, ते ण भंते ! ठंका कका पीलगा मग्गुगा सिही ओसणं
मंसाहारा जाव कहिं गच्छिहिंति कहिं उववज्जिहिंति ? गोअमा ! ओसणं णरगतिरिक्खजोणिएसु जाव उववज्जिहिंति (सूत्र ३६)

'तीसे ण' मित्यादि, तस्यां अनन्तरवर्णितायां समाया द्वाभ्यां सागरकोटाकोटीभ्यां—द्वे सागरोपमकोटाकोटी इत्येवं प्रकारेण काले व्यतिक्रान्ते अनन्तैर्वर्णपर्यवैस्तथैव द्वितीयारकप्रतिपत्तिक्रमवद्देश्यं यावदनन्तैरुत्थानवलवीर्यपुरुषकारपरा-
 क्रमैरनन्तगुणपरिहाण्या हीयमानोऽन्त्रान्तरे दुष्पमसुपमानाम्ना समा—कालः प्रत्यपद्यत हे श्रमण ! हे आयुष्मन् !, अथ पूर्वोक्तवद्भरतस्वरूपं प्रष्टुमाह—'तीसे ण'मित्यादि, अथ तत्र मनुष्यस्वरूपप्रश्नमाह—'तीसे ण'मित्यादि, इदं च सूत्रद्वयमपि प्रायः पूर्वसूत्रसदृशगमकत्वात् सुगमं, नवरं जघन्येनान्तर्मुहूर्तमायुस्तत्कालीनमनुष्या उत्कृष्टं पूर्वको-
 टिम आयुः पालयन्ति, पालयित्वा च पञ्चस्वपि गतिष्वतिथीभवन्ति, अथ पूर्वसमाप्तौ विशेषमाह—'तीसे ण' मित्यादि, तस्यां समायां त्रयो वंशा इव वंशाः—प्रवाहाः आवलिका इत्येकार्थाः न तु सन्तानरूपाः परम्पराः, परस्परं पितृपुत्र-
 पौत्रप्रपौत्रादिव्यवहाराभावात्, समुदपद्यन्त, तद्यथा—अर्हद्वंशः चक्रवर्तिवंशः दशार्हाणां—वलदेववासुदेवानां वंशः, यदत्र दशारशब्देन द्वयोः कथनं तदुत्तरसूत्रचलादेव, अन्यथा दशार्हशब्देन वासुदेवा एव प्रतिपाद्या भवन्ति, 'अहयं च दसाराण'मिति वचनात्, यत्तु प्रतिवासुदेववंशो नोक्तस्तत्र प्रायोऽज्ञानुयायीन्युपाङ्गानीति स्थानाद्दे वंशत्रयस्यैव प्ररूपणात्, येन हेतुना तत्रैवं निर्देशस्तत्रायं बृद्धाम्नायः—प्रतिवासुदेवानां वासुदेववध्यत्वेन पुरुषोत्तमत्वाविवक्षणात्, एनमेवार्थं व्यनक्ति—तस्यां समाया त्रयोविंशतिस्तीर्थकराः एकादश चक्रवर्तिनः ऋषभभरतयोस्तृतीयारके भवनात् नव वलदेवा नव वासुदेवाः ज्येष्ठवन्धुत्वात् प्रथमं वलदेवग्रहणं उपलक्षणात् प्रतिवासुदेववंशोऽपि ग्राह्यः, समुद-

पद्यन्त, गतश्चतुर्थोऽरकः, अथ पञ्चमः—‘तीसे ण’मित्यादि, तस्या समायां एकया सागरोपमकोटाकोट्या द्विच-
त्वारिंशद्वर्षसहस्रैरुनितया—ऊनीभूतया, अनयैव प्रत्येकमेकविंशतिसहस्रवर्षप्रमाणयोः पञ्चमपठारकयोः पूरणात्, काले
व्यतिक्रान्तेऽनन्तैर्वर्णादिपर्यवैस्तथैव यावत् परिहाण्या परिहीयमाणा २, अत्र समये दुष्पमानान्ना समा-कालः प्रति-
पत्स्यते, वक्तुरपेक्षया भविष्यत्कालप्रयोगः, अथात्र भरतस्य स्वरूपं पृच्छन्नाह—‘तीसे णं भंते ! समाए भरह’इत्यादि,
सर्वं प्राग्व्याख्यातार्थं, नवरं भविष्यतीति प्रयोगः पृच्छकापेक्षया, अत्र भूर्मेवहुसमरमणीयत्वादिकं चतुर्थारकतो हीय-
मानं २ नितरां हीनं ज्ञातव्यं, ननु ‘खाणुवहुले कण्टकवहुले विसमवहुले’ इत्यादिनाऽधस्तनसूत्रेण लोकप्रसिद्धेन च
विरुध्यते, मैवं अविचारितचतुरं चिन्तये, यतोऽत्र बहुलशब्देन स्थाण्वादिवाहुल्यं चिन्तितं, न च पठारक इवैका-
न्तिकत्वं, तेन च क्वचिद् गङ्गातटादौ आरामादौ वैताल्यगिरिनिकुञ्जादौ वा बहुसमरमणीयत्वादिकमुपलभ्यत एवेति न
विरोधः, अथ तत्र मनुजस्वरूपं प्रष्टुकाम आह—‘तीसे ण’मित्यादि, पूर्वं व्याख्यातार्थमेतत्, नवरं बह्व्यो रत्नयो-
हस्ताः सप्तहस्तोच्छ्रयत्वात् तेषां, यद्यपि नामकोशे वज्रमुष्टिको हस्तो रत्निरुक्तस्तथापि समयपरिभाषया पूर्ण इति, ते
मनुजा जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त उत्कर्षेण सातिरेकं त्रिशदधिकं वर्षशतमायुः पालयन्ति, अग्रेयका नैरयिकगतिगामिनः
यावत् सर्वदुःखानामन्तं कुर्वन्ति, अत्र चान्तक्रिया चतुर्थारकजातपुरुषजातमपेक्ष्य तस्यैव पञ्चमसमायां सिद्धिमा-
नत्वाजम्बूस्वामिन इव, न च संहरणं प्रतीत्येदं भावनीयम्, तथा च सति प्रथमपठारकादावपि एतत्सूत्रपाठ उपलभ्येत

एवेति, आह—अत्र पालयन्ति अन्तं कुर्वन्ति इत्यादौ भविष्यत्कालप्रयोगे कथं वर्त्तमाननिर्देशः?, उच्यते, सर्वास्वप्य-
 वसर्पिणीषु पञ्चमसमासु इदमेव स्वरूपमिति नित्यप्रवृत्तवर्त्तमानकाले वर्त्तमानप्रयोगः, यथा द्वे सागरोपमे शक्यो राज्यं
 कुरुते इत्यादौ, तर्हि दुःषमासमा कालः प्रतिपत्स्यते इत्यादिप्रयोगः कथमिति चेत्, उच्यते, प्रज्ञापकपुरुषापेक्षयैत-
 त्प्रयोगस्यापि साधुत्वात्, पुनरपि तस्यां किं किं वृत्तमित्याह—‘तीसे ण’मित्यादि, तस्या दुष्पमानाद्व्याः समायाः
 पश्चिमे त्रिभागे वर्षसहस्रसप्तकप्रमाणेऽतिक्रामति सति न तु अवशिष्टे तथा सति एकविंशतिसहस्रवर्षप्रमाणश्रीवीर-
 तीर्थस्याव्युच्छित्तिकालस्यापूर्तेः गणः—समुदायो निजज्ञातिरितियावत् तस्य धर्मः—स्वस्वप्रवर्त्तितो व्यवहारो विवाहा-
 दिक्कः पाखण्डाः—शाक्यादयस्तेषां धर्मः प्रतीत एव राजधर्मो—निग्रहानुग्रहादिः जाततेजाः—अग्निः, स हि नातिस्निग्धे
 सुपमसुपमादौ नातिरूक्षे दुष्पमदुष्पमादौ चोत्पद्यत इति, चकारादग्निहेतुको व्यवहारो रन्धनादिरपि, चरणधर्मः—चारि-
 त्रधर्मः, चशब्दाद् गच्छव्यवहारश्च, अत्र धर्मपदव्यत्ययः प्राकृतत्वात्, व्युच्छेत्स्यति—विच्छेदं प्राप्स्यसि, सम्यक्त्व-
 धर्मस्तु केषाञ्चित्सम्भवत्यपि, बिलवासिनां हि अतिक्लिष्टत्वेन चारित्राभावः, अत एवाह प्रज्ञयां—‘ओसणं धम्मसन्न-
 पब्बम्हा’ इति, ओसन्नमिति प्रायोग्रहणात् क्वचित्सम्यक्त्वं प्राप्यतेऽपीति भावः, गतः पञ्चम आरः ॥ अथ पष्ठारक
 उपक्रम्यते—‘तीसे ण’मित्यादि, तस्यां समायां एकविंशत्या वर्षसहस्रैः प्रमिते काले व्यतिक्रान्ते अनन्तैर्वर्षवैरेवं
 गन्धस्पशंपर्ववैर्यावत् परिहीयमाणः २, दुष्पमादुष्पमा नाम्ना समा कालः प्रतिपत्स्यते हे श्रमण! हे आयुष्मन्!, अथ

तत्र भरतस्वरूपश्रायाह—‘तीसे ण’मित्यादि, तस्यां समायामुत्तमकाष्ठाप्राप्तायां उत्तमावस्थागतायामित्यर्थः परमक-
ष्टप्राप्तायां वा, भरतस्य कीदृशः—कः आकारभावस्य—आकृतिलक्षणपर्यायस्य प्रत्यवतारः—अवतरणं आकारभावप्रत्यवतारः
प्रज्ञसः?, भगवानाह—गौतमेत्यामन्य वक्ष्यमाणविशिष्टः कालो भविष्यति, कीदृश इत्याह—‘हाहाभूताः’ हाहा इत्ये-
तस्य शब्दस्य दुःखार्तलोकेन करणं हाहोच्यते तद्भूतः—प्राप्तो यः कालः स हाहाभूतः, भाम्ना इत्यस्य दुःखार्तगवा-
दिभिः करणं भम्भोच्यते तद्भूतो यः स भम्भाभूतः, द्वावप्यनुकरणशब्दाविमौ, भम्भा वा भेरी सा चान्तः शून्या
ततो भम्भेव यः कालो जनक्षयात्तच्छून्यः स भम्भाभूत इत्युच्यते, कोलाहल इहार्तशकुनसमूहध्वनिः तं भूतः—प्राप्तः,
कोलाहलभूतः समानुभावेन—कालविशेषपसामर्थ्येन च, चकारोऽत्र वाच्यान्तरदर्शनार्थः, णमित्यलङ्कारे, खरपरुषाः—
अत्यन्तकठोरा धूल्या च मलिना ये वातास्ते तथा दुर्विपहाः—दुस्सहाः व्याकुला असमञ्जसा इत्यर्थः भयङ्कराः, चः
विशेषणसमुच्चयसूचकः, वास्यन्तीत्यनेन सम्वन्धः, संवर्त्तकाश्च—तृणकाष्ठादीनामपहारका वातविशेषाश्च तेऽपि वास्यन्तीति,
इहास्मिन् काले अभीक्ष्णं—पुनः पुनर्धूममिष्यन्ते च—धूममुद्धमिष्यन्ति दिशः, किम्भूतास्ता इत्याह—समन्तात्—
सर्वतो रजस्वला—रजोयुक्ताः, अत एव रेणुना—रजसा कलुषा—मलिनास्तथा तमःपटलेन—अन्धकारवृन्देन निरालोका—
निरस्तप्रकाशा निरस्तदृष्टिप्रसरा वा, ततः पदद्वयकर्मधारयः, समयरूक्षतया च कालरूक्षतया चेत्यर्थः, अधिकं अहितं
वा अपथ्यं चन्द्राः शीतं हिमं मोक्षयन्ति—स्रक्षयन्ति तथैव सूर्यास्तप्यन्ति, तापं मोक्षयन्तीत्यर्थः, कालरौक्ष्येण शरीर-

रौक्ष्यं तस्माच्चाधिकशीतोष्णपराभव इति, अथ पुनस्तत्स्वरूपं भगवान् स्वयमेवाह—‘अदुत्तर’मित्यादि, अथापरं च हे गौतम ! अभीक्ष्णं—पुनः पुनः अरसा—मनोत्तरसवर्जितजला ये मेघास्ते तथा विरसा—विरुद्धरसा ये मेघास्ते तथा, एतदेवाभिव्यज्यते—क्षारमेघाः—सर्जादिक्षारसमानजलोपेतमेघाः खान्नमेघाः—करीपसमानरसजलोपेतमेघाः ‘खट्टमेहे’ति क्वचिद् दृश्यते तन्नाम्लजला मेघाः अग्निमेघा अग्निवद्वाहकारिजला इत्यर्थः विद्युत्प्रधाना एव जलवर्जिता इत्यर्थः विद्युन्निपातवन्तो वा विद्युन्निपातकार्यकारिजलनिपातवन्तो वा मेघाः विषमेघाः—जनमरणहेतुजलाः अत्र असणिमेहा इत्यपि पदं क्वचिद् दृश्यते तन्नायमर्थः—करकादिनिपातवन्तः पर्वतादिदारणसमर्थजलत्वेन वा वज्रमेघाः अयापनीयं—न यापनाप्रयोजकमुदकं येषां ते तथा, असमाधानकारिजला इत्यर्थः, क्वचिद्—‘अपिवणिज्जोदगा’ इति तन्नापातव्यजला इत्यर्थः एतदेव व्यनक्ति—‘व्याधिरोगवेदनोदीरणापरिणामसलिलाः’ व्याधयः—स्थिराः कुष्ठादयो रोगाः—सद्योघातिनः शूलादयस्तदुत्थाया वेदनाया उदीरणा—अप्राप्तसमये उदयप्रापणं सैव परिणामः—परिपाको यस्य सलिलस्य तत्तथा, तदेवंविधं सलिलं येषां ते तथा, अत एवामनोज्ञपानीयकाः चण्डानिलेन ग्रहतानां—आच्छोटितानां तीक्ष्णानां—वेगवतीनां धाराणा निपातः स प्रचुरो यत्र वर्षे स तथा तं, वर्षं वर्षिष्यन्ति करिष्यन्तीत्यर्थः, ग्रन्थान्तरे तु एते क्षारमेघादयो वर्षशतो नैकविंशतिवर्षसहस्रप्रमाणदुष्पमाकालातिक्रमे वर्षिष्यन्तीति, अथ तेन वर्षणेनारसमेघादयः किं करिष्यन्तीत्याह—‘जेणं भरहे’त्यादि, येन वर्षणेन करणभूतेन पूर्वोक्तविशेषणा मेघा विध्वंसयिष्यन्तीति सम्बन्धः, भरतवर्षे ग्रामाद्या

आश्रमान्ताः प्राग्व्याख्यातास्तत्र गतं जनपदं-मनुयलोकं तथा चतुष्पदा-महिष्यादयो गोशब्देन गोजातीया एलका-
उरश्चास्तान् तथा खचरान्-वैताल्यवासिनो विद्याधरान् तथा पक्षिसंधान् तथा ग्रामारण्ययोर्व्यः प्रचारस्तत्र निर-
तान्-आसक्तान् त्रसांश्च प्राणान्-द्वीन्द्रियादीन् बहुप्रकारान् तथा वृक्षान्-आम्नादीन् गुच्छान्-वृन्ताकीप्रभृतीन्
गुल्मान्-नवमालिकादीन् लता-अशोकलताद्याः वल्लीः-वालुङ्क्यादिकाः प्रवालान्-पल्लवान् अबुरान्-शाल्यादिवी-
जसूचीः इत्यादीन् तृणवनस्पतिकायिकान्-वाटरवनस्पतिकायिकानां तैरुपघातासम्भवात्,
तथा औषधीश्च-शाल्यादिकाः चोऽभ्युच्चये, 'पवण' इत्यादि यद्यपि पर्वतादयोऽन्यत्रैकार्थतया रूढास्तथाऽपीह विशेषो
दृश्यः, तथाहि-पर्वतननाद्-उत्सवविस्तारणात् पर्वताः-क्रीडापर्वताः उज्जयन्तवैभारादयः गृणन्ति-शब्दायन्ते जनं
निवासभूतत्वेनेति गिरयः गोपालगिरिचित्रकूटप्रभृतयः दुर्गानि-शिलावृन्दानि चोरवृन्दानि वा सन्त्येषु इत्यस्त्यर्थे
प्रत्ययः दुर्गराः-शिलोच्चयमात्ररूपाः उन्नतानि-स्थलानि धूल्युच्छयरूपाणि 'भट्टि'ति भ्राष्ट्राः पांस्वादिवर्जिता भूमयः
तत एतेषां द्वन्द्वस्ते आदिषेपां ते तथा तान्, आदिशब्दात् प्रासादशिलरादिपरिग्रहः, मकारोऽलाक्षणिक्, चशब्दो
मेघानां क्रियान्तरद्योतकः, विद्रावयिष्यन्तीति क्रियायोगः, अत्रार्थेऽपवादसूत्रमाह-वैताल्यगिरिवर्जान् पर्वतादीनित्यर्थः,
शाश्वतत्वेन तस्याविध्वंसात्, उपलक्षणाद् ऋषभकूटं शाश्वतप्रायश्रीशत्रुञ्जयगिरिप्रभृतींश्च वर्जयित्वा, तथा सलिल-
विलानि-भूनिर्झराः विषमगर्तांश्च-दुष्पूरश्चभ्राणि, कचिदुर्गपदमपि दृश्यते, तत्र दुर्गाणि च-खातवलयप्राकारादि-

दुर्गमाणि निम्नानि च तान्युन्नतानि च निम्नोन्नतानि—उच्चावचानीत्यर्थः, तानि च कर्मभूतानि शाश्वत-
 नदीत्वाद् गङ्गासिन्धुवर्जानि समीकरिष्यन्ति । अथ तत्र भरतभूमिस्वरूपप्रश्नाह—‘तीसे ण’मित्यादि, तस्यां भदन्त !
 समायां भरतस्य भूमेः कीदृशक आकारभावप्रत्यवतारः भविष्यति?, भगवानाह—गौतम ! भूमी भविष्यति, अद्भार-
 भूता—ज्वालारहितवह्निपिण्डरूपा मुर्मुर्भूता—विरलाम्बिकणरूपा क्षारिकभूता—भस्मरूपा तप्तकवेष्टुकभूता—ग्रहिप्रतप्तक-
 वेष्टुकरूपा ‘तप्तसमज्योतिर्भूता’ तप्तेन भावे कप्रत्ययविधानात् तापेन समा—तुल्या ज्योतिषा—वह्निना भूता—जाता या
 सा तथा, पदव्यत्यय एव समासश्च प्राकृतत्वात्, धूलिचहुलेत्यादौ धूलिः—पांशुः रेणुः—वायुका पङ्कः—कईमः पनकः—प्रतलः
 कईमः चलनप्रमाणकईमश्चलनीत्युच्यते, अत एव वहूनां धरणिगोचराणां सत्त्वानां दुःखेन नितरां क्रमः—
 क्रमणं यस्यां सा दुर्निष्क्रमा, दुरतिक्रमणीयेत्यर्थः, चः समुच्चये, अपिशब्देन दुर्निपदादिपरिग्रहः, अत्र वहूनामि-
 त्यादितः प्रारभ्य भिन्नवाक्यत्वेनोत्तरसूत्रवर्तिना भविष्यतिपदेन न पौनरुक्त्यं । अथ तत्र मनुष्यस्वरूपं पृच्छति—
 ‘तीसे ण’मित्यादि, प्रश्नसूत्रं प्राग्वत्, निर्वचनसूत्रे गौतम ! मनुजा भविष्यन्ति, कीदृशा इत्याह—दूरूपा—दुःस्वभावाः
 दुर्धर्माः—कुत्सितवर्णाः, एवं दुर्गन्धाः दूरसाः—रोहिण्यादिवत् कुत्सितरसोपेताः दुःस्पर्शाः—कर्कशादिकुत्सितस्पशाः
 अनिष्टा—अनिच्छाविषयाः, अनिष्टमपि किञ्चित्कमनीयं स्यादित्यत आह—अक्रान्ताः—अकमनीयाः, अक्रान्तमपि किञ्चि-
 त्कारणवशात् प्रीतये स्यादतोऽप्रिया—अप्रीतिहेतवः, अप्रियत्वं च तेषां कुत इत्याह—अशुभा—अशोभनभावरूपत्वात्,

अशुभत्वं च विशेषत आह—न मनसा—अन्तःसंवेदनेन शुभतया ज्ञायन्ते इत्यमनोज्ञाः, अमनोज्ञतयाऽनुभूतमपि स्मृतिदशायां दशविशेषेण किञ्चिन्मनोज्ञं स्यादत आह—‘अमनोऽमाः’ न मनसा अम्यन्ते—गम्यन्ते पुनः स्मृत्या इत्यमनोमाः एकार्थिका वा एते शब्दा अनिष्टताप्रकर्षवाचका इति, मूर्त्या अनिष्टादिविशेषणोपेता अपि केचिद् दुम्बा इव सुस्वराः स्युरित्याह—हीनो—ग्लानस्येव स्वरो येषां ते तथा, दीनो दुःखितस्येव स्वरो येषां ते तथा, अनिष्टादिशब्दा उक्तार्था एवात्र स्वरेण योजनीयाः, ‘अनादेयवचनप्रत्याजाताः’ अनादेयं—असुभगत्वाद् अग्राह्यं वचनं—वचः प्रत्याजातं च—जन्म येषां ते तथा, निर्लज्जाः व्यक्तं, कूटं—भ्रान्तिजनकद्रव्यं कपटं—परवञ्चनाय वेपान्तरकरणं कलहः—प्रतीतः वधो—हस्तादिभिस्ताडनं वन्धो—रज्जुभिः संयमनं वैरं—प्रतीतं तेषु निरताः, मर्यादातिक्रमे प्रधाना—मुख्याः, अकार्ये नित्योद्यताः, गुरुणां—मात्रादिकानां नियोगः—आज्ञा तत्र यो विनयः—ओमित्यादिरूपत्वेन रहिताः, चः पूर्ववत्, विकलं—असम्पूर्णं काणचतुरङ्गुलिकादिस्वभावत्वाद्वपं येषां ते तथा, प्ररूढा—गर्तासूकराणामिवाजन्मसंस्काराभावात् वृद्धिं गता नखाः केशाः इमश्रूणि रोमाणि च येषां ते तथा, कालाः—कृतान्तसदृशाः क्रूरप्रकृतिवात् कृष्णा वा खरपरुषाः—स्पर्शतोऽतीव कठोराः श्यामवर्णा—नीलीकुण्डे निक्षिप्तोत्क्षिप्ता इव, ततः कर्मधारयः, कचिद् ध्यामवर्णा इत्यपि पदं दृश्यते, तत्रानुज्वलवर्णा इत्यर्थः, स्फुटितशिरसः—स्फुटितानीव स्फुटितानि राजिमत्त्वात् शिरांसि—मस्तकानि येषां ते तथा, कपिलाः केचन पलिताश्च—शुक्लाः केचन केशा येषां ते तथा, बहुल्लायुभिः—प्रचुरस्तसाभिः संपिनद्धं—वज्रमत एव दुःखेन

दर्शनीयं रूपं येषां ते तथा, सङ्कुटितं-सङ्कुचितं-वल्गु-निर्मासत्वविकारास्ता एव तददुरूपाकारत्वात् तरङ्गा-वीच-यस्तैः परिवेष्टितानि अङ्गानि-अवयवा यत्र तदेवंविधमङ्गं-शरीरं येषां ते तथा, के इवेत्याह-जरापरिणता इव, स्थवि-रनरा इवेत्यर्थः, स्थविराश्चान्यथापि व्यपदिश्यन्ते इति जरापरिणतग्रहणं, प्रविरला सान्तरालत्वेन परिशदिता च दन्तानां केषाञ्चित्पतितत्वेन दन्तश्रेणियेषां ते तथा, उद्भटं-विकरालं घटकमुखमिव मुखं तुच्छदशनच्छदत्वाद्येषां ते तथा, क्वचित्तु उव्भटघाडामुहा इति पाठः, तत्र उद्भटे-स्पष्टे घाटामुखे-कृकाटिकावदने येषां ते तथा, विषमे नयने येषां ते तथा, वक्रा नासा येषां ते तथा, ततः पदद्वयस्य कर्मधारयः, वक्रं पाठान्तरेण व्यङ्गं सलाञ्छनं वलिभि-र्विकृतं च-वीभत्सं भीषणं-भयजनकं मुखं येषां ते तथा, दड्ढकिटिभसिध्मानि-क्षुद्रकुष्ठविशेषास्तप्रधाना स्फुटिता परुषा च छविः-शरीरत्वयेषां ते तथा, अत एव चित्रलाङ्गाः-कर्तुरावयवशरीराः कच्छूः-पामा तथा कसैरैश्च खसैरैरभिभूता-व्यासा ये ते तथा, अत एव खरतीक्ष्णनखानां-कठिनतीव्रनखानां कण्डूयितेन-खर्ज्जकरेण विकृता-कृतव्रणा तनुः-शरीरं येषां ते तथा, टोलाकृतयः-अप्रशस्ताकाराः, क्वचित् टोलागइत्ति पाठस्तत्र टोलगतयः-उट्ट्रादिसमप्रचाराः, तथा विषमाणि दीर्घह्रस्वभावेन सन्धिरूपाणि बन्धनानि येषां ते विषमसन्धिवन्धनाः, तथा उत्कटुकानि-यथास्थान-मनिविष्टानि अस्थिकानि-कीकसानि विभक्तानीव च-दृश्यमानान्तराणीव येषां ते तथा, अत्र विशेषणपदव्यत्ययः प्राग्वत्, अथवा उत्कुटुकस्थितास्तथास्वभावत्वात् विभक्ताश्च-भोजनविशेषरहिता ये ते तथा, 'दुर्बला' बलहीनाः

‘कुसंहनना’ सेवार्त्तसंहननाः ‘कुप्रमाणाः’ प्रमाणहीनाः ‘कुसंस्थिताः’ दुःसंस्थानास्तत एषां टोलाकृत्यादिपदाना कर्म-
धारयः, अत एव ‘कुरूपाः’ कुमूर्त्तयः तथा कुस्थानासनाः—कुत्सिताश्रयोपवेशनाः कुशय्याः—कुत्सितशयनाः कुभो-
जिनो—दुर्भोजनास्ततः एभिः पदैः कर्मधारयः, अशुचयः—स्नानब्रह्मचर्यादिवर्जिताः अश्रुतयो वा—शास्त्रवर्जिताः अनेक-
व्याधिपरिपीडिताङ्गाः स्खलन्ती विह्वला च वा—अर्दवितर्दा गतिर्येषां ते तथा, निरुत्साहाः सत्त्वपरिवर्जिताः विकृतचेष्टा
नष्टतेजसः स्पष्टानि, अभीक्ष्णं शीतोष्णखरपरुषवार्तविज्झडिअं—मिश्रितं पांसुरूपेण रजसा न तु
पौष्परजसाऽवगुण्ठितानि—उद्धूलितान्यङ्गानि—अवयवा यस्य एतादृशमङ्गं येषां ते तथा, बहुक्रोधमानमायालोभाः बहु-
मोहाः न विद्यते शुभं—अनुकूलवेद्यं कर्म येषां ते तथा, अत एव दुःखभागिनः, ततः कर्मधारयः, अथवा दुःखानु-
बन्धिदुःखभागिनः, ‘ओसण्णं’ति बाहुल्येन धर्मसंज्ञा—धर्मश्रद्धा सम्यक्त्वं च ताभ्यां परिभ्रष्टाः, बाहुल्यग्रहणेन
यथा सम्यग्दृष्टित्वमेषां कदाचित् सम्भवति तथाऽधस्तनग्रन्थे व्याख्यातं, उत्कर्षेण रत्नेः—हस्तस्य यच्चतुर्विंशत्यङ्गुल-
लक्षणं प्रमाणं तेन मात्रा—परिमाणं येषां ते तथा, इह कदाचित्पोडश वर्षाणि कदाचिच्च विंशतिवर्षाणि परममायुर्येषां
ते तथा, श्रीवीरचरित्रे तु ‘पोडश स्त्रीणां वर्षाणि विंशतिः पुंसां परमायु’रिति, बहूनां पुत्राणा नष्टृणां—पौत्राणां यः
परिवारस्तस्य प्रणयः—स्नेहः स बहुलो येषां ते तथा, अनेनाल्पायुष्केऽपि बहूपत्यता तेषामुक्ता, अल्पेनापि कालेन
यौवनसद्भावादिति, ननु तदानीं गृहाद्यभावेन क्व ते वसन्तीत्याह—गङ्गामिन्धू महानद्यौ वैताळ्यं च पर्वतं निश्रां

कृत्वा 'बावत्तरि'ति द्वासप्ततिः स्थानविशेषाश्रिता निगोदाः—कुटुम्बानि, द्विसप्ततिसङ्ख्या चैवं—वैताढ्यादर्वाङ् गङ्गाया-
 स्तदद्वये नवनवविलसम्भवाद्दष्टादश, एवं सिन्ध्वा अपि अष्टादश, एषु च दक्षिणार्द्धभरतमनुजा वसन्ति, वैताढ्यात्
 परतो गङ्गातदद्वयेऽष्टादश, एवं तत्रापि सिन्धुतदद्वये अष्टादश, एषु चोत्तरार्द्धभरतवासिनो मनुजा वसन्ति, बीजमिव
 बीजं भविष्यतां जनसमूहानां हेतुत्वात् बीजस्येव मात्रा—परिमाणं येषां ते तथा, स्वल्पाः स्वरूपत इत्यर्थः, विलवा-
 सिनो मनुजा भविष्यन्तीति पुनः सूत्रं निगमनवाक्यत्वेन न पुनरुक्तमवसातव्यं, अथ तेपामाहारस्वरूपं पृच्छन्नाह—
 'ते णं भंते ! मणुआ' इत्यादि, ते भगवन् ! मनुजाः किमाहरिष्यन्ति ?—किं भोक्ष्यन्ते, भगवानाह—गौतम ! तस्मिन्,
 काले—एकान्तदुष्यमालक्षणे तस्मिन् समये—पष्ठारकप्रान्त्यरूपे गङ्गासिन्धू महानद्यौ रथपथः—शकटचक्रद्वयप्रमितो
 मार्गस्तेन मात्रा—परिमाणं यस्य स तादृशो विस्तरः—प्रवाहव्यासो ययोस्ते तथा, अक्षं—चक्रनाभिषेप्यकाष्ठं तत्र स्रोतो—
 धुरः प्रवेशरन्ध्रं तदेव प्रमाणं तेन मात्रा—अवगाहना यस्य तत्तथाविधं जलं वक्ष्यतः, इयत्प्रमाणे न गम्भीरं जलं धरि-
 व्यत इत्यर्थः, ननु ध्रुवहिमवतोऽरकव्यवस्थाराहित्येन तद्गतपद्माद्रहनिर्गतयोरनयोः प्रवाहस्य नैयत्येनोक्तरूपौ (प्रवाहौ)
 कथं सङ्गच्छेते ? उच्यते, गङ्गाप्रपातकुण्डनिर्गमादनन्तरं क्रमेण कालानुभावजनितभरतभूमिगततापवशादपरजलशेषे
 समुद्रप्रवेशे तयोरुक्तमात्रावशेषजलवाहित्वमिति न काप्यनुपपत्तिरिति, तदपि च जलं बहुमत्स्यकच्छपाकीर्णं न चैव
 अब्वहुलं—बहुपकायं सजातीयापरापूकायपिण्डबहुलमित्यर्थः, ततस्ते मनुजाः सूरोग्रमनमुहृत्ते सूरस्तमयनमुहृत्ते च,

यकारलोपोऽत्र प्राकृतत्वात्, चकारौ परस्परं समुच्चयार्थो, विलेभ्यो निर्द्धाविष्यन्ति-शीघ्रया गत्या निर्गमिष्यन्ति, मुहूर्त्तात्परतोऽतितापातिशीतयोरसहनीयत्वात्, विलेभ्यो निर्द्धाव्य मत्स्यकच्छपान् स्थलानि-तटभूमीः णिगन्तत्वाद् द्विकर्मकत्वं ग्राहयिष्यन्ति-प्रापयिष्यन्ति, ग्राहयित्वा च शीतातपतप्तैः रात्रौ शीतेन दिवा आतपेन तप्तैः-रसशोषं प्रापि-तैराहारयोग्यतां प्रापितैरित्यर्थः, अतिसरसानां तज्जठराग्निनाऽपरिपाच्यमानत्वाद् मत्स्यकच्छपैरेकविंशतिं वर्षसहस्राणि यावद्धृत्तिं-आजीविकां कल्पयन्तो-विदधाना विहरिष्यन्ति । अथ तेषां गतिस्वरूपं पृच्छन्नाह-‘ते ण’मित्यादि, ते मनुजा भगवन् ! निश्शीला-गताचाराः निर्वृता-महाव्रताणुव्रतविकलाः निर्गुणा-उत्तरगुणविकलाः निर्मर्यादाः-अविद्यमानकुलादिमर्यादाः निष्प्रत्याख्यानपौषधोपवासा-असत्पौरुष्यादिनियमा अविद्यमानाष्टम्यादिपर्वोपवासाश्चेत्यर्थः, ‘ओसणं’ प्रायो मांसाहाराः, कथमित्याह-मत्स्याहारा यतः, तथा ‘क्षौद्राहाराः’ मधुभोजिनः क्षीणं वा-तुच्छावशिष्टं-तुच्छधान्यादिकं आहारो येषां ते तथा, इदं विशेषणं सूषपन्नमेव, पूर्वविशेषणे प्रायोग्रहणात्, केषुचिदादर्शेषु अत्र गङ्गाहारा इति दृश्यते, स लिपिप्रमाद एव सम्भाव्यते, पञ्चमाङ्गे सप्तमशते षष्ठोद्देशे दुष्पमदुष्पमावर्णनेऽदृश्यमान-त्वात्, अथवा यथासम्प्रदायमेतत्पदं व्याख्येयं, कुणपः-शवस्तद्रसोऽपि वसादिः कुणपस्तदाहाराः, ‘कालमासे’ इत्यादिकं प्राग्वत्, निर्वचनसूत्रमपि प्राग्वत्, नवरं ‘ओसणं’मिति ग्रहणात् कश्चित् क्षुद्राहारवान् देवलोकगाम्यपि अक्लिष्टाध्यवसायात्, अथ ये तदानीं क्षीणावशेषाश्चतुष्पदास्तेषां का गतिरिति पृच्छति-‘तीसे ण’मित्यादि, तस्यां

भगवन् ! समायां चतुष्पदाः—सिंहादयः प्राग्व्याख्यातार्थाः श्वापंदाः प्रायो मांसाहारादिविशेषणविशिष्टाः ॥ गमि-
व्यन्ति क्व उत्पत्स्यन्ते ?, भगवानाह—गौतम ! प्रायः नरकतिर्यग्योनिकेभ्यो उत्पत्स्यन्ते, प्रायोग्रहणात् कश्चिदमांसादी
देवयोनावपि, नवरं चिह्नलगा—नाखरविशेषा इति, अथ तदानीं तत्पक्षिगतिं प्रश्नयति—‘ते ण’मित्यादि, कण्ठयं, नवरं
ते णमिति क्षीणावशिष्टा ये पक्षिण इति यच्छब्दबलाद् ग्राह्यं, ढङ्काः—काकविशेषाः कङ्काः—दीर्घपादाः पिलका-
रूढिगम्याः महुका—जलवायसाः शिखिनो—मयूरा इति, गतः पष्ठारकः, तेन चावसर्प्यण्यपि गता ॥ साम्प्रतं प्रागुद्दि-
ष्टामुत्सर्पिणी निरूपयितुकामस्तत्प्रतिपादनपूर्वकं तत्प्रथमारकस्वरूपमाह—

तीसे ण समाए इक्कीसाए वाससहस्सेहिं काले वीइक्कंते आगमिस्साए उस्सप्पिणीए सावणवहुलपडिवए अभीइण-
क्खन्ते चोइसपढमसमये अणंतेहि वण्णपज्जेविहिं जाव अणंतगुणपरिवद्धीए परिवुट्ठेमाणे २ एत्थ ण दूसमदूसमाणाम समा काले
पडिवज्जिस्सइ समणाउसो ! । तीसे ण भते ! समाए भरहस्स वासस्स केरिसए आगारभावपडोओरे भविस्सइ ?, गोअमा ! काले
भविस्सइ हाहाभूए भंभाभूए एवं सो चेव दूसमदूसमावेढओ णेअव्वो, तीसे ण समाए एकवीसाए वाससहस्सेहिं काले विइक्कंते अणतेहिं
वण्णपज्जेविहिं जाव अणंतगुणपरिवुद्धीए परिवट्ठेमाणे २ एत्थ णं दूसमाणामं समा काले पडिवज्जिस्सइ समणाउसो ! (सूत्रं—३७)

‘तीसे ण’मित्यादि, तस्यां समायामवसर्पिणीदुष्पमदुष्पमानाद्रयां एकविंशत्या वर्षसहस्रैः प्रमिते काले व्यतिक्रान्ते
आगमिष्यन्त्यामुत्सर्पिण्यां श्रावणमासस्य बहुलप्रतिपदि—कृष्णप्रतिपदि पूर्वोवसर्पिण्याः आपादपूर्णिमापर्यन्तसमये

पर्यवसानत्वात् चालवनाग्निकरणे कृष्णप्रतिपत्तिश्चादिमार्धेऽस्यैव सद्भावात्, अभीचिनक्षत्रे चन्द्रेण योगमुपागते, चतुर्दशानां कालविशेषाणां प्रथमसमये-प्रारम्भक्षणेऽनन्तैर्गणपरिवर्द्ध्या परिवर्द्धमानः परिवर्द्धमानः अत्रान्तरे दुष्पमदुष्पमानास्मा समा कालः प्रतिपत्स्यते हे श्रमण ! हे आयुष्मन् ! इति, वर्णादीनां वृद्धिश्च येनैव क्रमेण पूर्वमवसर्पिण्यरकेषु हानिरुक्ता तथैवात्र वाच्या, चतुर्दशकालविशेषा पुनः निःश्वासादुश्वासाद्वा गण्यन्ते, समयस्य निर्विभागकालत्वेनाद्यन्तव्यवहाराभावादावलिकायाश्चाव्यवहारार्थत्वेनोपेक्षा, तत्र निःश्वासः उच्छ्वासो वा १ प्राणः २, स्तोकः ३, लवः ४, मुहूर्त ५, अहोरात्रं ६, पक्षः ७, मासः ८, ऋतुः ९, अयनं १०, संवत्सरः ११, युगं १२, करणं १३, नक्षत्रं १४, इति, एतेषां चतुर्दशानां मध्ये पञ्चानां सूत्रे साक्षादुक्तानां अपरेषां चोपलक्षणसङ्गृहीतानां प्रथमसमये, कोऽर्थः ?-य एव हि एतेषां चतुर्दशानां कालविशेषाणां प्रथमः समयः स एवोत्सर्पिणीप्रथमारकप्रथमसमयः, अवसर्पिणीसत्कानामेषां द्वितीयापाढापाँर्णमासीचरमसमय एव पर्यवसानात्, इदमुक्तं भवति ?-अवसर्पिण्यादौ महाकाले प्रथमतः प्रवर्त्तमाने सर्वेऽपि तदवान्तरभूताः कालविशेषाः प्रथमत एव युगपत्प्रवर्त्तन्ते तदनु स्वस्वप्रमाणसमाप्तौ समाप्नुवन्ति, तथैव पुनः प्रवर्त्तन्ते पुनः परिसमाप्नुवन्ति यावन्महाकालपरिसमाप्तिरिति, यद्यपि ग्रन्थान्तरे ऋतोरपाढादित्वेन कथनादुत्सर्पिण्याश्च श्रावणादित्वेन अस्य प्रथमसमयो न सङ्गच्छते ऋत्वर्द्धस्य गतत्वात् तथापि प्रावृद्ध-श्रावणादिर्वर्षारान्नोऽन्वयुजादिः शरन्मार्गशीर्षादिर्हेमन्तो माघादिर्वसन्तश्चैत्रादिर्ग्रीष्मो ज्येष्ठादिरित्यादिभगवतीवृत्तिव-

चनात् श्रावणादित्वपक्षाश्रयणेन समाधेयमिति न दोषः, किञ्चेदं सूत्रं गम्भीरं ग्रन्थान्तरे च व्यक्त्यानुपलभ्यमानभार्यार्थकं तेनान्यथाप्यागमाविरोधेन मध्यस्थैः बहुश्रुतैः परिभावनीयमिति । अथात्रकालस्वरूपं पृच्छति—‘तीसे ण’मित्यादि, सर्वं सुगमं, नवरं दुष्पमदुष्पमायाः अवसर्पिणीपट्टारकस्य वेष्टको-वर्णको नेतव्यः—प्रापणीयस्तत्समानत्वादस्याः । गतः उत्सर्पिण्यां प्रथम आरः, अथ द्वितीयारकस्वरूपं वर्णयति—‘तीसे ण’मित्यादि, सर्वं सुगमं, नवरं उत्सर्पिणीद्वितीयारक इत्यर्थः, अथावसर्पिणीदुष्पमतोऽस्या विशेषमाह—

तेनं कालेण तेण समएणं पुक्खलसंवट्टए णामं महाभेहे पाउब्भविस्सइ भरहप्पमाणमित्ते आयामेणं तदणुरूवं च णं विक्खंभवान्
हल्लेण, तए ण से पुक्खलसंवट्टए महाभेहे खिप्पामेव पत्तणतणाइस्सइ खिप्पामेव पतणतणाइस्सइ पविज्जुआइस्सइ
खिप्पामेव पविज्जुआइत्ता खिप्पामेव जुगमुसलमुट्ठिप्पमाणमित्ताहिं धाराहिं ओत्रमेधं सत्तरत्तं वास वासिस्सइ, जेणं भरहस्स
वासस्स भूमिभागं इगालभूअ मुम्मुरभूअ छारिअभूअ तत्तकवेदुगभूअं तत्तसमजोइभूअं णिवाविस्सित्ति, तसि च णं पुक्ख-
लसंवट्ठंगसि महाभेहसि सत्तरत्तं णिवतितंसि समाणसि एत्थ ण खीरेभेहे णाम महाभेहे पाउब्भविस्सइ भरहप्पमाणमेत्ते आयामेणं
तदणुरूवं च णं विक्खंभवान्हल्लेण, तए णं से खीरेभेहे णामं महाभेहे खिप्पामेव पत्तणतणाइस्सइ जाव खिप्पामेव जुगमुसलमुट्ठि-
जाव सत्तरत्त वाम वासिस्सइ, जेण भरहवासस्स भूमीए वण्ण गध रस फास च जणइस्सइ, तसि च ण खीरेभेहसि सत्तरत्त
णिवतितसि समाणसि इत्थ णं धयमेहे णाम महाभेहे पाउब्भविस्सइ, भरहप्पमाणमेत्ते आयामेणं, तदणुरूवं च ण विक्खंभवान्हल्लेण,

तए ण से घयमेहे महामेहे खिल्लमेव पतणतणाइस्सइ जाव वासं वासिस्सइ, जेण भरहस्स वासस्स भूमीए सिणेहभाव जणइस्सइ, तसिं च णं घयमेहंसि सत्तरत्त णिवतितसि समाणसि एत्थ ण अमयमेहे णाम महामेहे पाउब्भविस्सइ भरहप्पमाणमित्त आया-
मेण जाव वास वासिस्सइ, जे ण भरहे वासे रुक्खगुच्छगुम्भलयवल्लितणपव्वगहरितगओसहिपवालंकुरमाईए तणवणस्सइकाइए जणइस्सइ, तसिं च णं अमयमेहंसि सत्तरत्त णिवतितंसि समाणसि एत्थ णं रसमेहे णामं महामेहे पाउब्भविस्सइ भरहप्पमा-
णमित्ते आयामेणं जाव वासं वासिस्सइ, जेणं तेसिं वहुण रुम्भगुच्छगुम्भलयवल्लितणपव्वगहरितओसहिपवालंकुरमादीणं तित्त कडु-
अकमायअविलमहुरे पंचविहे रसविसेसे जणइस्सइ, तए णं भरहे वासे भविस्सइ परुडरुक्खगुच्छगुम्भलयवल्लितणपव्वयगहरिअ-
ओसहिए, उवचियतयपत्तपवालंकुरपुष्फलसमुइए सुहोवभोगे आवि भविस्सइ (सूत्र ३८)

‘ते ण’मित्यादि, तस्मिन् काले-उत्सर्पिण्या द्वितीयारकलक्षणे तस्मिन् समये-तस्यैव प्रथमसमये, पुष्कलं-सवं अशुभानुभावरूपं भरतभूरौक्ष्यदाहादिकं प्रशस्तस्वोदकेन संवर्त्तयति-नाशयतीति पुष्कलसंवर्त्तकः स च पर्जन्यप्रभृतिमे-
घत्रयापेक्षया महान् मेघो-दशवर्षसहस्रावधि एकेन वर्षेन भूमेर्भावुकत्वात् महामेघः प्रादुर्भव्यति-प्रकटीभवि-
ष्यति, भरतक्षेत्रप्रमाणेन साधिकैकसप्तचतुःशताधिकचतुर्दशयोजनसहस्ररूपेण १४४७१ मात्रा-प्रमाणं यस्य स
तथा, केन?-आयोमेन-दीर्घभावेन, अयं भावः-पूर्वसमुद्रादारभ्य पश्चिमसमुद्रं यावत् तस्य वार्दलकं व्याप्तं भविष्य-
तीत्यर्थः, तदनुरूपश्च-तस्य भरतक्षेत्रस्यानुरूपः-सदृशः, सूत्रे च लिङ्गव्यत्ययः प्राकृतत्वात्, क्रियाविशेषणं वा, केने-

त्याह—विष्कम्भबाहल्येन, अत्र समाहारद्वन्द्वशब्दादेकवद्भावः, कोऽर्थः?—यावान् व्यासो भरतक्षेत्रस्य उपस्थाने पञ्च-
 शतयोजनानि पद्मविंशतिर्योजनानि पद्मं च कला योजनैकविंशतिभागरूपाः तदतिरिक्तस्थाने तु अनियततया तथाऽस्यपि
 विष्कम्भः, बाहल्यं तु यावता जलभारेण यावदवगाढभरतक्षेत्रतप्तभूमिमाद्रोऽकृत्य तापः उपशाम्यते तावज्जलदलनि-
 पन्नमेव ग्राह्यमिति, अथ स प्रादुर्भूतः सन् यत्करिष्यति तदाह—‘तए ग’मित्यादि, ततश्च स-पु’कलसंवर्त्तकमेघः
 क्षिप्रमेव—उन्नमनकाल एव ‘पतनतणाइस्सई’ति अनुकरणवचनमेतत् प्रकरणं सन्नितं करिष्यति, गज्जि’यतीत्यर्थः,
 तथा च कृत्वा क्षिप्रमेव युगं—रथावयवविशेषः मुसलं—प्रतीतं मुष्टिः—पिण्डताडुलिकः पाणिः एषां यत्प्रमाणमायाम-
 बाहल्यादिभिस्तेन मात्रा यामां ताभिः, इयता प्रमाणेन दीर्घाभिः—स्थूलाभिरित्यर्थः धाराभिः ओधेन—सामान्येन
 सर्वत्र निविंशेपेण मेघो यत्र तं तथाविधं सप्तरात्रं—सप्ताहोरात्रान् वर्षं वर्णयति करिष्यतीत्यर्थः, ‘जे ग’मिति पूर्ववत्
 भरतस्य वर्षस्य—क्षेत्रस्य भूमिभागं जङ्गारभूतं मुर्गुरभूतं धारिकभूतं तप्तकवेहुकभूतं तप्तसमज्योतिर्भूतं निर्वापयिष्यति
 स पुष्करसंवर्त्तको महामेघः, अथ द्वितीयमेघवक्तव्यतामाह—‘तंसि च ग’मित्यादि, तस्मिंश्च चशब्दो वाक्यान्तरमा-
 रम्भार्थः, पुष्कलसंवर्त्तके महामेघे सप्तरात्रं यावन्निपतिते सति—निर्भरं वृष्टे सति अत्रान्तरे क्षीरमेघो नामतो महामेघः
 प्रादुर्भविष्यति, शेषं ‘भरते’त्यादि प्राग्वत्, अथ स प्रादुर्भवन् किं करिष्यतीत्याह—‘तए ग’मित्यादि, अत्र वासि-
 स्सइति पर्यन्तं प्राग्वत्, यो मेघो भरतस्य भूम्या वर्षं गन्धं रसं स्पर्शं च जनयिष्यति, अत्र वर्णोदयः शुभा एव ग्राह्याः,

येभ्यो लोकोऽनुकूलं वेदयते, अशुभवर्णादयः प्राक्कालानुभावजनिता वर्तन्त एवेति, ननु यदि शुभवर्णादीन् जनयति तदा तरुपत्रादिषु नीलो वर्णो जम्बुफलादिषु कृष्णः मरिचादिषु कटुको रसः कारवेष्ठादिषु तिक्तः चणकादिषु रुक्षः स्पर्शः सुवर्णादिषु गुरुः क्रकचादिषु खरः इत्यादयोऽशुभवर्णादयः कथं सम्भवेयुरिति?, उच्यते, अशुभपरिणामा अश्वे-
तेऽनुकूलवेद्यतया शुभा एव, यथा मरिचादिगतः कटुकरसादिः प्रतिकूलवेद्यतया शुभोऽप्यशुभ एव, यथा कुष्ठादिगतः श्वेतवर्णादिरिति, अथ तृतीयमेघवक्रव्यतामाह—‘तंसि’ इत्यादि, तस्मिन् क्षीरमेघे सप्तरात्रं निपतिते सति अत्रान्तरे घृतवत् स्निग्धो मेघो घृतमेघो नान्ना महामेघः प्रादुर्भविष्यतीत्यादि सर्वं प्राग्वत्, अथ स प्रादुर्भूतः किं करिष्यती-
त्याह—‘तए ण’मित्यादि, सर्वं प्राग्वत्, नवरं यो घृतमेघो भरतभूमेः स्नेहभावं—स्निग्धतां जनयिष्यतीति, अथ चतु-
र्थमेघवक्रव्यतामाह—‘तंसि’ इत्यादि, तस्मिन् घृतमेघे सप्तरात्रं निपतिते सति अत्र—प्रस्तावेऽमृतमेघो यथार्थनामा महा-
मेघः प्रादुर्भविष्यति यावद्वर्षिष्यति इति पर्यन्तं पूर्ववत्, यो मेघो भरते वर्षे वृक्षा गुच्छा गुल्मा लता वह्नयः तृणानि प्रतीतानि पर्वगा-इक्ष्वादयः हरितानि—दूर्वादीनि औषधयः—शाल्यादयः प्रवालाः—पल्लवाः अङ्कुराः—शाल्यादिवीज-
सूचयः इत्यादीन् तृणवनस्पतिकायिकान्—चादरवनस्पतिकायिकान् जनयिष्यतीति। अथ पञ्चममेघस्वरूपवक्रव्यता-
माह—‘तंसि च ण’मित्यादि, व्यक्तं, परं रसजनको मेघो रसमेघः, यो रसमेघस्तेषाममृतमेघोत्पन्नाना बहूनां वृक्षाद्यङ्कु-
रान्तानां वनस्पतीनां तिक्तो निम्बादिगतः कपायो विभीतकामलकादिगतः अम्बोऽम्लिकाद्याश्रितः

मधुरः शर्कराद्याश्रितः, एतान् पञ्चविधान् रसविशेषान् जनयिष्यति, लवणरसस्य मधुरादिसंसर्गजत्वाद् तदभेदेन
विवक्षणात्, सम्भाव्यते च तत्र माधुर्यादिसंसर्गः सर्वरसानां लवणप्रक्षेप एव स्वादुत्वोत्पत्तेः तेन न पृथग्विद्देशः, एषां
च पञ्चानां मेधानां क्रमेणेदं प्रयोजनं सूत्र उक्तमपि स्पष्टीकरणाय पुनर्लिख्यते—आद्यस्य भरतभूमेर्दोषयामः द्विती-
यस्य तस्या एव शुभवर्णगन्धादिजनकत्वं तृतीयस्य तस्या एव स्निग्धताजनकत्वं न चात्र क्षीरमेघेनैव शुभवर्णगन्ध-
रसरसर्गसम्पत्तौ भूमिस्निग्धतासम्पत्तिरिति वाच्यं, स्निग्धताधिक्यसम्पादकत्वात् तस्य, नहि यादृशी घृते स्निग्धता
तादृशी क्षीरे दृश्यत इत्यनुभव एवात्र साक्षी, चतुर्थस्य तस्या वनस्पतिजनकत्वं, पञ्चमस्य वनस्पतिषु स्वस्वयोग्यरस-
विशेषजनकत्वं, यद्यप्यमृतमेघतो वनस्पतिसम्भवे वर्णादिसम्पत्तौ तत्तमहचारित्वात् रसस्यापि सम्यत्तिसत्तादेव युक्ति-
मती तथापि स्वस्वयोग्यरसविशेषान् सम्पादयितुं रसमेघ एव प्रभुरिति, तदा च यादृशं भरतं भावि तथा चाह—
‘तए णं भरहे वासे’ इत्यादि, ततः उक्तस्वरूपपञ्चमेघवर्षणानन्तरं णमिति पूर्ववत् भारतं वयं भविष्यति, कीदृग-
मित्याह—प्ररूढा—उद्भूता वृक्षा गुच्छा गुल्मा लता बह्वयस्तृणानि पर्वजा हरितानि औषधश्च यत्र तत्तथा, अत्र समासे
कप्रत्ययः, एतेन वनस्पतिसत्ताऽभिहिता, उपचितानि—पुष्टिमुपगतानि त्वक्पत्रप्रवालपद्मवाङ्कुरपुष्पफलानि समुद्दि-
तानि—सम्यक् प्रकारेण उदयं प्राप्तानि यत्र तत्तथा कान्तस्य परनिपातः प्राकृतत्वात्, एतेन वनस्पतिषु पुष्पफलानां
रीतिर्दिशिता, अत एव सुखोपभोग्यं—सुखेनासेवनीयं भविष्यति, अत्र वाक्यान्तरयोञ्जनार्थमुपास्य भविष्यतिपदस्य

न पौनरुक्त्यं भावनीयमिति । अथ तत्कालीना मनुजास्तादृशं भरतं दृष्ट्वा यत् करिष्यंति तदाह—

तए न ते मणुआ भरहं वास परुढरुक्सगुच्छगुम्मलयवह्निपद्यहरिओसहीय उवचितयपत्तपवालपह्वकुरपुक्फलसमुइअं सुहोवभोग जाय २ चावि पासिहिति पासित्ता विलेहितो गिद्धाइस्सति गिद्धाइत्ता हट्टुट्टा अणमण मद्दाविस्सति २ ता एव वदिस्सति—जाते न देवाणुप्पिआ ! भरहे वासे परुढरुक्सगुच्छगुम्मलयवह्निपद्यहरिअजाव सुहोवभोगे, त जे न देवाणुप्पिआ ! अम्ह केइ अज्जप्पमिह असुभ कुणिम आहार आहारिस्सइ से न अणेगाहिं छायाहिं वज्जिज्जेत्तिक्कहु सठिइ ठवेस्सति २ ता भरहे वासे सुहसुहेण अभिरममाणा २ विहरिस्सति (सूत्र ३९) तीसे न भते ! समाए भरहस्स वासस्स केरिस्सए आथारभावपडोओरे भविस्सइ ?, गो० ! बहुसमरमणिजे भूमिभागे भविस्सइ जाव कित्तिमेहिं चेव अकित्तिमेहिं चेव, तीसे न भते ! समाए मणुआणं केरिस्सए आथारभावपडोओरे भविस्सइ ?, गोअमा ! तेसि न मणुआण छविहे सघयणे छविहे सठाणे वहुइओ रयणीओ उट्टु उच्चत्तेण जहण्णेण अतोमुहुत्त उक्कोसेण साइरेण वाससय आउअ पालेहिंति २ ता अप्पेगइआ गिरयगामी जाव अप्पेगइआ देव-गामी, न सिञ्जति । तीसे न समाए एकवीसाए वाससहस्सेहिं काले वीइक्कते अणतेहिं वणपज्जेहिं जाव परिवेट्टुमाणे २ एत्थ न दुसमसूममाणांम समा काले पडिवज्जिस्सइ समणाउसो ! तीसे न भते ! समाए भरहस्स वासस्स केरिस्सए आथारभावप-डोओरे भविस्सइ ?, गोअमा ! बहुसमरमणिजे जाव अकित्तिमेहिं चेव, तेसि न भते ! मणुआण केरिस्सए आथारभावपडोओरे भवि-स्सइ ?, गो० ! तेसि न मणुआण छविहे सघयणे छविहे मठाणे वहुइ धणूइ उट्ट उच्चत्तेण जहण्णेण अतोमुहुत्त उक्कोसेण पुन-कोडीआउअं पालिहिंति २ ता अप्पेगइआ गिरयगामी जाव अत करेहिंति, तीसे न समाए तओ वमा ममुत्तजिस्सति, त—

२ नक्षस्सारे
मांसवर्जन-
व्यवस्था सू-
३९ शेषो-
त्सर्पिणीव-
र्णनं सू ४०

तित्थगरवसे चक्रवर्द्धिचमे दसारवसे, तीसे ण समाए तेवीस तित्थगरा एकारस चक्रवर्द्धी णव वलदेवा णव वासुदेवा समुपजिस्सति,
तीसे ण समाए मागरोवमकोडाकोडीए वायालीमाए वामसहसेहिं ऊणिआण काले वीइक्कते अणतेहि वण्णपज्जवेहिं जाव अणत-
गुणपरिवुद्धीए परिवुद्धेमाणे २ एत्थ ण सुममदूममाणामं समा काले पडिवजिस्सइ समणाउत्तो !, सा ण समा तिहा विभजि-
स्सइ, पढमे तिभागे मज्झिमे तिभागे पच्छिमे तिभागे, तीसे ण भते 'समाए पढमे तिभाए भरहम्मस वासस्स केरिसए आयारभावपडो-
आरे भविदमइ', गोअमा ! बहुसमरसणिले जाव भविस्समद, मणुआण जा वेव ओसप्पिणीए पच्छिमे तिभागे वत्तञ्जया सा भाणि-
अव्वा, कुलगरवजा उसभसामिवजा, अण्णे पठनि-तीमे ण समाए पढमे तिभाए इमे पण्णरस कुलगरा समुपजिस्सति तजहा-
सुमई जात्र उसमे, सेस त चेव, ढडणीईओ पडिलोमाओ गेअव्वाओ, तीसे ण समाए पढमे तिभाए रायधम्मे जाव धम्मचरणे
अ वोच्छिजिस्सइ, तीमे ण समाए मज्झिमपच्छिमेसु तिभागेषु जाव पढममज्झिमेसु वत्तञ्जया ओसप्पिणीए सा भाणिअव्वा,
सुसमा तहेव सुसमासुसमावि तहेव जाव छविहा मणुम्सा अणुमजिस्सति जाव सण्णिचारी (सूचं ४०)

‘तए ण’मित्यादि, ततस्ते मनुजा भरतवर्षं यावत्सुखोपभोग्यं चापि द्रक्ष्यन्ति, हृष्टा विलेभ्यो निर्द्धीविष्यन्ति-
निर्गमिष्यन्ति, निर्द्धीव्य हृष्टा-आनन्दितास्तुष्टाः-सन्तोषमुपगताः पश्चात् कर्मधारयः अन्योऽन्यं शब्दयिष्यन्ति,
शब्दयित्वा च एवं वदिष्यन्तीति, अथ ते किं वदिष्यन्तीत्याह-‘जाते ण’मित्यादि, जातं भो देवानुप्रिया ! भरतं
वर्षं प्ररूढवृक्षं यावत् सुखोपभोग्यं तस्माद् ये देवानुप्रिया ! अस्माकं-अस्मज्जातीयानां कश्चिदद्यप्रभृति अशुभं
कुणिमं-मासमाहारमाहारयिष्यति स पुरुषोऽनेकाभिश्छायाभिः, इत्थंभागे तृतीया, मह भोजनादिपट्टिनिषण्णानां

यादृच्छायाः शरीरसम्बन्धिन्यस्ताभिर्वर्जनीयः, अयमर्थः—आस्तां तेषामस्पृश्यानां शरीरस्पर्शः तच्छरीरच्छायास्पर्शोऽपि वर्जनीयः, क्वचिद्वर्ज इति सूत्रपाठे तु वर्ज्यो वर्जनीय इत्यर्थः, इतिकृत्वा संस्थितिं—मर्यादा स्थापयिष्यन्ति, स्थापयित्वा च भरते वर्षे सुखंसुखेनाभिरममाणाः २—सुखेन क्रीडन्तो २ विहरिष्यन्ति—प्रवर्त्तिष्यन्त इति । अथ भरतभूमिस्वरूपं पृच्छति—‘तीमे ण’मित्यादि सर्वं पूर्ववत्, ननु कुत्रिममण्यादिकरणं तदानीं तन्मनुजानामसम्भवि शिल्पोपदेशकाचार्याभावाद्, उच्यते, द्वितीयारे पुरादिनिवेशराजनीतिव्यवस्थादिकृज्जातिस्मारकादिपुरुषविशेषद्वारा वा क्षेत्राधिष्ठायकदेवप्रयोगेण वा कालानुभावजनितनैपुण्येन वा तस्य सुसम्भवत्वात्, कथमन्यथाऽत्रैव ग्रन्थे प्रस्तुतारकमाश्रित्य पुष्करसंवर्त्तकादिपञ्चमहामेघवृष्ट्यानन्तरं वृक्षादिभिरौषध्यादिभिश्च भासुरायां सञ्जातायां भरतभूम्यां तत्कालीनमनुजा विलेभ्यो निर्गत्य मांसादिभक्षणनियममर्यादां विधास्यन्ति तल्लोपकं च पक्तेर्वहिः करिष्यन्तीत्यर्थाभिधायकं प्रागुक्तं सूत्रं सङ्गच्छत इति । अथ मनुजस्वरूपमाह—‘तीसे ण’मित्यादि, सर्वं अवसर्पिणीदुग्गममारकमनुजस्वरूपवद् भावनीयं, नवरं न सिद्ध्यन्ति—सकलकर्मक्षयलक्षणां सिद्धिं न प्राप्नुवन्ति, चरणधर्मप्रवृत्त्यभावात्, अत्र भविष्यन्निर्देशे प्राप्ते वर्त्तमाननिर्देशः पूर्वयुक्तितः समाधेयः । इत्युत्सर्पिण्यां द्वितीयारकः । ‘तीसे णं समाए एकवीसाए वास’ इत्यादि, तस्यां समाया दुग्गमानाभ्यां एकविंशत्या वर्षसहस्रैः काले व्यतिक्रान्ते अनन्तैर्वर्णपर्यवर्त्यावत्परिवर्द्धमानः २ अत्रावसरे दुग्गमसुपमानान्ना समा काल उत्सर्पिणीतृतीयारकः प्रतिपत्स्यते हे श्रमणेत्यादि प्राग्वत्, ‘तीसे

ण'मित्यादि, सर्वं प्राग्वत्, अवसर्पिणीचतुर्थारकसहस्रत्वमुत्सर्पिणीतृतीयारकस्येति तत्सादृश्यं प्रकटयन्माह—'तीसे
 ण'मित्यादि, प्रायः प्राग्व्याख्यातायं तीर्थङ्करास्त्रयोविंशतिः पद्मनाभादयः चतुर्विंशतितमस्य भद्रकृष्णान्नश्चतुर्थारके उत्प-
 त्समानत्वात्, एकादश चक्रवर्त्तिनो भरतादयो वीरचरित्रे तु दीर्घदन्तादयः द्वादशस्यारिष्ठनाम्नश्चतुर्थारके एव
 भावित्यात्, नव बलदेवा जयन्तादयः, नव वासुदेवा नन्दादयः, यस्तु तिलकादयः प्रतिविणयो नेहोक्तास्तत्र पूर्वोक्त
 एव हेतुरवसातव्यः, समुत्पत्स्यन्ते । गतस्तृतीयारक उत्सर्पिण्यामथ चतुर्थः—'तीसे ण'मित्यादि, तस्या समायां सागरो-
 पमकोटाकोट्या द्विचत्वारिंशता वर्षसहस्रैरूनितया काले व्यतिक्रान्ते अनन्तैर्वर्णपर्यवर्द्धमानोऽत्र प्रस्तावे मुपम-
 दुप्यमानान्ना समा कालः उत्सर्पिणीचतुर्थारकलक्षणः प्रतिपत्स्यते, 'सा ण'मित्यादि 'सा' समा त्रिधा विभक्ष्यति—
 विभागं प्राप्स्यति, प्रथमस्त्रिभागः मध्यमस्त्रिभागः पश्चिमस्त्रिभागश्चेति, तत्राद्यत्रिभागस्वरूपमाह—'तीसे ण'मित्यादि,
 तस्यां समायां भदन्त ! प्रथमे त्रिभागे भरतस्य वर्षस्य कीदृशक आकारभावप्रत्यवतारो भविष्यति?, गौतम ! बहुस-
 मरमणीयो यावद्भविष्यति, यावत्करणात् पूर्णोऽपि भूमिवर्णकगमो ग्राह्यः, मनुजप्रश्नमपि मनसिकृत्य भगवान्
 स्वयमेवाह—'मणुआण'मित्यादि, मनुजानां तत्कालीनानां या अवमर्षिण्यान्तृतीयारकस्य पश्चिमत्रिभागे वक्तव्यता
 सा अत्रापि भणितव्या, अत्रैवापवादसूत्रमाह—कीदृशी च सा वक्तव्यतेत्याह—कुलकरान् वर्जयतीति कुलकरवर्जा,
 'वृजैण वर्जने' इत्यस्याचि प्रत्यये रूपमिद्धिः, एवं ऋग्भस्वामिवर्ज्याः, एवं कुरकरसम्पाद्यानां ढण्डनीत्यादी-

नामिव ऋपभस्वामिसम्पाद्यानां चान्नपाकादिप्रक्रियाशिल्पकलोपदर्शनादीनामिवोत्सर्पिण्यामपि द्वितीयारकभावि कुलक-
रप्रवर्तितानां तेषां तदानीमनुवर्त्तिष्यमाणत्वेन तत्प्रतिपादकपुरुषकथनप्रयोजनाभावात् यथा अवसर्पिणीतृतीयारक-
तृतीयभागे कुलकराणां स्वरूपं ऋपभस्वामिस्वरूपं च प्राक् प्ररूपितं तथा नात्र यत्तव्यमिति भावः, अथवा ऋपभ-
स्वामिवर्ज्येत्यत्र ऋपभस्वामिअभिलापवर्ज्येति तात्पर्यं, तेन ऋपभस्वाम्यभिलापं वर्ज्यित्वा भद्रकृत्तीर्थकृतोऽभिलापः कार्य-
इत्यागतं, उत्सर्पिणीचरमतीर्थकरस्य प्रायोऽवसर्पिणीप्रथमतीर्थकृतसमानशीलत्वात्, अन्यथोत्सर्पिणीचतुर्विंशतित-
मतीर्थकृतः क सम्भवः स्यादिति संशयादयोऽपि स्यात्, कलाद्युपदर्शनस्य तु अर्थादेव निषेधप्राप्ते तद्विषयकोऽभिलाप-
एव नास्तीति, अत्र कुलकरविषयकं वाचनाभेदमाह—‘अण्णे पठति’ति, अन्ये आचार्याः पठन्ति—तस्याः समायाः
प्रथमे त्रिभागे इमे—वक्ष्यमाणाः पञ्चदश कुलकराः समुत्पत्स्यन्ते, तद्यथा—सुमतिर्यावत् ऋपभः, क्वचित्संसुई इति पाठस्तत्र
सम्मतिः, उकारस्तु ‘स्वराणां स्वरा’ (श्रीसिद्ध० ८-४-सू० २३८) इत्यनेन सूत्रेण प्राकृतशैलीप्रभवः, यद्वा संमुचिरिति,
यावच्छब्दात्पूर्वोक्ताः प्रतिश्रुतिप्रमुखा एव ग्राह्याः, वाचनान्तरानुसारेण यत्कुलकरसम्भवो निरूपितस्तद्व्यतिरिक्तं शेषं
पञ्च २ पुरुषपर्वसम्पाद्यमाननवदण्डनीत्यादिकं तदेव पूर्वोक्तमेवावसेयं, अत्रैव दण्डनीतिकमविशेषस्वरूपमाह—
दण्डनीतयः कुलकरसम्पाद्या हाकारादयः प्रतिलोमाः—पश्चानुपूर्व्या जाता नेतव्याः—प्रापणीयाः बुद्धिपथमिति शेषः,
प्रथमपञ्चकस्य धिक्कारादयः उत्कृष्टमध्यमजघन्यापराधिनां यथाह तिस्रः द्वितीयपञ्चकस्य कालानुभावेनोत्कृष्टापराध-

विधुराणां मध्यमजघन्यापराधयोर्माकारहाकाररूपे द्वे तृतीयपञ्चमस्य पूर्वापराधद्वयविधुराणां जघन्येऽपराधे हाकारल-
क्षणा प्रथमेति, अत्र दण्डनीतय इत्युपलक्षणं तेन शरीरायुष्कप्रमाणादिकमपि यथासम्भवं प्रतिलोमतया ज्ञेयमिति,
वाचनान्तरसूत्रस्यायं भावः—अत्र व्यवच्छिन्ने राजधर्मे कालानुभावेन प्रतनु २ कपायाः शास्तारो नोग्रस्तेजस्कं दण्डं
करिष्यन्ति नापि शासनीयास्तदुचितमपराधं करिष्यन्ति ततोऽरिष्ठनामकचक्रवर्तिमन्तानीयाः पञ्चदश कुलकराः
भविष्यन्ति शेषाश्च तत्कृतमर्यादापालकाः क्रमेण च सर्वेऽप्यहमिन्द्रनरत्वं प्रपत्स्यन्ते, अत्र च ऋषभनामा कुलकरो
न तु ऋषभस्वामिनामा तीर्थकृत्, तत्स्थानीयस्य भद्रकृतस्तीर्थकृतः प्रमृतारकस्यैकोनवर्तौ पक्षेष्वातिक्रान्तेषु उत्प-
त्स्यमानत्वेनागमेऽभिहितत्वादिति, किञ्च स्थानाङ्गसप्तमे स्थानके सप्त कुलकरा उक्तास्तत्र सुमतिनामापि नोक्तं, दश-
मे तु सीमङ्गरादयो दशोक्तास्तत्र सुमतिनामोक्तं, परं प्रान्ते न, समवायाद्दे तु सप्त तथैव, दश तु विमलवाहनादयः
सुमतिपर्यन्ता उक्ताः, स्थानाङ्गनवमस्थानके च सुमतिपुत्रत्वेन पद्मनाभोत्पत्तिरुक्ता तथा प्रस्तुतग्रन्थे द्वितीयारके
कुलकरा मूलत एव नोक्ताश्चतुर्थारके तु मतान्तरेण सुमत्यादयः पञ्चदशोक्तास्तेन कुलकरानाश्रित्य भिन्न २ नामता-
व्यस्तनामतान्यूनधिकनामतारूपसूत्रपाठदर्शनेन व्यामोहो न कार्यो, वाचनाभेदजनितत्वात् तस्य, भवति हि वाच-
नाभेदे पाठभेदस्तत्त्वं तु केवललग्न्यमिति । अथात्रैव त्रिभागे किं व्युच्छेदं यास्यतीति दर्शयन्नाह—‘तीसे ण’-
मित्यादि, तस्यां समायां प्रथमे त्रिभागे राजधर्मो यावद्धर्मचरणं च वुच्छेत्स्यति, यावत्करणात् गणधर्मः पाख-

श्रीजम्बू-
द्वीपज्ञा-
न्तिचन्द्री-
या इतिः
॥१७८॥

ण्डधम्मोऽग्निधर्मश्चेति, अथ शेषद्विभागवक्तव्यतामाह—‘तीसे ण’मित्यादि, तस्याः समाया मध्यमपश्चिमयोस्त्रिभागयो-
र्या, प्रथममध्यमयोरित्यत्र यथासम्भवमर्थयोजनाया औचित्येन मध्यमप्रथमयोरित्यवसेयं, अन्यथा शुद्धप्रतिलोम्याभा-
वादर्थानुपपत्तिः स्यादिति, अवसर्पिण्यां वक्तव्यता सा भणितव्या, गतश्चतुर्थारक इति, अथ पञ्चमपष्ठवतिदेशेनाह—
‘सुसमा’ इत्यादि, सुपमा—पञ्चमसमालक्षणः कालस्तथैव—अवसर्पिणीद्वितीयारकवदिति, सुपमसुपमा—पठारकः सोऽपि
तथैव—अवसर्पिणीप्रथमारकसदृश इत्यर्थः, कियत्पर्यन्तमत्र ज्ञेयमित्याह—यावत्पट्टविधा मनुष्या अनुसक्ष्यन्ति—संतत्या
अनुवर्तिष्यन्ति यावच्छनैश्चारिणः यावत्पदात् पद्मगन्धादयः पूर्वोक्ता एव ग्राह्याः । गतौ पञ्चमपष्ठौ, तद्गमने
चोत्सर्पिणी गता, तस्यां च गतायामवसर्पिण्युत्सर्पिणीरूपं कालचक्रमपि गतम् ।

इति सातिशयधर्मदेशनारससमुल्लासविसयमानेदं युगीननराधिपतिचक्रवर्त्तिसमानश्रीअकञ्चरसुर-
ब्राणप्रदत्तपाण्मासिकसर्वजन्तुजाताभयदानशुभ्रयादिकरमोचनस्फुरन्मानप्रदानप्रभृत्यवहृमानयु-
गप्रधानोपमानसाम्प्रतविजयमानश्रीमत्तपागच्छाधिराजश्रीहीरविजयसूरीश्वरपद्मोपासना-
प्रवणमहोपाध्यायश्रीसकलचन्द्रगणिशिष्योपाध्यायश्रीशान्तिचन्द्रगणिविरचितायां
जम्बूद्वीपप्रज्ञासिधुत्तौ प्रमेयरत्नमत्सूपानाफ्र्यां भरतक्षेत्रस्वरूपवर्णनमस्तावनागताव-
सर्पिण्युत्सर्पिणीद्वयरूपकालचक्रवर्णनो नाम द्वितीयो वक्षस्कारः ॥

वक्षस्कारे
मांसवर्जन-
व्यवस्था सू.
३९ शेषो-
त्सर्पिणीव-
र्णनं सू. ४०

॥१७८॥

अथ तृतीयो वक्षस्कारः ॥ ३ ॥

अथ वर्ण्यमानस्यैतद्वर्णस्य नाम्नः प्रवृत्तिनिमित्तं पिपृच्छिपुराह—

से केणट्टेणं भंते ! एव बुद्धई—भरहे वासे २, गोअमा ! भरहे ण वासे वेअद्वस्स पद्यम्म दाहिणेण चोदसुत्तर जोअणनय प्गस्स य एगूणवीसइभाए जोअणस्स अवाहाए लवणसगुदस्स उत्तरेणं चोदसुत्तर जोअणमय एकारम्म य एगूणवीसइभाए जोअणस्स अवाहाए गगाए महाणइए पञ्चत्थिमेण सिधूए महाणइए दाहिणद्धभरहम्मज्झिहतिभागस्स बहम्मज्झइसभाए एत्थ ण विणीआणाम रायहाणी पणत्ता, पाईणपडीणायथा उदीणदाहिणविच्छिन्ना दुवालसजोअणायामा णवजोअणविच्छिन्ना धणवइमतिणिम्माया चामीयरपागारा गाणामणिपच्चवण्णकविमीसगपरिमडिआभिरामा अलकापुरीसकागा पमुदयपक्खीलिआ पक्कय देवलोगभूआ रिद्विह्थिमिअम्ममिद्धा पमुदअजणजाणयथा जाव पडिरूवा (सूत्रम् ४१)

अथ—सम्पूर्णभरतक्षेत्रस्वरूपकथनानन्तरं केनार्थेन भागवन् ! एवमुच्यते—भरतं वर्षं २, द्विर्वचनं प्राग्वत्, भगवानाह—गौतम ! भरते वर्षे वैताड्यस्य पर्वतस्य दक्षिणेन चतुर्दशाधिकं योजनशतमेकादश चैकोनविंशतिभागान् योजनस्यावाधया—अपान्तरालं कृत्वा तथा लवणसमुद्रस्योत्तरेण, दक्षिणलवणसमुद्रस्योत्तरेणेत्यर्थः, पूर्वापरसमुद्रयोर्योगासि-

न्युभ्यां व्यवहितत्वान्न तद्विवक्षा, गङ्गाया महानद्याः पश्चिमायां सिन्ध्या महानद्याः पूर्वस्यां दक्षिणार्द्धभरतस्य मध्यम-
तृतीयभागस्य बहुमध्यदेशभागे, अत्र-एतादृशे क्षेत्रे विनीता-अयोध्यानाम्नी राजधानी-राजनिवासनगरी प्रज्ञप्ता मयाऽ
न्यैश्च तीर्थकृद्भिरिति, साधिकचतुर्दशाधिकयोजनशताङ्गोत्पत्तौ त्वियमुत्पत्तिः-भरतक्षेत्रं ५०० योजनानि २६ योज-
नानि पट् ६ कला योजनैकोनविंशतिभागरूपा विस्तृतं, अस्मात् ५० योजनानि वैताढ्यगिरिव्यासः शोध्यते, जातं
४७६ $\frac{६}{३९}$ कलाः, दक्षिणोत्तरभरतार्द्धयोर्विभजनयैतस्यार्द्धं २३८ $\frac{३}{३९}$ कलाः, इयतो दक्षिणार्द्धभरतव्यासात् 'उदीणदा-
हिणविच्छिण्णा' इत्यादिवक्ष्यमाणवचनाद्विनीताया विस्तररूपाणि नव योजनानि शोध्यन्ते, जातं २२९ $\frac{३}{३९}$ कलाः,
अस्य च मध्यभागेन नगरीत्यर्द्धकरणे ११४ योजनानि अवशिष्टस्यैकस्य योजनस्यैकोनविंशतिभागेषु कलात्रयक्षेपे
जाताः २२ तदर्द्धं ११ कला इति, तामेव विशेषणैर्विशिनष्टि-'पार्श्वपण्डिणायया' इत्यादि पूर्वोपरयोर्दिशोरायता,
उत्तरदक्षिणयोर्विस्तीर्णा, द्वादशयोजनायामा नवयोजनविस्तीर्णा धनपतिमत्या-उत्तरदिक्पालबुद्ध्या निर्माता-निर्मि-
तेत्यर्थः, निपुणशिल्पिविरचितस्यातिसुन्दरत्वात्, यथा च धनपतिना निर्मिता तद् ग्रन्थान्तरानुसारेण किञ्चिद् व्यक्ति-
पूर्वकमुपदर्श्यते, "श्रीविभो राज्यसमये, शक्रदेशान्त्रवां पुरीम् । धनदः स्थापयामास, रत्नचामीकरोत्करैः ॥ १ ॥
द्वादशयोजनायामा, नवयोजनविस्तृता । अष्टद्वारमहाशाला, साऽभवत्तोरणोज्ज्वला ॥ २ ॥ धनुषां द्वादशशतान्युच्चै-
स्त्वेऽष्टशतं तले । व्यायामे गतमेकं स, व्यधाद्वप्रं सखातिकं ॥ ३ ॥ सौवर्णस्य च तस्यार्द्धं, कपिशोर्पावलिर्वभौ । मणि-

जाऽमरशैलस्थनक्षत्रालिरिवोद्भूता ॥ ४ ॥ चतुरस्त्राश्च त्र्यस्त्राश्च, वृत्ताश्च स्वस्तिकास्तथा । मन्दाराः सर्वतोभद्रा, एकभूमा
 द्विभूमिकाः ॥ ५ ॥ त्रिभूमाद्याः सप्तभूमं, यावत्सामान्यभूभुजाम् । प्रासादाः कोटिशस्तत्राभूवन् रत्नसुवर्णजाः ॥ ६ ॥
 युग्मं ॥ दिव्यैशान्यां सप्तभूमं, चतुरस्रं हिरण्यमयम् । सप्तप्रखातिकं चक्रे, प्रासादं नाभिभूपतेः ॥ ७ ॥ दिव्यैन्द्रयां सर्वतो-
 भद्रं, सप्तभूमं महोन्नतम् । वर्तुलं भरतेशस्य, प्रासादं धनदोऽकरोत् ॥ ८ ॥ आग्नेय्यां भरतस्यैव, सौधं बाहुबलैरभूत् ।
 शेषाणां च कुमारणामन्तरा ह्यभवन् तयोः ॥ ९ ॥ तस्यान्तरादिदेवस्य, चैकविंशतिभूमिकम् । त्रैलोक्यविभ्रमं नाम,
 प्रासादं रत्नराजिभिः ॥ १० ॥ सद्भ्रप्रखातिकं रम्यं, सुवर्णकलशावृतम् । चञ्चद्भ्रजपटव्याजान्नृत्यन्तं निर्ममे हरिः ॥
 ॥ ११ ॥ युग्मम् । अष्टोत्तरसहस्रेण, मणिजालैरसौ बभौ । तावत्सङ्ख्यमुखैर्भूरि, ब्रुवाणमिव तद्यशः ॥ १२ ॥ कल्प-
 द्रुमैर्वृताः सर्वेऽभूवन् सेमहयौकसः । सप्राकारा बृहद्भासःपताकामालभारिणः ॥ १३ ॥ सुधर्मसदृशी चारु, रत्नम-
 व्यभवत्पुरी । युगादिदेवप्रासादात्, सभा सर्वप्रभाभिधा ॥ १४ ॥ चतुर्दिक्षु विराजन्ते, मणितोरणमालिकाः । पञ्चव-
 र्णप्रभाङ्कूरपूरण्डम्बरिताम्बराः ॥ १५ ॥ अष्टोत्तरसहस्रेण, मणिविम्बैर्विभूषितम् । गव्यूतिद्वयमुत्तुङ्गं, मणिरत्नहिरण्यमयम्
 ॥ १६ ॥ नानाभूमिगवाक्षाढ्यं, विचित्रमणिवेदिकम् । प्रासादं जगदीशस्य, व्याघ्रदः पुरान्तरा ॥ १७ ॥ युग्मम् - ।
 सामन्तमण्डलीकानां, नन्द्यावर्त्तादयः शुभाः । प्रासादा निर्मितास्तत्र, विचित्रा विश्वकर्मणा ॥ १८ ॥ अष्टोत्तरसहस्रं
 तु, जिनानां भवनान्यभुः । उच्चैर्ध्वजाग्रसंशुब्धतीक्ष्णांशुतुरगाण्यथ ॥ १९ ॥ चतुष्पथप्रतिबद्धा, चतुरशीतिरुच्चकैः ।

प्रासादाश्चार्हतां रम्या, हिरण्यकलशैर्वभुः ॥ २० ॥ सौधानि हिरण्यरत्नमयान्युच्चैः सुमेरुवत् । कौवेय्यां सपताकानि,
चक्रे स व्यवहारिणाम् ॥ २१ ॥ दक्षिणस्यां क्षत्रियाणां, सौधानि विविधानि च । अभूवन् सास्त्रागाराणि, तेजांस्यवनि-
वासिनाम् ॥ २२ ॥ तद्वप्रान्तश्चतुर्दिक्षु, पौराणां सौधकोटयः । व्यराजन्त द्युसद्यानसमानविशदश्रियः ॥ २३ ॥
सामान्यकारुकाणां च, बहिः प्राकारतोऽभवत् । कोटिसहस्राश्चतुर्दिक्षु, गृहाः सर्वधनाश्रयाः ॥ २४ ॥ अपाच्यां च
प्रतीच्यां च, कारुकाणां वसुगृहाः । एकभूमिमुखाह्यस्त्रास्त्रिभूमिं यावदुच्छ्रिताः ॥ २५ ॥ अहोरात्रेण निर्माय, तां
पुरीं धनदोऽकिरत् । हिरण्यरत्नधान्यानि, वासांस्याभरणानि च ॥ २६ ॥ सरांसि वापीकूपादीन्, दीर्घिका देवताल-
यान् । अन्यच्च सर्वं तत्राहोरात्रेण धनदोऽकरोत् ॥ २७ ॥ विपिनानि चतुर्दिक्षु, सिद्धार्थश्रीनिवासके । पुष्पाकारं
नन्दनं चाभवन् भूयांसि चान्यतः ॥ २८ ॥ प्रत्येकं हेमचैल्यानि, जिनानां तत्र रेजिरे । पवनाहृतपुष्पालिपूजितानि
द्रुमैरपि ॥ २९ ॥ प्राच्यामष्टापदोऽपाच्यां महाशैलो महोन्नतः । प्रतीच्यां सुरशैलस्तु, कौवेय्यामुदयाचलः ॥ ३० ॥
तत्रैवमभवन् शैलाः, कल्पवृक्षालिमालिताः । मणिरत्नाकराः प्रोच्चैर्जिनावासपवित्रिताः ॥ ३१ ॥ शक्राज्ञया रत्नमयी-
मयोध्यापरनामतः । विनीता सुरराजस्य, पुरीमिव स निर्ममे ॥ ३२ ॥ यद्वास्तव्यजना देवे, गुरौ धर्मे च सादराः ।
स्यैर्वादिभिर्गुणैर्गुक्ताः, सत्यशौचदयान्विताः ॥ ३३ ॥ कलाकलापकुशलाः, सत्सङ्गतिरताः सदा । विशदाः शान्त-
सद्भावा, अहमिन्द्रा महोदयाः ॥ ३४ ॥ युग्मम् । तत्पुर्णामृपभः स्वामी, सुरासुरनराचर्चितः । जगत्सृष्टिकरो राज्यं,

पाति विश्वस्य रञ्जनात् ॥ ३५ ॥ अन्वयोध्यमिह क्षेत्रपुराण्यासन् समन्ततः । विश्वस्यट्टिशिल्पिवृन्दघटितानि तदुक्तिभिः ॥ ३६ ॥” इति, सङ्क्षेपेण त्वेतत्स्वरूपं सूत्रकारोऽप्याह—‘चामीअरपागारे’त्यादि, चामीकरप्राकारा नानामणिकपिशीर्षपरिमण्डिता अभिरामा अलकापुरी—लौकिकशास्त्रे धनदपुरी तत्संकाशा—तत्सन्निभा प्रमुदितजनयोगाग्नगर्भ्यपि ‘तात्स्थ्यात् तद्व्यपदेश’ इति न्यायात् प्रमुदिता तथा प्रक्रीडिताः—क्रीडितुमारब्धवन्तः क्रीडावन्त इत्यर्थः तादृशा ये जनास्तद्यो-गान्नगर्भ्यपि प्रक्रीडिता, पश्चाद्विशेषणसमासः, प्रत्यक्षं—प्रत्यक्षप्रमाणेन तस्यानुमानाद्याधिकेन विशेषप्रकाशकत्वात् तज्जन्यज्ञानस्य सकलप्रतिपत्तुणां विप्रतिपत्त्यविषयत्वात्, देवलोकभूता—स्वर्गलोकसमाना, ‘ऋद्धस्तिमितसमृद्धे’त्याद्विविशेषणानि प्राग्वत्, इतिः परिसमाप्तौ, नवरं प्रमुदितजनजानपदेति विशेषणं प्रमुदितप्रक्रीडितेति विशेषणस्य हेतुतयोपन्यस्तं तेन न पौनरुक्त्यमाशङ्कनीयं । नन्वेवं प्रस्तुतक्षेत्रस्य नामप्रवृत्तिः कथं जातेत्याह—

तत्थ ण विणीआए रायहाणीए भरेहे णाम राया चाउरतचफमट्ठी समुप्पजित्था, महया हिमवंतमहत्तमलयमंदर जाव रज पसासे-
माणे विहरइ । विहूओ गमो रायवण्णगरस इमो, तत्थ असंसेलकालवासंतरेण उप्पजाए जससी उत्तमे अमिजाए सत्तवीरिअ-
परक्कमगुणे पसत्थवण्णसरसारसघयणतणुगुद्विधारणमेह्वासठाणसीलपगई पहाणगारवच्छायागइए अणेगवयणप्पहाणे तेअआउअ-
लवीरिअजुत्ते अहुसिरघणणिविअलोहसकलणारायवइरउसहसंवयणेदेहधारी झस १ जुग २ भिंगार ३ वट्टमाणग ४ मइमाणग—
५ सख ६ छत्त ७ वीअणि ८ पडाग ९ चक्क १० णंगल ११ मुसल १२ रह १३ सोत्थिअ १४ अकुस १५ चदा १६ इअ—

१७ अग्नि १८ जूय १९ सागर २० इन्दुज्य २१ पुहवि २२ पडम २३ कुंजर २४ सीहासण २५ षंड २६ कुम्भ २७-
गिरिवर २८ तुरगवर २९ वरमउड ३० कुंडल ३१ गदावत्त ३२ धणु ३३ कौत ३४ गागर ३५ भवणविमाण ३६-
लवच्छे देसलेत्तसुविभत्तदेहधारी तरुणरविरस्सिवोहिअवरकमलविबुद्धगन्भवणो ह्यपोसणकोससण्णिभपसत्थपिट्ठतणिरुवलेवे पड-
मुप्पलकुंदजाइजूहियवरचंपगणागुप्फसारंगतुल्लगधी छत्तीसाअहिअपसत्थपस्थिवगुणेहि जुत्ते अबोच्छिण्णातपत्ते पागडउभयजोणी वि-
सुद्धणिअगकुलगयणपुण्णचदे चदे इव सोमयाए णयणमण्णिन्वुईकरे अक्खोभे सागरो व थिमिए धणवइव भोगसमुदयसइवयाए
समरे अपराइए परमविक्रमगुणे अमरवइसमाणसरिसरूवे मणुअवई भरइचक्कवट्ठी भरइ भुंजइ पण्णट्टसत्तू (सूत्रं ४२)

‘तथ ण’मित्यादि, तत्र विनीतायां राजधान्यां भरतो नाम राजा, स च सामन्तादिरपि स्यादत आह—चक्रवर्त्ती
स च वासुदेवोऽपि स्यादतश्चत्वारोऽन्ताः—पूर्वापरदक्षिणसमुद्रास्त्रयः चतुर्थो हिमवान् इत्येवंस्वरूपास्ते वरयतयाऽस्य
सन्तीति चातुरन्तः पश्चाच्चक्रवर्त्तिपदेन कर्मधारयः समुदपद्यत, महाहिमवान्—हैमवतहरिवर्षक्षेत्रयोर्विभाजकः कुल-
प्रथमोपाद्गतः समग्नो राजवर्णको ग्राह्यः कियत्पर्यन्त इत्याह—राज्यं प्रशासयन्—पालयन् विहरतीति, नन्वेवमपि
शाश्वती भरतनामप्रवृत्तिः कथं ?, तदभावे च ‘सेत’मित्यादि वक्ष्यमाणं निगमनमप्यसम्भवीत्याशङ्क्या प्रकारान्त-

रेण तत्तत्कालभाविभरतनामचक्रवर्त्युद्देशेन राजवर्णनमाह—‘विद्वओ गमो’ इत्यादि, द्वितीयो गमः—पाठविशेषोप-
 लक्षितो ग्रन्थो राजवर्णकस्यायं, ‘तत्र’ तस्यां विनीताया, असङ्ख्येयः कालो यैर्वैस्तानि वर्षाणि असङ्ख्येयानीत्यर्थः,
 तेषामन्तरालेन—विचालेन, अयमर्थः—प्रवचने हि कालस्यासङ्ख्येयता अमङ्ख्येरेव च वर्षैर्व्यवह्रियते, अन्वया समया-
 पेक्षयाऽसङ्ख्येयत्वे ऐदंयुगीनमनुष्याणामसङ्ख्येयायुष्कत्वव्यवहारप्रसङ्गः, तेनासङ्ख्येयवर्षात्मकासङ्ख्येयकाले गते एक-
 स्माद् भरतचक्रवर्त्तिनोऽपरो भरतचक्रवर्त्ती यतः प्रकृतक्षेत्रस्य भरतेति नाम प्रवर्त्तते स उत्पद्यते इति क्रियाकारक-
 सम्बन्धः, वर्त्तमाननिर्देशः प्राग्वत्, आवश्यकचूर्णौ तु “तत्थ य संयिज्जकालवासाउए” इति पाठः, तत्र च—भरते
 सङ्ख्यातकालवर्षाणि आयुर्यस्य स सङ्ख्यातकालवर्षायुष्कः, तेनास्य युगिममनुष्यत्वव्यवहारो व्यापाकृतो द्रष्टव्यः तेषाम-
 सङ्ख्यातवर्षायुष्कत्वादिति, ननु भरतचक्रिणोऽसङ्ख्यातकालेऽतीयुपि सगरचक्रयादिभिरिदं सूत्रं व्यभिचारि, तेषां
 भरतनामकत्वाभावात्, उच्यते, नहीदं सूत्रमसङ्ख्येयकालवर्षान्तरेण सकलकालवर्त्तिनि चक्रवर्त्तिमण्डले नियमेन
 भरतनामकचक्रवर्त्तिसम्भवसूचकं किन्तु कदाचित्तत्सम्भवसूचकं, यथा आगामिन्यामुत्सर्पिण्यां भरताख्यः प्रथ-
 मचक्री, यत आह—‘भरहे अ दीहदंते अ, गूढदंते अ सुद्धदंते अ । सिरिअंदे सिरिभूई, सिरिसोमे अ सत्तमे ॥ १ ॥’
 इत्यादिसमवायाद्गतीर्थोद्धारप्रकीर्णकादौ, स च कीदृश इत्याह—‘यशस्वी’ति व्यक्तं, उत्तमः शलाकापुरुषत्वात्,
 अभिजातः—कुलीनः श्रीऋषभादिवंश्यत्वात् सत्त्वं—साहसं वीर्यं—आन्तरं वलं पराक्रमः—शत्रुविनासनशक्तिरेते गुणा

यस्य, एतेन राजन्योचितसर्वीतिशाधिगुणवत्त्वमाह, प्रशस्ताः-तत्कालीनजनापेक्षया श्लाघनीयाः वर्णः-शरीरच्छविः-
स्वरो-ध्वनिः सारः-शुभपदगुणोपचयजन्यो धातुविशेषः शरीरदार्ढ्यहेतुः संहननं-अस्थिनिचयरूपं तनुकं-शरीरं-
बुद्धिः-औत्पत्त्यादिका धारणा-अनुभूतार्थवासनाया अविच्युतिः मेधा-हेयोपादेयधीः संस्थानं-यथास्थानमङ्गोपाङ्ग-
विन्यासः शीलं-आचारः प्रकृतिः-सहजं ततो द्वन्द्वे, प्रशस्ता वर्णोदयोऽर्था यस्य स तथा, भवन्ति च विशिष्टाः वर्ण-
स्वरादयः आज्ञैश्वर्यादिप्रधानफलदाः, प्रधाना-अनन्यवर्तिनो गौरवादयोऽर्था यस्य स तथा, तत्र गौरवं-महासाम-
न्तादिकृताभ्युत्थानादिप्रतिपत्तिः छाया-शरीरशोभा गतिः-सञ्चरणमिति, अनेकेषु-विविधप्रकारेषु वचनेषु-वक्तव्येषु
प्रधानो-मुख्यः, अनेकधावचनप्रकारश्चायं निजशासनप्रवर्तनादौ “आदौ तावन्मधुरं मध्ये रूक्षं ततः परं कटुकम् ।
भोजनविधिमिव विबुधाः स्वकार्यसिद्धौ वदन्ति वचः ॥ १ ॥” अथवा “सत्यं मित्रैः प्रियं स्त्रीभिरलीकमधुरं द्विपा ।
अनुकूलं च सत्यं च, वक्तव्यं स्वामिना सह ॥ २ ॥” इति, तेजः-परासहनीयः पुण्यः प्रतापः अभेदोपचारेण तद्वान्
‘तेजसां हि न वयः समीक्ष्यते’ इत्यादिवत्, आयुर्वलं-पुरुषायुषं तद् यावद्वीर्यं तेन श्रुतः, तेन जरारोगादिनोपहत-
वीर्यत्वं नास्येति भावः, पुरुषायुषं च तदानीन्तनकाले प्राकृतजनानां पूर्वकोटिसद्भावेऽयस्य त्रुटिताङ्गप्रमाणं वोद्धव्यं,
नरेवस्यैतावत् एवायुषः सिद्धान्ते भणनात्, एतेन भेदः पूर्वविशेषणादस्येति, अशुणिरं-निश्छिद्रं अत एव घननि-
चितं-निर्वर्भरभृतं यल्लोहशृङ्गलं तदिव नाराचवज्रजडभं प्रसिद्ध्या वज्रकृपभनाराचं संहननं यत्र तं तथाविधं देहं

धरन्तीत्येवंशीलः, क्षयो-मीनः १ युगं-शकटाद्गविशेषः २ भृङ्गारो-जलभाजनविशेषः ३ वर्द्धमानकं ४ भद्रासनं ५
 शङ्खो-दक्षिणावर्त्तः ६ छत्रं-प्रतीतं ७ व्यजनं-पदैकदेशे पदसमुदायोपचाराद् व्यालव्यजनं अथवा 'ते लुग्वा' (श्रीसि-
 ङ्ग ० अ. ३ पा. २ सू. १०८) इत्यनेन वालपदलोपः, चामरं आर्पत्वात् स्त्रीत्वं तेन व्यजनीतिनिर्देशः ८ पताका ९ चक्रं १०
 लाङ्गूलं ११ मुशलं १२ रथः १३ स्वस्तिकं १४ अङ्गुशः १५ चन्द्र १६ आदित्या १७ ग्रयः प्रतीताः १८ यूपो-यज्ञस्तम्भः
 १९ सागरः-समुद्रः २० इन्द्रध्वज २१ पृथ्वी २२ पद्म २३ कुञ्जराः २४ कण्ठ्याः, सिंहासनं-सिंहाङ्कितं नृपासनं २५
 दण्ड २६ कूर्म २७ गिरिवर २८ तुरगवर २९ मुकुट ३० कुण्डलानि ३१ व्यक्तानि, नन्धावर्त्तः-प्रतिदिग् नवकोणकः ३२
 स्वस्तिकः धनुःकुन्तौ व्यक्तौ ३३-३४ गागरः स्त्रीपरिधानविशेषः ३५ भवनं-भवनपतिदेवावासः विमानं-वैमानिक-
 देवावासः ३६ एतेषां इन्द्रः, तत एतानि प्रशस्तानि-माद्गल्यानि सुविभक्तानि-अतिशयेन विचिक्तानि यान्यनेकानि-
 अधिकसहस्रप्रमाणानि लक्षणानि तैश्चित्रो-विस्मयकरः करचरणयोर्देशभागो यस्य स तथा, अत्र पदव्यत्ययः प्राकृत-
 त्वात्, तीर्थकृतमिव चक्रिणामप्यष्टाधिकसहस्रलक्षणानि सिद्धान्तसिद्धानि, यदाह निशीथचूर्णौ-'पागयमणुआणं
 वत्तीसं लक्खणानि अट्ठसयं वलदेववासुदेवाणं अट्ठसहस्सं चक्कवट्ठितित्थगराणं'ति, ऊर्ध्वं मुखं भूमेरुद्गच्छतामकुरा-
 णामिव येषा तानि ऊर्ध्वमुखानि यानि लोमानि तेषां जालं-समूहो यत्र स तथा, अनेन च श्रीवत्साकारव्यक्तिर्दिशिता,
 अन्यथाऽधोमुखैस्तेः श्रीवत्साकारानुद्भवः स्यात्, सुकुमालस्निग्धानि-नवनीतपिण्डादिद्रव्याणि तानीव मृदुकानि आव-

सैः-चिकुरसंस्थानविशेषैः प्रशस्तानि-मङ्गल्यानि दक्षिणावर्त्तनीत्यर्थः यानि लोमानि तैर्विरचितो यः श्रीवंत्सो-महा-
पुरुषाणां वक्षोऽन्तर्वर्त्ती अभ्युन्नतोऽवयवस्ततः पूर्वपदेन कर्मधारयस्तेन छन्नं-आच्छादितं विपुलं वक्षो यस्य स तथा,
देशे-कोशलदेशादौ क्षेत्रे-तदेकदेशभूतविनीतानगर्ण्यादौ सुविभक्तो-यथास्थानविनिविष्टावयवो यो देहस्तं धरतीत्ये-
वंशीलः, तत्कालावच्छेदेन भरतक्षेत्रे न भरतचक्रितोऽपरः सुन्दरराज्ञ इत्यर्थः, तरुणस्य-उद्वच्छतो रवेर्यै रश्मयः-किरणा-
स्तैर्वोदितं-विकासितं यद्भरकमलं-प्रधानसरोजं हेमाम्बुजमित्यर्थस्तस्य विबुधो-विकस्वरो यो गर्भो-मध्यभागस्तद्वद्वर्णः-
शरीरच्छविर्यस्य स तथा, हयपोसनं-‘पुस उत्सर्गे’ इति धातोरनटि हयापानं तदेव कोश इव कोशः सुगुप्तत्वात्
तत्सन्निभः प्रशस्तः पृष्ठस्य-पृष्ठभागस्यान्तः-चरमभागोऽपानं तत्र निरुपलेपो लेपरहीतपुरीषकत्वात्, पद्मं प्रतीतं
उत्पलं-कुष्ठं कुन्दजातियूधिकाः प्रतीताः वरचम्पको-राजचम्पकः नागपुष्पं-नागकेसरकुसुमं सारङ्गानि-प्रधानदलानि
अथवा पदैकदेशे पदसमुदायग्रहणात् सारङ्गशब्देन सारङ्गमदः-कस्तूरी इन्द्रे कृते एतेषां तुल्यो गन्धः-शरीरपरिमलो
यस्य स तथा, तद्धितलक्षणादिप्रत्ययात् रूपसिद्धिः, पद्मत्रिंशता अधिकप्रशस्तैः पार्थिवगुणैर्युक्तः, ते चेमे-‘अन्यद्भो १
लक्षणापूर्णा २, रूपसम्पत्तिभूतनुः ३। अमदो ४ जगदोजस्वी ५, यशस्वी ६ च कृपालुहृत् ७ ॥ १ ॥ कलासु कृ-
तकर्मा ८ च, शुद्धराजकुलोद्भवः ९। वृद्धानुग १० स्त्रिशक्ति ११ च, प्रजारागी १२ प्रजागुरुः १३ ॥ २ ॥ समर्थनः

१ ते विरचित अलङ्कृतो य भीवत्स विप्रप्रतिमाया प्रविद्धो यदोऽन्तः सुप्रमाणोऽतर्भागलक्षप्रदेशविशेषेन छन्नं (इति द्वी० वृत्ती)

पुमर्थानां, त्रयाणां सममात्रया १४ । कोशयान् १५ सत्यसन्धश्च १६, चरहंग १७ दूरमश्वद्ग १८ ॥ ३ ॥ आसिद्धि-
 कर्मोद्योगी १९ च, प्रवीणः शस्त्र २० शास्त्रयोः २१ । निग्रहा २२ नुग्रहपरो २३, निर्द्वयं दुष्टशिष्टयोः २४ ॥ ४ ॥
 उपाथार्जितराज्यश्री २५ दर्शनशीण्डो २६ ध्रुवजयी २७ । न्यायप्रियो २८ न्यायवेत्ता २९, व्यसनाना व्यपासकः
 ३० ॥ ५ ॥ अवार्थवीर्यो ३१ गाम्भीर्यो ३२ दार्य ३३ चातुर्यभूषितः ३४ । प्रणामावधिकक्रोध ३५ स्तात्त्विकः
 सात्त्विको नृपः ३६ ॥ ६ ॥ एते पाठसिद्धार्याः, नवरमौदार्यं—दाक्षिण्यं, तेन दानशौण्डतागुणादस्य भेदः, यद्यप्येते-
 पामेव मध्यवर्तिनः केचन गुणाः सूत्रकृता साक्षात् पूर्वसूत्रे उक्ता उत्तरसूत्रे च वक्ष्यन्ते तथापि षट्त्रिंशत्संख्यामेताना-
 र्धमत्र ते उक्ता इति न दोषः, उपलक्षणाच्च मानोन्मानादिदृष्टिकृत्यभक्तयत्सलत्वादयोऽन्येऽपि उक्तातिरिक्ता प्राप्या
 इति, अव्यवच्छिन्नं—अपरण्डितमातपत्रं—छत्रं यस्य न तथा, एतेन पितृपितामहक्रममागतराज्यभोकेति सूचितं, अथवा
 संयमकालादवर्णां न केनापि बलीयमा रिपुणा तस्य प्रभुत्वमाच्छिन्नमिति, प्रकटे—विशदाप्रदाततया जगत्प्रतीति उभय-
 योन्यौ—मातृपितृरूपे यस्य स तथा, अत एव विशुद्धं—निष्कलङ्कं यस्मिन्कलुलं तदेव गगनं तत्र पूर्णचन्द्रः—चन्द्र इव
 सोमतया—मृदुस्वभावेन नयनमनसोनिर्भृतिकरः आल्लादक इत्यर्थः, अशोभो—भयरहितः मागरः—प्रसात्रात् शीरममु-
 द्रादिः स इव स्तिमितः—स्थिराध्विन्ताकलोलवर्जितो न पुनर्येतावमरार्थद्विष्णुकलोलपणोद इवास्थिरगम्भमाय इत्यर्थः,
 धनपतिरिव—कुपेर इव भोगस्य समुदयः—सम्यगुदयस्तेन मह तद्—विद्यमानं द्रव्यं यस्य स भोगसमुदयस्तद्रव्यस्य

भावस्तत्ता तथा, भोगोपयोगिभोगाङ्गसमृद्ध इत्यर्थः, समरे-संग्रामे अपराजितो-भङ्गमप्राप्तः परमविक्रमगुणः व्यक्तं, अमरपतेः समानं सदृशमत्यर्थतुल्यं रूपं यस्य स तथा मनुजपतिः-नरपतिर्भरतचक्रवर्त्ती उत्पद्यते इति तु प्राग्यो-जितमेव, अथोत्पन्नः सन् किं कुरुते इत्याह--‘भरहे’त्यादि, अनन्तरसूत्रे एव दर्शितस्वरूपो भरतचक्रवर्त्ती भरतं भुङ्क्ते-शास्तीति, प्रनष्टशत्रुरिति व्यक्तं, अत इदं भरतक्षेत्रमुच्यते इति निगमनमग्रे वक्ष्यते । अथ प्रस्तुतभरतस्य दिग्विजयादिवक्तव्यतामाह--

तए ण तरस भरहस्स रण्णो अण्णया कयाह् आउहघरसालाए दिव्वे चक्रयणे समुप्पज्जित्था, तए ण से आउहघरिए भरहस्स रण्णो आउहघरसालाए दिव्व चक्रयण समुप्पण पासइ पासित्ता हट्टुह चित्तमाणंदिए नदिए पीइमणे परमसोमणस्सिए हरिसवस-प्रिसप्पमाणहिआए जेणमेव दिव्वे चक्रयणे तेणामेव उवागच्छइ २ ता तिव्वुच्चो आयाहिणपयाहिण करेइ २ ता करयल जाव फट्ठु चक्रयणस्स पणाम करेइ २ ता आउहघरसालाओ पडिणिक्खमइ २ ता जेणमेव वाहिरिआ उवट्ठाणसाला जेणामेव भरहे राया तेणामेव उवागच्छइ २ ता करयल जाव जएण विजएण वट्ठावेइ २ एव वयासी-एव खलु देवाणुप्पिआणं आउहघर-सालाए दिव्वे चक्रयणे समुप्पणने त एअण्ण देवाणुप्पिआण पिअट्ठयाए पिअ गिवएमो पिअं भे भवउ, तते ण से भरहे राया तरस आउहघरिअस्स अतिए एअमट्ट सोचा गिसम्म हट्ट जाव सोमणस्सिए विअसिअवरकमलयणवयणे पयलिअवरकडगटुहिअ-केऊरमउट्टुडलहारिआयतरइअवच्छे पालवपलवमाणचोलतभूसणघरे ससभम तुरिअ चवलं णरिंदे सीद्दासणाओ अन्नुट्टेइ २ ता पायपीडाओ पच्चोनहइ २ ता पाउआओ ओमुअइ २ ता एगसाडिअ उत्तरामगं करेइ २ ता अंजलिमउलिअगहत्थे चक्रयणा-

भियुहे मत्तहपयाइ अणुगच्छइ २ ता वामं जाणु अंनेइ २ ता दाहिणं जाणुं धरणितलंमि णिहट्टु करयलजाअंजलिं रुट्टु चक्खयणस्स
 पणाम करेइ २ ता तस्स आउहवरिअस्स अणुमालिअं मउज्जन ओमोअ दलइ २ ता त्रिउल तीमिआरिह पीइदाणं दलइ २ ता
 सक्कोरेइ सम्माणेइ २ ता पडिविसजेइ २ ता सीहासणारगए पुरत्यामियुहे सण्णिमण्णे । ताए ण मे भग्गे गया कोट्टुविअपु-
 रिसे सदावेइ २ ता एव वयासी-खिप्पामेव भो देवाणुप्पिआ ! विणीअ रायदाणिं मज्झिमतरवाहिरिअ असिअसमनिअसित्तमुइगगत्थ-
 तरवीहिअ मचाइमंचकलिअ णाणादिइरागमणऊसिअयपउगाइपउगमउअं लाउल्लोइअमहिअं गोमीसमरसरत्तचदणकलम
 चदणघडसुकयजावगधुनुआमिराम सुगधवरगधिअ गंगत्रट्ठिगूअं करेइ कारवेत्ता करेत्ता कारवेत्ता य एअमाणत्तिअं पञ्चप्पिणह । तए
 ण ते कोट्टुविअपुरिसा मरेहेण रण्णा एव दुत्ता इट्ठं करत्तल जाव एव मामिति जाणाए विणएण वयण पडियुणति २ ता भरस्स
 अतिआजो पडिणिस्समति २ ता विणीअं रायदाणिं जाव करेत्ता कारवेत्ता य तमाणत्तिअं पञ्चप्पिणति । तए ण से भग्गे राया
 जेणेन मज्जणघरे तेणेव उवागन्ठइ २ ता मज्जाएर अणुपसिइ २ ता समुत्तजालाकुल्लामिरागे विचित्तमणिरयणकुट्टिमत्तले
 रमणिजे पहाणमउवसि णाणामणिरयणभत्तिचित्तमि पहाणपीडमि सुहणिमण्णे सुहोदणहिं गगोउणहिं पुण्णोदणहिं सुबोदणहिं अ
 पुण्णे कल्लाणगपवरमज्जणविहीणं मज्जिणं तस्य कोउजसगहिं बहुविदेहिं काउणगपरमज्जावमाणे पण्डलमुकुमालगयकामाउअल्ल-
 हिअगे सरससुराहिगोमीमचदणालित्तगत्ते अहयसुमहधदूरयरयणमुसवडे सुइमालाणगविलेउणे आनिद्धमणिसुवण्णे ऋषिअहा-
 ररुद्धारतिमरिअपालनपलनमाणकडियुत्तमुकयसोहे णिगद्धोयिज्जगंगुलिज्जगल्लिअगयल्लिअकयाभरणे णाणामणि रुउगवुडिअयं-
 मिअभूए अदिअसरिसरीणं कुडलउज्जोइगाणणे मउउत्तिसिरए हारोत्ययमुकयवन्ठे पालंयपलंयमाणमुकयपटउत्तरिजे सुदिजापिगल-

गुलीए नाणामणिक्कणगविसलमहरिंहिण्डोअविअमिसिसिंसितविरइअसुसिलिडविसिट्टलट्टसंठिअपसत्थआविद्धवीरवलए, किं बहु-
णा?, कापरुस्सए चैव अलंकिअविभूसिए गरिंदे सकोरट जावं चंडचाभेवालीइओ मंगेलजयजयसद्धकयालोए अणेगणोणाय-
मदंडणायगजावदूअसंधिवाल सद्धिं संपरिडुडे धवलमहामहेणिंगए इवं जाव ससिब पियदसणे गरवई धूवपुण्णगधमंहहत्थगए मंज-
णघराओ पडिणिक्कत्तमई २ त्ता जेणेव आउहघरसाला जेणेव चंकरयणे तेणांमेव पहरेश्थ गमणाए । तए णं तस्स भंरहस्स रण्णे
वहवे ईसरपभिइओ अप्पेगइआ पउमहत्थगया अप्पेगइया उप्पलहत्थगया जौव अप्पेगइआ सयसंहस्सपत्तहत्थगया भंरहं रायण
पिट्ठओ २ अणुगच्छंति । तए ण तस्स भरहस्स रण्णे वहूईओ-‘बुल्ला चिल्लाइ वामणिवडभीओ वच्चरी वडसिंआओ । जोणिअ-
पंहविंआओ ईसिणिअथारुक्किणिआओ ॥ १ ॥ लंसिअलउसिअदमिलीसिंहलि तह आरवीपुलिदी अ । पक्कणि वहलि मुरुडी सय-
सीओ पारसीओ अ ॥ २ ॥ अप्पेगइया वदणकलसहत्थगयाओ चगेरीपुण्णकपडलहत्थगयाओ भिगारआदसथालपासिपुडट्टगवाय-
करगरयणकरडुण्णकचंगेरीमहवणचुण्णगंधहत्थगयाओ वत्थआभरणलोमहत्थयचंगेरीपुण्णकपडलहत्थगयाओ जावं लोमहत्थगयाओ
अप्पेगइआओ सीहासणहत्थगयाओ छत्तचामरहत्थगयाओ तिहसमुंगयहत्थगयाओ-‘तेह्हे कोट्टसमुंगे पत्ते चोए अ तंगरमेला य ।
हरिआले हिगुलए मणोसिला सासवसमुगे ॥ १ ॥ अप्पेगइआओ तालिअंतहत्थगयाओ अत्थे० धूवकडुच्छुअहत्थगयाओ भंरहं
रायाणं पिट्ठओ २ अणुगच्छति, तए णं से भरहे राया सविट्ठीए सबजुहए सबबलेणं सधसमुदेयण सघायरेण सघविभूसाए
सघविभूईए सबनत्थपुण्णगधमल्लालंकारविभूमाणं सबटुडिअसद्धसणिणाएणं महया इट्ठीए जावं महया वरटुडिअजमममगप-
वाइएण संखपणवपटहभेरिक्कलरिगरसुट्टिमुजरजुइगदुडुहिनिगोसणाइण्णं जेणेव आउहंयरसाला तेणेव उवागच्छइ उवागच्छिता

आलोए चक्रयणस्स पणामं करेइ २ ता जेणेव चक्रयणे तेणेव उपांगच्छइ २ ता लोमहत्थयं पगमुंसइ २ ता चक्रयण पमजइ २
 ता दिवाए उदगधाराए अन्मुकरेइ २ ता सरसेण गोमीसचंदणेण अणुलिंपइ २ ता अगोहि वरेहि गवेहि महेहि अ अभिणंद
 पुष्फारुहण मङ्गगधवणणचुण्णवत्थारुहण आमरणारुहणं करेइ २ ता अच्छेहि सण्हेहि रययागणहि अच्छरमातदुलेहि
 चक्रयणस्स पुरओ अट्टमगलए आलिइइ त०—सोत्थिय सिरिवच्छ गदिआवत्त वट्ठमाणग भद्दासण मच्छ कलस इप्पण अट्टम-
 गलए आलिहिता काऊण करेइ उवयारति, कि ते १, पाडलमट्ठिअनपगअसोगणुणागचूअमंजरिणम्मालिअम्मल्लतिलंगकणीरकुंद-
 कोज्जयकोरटयपत्तमणयवरसुरदिमुगधगविअस्स कयगहगहिअकरयलपम्भट्टविप्पमुक्कस्स इस्सद्वणस्स कुमुमणिगरस्स तत्थ
 चित्त जाणुस्सेहप्पमाणमित्त ओहिनिगर करेत्ता चटप्पभवइरेकरुलिअविमलज्जं कचणमणिरयणमत्तिचित्त कालागुरुपवरकुंदुरुक्कतुरुक्क-
 धूवगधुत्तमाणुविद्ध च धूमवट्ठि विणिग्गुअंत वेरुलिअमयं कडुच्छुअं पगहेत्तु पयते धूयं दठइ २ ता सत्तट्ठपाइ पओमक्कड २ ता
 वामं जाणुं अचैइ जाव पणामं करेइ २ ता आउठघरसालाओ पडिणिम्ममइ २ मिता जेणेव वाहिरिआ उवट्ठणमाला जेणेव मीहासणे
 तेणेव उवगच्छइ २ ता सीहामणवरगए पुरत्थाभिमुहे मणिप्सीअइ २ ता अट्ठारग सेणिपसेणीओ मद्धानेउ २ ता एवं वयामी-
 खिप्पामेव भो देवाणुप्पिआ ! उरसुक उण्णर उक्किट्ठं अदिलं अमिज्ज अमटप्पमेस अज्जकोज्जं अयस्मिं गणिआवरणाड्ढाकलिअं
 अणेगतालायराणुचरिअ अणुदुअमुइंग अमिलायमट्ठ्ठामं पमुइअपणीलिअमपुरजणजाणवयं निजयेज्जअं चक्रयणस्स अट्ठाहिअ
 महामहिम करेइ २ ता ममेअमाणत्तिअं तिप्पामेव पणणिणइ, तण्णं ताओ अट्ठारस सेणिपसेणीओ मरहेण रत्ता एव वुत्ताओ

समाणीओ हृद्वाओ जाव विणएण पडिसुणेंति २ ता भरहस्स रणो अंतिआओ पडिणिक्खमेन्ति २ ता उस्सुक्क उकर जाव
करेंति अ कारवेति अ २ ता जेणेव भरेहे राया तेणेव उवागच्छति २ ता जाव तमाणत्तिअ पच्चप्पिणति (सूत्र ४३)
'तए ण'मित्यादि, ततो-माण्डलिकत्वप्राप्तेरनन्तरं तस्य भरतस्य राज्ञोऽन्यदा कदाचित् माण्डलिकत्वं भुञ्जानस्य
वर्षसहस्रे गते इत्यर्थः, आयुधगृहशालायां दिव्यं चक्ररत्नं समुदपद्यत, 'तए णं से' इत्यादि, ततः-चक्ररत्नोत्पत्तेरनन्तरं
सः-आयुधगृहिको यो भरतेन राज्ञा आयुधाध्यक्षः कृतोऽस्तीति गम्यं भरतस्य राज्ञः आयुधगृहशालायां दिव्यं चक्ररत्नं
समुत्पन्नं पश्यति, दृष्ट्वा च हृष्टतुष्टं-अत्यर्थं तुष्टं हृष्टं वा-अहो मया इदमपूर्वं दृष्टमिति विस्मितं तुष्टं-सुष्ठु ज्ञातं
यन्मयैव प्रथममिदमपूर्वं दृष्टं यन्निवेदनेन स्वस्वामी प्रीतिपात्रं करिष्यति इति सन्तोषमापन्नं चित्तं यत्र तद् यथा
भवति तथा आनन्दितः-प्रमोदं प्राप्तः यद्वा हृष्टतुष्टः-अतीव तुष्टः तथा चित्तेन आनन्दितः मकारः प्राकृतत्वात्
अलाक्षणिकः ततः कर्मधारयः नन्दितो-मुखसौमतादिभावैः समृद्धिमुपागतः प्रीतिः-प्रीणनं मनसि यस्य स तथा
चक्ररत्ने बहुमानपरायण इत्यर्थः परमं सौमनस्यं-सौमनस्कत्वं जातमस्येति परमसौमनस्यितः, एतदेव व्यनक्ति-हर्षव-
नेन विसर्पद्-गल्लसद् हृदयं यस्य स तथा, प्रमोदप्रकर्षप्रतिपादनार्थत्वाच्चैतानि विशेषणानि पुनरुक्ततया दृष्टानि, यतः
'वक्ता हर्ष' इति [वक्ता हर्षभयादिभिराक्षिप्तमनाः स्तुवन् तथा निन्दन् । यत् पदमसकृत् ब्रूयात् तत् पुनरुक्तं न दोषाय
॥ १ ॥] यत्रैव तद्विव्यं चक्ररत्नं तत्रैवोपागच्छति, उपागत्य च त्रिकृतवः-त्रीन् चारान् आदक्षिणप्रदक्षिणं-दक्षिणहस्ता-

दारभ्य प्रदक्षिणं करोति, त्रिः प्रदक्षिणयतीत्यर्थः, तथा कृत्वा च 'करतल'ति अत्र यावत्पदात् 'करयलपरिगहिअं
 दसणहं सिरसावत्तं मत्थए अंजलि'ति, अत्र व्याख्या-करतलाभ्यां परिगृहीतः-आत्तस्ते दश करद्वयसम्बन्धिनो नखाः
 समुदित्ता यत्र तं शिरसि-मस्तके आवर्त्तः-आवर्त्तनं प्रादक्षिण्येन परिभ्रमणं यस्य तं शिरसाऽप्राप्तमित्यन्ये मस्तके अञ्जलि-
 मुकुलितकमलाकारकरद्वयरूपं कृत्वा चकरत्तस्य प्रणामं करोति, कृत्वा च आयुधगृहशालातः प्रतिनिष्क्रामति-निर्याति,
 प्रतिनिष्क्रम्य च यत्रैव वाहिरिका-आभ्यन्तरिकापेक्षया चाह्या उपस्थानशाला-आस्थानमण्डपो यत्रैव च भरतो राजा
 तत्रैवोपागच्छति, उपागत्य च 'करतल जाव'ति पूर्ववत् जयेन-परानभिभवनीयत्वरूपेण विजयेन-परेषामसहमाना-
 नामभिभावकत्वरूपेण वर्द्धयति-जयविजयाभ्यां त्वं वर्द्धयस्वेत्याशिपं प्रयुङ्क्ते वर्द्धयित्वा चैवमवादीत्, किं तदित्याह-
 'एवं सलु'इत्यादि, इत्यमेव यदुच्यते मया, न च विपर्ययादिना यदन्यथा भवति, यदेवानुप्रियाणां-राजपादानां आयु-
 धगृहशालायां दिव्यं चक्ररत्नं समुत्पन्नं तदेव तत् णमिति प्राग्वत् देवानुप्रियाणा प्रियार्थतायै-प्रीत्यर्थं प्रियं-इष्टं निवे-
 दयामः 'एतत्' प्रियनिवेदनं प्रियं 'भे' भवतां भवतु, ततो भरतः किं चक्रे इत्याह-'तते ण'मित्यादि, ततः स भरतो
 राजा तस्यायुधगृहस्य समीपे एनमर्थं श्रुत्वा-आकर्ण्य कर्णाभ्या निशम्य-अवधार्य हृदयेन तुष्टो यावत्सौमनस्यितः
 प्राग्वत्, प्रमोदातिरेकाद्ये ये भावा भरतस्य संवृत्तास्तान् विशेषणद्वारेणाह-विकसितकमलवन्नयनवदने यस्य स
 तथा प्रचलितानि-चकरत्नोत्पत्तिश्रवणजनितसम्भ्रमातरेकात् कम्पितानि वरकरके-प्रधानवलये त्रुटिके-चाहुरक्षकौ

१ जय सामान्यत उपद्रवादिविषय विजय स एव विशिष्टतर प्रबलपरदलमर्दनसमुत्पन्न (इति टी० उक्तौ)

केयूरे-त्राहोरेव भूषणविशेषौ मुकुटं कुण्डले च यस्य स तथा, सिंहावलोकनन्यायेन प्रचलितशब्दो ग्राह्यः तेन प्रच-
लितहारेण विराजद्रतिदं च वक्षो यस्य स तथा, पश्चात् पदद्वयस्य कर्मधारयः, प्रलम्बमानः सम्भ्रमादेव प्रालम्बो-
ज्जुम्भनकं यस्य स तथा, घोलद्-दोलायमानं भूषणं-उक्तातिरिक्तं धरति यः स तथा, ततः पदद्वयस्य कर्मधारयः
अत्र पदविपर्यय आर्पत्वात्, ससम्भ्रमं-सादरं त्वरितं-मानसौत्सुक्यं यथा स्यात्तथा चपलंकार्यौत्सुक्यं यथा स्यात्
तथा नरेन्द्रो-भरतः सिंहासनादभ्युत्तिष्ठति अभ्युत्थाय च पादपीठात्-पदासनात् प्रत्यवरोहति-अवतरति प्रत्यव-
रुह्य च-अवतीर्य पादुके-पादत्राणे अवमुञ्चति भक्त्यतिशयात् अवमुच्य च एकः शाटो यत्र स तथा, तद्धितलक्षण
इकप्रत्ययः अखण्डंशाटकमय इत्यर्थः एतादृशमुत्तरासङ्गो-वक्षसि तिर्यग्विस्तारितवस्त्रविशेषस्तं करोति कृत्वा च अञ्ज-
लिना मुकुलितौ-कुङ्कुमलाकारीकृतावग्रहस्तौ-हस्ताग्रभागी येन स तथा, चक्ररत्नाभिमुखः सप्त वा अष्टौ वा पदानि,
अनूपसर्गस्य सन्निधियाचकत्वादनुगच्छसि-आसन्नो भवति, दृष्टश्चानुशब्दप्रयोगः सन्निधौ, यथा 'अनुनदि शुश्रुचिरे
चिरं रुतानि' इति, पदाना सङ्ख्याविकल्पदर्शनमेतादृशभाषाव्यवहारस्य लोके दृश्यमानत्वात्, अनुगत्य च त्रामं जानुं
आकुञ्चयति-ऊर्ध्वं करोतीत्यर्थः, दक्षिणं जानुं धरणीतले निहत्य-निवेश्य 'करतले'त्यादि विशेषणजातं प्राग्वत् अञ्जलिं
कृत्वा चक्ररत्नस्य प्रणामं करोति, कृत्वा च तस्याधुगृहिकस्य 'यथामालितं' यथाधारितं यथापरिहितमित्यर्थः, इदं च
विशेषणं दानरसातिशयादानं निर्विलम्बेन देयमिति ख्यापनार्थं, यदाह-“सव्यपाणिगतमप्यपसव्यप्रापणावधि न

देयविलम्बः । न ध्रुवत्वनियमः किल लक्ष्म्यास्तद्विलम्बनविधौ न चिवेकः ॥१॥ अविलम्बितदानगुणात् समुज्ज्वलं मानवो
 यशो लभते । प्रथमं प्रकाशदानाद्विशदः पक्षोऽपरः कृष्णः ॥२॥” अवमुच्यते—परिधीयते यस्सोऽवमोचकः—आभरणं,
 मुकुटवर्ज—मुकुटमन्तरेणेत्यर्थः, अत्र ‘उतोऽन्मुकुलादिष्वि’ (श्रीसिद्ध-अ. ८ पा. १ सू. १०७) त्युकारस्याकारः तस्य राजचि-
 न्हालङ्कारत्वेनादेयत्वात्, न कार्ष्णयादिना नै ददातीति, एतेनान्यमनुष्याणां मौलिवेष्टनस्य राजचिन्हत्वमभ्युपग-
 च्छन्तो ये केचन जिनगृहाद्यभिगमविधौ मौलिवेष्टनमपाकुर्वन्ति ते अशुभदर्शनत्वादपशकुनमितीवाभ्युपगच्छता आग-
 मोक्तविध्यनुष्ठानजन्यफलेन दूरतो मुक्ता इति बोध्यं, दत्त्वा चान्यत् किं करोतीत्याह—विपुलं जीवितार्हं—आजीवि-
 कायोग्यं प्रीतिदानं ददाति, सत्कारयति वस्त्रादिना सन्मानयति वचनबहुमानेन, सत्कृत्य सन्मान्य च प्रतिविसर्जय-
 ति—स्वस्थानगमनतो ज्ञापयति, प्रतिविसर्ज्य च सिंहासनवरगतः पूर्वाभिमुखः सन्निपण्णः—उपविष्ट इति । अब भरतो
 यत्कृतवान् तदाह—‘तए ण’मित्यादि, निगदसिद्धं, किमवादीदित्याह—‘खिप्पामेव’त्ति, क्षिप्रमेव भो देवानुप्रिया ।
 चिनीतां राजधानीं सहाभ्यन्तरेण—नगरमध्यभागेन बाहिरिका—नगरबहिर्भागो यत्र तत्तथा, क्रियाविशेषणं, आसिका—
 ईषत्सिका गन्धोदकच्छटकदानात् सम्मार्जिता—कचवरशोधनात् सिका जलेनात एव शुचिका संमृष्टा—विषमभूमि-
 भञ्जनाद् रथ्या—राजमार्गोऽन्तरवीथी च—अवान्तरमार्गो यस्यां सा तथा, इदं च विशेषणं योजनाया विचित्रत्वात्
 सम्मृष्टसम्मार्जितसिकसिकशुचिकरथ्यान्तरवीथिकामित्येवं दृश्यं सम्मृष्टाद्यनन्तरभावित्वाच्छुचिकत्वस्य, मंचा—माल-

काः प्रेक्षणकद्रष्टृजनोपवेशननिमित्तं अतिमध्याः-तेषामप्युपरि ये तैः कलिता ता नानाविधो रागो-रञ्जनं येषु तानि कौसुम्भमाज्जिघादिरूपाणि वसतानि-वस्त्राणि येषु तादृशा ये ऊर्ध्वीकृता-उच्छ्रिता ध्वजाः-सिंहरुडादिरूपकोपलक्षिता बृहत्पट्टरूपाः पताकाश्च-तदितररूपा अतिपताकाः-तदुपरिवर्त्तिन्यस्ताभिर्मण्डितां, अत्र च 'लाउल्लोइय' इत्यादिको 'गंधवट्टिमुअ'मित्यन्तो विनीतासमारचनवर्णकः प्रागभियोग्यदेवभवनवर्णके व्याख्यात इति न व्याख्यायते, ईदृशविशेषणविशिष्टां कुरुत स्वयं कारयत परैः कृत्वा कारयित्वा च एतामाज्ञप्तिं-आज्ञां प्रत्यर्पयत, ततस्ते किं कुर्वन्तीत्याह-—'तए ण'मित्यादि, ततो-भरताज्ञानन्तरं कौटुम्बिकाः-अधिकारिणः पुरुषाः भरतेन राज्ञा एवमुक्ताः सन्तो हृष्टाः करतलेत्यारभ्य यावत्पदग्राह्यं पूर्ववत्, एवं स्वामिन् ! यथाऽऽश्रुष्मत्पादा आदिशन्ति तथेत्यर्थः, इति कृत्वा-इति प्रतिवचनेनेत्यर्थः, आज्ञायाः-स्वामिशासनस्योक्तलक्षणेन नियमेन, अत्र च 'आणाए विणएण'मिति एकदेशग्रहणेन पूर्णोऽभ्युपगमालापको ग्राह्यः, अंशेनांशी गृह्यते, इति 'वयणं पडिसुणंति'ति वचनं प्रतिशृण्वन्ति अङ्गीकुर्वन्तीति, ततस्ते किं कुर्वन्तीत्याह-'पडिसुणिता' इत्यादि, प्रतिश्रुत्य तस्यान्तिकात् प्रतिनिष्क्रमन्ति प्रतिनिष्क्रम्य च विनीतां राजधानीं यावत्पदेनानन्तरोक्तसकलविशेषणविशिष्टा कृत्वा कारयित्वा च तामाज्ञप्तिं भरतस्य प्रत्यर्पयन्ति । अथ भरतः किं चक्रे इत्याह-—'तए णं से भरहे' इत्यादि, ततः स भरतो राजा यत्रैव मज्जनघरं तत्रैवोपागच्छति, उपागत्य च मज्जनगृहं अनुप्रविशति, अनुप्रविश्य च समुत्केन-मुक्ताफलयुतेन जालेन-गर्वाक्षेणाकुलो-व्याप्तोऽभिरामश्च यस्त-

स्मिन्, विचित्रमणिरत्नमयकुट्टिमतलं—वद्धभूमिका यत्र स तथा तस्मिन्, अत एव समभूमिकत्वात् रमणीये स्नान-
 मण्डपे, नानाप्रकाराणां मणीना रत्नानां च भक्तयो—यथोचित्येन रचनास्ताभिर्विचित्रैः स्नानपीठैः—स्नानयोग्ये आसने
 सुखेन निपण्णः—उपविष्टस्सन् शुभोदकैः—तीर्थोदकैः सुसोदकैर्वा—नात्युष्णैर्नातिशीतैरित्यर्थः गन्धोदकैः—चन्दनादिरन-
 मिश्रैः पुष्पोदकैः—कुसुमवासितैः शुद्धोदकैश्च—स्वाभाविकैस्तीर्थान्यजलाशयै(यजलै)रित्यर्थः, 'मज्जिए'ति उत्तरसूत्र-
 स्थपदेन सह सम्बन्धः, एतेन कान्तिजननश्रमज(ह)ननादिगुणार्थं मज्जनमुक्तं, अथारिष्टविघातार्थमाह—पुनः कल्याण-
 कारिप्रवरमज्जनस्य—विरुद्धग्रहपीडानिवृत्त्यर्थकविहितौपध्यादिस्नानस्य विधिना 'दुमस्जौत् शुद्धौ' इत्यस्य शुद्ध्यर्थकत्वेन
 स्नानार्थकत्वान्मज्जितः—स्नपितोऽन्तःपुरवृद्धाभिरिति गम्यं, कैर्मज्जित इत्याह—तत्र—स्नानावसरे कौतुकाना—रक्षादीना
 शतैर्यद्वा कौतूहलिकजनैः स्वसेवासम्यक्प्रयोगार्थं दर्श्यमानैः कौतुकशतैः—भाण्डचेष्टादिकुतूहलैर्वहुविधैः—अनेकप्रकारैः,
 अत्र करणे तृतीयेति, अथ स्नानोत्तरविधिमाह—'कल्लाणग'इत्यादि, कल्याणकप्रवरमज्जनावसाने स्नानानन्तरमित्यर्थः
 पक्षमलया—पक्षमवत्या अत एव सुकुमालया गन्धप्रधानया कषायेण—पीतरक्तवर्णाश्रयरत्ननीयवस्तुना रक्ता काषायिकी
 तथा कषायरकया शाटिकयेत्यर्थः रूक्षितं—निर्लेपतामापादितं अङ्गं यस्य स तथा, सरससुरभिगोर्षिचन्दनानुलि-
 प्तगात्रः, अहतं—मलमूषिकादिभिरनुपद्रुतं प्रत्यग्रमित्यर्थः सुमहार्घं—बहुमूल्यं यद्दृष्यत्वं—प्रधानवस्त्रं तत्सुसंबृतं—सुष्ठु
 परिहितं येन स तथा, अनेनादौ वस्त्रालङ्कार उक्तः, अत्र च वस्त्रसूत्रं पूर्वं योजनीयं चन्दनसूत्रं पश्चात्, क्रमप्राधा-

न्याख्यानस्य, न हि स्नानोत्थित एव चन्दनेन वपुर्विलिम्पतीति विधिक्रमः, शुचिनी-पवित्रे मालावर्णकविलेपने-
पुष्पस्रग्मण्डनकारिकुंकुमादिविलेपने यस्य स तथा, अनेन पुष्पालङ्कारमाह, अधस्तनसूत्रे वपुःसौगन्ध्यार्थमेव विलेपन-
मभिहितं अत्र तु वपुर्मण्डनाद्येति विशेषः, आविद्धानि-परिहितानि मणिसुवर्णानि येन स तथा, एतेनास्य रजतरीरी-
मयाद्यलङ्कारनिषेधः सूचितः, मणिस्वर्णालङ्कारानेव विशेषत आह—कल्पितो-यथास्थानं विन्यस्तो हारः—अष्टादशसरि-
कोऽर्द्धहारी-नवसरिकस्त्रिसरिकं च प्रतीतं येन स तथा प्रलम्बमानः प्रालम्बो-झुम्बनकं यस्य स तथा, सूत्रे च पदव्य-
त्ययः प्राकृतत्वात्, कटिसूत्रेण-कठ्याभरणेन सुष्ठु कृता शोभा यस्य स तथा, अत्र पदत्रयस्य कर्मधारयः अथवा
कल्पितहारादिभिः सुकृता शोभा यस्य स तथा, पिनद्धानि-वद्धानि त्रैवेयकाणि-कण्ठाभरणानि अङ्गुलीयकानि-
अङ्गुल्याभरणानि येन स तथा, अनेनाभरणालङ्कार उक्तः, तथा ललिते-सुकुमालेऽङ्गके-मूर्द्धादौ ललितानि-शोभा-
वन्ति कचानां-केशानां आभरणानि-पुष्पादीनि यस्य स तथा, अनेन केशालङ्कार उक्तः, अथ सिंहावलोकनन्यायेन
पुनरप्याभरणालङ्कारं वर्णयन्नाह—नानामणीनां कटकत्रुटिकैः-हस्तवाहाभरणविशेषैर्वहुत्वात् स्तम्भिताविव स्तम्भितौ
मुजौ यस्य स तथा, अधिकसश्रीक इति स्पष्टं, कुण्डलाभ्यामुद्द्योतितं आननं-मुखं यस्य स तथा मुकुटदीप्तशिरस्कः
स्पष्टं, हारेणावस्तृतं-आच्छादितं तेनैव हेतुना प्रेक्षकजनानां सुकृतरतिकं वक्षो यस्य स तथा, प्रलम्बेन-दीर्घेण प्रलम्ब-
मानेन-दोलायमानेन मुकुतेन-सुष्ठु निर्मितेन पटेन-वस्त्रेण उत्तरीयं-उत्तरासन्नो यस्य स तथा, प्राकृतत्वात् पूर्वपदस्य

दीर्घत्वं, मुद्रिकाभिः-साक्षराङ्गुलीयकैः पिङ्गला अङ्गुल्यो यस्य स तथा, बहुव्रीहिलक्षणः कः प्रत्ययः, नानामणिमयं
विमलं महार्धं-बहुमूल्यं निपुणेन शिल्पिना 'ओअविअ'ति परिकर्मितं 'मिमिमिसेत'ति दीप्यमानं विरचितं-
निर्मितं सुश्लिष्टं-सुसन्धि विशिष्टं-अन्येभ्यो विशेषवत् लटं-मनोहरं संस्थितं-संस्थानं यस्य तत्, पश्चात् पूर्वपदैः
कर्मधारयः, एवंविधं प्रशस्तं आविर्द्धं-परिहितं वीरवलयं येन स तथा, अन्योऽपि यः(ङि)कश्चिद्वीरव्रतधारी तदाऽसौ
मा विजित्य मोचयत्वेतद्वलयमिति स्पर्द्धयन्(यत्)परिदधाति तद्वीरवलयमित्युच्यते, किं बहुना ? वर्णितेनेति शेषः,
'कप्परुक्स्वए चैव'ति अत्र चैवशब्द इवार्थे तेन कल्पवृक्षक इवालङ्कृतो विभूषितश्च, तत्रालङ्कृतो दलादिभिर्विभूषितः
फलपुष्पादिभिः कल्पवृक्षो राजा तु मुकुटादिभिरलङ्कृतो विभूषितस्तु वस्त्रादिभिरिति, नरेन्द्रः 'सकोरंट जाव'ति
अत्र यावत्करणात् 'सकोरंटमल्लदामेणं छत्तेणं धरिजमाणेण'मिति ग्राह्यं, तत्र सकोरण्टानि-कोरण्टाभिधानकुमुदस्त-
वक्वन्ति, कोरण्टपुष्पाणि हि पीतवर्णानि मालान्ते गोभार्थं दीयन्ते, मालार्थे हितानि माल्यानि-पुष्पाणीत्यर्थः,
तेषां दामानि-माला यत्र तत्तथा, एवंविधेन छत्रेण ध्रियमाणेन शिरसि, विराजमान इति गम्यं, चतुर्णां-अग्रतः पृष्ठतः
पार्श्वयोश्च वीज्यमानत्वाच्चतुःसतवाङ्कानां चामराणां वालैर्वीजितमनः यस्येति, मङ्गलभूतो जयशब्दो जनेन कृत
आलोकै-दर्शने यस्य स तथा, अनेके गणनायका-मल्लादिगणमुख्याः दण्डनायकाः-तन्त्रपालाः यावत्पदात् 'ईसरत-
लवरमाडं'त्रिकोडुंविअमंतिमहामंतिगणगदोवारिअअमच्चचेडपीढमदणगरणिगमसेट्टिसेगावड्मत्थवाह' इति द्रष्टव्यं,

अत्र व्याख्या-तत्र राजानो-माण्डलिकाः ईश्वरा-युवराजानो मतान्तरेण आणमाद्यैश्वर्ययुक्ताः तलवराः-परितुष्टु-
पदत्तपट्टवन्धविभूषिता राजस्थानीयाः माडम्बिकाः-छिन्नमडम्बाधिपाः कौटुम्बिकाः-कतिपयकुटुम्बप्रभवोऽवलगकाः
मन्त्रिणः-प्रतीताः महामन्त्रिणो-मन्त्रिमण्डलप्रधानाः गणका-गणितज्ञा भाण्डागारिका वा दौवारिकाः-प्रतीहाराः
अमात्या-राज्याधिष्ठायकाः चेटाः-पादमूलिका दासा वा पीठमर्दा-आस्थाने आसन्नासन्नसेवकाः वयस्या इत्यर्थः
वेदयाचार्या वा नगरं-तास्थ्यात्तद्व्यपदेशेन नगरनिवासिप्रकृतयः निगमाः-कारणिका वणिजो वा श्रेष्ठिनः-श्रीदेवता-
ध्यासितसौवर्णपट्टभूषितोत्तमाङ्गाः अथवा नगराणां निगमानां च-वणिग्वासानां श्रेष्ठिनो-महत्तराः सेनापतयः-चतु-
रङ्गसैन्यनायकाः सार्यवाहाः-सार्यनायकाः दूता अन्येषां राज्यं गत्वा राजादेशनिवेदकाः सन्धिपाला-राज्यसन्धिर-
क्षकाः, एषां द्वन्द्वस्ततस्तैः, अत्र तृतीयावहुवचनलोपो द्रष्टव्यः, सार्द्धं-सह न केवलं तत्सहितत्वमेव अपि तु तैः समिति
समन्तात् परिवृतः-परिकरित इति, नरपतिर्मज्जनगृहात् प्रतिनिष्क्रामतीति सम्बन्धः, किम्भूतः?-प्रियदर्शनः, क इव
धवलमहामेघः-शरन्मेघस्तस्मान्निर्गत इव, अत्र यावत्पदात् 'गहगणदिप्यन्तरिक्षतारागण मज्जे' इति संग्रहः, तेन
शशिपदाग्रस्य इवगन्दो ग्रहगणेत्येति विगेषणेन योज्यः, ततोऽयमर्थः सम्पन्न उपमानिर्वाहाय-यथा चन्द्रः शरदभ्र-
पटलनिर्गत इव ग्रहगणाना दीप्यमानः कक्षाणां-शोभमाननक्षत्राणां तारागणस्य च मध्ये वर्तमान इव प्रियदर्शनो भवति
तथा भरतोऽपि सुधाधवलान्मज्जनगृहान्निर्गतोऽनेकगणनायकादिपरिवारमध्ये वर्तमानः प्रियदर्शनोऽभवत्, पुनः

कीदृशो नृपतिः प्रतिनिष्कामतीत्याह—धूपपुष्पगन्धमाल्यानि पूजोपकरणानि हस्तगतानि यस्य स तथा, तत्र धूपो-
 दशाङ्गादिः पुष्पाणि-प्रकीर्णकुसुमानि गन्धा-त्रासाः माल्यानि-ग्रथितपुष्पाणीति, प्रतिनिष्कम्य च किं कृतवानि-
 त्याह—‘जेणेव’इत्यादि, यत्रैवायुधगृहशाला यत्रैव च चक्ररत्नं तत्रैव प्रधारितवान् गमनाय गन्तुं प्रावर्तत इत्यर्थः ।
 अथ भरतगमनानन्तरं यथा तदनुचराश्चक्रुस्तथाऽऽह—‘तए ण’मित्यादि, ततो-भरतागमनादनु तस्य भरतस्य राज्ञो
 बहव ईश्वरप्रभृतयः यावत्पदसंग्राह्यास्तलवरप्रभृतयः पूर्ववत् अपिर्वाढार्थे एके केचन पद्महस्तगताः एके केचन उत्पलह-
 स्तगताः, एवं सर्वाण्यपि विशेषणानि वाच्यानि, यावत्पदात् ‘अपेगइआ कुमुअहत्थगया अपेगइया नलिणहत्थगया
 अपेगइया सोगन्धिअहत्थगया अपेगइया पुंडरीयहत्थगया अपेगइआ सहस्सपत्तहत्थगया’ इति संग्रहः, अत्र व्याख्या
 प्राग्वत्, नवरं भरतं राजानं पृष्ठतः पृष्ठतोऽनुगच्छन्ति, पृष्ठे २ परिपाठ्या चलन्तीत्यर्थः, सर्वेषामपि सामन्तानामेकैव
 वैनयिकी गतिरिति ख्यापनार्थं वीप्साया द्विर्वचनं, न केवलं सामन्तनृपा एव भरतमनुजग्मुः, किन्तु किङ्करीजनोऽपी-
 त्याह—‘तए ण’मित्यादि, ततः सामन्तनृपानुगमनानन्तरं तस्य भरतस्य राज्ञः सम्बन्धिन्यो बह्व्यो दास्यो भरतं
 राजानं पृष्ठतोऽनुगच्छन्तीति सम्बन्धः, कास्ता इत्याह-कुब्जाः-कुब्जिका वक्रजङ्घा इत्यर्थः चिलात्यः-चिलातेदेशो-
 त्यन्नाः वामनिका-अत्यन्तस्त्रस्वेदेहा ह्रस्वोन्नतहृदयकोष्ठा वा वडभिका-महडकोष्ठा वक्राधःकाया वा इत्यर्थः त्र्यर्थ्यो-
 वर्वरदेशोत्पन्नाः वकुशिकाः-वकुशदेशजाः जोनिक्यो-जोनकनामकदेशजाः पल्हविकाः-पल्हवदेशजाः ईसेणिआ या-

रुक्मिणीआओत्ति देशद्वयभवाः ईसिनिकाः थारुकिनिकाः, लासिकयो-लासकदेशजाः लकुशिकयो-लकुशदेशजाः द्रवि-
ड्यो-द्रविडदेशजाः सिंहल्यः-सिंहलदेशजाः आरव्यः-आरवदेशजाः पुलिन्द्याः-पुलिन्ददेशजाः पक्कण्यः-पक्कणदेशजाः द्रवि-
वहल्यो-वहलदेशजाः मुरुण्ड्यो-मुरुण्डदेशजाः शवर्यः-शवरदेशजाः पारसीकाः-पारसदेशजाः, अत्र चिलात्याद-
योऽष्टादश पूर्वोक्तरीत्या तत्तद्देशोद्भवत्वेन तत्तन्नामिका ज्ञेयाः, कुब्जादयस्तु तिस्रो विशेषणभूताः, अथ यथाप्रकारे-
णोपकरणेन ता अनुययुस्तथा चाह-अप्येकिका वन्दनकलशा-मङ्गल्यघटा हस्तगता यासां तास्तथा, एवं भृङ्गारा-
दिहस्तगता अपि वाच्याः, तद्व्याख्यानं तु प्राग्वत्, नवरं पुष्पचङ्गेरीत आरम्य मालादिपदविशेषितास्तच्चङ्गेर्यो ज्ञातव्याः,
लोमहस्तकचङ्गेरी तु साक्षादुपात्ताऽस्ति, अन्यास्तु लाघवार्थकत्वेन सूत्रे साक्षान्नोक्ताः, आद्यन्तग्रहणेन मध्यग्रहणस्य
स्वयमेव लभ्यमानत्वात्, एवं पुष्पपटलहस्तगता माल्यादिपटलहस्तगताश्च वाच्याः, अप्येकिकाः सिंहासनहस्तगताः
अप्येकिकाः छत्रचामरहस्तगताः तथा अप्येकिकाः तैलसमुद्राः-तैलभाजनविशेषास्तद्धस्तगताः एवं कोष्ठसमुद्रकहस्तगता
यावत्सर्पसमुद्रकहस्तगताः, अत्र समुद्रकसंग्रहमाह-‘तेल्ले कोठसमुग्गे’ इति सूत्रोक्ताः, एतदर्थस्तु राजप्रश्नीयवृत्तितोऽ-
वगन्तव्यः, अप्येकिकास्तालवृन्तहस्तगताः-व्यञ्जनपाणयः अप्येकिका धूपकुण्डलुकहस्तगता इति, अथ यथा समृद्ध्या
भरत आयुधशालागृहं प्राप तामाह-‘तए ण’मित्यादि, ततः स भरतो राजा यत्रैवायुधगृहशाला तत्रैवोपागच्छतीति
सम्बन्धः, किम्भूत इत्याह-सर्वज्ज्ञा-ममस्तया आभरणादिरूपया लक्ष्म्या युक्त इति गम्यं, एवमन्यान्यपि पदानि

योजनायानि, नवरं युतिः—मेलः परस्परमुचितपदार्थानां तथा बलेन—सैन्येन समुदयेन—परिवारादिसमुदयेन आद-
 रेण—प्रयत्नेन आयुधरत्नभक्त्युत्थबहुमानेन विभूषया—उचितनेपथ्यादिशोभया विभूत्या—विच्छेदेन एवंविधविस्तारेण,
 उक्तमेव विभूषा व्यक्त्याऽऽह—‘सधपुष्पे’त्यादि, अत्र पुष्पादिपदानि प्राग्वत्, नवरं अलङ्कारो—मुकुटादिरेतद्रूपया
 सर्वेषां त्रुटितानां—तूर्याणां यः शब्दो—ध्वनिर्यश्च स सङ्गतो निनादः—प्रतिध्वनिस्तेन, अत्र शब्दसन्निनादयोः समाहार-
 इन्द्रः, अथ ‘सर्वमनेन भाजनस्थं घृतं पीत’मिति लोकोक्तेः प्रसिद्धत्वात् सर्वशब्देनाल्पीयोऽपि निर्दिष्टं भवेत्ततश्च न
 तथा विभूतिर्वर्णिता भवतीत्याशङ्कमानं प्रत्याह—‘महया इहीए’इत्यादि, योजना तु प्राग्वदेव, यावत्शब्दात् महायु-
 त्यादिपरिग्रहः, महता—बृहता वरत्रुटिताना—निःस्वानादीना तूर्याणा यमकसमकं—युगपत्प्रवादितं—भावे क्तप्रत्ययविधा-
 नात् प्रवादनं ध्वनितमित्यर्थस्तेन, शङ्खः—प्रतीतः पणवो—भाण्डपटहो लघुपटह इत्यन्ये पटहस्त्वेतद्विपरीतः भेरी—
 ढक्का झङ्करी—चतुरङ्गुलनालिः करटिसहशी बलयाकारा खरमुही—काहला मुरजो—महामर्दलः मृदङ्गो—लघुमर्दलः
 दुन्दुभिः—देववाद्यं, एषां निर्घोषनादितेन, तत्र निर्घोषो—महाध्वनिर्नादितं च प्रतिरवः, एकवद्भावादेकवचनं, पूर्ववि-
 शेषणं तूर्यसामान्यविषयमिदं तु तद्यक्तिसूचकमित्यनयोर्भेदः, आयुधगृहशालाप्राप्त्यनन्तरं विधिमाह—‘उवागच्छित्ता’
 इत्यादि, तत्रोपागत्य आलोके—दर्शनमात्र एव चक्ररत्नस्य प्रणामं करोति, क्षत्रियैरायुधवरस्य प्रत्यक्षदेवतात्वेन सङ्कल्प-
 नात्, यत्रैव चक्ररत्नं तत्रैवोपागच्छति, लोमहस्तकं—प्रमार्जनिकां परामृशति—हस्तेन स्पृशति गृह्णातीत्यर्थः, परामृदय

च चक्ररत्नं प्रमार्जयति, यद्यपि न तादृशे रत्ने रजःसम्भवस्तथापि भक्तजनस्य विनयप्रक्रियाज्ञापनार्थमयमुपन्यासः, प्रमार्ज्यं च दिव्ययोदकधारया अभ्युक्षति-सिञ्चति स्नपयतीत्यर्थः अभ्युक्ष्य च सरसेन गोशीर्षचन्दनेनानुलिम्पति, अनु-
लिप्य च अग्रैः-अपरिभुक्तैरभिनवैर्वर्गन्धमाल्यैश्चार्चयति, एतदेव व्यक्त्या दर्शयति-पुष्पारोपणं माल्यारोपणं वर्णा-
रोपणं चूर्णारोपणं वत्तारोपणं आभरणारोपणं करोति, कृत्वा च अच्छैः-अमलैः श्लक्ष्णैः-अतिप्रतलैः श्वेतैः-रजत-
मयैरत एव अच्छो रसो येषां ते अच्छरसाः, प्रत्यासन्नवस्तुप्रतिविम्बाधारभूता इवातिनिर्मला इति भावः, एतादृशैस्त-
ण्डुलैः, अत्र पूर्वपदस्य दीर्घान्तता प्राकृतत्वात्, स्वस्तिकादयोऽष्टाष्टमङ्गलकानि-मङ्गल्यवस्तूनि आलिखति-विन्य-
स्यति, अत्र चाष्टाष्टेति वीप्सावचनात् प्रत्येकमष्टावृत्तिं ज्ञेयं, यद्वा अष्टेति सप्तयाशब्दः अष्टमङ्गलकानीति चाखण्डः
संज्ञाशब्दः, अष्टानामपि मङ्गलकानां, अथोक्तानां भेद मङ्गलकानां व्यक्तितो नामानि कथयन् पुनर्विध्यन्तरमाह-
'तद्यथा-स्वस्तिक'मित्यादि, व्याख्या तु प्राग्गत, अत्र द्वितीयालोपः प्राकृतत्वात्, इमान्यष्टमङ्गलकानि आलिख्य-
आकारकरणेन कृत्वा-अन्तर्वर्णकादिभरणेन पूर्णानि कृत्वेत्यर्थः, करोति उपचारं-उचितसेवामिति, तमेव व्यनक्ति-किन्ते
इति तद्यथेत्यर्थं, तेन विवक्षित उपचारः उपन्यस्त इत्यर्थः, पाटलं-पाटलपुष्पं मल्लिका-विचकिलपुष्पं, यल्लोके वेलि
इति प्रसिद्धं, चम्पकाशोकपुन्नागाः प्रतीताः चूतमञ्जरी-आम्रमञ्जरी वकुलः-कैसरी यः स्त्रीमुखसीधुसिक्तो विकसति
तत्पुष्पं, तिलको यः स्त्रीकटाक्षनिरीक्षितो विकसति तत्पुष्पं, कणनीरं कुन्दं च प्रतीते, कुब्जकं-कूजो इति नाम्ना वृक्ष-

विशेषस्तत्पुष्पं, कोरुण्टकं प्राग्वत्, पत्राणि-मरुवकपत्रादीनि दमनकः-स्पष्टः एतैर्वरसुरभिः-अत्यन्तसुरभिः तथा
 सुगन्धाः-शोभनचूर्णास्तेषां गन्धो यत्र स तथा, तद्धितलक्षणा इकप्रत्ययः, पश्चाद्विशेषणद्वयस्य कर्मधारयस्तस्य, तथा
 कचग्रहो-मैथुनसंरम्भे मुखचुम्बनाद्यर्थं युवत्याः पञ्चाङ्गुलिभिः केशेषु ग्रहणं तद्व्यायेन गृहीतस्तथा तदनन्तरं करतला-
 द्विप्रमुक्तः सन् प्रश्नः, प्राकृतत्वात् पदव्यत्ययः, ततः पूर्वपदेन कर्मधारयस्तस्य, दशार्द्धवर्णस्य-पञ्चवर्णस्य कुसुमनि-
 करस्य-पुष्पराशेः तत्र-चक्ररत्नपरिकरभूमौ चित्र-आश्चर्यकारिणं जानूत्सेधप्रमाणेन-जानुं यावदुच्चत्वप्रमाणं प्रमाणो-
 पेतपुरुषस्य चतुरङ्गुलचरणचतुर्विंशत्यङ्गुलजहोच्चत्वमीलनेनाष्टाविंशत्यङ्गुलरूपं तेन समाना मात्रा यस्य स तथा तं, अव-
 धिना-मर्यादया निःकरं-विस्तारं कृत्वा चन्द्रप्रभाः-चन्द्रकान्ता वज्राणि-हीरका वैडूर्याणि-जालवायजानि तन्मयो
 विमलो दण्डो यस्य स तथा तं काञ्चनमणिरत्नाना भक्तयो-विच्छित्तयो रचनास्ताभिश्चित्रं, कृष्णागुरुः प्रतीतः कुन्दुरुक्कः-
 चीडा तुरुक्कः-सिंहकस्तेषां यो धूपो गन्धोत्तमः-सौरभ्योत्कृष्टः, अत्र विशेषणपरनिपातः, प्राकृतत्वात्, तेनानुविद्धा-
 मिश्रा व्याप्तेत्यर्थः तां चशब्दो विशेषणसमुच्चये स च व्यवहितसम्बन्धः, तेन धूमवर्तितं च-धूमश्रेणि विनिर्मुञ्चन्तं, वैडूर्य-
 मयं-केवलवैडूर्यरत्नघटितं स्यालकस्थगनकाद्यवयवेषु दण्डवच्चन्द्रकान्तादिरत्नमयत्वे तु अङ्गारधूमसंसर्गजनिता विच्छा-
 यता प्रादुर्भवेत्, 'कडुञ्चुकं' धूपाधानकं 'प्रगृह्य' गृहीत्वा 'प्रयतः' आद्रियमाणो धूपं दहति, धूपं दग्ध्वा च प्रमार्ज-
 नादिकारणविशेषेण सन्निवीयमानमपि चक्ररत्नं अत्यासन्नतया मा आशातितं भूयादिति सप्ताष्टपदानि प्रत्यपसर्पति-

पश्चादपसरति प्रत्यपसर्प्य च वामं जानुं अञ्चति यावत्करणाद् 'दाहिणं जाणुं धरणिअलंसि निहट्ठु करयलपरिग्गहिअं दसनहं सिरसावत्तं मत्थए अंजलिं कट्ठु' इति संग्रहः, व्याख्या च पूर्ववत्, प्रणामं करोति-समीहितार्थसम्पादकमिहे-
दमिति बुद्ध्या ग्रीतः प्रणमति, प्रणामं कृत्वा च आयुधगृहशालातः प्रतिनिष्क्रामति-निर्गच्छतीति, 'पडिणिक्खमिन्ता' इत्यादि, प्रतिनिष्क्रम्य च यत्रैव बाह्या उपस्थानशाला यत्रैव सिंहासनं तत्रैवोपागच्छति उपागत्य च सिंहासनवरगतः पूर्वार्धभिमुखः सन्निपीदति-उपविशति, संनिपद्य च अष्टादश श्रेणीः-कुम्भकारादिप्रकृतीः प्रश्रेणीस्तदवान्तरभेदान् शब्दयति शब्दयित्वा चैवमवादीदिति, अष्टादश श्रेण्यश्वेमाः-“कुम्भार १ पट्टइल्ला २ सुवण्णकारा य ३ सूवकारा य ४ । गंधवा ५ कासवगा ६ मालाकारा य ७ कच्छकरा ८ ॥१॥ तंवोलिआ ९ य एए नवप्पयारा य नारुआ भणिआ ।

१ अष्टादश श्रेणिप्रश्रेणी -अष्टादशसख्याकान् संदेशयिन्तानियुक्ततन्त्रपालाद्यधिकारिविशेषान् शब्दापयति-आहयति, यत्तु केचित् 'सूधार-इति गाथात्रयमा-
लोस्य एत एवाष्टादश श्रेणिप्रश्रेण्य इति विकल्पयन्ति तत्र सम्भवति, यतो राज्याभिषेकावसरे देवादीनामिव श्रेणिप्रश्रेणीनामप्यभिषेकाधिकार वक्ष्यते, तत्र च कारु-
नात्म्या प्रवेगस्याप्यसम्भवं इति (इति हीनृतौ) अनेद समवास्पद-यदा हि मज्जनगृहात् निर्जंगम चक्री तदैव वभूत् सार्धं तन्त्रपालाया इति न तेषामाकारणीय-
ता, न न ग्रामकौटुम्भिकानां प्रदूषणं तेषामपि मज्जनगृहात् सदैव चक्रिणा निर्गमात्, तथा च प्रजानियुक्ता ये ग्रामाग्रेसरा स्वस्यशास्त्रीयाधिकारपरास्तेऽत्र श्रेणिप्र-
श्रेणिशब्देन गृह्यन्ते, कारुणावादीनामपि प्रजाननत्वात् करगृह्यशास्त्रीनां तत्सामलेनापि स्थापनात् युक्तमत्र प्रजानाग्रेसराणां श्रेणिप्रश्रेणिवाच्यानामाज्ञान-
अभियेकेऽपि च तन्त्रपालानां सदा सहवसित्वाभावात् मागधतीर्थमाधनाद्युत्सवावसरे तदाहानासभावात्, अभियेकधैतेषां सूपकाराभिषेकादन्विति साधवा-
हायाय पश्चादभिषिचियुश्चक्रिण तेभ्य इति च तन्त्रपालानां नोचिताऽऽसा ॥

अहं णं णवण्यारो कारुअवणो पवक्खामि ॥२॥ चम्मयरु १ जंतपीलग २ गंछिअ ३ छिंपाय ४ कंसकारे ५ य । सीवग
 ६ गुआर ७ भिह्ला ८ धीवर ९ वण्णाइ अट्टदस ॥ ३ ॥” चित्रकारादयस्तु एतेष्वेवान्तर्भवन्ति, अथ पौरान् प्रति
 किमर्थादीदित्याह—‘स्त्रियामेव’त्ति क्षिप्रमेव भो देवानुप्रियाश्चक्रत्स्याष्टाना अह्ना समाहारोऽष्टाहं तदस्ति यस्यां
 महिमायां सा अष्टाहिका तां महामहिमा कुरुतेत्यन्वयः, कृत्वा च मम एतामाज्ञसिकां क्षिप्रमेव प्रत्यर्पयतेति, अथ
 क्रमेण विशेषणानि व्याकरोति—कीदृशी ?—उन्मुक्तं शुल्कं—विक्रेतव्यभाण्डं प्रति राजदेयं द्रव्यं यस्यां सा तथा तां, एवमु-
 त्करां उत्कृष्टां च, तत्र करो गवादीन् प्रति प्रतिवर्षं राजदेयं द्रव्यं, कृष्टं तु—कृपणं लभ्यग्रहणायाकर्षणं, अदेयां—
 विक्रयनिषेधेन अविद्यमानदातव्या, न केनापि कस्यापि देयमित्यर्थः, अमेयां—क्रयविक्रयनिषेधादेव अविद्यमानमातव्या,
 अभटप्रवेशा—अविद्यमानो भटानां—राजपुरुषाणामाज्ञादायिनां प्रवेशः कुडुम्बिगृहेषु यस्यां सा तथा तां, दण्डलभ्यं द्रव्यं
 दण्डः कुदण्डेन निर्वृत्तं कुदण्डिमं—राजद्रव्यं तन्नास्ति यस्या सा तथा तां, तत्र दण्डो यथापराधं राजग्राह्यं द्रव्यं कुदण्डस्तु
 कारणिकाना मज्ञाद्यपराधात् महत्यप्यपराधिनोऽपराधे अल्पं राजग्राह्यं द्रव्यं, अधरिमं—न विद्यते धरिमं—ऋणद्रव्यं
 यस्यां सा तथा ता, उत्तमर्णाधमर्णाभ्यां परस्परं तद्रूपाण्यर्थं न धिवदनीयं किन्तु असत्पार्श्वे द्युम्नं गृहीत्वा ऋणं मुक्तल-
 नीयमित्यर्थः, गणिकावरैः—विलासिनीप्रधानैर्नाटकीयैः—नाटकप्रतिवद्भूपात्रैः कलिता या सा तथा तां, अनेके ये ताला-
 चराः—प्रेक्षाकारिविशेषपात्त्रैरनुचरिता—आसेचितां, ‘अनुद्धृतां’ आनुरूप्येण यथामार्दङ्गिकविधि उद्धृता—यादनार्थमु-

त्क्षिप्ता मृदद्वा यस्यां सा तथा तां, अम्लानानि मात्यदामानि-पुष्पमाला यस्यां सा तथा तां, म्लानाः पुष्पमाला उत्सार्य
नवा नवा आरोपणीया इत्यर्थः, प्रमुदिता-हृष्टाः प्रक्रीडिताः-क्रीडितुमारब्धाः सपुरजना-अयोध्यावासिजनसहिताः
जनपदाः-कोशलदेशवासिनो जना यत्र सा तथा तां, विजयवैजयिणी-अतिशयेन विजयो विजयविजयः स प्रयो-
जनं यस्या सा तथा तां, इदमायुधरत्नं सम्यगाराधितं मदभिप्रेतं महाविजयं साधयतीत्यर्थः, 'प्रत्यये ङीर्वा' इति (श्री-
सिद्ध० अ. ८ पा. ३ सू. ३१) प्राकृतसूत्रेण ङीर्विकल्पस्तेन विजयवैजयन्ती साऽस्यास्तीति विजयवैजयन्तं चकरण्यस्सत्ति
पाठस्तत्र विजयसूचिका वैजयन्तीति विजयवैजयन्ती साऽस्यास्तीति विजयवैजयन्तं विजयग्रहणे किमपि परं
न मत्त उत्कृष्टमिति ध्वजवन्धं विधत्ते इत्यर्थः एतादृशं यच्चक्ररत्नं तस्याष्टाहिकामिति प्राग्वदिति । अथ श्रेणिप्रश्रेणयो
यच्चक्रुस्तदाह-'तए ण'मित्यादि सर्वं पाठसिद्धं । अथाष्टाहिकामहामहिमापरिसमास्यनन्तरं किमभूदित्याह—

तए ण से दिन्वे चकरणे अट्टाहिआए महामहिमाए निवत्ताए समाणीए आज्जघरसालाओ पडिणिक्खमइ २ ता अतल्लिक्खप-
डिवण्णे जक्खसहस्ससपरियुडे दिव्वुडिअसदसण्णिणाएण आपूरेते चेव अवतल विणीआए रायहाणीए मज्झमज्जेण णिगच्छइ
२.त्ता गगाए महाणईए दाहिणिज्जेण कूले ण पुरत्थिम दिस्सि मागहत्तिथाभिमुह पयाते आवि होत्था, तए ण से भरहे राया त दिव्व
चकरणं गगाए महाणईए दाहिणिज्जेण कूलेण पुरत्थिम दिस्सि मागहत्तिथाभिमुह पयात पासइ २ ता हट्टुट्ट जान हियए कोडु-
विअपुरिमे सदावेइ २ ता एव वयासी-त्तिप्पामेव भो देवाणुप्पिआ ! आभिसेक्क हत्थिरयणं पडिक्खेह हयगयरहपवरजोहक-

लिअ चाउरंगिणिं सेणं सण्णाहेह, एतमाणत्तिअ पञ्चपिणह, तए णं ते कोहुंविअ जाव पञ्चपिणति, तए ण से भग्गे गया
 जेणेव मज्जनघरे तेणेन उवागच्छ २ ता मज्जनघर अणुपविसइ २ ता समुत्तजालाभिरामे तहेव जात धगलमहभेदुणिगग दून
 ससिन्ध पियदसणे गरवई मज्जनराओ पढिणिस्समइ २ ता हयगयहपवरपाद्धणमडचडगरपहकरसकुला मेणा पढिअकित्ती
 जेणेव वाहिरिआ उवट्ठाणमाला लेणेन आमिसेके हत्थियरणे तेणेन उवागच्छइ २ ता अज्जगिगिरिकडगमणिगम गयवइ गरवई
 दुरुद्धे । तए ण से भरहाहिने गरिहे हारोत्थए सुकयरदयच्छे कुंउलउज्जोइआणणे मउडवित्तसिरए गरसीहे गरवई गरिहे गरव-
 सहे मरुअरायवमभकपे अरुभह्मिअरायतेअलच्छीण दिप्पमाणे पसत्थमंगलमणहिं सयुत्तमाणे जयसइक्यालोण हत्थियप्रथनरगण
 सकोरटमहदामेण छत्तेण धरिन्नामाणेण सेअवरचामराहिं उहुच्च्यमाणीहिं २ जस्ससहस्ससपरिबुद्धे वेसमणे चेव धणवई अमरवइम-
 णिभाइ इट्ठीए पढिअकित्ती गंगाए महाणईए वाहिणिछे ण पूले ण गामागरणगररेउ कच्च्यडमउंनदोगुहपट्टणाममसनाहसहस्समडिअं
 थिसिअसेदणीअ नमुह अभिजिणमाणे २ अगगाइ वराइ रयणाइ पडिच्छमाणे २ त दिव चकरयणं अणुगच्छमाणे २ जोअणंत-
 आहिं वसहीहिं वसमाणे २ जेणेव मागहत्तिरे तेणेन उवागच्छइ २ ता मागहत्तित्यस्त अदूरमामते दुनालमजोयणायामं णज्जो-
 अणविच्छिण वरणगरसरिच्छ विजययधानारनिवेसं करेइ २ ता वदूरयण मइवेइ सदावत्ता एव उयासी-ग्गिणामेन भो
 देवाणुत्पिआ ! मम आवासं पोसहमाल च करेहिं करेत्ता ममेअमाणत्तिअ पञ्चपिणहि, तए णं से वदूरयणे भग्गेण रण्णा
 एव बुत्ते समाणे हट्टतुट्ठचित्तमाणदिए पीइमणे जात अंजलि कट्ट एव मामी तदत्ति आणाए त्रिणण वयण पडिमुणेइ २ ता भरहस्स
 रण्णे आनसह पोसहसाल च करेइ २ ता एअमाणत्तिअ रिग्गामेन पञ्चपिणति, तए ण से भग्गे गया आमिसेक्काओ हत्थिय-

णाओ पबोरुहइ २ ता जेणेव पोसहसाला तेणेव उवागच्छइ २ ता पोसहसालं अणुपविसइ २ ता पोसहसाल पमज्जइ २ ता दन्भसधारग सथरइ २ ता दन्भसंथारगं ठुरूहइ २ ता मागहतित्यकुमारस्स देवस्स अट्टमभत्तं पणिण्हइ २ ता पोसहसालाणं पडिजागरमाणे २ विहरइ । तए ण से भरहे राया अट्टमभत्तसि परिणममाणसि पोसहसालाओ पडिणिस्समइ २ ता जेणेव बहिरिआ उवट्ठाणसाला तेणेव उवागच्छइ २ ता कोडुविअपुरिसे सद्धवेइ २ ता एव वयासी-रिप्पासेव भो देवाणुप्पिआ ह्यग-यरहपवरजोहकलिअ चाउरगिणि सेणं सण्णोहेह चाउघट आसरह पडिकप्पेहत्तिकट्टु मज्जणघर अणुपविसइ २ ता समुत्त तहेव जाव धवलमदमेहणिग्गए जाव मज्जणघराओ पडिणिक्खमइ २ ता ह्यगयरहपवरवाहण जाव सेणावइ पडिअकिन्ती जेणेव बाहिरिआ उवट्ठाणसाला जेणेव चाउघटे आसरहे तेणेव उवागच्छइ २ ता चाउघट आसरह ठुरूढे (सूत्र-४४)

‘तए णं से’इत्यादि, ततस्तदिदं चक्रत्वं अष्टाहिकायां महामहिमायां निर्वृतायां-जातायां सत्यां आयुधगृहशालातः प्रतिनिष्क्रामति, प्रतिनिष्क्रम्य च अन्तरिक्षं प्रतिपन्नं-नभः प्राप्तं, यक्षसहस्रसंपरिवृतं-चक्रधरचतुर्दशरत्नानां प्रत्येकं देवमहत्त्वाधिष्ठितत्वात्, दिव्यत्रुटितशब्दसन्निनादेन पूर्वव्याख्यातेन आपूरयदिवाम्बरतलं-शब्दाद्वितं नभः कुर्वदिवेत्यर्थः, विनीतायाः राजधान्याः मध्यमध्येन मध्यभागेनेत्यर्थः निर्गच्छति, निर्गत्य च गङ्गानान्द्रया महानद्या दाक्षिणात्ये कूले उभयत्र णंशब्दो वाक्यालंकारे समुद्रपार्श्ववृत्तिं तटे इत्यर्थः, अयं भावः-विनीतासमश्रेणौ हि

प्राच्यां वहन्ती गङ्गा मागधतीर्थस्थाने पूर्वसमुद्रं प्रविशति, इदमपि मागधतीर्थसिंहासनाधियया पूर्वा दिशं यियासुः
 अनुनदीतटमेव गच्छति, तच्च तटं दक्षिणदिग्वर्त्तित्वेन दक्षिणात्यमिति व्यवह्रियते, अत एव दक्षिणात्येन कूलेन
 पूर्वा दिश मागधतीर्थाभिमुखं प्रयातं—चलितं चाप्यभवत्, एतच्च प्रयाणप्रथमदिने यावत् क्षेत्रमतिक्रम्य स्थितं तावद्
 योजनमिति व्यवह्रियते, तच्च प्रमाणाद्गुलनिष्पन्नतया भरतचक्रिणः स्कन्धावारः स्वशक्त्यैव निर्वहति, अन्येषां तु
 दिव्यशक्त्या इति वृद्धाः, ततः किं जातमित्याह—‘तए ण’मित्यादि, उक्तार्थप्रायं, किमवादीदित्याह—‘खिप्पामेव’न्ति
 क्षिप्रमेव भो देवानुप्रिया ! आभिषेक्यं—अभिषेकयोग्यं हस्तिरत्नं पट्टहस्तिनमिति भावः प्रतिकल्पयत—सज्जीकुरुत,
 हयगजरथप्रवरयोधकलितां चतुरङ्गिनीं, अत्र चतुःशब्दस्याऽऽत्वं प्राकृतसूत्रेण, उत्तरेवाङ्गैश्चतुःप्रकारा सेनां सन्नाहयत—
 सन्नद्धां कुरुत, शेषं प्राग्वत्, ‘तए ण’मित्यादि, अत्र यावत्शब्दात् ‘पुरिसा भरहेणं’ रणणा एवं बुत्ता समाणा
 हट्टुहत्तमाणांदिआ’ इति ग्राह्यं, इदं चाभ्युपगमसूत्रमिश्रमाज्ञाकरणसूत्रं स्पष्टमिति, अथ भरतो दिग्यान्नायियासया
 यं विधिमाकर्षीत् तमाह—‘तए ण’मित्यादि, स्नानसूत्रं पूर्ववत्, ‘हये’त्यादि, हयगजरथाः प्रवरानि वाहनानि—
 वेसरादीनि भटा—योद्धारस्तेषां चङगरपहकरत्ति—विस्तारवृन्दं, इदं च देशीशब्दद्वयं, तेन संकुलया—व्याप्तया सेनया
 सार्द्धमिति शेषः, प्रथितकीर्त्तिर्भरतो यत्रैव बाह्योपस्थानशाला यत्रैव आभिषेक्यं हस्तिरत्नं तत्रैवोपागच्छति उपागत्य
 च अञ्जनगिरेः कटको—नितम्बभागस्तस्मिन्निभमेतावत्प्रमाणमुच्चत्वेनेत्यर्थः गजपतिं—राजकुञ्जरं नरपतिर्दुरुद्धे इति—

श्रीजम्बू-
द्वीपशा-
न्तिचन्द्री-
या इतिः
॥१९६॥

आरूढ इति । आरूढश्च कीदृशया ऋद्ध्या चकरलोपदर्शितं स्थानं याति तदाह—‘तए ण’मित्यादि, ततः स भरता-
धिपो—भरतक्षेत्रपतिः स च भरताधिपदेवोऽप्यतो नरेन्द्रः प्रस्तावाट्टपभसूनुः चक्री इत्यर्थः, एतेनास्यैवालापकस्योत्तर-
सूत्रे नरिदेत्तिपदेन न पौनरुक्त्यमिति, ‘हारोत्थये’त्यादि विशेषणत्रयं प्राग्वत्, नरसिंहः सूरत्वात्, नरपतिः स्वामि-
त्वात्, नरेन्द्रः परमैश्वर्ययोगात्, नरवृषभः स्वीकृतकुल्यभरनिर्वाहकत्वात्, ‘भरुद्राजवृषभकलयो’ मरुतो—देवा व्यन्त-
रादयस्तेषां राजानः—सन्निहितादय इन्द्रास्तेषां मध्ये वृषभा—मुख्याः सौधमेन्द्रादयस्तत्कल्पः—तत्सदृश इत्यर्थः, अभ्य-
धिकराजतेजोलक्ष्म्या दीप्यमान इति स्पष्टं, प्रशस्तैर्मङ्गलशतैः—मङ्गलसूचकवचनैः कृत्वा स्तूयमानो वन्दिभिरिति
शेषः, ‘जयसदृकयालोए’ इति प्राग्वत्, हस्तिस्कन्धवरं गतः—प्राप्तः, केन सहेत्याह—‘सकोरण्टमाल्यदाम्ना छत्रेण
अग्रमाणेन सह, कोऽयः ?—यदा नृपो हस्तिस्कन्धगतो भवति तदा छत्रमपि हस्तिस्कन्धगतमेव ध्रियते, अन्यथा
छत्रधरणस्यासङ्गतत्वात्, एवं श्वेतवारचामरैरुद्धूयमानैः—वीज्यमानैः सह इति, तेन गयवई णरवई दुरुढे इति पूर्वसूत्रेण
सहास्य भेदः, अधिकार्थप्रस्तावनार्थकत्वादस्य वक्षाणां—देवविशेषाणां सहस्राभ्यां संपरिवृतः, चक्रवर्त्तिशरीरस्य व्यन्त-
रदेवसहस्रद्वयाधिष्ठितत्वात्, ‘वेसमणे चेव धणवई’ति वैश्रमण इव धनपतिः अमरपतेः सन्निभया ऋद्ध्या प्रथितकी-
र्त्तिर्गङ्गाया महानद्या दाक्षिणाल्यकूले उभयत्र णंशब्दो प्राग्वत् अथवा सप्तम्यर्थे तृतीया ग्रामाकरादीनां—प्राक्प्रथमा-
रकवर्णने युग्मिवर्णनाधिकारे उक्तस्वरूपाणां सहस्रैर्मण्डितां तदानीं वासवहुलत्वाद्भरतभूमेः स्तिमितमेदिनीकां प्रस्तु-

श्वक्षस्कारे
सचक्रस्य
मागधी-
भगमनं मू.
४४

॥१९६॥

तनूपस्य प्रजाप्रियत्वात् स्तिमिता—निर्भयत्वेन स्थिरा मेदिनी—मेदिन्याश्रितजनो यस्यां सा तथा तां, बहुश्रीहिलक्षणः कप्रत्ययः, अत्र मेदिनीशब्देन 'तात्स्थ्यात्तद्व्यपदेश' इति न्यायात्तन्निवासी जनो लक्ष्यते, एवंविधां वसुधां अभिजयन् २—तत्रत्याधिपवशीकरणेन स्ववशे कुर्वन् २ इत्यर्थः, अश्याणि वराणि—अत्यन्तमुत्कृष्टानि रत्नानि—तत्तज्जातिप्रधान-वस्तूनि आज्ञावशंवदीकृततत्तद्देशाधिपादिप्राभृतीकृतानि प्रतीच्छन् २—गृणहन् २ तद्विव्यं चक्ररत्नमनुगच्छन्, चक्ररत्न-गत्यद्विमतमार्गेण चलन्नित्यर्थः, योजनं—चतुःक्रोशात्मकं तदन्तरिताभिर्विश्रामैर्वसन् २, अयमर्थः—एकस्माद्विश्रामा-द्योजनं गत्वा परं विश्राममुपादत्ते इति, यत्रैव मागधतीर्थं तत्रैवोपागच्छति, तत्रोपागतः सन् किं चकारेत्याह—'उवा-गच्छित्ता' इत्यादि, उपागत्य च मागधतीर्थस्य दूरं च—विप्रकृष्टं सामन्तं च—आसन्नं दूरसामन्तं ततोऽन्यत्र, नातिदूरे नात्या-सन्न इत्याशयः, द्वादशयोजनायामं नवयोजनविस्तीर्णं वरनगरसदृशं विजययुक्तः स्कन्धावारः—सैन्यं तस्य निवेश—स्थापना करोति, कृत्वा च वर्द्धकिरलं—सूत्रधारमुख्यं शब्दयति, गन्दयित्वा च एवमवादीदिति, किमवादीदित्याह—'स्थिप्पामेव' इति क्षिप्रमेव भो देवानुप्रिय ! मम कृते आवासं पौषधशाला च, तत्र पौषधं—पर्षदिनानुष्ठेयं तप उपवासादिः तदर्थं शाला—गृहविशेषः तां कुरु, कृत्वा मम एतामाज्ञसिका प्रत्यर्पयेति । 'तए ण'मित्यादि, स्पष्टं, नवरं 'आवसहं' आवासमिति, अथ भरतः किं चक्रे इत्याह—'तए ण'मित्यादि, ततः स भरतो राजा आभिषेक्याद् हस्तिरत्नात् प्रत्यवरोहति, प्रत्यवरुह्य च यत्रैव पौषधशाला तत्रैवोपागच्छति उपागत्य च पौषधशालामनुप्रविशति, अनुप्रविश्य च पौषधशाला प्रमार्जयति, प्रमार्ज्य

च दवर्भसंस्तारकं संस्तृणाति, संस्तीर्य च दवर्भसंस्तारकं दुरुहति-आरोहति, आरुह्य च मागधतीर्थकुमारनाम्नो देवस्य माध-
नायेति शेषः, अथवा चतुर्थ्यर्थे पष्ठी, तेन मागधतीर्थकुमाराय देवाय, अष्टमभक्तं समयपरिभाषयोपवासत्रयमुच्यते,
यद्वा अष्टमभक्तमिति सान्वयं नाम, तच्चैवं-एकैकस्मिन् दिने द्विवारभोजनौचित्येन दिनत्रयस्य पण्णां भक्तानामुत्त-
रपारणकदिनयोरेकैकस्य भक्तस्य च त्यागेनाष्टमं भक्तं त्याज्यं यत्र तथा, प्रगृह्णाति, अनेनाहारपौषधमुक्तं, प्रगृह्य च पौषध-
शालायां 'पौषधिकः' पौषधवान्, पौषधं नामेहाभिमते देवतासाधनार्थकव्रतविशेषोऽभिग्रह इतियावत्, नत्वेकादश-
व्रतरूपस्तद्व्रतः सांसारिककार्यचिन्तनानौचित्यात्, नन्वेवमेकादशव्रतिकोचितानि तद्व्रतो ब्रह्मचर्यच्यनुष्ठानानि सूत्रे कथमु-
पात्तानि?, उच्यते, ऐहिकार्थसिद्धिरपि संवरानुष्ठानपूर्विकैव भवतीत्युपायोपेयभावदर्शनार्थं, अभयकुमारमन्त्रिश्रीवि-
जयराजधम्मिल्लादीनामिव, अत एव परमजागरूकपुण्यप्रकृतिकाः संकल्पमात्रेण सिसाधयिपितसुरसाधनसिद्धिनिश्चयं
जानाना जिनचक्रिणोऽतिसातोदयिनः कष्टानुष्ठानेऽष्टमादौ नोपतिष्ठन्ते, किन्तु मागधतीर्थाधिपादिः सुरः प्रभुणा हृदि
चिन्तितः सन् गृहीतप्राभृतकः सहस्रैव सेवार्थमभ्युपैति, यदाहुः श्रीहेमचन्द्रसूरिपादाः श्रीशान्तिनाथचरित्रे-“ततो
मागधतीर्थाभिमुखं सिंहासनोत्तमे । जिगीपुरप्यनावद्धविकारो न्यपदत् प्रभुः ॥१॥ ततो द्वादशयोजन्या, तस्थुषो माग-
धेशितुः । सिंहासनं तदा सद्यः, खञ्जपादमिवाचलत् ॥२॥” इत्यादि, यत्तु श्रामण्ये जगद्गुरवो दुर्विपहपरिपहादीन्,
सहन्ते तत्कर्मक्षयार्थमिति, अनेनैव साधर्म्येण पौषधशब्दप्रवृत्तिरपि, यथा चास्य पौषधव्रतेन साधर्म्यं तथा चाह-

ब्रह्मचारी-मैथुनपरित्यागी, अनेन ब्रह्मचर्यपौषधमुक्तं, उन्मुक्तमणिमुवर्णः-त्यक्तमणिमुवर्णमयाभरणः, व्यपगतानि माला-
 वर्णकविलेपनानि यस्मात् स तथा, वर्णकं-चन्दनं, अनेन पदद्वयेन शरीरसत्कारपौषधमुक्तं, निक्षिप्तं-हस्ततो विमुक्तं
 शस्त्रं-क्षुरिकादि मुसलं च येन स तथा, अनेनेष्टदेवताचिन्तनरूपमेकं व्यापारं मुक्त्वाऽपरव्यापारत्यागरूपं पौषधमुक्तं,
 दन्तसंस्तारोपगत इति व्यक्तं, एकः आन्तरव्यक्तरागादिसहायवियोगात् अद्वितीयस्तथाविधपदात्यादिसहायविरहात्,
 अष्टमभक्तं प्रतिजामत् २-पालयन् २ विहरति-आस्ते इति । 'तए ण'मित्यादि, ततः स भरतो राजाऽष्टमभक्ते परि-
 णमति-पूर्यमाणे, परिपूर्णप्राये, इत्यर्थः; अत्र वर्त्तमाननिर्देशः आसन्नातीतत्वात् 'सत्सामीप्ये' (श्रीसिद्ध ० अ. ५ पा. ४ सू. १)
 इत्यनेन, पौषधशालातः प्रतिनिष्क्रामति, प्रतिनिष्क्रम्य च यत्रैव बाह्योपस्थानशाला तत्रैवोपागच्छति, उपागत्य च कौटु-
 म्बिकपुरूपान् शब्दयति, शब्दयित्वा चैवमवादीत्-क्षिप्रमेव भो देवानुप्रिया ! हयगजरथप्रवरयोधकलितां चतुर-
 द्विनीं सेनां सन्नाहयत, चतस्रो घण्टाश्लिष्टैकैकदिशि तत्सद्भावात् अवलम्बिता यत्र स तथा तं, चकारः समुच्चये,
 स चाश्वरथमित्यत्र योजनीयः, अश्ववहनीयो रथोऽश्वरथो नियुक्तोभयपार्श्वतुरङ्गमो रथ इत्यर्थः; अनेनास्य सांघ्रा-
 मिकरथत्वमाह, तं प्रतिकल्पयत-सज्जीकुरुत इतिकृत्वा-कथयित्वा आदिश्येत्यर्थः; मज्जनगृहमनुप्रविशतीति, 'अणुप-
 प्रविशिता' इत्यादि, अनुप्रविश्य च मज्जनगृहं समुक्ताजालाकुलाभिरामे इत्यादि, तथैव प्रागुक्तास्थानाधिकारगमन-
 दित्यर्थः; यावद् धवलमहामेघनिर्गतो यावन्मज्जनगृहात्प्रतिनिष्क्रामति, प्रतिनिष्क्रम्य च हयगजरथप्रवरवाहनयावत्प-

दात् 'भडचडगरपहगरसंकुल'ति ग्राह्यं, 'सेगाए(वई)पहिअफिती'इत्यादि प्राग्वत्, अत्र निष्ठितवैपथ्यस्य सतो मागध-
तीर्थमभिययासोर्भरतस्य यत् स्नानं तदुत्तरकालभाविवलिकर्मोद्यर्थ, यदाह श्रीहेमचन्द्रसूरिपादाः आदिनाथचरित्रे-
“राजा सर्वार्थनिष्णातस्ततो बलिविधिं व्यधात् । यथाविधि विधिज्ञा हि, विसरन्ति विधिं न हि ॥ १ ॥” इति, अत्र
च सूत्रेऽनुक्तमपि बलिकर्म “व्याख्यातो विशेषप्रतिपत्ति”रिति न्यायेन ग्राह्यमिति ॥ अथ कृतस्नानादिविधिर्भरतो
यच्चक्रे तदाह—

तए ण से भरहे राया चाउगघटं आसरह दुलुढे समणे ह्यगयरहपवरजोहकलिआए सट्ठि सपरिवुडे महयाभडचउगरपहगरवदपरि-
कित्तत्ते चफारयणेदिसिअमगे अणेगरायवरसहस्साणुआयमगे महया उफिट्ठसीहणायवोलकलकलरेवेण पक्खुभिअमहासमुद्धरव-
भूअपिब करेमाणे २ पुरत्थिमदिसाभिमुहे मागहतित्थेण लवणसमुद्ध ओगाहर जाव से रहवरस्स कुप्परा उल्ला, तए ण से भरहे राया
तुरगे निगिण्हई २ ता रह ठवेइ २ ता धणु परामुसइ, तए ण त अद्धरुगयवालचन्दइधणुसकाम वरमहिसदरिअदप्पिअदढ-
घणसिगरइअसार उरगवरपवरगणलपवरपरहुअभमरकुलणीलिणिद्वधंतधोअपट्ट णिउणोविअमिसिभिधंतमणिरयणघटिआजालपरि-
कित्तत्त तडितरुणफिरणतवणिज्जवद्वचिध दहरमलयगिरिसिहरकेसरचामरवालदूचदचिध कालहरिअरत्तपीअसुफिद्धवहुण्हारुणिंसिं-
णद्वजीनं जीविअत्तकरणं चलजीव धणू गहिऊण से णरई उसु च वरवइरकोडिअ वइरसारतौड कंचणमणिक्कणगरयणधोइट्टसु-
कयपुस अणेगमणिरयणविहिहसुविरइयनामचिध वइसाह ठाईऊण ठाण आयत्तकणायतं च काऊण उसुमुदार इमाइ वयणाइ तत्त्व भाणिअ

से णरवई—हदि सुणतु भवंतो वाहिरओ सल्लु सरस्स जे देवा । णागासुरा सुवण्णा तेसिं सु णमो पणिवयाभि ॥ १ ॥ हदि सुणंतु
 भवतो अर्द्धिभतरओ सरस्स जे देवा । णागासुरा सुवण्णा सबे मे ते विसयवासी ॥ २ ॥ इतिकट्टु उसु णिसिरडत्ति—‘परिगरणि-
 गरिअमज्झो वाडडुअसोभमाणकोसेल्लो । चित्तेण सोभए धणुवरेण इदोद्य पच्चम्प ॥ ३ ॥ त चचलायमाण पंचमिचटोवम महाचाव ।
 छज्जइ वामे हत्ये णरवड्ढणो तमि विजयमि ॥ ४ ॥ तए ण से सरे भरहेण रण्णा णिसट्ठे समाने रिप्पामेव दुवालस लोअणाइं
 गता मागहतित्थाधिपतिस्स देवस्स भवणसि निवइए, तए णं से मागहतित्थाहिवई देवे भवणसि सर णिवइअं पासइ २ ता आसु-
 रुत्ते रुट्ठे चडिक्किए कुविए मिसिमिसेमाणे तिबलिअं भिजडि णिडाले साहरइ २ ता एव वयासी—केस ण भो एस अपत्थिअ-
 पत्थाए दुरतपंतलक्खणे हीणपुण्णचाउइसे हिरिसिरिपरिवल्लिए जे ण मम इमाए एआणुरूवाए दिवाए देविद्वीए दिवाए देवजुईए दिव्वेण
 दिवाणुभावेण लद्धाए पत्ताए अभिसमण्णागयाए उप्पि अपुस्सुए भवणंसि सर णिसिरइत्तिकट्टु सीहासणाओ अब्बुट्ठेइ २ ता जेणेव
 से णामाहयके सरे तेणेव उवागच्छइ २ ता त णामाहयक सर गेण्हइ णामकं अणुप्पवाएइ णामक अणुप्पवाएमाणस्स इमे एआ-
 रुवे अब्बमत्थिए चित्तिए पत्थिए मणोगए संकप्पे समुप्पज्जित्था—उप्पण्णे सल्लु भो ! जवुदीवे दीवे भरहे वासे भरहे णाम राया
 चाउरतचक्खवट्ठी त जीअमेअ तीअपणुप्पणमणागयाण मागहतित्थकुमाराण देवाण राईणमुवत्थाणीअं करेत्तए, तं गच्छामि णं
 अहपि भरहस्स रण्णो उवत्थाणीअ करेमिक्किट्टु एव सपेहेइ सपेहेत्ता हार मउडं कुडलाणि अं कंडगाणि अ तुडिआणि अ वत्थाणि
 अ आभरणाणि अ सर च णामाहयक मागहतित्थोदग च गेण्हइ णिणिहत्ता ताए उक्किट्ठाए तुरिआए चवलाए जयणाए सीहाए
 सिग्घाए उट्ठुआए दिवाए देवगईए वीईवयमाणे २ जेणेव भरहे राया तेणेव उवागच्छइ २ ता अतल्लिक्खपडिवण्णे सारिस्सिणीआइं

पचवण्णाइ वत्थाइ पनर परिटिए करगलपरिगहिअ दमणइ सिर जाय अजळि कट्टु भरु राय नण्ण विजण्ण वट्ठोइ २ ता एव
वयासी—अभिजिण णं देवाणुप्पिणहिं केवलकण्णे भरहे वामे पुरच्छिमेणं मागहत्तिमेराणं त अहण्ण देवाणुप्पिआण विमरासी अहण्णं
देवाणुप्पिआणं आणत्तीककरे अहण्ण देवाणुप्पिआण पुरच्छिमिद्वे अतवाले त पडिउंटु ण देवाणुप्पिआ ! मम इमेआरु पीडाण-
तिकट्टु हार मउड कुडलाणि अ कडगाणि अ जाय मागहत्तियोद्दग च उवणेइ, ताए ण से भरहे राया मागहत्तिगुमारस्स देवस्स
इमेयारुत्त पीडाण पडिच्छइ २ ता मागहत्तिथकुमार देव सफारेइ सम्माणेइ २ ता पडिविसज्जेइ, ताए ण से भरहे
राया रह परावत्तेइ २ ता मागहत्तियेणं लणसमुदाओ पञ्चुत्तरइ २ ता जेणेव निजयरथावारणिनेमे जेणेव वाहिरिआ
उवट्ठाणमाला तेणेन उवागच्छइ २ ता तुरए णिगिण्हइ २ ता रह ठवेइ २ रहाओ पच्चोरुहति २ ता जेणेन गज्जणघरे तेणेव
उवागच्छति २ मज्जणघर अणुपविसइ २ ता जाय ससिध पिअदंसणे गरवइ मज्जणराओ पडिणिक्खमइ २ ता जेणेव
भोअणमडेवे तेणेव उवागच्छइ २ ता भोअणमडवसि मुह्सासणवरगण अट्टमभत्त पारेइ २ ता भोअणमडवाओ पडिणिक्खमइ
२ ता जेणेव वाहिरिआ उवट्ठाणमाला जेणेन सीहासणे तेणेव उवागच्छइ २ ता सीहासणवरगण पुरत्थाभिमुहे णिसीअइ २ ता
अट्टारस्स सेणिप्पसेणीओ सदावेइ २ ता एव वयासी—विप्पामेव भो ! देवाणुप्पिया उस्सुम्फ उफार जाव मागहत्तिथकुमारस्स
देवस्स अट्ठाहिअ महामहिम करेइ २ ता मम एअमाणत्तिअ पच्चप्पिण्ह, ताए ण ताओ अट्टारस्स सेणिप्पसेणीओ भरहेण रण्णा एव
उत्ताओ समाणीओ हट्ट जाव करेति २ ता एअमाणत्तिअ पच्चप्पिणति, ताए णं से दिधे चफरयणे वट्ठारामयतुने लोहिअस्सामया-
रण जंवूणयेमीए णाणामणिखुरप्पथालपरिण मणिमुत्ताजालभूसिण सणदिघोमे सविखिणीए दिव्वे तरुणरविमडलणिमे णाणा-

मणिरयणघटिआजालपरिक्वित्ते सबोउअसुरभिकुसुमआसत्तमद्गमो अतलिक्खपडिवण्णे जम्बमहस्ससंपरियुडे दिव्वतुडिअस-
 द्मणिणादेणं पूरेते चेव अवरत्तल णामेण य सुदसणे णरवइस्स पढमे चकारणे मागहत्तिथकुमारस्स देवस्स अट्ठाहिआण महाम-
 हिमाए णिव्रत्ताए समाणीए आउहधरसालाओ पडिणिस्समइ २ ता दाहिणपअट्ठियम दिमि वरगमत्तिथामिमुहे पयाण यावि
 होत्था (सूत्रं ४५)

‘तए ण’मित्यादि, ततः स भरतो राजा चतुर्घण्टमश्वरथमारूढः सन् हयगजवप्रवरयोधकलितया, अर्थात् सेनया
 इति गम्यं, सार्द्धं संपरियुतो ‘महया’ इति महाभटानां चङगरत्ति-विस्तारवन्तः ‘पहगरत्ति’ समूहास्तेषां यद्वृन्दं-
 समूहो विस्तारवत्समूह इत्यर्थः, तेन परिक्षिप्तः-परिकरितः चक्रत्वादङ्गितमार्गः, अनेकेषां राजवराणां-आवृद्ध-
 मुकुटराज्ञां सहस्रैरनुयातः-अनुगतो मार्गः-पृष्ठं यस्य स तथा, महता-तारतरेण उत्कृष्टिः-आनन्दध्वनिः सिंहनादः-
 प्रतीतः बोलो-वर्णव्यक्तिरहितो ध्वनिः कलकलश्च-तदितरो ध्वनिस्तल्लक्षणो यो रयस्तेन प्रक्षुभितो-महावायुवशादु-
 त्कल्लोलो यो महासमुद्रस्तस्त्वं ‘भूड् प्राप्ता’विति सौत्रो धातुरिति वचनाद् भूतं-प्राप्तमिव दिग्मण्डलमिति गम्यते
 कुर्ध्वन्नपि चशब्दोऽत्र इवादेशो ज्ञातव्यः, पूर्वदिगभिमुखो मागधनाम्ना तीर्थेन-घट्टेन लवणसमुद्रमवगाहते-प्रविशति,
 किंयदवगाहते इत्याह-यावत् ‘से’ तस्य रथवरस्य कूर्पराविव कूर्परो कूर्परकारत्वात् पिञ्जनके इति प्रसिद्धौ रथावयवौ
 आद्रौ स्यातां, अत एव सूत्रवलादन्यत्र एतदासन्नभूतो रथचक्रनाभिरूपोऽवयवो विवक्ष्यते, यदाह-“रथाङ्गनाभि-
 द्वयसं, गत्वा जलनिर्धेर्जलम् । रथस्तस्यौ रथाग्रस्थसारथिस्खलितैर्हयैः ॥ १ ॥” इति, ‘तए ण’मित्यादि, ततः स भरतो

राजा तुरगान् निगृह्णाति, अत्र तुरगाविति द्विवचनेन ह्यद्विके व्याख्यायमाने सूत्रार्थसिद्धौ सत्यामपि वरदामसूत्रे हयचतुष्टयस्य वक्ष्यमाणत्वात् बहुवचनेन व्याख्या, निगृह्य च रथं स्थापयति, स्थापयित्वा च धनुः परामृशति-स्पृशति, अथ यादृशं पराममर्शं तादृशं धनुर्वर्णयन्नाह-‘तए ण’मित्यादि, ततो-धनुःपरामर्शानन्तरं स नरपतिरिमानि-वक्ष्यमाणानि वचनानि ‘भाणीअ’त्ति अभाणीदिति सम्बन्धः, किं कृत्वेत्याह-धनुर्गृहीत्वा, किंलक्षणमित्याह-तत्-प्रसिद्धं अचिरोद्गतो यो बालचन्द्रः-शुक्लपक्षद्वितीयाचन्द्रस्तेन यत्तु उत्तरसूत्रे पंचमिचंदोवममिति तदारोपितगुणस्यातिवक्रताज्ञापनार्थमिति, इन्द्रधनुषा च वक्रतया सनिकाशं-सदृशं यत्तत्तथा, हस्तः-दर्पितो द्वयोः समानार्थयोरतिशयवाचकत्वेन सञ्जातदर्प्यातिशयो यो वरमहिपः-प्रधानसेरिभो विशेषणपरनिपातः प्राकृतत्वात् तस्य दृढानि-निविड-पुद्गलनिष्पन्नानि अत एव घनानि-निच्छिद्राणि यानि शृङ्गायाणि ते रचितं सारं च यत्तत्तथा, उरगवरो-भुजगवरः प्रवरगवलं-वरमहिपश्चन्द्रं प्रवरपरमृतो-वरकोकिलो भ्रमरकुलं-मधुकरनिकरो नीली-गुलिका एतानीव स्निग्धं-काल-कान्तिमत्-ध्मातमिव ध्मातं च-तेजसा ज्वलद्भौतमिव धौतं च-निर्मलं पृष्ठं-पृष्ठभागो यस्य तत्तथा, निपुणेन शिल्पिना ओपिताना-उज्ज्वालितानां ‘मिसिमिसित’त्ति देदीप्यमानानां मणिरत्नघण्टिकानां यज्जालं तेन परिक्षिप्तं-वेष्टितं यत्तत्तथा तडिदिव-विद्युदिव तरुणाः-प्रत्यग्राः किरणा यस्य तत्तथा, एवंविधस्य तपनीयस्य सम्बन्धीनि वद्धानि चिह्नानि-लाञ्छनानि यत्र तत्तथा, दर्दरमलयाभिधौ यौ गिरी तथोर्यानि शिखराणि तत्सम्बन्धिनो ये केसराः-सिंहस्क-

न्धकेशः चामरवालाः—चमरपुच्छकेशाः, एषां चोक्तगिरिद्वयसत्कानामतिसुन्दरत्वेनोपादानं, अर्द्धचन्द्राश्च—खण्डच-
 न्द्रप्रतिविम्बानि चित्ररूपाणि एतादृशानि चिन्हानि यत्र तत्तथा, यस्य धनुषि सिंहकेशराः वध्यन्ते स महान् शूर
 इति शौर्यातिशयव्यापनार्थं, चमरवालवन्धनं अर्द्धचन्द्रप्रतिविम्बरूपं च शोभातिशयार्थमिति, कालादिवर्णा याः
 ‘णहारुणि’ति स्नायवः शरीरान्तर्ध्रास्ताभिः सम्पिनद्धा—चद्धा जीवा—प्रत्यश्चा यस्य तत्तथा, जीवितान्तकरणं शत्रूणा-
 मिति गम्यं, ईदृशधनुर्मुक्तो वाणोऽवश्यं रिपुजयीत्यर्थः, चलजीवमिति विशेषणं त्वेतद्वर्णकवृत्तौ पष्ठाङ्गे श्रीअभयदेव-
 सूरिभिर्न व्याख्यातमिति न व्याख्यायते, यदि च भूयस्सु जम्बूद्वीपप्रज्ञसिसूत्रादर्शेषु दृश्यमानत्वाद् व्याख्यातं विलो-
 क्यते तदा टणकारकरणक्षणे चला—चञ्चला जीवा यस्य तत्तथा, पुनः किंकृत्येत्याह—‘उसुं च’ति इषुं च गृहीत्वा, तमेव
 विशिनष्टि—वरवज्रमय्यौ कोट्यौ—उभयप्रान्तौ यस्य स तथा, बहुव्रीहिलक्षणः कप्रत्ययः, वरवज्रवत् सारं—अभेद्यत्वे-
 नाभङ्गुरं तुण्डं—मुखविभागो भङ्गीरूपो यस्य स तथा तं, काञ्चनवद्धा मणयः—चन्द्रकान्ताद्या कनकवद्भानि रत्नानि—
 कर्कतनादीनि प्रदेशविशेषे यस्य स धौत इव धौतो निर्मलत्वात् इष्टो—धानुष्काणामभिमतः सुकृतो—निपुणशिल्पिना
 निर्मितः पुंलः—पृष्ठभागो यस्य स तथा तं, अनेकैर्मणिरत्नैर्विविधं—नानाप्रकारं सुविरचितं नामचिन्हं—निजनामचर्णपङ्क्ति-
 रूपं यत्र स तथा तं, पुनरपि किं कृत्येत्याह—वैशाखं—वैशाखनामकं स्थानं—पादन्यासविशेषरूपं स्थित्वा—कृत्वा, वैशाख-
 स्थानकं चैवं—‘पादौ सविस्तरौ कार्यौ, समहस्तप्रमाणतः । वैशाखस्थानके वत्स !, कूटलक्ष्यस्य वेधने ॥ १ ॥’ इति,

भूयोऽपि किं कृत्येत्याह—इषुमुदारं—उद्भटं आयतं—प्रयत्नवद् यथा भवत्येव कणं यावदायतं—आकृष्टं कृत्वा इमानि वचनान्यभाषीदिति, अन्यययोजनं तु पूर्वमेव कृतं, कानि तानि वचनानीत्याह—हंदि इति सत्ये, तेन यथाशयं वदामीत्यर्थः, अथवा हंदीति सम्बोधने, शृण्वन्तु भवन्तः, शरस्य—मत्प्रयुक्तस्य बहिस्तात्—त्वग्भागे ये देवा अधिष्ठायाकास्त्वग्दार्ढ्यादिकारिणस्ते इत्यर्थः, खलु वाक्यालङ्कारे, ते के इत्याह—नागा असुराः सुपर्णा—गरुडकुमाराः तेभ्यः खुः—निश्चये नमोऽस्तु विभक्तिपरिणामात् तान् प्रणिपतामि—नमस्करोमि, नम इत्यनेन गतार्थत्वेऽपि प्रणिपतामीति पुनर्वचनं भक्त्यतिशयख्यापनार्थं, अनेन शरप्रयोगाय साहाय्यकर्तॄणां बहिर्भागवातिनां देवानां सम्बोधनमुक्तं, अथाभ्यन्तरभागवर्तिदेवानां सम्बोधनायाह—हन्दीति प्राग्वत्, नवरं अभ्यन्तरतो गर्भभागे शरस्य येऽधिष्ठायाकास्तद्दार्ढ्यादिकारिण इत्यर्थः, तेऽत्र सम्बोध्या इत्यर्थः, सर्वे ते देवा मम विषयवासिनो—मम देशवासिन इत्यर्थः, सूत्रे चैकवचनं प्राकृतत्वात्, इदं च वचनं सर्वे एते देवा मदाज्ञावशंवदत्वेन मदिष्टस्य शरप्रयोगस्य साहायकं करिष्यन्तीत्याशयेनेति, यथाऽग्रादिचरिश्चादौ शरस्य पुंल्लभरूपं देवाधिष्ठातव्यं स्थानद्वयमधिकमुक्तमस्ति तत्तयोः शरे प्राधान्यख्यापनार्थं, ननु यद्येते देवा आज्ञावशंवदास्ताहिं नमस्कार्यत्वमनुपपन्नं, उच्यते, क्षत्रियाणां शस्त्रस्य नमस्कार्यत्वे व्यवहारदर्शनात् चक्ररत्नस्येव, तेन तदधिष्ठातॄणामपि स्वाभिमतकृत्यसाधकत्वेन नमस्कार्यत्वं नानुपपन्नमिति, इतिकृत्वा—निर्वैद्य इषुं निसृजति—मुञ्चति । अथ भरतस्यैतत्प्रस्ताववर्णनाय पद्यद्वयमाह—‘परिगर’ति परिकरेण—मल्लकच्छत्रवन्धेन युज्योचित-

वस्त्रबन्धविशेषेत्यर्थः, निगडितं—सुवज्रं मध्यं यस्य स तथा, वातेन—प्रस्तावात् समुद्रवातेनोद्धृतं—उत्क्षिप्तं शोभमानं
 कौशेयं—वस्त्रविशेषो यस्य स तथा, चित्रेण धनुर्वरेण शोभते स भरत इत्यध्याहारः, इन्द्र इव प्रत्यक्षं—साक्षात्तत्प्रागुक्त-
 स्वरूपं महाचापं चञ्चलायमानं—सौदामिनीयमानं कान्तिझात्कारेणेत्यर्थः, आरोपितगुणत्वेन पञ्चमीचन्द्रोपमं ‘छज्जइ’ति
 राजते ‘राजेरगच्छजसहरीहरहा’इति (श्रीसिद्ध० ८-४-१००) प्राकृतसूत्रेण रूपसिद्धिः, वामहस्ते नरपतेरिति, तस्मिन्
 विजये—मागधतीर्थेशसाधने इति । ‘तए णं’इत्यादि, ततः स शरो भरतेन राज्ञा निसृष्टः सन् क्षिप्रमेव द्वादश योज-
 नानि गत्वा मागधतीर्थधिपतेर्देवस्य भवने निपतितः, ततः किं वृत्तमित्याह—‘तए णं’मित्यादि, ततः स मागधपति-
 देवो भवने अर्थात् स्वकीये शरं निपतितं पश्यति दृष्ट्वा च आशु—शीघ्रं रसः—कोधोदयाद्विमूढः, ‘रूपं लुप च विमोहने’
 इति वचनात्, स्फुरितकोपलिङ्गो वा, रुष्टः—उदितक्रोधः चाण्डिक्यतः—सञ्जातचाण्डिक्यः, प्रकटितरौद्ररूप इत्यर्थः,
 कुपितः—प्रवृद्धकोपोदयः, ‘मिसिमिसेमाणे’ति क्रोधाग्निना दीप्यमान इव, एकार्थिका वृत्ते शब्दाः कोपप्रकर्षप्रतिपाद-
 नार्थमुक्ताः, त्रिवल्किां—तिस्रो वलयः—प्रकोपोत्थललाटेस्वारूपा यस्या सा तथा ता भृकुटिं—कोपविकृतभ्रूरूपां संह-
 रति—निवेशयति, संहृत्य च एवमवादीत्, किमवादीदित्याह—‘केस णं’मित्यादि, केसत्ति—कः अज्ञातकुलशीलसहज-
 त्वादनिर्दिष्टनामकः सकारः प्राकृतशैलीभवः ‘मणसा वयसा कायसा’ इत्यादिवत् णमिति प्राग्वत् भो इति सम्बो-
 धने देवानां एषः—वाणप्रयोक्ता अप्रार्थितं—केनाप्यमनोरथगोचरीकृतं प्रस्तावात् मरणं तस्य प्रार्थको—अभिलाषी, अय-

मर्थः—यो मया सह युयुत्सुः स मुमूर्षुरेवेति, दुरन्तानि—दुष्टावसानानि प्रान्तानि—तुच्छानि लक्षणानि यस्य स तथा, हीनायां पुण्यचतुर्दश्यां जातो हीनपुण्यचातुर्दशः, तत्र चतुर्दशी किल तिथिर्जन्माश्रिता पुण्या पवित्रा शुभा इति यावत् भवति, सा च पूर्णाऽत्यन्तभाग्यवतो जन्मनि भवति अत आक्रोशता इत्यमुक्तं, कचिद् ‘भिन्नपुण्यचातुर्दशे’ति, तत्र भिन्ना-परतिथिसङ्गमेन भेदं प्राप्ता या पुण्यचतुर्दशी तस्यां जात इति, ह्रिया—लज्जया श्रिया—शोभया च परिवर्जितः यो णमिति पूर्ववत् मम अस्याः—प्रत्यक्षानुभूयमानायाः एतद्रूपायाः एतदेव न समयान्तरे भङ्गुरत्वादिरूपान्तरभाक् रूपं—स्वरूपं यस्याः सा तथा तस्या दिव्यायाः—स्वर्गसम्भवा याः प्रधानाया वा देवानामृद्धिः—श्रीर्भवन्नरत्नादिसम्पत् तस्याः, एवं सर्वत्र, नवरं द्युतिः—दीप्तिः शरीराभरणादिसम्पत् तस्याः द्युतिर्वा—इष्टपरिवारादिसंयोगलक्षणा तस्याः दिव्येन—प्रधानेन देवानुभावेन—भाग्यमहिम्नाऽथवा दिव्येन—देवसम्बन्धिनानुभावेन—अचिन्त्यवैक्रियादिकरणमहिम्ना सह ‘पिता पुत्रेण सहागत’ इत्यादिवत्, लब्धाया—जन्मान्तरार्जितायाः प्राप्ताया—इदानीमुपस्थितायाः अभिसमन्यागतायाः—भोग्यतां गतायाः उपरि आत्मना उत्सुको—मनसोत्कण्ठुलः परसम्पत्त्यभिलाषी पदव्यत्ययादुत्सुकात्मा वा भवने निरुजति, इतिकृत्वा सिंहासनादभ्युत्तिष्ठतीति । उत्थानानन्तरं यत्कर्तव्यं तदाह—‘जेणेव से णा’इत्यादि, यत्रैव स नामरूपोऽहतः—अखण्डितः अङ्कः—चिन्हं यत्र स तथा नामाङ्क इत्यर्थः, एवंविधः शरस्तत्रैवोपागच्छति, तं नामाहताङ्कं शरं गृह्णाति नामकं अनुप्रवाचयति—वर्णानुपूर्वीक्रमेण पठति, नामकमनुप्रवाचयतोऽयं—वक्ष्यमाण एतद्रूपो—वक्ष्यमाणस्वरूपः आत्मन्यधि

अध्यात्म तत्र भव आध्यात्मिकः आत्मविषय इत्यर्थः, सङ्कल्पश्च द्विधा-ध्यानात्मकः चिन्तात्मकश्च, तत्र आद्यः स्थिरा-
 ध्यवसायलक्षणस्तथाविधदृढसंहननादिगुणोपेतानां द्वितीयश्चलाध्यवसायलक्षणस्तदितरेषामिति, तयोर्मध्येऽयं चिन्तितः-
 चिन्तारूपश्चेतसोऽनवस्थितत्वात्, स चानभिलाषात्मकोऽपि स्वादित्यत आह-प्रार्थितः-प्रार्थनाविषयः, अयं मम
 मनोरथः फलेग्रहिर्भूयादित्यभिलाषात्मक इत्यर्थः, मनोगतो-मनस्येव यो गतो न वहिर्वचनेन प्रकाशित इति, सङ्कल्पः
 समुदपद्यत, तमेवाह-उत्पन्नः खलुः-निश्चये भो इत्यामन्त्रणे विचाराभिमुख्यकरणाय स्वात्मन एव, तेनेह मागधकु-
 मारेति योज्यं, जम्बूद्वीपे द्वीपे भरते वर्षे भरतो नाम राजा चातुरन्तचक्रवर्ती तत्-तस्माज्जीतमेतत् अतीतप्रत्युत्पन्ना-
 नागतानां 'मागधतीर्थकुमाराणां'मिति मागधतीर्थस्याधिपतिः कुमारो मागधतीर्थकुमारः मध्यपदलोपेन समासः,
 कुमारपदवाच्यत्वं चास्य नागकुमारजातीयत्वात्, तन्नामकानां देवानां राज्ञां-नरदेवानां उपस्थानिकं-प्राभृतं कर्तुं
 तद् गच्छामि णमिति प्राग्वत् अहमपि भरतस्य राज्ञ उपस्थानिकं करोमि, इतिकृत्वा-इति मनसि कृत्य एवं-उद्श्य-
 माणं निजर्द्धिसारं संप्रेक्षते-पर्यालोचयति, ततः किं करोतीत्याह-'संप्रेक्षते' इत्यादि, संप्रेक्ष्य च हारादीनि प्रतीतानि
 चकारः सर्वत्र समुच्चये शरं च भरतस्य प्रत्यर्पणाय नामाहृतं नामाहृताङ्कमिति निर्देशो कर्त्तव्ये लाघवार्थमित्यमुप-
 न्यासः यद्वा नाम आहृतं-लक्षणया लिखितं यत्र स तथा तं मागधतीर्थोदकं च राज्याभिषेकोपयोगि एतानि गृह्णा-
 तीति सम्बन्धः, तदनन्तरं किं विदधे इत्याह-'गिणिहृत्ता ताए उकिट्टाए'इत्यादि, गृहीत्वा च तथा दिव्यया देव-

गत्या गत्यालापकव्याख्या प्राग्वत् नगरं विहत्या-सिगतिममानया अतिमहता यन्त्रेनारब्धत्वात्, यत्र पूर्वं नृपभ-
देवनिर्वाणकल्याणात्रिकारे गत्यालापककथनं यात्येदेन अत्र च तत्कथनं निगरेण तद्विषयत्वात् सूत्रकारप्रवृत्ते-
रिति मन्तव्यं, यत्रैव भरतो राजा तत्रैवोपागच्छति उपागता चान्तरिक्षमतिपत्रो-नभोगतो देवानामभूमिचारित्यात्
सर्किङ्किणीकानि-धुद्रघण्टिकाभिः सह गतानि पद्मवर्णानि च उरसाणि प्रनरं विधिपूर्वकं यथा स्वात् तथा परिहितः-
परिहितवान्, यथा पद्मवर्णानि उखाणि परिहितवान् तथा किङ्किणीरपीत्यर्थः, किमुक्तं भवति?—किङ्किणीप्रहणेन तस्य
नटादियोग्यवेपथारित्यदर्शनेन भृशं तस्य भरते भक्तिः प्रकटिता, अथवा किङ्किणीममुत्यशब्देन सर्वजनसमग्रं सेन-
कोऽस्मि न तु छन्नमिति ज्ञापनार्थं तत्परिहित उपागतः, अथवा सर्किङ्किणीकानि-यद्धकिङ्किणीकानि, तद्वन्धश्च शोभा-
तिशयार्थं, करतलपरिगृहीतं दशनसं शिरमात्रं मल्लकेऽज्जलि कृत्वा भरतं गजानं जगेन विजयेन वर्द्धयति, वर्द्ध-
यित्वा चैवमवादीत्, अत्र प्राग्वद् व्याख्यानमिति । किमवादीदित्याह—‘अभिजिण् ण मित्यादि, अभिजितं-आज्ञावशं-
वदीकृतं देवानुमित्रैः-वन्द्यपादैः केवलरूपं-नम्पूर्णत्वात् केनलज्ञानसदृशं भरतं वयं-भरतक्षेत्रं पूर्वस्या मागधतीर्थ-
मर्यादया-मागधतीर्थं यावत्, तदहं देवानुमित्राणां विषयवासी-देववासी अत एवाहं देवानुमित्राणामाज्ञासिद्धिरः-
आज्ञाकारी सेवकः, अहं देवानुमित्राणां पौरस्त्यः-पूर्वदिक्ममन्वन्धी अन्तं-त्यदादेश्यदेवसम्पन्निधनं पालयति-रक्षयति
उपद्रवादिभ्य इत्यन्तपालः पूर्वदिग्देशलोकानां देवादिकृतसमस्तोपद्रवनिवारक इत्यर्थः, ‘अहणं देवानुमित्राणां’

इत्यादिपदानां भिन्नभिन्नप्रकारेण योजनीयत्वाद् न पौनरुक्त्यं, तत्प्रतीच्छन्तु—गृह्णन्तु देवानुप्रिया ! मम इदम्—अद्यत
 उपनीतं एतद्रूपं प्रत्यक्षानुभूयमानस्वरूपं प्रीतिदानं—सन्तोषदानं प्राभृतरूपमित्यर्थः, इतिकृत्वा—विज्ञप्य हारादिकमुप-
 नयति—प्राभृतीकरोतीति, 'तए ण'मित्यादि, ततः स भरतो राजा मागधतीर्थकुमारनाम्नो देवस्य इदमेतद्रूपं प्रीतिदानं
 तत्प्रीत्युत्पादनार्थमलुब्धतया प्रतीच्छति—गृह्णाति, प्रतीष्य च मागधतीर्थकुमारं देवं सत्कारयति यस्मादिना सन्मान-
 यति तदुचितप्रतिपत्त्या सत्कार्यं सन्मान्य च प्रतिविसर्जयति—स्वस्थानगमनायानुमन्यते । अथ तदुत्तरकर्तव्यमाह—
 'तए णं से भरहे राया रह'मित्यादि, ततः स भरतो राजा रथं परावर्त्तयति—भरतवर्गभिमुखं करोति, परावर्त्त्य च
 मागधतीर्थेन लवणसमुद्रात् प्रत्यवतरति प्रत्यवतीर्य च यत्रैव विजयस्कन्धावारनिवेशो यत्रैव च—यास्या उपस्थान-
 शाला तत्रैवोपागच्छति उपागत्य च तुरगान् निगृह्णाति निगृह्य च रथं स्थापयति स्थापयित्वा च रथात् प्रत्यवरोहति
 प्रत्यवरुह्य च यत्रैव मज्जनगृहं तत्रैवोपागच्छति उपागत्य च मज्जनगृहमनुप्रविशति अनुप्रविश्य 'जाव'न्ति यावत्करणात्
 संपूर्णः स्नानालापको वाच्यः 'ससिद्ध पिअदंसणे'इति विशेषणं यावत्, स च प्राग्वत्, नरपतिर्मज्जनगृहात् प्रतिनिष्क्रामति
 प्रतिनिष्क्रम्य च यत्रैव भोजनमण्डपस्तत्रैवोपागच्छति उपागत्य च भोजनमण्डपे सुखासनवरागतः समष्टमभक्तं पारयति
 पारयित्वा च भोजनमण्डपात् प्रतिनिष्क्रामति प्रतिनिष्क्रम्य च यत्रैव बाह्योपस्थानशाला यत्रैव च सिंहासनं तत्रैवो-
 पागच्छति उपागत्य च यावत्सिंहासनवरागतः पूर्वाभिमुखो निरीदति निरय च अष्टादश श्रेणिप्रश्रेणीः शब्दयति शब्द-

यित्वा चैवमवादीदिति, अत्र सूत्रे यावच्छब्दो लिपिप्रमादापतित एव दृश्यते, संग्राहरूपदाभानात्, अन्यत्र तद्गमा-
दावदृश्यमानत्वाच्चेति, अथ किमवादीदित्याह—‘यिप्पामेवे’ति, सप्तं प्राग्वत्, यथा राजाज्ञां पौरा निदधुस्तथा चाह—
‘तए ण’मित्यादि, व्यक्तं, ततो मागधतीर्थकुमारदेवविजयाष्टाहिकमहामहिमानन्तरं चक्ररत्नं क्रीडशं कृ च मयचारे-
त्याह—‘तए ण’मित्यादि, ततस्तद्विव्यं चक्ररत्नं नञ्मयं तुभ्यं—अरकनिर्देशस्थानं यत्र तत्तथा, लोहिताक्षररत्नमया
अरका यत्र तत्तथा, जाम्बूनदं—पीतमुत्तुर्णं तन्मयो नेभिः—धारा यत्र तत्तथा, नानामणिमयं अन्तः क्षुरमाकारत्वात्
क्षुरप्ररूपं स्थालं—अन्तःपरिधिरूपं तेन परिगतं यत्तत्तथा, मणिमुक्ताजालाभ्या भूयितं, नन्दिः—भम्भामृदनादिद्विदश-
विधसूर्यसमुदायस्तस्य घोषक्तेन सहगतं यत्तत्तथा, सकिङ्किणीकं—क्षुद्रघण्टिकाभिः सहितं, दिव्यमिति विशेषणस्य प्रागु-
क्तेऽपि प्रशस्ततातिशयख्यानार्थं पुनर्वचनं, तरुणरविमण्डलनिभं नानामणिरलघण्टिकाजालेन परिक्षिप्तं—सर्वतो व्याप्तं,
‘सबोउअ’इत्यादि विशेषणचतुष्टयं प्राग्वत् नाम्ना च सुदर्शनं नरपतेः—चक्रिणः प्रथमं—प्रधानं सर्वरत्नेषु तस्य मुख्य-
त्वाद्देरिविजये सर्वत्रामोघशक्तिकृत्याद्य चक्ररत्नं, प्रथमशब्दस्य ‘पढमे चंदयोगे’ इत्यादां प्रधानार्थकृत्वेन प्रयोगदर्श-
नान्नेदमसद्गतिभाग व्याख्यानमिति, मागधतीर्थकुमारस्य देवस्य अष्टाहिक्तायां महामहिमायां निवृत्ताया सत्या आयुध-
गृहशालातः प्रतिनिष्क्रामति प्रतिनिष्क्रम्य च दक्षिणपश्चिमां दिशं—नैर्दितां निदिशं प्रतीति शेषः, वरदामतीर्था-
भिमुखं प्रयातं—चलितं चाप्यभवत्, अयं भावः—शुद्धपूर्वास्थितस्य शुद्धदक्षिणवर्तिवरदामतीर्थं नजतः आग्नेय्या

विदिशागमने—प्रतीचीदिशागमने वक्रः पन्थाः तेनैवमुक्तं, यच्च ऋषभचरित्रे—“दक्षिणस्यां वरदामतीथ प्रति ययौ ततः । चक्रं तच्चक्रवर्त्ती च, धातुं प्रादिरिवान्वगाद् ॥ १ ॥” इत्युक्तं तन्मूलजिगमिपितदिग्विवक्षणात्, यच्चात्र चक्र-
रत्नस्य पूर्वतः दक्षिणदिशि गमनं तत्सृष्टिक्रमेण दिग्विजयसाधनार्थम् ।

तए ण से भरहे राया त दिव्वं चक्करयण दाहिणपच्चत्थिम दिसिं वरदामतित्थाभिमुह पयात चावि पासइ २ ता हट्टुट्ट० कोडु-
विअपुरिसे सदावेइ २ ता एव वयासी—खिप्पामेव भो देवाणुप्पिआ ! ह्यगयरह पवर चाउरगिणि सेणं सण्णाहेह आभिसेक्क
हत्थिरयण पडिक्केहत्तिकट्टु मज्जनघर अणुपविसइ २ ता तेणेव कमेण जाव धवलमहामेहगिगए जाव सेअवरचामराहि उट्टुव-
माणीहि २ माइअवरफलपवरपरिगररेडयवरवम्मकवयमाढीसहस्सकलिए उक्कडवरमउडतिरीडपडागझयेजयतिचामरचलत्त-
छत्तधयार कलिए असिसेवणिखगचावणारायकणयकप्पणिसूललउडभिडिमालधणुहतोणसरपहरेणेहि अ कालणीलरुहिरपीअसु-
क्किल्लअणेगच्चिधसयसणिविट्ठे अफ्फोडिअसीहणायेछलिअहयेहसिअहत्थियगुलुगुलाइअणेगरहसयसहस्सघणवणेंतणीहम्ममाणसइसहि-
एण जमगसमगमभाहोरभकिणितलरसुहिमुगुदंसंखिअपरिलिचक्कगपरिवाइणिवंसवेणुवीपचिमहति रुच्छभिरिगिसिगिअकलतालकसता-
लकरधाणुत्थिदेण महता सइसणिणादेण सयलमवि जीवलोग पूरयते वलवाहणसमुदएण एवं जक्कसहस्सपरिवुडे वेसमणे चेव वणउई
अमरपतिसणिभाइ इट्ठीए पहिअकिन्ती गामागरणगररेडकउड तहेव सेसं जाव विजयरधाचारणिवेस करेइ २ ता वद्धइरयणं
सदावेइ २ ता एव वयासी—खिप्पामेव भो देवाणुप्पिआ ! मम आवसहं पोसहसालं च करेहि, ममेअमाणत्तिअ पञ्चप्पिणाहि (सूत्र ४६)

‘तए ण’मित्यादि, ततः स भरतो राजा तद्विजं चकारत्वं उधिणपश्चिमा दिजं प्रति नरदामनीर्थोभिनुगं प्रयानं चापि पश्यति, दद्या च हृदुदुत्ति आलापकादिपदरुदेअग्रहणात् सम्पूर्णालोको आयः, न चायं—‘हृदुउच्चित्तमा-
णंदिण’ इत्यादिकः प्रागुक्त एव, कोटुम्बिरूपरूपान् शब्दयति शब्दयति शब्दयति शब्दयति, किमपि दीदित्याह—‘सिप्पा-
मेव’ति प्राग्व्याख्यातार्थं, अत्र लाघवायमेतिदेशवाक्येनाह—‘तेनेव रुमेण’मितादि, तेनेव रुमेण—पूर्वोक्तज्ञानाधि-
कारसूत्रपरिपाठ्या तावद् वाच्यं यावद् ‘धयलमहमेहिणगण’ इत्यादि निगमनसूत्रं, तदनु यानच्छेत्तरचामरैरुदयमान-
रित्यन्तं राजकुजराधिरोहणसूत्रं वाच्यमिति, अथ यथाभूतो भरतो वरदामतीर्थं प्राप्तो यथा च तत्र स्कन्गावारनि-
वेशमकरोत्तथाऽऽह, अत्र च सूत्रे वाक्यद्वयं, तत्र चादिव्याक्ये तदेव सेसमित्यतिदेशपदेन सूचिते ग्रन्थे ‘तेणेव नरदाम-
त्तित्थे तेणेव उवागच्छद्’ इत्यनेनान्यययोजना कार्या, सा धैवम्—न भरतो यौव वरदामतीर्थं तनैवोपागच्छतीति,
द्वितीयवाक्ये च विजयस्कन्धावारनिवेशं करोड इत्यनेनेति, किंलक्षण इत्याह—‘माइय’ति हस्तपाशितं वरफलकं—प्रधा-
नसेटकं येस्ते तथा प्रवरः परिकरः—प्रगाढगात्रिकावन्धः रोटकं च येपा ते तथा, फलकं दारुमयं रोटकं च वंशश-
लाकादिमयमिति न पौनरुक्त्यं, वरयर्मकचचमाह्वयः—मन्नाह्वययोपा येपा ते तथा, एषा च विशेषस्तत्कलाकुशलेभ्यो
वेदितव्यः, यथा वर्म्म लोहकुतूहलिकामयं इत्यादि, ततः पदत्रयकर्मधारयः, तेषा सहस्रैः—वृन्दवृन्दैः कलितो य. स
तथा, राज्ञा हि प्रयाणसमये शुक्रान्ताना सह सशरणस्यावश्यकत्वात्, उत्कटयराणि—उन्नतप्रतराणि मुकुटानि प्रतीतानि

किरीटादि-तान्येव शिखरत्रयोपेतानि पताका-लघुपटरूपा ध्वजा-बृहत्पटरूपा वैजयन्त्या-पार्श्वतो लघुपताकिपाश-
 युकाः पताका एव, चामराणि चलन्ति छत्राणि तेषां सम्बन्धि यदन्धकारं-छाया रूपं तेन कलितः, अत्रान्धकारश-
 ब्दान्तसमासपदाम्रे आर्पत्वात् तृतीयैकवचनलोपो द्रष्टव्यः कलित इति च पृथगेव तेन वक्ष्यमाणानन्तरसूत्रे कलित-
 शब्दो योजनीयोऽन्यथा तत्स्थवकारस्य नैरर्थ्यक्यापत्तेः, यद्वा अत्र समस्तोऽपि कलितशब्दश्चकारकरणबलादेव तत्रापि
 योजनीय इति, प्रस्तुतविशेषणस्यायं भावार्थः-चलतश्चक्रिणो मुकुटादिका तत्सैम्यस्य च छत्रव्यतिरिक्ता सामग्री तथा
 अस्ति यथाऽध्वनि मनागपि आतपहेतो नाल्सीति, अत्र भरतसैन्यसम्बन्धो छाया भरतस्य विशेषणत्वेन सम्बद्धाने,
 सैन्यकृतो जयः स्वामिन्येवेति व्ययहारदर्शनात्, पुनर्भरतमेव विशिनष्टि-अन्धः-सर्वविशेषाः निग्नन्ते सीसकयु-
 टिका अभिरिति क्षेपिण्यो-हृथनालिरिति लोकप्रसिद्धा लङ्गाः सामान्यतः चापाः-कोदण्डाः नाराद्याः-मर्यलोह-
 बाणाः कणका-चाणविशेषाः कल्पमयः-कृपाणयः शूलानि-प्रतीतानि तकुटाः-प्रतीताः भित्तिरपाङ्गा-हस्तक्षेत्र्याः महा-
 फला दीर्घा आयुधविशेषाः धनुषि-वंशमययाणासनानि किरातजनप्राणाणि तूणा-तूणीराः अदाः-सामान्यतो चाणाः
 इत्यादिभिः प्रहरणैः, अत्र चकारेण पूर्वविशेषणस्यः समस्तोऽसमस्तो वा कलितशब्दो योग्यः, तेन तैः संयुक्त इति,
 दिग्बिजयोद्यतानां राक्षां हि राक्षाणि सेनामहबर्हानि भवन्तीति ज्ञापितं, कथमुक्तप्रहरणैः कलित इत्याह-“काले-
 त्यादि, अत्र रुधिरशब्दो रणार्थः तेन कातनीलरक्तपीतशुक्लानि जातितः पञ्चवर्णानि व्यक्तितरन्तु तद्वत्प्रत्यक्षेदादने-

करूपाणि यानि चिह्नशतानि तानि सन्निविष्टानि येषु तद्यथा स्यात्तथेति क्रियाविशेषणतया नोध्यं, कोऽर्थः ?—राज्ञा हि
शस्त्राध्यक्षास्तत्तज्जातीयतत्तद्देशीयशस्त्राणां निर्विलम्बं परिज्ञानाय शस्त्रकोशेषु उक्तरूपाणि चिह्नानि निवेद्यन्ति ग्रन्थेषु
च तत्तद्वर्णमयान् केशान् कुर्वन्तीत्यर्थः, अथ तूर्यसामग्रीकथनद्वारा भरतमेव विप्रिनष्टि—आस्फोटितं—करास्फोटरूपं
सिंहनादः—सिंहस्यैव शब्दकरणं 'छेलिज' इति सेदितं ह्येतत्करणं सीतकारकरणं न्येतेपितं—तुरन्तमशब्दः हस्तिगुलुगुला-
यितं—गजगज्जितं अनेकानि यानि रथशतमहस्याणि तेषां 'घणघणेत' इति अनुकरणशब्दतया निहन्यमानानामभ्याना
च तोत्रादिजशब्दास्तैः सहितेन तया यमकममकं—युगपत् भम्भा—ठफा ठोरभा—महाठफा इत्यादि तूर्यपदव्याख्या प्रागु-
क्तञ्चुडिताद्रकल्पद्रुमाधिकारतो ज्ञेया नचरं कलो—मधुरस्तालो—धनवाद्यविशेषः कंसताल—प्रसिद्धा करध्मानं—परस्परं
हस्तताडनं एतेभ्य उदितः—उत्पन्नो यस्तेन महता शब्दसन्निनादेन सकलमपि जीवलोकं—ब्रह्माण्डं पूरयन्, नलं—
चतुरङ्गसैन्यं वाहनं—शिविकादि एतयोः क्रमेण समुदयो—वृद्धिर्यस्य स तथा, गमिति वाक्यालङ्कारे, अथवा बलवाह-
नयोः समुदयेन युक्त इति गम्यं, एवमुक्तेन प्रहारेण भरतचक्रविशेषणत्वेनेत्यर्थः, मागधतीर्थप्रकरणोक्तानि यक्षसह-
स्रसम्परिवृत इत्यादीनि विशेषणानि ग्राह्याणि, तत्र सूत्रे साक्षाद्विहितानीति, अथ प्रथमवाक्ये अन लिखितानि 'तेहव-
सेस'मित्यतिदेशपदेन सूचितानि च विशेषणानि वाचयितृणां सौकुमार्यायैकीकृत्य लिख्यन्ते, यथा—'जकलसहस्रसं-
परिवृडे वेसमणे चेव धणवई अमरवई सण्णिभाए इदीण' पहिअकिती गामागरणगरसेउकव्वडमउंचदोणमुहपट्टणा-

समसंवाहसहस्समंडिअं थिमिअमेइणीअं वसुहं अभिजिणमाणे २ अगाइं वराइं रयणाइं पडिच्छमाणे २ तं दिव्वं चक्र-
रयणं अणुगच्छमाणे २ जोअणंतरीआहिं वसहीहिं वसमाणे २ जेणेव वरदामतित्थे तेणेव उवागच्छइ'त्ति व्याख्या च
प्राग्वत्, अथ द्वितीयवाक्येऽपि अत्रोक्तविशेषणसहितो यावत्पदसूचितो ग्रन्थो लिख्यते यथा—'उवागच्छित्ता वरदा-
मतित्थस्स अदूरसामंते दुवालसजोअणायामं णवजोअणविच्छिणं वरणगरसरिच्छं विजयखंधावारणिवेसं करेइ'त्ति
प्राग्वत्, अथ ततः किं चक्रे इत्याह—'करित्ता'इत्यादि, सर्वमुक्तार्थ । अथ राजाऽऽज्ञप्त्यनन्तरं कीदृग् वर्द्धकिरत्तं
कीदृशं च वैनयिकमाचचारेत्याह—

तए णं से आसमदोणमुहगामपट्टणपुरवरखधावारगिहावणविभागकुसले एगासीतिपदेसु सव्वेसु चेव वत्थूसु णेगगुणजाणए पडिए
विहिण्णू पणयालीसाए देवयाण वत्थुपरिच्छाए णेमिपासेसु भत्तसालासु कोट्टणिषु अ वासयेरेसु अ विभागकुसले छेजे वेज्जे अ
दाणकम्मे पहाणवुद्धी जलयाणं भूमियाण य भायणे जलयलगुहासु जतेसु परिहासु अ कालनाणे तेहेव सेरे वत्थुप्पसे पहाणे
गम्भिणिकणरुक्खवह्विवेडिअगुणदोसविआणए गुणहे सोलसपासायकरणकुसले चउसट्ठिविरुप्पविस्थियमई णदावत्ते य वद्धमाणे
सोत्थिअरुअग तह सव्वओभइसणिवेसे अ बहुविसेसे उइडिअदेवकोट्टदारुगिरिसायावाहणविभागकुसले—इअ तस्स बहुगुणद्धे
थवईरयणे णरिदचदस्स । तवसजमनिधिठ्ठे किं करवाणीतुवट्टाई ॥१॥ सो देवकम्मविहिणा सधावार णरिदनयणेण । आवसहभवणक-
लिअ करेइ सव्व मुहुत्तेण ॥२॥ करेत्ता पवरपोसहघर करेइ २ ता जेणेव भरेहे राया जाव एतमाणत्तिअ लिण्णामेव पच्चप्पिणइ, सेसं

तदेव जात्र मज्जणघराओ पडिणिक्कएसइ २ ता जेणेव वाहिरिआ उवट्ठाणमाला जेणेउ चाउघंटे आसरहे तेणेउ उवागच्छइ (सूत्र ४७)
‘तए ण’मित्यादि, ततस्तद्वर्द्धकिरत्नमहं किं करवाणि आदिशन्तु देवानुप्रिया इतिकर्तव्यमित्युदित्वोपतिष्ठते,
राजानमिति शेषः, राज्ञ आसन्नमायातीत्यर्थः, इत्यन्वययोजनमग्रेतनपदैः सह कार्यं, कीदृशं तद्वर्द्धकिरत्नमित्याह—
आश्रमादयः प्राग्व्याख्यातार्थाः नवरं स्कन्धाचारगृहापणाः प्रतीताः एतेषां विभागे-विभजने उचितस्थाने तदवयव-
निवेशने कुशलम्, अथवा-‘पुरभवनग्रामाणां ये कोणास्तेषु निवमतां दोषाः । श्वपचादयोऽन्यजातास्तेष्वेव विवृद्धि-
मायान्ति ॥१॥’ इत्यादियोगयायोगस्थानविभागज्ञं, एकाशीतिः पदानि-विभागाः प्रतिदैवतं विभक्तव्यवास्तुक्षेत्रलण्डा-
नीतियावत् तानि यत्र तानि तथा एवंविधेषु वास्तुषु-गृहभूमिषु सर्वेषु चैव-चतुःषष्टिपदशतपदरूपेषु वास्तुषु,
चैवशब्दः समुच्चये, स च वास्त्वन्तरपरिग्रहार्थः, अनेकेषां गुणानामुपलक्षणाद् दोषाणां च ज्ञायकं, पण्डा जाता अस्येति
तारकादित्वादिते पण्डितं-सातिशयबुद्धिमत्, अथ यदि वास्तुक्षेत्रस्यैकाशील्याद्या विभागास्तर्हि तावतां विभागानां
विभाजकास्तावत्यो देवता भविष्यन्तीत्याशङ्क्याह-विधिज्ञं-पञ्चचत्वारिंशतो देवतानां उचितस्थाननिवेशनार्थनादिवि-
धिज्ञमित्यर्थः । अथ यथा पञ्चचत्वारिंशतोऽपि देवानामेकाशील्यादिपदवास्तुन्यासस्तथा तच्छिल्पिशास्त्रानुसारेण
दर्शयते, यथा स्थापना—

श्रीजम्बू-
द्वीपशा-
न्तिचन्द्री-
या वृत्तिः
॥२०८॥

नभः ८ । अग्निः ९ पूषा १० य वितथो ११, गृहक्षत १२ यमौ १३ ततः ॥ २ ॥ गन्धर्वो १४ भृङ्गराज १५ अ,
मृगः १६ पितृगण १७ स्तथा । दौवारिकोऽथ १८ सुग्रीव १९ पुष्पदन्तौ २० जलाधिपः २१ ॥ ३ ॥ असुरः २२
शोष २३ यक्षमाणौ २४, रोगो २५ऽहि २६ मुख्य २७ एव च । भत्वाट २८ सोम २९ गिरय ३० स्तथा बाह्येऽदिति-
३१ दितिः ३२ ॥ ४ ॥ आपो ३३ ऽपवत्सा ३४ वीशेऽन्तः, सावित्रः ३५ सविता ३६ ऽग्निगौ । इन्द्र ३७ इन्द्रजयो-
३८ ऽन्यस्मिन्, वायौ रुद्र ३९ अ रुद्रराट् ४० ॥ ५ ॥ मध्ये ब्रह्मा ४१ ऽस्य चत्वारो, देवाः प्राच्यादिदिगताः ।
अर्धमाख्यो ४२ विवस्वां ४३ अ, मैत्रः ४४ पृथ्वीधरः ४५ क्रमात् ॥ ६ ॥ ईशकोणादितो बाह्ये, वरकी १ च विदा-
रिका २ । पूतना ३ पापा ४ राक्षस्यो, हेतुकाद्याश्च निष्पदाः ॥ ७ ॥ चतुःषष्टिपदैर्वास्तु, मध्ये ब्रह्मा चतुष्पदः । अर्ध-
माद्याश्चतुर्भागा, द्विद्वंशा मध्यकोणगाः ॥ ८ ॥ वहिः कोणेज्वर्द्धभागाः, शेषा एकपदाः सुराः । एकाशीतिपदे ब्रह्मा,
॥ १० ॥ अर्धमाद्यास्तु वस्वंशाः, शेषाः स्युः पूर्ववास्तुवत् । हेमरत्नाक्षताद्यैस्तु, वास्तुक्षेत्राकृतिं लिखेत् ॥ ११ ॥ अभ्यर्च्य
पुष्पगन्धाढ्यैर्वलिदध्याज्यमोदनम् । दद्यात् सुरेभ्यः सोङ्कारैर्नमोऽन्तैर्नामभिः पृथक् ॥ १२ ॥ वास्त्वारंभे प्रवेशे वा,
श्रीतिपदस्य स्थापनाविधिर्यं—“एकाशीतिविभागे दश २ पूर्वोत्तरायता रेखाः । अंतस्त्रयोदश सुरा द्वात्रिंशद्वाह्यकोष्ठस्थाः

इवक्षस्कारे
वास्तुनिवे-
शविधिः
स. ४७

॥२०८॥

॥ १ ॥” इति । अथ प्रकृतं प्रस्तूयते—‘वत्थुपरिच्छाए’ति, अत्र चशब्दोऽध्याहार्यस्तेन वास्तुपरीक्षायां च विधिज्ञ-
मिति योज्यं, “गृहमध्ये हस्तमितं खात्वा परिपूरितं पुनः श्वभ्रम् । यद्यूनमनिष्टं तत् समे समं धन्यमधिकं चेत् ॥१॥”
इत्यादि, अथवा वास्तूना परिच्छेदे—आच्छादनं—कटकम्वादिभिरावरणं तत्र विधिज्ञं यथाहंकटकम्वादिविनियोजनात्, तथा
नेमिपार्श्वेषु—सम्प्रदायगम्येषु भक्तशालासु—रसवतीशालासु कोट्टनीषु—कोट्टं—दुर्गं स्थायिराजसत्कं नयन्ति—प्रापयन्ति
यायिराज्ञामिति व्युत्पत्त्या कोट्टन्यः—याः कोट्टग्रहणाय प्रतिकोट्टभित्तय उत्थाप्यन्ते तासु, चशब्दः समुच्चये, तथा वासगृ-
हेषु—शयनगृहेषु विभागकुशलं—यथौचित्येन विभाजकं, चः समुच्चये, तथा छेदं—छेदनाहं काष्ठादि वेध्यं—वेधनाहं तदेव
चः समुच्चये दानकर्म—अङ्कनार्थं गिरिकरक्तसूत्रेण रेखादानं तत्र प्रधानबुद्धिः, तथा जलगानां—जलगतानां भूमिकानां
जलोत्तरणार्थकपद्याकरणाय भाजनं—यथौचित्येन विभाजकं, चः समुच्चये, उन्मत्तानिमत्तानद्याद्युत्तरे तस्यैतादृशसामर्थ्यस्य
सुप्रतीतत्वात्, जलस्थलयोः सम्बन्धिनीषु गुहास्विव गुहासु सुरङ्गास्वित्यर्थः तथा यन्त्रेषु—घटीयन्त्रादिषु परिखासु—प्रती-
तासु, चः पूर्ववत् कालज्ञाने—चिकीर्षितवास्तुप्रशस्ताप्रशस्तलक्षणपरिज्ञाने, “वैशाखे श्रावणे मार्गे, फाल्गुने क्रियते गृहम् ।
श्रेपमासेषु न पुनः, पौषो वाराहसम्मतः ॥ १ ॥” इत्यादिकं, तथैवेति वाच्यान्तरसंग्रहे शब्दे—शब्दशास्त्रे सर्वकलाव्यु-
त्पत्तरेतन्मूलकत्वात् वास्तुप्रदेशे—गृहक्षेत्रैकदेशे “ऐशान्या देवगृहं महानसं चापि कार्यमाग्नेय्याम् । नैर्ऋत्यां भाण्डो-
पस्करोऽर्थधान्यानि मारुत्याम् ॥ १ ॥” इत्यादिगृहावयवविभागे शास्त्रोक्तविधिविधाने प्रधानं—मुख्यं गर्भिण्यो—जात-

गन्धर्वा डोडकिता वल्यः फलाभिमुखवह्य इत्यर्थः कन्या इय कन्याः—अफला अधना दूरफला वा वह्यः वृक्षाश्च वास्तुक्षेत्रप्ररूढा वह्निवेष्टितानि—भावे कप्रत्ययविधानात् वह्निवेष्टनानि—वास्तुक्षेत्रोद्गतवृक्षेष्वारोहणानि एतेषां ये गुण-
दोषास्तेषां विज्ञायकं—विशेषज्ञं, ते चेमे—“गर्भिणीवह्निर्वस्तुप्ररूढा आसन्नफलदा, कन्या च सा तत्रैव नामन्नफला,
वृक्षाश्च लक्षवटाश्चतुर्विधवराः प्रशस्ताः आसन्नाः कण्टकिनो रिपुभयदा” इत्यादि, प्रशस्तद्रुमकाष्ठं वा गृहादि प्रशस्तं,
वह्निवेष्टितानि प्रशस्तवह्निसम्बन्धीनि प्रशस्तानि गृहमहीषु न चाप्रशस्तवह्निसम्बन्धीनि, एतमेवार्थमाह वराहः—“शस्त्रौ-
पधिद्रुमलतामधुरा सुगन्धा, स्निग्धा समा न शुयिरा च मही नृपाणाम् । अप्यध्वनि श्रमविनोदमुपागतानां, धत्ते श्रियं
किमुत शाश्वतमन्दिरेषु ? ॥ १ ॥” पुनस्तदेव विशेषयन्नाह—गुणाढ्यः—प्रज्ञाधारणावृद्धिहस्तलाघवादिगुणवान् षोडश
प्रासादाः—सान्त्वनस्वस्तिकादयो भूपतिगृहाणि तेषां करणे कुशलः, चतुःषष्टिकल्पाः गृहाणां वास्तुप्रसिद्धाः तत्र चिस्त-
ता—अमूढा मतिर्यस्य स तथा, विकल्पानां चतुःषष्टिरेवं—प्रमोदविजयादीनि षोडश गृहाणि पूर्वद्वाराणि स्वस्तनादीनि
षोडश दक्षिणद्वाराणि धनदादीनि षोडश उत्तरद्वाराणि दुर्भगादीनि षोडश पश्चिमद्वाराणि सर्वमीलने चतुःषष्टिरिति,
नन्द्यावर्त्त—गृहविशेषे एवमग्रेतनविशेषणेष्वपि, चः समुच्चये, वर्द्धमाने स्वस्तिके रुचके तथा सर्वतोभद्रसन्निवेशे च बहु-
विशेषः—प्रकारो ज्ञेयतया कर्त्तव्यतया च यस्य तत् तथा, सूत्रे च क्वचित् सप्तमीलोपः प्राकृतत्वात्, नन्द्यावर्त्तादि-
गृहविशेषस्त्वयं वराहोक्तः—“नन्द्यावर्त्तमलिनैः शालाकुब्धात् प्रदक्षिणान्तगतैः । द्वारं पश्चिममस्मिन् विहाय शेषाणि

कार्याणि ॥ १ ॥ द्वारालिंदोऽन्तगतः प्रदक्षिणोऽन्यः शुभस्ततश्चान्यः । तद्वच्च वर्द्धमाने द्वारं तु न दक्षिणं कार्यम् ॥ २ ॥
 अपरान्तगतोऽलिन्दः प्रागन्तगतौ तदुत्थितौ चान्यौ । तदवधिविधृतश्चान्यः प्राग्द्वारं स्वस्तिकं शुभदम् ॥ ३ ॥ अप्रति-
 पिद्धालिन्दं समन्ततो वास्तु सर्वतोभद्रम् । नृपविबुधसमूहानां कार्यं द्वारैश्चतुर्भिरपि ॥ ४ ॥” पुनस्तदेव विशिनष्टि-
 ऊर्ध्वं दण्डे भव उद्दण्डिकः, भवार्थे इकः, अर्थात् ध्वजः, देवाः—इन्द्रादिप्रतिमाः कोष्ठः—उपरितनगृहं धान्यकोष्ठो
 वा दारुणि—वास्तूचितकाष्ठानि गिरयो—दुर्गादिकरणार्थं जनायासयोग्याः पर्वताः खातानि—पुष्करिण्यादिकानि वाह-
 नानि—शिविकादीनि एतेषां विभागे कुशलं, ध्वजविभागस्त्वेवं—“दण्डः प्रकाशे प्रासादे, प्रासादकरसङ्ख्या । सान्धकारे
 पुनः कार्यो, मध्यप्रासादमानतः ॥ १ ॥” शेषं तत्तदग्रन्येभ्योऽवसेयं, इत्युक्तप्रकारेण बहुगुणाढ्यं तस्य नरेन्द्रचन्द्र-
 स्य—भरतचक्रिणः स्थपतिरलं—वर्द्धकिरलं तपःसंयमाभ्या करणभूताभ्या निर्विष्टं—लब्धमिति, किं करवाणीत्यादि तु
 प्राग्योजितमेव, अथोपस्थितः सन् वर्द्धकिर्यदकरोत्तदाह—‘सो देव’ इत्यादि, स—वर्द्धकिः देवकर्मविधिना—देवकृत्य-
 प्रकारेण चिन्तितमात्रकार्यकरणरूपेणेत्यर्थः स्कन्धाधारं नरेन्द्रवचनेन आवासा—राज्ञां गृहाणि भवनानीतरेषा तैः कलितं
 करोति सर्वं मुहूर्त्तेन निर्विलम्बमित्यर्थः, कृत्वा च प्रवरपौषधगृहं करोति, कृत्वा च भरतो राजा यावत्पदात् ‘तेणेव
 उवागच्छइ २ ता’ इति ग्राह्यम्, एतामाज्ञसिका क्षिप्रमेव प्रत्यर्पयति, ‘सेसं तहेवे’त्यादि सर्वं प्राग्वत् ।

उवागच्छिता तते ण तं घसणितलगमणलहु ततो बहुलम्भरणपमल हिमन्तकंदरतरणिनायसंनद्धिअचित्तिणिसदलिअ जवू-

णयसुकयकूवर कणयदंडियार पुलयवरिदणीलसासगपवालफलिहवरयणलेट्टुमणिविदुमविभूसिअं अडयालीसारइयतवणिज्जपट्टसंग-
हिअजुत्ततुव पयसिअपसिअनिम्मिअननपट्टपरिणिट्ठिअ विसिट्ठलट्ठणजलोहवद्धम्म हरिपहरणयणमरिसचक्कं कफेयणइङ्गी-
लसासगसुममाहिअवद्धजालकडग पसत्थविच्छिण्णसमधुर पुरवर च गुत्त सुकिरणतवणिज्जजुत्तकलिअ ककटयणिज्जुत्तकप्पण
पहरणाणुजायं खेडगरुणगधणुमडलगवरसत्तिअततोभरमरसयत्तीसतोणपरिमडिअ कणगरयणचित्तं जुत्त हलीसुह्वलागगयदत-
चंदमोत्तिअतणसोल्लिअकुंदकुडयवरसिदुवारकदलनरेफेणणिगरहारकासपगासधवलेहि अमरमणपवणजङ्गणचलसिग्घगामीहि चउहि
चामराकणगविभूसिअगेहि तुरगेहि सच्छत्त सज्जय सघट सपडाग सुकयमंधिकम्म सुसमाहिअसमरकणगगभीरतुल्लघोसं वरकुप्पर
सुचक्क वरनेमीमडल वरधारातोंड वरवइरवद्धतुन वरकचणभूसिअ वरायरिअणिम्मिअं वरतुरगसपउत्त वरसारहिसुसपग्गहिअ
वरपुरिसे वरमहारह दुरुळे आरुळे पवररयणपरिमडिअ कणयट्ठिट्ठिणीजालसोभिअं अउज्जं सोआमणिक्कणगतविअपंकयजासुअण-
जलणजलिअसुअतोंडरागं गुजद्धवधुजीवगरत्तहिगुलगणिगरसिदूरुइलकुमपरेवयचलणयणकोइलदसणावरणरइतातिरेगरत्तासो-
गकणगेकेसुअगयतालुसुरिंदगोवगसमणपपास विवफलसिलप्पवालउट्ठितसूरसरिस सवोउअसुरहिकुसुमआसत्तमद्दनामं ऊसिअसेअ-
ज्जय महाभेहरसिअगभीरणिद्धघोस सत्तुहियक्कण पभाए अ सस्सिरीअ णामेण पुहविजियलभति विस्सुत लोगविस्सुतज-
सोऽहय चाउघट आसरह पोसहिए णरवई दुरुळे, तए ण से भरहे राया चाउघटं आसरहं दुरुळे समाणे सेस तहेव दाहि-
णासिमुहे वरदामतिथेण लवणसमुद ओगाहइ जाव से रहवरस कुप्परा उल्ला जाव पीइदाण से, णवरिं चूडामाणिं च दिव उर-
त्थगेविज्जग सोणिअसुत्तग कडगाणि अ तुडिआणि अ जाव दाहिणिह्ने अतवाले जाव अट्ठाहिअ महामहिम करेति २ ता एअमाण-

स्तिअ पचपिणति, तए ण मे दिवो चकारणे वरदासत्तिथहुमारस्म देवस्म अट्ठाहिआण सद्दामहिमाण निवत्ताण सभाणीण जाउट्ट-
घरसालाओ पडिणिस्समइ २ चा अतल्लिस्सपडिणणे जाव पूरते चेव अन्नस्तल उत्तरपणथियम दिंसि पभामतित्थाभिमुहे
पयाते यावि होत्था, तए ण से भरहे राया त विव चकारण पाप उत्तरपणथिसं दिमि तहेव जाव पणथियमदिग्गभिमुहे पभा-
सत्तिथेण लवणम्मसुइ ओगाहेइ २ चा जाप से रहन्नस्म कुणरा उग जाप पीइण से णार माळं मउडं गुत्ताजालं हेमजालं
कडगाणि अ तुडिआणि अ अभरणणि अ मर च णामाहयक पभामतिलोउग च णिणइ २ चा जाप पणथियमेण पभासत्तिथ-
मेराए अहण्ण देवाणुप्पिआण विमययामी जाव पणथियमिहे अत्ताले, मेम तहेव जाव अट्ठाहिआ निघत्ता । (सूत्र ४९)

‘उवागच्छित्ता तते ण’मित्यादि, उपागत्य च णमिति प्राग्वत् तं प्रसिद्धं वरपुरुषो-भरतचक्री वरमहारथं आरूढ-
इति सम्बन्धः, कीदृशमित्याह-धरणितालगमने लघुं-शीघ्रं शीघ्रगामिनमित्यर्थः, कीदृशो वरपुरुष इत्याह-ततः-सर्वत्र
जयसम्भावनाजनितप्रमोदरसपुलकिततया विस्तीर्णः प्रफुल्लद्दय इत्यर्थः, अथ पुना रथं विशिनष्टि-बहुलक्षणप्रशस्तं
हिमवतः-धुद्रहिमवद्भिरेः निर्वातानि-यातरहितानि यानि कन्दरान्तराणि-दरीमध्यानि तत्र संवर्द्धिताश्चित्रा-त्रिवि-
धास्तिनिशा-रथद्रुमास्त एव दलिकानि-दारुणि यस्य तं, सूत्रे च पदव्यत्ययः आपत्त्यात्, जाम्बूनदसुवर्णमयं मुकृतं-
सुघटितं कूर्वरं-युगन्धरं यत्र तं, कनकदण्डिकाः-कनकमयलघुदण्डरूपाः अरा यत्र तं, पुलकानि वरेन्द्रनीलानि सास-
कानि रत्नविशेषाः प्रवालानि स्फटिकवररत्नानि च प्रतीतानि लेष्टव्यो-विजातिरत्नानि मणयः-चन्द्रकान्ताद्याः विद्रुमः-

प्रवालविशेषः अनयोश्च वर्णादितारतम्यकृतो विशेषो बोध्यः तैर्विभूयितं, रचिताः प्रतिदिशं द्वादश २ सद्भावात् अष्टाचत्वारिंशदरा यत्र ते तथा, विशेषणस्य परनिपातः प्राकृतत्वात्, तपनीयपट्टै-रक्तस्वर्णमयपट्टकैर्लोके महलू इति प्रसिद्धैः संगृहीतै-दृढीकृते तथा युक्ते-उचिते नातिलघुनी नातिमहती इत्यर्थः ततः पदत्रयस्य कर्मधारयः एतादृशे तुभ्ये यस्य स तथा तं, प्रघर्षिताः-प्रकर्षेण घृष्टाः प्रसिताः-प्रकर्षेण वद्धाः ईदृशा निर्मिता-निवेशिताः नवाः-अजीर्णाः पट्टाः-पट्टिका यत्र तत्तथाविधं यत्पृष्ठं-चक्रपरिधिरूपं यल्लोके पूठी इति प्रसिद्धं तत्परिनिष्ठितं-सुनिष्पन्नं कार्यनिर्वाह-कत्वेन यस्य स तं, अत्र पदव्यत्ययः प्राकृतत्वात्, विशिष्टलष्टे-अतिमनोज्ञे नवे-सद्यस्के लोहवर्धे-अयश्चर्मरज्जुके तयोः कर्म-कार्यं यत्र स तं, अयमर्थः-तत्र रथे येऽवयवास्ते लोहवर्धाभ्यां वद्धा इति, हरिः-वासुदेवस्तस्य प्रहरणरत्नं-चक्रं 'चक्रमुसलजोही'ति वचनात् तत्सदृशे चक्रे यस्य स तं, कर्केतनेन्द्रनीलशस्यकरूपरत्नत्रयमयं सुषु-सम्यग् आहितं-निवेशितं कृतसुन्दरसंस्थानमित्यर्थः ईदृशं वद्धं जालकटकं-जालकसमूहो यत्र स तथा तं, अयं भावः-रथगुप्तौ जाल-कपदवाच्या सच्छिद्ररचनाविशिष्टा अवयवविशेषा वहवस्तत्र शोभां जनयन्तीति, तथा प्रशस्ता विस्तीर्णा समा-अवका-धूर्यत्र स तं, पुरमिव गुप्तं समन्ततः कृतवरूथं, रथे हि प्रायः सर्वतो लोहादिमयी आवृत्तिर्भवति, पुरवरदृष्टान्तकथने-नायमर्थः सम्पन्नः-यथा पुरं गोपुरभागपरित्यागेन समन्ततो वप्रगुप्तं भवति तथाऽयमप्यारोहस्थानसारथिस्थाने विहाय गुप्त इति, सुकिरणं-शोभमानकान्तिकं यत्तपनीयं-रक्तं सुवर्णं तन्मयं योत्कं तेन कलितं, योक्त्रेण हि वोढुस्कन्धे युगं

वद्व्यत इति, अत्र च एतत्सूत्रादर्शेषु 'तवणिज्जालकलिअ'मिति पाठोऽशुद्ध एव सम्भाव्यते, आवश्यकचूर्णौ अस्वेव
 पाठस्य दर्शनात्, कंकटकाः—सन्नाहास्तेषां नियुक्ता—स्थापिता कल्पना—रचना यत्र स तथा तं, यथाशोभं तत्र सन्नाहाः
 स्थापिताः सन्तीति भावः, तथा प्रहरणैरनुयातं—श्रुतमित्यर्थः, एतदेव व्यक्तित आह—खेटकानि प्रतीतानि कणका—
 चाणविशेषाः धनूपि मण्डलाग्राः—तरवारयः वरशक्तयः—त्रिशूलानि कुन्ता—भट्टाः तोमराश्च—चाणविशेषाः शराणां
 शतानि येषु तादृशा ये द्वात्रिंशत्तूणा—भस्त्रकास्तैः परिमण्डितं—समन्ततः शोभितं कनकरत्नचित्रं, तथा युक्तं तुरगैरि-
 त्यनेन सम्बद्ध्यते, किविशिष्टैरित्याह—हलीमुखं रूढिगम्यमिति चलाको—वक्रः गजदन्तचन्द्रौ प्रतीतौ मौक्तिकं—मुक्ता-
 फलं तणसोल्लिअत्ति—मल्लिकापुष्पं कुन्दं—श्वेतः पुष्पविशेषः कुटजपुष्पाणि—वरसिन्दुवाराणि निर्गुण्डीपुष्पाणि
 कन्दलानि—कन्दलवृक्षविशेषपुष्पाणि वरफेननिकरो हारो—मुक्ताकलापः काशाः—वृणविशेषास्तेषां प्रकाशः—औज्ज्वल्यं
 तद्वद्भवलैः अभरा—देवा मनांसि—चित्तानि पवनो—वायुस्तान् वेगेन जयतीति अमरमनःपवनजयिनः, अत एव च—
 पलशीघ्र—अतिशीघ्रं गामिनो—गमनशीलाः, ततः पदद्वयकर्मधारयः, तैश्चतुर्भिः—चतुःस्रगैः—तथा चामरैः कनकैश्च
 भूषितमङ्गं येषां ते तथा तैः, चामरस्य स्त्रीत्वं आर्पत्वात्, अथ पुनर्यं विशिनष्टि—सच्छत्रं सध्वजं सघण्टं सपता-
 कमिति प्राग्वत्, सुकृतं—सुष्ठु निर्मित सन्धिकर्म—सन्धिकर्मजो—सम्यग् यथोचितस्थाननिवेशितो
 यः समरकणकः—संश्रामनाद्यविशेषस्तस्य वीराणां वीररसोत्पादकत्वेन तुल्यो गम्भीरो घोषः—चीत्काररूपो ध्वनिर्धस्य

स तं, पदव्यत्ययः प्राकृतत्वात्, वरे कूर्परे पिञ्जनके इति प्रसिद्धे यस्य स तं, सुचक्रं वरनेमीमण्डलं-प्रधानचक्रधा-
रावृतं वरे-शोभमाने धूसुन्दे-धूर्वाकूर्परे यस्य स तं, वरवज्रैर्वद्धे तुवे यस्य स तं, वरकाञ्चनभूषितं, वराचार्यः-प्रधान-
शिल्पी तेन निर्मितं वरतुरगैः सम्प्रयुक्तं वरसारथिना सुषु संप्रगृहीतं स्वायत्तीकृतमिति, इह च चक्रादीनां पुनर्वचनं
रथावयवेषु प्रधानताख्यापनार्थं, 'वरपुरिसे' इत्यादि तु पूर्वं योजितं, 'दुरुद्धे आरुद्धे' इत्यत्र समानार्थकं पदद्वयोपा-
दानं सुखारूढताज्ञापनार्थं, अथवा दुरुद्धे इत्यस्य सौत्रशब्दस्य विवरणरूपोऽयमारूढशब्द इति, अथार्थान्तरारम्भार्थं
पुनरुक्तिर्न दोषायेति उक्तमेवार्थं नामप्रकटनाय रथस्यारोहकालप्रकटनाय चाह- 'पवररणपरिमंडिभ' मित्यादि,
प्रवररत्नपरिमण्डितं कनककिङ्किणीजालशोभितं, अयोध्यमनभिभवनीयमित्यर्थः, सौदामिनी-विद्युत्, तप्तं यत्कनकं
तच्चानलोत्तीर्णं रक्तवर्णं भवतीति तप्तशब्देन विशेषितं पङ्कजं-कमलं तच्च सामान्यतो रक्तं वर्ण्यते 'जासुअण' ति
जपाकुसुमं ज्वलितज्वलनो-दीप्ताग्निः अत्र पदविपर्यासः प्राकृतशैलीभवः शुक्लस्य तुण्डं-मुखं एतेपामिव रागो-रक्तता
यस्य स तं, गुञ्जार्द्धं-रक्तिकारागभागः वन्धुजीवकं-द्विप्रहरविकाशिपुष्पं रक्तः-समर्द्धितो हिङ्गुलकनिकरः सिन्दूर-
प्रतीतं रुचिरं कुङ्कुमं-जात्यघुसृणं पारापतचलनः प्रतीतः कोकिलनयने पदव्यत्ययः आर्पत्वात् दशनावरणं-अधरोष्ठं
तच्च सामुद्रिकेऽत्यरुणं व्यावर्ण्यते इति रतिदो-मनोहरोऽतिरक्तः-अधिकारुणोऽशोकतरुः ईदृशं च कनकं किंशुकं-
पलाशपुष्पं तथा गजतालु सुरेन्द्रगोपको-त्रर्पासु रक्तवर्णः क्षुद्रजन्तुविशेष एभिः समा-सदृशा प्रभा-छविर्गस्य तथा

एवंविधः प्रकाशः—तेजःप्रसरो यस्य स तं, विम्बफलं—गोलहकं 'सिलप्पवालं'ति अत्र अश्लीलशब्द इव श्रियं लातीति कृफि-
 डादित्वाहृत्ये श्लीलं एवंविधं यत्प्रवालं श्लीलप्रवालं—परिकर्मितविद्रुमः शिलाप्रवालं वा विद्रुमः उत्तिष्ठत्सूरः—उद्गच्छत्सूर्य-
 स्तेषां सदृशं सर्वर्तुकानि—पटुतुभवानि सुरभीणि कुसुमानि—अग्रथितपुष्पाणि माल्यदामानि च—अग्रथितपुष्पाणि यत्र स तं,
 उच्छ्रितः—ऊर्ध्वीकृतः श्वेतध्वजो यत्र स तं, महामेघस्य यद्रसितं—गर्जितं तद्वद् गम्भीरः स्निग्धो घोषो यस्य स तं, शत्रुहृदयक-
 म्पनं, प्रभाते च—अष्टमतपःपारणकदिनमुखे चतुर्घण्टमश्वरथं पौषधिकः—आसन्नपारितपौषधव्रतो नरपतिरारूढ इति सम्ब्र-
 न्धः, सश्रीकं नाम्ना पृथ्वीविजयलाभमिति विश्रुत, अत्रारूढः पुरुषो भूविजयं लभते इति सान्त्वर्थनामकमित्यर्थः, कीदृशो नर-
 पतिरित्याह—लोकविश्रुतयशाः, अहतं—क्वचिदप्यवयवेऽखण्डितं सर्वत्रास्वलितप्रचारं वा रथमित्यर्थः। रथारोहानन्तरं भरतः
 किं चक्रे इत्याह—'तए ण'मित्यादि, ततः स भरतो राजा चतुर्घण्टमश्वरथमारूढः सन् शेषं तथैवेति, कियत्पर्यन्तमित्याह—
 'जाव दाहिणाभिमुहे' इत्यादि, शेषं सूत्रं मागधतीर्थगमानुसारं ज्ञेयं, अथोक्तं यावद्दक्षिणाभिमुखो वरदामतीर्थेन
 वरदामनाम्नाऽवतरणमार्गेण लवणसमुद्रमवगाहते, 'सेसं तेहेव'ति वचनात् 'ह्यगयरहपवरजोहकलिआए सद्धिं संपरि-
 बुडे' महया भडचडगरपहगरवंदपरिखिते चक्करयणेदेसिअमगो अणेगरायवरमहस्साणुआयमगे महया उक्किट्सीह-
 णायवोलकलकरवेणं पक्खुभिअमहासमुदरवभूअंपिव करेमाणे २' इत्यन्तं सूत्रं दृश्यं, कियद्दूरं लवणसमुद्रमवगाहते
 इत्याह—यावत्तस्य रथवरस्य कूर्परवाद्रौ भवतः, अत्र यावच्छब्दो न संग्राह्यपदसंग्राहकः किन्तु जलवगाहप्रमाण-

सूचनार्थः, 'जाव पीडदाणं'ति, अत्रापि मागधेद्वसाधनाधिकारोक्तं सूत्रं तावद्वक्तव्यं यावत्प्रीतदान, 'से' तस्य तीर्थार्थ-
धिपसुरस्य प्रीतिदानशब्देनोपचारात् प्रीतिदानार्थकविवक्षितचूडामण्यादि वस्तूच्यते, अत्र तु 'जाव दाहिणिह्ले अं-
तवाले'इति सूत्रस्याग्रतो न्यासान्यथानुपपत्त्या तस्य ग्रहणं ज्ञेयं, न तु दानं, तस्य 'जाव अट्टाहिअं महामहिमं करेति'त्ति
सूत्रस्य यावच्छब्देन गृहीतत्वात्, तेनायमर्थः—प्रीतिदाननिमित्तकचूडामण्यादिवस्तुग्रहणप्रतिपादकसूत्रं यावद्वक्तव्यमिति,
तत्रायं पिण्डार्थः—तुरगनिग्रहरथस्थापनधनुःपरामर्शशरमोक्षकोपोत्पादकोपापनोदनिजिह्वारसंप्रेक्षणप्रीतिदानसूत्राणि
मागधतीर्थसूत्राधिकारवद् ज्ञेयानीति, नवरमयं विशेषः प्रीतिदाने चूडामणिं च दिव्यं—मनोहरं सर्वविपापहारि शिरोभूष-
णविशेषं उरस्थः—त्रक्षोभूषणविशेषं त्रैवेयकं—ग्रीवाभरणं श्रोणिसूत्रकं—कटिमेखलां कटकानि—च त्रुटिकानि च, कियदूरं
वक्तव्यमित्याह—'यावदाहिणिह्ले अंतवाले' इति यावदाक्षिणात्योऽहमन्तपाल इति, प्रीतिवाक्यप्राभृतोपढौकनभरत-
कृततत्स्वीकरणदेवसन्माननविसर्जनरथपरवृत्तिस्कन्धावारप्रत्यागमनमज्जनगृहगमनस्नानभोजनकरणश्रेणिप्रश्रेणिशब्द-
नादिप्रतिपादकसूत्रं वक्तव्यम्, किमन्तमित्याह—'अट्टाहिअं महामहिमं करेति' अष्टादश श्रेणिप्रश्रेणयोऽष्टाहिकां
महामहिमां प्रकुर्वन्ति, एतामाज्ञसिकां प्रत्यर्पयन्तीति । अथ प्रभासतीर्थाधिपसाधनायोपक्रमते—'तए ण'मित्यादि,
सर्वं प्राग्वत्, नवरं उत्तरपश्चिमां—वायवी दिशं शुद्धदक्षिणवर्त्तिनो वरदामतीर्थतः शुद्धपश्चिमावर्त्तिनि प्रभासे गम-
नाय इत्थमेव पथः सरलत्वात्, अन्यथा वरदामतः पश्चिमागमने अनुवारिधिवेलं गमनेन प्रभासतीर्थप्राप्तिर्दूरेण स्या-

दिति, प्रभासनामतीर्थं यत्र सिन्धुनदी समुद्रं प्रविशति, अथ तादृक् चक्ररत्नं दृष्ट्वा यक्षपञ्चके तदाह—‘तए ण’भित्तादि,
सर्वं पूर्ववत्, परं प्रीतिदाने विशेषः, तमेव च सूत्रे दर्शयति—‘णवरि’त्ति नवरं मालां—रत्नमालां मौलिं—मुकुटं मुक्ता—
जालं—दिव्यमौक्तिकराशिं हेमजालं—कनकराशिमिति, ‘सेसं तहेव’त्ति शेषं—उक्तातिरिक्तं प्रीतिदानोपढौकनस्वीकरण—
सुरसन्माननविसर्जनादि तथैव—मागधसुराधिकार इव वक्तव्यं, आवश्यकचूर्णौ तु वरदामप्रभाससुरयोः प्रीतिदानं
व्यत्यासेनोक्तमिति । अथ सिन्धुदेवीसाधनाधिकारमाह—

तए ण से दिव्वे चक्करयणे पभासतित्थकुमारस्स देवस्स अट्ठाहिआए महामहिमाए णिवत्ताए समाणीए आउहघरसालाओ पडिणि-
क्कसमइ २ ता जाव पूरेते चेव अंवरतल सिंधूए महाणइए दाहिणिहेण कूलेणं पुरच्छिम दिमिं सिंधुदेवीभवणाभिमुहे पयाते
आवि होत्था । तए ण से भरहे राया त दिव्व चक्करयण सिंधूए महाणइए दाहिणिहेण कूलेण पुरत्थिमं दिसिं सिंधुदेवीभवणाभि-
मुह पयात पासइ २ ता हट्टुडुच्चित्त तहेव जाव जेणेवं सिंधूए देवीए भवण तेणेव उवागच्छइ २ ता सिंधूए देवीए भवणस्स अट्टरसामते
डुवालसजोअणायामं णवजोयणविच्छिण्ण वरणगरमारिच्छ विजयरथावारणिवेसं करेइ जाव सिंधुदेवीए अट्टमभत्त पणिण्हइ २
ता पोसहसालाए पोमहिए वमयारी जाव दब्भसथारोवगए अट्टमभत्तिणं सिंधुदेविं मणसि करेमाणे चिट्ठइ । तए ण तस्स भरहरस
रणो अट्टमभत्तसि परिणममाणसि सिंधूए देवीए आसण चलइ, तए ण सा सिंधुदेवी आसण चलिअ पासइ २ ता ओहिं पउजइ २
ता भरह रायं ओहिणा आभोणइ २ ता इमे एआरुवे अब्भत्तिणं पत्थिए मणोणए सकण्णे समुत्पज्जित्था—उत्पण्णे रत्तु
भो जवुदीवे दीवे भरहे वासे भरहे णाम राया चाउरतचक्कवट्ठी, तं जीअमेअ तीअपज्जुपणमणगयाण सिंधूण देवीण भरहाण राईणं

उवत्थाणिअ कोत्तए, तं गच्छामि ण अहपि भरहस्स रण्णो उवत्थाणिअ कोमिस्सि कट्ठु कुंभट्टसहस्सं रयणचित्तं णाणामणिकणगर-
यणभत्तिचित्ताणि अ दुवे कणगभद्दासणाणि य कडगाणि अ बुडिआणि अ जाव आभरणाणि अ गेण्हइ २ ता ताए उक्किट्ठाण जाव
एवं वयासी-अभिजिए ण देवाणुप्पिएहि केउलकप्पे भरहे वासे-अहण्ण देवाणुप्पिआण विसयवासिणी अहण्ण देवाणुप्पिआण
आणत्तिकिकरी त पडिन्धु णं देवाणुप्पिआ ! मम इम इम एआरुव पीइटाणत्तिकट्ठु कुंभट्टसहस्स रयणचित्तं णाणामणिकणग-
कडगाणि अ जाव सो चैव गमो जाव पडिविसजेइ, तए ण से भरहे राया पोसहसालाओ पडिणिक्खमइ २ ता जेणेव मज्ज-
णघरे तेणेव उवागच्छइ २ ता ण्हाए कयवलिकम्मो जाव जेणेव भोअणमड्वे तेणेव उवागच्छइ २ ता भोअणमड्वसि सुहासण-
वरगए अट्टमभत्त परियादियइ २ ता जाव सीहासणवरगए पुरत्थाभिमुहे णिसीअइ २ ता अट्टारस सेणिएसेणीओ सद्दवेइ २ ता
जाव अट्टाहिआए महामहिमाए तमाणत्तिअं पच्चप्पिणत्ति । (सूत्रम् ५०)

‘तए ण’मित्यादि, व्यक्तार्थं, नवरं पूर्वां दिशमित्यत्र पश्चिमदिश्वर्त्तिनः प्रभासतीर्थत आगच्छन् वैताड्यगिरिकु-
मारदेवसिसाधयिष्या तद्वासकूटाभिमुखं थियायुः प्रथमतः अनुपूर्वमेव याति, एतच्च दिग्विभागज्ञानं जम्बूद्वीपपट्टा-
दावालेख्यदर्शनाद् गुरुजनसंदर्शितात् सुबोधं, सिन्धुदेवीगृहाभिमुखं च चक्ररत्नं प्रयातं, ननु सिन्धुदेवीभवनं अत्रैव
सूत्रे उत्तरभरतार्द्धमध्यमखण्डे सिन्धुकुण्डे सिन्धुद्वीपे वक्ष्यते तत्कथमत्र तत्सम्भवः?, उच्यते, महर्द्धिकदेवीनां मूल-
स्थानादन्यत्रापि भवनादिसम्भवो नानुपपन्नो यथा सौधर्मेन्द्राद्यग्रसहिपीणा सौधर्मादिदेवलोके विमानसद्भावेऽपि

नन्दीश्वरे कुण्डले वा राजधान्यः, यथा वाऽस्या एव देव्या असङ्ख्यतमे द्वीपे राजधानी सिन्धुवार्त्तनकूटे च प्रासा-
दावतंसक इति, एवं सिन्धुद्वीपे सिन्धुदेवीभवनसद्भावेऽपि अत एव सूत्रवलादत्रापि तदस्तीति ज्ञायते, तथा च सति
‘सिन्धूए देवीए भवणस्स अदूरसामंते’ इत्यादिकं ‘खंधावारनिवेसं करेइ’ इत्यन्तं वक्ष्यमाणसूत्रमप्युपपद्यतेऽन्यथा
तदपि विघटतेति । तदनु भरतः किं कृतवानित्याह—‘तए ण’मित्यादि, सुबोधं ‘जाव सिधूए’इत्यादि, अत्र याव-
त्करणात् वर्द्धकिरत्नशब्दापनपौषधशालाविधापनादि सर्वं ग्राह्यं, तेन पौषधशालाया सिन्धुदेव्याः साधनायेति । शेषः
अष्टमभक्तं प्रगृह्णाति प्रगृह्य च पौषधिकः—पूर्वव्याख्यातपौषधव्रतवान् अत एव ब्रह्मचारी ‘जाव दम्भसंथारोवगए’
इत्यादि यावद्दम्भसंस्तारकोपगतः, अत्र यावत्करणात् उन्मुक्तमणिसुवर्णं इत्यादि सर्वं पूर्वोक्तं ग्राह्यं, अष्टमभक्तिकः—
कृताष्टमतपाः सिन्धुदेवी मनसि कुर्वन्—ध्यायंस्तिष्ठति । ‘तए ण’मित्यादि, ततस्तस्य भरतस्य राज्ञोऽष्टमभक्तं परिण-
मति—परिपूर्णप्राये जायमाने सिन्ध्वा देव्या आसनं चलति, ततः सा सिन्धुदेवी आसनं चलितं पश्यति दृष्ट्वा अवाधिं
प्रयुनक्ति प्रयुज्य च भरतं राजानं अवधिना आभोगयति—उपशुङ्क्ते आभोग्य च स्थितायास्तस्या इत्यध्याहार्यं अय-
मेतद्रूपः आध्यात्मिकश्चिन्तितः प्रार्थितो मनोगतः संकल्पः समुदपद्यत इत्थमेवान्वयसङ्गतिः स्यात् अन्यथा भिन्न-
कर्तृकयोः क्रिययोः क्त्वाप्रत्ययप्रयोगानुपपत्तिः स्यात्, भिन्नकर्तृकता चैवं—सिन्धुदेवी आभोगयित्री सङ्कल्पश्च समुत्पा-
दकः, इयं च सिन्धुदेवी आसनकम्पनाद्दत्तोपयोगा सती स्मृतजातीया स्वत एवानुकूलाशया संजज्ञे, तेन न शरप्रमो-

क्षणाद्यत्र वक्तव्यं, एवं च कर्मचक्रिणां वैताढ्यसुरादीनां साधनेऽपि जिनचक्रिणां तु सर्वत्र दिग्विजययात्रायां शरप्र-
मोक्षणादिकमन्तरेणैव प्रवृत्तिः यतस्तत्र तेषां तथैव साध्यसिद्धिरिति, स च कः सङ्कल्प इत्याह—‘उष्णणे’ति उत्पन्नः
खलुः—निश्चये जम्बूद्वीपनाम्नि द्वीपे भरतनामनि वर्षे—क्षेत्रे भरतो नाम राजा चतुरन्तचक्रवर्त्ती तज्जीतमेतत्—आचार
एयः अतीतवर्त्तमानानागतानां सिन्धुनाम्नीनां देवीनां भरतानां राज्ञां, अत्र बहुवचनं कालत्रयवर्त्तिनां च त्रयर्द्धचक्रिणां
परिग्रहार्थं, उपस्थानिकं—प्राभृतं कर्तुं वर्त्तते इति, तद् गच्छामि णमिति प्राग्वत्, अहमपि भरतस्य राज्ञ उपस्थानिकं
करोमीति, चिन्तितं हि कार्यं कृतमेव फलदं भवतीत्याह—‘इतिकटु’इत्यादि, इतिकृत्वा—चिन्तयित्वा कुम्भानाम-
ष्टोत्तरं सहस्रं रत्नचित्रं नानामणिकनकरत्नानां भक्तिः—विविधरचना तथा चित्रे च द्वे कनकभद्रासने ऋषभचरित्रे
तु रत्नभद्रासने उक्ते कटकानि च त्रुटिकानि च यावदाभरणानि च गृह्णाति, गृहीत्वा च तथोत्कृष्टयेत्यादि यावदेव-
मवादीदिति, अत्र यावत्पदसंग्रहो व्यक्तः, किमवादीदित्याह—‘अभिजिण् ण’मित्यादि, अभिजितं देवानुप्रियैः—श्रीमद्भिः
केवलकल्पं—परिपूर्णं भरतं वर्षं तेनाहं देवानुप्रियाणां विषयवासिनी—देशवास्तव्या अहं देवानुप्रियाणामाज्ञसिद्धिद्वारी—
आज्ञासेविका तत् प्रतीच्छन्तु—गृह्णन्तु देवानुप्रियाः ! ममेदमेतद्रूपं प्रीतिदानमिति, अत्र णं सर्वत्र प्राग्वत्, इति-
कृत्वा कुम्भभाषाधिकसहस्रं रत्नचित्रं नानामणिकनकरत्नचित्रे वा द्वेकनकभद्रासने कटकानि च यावत् स एव
मागधसुरगमोऽत्रानुमर्त्तव्यः तावद्यावत्प्रतिविसर्जयति । तत उत्तरविधिमाह—‘तए ण मि’त्यादि, सर्वं प्राग्वत्, नवरं

तावद् वक्तव्यं यावत्ताः श्रेणिप्रश्रेणयोऽष्टाहिकाया महामहिमायास्तामाज्ञसिकां प्रत्यर्पयन्ति यथाऽष्टाहिकोत्सवः कृत इति । अथ वैताड्यसुरसाधनमाह—

तए न से दिव्वे चक्रयणे सिधूए देवीए अट्टाहियाए महामहिमाए णिवत्ताए समाणीए आलहधरमालाओ तहेव जाव उत्तरपुरिच्छिम दिसिं वेअट्टपवयाभिमुहे पयाए आवि होत्था, तए न से भरहे राया जाव जेणेव वेअट्टपवण जेणेव वेअट्टस्स पव्वयस्स दाहिणिहे णितवे तेणेव उवागच्छइ २ ता वेअट्टस्स पव्वयस्स दाहिणिहे णितवे दुवालसजोअणायास णजोअणविच्छिणं वरणगरसरिच्छं विज- यसंधावारनिवेस करेइ २ ता जाव वेअट्टगिरिकुमारस्स देवस्स अट्टमभत्त पणिण्हइ २ ता पोसहसालाए जाव अट्टमभत्तिए वेअट्ट- गिरिकुमार देव मणसि करेमाणे २ चिट्ठइ, तए न तस्स भरहस्स रणो अट्टमभत्तसि परिणममाणसि वेअट्टगिरिकुमारस्स देवस्स आसणं चलइ, एव सिंधुगमो णेअव्वो, पीइदाण आभिसेक्क रयणालंकार कडगाणि अ तुडिआणि अ वत्थाणि अ आभरणाणि अ गेण्हइ २ ता ताए उक्किट्टाए जाव अट्टाहिअं जाव पच्चप्पिणति । तए णं से दिव्वे चक्रयणे अट्टाहियाए महामहिमाए णिवत्ताए समाणीए जाव पच्चत्थिम दिसिं तिमिसगुहाभिमुहे पयाए आवि होत्था, तए न से भरहे राया त दिव्वं चक्रयण जाव पच्चत्थिम दिसिं तिमिसगुहाभिमुहं पयातं पासइ २ ता हट्टुट्टचित्तजावतिमिसगुहाए अदूरसामंते दुवालसजोअणायासं णवजोअणविच्छिणं जाव कयमालस्स देवस्स अट्टमभत्त पणिण्हइ २ ता पोसहसालाए पोसहिए वभयारी जाव कयमालं देव मणसि करेमाणे २ चिट्ठइ, तए न तस्स भरहस्स रणो अट्टमभत्तमि परिणममाणसि कयमालस्स देवस्स आसण चलइ तहेव जाव वेअट्टगिरिकुमारस्स

णवरं पीडदाणं इत्थीरयणस्स तिलगचोइस्स भंडालंकार कडगाणि अ जाव आभरणणि अ गेण्हइ २ ता ताए उक्किट्ठाए जाव सक्कारेइ सम्माणेइ २ ता पडिविसलेइ जाव भोअणमंडवे, तहेव महामहिमा कयमालस्स पच्चप्पिणति (सूत्रं ५१)

‘तए ण’मित्यादि, प्राग्व्याख्यातार्थ, नवरं उत्तरपूर्वा दिशमिति—ईशानकोणं चक्ररत्नं वैताढ्यपर्वताभिमुखं प्रयातं चाप्यभवत्, अयमर्थः—सिन्धुदेवीभवनतो वैताढ्यसुरसाधनार्थं वैताढ्यसुरावासभूतं वैताढ्यकूटं गच्छतः ईशानदिश्येव ऋजुः पन्थाः, ‘तए ण’मित्यादि, उक्तप्रायं सर्वं नवरं वैताढ्यपर्वतस्य दाक्षिणात्ये—दक्षिणार्द्धभरतपार्श्ववर्त्तिनि नितम्बे इति, ततस्तस्य भरतस्य राज्ञोऽष्टमभक्ते परिणमति वैताढ्यगिरौ कुमार इव क्रीडाकारित्वात् वैताढ्यगिरिकुमारस्तस्य देवस्यासनं चलति, एवं सिन्धुदेव्याः गमः—सदृशपाठो नेतव्यः—स्मृतिपथं प्रापणीयः, परं सिन्धुदेवीस्थाने वैताढ्यगिरिकुमारस्तस्य देवस्यासनं चलति, एवं सिन्धुदेव्याः गमः—सदृशपाठो नेतव्यः—स्मृतिपथं प्रापणीयः, परं सिन्धुदेवीस्थाने वैताढ्यगिरिकुमारदेव इति वाच्यं, यच्च सिन्धुदेव्या अतिदेशकथनं तद्भाषणव्यापारणमन्तरेणैवायमपि साध्य इति सादृश्यख्यापनार्थमिति, प्रीतिदानं आभिषेक्यं—अभिषेकयोग्यं राजपरिधेयमित्यर्थः, रत्नालङ्कारं—मुकुटमिति आद्यशकचूर्णौ तथैव दर्शनात्, शेषं तथैव यावच्छब्दाभ्यां ग्राह्यं, तत्र प्रथमो यावच्छब्दः उक्तातिरिक्तविशेषणसहितां गतिं प्रीतिवाक्यं प्राभृतोपनयनग्रहणे सुरसन्माननविसर्जने स्नानभोजने श्रेणिश्रेण्यामन्त्रणं सूचयति, द्वितीयस्तु अष्टाहिकादेशदानकरणे इति । अथ तस्मिन्नागुहाधिपकृतमालसुरसाधनार्थमुपक्रमते—‘तए ण’मित्यादि, ततस्तद्विव्यं चक्ररत्नं

अष्टाहिकायां महामहिमायां निवृत्तायां सत्या अर्थद्वैताद्वयगिरिकुमारस्य देवस्य यावत् पश्चिमादिशं तस्मिन्नागुहाभि-
 मुखं प्रयातं चाप्यभवत्, वैताद्वयगिरिकुमारसाधनस्थानस्य तस्मिन्नायाः पश्चिमावर्तित्वात्, 'तए'ण'मित्यादि, सर्वं प्राग्वत्,
 प्रीतिदानेऽत्र विशेषः, स चायं-स्त्रीरत्नस्य कृते तिलकं-ललाटाभरणं रत्नमयं चतुर्दशं यत्र तत्तिलकचतुर्दशं ईदृशं
 भाण्डालङ्कारं-प्राकृतत्वाद्दलङ्कारशब्दस्य परनिपाते अलङ्कारभाण्डं आभरणकरण्डकमित्यर्थः, चतुर्दशाभरणानि चैवम्-
 "हार १ अहार २ इग ३ कणय ४ रयण ५ मुत्तावली ६ ३ केऊरे ७ । कडण ८ तुणिए ९ मुद्धा १० कुंडल ११
 वरसुत्त १२ चूलमणि १३ तिलयं १४ ॥ १ ॥" ति, कटकानि च, अत्र कटकदीनि स्त्रीपुरुषसाधारणानीति न पौनरु-
 त्त्यमित्यादि तावद् वक्तव्यं यावद् भोजनमण्डपे भोजनं, तथैव-मागधसुरस्येव महामहिमा अष्टाहिका कृतमालस्य
 प्रत्यर्पयन्त्याज्ञां श्रेणिप्रश्रेणय इति ।

तए'णं से भरहे राया कयमान्स्म अट्टादिआए महामहिमाए गिन्ताए समानीए सुरेण सेणाद सदादे २ ता एव नयानी-
 गच्छादि ण भो देवाणुत्पिआ । सिंधूए महान्णरेण पगत्थिभिद्ध गिन्तुः नग्धिपुमागगगिरिभेरागं समविसमगिन्नुडणि अ ओअनेदि
 ओअयेत्ता अग्गाद वराद रयणाद पडिच्छादि अग्गाद० पडिच्छिता गमेअमाणत्तिअं पगत्थिणादि, तते णं मे भेणावर्दे वलस्स येआ भरहे
 वामसि विस्सुअजसे महात्तलपरकमे महप्पा ओअंसी तेअत्तणजुत्ते मिलन्नुभासास्मिए चित्ताचारुभासी भरहे वामंमि जि-
 क्खनुडाण निण्णाण य दुग्गमाण य दुप्पेमाण य विआणए अत्थसत्त्वकुन्हे रयण सेणावर्दे सुरेणे भरहेणं रण्णा एयं जुत्ते समणे

दृढदृढचित्तमाणांदिह जाय करयलपरिगहिअ दमणह सिरसावत्तं मत्थए अंजलि कट्टु एवं सामी ! तहत्ति आणाए विणएणं वयण
पडियुणेइ २ ता भरहस्स रण्णो अतिआओ पडिणिम्पमइ २ ता जेणेव .सए आवासे'तेणेव उवागच्छइ २ ता कोडुविअपुरिसे
सद्दावेइ २ ता एवं वयासी-रिप्पमेव भो देवाणुप्पिआ ! आभिसेक्क हत्थिरयण पडिक्कपेह हयगयरहपवर जाव चाउरगिणिं सेण
सण्णाहेहत्तिकट्टु जेणेव मज्जनघरे तेणेव उवागच्छइ २ ता मज्जनघर अणुपविसइ २ ता ण्हाए कयवलिकम्मे कयकोउअमंगलपा-
यच्छित्ते सन्नद्वद्ववम्मिअक्कवए उप्पीलिअसरासणपट्टिए पिण्डुरेविज्जवद्वआविद्विविमलवरचिंधपट्टे गहिआउहप्पहरेण अणेगग-
नायगवंडनायगजावसाद्वि संपरिवुडे सकोरटमल्लदामेणं छत्तेण धरिज्जमाणेण मगलजयसइकयालोए मज्जनघराओ पडिणिक्खमइ
२ ता जेणेव वाहिरिआ उवट्ठाणसाला जेणेव आभिसेक्के हत्थिरयणे तेणेव उवागच्छइ २ ता आभिसेक्क हत्थिरयण दुरूहे ।
तएण से सुसेणे सेणावई हत्थिरयधवरगए सकोरटमल्लदामेण छत्तेणं धरिज्जमाणेण हयगयरहपवरजोहकलिआए चाउरगिणीए सेणाए
साद्वि संपरिवुडे महयाभडचडगरपहगरवदपरिक्खित्ते महयाउक्किट्टिसीहणायवोलकलकलसदेण समुइरवभूयंपिव करेमाणे २
सविट्ठीए सवज्जुईए सववलेणं जाव निग्घोसनाइएण जेणेव सिंधू महाणई तेणेव उवागच्छइ २ ता चम्मरयणं परासुसइ,
तएणं त सिरिवच्छसरिसरुव सुत्ततारद्वचंचित्त अयलमकंपं अभेज्जकवयं जतं सलिलासु सागरेसु अ उत्तरणं दिव्व
चम्मरयण सणसत्तरसाइं सवधण्णाइ जत्थ रोहत्ति एगदिवसेण वाविआइ, वासं णाऊण चक्कट्टिणा परासुट्टे दिव्वे चम्मरयणे दुवा-
लस जोअणाइं तिरिअं पविट्थरइ तत्थ साहिआइ, तए णं से दिव्वे चम्मरयणे सुसेणसेणावइणा परासुट्टे समाणे खिप्पामेव णावा-
भूए जाए आवि होत्था, तए ण से सुसेणे मेणावई ससधाचारवलाहणे णावाभूय चम्मरयण दुरूहइ २ ता सिंधु महाणइ विमल-

जलतुंगवीचि गावाभूएणं चंमरयेणं सबलवाहणे ससेणे समुत्तिण्णे, तज्जो महाणईमुत्तरित्तु सिंधुं अप्पडिहयसासणे अ सेणावई कहिचि
गामागरणगरपवयाणि खेडकब्बडमडंवाणि पट्टणाणि सिहलए वव्वरए अ सव्व च अगलोअं बलायालोअं च परमरम्म जवण-
दीव च पवरमणिरयणगकोसागारससिद्ध आरवके रोमके अ अलसडविसयवासी अ पिकसुरे कालमुहे जोणए अ उत्तरवेअद्धसं-
सिआओ अ मेच्छजाई बहुप्पगारा दाहिणअवरेण जाव सिंधुसागरंतोत्ति सव्वपवरकच्छ च ओअवेऊण पडिणिअत्तो बहुसमरम-
णिज्जे अ भूमिभागे तस्स कच्छस्स सुहणिसण्णे, ताहे ते जणवयाण णगराण पट्टणाण य जे अ तहिं सामिआ पभूआ आगर-
पती अ मंडलपती अ पट्टणपती अ सव्वे घेतूण पाहुडाई आभरणाणि भूसणाणि रयणाणि य वत्याणि अ महारिहाणि अण्णं च ज
वरिद्ध रायारिह जं च इच्छिअव्व एअं सेणावइस्स उव्वणेंति मत्थयकयजलिपुडा, पुणरवि काऊण अजलिं मत्थयमि पणया तुव्वे
अन्हेंडत्थ सामिआ देवयं व सरणागया मो तुव्वम विसयवासिणोत्ति विजयं जपमाणा सेणावइणा जहारिहं ठविअ पूइअ विसज्जिआ
णिअत्ता सगाणि णगराणि पट्टणाणि अणुपविट्ठा, ताहे सेणावई सविणओ घेतूण पाहुडाइ आभरणाणि भूसणाणि रयणाणि य
पुणरवि तं सिंधुणामघेज्ज उत्तिण्णे अणहसासनवले, तहेव भरहस्स रण्णे णिवेइत्ता य अपिणित्ता य पाहुडाइ मक्कारि-
असम्माणिए सहारिसे विसज्जिए सगं पडमडवमइगए, तते ण सुसेणे सेणावई ण्हाए कयवलिकम्मं कयकोउअमगलपायच्छित्ते जिमि-
अभुत्तुत्तरागए समाणे जाव सरसगोसीसचदणुकिरत्तगायसरीरे जल्पि पासायवरगए फुट्टमाणेहि मुइगमत्थएहि वत्तीसइवद्धेहि
णाडएहि वरतरुणीसपउत्तेहि उव्वणच्चिज्जमाणे २ उव्वणिज्जमाणे २ उव्वलालि (लमि) ज्जमाणे २ महयाहयणट्टगीअवाइअंततीतळता-
लुडिअघणमुइगपडुप्पवाइअरेवण इहे सइफरिसरसरुवगधे पचविहे माणुस्सए कामभोगे भुजमाणे विहरइ (सूत्र ५२)

‘तए ण’मित्यादि, निगदसिद्धं, नवरं सुयेणनामानं सेनापतिं-सेनानीरत्नमिति, किमवादीदित्याह—‘गच्छाहि ण’-मित्यादि, गच्छ भो देवानुप्रिय ! सिन्ध्वा महानद्याः पाश्चात्यं-पश्चिमदिग्वर्तिनं निष्कुटं-कोणवर्त्तिभरतक्षेत्रखण्डरूपं, एतेन पूर्वदिग्वर्त्तिभरतक्षेत्रखण्डनिषेधः कृतो बोध्यः, इदं च कैर्विभाजकैर्विभक्तमित्याह-पूर्वस्यां दक्षिणस्यां च सिन्धुर्नदी पश्चिमायां सागरः-पश्चिमसमुद्रः उत्तरस्यां गिरिवैताल्यः एतैः कृता मर्यादा-विभागरूपा तथा सहितं, एभिः कृतविभागमित्यर्थः, अनेन द्वितीयपाश्चात्यनिष्कुटात् विशेषो दर्शितः, तत्रापि समानि च-समभूभागवर्त्तीनि विषमाणि च-दुर्गभूमिकानि निष्कुटानि च-अवान्तरक्षेत्रखण्डरूपाणि ततो इन्द्रस्तानि च-‘ओअवेहि’ति साधय अस्मदाज्ञाप्रवर्त्तनेनास्मद्वशान् कुरु, अनेन कथनेन प्रथमसिन्धुनिष्कुटसाधनेऽल्पीयसोऽपि भूभागस्य साधने न गजनिमीलिका विधेयेति ज्ञापितं, एवमेवाखण्डपट्टखण्डक्षितिपतित्वप्राप्तेः, ‘ओअवेत्ता’ साधयित्वा अद्याणि-सद्यस्कानि वराणि-प्रधानानि रत्नानि-स्वस्वजाताबुद्धवस्तूनि प्रतीच्छ-गृहाण, प्रतीप्य च ममैतामाज्ञसिकां प्रत्यर्पयेति, ततः सुयेणो यथा चक्रे तथाऽऽह--‘तते ण’मित्यादि, ततो भरताज्ञानंतरं स सुयेणः एवं स्वामिस्तथेत्याज्ञया विनयेन वचनं प्रतिश्रुणोति इति पर्यन्तपदयोजना, व्याख्या त्वस्य प्राग्वत्, किंभूतः सुयेणः ?-सेना-हस्त्यादिस्कन्धस्तद्रूपस्य वलस्य नेता-प्रभुः स्वातन्त्र्येण प्रवर्त्तकः भरते वर्षे विश्रुतयशाः महतः-अतुच्छस्य वलस्य-सैन्यस्य प्रक्रमात् भरतचक्रवर्त्तिसम्बन्धिनः पराक्रमो यस्मात् तथा, दृष्टं हि वलवति प्रभौ वलं वलवद्भवतीति, एतेन ‘ओअंभी’ति पदे न प्रौनरुक्त्वं, महात्मा-

उदात्तस्वभावः ओजस्वी—आत्मना वीर्याधिकः तेजसा शारीरेण लक्षणैश्च—सत्त्वादिभिर्भुक्तः, म्लेच्छभाषासु—पारसी आ-
रवीप्रमुखासु विशारदः—पण्डितः, तत्तन्म्लेच्छदेशभाषाज्ञो हि तत्तद्देशीयम्लेच्छान् सामदानादिवाक्यैर्वोढुं समर्थो भवति,
अत एव चित्रं—विविधं चारु—अग्राम्यतादिगुणोपेतं भाषत इत्येवंशीलः, भरतक्षेत्रे निष्कुटानां निम्नानां च—गम्भीर-
स्थानानां दुर्गमाना च—दुःखेन गन्तुं शक्यानां दुष्प्रवेष्टानां—दुःखेन प्रवेष्टुं शक्यानां भूभागानां विज्ञायकस्तत्र तद्वा-
सीव प्रचारचतुरः, अत एवैनां योग्यता विभाव्यैतादृशे शासने नियुक्तः, अर्थशास्त्रं—नीतिशास्त्रादि तत्र कुशलः रत्नं सेना-
पतिः—सैन्येशेषु मुख्यः, भरतेन राज्ञा एवमुक्तः सन् हृष्टतुष्टेत्यादि प्राग्वत्, ततः स किं करोतीत्याह—‘पडिसुणेत्ता’
इत्यादि, सर्वं चैतत् पाठसिद्धं, नवरं सुपेणविशेषणं सन्नद्धं शरीरारोपणात् वद्धं कसावन्धनतः वर्म्म—लोहकत्तलादि-
रूपं सञ्जातमस्येति वर्म्मितं ईदृशं कवचं—तनुत्राणं यस्य स तथा, उत्पीडिता—गाढं गुणारोपणाद् दृढीकृता शरास-
नपट्टिका—धनुर्दण्डो येन स तथा, पिनद्धं त्रैवेयं—ग्रीवात्राणं ग्रीवाभरणं वा येन स तथा वद्धो—ग्रन्थिदानेन आविद्धः
परिहितो मूर्द्धाविष्टनेन विमलवरचिह्नपट्टो—त्रीरातिवीरतासूचकवस्त्रविशेषो येन स तथा, पश्चात्पदद्वयस्य कर्मधारयः,
गृहीतान्यायुधानि प्रहरणानि च येन स तथा, आयुधप्रहरणयोस्तु क्षेप्याक्षेप्यकृतो विशेषो बोध्यः, तत्र क्षेप्यानि बाणा-
दीनि अक्षेप्यानि खट्वादीनि अथवा गृहीतानि आयुधानि प्रहरणाय येन स तथेति । ‘तए ण’मित्यादि, प्राग्व्या-
ख्यातार्थं, नवरं वाक्ययोजनायां ततः सुपेणश्चर्म्मर्भलं परामृशति—स्पृशति, इत्यन्तं सम्बन्ध इति, एतत्प्रस्तावाच्चर्म्म-

रत्नवर्णनमाह—‘तएणं त’मित्यादि, तच्चर्मरत्नं उक्तविशेषणविशिष्टं भवतीत्यन्वयः, ततो-विस्तीर्णो विस्तृतनामक इत्यर्थः एवंविधः इनः-स्वामी चक्रवर्त्तिरूपो यस्य तत्तत्तेन, यस्य हस्तस्पर्शतः इच्छया वा विस्तृणाति स स्वामीत्यर्थः, श्रीवत्ससदृशं-श्रीवत्साकारं रूपं यस्य तत्तथा, नन्वस्य श्रीवत्साकारत्वे चत्वारोऽपि प्रान्ताः समविपमा भवन्ति तथा चास्य किरातकृतवृष्ट्युपद्रवनिवारणार्थं तिर्यग्विस्तृतेन वृत्ताकारेण छत्ररत्नेन सह कथं सङ्घटना स्यादिति?, उच्यते, स्वतः श्रीवत्साकारमपि सहस्रेदेवाधिष्ठितत्वाद्यथावसरं चिन्तिताकारमेव भवतीति न काप्यनुपपत्तिः, मुक्तानां-मौक्तिकानां ताराणां-तारकाणां अर्द्धचन्द्राणा चित्राणि-आलेख्यानि यत्र तत्तथा, अचलं अकम्पं-द्वौ सदृशार्थकौ शब्दावतिशयसूचकावित्यत्यन्तदृढपरिणामं चक्रिसकलसैन्याक्रान्तत्वेऽपि न मनागपि कम्पते, अभेद्यं-दुर्भेदं कवचमिवाभेद्यकवचं लुप्तोपमा, वज्रपद्मरमिव दुर्भेदमित्याशयः, सलिलासु-नदीषु सागरेषु चोत्तरणयन्त्रं पारगमनोपायभूतं दिव्यं-देवकृतप्रातिहार्यं चर्मरत्नं-चर्मसु प्रधानं, अनलजलादिभिरनुपघातवीर्यत्वात्, यत्र शणं-शणधान्यं सप्तदशं-सप्तदशसङ्ख्यापूरकं येषु तानि शणसप्तदशानि सर्वधान्यानि रोहन्ते-जायन्ते एकदिवसेनोप्तानि, अयं सम्प्रदायः-गृहपतिरत्नेनासिंश्चर्मणि धान्यानि सूर्योदये उप्यन्ते अस्तमनसमये च लूयन्ते इति, सप्तदश धान्यानि त्विमानि, “सालि १ जव २ वीहि ३ कुदव ४ रालय ५ तिल ६ मुग ७ मास ८ चवल ९ चिणा १० । तूअरि ११ मसूरि १२ कुलत्था १३ गोहुम १४ णिप्फाव १५ अयसि १६ सणा १७ ॥ १ ॥” प्रायो बहूपयोगिनीमानीतीयन्त्युक्तानि, अन्यत्र चतु-

वैशतिरप्युक्तानि, लोके च धुद्रधान्यानि बहून्यपि, पुनरस्यैव गुणान्तरमाह—ययं—जलददृष्टिं ज्ञात्वा चक्रवर्तिना परा-
 मृष्टं दिव्यं चर्मरत्नं द्वादशयोजनानि तिर्यक् प्रविस्तृणाति—उद्धते, तत्रोत्तरभरतमध्यखण्डवर्तिकिरातकृतमेघोपद्रवनिशा-
 रणादिकार्ये साधिकानि—किञ्चिदधिकानि, ननु द्वादशयोजनावधि तस्थुषश्चक्रिस्कन्धानारस्याचकाशाय द्वादशयोजन-
 प्रमाणमेवेदं विस्तृतं युज्यते किमधिकविस्तारेण?, उच्यते, चर्मच्छत्रयोरन्तरालपूरणायोपयुज्यते साधिकविस्तार इति,
 यच्चात्र प्रकरणाद् यच्छब्देनैव विशेष्यप्राप्ती सूत्रे पुनरपि दिव्ये चर्मरयणे इति ग्रहणं तदालापकान्तरव्यवधानेन
 विस्मरणशीलस्य विनेयस्य स्मारणार्थं, अथ प्रकृतं प्रस्तूयते—‘तए ण’मित्यादि, ततस्तद्विव्यं चर्मरत्नं मुपेणमेनापतिना
 परामृष्टं—स्पृष्टं तत् क्षिप्रमेव—निर्विलम्बमेव नौभूतं—महानद्युत्ताराय नौभूतं जातं चाप्यभवत्, नामाकारेण जातमि-
 मित्यर्थः, ‘तए ण’मित्यादि, ततः—चर्मरत्ननौभवानन्तरं मुपेणः सेनापतिः—मेनानीः स्कन्धाचारस्य—र्मन्यस्य ये
 बलवाहने—हस्त्यादिचतुरङ्गशिविकादिरूपे ताभ्यां सह वर्त्तते यः सः स्कन्धाचारवल्गवाहनः नौभूतं चर्मरत्नमारोहति,
 सिन्धुमहानदीं विमलजलस्य तुङ्गा—अत्युच्चा वीचयः—रुडोला यस्यां सा तथा तां नौभूतेन चर्मरत्नेन बलवाहनाभ्यां
 सह वर्त्तते यः स सचलवाहनः, एवं सशासनो—भरताज्ञासहितः समुत्तीर्ण इति । ‘तओ महाणड’न्ति तत इति कया-
 न्तरप्रस्तावनाया महानदीं सिन्धुमुत्तीर्णप्रतिहतशासनः—अस्य उताज्ञः मेनापतिः—मेनानीः कचिद् ग्रामाकनगरपर्यतान्
 सूत्रे क्लीबत्वं प्राकृतत्वात्, खेडेत्यादि, सिंहावलोकनन्यायेन कचिच्छब्दोऽत्रापि ग्राह्यत्वेन कचिद् रोदमडम्यानि कचि-

त्पत्तनानि तथा सिंहलकान्-सिंहलदेशोद्भवान्-वर्वरकाश्च-वर्वरदेशोद्भवान्, सर्वं च अङ्गलोकं वलावलोकं च पर-
मरम्यं, इमे च द्वे अपि म्लेच्छजातीयजनाश्रयभूते स्थाने, यवनद्वीपं-द्वीपविशेषं, अत्र चकाराः समुच्चयार्थाः एवम-
ग्रेऽपि, त्रयाणामप्यमीपां साधारणविशेषणमाह—प्रवरमणिरत्नकनकाना कोशागाराणि-भाण्डागाराणि तैः समृद्धं-भृशं
भृतं, आरवकान्-आरवदेशोद्भवान् रोमकांश्च-रोमकदेशोद्भवान् अलसण्डविषयवासिनश्च पिकबुरान् कालमु-
खान् जोनकांश्च-म्लेच्छविशेषान् ‘ओअवेऊण’ति पदेन योगः, अथैतैः साधितैरशेषमपि निष्कुटं साधितमुत नेत्याह-
उत्तरः-उत्तरदिग्वर्त्ती वैताढ्यः, इदं हि दक्षिणसिन्धुनिष्कुटान्तेन, अस्माद्वैताढ्य उत्तरस्यां दिशि वर्त्तते इत्यर्थः, तं
संश्रिताः-तदुत्पत्तिकायां स्थिताश्च म्लेच्छजातीर्वहुप्रकाराः उक्तव्यतिरिक्ता इत्यर्थः, अत्र सूत्रे क्वचिद् विभक्तिव्यत्ययः
प्राकृतत्वात्, दक्षिणापरेण-नैर्ऋतकोणेन यावत् सिन्धुसागरान्त इति-सिन्धुनदीसङ्गतः सागरः सिन्धुसागरः मध्यप-
दलोपे साधुः स एवान्तः-पर्यवसानं तावदवधि इत्याशयः, सर्वप्रवरं कच्छं च-कच्छदेशं ‘ओअवेऊण’ति साधयित्वा
स्वाधीनं कृत्वा प्रतिनिवृत्तः-पश्चाद्वलितो बहुसमरमणीये च भूमिभागे तस्य कच्छदेशस्य सुखेन निपण्णः-सुस्थस्तस्थौ,
स सुपेण इति प्रकरणाह्वयते, ततः किं जातमित्याह—‘ताहे ते जणवयाण’इत्यादि, ‘ताहे’ तस्मिन् काले ते इति—
तच्छब्दस्योत्तरवाक्ये ‘सबे धेत्तूणे’त्यत्र योजनीयत्वेन व्यवहितः सम्बन्धः आर्पत्वात् जनपदानां-देशानां नगराणां
पत्तनानां च प्रतीतानां ये च ‘तहिं’ तत्र निष्कुटे स्वामिकाः-चक्रवर्त्तिसुपेणसेनान्योरपेक्षया अल्पपिङ्गकत्वेनाज्ञातस्वा-

मिन इत्यज्ञातार्थं कमल्ययः, ये च प्रभृता-बहवः आकराः-स्वर्णाद्युत्पत्तिभुवस्तेषां पतयः मण्डलपतयो-देशकार्यनि-
 युक्ताः पत्तनपतयश्च, ते गृहीत्वा प्राभृतानि-उपायनानि आभरणानि-अद्भुपरिधेयानि भूषणानि-उपाद्भुपरिधेयानि
 रत्नानि च वस्त्राणि च महार्घाणि च-बहुमूल्यानि अन्यच्च यद्भरिष्ठं-प्रधानं वस्तु हस्तिरथादिकं राजार्हं-राजप्राभृत-
 योग्यं यच्च पृष्टव्यं-अभिलषणीयं एतत्सर्वं पूर्वोक्तं सेनापतेरुपनयन्ति-उपढौकयन्ति मस्तककृताञ्जलिपुटाः, ततस्ते किं
 कृतवन्त इत्याह-‘पुणरवि’इत्यादि, ते-तत्रत्यस्वामिनः प्राभृतोपनयनोत्तरकाले प्रकृताञ्जलिपरित्यागाग्नियवर्त्तनावसरे
 पुनरपि मस्तकेऽञ्जलिं कृत्वा प्रणता-नम्रत्वमुपागताः यूयमस्माकमत्र स्वामिनः प्राकृतत्वात् स्वार्थं कप्रत्ययस्तेन देव-
 तामिव शरणागताः स्मो वयं शुष्माकं विषयवासिन इति विजयसूचकं वचो जल्पन्तः सेनापतिना यथार्हं-यथौचित्येन
 स्थापिताः-नगराद्याधिपत्यादिपूर्वकार्येषु नियोजिताः पूजिता वस्त्रादिभिः विसर्जिताः-स्वस्थानगमनायानुज्ञाताः नि-
 वृत्ताः-प्रत्यावृत्ताः सन्तः स्वकानि निजानि नगराणि पत्तनानि चानुप्रविष्टाः । विसर्जनानन्तरं सेनापतिर्यच्चकार तदाह-
 ‘तोहे सेणावर्ह’इत्यादि, तस्मिन् काले सेनापतिः सविनयोऽन्तर्धृतस्वामिभक्तिको गृहीत्वा प्राभृतानि आभरणानि
 भूषणानि रत्नानि च पुनरपि तां सिन्धुनामधेया महानदीमुत्तीर्णः अणहशब्दोऽक्षतपर्यायो देवयस्तेनाणहं-अक्षतं कचि-
 दप्यखण्डितं शासनं-आज्ञा बलं च यस्य स तथा, तथैव यथा २ स्वयं साधयामास तथा २ भरतस्य राज्ञो निवेदयति
 २ त्वा प्राभृतानि अर्पयित्वा च अत्र स्थित इति गर्भ्यं, अन्यथा कत्वान्तपदेन सह सद्भुतिर्न स्यात्, ततः प्रभुणा सत्का-

रितो वस्त्रादिभिः सन्मानितो बहुमानवचनादिभिः सहर्षः प्राप्तप्रभुसत्कारत्वात् विसृष्टः—स्वस्थानगमनार्थमनुज्ञातः स्वकं—निजं पटमंडपं—दिव्यपटकृतमण्डपं मध्यपदलोपी समासः पटमण्डपोपलक्षितं प्रासादं वा अतिगतः—प्राविशत्, अथ स्वकावासप्रविष्टो यथा सुषेणो विललास तथा चाह—‘तते ण’मित्यादि, ततः स सुषेणः सेनापतिः ‘णहाए’ इत्यादि प्राग्वत्, जिमितो—भुक्तवान् राजभोजनविधिना मुत्तयुत्तरं—भोजनोत्तरकाले आगतः सन् उपवेशनस्थाने इति गम्यं, अत्र यावत्पदादिदं दृश्यं—‘आयंते चोक्खे परमसुईभूए’ इति, अत्र व्याख्या—आचान्तः—शुद्धोदकयोगेन कृतहस्तमुखशौचः चोक्षो—लेपसिक्थ्वाद्यपनयनेन अत एव परमशुचीभूतः—अत्यर्थं पावनीभूतः, इदं च पदत्रयं योजनायाः क्रमप्राधान्येन मुत्तरागए समाणे इति पदात् पूर्वं योज्यं, इत्थमेव शिष्टजनक्रमस्य दृश्यमानत्वात्, अन्यथा मुत्तयुत्तरकाले आचमनादिकं पामराणामिव जुगुप्सापात्रं स्यात्, पुनः सेनापतिं विशिनष्टि—सरसेन गोक्षीर्यचन्दनेनोक्षिता—सिक्ताः गात्रे—शरीरे भवा गात्राः—शरीरावयवा वक्षःप्रभृतयो यत्र तदेवंविधं शरीरं यस्य स तथा, अत्र यच्चन्दनेन सेचनमुक्तं तन्मार्गश्रमोत्थवपुस्तापव्यपोहाय, सिक्तं हि चन्दनमद्भुलितापविरहितत्वादतिशीतलस्पर्शं भवतीति, ‘उष्णि’ति उपरि प्रासादवरस्य सूत्रे च लुप्तविभक्तितया निर्देश आपत्त्वात् गतः—प्राप्तः स्फुटद्भिरिव—अतिरभसास्फालनवशाद्विदलद्भिरिव मृदङ्गानां—मर्दलानां मस्तकानीव मस्तकानि—उपरितनभागा उभयपार्श्वे चर्मोपनद्धपुटानीति तैरुपनृत्यमान इत्यादि योज्यं, अत्र करणे तृतीया, तथा द्वात्रिंशताऽभिनेतव्यप्रकारैः राजप्रश्रीयोपाङ्गसूत्रनिवृत्तैः पात्रैर्वा

[illegible]

स्पर्शरसगन्धा भोगा इति समयपारभाषा, उजाग्रा भो देवाणुषिआ ! विनि-
ताए नं से भरदे राया अणया कयई गुसेण सेणावई सदावेद २ ता एवं वयासी-गच्छ नं क्षिपामेव भो देवाणुषिआ ! विनि-
सगुहाए दादिणिहस्स दुवारस्स कवाडे विहाडेहि २ ता मम एअमाणत्तिअ पक्खिणादित्ति, ताए नं से गुसेणे मेणावई भरणेणं २
ज्जा एवं तुत्ते समाणे हट्टुदुच्चित्तमाणंदिए जाव करालपरिगहिअं सिरसावत्त मत्ताए अंजलिं रुदु जाव पठिमुणेइ २ ता
भरहस्स रण्णे अंतियाओ पडिणिक्करामइ २ ता जेणेन मए आवामे जेणेव पोसहसाला तेणेव उजागच्छइ २ ता दम्भमथारा
सथरइ जाव करमालत्ता देवस्स अट्टगभत्तं पणिणइ पोसाहसालाए पोसहिण वगयारी जाव अट्टगभत्तंसि परिणममाणंमि पोस-
हसालाओ पडिणिक्करामइ २ ता जेणेन मत्तापधे तेणेव उजागच्छइ २ ता प्हाए कयवलिक्कमे कयतोउअमंगलपायच्छित्ते मुद्ध-
ल्लोवेसाई मंगलाई तत्थाई परर परिणिण आप्पमहग्गभरणांतिकियारीरे भूणुण्णंगंयमहत्तयाए मज्जणघराओ पडिणिक्करामइ २
ता जेणेव तित्तिरायुताए सदिणिक्करा इमारत्ता कत्ताथा तेणेन पद्दारेत्ता गगणाए, ताए नं तस्म गुसेणस्स मेणावइस्स वद्धे रादिस-

श्रीजम्बू-
द्वीपशा-
न्तिचन्द्री-
या वृत्तिः
॥२२२॥

रतलवरमाडविअ जाव सत्थवाहप्पमियओ अप्पेगइआ उप्पलहत्यगया जाव सुसेणं सेणावइं पिट्ठओ २ अणुगच्छति, तए णं तस्स सुसेणस्स सेणावइस्स वहुईओ खुज्जाओ चिलाइआओ जाव इगिअचित्तिअपत्थिअविआणिआउ गिउणकुसलाओ विणीआओ अप्पे-
गइआओ कलसहत्यगयाओ जाव अणुगच्छंतीति । तए ण से सुसेणे सेणावई सन्विद्धीए सन्वजुई जाव गिगघोसणाइएण जेणेव तिमिसगुहाए दाहिणिहस्स दुवारस्स कवाडा तेणेव उवागच्छइरत्ता आलोए पणामं करेइरत्ता लोमहत्यगं परासुसइरत्ता तिमिसगु-
हाए दाहिणिहस्स दुवारस्स कवाडे लोमहत्येणं पमजइ २ ता दिव्वाए उदगाधाराए अवमुक्खेइ २ ता सरसेणं गोसीसचदणेणं पंचगुलितले चच्चए दलइ २ ता अगेहि वरोहिं गंधेहि अ मेल्लेहि अ अच्चिणेइ २ ता पुप्फारुहण जाव वत्थारुहणं करेइ २ ता आसत्तोसत्तविपुलवट्ट जाव करेइ २ ता अच्छेहिं सण्हेहिं रययामएहि अच्छरसातंडुलेहि तिमिस्सगुहाए दाहिणिहस्स दुवारस्स
कवाडाण पुरओ अट्टट्टमगलए आलिइइ त०—सोत्थिय सिरिवच्छ जाव कयगहगहिअकरयलपब्भट्टचदप्पभवइरेकलिअविमलदंडं जाव धूव दलयइ २ ता वाम जाणु अचेइ २ ता करयल जाव मत्थए अंजलिं कट्ठु कवाडाण पणाम करेइ २ ता दडरयण परासुसइ, तए ण तं दडरयण पंचलइअ वइरसारमइअ विणासणं सब्बमसुसेणान खंधावारे णरवइस्स गट्ठुदरिविसमपब्भारगि-
रिवरपचायाण समीकरण सत्तिकर सुभकर हितकर रणो हिअइच्छिअमणोरहपूरुगं दिवमप्पडिहय दडरयण गहाय सत्तट्ट पयाइं पच्चोसकइ पच्चोसक्कित्ता तिमिस्सगुहाए दाहिणिहस्स दुवारस्स कवाडे दडरयणेण महया २ सदेण तिव्वुत्तो आउडेइ, तए णं तिमिसगुहाए दाहिणिहस्स दुवारस्स कवाडा सुसेणसेणावइणा दडरयणेण महया २ सदेणं तिव्वुत्तो आउडिआ समाणा महया २ स-
देणं कौचारव करेमाणा सरसरस्स सगाइं २ ठाणाइ पच्चोसक्कित्ता, तए ण से सुसेणे सेणावई तिमिसगुहाए दाहिणिहस्स

३ वक्षस्कारे
सुषेणेन
तिमिश्रगु-
हादक्षिण-
कपाटोद्वा-
टः सू. ५३

॥२२२॥

दुवारस्स कवाडे विहाडेइ २ ता जेणेव भरहे राया तेणेव उवागच्छइ २ ता जाव भरहं रायं करयलपरिगहिअं जएणं विज-
एण वद्धावेइ २ ता एवं वयासी-विहाडिआ णं देवाणुप्पिआ ! तिमिसगुहाए दाहिणिस्स दुवारस्स कवाडा एअणं देवाणुप्पि-
आण पिअ निवेएसो पिअं भे भवउ, तए ण से भरहे राया सुसेणस्स सेणावइस्स अतिए एअमट्ठ सोळा निसम्म हट्ठुट्ठचित्तमाणदिए
जाव हिअए सुसेणं सेणावइं सक्कारेइ सम्माणेइ सक्कारित्ता सम्माणित्ता कोडुविअपुरिसे सद्धावेइ २ ता एवं वयासी-खिप्पामेव
भो देवाणुप्पिआ ! आभिसेक्क हत्थिरयण पडिक्केह ह्यगयरहपवर तहेव जाव अजणगिरिक्कडसण्णिमं गयवर णरवइं दूरूढे (सूत्रं-५३)

‘तए णं से भरहे राया अणया’इत्यादि, एतच्च निगदसिद्धं, सम्वन्धसन्तत्यव्युच्छित्त्यर्थं संस्कारमात्रेण विव्रियते,
ततः स भरतो राजा अन्यदा कदाचित् सुसेणं सेनापतिं शब्दयति-आकारयति, शब्दयित्वा चैवमवादीत्-गच्छ
क्षिप्रमेव भो देवानुप्रिय ! तमिस्सागुहाया दाक्षिणात्यस्य द्वारस्य कपाटौ विघाटय-सम्बद्धौ वियोजय उद्घाटयेति-
यावत्, ममैतामाज्ञसिकां प्रत्यर्पय, ‘तए ण’मित्यादि, अत्र भरताज्ञाप्रतिश्रवणादिकं मज्जनगृहप्रतिनिक्रमणान्तं
प्राग्वह्याख्येयं, नवरं यत्रैव तमिस्सागुहाया दाक्षिणात्यस्य द्वारस्य कपाटौ तत्रैव गमनाय प्रधारितवान्-गमनसङ्कल्प-
मकरोत्, ‘तए ण’मित्यादि, ततस्तमिस्सागुहागमनसङ्कल्पकरणानन्तरं तस्य सुपेणस्य बहवो राजेश्वरादयो जनाः सुपेणं
सेनापतिं पृष्ठतोऽनुगच्छन्ति, सर्वं चात्र भरतस्य चक्ररत्नाच्चां चिकीर्षोरिव वाच्यं, एवं चेटीसूत्रमपि पूर्ववदेव, नवरं
किंलक्षणाश्चेत्थः ?-इद्विज्ञेन-नयनादिचेष्टयैव आस्तां कथनादिभिः चिन्तितं-प्रभुणा मनसि संकल्पितं यद्यत्प्राथितं तत्तत्

जानन्ति यास्ताः तथा निपुणकुशलाः-अत्यन्तकुशलाः तथा विनीता-आज्ञाकारिण्यः अप्येकका वन्दनकलशहस्ता-
गता इत्यादि, 'तए ण'मित्यादि, ततस्तमिन्नागुहाभिमुखचलनानन्तरं स सुपेणः सेनापतिः सर्वेन्द्र्यां सर्वयुक्त्या सर्व-
द्युत्या वा यावन्निर्घोषनादितेन यत्रैव तमिन्नागुहाया दाक्षिणात्यस्य द्वारस्य कपाटौ तत्रैवोपागच्छति, उपागत्य च
आलोके-दर्शने प्रणामं करोति, तदनु सर्वं चक्ररत्नपूजायामिव वाच्यं, यावदन्ते पुनरपि कपाटयोः प्रणामं करोति,
नमनीयवस्तुन उपचारे क्रियमाणे आदावन्ते च प्रणामस्य शिष्टव्यवहारौचित्यात्, प्रणामं कृत्वा च दण्डरत्नं परामृ-
शति, अथावसरागतं दण्डरत्नस्वरूपं निरूपयन् कथां प्रवधाति-'तए ण'मित्यादि, ततो-दण्डरत्नपरामर्शनान्तरं तद्व-
ण्डरत्नं-दण्डेषु दण्डजातीयेषु रत्नं-उत्कृष्टं अप्रतिहतं-क्वचिदपि प्रतिघातमनापन्नं दण्डनामकं रत्नं गृहीत्वा सप्ताष्ट-
पदानि प्रत्यवष्कृते-अपसर्प्यतीत्यनेन सम्वन्धः, अथ कीदृशं तदित्याह-रत्नमयः पञ्चलतिकाः-कत्तलिकारूपा अवयवा
यत्र तत्तथा, वज्ररत्नस्य यत्सारं-प्रधानद्रव्यं तन्मयं तदलिकमित्यर्थः, विनाशनं सर्वशत्रुसेनानां, नरपतेः स्कन्धावारे
प्रस्तावाद् गन्तुं प्रवृत्ते सति गर्त्तादीनि प्राग्भारान्तपदानि प्राग्वत् गिरयः-पर्वताः, अत्र विशेषणानभिधानेऽपि प्रस्ता-
वाद् गिरिशब्देन क्षुद्रगिरयो ग्राह्याः, ये सञ्चरतः सैन्यस्य विघ्नकराः यात्रोन्मुखानां रात्रां त एवोच्छेद्याः, महागिरयस्तु
तेषामपि संरक्षणीया एव, प्रपाता-गच्छज्जनस्खलनहेतवः पापाणाः भृगवो वा तेषां समीकरणं समभागापादकमित्यर्थः,
शान्तिकरं-उपद्रवोपशामकं, ननु यद्युपद्रवोपशामकं तर्हि सति दण्डरत्ने सगरसुतानां ज्वलनप्रभनागाधिपकृतोपद्रवो

न कथमुपशशामेति, उच्यते, सोपक्रमोपद्रवविद्रावण एव तस्य सामर्थ्यात्, अनुपक्रमोपद्रवस्तु सर्वथाऽनपासनीय
एव, अन्यथा विजयमाने वीरदेवे कुशिव्यमुक्ता तेजोलेश्या मुनक्षत्रसर्वाभुवृती अनगारो कथं भस्मतां निनाय?, अत
एवावश्यंभाविनो भावा महानुभावैरपि नापनेतुं शक्या इति, शुभकर—कल्याणकरं हितकरं—उत्कैरेत्र गुणैरुपकारि
राज्ञः—चक्रवर्त्तिनो हृदयेऽस्मितमनोरथपूरकं गुहाकपाटोद्घाटनादिकार्यकरणसमर्थन्यात् दिव्यं यक्षसहस्राधिष्ठितमित्यर्थः,
अत्र सेनापतेः सप्ताष्टपदापसरणं प्रजिहीर्षोर्गजस्येव दृढप्रहारदानायाधिकप्रहारकरणार्थमिति, प्रत्यन्वज्जकणादनु किं
चक्रे इत्याह—‘पचोसकिता’ इत्यादि, प्रत्यन्वज्जक्य च तस्मिन्नागुहाया दाक्षिणात्यस्य द्वारस्य कपाटौ दण्डरत्नेन महता
२ शब्देन त्रिकृत्यः—त्रीन् वारान् आकुट्टयति—ताडयति, अत्र इत्थंभावे तृतीया, यथा महान् शब्द उत्पद्यते तथा-
प्रकारेण ताडयतीत्यर्थः, अत्र गुहाकपाटोद्घाटनसमये द्वादशयोजनावधिसेनानीरत्नतुरगापसरणप्रवादस्तु आवश्यक-
टिप्पनके निराकृतोऽस्ति, यथा—“यश्चात्र द्वादशयोजनानि तुरगारूढः सेनापतिः शीघ्रमपसरनीत्यादिप्रवादः सोऽना-
गामिक इव लक्ष्यते, क्वचिदप्यनुपलभ्यमानत्वादिति,” ततः किं जातमित्याह—‘तए ण’ मित्यादि, ततः—ताडना-
दनु तस्मिन्नागुहाया दाक्षिणात्यस्य द्वारस्य कपाटौ सुपेणसेनापतिना दण्डरत्नेन महता २ शब्देनाकुट्टितौ सन्तौ महता
२ शब्देन दीर्घतरनिनादिनः क्रौंचस्येव बहुव्यापित्वाद् वानुनादित्वाच्च य आरयः—शब्दस्तं कुर्माणां ‘सरसरस्स’ति
अनुकरणशब्दस्तेन तादृशं शब्दं कुर्माणां कपाटावित्यर्थः स्वके २—स्वस्त्रीये २ स्थानेऽनष्टम्भभृततोऽनुकृष्टे यत्रागताय-

चलतया तिष्ठत इति ते यावत् प्रत्यवाज्वल्किपातां-प्रत्यपससर्पणुः, 'तए ण'मित्यादि, इदं च सूत्रमावश्यकचूर्णौ वर्द्ध-
मानसूरिकृतादिचरित्रे च न दृश्यते, ततोऽनन्तरपूर्वसूत्र एव कपाटोद्घाटनमभिहितं, यदि चैतत्सूत्रादशानुसारेणेदं
सूत्रमवश्यं व्याख्येयं तदा पूर्वसूत्रे सगाइं २ ठाणाइं इत्यत्रार्पत्वात् पञ्चमी व्याख्येया तेन स्वकाभ्यां २ स्थानाभ्यां
कपाटद्वयसम्मीलनास्पदाभ्यां प्रत्यवस्तृताविति-किञ्चिद्विकसितावित्यर्थः तेन विघाटनार्थकमिदं न पुनरुक्तमिति, ततः-
कपाटप्रत्यपसर्पणादनु स सुपेणः सेनापतिः तमिस्सागुहाया दाक्षिणात्यस्य द्वारस्य कपाटौ विघाटयति-उद्घाटयति,
ततः किं कृतमित्याह-'विहाडेत्ता' इत्यादि, प्रायः प्राग् व्याख्यातार्थं, नवरं विघाटितौ देवानुप्रियाः ! तमिस्सागुहाया
दाक्षिणात्यस्य द्वारस्य कपाटौ एतद्देवानुप्रियाणां प्रियं निवेदयामः, अत्र निवेदकस्य सेनानीरत्नस्यैकत्वात् क्रियायां
एकवचनस्यौचित्ये यन्निवेदयाम इत्यत्र बहुवचनं तत्सपरिकरस्याप्यात्मनो निवेदकत्वख्यापनार्थं तच्च बहूनामेकवाक्य-
त्वेन प्रत्ययोत्पादनार्थं, एतत् प्रियं-इष्टं मे-भवतां भवतु, ततो भरतः किं चक्रे इत्याह-'तए ण'मित्यादि, व्यक्तं,
गजारूढः सन् यन्नृपतिश्चक्रे तदाह-

तए णं से भरहे राया मणिरयणं परामुसइ तोतं चडरगुलप्पमाणमित्त च अणगघ तंसिअ छलसं अणोवमजुइं दिव्व मणिरयणपति-
सम वेरुलिअं सबभूअकतं जेण य मुद्धागणण दुक्ख ण किंचि जाव हवइ आरोगे अ सब्बकालं तेरिच्छिअदेवमाणुसकया य
उवसग्गा सन्वे ण करेति तस्स दुक्खं, सगामेऽवि असत्थवज्झो होइ णरो मणिवर धरंतो ठिअजोवणकेसअवट्ठिअण्हो हवइ अ

सबभयविष्णुमुक्ती, तं मणिरयण गहाय से णरवई हथिरयणस्स दाहिणिहाए कुंभीए णिक्खिरवद्द, तए णं से भरहाहिवे णरिदि-
 हारोत्थए सुकयरइअवच्छे जाव अमरवइसण्णिभाए इद्वीए पहिअकित्ती मणिरयणकडज्जोए चक्करयणदेसिअमणे अणेगरायसहस्सा-
 णुआयमणे महायाउक्किट्ठसीहणायबोलकलकलरवेण समुदरवभूअपिब करेमाणे २ जेणेव तिमिसगुहाए दाहिणिहे दुवारें तेणेव
 उवागच्छइ २ ता तिमिसगुह दाहिणिहेणं दुवारें अईइ ससिख मेहंधयारनिवह । तए ण से भरहे राया छत्तलं दुवालसंसिअ
 अट्टकण्णिअ अहिगरणिसंठिअ अट्टसोवण्णिअ कागणिरयण परासुसइत्ति । तए ण त चउरगुलपमाणमित्त अट्टसुवणं च विस-
 हरण अउल चउरससठाणसंठिअं समतल माणुम्माणजोगा जतो लोणे चरति सबजणपणवगा, ण इव चंदो ण इव तत्थ सूरे
 ण इव अग्गी ण इव तत्थ मणिणो तिमिर णासंति अधयारे जत्थ तय दिव भावजुत्तं दुवालसजोअणाइ तस्स लेमाउ विवद्धति
 तिमिरणिगरपडिसेहिआओ, रत्तिं च सबकाल खधावारे करेइ आलोअं दिवमभूअं जस्स पभावेण चक्कवट्ठी, तिमिसगुह अत्तीति
 सेणसहिए अमिजेत्तु वितिअमद्वभरहं रायवरे कागणिं गहाय तिमिसगुहाए पुरच्छिमिहपत्थिमिहेसुं कडएसुं जोअणतरिआइं
 पंचधणुसयविक्खंभाइ जोअणुज्जोअकराइ चक्कणेमीसठिआइ चदमंडलपडिणिकासाइ एगूणपणं मंडलाइ आलिहमाणे २ अणुप-
 विसइ, तए णं सा तिमिसगुहा भरहेण रणा तेहि जोअणंतरिणिहिं जाव जोअणुज्जोअकरेहिं एगूणपणाए मंडलेहिं आलिहिज्ज-
 माणेहिं २ खिप्पामेव आलोगभूआ उज्जोअभूआ दिवसभूआ जाया यावि होत्था (सूत्र-५४)

‘तए णं से भरहे राया मणिरयण’मित्यादि, ततः स भरतो राजा मणिरत्नं परामृशति, किंविशिष्टं इत्याह—

‘तोत’मिति सम्प्रदायगम्यं चतुरङ्गुलप्रमाणा मात्रा दैर्घ्येण यस्य तत्तथा, चशब्दाद् व्यङ्गुलपृथुलमिति ग्राह्यं, यदाह—
“चतुरंगुलो दुअंगुलपिहुलो अ मणी”इति, अनार्धितं—अमूल्यं न केनापि तस्यार्धः, कर्तुं शक्यते इत्यर्थः तिस्रोऽ-
स्रयः—कोटयो यत्र तत्तथा, ईदृशं सत् पङ्क्तं—पङ्क्तोक्तिं, लोकेऽपि प्रायो वैङ्कर्यस्य मृदङ्गाकारत्वेन प्रसिद्धत्वान्मध्ये
उन्नतवृत्तत्वेनान्तरितस्य सहजसिद्धस्योभयान्तवर्त्तिनोऽस्मिन्नयस्य सत्त्वात्, अत्राह—पङ्क्तमित्यनेनैव सिद्धे त्र्यस्रपङ्-
क्तमिति किमर्थं?, उच्यते, उभयोरन्तयोर्निरन्तरकोटिपङ्क्तभवेनापि पङ्क्तता सम्भवति ततस्तद्व्यवच्छेदार्थं त्र्यस्रं
सत् पङ्क्तमित्युक्तं, तथा अनुपमद्युति दिव्यं मणिरत्नेषु—पूर्वोक्तेषु पतिसमं सर्वोत्कृष्टत्वात्, वैङ्कर्यं वैङ्कर्यजातीयमित्यर्थः,
सर्वेषां भूताना कान्तं—काम्यं, इदमेव गुणान्तरकथनेन वर्णयन्नाह—‘जेण य मुद्धागएण’मित्यादि, येन मूर्द्धगतेन—
शिरोधृतेन हेतुभूतेन न किञ्चिद् दुःखं जायते आरोग्यं च सर्वकालं भवति, तिर्यङ्देवमनुष्यकृताः चशब्दस्य व्यवहि-
तसम्बन्धादुपसर्गाश्च सर्वे न कुर्वन्ति तस्य दुःखं, संग्रामेऽपि च—बहुविरोधिसमरे आस्तामल्पविरोधिसमरे अशस्त्रवध्यः,
अत्र न शस्त्रवध्योऽशस्त्रवध्य इति, नज्समासो वा, ‘अः स्वल्पार्थेऽप्यभावेऽपी’त्यनेकार्थवचनात् अ इति पृथगेव नजस्-
मानार्थनिपातो वा शेषस्तेन न शस्त्रैर्वध्यो भवति, नरो मणिवरं धरन् स्थितं—विनश्वरभावमप्राप्तं यौवनं यस्य स तथा,
स्थायियौवन इत्यर्थः, कैशैः सहावस्थिता—अवर्जिष्णवो नखा यस्य स तथा, पश्चात् पदद्वयस्य कर्मधारयः, भवति
च सर्वभयविप्रमुक्तः, अत्र ‘सर्वं भाजनस्थं जलं पीत’मित्यादाविव एकदेशेऽपि सर्वशब्दप्रयोगस्य सुप्रसिद्धत्वाद्देवम-

नुष्यादिप्रतिपक्षोत्थं भयमिह ज्ञेयं, अन्यथाऽश्लोकादिभयानि महतामेव भवेयुरिति, अथैतद् गृहीत्वा नृपतिर्यश्चकार
 तदाह—‘तं मणि’न्ति तन्मणिरत्नं गृहीत्वा स नरपतिर्भरतो हस्तिरत्नस्य दाक्षिणाल्ये कुम्भे निक्षिपति—निवध्नाति,
 ‘कुम्भीए’ इत्यत्र स्त्रीत्वं प्राकृतत्वात्, ‘तए ण’मित्यादि, ततः स भरताधिपो नरेन्द्रो हारावस्तुतेत्यादिविशेषणकदम्बकं
 प्राग्वत् मणिरत्नकृतोद्योतश्चक्रत्वेदेशितमार्गो यावत् समुद्रवभूतामिव गुहामिति गम्यं कुर्वन् २ यत्रैव तमिस्त्रा-
 गुहाया दाक्षिणाल्यं द्वारं तत्रैवोपागच्छति, उपागत्य च तमिस्त्रागुहा दाक्षिणाल्येन द्वारेणाल्येति—प्रविशति, शशीव मे-
 घान्धकारनिघहं । प्रवेशानन्तरं यत्कृत्यं तदाह—‘तए ण’मित्यादि, ततः स भरतो राजा काकणीरत्नं परामृशतीत्यु-
 त्तरेण सम्बन्धः, किंविशिष्टमित्याह—चत्वारि चतसृषु दिक्षु द्वे तूर्ध्वमधश्चेत्येवं पद्मसङ्ख्याङ्कानि तलानि यत्र तत्तथा,
 तानि चात्र मध्यखण्डरूपाणि, वैभूमावविषमतया तिष्ठन्तीति, द्वादश अध उपरि तिर्यक् चतसृष्वपि दिक्षु प्रत्येकं चत-
 सृणामश्रीणां भावात् अश्रयः—कोटयो यत्र तत्तथा, कर्णिकाः—कोणाः यत्र अश्रित्रयं मिलति तेषां चाध उपरि
 प्रत्येकं चतुर्णां सद्भावादष्टकर्णिकं, अधिकरणिः—सुवर्णकारोपकरणं तद्वत् संस्थितं—संस्थानं यस्य तत्तथा, तत्सदृश-
 कारं समचतुरस्रत्वात्, आकृतिस्वरूपं निरूप्यास्य तौल्यमानमाह—अष्टसुवर्णा मानमस्येत्यष्टसौवर्णिकं, तत्र सुवर्ण-
 मानमिदं—‘चत्वारि मधुरतृणफलान्येकः श्वेतसर्पपः षोडश श्वेतसर्पपा एकं धान्यमापफलं द्वे धान्यमापफले एका गुञ्जा
 पञ्च गुञ्जा एकः कर्ममायकः षोडश कर्ममायकाः एक सुवर्ण’ इति, एतादृशैरष्टभिः सुवर्णैः काकणीरत्नं निष्पद्यते इति,

अत्र चाधिकारे “एतानि च मधुरतृणफलादीनि भरतचक्रवर्तिकालसम्भवीन्येव गृह्यन्ते, अन्यथा कालभेदेन तद्वैषम्य-
सम्भवे काकणीरत्नं सर्वचक्रिणां तुल्यं न स्यात्, तुल्यं चेप्यते तदि”त्येतस्मादनुयोगद्वारवृत्तिवचनात् एतद्देशीयादेव
स्थानाङ्गवृत्तिवचनात्, “चउरंगुलो मणी पुण तस्सङ्गं चेव होइ विच्छिण्णो । चउरंगुलप्पमाणा सुवण्णवरकागणी
नेया ॥ १ ॥ इहाङ्गुलं—प्रमाणाङ्गुलमवगन्तव्यं, सर्वचक्रवर्त्तिनामपि काकण्यादिरत्नानां तुल्यप्रमाणत्वादिति” मलय-
गिरिकृतवृहत्संग्रहणीबृहद्वृत्तिवचनाच्च केचनास्य प्रमाणाङ्गुलनिष्पन्नत्वं, केचिच्च “एगमेगस्स णं रण्णो चाउरंतचक्क-
वट्टिणो अट्टसोवणिणए कागणिरयणे छत्तले दुवालसंसिए अट्टकणिणए अहिगरणिसंठाणसंठिए पणत्ते, एगमेगा कोडी
उस्सेहंगुलविक्खंम्भा तं समणस्स भगवओ महावीरस्स अङ्गुलं” इत्यनुयोगद्वारसूत्रवलादुत्सेधाङ्गुलनिष्पन्नत्वं, केऽपि
च एतानि सप्तैकेन्द्रियरत्नानि सर्वचक्रवर्त्तिनामात्माङ्गुलेन ज्ञेयानि, शेषाणि तु सप्त पञ्चेन्द्रियरत्नानि तत्कालीनपुरुषो-
चितमानानीति प्रवचनसारोद्धारवृत्तिवलादात्माङ्गुलनिष्पन्नत्वमाहुः, अत्र च पक्षत्रये तत्त्वनिर्णयः सर्वविद्वेद्यः, अत्र
तु बहु वक्तव्यं तत्तु ग्रन्थगौरवभिया नोच्यते इति । अस्य परामर्शनन्तरं यच्चके तदाह—“तए ण’मित्यादि, ततः-
परामर्शनन्तरं तत्काकणीरत्नं राजवरो गृहीत्वा यावदेकोनपञ्चाशत् मण्डलान्यालिखन्नालिखन् अनुप्रविशतीत्युत्तरेण
सम्बन्धः, कथम्भूतमित्याह—चतुरङ्गुलप्रमाणमात्रं, अस्यैकैका अश्विश्चतुरङ्गुलप्रमाणविष्कम्भा द्वादशाप्यश्वयः प्रत्येकं
चतुरङ्गुलप्रमाणा भवन्तीत्यर्थः, अस्य समचतुरस्रत्वादायामो विष्कम्भश्च प्रत्येकं चतुरङ्गुलप्रमाण इत्युक्तं भवति, यैवास्मि-

रूढीकृता आयामं प्रतिपद्यते सेव तिर्यग्व्यवस्थापिता विष्कम्भभाग् भवतीत्यायामविष्कम्भभयोरेकतरनिर्णयेऽध्यपर-
 निर्णयः स्यादेवेति सूत्रे विष्कम्भस्यैव ग्रहणं, तद्ग्रहणे चायामोऽपि गृहीत एव, समचतुरस्रत्वात्तस्येति, तदेवं सर्वत-
 श्चतुरङ्गुलप्रमाणमिदं सिद्धं, यत्तु 'तस्स णं एगमेगा कोडी उस्सेहंगुलविकलंभा तं च समणस्स भगवओ महावीरस्स
 अद्धंगुलं, इत्यनुयोगद्वारसूत्रे उक्तं तन्मतान्तरमवसेयं, तथाऽष्टभिः सुवर्णेनिष्पन्नमष्टसुवर्णं, अष्टसुवर्णमूलद्रव्येण
 निष्पन्नमित्यर्थः, चकारो विशेषणसमुच्चये सर्वत्र, तथा विपं जङ्गमादिभेदभिन्नं तस्य हरणं, स्वर्णाष्टगुणानां मध्ये विप-
 हरणस्य प्रसिद्धत्वात्, अस्य च तथाविधस्वर्णमयत्वादिति, अतुलं-तुलारहितमनन्यसदृशमित्यर्थः, चतुरस्रसंस्थानसं-
 स्थितमिति तु विशेषणं पूर्वोक्ताधिकरणिदृष्टान्तेन भाव्यमिति, ननु अधिकरणिदृष्टान्ते भाव्यमाने नास्य पूर्वोक्ता चतुरं-
 गुलतोपपद्येत अधिकरणेरधः संकुचितत्वेन विपमचतुरस्रत्वादित्याह—'समतल'मिति, समानि न न्यूनाधिकानि
 तलानि पडपि यस्य तत्तथा, अथैतदेव यच्छब्दगर्भिभतवाक्यद्वारा विशिनष्टि—यतः काकणीरत्नात् मानोन्मान [प्रमा-
 ण] योगाः—एते मानविशेषव्यवहारा लोके चरन्ति प्रवर्तन्ते इत्यर्थः, तत्र मानं धान्यमानं सेतिकाकुडवादि, रसमानं
 चतुःषष्टिकादि, उन्मानं कर्पपलादि खण्डगुडादिद्रव्यमानहेतुः, उपलक्षणात् सुवर्णादिमानहेतुः प्रतिमानमपि ग्राह्यं
 गुञ्जादि, किंविशिष्टास्ते व्यवहाराः ?—सर्वजनानां—अधमर्णोत्तमर्णानां प्रज्ञापका—मेयद्रव्याणामित्यन्तर्निर्णायकाः, अय-
 माशयो—यथा सम्प्रति आसजनकृतनिर्णयाङ्गं कुडवाद्विमानं जनप्रत्यायकं व्यवहारप्रवर्तकं च भवति तद्वच्चक्रवर्तिकाले

कारणिकपुरुषैः काकणीरक्षाङ्कितं तत्तादृशं भवेदित्यर्थः, यच्छब्दगठभेदेन माहात्म्यान्तरमाह—नापि चन्द्रः
तत्र तिमिरं नाशयतीति योजनीयं, न वा सूर्यः, अत्र इयं क्यालङ्कारे एषं सर्वत्र, न वाऽभिदीपादिगतः न वा मणय-
स्तत्र तिमिरं नाशयन्ति, प्रकाशं कर्तुमलंभूष्णव इत्यर्थः, यत्रान्धकारे अन्धकारयुक्तत्वेनाभेदोपचारात् अन्धकार-
मत्रास्तीति अत्रादित्वादप्रत्ययविधानाद्वा अन्धकारवतिगिरिगुहादौ तक्तृ-काकणीरखं दिव्यं-प्रभावयुक्तं तिमिरं
नाशयति, अथ यदीदं प्रकाशयति तदा कियत् क्षेत्रं प्रकाशयतीत्याह—द्वादश योजनानि तस्य लेदयाः—प्रभा विवर्द्धन्ते,
अमन्दाः सत्यः प्रकाशयन्तीत्यर्थः, किंविशिष्टा लेदयाः?—तिमिरनिकरप्रतिषेधिकास्तमिस्रादिगुहायाः पूर्वापरतो द्वादश-
योजनविस्तारयोस्तासां प्रसरणात् 'रन्ति च'न्ति प्रथमान्तयच्छब्दाध्याहारार्थवशाद्विभक्तिपरिमाणाच्च यद्रखं रात्रौ
चो वाक्यान्तरारम्भार्थः सर्वकालं स्कन्धादौ दिवससहस्रं, यथा दियमे आलाकस्तथा रात्रावपीत्यर्थः, आलोकं करोति,
यस्य प्रभावेण चक्रवर्त्ती तमिस्रां गुहां अत्येति—प्रविशति सैन्यसहितो द्वितीयमर्द्धभरतमभिजेतुं उत्तरभरतं वशीकर्त्तु-
मित्यर्थः, न चात्रान्तरा यच्छब्दगठिभितवाक्यावतारेण वाक्यान्तरप्रवेशो नाम सूत्रद्रूपणमिति वाच्यं, आर्पत्वात्
तस्यादुष्टत्वेन शिष्टव्यवहारात्, यथा आपे छन्दस्सु वर्णाद्याधिक्यादावपि न छन्दोऽष्टत्वदोषो महापुरुषोपज्ञत्वेनार्च्य-
त्वात् तथैव शिष्टव्यवहारात्, राजवरो—भरतः 'कागणि'ति पैदकदेशे पदसमुदायोपचारात् काकणीरखं गृहीत्वा—लात्वा
तमिस्रागुहायाः पौरस्त्यपाश्चात्ययोः कटकयोः—भित्तयोः प्राकृतत्वाद् द्विवचने बहुवचनं, योजनान्तरितानि प्रमाणांगुल-

निष्पक्षयोजनमपान्तराले मुक्तरा कृतानीत्यर्थः, अत्रगाहनापेक्षयोत्पेधांगुलनिष्पक्षपञ्चधनुःशतमानविष्कम्भाणि, वृत्तत्वाद्
 विष्कम्भग्रहणेनायामोऽपि तावानेवावगन्तव्यः, उत्पेधांगुलप्रमीयमाणावगाहनाकेन चक्रिणा हस्तात्तत्काकणीरस्तेन क्रिय-
 माणत्वान्मण्डलानां, अयं च मण्डलावगाहः स्वस्वप्रकारयोजनमध्ये एव गण्यते, अन्यथा ४९ मण्डलानामवगाहो विण्डी-
 क्रियमाणे गुहाभित्तिरोरायाम उक्त प्रमाणाधिकप्रमाणः प्रसज्येतेति, अत एव च योजनोद्योतकराणि—योजनमात्रक्षेत्रप्रका-
 शकानि, यावन्मण्डलान्तरालं तावन्मण्डलप्रकाश्यं गुहाभित्तिक्षेत्रमित्यर्थः, चक्रस्य नेमिः—परिधिस्तत्संस्थानानि वृत्ता-
 नीत्यर्थः तथा चन्द्रमण्डलस्य प्रतिनिकागानि—भास्वरत्वेन सदृशानि, एकोनपञ्चाशत् मण्डलानि—वृत्तद्विरण्यरेत्वारू-
 पाणि, काकणीरबुस्य सुवर्णमयत्वात्, आलिखन् २—विन्यस्यन् २ अनुप्रविशति गुहामिति प्रकरणाद् ज्ञेयं, वीप्साव-
 चनमाभीक्ष्ण्यद्योतनार्थं, मण्डलालिखनक्रमध्यायं—गुहायां प्रविशन् भरतः पाश्चात्यपान्थजनप्रकाशकरणाय दक्षिणद्वारे
 पूर्वदिक्कपाटे प्रथमं योजनं मुक्त्वा प्रथमं मण्डलमालिखति, ततो गोमूत्रिकान्यायेनोत्तरतः पश्चिमदिक्कपाटतोऽङ्गु-
 तृतीययोजनादौ द्वितीयमण्डलमालिखति, ततस्तेन न्यायेन पूर्वदिक्कपाटतोऽङ्गु चतुर्थयोजनादौ तृतीयं, ततः पश्चिम-
 दिग्भिक्तौ पञ्चमयोजनादौ चतुर्थं ततः पूर्वदिग्भिक्तौ षष्ठयोजनादौ पञ्चमं ततः पश्चिमदिग्भिक्तौ सप्तमयोजनादौ षष्ठं
 ततः पूर्वदिग्भिक्तौ अष्टमयोजनादौ सप्तमं एवं तावद् वाच्यं यावदष्टमत्वारिंशत्तममुत्तरदिग्द्वारसत्काशश्चिमदिक्कपाटे
 प्रथमयोजनादौ एकोनपञ्चाशत्तमं चोत्तरदिग्द्वारसत्कपूर्वदिक्कपाटे द्वितीययोजनादानालिखति, एवमेकस्यां भिक्तौ पञ्च-

तोड्डके तृतीयान्मंडलाद्योजनं मुक्त्वा पञ्चमं, ततस्तत्सम्मुखं पश्चिमदिक्कपाटतोड्डके षष्ठं, पुनस्तावतैवान्तरालेन पूर्वदिग्भिक्तौ सप्तमं, ततस्तत्सम्मुखं पश्चिमदिग्भिक्तौ अष्टमं, ततः पूर्वदिग्भिक्तौ सप्तमान्मंडलाद्योजनान्तरे नवमं, ततः पश्चिमभिक्तौ अष्टमात् तावतैवान्तरालेन दशममित्येवं पूर्वभिक्तौ पश्चिमभिक्तौ च मंडलान्यालिखंस्तावद् गच्छति यावच्चरममष्टनवतितमं मंडलमुत्तरद्वारसत्कपश्चिमदिक्कपाटे, एवं चैकैकस्यां भिक्तावेकोनपञ्चाशत् मंडलानि उभयमीलने चाष्टनवतिरिति, अत्र चोभयोः पक्षयोर्मध्ये आद्यः आद्यश्चकवृहद्वृत्तिटिप्पनकप्रवचनसारोद्धारवृहद्वृत्त्यादायुक्तो द्वितीयस्तु मलयगिरिकृतक्षेत्रविचारवृत्त्यादाविति । अथ प्रकृतं प्रस्तूयते—‘तए ण’मित्यादि, ततो—मंडलालिखनानन्तरं सा तमिस्रागुहा भरतेन राज्ञा तैर्योजनान्तरितैर्यावद्योजनोद्योतकरैरेकोनपञ्चाशता मंडलैरालिख्यमानैः क्षिप्रमेवालोके सौरप्रकाशं भूता—प्राप्ता, एवमुद्योतं—चान्द्रप्रकाशं भूता, किं बहुना?, दिवसभूता—दिनसहशी जाता चाप्यभवत्, चः समुच्चये, अपिः सम्भावनायां, तेन नेयं गुहा मंडलप्रकाशपूर्णा किन्तु सम्भाव्यते आलोकभूता, एवमग्नेतनपदद्वयमपि, क्वचिद्विवसभूत इत्यस्य स्थाने दीवसयभूया इति पाठस्तत्र दीपशतानि भूतेति व्याख्येयं, अथान्तर्गुहं वर्तमानयोः परपरं जिगमिषूणा प्रतिबन्धकभूतयोरुन्मत्तानिमग्नानामकनद्योः स्वरूपं प्ररूपयितुकामः प्राह—

सीसे णं तिमिसगुहाए बहुमज्झदेसमाए एत्थ ण उम्मगगणिमगजलाओ णाम दुवे महाणईओ पणत्ताओ, जाओ णं तिमिसगुहाए पुरच्छिमिहाओ भित्तिकडगाओ पवूडाओ समाणीओ पच्चलियेण सिंधुं महाणइ समयेति, से केणट्टेण भते ! एव वुव्वइ उमग-

णिमगजलाओ महार्णदो?, गोअमा! जण उम्मगजलाण महार्णदं तण मा पत्त मा कट्ठ वा सफर मा आये मा हत्थी मा रोह वा जोहे मा मणुस्से वा पस्मिण्णपट तण उम्मगजलागहार्णदं तिस्सुत्तो आहुणिअ २ एतंते शल्लसि एतेइ, जण णिमग्ग-जलाण महार्णदं तण वा पत्त मा कट्ठ मा सफर वा जाण मणुस्से मा पस्मिण्णपट तण णिमगजलागहार्णदं तिस्सुत्तो आहु-णिअ २ अतो जलसि णिमज्जायेद, से तेणट्ठेण गोअमा! एव चुगद-उम्मगणिमगजलाओ महार्णदो, तए ण मे भरहे राया चकारयणत्तेसिअमग्गे अणेगराय० महया उक्किट्ठसीहणाय जाव करेमाणे २ सिंभूण महार्णदं पुरच्छिमिद्धे ण कूटे ण जेणेव उम्म-गजला महार्णदं तेणेव उवागच्छइ २ ता वद्धारयण सद्धाने २ ता एतं ययासी-तिप्पामेव भो देवाणुप्पिआ! उम्मगणिम-गजलासु महार्णदसु अणेगरभमयमणिविट्ठे अयलमकपे अभेल्लवए मालवणवाहाण सघरयणाए सुहसकमे करेदि करेत्ता मम एअमाणत्तिअ तिप्पामेव पबप्पिणाहि, तण ण मे वट्ठारयणे भरहेण रण्णा एव तुत्तं समाणे हट्ठवट्ठचित्तमाणदिण जाण विणएण पडिस्सुणेइ २ ता तिप्पामेव उम्मगणिमगजलासु महार्णदसु अणेगरभमयसणिविट्ठे जाव सुहसकमे करेइ २ ता जेणेव भरहे राया तेणेव उवागच्छइ २ ता जाण एअमात्तिअ पबप्पिणइ, तण णं मे भरहे राया सरथावारवले उम्मगणिमगजलाओ महार्णदो तेहि अणेगरभमयसणिविट्ठेहि जाव सुहसकमेहि उत्तरइ, तण ण तीगे तिग्गिस्सगुहाण उत्तरिहस्स दुवारस्स क्वा-ज सयमेव महया २ कौचारव करेमाणा सरसरस्सगाइ २ ठाणाइ पयोसकित्था (सूत्र ५५)

‘तीसे ण’मित्यादि, तस्यास्तमिन्नागुहायाः बहुमध्यदेशभागे दक्षिणद्वारतस्तोऽनुकसमेनैकविंशतियोजनेभ्यः परतः

उत्तरद्वारतस्तोडुकसमेनैकविंशतियोजनेभ्योऽर्वाक् च उन्मग्नजलानिमग्नजलानादौ महानद्यौ प्रज्जप्ते, ये तमिन्नागुहायाः
पौरस्त्यात् भित्ति कटकाद्-भित्तिप्रदेशात् प्रव्यूढे निर्गते-सत्यौ पाश्चात्येन कटकेन विभिन्नेन सिन्धुमहानदीं समासुतः
प्रविशत इत्यर्थः, नित्यप्रवृत्तत्वाद्धर्त्तमानानिर्देशः, अथानयोरन्वर्थं पृच्छन्नाह-‘से केणट्टेण’मित्यादि, अथ केनार्थेन
भदन्त ! एवमुच्यते उन्मग्नजलनिमग्नजले महानद्यौ, गौतम ! यत् णमिति प्राग्वत् उन्मग्नजलाया महानद्या तृणं
वा पत्रं वा काष्ठं वा शर्करा वा-दृपतलण्डः, अत्र प्राकृतत्वाद्धिन्नव्यत्ययः, अथो वा हस्ती वा रथो वा योयो वा-
सुभटः सेनायाः प्रकरणाच्चतुर्णां सेनाज्ञाना कथनं मनुष्यो वा प्रक्षिप्यते तत् तृणादिकं उन्मग्नजला महानदी त्रिकृ-
त्वः-त्रीन् वारान् आधूय २-अमयित्वा २ जलेन सदाऽऽहत्याहत्येत्यर्थः एकान्ते-जलप्रदेशाद्वीयसि स्थाने निर्जल-
प्रदेशे ‘एडेइ’ति छर्दयति, तीरे प्रक्षिपतीत्यर्थः, तुम्बीफलमिन् गिला उन्मग्नजले उन्मज्जतीत्यर्थः, अत एवोन्मज्जति
शिलादिकमस्मादिति उन्मग्नं, ‘कूद् बहुल’मिति वचनात् अपादाने कप्रत्ययः, उन्मग्नं जलं यस्यां सा तथा, अथ द्विती-
याया नामान्वर्थः-तत्पूर्वोक्तं वस्तुजातं निमग्नजला महानदी त्रिकृत्वः जाधूवाधूय अन्तर्जलं किं ? मज्जयति शिलेव
तुम्बीफलं निमग्नजले निमज्जतीत्यर्थः, अत एव निमज्जयत्यस्मिन् तृणादिकमखिलं वस्तुजातमिति निमग्नं, बहुलव-
चनादधिकरणे कप्रत्ययः, निमग्नं जलं यस्यां सा तथा, अथैतन्निगमयति-‘से तेणट्टेण’मित्यादि, सुगमं, अनयोश्च यथा-
क्रममुन्मज्जकत्वे निमज्जकत्वे वस्तुस्वभाव एव शरणं, तस्य चातर्कणीयत्वात्, इमे च द्वे अपि त्रियोजनविस्तरे गुहाविस्ता-

रायामे अन्योऽन्यं द्वियोजनान्तरे वोध्ये, अनयोर्यथा गुह्यमध्यदेशवर्तित्वं तथा सुखावबोधाय स्थापनया दर्शयते, यथा—
 □ ४ १७ | ३|२|३ | १७ ४ □
 □ ४ १७ □

राजा चक्ररत्नदेशितमार्गः 'अणेगरार्ये'त्यादि सूत्रं व्याख्या च प्राग्वत् सिन्ध्या महानद्याः पौरस्त्ये कूले—पूर्वतटे उभयत्रापि णंशब्दो वाक्यालङ्कारे, अयमर्थः—तमिस्त्राया अधो वहन्ती सिन्धुस्तमिस्त्रापूर्वकटकमवधीकृत्यैवेति, उन्मग्नाऽपि पूर्वकटकास्त्रिगताऽस्तीत्युभयोरैकस्थानतासूचनार्थकमिदं सूत्रं, यत्रैवोन्मग्नाजला महानदी तत्रैवोपागच्छति, उपागत्य च वर्द्धकिरलं शब्दयति शब्दयित्वा चैवमवादीदिति, यदवादीत् तदाह—'सिष्णामेव'त्ति क्षिप्रमेव भो देवानुप्रिय ! उन्मग्नानिमग्नाजलयोर्महानद्योः अनेकानि स्तम्भशतानि तेषु सन्निविष्टौ—सुसंस्थितौ अत एवाचलौ महाचलाक्रान्तत्वेऽपि न स्वस्थानाच्चलतः अकम्प्रौ—दृढौ, सकम्पसेतुबन्धे तु तितीर्षणां सशङ्कं चलनं स्यादिति दृढतरनिर्माणवित्यर्थः, अथवा अचलो—गिरिस्तद्वत् अकम्प्रौ, मकारोऽलाक्षणिकः, अभेद्यकवचाविवाभेद्यकवचौ अभेद्यसन्नाहाविति, जलादिभ्यो न भेदं यात इत्यर्थः, नन्वनन्तरोक्तविशेषणाभ्यामुत्तरतां तदुपरि पातशङ्का न स्यात्तथापि उभयपार्श्वयोर्जलपातशङ्का नापनीता भवतीत्याह—सालम्बने—उपरि गच्छतामवलम्बनभूतेन दृढतरभित्तिरूपेणालम्बनेन सहिते वाहे—उभयपार्श्वौ ययोस्तौ तथा, सर्वात्मना रत्नमयौ आदिदेवचरित्रप्रवचनसारोद्धारवृत्त्योस्तु क्रमेण पाषाणमयकाष्ठमयौ तावुकौ स्त इति, तथा सुखेन संक्रमः—पादविक्षेपो यत्र तौ तथा, ईदृशौ संक्रमौ—सेतू कुरुष्व कृत्वा च मामेतामाज्ञप्तिकां क्षिप्रमेव प्रत्यर्पयेति । अथ स

किं प्रकारेण—‘तए ण’मित्यादि, अनुवादसूत्रत्वात् सर्वं प्राग्वत्, ननु उन्मग्नजलजलस्योन्मग्नकत्वस्वभावत्वेन
 कथं तत्र संक्रमार्धकशिलास्तम्भादिन्यासः सुस्थितो भवति?, स च दीर्घपट्टशालाकारो न च जलोपरिकाष्ठादिभ्यः
 सम्भवति, तस्यासारत्वेन भारासहत्वात्, उच्यते, वर्द्धकिरलकृतत्वेन दिव्यशक्तेरचिन्त्यशक्तिकत्वात्, अनेन चा चक्रि-
 राण्यपरिसमाप्तेः सर्वोऽपि लोक उत्तरति, गुहा च तावन्तं कालमपावृतैवास्ते मण्डलान्यपि तथैव तिष्ठन्ति, उपरते
 तु चक्रिणि सर्वमुपरमत इति प्रयचनसारोद्धारदृत्तेरभिप्रायः, त्रिपटीयाजितचरित्रे तु “उद्घाटितं गुहाद्वारं, गुहान्त-
 मण्डलानि च । तावत्तान्यपि तिष्ठन्ति, यावज्जीवति चक्रभृत् ॥ १ ॥” इत्युक्तमस्ति । ‘तए ण’मित्यादि, ततः स भरतो
 राजा स्कन्धाचाररूपवलसहितस्ताभ्यां सङ्क्रमाभ्यां उन्मग्ननिमग्नजले महानद्यौ उत्तरति—परपारं गच्छति, एवं उत्तरतो
 गच्छति राजराजे उत्तरद्वारे यजातं तदाह—‘तए ण’मित्यादि, ततो—नद्यतिक्रमणानन्तरं तस्यास्तमिन्नागुहाया उत्तरा-
 हस्य द्वारस्य कपाटौ स्वयमेव सेनानीदण्डरत्नाघातमन्तरेणेत्यर्थः महया २ इति सूत्रदेशेन पूर्वसूत्रस्मरणं तेन महया
 २ सद्देणमिति बोध्यं कौञ्चारवं कुर्वाणौ सरस्सरन्ति कुर्वन्तौ च स्वके स्वके स्थाने प्रत्यवाण्वत्किपाता व्याख्या तु
 प्राग्वत्, ननु यदि दाक्षिणात्यद्वारकपाटौ सेनापतिप्रयोगपूर्वकमुद्घटेते तथा इमावपि कथं न तथा?, उच्यते, एकशः
 सेनापतिसत्यापितकपाटोद्घाटनविधिसन्नुष्टगुहाधिपसुरानुकूलाशयेन द्वितीयपक्षकपाटौ स्वयमेवोद्घटेते इति ॥ अथो-
 त्तरभरतार्द्धविजयं विबधुस्तत्रत्यविजेतव्यजनस्वरूपमाह—

तेषां कालेण तेण समएण उत्तरट्ठभरहे वासे वरुवे आवाडाणाम चिलाया परिमंति अट्ठा दित्ता वित्ता चिच्छिण्णविउलभवणमय-
णासणजाणवाहणाइत्ता बहुधणवहुजायरुवरयया आओगपओगसपउत्ता विन्दुट्ठिपउरभत्तपाणा वहुदामीदसगोमहिसगवेलग-
त्तभूआ वहुजणस्स अपरिभूआ सूरा धीरा विफता चिच्छिण्णविउलवलवाहणा वहुसु समरमपराणसु लद्धलप्ता यावि होत्वा, तए णं
तेसिमावाडचिलायाण अण्णया कयाई विमयसि वहुइ उप्पाइअसयाइ पाउभवित्था, तजहा—अकाले गज्जिअ अकाले विन्दुआ अकाले
पायवा पुष्फति अभिस्सणं २ आगासे देवयाओ णव्वति, तए ण ते आनाडचिलाया विमयसि वहुइ उप्पाइअसयाइ पाउभूगाइ
पासति पासित्ता अण्णमण सदावेति २ ता एव वयासी—एव सल्ल देवाणुप्पिआ ! अम्ह विसयसि वहुइ उप्पाइअसयाइ पाउभूआइ
तजहा—अकाले गज्जिअ अकाले विन्दुआ अकाले पायवा पुष्फति अभिस्सण २ आगासे देवयाओ णव्वति, त ए णज्जइ ण देवा-
णुप्पिआ ! अम्ह विसयस्स के मन्ने उव्वहे भविस्सईत्तिकट्ठु ओहयमणसकप्पा चित्तसोगसागर पविट्ठा करयल पल्हत्थमुहा अट्ठुशा-
णोउगया भूमिगयदिट्ठिआ ह्मिआयंति, तए णं से भरहे राया चकारयणेइसिअमग्गे जाव समुइवरभूअ पिव करेमाणे २ तिमिस-
गुहाओ उत्तरिहेण दोरेण णीति ससिध मेहधयारणिवहा, तए ण ते आवाडचिलाया भरहस्स रण्णे अगणीअ एजमाण पासति
२ ता आसुरुत्ता रुट्ठा चडिक्किआ कुविआ भिसिभिन्नेमाणा अण्णमणं सदावेति २ ता एवं वयासी—एस ण देवाणुप्पिआ ! केइ
अप्पत्थिअपत्थए दुरतपंतलम्पणे हीणपुण्णचाउइसे हिरिसिपरिवज्जिए जे ण अम्ह विसयस्स उव्वरिं विरिएण ह्वमागच्छइ
त तहा ण घत्तामो देवाणुप्पिआ ! जहा णं एस अम्ह विसयस्स उव्वरिं विरिएण णो हन्ममागच्छइत्तिट्ठु अण्णमणस्स अतिए ए-
अमट्ठं पडिसुणेति २ ता सण्णद्ववद्वम्मियकवआ उप्पीलिअसरासणपट्ठिआ पिणद्वगेविजा वद्वआविद्ववीमलवरच्चिधपट्ठा

गहिआडहपहरणा जेणेव भरहस्स रण्णो अग्गाणीअं तेणेव उवागच्छंति २ ता भरहस्स रण्णो अग्गाणीएण सद्धिं संपलग्गा यावि होत्या, तए ण ते आवाडचिलाया भरहस्स रण्णो अग्गाणीअं हयमहिअपवरवीरघाइअविवडिअधिअध्वपडाग किच्छप्पा- णोवगय दिसोदिसि पडिसेहिंति । (सूत्र ५६)

‘तेणं कालेणं तेणं समएणं’मित्यादि, तस्मिन् काले—तृतीयाश्रकप्रान्ते तस्मिन् समये—यत्र भरत उत्तरभरताद्धवि- जिगीपया तमिस्वातो निर्याति, उत्तरार्धभरतनाम्नि वर्षे—क्षेत्रे आपाता इति नाम्ना किराताः परिवसन्ति, आढ्या—धनिनः दृष्टा—दर्पवन्तः वित्ताः—तज्जातीयेषु प्रसिद्धाः विस्तीर्णविपुलानि—अतिविपुलानि भवनानि येषां ते तथा शयनासनानि प्रतीतानि यानानि—रथादीनि वाहनानि—अश्वदीनि आकीर्णानि—गुणवन्ति येषां ते तथा, ततः पदद्वयस्य कर्मधारयः, बहु—प्रभूतं धनं—गणिमधरिममेयपरिच्छेद्यभेदात् चतुर्विधं येषां ते तथा, बहु—बहुनी जातरूपरजते—स्वर्णरूप्ये येषां ते तथा ततः पदद्वयस्य कर्मधारयः, आयोगो—द्विगुणादिवृद्ध्यर्थं प्रदानं प्रयोगश्च कलान्तरं तौ संप्रयुक्तौ—व्यापारितौ यैस्ते तथा, विच्छर्दिते—त्यक्ते बहुजनभोजनदानेनावशिष्टोच्छिष्टसम्भवात् सञ्जातविच्छर्दं वा—सविस्तारे बहुप्रकारत्वात् प्रचुरे—प्रभूते भक्त्याने—अन्नपानीये येषां ते तथा, बहवो दासीदासाः गोमहिषाश्च प्रतीताः गवेलका—उरन्नाः एते प्रभूता येषां ते तथा, ततः पदद्वयस्य कर्मधारयः, बहुजनेनापरिभूताः, सूत्रे पष्ठी आर्पित्वात्, सूरः प्रतिज्ञातनिर्वहणे दाने वा वीराः संग्रामे विक्रान्ता—भूमण्डलाक्रमणसमर्था विस्तीर्णविपुले—अतिविपुले बलवाहने—सैन्यगवादिके दुःखानाकुलत्वात् येषां ते तथा, बहुषु समरेषु—सम्परायेषु, अनेन चातिभयानकत्वं सूचितं, समररूपेषु संपरायेषु—युद्धेषु लब्धलक्षा—अमोघहस्ताश्चाप्य-

भवन्, सामान्यतो युद्धेषु च वल्गनादिरूपेषु केचन लब्धलक्षा भवेयुः परं तद्व्यवच्छेदाय समरेष्वित्युक्तं, अथ यत्तेषां मंडले जातं तदाह—‘तए ण’मित्यादि, तत इति—कथान्तरप्रवचने तेषामापातकिरातानां अन्यदा कदाचित्—चक्रव-
र्त्यागमनकालात्पूर्वं, अत्र तेषामित्येतावतैवोक्तेन प्रकरणाद् विशेष्यमासौ यदापातकिरातानामित्युक्तं तद्विस्मरणशीलानां
विनेयानां व्युत्पादनायेति, विषये—देशे बहूनि औत्पातिकशतानि—उत्पातसत्कशतानि, अरिषसूचकनिमित्तशतानीत्यर्थः,
प्रादुरभूवन्—प्रकटीचभूतुः, तद्यथा—अकाले प्रावृद्ध कालव्यतिरिक्तकाले गर्जितं अकाले विद्युतः अकाले—स्वस्वपुष्पकालव्य-
तिरिक्तकाले पादयाः पुण्यन्ति अभीक्ष्णं २—पुनः २ आकाशे देवता—भूतविशेषा नृत्यन्ति, अथ ते किं चकुरित्याह—
‘तए ण’मित्यादि, ततः—उत्पातभवनानन्तरं ते आपातकिराता विषये बहूनि औत्पातिकशतानि प्रादुर्भूतानि पश्यन्ति,
दृष्ट्वा चान्योऽन्यं शब्दयन्ति—आकारयन्ति, शब्दयित्वा चैवमवादिषुः, किमवादिषुः कीदृशाश्च तेऽभूवन्मित्याह—‘एवं
खलु’इत्यादि, एवं—वक्ष्यमाणप्रकारेण खलुर्निश्चये देवानुप्रिया—ऋजुस्वभावा अस्माकं विषये बहूनि औत्पातिकशतानि
प्रादुर्भूतानि, तद्यथा—अकाले गर्जितं इत्यादि प्राग्वत्, तन्न ज्ञायते देवानुप्रिया! अस्माकं विषयस्य को मन्ये इति
वितर्कार्थं निपातः, तेन मन्ये इति सम्भावयामः उपद्रवो भविष्यति इतिकृत्वा अपहृतमनःसंकल्पा—विमनस्काः
चिन्तया—राज्यभ्रंशनापहारादिचिन्तनेन यः शोक एव दुष्पारत्वात् सागरस्तत्र प्रविष्टाः करतले पर्यस्तं—निवेशितं
मुखं वैस्ते तथा आर्त्तध्यानोपगताः भूमिमतदृष्टिका ध्यायन्ति, आपतिते सङ्कटे किं कर्त्तव्यमिति चिन्तयन्तीति, अथ

प्रस्तूयमानं भरतस्य चरितमाह—‘तए ण’मित्यादि, ततस्तेषामुत्पातचिन्तनानन्तरं स भरतो राजा चक्रलादेशित-
 मार्गो यावत् समुद्रवभूतामिव गुहां कुर्वन् २ तमिस्त्रागुहातः औत्तराहेण द्वारेण निरेति—निर्याति शशीव मेघान्ध-
 कारमिवहात् । ‘तए ण’मित्यादि, ततो गुहातो निर्गमानन्तरं ते आपातकिराता भरतस्य राज्ञः अग्रानीकं—सैन्याग्रभागं
 ‘एज्जमाणंति इयत्, आगच्छत् पश्यति दृष्ट्वा च आसुरुत्ता इत्यादि पदपञ्चकं प्राग्वत् अन्योऽन्यं शब्दयन्ति शब्द-
 यित्वा चैवमवादिपुरिति, किमवादिपुरित्याह—‘तए ण’मित्यादि, एष देवानुप्रियाः ! कश्चिदज्ञातनामकोऽप्राप्यितप्रार्थ-
 काद्विशेषणविशिष्टो वर्त्तते योऽस्माकं विषयस्य—देशस्योपरि चीर्येणात्मशक्त्या ‘हव्वं’ति शीघ्रमागच्छति, तत्तस्मा-
 त्तथा णमिति—इमं भरतराजातमित्यर्थः ‘घत्तामो’त्ति क्षिपामो दिशो दिशि विकीर्णसैन्यं कुर्मः इत्यर्थः, यथा एषोऽस्माकं
 विषयस्योपरि वीर्येण नो शीघ्रमागच्छेत्, सूत्रे सप्तम्यर्थं वर्त्तमानानिर्देशः प्राकृतत्वात्, एतस्मिन् समये किं जात-
 मित्याह—‘इतिकट्टु’इत्यादि, इति—अनन्तरोदितं कृत्वा—विचिन्त्यान्योऽन्यस्यान्तिके एतमर्थं प्रतिशृण्वन्ति—ओमिति
 प्रतिपद्यन्ते, प्रतिश्रुत्य च सप्तर्द्धवेत्यादिपदानि प्राग्वत् यत्रैव भरतस्य राज्ञोऽग्रानीकं तत्रैवोपागच्छन्ति, उपागत्य
 च भरतस्य राज्ञोऽग्रानीकेन सार्धं संप्रलम्बाश्चाप्यभूवन्, योद्धुमिति शेषः, युद्धाय प्रवृत्ता इत्यर्थः, अथ ते किं कुर्वन्ती-
 त्माह—‘तए णं ते आवाडचिलाया’इत्यादि, ततो युद्धप्रवृत्त्यनन्तरं ते आपातकिराता भरतस्य राज्ञोऽग्रानीकं हताः
 केचन प्राणत्याजनेन मथिताः केचन मानमथनेन प्रहारदानेन प्रवरवीराः—प्रधानयोधा यत्र तत्तथा

पदव्यत्ययः प्राकृतत्वात्, विपतिताः—स्वस्थानतो अष्टाश्विह्रप्रधाना ध्वजा—गरुडध्वजादयः पताकाश्च—तदितरध्वजा
यत्र तत्तथा ततः पदद्वयस्य कर्मधारयः, कृच्छ्रेण—महता कष्टेन प्राणान् उपगतं—प्राप्तं कथमपि धृतप्राणमितियावत्,
दिशः सकाशादपरदिशि—स्वाभिमतदिक्त्वाजनेनापरस्यां दिशि प्रक्षिप्य इति शेषः प्रतिषेधयन्ति—युद्धाग्निरवर्त्तयन्ती-
त्यर्थः ॥ इतो भरतसैन्ये किं जातमित्याह—

तए ण से मेणावलस्म णेआ वेढो जाव भरहस्स रण्णो अग्गाणीअ आवाडचिलाएहिं हयमहियपरवीर जाव दिमो दिस पडिसे-
हिअं पासइ २ ता आसुरुत्ते रुट्टे चडिक्किए कुविण मिसिमिसेमाणे कमलामेल आसरयण दुरुहइ २ ता तए ण तं असीइमगुल-
मूमिज णवणउइमगुलपरिणाह अट्टमयमगुलमायतं वत्तीसमगुलमूसिअसिर चउरगुलकन्नाग वीसइअगुलवाहाग चउरगुलजाणूक
सोलगअंगुलजघाग चउरगुलमूसिअरुर सुत्तोलीसवत्तवलिअमज्झ ईसि अगुलपणयपट्ट मणयपट्ट सगयपट्ट सुजायपट्ट पमत्थपट्ट
विसिट्ठपट्ट एणीनाणुणययित्तयययपट्ट वित्तलयकसणिवायअकेल्लणपहारेपरिवज्जिअग तन्नणिज्जायासगाहिलाण वरकणगसुकुअध्याम-
गविचित्रयणर जुपास कचणमणिक्कणगपररणणाविह्वट्ठिआजालमुत्तिआजालणहिं परिमडियेण पट्टेण मोममाणेण सोभमाण
क्केयणइइनीलमरगममारगट्टगुहमडणरइअ आविड्ढमाणिसुत्तगविभूमिय कणगामयपउममुकयतिलक देवमइविकप्पिअं मुर-
रिंवाहणजोगावय सुत्तुन दूउजमाणपचचारुनामगमेलग धरेत्त अणञ्चवाह जभेलणयण कोकासिअवहलपत्तलच्छ सयारण-
नरक्कणगतपिअतरणिज्जतालुजीहामय मिरिआमिसेअण्येण पोकरारपत्तमिग मल्लिधिदुअ अचंचल चचलमरीर चोक्कमचरण-

परिस्वायगोविच हिलीयमाणं २ सुरवलणचण्डुदेहिं धग्णिअल अमिहणमाण २ नेपि अ चलणे जमममगं सुहाओ विणिगमते
 व सिग्घयाए गुलाणततुउदगमवि णिस्साण पक्कमत जाउकुलरुवअयपमत्थवारमारतगरिसुद्धलसराण सुकुलण्यम्भं मेहाभिभद-
 यविणीअ अणुअतणुअसुकुमाललोमनिद्धच्छविं सुजायअमरमणपणगगलचरणचलमिग्घयाभिं उविमिग टातिग्घमाए सुमीमतिग्घ
 पक्कअयाविणीय उदग्गहुतवहपासाणपसुकइमसमव रमजालुउहउउकडगविगमपक्कभारगिरिन्गीमुलंधणपिअणित्थाराणाममत्थ उचउ-
 पाडिय इडयातिं अणसुपातिं अकालतालु च कालहेसिं जिअनिहग्घमेग्घ जिअपरिमत्तं उग्घचानीअं मत्तिआणिं सुग्घपचमुग्घणको-
 मल मणाभिराम कमलामेल णामेण आमरयण सेणावई कमेण मममिरुडे कुवलवदलमामल च रयणिगग्घमडुअनिअ मनुजणवि-
 णासण कणगरयणदड णवमालिअपुक्कसुरदिग्घाधिं णाणामणिलयभत्तिचित्त च प्पोतसिमिमिमित्तिस्सग्घाग्घ दिग्घ रग्घगरयणं लोके
 अणोवमाण त च पुणो वमरुमसिग्घट्टिदत्तकालायसविपुललोहट्टउररवडभेडक जाव मग्घत्थअपग्घिद्धयं हि पुण देहेसु तग्घमाण
 -वण्णासगुलदीहो सोलस से अगुलाइ विचिण्णो । अद्धगुलसोणीको जेट्ठपमाणो असी भणिओ ॥ १ ॥ असिरयण णरवदस्म
 हत्थाओ त गहिक्कण जेणेन आवाडचिअया तेणेव उवागच्छइ २ ता आवाडचिअग्घि नद्धि मपग्घणे आदि होत्था ॥ तए ण से
 सुसेणे सेणावइ ते आवाडचिअग्घ हयमहिअवरवीरघाउग्घजावदिमोदिनिं पडिमेहेइ (मूत्र ५७)

'तए ण'मित्यादि, ततः—स्वसैन्यप्रतिपेधनादनन्तरं सेनाचलस्य—मेनारूपस्य चलस्य नेता—स्वामी वेष्टकः—अन्तु-
 विषयवर्णकोऽत्र सेनानीसत्कः संपूर्णः पूर्वोक्तो ग्राह्यः यावद् भरतस्य राज्ञोऽग्रानीकं आपातभिरातैर्विचित्रप्रतिपेधितं

पश्यति दृष्ट्वा च आशुरुप्तादिविशेषणविशिष्टः कमलापीडं कमलामेलं वा नामाश्वरत्नमारोहति, अथ प्रस्तावागतं तद्वर्ण-
नमाह—‘तए णं तं असीइमंगुलमूसिअं इत्यारभ्य सेणावई कमेण समभिरूढे’ इत्येतदन्तेन सूत्रेण, पदयोजना तत इति
क्रियाक्रमसूचकं वचनं तं प्रसिद्धगुणं नाम्ना कमलामेलं अश्वरत्नं सेनापतिः क्रमेण—सन्नाहादिपरिधानविधिना सम-
भिरूढ—आरूढः, किंविशिष्टमित्याह—अशीत्यङ्गुलानि उच्छ्रितं, अंगुलं चात्र मानविशेषः, नवनवत्यंगुलानि—एको-
नशतांगुलप्रमाणः परिणाहो—मध्यपरिधिर्यस्य तत्तथा, अष्टोत्तरशतांगुलानि आयतं—दीर्घं, सर्वत्र मकारोऽलाक्षणिक्ः,
तुरगाणां तुङ्गत्वं खुरतः प्रारभ्य कर्णावधि परिणाहः पृष्ठपाश्वोदरान्तरावधि आयामो मुखादापुच्छमूलं, यदाह परासरः—
“मुखादापेचकं दैर्घ्यं, पृष्ठपाश्वोदरान्तरात् । आनाह उच्छ्रयः पादाद्, विज्ञेयो यावदासनम् ॥ १ ॥” तत्रोच्चत्वस-
त्त्वामेलनाय साक्षादेव सूत्रकृदाह—‘वत्तीस’मित्यादि, द्वात्रिंशदंगुलोच्छ्रितशिरस्कं चतुरंगुलप्रमाणकर्णकं, ह्रस्वकर्णत्वस्य
जात्यतुरगलक्षणत्वात्, अनेन कर्णयौवनत्वमभिहितं शंकुकर्णत्वात्, हयानां यौवनपाते वनिता-
स्तनयोरिव अनयोः पातः स्यात्, दीर्घत्वं चार्पित्वात्, अत्र योजनायाः क्रमप्राधान्येन पूर्वं कर्णविशेषणं ज्ञेयं पश्चा-
च्छिरसः, अश्वश्रवसो मूर्धं उच्चतरत्वात्, विंशत्यङ्गुलप्रमाणा बाहा—शिरोभागाधोवर्त्ती जानुनोरुपरिवर्त्ती प्राक्चरण-
भागो यस्य तत्तथा, चतुरंगुलप्रमाणं जानु—बाहुजंघासंधिरूपोऽवयवो यस्य तत्तथा, तथा षोडशांगुलप्रमाणा जंघा-
जान्वधोवर्त्ती खुरावधिरवयवो यस्य तत्तथा, चतुरंगुलोच्छ्रिताः खुराः—पादतलरूपा अवयवा यस्य तत्तथा, एषामवयवा-

नामुच्चत्वमीलने सर्वसंख्या पूर्वोक्ता अशीलंगुलरूपा, मकारः सर्वत्रालाक्षणिकः, यत्तु श्रेष्ठान्वमानमाश्रित्य लौकिकपा-
 रासरम्ये 'जघन्यमध्यश्रेष्ठानामन्धानामायतिर्भवेत् । अंगुलानां शतं द्वीनं, विंशत्या दशभिस्त्रिभिः ॥ १ ॥ परिणाहोऽ-
 ङ्गुलानि स्यात्, मसतिः सप्तसप्ततिः । एकाशीतिः समामेन, त्रिविधं स्याद् यथाक्रमम् ॥ २ ॥ तथा षष्टिश्चतुःषष्टि-
 रष्टषष्टिः समुच्छ्रयः । द्विपयसप्तकयुता, विंशतिः स्यान्मुसायतिः ॥ ३ ॥" इत्यत्र सप्तनवत्यंगुलान्यायतिः एकाशीत्यं-
 गुलानि परिणाहः अष्टपथ्यंगुलानि समुच्छ्रयः सप्तविंशत्यंगुलानि मुसायतिरित्युक्तमस्ति तदपरश्रेष्ठहयानाश्रित्य न तु
 हयरत्नमाश्रित्य, दृष्टश्चायं विशेषः पुरुषोत्तमे सामुद्रिके उत्तमपुरुषाणामष्टोत्तरशतांगुलान्युत्तमैधः उत्तमोत्तमानां तु
 विंशत्युत्तरशतांगुलानि, अनेनास्य प्रमाणोपेतत्वं सूचितं, सम्प्रत्यययवेणु लक्षणोपेतत्वं सूचयति-मुक्तोलीनाम अथ
 उपरि च सङ्कीर्णां मध्ये त्वीपद्विशाला कोष्ठिना तद्वत् संगृह्य संवृत्तं-सम्यग्गर्तुलं बलितं-बलनस्वभावं न तु स्तब्धं मध्यं यस्य
 तत्तथा परिणाहस्य मध्यपरिधिरूपस्यानैव चिन्त्यमानतादुचितेयमुपमा, र्त्तुपदंगुलं यामत् प्रणतं-नन्तुमारब्धं अति-
 प्रणतस्योपवेष्टुर्दुःसावहत्वात् पृष्ठं-पर्याणस्यानं यस्य तत्तथा आरोहकसुरावहपृष्ठकमित्यर्थः, सम्यग्-अधोऽधः क्रमेण
 नतं पृष्ठं यस्य तत्तथा, सद्गत-देहप्रमाणोचितं पृष्ठं यस्य तत्तथा, मुजातं-जन्मदोषरहितं पृष्ठं यस्य तत्तथा, प्रगन्तं-
 शालिहोत्रलक्षणानुसारि पृष्ठं यस्य तत्तथा, किं बहुना?, विशिष्टपृष्ठं-प्रधानपृष्ठमितियावत्, उक्तं पृष्ठे पर्याणस्यान-
 वर्णनं, अथ तत्रैवावशिष्टभागं विगिनष्टि-एणी-हरिणी तस्या जानुवदुन्नतं उभयपार्श्वयोर्विस्तृतं च चरमभागे स्तब्धं-

सुहृदं पृष्ठं यस्य तत्तथा, वेत्त्री-जलवंशः लता-कम्वा कशा-चर्मदण्डस्तेषां निपातैस्तथा अंकेल्लणप्रहारैः-तर्जनकवि-
शेषाघातैश्च परिवर्जितं अश्ववारमनोऽनुकूलचारित्वात् अङ्गं यस्य तत्तथा, तपनीयमयाः स्थासका-दर्पणाकारा अश्व-
लङ्कारविशेषा यत्र तदेवंविधं अहिलाणं-मुखसंयमनविशेषो यस्य तत्तथा, वरकनकमयानि सुष्ठु-शोभनानि पुष्पाणि
स्थासकाश्च तैर्विचित्रा रत्नमयी रज्जुः पार्श्वयोः-पृष्ठोदरान्तवर्त्यवयवविशेषयोर्यस्य तत्तथा, वध्यन्ते हि पट्टिकाः पर्याणहृदी-
करणार्थमश्वानामुभयोः पार्श्वयोरिति, काञ्चनयुतमणिमयानि केवलकनकमयानि च प्रतरकाणि-पत्रिकाभिधानभूषणानि
अन्तरान्तरा येषु तानि तथाभूतानि नानाविधानि घण्टिकाजालानि मौक्तिकजालकानि च तैः परिमण्डितेन पृष्ठेन शोभमा-
नेन शोभमानं कर्केतनादिरत्नमयं मुखमण्डनार्थं रचितं आविद्धमाणिक्यं-प्रीतमाणिक्यं सूत्रकं-हयमुखभूषणविशेषस्तेन
विभूषितं कनकमयपद्मेन सुष्ठु कृतं तिलकं यस्य तत्तथा, देवमत्या-स्वर्गिचातुर्येण विविधप्रकारेण कल्पितं-सज्जितं
सुरवरेन्द्रवाहनम्-उच्चैःश्रवा हयस्तस्य योग्या-मण्डलीकरणाभ्यासस्तस्या 'व्रज गता' वित्यस्याच्चप्रत्यये व्रजं-प्रापकं, ये
गत्यर्थास्ते ग्राह्यार्था इति वचनात् अयं भावः-यादृशं खुरलीश्रममुच्चैःश्रवाः करोति तादृशमयमपि, अत्र पृष्ठार्थं द्वितीया
प्राकृतत्वात्, तथा सुरूपं-सुन्दरं द्रवन्ति-इतस्ततो दोलायमानानि सहजचञ्चलाङ्गत्वाद् गलभालमौलिकर्णद्वयमूलविनिवे-
शितत्वेन पञ्चसङ्गाकानि यानि चारूणि चामराणि तेषां मेलक-एकस्मिन् मूर्द्धनि सङ्गमस्तं धरद्-बहत्, चामरा इत्यत्र
स्त्रीनिर्देशः समयसिद्ध एव, गौडमतेन वा चामरा इत्यावन्तः शब्दः, अत्रापीडशब्दे व्याख्यायमाने मूर्द्धालंकार एवोक्तो

[illegible]

श्वरको-धाटिभिक्षाचरः परिव्राजको-मस्करी ततश्चरकसहितः परिव्राजकश्चरकपरिव्राजकः, प्रथमा द्वितीयार्थे, तेन चरक-
परिव्राजकमिव प्राकृतशैल्या अकारप्रश्लेषादभिलीयमानं २-अशुचिसंसर्गशङ्कया आत्मानं संवृण्वन्तं २, आभीक्ष्ण्ये
चात्र द्विर्वचनं, एवमग्रेऽपि भाव्यं, अथास्य क्रियाविशेषैर्जात्यत्वं लक्षयति-खुरप्रधानश्चरणाः खुरचरणास्तेषां चच्छपुटाः-
आघातविशेषास्तैर्धरणितलमभिघ्नदभिघ्नद्, ननु भूतलविलिखनं सामान्यतः पुंस इवाश्वस्यापलक्षणमिति, न, एतस्य
लक्षणत्वेन शालिहोत्रे प्रतिपादनाद्, यतः “खुरैः खनेद्यः पृथिवीमश्वो लोकोत्तरः स्मृत” इति, अश्ववारप्रयोगनर्त्तितो
हि हयोऽग्नपादावुदस्यति, तत्रास्य शक्तिं विशेषणद्वारेण दर्शयति-द्वावपि च चरणौ यमकसमकं-युगपत् मुखाद्वि-
निर्गमदिव-निस्सारयदिव, कोऽर्थः?—इदमग्नपादादूर्ध्वं नयत्तथा मुखान्तिकं प्रापयति यथा जन उत्प्रेक्षते-इमौ मुखा-
द्विनिर्गमयति, पुनः क्रियान्तरदर्शनैर्नैतद्विशिनष्टि-शीघ्रतया-लाघवविशेषेण मृणालं-पद्मनालं तस्य तन्तुः-सूत्राका-
रोऽवयवविशेषः स च उदकं च ते अपि निश्राय-अवलंब्य आस्तामन्यदू दुर्गादिकं प्रकामत्-सञ्चरत्, अयमर्थः-
यथा अन्येषां सञ्चरिष्णूनां मृणालतंतूदके पादावष्टम्भके न भवतः तथा नास्येति, सूत्रे चैकवचनमार्पत्वात्,
तथा जातिः-मातृपक्षः कुलं-पितृपक्षः रूपं-सदाकारसंस्थानं तेषां प्रत्ययो-विश्वासो धेभ्यस्ते च ते प्रशस्ताः प्रदक्षिणा-
वहत्वात् शुभस्थानस्थितत्वाच्च ये द्वादशावर्त्तास्ते यत्र तत्तथा, बहुव्रीहिलक्षणः कप्रत्ययः, विशुद्धानि-दोषामिश्रितानि
लक्षणानि अश्वशास्त्रप्रसिद्धानि यस्य तत्तथा, ततः पदद्वयस्य कर्मधारयः, द्वादशावर्त्ताश्च इमे वराहोक्ताः-“ये प्रपाण-

गलकर्णसंस्थिताः, पृष्ठमध्यनयनोपरिस्थिताः । ओष्ठसक्थिभुजकुक्षिपार्श्वगास्ते ललाटसहिताः सुशोभनाः ॥ ११ ॥”
 अत्र वृत्तिलेशः—प्रपाणं—उत्तरोष्ठतलं गलः—कण्ठः यत्र स्थित आवर्त्तो देवमणिनामा हयानां महालक्षणतया प्रसिद्धः
 कर्णौ—प्रतीतौ एतेषु स्थानेषु संस्थिताः तथा पृष्ठं—पर्याणस्थानं मध्यं प्रतीतं नयने अपि तथैव तदुपरि स्थिताः, तथा
 ओष्ठौ प्रतीतौ सक्थितौ—पाश्चात्यपादयोर्जानूपरिभागः भुजौ—प्राक्पादयोर्जानूपरिभागः कुक्षिः—अत्र वामो दक्षिण-
 कुक्ष्यावर्त्तस्य गहितत्वात् पार्श्वौ प्रसिद्धौ तद्गताः ललाटं—प्रतीतं तदावर्त्तेन सहिताः, अत्र कर्णनयनादिस्थानानां द्विस-
 ह्रयाकत्वेऽपि जाल्यपेक्षया द्वादशैव स्थानानि, स्थानभेदानुसारेण स्थानिभेदा अपि द्वादशैवेति, तथा सुकुलप्रसूतं—
 हयशास्त्रोक्तक्षत्रियाश्वपितृकं मेधावि—स्वामिपदसंज्ञादिप्राप्तार्थधारकं भद्रकं—अदुष्टं विनीतं—स्वामीष्टकारित्वात् अणु-
 कतनुकानां—अतिसूक्ष्माणां सुकुमालानां लोम्नां स्निग्धा छविर्यत्र तत्तथा, सुष्ठु यातं—गमनं यस्य तत्तथा, अमरमनःपवन-
 गरुडाः प्रतीताः तान् वेगाधिक्येन जयतीति अमरमनःपवनगरुडजयि, अत एव चपलशीघ्रगामि च—अतिशीघ्र-
 गतिकं पश्चात्पदद्वयकर्मधारयः क्षान्त्या—क्रोधाभावेन न त्वसामर्थ्येन या क्षमा तथा ऋपिमिव—अनगरमिव, क्षमा-
 प्रधानत्वात्तस्य, न चरणैर्लत्तादायकं न च मुखेन दशकं न च पुच्छाघातकरमिति, सुशिष्यमिव प्रत्यक्षताविनीतं, अत्र
 ताकारः प्राकृतशैलीभवस्तेन प्रत्यक्षविनीतं, उदकं हुतवहः—अग्निः पापाणः पांसू-रेणुः कर्दमः सशर्करं—सलघूपलखण्डं
 स्थानं सवालुकं—अत्र स्वार्थे इल्लप्रत्ययः बहुलसिकताकणं स्थानं तटं—नदीतटं कटको—गिरिनितम्बः विपमप्राग्भारौ

प्राग्वद् गिरिदर्यः प्रतीतास्तासु लंघनं-अतिक्रमणं प्रेरणं-आरूढस्य पुंसोऽभिमुखदर्शनधावनाविना संज्ञाकरणपूर्वकं प्रवर्त्तने
निस्तारणा-तत्पारप्रापणा तत्र समर्थ, न चण्डैः-उग्रैः सुभटैः रणे पातितं दण्डवत् पततीत्येवंशीलं दण्डपाति अतर्कि-
तमेव प्रतिपक्षस्कन्धावारे पतनशीलं, अनेनास्थोत्पतनस्वभावोऽपि सूचितः, मार्गादिखेदमेदस्यपि नाश्रु पातयतीत्ये-
वंशीलमनश्रुपाति, तथा अकालतालु-अश्यामतालुकं, पूर्वं रक्ततालुत्वे वर्णितेऽपि यत्पुनरकालतालु इति विशेषणं
तत्तालुनः श्यामत्वमतितरामपलक्षणमिति तन्निषेधख्यापनार्थं, चः समुच्चये, काले-अराजकानां राजनिर्णयार्थंके अधि-
वासनादिके समये हेयते-शब्दायतीत्येवंशीलं कालहेपि, जिता निद्रा-आलस्यं येन तत् जितनिद्रं त्यक्तालस्यमित्यर्थः,
कार्येष्वप्रमादित्वात्, यथाश्रुतार्थं व्याख्यायमाने हयशास्त्रविरोधः-तथाहि-“सदैव निद्रावशगा, निद्राच्छे-
दस्य सम्भवः । जायते सद्गरे प्राप्ते, कर्करस्य च भक्षणे ॥ १ ॥” इति, यद्वा जितनिद्रत्वं समरावसरप्राप्तत्वादभ्वरत्नत्वे-
नान्पनिद्राकत्वाच्च, तथा गर्वेषकं-मूत्रपुरीषोत्सर्गादौ उचितानुचितस्थानान्वेषकं, जितपरीषहं-शीतातपाद्यातुरत्वेऽपि
अखिलं, जात्या प्रधाना जातिः-मातृपक्षस्तत्र भवं जात्यजातीयं निर्दोषमातृकमित्यर्थः, निर्दोषपितृकत्वं तु प्रागुक्तं, ईदृ-
ग्गुणयुक्तो हि समये स्वामिने न दुह्यति मातृमुखावगतस्वकाणत्वव्यतिकरप्रकुपितचिन्तितस्वामिद्रोहकक्रिशोरवत्,
मल्लिः-विचकिलकुसुमं तद्वच्छुभ्रः अश्लेष्मलत्वेनानाविलमपूतिगन्धि च घ्राणं-प्रोथो यस्य तत्तथा, ईकारः प्राकृतशै-
लीभवः, ततः पूर्वपदेन कर्मधारयः, शुक्रपत्रवत्-शुक्रपिच्छवत् सुष्ठु वर्णो यस्य तत्तथा, क्रोमलं च कायेन, ततः पदद्व-

यस्य कर्मधारयसमासः, मनोऽभिरामं 'कमलामेलं' नामेण सित्यादि प्राग्वन् व्याख्येयमिति । ततः न किं कृतवानि-
 त्याह—'कुबलय' इत्यादि, तदभिरामं नरपतेर्हस्ताद् 'गृहीत्या' न मेनानीर्ब्रवापातकिरातास्तत्रैवोपागच्छति, उपागत्य
 चापातकिरातैः सार्द्धं सम्प्रलम्भाप्यभूद्योदुमिति शेषः, तच्छब्दवाक्यं यच्छब्दवाक्यमेवेत्यत इत्यादिभ्यने यदिति,
 यत् किंविशिष्टमित्याह—कुबलयदलश्यामलं नीलोत्पलदलसदृशमित्यर्थः, चः ममुञ्चये, रजनिकमण्डलं—चन्द्रविम्बं
 यत् किंविशिष्टमित्याह—कुबलयदलश्यामलं नीलोत्पलदलसदृशमित्यर्थः, अथवा रजनिकमण्डल-
 तस्य निभं—सदृशं परिभ्राज्यमाणं यद्वर्तुलिततेजस्कलेन चन्द्रमण्डलाकारं दृश्यते इत्यर्थः, अथवा नयमालिकानामकं
 निभं मुखे इति शेषः, शत्रुजनविनाशनं, कनकरत्नमयो दण्डो—हस्तप्रहणयोग्यो मुष्टियस्य तत्तथा, नयमालिकानामकं
 यत्पुष्पं तद्वत् सुरभिगन्धो यस्य तत्तथा, नानामणिमय्यो लता—ग्रहयाकारचित्राणि तामां भक्तयो—विविधरचना-
 स्ताभिश्चित्रं—आश्चर्यकृतं, चः विशेषणसमुच्चये, प्रयोता—शान्तोत्तरेण निष्किरीकृता अत एव 'भिमिभिमिति' नि
 दीप्यमाना तीक्ष्णा धारा यस्य तत्तथा, दिव्यं सङ्कर्षं—स्फूर्जतिप्रधानं लोकेऽनुपमानं अनन्यसदृशत्वात्, तच्च पुनर्ब-
 हुगुणमस्तीति शेषः, कीदृशं?—यंगा—वेणवः रुक्षा—वृक्षाः शृङ्गाणि मष्टिपादीनां प्रस्थानि प्रमीतानि दृग्मा इत्यादीनां
 कालायसं—लोहं विपुलोहदण्डकश्च—वरयज्ञं दीरकजातीयं तेषां भेदकं, अत्र वञ्चकधनेन दुर्भेद्यानामपि भेदकत्वं
 कथितं, किं बहुना?—यावत्सर्वत्राप्रतिहनं, दुर्भेदपि वस्तुनि अमोघशक्तमित्यर्थः, किं पुनर्जङ्गमानां—षगणां यशुमनु-
 प्यादीनां देहेषु, अत्र यावच्छब्दो न मंप्राहः किन्तु भेदकशक्तिप्रकर्षोक्तयेऽवधिबन्धनः, अथ तस्य मानमाह—'यथा-

शदङ्गुलानि दीर्घो यः षोडशांगुलानि विस्तीर्णः अर्द्धांगुलप्रमाणा श्रोणिः—ब्राह्म्यं पिण्डो यस्य स तथा, ज्येष्ठं—उत्कृष्टं प्रमाणं यस्य स तथा, एवंविधः सोऽसिर्भजितः, यदन्यत्रासेद्धात्रिंशदंगुलप्रमाणत्वं श्रूयते तन्मध्यममानापेक्षया, यदाह वराहः—“अंगुलशतार्द्धमुत्तम ऊनः स्यात्पञ्चविंशतिः खड्गः ।” एतयोः सङ्ख्ययोर्मध्ये मध्यम इति, उत्तरवाक्ययोजना तु प्राक् कृता, अथ सेन्येशायोधनादनन्तरं किं जातमित्याह—‘तए ण’मित्यादि, ततः आयोधनादनन्तरं स सुयेणः सेनापतिस्तानापातकिरातान् हतमथितेत्यादिविशेषणविशिष्टान् यावत्करणात् विहडिअविंध्ययपडागे किच्छप्पा-
णोवगए इति ग्राह्यं, दिशो दिशि प्रतिपेधयति । अथ ते किं कुर्वन्तीत्याह—

तए णं ते आवाडचिलाया सुसेणसेणावइणा हयमहिआ जाव पडिसेहिया समाना भीआ तत्था वहिआ उव्विगा सजायमया अत्थामा अनला अवीरिआ अपुरिमकारपरक्कमा अधारणिज्जमितिक्कट्टु अणेगाइ जोअणाइ अवक्कमंति २ ता म्मयओ मिलयति २ ता जेणेव सिंघू मद्दाणइ तेणेव उवागच्छति २ ता वालुआसथारए सथरेंति २ ता वालुआसथारए दुरुहंति २ ता अट्टमभ-
त्ताइ पणिण्हति २ ता वालुआसंथारोवगया उत्ताणगा अवसणा अट्टमभत्तिआ जे तेसिं कुलदेवया मेहमुहाणामं णागकुमारा देवा ते मणमी करेमाणा २ चिट्ठति । तए ण तेसिमावाडचिलायाण अट्टमभत्तसि परिणमाणसि मेहमुहाणं णागकुमाराणं देवाणं आस-
णाइ चलति, तए ण ते मेहमुहा णागकुमारा देवा आमणाइं चलिआइं पासति २ ता ओहिं पउजति २ ता आवाडचिलाए ओहिणा आभोणति २ ता अण्णमण सदावति २ ता एवं नयासी—एव सलु देवाणुपिआ ! जवुदीने दीवे उत्तरद्वभरहे वासे आवाडचि-

लाया सिंधूए महाणईए वाळुआसंथारोवगया उत्ताणगा अवसणा अट्टमभत्तिआ अम्हे कुलदेवए मेहमुहे नागकुमारो देवे मणमी
 करेमाणा २ चिट्ठंति, तं सेअं सखु देवाणुप्पिआ ! अम्ह आवाडचिलायणं अतिए पाउअमवित्तणत्तिकट्टु अण्णमण्णस्स अंतिए गअ-
 मट्ट पडिसुणेति पडिसुणेत्ता ताए उअिट्ठाए तुरिआए जाव वीत्तिवयमाणा २ जेणेव जंजुदीवे दीवे उत्तरद्वमरहे वासे जेणेव मिंधू
 महाणई जेणेव आवाडचिलाया तेणेव उवागच्छति २ ता अंतलिक्खपडिवण्णा माहिरिणिआइ पंचवण्णाइ वत्थाइ पवर परिहिआ
 ते आवाडचिलाए एव वयासी-इं भो आवाडचिलाया ! जण तुअे देवाणुप्पिआ ! वाळुआमंथारोवगया उत्ताणगा अवमणा अट्ट-
 मभत्तिआ अम्हे कुलदेवए मेहमुहे नागकुमारो देवे मणसी करेमाणा २ चिट्ठह तए णं अम्हे मेहमुहा नागकुमारा देवा तुअं
 कुलदेवया तुम्ह अंतिअण्ण पाउअभूआ, त वट्ठ ण देवाणुप्पिआ ! किं करेमो केव भे मणमाइए, तए ण ते आवाडचिलाया मेह-
 मुहाणं नागकुमाराण देवाण अंतिए गअमट्टं मोआ णिमम्म हट्ठतुट्ठचित्तमाणंदिआ जाव हिअया उट्ठाए उट्ठन्ति २ ता जेणेव
 मेहमुहा नागकुमारा देवा तेणेव उवागच्छंति २ ता करयलपरिगहिंयं जाव मत्थए अंजलिं कट्टु मेहमुहे नागकुमारो देवे जण्ण
 विजएणं वद्धावेंति २ ता एवं वयासी-एम ण देवाणुप्पिआ ! केइ अपत्थिअपत्थए दुरतंपंतलस्सणे जाअ हिरिसिरिपरिवज्जिअ
 जे णं अम्हं विसयस्स उवरिं विरिएण हवमागच्छइ, तं तहा ण वत्तेइ देवाणुप्पिआ ! जहा णं एस्स अम्हं विमयस्स उवरिं विरि-
 एण णो हवमागच्छइ, तए णं ते मेहमुहा नागकुमारा देवा ते आवाडचिलाए एअ वयासी-एम ण भो देवाणुप्पिआ ! भरहे णामं
 राया चाउरतचक्खदी महिद्धीए महज्जुईए जाव महासोक्खे, णो सखु एस्स सक्को केणइ देवेण वा दाणवेण वा किण्णरेण वा किंयु-
 रिसेण वा महोरगेण वा गंधवेण वा सत्थप्पओगेण वा अग्निप्पओगेण वा उदवित्तए पडिसेहित्तए वा, तहाविअ

णं मुञ्चं पिअट्टयाए भरहस्स रणो उवसगा करेमोत्तिकट्टु तोसिं आवाडधिलायाण अतिआओ अवक्कमन्ति २ ता वेउविअसमुग्घाण्णं सम्मोहणति २ ता मेहाणीअं विउव्वंति २ ता लेणेव भरहस्स रणो विजयक्खंधावारणिवेसे तेणेव उवागच्छंति २ ता उप्पि विजयक्खंधावारणिवेसस्स खिप्पामेव पत्तणुतणायंति खिप्पामेव विज्जुयायन्ति २ ता सिण्णमेव जुगमुसलमुट्ठिप्पमाणमेत्ताहि धाराहि ओघमेन सत्तरत्त वासं वासिउं पवत्ता यावि होत्था । (सूत्रं ५८)

‘तए ण’मित्यादि, ततस्ते आपातकिराताः सुपेणसेनापतिना हतमथिता यावत्प्रतिपेधिताः सन्तो भीता-भयाकुलाः त्रस्ता-नष्टाः व्यथिताः-प्रहारार्हिताः उद्विग्नाः-अथ पुनर्नर्त्तनं साद्धं युद्ध्यामहे इत्यपुनःकरणाशयवन्तः, ईदृशाः कुत इत्याह-सञ्जातभयाः-सम्यक् प्राप्तभयाः अस्थामानः-सामान्यतः शक्तिविकलाः अवलाः-शारीरशक्तिविकलाः पुरुष-कारः-पुरुषाभिमानः स एव निष्पादितस्वप्रयोजनः पराक्रमस्ताभ्यां रहिताः आधारणीयं-धारयितुमशक्यं परवलमिति-कृत्वा अनेकानि योजनान्यपक्रामन्ति-अपसरन्ति पलायन्ते इत्यर्थः, ततः किं कुर्वन्तीत्याह-‘अवक्कमित्ता’इत्यादि, अपक्रम्य ते आपातकिराता एकतः-एकस्मिन् स्थाने मेलयन्ति मेलापकं कुर्वन्तीत्यर्थः, मेलयित्वा च यत्रैव सिन्धुर्म-हानदी तत्रैवोपागच्छन्ति, उपागत्य च वालुकासंस्तरकान् संस्तृणन्ति-सिकताकणमयान् संस्तरान् कुर्वन्ति, संस्तीर्य च वालुकासंस्तरकानारोहन्ति, आरुह्य चाष्टमभक्तं प्रगृह्णन्ति, प्रगृह्य च वालुकासंस्तारोपगता उत्तानकाः-अर्धमुखगायिनः अवसना-निर्वस्त्राः, एवं च परमातापनाकष्टमनुभवन्त इत्युक्तं, अष्टमभक्तिका-दिनत्रयमनाहारिणः,

ये तेषां कुलदेवताः—कुलवत्सला देवा मेघमुखा नाम्ना नागकुमारा देवान् मनसि कुर्यन्तः २ त्रिष्वङ्गीति । अथ
ते देवाः किमकुर्वन्नित्याह—‘तए न’मित्यादि, ततः—चेतसि विस्तानन्तरं देवाभावात्किरावन्तौ अष्टमन्त्रे पवित्र-
मति सति परिपूर्णप्राये इत्यर्थः, मेघमुखानां नागकुमाराणां देवानामागमनानि वदन्ति, ततः मेघमुखा आगच्छन्तः आनी-
देवा आसनानि चलितानि पश्यन्ति, इष्ट्वा चावधिं प्रयुजन्ति, प्रयुज्य पापघ्निना पापावर्धिरातातातोपपत्तिः, आनी-
म्य चान्योऽन्वयं गवदयन्ति, शब्दमिव चैवमवादिषुः, किमवादिषुरित्याह—‘एवं मल्लु’ इत्यादि, एवं देवाभावेन मन्त्र-
निर्गमे देवावुपगमाः । किं तदित्याह—‘नमूरीपे द्वीपे उत्तरार्धभरते वर्षे आपानकिराताः पिबन् पापघ्निना मन्त्र-
हासंसारहात् उपगताः—प्राप्ताः सन्तः उत्तानता अनमना अष्टमन्त्रकिन्ना जस्मान् कुरुद्वयान् मन्त्रप्रवणान्
नागकुमारान् देवान् मनसि कुर्यन्तः, ततः श्रेयः सखु भो देवावुपगमाः ! अस्माकमागतोपपत्तिः, मन्त्रप्रवणान्
नागकुमारान् पादुधैति—समीपे प्रकटीभविषुमितिकृता—पर्यालोच्यान्योऽन्वयस्यान्तिहे मन्त्रसर्थ—‘नन्तरं’ इत्यादि, मन्त्रप्रवणान्
पश्यन्ति—अथपणन्तः, इत्यर्थः साक्षीकृत पतिज्ञानं कार्यं कृतञ्चमवश्यमिति दृष्टीमयमङ्गीनीत्यर्थः, अनिष्टप्रवणान्
पश्यन्ति—अथपणन्तः, पश्यन्ति—पश्यन्ति—इत्यादि, पतिपुत्र न ते देवाल्योरुष्टवा त्वरितना गत्या यागम्, अनिष्टप्रवणान्
पश्यन्ति—अथपणन्तः, पश्यन्ति—इत्यादि, त्वं च देव न विन्दुर्ममनदी यत्रैव चापानकिरातामन्त्रोपायमस्ति, यत्र
पश्यन्ति—अथपणन्तः, पश्यन्ति—इत्यादि, त्वं च देव न विन्दुर्ममनदी यत्रैव चापानकिरातामन्त्रोपायमस्ति, यत्र
पश्यन्ति—अथपणन्तः, पश्यन्ति—इत्यादि, त्वं च देव न विन्दुर्ममनदी यत्रैव चापानकिरातामन्त्रोपायमस्ति, यत्र
पश्यन्ति—अथपणन्तः, पश्यन्ति—इत्यादि, त्वं च देव न विन्दुर्ममनदी यत्रैव चापानकिरातामन्त्रोपायमस्ति, यत्र

किमवादिषुरित्याह—‘हं भो !’ इत्यादि, हं भो ! इति सम्बोधने आपातकिराताः यत् णं वाक्यालङ्कारे सर्वत्र यूयं देवानुप्रिया ! वालुकासंस्कारकोपगता यावदष्टमभक्तिका अस्मान् कुलदेवता मेघमुखान् नागकुमारान् देवान् मनसि कुर्वाणा २ स्तिष्ठत, ततो वयं मेघमुखा नागकुमारा देवा युष्माकं कुलदेवताः सन्तो युष्माकमन्तिकं प्रादुर्भूताः तद्दत्त देवानुप्रियाः ! किं कुर्मः—किं कार्यं विदध्मः किं आचेष्टामहे—कां चेष्टां कुर्मः—कस्मिन् व्यापारे प्रवर्त्तामहे किं वा भे—भवतां मनःस्वादितं—मनोऽभीष्टमिति कुलदैवतप्रश्नानन्तरं ते यदचेष्टन्त तदाह—‘तए ण’मित्यादि, ततस्ते आपातकिराता मेघमुखानां नागकुमाराणां देवानामन्तिके एतमर्थं श्रुत्वा निश्चय्य च ‘हृदुहे’त्यादि प्राग्वत् उत्थानं गच्छन्ति, उपागत्य च ‘करयले’त्यादि प्राग्वत्, मेघमुखान् नागकुमारान् देवान् जयेन विजयेन वर्द्धयन्ति, मर्धयित्वा चैवमवादिषुरिति, यदवादिषुस्तदाह—‘एस ण’मित्यादि, देवानुप्रिया ! एष कश्चिदप्रार्थितप्रार्थकादिविशेषो णविशिष्टो अस्मद्देशोपर्यागच्छति, तेन तथा प्रकारेण णमिति—एनं घत्तेह—प्रक्षिपत यथा पुनर्नर्थातीति पिण्डार्थः, अथ यन्मेघमुखा ऊचुस्तदाह—‘तए ण’मित्यादि, व्यक्तं, किमवोचुस्ते इत्याह—‘एस ण’मित्यादि, हे देवानुप्रिया ! एष भरतो नाम राजा चतुरंतचक्रवर्त्ती महर्द्धिको महाद्युतिको यावन्महासौख्यः नो खलु एष भरतः शक्यः केनचिद्देवेन वा—वैमानिकेन दानवेन वा—भवनवासिना किन्नरेणेत्यादि पदचतुष्कं व्यन्तरविशेषत्राचकं तेन वा शस्त्रप्रयोगेण

वा अग्निप्रयोगेण वा मन्त्रप्रयोगेण वा, त्रयाणामप्युत्तरोत्तरवलाधिकता ज्ञेया, शस्त्रेभ्योऽग्निस्तस्मान्मन्त्रो बलाधिक इति, उपद्रवयितुं वा-उपद्रवं कर्तुं प्रतिषेधयितुं वा-युष्मदेशाक्रमणरूपपापकर्मतो नियत्तयितुमिति, सर्वत्र वागबन्धः समुच्चयार्थः, तथापि-इत्थं दुस्साधे कार्ये सत्यपि युष्माकं प्रियार्थतायै-प्रीत्यर्थं भरतस्य राज्ञ उपसर्गं कुर्म इतिकृत्वा-तेषामापातकिरातानामन्तिकादपक्रामन्ति-यान्ति निस्सरन्तीत्यर्थः इति प्रतिज्ञातवन्तः, ततः किं कृतवन्त इत्याह-
 'अवक्कमित्ता वेडविअसमुग्घाएण'मित्यादि, अपक्रम्य च-ब्रजित्वा वैक्रियसमुद्घातेन-उत्तरवैक्रियार्थकप्रयत्नविशेषेण समवगच्छन्ति-आत्मप्रदेशान् विक्षिपन्ति शरीराद् बहिर्विक्शिरन्तीत्यर्थः समवहत्य च तैरात्मप्रदेशगृहीतैः पुद्गलैर्भेदानीकं-अभ्रपटलकं विकुर्वन्ति विकुर्वन् च यत्रैव भरतस्य विजयस्कन्धावारनिवेशस्तत्रैवोपगच्छन्ति उपागत्य च विजयस्कन्धावारनिवेशस्योपरि क्षिप्रमेवेत्यादि सर्वं पुष्कलसंवर्त्तकमेघाधिकार इव वाच्यं यावद्वर्णितुं प्रवृत्ताश्चाप्यभवंस्ते देवा इति । इति व्यतिकरे यद्भरताधिपः करोति तदाह-

तए नं से भरहे राया उर्पि विजयक्खधावारस्स जुगमुमलयुट्ठिप्पमाणभेत्ताहि धाराहि ओघमेघ सत्तरत्त वास वासमाणं पासइ २
 ता चम्मरयण परामुसइ, तए ण त सिरिवन्छसरिसरूवं वेढो भाणिअवो जाव दुवालसजोअणाइ तिरिअ पवित्थरइ तत्थ साहि-
 आइ, तए ण से भरहे राया सखंधावारवले बम्मरयणं दुरूइ २ ता दिव्य छत्तरयणं परामुसर, तए ण पात्रणउत्तइस्सकचण-
 सलागपरिमडिअं महरिइ अउज्ज गिबणमुपसत्थविसिठ्ठलकचणमुपुट्ठइ मिउराययवट्टलट्टअरविंदरुणिअसमाणारून वत्थियपरसे

अ पंजरविदाअं विविहभत्तिचित्त मणिमुत्तंपवालतत्तवणिजपंचवणिअधोअरयणरूवरइयं रयणमरीईसमोप्पणाकप्पकारसणुरंजि-
ण्हियं रायलच्छिचिंअञ्जुणसुवण्णपंडुरपक्कथुअपट्टदेसभाग तदेव तवणिजपट्टधम्मंतपरिगयं अहिअसस्सिरीअं सारयरयणिअरविम-
लपडिपुण्णचदमंडलसमाणरूव णरिदवामप्पमाणपगइवित्थिड कुमुदसंडधवल रणो सचारिम विमाण सूरातववायवुट्ठिदोसाण य
सयकर तवगुणेहिं लद्ध-अहय बहुगुणदाणं उऊण विवरीअसुहकयच्छाय । छत्तरयणं पहाण सुदुहं अप्पपुण्णाणं ॥१॥ पमा-
णराईण तवगुणाण फलेगेदसभाग विमाणवासेवि दुह्हतरं वगघारिअमह्दामकलावं सारयधवलब्भरयणिगरप्पगासं दिव्वं छत्तर-
यणं मदिवइस्स धरणिअलपुण्णदो । तए ण से दिव्वे छत्तरयणे भरहेण रणा परामुट्टे समाणे खिप्पामेव दुवालस जोअणाइ पवि-
त्यरद साहिआद तिरिअ (सूत्र ५९)

‘तए ण’मित्यादि, ततो-दिव्यवर्षानन्तरं स भरतो राजा स्वसैन्ये उक्तप्रकारेण सप्तरात्रिप्रमाणकालेन वषं वर्षन्तं-
मेघवृष्टिं जायमानां पश्यति दृष्ट्वा च चर्मरत्नं परामृशति, अत्रावसरागतं चर्मरत्नवर्णकसूत्रमतिदिशन्नाह-‘तए ण’मित्यादि,
मवं पूर्ववत्, ‘तए ण’मित्यादि कण्ठ्यं, अथेदं छत्ररत्नं कीदृशमिति जिज्ञासूनां तत्स्वरूपप्रकटनायाह-‘तए ण’मित्यादि,
तत इति प्रस्तावनावाक्योपन्यासे, छत्ररत्नं महीपतेः-भरतस्य धरणितलस्य पूर्णचन्द्र इव पूर्णचन्द्रो वर्त्तते इति योगः,
किंविशिष्टः?-नचनवतिमहद्यप्रमाणाभिः काञ्चनमयशलाकाभिः परिमण्डितं महार्घं-बहुमूल्यं अथवा महान्-चक्रवर्त्ती तस्य
अर्ह-योग्यं अयोध्यं-अयोधनीयं अस्मिन् दृष्टे न हि प्रतिभटानां शस्त्रमुत्तिष्ठते इति भावः, निर्वणः-छिद्रग्रन्थ्यादिदोष-

रहितः सुप्रशस्तो-लक्षणोपेतत्वात् विगिहलष्टः-अतिमनोशः अथवा विशिष्टः-अतिभारतया एकदण्डेन गुर्यहयात् प्रतिप्र-
रहितः ईदृशश्च यो लष्टः काग्रनमयः सुपुष्टोऽतिभारसहत्वात् दण्डो यत्र तस्यथा, मृदु-सुकुमालं मृष्टमृष्टत्वात् रात्रं-
ण्डसहितः ईदृशश्च यो लष्टः काग्रनमयः सुपुष्टोऽतिभारसहत्वात् दण्डो यत्र तस्यथा, मृदु-सुकुमालं मृष्टमृष्टत्वात् रात्रं-
रूप्यसम्पन्निध वृत्तं लष्टं यदरविन्दं तस्य कर्णिका-बीजकोशस्तेन ममानं श्वेतत्वाद्दृत्तत्वाच्च रूपं-आकारो यस्य तस्यथा, त्रिविधा-
वस्तिप्रदेशो नाम छत्रमध्यभागवर्त्ती दण्डप्रक्षेपस्थानरूपसूत्र, चः समुच्चये, पञ्जरेण-पञ्जराकारेण विराजितं, त्रिविधा-
भिर्भक्तिभिः-विच्छिन्तिभी रचनाप्रकारैश्चिन्नं-चित्रकर्म यत्र तत्तथा, एतदेव विशिष्याह-मणयः-प्राग्व्यावर्णिनस्व-
रूपाः मुक्ताप्रवाले प्रतीते तसं-मूर्तेर्त्तीर्णं यत्तपनीयं-रक्तसुगणं पञ्चार्णिकानि, मूरे मलर्थाय एकप्रत्ययः, धौतानि-
शाणोत्तारेण दीप्तिमन्ति कृतानि रत्नानि प्राग्व्यावर्णिनस्वरूपाणा-मभारत्नात्, मकारोऽलक्षणिः पृष्ठेऽग-
माकारा यत्र तत्तथा, पदव्यत्ययः प्राकृतत्वात्, तथा रत्नानां मरीचिसमर्पणा रत्नदानात्, आच्छादितः-आच्छादितः यत्तप-
रिणः परिकर्मकारिण इत्यर्थः तैरनुसम्प्रदायक्रमं रजितं, यथोचितस्थानं रत्नदानात्, यथोचितस्थानं तेन प्रत्यनस्तृतः-आच्छादितः यत्तप-
इलेकौ प्रत्ययौ प्राकृतशैलीभवौ, राजलक्ष्मीचिह्नं अर्जुनाभिधानं यत्ताण्डुरस्वर्णं तेन प्रत्यनस्तृतः-आच्छादितः यत्तप-
भागो यस्य पट्टस्तेन परिगतं-परिवेष्टितं, चतुर्विंशतिः पद-यत्ययः पद-यत्ययः पद-यत्ययः पूर्ववत्, पूर्ववत्, पूर्ववत्, पूर्ववत्
नीयं तस्य पट्टस्तेन परिगतं-परिवेष्टितं, चतुर्विंशतिः पद-यत्ययः पद-यत्ययः पद-यत्ययः पूर्ववत्, पूर्ववत्, पूर्ववत्, पूर्ववत्
अत एवाधिकसश्रीकं शारदः-शरत्कालमत्को रत्ननिः-चन्द्रस्तद्विभक्तं-निर्मलं प्रतिपूर्णचन्द्रमण्डलसमानकल्पं ततो

विशेषणसमासः, नरेन्द्रः-प्रस्तावाद् भरतस्तस्य व्यायामः-तिर्यक्प्रसारितोभयबाहुप्रमाणो मानविशेषस्तेन प्रमाणेन प्रकृत्या-स्वभावेन विस्तृतं, यत्तु चक्रिपरामृष्टं साधिकद्वादशयोजनानि विस्तृणाति तदस्य कारणिको विस्तार इति सूचितं, कुमुदानि-चन्द्रविकाशीनि तेषां खण्डं-वनं तद्वज्रवलं राज्ञो-भरतस्य 'संचारिम'न्ति सञ्चरणशीलं जङ्गमं विमानं आश्रयिणां सुखायहत्वात्, सूरतपवातवृष्टयः प्रतीतास्तासां ये दोषास्तेषां क्षयकरं यद्वा सूरतपवातवृष्टीनां दोषाणां च-विपादिजन्यानां क्षयकरं, एतच्छत्रच्छायसमाश्रितानां हि विपादिदोषा अपि न प्रभवन्तीति विशेषः, तपो-गुणैः-पूर्वजन्माचीर्णतपोगुणमहिम्ना लब्धं भरतेनेति शेषः, अथ गाथाचन्धेन विशेषणान्याह विचित्रत्वात्सूत्रकार-प्रवृत्तेः, अहतं-न केनापि योधमन्येन रणे खण्डितमित्यर्थः, वहूना गुणानां-ऐश्वर्यादीनां दानं यस्य तत्तथा, ऋतूनां-हेमन्तादीनां विपरीता अथवा आर्पत्वात् पृथग्र्यं पञ्चमीव्याख्यानेन ऋतुभ्यो विपरीता उष्णर्तौ शीता शीतर्तौ उष्णा अत एव कृतमुला छाया यस्य, सूत्रे कान्तस्य परनिपातो 'जातिकालसुखादेर्नवा' (श्रीसिद्ध० अ०३ पा० १-सू० १५२) इत्यनेन विकल्पविधानात्, छत्रेण रत्नं-उत्कृष्टं प्रधानं छत्रगुणोपेतत्वात्, सुदुर्लभमल्पपुण्यानामिति, प्रमाणराज्ञां-स्वस्वकालोचितशरीरप्रमाणोपेतराज्ञा अष्टसहस्रलक्षणलक्षितत्वात् प्रमाणीभूतराज्ञां वा-यद्खण्डाधिपत्वेन सर्वराज-मम्मतत्वात्, एतेन वासुदेवादिव्युदासस्तेषां त्रिखण्डभोक्तृत्वात्, चक्रवर्तिना तपोगुणानां-सुचरितविशेषाणां फलानां एकदेशभागरूपं, सूत्रे ह्रीवल्लिङ्गनिर्देशः प्राकृतत्वात्, कोऽर्थः?-चक्राधिपपूर्वाजिततपसां फल-सर्वस्य नवनिधानचतुर्द-

शरत्तादिषु विभक्तं, तेन तदेकदेशभूतमिदं छत्ररत्नं विमानवासेऽपि-देवत्वेऽपि दुर्लभतरं, तत्र चक्रवर्तित्व-
स्यासम्भवात्, 'वर्धारिअ'ति प्रलम्बितो लम्बतयाऽवलम्बितो माल्यदानां-पुष्पमालानां कलापः-समूहो यत्र तत्तथा,
समन्ततः पुष्पमालावेष्टितमिति भावः, शारदानि-शरत्कालभावीनि धवलान्यभ्राणि-वार्दलानि शारदश्च रजनिकरः-
चन्द्रः तद्वत्प्रकाशो-भास्वरत्वजनित उद्योतो यस्य तत्तथा, दिव्यं-सहस्रदेवाधिष्ठितं शेषपदयोजना प्राक् कृतैवास्ति,
अथ प्रकृतम्-'तए ण'मित्यादि, ततस्तदिव्यं छत्ररत्नं भरतेन राजा परामृष्टं-स्पृष्टं सत्क्षिप्रमेव चर्मरत्नवत् द्वादश-
योजनानि साधिकानि तिर्यक् प्रविस्तृणति, साधिकत्वं चात्र परिपूर्णचर्मरत्नपिधायकत्वेन, अन्यथा किरातकृतशृङ्ग-
पद्मवः स्वसैन्यस्य दुर्वारः स्यादिति ॥ अथ छत्ररत्नप्रविस्तरणानन्तरं यच्चक्रे तदाह-

तए णं से भरहे राया छत्तरयण सभावारसुवर्णि उवेइ २ ता मणिरयण परामुमइ वेढो जाव छत्तरयणम्म यहियभागंसि ठवेइ, तस्म
य अणतिवरं चारुरूव सिलणिहिअत्थमंतमेत्तसालिजवगोहूमयुगमामतिलकुलत्थमट्टिगनिप्फाचणगगोइवकोत्थुभरिंरुगुवरगारालगज-
णेगधण्णावरणहारिअगअद्दगामूलगहलिइलाउअतउसतुव गालिगकविट्ठअंवअनिलिअसव्वणिप्फायाग सुकुसले गाहावइरयणेत्ति सव्वजणमी-
सुअगुणे । तए ण से गाहावइरयणे भरहस्स रण्णो तद्विसप्पइणणिप्फाअपूइआण सधधण्णाण अणेगाइ कुंभम्महस्साइ उवट्ठेवति,
तए ण से भरहे राया चम्मरयणसमारुढे छत्तरयणममोच्छन्ने मणिरयणकउज्जोणं समुगगयभूएण सुहंसुहेण मत्तरत्तं परिवसइ-
'णवि से खुहा ण विलिअ णेव भय णेण विज्जए दुक्ख । भरहाहिवस्स रण्णो सधावारम्मसि तहेइ ॥ १ ॥ (सूत्र ६०)

‘तए ण’मित्यादि, ततः स भरतः छत्ररत्नं स्कन्धावारस्योपरि स्थापयति स्थापयित्वा च मणिरत्नं परामृशति, ‘वेढो जाव’ति अत्र मणिरत्नस्य वेष्टको-वर्णको यावदिति सम्पूर्णो वक्तव्यः पूर्वोक्तः, स च ‘तोतं चउरंगुलप्पमाण’-मित्यादिकः, परामृश्य च चर्मरत्नछत्ररत्नसम्पुटमिलननिरुद्धसूर्यचन्द्राद्यालोके सैन्येऽहर्निशमुद्योतार्थं छत्ररत्नस्य वस्तिभागे मणिरत्नं स्थापयति, ननु एवं सति सकलसैन्यावरोधः समजनि, तथा च तत्र कथं भोजनादिविधिरित्याशङ्कमानं प्रत्याह—‘तस्स य अणतिवर’मित्यादि, तस्य भरतस्य राज्ञः चो वाच्यान्तरद्योतनार्थः गृहपतिरत्नं-कौटुम्बिकरत्नमस्तीति गम्यते, किंविशिष्टं?—इति-अमुना प्रकारेण सर्वजनेषु विश्रुता गुणा यस्य तत्तथा, इतीति किं?—न विद्यते अतिवरं-अतिप्रधानं वस्तु अपरं यस्मात्तत्तथा, चारुरूपमिति व्यक्तं, तथा शिला इव शिला अतिस्थिरत्वेन चर्मरत्नं तत्र निहितमात्राणां-उत्समात्राणां न तु लौकिकप्रसिद्धभूमिखेदनप्रभृतिकर्मसापेक्षाणां ‘अत्थमंत’ति अर्थवतां-प्रयोजनवतां भक्षणाद्यर्हणामित्यर्थः शाल्यादीनां निष्पादकं, यद्वा शिलानिहितानां प्रात इति गम्यं शाल्यादीनां अत्थमंतमेतत्तत्ति-अस्तमयति मित्रे-सूर्ये सायमित्यर्थः निष्पादकं, संवादी चायमप्यर्थः, यदुक्तं श्रीहेमाचार्यकृते ऋषभचरित्रे—‘चर्मरत्ने च सुषेत्र, इवोप्सानि दिवामुखे । सायं धान्यान्यजायन्त, गृहिरत्नप्रभावतः ॥ १ ॥’ इत्यादि, उभयत्र व्याख्यानं पदानां व्यत्ययेन निर्देशः प्राकृतत्वात्, तत्र शालयः-कलमाद्याः यवा-हयप्रियाः गोधूमा मुद्गा मापास्तिलाः कुलत्थाः प्रतीताः पट्टिकाः पट्टहोरात्रैः परिपच्यमानास्तन्दुलाः निष्पावा-वह्नाः चणकाः कोद्रवाः प्रतीताः ‘कोट्थुंभरि’ति

कुस्तुम्भय्यो-धान्यककणाः कङ्गवो-बृहच्चिरस्काः 'वरग'ति वरदाः रालका-अल्पशिरस्काः उपलक्षणात् ममूराद-
 योऽन्येऽपि धान्यभेदा ग्राह्याः, अनेकानि धान्या इति-धान्यापत्राणि वरणो-वनस्पतिष्विधेयस्तपत्राणि एतत्प्रभृतीनि
 यानि हरितकानि पत्रशकानि मेघनादवास्तुलकादीनि, पूर्वं च कुस्तुंबरीशब्देन धान्यभेदः संगृहीतः इदानीं तत्पत्राणां
 भक्ष्यत्वेन पत्रशालेषु संग्रह इति न पौनरुक्त्यं, 'अलुगमूलगहलिद्'ति आर्द्रकहरिद्रे प्रतीते, एते च मूरणकन्टाद्युपलक्षणभूते,
 मूलकं-हस्तिदन्तकं, इदं च गृञ्जनादिमूलकोपलक्षणं, एतेन कन्दमूलशोके कथिते, अथ फलशकानामाह-अलादु-
 तुम्बं त्रपुपं-चिर्भटजातीयं तुम्बकलिङ्गकपित्थामाश्लिङ्गाः प्रतीताः, इदमपि फलशकोपलक्षणं तेन जीवन्त्यादिपरिमहः,
 अलादुतुम्बयोर्लम्बत्ववृत्तत्वकृतो भेदः, स च तज्जातीयबीजकृत इति जनप्रसिद्धिः, मर्दशब्देन चोक्तातिरिक्तशका-
 दीनां ग्रहः, ननु यदि गृहपतिरक्षमचिरक्रियया मन्त्रसंस्क्रियया धान्यादिकं निपादयति तर्हि किं चर्मरत्ने बीजवप-
 नेन? तन्निरपेक्षतयैव तत् निष्पादयतु, तस्य दिव्यशक्तित्वात्, उच्यते, इतरकारणकलापमंगघटनपूर्वकत्वेनैव कारणस्य
 कार्यजनकत्वनियमात्, अन्यथा सूर्यपाकरसवतीकारा नलादयः सूर्यविद्यामहिम्ना रमवतीं परिपचन्तोऽपि तन्तुलमुप-
 शाकवेपवारादिसामग्रीर्नपि क्षेरश्चित्ति, अत एव सुकुलं-अतिनिपुणं निजकार्यविधावतिनिपुणं श्रेयं प्राप्योजितं, अयो-
 क्कगुणयोगि गृहपतिरत्नं यदवसरोचितं चकार तदाह-—'तए ण'मित्यादि, ततः चर्मरत्नञ्चरत्नसम्पुटमंगघटनानन्तरं
 तद् गृहपतिरत्नं भरतस्य राज्ञः स एव दिवमस्तद्विवसः-उपस्थानदिवमस्तस्मिन् प्रकीर्णकानां-उत्सानां निष्पादितानां-

परिपाकदशा प्रापितानां पूतानां-निर्वुसीकृतानां सर्वधान्यानामनेकानि 'कुम्भसहस्राणि' कुम्भानां राशिरूपमानविशेषाणां सहस्राणि उपस्थापयति-उपढौकयति प्राभृतीकरोतीत्यर्थः, कुम्भमानं त्वेवमनुयोगद्वारसूत्रोक्तं—“दो असईओ पसई दो पसईओ सेइआ चत्तारि सेइआओ कुडओ चत्तारि कुडया पत्थो चत्तारि पत्थया आढयं चत्तारि आढया दोणो सडिं आढयाइं जहणए कुंभे असीति आढयाइं मज्झिमए कुंभे आढयसयं उक्कोसए कुंभे”ति, अत्र व्याख्या-अत्राशतिः-अवाङ्मुखहस्ततरूपा मुष्टिरित्यर्थः तत्प्रमाणं धान्यमप्यशतिरेवोच्यते, तद्वत्प्रसृतिः-नावाकारतया व्यवस्थापिता प्राञ्जलकरतरूपोन्यते, द्वे प्रसृती सेतिका-मगधदेशप्रसिद्धो मानविशेषो, न तु इह प्रसिद्धा, तस्याः प्रस्थचतुर्गुणत्वात्, चतस्रः सेतिकाः कुडवः-पल्लिकासमानो माप्यविशेषः, चत्वारः कुडवाः प्रस्थो माणकसमानं माप्यं, चत्वारः प्रस्थाः आढकः-सेतिकाप्रमाणः चत्वार आढका द्रोणः-चतुःसेतिकाप्रमाणः पष्ट्या आढकैः पञ्चदशभिर्द्रौणैरित्यर्थः जघन्यः अशीत्या आढकैर्विंशत्या द्रौणैरित्यर्थः मध्यमः कुम्भः तथा आढकानां शतेन पञ्चविंशत्या द्रौणैरित्यर्थः उत्कृष्टः कुम्भ इति, अत्र च 'सवधण्णाणं'ति सूत्रमुपलक्षणपरं तेनान्यदपि यत्सैन्यस्य भोजनोपयोगि तत् सर्वमुपनयति, एतं सति तत्र भरतः कथं क्रियत्कालं च स्थितवानित्याह—‘तए ण’मित्यादि, ततो-गृहपतिरल्लकृतधान्योपस्थापनानन्तरं स भरतः चर्मरलारुढश्छत्ररत्नेन समवच्छन्नः-आच्छादितो मणिरल्लकृतोद्योतः समुद्रकसम्पुटं भूत इव-प्राप्त इव सुखंसुखेनेत्यर्थः सप्तरात्रं-सप्त दिनानि यावत्परिवसति, एतदेव व्यक्तीकुर्वन्नाह—‘णवि से खुहा ण’

इत्यादि, न से-तस्य भरताधिपस्य राज्ञः क्षुद्-बुभुक्षा अपिशब्दः पद्यबन्धत्वेन पादपूरणार्थं एवकारार्थो वा न व्यलीकं-वैलक्ष्यं-दैन्यमित्यर्थः, नैव भयं नैव विद्यते दुःखं, इयमेव गाथा श्रीवर्द्धमानसुरिकृत ऋषभचरित्रे तु एवं-
 'णवि से खुहा णवि तिसा णेव भयं' शेषं प्राग्वत्, 'संधे'त्यादि, स्कन्धावारस्यापि तथैव, यथा भरतस्य न क्षुदादि-
 तथा सैन्यस्यापि नेत्यर्थः ॥ ततः किं जातमित्याह—

तए ण तस्स भरहस्स रण्णो सत्तरत्तसि परिणममाणंसि इमेआरूवे अट्ठभत्थिण चित्तिण परिणं मणोगणं सकप्पे समुप्पजित्था--कैम
 णं भो ! अपत्थिअपत्थए दुरत्तपंतलक्खणे जाव परिवज्जिणं जे ण मम इमाण एआणुरूवाए जाव असिसमणगायाए उट्ठिप विजयसथा-
 वारस्स जुगमुसलमुट्ठि जाव वासं वासइ । तए ण तरस्स भरहस्स रण्णो इमेआरूव अट्ठभत्थिअं चित्तियं पत्थिअं मणोगयं सरूप्प
 समुप्पण जाणित्ता सोलस देवसहस्सा सण्णज्झिउ पवत्ता याविहोत्था, तए ण ते देवा सण्णद्ववद्वनम्भिमरुवया जाव गहिआउ-
 हप्पहरणा जेणेव ते मेहमुहा णागकुमारा देवा तेणेव उवागच्छति २ ता मेहमुहे णागकुमार देवे एव वयासी-हं भो ! मेहमुहा
 णागकुमारा 'देवा अपत्थिअपत्थया जाव परिवज्जिआ किण्ण तुट्ठिम ण याणह भरह राय चाउरतचण्णट्ठिं महिद्धिअ जाव उहवित्ताण
 वा पडिसेहिट्ठा वा तहावि ण तुट्ठे भरहस्स रण्णो विजयसथावारस्स उट्ठिप जुगमुसलमुट्ठिपमाणसित्ताहिं धाराहि ओवमेघं
 सत्तरत्त वास वासह, त एवमवि गते इत्तो गिप्पामेव अयणमह अहव ण अज्ज पासह चित्त जीवलोग, तए ण ते मेहमुहा णागकु-
 मारा देवा तेहिं देवेहिं एव तुत्ता समाणा भीआ तत्था वहिआ उव्विगा सज्जायभया मेघानीक पडिमाहरति २ ता जेणेव आनाउ-

चिलाया तेणेव उवागच्छंति २ ता आवाडचिलाए एव वयासी-एम णं देवाणुप्पिआ ! भरहे राया महिद्धीण जाव णो रलु
एस सणा केणइ देणेण वा जाव अगिण्णओगेण वा जाव उवदवित्तए वा पडिसेहित्तए वा तहावि अ ण ते अम्हेहिं देवाणुप्पिआ !
तुब्भ पिअट्ठयाण भरहस्स रण्णो उवसगे काए, त गच्छह ण तुब्भे देवाणुप्पिआ ! ण्हाया कयवलिकम्मा कयकोउअमंगलपाय-
च्छित्ता उदपडसाडगा ओचूलगणिअच्छा अगां वराइ रयणाइं गहाय पजलिउडा पायवडिआ भरह रायाणं सरण उव्वेह, पणि-
वदअवच्छला रलु उत्तमपुरिमा णत्थि भे भरहस्स रण्णो अंतिआओ भयमितिकट्ठु, एवं वदित्ता जामेव दिसिं पाउब्भूआ तामेव
दिनिं पट्ठिगया । तए णं ते आवाडचिलाया मेहमुहेहिं णागकुमारेहि देवेहिं एव तुत्ता समाणा उट्ठाए उट्ठेति २ ता ण्हाया कयवलि-
कम्मा कयकोउअमंगलपायच्छित्ता उदपडसाडगा ओचूलगणिअच्छा अगां वराइं रयणाइं गहाय जेणेव भरहे राया तेणेव
उवागच्छति २ ता करयलपरिगहिअ जान मत्थए अंजलिं कट्ठु भरह राय जएणं विजाएणं वट्ठावित्ति २ ता अगाट्ठ वराइं
रयणाइ उज्जेति २ ता णं वयासी-“वसुहर गुणहर जयहर, हिरिसिरीधीकित्तिधारकणदिद । लक्खणसहस्सधारक रायमिद णे
चिर धारे ॥ १ ॥ हयवद गयवद णरवद णवणिहिवद भरहवासपढमवई । वत्तीसजणवयसहस्सराय सामी चिर जीव ॥ २ ॥
पढमणरीमर ईसर हिअईसर महिलिआमहस्साण । देवसयसाहसीसर चोहसरणीसर जयमी ॥ ३ ॥ सागरगिरिभेराग उत्तर-
वाईणमभिजिअ तुमए । ता अम्हे देवाणुप्पिअस्म विसण परिवसामो ॥ ४ ॥ अहो ण देवाणुप्पिआण इट्ठी जुई जसे वत्ते धीरिण
पुरिमकारपरक्कमे दिव्वा देवजुदे दिवे देवाणुभावे लत्ते पत्ते असिस्मण्णागए, तं दिट्ठा ण देवाणुप्पिआण इट्ठी एव वेव जाव

त्तिकट्टु पज्जलिउडा पायवडिआ भरहू राय सरणं उव्हित्ति । तण्ण से भरहे राया लेमि आवाड्ठिआयाण अगाड्ठ वराइ रयणाइ पडिच्छति २ ता ते आवाड्ठिआए एव वयासी-गच्छठ ण भो तुज्जे मम आहुअयापरिगहिया गिअमया गिरिअिया मुरंसुहेणं परिवसह, णत्थि मे कत्तोवि भयमत्थित्तिकट्टु मक्कारेइ मग्माणेइ सक्कारेत्ता मग्माणेत्ता पडिविमज्जेइ । तण्ण से भग्गे राया सुसेण सेणावइ सहावेइ २ ता एव वयासी-गच्छाहि ण भो देवाणुप्पिआ ! दोअपि मिणू मक्काण्डेण पक्कयिम गिस्सुदं ममिमुमागर-गिरिमेराणं समनिसमणिस्सुडाणि अ ओअवेहि २ ता अगाइं वराइ रयणाइ पडिच्छाहि २ ता मम एअमाणत्तिअं म्पिपमेव पक्कप्पिणाहि जहा दाहिणिस्स ओयवण तथा सक्क भाणिअक्क जाण पणणुभवमाणा विहरती (सूट ६१)

‘तए णं तस्स भरहूस्स रण्णो सत्तरत्त’मित्यादि, ततः ममुद्भक्तभूततयाऽवस्थानानन्तरं तस्य भरतस्य राज्ञः सप्त-
रात्रे परिणमति सति अयमेतद्रूपो यावत्सङ्कल्पः समुदपद्यत, तमेव प्रादुर्भावयन्नाह-‘केस ण’मित्यादि, कः एष भोः
सैनिकाः अप्राथित्त्यार्थकादिविशेषणविशिष्टो यो मम अस्यामेतद्रूपायां यावद्विव्यायां देवानामिव ऋद्धिर्देवस्य या-राज्ञ
ऋद्धिर्देवस्त्वस्यां सत्यां एवं दिव्यायां देवद्युतो विव्येन देवानुभावेन देवानुभागेन वा देवानामिव योऽनुभागोऽनुभावो
वा-प्रभावस्तेन सह लब्धायां-प्राप्तायामभिममन्यागतायां सत्यां उपरि स्फुन्धावारस्य ‘जुगमुमलमुट्टिजाव’स्ति युगमु-
सलमुष्टिप्रमाणमात्राभिधाराभिर्वपं वर्धति-वृष्टिं करोति, अत्र किरातगृह्याणामेव केययिदयमुपद्रवोपक्रम इति मामा-
न्यतो ज्ञानेऽपि ‘मानधनानां प्रभूणां गर्वगर्भिता गिरस्त्वङ्कारेकारयद्गुला एव भवेयु’रिति क एव इत्यादिक आक्रो-

शस्तत्र एकवचननिर्देशः यथा उपस्थितेऽपि बहुषु नैरिषु न को वृत्तं यो मातुपतिष्ठते इत्यादी, इति भूपतिभावं परि-
भाव्य यक्षा यक्षकुम्भदाह—‘तए, ण’मित्यादि, ततश्च—उक्तचिन्ताममुत्पत्त्यनन्तरं भरतश्चेमेमेतादृशं यातमनूह्यं
समुत्पन्नं ज्ञात्वा चतुर्दशरत्नाधिष्ठायकंदवचनहस्ताणि चतुर्दश द्वे महस्त्रे स्वाज्ञाधिष्ठानदेवभूते उल्लेखं पौंडरीकदेवमहस्याः
यद्यपि खीरद्वयसार्धेन मग्गत्स्यमानत्वेन रत्नानां त्रयोदशमहत्त्वा एव सम्भवेयुमन्यापि सामान्यत एतद्वचन-
नमिति, सन्ननुं प्रवृत्ताश्चाप्यभयन्—युगायोजना अभूततित्यर्थः, कथमित्याह—‘तए, ण’मित्यादि, अनुगादसूत्रत्या-
त्प्राग्वत्, किमवोचुस्ते भरतस्य सन्निहिता देवा इत्याह—हं भो! मेघमुगा इत्यादि प्राग्वत्, किमिति प्रश्ने न जानीयेत्यन-
काकुपाठेन व्याख्येयं, तेन न जानीय किं यूयं?, अपि तु जानीय, भरतं राजानं चतुरन्तचक्रवर्तिनं यदेव न कञ्चि-
दपि देवदानवादिभिः शस्त्रप्रयोगादिभिरुपद्रवयितुं वा प्रतिषेधयितुं वा शक्यते इति, अज्ञानपूर्विका हि प्रवृत्तिर्मह-
तेऽनर्थाय प्रवर्त्तकस्य न बाहं बालिशभायोदावनाय च भवेदिति भाषयन्तस्ते यथा उत्तराग्न्यमागुल्लयाऽऽह—तथापि—
जगत्यजयं जानन्तोऽपीत्यर्थः यूयं भरतस्य राज्ञो विजयस्कन्धावारस्योपरि यावद्वर्णं वर्णत तत्—तस्मादेवमविमृष्टका-
रिताया मत्यामपि गते—अतीते कार्ये किं बहु अधिक्षिपामः?, तस्य क्रियान्तरापादनेन संस्कारानर्हत्वात्, इतः क्षिप्र-
मेवापक्रामत—मत्कुणा इवापयात, अव्येति विरूपान्तरे यदि नापक्रामत तर्हि अद्य—माग्न्यतमेव परयत चिन्तं जीय-
लोकं—वर्त्तमानभवादन्त्यं भवं शुचिबीकायिकादिकं, अपमृत्युं प्राप्तुमेत्यर्थः, क्रियादेशेऽत्र पञ्चमीप्रयोगः, ननु निरुपक्र-

मायुषां देवानामपमृत्योरसम्भवात् सबाधमिदं वचनं, उच्यते, सूत्राणां विचित्रत्वेन भयसूत्रत्वेन विवक्षणाञ्च दोषः ।
 'तए ण'मित्यादि, सर्वं प्राग्वत्, नवरं मेधानीकं प्रतिसंहरन्ति-घनघटामपहरन्ति, वृष्ट्युपरमे च ततः सम्पुटाश्चक्रि-
 सैन्यं निर्गच्छदुपलभ्य लौकिकैरुक्तं ब्रह्मणा सृष्टमिदमण्डकं तत इयं जगतः प्रसृतिरित्येवं सर्वत्र प्रवादोऽभूस्ततोऽपि च
 ब्रह्माण्डपुराणं नाम शास्त्रमभूदिति प्रसङ्गाद्बोध्यमिति, अथ यदुक्तमेवं वयासिस्ति तत्र किमवादियुरित्याह—'तए ण'—
 मित्यादि, हे देवानुप्रिया ! एष भरतो राजा महर्द्धिको यावन्नो खलु एष शक्यते देवादिभिरस्त्रप्रयोगादिभिर्यार्यावन्नि-
 वेधयितुं तथापि अस्माभिर्देवानुप्रिया ! युष्माकं प्रीत्यर्थं भरतस्य राज्ञ उपसर्गः कृतः, तद्वच्छत देवानुप्रिया ! यूयं स्नाना-
 दिविशेषणाः आद्रौ—सद्यःस्नानवशाज्जलक्लिन्नौ पटशाटकी—उत्सरीयपरिधाने येषां ते तथा, एतेन सेवाविधायविलम्बः
 सूचितः, अवचूलकं—अधोमुखाखलं मुक्तलाखलं यथा भवत्येवं नियत्यं येषां ते तथा, एतेन परिहितयस्त्रचन्धनकाला-
 वध्यपि न विलम्बो विधेय इति सूचितं, अथवाऽनेनावद्धकच्छत्वं सूचितं, तदुपदर्शनेन स्वदेन्यं दर्शितमिति, बद्धक-
 च्छत्वदर्शने हि उत्कटत्वसम्भावनाया जनप्रसिद्धत्वात्, अश्याणि वराणि रत्नानि गृहीत्वा प्राञ्जलिकृताः—कृतप्राञ्जलयः
 पादपतिताः—चरणन्यस्तमौलयो भरतं राजानं शरणमुपेत—यात प्रणिपतितवत्सलाः—प्रणमजनहितकारिणः खलु उत्त-
 मपुरुषाः, नास्ति भे—भवतां भरतस्य राज्ञोऽन्तिकाद्रयमिति कृत्वा इति उदित्वेत्यर्थः यस्या दिशः प्रादुर्भूतास्तामेव
 दिशं प्रति गता इति । अथ भग्नेच्छा यच्चकुस्तदाह—'तए ण'मित्यादि, सर्वं गतार्थं, नवरं रत्नान्युपनयन्ति—

श्रीजम्बू-
द्वीपशा-
न्तिचन्द्री-
या वृत्तिः

॥२४७॥

प्राभृतीकुर्वन्तीत्यर्थः, अथ यदुक्तं 'एवं वयासि'ति तत्र किमवादिपुरित्याह--'वसुहर' इत्यादि, हे वसुधर !-द्रव्यधर
पद्मखण्डवर्त्तिद्रव्यपते इतियावत्, अथवा तेजोधर गुणधर-गुणवान् जयधर-विद्वेषिभिरधर्पणीय ! ह्रीः-लज्जा श्रीः-
लक्ष्मीधृतिः-सन्तोषः कीर्त्तिः-वर्णवादः एतेषा धारक नरेन्द्रलक्षणसहस्राणां-अनेकलक्षणानां धारक णो-अस्माकं
राज्यमिदं चिरं धारय-पालय इत्यर्थः, अस्मद्देशाधिपतिर्भव चिरकालं यावदिति प्रथमगार्थः । 'हयवइ गयवइ'
इत्यादि, हे हयपते ! गजपते ! हे नरपते ! नवनिधिपते ! हे भरतवर्षप्रथमपते ! द्वात्रिंशज्जनपदमहस्राणां-देशसह-
स्राणां ये राजानस्तेषां स्वामिन् ! चिरं जीव २ इति द्वितीयगार्थः । 'पढमणसरीसर ईसर'इत्यादि, हे प्रथमनरेश्वर !
हे ऐश्वर्यधर ! हे महिलिकासहस्राणां-चतुःषष्टिस्त्रीसहस्राणां हृदयेश्वर-प्राणवल्लभ देवशतसहस्राणां-रत्नाधिष्ठातृ-
सागरः-पूर्वापरदक्षिणाख्यः समुद्रः गिरिः-क्षुद्रहिमाचलस्तयोर्मर्यादा-अवधिर्यत्र तत्तथा, उक्तदिक्त्रये समुद्राव-
धिकमुत्तरतो हिमाचलावधिकं, उत्तरापाचीनं-उत्तरार्द्धदक्षिणार्द्धभरतं परिपूर्णभरतमित्यर्थः, त्वयाऽभिजितं, यदत्र
भरतस्य हिमवद्गिरिपर्यन्तता व्याख्याता तदवश्यं साधयिष्यमाणत्वेन 'भाविनि भूतवदुपचार' इति न्यायात्, अन्यथा
नवनिधिपते ! चतुर्दशरत्नेश्वर इत्यादिविशेषणानामप्यनुपपत्तिः, नवनिधीनां तथा सम्पूणचतुर्दशरत्नानामर्थैव सम्पत्स्यमा-
नत्वात्, ता-तस्माद् वयं देवानुप्रियस्य विषये परिवसामः, शुष्माकं प्रजारूपाः स्म इत्यर्थः, इति चतुर्थगार्थः ।

३ वसुस्कारं
आपातकि-
रातसाधनं
र. ६१

॥२४७॥

तथा अहो इति आश्चर्यं देवानुप्रियाणां ऋद्धिर्द्युतिर्यतो बालं श्रीयं पुरयकारः पराक्रमः एतेषा व्याख्यानं प्राप्यत्,
 ऋद्ध्यादीन्याश्चर्यकारीणि कुत इत्याह—दिव्या—मयोदिकृष्टा देरस्येय द्युतिः, एवं दिव्यो देवानुभावो देवानुभागो वा लब्धः—
 प्राप्तः अभिसमन्वागतो देवपादैरित्यध्याहार्यं, परतः द्युतेऽणि गुणातिशये आश्चर्योत्पत्तिः स्यात् दृष्टे तु सुतरामित्या-
 शयेनाह—तद् दृष्टा देवानुप्रियाणां ऋद्धिः—सम्पत्, बहु-प्रत्यक्षेणानुभूतेत्यर्थः, श्रवणतो दर्शनस्यातिमंयादकृत्वात्,
 एवं चैवेति उक्तन्यायेन दृष्टा देवानुप्रियाणा द्युतिः, एवं यशोचलादिकमपि दृष्टमित्यादि वाच्यं, यावदभिसमन्वा-
 गत इति पदं, यावत्पदसंग्रहस्तु 'इही जसे बले चीरिए' इत्यादिकोऽनन्तरोक्तं पश्य, तत्क्रमयामो देवानुप्रिया वयं, मानु-
 शयाशयत्वात् स्वबालचेष्टितं क्षमन्ता देवानुप्रियाः!, क्षन्तुमर्हन्ति—भस्मा रसुं योग्या भवन्ति देवानुप्रियाः मेधाशाय-
 त्वात्, अत्र प्राकृतत्वाद्वर्तमानार्थं पश्यमी, 'णाइ'ति नैय आइ इति निपातोऽवधारणे भूय पुनंकरणताये सम्पत्स्या-
 मह इति शेषः, अत्र ताकारः प्राकृतशैलीभवनः, इति कृत्वा प्राजुलिकृताः पाठपतिता भगवं गजानं शरणमुपगमन्ति,
 अथ प्रसादाभिमुपभरतकृत्यमाह—'तए णं से भरहे राया तेमिं आपाउचिलयाण'मित्यादि, नतः स भरनो राया
 तेषामापातकिरातानामय्याणि वराणि रत्नानि प्रतीच्छति—गृह्णाति प्रतीच्छय च तानापातकिरातानंगमयादीत्—गच्छन्
 भो ! देवानुप्रियाः यूयं स्वस्थानमिति शेषः, मम वाहुच्छायया परिगृहीताः—ग्रीकृताः मया शिरणि रत्नाभूताः निर्भया
 निरुद्धिभ्याः—उद्धेगरहिताः सुखंमुखेन परिवसत, अत्र 'छायायां दो कान्ती या' इत्यनेन (श्रीसिद्धदेव ३०८ या० १५०२५९)

सूत्रेण वैकल्पकविधित्वाद्न हकारत्वं, नास्ति भे-भवतां कुतोऽपि भयमिति कृत्वा सत्कारयति सन्मानयति सत्कृत्य सन्मान्य च प्रतिविसर्जयति-स्वस्थानगमनायातिदिशति । अथ किरातसाधनोत्तरकालं नरेन्दुः किं चक्रे इत्याह—
'तए णं से भरहे राया सुसेण' इत्यादि, ततः-किरातसाधनानन्तरं भरतः सुपेण सेनापतिं शब्दयति, शब्दयित्वा च एवमवादीत्-गच्छ भो देवानुप्रिय ! द्वितीयं अपिः समुच्चये पूर्वसाधितनिष्कुटापेक्षया सिन्ध्वा महानद्याः पश्चिमं-पश्चिमभागवर्त्तिं निष्कुटं-प्राग्व्यावर्णितस्वरूपं सिन्धुः नदी सागरः-पश्चिमाग्निः उत्तरतः धुल्लहिमवद्विरिर्दक्षिणतो वैताड्यगिरिश्च तैर्मर्यादा यस्य तत्तथा, एतैः कृतविभागमित्यर्थः, शेषं प्राग्वत्, लाघवार्थमतिदेशसूत्रमाह—'जहा दाहिणिह' इत्यादि, यथा दाक्षिणात्यस्य सिन्धुनिष्कुटस्य ओअवर्णं-साधनं तथा सर्वं भणितव्यं, तावद्वक्तव्यं यावत्से-नात्तीर्भरतविसृष्टः पञ्चविधान् कामभोगान् प्रत्यनुभवन् विहरति ॥ अथ तदनन्तरं किं जातमित्याह—

तए ण दिव्वे चक्करणे अणण्या कयाइ आउहधरसालओ पडिणिक्खमइ २ ता अतल्लिक्खपडिणणे जाव उत्तरपुरच्छिम दिसिं
धुल्लहिमवतपव्वयाभिमुहे पयाते आवि होत्था, तए ण से भरहे राया त दिव्व चक्करण जाव धुल्लहिमवतवासहरपव्वयस्स अदूरसामं-
ते दुवालसजोअणायाम जाव धुल्लहिमवतगिरिक्खमारस्स देवस्स अट्टमभत्तं पणिहइ, तहेव जहा मागहत्तिथस्स जाव समुदरव-
भूअपिब करेमाणे २ उत्तरदिसाभिमुहे लेणेव धुल्लहिमवतवासहरपव्वए तेणेव एवागच्छइ २ ता धुल्लहिमवतवासहरपव्वय तिव्वुत्तो
रहसिरेण फसइ फसित्ता तरए णिणिहइ णिणिहत्ता तहेव जाव आयतकणायत च काऊण उसुमुदार इमाणि वयणाणि तस्य

भाणीअ से णरवई जाव सवे मे ते विसयवासिस्सिकट्टु उद्धं वेहास उमु णिसिरइ परिगणियारिमज्जो जाव तए णं से सेरे मरहेण
रण्णा उहु वेहाम णिसहे समणे स्सिप्पासेव वावत्तारि जोअणाइ गंता चुल्लहिमवतगिरिउमारस्स देउस्स मेराए णिवइए, तए णं से चुल्लहि-
मवतगिरिकुमारे देवे मेराए सर णिवइअ पासइ २ ता आसुरुत्ते रुहे जाव पीइइराण मवोसहिं च मालं गोमीसचदण कडगणि
जाव द्होदग च गेण्हइ २ ता ताए उक्किट्ठाए जाव उत्तरेण चुल्लहिमवतगिरिमेराए अहणं देवाणुप्पिआण विमयवासी जाव
अहण देवाणुप्पिआण उत्तरिहे अतवाले जाव पडिविसजेइ (सूत्र ६२)

‘तए णं दिवे चकरणे’ इत्यादि, ततः—औत्तराहसिंधुनिष्कुटसाधनानन्तरं तद्विव्यं चक्ररत्नं अन्यदा कदाचित् आयु-
धगृहशालातः प्रतिनिष्क्रामति प्रतिनिष्क्रम्य च अंतरिक्षप्रतिपन्नं यावत्पदात् ‘जक्समहस्ससंपरिवुडे दिघलुडिअसइसणि-
णाएणं पूरेन्ते चेव अंवरतल’मिति, उत्तरपूर्वस्या दिशि—ईशाने कोणे धुद्रहिमवत्पर्वताभिमुखं प्रयातं चाप्यभवत्,
ततः—शिविरनिवेशात् धुद्रहिमवद्विरिमध्यं गियासोः उत्तरपूर्वायां चलनमेव ऋजुमार्गः, ततो नरेन्दुर्यत्कृतवांस्तदाह—
‘तए णं से मरहे राया तं दिव्यं चकरणं’मित्यादि, ततः स भरतस्तद्विव्यं चक्ररत्नं अभिधुद्रहिमवद्विरि प्रयातं दृष्ट्वा
कौटम्बिकपुरयाज्ञापनं हस्तिरत्नप्रतिकल्पनं सेनासन्नाहनं स्नानविधानं हस्तिरत्नारोहणं मार्गागतपुरनगरदेशाधिपवञ्ची-
करणं तत्प्राभृतस्वीकरणं चक्ररत्नानुगमनं योजनान्तरितवसतिवसनं च करोतीत्यादिपिण्डार्थः प्रथमयावत्पदग्राह्यः,
अत्र यावत्पदसंग्राह्यसूत्रलिखने बहुविस्तरः स्यादिति तदुपेक्षा, ततः धुल्लहिमवद्विरिसमीपे द्वादशयोजनान्यामं अत्र

यावच्छब्दान्नवयोजनविस्तीर्णादिविशेषविशिष्टं स्कन्धावारं निवेशयति, वर्द्धकिरलं शब्दयति पौषधशाला विधापयति पौषधं च करोतीत्यादि ज्ञेयं, भुद्रहिमवद्विरिकुमारस्य देवस्य साधनायेति शेषः, कियत्पर्यन्त इत्याह—यावत्समुद्रवभूत-
मिव कुर्वाणः कुर्वाण इति, अत्र 'तदेव'ति पदवाच्यमष्टमभक्तप्रतिजागरणं तत्समापनं कौटुम्बिकाज्ञापनं सेनासन्नाहनं
अश्वरथप्रतिकल्पनं स्नानविधानं अश्वरथारोहणं चक्ररत्नमार्गानुगमनं च करोतीत्यादि ज्ञेयं, सैन्यसमुत्थकलकलरवेण
समुद्रवभूतमिव पृथिवीमण्डलं कुर्वन् २ उत्तरदिगभिमुखो यत्रैव च भुद्रहिमवद्वर्षधरपर्वतः तत्रैवोपागच्छति उपागत्य
च भुल्लहिमवद्वर्षधरपर्वतं त्रिकृत्यः—त्रीन् वारान् रथगिरसा—रथाग्रभागेन काकमुखेनेत्यर्थः स्पृशति, अतिवेगप्रवृत्तस्य
वेगिवस्तुनः पुरस्थप्रतिवन्धकभित्त्यादिसंघटने त्रिस्ताडनेन वेगपातदर्शनादत्र त्रिरित्युक्तं, स्पृष्ट्वा च तुरगान् निगृ-
ह्णाति—वेगप्रवृत्तान् वाजिनो रक्षति, तदनु वृत्तं यत्तदाह—'णिगिणिहृत्ता'इत्यादि, तुरगांश्चतुरोऽपि निगृह्य च तथैव-
मागधतीर्याधिकाखवद्वक्तव्यं, कियद्दूरं यावदित्याह—यावदायतकर्णायतं च कृत्वा इषुमुदारमिति, अत्र 'तदेव'ति वच-
नात् रथस्थापनं धनुर्ग्रहणं अग्रहणं च वक्तव्यं, ततस्तं शरं तथाविधं कृत्वा तत्र इमानि वचनान्यभाणीत् स नरपतिरत्र
यावत्पदेन 'हंदि सुणंतु भवंतो' इत्यादि गाथाद्वयं वाच्यं सर्वे मे ते विसयवासीतिपर्यन्तं इति कृत्वा—इत्युच्चार्य ऊर्ध्व-
उपरि, एतच्च शुभपर्यायं स्यात् यथोर्ध्वलोकः शुभलोक इत्यादि अत उक्तं विहायसि—आकाशे भुद्रहिमवद्विरिकु-
मारस्य तत्रावाससम्भवात् इषुं निसृजति, 'परिगरणिगरिअमज्झो जाव'ति अत्रावसरे चाणमोक्षप्रकरणाधीतं 'परिग-

रणिगरिअमज्झो' इत्यादिपदोपलक्षितं यावच्छब्देन परिपूर्णं गाथाद्वयं वाच्यमिति । ततः किं जातमित्याह—'तए ण से' इत्यादि, ततः स शरो भरतेन राज्ञा ऊर्ध्वं विहायसि निस्पृष्टः सन् क्षिप्रमेव द्विसप्ततिं योजनानि यावद् गत्वा क्षुद्र-हिमचद्विरिकुमारस्य देवस्य मर्यादायामुचितस्थाने निपतति, 'तए ण' मित्यादि, ततः स क्षुद्रहिमवद्विरिकुमारो देवो निज-मर्यादायां शरं निपतितं पश्यति, दृष्ट्वा च आसुरस्त्रो रुष्ट इत्यादिविशेषणविशिष्टो यावत्करणात् भ्रुकुटिं करोति अधिक्षिपति शरं गृह्णाति नाम च वाचयतीत्यादि ग्राह्यं, प्रीतिदानं सर्वोपधीः—फलपाकान्तवनस्पतिविशेषान् राज्या-भिपेकादिकार्योपयोगिनः मालां—कल्पद्रुमपुष्पमालां गोशीर्षचन्दनं च—हिमवत्कुञ्जभवं कटकानि यावत्पदात् त्रुटितानि वस्त्राणि आभरणानि शरं च नामाङ्कमिति ग्राह्यं, द्रहोदकं च—पद्मद्रहोदकं गृह्णाति, गृहीत्वा च तयोत्कृष्टयाऽत्र याव-त्पदात् देवगत्या व्यतिव्रजति—भरतान्तिकमुपसर्पति विज्ञपयति चेति ज्ञेयं, उत्तरस्या क्षुद्रहिमवतो गिरेर्मर्यादायां अहं देवानुप्रियाणां विषयवासी यावत्पदात् अहं देवानुपिआणत्तीकिंकरे इति ग्राह्यं, अहं देवानुप्रियाणां औत्तरा-हो लोकपालः, अत्र यावत्पदात् प्रीतिदानमुपनयति तद् भरतः प्रतीच्छति, देवं सत्कारयति सन्मानयतीति ग्राह्यं, तथा कृत्वा च प्रतिविसर्जयति, अथाधिकोत्साहादष्टमभक्तं तपस्तीरयित्वा कृतपारणक एवावधिप्राप्तदिग्विजयाङ्कं कर्तुंकामः श्रीऋषभभूः ऋषभकूटगमनायोपक्रमते—

तए णं से भरहे राया तुरए णिणिण्हइ २ ता रहं परावत्तेइ २ ता जेणेव उसहकूडे तेणेव उवागच्छइ २ ता उमहकूड पज्जय

तिक्खुत्तो रहसिरेणं फुसइ २ ता तुरए निगिण्हइ २ ता रह ठवेइ २ ता छत्तलं दुवालमंसिअं अट्टकणिअं अहिगरणिसडिअं
सोवणिअ कागणिस्यणं परामुमइ २ ता उसभकूडस्स पव्वयस्स पुरत्थिमिल्लसि कडगसि णामगं आउडेइ-ओसप्पिणीइमीसे
तइआएँ समाइ पच्छिमे भाए । अहमसि चक्कवट्ठी भरहो इअ नामधिल्लेणं ॥ १ ॥ अहमसि पढमराया अह्य भरहहिबो णरव-
रिंदो । णत्थि मह पडिसत्तू जिअ मए भारह चासं ॥ २ ॥” इतिकट्ट णामगं आउडेइ णामग आउडित्ता रह परावत्तेइ २ ता
जेणेव विजयसधावारणिवेसे जेणेव वाहिरिआ उवट्टाणसाला तेणेव उवागच्छइ २ ता जाव चुल्लहिमवत्तिगिरिकुमारस्स देवस्स
अट्टाहिआए महामहिमाए णिब्बत्ताए समाणीए आउहघरसालाओ पडिणिक्खमइ २ ता जाव दाहिणिं दिसिं वेअद्वपव्वयाभि-
मुहे पयाते आवि होत्था (सूत्र ६३)

‘तए ण’मित्यादि, ततो-हिमवत्साधनानन्तरं स भरतो राजा तुरगान् निगृह्णाति-दक्षिणपार्श्वस्थहयावाकर्षति
वामपार्श्वस्थहयौ पुरस्करोति, निगृह्य च रथं परावर्त्तयति परावर्त्थं च यत्रैवर्षभकूटं तत्रैवोपागच्छति उपागत्य च
ऋषभकूटं पर्वतं त्रिकृत्यो रथशीर्षेण स्पृशति, स्पृष्ट्वा च रथं स्थापयति स्थापयित्वा च पद्मत्वं द्वादशाक्षिकं अष्टक-
र्णिकं अधिकरणिसंस्थितं सौवर्णिकं-स्वर्णमयमष्टसुवर्णमयत्वात् काकणीरत्नं परामृशति, एतेषां पदानां व्याख्यानं
प्राग्वत्, परामृश्य च ऋषभकूटस्य पर्वतस्य पौरस्ये कटके नामैव नामकं स्वार्थे कप्रत्ययः ‘आउडेइ’ति आजुडति
सम्बन्धं करोति लिखतीत्यर्थः, कथं लिखतीत्याह-‘ओसप्पिणि’इत्यादि, अवसर्पिण्याः, अत्र पष्ठीलोपः प्राकृतत्वात्,

अस्या तृतीयायाः समाधाः—तृतीयपरकस्य प्रथिमभागे तृतीये भागे इत्यर्थः, अहमस्मि चक्रवर्ती भरत इति नामधेयेन-
नाम्ना ॥ १ ॥ अहमस्मि प्रथमराजा—प्रधानराजा, प्रथमशब्दस्य प्रधानपर्यायत्वाद्यथा ‘पठमे चंदजोगे’ इत्यादौ, एतद्-
व्याख्यानेन ऋषभे प्रथमराजत्वं नागमेन सह विरुध्यते, अहं भरताधिपः—भरतक्षेत्राधिपः नरवराः—सामन्तादयस्ते-
षामिन्द्रः नास्ति मम प्रतिशत्रुः—प्रतिपक्षः जितं मया भारतं वर्षमिति कृत्वा नामकं ‘आउडेइ’सि लिखति, अस्य
सूत्रस्य निगमार्थकत्वात्त पौनरुक्त्यं, अथ कृतकृत्यो यद् व्यवस्यति तदाह—‘णामगं आउडित्ता’ इत्यादि, नामकं
लिखित्वा रथं परावर्त्तयति परावर्त्त्य च यत्रैव विजयस्कन्धावाशनिवेशो यत्रैव च बाह्योपस्थानशाला तत्रैवोपागच्छति
उपागत्य च अत्र यावत्पदात् तुरगाग्निगृह्णाति रथं स्थापयति ततः प्रत्यवरोहति मञ्जनगृहं प्रविशति स्नाति ततः
प्रतिनिष्क्रामति भुङ्क्ते बाह्योपस्थानशालायां सिंहासने उपविशति श्रेणीप्रश्रेणीः शब्दापयति क्षुल्लहिमवद्भिरिक्कुमारदेव-
स्याष्टाहिकाकरणं सन्दिशति ताश्च कुर्वन्ति आज्ञां च प्रत्यर्पयन्तीति ग्राह्यं, ततस्तद्विव्यं चक्ररत्नं क्षुल्लहिमवद्भिरिक्कु-
मारस्य देवस्याष्टाहिकायां महामहिमायां निवृत्तायां सत्यामायुधगृहशालातः प्रतिनिष्क्रामति प्रतिनिष्क्रम्य च यावच्छ-
ब्दादन्तरिक्षप्रतिपन्नादिविशेषणग्रहः, दक्षिणां दिशमुद्दिश्य वैताड्यपर्वताभिमुखं प्रयातं चाप्यभवत् ।

तए ण से भरहे राया त दिव्व चक्रयण जाव वेअद्धस्स पब्बयस्स उत्तरिहे णितंवे तेणेव उवागच्छइ २ ता वेअद्धस्स पब्बयस्स
उत्तरिहे णितंवे दुवालसजोयणायाम जाव पोसहसाल अणुपविसद जाव णमिविणमीण विज्जाहराईण जट्टमभत्तं पगिण्हइ २ ता

पोसहसालाए जाव णमिविणमिविज्जाहरायाणो मणसी करेमाणे २ चिट्ठइ, तए ण तस्स भरहस्स रण्णो अट्टमभत्तसि परिणम-
माणसि णमिविणमीविज्जाहरायाणो दिव्वाए मईए चोइअमई अणमणस्स अंतिअं पाउम्भवति २ ता एवं वयासी-उप्पण्णे
खल्लु भो देवाणुप्पिआ ! जवुदीवे दीवे भरहे वासे भरहे राया चाउरतचक्कवट्ठी तं जीअमेअ तीअपच्चुप्पणमणागायाण विज्जाहरा-
ईण चक्कवट्ठीण उवत्थाणिअ करेत्ताए, तं गच्छामो ण देवाणुप्पिआ ! अम्हेवि भरहस्स रण्णो उवत्थाणिअ करेमो इति कट्ठु विणमी
णाऊण चक्कवट्ठि दिवाए मईए चोइअमई माणुम्माणप्पमाणजुत्तं तेअरिस्स रुवलक्खणजुत्त ठिअजुवणकेसवट्ठिअणहं सव्वरोगणासाणे
वलक्करि इच्छिअसीउण्हफासजुत्तं-तिसु तणुअं तिसु तव तिवलीगतिउण्णय तिगभीरं । तिसु काल तिसु सेअं तिआयतं तिसु अ
विच्छिण्णं ॥ १ ॥ समसरीर भरहे वासमि सव्वमहिलप्पहाण सुंदरयणजघणवरकरचलणयणसिरसिजदसणजणहिअयरमणमण-
हरि सिगारागार जाव जुत्तोवयारकुसलं अमरवहूण सुरूव रुवेण अणुहरंतीं सुभइ भइमि जोव्वणे वट्टमाणि इत्थीरयण णमी अ र-
यणाणि य कडगाणि य तुडिआणि अ गेण्हइ २ ता ताए उक्किट्ठाए तुरिआए जाव उट्ठूआए विज्जाहरगईए जेणेव भरहे राया तेणेव
उवागच्छति २ ता अंतलिक्खपडिवण्णा सत्तिरिणीयाइं जाव जएणं विजण्णं वट्ठावेति २ ता एवं वयासी-अभिजिए ण देवाणु-
प्पिआ ! जाव अम्हे देवाणुप्पिआण आणत्तिकिकरा इतिकट्ठु त पडिच्छलु ण देवाणुप्पिआ ! अम्हं इम जाव विणमी इत्थीरयणं
णमी रयणाणि समप्पेइ । तए ण से भरहे राया जाव पडिविसजेइ २ ता पोसहसालाओ पडिणिकसमइ २ ता मज्जणघर अणुप-
विसइ २ ता भोजणमंडवे जाव नमिविनमीण विज्जाहराराइणं अट्ठाहिअमहामहिमा, तए णं से दिव्वे चक्करयणे आउहघरसालाओ

ज्ञानं तत्सौधर्मेशानदेवीनां मनःप्रविचारिदेवानां कामानुपकमनोज्ञानमिव दिव्यानुभावादवगन्तव्यं, अन्यथा तासा-
मपि स्वविमानचूलिकाध्वजादिमात्रविषयकावधिमतीनां तद्भिरसाज्ञानासम्भवेन सुरतानुकूलचेष्टोन्मुखत्वं न सम्भवेदिति,
एतादृशावन्योऽन्यस्यान्तिकं प्रादुर्भवतः, प्रादुर्भूय च एवमवादिपातां, किमवादिपातामित्याह—‘उपपण्णे खलु’ इत्यादि,
उत्पन्नः खलुः—अवधारणे भो देवानुप्रिया! जम्बूद्वीपे द्वीपे भरतवर्षे भरतनामा राजा चतुरन्तचक्रवर्त्ती तस्माज्जी-
तमेतत्—कल्प एषोऽतीतवर्त्तमानानागतानां विद्याधराज्ञां चक्रवर्त्तिनामुपस्थानिकं—प्राभृतं कर्तुं, तद् गच्छामो देवानु-
प्रिया! वयमपि भरतस्य राज्ञ उपस्थानिकं कुर्म ‘इति कटु’ इत्यादि इति कृत्वा—इति अन्योऽन्यं भणित्वा विनमिरु-
त्तरश्रेण्यधिपतिः सुभद्रां नाम्ना स्त्रीरत्नं नमिश्च दक्षिणश्रेण्यधिपती रत्नानि कटकानि त्रुटिकानि च गृह्णातीत्यन्वयः,
अथ कीदृशः सन् विनमिः किं कृत्वा सुभद्रां कन्यारत्नं गृह्णातीत्याह—‘दिव्यया मत्या नोदितमतिः सन् चक्रवर्त्तिनं
ज्ञात्वा, अत्रानन्तरोक्तसूत्रतश्चक्रवर्त्तित्वे लब्धेऽपि यत् पाऊण चक्रवर्त्तिमित्याद्युक्तं तत् सुभद्रा स्त्रीरत्नमस्यैवोप-
योगीति योग्यताख्यापनार्थं, किंलक्षणां सुभद्रामित्याह—‘मानोन्मानप्रमाणयुक्तां, तत्र मानं—जलद्रोणप्रमाणता उन्मानं—
तुलारोपितस्यार्द्धभारप्रमाणता यश्च स्वमुखानि नव समुच्छ्रितः स प्रमाणोपेतः स्यात्, अयमर्थः—जलपूर्णायां पुरुषप्र-
माणादीपदतिरिक्तायां सहत्यां कुण्डिकायां प्रवेशितो यः पुरुषः सारपुद्गलोलोपचितो जलस्य द्रोणं त्रिटङ्कसौवर्णिकगण-
नापेक्षया द्वात्रिंशत्सेरप्रमाणं निष्काशयति जलद्रोणोनां वा तां पूरयति स मानोपेतः, तथा सारपुद्गलोलोपचितत्वादेव

यस्तुलायामारोपितः सन्नद्धंभारं पलसहस्रात्मकं तुलयति स उन्मानोपेतः, तथा यद्यस्यात्मीयमङ्गुलं तेनाङ्गुलेन द्वादशाङ्गुलानि मुखं प्रमाणयुक् अनेन च मुखप्रमाणेन नव मुखानि पुरुषः प्रमाणयुक्तः स्यात्, प्रत्येकं द्वादशाङ्गुलैर्नवभिर्मुखै-
रष्टोत्तरशतमङ्गुलानां सम्पद्यते, ततश्चैतावदुच्छ्रयः पुरुषः प्रमाणयुक्तः स्यात्, एवं सुभद्राऽपि मानोन्मानप्रमाणयुक्ता,
तथा तेजस्विनीं व्यक्तं रूपं—सुन्दराकारो लक्षणानि च—छत्रादीनि तैर्युक्ता, स्थितमविनाशित्वाद्यौवनं यस्याः सा तथा,
केशवदवस्थिता—अवर्द्धिष्णवो नखा यस्याः सा तथा, ततः पदद्वयकर्मधारये तां, अयं भावः—भुजमूलादिरोमाण्य-
जहृद्रोमस्वभावान्येव तस्याः स्युरिति, अन्यथा तत्केशपाशस्य प्रलम्बतया व्याख्यानं उत्तरसूत्रे करिष्यमाणं नोपपद्येत,
सर्वरोगनाशनीं, तदीयस्पर्शमहिम्ना सर्वे रोगा नश्यन्तीति, तथा वलकरीं सम्भोगतो बलवृद्धिकरीं नापरपुरन्धीणामि-
वास्याः परिभोगे परिभोक्तुर्वलक्षय इति भावः, ननु यदि श्रूयते समये हस्तस्पृष्टाश्वग्लानिदर्शनेन स्त्रीरत्नस्य स्वकामुक-
पुरुषविभीषिकोत्पादनं तर्हि कथमेतदुपपद्यते?, उच्यते, चक्रवर्तिनमेवापेक्ष्यैतद्विशेषणद्वयस्य व्याख्यानात्, यत्तु
सत्यपि स्त्रीरत्ने ब्रह्मदत्तचक्रभृतो दाहानुपशमः तत्र समाधानमधस्तनग्रन्थे दण्डवर्णनव्याख्यातोऽवसेयं, ईदृशिता-
ऋतुविपरीतत्वेनेच्छागोचरीकृता ये शीतोष्णस्पर्शास्त्रैर्युक्ता उष्णतौ शीतस्पर्शां शीततौ उष्णस्पर्शां मध्यमत्तौ मध्यम-

१ तस्या स्पर्श चक्रवर्तिन सर्वदोषमाशक इत्यर्थं, न चैवमन्तरामये दाघज्वरोपगते ब्रह्मदत्तचक्रवर्तिनि व्यभिचार, प्रत्यासनमृत्लोन्मदानौ तत्स्पृशेयसहने
सामर्थ्याभावात् अवश्यमाशिवस्तुत्वान्न (ही० उक्तौ)

स्पदर्शमिति भावः, त्रिषु स्थानेषु-मध्येदरतनुलक्षणेऽनुकां-रुगां तनुमध्या-तनूदरी तन्वद्रीतिकविप्रसिद्धेः, ननु मामु-
द्विकेऽन्यान्यपि दन्तत्वगादीनि तनूनि कथितानि तथा च सति कथं तनूनां त्रिमयाङ्गता युज्यते इति ?, उच्यते,
विचित्रत्वात् कविरुचेस्त्रिकसङ्गाविशिष्टानुप्रासभासुरं चन्द्यं निवधना ग्रन्थकारेण स्त्रीपुंससाधारणानि यानि त्रिक-
रूपाणि लक्षणानि तानि तथैव निवद्धानि, यानि तु व्यधिकसङ्ख्याकानि तेभ्योऽत्र रत्नप्रस्तावात् केवलं स्त्रीजात्युचि-
तानि लक्षणानि समुच्चित्यानुप्रासाभद्रार्थं त्रिकरूपत्वेन निवद्धानि तेन नेहापरग्रन्थविरोधः, अत एव दन्तत्वगादीनि
तनून्यपि तस्या अत्र न विवक्षितानीति, एवमुत्तरत्रापि भाव्यं, त्रिषु-दृगन्ताधरयोनिलक्षणेऽनु स्थानेषु ताद्यां-रत्नां,
दृगन्तरक्तत्वं हि स्त्रीणां दृक्चुम्बने पुरुषस्यातीव मनोहरं भवतीति, त्रयो वलयो-मध्यवर्तिरेत्यारूपा यस्याः सा तथा
तां, अत्र द्वितीयैकवचनलोपः प्राकृतत्वात्, त्रिवलीकृत्यं स्त्रीणामतिप्रशस्यं पुंसां तु तथाविधं न, यदाह-“अस्त्रान्तं
स्त्रीभोगिनमाचार्यं बहुसुतं यथासङ्ख्यम् । एकद्वित्रिचतुर्भिर्वर्लिभिर्विद्यान्तृपं त्ववलिम् ॥ १ ॥” तथा त्रिषु-स्तनजघन-
योनिलक्षणेऽनु उन्नतां त्रिषु-नाभिसत्त्वस्वरूपेषु गम्भीरां त्रिषु-रोमराजीचूचुककनीनिकारूपेष्ववयवेषु कृष्णां त्रिषु-
दन्तस्मितचक्षुर्लक्षणेऽनु श्वेतां त्रिषु-वेणीचाहुलतालोचनेषु आयता-प्रलम्बां त्रिषु-श्रोणिचक्रजघनस्थलीनितम्बविम्बेषु
विस्तीर्णां समशरीरां समचतुरस्रसंस्थानत्वात्, भरते वर्णे सर्वमहिलाप्रधानां, सुन्दरं स्तनजघनवरकरचलननयनं यस्याः
सा तथा तां, शिरसिजाः-केशाः दशना-दन्तास्तैर्जनहृदयरमणी-द्रष्टृलोकचिक्ताक्रीडाहेतुकं अत एव मनोहरीं पश्चात्

पदद्वयस्य कर्मधारयः, 'सिद्धारागारे'त्यत्र यावत्पदात् सिद्धारागारचारुवेसं संगयगयहसिअभिणिअचिठ्ठिअविलाससल-
 लिअसंलावनिउण इति संग्रहः, शृङ्गारस्य-प्रथमरसस्यागारं-गृहमिव चारुवेपो यस्याः सा तथा तां सङ्गता-उचिता
 गतहसितभणितचेष्टितविलासा यस्याः सा तथा, तत्र गतं-गमनं हसितं-स्मितं भणितं-वाणी चेष्टितं च-अपुरुषचेष्टा
 विलासो-नेत्रचेष्टा तथा सह ललितेन-प्रसन्नतया ये संलापाः-परस्परभाषणलक्षणास्तेषु निपुणा या सा तथा, तथा युक्ताः-
 सङ्गताः ये उपचारा-लोकव्यवहारस्तेषु कुशला या सा तथा, ततः पदत्रयकर्मधारयः तां, अमरवधूनां सुरूपं-सौन्दर्यं
 रूपेणानुहरन्ती-अनुकुर्वती भद्रे-कल्याणकारिणि यौवने वर्त्तमानां, शेषं तु प्राग्योजितार्थं, 'गिण्हित्ता'इत्यादि, गृहीत्वा
 तयोत्कृष्टया त्वरितया यावदुद्धूतया विद्याधरगत्या यत्रैव भरतो राजा तत्रैवोपागच्छतः, उपागत्य चान्तरिक्षप्रतिपन्नौ
 सकिंकिणीकानि यावत्पदात् पञ्चवर्णानि वस्त्राणि प्रवरपरिहितौ इत्यादि जयेन विजयेन वर्द्धयतः वर्द्धयित्वा चैवम-
 वादिषातां-अभिजितं देवानुप्रियैः यावत्शब्दात् सर्वं मागधगमवद्वाच्यं, नवरमुत्तरेणं बुद्धहिमवंतभेराए इति 'अम्हे
 णं देवाणुप्पिआणं विसयवासिणो'त्ति आवां देवानुप्रियाणां आज्ञसिक्किंकराचितिकृत्वा तत्प्रतीच्छन्तु देवानुप्रिया !
 अस्माकमिदं यावच्छब्दादेतद्रूपं प्रीतिदानमितिकृत्वा विनमिः स्त्रीरत्नं नमिश्च रत्नानि समर्पयति । अथ भरतो यदका-
 र्णं तदाह—'तए ण'मित्यादि, ततः स भरतो राजा यावच्छब्दात् प्रीतिदानग्रहणसत्कारणादि ग्राह्यं, प्रतिविसर्जयति
 प्रतिविसृज्य च पौषधशालातः प्रतिनिष्क्रामति प्रतिनिष्क्राम्य च मज्जनगृहमनुप्रविशति अनुप्रविश्य च स्नानविधिः

पूर्णेऽत्र वाच्यः ततो भोजनमण्डपे पारणं वाच्यं, यावच्छब्दादत्र श्रेणिप्रश्रेणिशब्दनं अष्टाहिकाकरणाज्ञापनमिति, ततस्ता नमिविनम्योर्विद्याधराज्ञोरष्टाहिकां महामहिमा कुर्वन्तीति शेषः, आज्ञां च प्रत्यर्पयन्तीति प्रसङ्गाद् बोध्यमिति, अथ दिग्विजयपरमाङ्गभूतस्य चक्ररत्नस्य को व्यतिकर इत्याह—‘तए ण’मित्यादि, ततो—नमिविनमिखचरेन्द्रसाधना-
नन्तरं तद्विव्यं चक्ररत्नमायुधगृहशालातः प्रतिनिष्कामतीत्यादिकं प्राग्वत्, नवरमुत्तरपौरस्त्यां दिशम्—ईशानदिशं, वैता-
ल्यतो गङ्गादेवीभवनाभिमुखं गच्छतः ईशानकोणगमनस्य ऋजुमार्गत्वात्, अत्र निर्णेतुकामेन जम्बूद्वीपालेख्यं द्रष्टव्यं,
गङ्गादेवीभवनाभिमुखं प्रयातं चाप्यभवत्, सैव सर्वा सिन्धुदेवीवक्तव्यता गङ्गाभिलोपेन ज्ञेया यावत्प्रीतिदानमिति
गम्यं, नवरं तत्रायं विशेषः—रत्नविचित्रं कुम्भाष्टाधिकसहस्रं, नानामणिकनकरत्नमयी, भक्तिः—विच्छित्तिस्तया विचित्रे
च द्वे कनकसिंहासने, शेषं प्राभृतग्रहणसन्मानदानादिकं तथैव, यावद्दुष्टाहिका महिमेति, यच्च ऋषभकूटतः प्रत्यावृत्तो
न गङ्गां साधयामास तद्वैताढ्यवर्त्तिविद्याधराणामनात्मसात्करणेन परिपूर्णोत्तरखण्डस्यासाधितत्वात् कथं गङ्गानिष्कु-
टसाधनायोपक्रमते इत्यवसेयं, यच्चास्य गङ्गादेवीभवने भोगेन वर्षसहस्रातिवाहनं श्रूयते तत्प्रस्तुतसूत्रे चूर्णौ चानु-
क्रमपि ऋषभचरित्रादवसेयम् ॥ अथाग्रतो दिग्यात्रामाह—

तए ण से दिव्वे चक्रयणे गंगाए देवीए अट्टाहियाए महामहिमाए निव्वत्ताए समाणीए आउहघरसालाओ पडिणिकसलमइरत्ता
जाव गगाए महाणईए पञ्चत्थिमिद्वेणं कूलेण दाहिणदिसि खडप्पवाययगुहाभिमुदे पयाए आवि होत्था, तते णं से भरहे राया जाव

जेणेव खडप्पवायगुहा तेणेव उवागच्छइ २ ता सबा कयमालकवत्तव्या गेअवा गवरि णट्टमालगे देवे पीतिदानं से आलंकारि-
 अमड कडगाणि अ सेस सब तेहेव जाव अट्टाहिआ महाम० । तए ण से भरहे राया णट्टमालगस्स देवस्स अट्टाहिआए म०
 णिच्चिताए समाणीए सुसेण सेणावइ सद्देवइ २ ता जाव सिधुगमो गेअव्वो, जाव गंगाए महाणईए पुरत्थिमिहं गिक्खुड सगगा-
 सागरगिरिमेराग समविसमणिक्खुडाणि अ ओअवेइ २ ता अरगाणि वराणि रयणाणि पडिच्छइ २ ता जेणेव गगा महाणई तेणेव
 उवागच्छइ २ ता दोच्चपि सक्खधावारवले गगामहाणई विमलजलतुगवीइ गावाभूएण चम्मरयणेणं उत्तरइ २ ता जेणेव भरहस्स
 रण्णो विजयखधावारणिवेसे जेणेव वाहिरिआ उवट्ठाणसाला तेणेव उवागच्छइ २ ता अभिसेकाओ हत्थिरयणाओ पच्चोरुहइ २
 ता अगगाइ वराइ रयणाइ गहाय जेणेव भरहे राया तेणेव उवागच्छइ २ ता करयलपरिगहिअ जाव अजलिं कट्टु भरह रायं
 जएण विजएण वद्धावेइ २ ता अगगाइ वराइ रयणाइ उवणेइ । तए ण से भरहे राया सुसेणस्स सेणावइस्स अगगाइ
 वराइ रयणाइ पडिच्छइ २ ता सुसेण सेणावइ सक्कारेइ सम्माणेइ २ ता पडिविसज्जेइ, तए ण से सुसेणे सेणावई भरहस्स रण्णो
 सेसपि तेहेव जाव विहरइ, तए ण से भरहे राया अण्णया कयाइ सुसेणं सेणावइरयण सद्देवेइ २ ता एव वयासी—गच्छण भो
 देवाणुप्पिआ ! खडगप्पवायगुहाए उत्तरिहस्स दुवारस्स कवाडे विहाडेहि २ ता जहा तिमिसगुहाए तहा भाणिअव्वं जाव पिअ भे
 भवउ सेस तेहेव जाव भरहो उत्तरिह्णेण दुवारेण अईइ, ससिच्च मेहधयारनिवह तेहेव पविसतो मडलाइ आलिहइ, तीसे ण खंड-
 गप्पवायगुहाए बहुमज्झदेसभाए जाव उम्मगगणिमगजलाओ णाम दुवे महाणईओ तेहेव गवर पच्चत्थिमिह्णाओ कडगाओ पवूढाओ
 समाणीओ पुरत्थिमेण गग महाणइ समपेत्ति, सेस तेहेव गवरि पच्चत्थिमिह्णेणं कूलेणं गंगाए सकमवत्तव्या तेहेवत्ति, तए ण

खण्डगोपवायगुहाय दाहिणिहस्तस दुवारस्स कवाडा सयमेव महया २ कौचारवं करेमाणा २ सरसरस्सगाह ठाणाइ पओसकित्था, तए णं से भरहे राया चक्रयणदेसियमगे जाव खण्डगोपवायगुहाओ दक्खिणिहणे दोरेण णीणेइ ससिब्ब मेहययारनिवहाओ (सूत्र ६५) 'तए ण'मित्यादि, ततो—गङ्गादेवीसाधनानन्तरं तद्विव्यं चक्ररत्नं गङ्गाया देव्या अष्टाहिकायां महिमायां निवृत्तायां सत्यामाधुधगृहशालातः प्रतिनिष्क्रामति यावत्पदादन्तरिक्षप्रतिपन्नपदादिपरिग्रहः गङ्गाया महानद्याः पश्चिमे कुले दक्षिणदिशि खण्डप्रपातगुहाभिमुखं प्रयातं चाप्यभवत्, ततः स भरतो राजा चक्ररत्नं पश्यतीत्यादिकं तावद्वक्तव्यं यावत्खण्डप्रपातगुहायामगच्छतीति पिण्डार्थः, सर्वा कृतमालवक्तव्यता—तस्मिन्नागुहाधिपसुरवक्तव्यता नेतव्या—ज्ञात-व्येत्यर्थः, नवरं नाट्यमालको नृत्तमालको वा देवो गुहाधिपः प्रीतिदानं 'से' तस्य आलङ्कारिकभाण्डं—आभरणभूत-भाजनं कटकानि च शेषं—उक्तविशेषातिरिक्तं सर्वं तैथैव—सत्कारसन्मानादिकं कृतमालदेवतावद्वक्तव्यं यावदष्टा-हिका, अथ दक्षिणात्यगङ्गानिष्कुटसाधनाधिकारमाह—'तए ण'मित्यादि, ततः—खण्डप्रपातगुहापतिसाधनानन्तरं स भरतो राजा नाट्यमालकस्य देवस्याष्टाहिकायां पूर्णायां सुषेणं सेनापतिं शब्दयति, शब्दयित्वा च 'जाव सिन्धुगमो'त्ति यावत्परिपूर्णः 'एवं वयासी—गच्छाहि णं भो देवाणुप्पिआ ! सिन्धुए'इत्यादिकः सिन्धुगमः—सिन्धुनदीनिष्कुटसाधन-पाठो गङ्गाभिलाषेण नेतव्यः यावद् गङ्गाया महानद्याः पौरस्त्यं निष्कुटं—गङ्गायाः पश्चिमतो वहन्त्या सागरेण पूर्वतः परिक्षेपकारिणा गिरिभ्या दक्षिणतो वैताल्वेन उत्तरतो लघुहिमवता कृता या मर्यादा—व्यवस्था तथा सह वर्तते यत्त-

इवक्षस्कारे
खण्डप्रपा-
ताधिपनृ-
त्तमालसा-
धनं निर्ग-
मश्च सू. ६५

॥२५५॥

तथा, अन्यत्सर्वं प्राग्वत् सूत्रतो व्याख्यातश्च गङ्गागमेन परिभावीयं, अथ नात्रमालदेवस्य वशीकरणप्रयोजनमाह—
 ‘तए ण’मित्यादि, ततो—गङ्गानिकुटसाधनानन्तरं स भरतः सुषेणं सेनापतिरलं शब्दयति शब्दयित्वा चैवमवादीदि-
 त्यादिकं अत्र गुहाकपाटोद्घाटनाज्ञापनादिकं एकोनपञ्चाशन्मण्डलालेखनान्तं सर्वं तस्मिन्नागुहायामिव ज्ञेयं, अत्र यो
 विशेषस्तन्निरूपणार्थमाह—‘तीसे ण’मित्यादि, तस्याः—खण्डप्रपातगुहायाः बहुमध्यदेशभागे यावत्पदात् ‘एत्थ ण’-
 मिति पदमात्रमवसेयं, उन्मथजलानिमग्नजले नाम्ना द्वे महानद्यौ स्तः, तथैव—तस्मिन्नागुहागतोन्मथानिमग्नानदी-
 गमेन ज्ञातव्ये, नवरं खण्डप्रपातगुहायाः पाश्चात्यकटकात् प्रव्यूढे सत्यौ पूर्वोण गङ्गां महानदी समाप्नुतः—प्रविशतः,
 ज्ञेयं विस्तारायामोद्घेधान्तरादिकं तथैव—तस्मिन्नागतनदीद्वयप्रकारेणावसेयं, नवरं गङ्गायाः पाश्चात्यकूले संक्रमवक्तव्यता-
 सेतुकरणाज्ञादानतद्विधानोत्तरणादिकं ज्ञेयं, तथैव—प्रागवद् ज्ञेयमिति, अथैतस्मिन्नवरे दक्षिणतो यज्जातं तदाह—
 ‘तए ण’मित्यादि, प्राग्व्याख्यातार्थं, अथोद्घाटितयोर्गुहादक्षिणद्वारकपाटयोः प्रयोजनमाह—‘तए ण’मित्यादि, ततः—
 कपाटोद्घाटनानन्तरं स भरतो राज्ञा चक्ररत्नदेशितमार्गः यावत्करणात् ‘अणेगरायवरसहस्साणुआयमग्गे महया
 उक्किट्ठीहणायवोलकलकरवेणं पक्खुभिअमहासमुदरवभूअंपिव करेमाणे’ इति पदानां परिग्रहः, खण्डप्रपातगुहातो
 दक्षिणद्वारेण निरेति शशीव मेहान्धकारनिवहात्, प्राग्व्याख्यातं, ननु चक्रिणां तस्मिन्नाय प्रवेशः खण्डप्रपातया
 निर्गमः किंकारणिकः?, खण्डप्रपातया प्रवेशस्तस्मिन्नाय निर्गमोऽस्तु, प्रवेशनिर्गमरूपस्य कार्यस्योभयत्र तुल्यत्वात्, उच्यते,

तमिस्रया प्रवेशे खण्डप्रपातानिर्गमे च सृष्टिः, तथा च क्रियमाणस्य तस्य प्रशस्तोदकत्वात्, अन्यच्च खण्डप्रपातया प्रवेशे आसन्नोपस्थीयमान ऋपभकूटे चतुर्दिक्पर्यन्तसाधनमन्तरेण नामन्यासोऽपि न स्यादिति ॥ अथ दक्षिणभरताद्धी-
गतो भरतो यच्चक्रे तदाह—

तए नं से भरहे राया गगाए महाणईए पच्चत्थिमिल्ले कूले दुवालसजोअणायामं णवजोअणविच्छिण्णं जाव विजयक्खधावारणिवेस
करेइ, अवसिद्ध त चेव जाव निहिरयणाण अट्टमभत्त पणिण्हइ, तए णं से भरहे राया पोसहसालाए जाव निहिरयणे मणस्सि करे-
माणे करेमाणे चिट्ठइत्ति, तस्स य अपरिमिअरत्तरयणा धुअमक्खयमन्वया सदेवा लोकोपचयकरा उवगया णव गिहिओ लोगवि-
सुअजसा, तजहा—“नेसप्पे १ पडुआए २ पिंगलए २ सन्वरयण ४ महपडमे ५ । काले ६ अ महाकाले ७ माणवगे महा-
निही ८ सरे ९ ॥ १ ॥ णेसप्पमि णिवेसा गामागणगरपट्टणाणं च । दोणमुहमडवाणं सधावारावणगिहाण ॥ १ ॥ गणिअस्स
य उप्पत्ती माणुम्माणस्स ज पमाणं च । वणणस्स य वीआण य उप्पत्ती पडुए भणिआ ॥ २ ॥ सन्वा आभरणविही पुरिसाणं
जा य होइ महिलाण । आसाण य हत्थीण य पिंगलगणिहिमि सा भणिआ ॥ ३ ॥ रयणाइ सन्वरयणे चउदसवि वराइ चक्क-
वट्ठिस्स । उप्पज्जते एगिदिआइ पच्चिदिआइ च ॥ ४ ॥ वत्याण य उप्पत्ती णिप्फत्ती चेव सबभत्तीण । रंगाण य धोव्वाण य
सन्वाएसा महापडमे ॥ ५ ॥ काले कालणाण सव्वपुराणं च तिसुवि वसेसु । सिप्पसयं कम्माणि अ तिणिण पयाए हिअकराणि
॥ ६ ॥ लोहस्स य उप्पत्ती होइ महाकालि आगराणं च । रुप्पस्स सुवणणस्स य मणिमुत्तसिलप्पवालाणं ॥ ७ ॥ जोहाण य उप्पत्ती

आवरणानं च पहरणानं च । सन्वा य जुद्धणीई माणवगे दंडणीई अ ॥८॥ णट्टविही णाडगविही रुक्खस्स य चउत्तिवहस्स उप्पत्ती ।
 ससे महाणिहिमी तुडिअगाण च सन्वेसि ॥ ९ ॥ चक्कट्टपइट्ठाणा अट्टस्सेहा य णव य विक्खभा । वारसदीहा मजूससटिआ
 जण्हुवीइ सुदे ॥ १० ॥ वेरुलिअमणिकवाडा कणगमया विविहरयणपडिण्णा । ससिमूरचकलकयण अणुसमवयणोववत्ती या
 ॥ ११ ॥ पलिओवमट्ठिईआ णिहिसरिणामा य तत्थ सल्ल देवा । जेसि ते आवासा अकिज्जा ओहियच्चा य ॥ १२ ॥ एए णव
 णिहिरयणा पभूयधणरयणसचयसमिद्धा । जे वसमुपगच्छति भरहाविवचकवट्ठीण ॥ १३ ॥ तए ण से भरहे राया अट्टम-
 भत्तसि परिणममाणंसि पोसहसालाओ पडिणिक्खमइ, एव मज्जणघरपेवसो जाव सेणिपसेणिसदावणया जाव णिहिरयणानं अट्टा-
 हिअ महामहिम करेइ, तए ण से भरहे राया णिहिरयणान अट्टाहिआए महामहिमाए णिन्वत्ताए समाणीए सुसेण सेणावइरयण
 सदावेइ २ ता एव वयासी—गच्छण भो देवाणुप्पिआ ! गगामहाणईए पुररियमिल्ल णिक्खुड दुच्चपि सगगासागरनिरिमेरागं
 समविसमणिक्खुडाणि अ ओअवेहि २ ता एअमाणत्तिअ पच्चप्पिणाहिति । तए ण से सुसेणे त चेअ पुन्ववणिअ भाणिअन्व
 जाव ओअवित्ता तमाणत्तिअ पच्चप्पिणइ पडिविसजेइ जाव भोगभोगाइ भुजमाणे विहरइ । तए णं से दिन्वे चक्करयणे अन्नया कयाइ
 आडहरसालाओ पडिणिम्बमइ २ ता अतलिकखपडिवण्णे जक्खसहस्ससंपरिवुडे दिग्गुत्तुडिअ जाव आपूरेते चेव विजयम्प-
 धावारणिवेस मज्झमज्जेण णिगच्छइ दाहिणपच्चत्थिम दिसिं विणीअ रायहाणं अभिमुहे पयाए आवि होत्था । तए णं से भरहे
 राया जाव पासइ २ ता इट्ठुट्ठ जाव कोडुविअपुरिसे सदावेइ २ ता एव वयासी—रिप्पामेव भो देवाणुप्पिआ ! आभिसेक्क जाव
 पच्चप्पिणत्ति (सूत्र ६६)

‘तए ण’मित्यादि, ततो-गुहानिर्गमानन्तरं स भरतो राजा गङ्गाया महानद्याः पश्चिमे कूले द्वादशयोजनायामं नवयोजनविस्तीर्णं यावत्पदात् ‘वरणगरसरिच्छं’ इति ग्राह्यं, विजयस्कन्धावारनिवेशं करोति, अवशिष्टं-वर्द्धकि-रत्नशब्दाज्ञापनादिकं तदेव-यन्मागधदेवसाधनावसरे उक्तमिति, यावच्छब्दात्पौपधशालादर्भसंस्तरकसंस्तरणादि ज्ञेयं, निधिरत्नानामष्टमभक्तं प्रगृह्णाति, ततः स भरतो राजा पौपधशालायां यावत्पदात् ‘पोसहि’ इत्यादिकं ‘एगे अवीए’ इत्यन्तं पदकदम्बकं ग्राह्यं, निधिरत्नानि मनसि कुर्वन् २ तिष्ठति, इत्थमनुतिष्ठतस्तस्य किं जातमित्याह-‘तस्य य’ इत्यादि, तस्य-भरतस्य चशब्दोऽर्थान्तरारम्भे नव निधयः उपागता-उपस्थिता इत्यन्वयः, किंभूताः?—अपरिमितानि रक्तानि उपलक्षणादनेकवर्णानि रत्नानि येषु ते तथा, इदं च विशेषणं तन्मतापेक्षया बोध्यं यन्मते निधिष्वनन्तरमेव वक्ष्यमाणाः पदार्थाः साक्षादेवोत्पद्यन्ते इति, अयमर्थः-एकेषां मते नवसु निधिषु कल्पपुस्तकानि शाश्वतानि सन्ति, तेषु च विश्वस्थितिराख्यायते, केषांचित्तु मते कल्पपुस्तकप्रतिपाद्याः अर्थाः साक्षादेव तत्रोत्पद्यन्ते इति, एनयोरपर-मतापेक्षया अपरिमिए इत्यादि विशेषणमिति, तथा ध्रुवास्तथाविधपुस्तकैर्विशिष्टरूपस्वरूपस्यापरिहाणेः अक्षयाः अवय-विद्रव्यस्यापरिहाणेः अव्ययास्तदारम्भकप्रदेशापरिहाणेः, अत्र प्रदेशापरिहाणियुक्तिः समयसंवादिनी पद्मवरवेदिका-व्याख्यासमये निरूपितेति ततोऽवसेया, अत्र पदद्वये मकारोऽलाक्षणिकः, ततः पदत्रयकर्मधारयः, सदेवा अधि-ष्टायकदेवकृतसान्निध्या इति भावः लोकोपचयङ्कराः, अत्र नवा खितकृदन्ते ‘रात्रे’ (श्रीसि० अ० ६ पा० ४ सू० ११०)

रिति सूत्रे योगविभागेन व्याख्याने तीर्थकरादिशब्दवत् साधुत्वं ज्ञेयं, यद्वा 'देवंनागमुवण्णकिन्नरगणस्सम्भूअ-
 भावच्चिए' इत्यादिवदार्पत्वादनुस्वारे लोकोपचयकराः-श्रुतिकल्पकल्पपुस्तकप्रतिपादनेन लोकानां पुष्टिकारकाः लोक-
 विख्यातयशस्का इति, अथ नामतस्तानुपदर्शयति-तद्यथेत्युपदर्शने नैमर्पस्य देवविशेषस्यायं नैमर्पः, एवमग्रेऽपि
 भाव्यं, अथ यत्र निधौ यदाख्यायते तदाह-—'णेसण्ण'मित्यादि, नैमर्पनामनि निधौ निवेशाः-व्यापनानि स्थापनवि-
 धयो ग्रामादीनां गृहपर्यन्ताना व्याख्यायन्ते, तत्र ग्रामो-वृत्त्यावृतः आकरो-यत्र लवणाद्युत्पद्यते नगरं-राजधानी
 पत्तनं-रत्नयोनिद्रोणमुखं-जलस्थलनिर्गमप्रवेशं मडुगं-अर्द्धतृतीयगव्यूतान्तर्ग्रामरहितं रक्तधातारः-कटकं आपणो-
 हट्टः, गृहं-भवनं उपलक्षणात् सेटकवर्षटादिग्रहः १ ॥ अथ द्वितीयनिधानवक्तव्यतामाह-—'गणिअस्स'इत्यादि,
 गणितस्य-सङ्ख्याप्रधानतया व्यवहर्त्तव्यस्य दीनारादेः नालिकेरादेर्वा चशब्दात् परिच्छेद्यधनस्य मौक्तिकादेरुत्पत्ति-
 प्रकारः तथा मानं-सेतिकादि तद्विषयं यत्तदपि मानमेव धान्यादि मेयमिति भावः, तथा उन्मानं-तुलाकर्थादि तद्विषयं
 यत्तदप्युन्मानं खण्डगुडादि धरिमजातीयं धनमित्यर्थः, ततः समाहारद्वन्द्वस्तस्य च यत्प्रमाणं लिङ्गविपरिणामेन तत्पा-
 ण्डुके भणितमिति सम्बन्धः, धान्यस्य-शाल्यादेर्वाजानां च-वापयोग्यधान्यानामुत्पत्तिः पाण्डुके निधौ भणिता २ ॥
 अथ तृतीयनिधिस्वरूपं निरूप्यते-—'सब्बा आभरण'इत्यादि, सर्वं आभरणविधिर्यः पुरुषाणां यश्च महिलाणां तथाऽ-
 श्वानां हस्तिनां च स यथौचित्येन पिद्मलकनिधौ भणितः लिङ्गविपरिणामः प्राकृततंत्रीलीभयः ३ ॥ अथ चतुर्थनिधिः-

‘रयणादं’ इत्यादि, रत्नानि चतुर्दशपि वराणि चक्रवर्त्तिनश्चक्रादीनि सदैकेन्द्रियाणि सेनापत्यादीनि च सप्त पञ्चेन्द्रियाणि सर्वरत्नाख्ये महानिधावुत्पद्यन्ते, तदुत्पत्तिः तत्र व्यावर्ण्यत इत्यर्थः, अन्ये त्वेवमाहुः—उत्पद्यन्ते एतत्प्रभावात् स्फातिमद्भवन्तीत्यर्थः ४ ॥ अथ पञ्चमो निधिः—‘वृत्थाण य’ इत्यादि, सर्वेषां वस्त्राणां च या उत्पत्तिस्तथा सर्वविभक्तीनां—वस्त्रगतसर्वरचनानां रत्नानां च—मञ्जिष्ठाकृमिरागकुसुम्भादीनां ‘धोव्वाण य’ इति सर्वेषां प्रक्षालनविधीनां च या निष्पत्तिः सर्वा एषा महापद्मानिधौ ५ ॥ अथ षष्ठो निधिः—‘काले कालण्णाण’ मित्यादि, कालनामनि निधौ कालज्ञानं—सकलज्योतिःशास्त्रानुबन्धि ज्ञानं तथा जगति त्रयो वंशाः वंशः प्रवाहः आवलिका इत्येकार्थाः, तद्यथा—तीर्थकरवंशश्चक्रवर्त्तिवंशो बलदेववासुदेववंशश्च तेषु त्रिष्वपि वंशेषु यद्भावं यच्च पुराणमतीतमुपलक्षणमेतद्वर्त्तमानं शुभाशुभं तत्सर्वमत्रास्ति, इतो महानिधितो ज्ञायत इत्यर्थः, शिल्पशतं—विज्ञानशतं घटलोहचित्रवस्त्रनापित्तशिल्पानां पञ्चाहितकराणि निर्वाहाभ्युदयहेतुत्वात् एतत्सर्वमत्राभिधीयते ६ ॥ अथ सप्तमो निधिः—‘लोहस्स य’ इत्यादि, लोहस्य च नानाविधस्योत्पत्तिर्भवति महाकाले निधौ, तत्र तदुत्पत्तिराख्यायते इत्यर्थः, तथा रूयस्य सुवर्णस्य च मणीनां—चन्द्रकान्तादीनां मुक्तानां—मुक्ताफलानां शिलानां—स्फटिकादीनां प्रवालानां च सम्बन्धिनानां आकराणामुत्पत्तिर्भवति, महाकाले निधाविति योगः ॥ ७ ॥ अथाष्टमः—‘जोहाण य’ इत्यादि, जोधानां—सूरपुरुषाणां चशब्दात्, कातराणा-

मुत्पत्तिरभिधीयते, यथा योधत्वं कातरत्वं च जायते तथाऽत्राभिधीयते इत्यर्थः, तथा आवरणानां च-खेट-
 कानां सन्नाहानां वा ग्रहरणानां-अस्यादीनां च सर्वा च युद्धनीतिः-व्यूहरचनादिलक्षणा सर्वापि च दण्डेनोपलक्षि-
 ता नीतिर्दण्डनीतिः-सामादिश्रुतुर्विधा माणवकनाम्नि निधायभिधीयते, ततः प्रवर्तत इति भावः ८ ॥ अथ नवमः-
 'णट्टविही णाडयविही' इत्यादि, सर्वोऽपि नृत्यविधिः-नाट्यकरणप्रकारः सर्वोऽपि च नाटकविधिः-अभिनेयप्रबन्ध-
 प्रपञ्चनप्रकारः तथा चतुर्विधस्य काव्यस्य ग्रन्थस्य-धर्म्मार्थश्चैव १२कामं ३मोक्षऽलक्षणपुरुषार्थनिवृद्धस्याथवा संस्कृत १-
 प्राकृता २ पञ्चश ३ संकीर्ण ४ भाषानिवृद्धस्य गद्य १ पद्य २ गेय ३ चौर्ण ४ पदवृद्धस्य वा उत्पत्तिः-
 निष्पत्तिस्तद्विधिः, तत्राद्यं काव्यचतुष्कं प्रतीतं, द्वितीयचतुष्के संस्कृतप्राकृते सुबोधे अपभ्रंशः-तत्तद्देशेषु शुद्धं भाषितं
 सङ्कीर्णभाषा-शौरसेन्यादिः, तृतीयचतुष्के गद्यं-अच्छन्दोवृद्धं शस्त्रपरिज्ञाध्ययनवत् पद्यं-छन्दोवृद्धं विमुत्तयध्यय-
 नवत् गेयं-गन्धर्व्या रीत्या वृद्धं गानयोग्यं चौर्णं-बाहुलकविधिवहुलं गमपाठवहुलं निपातवहुलं निपाताव्ययवहुलं
 ब्रह्मचर्याध्ययनपदवत्, अत्र चेतस्योर्गद्यपद्यान्तर्भावेऽपि यत्पृथगुपादानं तज्ज्ञानधर्माध्ययधर्माविशिष्टतया विशेषणविव-
 क्षणार्थं, शंखे महानिधौ, तथा व्रुतिताङ्गानां च-तूर्याङ्गानां सर्वेषां वा तथातयावाद्यभेदमिन्नानामुत्पत्तिः शङ्खे महानिधा-
 विति ९ ॥ अथ नवानामपि निधीनां साधारणं स्वरूपमाह- 'चक्रट्ट' इत्यादि, प्रत्येकमष्टसु चक्रेषु प्रतिष्ठानं-अवस्थानं
 येषां ते तथा, यत्र यत्र वाह्यन्ते तत्र तत्राष्टचक्रप्रतिष्ठिता एव वहन्ति, प्राकृतत्वादष्टशब्दस्य परनिपातः, अष्टौ योज-

नानि उत्सेधः—उच्चैस्त्वं येषां ते तथा, नव च योजनानीति गम्यते विष्कम्भेन—विस्तारेण नवयोजनविस्तारा इत्यर्थः, द्वादशयोजनदीर्घाः मंजूपावत्संस्थिताः, जाह्नव्या—गङ्गाया मुखे यत्र समुद्रं गङ्गां प्रविशति तत्र सन्तीत्यर्थः, ‘इत्युच्यते वयं गङ्गामुखमागधवासिनः । आगतास्त्वां महाभाग !, त्वद्भागेन वशीकृताः ॥ १ ॥’ इति त्रिपटीयचरित्रोक्तः, चक्रयुत्पत्तिकाले च भरतविजयानन्तरं चक्रिणा सह पातालमार्गेण भाग्यवत्पुरुषाणां हि पदार्धःस्थितयो निधय इति चक्रिपुरमनुयान्ति, तथा वैडूर्यमणिमयानि कपाटानि येषां ते तथा, मयद्रप्रत्ययस्य वृत्त्या उक्तार्थता, कनकमयाः—सौवर्णाः विविधरत्नप्रतिपूर्णाः शशिसूरचक्राकाराणि लक्षणानि—चिह्नानि येषां ते तथा, प्रथमावहुवचनलोपः प्राकृतत्वात्, अनुरूपा समा—अविपमा वदनोपपत्तिः—द्वारघटना येषां ते तथा, पल्योपमस्थितिका निधिसदृशमानः खलु, तत्र च निधिषु ते देवा येषां देवाना त एव निधयः आवासाः—आश्रयाः, किंभूताः—अक्रेया—अक्रयणीयाः, किमर्थमित्याह—आधिपत्याय—आधिपत्यनिमित्तं, कोऽर्थः ?—तेषामाधिपत्यार्थी कश्चित्कथेण—मूल्यदानादिरूपेण तान् न लभते इति, किन्तु पूर्वसुचरितमहिम्नैवेत्यर्थः, एते नव निधयः प्रभूतधनरत्नसंचयसमृद्धाः ये भरताधिपानां—पट्टखण्डभरतक्षेत्राधिपानां चक्रवर्तिनां वंशमुपगच्छन्ति—वश्यतां यान्ति, एतेन वासुदेवानां चक्रवर्तिवेऽप्येतद्विशेषणव्युदासः, निधिप्रकरणे चात्र स्थानाद्गवचनसरोद्धारादिवृत्तिगतानि बहूनि पाठान्तराणि ग्रन्थविस्तरभयादुपेक्ष्यैतत्सूत्रादर्शदृष्ट एव पाठो व्याख्यातः । अथ सिद्धनिधानो भरतो यच्चक्रे तदाह—‘तए ण’मित्यादि व्यक्तं, अथ पट्टखण्डदत्तदृष्टिभरतो यथो-

त्सहते तथाऽऽह—‘तए ण’मित्यादि, इदमपि प्रायो व्यक्तं, नवरं गङ्गाया महानद्याः पौरस्त्यं निष्कुटमित्युक्ते उदीचीनमपि
 स्यादिति द्वितीयमित्युक्तं, अवशिष्टे न अस्यैव प्राप्तापसरत्वात्, गङ्गायाः पश्चिमतो वहन्त्याः सागराभ्यां—प्राच्यापा-
 न्याभ्यां गिरिणा—वैताढ्येनोत्तरवर्तिना कृता या मर्यादा—क्षेत्रविभागस्तथा सह वर्तते यत्तत्तथा, अथ सुपेणो यच्चक्रे
 तदाह—‘तए ण’मित्यादि, ततः—स्वाम्याज्ञस्थानन्तरं सुपेणस्तं निष्कुटं साधयतीत्यादि, तदेव पूर्ववर्णितं—दाक्षिणात्य-
 सिन्धुनिष्कुटवर्णितं भणितव्यम्, कियत्पर्यन्तमित्याह—यावन्निष्कुटं साधयित्वा तामाज्ञसिकां प्रत्यर्पयति, प्रतिचिसृष्टो
 यावद् भोगभोगान् भुञ्जानो विहरति ॥ अथ साधिताखण्डपट्टखण्डे भरते सति यच्चक्रमुपचक्रमे तदाह—
 ‘तए ण’मित्यादि, ततो—गङ्गादक्षिणनिष्कुटविजयानन्तरं तद् दिव्यं चक्ररत्नं अन्यदा कदाचिदायुधगृहात् प्रतिनि-
 ष्क्रामति, विशेषणैकदेशा अत्राशेषविशेषणस्मारणार्थं तेनान्तरिक्षप्रतिपन्नं यक्षसहस्रसंपरिवृतं दिव्यवृटितसन्निनादे-
 नाऽऽपूरयदिवाभ्वरतलं विजयस्कन्धावारनिवेशं मध्यमध्येन—विजयस्कन्धावारस्य मध्यभागेन निर्गच्छति, दक्षिणपश्चिमां
 दिशि—नैर्ऋती विदिशं प्रति चिनीतां राजधानी लक्ष्मीकृत्याभिमुखं प्रयातं चाभ्यभवत्, अयं भावः—खण्डप्रपातगुहा-
 सन्नस्कन्धावारनिवेशाद् विनीतां जिगमिषोर्नैर्ऋत्यभिमुखगमनं लाघवायेति भावः, अथाभिविनीतं प्रस्थिते चक्रे भरतः
 किं चक्रे इत्याह—‘तए ण’मित्यादि, ततः—चक्रप्रस्थानादनन्तरं स भरतो राजा तद्विव्यं चक्ररत्नमित्यादि यावत्प्रस्थयति
 दृष्ट्वा च हृष्टतुष्टादिविशेषणः कौटुम्बिकपुरूपान् शब्दयति शब्दयति शब्दमेव भो देवानुप्रिया ! आभिप्रेक्ष्य

यावत्करणात् हस्तिरत्नं प्रतिकल्पयत सेना सन्नाहयत ते च सर्वं कुर्वन्ति आज्ञां च प्रत्यर्पयन्ति ॥ अथोक्तमेवार्थं
द्विविजयकालाद्यधिकार्थविवक्षया विस्तरवाचनया चाह—

तए नं से भरहे राया अजिअरल्लो णिजिअसत्तू उप्पणसमत्तरयणे चकरयणप्पहाणे णवणिहिबई समिद्वकोसे वत्तीसरायवरसहस्सा-
णुआयमगे सट्ठीए वरिससहस्सेहि केवलकप्प भरहं वासं ओयवेइ ओअवेत्ता कोडुवियपुरिसे सदावेइ२ ता एव वयासी—तिप्पामेव
भो देवाणुप्पिआ ! आभिसेकं हत्थिरयणं इयगयरह तहेव अंजणगिरिकूडसण्णिभ गयवइ णरवई दुरुडे । तए णं तस्स भरहस्स
रण्णो आभिसेकं हत्थिरयणं दुरुढस्स समाणस्स इमे अट्ठमगलगा पुरओ अहाणुपुब्बीए संपट्ठिआ, तंजहा—सोत्थिअसिरिव-
च्छजाव दप्पणे, तयणंतरं च ण पुण्णकलसभिंगार दिव्वा य छत्तपडागा जाव सपट्ठिआ, तयणंतर च वेरुलिअमिसंतविमल-
दढं जाव अहाणुपुब्बीए सपट्ठिअं, तयणंतरं च ण सत्त एगिंदिरयणा पुरओ अहाणुपुब्बीए संपत्थिआ, २०—चक्करयणे १ छत्त-
रयणे २ चम्मरयणे ३ दडरयणे ४ असिरयणे ५ मणिरयणे ६ कागणिरयणे ७, तयणतर च ण णव महाणिहिओ पुरओ अहाणु-
पुब्बीए सपट्ठिआ, तजहा—णेसप्पे पंडुयए जाव संखे, तयणंतर च ण सोलस देवसहस्सा पुरओ अहाणुपुब्बीए संपट्ठिआ, तयणंतरं
च णं वत्तीसं रायवरसहस्सा अहाणुपुब्बीए संपट्ठिआ, तयणंतर च णं सेणावइरयणे पुरओ अहाणुपुब्बीए संपट्ठिए, एव गाहावइरयणे
वट्ठइरयणे पुरोहिअरयणे, तयनंतर च णं इत्थिरयणे पुरओ अहाणुपुब्बीए० तयणंतर च णं वत्तीसं उटुकछाणिआ सहस्सा पुरओ
अहाणुपुब्बीए० तयणंतरं च णं वत्तीस जणवयकछाणिआसहस्सा पुरओ अहाणुपुब्बीए तयणंतरं च णं वत्तीसं वत्तीसइवद्वा णा-

डगसहस्सा पुरओ अहाणुपुञ्चीए० तयणंतर च णं तिण्णि सट्ठा सूजसया पुरओ अहाणुपुञ्चीए० तयणंतर च ण अट्ठाग्गम मेणिग्गसे-
 वीओ पुरओ० तयणतर च ण चउरासीइं आससयसहस्सा पुरओ० तयणतर च णं चउरासीइं हत्थिमयसहस्सा पुरओ अहाणुपुञ्चीए०
 तयणंतर च ण छण्णउई मणुस्सकोदीओ पुरओ अहाणुपुञ्चीए संपट्ठिआ, तयणंतर च ण बहवे राईसरत्तलवर जाव मत्थवाहण-
 भिईओ पुरओ अहाणुपुञ्चीइ संपट्ठिआ तयणंतर च ण बहवे असिग्गाहा लट्ठिग्गाहा कुंताग्गाहा चावग्गाहा चामग्गाहा पामग्गाहा
 फलग्गाहा परसुग्गाहा पोत्थयग्गाहा बीणग्गाहा कूभग्गाहा हट्ठफग्गाहा दीविजग्गाहा सग्हि मण्हि रूवेहि, णं वेमेहि चिंचेहि निओएहि
 सयहिं २ वत्थेहि पुरओ अहाणुपुञ्चीए सपत्थिआ, तयणंतर च णं बहवे दंडिणो मुट्ठिओ सिहद्विणो जडिणो पिच्छिणो हासकारगा
 रेड्ढकारगा दवकारगा चातुकारगा कंदलिपआ कुकुइआ मोहरिआ गाता य धीवता य (वायता) नबता च हसता य रंता य
 कीलता य सासेता य सावेता य जावेता य रावेता य सोभेता य मोभावता य आलोपता य जयजयमदं च पंडजनाणा पुरओ
 अहाणुपुञ्चीए सपट्ठिआ, एव उववाइअग्गेण जाव तस्स रण्णो पुरओ महआमा आसयरा उअओ पामि जागा जागभरा पिट्ठओ रहा
 रट्ठसगेही अहाणुपुञ्चीए सपट्ठिआ इति । तणं णं मे भरहादिवे णरिदे हारोत्ताण सुकयरइअक्खे जाव भमरवइसण्णिभाण
 इद्धीए पडिअकित्ती चक्करणदेसिअमग्गे अणेगरायवरमहस्साणुआयमग्गे जाव मणुइरत्तमूअपिब करेमाने २ सच्चिद्वदीए मच्च-
 ज्जुईए जाव पिग्योसणादयरंणं गामागरणगररेड्ढक्खडमउव जाव जोअणत्तरिआहिं वसहीहिं वसमाणे २ जेणेव निणीआ राय-
 हाणी तेणेव उनागच्छइ उवागच्छिता विणीआए रागहाणीए अदूरसामेते दुवालसजोअणायाव भवओयणविच्छिज्जणं जाव संभाव-
 रणिवेवं करेइ २ ता वट्ठइरयणं सदावेइ २ ता जाव पोमहसालं अनुपविमइ २ ता विपीआण रायहाणीए अट्टममच्च पणिण्डइ

२ ता जाव अट्टमभत्त पडिजागरमाणे २ विहरइ । तए णं से भरहे राया अट्टमभत्तसि परिणममाणसि पोसहसालाओ पडिणि-
कसमइ २ ता कोडुविअपुरिसे सदावेइ २ ता तेहव जाव अजाणगिरिकूडसणिभ गयवइं णरवई दूरुडे त चेव सव्व जहा हेडा
णवरिं णव म्हाणहिओ चत्तारि सेणाओ ण पविसति सेसो सो चेव गमो जाव णिग्घोसणाइएणं विणीआए रायहाणीए मज्झ-
मज्जेण जेणेव सए गिहे जेणेव भवणवरवडिसगपडिदुवारे तेणेव पहारेत्थ गमणाए, तए ण तस्स भरहस्स रण्णो विणीअं रायहाणिं
मज्झमज्जेणं अणुपविसमाणस्स अप्पेगइआ देवा विणीअं रायहाणिं सब्भंतरवाहिरिअ आसिअसम्मज्जिओवलित्त करेति
अप्पेगइआ मंचाइमचकलिअं करेति, एवं सेसेसुवि पएसु, अप्पेगइआ णाणाविहरागवसणुस्सिसयधयपडागामंडित्तभूमिअं
अप्पेगइआ लाउल्लोइअमहिअं करेति, अप्पेगइआ जाव गधवट्ठिभूअं करेति, अप्पेगइआ हिरणवास वासिंति सुवण्णरयणवइर-
आभरणवासं वासेति, तए ण तस्स भरहस्स रण्णो विणीअं रायहाणिं मज्झमज्जेणं अणुपविसमाणस्स सिंघाडग जाव महापहेसु
वहवे अत्थत्थिआ कामत्थिआ भोगत्थिआ लाभत्थिआ इद्विसिआ किच्चिसिआ कारोडिआ कारवाहिआ सखिया चक्किआ णंग-
लिआ सुहमगलिआ पूसमाणया वद्धमाणया लखमाणया लखमाणया ताहिं ओरालाहिं इट्ठाहिं कंताहिं पिआहिं मणुत्राहिं मणमाहिं सिवाहिं
यणाहिं मगल्लाहिं सस्सिरीआहिं हिअयमणिज्जाहिं हिअयपत्थायणिज्जाहिं वग्गूहिं अणुवरयं अमिणदता य अमिथुणंता य एवं
वयासी—जय जय गंदा ! जय जय भद्दा ! भदं ते अजिअं जिआहिं जिअ पाल्याहिं जिअमज्जे वसाहिं इंदो विव देवाणं चंदो
विव ताराणं चमरो विव असुराण धरणे विव नागाण वहूइ पुवसयसहस्साइ वहूइओ पुवकोडीओ वहूइओ पुवकोडाकोडीओ
विणीआए रायहाणीए चुल्लिमवतंगिरिसागरमेरागस्स य केवलकप्पस्स भरहस्स वासस्स गागागरणगरखेडकच्चडमंडवदोणसुहप-

दृणासमसणिवेसेसु सम्भं पयापालणोवज्जिअलद्धजसे महया जाव आहेवञ्च पोरेवञ्च जाव विहराहित्तिकट्टु जयजयसइ पउजति, तए
 णं से भरहे राया णयणमालासहस्सेहिं पिच्छिज्जमाणे २ वयणमालासहस्सेहिं अभियुव्वमाणे २ हिअयमालासहस्सेहिं उण्णदिज्जमाणे २
 मणोरहमालासहस्सेहिं विच्छिप्पमाणे २ कतिरुवसोहगगुणेहिं पिच्छिज्जमाणे २ अंगुलिमालासहस्सेहिं दाइज्जमाणे २ दाहिणहत्थेणं
 बहूण णरणारीसहस्साण अंजलिमालासहस्साइ पडिच्छेमाणे २ भवणपतीसहस्साइ समइच्छुमाणे २ ततीतलतुडिअगीअवाइअरवेणं
 मधुरेण मणहरेण मज्जुमज्जुणा घोसेण अपडिवुज्जमाणे २ जेणेव सए गिहे जेणेव सए भवणवरवडिसयदुवारे तेणेव उवागच्छइ २ त्ता
 आमिसेक्कं हत्थिरयण ठवेइ २ त्ता आमिसेक्काओ हत्थिरयणाओ पक्कोरुहइ २ त्ता सोलस देवसहस्से सक्कारेइ सम्माणेइ २ त्ता वत्तीसं
 रायसहस्से सक्कारेइ सम्माणेइ २ त्ता सेणावइरयण सक्कारेइ सम्माणेइ २ त्ता एव गाहावइरयण वट्ठइरयण पुरोहियरयण सक्कारेइ सम्माणेइ
 २ त्ता तिण्णि सट्ठे सूअसए सक्कारेइ सम्माणेइ २ त्ता अट्टारस सेणिप्पसेणीओ सक्कारेइ सम्माणेइ २ त्ता अण्णेवि बहवे राईसर जाव
 सत्थवाहप्पमिईओ सक्कारेइ सम्माणेइ २ त्ता पडिविसज्जेइ, इत्थीरयणेणं वत्तीसाए उडुकल्लाणिआसहस्सेहिं वत्तीसाए जणवयकल्ला-
 णिआसहस्सेहिं वत्तीसाए वत्तीसइवट्ठेहिं णाडयसहस्सेहिं सट्ठि संपरिवुडे भवणवरवडिसंगं अईइ जहा कुवेरो व देवराया कैलास-
 सिहरिसिंगभूअति, तए णं से भरहे राया मित्तणाइणिअगसयणसवधिपरिअण पञ्चुवेक्खइ २ त्ता जेणेव मज्जणघरे तेणेव उवाग-
 च्छइ २ त्ता जाव मज्जणघराओ पडिणिक्खमइ २ त्ता जेणेव भोअणमंडवे तेणेव उवागच्छइ २ त्ता भोअणमंडवसि सुहासणवरगए
 अट्टमभत्तं पारेइ २ त्ता उर्णि पासायवरगए फुट्टमाणेहिं सुइंगमत्थएहिं वत्तीसइवट्ठेहिं णाडाएहिं उवललिज्जमाणे २ उवणच्चिज्जमाणे २
 उवगिज्जमाणे २ महया जाव मुंजमाणे विहरइ (सूत्रम् ६७)

‘तए ण’मित्यादि, ततः स भरतो राजा अर्जितराज्यो-लब्धराज्यो निर्जितशत्रुरूपन्नसमस्तरत्नस्तत्रापि चक्ररत्नप्रधानो नवनिधिपतिः समृद्धकोशः-सम्पन्नभाण्डागारः द्वात्रिंशद्राजवरसहस्रैरनुयातमार्गः पष्ठ्या वर्षसहस्रैः केवलकल्पं-परिपूर्णं भरतवर्षं साधयित्वा कौटुम्बिकपुरुषान् शब्दयति शब्दयित्वा चैवमवादीत्-क्षिप्रमेव भो देवानुप्रिया ! आभिषेक्यं-‘हत्थि’त्ति हस्तिवर्णकस्मारणं ‘हयगयरह’त्ति सेनासन्नाहनस्मारणं तथैव पूर्ववत् स्नानविधिभूषणविधिसैन्योप-स्थितिहस्तिरत्नोपागमनानि वाच्यानि, अञ्जनगिरिशृङ्गसदृशं गजपतिं नरपतिरारूढवान् । अथ प्रस्थिते नरपतौ के पुरतः के पृष्ठतः के पार्श्वतश्च प्रस्थितवन्त इत्याह-‘तए ण’मित्यादि, ततस्तस्य भरतस्य राज्ञः आभिषेक्यं हस्ति-रत्नमारूढस्य सतः इमान्यष्टाष्टमङ्गलकानि पुरतो यथानुपूर्व्या-यथाक्रमं संप्रस्थितानि-चलितानि, तद्यथा-स्वस्तिकश्रीव-त्सयावत्पदात् पूर्वोक्तमङ्गलकानि ग्राह्यानि, यद्यप्येकाधिकारप्रतिबद्धत्वेनाखण्डस्याधिकारसूत्रस्य लिखनं युक्तिमत्तथापि सूत्रभूयिष्ठत्वेन वृत्तिर्दूरगता वाचयितृणां सम्मोहाय स्यादिति प्रत्येकालापकं वृत्तिलिख्यते इति, ‘तयणंतरं च ण’मित्यादि तदनन्तरं च पूर्णजलभृतं ‘कलशभृद्गारं’कलशः-प्रतीतः भृद्गारः-कनकालुका ततः समाहारादेकवद्भावः, इदं च जलपूर्ण-त्वेन मूर्त्तिमद् ज्ञेयं, तेनालेख्यरूपाष्टमङ्गलान्तर्गतकलशादयं कलशो भिन्नः, दिव्येव दिव्या-प्रधाना चः समुच्चये स च व्यवहितसम्बन्धः छत्रविशिष्टा पताका च यावत्पदात् ‘सचामरा दंसणरइअ आलोअदरिसणिज्जा वाउञ्छुअविजयेवेजयंती अब्भुस्सिआ गगणतलमणुलिहंती पुरओ अहाणुपुव्वीए’ इति ग्राह्यं, अत्र व्याख्या-सचामरा-चामरयुक्ता दर्शने-प्रस्थातु-

हृष्टिपथे रचिता मङ्गल्यत्वात् अत एवालोकै-बहिःप्रस्थानभाविति शकुनानुकूल्यालोकेन दर्शनीया-द्रष्टुं योग्या, ततो
 विशेषणसमासः, काऽसावित्याह-यातोद्धूता विजयसूचिका वैजयन्ती-पार्श्वतो लघुपताकाद्वययुक्तः पताकाविशेषः प्राग्वत्
 उच्छ्रिता-उच्चा गगनतलमनुलिखन्ती अत्युच्चतया एते च कलशादयः पदार्थाः पुरतो यथानुपूर्व्या संप्रस्थिता इति,
 'तए ण'मित्यादि, ततो वैङ्कर्यमयो'भिसंत'त्ति दीप्यमानो विमलो दण्डो यस्मिंस्तत्तथा, यावत्पदात् पलम्बं कोरण्टमल्लदा-
 मोवसोहिअं चन्दमंडलनिभं समूसिअं विमलं आयवत्तं पवरं सिंहासणं च मणिरयणपायपीठं सपाउआजोगसमाउत्तं
 बहुकिंकरकम्मकरपुरिसपायत्तपरिक्खिअं पुरओ अहाणुपुब्बीए संपट्ठिअं'ति, अत्र व्याख्या-प्रलम्बेन कोरण्टाभिधा-
 नवृक्षस्य माल्यदान्ना-पुष्पमालयोपशोभितं चन्द्रमण्डलनिभं समुच्छ्रितं-ऊर्ध्वीकृतं विमलमातपत्रं-छत्रं प्रवरं सिंहासनं
 च मणिरत्नमयं पादपीठं-पदासनं यस्मिंस्तत्तथा, स्वः-स्वकीयो राजसत्क इत्यर्थः पादुकायोगः-पादरक्षणयुगं तेन
 समायुक्तं, वहवः किङ्कराः-प्रतिकर्म पृच्छाकारिणः कर्मकराः-ततोऽन्यथाविधास्ते च ते पुरुषाश्चेति समासः पादार्त-
 पदातिसमूहस्तैः परिक्षिप्तं-सर्वतो वेष्टितं तैर्धृतत्वादेव पुरतो यथानुपूर्व्या संप्रस्थितं, 'तए ण'मित्यादि, ततः सप्त एके-
 न्द्रियरत्नानि पृथिवीपरिणामरूपाणि पुरतः संप्रस्थितानि, तद्यथा-चक्ररत्नादीनि प्रागभिहितस्वरूपाणि, चक्ररत्नस्य च
 एकेन्द्रियरत्नाखण्डसूत्रपाठादेवात्र भग्नं, तस्य मार्गदर्शकत्वेन सर्वतः पुरः संचरणीयत्वाद्, अत्र च गत्यानन्तर्यस्य वक्तु-
 मुपक्रान्तत्वादिति, 'तयणंतरं च णं गव महाणिहिओ पुरओ' इत्यादि, ततो नव महानिधयोऽग्रतः प्रस्थिताः पाता-

लमार्गेणेति गम्यं, अन्यथा तेषां निधिव्यवहार एव न सङ्गच्छते, तद्यथा-नैसर्ग्यः पाण्डुको यावच्छङ्खः सर्वं प्राग्वत्, उक्ता स्थावराणां पुरतो गतिः किङ्करजनधृतत्वेन दिव्यानुभावेन वा, अथ जङ्गमानां गतेरवसर इति 'तयणंतरं च णं सोलस देव' इत्यादि, ततः षोडश देवसहस्राः पुरतो यथानुपूर्व्यां संप्रस्थिताः, 'तयणंतरं च णं वत्तीस'मित्यादि, व्यक्तं- 'तए ण'मित्यादि, व्यक्तं, नवरं पुरोहितरत्नं-शान्तिकर्मकृत्, रणे प्रहारार्दितानां मणिरत्नजलच्छटया वेदनोपशामकं, हस्त्यश्वरत्नगमनं तु हस्त्यश्वसेनया सहैव विवक्ष्यते तेन नात्र कथनं, 'तए ण'मित्यादि, ततो द्वात्रिंशत् ऋतुकल्याणिकाः-ऋतुषु पदस्वपि कल्याणिकाः-ऋतुविपरीतस्पर्शत्वेन सुखस्पर्शाः अथवाऽमृतकन्यात्वेन सदा कल्याणकारिण्यः न तु 'चन्द्रगुप्तसहायपर्वतभूपतिपाणिगृहीतमात्रप्राणहारिनन्दनृपनन्दिनीवद्विषकन्यारूपास्तासां सहस्राः पुरतः प्रस्थि- प्रकृतिमहिम्ना राजकुलोत्पत्तिवद् यथोक्तलक्षणगुणसम्भवात् जनपदाग्रणीकन्यानामग्रेतनसूत्रेणाभिधानाच्च तासां सहस्राः पुरतो यथानुपूर्व्यां-यथाज्येष्ठलघुपर्यायं संप्रस्थिताः, तथा द्वात्रिंशत् 'जणवय'स्ति जनपदाग्रणीनां देशमु- ख्यानां कल्याणिकानां सहस्राः अग्रे तथैव, अत्र पदैकदेशे पदसमुदायोपचाराज्जनपदग्रहणेन जनपदाग्रण्यो ज्ञेयाः, न चैवं स्वमतिकल्पितमिति वाच्यं, 'तावतीभिर्जनपदाग्रणीकन्याभिरावृतः' इति श्रीऋषभचरित्रे साम्मत्यदर्शनात्, तदनन्तरं द्वात्रिंशत् द्वात्रिंशता पात्रैः-अभिनेतव्यप्रकारैर्वद्धाः-संयुक्ता नाटकसहस्राः पुरतो यथानुपूर्व्यां

प्रथमं प्रथमोढापितृप्राभृतीकृतनाटकं ततस्तदनन्तरोढानाटकमिति क्रमेण सम्प्रस्थिताः, एतेषां चोक्तसङ्ख्याकता द्वात्रिं-
 शता राजवरसहस्रैः स्वस्वकन्यापाणिग्रहणकारणे प्रत्येकं करमोचनसमयसमर्पितैकैकनाटकसङ्घावात्, 'तयणंतरं च
 णं तिणिण सट्ठा सूयसथा' इत्यादि ततः त्रीणि सूयानां पूर्ववदुपचारात् सूयकाराणां शतानि पद्यानि-पट्यधिकानि चर्य-
 दिवसेषु प्रत्येकमेकैकस्य रसवतीवारकदानात्, ततः कुम्भकाराद्या अष्टादश श्रेणयः तदवान्तरभेदाः प्रश्रेणयः ततः चतुर-
 शीतिरश्वशतसहस्राः ततश्चतुरशीतिर्हस्तिशतसहस्राः ततः पणवर्तिर्मुष्याणां पदातीनां कोट्यः पुरतः प्रस्थिताः,
 'तयणंतरं च ण'मित्यादि, ततो बहवो राजेश्वरतलवराः यावत्पदात् मांडविअकोडुवियं इत्यादिपरिग्रहः सार्थवाह-
 प्रभृतयः पुरतः सम्प्रस्थिताः अर्थः प्राग्वत्, 'तयणंतरं च ण'मित्यादि, ततो बहवोऽसिः-खड्गः स एव यष्टिः-दण्डोऽ-
 सियष्टिस्तद्गाहाः-तद्ग्राहिणः अथवा असिश्च यष्टिश्चेति द्वन्द्वे तद्ग्राहिण इति, एवमग्रेऽपि यथासम्भवमक्षरयोजना
 कार्या, नवरं कुन्ताश्चामराणि च प्रतीतानि पाशा-द्युतोपकरणानि उन्नस्ताश्चादिचन्धनानि वा फलकानि- सम्पुटक-
 फलकानि खेटकानि वा अवष्टम्भानि वा द्यूतोपकरणानि वा पुस्तकानि-शुभाशुभपरिज्ञानहेतुशास्त्रपत्रसमुदायरूपाणि
 वीणाग्राहा व्यक्तं, कुतपः-तैलादिभाजनं, हडप्फो-द्रुमादिभाजनं ताम्बूलार्थं पूगफलादिभाजनं वा, पीढगगाहा दीचि-
 अगगाहा इति पदद्वयं सूत्रे दृश्यमानमपि संग्रहगाथायामदृष्टत्वेन न लिखितं, तद्व्याख्यानं त्वेवं-पीठं-आसन-
 विज्ञेयः दीपिका च प्रतीतेति, स्वकैः २-स्वकीयैः २ रूपैः-आकारैः एवं स्वकीयैः २ इत्यर्थः वैपैः-वस्त्रालङ्काररूपैः चिह्नैः-

अभिज्ञानैः नियोगैः-व्यापारैः स्वकीयैर्नैपथ्यैः-आभरणैः सहिता इति, अवद्धसूत्रे च पदानि न्यूनाधिकान्यपि लिपि-
प्रमादात् सम्भवेयुरिति तन्नियमार्थं संग्रहगाथा सूत्रबद्धा कचिदादर्शे दृश्यते, यथा “असिलट्टिकुतचावे चामरपासे
अ फलगपोत्थे अ । धीणाकूवगाहे ततो य हडण्फगाहे अ ॥ १ ॥” ‘तय ण’मित्यादि, ततो वहवो दण्डिनो-
दण्डधारिणः मुण्डिनः-अपनीतशिरोजाः शिखण्डिनः-शिखाधारिणः जटिनो-जटाधारिणः पिच्छिनो-मयूरादिवि-
च्छवाहिनः हास्यकारका इति व्यक्तं खेडुं-द्यूतविशेषस्तत्कारकाः द्रवकारकाः-केलिकराः चाटुकारकाः-प्रियवादिनः
कान्दर्पिकाः-कामप्रधानकेलिकारिणः कुक्कुडआ इति-कौतुक्यकारिणो भाण्डाः, मोहिरिआ इति-मुखरा वाचाला
असम्बद्धप्रेलापिन इति यावत्, गायन्तश्च गेयानि वादयन्तश्च वादित्राणि नृत्यन्तश्च हसन्तश्च रममाणश्च अक्षा-
दिभिः क्रीडयन्तश्च कामक्रीडया शासयन्तश्च-परेषां गानादीनि शिक्षयन्तः श्रावयन्तश्च-इदं चेदं च परत् परारि
भविष्यतीत्येवंभूतवचांसि श्रवणविषयीकारयन्तः जल्पन्तश्च-शुभवाक्यानि रावयन्तश्च शब्दान् कारयन्तः स्वजल्पि-
तान्यनुवादयन्त इत्यर्थः शोभमानाश्च-स्वयं शोभयन्तः परान् आलोकमानाश्च-राजराजस्यावलोकनं कुर्वन्तः जयज-
यशब्दं च प्रयुज्जानाः पुरतो यथानुपूर्व्या पूर्वोक्तपाठक्रमेण सम्प्रस्थिताः, इह गमे कचिदादर्शे न्यूनाधिकान्यपि पदानि
दृश्यन्ते इति, एवमुक्तक्रमेण औपपातिक्रमेण-प्रथमोपाद्गतपाठेन तावद् वक्तव्यं यावत्तस्य राज्ञः पुरतो महाश्वाः-
बृहत्सुरहाः अश्वधरा-अश्वधारकपुरुषाश्च उभयतो-भरतोपवाह्यगजरत्नस्य द्वयोः पार्श्वयोर्नागा-गजा नागधरा-गज-

धारकपुरुषाश्च, पृष्ठतो रथाः रथसङ्गोष्ठी-रथसमुदायः, देवयोऽयं शब्दः, चः समुच्चये, आनुपूर्व्या सम्प्रस्थिताः, अत्र
 यावत्पदसंग्रहश्चायं-सर्वणकसेनाङ्गानि, तत्राश्वाः-‘तयणंतरं च णं तरमहिहायणाणं हरिमेला मउलमहिअच्छाणं चंचुच्चि-
 अल्लिअपुलिअचलचवलचंचलगईणं लंघणवगणधावणधोरणतिवइजइणसिक्खियगईणं ललंतलामगललायवरभूसणाणं
 मुहभंडगओचूलगथासगअहिलाणचामरगण्डपरिमण्डिअकडीणं किंकरवरतरुणपरिगहिआ अट्टसयं वरतुरगाणं पुरओ
 अहाणुपुविए संपट्टिअं’ति तदनन्तरं ‘तरमहिहायणाणं’ति तरो-वेगो चलं वा तथा ‘मल्ल मल्लि धारणे’ ततश्च तरोमल्ली-
 तरोधारको वेगादिकृत् हायनः-संवत्सरो वर्त्तते येषां ते तथा यौवनवन्त इत्यर्थः, अतस्तेषां वरतुरद्गाणामिति योगः,
 ‘वरमल्लिभासणाणं’ति क्वचित्पाठः तत्र प्रधानमाल्यवतामत एव दीप्तिमतां चेत्यर्थः, हरिमेला-वनरपतिविशेषस्तस्या
 मुकुलं-कुङ्कुमलं मल्लिका च-विचकिलस्तद्वक्षिणी येषां तथा तेषां ते शुक्लाभाणामित्यर्थः, ‘चंचुच्चियं’ति प्राकृतत्वेन
 चंचुरितं-कुटिलगमनं अथवा चंचुः-शुकचंचुस्तद्वक्तयेत्यर्थः उच्चितं-उच्चितारुणं पादस्योत्पादनं चंचुच्चितं च
 तच्चलितं च-विलासवद्गतिः पुलितं च-गतिविशेषः प्रसिद्ध एव एवरूपा चलो-वायुराशुगत्वात् तद्वच्चपलचम्वला-
 अतीव चपला गतिर्येषां ते तथा तेषां, शिक्षितं-अभ्यस्तं लंघनं-गतीदेरतिक्रमणं वलानं-उत्कूर्द्धनं धावनं-शीघ्रगमनं
 घोरणं-गतिचातुर्यं तथा त्रिपदी-भूमौ पदत्रयन्यासः पदत्रयस्योन्नमनं वा जयिनी-गत्यन्तरजयनशीला गतिश्च येषां
 ते तथा तेषां, पदव्यत्ययः प्राकृतत्वात्, ललन्ति-दोलायमानानि लामन्ति-आर्पत्वाद् रम्याणि गललातानि-रुण्ठे

न्यस्तानि वरभूषणानि येषां ते तथा तेषां, तथा मुखभाण्डकं-मुखाभरणं अवबूलाः-प्रलम्बगुच्छाः स्थासका-दर्पणा-
कारा अश्वालङ्काराः अहिलाणं-मुखसंयमनं एतान्येषां सन्तीति मुखभाण्डकावचूलस्थासकाहिलाणाः मत्वर्थीयलोपदर्श-
नादेवं प्रयोगः, तथा चमरीगण्डैः-चामरदण्डैः परिमण्डिता कटिर्येषां ते तथा ततः कर्मधारयस्तेषां, किङ्करभूता ये
वरतरुणा-वरयुवपुरुषास्तैः परिगृहीतानां दवरक्तितानामित्यर्थः, अष्टोत्तरं शतं वरतुरगाणां पुरतो यथानुपूर्व्या सम्प्र-
स्थितं । अथेभाः-‘तयणंतरं च णं ईसिदंताणं ईसिमत्ताणं ईसितुंगाणं ईसिउच्छंगउन्नयविसालधवलदंताणं कंचणको-
सीपविट्टदन्तानां कंचणमणिरयणभूसिआणं वरपुरिसारोहगसंपउत्ताणं गयाणं अट्टसयं पुरओ अहाणुपुधीए संपत्थिअं’ति
ईषद्दान्तानां-मनाग्राहितशिक्षाणां गजानामिति योगः ईषन्मत्तानां यौवनारम्भवर्त्तित्वात् ईषत्तुङ्गानां-उच्चानां तस्मा-
देव उच्छङ्ग इवोत्सङ्गः-पृष्ठदेशः ईषदुत्सङ्गे उन्नता विशालाश्च यौवनारम्भवर्त्तित्वादेव ते च ते धवलदन्ताश्चेति समा-
सोऽतस्तेषां, काञ्चनकोशी-सुवर्णखोला तस्यां प्रविष्टा दन्ताः अर्थाद् विषाणाख्या येषां ते तथा तेषां, काञ्चनमणिरत्न-
भूषितानामिति व्यक्तं, वरपुरुषा-ये आरोहका निपादिनस्तैः सम्प्रयुक्तानां-सज्जितानां गजानां-गजकलभानामष्टोत्तरं
शतं पुरतो यथानुपूर्व्या सम्प्रस्थितं । अथ रथाः-‘तयणंतरं च णं सछत्ताणं सज्जयाणं सघंटाणं सपडागाणं सत्तोरण-
वराणं सनंदिघोसाणं सखिंखिणीजालपरिक्खित्ताणं हेमवयचित्तिणिसकणणिजुत्तदारुगाणं कालायससुकयणेभिजंतक-
म्माणं सुसिलिद्ववत्तमण्डलधुराणं आइण्णवरतुरगसुसंपउत्ताणं कुसलणरच्छेअसारहिसुसंपगहिआणं वत्तीसतोणपरि-

मंदिआणं सकंकडवैसगाणं सचावसरपहरणावरणभरिअजुअसजाणं अट्टसयं रहाणं पुरओ' अहाणुपुवीए संपट्ठिअं' इति, उक्तार्थं चेदं प्राक् पद्मघरवेदिकाधिकारगतरथवर्णने, नवरमत्र विशेषणानां बहुवचननिर्देशः कार्यः, ततः उक्त-विशेषणानां रधानामष्टसंतं पुरतो यथानुपूर्व्यां सम्प्रस्थितं । अथ पदातयः—'तयणंतरं च णं असिमत्तिकुंततोमरसूखल-उडभिंडमालधणुपाणिसज्जं पाइसाणीअं पुरओ अहाणुपुवीए संपट्ठिअं'ति, ततः पदात्यनीकं पुरतः सम्प्रस्थितं, कीट-शमित्याह—अस्यादीनि पाणी हस्ते यस्य तत्तथा, सज्जं च मड्झामादिस्थाभिकार्ये, तत्रास्यादीनि प्रसिद्धानि, नवरं शक्तिः—त्रिगूलं शूलं तु एकशूलं 'लउड'त्ति लकुटो भिन्दिपालः प्रागुक्तस्वरूप इति । अथ भरतः प्रस्थितः सन् पथि यद्यत् कुर्वन् यत्रागच्छति तदाह—'तए ण'मित्यादि, ततः स भरताधिपो नरेन्द्रो हारावस्तुतसुकुतरतिदवक्षा यावदमरपतिसन्निभया ऋक्ष्या प्रथितकीर्त्तिश्चक्रकोपदिष्टमार्गोऽनेकगजवरसहस्रानुयातमार्गो यात्रत्समुद्रवभृतामिव मेदिनीं कुर्वन् २ सर्वक्ष्यां सर्वश्रुत्या यावन्निर्घोषनादितेन युक्त इति गम्यं, ग्रामाकरनगरखेटकर्वटमडम्बयात्रापदात् द्रोणमुखपत्तनाश्रमसम्प्राधसहस्रमण्डितां स्तिमितमेदिनीकां वसुधामभिजयन् २ अश्याणि—चराणि रत्नानि प्रतीच्छन् २ तद्विन्ध्यं चक्ररक्षमनुगच्छन् २ योजनान्तरिताभिर्वसतिभिर्वसन् २ यत्रैव विनीता राजधानी तत्रैवोपागच्छति तत्रागतः सन् यदकरोत्तदाह—'उवागच्छिता'इत्यादि, व्यक्तं, नवरं विनीताया राजधान्या अष्टमभक्तमित्यत्र विनी-ताधिष्ठायकदेवसाधनाय विनीतां राजधानीं मनसि कुर्वन् २ अष्टमं परिसमापयतीत्यर्थः, नन्विदमष्टमानुष्ठानमनर्थकं

वासनगर्थाश्चक्रवर्तिनां पूर्वमेव वक्ष्यत्वात्, उच्यते, निरुपसर्गेण वासस्थैर्यार्थमिति, यदाह—‘निरुवसगगपच्चयत्थं विणीअं रायहाणिं मणसी करमाणे २ अट्टमभत्तं पणिण्हइ’ इति प्राकृतकृपभचरित्रे, अथाष्टमभक्तसमाप्त्यनन्तरं भरतो यच्चक्रे तदाह—‘तए ण’मित्यादि, स्पष्टं, ‘तदेव’ति पदसंग्रहश्चाभिप्रेक्यगजसज्जनगृहमज्जनादिरूपः, अथ विनीताप्रवेशवर्णके लाघवायातिदेशमाह—‘तं चेव सब’मित्यादि, तदेव सर्वं वाच्यं यथा हेट्ठा—अधस्तनसूत्रे विनीतां प्रत्यागमने वर्णनं तथाऽत्रापि प्रवेशे वाच्यमित्यर्थः, अत्र विशेषमाह—नवरं महानिधयो नव न प्रविशन्ति, तेषां मध्ये एकैकस्य विनीताप्रमाणत्वात् कुतस्तेषां तत्रावकाशः?, चतस्रः सेना अपि न प्रविशन्ति, शेषः स एव गमः—पाठो वक्तव्यः, कियत्पर्यन्तमित्याह—यावन्निर्घोपनादितेन युक्तो विनीताया राजधान्या मध्यमध्येन—मध्यभागेन यत्रैव स्वकं गृहं यत्रैव च भवनवरावतंसकस्य—प्रधानतरगृहस्य प्रतिद्वारं—बाह्यद्वारं तत्रैव गमनाय प्रधारितवान्—चिन्तितवान्, प्रवृत्तवानित्यर्थः, प्रविशति चक्रिण्याभियोगिकसुरा यथा २ वासभवनं परिक्कुर्वन्ति तथाऽह—‘तए ण’मित्यादि, ततस्तस्य भरतस्य राज्ञो विनीतां राजधानीं मध्यभागेन प्रविशतः अपि—वाढं एकै केचन देवा विनीतां साम्यन्तरवाहिरिकां आसिक्तसम्मार्जितोपलिप्तां कुर्वन्ति, अप्येकके तां मञ्चातिमञ्चकलितां कुर्वन्ति, अप्येकके नानाविधरागवसनोच्छ्रितध्वजपताकामण्डितां अप्येकके लाइउल्लोइअमहितां कुर्वन्ति, अप्येकके गोशीर्षसरसरक्तचन्दनदर्दरदत्तपञ्चाङ्गुलितलेत्यादिविशेषणां कुर्वन्ति, कियद्यावदित्याह—यावद् गन्धवर्त्तिभूतां कुर्वन्ति, अमीषां विशेषणानामर्थः

प्राग्वत्, अन्येकैके हिरण्यवर्षं वर्षन्ति—रूप्यस्याघटितसुवर्णस्य वा वर्षं वर्षन्ति, एवं सुवर्णवर्षं रत्नवर्षं वज्रवर्षं आभरणवर्षं वर्षन्ति, वज्राणि—हीरकाणि, पुनः प्रविशतो राज्ञो यदभूत्तदाह—‘तए ण’मित्यादि, ततस्तस्य भरतस्य राज्ञो विनीतां राजधानीं मध्यमध्येनानुप्रविशतः शृङ्गाटकादिषु यावच्छब्दादत्र त्रिकचतुष्कादिग्रहः महापथपर्यन्तेषु स्थानेषु बहवोऽर्थार्थिप्रभृतयस्ताभिरुदारादिविशेषणविशिष्टाभिर्वाग्भिरभिनन्दयन्तश्चाभिष्टुवन्तश्च एवमवादिपुरिति सम्बन्धः, तत्र शृङ्गाटकादिव्याख्या प्राग्वत्, अर्थार्थिनो—द्रव्यार्थिनः कामार्थिनो—मनोज्ञशब्दरूपार्थिनः भोगार्थिनो—मनोज्ञगन्धरसस्पशार्थिनः लाभार्थिनो—भोजनमात्रादिप्राप्त्यर्थिनः ऋद्धिं—गवादिस्पन्दं इच्छन्त्येपयन्ति वा ऋद्धेयाः स्वार्थिकेकप्रत्ययविधानात् ऋद्धेयपिकाः कित्तिपिकाः—परविदूषकत्वेन पापव्यवहारिणो भाण्डादयः कारोटिकाः—कापालिकाः ताम्बूलस्थगीवाहका वा करं—राजदेयं द्रव्यं वहन्तीत्येवंशीलाः कारवाहिनस्त एव कारवाहिकाः कारवाहिता वा शांखिकादयः शब्दाः श्रीऋषभनिष्क्रमणमहाधिकारे व्याख्याता इति ततो व्याख्येया इति, अथ ते किमवादिषुरित्याह—‘जय जय नन्दा!’ इत्यादि पदद्वयं प्राग्वत्, भद्रं ते—तुभ्यं भूयादिति शेषः, अजितं प्रतिरिपुं जय जितं—आज्ञावशंवदं पालय, जितमध्ये—आज्ञावशंवदमध्ये वस—तिष्ठ विनीतपरिजनपरिवृतो भूया इत्यर्थः, इन्द्र इव देवानां—वैमानिकानां मध्ये ऐश्वर्यभृत्, चन्द्र इव ताराणां—ज्योतिष्काणां चमर इवासुराणां दाक्षिणात्यानामित्यर्थः, एवं धरण इव नागानामित्यत्रापि ज्ञेयं, अन्यथा सामान्यतोऽसुराणामित्युक्ते वलीन्द्रस्य नागानामित्युक्ते च भूतानन्दस्योपमानत्वेनोपन्यासो युक्तिमान् स्यात्,

दाक्षिणात्येभ्य उदीच्यानामधिकतेजस्कत्वात्, बहूनि शतसहस्राणि यावद् बह्वीः पूर्वकोटीः बह्वीः पूर्वकोटाकोटीः विनी-
ताया राजधान्याः क्षुल्लहिमवद्भिरिसागरमर्यादाकस्य केवलकल्पस्य भरतवर्षस्य ग्रामाकरनगरखेटकर्वटमडम्बद्रोणमुख-
पत्तनाश्रमसन्निवेशेषु सम्यक् प्रजापालनेनोपाजितं—सल्लब्धं निजभुजवीर्याजितं, न तु नमुचिनेव सेवाद्युपायलब्धं
यशो येन स तथा, 'महया जाव'ति यावत्पदात् 'हयणट्टगीअवाइअतंतीतलतालतुडिअघणमुइंगपडुप्पवाइअरवेणं
विउलाइं भोगभोगांइं भुंजमाणे' इति संग्रहः, आधिपत्यं पौरपत्यं अत्रापि यावत्पदात् 'सामित्तं भट्टित्तं महत्तरगतं
आणाईसरसेणावच्चं कारेमाणे पालेमाणे'ति ग्राह्यं, अत्र व्याख्या प्राग्वत्, विचर इति कृत्वा जयजयशब्दं प्रयुज्जन्ति ।
अथ विनीतां प्रविष्टः सन् भरतः किं कुर्वन् काजगामेत्याह—'तए णं से भरहे राया णयणमालासहस्सेहिं पिण्ठि-
ज्जमाणे २' इत्यादि, ततः स भरतो राजा नयनमालासहस्रैः प्रेक्ष्यमाण २ इत्यादिविशेषणपदानि श्रीऋषभनिष्क्रमण-
महाधिकारे व्याख्यातानीति ततो ज्ञेयानि, नवरं 'अंगुलिमालासहस्सेहिं दाइज्जमाणे २' इत्यत्र जनपदागतानां जनानां
पौरजनैरङ्गुलिमालासहस्रैर्दर्शयमान इत्यपि, यत्रैव स्वं गृहं—पित्र्यः प्रासादः यत्रैव च भवनवरावतंसकं—जगद्धर्त्तिवा-
सगृहशेखरभूतं राजयोग्यं वासगृहमित्यर्थः तस्य प्रतिद्वारं तत्रैवोपागच्छति, ततः किं करोतीत्याह—'उवागच्छित्ता'
इत्यादि, उपागत्य आभिषेक्यं हस्तिरत्नं स्थापयति स्थापयित्वा च तस्मात्प्रत्यवरोहति, प्रत्यवरुह्य च विसर्जनीयजनो
हि विसर्जनावसरेऽवश्यं सत्कार्यं इति विधिज्ञो भरतः षोडश देवसहस्रान् सत्कारयति सन्मानयति, ततो द्वात्रिंशत्

राजसहस्रान्, ततः सेनापतिरङ्गगृहपतिरस्त्रादीनि त्रीणि सत्कारयति सन्मानयति, ततः त्रीणि पद्धानि-पञ्चधिकानि सूपशतानि-रसवतीकारशतानि, ततः अष्टादश श्रेणिप्रश्रेणीः ततः अन्यानपि बहून् राजेश्वरतलवरादीन् सत्कारयति सन्मानयति सत्कार्यं सन्मान्य च पूर्णे उत्सवेषु तिथीनिच प्रतिविसर्जयति, अथ यात्रपरिच्छदो राजा यथा वासगृहं प्रविवेश तथाऽऽह-‘इत्थीरयणेण’मित्यादि, स्त्रीरत्नेन-सुभद्रया द्वात्रिंशता ऋतुकल्याणिकासहस्रैर्द्वात्रिंशता जनपदकल्याणिकासहस्रैः द्वात्रिंशता द्वात्रिंशद्वैर्नाटकसहस्रैः सार्द्धं संपरिवृतो भवनवरावतंसकमतीति-प्रविशति, प्राकरणिकत्वादनुक्तोऽपि भरतः कर्त्ता गम्यतेऽत्र वाक्ये, यथा कुबेरो-देवराजा धनदो-लोकपालः कैलासं-स्फटिकाचलं, किलक्षणं ?-भवनवरावतंसकं शिखरिशृङ्गं-गिरिशिखरं तद्भूतं-तत्सहस्रमुच्चतनेत्यर्थः, लौकिकव्यवहारानुसारेणायं दृष्टान्तः, अन्यथा कुबेरस्य सौधमार्वातंसकनाम्न इन्द्रकविमानादुत्तरतो बल्युविमाने वासस्य श्रूयमाणत्वादागमेन सह विरुद्ध्यते ॥ प्रविरय यच्चके तदाह-

तए न तस्स भरहस्स रण्णो अण्णया कयाइ रज्जधुर चित्तेमाणस्स इमेआरूवे जाव ममुप्पज्जित्ता, अभिजिए णं मए गिअगवळ-वीरिअपुरिसक्कारपरफण्णेण चुल्लहिमवंतगिरिसागरसेराए केउलफ्फे भरहे वासे, तं सेअं गळु मे अत्ताणं महया रागभिनेएणं अभिसेएण अभिसिंचावित्तणत्तिकट्ठु एन सपेहेति २ ता कएँ पाउप्पभाए जाव जलत्ते जेणेव मज्जणवरे जाव पडिणिम्भमइ २ ता जेणेव वाहिरिआ उवट्ठाणसाला जेणेव सीहासणे तेणेव उयागच्छइ २ ता सीहामणपरराए पुरत्थाभिमुहे गिसीअति निसीइत्ता

सोलस देवसहरसे वत्तीस रायवरसहरसे सेणावहरयणे जाव पुरोहियरयणे तिणिण सट्ठे सूअए अट्टारस सेणिणपसेणीओ अण्णे अ वहवे राईसरतलवर जाव सत्थवाहप्पमिअओ सदावेइ २ ता एव वयासी—अभिजिए णं देवाणुप्पिआ ! मए णिअगवलवीरिअ जाव केवलकप्पे भरहे वासे तं तुब्बे णं देवाणुप्पिआ ! ममं महायारायामिसेअ विअरह, तए ण से सोलस देवसहरसा जावप्पमि-इओ भरहेण रण्णा एव बुत्ता समाणा हट्ठुट्ठकरयल मत्थए अजलिं कट्ठु भरहस्स रण्णो एअमट्ठ सम्म विणएण पडिसुणेति, तए णं से भरहे राया जेणेव पोसहसाला तेणेव उवागच्छइ २ ता जाव अट्ठमभत्तिए पडिजागरमाणे विहरइ, तए ण से भरहे राया अट्ठमभत्तसि परिणममाणसि अभिओगिए देवे सदावेइ २ ता एव वयासी—खिप्पामेव भो पेवाणुप्पिआ ! विणीआए राय हाणीए उत्तरपुरच्छिमे विसीभाए एगं महं अमिसेअमण्डव विज्वेह २ ता मम एअमाणत्तिअ पच्चप्पिणह, तए ण ते आभिओगा देवा भरहेण रण्णा एव बुत्ता समाणा हट्ठुट्ठा जाव एवं सामित्ति आणाए विणएण वयण पडिसुणेंति पडिसुणिता विणीआए रायहाणीए उत्तरपुरत्थिमं विसीभाग अवक्कमति २ ता वेउव्विअसमुग्घाएण समोहणति २ ता सखिज्जाइ जोअणाइ इंदं णिसिरति, तज्जहा-रयणाण जाव रिट्ठाण अहावायेर पुगले परिसाडेति २ ता अहासुहुमे पुगले परिआदिअंति २ ता दुच्चं विउव्वियससुग्घायेण जाव समोहणति २ ता बहुसमरमणिज भूमिभाग विज्वंति से जहाणामए आलिंगपुक्खरेइ वा० तस्स णं बहुसमरमणिजस्स भूमिभागस्स बहुमज्झदेसभाए एत्थ ण महं एगं अमिसेअमण्डव विज्वंति अणेगलभसयसणिणविट्ठं जाव गंधवट्ठिभूअं पेच्छाघरसं-भूविणणगोत्ति, तस्स णं अमिसेअमंडवस्स बहुमज्झदेसभाए एत्थ ण महं एगं अमिसेअपेठ विउव्वति अच्छ सण्ह, तस्स ण अमि-सेअपेठस्स तिदिसिं तओ तिसोवाणपडिरूवए विज्ववति, तेसि णं तिसोवाणपडिरूवगाण अयमेआरूवे वण्णावासे पणत्ते जाव

तोरणा, तस्स ण अभिसेअपेढस्स बहुसमरमणिज्जे भूमिभागे पणत्ते, तस्स णं बहुसमरमणिज्जस्स भूमिभागस्स बहुमज्झदेसभाए
 एत्थ ण मह एग सीहासण विउव्वंति, तस्स ण सीहासणस्स अयमेआरुवे णणायासे पणत्ते चात्र दामाण्णं समत्तति । तए णं
 ते देवा अभिसेअमडव विउव्वति २ ता जेणेव भरहे राया जान पञ्चपिणति, तए ण से भरहे राया आमिओमाणं देवाण अंतिय
 एअमट्ट सोआ णिसम्म हट्टुट्ट जाव पोसहसालाओ पडिणिक्कमड २ ता कोडुविअपुरिसे मद्दवेड २ ता एवं वयामी-रिप्पा-
 मेव भो देवाणुप्पिआ ! आभिसेकं हत्थिरयण पडिक्केह २ ता हयगय जाव सण्णाहेत्ता एअमाणत्तिअं पञ्चपिणह जाव पञ्चपि-
 णंति, तए णं से भरहे राया मज्जनघर अणुपविसइ जाव अजणगिरिक्कडसण्णिभ गयवडं णरवई दूरुडे, तए णं तस्स भरहस्स रण्णो
 आभिसेक हत्थिरयणं दूरुडस्स समाणस्स इमे अट्टमंगलगा जो चेय गमो विणीअ पविसमाणस्स सो चेय णिम्मसमाणस्सवि
 जाव अपपडिबुद्धमाणे विणीअ रायहाणि मज्झमज्जेणं णिगच्छइ २ ता जेणेव विणीआए रायहाणीए उत्तरपुरत्थिमे विसीभाए
 अभिसेअमंडवे तेणेव उवागच्छइ २ ता अभिसेअमउयदुवारे आभिसेक हत्थिरयणं ठवेड २ ता आभिसेकाओ हत्थिरयणाओ
 पञ्चोरुहइ २ ता हत्थिरयणेण वत्तीमाए उडुक्कहाणिआसहस्सेहिं वत्तीसाए जणयक्कहाणिआसहस्सेहिं वत्तीसाए वत्तीसइवद्धेहिं
 णाडगसहस्सेहिं सद्धिं सपरिवुडे अभिसेअमडवं अणुपविसइ २ ता जेणेव अभिसेअपेढे तेणेव उवागच्छइ २ ता अभिसेअपेढं अणु-
 प्पदाहिणीकरेमाणे २ पुरत्थिमिहेण तिसोवाणपडिरूवण दूरुहइ २ ता जेणेव सीदासणे तेणेव उवागच्छइ २ ता पुरत्थाभिमुहे
 सण्णिसण्णेति । तए णं तस्स भरहस्स रण्णो वत्तीस रायसहस्सा जेणेव अभिसेअमण्डवे तेणेव उवागच्छंति २ ता अभिसेअमंडव
 अणुपविसति २ ता अभिसेअपेढं अणुप्पयाहिणीकरेमाणा २ उत्तरिहेण तिसोवाणपडिरूवणं जेणेव भरहे राया तेणेव उवागच्छंति

२ ता करयल जाव अंजलिं कटु भरह रायाणं जएणं विजएण वट्ठावेति २ ता भरहस्स रणो णक्खसणो णाइदूरे सुत्सुसमाणा जाव पज्जुवासंति, तए ण तस्स भरहस्स रणो सेणावइरणे जाव सत्थवाहप्पमिड्ढो तेऽवि तह चेव णवर दाहिणिहेणं तिसोवा-
णपडिरुवएणं जाव पज्जुवासंति, तए णं से भरहे राया आमिओगे देवे सदावेइ २ एव वयासी-खिप्पामेव भो देवाणुप्पिआ !
ममं महत्थ महग्घ महरिह महारायाअमिसेअं उवट्ठवेह, तए णं ते आमिओयिआ देवा भरहेण रणा एव तुत्ता समाणा इट्ठु-
ट्ठचित्ता जाव उत्तरपुरत्थिमं दिसीभागं अवक्कमंति अवक्कमित्ता वेउज्जिअसमुग्घाएणं समोहणति, एवं जहा विजयस्स तहा इत्थपि
जाव पडगवणे एगओ मिलायति एगओ मिलाइत्ता जेणेव दाहिणद्धभरहे वासे जेणेव विणीआ रायहाणी तेणेव उवागच्छति २ ता
विणीअं रायहाणि अणुप्पयाहिणीकरेमाणा २ जेणेव अभिसेअमंडवे जेणेव भरहे राया तेणेव उवागच्छति २ ता त महत्थं
महग्घ महरिह महारायामिसेअ उवट्ठवेति, तए ण तं भरहं रायाण वत्तीसं रायसहस्सा सोभणसि तिहिकरणदिवसणक्खत्तमुहु-
त्तसि उत्तरपोट्टवयाविजयसि तेहि सामाविएहि अ उत्तरवेउज्जिएहि अ वरकमलपइट्ठाणेहिं सुरमिववारिपडिपुणेहि जाव महया
महया रायामिसेएणं अभिसिचति, अभिसेओ जहा विजयस्स, अभिसिचित्ता पत्तेअ २ जाव अंजलि कटु ताहिं इट्ठाहिं जहा
पविसतस्स भणिआ जाव विहराहितिकटु जयजयसहं पजंजति । तए ण तं भरहं रायाणं सेणावइरणे जाव पुरोहियरणे
तिणिण अ सट्ठा सूअसया अट्ठारस सेणिप्पसेणीओ अण्णे अ बहवे जाव सत्थवाहप्पमिड्ढो एवं चेव अभिसिचति तेहि वरकमल-
पइट्ठाणेहिं तेहेव जाव अभिथुणंति अ सोलस देवसहस्सा एव चेव णवर पम्हसुकुमालाए जाव मउडं पिणद्धेति, तयणंतं च णं
दइरमलयसुगंधिएहिं गंधेहिं गायाइ अब्भुक्खेति दिव्व च सुमणोदामं पिणद्धेति, कि बहुणा ? गट्ठिमवेडिम जाव विभूसिअं

करेति, तए ण से भरहे राया महया २ रायाभिमेणं अभिमिणि समाणे कोडुबिअपुरिसे सारोद २ सा एवं वयायी-स्विया-
 मेव भो देवाणुपिआ ! हृदिगयवरगया विणीयाए रायहाणीण सिपाइगतिगयवरगया जाव महाकण्ठेगु महया २ मरेणं उभो-
 सेमाणा २ उस्तुक्क उक्कर उकिट्ट अरिअ अमिअं अम्भउपेसं जइइइइइइं जाव मगुरउणवय दुबालमयवन्कटिअं पभोअं
 घोमेह २ ममेअमाणत्तिअ पञ्चपिणहत्ति. तए ण ते कोडुबिअपुरिया भरहेण रण्णा एव उणा ममाणा इडुडुडुबिण्णानंदिमा
 पीइमणा हरिसवसविसप्पमाणादिया विणण्ण तयणं पडिगुणं २ सा जिण्णमेव हृदिगयवरगया जाव बोमंति २ सा उभमा-
 णत्तिअ पञ्चपिणत्ति, तए ण से भरहे राया महया २ रायाभिमेणं अभिमिणि समाणे मीहामणाभो अन्नुट्टे २ सा इभिरयणेजं
 जाव णाउगासहत्सेहिं सद्धि सपरिवुडे अभिगेअपेअभो पुग्हियमिद्वेण तिगोराणपट्टिरुण्णं पबोअइइ २ सा अभिमेअनंइयाओ
 पडिणिक्करामइ २ ता जेणेव आभितेके हृदिगयणे तेणेव उवागन्धइ २ सा अजगिदिइइमणिअ गयवइ जाव दूकटे, तए णं
 तस्सं भरहस्स रण्णे वत्तीम रायमहत्सा अभिमेअपेअओ उज्जिणं तिगोराणपट्टिरुण्णं पबोअइहि, तए ण तस्स भर-
 हस्स रण्णे तेणाअइरयणे जाव सत्ताहाएवभिइओ मभिमेअपेअओ दान्तिगिटेण तिगोराणपट्टिरुण्णं पबोअइहि, एण णं मग्ग
 भरहस्स रण्णे आभिनेकं हृदिगयणं दूरुअस्स ममाणमा इमे अट्टइमगत्तमा पुग्गओ जाव मयिआ, ओउबिअ अइगण्णमाएव
 गमो पटमो कुवेगवत्तणो गो चए द्रहंणि एमो सक्कारत्तो जेअओ जाव कुवेरोए देवराया तेअणं सिमिगिदिगमूअत्ति । तए णं
 से भरहे राया मज्जणत्तं अनुपविगर २ ता जाव भोजगंगंइमि गुहागयराण अट्टमभए पारेइ २ सा योएणमंइयाओ वत्ति-
 णिक्करामइ २ ता अपि पासायराण पुट्टमाणेहि दुंगमत्तएहि जाव पुंणमाणे विहरइ, तए णं से भरहे राया दूयागमंअ-

च्छरिअसि पमोअंसि णिवत्तंसि समानंसि जेणेव मज्जणघरे तेणेव उवागच्छइ २ ता जाव मज्जणघराओ पडिणिकलमइ २ ता जेणेव वाहिरिआ उवट्ठाणसाला जाव सीहासणवरगए पुरत्याभिमुहे णिसीअइ २ ता सोलस देवसहस्से सक्कोरेइ सम्माणेइ २ ता पडिविसजेइ २ ता वत्तीस रायवरसहस्सा सक्कोरेइ सम्माणेइ २ ता सेणवइरण सक्कोरेइ सम्माणेइ २ ता जाव पुरोहियरण सक्कोरेइ सम्माणेइ २ ता एव तिणिण सट्ठे सूआरसए अट्ठारस सेणिप्पसेणीओ सक्कोरेइ सम्माणेइ २ ता अण्णे अ बहवे राईसरत-लवर जाव सत्थवाहप्पभिइओ सक्कोरेइ सम्माणेइ २ ता पडिविसजेति २ ता उप्पि पासायवरगए जाव विहरइ (सूत्र ६८)

‘तए ण’मित्यादि, ततः स भरतो राजा मित्राणि-सुहृदः ज्ञातयः-सजातीयाः निजकाः-मातापितृभ्रात्रादयः स्वजनाः-पितृव्यादयः सम्बन्धिनः-श्वशुरादयः परिजनो-दासादिः, एकवद्भावे कृते द्वितीया, प्रत्युपेक्षते-कुशलप्रश्नादि-भिरापृच्छ्य २ संभाषत इत्यर्थः, अथवा चिरमदृष्टत्वेन मित्रादीनुत्कण्ठुलतया पश्यति-स्नेहदृशा विलोकयति, प्रत्युपेक्ष्य निष्कामतीत्यादि प्राग्वत् । अत्र च बाहुवल्यादिनवनवतिभ्रातराख्यानामात्मसात्करणपूर्वकं चक्रलस्यायुधशालायां प्रवेशनमन्यत्र प्रसिद्धमपि सूत्रकारेण नोक्तमिति नोच्यते इति, एवं विहरतस्तस्य यदुदपद्यत तदाह-‘तए ण’मित्यादि, ततः तस्य भरतस्य राज्यधुरं चिन्तयतोऽन्यदा कदाचिदयमेतद्रूपः-उक्तविशेषणविशिष्टः सङ्कल्पः समुदपद्यत, स च कः सङ्कल्प इत्याह-‘अभिजिए ण’मित्यादि, अभिजितं मया निजकवलवीर्यपुरुषकारपरक्रमेण क्षुल्लहिमवद्गिरिसा-

गरमर्यादया केवलकल्पं भरतं वर्यं तच्छ्रेयः खलु ममात्मानं महाराज्याभिपेक्षाभिपेचयितुं—अभिपेकं कारयितुं इति
 कृत्वा—भरतं जितमिति विचार्य एवं सम्प्रेक्षते—राज्याभिपेकं विचारयति, अथैतद्विचारोत्तरकालीनकार्यमाह—‘संपेक्षित्वा’
 इत्यादि, व्यक्तं, सिंहासने निपद्य यच्चक्रे तदाह—‘निसीइत्ता’ इत्यादि, कण्ठ्यं, किमवादीदित्याह—‘अभिजिण्ण’
 मित्यादि, अभिजितं मया देवानुप्रिया ! निजकवलवीर्यपुरुषकारपरक्रमेण क्षुद्रहिमवद्भिरिसागरमर्यादया केवलकल्पं
 भरतं वर्यं तद्युयं देवानुप्रिया ! मम महाराज्याभिपेकं चितरत दत्त कुरुतेत्यर्थः, आवश्यकचूर्णर्यादौ तु भक्त्या सुर-
 नरास्तं महाराज्याभिपेकाय विज्ञपयामासुर्भरतश्च तदनुमेने, अस्ति हि अयं विधेयजनव्यवहारो यत्प्रभूणां समयसेवा-
 विधौ ते स्वयमेवोपतिष्ठन्ते, सत्यप्येवंविधे कल्पे यद्भरतस्यात्रानुचरसुरादीनामभिपेकज्ञापनमुक्तं तद् गम्भीरार्थिकत्वा-
 दस्मादृशां मन्दमेधसामनाकलनीयमिति । अथ यथा ते अङ्गीचक्रुस्तथाह—‘तए ण’ मित्यादि, ततस्ते षोडश देवसहस्राः
 यावत्तशब्दात् द्वात्रिंशद्राजसहस्रादिपरिग्रहः यावद्वाजेश्वरतलवरादिसार्थवाहप्रभृतयः इति, भरतेन राज्ञा इत्युक्ताः
 सन्तो ‘हृष्टुष्टु’ति इहैकदेशदर्शनमपि पूर्णतदधिकारसूत्रदर्शकं तेन हृष्टुष्टुचित्तमाणंदिआ इत्यादिपदानि ज्ञेयानि,
 करतलपरिगृहीतं दशनखं शिरस्यावत्तं मस्तके अञ्जलिं कृत्वा भरतस्य राज्ञः एतं—अनन्तरोदितमर्थं सम्यग्—विनयेन
 प्रतिशृण्वन्ति—अङ्गीकुर्वन्ति, अथ ‘जलाह्वधात्मलाभा कृपिर्जलेनैव वर्द्धत’ इति ज्ञातात्तपसाऽऽप्तं राज्यं तपसैवाभिन-
 न्दतीति चेतसि चिन्तयन् भरतो यदुपचक्रमे तदाह—‘तए ण’ मित्यादि, प्राग्वत्, ‘तए णं से भरहे’ इत्यादि, ततः

स भरतोऽष्टमभक्ते परिणमति सति आभियोग्यान् देवान् शब्दयति शब्दयित्वा च एवमवादीत्, किमवादीदित्याह-
'खिप्पामेव'त्ति क्षिप्रमेव भो देवानुप्रिया ! विनीताया राजधान्या उत्तरपौरस्त्ये दिग्भागे ईशानकोणे इत्यर्थः तस्यात्यन्त-
प्रशस्तत्वात्, अभिषेकाय मण्डपः अभिषेकमण्डपस्तं विकुर्वत विकुर्वन् च मम एतामाज्ञासिं प्रत्यर्पयत, 'तए ण'मित्यादि,
ततस्ते आभियोग्या देवा भरतेन राज्ञा एवमुक्ताः सन्तो हृष्टपुष्टादिपदानि प्राग्वत् एवं स्वामिन् ! यथैव यूयमादिशत
आज्ञया-स्वामिपदानामनुसारेण कुर्म इत्येवंरूपेण विनयेन वचनं प्रतिशृण्वन्ति-अभ्युपगच्छन्ति, 'पडिसुणिता'
इत्यादि, प्रतिश्रुत्य च विनीताया राजधान्या उत्तरपौरस्त्यं दिग्भागमपक्रामन्ति-गच्छन्ति, अपक्रम्य च वैक्रियसमुद्-
घातेन-उत्तरवैक्रियकरणार्थकप्रयत्नविशेषेण समवघ्नन्ति-आत्मप्रदेशान् दूरतो विक्षिपन्ति, तत्स्वरूपमेव व्यनक्ति-
सङ्घेयानि योजनानि दण्ड इव दण्डः-ऊर्ध्वाधआयतः शरीरवाहल्यो जीवप्रदेशस्तं निसृजन्ति-शरीराद्धहिर्निष्काश-
यन्ति निसृज्य च तथाविधान् पुद्गलान् आददते इति, एतदेव दर्शयति, तद्यथा-रत्नानां-कर्केतनादीनां याव-
त्पदात् 'वइराणं वेरुलिआणं लोहिअक्खाणं मसारगल्लाणं हंसगब्भाणं पुलयाणं सोगन्धिआणं जोईरसाणं अंजणाणं
अंजणपुलयाणं जायरूवाणं अंकाणं फलिहाण'मिति संग्रहः, रिष्टाणमिति साक्षादुपात्तं, एतेषां सम्बन्धिनो यथावाद-
रान्-असारान् पुद्गलान् परिशातयन्ति-त्यजन्ति यथासूक्ष्मान्-सारान् पुद्गलान् पर्याददते-गृह्णन्ति पर्यादाय च
चिकीर्षितनिर्माणार्थं द्वितीयमपि वारं वैक्रियसमुद्घातेन समवघ्नन्ति, समवहत्य च बहुसमरमणीयं भूमिभागं विकु-

र्धन्ति, तद्यथा—‘से जहा नामए आलिङ्गपुक्खरे इवा’ इत्यादि, सूत्रतोऽर्थतश्च प्राग्वत्, ननु रत्नादीनां पुद्गला औदारि-
 रिकास्ते च वैक्रियसमुद्धाने कथं ग्रहणार्हाः?, उच्यते, इह रत्नादिग्रहणं पुद्गलानां सारतामात्रप्रतिपादनार्थं, न तु
 तदीयपुद्गलग्रहणार्थं, ततो रत्नादीनामिवेति द्रष्टव्यं, अथवा औदारिका अपि ते गृहीताः सन्तो वैक्रियतया परिण-
 मन्ते, पुद्गलानां तत्तत्सामग्रीवशात्तथातथापरिणमनभावादतो न कश्चिद्दोष इति, पूर्ववैक्रियसमुद्घातस्य जीवप्रयत्न-
 रूपत्वेन क्रमक्रममन्दमन्दतरभावापन्नत्वेन क्षीणशक्तिकत्वात् इष्टकार्यासिद्धेः, अथ समभूभागे ते यच्चक्रुस्तदाह—
 ‘तस्स ण’मित्यादि, तस्य बहुसमरमणीयस्य भूमिभागस्य बहुमध्यदेशभागे अत्र महान्तमेकमभिपेकमण्डपं विकुर्वन्ति
 अनेकस्तम्भशतसन्निविष्टं यावत्पदात् राजप्रश्रीयोपाद्गतसूर्याभदेवयानविमानवर्णको ग्राह्यः, स च कियत्पर्यन्तमि-
 त्याह—यावद् गन्धवर्त्तिभूतमिति विशेषणं, अत एव सूत्रकृदेव साक्षादाह—प्रेक्षागृहमण्डपवर्णको ग्राह्य इति, एतत्सूत्र-
 व्याख्ये सिद्धायतनादिवर्णके प्राग्दर्शिते इति नेहोच्येते, ‘तस्स ण’मित्यादि, तस्याभिपेकमण्डपस्य बहुमध्यदेशभागे
 अत्र—अस्मिन् देशे महान्तमेकमभिपेकपीठं विकुर्वन्ति अच्छं अस्तरजरूत्वात् श्लक्ष्णं सूक्ष्मपुद्गलनिर्मितत्वात्,
 ‘तस्स ण’मित्यादि, वापीत्रिमोपानप्रतिरूपकवर्णकवदत्र वर्णव्यासो ज्ञेयः यावत्तोरणवर्णनं । अथाभिपेकपीठभूमिवर्ण-
 नादि प्रतिपादयन्नाह—‘तस्स ण’मित्यादि, तस्याभिपेकपीठस्य बहुसमरमणीयो भूमिभागः प्रज्ञप्तः, तस्य समभूभागस्य
 मध्ये एकं महत् सिंहासनं विकुर्वन्ति तस्य वर्णकव्यासो विजयेदेवसिंहासनस्येव ज्ञेयः यावद्द्वान्नां वर्णको यत्र तद्वाम-

वर्णकं सम्पूर्णं समस्तं सूत्रं वाच्यमिति शेषः, एनमेवार्थं निगमयन्नाह—‘तए ण’मित्यादि, ततो—भरताज्ञानन्तरं ते देवा उक्तविशेषणविशिष्टमभिषेकमण्डपं विकुर्वन्ति विकुर्वन् च यत्रैव भरतो राजा यावत्पदात् ‘तेणेव उवागच्छन्ति २ एअमाणत्तिअं’ इति ग्राह्यं, ‘तए ण’मित्यादि, व्यक्तं, अथैतत्समयोचितं भरतकृत्यमाह—‘तए ण’मित्यादि, प्राग्वत्, ‘तए ण’मिति ततस्तस्य भरतस्य राज्ञः आभिषेक्यं हस्तिरत्नमारूढस्य सत इमान्यष्टावष्टौ मङ्गलैकानि पुरतः सम्प्रस्थितानीति शेषः, अथ ग्रन्थलाघवार्थमतिदिशति—य एव गमो विनीतां प्रविशतः स एव तस्य निष्कामतोऽपि भरतस्य, कियदन्तमित्याह—यावदप्रतिबुध्यन् २ विनीतां राजधानीं मध्यमध्येन निर्गच्छति, शेषं व्यक्तं, ततः किं चक्रे इत्याह—‘पचोरुहिता इत्थीरयणेण’मित्यादि, ततः स भरतो राजा स्त्रीरत्नेन सुभद्रया द्वात्रिंशता ऋतुकल्याणिकासहस्रैः द्वात्रिंशता जनपदकल्याणिकासहस्रैः द्वात्रिंशता द्वात्रिंशद्भैरवैर्नाटकसहस्रैः साङ्गं संपरिवृतोऽभिषेकमण्डपमनुप्रविशति अनुप्रविश्य च यत्रैवाभिषेकपीठं तत्रैवोपागच्छति उपागत्य चाभिषेकपीठमनुप्रदक्षिणीकुर्वन् २ ‘स्वामिदृष्टे भक्तजनः प्रमोदतेतरा’मिति आभियोगिकसुरमनस्तुष्ट्युत्पादनहेतोरित्थमेव सृष्टिक्रमाच्च पौरस्त्येन त्रिसोपानकंप्रतिरूपकेण आरोहति, आरुह्य च यत्रैवं सिंहासनं तत्रैवोपागच्छति उपागत्य च पूर्वाभिमुखः सन्निपण्णः—सम्यग् यथौचित्येनोपविष्टः, अथानुचरा राजादयो यथोपचेरुस्तथाऽऽह—‘तए ण’मित्यादि, ततस्तस्य भरतस्य राज्ञो द्वात्रिंशद्राजसहस्राणि यत्रैवाभिषेकमण्डपः—तत्रैवोपागच्छतीत्यादि व्यक्तं, नवममभिषेकपीठं अनुप्रदक्षिणीकुर्वन्तः २ उत्तरत आरोहतां प्रदक्षिणाकरणे-

नेव सृष्टिक्रमस्य जायमानत्वात्, 'तए ण'मित्यादि पाठसिद्धं, तए ण'मित्यादि ततः स भरतो राजा आभियोग्यान्
 देवान् शब्दयित्वा एवमवादीत्-क्षिप्रमेव भो देवानुप्रिया! मम महान् अर्थो-मणिकनकरत्नादिक उपयुज्यमानो
 यस्मिन् स तथा तं महान् अर्थः-पूजा यत्र स तथा तं महं-उत्सवमर्हतीति महार्हस्तं महाराज्याभियेकमुपस्थापयत-
 सम्पादयत, आज्ञासास्ते यच्चकुलदाह-'तए ण'मित्यादि, ततः-आज्ञप्त्यनन्तरं ते आभियोग्या देवा भरतेन राजा एव-
 मुक्ताः सन्तो हृष्टपुष्टचित्तेत्यादिरानन्दालापको ग्राह्यः यावत्पदात् 'करयलपरिगहिजं दसणहं सिरसावत्तं मत्थए अंजलिं
 कट्टु एवं देवो तहत्ति आणाए विणण्णं वयणं पडिसुणँति २ ता' इति ग्राह्यं, व्याख्या च प्राग्वत्, अत्रोतिदेशसू-
 त्रमाह-एवं-इत्थंप्रकारमभियेकसूत्रं यथा विजयस्य-जम्बूद्वीपविजयद्वाराधिपदेवस्य तृतीयोपादे उक्तं तथाऽत्रापि ज्ञेय-
 मिति, अत्र च सर्वाभियेकसामग्री वक्तव्या, सा चोत्तरत्र जिनजन्माधिकारे वदयते, तत्र तत्सूत्रस्य साक्षाद्दशितत्वात्,
 तथापि स्थानाशून्यार्थं तथाशब्दसूचितसंग्रहदर्शनार्थं किञ्चिल्लिख्यते, तदपि लाघयार्थं संस्कृतरूपमेव युक्तमिति
 तथैव दर्शयते, अष्टसहस्रं मौत्रणिक्कलशानां तथा रूप्यमयकलशानां तथा मणिमयकलशानामित्याद्यष्टजातीयकलशानां
 एवं भृद्गाराणां आदर्शानां स्थालानां पात्रीणां सुप्रतिष्ठानां मनोगुलिकानां वातकरकाणां चित्ररत्नकरण्डकानां पुष्पचन्द्रे-
 रीणां यावलोमहस्तकचन्द्रेरीणां पुष्पपटलकानां यावलोमहस्तपटलकानां सिंहासनानां छत्राणां चामराणां समुद्रकानां
 ध्वजानां धूपकुडुच्छुकानां प्रलेकमष्टसहस्रं विकुर्वन्ति विकुर्वन् च स्वाभाविकान् वैक्रियांश्चैतान् पदार्थान् गृहीत्वा

क्षीरोदे उदकमुत्पलादीनि च गृह्णन्ति, पुष्करोदे तथैव, ततो भरतैरावतयोर्मगधादितीर्थत्रये उदकं मृदं च ततस्तयो-
र्महानदीपूदकं मृदं च ततः क्षुल्लहिमाद्रौ सर्वतूवरसर्वपुष्पादीनि, ततः पद्मद्रहपुण्डरीकद्रहयोरुदकमुत्पलादीनि च, एवं
प्रतिवर्षं महानद्योरुदकं मृदं च प्रतिवर्षधरं च सर्वतूवरसर्वपुष्पादीनि च द्रहेषु च उदकोत्पलादीनि वृत्तवैताल्येषु च
सर्वतूवरादीनि विजयेषु तीर्थोदकं मृदं च वक्षस्कारगिरिषु सर्वतूवरादीन् तथा अन्तरनदीषु उदकं मृदं च, ततो मेरौ
भद्रशालवने सर्वतूवरादीन् ततो नन्दनवने सर्वतूवरादीन् सरसं च गोशीर्षचन्दनं ततः सौमनसवने सर्वतूवरादीन्
सरसं च गोशीर्षचन्दनं दिव्यं च सुमनोदाम ततः पण्डकवने सर्वतूवरपुष्पगन्धादीन् गृह्णन्ति, गृहीत्वा चैकतः
एकत्र मिलन्ति, एकत्र मिलित्वा यत्रैव दक्षिणार्द्धभरतवर्षं यत्रैव च विनीता राजधानी तत्रैवोपागच्छन्ति, उपागत्य च
विनीतां राजधानीमनुप्रदक्षिणीकुर्वन्तः २ यत्रैवाभियेकमण्डपो यत्रैव च भरतो राजा तत्रैवोपागच्छन्ति उपागत्य च
तत् पूर्वोक्तं महार्थं महार्हं महार्हं महाराज्याभियेकोपयोगिक्षीरोदकाद्युपस्करमुपस्थापयन्ति-उपढौकयन्ति । अथोत्तरकृ-
त्यमार्हं—‘तए ग’मित्यादि, ततस्तं भरतं राजानं द्वात्रिंशद्राजसहस्राणि शोभने-निर्दोषगुणपोषे ‘तिथिकरणदिचस-
नक्षत्रमुहूर्ते’ तिथ्यादिपदानां समाहारद्वन्द्वस्ततः सप्तम्येकवचनं, तत्र तिथिः-रिक्तार्केन्दुदग्धादिदुष्टतिथिभ्यो भिन्ना
तिथिः करणं-विविष्टिदिवसो दुर्दिनग्रहणोत्पातदिनादिभ्यो भिन्नदिवसः नक्षत्रं-राज्याभियेकोपयोगि श्रुत्यादित्रयोदश-
नक्षत्राणामन्यतरत्, यदाह-“अभिपिक्तौ महीपालः, श्रुतिज्येष्ठालघुभुवैः । मृगानुराधापौष्णैश्च, चिरं जास्ति वसुन्ध-

राम् ॥ १ ॥ "इति, मुहूर्तः—अभिषेकोऽनन्तरमगमानदैवत इति, गर्भच विंशतमाह—उत्तरप्रोष्ठपदा—उत्तरभद्रपदा नक्षत्रं
 तस्य विजयो नाम मुहूर्तः—अभिजिदाह्वय. क्षणसम्मिन्, जयं भावः—मुहूर्तापरपर्यायः पञ्चदशक्षणात्मके विरमेऽष्टम-
 क्षणः, तद्वक्षणं चेदं ज्योतिःशरप्रसिद्धं—“ह्रीं यामौ पटिकाहीनी, ह्रीं यामौ घटिकाहिनां । विजयो नाम योगोऽयं.
 सर्वकार्यप्रसाधकः ॥ १ ॥" ततमैः पूर्वोक्तैः स्वाभाविकैरुत्तरमैरिहैश्च नरकमने आश्रयभूते प्रतिष्ठानं—स्थितिर्यथा ते
 तथा तैः सुरभिरवारिप्रतिपूर्णाः. अत्र 'चंद्रणकनचमहिं आपिच्छंते' गुणैर्हि पञ्चगुणलपिहानेर्हि कस्यचनपरिगृहीतं
 अट्टमहर्मेणं तोरणिजकलमाणं जात अट्टमहर्मेणं भोमेज्जाण' नित्यादिभ्यो ग्रन्थो यास्यदशनप्राग उच्यते निनन-
 न्माभिषेकप्रकरणे व्याख्यास्यते तत्रास्य माध्याह्निकतयात्, वास्यतद्वलयं च हरणक्लियाधिभागो दृश्यते, उक्तप्रिये-
 णविजिष्टैः कलशैः सर्वैर्दत्तमर्चमृत्सर्वोपधिप्रभृतिनस्तुभिर्योक्ता २—गरीयसा २ राज्याभिषेकेणाभिप्रेयन्ति, अभिषेको
 यथा विजयस्य जीवाभिगमोपादे उक्तलथाञ्ज नोऽव्याः, अभिषिच्य ७ प्रत्येकं २ प्रतिनृपं यात्यपरात् 'करयन्गरि-
 माहिभं सिरमात्तं मत्थए' इति ब्राह्मं, अञ्जलिं कुर्या ताभिरष्टाभिः अत्रापि 'कंताहिं जाय रगहिं अभिणंदता य
 अभिगुणंता य एवं त्यायी—जय २ गंदा जय जय मदा! भवंते अजिभं जिगाहिं' इत्यादिभ्यो ग्रन्थस्तथा प्राणो यथा
 विनीतां प्रविशतो भरतस्वार्थोधिप्रमुखायाचकजनीगशीरित्यर्थार् गम्यं भणिता, भित्तर्पणन्तसित्याह—यायद्विहरेनि-
 हुत्वा जय २ अचंद्रं प्रयुजन्ति, नन्वन सुवेडभिरोक्तद्वं जीताभिगमगतपिजयदेवगभिरोक्तद्वानिदेवोक्तं, नान्प्रतीन-

तदीयादर्शेषु च 'अट्टसएणं सोवणिणअकलसाण'मित्यादि दृश्यते, अत्र च वृत्तौ 'अट्टसहस्सेणं सोवणिणअकलसाण'मित्यादि दर्शितं तत्कथमनयोर्न विरोधः?, उच्यते, जीवाभिगमवृत्तौ तानेव विभागतो दर्शयति, अट्टसहस्त्रेण सौवर्णिकानां कलशानामष्टसहस्त्रेण रूप्यमयानां कलशानां अष्टसहस्त्रेण मणिमयानामित्यादिपाठाग्रयेनात्र लिखितत्वात्त दोषः, यदि चात्र कलशानामष्टोत्तरशतसहस्रा स्यात्तदा तत्रैव सर्वसहस्रा अष्टभिः सहस्रैरित्युत्तरग्रन्थोऽपि नोपपद्येत, किं च-दृश्यमान-तत्सूत्रे विकुर्वणाधिकारे अट्टसहस्त्रं सोवणिणअकलसाणं जाव भोमेज्जाणमित्यादि, अभियेकक्षणे तु अट्टसएणं सोवणिण-अकलसाणमित्यादीत्यपि विचार्य । अथ शेषपरिच्छदाभियेकवक्तव्यतामाह—'तए ण'मित्यादि, ततो-द्वात्रिंशद्राज-सहस्राभियेकानन्तरं भरतं राजानं सेनापतिरत्नं यावत्पदात् गाहावइरयणे चट्टइरयणे इति ग्राह्यं, गृहपतिवर्द्धकिंपु-रोहितरत्नानि त्रीणि च पटानि-पट्टाधिकानि सूपशतानि अष्टादश श्रेणिप्रश्रेणयः अन्ये च बहवो यावच्छब्दात् राजे-श्वरादिपरिग्रहः, ततो राजेश्वरतलवरमाडम्बिअकौटुम्बिकेभ्यश्चेष्टिसेनापतिसार्थवाहप्रभृतय एवमेव-राजान द्वा-भियिच्छन्ति, तैर्वरकमलप्रतिष्ठानैस्तथैव कलशविशेषणादिकं ज्ञेयं, यावदभिनन्दन्ति अभियुवन्ति च, ततः पोटजदे-वसहस्राः एवमेव-उक्तन्यायेनाभियिच्छन्ति, यत्तु अभियोगिकसुराणां चरमोऽभियेकः तद्धरतस्य मनुष्येन्द्रत्वेन मनु-ष्याधिकारान्मनुष्यकृताभियेकानन्तरभावित्वेनेति बोध्यं, यद्वा देवानां चिन्तितमात्रतदात्वसिद्धिकारकत्वेन पर्यन्ते तथाविधोत्कृष्टाभियेकविधानार्थमिति, ऋषभचरित्रादौ तु पूर्वमपि देवानामभियेकोऽभिहित इति, अत्र यो विशेषस्त-

माह—‘णवर’मिति, अयं विशेषः—आभियोगिकसुराणामपरेभ्योऽभिषेचकेभ्यः पक्षमलया—पक्षमलया सुकुमारया च अत्र
 यावत्पदग्राह्यमिदं ‘गन्धकासाइआए गायान् लूहेति सरसगोसीसचन्दणेणं गायान् अणुलिंपति २ त्ता नासाणीसास-
 वायवोज्ञं चक्खुहरं घणफरिसजुत्तं हयलालापेलवाइरेगं धवलं कणगलदअंतकम्मं आगासफलिहसरिसण्भं अहयं
 दिव्वं देवदूसजुअलं णिअंसावैति २ त्ता हारं पिणद्धेति २ त्ता एवं अद्धहारं एगावलं मुत्तावलं रयणावलं पालम्भं
 अंगयाइं तुडिआइं कडयाइं दसमुहिआणंतगं कडिसुत्तगं वेअच्छगसुत्तगं मुरयिं कंठमुरयिं कुण्डलाइं चूडामणिं चित्त-
 रयणुकुण्डं’ति, अत्र व्याख्या—गन्धकायापिकया—सुरभिगन्धकपायद्रव्यंपरिकर्मितया लघुगाटिकया इति गम्यं, गात्रा-
 णि—भरतशरीरावयवान् रूक्षयन्ति, रूक्षयित्वा च सरसेन गोशीर्षचन्दनेन गात्राण्यनुलिम्पन्ति, अनुलिप्य च देवदू-
 प्ययुगलं निवासयन्ति—परिधापयन्तीति योगः, कयम्भूतमित्याह—नासिकानिःश्वासयतेन वाह्यं—दूरापनेयं श्लक्ष्णतर-
 मित्यर्थः, अयमर्थः—आस्तां महावातः नासावातोऽपि स्ववलेन तद्ब्रह्मयुगलं अन्यत्र प्रापयति, चक्षुर्हरं रूपातिशयत्वात्
 अधवा चक्षुर्द्धरं—चक्षुरोधकं घनत्वात्, अतिशायिना वर्णेन स्पर्शनं च युक्तं हयलालो—अश्वमुखजलं तस्मादपि पेलवं—
 कोमलमतिरेकेण—अतिशयेन अतिविशिष्टमुदुत्वलघुत्वगुणोपेतमिति भावः धवलं प्रतीतं कनकेन खचितानि—विच्छु-
 रितानि अन्तर्कर्माणि—अखलर्योर्वानलक्षणानि यस्य तत् तथा आकाशस्फटिको नाम—अतिस्वच्छस्फटिकविशेषस्तत्स-
 दृशप्रभं अहतं दिव्यं निवास्य च हारं पिनहन्ति—ते देवाश्चक्रिणः कण्ठपीठे वसन्ति, ‘एव’मिति एतेनाभिलापेनाद्ध-

हारादीनि वाच्यानि यावन्मुकुटमिति, तत्र हारार्द्धहारौ प्रतीतौ, एकावली प्राग्वत्, मुक्तावली-मुक्ताफलमयी कनका-
वली-कनकमणिमयी रत्नावली-रत्नमयी प्रालम्बः-तपनीयमयो विचित्रमणिरत्नभक्तिचित्र आत्मप्रमाण आभरण-
विशेषः अङ्गदे त्रुटिके च प्राग्वत् कटके प्रसिद्धे दशमुद्रिकानन्तकं-हस्तांगुलिमुद्रादशकं कटिसूत्रकं-पुरुषकट्याभरणं
वैकक्ष्यसूत्रकं-उत्तरासङ्गं परिधानीयं-शृङ्खलकं मुरवी-मृदङ्गाकारमाभरणं कण्ठमुरवी-कण्ठासन्नं तदेव कुण्डले व्यक्ते
चूडामणिः प्राग्वत् चित्ररत्नोत्कटं-विचित्ररत्नोपेतं मुकुटं व्यक्तं । 'तथ्यन्तरं च णं ददरमलय' इत्यादि, तदनन्तरं ददर्न-
मलयसम्बन्धिनो ये सुगन्धाः-शोभनचासास्तेषां गन्धः-शुभपरिमलो येषु ते तथा तैर्गन्धैः-काश्मीरकर्पूरकस्तूरीम-
भृतिगन्धवद्भ्यः प्रकरणाद्रसभावमापादितैरभ्युक्षन्ति-सिञ्चन्ति ते देवा भरतं, कोऽर्थः ?-अनेकसुरभिद्रव्यमिश्रधुसु-
णरसच्छटकान् कुर्वन्ति, भरतवाससीति भावः, क्वचित् 'सुगन्धगन्धिर्गन्धिं गन्धेहिं मुकुडंति' इति पाठस्तत्र भृकुडंतीति-
उद्धूलयन्ति, गन्धैः सुरभिचूर्णैः-सुरभिचूर्णं भरतोपरि क्षिपन्ति दिव्यं चः समुच्चये सुमनोदाम-कुसुममालां पिनह्यन्ति-
किञ्चहुना ? उक्तेनेति गम्यं, 'गुण्डिमवेडिम' यावत्पदात् 'पूरिमसंघादमेणं चउविहेणं मङ्गेणं क'परुक्खयंपिव समलं-
क्रिय'ति ग्राह्यं, अत्र व्याख्या-ग्रन्थनं ग्रन्थस्तेन निर्वृतं ग्रन्थिमं, भावादिमप्रत्ययः, यत् सूत्रादिना ग्रन्थ्यते तद् ग्रन्थि-
ममिति भावः, ग्रन्थितं सद्देश्यते यत्तद् वेष्टिमं, यथा पुष्पलंबूसको गेन्दुक इत्यर्थः, पूरिमं येन वंशगलाकादिमयपञ्च-
रादि पूर्यते संघातिमं यत्परस्परतो नालं संघाल्यते, एवंविधेन चतुर्विधेन कल्पवृक्षमिवालङ्कृतविभूषितं भरत-

चक्रिणं कुर्वन्ति ते देवाः । अथ कृताभियेको यच्चक्रे तदाह—‘तए ण’मित्यादि, ततः स भरतो राजा महता २ अति-
शाधिना राज्याभियेकेणाभियिक्तः सन् कौटुम्बिकपुरुषान् शब्दयति शब्दयित्वा चैवमवादीत्, तदेवाह—क्षिप्रमेव भो
देवानुप्रिया ! यूयं हस्तिस्कन्धवरगताः विनीतायाः राजधान्याः शुद्राटकत्रिकचतुर्कचत्तरादिषु प्राग्व्याख्यातेषु आस्पदेषु
महता २ शब्देनोद्घोषयन्तो—जल्पन्तो जल्पन्तः, अत्र शत्रन्तस्यापि अविचक्षणान्न कर्मनिर्देशः, आभीक्ष्ण्ये द्विवचनं, उ-
च्छुल्कं यावद् द्वादश संवत्सराः कालो मानं यस्यातीति द्वादशसंवत्सरिकस्तं प्रमोदहेतुत्वात् प्रमोदः—उत्सवस्तं घोषयत
घोषयित्वा च ममैतामाज्ञसिकां प्रत्यर्पयत, उच्छुल्कादिपदव्याख्या प्राग्वत्, अथ ते आज्ञसाः यथा प्रवृत्तवन्तस्तथाऽऽह—
‘तए ण’मिति, ततस्ते कौटुम्बिकपुरुषा भरतेन राज्ञा एवमुक्ताः सन्तो हृष्टतृप्तचित्तानन्दिताः ‘हरिसप्तस’त्ति हर्षवश-
विसर्पद्भृदयाः विनयेन वचनं प्रतिशृण्वन्ति प्रतिश्रुत्य च क्षिप्रमेव हस्तिस्कन्धवरगताः यावत्पदात् ‘विणीआए राय-
हाणीए सिंघाडगतिगे’त्यादि ग्राह्यं, किंवदंतमित्याह—यावद् घोषयन्ति २ ता च एतामाज्ञसिका प्रत्यर्पयन्ति ॥ अथ
भरतः किं चक्रे इत्याह—‘तए ण’मिति, ततः स भरतो राजा महता २ राज्याभियेकेणाभियिक्तः सन् सिंहामनादभ्यु-
त्तिष्ठति अभ्युत्थाय च स्त्रीरत्नेन यावत् ‘वत्तीमाए उडुकुड्ढाणिआसहस्तेहि वत्तीमाए जणवयकड्ढाणिआसहस्तेहि
वत्तीसाए वत्तीसइवद्धेहि’ इति ग्राह्यं, द्वात्रिंशता द्वात्रिंशद्भैर्नादकसहस्रैः माज्जं संपरिवृतोऽभियेकपीठात् पौरस्त्वेन
त्रिसोपानप्रतिरूपकेण प्रत्यवरोहति प्रत्यवरुह्य चाभियेकमण्डपात् प्रतिनिष्क्रामति प्रतिनिष्क्रम्य च यत्रैवाभियेक्यं

हस्तिरत्नं तत्रैवोपागच्छति उपागत्य चाञ्जनगिरिकूटसन्निभं गजपतिं यावच्छब्दात् नरवइति ग्राह्यं, नरपतिरारूढः, तदनु अनुचरजनो यथाऽनुवृत्तत्वांस्तथाह—‘तए ण’मित्यादि, व्यक्तं, अथ यया युक्त्या चक्री विनीतां प्रविवेश तामाह—‘तए ण’मित्यादि, ततस्तस्य भरतस्य राज्ञ आभिषेक्यं हस्तिरत्नमारूढस्य सत इमान्यष्टाष्टमङ्गलकानि पुरतो यावच्छब्दाद्यथानुपूर्व्यां संप्रस्थितानि, अत्र ग्रन्थविस्तरभयादतिदेशमाह—योऽपि चातिगच्छतो—विनीतां प्रविशतः क्रमः—परिपाटी प्रथमोऽधस्तनसूत्रोक्तो भरतविनीताप्रवेशवर्णकः कुबेरदृष्टान्तभावितसूत्रावसानः स एव क्रम इहापि सत्कारवि-रहितो नेतव्यः, अयं भावः—पूर्वं प्रवेशे षोडशदेवसहस्रद्वात्रिंशद्राजसहस्रादीनां सत्कारो यथा विहितस्तथा नात्रेति, अस्य च द्वादशवार्षिकप्रमोदनिर्वर्तनोत्तरकाल एवावसरप्राप्तत्वात्। अथ गृहागमनानन्तरं यो विधिस्तथाह—‘तए णं से भरहे राया मज्जणघर’मित्यादि, निगदसिद्धं प्राग् बहुशो निगदितत्वात्, एवं च प्रतिदिनं नवं २ राज्याभिषेकम-होत्सवं कारयतस्तस्य द्वादश वर्षाण्यतिक्रान्तानि, ग्रंथजयमाहात्म्यादौ तु ‘राज्याभिषेकोत्सवस्थाने राज्याभिषेक एव द्वादशवार्षिकोऽभिहित इति, अथ तदुत्तरकाले यत्कृत्यं तदाह—“तए णं’मित्यादि प्राग्वत् ॥ ननु सुभूमचक्रवर्तिनः पशुरामहत्क्षत्रियदाढाभृतस्थालमेव चक्ररत्नतया परिणतमिति श्रुतेश्चक्ररत्नानामनियतोत्पत्तिस्थानकत्वं ज्ञायते, तेन प्रस्तुतप्रकरणे तेषां कोत्पत्तिरित्याशङ्क्याह—अथ चतुर्दशरत्नाधिपतेर्भरतस्य यानि रत्नानि यत्रोदपद्यंत तत्तथाऽऽह—

भरद्वाज रण्णो चक्ररयणे १ दृढरयणे २ असिरयणे ३ छत्तरयणे ४ एते णं चत्तारि पणिंदियरयणे आउद्धरमालाए समुप्पण्णा,

चम्बरयणे १ मणिरयणे २ कागणिरयणे ३ णव य महाणिहो १ एण ण विरितमेसि ममुण्णणा, सेणावहरयणे १ गाद्रावहरयणे २
 वद्धहरयणे ३ पुरोहिअरयणे ४ एण ण चत्तारि मणुअरयणा विणीआए रायदाणीए समुपण्णा, आसरयणे १ द्दविहरयणे २
 एण ण दुबे पच्चिदिअरयणा वेअत्तिरिपायमूले समुण्णणा, मुभद्धा इधीरयणे उत्तरिआए सिआहरसंतीए समुपण्णे (मूत्र ६८)
 ‘अरहस्स रणणे’ इत्यादि, अरतस्य राज्ञश्चक्रादीनि चत्वारि एकेन्द्रियरत्नानि आयुधसालायां समुत्पन्नानि-लब्धस-
 ताकानि जातानि एवमुत्तरसूत्रेऽपि बोध्यं, तेन चर्मरत्नादीनि नग महानिधयश्च एतानि श्रीगृहे-भाण्डागारे समुत्प-
 न्नानि-लब्धसत्ताकानि जातानीत्यर्थः, इत्थं च निधयः शान्धतभायरूपाः कथमुत्पद्यन्ते इत्याशङ्का निरस्ता, ननु इदं
 सूत्रं ‘पादाधःस्थितयस्तस्य, नचापि निधयोऽनिशम् । हेमाञ्जानीय वृषभप्रभोर्धिहरतोऽभनन् ॥ १ ॥’ इति ऋषभच-
 रित्रवचनेन अत्रैव पूर्वसूत्रेण च सह कथं न विरुध्यते?, उच्यते, राज्ञां यत्र तत्र स्थितमपि कोगद्रव्यं कोग एव
 कथ्यत इति लौकिकव्यवहारस्य सुप्रसिद्धत्वात् न दोषः, सेनागत्यादिमनुजरत्नानि चत्वारि विनीताया समुत्पन्नानि,
 अम्बरबहुस्तिरस्त्रे एते द्वे पञ्चेन्द्रियतिर्यग्गुणे वेताङ्गगिरेः पादमूले-मूलभूमौ समुत्पन्ने, मुभद्रानाम स्त्रीरक्षं उत्तरस्यां
 विद्याधरश्रेण्यां समुत्पन्नं ॥ अथ पट्टसण्ड पालयंश्चक्री यथा प्रवच्यते तथाह-

तए णं से भरहे राया चउदुमण्हं रवणाण णवण्हं मठाणिग्गीणं बभीमाए रावसहस्समाणं बभीमाए उटु-
 क्कणिआसहस्समाणं बभीमाए अणवयकण्णिआमहस्समाण बभीसाए बभीमहस्समाण णाडगमहस्समाणं निण्हं सट्ठीणं सुयारनगाणं
 अट्टारसण्हं मेणिपसेणीणं चउरासीइए आगसयसहस्समाण चउरासीइए इतिसयमहस्समाणं चउरासीइए रहसयमहस्समाण उण्णउदए

मणुस्सकोडीण वावत्तरीए पुरवरसहस्साणं वत्तीसाए जणवयसहस्साणं छण्णउइए गामकोडीणं णवणउइए दोणमुहसहस्साण अहं-
यालीसाए पट्टणसहस्साणं चउवीसाए कच्चडसहस्साणं चउवीसाए मडंवसहस्साणं वीसाए आगरसहस्साणं सोलसण्हं
खेडसहस्साणं चउदसण्हं सवाहसहस्साण छप्पण्णाए अंतरोदगाण एगणपण्णाए कुरज्जाण विणीआए रायहाणीए चुल्लहिमवतगि-
रिसागुरमेरागस्स केवलकप्पस्स भरहस्स वासस्स अण्णेसिं च वहुण राईसरतलवर जाव सत्थवाहप्पभिईण ओहिवच्चं पोरेवच्चं
भट्ठित्त सामित्त महत्तरगत आणार्ईसरसेणावच्च कारेमाणे पालेमाणे ओहयणिहएसु कंटएसु उट्ठिअमलिएसु सन्वसत्तुसु णिलिएसु
भरहाहिचै णरिंदे वरचदणचच्चिअगे वरहारइअवच्छे वरमउडविसिट्ठए वरवत्थभूसणधरे सन्वोउअसुरहिळुसुमवरमल्लसोमि-
असिरे वरणाडगनाडइल्लवरइत्थिगुम्म सट्ठि सपरिवुडे सबोसहिसव्वरणसन्वसमिइसमग्गे संपुण्णमणोरेहे हयामित्तमाणमहणे
पुच्चकयतवप्पभावनिविट्ठसचिअफेले भुजइ माणुस्सए सुहे भरहे णामधेजेत्ति (सूत्रं ६९)

‘तए ण’मिति, ततः—पट्खण्डभरतसाधनानन्तरं स भरतो राजा चतुर्दशरत्नादीनां सार्धवाहप्रभृत्यन्तानामाधिप-
त्यादिकं कारयन् पालयन् मानुष्यकानि सुखानि भुङ्क्ते इत्यन्वयः, सर्वं प्राग्वत् व्याख्यातार्थं, नवरं पट्पञ्चाशतोऽन्तरो-
दकानां—जलान्तर्वर्तिसन्निवेशविशेषाणां न तु समयप्रसिद्धयुग्मिमनुजाश्रयभूतानां पट्पञ्चाशदन्तरद्वीपानां तेषु कस्या-
प्याधिपत्यस्यासम्भवात्, एकोनपञ्चाशतः कुराज्यानां—भिह्लादिराज्यानामिति, केषु सत्सु सुखानि भुङ्क्ते इत्याह—उपह-
तेषु—विनाशितेषु निहतेषु च—अपहृतसर्वसमृद्धिषु कण्टकेषु—गोत्रजवैरिषु उद्धृतेषु—देशाभिर्वासितेषु मर्दितेषु च—मान-
म्लानि प्रापितेषु सर्वशत्रुषु—अगोत्रजवैरिषु, एतत्सर्वं कुतो भवतीत्याह—निर्जितेषु—भग्नबलेषु सर्वशत्रुषु उक्तद्विप्रकारे-

वैरिषु अत्र सर्वशत्रुष्विति पदं देहलीप्रदीपन्यायेनोभयत्र योज्यं, कीदृशो भरत इत्याह—भरताधिपो नरेन्द्रः चर्चितं-समण्डनं कृतमङ्गं यस्य स तथा, वरहारेण रतिदं-द्रष्टृणां नयनमुखकारि वक्षो यस्य स तथा, वरमुकुटविशिष्टकः, चूर्णो तु 'वरमण्डाविद्धए' इति, तत्र आविद्धं परिहितं वरमुकुटं अनेन स तथा, प्राकृतत्वात् पदव्यत्ययः, वरवस्त्रभूषणधरः सर्वर्तुकसुरभिकुसुमानां माल्यैः-मालाभिः शोभितगिरस्कः वरनाटकानि-पात्रादिसमुदायरूपाणि नाटकीयानि च-नाटकप्रतिबद्धपात्राणि वरस्त्रीणां-प्रधानस्त्रीणां गुल्मं-अव्यक्तायवविभागवृन्दं तेन तृतीयालोप आर्पत्वात् सार्द्धं सम्परिवृतः सर्वोपध्यः-पुनर्नवाद्याः सर्वरत्नानि-कर्कतनादीनि सर्वसमितयः-अभ्यन्तरादिपर्यदस्ताभिः समग्रः-सम्पूर्णः, अत एव सम्पूर्णमनोरथः हतानां-पुमर्थनयभ्रष्टत्वेन जीवन्मृतानां अभिवाणा-शत्रूणां मानमथनः, कीदृशानि सुखानि भुङ्क्ते इत्याह—पूर्वकृततपःप्रभावस्य निविष्टसंचितस्य-निकाचिततया संचितस्य तस्यैव भुवफलत्वात्, परनिपातः पदस्यार्पत्वात्, फलानि-फलभूतानि, कीदृशो भरतो?—भरते-अस्मिन् क्षेत्रे प्रथमभरताधिपत्वेन प्रसिद्धं नामधेयं-नाम यस्य स तथा, विशेष्यपदं तु 'तए णं से भरहे राया' इत्यत्रैवोक्तं, अनेनैकयाक्ये द्विविशेष्यपदं कथमित्याशङ्का निरस्ता ॥ अथास्य नरदेवस्य धर्मदेवत्वप्राप्तिमूलमाह—

तए णं से भरहे राया अण्णया कयाइ जेणेय मन्णवरे तेणेय उवागच्छइ २ ता जाप मयिन्न पिअमणे णरमंडं मन्णगराओ पडिणिस्तमइ २ ता जेणेय आरुंसवरे जेणेय सीहामणे तेणेय उवागच्छइ २ ता सीहासणगराण पुत्थाभिमुदे णिसीअइ २ ता आदंसपरंसि अत्ताण देहमाणे २ चिट्ठइ, तए ण तस्म भरहस्स रण्णे गुभेणं परिणामेण पसत्थेहि अत्तममाणेहि लेमाहि विमुस-

माणीहिं २ ईहापोहमगणगवेसणं करेमाणस्स तथावरिज्जाणं कम्माणं खाएणं कम्मरयविकिरणकरं अपुव्वकरणं पविट्टस्स अणते अणु-
त्तरे निव्वाघाए निरावरणे कसिणे पडिपुण्णे केवलवरनाणदसणे समुप्पण्णे, ताए ण से भरहे केवली सयमेवाभरणालंकार ओमुअइ
२ ता सयमेव पंचमुट्ठिअं लोअं करेइ २ ता आयसघराओ पडिणिक्खमइ २ ता अंतेउरमज्झमज्झेणं णिगच्छइ २ ता दसहिं
रायवरसहस्सेहिं सट्ठि संपरिवुडे विणीअं रायहाणिं मज्झमज्झेणं णिगच्छइ २ ता मज्झदेसे सुहंसुहेणं विहरइ २ ता जेणेव अट्टा-
वए पव्वते तेणेव उवागच्छइ २ ता अट्टावयं पव्वयं सणिअ २ दुरुहइ २ ता मेघघणसणिकासं देवसणिवायं पुढविसिलावट्टयं
पडिलेहेइ २ ता संलेहणाइसणाइसिए भत्तपाणपडिआइक्खिए पाओवगए काल अणवकंखमाणे २ विहरइ, ताए ण से भरहे
केवली सत्तत्तहिं पुव्वसयसहस्साइं कुमारवासमज्झे वसित्ता एग वाससहस्सं मडलिअरायमज्झे वसित्ता छ पुव्वसयसहस्साइं वासस-
हस्सूणगाइ महारायमज्झे वसित्ता तेसीइ पुव्वसयसहस्साइ अगारवासमज्झे वसित्ता एगं पुव्वसयसहस्स देसूणग केवलिपरिआयं
पाडणित्ता तमेव बहुपडिपुण्ण सामन्नपरिआयं पाडणित्ता चउरासीइ पुव्वसयसहस्साइ सव्वाउअं पाडणित्ता मासिएण भत्तेण अपा-
णएण सवणेण णक्खत्तेण जोगमुवागएणं खीणे वेअणिज्जे आउए णामे गोए कालगए वीइकते समुज्जाए छिण्णजाइजराभरणवन्धणे
सिद्धे बुद्धे सुत्ते परिणिन्वुडे अंतगडे सव्वदुक्खपहीणे ॥ इति भरतचक्रिचरितं (सूत्र ७०)

‘ताए ण’मित्यादि, ततो-वर्षसहस्रो नपद्पूर्वलक्षावधिसाम्राज्यानुभवानन्तरं स भरतो राजा अन्यदा कदाचिद्यत्रैव
मज्जनगृहं तत्रैवोपागच्छति उपागत्य च यावच्छरीव प्रियदर्शनो नरपतिर्मज्जनगृहात् प्रतिनिष्क्रामति प्रतिनिष्क्रम्य च
स्वपसौन्दर्यदर्शनार्थं यत्रैवादर्शनगृहं यत्रैव च सिंहासनं तत्रैवोपागच्छति उपागत्य च सिंहासनवरगतः पूर्वाभिमुखो

निषीदति निषद्य चादर्शगृहे आत्मानं प्रेक्षमाणः २-तत्र प्रतिविम्बितं सर्वोद्भस्वरूपं पश्यन् पश्यंतिष्ठति-आस्ते, अत्र
 च 'व्याख्यातो विशेषप्रतिपत्तिरित्ययं सम्प्रदायो बोध्यः, तद्यथा-तत्र च प्रेक्षमाणस्य, स्वं वपुर्भरते शितुः । अङ्गुल्या
 एकतमस्या, निपपातांगुलीयकम् ॥ १ ॥ तदंगुल्या गलितमयंगुलीयं महीपतिः । नाज्ञासीद्वहिणो बर्हभाराद्वर्हमिवै-
 ककम् ॥ २ ॥ वपुः पश्यन् क्रमेणैकांशं तां चतुर्यनूर्मिकाम् । अंगुली गलितज्योत्स्नां, दिवा शशिकलामिव ॥ ३ ॥
 अहो विशोभा किमसावंगुलीति विचिन्तयन् । ददर्श पतितं भूमावंगुलीयं नरेश्वरः ॥ ४ ॥ किमन्यान्यपि विशोभान्य-
 ज्ञान्याभरणैर्विना । इति मोक्तुं स आरेभे, भूषणान्यपराण्यपि ॥ ५ ॥ इति, एवं प्रवृत्तस्य तस्य किमजनीत्याह-तए ण-
 मित्यादि, ततो-वपुर्न्यस्तभूषणमोचनानन्तरं तस्य भरतस्य राज्ञः शुभेन परिणामेन "अन्तःक्लिन्नस्य विष्टाद्यैर्मलैः
 स्रोतोभवैर्वर्हिः । चिन्त्यमानं किमप्यस्य, शरीरस्य न शोभनम् ॥ १ ॥ इदं शरीरं कर्पूरकस्तूरीप्रभृतीन्यपि । द्रूपयत्येव
 पाथोदपयांस्यूपरभूरिव ॥ २ ॥ यत्प्रातः संस्कृतं धान्यं, तन्मध्याह्ने विनश्यति । तदीयरसनिष्पन्ने, काये का नाम
 सारता ? ॥ ३ ॥" इति शरीरासारत्वभावनारूपया जीवपरिणत्या प्रशस्तरध्यवसानैः-उक्तस्वरूपैर्मनःपरिणामैः लेइयाभिः-
 शुक्लादिद्रव्योपहितजीवपरिणतिरूपाभिर्विशुद्धान्तीभिः-उत्तरोत्तरविशुद्धिमापद्यमानाभिरापद्यमानाभिर्निरावरणवपुर्वै-
 रूप्यविषयकमीहापोहमार्गणागवेपणं कुर्वतस्तदावरणीयानां-केवलज्ञानदर्शननिबन्धकानां चतुर्णां धातिकर्मणां क्षयेण-
 सर्वथा जीवप्रदेशेभ्यः तदीयपुद्गलपरिशादनेन प्राग्व्याख्यातानुत्तरादिविशेषणविशिष्टं केवलज्ञानदर्शनमुत्पन्नमिति,

कीदृशमित्याह—कर्मरजसां विकिरणकरं—विक्षेपकरं, कीदृशस्य भरतस्य ?—अपूर्वकरणं—अनादौ संसारेऽप्राप्तपूर्वं ध्यानं शुक्लध्यानं प्रविष्टस्य प्राप्तस्येत्यर्थः, अत्र च ईहादिपदेषु समाहारद्वन्द्वः, तत्रावग्रहपूर्वकत्वादीहादीनां प्रथमं तदुल्लेखः, तथाहि—अये ! इह निरलंकारे वपुषि शोभा न दृश्यते इत्यवग्रहः, यथा दूरस्थपुरोवर्तिनि वस्तुनि किमिदमिति भावः, अथ सा शोभा औपाधिकी वा नैसर्गिकी वा इत्यवग्रहीतार्थाभिमुखा मतिचेष्टा पर्यालोचनरूपा ईहा, यथा तत्रैव स्थाणुर्वा पुरुषो वा, नन्विद्यं संशयाकारतया संशय एव, स च कथमुत्तरकालभाविस्मयन्निश्चयापर-पर्यायस्यापोहस्य हेतुर्भवति, विरुद्धकोट्यवगाहित्वादिति ?, उच्यते, उक्तटकोटिकसंशयरूपत्वेनास्याः सम्भावनारूपाया निश्चयकारणत्वस्याविरुद्धत्वात्, इयमौपाधिक्येव न नैसर्गिकी बाह्यवस्तुसंसर्गजन्यत्वस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात् इति ईहित-विशेषनिर्णयरूपोऽपोहः, यथा तत्रैव स्थाणुरेवायं न पुरुष इति, अस्याः प्रकर्षोपकर्षौ बाह्यवस्तुप्रकर्षोपकर्षानुविधायिनावि-त्यन्वयधर्मालोचनं मार्गणा यथा स्थाणौ निश्चेतव्य इह बह्युत्सर्पणादयो धर्माः सम्भवन्ति, स्वाभाविकत्वे उत्तान-दृशां भारभूतस्याभरणस्य वपुषि धारणबुद्धिर्न स्यादिति गवेपणं, यथा तत्रैव इह शिरःकण्डूयनादयः पुरुषधर्मा न दृश्यन्ते इति, अत्र चेहादीनन्तरेण हानोपादानबुद्धिर्न स्यादिति तद्ग्रहणम् ॥ अथोत्पन्नेकेवलः किं करोतीत्याह—‘तए ण’मित्यादि, ततः—केवलज्ञानानन्तरं स भरतः आसनप्रकम्पावधिना शक्रेण केवलिन ! द्रव्यलिङ्गं प्रपद्यस्व यथाऽहं वन्दे विदधे च निष्क्रमणोत्सवमित्युक्तः सन् स्वयमेवाभरणभूतमलङ्कारं वस्त्रमाल्यरूपमवमुञ्चति—त्यजति, अत्र भूषणा-

लङ्कारस्य पूर्वं त्यक्तत्वात् केशालङ्कारस्य च तित्यक्ष्यमाणत्वात् परिशेषात् वस्त्रमाल्यालङ्कारयोरवग्रहः, स्वयमेव पञ्चमुष्टिकं लोचं करोति कृत्वा च उपलक्षणात् सन्निहितदेवतयाऽपितं साधुलिङ्गं गृहीत्वा चेति गम्यं, ततः शक्रवन्दिनः सन् आदर्शगृहात् प्रतिनिष्क्रामति प्रतिनिष्क्रम्य च अन्तःपुरमध्यमध्येन निर्गच्छति निर्गत्य च दशमी राजसहस्रैः सार्द्धं संपरिवृतो विनीताया राजधान्या मध्यमध्येन निर्गच्छति निर्गत्य च मध्येदेशे-कोशलदेशस्य मध्ये सुखंसुखेन विहरति । तदनु किं विधत्ते इत्याह—‘विहरित्ता जेणेव अट्ठावण’ इत्यादि, विहत्य च यत्रैवाष्टापदः पर्वतस्तत्रैवोपागच्छति, उपागत्य चाष्टापदं पर्वतं शनैः २ सुविहितगत्या ‘दवदवस्स न गच्छिज्जा’ इति वचनात् आरोहति आरुह्य च घनमेघसन्निकाशं—सान्द्रजलदश्यामं पदव्यत्ययः प्राकृतत्वात् देवानां सन्निपातः—आगमनं रम्यत्वात् यत्र स तथा तं, पृथिवीशिलापट्टकः—आसनविशेषस्तं प्रतिलेखयति, केवलित्वे सत्यपि व्यवहारप्रमाणीकरणार्थं दृष्ट्या निर्भालयति, प्रतिलिख्य च सिंहावलोकनन्यायेनात्रापि आरोहतीति बोध्यं, संलिख्यते-कृशीक्रियते शरीरकपायाद्यनयेति संल्लेखना-तपोविशेषलक्षणा तस्या जोषणा-सेवना तथा जुष्टः—सेवितो झूपितो वा-क्षपितः यः स तथा, प्रत्याख्याते भक्तपाने येन स तथा, कान्तस्य परनिपातः प्राकृतत्वात्, ‘पादोपगतः’ पादो-दृक्षस्य भूगतो मूलभागस्तस्यैवाप्रक्रम्यतयोपगतम्—अवस्थानं यस्य स तथा, कालं—मरणमनवकांक्षन्—अवाञ्छन्, उपलक्षणाज्जीवितमप्यवाञ्छन्, अरक्तद्विष्टत्वाद्विहरति, अथ स भरतो यस्मिन् पर्याये यावन्तं कालमतिवाह्य निर्वधृते तथाह—‘तए ण’मित्यादि, ततः स भरतः केवली सप्तसप्तति

पूर्वशतसहस्राणि कुमारवासमध्ये—कुमारभावे उपित्वा भरतप्रसवानन्तरमेतावन्तं कालं ऋषभस्वामिनो राज्यपरिपालनात्, एकं वर्षसहस्रं माण्डलिकराजा—एकदेशाधिपतिः भावप्रधानत्वान्निर्देशस्य माण्डलिकत्वं तन्मध्ये उपित्वा पद्मपूर्वसहस्राणि वर्षसहस्रानि महाराजमध्ये—चक्रवर्त्तित्वे उपित्वा त्र्यशीतिं पूर्वशतसहस्राणि अगारवासमध्ये गृहित्वे इत्यर्थः उपित्वा एकं पूर्वशतसहस्रं अन्तर्मुहूर्त्तानं केवलपर्यायं प्राप्य—पूरयित्वा गृहित्वे एव भावचारित्रप्रतिपत्त्यनन्तरमन्तर्मुहूर्त्तेन केवलोत्पत्तेः, तदेव पूर्वशतसहस्रं बहुप्रतिपूर्ण—सम्पूर्णं, तेनान्तर्मुहूर्त्तेनाधिकमित्यर्थः, भावचारित्रस्यात्र विवक्षा न तु द्रव्यचारित्रस्य तस्य केवलानन्तरं प्रतिपत्तेः, श्रामण्यपर्यायं—यतित्वं प्राप्य चतुरशीतिं पूर्वशतसहस्राणि सर्वायुः परिपूर्णं मासिकेन भक्तेन—मासोपवासैरित्यर्थः अपानकेन—पानकाहारवर्जितेन श्रवणेन नक्षत्रेण योगमुपागतेन चन्द्रेण सहेति गम्यं, क्षीणे वेदनीये आयुषि नास्ति गोत्रे च भवोपग्राहिकर्मचतुष्टयक्षये इत्यर्थः, ‘कालगण’ इत्यादि पदानि ग्राग्वत्, इतिशब्दोऽधिकारपरिसमाप्तिद्योतकः, स चायं—‘से केण्ठेणं भंते! एवं बुच्चइ भरहे वासे २’ इति सूत्रेण नामान्वर्थं पृच्छतो गौतमस्य प्रतिवचनाय ‘तत्थ णं विणीआए रायहाणीए भरहे णामं राया चाउरंतचक्क-बही समुप्पज्जित्था’ इत्यादिसूत्रैर्भरतचरित्रं प्रपञ्चितं, तच्च परिसमाप्तमित्यर्थः, तेन भरतः स्वामित्वेनास्यास्तीत्यभ्यादित्वाद्प्रत्यय इति निरुक्तवशाद् भरतं क्षेत्रमिति तात्पर्यार्थः । अथ प्रकारान्तरेण नामान्वर्थमाह—

भरहे ज इत्थ देवे महिड्डीए महज्जुईए जात्र पलिओबमहिईए परिवसइ, से एण्ण्ठेणं गोअमा ! एव बुच्चइ भरहे वासे २ इति ।

अदुत्तर च नं गो० ! भरहरस वासस्त सासण गामधिजे पणसे ज न कयाइ न आसि न कयाइ न्तिथि न कयाइ न भविस्सइ भुवि
च भवइ अ भविस्सइ अ धुवे गिआइ सासण अक्खण अक्खण अबट्ठिण गिबे भरहे बामे (सूत्र-७१)

भरतश्चात्र देवो महाद्विको महाद्युतिको याचतपदात् 'महायसे' इत्यादि पदकदम्बकं ग्राह्यं, पत्योपमस्थितिकः परि-
वसति तद् भरतेति नाम, एतेनार्धेन गौतम ! एवमुच्यते भरतं वयं २, निरुक्तं तु प्राग्वत् ॥ एकं यौगिकयुक्त्या नाम,
अथ तदेव रूढ्या दर्शयति—'अदुत्तर'मिति, अथापरं चः समुच्चये नं वाक्यालङ्कारे गौतम ! भरतस्य वर्यस्य शाश्वतं
नामधेयं निनिर्मितकमनादिसिद्धत्वादेवलोकादिवत् प्रज्ञप्तं, शाश्वतत्वमेव व्यक्त्या दर्शयति—यन्न कदाचिन्नासीदि-
त्यादि प्राग्वत्, एतेन भरतनाम्नश्चक्रिणो देवाश्च भरतवर्पनाम प्रवृत्तं भरतवर्पाच्च तयोर्नाम भरतं स्वकीयेनास्यास्तीति
निरुक्तवशेन प्रावर्त्ततेत्यन्योऽन्याश्रयदोषो दुर्निवार इति वचनीयता निरस्ता ॥

इति सातिशयधर्मदेशनारससमुद्धासबिम्बयमानेऽयुगीननराधिपतिचक्रवर्त्तिसमानअकञ्चरसुरव्राणप्रदत्त-
बाणमासिकसर्वजन्तुजाताभयदानशत्रुञ्जयादिकरमोषनस्फुरन्मानप्रदानप्रभृतिषट्पदानयुगप्रधानोपमानसाम्प्र-
तविजयमानश्रीमत्तपागच्छाधिराजश्रीहीरविलयसुरीश्वरपट्टपद्मोपासनाप्रवणमहोपाध्यायश्रीसकलचन्द्र-
गणिशिष्योपाध्यायश्रीशान्तिचन्द्रगणिविरचितायां जम्बूद्वीपप्रज्ञसिद्धितौ प्रमेयरत्नमञ्जूपानाश्रया
भरतक्षेत्रप्रवृत्तिनिमित्ताविर्भावकभरतचक्रवर्त्तितवर्णनो नाम तृतीयो वर्क्षस्कारः ॥ ३ ॥

१ इति भरतक्षेत्रवक्ष्यतातिबद्ध-प्रथमोऽधिकार (इति० इति० इति०) ।

अथ चतुर्थवक्षस्कारः ॥ ४ ॥

अथ क्षुल्लहिमवद्गिरवसरः—

कहि णं भते ! जम्बुदीवे २ खुल्लहिमवते णाम वासहरपव्वए पणत्ते ? , गोअमा ! हेमवयस्स वासस्स दाहिणेणं भरहस्स वासस्स उत्तरेणं पुरत्थिमलवणसमुदस्स पच्चत्थिमेण पच्चत्थिमलवणसमुदस्स पुरत्थिमेणं एत्थ णं जम्बुदीवे दीवे खुल्लहिमवते णामं वासहरपव्वए पणत्ते, पाईणपडीणायए उदीणदाहिणविच्छिण्णे दुहा लवणसमुदं पुट्टे पुरत्थिमिहाए कोडीए पुरत्थिमिह लवणसमुद पुट्टे पच्चत्थिमिहाए कोडीए पच्चत्थिमिह लवणसमुद पुट्टे, एग जोअणसय उद्वं उच्चतेण पणवीस जोअणाइ उवेहेण एगं जोअणसहस्मं वावण च जोअणाइ दुवालस य एगूणवीसइ भाए जोअणस्स विक्खभेणति, तस्स वाहा पुरत्थिमपच्चत्थिमेणं पच जोअणसहरसाइ तिणि अ पणसे जोअणसए पणरस य एगूणवीसइभाए जोअणस्स अद्रभागं च आयमेण, तस्स जीवा उत्तरेण पाईणपडिणायया जाव पच्चत्थिमिहाए कोडीए पच्चत्थिमिह लवणसमुद पुट्टा चउव्वीसं जोअणसहस्साइ णव य वत्तीसे जोअणसए अद्रभागं च किंचिविसेसूणा आयमेण पणत्ता, तीसे धणुपट्टे दाहिणेणं पणवीस जोअणसहस्साइं दोणि अ तीसे जोअणसए चत्तारि अ एगूणवीसइभाए जोअणस्स परिवसेवेण पणत्ते, रुअगसठाणसठिण सव्वक्कणगामए अच्छे सण्हे तहेव जाव पडिरुवे

उभयो पासि द्रोहि पत्रगवरवेह्नाहि वोहि अ वणसहेहि मपदिस्सिसे दुण्ठनि पमाण पण्णगोत्ति । चुट्टहिमवन्तस्म वामहरप-
 व्यस्म उत्ति वहुमगरमणिजे भूभिभागे पण्णत्ते से जहा णानए आलिगपुक्कमरेइ वा जाअ ग्रहेने वागगंतरा देवा य देवीओ
 अ आसयति जाअ विहरति (सूत्रं-७२)

‘कहि ण’मित्यादि, क भदन्त ! जम्बूद्वीपे द्वीपे शुलः क्षुद्रो वा—महाहिमवदपेक्षया लघुहिमवान् क्षुद्रहिमवान् क्षुद्रहिम-
 वान् (वा) नाम्ना वर्षधरः—पर्वतः प्रज्ञप्तः ? वर्षे—उभयपार्श्वस्थिते द्वे क्षेत्रे धरतीति वर्षधरः, क्षेत्रद्वयमीमाकरी गिरिरित्यर्थः,
 स चासौ पर्वतश्च वर्षधरपर्वतः आख्यातस्तीर्थकृद्भिरिति, त्रये सुगमं, नगरं एकं योजनगतं ऊर्ध्वोचत्वेन पंचविंशतियो-
 जनानि उद्वेधेन—भूगतत्वेन, उच्चत्वचतुर्भागस्यैव भूगतत्वात्, एकं योजनमहस्रं द्विपग्रागच्च योजनानि द्वादश चैको-
 नविंशतिभागान् योजनस्य विष्कम्भेन, अस्योपपत्तिस्तु द्विगुणितजम्बूद्वीपव्याप्त्या नगलाधिकृतं न भागहर्णे भवति,
 क्षुद्रहिमवतो भरताद् द्विगुणत्वात्, अत्र च करणविधिर्भरतवर्गविष्कम्भ इव ज्ञेयः, अथास्य बोधो आह—‘तस्म ग्राह्य’
 इत्यादि, तस्य—क्षुद्रहिमवतो नाहं प्रत्येकं पूर्णपश्चिमयोः पंच योजनमहस्याणि त्रीणि च योजनगतानि पंचात्रदधिकानि
 पंचदश च योजनस्यैकोनविंशतिभागान् एकस्य योजनैकोनविंशतितमभागस्याहुं च यावदायामेन प्रज्ञप्ते, सूत्रं च अत्र-
 नवत्यलवः प्राकृतत्वात्, स्थापना यथा—योजन ५३५० तत्र १५; अस्य व्याख्यानं वैताड्याभिकारमुक्तो ज्ञेयं, प्रायः

१ गुणगुणं तदुपगुणं अतिरा तदा ३५३३० ई, १४५२८ ई, १०००१ ई, ११४१=११५० १५३

समसूत्रत्वात् । अथैतस्य जीवामाह-‘तस्स जीवा’इत्यादि, तस्य-धुद्रहिमवतो जीवा उत्तरतो ग्राह्या, मार्चीनप्रतीची-
नायता, जाव पञ्चत्थिमिह्याए इत्यादि प्राग्वत्, यावत्पदात् पुरत्थिमिह्याए कोडीए पुरत्थिमिह्यं लवणसमुद्रं पुट्टा इति
ग्राह्यं, आयामेन चतुर्विंशतियोजनसहस्राणि नव च द्वात्रिंशदधिकानि योजनशतानि अर्द्धभागं च-कलार्द्धं प्रज्ञप्ता
किञ्चिद्विशेषोना किञ्चिदूना इत्यर्थः, किञ्चिदूनत्वं चास्या आनयनाय वर्गमूले कृते शेषोपरितनरादयपेक्षया द्रष्टव्यं,
अथास्याः परिधिमाह-‘तीसे’इत्यादि, तस्याः धुद्रहिमवजीवायाः धनुःपृष्ठं दक्षिणतो-दक्षिणपार्श्वे पञ्चविंशतिः योजन-
सहस्राणि द्वे च त्रिंशदधिके योजनशते चतुरश्र एकोनविंशतिभागान् परिक्षेपेण-परिधिना प्रज्ञप्तं, यच्चात्र
‘तीसे’ इतिशब्देन जीवा निर्देशस्तत्स्वस्वजीवोपेक्षया स्वस्वधनुःपृष्ठस्य यथोक्तमानतोपपत्त्यर्थं, अन्यथा न्यूनाधिक-
मानसम्भवात्, अथ पर्वतं विशेषणैर्विशिनष्टि-‘रुअग’इत्यादि, रुचकसंस्थानसंस्थितः सर्वकनकमय इत्यादि प्राग्वत्,
नवरं द्वयोरपि पद्मवरवेदिकावनखण्डयोः प्रमाणं वर्णकश्च ज्ञातव्याविति शेषः । अथास्य शिखरस्वरूपमाह-‘बुह-
हिमवंत’मित्यादि, प्राग्व्याख्यातार्थं, नवरं बहुसमत्वं चात्र नदीस्थानादन्यत्र ज्ञेयं, अन्यथा नदीश्रोतसां संसर-
णमेव न स्यात् ।

तस्स णं बहुसमरमणिज्जस्स भूमिभागस्स बहुमज्झदेसभाए इत्थ णं इक्के मह पडमइहे णामं इहे पणत्ते पाईणपडिणायए उदीण-
दाहिणविच्छिण्णे इक्क जोअगसहस्स आयामेणं पंच जोअणसयाइं विक्खमेण ‘दस जोअणाइं उव्वेहेण अच्छे सण्हे-रययामयकूले

जाव पासाईए जाव पडिरूवेत्ति, से ण एगाए पउमवरवेइआए एगेण य वणसडेणं सब्बओ समता सपरिविरत्ते वेइआवणसड-
 वणओ भाणिअब्बोत्ति, तस्स ण पउमइहस्स चउद्धिमिं चत्तारि तिमोवाणपडिरूवगा पणत्ता, वण्णावामो भाणिअब्बोत्ति ।
 तेसि णं तिसोवाणपडिरूवगाण पुरओ पत्तेअं २ तोरणा पणत्ता, ते ण तोरणा णाणामणिमया, तस्स ण पउमइहस्स बहुमज्झदेस-
 भाए एत्थ मह एगे पउमे पणत्ते, जोअणं आयामविक्रमेण अद्वजोअण वाहहेण दस जोअणाइ उव्वेहेण दो कोमे ऊसिए जल-
 ताओ साइरेगाइ दसजोअणाइं सब्बगेण पणत्ता, से ण एगाए जगईए सब्बओ समता सपरिविरत्ते जम्भुद्रीवजगडप्पमाणा
 गवक्करुडएवि तह चैव पमाणेति, तस्म णं पउमस्स अयमेआरुने वण्णात्तासे प०, त०--वइरामया मूला रिट्टामए कंदे वेरुलिआमए
 णाले वेरुलिआमया वाहिरपत्ता जम्भूणयामया अन्निभतरपत्ता तवणिज्जमया केमरा णाणामणिमया पोस्सरस्थिभाया कणगामई
 कणिगा, सा णं अद्वजोयण आयामविक्रमेण कोम वाहहेण सब्बकणगामई अच्छा, तीमे ण कणिआए उल्लिपि बहुसमरमणिजे
 भूमिभागे पणत्ते, से जहा णामए आलिग०, तस्स ण बहुममरमणिज्जस्म भूमिभागस्स बहुमज्झदेसभाए, एत्थ ण मह एगे भवणे
 प० कोस आयामेण अद्वकोस विक्रमेण देसूण कोस उद्व उच्चत्तेण अणेगरभसयसणिविट्ठे पामाईए दरिसणिजे, तस्स णं
 भवणस्स तिदिमिं तओ दारा प०, ते ण दारा पच्चधणुसयाइ उद्व उच्चत्तेण अद्वइज्जाइ धणुसयाइ विक्रमेण तावतिअ चैव
 पवेसेण सेजावरुणगथूभिआ जाव वणमालाओ नेअघाओ, तस्स ण भवणस्स अतो बहुसमरमणिजे भूमिभागे पणत्ते से जहा-
 णामए आलिग०, तस्स ण बहुमज्झदेसभाए एत्थ ण महई एगा मणिपेडिआ पं०, सा ण मणिपेडिआ पचयणुसयाइ आयामवि-
 क्रमेण अद्वइज्जाइ धणुसयाइ वाहहेण सब्बमणिमई अच्छा, तीसे ण मणिपेडिआए उल्लिपि एत्थ णं मह एगे सयणिजे पणत्ते मय-

णिज्जवण्णओ भाणिज्जवो । से ण पउमे अण्णेण अट्टसएणं पउमाणं तदहुच्चत्तपमाणमिच्चाणं सव्वओ समता संपक्खित्ते, ते ण पउमा अद्धजोअणं आयामविक्खउभेणं कोस वाहहेण दसजोअणाइ उव्वेहेण कोस असिया जलताओ साइरेगाइ दसजोअणाइं उच्चत्तेण, तेसि ण पउमाण अयमेआरूवे वण्णावासे पण्णत्ते, तज्जहा-वइरामया मूला जाव कणगामई कणिआ, सा ण कणिआ कोसं आयामेणं अद्धकोसं वाहहेण सव्वकणगामई अन्छा इति, तीसे ण कणिआए उप्पि बहुसमरमणिजे जाव मणीहिं उव्वसोमिइ, तस्स ण पउमस्स अवरुत्तरेण उत्तरेण उत्तरपुरत्थिमेण एत्थ ण सिरीए देवीए चउण्ह सामाणिअसाहस्सीण चत्तारि पउमसाहस्सीओ पण्णत्ताओ, तस्स णं पउमस्स पुरत्थिमेण एत्थ ण सिरीए देवीए चउण्हं महत्तरिआण चत्तारि पउमा प०, तस्स ण पउमस्स दाहिणपुरत्थिमेण सिरीए देवीए अड्ढिभतरिआए परिसाए अट्टण्हं देवसाहस्सीण अट्ट पउमसाहस्सीओ पण्णत्ताओ, दाहिणेण मज्झि-मपरिसाए दसण्ह देवसाहस्सीण दस पउमसाहस्सीओ पण्णत्ताओ, दाहिणपच्चत्थिमेणं वाहिरिआए परिसाए वारसण्हं देवसाहस्सीण वारस पउमसाहस्सीओ पण्णत्ताओ, पच्चत्थिमेणं सत्तण्हं अणिआहिर्वड्ढणं सत्त पउमा पण्णत्ता, तस्स ण पउमस्स चउद्धिसिं सव्वओ समंता इत्थ ण सिरीए देवीए सोलसण्हं आयरम्पदेवसाहस्सीण सोलम पउमसाहस्सीओ पण्णत्ताओ, से ण तीहिं पउमपरिक्खे-वेहिं सव्वओ नमता सपरिक्खित्तत्ते त०-अड्ढिभतरकेण मज्झिमण्णं वाहिरण्णं, अड्ढिभतरए पउमपरिक्खेवे वत्तीसं पउमसयसाह-स्सीओ पण्णत्ताओ मज्झिमए पउमपरिक्खेवे चत्तालीस पउमसयसाहस्सीओ पण्णत्ताओ वाहिरए पउमपरिक्खेवे अड्डयालीस पउम-सयसाहस्सीओ पण्णत्ताओ, एवमेव सपुब्बावरेण तिहिं पउमपरिक्खेवेहिं एगा पउमकोडी वीस च पउमसयसाहस्सीओ भव-तीति अक्खराय । मे केणट्ठेण भत्ते । एणं बुभइ-पउमइहे २१, गोअमा ! पउमइहे ण तत्थ २ देसे तदिं २ वरुने उप्पलाइं जाव

सयसहस्सपत्ताइ पउमइहप्पभाइ पउमइहप्पभाइ सिरी अ इत्थ देवी महिस्सीआ जाव पलिओउमहिइआ परिवमद, से ण्णट्टेणं जाव अटुत्तर च णं गोअमा' पउमइहत्स सासाणं णागव्वेजे पणत्ते ण कयाइ णामि न० (सूत्र ७३)

अर्थतन्मध्यवर्त्तिहृदस्वरूपनिरूपणायाह—‘तस्स ण’मित्यादि, तस्य—क्षुद्रहिमवतो बहुसमरमणीयस्य भूमिभागस्य बहुमध्यदेशभागे अत्रावकाशे एको महान् पद्मद्रहो नाम द्रहः पद्मद्रहो नाम द्रहः पद्मद्रहो नाम प्रज्ञप्तः, पूर्वापरायत उत्तरदक्षिणविस्तीर्णः एकं योजनसहस्रमायामेन पंच योजनशतानि विष्कम्भेन दश योजनान्युद्धेन—उण्डत्वेन अच्छोऽन्ताविलजलत्वात्, श्लक्ष्णः सारवज्रादिमयत्वात्, रजतमयकूल इति व्यक्तं, अत्र यावत्करणात् इदं द्रष्टव्यं—‘समतीरे वइरामयपासाणे तवणिज्जतले सुवण्णसुब्भरययामयवालुए वेरुलिअमणिफालिअंपडलपच्चोअडे सुहोयारे सुहत्तारे णाणामणितित्थसुवद्धे चाउक्कोणे अणुपुग्गसुजायवप्पगंभीरसीअलजले संछन्नपत्तभिसमुणाले चहुउप्पलकुमुअमुभगसोगंधिअपुंडरीअसयवत्तफुल्लकेसरोवचिए छप्पयपरिभुज्जमाणकमले अच्छविमलसलिलपुण्णे परिहत्थभमंतमच्छकच्चभअणेगसउणंभिहुणपरिअरिए’ इति, पासादीए अत्र यावत्पदात् ‘दरिसणिज्जे अभिरुवे’ इति, एतद्व्याख्या तु जगत्पुपरिगतवाप्यादिवर्णकाधिकारतो ज्ञेयेति, ‘से ण’मित्यादि, स पद्मद्रहः एकया पद्मचरवेदिकया एकेन च वनखण्डेन सर्वतः समन्तात् संपरिक्षिप्तः, वेदिकावनखण्डवर्णको भणितव्यः, प्राग्वदित्यर्थः, ‘तस्स ण’मित्यादि व्यक्तं, ‘तेसि ण’मित्यादि, सर्वं प्राग्वत्, नवरं णाणामणिमेवत्ति वर्णकैकदेशेन पूर्णस्तोरणवर्णको ग्राह्यः, अत्र पद्मस्वरूपमाह—‘तस्स ण’-

मित्यादि, तस्य-पद्मद्रहस्य बहुमध्यदेशभागः अत्रान्तरे महदेकं पद्मं प्रज्ञप्तं, एकं योजनमायामतो विष्कम्भतश्च अर्द्ध-
योजनं ब्राह्मणेन-पिण्डेन दश योजनान्युद्धेधेन-जलावगाहेन द्वौ कोशाबुद्धितं जलान्तात्-जलपर्यन्तात्, एवं सातिरे-
काणि दश योजनानि सर्वाणि प्रज्ञप्तानि, जलावगाहोपरितनभागसत्कमलमानमीलने एतावत एव सम्भवात् ।
'से ण'मित्यादि, तत्पद्ममेकया जगत्या-प्राकारकल्पया सर्वतः समन्तात् संपरिक्षिप्तं, सा च जगती जम्बूद्वीपजगतीप्र-
माणा वेदितव्या, एतच्च प्रमाणं जलादुपरिष्ठाद् ज्ञेयं, दशयोजनात्मकजलावगाहप्रमाणस्याविवक्षितत्वात्, गवाक्ष-
कटकोऽपि-जालकसमूहोऽपि तथैव प्रमाणेन उच्चत्वेनार्द्धयोजनं पञ्चधनुःशतानि विष्कम्भेनेत्यर्थः । अथ पद्मवर्णक-
माह-'तस्स'त्ति तस्य-पद्मस्यायमेतद्रूपो वर्णव्यासः प्रज्ञप्तः, तद्यथा-वज्रमयानि मूलानि-कन्दादधस्तिर्यग्निर्गतजटा-
समूहावयवरूपाणि अरिष्टरत्नमयः कन्दो-मूलनालमध्यवर्ती ग्रन्थिः वैडूर्यमयं नालं-कन्दोपरि मध्यवर्त्यवयवः वैडूर्य-
मयानि चाक्षपत्राणि, अत्रायं विशेषो बृहदक्षेत्रविचारदृष्ट्यादौ-ब्राह्म्यानि चत्वारि चत्वारि वैडूर्यमयानि शेषाणि तु रक्त-
सुवर्णमयानि, जम्बूनदं-ईषद्रक्तस्वर्णं तन्मयान्यभ्यन्तरपत्राणि, सिरिनिलयमिति क्षेत्रविचारदृष्टौ तु पीतस्वर्णमयान्यु-
त्तानि, तपनीयमयानि-रक्तस्वर्णमयानि केसराणि-कर्णिकायाः परितोऽवयवाः नानामणिमयाः पुष्करास्थिभागाः-
कमलबीजविभागाः कनकमयी कर्णिका-बीजकोशः, अथ कर्णिकामानायाह-—"सा ण'मित्यादि, सा-कर्णिका अर्द्ध-
योजनमायामेन विष्कम्भेन च कोशं ब्राह्मणेन-पिण्डेन सर्वात्मना कनकमयी, अत एव कनकमयीति पूर्वविशेषणेना-

वयवविभागेऽपि कनकमयत्वं स्यादित्याशङ्का निरस्ता, 'अच्छा' इत्येकदेशेन सण्हा इत्यादिपदान्यपि ज्ञेयानि, तेषां व्याख्या च प्राग्वत् । 'तीसे ण'मित्यादि, एतानि सर्वाण्यपि निगदसिद्धानि, शयनीयवर्णकश्चायं जीवाभिगमोक्तः—
 'तस्स णं देवसयणिज्जस्स अयमेआरूवे वण्णावासे पं०, तंजहा—णाणामणिमया पडिपाया सोवणिआ पाया णाणा-
 मणिमयाइं पायसीसगाइं जम्बूणयामयाइं गत्ताइं वड्डरामया संधी णाणामणिमए चिच्चे रययामईं तूली लोहिअक्खा-
 मया चिच्चोअणा तवणिज्जमईओ गंडोवहाणियाओ' इति 'से णं सयणिजे सालिंगणवट्टिए उभओचिच्चोअणे उभओ
 उण्णए मज्जेणयगम्भीरे गंगापुलिणवालुआउहालसालिसए ओअविअलोमदुगुल्लपट्टपडिच्छायणे आइणगरुअवूरणवणी-
 अतूलतुल्लफासे सुविरइअरयत्ताणे रत्तंसुअसंबुडे सुरम्मे पासादीए ४'इति, अत्र व्याख्या—तस्य देवशयनीयस्यायमे-
 तद्रूपो वर्णव्यासः प्रज्ञप्तः, तद्यथा—नानामणिमयाः प्रतिपादाः, मूलपादानां प्रतिविशिष्टोपष्टम्भकरणाय पादाः प्रति-
 पादाः, सौवर्णिकाः—सुवर्णमयाः पादाः—मूलपादाः, जाम्बूनदमयानि गात्राणि—ईषादीनि, वज्रमया—वज्ररत्नपूरिताः
 सन्धयः, 'नानामणिमए चिच्चे'इति चिच्चं नाम व्यूतं विशिष्टं वानमित्यर्थः, रजतमयी तूली लोहिताक्षमयानि चिच्चो-
 अणा इति—उपधानकानि उच्छीर्षकाणीति यावत्, तपनीयमय्यो गण्डोपधानिकाः गह्वमसूरकाणीत्यर्थः तच्छयनीयं
 सह आलिङ्गनवर्त्या—शरीरप्रमाणेनोपधानेन यत्तत्तथा, उभयतः—उभौ शिरोऽन्तपादान्तात्राश्रित्य चिच्चोअणे—
 उपधाने यत्र तत्तथा, उभयत उन्नतं मध्ये नतं च तत् नद्यत्वात् गम्भीरं च महत्त्वात् तत्तथा, गङ्गापुलिणवालु-

कायाः अवदालो-विदलनं पादादिन्यासे अधोगमनमिति तेन सालिसे इति-सदृशकं यत्तत्तथा, तथा 'ओअविज'त्ति विशिष्टं परिकर्मितं क्षौमं-कार्पासिकं दुक्कलं-वस्त्रं तदेव पट्टः स प्रतिच्छादनं-आच्छादनं यस्य तत्तथा, 'आईणगे'-
त्यादि, प्राग्वत्, सुविरचितं रजस्त्राणं-आच्छादनविशेषोऽपरिभोगवस्थायां यत्र तत्तथा, रक्कांशुकेन-मशकदंशादि-
निवारणार्थकमशकगृहाभिधानवस्त्रविशेषेण संवृतं, अत एव सुरम्यं, 'पासादीए'इत्यादि पदचतुष्कं प्राग्वत् । अथास्य
प्रथमपरिक्षेपमाह-—'से ण'मित्यादि, तत्पद्ममन्येनाष्टशतेन पद्मानां 'तदर्द्धोच्चत्वप्रमाणमात्राणां' तस्य-मूलपद्मप्रमाण-
स्यार्द्ध-अर्द्धरूपा उच्चत्वे-उच्छेये प्रमाणे च-आयामविस्तारवाहल्यरूपे मात्रा-प्रमाणं येषां तानि तथा तेषां, सर्वतः
समन्तात् संपरिक्षिप्तं, अत्र जलोपरितनभागे उच्चत्वस्य व्यवहारप्राप्तस्य विवक्षणादर्द्धप्रमाणं सम्भवत्यन्यथा जलाव-
गाहसहितोच्चत्वविवक्षायामुत्तरसूत्रे सातिरेकपञ्चयोजनानि इति वक्तव्यं स्यात् सामान्यतः, उक्तमेव मानं व्यनक्ति-
'ते ण'मित्यादि, प्रागुक्तप्रायं, एषां वर्णकमाह-—'तेसि ण'मित्यादि, व्यक्तं, 'सा ण'मित्यादि, इदमपि व्यक्तं, 'तीसे ण'-
मित्यादि, व्यक्तं, एषु च श्रीदेव्या भूषणादिवस्तूनि तिष्ठन्ति इति सूत्रानुक्तोऽपि विशेषो बोध्यः । अथ द्वितीयपद्म-
परिक्षेपमाह-—'तस्स ण'मित्यादि, तस्य-मूलपद्मस्यापरोत्तरस्यां-वायव्यकोणे उत्तरस्यां उत्तरपूर्वस्यां-ईशानकोणे च
सर्वसङ्कलनया तिसृषु दिक्षु अत्रान्तरे अत्रिया देव्याश्चतुर्णां सामानिकसहस्राणां चत्वारि पद्मसहस्राणि प्रज्ञप्तानि, तस्य
पद्मस्य पूर्वस्यां दिशि अत्र अत्रियाश्चतसृणां महत्तरिकाणां चत्वारि पद्मानि प्रज्ञप्तानि, अत्र प्राग्व्यावर्णिताविजयदेव-

सिंहासनपरिवारानुसारेण पार्यद्यादिपद्मसूत्राणि वक्तव्यानि, सुगमत्वाच्च न विव्रियन्ते, यात्रपश्चिमायां सप्तानीकाधि-
पतीनां सप्त पद्मानि । अथ तृतीयपद्मपरिक्षेपसमयः—‘तस्स ण’मित्यादि, तस्य मुख्यपद्मस्य चतसृणां दिशां समाहार-
श्चतुर्दिक् तस्मिन् चतुर्दिशि सर्वतः समन्तात्, अत्रान्तरे श्रिया देव्याः षोडशानामारमरक्षकदेयसहस्राणां षोडश पद्म-
सहस्राणि, तथाहि—चत्वारि पूर्वस्यां चत्वारि दक्षिणस्यां एवं पश्चिमोत्तरयोः । अधोक्तव्यतिरिक्ताः अन्येऽपि त्रयः
परिवेपाः सन्तीत्याह—‘से णं पउमे’इत्यादि, तत्पद्मं त्रिभिरुक्तव्यतिरिक्तैः पद्मपरिक्षेपैः सर्वतः समन्तात् सम्परिब्रिंशं,
तद्यथा—अभ्यन्तरकेण—अभ्यन्तरभवेन मध्यमकेन—मध्यभवेन बाहिरकेण—बहिर्भवेन, एतदेव व्यनक्ति—अभ्यन्तरपद्म-
परिक्षेपे द्वाविंशत्पद्मानां शतसहस्राणि—लक्षाणि मध्यमके चत्वारिंशत्पद्मलक्षाणि बाह्येऽष्टचत्वारिंशत्पद्मलक्षाणि प्रज्ञ-
प्तानि, इदं च पद्मपरिक्षेपत्रिकं आभियोगिकदेवमन्वन्धि बोध्यं, अत एव भिन्नत्रिकख्यापनपरं सूत्रं निर्दिष्टं, अन्यथा
सूत्रकृत् चतुर्थपद्ममपष्टपरिक्षेपाः इत्येवाकथयिष्यत्, ननु तर्हि आभियोगिकजातीयानामेक एवात्सरक्षकाणामिव
वाच्यः, उच्यते, उच्चमध्यनीचकार्यनियोज्यत्वेनाभियोगिकानां भिन्नत्वेन परिक्षेपस्यापि भिन्नत्वात्, अथ परिक्षेपत्रि-
कस्य पद्मसर्वाग्रमाह—‘एउमेव’इत्यादि, एवमेव—उक्तन्यायेन सपूर्वापरेण—सपूर्वापरममुदायेन त्रिभिः पद्मपरिक्षेपैरेका
पद्मकोटी विंशतिश्च पद्मलक्षाणि भवन्तीत्याख्यातं मयाऽन्यैश्च तीर्थकृद्भिः, नक्षत्रानयनं च स्वयमभ्यूह्यं, षण्णां पद्मपरिक्षे-
पाणां मुख्यपद्मेन सह मीलने सैव सङ्ग्रा पद्माशतसहस्रैकशतविंशत्यधिका ज्ञातव्या, स्थापना यथा—१२०५०१२०, ननु

कमलानि कमलिन्याः पुष्परूपाणि भवन्ति, मूलं कन्दश्च कमलिन्या एव भवतः, ननु कमलस्य, तत्कथमत्र मूलकन्दानुक्तौ?, उच्यते, कमलान्यत्र न वनस्पतिपरिणामानि, किन्तु पृथिवीकायपरिणामरूपाः कमलाकारवृक्षास्तेन तेषामिमौ न विरु-
द्धानि, अत्राद्यपरिक्षेपपद्मानां मूलपद्मादर्द्धमानं सूत्रकृता साक्षादुक्तं, उत्तरोत्तरपरिक्षेपपद्मानां तु पूर्वपरिक्षेपपद्मे-
भ्योऽर्द्धार्द्धमानता युक्तिः सद्गच्छते विजयग्रासादपेक्षेरिव, अन्यथाऽल्पार्द्धिकमहर्द्धिकेदेवानामाश्रयतारतम्यं चतुर्थार्द्धिम-
ह्यपरिक्षेपपद्मानामयकाशः शोभमानस्थितिकत्वं च न सम्भवेत्, अर्द्धार्द्धिमानता चैवम्—मूलपद्मं योजनप्रमाणं आद्ये
परिक्षेपे पद्मानि द्विकोशमानानि द्वितीये कोशमानानि चतुर्थं पञ्चधनुःशतमानानि पञ्चमे सार्द्ध-
द्विशतधनुर्मानानि षष्ठे सपादशतधनुर्मानानि, तथा मूलपद्मापेक्षया सर्वपरिक्षेपेषु जलादुच्चयभागोऽप्यर्द्धार्द्धिकमेण ज्ञेयः,
यथा मूलपद्मं जलात् कोशद्वयमुच्चये आद्ये परिक्षेपे कोश उच्चयः द्वितीये कोशाद्धं तृतीये कोशचतुर्थांशः चतुर्थे
कोशाष्टांशः पञ्चमे कोशपोडशांशः षष्ठे कोशद्वात्रिंशांश इति, एवमेव मूलपद्मापेक्षया परिक्षेपपद्माना बाह्व्यमप्यर्द्धार्-
द्धिकमेण वाच्यं । ननु षट् परिक्षेपा इति विचार्य, योजनात्मना सहस्रत्रयात्मकस्य धनुरात्मना द्विकोटिद्विचत्वारिंशद्द-
क्षप्रमाणस्य द्रह्परमपरिधेः षष्ठपरिक्षेपपद्माना षट्कोटिधनुःक्षेत्रमातव्यानां एकया पंक्त्या कथमवकाशः सम्भवति? एवं
प्रथमपरिक्षेपवर्जं शेषपरिक्षेपाणामपि तत्परिधिमानपद्माने परिभाव्य वाच्यं, उच्यते, षट् परिक्षेपा इत्यत्र षड्जातीयाः
परिक्षेपा इति ग्राह्यं, आद्या मूलपद्माद्धमाना जातिः द्वितीया तत्पादमाना तृतीया तदष्टमभागमाना चतुर्थी तत्पौड-

शभागमाना पञ्चमी तद्द्वात्रिंशत्तमभागमाना षष्ठी तच्चतुःषष्टितमभागमाना, ततश्च तत्परिधिषेत्रपरिक्षेपपद्मसङ्ख्या
 पद्मविस्तारान् परिभाव्य यत्र यावत्यः पङ्क्तयः सम्भवन्ति गणितज्ञेन करणीयास्तत्र तावतीभिः पङ्क्तिभिरैक एव परि-
 क्षेपो ज्ञेयः, पद्मानामेकजातीयत्वात्, किमुक्तं भवति?—महापरिक्षेप एकया पञ्क्त्या न सम्माति, इह परिधिषेत्रस्या-
 ल्पत्वात्, पद्मानां च बहुत्वात्, ततः पङ्क्तिभिः पद्मानि पूरणीयानि, एवं परिक्षेपः पूर्णो भवति, द्रहपरिधिश्च प्रति-
 परिक्षेपं भिन्नमानकत्वात् सपद्मपरिक्षेपो भिन्न एव लक्ष्यते इति, न च द्रहक्षेत्रस्याल्पत्वमिति वाच्यं, अत्र गणितप-
 दक्षेत्रस्य पञ्चलक्षयोजनप्रमाणत्वात्, सहस्रयोजनप्रमाणायामस्य पञ्चशतयोजनविष्कम्भेन गुणने एतावत एव लाभात्,
 पद्मावगाढक्षेत्रं तु सर्वसंख्या विंशतिः सहस्राणि पञ्चाधिकानि योजनानां षोडशभागीकृतस्यैकस्य योजनस्य त्रयोदश
 भागाः, २००५^{१३}/_{१६} तथाहि—मूलपद्मावगाढो योजनमेकं जगती द्वादश योजनानि मूले पृथुरिति, जगतीपूर्वापरभाग-
 सत्कमूलव्यासयोर्मिलनेन पञ्चविंशतियोजनानीति, तथा तत्परिधौ प्रथमः परिक्षेपोऽष्टोत्तरशतपद्मानां तदवगाढक्षेत्रं
 सप्तविंशतियोजनानि, अर्द्धयोजनप्रमाणत्वेन तेषामेकस्मिन् योजने चतुर्णामवकाशाच्चतुर्भिरष्टोत्तरशते भक्ते एताव-
 तामेव लाभात्, ननु योजनार्द्धमानवतां तावतां चतुःपञ्चाशद् योजनानि सम्भवेद्युरिति, सत्यं, क्षेत्रबहुत्वादेकपञ्क्त्या
 व्यवस्थितत्वेन प्रत्येकं योजनचतुर्धाशावगाहकत्वेन च उक्तसंज्ञैव समुचिता, अत्र पद्मरुद्धक्षेत्रस्यैव भणनादिति, तथा
 द्वितीयः परिक्षेप एकादशाधिकचतुर्ध्विंशत्सहस्राणां, तदवगाढक्षेत्रं द्वे सहस्रे पञ्चविंशत्यधिकं शतं च योजनाना एका-

दश च भागा योजनस्य षोडशभागीकृतस्य २१२५ $\frac{११}{६}$, उपपत्तिस्तु योजनपादप्रमाणत्वादिमानि षोडश मान्तीति ३४०११ इत्ययं परिक्षेपपद्मराशिः षोडशभिर्भज्यते, आगच्छत्यनन्तरोक्तो राशिः, अस्यां च परिक्षेपजातौ पंक्तयः सूत्रोक्तस्वस्व-
दिशि निवेशनीयपद्मनिवेशनेन विषमवृत्ताः सम्भाव्यन्ते, पद्मानां विषमसङ्ख्याकत्वादिति, अथ तृतीयः परिक्षेपः षोड-
शसहस्रपद्मानां तदवगाहक्षेत्रं द्वे शते पञ्चाशदधिके योजनानां २५०, उपपत्तिस्तु अमूनि योजनाष्टमभागप्रमाणत्वा-
द्योजने चतुःषष्टिर्मान्तीति चतुःषष्ट्या १६००० प्रमाणः पद्मराशिर्भज्यते, उपपत्तिष्टते चायं राशिः, अत्र च पंक्तयः सम्-
वृत्ता एव निवेशनीयाः, यथेच्छं चतुर्दिक्षु पद्मानां निवेशनादिति, अथ चतुर्थः परिक्षेपो-द्वात्रिंशल्लक्षपद्मानां तदवगा-
हक्षेत्रं द्वादश सहस्राणि पञ्चशताधिकानि योजनानां १२५००, आनयनोपायस्तु एषां योजनषोडशभागप्रमाणत्वा-
द्योजने २५६ मान्तीति पट्पञ्चाशदधिकशतद्वयेन ३२०००० इत्ययं पद्मराशिर्भज्यते, ततो यथोक्तो रात्रिरायातीति,
अथ पञ्चमः परिक्षेपः चत्वारिंशल्लक्षपद्मानां, तदवगाहक्षेत्रं त्रीणि सहस्राणि नव शतानि च षडधिकानि योजनानां चत्वा-
रश्च षोडशभागा योजनस्य ३९०६ $\frac{५}{६}$, उपपत्तिस्तु एषां योजनद्वात्रिंशत्तमांशप्रमाणत्वादमूनि योजने १०२४ मान्तीति
चतुर्विंशत्यधिकसहस्रेण ४०००००० रूपकस्य पद्मराशेर्भागहरेण प्राप्त्यते यथोक्तराशिरिति, अथ षष्ठः परिक्षेपः-अष्ट-
चत्वारिंशल्लक्षं पद्मानां, तदवगाहक्षेत्रं एकादश शतानि एकसप्तत्यधिकानि योजनानां चतुर्दश च षोडशभागाः योजनस्य
११७१ $\frac{११}{६}$, उपपत्तिश्चात्र-अमीषां योजनचतुःषष्टितमांशप्रमाणत्वाद्योजने ४००६ मान्तीति षण्णवत्यधिकचतुःस-

हस्ते ४८०००००० रित्यस्य पञ्चराशेर्भागहरणात् यथोक्तो राशिरुपपद्यते इति पूर्वापरपञ्चक्षेत्रयोजनमीलनेन च पूर्वोक्तं
 सर्वाग्रं सम्पद्यते, परिक्षेपाभ्यात्र वृत्ताकारेण बोद्ध्याः क्षेत्रस्य बहुलत्वात् सम्भवन्तीति, पञ्चयश्चात्र द्रहक्षेत्रस्यायतचतुर-
 स्त्रयेन आश्रमायिस्तारयोर्धिवमत्येऽनि पञ्चशतयोजनार्थादयैव कर्त्तव्या, ततः परं व्याससत्कपञ्चशतयोजनानां पर्यव-
 शितत्वात्, शोभमानाभ्योक्तरीत्येन भवन्तीति । निम्न-इयानि पञ्चानि शाश्वतानि पार्थिवपरिणामरूपत्वात्, वानस्प-
 ताभ्यानि भूतानि तत्त्वोत्पद्यन्ते, यथाहुः श्रीउपगमासतिषाङ्गनादाः श्लोपञ्जम्बूहीपसमासप्रकरणे—“नीलोत्पलपुण्डरी-
 कवातपद्मरोमनिभकानितुलनाञ्जित” इति, जम्बूधा भीमप्रक्षालिनादाः श्रीदेवतासमर्पितानुपमेयमहापद्मानयनेन पुरिका-
 पुङ्गवै कर्त्तव्यं निगमनमनमभातनामकार्पयति । एतानि च न शाश्वतानि, तत्त्वश्रीदेवतादिभिरवचीयमानत्वात्, यदुद्धुः,
 श्रीवैभवंदरप्रहाराशोपञ्चपरिशिष्टार्थेणि—“सदा च नैवपूगार्थमपचित्यैकममुजम् । श्रीदेव्या देवतागारं, यान्त्या
 वृष्णीर्भवेत् ॥ १ ॥” इति, वानस्पतान्नतगेकोऽर्थः कथं प्रत्येकदा, वस्यते, इदमेव द्वितीयपरिक्षेपसूत्रं प्रत्यायकं,
 तथाहि—जनैकान्नाधिकचतुस्त्रिंशत्पञ्चमकगदगि उत्पत्तिदि मायगितव्यानि, तानि च क्रोशमानानि एकपञ्चया च
 तन्नाशनाशे ऽग्रेत नदा द्वितीयपञ्चपरिणैकान्नाशिकाशुस्त्रिंशत्पञ्चमकोशपानाः ग्यात्, स च तदा स्याद् यदा
 भूतज्ञेनाशमद्वयसौ साधिकचतुर्विंशतपञ्चमानी स्यातां, तौ भस्मने न यता, नेन यथागम्यं गंक्तिभिर्द्वितीयपरिक्षेप-
 पञ्चजातिः पूरणीरेति तत्त्वार्थः, एतमभ्यपरिक्षेपेऽप्यनि यथासम्भवे भावना कार्येति, यथ कथमायमर्थः सिद्धान्ततां प्रापित

वत्तणकूडे आवत्ता समाणी पञ्च तेवीसे जोअणसए तिणिण अ एणूणवीसइभाग जोअणस्स दाहिणाभिसुही पञ्चएणं गता महया
 दधमुहुपवत्तण मुत्तावलिहारसंठिएण माइरेगजोअणसइण्ण पवाएण पवडइ, गगा महाणई जओ पवडइ इत्थ णं मह एगा
 जिन्मिया पण्णत्ता, सा ण जिन्मिआ अइजोअण आयामेण छ सओसाइ जोअणाइ विकपंमेण अट्ठकोस दाहहेण मगरमुहुविउट्स-
 ठाणसठिआ सवइराममई अच्छा सण्हा, गगा महाणई जत्थ पवडइ एत्थ ण मह एगे गगपवाए कुंडे णाम कुंडे पण्णत्ते साट्ठि जोअणाइ
 आयामविकपमेण णडअ जोअणसय किंचिविसेसाहिअ परिकपेवेणं, दस जोअणाइ उव्वेहेण अच्छे सण्हे रययामयकूले समतीरे
 वइरामयपासाणे वइरतले सुवण्णसुभरययामयवालुआए वेरुलिअमणिफालिअपडलपघोअडे सुहोआरे सुहोत्तारे णाणामणितित्थ-
 सुवद्धे वेट्टे अणुपुव्वसुजायवप्पगंभीरसीअलजले सछणपत्तभिसमुणाले बहुउप्पलकुमुअणलिणसुभगसोगधिअपोंडरीअमहापोंड-
 रीअसयपत्तसहस्सपत्तपप्फुल्लकेंसरोवचिए छप्पयमहुयरपरिमुज्जमाणकमले अच्छविमलपत्थसलिले पुण्णे पडिह-
 त्थभमन्तसच्छकच्छभअणेगसउणगणमिहुणपविअरियसदुन्नइअ महुरसरणाइए पासाईए । से णं एगाए पउमवरवेइयाण एगेण य
 वणसण्ढेणं सवओ समता सपरिक्खित्ते वेइआवणसडगाणं पउमाण वण्णओ भाणिअव्वो, तस्स ण गगपवायकुंडस्स तिट्ठिस्सि
 तओ तिसोवाणपडिरूवगा प०, तजहा-पुरत्थिमेण दाहिणेण पच्चत्थिमेण, तेसि ण तिसोवाणपडिरूवगाण अयमेयारूवे वण्णावासे
 पण्णत्ते, तजहा-वइरामया णेम्मा रिट्ठामया पइट्ठाणा वेरुलियामया संभा सुवण्णरूपमया फलया लोहिक्खमईओ सूईओ वयरा-
 मया सधी णाणामणिमया आलवणा आलवणवाहाओत्ति, तेसि ण तिसोवाणपडिरूवगाण पुरओ पत्तेअ तोरण पण्णत्ता,
 ते ण तोरण णाणामणिमया णाणामणिमएसु संभेसु उवणिविट्ठसनिविट्ठा विविहत्तारोवइआ विविहत्तारारूवेवचिआ ईहामिअसह-

तुरगणरसगरभिरागालगक्रिण्णररुमरभनमरकुजरतणलयपउमलयभत्तिन्तिता मभुगययश्चवेडजागरिगयाभिरामा पिनाहर-
जमलजुअलजतजुताविग अभीसहस्समालणीआ रुगमहस्सकलिआ भिमसाणा मिडिभिमसाणा चरुगुहोअणलेसा मुहफासा
सरिसरीअरूवा घटाअलिचलिअमहुरमणहरमरा पामादीआ, तेमि ण तोरणण उवरिं वहवे अट्टमगलगा प०, व०-मोलिण्णि सि-
खिन्ते जाय पडिस्सत्ता, तेमि ण तोरणण उवरिं वहवे किण्हचारजया जाय मुक्खिचारजया अन्धा मण्हा रूपपट्टा यउ-
रामयउण्डा जलयागलगविजा सुरम्मा पामाईया ४, तेसि ण तोरणण उरिप वहवे उत्ताइन्तत्ता पडागापडागा यटाजुअला चामर-
जुअला उप्पलट्ठया पउमहलगा जाय मयसहस्सपत्तहत्थया मन्वरयणाभया अच्चा जाय पडिस्सत्ता, तस्म ण गगपपायकुत्तस्म
यहुगअदेमभाण गट्ठ ण मत्त एगे गगादीये णाम दीवे पण्णत्ते अट्ट जोअणाड आगामविस्सभेण माउरेगाडं पणीम जोजणाड
परिक्खेणेण ते कोमे अस्मि जलनाओ मयउराभण जच्छे सण्हे, मे ण म्माण पउमवरवेइआण एगेण य यणस्सेण मन्वओ
गमन्ता सपरिस्सिचो वण्णओ भाणिअज्जो, गगादीनस्म ण दीस्म उरिप वहुममरमणिजे भूमिभागे पण्णत्ते, तस्म णं यहुगअदेम-
भाण गन्ता ण मत्त गगाण वेणीण एगे भयेण पण्णत्ते कोम आगमेण अद्धकोम विस्सभेण देसुणग च कोम उउ उरिपेण अणेग-
गभस्समणिगिट्ठे जाय वहुमअदेमभाण मणिपेडियाण मयणिजे, मे केणट्ठेण जाय मामण गामगेजे पण्णत्ते, तस्म ण गगाप-
पायकुत्तस्म अस्मिणिट्ठेण तोरणेण गगामहाण्डं पवुडा ममागी उत्तरद्धभरह्वास एजेमानी २ मन्चहिं मल्लिआमहन्मेहि जाउरेमानी
२ अने गणउप्पपायगुलाण वेउट्ठपय्यय दालइत्ता दहिणद्धभरह्वास एजेमानी २ दहिणउभरह्वास एजेमानी २ वहुमअदेमभाण गगा
पुरत्तरानिसुणी आपत्ता ममाणी चोइमहिं मल्लिआमहन्मेहिं ममगा अदे मगइ दालइत्ता पुगिमेण लणमसुर ममण्णेउ, गगा णं

महाणई पवहे छ सकोसाइ जोअणाइ विक्खतमेण अट्ठकोस उव्वेहेण तयणंतर च ण माथाए २ परिवट्ठमाणी २ मुहे वासट्ठि
जोअणाई अट्ठजोअण च विक्खतमेणं सकोस जोअण उव्वेहेण उभओ पासं दोहिं पउमवरवेदआहिं दोहिं वणसडेहिं संपरि-
क्खत्ता वेइआवणसडवणणओ भाणिअव्वो, एव सिधूएवि णेअव्व जाव तस्स ण पउमइहस्स पञ्चत्थिमिहेण तोरणेण सिधुआव-
त्तणकूडे दाहिणाभिमुही सिधुप्पवायकुडं सिधुदीवो अट्ठो सो चेव जान अहेतिमिसगुहाए वेअट्ठपव्वय दालइत्ता पञ्चत्थिमाभिमुही
आवत्ता समाणा चोदससलिला अहे जगइ पञ्चत्थिमेण लवणसमुद जाव समपेइ, सेस त चेवत्ति । तस्स ण पउमइहस्स उत्तरिहेण
तोरणेण रोहिअसा महाणई पवूढा समाणी दोणिण छावत्तरे जोअणसए छच्च एगूणवीसइभाए जोअणरस उत्तराभिमुही पव्वएण गता
महया घडसुहपवत्तिएण मुत्तावलिहारसठिएण सादरेगजोअणसइएण पवाएणं पवडइ, रोहिअसाणाम महाणई जओ पवडइ एत्थ
ण मह एगा जिन्निभा पणत्ता, सा ण जिन्निभा जोअण. आयामेण अट्ठतेरसजोअणाइ विक्खमेण कोस वाइहेण मगरमुह-
विउट्ठसठाणसठिआ सव्ववइरामई अच्छा, रोहिअमा महाणई जहिं पवडइ एत्थ ण मह एगे रोहिअसापवायकुण्डे णाम कुण्डे
पण्णत्ते सवीस जोअणसय आयामविक्खतमेणं तिणिण असीए जोअणसए किंचिविसेसूणे परिस्सेवेण, दसजोअणाइ उव्वेहेण अन्हे
कुडवणणओ जाव तोरणा, तस्स ण रोहिअसावायकुडस्स वहुमज्झदेसभाए एत्थ ण मह एगे रोहिअसा णाम दीवे पण्णत्ते
सोलस जोअणाइ आयामविक्खमेण साइरेगाइ पण्णास जोयणाइ परिकसेवेण दो कोसे ऊसिए जलत्ताओ सट्ठवरयणामए अच्छे
सण्हे सेस त चेव जाव भवण अट्ठो अ भाणिअव्वोत्ति, तस्स ण रोहिअंसप्पवायकुडस्स उत्तरिहेण तोरणेण रोहिअंसा महाणई
पवूढा समाणी हेमवयं वासं एल्लेमाणी २ वउइसहिं सलिलासहस्सेहिं आपूरेमाणी २ सद्दावइवट्ठवेअट्ठपव्वय अट्ठजोअणेणं

असंपत्ता समाणी पशत्याभिगुही आवत्ता समाणी हेमयय वास दुहा विभयमाणी २ अट्टावीसाण सलिलागहस्मेहिं समग्गा अहे
जगद गल्लत्ता पगत्थिमेण लणसमुदं ममपेइ, रोहिअसा ण पवहे अद्धतेरसजोअणाह विस्सभेण केम उव्वेडेण तयणनर च
ण मायाण २ परिवद्धमाणी २ मुहगूले पणीस जोअणमय विस्सभेण अट्टाडज्जाइं जोअणाह उव्वेडेण उभओ पासिं दोहिं पंडमवर-
वेडआहिं रोहिं अ यजमडेहिं सपरिस्सित्ता (मूत्र ७४)

‘तस्स ण’मित्यादि, तस्य-पद्मद्रहस्य पौरस्त्येन तोरणेन गङ्गा नाम्नी महानदी-स्वपरिवारभूतचतुर्दशसहस्रनदी-
सम्पदुपेतत्वेन स्वतन्त्रतया समुद्रगामित्वेन च प्रकृष्टा नदी, एवं सिन्ध्यादिष्वपि ज्ञेयं, प्रव्यूहा-निर्गता सती पूर्वोभि-
मुती पय योजनशतानि पर्वतोपरीत्यर्थः अथवा णमिति प्राग्वत् पर्वते गत्वा गङ्गावर्त्तननाम्नि कूटे, अत्र सामीप्ये
रासमी वटे गावः सुगेरते इत्यादिवत्, गङ्गावर्त्तनकूटस्याधस्तादावृत्ता सती प्रत्यावृत्त्येत्यर्थः, पद्मयोजनशतानि त्रयो-
विंशत्यधिकानि त्रींश्चक्रोनविंशतिभागान् योजनस्य दक्षिणाभिमुखी पर्वतेन गत्वा महान् यो घटस्तन्मुखादिव प्रवृ-
त्तिः-निर्गमो यस्य स तथा तेन, अयमर्थः-यथा घटमुखाज्जलौघो निर्यन्तुं युभितुभितिशब्दायमानो बलीयांश्च निर्याति
तथाऽयमपीति, मुक्ताग्रलीनां-मुक्तासरीणा यो हारस्तत्स्थितेन तत्स्थानेनेत्यर्थः सातिरं योजनशतं क्षुद्रहिमवच्छि-
न्नरत्नलान्नागभ्य दशयोजनोद्वेधप्रपातकुण्डं यावज्जारापातात् मानमत्येति सातिरेकयोजनशतिकृतेन तथा प्रपातेन-
प्रपतज्जलौघेन, अत्र करणे तृतीया, प्रपतति-प्रपातकुण्डं प्राप्नोतीत्यर्थः, दक्षिणाभिमुखगमनपद्मयोजनशतादिसमूहस्य

त्वेवम्—हिमवद्गिरिव्यासात् योजन १०५२ कला १२ रूपात् गङ्गाप्रवाहव्यासे योजन ६ क्रोश १ प्रमिते शोधिते
 शेषं १०४६ क्रोशे तु पादोनं कलापञ्चकं तत्कलाद्वादशकात् शोध्यं ततः शेषाः सप्त सपादाः कलाः, गङ्गाप्रवाहः
 पर्वतस्य मध्यभागेन पद्मद्रुहाद्विनिर्याति तेनास्या दक्षिणाभिमुखगङ्गाप्रवाहो नगिरिव्यासार्द्धस्य गन्तव्यत्वेन गङ्गाव्या-
 सोनो गिरिव्यासः योजन १०४६ कलासपादसप्त ७ रूपोऽर्द्धीक्रियते जातं यथोक्तं योजन ५२३ कला ३, यद्यप्यत्र
 कलात्रिकं किञ्चित्समधिकार्द्धयुक्तमायाति तथाऽप्यल्पत्वान्न विवक्षितमिति । अथ जिह्विकाया अवसरः—‘गङ्गामहा-
 णई जञो पवडइ इत्थ ण’मित्यादि, गङ्गा महानदी यतः स्थानात् प्रपतति अत्रान्तरे महती एका जिह्विका प्रणा-
 लापरपर्याया प्रज्ञप्ता, ‘सा ण’इत्यादि, सा जिह्विका अर्द्धयोजनमायामेन पट् सक्रोशानि योजनानि विष्कम्भेन गङ्गा-
 मूलव्यासस्य मातव्यत्वात् अर्द्धक्रोशं बाहल्येन—पिण्डेन विवृतं—प्रसारितं यन्मकरमुखं—जलचरविशेषमुखं तत्संस्था-
 नसंस्थिता विशेषणस्य परनिपातः प्राग्वत् सर्वात्मना वज्रमयी इत्यादि कण्ठ्यं । अथ प्रपातकुण्डस्वरूपमाह—‘गंगा
 महाणई’इत्यादि, गङ्गा महानदी यत्र प्रपतति अत्रान्तरे महदेकं गङ्गाप्रपातकुण्डं नाम यथार्थनामकं कुण्डं प्रज्ञप्तं,
 पण्डिं योजनान्यायामविष्कम्भाभ्यां, अत्र करणविभावनायां ‘मूले पण्णासं जोअणवित्थारो ५० उवरि सट्ठो ६०’ इति
 विशेषोऽस्ति, श्रीउमास्वातिवाचककृतजम्बूद्वीपसमाससूत्रादावपि तथैव, इत्थं च कुण्डस्य यथार्थनामतोपपत्तिरपि
 भवति, एवमन्येष्वपि यथायोगं ज्ञेयमिति, तथा नवतं—नवत्यधिकं योजनशतं किञ्चिद्विज्ञेयाधिकं परिक्षेपेण, श्रीजिन-

भद्रगणिश्रमाश्रमणपादाः स्वोपज्ञध्वेनविचारसूत्रे-‘आयामो विक्संभो सट्टि कुंडस्स जोअणा हुंति । नउअसयं किञ्चूणं परिही दमजोअणोगाहो ॥ १ ॥’ इत्युच्युः, तद्वत्तावपि श्रीमलयगिरिपादालयैव, करणरीत्याऽपि तथैवागच्छति, तेन प्रस्तुतसूत्रं गम्भीरायं बहुश्रुतेर्विचार्य नास्मादृशां मन्दमेधसां सतिप्रवेश इति, यद्वा प्रस्तुतसूत्रं पद्मवरवेदिकामहित-
कृणुपरिधिविचक्षया प्रवृत्तमिति सम्भाव्यते, तेन न दोषः, तत्त्वं तु कैवल्यगम्यमिति, दश योजनान्युद्धेधेन-उण्डयेन अच्युतं-स्फटिकचद्वहिर्निर्मलप्रदेशं श्लक्ष्णं-श्लक्ष्णपुत्रुगलनिष्पादितनहिःप्रदेशं रजतामयं-रूप्यमयं कूलं यस्य तत्तथा मम न गर्तामद्रभायतो विषमं तीरवर्त्तिजलापूरितं स्थानं यस्मिन् तत्तथा, वज्रमयाः पापाणाः भित्तिवन्धनाय यस्य तत् नगा, वज्रमयं तलं यस्य तत्तथा, सुवर्णं-पीतहंम सुवर्भं-रूप्यविशेषः रजतं प्रतीतं तन्मय्यो वालुका यस्मिन् तत्तथा, धैर्यमणिमयानि स्फटिकरत्नमन्त्रिधपटलमयानि प्रत्यवतटानि-तदसमीपवर्त्यभ्युगतप्रदेशा यस्य तत्तथा, सुरेनाव-
तागो-जलमध्ये प्रवेगनं यस्मिन् तत्तथा सुरोनोत्तारो-जलमध्याद् बहिर्विनिर्गमनं यस्मिन् तत्तथा, ततः पूर्वपदविशेष-
पणनमामः, तथा नानामणिभिः सुवद्धं तीर्थं यत्र तत्तथा, अत्र बहुनीहावपि कान्तस्य परनिपातो भार्योदिदर्शनात् प्राकृतगैलीप्रगाढा, तथा दृप्तं-वर्त्तुलं आनुपूर्व्येण-क्रमेण नीचैर्नर्चिस्तरभावरूपेण सुदु-अतिशयेन यो जातो वप्रः-
केदानी जलस्थानं तत्र गम्भीरं-जलब्धस्ताधं जलं यस्मिन् तत्तथा संलघ्नानि-जलेनान्तरितानि पत्रविममृणालानि यस्मिन् तत्तथा, अन विममृणालनाहचर्यात् पत्राणि-पत्रिनीपत्राणि द्रष्टव्यानि विमानि-कन्दाः मृणालानि-पत्रगालानि,

बहूनामुत्पलकुमुदनलिनसुभगसौगन्धिकपुण्डरीकमहापुण्डरीकशतपत्रसहस्रपत्रशतसहस्रपत्राणां प्रफुल्लानां-विकस्वराणां
 केसरैः-किञ्चलैरुपशोभितं-भृतं, विशेषणस्य व्यस्ततया निपातः प्राकृतत्वात्, पदपदैः-भ्रमरैः परिभुज्यमानानि कम-
 लानि उपलक्षणमेतत् कुमुदादीनि यस्मिन् तत्तथा, अच्छेन-स्वरूपतः स्फटिकवत् शुद्धेन विमलेन-आगन्तुकमलरहि-
 तेन पथ्येन-आरोग्यकरणेन सलिलेन पूर्णं, तथा पडिहत्था-अतिप्रभूताः देशीशब्दोऽयं भ्रमन्तो मत्स्यकच्छपा यत्र
 तत्तथा, अनेकशकुनिमिथुनकानां प्रविचरितं-इतस्ततो गमनं यत्र तत्तथा ततः पूर्वपदेन विशेषणसमासः, तथा शब्दो-
 न्नतिकं-उन्नतशब्दकं सारसादिजलचररुतापेक्षया मधुरस्वरं च हंसभ्रमरादिकूजितापेक्षया एवंविधं नादितं-विलपितं
 यत्र तत्तथा, अत्र च यत् कानिचिद्विशेषणानि प्रस्तुतसूत्रदृश्यमानादशापेक्षया व्यस्ततया लिखितानि सन्ति तज्जीवाभि-
 गमवाप्यादिवर्णकसूत्रस्य बहुसमानगमकतया तदनुसारेणेति बोध्यं, एवमन्यत्रापि, 'पासाईए'त्ति, अनेन 'पासाईए दरि-
 सणिज्जे अभिरूवे पडिरूवे' इति पदचतुष्टयं ग्राह्यं, तच्च प्राग्वत् । अथात्र पद्मवरवेदिकादिवर्णनायाह-—'से णं' इत्यादि,
 व्यक्तं, अत्र सुखावतारोत्तारौ कथं भवत इत्याह-—'तरस णं'मित्यादि, तस्य गद्गाप्रपातकुण्डस्य त्रिदिशि-द्विक्रत्रये वक्ष्य-
 माणलक्षणे त्रीणि सोपानप्रतिरूपकाणि प्रज्ञप्तानि, एतद्व्याख्या प्राग्वत्, शेषं व्यक्तं, 'तेसि णं'मित्यादि, व्यक्तं, जग-
 तीवर्णकतुल्यत्वात्, नवरं आलम्बनाः-अवतारोत्तारयोरालम्बनहेतुभूताः अवलम्बनवाहावयवाः, अवलम्बनवाहा नाम-
 द्वयोः पार्श्वयोरेवलम्बनाश्रयभूता भित्तयः, 'तेसि णं'मित्यादि, तेषां त्रिसोपानप्रतिरूपकाणां पुरतः प्रत्येकं २ तोर-

णानि प्रजप्तानि तानि तोरणानि नानामणिमयेषु स्तम्भेषु उपनिविष्टानि-सामीप्येन स्थितानि तानि च कदाचिच्चलानि स्थानचर्यानीत्यर्थः अथवा अपदपतितानि भवेयुरिति सन्निविष्टानि-सम्यग् निश्चलतया अपदपरिहारेण च निविष्टानि, ततो विशेषणसमासः, विविधा-नानाविच्छित्तिकलिता मुक्ताः-मुक्ताफलानि अन्तराशब्दोऽगृहीतवीप्सोऽपि सामर्थ्याद्धीप्सां गमयति, अन्तरान्तरा ओअविआ-आरोपितानि यत्र तानि तथा विविधैस्तारारूपैः-तारिकारूपैरुपचितानि, तोरणेषु हि शोभायं तारिका निवध्यन्ते इति प्रतीतं लोकेऽपि, ईहामृगाः-वृकाः कृपभा-वृषभाः व्याला-भुजगाः रुरवो-मृगविशेषाः गरभा-अष्टपदाः चमरा-आटव्या गावः वनलता-अशोकादिलताः प्रतीताः पद्मलताः-पद्मिन्यः शेषं प्रतीतं, एतासा भक्तयो-विच्छित्तयस्ताभिश्चित्राणि, स्तम्भोद्धतया-स्तम्भोपरिवर्तिन्या वज्रवेदिकया परिगतानि-परिकरितानि सन्ति यानि अभिरामाणि-अभिरमणीयानि तानि तथा, विद्याधरयोः-विजिष्टशक्तिमत्पुरुष-विशेषयोर्धर्मलं-समर्थेणीकं युगलं-द्वन्द्वं तेनैव यन्त्रेण-सञ्चरिण्युपप्रतिमाद्वयरूपेण युक्तानि, आर्पत्वाच्चैवंविधः समासः, अथवा प्राकृतत्वेन तृतीयालोपात् विद्याधरयमलगुलेनेवेति, शेषं पूर्ववत्, अर्चियां-मणिरत्नप्रभाणां सहस्रैर्मालिनीयानि-परिवारणीयानि रूपकसहस्रकलितानीति स्पष्टं, भृगं-अत्यर्थं मानं-प्रमाणं येषां तानि तथा, 'भिम्बि-समाणा'न्ति 'भानेभिन्' (श्रीसिद्ध० अ० ८ पा० ४ सू० २०३) इत्यनेन भिमादेगे प्रकृतार्थप्रत्यये च रूपसिद्धिः, अत्यर्थं देदीप्यमानानि लोकेने सति चक्षुर्यो लेखः-श्लेषो यत्र तानि त्रिपदो बहुव्रीहिः, पदविपर्ययः प्राकृतत्वात्,

शेषं सुबोधं, नवरं घण्टावलेर्वा वशेन चलिताया मधुरो मनोहरश्च स्वरो येषु तानि तथा, 'तेसि ण'मित्यादि, अस्य व्याख्या प्राग्वत्, 'तेसि ण'मित्यादि, तेषां तोरणानामुपरि बहवः कृष्णचामरध्वजाः एवं नीलचामरध्वजादयोऽपि वाच्याः, ते च सर्वेऽपि कथंभूता इत्याह—अच्छा—आकाशस्फटिकवदतिनिर्मलाः, श्लक्ष्णपुद्गलस्कन्धनिर्मापिताः, रूढ्यमयो वज्रमयस्य दण्डस्योपरि पट्टो येषां ते तथा, वज्रमयो दण्डो रूढ्यपट्टमध्यवर्ती येषां ते तथा, जलजानामिव जलजकुसुमानां पद्मादीनामिवामलो न तु कुद्रव्यगन्धसन्निधौ यो गन्धः स विद्यते येषां ते जलजामलगन्धिकाः, 'अतोऽनेकस्वरा' (श्रीसिद्ध० अ० ७ पा० २ सू० ६) दितीकप्रत्ययः, अत एव सुरम्याः, पासाईआ इत्यादि प्राग्वत्, 'तेसि ण'मित्यादि, अस्य व्याख्या प्राग्वत्। अथ गङ्गाद्वीपवक्तव्यतामाह—'तस्स गङ्गप्पवाय' इत्यादि, तस्य गङ्गाप्रपात-कुण्डस्य बहुमध्यदेशभागेऽत्र महानेको गङ्गादेव्यावासभूतो द्वीपो गङ्गाद्वीप इति नाम्ना द्वीपः प्रज्ञप्तः, मध्यलोपी समासात् साधुः, अष्टौ योजनान्यायामविष्कम्भेन सातिरेकाणि पञ्चविंशतिं योजनानि परिक्षेपेण द्वौ क्रोशौ यावदुच्छित्तो जलान्तात्—जलपर्यन्तात् सर्वतोवर्तिजलस्य जलानावृतस्य क्षेत्रस्य द्वीपव्यवहारात्, शेषं व्यक्तं, 'से ण'मित्यादि, स गङ्गा-द्वीप एकया पद्मवरवेदिकया एकेन वनखण्डेन सर्वतः समन्तात् सम्परिक्षिप्तः, वर्णकश्च भणितव्यो जगतीपद्मवरवेदि-कावदिति, अथ तत्र यद्यदस्ति तदाह—'गंगादीवस्स ण'मित्यादि, गङ्गाद्वीपस्योपरि बहुसमरमणीयो भूमिभागः प्रज्ञप्तः,

तस्य बहुमध्यदेशभागे अत्रान्तरे गङ्गाया देव्या महदेकं भवनं प्रज्ञप्तं, आयामादिविभागादिकं शय्यावर्णकपर्यन्तं सूत्रं सञ्चालयानं श्रीभवनानुसारेण ज्ञेयं, अथ नामान्वर्थं पृच्छति—‘से केणट्टेण’मित्यादि, व्यक्तं, अथ गङ्गा यथा यत्र समुप-
सर्पितितथाऽऽह—‘तस्स ण’मित्यादि, तस्य गङ्गाप्रपातकुण्डस्य दक्षिणालेन तोरणेन प्रव्यूढा—निर्गता सती गङ्गामहा-
नदी उत्तरार्द्धभरतवर्षं इयती २—गच्छन्ती २—सप्तभिः मलिलानां—नदीना सहस्रैरापूर्यमाणा २—त्रियमाणा अधः खण्ड-
प्रपातगुहाया वैताड्यपर्वतं दारयित्वा—भित्त्वा दक्षिणार्द्धभरतं वर्षं इयती २ दक्षिणार्द्धभरतवर्षस्य बहुमध्यदेशभागं
गता पूर्वाभिमुखा आवृत्ता सती चतुर्दशभिः सलिलासहस्रैः समग्रा—संपूर्णा आपूर्यमाणा इत्यर्थः अधोभागे जगती-
जम्बूद्वीपप्राकारं दारयित्वा पूर्वेण लवणसमुद्रं समुपसर्पति—अवतरतीत्यर्थः, अथास्या एव प्रवहमुखयोः पृथुत्वोद्बोधौ
दर्शयति—‘गंगा ण’मित्यादि, गङ्गा महानदी प्रवहे यतः स्थानात् नदी वोढुं प्रवर्तते स प्रवहः पद्मद्रहाक्षोरणास्त्रि-
र्गस इत्यर्थः, तत्र पद्म सक्रीणानि योजनानि विष्कम्भेन, तथा क्रोशार्द्धमुद्धेधेन, महानदीनां सर्वत्रोद्धेधस्य स्वव्यासप-
त्रागतमभागरूपत्वात्, अस्तीति शेषः, ‘तदनन्तर’मिति पद्मद्रहतोरणीयव्यासादनन्तरं एतेन यावत् क्षेत्रं स व्या-
सोऽनुवृत्तान्तरक्षेत्रादनन्तरं गङ्गाप्रपातकुण्डनिर्गमादनन्तरमित्यर्थः, एतेन च योऽन्यत्र प्रवहशब्देन मकरमुखप्रणा-
लनिर्गमः प्रपातकुण्डनिर्गमो वाऽभिहितः स नेति, श्रीअभयदेवमुरिपादैः समवायाननुत्तो श्रीमलयगिरिपादैश्च बृह-

तक्षेत्रसमासवृत्तौ पञ्चद्रहत्तोरणनिर्गमपरत्वेनैव व्याख्यानीत्, एवमुद्देशेऽपि ज्ञेयं, मात्रया २-क्रमेण २-प्रतियोजनं
 समुदितयोरुभयोः पार्श्वयोर्धनुर्दशकवृद्ध्या प्रतिपार्श्वं धनुःपञ्चकवृद्धेत्यर्थः परिवर्द्धमाना २ मुखे-समुद्रमवेशे द्वापष्टि
 योजनानि अर्द्धयोजनं च विष्कम्भेन, प्रवहमानान्मुखमानस्य दशगुणत्वात्, सक्रोशं योजनमुद्देशेन सार्द्धद्वापष्टियोजन-
 प्रमाणमुखव्यासस्य पञ्चाशत्तमभागे एतावत् एव लाभात्, उभयोः पार्श्वयोः द्वाभ्यां पञ्चवरवेदिकाभ्यां वनखण्डाभ्यां च
 सम्परिक्षिप्ता गङ्गैत्यर्थः, प्रतियोजनधनुर्दशकवृद्धिस्वेवम्—मुखव्यासात् प्रवहव्यासेऽपनीतेऽवशिष्टे धनूरूपे कृते सरि-
 दायामेन भक्ते लब्धं इष्टप्रदेशगतयोजनसङ्ख्यया गुण्यते यावत् स्यात्तावत्युभयपार्श्वयोर्वृद्धिर्वाच्या, तथाहि—गङ्गायाः
 प्रवहे व्यासः योजन ६ क्रोश १ मुखे तु योजन ६२ क्रोश २, तत्र मुखव्यासात् प्रवहव्यासेऽपनीते जातं योजन ५६
 क्रोश १, योजनानां च क्रोशकरणाय चतुर्भिर्गुणने उपरितनैकक्रोशप्रक्षेपे च जातः २२५ क्रोशे च धनुषां सहस्रद्वय-
 मिति सहस्रद्वयेन गुण्यन्ते जातानि धनूंषि ४५००००, ततः पञ्चचत्वारिंशता सहस्रैर्भज्यन्ते लब्धानि १० धनूंषि एकेन
 गुण्यन्ते जातानि १०, 'एकेन गुणितं तदेव भवती'ति न्यायात्, एतावती च समुदितयोरुभयोः पार्श्वयोः प्रवहादेक-

१ यत्तु 'छन्नोपेण सक्रोश'मिति क्षेत्रसमासाया व्याख्यानयता श्रीमलयगिरिसूरिणा 'प्रवहे-पञ्चलदादिनिर्गमे पट्टयोजनानि सक्रोशानि गगानवा वित्ता' इति
 भणितं तत् मकरमुलजिह्वायां विनिगम यावत् अवशिष्टेण विवक्षणात्, अन्यथा 'गङ्गासिधू ण महाणईवो पणवीस गाउयाद्—तथा गंगासिधू ण महाणईवो
 प्रवहे साइरेणं चलवीस कोसे वित्थरेण पणत्तावो'ति समवायात्तेन सह विरोध स्यात् (ही० वृत्तौ) ।

स्मिन् योजने गते जलवृद्धिः, अथ मूलाद्योजनद्वयान्ते यदा वृद्धिर्जातुमिष्यते तदा दश धनूपि द्विकेन गुण्यन्ते जातानि २० एतावती प्रवहादुभयपार्श्वयोजनद्विकान्ते वृद्धिः स्यात्, अस्याश्चाद्धं १०, एतावत्येकपार्श्वं वृद्धिः, एवं सर्वत्र भाव्यं । अथ गङ्गायामादीन्यन्यत्रावतारयति—‘एवं सिन्धु’ इत्यादि, एवं सिन्ध्या अपि स्वरूपं नैतव्यं यावत्तस्य पद्मद्रहस्य पाश्चात्येन तोरणेन सिन्धुमहानदी निर्गता सती पश्चिमाभिमुखी पश्चयोजनशतानि पर्वतेन गत्वा सिन्ध्या-वर्त्तनकूटे आवृत्ता सती पश्चयोजनशतानि त्रयोविंशत्यधिकानि त्रींश्चैकोनविंशतिभागान् दक्षिणाभिमुखी पर्वतेन गत्वा महता घटमुखप्रवृत्तिकेन यावत्प्रपातेन प्रपतति, सिन्धुमहानदी यतः प्रपतति अत्र महती जिह्विका वाच्या, सिन्धु-महानदी यत्र प्रपतति तत्र सिन्धुप्रपातकुण्डं वाच्यं, तन्मध्ये सिन्धुद्वीपो वाच्योऽर्थः स एव यथा गङ्गाद्वीपप्रभाणि गङ्गाद्वीपपर्णाभानि पद्मानि तथा सिन्धुद्वीपप्रभाणि सिन्धुद्वीपवर्णाभानि पद्मानि सिन्धुद्वीप इत्युच्यते, अत्र यावत्पर्वन्तं सूत्रं वाच्यं तथाह—यान्दधस्तमित्रागुहाया इत्यादि, अत्र यावत्करणादिदं—‘तस्म णं सिन्धुपपायकुण्डस्म’ दक्षिण-लेगं तोरणेन सिन्धुमहानदी पट्टा समानी उत्तररुद्धभरह्वामं एजेमानी २ ससिलामहर्सेहि आपूरेमानी २’ इति मंत्रहः, अधन्तमित्रागुहाया वैताड्यपर्वतं दारयित्वा ‘देवदर्शनाद्देशस्मरण’मिति ‘दाहिणरुद्धभरह्वामसस्म बहुमज्जदेवभागं गता’ इति पदानि बोध्यानि, पश्चिमाभिमुखी आवृत्ता सती चतुर्दशभिः मलिलासहस्रैः समग्रा-पूर्णा जगतीमघो दारयित्वा पश्चिमायां लयणनमुद्रं समुपमर्षति, शेषं—उक्तातिरिक्तं प्रवहमुत्तमानादि तदेव—गङ्गामानममानमेव ज्ञेयम्, अथ पद्म-

द्रहनिर्गततृतीयनदीस्वरूपमाह—‘तस्स ण’मित्यादि, व्यक्तं नवरं द्वे पट्सप्तत्यधिके योजनशते पट् च एकोनविंशति-
 भागान् योजनस्य एतावती भुवं उत्तराभिमुखी—हैमवतक्षेत्राभिमुखी पर्वतेन गत्वा, अत्रोपपत्तिः—हिमवद्व्यासाद्ग-
 हव्यासेऽपनीते शेषहिमवद्व्यासेऽर्द्धीकृते एतावत एव लाभात्, ननु गङ्गाया दक्षिणाभिमुखं गिरिगमनं पञ्च
 योजनशतानि २३ योजनानि कलात्रिकं च समधिकमिति, अस्यास्तु पट्सप्तत्यधिके द्वे शते पट् च कलाः किमित्ये-
 तावदन्तरं?, उच्यते, गङ्गायाः गिरिमध्यवर्त्तिना पूर्वदिक्तोरणेन निर्गतायाः पञ्चशतयोजनपूर्वाभिमुखगमनानन्तरं दक्षि-
 णादिग्गामिन्याः स्वव्यासरहितगिरिव्यासार्द्धगामित्वं, एवं सिन्ध्वा अपि पञ्चशतयोजनपश्चिमामभिमुखगमनादनु, अस्या-
 स्तु उत्तरदिक्तोरणेन निर्गतायाः उत्तरगामिन्या द्रहव्यासशुद्धगिरिव्यासार्द्धगामित्वमिति भेदः। अथास्या जिह्वा-
 कामाह—‘रोहिअं’इत्यादि, व्यक्तं, नवरं आयामे योजनं विष्कम्भमानेऽर्द्धत्रयोदशानि योजनानि—सार्द्धद्वादशयोज-
 नानि बाहल्ये क्रोशं, गङ्गाजिह्वाकाया अस्या द्विगुणत्वात्। अथ कुण्डस्वरूपमाह—‘रोहिअंसा’इत्यादि, प्रायः प्रक-
 टार्थं, परमायामविष्कम्भयोर्विशत्यधिकं, गङ्गाप्रपातकुण्डादस्य द्विगुणत्वात्, अथात्र द्वीपमाह—‘तस्स ण’मित्यादि,
 प्रकटार्थं, ‘से केणट्ठेणं भन्ते! एवं बुच्चइ रोहिअंसादीवे २’ इत्याद्यभिलापेन ज्ञेयः, सम्प्रत्यस्या येन तोरणेन निर्गमो
 यस्य च क्षेत्रस्य स्पर्शना यावांश्च नदीपरिवारो यत्र च संक्रमस्तथाऽऽह—‘तस्स ण’मित्यादि, तस्य—रोहितांशाप्रपातकु-
 ण्डस्य औत्तरांशे तोरणेन रोहितांशा प्रव्यूढा—निर्गता सती हैमवतं वर्षं इयूती २—गच्छन्ती २ चतुर्दशभिः

मल्लिआसहस्रैः आपूर्यमाणा २ शब्दापातिनामानं वृत्तवैताल्यपर्वतं अर्द्धयोजनेनासम्प्राप्ता सती पश्चिमाभिमुखी
आरुता मती हेमवन्तं नयं द्विधा विभजन्ती २ अष्टाविंशत्या सलिलानहस्रैः समग्रा-परिपूर्णा जगतीं अबो दारयित्वा
पश्चिमाया तण्णसमुद्रं प्रविशति, अस्या एव मूलविस्तारायाह—‘रोहिजंसा ण’मित्यादि, रोहिताया प्रवहे—मूलेऽर्द्धत्र-
योदशानि योजनानि निष्क्रम्येन, प्राच्यक्षेत्रनदीनो द्विगुणविस्तारकत्वात्, कोशमुद्धेन प्रवह्यमानपयाशतमभाग-
रत्नात्, तदनन्तरं मात्रया २-क्रमेण २ प्रतियोजनं समुदितयोरुभयोः पार्श्वयोर्धनुर्द्वयत्वा वृद्धा प्रतिपाद्यं धनुर्द-
शसुख्यैलर्थः परिचर्त्तमाना २ मुगमूले—समुद्रप्रवेगे पंचविंशतं योजनशतं निष्क्रम्येन, प्रवह्यमानाद्दशगुणत्वात्,
अर्द्धद्वितीयानि योजनानि उद्धेन मुगव्यामपयाशतमभागरूपत्वात्, शेषं प्राग्वत् ॥ अथ लिखति कृतान्याह—

मुगदिगन्तो १ करो ! तमद्वरपणं हृद हृत् ५०१, गोत्र ० ! इकारम द्वा ५०, न०—मिलारगण्टे १ पुनर्मिलानाहृते २
द्वारगण्टे ३ इत्येतेतिहृते ५ निरिहृते ५ रोहिंनहृते ७ मित्रुंतीहृते ८ मुदेतीहृते ९ क्षेत्रगण्टे १०
इमं पार्श्वं योजनं पुनर्मिलानं कृतम् पुनर्मिलानं मिलारगण्टे नाम हृते ५० ? गोत्रमा ! पुनर्मिलानगण्टे
५० ते तद्वन्तं निरिहृते सन्निहितं १५ न निवारगण्टे नाम हृते पण्णति, ५५ गोत्रमगण्टे इतं पुनर्मिलानं
२५ इतं द्वा १ एतादृशं गोत्रमगण्टे निरिहृते १५ निरिहृते १५ अगण्टे १५ तमप रिमन्तेति मूले त्वा गोत्र-
मगण्टे ५५ १ एतादृशं गोत्रमगण्टे निरिहृते १५ निरिहृते १५ इतं १५ गोत्रमगण्टे गोत्रमगण्टे

किञ्चित्तिसेसूणं परिक्खेवेणं उल्लिप्पं सत्तदङ्गणउए जोअणसए किञ्चित्तिसेसूणे परिस्सेवेण, मूले विच्छिण्णे मज्झे सत्तिस्से उल्लिप्पं तणुए
 गोपुच्छसठाणसठिए सधरयणामए अच्छे, से ण एगाए पउमवरेइआए एगेण य णमसेण सउआ समता सपरिस्मित्ते सिद्धाय-
 णस्स कूडस्स ण उल्लिप्पं बहुसमरमणिजे भूमिभागे पणत्ते जाव तस्म ण बहुसमरमणिस्स भूमिभागस्स बहुमज्जेसभाए एत्य
 ण मह एगे सिद्धायणे पणत्ते पणाम जोअणाइ आयामेण पणीस जोअणाइ विस्समेण छत्तीम जोअणाउ उद्व उच्चत्तेण जाव
 जिणपडिमावण्णओ भाणिअव्वो। कहि ण भन्ते ! चुल्लहिमवन्ते वासहरपन्नए चुल्लहिमवन्तकूटे नाम कूटे पणत्ते १, गो० ! भरहकूडस्स
 पुरत्थिमेण सिद्धायणकूडस्स पञ्चत्थिमेण, एत्य ण चुल्लहिमवन्ते वामहरपन्नए चुल्लहिमवन्तकूटे णाम कूटे पणत्ते, एव जो चेव
 सिद्धायणकूडस्स उच्चत्तिक्खरभपरिस्सेवो जाव बहुसमरमणिस्स भूमिभागस्स बहुमज्जेसभाए एत्य ण मह एगे पासायवडैसए
 पणत्ते वासट्ठि जोअणाइ अद्वजोअण च उच्चत्तेण इयातीसं जोअणाउं कोमं च विस्समेण अञ्जुगयभूसिअपहसिए विन विविहमणि-
 रयणभत्तिचित्ते वाउअुअविजयवेजयतीपडागच्छत्ताइच्छत्तकल्लिए तुगे गगणतलममिलयमाणमिहरे जालतररयणपजरुस्मील्लिए
 मणिरयणथूमिआए विअसिअसयवत्तपुडरीअतिलयरणउच्चचित्ते णाणामणिमयदामालकिए अतो वहि च सण्हवइरतणजिरुइ-
 लंअल्लुगापत्थडे सुहफासे सत्तिरीअरूवे पासाईए जाव पडिल्ले, तस्म णं पासायवडैसगस्स अतो बहुसमरमणिजे भूमिभागे प०
 जाव सीहासण सपरिवार, से केणेट्ठेण भन्ते ! एव वुजइ चुल्लहिमवन्तकूटे २, गो० ! चुल्लहिमवन्ते णाम देवे महिद्धीए जाव
 परिवसइ, कहि ण भन्ते ! चुल्लहिमवन्तगिरिखुमारस्स देवस्स चुल्लहिमवन्ता णाम रायहाणी प० १, गो० ! चुल्लहिमवन्तकूडस्स
 दक्खिण्णं तिरियमसरले दीवसमुदे धीइवत्ता अण्ण जञ्जुहीवं २ इत्तिण्णेणं वारम जोअणसहस्साइ ओगाहिता इत्य ण चुल्लहि-

માત્ર મધ્ય વિરિક્તમાત્રમ એમર નુ દિગતરના જાનં મયહાતી ૧૦, મારત્ય તોયજમદગ્ધાદં આયામતિમંગલે, ત્વા તિત્તમગપદ્ધ-
 ત્વીતરિત્ત મતિમત્ત, ત્વા આસેનામદિ તુ ત્વા ત્વાત્તયા જેવલ્લા, આયામતિસગતવરિત્તેપામાયદેરાઓ મીહામળવરિત્તો
 એ ૧ દેરાત્ત યંત્રીત્ત ય મારહાતીત્તો એમત્તઓ, વત્તુ દેરા તુદિગતરન ૧ મારહ ૦ હેમાત ૨ પેમમત્તોમુ ૪, એમમુ
 દેરાત્તઓ, એ જેવલ્લે મત્તો ! ત્વા ત્વત્ત તુદિગતરને તામત્તપત્ત ૨, મો ૦ ! મારહિતરનનાત્તયદ્ધમત્ત ત્વતિત્તય આતમુ.
 ત્વત્તેદિત્તિત્તમત્તિત્તેત્ત પત્તુ મત્ત મુદ્ધિત્તય પેર દ્ધમાત્તય પેર જોમત્તય પેર, તુદિગતરને ૨ દ્ધા રેરે મહિત્તિત્ત ત્વા
 વત્તિત્તેરમદિત્ત પેતિત્તદ, એ ત્વત્તેત્ત મો ૦ ! ત્વા ત્વત્ત—તુદિગતરને વામદ્ધમત્ત ૨, ત્વત્તેત્ત વા જં મો ૦ ! તુદિગતર-
 ત્વા ત્વત્ત ત્વત્તેત્તે વલ્લેત્તે ૧ ત્વા ત્વત્ત ત્વતિ (ત્વા ૨૫)

‘तुमिगमन्ते न’ नित्यादि, अथक, नतरं निश्चायकत्वमुदं धुतल्लिमाम्भिरि कुतारदेरुदं भगवाभिपदेशकृतं, उगदं-
वीपुसार्दीपदे तु पदवागमद्विहनुमारीदेगीरमेमध्यगननेरीकृते, गतादेरीकृतं शीदेरीकृतं रोहितांशादेरीकृतं निम्बु-
क्षीकृतं लम्बसर्पेमासुरकृतं श्रमगजोक्तपादकृतं । अथ नेतामेर स्थानादिमन्त्रमाह—‘हृदि न’ मित्यादि, क. भद-
र ! तुमिगमन्ते भगवन्ने लिङ्गायुजकृतं नाम कृतं प्रजवर्त्त, ‘गोतमे’त्यादि नियन्त्रकृतं उक्तं, नपर पत्रयोनयनान्तु-
वर्त्तने नृदे पत्रयोनयनानि विदहन्मेन नये योजि च योजनगतानि पत्रयनानि—पत्रयनस्यधिसानि विदहन्मेन
उदरे अलम्बनीयानि योनयनानि विदहन्मेन मृदे पक्ष योनयनानि पत्र पक्षनीयानि हानि योनयनानि किञ्चि-

द्विशेषाधिकानि किञ्चिदधिकानीत्यर्थः, मध्ये एकं योजनसहस्रं एकं पडशीत्यधिकं योजनशतं किञ्चिद्विशेषेण किञ्चि-
 दूनमित्यर्थः, अयं भावः—एकं सहस्रमेकं शतं पञ्चाशीतियोजनानि पूर्णानि शेषं च क्रोशत्रिकं धनुषामष्टशतानि त्रयो-
 विंशत्यधिकानि इति किञ्चित्पडशीतितमं योजनं विवक्षितमिति, तथा उपरि सप्त योजनशतानि एकनवत्यधिकानि
 किञ्चिदूनानि परिक्षेपेण, अत्राप्ययं भावः—सप्त शतानि नवतियोजनानि पूर्णानि, शेषं क्रोशद्विकं धनुषां सप्त शतानि
 पञ्चविंशत्यधिकानीति किञ्चिद्विशेषेण एकनवतितमं योजनं विवक्षितं, परिक्षेपेणैति सर्वत्र ग्राह्यं, शेषं स्पष्टं ॥ अथात्र
 पद्मवरवेदिकाद्याह—‘से ण’मित्यादि प्रकटं, अत्र यदस्ति तत्कथनायोपक्रमे—‘सिद्धाययण’मित्यादि, निगदसिद्धं,
 नवरं प्रथमयावत्पदेन वैताल्यगतसिद्धायतनकूटस्येवात्र वर्णको ग्राह्यः, द्वितीयेन तद्गतसिद्धायतनादिवर्णक इति ॥
 अथात्रैव क्षुद्रहिमवद्विरिकूटवक्तव्यमाह—‘कहि ण’मित्यादि, क भदन्त ! क्षुद्रहिमवति वर्षाधरपर्वते क्षुद्रहिमवत्कूटं
 नाम कूटं प्रज्ञप्तम्?, ‘गौतमे’त्यादि उत्तरसूत्रं प्राग्वत्, नवरं ‘एवं जो चेवे’त्यादि अतिदेशसूत्रे ‘एवं’मित्युक्तप्रकारेण
 य एव सिद्धायतनकूटस्योच्चत्वविष्कम्भाभ्यां युक्तः परिक्षेपः उच्चत्वविष्कम्भपरिक्षेपः, मध्यपदलोपी समासः, स एव इहापि
 हिमवत्कूटे बोध्य इत्यर्थः, इदं च वचनं उपलक्षणभूतं तेन पद्मवरवेदिकादिवर्णनं समभूभिभागवर्णनं च ज्ञेयं, किय-
 त्पर्यन्तमित्याह—यावद्बहुसमरमणीयस्य भूमिभागस्य बहुमध्यदेशभागे अत्रान्तरे महानेकः प्रासादावतंसकः प्रज्ञप्तः,
 प्रासादानां—आयामाद्विगुणोच्छ्रितवास्तुविशेषाणामवतंसक इव—शेखरक इव प्रासादावतंसकः प्रधानप्रासाद इत्यर्थः, स च

प्रागादो द्वापदि चोत्तान्यर्द्धयोनं च उद्यमेन एकत्रिंशद् योजनानि क्रोधं च विरुद्धमेव समचतुरश्रत्वादस्यायामचिन्ता
मूरुत्वा न कृता, तत्र हेतुर्वैताद्यहृदगतमामादाधिकारं निरूपित उति ततो ज्ञेयः, कीदृश इत्याह-अभ्युदगता-आभि-
सुगमेन नमोतो निर्गमेना उत्सृता-प्रचलतया सर्वास्तु दिक्षु प्रयुता यद्वा अन्धे-आकाशे उद्गता उत्सृता-प्रचलतया
नानामिषं प्रयुता एवंविधा या प्रभा तथा नित इव-तद् इव निष्ठनीनि गम्यते, अन्यथा कथमिव मोऽल्युच्चनि-
रालम्बितमनीति मातः, जत्र हि उत्प्रेक्षया उं सूचितं भवति-ऊर्ध्वमधनियं ह आयततया याः प्रागादग्रभासाः किञ्च
मन्त्रास्माभिर्मत्त उति, यदिता प्रालम्बेनप्रभापटलनया प्रलम्बित इव-प्रक्षेपेण दम्बित इति, विमि ग-अनेकप्रकारा ये
द्वयो रजानि च, नणिरनयोर्भेदश्चाप प्रागत्, नेया भविषिः-विच्छित्तिभिर्द्विजो-नानान्य आश्चर्यमान् च, चानो-
द्वयो-तानुहृदिता रिजयः-अभ्युदगन्तत्वंगूनिता वैजयन्तीनाम्यो याः पताका. अथवा रिजया इति वैजयन्तीना
पार्श्वेद्विधा इत्यने नक्षत्राणा वैजयन्त्य-पताकासा एव विजयमजिता वैजयन्त्यः प्रागिच्छताणि-अपर्युपरि-
विजयते इत्येव तथा, मन्त्रानि-जालमसि गृह्यभिर्निपु लोके यानि प्रवीतानि नदन्येषु विजिह्वोभानिमित्तं रजानि
इत्या वा यस्मिन् न तथा, यदे चान विनष्टिरोपः प्राहृन्नात्, पञ्चादुन्मीज्जि इव-गृह्यकृत्त उव, यथा किमपि
इत्यु रितारित्यप्रच्छन्नदुर्गतियोसाद्धिः कृतनन्यन्तमस्तिष्टच्छात्रं भवति एवं नोऽपि प्रागादायत्नंनक इति भावः, अथवा

जालान्तरगतरत्नपञ्जरै—रत्नसमुदायविशेषैः उन्मीलित इव उन्मिषितलोचन इवेत्यर्थः, माणकनकमयस्तूपिकाक इति प्रतीतं, विकसितानि—विकस्वराणि गतपत्राणि पुण्डरीकाणि च—कमलविशेषाः द्वारादिषु तैश्चित्रो—नानारूप आश्चर्यवान् वा, नानामणिमयदामालङ्कृत इति व्यक्तं, अन्तर्बहिश्च श्लक्ष्णो—मसृणः स्निग्ध इत्यर्थः, तपनीयस्य—रक्तसुवर्णस्य रुचिरा या वालुका—कणिकास्तासां प्रसूतः—प्रतरः प्राङ्गणेषु यस्य स तथा, शेषं पूर्ववत्, 'तस्स ण'मित्यादि, व्यक्तं, अथास्य नामान्वर्थं व्याचिख्यासुराह—'से केणट्टेण'मित्यादि, अथ केनार्थेन भदन्त ! एवमुच्यते—धुद्रहिमवत्कूटं २?, गौतम ! धुद्रहिमवन्नामा देवो महाद्विको यावत् अत्र परिवसति तेन 'धुद्रहिमवन्तकूट'मिति धुद्रहिमवत्कूटं, अत्र च सूत्रेऽह-
 टमपि 'से तेणट्टेणं चुल्लहिमवन्तकूडे २' इत्येतद्रूपं सूत्रं बोध्यं, अन्यथोपपत्तिश्चात्र दक्षिणार्द्धभरतकूटस्यैव ज्ञेयेति । अथास्य राजधानीवक्तव्यमाह—'कहि ण'मित्यादि, उत्तानार्थं, चुल्लहिमवती धुद्रहिमवती वा राजधानी 'एव'मित्युक्त-
 प्रकारेण यथौचित्येनेति, 'एव'मित्यादि, एवमिति—धुद्रहिमवत्कूटद्वयार्थेनावगोपणामपि भरतकूटादीनां वक्तव्यता नेतव्या, आयामविष्कम्भपरिक्षेपाः अत्रोपलक्षणादुच्चत्वमपि तथा प्राप्तादास्तथैव, देवताः अत्र देवताशब्दो देवजाति-
 वाची तेन भरतादयो देवा इलादेवीप्रमुखा देव्यश्च ततो द्वन्द्वे ताः, तथा सिंहासनं परिवारोऽर्थश्च स्वस्वनामसम्बन्धी तथा देवानां देवीनां च राजधान्यो नेतव्या इति, चतुर्षु चुल्लहिमवदादिकूटेषु देवा अधिपाः शेषेषु देवता—देव्यः, तत्र इलादेवीसुरादेव्यौ षट्पञ्चाशद्विक्रुमारीगणान्तर्बर्त्तिन्यौ ज्ञेये एषां च कूटानां व्यवस्था पूर्वं २ पूर्वस्यामुत्तरमुत्तरम-

जोअणसए दस य एगूणवीसइभाए जोअणस्स परिक्खेवेण, हेमवयस्स ण भन्ते ! वासस्स केरिसए आयारभावपडोआरे पण्णत्ते ; गो० ! बहुससरमणिज्जे भूमिभागे पण्णत्ते, एव तदअसमाणुभावो णेअवोत्ति (सूत्र ७६)

‘कहि ण’मित्यादि, क भदन्त ! जम्बूद्वीपे द्वीपे हेमवतं नाम वर्ष प्रज्ञप्तम् ? गौतम ! महाहिमवतो वर्षधरपर्वतस्य ‘दक्खिणो’त्यादि, व्यक्तं, अत्रान्तरे जम्बूद्वीपे द्वीपे हेमवतनाम वर्ष प्रज्ञप्तमित्यादि सर्वं प्राग्वत्, नवरं पल्यङ्गसंस्थानसंस्थितं आयतचतुरस्रत्वात्, तथा द्वे योजनसहस्रे एकं च पञ्चोत्तरं योजनशतं पञ्च चैकोनविंशतिभागान् योजनस्य याचद्विज्जकम्भेन, धुद्रहिमवद्विरिविज्जकम्भादस्य द्विगुणविज्जकम्भ इत्यर्थः, अथास्य बाहाद्याह—‘तस्स बाहा’इत्यादि, व्यक्तं, ‘तस्स जीवा उत्तरेण’मित्यादि, प्राग्वत्, सप्तत्रिंशद् योजनसहस्राणि पद् चतुःसप्ततानि योजनशतानि षोडश कलाः किंचिदूना आयामेनेति, ‘तस्स धणु’मित्यादि, तस्य धनुःपृष्ठमष्टत्रिंशद् योजनसहस्राणि सप्त च चत्वारिंशानि—चत्वारिंशदधिकानि योजनशतानि दश च एकोनविंशतिभागान् योजनस्य परिक्षेपेणेति, अथ कीदृशस्य स्वरूपमित्याह—‘हेमवयस्स ण’मित्यादि, व्याख्यातप्रायं, नवरं ‘एव’मिति उक्तप्रकारेण तृतीयसमा—सुपमदुष्परकरस्तस्यानुभावः—स्वभावः स्वरूपमितियावत् नेतव्यः—स्मृतिपथं प्रापणीय इत्यर्थः ॥ अथात्र क्षेत्रविभागकारिगिरिस्वरूपं निर्दिशति—

कहि णं भन्ते ! हेमवए वासे सरावई णां वट्टवेअद्धपव्वए पण्णत्ते ? गोअमा ! रोहिआए महाणईए पच्चच्छिमेणं रोहिअसाए

जनप्रमाणविस्तारस्य हैमवतस्य मध्यवर्ती योजनसहस्रमान एष गिरिः कथं क्षेत्रं द्विधा विभजति?, उच्यते, प्रस्तुत-
क्षेत्रव्यासो हि उभयोः पार्श्वयोः रोहितारोहिताशाभ्यां नदीभ्यां रुद्धः मध्यतस्त्वनेन, अथ नदीरुद्धक्षेत्रं वर्जयित्वाऽव-
शिष्टक्षेत्रमसौ द्विधा करोतीत्यस्मिन्नन्वर्थवती वैताड्यशब्दप्रवृत्तिरिति, एवं शेषेष्वपि वृत्तवैताड्येषु स्वस्वक्षेत्रस्वस्वनदी-
नामभिलापेन भाव्यं, दिग्विभागनियमनं सुलभमिति न व्याख्यायते, एकं योजनसहस्रमूर्ध्वोच्चत्वेन अर्द्धतृतीयानि
योजनशतान्युद्धेधेन सर्वत्र समः—तुल्योऽधोमध्योर्ध्वदेशेषु सहस्रसहस्रविस्तारकत्वात्, अत एव पल्यङ्गसंस्थानसंस्थितः,
पल्यङ्गश्च—ललाटदेशप्रसिद्धो वंशदलेन निर्मापितो धान्याधारकोष्ठकः, एकं योजनसहस्रमायामविष्कम्भाभ्यां त्रीणि योजन-
सहस्राणि एकं च द्वापष्ट्यधिकं योजनशतं किञ्चिद्विशेषेण करणवशादागतेन सूत्रानिर्दिष्टेन राशिना अधिकं परिक्षेपेण
प्रज्ञप्तं, सर्वात्मना रत्नमयः, केचन रजतमयान् वृत्तवैताड्यानाहुः परं तेषामनेन ग्रन्थेन सह विरुद्धत्वमिति । अथात्र
पद्मवरवेदिकाद्याह—‘से ण’मित्यादि, व्यक्तं, ‘सद्भावइस्स ण’मित्यादि, व्यक्तं ॥ अथ नामार्थं निरूपयन्नाह—
‘से केणट्ठेणं भन्ते !’ इत्यादि, प्रागुक्तपद्मभकूटप्रकरणवद् व्याख्येयं, नवरं ऋपभकूटप्रकरणे ऋपभकूटप्रभैः ऋपभ-
कूटवर्णैरुत्पल्लादिभिर्ऋपभकूटनामनिरुक्तिर्दर्शिता अत्र तु शब्दापातिप्रभैः शब्दापातिवर्णैः उत्पल्लादिभिः शब्दापाति-
वृत्तवैताड्यनामनिरुक्तिर्दृष्टव्या, शब्दापाती चात्र देवो महर्द्धिको यावन्महानुभात्रः पल्योपमस्थितिकः परिवसति, अथ
शब्दापातिदेवमेव विशिनष्टि—‘से णं तत्थ’ इत्यादि, स—शब्दापाती देवस्तत्र—प्रस्तुतगिरौ चतुर्णां सामानिकसहस्राणा

य एगूणीसइभाए जोअणस्स उत्तराभिमुही पञ्चएण गता महया घउमुट्ठपवत्तिण गुत्तावल्लारसठिण माइरेगुजोअणमइण्णं
पवाएण पवडइ, हरिकता महानई जओ पवडइ एत्थ ण मह एया लिङ्गिभाया पं० दो जोअणाइ आयामेण पणवीस जोअणाइ नि-
क्खमेण अद्ध जोअण वाहणेण मगरमुहविउट्ठसठाणसठिआ सन्नयणासइ अच्छा, हरिकता ण महानई जहिं पवडइ एत्थ णं
मह एगे हरिकत्तप्पवायकुंडे णाम कुंडे पणत्ते दोणि अ चत्ताले जोअणसण आयामविक्रमभेण मत्तअण्णे जोअणसण परिक्रमेवेण
अच्छे एन कुण्डउत्तन्नया सव्वा नेयन्ता जाव तोरणा, तस्म ण हरिकत्तप्पवायकुण्डस्स बहुमइडेसमाए एत्थ ण मह एगे हरिकत-
दीवे णाम दीवे प० वत्तीस जोअणाइ आयामविक्रमभेण एगुत्तर जोअणनय परिक्रमेवेण दो केत्से कसिए जलताओ सन्नयणासण
अच्छे, से ण एगाए पडमवरवेइआए एणेण य वणसडेणं जाव सपगिरित्ते वणओ भाणिअव्वोत्ति, पमाण च मणिल्लं च अट्ठो
अ भाणिअन्नो । तस्म ण हरिकत्तप्पवायकुण्डस्स उत्तरिङ्गेण तोरणेण जाव पवूढा समानी हरिवस्स तास गल्लेमाणी २ विअडावड
वट्टवेअं जोअणेण असपत्ता पच्चत्याभिमुही आयत्ता समानी हरियासं दुता विभयमाणी २ छप्पणाए सलिलासहस्सेहि समग्गा अहे
जगइं दलइत्ता पच्चत्थिमेण लवणममुद समप्पेइ, हरिकता ण महानई पवेइ पणवीस जोअणाइ विक्रमभेण अद्धजोअण उणेहेण
तयणत्तर च ण मायाए २ परिवट्टमाणी २ सुहमूले अट्ठाइनाइ जोअणसयाइ विन्नमभेण पच्च जोअणाइ उज्जेहेण, उमओ पाप्ति
दोहिं पडमवरवेइआहिं गेहि अ वणसडेहिं सपरिम्पित्ता (सूत्र ८०)

‘महाहि’ इत्यादि प्रायः पद्मद्रहसूत्रानुसारेण व्याख्येयं । अथैतद्वक्षिणद्वारनिर्गतां नदीं निर्दिशन्नाह—‘तस्म ण’ मि-

हेम-प्रकाशयति, ततो हेम नित्ययोगि प्रशस्यं वाऽस्यास्तीति हेमवत् हेमवदेव हेमवतम्, प्रज्ञादेराकृतिगणतया 'प्रज्ञा-
दिभ्यः' (श्रीसिद्ध० अ० ७-पा० २ सू० १६५) इति स्वार्थेऽण् प्रत्ययः, हेमवतश्चात्र देवो महर्द्धिकः पल्योपमस्थि-
तिकः परिवसति, तेन तद्योगाद्धेमवतमिति व्यपदिश्यते, हेमवतो देवः स्वामित्वेनास्यास्तीत्यभ्यादित्वादप्रत्यये वा ॥
अथासौवोत्तरतः सीमाकारी यो वर्षधरगिरिस्तं विवक्षुराह—

कहि ण भन्ते ! जम्बुद्वीवे २ महाहिमवन्ते णामं वासहरपव्वए प०^२, गो० ! हरिवासस्स दाहिणेण हेमवयस्स वासस्स उत्तरेण
पुरत्थिमलवणसमुद्दस्स पच्चत्थिमेणं पच्चत्थिमलवणसमुद्दस्स पुरत्थिमेण, एत्थ ण जम्बुद्वीवे द्वीवे महाहिमवन्ते णामं वासहरपव्वए पण्णत्ते,
पाईणपडीणायए उदीणदाहिणविच्छिण्णे पलियकसठाणसटिए दुहा लवणसमुद्द पुट्टे पुरत्थिमिस्साए कोडीए जाव पुट्टे पच्चत्थिमिस्साए
कोडीए पच्चत्थिमिस्स लवणसमुद्द पुट्टे दो जोअणसयाइ उद्ध उच्चत्तेण पण्णास जोअणाइ उच्चवेहेणं चत्तारि जोअणमहस्साइं दोणिण अ
दसुत्तरे जोअणसए दस य एगूणवीसइभाए जोअणस्स विक्खभेण, तस्स वाहा पुरत्थिमपच्चत्थिमेणं णव जोअणसहस्साइ दोणिण
अ छावत्तरे जोअणसए णव य एगूणवीसइभाए जोअणस्स अद्धभाग च आयामेण, तस्स जीवा उत्तरेणं पाईणपडीणायया
दुहा लवणसमुद्द पुट्टा पुरत्थिमिस्साए कोडीए पुरत्थिमिस्स लवणसमुद्द पुट्टा पच्चत्थिमिस्साए जाव पुट्टा तेवण्ण जोअणसहस्साइं
नव य एगतीसे जोअणसए छच्च एगूणवीसइभाए जोअणस्स किंचिविसेसाहिण आयामेणं, तस्स धणुं दाहिणेणं सत्तावण्ण
जोअणसहस्साइं दोणिण अ तेणउए जोअणसए दस य एगूणवीसइभाए जोअणस्स परिक्खेवेणं, रुअणसठाणसटिए सबरय-

उमदहस्स दक्खिणिह्णेण तोरणेण रोहिआ महाणई पवूढा समाणी सोलस पंचुत्तरे जोअणसए पंच य एगूणवीसइभाए जोअणस्स दाहिणाभिसुही पवएण गता महया वडुमुहपवित्तिएण मुत्तावलिहारसठिएण साइरेगदोजोअणसइएण पवाएण पवडइ, रोहिआ ण महाणई जओ पवडइ एत्थ ण मह एगा जिन्निआ जोअण आयामेण अद्धतेरसजोअणाइ विक्खभेण कोस वाह्णेण मगरमुहविड्डसठाणसठिआ सञ्जवइरामई अच्छा, रोहिआ णं महाणई जहिं पवडइ एत्थ ण मह एगे रोहिअप्पवा-यकुंडे णाम कुंडे प० सवीस जोअणसय आयासविक्खभेणं पणत्त तिणिण असीए जोअणसए किंचिविसेसूणे परिक्खेवेण दस जोअणाइ उव्वेहेणं अच्छे सण्हे सो चैव वण्णओ, वट्टरतले वट्टे समतीरे जाव तोरणा, तस्स ण रोहिअप्पवायकुण्डस्स वट्टमज्झ-देसभाए एत्थ ण मह एगे रोहिअदीवे णाम दीवे पणत्ते, सोलस जोअणाइ आयासविक्खभेण साइरेगाइं पण्णास जोअणाइं परिक्खेवेण दो कोसे ऊसिए जलत्ताओ सञ्जवइरामए अच्छे, से ण एगाए पउमवरइआए एगेण य वणसडेण सञ्जओ समता सपरिक्खत्ते, रोहिअदीवस्स णं दीवस्स उट्ठिं वडुसमरमणिज्जे भूसिभागे पणत्ते, तस्स ण वडुसमरमणिजस्स भूसिभागस्स वडुस-ज्झदेसभाए एत्थ ण मह एगे भवणे पणत्ते, कोस आयामेणं सेस त चैव पमाण च अट्ठो अ भाणिअन्वो । तस्स णं रोहिअप्प-वायकुण्डस्स दक्खिणिह्णेण तोरणेणं रोहिआ महाणई पवूढा समाणी हेमवय वास एजेसानी २ सद्भावइ वट्टेअद्धपव्वय अट्ट-जोअणेण असपत्ता पुरत्थाभिसुही आवत्ता समाणी हेमवय वास दुहा विभयमानी २ अट्ठावीसाए सलिलासहस्सेहिं समग्गा अहे जगइं दालइत्ता पुरत्थिमेण लवणसमुदं समपेइ रोहिआ णं जहा रोहिअसा तहा पवाहे अ मुहे अ भाणिअन्वा इति जाव सपरिक्खित्ता । तस्स ण महापउमदहस्स उत्तरिह्णेण तोरणेण हरिंक्रता महाणई पवूढा समाणी सोलस पंचुत्तरे जोअणसए पंच

22
23
24
25
26
27
28
29
30
31
32
33
34
35
36
37
38
39
40
41
42
43
44
45
46
47
48
49
50
51
52
53
54
55
56
57
58
59
60
61
62
63
64
65
66
67
68
69
70
71
72
73
74
75
76
77
78
79
80
81
82
83
84
85
86
87
88
89
90
91
92
93
94
95
96
97
98
99
100
101
102
103
104
105
106
107
108
109
110
111
112
113
114
115
116
117
118
119
120
121
122
123
124
125
126
127
128
129
130
131
132
133
134
135
136
137
138
139
140
141
142
143
144
145
146
147
148
149
150
151
152
153
154
155
156
157
158
159
160
161
162
163
164
165
166
167
168
169
170
171
172
173
174
175
176
177
178
179
180
181
182
183
184
185
186
187
188
189
190
191
192
193
194
195
196
197
198
199
200
201
202
203
204
205
206
207
208
209
210
211
212
213
214
215
216
217
218
219
220
221
222
223
224
225
226
227
228
229
230
231
232
233
234
235
236
237
238
239
240
241
242
243
244
245
246
247
248
249
250
251
252
253
254
255
256
257
258
259
260
261
262
263
264
265
266
267
268
269
270
271
272
273
274
275
276
277
278
279
280
281
282
283
284
285
286
287
288
289
290
291
292
293
294
295
296
297
298
299
300
301
302
303
304
305
306
307
308
309
310
311
312
313
314
315
316
317
318
319
320
321
322
323
324
325
326
327
328
329
330
331
332
333
334
335
336
337
338
339
340
341
342
343
344
345
346
347
348
349
350
351
352
353
354
355
356
357
358
359
360
361
362
363
364
365
366
367
368
369
370
371
372
373
374
375
376
377
378
379
380
381
382
383
384
385
386
387
388
389
390
391
392
393
394
395
396
397
398
399
400
401
402
403
404
405
406
407
408
409
410
411
412
413
414
415
416
417
418
419
420
421
422
423
424
425
426
427
428
429
430
431
432
433
434
435
436
437
438
439
440
441
442
443
444
445
446
447
448
449
450
451
452
453
454
455
456
457
458
459
460
461
462
463
464
465
466
467
468
469
470
471
472
473
474
475
476
477
478
479
480
481
482
483
484
485
486
487
488
489
490
491
492
493
494
495
496
497
498
499
500
501
502
503
504
505
506
507
508
509
510
511
512
513
514
515
516
517
518
519
520
521
522
523
524
525
526
527
528
529
530
531
532
533
534
535
536
537
538
539
540
541
542
543
544
545
546
547
548
549
550
551
552
553
554
555
556
557
558
559
560
561
562
563
564
565
566
567
568
569
570
571
572
573
574
575
576
577
578
579
580
581
582
583
584
585
586
587
588
589
590
591
592
593
594
595
596
597
598
599
600
601
602
603
604
605
606
607
608
609
610
611
612
613
614
615
616
617
618
619
620
621
622
623
624
625
626
627
628
629
630
631
632
633
634
635
636
637
638
639
640
641
642
643
644
645
646
647
648
649
650
651
652
653
654
655
656
657
658
659
660
661
662
663
664
665
666
667
668
669
670
671
672
673
674
675
676
677
678
679
680
681
682
683
684
685
686
687
688
689
690
691
692
693
694
695
696
697
698
699
700
701
702
703
704
705
706
707
708
709
710
711
712
713
714
715
716
717
718
719
720
721
722
723
724
725
726
727
728
729
730
731
732
733
734
735
736
737
738
739
740
741
742
743
744
745
746
747
748
749
750
751
752
753
754
755
756
757
758
759
760
761
762
763
764
765
766
767
768
769
770
771
772
773
774
775
776
777
778
779
780
781
782
783
784
785
786
787
788
789
790
791
792
793
794
795
796
797
798
799
800
801
802
803
804
805
806
807
808
809
810
811
812
813
814
815
816
817
818
819
820
821
822
823
824
825
826
827
828
829
830
831
832
833
834
835
836
837
838
839
840
841
842
843
844
845
846
847
848
849
850
851
852
853
854
855
856
857
858
859
860
861
862
863
864
865
866
867
868
869
870
871
872
873
874
875
876
877
878
879
880
881
882
883
884
885
886
887
888
889
890
891
892
893
894
895
896
897
898
899
900
901
902
903
904
905
906
907
908
909
910
911
912
913
914
915
916
917
918
919
920
921
922
923
924
925
926
927
928
929
930
931
932
933
934
935
936
937
938
939
940
941
942
943
944
945
946
947
948
949
950
951
952
953
954
955
956
957
958
959
960
961
962
963
964
965
966
967
968
969
970
971
972
973
974
975
976
977
978
979
980
981
982
983
984
985
986
987
988
989
990
991
992
993
994
995
996
997
998
999
1000

הנה נראה כי המעשה הזה הוא מעשה של חסד ושל רחמים
והוא מעשה של חסד ושל רחמים

(עוה)

הנה נראה כי המעשה הזה הוא מעשה של חסד ושל רחמים
והוא מעשה של חסד ושל רחמים

הנה נראה כי המעשה הזה הוא מעשה של חסד ושל רחמים
והוא מעשה של חסד ושל רחמים

त्यादि, तस्य महापद्मद्रहस्य दाक्षिणात्येन तोरणेन रोहिता महानदी प्रव्यूढा—निर्गता सती पौडश पञ्चोत्तराणि योजन-
 शतानि पञ्च चैकोनविंशतिभागान् योजनस्य दक्षिणाभिमुखी पर्वतेन गत्वा महता घटमुखप्रवृत्तिकेन मुक्तावलिहारसं-
 स्थितेन सातिरेकद्वियोजनशतिकेन, सातिरेकत्वं च रोहिताप्रपातकुण्डोद्धेधापेक्षया बोध्यं, प्रपातेन प्रपतति, पौडशेत्यादि-
 सङ्ख्यानयनं तु चतुःसहस्रद्विशतदशयोजनतदेकोनविंशतिभागत्मक [भागदश] काद्विरिव्यासात् सहस्रयोजनात्मके द्रष्ट-
 व्यासेऽपनीते सत्यर्द्धीकृताद्भवति, अन्यत् सर्वं रोहितांशागमेन वाच्यं, अथ सा यतः प्रपतति तदास्पदं दर्शयति—
 ‘रोहिआ ण’मित्यादि, प्राग्वत्, अथ यत्र प्रपतति तदाह—‘रोहिआ ण’मित्यादि, प्राग्व्याख्यातप्रायं, नवरं सविंशतिकं
 योजनशतं गङ्गाप्रपातकुण्डतो द्विगुणायामविष्कम्भत्वात्, त्रीणि योजनशतानि अशीत्यधिकानि किञ्चिद्विशेशेनानि,
 ऊनत्वं करणेन यो० ३७९ क्रोशः १ कियच्चनुरधिकस्तेन किञ्चिद्दूनाऽशीतिरुक्ता इत्यर्थः, परिक्षेपेणेति । अधुनाऽस्य
 द्वीपवक्तव्यमाह—‘तस्स ण’मित्यादि व्यक्तं, नवरं गङ्गाद्वीपतो द्विगुणायामविष्कम्भत्वात् पौडश योजनानि रोहिता-
 द्वीपप्रमाणमित्यर्थः, ‘से ण’मित्यादि, सुगमं, ‘रोहिअदीच’इत्यादि, सुगमं, नवरं शेषं विष्कम्भादिकं प्रमाणं तदेव, कोऽर्थः ?—
 अर्द्धक्रोशं विष्कम्भेन देशेनक्रोशमुच्चत्वेनेति, चशब्दाद्रोहितादेवीशयनादिवर्णकोऽपि, अर्थश्च ‘से केणेट्ठेणं भन्ते ।
 रोहिअदीवे’इत्यादि, सूत्रावगम्यः, सम्प्रति यथेयं लवणगामिनी तथाऽऽह—‘तरसे’त्यादि, तस्य—रोहिताप्रपातकुण्डस्य
 दाक्षिणात्येन तोरणेन द्वारेणेत्यर्थः रोहिता महानदी प्रव्यूढा—निर्गता सती हैमवतं वर्यं आगच्छन्ती २ हैमवतक्षेत्राभि-

गुरुगणान्नीत्यर्थः अन्धतापातनामानं वृत्तैर्नाञ्जयर्पितमर्त्ययोजनेन मोक्षद्वयेनात्मप्राप्ता-अयंमृष्टा दुःखितोत्पन्नः
पुनर्भिन्नगुणो पाप्मना मर्तो ईश्वरं तं द्विषा विभजन्ती २-द्विभागं पुनर्नी ३ अष्टाविंशत्या मल्लिङ्गान्तर्गतेः समप्रा-गुणो,
भक्तजनदीवो दिगुजनदीवसिवास्तात्, अथोभागे जगती-जम्बूद्वीपकोटं वारयिता पुंभागेन नानावस्तुमुद्रं नमुपमप्येति,
मर्तिनापीत्यर्थः, अथ तापानं रोहितांशतिर्देगेन रोहितायकव्यमाह-‘भेदिता जन्ति, अतिदेवसूक्तसाक्षेय प्राप्तान् ।
'तथास्मादुत्तरगामिनीय नदी जगत्तरीत्याजंस्यात्-‘तस्मै न'मिनि जकं, 'दरिंता' इत्यादि लण्यं, अथ 'जगरय-
तामर्ते'ति पाठो ब्रह्मदेवदेवोऽपि लिपिप्रमादवापत्तिन एव सम्भाव्यते, दृढतरेपिचामादिदु नारीया विविक्ताना
पञ्चमस्तैर्नैव गगनात्, अजगत्ताना प्रागो पञ्चमस्तैर्नैवोपपत्तेश्च, 'दरिंता' व'नित्यादि, नृकं, नरं इति संज्ञा-
नयतामुद्रं इति योजनाने तन्नादिगदरिते पायामपि ह्यभास्या नम योजनगतानि एतेनपश्चात्ति-एतेनपश्चात्तिराति
वर्तिन्या इति, 'तस्या न'मित्यादि, त्वरामं प्राह नूतानुनगेण पोत्र्यं, नरं विमृष्टावर्तिनं वृत्तं तादृशं योजनना-
मन्त्राणां अधिभेदादृष्टा न ही इति यं नाम भवे पञ्चमाणासत्त्वं द्विषा विभजन्ता २ पदपञ्चाशता नदीमर्त्यः
पञ्चमा-परिपूर्वो, ईश्वरतयेव नदीयो दिगुजनदीवसिवास्तात्, पञ्चमेव भागेन नानाजोतिर्मुनेति । सम्प्रत्यन्याः पञ्च-
मर्त्यः विभजन्ताविषयः-‘दरिंता' इत्यादि, विमान्ता नानादी प्रदे-अत्रनिगेन पञ्चविंशतिपोत्तानि विष्-
मर्त्यः पदयोः पञ्चमर्त्येन पञ्चमर्त्यं एव साधया ३-एतेन २ प्रतिपोत्तनं समुत्तिवपोत्तानयोः पञ्चमर्त्यः पञ्चविंशत्युत्तम-

वृद्ध्या, प्रतिपार्थ्वं धनुर्विंशतिवृद्धेत्यर्थः, परिवर्द्धमाना २ मुखमूले-समुद्रप्रवेशेऽर्द्धतृतीयानि योजनशतानि विष्कम्भेन पञ्चयोजनान्युद्धेधेन, उभयोः पार्थ्वयोर्द्वाभ्यां पद्मवरवेदिकाभ्यां द्वाभ्यां च वनखण्डाभ्यां सम्परिक्षिप्ता ॥ अथैतस्य कूटवक्तव्यमाह—

महाहिमवन्ते णं भन्ते । वासहरपद्यए कइ कूडा पं० १, गो० । अट्ट कूडा प०, तं०—सिद्धाययणकूडे १ महाहिमवन्तकूडे २ हेमवयकूडे ३ रोहिअकूडे ४ हिरिकूडे ५ हरिकंतकूडे ६ हरिवासकूडे ७ वेरुलिअकूडे ८, एव चुल्लहिमवंतकूडाणं जा चेव वत्तव्वया सच्चैव णेअन्वा, से केणट्टेणं भन्ते । एव तुच्चइ महाहिमवते वासहरपद्यए २ १, गोअम्मा । महाहिमवते ण वासहरपद्यए चुल्लहिमवन्तं वासहरपन्वय पणिहाय आयासुच्चत्तुणेहविक्खत्तम्भपरिस्सेवेण महत्तराए चेव दीहतराए चेव, महाहिमवते अं इत्थ देवे माहिद्धीए जाव पलिओवमट्टिइए परिवसइ (सूत्र ८१)

‘महाहिमवन्ते’ति, महाहिमवति वर्षधरपर्वते भगवन् ! कति कूटानि ?, गौतमेत्यादि सूत्रं सुगमं, कूटानां नामार्थस्त्वयं—सिद्धायनकूटं महाहिमवदधिष्ठातृकूटं हैमवतपतिकूटं रोहितानदीसुरीकूटं हरिकान्तानदीसुरीकूटं हरिवर्षपतिकूटं वैडूर्यकूटं तु तद्रत्नमयत्वात् तत्स्वामिकत्वाच्चेति, ‘एव’मिति कूटानामुच्चत्वादि सिद्धायतनप्रासादानां च मानादि तत्स्वामिनां च यथारूपं महर्द्धिकत्वं यत्र च राजधान्यस्तत्सर्वं अत्रापि वाच्यं, केवलं नामविपर्ययास एव देवानां तद्राजधानीनां चेति । साम्प्रतं महाहिमवतो नामार्थं निरूपयन्नाह—‘से केणट्टेण’मित्यादि, व्यक्तं नवरमुत्त-

वासे वासे विअडावई णाम वट्टवेअद्धपव्वए पणत्ते?, गो०! हरीए महाणईए पच्चत्थिमेणं हरिकंताए महाणईए पुरत्थिमेणं हरि-
वासस्त २ बहुमज्झदेसभाए एत्थ णं विअडावई णाम वट्टवेअद्धपव्वए पणत्ते, एव जो चेव सइवइस्स विम्वत्तमुच्चतुव्वेहपरि-
क्खेत्तसठाण वण्णावासो अ सो चेव विअडावइस्सवि भाणिअव्वो, णवरं अरुणो देवो पउमाइं जाा विअडानइव्वणभाड अरुणे
अ इत्थ देवे महिद्धीए एव जाव दाहिणेण रायहाणी णेअव्वा, से केणट्टेण भन्ते! एव बुच्चइ-हरिवासे हरिवासे?, गोअमा! हरि-
वासे ण वासे मणुआ अरुणा अरुणो भासा सेआ ण सरसदलसणिणकासा हरिवासे अ इत्थ देवे महिद्धीए जाा पलिओवमट्ठिइए
परिवसइ, से तेणट्टेण गोअमा! एव बुच्चइ (सूत्र ८२)

‘कहि णं भन्ते! जम्बुदीपे २’ इत्यादि, व्यक्तं, नवरं अष्टौ योजनसहस्राणि चत्वारि च योजनशतानि एकविंश-
त्यधिकानि एकं चैकोनविंशतितमं भागं योजनस्य विष्कम्भेन, महाहिमवतो द्विगुणविष्कम्भकत्वादिति। अधुनाऽस्य
वाहादित्रयमाह—“तरस वाहा” इत्यादि, ‘तस्स जीवा’ इत्यादि, ‘तस्स धणु’ मित्यादि, सूत्रत्रयमपि व्यक्तं ॥ अथास्य
स्वरूपं पिपृच्छिपुराह—‘हरिवास’ इत्यादि, हरिवर्षस्य वर्षस्य भगवन्! कीदृश आकारभावप्रत्यवतारः प्रज्ञप्तः?,
गौतम! बहुसमरमणीयो भूमिभागः प्रज्ञप्तः, अत्रातिदेशवाक्यमाह—यावन्मणिभिस्तृणैश्चोपशोभितः, एवं मणीनां तृणा-
नां च वर्णो गन्धः स्पर्शः शब्दश्च भणितव्यः, पद्मचरवेदिकानुसारेणेत्यर्थः, अत्र जलाशयस्वरूपं निरूपयन्नाह—‘हरि-
वासे ण’ मित्यादि, क्षेत्रस्य सरसत्वेन तत्र तत्र देशप्रदेशेषु क्षुद्रिकादयो जलागया अस्वाता एव सन्तीत्यर्थः, ‘अत्रैकदे-

अप्रहणेन सर्वोऽपि वाप्यादिजलाशयाद्यापत्ते प्राप्यः, अत्र कालनिर्णयार्थमाह—‘एवं जो मुनमाणं इत्यादि, एवं-
उक्तप्रकारेण वर्ण्यमाने तस्मिन् तेषं यः युगमाया—अवन्तर्निष्णीद्धितीचारकस्यानुभारः न एवापरिज्ञेयः—नन्पूर्णे गतव्यः,
सूत्रं व्यक्तं, उत्तरसूत्रे हरितो—हरिर्मल्लिङ्गाया महानयाः पश्चिमाया हरिहाननाया महानयाः पूर्वस्यां हरिवर्षस्य २ गुरुमध्य-
देशभागे अत्रान्तरं विकटापातिनामा दृत्तवृत्ताव्यवर्त्यतः प्रवृत्तः, अन निगमयंताघवार्थमतिदेगसूत्रमाह—एवं निरु-
दापातिवृत्तवृत्ताव्यवर्णने क्रियमाणं य एव गच्छदापातिनो विद्वद्भोचत्तोद्धेधपरिक्षेपमंस्थानाना त्पणव्यानो—र्णरू-
ग्रन्थविम्बरः चकारात्तत्रत्यग्रामादतत्सगामिराजधान्यादिनंम्राह, विकटापातिप्रभाणि निकटापातिगर्णभानि च तेन निरु-
दापातीति नाम, अरुणध्याव देव आधिपत्यं परिपालयति तेन तद्योगादपि तथा नाम प्रसिद्धम्, आह—विसदृशनामक-
देवाद्विकटापातीति नाम कश्चमुपपद्यते?, उच्यते, अरुणो विकटापातिपतिरिति तत्करणपुस्तकादिषु आख्यायते, मामा-
निकादीनामप्यनेनैव नाम्ना प्रसिद्ध इति सामर्थ्याद्विकटापातीति, मुस्थितलवणोदाधिपतेर्गातमाधिपतित्वाद् गातमद्वीप-
इव, दृढरक्षेत्रविचारादिषु हेरण्यवते विकटापाती हरिवर्षं गन्धापातीत्युक्तं, तच्चं तु केवलियम्भं, एवं यानदक्षिणस्यां दिशि
मेरो राजधानी नेतव्या, अथ हरिवर्षनामार्थं विपृच्छिषुराह—‘से केणट्टेणं इत्यादि, प्रशसुन सुगमं, उत्तरसूत्रे हरिवर्षं
२ केचन मनुजा अरुणा—रक्तगर्णाः, अरुणं च चीनविद्यादिकं आमन्नवस्तूनि अरुणप्रकाशं न कुरुते अभास्वरत्वाद्

इमे च न तथा इत्याह—अरुणावभासा इति, केचन श्वेताः णं पूर्ववत् अक्षदलानि—शङ्खखण्डास्ते हि अतिश्वेताः स्युस्तेषां सन्निकाशाः—सदृशाः तेन तद्योगाद्धरिवर्पं क्षेत्रगुच्यते, कोऽर्थः?—हरिशब्देन सूर्यश्चन्द्रश्च तत्र केचन मनुष्याः सूर्य इवारुणा अरुणावभासाः, सूर्यश्चात्र रक्तवर्णप्रस्तावादुद्गच्छन् गृह्यते, केचन चन्द्र इव श्वेता इति, हरय इव हरयो मनुष्याः, साध्यवसानलक्षणयाऽभेदप्रतिपत्तिः, ततस्तद्योगात् क्षेत्रं हरय इति व्यपदिश्यते, हरयश्च तद्वर्पं च हरिवर्पं, यदा च मनुष्ययोगात् हरिशब्दः क्षेत्रे वर्तते तदा स्वभावाद्वहुवचनान्तः प्रयुज्यते, यदाह तत्त्वार्थमूलटीकाकृद् गन्धहस्ती—“हरयो विदेहाश्च पञ्चालादितुल्या” इति, यदिवा हरिवर्पनामा अत्र देव आधिपत्यं परिपालयति तेन तद्योगादपि हरिवर्पं ॥ अथानन्तरोक्तं क्षेत्रं निषधादक्षिणस्यामुक्तं तर्हि स निषधः क्वास्तीति पृच्छति—

कहि ण भन्ते ! जम्बुद्वीपे २ णिसहे णाम वासहरपव्वण पणत्ते ? गोप्पमा ! महाविदेहस्म वासस्म दम्पिणेण हरिवासस्म उत्तरेण पुरत्थिमलवणसमुहस्म पच्चत्थिमेण पच्चत्थिमलाणममुहस्म पुरत्थिमेण एत्थ णं जम्बुद्वीपे द्वीपे णिसहे णाम वामहरपव्वण पणत्ते, पार्द्वणपडीणायण उदीणदाहिणविच्छिण्णे दुदा लवणसगुर पुटे पुरत्थिमिहाण जान पुटे पच्चत्थिमिहाण जाव पुटे, चत्तारि जोयणसयाइ उद्व उच्चत्तेण चत्तारि गाउअसयाइ उवोहेण सोलस जोअणसहस्माइ अट्ट य नायाले जोअणसए दोणि य एगुणवीमइभाण जोअणस्म विक्खस्मभेण, तस्म दाहा पुरत्थिमपच्चत्थिमेण धीस जोअणसहस्माइ एग च पणट्ट जोअणमय दुणि अ एगुणीसइभाण जोअणस्म अद्भभाग च आयामेण, तस्स जीना उत्तरेण जान चउणवद्दजोअणमहस्माइ एग च छत्तपण जोअणमय दुणि अ एगुणवीमइभाण

जोअणस्य आगामेनति, तस्म भयु गच्छिणेणं एणं तोअणनगहम्म नउदिमं च चोअणनगह्मादं तिज्जि अ उगगळे तोअणस्य एव एण्णपीसउयाण जोअणस्य परिहनेणेति नगससठाणसद्धिण सगजमिज्जमए अण्णे. उअणो पाणि दोहि पउमारेउअदि दोहि अ उणसेहेलिं लाण सपरिणिगते, जिमहस्स ण तानहुरपउयस्स उदि चउममरमणिने भूणिभागे पउने जाव आचयति सयति, तस्म ण उदुममगणिज्जस्य भूमिभागस्य उदुमज्जेइमभाण एतथ ण सणं एणे तिगिट्टिदे ज्ञान उहे णणत्ते, पारिणपपी-
णायण उदीणदलिणरिच्छिण्णे चत्थारि जोअणमहस्माद आगामेण ओ जोअणमहस्माद तिसरग्गेणं दग जोअणाद उन्नेहेणं अण्णे सण्णे रययामयइहे, तस्म ण तिगिन्निउहस्स चउदिमि चत्थारि तिसोवाणपण्डित्थगा पं० एणं ताग आयमरिक्कन्मविहूणा जा चेव महापउमउइस्स चत्थगा सा चेव तिगिट्टिदहस्मादि चत्थगा न चेव पउमगएप्पमाण अट्ठो जाग तिगिट्टिरण्णाद, सिद्धि अ इत्थ उदी पल्लिओरमद्धिउगा परिमद, मे तेण्णेणं गोयमा' एव तुगद तिगिट्टिदे तिगिट्टिदे (मू० ८३)

‘कहि ण’मित्तादि, प्रश्नसूत्रं व्यक्तं, उत्तरसूत्रे महाविदेहस्य वर्षस्य दक्षिणत्वां त्रिवर्षस्योत्तरस्या पौरस्त्यलयणोदस्य पश्चिमाया पश्चिमत्ववणसमुद्रस्य पूर्वस्यां अत्रान्तरे जम्बूद्वीपे द्वीपे निपथो नाम वर्षधरपर्वतः प्रज्ञप्तः, प्राचीनप्रतीचीने-
त्यादि प्राग्वत्, चत्वारि योजनशतान्यूर्ध्वोच्चत्वेन चत्वारि गव्यूतशतान्युद्धेधेन-भूगवेशेन मेरुपर्वतसमयक्षेत्रगिरीणां स्वीचत्वचतुर्धांशेनोद्धेधत्वात्, षोडश योजनसहस्राणि द्विचत्वारिंशानि-द्विचत्वारिंशदधिकानि अष्टौ च योजनगतानि द्वौ च एकोनविंशतिभागौ योजनस्य विष्कम्भेन, महाहिमवतो द्वियुगविष्कम्भमानत्वात्, अथ चाहादिसूत्रत्रयमाह-

'तस्स वाहा'इत्यादि, 'तस्स जीवा'इत्यादि, अत्र यावत्पदात् पाईणपडीणायथा दुहओ लवणसमुदं पुट्ठा पुरत्थिमि-
 छाए लवणसमुदं जाव पुट्ठा इति ग्राह्यं, 'तस्स धणु'मित्यादि सर्वं पूर्वसूत्रानुसारेण व्याख्येयं । अत्र निपधमेव विधे-
 पणैविंशिनष्टि—'रुअग'इत्यादि, अत्र यावत्पदात् सव्वओ समंता इति ग्राह्यं, शेषं प्राग्वत् । अथास्य देवकीडायो-
 ग्यत्वं वर्णयन्नाह—'गिसह'इत्यादि, अत्र यावत्पदात् आलिङ्गपुष्करादिपदकदम्बकं बोध्यं । अथ इदवक्तव्यावसरः—
 'तस्स ण'मित्यादि, तस्य बहुसमरमणीयस्य भूमिभागस्य बहुमध्येदेशभागेऽत्रान्तरे महानेकः तिगिंछिः—पौष्परजस्त-
 त्प्रधानो द्रहस्तिगिंछिद्रहो नाम द्रहः प्रज्ञप्तः, प्राकृते पुष्परजःशब्दस्य 'तिगिंछि' इति निपातः देशीशब्दो वा, अन्यत्
 सर्वं प्रागनुसारेणेति, अथास्यातिदेशसूत्रेण सोपानादिवर्णनायाह—'तस्स ण'मित्यादि, तस्य—तिगिंछिद्रहस्य चतुर्दिक्षु
 चत्वारि त्रिसोपानप्रतिरूपकाणि प्रज्ञप्तानि, एवमित्थंप्रकारेण इदवर्णके क्रियमाणे यावच्छब्दोऽत्र कार्त्तवाच्यव्ययं
 तेन यावत्परिपूर्णां यैव महापद्मद्रहस्य वक्तव्यता आयामविष्कम्भविहीना सैव तिगिंछिद्रहस्य वक्तव्यता, एतदेव
 व्यक्त्या आचष्टे—'तं चेव'इत्यादि, तदेव—महापद्मद्रहगतमेव पद्मानां—धृतिदेवीकमलानां प्रमाणं—एककोटिविंशतिल-
 क्षपञ्चाशत्सहस्रैकशतविंशतिरूपं, अन्यथाऽत्र पद्मानामायामविष्कम्भरूपप्रमाणस्य महापद्मद्रहगतपद्मेभ्यो द्विगुणत्वेन
 विरोधापातात्, द्रहस्य च प्रमाणमुद्वेधरूपं बोध्यं, आयामविष्कम्भयोः पृथगुक्तत्वादिति, अर्थः तिगिंछिद्रहस्य वाच्यः,

स चैवं 'से केणट्टेण भन्ते ! एवं बुच्चइ-तिगिंछिदहे २' इत्यादि प्राक्सूत्रानुसारेण वाच्यं यावत् तिगिंछिद्रहवर्णाभानि उत्पलादीनि धृतिश्चात्राधिपत्यं परिपालयति 'से तेणट्टेण' इत्यादि प्राग्वत् ॥ अथास्माद्या दक्षिणेन नदी प्रवहति तामाह—

धवक्षस्कारे
सनदीकति-
गिंछिद्रह-
वर्णनं
सू. ८४

तस्स णं तिगिंछिद्रहस्स दक्खिणिट्ठेण तोरणेण हरिमहाणइं पवूढा समाणी सत्त जोअणसहस्साइं चत्तारि अ एक्कीसे जोअणसाए एणं च एगूणवीसइभाग जोअणस्स दाहिणाभिमुढी पव्वएण गंता महया घडमुहपवित्तिएण जाव साइरेगचउजोअणसइएणं पवाएणं पवडइ, एव जा चैव हरिकन्ताए वत्तव्वया सा चैव हरीएवि णेअब्बा, जिट्ठिअए कुंडस्स दीवस्स भवणम्म त चैव पमाण अट्ठोऽवि भाणिअब्बो जाव अहे जगइ ढालइत्ता छापणाए सलिलासहस्सेहि समगा पुरत्थिम लवणसमुद समत्तेइ, तं चैव पवहे अ मुहमूले अ पमाण उद्येहो अ जो हगिकन्ताए जाव वणसडसपरिक्खित्ता, तस्स ण तिगिंछिद्रहस्स उत्तरिट्ठेण तोरणेण सीओआ महाणइं पवूढा समाणी सत्त जोअणसहस्साइ चत्तारि अ एगवीसे जोअणसाए एग च गगूणवीसइभाग जोअणस्स उत्तरा-भिमुढी पव्वएण गता महया घडमुहपवित्तिएण जाव साइरेगचउजोअणसइएणं पवाएण पवडइ, सीओआ णं महाणइं जओ पव-डइ एत्थ ण मह एग जिट्ठिअ पणत्ता चत्तारि जोअणाइं आयामेण पणास जोअणाइ विक्खम्भेण जोअण वाहट्ठेण मगरमु-हविउट्टसठाणसठिआ सबवइरामइं अट्ठा, सीओआ णं महाणइं जहिं पवडइ एत्थ ण मह एगो सीओअप्पवायकुण्डे णामं कुण्डे पणत्ते चत्तारि असीए जोअणसाए आयामविक्खम्भेण पणरसअट्टारे जोअणसाए किच्चिविसेसूणे परिक्खेवेण अट्ठे एव कुडव-त्तव्वया णेअब्बा जाव तोरणा । तस्म ण सीओअप्पवायकुण्डस्स वहुमज्झदेमभाए एत्थ ण मट्ट एगे सीओअदीचे णाम दीवे पणत्ते

चउसट्ठि जोअणाइं आयामविस्सम्भेण दोण्णि विउत्तरे जोअणसण परिस्सयेणं दो कोसे ऊसिण जलताओ सव्वइरामण अञ्छे
 सेस तमेव वेइयावणसंडभूमिभागभवणमयणिज्जअट्ठो भाणिज्जो, तस्स ण सीओअपवायकुण्डस्स उत्तरिहेण तोरणेण सीओआ
 महाणईं पवूढा समाणी देवकुरु ण्जेमाणा २ चित्तविचित्तकूडे पवाए निसददेवकुरुधूरसुलसविज्जुप्पभदहे अ दुहा विमयसाणी
 २ चउरासीए सलिलासहस्सेहिं आपूरेमाणी २ भदसालवण एजेमाणी २ मदर पव्वय दोहिं जोअणेहिं असपत्ता पञ्चत्थिमासि-
 मुद्दी आवत्ता समाणी अहे विज्जुप्पभ वस्सारपव्वय दारइत्ता मन्दरस्स पव्वयस्स पञ्चत्थिमेण अवरविदेह वास दुहा विभय-
 माणी २ एग्गेमाओ चक्कवट्ठिविजयाओ अट्ठवीसाण २ सलिलासहस्सेहिं आपूरेमाणी २ पञ्चहिं मलिलासयसहस्सेहिं दुतीसाए
 अ सलिलामहस्सेहिं समग्गा अहे जयतस्स दारस्स जगइ दालइत्ता पञ्चत्थिमेण लवणसमुहं समप्पेति, मीओआ ण महाणईं पव्वे
 पण्णास जोअणाइ विस्सम्भेण जोअण उव्वेहेण, तयणतर च ण मायाण २ परिवट्ठमाणी २ मुहमूले पञ्च जोअणसन्नाइ विस्स-
 म्भेण दस जोअणाइ उव्वेहेण उभओपासिं दोहिं पउमवरवेइआहिं दोहि अ वणस्सेहिं सपरिस्मिप्पत्ता ॥ णिमहे णं भन्ते । वास-
 हरपव्वए ण कति कूडा पणत्ता १, गोयमा ! णव कूडा पणत्ता, तजहा—सिन्नाययणकूडे १ णिसदकूडे २ हरिवामकूडे ३
 पुव्वविदेहकूडे ४ हरिकूडे ५ धिइकूडे ६ सीओआकूडे ७ अवरविदेहकूडे ८ रुअगकूडे ९ जो चव चुल्लहिमवंतकूडाणं उच्चत्ति-
 कस्सम्भपरिक्खेवो पुव्ववणिणओ रायहाणी अ सचेव इहपि णेअव्वा, से केणट्ठेण भन्ते ! एवं चुअइ णिसहे वासहरपव्वए २१,
 गोअमा ! णिसहे ण वासहरपव्वए वदने कूडा णिसहसठाणसठिआ उसमसठाणसठिआ, णिमहे अ इत्थ देवे महिद्दीए जाव
 पलिओवमट्ठिइं परिवसद, से तेणट्ठेण गोअमा ! एवं चुअइ णिमहे वासहरपव्वए २ (सूत्र ८४)

‘तस्स ण’मित्यादि तस्य तिगिच्छिद्रहस्य दाक्षिणात्येन तोरणेन हरिनाम्नी हरिसलिलाऽपरपर्याया महानदी प्रव्यूढा सती सप्तयोजनसहस्राणि चत्वारि च योजनशतानि एकविंशानि—एकविंशत्यधिकानि एकं च एकोनविंशतिभागं योजनस्य दक्षिणाभिमुखी पर्वतेन गत्वा इत्यादि प्राग्वत्, गिरिगन्तव्योपपत्तिस्तु षोडशसहस्राष्टशतद्वाचत्वारिंशद्योजन-प्रमाणान्निपथव्यासाद् द्विसहस्रयोजनप्रमाणे इदं व्यासेऽपनीते शेषेऽर्द्धीकृते भवतीति । निगमयन्नतिदेशसूत्रमाह—
‘एव’मित्यादि, ‘एव’मित्युक्तप्रकारेण यैव हरिकान्ताया वक्तव्यता सैव हरितोऽपि महानद्या नेतव्या, जिह्विकाया हरि-कुण्डस्य हरिद्वीपस्य भवनस्य च तदेव प्रमाणं हरिकान्ताप्रकरणोक्तमवसेयं, अर्थोऽपि हरिद्वीपनाम्नो वाच्यः, अत्र यावत्पदवाच्यं साक्षाद्विखितं च सर्वं हरिकान्ताप्रकरण इव ज्ञेयं ॥ अथास्माद्या उत्तरेण नदी प्रवहति तामाह—‘तस्स णं तिगिच्छिद्रह’इत्यादि, व्यक्तं, गिरिगन्तव्यं तु हरिन्नद्या इवावसेयं, अथास्या जिह्विकास्वरूपमाह—‘सीओआ’इत्यादि, उत्तानार्थं, नवरमायामेन चत्वारि योजनानि, हरिन्नदीजिह्विकाद्विगुणत्वात्, पञ्चाशद् योजनानि विष्कम्भेन हरिन्नदीप्रवहतो द्विगुणस्य सीतोदाप्रवहस्य मातव्यत्वात्, एवं बाहल्यमपि पूर्वजिह्विकातो द्विगुणमवसेयम्, अथ कुण्ड-स्वरूपमाह—‘सीओआ णं महाणई जहि’इत्यादि, ‘एत्थ ण’मित्यादि, अत्र कुण्डस्य योजनसङ्ख्या हरिकुण्डतो द्वैगुण्ये-नोपपादनीया । अथ सीतोदाद्वीपस्वरूपमाह—‘तस्स ण’मित्यादि, अत्र सीतोदाद्वीपः आयामविष्कम्भाभ्यां चतुःष-ष्टियोजनानि पूर्वनदीद्वीपतो द्विगुणायामविष्कम्भत्वात्, अधिके द्वे शते परिक्षेपेण, अत्र सूत्रेऽनुक्तमपि करणवशात्

किञ्चित्साधिकत्वं ज्ञेयं, द्वौ क्रौशौ जलादुत्थितः सर्ववज्रमयः अच्छः शेषमुकातिरिक्तं गङ्गाद्वीपप्रकरणोक्तमवसेयं, तच्च
 विनेयस्मारणार्थं नामतो निर्दिशति—वेदिकावनखण्डभूमिभागभवनशयनीयानि वाच्यानि, अत्र सूत्रे विभक्तिलोपः
 प्राकृतत्वात्, अर्थश्च शीतोदाद्वीपस्य गङ्गाद्वीपवत् भणितव्य इति । अथ यथेयं पयोधिमुपयाति तथाह—‘तस्स गं
 सीओअप्पवाय’ इत्यादि, तस्य शीतोदाप्रपातकुण्डस्य औत्तराहेण तोरणेन शीतोदा महानदी प्रव्यूहा सती देवकुरुन्
 इयूती २—गच्छन्ती २, अत्र सूत्रे एकवचनं आकारान्तत्वं च प्राकृतत्वात्, चित्रविचित्रकूटौ पर्वतौ पूर्वापरकूलव-
 र्त्तिनौ निपथ १ देवकुरु २ सूर ३ सुलस ४ विद्युत्प्रभ ५ द्रहाश्च द्विधा विभजन्ती २—तन्मध्ये वहन्ती २, अत्रेयं
 विभागयोजना—चित्रविचित्रकूटपर्वतयोर्मध्ये वहनेन चित्रकूटं पर्वतं पूर्वतः कृत्वा विचित्रकूटं च पश्चिमतः कृत्वा
 देवकुरुषु वहन्ती इति, द्रहाश्च पञ्चापि समश्रेणिवर्त्तिन एकैकरूपान् द्विभागीकरणेन वहन्तीति, अत्रान्तराले देवकुरु-
 वर्त्तिभिश्चतुरशीत्या सलिलासहस्रैरापूर्यमाणा २ भद्रशालवनं—मेरुप्रथमवनं इयूती २ मन्दरं पर्वतं द्वाभ्यां योजनाभ्या-
 मसम्प्राप्ता, शीतोदामेवोरष्टौ क्रोशा अन्तरालमित्यर्थः, ततः पश्चिमाभिमुत्सी परावृत्ता सती विद्युत्प्रभं वक्षस्कारपर्वतं
 नैर्ऋतकोणगतकुरुगोपकगिरिमधो दारयित्वा मन्दरस्य पर्वतस्य पश्चिमेनापरविदेहवर्ष—पश्चिमविदेहं द्विधा विभ-
 जन्ती २, एकैकस्माच्चक्रवर्त्तिविजयादष्टाविंशत्या २ नदीसहस्रैरापूर्यमाणा २ तथाहि—अस्या दक्षिणकूलगतविजया-
 ष्टके द्वे द्वे महानद्यौ गङ्गासिन्धुनाम्नी चतुर्दश २ सहस्रनदीपरिवारे उत्तरकूलवर्त्तिविजयाष्टके च द्वे द्वे महानद्यौ

रक्तारक्तवतीनाम्नी तावत्परिवारे स्त इति प्रतिविजयमष्टाविंशतिनदीसहस्राणि, अथ सर्वांग्रेणास्या नदीपरिवारं विशेषण-
द्वारेणाह-पञ्चभिर्नदीलक्षैर्द्वात्रिंशता च नदीसहस्रैः समग्रा-परिपूर्णा, तथाहि-अस्या उभयकूलवर्त्तिविजयबोडशकेऽष्टा-
विंशतिर्नदीसहस्राणीत्यष्टाविंशतिसहस्राणि योडशभिर्गुण्यन्ते, जातं चतुर्लक्षण्यष्टचत्वारिंशत्सहस्राणि, अत्र राशौ कुरु-
गत ८४ सहस्रनदीप्रक्षेपे जातं यथोक्तं मानमिति, अधो जयन्तस्य द्वारस्य-पश्चिमदिग्वर्त्तिजम्बूद्वीपद्वारस्य जगतीं
दारयित्वा पश्चिमेन-पश्चिमभागेन लवणसमुद्रं समुपसर्पतीति ॥ अधुनाऽस्या विष्कम्भमाद्याह-‘सीओआ’इत्यादि,
शीतोदा महानदी प्रवहे-हृदनिर्गमे पञ्चाशद्योजनानि विष्कम्भेन, हरिन्नदीप्रवहादस्याः प्रवहस्य द्विगुणत्वात्,
योजनमुद्वेधेन-उण्डत्वेन, पञ्चाशद्योजनानां पञ्चाशता भागे एकस्यैव लाभात्, तदनन्तरं मात्रया २-क्रमेण २
प्रतियोजनं समुदितयोरुभयोः पार्श्वयोरशीतिधनुर्वृद्ध्या, प्रतिपार्श्वं चत्वारिंशद्भुव्वेत्यर्थः, परिवर्द्धमाना २ मुखमूले-
समुद्रप्रवेशे पञ्च योजनशतानि निष्कम्भेन प्रवहविष्कम्भापेक्षया मुखविष्कम्भस्य दशगुणत्वात्, दशयोजनान्युद्वेधेन,
आद्याप्रवहोद्वेधापेक्षयाऽस्य दशगुणत्वात्, शेषं व्यक्तं ॥ अथ निषधे कूटवक्तव्यमाह-‘णिसढे ण’मित्यादि,

१ यथा सीतोदाया उत्तरकूलविजयेषु रक्तारक्तवत्यौ दक्षिणकूलकाये च गङ्गासिन्धू तथा न शीताया किन्तु उत्तरतो गङ्गासिन्धू दक्षिणत इतरे इति (ही०दृत्तौ) २
‘गगादिसीतोदापर्यन्तनदीना जलप्रवेशनिमित्तं समुद्रोऽपि तत्र तत्र प्रदेशे अनादिजगत्स्थित्या यावज्जलप्रवेशोचितप्रणालयुक्तं सम्भाव्यते अतो न किञ्चिदनुप-
पन्न (ही० दृत्तौ) । तेन योजनसहस्रनिम्रत्वे कथं शीतोदाया समुद्रे प्रवेश इति नाशङ्क्य ।

सिद्धायतनकूटं निषधवर्षधराधिपवासकूटं हरिवर्षक्षेत्रपतिकूटं पूर्वविदेहपतिकूटं हरिसलिलानदीसुरीकूटं घृतिः—तिग्नि-
छिद्रहसुरी तस्याः कूटं शीतोदानदीसुरीकूटं अपरविदेहपतिकूटं रुचकः—चक्रवालगिरिविशेषस्तदधिपतिकूटं, अत्र
वक्तव्येऽतिदेशसूत्रमाह—‘जो चेव’ इत्यादि, य एव क्षुद्रहिमवति कूटानामुच्चत्वविष्कम्भाभ्यां सहितः परिक्षेपः उच्चत्व-
विष्कम्भपरिक्षेपः, चशब्दात् कूटवर्णकः पूर्ववर्णितः—अधस्तनग्रन्थोक्तः स एव इहापि ज्ञातव्यः, तथाहि—पञ्चयो-
जनशतान्नुच्चत्वं मूलविष्कम्भश्चेत्यादि, राजधानी च सैव इहापि नेतव्या, अत्र लिङ्गविपरिणामेनार्थयोजना इति,
कोऽर्थः ?—यथा क्षुद्रहिमवद्गिरिकूटस्य दक्षिणेन तिर्यगसङ्ख्येयान् ढीपसमुद्रान् व्यतिव्रज्यान्यस्मिन् जम्बूद्वीपे
क्षुद्रहिमवती नाम्नी राजधानी तथा इहापि निषधा नाम राजधानीति, अधुनाऽस्य नामार्थं प्रथयन्नाह—‘से केण्ड्रेण’—
मित्यादि, व्यक्तं, नवरं निषधे वर्षधरपर्वते बहूनि कूटानि निषधसंस्थानसंस्थितानि, तत्र नितरा सहते स्कन्धे पृष्ठे वा
समारोपितं भारमिति निषधो—वृषभः पृषोदरादित्वादिएरूपसिद्धिः तत्संस्थानसंस्थितानि, एतदेव पर्यायान्तरेणाह—
वृषभसंस्थितानि, निषधश्चात्र देव आधिपत्यं परिपालयति, तेन निषधाकारकूटयोगान्निषधेदेवयोगाद्वा निषध इति
व्यवह्रियते इति ॥ अथ यन्निषधसूत्रे ‘महाविदेहस्त वासस्त दक्खिणेण’मित्युक्तं तत् किं महाविदेहमित्याह—

कहि णं भन्ते ! जम्बुद्वीपे दीवे महाविदेहे णाम वासे पण्णत्ते ? गोअमा ! णीलवन्तरस्स वासहरपञ्चयस्स दम्मियणेणं णिसहस्स
वासहरपञ्चयस्स उत्तरेणं पुरत्थिमलवणसमुद्दस्स पश्चत्थिमेण पश्चत्थिमलवणममुद्दस्स पुरत्थिमेण एत्थ णं जम्बुद्वीपे २ महाविदेहे णाम

वासे पणत्ते, पाईणपडीणायाए उदीणदाहिणविच्छिण्णे पलिअंकसंठाणसठिए दुहा लवणसमुदं पुट्टे पुरत्थिम जाव पुट्टे पञ्चत्थि-
मिह्णाए कोडीए पञ्चत्थिमिह्ण जाव पुट्टे तिचीस जोअणसहरसाइं छब्ब चुलसीए जोअणसए चत्तारि अ एगूणवीसइभाए जोअणसस
विकखम्भेणत्ति, तस्स वाहा पुरत्थिमपञ्चत्थिमेणं तेत्तीस जोअणसहरसाइं सत्त य सत्तसट्ठे जोअणसए सत्त य एगूणवीसइभाए जोअ-
णस्स आयामेणत्ति, तस्स जीवा बहुमज्झदेसभाए पाईणपडीणायाया दुहा लवणसमुद पुट्टा पुरत्थिमिह्णाए कोडीए पुरत्थिमिह्ण
जाव पुट्टा एवं पञ्चत्थिमिह्णाए जाव पुट्टा, एग जोयणसयसहरस आयामेणत्ति, तस्स धणु उभओ पासिं उत्तरदाहिणेण एग जोय-
णसयसहरस अट्ठावण जोअणसहरसाइ एग च तेरसुत्तर जोअणसय सोलस य एगूणवीसइभागे जोयणस्स किंचिविसेसाहिए
परिकरेवेणत्ति, महाविदेहे ण वासे चउव्विहे चउप्पडोआरे पणत्ते, तजहा—पुव्वविदेहे १ अवरविदेहे २ देवकुरा ३ उत्तरकुरा ४,
महाविदेहेहस्स ण भन्ते । वासस्स केरिसए आगारभावपडोआरे पणत्ते १, गोअमा । वहुसमरमणिज्जे भूमिभागे पणत्ते जाव कित्ति-
मेहिं चेव अकित्तिमेहिं चेव । महाविदेहे णं भन्ते । वासे मणुआणं केरिसए आगारभावपडोआरे पणत्ते १, तेसि ण मणुआण
छव्विहे सघयणे छव्विहे सठाणे पञ्चधणुसयाइ उट्ठ उच्चतेण जहणेण अतोमुहुत्त उक्कोसेण पुव्वकोडीआउअं पालेन्ति पालेत्ता
अप्पेगइआ गिरयगामी जाव अप्पेगइआ सिज्झति जाव अत करेन्ति । से केणट्ठेण भन्ते । एवं उक्कइ—महाविदेहे वासे २१,
गोअमा । महाविदेहे ण वासे भरहेरवयहेमवयहेरणवयहरिवासस्सगवासेहितो आयामविकखम्भसंठाणपरिणाहेणं विच्छिण्ण-
तराए चेव विपुलतराए चेव महंततराए चेव सुप्पमाणतराए चेव महाविदेहा य इत्थ मणूसा परिवसति, महाविदेहे अ इत्थ देवे

महिद्वीए जाव पलिओवमट्टिइए परिवसइ, से तेणट्टेण गोअमा ! एव बुच्चइ-महाविदेदे वासे २, अटुत्तर च णं गोअमा ! महा-
विदेहस्स वासस्स सासए णामधेजे पण्णत्ते, ज ण कयाइ णासि ३ (सूत्र ८५)

‘कहि ण’मित्यादि, क भदन्त ! इत्यादि सूत्रं स्वयं योज्यं, नवरं महाविदेहं नाम वर्ष-चतुर्थं क्षेत्रं प्रज्ञप्तं ? गौतम !
नीलवतो वर्षधरपर्वतस्य चतुर्थस्य क्षेत्रविभागकारिणो दक्षिणेनेत्यर्थः ‘णिसहस्स’ इत्यादि व्यक्तं, नवरं पत्यङ्कसंस्था-
नसंस्थितमायतचतुरस्रत्वात्, विस्तारेण त्रयस्त्रिंशद्द्वयोजनसहस्राणि पद् च योजनशतानि चतुरशीत्यधिकानि चतुरश्रे-
कोनविंशतिभागान् योजनस्य विष्कम्भेन, निषधविष्कम्भाद् द्विगुणविष्कम्भकत्वात्, अथ बाहादिसूत्रत्रयमाह—
‘तस्स बाहा’ इत्यादि, तस्य महाविदेहस्य वर्षस्य पूर्वापरभागेन बाहा मत्येकं त्रयस्त्रिंशद् योजनसहस्राणि सप्त च योजन-
शतानि सप्तपट्याऽधिकानि सप्त च एकोनविंशतिभागान् योजनस्य आयामेनेति, ननु “महया धणुपट्ठाओ उहरागं
सोहिआहि धणुपट्ठं । जं तत्थ हवइ सेसं तस्सद्धे णिदिसे बाहं ॥ १ ॥” इति वचनात् महतो धनुःपट्ठाद् विदेहानां
दक्षिणाद्धस्योत्तराद्धस्य च सम्बन्धिनो लक्षमेकमष्टपञ्चाशत्सहस्राणि शतमेकं त्रयोदशाधिकं योजनानां षोडश च
कलाः सार्द्धाः योजन १५८११३ कलाः १६ कलाद्धं चेत्येवंपरिणामाल्लघु धनुःपट्ठं निषधादिसम्बन्धि लक्षमेकं चतुर्विं-
शतिसहस्राणि त्रीणि शतानि पद्चत्वारिंशदधिकानि योजनानां नव च कला योजन १२४३४६ कला ९ इत्येवंप-
रिमाणं शोधय, ततश्च त्रेपमिदं त्रयस्त्रिंशत्सहस्राणि सप्त शतानि सप्तपट्यधिकानि योजनानां सप्त च कलाः सार्द्धाः

योजनानां ३३७६७ कला ७ कलादं च, एषामर्द्धं षोडश योजनमहस्त्राणि अष्टौ शतानि त्र्यशीत्यधिकानि योजनानां त्रयोदश च कलाः सपादाः इत्येवंरूपा वाहा विदेहानां सम्भवति, अत्र तु त्रयस्त्रिंशत्सहस्रादिरूपा उक्ता तत्किमिति ? उच्यते, सर्वत्र वैताढ्यादिषु पूर्ववाहा अपरवाहा च यावती दक्षिणतस्तावती उत्तरतोऽपि परं व्यवहितत्वेन सा सम्मी-
ल्य नोक्ता, इयं तु सम्मिलितत्वात् समील्यैवोक्ता सूत्रे दक्षिणवाहाप्रमाणैवोत्तरवाहेत्येनमर्थं बोधयितुमिति । अथास्य जीवामाह—‘तस्स जीवा’ इत्यादि, तस्य विदेहस्य जीवा बहुमध्येदेशभागे विदेहमध्ये इत्यर्थः, अन्येषां तु वर्षवर्ष-
धराणां चरमप्रदेशपङ्क्तिर्जीवा अस्य तु मध्यप्रदेशपङ्क्तिरित्यर्थः, इयमेव च जम्बूद्वीपमध्यं अत एव चायामेन लक्षयो-
जनमाना, मध्यमात्परतस्तु जम्बूद्वीपस्य सर्वत्र दक्षिणत उत्तरतो वा लक्षाद्यूनन्यूनमानत्वात्, अथास्य धनुःपृष्ठमाह—
‘तस्स धणुं’ इत्यादि, तस्य विदेहस्योभयोः पार्श्वयोः एतदेव विवृणोति—‘उत्तरदाहिणेणं’ति उत्तरपार्श्वे दक्षिणपार्श्वे
वा एकं योजनलक्षं अष्टपञ्चाशच्च योजनसहस्राणि एकं च योजनशतं त्रयोदशोत्तरं षोडश चैकोनविंशतिभागान्
योजनस्य किञ्चिद्विशेषाधिकान् परिक्षेपेण, यच्चान्यत्र सार्द्धाः षोडश कला उक्तास्तत्र किञ्चिद्विशेषाधिकरूपदेन संगृ-
हीतं, उद्धरितकलांशस्तु न विवक्षिता इति, अत्राधिकार्थसूचनार्थं करणान्तरं दृश्यते—जम्बूद्वीपपरिधिस्तिस्त्रो लक्षाः
षोडश सहस्राणि द्वे शते सप्तविंशत्यधिके योजनानां क्रोशत्रयमष्टाविंशं धनुःशतं त्रयोदशांगुलान्येकमर्द्धांगुलं योजन
३१६२२७ क्रोश ३ धनूपि १२८ अंगुल १३ अर्द्धांगुलं ३, तत्र योजनराशिरर्द्धाङ्गिक्रियते, लब्धमेकं लक्षमष्टापञ्चाशत्स-

हस्त्राणि शतमेकं त्रयोदशाधिकं योजन १५८११३, यत्त्वेकं योजनं शेषं तत्कलाः क्रियन्ते लब्धाः एकोनविंशतिः
क्रोशत्रये च लब्धाः सपादाश्चतुर्दश कलाः उभयमीलने जाताः सपादास्त्रयस्त्रिंशत् कलाः तासामर्द्धं लब्धाः सार्द्धाः
षोडश कलाः, यश्च कलाया अष्टमो भागोऽधिक उद्धरति यानि च घनुषामर्द्धं लब्धानि चतुःषष्टिर्धनूपि यानि च
सार्द्धत्रयोदशांगुलानामर्द्धं पादोनानि सप्तांगुलानि तदेतत्सर्वमल्पत्वान्न विवक्षितमिति ॥ अधुना विदेहवर्षस्य भेदास्त्रि-
रूपयन्नाह—‘महाविदेहे ण’मित्यादि, महाविदेहं वर्षं चतुर्विधं—चतुष्प्रकारं पूर्वविदेहाद्यन्यतरस्य महाविदेहत्वेन व्यप-
दिश्यमानत्वात्, अत एव चतुर्षु—पूर्वापरविदेहेव कुरूत्तरकुरुरूपेषु क्षेत्रविशेषेषु मत्स्यवतारः—समवतारो विचारणी-
यत्वेन यस्य तत्तथा, चतुर्विधस्य पर्यायो वाऽयं, तत्र पूर्वविदेहो यो मेरोर्जम्बूद्वीपगतः प्राग्विदेहः, एवं पश्चिमतः सोऽप-
रविदेहः दक्षिणतो देवकुरुनामा विदेहः उत्तरतस्तु उत्तरकुरुनामा विदेहः, ननु पूर्वापरविदेहयोः समानक्षेत्रानुभावक-
त्वेन महाविदेहव्यपदेश्यताऽस्तु, देवकुरूत्तरकुरूणां त्वकर्मभूमिकत्वेन कथं महाविदेहत्वेन व्यपदेशः?, उच्यते, प्रस्तुत-
क्षेत्रयोर्भरताद्यपेक्षया महाभोगत्वात् महाकायमनुष्ययोगित्वान्महाविदेहेदवाधिष्ठेयत्वाच्च महाविदेहवाच्यता समुचितै-
वेति सर्वं सुस्थं । अथास्य स्वरूपं वर्णयितुमाह—‘महाविदेह’इत्यादि, प्राग्वत्, अत्र यावत्करणात् ‘आलिङ्गपुक्वरे
इ वा जाव गाणाविहपञ्चवर्णेहिं मणीहिं तणेहि अ उवसोभिए’इति, सम्प्रत्यत्र मनुजस्वरूपमाह—‘महाविदेहे ण’—
मित्यादि, प्राग्वत्, आभ्यां सूत्राभ्यामस्य कर्मभूमित्वमभाणि अन्यथा कर्पकादिप्रवृत्ताना तृणादीनां कृत्रिमत्वं तद्वर्प-

जातानां च मनुष्याणां पञ्चमगतिगामित्वं न स्यात्, अथास्य नामार्थं प्रश्रयश्चाह—‘से केणेट्टेण’मित्यादि, प्राग्वत्, प्रश्रसूत्रं सुगमं, उत्तरसूत्रे—गौतम ! महाविदेहो वर्ष भरतैरावतहैमवतहैरण्यहरिवर्षरम्यकवर्षेभ्यः आथामविष्कम्भसंस्थान-परिणाहेन, समाहारादेकवद्भावः, तत्रायामादित्रिकं प्रतीतं, परिणाहः—परिधिः, अत्र च व्यस्ततया विशेषणनिर्देशेऽपि योजना यथासम्भवं भवतीत्यायामेन महत्तरं क एव लक्षप्रमाणजीवाकृत्वात्, तथा विष्कम्भेन विस्तीर्णतरक एव साधिकचतुरशीतिपद्मशताधिकत्रयस्त्रिंशद्योजनसहस्रप्रमाणत्वात्, तथा संस्थानेन पल्यङ्गुरूपेण विपुलतरक एव पार्श्वद्व-र्धेऽपीपयोस्तुल्यप्रमाणत्वात्, हैमवतादीनां पल्यङ्गुसंस्थितत्वेऽपि पूर्वजगतीकोणानां संवृतत्वेन पूर्वापरपयोवैपम्यादिति, तथा परिणाहेन सुप्रमाणतरक एव, एतच्छनुःपृष्ठस्य जम्बूद्वीपपरिध्यर्द्धमानत्वादिति, अत एव महान्—अतिशयेन विकृ-द्यो—गरीयान् देहः—शरीरमाभोग इतियावत् येषां ते महाविदेहाः, अथवा महान्—अतिशयेन विकृद्यो—गरीयान् देहः—शरीरं कलेवरं येषां ते तथा, ईदृशास्तत्रत्या मनुष्याः, तथाहि—तत्र विजयेषु सर्वदा पञ्चधनुःशतोच्छ्रया देवकुरुत्तर-कुरुषु त्रिगव्यूतोच्छ्रयाः ततो महाविदेहमनुष्ययोगादिदमपि क्षेत्रं महाविदेहाः, महाविदेहश्च शब्दः स्वभावाद् बहुवच-नान्त एव, एतच्च प्रागेवोक्तं, ततो बहुवचनेन व्यवह्रियते, दृश्यते च क्विदेकवचनान्तोऽपि, तदपि प्रमाणं, पूर्वम-हर्षिभिस्तथाप्रयोगकरणात्, अथवा महाविदेहनामा देवोऽत्राधिपत्यं परिपालयति, तेन तद्योगादपि महाविदेह इति, शेषं प्राग्वत् ॥ सम्प्रत्युत्तरकुरूर्वक्तुकामस्तदुपयोगित्वेन प्रथमं गन्धमादनवक्षस्कारगिरिप्रश्नमाह—

कहि ण भन्ते ! महाविदेहे वासे गन्धमायणे णाम वक्खारपव्वए पणत्ते^१, गोअमा ! गीलवन्तरस वासहरपव्वयस्स दाहिणेण
 मंदरस्स पव्वयस्स उत्तरपच्चत्थिमेण गंधिलावइस्स विजयस्स पुरन्धिमेण उत्तरकुराए पच्चत्थिमेण एत्थ णं महाविदेहे वासे गन्ध-
 मायणे णाम वक्खारपव्वए पणत्ते उत्तरदाहिणायए पाईणपडीणविन्धिण्णे तीस जोअणसहससाइं दुण्णि अ णउत्तरे जोअणसाए
 छच्च य एरण्वीसइभाए जोअणस्स आयमेणं गीलवंतवासहरपव्वयतेण चत्तारि जोअणसायाइ उद्वं उच्चत्तेणं चत्तारि गाउअसयाइ
 उव्वेहेणं पच्च जोअणसायाइं विक्खलम्भेण तयणतर च ण मायाए २ उस्सेहुव्वेहपरिवट्ठीए परिवट्ठमाणे २ विक्खलम्भपरिहाणीए परि-
 हायमाणे २ मंदरपव्वयंतेण पच्च जोअणसायाइ उद्वं उच्चत्तेण पच्च गाउअसयाइ उव्वेहेणं अगुलस्स असरिज्जइभागं विक्खलम्भेणं
 पणत्ते गयदन्तसठाणसठिए सव्वरयणामए अच्छे, उभओ पासि दोहि पउमवरवेइआहि दोहि अ वणसेडोहि सव्वओ समन्ता
 सपरिक्खित्ते, गन्धमायणस्स ण वक्खारपव्वयस्स उल्लिपि वहुसमारमणिज्जे भूमिभागे जाव आसयन्ति । गन्धमायणे ण वक्खार-
 पव्वए कति कूडा पणत्ता^२, गो० ! सत्त कूडा, तंजहा—सिद्धाययणकूडे १ गन्धमायणकूडे २ गधिलावईकूडे ३ उत्तरकूरुकूडे ४
 फलिहकूडे ५ लोहियक्खरकूडे ६ आणदकूडे ७ । कहि णं भन्ते ! गधमायणे वक्खारपव्वए सिद्धाययणकूडे णाम कूडे पणत्ते^३,
 गोअमा ! मंदरस्स पव्वयस्स उत्तरपच्चत्थिमेण गधमायणकूडस्स दाहिणपुरत्थिमेण, एत्थ णं गधमायणे वक्खारपव्वए सिद्धाययणकूडे
 णामं कूडे पणत्ते, ज चेव चुल्लहिमवन्ते सिद्धाययणकूडस्स पमाणं तं चेव एएसिं सव्वेसिं भाणिअव्वं, एव चेव विदिमाहि तिणिण
 कूडा भाणिअव्वा, चउत्थेत तिअस्स उत्तरपच्चत्थिमेणं पच्चमस्स ताहिणेण, सेसा उ उत्तरदाहिणेण, फलिहलोहिअक्खेसु भोगकर-
 भोगवईओ देवयाओ सेसेसु सरिस्सणामया देवा, छसुवि पासायवईसगा रायहाणीओ विदिसासु, से केणट्ठेणं भन्ते ! एवं वुबइ

गधमायणे वक्खारपव्वए २, गो० ! गधमायणस्स ण वक्खारपव्वयस्स गंधे से जहा णामए कोट्टपुडाण वा जाव पीसिज्जमा-
णाण वा उक्किरिज्जमाणाण वा विकिरिज्जमाणाण वा परिमुज्जमाणाण वा जाव ओराला मणुणा जाव गधा अभिणिस्सवन्ति, भवे
एआख्वे?, णो इणहे समहे, गधमायणस्स ण इत्तो इट्ठतराए चेव जाव गंधे पणत्ते, से एएणहेण गोअमा ! एव बुद्धइ गधमा-
यणे वक्खारपव्वए २, गधमायणे अ इत्थ देवे महिद्धीए परिवसइ, अटुत्तर च ण सासए णामधिल्ले इति । (सूत्रं ८६) कहि ण भन्ते !
महाविदेहे वासे उत्तरकुरा णाम कुरा प०, गो० ! मदरस्स पव्वयरस उत्तरेण णीलवन्तरस्स वासहरपव्वयस्स दक्खिणेण गन्धमा-
यणस्स वक्खारपव्वयस्स पुरत्थिमेणं मालवन्तस्स वक्खारपव्वयस्स पच्चत्थिमेण एत्थ ण उत्तरकुरा णाम कुरा पणत्ता पाईणप-
डीणायया उदीणदाहिणविन्निच्छणा अट्टचदसठाणसठिआ इक्कारस जोअणसहस्साइ अट्ट य वायाले जोअणसए दोणिण अ एगूण-
वीसइभाए जोअणस्स विक्खम्भेणति, तीसे जीवा उत्तरेण पाईणपडीणायया दुहा वक्खारपव्वयं पुट्ठा, तंजहा-पुरत्थिमिल्लाए
कोडीए पुरत्थिमिल्लं वक्खारपव्वय पुट्ठा एवं पच्चत्थिमिल्लाए जाव पच्चत्थिमिल्ल वक्खारपव्वय पुट्ठा, तेवणं जोअणसहस्साइ आया-
मेणन्ति, तीसे ण धणु दाहिणेण सट्ठि जोअणसहस्साइ चत्तारि अ अट्टारसे जोअणसए दुवालस य एगूणवीसइभाए जोअणस्स
परिक्खेवेण, उत्तरकुराए णं भन्ते ! कुराए केरिसए आयारभावपडोआरे पणत्ते, गोयमा ! बहुसमरमणिल्ले भूमिभागे
पणत्ते, एवं पुव्ववणिणआ जच्चेव सुसमसुसमावत्तव्वया सच्चेव णेअव्वा जाव पडमगधा १ मिअगधा २ अममा ३ सहा ४
तेतली ५ सर्णिचारी ६ (सूत्र ८७)

'कहि ण'मित्यादि, क भदन्त ! महाविदेहे वर्षे गन्धमादनो नाम वक्षसि-मध्ये स्वगोप्यं क्षेत्रं द्वौ संभूय कुर्वन्तीति वक्षस्काराः, तज्जातीयोऽयमिति वक्षस्कारपर्वतो गजदन्तापरपर्यायः प्रज्ञप्तः ?, गौतम ! नीलवज्रान्नो वर्षधरपर्वतस्य दक्षिणभागेन मन्दरस्य पर्वतस्य-मेरोरुत्तरपश्चिमेन-उत्तरस्याः पश्चिमायाश्च अन्तरालवर्तिना दिग्विभागेन वायव्यकोणे इत्यर्थः, गन्धिलावत्याः-शीतोदोत्तरकूलवर्तिनोऽष्टमविजयस्य पूर्वेण उत्तरकुरूणां-सर्वोत्कृष्टभोगभूमिक्षेत्रस्य पश्चिमेन अत्रान्तरे महाविदेहे वर्षे गन्धमादनो नाम वक्षस्कारपर्वतः प्रज्ञप्तः, उत्तरदक्षिणयोरायतः प्राचीनप्रतीचीनयोः-पूर्वपश्चिमयोर्दिशोः विस्तीर्णः, त्रिशद्वयोजनसहस्राणि द्वे च नवोत्तरे योजनशते पद् च एकोनविंशतिभागान् योजनस्यायामेन, अत्र यद्यपि वर्षधराद्रिसम्बद्धमूलानां वक्षस्कारगिरीणां साधिकैकादशाष्टशतद्विचत्वारिंशद्योजनप्रमाणकुरुक्षेत्रान्तर्वर्तिनामेतानामायामो न सम्पद्यते तथाऽप्येषां वक्रभावपरिणतत्वेन बहुतरक्षेत्रावगाहित्वात् सम्भवतीति, नीलवज्रपर्वधरसमीपे चत्वारि योजनशतानि ऊर्ध्वोच्चत्वेन चत्वारि गन्यूतशतानि उद्वेधेन पञ्चयोजनशतानि विष्कम्भेन, तदनन्तरं मात्रया २-क्रमेण क्रमेणोत्सेधोद्वेधयोः-उच्चत्वोण्डत्वयोः परिवृद्ध्या परिवर्द्धमानः २ विष्कम्भपरिहाण्या परिवृद्धीयमाणः २ मन्दरपर्वतस्य-मेरोरन्ते-समीपे पञ्चयोजनशतान्यूर्ध्वोच्चत्वेन पञ्चगन्यूतिशतानि उद्वेधेन अंगुलस्यासंख्यभागं विष्कम्भेन प्रज्ञप्तः, गजदन्तस्य यत्संस्थानं-प्रारम्भे नीचत्वमन्ते उच्चत्वमित्येवंरूपं तेन संस्थितः, सर्वोत्तमा रत्नमयः, श्रीउमास्वातिवाचककुतम्बूद्वीपसमासप्रकरणे तु कनकमय इति, शेषं प्राग्वत्, अथास्य भूमिसौ-

भाग्यमावेदयति—‘गन्धमायण’इत्यादि, गन्धमादनस्य वक्षस्कारपर्वतस्योपरि बहुसमरमणीयो भूमिभागः प्रज्ञप्तः, अत्र यावत्पदाद्वैताढ्याद्रिशिखरतलवर्णकगतं सर्वं बोध्यं । सम्प्रत्यत्र कूटवक्तव्यतामाह—‘गन्धमायण’इत्यादि, व्यक्तं, नवरं स्फटिककूटं स्फटिकरत्नमयत्वात् लोहिताक्षकूटं लोहितरत्नवर्णत्वात्, आनन्दनाम्नो देवस्य कूटमानन्दकूटं । ननु यथा वैताढ्यादिषु सिद्धायतनादिकूटव्यवस्था पूर्वापरायतत्वेन तद्वदत्रापि उत कश्चिद्विशेष इत्याह—‘कहि णं भन्ते !’इत्यादि, व्यक्तं, नवरं यथा वैताढ्यादिषु सिद्धायतनकूटं समुद्रासन्नं पूर्वेण ततः क्रमेण शेषाणि स्थितानि तथाऽत्र मन्दरासन्नं सिद्धायतनकूटं मन्दरादुत्तरपश्चिमायां वायव्यां दिशि गन्धमादनकूटस्य तु दक्षिणपूर्वस्यां—आग्नेय्यामस्ति, यदेव क्षुद्र-हिमवति सिद्धायतनकूटस्य प्रमाणं तदेवैतेषां सर्वेषां सिद्धायतनादिकूटानां भणितव्यं, अर्थाद् वर्णनमपि तद्वदेवेति, व्यवस्था तु शेषकूटानामत्र भिन्नप्रकारेणेति मनसिकृत्याह—‘एवं चेव’इत्यादि, एवं चेवेत्येवं—सिद्धायतनानुसारेण विदि-धु-वायव्यकोणेषु त्रीणि कूटानि सिद्धायतनादीनि भणितव्यानि, उक्तवक्तव्यानां मिश्रितनिर्देशस्तु ‘एवं चत्तारिवि दारा भाणिअवा’ इति सूत्रविवरणोक्तयुक्त्या समाधेयः, अयमर्थः—मेरुत उत्तरपश्चिमाया सिद्धायतनकूटं, तस्मादुत्तर-पश्चिमायां गन्धमादनकूटं तस्माच्च गन्धिलावतीकूटमुत्तरपश्चिमायामिति, अत्र तिस्रो वायव्यो दिशः समुदिता चि-क्षिता इति बहुत्वेन निर्देशः, चतुर्थमुत्तरकुरुकूटं तृतीयस्य गन्धिलावतीकूटस्योत्तरपश्चिमायां पञ्चमस्य स्फटिककूटस्य दक्षिणतः, ननु यथा तृतीयाद् गन्धिलावतीकूटाच्चतुर्थं उत्तरकुरुकूटमुत्तरपश्चिमायां चतुर्थाच्च तृतीयं दक्षिणपूर्वस्या

तथा पञ्चमात् स्फटिककूटात् कथं दक्षिणपूर्वस्यां चतुर्थं कूटं न सङ्गच्छते?, उच्यते, पर्वतस्य वक्रत्वेन चतुर्थकूटत
 एव दक्षिणपूर्वां प्रति चलनात् पञ्चमाच्चतुर्थं दक्षिणस्यामिति, शेषाणि स्फटिककूटादीनि त्रीणि- उत्तरदक्षिणश्रे-
 णिन्यवस्थया स्थितानि, कोऽर्थः?—पंचमं चतुर्थस्योत्तरतः पष्ठं पंचमस्योत्तरतः सप्तमस्य दक्षि-
 णतः सप्तमं पष्ठस्योत्तरत इति परस्परमुत्तरदक्षिणभाव इति, अत्र पंचशतयोजनविस्ताराण्यपि कूटानि यत्
 क्रमहीयमानेऽपि प्रस्तुतगिरिक्षेत्रे मान्ति तत्र सहस्राङ्गकूटरीतिर्ज्ञेया, अथैषामेवाधिष्ठातृस्वरूपं निरूपयति—'फलि-
 हलोहिअक्खे'इत्यादि, स्फटिककूटलोहिताक्षकूटयोः पंचमपष्ठयोर्भोगङ्गराभोगवत्यौ द्वे देवते—दिक्कुमार्यौ वसतः,
 शेषेषु कूटसदृशनामका देवाः, पट्स्वपि प्रासादावतंसकाः स्वस्वाधिपतिवासयोग्याः, एषां च राजधान्योऽसङ्ख्याततमे
 जम्बूद्वीपे विदिक्षु उत्तरपश्चिमासु । सम्प्रति नामार्थं पिपृच्छिपुराह—'से केणेट्टेणं'इत्यादि प्रश्नसूत्रं सुगमं, उत्तरसूत्रे
 गन्धमादनस्य वक्षस्कारपर्वतस्य गन्धः स यथा नाम कोष्ठपुटानां यावत्पदात् तगरपुटादीनां संग्रहः पिप्यमाणानां वा-
 संचूर्ण्यमानानां उत्कीर्यमाणानां वा विकीर्यमाणानां वा परिभुज्यमानानां वा यावत्पदात् भाण्डात् भाण्डान्तरं वा
 संक्षिप्यमाणानामिति, उदारा—मनोज्ञाः यावत्पदात् गन्धा इति कर्तृपदं, अभिनिःस्रवन्ति, एवमुक्ते शिष्यः पृच्छति—
 भवेदेतद्भूपो गन्धमादनस्य गन्ध इति?, भगवानाह—नाग्रमर्थः समर्थः, गन्धमादनस्य इतो—भवदुक्ताद् गन्धादिदृतरक
 एव यावत्करणात् कान्ततरक एवेत्यादिपदग्रहः, निगमनवाक्ये तेनार्थेन गौतम एवमुच्यते, गन्धेन स्वयं माद्यतीव

मदयति वा तन्निवासिदेवदेवीनां मनांसि इति गन्धमादनः, 'कृद्बहुल' (श्रीसिद्ध० अ० ५ पा० १ सू० २) मिति वचनात् कर्त्तर्यनट्प्रत्ययः, 'घञ्युपसर्गस्य वे' (श्रीसिद्ध० अ० ३ पा० २ सू० ८६) त्यत्र बहुलाधिकारादतिशायितादिवत् मकाराकारस्य दीर्घत्वमिति, गन्धमादननामा चात्र देवो महर्द्धिकः परिवसति, तेन तद्योगादिति नाम, अन्यत् सर्वं प्राग्वत् ॥ अथ यासामुपयोगित्वेन गन्धमादनो निरूपितस्ता उत्तरकुरुः निरूपयति—'कहि ण'मित्यादि, क भदन्त ! महाविदेहे वर्षे उत्तरकुरवो नाम्ना कुरवः प्रज्ञप्ताः?, गौतम ! मन्दरस्य पर्वतस्योत्तरतो नीलवतो वर्षधरपर्वतस्य दक्षिणतो गन्धमादनस्य वक्षस्कारपर्वतस्य पूर्वतो वक्ष्यमाणस्वरूपस्य माल्यवतः पश्चिमतः अत्रान्तरे उत्तरकुरवो नाम्ना कुरवः प्रज्ञप्ताः, प्राक्पश्चिमायता उत्तरदक्षिणाविस्तीर्णाः अर्द्धचन्द्राकारा एकादशयोजनसहस्राण्यष्टौ शतानि द्वाचत्वारिंशदधिकानि द्वौ चैकोनविंशतिभागौ योजनस्य विष्कम्भेन, अत्रोपपत्तिर्यथा महाविदेहविष्कम्भात् ३३६८४ कला ४ इत्येवंरूपात् मेरुविष्कम्भेऽपनीते शेषस्यार्द्धे कृते उक्ताङ्कुराणि स्यात्, ननु वर्षवर्षधरादीनां क्रमव्यवस्था प्रज्ञापकापेक्षयाऽस्ति यथा प्रज्ञापकासङ्गं भरतं ततो हिमवानित्यादि, ततो विदेहकथनानन्तरं क्रमप्राप्ता देवकुरुर्विमुच्य कथमुत्तरकुरुणां निरूपणं?, उच्यते, चतुर्दिग्मुखे विदेहे प्रायः सर्वं प्रादक्षिण्येन व्यवस्थाप्यमानं समये श्रूयते, तेन प्रथमत उत्तरकुरुकथनं भरतपार्श्वस्थौ विद्युत्प्रभमौमनसौ विहाय गन्धमादनमाल्यवद्वक्षस्कारप्ररूपणं भरतासन्नविजयान् विहाय कच्छमहाकच्छादिविजयकथनं चेति, अथैतासां जीवामाह—'तीमे'इत्यादि, तासामुत्तरकुरुणां, सूत्रे एकवचनं प्राकृतत्वात्,

जीवा-उत्तरतो नीलवद्वर्षधरासन्ना कुरुचरमप्रदेशश्रेणिः पूर्वापरायता द्विधा पूर्वपश्चिमभागाभ्यां वक्षस्कारपर्वतं स्पृष्टा,
एतदेव विवृणोति, तद्यथा-पौरस्त्यया कोट्या पौरस्त्यं वक्षस्कारपर्वतं माल्यवन्तं स्पृष्टा पाश्चात्यया पाश्चात्यं गन्धमा-
दननामानं वक्षस्कारपर्वतं स्पृष्टा, त्रिपञ्चाशद्योजनसहस्राणि आयामेन, तत्कथमिति?, उच्यते, मेरोः पूर्वस्यां दिशि
भद्रशालवनमायामतो द्वाविंशतियोजनसहस्राणि एवं पश्चिमायामपि, उभयमीलने जातं चतुश्चत्वारिंशत्सहस्राणि मेरु-
विष्कम्भे दशसहस्रयोजनात्मके प्रक्षिप्ते जातं चतुष्पञ्चाशद्योजनसहस्राणि, एकैकस्य वक्षस्कारगिरिर्वर्षधरसमीपे पृथुत्वं
पञ्च योजनशतानि ततो द्वयोर्वक्षस्कारगिर्योः पृथुत्वपरिमाणं योजनसहस्रं तत्पूर्वराशेरपनीयते, जातः पूर्वराशिस्त्रि-
पञ्चाशद्योजनसहस्राणीति । अथैतासां धनुःपृष्ठमाह--‘तीसे णं धणुं दाहिणेण’मित्यादि, तासां धनुःपृष्ठं दक्षिणतो
मेर्वासन्न इत्यर्थः, पट्टियोजनसहस्राणि चत्वारि च योजनशतानि अष्टादशानि-अष्टादशाधिकानि द्वादश चैकोनविंशति-
भागान् योजनस्य परिक्षेपेण, तथाहि--एकैकवक्षस्कारगिरिरायामस्त्रिशद्योजनसहस्राणि द्वे च नवोत्तरे षट् च कलाः,
ततो द्वयोर्वक्षस्कारयोर्मिलने यथोक्तं मानमिति, अथैतासां स्वरूपप्ररूपणायाह--‘उत्तरकुराए ण’मित्यादि, उत्तरकु-
रूणां भदन्त ! कीदृश आकारभावप्रत्यवतारः-स्वरूपाविर्भावः प्रज्ञप्तः?, गौतम ! बहुसमरमणीयो भूमिभागः प्रज्ञप्तः,
एवमुक्तन्यायेन पूर्वं भरतप्रकरणे वर्णिता या एव सुपमसुपमायाः आधारकस्य वक्तव्यता सैव निरवशेषा नेतव्या,

कियत्पर्यन्तमित्याह—यावत्पद्मप्रकाराः पद्मगन्धादयो मनुष्यास्तावदिति ॥ उक्तोत्तरकुरुवक्तव्यताऽथ तद्वर्तिनौ यम-
कपर्वतौ प्ररूपयति—

कहि ण भन्ते ! उत्तरकुराए जमगाणाम दुवे पव्वया पणत्ता ^१, गोअमा ! णीलवंतस्स वासहरपव्वयस्स दक्खिणिहाओ
चरिमन्ताओ अट्ठजोअणसए चोत्तीसे चत्तारि अ सत्तभाए जोअणस्स अवाहाए सीआए महाणईए उभओ कूले एत्थ ण
जमगाणाम दुवे पव्वया पणत्ता, जोअणसहस्सं उट्ठं उच्चत्तेण अट्ठाइज्जाइ जोअणसयाइ उव्वेहेण मूले एग जोअणसहरस
आयामविक्खम्भेण मज्झे अट्ठट्ठमाणि जोअणसयाइ आयामविक्खम्भेण उवरि पच जोअणसयाइ आयामविक्खम्भेण मूले तिणि
जोअणसहस्साइ एग च वावट्ठ जोअणसय किंचिविसेसाहिअ परिवेवेण मज्झे दो जोअणसहस्साइ तिणि वावत्तरे
जोअणसए किंचिविसेसाहिए परिवेवेण उवरि एग जोअणसहस्स पच्च य एकासीए जोअणसए किंचिविसेसाहिए परि-
क्खेवेण मूले विच्छिण्णा मज्झे संखित्ता उप्पि तणुआ जमगसठाणसठिआ सव्वकणगामया अच्छा सण्हा पत्तेअं २ पउमवरवेइ-
आपरिक्खित्ता पत्तेअ २ वणसडपरिक्खित्ता, ताओ णं पउमवरवेइआओ दो गाऊआइ उट्ठ उच्चत्तेणं पच्च धणुमयाइ विक्ख-
म्भेण, वेइआवणसण्डवणओ भाणिअव्वो, तेसि णं जमगपव्वयाणं उप्पि बहुसमरमणिज्जे भूमिभागे पणत्ते, जाव तस्स णं
वहुममरमणिज्जत्त भूमिभागत्त बहुमज्झदेसमाए एत्थ ण दुवे पासायवडैसगा ५०, ते ण पासायवडैसगा वावट्ठि जोअणाइं
अट्ठजोअण च उट्ठ उच्चत्तेणं इक्कतीस जोअणाइ कोस च आयामविक्खम्भेण पासायवणओ भाणिअव्वो, सीहामणा सपरिवारा
जाव एत्थ ण जमगाणं देवाण सोलसण्ह आयरक्खदेवसाहस्मीणं सोलस भइासणसाहस्सीओ पणत्ताओ, से केणट्ठेण भन्ते !

एव बुद्धि जमगा पन्वया २, गोअमा ! जमगपवएसु ण तत्थ २ देसे तहि २ बहवे खुडाखुडियासु वावीसु जाव विलपति-
 यासु बहवे उप्पलाइ जाव जमगवणाभाइ जमगा य इत्थ दुवे देवा महिद्धीया, ते ण तत्थ चउण्ह सामाणिअसाहस्सीण जाव
 भुञ्जमाणा विहरति, से तेणट्ठेण गो० ! एव बुद्धि—जमगपवया २, अदुत्तर च णं सासए णामधिल्ले जाव जमगपवया २ ।
 कहि ण भन्ते ! जमगाणं देवाण जमिगाओ रायहाणीओ पणत्ताओ, गोअमा ! जम्बुदीवे दीवे मन्दरस्स पन्वयस्स उत्तरेणं
 अणंसि जम्बुदीवे २ वारस्स जोअणसहस्साइ ओगाहिता एत्थ ण जमगाण देवाणं जमिगाओ रायहाणीओ पणत्ताओ वारस्स
 जोअणसहरसाइं आयामविक्रमभेण सत्तत्तीस जोअणसहस्साइ णव य अडयाले जोअणसए किचिविसेसाहिए परिकसेवेण, पत्तेअं
 २ पायारपरिक्रित्ता, ते ण पागारा सत्तत्तीस जोअणाइ अद्धजोअण च उद्ध उच्चत्तेण मूले अद्धत्तेरस जोअणाइ विक्रमभेण
 मज्जे छ सकोसाइ जोअणाइ विक्रमभेण उवरिं तिणिण सअद्धकोसाइ जोअणाइ विक्रमभेण मूले विच्छिण्णा मज्जे सखित्ता उप्पि
 तणुआ वाहिं वट्ठा असो चउरंसा सबरयणमया अच्छा, ते ण पागारा णाणामणिपच्चवणेहिं कविस्सीसएहिं उवसोहिआ, तं-
 जहा—किण्हेहिं जाव सुक्खिहेहिं, ते ण कविस्सीसगा अद्धकोस आयामेण देसूण अद्धकोसं उद्धं उच्चत्तेण पच्च धणुसयाइ वाह्हेण
 सव्वमणिमया अच्छा, जमिगाणं रायहाणीण एगमेगाए वाहाए पणवीस पणवीस दारसय पणत्तं, ते ण दारा वावट्ठिं जोअणाइ
 अद्धजोअणं च उद्धं उच्चत्तेण इक्कीतीस जोअणाइं कोस च विक्रमभेणं तावइअं चेव पवेसेण, सेआ वरकणगथूमिआगा एव राय-
 प्पसेणइज्जविमाणवत्तव्याए दारवणओ जाव अट्ठमंगलाइंति, जमियाण रायहाणीणं चउदिसिं पच्चपच्च जोअणसए अवाहाए
 चत्तारि वणसण्डा पणत्ता, तंजहा—असोगवणे १ सत्तिवणवणे २ चंपगवणे २ चूअवणे ४, ते णं वणसंडा साइरेगाइं वारसजोअण-

साहस्साद आयामेणं पञ्च जोअणसयाइं विक्खम्भेणं पत्तेअं २ पागारपरिक्खित्ता किण्हा वणसण्डवण्णओ भूमीओ पासायवडसगा य भाणिअन्वा, जमिगाण रायहाणीणं अतो बहुसमरमणिजे भूमिभागे पणत्ते वण्णगोत्ति, तेसि ण बहुसमरमणिज्जाणं भूमिभागाणं बहुमज्झदेसभाए एत्थ ण दुवे उवयारियालयणा पणत्ता, वारस जोअणसयाइ आयामविक्खम्भेण तिणिण जोअणसहस्साइं सत्त य पञ्चाणउए जोअणसए परिक्वेवेण अद्धकोसं च चाहहेण सन्वजवूणयामया अच्छा, पत्तेअ पत्तेअ पउमवरवेइआपरिक्खित्ता, पत्तेअ पत्तेअं वणसडवण्णओ भाणिअन्वो, तिसोवाणपडिरुवगा तोरणचउद्धिसिं भूमिभागा य भाणिअन्वत्ति, तस्स णं बहुमज्झदेसभाए एत्थ ण एगे पासायवडसए पणत्ते वाचाट्ठिं जोअणाइं अद्धजोअण च उद्वं उच्चत्तेण इक्कतीस जोअणाइं कोस च आयामविक्खम्भेणं वण्णओ उहोआ भूमिभागा सीहासणा सपरिवारा, एवं पासायपंतीओ (एत्थ पढमापती ते ण पासायवेडिसगा) एकतीस जोअणाइ कोसं च उद्वं उच्चत्तेणं साइरेगाइ अद्धसोलसजोअणाइ आयामविक्खम्भेण विइअपासायपती ते ण पासायवडसया साइरेगाइं अद्धसोलसजोअणाइ उद्ध उच्चत्तेणं साइरेगाइं अद्धट्टमाइ जोअणाइ आयामविक्खम्भेण तइअपासायपती ते ण पासायवडसया साइरेगाइ अद्धट्टमाइ जोअणाइ उद्ध उच्चत्तेणं साइरेगाइ अद्धुजोअणाइ आयामविक्खम्भेण वण्णओ सीहासणा सपरिवारा, तेसि ण मूलपासायवडिसयाण उत्तरपुरच्छिमे दिसीभाए एत्थ ण जमगाणं देवाण सहाओ सुहम्माओ पणत्ताओ, अद्धतेरस जोअणाइं आयामेण छस्सकोसाइ जोअणाइ विक्खम्भेणं णव जोअणाइ उद्वं उच्चत्तेण अणेगखम्भसयसण्णिविट्ठा सभावण्णओ, तासिण सभाण सुहम्माणं तिदिंसिं तओ दारा पणत्ता, ते णं दारा दो जोअणाइ उद्ध उच्चत्तेण जोअणं विक्खम्भेणं तावदअ चैव पवेसेण, सेआ वण्णओ जाव वणमाला, तेसि ण दाराणं पुरओ पत्तेअं २ तओ सुहमंडवा पणत्ता, ते णं सुहमंडवा

[illegible]

सहस्साइ आयामेणं पञ्च जोअणसयाइं विक्खम्भेणं पत्तेअं २ पागारपरिक्खित्ता किण्हा वणसण्डवण्णओ भूमीओ पासायवडंसगा य भाणिअव्वा, जमिगाण रायहाणीणं अतो बहुसमरमणिज्जे भूमिभागे पण्णत्ते वण्णगोत्ति, तेसि णं बहुसमरमणिज्जाण भूमिभागणं बहुमज्झदेसभाए एत्थ ण दुवे उवयारियालयणा पण्णत्ता, वारस जोअणसयाइं आयामविक्खम्भेणं तिणिण जोअणसहस्साइं सत्त य पञ्चाणउए जोअणसाए परिक्खेवेण अट्ठकोसं च वाहल्लेण सन्वजवूणयामया अच्छा, पत्तेअ पत्तेअं पडमवरवेइआपरिक्खित्ता, पत्तेअ पत्तेअं वणसण्डवण्णओ भाणिअव्वो, तिसोवाणपडिरूवगा तोरणचउद्विसिं भूमिभागा य भाणिअव्वत्ति, तस्स ण बहुमज्झदेसभाए एत्थ ण एगे पासायवडंसए पण्णत्ते वावाट्ठं जोअणाइ अट्ठजोअण च उट्ठ उच्चत्तेण इक्कतीस जोअणाइ कोस च आयामविक्खम्भेण वण्णओ उट्ठोआ भूमिभागा सीहासणा सपरिवारा, एवं पासायपतीओ (एत्थ पढमापती ते ण पासायवेडिसगा) एक्कतीस जोअणाइ कोस च उट्ठं उच्चत्तेणं साइरेगाइ अट्ठसोलसजोअणाइ आयामविक्खम्भेण विइअपासायपती ते ण पासायवडंसया साइरेगाइं अट्ठसोलसजोअणाइ उट्ठ उच्चत्तेण साइरेगाइं अट्ठमाइ जोअणाइ आयामविक्खम्भेण तइअपासायपती ते ण पासायवडंसया साइरेगाइ अट्ठमाइं जोअणाइ उट्ठ उच्चत्तेण साइरेगाइ अट्ठजोअणाइ आयामविक्खम्भेण वण्णओ सीहासणा सपरिवारा, तेसि ण मूलपासायवडिसयाण उत्तरपुरच्छिमे दिसीभाए एत्थ ण जमगाण देवाण सहाओ सुहम्माओ पण्णत्ताओ, अट्ठतेरस जोअणाइ आयामेण छस्सकोसाइं जोअणाइ विक्खम्भेणं णव जोअणाइं उट्ठ उच्चत्तेण अणेगउम्भमयसणिविट्ठा सभावण्णओ, तासिण सभाण सुहम्माण तिद्विसिं तओ दारा पण्णत्ता, ते ण दारा दो जोअणाइ उट्ठ उच्चत्तेण जोअणं विक्खम्भेणं तावइअं चेन पवेसेण, सेआ वण्णओ जाव वणमाला, तेसि णं दाराणं पुरओ पत्तेअं २ तओ सुहमंडवा पण्णत्ता, ते णं सुहमंडवा

अद्धत्तेरसजोअणाइं आयामेणं छस्सकोसाइ जोअणाइ विक्खम्भेण साइरेगाइं दो जोअणाइं उद्ध उच्चतेण जाव दारा भूमिभागा
 यत्ति, पेच्छाघरमडवाण त चेव पमाण भूमिभागो मणिपेडिआओत्ति, ताओ ण मणिपेडिआओ जोअण आयामविकखम्भेण
 अद्धजोअण बाह्लेण सव्वमणिमईआ सीहासणा भाणिअव्वा, तेसि ण पेच्छाघरमडवाणं पुरओ मणिपेडिआओ पणत्ताओ, ताओ
 णं मणिपेडिआओ दो जोअणाइं आयामविकखम्भेण जोअणं वाह्लेण सव्वमणिमईओ, तासि ण उल्लि पत्तेअं २ तओ थूभा, ते ण थूभा
 दो जोअणाइ उद्ध उच्चतेणं दो जोअणाइं आयामविकखम्भेण सेआ सरतल जाव अट्टमगलया, तेसि ण थूभाण चडदिसि
 चत्तारि मणिपेडिआओ पणत्ताओ, ताओ ण मणिपेडिआओ जोअणं आयामविकखम्भेणं अद्धजोअणं वाह्लेणं, जिणपडिमाओ
 वत्तव्वाओ, चेइअरुक्खाणं मणिपेडिआओ दो जोअणाइ आयामविकखम्भेण जोअण वाह्लेणं चेइअरुक्खवणओत्ति, तेसि ण
 चेइअरुक्खाणं पुरओ ताओ मणिपेडिआओ पणत्ताओ, ताओ ण मणिपेडिआओ जोयण आयामविकखम्भेणं अद्धजोअणं वाह्लेणं,
 तासि ण उल्लि पत्तेअं २ महिंदज्झया पणत्ता, ते णं अट्टमाइं जोअणाइ उद्ध उच्चतेणं अद्धकोस उच्चेहेण वाह्लेण
 वइरामयवट्ट वणओ वेइआवणसडतिसोवाणतोरेणा य भाणिअव्वा, तासि ण सभाणं सुहम्माणं छम्मणोगुलिआसाहस्सीओ पण-
 ताओ, तज्जाहा-पुरत्थियेणं दो साहस्सीओ पणत्ताओ पच्चत्थियेणं दो साहस्सीओ दक्खिणेण एगा साहस्सी उत्तरेण एगा जाव
 दासा चिद्धत्ति, एवं गोमाणसिमाओ, णवर धूवघडिआओत्ति, तासि ण सुहम्माण सभाणं अंतो बहुसमरमणिजे भूमिभागे
 पणत्ते, मणिपेडिआ दो जोअणाइं आयामविकखम्भेणं जोअणं वाह्लेण, तासि ण मणिपेडिआणं उल्लि माणवए चेइअखम्भे महिं-
 दज्झयपमाणे उवरिं छक्कोसे ओगाहिता देहा छक्कोसे वज्जिता जिणसकहाओ पणत्ताओत्ति, माणवगस्स पुव्वेण सीहासणां सप-

रिवारा पञ्चस्थिमेणं सयणिज्जवणओ, सयणिज्जाण उत्तरपुरस्थिमे दिसिभाए खुडुगमहिंदज्झया मणिपेडिआविहूणा महिंदज्झय-
प्पमाणा, तेसिं अवरेणं चोप्फाला पहरणकोसा, तत्थ ण वह्वे फलिहरयणपासुक्खा जाव चिट्ठंति, सुहस्माणं उल्लिं अट्टमंग-
लगा, तासिं णं उत्तरपुरस्थिमेण सिद्धाययणा एस चैव जिणघराणवि गोमोत्ति, णवर इमं णाणत्तं—एतेसिं णं बहुमज्झदेसभाए
पत्तेअं २ मणिपेडिआओ दो जोअणाइ आयामविकल्मभेण जोअण वाहल्लेणं, तासिं उल्लिं पत्तेअं २ देवच्छंदया पणत्ता, दो
जोअणाइ आयामविकल्मभेणं साइरेगाइ दो जोअणाइ उद्ध उच्चत्तेणं सव्वरयणाभया जिणपडिमा वणओ जाव धूवकडु-
च्छुगा, एव अवसेसाणवि सभाणं जाव उववायसभाए सयणिज्ज हरओ अ, अमिसेअसभाए बहु अमिसेक्के भंडे, अलंकारिअ-
सभाए बहु अलंकारिअभडे चिट्ठइ, ववसायसभासु पुत्तयययणा, णंदा पुक्खरिणीओ, वलिपेढा दो जोअणाइ आयामविकल्मभेणं
जोअणं वाहल्लेण जावत्ति,—उववाओ सकण्णो अमिसेअविहूसणा य ववसाओ । अच्चणिअसुधम्मगमो जहा य परिचारणाइद्वी ॥ १ ॥
जानइयसि पमाणमि हुंति जमगाओ नीलवताओ । तावइअमन्तर सलु जमगदहाणं दहाण च ॥ २ ॥ (सूत्रं ८८)

‘कहि ण’मित्यादि, क भदन्त ! उत्तरकुरुषु यमकौ नाम द्वौ पर्वतौ प्रज्ञसौ ? , गौतम ! नीलवतो वर्षधरपर्वतस्य
दाक्षिणात्याच्चरमान्तात् इत्यत्र दाक्षिणात्यं चरमान्तं आरभ्येति ज्ञेयं, वयवलोपे पञ्चमी, दाक्षिणात्याच्चरमान्तादा-
रभ्यार्वाक् दक्षिणाभिमुखमित्यर्थः, अथै योजनशतानि चतुस्त्रिंशदधिकानि चतुरश्र सप्तभागान् योजनस्यावाधया-
अपान्तराले कृत्वेति शेषः शीताया महानद्या उभयोः कूलयोः एकः पूर्वकूले एकः पश्चिमकूले इत्यर्थः, अत्रान्तरे

यमकौ नाम द्वौ पर्वतौ प्रज्ञसौ, एकं योजनसहस्रमूर्ध्वोच्चत्वेन अर्द्धतृतीयानि योजनशतान्युद्धेधेन उच्छ्रयचतुर्थांशस्य भूम्य-
वगाहात् मूले योजनसहस्रमायामविष्कम्भाभ्या वृत्ताकारत्वात् मध्ये—भूतलतः पञ्चयोजनशतातिक्रमेऽर्द्धाष्टमानि योज-
नशतानि आयामविष्कम्भाभ्यां उपरि—सहस्रयोजनातिक्रमे पञ्चयोजनशतान्यायामविष्कम्भाभ्यां मूले त्रीणि योजनस-
हस्राणि एकं च योजनशतं द्वापष्टयधिकं किञ्चिद्विशेषाधिकं कियत्कलमित्यर्थः, परिक्षेपेण, एवं मध्यपरिधिरुपरितन-
परिधिश्च स्वयमभ्यूह्यौ, मूले विस्तीर्णौ मध्ये संक्षिप्तावुपरि तनुकौ यमकौ—यमलजातौ आतरौ तयोर्यत्संस्थानं तेन सं-
स्थितौ, परस्परं सहशसंस्थानावित्यर्थः, अथवा यमका नाम शकुनिविशेषास्तत्संस्थानसंस्थितौ, संस्थानं चानयोर्मूलतः
प्रारभ्य संक्षिप्तसंक्षिप्तप्रमाणत्वेन गोपुच्छस्येव बोध्यं, सर्वात्मना कनकमयौ शेषं व्यक्तं, अष्टशताद्यङ्कोत्पत्तिरेवं—नीलव-
द्दर्पधरस्य यमकयोश्च प्रथमं यमकयोः प्रथमह्रदस्य च द्वितीयं प्रथमह्रदस्य द्वितीयह्रदस्य च तृतीयं द्वितीयह्रदस्य तृती-
यह्रदस्य च चतुर्थं तृतीयह्रदस्य चतुर्थह्रदस्य पञ्चमं चतुर्थह्रदस्य पञ्चमह्रदस्य च पष्ठं पञ्चमह्रदस्य वक्षस्कारगिरि-
पर्यन्तस्य च सप्तमं एतानि च सप्ताप्यन्तराणि समप्रमाणानि, ततश्च कुरुविष्कम्भात् योजन ११८४२ कला २ इत्येवं-
रूपात् योजनसहस्रायामयोर्यमकयोः योजनसहस्रमेकं तावत्प्रमाणायामानां पञ्चानां ह्रदानां च योजनसहस्रमे(कै)कं
उभयमीलने योजनसहस्रपट्कं शोध्यते शोध्यते च जातं योजन ५८४२ कला २ ततः सप्तभिर्भागे हृते ८३४ ४,
यच्चावशिष्टं कुरुसत्कं कलाद्वयं तदल्पत्वान्न विवक्षितमिति । अत्रैवानन्तरोक्तेदिक्कानखण्डप्रमाणाद्याह—‘ताओ

ण'मित्यादि, व्यक्तं, सम्प्रत्येतयोर्यदस्ति तदाह—'तेसि ण'मित्यादि, तयोर्यमकपर्वतरूपरि बहुसंस्मरणीयो भूमिभागः प्रज्ञप्तः, अत्र पूर्वोक्त. सर्वो भूभागवर्णक उन्नेतव्यः, कियत्पर्यन्त इत्याह—यावत्तयोर्वहुसंस्मरणीयस्य भूभागस्य बहुमध्यदेशभागे द्वौ प्रासादावतंसकौ प्रज्ञप्तौ, अथ तयोरुच्चत्वाद्याह—'ते ण'मित्यादि, निर्वक्षेपं विजयदेवप्रासादसिंहासनादिव्यवस्थितसूत्रवद्धक्तव्यं, नवरं यमकदेवाभिलाषेनेति, अथानयोनार्नामार्थं प्रश्नयन्नाह—'से केणठेण'मित्यादि, अत्र यावत्पदात् कुमुदादीनि वाच्यानि, तथा यमकप्रभाणीति परिग्रहः, तत्र यमको—यमकपर्वतस्तत्प्रभाणि तदाकाराणीत्यर्थः, तथा यमकवर्णाभानि—यमकवर्णसदृशवर्णानीत्यर्थः, यद्विवा यमकाभिधानौ द्वौ देवौ महद्भिकौ अत्र परितस्तस्तेन यमकाविति शेषं प्राग्वत्, अथानयो राजधानीप्रश्नावसरः—'कहि ण'मित्यादि, कं भदन्त ! यमकयोर्देवयोर्यमिके नाम राजधान्यौ प्रज्ञप्ते ? गौतम ! जम्बूद्वीपे द्वीपे मन्दरस्य पर्वतस्योत्तरेणान्यस्मिन् जम्बूद्वीपे द्वीपे द्वादशयोजनसहस्राण्यवगाह्यान्तरे यमकयोर्देवयोर्यमिके नाम राजधान्यौ प्रज्ञप्ते, द्वादशयोजनसहस्राण्यायामविष्कम्भाभ्यां सप्तत्रिंशद्योजनसहस्राणि नव च योजनशतानि अष्टचत्वारिंशदधिकानि किञ्चिद्विशेषाधिकानि परिक्षेपेण, ग्रन्थकं २ द्वे अपि प्राकारपरिक्षेपे, कीदृशौ तौ प्राकाराविति तत्स्वरूपमाह—'ते णं पागारा'इत्यादि, तौ प्राकारौ सप्तत्रिंशद्योजनानि योजनार्द्धसहितानि ऊर्ध्वोच्चत्वेन मूले अर्द्धं त्रयोदशं योजनं येषु तान्यर्द्धत्रयोदशानि योजनानि विष्कम्भेन

मध्ये षट् सक्रोशानि विष्कम्भेन, मूलविष्कम्भतो मध्यविष्कम्भस्यार्द्धमानत्वात्, उपरि त्रीणि सार्द्धक्रोशानि
योजनानि विष्कम्भेनास्यापि मध्यविष्कम्भतोऽर्द्धमानत्वात्, अत एव मूले विस्तीर्णावित्यादि पदत्रयं विवृतप्रायं, बहि-
र्वृत्तौ अनुपलक्ष्यमाणकोणत्वात् अन्तश्चतुरस्रौ उपलक्ष्यमाणकोणत्वात् शेषं प्राग्वत्, अथानयोः कपिशिर्षकवर्णक-
माह—‘ते णं पागारा पाणामणि’ इत्यादि, तौ प्राकारौ नानामणीनां पद्मरागस्फटिकमरकताञ्जनादीनां पंचप्रकारा वर्णा
येषु तानि तथा तैः कपिशिर्षकैः—प्राकाराग्रैरुपशोभितौ, एतदेव विवृतोति तद्यथा—कृष्णैर्यावच्छृङ्खैरिति, अथैतेषां कपि-
शिर्षकाणामुच्चत्वाद्विमानमाह—‘ते ण’ मित्यादि, निगदसिद्धं, अथानयोः कियन्ति द्वाराणीत्याह—‘जमिर्माण’ मित्यादि,
यमिकयो राजधान्योरैकैकस्यां बाहायां पार्श्वे पंचविंशत्यधिकं च द्वारादत्तं प्रज्ञप्तं, तानि द्वाराणि द्वापष्टियोजनानि
अर्द्धयोजनं च ऊर्ध्वोच्चत्वेन एकत्रिंशद्योजनानि क्रोशं च विष्कम्भेन तावदेव प्रवेशेन भूतानि वरकनकचूषिकानि,
लार्धवार्थमतिदेशेनाह—‘एवं राजप्रश्रीये यद्विमानं सूर्याभनामकं तस्य वक्तव्यतायां यो द्वारवर्णकः स इहापि ग्रोहः,
कियत्पर्यन्तमित्याह—यावदष्टाष्टमेङ्गलकानि, अत्रातिदिष्टमपि सूत्रं न लिखितं, विजयद्वारप्रकरणे सूत्रतोऽर्थतश्च लिखि-
तत्वात् अतिदिष्टत्वस्योभयत्रापि साम्याच्चेति, अथानयोर्विहिर्भागे वनखण्डवक्तव्यमाह—‘जमिर्माण’ मित्यादि, यमि-
र्कयो राजधान्योश्चतुर्दिशि चतसृणां दिशां समाहारश्चतुर्दिक् तस्मिन्निर्वाहः, पूर्वादिष्वित्यर्थः, पंचपंचयोजनशतान्यवा-
धायी अपान्तराले कृत्वेति गम्यते चत्वारि वनखण्डानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा—अशोकवनं सप्तपर्णवनं चम्पकवनं आम्रवनमिति,

अथैतेषामायामाद्याह—‘ते णं वणसण्डा’इत्यादि, ते च वनखण्डाः सातिरेकाणि द्वादशयोजनसहस्राणि आयामेन पञ्चयोजनशतानि विष्कम्भेन प्रत्येकं २ प्राकारैः परिक्षिप्ताः, कृष्णा इतिपदोपलक्षितो जम्बूद्वीपपद्मचरवेदिकाप्रकरणलिखितः पूर्णो वनखण्डवर्णको भूमयः प्रासादावतंसकाश्च भणितव्याः, भूमयश्चैवम्—‘तेसि णं वडसंडाणं अंतो बहुसरमणिज्जा भूमिभागा पणत्ता, से जहाणामए आलिंगपुक्खरेइ वा जाव पाणाविहपंचवणेहिं तणेहिं मणीहि अउवसोभिआ’इति, प्रासादसूत्रमन्येवं ‘तेसि णं वणसंडाणं बहुमज्झदेसभाए पत्तेअं २ पासायवडंसए पणत्ते, ते णं पासायवडंसया वावट्ठिं जोअणाइं अद्धजोअणं च उद्धं उच्चत्तेणं इक्कतीसं जोअणाइं कोसं च विक्खम्भेणं अब्भुग्गयमूसिअपहसिआ इव, तहेव बहुसरमणिज्जे भूमिभागे उल्लोओ सीहासणा सपरिवारा, तत्थ णं चत्तारि देवा महिद्धीआ जाव पलिओवमट्ठिइआ परिवसंति तं०—असोए सत्तिवणे चंपए चूए’ इति, अत्राशोकवनप्रासादेऽशोकनामा देवः, एवं त्रिष्वपि तत्तन्नामानो देवाः परिवसन्तीत्यर्थः, अथानयोरन्तर्भागवर्णकमाह—‘जमिगाण’मित्यादि, यमिकयो राजधान्योरन्तर्मध्यभागे बहुसरमणीयो भूमिभागः प्रज्ञप्तः, वर्णक इतिसूत्रगतपदेन ‘आलिंगपुक्खरेइ वा जाव पंचवणेहिं मणीहिं उवसोभिए वणसंडविहुणो जाव बहवे देवा य देवीओ अ आसयंति जाव विहरंती’त्यन्तो ग्राह्यः, अत्र च उपकारिकालयनसूत्रमादर्शेष्वदृश्यमानमपि राजप्रश्रीयसूर्याभविमानवर्णके जीवाभिगमे विजयाराजधानीवर्णके च दृश्यमानत्वात् ‘तिणिण जोअणसहस्ताइं सत्त य पंचाणउए जोअणसए परिकखेवेण’मित्यादिसूत्रस्यान्य-

धानुपपत्तेश्च जीवाभिगमतो लिख्यते, आदर्शेष्वदृश्यमानत्वं च लेखकवैगुण्यादेवेति, तद्यथा—‘तेसि ण’मित्यादि,
 तेषां च बहुसमरमणीयानां भूमिभागानां बहुमध्यदेशभागे अत्रान्तरे द्वे उपकारिकालयने प्रज्ञप्ते, उपकरोति-उपष्ट-
 भ्नाति प्रासादावतंसकानित्युपकारिका-राजधानीप्रभुसत्कप्रासादावतंसकादीनां पीठिका, अन्यत्र त्वियमुपकार्योपकारि-
 केतिप्रसिद्धा, उक्तं च-“गृहस्थानं स्मृतं राज्ञामुपकार्योपकारिके”ति सा लयनमिव-गृहमिव ते च प्रतिराजधानि भवत
 इति द्वे उक्ते, द्वादशयोजनशतानि आयामविष्कम्भाभ्यां त्रीणि योजनसहस्राणि सप्त च योजनशतानि पञ्चनवत्य-
 धिकानि परिक्षेपेण, अर्द्धकोशं-धनुःसहस्रपरिमाणं बाहल्येन सर्वात्मना जाम्बूनदमये अच्छे प्रत्येकं २ प्रत्युपकारि-
 कालयनं पद्मवरवेदिकापरिक्षिप्ते प्रत्येकं २ वनखण्डवर्णको भणितव्यः, स च जगतीगतपद्मवरवेदिकास्थवनखण्डानु-
 सारेणेति, त्रिसोपानप्रतिरूपकाणि-आरोहावरोहमार्गास्तानि चतुर्दिशि-पूर्वादिविधु ज्ञेयानि तोरणानि चतुर्दिशि भूमि-
 भागश्चोपकारिकालयनमध्यगतो भणितव्यः, तत्सूत्राणि जीवाभिगमोपाङ्गगतानि क्रमेणैवं--‘से णं वणसंडे देसूणां
 दो जोअणां चक्कवालविकखंभेणं उवयारिआलयणसमए परिकखेवेणं तेसि णं उवयारिआलयणाणं चउद्विसिं चत्तारि
 तिसोवाणपडिरूवगा पणत्ता, वण्णओ, तेसि णं तिसोवाणपडिरूवगाणं पुरओ पत्तेअं २ तोरणा पणत्ता, वण्णओ,
 तेसि णं उवयारियालयणाणं उप्पि बहुसमरमणिजे भूमिभागे पणत्ते जाव मणीहि उवसोभिए’इति, अत्र व्याख्या
 सुगमा, अथ यमकदेवयोर्मूलप्रासादस्वरूपमाह--‘तस्स ण’मित्यादि, तस्योपकारिकालयनस्य बहुमध्यदेशभागे अत्रा-

न्तरे एकः प्रासादावतंसकः प्रज्ञप्तः द्वापष्टिं योजनान्यर्द्धयोजनं च ऊर्ध्वोच्चत्वेन एकत्रिंशद्योजनानि क्रोशं चायामवि-
र्कम्भाभ्यां वर्णको विजयप्रासादस्येव र्वीच्यः, उल्लोकौ-उपरिभागौ भूमिभागौ-अर्धोभागौ सिंहासने सपरिवारे-सोममनि-
कादिपरिवारभद्रासनव्यवस्थासहिते, यच्चात्र उपकारिकालयस्य प्रासादावतंसकस्य चैकवचनेन विवेक्षा उल्लोकभूमि-
भागसिंहासनानां च द्विवचनेन विवेक्षा तत्सूत्रकाराणां विचित्रप्रवृत्तिकर्त्तादिति, अथोस्य परिवारप्रासादप्ररूपणामीह-
'एवं प्रासायपतीओ' इत्यादि, एवं-मूलप्रासादार्थतंसकानुसारेण परिवारप्रासादपङ्क्तयो ज्ञातव्या जीवाभिगमतः, पङ्क्त-
यश्चात्र मूलप्रासादतश्चतुर्दिषु पद्मानासिवं परिक्षेपरूपा' अवगन्तव्योः, न पुनः सूचिभ्रंशरूपाः, तत्र प्रथमप्रासादप-
क्षिपाठः पूर्वः-से णं पासायवडसए अण्णेहि चउहि तदंहुच्चत्तपमाणमिस्सेहि पासायवडसएहि सबओ समन्तो सपरि-
विस्सत्ते' सं प्रासादावतंसकोऽन्यैश्चतुर्भिः प्रासादावतंसकैस्तदंद्वाच्चत्वप्रमाणमात्रैः, अत्रोच्चत्वशब्देनोत्सहो गृह्यते प्रमाण-
शब्देने च विष्कम्भायामौ, तेन मूलप्रासादापेक्षया अर्धोच्चत्वविष्कम्भायामैरित्यर्थः, सर्वतः समन्तोत् सपर्यरिक्षिप्ताः,
एपायुंस्सत्तादिकं तु साक्षात् सूत्रकृदेवाह-एकत्रिंशद्योजनानि क्रोशं चोच्चत्वेन, सार्द्धद्वापष्टियोजनानामर्द्ध एतावत्
एवं लोभात्, सातिरेकाणि-अर्द्धक्रोशाधिकानि अर्द्धपोडशानि सार्द्धपञ्चदशयोजनानि विष्कम्भायामाभ्यामिति, अथ
द्वितीयप्रासादपंक्तिः, तत्पाठश्चैवम्-ते णं पासायवडसया अण्णेहि चउहि तदंहुच्चत्तपमाणमिस्सेहि पासायवडसएहि
सबओ समन्तो सपरिविस्सत्ता' इति, ते प्रथमपंक्तिगताश्चत्वारः प्रासीदाः प्रत्येकमन्यैश्चतुर्भिस्तदंद्वाच्चत्वविष्कम्भायामै-

मूलप्रासादापेक्षया चतुर्भागप्रमाणैः प्रासादैः परिक्षिप्ताः, अत एवैते षोडश प्रासादाः सर्वसङ्ख्यया स्युः, एषामुच्च-
 त्वादिकं तु साक्षादेव सूत्रकृदाह—ते प्रासादाः सातिरेकाणि—अर्द्धक्रोशाधिकानि सार्द्धपञ्चदशयोजनान्युच्चत्वेन सातिरे-
 काणि—क्रोशचतुर्थांशाधिकानि अर्द्धाष्टमयोजनान्यायामविष्कम्भाम्भ्यामिति, अथ तृतीया पंक्तिः, तत्सूत्रमेवम्—ते ण
 प्रासायवर्डसया अर्णोहि चंडहि तददुच्चसर्पमाणमिच्छेहि प्रासायवर्डसएहि सवओ समन्ता सपरिक्वत्ता ते द्वितीयप-
 रिधिस्थाः षोडश प्रासादाः प्रत्येकमन्यैश्चतुर्भिस्तदूर्द्धाच्चत्वविष्कम्भायाममूलप्रासादापेक्षयाऽष्टांशप्रमाणोच्चत्वविष्कम्भा-
 यामैः सर्वतः समन्तात् संपरिक्षिप्ताः, अत एवैते तृतीयपंक्तिगताश्चतुःषष्टिप्रासादाः, एतेषामुच्चत्वादिप्रमाणं सूत्र-
 कृदाह—ते चतुःषष्टिरपि प्रासादाः सातिरेकाण्यर्द्धाष्टमयोजनान्युच्चत्वेन सातिरेकत्वं च प्राग्वत्, अधुष्टानि—अर्द्धतृती-
 यानि सातिरेकाणि सार्द्धक्रोशाष्टांशाधिकानि विष्कम्भायाम्भ्यां, एषां सर्वेषां वर्णकः सिंहासनानि च सपरिवाराणि
 प्राग्वत् । अत्र च पंक्तिप्रासादेषु सिंहासनं प्रत्येकमेकैकं, मूलप्रासादे तु मूलसिंहासनं सिंहासनपरिवारोपेतमित्यादि
 क्षेत्रसमासवृत्तौ श्रीमलयगिरिपादाः तथा प्रथमतृतीयपञ्चममूलप्रासादे परिवारे भद्रासनानि द्वितीयपंक्तौ च परिवारे
 पद्मासनानि इति जीवाभिगमोपाङ्गे इत्यादि विसंवादसमाधानं बहुश्रुतगम्यम्, यद्यपि जीवाभिगमे विजयदेवप्रकरणे तथा
 श्रीभगवत्सङ्गवृत्तौ चमरप्रकरणे प्रासादपंक्तिचतुष्कं तथाप्यत्र यमकाधिकारे पंक्तित्रयं बोध्यं, पंक्तित्रयप्रासादसंग्रह-

श्वैवम्—

सं
१४
५
सं
२५

मूलप्रासादेन सह सर्वसंख्यया पञ्चाशीतिः प्रासादाः ८५, अथात्र सभापञ्चकं प्रपंचयितुकामः सुधर्मा-
निरूपयति—‘तेसि ण’मित्यादि, तयोर्मूलप्रासादावतंसकयोरुत्तरपूर्वस्यां—ईशानकोणेऽत्रैतस्मिन् भागे
यमकयोर्देवयोर्योगे सुधर्मे नाम सभे प्रज्ञसे, सुधर्माशब्दार्थस्तु सुष्ठु—शोभनो धर्मो—देवानां माणवकस्तम्भवर्ति-
जिनसक्थ्याग्रातनाभीरुक्त्वेन देवाङ्गनाभोगविरतिपरिणामरूपो यस्यां सा तथा, वस्तुतस्तु सुष्ठु—शोभनो धर्मो—
राजधर्मः समन्तुनिर्मन्तुनिग्रहानुग्रहस्वरूपो यस्यां सा तथा, ते चार्द्धत्रयोदशयोजनान्यायामेन सक्कोशानि पद-
योजनानि विष्कम्भेन नवयोजनान्यूर्ध्वोच्चत्वेन, अत्र लाघवार्थं सभावर्णकसूत्रमतिदिशति, अनेकस्तम्भशतसन्निविष्टे
इत्यादिपदसूचितः सभावर्णको जीवाभिगमोक्तो ज्ञेयः, स चैवं—‘अणेगखम्भसयसणिविट्ठाओ अब्भुगयसुकयवइर-
वेइआतोरणवरइअसालभंजिआसुसिलिड्विसिट्ठसंठिअपसत्थवेरुलिअविमलखंभाओ णाणामणिकणगरयणखचिअउज्जा-
लवहुममसुविभत्तभूमिभागाओ ईहामिगउसभतुरगणरमगरविहगवालगाकिंनररुमरभचमरकुञ्जरचणलयपउमलयभत्ति-
चित्ताओ संभुगयवइरवेइआपरिगयाभिरामाओ विज्जाहरजमलजुअलजंतजुत्ताओविअच्चीसहस्समालणीआओ
रुवगसहस्सकलिआओ भिसमाणीओ भिन्धिसमाणीओ चक्खुहोअणलेसाओ सुहफासाओ सस्सिरीअरूवाओ कंचणम-
णिरयणधूमिआगाओ णाणाविहंपंचवणणघंटापडागपरिमंडिअगगसिहराओ धवलाओ मरीइकवयविणिम्मुअंतीओ

लाउल्लोइअमहिआओ गोसीससरससुरभिरत्तचन्दणदहरदिण्णपंचंगुलितलाओ उवचिअचन्दणकलसाओ च्चन्दणघड-
 सुकयतोरणपडिडुवारदेसभागाओ आसत्तोसत्तविउलवट्टवघारिअमल्लदामकलावाओ पंचवणणसरससुरहिमुक्कपुण्णफुंजोव-
 यारकलिआओ कालागुरुपवरकुंदुरुक्कतुरुक्कधूवड्झंतमघमघेतगन्धुआभिरामाओ सुगंधवरगंधिआओ गन्धवट्टिभू-
 आओ अच्छरगणसंघविकिण्णाओ दिव्वतुडिअसहसंपणदिआओ सबरयणामईओ अच्छाओ जाव पडिरूवाओ इति, अत्र
 व्याख्या तु सिद्धायतनतोरणादिवर्णकेषु उच्छवृत्तिन्यायेन सुलभेति न पुनरुच्यते नवरं अप्सरोगणानां—अप्सरःपरिवा-
 राणां यः संघः—समुदायस्तेन सम्यक्—रमणीयतया विकीर्णा—आकीर्णा दिव्यानां त्रुटिताना—आतोद्यानां ये शब्दास्तैः सम्यक्
 श्रोत्रमनोहारितया प्रकर्षेण नदिता—शब्दवती, शेषं प्राग्वत्, अथास्यां कति द्वाराणीत्याह—‘तसि णं सभाण’मित्यादि,
 तयोः सभयोः सुधर्मयोस्त्रिदिशि त्रीणि द्वाराणि प्रज्ञप्तानि, पश्चिमायां द्वाराभावात्, तानि द्वाराणि प्रत्येकं द्वे योजने
 ऊर्ध्वोच्चत्वेन योजनमेकं विष्कम्भेन तावदेव—योजनमेकं प्रवेशेन, श्वेता इत्यादि पदेन सूचितः परिपूर्णो द्वारवर्णको
 वाच्यो यावद्वनमाला, अथ मुखमण्डपादिपट्टनिरूपणायाह—‘तेसि णं दाराण’मित्यादि, तेषां द्वाराणां पुरतः प्रत्येकं
 २ त्रयो मुखमण्डपाः प्रज्ञप्ताः, सभाद्वाराग्रवर्त्तिनो मण्डपा इत्यर्थः, ते च मण्डपा अर्द्धत्रयोदशयोजनान्यायामेन पट्ट-
 सक्रोशानि योजनानि विष्कम्भेन सातिरेके द्वे योजने ऊर्ध्वोच्चत्वेन, एतेषामपि ‘अणेगलंभसयसणिविट्ठा’इत्यादि
 वर्णनं सुधर्मासभा इव निरवशेषं द्रष्टव्यं, यावद् द्वाराणां भूमिभागानां च वर्णनं, यद्यप्यत्र द्वारान्तमेव सभावर्णनं

तदतिदेशेन मुखमण्डपसूत्रेऽपि तावन्मात्रमेवायंति तथापि जीवाभिगमादियु मुखमण्डपवर्णके भूमिभागवर्णकस्य दृष्ट-
त्वात् अत्रातिदेशः, अथ प्रेक्षासमण्डपवर्णकं लार्थवादह—‘प्रेक्षाधरमण्डवाणि’मित्यादि, प्रेक्षागृहमण्डपानि—रङ्गम-
ण्डपानां तदेवं—मुखमण्डपयोक्तमेव प्रमाणं, भूमिभाग इतिपदेन सर्वे द्वारादिकभूमिभागपर्यन्तं वाच्यं, एषु च मणिपी-
ठिका वाक्या, एतावदर्थसूचकमिदं सूत्रम्—‘तेसि’णं मुखमण्डवाणं पुराओ पत्तेअं २ पेच्छाधरमण्डवा पण्णत्ता, ते णं
पेच्छाधरमण्डवा अद्धत्तेरसजोअणीइ आधामेणं जावि दो जाणिणंइ उद्धं उच्चत्तेणं जाव मणिफासो, तेसि णं बहुमज्झ-
देसभाए पत्तेअं २ वइरामेया अक्खंइया पण्णत्ता, तेसि णं बहुमज्झदेसभाए पत्तेअं २ मणिपेठिओओ पण्णत्ताओत्ति
उक्कप्रायं नवरसक्षपाटः—चतुरस्राकारी मणिपीठिकाधारविशेषः, अस्याः प्रमणिणोद्यर्थमाह—‘ताओ’णं मणिपेठिओओ
जोअणं आगोमविकसंभेणं अद्धजोअणं वाहल्लेणं सर्वमणिमण्डिओ सीहासणो भाणिअवो इति, अत्र सिंहासनाभि मणि-
तथ्याभि सपरिवाराणीत्यर्थः, शेषं व्यक्तम्, अर्थः स्तूपवसरः—‘तेसि’णं मित्यादि, तेषां प्रेक्षागृहमण्डपानां पुरतो
मणिपीठिकाः, अत्र बहुवचनं न प्राकृतशैलीभवं यथा द्विवचनस्थानं बहुवचनं हर्था पीथा इत्यदिषु, किन्तु बहुव-
चिवक्षार्थं, तेनात्र तिसृषु प्रेक्षागृहमण्डपद्वारिदिषु एकैकसंज्ञावात् तिस्रो ग्राह्याः, अर्थेन जीवाभिगमादियु तथा
दर्शनात्, अथैतासां मानमाह—‘ताओ’णं मित्यादि, कण्ठ्यं, यद्येवंतसूत्रादिषु जोअणं आयामविकसंभेणं अद्धजो-
अणं वाहल्लेणं इति पाठो दृश्यते तथापि जीवाभिगमपठदृष्टत्वेन राजप्रश्रीयदियु प्रेक्षासमण्डपमणिपीठिकातः स्तूपमणि-

पीठिकायां द्विगुणमानत्वेन दृष्टत्वाच्चायं सम्यक् पाठः सम्मान्यते, आदेशेषु लिपिप्रमादस्तु सुप्रसिद्ध एव, अथ स्तूप-
 वर्णनायाह—‘तासि’ण’मित्यादि, ‘तासां’ मणिपीठिकानामुपरि प्रत्येकं २ स्तूपाः प्रज्ञप्ताः, जीवाभिगमादौ तु चैत्यस्तूपा
 इति, द्वे योजने ऊर्ध्वोच्चत्वेन द्वे योजने आयामविक्षम्भाभ्यां व्याख्यासौ विशेषप्रतिपत्तिरिति देशेन द्वे योजने
 आयामविक्षम्भाभ्यां ग्राह्ये, अन्यथा मणिपीठिकास्तूपयोरभेद एव स्यात्, जीवाभिगमादौ तु सातिरेकं द्वे योजने
 उच्चत्वमित्यर्थः, ते च भवेताः, भवेत्तत्त्वमेवोपमया द्रढयति—‘संखदल’स्ति यावत्करणात् ‘संखदलचिमलनिम्मलदधि-
 घर्णगोखीरफेणरयनिअरप्पगासा’ सत्त्वरंयेणामया अच्चा जावं पडिरूवा इति प्राग्वत्, कियद्वरे ग्राह्यमित्याह—यावद-
 द्वाष्टमङ्गलकानीति । अथ तच्चतुर्दिशि यदस्ति तदाह—‘तासि’णं थुमाणं’मित्यादि, तेषां स्तूपानां प्रत्येकं चतुर्दिक्षु
 चतस्रो मणिपीठिकाः प्रज्ञप्ताः, ताश्च मणिपीठिकाः योजनमायामविक्षम्भेन अर्द्धयोजनं बाह्व्येन, अत्र जिनप्रतिमा
 वक्तव्याः, तत्सूत्रं चेदम्—‘तासि’णं मणिपेढिआणं’ उप्पि पत्तेअं पत्तेअं चत्तारि जिनपडिमोओ जिणुस्सेहप्पमाणमि-
 ताओ पलिकंसणिंसण्णाओ थूभाभिमुहीओ सणिक्खित्ताओ चिट्ठति, तंजहा—उसभा वद्धमाणा वन्दाणणा
 वारिसेणा इति, एतद्वर्णनादिकं चैताद्वये सिद्धायतनाधिकारे प्रागुक्तं, गताः स्तूपाः, ‘चेइअरुक्खाणं’मित्यादि, व्यक्तम्,
 अत्र चैत्यवृक्षवर्णको जीवाभिगमोक्तो वाच्यः, स चायम्—‘तेसि’ण चैइअरुक्खाणं’ अयमेअरूवे वर्णणावासे पण्णत्ते,
 तं ०—वइरमूलरययसुपइट्ठिअविडिमा रिट्ठामयकंदवेरुलिअरुइलखंधा सुजायवर्जायरूवपढमविसलिसाला’णाणामणि-

श्रीजम्बू-
द्वीपशा-
न्तिचन्द्री-
या वृत्तिः
॥३२४॥

रयणविविहसाहृषसाहवेरुलिअपत्तवणिज्जपत्तवेटा जम्बूणयरत्तमउअसुकुमालपवालपल्लववरं कुरधरा विचित्तमणिरय-
णसुरभिक्षुसुमफलभरणमिअसाला सच्छाया सप्पभा सस्सिरीआ सउज्जोआ अमयरससमरसफला अहिअमणनयणणि-
वुइकरा पासादीआ जाव पडिरूवा ४'इति, अत्र व्याख्या-तेषां चैत्यवृक्षाणामयमेतद्रूपो वर्णावासः प्रज्ञसस्तद्यथा-
वज्ररत्नमयानि मूलानि येषां ते वज्रमूलाः तथा रजता-रजतमयी सुप्रतिष्ठिता विडिमा-बहुमध्यदेशभागे ऊर्ध्ववि-
निर्गता शाखा येषां ते तथा ततः पूर्वपदेन कर्मधारयः, रिष्ठरत्नमयः कन्दो येषां ते तथा तथा वैडूर्यरत्नमयो रुचिरः
स्कन्धो येषां ते तथा ततः पूर्वपदेन कर्मधारयः, सुजातं-मूलद्रव्यशुद्धं वरं-प्रधानं यजातरूपं-रूप्यं तदात्मिकाः
प्रथमिका-मूलभूता विशालाः शाखाः-शाखा येषां ते तथा, नानामणिरत्नात्मिका विविधाः शाखा-मूलशाखाविनि-
र्गतशाखाः प्रशाखाः-शाखाविनिर्गतशाखा येषां ते तथा, तथा वैडूर्याणि-वैडूर्यमयानि पत्राणि येषां ते तथा, तथा
तपनीयानि-तपनीयमयानि पत्रवृन्तानि येषां ते तथा, ततः पूर्ववत् पदद्वयपदद्वयमीलनेन कर्मधारयः, जाम्बू-
नदा-जाम्बूनदनामकसुवर्णविशेषमया रक्तवर्णा मृदुसुकुमारा-अत्यन्तकोमलाः प्रवाला-ईपदुन्मीलितपत्रभावरूपाः
पल्लवा-जातपूर्णप्रथमपत्रभावरूपा वरांकुराः-प्रथममुद्भिद्यमानास्तान् धरन्ति ये ते तथा, विचित्रमणिरत्नमयानि सुर-
भीणि कुसुमानि फलानि च तेषां भरेण नमिता-नामं ग्राहिताः शाखा येषां ते तथा, सती-शोभना ह्याया येषां ते
सच्छायाः, एवं सत्प्रभाः अत एव सश्रीकाः तथा सोद्द्योताः मणिरत्नानामुद्द्योतभावात्, अमृतरससमरसानि

४वक्षस्कारे
यमकर्णवत
वर्णने
सू. ८८

॥३२४॥

फलानि येषां ते तथा, अधिकं नयनमनोनिर्वृतिकरा; शेषं प्राग्वत्, 'ते णं चेइअरुक्खा अन्नेहि बहूहि तिलयल-
 वयच्छतोवगसिरीससत्तिवणलोद्दधवचंदणीवकुडयकयंवपणसतालतमालपिअंगुपारावयरायरुक्खनन्दिरुक्खेहि
 सव्वओ समन्ता संपरिक्खत्ता' इति, ते चैत्यवृक्षा अन्यैर्वहुभिस्त्रिलवगच्छत्रोपगशिरीपसप्तपर्णदधिपर्णलोद्दधवचन्द-
 ननीपकुटजकदम्बपनसतालतमालप्रियालप्रियंगुपारापतराजवृक्षनन्दिवृक्षैः सर्वतः समन्तात् सम्परिक्षिप्ताः, एते च
 वृक्षाः केचिन्नामकोशतः केचिल्लोकतश्चावगन्तव्याः, 'ते णं तिलया जाव नंदिरुक्खा मूलवन्तो कंदवन्तो जाव सुरम्मा'
 ते च तिलकादयो वृक्षा मूलवन्तः कन्दवन्त इत्यादि वृक्षवर्णनं प्रथमोपाद्गतोऽवसेयं यावत्सुरम्या इति, 'ते णं तिलया
 जाव नन्दिरुक्खा अन्नाहिं बहूहि पउमलयाहि जाव सामलयाहि सबओ समन्ता संपरिक्खत्ता' ते च तिलकादयो
 वृक्षाः अन्याभिर्वहूभिः पद्मलताभिर्यावच्छायामलताभिः सर्वतः समन्तात् सम्परिक्षिप्ताः, यावच्छब्दादत्र नागलता-
 चम्पकलताद्या ग्रहणीयाः, 'ताओ णं पउमलयाओ जाव सामलयाओ निच्चं कुसुमिआओ जाव पडिरुवाओ' ताश्च
 पद्मलताद्या नित्यं कुसुमिता इत्यादि लतावर्णनं यावत्प्रतिरूपाः, 'तेसि णं चेइअरुक्खाणं उप्पि अट्टमंगलया बहवे
 झया छत्ताइच्छत्ता,' तेषां चैत्यवृक्षाणामुपरि अष्टावष्टौ मङ्गलकानि बहवः कृष्णचामरध्वजाः छत्रातिच्छत्राणी-
 त्यादि चैत्यस्तूपकवद्भक्त्यं । गताश्चैत्यवृक्षाः, अथ महेन्द्रध्वजावसरः--'तेसि णं चेइअरुक्खाण'मित्यादि, तेषां चैत्य-
 वृक्षाणां पुरतस्त्रिस्तो मणिपीठिकाः प्रज्ञप्ताः, ताश्च मणिपीठिकाः योजनमायामविष्कम्भमभ्या अर्द्धयोजनं बाह्वयेन,

‘तासि णं उण्णिं पत्तेअं’ इत्यादि, तासां मणिपीठिकानामुपरि प्रत्येकं २ महेन्द्रध्वजाः प्रज्ञप्ताः, ते चार्द्धाष्टमानि—सार्द्ध-
सप्तयोजनानि ऊर्ध्वोच्चत्वेन अर्द्धकोशं—धनुःसहस्रमुद्धेधेन—उण्डत्वेन तदेव वाहल्येन, ‘वइरामयवट्ट’ इति पदोपल-
क्षितः परिपूर्णो जीवाभिगमाद्युक्तवर्णको ग्राह्यः, स चायम्—‘वइरामयवट्टलठ्ठसंठिअसुसिलिट्टपरिघट्टमट्टसुपइट्टिआ अणे-
गवरपच्चवणकुडभीसहस्रपरिमण्डिआभिरामा वाउड्डुअविजयेजयन्तीपडागाछत्ताइच्छत्तकलिआ तुंगा गगणतलमभि-
लंघमाणसिहरा पासादीआ जाव पडिख्वा’ इति, अत्र व्याख्या—वज्रमयाः तथा वृत्तं—वर्तुलं लष्टं—मनोज्ञं संस्थितं—
तथा मृष्टाः—सुकुमारशाणया पापाणप्रतिमेव तथा सुप्रतिष्ठिताः—मनागप्यचलनात् तथा अनेकैर्वरैः—प्रधानैः पञ्चवर्णैः
कुडभीनां—लघुपताकानां सहस्रैः परिमण्डिताः सन्तोऽभिरामाः श्रेयं प्राग्वत्, ‘तेसि णं महिंदज्झयाणं उण्णिं अट्टद्वम-
इलया मया छत्ताइलत्ता’ इत्यादि सर्वं तोरणवर्णक इव वाच्यं जीवाभिगमत इति । उक्ता महेन्द्रध्वजाः, अथ पुष्क-
रिण्यः ताश्च ‘वेइआवणसंड’ इत्यादिपर्यन्तसूत्रेण संगृह्यते, तथाहि—‘तेसि णं महिंदज्झयाणं पुरओ त्तिदिसिं तओ
णंदा पुक्खरिणीओ पणत्ताओ अद्धतेरसजोअणाइं आयामेणं छस्सकोसाइं जोअणाइं विक्खम्भेणं दसजोअणाइं उवे-
हेणं अच्छाओ सण्हाओ पुक्खरिणीवण्णओ पत्तेअं २ पउमवरवेइआपरिक्खित्ताओ पत्तेअं २ वणसण्डपरिक्खित्ताओ
वण्णओ’ तथा ‘तासि णं जन्दपुक्खरिणीणं पत्तेअं २ त्तिदिसिं तजो तिसोवाणपटिरूवगा पणत्ता, तेसि णं तिसो-

वाणपडिरुवगाणं वण्णओ तोरणवण्णओ अ भाणिअवो जाव छत्ताइछत्ताइ' इति, अत्र जगतीगतपुष्करिणीवत् सर्वं वाच्यं, अथ सुधर्मसभायां यदस्ति तदाह—'तासि ण'मित्यादि, तयोः सभयोः सुधर्मयोः षट् मनोगुलिकानां—पीठिकानां सहस्राणि प्रज्ञप्तानि, तथाहि—पूर्वस्यां द्वे सहस्रे पश्चिमायां द्वे सहस्रे दक्षिणस्यामेकं सहस्रं उत्तरस्यामेकं सहस्रं, 'जाव दामा' इत्यत्र यावत्पदादिदं ग्राह्यम्—'तासु णं मणोगुलिआसु वहवे सुवण्णरुप्पमया फलगा पणत्ता, तेसि णं सुवण्णरुप्पमएसु फलगेसु वहवे वइरामया णागदन्तगा पणत्ता, तेसु णं वइरामएसु नागदन्तेसु वहवे किण्हसुत्तवग्धारि-अमल्लदामकलावा जाव सुक्खिलसुत्तवग्धारिअमल्लदामकलावा, ते णं दामा तवणिज्जलंबूसगा चिद्धंति'ति सर्वं विजयद्वारव-द्वाच्यम्, अनन्तरोक्तं गोमानसिकासूत्रेऽतिदिशति—'एवं गोमाणसिआओ' इत्यादि, एवं—मनोगुलिकान्यायेन गोमानस्यः—शय्यारूपाः स्थानविशेषा वाच्याः, नवरं दामस्थाने धूपवर्णको वाच्यः, अथास्या एव भूभागवर्णकमाह—'तासि ण'मित्यादि, तयोः सुधर्मयोः सभयोः अन्तर्वहुसमरमणीयो भूमिभागः प्रज्ञप्तः, अत्र मणिवर्णादयो वाच्याः, उल्लोकाः पद्मलतादयोऽपि च चित्ररूपाः, अत्र विशेषतो यद्वक्तव्यं तदाह—'मणिपेढिआ' इत्यादि, अत्र सुधर्मयोर्मध्यभागे प्रत्येकं मणिपीठिका वाच्या, द्वे योजने आयामविष्कम्भाभ्यां योजनं बाह्व्येन, 'तासि ण'मित्यादि, तयोर्मणिपीठिकयोरुपरि प्रत्येकं माणवकनानि चैत्य-स्तम्भे महेन्द्रध्वजसमाने प्रमाणतोऽर्द्धाष्टमयोजनप्रमाण इत्यर्थः वर्णकतोऽपि महेन्द्रध्वजवत्, उपरि षट् क्रोशान् अवगाह्य उपरितनपट्क्रोशान् वर्जयित्वेत्यर्थः अधस्तादपि षट् क्रोशान् वर्जयित्वा मध्येऽर्धपञ्चमेपु योजनेषु इति गम्यं, जिनसक्थीनि,

व्यन्तरजातीयानां जिनदंष्ट्राग्रहणेऽनधिकृतत्वात्, सौधमैशानचमरवलीन्द्राणामेव तदग्रहणात्, प्रज्ञप्तानीति, शेषो वर्णकश्चात्र जीवाभिगमोक्तो ज्ञेयः, स चायं—‘तस्स णं माणवगचेइअस्स खम्भस्स उवरिं छक्कोसे ओगाहित्ता हिट्ठावि छक्कोसे वज्जित्ता मज्जे अद्धपच्चमेसु जोअणेसु एत्थ णं वहवे सुवण्णरुपमया फलगा पणत्ता, तेसु णं वहवे वइरामया णागदन्तगा पणत्ता, तेसु णं वहवे रययामया सिक्कगा पणत्ता, तेसु णं वहवे वइरामया गोलयवट्टसमुग्गया पणत्ता, तेसु णं वहवे जिणसकाहाओ सणिणखित्ताओ चिट्ठन्ति, जाओ णं जमगाणं देवाणं अन्नेसिं च वहूणं वाणमन्तराणं देवाण य देवीण य अच्चणिज्जाओ वंदणिज्जाओ पूयणिज्जाओ सक्कारणिज्जाओ सम्माणणिज्जाओ कल्लाणं मंगलं देवयं चेइअं पज्जुवासणिज्जाओ’ इति, अत्र व्याख्या—‘तस्स णमित्याद्याभ्य वज्जित्ता’ इति पर्यन्तं प्रायः प्रस्तुतसूत्रे साक्षाद् दृष्टत्वादन्तरमेव व्याख्यातं, मध्येऽर्द्धपच्चमेसु योजनेषु अवशिष्टयोजनेष्वित्यर्थः, अत्रान्तरे वहूनि सुवर्णरूपमयानि फलकानि प्रज्ञप्तानि, तेषु फलकेषु वहवो वज्रमया नागदन्तकाः प्रज्ञप्ताः, तेषु नागदन्तकेषु वहूनि रजतमयानि शिख्यकानि प्रज्ञप्तानि, तेषु शिख्यकेषु वहवो वज्रमया गोलको-वृत्तोपलस्तद्वद् वृत्ताः समुद्रकाः-प्रसिद्धाः प्रज्ञप्ताः, तेषु समुद्रकेषु वहूनि जिनसक्थीनि सन्निक्षिप्तानि तिष्ठन्ति, यानि यमकयोर्देवयोः अन्येषां च वहूनां यमकराजधानीवास्तव्यानां वानमन्तराणां देवानां देवीनां च अर्चनीयानि चन्दनादिना वन्दनीयानि स्तुत्यादिना पूजनीयानि पुष्पादिना सत्कारणीयानि वस्त्रादिना सन्माननीयानि बहुमानकरणतः कल्याणं मङ्गलं दैवतं चैत्यमिति पर्युपासनीयानीति, एतदान-

शातनाभीरुतयैव तत्र देवा देवयुवतिभिर्न सम्भोगादिकमाद्रियन्ते नापि भित्रदेवादिभिर्होस्यक्रीडादिपराः स्युरिति,
 ननु जिनगृहादिषु जिनप्रतिमातां देवानामर्चनीयत्वादिकमाशातनात्यागश्च युक्तौ, तासां सद्भावस्थापनारूपत्वेनाराध्य-
 तासङ्कल्पप्रादुर्भावंसम्भवात्, न तथा जिनदंष्ट्रादिषु, तेन कथं तौ घटेते?, पूज्यानामक्रान्ति पूज्या इव पूज्यानीति
 सङ्कल्पस्यात्रापि प्रादुर्भावात् पूज्यत्वं महावैरोपशमकगुणवत्त्वेन च, अस्मिन्नर्थं पूज्यश्रीरत्नशेखरसूरीन्द्रोपज्ञश्राद्ध-
 विधिदृष्टिसम्मतिः, तथाहि परीक्षाप्राप्तनिलोभतागुणं रत्नसारकुमारं प्रति चन्द्रशेखरवचः—“हरिसेनानीर्हरिणैर्गमे-
 व्यनिमिपाग्रणीः । युक्तमेव तव श्लाघां, कुरुते, सुरसाक्षिकम् ॥ १ ॥ वक्ति स्म विसयस्मेरः, कुमारः स सुराग्रणीः ।
 मामश्लाघ्यं श्लाघते किं?, सोऽप्युवाच शृणु ब्रूवे ॥ २ ॥ नव्योत्पन्नतयाऽन्यर्हि, सौधर्मेशानशक्रयोः । विवादोऽभूद्विमानार्थं,
 हर्म्यार्थमिव हर्मिणोः ॥ ३ ॥ विमानलक्षा द्वात्रिंशत्तयाऽष्टाविंशतिः कमात् । सन्येतयोस्तथाऽप्येतौ, विवेदेते स्म धिग्
 भवम् ॥ ४ ॥ तयोरिवोर्वीश्वरयोर्विमानर्द्धिप्रलुब्धयोः । नियुद्धादिमहायुद्धान्यप्यभूवन्ननेकशः ॥ ५ ॥ निवार्यते हि कल-
 हस्तिरश्वां तरसा नरैः । नराणां च नराधीशैर्नराधीशां सुरैः क्वचित् ॥ ६ ॥ सुराणां च सुराधीशैः, सुराधीशां पुनः
 कथम् । केन वा स निवार्येत, वज्राग्निरिव दुःशमः? ॥ ७ ॥ युगमम् । माणवकाल्यस्तम्भस्थार्द्धदंष्ट्राशान्तिवारिणा ।
 आधिव्याधिमहादोषमहावैरनिवारिणा ॥ ८ ॥ कित्रकालव्यतिक्रान्तौ, सिकौ महत्तरैः सुरैः । वभूवतुः प्रशान्तौ तौ,
 किं वा सिध्येन्न तज्जलात् ॥ ९ ॥ युगमम् । ततस्तयोर्मिथस्त्वक्तवैरयोः सचिर्वैद्वयोः । प्रोक्ते पूर्वव्यवस्थैवं, सुधियां

समये हि गीः ॥ १० ॥ सा चैवम्--दक्षिणस्यां विमाना ये, सौधमेशस्य तेऽखिलाः । उत्तरस्यां तु ते सर्वेऽपीशा-
नेन्द्रस्य सत्तया ॥ ११ ॥ पूर्वस्यामपरस्यां च, वृत्ताः सर्वे विमानकाः । त्रयोदशापीन्द्रकाश्च, स्युः सौधमसुरेशितुः
॥ १२ ॥ पूर्वापरदिशोरुवसाश्चतुरसाश्च ते पुनः । सौधमर्धाधिपतेरर्द्धा, अर्द्धा ईशानचक्रिणः ॥ १३ ॥ सनत्कुमारमा-
हेन्द्रेऽप्येव एव भवेत् क्रमः । वृत्ता एव हि सर्वत्र, स्युर्विमानेन्द्रकाः पुनः ॥ १४ ॥ इत्थं व्यवस्थया चेतःस्वास्थ्य-
मास्थाय सुस्थिरौ । विमत्सरौ ग्रीतिपरौ, जज्ञाते तौ सुरेश्वरौ ॥ १५ ॥” इति अथ प्रकृतं प्रस्तूयते--‘माणवगस्स’ इत्यादि,
माणवकस्य चैत्यस्तम्भस्य पूर्वण-पूर्वस्यां दिशि सुधर्मायामेव सभायां सिंहासने सपरिचारे स्तः, यमकदेवयोः
प्रत्येकमेकैकसद्भागात्, तस्मादेव पश्चिमायां दिशि शयनीये वर्णकश्च तदीयः श्रीदेवीवर्णनाधिकारे उक्तः, शयनी-
ययोरुत्तरपूर्वस्यां दिशि ध्रुल्लकमेहेन्द्रध्वजौ स्तः, तौ च मानतो महेन्द्रध्वजप्रमाणौ, सार्द्धसप्तयोजनप्रमाणानुच्च-
त्वेनार्द्धकोशमुद्धेन-वाहल्याभ्यामित्यर्थः, ननु यदीमौ प्रागुक्तमहेन्द्रध्वजतुल्यौ तदा किमिमौ ध्रुल्लकेन विदो-
पितौ ? उच्यते, मणिपीठिकाविहीनौ, अत एव ध्रुल्लौ, कोऽर्थः ?-द्वियोजनप्रमाणमणिपीठिकोपरिस्थितत्वेन पूर्वं
महान्तो महेन्द्रध्वजास्तदपेक्षया इमौ च ध्रुल्लावित्यर्थादागतमिति, तयोः ध्रुल्लमहेन्द्रध्वजयोरैकैकराजधानी-
मन्वन्धिनोरपरेण पश्चिमायां चोपालो नाम प्रहरणकोशः-प्रहरणभाण्डागारं, तत्र बहूनि परिधरत्नप्रमुखाणि
यावत्पदात् प्रहरणरत्नानि सन्निक्षिप्तानि तिष्ठन्ति, ‘सुहर्म्माण’मित्यादि, सुधर्मयोरुपर्यष्टाष्टमङ्गलकानि इत्यादि

तावद् वक्तव्यं यावद् बहवः सहस्रपत्रहस्तकाः सर्वरत्नमया इत्यादि । सुधर्मसभातः परं किमस्तीत्याह—‘तासि ण’—
 मित्यादि, तयोः सुधर्मसभयोरुत्तरपूर्वस्यां दिशि द्वे सिद्धायतने प्रज्ज्ञे इति शेषः, प्रतिसभमेकैकसद्भावादिति, अत्र
 लाघवार्थमतिदेशमाह—एष एव—सुधर्मासभोक्त एव जिनगृहाणामपि गमः—पाठोऽवगन्तव्यः, स चायम्—‘ते णं सिद्धा-
 ययणा अद्धतेरसजोअणाइं आयामेणं छस्तकोसाइं विक्खम्भेणं णव जोअणाइं उद्धं उच्चत्तेणं अणेगखम्भसयसणिणविट्ठा’
 इत्यादि, यथा सुधर्मायास्त्रीणि पूर्वदक्षिणोत्तरवर्त्तीनि द्वाराणि तेषां पुरतो मुखमण्डपाः तेषां च पुरतः प्रेक्षामण्डपाः
 तेषां पुरतः स्तूपाः तेषां पुरतश्चैत्यवृक्षाः तेषां पुरतो महेन्द्रध्वजाः तेषां पुरतो नन्दापुष्करिण्य उक्तास्तदनु सभायां
 पङ्क्तमनोगुलिकासहस्राणि पङ्क्तमनोमानसीसहस्राण्युक्तानि एवमनेनैव क्रमेण सर्वं वाच्यम्, अत्र च सुधर्मातो यो विशेष-
 पस्तमाह—‘णवरं इमं णाणत्तं’ इत्यादि व्यक्तम्, अथ सुधर्मासभोक्तमेव सभावतुष्केऽतिदिशन्नाह—‘एवं अवसेसाणवि’
 इत्यादि, एवं सुधर्मान्यायेन अवशिष्टानामुपपातसभादीनां वर्णनं ज्ञेयं, कियत्पर्यन्तमित्याह—यावदुपपातसभायां—
 उत्पित्सुदेवोत्पत्त्युपलक्षितसभायां शयनीयं वर्णनीयं तच्च प्रागवत्, तथा हृदश्च वक्तव्यो नन्दापुष्करिणीमानः, स चोत्पन्नदेवस्य
 शुचित्वजलक्रीडादिहेतुः, ततोऽभिपेक्षसभायां—अभिनयोत्पन्नदेवाभिपेक्षमहोत्सवस्थानभूतायां बहु आभिपेक्ष्यं—अभि-
 पेक्षयोग्यं भाण्डं वाच्यं, तथा अलङ्कारसभायां—अभिपिक्तसुरभूषणपरिधानस्थानरूपायां सुबहु अलङ्कारिकभाण्डं—अल-
 ङ्कारयोग्यं भाण्डं तिष्ठति, व्यवसायसभयोः—अलङ्कृतसुरशुभाध्यवसायानुचिन्तनस्थानरूपयोः पुस्तकरत्ने ततो बलिपीठे

अर्चनिकोत्तरकालं नवोत्पन्नसुरयोर्वलिविसर्जनपीठे द्वे योजने आयामविष्कम्भाभ्यां योजनं बाह्व्येन यावत्पदात् 'सद्य-
रयणामया अच्छा पासाईआ ४' ततो नन्दाभिधाने पुष्करिण्यौ वलिक्षेपोत्तरकालं सुधर्मासभां जिगमिपतोरभिनयो-
त्पन्नसुरयोर्हस्तपादप्रक्षालनहेतुभूते, अत एव सूत्रे प्रथमोक्ते अपि नन्दापुष्करिण्यौ प्रयोजनक्रमवशात् पश्चाद् व्याख्याते
क्रमप्राधान्याद् व्याख्यानस्य, अथ यथा सुधर्मासभातः उत्तरपूर्वस्यां दिशि सिद्धायतनं तथा तस्योत्तरपूर्वस्यां दिशि
उपपातसभा, एवं पूर्वस्मात् पूर्वस्मात् परं परमुत्तरपूर्वस्यां वाच्यं यावद्दलिपीठादुत्तरपूर्वस्यां नन्दा पुष्करिणीति, अत्र
च 'जमिगाओ रायहाणीओ' इत्यादिसूत्रेषु द्विवचनेन, 'तासिं जाव उण्णि माणवए चेइअखम्भे' इत्यादिसूत्रेष्वेक-
वचनेन निर्देशः सूत्रकाराणां प्रवृत्तिवैचित्र्यादिति ॥ वर्णिते यमिकाभिधे राजधान्यौ, अथानयोरधिपयोर्यमकदेवयो-
रुत्पत्त्यादिस्वरूपाख्यानाय विस्तरारुचिः सूत्रकृत् संग्रहगाथामाह—'उववाओ संकण्णो' इत्यादि, उपपातो—यमकयो-
र्देवयोरुत्पत्तिर्वाच्या, ततः उत्पन्नयोः सुरयोः शुभव्यवसायचिन्तनरूपः सङ्कल्पः, ततोऽभिप्रेकः—इन्द्राभिप्रेकः, ततः
विभूषणा—अलङ्कारसभायामलङ्कारपरिधानं, ततो व्यवसायः—पुस्तकरलोद्घाटनरूपः, ततः अर्चनिका—सिद्धायतनाद्यर्चा,
ततः सुधर्मायां गमनं, यथा च परिवारणा—परिवारकरणं स्वस्वोक्तदिशि परिवारस्थापनं यथा यमकयोर्देवयोः सिंहासनयोः
परितो वामभागे चतुःसहस्रमामानिक्रमद्रामनस्थापनं सैव ऋद्धिः—सम्पत् रूपनिष्पत्तिस्तु 'णिज् बहुलं नाम्नः कृगादियु'
(श्रीसिद्ध० अ०३ पा०४ सू०४२) इत्यनेन करणार्थे 'णिवेत्त्यासथयघट्टवन्देरनः' (श्रीसिद्ध० अ०५ पा०३ सू०१११)

इत्यनेन चानप्रत्यये स्त्रीलिङ्गीय आप्रप्रत्यये साधुः तथा वाच्यं 'जीवाभिगमादिभ्यः । अथ यमकौ द्रहाश्च यावता अन्तरेण परस्परं स्थितास्तन्निर्णेतुमाह—'जावइयं' इत्यादि, यावति प्रमाणे—अन्तरमाने नीलवतो यमकौ भवतः खलु—निश्चितं तावदन्तरं योजनसप्तभागचतुर्भागाभ्यधिकचतुस्त्रिंशदधिकाष्टशतयोजनरूपं यमकद्रहयोर्द्रहाणां च बोध्यमिति शेषः, उपपत्तिस्तु प्राग्वत् ॥ अथ येषां हृदानामन्तरमानमन्तरमुक्तं तान् स्वरूपतो निर्दिशति—

कहि ण भन्ते ! उत्तरकूराए णीलवन्तइहे णाम इहे पणत्ते १, गोअमा ! जमगाण दम्भिसिग्लिआओ चरिमन्ताओ अट्टसण् चोत्तीसे चत्तारि अ सत्तभाए जोअणस्म अनाहाए सीआए महाणईए बहुमज्झदेसभाए एत्थ ण णीलवन्तइहे णाम इहे पणत्ते दाहिणउत्तरायण पाईणपडीणविच्छिण्णे जहेय पउमइहे तहेम वण्णओ णेअव्वो, णाणत्त दोहिं पउमवरदेवआदिं दोहि य वणसडेहिं सपरिक्खित्ते, णीलवन्ते णाम णागकुमारो देवे सेस त चेव णेअव्वं, णीलवन्तइहस्स पुज्जावरे पासे दम २ जोअणाइ अवाहाए एत्थ ण वीस कचणगपच्चया पणन्ता, एग जोयणसयं उट्ठ उच्चत्तेण—मूलमि जोअणसय पणत्तरि जोअणाइं मज्झमि । उवरितले कचणगा पण्णास जोअणा हुति ॥ १ ॥ मूलमि तिग्णि सोले सत्तत्तीसाइ दुग्णि मज्झमि । अट्ठावण च सयं उवरितले परिरओ होइ ॥ २ ॥ पढमित्थ नीलवन्तो १ वित्तिओ उत्तरकुरू २ गुणेअव्वो । चंदइहोत्थ तइओ ३ एरावय ४ मालवन्तो अ ५ ॥ ३ ॥ एव वण्णओ अट्ठो पमाण पलिओवमट्ठिआ देवा (सूत्र ८९)

‘कहि ण’मित्यादि, क भदन्त ! उत्तरकुरू २ नीलवद्द्रहो नाम द्रहः प्रज्ञप्तः १, गौतम ! यमकयोर्दक्षिण्या चर-

मान्तादष्ट शतानि चतुस्त्रिंशदधिकानि चत्वारि च सप्तभागान् योजनस्य अवाधया कृत्वा इति गम्यं, अपान्तराले मुक्त्वेति भावः, शीताया महानद्या बहुमध्यदेशभागेऽत्रान्तरे नीलवद्द्रहो नाम द्रहः प्रज्ञप्तः, दक्षिणोत्तरायतः प्राचीनप्रती-
चीनविस्तीर्णः, पद्मद्रहश्च प्रागपरायतः उदग्दक्षिणपृथुरिति पृथग्विशेषणं, यथैव पद्मद्रहे वर्णकस्तथैव नेतव्यः, नानात्वमिति विशेषोऽयं, द्वाभ्यां पद्मवरवेदिकाभ्यां द्वाभ्यां च वनखण्डाभ्यां सम्परिक्षिप्तः, अयं भावः—पद्मद्रह एकया पद्मवरवेदिकया एकेन च वनखण्डेन परिक्षिप्तः, अयं तु प्रविशन्त्या निर्यान्त्या च शीतया महानद्या द्विभागीकृतत्वेनोभयोः पार्श्वयोर्वर्त्ति-
नीभ्यां वेदिकाभ्यां युक्त इति सम्यक्, अर्थश्च नीलवद्वर्षधरनिभानि तत्र तत्र प्रदेशेषु शतपत्रादीनि सन्ति अथवा नीलव-
न्नामा नागकुमारो देवोऽत्राधिपतिरिति नीलवान् इद इति, शेषं पद्मादिकं तदेव नेतव्यं, पद्मद्रह इव पद्मानसङ्ख्या-
परिक्षेपादिकं ज्ञातव्यमित्यर्थः ॥ अथ काञ्चनगिरिव्यवस्थामाह—‘णीलवन्त’ इत्यादि, नीलवद्द्रहस्य पूर्वपरपार्श्वयोः
प्रत्येकं दशदशयोजनान्यवाधया कृत्वेति गम्यं, अपान्तराले मुक्त्वेति भावः, अत्रान्तरे दक्षिणोत्तरश्रेण्या परस्परं मूले
सम्बद्धाः अन्यथा शतयोजनविस्ताराणामेषां सहस्रयोजनमाने द्रहायामेवकाशासम्भव इति, विंशतिः काञ्चनकपर्वताः
प्रज्ञप्ताः, एकं योजनशतमूर्ध्वोच्चत्वेन, गाथाद्वयेनैतेषां विष्कम्भपरिक्षेपावाह—मूले योजनशतं मध्ये—मूलतः पञ्चाश-
द्योजनोर्ध्वगमने पञ्चसप्ततिर्योजनानि उपरितने—शिखरतले पञ्चाशद्योजनानि विस्तारेण भवंति काञ्चनकाभिधाः पर्वताः
॥ १ ॥ मूले त्रीणि योजनशतानि षोडशाधिकानि मध्ये द्वे योजनशते सप्तत्रिंशदधिके अष्टपञ्चाशदधिकयोजनशतं

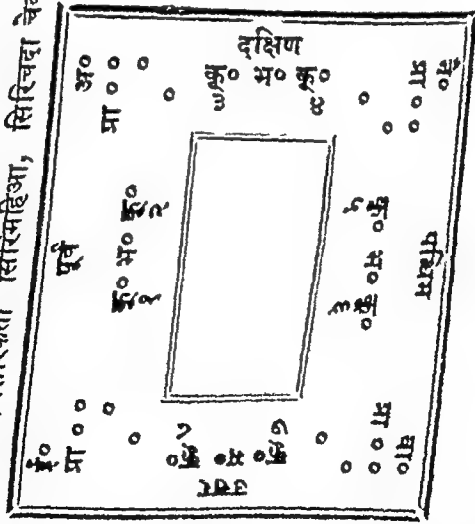
उपरितले परिरयः—परिधिरिति ॥२॥ इह च मूले परिधौ मध्यपरिधौ च किञ्चिद्विशेषाधिकत्वं गाथाबन्धानुलोभ्यादनुक्रम-
स्यवसेयं ॥ अथ सङ्ख्याक्रमेण पञ्चानामपि हृदानां नामान्याह—‘पठमित्थ’ इत्यादि, प्रथमो नीलवान् द्वितीय उत्तर-
कुरुक्षेत्रीत्यः चन्द्रद्रहोऽत्र तृतीयः ऐरावतश्चतुर्थः पञ्चमो माल्यवांश्च, अथानन्तरोक्तानां काञ्चनाद्रीणां एषां च द्रहादीनां
स्वरूपप्ररूपणाय लाघवार्थमेकमेव सूत्रमाह—‘एवं वण्णओ’ इत्यादि, एवं—उक्तन्यायेन नीलवद्द्रह्न्यायेनेत्यर्थः उत्तरकु-
रुहदादीनामपि ज्ञेयः पञ्चवरवेदिकावनखण्डत्रिसोपानप्रतिरूपकतोरणमूलपद्माटोत्तरशतपद्मपरिचारपद्मशेषपद्मपरि-
क्षेपत्रयवक्तव्यतापि, तथैवार्थः—उत्तरकुर्वाद्रिद्रहनामान्वर्थः उत्तरकुरुहद्रभोत्तरकुरुहदाकारोत्पलादियोगादुत्तरकुरुदे-
वस्वामिकत्वाच्चोत्तरकुरुहद इति, चन्द्रहद्रप्रभाणि—चन्द्रहद्राकाराणि चन्द्रहद्रवर्णानि चन्द्रश्चात्र देवः स्वामीति चन्द्र-
हदः, ऐरावतं—उत्तरपार्श्ववर्तिभरतक्षेत्रप्रतिरूपकक्षेत्रविशेषस्तत्प्रभाणि—तदाकाराणि, आरोपितज्यधनुराकाराणीत्यर्थः,
उत्पलादीनि ऐरावतश्चात्र देवः प्रभुरित्यैरावतः, माल्यवद्रक्षस्कारनिभोत्पलादियोगान्माल्यवद्देवस्वामिकत्वाच्च माल्यव-
द्रहद इति, प्रमाणं च सहस्रं योजनान्यायामस्तदङ्गं विष्कम्भ इत्यादिकं, पत्योपमस्थितिकाश्चात्र देवाः परिवसन्ति,
तत्राद्यस्य नागेन्द्र उक्तः, शेषाणां व्यन्तरेन्द्राः, काञ्चनाद्रीणां च वर्णको यमकाद्रिवद्वाच्यः, अर्थश्च काञ्चनवर्णोत्पला-
दियोगात् काञ्चनाभिधेदेवस्वामिकत्वाच्च काञ्चनाद्रयः, प्रमाणं योजनशतोच्चत्वं मूले योजनशतं विस्तार इत्यादिकं
उत्तरकुरुहदादिशेषद्रहपार्श्ववर्तिकञ्चनाचलोपेक्षयेदं बोध्यं, अथवा प्रमाणं प्रतिहृदं विंशतिः प्रतिपार्श्वं दश सर्वस-

इत्यया शतमित्यादिकं पत्योपमस्थितिकाश्चात्र द्रुवा इति राजधान्यश्चैतेयामत्रानुक्ता अपि यमकदेवराजधानीव-
द्वाच्याः परं तत्तदभिलाषेनेति ॥ अथ यन्नाम्ना इदं जम्बूद्वीपं ख्यातं ता सुदर्शनानाम्नी जम्बू विवक्षुस्तदधिष्ठानमाह—

कहि ण भन्ते ! उत्तरकुराण २ जम्बूपेठे णाम पेठे पणत्ते, गोअमा ! णीलान्तस्स वासहरपवयस्स दक्खिणेणं मन्दस्स उत्त-
रेणं सालवन्तस्स वक्खारपवयस्स पच्चत्थिमेण सीआए महण्डाए पुरत्थिमिह्ले ह्ले एत्थ णं उत्तरकुराए कुराण जम्बूपेठे णाम पेठे
पणत्ते, पच्च जोअणसयाइ आयामविम्भेण पणरस्स एफासीयाइं जोअणसयाइ किच्चिविसेमाहिआइ परिकसेवेणं, बहुमज्झ-
देसभाए वारस्स जोअणाइ वाह्लेण तयणन्तर च ण मायाए २ पदेसपरिहाणीए २ सज्वेसु णं चरिमपेरतेसु दो दो गाऊआइ
वाह्लेण सव्वजम्बूणयामए अच्छे, से ण एगाए पउमवरवेइआए एगेण य वणसडेण सव्वओ समन्ता सपरिकित्ते द्रुण्हंवि
वणओ, तस्स णं जम्बूपेठस्स चउद्धिसि एण चत्तारि तिसोवाणपडिरुवगा पणत्ता वणओ जाव तोरणाइ, तस्स ण जम्बूपेठस्स
वहुमज्झदेसभाए एत्थ ण मणिपेठिआ पणत्ता अट्टजोअणाइ आयामविम्भेणं चत्तारि जोअणाइ वाह्लेग, तीसे ण मणिपेठि-
आए उट्ठि एत्थ णं जम्बूमुदमणा पणत्ता, अट्ट जोअणाइ उट्ट उच्चेतग अट्टजोअग उच्चेहेण, तीसे ण खयो दो जोअणाइ उट्ट
उच्चेतण अट्टजोअण वाह्लेण, तीसे ण साला छ जोअणाइ उट्ट उच्चेतण बहुमज्झदेसभाए अट्ट जोअणाइ आयामविम्भेणं साइरेगाइ
अट्ट जोअणाइ सव्वगेण, तीसे ण अयमेआरुत्ते वण्णावासे प०—उइरामया मूला रययमुपइट्ठिअविडिमा जाग अहिअमणणिन्नु-
इररी पासार्इआ इरिमणिज्जा०, जम्बू ण मुट्टसणाए चउद्धिसि चत्तारि साला प०, तेसि ण सालाणं बहुमज्झदेसभाए एत्थ णं

सिद्धायणे पणत्ते, कोसं आयामेणं अट्कोसं विस्वम्भेणं देसूणग कोस उट्ठ उच्चत्तेणं अणेगसम्भसयसणिविट्ठे जात्र द्वारा
 पञ्चधणुसयाइं उट्ठ उच्चत्तेण जात्र वणमालाओ मणिपेडिआ पञ्चधणुसयाइ आयामविस्वम्भेण अट्ठाइलाइं धणुसयाइ वाहहेणं,
 तीसे ण मणिपेडिआए उट्ठि देवच्छन्दए पञ्चधणुसयाइं आयामविस्वम्भेण साइरेगाइं पञ्चधणुसयाइं उट्ठ उच्चत्तेणं, लिणपडिमाव-
 ण्णओ णेअव्वोत्ति । तत्थ ण जे से पुरत्थिमिल्ले साले एत्थ ण भवणे पणत्ते, कोस आयामेण एवमेव णवरमित्थ सयणिज्ज सेसेसु
 पासायवडैसया सीहासणा य सपरिवारा इति । जम्बू ण वारसहिं पउमवरवेइआहिं सन्वओ समन्ता सपरिक्खत्ता, वेइआणं
 वण्णओ, जम्बू ण अण्णेणं अट्ठसएण जम्बूणं तदट्ठच्चत्ताण सन्वओ समन्ता संपरिक्खत्ता, तासि ण वण्णओ, ताओ णं जम्बू
 छहिं पउमवरवेइआहिं सपरिक्खत्ता, जम्बूए ण सुदसणाए उत्तरपुरत्थिमेणं उत्तरेण उत्तरपच्चत्थिमेण एत्थ ण अणाडिअस्स
 देवस्स चउण्ह सामाणिअसाहस्सीणं चत्तारि जम्बूसाहम्मीओ पणत्ताओ, तीसे ण पुरत्थिमेण चउण्हं अगमहिंसीणं चत्तारि
 जम्बूओ पणत्ताओ,—दक्खिणपुरत्थिमे दक्खिणेण तह अवदक्खिणेण च । अट्ठ दस वारसेव य भवन्ति जम्बूसहस्साइ ॥ १ ॥
 अणिआहिवाण पच्चत्थिमेण सत्तेव होति जम्बूओ । सोलस साहस्सीओ चउद्विसिं आयरक्काणं ॥ २ ॥ जम्बूए णं तिहिं सइएहिं
 वणसडेहिं सन्वओ समन्ता सपरिक्खत्ता, जम्बूए णं पुरत्थिमेण पण्णासं जोअणाइं पढमं वणसंड ओगाहित्ता एत्थ ण भवणे
 पणत्ते कोसं आयामेणं सो चेव वण्णओ सयणिज्ज च, एव सेसासुवि दिसासु भवणा, जम्बूए णं उत्तरपुरत्थिमेण पढमं वण-
 सण्हं पण्णासं जोअणाइ ओगाहित्ता एत्थ णं चत्तारि पुक्खरिणीओ पणत्ताओ, तंजहा—पउमा १ पउमप्पभा २ कुमुदा ३
 कुमुदप्पभा ४, ताओ ण कोस आयामेण अट्ठकोसं विस्वम्भेणं पञ्चधणुसयाइं उच्चत्तेण वण्णओ तासि ण मज्जे पासायवडैसगा कोसं

आयामेणं अद्धकोसं विक्कतम्भेणं देसूणं कोसं उद्धं उच्चत्तेणं वण्णओ सीद्दामणा सपरिवारा, एवं सेसासु विदिसासु, गाहा-पडमा पउमप्पभा चेव, कुसुदा कुमुदप्पहा । उप्पलगुम्मा णलिणा, उप्पला उप्पलुजला ॥ १ ॥ भिंगा भिंगप्पभा चेव, अंजणा कज्जल-
त्पभा । सिरिकता सिरिमहिआ, सिरिचदा चेव सिरिनिलया ॥ २ ॥ जम्बूए ण पुरत्थिमिहस्स भवणस्स उत्तरेण उत्तरपुरत्थि-

मिहस्स पासायवडंसगस्स दक्खिणेणं एत्थ ण कूडे पणत्ते अट्ठ जोअणाइं उद्धं उच्चत्तेण दो जोअणाइं उच्चत्तेणं मूले अट्ठ जोअणाइं आयामविक्कतम्भेणं बहुमज्झदे-
सभाए छ जोअणाइ आयामविक्कतम्भेणं उवरिं चत्तारि जोअणाइं आयामविक्कत-
म्भेण-पणवीसट्ठारस्स वारसेव मूले अ मज्झि उवरिं च । सविसेसाइ परिओ
कूडस्स इमस्स वोद्धव्वो ॥ १ ॥ मूले विच्छिण्णे मज्झे सत्तिस्से उवरिं तणुए
सव्वरुणगामए अच्छे वेइआवणसडवण्णओ, एव सेसावि कूडा इति । जम्बूए णं
सुदमणाए दुवालस णामवेज्जा पं०, तं०-सुदंसणा १ अमोहा २ य, सुप्पलुद्धा ३
जमोहरा ४ । विदेहजम्बू ५ सोमणसा ६, गिअया ७ गिअमडिआ ८
॥ १ ॥ सुभदा य ९ विमाला य १०, सुजाया ११ सुमणा १२ विआ ।
सुदंमणाए जम्बूए, णामपेज्जा दुवालस ॥ २ ॥ जम्बूए ण अट्ठमंगला०,

से केण्टेण भन्ते ! एवं बुद्धि-जम्बू सुदंसणा २ ? , गोअमा ! जम्बूण ण सुदमणाए अणाढिए णाम जम्बुदीवाहिवई परिवम्भइ महिद्धीए, से णं तस्य चउण्ह सागणिअमाहस्सीण जाव आयरक्खदेवसाहस्सीणं, जम्बुदीवस्स ण दीवस्स जम्बूए सुदंसणाए अणाढिआए रायहाणीए अण्णसिं च बहूणं देवाण य देवीण य जाव विहरइ, से तेण्टेण गो० ! एव बुद्धि, अदुरुत्तरा ण च णं गोअमा ! जम्बूसुदंसणा जाव सुविं च ३ धुवा णिअआ सासया अक्खया जाव अवट्ठिआ । कहि णं भन्ते ! अणाढिअस्स देवस्स अणाढिआ णामं रायहाणी पणत्ता ? , गोअमा ! जम्बुदीवे मन्दरस्स पव्वयस्स उत्तरेण ज चैव पुव्व-वणिअ जसिगापमाण तं चैव णेअव्व, जाव उववाओ अभिसेओ अ निरवसेसोत्ति (सूत्र ९०)

‘कहि ण’मित्यादि, क भदन्त ! उत्तरकुरुषु जम्बूपीठं नाम पीठं प्रज्ञप्तं ? , निर्वचनसूत्रे गौतमेत्यामन्त्रणं गम्यं, नील-वतो वर्षधरपर्वतस्य दक्षिणेन मन्दरस्य पर्वतस्योत्तरेण माल्यवतो वक्षस्कारपर्वतस्य गजदन्तापरपर्यायस्य पश्चिमेन-पश्चिमायां शीताया महानद्याः पूर्वकूले-शीताद्विभागीकृतोत्तरकुरुपूर्वाङ्गे तत्रापि मध्यभागे अत्रान्तरे उत्तरकुरुषु कुरुषु जम्बूपीठं नाम पीठं प्रज्ञप्तं, पञ्चयोजनशतान्यायामविष्कम्भेन योजनानां पञ्चदशशतान्येकाशीत्यधिकानि किञ्चिद्विशेषाधिकानि परिक्षेपेण बहुमध्यदेशभागे विवक्षितदिक्प्रान्तादर्धतृतीयशतयोजनातिक्रमे इत्यर्थः, बाहल्येन द्वादश योजनानि, तदनन्तरं मात्रया २-क्रमेण २ प्रदेशपरिहाण्या परिहीयमाणः २ ‘सव्वेसु’त्ति प्राकृतत्वात् पञ्चम्यर्थे सप्तमी तेन सर्वेभ्यश्चरसप्रान्तेषु मध्यतोऽर्द्धतृतीययोजनशततिक्रमे इत्यर्थः, द्वौ क्रौशौ बाहल्येन, सर्वात्मना जाम्बूनद-

मयं, 'अच्छ'मित्यादि, 'से णं एगाए पडम'इत्यादि, तदिति अनन्तरोक्तं जम्बूपीठं एकया पद्मवरवेदिकया एकेन च वनखण्डेन सर्वतः समन्तात् सम्परिक्षिप्तमिति शेषः, इयोरपि पद्मवरवेदिकावनखण्डयोर्वर्णकः स्मर्त्तव्यः प्राकृतनः । तच्च जघन्यतोऽपि चरमान्ते द्विक्रोशोच्चं कथं सुखारोहावरोहमित्याशङ्क्याह—'तस्स ण'मित्यादि, तस्य जम्बूपीठस्य चतुर्दिशि एतानि दिशामोपलक्षितानि चत्वारि त्रिसोपानप्रतिरूपकाणि प्रज्ञप्तानि, एतानि च त्रीणि मिलितानि द्विक्रोशो-
च्चाणि भवन्ति क्रोशविस्तीर्णानि अत एव प्रान्ते द्विक्रोशवाहल्यात् पीठात् उत्तरतामवतरतां च सुखावहद्वारभूतानि वर्णकश्च तावद्भक्तव्यो यावत् तोरणानि, 'तस्स ण'मित्यादि, व्यक्तं, 'तीसे ण'मित्यादि, तस्या मणिपीठिकाया उपरि अत्र जम्बूः सुदर्शनानाम्नी प्रज्ञप्ता, अष्ट योजनान्यूर्ध्वोच्चत्वेन अर्द्धयोजनमुद्धेधेन—भूप्रवेशेन, अथास्या एवोच्चत्वस्याष्ट योजनानि विभागतो द्वाभ्यां सूत्राभ्यां दर्शयति—'तीसे ण'मित्यादि, तस्या जम्बूः स्कन्धः—कन्दादुपरितनः शाखाप्रभवपर्यन्तोऽवयवो द्वे योजने ऊर्ध्वोच्चत्वेनार्द्धयोजनं वाहल्येन—पिण्डेन तस्याः शाला विडिमापरपर्याया दिक्-प्रसृता शाखा—मध्यभागप्रभवा ऊर्ध्वगता शाखा षड् योजनान्यूर्ध्वोच्चत्वेन, तथा बहुमध्यदेशभागे प्रकरणाजम्बूरिति गम्यम्, अष्टौ योजनान्याग्रामविष्कम्भाभ्यां तान्येवास्याः स्कन्धोपरितनभागाच्चतसृष्वपि दिक्षु प्रत्येकमेकैका शाखा निर्गता ताश्च क्रोशोनानि चत्वारि योजनानि, तेन पूर्वापरशाखादौर्ध्वस्कन्धवाहल्यसम्बन्ध्यर्द्धयोजनमीलनेनोक्तसङ्ख्यानयनं, बहुमध्यदेशभागश्चात्र व्यावहारिको ग्राह्यः, वृक्षादीनां शाखाप्रभवस्थाने मध्यदेशस्य लोकैर्व्यवहियमाण-

त्वात्, पुरुषस्य कटिभाग इव, अन्यथा विडिमाया द्वियोजनातिक्रमे निश्चयप्राप्तस्य मध्यभागस्य ग्रहणे पूर्वापरशा-
 खाद्वयविस्तारस्य ग्रहणसम्भवः विषमश्रेणिकत्वात्, अथवा बहुमध्यदेशभागः शाखानामिति गम्यते, कोऽर्थः?—यतश्च-
 तुर्दिक्शाखामध्यभागस्तस्मिन्नित्यर्थः, अष्टयोजनानयनं तु तर्पेव, उच्चत्वेन तु सर्वाश्रेण—सर्वसङ्ख्यया कन्दस्कन्धवि-
 डिमापरिमाणमीलने सातिरेकाण्यष्टौ योजनानीति, अथास्या वर्णकमाह—‘तीसे ण’मित्यादि, तस्या जम्बवा अयमे-
 तद्गुणो वर्णावासः प्रज्ञप्तः, वज्रमयानि मूलानि यस्याः सा वज्रमयमूला तथा रजता—रजतमयी सुप्रतिष्ठिता विडिमा—
 बहुमध्यदेशभागे ऊर्ध्वविनिर्गता शाखा यस्याः सा रजतसुप्रतिष्ठितविडिमा, ततः पदद्वयकर्मधारयः, यावत्पदात्
 चैत्यवृक्षवर्णकः सर्वोऽप्यत्र वाच्यः, कियत्पर्यन्तमित्याह—अधिकमनोनिर्वृतिकरी प्रासादीया दर्शनीया इत्यादि। अथा-
 स्याः शाखाव्यक्तिमाह—‘जंबू ए ण’मित्यादि, जम्बवाः सुदर्शनायाः चतुर्दिशि चतस्रः शालाः—शालाः प्रज्ञप्ताः, तासां
 शालानां बहुमध्यदेशभागे उपरितनविडिमाशालायामित्यध्याहार्यं जीवाभिगमे तथा दर्शनात्, शेषं सुलभं वैताढ्य-
 सिद्धकूटगतसिद्धायतनप्रकरणतो ज्ञेयमित्यर्थः, अत्र पूर्वशालादौ यत्र यदस्ति तत्र तद्वक्तुमाह—‘तत्थ ण’मित्यादि,
 तत्र—तासु चतसृषु शालासु या सा पौरस्त्या शाला सूत्रे प्राकृतत्वात् पुंस्त्वनिर्देशः अत्र भवनं प्रज्ञप्तं क्रोशमाश्रमेन
 ‘एवमेवे’ति सिद्धायतनवदिति, अर्द्धक्रोशं विष्कम्भेन देशोनं क्रोशमुच्चत्वेनेति प्रमाणं द्वारादिवर्णकश्च वाच्यः, नवरमत्र
 शयनीयं वाच्यं, शेषासु दाक्षिणात्यादिशालासु प्रत्येकमेकैकभावेन त्रयः प्रासादावतंसकाः सिंहासनानि सपरिवाराणि

च बोद्धव्यानि तेषां प्रमाणं च भवनवत्, तत्र खेदापनोदाय भवनेषु शयनीयानि प्रासादेषु त्वास्थानसभा इति, ननु भवनानि विषमायामविष्कम्भानि पद्मद्रहदिमूलपद्मभवनादिषु तथा दर्शनात् प्रासादास्तु समायामविष्कम्भाः दीर्घवै-
ताढ्यकूटगतेषु वृत्तवैताल्यगतेषु विजयादिराजधानीगतेषु अन्येष्वपि विमानादिगतेषु च प्रासादेषु समचतुरस्रत्वेन समाया-
मविष्कम्भत्वस्य सिद्धान्तसिद्धत्वात् तत्कथमत्र प्रासादानां भवनतुल्यप्रमाणता घटते?, उच्यते, 'ते पासाया कोसं
समूसिआ अद्धकोसविच्छिण्णा' इत्यस्य पूज्यश्रीजिनभद्रगणिक्षमाश्रमणोपज्ञक्षेत्रविचारगार्थाद्धस्य वृत्तौ-ते प्रासादाः
क्रोशमेकं देशेनमिति शेषः समुच्छ्रिता-उच्चाः क्रोशाद्धं-अर्द्धक्रोशं विस्तीर्णाः परिपूर्णमेकं क्रोशं दीर्घा इति श्रीमल-
यगिरिपादाः तथा जम्बूद्वीपसमासप्रकरणे 'प्राच्ये शाले भवनं इतरेषु प्रासादाः मध्ये सिद्धायतनं सर्वाणि विज-
याद्धमानानी'ति श्रीउमास्वातिवाचकपादाः तथा तपागच्छाधिराजपूज्यश्रीसोमतिलकसूरिकृतनव्यबृहत्क्षेत्रविचार-
सत्कायाः 'पासाया सेसदिसासालासु वेअद्धगिरिगयव तओ' इत्यस्या गाथाया अवचूर्णौ-“शेषासु तिसृषु शाखासु
प्रत्येकमेकैकभावेन तत्र त्रयः प्रासादाः-आस्थानोचितानि मन्दिराणि देशेनं क्रोशमुच्चाः क्रोशाद्धं विस्तीर्णाः पूर्ण
क्रोशं दीर्घाः” इति श्रीगुणरत्नसूरिपादाः यदाहुः तदाश्रयेन प्रस्तुतोपाद्भस्योत्तरत्र जम्बूपरिक्षेपकवनवापीपरिगतप्रासा-
दप्रमाणसूत्रानुसारेण च इत्येवं निश्चिनुमो जम्बूप्रकरणप्रासादा विषमायामविष्कम्भा इति, यत्तु श्रीजीवाभिगमसूत्र-
वृत्तौ 'क्रोशमेकमूर्ध्वमुच्चैस्त्वेन अर्द्धक्रोशं विष्कम्भेने'त्युक्तं तद्गम्भीराशयं न विद्मः । अथास्याः पद्मवरवेदिकादिस्वरू-

पमाह—‘जंबू ण’मित्यादि, जम्बूद्वीपदेशभिः पद्मवरवेदिकाभिः—प्राकारविशेषरूपाभिः सर्वतः समन्तात् सम्परिक्षिप्ता, वेदिकानां वर्णकः प्राग्वत्, इमाश्च मूलजम्बू परिवृत्य स्थिता ज्ञातव्याः, या तु पीठपरिवेष्टिका सा तु प्रागेवोक्ता । अथास्याः प्रथमपरिक्षेपमाह—‘जंबू ण’मित्यादि, जम्बूः णमिति वाक्यालङ्कारे अन्येनाष्टशतेन—अष्टोत्तरशतेन जम्बू-बृक्षाणां ‘तदर्द्धोच्चत्वानां’ तस्या मूलजम्बूः अर्द्धप्रमाणमुच्चत्वं यासां तास्तथा तासां सर्वतः समन्तात् सम्परिक्षिप्ता उपलक्षणं चैतत् तेनोद्देशायामविस्तारा अपि अर्द्धप्रमाणा ज्ञेयाः, तथाहि—ता अष्टाधिकशतसङ्ख्या जम्बूः प्रत्येकं चत्वारि योजनान्युच्चैस्त्वेन क्रोशमेकमवगणेन एकं योजनमुच्चः स्कन्धः त्रीणि योजनानि विडिमा सर्वोत्प्रेणोच्चैस्त्वेन सार्तिरेकानि चत्वारि योजनानि तत्रैकका शाखा अर्द्धक्रोशहीने द्वे योजने दीर्घा क्रोशपृथुत्वः स्कन्ध इति भवन्ति सर्वसंख्यया आयामविष्कम्भतश्चत्वारि योजनानि, आसु चानादृतदेवस्याभरणादि तिष्ठति, एतासां वर्णकज्ञापनायाह—‘तासि णं वर्णजो’ति तासां च वर्णको मूलजम्बूसदृश एवेति, अथासां यावत्यः पद्मवरवेदिकास्ता आह—‘ताओ ण’मित्यादि, उत्तानार्थं, नवरं प्रतिजम्बूदृक्षं पद् पद् पद्मवरवेदिका इत्यर्थः, एतासु च १०८ जम्बूषु अत्र सूत्रे जीवा-भिगमे बृहत्क्षेत्रविचारादौ सूत्रकृद्भिः वृत्तिकृद्भिश्च जिनभवनभवनप्रासादचिन्ता कापि न चक्रे बहवोऽपि च बहु-श्रुताः श्राद्धप्रतिक्रमणसूत्रचूर्णिणकारादयो मूलजम्बूदृक्षगततत्प्रथमवनखण्डगतकूटाष्टकजिनभवनैः सह सप्तदशोत्तरं शतं जिनभवनानां मन्यमानाः इहाण्येकैकं सिद्धायतनं पूर्वोक्तमानं मेनिरे ततोऽत्र तत्त्वं केवलिनो विदुरिति । सम्प्रति

शेषान् परिक्षेपान् वक्तुं सूत्रचतुष्टयमाह—‘जंबूए ण’मित्यादि, जम्ब्याः सुदर्शनायाः उत्तरपूर्वस्या—ईशानकोणे उत्तरस्यामुत्तरपश्चिमायां—चायव्यकोणे अत्रान्तरे दिक्त्रयेऽपीत्यर्थः अनाहतनाम्नो—जम्बूद्वीपाधिपतेर्देवस्य चतुर्णां सामानिकसहस्राणां चत्वारि जम्बूसहस्राणि प्रज्ञप्तानि, ‘तीसे ण’मित्यादि, कण्ठ्यं, गाथावन्धेन पार्षद्यदेवजम्बूराह—‘दक्षिण’इत्यादि, दक्षिणपौरस्त्ये—आग्नेयकोणे दक्षिणस्यां अपरदक्षिणस्यां—नैर्ऋतकोणे चः समुचये एतासु तिसृषु दिक्षु यथासंख्यं । अष्ट दश द्वादश जम्बूनां सहस्राणि भवन्ति, एवोऽवधारणे तेन नाधिकानि न न्यूनानीत्यर्थः, चः प्राग्बत्, अनीकाधिपजम्बूस्तृतीयपरिक्षेपजम्बूश्च गाथावन्धेनाह—‘अणिथाहिवाण’इत्यादि, अनीकाधिपानां—गजादिकटकाधीनानां सप्तानां सप्तव जम्बूः पश्चिमायां भवन्ति, द्वितीयः परिक्षेपः पूर्णः ॥ अथ तृतीयमाह—आत्सरक्षकाणामनाहतदेवसामानिकचतुर्गुणानां षोडशसहस्राणां जम्बूः एकैकदिक्षु चतुःसहस्रसद्भावात् षोडश सहस्राणि भवन्ति, यत्रापि चानयोः परिक्षेपयोर्जम्बूनामुच्चत्वादिप्रमाणं न पूर्वाचार्यैश्चिन्तितं तथापि पद्महृदपद्मपरिक्षेपन्यायेन पूर्वपूर्वपरिक्षेपजम्ब्वपेक्षयोस्तरोत्तरपरिक्षेपजम्ब्वोऽर्द्धमाना ज्ञातव्याः, अत्राप्येकैकस्मिन् परिक्षेपे एकैकस्यां पक्षौ क्रियमाणानां क्षेत्रसाङ्कीर्ण्येनानवकाशदोषस्तथैवोद्भावनीयस्तेन परिक्षेपजातयस्तिस्त्रस्तयैव वाच्याः, सम्प्रत्यस्या एव त्रयत्रय-परिक्षेपान् वक्तुमाह—‘जंबूए ण’मित्यादि, सा चैवंपरिवारेति गम्यं, त्रिभिः जतिकैः—योजनत्रयप्रमाणवर्धनखण्डैः सर्वतः सम्परिक्षिप्ताः, तद्यथा—अभ्यन्तरेण मध्यमेन बाह्येनेति, अथात्र यदस्ति तदाह—‘जंबूए ण’मित्यादि, जम्ब्याः सय-

रिचारायाः पूर्वेण पञ्चाशद्योजनानि प्रथमवनखण्डमवगाह्यात्रान्तरे भवनं प्रज्ञप्तं, क्रोशमायामेन, उच्चत्वादिकथनाया-
 तिदेशमाह—स एव मूलजम्बूपूर्वशाखागतभवनसम्बन्धी वर्णको ज्ञेयः, शयनीयं चानाहतयोग्यं, एवं शेषास्वपि दक्षि-
 णादिदिक्षु स्वस्वदिशि पञ्चाशद्योजनान्यवगाह्याद्ये वने भवनानि वाच्यानि, अथात्र वने वापीस्वरूपमाह—‘जंबूए णं
 उत्तरे’त्यादि, जम्ब्याः उत्तरपौरस्त्ये दिग्भागे प्रथमं वनखण्डं पञ्चाशद्योजनान्यवगाह्यात्रान्तरे चतस्रः पुष्करिण्यः
 प्रज्ञप्ताः, एताश्च न सूचीश्रेण्या व्यवस्थिताः किन्तु स्वविदिगतप्रासादं परिक्षिप्य स्थिताः, तेन प्रादक्षिण्येन तन्नामा-
 न्येवं—पद्मा पूर्वस्यां पद्मप्रभा दक्षिणस्यां कुमुदा पश्चिमायां कुमुदप्रभा उत्तरस्यां, एवं दक्षिणपूर्वादिविदिगतवापीष्वपि
 वाच्यं, ताश्च क्रोशमायामेन अर्द्धक्रोशं विष्कम्भेन पञ्चधनुःशतान्युद्धेनेति । अथात्र वापीमध्यगतप्रासादस्वरूपमाह—
 ‘तासि ण’मित्यादि, तासां वापीना चतसृणा मध्ये प्रासादावतंसकाः प्रज्ञप्ताः, बहुवचनं च उक्तवक्ष्यमाणानां वापीनां
 प्रासादापेक्षया द्रष्टव्यं, तेन प्रतिवापीचतुष्कमेकैकप्रासादभावेन चत्वारः प्रासादाः, एवं निर्देशो लाघवाय, क्रोशमा-
 यामेनार्द्धक्रोशं विष्कम्भेन देशेन क्रोशमुच्चत्वेन, वर्णको मूलजम्बूदक्षिणशाखागतप्रासादवद् ज्ञेयः, एषु चानाहत-
 देवस्य क्रीडार्थं सिंहासनानि सपरिवाराणि वाच्यानि, जीवाभिगमे त्यपरिवाराणि, एवं शेषासु दक्षिणपूर्वादेषु विदिक्षु
 वाप्यः प्रासादाश्च वक्तव्याः, एतासां नामदर्शनाय गाथाद्वयं, पद्मादयः प्रागुक्ताः पुनः पद्यबन्धवद्भवेन संगृहीता
 इति न पुनरुक्तिः, एताश्च सर्वा अपि सत्रिसोपानचतुर्द्वाराः पद्मवरवेदिकावनखण्डयुक्ताश्च बोध्याः, अथ दक्षिणपू-

र्वस्यां उत्पलगुल्मा पूर्वस्यां नलिना दक्षिणस्यां उत्पलोज्ज्वला पश्चिमायां उत्पला उत्तरस्यां तथा अपरदक्षिणस्यां
भृङ्गा भृङ्गप्रभा अञ्जना कज्जलप्रभा तथा अपरोत्तरस्यां श्रीकान्ता श्रीमहिता श्रीचन्द्रा श्रीनिलया, चैवशब्दः प्राग्वत्,
अथास्य वनस्य मध्यवर्तीनि कूटानि स्वरूपतो लक्षयति—‘जंबूए णं’ इत्यादि, जम्ब्वा अस्मिन्नेव प्रथमे वनखण्डे पौर-
स्त्यस्य भवनस्य उत्तरस्यां उत्तरपौरस्त्यस्य—ईशानकोणसक्तस्य प्रासादावतंसक्तस्य दक्षिणस्यां अत्रान्तरे कूटं प्रज्ञप्तं
अष्टौ योजनान्यूर्ध्वोच्चत्वेन द्वे योजने उद्वेधेन, वृत्तत्वेन य एव विष्कम्भ इति, मूलेऽष्ट योजनान्या-
यामविष्कम्भाभ्यां बहुमध्यदेशभागे, भूमितश्चतुर्षु योजनेषु गतेष्वित्यर्थः, षड् योजनान्यायामविष्कम्भाभ्यां, उपरि-
गिखरभागे चत्वारि योजनान्यायामविष्कम्भाभ्यां, अथामीषां परिधिकथनाय पद्यमाह—‘पणवीसे’त्यादिकं, सर्वं प्रथम-
पाठगतकृष्णभकूटामिलापानुसारेण वाच्यं, नवरं पञ्चविंशतिं योजनानि सविशेषाणि किञ्चिदधिकानि मूले परिरय
इत्यादि यथासंख्यं योज्यम्, जिनभद्रगणिक्षमाश्रमणैस्तु ‘अट्टसहस्रकूडसरिसा सबे जम्बूणयामया भणिआ’ । इत्यस्यां
गाथायामुपभकूटसमत्वेन भणितत्वात् द्वादश योजनानि अष्टौ मध्ये चैत्यूचे, तत्त्वं तु बहुश्रुतगम्यं, एषु च प्रत्येकं
जिनगृहमेकैकं विडिमागतजिनगृहतुल्यमिति, अथ शेषकूटवक्तव्यतामतिदेशेनाह—‘एवं सेसावि कूडा’ इति, एवमुक्त-
रीत्या वर्णप्रमाणपरिध्याद्यपेक्षया शेषाण्यपि सप्त कूटानि बोध्यानि, स्यान्निभागस्त्वयं तेषां, तथाहि—पूर्वदिग्भाविनो
भवनस्य दक्षिणतो दक्षिणपूर्वदिग्भाविनः प्रासादावतंसक्तस्योत्तरतो द्वितीयं कूटं तथा दक्षिणदिग्भाविनो भवनस्य

पूर्वतो दक्षिणपूर्वदिग्भाविनः प्रासादावतंसकस्य पश्चिमायां तृतीयं तथा दक्षिणदिग्भाविनो भवनस्य पश्चिमायां दक्षि-
 णापरदिग्भाविनः प्रासादावतंसकस्य पूर्वतश्चतुर्थं तथा पश्चिमदिग्भाविनो भवनस्य दक्षिणतो दक्षिणापरदिग्भाविनः
 प्रासादावतंसकस्योत्तरतः पञ्चमं तथा पश्चिमदिग्भाविनो भवनस्योत्तरतः उत्तरपश्चिमदिग्भाविनः प्रासादावतंसकस्य
 दक्षिणतः षष्ठं तथा उत्तरदिग्भाविनो भवनस्य पश्चिमायां उत्तरपश्चिमदिग्भाविनः प्रासादावतंसकस्य पूर्वतः सप्तमं
 तथा उत्तरदिग्भाविनो भवनस्य पूर्वतः उत्तरपूर्वदिग्भाविनः प्रासादावतंसकस्य अपरतोऽष्टममिति, अत्रैषां स्थापनां
 यथा यन्त्रे तथा विलोकनीया, अथ जम्बवा नामोत्कीर्तनमाह—‘जंबू ए ण’मित्यादि, जम्बवाः सुदर्शनायाः द्वादश नाम-
 धेयानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा—सुष्टु—शोभनं नयनमनसोरानन्दकत्वेन दर्शनं यस्याः सा तथा, अमोघा—सफला, इयं हि
 स्वस्वामिभावेन प्रतिपन्ना सती जम्बूद्वीपाधिपत्यं जनयति, तदन्तरेण तद्विषयस्य स्वामिभावस्यैवायोगात्, सुष्टु—अति-
 शयेन प्रबुद्धा—उत्फुल्ला उत्फुल्लफुल्लयोगादियमभ्युत्फुल्ला, सकलभुवनव्यापकं यशो धरतीति यशोधरा, ‘लिहादित्वादच्,’
 जम्बूद्वीपो ह्यनया जम्बवा भुवनत्रयेऽपि विदितमहिमा ततः सम्पन्न यथोक्तयशोधारित्वमस्याः, विदेहेषु जम्बूः विदेह-
 जम्बूर्विदेहान्तर्गतोत्तरकुरुकृतनिवासत्वात्, सौमनस्यहेतुत्वात् सौमनस्या, न हि तां पश्यतः कस्यापि मनो दुष्टं भवति,
 नियता सर्वकालमवस्थिता शाश्वतत्वात् नित्यमण्डिता सदा भूषणभूषितत्वात्, सुभद्रा—शोभनकल्याणभाजिनी, न ह्यस्याः
 कदाचिदुपद्रवसम्भवो महर्द्धिकेनाश्रितत्वात्, चः समुच्चये, विशाला—विस्तीर्णा, चः पूर्ववत्, आयामविष्कम्भाभ्यामु-

कत्वादिति, अथापरं गौतम ! यावच्छब्दालम्ब्याः सुदर्शनाया एतच्छाश्वतं नामधेयं प्रज्ञसं, यन्न कदाचिन्नासीदित्यादिकं ग्राह्यं, नान्नः शाश्वतत्वं दर्शितम्, अथ प्रस्तुतवस्तुनः शाश्वतत्वमस्ति नवेत्याशङ्कं परिहरन्नाह—‘जंबुसुदं सणा’ इत्यादि, व्याख्याऽस्य प्राग्वत्, अथ प्रस्तावादस्य राजधानीं विवक्षुराह—‘कहि णं भन्ते ! अणाढिअस्स’ इत्यादि, गतार्थं, नवरं यदेव प्राग्वर्णितं यमिकाराजधानीप्रमाणं तदेव नेतव्यं यावदनाहतदेवस्योपपातोऽभिपेक्ष्य निरवशेषो वक्तव्य इति शेषः ॥ अथोत्तरकुरुनामार्थं पिपृच्छिषुरिदमाह—

से केणट्ठेणं भन्ते ! एव बुच्चइ उत्तरकुरा २१, गोअमा ! उत्तरकुराए उत्तरकुरूणामं देवे परिवसइ महिद्वीए जाव पलिओवमट्ठिइए, से तेणट्ठेणं गोअमा ! एवं बुच्चइ उत्तरकुरा २, अटुत्तरं च णति जाव सासए । कहि णं भन्ते ! महाविदेहे वासे मालवंते णाम वक्खारपव्वए पणत्ते १, गो० ! मंदरस्स पव्वयस्स उत्तरपुरत्थिमेणं णीलवतस्स वासहरपव्वयस्स दाहिणेणं उत्तरकुराए पुरत्थिमेणं वच्छस्स चक्खवट्ठिविजयरस्स पच्चत्थिमेण एत्थ णं महाविदेहे वासे मालवंते णाम वक्खारपव्वए पणत्ते उत्तरदाहिणाए पाईणपडीणविच्छिण्णे ज चेव गधमायणस्स पमाण विक्खम्भो अ णवरमिम णाणत्त सव्वेवरुलिआसए अवसिट्ठ तं चेव जाव गोअमा ! नव कूडा पणत्ता, तंजहा—सिद्धाययणकूडे० सिद्धे य मालवन्ते उत्तरकुरु कच्छसागरे रयए । सीओय पुण्णभदे हरिस्सहे चेव वोद्वन्वे ॥ १ ॥ कहि णं भन्ते ! मालवन्ते वक्खारपव्वए सिद्धाययणकूडे णामं कूडे पणत्ते १, गोअमा ! मन्दरस्स पव्वयस्स उत्तरपुरत्थिमेण मालवंतस्स कूडस्स दाहिणपच्चत्थिमेण एत्थ णं सिद्धाययणे कूडे पणत्ते पच जोअणसयाइं उट्ठं उच्चत्तेणं अवसिट्ठं तं चेव जाव

रायदाणी, एतं मालान्तरस कूडस्त उत्तरकुरुकुडस्त, एत चत्तारि कूडा दिसादि पमाणेहि नेअद्या, कूडमरिमणामया
देता, तदि नं भन्ते ! मालवन्ते मागरकूडे नामं कूडे पणत्ते, गोअमा ! कच्छकूडस्त उत्तरपुरल्लिमेणं रययकूडस्त वस्त्रिमेणं
पत्थ ण मागरकूडे णाम कूडे पणत्ते, पच्च जोअणसयाइ उच्च उज्जेणं अवमिद्ध तं चेव सुभोगा देवी रायदाणी उत्तरपुरल्लिमेणं
रययकूडे भोगमालिणी उभी रायदाणी उत्तरपुरल्लिमेण, अवमिद्धा कूडा उत्तरदाहिणेण नेअन्वा पक्केण पमाणेणं (सूत्रं ९१)
'से केणट्टेण'मित्यादि, प्रतीतं, नवरं उत्तरकुरुनामाऽत्र देवः परिवसति, तेनेमा उत्तरकुरुव इत्यर्थः, अथ यस्मादु-

त्तरकुरुवः पश्चिमायामुक्तास्तं माल्यवन्तं नाम द्वितीयं गजदन्ताकारगिरिं प्ररूपयति—'कहि ण'मित्यादि, प्रश्नसूत्रं सुगमं,
उत्तरसूत्रं—गौतम ! मन्दरस्य पर्वतस्य उत्तरपारस्त्ये—ईशानकोणे नीलवतो वर्षधरपर्वतस्य दक्षिणस्यामुत्तरकुरुणां पूर्वस्यां
कच्छनामश्चक्रयत्तिविजयस्य पश्चिमायामत्रान्तरे महाविदेहेषु माल्यवन्नाम्ना वक्षस्कारपर्वतः प्रजस्र इति शेषः, पूर्वदक्षि-
णयोरावतः पूर्वपश्चिमयोर्विस्तीर्णः, किं बहुना विस्तरेण ? यदेव गन्धमादनस्य पूर्वोक्तवक्षस्कारगिरिः प्रमाणं पिक्कम्मश्च
तदेव ज्ञातव्यमिति शेषः, नगरमिदं नानात्वं—अयं विजयेण, सर्वात्मना वेदुर्यरत्नमयः, अवशिष्टं तदेव, कियत्पर्यन्त-
मित्याह—'जाप'त्ति, सुलभं, नवरं उत्तरसूत्रे उक्तमपि सिद्धायतनकूटं यत्पुनरुच्यते 'मिद्धे य माल्यवन्ते' इति तद् गाय-
यन्तेन सर्वमंग्रहायेति, मिज्जायतनकूटं चः पादपूर्णे माल्यवत्कूटं प्रस्तुतवज्रस्कागधिपतिवामकूटं उत्तरकुरुकूटं—
उत्तरकुरुन्देवकूटं कच्छकूटं—कच्छविजयाधिपकूटं मागरकूटं रजतकूटं, इदं चान्यत्र रुक्ममिति प्रमिदं, गीताकूटं—शी-

तासरित्सुरीकूटं, पदैकदेशे पदसमुदायोपचार इति सिद्धिः, चः समुच्चये, पूर्णभद्रनाम्नो व्यन्तरेणस्य कूटं पूर्णभद्रकूटम्,
 हरिस्सहनाम्न उत्तरश्रेणिपतिविद्युत्कुमारेन्द्रस्य कूटं हरिस्सहकूटं, चैवशब्दः पूर्ववत्, सम्प्रत्यमीयां स्थानप्ररूपणायाह—
 ‘कहि ण’मित्यादि, प्रश्नः प्रतीतः, उत्तरसूत्रे मन्दरस्य पर्वतस्य उत्तरपूर्वस्यां—ईशानकोणे प्रत्यासन्नमाल्यवत्कूटस्य
 दक्षिणपश्चिमायां नैर्ऋतकोणे, अत्र सिद्धायतनकूटं प्रज्ञप्तमिति गम्यं, पश्च योजनशतान्यूर्ध्वोच्चत्वेन अवशिष्टं मूलविष्क-
 म्भादिकं वक्तव्यं तदेव गन्धमादनसिद्धायतनकूटवदेव वाच्यं, यावद्राजधानी भणितव्या स्यात्, अयमर्थः—सिद्धाय-
 तनकूटवर्णके सामान्यतः कूटवर्णकसूत्रं विशेषतः सिद्धायतनादिवर्णकसूत्रं च द्वयमपि वाच्यं, तत्र सिद्धायतनकूटे
 राजधानीसूत्रं न सङ्गच्छते इति राजधानीसूत्रं विहाय तदधस्तनसूत्रं वाच्यमिति, अत्र यावच्छब्दो न संग्राहकः किन्त्व-
 वधिमात्रसूचकः, यथा ‘आसमुद्रक्षितीशाना’मित्यत्र समुद्रं विहाय क्षितीशत्वं वर्णितमिति, लाघवार्थमत्रातिदेशमाह—
 ‘एवं मालवन्तस्स’ इत्यादि, एवं सिद्धायतनकूटरीत्या माल्यवत्कूटस्य उत्तरकुरुकूटस्य कच्छकूटस्य वक्तव्यं, ज्ञेयमिति
 गम्यं, अर्थेतानि किं परस्परं स्थानादिना तुल्यानि उतातुल्यानीत्याह—एतानि सिद्धायतनकूटसहितानि चत्वारि परस्परं
 दिग्भरीशानविदिग्रूपाभिः प्रमाणैश्च नेतव्यानि, तुल्यानीति शेषः, अयमर्थः—प्रथमं सिद्धायतनकूटं मेरोरुत्तरपूर्वस्या
 दिशि ततस्तस्य दिशि द्वितीयं माल्यवत्कूटं ततस्तस्यामेव दिशि तृतीयमुत्तरकुरुकूटं ततोऽग्न्यां दिशि कच्छकूटं,
 एतानि चत्वार्यपि कूटानि विदिग्भावीनि मानतो हिमवत्कूटप्रमाणानीति, कूटसहस्रनामकाश्चात्र देवाः, अत्र ‘यावत्स-

स्मयं विधिप्राप्तिरिति न्यायात् मिद्धकूटवर्जेषु त्रिषु कूटेषु कूटनामका देवा इति बोध्यं, मिद्धायतनकूटे तु सिद्धा-
यतनं, अन्यथा—“छमयि कूटेषु तथा चूलाचत नगतस्तु जिणभवणा। भणिआ जम्बुद्वीपे संदेवया मेम ठाणेयु॥१॥”
इति स्तोपतक्षेत्रविचारे रत्नगेरारसूरिवचो विरोधनापद्येतेति, अथावशिष्टकूटस्वरूपमाह—“कहि ण’मित्यादि, प्रश्नयूयं
सुगमम्, उत्तरसूत्रे ऋच्छकूटस्य चतुर्थस्योत्तरपूर्वस्थां रजतकूटस्य दक्षिणस्यामग्रान्तरे सागरकूटं नाम कूटं प्रजघं, पञ्च-
योजनग्रतान्यूर्ध्वोच्चतेन अगशिष्टं मूलविष्कम्भादिकं तदेव, अत्र सुभोगानाम्नी दिवुमारी देवी अस्या राजधानी
भैरोरुत्तरपूर्वस्थां, रजतकूटं यष्टं पूर्वसाधुत्तरस्थां अत्र भोगमालिनी दिक्कुमारी गुरी राजधानी उत्तरपूर्वस्थां, अवशिष्टानि
श्रीताकूटादीनि उत्तरदक्षिणस्थां नेतव्यानि, कोऽर्थः?—पूर्वसाधुत्तरस्था २ उत्तरोत्तरमुत्तरस्था २ उत्तरमाधुत्तरस्मात्पूर्व २ दक्षि-
णस्थां २ इत्यर्थः, एतेन तुल्येन प्रमाणेन सर्वेषामपि द्विमवत्कूटप्रमाणत्वात् । अथ नवमं महत्साङ्गमिति पृथग्विदेषुमाह—

कहि ण वन्ते! मायगन्ते हरिम्पदद्वे पाप ह्वे पणत्ते, मोत्रमा! पुज्याभरम्म उत्तरेण गीठान्नाम्म उरिगणेणं एत्थ णं हरिम्प-
दद्वे पापं द्वे पापे, एग जोत्तमद्वम् उच्च उच्चत्तेणं जमगपमाणेणं नेज्जं, मायहागी उत्तरेण जमनेजे वीरे अज्जाति
जम्बुद्वीपे वीरे उत्तरेण पारम जंत्तमद्वस्माद जोगादिता एत्थ णं हरिम्पदम्प देवम् हरिगणजागं साराहागी पज्जाणा, पार-
पार्जद्वे नेत्तमद्वस्माद पापान्तिराम्भेज ने पोत्तमवमद्वस्मादं पणत्ति ण महत्साधं एच्च उत्तीये जोत्तमम्प वरिज्जेरेणं मेमं
एत्ता वमत्तम्पद्वं सपद्दसाणं एत्ता पणत्ते मात्तिन्तं, गरिदीण नद्वज्जुंए, मे केगद्वेण भन्ते! एग पुण्द मात्तान्ते सवम्पद-

पृष्ठ २१, गोअसा ! मात्तयन्ते ण पस्सपपण तथ तेमे तडि २ यदने गरित्रागुम्मा गोमाल्लिआगुम्मा तप मगदन्ति-
आगुम्मा, ते ण गुम्मा दमद्वणं कुमुनं कुमुनेनि, ते ण त मालान्तस्स पस्सपपणग्ग पदुममरमणिजे मूमिभानं चाचक्खि-
अमसाल्लुगुक्खुप्फुप्फुजोत्थारक्खिअ हरेति, मालांते अ इत्थ पेने मदिन्तीण तप पडिओमडिडण पडिमद, ते वेगेहेणं गोत्र-
सा' एवं पुग्ग, अत्तुत्तर च णं ताव जिमे (सू १२)

‘कहि ण’मित्यादि, क भदन्त ! मात्तयति चक्षुष्कारगिरां हरिस्महहूटं नाम हूटं प्रज्ञप्तम्?, गातम् ! पूर्णभद्र-
स्योत्तरस्यां नीलमतो वर्षधर्पर्वतस्य दक्षिणस्यां अत्रान्तरे हरिस्महहूटं नाम हूटं प्रज्ञप्तं, एकं योजनसहस्रमूर्ध्वोच्चत्वेन
अवशिष्टं यमरुगिरिप्रमाणेन नेतव्यं, तच्चेदम्—‘अस्मादस्मादं जोअणनयादं उगेहेणं मूले एगं जोअणमहम्मं आयाम-
विक्कराम्भेण’मित्यादि, आह परः—५०० योजनपृथुगजदन्ते १००० योजनपृथु इदं कथमिति, उच्यते, अनेन गज-
दन्तस्य ५०० योजनानि यद्भानि ५०० योजनानि पुनर्गजदन्ताद्द्विराकांशे ततो न रुद्धिदोष इति, अस्य चाधिप-
स्यापरराजधानीतो दिग्प्रमाणार्थविशेष इति तां विप्रधुराह—‘रायहाणी’इत्यादि. राजधानी उत्तरस्यामिति, एतदेव
चिबृणोति—‘असंसेजदीपे’तिपदं स्मारकं तेन ‘मन्दरस्य पवयस्त उत्तरेणं तिरिअमत्तंसेज्जादं दीचममुदादं नीरेमइना’
इति ग्राह्यम्, अन्यस्मिन् गम्भूद्वीपे द्वीपे उत्तरस्यां द्वादशयोजनमहस्राण्यवगाढ्य अत्रान्तरे हरिस्महहूटस्य हरिस्म-
हनाम्नी राजधानी प्रज्ञप्ता चतुरशीतियोजनमहस्राण्यायामनिकम्भाभ्यां द्वे योजनलब्धे पञ्चपट्टिं च योजनमहस्राणि

पदं च द्वात्रिंशदधिकानि योजनशतानि परिक्षेपेण, शेषं यथा चमरचयायाः—चमरेन्द्रराजधान्याः प्रमाणं भणितं भगवत्सङ्गे तथा प्रमाणं ग्रामादादीनां भणितव्यमिति, 'महिद्धीए महल्लुर्दए' इति मूनेणास्य नामनिसित्तविगगके प्रश्न-
निर्यत्तने सूचिते, ते चैवं—'से केणट्टेणं भन्ते ! एवं बुच्चउ हरिस्महकूडे २१, गोअमा ! हरिस्महकूडे बहुवे उप्पलाइं पउमाउं हरिस्महकूडनमाण्णाइं जाय हरिस्महे णामं देवे अ इत्थ महिद्धीए जाय परिवमइ, से तेणट्टेणं जाय अउत्तरं च णं गोअमा ! जाय नामए णामधेजे' इति, अथास्य चक्षरकारस्य नामार्थं प्रश्नयति—'से केणट्टेणं'मित्यादि, प्रश्नार्थः प्रागत्, उत्तरमूत्रे गौतम ! माल्यवति वक्षरकारपर्वते तत्र तत्र देशे—स्थाने तस्मिन् तस्मिन् प्रदेशे—देशैकदेशे इत्यर्थः रहतः नरिकागुल्माः नममालिकागुल्माः यावन्मगदन्तिकागुल्माः मन्तीति शेषः, ते गुल्माः क्षेत्रानुभागतः मदेय पञ्चार्णं कुसुमं कुसुमयन्ति—जनयन्ति इत्यर्थः, ते गुल्मास्तं माल्यवतो वक्षरकारपर्वतस्य गुरुमरमणिज्जं भूमिभागं यातगिपुतानशानामुत्तपुष्पपुञ्जोपचारकलितं कुर्वन्ति, एतदर्थः प्रागत्, ततो माल्यं—पुष्पं नित्यमस्याम्नीति माल्ययान् माल्ययान्नाम्ना देवश्चान् महद्भिक्षो यावत्पल्योपमस्यितिकः तेन तद्योगादयमपि माल्ययान्, 'अथापरं चे'त्यादि, प्राग्वत् ॥

इदं द्विविधा रिदेहाः, तद्यथा—पूर्वप्रदेहा अपरप्रिदेहाश्च, तत्र ये मेरोः प्राहु ते पूर्वप्रिदेहाः ते च प्रीतया महा-
नया दक्षिणोत्तरभागान्यां द्विधा विभक्ताः, एवं ये मेरोः पश्चिमायां ते अपरप्रिदेहान्तेऽपि तंया शोनोदया द्विधा विभक्ताः, एवं रिदेहाना चत्वारो भागाः दीशिताः, नम्रत्यभीषु विजयवन्तराराद्विजयस्थालाप्रयार्थं पिण्डार्थगत्या

सूत्रकृद्दर्शयिष्यमाणरीत्या बोधनीयानां दुर्वोधा इति विसरतो निरूप्यते, तत्रैकस्मिन् भागे यथायोगं मास्ययदा-
देर्गजदन्ताकारवक्षस्कारगिरिः समीपे एको विजयः तथा चत्वारः सरलवक्षस्कारास्त्रिस्थान्तर्नद्यः, एषा मष्टानां वस्तु-
नामन्तराणि षट्, सर्वत्राप्यन्तराणि रूपाणानि भवन्ति तथाऽत्र, प्रतीतमेतच्चतसृणामद्रुणीनामप्यन्तरालानि त्रीणी-
ति, ततोऽन्तरे २ एकैकसङ्गायात् षट् विजयाः, एते चत्वारो वक्षस्कारादय एवैकान्तरनद्याऽन्तरितामृतश्चतुर्णामष्टी-
णामन्तरे सम्भवत्यन्तरनदीत्रयमिति व्यचस्या स्वयमवमतव्या, तथा वनमुतामयधीकृत्यैको विजय इति प्रतिविभागं
सिद्धा अष्टौ विजयाः नद्यारो वक्षस्कारास्त्रिंशोऽन्तरनयो वनमुलं चैकमिति, इगमत्र भावना-पूर्वविदेहेषु माल्यवनो
गजदन्तपर्वतस्य पूर्वतः शीताया उत्तरत एको विजयः, ततः पूर्वस्यां प्रथमो वक्षन्तारः ततोऽपि पूर्वस्यां द्वितीयो विजयः
ततोऽपि पूर्वस्या मयमान्तरनदी, जनेन क्रमेण तृतीयो विजयः द्वितीयो वक्षस्कारः चतुर्थो विजयः द्वितीयान्तरनदी
पञ्चमो विजयः तृतीयो वक्षस्कारः षष्ठो विजयः तृतीयान्तरनदी नष्टमो विजयः चतुर्थो वक्षस्कारः अष्टमो विजयः
ततश्चैकं वनमुलं जगत्यासन्नं, एवं शीताया दक्षिणतोऽपि सीमनमगजदन्तपर्वतस्य पूर्वतोऽयमेव विजयादिक्रमो वाच्यः,
तथा पश्चिमविदेहेषु शीतोदाया दक्षिणतो विपुल्यमस्य पश्चिमतोऽप्ययमेव क्रमः, तथा शीतोदाया उत्तरतोऽपि गन्त-
मादनस्य पश्चिमत इति । अथ प्रादक्षिणेन निरूपणेऽयमेव हि आद्य इति, प्रथमविभागमुक्तो कच्छविजयं विचक्षुराह—

कहि नं भन्ते ! जन्तुक्षीरे क्षीरे महाविदेहं वासे कन्द्रेणानं रिजण पणत्ते, गोत्रमा ! मीजाण मदान्णं उच्चरेणं गीलितस्स
यान्दग्गवत्तस्स इस्सिणेण सिज्जहूत्तस्स वस्सगारपपास्स पञ्चिमेण माळानस्स वस्सगारपप्पयस्स पुग्गियेणं प्लव न पम्पुक्षीरे
२ महाविदेहे वासे कन्द्रे पाप रिजण पणत्ते उत्तरगहिणाण पार्णिपपीणपिच्छिणो पलिअकसंठाणसंठिण गंगासिण्णुहिं महा-
जईहिं मेग्गेण १ पज्जणं छम्भाणपविधत्ते मोल्ल जोज्जणमहत्त्माइ पंच य चाणत्त जोज्जणसण रोणि अ एग्गुगीमइमाण जोज-
ज्जण पायमेण दो जोज्जणमहत्त्माइ रोणि अ तेरमुत्तरे जोज्जणमण हिवियियेम्मेले विस्सम्भेणत्ति । कच्छस्स न रिजणस्स अणुम-
अदेममाण एग्ग नं वेअदे णाम पजण पणत्ते, अं नं कच्छ विजयं दुहा रिजयमाणे २ रिद्ध, गंगाहा—इहिणद्धकच्छ
अ उत्तरकच्छं वेपि, कदि न भन्ते ! जन्तुक्षीरे क्षीरे महाविदेहे वासे कन्द्रेणानं रिजण पणत्ते, गोत्रमा ! वेअस्स
पप्पयस्स दाहिणेण मीजाण महाज्जणं उत्तरेण रिज्जहूत्तस्स वस्सगारपप्पयस्स पञ्चिमेणं मात्तस्स वस्सगारपप्पयस्स पुग्गियेणं
एग्ग न जन्तुक्षीरे क्षीरे महाविदेहे वासे दाहिणकच्छे वासे दाहिणद्धकच्छे णाम रिजण पंच ? गोत्रमा ! वेअस्स
मत्ताइ रोणि १ ज्जणत्तरे जोज्जणमण एक्कं य एग्गुगीमइमाणं जोज्जणम आयायेण दो जोज्जणमहत्त्माइ रोणि अ तेरमुत्तरे
जोज्जणमण रिजियेम्मेले विस्सम्भेणं पञ्चिअकसंठाणसंठिण, दाहिणद्धकच्छस्स नं भन्ते ! रिजणस्स केस्सिण आगारपाप-
जोज्जारे पज्जणे, गोत्रमा ! एग्गुममस्सज्जिजे भुत्तिमाणे पणत्ते, जज्झा—ज्ज्ज दत्तिमेहि वेप अट्ठविदेहि वेप, दाहिणद्धकच्छे
न भन्ते ! रिजण मज्जुजाण केस्सिण आगारपापखोपारे पणत्ते, गोत्रमा ! तेस्मि न मज्जुजाण छत्तिदे यत्तणे ता मज्ज-
दुग्गयाननं दरेपि । यदि न भन्ते ! जन्तुक्षीरे क्षीरे महाविदेहे वासे कन्द्रे रिजण वेत्तद्ध ज्ञानं पज्जण, गोत्रमा ! दाहिणद्ध-

कच्छविजयस उत्तरेण उत्तरद्वरकच्छस दक्षिणेन चित्तहृदय पश्चत्येण मालवन्तस्तत्तत्सारपत्रयम पुगलियेनं एव्य न कच्छे
 रिज्जाए वेअदे ज्ञानं पणए पण्णसे, तज्जा—पाईणपडीणागण उदीगअहिणविच्छिण्णे दुद्धारकमारपणए पुट्टे—पुगलियमिज्जाए कोडीण
 जाव दोहिवि पुट्टे भरहदेअप्पमरिमण जयरं दो वादुओ जीण चणुपट्ट च न सारय, निगरपिस्सम्भमरिसे जायामेणं, विस्सम्भो
 उअत्तं उअेहो तहेव च विजादरआनिजोगसेटीयो तहेव, जार पणपण्णं २ विजादरणसारामाणा ५०, अभिप्रोगमेडीए उत्त-
 रिद्याओ सेडीओ मीआण ईराणरम मेमाओ मज्झसमि, कूजा—‘सिउ १ कच्छे २ गंडग ३ मागी ४ वेअद्व ५ पुण ६ विमि-
 सगुहा ७ । कच्छे ८ वेसनने वा ९ जंजदे होति कूजाइ ॥ १ ॥ कदि नं भन्ते’ जम्बुदीरे २ महाविदे तसे उत्तरद्वरकच्छे
 ज्ञान रिणए पण्णसे, गोअमा ! येवद्वम्य पणयस उत्तरेणं णीलान्तस्य मागदरपण्यन्म दक्षिणेणं मालवन्तस्य वारवारपत्रयस
 पुरत्येमेण चित्तहृदस तस्सारपत्रयस पश्चत्येमेणं एव्य नं जम्बुदीरे दीरे जाय सित्तन्ति, तहेव जेअजं मन्व कदि नं भन्ते !
 जम्बुदीरे दीरे महाविदे तसे उत्तरद्वरकच्छे विजाए विपुहं जे ज्ञानं पुट्टे पण्णसे ?, गोअमा ! मालवन्तस्य वारवारपत्रयस पुर-
 त्येमेणं उत्तमकूडस पश्चत्येमेणं णीलान्तस्य वारवारपत्रयस दक्षिणिदे ज्ञाने एव्य न जम्बुदीरे दीरे महाविदे तसे उत्तर-
 द्वरकच्छविजए सिपुहं जे ज्ञानं कुंड पण्णसे, नदि जोजागि जायामरिगग्गेणं ज्ञान भाण जट्टो रावहागी ज जेअज्जा, भरह-
 सिपुहंउत्तरसिं मज्जं जेअज्जं, ज्ञान तम्म नं निपुणउत्तम दक्षिणिदेनं तोरणेण निधुमदानं पदूज समानी उत्तरद्वरकच्छविज
 मज्जेमागी २ नत्तदि मल्लिआमहस्सेदि आपूरेमाणी २ अदे विमिसुणाए जेअज्जं मल्लयित्ता दक्षिणकच्छरिनयं एजेमागी
 २ चोदमदि सल्लिआमहस्सेदि मगग्गा दक्षिणेनं मीय नदागं मगग्गेर, निधुमदानं पदे ज मूले ज भरहविधुमरिणा पमाजेनं

जात रोहि पतन्तेहि मपरित्तिता । कदि ण भन्ते ! उत्तरद्वकच्छविजाए उमभहुते नाम पव्वाए पणत्ते, गोअमा ! सिपुहं-
 उम्मा पुरत्तिमेणं मगाहुण्डत्त पणत्तिमेण णीळान्तत्त वामहरपव्वयम्म ददिजिहे निवत्ते णत्थ णं उत्तरद्वकच्छविजाए उमभहुते
 नाम पव्वाए पणत्ते, इह पोषणाद उड्ड उवत्तेण त तेर पमाणं जान रागक्षणी मे णां उत्तरेणं भाजिआज्जा । कदि ण भन्ते !
 उत्तरद्वकच्छे विहाए मगाहुण्डे णानं पुण्ड पणत्ते, गोअमा ! चिनरुदुस तम्माएपव्वयम्म पणत्तिमेण उमभहुत्तम् पव्वयम्म
 पुरत्तिको । णीळान्तत्त वामहरपव्वयम्म ददिजिहे निवत्ते णत्थ ण उत्तरद्वकच्छे मगाहुण्डे णाम हुण्डे पणत्ते मदि गोअगादं
 भावमत्तिस्सम्भेणं तेषा णा मिथू णा वामसेण य सवदित्तिता । से केण्डेण भन्ते ! ण पुब्व कच्छे विहाए कच्छे विहाए,
 गोअमा ! कच्छे विहाए येसरत्त पज्जाम्म ददिणेनं मीआए मक्षुण्णं उत्तरेण मगाए मदाण्णं पव्वत्तिमेण सिपूए मदाण्णं
 पुरत्तिमेणं ददिगउच्छविजाएम्म तदुनसरेगभाए, णत्थ ण मेमाणं रागक्षणी पं० विणीआरायहाणीमस्सिमा भाजिआज्जा,
 साथ णं मेमाण रागक्षणीए कच्छे णाम राग मनुवत्ताद, मग्गा हिमत्तन् णा मयं भरोअणं भाजिअणं तिसस्सगणं
 मेण मत्त भाजिअणं णा भुंण मणुस्सए सुदे, दच्छगामभेजे अ कच्छे द्वाय मे मक्षणीए जान वत्तिओत्तमदिणं परिआद,
 मे णत्तरेण गोपमा ! एव पुब्व कच्छे विहाए कच्छे विहाए णा निवे (सुं ९३)

'रुद्रि नं भन्ते'ति क मन्त्रः । उन्मूर्द्धीषे श्रीं महाविदेहे यै कञ्चो नाम रित्रयः प्रजस्रः ? , गौतम ! श्रीताया मन्त्राणां उत्तरस्यां नीलानो वर्षाशर्पमनस्य दक्षिणस्यां त्रिप्तुटनरुद्रागम्काराणितस्य पश्चिमायां मान्यमतो गन्त-
न्नाश्वारपञ्जरशर्पमनस्य पूर्वस्यां अयान्तरे महाविदेहे यै कञ्चो नाम चकाराक्षिरेनञ्चभूविभागस्यो रित्रयः

प्रज्ञप्तः, सर्वात्मना विजेतव्यश्चक्रवर्तिनामिति विजयः अनादिप्रगल्भनिपतितेयं संज्ञा तेनेदमन्यर्थमात्रदर्शनं न तु
 साक्षात्प्रवृत्तिनिमित्तोपदर्शनमिति, उत्तरदक्षिणाभ्यामायतः पूर्वोपरविन्धीर्णः पत्यङ्कमंस्थानमंस्थितः आयतचतुरख-
 त्वात्, गङ्गासिन्धुभ्यां महानदीभ्यां नैताद्वयेन च पर्वतेन षड्भागप्रविभक्तः पट्स्वण्डीकृत इत्यर्थः, एवमन्येऽपि
 विजया भाव्याः, परं शीताया उदीच्याः कच्छादयः गीतोदाया याम्याः पक्ष्मादयो गङ्गासिन्धुभ्यां योदा
 कुताः, शीताया याम्या वच्छादयः शीनोदाया उदीच्या वप्रादयो रक्षाकण्ठतीम्यामिति, उत्तरदक्षिणायेनेति
 विवृणोति-पोऽश योजनसहस्राणि पञ्चयोजनगतानि द्विनवत्यधिरूपाणि द्वी चैकोनविंशतिभागौ योजनस्यायामेन,
 अत्रोपपत्तिर्यथा-विदेहमिस्तारात् योजन ३२६८४ कला ८ रूपात् शीतायाः गीतोदाया वा विष्कम्भो योजन ५००
 रूपः शोष्यते, नेपस्यार्धे लभ्यते यथोक्तं मानं, इह यद्यपि शीनायाः गीतोदाया वा समुद्रप्रदेशे एव पञ्चगनयो-
 जनप्रमाणो विष्कम्भोऽन्यत्र तु हीनो हीनतरत्नथापि कच्छादिविजयमभीपे उभयकूलवर्तिनो रमणप्रदेशावधिकृत्य
 पञ्चयोजनगतप्रमाणो विष्कम्भः प्राप्यत इति, प्राचीनप्रतीचीनेति विवृणोति-द्वे योजनगतौ द्वे च योजनगतौ त्रयो-
 दशोत्तरे किञ्चिद्गूने, अत्राप्युपपत्तिर्यथा-इह महापिदेहेषु श्रेयकुम्भत्तर्गुरुमेकभट्टशालवनपक्ष्मकारपवताग्नतरनदीयनमु-
 लव्यतिरेकेणान्यत्र मर्वन विजयाः, ते च पूर्वोत्तरगतिस्तृताम्बुन्यभिस्तागाः, तत्रैकस्मिन् दक्षिणभागे उत्तरभागे वाऽष्टौ
 वक्षस्कारगिरयः, एकैकस्य पृथुलं पञ्चयोजनगतानि, मर्वनक्षस्कारपृथुलमीलने नत्वारि योजनमद्वयानि, अन्तरनप्रश्च

परैरुक्तस्याग्रान्तरनगा विरुद्धः पंचविंशं योजनगतं ततः सर्वान्तरनदीपुथुत्वमीलने जातानि सप्त दातानि पंचा-
शदधिकानि ७५०, द्वे च वनगुप्तं परैरुक्तस्य वनमुत्स्य पृथुत्वमेकोनविंशच्छतानि द्वाविंशल्यधिकानि २१२२, उभय-
पृथुत्वमीलने जातानि अष्टापत्राशच्छतानि चतुश्चत्वारिंशदधिकानि ५८४४, मेरुपृथुत्वं दशमहस्याणि १००००, पुरो-
परमदशाल्पवनयोगयामधुपुथुत्वारिंशल्यहस्याणि ४४०००, सर्वमीलने जातानि चतुःषष्टिमहस्याणि पंचशतानि चतुर्न-
वत्यधिकानि ६४५९४, एतन्नाम्नूद्धीपविन्नारात् गोध्यते, गोध्यते च सति जातं श्रेणं पंचत्रिशत्यहस्याणि चत्वारि
शतानि पञ्चशतानि ३५४०६, परैरुक्तसिंधु दक्षिणे उत्तरे वा भागे विजयाः पोटग, ततः पोटगभिर्भागे हने लङ्गानि
द्वाविंशतिशतानि किंकिदूनायोदशाधिकानि २२१३, त्रयोदशस्य योजनस्य पोटगायुर्दशभागात्मरूपात्, एता-
मानैरैरुक्तस्य विजयस्य विरुद्धः । अयं च भरतयद्वैताद्येन द्विधाकृत इति तत्र तं विरुद्धराह—‘रुद्धरम ज’मित्यादि,
रुद्धस्य विजयस्य रनुमध्यदेशभागे ईतायः पर्यतः प्रसृतः, यः रुच्छं विजयं द्विधा विभजंरन्मिश्रति, तद्यथा—रन्धि-
गादेरुच्छं चोत्तरार्द्धे रुच्छं च, चगच्छा उभयोन्मुखकृतायोतनायो । दक्षिणादेरुच्छं स्थानतः पृच्छताह—‘कस्ति ज-
मित्यादि, रु भरन् । उन्मूर्धोपे द्वीगे महाविदेशज्ञानि रौ दक्षिणादेरुच्छो नाम विजयः प्रसृतः?, गौतम । ईताद्य-
परिषय दक्षिणत्वा दीनारा मक्षनजा उत्तरस्यां विरुद्धस्त रान्तरपर्यन्तस्य पश्चिमायां मान्यवनो रक्षरकारणयन्तस्य
पर्येणां अगन्तरे उन्मूर्धोपे द्वीगे चापद् दक्षिणादेरुच्छो नाम विजयः प्रसृतः, उत्तरेत्यादिभिरेवमद्वयं प्राग्वद् बोधं,

अष्टौ योजनसहस्राणि द्वे च एकसप्तत्युतरे योजनशते एकं चैकोनविंशतिभागं योजनस्यायामेन, एतदङ्गोत्पत्तिश्च गोड-
 शसहस्रपञ्चशतद्विनवतियोजनकलाद्वयरूपात् कच्छविजयमानात् पंचाशद्वयोजनप्रमाणे वैताड्यव्यासेऽपनीते ततोऽ-
 र्द्धीकृते भवति, शेषं प्रागवद् अयं च कर्मभूमिरूपोऽकर्मभूमिरूपो वेति निर्णेतुमाह—‘दाहिणद्व’इत्यादि, दक्षिणार्द्ध-
 भरतप्रकरण इवेदं निर्विशेषं व्याख्येयं, अत्र मनुजस्वरूपं पृच्छति—‘दाहिण’इत्यादि, कण्ठ्यं, अथास्य सीमाकारिणं वैताड्य
 इति नाम्ना प्रतीतं गिरिं स्थानतः पृच्छति—‘कहि ण’मित्यादि, स्पष्टं, नवरं द्विधा वक्षस्कारपर्वतो—माल्यवच्चित्रकूटव-
 क्षस्कारौ स्पष्टः, इदमेव समर्थयति—पूर्वया कोट्या यावत्करणात् ‘पुरत्विमिहं वक्खारपघयं पच्चत्थिमिह्याए कोडीए
 पच्चत्थिमिहं वक्खारपघयं’इति बोध्यं, तेन पौरस्यं वक्षस्कारं—चित्रकूटं नामानं पाश्चात्यया कोट्या पाश्चात्यं वक्ष-
 स्कारं—माल्यवन्तं, अत एव द्वाभ्यां कोटिभ्यां स्पष्टः, भरतवैताड्यसदृशकः रजतमयत्वात् रुचकसंस्थानसंस्थितत्वाच्च,
 नवरं द्वे बोहे जीवा धनुःपृष्ठं च न कर्तव्यमवक्षेत्रवर्तित्वात्, लम्बभागश्च न भरतवैताड्यसदृश इत्याह—विजयस्य
 कच्छादेर्यो विष्कम्भः—किंचिदूनत्रयोदशाधिकद्वविंशतिशतयोजनरूपत्वेन सदृश आयामेन, कोऽर्थः?—विजयस्य यो
 विष्कम्भभागः सोऽस्यायामविभाग इति, विष्कम्भः—पंचाशद्वयोजनरूपः, उच्चत्वं—पंचविंशतियोजनरूपं उद्धेधः—पंचविं-
 शतिकोशात्मकस्तथैव—भरतवैताड्यवदेत्यर्थः, उच्चत्वस्य प्रथमदशयोजनातिक्रमे विद्याधरश्रेण्या तथैव, नवरमिति
 विशेषः पंचपंचाशत् २ विद्याधरनगरावासाः प्रज्ञप्ताः, एकैकस्या श्रेणौ—दक्षिणश्रेणौ उत्तरश्रेणौ वा, भरतवैताड्ये तु

दक्षिणतः पश्चादुत्तरतस्तु पट्टिर्नगराणीति भेदः, आभियोग्यश्रेणी तथेवेति गम्यं, कोऽर्थः?—विद्यापरश्रेणिभ्यामुक्तं
द्वययोजनातिक्रमे दक्षिणोत्तरभेदेन द्वे भरतः, अत्रानिष्ठागतत्वं सर्वैतादृशाभियोग्यश्रेणिविशेषमाह—उत्तरदि हस्याः
आभियोग्यश्रेणयः नीनाया नदानद्या ईगानस्य—द्वितीयकल्पेन्द्रस्य जेपाः—शीतादक्षिणस्याः शक्रस्य—आद्यकल्पेन्द्रस्य,
किमुक्तं भवति?—शीताया उत्तरदिशि ये निजयन्तताड्यास्तेषु चा आभियोग्यश्रेणयो दक्षिणगा वा उत्तरगा वा ताः
तयोः गौचर्मन्त्रस्थेति, यदुच्यते चान विजयमस्तिनर्वयताड्यश्रेण्यपेक्षया द्रष्टव्यं, अथ कूटानि यत्तज्ज्यानीति तदुदे-
नमाह—‘कूटा’इति, व्यक्तम्, अथ तज्जगान्याह—‘मिद्वे’इत्यादि, पूर्णस्यां प्रथमं सिद्धायतनकूटं, ततः पश्चिमदिगम-
रारम्भेनान्यपद्यायि कूटानि गच्छन्ति, तद्यथा—द्वितीयं दक्षिणकच्छार्द्रकूटं, तृतीयं गण्डप्रपातगुहाकूटं चतुर्थं
माणीति पट्टेन्द्रेने पदममुदायोगचारात् माणिभद्रकूटं शेषं व्यक्तं, परं विजयन्तताड्येषु मण्यनि द्वितीयाष्टमकूटे
म्यस्वदभिगोषरादेर्विजयनननामके यथा द्वितीयं दक्षिणकच्छार्द्रकूटं अष्टममुत्तरकच्छार्द्रकूटं इत्यगणि भरतन्तताड्य-
कूटनमनानमनीति । अथोत्तरार्द्रकच्छं प्रश्नयति—‘कहि णं नित्यादि, व्यक्तं, तथैव दक्षिणार्द्रकच्छाद्वृत्त्यं गायहिग-
जगनीति. तथैतदन्तर्यस्तिन्धुगुण्डं चकव्यमित्याह—‘कहि णं नित्यादि, व्यक्तं, परं नित्यः—कूटकः, लाघवागर्थम-
तिरेक्षमाह—‘भरतनिन्धुगुण्डनरिमं मयं जेजगं’ इत्यादि, मयं गतार्थं, गङ्गागमेन व्याख्यातत्वात्, तथैव कृष्णक-
टरकव्यमाह—‘कहि णं नित्यादि, प्राग्वत्, अथ गङ्गापुण्डप्रक्षानार्थमाह—‘कहि णं नित्यादि, विष्णुपुण्डगमो निर्दि-

शेषः सर्वोऽपि वाच्यः, परं ततो गङ्गानदी खण्डप्रपातगुहाया अपो वैताङ्गं विभिद्य दक्षिणे भागे शीतां समुपसर्प्यतीति,
 ननु भरते नदीमुख्यत्वेन गङ्गामुपवर्ण्य सिन्धुरूपवर्णित इह तु सिन्धुरूपवर्ण्यं मा वर्ण्यते इति कथं व्यत्ययः?, उच्यते,
 इह माल्यवद्वक्षस्कारतो विजयप्ररूपणायाः प्रक्रान्तत्वेन तदासन्नत्वात् सिन्धुकुण्डस्य प्रथमं सिन्धुप्ररूपणा ततो गङ्गाया
 इति । अथ केनार्थेन भदन्त ! एवमुच्यते कच्छो विजयः कच्छो विजयः?, गौतम ! कच्छे विजये वैताङ्गस्य दक्षि-
 णस्यां शीताया महानद्या उत्तरस्यां गङ्गायाः महानद्याः पश्चिमायां सिन्धोर्महानद्याः पूर्वस्यां दक्षिणादेकच्छविजयस्य
 बहुमध्यदेशभागे—मध्यखण्डेऽत्रान्तरे क्षेमानाम्ना राजधानी प्रज्ञप्ता, विनीताराजधानीसदृशी भणितव्या, विनीता-
 वर्णकः सर्वोऽप्यत्र वाच्य इत्यर्थः, तत्र क्षेमायां राजधान्यां कच्छो नाम—राजा षक्रवर्त्ती समुत्पद्यते, कोऽर्थः?—यस्तत्र
 पदस्खण्डभोक्ता समुत्पद्यते स तत्र लोकैः 'कच्छ' इति व्यवह्रियते, अत्र उत्तमाननिर्देशेन सर्वदापि यथासम्भवं षक्र-
 वर्त्त्युत्पत्तिः सूचिता, न तु भरत इव चक्रवर्त्त्युत्पत्तौ काठनियम इति, 'महयाहिमवन्ते'त्यादिकः सर्वो ग्रन्थो वाच्यः
 यावत्सर्वं भरतस्य क्षेत्रस्य ओजवर्णमिति—साधनं स्वायत्तीकरणं भरतस्य चक्रिण इति शेषः, निष्क्रमणं—प्रव्रज्याप्रात-
 पत्तिस्तद्वर्जं भणितव्यं, भरतचक्रिणा सर्वविरतिर्गृहीता कच्छचक्रिणस्तु तद्ग्रहणेऽनियम इति, क्रियत्पर्यन्तमित्याह—
 यावद् भुङ्क्ते मानुष्यकानि सुरानि, अथवा कच्छनामधेयश्चान कच्छे विजये देवः पत्न्योपमस्थितिकः परिवसति
 तेनार्थेन गौतम ! एवमुच्यते—कच्छराजस्वामिरुत्वात् कच्छदेवाधिष्ठितत्वाच्च कच्छविजयः २ इति, यावन्नित्य इत्यन्त-

स्काराणां च तुल्यायामत्वात्, तेन तत्करणं प्राग्देव, विष्कम्भे तु पत्र योजनगतानीति विशेषत्वेन, ननु तानि कथ-
मिति, उच्यते, जम्बूद्वीपपरिमाणविष्कम्भात् पणवतिसहस्रेषु गोधितेषु अवशिष्टानि चत्वारि सहस्राणि एकस्मिन्
दक्षिणभागे उत्तरे वाऽष्टौ वक्षस्कारगिरयस्ततोऽष्टभिर्विभज्यन्ते, ततः समद्यते वक्षस्काराणां प्रत्येकं पूर्वोक्तो विष्कम्भः,
इह हि विदेहेषु विजयान्तरनदीमुत्पन्नमेवादिष्वतिरेकेणान्यत्र सर्वत्र वक्षस्कारगिरयस्ते पूर्वापरिस्तृताः सर्वत्र तुल्य-
विस्तारास्ततोऽस्य करणस्यावकाशः, तत्र विजयरोडगकपृथुत्वं पंचात्रिंशत्सहस्राणि चत्वारि शतानि प्रदुत्तराणि ३५४०६,
अन्तरनदीपट्टकपृथुत्वं सप्त शतानि पंचागढधिकानि ७५० मेरुविष्कम्भपूर्वापरभद्रशालनायामपरिमाणं चतुःपंचाश-
त्सहस्राणि ५४००० मुत्पन्नद्वयपृथुत्वमष्टाप्रयागच्छतानि चतुश्चत्वारिंशदधिकानि ५८४४, सर्वमीलने जातानि पण-
वतिसहस्राणि ९६००० इति, तथा नीलवद्वर्षधरपर्वतसमीपे चत्वारि योजनशतान्यूर्ध्वोच्चत्वेन चत्वारि गव्यूतशतानि
उद्धेधेन तदनन्तरं च मात्रया २-क्रमेण २ उत्सेधोद्धेधपरितृद्धा परिवर्द्धमानः २, यत्र यामदुस्यत्वं तत्र तच्चतुर्थभाग उद्धेध
इति द्वाभ्यां प्रकाराभ्यामधिकतरोऽभवन्नित्यर्थः, शीतामहानद्यन्ते पंचयोजनशतान्यूर्ध्वोच्चत्वेन पंचगव्यूतशतान्युद्धेधेन,
अत एवाश्वरक्नधसंस्थानसंस्थितः प्रथमतोऽनुत्पत्वात् क्रमेणान्ते तुल्यत्वात्, सर्वरत्नमयः, शेषं प्राग्वत् । अथास्य शिर-
रसौभाग्यमावेदयति—‘चित्तकूडस ण’मित्यादि, व्यक्तं, अथात्र कूटसङ्ख्यायं पृच्छति—‘चित्तकूडे’इत्यादि, पदयोजना
सुलभा, भानार्थस्त्वयम्—परस्परमेतानि चत्वार्यपि कूटानि उत्तरदक्षिणभागेन समानि—तुल्यानीत्यर्थः, तथाहि—प्रथमं

मिच्छायतनकूटं द्वितीयस्य चित्रकूटस्य दक्षिणस्यां चित्रकूटं च मिच्छायतनकूटस्योत्तरस्यां, एवं प्राक्तनं प्राक्तनं अमेत-
नाद् अमेतनादक्षिणस्या अमेतनममेतनं प्राक्तनात् २ उत्तरस्यां ज्ञेयं, तद्विं शीतानीलवतोः कस्यां द्विदि श्मानीत्याह-
प्रथमकं गीताया उत्तरतः चतुर्थकं नीलानी उर्ध्वपर्यंतस्य दक्षिणत इति, सूत्रपाठोक्तक्रमव्यात् द्वितीयं चित्रनामकं
प्रथमादन्तरं ज्ञेयं, तृतीयं कच्छनामकं चतुर्थादुर्ध्वं ज्ञेयमिति, चित्रकूटादिषु वक्षरकारेभ्योऽं कूटनामनिर्देशे पूर्वेषां
सम्प्रदाय-नर्गोवाद्यं सिद्धायतनकूटं मद्धानदीनभीपतो गण्यमानत्वाद् द्वितीयं स्वसारक्षरकारनामकं तृतीयं पाश्चात्य-
विजयनामकं चतुर्थं प्राच्यविजयनामकमिति, अथास्य नामार्थं प्ररूपयति-‘एतद्य ण’मित्यादि, अत्र चित्रकूटनामा
देवः परितनति चयोगाच्चित्रकूट इति नाम, जस्य राजधानी मेगेरुसन्तः गीताया उत्तरदिग्भाविबद्धस्काराभियतिर्यात्,
परममेतनेपनि वक्षरकारेषु यथानुसंगं वाच्यमिति ॥ गतः प्रथमो वक्षरकारः, अधुना द्वितीयविजयप्रश्नारम्भः-

कदि नं भयो! अनुशीतो क्षीो मशिरिदे वासे सुरच्छे जामं रिजद पन्जले, नोना! नीजण मपानर्दण रभरेण जीनर-
ः जस्य वातहरारणम श्रद्धिमेज गालाई मशान्दं पञ्चयिनेनं चित्तहृन्म वान्तारतनमस्य पुरस्मिनेनं पत्त्य ण वग्गुलीरे
क्षीरे मशिरिदे वासे सुरच्छे जामं रिजद पन्जले, उपत्तद्विनायण गेदेर वन्ते विनाग तदेर मुकुटे रिण, जपरं ज्ञेयपुम
रादन्तरी सुरच्छे सपा मपुराजद गेदेर नपं । कदि न मन्ते! कनुरीतं २ मशान्दिदे वासे गाहाउरुदे वान्ते १, गो
सुरच्छे रातपम्य पुरस्मिनेनं उपत्तद्विनाय विनायस्य पञ्चयिनेन जीलवग्गम्य वान्तारतनमस्य श्रद्धिमेज पन्जले पन्जले जं चरु-

रीवे दीवे महाविदेहे वासे गाहावइकुडे णामं कुण्डे पणत्ते, जहेव रोहिअंमारुण्डे तेहेव जाव गाहावइदीवे भवणे, तस्स णं गाहावइस्स
 कुण्डस्स दाहिणिहेण तोरणेण गाहावइं महाणइं पगुडा समानीं सुकच्छमहाकच्छविअणं दुहा विभयमानीं २ अट्ठावीमाणं भलि-
 लामहरसेहिं समग्गा दाहिणेणं सीअं महाणइं समत्पेइ, गाहावइं णं महाणठं पवहे अ मुहे अ मत्त्वत्थ समा पणवीस जोअणस्सयं
 विक्कयम्भेणं अउइआइं लोअणाइ उव्वेहेणं उभओ पासिंदोहि अ पउमपरवेइआहिं दोहि अ वणमण्णेहिं जाव दुण्ढवि वण्णओ
 इति । कहि णं भन्ते ! महाविदेहे वासे महाकच्छे णामं विज्जे पणत्ते !, गोअमा ! णीलवन्तस्स वासहरपव्वयस्स दाहिणेणं
 सीआणं महाणइं उत्तरेण पग्गहुउस्स वस्सहारपव्वयम्म पवत्तिमेण गाहावइं महाणइं पुरत्तिमेणं एत्थ णं महाविदेहे वासे
 महाकच्छे णामं विज्ज पणत्ते, सेस जहा कच्छविजयस्स जाव महाकच्छे इत्थ वेवे महिदीणं अट्ठो अ भाणिअंओ ।
 कहि णं भन्ते ! महाविदेहे वासे पग्गहुडे णाम वस्सहारपव्वयणं पणत्ते !, गोअमा ! णीलवन्तस्स वत्तिमेणं सीआणं महाणइं
 उत्तरेणं महाकच्छस्स पुरत्तिमेणं कच्छावइं पवत्तिमेणं एत्थ णं महाविदेहे वासे पग्गहुडे णामं वस्सहारपव्वयणं पणत्ते, उत्तरदा-
 हिणायणं पाईणपडीणविन्टिण्णे सेस जहा चित्तहुउस्स जाव आसगन्ति, पग्गहुडे चत्तारि कूडा पं० तं०—मिद्धायणकूडे पग्ग-
 हुडे महाकच्छहुडे कच्छावइं एव जाव अट्ठो, पग्गहुडे इत्थ वेवे महद्विणं पत्तिजोसमत्तिइं पत्तिवमइ, से तेणद्वेणं गोयमा !
 एव बुअइ । कहि णं भन्ते ! महाविदेहे वासे कच्छगावती णाम विज्ज पं० ? , गो० ! णीलवन्तस्स दाहिणेणं मीजाणं महाणइं
 उत्तरेण दहावतीणं महाणइं पवत्तिमेण पग्गहुउस्स पुरत्तिमेणं एत्थ ण महाविदेहे वासे कच्छगावती णामं विज्ज पं० उत्तरदा-
 हिणायणं पाईणपडीणविन्टिण्णे सेस जहा कच्छस्स विज्जस्स जाव कच्छगावइं अ इत्थ वेवे, कहि णं भन्ते ! महाविदेहे वासे

वई जान कुण्डे पण्ठे तं चेय गाहागइणउपमाण जाय मंगलाचनपुस्सलात्तविजये दुग्ग अभयमाणी २ अयसेस त चेय ज चेय गाहा-
 वईण । कटि णं भन्ते ! महाविदेहे वासे पुस्सलान्ते नाम पिजाण पण्ठो १, गोअमा ! णीलअन्तरस दाहिणेणं सीआण उत्तरेणं पंक्कामडेण
 पुरत्थियेणं एवमेलम्म वस्सरारपन्नयइस पच्चत्थियेण, एत्थ ण पुस्सलान्ते नामं पिजाण पण्ठो जहा इअत्रिजाण तहा भाणिअअं
 जाव पुस्सले अ इत्थ देवे महिट्ठिण पलिओमट्ठिण परिउसइ, से एण्णट्ठेणं ० कट्ठि ण भन्ते ! महाविदेहे वासे एगसेले नामं यस्समा-
 रपवण पं० १, गो० ! पुस्सलान्तचक्कवट्ठिवायस्स पुरत्थियेण वोस्सग्यातीचक्कवट्ठिविजयस्स पच्चत्थियेणं णीलअन्तरस इक्किमणेणं
 सीआण उत्तरेण, एत्थ ण एगसेले नाम वस्सरारपन्न पण्ठो तिक्कहृदगमेण नेअवो जाय देवा आसमन्ति, चत्तारि दूज, तं०-
 सिद्धाययणकूडे एगसेलकूडे पुस्सलान्तकूडे पुस्सलान्तकूडे, कूडाण तं चेय प वसइअं परिमाण जाय एगसेले अ देवे महिट्ठिण ।
 कटि ण भन्ते ! महाविदेहे वासे पुस्सलान्तकूडे नाम चक्कवट्ठिविजाण पण्ठो १, गोअमा !, णीलअन्तरस दाहिणेण सीआण उत्तरेणं
 उत्तरिहस्स सीआणुहवणस्स पत्थियेण एगसेलस्स वस्सरारपन्नयस्स पुरत्थियेणं, एत्थ ण महाविदेहे वासे पुस्सलान्तकूडे नामं विजाण
 पण्ठो, उत्तरदाहिणाथए एवं जहा कच्छपिजयस्स जाव पुस्सलान्तकूडे अ इत्थ देवे परिउसइ, एण्णट्ठेणं ० । कट्ठि ण भन्ते ! महा-
 विदेहे वासे सीआण महाण्णइए उत्तरिदे गीआसुहवणे नामं वणे पं० १, गोअमा ! णीलअन्तरस दाहिणेण सीआण उत्तरेण पुरत्थि-
 मलवणसगुहस्स पच्चत्थियेण पुस्सलान्तचक्कवट्ठिविजयस्स पुरत्थियेणं, एत्थ ण सीआसुहवणे नाम वणे पण्ठो उत्तरदाहिणाथए
 पार्श्वपैडीणमिण्ठिणो मोलमगोअणमइस्साइ पच्च य याणउण लोअणमण देहिणि अ एण्णमीमइआण लोअणस्स आयामेणं
 सीआण महाण्णइए अन्तेणं दो लोअणसइस्साइ नय य नायीसे लोअणसए विस्साम्भेय तयणंतरे व णं मायाए २ परिदायमाणे २

तथाहि—‘से केणेट्ठेणं भन्ते ! एवं बुच्चइ गाहावर्द्धं दीवे ? गोअमा ! गाहावर्द्धं दीवे णं बहइ उप्पलाइं
 जाव सहसपसाइं गाहावर्द्धं दीवमसणभाइं ममण्णाइं’ इत्यादि, अगाम्माद्या नदी प्रवहति तामाह—‘तस्म णं मित्यादि
 व्यक्तं, नवरं ग्राहाः—तन्नुनामानो जलचरा महाकायाः मन्त्यस्यामिति ग्राहाप्रती, मनुष्यप्रत्यये मस्य वन्वे इीप्रत्यये
 रूपसिद्धिः दीर्घत्वं चाराकृतिगणत्यात् ‘जनजिरादिवहुस्वरगरादीनां मता’ (श्रीसिद्ध. ० अ० ३ पा० २ सू० ७८) वित्य-
 नेन, महानदी प्रव्यूहा नती मुरुच्छमहाकच्छौ विजयां द्विधा विभजन्ती २ अष्टाविंशत्या नदीसदृशैः समग्रा—महिना
 दक्षिणेन भागेन—मेरोर्दक्षिणदिशि शीतां महानदीं समुपनर्ति, अथास्य पिंगरुभादिक्रमाह—‘गाहावर्द्धं णं मित्यादि,
 ग्राहावती महानदी प्रवहे—ग्राहानतीकुण्डनिर्गमे मुने—गीताप्रदेशे च सर्वेन मुत्तमवयवयोरन्यत्रापि स्थाने समा—सम-
 विस्तरोद्बेधा, एतदेव दर्शयति—पंचविंशत्यधिकं योजनगतं पिंगरुमेन, अर्द्धवृत्तीयानि योजनान्युद्देशेन, सपादशन-
 योजनाना पंचाशत्तमभागे पृथगत् एव लाभात्, पृथुत्वं च प्रागत्, तथाहि—महानिर्देशे तु कुरुमेरुभद्रशालविनयवज्र-
 स्कारमुत्तमव्यतिरेकेणान्यत्र गर्वचान्तरनयः, ताद्य पूर्वापरविरुद्धास्तुच्यविस्तारप्रमाणाल्लन एव तत्करणावकाशः,
 तत्र मेरुविष्कम्भपूर्वापरभद्रगालयनायामप्रमाणं चतुःपंचाशत्सहस्राणि त्रिजय १६ पृथुत्वं पंचविंशत्सहस्राणि चतुः-
 शतानि पञ्चुत्तराणि वक्षस्कार ८ पृथुत्वं चत्वारि सहस्राणि मुरानन्दय २ पृथुत्वं ५८४४, सर्वमीलनेन नवनवतिसह-
 स्राणि दे शते पंचाशदधिके, एतज्जम्बूद्वीपपिंगरुमगलक्षत्रोध्यते शोधिते च जातं सप्तशतानि पंचाशदशानि, एतच्च

स्पष्टं, नवरं यावत्पदात् 'तत्थ णं अरिद्वाए रायहाणीए महाकच्छे णामं गया समुप्पज्जाइ, महया हिमवन्त जाव सघं
 भरहोअवणं भाणिअणं, णिक्खमणवज्जं सेमं भाणिअणं, जाव भुंजइ माणुस्सए सुहे, महाकच्छणामधंजे' इति ग्राह्यं,
 ईदृशोनाभिलाषेनार्थो महाकच्छगन्दस्य भणितव्यः । सम्प्रति ब्रह्मकूटप्रश्नः—'कहि ण'मित्यादि, सर्वं व्यक्तं, ब्रह्मकू-
 टनामा द्वितीयो वक्षस्कारः चित्रकूटातिदेशेन यावत्पदादायामसूत्रादिकं भूमिरमणीयसूत्रान्तं च सर्वं वाच्यम् । अथात्र
 कूटवक्तव्यतामाह—'ब्रह्मकूडे चत्तारि कूडा' इत्यादि, व्यक्तं, नवरं एवं चित्रकूटवक्षस्कारकूटन्यायेन वाच्यं, यावत्क-
 रणात् समा उत्तरदाहिणेणं परुपरंतीत्यादि ग्राह्यं, अर्थो—ब्रह्मकूटशब्दार्थः, 'मे केणट्ठेणं भन्ते ! एवं चुचइ—ब्रह्मकूडे
 २' इत्यालापकेन उल्लेख्यः, ब्रह्मकूटनामा देवश्चात्र पल्योपमस्थितिकः परिवसति, तदेतनार्येनेति सुगमं । अथ चतुर्थ-
 विजयः—'कहि ण'मित्यादि, व्यक्तं, परं द्रहावत्याः अन्तरनद्याः पश्चिमायां कच्छगावतीविजयः कच्छा एव कच्छकाः—
 मातुकाकच्छादयः सन्त्यस्यामतिशायिन इति 'अनजिरे'ति सूत्रे (श्रीसि० अ० ३ पा० २ सू० ७८) अरादीनामाकृतिगणत्वेन
 सिद्धिः, शेषं प्राग्वत्, अथायमनन्तरोक्तो विजयो यस्याः पश्चिमायां तामन्तरनदीं लक्षयितुमाह—'कहि ण'मित्यादि,
 प्रश्नसूत्रं व्यक्तं, उत्तरसूत्रे आवर्तनाम्नः पूर्वदिग्वर्तिनो विजयस्य पश्चिमाया कच्छावत्या विजयस्य पूर्वस्यां यावद् द्रहावती-
 कुण्डं नाम कुण्डं प्रज्ञप्तं शेषं यथा ग्राहावतीकुण्डस्य स्वरूपाख्यानं ग्राहावतीद्वीपरिमाणभवनवर्णकनामार्थकथनमसुत्रं
 तथा ज्ञेयं, नवरं द्रहावतीद्वीपो द्रहावतीदेवीभवनं द्रहावतीप्रभपद्मादियोगाद् द्रहावतीति नामार्थः समधिगम्यः, द्रहा-

प्रगाढचन्द्रावयवः सन्त्यस्यामिति द्वाद्यती माधनिका प्राग्वत्, अथ यथेयं महानदीं ममुपैति तथाऽऽह—‘तस्मिन्’मित्यादि,
उक्तप्राग्वत्, अथ पञ्चमो विजयः—‘कहिणं’मित्यादि, अक्षम्, अथ तृतीयो वक्षरक्षारः—‘कहिणं’मित्यादि, मृगद्वयमपि व्यक्तं,
नारं द्वितीयसूत्रे हूटानि पञ्चनक्तिकानि—पञ्चदातप्रमाणानीति, अथ षडो विजयः—‘कहिणं’मित्यादि, मृगं, पञ्चान्त्या-
मृगीयान्तरनशा इति, अथ तृतीयान्तरनद्यनगरः—‘कहिणं’मित्यादि, प्रायः प्राग्वत्, नारं पद्मोऽतिग्रमेनारत्यला-
मिति पद्माती प्राग्वद्गमिष्टिः, अथ सप्तमविजयानगरः—‘कहिणं’मित्यादि व्यक्तं, अथ चतुर्थपक्षस्फारः—‘कहिणं’-
मित्यादि, नरं मृगं, नारं पुनरुत्तारः सप्तमो विजयः न एव चक्रातिविजेनयतेन चक्रातिविजय इत्युच्यते, एतं
पुनरुत्तारीचक्रातिविजयोऽपि पेशः, नम्यत्पष्टमो विजयः—‘कहिणं’ भन्ते ! महापिंडे’इत्यादि, प्रकटार्थं,
नारं भीमराजस्य श्रीनामज्ञानया मुगतस्य—अनन्तरसूत्रे वक्ष्यमाणव्यल्पस्य श्रीनामज्ञानदीनीटारूपमभ्यर्त्तिसुख-
रसनस्य पश्चिमावसित्यर्थः, नविणात्याप्तीनामुत्पन्नानादां नायव्यां स्यादिति अनंतरतः प्रकृण्विति, अमानन्तरमेवैवं
श्रीनामज्ञानं सत्यपार—‘कहिणं’मित्यादि, क भन्त ! महापिंडे एव श्रीनाया सप्तमया अन्तरिगमिन्श्रीनायाः
सूत्रे—चतुर्थसूत्रे एव श्रीनामुत्पन्नं नाम यत् प्रकृतम्, अथ श्रीनामुत्पन्नेन श्रीनोऽज्ञानमुत्पद्य अन्तरत्वेन न
वशिष्टानां श्रीनामुत्पन्नं निरक्तं, नयादि—नयादि मुगतानि—मृगं श्रीनानीटारोमेवैवं १ द्वितीयं श्रीनानिग्रयोः २
तृतीयं श्रीनांशुनिग्रयोः ३ चतुर्थं श्रीनोऽज्ञानोऽज्ञानो ४ एव सप्तमे आत्मस्य श्रीनाय अज्ञेय्य दर्शनात्, गौतम !

नीलवतो दक्षिणस्यां शीताया उत्तरस्यां पौरस्त्यलवणममुद्रस्य पश्चिमायां पुक्कलावनी चक्रवर्त्ति विजयस्य पृथ्व्यां अत्रान्तरे
 शीता मुखवनं नाम त्वं प्रजसम्, उत्तरदक्षिणायेतेत्यादि विशेषानि विजयवद्राच्यानि, इह विजयवधस्कारगिर्यन्तरनद्यः
 सर्वत्र तुल्यविस्ताराः चनमुरानि तु निषधममीपे नीलवत्तमीपे चान्यत्रिक्कमानि शीताशीतोद्गोभयहूलपात्रं तु पृथुवि-
 क्रमभानि जगल्यनुरोधात्, तथाहि—पूर्वस्यामपरस्यां च द्वित्रि निगमाशीलवतो वाऽऽरभ्य जगती वक्राया शीतां शीतोदा-
 वा प्राप्ता, जगतीमंस्पर्शान्तीनि च मुरानानि, ततस्तदनुरोधाद् दर्शयति—शीतामहानद्यन्ते हे योजनमहस्ते नय च द्वाविं-
 शत्यधिकानि योजनगतानि विक्कम्भेन, अत्रोपपत्तिः प्रागत्, विजयवधस्काराद्यन्तगदीमेगुपुत्त्वपूर्वापरभद्रशालवना-
 याममीलने जातानि १४१५६, अस्य रात्रोर्गम्बूडीपरिमाणात् शोधने शेषं ५८४४, अस्य शीताशीतोद्गयोरेकस्मिन् दक्षिणे
 उत्तरे वा भागे हे मुराने इति द्वाभ्यां भागे हते आगतानि द्वाविंशत्यधितान्येकोनविंशत्रयोजनगतानि २९२२,
 अत्र च तेवीने इति पाठोऽधुना; एतच्च पृथुत्वपरिमाणं न सर्वत्र शीताशीतोद्गयोर्मुताप्रत्यामन्नावेतत्तरणाच्चक्राद्वाद्भय
 महाविदेहवर्षस्य सर्वोत्कृष्टविस्तारलाभादित्याह—तदनन्तरं च मात्रया २-अंशेनांशेन परिधीयमानं २-एगुनिमुपगच्छद्
 नीलवद्धर्षधरपर्वतान्ते एकमेकोनविंशतिभागं योजनस्य विक्कम्भेन, एकां कला यावत्पुत्तलेनेत्यर्थः, 'कालान्ननोज्योसा'-
 (श्रीसिद्ध० अ० २ पा० २ सू० ४२) चित्तनेन द्वितीया, अन करणं—मुरानानां सर्वलघुविक्कम्भो वर्षधरपात्रं ततो
 वर्षधरजीवात् इदं करणं समुत्तिष्ठति, तथाहि—प्रस्तुते नीलवज्जीग चतुर्गवतिमन्त्राणि गननेन पद्मप्रागदधिकं योज-

नराशिः ४८४८१८२४, कलाद्वयमपि २९२२ अनेनैव गुण्यते जातः कलाराशिः ५८४४, ततो योजनराशौ ४८४८-
१८२४ मवर्णिते आतं ९२११५४६५६ ततः कलाराशिः ५८४४ द्वे जातं ९२११६०५०० ततोऽस्य मुखवनाया-
मेन १६५९२ सवर्णितेन कलाद्वययुक्तेन ३१५२५० भागे हते लब्ध इष्टस्थाने २९२२ योजनरूपो धिक्कम्भः, एव-
मन्यत्रापि भावनीयम् । अथास्य पद्मरयेदिकादिवर्णनायाह—‘सो णं एगाणं पड०’ इत्यादि, नन्मुखरनमेकया पद्म-
वरयेदिकया एकेन च वनराण्डेन समरित्तिसम् । अथ शीतामुरावनस्य वर्णनो वाच्यः—‘किण्ठे किण्ठोभासे’ इत्यादि,
कः कियत्पर्यन्तमित्याह—यादेवता आगते शेरते इत्यादि, अत्र विजयदिशि पद्मवरयेदिका गोपिका लवणदिशि तु
जगत्वेव गोपिका इत्येका, इयं च पद्मरयेदिका जगतीनन्मुखावनव्याम एवान्तर्लिना, यत्र तु वनव्यामः कलाप्रमा-
णस्तत्र विजयव्यामं रुणद्धीति तात्पर्यं, अन्यथा विजयादिभिर्जनद्वीपेण परिपूर्णलवणपूनाभूयतो जगत्वादेः कावकाशः
स्यात्, अत एवाह—“अविशक्तिरुज्ज्वल जगद् सयेदवणमुत्तुनवफणिगुल्लत्तं । गुणतीमग्नदुधीमं गदंति गिरिधंति
एगकला ॥ १ ॥” [विवक्षित्वा जगती मयेदिकावनमुल्लवतु रणगुलं । एकोनविंशच्छतानि द्वाविंशत्यधिकानि नदी-
पार्श्वं गिरिपार्श्वं एका कला ॥ १ ॥] इति, अथोपगंक्षारमाह—‘एवं उत्तरिहं’ इत्यादि, एवं—विजयादित्रयनेन उत्तरदि-
ग्वास्मिं पार्श्वं समासम्, प्राच्यमिति शेषः, प्राह चतुर्विभागतयोद्विष्टस्य पिदेहक्षेत्रस्य प्राच्योत्तरपार्श्वं विजयादिकथना-
पेक्षया पूर्णं निर्दिष्टमित्यर्थः । अथ प्रतिविजयमेकैका राजगानीं निर्दिष्टमाह—‘विजया’ इत्यादि, विजया भणिताः,

अत्र च भणितानामपि विजयानां यत्पुनर्भगनमुक्तं तद्राजधानीनिरूपणार्थं, राजधान्यश्रेष्ठाः पद्यवन्धेन संगृह्णाति, कच्छविजयतः क्रमेण नामतो ज्ञेयाः, क्षेमा १ क्षेमपुरा २ अरिष्ठा ३ अरिष्ठपुरा ४ तथा सद्मी ५ मंजूषा ६ अपि चेति समुच्चये औपधी ७ पुंडरीकिणी ८ इति, एताः ग्रीताया औदीच्यानां विजयानां दक्षिणार्द्धमध्यमखण्डेषु वेदितव्याः, अथैषु श्रेणिस्वरूपमाह—‘सोलस विजाह्रसेदीजो’ इत्यादि, उक्तेष्वष्टसु विजयेषु षोडश विद्याधरश्रेणयो वाच्याः, प्रतिवैताढ्यं श्रेणिद्वयद्वयसम्भवात्, आसु च विद्याधरश्रेणिषु प्रत्येकं दक्षिणोत्तरपार्श्वयोः पञ्चपद्याशन्नगराणि वाच्यानि, उभयत्रापि वैताढ्यस्य समभूमिकत्वात्, तावत्यः आभियोग्यश्रेण्यो वाच्याः षोडश इत्यर्थः, सर्वाभ्येमा अभियोग्य-श्रेण्य ईशानेन्द्रस्य मेरुतः उत्तरदिग्वर्त्तित्वात्, अत्र च विद्याधरश्रेणिसूत्रं आदर्शान्तरेष्वदृष्टमपि प्रस्तावादाभियो-ग्यश्रेणिसङ्गत्यनुपपत्तेश्च प्राकृतशैल्या संस्कृत्य मया लिखितमस्तीति बहुश्रुतैर्मयि सूत्राशातना न चिन्तनीयेति, उत्तर-त्रापि सूत्रकारेण संग्रहगाथायामाभियोग्यश्रेणिसंग्रहो विद्याधरश्रेणिमंग्रहपूर्वकमेव वदयते । अथ शेषविजयवक्षस्कारा-दीनां स्वरूपप्ररूपणाय लाघवाशयेनातिदेशसूत्रमाह—‘सर्वेषु’ इत्यादि, सर्वेषु विजयेषु कच्छवक्तव्यता ज्ञेया, याव-दर्थो—विजयानां नाम निरुक्तं, तथा विजयेषु विजयसदृशनामका राजानो ज्ञेयाः, तथा षोडशवक्षस्कारपर्वतानां चित्र-कूटवक्तव्यता ज्ञेया यावच्चत्वारि २ कूटानि व्यावर्णितानि भवन्ति, तथा द्वादशानां नदीनां—अन्तरनदीनामित्यर्थः

आहावतीवक्तव्यता ज्ञेया यावदुभयोः पार्श्वयोर्द्राभ्यां पद्मयस्वेदिकाभ्यां द्वाभ्यां वनखण्डाभ्या च सम्परिक्षिप्ता वर्ण-
कश्चेति । अथ द्वितीयं विदेहविभागं निर्देष्टुमाह---

कहि णं भन्ते ! जम्बुद्वीपे दीपे महाविदेहे वास्ते सीआण महाणईण दाहिणिन्ने सीयासुहवणे णाम वणे पणत्ते ? एवं अहं चेव
उत्तरिह सीआसुहवण तद् देव दाहिणपि भाणिअव्व, णवर णिसहम्म त्तासरपज्यम्म उत्तरेण सीआण महाणईण दाहिणेण पुर-
रियमलवणसमुदस्स पच्चरियेणं वन्टस्स विजयस्स पुररियेणं एत्थ ण जम्बुद्वीपे दीपे महाविदेहे वास्ते सीआण महाणईण दाहि-
णिन्ने सीआसुहाणे णाम वणे पं० उत्तरदाहिणायण तहेन मच्चं णवरं णिमहात्तामहरपज्यत्तेणं एगमेगुणरीमडमाग जोअणस्स
विक्रमन्धेण किण्हे किण्हेमासे जाण महया गन्धराणी सुअते जाव आसयन्नि उअओ पत्ति दोहि पउमवस्सेदजाहि वणव्व-
णओ इति । अहि णं भन्ते ! जम्बुद्वीपे दीपे महाविदेहे वास्ते तच्छे णामं निचाण पणत्ते ? गोअमा ! णिसहम्म वामहरप-
ज्यस्स उत्तरेणं सीआण महाणईण दाहिणेण दाहिणिन्म्म सीआसुहवणस्स पच्चरियेणं तिउत्तस्स वत्तासरपज्यस्स पुररियेणं
एत्थ णं जम्बुद्वीपे दीपे महाविदेहे वास्ते वच्छे णामं निजाण पणत्ते तं धेय पमाणं सुमीमा गयहाणी १, तिउत्ते तत्तासरपज्यण
सुवच्छे निजाण कुण्डला रायहाणी २, तत्तज्जला णई महावच्छे निचाण अपरात्तिआ रायहाणी ३, तेसमणहूडे वत्तासरपज्यए
वच्छावई विजाण पमरुरा रायहाणी ४, मत्तज्जला णई रम्मे विजाण अंकावई रायहाणी ५, अज्जे तत्तासरपज्याए रम्मेगे निजाण
पम्हावई, रायहाणी ६, उम्मत्तज्जला महाणई रमणिन्ने विजाण मुभा रायहाणी ७, मांज्जे तत्तासरपज्यण मंगलावई निजाण रय-

णसचया रायहाणीति ८, एव जह चैव सीआण महाणईण उत्तर पास तह चैव दक्खिणिछ भाणिअव्वं, दाहिणिछमीआमुहव-
णाइ, इमे वक्खारकूडा तं०-तिउडे १ वेसमणकूडे २ अंजणे ३ मायजणे ४, [णईउ तत्तजला १ मत्तजला २ उम्मत्तजला
३,] विजया तं०-वच्छे सुवच्छे महावच्छे चउत्थे वच्छगावई । रम्मे रम्मए चैव, रमणिजे मगलावई ॥ १ ॥ रायहाणीओ,
तेजहा-सुसीमा कुण्डला चैव, अवराइअ पइंकरा । अकावई पम्हावई सुभा रयणसचया ॥ २ ॥ वच्छस्स विजयस्स णिसहे
दाहिणेण सीआ उत्तरेण दाहिणिछसीदामुहवणे पुरत्थिमेण तिउडे पच्चत्थिमेण सुसीमा रायहाणी पमाणं त चैवेति, वच्छाणतर
तिउडे तओ सुवच्छे विजए एएण कमेण तत्तजला णई महावच्छे विजए वेसमणकूडे वक्खारपव्वए वच्छावई विजए मत्तजला णई
रम्मे विजए अंजणे वक्खारपव्वए रम्मए विजए उम्मत्तजला णई रमणिजे विजए मायजणे वक्खारपव्वए मगलावई विजए (सूत्रं ९६)

‘कहि ण’मित्यादि, क भदन्त ! जम्बूद्वीपे द्वीपे महाविदेहे वर्षे शीतामहानद्या दक्षिणालयं शीतामुखवनं शीतानि-
पधमध्यवर्त्तात्यर्थः अतिदेशसूत्रत्वेनोत्तरसूत्रं स्वयं भाव्यं, परं वच्छस्य विजयस्य-विदेहद्वितीयभागाद्यविजयस्य पूर्वत
इति । अथ द्वितीये महाविदेहविभागे विजयादिव्यवस्थामाह—‘कहि ण’मित्यादि, प्रश्नः सुलभः, उत्तरसूत्रे निपधस्य
वर्षधरपर्वतस्योत्तरस्यां शीताया महानद्या दक्षिणस्यां दक्षिणालयस्य शीतामुखवनस्य पश्चिमतः त्रिकूटस्य वक्षस्कारपर्व-
तस्य पूर्वस्यां अत्रान्तरे जम्बूद्वीपे महाविदेहे वर्षे वत्सो विजयः प्रज्ञप्तः, सुसीमा राजधानी विजयविभाजकश्च त्रिकू-
टनामा वक्षस्कारपर्वतः १ सुवच्छो विजयः कुण्डला राजधानी तप्तजलाऽन्तरगदी २ महावत्सो विजयः अपराजिता

राजधानी वैश्रमणकूटो माम वक्षस्काराद्रिः ३, वत्सावती विजयः प्रभङ्गरा राजधानी मत्तजला नदी ४, रम्यो विजयः
 अङ्गावती राजधानी अञ्जनो वक्षस्कारः ५, रम्यको विजयः पद्मावती राजपूः उन्मत्तजला महानदी ६ रमणीयो विजयः
 शुभा राजपूः मातञ्जनो वक्षस्काराद्रिः ७, मङ्गलावती विजयः रत्नमन्त्रया नगरी ८, सुलभसूत्रे शब्दमंस्कार एव
 विवरणमिति, इमाश्च राजधान्यः शीतादक्षिणदिग्भाचिराजधानीत्वेन विजयानामुत्तरार्द्धमध्यमखण्डेषु ज्ञेयाः, अथ
 विजयादीनां व्यासादिसाम्ये दर्शितेऽपि केनचित्प्रकारेण न पार्थव्योः परस्परं भेदो भविष्यतीत्याशङ्कानिवृत्त्यर्थमाह—
 ‘एवं जह’ इत्यादि, एवं—प्रागुक्तप्रकारेण यथैव शीताया महानद्या उत्तरं पार्थं प्राच्यमिति शेषः तथैव दाक्षिणात्यं
 पार्थ्वमिति शेषः भणितव्यं, अत्र विशेषणद्वारेण संग्रहमाह, किंविशिष्टमिदं पार्थ्वम्?—दाक्षिणात्यशीतामुलवनमादौ
 यत्र तद् दाक्षिणात्यशीतामुलवनादि, अनेन यथा प्रथमविभागस्य कच्छविजय आदिरुक्तस्तथा द्वितीयविभागस्य दाक्षि-
 णाल्यशीतामुलवनमादिरुक्तमिति, तथा इमे वक्ष्यमाणा वक्षस्कारकूटाः, कूटगण्डेनात्र कूटान्येषां मन्तीत्यन्त्रा-
 दित्यादप्रत्यये कूटाः—पर्वताः, तद्यथा—त्रिकूटेत्यादि, विजयानां राजधानीनां च संग्रहाय पद्यमेकैकं, इमानि च संग्रह-
 सूत्राणि सुखमतिपत्तिहेतुभूतानीति न पुनरुक्तिर्विभाव्या, अथ पूर्वसूत्राह्वयेऽपि वत्सविजयदिप्रियमे विचित्रत्वात् सूत्र-
 प्रवृत्ते रीत्यन्तरमाह—‘वच्छस्स’ इत्यादि, वत्सस्य विजयस्य निषयो दक्षिणेन तथा तस्यैव शीता उत्तरेणेत्यादि स्पष्टं, न
 चैवं निषधादयो लक्ष्याः लक्षणं वत्सविजय इति वाच्यं, लक्ष्यलक्षणभावस्य कामचारात्, प्रस्तुते च प्रकरणबलात्

वत्स एव लक्ष्यत इति, सुसीमा राजधानी प्रमाणं तदेव—अयोध्यासम्बन्धेव, प्रमाणाभिधानाय राजधान्याः पुनरुप-
न्यासेन न पुनरुक्तिदोषः, अथैषां विजयादीनां स्थानक्रमदर्शनायाह—‘वच्छाण’मित्यादि, सुगमं, नवरं वत्सानन्तरं
त्रिकूटः पश्चिमत इति बोध्यं, अन्यथा पूर्वतो दाक्षिणात्यशीतामुखवनस्य प्रतिपत्तिः स्यादित्युक्तो द्वितीयो विदेहवि-
भागः । अथ क्रमायातं गजदन्तगिरिं सौमनसारुखं लक्षयितुमाह—

कहि ण भन्ते ! जम्बुद्वीवे दीवे महाविदेहे वासे सोमणसे णाम वक्खारपव्वए पणत्ते ? गो० णिसहस्स वासहरपव्वयस्स उत्तरेण
मन्दरन्त्स पव्वयस्स दाहिणपुरत्थिमेण मगलान्वद्विजयस्स पच्चत्थिमेण देवकुराए पुरत्थिमेण एत्थ ण जम्बुद्वीवे २ महाविदेहे वासे
सोमणसे णाम वक्खारपव्वए पणत्ते उत्तरदाहिणाए पाईणपडीणविच्छिण्णे जहा मालवन्ते वक्खारपव्वए तहा णवर सञ्चर-
ययामए अन्हे जाव पडिल्ले, णिसहवासहरपव्वयतेण चत्तारि जोअणसयाइ उद्वं उक्खतेण चत्तारि गाऊअसयाइ उव्वेहेण सेस
तहेव सञ्चं णवर अट्ठो से गोअमा ! सोमणसे णं वक्खारपव्वए वहवे देवा य देवीओ अ सोमा सुमणा सोमणसे अ इत्थ देवे
सहिद्धीए जाव परिवसड से णणेट्ठेण गोअमा ! जाव णिच्चे । सोमणसे वक्खारपव्वए कइ कूडा प० ? गो० ! सत्त कूडा
प०, त०—सिद्धे १ सोमणसे २ विअ बोद्धव्वे मगलान्वद्विद्धे ३ । देवकुरु ४ विमल ५ कंचण ६ वसिठ्ठकूडे ७ अ बोद्धव्वे
॥ १ ॥ एवं सञ्चै पञ्चसडआ कूडा, एएसिं पुच्छा दिसिविदिमाए भाणिअञ्चा जहा गन्धमायणस्स, विमलकञ्चणकूडेसु णवरिं
देवराओ सुवन्जा वन्त्रमिच्चा य अवसिद्धेसु कूटेसु सरिमणामया देवा रायदाणीओ दस्सियेणत्ति । कहि ण भन्ते ! महाविदेहे

वासे देवकुराणामं कुरा पणत्ताः, गोजमा ! मन्दरस्म पव्वयस्म दाहिणेणं निमहरस्म वासहरपव्वययम उत्तरेणं विज्जुणहरस्म
 वत्तयारपव्वयस्स पुरत्थिमेण सोमणसवत्तयारपव्वयस्स पव्वयिमेण पत्थ न मत्ताविदेहे वासे देवकुराणाम कुरा पणत्ता पाईणप-
 डीणायया उदीणदाहिणविच्छिण्णा दक्खरस्म जोअणसहस्साइ अट्ट य वायाले जोअणसण दुण्णि अ परणवीसइभाण जोअणस्स
 विस्सम्मेणं जहा उत्तरकुराए वत्तव्वया जाअ अणुमज्जमाणा परहगन्था मिअगन्था अगमा सत्ता तेतली मणिचारीणि ६ । (सूत्र ९७)
 कहि णं भन्ते ! देवकुराण चित्तविचित्त कूडाणाम दुजे पव्वया ५०, गो० !, निमहरस्म वामहरपव्वयस्म उत्तरिह्ठाओ चरिमंताओ
 अट्टचोत्तीसे जोअणमण चत्तारि अ सत्तभाए जोअणस्म अवाहाण सीओआए मत्ताणइणं पुरत्थिमपव्वयिमेण उभओकूले पत्थ णं
 चित्तविचित्तकूडा णाम दुवे पव्वया ५०, एणं जम्बेव जमगपययाण मञ्जेव, एणमि गगहाणीओ दस्मिणेणनि (सूत्र ९८) । कहि णं
 भन्ते ! देवकुराण २ णिसहइहे णाम दहे पणत्ते, गो० ! तेमि चित्तविचित्तकूडाणं पययाण उत्तरिह्ठाओ चरिमन्ताओ अट्टचो-
 तीसे जोअणसण चत्तारि अ सत्तभाए जोअणस्म अवाहाण सीओआए मत्ताणइणं यत्थुमअदेमभाए पत्थ ण निमहरहे णामं दहे
 पणत्ते, एणं जम्बेव नीलवंतउत्तरकुराचन्देरावगमालंवाण वत्तया मञ्जेव निमहरहे कुरागूरुमुल्लमविज्जुणभाणं णेअत्ता, राय-
 हाणीओ दस्मिणेणति । (सूत्र ९९)

'कहि ण'मित्यादि, क भदन्तेत्यादिप्रश्नः सुलभः, उत्तरसूत्रे निपथस्य वर्णधरपर्वतस्य उत्तरस्यां मन्दरस्य पर्वतस्य
 पूर्वदक्षिणस्यां-आग्नेयकोणे मद्गलावतीविजयस्य पश्चिमायां देवकुरूणां पूर्वस्यां यावत् सोमनसो वक्षःकारपर्वतः प्रजतः

इत्यादि सर्वं माल्यवद्गजदन्तानुसारेण भाव्यं, यत्तु सप्रपञ्चं प्रथमं व्याख्याते गन्धमादनेऽतिदेशयितव्ये माल्यवतोऽ-
तिदेशनं तदस्यासन्नवर्त्तित्वेन सूत्रकारशैलीवैचित्र्यज्ञापनार्थं, नवरं सर्वात्मना रजतमयोऽयं माल्यवांस्तु नीलमणिमयः,
अयं च निषधवर्षधरपर्वतान्ते चत्वारि योजनशतान्यूर्ध्वोच्चत्वेन चत्वारि गव्यूतिशतान्युद्धेन माल्यवांस्तु नीलवत्स-
मीपे इति विशेषः, अर्थे च विशेषमाह—‘से केणट्टेण’मित्यादि, प्राग्वत्, भगवानाह—गौतम ! सौमनसवक्षस्कारपर्वते
बहवो देवा देव्यश्च सौम्याः कायकुचेष्टाया अभावात् सुमनसो—मनःकालुष्याभावात् परिवसन्ति, ततः सुमनसा-
मयमावास इति सौमनसः, सौमनसनामा चात्र देवो महर्द्धिकः परिवसति तेन तद्योगात् सौमनस इति, ‘से एएण-
ट्टेण’मित्यादि, प्राग्वत्, ‘सौमनसे’ इति प्रायः सूत्रं व्यक्तं, नवरमेवा कूदानां पृच्छेति—प्रश्नसूत्ररूपा दिशि विदिशि
च भणितव्या, ‘कहि णं भन्ते ! सोमणसे वक्खारपघए सिद्धाययणकूडे णामं कूडे पणत्ते’ इत्यादिरूपा, यथा
गन्धमादनस्य—प्रथमवक्षस्कारगिरेः सप्तानां कूदानां दिग्विदग्धकव्यता तथाऽत्रापि, अत्र चामन्नत्वेन प्रागतिदे-
शितोऽपि माल्यवान्नवकूदाश्रयत्वेन कूदाधिकारे उपेक्षित इति, कूदानां दिग्विदग्धकव्यता यथा—मेरोः प्रत्यासन्नं
दक्षिणपूर्वस्यां दिशि सिद्धायतनकूटं तस्य दक्षिणपूर्वस्या दिशि द्वितीयं सौमनसकूटं, तस्यापि दक्षिणपूर्वस्यां
दिशि तृतीयं मङ्गलावतीकूटं, इमानि त्रीणि कूदानि विदिग्भावीनि मङ्गलावतीकूटस्य दक्षिणपूर्वस्यां पञ्चमवि-
मलकूटस्योत्तरस्यां चतुर्थं देवकुरुकूटं, तस्य दक्षिणतः पञ्चमं विमलकूटं, तस्यापि दक्षिणतः षष्ठं काञ्चनकूटं, अस्यापि च

दक्षिणतो निषधस्योत्तरेण सप्तमं वासिष्ठकूटं, सर्वाणि रत्नमयानि परिमाणतो हिमवत्कूटतुल्यानि प्रासादादिकं सर्वं
 तद्वत्, विमलकूटे सुव्रत्सा देवी काञ्चनकूटे वत्समित्रा अवशिष्टेषु कूटेषु कूटसदृशानामानो देवाः, तेषां राजधान्यो
 मेरोर्दक्षिणत इति । इदानीं देवकुरवः—‘कहि णं भन्ते !’ इत्यादि, क भदन्त ! महाविदेहे वर्षे देवकुरवो नाम कुरवः
 प्रज्ञप्ताः १, गौतम ! मन्दरगिरेर्दक्षिणतो निषधाद्रेरुत्तरतो विद्युत्प्रभवश्चकाराद्रैर्नरुतकोणस्थगजदन्ताकारगिरिः पूर्वतः
 सौमनसवक्षस्काराद्रेः पश्चिमायां अत्रान्तरे देवकुरवो नाम कुरवः प्रज्ञप्ताः, अपं प्राग्वत्, इमाश्चोत्तरकुरुणां यमल-
 जातका इवेति तदतिदेशमाह—यथोत्तरकुरुणां वक्तव्यता, किं दूरमित्याह—यात्रदनुसञ्जन्तः—सन्तानेनानुवर्त्तमानाः
 सन्ति, वर्त्तमाननिर्देशः कालत्रयेऽप्येतेषां सत्ताप्रतिपादनार्थं, आह—के ते इत्याह—पद्मगन्धाः १ मृगगन्धा २ अमसाः
 ३ सहाः ४ नेजस्तलिनः ५ शनैश्चारिणः ६, एते मनुष्यजातिभेदाः, एतद्व्याख्यानं प्राक् सुपमसुपमावर्णनतो ज्ञेयं ।
 अथैतासूत्तरकुरुतुल्यवक्तव्यत्वेन यमकावित्र चित्रविचित्रकूटौ पर्वतौ स्थानतः पृच्छति—‘कहि णं भन्ते ! देवकुराए
 चित्तविचित्रकूडा’ इत्यादि, व्यक्तं, नवर एवं—उक्तन्यायेन यैव यमकपर्वतयोर्वक्तव्यता इति शेषः सर्वतयोश्चित्रवि-
 चित्रकूटयोः एतदधिपतिचित्रविचित्रदेवयो राजधान्यौ दक्षिणेति, अथ इदपञ्चकस्वरूपमाह—‘कहि ण’मित्यादि,
 एवमुक्तालापकानुसारेण यैव नीलवदुत्तरकुरुचन्द्रैरात्रतमालयवतां पद्मानां द्रहाणां उत्तरकुरुषु वक्तव्यता सैव निषध-

देवकुरुसूरसुलसविद्युत्प्रभनामकानां नेतव्या, एतदीयाधिपसुराणां राजधान्यो मेरुतो दक्षिणेनेति शेषः । अथैतासु जम्बूपीठतुल्यं वृक्षपीठं क्वास्तीति पृच्छन्नाह—

कहि णं भन्ते ! देवकुराए २ कूडसामलिपेढे णाम पेढे पणत्ते ? गोअमा ! मन्दरस्स पद्यस्स दाहिणपच्चत्थिमेण णिसहस्स वासहर-
पव्वयस्स उत्तरेणं विज्जुप्पभस्स वक्खारपव्वयस्स पुरत्थिमेणं सीओआए महाणईए पच्चत्थिमेण देवकुरुपच्चत्थिमद्वस्स बहुमज्झा-
देसभाए एत्थ ण देवकुराए कुराए कूडसामली पेढे णाम पेढे पं०, एवं जञ्चैव जम्बूए सुदमणाए वत्तव्वया सञ्चैव सामलीएवि
भाणिअव्वा णामविहूणा गरलदेवे रायहाणी दक्खिणणेणं अवसिद्धं त चेव जाव देवकुरु अ इत्थ देवे पलिओवमट्ठिण परिवसइ,
से तेणट्ठेणं गो० ! एव वुच्चइ देवकुरा २, अदुत्तर च णं देवकुराए० (सूत्र १००) कहि ण भन्ते ! जम्बुद्वीवे २ महाविदेहे वासे
विज्जुप्पभे णाम वक्खारपव्वए पन्नत्ते ? गो० ! णिसहस्स वासहरपव्वयस्स उत्तरेण मन्दरस्स पव्वयस्स दाहिणपच्चत्थिमेण देवकुरु-
राए पच्चत्थिमेण पम्भस्स विजयस्स पुरत्थिमेण, एत्थ ण जम्बुद्वीवे २ महाविदेहे वासे विज्जुप्पभे वक्खारपव्वए पं०, उत्तरमा-
हिणाए एव जहा मालवन्ते णमरि सवत्तवणिजमए अन्ते जाव देवा आसयन्ति । विज्जुप्पभे णं भन्ते ! वक्खारपव्वए रुद्ध
कूडा पं० ? गो० ! नन कूडा पं०, तं०—सिद्धाययणकूडे विज्जुप्पभकूडे देवकुरुकूडे पम्भकूडे कणगकूडे सोवत्थिअकूडे सीओआ-
कूडे समज्जलकूडे हरिकूडे । सिद्धे अ विज्जुप्पभे देवकुरु पम्भकणगसोवत्थी । मीओआ य मयजलहरिकूडे चेव वोद्धन्ते ॥ १ ॥
एए हरिकूडवज्जा पव्वसइजा णेअव्वा, एणमि कूटाण पुन्हा विसिक्खित्तिसाओ णेअव्वाओ जहा मालवन्नस्स हरिम्महकूडे तह चेव

हरिकूडे रायहाणी जह चेव दाहिणेन चमरचचा रायहाणी तह नेअव्वा, कणगसोवथिअकूडेसु वारिसेणवलाहयाओ दो देव-
याओ अवसिट्टेसु कूडेसु कूडसरिसणामया देवा रायहाणीओ दाहिणेणं, से केणट्टेण भन्ते ! एव बुच्चइ-विज्जुप्पभे वक्खारपव्वए
२१, गोअमा ! विज्जुप्पभे ण वक्खारपव्वए विज्जुप्पमिव सव्वओ समन्ता ओभासेइ उज्जोवेइ पभासइ विज्जुप्पभे य इत्थ देवे
पलिओवमट्ठिइ जाव परिवसइ, से एणट्टेण गोअमा ! एव बुच्चइ विज्जुप्पभे २, अटुत्तर च ण जाव णिच्चे (सूत्रं १०१)

‘कहि ण’मित्यादि, प्रश्नसूत्रं प्राग्वत्, नवरं कूटाकारा-शिखराकारा शालमली तस्याः पीठं, उत्तरसूत्रे मन्दरस्य
पर्वतस्य दक्षिणपश्चिमायां-नैर्ऋतकोणे निपधस्योत्तरस्यां विद्युत्प्रभवक्षस्कारस्य पूर्वतः शीतोदाया महानद्याः पश्चिमायां
देवकुरूणां शीतयोत्तरकुरूणामिव शीतोदया द्विधाकृतानां पश्चिमाङ्गस्य बहुमध्येदेशभागे अत्र-प्रज्ञापक निर्दिष्टदेशे
देवकूरुषु कूटशाल्मल्याः कूटशाल्मलीपीठं प्रज्ञप्तम्, एवमुक्तसूत्रानुसारेण यैव जम्ब्याः सुदर्शनाया वक्तव्यता सैव शा-
ल्मल्या अपि भणितव्या, अत्र विशेषमाह-नामभिः प्राग्व्यावर्णितैर्द्वादशभिर्जम्बूनामभिर्विहीना, इह शाल्मलीना-
मानि न सन्तीत्यर्थः, तथा अनादृतस्थाने गरुडदेवोऽत्र, गरुडो-गरुडजातीयो वेणुदेवनामा मतान्तरेण गरुडवेगनामा
वा देवः, राजधान्यस्य मेरुतो दक्षिणस्यां, तथा सूत्रेऽनुक्तमपीदं बोध्यं-अस्य पीठं कूटानि च प्रासादभवनान्तरालव-
र्तीनि रजतमयानि जम्बूवृक्षस्य तु स्वर्णमयानि, अपि चायं शाल्मलीवृक्षो यदा तदा वा सुपर्णकुमाराधिपवेणुदेववेणु-
दालिक्रीडास्थानं, तथा चाह सूत्रकृतान्नचूर्णिकृत् शाल्मलीवृक्षनक्तव्यतावसरे—“तत्थ वेणुदेवे वेणुदाली अ वसइ”

तयोर्हि तत् क्रीडास्थान"मिति, अवशिष्टं तदेव-जम्बूप्रकरणप्रोक्तमेव यो विशेषः स दर्शित इत्यर्थः, कियत्पर्यन्तमित्याह—यावद्देवकुरुर्नाम्ना देवोऽत्र परिवसति, तेनार्थेन देवकुरवो देवकुरवः, अथापरमित्यादि प्राग्वत् ॥ अथ चतुर्थवक्षस्कारावसरः—'कहि ण'मित्यादि, सर्वं स्पष्टं, माल्यवदतिदेशेन वाच्यत्वात् नवरमयं सर्वात्मना रक्तसुवर्णमयः, अथात्र कूटवक्तव्यतामाह—'विज्जुप्पभे'इत्यादि, ग्रन्थसूत्रं व्यक्तं, उत्तरसूत्रे सिद्धायतनकूटं विद्युत्प्रभववक्षस्कारनाम्ना कूटं देवकुरुर्नाम्ना कूटं पक्षमविजयकूटं कनककूटं सौवस्तिककूटं शीतोदाकूटं शतज्वलकूटं हरिनाम्नो दक्षिणश्रेण्यधिविपुत्कुमारेन्द्रस्य कूटं हरिकूटं, उक्तमेव संग्रहगाथयाऽऽह—'सिद्धे अ विज्जुनामे'इत्यादि, एतानि हरिकूटा (दी) नि पञ्चशक्तिकानि ज्ञातव्यानि, एतेषां कूटानां 'कहि णं भन्ते ! विज्जुप्पभे वक्खारपव्वए सिद्धाययणकूडे णामं कूडे पण्णत्ते ?' इत्येवंरूपायां पृच्छायां दिशो विदिशश्च ज्ञेयाः, यथायोगमवस्थित्याधारतया वाच्या इत्यर्थः, तथाहि—मेरोर्दक्षिणपञ्चिमायां दिशि मेरोरासन्नमाद्यं सिद्धायतनकूटं तस्य दक्षिणपञ्चिमायां दिशि बिद्युत्प्रभकूटं ततोऽपि तस्यां दिशि तृतीयं देयकूरकूटं तस्यापि तस्यामेव दिशि चतुर्थं पक्षमकूटं एतानि चत्वारि कूटानि विदिग्भावीनि, चतुर्थस्य दक्षिणपञ्चिमायां पष्ठस्य कूटस्योत्तरतः पञ्चमं कनककूटं तस्य दक्षिणतः पष्ठं सौवस्तिककूटं तस्यापि दक्षिणतः सप्तमं शीतोदाकूटं तस्यापि दक्षिणतोऽष्टमं शतज्वलकूटं, नवमस्य सविशेषत्वेन हरिस्तहातिदेशमाह—यथा माल्यवद्वक्षस्कारस्य हरिस्मद्वकूटं तथैव हरिकूटं त्रोद्धव्यं सहस्रयोजनोच्चं अर्द्धतृतीयग्रतान्यवगाढं मूले सहस्रयोजनानि पृथु इत्यादि, तथा

पृथुत्वविषयकावाक्षेपपरिहारो तथैव वाच्यो, नवरमष्टमतो दक्षिणतः इदं निपधासप्तमित्यर्थः, हरिस्सप्तकूटं उच्यते
 नीलवदासप्तं, अस्य राजधानी यथैव दक्षिणेन चमरचञ्चा राजधानी तथैव ज्ञेया, कनकसीयस्तिककूटयोर्वीरिवेणमला-
 हके विष्णुमायौ द्वे देवते, अवशिष्टेषु विद्युत्प्रभादिषु कूटेषु कूटसङ्गनामानो देवा देव्यश्च राजधान्यो दक्षिणेन, यद्य-
 प्युत्तरकुरुवक्षस्कारयोर्यथायोगं सिद्धहरिस्सप्तकूटवर्जकूटाधिपराजधान्यो यथाक्रमं वायव्यामीशान्यां च प्रागभिहिता-
 स्तथा देवकुरुवक्षस्कारयोर्यथायोगं सिद्धहरिकूटवर्जकूटाधिपराजधान्यो यथारुममाग्रं यथा नैर्ऋत्यां च वक्तुमुचितान्नापि
 प्रस्तुतसूत्रसम्बन्धियावदादौषु पूज्यश्रीमलयगिरिकृतक्षेत्रविचाररुत्तौ च तथादर्शनाभावात् अस्माभिरपि राजधान्यो
 दक्षिणेनेत्यलेखि । अथास्य नामनिमित्तं पिपृच्छिपुराह—‘से केणट्टेण’ मित्यादि, उत्तरसूत्रे विद्युत्प्रभो वक्षस्कारपर्वतो
 विद्युदिव रक्तस्वर्णमयत्वात् सर्वतः समन्तादवभासते द्रष्टृणां चक्षुषि प्रतिभाति यदयं विद्युत्प्रकाश इति, एतदेव
 दृढयति—भास्वरत्वादासन्नं वस्तु द्योतयति, स्वयं च प्रभासते—शोभते, तेन विद्युदिव प्रभातीति विद्युत्प्रभः, विद्युत्प्रभ-
 आत्र देवः परिव्रमति तेन विद्युत्प्रभः, शेषं प्राग्वत् ॥ अथ महाविदेहस्य दक्षिणात्यपश्चिमनामानं तृतीयं विभागं
 वक्तुं तद्गतविजयादीनाह—

एतं पन्धे विजण अस्सपुरा रायहाणी अंकार्दं वक्कमारपज्जण १, सुपन्धे निजण मीरुपुरा रायहाणी मीरोदा महाणर्दं २, महापन्धे विजणं
 महापुरा रायहाणी पम्मावर्दं वक्कमारपज्जण ३, पम्मावर्दं निजण विजयपुरा रायहाणी मीअसोना महाणर्दं ४, सले विजण अत्रराट्ठा

रायहाणी आसीविसे वक्सारपञ्चए ५, कुमुदे विजए अरजा रायहाणी अंतोवाहिणी महाणई ६, नलिणे विजए असोरा रायहाणी सुहावदे वक्सारपञ्चए ७, नलिणावई विजए वीयसोरा रायहाणी ८ दाहिणिजे सीओआसुहवणसडे, उत्तरिछेवि एमेव भाणिअब्जे जहा सीआए, वण्णे विजए विजया रायहाणी चन्दे वक्सारपञ्चए १, सुवण्णे विजए जयन्ती रायहाणी ओम्मिमालिणी णई २, महावण्णे विजए जयन्ती रायहाणी सूरें वक्सारपञ्चए ३, वण्णावई विजए अपराइआ रायहाणी फेणमालिणी णई ४, वगू विजए चकपुरा रायहाणी णागे वक्सारपञ्चए ५, सुवगू विजए रगपुरा रायहाणी गभीरमालिणी अंतरणई ६, गन्धिले विजए अवज्झा रायहाणी देवे वक्सारपञ्चए ७, गधिलावई विजए अओज्झा रायहाणी ८, एव मन्दरस्म पञ्चयस्म पच्चथिमिलं पास भाणिअब्जं तदन ताव सीओआए णईए इक्खिणिजे ण कूले इमे विजया, त-पण्णे सुपण्णे महापण्णे, चउत्थे पण्णगावई । सरे कुमुए नलिणे, अट्ठमे नलिणावई ॥ १ ॥ इमाओ रायहाणीओ, तं०—आसपुरा सीहपुरा महापुरा चेन हवइ विजयपुग । अवराइआ य अरया असोरा तह वीअमोरा य ॥ २ ॥ इमे वक्सारा, तजहा—अके पण्णे आमीविसे सुहावदे एय इत्थ परिवाडीए दो दो विजया कू-डमरिसणामया भाणिअब्बा दिमा विदिसाओ अ भाणिअब्बाओ, सीओआसुहवण च भाणिअब्जं सीओआए दाहिणिजं उत्तरिजं च, सीओआए उत्तरिजे पासे इमे विजया, तजहा—वण्णे महावण्णे चउत्थे वण्णयावई । वगू अ सुवगू अ, गधिले गधिलावई ॥ १ ॥ रायहाणीओ इमाओ तनहा—विजया वेजयन्ती जयन्ती अपराजिआ । चकपुरा रगपुरा हवइ अवज्झा अउज्झा य ॥ २ ॥ इमे वक्सारा तंनहा—चन्दपञ्चए १ सूरपञ्चए २ नागपञ्चए ३ देवपञ्चए ४, इमाओ णईओ सीओआए महाणईए दाहिणिजे कूले—नीरोआ सीरुमोआ अतराहाहिणीओ णईओ ३, उम्मिमालिणी १ फेणमालिणी २ गभीरमालिणी ३ उत्तरिजविजयाणन्नरा-

उत्ति, इत्थ परिवाडीए दो दो कूडा विजयसरिसणामया भाणिज्ज्या, इमे दो दो कूडा अवट्टिआ तंजहा—मिद्धाययणकूडे पव्वयसरि-
सणामकूडे (सूत्र १०२)

‘एवं पम्हे विजए’इत्यादि, स्पष्टेऽप्यत्र लिपिप्रमादाद् भ्रम इति तन्निरासाय शब्दसंस्कारमात्रेण लिख्यते—पक्ष्मो
विजयः अश्वपुरी राजधानी, सूत्रे चाकारः आर्पत्वात्, एवमग्रेऽपि, अङ्गावती वक्षस्कारपर्वतः सुपक्ष्मो विजयः सिंह-
पुरा राजधानी क्षीरोदा अन्तरनदी २, महापक्ष्मो विजयः महापुरी राजपूः पक्ष्मावती वक्षस्कारः ३, पक्ष्मावती
विजयः विजयपुरी राजधानी शीतस्त्रोता महानदी ४, शंखो विजयः अपराजिता नगरी आशीविपो वक्षस्कारः ५,
कुमुदो विजयः अरजपूः अन्तर्वाहिनी नदी ६ नलिनो विजयः अशोका पृः सुखावहो वक्षस्कारः, नलिनावती विजयः
सलिलावतीति पर्यायः, वीतशोका राजधानी ८ दाक्षिणात्यं शीतोदामुखवनखण्डमिति । अथ चतुर्थविभागवसरः—
‘उत्तरिछे’इत्यादि, एवमेवोक्तन्यायेनैव दाक्षिणात्यशीतामुखवनानुसारेणोत्तरदिग्भाविशीतोदामुखवनखण्डे भणितव्यं,
यथा शीतायाः औत्तराहमुखवनं व्याख्यातं तथा व्याख्येयमित्यर्थः, चतुर्थविभागविजयादयस्त्रिमे—वप्रो विजयो
विजया राजधानी चन्द्रो वक्षस्कारपर्वतः १, सुवप्रो विजयो वैजयन्ती राजधानी और्मिमालिनी नदी २, महा-
वप्रो विजयो जयन्ती राजधानी सूर्यो वक्षस्कारपर्वतः ३, वप्रावती विजयोऽपराजिता राजधानी फेनमालिनी नदी
४, वल्गुर्विजयश्चक्रपुरा राजधानी नागो वक्षस्कारः ५, सुवल्गुर्विजयः खट्ठपुरी राजधानी गम्भीरमालिनी अन्तर-

नदी, गम्भीरं जलं मलते-धारयतीति गम्भीरमालिनी, एवं और्मिमालिनी फेनमालिनीति ६, गन्धिलो विजयोऽवध्या-
राजधानी देवो वक्षस्कारः ७, गन्धिलावती विजयोऽयोध्या राजधानी ८, एवं-उक्ताभिलाषेन शीतोदाकृतविभाग-
द्वयगतविजयादिनिरूपणेनेत्यर्थः मन्दरस्य पाश्चात्यं पार्श्वं भणितव्यमिति, अथात्र संग्रहमाह-‘तत्थ ताव सीओआ’
इत्यादि, विवृतप्रायं, नवरं तत्र संग्रहे विवक्षितव्ये तावदिति भाषाक्रमे अङ्कति पदैकदेशे पदसमुदायोपचारात् अङ्का-
वती, ‘एवं पम्हेति’ पक्षमावतीति, अथ द्वात्रिंशतोऽपि विजयानां नामानयनोपायमाह-‘एवं इत्थ परिवाडी’
इत्यादि, एवम्-उक्तरीत्या अत्र-परिपाठ्यां विभागचतुष्टयगतविजयानुपूर्व्यां द्वौ विजयौ कूटसहस्रामकौ भणितव्यौ,
स्वस्वविजयविभेदकवक्षस्कारगिरितृतीयचतुर्थकूटसहस्रनामकावित्यर्थः, तथाहि-चित्रकूटवक्षस्कारे कूटचतुष्टयमध्ये
आद्यं सिद्धायतनकूटं ततः स्ववक्षस्कारनामकं ततस्तृतीयं कच्छनामकं चतुर्थं सुकच्छनामकं तेन कच्छसुकच्छविजया-
वित्यर्थः, एवं सर्वत्र भावनीयमिति, दिशः-प्राच्याद्याः विपरीतदिशो विदिशश्च भणितव्याः, यथा प्राच्याः प्रसीची
उदीच्याश्चापाची, एवं दिग्विदिग्नियमः कार्यः, तथाहि-कच्छो विजयः शीताया महानद्याः उत्तरस्यां नीलधतो वर्ध-
धरस्य दक्षिणस्यां चित्रकूटसरलवक्षस्कारपर्वतस्य पश्चिमायां माल्यवतो गजदन्ताकारवक्षस्कारपर्वतस्य पूर्वस्यामिति,
एवं सुकच्छादिषु विजयेष्वपि स्वस्वदिश्यवस्त्वनुसारेण तत्तद्दिग्नियमः कार्यः, एवं शीतोदामुखवनं च भणितव्यं,
तद्विभागतो दर्शयति-शीतोदायाः दक्षिणालयं चौत्तराहं चेति, अथ चतुर्थविभागगतविजयादिसंग्रहः-‘सीओआए’

इत्यादि, सम्प्रत्यनुक्तपूर्वं पाश्चात्यविभागद्वयगतान्तरनदीसंग्रहमाह—‘सीओआ’ इत्यादि, प्राग्बत, नवरं ‘उत्तररिहवि-
 जयाण’ इति औत्तराहविजयानां, ‘अंतराउ’ति अन्तरनद्यः ‘ते लुग्वा’ (श्रीसिद्ध० अ० ३ पा० २ सू० १०८)
 इत्यनेन उत्तरपदलोपः, यत्तु पूर्वविभागे विजयादिसंग्रहः प्राच्यविभागद्वयेऽन्तरनदीसंग्रहश्च नोक्तस्तत्र सूत्रकाराणां
 प्रवृत्तिविचित्र्यं हेतुर्व्यवच्छिन्नसूत्रता वेति । अत्र सरलवक्षस्कारकूटेषु नामव्यवस्थोपायमाह—‘इदं परिवादीए’
 इत्यादि, अत्र परिपाठ्या अर्धाद्वक्षस्कारानुपूर्व्यां द्वौ द्वौ विजयसदृशनामकौ भणितव्यौ, अयं भावः—प्रतिवक्षस्कारं
 चत्वारि २ कूटानि, तत्राद्यद्वयं नियतं, तच्च सूत्रकार एव व्यक्तीकरिष्यतीति, अपरं च द्वयमनियतं तत्र यो यो वक्षस्का-
 रगिरिणौ यौ विजयौ विभजति तन्मध्ये यो यः पाश्चात्यो विजयस्तन्नामकं तस्मिन् वक्षस्कारे तृतीयं कूटं, यो यश्चाग्निमो
 विजयस्तन्नामकं चतुर्थं कूटं, द्वौ द्वौ चावस्थितौ कूटौ, तद्यथा—एकं सिद्धायतनकूटं द्वितीयं पर्वतसदृशनामकं कूटं,
 वक्षस्कारसदृशनामकमित्यर्थः, कस्मिन्नपि वक्षस्कारे इमे नाम्नी न व्यभिचरत इत्यवस्थितौ, ननु सिद्धायतनकूटसम्ब-
 स्थितमिति युक्तं, पर्वतसदृशनामकं तु भिन्न २ वक्षस्कारनामानुयायित्वेन कथमवस्थितमिति?, उच्यते, पर्वतसदृशनाम-
 कत्वेन धर्मेणास्यावस्थितत्वं, एतादृशधर्मस्य सर्वेष्वपि वक्षस्कारद्वितीयकूटेषु अव्यभिचारात्, न च तर्हि अपरकूट-
 द्वयस्य विजयसमनामकत्वेन धर्मेणावस्थितत्वं भवतु, उक्तधर्मस्य सर्वत्राव्यभिचारात् इति वाच्यम्, विजयसमनामकस्य

धर्मस्य द्वयोः कूटयोः साधारण्येनान्यतरानिश्चयेन झटिति नामव्यवहारानुपपत्तेरिति । सम्प्रति महाविदेहवर्षस्य
पूर्वापरविभागकारिणं मेरुं पृच्छन्नाह--

कहि ण भन्ते ! जम्बुद्वीवे २ महाविदेहे वासे मन्दरे णामं पव्वए पणत्ते ? गोअमा ! उत्तरकुराण देवकुराण उत्तरेण पुव्व-
विदेहस्स वासस्स पच्चस्थिमेणं अवरविदेहस्स वासस्स पुरस्थिमेणं जम्बुद्वीवस्स बहुमज्झडेमभाए एत्थ णं जम्बुद्वीवे दीवे मन्दरेणामं
पव्वए पणत्ते, णवणउत्तिजोअणसहस्साइं उद्धं उच्चत्तेणं एग जोअणसहरस उव्वेहेण मूले दसजोअणसहस्साइ णवइं च जोअणाइ
दस य एगारसभाए जोअणस्स विक्खम्भेण, धरणिअले दस जोअणसहस्साइं विक्खम्भेण तयणन्तर च ण मायाए २ परिहायमाणे
परिहायमाणे उवरितले एगं जोअणसहरस विक्खम्भेण मूले एकत्तीसं जोअणसहस्साइ णव य दसुत्तरे जोअणसए तिणिण अ एगा-
रसभाए जोअणस्स परिकत्तेवेण धरणिअले एकत्तीस जोअणसहस्साइं छच्च तेवीसे जोअणसए परिकत्तेवेणं उवरितले तिणिण
जोअणमहस्साइं एगं च चावट जोअणसय किचिविसेसाहिअं परिकत्तेवेण मूले विन्टिण्णे मज्जे सत्तित्ते उवरिं तणुए गोपुच्छस-
ठाणसठिणं सघरयणामए अच्छे सण्हेत्ति । से ण एगाए पउमवरेइआए एगेण य वणसडेण सव्वओ ममन्ता सपरिम्मिते वण-
ओत्ति, मन्दरे ण भन्ते ! पव्वए कइ वणा पं० ? गो० ! चत्तारि वणा प०, तं०-भइसालवणे १ णन्टणवणे २ सोमणसवणे ३ पडगवणे
४, कहि णं भन्ते ! मन्दरे पव्वए भइसालवणे णाम वणे पं० ? गोअमा ! वरणिअले एत्थ ण मन्दरे पव्वए भइसालवणे णामं
वणे पणत्ते पाईणपडीणायाए उदीणदाहिणविच्छिण्णे सोमणसविज्जुप्पहगंधमायणमालवतेहिं वक्खारपव्वणहिं सीआसीओआहि
अ मदाणईहिं अट्टभागपविभत्ते मन्दरम्म पन्नयस्स पुरत्थिमपच्चत्थिमेणं वावीस जोअणसहस्साइं आयामेणं उत्तरदाहिणेण

अद्धाइज्जाइ अट्टाज्जाइ जोअणसयाइ विक्रयस्मेणंति, से ण एगाण पउमवरदेइयाण गणेण य वणसडेण सव्वओ समन्ता सपरि-
 क्रयत्ते दुण्हवि वण्णओ भाणिअव्वो किण्हे किण्हेओभासे जाव देवा आसयन्ति मयन्ति, मन्दरस्स णं पव्वयस्स पुरत्थिमेण भइसा-
 लवण पण्णास जोअणाइ ओगाहिता एत्थ णं मह एगे सिद्धाययणे पण्णत्ते पण्णास जोअणाइ आयामेणं पणवीस जोअणाइ विक्र-
 स्मेणं छत्तीस जोअणाइ उद्ध उच्चत्तेण अणेगसम्भयमण्णिविट्ठे वण्णओ, तस्स ण सिद्धाययणस्स तिदिसिं तओ दारा ५०, ते ण
 दारा अट्ट जोअणाइ उद्ध उच्चत्तेण चत्तारि जोअणाइ त्रिस्सभेणं तापइय चेव पवेसेणं सेआ वरकणगथूमिआगा जाव वणसा-
 लाओ भूमिभागो अ भाणिअव्वो, तस्स णं बहुमज्झदेसभाए एत्थ णं मह एगा मणिपेडिया पण्णत्ता अट्टजोअणाइ आयामविक्र-
 स्मेण चत्तारि जोअणाइ बाह्वेणं सव्वरयणात्तई अच्छा, तीसे ण मणिपेडिआए उत्ररिं देवच्छन्दए अट्टजोअणाइ आयामविक्र-
 स्मेण साइरेगाइ अट्टजोअणाइ उद्ध उच्चत्तेणं जाव जिणपडिमावण्णओ देवच्छन्दगस्स जाव धूवकडुग्गुआणं इति । मन्दरस्स णं
 पव्वयस्स दाहिणेण भइसालवण पण्णास एवं चउद्विसिं पि मन्दरस्स भइसालवणे चत्तारि सिद्धाययणा भाणिअव्वो, मन्दरस्स णं
 पव्वयस्स उत्तरपुरत्थिमेणं भइसालवण पण्णास जोअणाइ ओगाहिता एत्थ ण चत्तारि गन्दापुस्सरिणीओ पण्णत्ताओ, तं०-५उमा
 १ पउमएयभा २ चेव, कुमुदा ३ कुमुदएयभा ४, ताओ णं पुक्करिणीओ पण्णासं जोअणाइ आयामेणं पणवीस जोअणाइ विक्र-
 स्मेणं दसजोअणाइ उव्वेहं वण्णओ वेइआवणसडाणं भाणिअव्वो, चउद्विसिं तोरणा जाव तासिं णं पुक्करिणीण बहुमज्झदेसभाए
 एत्थ णं मह एगे ईसाणस्स दोर्बदस्स देवरणो पासायवडिंसए पण्णत्ते पथजोअणसयाइ उद्ध उच्चत्तेण अट्टाइज्जाइ जोअणमयाइ
 विक्रयस्मेण, अट्टमुगयमूसिय एवं सपरिवारो पासायवडिंसओ भाणिअव्वो, मन्दरस्स णं एवं दाहिणपुरत्थिमेणं पुक्करिणीओ उण्णल-

गुम्माणलिणा उपपला उपपलुज्जला तं चेव पमाणं मज्झे पासायवडिसओ सक्कस्स सपरिवारो वेणं चेव पमाणेणं दाहिणपक्खत्थिमे-
णवि पुक्खरिणीओ भिंगा भिंगनिभा वेव, अजणा अंजणप्पमा । पासायवडिसओ सक्कस्स सीहासणं सपरिवार, उत्तरपुरत्थिमेणं
पुक्खरिणीओ-सिरिकंता १ सिरिचन्दा २ सिरिमहिआ ३ चेव सिरिणिलया ४ । पासायवडिसओ ईसाणस्स सीहासणं सपरि-
वारंति । मन्दरे ण भन्ते ! पव्वए भइसालवणे कइ दिसाहत्थिकूडा प० १, गो० ! अट्ट दिसाहत्थिकूडा पणत्ता, तजहा-पउमुत्तरे
१ नीलवन्ते २ सुहत्थी ३ अजणागिरी ४ । कुमुदे अ ६ पलासे अ ६, वडिसे ७ रोअणागिरी ८ ॥ १ ॥ कहि णं भन्ते !
मन्दरे पव्वए भइसालवणे पउमुत्तरे णामं दिसाहत्थिकूडे प० १, गोअमा ! मन्दरस्स पव्वयस्स उत्तरपुरत्थिमेणं पुरत्थिमिहाए
सीआए उत्तरेण एत्थ णं पउमुत्तरेणास दिसाहत्थिकूडे पणत्ते पक्खजोअणसयाइं उद्ध उच्चतेणं पक्खगाउअसयाइं उव्वहेणं एव विक्ख-
म्भपरिक्खेवो भाणिअवो चुल्लहिमवन्तसरिसो, पासायाण य त चेव पउमुत्तरो देवो रायहाणी उत्तरपुरत्थिमेणं १ । एवं नीलवन्त-
दिसाहत्थिकूडे मन्दरस्स दाहिणपुरत्थिमेणं पुरत्थिमिहाए मीआए दक्खिणेण एअस्मवि नीलवन्तो देवो रायहाणी दाहिणपुरत्थिमेणं
२, एव सुहत्थिदिसाहत्थिकूडे मन्दरस्स दाहिणपुरत्थिमेणं दक्खिणिहाए सीओआए पुरत्थिमेण एअस्सवि सुहत्थी देवो रायहाणी
दाहिणपुरत्थिमेण ३, एव चेव अजणागिरिदिसाहत्थिकूडे मन्दरस्स दाहिणपक्खत्थिमेण दक्खिणिहाए सीओआए पक्खत्थिमेणं, एअ-
स्सवि अंजणागिरी देवो रायहाणी दाहिणपक्खत्थिमेण ४, एवं कुमुदे विदिसाहत्थिकूडे मन्दरस्स दाहिणपक्खत्थिमेणं पक्खत्थिमिहाए
सीओआए दक्खिणेण एअस्सवि कुमुदो देवो रायहाणी दाहिणपक्खत्थिमेण ५, एव पलासे विदिसाहत्थिकूडे मन्दरस्स उत्तरपक्ख-
त्थिमेण पक्खत्थिमिहाए सीओआए उत्तरेण एअस्सवि पलासो देवो रायहाणी उत्तरपक्खत्थिमेण ६, एवं वडिसे विदिसाहत्थिकूडे

मन्दरस्स उत्तरपश्चिम्येण उत्तरिह्माऽसीआए महान्णईए पञ्चत्थिमेणं एअस्सवि वड्ढेत्तो देवो रायहाणी उत्तरपश्चत्थिमेणं, एअं
रोअणागिरी विसाहत्थिकूडे मंदरस्स उत्तरपुरत्थिमेणं उत्तरिह्माऽसीआए पुरत्थिमेण एयस्सवि रोअणागिरी देवो रायहाणी
उत्तरपुरत्थिमेणं (सूत्रं १०३)

‘कहि ण’मित्यादि, प्रश्नः प्राग्वत्, उत्तरसूत्रे गौतम ! उत्तरकुरूणां दक्षिणस्यां देवकुरूणां उत्तरस्यां पूर्वविदेहस्य वर्षस्य
पश्चिमायां पश्चिममहाविदेहस्य वर्षस्य पूर्वस्यां जम्बूद्वीपस्य द्वीपस्य बहुमध्यदेशभागे, अत्रान्तरे जम्बूद्वीपे द्वीपे मन्दरो
नाम पर्वतः प्रज्ञप्तः, नयनवतियोजनसहस्राणि ऊर्ध्वोच्चत्वेन एकं योजनसहस्रमुद्वेधेन सर्वायेण पूर्णं लक्षमित्यर्थः; वक्ष्य-
माणचूलासत्कानि चत्वारिंशद्योजनानि त्वधिकानि, उच्छ्रयचतुर्धाशो भूम्यवगाहस्तु मेरुवर्जपर्वतेषु ज्ञेय इति, मूले—कन्दे-
दशयोजनसहस्राणि नवतिं च योजनानि दश चैकादशभागान् योजनस्य विष्कम्भेन १००९० अंशाः १०, एकाद-
शरूपेण छेदेन क्रमादपचीयमानविष्कम्भोऽसौ धरणीतले समे भागे दशयोजनसहस्राणि विष्कम्भेन, मूलतो योजन-
सहस्रमूर्द्धगमने मूलगतानि नवतियोजनानि दश च एकादशभागा योजनस्य तुत्रुडुरित्यर्थः; तदनन्तरं मात्रया २ ऊर्ध्व-
गमने—उच्चत्वस्य योजनैकादशांशवृद्ध्या विष्कम्भस्य योजनैकादशांशवृद्ध्या योजनसहस्रमुद्वेधेन विष्कम्भैक-
योजनहानिः एवमेकादशयोजनशतवृद्ध्या योजनशतहानिः तथा एकादशयोजनसहस्रवृद्ध्या योजनसहस्रहानिरित्येवं-
रूपेण परिमाणेन परिहीयमाणः २ उपरितले—शिरोभागे यत्र चूलिकाया उद्भवस्तत्र एकं योजनसहस्रं विष्कम्भेन, समभू-

श्रीजम्बू-
द्वीपशा-
न्तिचन्द्री-
या वृत्तिः
॥३६१॥

तलतो नवचवतिवोजनसहस्रगुणधूर्त्त्वगन्त्रे पृथुत्वमनन्वयोजनसहस्राणि शुभदुरित्यर्थः, अथास्व परिधिः—मूले एक-
त्रिंशद्योजनसहस्राणि यत्र च सप्तानि दशोत्तराणि त्रीधैकादशभागान् वोजनस्य वरिशेषेण, अरब्धितले एकत्रिं-
शद्योजनसहस्राणि यद् च अयोर्विषत्यधिकानि योजनस्यतानि वरिशेषेण उपरितले त्रीणि वोजनसहस्राणि एकं
च द्वाप्त्यधिकं योजनशतं किञ्चिद्विशेषाधिकं वरिशेषेण, अथाद्यपरिवर्धितं मूले विष्कम्भस्य सच्छेदत्वाद्विष-
ममिति दर्यते—मूले च विष्कम्भो दसयोजनसहस्राणि नवत्यधिकानि दश चैकादशभागा वोजनस्य १००९० $\frac{१०}{११}$ तत्र
योजनराशौ त्रैलोक्यदशभागार्थमेकादशभिर्गुणिते उपरितनवदशभागशेषे च जाता एकादशभाग लक्षमेकादश च
सहस्राणि १११००० ततोऽस्य राशेर्वर्गकरणे जातं एकको द्विकस्त्रिको द्विकः एकादश च सन्त्वानि
१२३३२१००००० ततोऽस्य दशभिर्गुणने जातानि सप्त सन्त्वानि १२३३२१०००००० अथास्व वर्गमूलानयने
लक्षस्त्रिकः पञ्चक एककः सन्वमेकको द्विकः ३५१०१२ अथास्व योजनकरणार्थं ११ भागः लक्षं योजन
३१९१० अंश २, शेषं ५७५८५६।७०२०२४, अर्द्धाभ्यधिकत्वाद्रूपे दत्ते अंशाः ३, समभूतलगतपरिधावधि ३१६२२
योजनानि अवशिष्टांशानामर्द्धाभ्यधिकत्वाद्रूपे दत्ते त्रयोविंशतियोजनानि, शिखरपरिधौ चार्द्धतो न्यूनत्वादंशानां सूत्रे
किञ्चिदधिकत्वं न्यवेदि, अत एव मूले विस्तीर्णो मध्ये संक्षिप्तः उपरि तनुकः ऊर्ध्वं मेसलाद्वयविवक्षया उदस्तयोपुच्छा-
कारेण संक्षिप्तः सर्वात्मना रक्तवर्णः, इदं च प्राग्बोमचनं, अन्यथा कालः तत्रयविवेचने आशङ्क्यण्डस्य पृथग्पुस्तकशर्करा-

ध्रुवशस्कारे
मेरुपर्वतः
सू. १०३

॥३६१॥

वज्रमवत्वं तृतीयस्वरूपं च भविष्यत्वं विस्मयि, शेषं श्रावयत् । अथात्र नमश्चरवेदिकायाह—
 'से णं एयाह' इत्यादि, व्यक्तं, अत्र चारोहेऽवरोहे च इष्टस्थाने विस्तारादिकरणानि सूत्रेऽनुकान्यपि उत्तरग्रन्थे बहुप-
 योगानीति दर्शयन्ते—तत्र कन्दादरोहे करणमिदं—ऊर्ध्वगतस्य यत्र योजनादौ विस्तारजिज्ञासा तस्मिन् योजनादिके
 एकादशभिर्भक्ते यल्लब्धं तस्मिन् कन्दविस्तारादपनीते यदवशिष्टं स तत्र प्रदेशे मेरुव्यासः, तथाहि—कन्दाद्योजनल-
 क्षमूर्ध्वगतस्ततो योजनलक्षं प्रियते तस्मिन्नेकादशभिर्भक्ते लब्धानि नवत्यधिकानि योजनानां दश चैका-
 दशभागा योजनस्य अस्मिन् कन्दव्यासात् दशयोजनसहस्राणि नवत्यधिकानि दश चैकादशभागा योजनस्येत्येवं-
 परिमाणादपनीयते शेषं योजनसहस्रं, एतावानत्र प्रदेशे मेरूपरितले व्यासः, अथवा योजनसहस्रमारुढस्ततो योजन-
 सहस्रे एकादशभिर्भक्ते लब्धानि नवतियोजनानि दश चैकादशभागा योजनस्य अस्मिन् पूर्वोक्तात् कन्दव्यासाच्छोधिते
 शेषं दशयोजनसहस्राणि एवमन्यत्रापि भाव्यं । अध शिखरादवरोहे करणं, यथा मेरुशिखरादवपत्य यत्र योजनादौ
 विष्कम्भजिज्ञासा तस्मिन् योजनादिके एकादशभिर्भक्ते यल्लब्धं तत्सहितं तत्र प्रदेशे मेरुव्यासमानं, यथा शिखरा-
 द्योजनलक्षमवतीर्णस्ततो लक्षे एकादशभिर्भक्ते लब्धानि नवत्यधिकानि दश चैकादशभागाः अस्मिन्
 योजनसहस्रप्रक्षेपे जातानि १००९० $\frac{1}{11}$ इवान् कन्दे व्यासः, अथवा शिखराश्रवणवतियोजनसहस्राण्यवतीर्णस्तत्सो-
 धामेकादशभिर्भगे हते लब्धानि नवसहस्राणि तानि सहस्रसहितानि जातानि दशसहस्राणि एतावान् धरणीतले

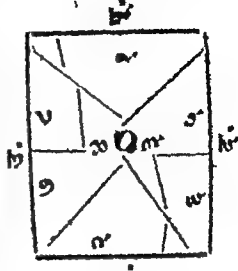
विस्तारः, एवमन्यत्रापि, अथ मेरौ मूलादारोहे मौलितोऽवरोहे च विष्कम्भविषयकहानिवृद्धिज्ञानार्थं करणमिदं—उपरि-
तनाधस्तनयोर्विस्तारयोर्विच्छेपे कृते तयोर्मध्यवर्तिना पर्वतोच्छ्रयेण भक्ते यल्लब्धं सा हानिवृद्धिश्च, तथाहि—उपरितने
विस्तारे योजनसहस्रं अधस्तनाद्योजन १००९० $\frac{१}{११}$ इत्येवंरूपाच्छोधिते शेषं ९०९० $\frac{१०}{११}$ सवर्णनार्थं योजनराशिमैका-
दशगुणीकृत्य अधस्तना दश भागाः प्रक्षेप्याः जातं $\frac{१०००००}{११}$ अस्य च भजनार्थं मध्यवर्तिनि पर्वतोच्छ्रये १०००००
इत्येवंरूपे एकादशगुणे कृते जातं $\frac{१}{११}$ अन्य ५ अत्र छेदराशेरेकादशगुणत्वाद्भागप्राप्तौ उभयोर्लक्षणापवर्त्ते कृते जातं

$\frac{१}{११}$ इयती प्रतियोजनं हानिवृद्धिश्च, तथा इदमेव लब्धमर्द्धकार्यं एककस्याद्धार्द्धसम्भवात् छेद एव द्विगुणीक्रियते
जातं $\frac{१}{३३}$ इयं मेरोरेकस्मिन् पार्श्वे वृद्धिर्हानिश्चेति । अथोच्चत्वपरिज्ञानाय करणमिदं—मेरोर्यत्र भूतलादौ प्रदेशे यो
यावान् विस्तारः तस्मिन् मूलविस्ताराच्छोधिते यच्छेषं तदेकादशभिर्गुणितं सत् यावद् भवति तावत्प्रमाण उत्सेधः,
तथाहि—शिखरव्यासो योजनसहस्रं तस्मिन् कन्दव्यासात् पूर्वोक्ताच्छोधिते शेषं नवतिसहस्राणि नवत्यधिकानि दश
चैकादशभागा योजनस्येत्येतदात्मकं योजनराशेरेकादशभिर्गुण्यते जातं ९९९९० ये च दशैकादशभागास्तेऽपि
एकादशभिर्गुण्यन्ते जातं ११० तस्यैकादशभिर्भागे हूते लब्धानि दश योजनानि पूर्वराशौ प्रक्षिप्यन्ते जातं योजनानां
लक्षं, एतावदधोविस्तारोपरितनविस्तारयोरन्तरे उच्चत्वं, एवं मध्यभागादावप्युच्चत्वपरिमाणं भावनीयमिति । नन्विह कस्मा-

देकादशलक्षणः छेदः कस्माद्वा तेन शेषं गुण्यते? उच्यते, एकादशानां योजनानामन्ते एकं योजनं एकादशानां योजनशतानामन्ते एकं योजनशतं एकादशाना योजनसहस्रानामन्ते एकं योजनसहस्रं ब्रुवति तत एकादशलक्षणः छेदः, तेनोच्चत्वपरिज्ञानाय विस्तारशेषं गुण्यते, अन्यथा योजनानां दशसहस्राणि नवत्यधिकानि दश चैकादशभागा योजनस्येत्येवंविस्तारात् कन्दादारोहणे धरणीतले नवतियोजनानि दश चैकादशभागाः कथं ब्रुव्युरिति, ननु भेखलाद्वये प्रत्येकं परितः पञ्चयोजनशतविस्तारयोर्नन्दनसौमनसवनयोः सद्भावात् प्रत्येकं योजनसहस्रस्य युगपत् त्रुटिः ततः किमित्येकादशभागपरिहाणिः?, उच्यते, कर्णगत्या समाधेयमिति, का च कर्णगतिरिति चेत्, उच्यते, कन्दादारभ्य शिखरं यावदेकान्तऋजुरूपायां दवरिकायां दत्तायां यदपान्तराले कापि कियदाकाशं तत्सर्वं कर्णगत्या मेरोराभाव्यमिति मेरुतया परिकल्प्य गणितज्ञाः सर्वत्रैकादशभागपरिहाणिं परिवर्णयन्ति, अयं चार्थः श्रीजिनभद्रगणिक्षमाश्रमणपूज्यैरपि विशेषणवत्यां लवणोदधिधनगणितनिरूपणावसरे दृष्टान्तद्वारेण ज्ञापित एवेति ॥ सम्प्रत्येतद्गतवनखण्डवक्तव्यतामाह—‘मन्दरे ण’मित्यादि, प्रश्नसूत्रं व्यक्तं, उत्तरसूत्रे चत्वारि वनानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा—भद्राः—सद्भूमिजातत्वेत सरलाः शालाः साला वा—तरुशाखा यस्मिन् तत् भद्रशालं भद्रशालं वा, अथवा भद्राः शाला—वृक्षा यत्र तद् भद्रशालं नन्दयति—आनन्दयति देवादीनिति नन्दनं सुमनसां—देवानामिदं सौमनसं देवोपभोग्यभूमिकासनादिमत्त्वात् पण्डते—गच्छति जिनजन्माभिपेकस्थानत्वेन सर्ववनेष्वतिशायितामिति णकप्रत्यये पण्डकं, इमानि चत्वा-

स्वस्थाने मेरुं परिक्षिप्य स्थितानि, आधवनं स्थानतः पृच्छति—‘कहिं न’मित्यादि, प्रश्नः प्राग्वत्, निर्वचनसूत्रे गौतम ! धरणीतलेऽत्र मेरौ भद्रशालवनं प्रज्ञप्तं, प्राचीनेत्यादि प्राग्वत्, सौमनसविद्युत्प्रभगन्धमादनमाल्यवस्त्रिवस्त्र-स्कारपर्वतैः शीताशीतोदाभ्यां च महानदीभ्यामष्टभागप्रविभक्तं—अष्टधाकृतं, तद्यथा—एको भागो मेरोः पूर्वतः १ द्वितीयोऽपरतः २ तृतीयो विद्युत्प्रभसौमनसमध्ये दक्षिणतः ३ चतुर्थो गन्धमादनमाल्यवन्मध्ये उत्तरतः ४ तथा शीतोदया उत्तरतो गच्छन्त्या दक्षिणखण्डं पूर्वपश्चिमविभागेन द्विधा कृतं ततो लब्धः पञ्चमो भागः ५ तथा पश्चिमतो गच्छन्त्या पश्चिमखण्डं दक्षिणोत्तरविभागेन द्विधा कृतं ततो लब्धः षष्ठो भागः ६ तथा शीतया महानद्या दक्षिणाभिमुखं गच्छन्त्या उत्तरखण्डं पूर्वपश्चिमभागेन द्विधा कृतं ततो लब्धः सप्तमो भागः ७ तथा पूर्वतो गच्छन्त्या पूर्वखण्डं दक्षिणोत्तरविभागेन द्विधा कृतं ततो लब्धोऽष्टमो भागः ८, स्थापना यथा— ।

मन्दरस्य पूर्वतः पश्चिमतश्च द्वाविंशतिं २ योजनसहस्राण्यायामेन, कथमिति चेत्, उच्यते, कुरु-
जीवा त्रिपञ्चाशद्योजनसहस्राणि ५३०००, एकैकस्यां च वक्षस्कारगिरेर्मूले पृथुत्वं पञ्चयोजन-
ब्रह्मणि सतो द्वयोः शैलयोर्मूले पृथुत्वपरिमाणं योजनसहस्रं तस्मिन् पूर्वराशौ प्रथिसे आतानि
पञ्चपञ्चाशद् योजनसहस्राणि ५४०००, तस्मान्मेरुव्यासे शोधिते शेषं अतुश्चत्वारिंशद्योजन-

सहस्राणि ४४००० तेषामर्धे द्वाविंशतियोजनसहस्राणि २२००० पूर्वतः पश्चिमतश्च भवन्ति, अथोद्दमुपपत्त्यन्तरं—शीतावनमुलं २९२२ योजनानि अन्तरनदीषट् ७५० योजनानि वक्षस्काराष्टकं ४००० योजनानि विजयपोडशकपृथुल्यं ३५४०६ योजनानि शीतोदावनमुखं २९२२ योजनानि एतेषां विस्तारसर्वाग्रमीलने षट्चत्वारिंशद् योजनसहस्राणि एतच्च लक्षप्रमाणमहाविदेहजीवायाः शोध्यते शेषं चतुःपञ्चाशद् योजनसहस्राणि एतावद्भद्रशालवनक्षेत्रं तच्च मेरुसहितमिति धरणीतलसत्कदशयोजनसहस्रशोधने शेषं चतुश्चत्वारिंशद् योजनसहस्राणि तस्यार्धे एकैकपार्श्वे द्वाविंशतियोजनसहस्राणीति, उत्तरतो दक्षिणतश्चार्द्धतृतीयानि योजनशतानि विष्कम्भेन, दक्षिणत उत्तरतश्च तद्भद्रशालवनमर्द्धतृतीययोजनशतानि यावद्देवकुरुत्तरकुरुषु प्रविष्टमित्यर्थः, अत एव देवकुरुमेरुत्तरकुरुव्यासरुद्धे विदेहव्यासे क्व भद्रशालवनाकाश इति प्रश्नो दूरापास्त इति । अथैतद्वर्णनातिदेशावाह—‘से णं एगाए’ इत्यादि, प्राग्वत्, अथात्र सिद्धायतनादिवक्तव्यमाह—‘मन्दरस्स’ इत्यादि, मेरोः पूर्वतः पञ्चाशद् योजनानि भद्रशालवनमवगाह्य—अतिक्रम्यात्रान्तरे महदेकं सिद्धायतनं प्रज्ञप्तं, पञ्चाशद् योजनान्यायामेन पञ्चविंशतियोजनानि विष्कम्भेन षट्त्रिंशद् योजनानि ऊर्ध्वोच्चत्वेन अनेकस्तम्भशतसन्निविष्टेत्यादिकः सूत्रतोऽर्थतश्च वर्णकः प्रागुक्तो ग्राह्यः । अथात्र द्वारादिवर्णकसूत्राण्याह—‘तस्स ण’ मित्यादि, प्राग्वत्, ‘तस्स’ च्छि, ‘तीसे ण’ मित्यादि, सूत्रद्वयं व्यक्तं । अधोक्षरीतिमवशिष्टसिद्धायतनेषु दर्शयति—‘मन्दरस्स’ इत्यादि, मन्दरस्य पर्वतस्य दक्षिणतो भद्रशालवनं पञ्चाशद् योजनान्यवगाह्येत्याद्यालापको ग्राह्यः, एवं चतुर्दिक्ष्वपि मन्दरस्य भद्रशालवने

चत्वारि सिद्धायतनानि भणितव्यानि, यच्च त्रिष्वतिदेष्टव्येषु चत्वार्यतिदिष्टानि तत्र जम्बूद्वीपद्वारवर्णके 'एवं चत्वारिवि-
दारा भाणिअद्या' इत्येतत्सूत्रव्याख्यानमनुसरणीयम् । अथैतद्गतपुष्करिण्यो वक्तव्याः--'मन्दरस्स' इत्यादि, सुगमं,
अथासां प्रमाणाद्याह--'ताओ ण'मित्यादि, मेरोरीशान्यां दिशि भद्रशालवनं पञ्चाशद्योजनान्यवगाह्यात्रान्तरे चत-
स्रो नन्दा-नन्दाभिधानाः शाश्वताः पुष्करिण्यः प्रज्ञप्ताः, आसा च प्रादक्षिण्येन नामानि पद्मा पद्मप्रभा कुमुदा कुमु-
दप्रभा चैवः समुच्चये ताश्च पुष्करिण्यः पञ्चाशद्योजनान्यायामेन पंचविंशतिं योजनानि विष्कम्भेन दशयोजनान्यु-
द्वेधेन-उण्डत्वेन वर्णको वेदिकावनखण्डाना भणितव्यः प्राग्बत्, यावच्चतुर्दिशि तोरणानि । अथैतासां मध्ये यदस्ति
तदाह--'तासि ण'मित्यादि, तासां पुष्करिणीनां बहुमध्यदेशभागे अत्रान्तरे महानेकः ईशानदेवेन्द्रस्य देवराज्ञः प्रासा-
दावतंसकः प्रज्ञप्तः, कोऽर्थः?--तं प्रासादं चतस्रः पुष्करिण्यः परिक्षिप्य स्थिता इति, पञ्चयोजनशतान्युर्ध्वोच्चत्वेन
अर्द्धतृतीयानि योजनशतानि विष्कम्भेन समचतुरस्रत्वादायामेनापि, 'अम्भुगगयमूसिअ' इत्यादि प्रासादानां वर्णनं
प्राग्बत्, एवमुक्ताभिलाषानुसारेण सपरिवारः--ईशानेन्द्रयोग्यशयनीयसिंहासनादिपरिवारयुक्तः प्रासादावतंसको भणि-
तव्यः, अथ प्रादक्षिण्येन शेषविदिगतपुष्करिण्यादिप्ररूपणायाह--'मन्दरस्स' इत्यादि, मेरोः एवमितिपदमुक्ताति-
देशार्थं तेन 'भद्रशालवनं पण्णासं जोअणाइं ओगाहिता' इत्यादि ग्राह्यं, नवरं दक्षिणपूर्वस्यामिति--आग्नेय्या दिशी-
त्यर्थः, ताश्चोत्पलगुल्मादयः पूर्वक्रमेण तदेव प्रमाणं--ईशानविदिगतप्रासादप्रमाणेनेत्यर्थः, दक्षिणपश्चिमायामपि--नैर्ऋत्यां

विदिशि पुष्करिण्यो भृङ्गाद्याः प्रादक्षिणेन ज्ञेयाः, प्रासादावतंसकः शक्रस्य सिंहासनं सपरिवारं, उत्तरपश्चिमाया-
 वायव्यां विदिशि पुष्करिण्यः श्रीकान्ताद्याः प्रासादावतंसकः ईशानस्य सिंहासनं सपरिवारं, अत्र उत्तरदिक्सम्बद्धत्वेन
 ऐशानवायव्यप्रासादौ ईशानेन्द्रस्तकौ दक्षिणदिक्सम्बद्धत्वेन आग्नेयनैर्ऋतप्रासादौ शकेन्द्रस्तकाविति । सम्प्रति दिग्ग-
 जकूटवकव्यतामाह—‘मन्दरेणं भन्ते ! पञ्चण्ड इत्यादि, प्रश्नसूत्रे दिक्षु-ऐशान्यादिविदिक्षप्रभृतिषु, हस्त्याकाराणि
 कूटानि दिग्हस्तिकूटानि, कूटशब्दवाच्यानामप्येषां पर्वतत्वव्यवहारः ऋषभकूटप्रकरण इव ज्ञेयः, स्थानाङ्गोऽष्टमस्थाने
 तु पूर्वादिषु दिक्षु हस्त्याकाराणि कूटानीति, उत्तरसूत्रे पद्मोत्तरेति श्लोकः, पद्मोत्तरः नीलवान् सुहस्ती अञ्जनागिरिः
 ‘अञ्जनादीनां गिरा’ (श्रीसिद्ध० अ० ३ पा० २ सू०) वित्यादिना दीर्घः, कुमुदः पलाशः अवतंसः रोचनागिरिः,
 अन्यत्र रोहणागिरिः, अत्रापि दीर्घत्वं प्राग्वत्, अर्ध्यां दिग्ब्यवस्थां पृच्छन्नाह—‘कहि ण’मित्यादि, क भदन्त !
 मेरौ भद्रशालवने पद्मोत्तरो नाम दिग्हस्तिकूटः प्रज्ञप्तः?, गौतम ! मन्दरस्यैशान्यां पौरस्त्यायाः—मेरुतः पूर्वदि-
 ग्वर्त्तिन्याः शीताया उत्तरस्यां, अनेनोत्तरदिग्वर्त्तिन्याः शीताया व्यवच्छेदः कृतः, अत्रान्तरे पद्मोत्तरो नाम दिग्ह-
 स्तिकूटः प्रज्ञप्तः, ऐशानवापीचतुष्कमध्यस्थप्रासादप्राच्यजिनभवनचयोरन्तरालवर्त्तित्यर्थः, अत एव दिग्हस्तिकूटा अपि
 मेरुतः पञ्चाशद्योजनातिक्रम एव भवन्ति, प्रासादजिनभवनसमश्रेणिस्थितत्वात्, पञ्चयोजनशतान्यूर्ध्वोच्चत्वेन पञ्च-
 गव्यूतशतान्युद्धेधेन एवमुच्चत्वन्यायेन विष्कम्भः, अत्र विभक्तिलोपः प्राकृतत्वात्, परिक्षेपश्च भणितव्यः, तथाहि—

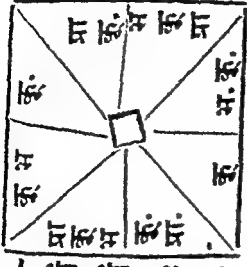
मूले पञ्चयोजनशतानि मध्ये त्रीणि योजनशतानि पञ्चसप्तत्यधिकानि उपरि अर्द्धतृतीयानि योजनशतानीत्येवंरूपी विष्कम्भः, तथा मूले पञ्चदशयोजनशतानि एकाशीत्यधिकानि मध्ये एकादशयोजनशतानि षडशीत्यधिकानि किञ्चिदूनानि उपरि सप्तयोजनशतान्येकनवत्यधिकानि किञ्चिदूनानीति परिक्षेपः प्रासादानां च एतद्वासिदेवसत्त्वानां तदेव प्रमाणमिति गम्यं यत् धुद्रहिमवत्कूटपतिप्रासादस्येति, अत्र बहुवचननिर्देशो वक्ष्यमाणदिग्गृहस्विकूटवर्त्तिप्रासादेष्वपि समानप्रमाणसूचनार्थं, पद्मोत्तरोऽत्र देवः, तस्य राजधानी उत्तरपूर्वस्यां उक्तविदिग्ग्वर्त्तिकूटाधिपत्वादस्येति, अथ शेषेषु उक्तन्यायं प्रदक्षिणाक्रमेण दर्शयन्नाह—‘एवं नीलवन्त’इत्यादि, व्यक्तं, नवरं एवमिति—पद्मोत्तरन्यायेन नीलवन्नाम्ना दिग्गृहस्विकूटः २ मन्दरस्य दक्षिणपूर्वस्यां पौरस्त्यायाः शीतोदायाः दक्षिणस्यां, ततोऽयं प्राच्यजिनभवनाग्रेयप्रासादयोर्मध्ये ज्ञेयः, एतस्यापि नीलवान् देवः प्रभुस्तस्य राजधानी दक्षिणपूर्वस्यामिति, ‘एवं सुहृत्वि’इत्यादि, नवरं दक्षिणा-
त्याया—मेरुतो दक्षिणदिग्ग्वर्त्तिन्याः शीतोदायाः पूर्वतः, अनेन मेरुतः पश्चिमदिग्ग्वर्त्तिन्याः शीतोदायाः व्यग्रच्छेदः कृतः, अत्रान्तरे सुहृत्विदिग्गृहस्विकूटः ३, आग्नेयप्रासाददक्षिणात्यजिनभवनमध्यवर्त्तित्यर्थः, एतस्यापि सुहृत्ती देवः राजधानी तस्य दक्षिणपूर्वस्यां, नीलवत्सुहृत्तिनोरकस्यामेव दिशि राजधानीत्यर्थः, एवं समविदिग्ग्वर्त्तिनो दिग्गृहस्विकूटाधिप-
नोरकस्यां विदिशि राजधानीद्वयं २ अग्रेऽपि भाव्यं, ‘एवं चैव’इत्यादि, व्यक्तं, नवरं दक्षिणात्यजिनगृहनेर्कृतप्रा-
सादबोर्वध्ये इत्यर्थः ४, ‘एव’मित्यादि, व्यक्तं, नवरं पाश्चात्यायाः—पश्चिमाभिमुखं बहन्त्याः शीतोदाया दक्षिणस्या-

४वक्षस्कारे
मेरुपर्वतः
स्र. १०३

॥३६५॥

मिति, भैरवतप्रासादपाश्चात्त्यजिनभवनयोर्मध्यवर्तीत्यर्थः, 'एवं'मिति, व्यक्तं, पाश्चात्त्यजिनभवनवायव्यप्रासादयोरन्तरे
 इत्यर्थः, 'एवं बह्वेसे विदिताहृतिक्कूडे' इत्यादि, गतार्थ, नवरं औत्तराह्याः—मेरुतः उत्तरदिग्वर्त्तिन्याः शीतायाः पश्चि-
 मतः, अनेन पूर्वदिग्वर्त्तिन्याः शीतायाः व्यवच्छेदः कृतः, वायव्यप्रासादौत्तराहभवनयोर्मध्यवर्तीत्यर्थः 'एवं' रोजणा-
 गिरी दिसाहृतिक्कूडे' इत्यादि व्यक्तं, नवरं औत्तराह्याः—शीतायाः पूर्वतः औत्तराह्यजिनभवनैशानप्रासादयोरन्तराले
 इत्यर्थः, एषु च बहुभिः पूर्वार्थायैः शाश्वतजिनभवनसूत्रेषु जिनभवनान्युच्यन्ते इह तु सूत्रकृता नोक्तानि तेन
 तत्त्वं केवलिनो विदन्ति, अत एवोक्तं रत्नशेखरसूत्रिभिः स्वोपज्ञक्षेत्रविचारे—“करिकूडकुण्डनइदहकुण्डकचणजमलसम-
 विअहुंसु । जिणभवणविसंवाओ जो तं जाणंति गीअथा ॥ १ ॥” इति, [हस्तिक्कूटकुण्डनदीद्रहकुण्डकान्नयमकवृत्त-
 वैताड्येषु । यो जिनभवनविसंवादस्तं गीतार्था जानन्ति ॥ १ ॥]” अर्थायां वापीचतुष्कप्रासादानां जिनभवनानां करिकू-
 टानां च स्थाननियमनेऽयं वृद्धानां सम्प्रदायः, तथाहि—भद्रशालवने हि मेरोश्चतस्रोऽपि दिशो नदीद्वयप्रवाहः रुद्धाः,
 अतो दिक्ष्वेव भवनानि न भवन्ति, किन्तु नदीतटनिकटस्थानि भवनानि गजदन्तनिकटस्थाः प्रासादा भवनप्रासा-
 दान्तरालेष्वष्टसु करिकूटाः, अत एव विशेषतो दृश्यन्ते—मेरोरुत्तरपूर्वस्यामुत्तरकुरूणां वहिः शीताया उत्तरदिग्भागे
 पश्चाशद्योजनेभ्यः परः प्रासादः तत्परिक्षेपिण्यश्चतस्रो वाप्यः, एवं शेषेष्वपि प्रासादेषु ज्ञेयं, मेरोः पूर्वस्यां शीतायाः
 दक्षिणतः ५० योजनेभ्यः परं सिद्धायतनं, मेरोर्दक्षिणपूर्वस्यां ५० योजनातिक्रमे देवकुरूणां वहिः शीताया दक्षिणत

एव प्रासादः मेरोर्दक्षिणतः ५० योजनान्यवगाह्य मध्ये शीतोदायाः पूर्वतः सिद्धायतनं, मेरो-
रपरदक्षिणतः ५० योजनान्यवगाह्य देवकुरूणां वहिः शीतोदाया दक्षिणतः प्रासादः मेरोः पश्चिमायां
५० योजनानतिक्रमे शीतोदाया उत्तरतः सिद्धायतनं मेरोरपरोत्तरस्यां ५० योजनान्यवगाह्योत्तरकुरूणां
वहिः शीतोदाया उत्तरत एव प्रासादः, मेरोरुत्तरतः पश्चाद्विद्योनेभ्यः उत्तरकुरूणां मध्ये शीतायाः
पश्चिमतः सिद्धायतनमिति, एतेषां चाष्टस्वन्तरेष्वष्टौ कूटा इति, अत्र सुखावबोधाय स्थापना यथा—

कहि ण भन्ते! मन्दरे पर्वए णदणवणे णामं वणे पणत्ते, गो०! भद्रसालवणस्स बहुसमरमणिज्जाओ भूमिभागाओ पञ्चजोअण-
सयाइ उद्धं उप्पइत्ता एत्थ णं मन्दरे पर्वए णन्दणवणे णामं वणे पणत्ते पञ्चजोअणसयाइ चक्रवालविवल्हमेणं वट्टे वलयाकार-
सठाणसठिए जे ण मन्दर पर्वयं सव्वओ समन्ता सपरिकिरत्ताणं चिट्ठइत्ति णवजोअणसहस्साइ णव य चउप्पणे जोअणसए
छब्बेगारसभाए जोअणस्स बाहिं गिरिविक्खम्भो एगत्तीस जोअणसहस्साइ चत्तारि अ अउणासीए जोअणसए किंचिविसेसा-
हिए बाहिं गिरिपरिएण अट्ठ जोअणसहस्साइ णव य चउप्पणे जोअणसए छब्बेगारसभाए जोअणस्स अंतो गिरिविक्खम्भो अट्ठ-
वीसं जोअणसहस्साइ तिण्णि य सोलसुत्तरे जोअणसए अट्ठ य इक्कारसभाए जोअणस्स अंतो गिरिपरिएणं, से णं एगाए पउम-
वरवेइआए एगेण य वणसडेणं सबओ समन्ता सपरिक्खित्ते वणओ जाव देवा आसयन्ति, मंदरस्स णं पव्वयस्स पुरत्थिमेणं
एत्थ ण महं एगे सिद्धाययणे ५० एवं चउदिसि चत्तारि सिद्धाययणा विदिसासु पुक्खरिणीओ त चेव पमाणं सिद्धाययणाणं

पुनरारिणीं च पासायवडिमगा तद् चेव राकेमाणा तेणं चेव पमाणं, णंदणवणे णं भन्ते ! क्कद ह्हा प० ? गोअमा !
 णव कूडा पणत्ता, तज्जहा-णन्दणवणकूडे १ मन्दरकूडे २ गिमहकूडे ३ हिमययकूडे ४ रययकूडे ५ कअणकूडे ६ सागरचित्तकूडे
 ७ वडरकूडे ८ बलकूडे ९ । कदि ण भन्ते ! णन्दणवणे णंदणवणकूडे णाम कूडे प० ? गोअमा ! मन्दरस्स पन्नयस्स पुरत्थि-
 मिहसिद्धायणस्स उत्तरेण उत्तरपुरत्थिमिहस्स पामायवडंसयस्स द्दिम्यणेणं, मत्थ ण णन्दणवणे णदणवणे णामं कूडे पणत्ते
 पअसहआ कूडा पुन्नयणिआ भाणिअवा, देवी गेहंकरा रायहाणी विदिसारुनि १, ग्गाहिं चेव पुन्नामिलोयेणं णेअक्या इमे
 कूडा इमाहिं विसाहिं पुरत्थिमिहस्स भवणस्स द्दहिणेण द्दहिणपुरत्थिमिहस्स पामायवडंसगस्स उत्तरेणं मन्दरे कूडे गेहवडं
 रायहाणी पुब्बेणं २ दक्खिणिह्णम्भ भवणस्स पुरत्थिमेण द्दहिणपुरत्थिमिहस्स पामायवडंसगस्स पञ्चत्थिमेणं गिमहे कूडे सुमेहा
 देवी रायहाणी द्दमिरणेण ३ दमिरणिह्णस्स भवणस्स पचत्थिमेण द्दमिरणपञ्चत्थिमिहस्स पामायवडंसगस्स पुरत्थिमेणं हेमवप
 कूडे हेमगालिनी देवी रायहाणी द्दमिरणेणं ४ पञ्चत्थिमिहस्स भवणस्स द्दमिरणेणं द्दहिणपञ्चत्थिमिहस्स पासायवडंसगस्स उत्तरेणं
 रयय कूडे सुवन्धा देवी रायहाणी पञ्चत्थिमेण ५ पञ्चत्थिमिहस्स भवणस्स उत्तरेण उत्तरपञ्चत्थिमिहस्स पासायवडंसगस्स द्दमिर-
 णेण रुअगे कूडे वच्छमित्ता देवी रायहाणी पञ्चत्थिमेणं ६ उत्तरिहस्स भवणस्स पञ्चत्थिमेण उत्तरपञ्चत्थिमिहस्स पामायवडं-
 सगस्स पुरत्थिमेणं सागरचित्ते कूडे वडरसेणा देवी रायहाणी उत्तरेणं ७ उत्तरिहस्स भवणस्स पुरत्थिमेण उत्तरपुरत्थिमिहस्स पासा-
 यवडंसगस्स पञ्चत्थिमेणं वडरकूडे न्हाहया देवी रायहाणी उत्तरेणं ८, कदि णं भन्ते ! णन्दणवणे बलकूडे णाम कूडे पणत्ते ?

गोअमा' मन्दरस्त पव्वयस्स उत्तरपुरत्थिमेणं एत्थ णं गन्दणवणे वल्लुकुडे णामं कूडे प०, एवं जं चेव हरिस्सहकूडस्स पमाणं रायहाणी अ तं चेव वल्लुकूडस्सवि, णवर वलो देवो रायहाणी उत्तरपुरत्थिमेणंति (सूत्र १०४)

अथ द्वितीयवनं पृच्छन्नाह—‘कहि ण’मित्यादि, प्रश्नः प्रतीतः, उत्तरसूत्रे गौतम ! भद्रशालवनस्य बहुसमरमणी-
याभूमिभागात् पञ्चयोजनशतान्यूर्ध्वमुत्पत्त्य-गत्वाऽग्रतो वर्द्धिष्णाविति गम्यं मन्दरे पर्वते एतस्मिन् प्रदेशे नन्दन-
वनं नाम वनं प्रज्ञप्तं, पञ्चयोजनशतानि ‘चक्रवालविष्कम्भेन’ चक्रवालं-विशेषस्य सामान्येऽनुप्रवेशात् समचक्रवालं
तस्य यो विष्कम्भः—स्वपरिक्षेपस्य सर्वतः समप्रमाणतया विष्कम्भस्तेन, अनेन विपमचक्रवालादिविष्कम्भनिरासः, अत
एव वृत्तं, तच्च मोदकादिवत् घनमपि स्यादत आह-वलयाकारं-मध्येशुषिरं यत् संस्थानं तेन संस्थितं, इदमेव द्योत-
यति-यन्मन्दरं पर्वतं सर्वतः समन्तात् संपरिक्षिप्य-वेष्टयित्वा तेष्ठति । अथ मेरोर्वहिर्विष्कम्भादिमानमाह—‘णवजो-
अण’इत्यादि, मेखलाविभागे हि गिरीणां बाह्याभ्यन्तररूपं विष्कम्भद्वयं भवति, तत्र मेरौ बाह्यविष्कम्भोऽयं-नवयो-
जनसहस्राणि नव शतानि चतुष्पञ्चाशदधिकानि पट्टं चैकादशभागा योजनस्य, तथाहि—मेरोरुर्ध्वमेकस्मिन् योजने गते
विष्कम्भसम्बन्धी एक एकादशभागो योजनस्य गतो लभ्यते इति प्रागुक्तं ततोऽत्र त्रैराशिकं-यद्येकयोजनारोहे मेरो-
रुपरि व्यासस्यापचयः सर्वत्रैकादशो भागो योजनस्यैको लभ्यते ततः पञ्चशतयोजनारोहे कोऽपचयो लभ्यते ? लब्धानि
४५ योजनानि $\frac{5}{11}$ एतत् समभूतलगतव्यासात् दशयोजनसहस्ररूपात् त्यज्यते जातं यथोक्तं मानं, एतच्च नन्दनव-

नस्य बहिः पूर्वापरयोरुत्तरदक्षिणयोर्वा अन्तयोः सम्भवति, अतो नन्दनवनाद्धहिर्वर्तित्वेन बाह्यो गिरिविष्कम्भः, तथा एकत्रिंशद्योजनसहस्राणि चत्वारि शतानि एकोनाशीत्यधिकानि किञ्चिद्विशेषाधिकानि इत्ययं बाह्यो गिरिपरिरयो मेरु-परिधिरित्यर्थः, गमिति वाक्यालङ्कारे अन्तर्गिरिविष्कम्भो नन्दनवनादर्वाक् यो गिरिविस्तारः सोऽष्टयोजनसहस्राणि नव च योजनशतानि चतुष्पञ्चाशदधिकानि षट् च एकादशभागा योजनस्येतेतावत्प्रमाणः, अयं च बाह्यगिरिवि-ष्कम्भे सहस्रोने यथोक्तः स्यात्, तथा अष्टाविंशतियोजनसहस्राणि त्रीणि च योजनशतानि षोडशाधिकानि अष्ट चैकादशभागा योजनस्येतावत्प्रमाणोऽन्तर्गिरिपरिरय इति, गमिति प्राग्वत् । अथात्र पद्मवरवेदिकाद्याह—‘से णं एगाए पउम’ इत्यादि, व्यक्तं, अथात्र सिद्धायतनादिवक्तव्यमारभ्यते—‘मन्दरस्स ण’मित्यादि, मन्दरस्य पूर्वस्यां अत्र-नन्दने पञ्चाशद्योजनातिक्रमे महदेकं सिद्धायतनं प्रज्ञप्तम्, एवमिति—भद्रशालवनानुसारेण चतसृषु दिक्षु चत्वारि सिद्धायतनानि विदिक्षु पुष्करिण्यः, तदेव प्रमाणं भिद्धायतनानां पुष्करिणीनां च यद्भद्रशाले उक्तं प्रासादावतंसका-स्तथैव शक्रेशानयोर्वाच्याः यथा भद्रशाले दक्षिणदिक्सम्बद्धविदिग्वर्तिनः प्रासादाः शकस्य तथोत्तरदिक्सम्बद्धविदि-ग्वर्तिनस्तु ईशानेन्द्रस्य तेनैव प्रमाणेन—पञ्चयोजनशतोच्चत्वादिनेति, अत्र च पुष्करिणीनां नामानि सूत्रकारालिखित-त्वाद्धिपिप्रमादाद्वा आदर्शेषु न दृश्यन्ते इति तत्रैशान्यादिप्रासादकमादिमानि नामानि द्रष्टव्यानि पूज्यप्रणीतक्षेत्र-विचारतः—नन्दोत्तरा १ नन्दा २ सुनन्दा ३ नन्दि वर्द्धना ४ तथा नन्दिपेणा १ जमोद्या २ गोस्तूपा ३ सुदर्शना ४ तथा

भद्रा १ विशाला २ कुमुदा ३ पुण्डरीकिणी ४ तथा विजया १ वैजयन्ती २ अपराजिता ३ जयन्ती ४ इति, कूटान्यपि मेरुतस्तावत्येवान्तरे सिद्धायतनप्रासादावतंसकमध्यवर्त्तिनि ज्ञातव्यानि, तत्र यो विशेषस्तमाह—‘णन्दणवणे ण’मित्यादि, व्यक्तं, भद्रशालेऽष्टौ कूटानि इह तु नव ततः सङ्ख्यया नामभिश्च विशेषः, तेष्वर्थां स्थानतः पृच्छति—‘कहि ण’-मित्यादि, क भदन्त! नन्दनवने नन्दनवनकूटं नाम कूटं प्रज्ञप्तम्?, गौतम! मन्दरस्य पर्वतस्य सम्बन्धिनः पौरस्त्य-सिद्धायतनस्योत्तरतः उत्तरपौरस्त्ये—ईशानदिग्वर्त्तिनः प्रासादावतंसकस्य दक्षिणेन एतस्मिन् प्रदेशे नन्दनवनकूटं नाम कूटं प्रज्ञप्तं, अत्रापि मेरुतः पञ्चाशद्योजनानातिक्रम एव क्षेत्रनियमो बोध्यः, अन्यथाऽस्य प्रासादभवनयोरन्तरालवर्त्तित्वं न स्यात्, अथ लाघवार्थमुक्तस्य वक्ष्यमाणानां च कूटानां साधारणमतिदिशति—पञ्चशतिकानि कूटानि पूर्वं विदिग्हस्तिक्कूटप्रकरणे वर्णितानि उच्चत्वव्यासपरिधिर्वर्णसंस्थानराजधानीदिगादिभिः तान्यत्र भणितव्यानीति शेषः, सदृशगमत्वात्, अत्र देवी मेघङ्करा नाम्नी अस्य राजधानी विदिशि अस्य पद्मोत्तरकूटस्थानीयत्वेन राजधानीविदिगुत्तरपूर्वा ग्राह्या, अथ शेषकूटानां तद्देवीनां तद्राजधानीनां च का व्यवस्था इत्याह—‘एआहि’इत्यादि, एताभिर्देवीभिश्चशब्दाद् राजधानीभिरनन्तरसूत्रे वक्ष्यमाणाभिः सह पूर्वाभिलाषेन नन्दनवनकूटसत्कसूत्रगमेन नेतव्यानि इमानि वक्ष्यमाणानि कूटानि इमाभिर्यक्ष्यमाणाभिर्दिग्भिः, एतदेव दर्शयति—‘पुरत्थिमिहस्स’इत्यादि, इदं च सर्वं भद्रशालवनगमसदृशं तेन तदनुसारेण व्याख्येयं, विशेषश्चात्रायं—पञ्चशतिके नन्दनवने मेरुतः पञ्चाशद्योजनान्तरे स्थितानि पञ्चशतिकानि

कूटानि किञ्चिन्मेखलातो वहिराकाशे स्थितानि बोध्यानि बलकूटवत्, एतत्कूटवासिन्यश्च देव्योऽष्टौ दिक्कुमार्यः, अत्र नयमं कूटं सहस्राङ्गमिति पृथक् पृच्छति—‘कहि ण’मित्यादि, क भदन्त ! नन्दनवने बलकूटं नाम कूटं प्रज्ञसम्, गौतम ! मेरोरीशानविदिशि नन्दनवनं अत्रान्तरे बलकूटं नाम कूटं प्रज्ञसं, अयमर्थः—मेरुतः पञ्चाशद्वयोजनातिक्रमे ईशानकूणे ऐशानप्रासादस्ततोऽपीशानकोणे बलकूटं, महत्तमवस्तुनो विदिशोऽपि महत्तमत्वात्, एवमनेनाभिलापेन यदेव हरिस्सहकूटस्य—मात्यवद्वक्षस्कारगिरिर्नवमकूटस्य प्रमाणं सहस्रयोजनरूपं, यथा चाल्पेऽपि स्वाधारक्षेत्रे महतोऽप्यस्यावकाशः या च राजधानी चतुरशीतियोजनसहस्रप्रमाणा तदेव सर्वं बलकूटस्यापि नवरमत्र बलो देवस्तत्र तु हरिस्सहनामा । अथ तृतीयवनोपक्रमः—

कहि ण भन्ते ! मन्दरए पव्वए सोमणसवणे णामं वणे प० १, गोअमा ! णन्दणवणस्स चहुममरमणिजाओ भूसिभागओ अद्धते-
 वट्ठि जोअणसहस्साइ उट्ठ उप्पइत्ता एत्थ ण मन्दरे पव्वए सोमणसवणे णामं वणे पण्णे पञ्चजोयणसयाइं चक्कवालविक्रम्भेण
 वट्ठे बलयाकारसंठाणसठिण्णे जे ण मन्दर पव्वयं सव्वओ समन्ता सपरिविक्खाणं चिट्ठइ, चत्तारि जोअणसहस्साइ दुण्णि य
 वावत्तरे जोअणसए अट्ठ य इक्कारसभाए जोअणस्स वाहिं गिरिविक्खम्भेणं तेरस जोअणसहस्साइं पञ्च य एक्कारे जोअणसए
 छप्प इक्कारसभाए जोअणस्स वाहिं गिरिपरिणं तिण्णि जोअणसहस्साइं दुण्णि अ वावत्तरे जोअणसए अट्ठ य इक्कारसभाए जोय-
 णस्स अतो गिरिविक्खम्भेणं दस जोअणसहस्साइं तिण्णि अ अउणापण्णे जोअणसए तिण्णि अ इक्कारसभाए जोअणस्स अतो गिरि-

परिरणति । मे ण एगाण पञ्चमरवेरजाण एगेण ग वणसंडेणं मघओ ममन्ता सपरिवित्तत्ते वणणओ किण्हे किण्होभासे जाव आम-
यन्ति एवं कुत्तात्ता मत्तेण णट्ठणवणात्तव्वया भाणियव्वया, तं चेव ओगाहिज्जा जात्र पामायनडैसगा सक्कीसाणाणाति (सूत्रं १०५)
'कहि ण'मित्यादि, रु भदन्न ! मेरौ सौमनसवनं नाम वनं प्रज्ञप्तम् ? गौतम ! नन्दनवनस्य बहुसमरमणीयाद्-
भूमिभागादर्द्धत्रिपटि सार्द्धद्वापटिरित्यर्थः योजनसहस्राण्यूर्ध्वमुत्पत्त्यात्रान्तरे मन्दरपर्वते सौमनमवनं नाम वनं
प्रज्ञप्तं, पञ्चयोजनगतानि चक्रवालविष्कम्भेनेत्यादिपदानि प्राग्वत्, यन्मन्दरं पर्वतं सर्वतः समन्तात् सम्परिक्षिप्य
तिष्ठति, एतच्च कियता विष्कम्भेन कियता च परिक्षेपेणेत्याह—'चत्तारी'त्यादि, प्रथममेखलायामिव द्वितीयमेखला-
यामपि विष्कम्भद्वयं बाल्यं, तत्र वहिर्गिरिविष्कम्भेन चत्वारि योजनमहस्त्राणि द्वे च योजनगते द्विमसत्यधिके अष्टौ
भस्त्रादशभागा योजनस्य, एतदुपपत्तिरेवं—धरणीतलात् सौमनमं यावद् गमने मेरुच्छूयस्य व ३ सहस्रयोजनान्यति-
क्रान्तानि एषां भस्त्रादशभिर्भागं लब्धं ५७२७^१/_{११}, अस्मिन् रागौ धरणीतलगतमेरुव्यासाद्दशमहस्रयोजनप्रमाणाच्छोभिते-
नानं ययोनं मानमिति, वहिर्गिरिपरिरयेण त्रयोदश योजनमहस्त्राणि पञ्चयोजनगतानि एकादशानि—एकादशानि
त्रयोदशभागा योजनस्य, तदाऽन्तर्गिरिविष्कम्भेन त्रीणि योजनमहस्त्राणि द्वे द्विमसत्यधिके योजनगतानि
पत्नीने ययोनं मानं, प्रन्तर्गिरिपरिरयेण तु दश महस्रयोजनानि त्रीणि च योजनगतानि एकोनगणाश्च अधिकानि चत्वार-

श्रैकादशभागा योजनस्येति । अथास्य वर्णकसूत्रं—‘से णं एगा’इत्यादि, व्यक्तं, नवरं एवमुक्ताभिलापेन कूटवर्ज्यां सेव नन्दनवनचकच्यता भणितव्या, कियत्पर्यन्तमित्याह—तदेव मेरुतः पञ्चाशद्योजनरूपं क्षेत्रमवगाह्य यावत्प्रासादावतंसकाः शक्रेशानयोरिति, वापीनामानि त्विमानि तेनैव क्रमेण, सुमनाः १ सौमनसा २ सौमनांसा सौमनस्या वा ३ मनोरमा ४ तथा उत्तरकुरुः १ देवकुरुः २ वारियेणा ३ सरस्वती ४ तथा विशाला १ माघभद्रा २ अभयसेना ३ रोहिणी ४ तथा भद्रोत्तरा १ भद्रा २ सुभद्रा ३ भद्रावती भद्रवती वा ४ । अथ चतुर्थं वनं—

कहि णं भन्ते ! मन्दरपव्वए पडगवणे णाम वणे प० १, गो० । सोमणसवणस्स बहुसमरमणिजाओ भूमिभागाओ छत्तीस जोअणसहस्साइ उद्धं उप्पइत्ता एत्थ ण मन्दरे पव्वए सिहरत्तले पडगवणे णाम वणे पण्णत्ते, चत्तारि चउणउए जोयणसए चक्कं बालविकखम्भेण वट्टे वलयाकारसठाणसठिए, जे ण मंदरचूलिअं सव्वओ समन्ता सपरिविखत्ताणं चिट्ठइ तिणिण जोअणसहस्साइ एगं च बावट्ट जोअणसयं किचिविसेनाहिअ परिक्वेवेणं, से णं एगाए पउमवरवेइआए एगेण य वणसडेणं जाव किण्ह देवा आसयन्ति, पडगवणस्स बहुमज्झदेसभाए एत्थ णं मंदरचूलिआ णाम चूलिआ पणत्ता चत्तालीसं जोअणाइं उद्धं उच्चत्तेणं मूले वारस जोअणाइं विक्खम्भेण मज्झे अट्ट जोअणाइं विक्खम्भेणं उल्लि चत्तारि जोअणाइं विक्खम्भेणं मूले साइरेगाइं सत्तत्तीसं जोअणाइं परिक्वेवेणं मज्झे साइरेगाइं पणवीस जोअणाइं परिक्वेवेणं उल्लि माइरेगाइ वारस जोअणाइ परिक्वेवेणं मूले विच्छिण्णा मज्झे सयित्ता उल्लि तणुआ गोपुच्छसठाणसठिआ सधवेरुलिआमइं अच्छा सा णं एगाए पउमवरवेइआए जाव

अपरिभिराजा इति त्रिंशद् यदुसमरसगणिते भूमिभागे ज्ञात मित्राययणं यदुसमन्तरेयभाण कोसं आयागेण भद्रकोसं विरलस्येण
देनूनां कोस इदं उक्तं जनेगन्तव्यमय ज्ञात पूरकलु-द्रुणा, मन्दरचूलिआण ण पुगलियेणं पंढगण पण्णाग जोअणां
जोगादिता एतय नं मह एगे मणे ५० एत जजेग मोमणसे पुजवणिगो गगो भगणं पुसरिणीं पासायवदंयमाण न सो
देव लेगयो ता नकीसागरुमगा तेनं चेत् परिमाणं (मूत्रं १०६)

‘रुद्धि ण’मित्यादि, प्रश्नः प्रतीतः, उत्तरसूत्रे मौमनसवनस्य चट्टुसमरमणीयाद् भूमिभागादूर्ध्वं पद्मविंशद् योजन-
मात्राणि उपत्य तत्र देगे मन्दरे पर्यंते गिरतरतले-मौलिभागे पण्डकनं नाम ननं प्रज्ञसं, चत्वारि योजनशतानि
चतुर्नालयिकानि चक्रालविष्कम्भेन, एतदुपपत्तिस्तु महस्रयोजनप्रमाणाच्छिरव्यामानमध्यस्थितचूलिकामूलव्यासे
द्वादशयोजनप्रमाणे गोघितेऽगशिष्टेऽर्धोऽरुते यथोक्तमानं, यत्पण्डकनं मन्दरचूलिको मर्गतः समन्तात् ममपरिश्रिय
तिष्ठति, यथा मन्दननं मेतं सर्वतः समन्तात् ममरिणिय स्थिनं तथेदं मेरुचूलिकामिति, त्रीणि योजन-
मात्राणि एकं च द्वापटं-द्वापटद्वयधिकं योजननं किञ्चिद्विदोपाधिकं परिश्रेपेति, अथास्य र्णकमाह—
‘मे पं’ इत्यादि, व्यक्तं, या च पण्डकनमभिप्राय स्थिता सा क चूलिकेत्याह—‘पंढगणे’ति पण्डकनस्य
मणे द्योधाकालविष्कम्भयोर्विचाले अत्रान्तरे मन्दरस्य-मेरोच्चूलिका-गिता इव मन्दरचूलिका नाम चूलिका
प्रज्ञसा, चत्वारिंशत् योजनान्यूर्ध्वोच्चत्वेन मूले द्वादश योजनानीत्यादिमूत्रं प्रापत्, केवलं सर्वोत्पत्ता यैद्वयमयी

नीलवर्णत्वात् । साम्प्रतं सूत्रेऽनुक्तोऽपि वाचयितृणामपूर्वार्थजिज्ञापयिषया चूलिकाया इष्टस्थाने विष्कम्भपरि-
ज्ञानाय प्रसङ्गगत्योपायो लिख्यते, यथा तत्राधोमुखगमने करणमिदं--चूलिकायास्सर्वोपरितनभागादवपत्य यत्र
योजनादावतिक्रान्ते विष्कम्भजिज्ञासा तस्मिन्नतिक्रान्तयोजनादिके पञ्चभिर्भक्ते लब्धराशिश्चतुर्भिर्युतस्तत्र व्यासः स्यात्,
तत्र उपरितलाद्द्विशतियोजनान्यवतीर्णस्ततो विंशतिर्ध्रियते तस्याः पञ्चभिर्भागे लब्धाश्चत्वारः ते चतुर्भिः सहिताः
अष्टौ एतावानुपरितलाद्द्विशतियोजनातिक्रमे विष्कम्भः, एवमन्यत्रापि भावनीयं, यदा तूर्ध्वमुखगत्या विष्कम्भजिज्ञासा
तदाऽयमुपायः--चूलिकाया मूलादुत्पत्य यत्र योजनादौ विष्कम्भजिज्ञासा तस्मिन्नतिक्रान्तयोजनादिके पञ्चभिर्भक्ते यल्लब्धं
तावत्प्रमाणे मूलविष्कम्भादपनीते अवशिष्टं तत्र विष्कम्भः, तथाहि--मूलात्किल विंशतिर्योजनान्यूर्ध्वं गतस्ततो विंशति-
र्ध्रियते तस्याः पञ्चभिर्भागे लब्धानि चत्वारि योजनानि तानि मूलविष्कम्भाद् द्वादशयोजनप्रमाणादपनीयते शेषाण्यष्टौ
एतावान् मूलादूर्ध्वं विंशतियोजनातिक्रमे विष्कम्भः, एवमन्यत्रापि भावनीयं, यथा मेरौ एकादशभिर्शैरेकोऽंशः एका-
दशभिर्योजनैरेकं योजनं व्यासस्य चीयते तथाऽस्यां पञ्चभिर्शैरेकोऽंशः पञ्चभिर्योजनैरेकं योजनं व्यास-
स्येति तात्पर्यार्थः, अत्र बीजं--द्वादशयोजनप्रमाणाच्चूलाव्यासादारोहे चत्वारिंशद्योजनेषु गतेषु अष्टौ योजनानि ब्रुवन्ति
अवरोहे च तान्येव वर्द्धन्ते तत्स्रैराशिकस्थापना । ४०।८।१ । मध्यराशावन्यराशिना गुणिते एकेन गुणितं तदेव
भवतीति जाता अष्टौ अस्य राशेश्चत्वारिंशता भजने भागाप्राप्तौ द्वयो रादयोरष्टभिरपवर्त्ते जातं $\frac{१}{५}$ । अथास्य वर्णक-

सूत्रम्—‘सा षं एगाए पउमयर जावं’इत्यादि, प्राग्वत्, अथास्यां बहुसमरमणीयभूमिभागवर्णनं सिद्धायतनवर्णनं चातिदेशेनाह—‘उरिपि बहुसम’इत्यादि, अस्याश्चलिकाया उपरि बहुसमरमणीयो भूमिभागः प्रज्ञप्तः, स च यावत्पद-
करणात् ‘से जहा णामए आरिगपुक्खरे इ वा’ इत्यादिको ग्राह्यः, तथा तस्य बहुमध्यदेशभागे सिद्धायतनं वाच्यं,
कोशमायामेनार्द्धक्रोशं विक्रम्भेन देशेन कोशमुच्चत्वेन अनेकस्तम्भशतसन्निविष्टमित्यादिकः सिद्धायतनवर्णको वाच्यो
यावद्ध्रुवकङ्कुलुकानामष्टोत्तरं शतमिति, अथ प्रस्तुतवने भवनप्रासादादिवक्तव्यगोचरं सूत्रं—‘मन्दरचूलिआ’इत्यादि,
मन्दरचूलिकायाः पूर्वतः पण्डकवनं पञ्चाशद्योजनान्यवगाह्य अत्रान्तरे सहदेकं भवनं—सिद्धायतनं प्रज्ञप्तं, एवमुक्ताभि-
लापेन च एव सौमनसवने पूर्ववर्णितो—नन्दनवनप्रस्तावोक्तो गमः कूटवर्जः सिद्धायतनादिव्यवस्थाधायकः सहशा-
लापकः पाठः स एवात्रापि भवनानां पुष्करिणीनां प्रासादावतंसकानां च ज्ञातव्यः, यावच्छ्लेकेशानप्रासादावतंसकास्ते-
नैव प्रमाणेनेति, अत्र वापीनामानि प्रागुक्तयुक्तया सूत्रेऽट्टान्यपि ग्रन्थान्तरतो लिख्यन्ते, तद्यथा—ऐशानप्रासादे पूर्वा-
दिक्रमेण पुण्ड्रा १ पुण्ड्रप्रभा २ सुरका ३ रकावती ४ आग्नेयप्रासादे क्षीररसा १ इक्षुरसा २ अमृतरसा ३ वारुणी
४ नैर्ऋतप्रासादे शंखोत्तरा १ शङ्खा २ शङ्खावर्त्ता ३ बलाहका ४ वायव्यप्रासादे पुष्पोत्तरा १ पुष्पवती २ सुपुष्पा ३
पुष्पमालिनी ४ चेति । अथात्राभिप्रेकशिलावक्तव्यतामाह—

पण्डकवणे ण भन्ते । वणे कइ अभिसेअसिलखो पणत्ताओ १, गोअमा । चचारि अभिसेअसिलखो प०, त०—पंडुसिला १

पण्डुकवलसिला २ रत्तसिला ३ रत्तकम्बलसिलेति ४ । कहि ण भन्ते । पण्डगवणे पण्डुसिलाणाम सिला पणत्ता^१, गोअमा ! मन्द-
 रचूलिआए पुरत्थिमेण पडगवणपुरत्थिमपेरते, एत्थ ण पडगवणे पडुसिला णामं सिला पणत्ता उत्तरदाहिणायया पार्हणपडीणकि-
 च्छिण्णा अद्धचन्दसठाणसठिआ पचजोअणसयाइ आयामेण अद्धाइजाइ जोअणसयाइ विकल्मभेण चत्तारि जोअणाइ बाह्णेण
 सब्बकणगामई अच्छा वेइअवणसडेण सव्वओ समन्ता संपरिकिरत्ता वण्णओ, तीसे णं पण्डुसिलाए च्चड्ढिस्सिं चत्तारि तिसोवण-
 पडिरुवगा पणत्ता जाव तोरणा वण्णओ, तीसे ण पण्डुसिलाए उरिप बहुसमरमणिज्जे भूमिभागे पणत्ते जाव देवा आसयन्ति,
 तस्स ण बहुसमरमणिज्जस्स भूमिभागस्स बहुमज्झदेसभाए उत्तरदाहिणेणं एत्थ ण दुवे सीहासणा पणत्ता पञ्च धणुसयाइ आया-
 मविकल्मभेण अद्धाइजाइ धणुसयाइ बाह्णेण सीहासणवण्णओ भाणिअव्वो विजयदूसवजोत्ति । तत्थ णं जे से उत्तरिले सीहा-
 सणे तत्थ ण बह्महिं भवणवइवाणमन्तरजोइसिअवेमाणिएहिं देवेहि देवीहि अ कच्छाइआ तित्थयरा अभिसिच्चन्ति, तत्थ ण
 जे से दाहिणिस्से सीहासणे तत्थ ण बह्महिं भवणं जाव वेमाणिएहिं देवेहिं देवीहि अ वच्छाइआ तित्थयरा अभिसिच्चन्ति । कहि
 ण भन्ते ! पण्डगवणे पण्डुकवलसिलाणाम सिला पणत्ता^१, गोअमा ! मन्दरचूलिआए दक्खिणेणं पण्डगवणदाहिणपेरते, एत्थ
 णं पडगवणे पण्डुकवलसिलाणाम सिला पणत्ता, पार्हणपडीणायया उत्तरदाहिणविच्छिण्णा एव तं चेव पमाणं वेत्तव्वया य भाणि-
 अवा जाव तस्स ण बहुसमरमणिज्जस्स भूमिभागस्स बहुमज्झदेसभाए एत्थ णं मह एगे सीहासणे प० त चेव सीहासणप्पमाणं
 तत्थ ण बह्महिं भवणवइ जाव भारहगा तित्थयरा अहिसिच्चन्ति, कहि ण भन्ते ! पण्डगवणे रत्तसिला णामं सिला प०^१,
 गो० । मन्दरचूलिआए पञ्चत्थिमेण पण्डगवणपञ्चत्थिमपेरते, एत्थ णं पण्डगवणे रत्तसिला णामं सिला पणत्ता उत्तरदाहिणायया

पार्श्वपट्टीणाविच्छिन्ना जाव त चेव पमाणं सन्वतवणिज्जमर्हं अच्छा उत्तरदाहिणेणं एत्थ णं दुवे सीहासणा पण्णत्ता, तस्य णं जे से दाहिणिह्ने सीहासणे तस्य ण बह्वहि भवणं पम्माइआ तिरयरा अहिसिच्चन्ति, तस्य णं जे से उत्तरिह्ने सीहासणे तस्य णं बह्वहि भवण जाव वप्पाइआ तिरयरा अहिसिच्चन्ति, कहि णं भन्ते ! पण्टावणे रत्तकंवलसिला णाम सिला पण्णत्ता, गोअमा ! मंदरचूलिआए उत्तरेण पडगावणउत्तरचरिमते एत्थ ण पंडगावणे रत्तकंवलसिला णाम सिला पण्णत्ता, पार्श्वपट्टीणायया चट्टीण-
दाहिणविच्छिन्ना सन्वतवणिज्जमर्हं अच्छा जाव मज्झदेसमाए सीहासणं, तस्य णं बह्वहि भवणवद् जाव देवेहि देवीहि अ ए-
सावयागा तिरयरा अहिसिच्चन्ति (सूत्र १०७)

पण्डकवने भदन्त ! कति अभियेकाय—जिनजन्मस्त्रात्राय शिलाः अभियेकशिलाः प्रज्ञप्ताः ?, गौतम ! चतस्रोऽभियेक-
शिलाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—पाण्डुशिला १ पाण्डुकम्बलशिला २ रक्तशिला ३ रक्तकम्बलशिला ४ अन्यत्र तु पाण्डुकम्बला
१ अतिपाण्डुकम्बला २ रक्तकम्बला ३ अतिरक्तकम्बलेति ४ नामान्तराणीति । सम्प्रति प्रथमायाः स्थानं पृच्छति—
'कहि ण' सिलानि, प्रश्नः प्रतीतः, उत्तरसूत्रे मन्दरचूलिकायाः पूर्वतः पण्डकवनपूर्वपर्यन्ते पाण्डुशिला नाम शिला प्रज्ञप्ता,
उत्तरतो दक्षिणतश्चायता पूर्वतोऽपरतश्च विस्तृता अर्द्धचन्द्रसंस्थानसंस्थिता पञ्चयोजनशतान्यायामेन—मुखविभागेन
अर्द्धवृत्तीयानि योजनशतानि विक्रमभेन—मध्यभागेन, अर्द्धचन्द्राकारक्षेत्राणामेवमेव परमव्याससम्भवात्, अत एवास्याः
परमव्यासः शरत्वेन लम्बो जीवात्वेन परिक्षेपो धनुःपृष्ठत्वेन तत्करणरीत्या आनेतव्या, तथा चत्वारि योजनानि बाह-

न्येन-पिण्डेन सर्वात्मना कनकमयी प्रस्तावादजुनसुवर्णमयी अच्छा वेदिकावनखण्डेन सर्वतः समन्तात् सम्परि-
 क्षिप्ता, वक्रता च बालिकासत्वा सरलता तु स्वस्वदिक्रक्षेत्राभिमुखा, वर्णकश्च वेदिकावनखण्डयोर्वक्तव्यः, चतुर्योजनो-
 च्छिता च शिला दुरारोहा आरोहकाणामित्याह—‘तीसे ण’मित्यादि, तस्यां शिलायां चतुर्दिशि चत्वारि त्रिसोपानप्र-
 तिरूपकाणि प्रज्ञप्ताणि, तेषां च वर्णको वाच्यो यावत्तोरणानि। अथास्या भूमिसौभाग्यमावेदयन्नाह—‘तीसे ण’मित्यादि,
 तस्याः—पाण्डुशिलायाः उपरि बहुसमरमणीयो भूमिभागः प्रज्ञप्तः यावदेवा आसते शेरते इत्यादि, अथान्नाभिपेकास-
 नवर्णनायाह—‘तरस ण’मित्यादि, तस्य बहुसमरमणीयस्य भूमिभागस्य बहुमध्यदेशभागे उत्तरतो दक्षिणतश्च अन्ना-
 न्तरे द्वे अभिपेकसिंहासने—जिनजन्माभिपेकाय पीठे प्रज्ञप्ते पंचधनुःशतान्यायामविष्कम्भभान्यां अर्द्धतृतीयानि धनुःश-
 तानि बाह्वयेन उच्चत्वेनेत्यर्थः, अत्र च सिंहासनवर्णको भणितव्यः, स च विजयदुष्यवर्जः—उपरिभागे विजयनामक-
 चन्द्रोदयवर्णनारहित इत्यर्थः, शिलासिंहासनानामनाच्छादितदेशे स्थितत्वात्, अत्र च सिंहासनानामायामविष्कम्भ-
 योरुत्पत्त्येन समचतुरस्रतोका, नन्वत्रैकेनैव सिंहासनेनाभिपेके सिद्धे किमर्थं सिंहासनद्वयमित्याह—‘तत्थ ण’-
 मित्यादि, तत्र—तयोः सिंहासनयोर्मध्ये ‘से’ इति भापालङ्कारे यदात्तराहं सिंहासनं तत्र बहुभिर्भवनपतिव्यनतरज्योति-
 र्कवैमानिकेर्देवैर्देवीभिश्च कच्छादिविजयाष्टकजातास्तीर्थकराः अभिपिच्यन्ते—जन्मोत्सवार्थं स्त्रप्यन्ते, यत्तु दाक्षिणात्यं
 सिंहासनं तत्र वच्छादिका इति, अत्रायमर्थः—एषा हि शिला पूर्वदिग्मुखा एतदिगभिमुखं च क्षेत्रं पूर्वमहाविदेहाख्यं

श्रीजम्बु-
दीपभा-
न्तिचन्द्री-
या वृत्तिः

॥३७३॥

तत्र च युगपज्जगद्गुरुयुगं जन्मभाग् भवति तत्र शीतोत्तरदिग्वर्त्तिविजयजातो जगद्गुरुत्तरदिग्वर्त्तिनि सिंहासनेऽ-
भिपिच्यते, तस्या एव दक्षिणदिग्वर्त्तिविजयजातो जगद्गुरुर्दक्षिणदिग्वर्त्तिनीति । इदानीं द्वितीयशिलाप्रभावतारः-
'कहि ण'मित्यादि, प्रश्नः प्रतीतः, उत्तरसूत्रे मेरुचूलिकाया दक्षिणतः पण्डकवनदाक्षिणात्यपर्यन्ते पाण्डुकन्वला नाम्नी
शिला प्रज्ञप्ता, प्राक्पश्चिमायता उत्तरदक्षिणविस्तीर्णा, आद्या तु प्राक्पश्चिमविस्तीर्णा उत्तरदक्षिणायतत्येतद्विशेषणद्वयं
विहायान्यत् प्रागुक्तमतिदिशति-एवमेवोकाभिलाषेन तदेव प्रमाणं शिलायाः पञ्चयोजनशतायामादिकं वक्तव्यता
चाजुनस्वर्णवर्णादिका भणितव्या यावत्तस्य बहुसमरमणीयस्य भूमिभागस्य बहुमध्येदशभागोऽत्रान्तरे महदेकं सिंहासनं
प्रज्ञप्तं तदेव पञ्चधनुःशतादिकं सिंहासनप्रमाणमुच्चत्वादौ ज्ञेयं, तत्र बहुभिर्भवनपत्यादिभिर्देवैर्भरितका-भरतक्षेत्रो-
त्पन्नास्तीर्यङ्कतोऽभिपिच्यन्ते, ननु पूर्वशिलायां सिंहासनद्वयं अत्र तु एकं सिंहासनं किमिति?, उच्यते, एषा हि शिला
दक्षिणदिगभिमुखा तदिगभिमुखं च क्षेत्रं भारताख्यं तत्र चैककालमेक एव तीर्थङ्कदुत्पद्यते इति तदभिपेकानुरोधे-
नैकत्वं सिंहासनस्येति । अथ तृतीयशिला-—'कहि ण'मित्यादि, इदं च सूत्रं पूर्वशिलगमेन बोध्यं, केवलं वर्णतः
सर्वार्त्तमना तपनीयमयी रक्तवर्णत्वात्, सिंहासनद्वित्वभावना त्वेवं-एषा पश्चिमाभिमुखा तदिगभिमुखं च क्षेत्रं पश्चिम-
महाविदेहाख्यं शीतोदादक्षिणोत्तररूपभागद्वयात्मकं, तत्र च प्रतिविभागमेकैकजिनजन्मसम्भवाद्युगपज्जिनद्वयमुत्पद्यते,
तत्र दाक्षिणात्ये सिंहासने दक्षिणभागगतपक्षमादिविजयाष्टकजाता जिनाः स्वप्यन्ते औत्तराहे च उत्तरभागगतवप्रादि-

४वधस्कारे
अभिषेक-
शिलाः सू-
१०७

॥३७३॥

विजयाष्टकजाता इति, सम्प्रति चतुर्थी शिला—‘कहि ण’मित्यादि, प्रश्नः प्राग्वत्, उत्तरसूत्रे सर्व द्वितीयशिलानु-
सारेण वाच्यं, वर्णतश्च सर्वतपनीयमयी, श्रीपूज्यैस्तु सर्वा अर्जुनस्वर्णवर्णा उक्ता इति, ‘ऐरावतका’ इति ऐरावतक्षे-
त्रभवाः, सिंहासनस्यैकत्वं भरतक्षेत्रोक्तश्रुतया वाच्यम् ॥ अथ मेरौ काण्डसङ्ख्यां जिज्ञासुर्गौतमः पृच्छति—

मन्दरस्स ण भन्ते । पव्वयस्स कइ कण्डा पणत्ता ? , गोयमा । तओ कडा पणत्ता, तजहा—हिडिह्से कंडे मज्झिह्से कण्डे उव-
रिह्से कण्डे, मन्दरस्स ण भन्ते । पव्वयस्स हिडिह्से कण्डे कतिविह् पणत्ते ? , गोअमा । चवन्निवह् पणत्ते, तजहा—पुढवी १ उवले
२ वइरे ३ सकरा ४, मज्झिमिह्से ण भन्ते । कण्डे कतिविह् प० ? , गोअमा । चवन्निवह् पणत्ते, तजहा—अके १ फलिह्से २ जाय-
रुवे ३ रयए ४, उवरिह्से कण्डे कतिविह् पणत्ते ? , गोअमा । एगागारे पणत्ते सव्वजम्बूणयामए, मन्दरस्स ण भन्ते । पव्वयस्स
हेडिह्से कण्डे केवइअ वाह्सेण प० ? , गोयमा । एग जोअणसहस्स वाह्सेण पणत्ते, मज्झिमिह्से कण्डे पुच्छा, गोअमा । तेवहिं
जोअणसहस्साइ वाह्सेणं प०, उवरिह्से पुच्छा, गोयमा । छत्तीस जोअणसहस्साइ वाह्सेणं प०, एवामेव सपुब्बावरेणं मन्दरे
पव्वए एग जोअणसयसहस्स सव्वगणेण पणत्ते । (सूत्रं १०८)

‘मन्दरस्स ण’मित्यादि, मेरौर्भदन्त ! पर्वतस्य कति काण्डानि प्रज्ञप्तानि ? , काण्डं नाम विशिष्टपरिणामानुगतो
विच्छेदः पर्वतक्षेत्रविभाग इति यावत्, गौतम ! त्रीणि काण्डानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा—अधस्तनं काण्डं मध्यमं काण्डं
उपरितनं काण्डं, अथ प्रथमं काण्डं कतिप्रकारमिति पृच्छति—‘मन्दरस्स’इत्यादि, प्रश्नः प्रतीतः, निर्वचनसूत्रे पृथ्वी-

श्रीजम्बू-
द्वीपशा-
नितचन्द्री-
या दृष्टिः

॥३७४॥

मृत्तिका उपलब्धाः—प्रापाणाः वज्राणि—हीरकाः शर्कराः—कर्करिकाः एतन्मयः कन्दो मन्दरस्य, एतदेव हि प्रथमं काण्डं सहस्रयोजनप्रमाणं, ननु प्रथमकाण्डस्य चतुष्प्रकारत्वात् तदीययोजनसहस्रस्य चतुर्विभजने एकैकप्रकारस्य योजनसहस्रचतुर्थार्थाप्रमाणक्षेत्रता स्यात् तथा च सति विशिष्टपरिणामानुगतविच्छेदरूपत्वात् त एव काण्डसङ्ख्यां क्रमं न वर्धयन्तीति?, उच्यते, क्वचित्पृथ्वीबहुलं क्वचिदुपलबधुलं क्वचिद् वज्रबहुलं क्वचिच्छर्कराबहुलं, इदमुक्तं भवति—उक्तचतुष्टयमन्तरेणान्यत् किमप्यङ्गरत्नादिकं न तदारम्भकमिति अतो नैयत्येन पृथिव्यादिरूपविभागाभावान्न काण्डसङ्ख्यावर्द्धनावकाश इति, मध्यकाण्डगतवरतुष्ट्यार्थमाह—‘मल्लिमिहो’ इत्यादि, अङ्गरत्नानि—स्फटिकरत्नानि जातरूपं—सुवर्णं रत्नतं—रूप्यम्, अत्रापीयं भावना—क्वचिदङ्कबहुलमित्यादि, अथ तृतीयं काण्डं—‘उवरिलो’ इत्यादि, प्रश्नो व्यक्तः, उत्तरसूत्रे एकाकारं—भेदरहितं सर्वात्मना जाम्बूनदं—रक्तसुवर्णं तन्मयमिति । काण्डपरिमाणद्वारा मेरुपरिमाणमाह—‘मन्दरस्स ष’मित्यादि, भगवन्! मन्दरस्याधस्तनं काण्डं कियद्वाहल्येन—उच्चत्वेन प्रज्ञप्तम्?, गौतम! एकं योजनसहस्रं बाहल्येन प्रज्ञप्तं, मध्यमकाण्डे पृच्छा—प्रश्नपद्धतिर्वाच्या, सा च ‘मन्दरस्स ष’ भन्ते! पृथग्रस्स मल्लिमिहो काण्डे केवद्वयं बाहलेषं पणत्ते? इत्यादिरूपा स्वयमभ्यूहा, गौतम! त्रिपष्टि योजनसहस्राणि बाहल्येन प्रज्ञप्तम्, अनेन भद्रशालवनं नन्दनवनं सौमनसवनं द्वे अन्तरे चैतत् सर्वं मध्यमकाण्डे अन्तर्भूतमिति, यत्तु समवायाद्भेदोऽप्यत्रिंशत्तमे समवाये ‘द्वितीयकाण्डविभागोऽप्यत्रिंशत्सहस्रयोजनान्युच्चत्वेन भवती’त्युक्तं तन्मतान्तरेणोति, एवमुप-

ध्वक्षस्कारे
मेरुकाण्डा-
नि सू. १०८

॥३७४॥

रितने काण्डे पृच्छा ज्ञेया, पद्मिनीशयोजनसहस्राणि बाह्व्येन प्रज्ञप्तम्, एवमुकरीत्या 'सुषुप्तावरेण' पूर्वापरमीलनेन मन्दरपर्वतः एकं सौजनशतसहस्रं सर्वाधेण—सर्वसंख्यया प्रज्ञप्तः, ननु चत्वारिंशद्योजनप्रमाणा शिरःस्था चूलिका मेरु-प्रमाणमध्ये कथं न कथिता?, उच्यते, क्षेत्रचूलात्वेन तस्याः अगणनात्, पुरुषोच्छ्रयगणने शिरोगतकेशपाशस्वेवेति, इयं च सूत्रजयी एकार्थप्रतिबद्धत्वेन समुदितैवालेखि । अथ मेरोः समयप्रसिद्धानि षोडश नामानि प्रशयितुमाह—
मन्दररस षं भन्ते । पञ्चयस कति णामधेजा पणत्ता?, गोअमा । सोलस णामधेजा पणत्ता, तज्जाह—मन्दर १ मेरु २ मणो-रस ३ सुदसण ४ सयपसे अ ५ गिरिराया ६ । रयणोच्चय ७ सिलोच्चय ८ मन्हे लोगरस ९ णामी य १० ॥ १ ॥ अच्ये अ ११ सूरिआवत्ते १२, सूरिआवरणे १३ तिआ । उत्तमे १४ अ दिआदीअ १५, वड्ढेति १६ अ सोलसे ॥ २ ॥ से केण्डेणं भन्ते । एव जुब्बइ मन्दरे पञ्चए २?, गोअमा । मन्दरे पञ्चए मन्दरे णाम देवे पविचसइ मट्ठिणीए जाव पलिओवमट्ठिइए, से तेण्डेण गोअमा । एव जुब्बइ मन्दरे पञ्चए २ अटुत्तर त चेवत्ति । (सूत्रं १०९)

‘मन्दररस षं मित्यादि, मन्दरस्य पर्वतस्य भगवन् । कति नामधेयानि—नामानि प्रज्ञप्तानि?, गौतम ! षोडश नामधेयानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा—‘मन्दरे’त्यादि गाथाद्वयं, मन्दरदेवयोगात् मन्दरः?, एवं मेरुदेवयोगात् मेरुरिति, नन्वेवं मेरोः स्वामिद्वयमापद्यतेति चेत्, उच्यते, एकस्यापि देवस्य नामद्वयं सम्भवतीति न काप्याद्यद्वा, निर्णीतिस्तु बहुश्रुत-गम्येति २, तथा मनांसि देवानामप्यतिमुरूपतया रमयतीति मनोरमः ३, तथा सुषु-शोभनं जाम्बूनदमयतया रत्न-

बहुलतया च मनोनिर्वृतिकरं दर्शनं यस्यासौ सुदर्शनः ४, तथा रत्नबहुलतया स्वयमादित्यादिनिरपेक्षा प्रभा-प्रकाशो
यस्यासौ स्वयम्प्रभः ५, चः समुच्चये, तथा सर्वेषामपि गिरीणामुच्चत्वेन तीर्थकरजन्माभिपेकाश्रयतया च राजा गिरि-
राजः ६, तथा रत्नानां नानाविधानामुत्-प्राक्त्वेन चयः-उपचयो यत्र स रत्नोच्चयः ७, तथा शिलानां-पाण्डुशिला-
दीनामूर्ध्व-शिरस उपरि चयः-सम्भवो यत्र स शिलोच्चयः ८, तथा लोकस्य मध्यं, अस्य सकललोकमध्यवर्तित्वात्,
नन्वत्र लोकशब्देन चतुर्दशरज्ज्वात्मकलोके व्याख्यातव्ये 'धम्महा लोगमज्झं जोअणअरसंखकोडीहि' इति वचनात्,
समभूतलाद्रत्नप्रभाया असंख्याताभिर्योजनकोटीभिरतिक्रान्ताभिलोकमध्यं तत्र च मेरोरसम्भवेन वाधितं व्याख्यानं,
अथ लोकशब्देन त्रिर्गलोकस्तस्याप्यष्टादशशतयोजनप्रमाणोच्चस्यासिन्नेवान्तर्लीनत्वात् कुतस्तरामस्य लोकमध्यवर्ति-
त्वमिति चेत्, उच्यते, त्रिर्गलोके त्रिर्गभागस्य स्थालाकारैकरज्जुप्रमाणायामविक्रमस्तथात्र लोकशब्देन विवक्षणात्-
तस्य मध्यं, मेरुः दन्तमध्यवर्तित्यर्थः, अस्मात् सर्वतोऽप्यलोकस्य पञ्चसहस्रोनार्द्धरज्जुप्रमाणेन दूरव्यवहितत्वात्, अत
एवोपलक्षणादलोकस्याप्यसौ मध्यं अस्मात् सर्वतोऽप्यलोकस्थानन्तयोजनप्रमाणत्वात् ९, एवं 'नाभी यंति अत्र
च देहलीप्रदीपन्यायेन लोकशब्दस्य संयोजनात् लोकनाभिः, अत्र भावना तु उक्तन्यायेनैव १०, चः समु-
च्चये, अथ श्लोकद्वन्द्वेन 'अच्छे' इत्यादि, अच्छः-मुनिर्मलः जाम्बूनदरत्नबहुलत्वात्, चतुर्धाङ्गे षोडशसमवाये तु अर्द्धे
इति पाठः, तत्र अनेन ह्यन्तरितः सूर्यादिरस्त इत्यभिधीयते, इदं च पूर्वापरमहाविदेहापेक्षया ज्ञेयं, अतोऽयमपि कारणे

कार्योपचारादस्त इति ११, तथा सूर्या उपलक्षणमेतत्तेन चन्द्रादयश्च प्रदक्षिणमावर्त्तन्ति यस्य स सूर्यावर्त्तः १२, तथा सूर्यरूपलक्षणमेतत् चन्द्रग्रहनक्षत्रादिभिश्च समन्ताद् भ्रमणशीलैराधियते स्म—वेष्टयते स्मेति सूर्यावरणः 'कुद्बबहुल' (श्री-सिद्ध ० ६-१-११५ । १-२) मिति वचनात् कर्मण्यनदप्रत्ययः १३, इतिशब्दो नामसमाधौ चः समुच्चये, तथा उत्तमो गिरिषु सर्वतोऽप्यधिकसमुन्नतत्वात्, समवायाङ्गे तु उत्तर इति पाठः, तत्र उत्तरतः—उत्तरदिग्वर्त्ती सर्वेभ्यो भरतादिवर्षेभ्य इति, यदाह—“सर्वेषामुत्तरो मेरु”रिति, ननु भरतादिभ्यः उत्तरदिग्वर्त्तित्वं जम्बूद्वीपपट्टादौ विलो-कनेन सुज्ञेयं ऐरावतादिभ्यः कथमुत्तरदिग्वर्त्तित्वं?, उच्यते, यत्क्षेत्रीयाणां यस्यां दिशि सूर्योदयः तत्क्षेत्रीयाणां सा पूर्व्वेति सर्वेषां सम्प्रदायः, तेन तदनुसारेण तत्तत्क्षेत्रेषु पूर्वादिदिग्व्यवहारं जम्बूद्वीपपट्टादौ गुरुहस्तकलातः परिभा-व्यैरावतादिभ्योऽप्यस्तोत्तरदिग्वर्त्तित्वमवसेयं १४, चः समुच्चये, दिशामादिः—प्रभवो दिगादिः, तथाहि—रुचकादिशा विदिशां च प्रभवो रुचकश्चाष्टप्रदेशात्मको मेरुमध्यवर्त्ती ततो मेरुरपि दिगादिरित्युच्यते १५, तथाऽवतंसः—शेखरः गिरीणां श्रेष्ठ इत्यर्थः १६, चः पूर्व्वत्, अस्यावर्त्तस्य निगमनमाह—इति षोडशः । अथ यदुक्तं—षोडशसु नामसु मन्दरेति मुख्यं नाम तन्निदानं पिपुच्छिपुराह—‘से क्रेणट्रेण’मित्यादि, व्यक्तम् ॥ उक्ता महाविदेहाः अथ तत्परतो-वर्त्तिनं नीलवन्तं नाम गिरिं पिपुच्छिपुराह—

कहि षं भन्ते ! जम्बुद्वीवे दीवे णीलवन्ते णाम वासस्त्वरूपव्यप पण्णत्ते ?, गोयमा ! महाविदेहस्त वासरस उत्तरेणं रम्भगवासस्त

दक्षिणेषु पुरथिमिहलवणसमुद्रस्य पञ्चत्थिमेण पञ्चत्थिमलवणसमुद्रस्य पुरथिमेणं एत्थ ण जम्बुद्वीवे २ णीलवन्ते णामं वासहर-
पव्वए पण्णत्ते पार्इणपडीणायए उदीणदाहिणविच्छिण्णे णिसहवत्तव्वया णीलवन्तस्स भाणिअव्वा, णवरं जीवा दाहिणेणं धणु
उत्तरेण एत्थ ण केसरिहो, दाहिणेण सीआ महाणर्ह पवूढा समाणी उत्तरक्कुरु एज्जेमाणी २ जमागपव्वए णीलवन्तत्तरक्कुरुवन्दे-
रावतमालवन्तद्दे अ दुहा विभयमाणी २ चउरासीए सलिलासहस्सेहि आपूरेमाणी २ भद्रसालवणं एज्जेमाणी २ मन्दर पव्वयं
दोहि जोअणेहि असपत्ता पुरथामिसुही आवत्ता समाणी अहे मालवन्तक्खारपव्वय दालयित्ता मन्दरस्स पव्वयस्स पुरथिमेणं
पुव्वविदेहवास दुहा विभयमाणी २ एगमेगाओ चक्कवाट्टिविजयाओ अट्टावीसाए २ सलिलासहस्सेहि आपूरेमाणी २ पञ्चाहि
सलिलासयसहस्सेहि वत्तीसाए अ सलिलासहस्सेहि समग्गा अहे विजयस्स दारस्स जगह दालइत्ता पुरथिमेण लवणसमुद्रं
समपेइ, अवसिट्ठ त वैवत्ति । एव णारिकंतावि उत्तरामिसुही पेअव्वा, णवरमिम णाणत्त गन्धावइवट्ठवेअद्धपव्वय जोअणेणं
असपत्ता पञ्चत्थामिसुही आवत्ता समाणी अवसिट्ठं त वैव पव्वहे अ सुहे अ जहा हरिकन्तासलिला इति । णीलवन्ते ण भन्ते ।
वासहरपव्वए कइ कूडा पण्णत्ता, गोअमा । नव कूडा प०, तंजहा-सिद्धायणकूडे०, सिद्धे १ णीले २ पुव्वविदेहे ३ सीआ
य ४ कित्ति ५ णारी अ ६ । अवरविदेहे ७ रत्तमाकूडे ८ छवदसणे वैव ९ ॥ १ ॥ सव्वे एए कूडा पञ्चसइआ रायहाणीड
उत्तरेण । से केण्डेण भन्ते । एव बुद्ध-णीलवन्ते वासहरपव्वए २, गोअमा । णीले णीलोभासे णीलवन्ते अ इत्थ देवे माहि-
द्वीए जाव परिवसइ सव्वेवरलिआमए णीलवन्ते जाव णिञ्चेति (सूत्र ११०)

‘कहि ण’मित्यादि, क भद्रन्त ! जम्बूद्वीपे द्वीपे नीलवान्नाम्ना वर्षधरपर्वतः प्रज्ञप्तः^१, उत्तरसूत्रं व्यंक्तं, नवरं रम्य-
कक्षेत्रं महाविदेहेभ्यः परं युग्मिममनुजाश्रयभूतमस्ति तस्य दक्षिणतः, अयं च निपधवन्धुरिति तत्साम्येन लाघवं दर्श-
यति—‘णिसह’इत्यादि, निपधवक्तव्यता नीलवतोऽपि मणितव्या, नवरमस्य जीवा—परम आयामो दक्षिणतः, उत्तरतः
क्रमेण जगत्या वक्तवेन न्यूनतरत्वात्, धनुःपृष्ठमुत्तरतः, अत्र केसरिद्रहो नाम द्रहः, अस्माच्च शीता महानदी प्रव्यूढा
सती उत्तरकुरुन् इयूती २—परिगच्छन्ती २ यमकपर्वतो नीलवदुत्तरकुरुचन्द्रैरावतमाल्यवन्नामकान् पञ्चापि द्रहांश्च
द्विधा विभजन्ती २ चतुरशीत्या सलितासहस्रैरापूर्वमाणा २ भद्रशालवनमिषूती २—आगच्छन्ती २ मन्दरं पर्वतं द्वाभ्यां
योजनाभ्यामसम्प्राप्ता पूर्वाभिमुखी परावृत्ता सती माल्यवद्वक्षस्कारपर्वतमधो विदार्य मेरोः पूर्वस्थां पूर्वमहाविदेहं
द्विधा विभजन्ती २ एकैकस्माच्चकवर्तिविजयादष्टाविंशत्या २ सलितासहस्रैरापूर्वमाणा २ आत्मना सह पञ्चभिर्नदी-
लक्षैर्द्वाविंशता च सहस्रैः सम्प्रा अधो विजयस्य द्वारस्य जगती विदार्य पूर्वस्या लवणसमुद्रमुपैति, अवशिष्टं प्रवहव्या-
सोण्डत्वादिकं तदेवेति—निपधनिर्गतशीतोदाप्रकरणोक्तमेव, अधास्मादेवोत्तरतः प्रवृत्तां नारीकान्तामतिदिशति—‘एवं
नारीकंता’इत्यादि, एवमुक्तन्यायेन नारीकान्ताऽपि उत्तराभिमुखी नेतव्या, कोऽर्थः ?—यथा नीलवति केसरिद्रहाद्
दक्षिणाभिमुखी शीता निर्गता तथा नारीकान्ताऽप्युत्तराभिमुखी निर्गता, तर्हि अस्याः समुद्रप्रवेष्टोऽपि तद्वदेवेत्याश-
ङ्कमानमाह—नवरमिदं नानात्वं गन्धापातिनं द्रुतवैताड्यपर्वतं योजनेनासम्प्राप्ता पश्चिमाभिमुखी आवृत्ता सती इत्यादि-

कमवशिष्टं सर्वं तदेव हरिकान्तासलिलावद् भावं, तथा—‘रम्यगवासं’ दुहा विभयमणी २ छप्पणाय सलिला-
संह्रसेहिं समगा अहे जगईं दालइ २ सा पच्चथिमेषं लवणसमुद् समर्पेइ’ति, अत्र चावशिष्टपदसंग्रहे प्रवहमुख-
व्यासादिकं न चिन्तितं, समुद्रप्रवेशावधिकसैवालापकस्य दर्शनात्, तेन तत् पृथगाह—प्रवहे च मुखे च यथा हरिकान्ता-
सलिला, तथाहि—प्रवहे २५ योजनाति विक्रम्भेन अर्द्धयोजनमुद्धेन मुखे २५० योजनाति विक्रम्भेन ५ योजना-
प्रज्ञसानि १, गौतम ! नव कूटानि प्रज्ञसानि, तद्यथा—सिद्धायतनकूटं, अत्र नवानामप्येकत्र संग्रहायेवं गाथा—‘सिद्धे’ति
सिद्धकूटं—सिद्धायतनकूटं, तच्च पूर्वदिशि समुद्रासन्नं, ततो नीलवत्कूटं—नीलवद्वक्षस्काराधिपकूटं, पूर्वविदेहाधिपकूटं
शीताकूटं—शीतासुरीकूटं, चः समुच्चये, कीर्तिकूटं—केसरिद्रहसुरीकूटं नारीकूटं—नारीकान्तानदीसुरीकूटं, चः पूर्ववत्,
अपरविदेहकूटं—अपरविदेहाधिपकूटं रम्यककूटं—रम्यकक्षेत्राधिपकूटं उपदर्शानकूटं—उपदर्शाननामकं कूटं, एतानि च
कूटानि हिमवत्कूटवत् पञ्चशतिकाति—पञ्चशतयोजनप्रमाणानि वाच्यानि वकव्यताडपि तद्वत्, कूटाधिपानां राजधान-
न्यो मेरोरुत्तरस्याम् । अथास्य नामनिबन्धनं पृच्छथाह—‘से केषाद्वेणं’इत्यादि, प्रश्नः प्राप्यत्, उत्तरसूत्रे चतुर्थो वर्ष-
धरगिरिर्नालो—नीलवर्णवान् नीलावभासो—नीलमकाशः आसन्नं वस्त्वन्यदपि नीलवर्णमयं करोति तेन, नीलवर्णयोगा-

श्रीलवान्, नीलवांश्चात्र महर्द्धिको देवः पत्योपमस्थितिको यावत्परिवसति तेन तद्योगाद्वा नीलवान्, अथवा असौ सर्ववैद्वर्यरत्नमयस्तेन वैद्वर्यरत्नपर्यायकनीलमणियोगाश्रीलः शीघ्रं प्रागवत् । अथ पञ्चमं वर्णं प्रश्नयन्नाह—

कहि णं भन्ते ! जम्बुदीवे २ रम्मए णाम वासे पणत्ते ? , गो० नीलवन्तरस उत्तरेण रुप्पिरस दक्खिण्णेणं पुरत्थिमलवणससुहस्स पञ्चत्थिमेण पञ्चत्थिमलवणससुहस्स पुरत्थिमेणं एवं जह चैव हरिवास तह चैव रम्मयं वास भाणिअव्व, णवर दक्खिण्णेण जीवा उत्तरेण धणु अवसेस त चैव । कहि ण भन्ते ! रम्मए वासे गन्धावर्हणाम वट्टवेअद्धपव्वए पणत्ते ? , गोअमा ! णरकन्ताए पञ्चत्थिमेण पारीकन्ताए पुरत्थिमेण रम्मगवासस्स वट्टुमज्झदेसभाए एत्थ णं गन्धावर्हणाम वट्टवेअद्धे पव्वए पणत्ते, ज चैव विअ-
डावहस्स त चैव गन्धावहस्सवि वत्तव्व, अट्ठो बह्वे उप्पलाह जाव गधावर्हवण्णाह गन्धावहप्पभाह पचमे अ इत्थ देवे महिद्धीए जाव पलिओवमट्ठिहए परिवसह, रायहाणी उत्तरेणन्ति । से केणट्ठेण भन्ते ! एव दुच्चइ रम्मए वासे २ ? , गोअमा ! रम्मगवासे ण रम्ममे रम्मए रमणिज्जे रम्मए अ इत्थ देवे जाव परिवसह, से तेणट्ठेण० । कहि ण भन्ते ! जम्बुदीवे २ रुप्पी णामं वासहर-
पव्वए पणत्ते ? , गोअमा ? रम्मगवासस्स उत्तरेण हेरणवयवासस्स दक्खिण्णेण पुरत्थिमलवणससुहस्स पञ्चत्थिमेण पञ्चत्थिमलव-
णससुहस्स पुरत्थिमेण एत्थ ण जम्बुदीवे दीवे रुप्पी णाम वासहरपव्वए पणत्ते पार्हणपढीणायए उदीणदाहिणविच्छिण्णे, एवं जा चैव महाहिमवन्तवत्तव्वया सा चैव रुप्पिरसवि, णवर दाहिण्णेणं जीवा उत्तरेण धणु अवसेस तं चैव महापुण्डरीए दहे णरक-
न्ता णदी दक्खिण्णेणं णेअव्वा जहा रोहिआ पुरत्थिमेणं गच्छह, रुप्पकूला उत्तरेणं णेअव्वा जहा हरिकन्ता पञ्चत्थिमेण गच्छह,

श्रीजम्बू-
दीपशा-
न्तिचन्दी-
या वृत्तिः

॥३७८॥

अवसेसं तं त्वेवसि । रक्षिमि णं भन्ते । वासहरपव्वए कइ कूडा पं० १, गो० अट्ट कूडा पं० तं०-सिद्धे १ रूपी २ रम्मगा ३
परकन्ता ४ लुद्धि ५ रूपकूला ६ ६ । हेरणवय ७ मणिक्कण ८ अट्ट य रप्पिमि कूडाइ ॥ १ ॥ सव्वेवि एए पच्चसइआ रायहाणीओ
उत्तरेणं । स्से केणट्ठेण भन्ते । एवं लुच्चइ रूपी वासहरपव्वए २ १, गोअमा । रूपीणामवासहरपव्वए रूपी रूपपट्ठे रूपी-
भासे सव्वरूपामए रूपी अ इत्थ देवे पलिओवमट्ठिंए परिसइ, स्से एएणट्ठेणं गोअमा । एवं लुच्चइति । कहि ण भन्ते । जम्बु-
दीवे २ हेरणवए णाम वासे पण्णत्ते १, गो० । रूपिरस उत्तरेणं सिहरिस्स दक्खिणेण पुरत्थिमलवणसमुदस्स पच्चत्थिमेणं पच्चत्थि-
मलवणसमुदस्स पुरत्थिमेण एत्थ णं जम्बुदीवे दीवे हिरणवए वासे पण्णत्ते, एव जह चेव हेमवय तह चेव हेरणवयमि भाणि-
अव्व, णवर जीवा दाहिणेण उत्तरेण धणुं अवसिट्ठं तं चेवसि । कहि ण भन्ते । हेरणवए वासे मालवन्तपरिआए णाम वट्ठवे-
अद्वपव्वए प० १, गो० । सुवण्णकूलाए पच्चत्थिमेण रूपकूलाए पुरत्थिमेणं एत्थ णं हेरणवयस्स वासस्स वहुमज्झदेसभाए मालवन्त-
परिआए णाम वट्ठवेअट्ठे प० जह चेव सदावइ तह चेव मालवतपरिआएवि, अट्ठो उपपलाइं पडुमाइ मालवन्तपभाइं मालवन्तवण्णाइं
मालवन्तवण्णासाइं प्रभासे अ इत्थ देवे महिद्धीए पलिओवमट्ठिंए परिवसइ, से एएणट्ठेण०, रायहाणी उत्तरेणत्ति । से केणट्ठेणं भन्ते ।
एवं लुच्चइ-हेरणवए वासे २ १, गोअमा । हेरणवए णं वासे रूपीसिहरीहिं वासहरपव्वएहिं लुहओ समन्नगट्ठे णिच्चं हिरण दलइ णिच्च
हिरणं सुंचइ णिच्चं हिरण पगासइ हेरणवए अ इत्थ देवे परिवसइ से एएणट्ठेणत्ति । कहि ण भन्ते । जम्बुदीवे दीवे सिहरी णाम
वासहरपव्वए पण्णत्ते १, गोअमा । हेरणवयस्स उत्तरेण एरावयस्स दाहिणेणं पुरत्थिमलवणसमुदस्स पच्चत्थिमेण पच्चत्थिमलवणसमु-
दस्स पुरत्थिमेणं, एवं जह चेव लुहहिमन्नो रइ चेव सिहरीवि णवर जीवा दाहिणेण धणु उत्तरेण अवसिट्ठं तं चेव पुण्डरीए दइ

सुवण्णकूला महाणई दाहिणेण णेअव्वा जहा रोहिअसा पुरत्थिमेणं गच्छइ, एव जह चैव गंगासिन्धूओ तह चैव रत्तारत्तवईओ णेअव्वाओ पुरत्थिमेण रत्ता पच्चत्थिमेण रत्तवई अवसिडं त चैव, [अवसेस भाणिअव्वति] । सिहरिम्मि णं भन्ते । वासहरपव्वए कइ कूडा पण्णत्ता १, गो० । इक्कारस कूडा प० त०—सिद्धाययणकूडे १ सिहरिकूडे २ हेरणवयकूडे ३ सुवण्णकूलाकूडे ४ सुरादेवीकूडे ५ रत्ताकूडे ६ लच्छीकूडे ७ रत्तवईकूडे ८ इलादेवीकूडे ९ एरवयकूडे १० तिगिच्छिळकूडे ११, एव सव्वेवि कूडा पचसइआ रायहाणीओ उत्तरेण । से केणट्टेणं भन्ते । एवमुच्चइ सिहरिवासहरपव्वए २, गोअमा । सिहरिमि वासहरपव्वए वहवे कूडा सिहरिसत्ठाण-सत्थिआ सव्वरयणाभया सिहरी अ इत्थ देवे जाव परिवसइ, से तेणट्टेण० । कहि णं भन्ते । जम्बुद्वीवे दीवे एरावए णाम वासे पण्णत्ते १, गोअमा । सिहरिसस उत्तरेण उत्तरलवणसमुद्दस दम्मियणेण पुरत्थिमलवणसमुद्दस पच्चत्थिमेण पच्चत्थिमलवणसमुद्दस पुर-त्थिमेणं, एत्थ ण जम्बुद्वीवे दीवे एरावए णाम वासे पण्णत्ते, राणुवहुले कटकवहुले एव जच्चैव भरद्दस वत्तव्वया सच्चैव सत्ता निरवसेसा णेअव्वा सओअवणा सणिक्खमणा सपरितिव्वाणा णवर एरावओ चक्कवट्टी एरावओ देवो, 'से तेणट्टेण एरावए वासे २ । (सूत्रं १११)

प्रश्नः प्रतीतः, उत्तरसूत्रे नीलवत उत्तरस्यां रुक्मिणो—वक्ष्यमाणस्य पञ्चमवर्षधराद्रेर्दक्षिणस्यां एवं यदैव हरिवर्ष तदैव रम्यकं वर्ष यश्च विशेषः स नवरमित्यादिना सूत्रेण साक्षादाह—'दक्षिणेषां जीवे'त्यादि, न्वकम्, अथ यदुक्तं नारीकान्ता नदी रम्यकवर्ष गच्छन्ती गन्धापातिनं वृत्तवैताल्यं योजनेनासम्प्राप्नोति, तदेव गन्धापाती क्रास्तीति पृच्छति—'कहि ण'मित्यादि, क भदन्त ! रम्यके वर्षे गन्धापाती नाम वृत्तवैताल्यपर्वतः-प्रज्ञप्तः?, गौतम ! नरका-

न्तायां महानद्याः पश्चिमायां नारीकान्तायाः पूर्वस्यां रम्यकर्पर्पस्य बहुमध्यदेशभागे अत्रान्तरे गन्धापाती नाम वृत्त-
वैताड्यः प्रज्ञसः, यदेव विकटापातिनो हरिवर्षक्षेत्रस्थितवृत्तवैताड्यस्योच्चत्वादिकं तदेव गन्धापातिनोऽपि वक्तव्यं, यच्च
सविस्तरं निरूपितस्य शब्दापातिनोऽतिदेशं विहाय विकटापातिनोऽतिदेशः कृतस्तत्र तुल्यक्षेत्रस्थितिकत्वं हेतुः, अत्र
यो विशेषस्तमाह—अर्थस्त्वयं—वक्ष्यमाणो बह्वन्युत्पलानि यावद् गन्धापातिवर्णानि—तृतीयवृत्तवैताड्यवर्णानि गन्धापा-
तिवर्णसदृशानीत्यर्थः रक्तवर्णत्वात् गन्धापातिप्रभाणि—गन्धापातिवृत्तवैताड्याकाराणि सर्वत्र समत्वात् तेन तद्वर्ण-
त्वात् तदाकारत्वाच्च गन्धापातीनीत्युच्यन्ते, पद्मश्चान्न देवो महर्दिकः पत्न्योपमस्थितिकः परिवसति, तेन तद्योगा-
त्तत्त्वामिकत्वाच्च गन्धापातीति, यथा च विसदृशनामकस्वामिकत्वेन नामान्वर्थोपपत्तिस्तथा प्रागाभिहितं, अस्याधिपस्य
रम्यकं वर्प २१, गौतम ! रम्यकं वर्पं रम्यते—क्रीड्यते नानाकल्पद्रुमैः स्वर्णमणिखचितैश्च तैस्तैः प्रदेशैरतिरमणीयतया
रतिविपयता नीयते इति रम्यं रम्यमेव रम्यकं रमणीयं च त्रीण्येकार्थिकानि रम्यतातिशयप्रतिपादकानि, रम्यकश्चान्न
देवो यावत् परिवसति तेन तद् रम्यकमिति व्यवहियते । अथ पञ्चमो वर्पधरः—‘कहि णं भन्ते !’ इति भदन्त !
जम्बूद्वीपे द्वीपे रुक्मी नाम वर्पधरपर्वतः प्रज्ञसः १, गौतम ! रम्यकर्पर्पस्य उत्तरस्या वक्ष्यमाणहैरण्यवतक्षेत्रस्य दक्षि-
णस्यां पूर्वलवणसमुद्रस्य पश्चिमाया पश्चिमलवणसमुद्रस्य पूर्वस्यां अत्रान्तरे जम्बूद्वीपे द्वीपे रुक्मीनाम्ना पञ्चमो वर्पधरः

प्रज्ञप्तः प्राचीनप्रतीचीनायतः उत्तरदक्षिणयोर्विस्तीर्णः, एवमुक्तानुसारेण यैव महाहिमवद्वर्षधरवक्तव्यता सैव रुक्मि-
 णोऽपि परं दक्षिणतो जीवा उत्तरस्यां धनुःपट्टं अवशेषं—व्यासादिकं तदेव—द्वितीयवर्षधरप्रकरणोक्तमेव, इयोः परस्परं
 समानत्वात्, महापृष्ठद्वीकोऽत्र द्रहो महापद्मद्रहतुल्यः, अस्माच्च निर्गता दक्षिणतोरणेन नरकान्ता महानदी नेतव्या,
 अत्र च का नदी निदर्शनीयेत्याह—‘जहा रोहिय’ति यथा रोहिता ‘पुरन्धिमेषं गच्छइ’ति पूर्वण गच्छति समुद्रमिति
 शेषः, यथा रोहिता मटाहिमवतो महापद्मद्रहतो दक्षिणेन प्रव्यूढा सती पूर्वसमुद्रं गच्छति तथैषाऽपि प्रस्तुतवर्षधरा-
 इक्षिणेन निर्गता पूर्वणाच्छिमुपसर्पतीति भावः, रूप्यकूला उत्तरेण—उत्तरतोरणेन निर्गता नेतव्या, यथा हरिकान्ता
 हरिवर्षक्षेत्रवाहिनी महानदी ‘गच्छइ’ति पश्चिमादिं गच्छति, अथ नरकान्तायाः समानक्षेत्रवर्त्तित्वेन
 हरिकान्तायाः रूप्यकूलायास्तु रोहिताया अतिदेशो वक्तुमुचित इत्याह—अवशेषं—गिरिगन्तव्यमुखमूलव्याससरित्-
 सम्यदादिकं वक्तव्यं तदेवेति—समानक्षेत्रवर्त्तित्तरित्यकरणोक्तमेव, तच्च नरकान्ताया हरिकान्ताप्रकरणोक्तं रूप्यकूला-
 यास्तु रोहिताप्रकरणोक्तं, यत्तु नरकान्ताया अतुल्यक्षेत्रवर्त्तित्त्वा रोहितया सह रूप्यकूलायास्तु हरिकान्ताया सहाति-
 देशकथनं तत्र समानदिग्निर्गतत्वं समानदिग्गामित्वं च हेतुः । अथात्र कूटवक्तव्यमाह—‘रुक्मिणि ण’मित्यादि,
 रुक्मिणि पर्वते भगवन् ! क्वति कूटानि प्रज्ञप्तानि ?, गौतम ! अष्ट कूटानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा—प्रथमं समुद्रदिशि सिद्धा-
 यतनकूटं ततो रुक्मिकूटं—पञ्चमवर्षधरपतिकूटं रम्यकूटं—रम्यक्षेत्राधिपदेवकूटं नरकान्तानदीदेवीकूटं बुद्धिकूटं—

श्रीजम्बू-
द्वीपया-
न्तिचन्द्री-
या वृत्तिः

॥३८०॥

महापुण्डरीकद्रहसुरीकूटं रूप्यकूलानदीसुरीकूटं हैरण्यवतकूटं-हैरण्यवतक्षेत्राधिपदेवकूटमणिकाञ्चनकूटं, एतानि प्राग्प-
रायतश्रेण्या व्यवस्थितानि पञ्चशक्तिकानि सर्वाण्यपि, राजधान्यः कूटाधिपदेवानामुत्तरस्यां । सम्प्रत्यस्य नामनिर्दानं
पर्यनुजुक्ते—‘से क्रेणट्टेण’मित्यादि, अथ केनार्थेन भदन्त ! एवमुच्यते—रुक्मी वर्षधरपर्वतः २ इति ?, गौतम ! रुक्मी
वर्षधरपर्वतो रुक्मं-रूप्यं शब्दानामनेकार्थत्वात् तदस्यातीति रुक्मी एष सर्वदा रूप्यमयः शाश्वतिक इति नित्य-
योगे इन् प्रत्ययः, ‘रूप्यावभासो’ रूप्यमिव सर्वतोऽवभासः—प्रकाशो भास्वरत्वेन यस्यासौ तथा, एतदेव व्याचष्टे-
सर्वार्तमना रूप्यमय इति, रुक्मी चात्र देवस्ततस्तन्मयत्वात् तत्त्वामिकत्वाच्च रुक्मीति व्यपदिश्यते । अथ पष्ठं वर्ष
विभावयितुमाह—‘कहि ण’मित्यादि, क भदन्त ! जम्बूद्वीपे हैरण्यवतं नाम वर्ष मञ्जस्रम् ?, गौतम ! रुक्मिणो वर्षध-
रस्तोत्तरस्या शिखरिणो वक्ष्यमाणवर्षधरस्य दक्षिणस्यां ‘पुरदिधमे’त्यादि प्राग्वत् अत्रान्तरे जम्बूद्वीपे द्वीपे हैरण्यव-
तनाम वर्ष मञ्जस्रम्, एवमुक्ताभिलाषेन यथैव हैमवतं तथैव हैरण्यवतमपि भणितव्यं, ‘नवर’मित्यादि पाठसिद्धं, अव-
शिष्टं—व्यासादिकं तदेव-हैरण्यवतवर्षप्रकरणोक्तमेवेति । अथ माल्यवत्पर्यायो वृत्तवैताढ्यः क्वासीति पृच्छति—‘कहि
ण’मित्यादि, क भदन्त ! हैरण्यवतवर्षे माल्यवत्पर्यायो नाम वृत्तवैताढ्यपर्वतः मञ्जस्रः ?, गौतम ! सुवर्णकूलाया
अत्रैव क्षेत्रे पूर्वगामिमहानद्याः पश्चिमतो रूप्यकूलायाः अत्रैव पश्चिमगामिमहानद्याः पूर्वतः हैरण्यवतस्य वर्षस्य बहुम-
ध्यदेशभागेऽत्रान्तरे माल्यवत्पर्यायो नाम वृत्तवैताढ्यपर्वतः मञ्जस्रः, यथैव शब्दापाती तथैव माल्यवत्पर्यायः, विशेषेण-

ध्वक्षरकरे
रम्यकादी-
नि ष. १११

॥३८०॥

स्त्वर्थे इति तमाह—अर्थोऽयं उत्पलानि-पद्मानि उपलक्षणात् शतपत्रादिग्रहः माल्यवत्प्रभाणि माल्यवद्वर्णानि माल्य-
वद्वर्णाभानीति प्राग्वत्, प्रभासश्चात्र देवः पत्न्योपमस्थितिकः परिवसति 'से तेणट्टेण'मित्यादि निगमनसूत्रं प्राग्वत्,
राजधानी तस्योत्तरस्यां शब्दापातितरतु दक्षिणस्यां भेरोरिति, अथ हैरण्यवतनाम्नोऽर्थव्यक्तये पृच्छति—'से केणट्टेण'-
मित्यादि, अथ केनार्थेन भदन्त ! एवमुच्यते—हैरण्यवतं वर्प हैरण्यवतं वर्पमिति ?, गौतम ! हैरण्यवतं वर्प रुक्मिशिखरिभ्यां
वर्पधरपर्वताभ्यां द्विधातः—उभयोर्दक्षिणोत्तरपार्श्वयोः समुपगृढं—समालिङ्गितं, कृतसीमाकमित्यर्थः, अथ कथमाभ्यां
समालिङ्गितत्वेनास्य हैरण्यवतमिति नाम सिद्धं ?, उच्यते, रुक्मी शिखरी च द्वावप्येतौ पर्वतौ यथाक्रमं रूप्यसुवर्ण-
मयौ यच्च यन्मयं तत्र तद्विद्यते हैरण्यशब्देन सुवर्णं रूप्यमपि च ततो हैरण्यं—सुवर्णं विद्यते यस्यासौ हैरण्यवान्-
शिखरी हैरण्यं—रूप्यं विद्यते यस्यासौ हैरण्यवान्—रुक्मी द्वयोः हैरण्यवतोरिदं हैरण्यवतम्, यदिवा हैरण्यं जनेभ्यः
आसनप्रदानादिना प्रयच्छति अथवा दर्शनमनोहारितया तत्र तत्र प्रदेशे हैरण्यं जनेभ्यः प्रकाशयति, तथाहि—
बहवस्तत्र मिथुनकमनुष्याणामुपवेशनशयनादिरूपोपभोगयोग्या हैरण्यमयाः शिलापट्टकाः सन्ति परयन्ति च ते मनु-
ष्यास्तत्र तत्र प्रदेशे मनोहारिणो हैरण्यमयान्निवेशान् ततो हैरण्यं प्रशस्यं प्रभूतं नित्ययोगि वाऽस्यास्तीति हैरण्यवत्
तदेव हैरण्यवतं, स्वार्थेऽण्प्रत्ययः, यदिवा हैरण्यवतनामात्र देवः पत्न्योपमस्थितिकः आधिपत्यं परिपालयति तेनैत-
त्स्वामिकत्वाद्धैरण्यवतम् । अथ पृष्ठवर्पधरावसरः—'कहि ण'मित्यादि, क भदन्त ! जम्बूद्वीपे द्वीपे शिखरीनामवर्ष-

धरपर्वतः प्रज्ञप्तः?, गौतम ! हैरण्यवतस्योत्तरस्या ऐरावतस्य-वक्ष्यमाणसप्तमक्षेत्रस्य दक्षिणस्यां 'पुरथिमे'त्यादि प्रागवत्, एवमुक्ताभिलाषेन यथा शुद्रहिमवान् तथैव शिखर्यपि, नवरं जीवा दक्षिणेन धनुरत्तरेण अवशिष्टं तदेवेति- शुद्रहिमवरमकरणोक्तमेव, तत्र पुण्डरीको द्रष्टः, तस्मात्सुवर्णकूला महानदी दक्षिणेन निर्गता नेतव्या, परिवारादिना च यथा रोहितांशा, सा च पश्चिमायां समुद्रं प्रविशति इयं च पूर्वस्यामित्यत आह—'पुरथिमेणं गच्छइ' एवमुक्ताभि- लाषेन सुवर्णकूलायाः रोहितांशातिदेशन्यायेन, यथैव गङ्गासिन्धु तथैव रक्तारक्तवत्या नेतव्ये, तत्रापि दिग्ब्यक्तिसमाह- पूर्वस्या रक्ता पश्चिमायां रक्तावती अवशिष्टं तदेव-गङ्गासिन्धुप्रकरणोक्तमेव सम्पूर्णं नेतव्यं, अथान कूट- वक्तव्यमाह—'सिहरिन्मि णं भन्ते ! वासहरपषण्ड'इत्यादि, शिखरिणि पर्वते भगवन् ! कति कूटानि प्रज्ञप्तानि?, गौतम ! एकादश कूटानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा-पूर्वस्या सिद्धायतनकूटं, ततः क्रमेण शिखरिणकूटं-शिखरिवर्षधरनाम्ना कूटं हैरण्य- यतक्षेत्रसुरकूटं सुवर्णकूलानदीसुरीकूटं सुरादेवीदिकुमारीकूटं रक्तावर्त्तनकूटं लक्ष्मीकूटं-पुण्डरीकद्रहसुरीकूटं रक्ताव- त्यावर्त्तनकूटं इलादेवीदिकुमारीकूटं तिगिच्छिद्रहपतिकूटं एवं सर्वाण्यप्येतानि पञ्चशतिकाणि ज्ञातव्यानि, शुद्रहिमवत्- कूटतुल्यवक्तव्यताकानि ज्ञेयानि, एतत्स्यामिना राजधान्य उत्तरस्यामिति । अथास्य नामनिबन्धनं प्रष्टुमाह—'से केण- टुण'मित्यादि, अथ केनार्थेन भदन्त ! एवमुच्यते शिखरीवर्षधरपर्वतः २?, गौतम ! शिखरिणि पर्वते बहूनि कूटानि शिखरी-वृक्षस्तत्स्थानसंस्थितानि सर्वरत्नमयानि सन्तीति तद्योगाच्छिखरी, कोऽर्थः-अत्र वर्षधराद्रौ यानि सिद्धाय-

तनकूटादीन्येकादश कूटान्युक्तानि तेभ्योऽतिरिक्तानि बह्वनि शिखराणि वृक्षाकारपरिणतानि सन्तीति, अनेन चान्येभ्यो वर्षधरेभ्यो व्यावृत्तिः कृता, अन्यथा तेषामपि कूटवत्वेन शिखरित्वव्यपदेशः स्यादिति, अथवा शिखरी चान्न देवो महर्द्धिको यावत्पल्योपमस्थितिकः परिवसति तेन तत्स्वामिकत्वात् शिखरीति, 'से तेणट्टेण'मित्यादि निगमनवाक्यं पूर्ववदिति । अथ सप्तमवर्षावसरः—'कहि ण'मित्यादि, क भदन्त ! जम्बूद्वीपे द्वीपे ऐरावतं नाम वर्ष प्रज्ञप्तम्?, गौतम ! शिखरिणो वर्षधरस्योत्तरस्यां उत्तरदिग्वर्तिनो लवणसमुद्रस्य दक्षिणस्यां 'पुरथिमे'त्यादि प्राग्वत् अत्रान्तरे जम्बूद्वीपे ऐरावतं नाम वर्ष प्रज्ञप्तं, स्थाणुबहुलं कण्टकबहुलं एवमनेन प्रकारेण यैव भरतस्य वर्कव्यता सैवास्यापि सर्वा निरवशेषा नेतव्या, यतो यन्मेरोर्दक्षिणभागे तन्निरवशेषमुत्तरेऽपि भागे भवति, यथा वैताड्येन द्वेधा कृतं भरतमित्याहुक्तं तथैवैरावतेऽपि विज्ञेयमिति, सा च कथंभूतेत्याह—सओअवणा—पट्टखण्डैरावतक्षेत्रसाधनसहिता सनिकखमणा—दीक्षाकल्याणकवर्णकसहिता सपरिनिर्वाणा—मुक्तिगमनकल्याणकसहिता, नवरं राजनगरी क्षेत्रदिगपेक्षया ऐरावतोत्तरार्द्धमध्ये तापक्षेत्रदिगपेक्षया त्वेपाऽपि दक्षिणार्द्ध एव केवलमिह शास्त्रे क्षेत्रदिगपेक्षया व्यवहारः, क्षेत्रदिक् च 'इंदा विजयदाराणुसाराओ' इत्यादिना भावनीयेति, तथा वैताड्यश्चात्र विपर्ययनगरसङ्घः, जगत्पनुरोधेन क्षेत्रसाङ्कीर्णयात्, तथैरावतनामा चक्रवर्त्ती वक्तव्यः, कोऽर्थः?—यथा भरतक्षेत्रे भरतश्चक्रवर्त्ती तस्य च दिग्विजयनिष्क्रमणादिकं निरूपितं तथैरावतचक्रवर्त्तिनो वाच्यं, अनेन चैरावतस्वामियोगादैरावतमिति नाम सिद्धं, अथवा ऐरावतो नाम्नाऽत्र

श्रीजम्बू-
द्वीपशा-
निवचन्दी-
या शशिः
॥३८२॥

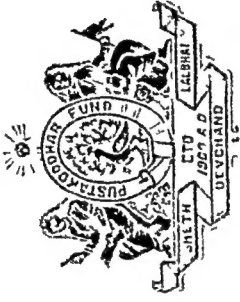
देवो महर्द्धिको यावत्पट्योपमस्थितिकः परिवसति चेत्यध्याहार्यं, तेन तत्स्वामिकत्वादैरावतमिति व्यवह्रियते इति
निगमनवाक्यं स्वयमभ्यूह्यम् ॥

इति सातिशयधर्मदेशनारससमुद्भासविस्मयमानप्रेदंयुगीननराधिपतिचक्रवर्त्तिसमानश्रीअकञ्चर-
सुरत्राणप्रदत्तपाणमासिकसर्वजगज्जन्तुजाताभयप्रदानशत्रुञ्जयादिकरमोचनरुक्मन्मानप्रदानप्रभृ-
तिबहुमानसारप्रतविजयमानश्रीमत्तपागच्छाधिराजश्रीहीरविजयसूरीभरपद्मप्रोपासना-
प्रवणमहोपाध्यायश्रीसकलचन्द्रगणिशिष्योपाध्यायश्रीशान्तिचन्द्रगणिविरचितायां
जम्बूद्वीपप्रज्ञसिंहचौ रत्नमञ्जूपानाक्रयां क्षुद्रहिमवदादिवर्षधरैरावतान्तवर्ष-
वर्णनो नाम चतुर्थो वक्षस्कारः ॥

४वक्षस्कारे
रम्यकादी-
नि छ. १११

॥३८२॥

शेठ देवचन्द लालभाई जैन पुस्तकालय फण्ड.

जह्मेरी बजार-मुंबई.

संवत् १९७६.

ग्राम गोपीपुरा-सुरत.

१००००-८-२०

जैन म. प्रि प्रेस-सुरत